

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5

А - ВОРОНА

БОРДОВУННЯ - ГЕРБІЙ

ГЕОМАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДНИЙ

КАНТАТА - КУЛИКИ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор, голова
редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
5

КАНТАТА — КУЛИКИ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ—1980

Е 00101—004 001—80 5.000000000
М222 (04)80

К

КАНТАТА (італ. cantata, від лат. canto — співаю) — 1) Великий вокально-інструментальний твір для солістів, хору й оркестру.

В 1-й пол. 17 ст. в Італії виникла світська К., на поч. 18 ст. у Німеччині сформувалася духовна К. Твори типу К. зустрічаються в творчості укр. та рос. композиторів 18 ст. А. Вєдєля, М. Березовського, Д. Бортнянського, П. Сковорода. К. писали П. Чайковський, С. Танєєв, С. Рахманінов, М. Лисенко («Б'ють пороги» та ін.), К. Стеценко («Шевченкові»), П. Сокальський та ін. Значне місце вона посідає в радянській музиці — твори С. Прокоф'єва («Олександр Невський»), Л. Ревуцького («Хустина»), Б. Лятошинського («Урожайна кантата»), Г. Жуковського («Слава, Вітчизно моя»), К. симфонію Ю. Шапоріна («На полі Куликовому»), С. Людкевича («Кавказ»), А. Штогаренка («Україна моя»). Авторами К. є К. Домінічєн, Л. Дичко та ін. 2) Один із видів ліричної поезії, урочистий вірш, написаний з нагоди якої-небудь радісної події чи присвячений її учаснику. Часто К. є літ. текстом для муз. твору.

Лит.: Ширини Р. Ораторія і кантата. М., 1960; Терещенко А. К. Українська радянська кантата і ораторія (1945—1974). К., 1975.

КАНТЕЛЕ (фин. kantele) — карело-фініський струнний цинковий музичний інструмент. Близький до ест. канелі, латис. кокле, литов. канклес, рос. гусель.

КАНТЕМІРІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА МОГИЛЬНИК — поселення і могильник *черняхівської культури* 2—6 ст. на околиці с. Кантемирівки Чутівського р-ну Полтавської обл. Досліджувалися 1924 і 1948. Виявлено залишки наземної глинобитної госп. споруди з гончарним і ліпним посудом. При розкопках могильника досліджено 3 кургани з похованнями в катакомбі, підбою та ґрунтовій ямі, а також 10 безкурганних поховань з обрядами трупопалення і трупопокладення. У похованнях знайдено гончарний посуд, ліпну посудину, бронзові фібули (застібки), кістяні гребінці, набір срібляних жетонів для гри в шахи, золоті прикраси, бронзові наконечники для пояса, залізнi вузли.

КАНТЕМІР Антіох Дмитрович [10 (21).IX 1708, Константинополь — 31.III (11.IV) 1744, Париж] — російський письменник, дипломат. Син Д. Кантемира. В дитинстві жив на Харківщині. Освіту здобув у Петербурзі. З 1732 — посол у Великобританії, 1738 — 44 — у Франції. Літ. діяльність почав 1725 з перекладів. В 1729—31 вступав з політ. епіграмами й оригінальними сатирами. Писав також

оди, послання, байки, поеми («Петрида»), філос. та естетичні трактати («Міфи про природу та людину» та ін.), в яких викривав реакційне духовництво, дворянство, співчутливо зображував кріпаків. Перекладач творів Анакреонта, Горация, Фонтенєля. Сатири К. були відомі на Україні в списках і рукописних збірниках 18 ст. і мали певний вплив на розвиток укр. викривально-сатиричної л-ри.

Тв.: Собрание стихотворений. Л., 1956. **КАНТЕМІР** Дмитро Костянтинович [26.X (5.XI) 1673, Молдавія — 21.VIII (1.IX) 1723, м.асток Дмитрівка Харків. губ.] — вчений і політ. діяч Молдавії та Росії, молд. господар 1710—11, член Берлінської АН (з 1714). В 1711 уклав з Петром I таємний договір про союз проти Туреччини і перехід Молдавії до складу Росії. Після невдалого *Прутського походу 1711* Петра I К. і 4 тис. молдаван прибули до Росії. Петро I надав К. титул князя і маєтки на Слобідській Україні, зробив його своїм радником у с.х. питаннях. Автор праць з історії Молдавії і Туреччини, а також з філософії.

КАНТИЛЕНА (італ. cantilena, з лат. cantilena — спів) — 1) Співуча мелодія. 2) Наспівність музики, здатність виконувати її наспівно оркестром, хором, голосом. 3) В 13—15 ст. в Зх. Європі — невеликі світські вокальні твори лірико-епічного складу і танц. пісні. 4) З кін. 17 ст. — пісня, а також твір з наспівною мелодією.

КАНТІАНСТВО — 1) Система поглядів І. Канта. 2) Спільна назва напрямів, течій і шкіл, що склалися у 19 — на поч. 20 ст. під безпосереднім впливом філософії І. Канта. Характерним для К. є прийняття осн. принципів філософії Канта — ототожнення предмету пізнання зі змістом свідомості і водночас визнання незалежного від свідомості існування «речі в собі» (дійсного світу), повністю або частково непізнанного. Останнє відрізняє К. від *неокантіанства*, яке заперечує об'єктивність «речі в собі», зводячи її зміст до ідеальної межі пізнання. Найвідомішим напрямом К. є критичний реалізм (А. Рієль, О. Кюльпе, А. Мессер та ін.), представники якого визнають об'єктивне існування предмета пізнання, вважають його до певної міри пізнаним. Об'єктивність зовн. світу цей напрям К. обґрунтовує відмінністю між сприйняттям, яке не може змінюватися довільно, і мінливим змістом продуктів пам'яті і фантазії. Проте існування зовн. світу є, за К., в кінцевому підсумку, лише «логічним висновком», а зміст пізнання — системою символів. К. мало прибічників серед природодослідників під час кризи *метафізичного матеріалізму* в 2-й пол. 19 ст. На Україні в 19 ст. вплив

ідей К. певною мірою позначився на поглядах В. В. Лєсєвича. Проте інші укр. філософи (О. І. Стойкович, П. Д. Лодій) критично ставилися до К. через його апіоризм і агностицизм. Виразний вплив К. позначився на концепціях *позитивізму* (емпіріокритицизм, неопозитивізм), нім. і амер. *критичного реалізму* 20 ст., *феноменології*, *екзистенціалізму*, *філософської антропології*.

Лит.: Вопросы теоретического наследия Иммануила Канта, в. 3. Калининград, 1978. І. В. Бичко.

КАНТОН — місто на Пд. Китаю. Див. Гуанчжоу.

КАНТОН (франц. canton — округ) — 1) Федеральна тер. одиниця Швейцарії. 2) Адм.-тер. одиниця в Люксембурзі, Франції, Екваторі та ін. країнах. 3) Судовий округ у Бельгії і ряді ін. країн.

КАНТОНІСТИ (від франц. canton) — 1) В Пруссії з 1733 до 1813 особи, які підлягали призову на військову службу в одному з кантонів (полкових округів). 2) В Росії в 1-й половині 19 ст. солдатські сини, для підготовки яких до військової служби в 1721 було створено гарнізонні школи. 1798 перейменовані на «військово-сирітські відділки», що відзначалися винятково суворим режимом. Їхніх вихованців 1805 почали наз. К. В 1824 школи К. було передано відомству *військових поселень*, ліквідовано їх 1836.

КАНТОНСЬКА КОМУНА — див. Гуанчжоуське повстання 1927.

КАНТОР (Cantor) Георг (3.III 1845, Петербург — 6.I 1918, Галле) — німецький математик. У 1867 закінчив Берлінський ун-т, 1872 — 1913 — професор ун-ту в Галле. К. розробив теорію нескінченних множин і трансфінітних чисел (див. *Множини теорія*). У 1874 довів незчисленність множин *дійсних чисел*, 1878 сформулював заг. поняття потужності множини. Запровадив поняття *граничної точки* (див. *Топологія*), *похідної множини*, розвинув одну з теорій ірраціональних чисел, довів еквівалентність множини точок лінійного відрізка і точок *п-вимірного* многовиду.

КАНТОРОВИЧ Леонід Віталійович (н. 6 (18).I 1912, Петербург) — рад. математик і економіст, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Ленінгр. ун-т (1930), викладав у ньому (1932—60, з 1934 — професор); 1958—71 — у Сибір. відділенні АН СРСР, з 1971 — в Ін-ті управління нар. г-вом Держ. к-ту СРСР з науки і техніки. Праці К. присвячені проблемам застосування обчислювальної математики в екон. дослідженнях. Поклав початок лінійному програмуванню — теорії і методам розв'язування екстремальних задач з обмеженнями. Вперше застосував функціональний аналіз в обчислювальній математиці. Досліджував питання теорії оптимального використання сировинних ресурсів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1963. Нобелівська премія, 1975.

КАНТУВАЧ (від нім. kanten — перевертати) — пристрій або механізм, яким перевертають (кан-

А. Д. Кантемір.

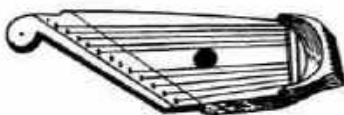

Г. Кантор.

Л. В. Канторович.

Кантеле.

КАНУРІ

тують) заготовки, деталі чи вироби навколо похилої осі. До найпоширеніших у машинобудуванні належать К. (мал.), осн. частиною яких є поворотна головка, укріплена на **станціні**. К. застосовують під час операцій прокатки, кування, мех. обробки, складання, вантажно-розвантажувальних робіт тощо.

КАНУРІ — народ на Пн. Сх. Нігерії. Живуть також на Пд. Сх. Нігерії і на сх. березі оз. Чад (Республіка Чад). Заг. чисельність — 2,9 млн. чол. (1977, оцінка). Мова К. належить до мов канури-тубу, які становлять окрему групу. За релігією більшість К. — мусульмани. Бл. 9 ст. н. е. К. створили держ. об'єднання Канем-Борну. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, ремесла.

КАНЦЕРОГЕНЕЗ (від лат. cancer — рак і грец. γενεσις — походження), карциногенез, бластомагенез, злоякісна трансформація — процес виникнення і розвитку пухлини, перетворення нормальних клітин на пухлинні. Хоча виникнення пухлини спричинюється різними канцерогенними факторами (канцерогенні речовини, радіація, віруси, порушення гормональної регуляції тощо), механізми К. можуть бути однаковими (найбільше значення мають зміни генетичного апарату клітини, її ліпопротеїнових мембран, порушення імунологічного контролю тощо). Виділяють три осн. стадії К.: ініціація — перетворення нормальної клітини під впливом канцерогенних факторів на потенційно пухлинну, активація — посилене розмноження трансформованих клітин при зниженні реактивності організму, прогресія — зростання ступеня злоякісності клітин внаслідок порушення їхніх осн. життєвих процесів і добору найбільш пристосованих до нових умов **клонів** на фоні імуносупресії. Вивчення механізмів К. спрямоване на з'ясування суті пухлинного росту і створення на цій основі нових методів профілактики і лікування пухлин.

Лит.: Канцерогенез. К., 1973.

В. Г. Пичук.

КАНЦЕРОГЕННІ РЕЧОВИНИ (від лат. cancer — рак і грец. γενεσις — породження), канцерогени — хімічні сполуки, які здатні при діянні на організм спричинювати рак та ін. Відомо понад 500 К. р., з них найкраще вивчені належать до поліциклічних ароматичних вуглеводнів, ароматичних амінів, нітросполук, до солей важких металів, алкалоїдів, токсинів. К. р. можуть потрапляти в організм людини і тварин ззовні (т. з. екзогенні К. р.) або утворюватись в організмі з неканцерогенних речовин (ендогенні К. р.). Більшість К. р. є **мутагенами** і **імуносупресантами**.

Лит.: Шабал Т. М. Эволюция концепции канцерогенеза. М., 1979; Рубенич Б. Л. Питание, канцерогены и рак. К., 1979. А. Я. Бикоріт.

КАНЦЛЕР (нім. Kanzler, від лат. cancellarius — воротар; писар, письменник) — 1) За середньовіччя в Західній Європі — найвища службова особа, яка очолю-

вала королівську канцелярію й архів, зберігала державну печатку тощо.

2) У дореволюц. Росії державний К. — найвищий цивільний чин. 3) В Німеччині (1871—1945) рейхсканцлер — глава уряду (з 1934 — і глава держави). 4) В Австрії і ФРН федеральний К. — глава уряду. 5) У Великобританії К. — казначейство — міністр фінансів, лорд-канцлер — голова Палати лордів. 6) У Швейцарії К. Союзу — керівник секретаріату найвищих федеральних органів влади й управління (Союзних зборів і Союзної ради).

КАНЦОНА (італ. canzone — вірш, пісня) — в середньовічній поезії **трубадурів** ліричний вірш про лицарське кохання. Складалася здебільшого з 5—7 строф з однаковими римами; остання строфа вкорочена. Спочатку була поширена в Італії. Класичні зразки К. створили Данте, Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо. В рос. лір. стилізовані К. писав В. Брюсов. Невелику К. наз. канцонетою. К. завжди була пов'язана з музикою, співом. У 16—17 ст. з'явилися інструментальні К. Пізніше К. наз. музичний твір лірико-споглядального характеру для голосу з інструментальним супроводом, інструм. п'єсу або частину твору великої форми (К. в опері «Весілля Фігаро» Моцарта, в «Тарантеллі» Ф. Ліста, в концерті для скрипки з оркестром П. Чайковського).

Т. П. Булат.
КАН ЮЕЙ (19.III 1858, повіт Нанхай, пров. Гуандун — 31.III 1927, Циндао) — китайський вчений і політ. діяч. В 1895 очолив бурж.-поміщицький рух за реформи, які мали створити умови для розвитку капіталістичних відносин у Китаї, заснував клуб реформ Цзяньсюехой (Асоціація полісильних днів), 1898 — партію реформ Баогохой (Союз захисту днів). В 1898 К. Ю. та його прихильники, підтримані імп. Гуансюем, видали бл. 60 указів про реформи. Після усунення від влади імп. Гуансюя реакціонерами, очолюваними імператрицею Циси, К. Ю. емігрував за кордон. В еміграції очолював монархічну партію, виступав проти революц. руху, очолюваного **Сунь Ятсеном**.

КАНЮК Сергій Іванович (літ. псевд. — Кс. Недоленко; 15.VII 1880—15.III 1945) — учасник революц. руху на Пн. Буковині, публіцист. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Хлівні (тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію в Чернівцях, працював учителем, інспектором шкіл. Один з організаторів **Комуністичної партії Буковини** (1918), голова її першого ЦК. В 1919—20 — редактор прогресивної укр. газ. «Воля народу», 1921 — революц. газ. «Громада». Один з керівників боротьби трудящих Пн. Буковини проти рум. окупантів, за возз'єднання з Рад. Україною. Не раз зазнавав арештів. З 1922 жив в СРСР. Працював у Наркоматі освіти УРСР, Наркоматі РСІ УРСР. Автор перших марксистських праць з історії революц. руху на Буковині: «Під

чоботом румунських бояр» (1930), «Буковина в румунській неволі» (1930).

КАНЮК (Buteo) — під птахів родини **яструбових**. Розміри середні (довж. К., пошир. в СРСР, — до 70 см, маса — до 2 кг); самки більші за самців, оперення верхньої частини тіла буре або рудувате, нижньої — світліше й пістряве. Крила широкі, хвіст широкий заокруглений, дзьоб відносно невеликий з довгим гачком, пальці короткі з дуже загнутими кігтями. Пошир. повсюдно, крім Австралії й Антарктиди. 24 види, з них в СРСР — 4, в т. ч. в УРСР — 3: К. звичайний (B. buteo), дуже рідко — К. степовий (B. rufinus), буває лише взимку — зимняк (B. lagopus). Перелітні птахи. Гніздяться К. на деревах, скелях, в ярах на урвищах. Кладку з 2—7 (найчастіше 3—4) яєць насиджують бл. місяця. Живляться переважно мишовидними гризунами. Перебувають під охороною.

В. М. Зубаровський.

КАНЮЛЯ (франц. canule) — порожниста трубка з тупим кінцем, що застосовується для введення в організм лікарських або рентгеноконтрастних речовин.

КАНЯ (Kania) Станіслав (п. 8.III 1927, с. Вроцанка Кросненського пов. Жешувського воєводства) — парт. діяч ПНР. Н. в сім'ї малоземельного селянина. Працював робітником. Закінчив екон. відділення Вищої школи сусп. наук при ЦК ПОРП. У 1944 брав участь у антифашист. **Русі Опору**. З 1945 — член Польс. робітн. партії (з 1948 — ПОРП). У 1945—57 — на роботі в парт. і молодіжних органах. 1958—68 — секретар Варшавського воєвод. к-ту ПОРП, 1968—71 — зав. відділом ЦК ПОРП, з 1971 — секретар, з вересня 1980 — перший секретар ЦК ПОРП. З 1964 — канд. у члени ЦК, з 1968 — член ЦК ПОРП, з 1971 — канд. в члени Політбюро, з 1975 — член Політбюро ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1972.

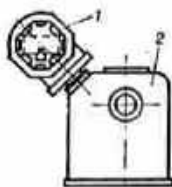
КАНЬЙОН (ісп. cañón — ущелина) — річкова долина з урвистими схилами, що глибоко вирізняється в корінні породи. Дно К. зайнято руслом річки. Найбільші К. відомі в Пн. Америці (**Великий Каньйон** р. Колорадо), в Африці (на Ефіопському нагір'ї, в Драконових горах). В СРСР К. є на Кавказі, Памірі, на Україні — в Кримських горах (**Великий Каньйон Криму**).

КАОЛАК — місто в зх. частині Сенегалу, на р. Салум. Вузол автошляхів, залізнична станція. 96,2 тис. ж. (1977). Вироби. арахісової олії. Вивіз арахісу. Поблизу К. — добування кухонної солі з мор. води.

КАОЛІН (від назви місцевості Каолін у Китаї, де вперше знайдено каолін) — глиниста гірська порода, що складається переважно з **каолініту**. Містить домішки **кварцу**, **гідроксиду** та ін. Чистий К. білого кольору, домішки забарвлюють його в жовтий, сірий, рожевий та ін. кольори. Утворюється внаслідок **випітрювання** магматичних гірських порід, до складу яких входять **пальові шпати**. За походженням розрізняють К. первинний

С. Каня.

Кантувач:
1 — поворотна головка;
2 — станція.

Канюк звичайний.

(кора вивітрювання гірських порід) і вторинний (перевідкладений). В СРСР родовища К. є в РРФСР (Урал), Казахстані, на Україні (Глухівське родовище каоліну, Пологіське родовище каоліну, Проснянське родовище каоліну тощо). Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів, збагачений К. — у паперовій, фарфоро-фаянсовій, хімічній та ін. галузях промисловості.

КАОЛІНІТ — мінерал класу силікатів. $Al_2(OH)_4(Si_2O_5)_2$. Сингонія частіше триклина. Густ. 2,58—2,61. Твердість 2—3. Колір білий, нерідко до жовтуватого, буруватого, червонобуватого, зеленуватого відтінками. Блиск окремих лусок і пластинок перламутровий, суцільних скучень — матовий. К. — осн. складова частина каолінів і каолінових глин. На Україні родовища є в межах Українського щита (Глухівське родовище каоліну, Проснянське родовище каолінів та ін.) і на Закарпатті. Використовують у керамічній, паперовій та ін. галузях промисловості.

КАПАБЛАНКА (Капабланка-Граупера; Sarablanca у Graupera) Хосе Рауль (19.XI 1888, Гавана — 8.III 1942, Нью-Йорк) — кубинський шахіст, чемпіон світу 1921—27. 1921 виграв матч на звання чемпіона світу в Е. Ласкера, а 1927 програв О. О. Альохіну. К. виграв перші призи в ряді міжнар. турнірів, зокрема 1936 в Москві. К. був майстром динамічного позиційного маневру. З 1962 на Кубі проводяться міжнар. турніри пам'яті Капабланки.

КАПЕЛА, а Візничого — зоря 0,1 візуальної зоряної величини. Світність у 150 раз більша за сонячну, віддаль від Сонця 13,7 парсек. К. являє собою систему з трьох зір.

КАПЕЛА (італ. cappella — каплиця; хор) — 1) В архітектурі — невелика католицька чи англіканська культова споруда або приміщення, призначені для молитов вузького кола віруючих, зберігання реліквій, розміщення півчих тощо. К. у вигляді приміщення споруджували в бокових вівтарях храмів, а також у замках і палацах. Відомі К.: Сент-Джордж у Віндзорі, 1474—1521; Сікстинська капела і Темп'єто, 1502—03, арх. Д. Браманте, обидві — в Римі (іл. див. до ст. Браманте, т. 2, с. 20); Боймів, 1606 — 15, і Кампіані, початок 17 ст., обидві — у Львові. Див. також Каплиця. 2) В музиці — хор півчих. Спочатку К. були суто вокальними, з розвитком інструм. музики в 16—17 ст. перетворилися на вокально-інструм. та інструм. ансамблі. В Росії першою профес. К. був церк. хор «Государевих півчих дяків» (15 ст.), який у 18 ст. було перетворено на придворний хор, пізніше — Придворну співачку капелу (тепер Ленінгр. держ. академічна капела ім. М. І. Глинка). На Україні в 16 ст. існували бурсацькі хорові К. (в бурсах при Київській братській школі, при Києво-Могилянській колегії), мітрополітні К. при соборах. У 17 ст. поширились масткові хорові К. (напр., К. білоцер-

ківського староства), в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. — кріпацькі К. (К. Розумовського в Батурині, О. Розумовського в Почепі та ін.). В 19 — 20 ст. були широко відомі К. М. Лисенка, Я. Калішевського, М. Лесковича, Г. Давидовського, т. з. мандрівні К. (ініціатива належала К. Стеценкові) та ін. Серед багатьох К., створених на Україні в рад. час., — хорова капела «Думка», капела бандуристів УРСР та ін.

КАПЕЛА БАНДУРИСТІВ УРСР, Державна заслужена капела бандуристів Української РСР — засн. 1918 в Києві як самодіяльний ансамбль бандуристів; з 1919 — професійна Перша київська капела бандуристів, з 1924 — Перша укр. художня капела кобзарів. У 1925 була організована Подільська капела (з 1930 — Держ. зразкова капела бандуристів УРСР). У 1935 обидва колективи об'єднано в Першу зразкову капелу бандуристів Наркомосу України (худож. керівник М. Михайлов, з 1937 — Д. Піка). У 1941—45 вона тимчасово припинила свою діяльність і відновила її 1946 під керівництвом О. Мінківського (очолював до 1974; в 1974—77 — худож. керівник та гол. диригент засл. діяч мист. УРСР Г. Куляба, з 1977 — нар. арт. УРСР М. Гвоздь). Тоді ж їй було присвоєно сучас. назву, в 1951 — звання заслуженої. В репертуарі капели укр. нар. пісні і думи, пісні народів СРСР і країн соціалістичної співдружності, твори класичні і рад. композиторів. Капела виступала в братніх республіках СРСР, у країнах соціалістичної співдружності, в Японії. Нагороджена орденем Трудового Червоного Прапора.

А. Ф. Омеляченко.
КАПЕЛАН (лат. capellanus — священник) — у католицькій і англіканській церквах священник при каплиці (капелі) або домашній церкві, часто помічник парафіяльного священника, зокрема в лютеранській церкві. В деяких країнах (напр., у Франції) — католицький військовий священник.

КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ Пилип Йосипович [14 (26).XII 1882, с. Горинище, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл. — 21.XI 1942] — український рад. письменник. Учився в Полтав. духовній семінарії (1897—1902), звідки був виключений за участь у революц. гуртках. Рятуючись від переслі-

дувань, 1904 переїхав на Кубань. Брав участь у революції 1905. У 1909—10 працював у газ. «Терек» (Владикавказ, тепер Орджонікідзе), в якій тоді співробітничав С. М. Кіров. Літ. діяльність почав 1905. Перша зб. віршів — «Відгуки життя» (1907). В 1920 повернувся на Україну. Був членом літ. орг-ції «Плуг». К. належать повісті «Аш хаду» (1916), «Непорозуміння» (1928), п'єса для дітей «Чарівна сопілка» (1923). У романі-хроніці «Шурган» (1932) показано героїзм трудящих Кубані в роки громадян. війни. Збірки сатиричних віршів, фейлетонів, гуморесок «Гей, не дивуйте...», «Роздайсь, море!» (обидві — 1927), «Прейскурант отця Максима» (1929).

Тел.: Твори. К., 1961; Шурган. К., 1969; Артезіан. — Оборона Полтави. К., 1977; Рос. перекл. — Аш хаду. — Недорозуміння. — Шурган. М., 1964.

КАПЕРСИ, каперці (Capparis) — рід рослин родини каперсових. Трав'янисті рослини, дерева або напівкущі. Стебла сланкі, до 1,5 м завдовжки. Бл. 250 видів, пошир. переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 2 види, з них в УРСР один — К. колчич (C. spinosa) — напівкущ з розпростертими гілками. Листки округлі, цілісні. Квітки великі, білі або блідо-рожеві, 4-членні з численними тичинками. Плід м'ясистий ягодоподібний. Медонос. Пуп'янки квіток, молоді плоди, верхівки пагонів К., мариновані в оцті, вживають під назвою «каперси» як приправу до їжі.

КАПЕРСТВО (від голл. kaper — морський розбійник) — напад озброєних приватних суден воюючої держави на дозволи свого уряду на торговельні судна ворожої держави, а також на судна тих країн, що перевозять вантажі для воюючої держави, з метою захоплення або потоплення цих суден. На практиці К. завжди перетворювалося на морський розбій. Особливо поширилося за середньовіччя. К. заборонено Паризькою декларацією про морську війну 1856. У сучас. міжнародному праві будь-яке судно, що займається К., розглядається як піратське (див. Піратство).

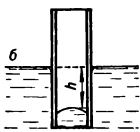
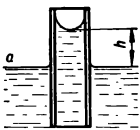
КАПЕТИНГИ (лат. Capetingi, франц. Capétiens) — династія французьких королів 987—1328. За К. королівська влада з вибор-

Каперси колчичі. Верхня частина рослини та плоди.

Виступ Капели бандуристів УРСР.

Капілярні явища: підняття змочувальної (а) і опускання незмочувальної (б) рідин у капіляри.

ної стала спадковою, під владою короля до поч. 14 ст. було об'єднано 3/4 тер. Франції, почала складатися централізована д-ва. Осн. представниками К. були: *Гуго Капет* (987—996) — засновник династії (звідси назва), *Генріх I* (1031—60), *Філіпп II Август* (1180—1223), *Людвік IX Святий* (1226—70), *Філіпп IV Красивий* (1285—1314).

КАПІНОС Василь Максимович (н. 20.I 1919, Харків) — укр. рад. вчений у галузі фізико-технічних проблем турбобудування, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1969. Після закінчення (1948) Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-ту почав працювати в ньому. Осн. праці з теплообміну в парових і газових турбінах. Нагороджений орденом Олександра Невського, 2 орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

КАПІНОС Войцех — український архітектор (р. н. невід. — п. бл. 1610) — див. *Купинос* Войтих. **КАПІЩЕ** — культова споруда у сх. і прибалтійських слов'ян за часів дохристиянських вірувань. Здебільшого являло собою оздоблений двоскатний дашок на стовпах, який споруджували над ідолами.

КАПІЄВ Еффе́нді Мансурович [28.II (13.III) 1909, с. Кумух, тепер Лакського р-ну Даг. АРСР — 27.I 1944, П'ятигорськ] — дагестанський рад. письменник. За національністю лас. Писав рос. мовою. Під час Великої Вітчизн. війни був фронтовим кореспондентом. Друкуватися почав 1930. Книги перекладів пісень дагестанських горців «Пісні горців» (1939) й «Різьблення на камені» (1940) вийшли в Москві. Цикл новел «Поет» (1944) — про нових людей Дагестану. К. належать «Фронтіві нариси» (1942—43, вид. 1944), «Записні книжки» («Дагестанський зошит», 1934—40, «Фронтівий зошит», 1941—44).

Та.: Незданное. Махачкала, 1959; Избранное, т. 1—2. Махачкала, 1971.

КАПІЛЯРИ (від лат. *capillaris* — волосяний) — найдрібніші кровоносні судини, що пронизують усі органи і тканини тварин і людини. Утворюють густу сітку, яка звичайно розташовується поміж розгалуженнями *артерій* і *вен*. Стінка К. побудована з *ендотелію* і перикапілярного сполучнотканинного шару (див. *Сполучна тканина*). Діаметр просвіту К. від 2,5 до 30 мкм. Виконують переважно трофічну функцію — кризь тонку стінку К. відбувається обмін газів та ін. речовин між кров'ю і тканинами (див. *Капілярний кровообіг*).

К. лімфатичні відрізняються від кровоносних більшою тонкістю стінок. Через них відбувається відтік з тканин колоїдних білків, видалення з організму чужорідних йому частинок і бактерій.

КАПІЛЯРНА ВОДА — вода, що утримується або пересушується в порах, тріщинах та ін. дрібних порожнинах гірських порід і ґрунтів під дією сил поверхневого натягу. К. в. поширюється залеж-

но від хім.-мінерального й гранулометричного складу гірських порід і ґрунтів, їхньої будови, початкової вологості, наявності адсорбованого і затисненого повітря та ін. Розрізняють капілярно-роз'єднану (нерухому), капілярно-підвищену й капілярно-підняту воду. Остання на межі з *ґрунтовими водами* утворює гідралічно сполучену з ними капілярну кайму. Висота капілярного підняття води — характерна властивість порід і ґрунтів, що вміщують її. К. в. впливає на фізично-механічні властивості гірських порід і ґрунтів, їхній водний режим, живлення рослин тощо.

П. Ю. Куц. **КАПІЛЯРНА ДЕФЕКТОСКОПІЯ** — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на явищах капілярного просочування, а також *сорбції*, *дифузії*, *люмінесценції*, світловому і кольоровому контрастах індикаторних рідин. Наявність дефектів встановлюють, визначаючи місця (плями) виходу на досліджувану поверхню індикаторних рідин (напр., суміші гасу, скипидару і барвників), що проникають у дефектні місця. До осн. методів К. д. належать кольоровий, люмінесцентний та люмінесцентно-кольоровий. Найпростішим різновидом К. д. є гасо-крейдианий метод дефектоскопії. К. д. застосовують в авіац. і хім. пром-сті, турбобудуванні тощо. Див. також *Капілярні явища*.

КАПІЛЯРНИЙ КРОВООБІГ — рух крові в найдрібніших судинах — *капілярах*, який зумовлює обмін речовин між кров'ю і тканинами. Цей обмін речовин можливий завдяки проникності стінок капілярів для води з розчиненими в ній поживними речовинами та залишковими продуктами обміну речовин; через епітеліальні клітини капілярів відбувається також газообмін між кров'ю і легеневиною *альвеолами* та клітинами тканин, в яких розташовані капіляри. Інтенсивність К. к. відповідає інтенсивності обміну речовин. Здійснюється К. к. внаслідок різниці гідростатичного тиску в артеріальному і венозному кінцях капіляра (тиск в артеріальному кінці дорівнює 30—35 мм рт. ст., що на 8—10 мм перевищує *онкотичний тиск* плазми крові; в міру пересування крові по капіляру гідростатичний тиск падає і у венозному кінці капіляра він становить 12—17 мм рт. ст., що на 10 мм нижче від онкотичного тиску крові). Внаслідок цього вода і розчинені в ній речовини переходять з тканинної рідини в плазму, що забезпечує виведення продуктів обміну речовин з тканин.

КАПІЛЯРНІ ЯВИЩА — явища, зумовлені впливом сил *поверхневого натягу* на рівновагу або рух вільної поверхні рідини, границі рідини з твердим тілом, а також границі поділу між незмішуваними рідинами; окремий випадок *поверхневих явищ*. Прикладом К. я. є підняття змочувальної або опускання незмочувальної рідини в капілярних (тонких) трубках чи порах твердого тіла (мал.). Ці явища зумовлені виникненням капілярного тиску *p*, зв'язаного з по-

верхневим натягом σ формулою Лапласа: $p = 2\sigma/r$, де r — радіус кривини поверхні рідини. Для змочувальних рідин p є додатною величиною, для незмочувальних — від'ємною. Висота h підняття змочувальної (опускання незмочувальної) рідини визначається: $h = 2\sigma/(p_1 - p_2) \cdot g$, де g — прискорення вільного падіння, p_1 і p_2 — густини відповідно рідини та її пари. К. я. відіграють значну роль в природі, особливо у водному режимі ґрунтів та в обміні речовин рослин. Широко застосовуються в техніці (напр., у процесах сушіння, просочування тощо).

Літ.: Фишер И. З. Статистическая теория жидкостей. М., 1961; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975. О. З. Голук.

КАПІТАЛ (нім. *Kapital*, франц. *capital*, від лат. *capitalis* — головний) — вартість, яка внаслідок експлуатації *найманої праці* приносить капіталістові *додаткову вартість*; екон. категорія, що відображає *виробничі відносини* капіталістичного *способу виробництва*. Суть та історію виникнення К. науково обґрунтував К. Маркс. «Капітал» писав він, — передбачає найману працю, а наймана праця передбачає капітал. Вони взаємно зумовлюють одне одного; вони взаємно породжують одне одного» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 6, с. 428). Отже, К. як сусп.-екон. категорія виникає з відокремленням безпосереднього робітника від *засобів виробництва* і засобів до життя і зосередження їх у приватній власності класу *буржуазії*. Передумовою виникнення К. є *товарне виробництво* і перетворення *робочої сили* на *товар*. У К. відображаються екон. відносини між працею і К., між капіталістами і робітниками. К. Маркс розкрив екон. природу К. і суть капіталістичної експлуатації. Він вперше поділив К. на постійний і змінний, показавши тим самим справжнє джерело додаткової вартості — жорстоку експлуатацію найманої праці робітників. «Капітал — це мертва праця, що, як вавпір, оживає лише тоді, коли вбирає в себе живу працю і живе тим повніше, чим більше живої праці він поглинає» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 227). К. Маркс довів, що в процесі вироб. вартість *постійного капіталу* переноситься на новий продукт, залишаючись незмінною, а *змінний капітал* не тільки відтворює свою вартість, а й приносить капіталістові додаткову вартість, яка частково споживається ним як прибуток, а частково капіталізується, тобто спрямовується на розширення виробництва, стає К. Отже, величезні багатства капіталістів — результат привласнення неоплаченої праці робітників. За рахунок додаткової вартості, створеної в процесі вироб., існує й функціонує *торговельний капітал* у сфері обігу товарів, а також *банківський капітал*, торговці та банкіри одержують свою частку додаткової вартості відповідно у вигляді торг. *прибутку* й *процен-*

ту. Заг. формула К., виведена К. Марксом, має такий вигляд: $G-T-G'$, де G — гроші (див. *Грошовий капітал*), T — товар, G' — сума грошей з приростом, який є надлишком над *авансованим капіталом*. Виробництво і привласнення цього надлишку, тобто додаткової вартості, становить суть *капіталізму*. Обов'язковою умовою функціонування К. є безперервний його рух, *кругообіг капіталу, оборот капіталу*. К. в процесі свого функціонування набуває форм — грошового капіталу, *продуктивного капіталу й товарного капіталу*. Прагнення капіталістів до одержання все більших прибутків змушує їх використовувати частину додаткової вартості для *нагромадження капіталу*, що веде до *концентрації капіталу, концентрації виробництва* і на цій основі до перетворення капіталізму на монополістичний капіталізм з усіма його суперечностями й антагонізмами.

Вчення про К. найповніше викладено в гол. екон. праці К. Маркса «*Капітал*». Сучас. бурж. економісти, прагнучи прикрити експлуаторську природу *державно-монополістичного капіталізму*, намагаються видати зростання прибутків капіталістів не як результат жорстокої експлуатації робітн. класу і всіх трудящих, а як дохід від факторів виробн. (К., землі), як винагороду їм за підприємницьку діяльність, як результат запроваджуваних ними наук.-тех. удосконалень.

За соціалізму екон. категорії К. не існує, тому що панує сусп. власність на засоби виробн., г-во ведеться планомірно в інтересах усіх трудящих. Див. також *Основний економічний закон, Основний економічний закон капіталізму, Основний економічний закон соціалізму*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Капітал, т. 1, 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; т. 26, ч. 1, розд. 1,3—4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Політическа економія. Капіталістичский способ производства. М., 1978. М. М. Киріченко.

«КАПІТАЛ» — головна праця К. Маркса, в якій здійснені фундаментальні економічні, філософські та історичні дослідження капіталістичного ладу. На основі аналізу великого фактичного матеріалу К. Маркс дослідив виникнення, розвиток і занепад капіталістичного *способу виробництва*, відкрив екон. закон руху бурж. суспільства. Він науково довів, що розвиток антагоністичних суперечностей *капіталізму* неминуче веде до його загибелі й перемоги соціалізму. В «К.» глибоко й всебічно обґрунтовано два великі революц. відкриття Маркса, які перетворили соціалізм з утопії на науку. Перше з них — матеріалістичне розуміння історії, про яке В. І. Ленін писав, що «з часу появи „Капіталу“ матеріалістичне розуміння історії вже не гіпотеза, а науково доведене положення» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 130—131). Друге — вчення про *додаткову вартість*, яке, за висловом В. І. Леніна, становить «наріжний

камінь економічної теорії Маркса» (там же, т. 23, с. 44). Про значення «К.» для класової боротьби пролетаріату Маркс писав, що «це, безперечно, найстрашніший снаряд, який будь-коли був пущений у голову буржуа (в тому числі і земельних власників)» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 31, с. 438). Основним філос. змістом «К.» є наук. розкриття заг. істор. спрямованості сусп. розвитку людства від антагоністичних сусп.-екон. формацій, що ґрунтуються на експлуатації людини людиною, до суспільства без соціальних *антагонізмів*, заснованого на товариському співробітництві вільних від експлуатації людей, — до *комунізму*. К. Маркс довів, що капіталізм є останньою антагоністичною сусп.-екон. формацією, якою закінчується «передісторія людства» і починається його справжня історія, коли люди починають здійснювати свідомий контроль не лише над силами природи, а й над сусп. силами, об'єктивними законами сусп. розвитку. Заг. методом, яким керувався К. Маркс, досліджуючи об'єктивні закономірності сусп. життя, була матеріалістична *діалектика*. К. Маркс першим надав діалектиці наук. вигляду, вивільнив її від тієї містифікації, якої вона набула в ідеалістичній філософії Г. В. Ф. Гегеля.

К. Маркс перетворив діалектику на могутнє знаряддя революц. критики капіталізму і теор. обґрунтування ідей наук. комунізму. В «К.» дістали дальшу наук. розробку і практичне застосування осн. принципи діалектики як теорії розвитку, теорії пізнання, логіки. Підкреслюючи що сторону філос. змісту «Капіталу», В. І. Ленін вказував: «Коли Маркс не залишив „Логіки“ (з великої букви), то він залишив логіку „Капіталу“» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 282). В «К.» Маркс розкрив роль і значення в істор. розвитку людства сусп. виробництва, обґрунтував об'єктивні закономірності революц. переходів від однієї сусп.-екон. формації до ін., показав зв'язок різних форм сусп. свідомості з істор. формами сусп. буття. З часу написання «К.» *історичний матеріалізм* став практично підтвердженою істиною. За своїм ідейним спрямуванням «К.» є філос. і конкретно-наук. екон. обґрунтуванням *всесвітньої істор. місії пролетаріату* як творця нового, комуністичного суспільства, обґрунтуванням *неминучості його класової диктатури* як політ. засобу докорінної перебудови всього сусп. життя. «К.» складається з 4 тт. В 1867 видано 1-й т. Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс підготував до друку 2-й (1885) і 3-й (1894) тт. 4-й т. «К.» (в трьох частинах) із значними скороченнями був виданий 1905—10 під назвою «Теорії додаткової вартості». Першим перекладом «К.» на іноз. мову був переклад рос. мовою (1872). Повне наук. видання «Теорії додаткової вартості» вперше здійснив *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* 1954—61.

Ідеї «К.» широко пропагували, зокрема, укр. революціонери-демократи І. Франко, П. Грабовський.

Леся Українка. В 1878—79 І. Франко переклав 24-й розділ 1-го тому «Капіталу» укр. мовою. Професор Київського ун-ту М. Зібер популяризував «К.» у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо», про яку Маркс згадує в «Післямові до 2-го видання 1-го тому „Капіталу“». Перше наукове видання 1-го тому «К.» укр. мовою вийшло 1927 в Харкові, а видання 1, 2, 3 і 4-го (2 частин) томів—1954—60 в Києві. У 1-му т. «К.» досліджено процес *виробн. капіталу*, в 2-му — процес *обігу капіталу* і в 3-му — процес *капіталістичного виробництва*, взятий в цілому. Вивчення капіталістичного виробн. в 1-му т. К. Маркс починає з аналізу *товару* як екон. клітинки бурж. суспільства. Маркс показав, що внутр. суперечності товару є зародком усіх суперечностей капіталістичного способу виробн., розкрив таємницю товарного *фетишизму*. Основою для з'ясування відносин між працею і капіталом, суті *експлуатації* робітн. класу є відкриття К. Марксом особливого товару — *робочої сили*. Привласнення створеної робітниками *вартості*, що перевищує вартість їхньої робочої сили, тобто додаткової вартості, — ось у чому полягає суть капіталу як сусп. відносин у процесі виробн. К. Маркс показав, що виробництво і привласнення додаткової вартості є *основним економічним законом капіталізму*, який визначає рух капіталізму від його початкових форм до загибелі. Для відкриття й дослідження додаткової вартості вирішальне значення мала розробка К. Марксом учення про *двоїтий характер праці*, втіленої в товарі. В 1-му т. «К.» важливе місце належить дослідженню суті, історії та методів *первісного нагромадження капіталу*, аналізу трьох стадій розвитку капіталізму — простої кооперації, мануфактури і великої машинної пром-сті, які є стадіями підвищення *продуктивності праці* й одночасно посилення експлуатації *робітничого класу*. К. Маркс виявив, що капітал поділяється на *постійний капітал* і *змінний капітал*, і показав, як внаслідок конкурентної боротьби і гонитви за найбільшою масою додаткової вартості відбувається зростання *органічної будови капіталу*, що веде до *концентрації виробництва*, посилює концентрацію і *централізацію капіталу* і спричинює загострення суперечностей між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Визначним відкриттям К. Маркса є *загальний закон капіталістичного нагромадження*, який зумовлює поляризацію бурж. суспільства — нагромадження багатства на одному полюсі і в той же час злидні, муки праці, рабство, темнота, злидовання і моральна деградація на протилежному полюсі. В 2-му т. «К.» досліджуються *кругообіг капіталу* і *оборот капіталу*, ті форми, які проходять він на трьох стадіях свого кругообігату: *грошовий капітал, продуктивний капітал і товарний капітал*. К. Маркс аналізує *відтворення* і обіг сусп. капіталу в цілому. Він уперше в

історії екон. науки поділив усе сусп. виробн. на два великі підрозділи: I — виробн. *засобів виробництва*; II — виробн. *предметів споживання*; оборот усього сусп. капіталу розглядає в умовах простого й розширеного відтворення, розкриває причини *економічних криз*. Марковські схеми відтворення мають велике значення для розуміння не лише капіталістичного відтворення, а й відтворення ін. сусп. формацій.

У 3-му т. К. Маркс дослідив розподіл додаткової вартості між різними групами експлуататорів — пром., торг., позичковими капіталістами і зем. власниками, а також розкрив ті конкретні форми, яких при цьому набуває додаткова вартість — *прибуток, процент, рента*. Він уперше довів, що в процесі конкуренції, яка спричинює міжгалузеве переливання капіталу, утворюється середня *норма прибутку* і *ціна виробництва*, що складається з *витрат виробництва* і середнього прибутку. Це означає, що робітн. клас у цілому експлуатується всім класом капіталістів. Цей висновок має величезне значення для обґрунтування необхідності політ. боротьби пролетаріату. Вперше в історії К. Маркс розкрив суть закону тенденції норми прибутку до зниження та фактори, які протидіють цьому, показав причини, умови та джерела утворення диференціальної й абсолютної ренти. В «Теоріях додаткової вартості», які становлять істор.-критичну частину «К.» (4-й т.), К. Маркс показав розвиток екон. думки до виникнення марксизму і роль *класичної буржуазної політичної економії* в цьому розвитку, критично проаналізував антинаукові теорії *вulgарної політичної економії*. Екон. і філос. вчення К. Маркса становлять у «К.» внутр. єдність. Будь-які спроби відірвати марксистську політ. економію від її філос., світоглядних основ неодмінно призводять до спотворення її пролет. суті, до витравлення її революц. змісту. Бурж. ідеологи, і особливо ревізіоністи, не раз намагалися «очистити» екон. вчення К. Маркса від його філос. основ, «поєднати» його з тією чи іншою «модною» бурж. філософією. Всебічну критику і наук. викриття цієї фальсифікації ідейного змісту «К.» дав В. І. Ленін. У сучас. епоху, після всесвітньо-істор. перемог *марксизму-ленінізму*, бурж. ідеологи вже не наважуються заперечувати світоглядних основ «К.» Вони вдаються до інших фальсифікацій. Набули поширення ревізіоністські твердження, що «К.» Маркса є нібито не екон., а суто філос. працею, що в ньому викладено не відкриті К. Марксом об'єктивні екон. закони капіталізму, а філос. «теорію відчуження» тощо. Однак, до яких би фальсифікацій не вдавалися бурж. ідеологи і ревізіоністи, вони ніколи не зможуть зупинити могутній вплив революц. ідей геніальної праці К. Маркса. Істинність ідей «К.» яскраво підтверджується соціалістичними революціями, що відбулися в Росії та ряді ін. країн, успішним будів-

ництвом соціалізму і комунізму в цих країнах, виникненням і зміцненням *світлової системи соціалізму*. «К.» є невичерпним теоретичним і методологічним джерелом розвитку марксизму-ленінізму, революц. теорією перетворення світу.

Видання: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал. т. 1—3; т. 26, ч. 1—3. Маркс К. Теорія додаткової вартості (IV том «Капіталу»). **Лит.:** Маркс К. Лист Йоганну Філіппу Беккеру. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 31; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Дробноход Ю. Ф., Задніпрянець В. З. Геніальна праця Карла Маркса. К., 1967; Розенталь М. М. Діалектика «Капітала» К. Маркса. М., 1967; «Капітал» Маркса. Філософія і сучасність. М., 1968; Леонтьев Л. А. «Капітал» К. Маркса і сучасна епоха. М., 1968; Соціально-історическіє і мировоззренческіє аспекты философских категорий. К., 1978. О. О. Нестеренко, В. І. Шинкарук, І. С. Ніколенко.

КАПІТАЛІЗМ — суспільно-економічна формація, основана на приватній власності на *засоби виробництва* і експлуатації найманої праці *капіталом*; приходить на зміну *феодалізму*, передуює *соціалізму* — першій фазі комуністичного способу виробництва. Осн. ознаки К.: панування товарно-грош. відносин і приватної власності на засоби виробн., наявність розвинутого сусп. *поділу праці*, зростання усуспільнення виробн., перетворення *робочої сили на товар*. К. — вищий ступінь *товарного виробництва*. За К. суспільство поділяється на два осн. класи — *пролетаріат* і *буржуазію*. Поряд з ними існують також класи поміщиків і селян (див. *Селянство*). З розвитком пром-сті, науки і техніки, культури в капіталістичному суспільстві зростає соціальна верства *інтелігенції*. *Основним економічним законом капіталізму* є виробництво і привласнення *додаткової вартості*. Осн. суперечність К. становить суперечність між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Це породжує стихійний характер його розвитку, анархію виробн., класову боротьбу між пролетаріатом і буржуазією і зумовлює істор. приреченість К. як суспільно-економічної формації. Виникнення К. було підготовлене всім ходом розвитку *продуктивних сил*, сусп. поділу праці. Процес становлення капіталістичних *виробничих відносин* передувало т. з. *первісним нагромадженням капіталу*, що відбувалося в епоху розкладу й занепаду феодалізму, коли значна частина безпосередніх виробників — селян, ін. верств населення — позбавлялася землі та ін. засобів виробн., перетворювалася на пролетарів. У процесі первісного нагромадження капіталу буржуазія зосередила в своїх руках осн. засоби виробн. й великі грош. багатства, які перетворилися на капітал. Це означало перехід від простого товарного виробн.

до капіталістичного. Прискоренню виникнення капіталістичних відносин сприяв широкий розвиток товарно-грош. відносин, формування внутрішнього ринку. Великі геогр. відкриття (серед. 15 — серед. 17 ст.) і загарбання та пограбування колоній (15—18 ст.) забезпечили європ. буржуазії, що народжувалася, нові джерела *нагромадження капіталу* і привели до зростання міжнар. екон. зв'язків і формування *світового ринку*.

Бурж. революції, здійснивши переворот у політ. будові, прискорили процес заміни феодал. виробничих відносин капіталістичними, створили умови для капіталістичного ладу, що зародився в надрах феодалізму. Найважливішим екон. результатом перемоги капіталістичного способу виробн. над феодальним було забезпечення вищої продуктивності *суспільної праці*. Осн. стадії істор. розвитку К. (стадії підвищення *продуктивності праці*): проста капіталістична *кооперація, мануфактура*, велика капіталістична машинна індустрія. Перехід до останньої було здійснено в ході *промислового перевороту*, який відбувся в Англії (остання третина 18 — 1-а чверть 19 ст.), а потім поширився на ін. країни. Виникнення фабричної системи означало утвердження К. як панівного способу виробн., створення відповідної йому матеріально-технічної бази (див. *Матеріально-технічна база суспільства*). Перехід до машинної стадії виробн. сприяв швидкому розвитку продуктивних сил, зростанню населення міст і активізації зовн.-екон. зв'язків. Він супроводився далішим посиленням експлуатації найманих робітників, зростанням *безробіття*, поглибленням *протилежності між розумовою та фізичною працею* і *протилежності між містом і селом*. Виникнення і розвиток К. в усіх країнах відбувалися на основі властивих йому осн. закономірностей. Але залежно від конкретних істор. умов цей процес у кожній країні мав свої відмінні риси і особливості. В Росії у зв'язку з тривалим існуванням кріпосного права перехід від мануфактури до великого машинного виробн. почався в 30—50-х рр. 19 ст. і остаточно закінчився в пореформений період. Після *селянської реформи 1861* розвиток К. в Росії, в т. ч. на Україні, значно прискорив зростання пром-сті. Інтенсивне буд-во з-ць сприяло швидкому розвитку тут металургійної, кам'яновугільної, машинобуд. та ін. галузей пром-сті. В кінці 19 ст. Донецький і Криворізький басейни стали осн. центрами кам'яновугільної і металургійної пром-сті всієї Росії. Особливістю розвитку К. в Росії був високий рівень концентрації виробн. в осн. галузях пром-сті. Домонополістичний К. Вперше К. на цій його стадії науково проаналізували К. Маркс і Ф. Енгельс (див., зокрема, «*Капітал*»). З розвитком К. нагромадження капіталу здійснювалося внаслідок капіталізації додаткової вартості. В процесі нагромадження відбуваються *концентрація*

капіталу і централізація його, все більшу роль відіграють великі капіталістичні підприємства. Це призводить до дальшого усупільнення виробн., нагромадження багатства на одному полюсі і погіршення становища пролетаріату й розорення дрібних виробників — на іншому. Внаслідок цього все більше загострюється суперечність між продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами.

На стадії домонополістич. К. в результаті вільного переливання капіталу з однієї галузі в іншу, посилення конкурентної боротьби між капіталістами встановлюється середня норма прибутку, ринкова вартість перетворюється на ціну виробництва. Це означає, що кожний капіталіст привласнює створеному робітничим класом додаткову вартість пропорційно розмірам авансованого капіталу і що весь клас капіталістів однаковою мірою заінтересований в експлуатації всього робітн. класу. З метою одержання надприбутків капіталісти вдосконалюють техніку, використовують досягнення науки, прискорюють концентрацію і централізацію капіталу, поліпшують організацію виробн. і товарообміну і цим стихійно розвивають сусп. продуктивні сили. Розвиток К. все більшою мірою набуває циклічного характеру (див. *Капіталістичний цикл, Економічні кризи*). Нагромадження капіталу, зростання органічної будови капіталу неминує породжувати *перенаселення відносно, армію безробітних, відносно й абсолютно погіршення становища пролетаріату*. В міру розвитку машинного виробн. К. у все більших розмірах експлуатує жіночу працю й дитячу працю. Робітн. клас, який в силу найбільшої здібності до організації і дисципліни, до розвитку класової самосвідомості є най-послідовнішим революц. класом, виступає виразником не тільки своїх класових інтересів, але й інтересів усіх трудящих, є гегемоном усіх сил, що борються проти капіталістичного ладу. В ході цієї боротьби виробляється революц. ідеологія, створюються політ. партії робітн. класу, підготовляються суб'єктивні передумови соціалістичної революції.

Монополістичний К. Розвиток К. в умовах вільної конкуренції привів до такого високого ступеня концентрації і централізації капіталу, який закономірно зумовив виникнення монополій (див. *Монополії капіталістичні*). Внаслідок цього К. на рубежі 19—20 ст. вступив у найвищу і останню — монополістичну стадію свого розвитку (див. *Імперіалізм*). Наук. теорію монополістичного К. розробив В. І. Ленін у праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

Перехід до імперіалізму був підготовлений усім ходом істор. розвитку К. як у глибину (шляхом зміцнення капіталістичного способу виробн. в небагатьох капіталістич. країнах), так і в ширину (поширенням його панування на ін. країни). Незрівнянно розширилася сфера експлуатації народів

монополістичним капіталом. «Капіталізм з прогресивного став реакційним» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 26, с. 295). Зміна вільної конкуренції пануванням монополій породжує набагато гостріші суперечності й конфлікти. Настає епоха імперіалістичних воєн за сфери монопольного панування в усьому світі. В Росії, зокрема на Україні, висока концентрація пром-сті сприяла утворенню у 80—90-х рр. 19 ст. перших монополістичних об'єднань типу синдикатів (див. *Монополістичні об'єднання в до-революційній Росії*), прискорила процес формування пролетаріату. В період пром. піднесення в 90-х рр. 19 ст. кількість робітників становила 3 млн. чол.

В процесі свого розвитку монополістичний К. переростає в державно-монополістичний капіталізм, який характеризується зрощуванням фінанс. олігархії з бюрократичною верхівкою, посиленням ролі бурж. д-ви в усіх сферах сусп. життя, намаганням її регулювати розвиток економіки. Проте розвиток виробн. на всіх стадіях К. відбувається на базі стихійного діяння економічних законів, що дедалі більше загострює всі суперечності бурж. ладу. Вони можуть бути розв'язані тільки соціалістичною революцією. 1-а світова війна і Велика Жовтн. соціалістич. революція в Росії поклали початок загальній кризі капіталізму. Вона привела до значного ослаблення К.; виникла й розвивається світова система соціалізму, зазнала краху колоніальна система К. (див. *Колоніалізм*). К. зберігає свою агрес. природу. Посилюється мілітаризація капіталістичної економіки, ідейно-політична криза бурж. суспільства. Вона уражає ін-ти влади, політ. партії, розхищує елементарні моральні норми. Відбувається занепад духовної культури, зростає злочинність. Реальні процеси, що відбуваються в капіталістичному світі, переконливо спростовують міфи бурж. і реформістської ідеології про те, що нібито сучас. К. здатний розвиватися без криз, що в його межах можна створити «загального добробуту державу», «гармонійні інтереси» суспільство тощо. В сучас. умовах на розвиток продуктивних сил великою мірою впливає науково-технічна революція, результати якої за капіталізму використовуються для одержання надприбутків, що вкрай загострює всі суперечності капіталізму. Все це підтверджує, що «капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього» (Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 32).

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 5. Аграрне питання і «критика Маркса»; т. 26. Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Імперіалізм і розкол соціалізму; т. 34.

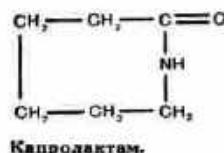
Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 38. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919. Доповідь про партійну програму 19 березня; т. 39. Про державу; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79. В. І. Загородній.

КАПІТАЛІСТИЧНА ВЛАСНІСТЬ — приватна власність буржуазії на засоби виробництва, що використовується для експлуатації найманих робітників (див. *Наймана праця*); основа виробничих відносин за капіталізму.

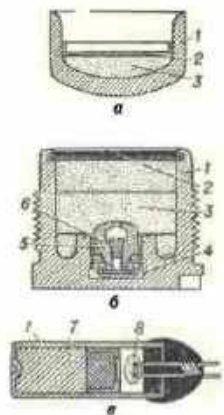
КАПІТАЛІСТИЧНА СИСТЕМА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

— сукупність міжнародних економічних взаємозв'язків і взаємовідносин між національними господарствами країн несоціалістичного світу. Виникнення та існування К. с. с. г. пов'язані з розвитком капіталістичного міжнародного поділу праці і утворенням світового капіталістичного ринку. Характер відносин між країнами, що входять у цю систему, зумовлюється капіталістичними виробничими відносинами, які виникають на базі капіталістичного способу виробництва на його монополістичній стадії. Екон. зв'язки між окремими нац. г-вами країн здійснюються через міжнарод. рух капіталів (див. *Вивіз капіталу*), товарів та золотовалютних ресурсів, міграцію робочої сили. Поряд із світовим ринком товарів утворюються світові ринки капіталу, робочої сили, валютні й фондові ринки. Створюються торговельні протекціоністські союзи, валютно-фінанс. зони, міжнарод. банківські та пром. монополії, наддержавні держ.-монополістичні об'єднання. Синтезуючою формою цих зв'язків є імперіалістична інтеграція економічна. Матеріальну основу К. с. с. г. становить велике виробн., що переросло нац. межі. Інтернаціоналізація виробництва набула форми інтернаціоналізації капіталу, необмеженого панування фінансового капіталу, що викликало тенденцію як до зближення нац. г-в, так і до відокремлення їх. Разом з тим це зумовило наявність антагоністичної сукупності двох осн. груп країн, різних за рівнем свого розвитку — промислово розвинутих пануючих капіталістичних д-в і аграрно-сировинних залежних країн. В середині цих осн. груп існує велика диференціація в рівнях екон. розвитку окремих д-в. Повністю процес формування К. с. с. г. як єдиної всесвітньої системи завершився до початку 20 ст. з переростанням капіталізму в імперіалізм. В цей період окремі країни та нац. г-ва з самодостатніх одиниць перетворилися на ланки єдиного ланцюга світового г-ва, втягнуті в це г-во олігархією фінансовою імперіалістичних д-в через вивіз капіталу й товарів, створення міжнародних монополій, всесвітньої системи панування й підкорення. Створилася міжнарод. мережа залежностей і зв'язків фінанс. капіталу. Міжнарод. капіталістичний поділ

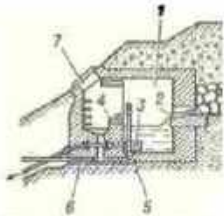
КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЦИКЛ

Капролактам.

Капсули:
 а — ударний капсуль-запальник; б — капсуль-на ігтуля; в — електро-детонатор;
 1 — корпус; 2 — кружок; 3 — запальна суміш; 4 — ударний капсуль; 5 — конаделько; 6 — обтюратор; 7 — променевий капсуль-детонатор; 8 — електро-запальник.

Каптаж безпального джерела підземних вод:
 1 — камера; 2 — отвір для води; 3 — приймальний клапан; 4 — водозливний пристрій; 5 — засувка; 6 — грязевідпінна труба; 7 — люк для огляду й ремонту камери (стрілкою показано напрям відведення води споживачам).

праці закріпив за переважною більшістю країн становище аграрно-сировинних придатків імперіалістичних д-в. К. с. с. г. притаманний стихійний характер розвитку, вилучення відносин експлуатації й гноблення. Найважливішими закономірностями її розвитку є концентрація продуктивних сил у невеликій кількості імперіалістичних д-в, що призводить до великого розриву в рівнях екон. розвитку зазначених груп країн і поглибленню суперечностей між ними; нерівномірність розвитку продуктивних сил в імперіалістичних країнах, що позначається на зміні співвідношення сил між ними та загостренні між-імперіалістичних суперечностей. Велика Жовтн. соціалістич. революція, що покляла початок добі загальної кризи капіталізму, була й початком кризи К. с. с. г. Система капіталізму перестала бути всеохоплюючою, всесвітньою. В результаті перемог соціалістичних революцій у цілому ряді д-в на різних континентах і відпадіння їх від світового капіталізму виникла й розвивається соціалістична система світового господарства, світовий соціалістичний ринок. Сучас. світовий розвиток характеризується боротьбою між соціалізмом, що дедалі поширюється й розвивається, і вмираючим капіталізмом, межі якого дедалі звужуються. Ліквідовано колоніальну систему імперіалізму, велика група країн, що розвиваються, обрала соціалістичну орієнтацію, вступила на некапіталістичний шлях розвитку — все це поглиблює кризу К. с. с. г. Фінанс. олігархія імперіалістичних д-в намагається зберегти занепадаючі зв'язки у цій системі шляхом нових форм закабалення і збереження свого панування через розвиток державно-монополістичного капіталізму і неокolonіалізму. Дальше поглиблення нерозв'язаних антагонізмів цієї системи проявляється у зростаючій дезорганізації всієї структури капіталістичного г-ва, економічних кризах, енергетичних, продовольчих, сировинних, валютно-фінансових кризах (див. Валютна криза), інфляції, безробітті, зростаючій суперечності між капіталістич. д-вами і країнами, що розвиваються, тощо. Успіхи світового соціалізму в економічному змаганні двох світових систем ведуть до дальшої зміни співвідношення сил у світі на користь соціалізму.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—26; Ленин В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Повне зібрання творів, т. 27; Міжнародна рада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі, М., 1976; Рымалов В. В. Распад колониальной системы империализма и мировое капиталистическое хозяйство. М., 1966; Тагуенко В. Л. Международное разделение труда и развивающиеся страны. М., 1976; Рымалов В. В. Структурные изменения в мировом капиталистическом хозяйстве. М., 1978.

КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЦИКЛ — зміна фаз розвитку капіталістич-

ного виробництва від однієї економічної кризи до іншої. Характерний для розвинутого капіталізму. К. ц. складається з чотирьох фаз: кризи, депресії, поживлення, піднесення. Піднесення завершується новою кризою, яка замкає один К. ц. і відкриває інший, при цьому найнижча точка падіння виробн. є межею між двома циклами. Криза надвиробництва є найважливішою і визначальною фазою К. ц. Циклічний розвиток капіталістичного виробн. зумовлений осн. суперечністю капіталізму — суперечністю між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Матеріальною основою К. ц. є специфічний характер відтворення основного капіталу, відновлення якого починається у фазі кризи і зумовлює перехід до наступних фаз К. ц. Внаслідок цього нагромадження капіталу й розширення капіталістичного виробн. здійснюються нерівномірно, стрибкоподібно і супроводяться найгострішими суперечностями й диспропорціями. До загальної кризи капіталізму тривалість К. ц. становила бл. 10 років, а виробн. у кожному наступному циклі досягало в цілому більш високого рівня, ніж у попередньому. В епоху заг. кризи відбувається деформація К. ц., змінюється співвідношення між його фазами, кризи частішають і стають більш інтенсивними й руйнівними, фази піднесення скорочуються і не супроводяться значним зростанням виробн. В умовах сучас. капіталізму при намагаючій бурж. д-ви регулювати економіку відбувається скорочення К. ц., кризи надвиробництва супроводяться численними частковими, проміжними, структурними кризами. На К. ц. великий вплив мають енергетичні, сировинні, валютно-фінанс. світові кризи. Циклічний характер розвитку капіталістичної економіки свідчить про істор. обмеженість капіталістичного способу виробництва, нездатного забезпечити дальший розвиток сучас. продуктивних сил. Див. Капіталізм.

А. Г. Селіванов.

КАПІТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО — процес створення нових, реконструкції та розширення діючих фондів виробничого і невиробничого призначення в усіх галузях народного господарства, а також монтаж й введення в дію машин і устаткування. Див. Будівництво, Капітальні вкладення.

КАПІТАЛЬНИЙ РЕМОНТ — найбільший за обсягом вид планово-запобіжного ремонту основних фондів, що його провадять після тривалої експлуатації для повного відновлення їх. Див. Ремонт.

КАПІТАЛЬНІ ВКЛАДЕННЯ — затрати праці, матеріально-технічних і фінансових ресурсів на відтворення основних фондів. К. в. спрямовуються на буд-во, розширення, реконструкцію і тех. перероблення підприємств і споруд в усіх галузях нар. г-ва, на спорудження житл. будинків, шкіл, лікарень та ін. об'єктів соціально-культур. призначення, на геол.-розвідувальні, проектно-розвідувальні роботи тощо, а також на поповнення оборотних засобів.

За прийнятою в СРСР методологією, до К. в. не входять витрати на геол.-розвідувальні роботи, що не пов'язані з буд-вом, на розробку проектів планування і забудови міст і селищ міськ. типу, на розробку типових проектів для буд-ва, на насадження лісів і лісових смуг, на придбання й формування осн. стада, на придбання устаткування для діючих держ. установ, шкіл, лікарень, дит. закладів. До К. в. не включають також капітальний ремонт осн. фондів. В економічній політиці КПРС і Рад. д-ви, спрямованій на забезпечення індустріальної могутності та зміцнення обороноздатності СРСР, на неухильне піднесення рівня матеріального добробуту трудящих, першорядне значення надається підвищенню економічної ефективності капітальних вкладень. У першу чергу, К. в. спрямовуються на розвиток провідних галузей г-ва, що відіграють вирішальну роль у неухильному піднесенні рад. економіки та підвищенні рівня економічної ефективності соціалістичного виробництва. Залежно від видів планування К. в. поділяють на централізовані й нецентралізовані. Обсяг централізованих К. в. передбачається в нар.-госп. планах і фінансується гол. чин. з держ. бюджету. Нечентралізовані К. в. визначаються нар.-госп. планами та планами держ. підприємств, орг-цій, відомств і фінансуються власними коштами (фонд розвитку виробництва, прибуток від реалізації, фонд Всесоюзного соціалістичного змагання та ін.), коштами колгоспів та ін. кооп. орг-цій, а також коштами населення на індивідуальне й кооп. житл. буд-во. Осн. джерелом К. в. є фонд нагромадження національного доходу та частина амортизаційних відрахувань. Планування К. в. здійснюється в СРСР через перспективні й річні плани екон. і соціального розвитку країни (див. Планування народного господарства). Осн. формою держ. планування капітального буд-ва є п'ятирічний план, що затверджується по кожному м-ву й відомству СРСР і союзних республік з поділом за роками. Особлива увага при плануванні К. в. приділяється поліпшенню їхньої структури, тобто збільшенню питомої ваги активної частини осн. фондів і зменшенню частки буд.-монтажних робіт, а також скороченню строків окупності капітальних вкладень. За роки Рад. влади К. в. як у цілому по СРСР, так і зокрема по УРСР, зростали високими темпами. Заг. обсяг К. в. в СРСР за 1918—77 становив 1703,7 млрд. крб. (у порівняльних цінах), у т. ч. в УРСР — 277,0 млрд. крб. В СРСР К. в. здійснюються в основному держ. і кооп. підприємствами і орг-ціями (89,4% всіх К. в.) і колгоспами (9,2%). К. в. населення в буд-во власних житл. будинків і квартир 1977 дорівнювало 2%. В десятиріччя п'ятиріччя К. в. в нар.-госп. становитимуть 630 млрд. крб. Систематичне зростання К. в. характерне й для ін. соціалістичних країн (див. Будівництво).

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.

М., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Структура капіталістичних владних в народних господарств і пути ее совершенствования. К., 1977; Баранов А. А. Интенсивное социалистическое производство. М., 1978; Хачатуров Т. С. Интенсификация и эффективность в условиях развитого социализма. М., 1978.

КАПІТАН (лат. capitaneus — военачальник, від caput — голова) — з 16 ст. офіцерське звання (чин) в арміях і флотах більшості держав, спочатку — для командирів рот. У Рад. Армії К. — офіцерське звання з 1935. У ВМФ йому відповідає звання капітан-лейтенант. Для старших офіцерів ВМФ існують звання: К. 3-го рангу, К. 2-го рангу і К. 1-го рангу. В торг. флоті — особа, яка очолює екіпаж судна і керує ним. У спортивних командах К. — старший у команді.

КАПІТАНІВКА — селище міського типу Новомиргородського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Залізнична станція, за 12 км на Пн. від м. Новомиргорода. 3,9 тис. ж. (1979). Цукр. комбінат, виробниче відділення райспілкиспілки, хлібозавод, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч.-ще; лікарня. Будинки культури, 2 клуби, 5 б-к. Перша згадка про К. належить до 1774.

КАПІТЕЛЬ (лат. capitellum, букв. — головка) — 1) Верхня частина колонни, пілястра або стовпа, на яку спирається балка або архітрава. Різні типи К. склалися в архітектурі країн Старод. Сходу. Детальну розробку К. дістали в античних архітектурних ордерів. Своєрідні К. були в архітектурі Київської Русі, Грузії, Вірменії, Середньої Азії, а також у візант. і готичній архітектурі. 2) Друкарські букви, які мають обрис заголовних (прописних), а розміри — малих букв.

КАПІТОЛІЙ (лат. Capitolium) — 1) Один з семи пагорбів, на яких був розташований Стародавній Рим. Цитадель і центр реліг. культу Старод. Риму (храми Юпітера, Юнони, Мінери та ін.). У 16—17 ст. К. було забудовано палацями запроектованими Мікеланджело. 2) Назва будинків законодавчих органів у столицях деяких країн, зокрема США (К. у Вашингтоні, 1793—1865, архітектори І. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер).

КАПІТОБ Євгенія Павлович (21.IV 1936, с-ще Нерль, тепер Тейковського р-ну Івановського обл. РРФСР) — рос. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. Закінчив 1958 Симферопольське муз. уч.-ще. З 1956 —

(з перервою) — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Леш («Останні» Горького), Віктор («Проклята історія» Арбузова), Гільберт («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Держ. премія СРСР, 1977.

КАПІТОНОВ Іван Васильович (н. 10 (23).II 1915, с. Серовське, тепер Сасовського р-ну Рязан. обл.) — радянський партійний і державний діяч. Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. В 1938 закінчив Моск. ін-т інженерів комунального буд-ва. В 1938—40 — в Рад. Армії. З 1941 — на парт. і рад. роботі в Москві. В 1951—52 — секретар, другий секретар. 1952—54 — перший секретар Моск. міськомкому, 1954—59 — перший секретар Моск. обкому, 1959—64 — Івановського обкому партії. В 1964—65 — зав. відділом ЦК КПРС. З грудня 1965 — секретар ЦК КПРС. З 1952 — член ЦК КПРС. В 1956—59 і в 1964—66 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань, 1954—62 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КАПІТОНОВА Юлія Володимирівна (н. 21.XI 1935, Ленінград) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики. Доктор фіз.-мат. наук (з 1977). Член КПРС з 1965. Після закінчення Київ. ун-ту (1958) працює в Ін-ті кібернетики АН УРСР (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). Осн. праці — з питань матем. апарату проектування кібернетичних систем. Держ. премія СРСР, 1977.

КАПІТУЛ (від лат. capitulum — глава, відділ) — 1) Кафедральний К. — в католицькій і англіканській церквах колегія духовних осіб (каноніків) кафедрального собору, що є радою при єпископі. 2) В католицьких духовно-дицарських і чернечих ордерів — колегія керівних осіб. 3) Орденський К. — установа, що відігравала в царській Росії нагороджуванням орденами.

КАПІТУЛЯЦІЯ (від лат. capitulum — глава, розділ) — особливий вид нерівноправних договорів, на в'язуваннях капіталістичними державами залежним країнам, за якими громадянам цих держав надавалося, порівняно з громадянами країни перебування, режим привілеїв (режим капітуляції). Виникли з зародженням капіталізму й набули значного поширення в 18—19 ст., коли європ. д-ви і США нав'язали цей режим багатьом країнам Азії й Африки. Згідно з режимом К. іноземці в Китаї, Японії, Ірані, Туреччині, Єгипті та деяких ін. країнах не підлягали місц. юрисдикції, одержували значні привілеї в галузі торгівлі, мореплавання, обкладання податками тощо. Наприкінці 19 ст. Японія добила скасування режиму К. В більшості ін. країн його скасовано внаслідок національно-визвольного руху. Велику роль у ліквідації режиму К. відіграла Рад. д-ва, яка рішуче підтримала боротьбу проти нього і в договорах з Іраном та Туреччиною 1921 і Китаєм 1924 повністю відмовилася від усіх прав і приві-

леїв, якими раніше користувалася царська Росія. О. М. Овсюк.

КАПІТУЛЯЦІЯ воєнна — припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених шляхом переговорів. Остаточне оформлення проводиться у вигляді підписання акта про К. При К., як правило, все озброєння, техніка, укріплені пункти, військ. майно передаються переможцеві як трофеї, а особовий склад — як полонені. К. може бути беззастережною, тобто без будь-яких умов і застережень (напр., 1945 К. фашист. Німеччини та мілітаристської Японії).

КАПІЦА Петро Леонідович (н. 27.VI (9.VII) 1894, Кронштадт) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1939), д-чл Герой Соціалістичної Праці (1945, 1974). Після закінчення 1918 Політех. ін-ту в Петрограді працював там же. В 1921—34 — у наук. відраджених в Англії, де до 1932 працював у Кавендішській лабораторії, очолюваній Е. Резерфордом. В 1935—46 і з 1955 — директор Ін-ту фіз. проблем АН СРСР. Наук. праці з ядерної фізики, фізики й техніки над сильних магн. полів, фізики й техніки низьких т-р, електроніки великих потужностей і фізики високотемпературної плазми. Спільно з М. М. Семеновим запропонував метод (1922) визначення магн. моментів атомів у атомних пучках. Встановив (1928) лінійну залежність електр. опору ряду металів від напруженості магн. поля. Розробив детандерний зрідувач гелію (1934) та високоефективний радіальний турбодетандер для зрідження повітря і пром. одержання кисню (1939). Відкрив (1938) явище надпливності. Розвинув заг. теорію електронних приладів магнетронного типу; створив потужні НВЧ-генератори неперервної дії планотрон і ніготрон, за допомогою яких виявив утворення високотемпературної плазми у високочастотному розряді. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943. Нобелівська премія, 1978.

КАПКА Дмитро Леонідович (справж. прізвище — Капкунів; [26.X (7.XI) 1898, Київ — 23.X 1977, там же] — український рад. кіноактор, засл. арт. УРСР (з 1957). З 1918 — актор Народного театру під керівн. П. Саксаганського, співав у капелі «Думка». В 1922 працював у Варшаві, де закінчив Вітні кінокурси. В кіно — з 1923. Актор комедійного обдарування. Знявся у фільмах: «Ягідка кохання»,

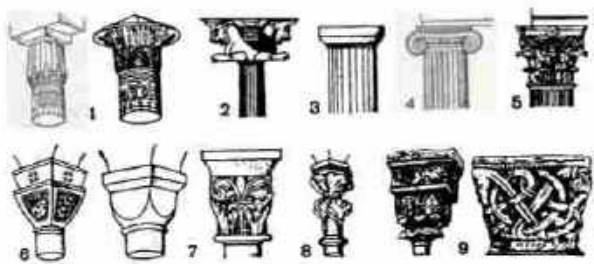
І. В. Капітонов.

П. Л. Капіца.

Капітелі: 1 — єгипетські; 2 — вавілонсько-асірійські; 3 — класична дорична; 4 — класична іонійська; 5 — класична коринфська; 6 — візантійські; 7 — романські; 8 — готичні; 9 — часів Київської Русі.

Капітолій у Римі. Будівництво почато 1546. Сучасний вигляд.

КАПЛАН

«Сумка дикпур'єра», «Микола Джеря», «Богдан Хмельницький», «Вершники», «Райдуга», «Тарас Шевченко», «Тихий Дон», «Казка про Хлопчиша-Кибальчиша» та ін. **КАПЛАН** Володимир Васильович (п. 14.III 1928, с. Олександрівка Красногвардійського району Крим. обл.) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1961. Механізатор с. г., з 1975 — бригадир механізованого загону радгоспу «Більшовик» Красногвардійського р-ну Кримської обл. Загин, який очолює К., починаючи з 1975 вирощує високі (103—126 ц/га зерна кукурудзи) і сталі врожаї. К. нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1979. Д. Д. Герасимов.

КАПЛЕР Олексій Якович [28.IX (11.X) 1904, Київ — 11.IX 1979, Москва] — російський рад. кінорежисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1969). В 1920 разом з С. Юткевичем та Г. Козінцевим організував у Києві театр «Арлекін». В кіно — з 1926. Знімався у фільмі «Шинель» та ін. Написав сценарії фільмів: «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, разом з Т. Златогоровою), «Вона захищає Батьківщину», «Котовський» (обидва — 1943), «Перші радіостанції» (1956), «Незвичайне літо» (1957), обидва — за романами К. Федіна, «Людина-амфібія» (1962, за романом О. Беляєва), «Віра, Надія, Любов» (1972, телефільм). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тел.: Кіноповісті. М., 1962: Голоси, сповіді, фільми. М., 1966.

КАПЛИЦЯ — християнська культова споруда, призначена для релігійних відправ і молитов. Являє собою невеличку церкву без вітара або простий стовп з іконою. Споруджувалися на підзнаку якоїсь події або як надгробний пам'ятник на площах і кладовищах міст і сіл, на шляхах тощо.

КАПІСТ Василь Васильович [12 (23).II 1758 (за ін. даними, 1757), с. Веліка Обухівка, тепер Миргородськ. р-ну Полтав. обл. — 28.X (9.XI) 1823, с. Кибинці, там же] — російський і український письмен-

ник. Був директором училищ і генеральним суддею Полтав. губ. Друкуватися почав 1780 («Сатира 1»). Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. Багато творів написав на основі укр. матеріалу. В «Оді на рабство» (1783, опубл. 1806) виступав проти закріпачення укр. селян. У віршах «Обухівка», «В пам'ять береста» показав побут України, ославив її природу. Написав вірш на честь Полтавської битви; «Чижик» — переспів вірша Г. Сковороди «Ой ти, лitchко жолтобоко». Один з перших переклад рос. мовою «Слово о полку Ігоревім» (опубл. 1930). Комедія у віршах «Ябеда» (1798) — гостра сатира на бюрократію і суд. Цей твір високо цинівав І. Франко.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—2. М.—Л., 1960: Избранные произведения. Л., 1973.

КАПІСТ — укр. поміщики, графи, власники земельних маєтностей на Лівобережній Україні у 18 — на поч. 20 ст. Походили з роду венеціанського дворянина (грека за національністю) В а с и л я П е т р о в и ч а К. (р. н. невід. — п. 1757), який під час Прутського походу 1711 Петра I вступив на службу до рос. війська. Був миргородським полковником (1737—50), потім — бригадиром рос. армії. Загинув на поч. Семилітньої війни 1756—63 у бою під Грос-Егерсдорфом. Його син — письменник В. В. Капіст.

Капова печера. Зображення мамонтів, коней і носорога. Пізній палеоліт.

КАПОВА ПЕЧЕРА, Шульган-Таш — одна з найбільших печер на Пд. Уралі на правому березі р. Білої, в Башкирській АРСР. Утворилася у вапняках і доломітах девонського віку. Заг. довжина коридорів і гротів, розташованих двома поверхами, — понад 2 км. В К. п. 1959 було виявлено, а 1960—71 вивчено наскельні малюнки часів палеоліту — зображення переважно мамонтів, коней, носорогів, антропоморфних фігур, виконані червоною фарбою. Довжина фігур від 44 до 112 см.

Лит.: Бадер О. Н. Каповая пещера. Палеолитическая живопись. М., 1965.

КАПОДИСТІЯ (Καποδιστριας) Іоанніс (11.II 1776, о. Корфу — 9.X 1831, Нафпліон) — держ. діяч Греції, граф. Лікар. У 1809—27 перебував на рос. дипломатичній службі (фактично з 1822 — у відставці, жив у Швейцарії). Належав до поміркованого крила грец. нац.-визвольн. руху. Під час грецької національно-визвольної революції 1821—29, в квітні 1827, Нац. збори в Трезені обрали К. президентом Греції. Прихильник дружніх відносин з Росією. Вбитий внаслідок змови.

КАПОНІР (франц. caponnière — піша) — 1) Фортифікаційна обо-

ронна споруда для ведення флангового чи косоприціального арт. і кулеметного вогню в двох протилежних напрямках. К. створюють у системі польових позицій і довготривалих укриттів на зворотних схилах чи за місц. предметами. 2) Обваловане місце стоянки літака на аеродромі (підковоподібної форми). Зводилися під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (з ґрунту, каменю, лантухів з піском, бетону) для захисту авіац. техніки від осколків та ударної хвилі під час вибуху снарядів, авіабомб.

КАПОТЕ (Capote) Трумен (п. 30.IX 1924, Новий Орлеан, штат Луїзіана) — американський письменник. У повістях «Інші голоси — інші кімнати» (1948), «Лугова арфа» (1953), збірках оповідань «Дерево ночі» (1949), «Сніданок у Тіффані» (1958) в дещо романтизованій формі виступає проти амер. міщанства, бурж. моралі. Роман «З холодним серцем» (1966) — документальна розповідь про алочин, типовий для сучас. Америки. Автор трилогії «Експеримент з множинністю засобів інформації» (1971—73).

Тел.: Укр. перекл. — Лугова арфа. — Сніданок у Тіффані. — З холодним серцем. К., 1977: Рос. перекл. — Один із п'яти в рай. М. 1967: Голоса трав. М., 1971.

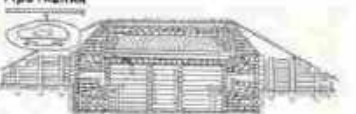
Т. Н. Демисова.

КАПОШВАР — місто на Пд. Зх. Угорщини, на р. Капош, адм. і м. мел. Шомодь. Трансп. вузол. 66,1 тис. ж. (1974). Розвинуті електротех. (виробн. трансформаторів, кабелю) та приладобуд. пром-сть; виробн. цементу, паркету, вогнопрядильна та швейна ф-ки, підприємства харч. промисловості.

КАПП Артур Йосифович [16 (28).II 1878, Сууре-Яані, тепер Вільяндського р-ну Ест. РСР — 14.I 1952, там же] — ест. рад. композитор, засл. діяч мист. Ест. РСР (з 1945). Один з основоположників ест. профес. музики. Закінчив Петерб. консерваторію по класах органа (1898) і композиції (1900). В 1904—20 — директор муз. уч-ща (Астрахань), 1920 — 24 — диригент театру «Естонія» (Таллін), з 1920 віяв. роботу (1925 — 43 — професор Таллінської консерваторії; його учні: Е. Аав, Е. Катт, Г. Ернесакс). Автор симф. творів, концертів, інструм. ансамблів, творів для органа, хорів, пісень тощо. Держ. премія СРСР, 1950.

КАПП Еуген Артурович [п. 13 (26).V 1908, Астрахань] — ест. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1947. Син А. Катта. В 1931 закінчив Таллінську консерваторію (клас композиції А. Каппа; з 1944 — її викладач, з 1947 — професор, 1952 — 65 — директор). К. — автор перших естон. рад. опер

Кулеметний капонір.
Противня

В. В. Каплан.

Капуста:
1 — білоголова Амагер 611; 2 — кольрабі Віденська біла 1350.

Поширені і районовані (1980) на Україні сорти капусти білоголової

Ранньостиглі
Дніпрова 7
Дербентська місцева поліпшена
Дитмарська рання
Дитмаршер фрієр
Юньська

Середньостиглі
Слава 1305

Середньопізні
Добровольська
Брауншвейльська
Можарська місцева
Подарок

Пізнньостиглі
Амагер 611
Білошійка
Новочеркаська 20
Харківська зимова
Южанка 31

Каплиця трьох святих у Львові. 1578—91. Архітектор П. Красовський.

«Вогні помсти» (1945), дитячої опери «Зимові казки» (1958) і балету «Каледіно» («Син Каледіна», 1947). Серед ін. творів: опери «Співачка свободи» (1950), «Рембрандт» (1974), балет «Золотопряді» (1956), симфонії, хорів (ораторія «Ернст Тельман», 1977), камерні твори. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1946, 1949, 1952.

КАПРИЧЧІО, каприччо (італ. capriccio, букв. — примха, каприз) — інструментальна віртуозна п'єса з примхливою зміною епізодів, настроїв. Часто циклічна за формою. Відомі: «24 каприси» Н. Паганіні, «Італійське каприччо» П. Чайковського, «Каприччо» С. Людкевича, «Українське каприччо» В. Нахабін та ін.

КАПРІ — острів у сх. частині Тірренського м., в Неаполітанській затоці. Тер. Італії. Пл. 10,4 км². Поверхня гориста, вис. до 589 м (г. Соларо). Поширений карст. Відзначається мальовничими краєвидами. Сади, виноградники, плантації квітів. Курорти. На К. жили М. Горький (1906—13) і М. Коцюбинський (1909, 1911—12). У 1908 і 1910 К. відвідав В. І. Ленін.

КАПРОЛАКТАМ, лактам ε-амінокапронової кислоти — органічна сполука; білі кристали з т. пла. 68—70° С, т. кип. 262° С. Добре розчиняється у воді, спирті, ефірі, дихлоретані, ацетоні. Характерна властивість К. — здатність до полімеризації з утворенням полікапроламіду (див. *Капрон*). У пром-сті К. синтезують з фенолу, бензолу або циклогексану. Важливим напівапродуктом цього синтезу є циклогексаноксим, який під дією олеуму або сірчаного к-ти при 60—120° С перетворюється на капролактам (т. з. Бекмана перегрупування). К. використовують для одержання *пластичних мас*, плівок, волокон тощо. Іл. с. 12.

Ю. П. Гетьманчук.
КАПРОН — вітчизняна торговельна назва синтетичного волокна з поліамідів. З К. виготовляють капати, риболовні сітки, корд, трикотажні вироби тощо. Див. також *Волокна*.

КАПСІЙСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура епохи пізнього палеоліту і мезоліту, поширена на тер. Пн. Африки і Середземномор'я. К. к. виділена 1907—09. Назва походить від стоянки поблизу м. Гафса, або Капса, в Тунісі. Населення К. к. займалося полюванням і збиральництвом. Для поселень К. к. характерні значні скупчення раковин і кісток тварин. Серед знайдених знарядь праці переважають *мікроліти*. Лук і стріли у носіїв К. к. з'явилися дещо раніше, ніж у Пн. Європі. Є припущення, що капсійці створили найдавніші наскельні зображення Пн. Африки і Сх. Іспанії.

Лит.: Аліман А. Доисторическая Африка. Пер. с франц. М., 1960.

КАПСУЛА (лат. capsula — скринька) — 1) В анатомії — оболонка, що обгортає різні органи або їх частини чи патологічні утвори в організмі (напр., К. пухлини). 2) У фармакології — желатинова чи крохмальна оболонка для ліків, що мають неприємний запах або

смак. 3) У мікробіології — слизовий шар навколо клітини у капсульних бактерій. 4) В техніці — металевий кожух капсульного гідроагрегата.

КАПСУЛА в космонавтиці — одна з назв *спускового апарата* амер. космічних кораблів.

КАПСУЛЬ (франц. capsule, від лат. capsula — скринька) — пристрій, призначений для запалення металевих або для збудження *детонації* розривних зарядів у боеприпасах; використовується також у підривної справі. К. являє собою тонкий металевий або пластмасовий ковпачок; заряджений ініціюючими вибуховими речовинами або запалювальною сумішшю. К. спрацьовує від дії променя вогню, удару бойка, наколювання жалом, тертя, нагрівання електр. струмом. Поділяються на К.-запальники та К.-детонатори. Іл. с. 12.

КАПСЬКІ ГОРИ — гори на Пд. Африки, в межах Південно-Африканської Республіки. Довж. 800 км, вис. до 2326 м. Являють собою систему паралельних хребтів, розчленованих міжгірними улоговинами. На схилах — мішані ліси (на Сх.), зарості вічнозелених чагарників (на Зх.), у внутр. долинах — напівпустелі. Нац. парк Бонтоб.

КАПТАЖ (франц. captage, букв. — перехоплювання) — комплекс інженерно-тех. заходів, що забезпечують розкривання *підземних вод*, нафти й газу, виведення їх на поверхню в якомога чистішому вигляді та можливість використання при постійних оптимальних показниках. К. наз. також споруди для збирання під землею або в місцях виходу на поверхню найбільшої (без втрат) кількості підземних вод, нафти й газу. Спорудами такого типу для підземних вод (напірних, безнапірних) є *бурові свердловини* (напр., *артезианські колодязі*), спец. камери, шахтні колодязі, *штольні*, резервуари або галереї, для нафти й газу — *бурові свердловини*. К. має змогу зберігати природні властивості рідини або газу і в разі потреби регулювати режим джерел і свердловин. Див. також *Водозабірні споруди*. Іл. с. 12.

КАПТАРЕНКО — ЧОРНОУСОВА Ольга Костянтинівна [н. 8 (21). V 1899, с. Нова Іванівка, тепер Арцизького р-ну Одес. обл.] — укр. рад. геолог і палеонтолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1947). Член КПРС з 1950. У 1923 закінчила Кам'янець-Подільський ін-т нар. освіти. З 1928 — науковий співробітник, з 1947 — зав. відділом Ін-ту геологічних наук АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню *форамініфер*, *стратиграфії й палеогеографії* юрських, крейдових і палеогенових відкладів України. Державна премія УРСР. 1976.

В. В. Пермикова.
КАПТО Олександр Семенович (н. 14.IV 1933, с. Виштарасівка Томаківського р-ну Дніпроп. обл.) — парт. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. В 1957 закінчив Дніпроп. ун-т; кандидат філос. наук. З 1957 — на керівній комсомольській роботі: секретар Жовтневого

райкому комсомолу в Дніпропетровську, секретар Дніпроп. міськкому і обкому ЛКСМУ. З 1961 — заст., 1963—66 — редактор газ. «Комсомольское знамя». З 1966 — другий секретар, з 1968 — перший секретар ЦК ЛКСМ України. З січня 1972 — секретар Кіів. міськкому, з жовтня того самого року — секретар Кіів. обкому Компартії України. В 1978—79 — зав. відділом культури ЦК Компартії України. З квітня 1979 — секретар ЦК Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1971. З 1979 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7, 8-го і 10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАПУСТА Лаврін (пр. н. і см. невід.) — отаман суботівської сотні, один з керівників розвідки селянсько-козацького війська під час визвольної війни українського народу 1648 — 54. К. виконував окремі дипломатичні доручення. У вересні — жовтні 1653 їздив до Москви з листом Б. Хмельницького, щоб прискорити виступ рос. уряду проти шляхет. Польщі, і привіз гетьманові царську грамоту з рішенням *Земського собору 1653* про возз'єднання України з Росією.

КАПУСТА (Brassica) — рід одно-, дво- або багатерічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітних*. Корені веретеноподібні, розгалужені; стебла прямостоячі, галузисті. Листки чергові, нижні зібрані в розетку. Листки сизо-зелені, квіт. блідо-жовті, зібрані в китиці. Плід — двогнізний стручок, насіння дрібні, кулясте. Понад 30 видів, пошир. у Європі, Азії та Африці. Найважливіше господарське значення має К. звичайна (В. oleracea) — трав'яниста перехреснозайлива рослина. У багатьох країнах світу є однією з найпоширеніших овочевих рослин. В СРСР вона займає бл. 25% в УРСР — до 21,5% усієї посівної площі овочевих культур. Створено багато різновидностей і форм К. звичайної: качанна, або головчата (білоголова і *червоноголова капуста*), *брюссельська капуста*, *савойська капуста*, *цвітня капуста* та її підвид *броколі*, *коларабі*, *кормова капуста*. Найбільші площі у посівах республіки займає К. білоголова (В. oleracea var. capitata) — дворічна перехреснозайлива рослина. Протягом першого року життя утворюється низьке стебло і значна кількість листків, складених у щільну гладеньку головку, маса якої 0,5—20 кг; на другий рік розвивається високе квітуче стебло. Головка К. містить приблизно (у %): води — 90, білків — 1,8, жирів — 0,2, вуглеводів — 5,4, вітаміни С, В₁, В₂, РР. Головки використовують в їжу свіжі, варені, квашені, тушковані й консервовані. Велике значення як кормова рослина має К. кормова (Brassica oleracea var. asperifolia) — дворічна рослина. В перший рік дає стовбур і листя, а на другий — насіння. Розрізняють К. кормову мозкову, з довгим стеблом (листя становить 50—60% маси рослини) і К. кормову ти-

О. С. Капто.

В. В. Капист.

А. Й. Капист.

Е. А. Капист.

КАПУСТИН

сячоголову, з коротким стеблом (на листя припадає бл. 75% маси рослини). В СРСР її вирощують у пн., середній і пд. зонах. На Україні найпошир. в Зх. Ліссостепу і на Поліссі. Використовують на зелений корм і сидос. 100 кг зеленої маси містять 16,0 корм. од., 1,8 кг перетравного протеїну і 3 кг каротину. К. кормова є цінним кормом, зокрема як джерело каротину для корів восени та на початку зими. Врожайність зеленої маси за сприятливих умов становить 600–900 ц/га. Пошир. на Україні сорти К. кормової: Мозкова зелена вологодська і Мозкова зелена сіверська. Як підвид К. цвітної вирощують брокколи (*Brassica cauliflora* subsp. *simplex*) — однорічна овочева рослина. Вирощують у зоні субтропіків. Живають м'ясисту головку — видозмінене суцвіття. Пересічний врожай ранньої К. звичайної (білоголової, в ц/га) 200–250, середньостиглої — 300–400, пізньої — 450–500. На Україні районовані ранньостиглі, середньостиглі, середньопізні і пізньостиглі сорти К. (табл.).

Літ.: Лизгунова Т. В. Капуста. Л., 1965; Попович Ф. Я., Ребрик Я. П. Поради городникам. К., 1969; Бондаренко Г. Л. Овощівництво закритего ґрунту. К., 1978. Ф. Я. Попович. **КАПУСТИН** Григорій Григорович (р. н. невід., с. Данилівське Костромського повіту — р. см. невід.) — рос. рудознавець 1-ї половини 18 ст. З 1715 служив у спец. гірничорозвідувальному загоні. Протягом 1721–25 брав участь у розвідці корисних копалин Донбасу. В 1721 відкрив на р. Кудрячий перше родовище кам. вугілля, що поклало початок роботам по розвідці кам'яного вугілля на території *Донецького кам'яновугільного басейну*.

КАПУСТЯНСЬКИЙ Іван Назарович (1894, с. Жовтине, тепер Семенівського р-ну Полтав обл. — 1939) — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Ніжинський пед. ін-т (1916). Був на журналіст. роботі, викладав у вузах Харкова. Як літературознавець виступив 1914. Належав до літ. орг-ції «Плюс». Автор наук. праць «І. П. Котляревський» (1914), «Нова українська революційна проза», «Поет життєвої динаміки В. Поліщук» (обидві — 1924), «Учительство в українській літературі» (1925).

І. М. Лисенко. **КАПУТІКІЯ** Сільма Барунакіна (н. 20.І 1919, Брєван) — вірменська рад. письменниця, засл. діяч культури Вірм. РСР (з 1970). Член КПРС з 1945. Друкуватися почала 1933. Перша зб. — «В ці дні» (1945). Збірки поетичних і прозових творів («На березі Зангу», 1947; «Мої рідні», 1951; Держ. премія СРСР, 1952; «В добру путь», 1954, та ін.). Книжки дорожніх вражень «Караваши в дорозі» (1964), «Меридіани карти і душі» (1976) — про зарубіжж. вірмен. Україні присвятила цикл віршів «Під кнівськими каштанами» та поезії «В садах під Києвом» і «В українському селі» (всі — 1950), «Тарасові Шевченку» (1961). Перекладач вірм. мовою творів І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, А. Малишка та

ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Тел.: Укр. перекл. — Дала. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Сузір'я. в. 2, 6. К., 1968–72; Рос. перекл. — Верность. М., 1975; Меридианы карты и души. М., 1978. С. Г. Амбріж.

КАПУЦИН (Cebus) — рід широконосих мавп родини чіпкохових, або капуцинів. Довж. тіла до 57 см, хвоста — до 56 см, маса до 3,3 кг. Забарвлення волосяного покриву однотонне сірувато-буре або чорне з білим на голові і грудях. Волосся на голові утворює подовбу чернецького кашпошона ордену капуцинів (звідси й назва). К. живуть на деревах стадами. Живляться гол. чин. рослинною їжею. Самка після 6-місячної вагітності народжує 1 маля. Відомо 4 види К., поширених у тропічних лісах Пд. Америки: К. звичайний (*C. capucinus*), К. бурый (*C. nigritatus*), К. білолобий (*C. albifrons*) і фавн (*C. apella*). К. часто утримують в зоопарках, де вони нерідко розмножуються.

КАПУЦИНИ (італ. *saraceni*, від *sarrusio* — кашпошон) — католицький чернечий орден (відгалуження ордену *Францисканців*). Заснований 1525 в Італії для зміцнення авторитету католицької церкви й боротьби проти *Реформації*. В 1538 створено жін. орден капуцинок. У 16–17 ст. К. поширили свій вплив на Францію, Німеччину, Іспанію, Швецію. У 18 ст. К. діяли і на Україні, гол. чин. на Волині. Орден К., нечислений за своїм складом, входить в систему сучас. *клерикалізму*.

КАПУЩАК Іван Олексійович (13.XI 1807, с. Ляхівці, тепер с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Фр обл. — 17.X 1868, там же) — громадський діяч у Галичині. Н. в сім'ї дяка. В 1848 обраний депутатом австр. рейхсрату, в якому належав до демократичного крила. Промова К. в рейхсраті при обговоренні проекту агр. реформи викликала відгук у прогресивній пресі Європи, у т. ч. в «*Новій Рейнській газеті*», що виходила під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса. Пізніше брав участь у боротьбі селян Богородчанщини за право користуватися панськими лісами. Деякий час вчителював у с. Ляхівцях.

КАР (нім. *Kar*), цирк — природне заглиблення шаповидної форми поблизу вершини гори. Має круті схили і подолане дію. Утворюється внаслідок морозного *виїт-*

ривання. К. звичайно заповнені льодовиками, снігом або водою (карові озера).

КАРАБИЦЬ Іван Федорович (н. 17.І 1945, смт Ялта Першотравневого р-ну Донец. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1978. В 1971 закінчив Київ. консерваторію. В 1968–74 — диригент Ансамблю пісні і танцю КВФ. Твори: концерт для хору, солістів, симф. оркестру; симфонії, ораторія «Заклинання вогню», концерти для фортепіано з оркестром, камерна музика. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1978.

КАРАБІН (франц. *sarabine*) — вкорочена й полегшена для зручності користування *гвинтівка*. Відрізняється від неї меншою довжиною ствола, у зв'язку з чим балістичні якості К. дещо нижчі. В Рад. Армії на озброєнні були 7,62 мм К. зразка 1938 і 1944, створені на основі гвинтівки зразка 1891/1930, а також 7,62 мм самозарядний К. системи Симонова зразка 1945 (СКС-45). У деяких сучас. арміях є автоматичні карабіни. Іл. с. 18.

КАРАБІ-ЯЙЛА — масив на *Головному північ. Кримських гір* у межах Кримської обл. УРСР. Пл. 113 км². Вис. до 1259 м (г. Тай-Коба). Поверхня плеската, нагромадження кам. брил. Поширений *карст*, багато печер (*Булдук-Коба*). Рослинність лучна, на схилах — дубові ліси. У сх. частині — масив роговика Біберштейна, або кримського едельвейса (пам'ятка природи). Район туризму.

КАРА-БОГАЗ-ГОЛ — затока на Сх. Каспійського м., у межах Туркм. РСР. З морем сполучається вузькою протокою завдовжки бл. 11 км. Площа 12 тис. км², глб. до 3,5 м. Рівень води у К.-Б.-Г. на 4,5 м нижчий від рівня Каспійського м. Висока т-ра і низька відносна вологість повітря, невелика глибина затоки зумовлюють інтенсивне випаровування з її поверхні, завдяки чому солоність її вод досягає бл. 300‰. У році К.-Б.-Г. є солі натрію, магнію, калію, бром, йоду та ін. Видобування і переробка *мірабіліту* (хім. комбінат у Бекдаші). Для зменшення стоку з моря у К.-Б.-Г. між ними споруджено греблю (1980).

КАРАВАДЖИЗМ — 1) Система художніх засобів, характерна для початкового етапу становлення реалізму в живописі Зх. Європи 17 ст., особливо для творчості *Караваджо*. К. притаманний інтерес до природи, демократизм художнього ідеалу, монументалізація жанрових сцен, контрасти світла і тіні. К. справив вплив на творчість П. П. Рубенса, Рембрандта, Д. Веласкеса та ін. 2) Напряму європейському живопису 17 ст., що виявився у творчості послідовників Караваджо. Мав велике поширення в Італії, пізніше в Голландії, Фландрії, Франції, Іспанії.

КАРАВАДЖО (Caravaggio; власне Мерізі да Караваджо, Merisi da Caravaggio) Мікеланджело (28.IX 1573, Караваджо, Ломбардія — 18.VII 1610, Порто-Ерколе, Тоскана) — італ. живописець, основоположник реалістичного на-

С. В. Капутікіян.

М. Каравалжо.

В. О. Каравасєв (хірург).

В. О. Каравасєв (зоолог).

М. Каравалжо. Лютий. 1595. Церква св. Ермітаж у Ленінграді.

пряму в європейському мистецтві 17 ст. В 1584—88 навчався в Мілані в С. Петерцано. Між 1589—93 приїхав до Риму, де працював до 1606, пізніше — в Неаполі (1607 і 1609—10), на о. Мальта та в Сіцилії (1608—09). Виступив як новатор прихильник демократичного напрямку в мистецтві. Його картини («Вах», 1592—93, Уффіці, Флоренція; «Лютня», 1595, ДЕ) свідчать про інтерес художника до зображення людей з народу. Серед полотен К. — «Розп'яття апостола Петра» й «Видіння Савла» (1600—01, церква Санта-Марія дель Поколо в Римі), «Смерть Марії» (бл. 1605—06, Лувр), «Погрєбіння св. Лучії» (1608, церква Санта-Лучія, Сіракуза) та ін. Див. *Караваджизм*.

Лит.: Микеланджело да Караваджо. Альбом. М., 1960. Н. П. Рипска.

КАРАВАБЕ Володимир Опанасович [26.VI (8.VII.) 1811, м. Вятка, тепер Киров обласний — 20.II (3.III) 1892, Київ] — рос. і укр. хірург, офтальмолог. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1831). Протягом двох років працював у Петербурзі, 1836 — 38 — у Дерпті (тепер Тарту) під керівництвом М. І. Пирогова. З 1841 — професор Київ. ун-ту (організатор та перший декан мед. ф-ту). Організатор першої в Росії клініки очних хвороб (Київ, 1844). Праці з питань травматичного флегмі, техніки *ампутацій*, хірургічного лікування *косоокості* й *катаракти* тощо. К. був одним з основоположників вітчизн. офтальмології. Одним з перших (поряд з М. І. Пироговим) почав впроваджувати в хірургічну практику засоби знеболювання. В 1873 видано його посібник з оперативної хірургії, атлас з хірургічної анатомії (1886).

КАРАВАБЕ Володимир Опанасович [26.II (9.III) 1864, Київ — 7.I 1939, там же] — український рад. зоолог і мандрівник. Закінчив Київ. ун-т, в якому працював з 1890 до 1919. В 1919—39 працював у Зоологіч. музеї АН УРСР (з 1930 — Зоологіч. інституті АН УРСР; 1926—34 — директор). Здійснив багато подорожей по Україні, Кавказу, країнах Європи, по Африці й Азії, на о-ви Індійського і Тихого ок.; зокрема брав участь в експедиціях по Чорному м. на судні «Запорожець» (1892). Опис подорожей і багаточисл. колекцій тварин, зібраних під час поїздок (передані Зоол. музею АН УРСР), принесли К. широке визнання на батьківщині та за її межами. Осн. праці К. присвячені вичисленню фауни муралів та їх систематичн., фауни ракоподібних, радіолярій, методиці зоол. досліджень тощо.

КАРАВАБЕ Анна Олександрівна [15 (27).XII 1893, Перм — 22.V 1979, Москва] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1926. Закінчила вищі жіночі Бестужевські курси у Петрограді (1916). Друкуватися почала 1922. Ранні твори — повісті «Флігель» (1925), «Двір» (1926), роман «Лісозавод» (1928). Роман «Лена з Журавлиного гаю» (1938) — про моральне становлення молодого людини в процесі соціалістичного будівництва. Повість «Золотий дзюб» (1925), зб.

оповідань «Перше покоління» (1939), роман «Грані життя» (1963) — на істор. і історико-революц. теми. Трилогія «Батьківщина» (романи «Вогні», 1943; «Розгін», 1946—48; «Рідний дім», 1950; Держ. премія СРСР, 1951) присвячена героїзму рад. людей у тилу в роки Великої Вітчизн. війни, дружбі рос. і укр. народів. Автор нарисів, спогадів про письменників. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1957—58; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1973; Золотий ключ. М., 1979; Укр. перекл. — Рига: масть. Х., 1930. І. Д. Баженов.

КАРАВАН — скіфське городище (кін. 5 — поч. 2 ст. до н. е.) біля однойменного села Дергачівського р-ну Харківської обл. Досліджувалося 1954—55. З трьох боків городище оточене глибокими ярами, а з боку плато укріплене ровом і валом. При розкопках виявлено залишки наземних жител, знайдено кістки свійських і диких тварин. Інтерес становить досліджений культовий комплекс у вигляді жертovníка із залізником, де було знайдено мініатюрні глиняні посудинки, уламки антропоморфної статуєтки, глиняні «хлібчики» та 170 глиняних моделей зерен різних культур. Цей комплекс, можливо, пов'язаний з певним землеробським культом племен лісостепової зони за скіфського часу.

КАРАВАНОВ Георгій Григорович [н. 21.X (2.XI) 1899, Харків] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1963). Член КПРС з 1946. В 1925 закінчив Харків. мед. ін-т, а з 1930 працював у ньому асистентом, доцентом, зав. кафедрою. В 1944—73 — зав. кафедрою факультетської хірургії Львівського мед. ін-ту, з 1973 — консультант цієї ж кафедри. Праці з питань хірургії серцево-судинної системи, ендокринних залоз, печінки та жовчних шляхів, використання сегментів тонкої кишки в хірургії органів шлунково-кишкового тракту та ін.

КАРАВАН-САРАЙ — заїжджий двір для караванів на торгових шляхах і в містах Переднього Сходу, Середньої Азії, Закавказзя. К.-с. відомі з 2—1-го тис. до н. е., особливо поширені в 9—18 ст. Являли собою прямокутне подвір'я з приміщеннями в один або кілька ярусів для людей і товарів. Тварин ставили на подвір'ї або в спец. будівлі. Зовн. кам. стіни К.-с. часто прикрашалися багато оздобленими порталами виходів. З розвитком з-щ втратили своє значення.

КАРАВЕЛА (італ. *caravella*, ісп. *carabela*) — три- або чотирищоглове морське вітрильне судно (13—17 ст.) з високими бортами і надбудовами у носовій і кормовій частинах (мал.).

КАРАВЕЛОВ Любен Стойчев (бл. 1834, м. Копривштиця — 21.I 1879, Русе) — болгарський письменник, публіцист, революційний демократ. У 1857—66 жив у Москві, учився в ун-ті. Познайомився з рос. революціонерами І. Прижовим, О. О. Котляревським, стежив за газ. «Колокол», журн. «Современник». Значну роль у формуванні К. — письменника і пуб-

ліциста відіграли твори і діяльність В. Бєлінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Гоголя, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Друкуватися почав рос. мовою 1860. В 1861 видав зб. «Пам'ятки народного побуту болгар». Писав повісті, оповідання, які пізніше увійшли до зб. «Сторінки з книги страждань болгарського племені» (1868). У 1867 переїхав до Белграда. З травня 1869 — у Бухаресті. Співробітничав з В. Левським і Х. Ботевим. Брав участь у створенні Болг. революц. центр. комітету, був автором його програми, 1872 обраний головою комітету. Вражений трагічною загибеллю В. Левського, 1873 вийшов із складу комітету, відійшов від активної боротьби. Один з основоположників критичного реалізму в болг. лір., матеріаліст у філософії. Писав болг., серб. і рос. мовами. Автор понад 20 повістей і оповідань («Дончо», 1864; «Болгари старих часів», 1867; «Мамина дитинка», 1875, тощо). К. — перекладач творів Т. Шевченка, Марка Вовчка болг. мовою. Портрет с. 19.

Тв.: Укр. перекл. — Дончо, К., 1953; Рос. перекл. — Повісті і розкази. М., 1954; Болгари старого времени. М., 1977.

Лит.: Воробьев Л. В. Любен Каравелов. М., 1963; Лихачева Л. П. Любен Каравелов. Биобиблиографический указатель. М., 1934. О. Д. Кетков. **КАРАГАН** (Caragana) — рід рослин род. бобових. Листопадні кущі заввишки 0,5—5 м. Листки чергові, парноперисті, з 4—7 парами довгасто-еліптичних або яйцевидних листочків. Квіткі двостатеві, поодинокі або у пучках по 1—5 у пазухах листків. Плід — біб. Бл. 80 видів, пошир. у Сх. Європі, Азії. В СРСР — 35 дикорослих видів, у культурі 20; в УРСР — 2 дикорослі види. Широко вирощують К. дерев'янисту, або жовту акацію. Для закріплення ярів використовують К. кущову, або дерезу.

КАРАГАНДА — місто, обласний центр Каз. РСР. Залізнич. станція. 572 тис. ж. (1979). Поділяється на 5 міськ. районів. Засн. 1934 на місці шахтарського селища в Карагандинському округному басейні. З 1936 — обл. центр. К. — значний пром. центр Казахстану. Основа економіки міста — вугледобувна пром-сть, з якою пов'язані галузі важкої індустрії, зокрема машинобудування (виробн. шахтного, сан.-тех. та енерг. устаткування, металоконструкцій тощо). З-ди залізобетонних конструкцій, рибохолодильних, м'ясних і молочарських комбінатів, азут. ф-ка та ін. ТЕЦ. У місті — Карагандинський університет, інститути: політехнічний, мед., пед., фізичного виховання та кооперативний, 10 серед. спец. навч. закладів. Драм. театри (рос. і казахський), філармонія, красназавч. музей, бот. сад. Серед сучас. споруд: Будівок Рад (1938), Палац культури шахтарів (1952), Палац спорту (1957), обл. драм. театр (1962), Палац піонерів (1967), готель «Турист» (1972) та ін.

КАРАГАНДИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 10.III 1932. Розташована в центр. частині Казахстану. Площа 85,4

Карабіни:
1 — правля 1938 (СРСР);
2 — самозарядний Само-
нова правля 1945
(СРСР); 3 — Гаранди
М1А1 (США).

Карагана кущова:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами.

Каравела.

КАРАГАНДИНСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН

В. Н. Каразін.

Пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові.

тис. км². Нас. 1253 тис. чол. (1979, перепис), переважно росіяни, казахи, живуть українці, татари, білоруси, німці та ін. Міськ. населення — 85%. Поділяється на 8 районів, має 6 міст і 16 селищ міськ. типу. Центр — м. Караганда. Більша частина тер. обл. зайнята *Казахським дрібноспоківком* (вис. 300—1000 м). На Сх. — гори Каркарали. Корисні копалини: вугілля (*Карагандинський вугільний басейн*), заліз. руда, мінеральні буд. матеріали. Клімат різко континентальний: літо жарке й сухе; зима малосніжна суворіша з сильними вітрами і віхами. Пересічна т-ра січня — 15°, липня +20°. Опадів бл. 300 мм на рік. Найбільші ріки: Нура, на якій в районі Теміртау створено Самаркандське водосховище, Шерубай-Нура, Шидерті, Ішим (верхів'я). Малі річки влітку пересихають. Озеро з переважно солоні, найбільше — Карасор. Ґрунти в пн. частині області темнокаштанові й каштанові, в пд. — світло-каштанові, на підвищеннях — щербоваті каштанові. Природна рослинність степова (ковшля, типчак); на підвищених місцях — острові деревної рослинності (сосна, береза, осика). У заг. союзному територіальному поділі праці К. о. виділяється видобуванням вугілля й виробн. чорних металів. Енерг. базою області є карагандинське вугілля, на якому працює ДРЕС в Теміртау і ТЕЦ в Караганді (входять в об'єднану енергосистему Пн. Казахстану). Центри вуг. пром-сті: Караганда, Шахтинськ, Абай, Сарань. У Теміртау працює *Карагандинський металургійний комбінат*. Маш.-буд. підприємства випускають гірнич. обладнання і металопродукції. Розвинута хім. (виробн. синтетичного каучуку, азотних добрив), буд. матеріалів (виробн. цементу, шиферу, залізобетонних конструкцій, цегли), легка (швейна, трикотажна, взут.) і харч. (м'ясна, мол., маслосиробина, борошномельна та ін.) промисловість. Для забезпечення Караганди і Теміртау питною і тех. водою збудовано канал Іртиш — Караганда (бл. 500 км). Землеробство зернового напрямку та відгону-пасовищне тваринництво. У 1977 зрощувалося 27,3 тис. га (переважно в зоні каналу Іртиш — Караганда). Оси. зернові культури: яра пшениця, ячмінь. Вирощують також картоплю, овочі, кормові культури (кукурудзу на зелений корм,

багаторічну траву). Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, коней. Гол. вид транспорту — залізничний. Оси. магістралі: Ціліноград — Караганда — Мойніти і Теміртау — Карагайли. Розвинутий автомоб. транспорт. Автомоб. шляхи: Караганда — Теміртау, Караганда — Каркаралинськ, Караганда — Балхаш. В області — 6 вузів, 19 середніх спеціальних навчальних закладів, 3 театри, краєзнавчий музей.

КАРАГАНДИНСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — один з найбагатіших вугільних басейнів СРСР. Міститься в пн. частині Караганд. обл. Каз. РСР. Пл. бас. 3600 км². Пром. запаси вугілля становлять 7486 млн. т, у т. ч. кам'яного — 6982 млн. т. (1978). В геоструктурному відношенні К. в. б. являє собою асиметричний *схиліній* широтного простягання, ускладнений розривами. Поклади вугілля — у відкладах карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) і юри (див. *Юрський період і юрська система*). Оси. вугленосність пов'язана з кам.-вуг. відкладами, в яких виявлено 30 робочих пластів потужністю від 0,7 до 12 м; заг. потужність вугленосної товщі перевищує 4000 м. Вугілля кам'яне, гумусове, середньо- і високозолене (вміст золі 15—35%) та коксівне. Юрські відклади вміщують кілька пластів бурого вугілля, потужністю від 1 до 10 м; осн. пласт має потужність до 30 м. Вугілля гумусове, середньо-золене (вміст золі 15—25%). У межах К. в. б. виділяють такі вугленосні райони: Тентекський, Шерубайнуриський, Карагандинський і Верхньосуккурський. Вугілля в К. в. б. почали добувати кустарним способом з серед. 19 ст. У 1930—31 було закладено перші шахти. В 1978 в К. в. б. діяло 26 шахт. Басейн розвіданий до глиб. 600—900 м. Перспективи збільшення вугледобування пов'язані з глибокими горизонтами (до 1500 м), де запаси коксівного вугілля оцінюються в кілька мільярдів тонн. К. в. б. — важлива енерг. база країни, яка постачає паливо не лише підприємствам Каз. РСР і республік Серед. Азії, а й чорній металургії Уралу та ін. районів СРСР, зокрема України.

Літ.: Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР, т. 5, кн. 1—2, М., 1973. В. Х. Череповський.

КАРАГАНДИНСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ — одне з найбільших підприємств чорної металургії СРСР. Розташований у м. Теміртау Караг. обл. Каз. РСР. Утворений 1970 на базі Карагандинського металург. з-ду. До складу комбінату входять також Казах. металург. з-д, Атасуїнське й Південно-Топарське рудоуправління та Алексєєвський доломитовий кар'єр. На Казах. металург. з-ді перша мартенівська піч стала до ладу 1944, перший прокатний стан — 1946. На Карагандинському металург. з-ді першу доменну піч введено в дію 1960, мартенівський цех — 1964. На комбінаті діють (1978) 2 агломерційні ф.-ки, 4 доменні печі, 7 коксових батарей, 2 мартенівські,

конверторний, 3 прокатні та допоміжні цехи. Оси. продукція підприємства: чавун, сталь, листовий та сортовий прокат, кокс і продукти коксохімії. На комбінаті вперше в СРСР освоєно ряд нових технологічних процесів, зокрема переробку високофосфористих чавунів, виплавлення сталі в конверторах ємністю 250 т з системою відведення газу без допалювання.

КАРАГАНДИНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад Міністерства вищої і середньої спец. освіти Каз. РСР. Засн. 1972 на базі пед. ін-ту, відкритого 1952. Має ф-ти: філологіч. (з відділеннями казах. та рос. мов і л-р), юрид., істор., фіз., матем., хім., екон., біол., вечірній і заочний, на яких у 1979/80 навч. р. навчувалося 7 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 3,9 тис. Є підготовче відділення, аспірантура. Працюють 40 навч. лабораторій, агробіостанція, б-ка (фонд — 403 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає наук. та методич. зб.-ки. За час існування у вузі підготовлено понад 2,9 тис. спеціалістів.

КАРАГЕОРГІЄВИЧІ (Караборбеуші, Karadordjevići) — князівська (в 1808—13, 1842—58), 1903—18 — королівська династія в Сербії, 1918—29 — в Королівстві сербів, хорватів і словенців, 1929—45 (фактично до 1941) — в Югославії. Династію заснував Карагеоргій, 29.XI 1945 Установчі збори Югославії, проголосивши країну республікою, ліквідували монархію.

КАРАГЕОРГІЙ (Караборбе, Karadordje; справж. ім'я та прізвище — Георгій Петрович; 14.XI 1768, с. Вишеваць — 25.VII 1817, Радована) — керівник першого серб. повстання (1804—13) проти тур. ярма Н. в сел. сім'ї. У 1804 обраний вождем повстанців. Здобув ряд перемог над турками. В 1808 Урядом рада, а 1811 і скрупційна повстанців визнали верховну владу К. У 1808 — 13 — князь Сербії; засновник династії Карагеоргієвичів. Орієнтувався на допомогу Росії. Після поразки повстання в 1814 жив у Росії (Бессарабія). В 1817 таємно приїхав до Сербії. Вбитий за наказом Милоша Обреновича.

КАРАГІЄ, Батир — улоговина на п-ові Мангішлак, у межах Каз. РСР, найбільша серед сухих улоговин СРСР (лежить на 132 м нижче рівня океану). Довж. 85 км, шир. від 10 до 25 км. Дно К. вкрито *солончаками*.

Карагад. Вид з моря.

КАРАГОДЕУАШ — курган, найбільший з усіх відомих пам'яток населення Прикубанія 4—3 ст. до н. е. (див. *Меоти, Синди*). Розташований біля станції Кримської Криводар. краю; розкопаний 1888. У насипі виявлено 2 кам'яні поховальні камери з дромосами (коридорами). В осн. камері знайдено кістяк чоловіка, золоті бляшки від головного убору, золоту гривну, дзвіночок, бронзовий і срібний посуд. У дромосі другої камери — кілька кістяків коней з залишками поховальної колісниць, поховання молодої жінки у багатому ритуальному вбранні й залишки трини. К. близький до скіфських царських курганів Нижн. Придніпров'я.

КАРАДАГ — гірський масив у сх. частині Головного пасма Кримських гір на березі Чорного м., до якого обривається крутим уступом. Являє собою зруйнований вулканічний масив, заввишки до 577 м. Складений лавами і туфами. Поширені оригінальні форми *вищитованія* (бапти, стовпи, піки). Багатий на цінні мінерали (*сердолик, опал, агат* та ін.). На схилах — ліси (дуб, граб, ясен), вище — степова рослинність. Біля сх. підніжжя — курорт Планерське. Карадагське відділення *Біологічного інституту АН УРСР* Пам'ятка природи. З 1979 — заповідник.

КАРАДАГСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — у межах Кримської обл. УРСР. Розташований за 36 км від м. Феодосії. Засн. 1979 для збереження унікальної мальовничої пам'ятки природи — вулканічного масиву *Карадаг*, а також рідкісної рослинності й тваринного світу. Пл. 1370 га. До складу заповідника входять степові, лісові, прибережні та мор. *біогеоценози*. З метою відтворення й збереження карадагського природного комплексу в заповіднику вивчають ґрунти, рослинний і тваринний світ, об'єкти неживої природи, а також сучасні фізико-геогр. процеси (*абразія, ерозія* тощо).

Л. М. Згуровська.

КАРАДЖАЛЕ (Karagiale) Іон Лука (30.I 1852, с. Хайманале, тепер с. Іон-Лука-Караджале Площського пов. — 9.VI 1912, Берлін) — румунський письменник. У 80-і рр. зблизився з соціалістичним рухом. Переслідуваний реакцією, емігрував (з 1904 жив у Берліні). Представник критичного реалізму в рум. лір. В сатиричних комедіях «Бурхлива ніч» (1878), «Пан Леоніда і реакція» (1879), «Загублений лист» (1884), «Карнавал» (1885), оповіданнях і нарисах викривав капіталістичне суспільство. Драма «Напасть» (1890), новели «Великодня свічка», «У воєнний час», «Гріх» тощо — про життя простих людей. П'єси К. ставилися театрами СРСР зокрема України.

Тел. Укр. перекл. — Загублений лист. К., 1952; Триумф таланту. К., 1978; Р. о. с. перекл. — Комедии. — Юморески. — Рассказы. М., 1963; Поетичне письмо. М., 1974.

Лит.: Константиновський І. Д. Караджале. М., 1970. С. 8. Семчишків.

КАРАДЖИЧ (Karadžić) Вук Стефанович (26.X 1787, с. Тржич,

Сербія — 26.I 1864, Відень) — сербський філолог, фольклорист і історик, чл.-кор. Петербурзької (з 1851) та ін. академії наук. Основоположник сербської літ. мови на народнорозмовній основі. Освіту здобув самотужки. В 1814 видав «Малый слов'яно-сербський словник простого люду», де застосував розроблений ним новий правопис серб. мови, заснований на фонетичному принципі, і «Граматику сербської мови за говорами простого люду». Найважливіша праця К. — «Сербський словник...» (1818). Зібрав і опублікував «Сербські народні казки» (1821), «Сербські народні пісні» (т. 1—4, 1823—33), «Сербські народні приказки» (1836) та ін. У 1818—19 приїжджав у Росію, побував на Україні, зокрема в Києві, Харкові, Чернівцях, Львові. Був знайомий з багатьма рос. вченими й письменниками.

Лит.: Білодід І. К. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. К., 1965; Кирилюк Б. П. Вук Караджич і українська культура. К., 1978.

І. К. Білодід.

КАРАДОКСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — п'ятий вік ордовіцького періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (пісковики та вапняки) поширені в межах Волино-Подільської плати. Потужність їх до 7 м. Див. також *Ордовіцький період і ордовіцька система*.

КАРАЄВ Кара Абульфаз-огли (н. 5.II 1918, Баку) — азерб. рад. композитор, педагог і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959), акад. АН Аз. РСР (з 1959), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1949. В 1935—38 навчався в Бакинській консерваторії, 1946 закінчив Моск. консерваторію (клас композиції Д. Шостаковича). З 1946 — викладач Азерб. консерваторії (з 1957 — професор). Автор опер «Батьківщина» (1945), «Ніжність» (1972), балетів «Сім красунь» (1952, 2-а ред. 1959), «Стежкою грому» (1958, 2-а ред. 1959), музики «Невгамовний тасконець» (1973), ораторій «Ленін» (1970), «Гімн дружби» (1972), симфоній, ін. оркестрових творів, музики камерної, до кінофільмів і драм, вистав («Антоній і Клеопатра» У. Шекспіра). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Ленінська премія, 1967.

КАРАЗІН Василь Назарович (30.I (10.II) 1773, с. Кручик, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл. — 4 (16).XI 1842, Миколаїв) — український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч. Складав ряд ліберальних проектів перебувши держ. управління в Росії, за що зазнав репресій. З ініціативи К. засн. Харків. ун-т (1805), створено Філотехнічне т-во (1811—18) для поширення досягнень науки й техніки і сприяння розвитку пром-сті й економіки України. Праці К. стосуються кліматології, агрономії, селекції, метеорології, добування селітри, конструювання с.-г. машин. Автор ряду винаходів у галузі харч. пром-сті тощо. Багато відкриттів К. було забуто, і значно пізніше їх зробили ін. учені.

Незважаючи на монархічні ілюзії, К. висловив деякі прогресивні демократичні думки та стихійно-матеріалістичні ідеї, які відіграли певну позитивну роль у розвитку матеріалізму на Україні. У Харкові К. поставлено пам'ятник. Портрет та іл. с. 17.

Тел.: Сочинения, письма и бумаги. Х., 1910.

Лит.: Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Х., 1955; Беркович Э. С. [та ін.]. В. Н. Каразин. 1773—1842. Библиография. Х., 1953.

КАРАЙМІ — народність, що живе у Кримській, Одеській і Волинській областях УРСР і Лит. РСР (район міст Тракава та Паневежиса). Чисельність в СРСР — 4,5 тис. чол., у т. ч. в УРСР — 2,6 тис. чол. (1970, перепис). Мова — кипчакської групи тюркських мов (див. *Караїмська мова*). Віруючі К. — караїмісти (в основу своєї віри поклали «Старий завіт»). К. — нащадки давніх тюркських племен, які у 8—10 ст. були в складі *Хазарського каганату*. Сучасні К. матеріальною культурою, мовою і побутом близькі до населення, серед якого вони живуть.

М. І. Золотарьов.

КАРАЙМОВИЧ Ілляш [р. н. невід. — п. 24.IV (4.V) 1648, Кам'яний Затон, побл. тепер. с. Дніпрова-М'яки Верхньодніпров. р-ну Дніпроп. обл.] — військовий осавул *реєстрових козаків*, прихильник шляхет. Польщі. В квітні 1648 К. разом з І. Барабашем очолював загін реєстровців (4—5 тис. чол.), який вирушив з Києва на човнах до *Кодака* для придушення повстання на *Заторізькій Січі*. Але реєстрові козаки під проводом Ф. Джалаля скликали раду, на якій К., І. Барабаша та їхніх прихильників було вбито. Реєстрові козаки під Жовтими Водами приєдналися до повстанського війська (див. *Жовтоводська битва 1648*).

КАРАЙМСЬКА МОВА — мова *караймів*. Належить до кипчакської групи тюркських мов. Частина караїмів користуються К. м. у побуті. Розрізняють здебільшого два діалекти К. м.: північний (тракавський) і південний (галицький), іноді виділяють і кримський діалект. Між ними є значні відмінності. Для К. м. використовувалося єврейське, лат. і слов'яно-кириличне письмо (для записування реліг. текстів, світської літератури й фольклору).

КАРАКАЛПАКИ — нація, осн. населення *Каракалпакської АРСР*. Живуть також в ін. р-нах Узб. РСР, у Туркмен. РСР, Каз. РСР, за межами СРСР — в Афганістані. Заг. чисельність в СРСР — 303 тис. чол. (1979, перепис). Мова — каракалпакська, тюркської групи. Віруючі К. — мусульмани-суніти. Каракалпакська народність сформувалася у 16—17 ст. в результаті змішання місц. огузько-печенізьких племен з кипчаками. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. Вони консолідувалися у соціалістичну націю; у К. ліквідовано неписьменність, розквітла культура, зросла інтелігенція. Осн. заняття К. — землеробство, тваринництво, промисли; частина К. працює в промисловості.

Л. Каравелов.

В. Л. Караджич.

В. С. Караджич.

К. Караса.

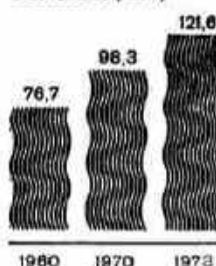
КАРАКАЛПАЦЬКА АРСР

КАРАКАЛПАЦЬКА АРСР

Площа — 165,6 тис. км²

Населення — 904 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Нукус

ВИРОБНИЦТВО
БАВОВНЯНОГО
ВОЛОНИ (тис.т)

КАРАКАЛПАЦЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Каракалпакія — в складі Узб. РСР (з 5.XII 1936), Утворена 20.III 1932. Розташована на Пн. Зх. Узбекистану. На Пн. омивається Аральським м. В республіці — 14 районів, 9 міст, 13 с-щ міськ. типу.

Природа. Зх. частину К. займає плато *Устюрт* з окремими підвищеннями (увал Карабаур, 292 м. та ін.) і замкненими зниженнями (сор Барсакельмес, западина Лесаке-Аудан). До Аральського м. плато обривається крутим уступом (чинком). У центр. частині — дельта *Амудар'ї*, на Сх. під нею — *Туранська низовина*, зайнята пустелею *Кизилкум*. Переважають пасмові й барханні піски, місцями — окремі гірські масиви (Султан-Увайс з найвищою вершиною К. — г. Ашитау 473 м). Корисні копалини: кам. і глауберова солі, буд. матеріали, нафта, газ. Клімат різко континентальний, з сухим жарким літом і холодною безсніжною зимою. Пересічна т-ра січня від -4,9° на Пд. до -7,6° на Пн., липня — відповідно +28, +26°. Опаді бл. 110 мм на рік.

У межах республіки — нижня течія *Амудар'ї*. Інших річок немає. Переважають піщані сіроземи, сіроземно-лучні та сіро-бурі грунти, *такири*, *солончаки*. В пустелі — розріджена трав'янисто-чагарникова рослинність (осока, полин, жузгун, саксаул), у дельті *Амудар'ї* — *туяйна* (тополя-туранга, тамариск, очерет та ін.). **Населення** Корінне населення — *каракалпаки*. Живуть також узбеки, казахи, туркмени, росіяни, корейці, гатари, українці та ін. Пересічна густина населення — понад 5 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 42% (1979). Найбільші міста: *Нукус*, *Ходжейлі*, *Беруні*.

Історія. Тер. К. заселялася з епохи раннього палеоліту. Формування каракалп. народу пов'язане з багатьма племенами, які жили в низині *Сирдар'ї*, і в основному закін-

чилося в 16—17 ст. Більша частина каракалпаків, що залежала від казах. ханів Молодшого жузу (орди), 1734 і 1742 зверталася до царського уряду з проханням про прийняття їх у рос. підданство. Рос. уряд задовольнив їхнє прохання, що викликало напад на них казах. хана (1743). В результаті цього каракалпаки до 2-ї пол. 18 ст. змушені були переселитися на *Жанадар'ю* — зх. притоку дельти *Сирдар'ї*. З кін. 18 ст. почалося

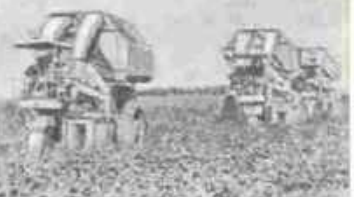
Нукус. Будинок Каракалпакського філіалу Академії наук Узбецької РСР. Краєвид у пустелі *Кизилкум*.

завоювання каракалпаків хівинськими ханами, яке завершилося підкоренням і переселенням їх у дельту *Амудар'ї*. Трудящі К. не раз виступали проти гніту хівинських ханів, за приєднання до Росії (1827, 1855—56, 1858—59). З великою симпатією до трудящих каракалпаків ставився Т. Шевченко, який 1848—49 був на Косаралі в експедиції для дослідження і опису берегів Аральського м. В 1873 тер. К. на правому березі *Амудар'ї* відійшла до Росії. Лівобережжя залишилося у складі *Хівинського ханства*. Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальний гніт царизму, мало прогресивне значення для каракалп. народу. Каракалпаки брали участь у революц. виступах 1905—07 і в *Середньоземському повстанні 1916*. Перші більшовицькі орг-ції виникли на поч. 1917 в *Петропавлівському* (тепер м. *Турткуль*). До кін. грудня 1917 встановлено Рад. владу в правобережній К. У квітні 1918 вона увійшла до складу *Туркестанської АРСР*. У період громадян. війни 1918—20 трудящі К. боролися проти *басмачів*. У квітні 1920 лівобережжя К. було включено до створеної *Хорезмської народної радянської республіки*. В ході національно-державного розмежування радянських республік *Середньої Азії* створено Каракалп. а. о., що увійшла до складу Каз. АРСР, а з 20.VII 1930 — до РРФСР. 20.III 1932 авт. область перетворено на Каракалп. АРСР, включену 1936 до складу Узб. РСР. За роки Рад. влади каракалпаки здійснили перехід до соціалізму, минувши капіталістичну стадію розвитку. Під час Великої Вітчизн.

війни 1941—45 за героїзм, виявлений на фронті і в тилу, тисячі каракалпаків нагороджено орденами й медалями, 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєнні роки каракалп. народ консолідувався у соціалістичну націю. К. нагороджено орденами Леніна (1959), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

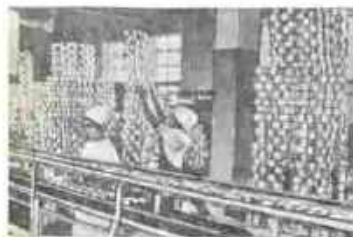
1. Господарство. **Народне господарство** К. спеціалізується гол. чин. на переробці бавовни, риби і продукції тваринництва, виробі. буд. матеріалів. Провідна галузь пром-сті — бавовноочисна. Є олійницькі підприємства по переробці бавовняного насіння. В 1978 вилловлено понад 4 тис. т риби; найбільше підприємство рибної пром-сті — *Муйнакський рибоконсервний комбінат*. Розвинуті м'ясна та маслоробна галузі. Пром-сть буд. матеріалів представлена виробн. залізобетонних конструкцій, вапна, мармуру; є домобудівний комбінат. Підприємства по ремонту автомобілів, суден, с.-г., дорожньої техніки та ін. Основа енерг. г-ва — *Тахіаташська ДРЕС*. Пром. підприємства розміщені в основному в *Нукусі*, *Тахіаташі*, *Ходжейлі*, *Чимбаї*, *Беруні*, *Кунграді*. В 1979 в К. було 46 колгоспів, у т. ч. 5 риболовецьких, і 99 радгоспів. Посівна площа — 280,4 тис. га, в т. ч. під бавовником — 130,3 тис. га (1978). Вирощують також рис, люцерну, баштанні та овочеві культури; є сади, виноградники. Землеробство поливне; найбільші канали: ім. В. І. Леніна, *Кизилкен*, *Пахтаарна*. Гол. галузі тваринництва — м'ясо-мол. скотарство та вівчарство, зокрема каракульське. Поголів'я (тис., 1979): овець і кіз — 634,4, великої рогатої худоби — 308,6, свиней — 8,9. Розвинуті шовківництво, звірівництво (переважно ондатра). Тер. К. проходить з-ця, що сполучає Середню Азію з центр. районами країни. Автомоб. шляхів з твердим покриттям — бл. 1200 км. Судноплавство по *Амудар'ї* і *Аральському м.* Розвинуте повітр. сполучення. Газопроводи *Бухара — Урал* і *Середня Азія — Центр*.

Б. Ісмаїлов.
Культура. Напередодні Великої Жовт. соціалістич. революції

Збирання рису в *Кунградському районі*.
Плантація бавовнику

письменних серед каракалпаків налічувалося 0,2%. Не було жодної світської школи з каракалп. мовою викладання. Тепер у Каракалп. АРСР кожний третій житель учиться. В 1978/79 навч. р. у республіці налічувалося 655 загальноосв. шкіл усіх видів (236,5 тис. учнів), 21 серед. спец. навч. заклад (понад 15 тис. учнів), 29 профес.-тех. уч-щ (понад 6 тис. учнів). У Нукуському університеті імені Т. Г. Шевченка навчалось

На Муїнакському рибоконсервному комбінаті.

понад 5 тис. студентів. У республіці працюють Каракалпакський філіал Академії наук Узбецької РСР, н.-д. ін-т історії, мови й лри ім. Н. Давкараєва, Комплексний ін-т природничих наук з Ботанічним садом, Чимбайський ін-т землеробства, філіали всесоюзного і узб. н.-д. ін-тів пед. наук, судової експертизи, а також рису, тваринництва та ін. Функціонують 478 масових б-к (фонд—3,1 млн. одиниць зберігання), 270 клубних закладів, 290 кіноустановок, 2 театри, філармонія. Крім того, в республіці діють 12 народних театрів, республіканський історико-краєзнавчий музей, Музей мистецтв Каракалп. АРСР, Каракалп. філіал кіностудії «Узкінохроніка». Виходять респ. газети — «Совет Каракалпакстани» («Радянська Каракалпакія»), «Советская Каракалпакія», «Жас леңіші» («Юний лепінець»), «Жетілең» («Зміна»), журн. «Емудер'я» («Амудар'я»), всі — каракалп. мовою. Респ. радіо й телебачення (з 1965) ведуть передачі каракалп., узб., туркм. і рос. мовами по трьох радіо- й телепрограмах (каракалпакській, ташкентській і центральній). Телецентр — у Нукусі.

Каракалпакська л-ра розвивалася на основі усної нар. творчості. Кращі її зразки — богатырська поема «Коблан», один з найстаріших варіантів епосу «Алпаміш» та епічний твір «Кирк-киз» («Сорок дівчат»). Відомий поет 18 ст. — Жієн Жирау. Поети 19 ст. Кунходжа, Ахінія, Бердах відображали у своїх творах тяжке життя каракалпаків. Л-ра К. розвітла тільки після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Засновниками каракалп. рад. л-ри були А. Мусаєв, С. Мажитов, А. Дабилов, С. Нурумбетов. У кін. 20-х рр. 20 ст. з'явилися твори драматургії й худож. прози (А. Утепов, Н. Давкараєв, А. Бегімов, М. Дарібаєв, У. Айжанов). Сучасна л-ра багатілася творами Ж. Аймурзаєва, К. Султанова, Х. Сейтова, У. Ходжаніязова, Т. Кайбергенова, Б. Кайпназарова, І. Юсупова,

Т. Жумамуратова. Літературознавство в К. почало розвиватися лише за рад. часу. Активно працюють у цій галузі К. Аймбетов, І. Сагітов, М. Нурмухамедов, С. Ахметов, Г. Есемуратов та ін. В К. перекладено твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, В. Василевської. В 1954 вийшла зб. творів укр. письменників «Свято дружби». Українці присвятили свої твори Ж. Аймурзаєву, Ж. Ташенову, С. Нурумбетову.

Від 2-ї пол. 18 ст. на тер. К. збереглися залишки численних іригаційних споруд, руїни будинків та садиб (садиба Орунбай-Кала). Нар. житло каракалпаків — юрта і глинобитний будинок або коминшева мазанка. Є пам'ятки елліністичного Хорезма: Топрак-Кала, Гаур-Кала та ін. За роки Рад. влади виросли нові міста (Нукус, Беруні та ін.) і с-ща.

Найдавніші пам'ятки мист. належать до 4 ст. до н. е. (дрібна пластика й кераміка з розкопок у Кават-Кала). Здавна розвинуті різьблення на дереві з інкрустацією слоновою кісткою, тиснення на шкірі, килимарство, ткацтво, вишивка, ювелірна справа. З 30-х рр. 20 ст. розвивається станкове образотворче мист. (скульптори Дж. Куттимураєв, Д. Туреніязов; живописці Ж. Бекаєв, Б. Серекєєв; графіки К. Бердимуратов, К. Нажимов та ін.).

Каракалп. нар. пісні в основному діатонічні, в мелодії використовуються *гліссандо*, *форілаги* та ін. прикраси. Муз. інструменти: струнні — дутар (щипковий), кобуз, гиржак (смычковий); духові (дерев'яні) — баламан (типу сопілки), най і сурнай (рід флейти); ударні — деп (бубон), у жінок — шинкобуз. Профес. муз. культура розвинулася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед композиторів — А. Халімов, А. Султанов, Ф. Назаров, Ж. Шамуратов, М. Насімов, Н. Махаматдінов, К. Абдуллаєв та ін. Розвиткові нац. муз. культури сприяли нар. арт. СРСР А. Шамуратова, нар. арт. Узб. РСР Г. Шираєєва, засл. арт. Каракалп. АРСР І. Рафікова та ін. В республіці працюють Філармонія ім. Бердаха (з 1946), оркестр нар. інструментів (з 1968), ансамбль пісні і танцю «Айкулаш», муз.-хореографічне уч-ще в Нукусі (засн. 1960).

Елементи театр. мист. були в обрядах каракалп. народу, у виконавській творчості нар. майстрів (бахсів та жирау). В 1925 з ініціативи педагога З. Касимова при Турткульському пед. технікумі створено першу театр. групу «Танг нури» («Ранкова зірка»; з 1928 — театр з цією назвою). В 1930 на основі цього колективу в м. Турткулі створено Каракалп. театр драми і комедії (з 1939 — ім. К. С. Станіславського, 1942 переведений в Нукус). В його репертуарі — твори нац. драматургії (Н. Давкараєва, Дж. Аймурзаєва, С. Ходжаніязова), зарубіж. та укр. класики (Мольєра, Шекспіра, Франка), рад. драматургів (К. Симонова). В 1978 в Нукусі відкрито Театр юного глядача. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР А. Шамуратова, нар. арт. Узб. РСР

і Каракалп. АРСР Ю. Мамутов, С. Авезова, О. Давлетова та ін. Ж. Нарымбетов (освіта). Літ.: История Каракалпакской АССР, т. 1—2, Ташкент, 1974; Каракалпакія. В кн.: Советский Союз. Узбекистан. М., 1967; Каракалпакія в период победы социализма и коммунистического строительства. Ташкент, 1969; Утеев Л. У. Узбекская ССР. Ташкент, 1972; В братской семье народов СССР. Нукус, 1978; Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. Ташкент, 1974; Нурмухамедов М. К. Каракалпакская поэзия. Ташкент, 1977; Алла-назаров Т. Каракалпакский советский театр. Ташкент, 1966.

КАРАКАЛПАЦЬКА МОВА — мова каракалпаків. Належить до кипчакської групи тюркських мов. Розмовляють нею в СРСР понад 290 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. розрізняють осн. діалекти: пн.-схід. і пд.-західний. Характерні риси: багатство голосних, *сингармонізм*, патолог. силовий; за граматичною будовою належить до *агглютинативних мов*, широко вживаються *післяйменники*. Писемність до 1928 — на араб. графічній основі, з 1928 — на латинській, з 1940 — на базі рос. алфавіту. Про л-ру К. м. див. *Каракалпакська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. 1—2. М., 1951—52. **КАРАКАС** — столиця Венесуели. Розташований в долині Карібських Анд, на вис. 900—1000 м над р. м., за 14 км від узбережжя Карібського м. Бл. 3 млн. ж. (з передмістями, 1978). Засн. 1567. Повстання в К. 1810 стало початком війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26. Після розпаду д-ви Велика Колумбія

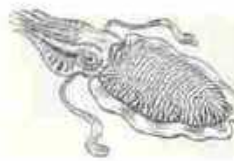
Каракалпакська АРСР. А. Срембетов. Автопортрет. 1970. Музей мистецтв Каракалпакської АРСР. Нукус.

Краккас. Одне з центральних вулиць міста.

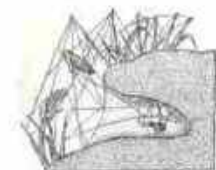
КАРАКАТИЦЯ

Каракатиця звичайна
(*Rana lessonae*).

Чорний каракуль з
валькуватим заштитком.

Каракурт: павук і його
гніздо з коконами.

(1830) став столицею *Венесуели*. К. — осн. політ., торг., фінанс., пром. і культур. центр країни. Розвинуті маш.-буд. (у т. ч. складання автомобілів), металообр., нафтохім., хім., фарм., текст., швейна, шкіряно-взут., харчосмакова пром.-сть. Підприємства скляної, паперової, гумотех., цем. галузей. Важливий трансп. вузол. Залізницею і шосе К. сполучений з портом Ла-Гуайра та аеропортом міжнар. значення Майкетія. Через К. проходить Панамериканське шосе. У К. — держ. Центр. та 2 приватних ун-ти, Нац. пед. ін-т, Вища мед. школа, 2 академії музики. Венесуельська академія мови. Нац. академія історії, Нац. мед. академія та інші н.-д. установи. Кілька міжнар. товариств (у т. ч. Міжнар. ін-т експериментальної медицини). Нац. 6-ка, 6-ка Центр. ун-ту. Музеї Болівара, природничих наук, колоніального мистецтва; колекція птахів. Театри. На центр. площі К. Пласа Болівар — собор (осн. буд-во 1664—74, арх. П. де Медина). Серед споруд 20 ст. — громад. центр «Сімон Болівар» (1938, арх. С. Домінгес; іл. див. до ст. *Мистобудування*), університетське містечко (розпочато 1944, арх. К. Р. Вільянуева), хмарочос Еліфісіо полар (1952—54, арх. Х. М. Галія, М. Вегас Пачеко). Музей красних мист. (60-і рр., арх. О. Німейер). Нац. пантеон, Капітолій та ін.

КАРАКАТИЦЯ, сеція (*Seria*) — рід *головонігих* молюсків ряду *декапидових*. Тіло видовжене-овальне (довж. до 30 см) сплюснуте, з бічними плавцями. Навколо рота 10 щупалець з присосками, з них 2 (довші за тіло) — довильні. Раковина внутрішня, недорозвинена. К. — придонні тварини, хижакі. Пошир. переважно в тропіч. і субтропіч. морях; у водах СРСР не зустрічаються. *Секрет* добре розвиненої чорнильної залози К., що служить тварині для захисту, використовується як фарба *сеція*. К. — об'єкт промислу заради м'яса. У викопному стані К. відомі починаючи з міоцену.

Б. М. Мазурович.

КАРАКЕЄВ Курман Каракеєвич (н. 7.XI 1913, с. Курменти, тепер Тюльського р-ну Іссик-Кульської обл.) — рад. історик, акад., і президент (з 1960) АН Кирг. РСР, чл. кор. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1938. Н. в сел. сім'ї. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1946) і Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1959). Перекладач і редактор перекладів творів класиків марксизму-ленізму кирг. мовою. Співатор і редактор «Нарисів історії Комуністичної партії Киргизії» (1966), «Історії Киргизької РСР» (3-е вид., 1967), «Історії комуністичних організацій Середньої Азії» (1967), праці «Перемога Радянської влади в Середній Азії та Казахстані» (1967) та ін. видань. Нагороджений орденом Леніна, ін. оренами, медалями.

КАРАКИТАЙ, каракідані (чорні китаї, чорні кидані) — частина племен монг. групи *кідані*, яка після розгрому їхньої імперії 1125 *чжурчженями* пішла на Захід і оволоділа *Туркестаном*. Злилися з киданями, що оселилися тут ра-

ніше. Бл. 1140—1213 існувала *Каракитайська держава*. В ній переважали феод. відносини з пережитками патріархально-родового ладу. Пізніше К. асимілювалися з сусідніми тюркськими народами.

КАРАКИТАЙ ДЕРЖАВА, Каракіданів держава — феод. утворення в Середній і Центрі Азії (бл. 1140—1213). Заснована киданським воєначальником Елюй Даші, який після розгрому імперії киданів *чжурчженями* (1125) з групою прихильників утік на З. і оволодів *Туркестаном*. К. д. займала територію від Амудар'ї та оз. Балхаш до Куньлуню і нагір'я Бейшаню. К. д. на поч. 13 ст. розгромили монголи.

КАРАКОЗОВ Дмитро Володимирович [23.X (4.XI) 1840, с. Жмакіно, тепер Пенз. обл. — 3 (15).IX 1866, Петербург] — учасник російського революційного руху. Дворянин. Навчався в Казанському (з 1861) і Моск. (з 1864) ун-тах. Був членом *Ілутинського гуртка*, на поч. 1866 входив до його керівного центру. Навесні 1866 прибув до Петербурга. Розповсюдив тут написану ним прокламацію «Друзям-робітникам», в якій закликав народ до революції. 4 (16). IV 1866 стріляв в Олександр П. К. було страчено.

КАРАКОЛ — колишня (1869—89 і з 1921 по 1939) назва м. *Пржевальська*.

КАРАКОРҀМ (тюрк. — чорні кам'яні гори) — гірська система в Центрі Азії, одна з найвищих у світі. Простягається на тер. Індії та Китаю. Довж. понад 800 км, шир. до 250 км. Пересічна вис. 6000 м. Чотири вершини заввишки понад 8000 м, найвища з них — Чогорі (8611 м, друга за висотою на земній кулі). Складається з паралельних хребтів (Батура-Музтаг, Ракапоші, Хіспар та ін.) з крутими скелястими гребенями, кам. осипищами. Поперечні долини глибокі, ущелиноподібні; позовжні — ширші. Лежать вони на вис. 2500—3900 м. К. належить до *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Складений з гнейсів, кристалічних сланців, глинистих, карбонатних і вулканічних порід. Родовища золота, берилію, молибдену, сірки. Мінеральні джерела. Клімат напівпустельний, різко континентальний. Т-ра повітря влітку в долинах від +18 до +30°, в горах — до +10°, взимку відповідно —8, —10° і до —25°. Опадів 100—500 мм на рік. Вис. снігової лінії 5900 м на пн. і 4700 м на пд. схилах. Пл. зледеніння бл. 18 тис. км². На пн. схилах — пустельні ландшафти, які з висотою змінюються напівпустельно-степовими, гірськими і лучними степами та високогірними пустелями. По долинах рік пд. схилу до вис. 3000—3500 м — ліси з сосни і гімалайського кедра. З тварин живуть яки, антилопи, дикі осли, снігові барани, багато гризунів. Осн. заняття населення — кочове скотарство; посіви ячменю, гороху, люцерни, рису, подекуди — абрикосові сади.

Ю. О. Амброз.
КАРАКОРҀМ (монг. Хара-Хорін) — столиця давньомонгольської держави. Засн. 1220 *Чингісханом*; проіснував до 16 ст. Руїни К. — у

верх. течії р. Орхон. Місто згадується в кит. літописах і записках європ. мандрівників 13 ст. Дж. Картіа, М. Поло і В. Рубрук. В кін. 19 ст. руїни К. досліджував рос. вчений М. М. Ядринцев. Розкопками, що проводилися 1948—49 рад.-монг. експедицією, відкрито залишки палацу *Угедея*, буддійської кузирні (молильні) кін. 12 — поч. 13 ст. з настінним розписом, залишки торг.-ремісничих кварталів тощо.

Лит.: Киселів С. В. [та ін.]. Древне-монгольские города. М., 1965.

КАРАКУЛЬСЬКЕ РОДОВИЩЕ ФЛЮСОВИХ ВАПНЯКІВ — біля м. Комсомольського Старобешівського р-ну Донецької обл. УРСР. Промислові запаси флюсових вапняків родовища становлять 426 176 тис. т (1978). Вапняки належать до візейського і турнейського ярусів нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Глиб. залягання від 0 до 50—70 м; середня сумарна потужність — 105 м. Родовище відкрито 1932. Розвідано 6 ділянок, 3 з них експлуатуються. Вапняки високої якості — бл. 95% 1-го сорту. Використовують їх гол. чин. як флюси на металург. підприємствах.

К. О. Суходольський.
КАРАКУЛЬ (від назви оазису Каракуль на р. Зеравшан в Узбекиській РСР), каракульські смушки — кучерявий смушок, знятий з 1—3-денних ягнят каракульської породи овець. Волоссяний покрив К. відзначається густотою, пружністю, шовковистістю і блиском, утворюючи різні за формою і розмірами завитки. Найціннішими вважаються завитки «валюк» (мал.) і «біб». К. буває чорний (бл. 80%), сірий (12—15%) і кольоровий. Шкурки його виготовляють способом консервування, який полягає в натиранні *міздрі* кухонною сіллю, витримуванні в ній протягом 7—10 діб і висушуванні з подальшими *кошеюванням* й вичинюванням. Чорний (іноді коричневатий) К. ще й фарбують. Розвивається виробн. штучного (з синтетичних волокон) К., що зовн. виглядом майже не відрізняється від натурального. З К. виготовляють коміри, головні убори, жакети, манто тощо. СРСР є одним з найбільших постачальників К. на міжнар. ринок. Світове виробн. К. становить бл. 10 млн. шкурок на рік.

КАРАКУЛЬСЬКА ПОРОДА ОВЕЦЬ — найдавніша порода грубововних жирноталстих овець

Вівця каракульської породи з ягням.

смушково-молочного напрямку. Виведена в Середній Азії з *смушково-молочних овець*, завезених, як гадають, з Малої Азії ще у 8 ст. Провідна смушкова порода в СРСР. Вівиці пристосовані до умов пустелі, витривалі, мають легкий компактний тулуб, високи, тонкі ноги. Жива маса баранів 60–80 кг, маток 45–50 кг. Настриг вовни 2–3,5 кг з вівиці. Вовна груба. Вихід чистої вовни 55–60%. Плодючість 110–115 ягнят на 100 вівцематок. Від маток, які залишилися без ягнят, одержують 20–50 кг молока жирністю 7–8%. Осн. продукцією К. п. о. є смушок-каракуль. За мастю в агнячому віці каракульські вівиці бувають чорні (арабі — 90%), сірі (ширази), руді (комбар), золотисті (сур). К. п. о. розводять у Середній Азії, Казахстані, Молдавії, на Україні (пд. області), в Ірані, Афганістані, Африці та ін.

КАРАКУЛЬЧА — шкурки з ягнят-викиднів або з плоду (120–125 днів) забитих на м'ясо вівцематок *каракульської породи овець*. На відміну від голяка, К. має волосинний покрив із зачатками завитків, що утворює характерний муаровий візерунок. Каракульча, як і *каракуль*, буває чорна, сіра і кольорова. Поділяють К. на 3 сорти. К. з чітко виявленим муаровим візерунком цінують на рівні з першим сортом каракулю і вище. З К. виготовляють шапки, коміри тощо. Див. також *Випороток*.

КАРАКУМИ — піщана пустеля в Середній Азії, в межах Туркм. РСР. Площа бл. 350 тис. км². Складається з Заунгузьких К., Центр. К. та Пд.-Сх. К. Рельєф рівнинний, погорбований, з окремими глинистими ділянками — *такірами* і солончакними улоговинами — *шорами*. Переважають напівзасолі піски, що подекуди утворюють масиви та пасма заввишки до 60 м. Між Центр. та Заунгузькими К. простягається Унгуз — низка солончаківих улоговин. Родовища природного газу, нафти, сірки. Клімат різко континентальний з довгим жарким літом і холодною зимою. Пересічна т-ра січня від -5° на Пн. до +3° на Пд., липня +28, +34°. Опадів до 150 мм на рік. Ріки (*Теджен*, *Мургаб*) губляться в пісках. У К. розвідано великі запаси підземних вод. Із рослин характерні піщана осока, саксауд, кандим, піщана акація. Тваринний світ представлений гризунами, є змії (кобра, ефа), ящірки (агама, варан), черепахи, фаланги, скорпіони, а також джейран, вовк, степовий кіт та ін. Населення зосереджене вздовж річкових оазисів та в передгір'ях *Копетдагу*. В пд. частині К. споруджено зрошувальний *Каракумський канал* імені В. І. Леніна. Через пустелю прокладено газопровід Середня Азія — Центр. Тваринництво, посіви бавовнику.

КАРАКУМЬСЬКИЙ КАНАЛ імені В. І. Леніна — канал на Пд. Туркм. РСР. Бере початок від р. Амудар'ї поблизу кордону з Афганістаном. Будівництво розпочато 1954. Збудовано три черги. 1-а черга К. к. (Амудар'я — Мургаб, 397 км) стала до ладу 1959. Її траса прохо-

дить через Керкіпський оазис, по улоговинах Келіфського Узбою, перетинає піски Каракумів. 2-у чергу (Мургаб — Теджен, 138 км) введено в дію 1962. 3-ю чергу (Теджен — Геок-Тепе, 258 км) споруджено 1966, вона проходить вздовж передгір'я Копетдагу. З 1971 ведеться будівництво 4-ї черги каналу (Геок-Тепе — Казанджик) завдовжки 265 км. Заг. довж. К. к. становитиме 1400 км. На трасі каналу — гол. спорудж.

У центральних Каракумах.

да пропускною спроможністю 380 м³/с з судноплавним шлюзом, водосховища (Копетдагське і Хауз-Ханське) та ін. гідротех. споруди. Канал призначений для зрошування та обводнення прилеглих земель, водопостачання населених пунктів (у т. ч. Ашхабада) і пром. підприємств. Площа зрошуваних водами каналу земель — понад 500 тис. га. Рибальство. Судноплавний на протязі 456 км.

КАРАКУРТ (*Lathrodectus tredecimguttatus*) — отруйний павук. Довж. тіла самки 1,5–2 см, самець менший; забарвлення чорне, у самця і молоді на череві червоні плями з білими облямівками. Поширений в Пд. Європі, Азії і Пн. Африці; в СРСР — в Серед. Азії, на Пд. Україні. Самки будують гнізда з павутиння в норах у землі. Яйця відкладають в червні у коконі завбільшки з лісовий горіх; молодь вилуплюється восени, зимує в коконах. Живляться К. гол. чин. комахами. На людину і хребетних тварин К. не нападають, але кусають, коли їх потривожать. Отрута К. викликає гострий біль, розлад серцево-судинної і видільної систем, задишку, корчі, у тяжких випадках може настати смерть. Лікування: введення протикаракуртової сироватки, впрокування знеболюючих, серцевих та ін. засобів. Для запобігання отруєнь худоби на пасо-

вищах, де є К., рекомендується спочатку прогнати отари овець (вони витоптують К. і найменш чутливі до їхніх укусів), а потім вже випускати верблюдів, коней, велику рогату худобу.

КАРАМАНЛІС (*Karamanlis*) Константинос (н. 23.II 1907, м. Проти) — держ. діяч Греції. Юрист. У 1935–36 і з 1946 — член парламенту від Нар. партії (монархісти). В 1946–55 обіймав ряд міністерських посад. У 1951 перейшов до партії пром.-фінанс. буржуазії Грецький збір, на основі якої 1956 створив праву партію Нац. радикальний союз (ЕРΕ). У 1955–63 — прем'єр-міністр Греції. Після поразки ЕРЕ на виборах 1963 пішов у відставку, емігрував до Франції. Лідер партії «Нова демократія» (засн. 1974 на базі ЕРЕ). З липня 1974 — прем'єр-міністр, з травня 1980 — президент Греції.

КАРАМЗІН Микола Михайлович [1 (12).XII 1766, с. Михайлівка, тепер Бузулукського р-ну Оренб. обл. — 22.V (3.VI) 1826, Петербург] — російський письменник, публіцист, історик. Основовположник сентименталізму в рос. літ. Літ. діяльність почав 1783. Повість «Бідна Ліза» (1792) — про нещасливе кохання бідної сел. дівчини і дворянина. Автор «Листів російського мандрівника» (1791–92), повістей «Євгеній і Юлія» (1789), «Наталія, боярська дочка» (1792), «Марфа Посаднича» (1803) та ін. Значну роль К. відіграв у розвитку літ. мови, яку він наблизив до розмовної, в історії рос. журналістики. У 1791–92 видавав «Московский журнал»; 1794–95 — альманах «Агдла», 1802 — заснував журн. «Вестник Европы». К. — автор «Історії держави Російської» (т. 1–12, 1816–29) — з давніх часів до 1611 включно. Він ототожнював історію самодержавства і дворянства з історією Рос. д-ви, захищав *норманську теорію* походження *Київської Русі*. Одночасно К. повністю ігнорував роль нар. мас, засуджував антифеод. нар. рухи, виправдовував великодерж. політику царизму щодо України. Проти реакційної концепції К. виступали декабристи, В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський та ін. представники прогресивного табору.

КАРАНГАТСЬКЕ МОРЕ — морський басейн, що існував у кінці плейстоцену (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*) на місці сучасного Чорного м. Наз-

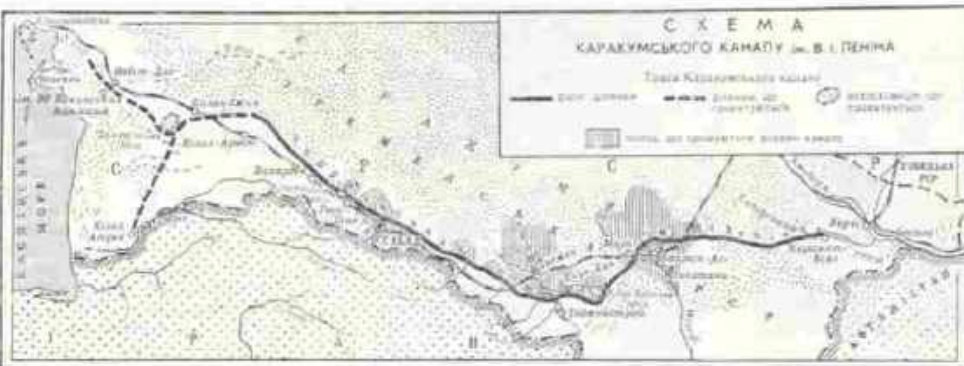
М. М. Карамзін.

Каранлаш.

Г. К. Карапетян.

КАРАНДАШ

ву запропонував А. Д. Архангельський (1932). У складі фауни К. м. були солонуватоводні середземноморські види моллюсків (*Taraxacum*, *Cerithium vulgatum* тощо). Солоність води в К. м. була вища ніж у Чорному морі.

КАРАНДАШ (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Рум'янець Михайло Миколайович; н. 27.XI (10.XII) 1901, Петербург) — російський рад. артист цирку, клоун, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). В 1930 закінчив технікум циркового мист. Спочатку виступав як клоун у масці Ч. Чапліна. В 1934—35 в Ленінграді створив новий образ, узявши псевдонім франц. художника-карикатуриста Каран д'Аша. З 1946 очолює клоунські групи. Знімався в кіно («Карандаш на льоду» та ін.). Не раз виступав у Києві та інших містах України. Портрет с. 23.

КАРАНДІЕВ Костянтин Борисович [5 (18).VII 1907, с. Напольне, тепер Сараєвського р-ну Рязан. обл.—21.IX 1969, Львів] — рад. вчений у галузі електронімірювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Закінчив (1930) Ленінград. політех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах і вузах Ленінграда й Москви. З 1944 — професор Львів. політех. ін-ту, водночас (з 1952) працював в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР; 1958—67 — директор Ін-ту автоматики й електроніки Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці з питань електр. вимірювань, розрахунку вимірювальних схем з напівпровідниковими випрямлячами, побудови мостових кіл змінного струму для вимірювання комплексних опорів. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

КАРАНТИН (італ. quarantena, від *quaranta giorni* — сорок днів) — сукупність заходів, спрямованих на запобігання поширенню інфекційних хвороб з епідемічного вогнища й ліквідацію самого вогнища. Вперше К. було запроваджено в Італії у 14 ст.

Сучасні карантинні заходи поділяються на медико-санітарні (медико-санітар. огляд пасажирів, які прибувають в СРСР з-за кордону, лікарський огляд, ізоляція хворих та осіб, які перебували в контакті з ними, тощо) та адміністративно-санітарні (заборона в'їзду й вильзду з певних місцевостей, тимчасове закриття кордонів тощо). Сучас. карантинні заходи регулюються міжнар. конвенцією Всесвітньої організації охорони здоров'я (1957), а в СРСР діють «Правила по санітарії, охороні території СРСР від занесення й поширення карантинних та інших інфекційних захворювань» (1967). До карантинних захворювань належать *чума, холера, віспа, малярія, сибірка, ящури*, сказ та деякі ін. інфекційні хвороби.

К. рослини — комплекс держ. заходів, спрямованих на захист країни від завезення небезпечних шкідників, злісних бур'янів та збудників хвороб рослин, а в разі завезення — на їх локалізацію

й ліквідацію. В СРСР карантинна служба організована 1931 і здійснюється Держ. карантинною інспекцією М-ва с. г. СРСР. К. т в а р и н — система заходів, спрямованих на ліквідацію і запобігання поширенню інфекційних хвороб *свійських тварин*. Див. також *Ветеринарно-санітарний нагляд*.

КАРАНТИННІ БУР'ЯНИ — особливі шкідливі для с. г. рослини. В УРСР обмежено поширені такі К. б.: *амброзія* полинолиста (у Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Черкаській і Чернівецькій обл.); *степовий гірчак* (гірчак звичайний рожевий) — у Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Херсонській, північній (наслідок колючий) — у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Херсонській; *цехрус* якріцевий — у Херсонській; *новитиці* — в усіх областях. В СРСР, крім зазначених, пошир. амброзія, трироздільна, амброзія багаторічна, соняшник бур'яновий однорічний, північний карликовий. Для боротьби з обмежено поширеними К. б., крім загальноприйнятих заходів (див. *Бур'яни*), здійснюють спеціальні. Виявляють К. б., обстежуючи всі земельні угіддя колгоспів, радгоспів та ін. г-в; знищують К. б. до їх цвітіння, застосовуючи агро-технічні, механічні, хімічні заходи; відводять для насінницьких г-в землі, чисті від К. б. Насінний матеріал, очищений від К. б., передають на аналіз до Державної наслідної інспекції для встановлення його кондиційності. Див. також *Захист рослин*. Т. 6. *Гришечка*.

КАРАПЕТ'ЯН Гурген Карпович (п. 2.II 1921, Кисловодськ) — рад. диригент, засл. арт. РРФСР (з 1958), нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1956. У 1952 закінчив Єреванську консерваторію. Працював у симф. оркестрах Єревана, Куйбішева, Воронежа, Орджонікідзе. З 1967 — худож. керівник і гол. диригент симф. оркестру Дніпроп. філармонії. За його диригування вперше прозвучало багато творів укр. рад. композиторів. Портрет с. 23.

Т. Ф. Кордіани.

КАРАПУЗИКОВІ (Histeridae) — родина *жуків*. Тіло (дож. 0,5—1,5 мм) коротке, широке; вусики 10—11-членикові, булавоподібні, крила добре розвинені, надкрила короткі, чорного, бурого або металічно-блискучого кольору, часто з червоними або жовтими плямами; передні ноги ковальні. Личинки видовжені, на кінці черевця з двома двочлениковими придатками. Пошир. в усіх частинах світу; відомо бл. 3500 видів, що живуть гол. чин. в тропіч. областях; в СРСР — бл. 260 видів, з них в УРСР — бл. 90. К. ведуть прихисаний спосіб життя; зустрічаються під корою дерев, в екскрементах, на падлі, в норах і гніздах тварин тощо. Живляться переважно комахами, деякі К. знищують комах-шкідників (напр., короїдів) і окремих паразитів (бл.х., кліщів). Ід. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

І. К. Зайківський.

КАРАСЛАВОВ Георгій Славов (12.I 1904, с. Дебър, тепер у складі м. Первояк Пловдивського округу — 26.I 1980, Софія) — болгарський письменник і громадський діяч, академік Болг. АН (1961), Герой Соціалістич. Праці (1964), Герой Нар. Республіки Болгарії (1974). Член Болгарської компартії з 1924 (з 1958 — член ЦК БКП). У повістях «Сількор» (1933), «Танго» (1948), романах «Дурман» (1938), «Невістка» (1942) відобразив соціальні процеси на селі, змалював образ борця-комуніста. В романі-епосі «Прості люди» (т. 1—6, 1952—75) відтворено боротьбу і шлях компартії від 1-ї світової війни до перемоги соціалістичної революції в Болгарії. П'єси («Габеринов», 1955; «Голос народний», 1963; «Мати для всіх», 1973), літ.-критичні й біографічні нариси про болг. письменників, книги для дітей і юнацтва. Тел. укр. переклад — Неаїстка. Перевал молоді. К., 1955: Відомин Жовтня. К., 1959: Камінь — у болото. К., 1960: Ленко. К., 1961: Орлиний камінь. К., 1966: Прості люди. Ч. 1—3. К., 1967—80: Рос. переклад — Танго. — Фома невірний. — Отпущені грехи. М., 1964: Чисте серце. М., 1966: Избранное. М., 1969: Дни тревоги и надежды. М., 1976: Режиссерский час. М., 1979: Имя твоё прекрасное. М., 1980.

Лит. Андреев В. Д. Георгий Караславов. Л., 1972.

О. Д. Кеткова.

КАРАСУБАЗАР — колишня (до 1944) назва м. Білогірська Кримської обл. УРСР.

КАРАСУКЬСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура кінця *бронзового віку* (кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е.), пам'ятки якої поширені гол. чин. у горах Пд. Сибіру, Казахстані, у верхів'ях Обі. Назва походить від могильників на р. Карасук. Серед пам'яток К. к. — залишки поселень і могильники з похованнями у кам'яних скринях. Заняттями посівів К. к. були скотарство, добування мідної руди, бронзовидарне виробн., виготовлення посуду; вони знали землеробство, мали зв'язки з населенням Пн. Китаю, Монголії, Забайкалля, Прибайкалля. Зх. Сибіру, Серед. Азії.

Лит.: Новгородова Э. А. Центральная Азия и карасукская проблема. М., 1970.

КАРАСЬ Йосип Ілліч (п. 5.X 1918, м. Хорол, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. В 1938—48 (з перервами) навчався в Харків. худож. ін-ті в О. Кокеля і С. Прохорова. Твори: «Сінокіє» (1950), «У лісі прифронтовому» (1958), «Рідні лани» (1960—61), «Дівчата на фронті» (1964—65), «Рідні стіги» (1967—68), «Останні гектари» (1972), «1943 рік» (1975), «Українська пшениця» (1977) та ін. Викладав у Харків. художньому ін-ті (1948—57); з 1969 — в Харків. художньо-промисловому ін-ті. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

КАРАСЬ (Carassius) — рід риб родини *хорошових*. У роді 2 види: К. золотий, або круглий, і К. срібний, або видовжений. К. золотий (С. carassius; мал.) має велику

Г. С. Карасланов.

М. К. Каратаєв.

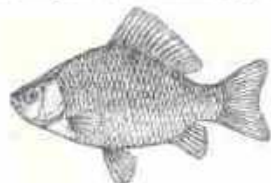

В. А. Каратагін.

Й. І. Карась. Дівчата. 1960.

жовто-золотисту луску, довж. тіла до 45 см, маса до 3 кг. Дуже невибагливий, може жити у заболочених водоймах. Живиться безхребетними і подиями рослинами. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя. Нерест у травні — липні, відкладає до 300 тис. ікринок. Поширений у Європі, Азії (Сибір до р. Лени). К. срібний (С. auratus gibelio) має сріблясту луску, маса понад 1 кг. Поширений у Європі та Азії. Від срібного

К. в Китаї вивели *золоту рибку* та її різновиди. К. — об'єкт промислу і розведення у ставках.

КАРАСЬОВ Михайло Михайлович (н. 21.IX (4.X) 1911, Київ) — укр. рад. режисер і педагог, засл. діяч мист. (з 1973). Учасник Великої Вітчизняної війни. Після закінчення 1937 Київ, ін-ту театр. мист. працював режисером Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки і викладачем Київ. ін-ту театр. мист. професор (з 1976). Автор праць з проблем акторського та режисер. мистецтва. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Тв.: К. С. Станіславський і сценічна мова. К., 1963; Мистецтво художнього читання. К., 1965; Ораторське мистецтво В. І. Леніна. К., 1970; Глядач у театрі. К., 1979.

КАРАТ (італ. carato, з араб. кірат, від грец. κεραιον — стручок річкового дерева, насіння якого було мірою ваги) — міра, що її застосовують у ювелірній справі для визначення маси *дорогоцінного каміння*. Метричний К. дорівнює 200 мг.

КАРАТІВ Мухамеджан Кожаспайович (п. 27.XII 1910, аул Телікуль, тепер Кизил-Ординської обл. Каз. РСР) — казахський рад. літературний критик, письменник, академік АН Каз. РСР (з 1975), засл. діяч науки Каз. РСР (1974). Член КПРС з 1957. Головний редактор Казахської Радянської Енциклопедії (1968—80). Літ. діяльність почав 1933. Осн. праці: «Народжена Жовтнем» (1958), «До вершин майстерності» (1960), «Становлення соціалістичного реалізму в казахській прозі» (1965), «Від домбрі до кінга» (1969), «Література та естетика» (1970) та ін. Робітничому класові присвячений роман «Гулох у степу» (1960, у співавторстві). Писав про творчість Абая Кунанбаєва, С. Сейфуліна, І. Джансугурова, М. Ауєзова, Джамбула Джабаєва та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Б. І. Ісмаков.

КАРАТАЙ — етнографічна група народу *мордвини*, що живе в деяких селах Камсько-Устьїнського р-ну Татарської АРСР. Мова — татарська, тюркської групи. За походженням К. — частина мордвини, асимільована у 18 ст. татарами. В культурі і побуті К. переплітаються татарські, мордовські і рос. етногр. елементи.

КАРАТАУ — гірський хребет у межах Каз. РСР, пн.-зх. продовження Тянь-Шаню. Довж. 420 км, вис. до 2176 м (г. Бессаз). Складається із сланців, пісковиків, вапняків, доломітів. Поширений карст. Родовища фосфоритів, поліметалевих руд. Рослинність степова.

КАРАТАУ - ДЖАМБУЛЬСЬКИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС. Розташований на Пд. Каз. РСР, у межах Джамб. обл. Формується на базі використання одного з найбільших у країні родовищ фосфоритів. Створюється комплекс підприємств хім. пром-сті (мінеральні добрива тощо), електроенергетики, харч., вовняної та ін. галузей промисловості. Див. *Територіально-виробничі комплекси*.

КАРАТІГІН Василь Андрійович (26.II (10.III) 1802, Петербург — 13 (25). III 1853, там же) — рос. актор. Належав до відомої родини рос. акторів: батько К. — Андрій Васильович (1774—1832), мати — Олександра Дмитрівна (1777—1859), брат — Петро Андрійович (1805—79) і дружина — Олександра Михайлівна (1802—80). Сценічну діяльність почав 1820 в петербурзькому Великому театрі; з 1832 — провідний актор-трагік Александринського театру (Петербург). Ролі: Гамлет, Отелло (одномісний трагедії Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера). Перший виконавець ролей: Велізарія («Велізарій» Шенка), Дон Гуана, Барона («Камінний гість», «Скупий лицар» Пушкіна), Чацького («Лихо з розуму» Грибоєдова), Арбеніна («Маскарад» Лермонтова).

КАРАУЛЬНА СЛУЖБА — вид військової служби, призначеної для охорони і оборони військових і держ. об'єктів, а також осіб, яких тримають на гауптвахті та в дисциплінарних частинах. К. с. здійснюється в збройних силах усіх д-в. Порядок несення К. с. регламентується військ. статутами. В Рад. Збройних Силах організацію та несення К. с. визначає Статут гарнізонної та караульної служб. Для несення К. с. у військ. частинах призначають внутрішні, а в гарнізоні — гарнізонні караули.

КАРАХАНІДИ, Ілек-хани — мусульманська тюркська династія, що очолювала 927—1212 ранньофеод. державу у Середній Азії (Сх. Туркестан, Семиріччя і Пд. Припінняшанія). К. вели завоюницьку політику, що призвело до падіння *Саманідів держави*. На поч. 12 ст. частину тер. д-ви К. завоювали *сельджуки*, в 30 — на поч. 40-х рр. — *каракітаї*; решту її території приєднав *Хорезм*.

КАРАЧАЕВО - БАЛКАРСЬКА МОВА — мова *карачаївців* і *балкарців*. Належить до кипчакської групи *тюркських мов*. Говорить нею бл. 128 тис. чол. карачаївців і бл. 64 тис. чол. балкарців (1979, перепис). Осн. риси: *сигармонізм*, граматична будова аглютинативна; крім десятиричної системи числівників, є залишки двадцятиричної. Писемність з 1924 на основі латинського, з 1936 — рос. алфавіту. Про л-ру К.-б.м. див. *Кабардино-Балкарська АРСР, Ка-*

рачаєво-Черкеська автономна область, розділ Культура.

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕСЬКА АВТОНОМНА ОБЛАСТЬ, Карачаєво-Черкесія — в складі Ставр. кр. РРФСР. Утворена 12.I 1922. Площа 14,3 тис. кв. км. Нас. 369 тис. чол. (1979, перепис). В області — 8 районів, 4 міста, 9 селищ міськ. типу. Центр — м. Черкеськ. Природа. К.-Ч. розташована на пн. схилі *Великого Кавказу*. Гори займають понад 60% її території.

Вони складаються з Сичових гір, хребтів Пасовищного (Крейдяного), Скелястого, Бокового (з найвищою вершиною К.-Ч. — г. *Ельбрус*, 5642 м). На Пд. межа області проходить вздовж Головного (Вододільного) хребта. Передгір'я і рівнини займають невеликі площі в пн. частині області. Корисні копалини: мідно-колчеданові руди, кольорові метали, вугілля, будівельні матеріали та ін. Джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від 0 до -4,2°, липня — від +10 до +21°. Опадів 500—1000 мм на рік. Снігова лінія проходить на вис. 3700—3800 м. Річки: *Кубань* з притоками Великим Зеленчуком і Малим Зеленчуком, Теберда, Уруп та ін.; у пн.-сх. частині бере початок р. *Кума*. На Пн. переважають чорноземні і сірі лісові ґрунти, у горах — гірсько-лучні та гірсько-лісові. Рослинність — від степової до високогірної луч-

Карачаєво - Черкеська автономна область. Тебердинський заповідник. Черкеськ. Площа В. І. Леніна.

КАРАЧАЙВЦІ

ної. Бл. 50% тер. області зайнято широколистяними (дуб, бук, граб) та хвойними (ялина, сосна) лісами. На тер. К.-Ч. — Тебердинський заповідник.

Населення. В К.-Ч. живуть караївці, черкеси, росіяни, абазини, ногайці, українці, осетини та ін. Пересічна густина населення — понад 26 чол. на 1 км² (1979). 43% населення живе в містах (1979). **Історія.** Тер. К.-Ч. заселялася з глибокої давнини. До 10 ст. завершилося формування адигської черкеської, в 13—14 ст. — караївської народностей. У 14—16 ст. на тер. К.-Ч. переселилися абазини, в 17 ст. — ногайці. В результаті переговорів горців з рос. урядом 1552, 1555, 1557 було укладено політ. союз з Росією. В 1-й пол. 19 ст. тер. К.-Ч. було приєднано до Росії. Перший с.-г. гурток організовано в станції Баталпашинській у період революції 1905—07. Тоді ж у ряді аулів відбулися сел. виступи. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З осені 1918 до березня 1920 К.-Ч. перебувала в руках білогвардійців. 12.1 1922 створено К.-Ч. а. о., 1926 вона поділилася на Караївську а. о. і Черкеський нац. округ (1928 перетворений на авт. область). За роки Рад. влади ліквідовано екон. і культур. відсталість краю, створено пром-сть, колективізовано с. г. За героїзм, виявлений під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, бл. 15 тис. уродженців К.-Ч. нагороджено орденами і медалями, 14 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Окупація області нім.-фашист. загарбниками тривала з серпня 1942 до січня 1943. В кін. 1943 — на поч. 1944 Караївську а. о. було ліквідовано. 9.1 1957 створено об'єднану К.-Ч. а. о. Караївсько-Черкеську нагороджено орденами Леніна (1957), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки Рад. влади К.-Ч. перетворилася на індустріально-агр. область. Електроенергетика її базується на використанні гідроресурсів р. Кубані. Гол. галузі пром-сті — хім., нафтохім., легка, харчова. Розвиваються маш.-буд. і металообробна, у т. ч. електротехнічна, а також будівельних матеріалів, вуг., гірничорудна, деревообр. галузі. На пром. продукцію припадає по-

над 70% усієї валової продукції. В області виробляють холодильні машини і авторефрижератори, металорізний інструмент, збірний залізобетон, лакофарбову продукцію, гумові тех. вироби, низьковольтну апаратуру, меблі, килими, взуття; добувають вугілля, свинець, цинк, мідь. Пром. підприємства розташовані в осн. у Черкеску і Караївську, серед ін. великих підприємств — Урупський гірничо-збагачувальний комбінат, Еркен-Шахарський цукр. з-д. С. г. переважно тваринницького напрямку. Розводять (тис., 1978): велику рогату худобу — 260, свиней — 28, овець і кіз — 737. Заг. посівна площа 1978 становила 191 тис. га. Гол. культури — кукурудза, соняшник, цукр. буряки, картопля. Розвинуті садівництво і овочівництво. Гірська зона К.-Ч. — важливий район курортів (Теберда), туризму й альпінізму (Домбай, Архыз). Осн. вид транспорту — автомоб., довж. автошляхів з твердим покриттям — 1922 км, по тер. К.-Ч. проходить Воєнно-Сухумська дорога. Залізнична вітка Невинномиськ — Усть-Джегута. Розвинутий повітряний транспорт.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. нинішньої К.-Ч. налічувалося 47 шкіл. Вищих навч. закладів не було. Лише в роки Рад. влади створено писемність караївсько-балкарською, кабардино-черкеською, абазинською й ногайською мовами. В 1978/79 навч. р. в області діяло 204 заг.-осв. школи, 6 серед. спец. навч. закладів, 9 профес.-тех. уч-щ, два вузи — Караївсько-Черкеський пед. ін-т у Караївську і філіал Ставроп. політех. ін-ту в Черкеску. В області працюють н.-д. ін-т історії, мови, л-ри й економіки, с.-г. дослідна станція, Спец. астрофіз. обсерваторія АН СРСР, де встановлено найбільший у світі телескоп РАТАН-600, Тебердинський заповідник. Функціонує 170 масових 6-к, 210 клубних закладів, 215 кіноустановок, обл. музей у Черкеску з філіалом — пам'ятником захисникам перевалів Кавказу в селищі Орджонікідзе, обл. драм. театр з трьома нац. трупами — рос., черкеською і караївською, естрадний ансамбль «Ельбрус», 8 нар. ансамблів пісні й танцю. В області виходить 5 обл. газет: «Ленінское знамя», «Ленінські байраги» («Ленінський прапор», караївсько-балкар. мовою), «Ленін нур» («Ленінський промінь», кабардино-черкес. мовою), «Комунізм алашара» («Світло комунізму», абазинською мовою) і «Ленін йолла» («Ленінський шлях», ногайською мовою). Обл. радіомовлення (з 1939) й телебачення (з 1964). Радіопередачі ведуться караївсько-балкар., кабардино-черкес., абазин., ногайською і рос. мовами. Ретрансляція телепередач з Москви і Ставрополя. Література корінних народів К.-Ч. (караївців, черкесів, абазинів і ногайців) сформувалася після Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 20-х рр. 20 ст. виступили караївські поети І. Караєтов, А. Уртепов, Д. Байкулов; абазин. письменник Т. Табулов, ногайський — Х. Булатуков.

В 30-х рр. видано романи черкес. письменників Х. Абукова, М. Дішекова, повісті І. Амірова; караївських — Х. Аппаєва, вірші і поеми А. Боташевої, Д. Байкулова, М. Урусова; н-си ногайця Х. Булатукова. Боротьбі рад. народу проти нім.-фашист. загарбників присвячені твори ногайця Ф. Абдулжалілова, черкеса Х. Гашикова, караїв. поетеси Х. Байрамукової. У повоєнний час вийшли в світ твори караївців О. Хубієва, Д. Кубанова, А. Суюнчева, Н. Хубієва, М. Батчаєва; черкесів А. Охтова, С. Хатугова, Х. Хапсирікова, М. Ахметова, А. Ханфенова; абазинців Х. Жирова, П. Цехова, К. Джегутанова, Б. Тхайцухова, М. Чикатуєва, Д. Лагучева; ногайців Ф. Абдулжалілова, С. Капаєва.

На території К.-Ч. а. о. від 1—13 ст. збереглися наземні гробниці, численні городища з залишками кам. оборонних мурів, житл., будівлі, невеликі християнські церкви візантійського типу з залишками фресок (храм на горі Шоана, Сентінський храм поблизу с. Нижня Теберда, обидва — 10—11 ст.). Від 17—18 ст. збереглися гол. чин. оборонні споруди (башта на городищі Адюх, 60-ї рр. 18 ст.). Нар. житло: караївців — зруб з масивним двосхилим земляним дахом; черкесів — плетений будинок, обмазаний глиною, з коминцем або солом'яним дахом. За рад. часу виросли міста (Черкеськ, Караївськ, курорт Теберда та ін.), збудовано багато житл., громад. та культурно-побутових споруд.

Найдавніші пам'ятки мист. К.-Ч. — прикраси з бронзи й художня кераміка з курганів 3—2 тис. до н. е., вироби з металу й кераміки 2—5 ст. до н. е. Тепер у К.-Ч. з'явилися живопис (І. Г. Аков, М. Х. Чомаєв) і графіка (Я. Г. Крицький). В нар. мистецтві поширені різьблення на дереві, плетіння циновок, вишивання, ювелірна справа.

Лит.: Очерки історії Караївсько-Черкеської а. о. 1—2. Ставрополь — Черкеск, 1967—72.

Р. А. Джанибекова (історія), **Р. А. Буряк** (природа, господарство), **З. І. Істомінська** (культура), **М. Д. Хубієв** (література).

КАРАЧАЙВЦІ (самоназва — караївці) — народ, який живе в Караївсько-Черкеській автономній області. Близькі до балкарців. Чисельність — 131 тис. чол. (1979, перепис). Мова — караївсько-балкарська. Віруючі К. — мусульмани-суніти. Караївська народність сформувалася у 13—14 ст. в результаті змішання місц. гірських племен з аланами, булгарами, китчаками. Осн. заняттям до Великої Жовтн. соціалістич. революції було відгіне скотарство, допоміжним — землеробство. В ході соціалістичного буд-ва розвинулось колгоспне с.-г.; частина населення працює в пром-сті. Створено писемність, зросла нац. інтелігенція, розвинулась нац. культура. **КАРАЧІ** — пайбільше місто Пакистану. Розташоване на Пд. країні. Адм. ц. пров. Сінд. 5,2 млн. ж. (1978). Вийняк на поч. 18 ст. В 1843 його захопили англ. колонізатори і зробили адм. центром пров. Сінд. В 1947—59 К. —

Караївсько-Черкеська автономна область. Діночий пояс із срібла з зерно й каменями. 70—80-і рр. 19 ст. Срібна рукоятка шпалі з чорним і гравірованим візерунком. 19 ст.

Караївсько-Черкеська автономна область. Отава овець в Домбайській долині. Еркен-Шахарський цукровий завод.

столиця Пакистану. У місті та передмістях зосереджено бл. 50% пром-сті країни. Найрозвинутіші бавовняна, харч. (цукр., тютюнова), шкір., паперова, цем. галузі. Вироби скла, фарм. засобів. Підприємства металообр. та маш.-буд., електротех., нафтопереробної пром-сті. Поблизу К. за допомогою СРСР споруджується металург. з-д. В районі К. — перша в країні АЕС. Порт у дельті Інду, за 100 км від впадіння його в Аравійське

м., залізнич. вузол, аеропорт міжнар. значення. Через К. проходить більша частина зовн.-торг. обороту країни. У К. знаходяться правління осн. банків, страхових і торг. компаній. Ун-т, ін. навч. заклади, п.-д. установи в галузі медицини, с.г., метеорології, історії, археології, атомної енергетики тощо. Б-ка ун-ту. Нац. музей Пакистану. В центрі К. — будівлі 19—20 ст.: будинок Верховного суду (поч. 20 ст.), готель «Інтерконтиненталь» (1962). Державний банк (1961).

КАРАЯН (Karajan) Герберт фон (п. 5.IV 1908, Зальцбург) — австр. диригент. Муз. освіту здобув у «Моцартеумі» в Зальцбургу та Віденській муз. академії. З 1927 працював в оперних театрах Ульма, Ахена, Берліна; керував Берлін. держ. капелю. З 1947 — диригент (з 1949 — директор) Т-ва друзів музики у Відні. З 1955 очолює Берлінський філармонічний оркестр (Зх. Берлін), одночасно — муз. керівник Віденської держ. опери (1956—64) та Зальцбурзьких фестивалів (1957—60). Віддав СРСР 1962, 1964, 1969.

КАРБАЗОЛ, дибензопірол, $C_{12}H_8N$ — гетероциклічна сполука; безбарвні кристали, $t_{пл}$ 245—247°С; нерозчинні у воді, розчиняються в спирті, ефірі, бензолі, ацетоні. К. добувають з антраценового масла й кам.-вуг. смоли, а також синтетично з амінодифенілу, фенантрени тощо. Застосовують у виробн. барвників, лікар. речовин та інсектицидів.

КАРБАМІД — органічна речовина, кінцевий продукт білкового обміну, амід карбамінової кислоти. Те саме, що й сечовина. Див. також *Сечовина синтетична*.

КАРБАМІДНІ ПЛАСТИКИ — пластичні маси, виготовлені на основі карбамідних смол; те саме, що й амінопласти.

КАРБИШЕВ Дмитро Михайлович [14 (26).X 1880, Омськ — 18.II 1945, концтабір Маутгаузен] —

рад. військовий діяч, генерал-лейтенант інженерних військ (1940), Герой Рад. Союзу (1946), професор (1938), доктор військ. наук (1941). Член Комуністичної партії з 1940. Н. в сім'ї військ. чиновника. В 1911 закінчив Миколаївську інженерну академію. Учасник росій.-яп. та 1-ї світової воєн, підполковник. В Рад. Армії з 1918. В 1921—23 — на відповідальних інженерних посадах в штабі збройних сил України і Криму, Укр. військ. округу. З 1923 викладав у військ. академіях. У 1941 на фронті (Зх. Білорусія) був тяжко контужений і потрапив у нім.-фашист. полон. Проводив антифашист. агітацію серед полонених. Переконавшись у невідкупності К., гітлерівці по звільченню закатували його (на морозі його обливали водою, поки він не замерз). К. — автор праць з питань військ.-інженерної справи і воєнної історії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки та медаллю. К. встановлено пам'ятники в Маутгаузені, Омську, Києві, Талліні.

Лит.: Ретин Е. Г. Генерал Карбишев. М., 1973.

КАРБІДИ — сполуки *сугдецо* з електропозитивними хім. елементами. К. поділяють на солеподібні, ковалентні та металоподібні. До солеподібних належать К. лужних, лужноземельних металів та алюмінію. Вони відзначаються високою хім. активністю, легко розкладаються водою. До ковалентних належать К. берилію, магнію, бору та кремнію. К. бору й кремнію мають високу твердість, властивості *напівпровідників*, хім. стійкі. Металоподібні — К. перехідних металів (напр., титану, цирконію, вольфраму, танталу). Їм властива характерна для металів *електропровідність*, висока т-ра плавлення й твердість, хім. стійкість. К. застосовують для виготовлення каталізаторів, *вогнеприймачів матеріалів*, *абразивних матеріалів* тощо.

КАРБОНАТГІДРАЗА, вугільна ангідраза — фермент, що каталізує зворотну реакцію утворення і розпаду вугільної кислоти: $CO_2 + H_2O \rightleftharpoons HCO_3^- + H^+$; належить до *ліаз*. За хім. будовою — *металопроteid* з двома атомами цинку. Мол. м. 30 000. Ізоелектрична точка знаходиться при pH 5,3. Міститься в клітинах тканин та еритроцитах людини, хребетних тварин і деяких безхребетних. К. еритроцитів сприяє звільненню організму від вуглекислого газу, який утворюється в процесі *тканинного дихання*. К. знайдено також у хлорофілосних частинах рослин, проте її значення для рослин не з'ясовано.

КАРБОВАНЕЦЬ — грошова одиниця в дореволюційній Росії та в СРСР. Уперше згадується в 13 ст. До серед. 15 ст. в обігу були К. у формі зливків срібла вагою бл. 204 г. Поступово К. втрачав своє вагове значення (1654 вага його дорівнювала 28 г, а з 1764 — до 18 г). Для покриття воєнних витрат царський уряд з 1769 почав випускати в обіг паперові К. — асигна-

ції. Спочатку вони підлягали обмінові на срібло, але незабаром обмін було припинено. Надмірний випуск нерозмінних на срібло асигнацій призвів до знецінення їх. Після проведення грош. реформи 1839—43 осн. грош. одиницею став срібний К., а 1897, з переходом до золотого монометалізму, — золотий К. На поч. 1-ї світової війни 1914—18 розмін *банківських білетів* на золото було припинено і в обіг почали випускати лише *гроші паперові*. До жовтня 1917 внаслідок надмірного знецінення купівельна спроможність К. дорівнювала 6—7 довоєнним копійкам. Перший рад. К. випущено 1919 у вигляді держ. кредитного білета. В 1921 в РРФСР карбували перші срібні К. В 1922 в обіг були випущені паперові червніці, прирівняні до 10 К. золотом, 1923 — золотий червінець (8,6 г), 1924 — *казначейські білети* в 1,3 і 5 К. і срібні К. (18 г чистого срібла). В 1939 курс К. було встановлено на базі долара США (1 дол. — 0,888671 г чистого золота = 5 крб. 30 коп.). Після Великої Вітчизн. війни проведено грош. реформу 1947, яка створила умови для дальшого знецінення грош. системи й стабілізації К. В зв'язку з знеціненням амер. долара і підвищенням купівельної спроможності рад. К. з 1.III 1950 золотий вміст К. встановлено 0,222 168 г чистого золота. Це означало переведення курсу К. з доларової на більш стійку, золоту базу і підвищення курсу К. (з 5,3 крб. за 1 доллар до 4 крб.). Відповідно було змінено курс К. щодо валют ін. д-в. У 1961, з підвищенням в СРСР у 10 раз *масштабу цін*, золотий вміст К. було визначено в 0,987412 г чистого золота. Див. також *Міжнародні розрахунки*. *Перевідний карбованець*).

КАРБОКСИЛАЗИ — група ферментів, що каталізують реакцію карбоксилування. Коферментом К. є біотин (вітамін Н) та іони Mg. К. дуже поширені в рослинних і тваринних організмах. У тварин при нестачі біотину процеси карбоксилування уповільнюються.

КАРБОКСИЛЮВАННЯ — безпосереднє введення карбоксильної групи — COOH до молекули органічних сполук лією CO₂. Якщо через розчин магнійорганіч. сполуки пропускати CO₂, то після *гідролізу* утворюється відповідна карбонова кислота: $R-MgX + CO_2 \rightarrow R-COOMgX \rightarrow R-COOH$. На К. ґрунтуються найважливіші способи добування к-т ацетиленового ряду, ароматичних оксикислот. К. відіграє велику роль у деяких ферментативних процесах (див. *Обмін речовин*).

КАРБОКСИЛЬНА ГРУПА, кар-

боксил — група — $\begin{matrix} O \\ \parallel \\ C-OH \end{matrix}$ ха-

рактерна для *карбонових кислот*.

КАРБОЛІТ — один із видів синтетичних *феноло-формальдегідних смол*, що його одержують *поліконденсацією* фенолу (крезолів) з формальдегідом. Вітчизняний К. виробляють з 1914.

КАРБОВА КИСЛОТА — найпростіший представник класу фенолів; те саме, що й *фенол*.

Д. М. Карбишев.

КАРБОН [від лат. carbo (carbonis) — вугілля] — п'ятий період палеозойської ери. Див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

КАРБОНАРИ (італ. carbonari, букв. — вугарі) — члени таємних політ. товариств у Європі в 1-й пол. 19 ст. Перші орг-ції К. засн. на поч. 19 ст. у Пд. Італії. Після 1815 рух К. поширився в усіх італ. л-вах, особливо в *Сіцилії* обох *королівств*. К. боролися проти іноз. (французького і австр.) панування, феод.-абсолютистських режимів, поновлення *Віденського конгресом 1814—15*, за возз'єднання Італії і встановлення конституц. монархії. Рух, що охопив ліберальне дворянство, нижче духовництво, селян, ремісників, очолили буржуазія, інтелігенція, офіцери. За структурою організація К. нагадувала масонські ложі (див. *Масонство*). Радикальне крило К. висувало респ. вимоги. В Італії К. очолили бурж. революцію 1820—21, брали участь у революції 1831, увійшли до «*Молодої Італії*». На Пд. діяли до кін. 40-х рр. У Франції, Швейцарії, на Балканах орг-ції К. діяли в 20—30-х рр. 19 ст. Франц. К. 1820—30 боролися за вигнання *Бурбонів*. 5.XI 1833 польськ. бурж. демократи засн. орг-цію К. у Галичині (мала філію у Львові). В 1835 львівська орг-ція влилась у «*Співдружність польського народу*».

КАРБОНАТИ — солі *вугільної кислоти*. Відомі середні К. (напр., Na_2CO_3 , K_2CO_3) та кислоти К., або *гідрокарбонати* (напр., NaHCO_3 , KHCO_3). У воді розчинні середні солі лужних металів, амонію й талію й майже всі гідрокарбонати. Деякі природні К. (*кальцит*, *доломіт*, *магнезит*) дуже поширені. Багато К. є цінними металевими рудами. Використовують К. у будівництві, хім. пром-сті, оптиці тощо. Із синтетичних К. найширше застосовують *соду*.

КАРБОНІЗАЦІЯ [від лат. carbo (carbonis) — вугілля] — насичення будь-якого розчину *вуглекислим газом*. До К. вдаються у будівництві (щоб прискорити зміцнення буд. матеріалів, у складі яких є *вапно*), у пивоварстві (для поліпшення смаку пива, сприяння піноутворенню), соловому виробн. тощо.

КАРБОНІЛИ МЕТАЛІВ — сполуки металів з оксидом вуглецю. Утворення цих сполук характерне для нікелю — $\text{Ni}(\text{CO})_4$, кобальту — $\text{Co}_2(\text{CO})_8$, заліза — $\text{Fe}(\text{CO})_5$, $\text{Fe}_2(\text{CO})_9$, $\text{Fe}_3(\text{CO})_{12}$, хрому, молібдену, вольфраму — $\text{E}(\text{CO})_6$, платинових металів — $\text{Ru}(\text{CO})_5$, $\text{Rh}(\text{CO})_2$, $\text{Os}(\text{CO})_6$ тощо. К. м. бувають односторонні і багаторічні (залежно від кількості атомів металу в молекулі). Більшість К. м. — кристалічні речовини, добре розчиняються в органічних розчинниках, леткі, надзвичайно токсичні. Використовують як *каталізатори*, для одержання *чистих металів* тощо.

Лит.: Белозерський Н. А. Карбоніли металів. М., 1938; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 3. М., 1970.

КАРБОНІЛЬНА ГРУПА, карбоніл — група >C=O , характерна

для *альдегідів* і *кетонів*; у кетонах атом вуглецю зв'язаний з двома органічними радикалами, в альдегідах — з органічним радикалом і з атомом водню.

КАРБОНОВІ КИСЛОТИ — клас органічних сполук, що містять карбоксильну групу —C(=O)OH . За-

лежно від характеру зв'язаного з ними радикала розрізняють аліфатичні (насичені й ненасичені), аліциклічні, ароматичні та гетероциклічні К. к. За кількістю карбоксильних груп К. к. бувають одно-, дво- і поліосновні. Перші члени *гомологічного ряду* одноосновних кислот: мурашина H—COOH , оцтова $\text{CH}_3\text{—COOH}$, пропіонова $\text{C}_2\text{H}_5\text{—COOH}$, масляна $\text{C}_3\text{H}_7\text{—COOH}$; вищі *жирні кислоти*: пальмітинова $\text{C}_{15}\text{H}_{31}\text{—COOH}$, стеаринова $\text{C}_{17}\text{H}_{33}\text{—COOH}$; двоосновні к-ти: щавлева HOOC—COOH , малюнова $\text{HOOC—CH}_2\text{—COOH}$, янтарна $\text{HOOC—(CH}_2)_2\text{—COOH}$, адипінова $\text{HOOC—(CH}_2)_4\text{—COOH}$; ненасичені й ароматичні К. к.: малеїнова і фумарова HOOC—CH=CH—COOH , бензойна $\text{C}_6\text{H}_5\text{—COOH}$, фталева $\text{C}_6\text{H}_4(\text{COOH})_2$. Поряд з групою —COOH в молекулі К. к. можуть бути атоми галогенів та різні функціональні групи (напр., —OH , —CO— , —NH_2); амінооцтова к-та (гліцин) $\text{H}_2\text{N—CH}_2\text{—COOH}$, яблучна к-та $\text{HOOC—CH(OH)—CH}_2\text{—COOH}$. Одноосновні К. к. — слабкі к-ти. При введенні в молекулу к-ти електроакцепторних (таким, що відтягують електрони) атомів або груп у сусідстві з групою —COOH , в т. ч. другої групи —COOH , її кислотні властивості зростають. При взаємодії з основами К. к. утворюють солі, з спиртами — складні *ефіри* (реакція *естерифікації*): $\text{R—COOH} + \text{R'OH} \rightleftharpoons \text{R—COO—R'} + \text{H}_2\text{O}$. Заміщенням групи —OH на —NH_2 одержують *аміди кислот* R—CONH_2 , на хлор — *хлорангідриди* R—COCl , на залишок к-ти —CO—R — *ангідриди* R—CO—O—CO—R . К. к. добувають: виділенням з природних продуктів; зброжуванням ациричних речовин; окисленням складних ефірів, нітрідів та ін. функціональних похідних К. к.; окисленням первинних спиртів і альдегідів; *карбоксилюванням* металорганічних сполук. К. к. поширені в природі як у вільному стані, так і в складі похідних. Вони відіграють важливу роль у процесах життєдіяльності. Широко застосовуються у пром-сті, медицині, побуті, входять до складу харч. продуктів. Поліфункціональні К. к. використовують як реагенти в аналітичній хімії.

Лит.: Мелькогонская Н. К. Синтетические жирные кислоты. М., 1965.

М. Ю. Корнілов.

КАРБОРАНИ — хімічні сполуки, що містять у своєму складі атоми вуглецю, водню і бору. Проявляють властивості ароматичних сполук. Найбільш вивченим є карборан-10, $\text{C}_2\text{B}_{10}\text{H}_{12}$, молекула якого має структуру *ікосаедра*, існує у вигляді трьох ізомерів: *мета*-, *орто*-, *пара*-карборанів-10, які від-

різняються розташуванням атомів вуглецю. К. застосовують у виробн. деяких термостійких полімерних матеріалів, фармацевтичних препаратів тощо.

КАРБОРУНД, SiC — сполука кремнію з вуглецем; те саме, що й *кремний карбід*.

КАРБОЦИКЛІЧНІ СПОЛУКИ (від лат. carbo — вугілля і грец. κύκλος — коло, цикл) — органічні сполуки, що містять у молекулах цикли з атомів вуглецю; те саме, що й *ізоциклічні сполуки*.

КАРБУВАННЯ — один із видів обробки металу. 1) Одержання рельєфних зображень на листовому металі; виконується ударами молотком по спеціальному інструменту (чекану). Один із давніх видів художньої обробки металу. 2) Одержання рельєфних зображень на поверхні медалей та монет (звідси назва карбованець) за допомогою сталевих штемцелів — пуансонів. 3) Обробка поверхні литих художніх виробів, напр. скульптур. 4) Технологічна операція під час виробництва або ремонту металевих виробів для утворення чистої поверхні й одержання точних розмірів, а також для усунення тріщин або зазорів між деталями.

КАРБУЙЦЬКИЙ Володимир Іванович (15.II 1884, с. Горішні Шерівці, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл. — 16.IX 1908, с. Верхні Станівці, тепер Кіцманського р-ну Чернівецької обл.) — український письменник і перекладач. Закінчив Чернівецький ун-т (1908). З літ. творч. виступив на поч. 20 ст. Автор ліричних віршів та оповідань на морально-психологічні теми. Перекладав і популяризував твори Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова. Видав у своєму перекладі окремою книжкою кілька оповідань М. Горького («Три оповідання», 1907).

Ф. П. Погребенник.

КАРБУНКУЛ (лат. carbunculus, букв. — вуглик), вуглекис — поширене гнійно-некротичне *зтаження* шкіри і підшкірної клітковини, що розвивається навколо кількох волосних сумок та сальних залоз. Спричиняється *стафілококами*, *стрептококами*, рідше ін. *шкідливими бактеріями*. До виникнення К. можуть спричинитися пошкодження і забруднення шкіри, видавлювання *фурункулів*. Виникненню К. сприяють виснаження, цукровий діабет, авітамінози тощо. Найчастіше К. розташовуються на задній поверхній шні, на спині та обличчі. Для К. характерні наявність щільної сине-багрової припухлості й кількох гнійних «голівків», нерідко — заг. гарячкова реакція, іноді бльовання, неприємність. Профілактика: гігієнічне утримання шкіри й одягу. Лікування: своєр. обколювання К. новокаїном з антибіотиками, фізіотерапія, переливання крові, висококалорійна дієта; іноді — хірургічне.

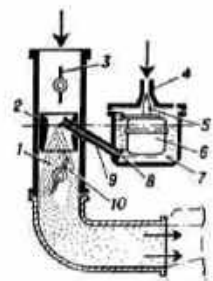
КАРБУНСЬКИЙ СКАРБ — скарб раннього етапу *трипільської культури*. Знайдений 1961 на місці трипільського поселення біля с. Карбуні, тепер Новоанєнського р-ну Молд. РСР. У глиняній посу-

Карбування. А. В. Німенко. Фрагмент триптиха «Синні Вітнізми». Мідь. 1964

Карбуський скарб. Посудина, в якій було знайдено скарб.

Поплавковий карбюратор:

1 — змішувальна камера; 2 — дифузор, що змінює швидкість руху повітря; 3 — повітряна заслінка; 4 — палильний трубопровід; 5 — запірний клапан; 6 — поплавок; 7 — поплавокна камера; 8 — жиклер, що регулює кількість палива; 9 — розпилювач палива; 10 — дросельна заслінка

днів, прикритий зверху ін. посудиною, мистилися мідні сокири, браелети, намисто, антропоморфні фігурки, амулет із зуба людини, кістяна жіноча статуетка тощо. Ритуальне призначення деяких предметів дає змогу припустити, що володарем скарбу був племенний вождь або жрець.

Літ.: Сергєєв Г. П. Раннетрипольськийклад у с. Карбуна. «Советская археология», 1963, № 1.

КАРБЮРАТОР (франц. carburateur) — пристрій, де з легкого рідкого палива і повітря утворюється горюча суміш, що надходить у циліндри *двигуна внутрішнього згоряння* з зовнішнім сумішоутворенням. В К. (мал.) розрізняють повітр. тракт, по якому рухається засмоктуване двигуном повітря, і паливну систему, по якій паливо потрапляє у повітр. потік, змішується з ним і по впускному трубопроводу переміщується в циліндри двигуна. Кількість горючої суміші, що надходить з К. у циліндри, регулюють через дросельну заслінку *акселератором*, її склад (відповідно до режиму дії двигуна) — *економізатор* та ін. пристроями. К. поділяють на всмоктувальні (поплавкові й безпоплавкові — мембранні), впорскувальні та комбіновані. Їх застосовують у двигунах мотоциклів, човнів, в *автомобільних двигунах* та ін.

КАРГАЛЬСЬКИЙ Сергій Іванович (справж. прізвище — Слишко; липень 1889, Одеса — 1938) — укр. рад. актор і режисер. Закінчив Одес. театральну-драм. школу Мочалової. В театрі — з 1912. З 1919 — в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (Київ). В 1922—25 — в театрі «Березіль». У 1925—28 — організатор і директор Першої укр. опери в Харкові, 1928—34 — режисер Харків. укр. опери і Другої укр. опери в Вінниці. В 1935—37 — гол. режисер Київ. музкомедії. Ролі: полковник конфедератів («Гайдамаки» за Шевченком), Голохвостий («За двома зайцями» В. Василька і В. Ярошенка за Старицьким), Банко («Макбет» Шекспіра), Фігаро («Весілля Фігаро» Бомарше), Ласі Греїч («Джамі Хітінс» Л. Курбаса за Сінклером) та ін. Вистави: «Купало» Вахнянина, «Русалка» Даргомижського, «Пікова дама» Чайковського, «Продавець птахів» Целлера. В. В. Гаккебуш.

КАРГЕР Михайло Костянтинович [17 (30).V.1903, Казань — 26.VIII.1976, Ленінград] — рад. археолог і мистецтвознавець, доктор історичних наук (з 1950). Член КІРС з 1941. У 1923 закінчив Петрогр. ун-т. З 1929 — наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР, 1964—72 — зав. його Ленінгр. відділенням. Досліджував питання історії давньорус. культури та мистецтва, слов'яно-рус. археології, зокрема археології давньорус. міст (Київ, Новгород, Переяслав-Хмельницький, Галич, Володимир-Волинський та ін.). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952. Тв.: Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Новгород Великий. Л.—М., 1966.

КАРГІН Валентин Олексійович [10 (23).I.1907, Катеринослав, те-

пер Дніпропетровськ — 21.X.1969, Москва] — радянський хімік, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1966). Закінчив Моск. ун-т (1930). Один із засновників рад. наук. школи фізико-хімії полімерів. Осн. праці присвячені механізму утворення *колоїдних систем* і, особливо, фізико-хімії *високомолекулярних сполук*. К. показав, що розчини полімерів — термодинамічно оборотні системи. Досліджував закономірності фізико-мех. властивостей полімерних матеріалів. Це привело до знаходження ним ефективних способів структурно-хім. й фіз. модифікацій пластмас, каучуків і хім. волокон. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР, 1943, 1947, 1950, 1969.

КАРДАННА ПЕРЕДАЧА — пристрій, яким передають обертання від ведучого вала до веденого при розміщенні валів паралельно або під кутом один до одного. К. п. (мал.) складається з карданного вала і закріплених на його кінцях двох *карданних механізмів*. Застосовується гол. чин. в автомобілях, тракторах та ін. трансп. машинах, де передає крутний момент від *коробки передач* або роздавної коробки до *головної передачі* ведучого моста. Названа за ім'ям Дж. Кардано.

КАРДАННИЙ МЕХАНІЗМ — механізм, що забезпечує обертання двох валів, розміщених під змінним кутом. Розрізняють К. м. (мал.) жорсткі (вали обертуються внаслідок рухомого з'єднання ланок) і пружні (обертання валів зумовлюється пружними властивостями спец. елементів); синхронні (вали обертуються з постійною швидкістю) і асинхронні (обертання з нерівномірною швидкістю).

Жорсткий карданний механізм:
1 — вилака; 2 — підпора для хрестовини; 3 — кришка; 4 — хрестовина.

Є також К. м. з осьовим переміщенням валів. К. м. застосовують у *карданних передачах* трансп. машин, у *верстатах*, приладах тощо.

КАРДАННО (Cardano) Джероламо (Ієроніmus), 24.IX.1501 або 1506, Павія — 21.IX.1576, Рим) — італ. філософ, лікар, математик. Займався переважно розробкою космологічних питань. У *натурфілософії* К. водночас з матеріалістичними тенденціями (періоскопією всього існуючого вважав матерію) були наявні елементи містики *неоплатонізму*. Праці К. зіграли велику роль у розвитку алгебри. З ім'ям К. пов'язана формула зв'язку *кубічного рівняння*. Він одним з перших в Європі допускав, що від'ємні числа можуть бути коренями рівняння, і вперше розв'я-

зав задачу, що вимагала запровадження уявних чисел. У механіці К. вивчав питання передавання рухів, теорію важелів (див. *Карданна передача*, *Карданний механізм*).

КАРДАШ Василь Данилович (п. 10.VI.1912, Клецьковське, провінція Саскачеван, Канада) — діяч укр. прогресивних організацій і робітничого руху в Канаді. Член Компартії Канади (КПК) з 1932. Член ЦК КПК 1943—59. В 1936—37 у складі *інтернаціональних бригад* брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. У 1941 — 58 — депутат провінційного парламенту Манітоби. Багато років був головою Нар. кооперативу в м. Вінніпезі. Не раз відвідував СРСР, зокрема 1954 в складі делегації *Товариства об'єднаних українських канадців* під час відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. В. Л. Чорний.

КАРДЕНАС — місто на Пн. Куби, у провінції Матансас. Порт на узбережжі Атлантичного ок. 35 тис. ж. (1970). Судноверф, підприємства харч. пром-сті (зокрема, виробн. цукру). Риболовна база. Вивіз цукру та хенекену (волокно з листя агави).

КАРДЕНАС-І-ДЕЛЬ-РІО (Cárdenas y del Río) Ласаро (21.V.1895, шт. Мічоакан — 19.X.1970, Мехіко) — держ. і політ. діяч Мексики, генерал (1928). З 1913 брав участь у *Мексиканській революції 1910—17*. В 1934—40 — президент Мексики. Виступав проти засилля англ. і амер. капіталу; 1937—38 уряд К. націоналізував частину залізниць та підприємств нафт. компаній, проводив агр. реформу. В 1943—45 — міністр нац. оборони. З 1949 — активний учасник *Руху прихильників миру*, з 1969 — почесний президент *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

КАРДИНАЛ (від лат. cardinalis — головний) — найвищий (після *папи римського*) ранг в католицькій церк. ієрархії. К. — найближчі радники й помічники папи в управлінні церквою, зокрема центр. органами *Ватикану*. Становлять колегію К. Призначаються папою римським. З числа К. на *конклаві* обирається папа римський.

КАРДІОІДА (від грец. καρδιά — серце та είδος — вигляд) — плоска крива, описана довільною точкою *М* кола радіуса *r*, що котиться без ковзання по другому нерухомому колу такого ж радіуса (мал.). К. є епіциклоїдою (див. *Гіпоциклоїди та епіциклоїди*) і одним з *Паскаля завитків*. Рівняння К. в полярних координатах: $\rho = 2r(1 + \cos \varphi)$, в прямокутних: $(x^2 + y^2 - 2rx)^2 = 4r^2(x^2 + y^2)$. Довжина К. дорівнює $16r$, а обмежена нею площа — $6\pi r^2$.

В. Є. Михайленко.
КАРДІОЛОГІ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені М. Д. Стражески — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. у Києві 1936. У складі Ін-ту (1940) — 10 відділів з 4 лабораторіями і консультативною поліклінікою. Ін-т є головним в УРСР з проблем кардіології та *Республіканським кардіологічним центром*.

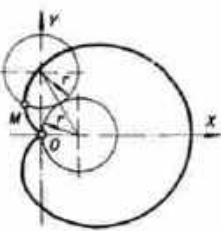
В. О. Капрін.

Л. Карденас-і-дель-Ріо.

Карданна передача:
1 — карданний механізм; 2 — карданний вал.

Кардіоїда.

Дж. Кардучі.

В різні роки існування тут були розроблені й дістали своє обґрунтування тромбозна теорія походження інфаркту міокарда, інфекційно-алергічна теорія ревматизму, знайдено нові шляхи щодо з'ясування механізмів декомпенсації кровообігу та створено класифікацію цього стану тощо. Сучасна наукова тематика ін-ту підпорядкована вивченню проблем кардіології, зокрема патогенних механізмів атеросклерозу, хронічної ішемічної хвороби серця, інфаркту міокарда та реабілітації після його ускладненого перебігу, виявленню гемодинамічних варіантів гіпертонічної хвороби; розробляються нові методи профілактики і лікування цих хвороб, а також проводяться експериментальні дослідження в галузі кардіології. З ін-том пов'язана діяльність М. Д. Стражеска, В. Х. Василенка, О. І. Смирнов-Замковий, І. М. Іщенко, Д. Ф. Чеботарьова, А. Л. Михнова, Ф. Я. Прийма, Д. Н. Яновського, О. Л. Пхакадзе та ін.

КАРДІОЛОГІЯ (від грец. *кардіа* — серце і *λόγος* — вчення) — галузь медицини, що вивчає анатомо-фізіологічні особливості та захворювання серцево-судинної системи, причини цих захворювань, розробляє заходи їх профілактики і методи лікування. Розвиток К. і виділення її в самостійну мед. дисципліну відноситься до 19—20 ст. Зародження К. пов'язане з працями Арістотеля, Гіппократа, Діоскоріда, Галена та Ібн-Сіні. Інтенсивне нагромадження знань з питань К. починається з 1628, після відкриття англ. вченим У. Гарвеєм *кровообігу*. В 1761 австр. лікар Л. Ауенбруггер відкрив новий метод дослідження внутр. органів — *перкусію*. Перші описи клінічних проявів грудної жаби, ревматизму, над серця було зроблено в 17—19 ст. В 1768 англ. лікар У. Геберден описав клінічний перебіг грудної жаби. У працях франц. лікарів Ж. Буйо (1835) та рос. — Г. І. Сокольського (1836) висловлено думку про взаємозв'язок між ревматизмом і ураженням серця. Великий вплив на розвиток клінічної К. кін. 19 — поч. 20 ст. мали праці франц. лікарів А. Юшара, Н. Вакезі, англ. — Дж. Макензі, П. Дюроз'є, Т. Люїса, Дж. У. Пікерінга, амер. — У. Ослера, присвячені вивченню хвороб серця і судин. Удосконалення діагностики серцево-судинних захворювань пов'язане з винайденням франц. лікарем Р. Лаеннеком 1816 *стетоскопа* і запровадженням в практику з 1819 методу *аускультативної*. Франц. лікар П. Потен (1889) запропонував манометр для вимірювання артеріального *кров'яного тиску*; з 1896 з цією метою почали застосовувати сфінгометр італ. вченого С. Ріва-Роччі. М. С. Коротков (1905) запропонував звуковий метод визначення артеріального тиску. Основою сучас. уявлення про анатомо-фізіол. особливості серцевого м'яза та його провідникової системи заклали чесь. фізіолог Я. Пуркіне (1839), нім. лікар В. Гіс (1893), нім. і япон. патологи Л. Ашофф і С. Тавара (1906), англ. вчені А. Кіс і М.

Флек (1907). У 1903 голл. дослідник В. Ейнтховен уперше зареєстрував *біоелектричні потенціали* серця і записав їх у вигляді електрокардіограми. В 2-й пол. 19 ст. фізіологія досягла великих успіхів. Нім. фізіолог К. Людвіг і рос. — П. В. Овсянников відкрили судинорухливий центр у довгастому мозку; нім. — Е. Вебер та рос. — І. Ф. Ціон і І. П. Павлов з'ясували характер впливу центральної нервової системи на серце та судини. В цей же період було вивчено зв'язок між тиском крові в судинах, швидкістю кровотоку і фазами діяльності серця (вітчизн. патофізіолог А. Б. Фохт, нім. фізіолог К. Людвіг і англ. — Е. Старлінг). Основоположником вітчизн. К. як клінічної дисципліни є С. П. Боткін. Широко відомий його опис рефлекторної грудної жаби (*стенокардії*). Він установив діагностичне значення діастолічного (днв. *Діастола*) і протодіастолічного шумів при стенозі (звуженні) лівого венозного отвору та аортальній недостатності. Рос. лікар Д. Плетньов (1907) показав, що осн. причиною грудної жаби є спазм вінцевих судин серця. В 1912 вітчизн. вчені М. М. Анічков і С. С. Халатов висунули холестеринову теорію атеросклерозу. Розвиткові електрокардіографії сприяли дослідження рос. вчених О. П. Самойлова (1908), С. С. Стеріопуло, В. П. Зеленина (1910), пізніше — Д. М. Гортеля, П. Е. Лукомського та ін. Визначна роль у формуванні функціонального напрямку в К. належить рад. вченим О. О. Осроумову, І. П. Павлову, Г. Ф. Лангу, М. П. Кончаловському, М. Д. Стражеску, О. Л. Мясникову. Широке визнання здобула неврогенна концепція *гіпертонічної хвороби*, висунута Г. Ф. Лангом і розвинута О. Л. Мясниковим. Класифікація хвороб серцево-судинної системи Г. Ф. Ланга (1935), а також вчення про дистрофію міокарда й досі не втратили свого значення. На Україні традиції вітчизняної К. розвивав В. П. Образцов (розробив методiku безпосередньої перкусії та аускультативної серця, вивчив механізм ритму т. з. галопу серця). В. П. Образцов, М. Д. Стражеско і Ф. Г. Яновський є основоположниками кнїв. терапевтичної школи. В. П. Образцов і М. Д. Стражеско вперше (1909) діагностували за життя інфаркт міокарда і дали класичний опис його клініки. М. Д. Стражеско і В. Х. Василенко (1935) вивчили патогенез та розробили класифікацію серцево-судинної недостатності. Становлення рад. кардіохірургії пов'язане з іменами О. П. Герцена, І. І. Грекова, Ю. Ю. Джанелідзе, С. С. Брюхоненка та ін. Великий внесок у розробку й здійснення численних операцій при вадах серця, коронарній хворобі, *гипертонії* серця внесли радянські кардіохірурги О. М. Бакулев, П. А. Купріянов, О. О. Вишневецький, Б. В. Петровський, Г. М. Соловйов, В. І. Шумаков, В. І. Бураковський, в т. ч. укр. — М. М. Амосов, О. О. Шалімов, М. В. Даниленко та ін. Значним явищем в кардіохірургії стала пересадка серця, яку вперше здійснив кейп-

таунський хірург К. Барнард (1967). Важливими проблемами сучас. К. є вивчення атеросклерозу, ішемічної хвороби серця, ревматизму, серцево-судинної недостатності та аритмії. Значних успіхів у розробці цих проблем досягнуто завдяки дослідженням О. Л. Мясникова, П. Е. Лукомського, Е. М. Тарасова, Є. І. Чазова, М. С. Бонсі, А. І. Нестерова, Й. А. Кассирського, Б. Е. Вотчала, І. К. Шхвацбая, В. С. Гасиліна та ін. Вагомий внесок у розвиток рад. К. зробили укр. вчені О. О. Богомолець, М. М. Губергрітц, М. О. Ясинівський, Д. Ф. Чеботарьов, А. Л. Михнов, В. С. Нестеров, Л. Т. Малай, Ф. Я. Примак, М. С. Заноздра, О. Й. Грицюк, Н. А. Гагуа, І. І. Крижанівська, В. М. Дзяк, О. А. П'ятак, І. М. Ганджа, І. І. Сахарчук, І. К. Следзевська, Л. Й. Алейникова, Б. М. Шепотін та ін. Важливу роль у розвитку К. в СРСР відіграють всеохопні і республіканські т-ва кардіологів, зокрема на Україні — Укр. респ. т-во кардіологів та з'їзди, а також мед. журнали — «Кардіологія» (Москва) та багато ін. (див. також *Медичні журнали на Україні*). Лікувально-профілактичну допомогу населенню надають у кардіологічних відділеннях лікарень та кардіологічних кабінетах поліклінік. У Москві організовано Всесоюзний кардіологічний наук. центр АМН СРСР (1977), який вперше в нашій країні розробив державну програму наук. досліджень з К. на 1978—85. У Києві в 1977 на базі *Кардіологічного українського науково-дослідного інституту* ім. М. Д. Стражеска створено *Республіканський кардіологічний центр*.

Літ.: Стражеско Н. Д. *Избранные труды*, т. 1—2. К., 1955—56; Развитие кардиологии в СССР в 1971—1975 годах. М., 1977; Ястреб Н. И. Развитие терапии в Украинской ССР. К., 1978. М. К. Фуркало.

КАРДИОСКЛЕРОЗ (від грец. *кардіа* — серце і *склероз*) — патологічний стан серцевого м'яза, спричинений дифузним або вогнищевим розростанням *сполучної тканини* та її рубцюванням. Розрізняють К. атеросклеротичний, причиною якого є атеросклеротичні ураження судин серця (сюди належить і післяінфарктний К.), та міокардинний, що зумовлюється запаленням серцевого м'яза. Ознаки К.: збільшення розмірів серця, порушення функції скорочення серцевого м'яза, *аритмії* серця тощо. Атеросклеротичний К. часто супроводжується *стенокардією*. Характерні зміни електрокардіограми. Лікув. а н і я: при атеросклеротичному К. спрямоване на боротьбу з *атеросклерозом* і порушеннями кровообігу в вінцевих артеріях серця, при міокардинному К. — з вогнищами запалення в серцевому м'язі; в обох випадках — на усунення серцевої недостатності.

О. Й. Грицюк.

КАРДИОСПАЗМ (від грец. *кардіа*, тут — вхід шлунок і *спазм*) — погіршення прохідності нижньої частини *стравоходу* внаслідок спазму. Виникає в зв'язку з нервово-м'язовими порушеннями. Супроводжується періодичним утруд-

ненням проходження їжі (що спричинює розширення стравоходу над місцем його звуження), загрудни- ним болем, *відрижкою*. Лікування консервативне (регулювання режиму харчування; антиспазматичні й заспокійливі засоби) та хірургічне.

О. Я. Гринюк.

КАРДІСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1661 — договір, укладений між Росією і Швецією 21.VI (1.VII) в містечку Кардісі поблизу Дерпта (Тарту). Завершив рос.-шведську війну 1656—58. Укладення К. м. д. Росією було викликано її прагненням вивільнити військ. сили для продовження війни проти шляхет. Польщі за Україну і Білорусію. За К. м. д. Росія повернула Швеції естляндські та ліфляндські міста, що відійшли до Росії на Валісарським перемир'ям 1658. Був відновлений кордон, встановлений Столбовським миром 1617. Швеція зобов'язалася не підтримувати Польщу у війні проти Росії.

КАРДІУМ — рід двостулкових моллюсків. Те саме, що й *серцевидка*.

КАРДІФФ — місто у Великобританії, в графстві Саут-Гламорган, головне місто Уельсу. Порт на узбережжі Бристольської зат., в гирлі р. Тафф, вузол заліз. та автошляхів. 278,2 тис. ж. (1971). Розвинуті чорна металургія та машинобудування (у т. ч. судноремонт). Підприємства поліграф. та харч. пром-сті. Ун-т (засн. 1893). Національна бібліотека Уельсу, Національний музей Уельсу, Уельський народний музей. Архітектурні пам'ятки 11—15 ст.

КАРДОВСЬКИЙ Дмитро Миколайович [24.VIII (5.IX) 1866, с. Осурово, тепер у складі Переславля-Залеського Яросл. обл. — 9.II 1943, Переславль-Залеський] — рос. рад. художник і педагог, дійсний член петерб. АМ (з 1911), засл. діяч мист. РРФСР (з 1929). В 1892—96, 1900—02 навчався в петерб. АМ у П. Чистякова і І. Рєпіна. Автор ілюстрацій до книжок: «Каштанка» А. Чехова (1903), «Лихо з розуму» О. Грибодова (1907—12), «Російські жінки» М. Некрасова, «Ревізор» М. Гоголя, «Петро І» О. Толстого та ін. Відомий також як театральний художник.

КАРДУЧЧІ (Carducci) Джозуе (27.VII 1835, Вальдікастелло — 16.II 1907, Болонья) — італ. поет і літературознавець. Рання творчість К. пройнята ідеями *Рисорджименто* (збірки «Юнацькі вірші», 1860; «Легкий тятар», 1867). Ряд поезій присвятив Дж. Гарібальді. У зб. «Яма й епоси» (1867—79) К. висловив глибоке розчарування бурж. ладом в об'єднаній Італії. У зб. «Нові вірші» (1887) поєднуються класицизм з романтичними й реалістичними тенденціями. Історико-літ. праці К. присвячені гол. чином італ. л-рі пізнього середньовіччя й Відродження. К. присвятив вірш укр. співачці С. Крушельницькій. Укр. новою вірш К. перекладали П. Грабовський, В. Шурат. Нобелівська премія, 1906.

Текст: Рос. перекл. — Избранное. М., 1958. Д. С. Наливайко.

КАРЕЛИ (самоназва — кар'яла) — народ, який живе переважно в Карельській АРСР, а також у Калінінській («тверській», або «верхньоволзькій», К.), Новгородській, Ленінградській, Ярославській та ін. областях РРФСР. Заг. чисельність в СРСР — 138 тис. чол. (1979, перепис), з них в Карел. АРСР — 84 тис. чол. Живуть також у Фінляндії. Мова — карельська, фінно-угорської сім'ї. Віруючі К. — православні. Предки К. спочатку жили у Прибалтиці, а потім розселилися в Пн. Приладожжі, де з ними змішалася частина *венсів*. Карел. народність, на формування якої постійно впливали росіяни, склалася в 15 ст. Осн. заняттям у минулому було землеробство, пісочним — скотарство, лісові промисли, мисливство. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. К. здобули нац. автономію. Значного розвитку досягли колгоспне с. г., пром-сть, культура, зросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру К. див. *Карельська АРСР*.

Лит.: Тароева Р. Ф. Матеріальна культура карел (Карельская АССР). М.—Л., 1965.

КАРЕЛЬСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Карелія — в складі РРФСР. Утворена 25.VII 1923. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. На Пд. омивається Ладозьким і Онезьким озерами, на Пн. Сх. — Білим м. На Зх. межує з Фінляндією. В республіці — 17 районів, 12 міст, 45 с-щ міськ. типу.

Природа. Поверхня К. — переважно погорбована рівнина зі слідами льодовикової діяльності (моренні пасма, озерні улоговини тощо). На Зх. і Пн. Зх. — Зх.-Карельська височина (вис. до 417 м), хр. Манселья (вис. до 578 м, г. Нуорунен). Низовини займають невеликі площі вздовж мор. і озерних узбереж.

Корисні копалини: залізна руда, кварцити, титанова руда, кіаніт, сірчаний колчедан, слюда, мармур, граніти, діабазити та ін. буд. матеріали, торф. Клімат перехідний від морського до континентального, з тривалою м'якою зимою і коротким прохолодним літом. Пересічна т-ра січня від —8 до —12° (мінімальна до —40°), липня — від +14 до +16° (максимальна +38°). Опадів 450—550 мм на рік. К. — край річок і озер. На тер. республіки налічується понад 23 тис. річок заг. довж. бл. 75 тис. км; річки повноводні, багаті на гідроенергію. Озер понад 61 тис., найбільші — Ладозьке озеро і Онезьке озеро на Пд. республіки, а також Вітозеро, Сегозеро, Топозеро, Пяозеро, Куйто. Ґрунти переважно підзолисті, підзолисто-глієві, торфяно-болотні, на Пд. — типу чорноземів. Понад 47% тер. К. вкрито лісами (сосна, ялина, карельська береза, осика), бл. 18% площі — болота. На тер. К. — заповідник у районі водоспаду *Ківач*.

Населення. Корінне населення — карели. Живуть також росіяни, білоруси, українці, фінни, венеси та ін. Пересічна густота населен-

ня — 4,2 чол. на 1 км² (1979). Міське нас. становить 78% (1979). Найбільші міста: *Петрозаводськ*, *Сортавала*.

Історія. Тер. К. заселялася з часів мезоліту — з кін. 10 — поч. 9-го тис. до н. е. В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. тут жили карели, *венеси* й *саами*, на Пн. і Сх. від Онезького оз. та на узбережжі Білого м. — *слов'яни*. В 9 — на поч. 12 ст. тер. К. входила до складу *Київської Русі*, а після її розпаду — до *Новгородської феодальної республіки*. В серед. 13 ст. шведи захопили частину К., спорудивши тут (1293) фортецю *Виборг*. У 1478 осн. частина К. увійшла до складу Рос. д-ви. Карел. народність в основному склалася в 12—15 ст. За *Столбовським* ми-

Петрозаводськ. Площа Ю. О. Гагаріна.

КАРЕЛЬСЬКА АРСР

Площа — 172,4 тис. км²

Населення — 736 тис.

чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Петро-

заводськ

КАРЕЛЬСЬКА
АРСР

Ладозьке озеро.

ВИРОБНИЦТВО
ПАПЕРУ
(тис.т)

1965 1970 1978

Л. Ф. Лайкінен. Ком-
сомолка 30-х років.
Бронза. 1967.

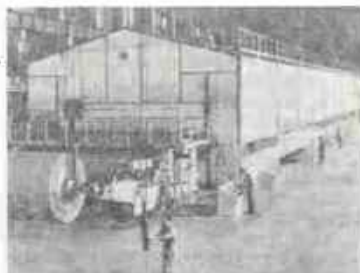
ром 1617 Росія змушена була залишити за Швецією Карел, перешийок (повернуто Росії за *Ніштадтським мирним договором* 1721). На поч. 18 ст., насамперед у зв'язку з *Північною війною* 1700—21, в К. значного розвитку набула держ. гірничозаводська пром-сть. Більшість сільсь. населення К. становили *чорносоші селяни* та (до 60-х рр. 18 ст.) феодално залежні від монастирів. Особливо нестерпної експлуатації зазнавали *приписні селяни*; вони не раз виступали проти гнобителів (зокрема, 1769—71). Після скасування *кріпосного права* (1861) в К. розвивалася капіталістична пром-сть, год. чин. лісопилна. В період революції 1905—07 відбулися виступи робітників у Петрозаводську і на лісопильнях Біломор'я. Навесні 1906 створено с.-д. групу в Петрозаводську (з 1907 — к-т РСДРП). Рад. владу в К. встановлено в листопаді 1917 — березні 1918. Навесні — влітку 1918 почалась окупація К. інтервентами — білофіннами і англо-франко-амер. військами, яка тривала до лютого — березня 1920. 8.VI 1920 у складі РРФСР було створено авт. область — Карел. трудову комуни, перетворену 25.VII 1923 на Кар. АРСР. За роки довоєнних п'ятирічок у результаті індустріалізації пром-сті, колективізації с. х., здійснення культур. революції К. стала одним з високорозвинутих районів країни. Після *радянсько-фінляндської війни* 1939—40 Кар. АРСР 31.III 1940 було перетворено на Карело-Фінську РСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу частину тер. К. окупували нім.-фашист. та білофінські війська. Тисячі уродженців К. за бойові й трудові подвиги в роки війни нагороджено орденами й медалями, 26 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. Н. Омеліна — за форсування Дніпра. 16.VI 1956 Карело-Фінську РСР перетворено на Кар. АРСР. Її нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

М. М. Власова.
Народне господарство. Провідне місце в пром-сті К. посідають лісова, деревообр. і целюлозно-паперова галузі, які визначають спеціалізацію республіки в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР. Підприємства цих галузей виробляють пиломатеріали, фанеру, стандартні будинки, лижі, деревноволокнисті плити, целюлозу, картон, папір, у т. ч. газетний (Петрозаводськ, Беломорськ, Медвеж'єгорськ, Сегежа, Кондопога). Швидко розвиваються машинобудування й металообробка: трельовальні трактори, машини і обладнання для целюлозно-паперової та хім. пром-сті, деревообр. верстати, судна, прилади тощо (Петрозаводськ).

Колгоспна металургія в республіці представлена Надвоїнським алюмінієвим заводом. На базі будівельних матеріалів та ін. мінеральної сировини розвивається гірничодобувна і каменеобр. пром-сть. На Костомукшському залізничному родовищі будується (1980) великий гірничо-збагачувальний комбінат. Харч. пром-сть представлена рибною, м'ясо-

мол., хлібопекарською та ін. галузями, легка — трикотажною, швейною і взуттєвою. Розвинуті художні промисли. Основу енерг. г-ва К. становлять ГЕС і Петрозаводська ТЕЦ.

С. г. спеціалізується год. чин. на молочному тваринництві, птахівництві, виробн. картоплі. В 1978 в республіці було 9 риболовецьких колгоспів і 60 радгоспів. Посівна площа під усіма с.-г. культурами становила 75 тис. га. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої ху-

На Сеґежському целюлозно-паперовому комбінаті.

На заводі важкого паперобного машинобудування в Петрозаводську.

доби — 108, свиней — 55, овець і кіз — 59. Розвинуті рибальство, хутрове звірівництво (бл. 20% хутра в РРФСР). К. — один з центрів туризму. З-ць — понад 2 тис. км. Гол. залізнична магістраль — Мурманськ — Петрозаводськ — Ленінград. Найважливіші водні шляхи: Біле м., Онезьке і Ладозьке озера та *Біломорсько-Балтійський канал*. Використовується автомоб. і авіац. транспорт. Осн. курорти: Медвежа Гора, Мартиальні Води. Сортвала.

О. С. Реваякіт.
Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. Кар. АРСР у початкових школах навчалося 16 тис. учнів; вузів не було. В 1978/79 навч. р. у 349 загальноосв. школах усіх видів налічувалося 102,3 тис. учнів, у 15 серед. спец. навч. закладах — 15,8 тис., в 14 серед. профес.-тех. уч-щах — 5,4 тис. учнів; у *Петрозаводському університеті* й філіалі Ленінгр. консерваторії — понад 10 тис. студентів. Працюють *Карельський філіал АН СРСР*, н.-д. ін-т лісової пром-сті, Північний н.-д. ін-т рибного т-ва, наук.-виробнич. об'єднання «Целюлозмаш» та ін. н.-д. установи. В республіці — 538 масових б-к (7,3 млн. одиниць зберігання), 489 клубних закладів, 553 кіноустановок з платиним показом, 4 профес. і 10 нар. театрів, філармонія, 7 музеїв (карел. краєзнавчий і образотворчого мистецтва — в Петрозаводську, істор.-архит. музей-заповідник Кижі та ін.).

У 1977 в республіці виходило 28 газет разом з тиражем 269 тис. прим. Респ. газети — «Неувосто Кар'яла» («Радянська Карелія», фін. мовою), «Ленинська правда» і «Комсомолец»; журнали — «Пуналіппу» («Червоний прапор», фін. мовою) та «Север». Респ. радіомовлення й телебачення ведуть передачі фін. і рос. мовами. Телецентр — у Петрозаводську. Карел. л-ра виникла після Великої Жовтн. соціалістич. революції на основі фольклорних традицій фін. і рос. л-р. Здавна розвивалась усна нар. творчість. Відомий епос карел. і фін. народів — «*Калевала*». Співні *рун* 19 ст. — А. Пертунен, А. Малінен. Записано краді зразки нар. поезії від оповідачів Т. Рябініна, І. Федосової. Розвиток л-ри К. почався в роки перших революц. перетворень у краї. В її становленні поряд з місцевими брали участь російські письменники (В. Кетлінська, Г. Фіш та інші), а також фінські, які емігрували до СРСР після 1918 (Я. Віртанен, О. Йогансон, Е. Паррас, С. М'якеля та ін.). Карел. л-ра проймалася пафосом революції і громадян. війни (поезія А. Метьюлкіна, Ф. Чумбарова-Лучинського). У 30-і рр. в л-ру прийшли С. Норін, Т. Гуттарі, С. Тіхля, В. Чехов та ін. У роки Рад. влади починають літ. діяльність письменники А. Тімонен, М. Яккола, Я. Ругос, П. Перту, О. Ліневський, У. Вікстрем, Д. Гусаров, Ф. Трофімов. Значний вклад у розвиток карел. л-ри внесли поети Б. Шмідт, В. Морозов, М. Тарасов, Т. Сумманен, Ю. Ліннік та ін. Відомі нар. співці — М. Коргуєв, Ф. Коначков, Ф. Бикова, М. Реміш, А. Пашкова. Окремими книжками видано переклади творів Т. Шевченка, О. Корнійчука, Я. Галана, М. Стелімаха та ін. Спілка письменників з 1934.

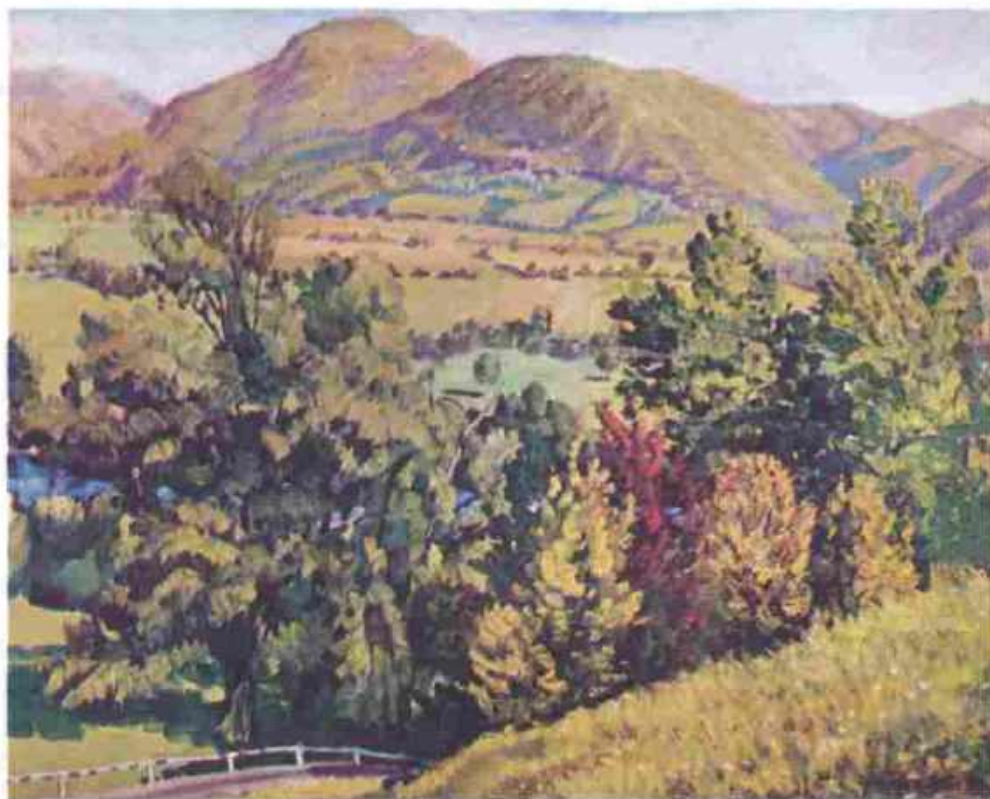
На тер. К. збереглися унікальні пам'ятки *дерев'яної архітектури* різних типів. Серед них: кінські рублені церкви (Лазарівська церква з Муромського монастиря, кін. 14 ст., тепер — у музеї-заповіднику Кижі); численні шатрові (Успенська церква в Кондопозі, 1774) й кубуваті, увінчані однією або кількома маківками храми (Успенський собор у Кемі, 1711—17; церк. — 22-верха Преображенська,

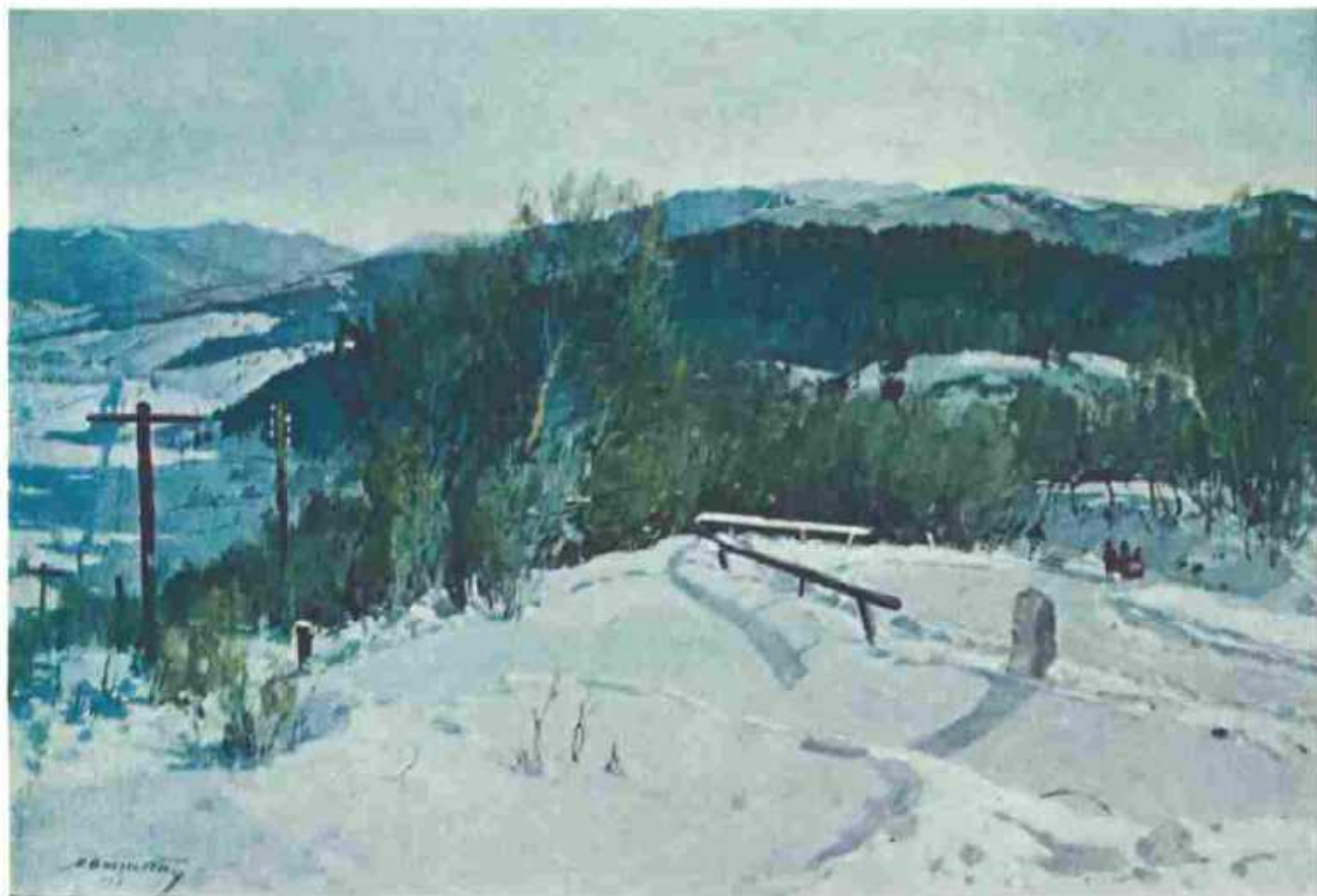
Т. Г. Юфа. Ляємінкайнен у Пох'єлі. За мотивами карело-фінського епосу «Калевала». Гуаш. акварель. 1963.

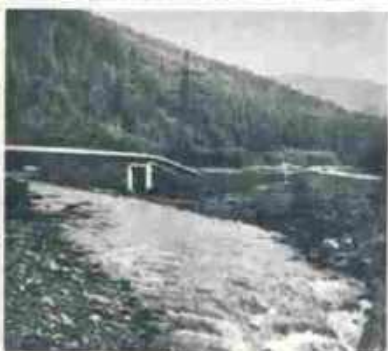
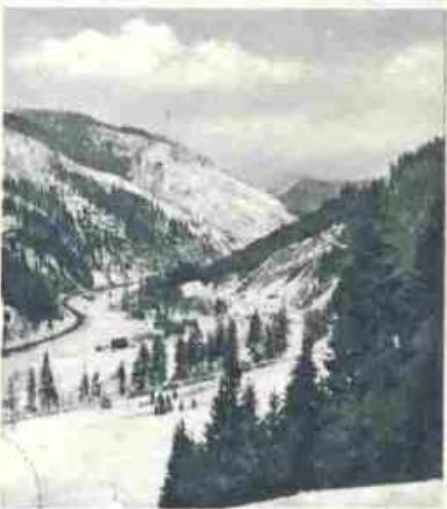
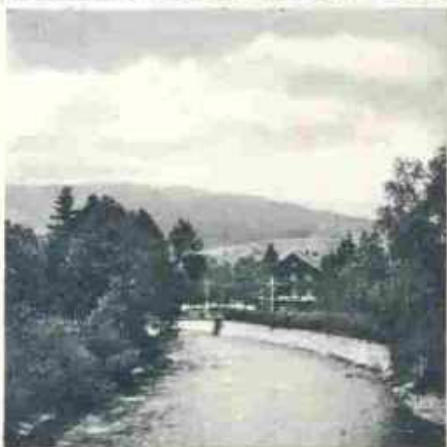
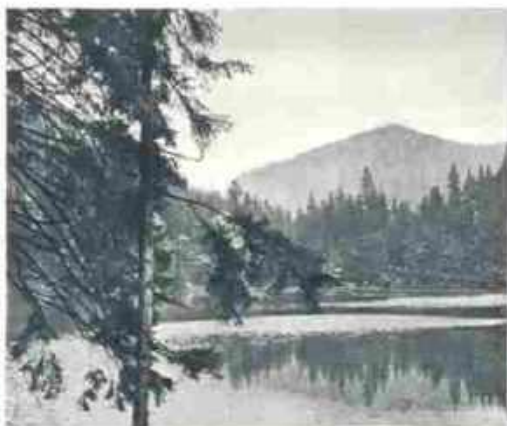
До ст. Карпати Українські.

Ф. Ф. Манайло. Осінь. 1958.
Державний музей
українського образотворчого
мистецтва в Києві.

А. М. Кашай. Перепал.
1954. Державний музей
українського образотворчого
мистецтва в Києві.

До ст. Карпати Українські.

1. Панорама Чорногори.
2. Озеро Синевир.
3. Ріка Тиса.
4. Покутсько-Буковинські Карпати.
5. Форельний розплідник.

6. Карпати зимку.
7. Краєвид у Бескидах.
8. Відслонення флішу.
9. Турбаза в Карпатах.
10. Отара овець на полонині.

1714, і 9-верха Покровська, 1764, церкви погосту Кижі). Кам. буд-во почалося з 18 ст. Розвивалися міста: Петрозаводськ, Олонцьк, Кем, Пудож та ін. Пам'ятка архітектури класицизму 18—19 ст. — ансамбль кол. Круглої площі (тепер пл. Леніна) в Петрозаводську (1775, арх. Є. Назаров, перебудови 1787—89 і 1839). За рад. часу реконструйовано старі (Петрозаводськ, Олонцьк, Кем та ін.), виросли нові (Беломорськ, Сеґежа)

Б. М. Поморцев. Топляться лазні. 1968.

міста, споруджено багато адм., громад. і житл. будівель (Будинки зв'язку, 1950, арх. О. Андреев; Рос. драм. театр Кар. АРСР, 1953—55, арх. С. Бродський, скульптор С. Коненков; Фінський драм. театр, 1965, арх. С. Бродський, усі — в Петрозаводську). На узбережжі Білого моря й Онезького озера з часів неоліту та бронзового віку збереглися наскельні зображення сцен полювання, тварин; кераміка, вироби з рогу. В 14—15 ст. поширився іконопис, близький до давньоруського («Апостол Петро», ікона 14 ст.), з 16 ст. у ньому з'явилися місцеві риси («Вогнище скотарства пророка Іллі», 16 ст.). У 20 ст. розвинувся світський живопис (художники В. Попов, Д. Єришов та ін.). У післявоєнний час набули розвитку пейзажний жанр (С. Юнтунен, Б. Поморцев), портрет (Г. Стронк, Ф. Ніємінен), графіка (З. Львович, С. Грязев, В. Тервінський) і скульптура (Л. та Г. Ланкінен, Е. Акулов). Декоративно-ужиткове мистецтво представлено різьбленням на дереві, декоративним розписом. У 1919 організовано художню школу.

У дореволюц. К. муз. мист. існувало лише в усній традиції (карел., фін., вепські та поморські пісні). Найдавнішим різновидом карел. нар.-пісенної культури є епічні пісні-руни, які супроводилися грою на *кантеле*. Муз. інструменти: йоухіко та вірсіканель (смічкові), берестяний пастушачий ріжок. Профес. музика розвинулася за рад. часу (композитори К. Раутіо, Л. Йюсуїнен, Л. Теплицький, Г. Р. Сінісало, Р. Пергамент). Серед композиторів молодшого покоління — С. Леончик, Е. Патласко, П. Козинський, І. Вавилов. Відомі виконавці: співаки — нар. арт. РРФСР С. Рікка, засл. арт. РРФСР І. Грідчина, засл. арт. Кар. АРСР З. Петченко; диригент нар. арт. Кар. АРСР І. Шерман та ін. У республіці працюють: Муз. театр Кар. АРСР, філармонія, симф. оркестр Карел. радіо і телебачення, Держ. ансамбль пісні і танцю Кар. АРСР «Канте-

ле», філіал Ленінгр. консерваторії, Петрозаводське муз. уч-ще, 17 муз. шкіл.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції в Карелії не було нац. театру. В 1918—20 діяв рос. Нар. театр драми. В 1923 створено нац. Фінський драм. театр, у репертуарі якого — твори фін., рос. та зах.-європ. класики, рад. авторів. В 1929 почав працювати Театр рос. драми, перетворений 1955 на Муз.-драматичний, а 1970 — на Рос. драм. театр Кар. АРСР. З 1935 в Петрозаводську діяв Театр лядок. Серед театр. діячів Кар. АРСР — нар. арт. СРСР Є. Томберг, нар. арт. РРФСР Д. Каріова, Т. Ланкінен, Т. Ромпайнен, Ю. Хумппі.

З. М. Кузьміна (література).
Лит.: Очерки истории Карельской организации КПСС. Петрозаводск, 1974; Очерки истории Карелии, т. 1—2. Петрозаводск, 1957—64; История, археология, этнография Карелии. Библиографический указатель советской литературы за 1917—1965 гг. Петрозаводск, 1967; Ююли И. М., Крипаченко И. Е. Карельская АССР. Цифры и факты. Петрозаводск, 1977; Очерк истории советской литературы Карелии. Петрозаводск, 1969; Карху Э. Г. В краю «Калевалы» (Критический очерк о современной литературе Карелии). М., 1974; Летопись литературной жизни Карелии (1917—1971), (кн. 1—3). Петрозаводск, 1963—74; Ополюников А. В. Памятники деревянного зодчества Карело-Финской ССР. М., 1955; Плотников В. Изобразительное искусство Советской Карелии. Л., 1961; Лапчинский Г. И. Музыка Советской Карелии. Петрозаводск, 1970; Смирнов П. Я. Воспоминания о театре. Петрозаводск, 1960.

КАРЕЛЬСЬКА БЕРЕЗА (*Betula verrucosa f. carelica*) — особлива форма берези бородавчастої, яка відзначається напливами, або каплями, що утворюються в нижній частині її стовбура. Деревина К. б. дуже тверда, не розтріскується, завдяки завилуваному розташуванню волокон і трахеїд має гарну текстуру; є прекрасним матеріалом для виготовлення меблів, художніх виробів тощо. В СРСР К. б. зустрічається в Карелії, Прибалтиці, БРСР та в окремих пн. областях РРФСР.

КАРЕЛЬСЬКА МОВА — мова карелів. Належить до прибалтійсько-фінської групи фінно-угорських мов. Говорить нею в СРСР бл. 77 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. є діалекти: власне карельський, лівіківський, або олонцький, і людиківський. Осн. риси: протиставлення коротких і довгих голосних, наявність дифтонгів, сингармонізм, чергування ступенів приголосних, граматична будова аглютинативна, оживлення прийменників і післяйменників. Збереглася багата нар. творчість (карело-фін. епос «Калевала» та ін.). З серед. 20 ст. карели використовують рос. і фін. графіку. Про лру К. м. див. *Карельська АРСР*, розділ Культура.

КАРЕЛЬСЬКИЙ ПЕРЕШІЙОК — перешийок між Фінською затокою (на Зх.) та Ладозьким оз. (на Сх.), у межах Ленінградської обл. РРФСР. Являє собою плескату рівнину з окремими пасмами горів заввишки до 173 м (Лемболовська височина). Поширені болота, багато озер (Вуокса, Комсомольське). Хвойні і листяні ліси. На узбережжі Фінської зато-

ки — курорти (Сестрорецьк, Зеленогорськ). Туризм. На К. п. багато істор. пам'яток (фортеці Корела, Тіверськ, 13 ст.; Виборг, 14—18 ст.). У с-щі Куоккала (тепер смт Репіно) 1902—30 жив І. Ю. Репін. У 1906—07 і 1917 на К. п. не раз бував В. І. Ленін. Є будинки-музеї В. І. Леніна у Виборзі, Ільчові; пам'ятники-музеї — «Сарай» і «Курінь» (на березі оз. Сестрорецький Родзид, поблизу м. Сестрорецька). Меморіали на місцях боїв під час Великої Вітчизн. війни.

КАРЕЛЬСЬКИЙ ФІЛІАЛ АН СРСР. Створено 1949 у Петрозаводську на основі Карело-Фінської н.-д. бази АН СРСР (засп. 1946). У 1949 — 56 — Карело-Фінський філіал АН СРСР. До складу філіалу входять (1979): Ін-т біології, Ін-т лісу, Ін-т геології, Ін-т мови, лри й історії, Відділ економіки, Відділ математичних методів автоматизації наукових досліджень і проектування.

В. М. Пелих.
КАР'ЄНИ — народ, основне населення Карельської національної області (Бірма). Живуть також в ін. районах Бірми і Таїланду. Заг. чисельність — 2,8 млн. чол. (1975, перепис). Мова К. належить до тибето-бірманської групи китайсько-тибетської мовної сім'ї. За релігійною віруванням К. — переважно буддисти, частина К. — християни (зокрема, баптисти); є також анімісти (див. *Анімізм*). Осн. заняття К. — землеробство (вирушують рис, бобові, бавовну, тютюн, фрукти і овочі), тваринництво, рибальство, ремесла; частина К. працює в промисловості.

КАР'ЄТА СПРАВЖНЯ — тварина род. морських черепах. Те саме, що й *бісса*.

КАР'ЄВ Микола Іванович [24.XI (6.XII) 1850, Москва — 18.II 1931, Ленінград] — рос. історик, чл.-кор. Рос. АН (з 1910), почесний член АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1873). Професор Варшавського (1879—84), згодом Петерб. ун-тів. Належав до лібералів. З 90-х рр. виступав проти марксизму, ототожнюючи його з економічним матеріалізмом. Під час революції 1905—07 став кадетом, був обраний членом І-ї Держ. думи. Вивчав історію Великої франц. революції. Його працю «Селяни і селянське питання у Франції в останній чверті XVIII ст.» (1879) високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 34, с. 279; т. 37, с. 117).

КАР'ЄР (франц. carrière — каменоломня) — 1) Гірниче підприємство по видобуванню корисних копалин відкритим способом — безпосередньо на поверхні землі. В К. видобувають вугілля, залізну руду, буд. каміння, дорожніне і кольорове каміння тощо (див. *Відкрита розробка родовищ корисних копалин*). К. на розсипних родовищах і вугільні К. наз. також розрізами. 2) Гірничі виробки, що утворилися під час відкритої розробки родовищ корисних копалин. Глибина таких виробок від кількох десятків до 300 м і більше.

КАР'ЄР (франц. carrière, від італ. carriera — біг) — біг коня з гра-

М. І. Карєв.

ничною швидкістю; різновид га-
лопу (див. *Алори*).

КАРИБИ (неправильно — караї-
би) — група індіанських племен
Пд. Америки. Живуть переважно
в зоні тропічних лісів і саван на
Пн. від р. Амазонки (у Венесуелі,
Колумбії, Бразилії, Гондурасі та
ін. країнах). Говорять карибськи-
ми мовами, що становлять окрему
мовну сім'ю. До поч. 20 ст. внаслідок
масового винищення ісп. і пор-
туг. колонізаторами чисельність
К. значно зменшилася. За прибли-
зними даними, вона становить бл.
100—150 тис. чол. Релігія — пле-
мінні культури. Осн. заняття К. —
землеробство, рибальство, мислив-
ство, ремесла.

КАРИБСЬКА КРИЗА 1962.

Виникла в результаті агресивних
дій США. Після перемоги *Кубинської революції* 1959 США
вдалися до економічної блокади
Куби, бомбардування міст;
у квітні 1961 організували вторг-
нення найманців поблизу *Плайя-Хірок*; добилися виключення Куби
з *Організації американських держав*
(лютий 1962; див. *Гаванські декларації* 1960, 1962), пору-
шували її повітр. і мор. простір.
У зв'язку з явною загрозою ін-
тервенції США уряд Куби уклав з
урядом СРСР угоду про розмі-
щення на Кубі стратегічної зброї.
В жовтні 1962 США встановили
військ.-мор. блокаду Куби і почали
підготовку до вторгнення. 24.X
Рад. уряд звернувся до народів
світу з Заявою, в якій засудив а-
гресивні дії уряду США; водночас
було прийнято рішення про про-
ведення в СРСР заходів воєнного
характеру. В кін. жовтня — листо-
паді проходили рад.-амер. перего-
вори про врегулювання К. к. за
участю представників Куби і Ге-
нерального секретаря ООН. Рад.
стратегічну зброю було вивезено
з Куби, а США зняли блокаду з
о-ва, відмінили мобілізацію, під-
твердили гарантії про ненапад на
Кубу.

КАРИБСЬКЕ МОРЕ — частина
Атлантичного ок. між Центр. і
Пд. Америкою, Великими та Ма-
лими Антильськими о-вами. Па-
намським каналом сполучається з
Тихим ок. Пл. 2777 тис. км², глиб.
до 7680 м. Підводними хребтами
розділене на кілька западин. Т-ра
води на поверхні +25, +28°, со-
лоність 36,0‰. Зі Сх. на Зх. про-
ходить Карибська течія. У К. м.
живуть акули, летючі риби, мор.
черепахи та ін. Багато ендеміків.
К. м. має велике екон. і стратегі-
чне значення. Через нього проходить
найкоротший мор. шлях, що з'єд-
нує порти Атлантичного і Тихого
океанів. Головні порти: Сантьяго-
де-Куба (Куба), Маракайбо і
Ла-Гуайра (Венесуела), Карта-
хена (Колумбія), Колон (Панама)
та інші.

КАРИБСЬКЕ СПІВТОВАРИСТ-
ВО, Карибський спільний ринок —
регіональне торговельно-екон. об'-
єднання країн Карибського басей-
ну. Виникло на базі Карибської
асоціації вільної торгівлі (засн.
1968). К. с. створене 1973 на під-
ставі угоди, яку підписали Барба-
дос, Гайана, Тринідад і Тобаго та
Ямайка. З 1974 приєдналися Бе-
ліз, Гренада, Домініка, Монт-

сerrat, Сент-Вінсент, Сент-Люсія,
Антигуа і Федерация Сент-Крісто-
фер (Сент-Кітс) — Невіс-Англія.
Мета К. с. — зніщення екон. зв'яз-
ків між країнами-членами, розви-
ток їхньої економіки і досягнення
більш високого ступеня екон. не-
залежності; координація зовн. по-
літики; розширення співробітниц-
тва в соціальній, наук. і культур.
галузях. Розвиток К. с. здійснюєть-
ся в умовах соціально-екон. та по-
літ. розбіжностей між його учасни-
ками, загострення суперечностей
між англ. та амер. капіталом, який
прагне проникнути у нові галузі
економіки країн співтовариства.
Керівні органи К. с. — Конференція
глав урядів і Рада спільного ринку.

С. І. Соколенко

КАРИБСЬКИЙ БАНК РОЗ-
ВИТКУ — спеціалізований орган
співробітництва країн Карибсько-
го басейну. Засн. на підставі
угоди від 18.X 1969. Учасниками
К. б. р. є 12 країн — членів *Кариб-*
ського співтовариства, а також
Багамські Острови, Канада, Вели-
кобританія та її володіння — Вір-
гінські та Кайман-ови, о-ви Теркс
і Кайкос. З 1972 членами К. б. р.
стали Венесуела і Колумбія. Офіс
мета банку — сприяти екон. і со-
ціальному розвитку країн-членів,
подавати їм тех. допомогу та ін.
Осн. кредитним джерелом у рам-
ках К. б. р. виступає Спец. фонд
розвитку, створений США, Кана-
дою, Великобританією та Венесуе-
лою. Позики надаються тим галу-
зям, у розвитку яких заінтересо-
ваний монополістичний капітал.
Керівні органи — Рада керуючих і
Виконавча рада: місцеперебуван-
ня — Бріджтаун (Барбадос).

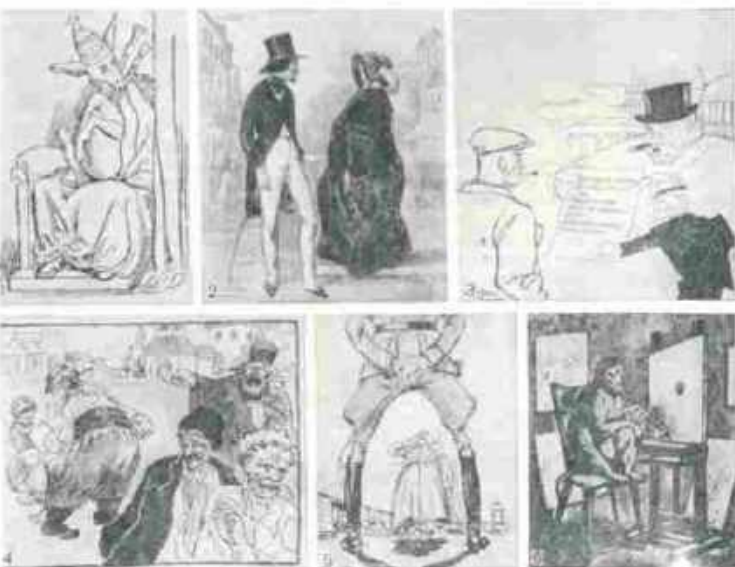
С. І. Соколенко

КАРИЖИНСЬКЕ ЗАВОРУШЕН-
НЯ 1906 — виступ селян с. Кари-
жина (тепер Вільковецького р-ну
Хмельницької обл.) проти помі-
щицької сваволі. Безпосереднім

приводом до заворушення була
відмова поміщика задовольнити
вимогу селян підвищити їм платню.
6 (19).VII селяни припинили робо-
ту в маєтку. Поміщик викликав
до Карижина стражників і драгу-
нів. 8 (21).VII селяни (200 чол.)
вчинили опір каральному загону.
Внаслідок сутички 5 селян було
вбито і 8 поранено, 18 учасників
К. з. було заарештовано.

КАРИКАТУРА (італ. caricatura,
від caricare — перебільшувати) —
галузь графіки, в якій за допомо-
гою засобів перебільшення, надмір-
ного акцентування певних рис об-
разів досягається викривальний,
комічний або гумористичний ефект.
Як правило, К. супроводить текст
викривального змісту. Елементи К.
були вже в давньогрец. зображен-
нях, вазопісі Старод. Греції, фрес-
ках античного Риму, япон. та
інд. мініатюрах. В Європі широкий
розвиток К. почався за доби *Від-*
родження в зв'язку з критикою
феод. системи. Піднесення мист.
політ. К. викликали такі події,
як Селянська війна в Німеччині
1524—26, бурж. революції 16—
18 ст. в Нідерландах, Англії,
Франції, Вітчизн. війна 1812 в
Росії проти Наполеона І. В цій
галузі працювали Г. Гольбейн
Молодший (Німеччина), П. Брей-
гель Старший (Нідерланди), Ж.
Калло, О. Дом'є, П. Гаварні
(Франція), У. Гогарт і Дж. Пілрей
(Англія), Ф. Гойя (Іспанія), М.
Алеш (Чехія), О. Венеціанов, І.
Теребенев, П. Федотов, П. Бок-
левський (Росія). Мистецтво рад.
К. розвивається на кращих віт-
чизн. і зарубіжних традиціях. К. —
гостра зброя в боротьбі проти ре-
акційних, антигуманних явищ.
Серед відомих майстрів К. — В.
Маяковський, В. Дені, Д. Моор,
М. Черемних, Б. Єфімов, Кукри-
ніксі, А. Волков, Л. Гудіашевілі,
С. Степанін, Я. Ензен та інші.

Карикатура. 1. Карикатура на папство. 1545. Німеччина. 2. П. Гаварні.
З серії «Дебаркадери». 1840—41. Франція. 3. В. М. Дені. «Зниження
заробітної плати». 1929. 4. В. В. Різнченко (Велентій). «Обніміте, бра-
ти мої, найстаршого брата!...». 1906. 5. Ю. В. Северин, В. Д. Чернуха. «Ра-
дій старатись!». З серії «З часів громадянської війни на Україні». 1937.
6. А. В. Дреслер. «Шо ше?». З серії «Дзеркало». 1935. ФРН.

Каріатида портика Кор-
храму Ерехтейон на
Афіньському акрополі.

На Україні елементи К. зустрічаються вже в середньовічних мініатюрах («Київський Псалтир», 1396; «Радзивілівський літопис», 15 ст.), пізніше — в книжкових гравюрах («Бесіди Іоанна Златоуста на послання апостола Павла», 1623—24; «Учительне Євангеліє», 1637), в іконописі (тема «страшного суду»), нар. картині (сюжет про козака Мамай), портреті (зображення магната Миколи Потоцького, образи гетьманів у списках історичних хропик *Величка* і *Грибник*).

Новий етап розвитку К. в укр. мист. припадає на 19—20 ст. [К. *Трутовський*, П. *Мартинюк*, М. *Михайлик*, В. *Різнченко* (Велентій), І. *Бурячок*, Ф. *Красицький*]. За рад. часу розвиток К. пов'язаний з іменами О. *Довженка*, К. *Агіт-Следзевського*, О. *Козаренка*, В. *Литвиненка*; їхні традиції продовжують В. *Гливицький*, В. *Зелінський*, С. *Герасимчук*, А. *Василенко* та ін. В країнах соціалістичної співдружності К. представляють такі графіки, як Є. *Ліпінський* (Польща), П. *Пельц* (Чехословаччина), Ж. *Пераглі* (Румунія), І. *Бешков* (Болгарія) і багато ін. В капіталістичних країнах відомими майстрами карикатури є Ж. *Еффель* (Франція), Г. *Біструп* (Данія), Ф. *Елліс*, У. *Гроппер* (США).

Літ.: Фіголь М. П. Політична сатира в українському мистецтві кінця XIX — початку XX ст. К., 1974; Влозіна Г. М. В. Різнченко (Велентій) — художник і поет. К., 1972; Демченко Е. П. Політична графіка Києва періода революції 1905—1907 гг. К., 1976. Д. В. Стенюк.

КАРІНСЬКИЙ Михайло Іванович [4 (16). XI 1840, Москва — 20.VII (2.VIII) 1917] — рос. логік і філософ. Закінчив Моск. духовну академію (1862). В 1869—94 викладав філософію в Петерб. духовній академії та ін. навч. закладах. У філос. поглядах переважали матеріалістичні тенденції. Критикував нім. ідеалістичну філософію, агностичизм І. *Канта* і рос. неокантіанців, високо циніч діалектику Г. В. *Гегеля*. Праці К. були значним вкладом у розробку питань логіки. Створив оригінальну класифікацію *суджень і умовиводів*. Праці з історії філософії, теорії пізнання і логіки, у т. ч.: «Критичний огляд останнього періоду німецької філософії» (1873), «Явище і дійсність» (1878), «Логіка» (1884—85).

С. П. *Маричюк*. **КАРІАТІДА** [від грец. *karaiōtis* (Каріатідос)] — в архітектурі вертикальна підпора у вигляді жіночої постаті. К. були поширені в античній та сярп. архітектурі 17—19 ст. (на портику Кор храму *Ерехтейон* в Афінах; на кафедрі музикантів у Луврі, Франції, скульптор Ж. *Гужон*; у палаці в Павловську Ленінгр. обл., скульптори І. *Мартос* та В. *Демут-Малиновський*).

КАРІЕС (лат. *caries* — гниття) — патологічний процес, який полягає в запально-дистрофічному ураженні твердих тканин організму (зокрема, кістки) людини і тварин. К. *зубів* — хвороба, проявом якої є руйнування твердих тканин зуба (емалі, дентину, цементу) на

певній ділянці з наступним утворенням каріозної порожнини. При наявності такої порожнини температурні, хім. й мех. подразнення спричинюють біль, що відчувається переважно протягом ділянки подразника. К. зубів спричинюється порушенням обміну речовин у твердих тканинах зуба. Цьому сприяє комплекс факторів зовн. і внутр. середовища (неповноцінне харчування, перенесення ряду заг. захворювань, погані сан.-гігієнічні умови, недостатній вміст фтору в питній воді тощо). За перебігом процесу розрізняють К. зубів гострий (одночасно охоплює кілька зубів і руйнує їхні тканини) та хронічний. Про ф і л а к т и к а: заходи, спрямовані на підвищення стійкості зубів до К. (забезпечення організму необхідними солями — кальцієм, фосфору, а також вітаміном D), санація порожнини рота. Ліку в а н н я: висвердлювання уражених тканин з наступним пломбуванням зубів; при множенню К. призначають дієту, багату на вітаміни, білки й мінеральні солі.

КАРІЙСЬКА ТРАГЕДІЯ 1889 — масове самогубство політичних в'язнів на Карійській каторзі (р. Кара, Забайкалля) на знак протесту проти звірячого поводження з ними представників царської адміністрації. 11 (23).VIII 1889 за відмову встати перед приамурським генерал-губернатором ув'язнену Є. М. *Ковалевську* було переведено до Читинської тюрми, при цьому її піддали знущанням. У відповідь в'язні, вимагаючи змінення з посади винуватця знущань коменданта тюрми, кілька разів оголошували голодовки. 7 (19).XI 1889 ув'язнену Н. К. *Сигиду* за спробу прилюдно дати ляпаса комендантові було покарано 100 ударами різки. Тієї самої ночі на знак протесту Н. К. *Сигида*, М. П. *Ковалевська*, М. В. *Калужна* та Н. С. *Смирницька* отруїлися. 12 (24). IX прийняли отруту 14 в'язнів чоловічої статі, тюрми, двоє з них, у т. ч. І. В. *Калужний*, померли. К. т. глибоко обурила передову громадськість у Росії та за кордоном. Події на Карі відображено в творчості П. А. *Грибавського*.

Літ.: Грибавський П. Зібрання творів, т. 3. К., 1960; Гернет М. Н. Історія царської тюрми, т. 3. М., 1961.

КАРІМ Мустай (справж. прізвище ім'я — Карімов Мустафа Сафич; н. 20.X 1919, с. Кляшево, тепер Чимшинського р-ну Башк. АРСР) — башкир. рад. письменник, нар. поет Башк. АРСР (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни, брав участь в боях за Україну. Друкуватися почав 1935. Перші збірки віршів «Загін вирушив у дорогу» (1938) і «Весняні голоси» (1941). Автор зб. поезій «Ріки розмовляють» (1961), «Рокам услід» (1971); Держ. премія СРСР (1972), «Чотири пори кохання» (1978), поем. п'єса «Весілля триває» (1947), «Викрадення дівчини» (1959), «Салават» (1971), «Не кидай вогню, Прометей» (1976), повістей, творів для дітей. Україні присвятив вірші «Ідуть

вопки», «Київ», «Україні» та ін. Повість «Радість нашого дому» (1957) — про дружбу башк. і укр. народів. П'єса «В ніч місячного затемнення» (1964) — в репертуарі укр. театрів. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Т.з.: Укр. перекл. — Радість нашого дому. К., 1953; Другі Шавката, К., 1954; В ніч місячного затемнення. К., 1970; Країна Айгуль. К., 1971; Таганок. К., 1979; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. Уфа, 1969; Избранное. М., 1973; Не бросай огонь. Прометей. Уфа, 1979. С. Г. Сафянко.

КАРІМ Фатих [27.XII 1908 (9.I 1909), с. Аст, тепер Бішбулякського р-ну Башк. АРСР — 19.II 1945, селище Победа, тепер Калінінгр. обл.] — тат. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Перша зб. — «Пісня починається» (1931). В 30-х рр. написав поєми «Сьома піч», «Зоря», «Анікін». У роки Великої Вітчизн. війни виїхав збірці поезій «Любов і ненависть», «Окопна пісня», повісті «Записки розвідника», «У весняну ніч», п'єса «Шакір Шагав». Дружбі тат. і укр. народів присвятив поезії «Ми разом», «Переправа», «На березі Дніпра», «Хлопець з Волги». Нагороджений двома орденами, медалями.

КАРІМ Ханіф [справж. прізвище ім'я — Карімов Ханіф Карімович; н. 25.VII (7.VIII) 1910, с. Верхні Кіги, тепер Кігинського району Башк. АРСР] — башкирський радянський письменник. Член КПРС з 1932. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Перша зб. — «Пісня вартового» (1934). Автор поєм «Дівчина» (1935), «Аул» (1940), збірок віршів «Торжество» (1936), «Союзна країна» (1939), «Для кохання нема смерті» (1943), «Дороги війни» (1944), «Ранкові думи» (1964), «В країні молодості» (1967); збірки оповідань «Лісова стежка» (1965), віршів про дружбу укр. і башк. народів. Перекладач творів Т. Шевченка, В. Сосюра та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Т.з.: Укр. перекл. — Люблю життя. В кн.: Салава Вітчизні народів братів! К., 1954; [Вірші]. В кн.: З берегів Агіделі. К., 1970; Рос. перекл. — Избранные произведения. Уфа, 1970. С. Г. Сафянко.

КАРІНТІ (Karinty) Фрідеш (24. VI 1887, Будапешт — 29.VIII 1938, Шіофок) — угор. письменник, журналіст, перекладач. В поетичних збірках «Не скажу нікому» (1929), «Послання у пляшці» (вид. 1939) переважає інтимна лірика. Зб. новел «Два кораблі» (1915), «Даруйте, пане вчителю...» (1916), «Христос чи Варрава» (1918) відзначаються критикою бурж. способу життя. В романах «Подорож до Фаремідо» (1916), «Капілярія» (1922), «Подорож навколо власного черепа» (1937), драмах «Чарівний стилець» (1917), «Завтра вранці» (1922) викривав фальш бурж. суспільства. Автор книги пародій «Так ви пишете» (1912).

Т.з.: Укр. перекл. — Даруйте, пане вчителю... К., 1966. К. О. Шахова. **КАРІНТІЯ**, Корунша — істор. область у Центр. Європі, в бас. р.

М. Карім.

Каріограма гаплоїдного (одинарного) набору хромосом чоловіка: хромосоми поділені на 8 груп (А—В); 1—22 — аутосоми, Х і Y — статеві хромосоми.

Карія біла:
1 — квітуча гілка;
2 — гілка з плодами.

Драви. В кін. 6 ст. була заселена слов'янами (словенцями). В 1-й пол. 7 ст. входила до складу д-ви створеної кн. Само, а після розпаду цієї д-ви 658 — до Карантанії (об'єднання словенців у басейні р. Мури, верхів'ях р. Драви). В 11 ст. К. виділилася в окреме герцогство. В 12 ст. населення пп. К. було поглиблене. З 1335 К. — під владою Габсбургів. З 1849 — коронна земля Австр. імперії. За Сен-Жерменським мирним договором 1919 більша частина К. відійшла до Австрії, долина р. Межиці — до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія), а Канальська долина — до Італії. Держ. належність цих територій підтвердили Паризькі мирні договори 1947 та Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії (1955).

КАРІОГРАМА (від грец. *κάρουον* — ядро і *γράφω* — запис) — графічне зображення хромосомного набору (*каріотипу*) з метою кількісної характеристики кожної хромосоми. Для цього на графік наносять значення довжини хромосоми або її частини і всього каріотипу, розташування *центромери*, плечей відносно вторинної перетяжки та супутника хромосоми (див. мал.). За допомогою К. виявляють відмінності зовні схожих хромосом у певній їх групі. Іл. с. 35.

КАРІОКІНЕЗ (від грец. *κάρουον* — ядро і *κίνησις* — рух) — тип поділу ядра, де саме, що й *мітоз*. **КАРІОЛОГІЯ** (від грец. *κάρουον* — ядро і *λόγος* — вчення) — наука про будову та функції клітинного ядра, розділ *цитології*. Виникла в кін. 19 — на поч. 20 ст. Вивчає морфологічну, хім., зокрема макромолекулярну, організацію та функціональні властивості ядра в цілому та його окремих структурних компонентів (*хромосом*, *ядерця*, *ядерної оболонки*) протягом життєвого циклу клітини, зокрема в *інтерфазі* та під час поділу (див. *Мітоз*, *Мейоз*, *Амітоз*, *Ендомітоз*). Використовує такі методи досліджень: цитохімічні, світлову та електронну мікроскопію, цитофотометрію, *авторадіографію*, *мікрурію*, диференційне центрифугування та ін. На базі К. та *генетики* виникла *цитогенетика*. Разом з іншими дисциплінами (*молекулярною біологією*, *молекулярною генетикою*) К. досліджує *каріотип*, *реплікацію* хромосом та ядерно-цитоплазматичні відношення. Дані К. використовуються при з'ясуванні питань *систематики* та еволюції тварин і рослин. К. людини дає змогу пізнати *патогенез* спадкових хвороб та природжених аномалій (див. *Генетика медицина*, *Генетика людини*). Є. Л. Кордюм.

КАРІОПЛАЗМА (від грец. *κάρουον* — ядро і *πλάσμα*) — каріолімфа, ядерний сік — вміст клітинного ядра, відмежований ядерною оболонкою від *цитоплазми*, що його оточує.

КАРІОТИП (від грец. *κάρουον* — ядро і *τύπος* — відбиток, тип), хромосомний набір — сукупність хромосом клітини тіла, типова для кожного виду рослинних і тваринних організмів. Поняття «каріотип» запровадив рад. вчений Г. А. Ле-

виський (1924). К. є однією з найважливіших характеристик *виду*. Для К. виду характерні велика специфічність та сталість. К. різних видів звичайно відрізняються кількістю хромосом, їхньою формою і розмірами, положенням *центромери*, ядерцевого організатора (вторинної перетяжки), формою супутника, розподілом *еухроматину* та *гетерохроматину* тощо (мал. 1). Подібність К. за цими показниками може бути доказом філогенетичної спорідненості видів (див. *Філогенез*) або належності організмів до одного виду. На цьому принципі основана *галузь систематики* — т. з. каріосистематика. К. визначають на стадії *метафази* мітозу. Його описують, замальовують або фотографують, потім систематизують, розташовуючи пари гомологічних хромосом у певному порядку (мал. 2).

Ю. М. Александров. **КАРІЯ**, гікорія (Сага, синонім *Nicotia*) — рід рослин род. горіхових. Високі (до 65 м) дерева з парноперистими черговими листками. Квітки одностатеві, тичинкові — у звисаючих китицях, маточкові — у колосках. Плід — несправжня кістянка. Понад 25 видів, переважно в пд.-зх. частині Пн. Америки й почасті в Пд.-Сх. Азії. В СРСР — тільки в культурі — 5 видів. В УРСР вирощують К. білу (С. alba) вис. до 40 м, з смачними плодами (містять бл. 60% олії). К. має цінну міцну деревину, яку використовують для виготовлення меблів, деталей машин тощо.

КАРКАС, кам'яне дерево (*Celtis*) — рід рослин род. в'язових. Дерева, рідше кущі з черговими лист-

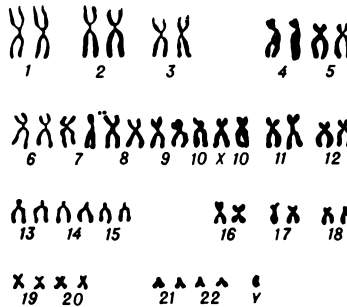
ками. Квітки двостатеві та одностатеві, поодинокі або зібрані в пазушні суцвіття. Плід — кістянка. Бл. 80 видів у помірній зоні Пн. півкулі і тропіках. В СРСР — 2 види: К. кавказький (С. caucasica) — на Кавказі і в Серед. Азії та К. голий (С. glabrata) — в Криму і на Кавказі. К. посухостійкий, швидкозростаючий у молодому віці дерева; ростуть здебільшого на відкритих кам'янистих сонячних схилах. Деревина К. дуже міцна, йде на різні виробы. Кора містить *дубильні речовини*. Плоди їстівні. Листя використовуються на корм худобі і підгодівлю гусені шовкопрядів. В УРСР у культурі зустрічаються К. південний (С. australis), К. західний (С. occidentalis) та деякі ін. види.

КАРКАС (франц. carcasse, від італ. carcassa) — несуча основа (кістяк) будинку, споруди, виробу або конструкції, що забезпечує їхню міцність, стійкість, довговічність і форму. Складається з прямо- або криволінійних елементів (напр., у будинках — з *колон*, *балок*, *ферм*, *арок* тощо), скріплених між собою. Виготовляють К. переважно з металу (напр., сталеві К. будинків, арматурні К. залізобетонних конструкцій і виробів), залізобетону (див. *Каркасно-панельні конструкції*) або деревини (див., зокрема, *Клеєні конструкції*).

КАРКАСНО-ПАНЕЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції, що складаються з несучих елементів *каркаса* й *огорожувальних конструкцій*, виготовлених з *панелей*. Розрізняють К.-п. к. з *каркасом* повним, що сприймає всі діючі навантаження (масу стін і перекриттів, тиск вітру тощо), і неповним, або внутрішнім, — з несучими зовн. стінами (див. *Несучі конструкції*). В багатоповерхових будинках (мал.) з центр. просторовим жорстким ядром (напр., з ліфтовою шахтою і сходовою кліткою) замість зовн. колон *каркаса* іноді застосовують підвіски з листової сталі або канатів. До цих підвісок, замурованих у консольні балки верхньої частини будинку, кріплять балки міжповерхових перекриттів і стінові панелі. Залежно від способу забезпечення просторової жорсткості К.-п. к. бувають рамної, в'язової і рамно-в'язової систем. В К.-п. к. рамної системи елементи *каркаса* (балки, ригелі, колони) жорстко з'єднані між собою у поздовжній і поперечній *рамі*, що сприймають усі навантаження. У К.-п. к. в'язової системи елементи *каркаса* з'єднані шарнірно або способом часткового затиснення. Вони сприймають лише вертикальні навантаження, а просторова жорсткість забезпечується додатковими поздовжніми і поперечними в'язями (*діафрагмами*). В К.-п. к. рамно-в'язової системи в одному напрямі встановлено *раму*, в іншому — в'язі. К.-п. к. виготовляють із залізобетону, металу або клеєної деревини (див. *Клеєні конструкції*). Для зовн. стін використовують навісні панелі (однопарові керамзитобетонні, трипарові залізобетонні з пінопластовим або ін. утеплюва-

Мал. 1. Каріотипи: а — дрозофіли звичайної (*Drosophila melanogaster*); б — скерди волосовидної (*Crepis capillaris*).

Мал. 2. Розгорнутий каріотип людини (чоловіка), що має 22 пари (1—22) аутосом (соматичних хромосом) і статеві хромосоми X і Y; жінка має ті самі аутосоми й статеві хромосоми X і X.

чем, одношарові керамічні), панелі з листових матеріалів (напр., азбестоцементу, алюмінію) з утеплювачем тощо. К.-п. к. застосовують у цивільному і пром. буд-ві. Див. також *Великопанельні конструкції*.

Літ.: Печенов А. Н. Расчёт и конструирование многоэтажных каркасно-панельных зданий. К., 1972.

М. М. Жербін.

КАРКІНІТСКА ЗАТОКА — затока в пн. частині Чорного м., між пн.-зх. берегами Кримського п-ова і материком. Вдається в суходіл на 118,5 км. Глиб. до 36 м (на Зх.). Береги розчленовані. В суворі зими замерзає. У К. з. — *Лебедячі острови*, які разом з навколишніми водами входять до *Кримського заповідно-мисливського господарства*. У 1971 мілководдя К. з. включено до заповідних територій світового значення.

КАРЛ I (Charles I; 19.XI 1600, Лондон — 30.I 1649, там же) — король Англії з 1625 з династії *Стюартів*. Проводив реакційну феод.-абсолютистську політику, яка викликала невдоволення широких нар. мас. У 1640 в країні почалась революція (див. *Англіська буржуазна революція 17 століття*). В громадян. війнах 1642—46 і 1648 К. I зазнав поразки. Страчений за вироком Верх. суду трибуналу, створеного *Довгим парламентом*.

КАРЛ IV (Karl IV; 14.V 1316, Прага — 29.XI 1378, там же) — король Чехії з 1346, імператор «*Священної Римської імперії*» і король Німеччини з 1347 з династії *Люксембургів*. Осн. базою своєї імперії зробив Чехію (закріплено *Золотою буллою Карла IV 1356*). В Чехії проводив політику зміцнення королівського домену, збагачення держ. скарбниці, обмеження прав чес. *магнатів*, розвитку ремесел і торгівлі. За К. IV в Празі проводилося широке будівництво, 1348 було засновано ун-т. Імперська політика К. IV, який узаконив і розширив привілеї *курфюрстів*, сприяла децентралізації Німеччини.

КАРЛ V (Karl V; 24.II 1500, Гент — 21.IX 1558, монастир св. Юста в Іспанії) — король Іспанії 1516—56 та імператор «*Священної Римської імперії*» 1519—56 з династії *Габсбургів*. Прагнув до реалізації реакційної програми створення «всесвітньої християнської монархії», виступав під прапором воєнного католицизму. Абсолютистська політика К. V викликала ряд повстань в імперії (комунерос 1520—22 в Іспанії, гентське 1539—40 в Нідерландах та ін.), в Німеччині відбулась *Рекордація*, *Селянська війна 1524—26*. К. V вів численні війни проти Франції (див. *Італійські війни 1494—1559*), *Османської імперії* (1532—33, 1535, 1541). Зрікся ісп. престолу на користь свого сина *Філіппа II* та імператорського — на користь свого брата Фердинанда I.

КАРЛ XII (Karl XII; 17.VI 1682, Стокгольм — 30.XI 1718, Фредеріксгалль, Норвегія) — король Швеції з 1697, полководець. Проводив абсолютистську великодерж. політику. Вів загарбницькі війни в Центр. і Сх. Європі. Очолював

швед. армію під час *Північної війни 1700—21*. Влітку 1708 армія К. XII вдерлася на тер. Росії. Розраховуючи на допомогу укр. гетьмана *І. Мазени*, К. XII повернув армію на Україну. Після поразки швед. армії у *Полтавській битві 1709* К. XII втік до Туреччини, де безуспішно намагався організувати напад на Росію тур. армії з Пд., а швед. армії з Пн. В 1715 повернувся до Швеції. Загинув під час облоги норв. фортеці *Фредеріксгалль*.

КАРЛ XVI Густав (Carl Gustaf; н. 30.IV 1946, замок Гага поблизу Стокгольма) — король Швеції з 1973, з династії Бернадотів.

КАРЛ ВЕЛИКИЙ (лат. Carolus Magnus; 2.IV 742—28.I 814, Ахен) — король з 768, імператор з 800 *Франкської держави*. Від імені К. В. походить назва дин. *Каролінгів*. К. В. внаслідок численних воєн проти *лангобардів, саксів, арабів, аварів, слов'ян* створив величезну імперію, до якої входили тер. теперішньої Франції, Зх. та Пд. Німеччини, Пн. і серед. Італії, Швейцарії, Бельгії, Голландії, Австрії та Пн.-Сх. Іспанії. В 800 дістав від папи римського Лева III титул імператора. Прагнув до централізації влади в імперії. Опорою королівської влади вважав католицьку церкву. Внутр. політика К. В. сприяла феодалізації франкського суспільства. Для зміцнення кордонів імперії утворив *марки*. За наступників К. В. його імперія розпалася (див. *Верденський договір 843*). Про розвиток культури цього часу див. «*Каролінгське відродження*».

КАРЛ МАРКС. (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму) — праця В. І. Леніна, в якій він дає всебічну наукову характеристику марксистського вчення, розвиває його далі в нових історичних умовах, захищає від *опортунізму*. Написана 1914, вперше опублікована 1915 в Енциклопедичному словнику Гранат, де з цензурних міркувань було внесено ряд змін у текст (вилучені розділи «Соціалізм» і «Тактика класової боротьби пролетаріату»). Повністю опублікована 1925. В. І. Ленін аналізує гол. етапи життя К. Маркса, розвиток його поглядів, наук, та революц. діяльність, дружбу і співробітництво з Ф. Енгельсом. В. І. Ленін вказує, що вчення К. Маркса має теоретичними джерелами: *класичну німецьку філософію, класичну буржуазну політичну економію і франц. утопічний соціалізм*. Разом з тим виникнення марксизму було революц. переворотом у розвитку суспільствознавства. В. І. Ленін підкреслює послідовність і цілісність поглядів К. Маркса, характеризує осн. риси марксистського філософ. матеріалізму і діалектики, вказує на їхню докорінну відмінність від учень *Л. Фейєрбаха* і *Г. В. Ф. Гегеля*, відзначає осн. недоліки домарксистського матеріалізму, формулює гол. риси марксистського діалектичного методу. Відкриття К. Марксом *історичного матеріалізму* усунуло два гол. недоліки попередніх істор. та загальносоціологічних теорій. «По-1-е, во-

ни, — пише В. І. Ленін, — в кращому разі розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці мотиви, не удовольнюючи об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва; по-2-е, попередні теорії не охоплювали якраз дій м а с населення, тоді як історичний матеріалізм уперше дав можливість з природничоісторичною точністю дослідити суспільні умови життя мас і зміни цих умов» (Повне збір. тв., т. 26, с. 50). Марксизм розкрив закономірності і рушійні сили істор. процесу, показав, що найглибшою основою цього процесу є матеріальне виробництво, народ — творець історії, *а класова боротьба* — рушійною силою розвитку антагоністичних формацій. В. І. Ленін характеризує екон. вчення К. Маркса як гол. зміст марксизму, підкреслює *історизм* цього вчення, дає виклад екон. обґрунтування К. Марксом істор. неминучості виникнення, розвитку і загибелі капіталістичного ладу, революц. заміни його соціалізмом, розглядає революц.-перетворюючу істор. місію робітн. класу, досліджує осн. форми класової боротьби пролетаріату, обґрунтовує необхідність *союзу робітничого класу і селянства, диктатури пролетаріату*, дає короткий виклад марксистського вчення про *державу*. В. І. Ленін формулює наук. основи тактики класової боротьби пролетаріату, вказує, що домарксистський матеріалізм не міг зрозуміти й оцінити значення революц. практичної діяльності, тому був половинчастим, однобічним. У кінці праці міститься огляд л-ри про К. Маркса і його вчення. В. І. Куценко.

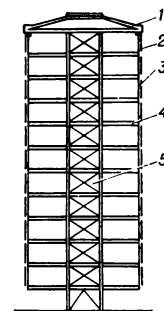
КАРЛ МАРТЕЛЛ (лат. Carolus Martellus; бл. 688—22.X 741, К'ерсі) — майордом *Франкської держави* з 715, за останніх *Меровінгів*. Належав до роду *Піпінідів* (пізніше стали називатися *Каролінгами*). Для посилення централізації та зміцнення військ. могутності д-ви запровадив систему *бенефіційів*. Зем. фонд для роздавання бенефіційів створив шляхом конфіскації майна непокірних феодалів і широкої *секуляризації* церков. земель. Здобув перемогу над арабами в битві під Пуатьє (732), підкорив племена *фризів та алеманів*. Успіхи К. М. підготували умови для переходу королівської влади до дин. *Каролінгів*.

КАРЛ СМІЛІВИЙ (франц. Charles le Téméraire; 10.XI 1433, Діжон — 5.I 1477, поблизу Нансі) — герцог *Бургундії* з 1467. Прагнув до перетворення Бургундії на могутню д-ву. Не раз (1452—53, 1465, 1467, 1468) жорстоко придушував повстання нідерл. міст, що входили до складу його д-ви. Боровся проти *Людовіка XI*, який проводив централізацію франц. земель. Намагався оволодіти *Ельзасом і Лотарінгією*. Загинув під час війни проти Швейцарії і Лотарингії.

КАРЛАШОВ Олександр Васильович (н. 15.I 1919, с. Юнаківка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.) —

Каркас кавказський:
1 — гілка з тичинковими квітками; 2 — гілка з маточковими квітками; 3 — тичинкова квітка; 4 — двостатева квітка; 5 — розріз плода.

Каркасно-панельні конструкції багатоповерхового будинку з центральним просторовим жорстким ядром: 1 — несуча консольна балка; 2 — стінова панель; 3 — сталева підвіска; 4 — балка міжповерхового перекриття; 5 — просторове жорстке ядро.

КАРЛЕЙЛЬ

укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, доктор тех. наук, професор (з 1968) засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1942. Закінчив (1947) Київ. політех. ін-т, з того ж року — в Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. праці з питань деформування і руйнування матеріалів та елементів авіац. конструкцій, підвищення їхнього спору впливові експлуатаційних навантажень і робочих середовищ. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

КАРЛҀЙЛЬ (Карлайл; Carlyle) Томас (4.XII 1795, Еклфеган — 4.II 1881, Лондон) — англійський публіцист, історик, філософ. Об'єктивно-ідеалістичні філософські погляди К. поєднувалися з *суб'єктивізмом і волюнтаризмом* у соціології, що знайшло відображення в гол. творі К. «Герої, шанування героїв і героїчне в історії» (1841). К. намагався довести, *що рушійною силою істор. процесу є воля, ідеї і прагнення «героїв», «вождів», за якими повинна сліпо йти «нерозумна маса», «юрба»*. Концепцію «культу героїв», підхоплену бурж. історіографією, використовують ідеологи імперіалістичної реакції.

КАРЛИКОВИЙ ЗРІСТ, нанизм, карликовість — зріст, що не досягає нижньої межі нормального (130 см для чоловіків і 121 см для жінок). До К. з. найчастіше призводить ураження залоз *внутрішньої секреції*. Розрізняють пропорційні форми К. з. — гіпофізарний К. з. (в основі лежить порушення функції *гіпофіза*), тиреогенний (порушення функції щитовидної залози), інфантильний (див. *Інфантілізм*) тощо — і непропорційні — К. з. при рахіті, хондродистрофії (природжена затримка росту кісток), при деяких системних захворюваннях кісток. Лікування — медикаментозна.

КАРЛИКОВІ ПЛОДОВІ ДЕРЕВА — культура низькоштамбових плодкових рослин. Пром. насадження з К. п. д. створюють гол. чин. у пд. р-нах. Для цього районівані тут сорти плодкових дерев прищеплюють (див. *Щеплення рослин*) на середньорослих і низькорослих *підщепках*: яблуню — на душені і парадізіці, грушу — на айві. К. п. д. рано починають плодоносити (на 3—5-й рік) і живуть приблизно 20—30 років. На площі і газонішують на середньорослих підщепках 500—600 дерев, а на низькорослих понад 1000 дерев, що забезпечує відносно високу врожайність насаджень. У пн. р-нах Рад. Союзу, і особливо на Уралі та в Сибіру, використовують сланкі форми плодкових дерев, які взимку запасаються снігом, внаслідок чого витримують найлютіші морози. Культуру К. п. д. неправильно називають карликовим плодінством.

Літ.: Касьяненко А. И. Плодоношение на карликовых подвоях, К., 1963.

КАРЛИКОВІ РОСЛИНИ — рослини, ненормально низькорослі для даного виду або роду. Карликовість рослин формується в несприятливих кліматичних та ґрунтових умовах, внаслідок щеплення

на низькорослі підщепи зі слабо розвиненою кореневою системою тощо. У деяких рослин є особливі форми (раси, сорти), що й за нормальних умов лишаються карликовими. К. р. широко використовують у плодінництві (див. *Карликові плодові дерева*) та з декоративною метою. Культюра К. р. дуже поширена в Японії.

КАРЛІВКА — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Орпик (бас. Дніпра). Залізнична станція. Засн. на поч. 18 ст. У 1902 була одним з осередків сел. заворушень на Полтавщині. В 1905 тут відбулись виступи селян, а також страйки і демонстрації робітників. Рад. владу в К. встановлено в січні 1918. З 1957 К. — місто. В місті — виробниче об'єднання «Карлівхарчомаш» (маш.-буд. і мех. з-ди), цукр., спиртвий, хлібний з-ди, меблева і харчосмакова ф-ки, райлісгосптехніка, елеватор, 2 міжколг. буд. орг-ці, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 8 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 б-к. У К. народився укр. рад. художник-реставратор Л. П. Каленченко.

КАРЛІВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — на р. Вовчий у межах Донецької обл. УРСР. Створене 1933. У роки Великої Вітчизни війни греблю було зруйновано, відбудовано її 1944. Пл. дзеркала — 620 га, повний об'єм — 25,17 млн. м³. К. в. має багаторічне регулювання. Використовують для водопостачання Ясинуватського та Красноармійського р-нів Донецької області.

КАРЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській та 10 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Карлівка.

К. р. лежить у межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: природний газ, глини, піски. Річка Орчик. Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 1,9 тис. га. Підприємства маш.-буд., деревообр. та харч. пром-сті. Найбільші з них: карлівське виробниче об'єднання «Карлівхарчпромаш», мебелова ф-ка, цукр., ліспирсовий з-д.

Ланнівські молочноконсервний комбінат і цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Карлівка) та будинок побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрям. Площа с.-г. угідь 1978 становила 85 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, кукурудза, соняшник. У К. р. — 11 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Карлівка, Ланна. Автошлях — 201 км, у т. ч. з твердим покриттям — 109 км. У районі — 25 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. училища; 38 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій. 24 клубні заклади, кінотеатр, 41 кіноустановка, 27 6-к. істор.-краєзнавчий музей (с. Варварівка). В с. Федорівці К. р. народився льотчик-космонавт Г. Т. Береговий, у с. Нижній Ланнів — український радянський графік А. П. Василеуко. У К. р. видастись газ. «Заповіти Ілліча» (з 1930).

М. І. Сліпченко.

КАРЛІСТСЬКІ ВІЙНИ — громадянські війни в Іспанії 1833—40 і 1872—76. За формою були династичними війнами між двома відгалуженнями ісп. Бурбонів, по суті являли собою боротьбу бурж. феод. сил. Почалися після смерті короля Фердинанда VII. Карлісти (прихильники абсолютизму), спираючись на вище духовництво і *грандів*, виступили проти спадкоємиці Фердинанда VII — Ізабелли II, прагнучи посадити на престол брата Фердинанда VII — донна Карлоса Старшого (виступав під ім'ям Карла V). Ізабеллу II підтримували буржуазія та ліберальне дворянство. В 1840 карлісти були розгромлені. В ході війни в Іспанії відбулася бурж. революція 1834—43, було встановлено режим конституційної монархії. Під час бурж. революції 1868—74, коли Ізабеллу II було вигнано з Іспанії, карлісти 1872 знову зробили спробу посадити на престол свого ставленика Карлоса Молодшого — онука Карлоса Старшого. В 1876 остаточно розгромлені.

КАРЛ-МАРКС-ШТАДТ (до 1953 — Хемніц) — місто на Пд. НДР, адм. ц. округу Карл-Маркс-Штадт. Розташований на р. Гемніц. Вузол ц-ть та автошляхів. Аеропорт. 305,9 тис. ж. (1976). Давний центр текст. пром-сті (підприємства у К.-М.-Ш. і містах-супутниках). Розвинуте машинобудування (особливо текст., а також верстато- і автомобілебудування, виробн. двигунів, велосипедів, електроустаткування, електронно-обчислювальних машин, електроприладів тощо). Підприємства хім. (виробн. фарб для текст. пром-сті), швейної, скляної, харч. галузей. Виробн. спортоварів, муз. інструментів, меблів. Маш.-буд. ін-т, вища тех. школа та ін. навч. заклади. Архитектурні пам'ятки 12—18 ст. Заснований у 12 ст.

КАРЛОВАРСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ 1987 — відбулася 24—26.IV в Карлових Варах (ЧССР) за ініціативою Віденської наради комуністичних і ро-

бітничих партій Західної Європи 1966. Див. Конференція європейських комуністичних і робітничих партій 1967 з питань безпеки в Європі.

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698—99 — міжнар. конгрес, що відбувся в містечку Карловицях (тепер м. Карловаць, СФРЮ) для укладення миру між державами «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Польща, Росія) і Османською імперією, яка зазнала поразки у війнах з лігою. Суперечності між членами «Священної ліги» привели до укладення кожним із них окремого договору з Османською імперією, а Росією — лише угоди про перемир'я на 2 роки, яку було замінено Константинопольським мирним договором 1700. Польща одержала частину Правобережної України і Поділля, Австрія — більшу частину Угорщини, Трансильванію, Хорватію і майже всю Славонію, Венеція — Морею, о-ви Архіпелагу, фортеці в Далмації. За Росією залишався Азов.

КАРЛОВИЧ (Karłowicz) Ян (28.V.1836, Суботичів — 14.VI.1903, Варшава) — польс. фольклорист, етнограф, музикознавець і філолог. Член Краківської АН. Навчався в Моск. ун-ті. В 1888—99 — редактор журн. «Wisła», в якому співробітничав І. Франко. Праці: «Словник польської мови» (т. 1—8, 1900—27, у співавт.), «Словник польських говорів» (т. 1—6, 1900—11), розвідки з етнографії, ономастики й топоніміки. Збирав народні перекази, казки й пісні, зокрема дит., білоруські й українські.

КАРЛОВІ ВАРІ — місто в Чехословаччині, у Чеській Соціалістичній Республіці, в Західно-Чеській обл. Розташовані в долині р. Огріж, при впадінні в неї р. Теплі. 50,4 тис. ж. (1975). У передмісті — підприємства фарфорової пром-сті. Музей Карла Маркса, філармонія. З 1950 в К. В. раз у два роки проводяться міжнар. кінофестивалі. Бальнеологічний курорт. Термальна вулканіко-сульфатно-гідрокорбонатно-натрієва вода використовується для ванн, зрошень, інгаляцій, пиття і розливу. З джерела Вржідло добувають карловарську сіль. Торфогоріздкування. Показання: захворювання шлунково-кишкового тракту, печінки, жовчних та сечових шляхів, порушення обміну речовин. К. В. засн. 1270.

КАРЛО-ЛІБНЕХТІВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській міськраді, на р. Мокрій Плотві (бас. Сіверського Дінця), за 2 км від залізнич. ст. Деконьська. Місто К.-Л. утворено 1965 із с-ш міськ. типу ім. К. Лібнехта, Білокам'янки, Деконьського, Солі, Двуріччя. Виробничі об'єднання «Артемівськ» (понад 40% видобутку солі в СРСР), Білокам'янский шамотний з-д (вогнетриви та корундові вироби), Деконьський комбінат буд. деталей, комбінат побутових послуг, 4 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинки культури, 4 клуби, 6 бібліотек.

КАРЛО-МАРКСОВЕ (до 1924 — Софіївка, до 1965 — смт Карла Маркса) — селище міського типу Донецької обл. УРСР, під-

порядковане Єнакіївській міськраді, за 8 км від залізнич. ст. Єнакієве. 15 тис. ж. (1979). Кам.-вуг. шахта ім. К. Маркса (засн. 1858), 3 заг.-осв. школи, філіал Єнакіївської муз. школи; лікарня, поліклініка. 3 клуби, 3 б-ки. Засн. 1783.

КАРЛСВАД — колишня назва міста-курорту Карлові Вари у Чехословаччині.

КАРЛСРУЕ — місто на Пд. Зх. ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Каналом сполучений з Рейном. Залізнич. вузол. 284,2 тис. ж. (1975). Розвинуті нафтопереробна (нафта находити по нафтопроводу з Марселя) пром-сть, верстат., вагоно-, паровозобудування. Металообробна, хім., поліграф., харч. пром-сть. Поблизу К. — центр атомних досліджень (Леопольдсгафен). Ун-т. Технологічний ін-т. Держ. академія образотворчих мистецтв. Музей землі Баден, худож. музей Кунстадле. Архит. пам'ятки: бароковий палац (1752—82, арх. Л. Ф. де ла Геп'єр, Ф. А. Кеслау), класицистичні будівлі 1-ї третини 19 ст. (арх. Ф. Вайнбреннер). Поблизу К. — с-ще Даммершток (1927—28, арх. В. Гропіус). Засн. 1715.

КАРМ Каарел Юханович (справж. прізвище — Ляйтс; н. 5 (18).X.1906, м. Нарва) — естонський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). З 1925 працював у театрі «Естонія», з 1949 — в театрі драми ім. В. Кінгісеппа (Таллін). Ролі: Ян («Вихори вітрів» Кітцберга), Ральф («Життя в пидгеллі» Якобсона), Локк («Совість Раннета»), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Стрижень («Загибель ескадри» Корнійчука), Отелло, Гамлет (в однойменних трагедіях Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставі «Третя патетична» М. Погодіна. Знімається в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАРМА (санскр. — діяння) — в інд. релігійно-філософських системах (буддизм, брахманізм, джайнізм, індуїзм та ін.) закон відплати, який нібито діє при перетіленні людини з однієї живої істоти в іншу і визначає її сусп. становище відповідно до вчинків людини в минулому. Догмат про К., за яким доля кожної людини наперед визначена і незмінна, використовували експлуататорські класи для виправдання соціальної нерівності.

КАРМАЛЮК Павло Петрович [н. 24.XII.1907 (6.I.1908), с. Осівці, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.] — український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1950. У 1941 закінчив Київ. консерваторію. В 1943—44 — соліст Саратов. театру опери та балету ім. М. Чернишевського, з 1944 — Львів. театру опери та балету ім. І. Франка. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Олег Кошовий («Молода гвардія» Мейтуса), Ігор («Князь Ігор» Бородин), Олегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Валентин («Фауст» Гуно) та ін. З 1950 викладає у Львів. консерваторії (з 1970 — професор). Концертна діяльність. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

КАРМАЛЮК (Кармелюк) Устим Якимович [27.II (10.III) 1787, с. Головинці, тепер с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінн. обл. — 10 (22).X.1835, с. Шляхові Коричинці, тепер с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельн. обл.] — укр. народний герой, керівник боротьби селян Поділля проти кріпачства в 1-й пол. 19 ст. Н. в сім'ї селянина-кріпака. В 1814 К. очолював повстанський рух, який охопив значну частину Лیتинського, Летицького й Проскурівського повітів Подільської губ. У русі, крім селян і солдатів-втікачів, брала участь містечкова біднота. В 1830—35 антикріпосницька боротьба поширилася на суміжні з Поділлям райони Київщини й Бессарабії. Загони К. вчинили понад 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Захоплене в поміщиків майно та гроші К. роздавав сел. бідноті. В русі брало участь бл. 20 тис. селян. Для його придушення царський уряд в листопаді 1833 створив т. з. Галузинську комісію (в с. Галузинцях, тепер Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). К. 4 рази засуджували до різних строків каторжних робіт у Сибіру, але кожного разу він тікав і знову очолював сел. рух. К. убили із засідки. Похований К. у Летицях (тепер смт Хмельн. обл.), де йому встановлено пам'ятник. На одній з башт у Старій фортеці в Кам'янці-Подільському, де трічі було ув'язнено К., встановлено меморіальну дошку з барельєфом. Про К. народ склав пісні, відобразив його в переказах. Т. Г. Шевченко називав К. славним лицарем. Його ім'я, говорив О. М. Горький, «навіки овіяне славою». К. присвятили твори М. П. Старицький, Марко Вовчок, В. С. Кучер.

Лит.: Устим Кармалюк. Збірник документів. К., 1948; Гуржий І. Устим Кармалюк. К., 1955; Канівець В. В. Кармалюк. М., 1965.

КАРМАНСЬКИЙ Петро Сильвестрович (літ. псевд. — Петро Гіркий, Лесь Могильницький; 29.V.1878, містечко Цешанув, тепер ПНР — 16.IV.1956, Львів) — український поет. Вчився у Львів. ун-ті, потім у колегіумі Ватикану в Римі. Життєвий і творчий шлях К. суперечливий, позначений бурж.-націоналістичними збоченнями в політиці та декадентськими мотивами в поезії. Друкуватися почав 1899. Належав до модерністської групи «Молода муза». Збірні віршів «З теки самовбивці»

У. Я. Кармалюк.

П. С. Карманський.

Карлові Вари. Вид частини міста.

(1899), «Ой люді, смутку» (1906), «Блудні огні» (1907), «Пливем по морю тьмі» (1909) проймають мотивами зневіри й відчаю. У віршах, написаних після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, оспівував нове життя, перемогу над фашизмом. Публіцистичні твори К. останніх років життя спрямовані проти папства і католицької реакції. Перекладав із західно-європейських літератур (Данте, Гете, де Аміціс).

Тв.: До сонця. К., 1941; На ясній дорозі. К., 1952; Кризь темряву. Львів, 1937; Рос. перекл. — На светлом пути. К., 1952. О. К. Бабишин.

КАРМЕЛІТИ — католицький чернечий орден, заснований у 2-й пол. 12 ст. в Палестині. Орден об'єднав громади пустельників, перша з яких виникла прибл. 1156 на горі Кармель (звідси назва). Після невдачі хрестових походів К. 1238 переселилися в Зх. Європу, де 1245 або 1247 папа Інокентій IV включив їх до складу т. з. жерцвських чернечих орденів. У 1452 у Франції засновано жив. орден кармеліток. Найбільший вплив К. мали у 18 ст. В 17—18 ст. монастирі К. були поширені й на Правобережній Україні, де використовувалися як засіб покаяння укр. населення. Незначна кількість К. існує й досі в Зх. Європі, США й Лат. Америці. Центр ордену — в Римі.

КАРМЕН Роман Лазарович [16 (29).XI 1906, Одеса — 28.IV 1978, Москва] — російський рад. оператор, кінорежисер, журналіст і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. В 1931 закінчив Держ. ін-т кінематографії. На матеріалі, знятому К. в Іспанії (разом з Б. Макассевим), створено 22 випуски кінохроніки «До подій в Іспанії», документальні хронікальні фільми «Іспанія» (1939), «Гренада, Гренада моя...» (1968, у співавторстві з К. Симоновим). В роки Великої Вітчизн. війни очолював фронтові кіногрупи, брав участь у зйомках фільмів «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942), «Ленінград у боротьбі» (1942), «Берлін» (1945). Створив фільми: «Суд народів» (1946, про Нюрнберзький процес), «Повість про нафтовиків Каспію» (1953), «Підхорювачі моря» (1959), «Батьківщина моя неозора...» (1958, перший рад. панорамний фільм), «Палаючий континент» (1972), «Серце Корвалана» (1976); художній керівник фільму «Велика Вітчизняна» (1979; 20 серій). Викладав у ВДІКу (з 1970 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, Червоного Прапора, іншими орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Державна премія СРСР, 1942, 1947, 1952, 1975.

КАРМІН (франц. carmin, від араб. к'рміз — кошеніль і лат. mīnium — кіновар) — червоний барвник, що його добувають з тіла самок деяких комах (див. Кошеніль). Використовується в харч. і парфюмерній промисловості та для фарбування мікроскопічних препаратів.

КАРНАВАЛ (франц. carnaval, італ. carnevale, від лат. carrus palialis — потішна колісниця-кора-

бель) — вид масового нар. гуляння з вуличними процесіями, театралізованими іграми. Походить від поганських обрядів, пов'язаних із змінами пір року. Назва утвердилася в Італії в кін. 13 ст. В Росії К. мали форму святкування проводів зими (масниці). В СРСР К. влаштовуються в дні молодіжних, спортивних та ін. свят.

КАРНАК, Інет-Ісур — селище на тер. Стародавніх Фів з величезним храмовим комплексом, гол. святинище в період Нового царства в Єгипті. До комплексу входить храм бога Амона-Ра (16—12 ст. до н. е.) з великими і малими залами, багатоконноним залом (гіпостиль), стіни і колони якого були вкриті кольоровими рельєфами. До святини веде алея сфінксів. Поблизу храму Амона-Ра — храми бога Хонсу (12 ст. до н. е.), богині Мут (16—15 ст. до н. е.) та ін. Архітектори К. — Інеї, Хапсенеб, Пуїра, Сенмут, Менхеперсенеб (16—15 ст. до н. е.); Аменхотеп, син Хапу, Аменхотеп Молодший (15 ст. до н. е.), та ін.

КАРНАК — населений пункт на Пд. Британії в департаменті Морбіан (Франція), поблизу якого є мегалітичні споруди, що датуються кінцем неоліту і початком

Карнак. Алея менгірів.

бронзового віку: алеї менгірів, кромлехи, овалні й витягнуті кургани з підкурганними поховальними камерами й без них. В камерах знайдено кам'яні сокири, наконечники стріл, глиняний посуд, намисто тощо. Більшість алеї менгірів об'єднується в три групи, розташовані на одній лінії. На деяких менгірах вибито різні зображення.

КАРНАЛІТ — мінерал класу хлоридів. $KMgCl_3 \cdot 6H_2O$ (іноді калій заміщується бромом). Симгонія ромбічна. Густ. 1,602. Твердість 3,0. Безбарвний або білий. Близько скляний. В СРСР великі скопчення К. є в Соликамському родовищі калійної солі на Уралі і в Калусько-Голіньському родовищі калійних солей на Україні. Важлива руда калію, магнезії і бромю; застосовують у вироб. калійних добрив.

КАРНАП (Сагнар) Рудольф (18.V 1891, Вупперталь — 16.IX 1970, Санта-Марія, США) — нім.-амер. логік і філософ, провідний представник логічного позитивізму. Відомий гуртка та логічного емпіризму в США. В логіці зробив одну з перших спроб заг. характеристики формалізованих мов, побудови теорії логічної семантики, індуктивної логіки, семантичної теорії інформації, сформулював одну з версій основ математики. Філософія К. є результатом абсолютизації окремих сторін логіко-матем. пізнання, пристосування традицій логіки до нових умов. Осн. рисами філософії науки К. є намагання стати над боротьбою

матеріалізму та ідеалізму, проголошення «несмисленості» світоглядних проблем, які не сформульовані мовою логіки. За позірною «нейтральністю» позитивізму К. криється суб'єктивістське розв'язання проблем філософії науки в дусі конвенціоналізму.

М. В. Попович.
КАРНАТАКА (до 1972 — Майсур) — штат на Пд. Індії. Площа 192 тис. км². Нас. 29,3 млн. чол. (1971). Адм. ц. — м. Бенгалуру. Займає пд.-зх. частину плоскогір'я Декан, до якого прилягають Зх. Гати (вис. до 1923 м) і Сх. Гати та ін. частина Малабарського берега. Найбільші річки — Крішна і Кавері. Основа економіки — с. г. Обробляється бл. половини площі штату. Землеробство потребує зрошування (зрошується бл. 300 тис. га землі). Вирощують просяні культури (гол. чин. джовар і рагі), рис, пшеницю, бобові; з технічних — каву, цукр, тростину, чай, каучукові рослини, прянощі; плантації кокосових пальм. У лісах — заготівлі цінних порід деревини (сал, тик, сандал). Розводять велику рогату худобу, овець, кіз. На узбережжі — рибальство. Видобувають залізу та марганцеву руду, золото, боксити, хроміти. Підприємства металург., маш.-буд., текст. (особливо шовкової), скляно-керамічної, фарфорової, цем., деревообробної, парфюмерної і харч. пром.-сті. Головні промислові центри — Бенгалуру, Майсур. Основний порт — Мангалуру.

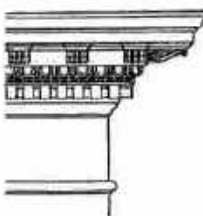
КАРНАУХІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Баглейській райрад. м. Дніпродержжирська, на правому березі Дніпра. Залізнична станція. 8,2 тис. ж. (1979). З-д «Буддеталь», пішаний кар'єр виробничого об'єднання «Дніпродержжирськазлізобетон», будинок побуту. Населення працює здебільшого на пром. підприємствах Дніпродержжирська та Дніпропетровська. З заг.-осв. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 36-кн. К. виникла 1737.

КАРНАУХОВ Михайло Іванович [10 (22).XI 1893, Краматорськ — січень 1943] — учасник Великої Жовт. соціалістич. революції і партизан. руху на Україні під час громадян. війни 1918—20 та Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1917. Н. п. сім'ї робітника. Працював на з-дах Донбасу. В 1918—19 — командир партизанського загону, 1919—20 — в Червоній Армії, командир бронепоезда. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі в Донбасі. З жовтня 1941 — командир Словянського партизан. загону, який діяв у Донец. і Ворошиловград. областях. У грудні 1942 схоплений гітлерівцями і закатований. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медаллю. Похований у м. Словянську Донец. області.

КАРНАУХОВ Михайло Михайлович [2 (14).III 1892, Оренбург — 22.XII 1955, Ленінград] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив (1914) Петрогр. політех. ін-т, працював на Алапаєвському (Урал), Таганрозькому та ін. металург. з-дах.

Р. Л. Кармель.

Карнавал.

З 1920 викладав у Петрограді (Ленінградському) політех. ін-ті. З 1953 — зав. Ленінгр. лабораторією Ін-ту металургії АН СРСР. Осн. праці з питань фізико-хім. основ мартиновського, бесмерівського і томасівського процесів виробн. сталі, кристалізації сталевих зливок. Брав участь у проєктуванні металург. підприємств. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

КАРНЕ (Carné) Марсель (н. 18. VIII 1909, Париж) — франц. кінорежисер. У кіно — з 1928. Перші картини — «Женні» (1936), сатирична комедія «Потішна драма» (1937). Фільми «Набережна туманів» (1938), «День починається» (1939) стали кращими зразками школи «поетичного реалізму» у франц. кіно. Інші фільми: «Вечірні відвідувачі» (1942), «Діти райка» (1945), «Тереза Ракен» (1953, за Е. Золя), «Повітря Парижа» (1954), «Обманщики» (1958), «Три кімнати в Манхеттені» (1965), «Виний іменем порядку» (1971). Літ.: Сокольська А. Л. Марсель Карне. Л., 1970.

КАРНЕАД (Καρνεάδης) із Кірені (214—129 до н. е.) — давньогрец. філософ, засновник т. з. Нової (3-ї) академії (див. *Академія платонівська*), що перебувала під впливом античного скептицизму. В теорії пізнання К. акцентував увагу на проблемі критерію вірогідного знання. Вважаючи, що ні відчуття, ні розум не дають істинного знання, К. зводив пізнання лише до ймовірного судження. Позитивними моментами скептицизму К. є висловлювання проти релігії, мантики (астрології, ворожіння тощо), критика традиційної моралі. В. С. Дмитріченко.

КАРНИЗ (франц. corniche; першоджерело: грец. κορνίσις — закінчення, завершення) — завершення стіни споруди у вигляді горизонтального профільованого поясу, призначеного для захисту стіни від води, що стікає з даху, а також — декоративний елемент. В античній архітектурі К. є складовою частиною *тіталементу*.

КАРНІЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви Карнійських Альп) — ранній вік пізньотріасової епохи тріасового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (аргіліти, алевроліти, строкатеколірні глини й пісковики тощо) поширені в Кримських горах, на Донбасі та в Дніпровсько-Донецькій западині. Потужність від 300 м. Див. також *Триасовий період* і *тріасова система*.

КАРНО (Carnot) Лазар Ніколя (13.V 1753, Ноле — 2.VIII 1823, Магдебург) — франц. держ. діяч, математик. У 1791—92 — член Законодавчих зборів, 1792—95 — *Конвенту*; 1793—94 — член *Комітету громадського порятунку*. Зробив великий внесок у справу воєнної перемоги над австро-прус. інтервентами і роялістами. Учасник *термідоріанського перевороту* (1794); 1795—97 — член *Директорії*. У 1797—1800 — в еміграції. В 1800 — військ. міністр. Був прибічником Наполеона Бонапарта, однак виступав проти встановлення імперії. В період «Ста днів» (1815) — міністр внутр. справ *Наполеона I*, діваст титул графа. Після реставрації *Бурбонів* перебував у вигнанні.

КАРНО (Carnot) Ніколя Леонар Саді (1.VI 1796, Париж — 24.VIII 1832, там же) — французький інженер, один з творців теорії теплових двигунів. Син Л. Н. Карно. Закінчив Політех. школу в Парижі (1814). Написав єдиний, але визначний твір «Міркування про рушійну силу вогню та про машини, здатні розвивати цю силу» (1824). Аналізуючи ідеальний круговий процес (*Карно цикл*), вказав на те, що корисну роботу можна одержати лише при переході тепла від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Сформулював положення, за яким величина роботи визначається лише різницею т-р нагрівника і холодильника і не залежить від природи робочої речовини двигуна (теорема Карно). Розвиваючи ідеї К., Р. Ю. Е. Клаузіус і У. Томсон сформулювали 2-е *термодинамічне начало*.

КАРНО ЦИКЛ — оборотний *круговий процес*, який складається з двох *ізотермних процесів* і двох *адіабатних процесів*, що поперемінно чергуються між собою. Названий за ім'ям Н. Л. С. Карно. На мал. зображено К. ц. в координатах p (тиск) і V (об'єм). У процесі розширення робоча речовина при абс. т-рі T_1 одержує теплоту Q_1 (ізотерма 1—2), а потім охолоджується до абс. т-ри T_2 (адіабата 2—3). При стисненні робоча речовина при T_2 віддає теплоту Q_2 (ізотерма 3—4) і повертається у початковий стан з т-рою T_1 (адіабата 4—1). За один К. ц. виконується робота $A = Q_1 - Q_2 = (1 - T_2/T_1) Q_1$, яка чисельно дорівнює площі (на мал.), обмеженій відрізками ізотерм і адіабат. *Коефіцієнт корисної дії* К. ц. $\eta = (T_1 - T_2)/T_1$ не залежить від природи робочої речовини і є найвищим серед ккл усіх можливих

циклів, здійснюваних у тому ж температурному інтервалі ($T_1 - T_2$). Історично вивчення К. ц. відіграло велику роль в обґрунтуванні 2-го *термодинамічного начала*.

КАРНОТИТ — мінерал класу фосфатів та їхніх аналогів. $K_2(VO_4) \cdot 3H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 4,46. Твердість 2—3,75. Колір жовтий. Блиск матовий з шовковистим полиском. Дуже радіоактивний. Відомий у США (штати Юта і Колорадо), Заїрі, Австралії. Руда урану і ванадію.

КАРОЛІНА (лат. Constitutio Criminalis Carolina) — кодекс феод. кримінально-процесуального і кримінального права Німеччини, виданий імператором Карлом V 1532 (звідси й назва). Побудований на нормах *звичайного права та римського права*. К., яка складається з 219 статей, — одне з найжорстокіших законодавств країн Зх. Європи, нищівне знаряддя феодалів проти нар. мас. За К. осн. покарання — смертна кара (спалення, колесування, четвертування, заковування в землю живим та ін.). Широко застосовувалися тілесні покарання (виколювання очей, відрізування носа, вух та ін.). Жорстокі міри покарання застосовувалися здебільшого за злочини проти феод. власності. Судочинство за К. було таємним, переважно письмовим, з застосуванням торгун. З деякими змінами К. діяла до кінця 18 ст., її вплив позначився на вираках судів, що діяли на тер. України під час її входження до складу Польщі та Литви, зокрема в 16 ст. В. М. Кетрич.

КАРОЛІНГІ (лат. Carolingi, франц. Carolingiens, нім. Karolinger) — каролінгська та імператорська династія у Франкській державі з 751 до кін. 10 ст. Політика К. сприяла становленню феодалізму в Зх. Європі, екон. та політ. зміцненню великих феодалів, посиленню центр. влади. Гол. представники К.: *Піпін Короткий* (засновник династії) і *Карл Великий* (від його імені походить назва династії). Після розпаду імперії К. правили в Італії до 905, Сх.-Франкському королівстві (Німеччина) до 911, у Зх.-Франкському королівстві (Франція) до 987.

«КАРОЛІНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ», «Каролінгський ренесанс» — культурне піднесення у Франкській державі в 8—9 ст. Було тісно пов'язане з військ.-політ. та адм. завданнями *Каролінгів*, які прагнули до зміцнення своєї влади на всій тер. імперії, що виникла за правління *Карла Великого*. Проходило під гаслом відродження античної культури. В період «К. в.» було організовано ряд монастирських шкіл (у Турі, Реймсі, Рейхенау та ін. містах), які готували з представників феодалів службово-адм. кадри та духовництво. При дворі Карла Великого було створено гурток, т. з. Академію. Особливе місце серед діячів «К. в.» посідав автор філос. і богословських трактатів *Іоанн Скот Еріугена*. В часи «К. в.» зріс інтерес до світських знань, «*Семи вільних мистецтв*». Значного розвитку досягла історіографія. При дворі Карла Великого бл. 789 було створено

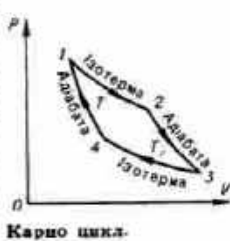
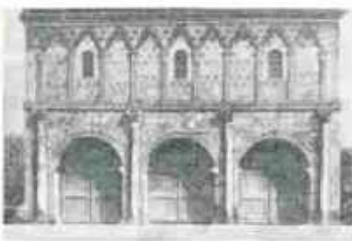

М. М. Карнауков.

Н. Л. С. Карно.

«Каролінгське відродження». Кісна статуя Карла Великого. Бронза. Лувр, Париж. Євангеліст Іоанн. Мініатюра з «Тірського псалтиря». Вільзько 800. Миська бібліотека. Трір.

Карно цикл.

«Королівські аннали», що їх потім продовжували у порічних записках до 829. З 2-ї пол. 9 ст. розвивалося місц. літописання. Видатним історичним твором «К. в.» була «Історія лангобардів» Павла Діакона. З'явився ряд політ. трактатів, біографій. Воєначальник Нітгард 840—843 написав історію воєн Франкської д-ви.

Каролінгське мистецтво, наслідуючи пізньоантичні, візант. й місц. традиції, відобразило також ідеологію раннього феодалізму. За літ. джерелами, в цю епоху проводилося інтенсивне буд-во (комплекси монастирів, палаці, укріплення, базилікальні храми). Збереглися нечисленні будівлі: багатокутна центр. капела імператорської резиденції в Ахені (до 798—805), капела-ротонда Санкт-Міхаель у Фульді (бл. 820—822) та ін. Палади й церкви прикрашалися мозаїками (ораторій в Жерміні-де-Пре, після 806) та фресками (церкви Мюнстера, бл. 800, і Осера, 841—858). Розквітла книжкова мініатюра («Утрехтський псалтир», 9 ст.). Скульптура відома гол. чин. з слонової кістки; були розвинуті литво, карбування й гравірування на металі, різьблення на камені. З 2-ї пол. 9 ст. в умовах розпаду Франкської д-ви почався занепад «К. в.».

КАРОТАЖ (франц. carottage, від carotte, букв. — морква, тут — буровий керн) — методи, за допомогою яких вивчають у свердловинах фізичні і хімічні властивості гірських порід. Див. *Геофізичні методи дослідження свердловин*. **КАРОТАЖНА СТАНЦІЯ** — пересувна автоматична установка для проведення геофізичних досліджень у свердловинах. Складається з приладів і зондів, обладнаних спеціальними датчиками; наземної апаратури, яка реєструє показання датчиків; спец. кабелю, за допомогою якого з'єднують свердловинні прилади з наземною апаратурою; лебідки для проведення спуско-підйомних операцій. Автом. К. с. монтують на шасі однієї або двох автомашин. Для дослідження в важкодоступних умовах застосовують переносні К. с. Див. також *Геофізичні методи дослідження свердловин*.

КАРОТИН (від лат. carota — морква) — оранжево-жовтий пігмент рослин. У невеликій кількості є в деяких тканинах тварин. Один з найважливіших представників каротиноїдів. Відомо кілька форм К., з яких найважливіші α -, β - і γ -К. Біол. роль їх у житті рослин пов'язана з фотосинтезом. У тваринному організмі (крім хижих птахів і деяких м'ясоїдних тварин) β -К. є провітамін А (див. *Вітаміни*). К. надходять до організму з їжею. Препарати К. одержують з рослинної сировини; мікробіол. пром-сть виробляє їх синтетично. Препарати К. застосовують при А-авітамінізмі (див. *Вітамінна недостатність*), водні колідні розчини К. — при опіках і обморожуванні (для знеболювання).

КАРОТИНОЇДИ — жовті, оранжеві або червоні пігменти рослин, деяких мікроорганізмів (грибів)

і тварин. За хім. природою К. — *углеводні*, гол. чин. циклічної будови. Добре розчинні в жирах і органічних розчинниках. Бувають у вільному стані та у вигляді комплексів з білками. Найвідоміші з К.: каротин і ксантофіл (у зеленних частинах рослин), лікопін (у плодах помідорів), криптоксантин (в зернах жовтої кукурудзи), атаксантин (в панцирі ракоподібних), пектеноксантин (в гонадах молюсків). В організмі людини і більшості тварин К. не утворюються і надходять з їжею. β -каротин і криптоксантин є провітамінами вітаміну А (див. *Вітаміни*), перетворюються на вітамін у печінці. β -каротин застосовують у медицині, ін. К. — в харч. пром-сті як барвники.

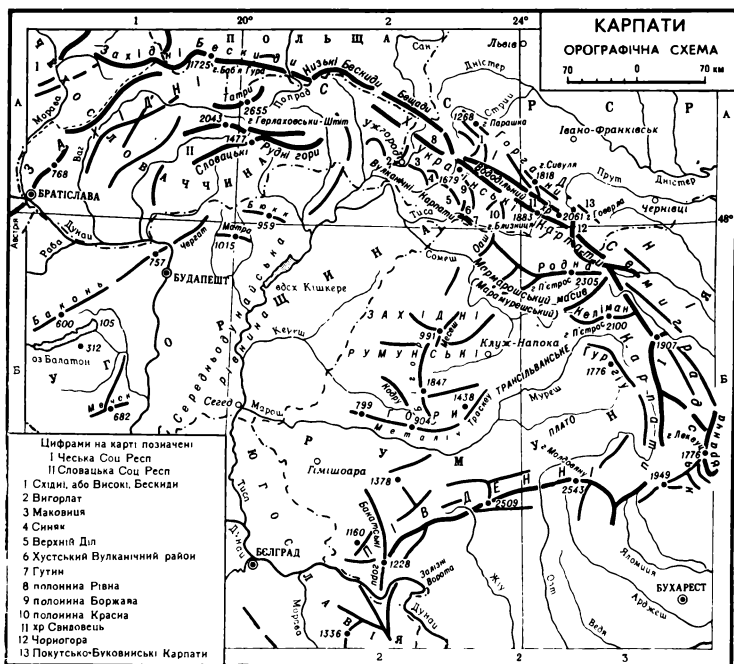
В. П. Вендіт.

КАРПАТИ — гірська система на Пд. Європи. Простягаються з вигляді випуклої на Пн. Сх. дуги в межах Польщі, Чехословаччини, Угорщини, СРСР та Румунії. Довж. майже 1500 км, шир. 120—430 км. Пересічні висоти 800—1200 м, найбільша — 2635 м, г. *Герлаховски-Штін*.

Орографічно К. поділяють на Західні, Східні й Південні. До системи К. належать також Західні Румунські гори і *Трансільванське плато*. З зовн. боку К. оточені широкою смугою передгір'їв (Прикарпаття), з внутр. — *Середньодунайською рівниною*. Західні К. простягаються від Девинських Воріт біля м. Братислави до Тиліського перевалу. Складаються з кількох хребтів і масивів (Зх. Бескиди, *Татри*, Словацькі Рудні гори, Матра). В межах Західних К. у Татрах — найвища вершина всіх К. Пд. межею Сх і Пд. К. є перевал Предял, вис. їх до 2305 м, г. П'єтрос на масиві Родна. Східні К. поділяють на Лісисті та Молдавські. Більша частина Лісистих К. розташована на тер. України, де вони мають назву

Карпати Українські. Південні К., або Трансільванські Альпи, простягаються до Західних Воріт на Дунаї. Складаються з масивів Фегераш, Ретезат та ін.; вис. до 2543 м, г. Молдовяну. Західні Румунські гори відокремлені від осн. дуги К. Трансільванським плато. В їх межах виділяють масив Бігор заввишки до 1847 м, гори Траскеу, Кодру та ін.

К. належать до альп. гірських споруд (див. *Альпійська складчастість*). У формуванні їх сучас. рельєфу велику роль відіграли, крім орогенічних процесів, водна й льодовикова ерозія, вивітрювання, карстові явища. У геол. будові Прикарпаття беруть участь неогенові *моласи*. Для його рельєфу характерні великі долини, улоговини, горбисто-пасмові височини. Зовн. смуга К. складається з крейдового й палеогенового *флішу*. Верстви порід зім'яті в складки, нерідко перевернуті й зсунуті у вигляді лускуватих насувів на Пн. і Сх. У рельєфі цієї частини К. переважають м'які форми — округлі вершини, пологі схили. У місцях виходів шильних пісковиків, а також там, де є сліди четвертинного зледеніння, рельєф більш розчленований, з гострими гребенями (Словацькі Бескиди, Чорногора). Центр. смуга К. складається з мезозойських кристалічних порід, що утворюють брилові масиви. Найбільшого розвитку вони досягають у Західних К. та Південних К. Найвищі масиви цієї смуги характеризуються альп. формами рельєфу. Внутр. смугу К. утворюють масиви, складені вулканічними породами — андезитами, базальтами та ін. (Келіман, Вигорлат). Характерним елементом К. є улоговини, що звичайно розмежовують різні морфоструктури. Найбільша улоговина — Трансільванське плато, складене неогеновими моласами.

В межах К. виявлено родовища багатьох корисних копалин: нафти, горючого газу, кам. і бурого вугілля, заліз. руди, марганцю, поліметалів, бокситів, кам. і калійної солей, озокериту та ін. Багато джерел мінеральних вод.

Клімат К. помірно континентальний. Пересічна т-ра січня у передгір'ях — 2°, — 3°, в горах знижується до — 9, — 10°, липня — відповідно +17, +20° і до +4, +5°. Річна сума опадів у передгір'ях 600—1000 мм, у горах до 1600—2100 мм, переважно влітку. У К. беруть початок численні річки — Вісла, Дністер, притоки Дунаю та ін. Ріки мають значні запаси гідроенергії, на них споруджено ряд ГЕС. Озер небагато, вони здебільшого льодовикового й карстового походження.

У передгір'ях переважають дубові й букові, на Пн. — соснові ліси (на бурих лісових та дерново-підзолистих ґрунтах); на Пд. Сх. — лісостепова (на сірих лісових ґрунтах і опідзолених чорноземах) і степова (на чорноземних, карбонатних ґрунтах) рослинність. Гірські схили вкриті лісами (у нижній частині — дубовими, буковими і буково-ялицевими, вище — ялиновими) на гірських бурих лісових ґрунтах. У внутр. смугі К. більше поширені широколистяні ліси, у зовн. — хвойні. Ліси змінюються основним криволіссям, яке з вис. 1700—1800 м переходить у субальп. та альп. луки (в межах Карпат Українських наз. *полонинами*). Характерними представниками тварин. світу К. є ведмідь, вовк, рись, куниця, олень, козуля, свиня дика, білка, заєць; з птахів — глухар, сова, дятел, зозуля та ін. Для вивчення й охорони природи в К. створено *Татранський національний парк* (у Чехословаччині й Польщі), *Карпатський заповідник* (у СРСР), нац. парк Ретезат (у Румунії) та ін. К. — відомий район туризму, альпінізму, зимових видів спорту.

Літ.: Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Рибін М. М. Фізико-географічний регіон Карпат. Чернівці, 1973.

«КАРПАТИ» — книжкове видавництво системи Держкомвидав УРСР. Засноване 1945 в Ужгороді як Закарпатське книжково-газетне вид-во; з 1951 — Закарп. обл. книжково-журнальне вид-во; з 1955 — Закарп. обл. вид-во; з 1964 — респ. вид-во, що поширює свою діяльність на Закарп., Івано-Франк. та Чернів. області. «К.» випускають сусп.-політ. і худож. л-ру, в т. ч. перекладну, виробничо-тех., с.-г., туристську та краєзнавчу л-ру укр., рос., угор. і молд. мовами; для туристів — інозем. мовами. В 1979 продукція «К.» видана тиражем понад 2 млн. примірників.

З 1958 вид-во співробітничало з рядом вид-в Угорщини — по спільному випуску книг угор. мовою для УНР (рад. сусп.-політ. і худож. л-ра, твори письменників народів СРСР, рос., укр. і угор. класика). З 1975 «К.» співробітничать також з вид-вом імені Мадача (м. Братіслава, ЧССР). Нагороджені орденом Дружби народів (1978).

Б. О. Гвардіонов.
КАРПАТИ УКРАЇНСЬКІ, Карпати Радянські — гори на заході

УРСР, частина гірської системи *Карпат*. Простягаються смугою завдовжки понад 270 км і завширшки 100—110 км з Пн. Зх. на Пд. Сх. у межах Закарп., Львів., Івано-Франк. та Чернів. областей. Пл. понад 24 тис. км². Являють собою середньовисокі гори з м'якими обрисами й куполоподібними вершинами. Пересічна вис. їх 1000 м, найбільша — 2061 м, г. *Говерла*. К. У. характеризуються зональністю орографічної будови, зумовленою особливостями літологічного складу й тектоніки окремих частин. Вздовж пн.-сх. краю К. У. простягається *Передкарпатська височина*, вздовж пд.-зх. — *Закарпатська низовина*, що є частиною Середньодунайської рівнини. Гірська частина К. У. складається з паралельних хребтів, відокремлених річковими долинами та улоговинами. Зовнішню смугу становлять Східні *Бескиди*, *Горгани*, а також *Покутсько-Буковинські Карпати*.

У центр. частині простягаються *Верховинський Вододільний хребет* з низькогірним рельєфом, багатьма перевалами (*Верещинський перевал*, 839 м, *Воловецький перевал*, 1014 м, *Ужоцький перевал*, 889 м, та ін.) та низка міжгірних улоговин. Ця низькогірна смуга досить густо заселена і є важливим с.-г. районом К. У. На Пд. від неї підносяться *Полонинсько-Чорногорські Карпати*, в межах яких виділяють *Полонинський хребет*, що складається з окремих масивів — *полонин* (*Боржава*, *Красна полонина*, *Рівна полонина*, *Свидовець*, *Гриняви*), та *Чорногору* з альп. формами рельєфу, в межах останньої — найвища вершина К. У. *Берег-Літчанська долина* відокремлює цю смугу від *Вулканічних Карпат*, що в межах України наз. *Вигорлат-Гутинським*, або *Ужгород-Хустським* хр. Цей хребет долинами річок поділений на масиви *Вигорлат*, *Маковиця*, *Синяк*, *Верхній Діл*, *Тупий*. На крайньому Пд. К. У. підносяться *Рахівський масив* та *Чивчинські гори*.

У геологічній будові К. У. гол. роль належить мезокайнозойським відкладам. Порооди давнішого віку (палеозойські й докембрійські) поширені гол. чин. у Чивчинських горах і на Рахівському масиві, які є частиною Мармарошського кристаліч. масиву. Найбільше поширення мають верхньокрейдові й палеогенові відклади у вигляді *флішу* — переверстування прошарків пісковиків, сланців і мергелів. Відклади флішу зім'яті в складки різного типу, за якими в К. У. виділяють кілька літолого-фаціальних зон (див. *Карпатська складчаста система*). Складки ускладнені насувами. Тріасові та юрські породи (доліміти, конгломерати, пісковики, вапняки, мергелі та ін.) характерні для Рахівського масиву і Чивчинських гір та для т. з. стрімчаків мармарошської і пенінської смуг.

Складкоутворення в К. У. супроводжувалось розломами, по частині з них відбувалися вулканічні виверження, підняття гірських хребтів і опускання прилеглих до складчастої зони частин земної кори, в

межах останніх утворились Передкарпатський та Закарпатський прогини, виповнені *моласами*, представленими глинами, пісками, калійною та кам. солями, гіпсами тощо. К. У. остаточно сформувались за альпійського етапу гороутворення в палеогеновому і неогеновому періодах.

К. У. багаті на різноманітні корисні копалини: горючі газу, нафту, озокерит, сірку, калійну та кам'яну солі, буд. матеріали: багато джерел мінеральних вод.

Клімат К. У. помірний, вологий. Т-ра влітку у передгір'ях +18, +20°, у горах +12° і нижче. Зима у передгір'ях м'яка (—2,9, —4,1°), в горах — 7,8°. Взимку часто бувають відлиги. Опадів 770—1500 мм і більше на рік.

К. У. багаті на ріки, тут беруть початок *Дністер* та його численні притоки (*Стрий*, *Ломниця*, *Бистриця* та ін.), притоки Дунаю (*Тиса*, *Прут*), р. *Сан* (бас. Вісли) й ін. На річках часто бувають паводки. Озер мало, вони невеликі (*Синевир*, *Бребенескул* та ін.).

У ґрунтового покриві переважають лісові ґрунти: дерново-підзолисті й дерново-глейові у передгір'ях, бурі лісові й дерново-буроземні — у лісовому поясі та гірсько-лучно-буроземні — на полонинах.

Рослинний світ К. У. багатий і різноманітний. В його складі — понад 2 тис. видів вищих спорових (у т. ч. бл. 500 — листяних мохів) і квіткових рослин та понад 850 видів лишайників. Більша частина гір вкрита лісами, гол. породи — бук, дуб звичайний і скельний, ялина (смерека), ялиця, явір. У складі карпатської флори багато реліктових і ендемічних видів (тис ягідний, берека, модрина польська, сосна кедрова, сосна гірська, або жереп, рододендрон східнокарпатський, едельвейс та ін.). Характер рослинного покриву змінюється з висотою (див. *Висотна поясність*).

У К. У. зареєстровано 435 видів хребетних, у т. ч. 79 — ссавців, 280 — птахів, 53 — риб, 17 — земноводних і 11 — плазунів. Характерними представниками тваринного світу є бурий ведмідь, рись, кіт лісовий, заєць сірий, їжак; з птахів — глухар, дятел трипаллий; у ріках — форель. Для вивчення й охорони природи у К. У. створено *Карпатський заповідник*, *Карпатський природний парк* і *казаньки*.

Різнорозмірність рельєфу, густа мережа річок, багатство рослинного і тваринного світу створили в цьому районі мальовничі краєвиди, які приваблюють великі маси туристів і спортсменів. Створено численні санаторії, зокрема на базі використання джерел мінеральних вод. Завдяки цьому К. У. є рекреаційною зоною всесоюзного значення. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32 — 33.

Літ.: Бондарчук В. Г. Радянські Карпати. К., 1957; Воропай Л. І. Українські Карпати. К., 1968; Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Бучинський І. О. Клімат Українських Карпат. К., 1971; Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971; Татаринов К. А. Фауна хребетных западу України.

Львів, 1973; Стойко С. М. Карпатам зеленіт вічно. Ужгород, 1977.

К. І. Герцидзе.

КАРПАТИТ — мінерал типу органічних сполук. C_2H_4O . Сингонія моноклінна. Утворює голчасті і волокнисті агрегати. Густь. 1,40. Колір світло-жовтий, блиск шовковистий. Знайдено на Закарпатті. «КАРПАТИ ІГАЗ СО» («Kárpáti ígaz szó» — «Карпатське слово правди») — газета, орган Закарпатського обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить в Ужгороді 6 раз на тиждень угорською мовою. Видасться з 1945.

КАРПАТСЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ПРОВІНЦІЯ — на 3. Української РСР, в межах Львів., Івано-Фр., Чернів. та Закарп. областей. У тектонічному відношенні пов'язана з Карпатською складчастою системою. На тер. провінції відкрито 16 нафт., 7 нафтогазових і 27 газових родовищ, більшість із них — у Передкарпатській нафтогазоносній області. Проводять розвідку на нафту і газ також у пд.-зх. частині К. п. п., в межах Карпатської гірської споруди та Закарпатського прогину.

КАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915 — наступ рос. військ Пд.-Західного фронту під час першої світової війни 1914—18 у січні — квітні 1915 з метою виведення Австро-Угорщини з війни. 9 (22). III після 6-місячної облоги рос. 11-а армія здобула фортецю Перемишль, 120-тисячний австр. гарнізон її здався в полон. У березні рос. війська почали новий наступ у напрямі Ужгорода. Занеклі бої в Карпатах тривали до поч. квітня, після чого рос. війська перейшли до оборони. К. о. не досягла поставленої мети через нестачу в рос. військ озброєння і боеприпасів.

«КАРПАТСЬКА ПРАВДА» — орган Закарпат. крайкому Компартії

Чехословаччини (КПЧ). З 30.IV 1920 до 4.VI 1921 виходила під назвою «Правда» як центр. орган Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі. Після створення у травні 1921 КПЧ стала виходити як її окружний (крайовий) орган в Підкарпатській Русі. З січня 1922 наз. «К. п.». Велику допомогу у виданні «К. п.» подавав Закарпат. крайкомові ЦК КП(б)У. В жовтні 1938 чехословацький бурж. уряд заборонив видання «К. п.». Після цього нелегально вийшло кілька номерів газети.

КАРПАТСЬКА СКЛАДЧАСТА СИСТЕМА — гірська складчаста система на Пд. Європи. Входить до складу альпійської геосинклінальної (складчастої) області. В межах України — центральна частина К. с. с., що простягається більш як на 270 км (від кордонів СРСР з Польщею і Чехословаччиною на Пн. Зх. до кордонів СРСР з Румунією на Пд. Сх.). Включає Карпатську складчасту гірську споруду, Передкарпатський прогин та Закарпатський прогин. У рельєфі виступає як Карпати Українські. К. с. с. складається переважно з крейдових та палеогенових відкладів, представлених флішем. Потужність їх 5000—9000 м. Серед давніших за віком порід у межах К. с. с. виявлено юрські, триасові, пермські, кам'яновуг. девонські, силурійські відклади і докембрійські кристалічні породи (Рахівський масив). Відповідно до геол. будови та особливостей формування К. с. с. виділяють ряд структурно-фаціальних зон, насунутих одна на одну в пн.-сх. напрямі — Пенінська, Мармарошська, Рахівська, Магурська, Дуклянська, Паркулєцька, Черногорська, Скибова і Кросно. К. с. с. сформувалася за альпійського етапу гороутворення (див. Альпійська складчастість) протягом палеогенового і неогенового періодів на місці зруйнованих денудацією герцинських (див. Герцинська складчастість) гірських споруд. У межах К. с. с. є поклади нафти і газу, поліметалів, будівельних матеріалів, мінеральні води тощо.

Лит.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971. В. В. Глушко.

КАРПАТСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — у межах Закарпатської та Івано-Франківської областей УРСР. Пл. 18,5 тис. га. Створений 1968 для збереження унікальних лісових масивів і тваринного світу Карпат Українських. Складається з 5 лісництв: Черногірського, Говорлянского, Високогірного, що охоплюють хр. Черногора з найвищою вершиною України — г. Говорлою (2061 м), Широколузанського та Угольського на Закарпатті. Для перших трьох характерні ялиноліси, смерекові і буково-смерекові ліси з заростями гірського криволісся та полонинами. Багато рідкісних рослин (ліній північна та ін.). Угольсько-Широколузанський лісовий масив відомий унікальними буковими пралісами. Це єдине в Українських Карпатах місце зростання ялівого козачого. Охороняються олень благородний, козуля, рись, ведмідь бурий та ін.

34 види рослин і тварин (ролодендрон, альпійський і карпатський тритон, кіт європейський та ін.) занесені до Червоної книги. В заповіднику проводяться наук. робота.

І. В. Вайналіт.

КАРПАТСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК — в Івано-Франківській обл. УРСР. Створений 1980 аперше на Україні для охорони типових природних комплексів Карпат Українських, забезпечення умов для відпочинку трудящих, організації туризму, проведення наук. досліджень та пропаганди знань з охорони природи. Пл. 47,3 тис. га. Високогірне й Говорлянське лісицтва К. п. п. мають статус заповідника (входить до складу Карпатського заповідника). Мальовничі ландшафти парку з пралісами, полонинами, високогірними озерами, численними річками є складовою частиною гірського масиву Черногора. Найпопулярніший туристський маршрут — на г. Говорлою (2061 м — найвища вершина України). Райони Яремчі та Ворохти широко використовуються для відпочинку й туризму. В парку багато істор. та етногр. пам'яток.

О. К. Ющенко.

КАРПАТСЬКИЙ РЕЙД 1943 — бойова операція укр. партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковтака в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснювався за планом, що його розробив укр. штаб партизан. руху й затвердило Політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1943. Першочерговими завданнями К. р. були активізація партизан. руху і виведення з ладу найважливіших залізничних і шосейних комунікацій ворога. Конкретні заходи було розроблено в травні на Лельчицькій нараді партизанів України 1943. 12.VI партизан. з'єднання в кількості 1656 чол. почало рейд з району с. Милошевичів (тепер Лельчицького р-ну Гом. обл.) до тер. Поліської (тепер Гомельська), Ровен., Львів., Тернопільської і Станіславської (тепер Івано-Фр.) областей. У ході рейду партизан. загони висаджували в повітря мости й пускали під укіс поїзди, руйнували лінії зв'язку, знищували окупантів та їхніх прихвостнів — укр. бурж. націоналістів. Партизани блискавичним ударом розгромили ворожий гарнізон у с. Сивці-Войниліві (тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.), форсували Дністер і вийшли до підніжжя Карпат; 19—25.VII завдали удару по Битківських і Яблунівських нафтопромислах. Проти партизан. з'єднання гітлерівці зосередили значну кількість військ і військ. техніки. Серед карателів були також загони укр. бурж. націоналістів, у т. ч. д-ля «СС-Галичина». 25.VII почалися занеклі бої. За 20 днів напружених боїв з'єднання 10 раз виходило з оточення. Вночі проти 4.VIII партизани завдали удару по гол. опорному пункту ворога — Ділятині (тепер с-ще м. т. Івано-Фр. обл.) і, прорвавшись з оточення, рушили на Коломию, але на підході до міста полк гітлерівців нав'язав їм зустрічний бій. Партизани опинилися в скрутному становищі. Ввечері 4.VIII з'єднання зібралось в орах у районі с-ша

Карпатських курганів культура. Речі з пам'яток:
1, 2 — глинаний посуд;
3 — скляна посудина;
4, 5 — бронзові шиток і пряжка.

м. т. Ланчина (тепер Надвірнянського району Івано-Франківська обл.), де було вирішено виходити з оточення групами. Маневр партизанів удался. В жовтні 1943 всі групи в Олевському р-ні на Житомирщині знову зібралися в бойове з'єднання. За 4 місяці партизани пройшли бл. 2 тис. км, не раз форсували ріки. Партизанським впливом були охоплені Ровен., Станіславська, Львів., Кам'янець-Подільська й Дрогобицька області. За час К. р. було пушено під укіє 19 військ, ешелонів, підірвано 14 залізничних і 38 шосейних мостів, знищено 333 автомашини, 3 літаки, 5 танків, 20 вузлів зв'язку. Партизанам-ковпаками встановлено пам'ятник в м. Яремчі (Іл. див. на окремому аркуші, т. 1, с. 512—513).

КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ КУЛЬТУРА — археологічна культура 2 — поч. 6 ст., поширена у пн. і пд. передгір'ях Українських Карпат. Пам'ятки цієї культури досліджені (розкопки проводилися з 80-х рр. 19 ст.) на тер. Чернів., Івано-Франк. та Закарп. обл. При розкопках поселень виявлено залишки наземних і напівземлянкових жителів з вогнищами або печами всередині, гончарські горни, гончарні, численні побутові речі, кістки тварин тощо. Для поховань характерний обряд трупопалення під курганними насипами. В могилу клали посуд, знаряддя праці, прикраси, іноді зброю. Глиняний посуд виготовляли ліпним способом або на гончарному круті. Знайдені привізи амфори і скляні рим. монети свідчать про торг. зв'язки носіїв К. к. к. з сусідніми рим. провінціями. Носіями К. к. к. були осілі землеробсько-скотарські племена, які, ймовірно, були предками хорватів, згадуваних у «Поісті вренних літ», ін. джерелах. Літ.: Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960; Культура карпатських курганів. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3, К., 1975.

КАРПАТСЬКО-УЖГОРОДСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 28.IX—28.X силами центру і лівого крила 4-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії І. Ю. Петров) з метою визволення Закарп. України. Була частиною Сх.-Карпатської наступальної операції 1944. Після запеклих боїв в умовах бездоріжжя і важкодоступної гірсько-лісної місцевості рад. війська 1-ї гвард. армії, 18-ї армії і 17-го гвард. корпусу прорвали укріплення ворога і 16 (18). X оволоділи карпатськими перевалами та м. Раховом. Розвиваючи наступ, рад. війська 24.X визволили Хуст, 26.X — Мукачеве, 27.X — Ужгород. Значну допомогу рад. війнам подали партизани, загони, що діяли на Закарпатті. Рад. війська під час цієї операції розгромли 1-у угор. армію і завдали нищівної поразки 1-й нм. танк. армії.

КАРПЕНКА-КАРГО І. К. ЗАПОВІДНИК-МУЗЕЙ «ХУТІР НАДІЯ» — філіал Кіровоград. краєзнавчого музею, відкрито 1956. Розташований поблизу с. Шоста-

ківка, за 25 км від м. Кіровограда. Хутір Надія заснував І. К. Карпенко-Карий 1871, назву хуторові дав на честь своєї дружини. Тут драматург жив і працював з 1887 по 1907 рр. У різний час на хуторі проживали корифеї укр. театру М. Садovskyкий, П. Саксаганський, М. Садovskyка та артист Денис Мова (Петров). З 1969 тут діє літ.-меморіальний музей І. Карпенка-Карого. До складу меморіальної садиби входять декоративний

Пам'ятник І. К. Карпенку-Карому на «Хуторі Надія».

парк, фруктовий сад, ставок, батькова хата. На тер. заповідника встановлено пам'ятник Карпенку-Карому (1969, скульптор О. Ковальов). У межах заповідника — й Карлужинське кладовище, де поховано драматурга. На його могилі — надгробний пам'ятник.

КАРПЕНКО Віктор Степанович (н. 28.X 1923, с. Іванівка Ставишівського р-ну Київ. обл.) — український рад. хірург, доктор мед. наук (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. У 1948 закінчив Довед. мед. ін-т. З 1969 — директор Київ. н.-д. ін-ту захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) та керівник відділення пластичної і відновлювальної хірургії. Праці К. присвячені хірургії сечівника, підшлункової залози, лікуванню коронарної хвороби, мітрального стенозу, уродинамії та хірургічному лікуванню гідронефрозу, склерозу передміхурової залози тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

КАРПЕНКО Георгій Володимирович [24.V (6.VI) 1910, Томськ — 15.XI 1977, Львів] — укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1939. Після закінчення (1931) Харків. механіко-машинобудівного (тепер політех.) ін-ту викладав у ньому. У 1946—50 — учений секретар Президії АН УРСР, 1952—71 — директор Ін-ту машинознавства і автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР. Осн. праці — з питань зниження міцності металів від втоменості під впливом поверхнево-активних середовищ, технології виготовлення деталей машин із заданою стійкістю до дії робочих середовищ і мех. навантажень. Запропонував нові теорії корозійної втоменості та водневої крихкості сталі. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

КАРПЕНКО Костянтин Миколайович (н. 24.XI 1920, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1950 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Писар («Майська ніч» Старицького), Луцис («Майстри часу» Кочерги), Антекар («Інтервенція» Славина), Кавалькадос («Пощилюнок Чаніті» Милотіна), Терешко Колобок («Трибунал» Макайонка), Бернардо («Закохана витівниця» Лопе де Вега) та ін.

КАРПЕНКО Микола Іванович (н. 14.VIII 1925, с. Воронків, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК КП України (1959). Друкуватися почав 1950. Автор збірок поезій: «Стежками юності» (1960), «В похід засурмили» (1961), «Невідправлені листи» (1965), «Барви і звуки» (1968), «Озброєна муза» (1970), «Перевесло» (1975), зб. сатири і гумору «Особиста калачка Гаврила Квача» (1963), книги нарисів «Довір'я» (1966).

КАРПЕНКО Сергій Гордійович (24.IX 1895, Херсон — 29.IX 1959, Житомир) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1953. Сценічну діяльність розпочав 1920 в Херсоні. Працював у театрах: «Березіль» (1922—31), Червоної Армії Київ. військ. округу (1933—40), Дніпроп. театрі ім. Т. Шевченка (1940—45), Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1945—48), Житомир. укр. муз.-драм. театрі (1948—59). Ролі: Карпо Сидорович («Не називаючи прізвищ» Мінка), Кратов («Сто мильонів» Собка і Балабана), Голуб («Історія юного кохання» К. Симонова), Окайов («Машенька» Афіногенова), Туляга («Хто сміється останнім» Крапива).

КАРПЕНКО Степан (Стецько) Данилович (літ. псевд. — Паливода та ін.; 24.XII 1816 (5.I 1817), м. Васильків, тепер Київ. обл. — п. після 1886) — укр. письменник, актор і композитор. Друкуватися почав 1831. Видав кілька збірок складених переважно ним самим пісень: «Барвінок України» (два випуски — К., 1845; СПб., 1848), «Васильківський соловей», «Жайворонки київських полів». Його пісня «На захід сонце вже хилилось» стала народною. Автор повістей «Твардовський» (1837) і «Прапрадід». Написав кілька п'єс, у яких викривав зловживання дворян. Був знайомий з Т. Шевченком, поклав на музику його вірш «Думка» («Тяжко-важко в світі жити») і переробив на оперу поему «Катерина».

Тв.: Карпенко Г. и Карпенко С. Сочинения, кн. 1—4. СПб., 1860.
Р. П. Головин.
КАРПЕНКО Фросина Андріївна [н. 30.V (12.VI) 1905, с. Хороше, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. народна поетеса. У 9 років зосталася сиротою, виросла в наймах. Грамоти навчилася самотужки в дитинстві,

Г. В. Карпенко.

К. М. Карпенко.

С. Г. Карпенко.

КАРПЕНКО-КАРИЙ

І. К. Карпенко-Карий.

Пам'ятник на могилі І. К. Карпенка-Карого.

Ж. Б. Карпенко. Скульптурна група для фонтану «Чотирі частини світу». 1867—72. Люксембурзький сад, Париж.

тоді ж почала складати вірші. З 1929 — колгоспниця. Перші вірші опубліковано 1939. В них оспівує великого Леніна, Комуністичну партію, славить трудивників, висміює нероб. Зб. віршів: «Роздвітає Україна» (1930), «Пісні мої, думки мої» (1960), «Прощання з літом» (1975), оповідань: «Хорошанські буващини» (1968) та ін.

КАРПЕНКО-КАРИЙ (літ. псевд. Тобілевича Івана Карповича; 17(29).IX 1845, с. Арсенівка, тепер с. Веселівка Новомиргородського району Кіровоград. обл. — 2(15).IX 1907, Берлін, похований на х. Надія поблизу с. Миколаївки Кіровоградського р-ну Кіровоград. обл.) — український драматург, актор, режисер, театральний діяч. З 1859 служив пробіром чиновником. У 1865 разом із М. Кропивницьким став організатором і режисером аматорського гуртка в Єлизаветграді. Наприкінці 70-х рр. спільно з лікарем Н. І. Михалевичем заснував нелегальний політ. гурток, який пропагував революц.-визвольні ідеї, поширював заборонену в Росії л-ру, зокрема, твори К. Маркса і Ф. Енгельса, М. Чернишевського, революц. вірші Т. Шевченка. Восени 1883 за політ. неблагонадійність К.-К. було звільнено зі служби, а 1884 вислано за 3 роки до Новочеркаська під гласний нагляд поліції. Після заслання ще два роки жив на своєму хуторі Надія без права залишати його самовільно. Літ. діяльність почав у серед. 70-х рр. як критик, фейлетонист і публіцист. У драматургії виступив на поч. 80-х рр. Написав 18 оригінальних п'єс і 3 переробки з ін. авторів. У 1883 в альманасі «Радя» надрукував оповідання «Новобранець». У драмі «Бурлака» (1883), в сатиричних комедіях «Розумний і дурень» (1885), «Сто тисяч» (1890), «Хазяїн» (1900) та ін. К.-К. правдиво показав процес класового розшарування на селі, з великою худож. силою викрив хижацьку суть укр. сільської буржуазії. Автор реалістично- побутових драм «Підпанки» (1883), «Наймичка» (1885), «Безталанна» (1886) та ін. У п'єсі «Суста» (1903) К.-К. висловив передові погляди на роль і завдання театру, покликаного служати інтересам народу. Значне місце в спадщині драматурга посідають твори на істор. теми: «Бондарівна» (1884), «Лиха іскра поле спалить і сама шезне» (1896), «Гандзя» (1902), трагедія «Сава Чалий» (1899). К.-К. був визначним актором і знавцем театр. мистецтва, виступав у трупях М. Старицького (1883—84) і М. Садовського (1888—90). З 1890 і до кінця життя працював на сцені як актор і один з керівників трупи П. Саксаганського, разом з яким створив школу виховання акторів соціально-психологічного театру. Артистич. талант К.-К. виявився в ролях: Назар і Хома («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Микита і Жлудь («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Дві сім'ї» М. Кропивницького), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Жадон («Тепленьке місце» О. Островського), Пузир («Хазяїн») та ін. Його гра відзначалася правдивістю, силою почуття, гли-

боким проникненням у психологію героїв. У критич. статтях і рецензіях К.-К. виявив глибоке розуміння природи і завдань сценічного мистецтва. І. Франко писав, що він був «одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не знає наша література».

Помер К.-К. у Берліні, де перебував на лікуванні. Похований на Карлосинському кладовищі біля х. Надія (див. *Карпенка-Карого І. К. Заповідник-музей «Хутор Надія»*). На могилі К.-К. і в сідлибі музею-заповідника встановлено пам'ятники драматургові. Іл. див. на окремому аркуші: с. 448—449. Та.: Твори. т. 1—6. К.—Х., 1929—31; Твори. т. 1—3. К., 1960—61; Вибрані п'єси. К., 1970; Рос. переклад. П'єси. М., 1958.

Лит.: Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). В кн.: Франко І. Твори. т. 17. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1935; Тобілевич С. В. Мої стежки і зустрічі. К., 1957; Стеценко Л. Ф. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). К., 1957; Цибанова О. С. Літосні життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича). К., 1967; Палагук І. І. Іван Карпенко-Карий (Тобілевич). К., 1976.

КАРПЕНТІР ЗАТІКА — затока Арафурського м. біля пн. берегів Австралії. Заглиблюється в суходол на 600 км між півостровами Аріемленд і Кейп-Йорк. Глиб. до 69 м. Зх. береги розчленовані, пд. та сх. — низовинні, вкриті мангровими лісами. Багато островів. Солоність вод до 34,8‰.

КАРПЕНТЕР (Carpenter) Малколм Скотт (н. 1.V 1925, Боулдер, штат Колорадо) — астронавт США. Закінчив університет в шт. Колорадо з фаху авіац. техніка (1949) та школу льотчиків-випробувачів ВМФ (1954). Працював у відділі електронних систем авіаційно-випробного центру ВМФ. В групі астронавтів — з 1959. Здійснив (24.V 1962) 5-годинний політ навколо Землі на кораблі «Меркурій».

КАРПЕНТЬЕР (Carpentier) Алоїс (26.XII 1904, Гавана — 24.IV 1980) — кубинський письменник, мистецтвознавець. Учасник боротьби проти реакц. режимів на Кубі. Перша книга — зб. «Антільські вірші» (1932). Оповідання «Мандрівка до початку» (1944) і особливо повість «Царство земне» (1949) поклали початок напрямку в реалістичній латиноамер. лір., що одержав умовну назву «магічний реалізм» (термін належить К.). Автор романів «Загублені сліди» (1953), «Вік Просвітлительства» (1962), «Розправа з методом» (1975), «Посвячення весни» (1978; про кубинську революцію) та ін., повість «Арфа й тінь» (1979), дослідження «Музика Куби» (1946). Та.: Укр. переклад. — Мандрівка до початку. «Весніт», 1976, № 2; Розправа з методом. «Весніт», 1976, № 6—7; Концерт барокко. В кн.: Сучасна латиноамериканська повість. К., 1978; Загублені сліди. К., 1978; Рос. переклад. — Избранные произведения. т. 1—2. М., 1974; Музыка Кубы. М., 1962; Превратности метода. М., 1978.

КАРПІНОС Дмитро Мойсейович (н. 9.IX 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1961.

Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту почав працювати в ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці — в галузі порошкової металургії і композиційних матеріалів, зокрема теорії і технології виготовлення, а також використання армованих і дисперсноармованих композиційних матеріалів. Держ. премія УРСР, 1969.

КАРПІНІ (Carpine) Джованні (бл. 1182 — не пізніше 1252) — італ. мандрівник. У 1245—47 очолював дипломатичну місію до Монголії. Шлях її пролягав з Ліона через Київ, пониззя Волги, пн. узбережжя Аральського м., долину Сирдар'ї, гори і пустелі Центр. Азії до Каракоруму. К. залишив описи Русі 13 ст., зокрема Києва за часів монголо-татарського на, дані про г-во і побут народів, що жили в місцевостях, які відвідала місія.

КАРПІНСЬКИЙ Вячеслав Олександрович (16.I 1880, Пенза — 20. III 1965, Москва) — рад. парт. і держ. діяч, публіцист, доктор екон. наук, Герой Соціалістичної Праці (1962). Член КПРС з 1898. Н. в сім'ї чиновника. В революц. русі з 1897. Вів революц. роботу в Харкові, Ростові-на-Дону. Один з організаторів і керівників харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Зазнав переслідувань царського уряду. З 1904 — в еміграції. Працював у газ. «Вперед» і «Пролетарій», співробітничав у газ. «Правда». В 1914—17 налагодив видання газ. «Соціал-демократ». В 1917 повернувся в Росію. В 1918 — зав. агіт.-інструкторським відділом ВЦВК. З 1918 — редактор газети «Беднота», член редколегії «Правди». В. І. Ленін написав К. понад 100 листів. В 1936—37 К. працював в апараті ЦК ВКП(б). З 1937 — на наук. і пропагандист. роботі. Був членом ВЦВК. Автор ряду книг про В. І. Леніна, з історії Комуністичної партії та Рад. д-ви. Нагороджений 3 орденами Леніна.

КАРПІНСЬКИЙ Олександр Петрович [26.XII 1846 (7.I 1847), селище Тур'їнські Рудники, тепер м. Краснотур'їнськ, Свердловської обл. РРФСР — 15.VII 1936, Москва] — рад. геолог, засновник вітчизняної школи геологів, акад. (з 1889), перший президент АН СРСР (1917—36), акад. АН УРСР (з 1925). Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1866) працював на Уралі. З 1868 — викладач Петерб. гірничого ін-ту, 1877—96 — професор цього ін-ту. Брав активну участь в організації Геологічного комітету. В 1885—1903 — директор Геол. к-ту. Праці — в галузі тектоніки, палеонтології і палеогеографії. Він вперше висвітлює осн. риси тектонічної будови Східно-Європейської платформи, склав тектонічні і палеогеографічні карти її. К. вперше застосував палеогеогр. метод для виявлення коливальних рухів земної кори, одним з перших запровадив мікроскопічний метод дослідження гірських порід. Вивчав гірські породи Уралу, Кавказу, Сибіру, Примор'я, України та ін. районів СРСР. Праці з теор. геології поєднували з розшуками і відкриттям родовищ корисних копалин. Запропоновану К.

систему умовних знаків для геол. карт було прийнято на Міжнар. геол. конгресі (1881). За сукупності робіт К. присуджено Костянтинівську медаль Рос. геогр. т-ва (1892) і премію ім. Кюв'є АН Франції (1922). У 1946 АН СРСР встановила премію і золоту медаль імені К. Іменем К. названо місто в Свердлов. обл. РРФСР, вулкан на о. Парамушир (Курильські о-ви), Геол. музей АН СРСР у Ленінграді. *Тв.: Собрание сочинений, т. 1-4. Л., 1939-49.*

Літ.: Проблемы минералогии и петрологии. Л., 1972; Кумок Я. Н. Карпинский. М., 1978; Александр Петрович Карпинский. Библиографический указатель трудов. М.-Л., 1947.

КАРПІНСЬКОГО ВУЛКАН — діючий вулкан на о. Парамушир з групи Курильських островів. Вис. до 1345 м. Має два кратери, характерні виходи гарячих газів — *фумароли*. Посилював активність 1952. Названий ім'ям рад. геолога О. П. Карпінського.

КАРПО (Саргсєан) Жан Батіст (11.V.1827, Балабансьон — 11.X.1875, Курбевуа) — французький скульптор, живописець і графік. З 1844 навчався у Ф. Рода, з 1848 — в Школі красних мист. у Парижі. Твори: скульпт. група «Уголіно та його діти» (1857—60, Лувр), рельєфи «Тріумф Флори» (1863—66, парк Тюйлрі, Париж), «Танок» (1865—69, фасад «Гранд-опера»), скульпт. група «4 частини світу» (1867—72, фонтан в Люксембурзькому саду у Парижі), композиція «Дівчина-рибалка» (1871, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві), К. — автор багатьох портретних бюстів.

КАРПОВ Анатолій Євгенович (н. 23.V.1951, м. Златоуст Челяб. обл.) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1970), засл. майстер спорту СРСР (з 1974). Чемпіон світу (з 1975; 1978 підтвердив це звання). К. п'ять разів (1973—77) присуджували приз «Шаховий Оскар». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *Ю. М. Лазарев.*

КАРПОВ Лев Якович (18(30).IV.1879, Київ — 6.I.1921, Москва) — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1897. Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1910). Член моск. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», один з організаторів і керівників «Північного союзу РСДРП». В 1903 очолював Сх. бюро ЦК РСДРП (Самара), в 1904 — Пд. бюро ЦК (Київ). У липні 1904 кооптований до ЦК РСДРП. Один з організаторів газ. «Вперед» і підпільної друкарні в Полтаві. Не раз зазнавав арештів. У 1906—07 — секретар МК РСДРП. З 1918 — на рад. роботі. Один із засновників Центр. хім. лабораторії ВРНГ в Москві (тепер — Фіз.-хім. ін-т ім. Л. Я. Карпова). Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КАРПОВ Олександр Терентійович (4(17).X.1917, с. Філенево, тепер Фериківського р-ну Калуж. обл. — 20.X.1944) — рад. військовий льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член Комуністичної партії з 1942. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941 — 45 брав участь у повітр. боях на Ленінградському

фронті, був льотчиком, командиром авіаданки та ескадрильї. Всього К. провів 97 повітр. боїв, збив особисто 28 літаків противника і 8 — у групових боях. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора.

КАРПОВИЧ Логвин (Лонгин; чернець ім'я — Леонтій; бл. 1580, поблизу Пінська — жовтень 1620) — білоруський і український письменник-полеміст, педагог, церковний діяч. Освіту здобув у *Острозькій школі* на Волині. Виступав проти *Брестської унії* 1596. Був ректором Віленської братської школи. В 1610 за участь у виданні «Тренаса» М. Смотрицького був ув'язнений. Після звільнення прийняв чернецтво і став єпископом володимирським і берестинським, згодом (1613—20) — архимандрит Святодухівського монастиря у Вільні. Відомі кілька казань К. («Казанье двоє», 1615; «Казанье на погребі... Голіуна...», 1619) і передмов (до книг «Вертоград душевний», 1620; «Святого Іоанна Златоустаго... на отче наш виклад», 1620). *В. І. Мазай.*

КАРПОЛОГІЯ (від грец. *карпос* — плід і *λόγος* — вчення) — розділ ботаніки, що вивчає плоди й насіння. Часто вивчення насіння виділяють в окрему науку — *насінництво*. Гол. завдання К. полягають у вивченні *морфогенезу й онтогенезу* плодів і насіння та розробці їхньої класифікації.

КАРПУХІН Петро Прохорович (13(26).IX.1902, м. Макіївка, тепер Донец. обл. — 31.V.1974, Харків) — український радянський хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Засл. діяч н. і т. УРСР (з 1954). Після закінчення (1926) Харків. хіміко-технологічного (з 1950 — політехнічний) ін-ту працював там же. К. вивчав склад кам.-вуг. смоли й сирового бензолу з вугілля Донбасу, розробив способи виділення з них аценафтену, флуорену тощо й уперше в СРСР організував виробн. з аценафтену цінного *кубового барвника* — тіондіго ясно-червоного. Розробив методи синтезу ін. кубових барвників. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани» та медалями.

КАРР (Сарт) Джералд (н. 22.VIII.1932, м. Денвер, шт. Колорадо) — астронавт США, підполковник мор. піхоти. Закінчив (1954) Південно-Каліфорнійський ун-т, одержав ступінь бакалавра наук у галузі механіки, в 1962 — ступінь магістра наук у галузі літакобудування. З 1966 — в групі астронав-

тів. Здійснив (16.XI.1973—8.II.1974) політ у космос (разом з У. Поугом і Е. Гібсоном) як командир 3-го екіпажу орбітальної станції «Скайлейб». Двічі виходив у відкритий космос. *М. Я. Орлов.*

КАРРАЧЧІ (Carracci) — родина італ. художників *Болонської школи живопису*, що заснували (бл. 1585) в Болоньї «Академію тих, що стали на правильний шлях», в якій склалися принципи академічного напрямку. Лодовіко К. (хрещений 21.IV.1555, Болонья — п. 13.XI.1619, там же) — живописець, гравер і скульптор. Навчався в Болоньї в майстерні П. Фонтана. Твори: «Мадонна Барджелліні» (1588), «Преображення» (1593). Агостіно К. (15.VIII.1557, Болонья — 22.III.1602, Парма) — живописець і гравер. Двоюродний брат Лодовіко К. Вчився у художників П. Фонтана, Б. Пассоротті та Д. Тібальді. Серед творів: «Причастя св. Ієроніма» (між 1591—93), «Пречиста». Аннібале К. (3.XI.1560, Болонья — 15.VII.1609, Рим) — живописець і гравер. Двоюродний брат і учень Лодовіко К. Зазнав впливу Корреджіо. Виконав разом з Агостіно фрески в Палаццо Фарнезе в Римі (1597—1604), пейзажі, портрети. Більшість творів К. зберігається в Нац. пінакотеці в Болоньї.

КАРРЕЛЬ (Carrrel) Алексіс (28.VI.1873, поблизу Ліона — 5.XI.1944, Париж) — франц. хірург-експериментатор і патологіолог. У 1896 закінчив мед. ф-т в Ліоні. З 1904 працював у Фізіол. ін-ті в Чикаго, з 1906 — в Рокфеллерівському ін-ті в Нью-Йорку. Розробив оригінальні методи зшивання судин «кінцев в кінець», збереження судин і органів життєздатними в рідкому середовищі, лікування і загоювання ран, створив «перфузійну помпу», якою підтримується постачання ізолюваному органу крові і кисню, тощо. Нобелівська премія, 1912.

КАРРЕР (Karrer) Пауль (н. 21.IV.1889, Москва — 18.VI.1971, Цюрих) — швейцарський хімік-органік і біохімік. В 1911 закінчив Цюрихський ун-т, з 1918 — професор цього ун-ту. З 1919 — директор хім. інституту в Цюриху. Разом з П. Ерліхом одержав срібно-сальварсановий комплекс, виявив будову та синтезував ряд вуглеводнів, алкалоїдів, лецитинів, каротиноїдів, вітамінів тощо. В СРСР видано (1938, 1960, 1962) підручник К. «Курс органічної хімії». Нобелівська премія, 1937 (разом з англ. вченим У. Хоуорсом).

КАРРИ (нім. Karren) — вузькі борозниподібні заглибини, що виникають на поверхні розчирених гірських порід внаслідок дії на них атм. вод. Одна з форм карстового рельєфу (див. *Карст*). Утворюються на слабо похилений поверхні, майже позбавленій рослинності. Глибина К. від кількох сантиметрів до 1—2 м. Характерні для кримських *ял.*

КАРРІЄВ Чарі Сононович (п. 17.X.1932, с. Ашхабад, тепер у складі м. Ашхабада) — парт. і держ. діяч Туркм. РСР. Член КПРС з 1958. Н. в сім'ї службовця. В 1955 закінчив Моск. нафт. ін-т ім. І. М. Губкіна. В 1955—57 працював на

В. О. Карпінський.

О. П. Карпінський.

О. Т. Карпов.

Дж. Карр.

Аннібале Карраччі. Бобова юшка. Близько 1585. Галерея Колонна. Рим.

КАРРІЛЬЙО

Красноводському нафтопереробному з-ді. В 1960—63 — нач. цеху цього підприємства, заст. нач. управління гірничої та хім. пром-сті Раднаргоспу Туркм. РСР. З 1965 — зав. відділом нафтової і хім. пром-сті ЦК Компартії Туркменістану. В 1974—76 — перший секретар Ашхабадського обкому, 1976—78 — секретар ЦК Компартії Туркменістану. З грудня 1978 — Голова Ради Міністрів Туркм. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

КАРРІЛЬЙО (Carrillo) Сантьяго (н. 18.1.1915, Хіхон) — діяч іспан. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1928 вступив до Федерації соціалістичної молоді Іспанії, 1934—36 — її ген. секретар. З 1936 — член Компартії Іспанії (КПІ). В 1936—39 — ген. секретар Об'єднаного союзу соціалістів, молоді Іспанії, член Хунти оборони Мадрида. В 1939—76 — в еміграції. З 1937 — член ЦК і кандидат у члени Політбюро, з 1945 — член Політбюро (з 1960 — Виконком, з 1978 — Постійна комісія Виконкому) ЦК КПІ. З 1954 — член секретаріату, з 1960 — ген. секретар КПІ. З 1977 — депутат парламенту.

КАРС — місто в Туреччині. Виник на місці старод. вірм. фортеці. В 10—11 ст. — центр вірм. Карського царства. З 1065 — під владою Візантії, 1074 захоплений турками-сельджуками. В 13—16 ст. перебував під владою Грузії. З 16 ст. — в складі Османської імперії. Під час рос.-тур. воєн 19 ст. (див. Російсько-турецькі війни 17—19 століть) був одним з гол. об'єктів боротьби на Кавказ. театрі воєн. дій. За Сан-Стефанським мирним договором 1878 відійшов до Росії, а за Карським договором 1921 увійшов до складу Туреччини.

КАРСТ, карстові явища (від назви плато Карст, або Крас, у Югославії) — явища, що виникають у розчинних природних водах гірських породах. Розвивається в карбонатних (вапняки, доломіти та ін.) і некарбонатних (гіпс, ангідрид, кам. сіль) породах внаслідок дії поверхневих і підземних вод. Для територій, де розвинутий К., характерні особливі, карстові, форми рельєфу — карри, воронки, улоговини, водопоглинаючі отвори (покори), «сліпи», тобто замкнені у нижній частині, яри і долини, заглиблення та ін., а також природні колодязі, шахти, провалля, які подекуди досягають значної глибини (П'єр-Сен-Мартен у Піренеях, 1332 м, провалля Снігове в Абхазії, бл. 1200 м, Київська печера в Узб. РСР, 950 м, та ін.). Характерні печери з сталактитами, сталактитами та ін. натічними утвореннями. Найбільші печери світу: Фліт-Рідж у США (306 км), Оптимістична в УРСР (довж. 142 км). Для районів поширення К. характерні підземні ріки, джерела (див. Воклюзи). Вивчення К. має велике значення для гідротех., пром., шляхового будівництва, водопостачання, сільс. та

лісового г-ва тощо. З карстовими порожнинами пов'язані іноді поклади корисних копалин (бокситів, заліз. та ін. руд, нафти, природного газу тощо). В СРСР К. поширений на Кавказі, в Серед. Азії, на Уралі, на Україні (у Криму, Карпатах, на Поділлі, в Донбасі).

КАРСТЕНС (Karstens) Карл (н. 1914, Бремен) — федеральний президент ФРН (з 1.VI 1979). Юрист. З 1955 — член Християнсько-демократичного союзу; 1972—79 — депутат бундстагу, голова фракції ХДС/ХСС. У 1976—79 — голова бундстагу.

КАРСТОВІ ВОДИ — підземні води, які заповнюють карстові порожнини в гірських породах і циркулюють по них. Утворюються внаслідок просочування у щілинні порожнини атм. або поверхневих вод. При проникненні в гірські породи К. в рухаються вниз у вертикальному напрямі. Рухаються у карстових порожнинах, К. вилуговують гірські породи, внаслідок чого ці порожнини розширюються. При виході К. в. на поверхню утворюються карстові джерела. На Україні К. в. поширені в межах Кримських гір і в Карпатах; відомі також на Поділлі, Донбасі та в районі Кривого Рогу. На Пд. березі Криму К. в. — важливе джерело водопостачання. Див. також Карст.

КАРСЬКЕ МОРЕ — окраїне море Півн. Льодовитого ок. між узбережжям Азії та островами Нова Земля, Земля Франца-Йосифа і Північна Земля. Пло. 880 тис. км², середня глиб. 230 м, найбільша — 620 м. Береги переважно низовинні, розчленовані затоками (найбільші з них — Байдарська та Обська губи, Єнісейська зат.), багато островів (Норденшельда, Візе, Ушакова, Арктичного інституту та ін.). До К. м. впадають великі ріки Об та Єнісей. Більша частина К. м. розташована на материковій обмілині, дно вкрите мулами (в западинах) та піском. Солоність від 10‰ до 33‰ (у півн. частині). Більшу частину року вкрите кригою; великі крижані масиви (Новоземельський, Північноземельський та ін.) заважають судноплавству. Район рибальства, промислу мор. звіра. На островах — тваринні базари. По К. м. проходить траса Північного морського шляху. Порти: Діксон, а також Дудінка й Ігарка (у півніз. Єнісею).

КАРСЬКИЙ Юхим Федорович [20.XII 1860 (1.I 1861), с. Лаша, тепер Гродненського р-ну Грод. обл. — 29.IV 1931, Ленінград] — білорус., і рос. рад. філолог, етнограф і фольклорист. З 1916 — акад. Петроград. АН (пізніше — АН СРСР). Основоположник білорус. філології. Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1885). З 1894 — професор Варшавського, з 1917 — Петрогр. (пізніше — Ленінградський) ун-тів. Праці з білорус., рос., укр. мовознавства, палеографії, етнографії, фольклору тощо; з них основні: «Білоруси» (т. 1—3, 1903—22), «Російська діалектологія» (1924), «Слов'янська кирилична палеографія» (1928). Питання укр. мови й

л-ри розглянуто в працях: «Малоруський Луцидарій за рукописом XVII століття» (1905), «„Наймичка“ Шевченка. Матеріали до її наукового видання» (1907) та ін., укр. мові присвячено розділ «Малоруське наріччя (українська мова)» в книзі «Російська діалектологія». К. — автор багатьох рецензій на праці укр. письменників і вчених-філологів.

Тал. Трули по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. Див.: Баркоўскі В. І. Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі. В кн.: Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР, в. 8. Мінск, 1961; Тимошенко П. Д. Ю. Карський і українська мова. «Українська мова в школі», 1961, № 3.

КАРСЬКІ ВОРОТА — протока між островами Нова Земля і Вайгач, сполучає Баренцове й Карське моря. Шир. бл. 45 км, глиб. до 119 м. Береги високі, кам'яністі. Більшу частину року вкриті кригою.

КАРТ (англ. cart, букв. — візок) — спортивний мікролітражний автомобіль без кузова, диференціала і пружної підвіски коліс. В СРСР

розрізняють К. (мал.) з робочим об'ємом двотактного двигуна до 50, 100, 125 і 175 см³. Використовують К. для змагань (картінгу) на великих майданчиках. Макс. швидкість К. на прямій ділянках до 150 км/год.

КАРТА (від грец. *χάρτης* — аркуш папірису) — математичне визначення, зменшене, узагальнене образно-знакове зображення поверхні Землі (див. Карти географічні), ін. небесних тіл або позаземного простору на площині. На К. відображують розміщення, стан і взаємозв'язки природних та сусп. явищ, що їх відображують і характеризують у відповідності з призначенням К. (див. Генералізація). К. розрізняють за масштабом (великомасштабні, середньомасштабні, дрібномасштабні), територією картографування, тематикою, призначенням тощо. К. використовують у практич. нар. г-вах, навчанні, наук. дослідженнях. За допомогою К. викликають процеси розвитку явищ у часі й просторі та здійснюють їх прогнози. Див. також Карти спеціальні, Карти тематичні, Карти міжнародні.

КАРТАН (Cartan) Елі Жозеф (9.IV 1869, Долон'є — 6.V 1951, Париж) — французький математик, член франц. АН (з 1931). Закінчив (1891) Вищу нормальну школу. Осн. праці — з теорії неперервних груп, теорії диференціальних рівнянь та диференціальної геометрії. В 1899—1905 створив т. з. метод зовн. форм, за допомогою якого розв'язав проблему сумісності системи рівнянь Пфаффа. Побудував узагальнені простори

Ч. С. Каррієс.

Ю. Ф. Карський.

До ст. Килим.

Зразки українських народних килимів: 1. Полтавський. 18 ст. 2. Київський. Початок 19 ст. 3. Тернопільський. 20 ст. 4. Подільський. 19 ст. 5. Полтавський. Середина 20 ст. 6. Волинський. 19 ст. 7. Івано-Франківський. 20 ст.

1
2

3
4

До ст. Килим.

1. Туркменський килим.
Кінець 17 — початок 18 ст.

2. Узбецький килим. 20 ст.

3. Російський килим. 19 ст.

4. Азербайджанський килим.
Початок 20 ст.

5. Іранський килим. 19 ст.

6. Іспанський килим. 17 ст.

5
6

афінної, проективної і конформної зв'язності: запропонував метод рухомого *ретера*.

КАРТА-СХЕМА — карта зі спрощено-узгаляльним зображенням елементів змісту. Передає осн. тематичний зміст у заг. рисах, приділяючи гол. увагу наочності зображення. К. с. широко використовують у лекційній роботі, а також у текстах підручників та ін.

КАРТАХЕНА — місто на Пд. Сх. Іспанії, в обл. Мурсія. Порт на узбережжі Середземного м. Вузол автошляхів, залізнична станція. 146,9 тис. ж. (1970). В К. і передмістях розвинуті суднобудування, хім. (виробн. сірчаного к-ти), харч. (плодоконсервна) пром-сть, виробн. свинцю, шипку, кадмію. Діє нафтопереробний з-д. ТЕС. Архит. пам'ятки 12—18 ст. Засн. бл. 228 до н. е.

КАРТАХЕНА — місто на Пв. Колумбії, адм. ц. департаменту Болівар. Порт на узбережжі Карибського м. Автошляхом сполучена з *Боготой*. 313,3 тис. ж. (1973). Підприємства текст., взут., харчової (виробн. борошна, цукру, олії) пром-сті. В районі К. діють нафтопереробний з-д та хім. підприємства. Архит. пам'ятки 16—18 ст. К. засн. 1533.

КАРТАШЕВСЬКИЙ Антон (пр. н. і см. невід.) — укр. архітектор. Жив і працював на Україні в 18 — 1-й третині 19 ст. Під керівництвом К. на поч. 19 ст. було споруджено в стилі *класицизму* житл. будинки в Чернігові, магістрат у Кременчуку, ряд урядових будівель, навч. закладів, поштових станцій в ін. містах. К. брав участь у переплануванні Чернігова.

КАРТАШОВА Лідія Павлівна [12(24).III 1881, Москва — 27.I 1972, Київ] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1948). Сценічну діяльність почала в 14 років. У 1899—1918 працювала в приватних театрах різних міст Росії. В 1918—36 — в Ленінгр. театрі ім. О. Пушкіна, 1936—59 — в Київ. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Акулина («Влада терпіння» Л. Толстого), Улита, Кабаніха, Кукушкіна («Ліс», «Гроза», «Тепле місце» О. Островського), Коробочка («Мертві душі» за М. Гоголем), Марія Петрівна («Слава» Гусева). Знімалася в кінофільмах укр. кіностудій («Небеса», «Нескорені», «Велике життя»). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

КАРТВЕЛІШВІЛІ Лаврентій Йосипович [16(28).IV 1890 — 22.VIII 1938] — рад. партійний і держ. діяч. Н. у Самтредіа (Груз. РСР) в сел. сім'ї. Член КПРС з 1910. В 1911—14 навчався в Київ. комерційному ін-ті. У 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). В 1918 — член *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*. З листопада 1918 — член Одеського обласного і міського підпільних к-тів КП(б)У. Восени 1919 — член Реввійськради Пд. групи військ. 1920 — 21 — на парт. роботі в Одесі і Кубано-Чорноморській області. З 1921 — секретар Київ. губкому КП(б)У. В 1923—24 — секретар ЦК КП(б) Грузії, секретар Київ. губкому КП(б)У. В 1925 — 26 —

другий секретар Закавказ. крайкому партії, 1927—28 — голова Раднаркому Грузії. У 1929 — нач. Політуправління Укр. військ. округу. 1929—30 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1930—36 — перший секретар Закавказ. крайкому ВКП(б), другий секретар Зх.-Сиб. крайкому ВКП(б), перший секретар Далекосхідного крайкому, Крим. обкому ВКП(б). З 1930 — кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1934 — член ЦК ВКП(б). В 1918, 1924 та 1930 — член ЦК КП(б)У. В 1929—30 — член Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У.

Л. П. Нагорний.

КАРТВЕЛЬСЬКІ МОВИ, іберійські мови — група *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. До них належать грузинська, занська (мегрело-чанська) і сванська мови. Писемною для всіх народів, що говорять К. м., є грузинська. Для всіх К. м. характерною є складна система приголосних, розвинута система відмінювання й дієвідмінювання, граматичного роду немає. Дієслово відмінюється за особами й числами як суб'єкта, так і об'єкта. Характерною є наявність *ергативної конструкції* речення.

Лит.: Чикобава А. С., Кизирія А. И., Топурія В. Т. Картвельские языки. В кн.: Языки народов СССР. т. 4. М., 1967. А. С. Чикобава.

КАРТЕЗІАНСТВО — 1) Вчення франц. філософа, математика і природознавця Р. Декарта (латинізоване ім'я Cartesius — Картезіз, звідси назва). 2) Напряму філософії й природознавстві 17—18 ст., теор. основою якого було вчення Р. Декарта. Для філософії К. характерні *раціоналізм* у теорії пізнання, *механістичний матеріалізм* у поясненні явищ природи, *последовний дуалізм*, через що К. розвивалося як у напрямку *матеріалізму* (*Ламетрі, Кабатіс* та ін.), так і *ідеалізму* (*оказіоналізм*). Для К. в природознавстві характерний розвиток *раціоналістичного матем.* (геом.) методу. Найзначнішими представниками картезіанської фізики були Х. Гюйгенс та його школа. К. висунуло ряд нових проблем у різних галузях знання і загалом відіграло прогресивну роль.

КАРТЕЛІ МІЖНАРОДНІ — одна з гол. орг. форм *економічного поділу світу* між монополіями в період *імперіалізму*. Являють собою союз монополій або фірм різних країн, на підприємствах яких виробляють здебільшого однорідну продукцію. Учасники К. м. укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробн., рівень цін на продукцію тощо. К. м. є формою міжнар. експлуатації пролетаріату, поширення панування монополістич. капіталу. Діяльність К. м. ґрунтується на властивому імперіалістичній стадії капіталізму високому рівню концентрації капіталу та виробн. Розвиток капіталістичної економіки призводить до встановлення контролю невеликої кількості гігантських капіталістичних фірм над виготовленням переважної частини продукції в більшості галузей господарства, до *винозу капіталу* і величезного зростання ролі світових ринків, до переплетення інтересів монополій,

що веде до *«всесвітньої угоди* між ними, до утворення міжнародних картелів» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 27, с. 342). К. м. відомі з кін. 19 ст. Напередодні 1-ї світової війни їх було бл. 100, на поч. 2-ї світової війни (кін. 30-х рр.) — 1200. На сучас. етапі їх налічується кілька десятків тисяч. Серед найвідоміших К. м. — нафт. картель, який об'єднує 7 найбільших нафт. монополій капіталістичного світу: «Екссон», «Стандард ойл оф Каліфорнія», «Мобіл ойл», «Галф ойл», «Тексако» (всі — США); «Брітїш петролеум» (Великобританія); «Ройял-датч-Шелл» (Великобританія і Нідерланди). Картель контролює бл. 65% переробки нафти і продажу нафтопродуктів у капіталістич. світі (1978). К. м. у чорній металургії — «Міжнародний інститут чавуну і сталі»; сформувався 1967. Контролює бл. 95% виробн. сталі в капіталістичному світі (1978). Картель по алмазах — «Алмазний синдикат»; відомий з 1892. Контролює майже весь видобуток алмазів в капіталістичному світі (1978). К. м. поширені і в ін. галузях. В останні десятиліття К. м. змінюють свої зовн. форми, виступаючи під личиною різних міжнар. орг-цій формально не картельного типу: асоціації виробників, міжнар. дослідні та інформаційні ін-ти та центри тощо. На основі К. м. сформувались *транснаціональні монополії*.

В. А. Колібанов.
КАРТЕЛЬ (франц. cartel, італ. cartello) — одна з форм капіталістичних *монополій*; об'єднання капіталістичних підприємств, на яких виробляють переважно однорідну продукцію. Учасники К. укладають угоду про поділ ринків збуту, рівень цін на продукцію тощо. Поширення К., як і ін. форм монополістичних об'єднань (*синдикатів, трестів, концернів*), є характерною рисою *імперіалізму*. Поряд з К., що виникають всередині капіталістичних країн, монополісти створюють *картелі міжнародні*.

КАРТЕР (Carter) Герберт Дайсон (н. 2.II 1910, Сент-Джон, Нью-Брансуїк) — канад. письменник і громад. діяч. Член Компартії Канади. Президент Нац. комітету Т-ва канадсько-рад. дружби (з 1949); з 1936 — редактор прогрес. щомісячника «Новізері нейборз» («Північні сусіди»), який висвітлює життя в СРСР. Багато разів відвідував Рад. Союз, 1963 побував на Україні. Лит. діяльність почав 1940. В антифашист. романі «Майбутнє за нас» (1950), соціальному романі «Сини без батьків» (1955) змалював позитивні образи канад. робітників-українців. Темою творів «Таємна зброя Росії» (1942), «Гріх і наука» (1946), «Ми бачили соціалізм» (1951—52), «Майбутнє свободи» (1962, два останні — у співавт. з дружиною — Шарлоттою К.) та ін. є правда про Рад. Союз. Наук.-популярні твори «Наука й революція» (1966), «Робітнича влада» (1970). Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тол.: Укр. перекл. — Майбутнє за нас. К., 1955; Сини без батьків. К., 1959; Рос. перекл. — Сыновья

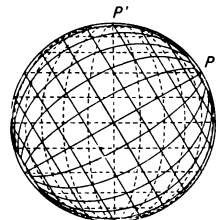

Л. П. Карташова.

без отцов. М., 1958; Будущее свободы. М., 1963 [у співавт.].

Р. П. Зорівчак.

КАРТЕР (Carter) Джеймс Ерл (н.1.X 1924, Плейнс, шт. Джорджія) — держ. діяч США. Н. в сім'ї заможного фермера. В 1946 закінчив Військ.-мор. академію, 1946—53 служив у ВМС. У 1971—75 — губернатор шт. Джорджія. В 1977 К. став президентом США від *Демократичної партії*. Адміністрація К. вжила заходів, спрямованих на посилення гонки озброєнь. В умовах кризи в амер.-іран. відносинах (почалася в кін. 1979) і ускладнення становища на Бл. і Серед. Сході, викликаного підступами імперіалізму, адміністрація К. стала на шлях загострення міжн. обстановки, згортання рад. амер. співробітництва. Було розгорнуто антирад. кампанію, відкладено ратифікацію рад.-амер. договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСВ-2), підписаного у Відні (липень 1979). Для внутр.-політ. обстановки в США характерне зростання інфляції, масове безробіття, загострення расових конфліктів.

Картографічна сітка. Сітки сферичних координатних ліній. Суцільними лініями показано меридіани та паралелі, пунктирними — вертикалі та альмукантарати.

КАРТЕР (англ. carter) — металева корпусна частина *поршневих машин, зубчастих передач* тощо. В середині К. розміщують *вали, осі* та ін. деталі, до нього прикріплюють циліндри й різні агрегати. В автомоб. і авіац. двигунах К. захищає шатунні й колінчасті вал від пошкоджень, забруднення й пилу. Крім того, нижня частина К. є резервуаром для мастила.

КАРТЕЧ (від італ. cartoccio — зарядний картуз, гілза) — 1) Арт. снаряд, заповнений сферичними кулями з чавуну або свинцю, для ураження відкритої живої сили противника на віддалі до 300 м. У 14—16 ст. К. виготовляли з дрібних камінців, шматків заліза (т. з. дріб). Загорнуту в оболонку К. кляли у ствол гармати на пороховий заряд. В 17—19 ст. застосовували снаряд з циліндричним залізним або картонним корпусом, який заповнювали кулями. 2) Великий дріб для мисливської рушниці (діаметр 5—10 мм).

КАРТИ ГЕОГРАФІЧНІ — побудовані в *картографічній проекції*, зменшені, узагальнені зображення поверхні Землі, які відображають розташовані на ній об'єкти у визначеній системі умовних знаків, що відбираються і характеризуються згідно з призначенням кожної *карти*. Для К. г. властиві: матем. закон побудови (картографічна проекція), зображення явищ за допомогою знакової системи (картографічні символи), відбір і узагальнення зображуваних явищ (картографічна *генералізація*). За змістом розрізняють загальногеографічні карти, що відображають сукупність осн. елементів земної поверхні та *карти тематичні*. Детальні загальногеографічні карти місцевості, що дають можливість визначати як планове, так і висотне положення будь-якої точки на земній поверхні, наз. топографічними. Виділяють також галузеві К. г. Гол. змістом цих карт є зображення об'єктів, які вивчаються і використовуються певною галуззю науки

або нар. г-ва. Карті, що висвітлюють кілька взаємопов'язаних явищ, кожне у власних показниках, наз. комплексними (напр., синоптичні карти). За просторовим охопленням розрізняють карти світу в цілому, океанів і морів, материків, їхніх окремих частин, д-в, районів та ін. Карті, що їх одержують внаслідок знімання, або складання за матеріалами, які не є картами, наз. первинними, а ті, що їх складають за існуючими картами, — похідними. Найдавніші картографічні зображення належать народам Вавилонії, Єгипту та Китаю. Давньогрецькі вчені створили перші К. г., побудовані у картографічній проекції з урахуванням кулястості Землі (див. *Картографія*).

У наш час у світі щороку видається бл. 500 тис. нових карт. К. г. використовують у багатьох сферах практичної діяльності людини (у нар. г-ві, навчальному процесі, наукових дослідженнях, як путівники, у військовій справі тощо). Див. також *Карті спеціальні*.

Лит.: Харченко А. С. К вопросу обшей классификации карт. В кн.: Доклады и сообщения секций и комиссий ГО УССР. Картография (1970—1972), в. 1. К., 1974; Салишев К. А. Картоведение. М., 1976. А. С. Харченко. **КАРТИ ГРУНТОВІ** — див. *Грунтові карти*.

КАРТИ МІЖНАРОДНІ — карти, створювані на базі міжнар. співробітництва. Початок такому співробітництву покладено 1891, коли було прийнято рішення 5-го Міжнар. геогр. конгресу про створення міжнар. карти суходолу у масштабі 1 : 1 000 000 (роботи по її складанню тривають). Створено генеральну батиметричну карту океанів, міжнар. аеронавігаційну карту, ґрунтову карту світу і геол. карту материків. Найсучаснішою є Міжнар. карта світу в масштабі 1 : 2 500 000, яку спільно створили картографо-геодезичні установи Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини. А. С. Харченко.

КАРТИ СПЕЦІАЛЬНІ — карти, призначені для розв'язання певних завдань і для певного кола споживачів (навч., туристські, навігаційні, шляхові, проектні та ін.). Залежно від особливостей і ступеня практичної спеціалізації К. с. поділяють на інвентаризаційні (відображають сучас. стан природних і сусп. явищ за допомогою показників, прийнятих у відповідній галузі практики), оціночні (характеризують явище за ступенем придатності для розв'язання конкретних завдань), рекомендаційні (дають просторову локалізацію пропозицій по охороні природи, раціональному використанню ресурсів та ін.), прогностні (мають на меті наук. передбачення явищ та процесів). В. П. Павлова.

КАРТИ ТЕМАТИЧНІ — карти, основний зміст яких визначається конкретною темою. Виділяють карти природних явищ (геол., кліматичні, ландшафтні та ін.) і карти соціально-економічні (істор., економічні тощо). За ступенем узагальнення показників К. т. поділяють на аналітичні (дають конкретні неугальзовані або малоугальзовані показники; напр., посіви

бавовнику) та синтетичні (характеризують об'єкти як єдине ціле на основі об'єднання конкретних показників; напр., карти с.-г. районування). Виділяють також комплексні тематичні карти, що відображають кілька взаємопов'язаних об'єктів, кожний у своїх показниках (синоптичні карти та ін.).

В. П. Павлова. **КАРТИНА** — 1) Твір живопису, який відзначається завершеністю і має самостійне художнє значення. К. — один із найбільш типових видів *станкового мистецтва*. 2) В драмі, опері, балеті — закінчена частина акту. К. відділяються одна від одної короткою перервою, під час якої глядачі залишаються на місцях, а на сцені відбувається зміна декорації або залишаються ті самі декорації. К. в деяких п'єсах — осн. одиниця поділу на дії.

КАРТИНГ (англ. carting) — гонки на *картах* — мікроавтомобілях без підвіски. Траса К. (завдовжки 400—1200 м, завширши 6—10 м) має складну конфігурацію з великою кількістю різних поворотів, переважно малих радіусів. Перші гонки в СРСР проведені 1961. Щорічно розігрується першість країни серед дорослих (класи з двигунами робочим об'ємом 125 і 175 см³) та юнаків (класи 50 і 125 см³). К. входить до програми спартакіада з військово-тех. видів спорту. Щорічно відбуваються чемпіонати світу в класі А (до 100 см³, без коробки передач, маса машини з гономиком не менш як 120 кг). Див. також *Автомобільний спорт*.

КАРТЛІ — давня назва Сх. Грузії. Див. *Іверія*.

КАРТЛІЙСЬКЕ ЦАРСТВО — феодал. д-ва у Сх. Грузії, що виникла в 2-й пол. 15 ст. після розпаду єдиного Грузинського царства. Столиця — м. Тбілісі. В економіці К. ц. панувало натуральне г-во. Екон. і культурне піднесення К. ц. припало на кін. 17 — поч. 18 ст. В 16—18 ст. К. ц. вело боротьбу проти ірано-тур. агресії. В 1723 К. ц. захопили турки, 1735 — перси. В 1744 стало незалежним, 1762 об'єдналося з *Кахеті* в одне Картлійсько-Кахетинське царство, яке 1801 приєдналося до Росії.

«КАРТЛІСЬКИЙ ЦХОВРБА» («Життя Картлі») — зведення груз. літописів, яке було створене до 12 ст. і поступово (до 19 ст.) доповнювалося. Одне з найважливіших джерел з стародавньої і середньовічної історії Грузії. Поділяється на «Давню К. ц.» (до 14 ст.; є списки 15, 16 і 17 ст.) і «Нову К. ц.» (14—18 ст.). У 18 ст. з ініціативи *Вахтанга VI* на основі «К. ц.» створено історію Грузії 14—18 ст. «К. ц.» в основному вміщує факти політ. історії Грузії. Є також відомості з історії Вірменії, *Албанії Кавказької*, народів Пн. Кавказу тощо.

КАРТОГРАМА (від *карта* і грец. γραμμα — запис) — спосіб зображення на карті середньої інтенсивності будь-якого явища в межах позначених на ній тер. одиниць (штрихуванням або забарвленням різної насиченості).

КАРТОГРАФІЧНА СІТКА — сітка меридіанів і паралелей або інших координатних ліній на карті, за допомогою яких передають зоб-

Вміст незамінних амінокислот у бульбах картоплі

Амінокислота	На суху речовину бульб, мг/г
Валін	7,1
Лізин	5,1
Аргінін	4,9
Фенілаланін	3,9
Лейцин	3,9
Ізолейцин	2,7
Треонін	2,7
Гістидин	1,9
Триптофан	1,5
Метіонін	1,1

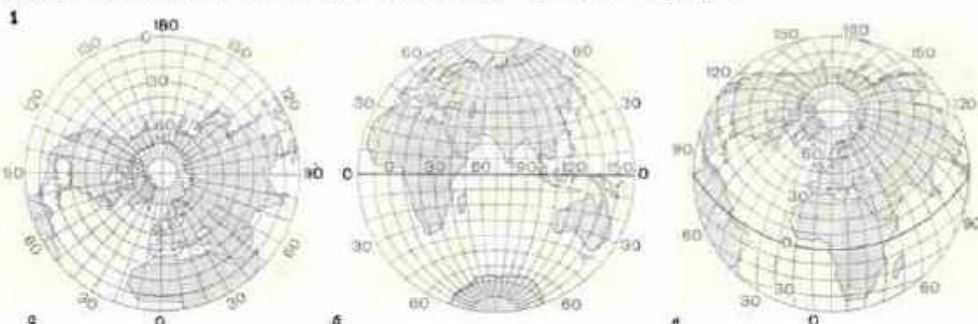
раження сферичної поверхні еліпсоїда або кулі на площину. К. с. відображає математичний спосіб (картографічну проекцію) побудови карти. Залежно від того, яку застосовують систему полярних сферичних координат, К. с. може бути нормальною, косою, поперечною. Якщо полюс системи сферичних координат збігається з геогр. полюсом, то геогр. меридіани і паралелі утворюють на карті нормальну К. с. Залежно від розташування території, яка картографується, полюс системи координат часто не суміщується з геогр. полюсом. Коли полюс сферичної системи координат міститься в будь-якій точці між геогр. полюсом та екватором, система геогр. координат і відповідна К. с. наз. косими. Коли полюс полярних сферичних координат знаходиться на відстані 90° від геогр. полюса, тобто розташований на екваторі, система геогр. координат і відповідна К. с. наз. поперечними. У двох останніх випадках меридіанам нормальної сітки відповідають лінії, які наз. вертикалами, а паралелям — альмукантаратами. Сітку пертикалів і альмукантаратів можна розглядати як змінену сітку меридіанів і паралелів. К. с. дає змогу визначати по карті координати географічної точки, вимірювати азимут ліній, обчислювати масштаб і спотворення у будь-якій частині карти та ін. Л. Д. Машенцева.

КАРТОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ — вид моделювання, який базується на дослідженні об'єктів за допомогою карти; процес розроблення картографічних моделей та використання їх. К. м. сформувалося у процесі дослідження складних геогр. систем за допомогою карт. Теоретичне обґрунтування дістали окремі сторони К. м.: визначено поняття, гісеологічні функції, специфіку, істинність гол. інструменту К. м. — карти, досліджено роль абстракції у К. м. та ін. В основу К. м. покладено уявлення про карту як про модель, тобто побудову, що вибірково й узагальнено відтворює окремі сторони об'єктивної реальності. К. м. широко використовує спрощення і впорядкування характеристик. Воно може відображати явища конкретні (населені пункти) і абстрактні (густоту населення), реальні (гідрографічна сітка) і припустимі (лінії газопроводів, що проєктуються). Процес К. м. визначається за принципом «імітації», рідше — «реального втілення». За допомогою К. м. відображають переміщення явищ (мор. течії, потоки вантажів тощо), їхні просторові зміни (сезонні повені річок), розвиток (зростання міст та ін.). Основою ширшого застосування К. м. в нар. г-лі є підвищення рівня картографічної автоматизації.

Г. О. Павхомурса.
КАРТОГРАФІЧНІ ПРОЕКЦІЇ — математично визначені способи зображення поверхні еліпсоїда або кулі на площину. У К. п. меридіани і паралелі зображено системою прямих чи плоских кривих ліній. Застосування К. п. зумовлено неможливістю розгорнути сферичну поверхню на площину без складок і розривів. Це зумовлює існування

окремих спотворень зображуваної поверхні при побудові карт. Залежно від розмірів та конфігурації поверхні, що картографується, а також спеціальних вимог використовують різні види К. п. — циліндричні, конічні, азимутальні, поліконічні та ін. Кожна з проєкцій має свій характер спотворень і вид картографічної сітки. За характером спотворень К. п. поділяють на рівнокутні, в яких

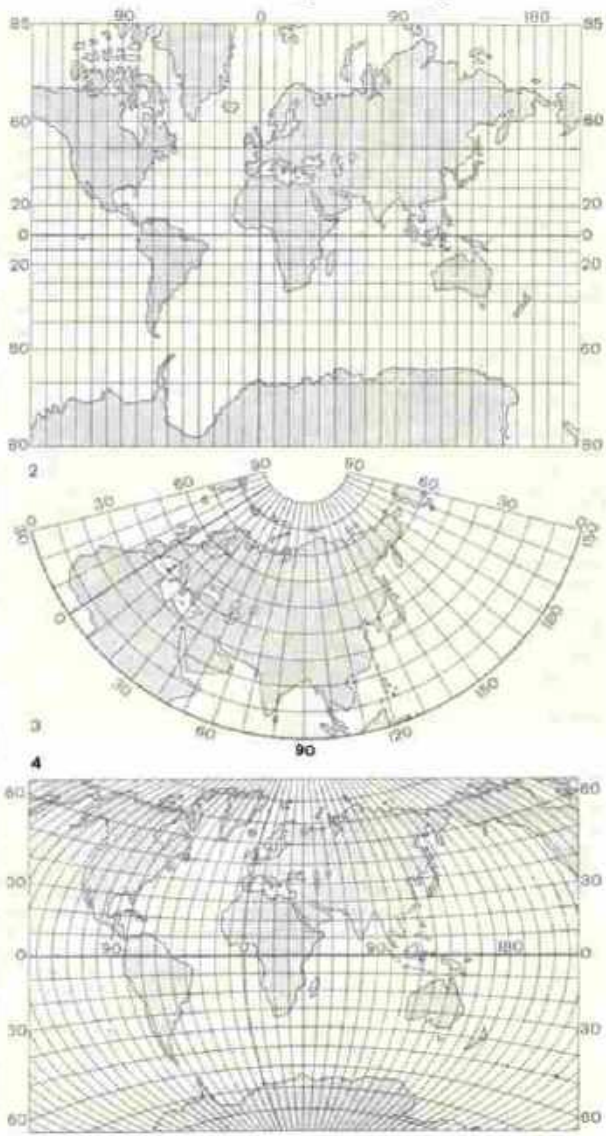
носно одного або двох прямолінійних меридіанів. У поліконічних проєкціях паралелі зображують дугами ексцентричних кіл, осьовий меридіан — прямою лінією, на якій розміщені центри паралелей, інші меридіани — кривими. У мовні проєкції за видом картографічної сітки не підходять до перелічених, вони можуть мати паралелі й меридіани різного виду. Вибір К. п. для кон-

Картографічні проєкції.

1. Азимутальні:
 - а — нормальна рівнопроміжна;
 - б — поперечна рівновелика;
 - в — коса рівнопроміжна.
2. Циліндрична рівнокутна Г. Меркатора.
3. Конічна рівнопроміжна В. Каврайського.
4. Поліконічна довільна Г. Гінзбурга.

немає спотворення кутів; рівновеликі, в яких спотворюються довжини ліній і кути, але площі передаються без спотворень; довільні, в яких довжина ліній, кути та площі мають спотворення. До довільних відносять рівнопроміжні проєкції, у всіх точках яких масштаб (по меридіанам чи паралелях) є постійним і дорівнює головному. За видом зображень нормальної картографічної сітки розрізняють кілька видів К. п. В азимутальних проєкціях паралелі — концентричні кола, а меридіани — їхні радіуси, кути між якими дорівнюють відповідним різницям довгот. У циліндричних проєкціях меридіани і паралелі зображують паралельними, взаємно перпендикулярними прямими, відстані між меридіанами пропорційні різницям довгот. У конічних проєкціях паралелі передають дугами концентричних кіл, а меридіани — їхніми радіусами, кути між якими пропорційні відповідним різницям довгот. У псевдоконічних проєкціях паралелі зображують дугами концентричних кіл, осьовий меридіан — прямою лінією, на якій розташований центр паралелей, а інші меридіани — кривими. Псевдоциліндричні проєкції мають паралелі у вигляді паралельних прямих, осьовий меридіан — прямою лінією, перпендикулярною до паралелей, інші меридіани — у вигляді кривих або ламаних ліній. У псевдоазимутальних проєкціях паралелі зображують концентричними колами, або їхніми дугами, меридіани — кривими, які відходять з центра паралелей і симетричні від-

КАРТОГРАФІЯ

Сорти картоплі, районовані на Україні на 1980 р.

Сорт	Середня врожайність на сортодільницях у 1978 р., ц/га
Ранньостиглі	
Білоруська рання	246
Бородянська	300
Вармас	283
Верховина	200
Воронинська рання	313
Іскра	331
Пірмауе	301
Прикульська рання	191
Фаленська	241
Харківська рання *	153
Царніківська	229
Середньоранні	
Житомирська	305
Зоря	371
Львівська біла	164
Малинчанка	285
Одеська 65 *	322
Смачна	268
Чарівниця	299
Середньопізні	
Гатчинська	321
Огоньок	302
Столова 19	303
Юбель	259
Середньопізні	
Гібридна 14	361
Лорх *	255
Поліська рожва *	406
Сулев	364
Пізньюстиглі	
Прикарпатська	330
Темп	294

* Сорти, не стійкі проти раку картоплі.

кретної карти залежить від її призначення, масштабу, а також від геогр. положення і конфігурації зображуваної території.

Лит.: Мещеряков Г. А. Теоретические основы математической картографии. М., 1968; Соловьев М. Д. Математическая картография. М., 1969.

Л. Д. Машенцева.

КАРТОГРАФІЯ (від *карта* і грец. *γραφω* — пишу) — область науки, техніки і виробництва, що охоплює вивчення, створення і використання картографічних творів. К. як наука відображає і досліджує положення в просторі, поєднання, взаємозв'язки і розвиток у часі природних і сусп. об'єктів, явищ і процесів за допомогою картографічних зображень (карт: *глобусів* тощо). Картографічними символами на картах відображають об'єктивну дійсність. Осн. результатами досліджень К. є карти і глобуси (в т. ч. і рельєфні) Землі, ін. планет, Місяця і зоряного неба.

Термін «картографія» застосовують і до картографічного виробн. як галузі нар. г-ва, яке забезпечує потреби суспільства в картографічних зображеннях. Розділами К. є *картознавство*, матем. картографія, *картометрія*, складання та редагування карт, видання карт та атласів, організація і економіка картографічного виробн. До матем. К. входить вчення про матем. основу карти (геометричні закони побудови і геометричні властивості картографічних зображень — теорію *картографічних проєкцій*, координатну сітку, опорні геодезичні пункти, масштаб, компонування карти тощо.). Складання і редагування карт включає розробку змісту карт, принципів *генералізації*, проєктування картографічних позначень і застосування різних способів графічного виготовлення оригіналів карт.

Видання карт — це розділ К., що розробляє методи і тех. прийом підготовки карт до друкування їх. Організація і економіка картографічного виробн. вивчає і розробляє методи його планування, особливості орг-ції та екон. розвитку.

Виділяють К. Землі і космічну К. (вивчає відображення планет і зоряного неба картографічними засобами). К. Землі (геокартографія) поділяють на топографічну і тематичну. Результатами досліджень першої є загальногеогр. карти (топографічні, оглядові та ін.). Тематична К. займається питаннями створення і використання *карт тематичних*.

Картографічний метод дослідження використовують у географії, геології, біології та ін. науках, у госп., культурній, військ. та ін. діяльності людини. Найдавніші з тих картографічних зображень, що збереглися, створено у Вавилоні та Єгипті (3 — 1 тис. до н. е.). Перші наук. основи К. виникли в Стародавній Греції, хоч ще за 1000 років до н. е. в Китаї проводилися окремі топографічні знімання.

Дальшого розвитку К. набула в епоху *Відродження*. Перші зображення Східної Європи, у т. ч. України, виявлено ще на картах Птолемея (2 ст.), а також на кар-

тах багатьох іноз. авторів 14—15 ст., які були складені за рос. картографічними джерелами. У Росії К. досягла значних успіхів у 17—18 ст. Особливу увагу розвитку К. приділено після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1919 В. І. Ленін підписав «Декрет про заснування Вищого геодезичного управління» (тепер Головне Управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР), який передбачав заходи щодо організації геодезичних, топографічних і картографічних робіт. На всю тер. Рад. Союзу створено топографічні, оглядово-топографічні і оглядові карти, тематичні карти країни та окремих територій, фундаментальні атласи СРСР, республік і областей, навч. карти і атласи та ін. картографічні твори. На Україні картографічна служба була створена після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Наук. дослідження з теорії К., комплексного тематичного картографування, застосування аерометодів (див. *Аерофотознімання*, *Аерофотографія*) і картографічного методу в дослідженнях розвитку нар. г-ва, розміщення населення, охорони і *раціонального природокористування* та ін. проводять в АН УРСР, на відповідних кафедрах вищих навч. закладів та у відомчих науково-дослідних і проєктних ін-тах. На тер. республік створено багато тематичних і навч. карт. Кожний колгосп і радгосп має серію карт і топографічних планів, на яких відображено необхідні для ведення г-ва характеристики. На кожний район складено карти землекористувачів, еродованих земель, типів земель, агропромислового районування тощо. За роки Рад. влади створено і опубліковано понад 20 комплексних і тематичних атласів республік (див. *Атлас географічний*).

Лит.: Баранский Н. Н. Экономическая география. — Экономическая картография. М., 1960; Асланикашвили А. Ф. Метакартография. Тбилиси. 1974; Салищев К. А. Картоведение. М., 1976; Золоський А. П., Маркова Е. Е., Пархоменко Г. О. Картографические исследования проблемы охраны природы. К., 1978.

А. П. Золоський.

КАРТОДІАГРАМА — спосіб зображення розподілу будь-якого явища за допомогою *діаграм*, що розміщуються на карті по одиницях територіального поділу. К. відображає сумарну величину явища у межах відповідної тер. одиниці (об'єм валової продукції по областях УРСР, структура зем. фонду областей УРСР та ін.), нібито відтворюючи локалізацію статистич. даних у просторі. Найпоширеніші в *картографії* об'єми (куля, куб тощо), площинні (кола, трикутники, квадрати) та лінійні (смуги) К. В них об'єм, площі й довжини відповідно пропорціональні порівнювальним величинам. Діаграмні фігури можуть бути структурними, відображаючи структуру явища або процесу.

Л. Г. Руденко.

КАРТОЗНАВСТВО — розділ *картографії*, що вивчає карти та ін. картографічні зображення як окремий спосіб відображення реальної дійсності, як просторові моде-

лі існуючих явищ, що містять у собі їхні кількісні й якісні характеристики. Як навч. дисципліна досліджує властивості та види картографічних зображень, дає систематичний огляд найважливіших картографічних джерел, розробляє засоби аналізу і методи використання карт у наук. дослідженнях та на практиці. К. вивчає історію картографії — осн. етапи й закономірності розвитку картографічної науки та виробництва.

КАРТОМЕТРІЯ (від *карта* і грец. *μετρέω* — вимірюю) — розділ *картографії*, що вивчає способи вимірювання і обчислення по картах площ, довжин, висот та інших кількісних характеристик географічних об'єктів (материків, океанів, морів, держав та ін.). Масштаб карти впливає на точність одержаних результатів вимірювань.

КАРТОН (франц. carton, від італ. cartone) — листовий, переважно рослинного походження матеріал, маса квадратного метра якого становить понад 200 г (див. *Папір*). Розрізняють К. тарний, поліграфічний (папіртовий, квітковий та ін.), взуттєвий, будівельний (наприклад, облицювальний, стіновий), електроізоляційний тощо. К. виготовляють на *картоноробних машинах*, використовуючи волокнисті матеріали: буру деревну масу, напівцелюлозу, сульфатну *целюлозу*, *макулатуру* тощо.

КАРТОН у мистецтві — допоміжний великоформатний *рисунок*, який виконується в розмірі майбутнього твору — фрески, *мозаїки*, *вітража*, *шпалери*. К. виконують вуглем, олівцями, *сангіною* на папері, зрізка — на тонкому полотні.

КАРТОНОРОБНА МАШИНА — машина, на якій безводнюванням паперової маси (розмеленої у воді волокнистої сировини) виготовляють *картон*. Складається з сіткової (формуєчної), пресової, сушильної й оброблювальної частин. Розрізняють К. м. круглосіткові, плоскостіткові, комбіновані і К. м. з формуванням картону між двома сітками. На круглосіткових К. м. виготовляють багат шаровий картон різного (залежно від волокна) складу і різної маси (1 м² від 200 до 800 г, іноді більше). Плоскостіткові К. м. подібні до *папероробної машини*, але розмір їхньої сушильної частини більший. На таких машинах виробляють одно-, дво- і багат шаровий картон, маса 1 м² якого становить до 500 г. К. м. комбіновані і з формуванням картону між двома сітками застосовують для виготовлення одно- або багат шарового картону з масою 1 м² до 800 г. Робоча швидкість К. м. 40—800 м/хв, продуктивність від 20 до 150 т/добу на 1 м ширини машини. В УРСР К. м. виготовляє *Дніпропетровське виробництво об'єднання важкого папероробного машинобудування* імені Артема. Див. також *Целюлозно-паперова промисловість*.

КАРТОПЛЕЗБИРАЛЬНИЙ КОМБАЙН — машина для викопування картоплі, відокремлення бульб від картоплини та землі, подавання бульб у бункер і транспортні засоби. Пром-сть СРСР випускає К. к. «Дружба» (мал.) на-

піаначіні, дворяни, елеваторні, двох модифікацій — з активними лемешами ККУ-2А і з пасивними лемешами ККУ-2А-1. К. к. обох модифікацій призначені для збирання картоплі, посадженої з міжряддями 70 см. Агрегатують К. к. з колісними тракторами класу 1,4 тс і гусеничними класу 3 тс. Під час руху К. к. активні лемеші підкопують два рядки картоплі, частково руйнують бульбовий шар ґрунту і подають його на основний прутковий елеватор для просіювання ґрунту і відокремлення від нього бульб. Далі бульби, грудки і картоплиння надходять до пневматичних балонів-грудкороздмувачів. Потім маса йде на грохот для відокремлення бульб від ґрунту і рослинних домішок. Далі бульби і домішки надходять у підвісний барабан, на транспортер-перебирач і в бункер, а картоплиння — на рідкопрутковий транспортер, що відокремлює картоплиння, а зливає — на поле. Продуктивність К. к. — 0,4–0,45 га/г.

КАРТОПЛЯ (Solanum tuberosum) — одnorічна (в культурі) та багаторічна (в дикому стані) трав'яниста рослина род. пасльонових. Походить з Пд. Америки. Важлива продовольча, тех. та кормова культура. Стебло прямостояче або висхідне, ребристе, розгалужене, заввишки до 100 см і більше; у кущі 4–5, іноді 6–8 стебел. Листки переривчасто-впаріперисті, з 7–11 яйцевидними листочками. Квітки в роздвоєних зав'язках, білі, рожеві, червоно-фіолетові, синьо-фіолетові, зібрані у волотеподібні суцвіття на верхівках гілок. Плід —

двогнізда багатонасінна куляста ягода. У звичайних польових умовах рослини більшої поширені на Україні сортів насіння не утворюють.

Коренева система мичкувата, основна частина коренів К. міститься в орному шарі ґрунту. На кінцях підземних пагонів — столонах утворюються бульби, що мають різну форму (округлі, овальні, видовжені) і забарвлення (білі, рожеві, червоні й фіолетові). Залежно від сорту К. м'якуш бульби буває білий, кремовий і жовтий. Пересічна маса бульби 50–150 г (іноді до 1,5 кг). Хім. склад бульб наведено в табл. Бульби К. — один з важливих продуктів харчування людини, містять різні вітаміни (табл.). Білок К. має високу біологічну цінність і на 1/3 складається з незамінних амінокислот (табл.). К. — цінний корм для худоби, вона займає одне з перших місць серед усіх рослинних кормів щодо перетравності (83–97%) органічних речовин. К. має велике значення як сировина для крохмале-паточкової і спиртової пром-сті. Вводили в культуру К. почали індіанці Пд. Америки ще 14 тис. років тому, використовуючи спершу природні дикі зарості. В Європу К. завезено з Пд. Америки в 16 ст., у Росію — на поч. 18 ст., на Україну — в сер. 18 ст. В культурі К. поширена у помірній смузі на всій земній кулі.

Відоми понад 2 тис. сортів К. В СРСР районовано понад 100 сортів, у т. ч. на Україні — 27 сортів (табл.). За госп. призначенням розрізняють сорти столові, технічні, кормові та універсальні. В

УРСР К. вирощують найбільше на Поліссі і в зх. лісостепових областях, де для її вирощування найсприятливіші ґрунтово-кліматичні умови. Загальна світова площа, зайнята під К., становить бл. 22 млн. га. 1-е місце за посів. площею і валовим збором посідає СРСР. Серед республік СРСР Україна займає 2-е місце (після РРФСР) за виробництвом К. В 1978 посівна площа під К. становила 1,7 млн. га, валовий збір 24,1 млн. т, середній урожай 141 ц/га. Рекордний урожай (1285 ц/га) на Україні виростила 1940 Герой Соціалістичної Праці М. С. Худолій (колгосп ім. М. І. Калініна Житомирської обл.). Світовий рекорд (1331 ц/га) належить Героєві Соціалістичної Праці Г. К. Югвіній (колгосп «Красний Перекоп» Кемеровської області).

Лит.: Картопля. К., 1978; Нащенко П. М., Федюк В. М., Ребенко М. М. Виробництво картоплі. К., 1978; Власенко М. Ю. [та ін.]. Поліпшення якості картоплі. К., 1979; Власюк П. А. [та ін.]. Хімічний склад картоплі та пути удосконалення її якості. К., 1979. В. А. Тарасенко.

КАРТОПЛЯНА ПАЛІЧКА (Bacillus mesentericus) — спороносна бактерія. Має вигляд палички розміром найчастіше 0,5–0,8 × 1,5 × 4,0 мкм. Вегетативні клітини — перитрихи (з багатьма джгутиками по всій поверхні) рухливі, позитивно забарвлюються за Грамом (див. Грама метод). К. п. утворюють майже круглі спори, які не роздвояють клітини. К. п. часто трапляється на зерні хлібних злаків і в хлібопродуктах; нерідко спричинює їх псування — «тягучу», або «картопляну», хворобу. Для деяких штамів К. п. характерні висока протеолітична активність, продуктування гемолізину і нейротоксинів, у зв'язку з чим вони можуть бути патогенними для людини і тварин. С. Р. Резник.

«КАРТОПЛЯНІ БУНТИ» — масовий антикріпосницький рух удільних селян (1834, Вятський і Владимирський губ.) та державних селян (1840–44) у Росії. Причиною руху стали насильницькі заходи, якими вводилися посіви картоплі, а не сама вимога саджати її (як твердили бурж. історики). Виступи державних селян водночас були відповіддю на реформу П. Д. Кисельова, яка не політшила їхнього становища. Лише в губерніях Пн., Приуралля, Серед. і Нижнього Поволжя повстало понад 500 тис. селян. Учасники «К. б.» знищували посіви картоплі, били урядовців, чинили опір каральним загонам. Царизм жорстоко розправлявся з повсталими.

КАРТОПЛЯНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Розташований у смт Немішаєвому Бородяського р-ну Київ. обл. Засн. 1968 на базі Немішаєвської селекційно-дослідної станції (1932). В ін-ті — 4 відділи з 11 лабораторій, патентно-ліцензійна група, дослідне г-во «Немішаєве». Ін-ту підпорядковані 2 дослідні станції і 2 опорні пункти. Осн. завдання ін-ту — створення нових високопродуктивних сортів картоплі; удосконалення тех-

Картопля:
1 — загальний вигляд рослини; 2 — квіткі;
3 — плоди (ягоди).

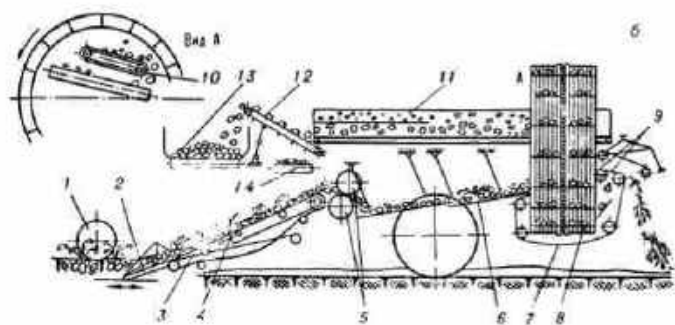
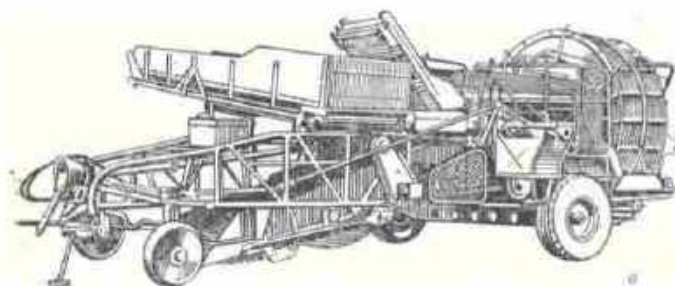
Хімічний склад бульб картоплі

Речовини	Середній % до ваги сирої маси
Вода	76,3
Крохмаль	17,5
Сирий протеїн	2,0
Цукор	1,0
Клітковина	1,0
Мінеральні речовини	1,0
Органічні кислоти	0,6
Жир	0,2

Вміст вітамінів у бульбах картоплі

Вітаміни	На 100 г сирої бульб. мг
Р (цитрин)	32,5
С (аскорбінова кислота)	27,5
Н (біотин)	1,8
В ₆ (піридоксин)	0,9
РР (нікотинова кислота)	0,9
В ₂ (пантотенова кислота)	0,26
В ₃ (рибофлавін)	0,14
В ₂ (гіамін)	0,13
К (філохінон)	0,08
А (каротин)	0,05

Картоплетбиральний комбайн ККУ-2 «Дружба»: а — загальний вигляд; б — технологічна схема роботи: 1 — котки; 2 — лемеші з активними боковинами; 3 — елеватор; 4 — струмувальний механізм; 5 — грудкороздмувач; 6 — грохот; 7 — рідкопрутковий транспортер; 8 — барабанний транспортер; 9 — притискувальний транспортер; 10 — гірка; 11 — транспортер-перебирач; 12 — транспортер завантажування бункера; 13 — бункер; 14 — транспортер домішок.

нології її виробництва; розробка заходів боротьби зі шкідниками і хворобами картоплі; координування наук. досліджень з картоплярства УРСР. Ін-том введено 22 сорти картоплі, з яких 6 районіровано. Видається збірник «Картоплярство».

В. А. Вітенко.

КАРТОПЛЯРСТВО — галузь с. г. по вирощуванню картоплі — цінної промислової культури, сировини для крохмале-паточкової та овочеконсервної промисловості. Дондавна картоплю широко використовували як сировину для спиртової пром-сті, але з розвитком гідролітичного і синтетичного виробн. спирту для цих потреб її застосовують у значно меншій кількості. Продукцію К. (бульби, картоплиня), а також відходи переробки картоплі живляють як соковитий корм у тваринництві.

В 1913 посівна площа під картоплею в Росії становила 4,2 млн. га, виробн. її — 31,8 млн. т. За роки Рад. влади внаслідок розширення посівної площі під цією культурою (1978 — 7,0 млн. га) та значного зростання врожайності валовий збір її 1978 збільшився до 86,1 млн. т. Загальна світова площа посівів картоплі становить близько 22 млн. га. За посівною площею та виробн. картоплі СРСР посідає 1-е місце в світі. Багато вирощують її також в Польщі, США, ФРН, НДР, Франції.

На тер. України 1913 площа під картоплею становила 1,08 млн. га, валовий збір — 8,5 млн. т. В СРСР в результаті наук. роботи в галузі К. удосконалено технологію вирощування, обґрунтовано розміщення посівів картоплі у зв'язку з біол. особливостями культури, природними умовами республіки та екон. ефективністю цієї галузі. Зокрема, серед посівів продовольчих культур у республіці 1978 картопля посідала 4-е місце (після пшениці, ячменю та кукурудзи). Концентрація посівів картоплі значною мірою зумовлюється природно-кліматич. умовами. Найбільшою є частка посівів картоплі в структурі посівних площ Полісся та Карпат — бл. 11%. Картопля тут визначає напрям землеробства і є одним з осн. компонентів кормової бази тваринництва. Концентрація посівів картоплі створює умови для підвищення рівня механізації робіт у К. У колоссах і радгоспах республіки наближається до завершення механізація садіння картоплі, компанія її 1978 було механізовано на 94%, в т. ч. збирання картоплі комбайнами становило 55%.

К. в республіці розвивається гол. чин. шляхом дальшої, концентрації та спеціалізації виробн. в умовах широкої інтенсифікації галузі, вдосконалення технології вирощування картоплі, поліпшення насінництва, оптимізації внесення добрив і співвідношення їх по зонах, осушення під цю культуру перезволожених ґрунтів, розширення площ на малому зрошуванні в Лісостепу та зрошуваних землях степової зони. Центром наук. досліджень з К. на Україні є *Картопляно-господарський український науково-дослідний інститут*. Експериментальну та селекційну

роботу з К. на Україні проводять Черніг., Поліська і Київська дослідні станції та окремі опорні пункти.

Літ.: Минаєв І. Д., Федорова Л. В. Качество и рентабельность производства овощей и картофеля. К., 1978; Очерчук В. И. Пути повышения урожайности и улучшения качества картофеля. К., 1978. М. А. Піка. **КАРТРАЙТ** (Cartwright) Едмунд (24.IV 1743, Морнем, графство Ноттінгемшир — 30.X 1823, Гастінгс, графство Суссекс) — англ. винахідник, творець мех. (з ножним приводом) ткацького верстата. Закінчив (1764) Оксфордський ун-т, був сілсь. священником. У 1785 одержав патент на ткацький верстат, який 1786 удосконалив. У 1785 збудував у Донкастері (графство Йоркшир) ф-ку на 20 верстатів, 1789 встановив на ній парову машину, що надала руху цим верстатам. Після вдосконалення ін. винахідниками верстатів К. почали широко застосовуватись у ткацькій промисловості.

Літ.: Цейтлин Е. А. Очерки истории текстильной техники. М.—Л., 1940. **КАРТУШ** (франц. cartouche, від італ. cartoccio, букв. — згорток) — скульптурна (ліпна) або графічна прикраса у вигляді декоративно оформленого щита чи напіврозгорнутого сувою, на яких вміщують написи, герби, емблеми тощо. Поширився в 16—18 ст. К. прикрашали парадні входи в палацах, зображували на старовинних документах, геогр. картах, надгробках тощо.

КАРУЗО (Caruso) Еміріко (24. за ін. даними, 25 або 27.II 1873, Неаполь — 2.VIII 1921, там же) — італ. співак (тенор). Один з найвидатніших представників італійської вокальної школи, майстер *бельканто*. Дебютував у Неаполі 1894. Виступав у багатьох країнах світу (1898, 1900 — в Росії, зокрема в Одесі). У 1900 — 01 — соліст «Ла Скала» (Мілан), 1903 — 20 — «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк). Виступав разом з Ф. Шаляпіним та С. Крушельницькою. К. виконав понад 80 партій, серед яких: Радамес, Герцог, Річард («Аїда»), Ріголетто, «Бал-маскарад» Верді, Неморіно («Любовний напій» Доніцетті), Фауст («Мефістофель» Бойто), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Каніо («Паяци» Леонкавалло).

Літ.: Торторецци В. Еміріко Карузо. Пер. з італ. М., 1963.

Динаміка виробництва картоплі в УРСР (середньорічні дані по всіх категоріях господарств)

Роки	Посівна площа, тис. га	Валовий збір, млн. т	Урожай, ц/га
1913	1080,2	8,5	79
1940	2060,6	20,7	101
1951—55	2040,8	16,1	79
1956—60	2259,5	21,1	93
1961—65	2078,6	18,4	89
1966—70	2035,9	20,3	100
1971—75	1899,4	21,0	111
1976—78	1697,2	22,2	129

КАРУСЬЕЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — металорізальний токарний верстат з вертикальним шпинделем і горизонтальною планшайбою, яка разом з оброблюваним виробом обертається або періодично повертається навколо вертикальної осі. Розрізняють верстати одностоякові (з вертикальними і боковими супортами) і двостоякові (з двома вертикальними і одним або двома боковими супортами). На одному з вертикальних супортів встановлюють поворотний інструментальний пристрій — револьверну головку. На К. а. обробляють виробн. великої маси (до 500 т), діаметр яких (до 30 м) значно більший за довжину. Іл. с. 57. А. Ф. Піка.

КАРФАГЕН — рабовласницьке місто-державна у Пн. Африці. Засн. 825 до н. е. колоністами з М. Тір (Фінікія). Завдяки розташуванню на гол. морських торг. шляхах швидко перетворився на великий центр посередницької торгівлі. В 7—4 ст. до н. е. підкорив значну частину узбережжя Пн. Африки, Пд. Іспанії, ряд островів Середземного м. У політ. відношенні К. був олігархічною республікою, влада в якій перебувала в руках торг.-землевласницької аристократії.

В К. були широко розвинуті велике рабовласницьке с. г., ремесла. Землеробське населення підкорених К. територій сплачувало податок у розмірі 1/3 врожаю зернових. Експлуатація К. викликала на підкорених територіях численні повстання. Внаслідок *Пунічних* воєн Карфагенська д-ва була знищена. Частину її тер. було передано *Нумідії*, іншу — перетворено на рим. пров. Африка. В 146 до н. е. К. був зруйнований рим. військом. Відбудований у 1 ст. до н. е. як рим. колонія, К. швидко виріс у велике місто Середземномор'я. В 439 К. завоювали *вандали*, 533 — *Візантія*, 698 — *араби*. Згодом К. втратив своє значення.

В К. споруджувалися величезні будівлі (багатоповерхові будинки, храми, мавзолеї тощо) з каменю і цегли-сирцю. Зберігся мавзолей Атебана в Дуїту (200 до н. е., будівничий Абаріш). Для мист. К. характерне поєднання сх. традицій з елементами грец. культури. Про це дають уявлення саркофаги з рельєфними портретами, стели з зображеннями людських фігур, теракотові статуєтки жінок і чоловіків, ювелірні вироби.

КАРЦИНОЛОГІЯ (від грец. *καρκίνος* — рак і *λόγος* — вчення) — розділ зоології, що вивчає *ракоподібних*.

КАРЦИНОМА (від грец. *καρκίνος* — рак і *βύσιον* — пухлина) — злоякісна пухлина. Те саме, що й *рак*.

КАРШІ — місто в Узб. РСР, центр Кашкадар. обл. Розташоване на р. Кашкадар'ї, в Каршинському оазисі. Вузол залізниць і автошляхів. 95 тис. ж. (1977). Засн. у 1-й пол. 14 ст. Містом стало 1926. З 1964 — обл. центр. К. — один із центрів нафто- і газодобувної пром-сті республіки. Ремонтний, базово-виробничий і олійноекстракційний з-ди; підприємства буд. матеріалів (домобуд., буд. матеріалів і конструкцій, стінових ма-

Карфаген. Культурна плита. Ритуальна танцювальна. Кришка саркофага жерця.

геріалів комбінати, асфальтобетонний та керамічних дренажних труб 3-ди, легкої (текст-галантереїна та швейна Ф-ки) і харч. (хлібний, хлібопродуктів, м'ясний і молочний комбінати) промисловості.

Пед. ін-т, філіал Ташк. ін-ту інженерів іригації та механізації с.г., 8 серед. спец. навч. закладів. Музично-драматичний театр, філармонія.

КАСА (італ. cassa, від лат. cassa — скриня, скриня) — 1) Спеціально обладнане приміщення для приймання, зберігання й видачі готівки та ін. цінностей. 2) Готівка підприємств, установ та організацій. В СРСР заг. суму готівки в К. лімітує *Державний банк СРСР* для кожного підприємства, установи та орг-ції залежно від умов надходження й витрачання її. 3) Рахунок *бухгалтерського обліку*, на якому відображається рух наявних грошей, їхнє надходження та вилучення. 4) Річні кредитні установи (*ощадна каса*, К. взаємодопомоги, страхова К. та ін.).

КАСА СКЛАДАЛЬНА в поліграфії — плоский ящик з гніздами різних розмірів, у кожному з яких містяться літери тільки однієї букви, цифри або одного знаку певного шрифту і *келли*, а також рядкові пробільні матеріали; запис ручного складання текстових друкарських форм. К. с. встановлюють на похилій поверхні складального стола.

КАСАБЛАНКА — місто на Зх. Марокко, міська префектура. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на узбережжі Атлантичного ок. Аеро-порт міжнар. значення. 1965 тис. ж. (1976). Осн. пром. центр країни. Гол. галузі пром-сті — металобробна (у т. ч. автоскладання та виробн. автомоб. устаткування і запасних частин) та харч. (особливо рибоконсервна, борошномельна, цукрорафінадна). Підприємства хім., цем., текст. та поліграф. промисловості. У К. — численні представництва національних та іноземних фінансових і торг. компаній, тут щорічно проводяться міжнародні ярмарки.

На місці сучасної К. у 7 ст. існувало м. Алфа. В 1468 зруйноване португальцями. В 1907—36 К. — під владою Франції. Навколо старого міста — «медіни» (16 ст.) виросла сучасна К. Серед споруд — адм. будинок «Ліберте» (1950, арх. Моранді) та ін.

КАСА (у нійній течії — Ква) — ріка в Африці, в межах Анголи і Заїру, ліва притока Конго. Довж. бл. 2000 км, площа бас. 880,2 тис. км². Бере початок на плато Лунда. У верхній течії утворює багато порогів, водоспадів. Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води у понизі 10 тис. м³/с. Судноплавна на 790 км від гирла. ГЕС. Рибальство. В бас. К. — добування алмазів.

КАСАЛЬС (Казальс; Casals) Пабло [29.XII 1876, Вендрель, поблизу Барселони — 22.X 1973, Сан-Хуан (Пуерто-Ріко)] — ісп. віолончеліст, диригент, композитор, музично-громадський діяч. Навчався в Барселонській та Мадридській консерваторіях. У 1920 заснував у Барселоні симфонічний оркестр, Робіт-

нич. муз. т-во та муз. школу. Гас-тролював у багатьох країнах Європи й Америки (1905—13 щорічно — в Росії). В 1939 емігрував у Францію, з 1956 жив у Сан-Хуані, де заснував симф. оркестр (1959) та консерваторію (1960). Автор симфоній, вокально-інструментальних (ораторія «Ясла», 1943; «Гімн миру», 1971), хорових, камерно-інструментальних творів, п'єс для віолончелі.

КАСАТКІН Борис Сергійович (н. 1.XI 1919, Томськ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства і зварювання, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1953. Закінчив (1944) Уральський політех. ін-т. З 1945 працює в Ін-ті електро-зварювання ім. Е. О. Патона АН УРСР. Осн. праці з питань тонкої структури, мікроефектів деформування і руйнування металів і полімерів, розробки зварювальних матеріалів, технології зварювання сталей, нових марок сталі для зварних конструкцій, вивчення зварюваності різних сталей і фізико-мех. властивостей зварних з'єднань тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Премія імені Е. О. Патона АН УРСР, 1975. Державна премія УРСР, 1979.

КАСАТКІН Микола Олексійович [13(25).XII 1859, Москва — 17.XII 1930, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник Республіки (з 1923). В 1873—83 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури у В. Перова. Член Т-ва *передвижників* (з 1891) та *АХРР* (з 1922). В своїх картинах відтворював життя і боротьбу робітничого класу. Під впливом революц. пролетарського руху К. у 90-х рр., після поїздок на Донбас (1894, 1895), виступив з полотнами, в яких показав тяжку працю й злиденне життя шахтарів («Біди збирають вугілля на виробленій шахті», 1894; «Шахтар-тягальник», 1895; «Саночник», 1896), внутрішню красу робітника («Шахтарка», 1894), силу рос. пролетаріату («Вуглекопи. Зміна», 1895; «Дружина заводського робітника», 1901). К. з глибоким драматизмом розкрив непримиренний антагонізм між трудящим людом і його гнобителями («У коридорі окружного суду», 1897; «Арештантка на побаченні», 1899). Відгомоні на події революції 1905—07 були картини «Після обшуку», «Беззавітна жертва революції», «9 Січня», «Робітник-бойовик», ескізи «Похорон Баумана» (всі — 1903). Твори К. зберігаються в ДТГ, Одеському і Сімферопольському художніх музеях та інших збірках. Портрет та іл. с. 36.

Касабланка. На одній з вулиць міста.

Лит.: Серова Г. Г. Николай Алексеевич Касаткин. Л., 1970.

КАСАТКІНА Людмила Іванівна (н. 15.V 1925, с. Володарське, тепер Вяземського району Смоленської обл.) — російська радянська актриса, народна артистка СРСР (з 1975). З 1947 після закінчення Держ. ін-ту театр. мист. працює в Центр. театрі Рад. Армії (Москва). Ролі: Марія Антонівна («Ревізор» М. Гоголя), Марфінська («Обри» за Гончаровим), Ніла Сніжко («Барабанщиця» Салінського), Марія Дорошенко («За другим фронтом» Собка), Катерина («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Ролі в кіно- і телефільмах: «Приборкувачка тигрів», «Викликаю вогонь на себе», «Душечка», «Пам'ятай ім'я своє» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

КАСАТОНОВ Володимир Опанасович [н. 8(21).VII 1910, Петергоф, тепер Петродворець Ленінгр. обл.] — рад. військовий діяч, адмірал флоту (1965), Герой Рад. Союзу (1966). Член КПРС з 1939. В Рад. ВМФ з 1927. В 1941 закінчив Військ.-мор. академію. В 1941—54 — на відповідальних посадах у ВМФ. З грудня 1955 — команд. Чорноморським, з 1962 — Пн. флотами. З 1964 — 1-й заст. Головнокоманд. і член Військ. ради ВМФ. З 1974 — в М-ві оборони СРСР. На XIX з'їзді Компартії України обирався до складу її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАСАЦІЙНИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ — у рад. *судочинстві* процесуальна стадія, на якій за скаргю заявника або *протестом* прокурора суд другої інстанції переглядає рішення, вироки, ухвали та постанови всіх судів (крім Верховних Судів), що ще не вступили в законну силу. Касаційну скаргу чи протест подають на *судові рішення та вироки* районних (міських) судів — до обл. суду; на рішення і вироки обл. судів — до Верховного Суду союзної республіки; на вироки *військових трибуналів* армій, флотилій, військ, з'єднань і гарнізонів — до військ. трибуналів округів або флотів; на вироки військ. трибуналів округів і флотів — до Військової колегії *Верховного Суду СРСР* у встановлені законом строки (в УРСР — ст. 291 ЦПК УРСР, ст. 350 КПК УРСР) через суд, що постановив рішення, вирок чи ухвалу по даній справі. Суд другої інстанції при К. р. с. зобов'язаний перевірити законність і обґрунтованість рішення, вироку, ухвали, постанови суду першої інстанції в повному обсязі. Це означає, що він перевіряє їх як в оскаржених, так і в неоскаржених частинах, а також щодо осіб, які не подали касаційних скарг і відносно яких не принесено протесту.

Брати участь у розгляді справи в касаційній інстанції мають право всі учасники суд. процесу (ст. 298 ЦПК УРСР, ст. 358 КПК УРСР). Суд, розглядаючи справу в касаційному порядку, має право залишити рішення або вирок без зміни;

Е. Карузо.

Л. І. Касаткіна.

В. О. Касатонов.

Картуші на будинках колишнього Маріїнського палацу та Миської ради в Києві.

КАСАЦІЯ

скасувати рішення повністю або частково й направити справу на новий суд, розгляд; скасувати рішення повністю або частково й закрити справу; змінити рішення або постановити нове рішення, не передаючи справи на новий розгляд; скасувати вирок і направити справу на нове розслідування або на новий суд, розгляд; скасувати вирок і закрити справу; змінити вирок. При К. р. с. може бути пом'якшено призначене судом першої інстанції покарання або застосовано закон про менш тяжкий злочин, але не може бути посилено покарання або застосовано закон про тяжчий злочин. К. р. с. — свідчення справжньої демократичності радянського цивільного і кримінального процесів.

У буржуазному судочинстві в разі перегляду справи застосовується здебільшого *апеляція*.

О. Г. Павлюкова.

КАСАЦІЯ (від лат. *quasso* — розбиваю, розстроюю) — 1) У праві — форма оскарження і перевірки судом другої інстанції рішень, вироків, постанов і ухвал, які ще не набрали законної сили (див. *Касаційний розгляд справ*). 2) Загальноназивна назва документа, в якому заявник оскаржує рішення, вирок, ухвалу чи постанову суду. 3) К. виборів — визнання недійсними виборів, що відбулися. В СРСР осн. умовою дійсності виборів є участь у *голосуванні* не менше як половини внесених у списки виборців. Закони про вибори (див., зокрема, *Закон УРСР про вибори до Верховної Ради УРСР*) визнання виборів недійсними покладають на окружну виборчу комісію. В бурж. двох правильності обрання депутатів (і, відповідно, К. виборів) здійснюють, поряд з представницькими органами, як заг. суди, так і *конституційні суди*.

КАСЕМ Абдель Керім (1914, Багдад — 9.ІІ 1963, там же) — держ. діяч Іраку. Походив з сім'ї дрібних буржуа. Освіту здобув у військ.-навч. закладах Іраку та Великобританії. З 1955 — бригадний генерал. Очолював військ. переворот, який поклав початок Іракській революції 1958. В 1958 — 63 К. — прем'єр-міністр, міністр оборони і головнокомандуючий. На початку своєї діяльності уряд К. здійснив ряд прогресивних заходів, з кін. 1959 почав придушувати демократичні сили. Під час держ. перевороту 1963 К. було вбито.

КАСЕТА (від франц. *cassette* — скринька) — невеликий взаємозамінюваний пристрій, в якому в оптичальних умовах зберігають, обробляють або переміщують матеріали, виробі тощо. До найпоширеніших касет (мал.) належать фотографічні — світлопроникні футляри, де зберігають світлочутливі матеріали (фото- і кіноплівки, фотопластинки), і магнітофонні — закриті плоскі коробки, в які вміщують магн. стрічки.

КАСЕТНЕ КІНО — демонстрування кінофільмів на екрані телевізора за допомогою приставки, в якій встановлюють *касету* (або диск) з кіноплівкою. Розрізняють К. к. магнітне (з записом на магнітній плівці), механічне (на відеодиску),

оптичне (голографічний і електронний запис на гнучкій плівці, лазерний — на відеодиску) і К. к. з записом на плівці типу «Супер». При демонструванні кінофільму сигнали зображення й звук перетворюються у приставці на *відеосигнали* й сигнали звукового супроводу, які й надходять до телевізійного приймача. К. к. застосовують у навчанні та для перегляду кінофільмів у домашніх умовах.

О. А. Янушевський.

КАСИМЕНКО Олександр Карпович [10(23).VI 1905, с. Велика Буримка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. — 13.I 1971, Київ] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1961). Член КПРС з 1929. В 1926 закінчив Полтав. ін-т нар. освіти. Працював у вузах Полтави, Житомира і Києва. У 1947—64 — директор Ін-ту історії АН УРСР. З 1964 — заст. гол. редактора Укр. Рад. Енциклопедії. Праці з історії України, істор. зв'язків укр. і рос. народів. За участь у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 т. Державна премія СРСР, 1976.

Тв.: *Возз'єднання України з Росією і його історичне значення*. К., 1954; *Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К.*, 1955; *Історія Української РСР*. К., 1960.

КАСИМОВ Мухамеджан (9.V 1907, кишлак Рштуан, тепер Алтиарикського р-ну Ферганської обл. Узб. РСР — 5.VII 1971, Душанбе) — тадж. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1941). Член КПРС з 1948. Сценічну діяльність почав 1924. З 1931 працював у Тадж. академічному театрі драми ім. Лахуті (Душанбе). Ролі: Рахіббек («Червонопліччики» Улуг-зода), Ханлар («Ханлар» Вургун), Гордоничий («Ревізор» Гоголя), Отелло, король Лір (однотомній трагедії Шекспіра). Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КАСИМОВСЬКИЙ ВІК і **ЯРУС** (від назви м. Касимова в Рязан. обл. РРФСР) — ранній вік палеокам'яновугільної епохи кам'яновугільного періоду та відклад, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки тощо) поширені в Донбасі й *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх від 245 до 1500 м. У них зрідка трапляються вуг. промертк. Див. також *Кам'яновугільний період* і *кам'яновугільна система*.

С. В. Горак.
КАСИТЕРИТ (від грец. *κασσιτερος* — олово), олов'яний камінь — мінерал класу оксидів і гідроксидів. SnO_2 , *Сингонія* тетрагональна. Густь. 6,8 — 7,03. Твердість 6,5 — 7,25. Колір жовтуватий або червонувато-коричневий. Блиск алмазний, жирний. В СРСР родовища К. є в РРФСР (Карадія, Забайкалля, Примор'я), Казахстані, на Україні (*Український щит*). Основна руда олова.

КАСИТИ, *косеї*, *кісії* — давні гірські племена, які в 2—1-му тис. до н. е. жили на тер. Зх. Ірану. В серед. 18 ст. до н. е. К. вторглися на тер. *Вавилонії* і до 16 ст. до н. е. завоювали її. В 1518—1204 до н. е. у Вавилонії правила т. з. каситська династія (цей період мало дослід-

жений.). К. у Зх. Ірані останній раз згадуються 324 до н. е.

КАСІМ АЛІ, Касім Ібн Алі (рр. н. і см. невід.) — художник-мініатюрист 2-ї половини 15 — поч. 16 ст. Учень і послідовник К. Бехзада, представник *Гератської школи мініатюри*. В 20-х рр. 16 ст. виконав мініатюри до рукопису «Ахсан аль-кібар» Мухаммеда аль-Хусейні аль-Вераміні, 1433. **КАСІЯ**, сениа (*Cassia*) — рід багаторічних трав, кущів або невеликих дерев родини *Безальпінієвих*. Листки парноперисті. Квітки жовті, рідко білі або червонуваті, зібрані в китиці. Плід — стручок. Бл. 500—600 видів, пошир. у тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР (на Пд. Казахстану, в Серед. Азії, Краснодарському краї), у т. ч. й на Україні (в пд. її частині), — лише в культурі (2 види: К. вузьколиста (*C. angustifolia*) і К. гостролиста (*C. acutifolia*)). Обидва види — *лікарські рослини*. В медичній використовують листя та стручки як проносне. Іл. с. 58.

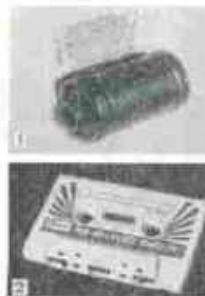
КАСІЯН Василь Ілліч (1.І 1896, с. Микунішні, тепер у складі м. Снятина Івано-Фр. обл. — 26.VI 1976, Київ) — укр. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1946. В 1922—26 навчався в Празькій академії образотворчих мистецтв у М. *Швабінського*. В 1923 прийняв громадянство СРСР, у 1927 перейшов до УРСР. У Празі, приєднавшись до демократичної течії у чеському мист., відомому під назвою «соціальної графіки», К. створив цикл станкових гравюр про злиднене життя міських і сільських пролетарів («У вагони. В пошуках роботи», «Селянська родина», обидві — 1924; «Робітничка родина», «Бездомні безробітні», обидві — 1925; «Перепочинок», «Страйк», обидві — 1926, та ін.). Працюючи на Україні, виконав дереворити, проняті революційною романтикою («Арсе-нальські», «Герой Перекопу», «Перекоп», усі — 1927), оспівав велич соціалістичних перетворень (цикл «Донбас», 1931; «Дніпрельстан», 1932). У наступних станкових творах К. велике місце посідає образ В. І. Леніна (цикл «В. І. Ленін і Україна», 1947; «Ленін і народ», 1961; «Сонце правди і свободи», 1969, та ін.). Протягом усього творчого життя К. звертався до образу Т. Шевченка та його героїв (гравюри «Гайдамаки», 1922; «Тарас Шевченко», 1922—23, 1926, 1960; «Шевченко на Україні», «Шевченко серед селян», обидві — 1939; «Шевченко з казахським хлопчиком», 1961, та ін.); цикли оформлень та ілюстрацій до «Кобзаря», 1934, 1944, 1949, 1954, 1974; до окремих творів Т. Шевченка: «Наймичка», 1938; «Гайдамаки», 1964). У книжковій графіці К. — цикли ілюстрацій до творів І. Франка, М. Коцюбинського. Лесі Українки, В. Степанька, О. Кобилянської, А. Тесленка, О. Іваненко та ін. Серед плакатів К. — «На бій, слов'яни!» (1942), цикл «Гнів Шевченка — зброя перемоги» (1942—43), меморіальні плакати, присвячені Лесі Укра-

М. О. Касаткін.

М. О. Касаткін.
Робітник-бойовик. 1905.
Краснопресненський філіал
Музею Революції
СРСР. Москва.

Касети:
1 — фотографічна; 2 —
магнітофонна

ниці (1942, 1946), М. Коцюбинському (1942, 1964), П. Мирному, К. Ушинському (обидва — 1945), М. Черемшину (1949), Т. Шевченкові (1961, 1964), О. Довженкові (1964). Автор мистецтвознавчих праць: «Офорті Тараса Шевченка» (1964), «Про мистецтво» (1970) та ін. Викладав у Київ. (1927—30, 1944—76) та Харків. (1938—41) художніх ін-тах, Українському поліграфічному ін-ті (1936—37), Українському відділенні Моск. художнього ін-ту, потім — Об'єднаного ін-ту Всеросійської академії мистецтв (1942—44). З 1938 — професор. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У 1978 асанолено щорічну Республіканську премію ім. В. І. Касіяна за кращий політичний плакат, художню оформлення політичної літератури та художню листівку. Держ. премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1964. Держ. премія УРСР, 1971. Іл. до ст. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також до статей *Автопортрет*, т. 1, с. 49; *Арсенальці*, т. 1, с. 80—81; *Гайдамацький рух*, т. 2, с. 452. Літ.: Шаповал А., Василь Іван Касіяна, К., 1960; Владислав С. Василь Касіяна, К., 1978; Костюк С. П. Василь Касіяна. Біографічний показник. Львів, 1976. Л. В. Владислав.

КАСКАД (франц. cascade, від італ. cascata) — 1) Природний або штучний водоспад чи система водоспадів з уступами, сходами. Серед відомих паркових К. — у *«Соді-іні»* в Умані (кін. 18 ст., іл. с. 5), в *Петродворці* (18—19 ст.), на італ. відл. 16—18 ст. (д'Есте в Тіволі та ін.).

2) К. підсилення — частина підсилувача, яка складається з електронної лампи чи напівпровідникового приладу й елементів схеми; є частиною радіопаратури або устаткування автоматики. 3) К. електромашини — агрегат з двох чи більше електричних машин, з'єднаних для цільного і економічного регулювання частоти обертання й підвищення його коеф. потужності. 4) К. гідроелектростанцій — сукупність гідроелектр. станцій, розмішених уступами за течією річки.

5) Переносно — швидкий, нестримний потік.

КАСКАДЕР (франц. cascadeur) — один з учасників кінознімальної групи, спортсмен, який виконує замість кіноактора під час знімання фільму складні трюки (стрибки, падіння тощо), що вимагають спец. спортивної підготовки й володіння тілом.

КАСКАДНА ПЕЧЕРА — карстова печера-шахта на гірському масиві *Ай-Петрі* в Кримських горах поблизу м. Ялти. Починається прямовисним колодязем завглибшки 70 м, який переходить у каскад дрібних ходів з глиб. 20—50 м, роз'єднаних уступами. Заг. глиб. К. п. бл. 400 м (друга за глибиною в Криму). На дні — невеликий струмок. Об'єкт туризму.

Ю. І. Штот.

КАСКАДНІ ГОРИ — гірський хр-бет у Пн. Америці, в межах США і Канади. Довж. бл. 1000 км, вис. до 4392 м (вулкан Рейнір). Родовища кольорових металів, зо-

лота, Термальні джерела. На річках (Колумбія, Фрейзер та ін.) багато водоспадів (каскадів). На сх. схилах — темнохвойні ліси, на сх. — соснові; вище 2800—3000 м — луки. На вершинах — сніги, льодовики. Нац. парки — Крейтер-Лейк, Маунт-Рейнір.

КАСЛИНСЬКЕ ЛИТВО — старовинна галузь рос. художнього промислу. Назва походить від м. Каслі, тепер Челябінської обл., де 1747 відкрито чавуноливарний з-д, на якому виготовляли різноманітне художнє литво: скульптуру, декоративні вази, архіт. прикраси тощо. В 19 ст. з-д почав масовий випуск худож. виробів за моделями скульпторів Ф. Толстого, П. Клодта, Е. Лансере та місц. майстрів. У рад. час за моделями М. Андреева, М. Толського, М. Манізера та ін. виконуються портрети, скульптурні групи, композиції для оформлення міст, парків, палаців культури, станцій метро, набережних. Іл. с. 58.

КАСМІ Ахмад Надім (н. 20.X.1916, с. Анга, окр. Шахпур, Пенджаб) — пакистанський письменник. Пише *урду* мовою. Перші вірші й оповідання — в дусі романтизму. Згодом звернувся до соціальної тематики. Більшість творів К. відображають життя пенджаб. села. Автор збірок віршів *«Краплі дощу»*, *«Пустеля вірності»* (1962), збірок оповідань і повістей *«Навіс»* (1940), *«Вихори»* (1941), *«Схід і захід»* (1942), *«Листок мирта»* (1959).

Тв.: Рос. перекл. — Багряне шкети. М., 1966; [Вірші]. В кн.: Из современной пакистанской поэзии. М., 1973.

КАСОГИ — назва *адигів* у давньоруських літописах. Вперше згадуються під 965, останній раз — під 1223.

КАСОНЕ (італ. cassone) — тип дерев'яної скрині, прикрашеної позолотою, різьбленням, а також живописом (здебільшого сцени світського характеру), який був поширений в Італії в середні віки та за доби *Відродження*.

Касоне. Дерево, різьблення, живопис, інтарсія. Венеція. Початок 16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

КАСПІ — племена іберійсько-кавказької групи, які жили у степових р-нах Сх. Азербайджану. Вперше згадуються *Геродотом* у 5 ст. до н. е. Осн. заняттям К. було кочове скотарство. Згодом (до 1 ст. до н. е.) К. змішалися з мідянами, албанами (див. *Албанія Кавказька*) та ін. племенами. Від К. дістали назву Каспійське м. і одна з областей Давнього Азербайджану — Каспіана.

КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ (грец. *Κασπία θάλασσα*, лат. *Caspium mare*; у староруських літописах звалось Хвалінським) — найбільша у світі безстічна водойма, розташована в межах СРСР та Ірану. Довж. 1200 км, пересічна шир. 320 км. Площа 377 тис. км², глиб. від 4—8 м у пн. частині до 1025 м на Пд. Об'єм води 77 тис. км³. Рівень К. м. на 28,5 м нижче від рівня Світового океану. Пн. і сх. береги низовинні, пд.-зх. та пд. мають гірський характер. Берегова лінія в цілому мало розчленована, найбільша затока *Кара-Богаз-Гол*, невеликі затоки: Мангішляцка, Казахська, Красноводська, Туркменська, Кірава, Кізлярська та ін.). Поблизу берегів — невеликі острови (Тюленячий, Чечень, Огурчинський та ін.). В К. м. впадає понад 130 річок, найбільші — *Волга*, *Емба*, *Урал*, *Терек*, *Кура*, *Сулак*, *Самур*. Тра води на поверхні у відкритому морі в серпні від +24° (пн. частина) до +29° (пд. частина), у лютому знижується до -0,5° у пн. частині моря, на решті акваторії +3, +10°. Пн. частина моря на 2—3 місяці замерзає. Солоність К. м. у зв'язку з великим припливом річкових вод нижча, ніж у відкритих морях та океанах, змінюється від 1—2‰ у пн.-зх. частині моря до 13,2‰ на Пд., у зат. Кара-Богаз-Гол — до 300‰. Поверхневі течії колові, спрямовані проти стрілки годинника. Вони охоплюють середню і пд. частини моря. Спостерігається падіння рівня К. м., зумовлене порушенням його водного балансу. Для запобігання дальшому зниженню рівня моря споруджено (1980) греблю між К. м. і затокою Кара-Богаз-Гол, розробляють проекти перекидання частини стоку пн. річок у бас. К. м.

К. м. має велике нар.-госп. значення. З дня моря добувають нафту й газ (див. *Бакінський нафтогазовий район*), у зат. Кара-Богаз-Гол — барит, мірабіліт та ін. солі. В м. Шевченко — установа по опрісненню мор. води. К. м. — одна з важливих риболовецьких баз країни (осетрові, оселедці, лещ, судак, вола та ін.); для відновлення рибних запасів створено риборозводні комбінати. Велику роль відіграє К. м. у мор. транспортних перевезеннях; осн. вантажі: нафта, ліс, зерно, бавовна, рис, сульфат. Діє залізнич. поромна переправа Баку — Красноводськ. Гол. порти: Баку, Астрахань, Махачкала, Красноводськ, Шевченко (СРСР), Бендер-Шах (Іран). А. М. Гаджі-заде.

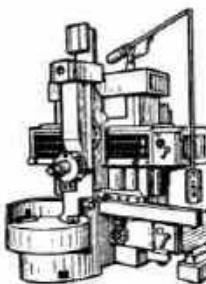
КАСПРОВИЧ (Kasprówicz) Ян (12.XII.1860, с. Шимбож, поблизу Іновроцлава — 1.VIII.1926, Поронін, поблизу Закопане) — польський поет. У молоді роки був близький до соціалістичного руху. Збірки *«Поезії»* (1889), *«З селянської ниви»* (1891), драми *«Кінець світу»* (1891), *«Бунт Наперського»* (1895) — реалістичного спрямування. З 2-ї пол. 90-х рр. і особливо після поразки революції 1905—07 у творч. К. переважали запеклі, нелюдські й реліг. мотиви, хоч і в цей час він написав кілька революц. віршів. Автор праць у галузі романської філології. Професор (з

М. Касимов.

В. І. Касіяна.

Одностовковий карусельний верстат.

1909) і ректор Львів. ун-ту (1921—22). Перекладав твори античної і західноєвроп. літератур. Деякі поеції К. перекладено українською мовою.

Літ.: Франко І. Поезія Яна Каспріша. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

КАСПШАК (Kasprzak) Марцін (2.XI 1860, Чолово Сремського пов. — 8.IX 1905, Варшава) — діяч польс. робітн. руху. Син наймита. В 1885 вступив до польс. революц. партії «Пролетаріат» 1-й. Один із засновників і керівників партії «Пролетаріат» 2-й. Виступав за єдність польс. і рос. революц. руху. В 1885—87 і 1893—96 ув'язнений. У 1896 вступив до Польс. соціалістичної партії (в Познані), 1904 — до Соціал-демократії Королівства Польського і Литви. 27.IV 1904, під час нападу жандармів на підпільну с.-д. друкарню у Варшаві, починив збройний опір. Страчений за вироком військ. суду.

КАССАНДРА (Κασσάνδρα) — 1) в грец. міфології найвродливіша дочка *Пріама* і *Гекуби*. Аполлон наділив її даром віщування. Та коли К. відхилила його кохання, зробив так, що її правдивим пророкуванням ніхто не вірив. Після зруйнування *Трої* К. дісталася як полонянка *Агамемнону* і разом з ним загинула від руки *Клітемнестри*. Образ К. відтворили Ескіл (у трагедії «Агамемнон»), у новій європ. лір — Й. К. Ф. Шіллер, в українській літературі — Леся Українка.

2) Переносно «віщування Кассандри» — лиховісні пророкування, які викликають недовіру.

КАССЕЛЬ — місто у ФРН, в землі Гессен. Розташований на р. Фульді. Вузол з-щ та автошляхів, річковий порт. 208,7 тис. ж. (1975). Підприємства трансп. (автомобіле, паровозо-, вагонобудування) та електротех. машинобудування, по виробн. оптичних та ін. інструментів, текст., харч., поліграф. пром-сті. Центр буровуг. басейну. Пром. академія, Вища архіт. школа. Художні колекції килимів, картин тощо. Серед архіт. пам'яток — палацово-парковий ансамбль 17—18 ст. (Карлсруе, Вільгельмстее, Вільгельмстал). Уперше згадується на поч. 10 ст.

КАССИРСЬКИЙ Йосиф Абрамович [4 (16).IV 1898, Фергана — 21.II 1971, Москва] — рад. терапевт і гематолог, акад. АМН СРСР (з 1963), засл. діяч науки Узб. РСР (з 1960). У 1921 закінчив мед. ф-т Саратов. ун-ту. З 1936 — проф. Центр. ін-ту удосконалення лікарів. Праці К. присвячені проблемам гематології, ревматології, кардіології, хворобам жарких країн та ін. К. запропонував діагностику висцерального лейшманіозу за допомогою пункції груднини, для чого сконструював спец. голку (голка Кассирського); вперше в СРСР застосував метод пункції лімфатичних вузлів та внутр. органів для цитологічної діагностики. Уперше в світі запропонував і здійснив внутрішньогруднинне переливання крові, яке має велике значення при лікуванні травм, опіків, кахексії тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами, медалями.

КАССИЙ Лонгін Гай (Gaius Cassius Longinus; р. н. невід. — п. 42 до н. е., Філіппи) — римський військовий і політ. діяч. У 54—51 до н. е. брав участь у війні проти *Парфянського царства*. Нар. трибун 49 до н. е., претор 44 до н. е. Під час громадян. війни 49—45 до н. е. виступав на боці Гнея *Помпея*. В 44 до н. е. разом з *Марком Брутом* був організатором вбивства *Юлія Цезаря*. Зазнавши 42 до н. е. поразки під Філіппами від війська *Марка Антонія* та *Октавіана* (див. *Август*), К. заповів собі смерть.

КАССИЛЬ Лев Абрамович [27.VI (10.VII) 1905, слобода Покровська, тепер м. Енгельс — 21.VI 1970, Москва] — російський рад. письменник, член-кор. Академії наук СРСР (з 1965). Друкуватися почав 1925. Романи «Воротар республіки» (1938), «Хід білої королеви» (1956) — про рад. спортсменів; повісті «Дорогі мої хлоп'ята» (1944) і «Вудили молодшого сина» (1949; у співавторстві з Держ. премія СРСР, 1950) — про життя рад. дітей в роки Великої Вітчизн. війни. Автор дилогії «Велике протистояння» (кн. 1—2, 1941—47), повістей «Черемш, брат героя» (1938), «Ранній схід» (1953), «Кели гладіатора» (1961), книг про К. Цюлковського, В. Маяковського, нарисів тощо. Деякі твори К. екранізовані. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1965—68; Укр. перекл. — Буднішні, Х., 1948, 1955; Годинник на башті, К., 1948; Велике протистояння, К., 1950; Вудили молодшого сина, К., 1951; Черемш — брат героя, К., 1979.

Літ.: Жизнь и творчество Льва Кассиля, М., 1979.

КАССИНИ (Cassini) Джованні Доменіко (8.VI 1625, Перінальдо, Італія — 14.IX 1712, Париж) — франц. астроном, член Паризької АН (з 1669), директор Паризької обсерваторії (з 1669). Відкрив обертання *Юпітера* (1663) й *Марса* (1666), 4 супутники *Сатурна* (1671—84) та поділ кільця *Сатурна* на внутр. і зовн. смуги; досліджував лібрацію *Місяця*; вперше надійно визначив паралакс Сонця. Не погоджуючись з Й. Кеплером, К. вважав, що планети рухаються навколо Сонця не по еліпсах, а по кривих 4-го порядку, які згодом було названо його ім'ям (див. *Кассіні овал*).

КАССИНІ ОВАЛ — геометричне місце точок *M* площини, добуток віддалей яких від даних точок *F*₁ і *F*₂ (фокусів) є сталою величиною: $F_1M \cdot F_2M = a^2$ ($a > 0$). Цю криву вперше розглянув Дж. Кассіні. Якщо фокуси належать осі абсцис і їхні абсциси b і $-b$ ($b > 0$), то рівняння К. о. має вигляд: $(x^2 + y^2)^2 - 2b^2(x^2 - y^2) = a^4 - b^4$. Якщо $a \geq b\sqrt{2}$, то К. о. — опукла крива (мал., I); при $b < a < b\sqrt{2}$ К. о. має вигляд овала з двома потовченнями (мал., II); якщо $a = b$, К. о. перетворюється на *лепесток* Бернуллі (мал., III); при $b > a$ К. о. — двозв'язна крива (мал., IV).

В. Є. Михайленко.

КАССИОПЕЯ (лат. Cassiopeia, за ім'ям міфологічної ефіоської царівни Кассіопей) — сузір'я Пів. півкулі зоряного неба, 5 найяскравіших зір якого розміщені у вигляді літери *W*. В серед. широтах СРСР видно протягом року. В К. міститься найпотужніше з відомих джерело радіовипромінювання.

Див. карту до статті *Зоряне небо*.
КАССИРЕР (Cassirer) Ернст (28.VII 1874, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 13.IV 1945, Принстон, США) — нім. філософ-ідеаліст, представник *Марбурзької школи* неокантианства. З 1933 — в еміграції, з 1941 — в США. Створив символістську філософію культури, згідно з якою будь-які форми відображення навколишньої дійсності в людській свідомості (міфологія, релігія, мистецтво, наука) є символічно-духовним «творенням» світу. Філософія культури К. визначає його ідеалістичне тлумачення людини як «тварини, що створює символи».

В. Г. Табачковський.
КАССО Лев Аристович (8.(20).VI 1865, Париж — 26.XI (9.XII) 1914, Петербург) — міністр народної освіти в Росії (1911—14). Вчився в Парижі, Гейдельберзі, Берліні; за освітою юрист. У 1892 — доцент Дерптського (Тартуського) ун-ту, з 1895 — проф. Харків., а з 1899 — Моск. ун-тів. У 1908—10 — директор імператорського ліцею. На посту міністра нар. освіти проводив чорносотенно-погромницьку політику. Виступав проти існування шкіл з укр. мовою навчання, переслідував прогресивних учених. Характеристичною реакц. політики К. дав В. І. Ленін у статті «До питання про політику Міністерства народної освіти» (Повне зібр. тв., т. 23).

КАССОЛА (Cassola) Карло (н. 17.III 1917, Рим) — італ. письменник. Учасник Руху Опору. За професією учитель. Літ. діяльність почав у 40-х рр. Романи «Фаусто і Анна» (1950), «Наречена Бубе» (1960), повість «Старі товариші» (1953), у яких відображено Рух Опору, створено в стилі італ. неореалізму. Твори з життя сучас. Італії — повісті «Дім на вулиці Валадье» (1956), «Післязонаний шлюб» (1957), роман «Червоне серце» (1961). У творчості 70-х рр. відійшов від активних суспільних позицій.

Д. С. Наливайко.
КАСТАЛЬСЬКИЙ Олександр Дмитрович [16 (28).XI 1856, Москва — 17.XII 1926, там же] — рос. рад. композитор, діяч хорової культури, фольклорист, педагог. У 1893 закінчив Моск. консерваторію (пі професор — з 1922). З 1900 — регент, з 1910 — директор Моск. синодального уч-ща (з 1918 — Моск. нар. хорової академії). В 1918—23 управляючий нар. хоровими академіями Москви і Петрограда. К. — один з перших авторів рад. революц. пісень та хорів; «Червона Русь» — для хору і оркестру нар. інструментів; «В. І. Леніну» («Біла труна») — для читця, хору і симф. оркестру, 1924), «1905 рік» (1925). Писав також опери, кантати, обробляв пісні і танці.

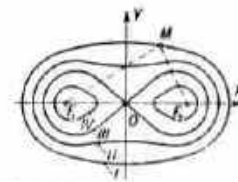
КАСТАНЬЕТИ (ісп. castañetas, від лат. castanea — каштан) —

Каспійське литво. П. Клодт. Коні. Відлито 1915.

Каскад «Три слюзи» в парку «Софіївка» в Умані.

Кассіні овал.

Касія гостролиста: 1 — верхня частина квітучої рослини; 2 — плід у розрізі; 3 — насіння.

ударний музичний інструмент. Зроблений з дерева твердої породи або пластмаси у формі двох раковин, зв'язаних шнурком. В Іспанії К. — народний інструмент. Популярні також в Італії та Лат. Америці.

КАСТЕЛ'ЯН, каштел'ян (польс. *kasztelan*, від лат. *castellum* — укріплення, замок) — у *Речі Посполитій* (до 18 ст.) службова особа, яку призначав король або князь для управління замком і навколишньою місцевістю. К. призначали також на загарбаних шляхет. Польщею укр. землях. Пізніше К. — наглядач замків або громад. будівель.

КАСТЕЛЬ — вершина *Кримських гір*, поблизу м. Алушті. Являє собою *лагодні*. Вис. 439 м. Вкриті лісами. На пд. схилах поширені кам. оспипища (хаоси). Пам'ятка природи.

КАСТЕВ Абидхан [1 (14).I 1904, с. Чижин, тепер Панфіловського р-ну Талди-Курганської обл. Каз. РСР — 2.XI 1973, Алма-Ата] — казах. рад. живописець, нар. художник Каз. РСР (з 1944). Член КПРС з 1949. В 1929—31 навчався в М. Худова. Автор жанрових композицій на теми побуту дожовтневого й рад. Казахстану (серія «Старий і новий побут», розпочата в 30-х рр. 20 ст.), портретів («Амангелді Іманов», 1950), пейзажів (серія «На землі казахстанській», 1955—65; «Будівництво Капчагайської ГЕС», 1971—72). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани» і медалями.

КАСТИ (португ. *casta* — рід, походження) — 1) Етногамні (див. *Етногамія*) спадкові замкнені групи людей, які зв'язані традиційними професіями і займають певне місце у соціальній ієрархії. К. існували в різних формах у багатьох стародав. і середньовісних д-вах. Найбільшого розвитку кастова організація набула в Індії, де вона перетворилася на соціальну систему і стала важливим елементом *індуїзму*. Конституція Індії 1950 проголосила рівноправність К. Проте залишки кастових відносин зберігаються у сучас. житті країни. 2) Переносно — замкнена суспільна група, що зберігає свою відокремленість і групові привілеї.

КАСТІЛЯ — феод. держава в центральній частині Піренейського п-ова в 11—15 ст. З 923 К. — графство в складі королівства *Леон*, з 1035 — самостійне королівство. В 1037—65 та 1072—1157 К. утворювала з *Леоном* єдине *Леон-Кастільське* королівство, 1230 остаточно об'єдналася з *Леоном*. Відіграла значну роль у *Реконкісті*. Внаслідок династичної унії 1479 К. об'єдналася з *Арагоном* в єдину ісп. державу.

КАСТЛЕР (Kastler) Альфред (н. 3.V 1902, Гебвіллер) — франц. фізик, член франц. Академії наук (з 1964). Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1924). Наук. праці з оптики, атомної спектроскопії та квантової електроніки. За допомогою розробленого ним г. з. методу оптичного накачування відкрив (1950) явище *магніт-*

ного резонансу в області радіочастот. Нобелівська премія, 1966. **КАСТОР**, α Близнят — зоря 1,6 візуальної зоряної величини. Світність у 34 рази більша за сонячну, віддає від Сонця 14 парсек. К. являє собою систему з чотирьох зір.

КАСТРАЦІЯ (лат. *castratio* — осклоплення) — видалення статевих залоз у тварин і людини хірургічним способом або виключення їхньої функції ін. методами (рентгенівським або іонізуючим опромінюванням тощо). Внаслідок К. у людей і хребетних тварин або зовсім не розвиваються (якщо К. зроблено до періоду статевого дозрівання), тоді вона веде до *стимулодізмію*, або зникають *вторинні статеві ознаки*. У л ю д и н и К. провадять тільки з лікувальною метою (при злоякісних пухлинах статевих залоз, травматичних ушкодженнях статевих органів, при злоякісній пухлині молочної залози у жінок тощо). Після К. зміни в організмі певною мірою усуваються за допомогою препаратів статевих *гормонів*. Ці зміни виявлені тим більше, чим раніше зроблено К. В зрілому віці К. спричинює порушення обміну речовин, розлади психіки, функції статевого апарату; однак статевий потяг і здатність до статевого життя іноді зберігаються ще тривалий час. К. т в а р и н провадять з екон. і лік. метою. Кастровані тварини спокійніші, краще відгодовуються, їхнє м'ясо смачніше й поживніше, позбавляється неприємного специфічного запаху, від них настигають більше вовни. *Жеребців* каструють у віці 3—4 років, биків для відгодівлі — в 2—5 міс., для роботи — в 1—2 роки, баранів і козлів — у 1 міс., курців — у 3—4 тижні, свиней — у 4—6 міс., півнів — у 40 днів. Кастрованого самця коней наз. *мерином*, свійського бика — *валом*, свиней — *кабаном*, овець — *валухом*, курей — *каплуном*, кастровану курку — *пуляркою*.

КАСТРІ — адм. ц. держави Сент-Люсії на острові тієї ж назви в Карибському м. Мор. порт. Бл. 47 тис. ж. Невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції.

КАСТРО РУС (Castro Ruz) Фідель (н. 13.VIII 1926, сел. Біран, пров. Ор'єнте) — держ., політ. і військ. діяч Куби. Н. в сім'ї землевласника. У 1949 закінчив юрид. Ф-т Гаванського ун-ту. Адвокат. На поч. 50-х рр. вступив у *Партію кубинського народу* («ортодокс»). З 1953 очолював боротьбу кубинського народу проти

диктаторського режиму Батісти. В 1953—55 — в ув'язненні. В 1955 емігрував до США, потім до Мексики. 2.XII 1956 з групою революціонерів висадився на Кубі й очолив збройну нар. боротьбу, яка привела до повалення диктатури Батісти (січень 1959). З лютого 1959 — прем'єр-міністр Революц. уряду. З 1961 — одночасно перший секретар Нац. керівництва Об'єднаних революційних організацій, з 1962 — Єдиної партії соціалістичної революції (з 1965 — Компартія Куби, КПК). З 1965 — перший секретар ЦК КПК. З 1976 — голова Держ. ради, Ради Міністрів, Головнокомандуючий Революц. збройних сил Куби. Герой Радянського Союзу (1963). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

КАСТРУ АЛВІС (Castro Alves) Антоніу (14.III 1847, салиба Кабасейрас, pobl. Куролінья — 6.VII 1871, Баїа) — браз. поет. Представник революц.-романтичної браз. л-ри 19 ст. Творчість К. А. пройнята протестом проти соціальної несправедливості, вірою в світле майбутнє людини. Ці теми звучать у драмі «Гонзага, або Революція в Мінасі» (пост. 1867, вид. 1875), поемах «Воляни Африки» (1868), «Корабель чорних невольників», «Пророк» (обидві — 1869), збірках «Пливуча піна» (1870) і «Рабів» (вид. 1883). Автор циклу ліричних віршів «Водоспад Паулу-Афонсу» (вид. 1876).

Тр.: Рос. переклад. Стихи. М., 1958; Лірика. М., 1977. Літ.: Амаду Ж. Кастро Алвес. Пер. с португ. М., 1963.

КАСЬЯНЕНКО Володимир Григорович [н. 3 (16).XI 1901, с. Великий Янисоль Катеринославської губ. тепер Велика Новосілка Донец. обл.] — український рад. анатом, акад. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. вет. ін-т (1926), в цьому ж ін-ті працював до 1950 (з 1938 — професор). Одночасно з 1947 — зав. відділом еволюційної морфології Ін-ту зоології АН УРСР, у 1950—62 — директор цього ін-ту, з 1964 — його наук. консультант. Праці К. присвячені переважно питанням функціональної морфології органів руху ссавців. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Манзій С. Ф. Володимир Григорович Касьяненко. «Вестник зоології», 1971, № 5.

КАСЬЯНЕНКО Євгенія Карпівна (н. 24.XII 1917, с. Орлівка, тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістич. Праці (1968). Член КПРС з 1948. Закінчила Ніжинський пед. ін-т ім. М. В. Гоголя (1941). У 1944—78 працювала вчителем укр. мови і л-ри серед. школи с. Першотравневого Бурицького р-ну Сум. обл. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. Д. Іваніна. **КАСЬЯНОВ** Олександр Михайлович (23.II 1906, Харків — 23.IX 1961, там же) — український рад. архітектор. Член КПРС з 1940.

Ф. Кастро Рус.

В. Г. Касьяненко.

Д. А. Касельні.

А. Кастев. Літне пасовище Челхуде. 1956.

Кастальєсти.

Катакомбна культура. Речі з пам'яток: 1 — крем'яний наконечник стріли; 2 — кистінь прикріплення; 3 — кам'яна сокира; 4 — мідний наконечник списа; 5 — глиняний горщик.

В 1930 закінчив Харків. худож. ін-т. У 1943—50 був гол. архітектором Харкова. Брав участь у створенні ген. планів Харкова, Львова, Чернігова, Ворошиловграда, Кам'янка-Подільського та ін. міст УРСР, у проектуванні окремих ансамблів (центр. площа в Новій Каховці) та споруд. Автор праць з містобудування («Місто майбутнього», 1957; «Радянське містобудівництво на Україні», 1955).

КАСЬЯНОВ Олександр Олександрович [н. 17 (29).VIII.1891, с. Болобоново, тепер Пильнінського р-ну Горьк. обл.] — рос. рад. композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1971). В 1917 закінчив Петроград. консерваторію. З 1918 почав працювати в Нижн. Новгороді (тепер Горький). Був організатором Нар. консерваторії; з 1951 — викладач (з 1957 — професор) Горьковської консерваторії. Твори: опери («Степан Разін», 1939, 2-а ред. 1953; «Фома Гордєєв», 1946, 2-а ред. 1966; «Єрмак», 1957), кантата «Валерій Чкалов» (1952), твори для оркестру, інструментів, хори, романси. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАТАБОЛІЗМ (від грец. *katabolē* — скидання, руйнування) — сукупність реакцій обміну речовин, що полягають у розпаді складних органічних речовин в живих організмах і являють собою процес, протилежний **анаболізму**. Ці реакції перебігають, як правило, з виділенням енергії. Див. також **Дисиміляція** в біології.

КАТАГЕНЕЗ (від грец. *kata* — вниз, проти і *genesis* — виникнення) — 1) У біології — один з напрямів еволюційного процесу, що призводить до регресивних змін організмів (див. *Регрес* у живій природі). Термін «катагенез» вживають і як синонім **катаморфозу**. 2) В геології — природний процес зміни осадочних гірських порід, що настає після **діагенезу** і передують **метаморфізму**. Полягає в значному ущільненні порід, утворенні вторинних мінералів, перекристалізації речовини тощо. Відбувається в умовах збільшення тиску і температури внаслідок занурення порід на глибину, зумовленого тектонічними рухами.

КАТАЄВ Валентин Петрович [н. 16 (28).I.1897, Олеса] — російський рад. письменник, Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1958. Учасник громадянської війни на Україні. Працював у «Вісках сатири ЮгРОСТА». Друкуватися почав 1910. Твори 20-х рр. — повість «Розтрятники» (1926, однойменна п'єса (1928), комедія «Квадратура круга» (1928) та ін. Після поїздки на Дніпробуд та в Матнігорськ написав нарис про соціалістич. будівництво, роман-хроніку «Час, вперед!» (1932). Автор тетралогії «Хвилі Чорного моря» (повісті «Білі паруси одинокий», 1936; «Хуторок в степу», 1956; «Зимовий вітер», 1960—61; «За владу Рад», 1-й варіант — 1948, 2-й — 1951; одноймен. фільм, 1956), повістей «Я син трудового народу» (1937); «Син полку» (1945; Держ. премія СРСР, 1946); публіцистичної повісті «Маленькі за-

лізні двері» (1964), присвяченої В. І. Леніну; лірико-філософ. мемуарних повістей, романів «Кладовище в Скулянах» (1975), «Алмазний мій вінець» (1978), нарисів. Багато творів К. екранізовано. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Та.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1968—72; Избранные произведения, т. 1—3. М., 1977; Укр. перекл.: Час, вперед! К.—Х., 1935; Син полку. К., 1949; Хуторок в степу. К., 1956; Маленькі залізні двері. — Вогинок вдалині. К., 1970; Хвилі Чорного моря. К., 1977. М. М. Радецька.

КАТАКЛІЗМ (від грец. *kataklysmos* — повінь, потоп; загинь, знищення) — 1) Руйнівна раптова повінь. 2) Раптовий переворот, катастрофа. Див. також **Катастрофізм**.

КАТАКОМБИ (італ. *catacombe*, від лат. *catacumba* — підземна гробниця) — підземні приміщення природного чи штучного походження, які використовувались у давнину гол. чин. для відправлення релігійних обрядів та поховання померлих. Відомі К. в Римі, Неаполі, на о-вах Сіцилія і Мальта, в Єгипті (Александрія), в Пн. Африці та ін. Збереглися подібні до К. споруди в *Києво-Печерській лаврі*. К. іноді називають і залишені підземні каменоломні. К. Одеси та *Аджимукхайської каменоломні* (Керч) використовувались в партизан. боротьбі з нім.-фашист. окупантами в період Великої Вітчизн. війни 1941—45.

КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА — археологічна культура раннього **бронзового віку**. Виділя її на поч. 20 ст. В. О. *Городцов* після розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця. Пам'ятки К. к., що датуються кін. 3-го — 1-ю пол. 2-го тис. до н. е., поширені на тер. України (у пд. степовій частині Лівобережжя і частині Правобережжя Дніпра, в Приазов'ї та Криму), Подоння і Калмицьких степів. Поселення К. к. майже невідомі. При дослідженні курганних могильників К. к. виявлено численні поховання. Померлих ховали здебільшого в катакомбах-підбоях (звідки й назва культури), викопаних у стінах могильних ям. Їх клали у скорченню положенні на боці (рідше впроставанні), посилали червоною фарбою. В похованнях знайдено посуд, крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і дротиків, кам'яні просперджені сокири-молоти, бронзові шила, сокири, ножі й долота, бронзові й срібні прикраси тощо. Осн. заняттям племен К. к. було присилання або напівкочове скотарство (розводили велику й дрібну рогату худобу, коней). Мотичне землеробство було підсобним. У період існування К. к. на зміну материнському роду прийшов батьківський рід. Носії К. к. підтримували тісні зв'язки з племенами ін. культур, зокрема з населенням Пн. Кавказу. На тер. України досліджено *Кутський могильник* та ін. пам'ятки катакомбної культури.

Літ.: Катакомбна культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. С. С. *Березанська*.

КАТАЛАЗА (від грец. *katalazo* — руйнувати) — фермент, що каталізує розклад перекису водню на воду і молекулярний кисень: $2\text{H}_2\text{O}_2 \rightarrow$

$\rightarrow 2\text{H}_2\text{O} + \text{O}_2$; належить до *оксидоредуктаз*. Найактивніший *хромотороїд*. Мол. м. 225 000—248 000. Міститься в тваринних (найбільше К. в печині і еритроцитах) і рослинних тканинах та в мікроорганізмах. Біол. значення К. полягає в захисті організму від отруйної дії перекису водню, що утворюється при внутрішньоклітинному диханні.

КАТАЛАНСЬКА МОВА — мова каталонців. Належить до *романських мов* індоевроп. сім'ї. У К. м. в Іспанії виділяють дві групи діалектів. К. м. має багато рис, спільних з іспанською і провансальською мовами. Характерні особливості: палаталізація початкового *l* (*llengua* — «мова»); відсутність відмінювання, дієслово має багато простих і складних форм. Алфавіт — на основі латинського. Найдавніша література на пам'ятка К. м., що дійшла до нас, — зб. «Прововіді Органьї» (кін. 12 чи поч. 13 ст.). «Книга про Бланкерне» (бл. 1284) Р. Лузілія — спроба роману К. м. В 14—15 ст. виступали поети брати Дж. і П. Марк та А. Марк. Кін. 15 — кін. 18 ст. — період западу л-ри. Поети 19 ст.: Б. К. Арібау (його «Ода батьківщині», 1833 — перший романтичний твір К. м.), Дж. Рубіо-і-Орс, А. Бланк, А. де Бофаруль, Дж. Соль-і-Падріс, Дж. Вердаль, прозаїки — Дж. Пін-Солер, К. Альберт (В. Каталя), П. Коромінес, Р. Казельяс, драматурги — А. Гімера, І. Іглесіас, С. Русіньоль. Актуальні проблеми життя відображено в творах прозаїків 20 ст. Дж. Руйри, П. Бертрана, Дж. Пла, поетів Дж. Сарсанедеса, М. Арімана, Т. Гарсеса та ін. Деякі вірші каталанських поетів укр. мовою перекладали М. Бажан, Л. Первомайський, С. Голованівський та ін. («Всесвіт», 1972, № 11).

Літ.: Шишмар'єв В. Ф. Очерки по истории языков Испании. М.—Л., 1941; Естрела Р. З каталанської поезії. «Всесвіт», 1972, № 11.

Р. Ф. *Естрела-Льоніс*. **КАТАЛІПІС** (від грец. *katalipsis* — скоплювання, зупинка, припинення) — стан своєрідної нерухомості людини з характерним застиганням усього тіла або окремих його частин у прийнятному чи наданому положенні. К. може виникати під впливом раптового надмірного хвилювання, при *шизофренії*, *енцефаліті*, *истерії*, а також під час сеансу *гіпнозу* (гіпнотичне навіювання). За вченням І. П. Павлова, в основі К. лежить виключення рухової функції кори головного мозку без гальмування нейромоторного апарату підкіркових ділянок.

КАТАЛІЗ (грец. *katalysis* — зруйнування) — прискорення хімічних реакцій при наявності **катализаторів**. Розрізняють гомогенний і гетерогенний К. При гомогенному К. катализатор перебуває в одній фазі з реагуючими речовинами (в газопій суміші або в розчині). Гетерогенний К. здійснюється на поверхні катализатора, що перебуває в окремій фазі (переважає в твердому стані). Процес гетерогенного К. складається з кількох послідовних стадій: *дифузії* реагуючих речовин до по-

Катальпа бігнонієвидна. Гілка з плодами та верхня частина рослини з квітками

верхні каталізатора; активованої адсорбції одного або кількох компонентів реакції; хім. взаємодії активно адсорбованих молекул з ін. молекулами, що входять до адсорбційного шару або розміщені в об'ємі, десорбції продуктів реакції з поверхні каталізатора і дифузії їх у вільний об'єм.

Кінетика каталітичних реакцій визначається швидкістю найповільнішої стадії процесу. Характерною особливістю К. є зменшення активності енергії, що приводить до різкого прискорення реакцій і можливостей злізнення процесів при знижених температурах. Каталізатори прискорюють не всі термодинамічно можливі реакції однаково. Цим зумовлені властивості вибіркового К., який дає змогу спрямовувати багато реакцій у потрібному напрямі. Напр., залежно від каталізатора можна окислення аміаку вибірково спрямовувати в напрямі утворення азоту та його оксидів NO , N_2O , а взаємодію оксиду вуглецю CO з воднем — у напрямі утворення метилового спирту, бутилового спирту, метану, органічних к-т тощо. Каталітична активність речовини залежить від методу її приготування, поверхні, пористості, дисперсності та ін. фіз. факторів. Найбільше значення має додавання до осн. каталізатора одного або кількох промоторів, які підвищують його активність, термостійкість, довготривалість дії тощо. К. застосовують для проведення хім. процесів окислення, гідрогенізації, гідратації, дегідрогенізації, дегідратації, полімеризації, ізомеризації, ароматизації, крекінгу тощо. Гетерогенний К. застосовують для добування сірчаної кислоти, азотної кислоти, аміаку, спиртів, каучуку і багатьох ін. сполук. Багато каталітичних процесів проводяться під тиском. Деякі домішки в реагуючому середовищі призводять до нескоротного або оборотного зниження активності каталізаторів — т. з. «отруєння» каталізаторів. Існує кілька теорій К.: проміжних сполук, електронна та електронно-хімічна, адсорбційна, ландшафтна тощо. Значний вклад у розвиток теорії К. внесли вчені СРСР: М. Д. Зелінський, О. О. Баландин, Г. К. Боресков, Я. К. Сиркин, М. М. Семенов, С. В. Лебедев, у т. ч. вчені УРСР Л. В. Писаржевський, В. А. Ройтер та ін.

Лит.: Каталитические свойства веществ. Справочник. т. 1—3. К., 1968—76; Ройтер В. А., Голодец Г. И. Введение в теорию кинетики и катализа. К., 1971. В. І. Антощенко.

КАТАЛІЗАТОРИ — речовини, що впливають на швидкість хім. реакції. Після закінчення процесу К. залишаються хімічно незмінними. Найважливішими властивостями К. є їхня активність, вибірковість, велика поверхня, достатня мех. міцність, легкість регенерації тощо. Висока каталітична активність притаманна оксидам ванадію, хрому, міді, молибдену, заліза, платини (в окислювальних реакціях) та нікелю, міді, залізу, палладію (для реакцій гідратування). Особливу активність мають метали змінної валентності. Див. також *Каталіз*.

КАТАЛІЗАТОРИ БІОЛОГІЧНІ, біокаталізатори — білки, що зумовлюють прискорення або гальмування хімічних процесів в живих організмах. Те саме, що й *ферменти*.

КАТАЛОГ (грец. *катάλογος* — перелік) — 1) Систематизований перелік предметів (картин, музейних експонатів та ін.), складений для полегшення їх розшуку. 2) Перелік збірок з визначенням їхніх місць у Галактиці або за ін. ознакою. 3) Перелік творів друку, які є в б-ці або в кількох б-ках, складений за певним планом, призначений для розкриття змісту фондів, цілеспрямованого керівництва читанням, для допомоги читачам у виборі книг. К. — осн. довідковий та інформаційно-пошуковий апарат б-к. Для кожного типу б-ки встановлено необхідний мінімум К. Залежно від бібліотечних фондів створюють К. генеральні, центральні, зведені, а також К. окремих фондів. За призначенням розрізняють читальські та службові К., за способом групування матеріалу — алфавітні, систематичні, предметні К. та ін. Найпоширеніша форма К. в рад. б-ках — карткова. Застосовують і ін. каталоги.

КАТАЛОНІЯ — історична область на Пн. Сх. Іспанії. Населення становлять гол. чин. *каталонці*. Адм. центр — *Барселона*. З 877 на тер. К. існувало Барселонське графство (з 12 ст. його називали К.). З 1137 К. — в складі королівства *Арагон*, з 1479 — провінція об'єднаної Іспанії. До 1714 зберігала значну політ. самостійність. У 1914—25 мала орган місц. самоуправління — *Манкомунідад*. Під час *Іспанської революції 1931—39* К. 1932—34 та 1936—39 мала автономію. В роки фашист. диктатури Франко трудящі К. зазнавали політ. і нац. утисків. Населення К. вело постійну боротьбу за свої права. 1.X 1977 відновлено автономію К. (закріплено конституцією 1978). Після проведення в К. референдуму 25.X 1979 було затверджено статут про її автономію.

КАТАЛОНЦІ — нація, живуть переважно в Іспанії (в *Каталонії*, частково в *Арагоні*, *Валенсії*, на *Балеарських* і *Пітійських о-вах*), а також у Франції, Італії, США, Лат. Америці й ін. країнах. Заг. чисельність — 7,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *каталанською мовою* та *іспанською мовою*. Віруючі К. — католики. Предками К. були іберійські племена, які зазнали впливів *кельтів*, римлян, *аланів*, *вестготів*, арабів, *франків* та ін. З 15 ст. К. вели боротьбу за свою автономію. В ході цієї боротьби поступово складалась каталонська нація. Осн. заняття К. — землеробство, рибальство; значна частина К. працює в пром-сті. Особливості культури К. виявляються в своєрідних танцях (сардан, контрапас та ін.), хорошему співі, ремеслах (художнє кування, майоліка). К. мають багату л-ру рідною мовою.

Лит.: Народы зарубежной Европы, т. 2. М., 1965.

КАТАЛЬПА (*Catalpa*) — рід листопадних дерев родини бігніових. Листки цілісні, великі. Каїт-

ки неправильні, з двогубими чашечкою і віночком, зібрані у великі китиці або волоти. Плід — видовжена циліндрична коробочка. Бл. 10 видів, пошир. в Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. й УРСР, в культурі — 4 види. Найпоширеніші з них *К. бігніоїде-ва* (*C. bignonioides*), вис. до 15 м, з білими квітками, і *К. чудова* (*C. speciosa*), вис. до 30 м, з великими (до 6 см у діаметрі) кремово-білими квітками й довгими (до 45 см) коробочками. Менш пошир. *К. яйцеподібна* (*C. ovata*) та *К. Бунге* (*C. bungei*).

КАТАМАРАН (від тамільського *каттамарам*, букв. — зв'язані колоди) — 1) Пліт або невелике веслове чи вітрильне судно, що складається з кількох з'єднаних між собою колод. 2) Двокорпусне (зі спільною палубою) або однокорпусне (з поплавками-балансирами за бортом) судно. Відзначається добрими морехідними якостями. Розрізняють К. (мал.) морські й річкові; пасажирські, вантажні, буксирні, риболовні, спортивно-туристські тощо. В СРСР уперше в світі почалося спорудження (1960) великих суден такого типу.

КАТАМОРФОЗ (від грец. *ката* — донизу і *морф* — форма) — один з напрямів біологічного прогресу, пов'язаний з переходом організмів даної групи до простіших взаємовідношень з середовищем та з загальним зниженням рівня їхньої життєдіяльності. Термін «катаморфоз» запровадив рад. біолог І. І. Шмальгаузен (1939). Еволюція шляхом К. призводить до більш або менш заг. недорозвитку, спрощення будови, деспеціалізації (втрати спец. пристосувань); окремі органи стають зайвими і редукуються (див. *Редукція в біології*). Здебільшого основи К. лежить перехід від більш до менш активного способу життя, від життя у відкритих просторах до прихислого життя (в ґрунті, рослинних тканинах). Прикладами груп організмів, які виникли шляхом К. від більш розвинених форм, є моховатки, коловертки, вусоніг і гіллястовусі ракоподібні, кліщі, червці, покривніки тощо. Замість терміна «катаморфоз» іноді вживається поняття *катагенез*. В. Г. Новиков.

КАТАНІЯ — місто в Італії, на сх. узбережжі о. Сіцилія, адм. ц. пров. Катанія. Розташована біля підніжжя вулкану *Етна*. Вузол з-нь та автошляхів, порт на узбережжі Середземного м. 399, 8 тис. ж. (1976). Судноремонтні верфі, паровозовагоноремонтні майстерні, с.-г. машинобудування, підприємства електронної, нафтопереробної, хім. пром-сті. Харчосмакова, текст., деревообр. галузі, виготовлення керамічних виробів. Ун-т (з 15 ст.). Вулканологічний ін-т, астрофіз. обсерваторія, бот. сад. Архіт. пам'ятки 11—15 ст. К. засн. у 8 ст. до н. е.

КАТАПУЛЬТА (лат. *catapultia*, з грец. *καταπέλτης*) — 1) Стародавня бойова *метальна машина*, яку приводили в рух дією тугот скручених пучків сухожилків (ременів, волосся). К. метала каміння, стріли, ядра, запалювальні снаряди

О. О. Касьянов.

В. П. Катаев.

Вантажний катамаран.

КАТАПУЛЬТОВУ-
ВАНЕ КРІСЛО

Герб Катару.

КАТАР

Площа — бл. 22 тис.
км²Населення — бл. 250
тис. чол. (1979, оцінка
ООН)

Столиця — м. Доха

тощо на 150—800 м. Застосовували К. при облозі фортець і в польовому бою (уперше — в Сиракузах під час *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е., потім — у війнах Греції, Риму, пізніше — Візантії та ін. д-в). У Київ. Русі К. звали пороками. З 14 ст. К. поступила-ся місцем артилерії. 2) Пристрій для забезпечення старту літака з авіаносців та ін. кораблів. 3) Пристрій для автоматичного викидання (катапультивання) льотчика або космонавта з кабіни літального апарата в разі аварійної ситуації. Є частиною *катапультируваного крісла*, в якому у висотно-компенсуючому костюмі перебуває льотчик (космонавт).

КАТАПУЛЬТОВУВАНЕ КРІСЛО — пристрій для автоматичного викидання льотчика разом з кріслом з кабіни літального апарата і подальшого спуску на парашуті (див. *Катапульта*). Використовується в разі аварійної ситуації. У деяких літаках К. к. обладнані різними системами і пристроями, а також забезпечені запасом продуктів і предметами першої необхідності. К. к. використовували в схемах посадки космічних кораблів «Восток» (мал.).

КАТАР, Держава Катар — держава в Зх. Азії, займає пів Катар у сх. частині Аравійського п-ова. Омивається водами Перської затоки. У К. живуть місц. арабське населення, а також вихідці з ін. араб. країн та з Ірану, Індії, Пакистану. Офіційна мова — арабська.

Державний лад. К. — абсолютна монархія. Формально діє тимчасова конституція 1970. Вся влада належить еміру, який є духовним главою і главою д-ви. Він же очолює уряд і є прем'єр-міністром. **Природа.** Поверхня К. — переважно піщано-кам'яниста рівнина. Надра країни багаті на нафту і природний газ. Клімат жаркий, сухий. Пересічна т-ра січня бл. +16°, липня — бл. +32°; опадів до 100 мм на рік. Постійних річок немає, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність, невеликі оазиси.

Історія. Пів Катар заселений з 3—2-го тис. до н. е. В 7—10 ст. його територія — у складі араб. *Халіфату*, в 13—14 ст. — під владою *Бахрейну*. На поч. 16 ст. К. захопили португальці, пізніше — турки-османи. В 2-й пол. 18 ст. на тер. К. виникло князівство на чолі з дин. Тані, під владою якої в кіп. 19 ст. було об'єднано весь К. У 1868 Великобританія нав'язала К. нерівноправний договір. У 1871—1914 К. перебував під владою *Османської імперії*, з 1916 — протекторат Великобританії. 1.IX 1971 К. проголошений незалежною д-вою. 8.IX 1971 К. визнаний СРСР. У 1971 між К. і Великобританією укладено договір про дружбу, який передбачає збереження традиційних зв'язків між ними. В 1974 К. підписав угоду з *Саудівською Аравією* про консультації з усіх питань внутр. і зовн. політики. З 1971 К. — член ООН. К. — член *Ліги арабських держав* та *ОПЕК*. Діяльність політ. партій і орг-цій заборонено. **Господарство.** К. — економічно

слаборозвинута країна з пережитками докапіталістичних екон. відносин; значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. Великобританії, Японії та США). Уряд К. зживає заходів щодо створення нац. економіки, прийнято план екон. і соціального розвитку 1973—82. У 1977 держ. корпорації надано монополієне право на розвідку й видобування нафти і природного газу. Основа економіки — видобування нафти (23,5

млн. т, 1978) та природного газу (4,5 млрд. м³, 1977). Діють два нафтопереробні з-ди, з-д по зрідженню газу. Інші галузі обробної пром-сті представлені окремими підприємствами — сталеплавильним, хім. добрив і цем. з-дами, борошномельним комбінатом, з-дом по обробці риби та креветок; є установки по опрісненню мор. води. Кустарне виготовлення тканин, одягу тощо. С. г. розвинуте слабо. В оазисах культивують финикову й кокосову пальми. Вирощують пшеницю, ячмін, кукурудзу, кормові трави; на спеціалізованих фермах — овочі й фрукти. В пустелі розводять верблюдів. На узбережжі — рибальство і вилов перлів. З-д у К. немає. Автошляхів з твердим покриттям — 1,8 тис. км (1978), нафто- та газопроводів — бл. 480 км. Гол. порти: Доха і Умм-Сайд. У м. Доха — міжнар. аеропорт. Вивозять нафту (95,9% експорту), в невеликій кількості — хім. добрива, зріджений газ, цемент, рибу; довозять машини та устаткування, продовольство, метали тощо. Осн. торг. партнери: Великобританія, Японія, США, ФРН, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати. Грош. одиниця — ріал К. 3,91 ріала = 1 дол. США (грудень 1978).

О. К. Соловйов.
КАТАР (грец. *κίταρος*, букв. — стікання), катаральне запалення — запалення слизових оболонок, що супроводжується їх почервоюванням, набряком, утворенням та виділенням рідини (*виоту*, або ексудату). Залежно від характеру ексудату розрізняють серозний К. (виділення прозорого рідкого ексудату), слизовий К. (густий, тягучий ексудат, що

містить велику кількість слизу й злущені епітеліальні клітини) та гнійний К. (виділення гнійного ексудату з домішкою слизу). Спричинює К. найчастіше інфекція (напр., катар верхніх дихальних шляхів і бронхів). К. шлунка — *гастрит*, виникає при порушенні харчування, курінні, зловживанні алкоголем, отруєнні тощо. К. бувають гострі і хронічні. При гострому К. виділення ексудату поступово зменшується і настає повне видужання. При неправильному і несвоєчасному лікуванні гострий К. переходить у хронічний. Хронічні К. тривають кілька років, періодично загострюються і призводять до тяжких необоротних змін слизової оболонки — *атрофії*, *гіпертрофії*. К. шлунка спричинює порушення виділення шлункового соку, бронхів — розвиток запалення легень та ін. легеневої захворювання. Профілактика: запобігання з переохолодженням, загартовування організму, боротьба з шкідливими звичками. Лікування — залежно від того, який орган уражений катаром. В. І. Крижовий.

КАТАРАКТА (від грец. *κίταρα* — водоспад) — захворювання кришталика, яке виявляється в його помутнінні, що перешкоджає проходженню променів світла в око і призводить до зниження гостроти зору. За місцем розташування помутніння в кришталику розрізняють *ядерну* К. (помутніння в центр. його шарах), *коркову* (в периферичних шарах), *сумкову* (в капсулі, що вкриває кришталик). К. бувають природжені й набуті. Природжені виникають в період внутрішньоутробного розвитку плода і звичайно не прогресують. Серед набутих К. розрізняють старечу, травматичну й ускладнену (виникає як ускладнення при глаукомі, іридоцикліті, при окремих порушеннях обміну речовин, напр. *діабеті*). Найчастіше зустрічається стареча К. Вона розвивається здебільшого у осіб віком понад 50 років. Помутніння починається поступово з периферичної частини, протягом кількох років поширюється на весь кришталик. Стареча К. уражає, як правило, обидва ока. Вважають, що вона розвивається через недостатність в організмі вітамінів С і В₂. Лікування — хірургічне.

КАТАРАКТИ (грец. *κίταρα* — водоспад) — один з типів *водоспадів*, коли великі маси води падають широким фронтом з відносно невеликої висоти (*Ніагарський водоспад*, *Нільські К.* та ін.).

КАТАРІ (від грец. *κίταρος* — чистий) — прихильники *єресі*, що виникла й поширилась в 11—13 ст. в Зх. Європі, гол. чиним в Пн. Італії, Пд. Франції (*альбігойці*), Фландрії і відображала протест широких міських верств проти феод. гноблення. Для дуалістичної догматики К., що містила ідеї *маніхейства*, *навіліан*, богемільства, характерне протиставлення двох начал: «доброто» («світло» і «добро» невидимий, духовний і єдиний істинний світ») і «злого» («земний, матеріальний світ, пород-

Катапульта.

жений сатаною»). К. заперечували церк. обрядовість, духівництво, виступали проти влади *пати римської*, вимагали ліквідації церк. землеволодіння, відмовлялися від сплати церк. десятини. Церква при підтримці світської влади вела запеклу боротьбу проти К. В кінці 13— на поч. 14 ст. рух К. було ліквідовано.

КАТАРБОІОНТИ (від грец. *καταρβος* — чистий та *βίοντι*) — організми, що можуть жити лише в незабруднених холодних водах з високим вмістом кисню. К. є водночас олігосапроби (див. *Сабіобіоти*), хоча не всі олігосапроби є К. Типовий К. — струмкова форель.

КАТАСТРОФІЗМ (від грец. *καταστροφή* — кінець, загибель, руйнування) — метафізичне вчення, за яким розвиток *земної кори* й органічного світу відбувається нібито внаслідок періодичних всеземних геологічних катастроф (катаклізм). Виник у 18 ст. в Зх. Європі, окремі ідеї К. зародилися у глибоку давнину. Найбільшого розвитку набув у 1-й пол. 19 ст. К. мав два напрями: *нептунізм* і *плутонізм*. Один із основоположників К. — Ж. Куве, який об'єднав обидва напрями, 1812 прийшов до висновку, що під час катастроф на більшій частині Землі винищалося все живе, а потім на етапі спокою планета знову заселялася органічним світом, який переселявся з областей, що не зазнали катастрофи. Його послідовники — франц. палеонтолог А. д'Орбінї, швейцарський геолог Л. Агассіс і англ. геолог А. Седжвік вважали, що катастрофи повністю знищували органічний світ Землі, який після кожної катастрофи створювався новим божественним «актом творення». В серед. 19 ст. К. почав втрачати своє значення у зв'язку з нагромадженням фактів, що свідчили про еволюційний розвиток неорганічної природи і органічного світу (праці К. Ф. Рулье, Ч. Лайбля, Ч. Дарвіна та ін.). Нищівної критики К. зазнав у працях Ф. Енгельса. З розвитком природознавства у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. і перемогою еволюційного вчення наук, неспроможність К. стала очевидною. Матеріалістична критика К. сприяла формуванню уявлення про поєднання еволюційного і стрибкоподібного розвитку Землі та її органічного світу. Деякі бурж. вчені знову відроджують окремі ідеї К., відомі під назвою *неокатастрофізму*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Равинович А. І. Развитие основных теоретических направлений в геологии XIX века. М., 1969; Куве Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара. Пер. с франц. М.—Л., 1937. Ю. М. Довгал.

КАТАТОНІЯ (від грец. *κατάτονος* — пригнічений, напружений), кататонічний синдром — стан психічного розладу, що виявляється у формі повної нерухомості з напруженням мускулатури тіла (кататонічний ступор) або ж у формі рухового й мовного збудження. Здебільшого К. буває синдромом *шизофренії* та ін. психічних захворювань, які виникають внаслідок *інтоксикації*, інфекції або органічних уражень головного мозку. При К. свідомість може збері-

гатися, але спостерігаються *галюцинації* та *малення*.

КАТАХРЕЗА (грец. *κατάχρησις*) — стилістичний прийом, який полягає в сполученні слів, логічно не узгоджених між собою (напр., підшва гори, ручка дверей). У ширшому розумінні — таке використання слова, при якому забувається його первісне етимологічне значення (зелене чорнило, кольорова білізна).

КАТАЯМА Сен (3.XII 1859, с. Хадегі, пров. Мімасаса, тепер с-ше Юге, преф. Окаяма — 5.XI 1933, Москва) — діяч япон. і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в сел. сім'ї. За фахом — робітник-друкар. З 1884 працював і вчився у США. Закінчив Йельський ун-т (1895). У 1896 повернувся в Японію, де взяв участь в орг-ції соціалістичного і робітн. руху. Один із засновників першої япон. профспілки (1897). Т-ва по вивченню соціалізму (1898), С.-л. партії Японії (1901). Ред.-видавець першого робітн. журн. «Родо сейкай» («Робітничий світ»). В 1912 — в ув'язненні, 1914 виїхав до США. В 1919 організував першу комуністичну групу япон. робітників у США, брав участь у створенні Компартії США. В 1921 переїхав до Мексики, де створив і очолював Амер. бюро ВККІ і Виконбюро Профінтерну. З грудня 1921 — в СРСР. З 1922 — член ВККІ, потім — Президії ВККІ. Один з ініціаторів створення Компартії Японії (КПЯ, 1922). Послідовно боровся проти ухвалів у КПЯ, за її ідейне й орг. зміцнення. Брав участь у ряді антимімперіалістичних і антивоєн. конгресів. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Рос. перекл. — Статті й мемуари. М., 1959; Воспоминания. М., 1964.

КАТЄБ (Kaleb) Асін (н. 6.VIII 1929, м. Константіна, Алжир) — алжир. письменник. Пише франц. мовою. Осн. тема творчості К. — осмислення істор. долі Алжiru. У 1946 видано збірку ліричних віршів К. «Розмова з самим собою». Автор роману «Неджда» (1956), де звучить заклик до боротьби за визволення Алжiru, й драм. тетралогії «Коло репресій» (1959). У віршах 60—70-х рр. і романі «Зоряний полігон» (1966) звертається до актуальних соціальних проблем.

В. К. Кухалашвілі.
КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ (від лат. *imperativus* — наказовий) — термін, введений І. Кантом для позначення безумовного веління моральної свідомості слідувати в поведінці законам: «поводись так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли стати принципами заг. законодавства (тобто були визнані моральними всіма)». Умовою К. і. за Кантом, є *свобода волі*. Кант вважав К. і. таким, що діє у свідомості всіх членів суспільства, незалежно від їхнього соціального становища. Це не відповідало об'єктивній дійсності, оскільки в класово антагоністичному суспільстві моралі, однакової для всіх, не існує. Вчення Канта про К. і. було спрямоване проти етики франц. матеріалістів 18 ст., які вважали джерелом формування

моральних норм умови реального життя і виховання.

КАТЕГОРІЇ (грец. *κατηγορία* — ствердження; основна й загальна ознака) в філософії — універсальні форми *мислення*, які відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності та пізнання. Проблеми К., проходження їх, відношення категоріальних форм мислення до форм буття, логічна, гносеологічна, світоглядна функції К. досліджуються філософією. Найбільший вклад у розробку проблеми К. в історії домарксистської європ. філософії внесли *Аристотель* («Категорії»), І. Кант («Критика чистого розуму»), Г. В. Ф. Гегель («Наука логіки»). *Діалектичний матеріалізм* розглядає К. в єдності їхньої логічної форми, об'єктивного змісту і пізнавальної функції. К. є специфічно людськими логічними формами відображення універсальних форм буття на певному істор. ступені пізнання. Категоріальна структура мислення формується на базі сусп. істор. практики. «Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29, с. 183). Характеризуючи пізнавальну роль К., В. І. Ленін визначав їх як східці виділення свідомою людиною себе з природи, як вузлові пункти, що допомагають пізнавати природу і оволодівати нею. (Повне збір. тв., т. 29, с. 81). Будучи відображенням заг. властивостей і відношень об'єктивної реальності, К. є мисленими формами осягнення конкретної дійсності, способами підведення одиничного, випадкового під загальне і необхідне. Специфіка К., що їх вивчає філософія, на відміну від заг. фундаментальних понять окремих наук (які також інколи називають категоріями цих наук) полягає, насамперед, у тому, що вони є універсальними формами мислення й пізнання і пов'язані з розв'язанням *основного питання філософії* — всі вони так чи інакше розглядаються в плані відношення мислення і буття, *суб'єкта і об'єкта*. Цим зумовлена світоглядна і загальнометодологічна функція філос. К.: сукупність їх дає людині світогляд і заг. метод пізнання. Діалектичний матеріалізм науково обґрунтував метод свідомого оперування К. в мисленні. Оскільки дійсності і пізнанню її об'єктивно притаманна *діалектика*, то мислення, щоб правильно відобразити її в К., повинне оперувати ними діалектично, тобто як взаємопов'язаними, рухливими, суперечливими, такими, що переходять одна в одну. Цілісність і єдність явищ матеріального світу, їхній універсальний зв'язок і закономірний рух можуть бути адекватно відображені лише в системі К. Відмовляючись від спроби побудувати викінчену, самодостатню і незмінну систему К., марксистська філософія разом з тим розкриває системний характер людського мислення і створює систему К. шляхом виявлення заг. законів відношень, руху та взаємопереходів К. (осп. закони діалектики) і формулювання вихідних

С. Катаяма.

Катапультовуване кіріло.

КАТЕДЕР-СОЦІАЛІЗМ

принципів свідомого розгортання К. як процесу осягнення мисленням свого об'єкта (єдність діалектики, логіки і теорії пізнання; сходження мислення від абстрактного до конкретного, єдність історичного і логічного). При такому підході система К. відбиває закономірності сусп.-істор. і індивідуального руху й розвитку пізнання.

О. І. Яценко.

КАТЕДЕР-СОЦІАЛІЗМ (нім. Katheder-Sozialismus) — «соціалізм з кафедри» — різновидність буржуазного соціалізму. Виник в Німеччині в 60—70-х рр. 19 ст. як реакція офіційної бурж. екон. науки на зростання соціалістичної свідомості робітн. класу. В 1872 група нім. ліберальних професорів і політиків об'єдналася в Спільну соціалістичну політику з метою боротьби проти марксизму і проповіді з університетських кафедр необхідності втручання бурж. д-ви в екон. і соціальні відносини для запровадження «соціалізму» згори. Представники К.-с. (А. Вагнер, Л. Брентанно, В. Зомбарт та ін.) намагалися пристосувати марксизм до інтересів буржуазії, «обґрунтувати» теорію мирного впровадження капіталізму в соціалізм. Основоположники марксизму-ленізму різко критикували К.-с. В. І. Ленін розкрив зв'язок К.-с. з «легальним марксизмом» в Росії з міжн. ревізіонізмом.

КАТЕНІН Павло Олександрович [11 (22).XII 1792, маєток Шаєво Костром. губ. — 23.V (4.VI) 1853, там же] — рос. письменник. Учасник Вітчизн. війни 1812, декабристського руху. Друкуватися почав 1810. Писав вірші, балади («Наташа», «Убивця», «Лісовик», «Ольга», 1814—16), комедії («Студент», у співавт.), трагедії («Андромаха», 1827). Вірш «Наша Вітчизна страждає...» набув у декабристів значення революц. гімну. У вірші «Мстислав Мстиславич» (1819) К. використав та розробив мотиви «Слова о полку Ігоревім». Виступав також як перекладач, критик і теат. діяч.

КАТЕНОЇД (від лат. catena — ланцюг і грец. εἶδος — вигляд) — поверхня, утворена обертанням лампової лінії навколо її осі (мал.). К. є єдиною мінімальною поверхнею серед поверхонь обертання. Форми К. набуває тонка мильна плівка «натягнута» на два джотні кола, площини яких перпендикулярні до прямої, що сполучає їхні центри.

КАТЕПСИНИ (від грец. κατέψω — перетравлюю) — внутрішньоклітинні протеолітичні ферменти класу гідролаз; каталізують гідроліз пептидних зв'язків у поліпептидах (див. Пептиди) і білках. Розщеплюють їх до пептидів, а іноді й до амінокислот. Є в організмі тварин (найбільше в печінці, селезінці, легенях, еритроцитах), рослин і в мікроорганізмах.

КАТЕР (англ. cutter) — невелике судно або бойовий корабель малої водотоннажності (від 10 до 400 т), зі швидкістю ходу до 70 вузлів (130 км/г). За конструкцією підводної частини корпусу К. поділяється на кильові й плоскодонні з реданами (уступами) або без них. За принципом руху розрізняють К.

водотоннажні, глісеруючі, на підводних крилах і на повітр. подушці. За видом двигунів бувають К. моторні, газотурбінні та парусно-гребні. К. у ВМФ застосовують як бойові кораблі та допоміжні судна. Серед сучас. бойових К. розрізняють: ракетні, артилерійські, торпедні, протичовнові, міні, сторожові, десантні та ін. **КАТЕРЕНЬОК** Михайло Васильович (н. 22.IX 1946, с. Хлівище Кіаманського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. майстер худож. обробки дерева й металу, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1968). Закінчив Чернів. худож. профес.-тех. уч-ще. Серед творів: вирізьблені на дереві панно — «Народний месник», «Гомін гуцулів» (1967), декор. тарілка «Ганець лісорубів» (1969), виکارбувані на металі панно — «Легенда Карпат» (1969), «Троїста музика» (1971), «Навіки разом» (встановлено на пл. в Чернівцях).

КАТЕРИНА І Олексіївна (уроджена Марта Скавронська; 5 (15).IV 1684 — 6 (17).V 1727, Петербург) — рос. імператриця з 28.I (8.II) 1725. Дочка лит. селянина. Під час *Північної війни 1700—21* потрапила (1702) в зону дії рос. військ. Незабаром стала фактичною дружиною *Петра І*; 1712 оформлено церк. шлюб. У 1724 відбулася коронація. Після смерті Петра І її посадили на престол гвардійські полки під керівництвом О. Д. Меншикова. Фактично правління д-вою зосередилося в руках Верховної таємної ради (1726—30). За К. І 1727 було відновлено гетьманство на Лівобережній Україні.

КАТЕРИНА ІІ Олексіївна (уроджена Софія Фредеріка Августа, принцеса Ангальт-Цербстська; 21.IV (2.V) 1729, Штеттін — 6 (17).XI 1796, Царське Село, тепер м. Пушкін) — рос. імператриця з 28.VI (9.VII) 1762. Дружина імх. *Петра ІІІ*. В 1762 скинула його, спираючись на гвард. полки. В інтересах дворянства було почато *генеральне міжовання* (1766), проведено губерніську реформу (1775). За К. ІІ дворянство було роздано бл. 400 тис. кріпаків, величезні зем. володіння, зокрема на Пд. Україні. Юридично було затверджено необмежену владу поміщиків над кріпаками: посилилася феод.-кріпосницька експлуатація селян, що призвело до загострення класової боротьби, яка переросла в *селянську війну під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. На Україні за К. ІІ було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано *Запорізьку Січ* (1775), на Слобідській (1765) і Лівобережній (1781) Україні знищено рештки політ. автономії та запроваджено загальнонос. систему управління (1783). Указом від 3 (14).V 1783 було юридично оформлено *кріпосне право* на Лівобережній та Слобідській Україні. В 1785 укр. *козацьку старшину* було зрівняно в правах з рос. дворянством. На Україні за царювання К. ІІ спалахнули і були жорстоко придушені *Колішчина, Турбійське повстання 1789—93*. За К. ІІ в результаті воєн проти Туреччини (1768—74, 1787—91) було здобуто вихід до

Чорного м., приєднано до Росії Крим (1783). Внаслідок поділів Польщі (1772, 1793 і 1795) з Росією було возз'єднано Правобережну Україну та Білорусію і приєднано Литву і Курляндію. К. ІІ підтримувала коаліцію реакційних європ. д-в у боротьбі проти *Великої французької революції*, жорстоко переслідувала О. М. Радіщеву, М. І. Новикова та ін. представників рос. передової думки. **КАТЕРИНА МЕДІЧІ** (Catherine de Médicis; 13.IV 1519, Флоренція — 5.I 1589, Блуа) — франц. королева, дружина (з 1533) Генріха ІІ (короля 1547—59). Походила з роду флорентійських герцогів *Медічі*. Значною мірою визначала держ. політику в період правління своїх синів Франциска ІІ (1559—60), Карла IX (1560—74) та Генріха ІІІ (1574—89). Була одним з гол. організаторів *Варфоломієвської ночі*.

КАТЕРИНІНСЬКА ПРОВІНЦІЯ — адм.-тер. одиниця, створена 1764 в складі *Новоросійської губернії*. Займала територію на лівому березі Дніпра; адм. центр — фортеця Білівська (тепер м. Красноград Харків. обл.). В К. п. відбулося *піднесення повстання 1769—70*. В 1777 К. п. ліквідовано в зв'язку з включенням її території до складу *Лавоської губернії*.

КАТЕРИНОПІЛЬ (до 1795 — Калиноболото) — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнізному Тікичу (бас. Пд. Бугу), за 7 км від залізнич. ст. Звенигородка. 6,8 тис. ж. (1979). Відомий з серед. 16 ст. як містечко, що дістало *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (29.VII 1941—8.III 1944) тут діяли парт.-комсомольське підпілля, партизан. загін. З 1965 К. — с-ще міськ. типу. У К. — цегельня, пром. комбінат, комбикормовий з-д, міжколг. буд. орг-ція, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

КАТЕРИНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 35,7 тис. чол. (1979). У районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів Центр — смт Катеринопіль. К. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: буре вугілля, граніти, гнейси, піски, каолін. Найбільші річки: Велика Вись (на пд. межі району), Гнізлий Тікич і Шпола (всі — бас. Пд. Бугу). Переважають чорноземні ґрунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, липа, клен, граб тощо) займають 7,4 тис. га. Найбільші підприємства: ерківські дослідний ремонтно-мех. і плодоовочеконсервний з-ди, хлібо- та птахоміснати. Мокрокалігирський з-д прод. товарів. Яршівський цукр комбінат. Амбінат побутового обслуговування (Катеринопіль) та 2 будинки побуту. Спеціалізація

Катеноїд.

1. Ракетний kater
2. Торпедний kater.

с. г. — землеробство зерново-буя-
кільничого і тваринництво м'ясо-
мол. напрямів. Площа с.-г. угідь
1978 становила 51,6 тис. га, в т. ч.
орні землі — 47,6 тис. га, сіножаті
й пасовища — 3,6 тис. га. Осн.
культури: озима пшениця, куку-
рудза, ячмінь, горох, овес, цукр.
буяки, соняшник. Розвинуті скотар-
ство, свинарство, вітчарство,
птахівництво, бджільництво. У
К. р. — 18 колгоспів, радгосп, рай-
сільгосптехніка з виробничим від-

діленням. Залізничні станції —
Розсохуватка і Звенигородка. Ав-
тошлях — 350 км, у т. ч. з твер-
дим покриттям — 241 км. У рай-
оні — 22 заг.-осв. та музична шко-
ли; 43 лік. заклади, у т. ч. 6 ліка-
рень, 16 будинків культури, 10
клубів, кінотеатр, 38 кіноустано-
вок, 33 б-ки. В с. Вербовці наро-
дился укр. рад. поет М. А. Гіркун,
у с. Кайтанівці — укр. рад. поет і
літературознавець П. П. Фили-
пов. У К. р. видається газ. «Аван-
гард» (з 1933). В. Г. Васецький.

КАТЕРИНОСЛАВ — колишня (до
1926) назва м. Дніпропетровська.
**КАТЕРИНОСЛАВСКА ГУБЕР-
НІЯ** — адм.-тер. одиниця на Пд.
України. Створена на основі цар-
ського указу від 8 (20).X.1802. Гу-
бернським містом був Катерино-
слав (тепер Дніпропетровськ). На
поч. 20 ст. у складі К. г. було 8 по-
вітів: Олександрівський, Бахмут-
ський, Верхньодніпровський, Ка-
теринославський, Маріупольський,
Новомосковський, Павлоградський
і Словяносербський. За даними
всерос. перепису 1897, в губернії
було 10 міст, 15 містечок, 4926 ін.
населених пунктів з населенням
2113 тис. чол. Із заг. площі 5246
тис. десятин землі 3100 тис. на-
лежало поміщикам. Осн. галузими
с. г. були землеробство і тваринниц-
тво. В 2-й пол. 19 ст. тут розви-
лася вугільна і металург. пром-сть.
За даними 1909, в К. г. на 11 224
підприємствах працювало 170 736
робітників; 1894—97 у Катерино-
славі та ін. пром. центрах губернії
було створено численні революц.
гуртки й групи. Робітн. рух після
ІІ з'їзду РСДРП очолили більшови-
ки [див. Катеринославська ор-
ганізація РСДРП(6)]. Рад. владу в
губернському місті встановлено
29.XII.1917 (11.I.1918) в результа-
ті Катеринославського збройного
повстання 1917. Незабаром радян-
ською стала й вся Катеринослав-
щина. В 1918—20 К. г. була ареною
жорстоких боїв проти ворогів Рад.
влади. Постановою ВУЦВК від
3.VI.1925 К. г. було ліквідовано, а
на її території утворено сім окру-
гів. Д. П. Пойда.

**КАТЕРИНОСЛАВСКА ГУ-
БЕРНІЯ ВЧЕНА АРХІВНА
КОМІСІЯ**. Створена для відбору
та зберігання документальних ма-
теріалів, які відображали історію
краю. За час своєї діяльності
(1903—18) зібрала цінні докумен-
тальні матеріали, археол. пам'ят-
ки. З 1904 видавала «Летопись»,
в якій вміщувала протоколи засі-
дань комісії, публікації з історії
України, Катеринослава і Катери-
нославщини, значну увагу приді-
ляла історії запорізького козацтва.
В роботі комісії брали участь
історики Д. І. Багалій, Д. І. Явор-
ницький, М. В. Довнар-Заполь-
ський, В. І. Піцета, Ю. А. Кулаков-
ський та ін.

**КАТЕРИНОСЛАВСКА ОР-
ГАНІЗАЦІЯ РСДРП(6)** — одна з
найстаріших більшовицьких ор-
ганізацій, яка виникла з марксист-
ських гуртків, створених у кін-
ці 80-на поч. 90-х рр. 19 ст. в
Катеринославі. Безпосередній по-
чаток веде від утвореного 1894 со-
ціал-демократичного гуртка ро-
бітників Брянського заводу. За
участю І. Х. Лалайца і І. В. Ба-
бушкіна 1896—97 в місті виникло
бл. 10 нових с.-д. гуртків і груп.
У грудні 1897 вони об'єдналися в
катеринославський «Союз бороть-
би за визволення робітничого класу».
«Союз боротьби» був представ-
лений на Першому з'їзді РСДРП
(1898), після якого реорганізова-
ний на Катеринослав. к-т РСДРП.
До нього входили І. В. Бабушкін,
І. Х. Лалайца, П. А. Морозов,
М. Г. Цхакая, Г. І. Петровський
та ін. В 1899 к-т керував 25 с.-д.
гуртками, в яких налічувалося
200 чол., підтримував зв'язки з
с.-д. орг-ціями Петербурга і Мос-
кви та ряду міст України. В 1900
вишов № 1 його газ. «Южный
рабочий». Катеринослав. орг-ція
в цей час належала до очолюваної
В. І. Леніним революц. частини
рос. соціал-демократії. Після ареш-
тів 1900 Катеринослав. к-т захопив
«економісти». За допомогою газ.
«Искра», її агентів В. А. Шелгу-
нова, Є. М. Адамович, Р. С.
Землячки, В. П. Ноїна та ін.
1901—03 іскрівці розгорнули в Ка-
теринославі боротьбу проти «еко-
номізму». Вони розповсюджували
«Искру», твори Леніна, брали
участь у виданні газ. «Летучий
листок», у політичних демонстра-
ціях.

На поч. 1903 к-т став іскрівським;
у серпні керував заг. політ. страй-
ком у Катеринославі. На Другому
з'їзді РСДРП к-т представляли
прихильники більшості Л. С. Ві-
ленський і Л. Д. Махлін. Після
з'їзду Катеринослав. орг-ція стала
більшовицькою. Катеринослав. к-т
брав участь у створенні Південно-
го бюро ЦК РСДРП 1904. Він
першим на Україні висловився за
скликання ІІІ з'їзду РСДРП, схва-
лив рішення наради 22-х більшо-
вців 1904, брав участь у конфе-
ренції південних більшовицьких
комітетів 1904, створенні Бюро
комітетів більшості, організа-
ції більшовицької газ. «Вперед».
У січні 1905 Катеринослав. к-т
перейшов до рук меншовиків. Біль-
шовики створили парт. групу, з
середини березня 1905 перетворе-
ну на Катеринославський комітет

більшості РСДРП, делегат якого
(М. С. Лешинський) брав участь
у роботі ІІІ з'їзду РСДРП. Під
час революції 1905—07 більшо-
викам належала провідна роль
у Катеринославській Раді робіт-
ничих депутатів, Катеринослав-
ському бойовому страйковому ко-
мітеті, Катеринославському за-
гальнополітичному страйку 1905.
Не припиняючи ідейної боротьби
проти меншовиків, більшовики
1906 ввійшли до об'єднаної Кате-
риносл. орг-ції РСДРП. В 1905—
07 в Катеринославі виходили га-
зети більшовицького напрямку
«Бюллетень боевого стачечного
комитета», «Жизнь солдата»,
«Текущий момент» та ін. Катери-
нослав. більшовики брали участь у
роботі IV і V з'їздів РСДРП. Напе-
редодні V з'їзду їх налічувалося
понад 500 чол. У 1907—10, незва-
жаючи на масові репресії, парт.
орг-ція не припиняла своєї діяль-
ності, активно використовувала не-
легальні й легальні форми роботи.
В 1912 вона брала участь у роботі
VI (Празької) Всерос. конферен-
ції РСДРП.

Звільнившись у кін. 1912 від лік-
відаторів, Катеринослав. орг-ція
РСДРП утвердилася на позиціях
більшовизму. Вона підтримувала
тісні зв'язки з газ. «Правда». В
1912 більшовики Катеринославщи-
ни перемогли на виборах до 4-ї
Держ. думи. Депутатом від робіт-
ників Катериносл. губ. було обра-
но Г. І. Петровського. Він ке-
рував діяльністю Катеринослав.
орг-ції РСДРП, представляв її на
Краківській і Поронінській нара-
дах ЦК РСДРП (1913). У 1912—14
в орг-ції працювали І. С. Гасе-
вський, В. М. Залезський, М. М.
Козирев, С. М. Семков та ін. В ро-
ки імпералістичної війни більшо-
вики Катеринослава зайняли ан-
тивоєнні інтернаціоналістські по-
зиції. В листопаді 1916 відбулася
конференція більшовиків Катери-
нослава і Кам'янського (тепер м.
Дніпродзержинськ), що націлила
орг-ції на підготовку до революції.
Після Лютн. революції 1917 біль-
шовики Катеринослава вийшли з
підпілля. 5 (18).ІІІ у місті відбула-
ся легальна конференція більшо-
виків Катеринослава і Донбасу.
4 (17).IV почала виходити газ.
«Звезда». При к-ті діяли Військ.
орг-ція, Латиська, Лит. і Польс.
районні с.-д. організації. Актив-
ну участь у роботі орг-ції бра-
ли В. К. Аверін, Т. Л. Бондарев,
В. А. Валаяко, С. Н. Власенко,
С. І. Готнер, Е. Й. Квірін, М. В.
Копилів, Г. І. Петровський та ін.
Представники Катеринослав. орг-ції
брали участь у роботі VII (Квітне-
вої) Всерос. конференції, VI з'їзду
партії, в утворенні обласної ор-
ганізації РСДРП(6) Донецько-Криво-
озького басейну. В 1917 Катери-
нослав. орг-ція РСДРП(6) зросла
до 4 тис. чол. Керувалися Квітня-
ними тезами В. І. Леніна, рішен-
нями Квітневої конференції і VI
з'їзду РСДРП(6), катеринослав. біль-
шовики боролися за дальший роз-
виток революції, викривали уго-
довство меншовиків і есерів, зміц-
нювали свої позиції в Раді, проф-
спілках, фабзавкомках та ін. ма-
сових орг-ціях, створювали загон
Червоної гвардії. Катеринослав.

М. В. Катеренюк.
Пробудження. Дерево,
різьблення. 1977.

КАТЕРИНОСЛАВ- СЬКА РАДА РО- БІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

організація була представлена на *Обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві*. В грудні більшовики очолили *Катеринославське збройне повстання 1917*, після перемоги якого приступили до перших соціалістичних перетворень. Катериносл. більшовики брали активну участь у створенні КП(б)У. Див. також *Дніпропетровська обласна партійна організація*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации, Днепропетровск, 1979; В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы. Днепропетровск, 1962; Варгатюк П. Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. Дніпропетровськ, 1970; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977.

П. Л. Варгатюк.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ. Виникла в березні 1917 в результаті об'єднання Ради робітничих депутатів і Ради солдатських депутатів. Поширювала свій вплив на м. Катеринослав і губернію. Есеро-меншовицька більшість Ради 27.X (9.XI) 1917 відхилила більшовицьку резолюцію про перехід влади до рук Рад і таким чином зірвала встановлення Рад. влади в Катеринославі в жовтневі дні. В кінці листопада більшовики, спираючись на підтримку трудящих, домоглися перевиборів Ради, в результаті чого з 275 депутатів 180 були більшовиками, у т. ч. керівники революц. мас Катеринослава В. К. Аверін, Т. Л. Бондарев, С. І. Готнер, Е. І. Квірінг, В. Ю. Ключко та ін. Рада відіграла значну роль у підготовці і проведенні *Катеринославського збройного повстання 1917*, внаслідок перемоги якого 29.XII 1917 (11.I 1918) було встановлено Рад. владу. Рада здійснила ряд соціалістичних перетворень. У кінці січня 1918 у Катеринославі був проведений губернський з'їзд сел. депутатів, який прийняв резолюцію про злиття Рад робітн. і солдатських депутатів з Радами сел. депутатів і схвалив політику Рад. урядів Росії та України. Катеринославська Рада взяла участь у підготовці *Другого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 17—19.III 1918 в Катеринославі.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917 — виступи робітників м. Катеринослава під керівництвом більшовиків проти *Центральної ради* 27—29.XII 1917 (9—11.I 1918). Велике значення в успішній підготовці і проведенні К. з. п. мала більшовизація Катеринославської Ради робітничих і солдат. депутатів (листопад 1917), а також створення військ.-революц. штабу на чолі з В. К. Аверіним. Під керівництвом більшовиків формувалися червоногвард. загони (бл. 3 тис. чол.), провадилась революц. агітація серед солдатів гарнізону, був розроблений і погоджений зі штабом рад. військ, що діяли проти частин Центр. ради та *каледонщини*, план повстання. 26.XII 1917 (8.I 1918) петлюрівці піддали арт. обстрілю-

ві Брянський з-д (центр збройного повстання) та робітничі селища. Червоногвардійці міста та революц. солдати гарнізону 27—28.XII 1917 (9—10.I 1918) розгромили петлюрівців у Кайдаках і Амур-Нижньодніпровському р-нах міста, захопили вокзал, телеграф і всі держ. установи. Повсталим подав допомогу загін моск. і петрогр. червоногвардійців під командуванням П. В. Єгорова, що прибув із Синельникового. 29.XII 1917 (11.I 1918) штурмом було здобуто поштамт — останній оплот контрреволюції в місті. Того ж дня в місті було встановлено Радянську владу.

Літ.: Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957; История Украинской РСР, т. 5. К., 1977.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. Створене за царським указом від 3 (14).VI 1787 на Пд. Україні для захисту від тур. агресії. До К. к. в. ввійшли поселенці кол. *Української лінії* та військ. частини «корпусу передової охорони катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 полків на взірєць Донського козачого війська, К. к. в. одержало для поселення землі в межах річки Інгулу і Пд. Бугу, брало участь у рос.-тур. війні 1787—91, відзначилося під час здобуття Акермана (тепер м. Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла. В 1796 було розформоване. Козац. полки, крім Бузького (див. *Бузьке козацьке військо*), перетворено на регулярні частини царської армії. В 1802 козац. населення колишнього К. к. в. було переселено на Кубань; воно стало основою Кавказького полку Кубанського козачого війська (див. *Кубанські козаки*).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в кін. 18 ст. Створене за указом Катерини II від 30.III (10.IV) 1783 у складі 15 повітів. Центр К. н. спочатку перебував у Кременчуці, а з 1789 — в Катеринославі. В 1789 до К. н. було приєднано Градизький повіт *Київського намісництва*, а в 1792 — укр. землі між Пд. Бугом і Дністром, що відійшли за *Ясським мирним договором 1791* від Туреччини до Росії. В 1795 три повіти передано новоствореному *Вознесенському намісництву*. За указом Павла I від 12 (23).XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, було скасовано. Його територія ввійшла до складу *Новоросійської губернії*.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ БОЙОВИЙ СТРАЙКОВИЙ КОМІТЕТ — орган революц. влади, що діяв від імені Ради робітничих депутатів у м. Катеринославі. Був організований для керівництва *Катеринославським загальнополітичним страйком 1905*, який почався 8 (21).XII 1905. До К. б. с. к. входило 25 чол. Більшовицька група, очолювана в ньому Г. І. Петровським, відстоювала революц. лінію в боротьбі проти меншовиків, есерів, бундівців, що входили до складу к-ту. У постановах к-ту вказувалося, що страйк ставить за мету домогтися негайного скликан-

ня *Установчих зборів*. К-т видавав *«Бюллетень боевого стачечного комитета»*, створив військ. трійку, яка займалася формуванням бойових дружин (див. *Бойові дружини 1905—07*). Опортуністична тактика представників дрібнобурж. партій у к-ті перешкодила більшовикам перетворити страйк на збройне повстання. Повільність і нерішучість к-ту дали змогу царським військам захопити 24.XII 1905 (6.I 1906) вокзал і центр міста. В руках робітників залишилися тільки передмістя. Після придушення страйку к-т перестав існувати. *Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК 1905 — загальнополітичний страйк на знак солідарності з моск. робітниками; був оголошений 8 (21).XII 1905 за ініціативою більшовиків Катеринославською Радою робітн. депутатів і делегатськими зборами Катеринославської з-ці. Страйк охопив пром. підприємства Катеринослава, Кам'янського (тепер м. Дніпродзержинськ), Павлограда, Нікополя, Олександрівська (тепер м. Запоріжжя), Кривого Рога, заводи й шахти Донбасу, всю Катеринославську з-цю. Страйк очолював *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, який оголосив себе революц. владою в губернії. Страйкарі захопили в місті залізничну станцію, телеграф, почали роззброювати поліцію. До рук Ради й Бойового страйкового комітету фактично перейшов Заводський р-н Катеринослава (т. з. Чечелівська республіка). В ряді населених пунктів політичний страйк переріс у збройне повстання (див. *Авдіївський виступ робітників 1905, Олександрівське грудневе збройне повстання 1905, Горлівське збройне повстання 1905*).

У Верхньодніпровському, Катеринославському та ін. повітах Катеринославської губ. спалахнули сел. повстання. Після придушення 28.XII 1905 (10.I 1906) К. з. с. сотні активних його учасників було заарештовано. В результаті суд. процесів, організованих 1906—09, десятки робітників і селян було відправлено на каторгу і на заслання, деяких страчено.

Літ.: Катеринославщина в революции 1905—1907 гг. Документы и материалы. Днепропетровск, 1975; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977.

Д. П. Пойда.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ КОМІТЕТ БІЛЬШОСТІ РСДРП — керівний орган більшовицької орг-ції Катеринослава, що виник у березні 1905 в зв'язку з переходом місц. к-ту РСДРП у руки меншовиків. Попередником к-ту була створена в лютому більшовицька група, яка встановила зв'язок з редакцією газ. *«Вперед»*. 15 березня групу було перетворено на К. к. б. РСДРП. До нього входили С. І. Готнер, П. М. Лепешинський, Е. В. Лугановський, І. І. Шварц та ін. К. к. б. РСДРП виступив із

заявою на підтримку скликання Третього з'їзду РСДРП, випустив кілька листівок, перевидавав ленинську листівку «Перше травня». Його делегат з дорадчим голосом М. С. Лещинський брав участь у роботі III з'їзду РСДРП. Після з'їзду к-т домогся значного зростання орг-ції (влітку в ній налічувалося 260 чол.), керував страйковим рухом, готував маси до збройного повстання. 24.VI 1905 ЦК партії затвердив його в правах Катериносл. к-ту РСДРП.

П. Л. Варіаток.
КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» — соціал-демократична орг-ція, що виникла в грудні 1897 внаслідок об'єднання марксистських гуртків і груп Катеринослава. Організаторами й керівниками його були І. В. Бабушкін і І. Х. Далайш. Катериносл. «Союз» за прикладом петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» почав переходити від пропаганди марксизму в невеликих гуртках до політ. агітації серед широких робітн. мас. У лютому — березні 1898 «Союз» випустив 16 листівок, у яких наводилися факти жорстокої експлуатації робітників на підприємствах і викладалися екон. вимоги робітників. Протягом 1897—98 в Катеринославі під керівництвом «Союзу» було проведено страйки. Після I з'їзду РСДРП (1898) «Союз боротьби» було реорганізовано на Катериносл. к-т РСДРП. Див. Катеринослаvsька організація РСДРП(б).

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1836 — масовий рух селян проти кріпосництва в ряді повітів Катеринослаvsької, Херсонської, Харківської, Полтавської та інших суміжних губерній навесні і влітку 1836. Викликані тяжким гнобленням, що посилалося в роки Кримської війни 1853—56, сваволею поміщиків та царських урядовців. Безпосереднім приводом до К. с. з. було поширення чуток про те, що царський уряд нібито дозволяє всім бажаючим переселятися до Криму, гарантує їм землю і волю. Це привело до масових втеч селян, які в ряді місць відбирали в поміщиків майно, худобу, чинили опір поліції і війську. Восени 1836 К. с. з. було придушено. В народі їх називали «походом селян у Таврію за волею».

КАТЕТ (від грец. *καθετός* — прямовисний, перпендикулярний) — сторона прямокутного трикутника, яка прилягає до прямого кута. Див. також *Піфагора теорема*.
КАТЕТЕР (грец. *καθετήρ* — зонд) — медичний інструмент у вигляді трубки. Вводиться в організм людини чи тварин крізь природні отвори для спорожнювання і промивання порожнистих органів, наприклад у урології — катетеризація сечового міхура і сечоводів тощо. К. бувають різноманітних форм і діаметра (відповідно до призначення), їх виготовляють з гуми, пластмаси, металу, шовку тощо.

КАТЕХІЗИС (грец. *κατήχησις* — повчання, настанова) — церковний посібник, в якому викладено основи християнського вчення

(переважно у формі запитань і відповідей). Спочатку К. являв собою усну настанову, що передувала хрещенню осіб, навірених у християнство. Переносно — твір, написаний у формі запитань і відповідей.

КАТЕХОЛАМІНИ — біологічно активні речовини, що їх відносять до амінів біогенних. В організмі виконують роль гормонів, медіаторів та нейромедіаторів. За хімі. природою — похідні пірокатехіну. Найважливіші К. — *адреналін*, *норадреналін*, *дофамін*. Біосинтез К. відбувається з ароматичних амінокислот — *фенілаланіну* і *тирозину*. Місце біосинтезу — позаниркова хромафіна тканина надниркових залоз, ганглії вегетативної нервової системи, нейрони головного мозку. К. впливають на функції багатьох систем і органів, беруть участь в обміні речовин, виконують гомеостатичну функцію (див. *Гомеостаз*), мають велике значення в формуванні відповідних реакцій на стресові дії (див. *Адаптаційний синдром*, *Стрес*) тощо. Діючи на окремі ядра гіпоталамуса та ін. утвор. головного мозку, відіграють важливу роль в регуляції функцій ендокринних залоз і особливо гіпофіза. Порушення процесів біосинтезу і виділення К. можуть призводити до розвитку патологічних процесів. Особливо чутливими до змін в обміні К. є нервова, серцево-судинна і ендокринна системи. Препарати К. широко застосовуються в медицині.

Лит.: Утевський А. М., Осинская В. О. Обмен катехоламинов и некоторые механизмы адаптации. В кн.: Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977.

КАТИЛІНА Луцій Сергій (Lucius Sergius Catilina, бл. 108—62 до н. е., Пісторія, Пн. Етрурія) — римський політ. діяч. Під час громадянських воєн 88—82 до н. е. був прихильником Сулли. В 68 до н. е. — претор, 67—66 до н. е. — пропретор у провінції Африка. Спиралючись на ветеранів Сулли, міський плебс і частину збіднілої знаті, К. 66 та 63 до н. е. організовував змови з метою захоплення влади. Викритий консулом Марком Тулієм Ціцероном, К. втік до Етрурії, де зібрав значне військо. Прихильники К. в Римі 63 до н. е. були страчені, сам К. загинув у битві проти консульської армії.

КАТІОНИ (від грец. *κατά* — донизу та *ίόν* — той, що йде) — позитивно заряджені іони. В електр. полі рухаються до *катоди*.

КАТІПУНАН — таємна патріотична антиіспанська організація на Філіппінах 1892—97. Заснована

А. Боніфасіо. К. проголошувала заг. рівність людей, взяла курс на знищення ісп. гноблення шляхом збройного повстання. В 1896 на Філіппінах за закликом К. розгорнулося повстання, яке переросло у нац.-визвольну революцію. Бурж.-поміщицькі кола, що прикнули до повстання, добилися розпуску К. (1897).

КАТКОВ Михайло Никифорович [1 (13).XI 1818, Москва — 20.VII (1.VIII) 1887, с. Знаменське, тепер Ленінського р-ну Моск. обл.] — реакційний рос. журналіст і публіцист. На поч. 40-х рр. виступав з позицій поміркованого лібералізму. Після польського повстання 1863—64 остаточно перейшов до табору дворянської реакції, до націоналізму і шовінізму. В 1850—55, 1863—87 редагував газ. «Московские ведомости», 1856—87 видавав журнал «Русский вестник». Один з натхненників реакційної політики Олександра III.

КАТЛАБУХ — озеро на Пд. Одеської обл. УРСР, в пониззі Дунаю. Довж. бл. 20 км, шир. до 6 км, максимальна глиб. 4 м. Площа 68 км². Береги на Пн. високі (до 10 м), на Пд. — низькі, заболочені. Живиться водою Дунаю під час наводнень. Багатий на рибу (сазан, щука, окунь). Влітку заростає.

КАТЛІЯ, кетлея (*Cattleya*) — рід рослин род. *зозулицевих*. *Епіфіти*. Стебла потовщені (несправжні бульби), в них знаходяться вода та поживні речовини. Листки шкірясті, зберігаються на рослині кілька років. Квітки великі, запашні, рожеві, фіолетові або лілові, поодинокі або зібрані по 2—3 на короткому квітконосі. 60 видів, пошир. у тропіч. Америці. Гарні декоративні, оранжево-рожеві й кімнатні рослини. Кожна квітка К. цвіте до 1 місяця, а часто й довше. В СРСР найчастіше культивують К. губоцвіт у (*C. labiata*) з рожевими і К. лимонно-жовту (*C. citrina*) з яскраво-жовтими квітками.

КАТМАНДУ — столиця Непалу. Розташований в міжгірній улоговині Гімалаїв на р. Багматі, на вис. 1360 м над р. м. Важливий вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. Бл. 180 тис. ж. (1977). К. (до 16 ст. — Кантіпур) засн. 724. У 8—15 ст. К. — столиця непальської феод. д-ви, з 1482 — центр однойменного князівства, з 1769 — столиця Непалу. Переважають підприємства по переробці с.-г. продукції; цегляно-черепичний з-д, ремонтно-мех. майстерні, текст., шкіряно-взут., гончарні та ін. виробництва. Кустарні художньо-ремісничі майстерні по виготовленню предметів домашнього вжитку, прикладного мистецтва, ювелірних виробів. Ун-т, Санскритський та ін. коледжі, Королівська академія Непалу. Нац. та Центр. б-ки; Нац. музей Непалу. Реліг.-буддійський центр країни. Серед архіт. пам'яток: дерев'яна пагода Катх Мандір (Кастаманда, 1596), комплекс палаців і храмів «Хануман Дхока» (15—18 ст.), палац Сінгха Дарбар (поч. 20 ст.), башта Бхімсена (1834). Поблизу К. — ступа Бодхнатх і архіт.-скульптурний комплекс Сваямбхунатх (обидві споруди — 3 ст. до

Катманду. На центральній вулиці міста.

я. е., перебудовано у 8—9 ст.), комплекс храмів Пашупатінатх (закладений у 13 ст.).

КАТОВІЦЕ — місто на Пд. Польщі, адм. ц. Катовицького воєводства. Вузол з-щ. 343,7 тис. ж. (1975). Значний пром. центр країни і найбільше місто Верхньосілезької агломерації. Провідні галузі пром-сті — вуг. (видобування кам. вугілля), коксохім., металургійна (зокрема, виплавка заліза, виробн. цинку, свинцю, прокату кольорових металів). Розвинуті також маш.-буд. (вироби. гірничого, підйомно-транспортного устаткування, електротех. виробів), хім. (мінеральні добрива), фарфорова, харч. і поліграф. пром-сть. Ун-т. Вища екон. школа. Академія мистецтв та ін. вузи. Чотири театри, Сілезька філармонія. Перші писемні згадки про К. — з 1598.

КАТОД (від грец. *κάθόδος* — спускання, рух донизу) — 1) *Електроод* електро- і радіотехнічних приладів, електротехнічних ванн та ін. пристроїв, що його з'єднують з негативним полюсом джерела струму. 2) Негативний полюс джерела струму — *гальванічного елемента* або *аккумулятора*. 3) Джерело електронів в *електровакuumних приладах*. За видом *емісії електронів* розрізняють К. термо- і фотоелектронні, холодні тощо.

КАТОЛИЦИЗМ (від грец. *καθολικός* — загальний, вселенський) — один з головних (поряд з православ'ям і протестантизмом) напрямів християнства. Виник в 4 ст., формально розмежувався з православ'ям 1054 (див. *Розділення церков*). Догмати К.: визнання «виходження святого духа» не тільки від «бога-отця», а й від «бога-сина»; непогіршимість *пачи римського* як намісника Христа на землі; особливе становище *духівництва*, що має право «відпущення гріхів» віруючим; визнання джерелом віри не тільки «священного писання», а й «священного переказу»; догмат про *чистилище*. Культурні відмінності: театралізованість відправ з муз. супроводом, наявність скульптури у храмах, культ богоматері тощо. К. був оплотом *феодалізму*,нів ідеологічну й політ. боротьбу в інтересах феодалів (див. *Інквізиція*, *Хрестові походи*). Невдачі спроби проникнення К. на схід, зокрема на Україну, католицька церква намагалася компенсувати укладенням *Брестської унії* 1596, внаслідок якої виникла греко-католицька церква (див. *Уніатська церква*). З кін. 19 ст. К. стає складовою частиною бурж. ідеології. Тепер католицька церква формально оголошує себе третьою силою між капіталізмом і соціалізмом, але по суті її офіційна соціально-політ. доктрина служить захисту капіталізму. К. поширений гол. чин. у Зх. Європі, США, Латин. Америці. Невелика кількість католицьких громад є в СРСР (Литви, західних областях УРСР і БРСР). Центр установи католицької церкви перебувають у *Ватикані*.

Літ.: Франко І. Проти Ватикану. К., 1953; Галай Я. На службі у сатани. К., 1957; Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану. К., 1959; Ковальський Н. А. Католицизм и мировое со-

циальное развитие. М., 1974; Грингуль И. Р. Папство. Век XX. М., 1978; Казанова А. Второй Ватиканский собор. Пер. с франц. М., 1973.

В. К. Танчер.
«КАТОЛИЦЬКА ДІЯ», католицький апостолат — масові організації мирян (від парафіяльних до міжнародних). Діють під керівництвом церкви. Орг-ції «К. д.» виникли в Європі в серед. 19 ст. Найактивніші в зх.-європ. країнах; є також в Азії, Африці, Пн. і Пд. Америці. Нац. орг-ції «К. д.» користуються впливом у християнських профспілках. «К. д.» підтримує Всесвітню конфедерацію праці (засн. 1920). Мета «К. д.» — пропаганда *католицизму*. Нерідко виступає з антикомуністичних позицій. У 60-х рр. в «К. д.» посилалося папифістське крило, яке бере участь у *Русі прихильників миру*.

КАТОЛИЦЬКА ЛІГА — 1) В 1576 під час *релігійних воєн* — об'єднання частини франц. феодалів з католицького *духівництва* на чолі з Г. Гізом (див. *Гізи*). Створена для боротьби проти *гугенотів* та з метою обмеження королів. влади. 2) У 1609—35 — об'єднання католицьких духовних і світських феодалів Німеччини для боротьби проти союзу нім. протестантських князів — Протестантської унії 1608. Була однією з гол. сил католицької реакції в Європі. Мала значну армію, яка здобула ряд перемог під час *Тридцятилітньої війни* 1618—48. К. л. розпущена згідно з умовами Празького миру 1635 після поразок, яких завдав їй армії швед. король *Густав II Адольф*.

КАТОЛІКОС (від грец. *καθολικός* — загальний) — титул глави *вірменської апостольської церкви*, *грузинської православної церкви*, *монофізитської церкви* (див. *Монофізитство*), вірмен-католиків.

КАТОН Марк Порцій (Marcus Porcius Cato; Катон Старший, 234 до н. е., м. Тускул — 149 до н. е.) — державний діяч, історик і письменник Стародавнього Риму. Консул 195 до н. е., цензор 184 до н. е. Захисник привілеїв *аристократії*. Вимагав знищення *Карфагену* — торг. конкурента Риму. Був першим рим. істориком, що писав лат. мовою. Автор твору «Походження» (не зберігся), в якому висвітлює історію Риму від заснування міста до 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*). Трактат К. «Про сільське господарство» (рос. перекл. — «Земледіліє». М.—Л., 1950) — цінне джерело для вивчення економіки, с. г. та агр. історії Стародавнього Риму.

КАТОНА (Катона) Йозеф (11. XI 1791, м. Кечкемет — 16. IV 1830, там же) — угор. драматург. Один із засновників нац. драматургії. Автор п'єс «Жизжа» (1813), «Зруйнування Єрусалима» (1814). Популярність К. принесла істор. трагедія «Банк бан» (1821, пост. 1833) — патріотичний твір, у якому виражено протест проти соціального й нац. гніту. П'єса відіграла значну агітаційну роль в період підготовки угор. революції 1848. На основі трагедії композитор Ф. Ершел 1852 створив однойменну оперу (пост. 1861).

Тв.: Рос. перекл. — Банк бан.

В кн.: Классическая драматургия стран народной демократии. т. 2. М., 1955.

КАТОНІН Євген Іванович (п. 5. IV 1889, Одеса) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1975). В 1918 закінчив Всеросійську АМ у Петрограді. Брав участь у розробці генерального плану й забудові Ленінграда, плануванні парку Перемоги та реконструкції Кленової алеї в Ленінграді, буд-ві ст. метро «Київська-Кільцева» в Москві та ст. «Вокзальна» Київ. метрополітену (у співавт., 1960). Відомий і як художник-графік.

КАТОПТРИКА (від грец. *κατοπτρικός* — відображений у дзеркалі) — розділ *оптики*, в якому вивчається теорія зображень, одержаних за допомогою відбивальних поверхонь (дзеркал). К. є окремим випадком заг. теорії *оптичних систем*.

КАТОРГА (від грец. *κατέρω* — галери) — в експлуататорських державах особливий вид *покарання*. Вперше застосовано за середньовіччя, коли засуджених до К. відправляли веслярами на судна-галери (катерги), звідси й назва. К. гол. чин. була засобом політ. репресій (напр., *депортация* в Нову Каледонію учасників *Парижської комуні* 1871; в царській Росії на К. засиляли декабристів, петрашевічів, більшовиків та ін.).

«КАТОРГА И ССЫЛКА» — історико-революц. журнал, орган всесоюзного Товариства колишніх політкаторжан і засланопооселенців. Журнал видавався 1921—35 у Москві. Вийшло 116 номерів. У ньому публікувалися статті, мемуари, архівні матеріали з історії революц. руху в царській Росії, в т. ч. на Україні, зокрема про революц. діяльність і перебування на засланих та у в'язниці Г. І. Петровського, Б. П. Жаданівського, П. М. Матюшенка, П. П. Шмідта та ін. Незважаючи на суб'єктивний характер частини публікацій та деякі серйозні фактичні помилки, матеріали журналу становлять значний інтерес для вивчення революц. руху в Росії.

КАТРАН, колюча акула (*Squalus acanthias*) — рід колючих акул родини катранових. Бл. 5 видів. Поширений майже повсюдно. В Чорному морі — 2 види: К. короткоперий і К. короткорилий. Довж. тіла до 2 м, маса до 15 кг. Має міцні колючки на спинних плавниках. Живиться дрібною рибою і без-

хребетними. Парування навесні. Живородяща; народжує від 3 до 26 мальків. Пром. риба; м'ясо використовують на балик, з печінки одержують вітамін А.

КАТРАН (Crambe) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *хрестоцвітних*. Стебло дуже галузисте, з великими листками. Квітки дрібні, численні, переважно білі. Підлі — двочленний нерозкриваний стручковец, верхній членник якого плодючий однонасінний. Бл.

М. Ю. Катуків.

Катран торетний:
1 — верхня частина рослини; 2 — гілочка з плодами; 3 — плід.

30 видів, пошир. в Азії, Європі та Африці. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 7. У степах, на кам'янистих схилах, солонцюватих ґрунтах ростуть К. татарський (C. tatarica) і К. шорсткий (C. aspera). На приморських пісках Чорного і Азовського морів пошир. К. понти́йський, або т. з. морська капуста (C. pontica), що в дикому стані росте по європ. узбережжю Атлантичного океану і берегах Чорного, Балтійського та Азовського морів, у деяких країнах (переважно в Англії) вирощується як овоч. Усі види К. є добрими кормовими рослинами.

КАТТАКУРґАН — місто обл. підпорядкування Самарк. обл. Узб. РСР. Розташований в долині р. Зеравшану. Залізнична станція, автошляхом сполучений з Самаркандом. 51 тис. ж. (1977). Пром. підприємства: «Базовномаш», базовноочисний, цегельний, молочний з-ди, олійно-жировий, м'ясний і хлібопродуктів комбінати. ТЕС. Планово-економічний технікум та радгосп-технікум, мед. і пед. уч-ща. Узб. драм. театр. У районі К. — Каттакурганське водосховище. Перше поселення на місці сучас. К. відоме з кін. 17 ст.

КАТТЕГАТ — протока між п-вом Ютландія та пд.-зх. частиною Скандинавського п-ова, одна з системи Датських проток, що сполучають Балтійське м. з Північним. Довж. бл. 200 км, шир. від 60 до 122 км, найбільша глиб. 124 м. Візник прибережна частина замерзає. Рибальство (оселеді, камбала, макрель). На сх. березі — порт Гетеборг (Швеція).

КАТУКОВ Михайло Юхимович [4 (17).IX.1900, с. Велике Уварово, тепер Озерського р-ну Моск. обл. — 8.VI.1976, Москва] — рад. військовий діяч, маршал бронетанкових військ (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Закінчив курси при Військ. академії моторизації і механізації РСЧА (1935). Вищі курси при Академії Генштабу (1951). В 1941—43 командував танковими д-зією, бригадою, танк. і механізованими корпусами, з 1943 — команд. 1-ю гвард. танк. армією, яка брала участь у визволенні України. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії і в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАТУЛЛ Гай Валерій (Gaius Valerius Catullus; бл. 84 до н. е., Верона — бл. 54 до н. е., Рим) — давньорим. поет-лірик. Переїхавши до Рима, приєднався до гуртка « нової школи » (неотериків). Збереглося 116 віршів і поем, центр. темою яких є кохання поета до Лесбії (Клодії). Творчість К. мала значний вплив на розвиток римської, а пізніше — європ. лірики. Укр. мовою твори К. перекладали Т. Франко, М. Зеров.

Тал.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Ілюстрація філологія». 1974. в. 36. № 12: 1977. в. 45. № 14: [Вірші]. «Жовтень». 1975. № 12: Рос. перекл. — Лірика. М., 1957. Лит.: Штаб І. В. Поетика Гая Валерія Катутла. М., 1977.

КАТУЛЬСЬКА Олена Климентівна [21.V (2.VI) 1888, Одеса — 19.XI.1966, Москва] — рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано) і педагог, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1909 закінчила Петерб. консерваторію, того ж року дебютувала на сцені Маріїнського театру. В 1913—46 — солістка Великого театру (Москва). З 1948 викладала в Моск. консерваторії (з 1950 — професор). Партії: Антоніда, Людмила («Іван Сусанін»), «Руслан і Людмила» Глінки), Марфа, Снігуронька («Царєва наречена»), «Снігуронька» Римського-Корсакова), Віолетта, Джильда («Травіата»), «Ріголетто» Верді та ін. Відома як камерна співачка. Нагороджена 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КАТУНЬ — ріка в РРФСР, у межах Алт. краю. Зливаючись з Бією, утворює р. Об. Довж. 688 км, площа бас. 60,9 тис. км². Бере початок з Катунського льодовика на пд. схилі г. Белухи. Має переважно гірський характер. Гол. притоки: Аргут, Чуя (праві), Кокса, Сема (ліві). Живлення льодовикове й снігове. Пересічна витрата води у пониззі 626 м³/с. Замерзає у листопаді — грудні, скресає у квітні. Сплавання. Воздовж К. проходить Чуйський тракт. У верхів'ї ріки збереглися археол. пам'ятки — «кам'яні баби». Туризм.

КАТУШЕВ Костянтин Федорович (н. 1.X.1927, с. Вел. Болдіно, тепер Горьк. обл.) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1952. В 1951 закінчив Горьк. політех. ін-т. З 1951 працював на Горьк. автозаводі: конструктор, старший, провідний конструктор, заст. гол. конструктора. З 1957 — на парт. роботі в Горькому. В 1963—65 — перший секретар Горьк. міськкому, з 1965 — Горьк. обкому КПРС. У 1968—77 — секретар ЦК КПРС, з березня 1977 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і представник СРСР у РЕВ. З 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна.

КАУДАЛЬНИЙ (від лат. cauda — хвіст) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла чи органа тварини по поздовжній його осі ближче до хвоста. Протилежний термінові **краніальний**.

КАУДЗІТ (Каудзітс) брати Рейніс Рейнісович [псевд. — Р. Відземнік; 30.IV (12.V) 1839, хутір Мадари, тепер Цесіський р-н Латв. РСР — 21. VIII 1920, там же] і Матіс Рейнісович [псевд. — Калінін; 6 (18).VIII 1848, там же — 8.XI 1926, там же] — латиські письменники. Вчителювали. Автори першого латис. реалістич. роману «Часи землемірів» (1879) з життя латис. селя 60—70-х рр. 19 ст.

Тал.: Рос. перекл. — Времена землеміров. М., 1962.

КАУЗАЛІГІЯ (від грец. καὸς — жар та αἰὺς — біль) — одне з ускладнень травматичного ушкодження периферичних нервових стовбурів (виникає здебільшого при частковому ушкодженні); проявом його є нерестерпий пекучий біль. Зумовлюється вогнепальни-

ми пораненнями (тиснення осколкою снаряда або кістки на нерв, розвиток рубцевої тканини навколо нерва, утворення *невроти*). Найчастіше до К. призводять поранення сідничного та великогомілкового нервів на нозі, середнього і ліктьового — на руці. К. супроводиться судинно-трофічними розладами в ураженій кінцівці.

Лікування: беззаспокійливі й гангліоблокуючі засоби, фізіотерапевтичні заходи, в разі неефективності цих засобів — хірургічне.

КАУЗАЛЬНІСТЬ (від лат. causalis — причинний) — те саме, що й **причинність**.

КАУЛЕРПА (Caulerpa) — рід зелених водоростей порядку сифоніальних. Слав'я велика (до 1 м), неклітинної будови, поцільована на вертикальну циліндричну, сплюснену аж до листовидної, сланку стебловидну (столоновидну) частину та ризоїдну частину. Бесердинні тіла К. є балковидні тяжі, які простягаються від однієї стінки до другої. Розмноження вегетативне — частинами слані і статеве — ізогамія. Бл. 60 видів, пошир. у тропіч. і субтропіч. морях та океанах. Ід. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

КАУЛІФЛОРІЯ [від грец. καὸς — стебло і лат. flos (floris) — квітка] — розвиток квіток безпосередньо на стовбурах або старих гілках дерев. Властива деяким тропічним рослинам (какао, хлібне дерево, хурма та ін.). Серед рослин помірної зони спостерігається у вовчих ягід та обліпихи.

КАУНАС (кол. Ковно) — місто респ. підпорядкування Лит. РСР. Розташоване на л. Нямунас при впадінні в неї р. Нарису (Вілія). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 359 тис. ж. (1979). Поділяється на 3 міські райони. Уперше згадується в писемних джерелах поч. 11 ст. За *Люблинською унією* 1569 ввійшов до складу Речі Посполитої, 1795 — до Росії. К. був одним з осередків визвольних повстань у Польщі й Литві 1830—31 і 1863—64. З 1842 — адм. центр Ковенської губ. В кін. 19 ст. розширено Каунаську фортецю (відома з 14 ст.) — важливий форпост на зах. кордоні Рос. імперії. Трудились міста брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку* 1905. Радянську владу в К. встановлено 21.XII.1918. В жовтні 1920 К. став столицею бурж. Литви. В період 1920—40 — центр революц. руху в країні. З.VIII.1940 разом з Лит. РСР увійшов до складу СРСР. У період нім.-фашист. окупації (24.VI.1941—1.VIII.1944) Десятий форт Каунаської фортеці було перетворено на табір смерті. Гол. галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна (вироби. переставів, електромоторів, приладів, електротех. обладнання тощо). Розвинуті легка, харч., фарм. пром-сть. Вироби. штучного волокна, меблевий та деревообр. комбінати, паперова ф-ка ім. Ю. Яноніса. Каунаська ГЕС. К. — центр худож. промислів. У місті — політех., мед. і фіз. культури ін-ти, с.-г. та вет. академії, вечірній ф-т Вільнюського ун-ту, вечірнє відділення держ. худож. ін-ту Лит. РСР,

О. К. Катутьська.

К. Ф. Катусев.

Каунас. Будинок Паркунаса, 15—16 ст.

А. Кауфман. Портрет жінки в костюмі весталки. Дрезденська картина галерея.

10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. та дячок. Музеї: худож. ім. М. К. Чюрлєвіса, драм. Лит. РСР. Серед архіт. пам'яток К.—готичні церкви Вітаутас (закладена 1400), Мікалояус (2-а пол. 16 ст.) та ін., кафедральний собор Пятро ір Повіло (15 ст., добудований у 17 ст.), т. з. будинок Пяркунаса (15—16 ст.); церква єзуїтів (1666—1725); ратуша (1542, перебудована в 18 ст.); банк (1924—29, арх. М. Сонгайла), будинок істор. та худож. музеїв (1931—36, арх. В. Дубенецькіс) та ін. В числі споруд, зведених за рад. часу,—вокзал (1949—53, арх. П. Ашас-тін), будинок «Промпроєкту» (1963—65, арх. А. Сиріндіс, В. Стаускас) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну (1970, скульптор Н. Петруліс), Ф. Е. Держинському (1947, скульптор С. Меркуров), С. Неріс (1955, скульптор Б. Бучас) та ін.

КАУНДА (Kaunda) Кеннет Дейвід (н. 28.IV 1924, Лубва, Пн. провінція Замбії)—держ. і політ. діяч Замбії, письменник. За фахом учител. З 1949 брав участь у нац.-визвольному русі. З 1953—генеральний секретар партії Африканський нац. конгрес (АНК), з 1959—партії Африканський нац. конгрес Замбії (виділилася з АНК), з 1960—президент Об'єднаної партії нац. незалежності (з 1964—правляча в країні). З часу проголошення незалежності Замбії (1964) К.—президент країни.

КАУРІ—розмінна монета Гвінейської Республіки; дорівнює $\frac{1}{10}$ сіль.

КАУСТИЧНА СОДА, каустик—технічна назва натрію гідроксиду NaOH.

КАУСТОВІОЛІТИ (від грец. καυστός—горючий, λίθος—каміння)—горючі корисні копалини органічного походження, що утворюються внаслідок перетворення решток рослинних і тваринних організмів під дією геол. і геохімічних процесів. За умовами утворення К. поділяють на дві групи: К. вуг. ряду (*торф, вугілля викопне, горючі сланці*) і К. нафт. і нафтоїдного ряду (*нафта, асфальт, озокерит тощо*).

В. С. Попов. **КАУТСЬКИЙ** (Kautsky) Карл (16.X 1854, Прага—17.X 1938, Амстердам)—один з лідерів і теоретиків нім. соціал-демократії та *Інтернаціоналу 2-го*, ідеолог централізму. В 1874—79 навчався у Віденському ун-ті. В 1875 вступив до С.-д. робітн. партії Австрії. Був прихильником *ласаллянства*. Під впливом К. Маркса і Ф. Енгельса перейшов на позиції наук. соціалізму, але не став послідовним марксистом. У 1883—1917—редактор С.-д. теор. журн. «*Нойе цайт*» («Новий час»). Автор багатьох теор. творів, що сприяли поширенню марксизму. Деякі з них з кін. 19 ст. перекладались укр. мовою. К. Маркс і Ф. Енгельс гостро критикували К. за *опортунізм* і *ревізіонізм*. К. виступав проти лівих нім. соціал-демократів, був лідером центристів у 2-му *Інтернаціоналі*, підтримував рос. менашовиків. Напередодні 1-ї світової війни висунув антимарксистську теорію «*ультраімперіалізму*», яка

проповідувала настання в майбутньому нової фази мирного розвитку капіталізму й стирання його суперечностей. К. сів паціфіст. ілюзії, фактично заперечував неминучість пролет. революції. Під час 1-ї світ. війни став на позиції *соціал-шовінізму*. Був одним із засновників і правих лідерів централістської Незалежної с.-д. партії Німеччини, «*Інтернаціоналу 2-го*». Вороже ставився до Великої Жовтн. соціалістичної революції в Росії та *Листопадової революції* 1918 в Німеччині. В. І. Ленін у своїй праці «*Пролетарська революція і ренегат Каутський*» викрив К. як замаскованого і небезпечного для робітн. руху опортуніста. К. був статс-секретарем (міністром) закор. справ у контрреволюц. нім. уряді Еберта—Шейдемана, вів антирад. пропаганду. З 20-х рр.—один з ідеологів «*демократичного соціалізму*». На початку 30-х років виступив проти створення єдиного робітн. фронту в боротьбі з фашизмом. Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Крах II *Інтернаціоналу*; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Імперіалізм і розкол соціалізму; т. 33. Державна революція; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський.

О. В. Долінський. **КАУФМАН** (Kauffmann) Ангеліка (30.X 1741, Кур, Швейцарія—5.XI 1807, Рим)—нім. живописець і графік, представник *класицизму*. Навчалася в батька. В 1742—57 та з 1782 жила в Італії, 1766—81—в Лондоні. Автор багатьох портретів («Автопортрет», 1762; «Й. В. Гете», 1787, та ін.), картин і малюнків на міфологічні, реліг., істор. та літ. сюжети («Пропанна Абеляра і Елоїза», ДЕ).

КАУФМАН Іларіон Гнатович (5.VII 1848—26.XII 1916)—рос. економіст, статистик. Закінчив Харківський ун-т (1869). У 1873—83 працював у Центр. статистичному к-ті; професор статистики Петерб. ун-ту (1893—1916). Праці у галузі грош. обігу, фінансів і кредиту, статистики. В 1872 опублікував у журн. «Вестник Европы» одну з перших в Росії рецензій на 1-й том «Капіталу» К. Маркса, в якій викладений марксистський діалектичний метод. Автор економічного

обґрунтування грошової реформи 1895—97 в Росії, в результаті якої був встановлений золотий *монеталізм*.

КАУЧУКИ (мовою браз. індіанців кау—дерево та учу—тексти, плакати)—реакційноздатні *високомолекулярні сполуки*. Становлять гол. складову частину *гуми*. Найхарактернішою властивістю К. є здатність до високих оборотних *деформацій*, тобто еластичність у широкому інтервалі т-р (від -70°C до $+120^{\circ}\text{C}$) при збереженні комплексу фіз.-мех. властивостей (див. табл.). В дужках наведено дані для наповнених вулканізацій). К. поділяють на натуральні та синтетичні (синтез К. у промисловому масштабі вперше було здійснено 1932 в СРСР способом С. В. Лебедева).

Натуральний К. одержують з *латексу* бразильської *гевеї*, синтетичний К.—полімеризацією бутадієну (каучук СКД), ізопрену (каучук СКІ), хлоропрену (каучук наїрит) або *співполімеризацією* дієнових та вінілових (стирол, альфа-метилстирол, акрилонітрил) сполук з утворенням *бутадієн-стирольного каучуку* (СКС-10, СКС-30 та ін.), *бутадієн-нітрильного каучуку* (СКН-18, СКН-26, СКН-40); *поліконденсацією* різних сполук, що містять не менше як дві функціональні групи (напр., дихлоретану й тетрасульфиду натрію), при цьому одержують полісульфідні К.—тіюколи; поліконденсацією олігомерних гліколів та ізоціанатів—уретанові каучуки СКУ, а діалкілдихлорсиланів—кремнійорганічні (силоксанові) каучуки СКТ, СКТВ та ін. Синтез К. полімеризацією здійснюється в розчинах та емульсіях. Найкращим комплексом фіз.-мех. та експлуатаційних властивостей відзначаються К., макромолекули яких мають регулярну (стереоспецифічну) лінійну будову (напр., СКІ-3, СКД та ін.). Одержують їх координаційною полімеризацією у розчинах, застосовуючи комплексні металоорганічні каталізатори типу $\text{TiCl}_4 + \text{AlR}_3$, де R—алкільний радикал. Синтетичний ізопреновий К. СКІ-3 структурою полімерного ланцюга (має 92—99% ланок у положенні

Фізико-механічні властивості вулканізованих каучуків

Каучук	Мол. маса $\times 10^3$	Т-ра склування, $^{\circ}\text{C}$	Опір розриву, МПа (т-ра 20°C)	Опір роздранню, кН/м	Видовження відносне, % (т-ра 20°C)
Натуральний НК	1,4—2,5	—69+—75	28—36	35—55	700—900
Ізопреновий СКІ-3	3,5—13	—68+—70	26—35	30—55	700—1000
Бутадієновий СКД	0,7—2,3	—105+—110	1—10 (22)	30—55	250—900
Бутадієн-стирольний СКС-30	2,13	—53	2,8 (32)	—	460
Хлоропреновий наїрит	1,5—1,7	—40	24—28	30—45	880—1100
Бутилакаучук БК	0,4—0,6	—67+—69	18—23	8—10	850—950
Етиденпропіленовий СКЕП	0,8—2,5	—58+—63	2—3 (28)	4—5	400—650
Бутадієн-нітрильний СКН-26	2—3	—42	3—4 (28—31)	50—60	500—700
Уретановий СКУ-8	0,5—1,0	—35	30	30	585
Полісульфідний тіюкол	2—5	—43	3,5	—	250
Силоксановий СКТ	4—7	—130	(3,4)	—	280

1,4-дис) і комплексом властивостей не поступається натуральному. В результаті емульсійної полімеризації одержують водну дисперсію К. — синтетичний латекс, який коагуляцією перетворюють на твердий товарний К. Його випускають у брикетах, рулонах та ін. товарних формах, використовують безпосередньо для виготовлення латексних виробів. К. заг. призначення (напр., СКІ-3, СКД, СКМС-30, СКС-30) широко застосовують у шинній, гумотехнічній та ін. галузях промисловості.

К. спец. призначення (наїрит, СКН-26, СКН-40, СКТ, КУ, полісульфідні тощо) використовують для виробн. гуми з високою напругою та бензостійкістю, теплостійкістю. Крім К. з великою мол. масою (10^5 — 10^6), випускають рідкі або низькомолекулярні (мол. маса 10^3 — 10^4) біфункціональні К. — для виготовлення виробн. методом лиття. Розробляють способи виробн. К. у порошковій формі, а також К., наповнених маслом, технічним вуглецем.

Синтезовано нові типи К. — т. з. термоеластопласти, які поєднують властивості еластомерів (гуми) і пластиків залежно від т-ри (зберігають властивості гуми при т-рі 20—50° С й переходять у в'язкотекучий стан при 70—100° С). Літ.: Справочник резинщика. М., 1971; Синтетический каучук. Л., 1976; Соболев В. М., Бородин И. В. Промышленные синтетические каучуки. М., 1977; Захаров Н. Д. Хлоропреновые каучуки и резины на их основе. М., 1978.

КАУЧУКОНОСНІ РОСЛИНИ — рослини, здатні нагромаджувати в своїх тканинах значну кількість *каучуку*. В одних К. р. (напр., у гевеї, фікуса) каучук міститься в *латексі* (т. з. латексові К. р.), які дають високосортні, малосмолисті каучуки, в інших (напр., у гваюли) — в паренхімних клітинах кори та в серцевинних променях центр. циліндра стебла і коренів (т. з. паренхімні К. р.); у деяких (напр., кендіру) — в зелені тканинах молодих пагонів та листків (т. з. хлоренхімні К. р.). Пром. значення мають тропічні дерев'янисті К. р. з родини молочайних (гевея, маніок та ін.), шовковицевих (фікус, кастилло), складноцвітних (гваюла) та деякі ін. К. р., що ростуть в СРСР, не мають промислового значення.

КАУШУТОВ Ата (5.VII 1903, аул Безмеїн, тепер м. Безмеїн Алхабаського р-ну — 15.XI 1953, Ашхабад) — туркм. рад. письменник. Друкуватися почав 1925. Роман «Мехрі і Вена» (1944—46) — про події Великої Вітчизн. війни; роман «Коло підніжжя Колет-Дагу» (1947—49) — про боротьбу між новим і віджилим у туркм. аулі. Автор драми «Джума» (1939), повістей «Останній старшина», «Туркменські коні» (обидві — 1951). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тел.: Укр. перекл. — Коло підніжжя Колет-Дагу. К., 1957; Рос. перекл. — Вуик Мергена. Ашхабад, 1963; Каджар-Ата. М., 1977.

КАФА — середньовічна назва м. Феодосії.

КАФАРОВ Віктор Вячеславович (п. 18.VI 1914, Шяуляй, тепер Лит.

РСР) — радянський хімік-технолог, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. У 1938 закінчив Казанський хіміко-технологічний ін-т ім. С. М. Кірова. З 1944 працює у Моск. хіміко-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва (з 1960 — зав. кафедрою). Дослідження присвячені процесам і апаратам хім. технології та кібернетики хім. технологічних процесів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями. Премія ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1978.

КАФАРОВ Петро Іванович (у чернетці — Палладій, 17 (29).IX 1817, Чистополь, тепер Тат. АРСР — 6 (18).XII 1878, Марсель) — рос. учений-китаєзнавець. Навчався в Петерб. духовній академії. В 1840—47 — член, 1849—59 та з 1864 — настоятель рос. духовної місії в Пекіні. Автор праць з історії Китаю, Монголії, історії зв'язків Китаю з ін. народами, історії конфуціанства, буддизму, даосизму та ін. Склад «Китайсько-російський словник» (ч. 1—2, 1888), переклав ряд кит. писемних пам'яток.

КАФЕДРА (грец. *καθέδρα*, букв. — сидіння, стілець) — 1) В Стародавній Греції та Римі — місце для виступів риторів, філософів. 2) В християнській церкві — підвищення, з якого проголошуються проповіді. 3) Крісло єпископа (архієрея) під час богослужіння, у переносному значенні — єпархія (єпископський округ). 4) У навч. закладах, лекторіях, актових залах — місце для викладача, доповідача. 5) К. у вузах — основна навч.-наукова група, що здійснює навчальну, методичну і н.-д. роботу з однієї або кількох пов'язаних між собою наук. спеціальностей, а також підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

КАФЕДРАЛЬНІ ШКОЛИ — в епоху середньовіччя середні навчальні заклади в найбільших містах Зх. Європи, організовані при соборах, що були єпископськими кафедрами. Див. *Соборні школи*.

КАФІРИ (від араб. *кафір* — невірний, невірний, тобто не мусульманин) — назва в минулому (до кінця 19 ст.), яку вживали сусідні мусульманські народи щодо населення Нуристану (кол. Кафіристан) — гірських районів на Пн. Сх. Афганістану. Див. *Нуристанці*.

КАФІРНІГАН — ріка в Таджикистані, права притока Амудар'ї. Довж. 387 км, площа бас. 11,6 тис. км². Бере початок з Гісарського хр. У верхній течії має гірський характер, багата на гідроенерг. ресурси. Живлення снігове й льодовикове. Зрошує Гісарську долину, яка є важливим землеробським районом республіки. По берегах К. — залишки давніх городищ. На К. — м. Орджонікідзебад.

КАФКА (Kafka) Франц (3.VII 1883, Прага — 3.VI 1924, Кірлінг, поблизу Відня) — австрійський письменник. Творчість його пов'язана з експресіонізмом. Автор новел «Перевтілення» (1916), «У штрафній колонії» (1919), «Художник голоду» (1924), незакінч. романів «Процес» (вид. 1925), «Замок» (вид. 1926), «Америка» (вид. 1927). Суперечливість творчості К.

відбивала, з одного боку, неприязність бурж. дійсності, з другого — жах і безсилля перед нею.

Тел.: Укр. перекл. — [Твори]. «Всесвіт», 1963, № 12; Рос. перекл. — Роман. — Новелли. — Письма. М., 1965.

Лит.: Сучков Б. Л. Франц Кафка. В кн.: Сучков Б. Л. Лики времени, т. 1. М., 1976; Затонський Д. Франц Кафка и проблемы модернизма. М., 1972.

КАФРИ (від араб. *кафір* — невірний, невірний) — назва, що її дали європейські колонізатори південно-африканському народові *коса*.

КАФКА (Kafka) Маріт (10.VI 1880, Надькарой — 1.XII 1918, Будапешт) — угор. поетеса і прозаїк. В соціально-критичних романах «Барви й роки» (1912), «Роки Марії» (1913), «Мурашники», «Зупинки» (обидва — 1917) та новелах (зібрано в кн. «Бувтінні жінки», 1958) виступала за соціальне й духовне розкриття жінки, викривала помічників і клерикалів.

К. О. Шахова.
КАХЕКСІЯ (грец. *καχεξία* — поганий стан, хворобливість) — стан глибокого виснаження, що виникає внаслідок недостатнього і неповноцінного харчування або важкого порушення обміну речовин. Спостерігається при *дистрофії алиментарній*, хронічних отруєннях (миш'яком, ртуттю тощо), при багатьох виснажливих захворюваннях (туберкульоз, рак, деякі ураження ендокринних залоз) тощо. Осн. ознаки К. — наростаюче заг. схуднення, *атрофія* внутр. органів, випадіння волосся; іноді порушується психіка.

КАХЕТІ, Кахетія — істор. область Грузії в верхів'ях Іорі та Алазани — приток р. Кури. Входила до складу Картлі, з 2-ї пол. 8 ст. стала незалежним феод. князівством. У 1104 Давид Будівник приєднав К. до об'єднаного Груз. царства. З 2-ї пол. 15 ст. К. — самостійне царство, яке протягом 16—18 ст. вело боротьбу за свою незалежність проти Ірану й Туреччини. В 1762 К. і Картлі об'єдналися в Картлі-Кахетинське царство, яке було приєднано 1801 до Росії.

КАХЛІ (нім. Kachel, одн.) — керамічні плити для облицювання печей або стін у будівлях. На зворотному боці мають вигляд відкритої коробки (румпи) для кріплення в кладці. К. відомі в Єгипті та Ассирії з 1-го тис. до н. е., пізніше — в Китаї, Греції, Римі та Ірані, на Русі — з 10—11 ст. (*Десятинна церква* в Києві). З 16 ст. їх виробляли в Італії, Німеччині, Росії (сбор у м. Дмитрові, храм Василя Блаженного в Москві). На Україні виробн. К. розвинулось у 15—16 ст. в Чернігові, Києві, Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку. На рельєфних К. зображували життєві епізоди, орнамен-

В. В. Кафаров.

Каклі.

1. Рельєфна кахля. Полтавщина. 17 ст.
2. Рельєфна кахля. Кишинівщина. 17 ст.
3. Розписна кахля з міста Косова Івано-Франківської області. 19 ст.
4. Розписна кахля з села Дибинців Київської області. 19 ст.

А. З. Кац. Дума. Частина триптиха «Кобзар». 1964. Донецький художній музей.

тальні мотиви. В кінці 17 — у 18 ст. на розписних К. з'явилися історичні та побутові сцени (майстер С. Перепелка з м. Городні, тепер Черніг. обл.). В цей час працювали кахляні заводи в Куземиному, Тулигодові, Шатрищах, Глухові (тепер Сум. обл.), у Києві. На початку 19 ст. К. виготовляли на *Межирізькій фаянсовій фабриці*. Малювали К. були поширені в Ічні (19 ст.) — майстри Л. Панасенко, І. Іващенко; в Ніжині — В. Пархоменко, Н. Дроб'язко; в Опішні — І. Глодєвський. В зах. областях України К. виробляли на Івано-Франківщині (майстри М. Барановський і О. Бахметюк з м. Косова, П. Кошак — з с. Пистиня), Львівщині (В. Шестопалець з м. Сокаля). В кінці 19 ст. К. виробляли в Білорусії (завод Шапіро). Кахлями часто неточно називають облицювальні плитки без румпш. Див. *Облицювальні матеріали*.

Літ.: Филипов А. В. Древнерусские изразцы, в. 1. XV—XVII века. М., 1938; Спаська Е. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII—XIX ст. К., 1928; Гоберман Д. Н. Росписи гончарских гончаров. Л., 1972.

П. Н. Мусієнко.

КАХОВКА — місто обласного підпорядкування Херсон. обл. УРСР, районний центр. Пристань на лівому березі *Каховського водосховища*, за 10 км від залізнич. ст. Каховка. Відома з 1791 як село біля колишньої тур. фортеці Іслам-Кермен. З 1840 К. — містечко. Центр чумацької торгівлі, великий ринок робочої сили Пд. України (див. *Ленін В. І. Повні збір. творів*, т. 3, с. 228). Рад. владу встановлено в січні 1918. В період громадян. війни *Каховський плацдарм* відіграв важливу роль у розгромі *врангелівців*.

В місті — заводи: електрозварювального устаткування, залізобетонних конструкцій, рем., 2 рем.-механічних; харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 2 будинки побуту, 9 заг.-освітніх, музична та спортивна школи; 12 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. В К. народилися літературознавець і мовознавець Д. М. Овсянко-Куликовський, вірм. композитор О. О. Спендіаров, укр. рад. художник і поет М. І. Жук, нар. артистка УРСР Ф. Г. Гаєнко.

Літ.: Яценко А. Д. Каховка, Каховка... Симферополь, 1979.

КАХОВСЬКА ГЕС — одна з електростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована біля м. Нової Каховки Херсон. обл. На ГЕС встановлено 6 гідроагрегатів потужністю 58,5 тис. кВт кожний. Перші агрегати дали пром. струм 1953, останній — 1956. Потужність К. ГЕС — 351 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 1,4 млрд. кВт год. До складу гідровузла входять: руслова земляна гребля, водозливна залізобетонна гребля, будинок ГЕС, однокамерний шлюз, лівобережна земляна дамба, гол. споруди іригаційного каналу тощо. Через греблю гідровузла проходять 3-ця і автошлях. В результаті буд-ва Каховського гідровузла створено *Каховське водосховище*. Спорудження К. ГЕС збільшило енергопостачання пром-сті і с. г. Придніпров'я та Пд. України, створило умови для зрошування посушливих земель Пд. України та Пн. Криму, утворило глибоководний шлях від Чорного м. до Дніпропетровська. Ю. І. Касиков.

КАХОВСЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — одна з найбільших іригаційних будов СРСР для зрошення земель у посушливих степах Херсонської та Запорізької обл. Пд. України. Проектна площа зрошення першої черги будівництва К. з. с. — 260 тис. га, у перспективі вона буде розширена до 784 тис. га. Полив передбачено на землях 82 г-в із застосуванням широкозахватних *дошувальних машин й установок*. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. Розподіл води по всьому зрошувальному масиву К. з. с. забезпечуватимуть три канали (головний *Каховський* протяжністю 130 км, *Сірогоський* — 114 і *Чаплинський* — 42 км) та система міжгосподарських розподільних каналів. Головна насосна станція подає воду до головного Каховського магістрального каналу на вис. 25 м. Зрошувальна мережа й гідротех. споруди обладнуються засобами повного автоматич. розподілу води, регулювання її рівня в каналах. У майбутньому на К. з. с. буде введено *Автоматизовану систему управління (АСУ)*, включену до загальної АСУ-Дніпро. Будівництво К. з. с. розпочато 1967; до кінця 1979 було споруджено: 130 км головного Каховського магістрального каналу, 192 км міжгосподарських розподільних каналів, 65 насосних станцій; введено в експлуатацію 110 тис. та зрошуваних земель.

По закінченні будівництва першої черги К. з. с. г-ва зона *зрошуваної землеробства* щорічно вироблятимуть додатково (в середньобаторічному розрізі): зерна 362,9 тис. т; кормів — 938 тис. т; кормових одиниць; м'яса — 58,9 тис. т; молока — 293 тис. т; вартість щорічної додаткової продукції становитиме 259 млн. крб., а додатковий чистий прибуток г-в — 129 млн. крб. В. В. Вичуков.

КАХОВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — водосховище у нижній течії Дніпра, в межах Дніпроп., Запорізь. та Херсон. областей. Створене

1956 внаслідок спорудження греблі *Каховської ГЕС*. Довж. 230 км, шир. до 24 км. Площа водного дзеркала 2155 км², пересічна глиб. 8,3 м, найбільша — 24 м. Повний об'єм 18,2 км³, робочий — 6,8 км³ (друге з водосховищ *Дніпровського каскаду ГЕС* після *Кременчуцького* за корисним об'ємом води). Використовують для потреб гідроенергетики, зрошування, водного транспорту, пром. водопостачання, рибного г-ва. Водами К. в. жив-

Каховське водосховище.

ляться *Краснознам'янська зрошувальна система*, *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України, *Каховська зрошувальна система* і *Північно-Рогачицька зрошувальна система*, *Дніпро — Кривий Ріг канал*. На К. в. створено *Василівське рибоводне* та *Каховське нерестове г-ва*. На К. в. — порти *Нікополь*, *Нова Каховка*, *Дніпрорудне* та ін.

О. О. Русинюк.
КАХОВСЬКИЙ ПЕТРО Григорович [1797, Смоленщина — 13 (25).VII 1826, Петербург] — декабрист. Н. в небагатій дворянській сім'ї. Закінчив пансіон (гімназію) при Моск. ун-ті. В 1816—21 — на військ. службі. На поч. 1825 в Петербурзі вступив до *Північного товариства декабристів*, став одним з активних його діячів. Прихильник встановлення в Росії респ. ладу. Під час повстання *декабристів* 14 (26).XII 1825 на Сенатській площі в Петербурзі смертельно поранив петерб. генерал-губернатора М. А. Милорадовича. К. страчено разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы, т. 1. М.—Л., 1925; Подгорный И. П. Г. Каховский. Л., 1965.

КАХОВСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ — укріплений оперативний плацдарм, створений рад. військами в серпні 1920 на лівому березі Дніпра в районі Каховки під час боротьби проти *врангелівців*. 7.VIII 1920 правобережна група військ Пд.-Зах. фронту під командуванням Р. П. Ейдемана перейшла в контрнаступ, форсувала Дніпро (на фронті 50

Легендарна тачанка. Пам'ятник героїм громадянської війни поблизу Каховки. Скульптори Ю. М. Лоханін, Л. Л. Михайлюк, Л. А. Родіонов, архітектор Е. М. Полторацький. 1967

км), оволоділа Каховкою і з боями заглибилася на Сх. і Пд. до 15 км, створивши К. п., який забезпечував рад. військам можливість завдавати удари ворогові у фланг і тил. Перед врангеліями постає небезпека бути відрізаними від своєї осн. бази — Криму. Неодноразові спроби їх прорвати оборону та обійти плацдарм виявилися безуспішними. В кін. жовтня 1920 К. п. став вихідною позицією ударної групи рад. військ, які остаточно розгромили врангелівців.

КАХОВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Населення 36,9 тис. чол. (1979). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Каховка. Територія району лежить у межах Причорноморської низовини, на Пн. та Пн. Зх. омивається Каховським водосховищем. Корисні копалини: вапняк, пісок. ґрунти чорноземні та темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Основний пром. та культур. центр району — місто обл. підпорядкування Каховка. Районний комбінат побутового обслуговування (Каховка) та 9 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямки. Площа

с.г. угідь 1978 становила 125,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 116,1 тис. га. Територією району проходять магістральні Північно-Кримський канал імені Комсомолу України і канал Каховської зрошувальної системи. Зрошують 41,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, ріпича, соя. У К. р. — 8 радгоспів, 7 колгоспів, міжгосп. агропром. садівницький комплекс, міжгосп. об'єднання «Каховтваринпром» (вироби. яєць, м'яса птиці), міжгосп. об'єднання по виробн. яловичини «Чорноморське», опорне г-во Укр. н.-д. ін-ту зрошувального землеробства (с. Кам'янка), райлісгосптехніка з виробничим відділенням тощо. Залізнична ст. Каховка. Автошляхів — 327 км (усі з твердим покриттям). У районі — 43 заг.-осв. школи, 2 профес.-тех. уч.-ща, радгосптехнікум; 41 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 23 будинки культури, 16 клубів, 55 кіноустановок, 41 б-ка. На тер. району, поблизу м. Каховки встановлено монумент «Легендарна тачанка» на честь загинувших героїв у роки громадян. війни. У К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930).

В. О. Махлай.
КАХРЕМАНШАХР (до лютого 1979 — Керманшах) — місто на Зх.

Ірану. Автошляхом з'єднаний з Тегераном. 290,9 тис. ж. (1976). Нафтопереробний з-д, підприємства цукр., текст., шкір. пром-сті. Розвинуте килимарство.

КАЦ Адам Захарович (н. 10.III 1923, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч. мистецтва УРСР (з 1964). В 1941 закінчив Одес. художнє уч.-ще, в 1950 — Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Приморський бульвар» (1961), триптих — «Кобзар» (1964), «За землю, за волю» (1967), «Роздуми про 9-у симфонію Бетховена» (1977); «Портрет художника Г. Нісського» (1970), «Натюрморт зі скрипкою» (1973).

КАЦ (Katz) Бернард (н. 24.III 1911, Лейпциг) — англ. фізіолог, чл. Лондон. королівського т-ва (з 1952) та його віце-президент (з 1965). Осн. праці з нервово-м'язової фізіології та біофізики, гол. чин. по вивченню механізму генерації біоелектричних потенціалів, нервово-м'язової передачі та фізіолог. властивостей клітинних мембран. Нобелівська премія, 1970 (разом з Дж. Аксельродом і У. Ейлером).

КАЦЕЛЬСОН Абрам Ісакович (19.XII 1913 (1.I 1914), м. Гордіня, тепер райцентр Черніг. обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1939). Перша зб. поезій «Краплі сонця» вийшла 1935. В наступні роки видав збірки віршів «Достигають плоди» (1938), «Передній край» (1947), «В ім'я життя» (1953), «Ракети й солони» (1960), «Струм» (1975) та ін. Праці з теорії поезії та літ. критики. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями.

Тв.: Атоми душі. К., 1974; Про поезію. К., 1977; Письма едвості. К., 1978; Р. о. с. перекл. — Верность. М., 1973.

КАЧА — річка в Українській РСР, у межах Крим. обл. Довж. 64 км, площа бас. 505 км². Бере початок на пн. схилі Головного напсу Кримських гір, на масиві Бабуган-яйла, впадає в Чорне м. поблизу м. Севастополя. Живлення переважно дощове й за рахунок підземних вод. На К. є водосховища (Бахчисарайське, Загорське). Використовують для госп. водопостачання і зрошування.

КАЧА — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Нахімовській райраді м. Севастополя, за 28 км від нього. 4,5 тис. ж. (1979). Винозавод, радгосп «Качинський». Середня школа, поліклініка, кінотеатр, б-ка. В 1912—41 у К. перебувала льотна школа, випускниками якої були О. І. Покришкін, П. Д. Осипенко, Г. П. Байдуков, Б. Ф. Сафонов та інші усталені льотчики. К. заснована 1912.

КАЧАЛОВ Василь Іванович (справжнє прізвище — Шверубович; 30.I (11.II) 1875, Вільнюс — 30.IX 1948, Москва) — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). Сценічну діяльність розпочав 1894. З 1900 — в МХТ. Ролі: Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Тузенбах («Три сестри» Чехова),

Протасов, Захар Бардін («Діти сонця», «Вороги Горького»), Вершинін («Бронепоезд 14—69» Вс. Іванова), Гамлет (однотомна трагедія Шекспіра). К. — майстер художнього читання. На естраді читав твори класиків і рад. письменників, серед них — укр. (М. Рильський). З трупою МХАТ гастролював на Україні (зокрема в Києві — 1910, 1912—14, 1926—27, 1928, 1935 і 1939). Знімався в кінофільмах («Путівка в життя» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Василь Іванович Качалов. М., 1954; Вилленкі В. Я. Качалов. М., 1976.

КАЧАЛОВСЬКИЙ Євген Вікторович (н. 20.III 1926, Дніпропетровськ) — парт. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1947. Нар. в сім'ї службовця. Трудову діяльність почав 1942 механіком на з-ді в Новосибірську. Після закінчення 1948 Дніпроп. ін-ту інженерів залізничного транспорту працював на Придніпровській залізниці помішником на станції Дніпропетровськ, потім машиністом, бригадиром, майстром, заст. нач. паровозного депо станції Пологи. З 1952 — заст. нач., гол. інженер, нач. локомотивного депо станції Нижньодніпровськ-Вузол. З 1962 — директор Дніпроп. електровозобуд. з-ду. З 1967 К. на рад. і парт. роботі: голова виконкому Дніпроп. міської Ради депутатів трудящих, з 1970 — перший секретар Дніпроп. міськомкому Компартії України, з 1974 — другий секретар Дніпроп. обкому партії, з 1976 — перший секретар Дніпроп. обкому Компартії України. З 1971 — член ЦК Компартії України, з квітня 1980 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

КАЧАНИВКА — селище Ічнянського району Чернігівської області. У К. — палацово-парковий ансамбль (маєток П. Румянцев-Задунайського, згодом — Тарновських, 70-і рр. 18 ст., перебудова 19 ст.). В архітектурі палацу прийнято класицизму поєднано з елементами барокко. Парк (за проектом місцевого архітектора М. Мосцішанова) розбито в регулярному та пейзажному планах. У К. діяла майстерня кріпацьких вишивальниць, твори якої зберігаються в ДМУНДМ. У 19 ст. в К. бували: М. Гоголь, Т. Шевченко, В. Штернберг (написав тут картину «В Качанівці у Тарновського» і пейзажі К.), М. Максим

П. Г. Каховський.

В. І. Качалов.

Г. В. Качаловський.

Качанівка. Палац П. Румянцев-Задунайського. 70-і роки 18 ст., перебудова 19 ст.

КАЧАНІВСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ

Б. В. Качура.

Я. Д. Качура.

М. Кашен.

мович, В. Забіла, М. Глинка (написав тут романси «Гуде вітер вельми в полі», «Не щечечи, соловейку» й перші частини опери «Руслан і Людмила»), М. Ге, І. Репін (тут починав роботу над своїми картинами «Запорожці» та «Вечорниці») та ін. Після смерті Т. Шевченка в К. в його пам'ять насипано високу могилу, в якій 1893 поховано товариша поета — Г. Честахівського. В К. було зібрано багато пам'яток укр. старовини, різних колекцій, а також численні особисті речі і документи, пов'язані з життям і творчістю Шевченка. Згодом ці матеріали передано Чернігівському істор. музеєві. К. — кліматичний лісовий курорт. Показання: активні форми туберкульозу легень.

КАЧАНІВСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ — в Охтирському р-ні Сумської обл. УРСР. Пов'язане з солянокупольною антиклінальною в пн. частині Дніпровсько-Донецької западини. Довж. 7 км, шир. 5 км. Родовище багате попластом, з чергуванням нафти, газу й газоконденсатних покладів. Включає 24 поклади, їхня глиб. залягання 1440—3440 м. Основні нафти поклади в тріасових, нижньопермських, середньо- та нижньокам.-вуг. відкладах; газу — в нижньопермських, середньо- та нижньокам.-вуг. відкладах. Нафта малосірчиста (0,12—0,41% сірки), малосмолиста (6—18% смол). Пересічна густ. її 830 кг/м³. Газ метановий (71—87% метану), густ. його 0,730 кг/м³. Перший нафти поклад відкрито 1957. Експлуатують родовище з 1961. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний завод, газ — до Диканського газопроводу, частково використовують для місц. потреб.

КАЧАНІВСЬКИЙ Володимир Васильович [1 (13).ІІІ 1853, с. Великий Ліс Грод. губ. — 11 (24).ІV 1901, Ніжин] — рос. і укр. філолог. Закінчив Варшав. ун-т (1876). Професор Ніжинського історико-філологічного ін-ту (з 1888). Вдавав журнал «Вестник славянства» (1888—96). Праці з літературознавства, мовознавства, палеографії та історії слов'ян: «Про історичне вивчення російської мови» (1887), «Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.» (1899). Зібрав і видав «Пам'ятки болгарської народної творчості» (1882).

КАЧАЧІ (Anatidae) — родина птахів ряду гусеподібних. Довж. тіла 29—150 см, маса 0,2—13,5 кг. Дзьоб широкий, по краях його є тонкі поперечні пластинки або зубці. Лапи з плавальними перетинками. Оперення густе з великою кількістю пуху. Забарвлення біле, сіре, чорне, іноді яскраве, однотонне, строкате або плямисте; у багатьох видів на крилі є синя, біла або зелена пляма — «дзеркальце». Добре виявлений статевий диморфізм (самці більші і яскравіше забарвлені). Більшість К. добре літають, плавають і пірнають. Іжу (рослинну і тваринну) добувають переважно у воді. Родина об'єднує 41 рід з 148—151 видом; пошир. по всіх країнах світу. В СРСР — 58 видів, з них в УРСР — 53 види з 13

родів, зокрема лебідь, гуска, качка, галагаз, гоголь, крохаль, турпан та ін. Гніздяться К. поблизу водойм на землі в норах або дуплах. У кладці по 2—16 яєць. Усі види — об'єкти спортивного, подекуди промислового полювання. Деякі К. у зв'язку із зменшенням чисельності перебувають під охороною. У викопному стані К. відомі з олігоцену.

КАЧАНОВСЬКИЙ Дмитро Іванович [18 (30).XII 1827, Карачев, тепер Брян. обл. — 21.XII 1872 (2.I 1873), Харків] — вітчизняний вчений-юрист, фахівець з міжнар. і держ. права, історії політ. учень, професор. Закінчив Харків. ун-т, з 1849 — зав. кафедрою міжнар. права цього ун-ту. Найзначніша праця К. — «Про капери і призове судочинства» (1855), перекладена англ. мовою (1867). В ній К. запропонував деякі зміни правил мор. війни, спрямовані на гуманізацію її, які було частково включено до Паризької декларації 1856. К. висунув ідею кодифікації міжнар. права. Його пропозицію про об'єднання зусиль вчених, які працюють у цій галузі, реалізовано 1873 шляхом створення інституту міжнародного права у Генті (Бельгія).

КАЧАНОВСЬКИЙ Михайло Трохимович [1 (12).XI 1775, Харків — 19.IV (1.V) 1842, Москва] — рос. історик і літ. критик, акад. Петерб. АН (з 1841). Закінчив Харків. колегіум (1789). З 1810 — професор, з 1837 — ректор Моск. ун-ту. В 1805—30 видавав журн. «Вестник Европы». Його критика істор. поглядів М. М. Карамзіна об'єктивно набула значення протесту проти офіц. ідеології. Як засновник «експетичної школи» в рос. історіографії К. безпідставно заперечував вірогідність давньорус. писемних джерел. Осн. твори: «Від київського жителя до його друга» (1818—19), «Про казковий час в російській історії» (1833), «Два міркування: про шкряпні гроші та про Руську правду» (1849).

КАЧІНИ (самоназва — циньпо або чжинтпо) — народ, основне населення Качинської національної області (Бірма). Живуть і в ін. районах Бірми, а також на Пд. Зх. Китаю, Пн. Сх. Індії, в Таїланді й Лаосі. Заг. чисельність — бл. 650 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — качинська, належить до тібет-бірманської групи китайсько-тибетської мовної сім'ї. Віруючі К. — переважно анімісти (див. Анімізм), є також буддисти і християни. Осн. заняття К. — землеробство (виручують рис, просо, арахіс, цукр, тростину тощо), тваринництво, рибальство та ін.; частина К. працює в пром-сті. **КАЧІНСЬКИЙ ВІК** і **ІАРУС** (від назви р. Качі в Криму) — другий вік палеогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклада К. я. (мергелі, піски, алевродити, глини, опоки) поширені в Криму, Карпатах, Причорноморській западині та Дніпровсько-Донецькій западині. Потужність їх до 300 м. З відкладами К. я. пов'язані родовища нафти й газу. Див. також

Палеогеновий період і палеогенова система.

КАЧКА СВІЙСЬКА (Anas domestica) — птах ряду гусеподібних родини качкових. Походить від дикої качки — крижани (A. platyrhynchos). К. с. — водоплавний птах, від якого одержують висококалорійне м'ясо, яйця, пух і пір'я. Залежно від породи жива маса качура 3—4 кг, качки 2—3,5 кг. Статева зрілість настає у 6—7 місяців. Несучість 90—130 яєць. Маса яйця 85—90 г. К. с. скороспілі, швидко ростуть і ефективно оплачують корми. Від К. с. за рік одержують понад 100 каченят, які у 53-денному віці важать 2,4 кг. Інкубація яєць триває 27—28 днів. Виводять молодиків в інкубаторах. Розводять К. с. несучого, м'ясного і м'ясо-несучого напрямів. Значного поширення в УРСР набуло виробництво качиного м'яса на пром. основі (див. Птахофабрика, Птахоіндустрія). На Україні поширені такі породи К. с.: українська (сірі, глинясті, білі), пекінська, чорна білогрудка та ін. Літ.: Породи, линія в гібридні птахи. М., 1975; Сметнев С. І. Птицеводство. М., 1978.

КАЧКІ — збірна назва понад 100 видів птахів родини качкових ряду гусеподібних. Зустрічаються по всій території СРСР. У фауні СРСР — 41 вид качок, з них в УРСР — 22 види, у т. ч. майже всі види роду качка (Anas). Звичайна криква (A. platyrhynchos) — родоначальник більшості порід качки свійської. К. — об'єкти промислового і спортивного полювання. Рідкісні (напр., мандаринка) або зникаючі види К. (напр., чубатий галагаз) перебувають під повною охороною. М. А. Войтенський.

КАЧКОНІС (Ornithorhynchus) — рід яйцекладучих ссавців. Єдиний вид — качконіс (O. anatinus), пошир. у Сх. Австралії і на Тасманії. Тіло (довж. 30—45 см, маса бл. 2 кг) приземкувате, заборелення хутра темно-буре. Носова частина морди витягнута в рострум, що має форму дзьоба; пристосований для добування їжі (моллюсків, комах, червів). Живуть К. по берегах річок або озер у глибоких норах. Добре плавають і пірнають. Раз на рік самка відкладає 1—2 яєць довж. до 2 см, які насиджує протягом 9—10 днів. Малят годують молоком. К. був об'єктом мисливства, але у зв'язку із зменшенням чисельності полювання на нього заборонено. Викопні рештки К. відомі з антропогенових відкладів Австралії.

КАЧМАР Володимир (18.III 1893, Львів — грудень 1964, Краків) — польський та український співак (бас). У 1919 дебютував у Львівській опері. В 1924—25 — соліст «Ла Скала» (Мілан). В 1938—41, 1944—46 — професор Львів. консерваторії, 1946—64 — Держ. вищої муз. школи в Кракові. Партий: Борис Годунов (однотомна опера Мусоргського). Збігів («Страшний двір» Моношук), Рамфіс («Аїда» Верді). В концертах виконував укр. вокальні твори.

КАЧУРА Борис Васильович (п. 1.IX 1930, м. Тульчин, тепер райцентр Він. обл.) — партійний і держ. діяч Української РСР.

Член КПРС з 1957. Після закінчення 1954 Харків. політех. ін-ту працював на інженерно-тех. посадах на підприємствах м. Жданова. В 1963 обраний другим секретарем Ждановського міського партії, 1967 — головою міськради. В 1968—74 — перший секретар Ждановського міського партії, 1974—76 — другий секретар Донецького обкому Компартії України. З січня 1976 — перший секретар Донец. обкому партії. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1971 — кандидат, з 1976 — член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. З 1980 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. З 1975 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

КАЧУРА Яків Дем'янович [9 (21).X.1897, с. Юрківка, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.—1943] — український рад. письменник. Член КПРС з 1941. Належав до літ. орг-цій «Плуг», ВУСПП. Почав друкуватися 1923. Окремих виданнях вийшли зб. оповідань «Історія одного колективу» (1925), повість «Зламана присяга» (1928), романи «Чад» (1929) і «Ольга» (1931) та ін. В повісті «Іван Богун» (1940) показав істор. значення возз'єднання України з Росією. З перших днів Великої Вітчизн. війни — на фронті як військ. кореспондент. В травні 1942 в боях під Дзозовою потрапив у полон, загинув у фашист. концтаборі у жовтні 1943. В с. Юрківці 1977 К. відкрито пам'ятник.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1958; Іван Богун. К., 1972; Рос. перекл. — Ольга. М., 1963. Літ.: Буряк Б. С. Яків Качура. К., 1962. В. Х. Косач.

КАЧУРКОВИ (Hydrobatidae) — родина птахів ряду буревісниковидних. Довж. тіла до 20 см, маса 20—200 г, забарвлення темно-буре з білим. Гнізда в норах, щілинах скель тощо. В кладці 1 яйце; тривалість насиджування 42—50 днів. Після закінчення гніздового періоду залітають у відкрите море на тисячі кілометрів. Живляться в осн. дрібними водними безхребетними, скловуючи їх на льоту з водної поверхні. Пошир. переважно у Пд.півкулі. 9 родів, 18 видів, з них в СРСР (на Тихоокеанському узбережжі) — 4 види. Іноді залітають в Чорне й Азовське моря. Викопні рештки відомі з верхнього міоцену Каліфорнії.

М. А. Войстаєвський.
КАШАЛОТ (Physeter) — рід ссавців ряду китоподібних. Єдиний вид роду — кашалот (Ph. sa-

todon), найбільший представник підряду зубатих китів (довж. до 21 м, маса до 50 т); самки менші від самців. Верхня частина голови дуже масивна, що зумовлено сильним розвитком жирової подуш-

ки (спермацетового мішка). Забарвлення буре, іноді майже чорне. К. — полігам (див. Полігамія в біології).

Статева зрілість на 4—6-му році життя; самка після 16—17-місячної вагітності народжує одне малю. Живиться К. головними моллюсками, рідше — рибами. Поширення переважно між 40° пн. ш. і 40° пд. ш. У водах СРСР — в Японському, Охотському, Берінговому і (зрідка) Баренцовому морях. Має промисл. значення; використовують жир, спермацет, амбру, шкіру, м'ясо. Чисельність К. дуже скорочується.

КАШГАРСЬКА РІВНИНА — див. Таримська рівнина.

КАШГАРЦІ, кашгарлики — назва уйгурів, які живуть у Кашгарському оазисі (пров. Сінцзян, Китай). У 19 — на поч. 20 ст. в Серед. Азії К. називали також уйгурів, які переселилися у 19 ст. з Кашгарського оазису до Ферганської долини.

КАШЕЛЬ — складний рефлекторний акт, який є частиною комплексу захисно-очищувальних реакцій органів дихання. Кашльовий рефлекс контролюється центральною нервовою системою (кашльовим центром, що міститься в довгастому мозку). К. — це одна з ознак захворювання дихальних шляхів і легень; іноді він виникає у здорових людей, напр. при хвилюванні (т. з. нервовий К.), потрапленні сторонніх тіл. Розрізняють К. с у х и й (без виділення харкотиння; на початкових стадіях бронхіту, плевриту тощо), вологий (з виділенням харкотиння; при туберкульозі легень, плевриті та ін. захворюваннях), с у д о р о ж н и й (при коклюші). Тривалий і частий К. призводить до емфіземи легень, серцево-легеневої недостатності. Ліку в а н н я: усунення осн. захворювання, відхаркувальні засоби, речовини, що пригнічують кашльовий центр.

В. І. Кривошій.
КАШЕМІР [від назви кашемірських (кашмірських) шалей, що їх виробляли з тонкої козячої вовни в Кашмірі] — легка вовняна, напіввовняна або бавовняна гладкофарбована тканина саржового переплетення ниток. З К. шють гол. чин. дитячі та жіночі плаття, виготовляють хустки.

КАШЕН (Cachin) Марсель (20.IX.1869, Пенполь, деп. Кот-д'Ор — 12.II.1958, Париж) — діяч франц. і міжнар. комуністичної і робіт. руху. Н. в сел. сім'ї. Закінчив філос. ф-т ун-ту в Бордо. З 1891 — член Робітничої партії (1880—1901). В 1905 брав участь у створенні Франц. соціалістичної партії (СФІО), 1906—20 — один з її керівників. З 1912 — ред., з 1918 — політ. директор газети «Юманіте». Очолював боротьбу за приєднання СФІО до Комінтерну. Один із засновників Французької комуністичної партії (ФКП, 1920). З 1924 — член ЦК і Політбюро ЦК ФКП першого складу. В 1914—33 і з 1935 — депутат парламенту (перший сенатор-комуніст, незмінний голова парламентської групи комуністів). В 1923, 1926—28 і 1929 — в ув'язненні. З 1924 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. Учасник

II, IV, VI, VII конгресів Комінтерну. Відіграв значну роль в організації Нар. фронту Франції (1934—38). Брав активну участь у Русі Опору. В 1945—46 — депутат Установчих зборів, 1946—56 — Нац. зборів (нижньої палати парламенту). Був почесним козаком 1-ї Запорізької кав. дивізії Червоного козацтва України, яку відвідав 1928 в м. Проскуріві (тепер Хмельницький). Нагороджений орденом Леніна (1957).

КАШИН Володимир Леонідович [н. 30.III (12.IV) 1917, м. Кобеляки, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1941). Друкуватися почав 1942. Темі Великої Вітчизн. війни присвячені зб. оповідань «Після салюту» (1949) і «Оповідання» (1956), повісті «З нами були дівчата» (1959), «Гнані кризь морок» (1964) та ін. Автор пригодницьких романів «Тайники розкриваються вночі» (1967), «Вирок було виконано» (1968), «Навздогін за життям» (1970), «Таємниця забутої справи» (1973), «Тіні над Латорицею» (1975), «Чужа зброя» (1978), «По той бік добра» (1979), п'єси «Легкі гроші» (1971) та ін.

Р. Г. Вишеський.
КАШІРСЬКА ДРЕС імені Г. М. Кржижановського — одна з перших районних теплових електростанцій, збудованих за планом ГОЕЛРО. Розташована в м. Кашірі Моск. обл. Буд-во почато 1919. Перша черга станції (2 турбогенератори по 6 тис. кВт кожний) стала до ладу 1922. В наступні роки станція не раз розширювалась. До 1932 К. ДРЕС (потужність 186 тис. кВт) була найбільшою тепловою електростанцією в СРСР. Після введення ряду агрегатів потужність ДРЕС (1978) становила 2066 тис. кВт, виробл. електроенергії — 11 млрд. кВт · год. К. ДРЕС нагороджено орденами Леніна (1939) і Трудового Червоного Прапора (1945).

В. В. Калінін.
КАШКАДАР'ІНЬСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 7.II.1964. Розташована на Пд. республіки. Площа 28,4 тис. км². Нас. 1120 тис. чол. (1979, перепис), переважають узбеки, живуть також росіяни, українці, білоруси, казахи, араби, корейці та ін. Міськ. нас. — 25%. В області — 12 районів, 6 міст, 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. Каші. К. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Качуркони.
Північна качурка.

Качковіс.

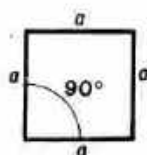
КАШКАЙЦІ

Кашкайці (світлий):
1 — гілка з квітками;
2 — три мішечки квітки
з мисочкою; 3 — плоди
в розкритті масочі.

Кашка.

Квадрат зі стороною a .

Більша частина тер. області рівнинна (Каршинський та Нішанський степи, піски Сундуклі), на Пн. Сх. та Пд. Сх. — відроги Зеравшанського та Гісарського хребтів. Корисні копалини: природний газ, нафта, кам'яна сіль і буд. сировина. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня $-0,2$, $+0,8^{\circ}$ (на рівнині), липня $+31,5^{\circ}$. Опадів на рівнині $200-250$ мм, у горах та передгір'ях — до 500 мм на рік. Гол. ріка — Кашкадар'я (притоки — Аксу, Яккабагдар'я, Гузардар'я та ін.). Збудовані водосховища: Чимкурганське на р. Кашкадар'я, Камашинське на р. Яккабагдар'я та Пачкамарське на р. Гузардар'я. Ґрунти — сіроземи і солончаки під пустельною рослинністю (гол. чин. ефемери і полини). В долині р. Кашкадар'я — *тугай*. Схили гір вкриті деревною рослинністю (клен, мигдаль, арча) та чагарниками.

К. о. — важливий район бавовництва, зернового г-ва та вівчарства у поєднанні з пром-стю, що базується гол. чин. на переробці с.-г. сировини. Підприємства легкої (бавовношвейної з-ди, швейні й килимова ф-ки та ін.), харч. (з-ди: олієекстракційний, консервний, виноробний; борошномельний, мол., хлібо- і м'ясокомбінати) та буд. матеріалів (заводи: залізобетонних конструкцій, цегельні; домобуд. комбінат) промисловості. Старовинні худож. промисли — виготовлення тибетських, сюзане (ф-ка «Худжум» у Шахрісабзі) та ін.

Видобування газу (Мубарекська група родовищ). Найбільші підприємства зосереджені в Карші, Шахрісабзі, Мубарезі, Кітабі. Землеробство на зрошуваних землях (оазиси: Каршинський, Кітаб-Шахрісабзський та Гузаро-Камашинський). Вирощують бавовник тонковолокнистих сортів, зернові (пшениця, ячмін), овочеві-баштанні, картоплю, бобові. Садівництво, виноградарство. Розводять велику рогату худобу, овець (каракульських — у пустельних, курдючних — у передгірних районах), коней карабайрської породи. Шовківництво. Гол. залізнич. лінії: Каган — Карші — Душанбе з відгалуженням від Карші до смт Агратського, Самарканд — Карші; газопровід на Ташкент. На Сх. область перетинає Великий Узбецький тракт (Ташкент — Термез).

У К. о. — пед. ін-т, філіал Ташкентського ін-ту інженерів іригації та механізації с. г., 12 серед. спец. навч. закладів, Кітабська широтна станція ін. Улутбека (вивчає рух полюсів Землі).

Р. А. Хадієв. **КАШКАЙЦІ** (самоназва — кашкаї) — група торкомовних племен (найчисленніші — дарешури, булоки, кашкулі, амале, фарсинадан), які живуть в обл. Фарс на Пд. Ірану. Чисельність — понад 450 тис. чол. (1978, оцінка). За релігією К. — мусульмани. Бл. половини К. — кочовики, решта перейшла до осілости. Осн. заняття кочових К. — скотарство, килимарство, осілих К. — землеробство. В К. зберігаються феод. відносини з пережитками патріархально-родового ладу й плеємної організації.

КАШЛАГАЧ — річка в Українській РСР, у межах Донец. обл., права притока р. Мокрих Ялів (бас. Дніпра). Довж. 64 км, пл. бас. 434 км². Типова рівнинна річка. Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування.

КАШМІР — історична область в Азії, на стику Гімалаїв та Тибету. В 8—12 ст. на цій території існувала могутня а-ва Кашмір. В 1586 К. увійшов до імперії Великих Моголів. У 1756 його захопили афганці, 1819 — сикхи. В 1845—46 завойований англ. колонізаторами. В 1931—33 в К. відбулося значне повстання. Після утворення 1947 двох д-в — Індії та Пакистану К. було включено до складу Індії. Внаслідок індо-пакист. воєн. конфлікту 1948—49 пн.-зх. частина К. відійшла під контроль Пакистану. В 1952 в результаті угоди між К. і урядом Індії К. увійшов до її складу на правах штату (*Джамму і Кашмір*). Це призвело 1965 і 1972 до воєн. конфліктів між Індією і Пакистаном (1965 конфлікт було припинено при активному сприянні СРСР; див. *Ташкентська зустріч 1966*).

КАШМІРСЬКА МОВА, кашмірі — мова кашмірців. Належить до *дардських мов*. Осн. риси К. м.: розрізнення довгих і коротких голосних, складна система приголосних. Імена відмінюються за 4 відмінками, є чоловічий і жіночий роди, категорія визначеності — невизначеності; характерна *єрґативна конструкція* речення. Сучас. писемність — на араб. графічній основі. Література К. м. (переважно поезія) інтенсивно почала розвиватися з 14 ст. Демократичними тенденціями проявлять творчість поетеси Лаллі (Лал Даял). Високою художністю відзначаються короткі поезії жанру «дол» (по-кашм. «коханья») поетес Хаба Хатун (16 ст.) та Арнімала (18 ст.). У 19 ст. виступили М. Гамі, П. Рам, Р. Мір, А. В. Кхар (А. В. Парі), Парамананд та ін. Визначним поетом 20 ст. був Г. А. Махджур. Актуальні соціальні проблеми в своїх творах порушували поети А. А. Азад, Г. Х. Б. Аріф, Д. Надім, Рошан, Премі, Каміль, Р. Рахі та ін. Перші прозові твори К. м. з'явилися у 50-х рр. 20 ст. (оповідання й нариси У. Каула, А. Мохіуддіна, Надіма, Рошана та ін.). Драматургія К. м. ще тісно пов'язана з народним дійством, тяжіє до малих форм.

Ю. В. Покальчук (література). **КАШМІРЦІ** — народ, осн. населення шт. *Джамму і Кашмір* в Індії. Чисельність — 2,8 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять кашмірською мовою. За релігією понад 90% К. — мусульмани, решта — індісти. К. — народ давньої культури. В 3 ст. до н. е. входили до складу д-ви Маур'я, в 1—2 ст. н. е. — до *Кришанського царства*. Збереглися визначні пам'ятки архітектури К. (гол. мечеть у Срінагарі та ін.). Осн. заняття К. — землеробство, тваринництво, а також ремесла: виготовлення тонких вовняних тканин (кашемір), т. з. кашмірських шалей, художнє різьблення на дереві, карбування тощо. Незначна кількість К. працює в промисловості.

КАШТАН (Kashtan) Уільям (н. 27.VI 1909, Монреаль) — діяч канад. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. Учасник комуністичного руху з 1927. В 1930—38 — нац. секретар Ліги молодих комуністів Канади, з 1937 — член окружних к-ту Компартії Канади (КПК) в пров. Квебек. В 1939—43 — керівник підпільної орг-ції КПК в Торонто. Не раз зазнавав арештів. З 1946 — секретар Нац. к-ту, з січня 1965 — ген. секретар КПК. Нагороджений орденом Дружби народів.

КАШТАН — 1) *Castanea* — рід рослин род. букових. Древа з черговими видовжено-ланцетними листками і прямостоячими сережками. Плоди — однонасінні горіхи із шкірястим оплоднем в шипуватій обгорти. 14 видів, поширених в Пн. Америці, Пд. Європі, Пн. Африці, Сх. Азії. В СРСР (на Кавказі, переважно в Закавказзі) — 1 вид — К. їстівний (*C. sativa*) вис. до 30 м. Його насіння їстівне. Вирощують на Кавказі, на Пд. УРСР, в Молдавії, а також в країнах Пд. Європи і Пн. Америки. В УРСР культивують К. з у б а ч а с т о л и с т и й (*C. dentata*) вис. до 30 м, найбільш морозостійкий з усіх видів К. Деревина К. використовується у будівництві, йде на виготовлення меблів тощо. 2) Народна назва дерев з роду *гірковикаштан*.

КАШТАНОВІ ҐРУНТИ — тип ґрунтів, що утворилися під злаково-полинною рослинністю в підзоні сухих степів і напівпустель. Характеризуються неглибоким перепитним горизонтом, невеликим вмістом гумусу (1,2—4,5%), наявністю карбонатів, іноді виділеннями гіпсу. Розрізняють три підтипи К. г.: темно-каштанові, каштанові, світло-каштанові. Пошир. на тер. СРСР від пониззя Дунаю до кордонів з КНР на Пд. Чит. обл., на Україні — вузькою смугою на знижених частинах узбережжя Чорного та Азовського морів і навколо оз. Сиваш, а також на підвищених рівнинах Сухого Степу та в Криму. Високі врожаї с.-г. культур К. г. дають при зрошенні і внесенні добрив (особливо азотних добрив і фосфорних добрив).

В. Д. Кисель. **КАШУБИ** (самоназва — кашебі) — етнографічна група поляків. Живуть на узбережжі Балтійського м., у пн.-сх. р-нах Польщі. Говорять кашубським діалектом польської мови. К. — нащадки поморян. На поч. 14 ст. землі К. захопив *Тевтонський орден*, а з кін. 18 ст. — Пруссія. За *Версальським мирним договором 1919* ці землі повернуто Польщі.

КАШШАЙ Антон Михайлович (н. 24.II 1921, с. Дубринич, тепер Перечинського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. живописець-пейзажист, нар. художник УРСР (з 1964). Член КІРС з 1960. Вчився в Й. Бокшая. Твори: «Долина річки Уж», «Перший сніг» (обидва — 1952), «Перепад» (1954), «Електро-воз у Карпатах» (1958), «Під полонинами» (1963), «Свіжий день» (1968), «Жовтень» (1970), «Пізня осінь» (1975), «Туманний ранок» (1979). Твори К. зберігаються в ДМУОМ і Закарпатському худож.

музеї. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями.

КАЩЕНКО Адріан Феофанович (літ. псевд. — А. Тертишний, А. Будій; 1858, хутір Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губ. — 29.III 1921) — український письменник буржуазно-націоналістичного напрямку. Походив з поміщицької сім'ї. Починаючи з 1883 друкував нар. легенди, перекази, казки, оброблені ним у дусі реакц. романтики. У прозі на істор. теми («Запорізька слава», «На руїнах Січі», «Під Корсунем», «Зруйноване гніздо» та ін.) тенденційно, з бурж.-націоналістичних позицій висвітлював істор. минуле України, зокрема історію козаччини.

КАЩЕНКО Василь Васильович (1812—15.XII 1894) — укр. садівник і лісівник. Понад 50 років працював над культурою садових дерев у своєму родовому маєтку «Приют» кол. Катеринославської губ. Один з перших в Росії почав запроваджувати *полезахисні лісові насадження* і пропонував цей захід для успішного ведення с. г. в степу.

КАЩЕНКО Микола Феофанович [25.IV (7.V) 1855, хутір Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губ. — 29.III 1935, Київ] — український рад. біолог, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Харків. ун-т (1880). З 1888 — професор Томського ун-ту (з 1895 — ректор), з 1912 — Київ. політех. ун-ту. К. — організатор і директор Зоологічного музею АН УРСР (1919—26); засновник (1913) акліматизаційного розсадника культурних рослин у Києві, яким керував до 1935. Праці в галузі ембріології тварин і людини (встановив, що *мезодерма* утворюється не тільки з *мезодерми*, а й з *ектодерми*, заклад основи патологічної ембріології людини), гістології, мікроскопічної техніки, теріології, терпелогії, археол. палеонтології, акліматизації рослин в умовах Сибіру і України тощо. К. видав перший визначник ссавців Томського краю (1900), описав два нові роди, 5 видів і кілька підвидів ссавців Сибіру і Алтаю.

Літ.: Конотопець Н. І. Микола Кащенко. К., 1980.

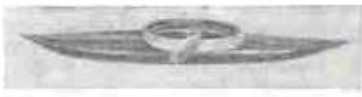
КАЮМОВ Малік Каюмович (н. 22.IV 1912, Ташкент) — узбецький рад. оператор і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. В кіно — з 1931, був актором, згодом оператором. У роки Великої Вітчизн. війни — оператор фронтових кіногруп. З 50-х рр. — режисер документального кіно. Фільми: «Могутній потік» (1940), «Радянський Таджикистан» (1946), «Соціалістичний Узбекистан» (1950), «Ранок Індії» (1956), «П'ять рук людства» (1958), «В'ставай — країна моя» (1960), «Ташкент, землетрус» (1968), «Діти Ташкента», «Самарканду 2500 років» (обидва — 1969) та ін. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАЯ Сейдзі (н. 21.XII 1898, префектура Канагава) — японський фізик, віце-президент Наукової ради Японії (з 1954), іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив 1923 ун-т Тохіоку (м. Сендай). З

1931 — професор ряду вузів країни; в 1958—60 — ректор Токійського ун-ту. Осн. наук. праці з питань *ферромагнетизму*.

КАЯ, каяя — народність, основне населення національної області Кая у Бірми. Заг. чисельність — бл. 160 тис. чол. (1978, оцінка). Мова К. належить до тибето-бірманської групи китайсько-тибетської сім'ї мов. Більшість К. сповідає буддизм, є й християни, зберігаються також пережитки давніх культів. Осн. заняття — землеробство; у т. з. озерних К. — лісопсування з використанням слонів.

КАЯК — невеликий промисловий човен у деяких народів Арктики

(зберігає у частини канадських і гренландських ескімосів). Гратчастий дерев'яний або кістяний остов К. обтягують шкірою морських звірів. Кінці шкіри біля люка весляр затягують ремінцем навколо свого пояса. Рухається К. за допомогою одного дволопатевого або двох невеликих весел.

КВАГА (Equus quagga) — винищений людиною ссавець роду кінь підвиду зебра. К. була середніх розмірів, заг. забарвлення гніде, черево, хвіст та ноги білі, характерна для зебр смугастість чітко виявлена лише на голові, шії та плечах. К. населяла рівнини Пд.-Сх. Африки на Пд. від р. Вааль. Зустрічалась стадами до 15—20 особин, часто разом з білохвостими *гму* і *страусами*. К. добували європейські поселенці для харчування своїх тубільних найманців. У природних умовах К. повністю були винищені до 1861. Остання в світі К. змерла в 1875 у Берлінському (за ін. даними — у 1883 в Амстердамському) зоопарку.

В. І. Крижанівський.

КВАДРА́НТ [від лат. quadrans (quadrantis) — четверта частина, чверть] — 1) У математиці — плоский сектор з центральним кутом 90°, 1/4 частина круга. К. площини — будь-яка з 4-х областей, на які ділиться площина двома перпендикулярними осями координат. 2) В астрономії — інструмент для вимірювання висоти світила та кутів віддалей між світилами. В кін. 17 ст. К. вийшов з ужитку. Див. також *Секстант*. 3) У військовій справі — прилад для вертикального націлювання гармат, мінометів та кулеметів по заданому куту підвищення.

КВАДРАНТИДИ — метеорний потік з радіантом на межі між сузір'ями Волопаса й Дракона (на зоряних картах поч. 19 ст. ця область позначалась сузір'ям Стіного Квадранта). Спостерігається щороку в кін. грудня — на поч. січня. К. відомі з 1839.

КВАДРА́Т (лат. quadratum — чотирикутник) — 1) Прямокутник з рівними сторонами, або ромб з рівними кутами. 2) Другий ступінь числа.

КВАДРА́Т у поліграфії — 1) Одиниця довжини, застосову-

вана для вимірювання шрифтів, формату набору, полів тощо. Дорівнює 48 пунктам, або 18,0412 мм. 2) Металевий або пластмасовий брусок, яким заповнюють проміжки у неопівних рядках; різновид пробільного матеріалу.

КВАДРАТИ́ЧНА ФОРМА — однорідний многочлен 2-го степеня від n змінних x_1, x_2, \dots, x_n :

$$Q(x_1, x_2, \dots, x_n) = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n a_{ij} x_i x_j$$

Див. *Форма в математиці*.

КВАДРАТИ́ЧНЕ СЕРЕДНЕ — число s , яке дорівнює квадратному кореню з середнього арифметичного квадратів даних чисел a_1, a_2, \dots, a_n :

$$s = \sqrt{(a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2)/n}$$

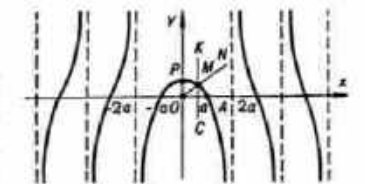
КВАДРА́ТНЕ РІВНЯ́ННЯ — рівняння виду $ax^2 + bx + c = 0$, де $a \neq 0$, b і c — задані числа. Корені К. р. обчислюють за формулами

$$x_{1,2} = (-b \pm \sqrt{D})/2a,$$

де $D = b^2 - 4ac$ — *дискримінант* К. р. Якщо a, b і c — дійсні і $D > 0$, то корені К. р. дійсні і різні; при $D = 0$ — дійсні й однакові, тобто $x_1 = x_2$; при $D < 0$ — комплексні спряжені. Корені К. р. зв'язані з його коефіцієнтами формулами Вієта: $x_1 + x_2 = -b/a$; $x_1 \cdot x_2 = c/a$. Ліву частину К. р. можна подати у вигляді $a(x - x_1)(x - x_2)$. К. р. були відомі ще давньогрец. математикам; Евклід розв'язував їх геометрично.

КВАДРА́ТНО-ГНІЗДОВА СІВБА — спосіб сіви просапних культур (кукурудзи, соняшнику, бавовни тощо) з груповим розміщенням насіння гніздами на кутах квадратів (прямокутників). При К.-г. с. рослини найкраще використовують вологу, ґрунтові і повітряні елементи живлення та сонячне світло, є можливість механізувати догляд за посівами, проводити його в оптимальні строки, що забезпечує зростання врожаю і зниження його собівартості. В СРСР К.-г. с. вперше почали застосовувати в-ва України (1932—35) при вирощуванні кукурудзи.

КВАДРА́ТРИСА (лат. quadratix — та, що поділяє на чотири частини) — плоска крива, яка є геометричним місцем точок перетину прямої ON , що рівномірно обертається навколо початку координат O , і паралельної до осі OY прямої KC , що рівномірно рухається вздовж осі OX (мал.). У прямокутних координатах рівня К. має вигляд $y = x \operatorname{ctg} \alpha / 2a$, в полярних $\rho = a(\pi - 2\varphi) / \pi \cos \varphi$, де $a = OA$, φ — кут повороту прямої ON . Якщо відома початкова ордината $K. OP = 2a/\pi$, то за допомогою циркуля і лінійки можна знайти відрізок прямої, що дорівнює довжині кола радіуса a , а також побудувати квадрат, рівно-

А. М. Кашчай.

М. Ф. Кащенко.

А. М. Кашчай. Весна на Верховині. 1971.

великий відповідному *кругу*. Цю властивість К. використав старогрецький геометр Дінострат (4 ст. до н. е.) для розв'язування задачі *квадратури круга* (звідси й назва К.). Ще раніше (у 420 до н. е.) К. використовував Гіппій з Еліди для розв'язування задачі *трисекції кута*. Якщо звичайну *гвинтову поверхню* перерізати по твірній площиною, то проекція лінії перетину на площину, перпендикулярну до осі гвинтової поверхні, є *квадратрисою*.

Літ.: Савелов А. А. Плоские кривые. М., 1960.

КВАДРАТУРА (лат. quadratura — надання квадратної форми) — 1) Число квадратних одиниць у площі даної фігури. 2) Побудова квадрата, рівновеликого даній фігурі (див., напр., *Квадратура круга*). 3) Обчислення площі або інтеграла. 4) Одне з взаємних положень Землі, Сонця й верхніх планет на *небесній сфері* (див. *Конфігурації планет*).

КВАДРАТУРА КРУГА — побудова квадрата, рівновеликого даному кругу. Якщо R — радіус круга, а x — сторона шуканого квадрата, то $x^2 = \pi R^2$ і $x = R \sqrt{\pi}$. У 1882 нім. математик Ф. Ліндемандовів трансцендентність числа π , а разом з тим неможливість розв'язати цю задачу з допомогою циркуля й лінійки. Задачу про К. можна розв'язати ін. засобами, напр. використавши *квадратрису*. Існують також наближені способи розв'язування цієї задачі.

КВАДРАТУРНІ ФОРМУЛИ — формули наближеного обчислення визначених інтегралів за значеннями функції в скінченній кількості точок. Найуживанішими є К. ф. вигляду

$$\int_a^b f(x) dx = \sum_{k=1}^n C_k f(x_k) + R_n,$$

де x_1, x_2, \dots, x_n — вузли К. ф., C_k — її коефіцієнти, R_n — залишковий член. Відкидаючи R_n , одержують наближене значення інтеграла. К. ф. є, напр., т. з. формула трапецій

$$\int_a^b f(x) dx = \frac{b-a}{n} \left[\frac{f(a) + f(b)}{2} + \right.$$

$$\left. + \sum_{k=1}^{n-1} f\left(a + \frac{b-a}{n} k\right) \right] +$$

$$+ \frac{(b-a)^2}{12n^2} f''(c), \quad a \leq c \leq b.$$

Див. також *Наближене інтегрування*.

Літ.: Никольский С. М. Квадратурные формулы. М., 1974.

М. П. Слободенюк.
КВАДРІВІУМ (лат. quadrivium, букв. — перехрещення чотирьох доріг) — підвищений курс світської освіти в середні віки в Зх. Європі. Складався з чотирьох наук: арифметики, геометрії, астрономії, музики і вивчався після *тривіюму* (граматика, риторика, діалектика).

К. і тривіум становили «сім вільних мистецтв» і разом з богослов'ям являли собою зміст серед. освіти. На Україні К. вивчали в *братських школах*.

КВАДРИЛЬЙОН (франц. quadrillion) — число, яке у десятковій системі числення зображають одиницею з 15 нулями, тобто 10^{15} . У деяких країнах К. наз. число 10^{24} .

КВАДРУПОЛЬ (від лат. quadrupol — чотирикутник, квадрат і грец. πῶλος — полюс) — система заряджених частинок, сумарний *електричний заряд* і *електричний дипольний момент* (див. *Диполь* електричний) якої дорівнюють нулю. К. є *мультіполем* 2-го порядку, його можна розглядати як сукупність двох диполів з рівними за величиною і протилежно спрямованими дипольними моментами (мал.). На великий віддалі R від К. величина напруженості створеного ним електр. поля зменшується обернено пропорційно R^4 . К. характеризується т. з. *квадрупольним моментом*, який визначає енергію К. у зовн. електр. полі, а також вказує, наскільки розподіл зарядів у К. відрізняється від сферично-симетричного. У випадку, зображеному на мал. 1, *квадрупольний момент* дорівнює $4qla$.

О. Г. Ситенко.
КВАЗАГІ (англ. quasag, скорочене від quasistellar galactic) — небесні об'єкти тієї ж природи, що й *квазари*, але без помітного радіовипромінювання. Просторова концентрація К. у сто разів більша, ніж квазарів. У *Метагалактиці* один К. припадає на 100 000 звичайних *галактик*. І. А. Клишин.

КВАЗАРИ (англ. quasar, скорочене від quasistellar radiosource — надзорі — джерела радіовипромінювання) — небесні об'єкти, відкриті 1960 при ототожненні космічних радіоджерел з джерелами енергії оптич. діапазону. Характерні ознаки К.: малі кутові розміри, завдяки чому на фотоплівці К. не відрізняються від зір; значний надвишок ультрафіолетового та інфрачервоного випромінювання порівняно зі звичайними *зорями*; змінність потоку випромінювання як у видимому світлі, так і в радіодіапазоні; широкі емісійні *спектральні лінії*; значне *червоне зміщення* спектральних ліній. К. за хімі. складом дуже близькі до газових туманностей. Розподіл інтенсивності випромінювання у неперервному спектрі (див. *Спектри оптичні*) К. є типовим для синхротронного випромінювання. Заг. потужність випромінювання у багатьох К. сягає 10^{47} — 10^{48} ерг/с, що в тисячі разів перевищує випромінювання всіх зір *Галактики*. Як вважають, К. є короткочасною стадією розвитку ядер *галактик*, проте остаточно їхню природу ще не з'ясовано.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Стрoение и эволюция Вселенной. М., 1975; Астрономия. К., 1976; Левитт И. За пределами известного мира: от больших карликов до квазаров. Пер. с англ. М., 1978.

І. А. Клишин.
КВАЗІМОДО (Quasimodo) Сальваторе (20.VIII 1901, Сіракузи — 14.VI 1968, Неаполь) — італійський поет. Перша поетична збірка «Вода й земля» (1930). Збіркам «Потоплений гобой» (1932), «Ерато

й Аполліон» (1936) властиві мотиви самотності. Учасник Руху Опору. Під його впливом поезія К. все більше набувала соціального й реалістичного спрямування (зб-ки «День за днем», 1947; «Життя — не сон», 1949; «Фальшива й справжня зелень», 1954; «Незрівнянна земля», 1958 тощо). Нобелівська премія, 1959. Деякі вірші К. перекладено укр. мовою. Тв.: Рос. перекл. — Моя страна — Италия. М., 1961; Избранная лирика. М., 1967.

Д. С. Наливайко.
КВАЗІСТАЦІОНАРНИЙ ПРОЦЕС (від лат. quasi — майже та stationarius — постійний) — процес, швидкість поширення якого в обмеженій системі настільки велика, що за час його поширення т в межах усієї системи її стан може помітно змінитися. При К. п. зміна стану всіх частин системи відбувається за одним і тим самим часовим законом. Періодичний процес з періодом T вважається К. п., якщо $T \gg t$.

КВАЗІЧАСТИНКИ — окремі елементарні збудження, на які можна розкласти слабо збуджений стан системи багатьох сильно взаємодіючих частинок. Поняття «квазічастинка» широко застосовується в теор. фізиці для квантових опису колективного руху реальних частинок. Запровадження К. дає можливість замість системи сильно взаємодіючих частинок розглядати еквівалентну, але значно простішу систему — *газ* слабо взаємодіючих К., взаємодія між якими тим слабша, чим нижча т-ра. Як і реальна частинка, К. може характеризуватися *енергією*, *імпульсом* і *спін*ом. Залежність енергії К. від її імпульсу встановлюють методом квантової теорії багатьох тіл (*квантової теорії поля*) або експериментально. Прикладами К. є *електрони* і *дірки* в кристалах, *фонони*, *екситони*, *магнони* тощо.

Літ.: Каганов М. И., Лифшиц И. М. Квазічастинки. М., 1976; Лифшиц Е. М., Питаевский Л. П. Статистическая физика. ч. 2. М., 1978.

П. М. Томчук.
КВАК (Nycticorax nycticorax) — птах родини *чаплевих*. Довж. тіла бл. 60 см, маса 509—727 г. Забарвлення верху чорне з металічним блиском, боків — попеласто-сіре, низу — біле. Пошир. на Пд. Європи та в Пд.-Сх. Азії, Африці й Америці. В СРСР — на Пд. Європ. частини, зокрема в УРСР, та в Серед. Азії. Перелітний; зимує в Африці; прилітає в березні — травні. Живе в болотистих місцях. Гнізда будує на деревах, здебільшого в колоніях ін. чаплевих. Кладку з 3—5 яєць насиджують обидва птахи пари протягом 21—23 днів. Активні вночі. Живляться земноводними, рибою, комахами, ракоподібними, п'явками. Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів. Л. О. Смогоржевський.
КВАКЕРИ (англ. quakers, букв. — тремтлячі; самоназва — «Товариство друзів») — члени християнської протестантської секти, заснованої 1650 в Англії. К. заперечують зовн. форми релігійності (церк. орг-цію, таїнства, обряди), вважаючи, що віруючі можуть вступати в безпосередній зв'язок з богом, проповідують *пацифізм*.

К. зазнавали переслідувань з боку англ. уряду та *англіканської церкви* й починаючи з 60-х рр. 17 ст. емігрували в Пн. Америку. Нині вони існують у США, Великобританії, країнах Сх. Африки. В 1937 у Бірмінгемі (Великобританія) створено міжнар. орг-цію К.— Всесвітній консультативний К.-т друзів.

КВАКШЕВІ (Hylidae) — родина безхвостих земноводних. Довж. тіла 2—13 см, більшість К. мають на кінцях пальців дисковидні залозисті пластинки, за допомогою яких вони прикріплюються до гілок або листків. Поширені в усіх частинах світу, найчисленніші — у тропіч. лісах Пд. Америки та Австралії. 416 видів, об'єднаних в 2 підродини (36 родів). В СРСР — 2 види, в УРСР зустрічається на всій території к в а к ш а з в и ч а й н а, рахавка, або деревна жаба (*Hyla arborea*), довж. тіла до 5 см, забарвлення мінливе, залежить від кольору оточуючих предметів або т-ри і вологості повітря. Ікру (до 1000 шт.) відкладає навесні у воду. Живиться наземними комахами, гусеницями. Іл. див. до ст. *Безхвості земноводні*.

М. М. Шербак.

КВАЛІМЕТРІЯ (від лат. *qualis* — який за якістю та грец. *μετρεω* — вимірюю) — наукова галузь, що об'єднує методи кількісної оцінки якості продукції. Осн. завдання К.: обґрунтування номенклатури показників якості, розробка методів визначення та оптимізації їх, принципів побудови узагальнених показників якості і обґрунтування умов використання їх у задачах *стандартизації* і управління якістю продукції. К. використовує матем. методи: лінійне, нелінійне та динамічне *програмування*, теорію оптимального управління, *масового обслуговування* теорію тощо.

КВАЛІФІКАЦІЯ (від лат. *qualis* — який за якістю та *facio* — роблю) — 1) Ступінь професійної підготовки працівника, наявність у нього знань, умінь і навичок, необхідних для виконання ним певного виду роботи (див. *Кваліфікована праця*). Залежно від К. працівника спец. кваліфікаційна комісія присвоює йому певний тарифний розряд згідно з тарифно-кваліфікаційним довідником. 2) Характеристика певного виду роботи, що встановлюється залежно від її складності, точності та відповідальності. В СРСР різні види робіт кваліфікуються за *тарифно-кваліфікаційними довідниками*. Визначення К. робіт необхідне для встановлення посадових окладів і *тарифних ставок*. 3) Характеристика предмета, явища.

КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ — встановлення точної відповідності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння ознакам певного складу злочину, передбаченого кримінальним законом. К. з. має принципове значення для юрид. оцінки дій винної особи (див. *Вина*) і встановлення ступеня її суспільної небезпечності, а також для призначення міри покарання й настання ін. правових наслідків (*судимість* тощо). Правильна К. з. на всіх *процесуальних стадіях* є важливою умовою додержання *соціалістичної законності* в рад.

кримінальному судочинстві. Відсутність хоч би однієї ознаки, що входить до складу злочину, виключає можливість кваліфікації його за законом, який передбачає цей склад злочину. Допущена в К. з. помилка призводить до неправильного застосування кримінального закону і є підставою для скасування або зміни вироку суду.

Ю. Ю. Фомін.

КВАЛІФІКОВАНА ПРАЦЯ — праця, що потребує спеціальної підготовки працівника, наявності в нього необхідних знань, умінь і навичок для виконання певних видів робіт. К. п. виступає як *складна праця*, яка створює за один і той же відрізок часу більшу *вартість*, ніж *проста праця*. В зв'язку з цим К. п. оплачується вище, ніж некваліфікована. Див. *Заробітна плата*, *Кваліфікація*, *Тарифна система*.

КВАНГО, Куангу — ріка в Центр. Африці, в межах Анголи та Заїру, ліва притока Касаї (бас. Конго). Довж. бл. 1200 км, площа бас. 263,5 тис. км². Бере початок на плато Лунда. Порожиста, є водоспади. Пересічна витрата води у понизі 2,7 тис. м³/с. Вздовж берегів — галерейні ліси. Судноплавна на 307 км від гирла. Рибальство.

КВАНДЖУ, Кванчжу — місто в Пд. Кореї, адм. ц. пров. Чолла-Намдо. Вузол з-ць і автошляхів. 607,1 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — текст. (виробн. бавовняних тканин); підприємства харч. пром-сті. К. — торг. центр с.-г. району. В травні 1980 у К. відбулося збройне повстання проти пд.-кор. військ. хунти, яке жорстоко придушили урядові війська.

КВАНЗА — грошова одиниця Анголи. Запроваджено 8.І 1977 замість ескудо. За курсом на березень 1977, 66,75 К. дорівнює 1 *фунту стерлінгу*.

КВАНТ (нім. *Quant*, від лат. *quantum* — скільки) — фундаментальне поняття сучасної фізики, яке характеризує дискретну (перервну) природу тієї чи іншої фізичної субстанції і вказує на її найменшу (неподільну) кількість. Поняття про кванти як мінім. кількість енергії, яку може одержати або віддати система, запровадив 1900 М. К. Е. Л. Планк. За ідеєю Планка, енергія найпростішої мех. системи — гармонічного *осцилятора* — може змінюватися на величину, кратну $h\nu$, де ν — частота *власних коливань* осцилятора, h — стала величина, яка має розмірність *дії* (див. *Планка стала*). Концепція К. пронизує всю сучас. фізику, в якій багато спостережуваних величин виявляються квантованими (дискретними). Так, система квантових рівнів енергії *атома* визначає набір *фотонів*, які він може поглинати або випромінювати, а квантові значення проекції моменту імпульсу на виділену вісь задають дозволені орієнтації атома в просторі. Поняття про К. є відправним у *квантовій теорії поля*, де *елементарні частинки* розглядають як К. відповідних полів.

В. М. Локтев.

КВАНТ СВІТЛА — кількість (порція) електромагнітного випромінювання, яку в одиничному акті мо-

же випромінювати або поглинати атом або інша квантова система; елементарна частинка, те саме, що й *фотон*.

КВАНТОВА БІОХІМІЯ — наукова дисципліна, завданням якої є квантовомеханічне (див. *Квантова механіка*) вивчення структури, властивостей і взаємодії молекул, що беруть або можуть брати участь у життєдіяльності організмів. Сформувалась у 50—60-х рр. 20 ст. як погранична галузь *біохімії*, *біофізики*, *молекулярної біології* і *квантової хімії* в зв'язку з виникненням широкого кола біол. проблем, що потребують квантовомеханічного розгляду. Використовуючи методи квантової хімії, К. б. дала змогу вивчити електронні аспекти ряду «темнових» та пов'язаних з поглинанням електромагнітного випромінювання біологічних явищ. Так, з'ясовано природу макрорегіонності аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинтрифосфорні кислоти*) та ін. фосфатів, що характеризуються винятково високою енергією гідролізу. Значний внесок К. б. у вивчення конформаційних перебудов та причин стабільності вищих структур *біополімерів*, електронних механізмів ферментативного каталізу, спектрів поглинання та випромінювання, гіпохромного ефекту, оптичної активності, міграції енергії в біол. макромолекулах. Вивчено механізми фотоперетворень багатьох біоорганічних сполук (молекул, що відповідають за первинні процеси фоторецепції, компонентів нуклеїнових кислот та ін.), електронні механізми деяких точкових *мутацій*. Розвиток методів розрахунку та електронно-обчислювальної техніки дав змогу спрямувати зусилля К. б. на з'ясування механізмів молекулярного впізнавання і ролі розчинника в організації біологічних структур, а також на вивчення електронної структури біологічно активних речовин (БАР) та їх взаємодії з можливими акцепторами в організмі, що має важливе значення для спрямованого пошуку і синтезу нових, активніших лікарських препаратів та ін. БАР. Основи К. б. значною мірою закладені відомими вченими — Б. Польманом і А. Польман (Франція), Р. Рейном і І. Тіноко (США), П. О. Льовдіном (Швеція), Е. Клементі (Італія). Великий внесок в становлення і розвиток К. б. в СРСР зробили укр. рад. вчені (В. І. Данилов та ін.).

Літ.: Польман Б., Польман А. Квантовая биохимия. Пер. с англ. М., 1965; Ладик Я. Квантовая биохимия для химиков и биологов. Пер. с нем. М., 1975.

М. В. Желтовський.

КВАНТОВА ЕЛЕКТРОДИНАМІКА — розділ квантової теорії поля, в якому вивчається *взаємодія елементарних частинок* з електромагнітним полем. Електромагн. взаємодія в К. е. розглядається як обмін частинок *фотонами*. К. е. пояснила теплове випромінювання тіл, *Комптона явище*, *гальмівне випромінювання* та багато ін. явищ, яких не могла пояснити *електродинаміка класична*. Зроблені в рамках К. е. розрахунки

Квак.

ефектів, пов'язаних з електромагн. взаємодією електронів (надтонке розщеплення енерг. рівнів атома водню, *лэмбівський зсув рівнів*, аномальний магн. момент електронів та ін.), повністю збігаються з результатами експериментів. Менших успіхів досягнуто в описі електромагн. взаємодії *адронів*. Це зумовлено тим, що внутр. структура адронів в осн. визначається *сильними взаємодіями*, для яких немає до кінця розробленої теорії. Електромагн. взаємодію адронів у К. е. описують феноменологічно, виходячи з заг. вимог (*відносності теорії, збереження законів* та ін.), при цьому характеристики процесів виражаються через *формфактори*, які залежать від кінематичних величин (енергії, кутів розсіювання частинок). Формфактори, як правило, визначають з експериментальних даних або модельних розрахунків. К. е. широко застосовують у багатьох галузях сучас. фізики, вона служить за основу при розрахунках *лазерів*, установок для одержання термоядерної плазми, *прискорювачів заряджених частинок* тощо.

Лит.: Ахизер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Ахизер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К. 1977; Фейнман Р. Взаимодействие фотонов с адронами. Пер. с англ. М., 1975.

О. П. Кобушкін.

КВАНТОВА ЕЛЕКТРОНІКА — галузь фізики, яка вивчає методи підсилення і генерування електромагнітних коливань, основані на використанні *вимушеного випромінювання*, а також властивості *квантових генераторів і підсилювачів* та їх застосування. Див. також *Електроніка*.

КВАНТОВА МЕХАНІКА, хвильова механіка — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються закони руху об'єктів мікросвіту (*елементарних частинок, атомів ядер, атомів і т. д.*). Ідеї К. м. зародилися на поч. 20 ст., коли виявилися, що *механіку класичну й електродинаміку класичну* не можна застосувати для пояснення низки дослідних фактів, таких як стійкість атомів, *фотоефект, радіоактивність* тощо. Фундамент К. м. був закладений у роботах М. К. Е. Л. Планка, А. Ейнштейна і Н. Г. Д. Бора. В 1900 Планк, досліджуючи умови рівноваги електромагн. випромінювання і речовини, висунув гіпотезу, за якою енергія випромінюється і поглинається окремими порціями — *квантами*. Спроби побудувати теорію фотоефекту привели Ейнштейна 1905 до висновку, що енергія не лише поглинається і випромінюється, а й існує у вигляді квантів випромінювання — *фотонів*. Енергія фотона $E = h\nu$, де h — *Планка стала*, ν — частота електромагн. випромінювання. В 1913 Бор за допомогою спеціально введених ним т. з. умов квантування розрахував послідовність дискретних (квантованих) рівнів атомів водню і тим самим пояснив найхарактернішу особливість атомних спектрів (див. *Спектральні серії*) — їхню дискретну будову. Наступним кроком у формулюванні основ К. м.

стала висунута 1924 Л. де Бройлем гіпотеза про хвильові властивості матерії, яка знайшла підтвердження у дослідях з *дифракції* електронів, нейтронів та ін. мікрочастинок (див. *Бройля хвилі*). Таким чином, була підтверджена ідея загальності корпускулярно-хвильового дуалізму: в об'єктів, що мають хвильову природу, проявляються властивості частинок, а частинки при певних умовах поведуть себе як хвилі. Поставило питання створення теорії квантового руху частинок, оскільки виявилася принципова неможливість описати рух мікрочастинок за допомогою поняття *траєкторії*. Відсутність траєкторії у частинок становить, зокрема, зміст одного з осн. принципів К. м. — *невизначеностей співвідношення*, відкритого 1927 В. К. Гейзенбергом. Процес вимірювання в К. м. набув нового змісту: не можна виміряти фіз. величину, яка характеризує мікрооб'єкт, не змінивши його стану. Великий внесок у побудову матем. апарату К. м. зробив 1926 Е. Шредінгер, який сформулював задачу знаходження рівнів енергії атомної системи як задачу визначення власних значень певного *оператора* (оператора енергії). Хвильові властивості частинок у К. м. описують за допомогою *хвильової функції* (Ψ -функції), яка залежить від координат та часу і квадрат модуля якої визначає амплітуду ймовірності перебування частинки в заданій точці. Ψ -функція задовольняє *Шредінгера рівняння*, яке відіграє в К. м. таку ж роль, як Ньютона рівняння в класичній механіці (див. *Ньютона закони механіки*) та *Максвелла рівняння* в класичній електродинаміці. За допомогою хвильового рівн. Шредінгера можна описати еволюцію Ψ -функції (стану), якщо вона відома в якийсь момент часу. Цим виражається *причинності принцип* у К. м. Розв'язання рівн. Шредінгера (знаходження Ψ -функції) відповідає повному розв'язанню квантовомех. задачі. Можливі й ін. варіанти побудови К. м. Так, 1925 Гейзенберг запропонував т. з. «матричну механіку», в якій координатам та імпульсам ставилися у відповідність алгебр. величини — *матриці*; зв'язок матриць із спостережуваними фіз. величинами визначався досить простими правилами. В серед. 60-х рр. Р. Ф. Фейнман сформулював новий підхід до опису квантовомех. процесів, за яким рух частинки слід розглядати як рух по великій кількості ймовірних класичних траєкторій. Розв'язання квантовомех. задачі при цьому зводиться до правильного врахування всіх траєкторій. Фіз. результати, одержувані при всіх трьох підходах, — тотожні. В сучас. К. м. її хвильова і матрична форми синтезовані і не розділяються. Великий внесок у становлення К. м. зробили М. Борн, П. А. М. Дірак, В. Паулі, Е. Фермі, а також рад. фізики Л. Д. Ландау і В. О. Фок. Хоч описувані К. м. ймовірнісні закономірності не є наочними й істотно відрізняються від закономірностей класичної фізики, вони виступають як об'єктивні закономірнос-

ті природи. Лише на основі К. м. вдалося з'ясувати будову атома, встановити природу *хімічного зв'язку*, пояснити *періодичну систему елементів* Д. І. Менделєєва, зрозуміти структуру атомних ядер, описати явища *надпровідності і надплинності*. Створення К. м. зумовило швидкий розвиток фізики і техніки напівпровідників, фізики низьких температур, квантової електроніки, ядерної фізики й атомної енергетики, астрофізики тощо.

Лит.: Давидов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 3. Квантовая механика. М., 1974; Блохинцев Д. И. Основы квантовой механики. М., 1976; Фок В. А. Начала квантовой механики. М., 1976; Дірак П. А. М. Принципы квантовой механики. Пер. с англ. М., 1960; Фейнман Р. П., Хибс А. Квантовая механика и интегралы по траекториям. Пер. с англ. М., 1968. В. М. Локтев.

КВАНТОВА РІДИНА — система, що складається з великої кількості мікрочастинок, енергія взаємодії між якими менша за *нульову енергію*, а довжина *Бройля хвилі* більша за середню віддал між ними. При низьких т-рах К. р. можна розглядати як сукупність незв'язаних елементарних збуджень (*квазічастинок*) з певною залежністю енергії ϵ від імпульсу p . Енергія К. р. може змінюватися при народженні або знищенні квазічастинок лише дискретно на величину $\epsilon(p)$. При певних умовах К. р. властива *надплинність*. Розрізняють К. р. двох типів: бозе-рідина (складається з *бозонів*) та фермі-рідина (складається з *ферміонів*). Типовою К. р. є рідкий *гелій*, який не кристалізується при атм. тиску аж до т-ри абс. нуля. Ізотоп гелію ^4He при т-рі, нижчій за 4,2 К, є бозе-рідиною і переходить у надплинний стан при $T = 2,17$ К. Ізотоп ^3He при $T \leq 3,19$ К — фермі-рідина, надплинні властивості якої проявляються при $T \approx 0,003$ К і тиску ≈ 30 атм. Властивості фермі-рідини мають електрони провідності в металах і ядерна матерія у нейтронних зорях (*пульсарах*).

Е. А. Пашицький.

КВАНТОВА СТАТИСТИКА — розділ *статистичної фізики*, який вивчає рівноважні системи, що складаються з великої кількості частинок, які підлягають законам *квантової механіки*.

КВАНТОВА ТЕОРІЯ ПОЛЯ — теорія, що описує квантові властивості *полів фізичних* (електромагнітного, електронно-позитронного, мезонного тощо); основа сучасної теорії *елементарних частинок*. К. т. п. виникла в результаті поширення осн. принципів *квантової механіки* на системи з нескінченною кількістю *ступенів вільності*. Фіз. властивості таких систем описуються т. з. польовими змінними, які є функціями координат і часу й задовольняють певні *диференціальні рівняння* з частинними похідними — *польові рівняння*. Прикладами польових рівнянь є *Максвелла рівняння*, які описують електромагн. поле, та *Дірака рівняння*, що описує електронно-позитронне поле. Процедура квантування полів, яку інколи

До ст. Квітництво.

1. Бузок Киянка. 2. Гладіолус Колір парад.
3. Піво́нія деревовидна. 4. Аїстра односте́жкова
Унікум червона. 5. Чорнобри́вці розлогі.
6. Бульде́неж. 7. Ломиніс Нептун. 8. Тюльпан
Ліре́за. 9. Ро́жа рожева форма махрова.

1
2
3

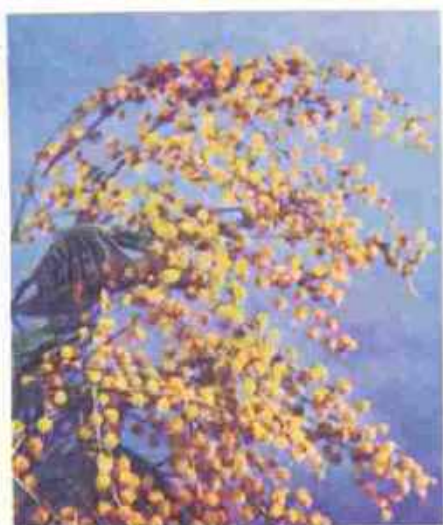
4
5
6

7
8
9

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. Квітництво.

1. Мигдаль трилопатецький форма махрова.
2. Мак світлий.
3. Вейгела Марк Тельє.
4. Акація срібляста.
5. Півники сибірські.
6. Піонія Акрон.
7. Троянда чайно-гібридна Привіт з Алма-Ати.
8. Шафран алайтаский.
9. Жоржинна Лейт мюзик.

наз. вторинним квантуванням, полягає у встановленні для польових змінних певних некомутативних (див. *Комутативність*) правил множення. Ці правила подібні до переставних співвідношень для координат і імпульсу частинки в квантовій механіці і є їх узагальненням. Внаслідок цього польові змінні не можуть бути звичайними числовими функціями координат і часу, а стають матричними функціями або операторами, які задані (діють) у гільбертовому просторі (див. *Еквідіал простір*). Вектори гільбертового простору описують можливі фіз. стани квантованих полів, а матричні елементи операторів визначають амплітуди ймовірностей переходів між різними станами. Фіз. стан квантованого поля визначається кількістю елементарних збуджень — *квантів* поля, які інтерпретуються як частинки, що мають певну енергію, імпульс і (залежно від типу поля) заряд, спин та ін. *квантові числа*. Різними полям відповідають певні частинки. Так, квантами електромагн. поля є *фотони*, електронно-позитронного — *електрони і позитрони*. При множенні (діянні) операторів квантованих полів на вектори фіз. станів виникають нові вектори станів з відмінною від попередніх кількістю частинок. Тому оператори полів мають зміст операторів народження і знищення частинок. Процеси взаємодії між частинками описуються послідовним діянням кількох операторів полів, що відповідає послідовності елементарних актів взаємного перетворення частинок у різних точках простору-часу.

Осн. положення К. т. п. були сформульовані в кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. у працях П. А. М. Дірака, В. Паулі, В. К. Гейзенберга, Е. Фермі, В. О. Фока та ін. Плодотворність цих положень була підтверджена перш за все успіхами *квантової електродинаміки*, яка описала електромагн. взаємодії між фотонами, електронами і позитронами. В наступні роки ідеї К. т. п. були успішно застосовані для пояснення β -розпаду за рахунок *слабких взаємодій* (Е. Фермі, 1933) та формулювання осн. мезонної теорії ядерних сил (Х. Юкава, 1935). Поряд з цим К. т. п. пережила й серйозну кризу, зумовлену наявністю в теорії т. з. розбіжностей: інтеграли, які описували внески в фіз. масу й заряд електрона, пов'язані з вакуумними (див. *Вакуум*) квантовими флуктуаціями, виявилися розбіжними (нескінченними). В кін. 40-х рр. труднощі, пов'язані з розбіжностями, вдалося подолати (принаймні частково) за допомогою т. з. процедури перенормувань маси й заряду, розробленої в рамках явно релятивістсько-інваріантного методу теорії збурень (С. Томонага, Ю. Швінгер, Р. Ф. Фейнман та ін.). Цей метод дав змогу до деякої міри «ізолювати» розбіжні члени й виділити спостережувані в досліді скінченні внески вакуумних флуктуацій у різні фіз. ефекти. Результати розрахунків у рамках перенормованої схеми квантової електродинаміки повністю уз-

годжуються з експериментальними даними, зокрема з даними про аномальні магн. моменти електрона і мюона, а також з даними про *лембівський зсув рівнів*. Ідеї й матем. методи, розвинуті в квантовій електродинаміці (такі як метод *Фейнмана діаграм*, метод *Гріна функцій* тощо), знайшли широке і успішне застосування в теорії багаточастинкових систем, зокрема в теорії твердого тіла, та ін. розділах теор. фізики. Успіхи перенормованої квантової електродинаміки стимулювали пошук і розробку аналогічних схем для опису також слабкої і сильної *взаємодії елементарних частинок*. Ці пошуки спираються на велику кількість нових експериментальних відкриттів у фізиці високих енергій, які породжують нові теоретичні ідеї і збагачують К. т. п.

Особливу роль на сучас. етапі розвитку К. т. п. відіграє відкриття нових властивостей елементарних частинок та їхніх взаємодій, а також т. з. порушень симетрій. Використання принципів калібрувальної симетрії разом з ідеєю спонтанного (самовільного) порушення симетрії привело до створення об'єднаної теорії слабких і електромагн. взаємодій (Е. М. Вайнберг і А. Салам, 1967), осн. передбачення якої були підтверджені експериментально. Значним успіхом К. т. п. стало створення т. з. квантової хромодинаміки, яка, спираючись на ідею *кварків*, пояснила ряд важливих характеристик *адронів*. Осн. завданням К. т. п. стала побудова *єдиної теорії поля*.

Лит.: Ахизер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Славнов А. А., Фаддеев Л. Д. Введение в квантовую теорию калибровочных полей. М., 1978; Вентцель Г. Введение в квантовую теорию волновых полей. Пер. с нем. М., 1947; Пост Р. Общая теория квантованных полей. Пер. с англ. М., 1967.

КВАНТОВА ХІМІЯ — галузь фізичної хімії, в якій властивості і перетворення хімічних сполук вивчають засобами *квантової механіки*. Застосування фундаментальних положень квантової механіки — *невизначеності співвідношення* та *Паулі принципу* — дає змогу з'ясувати будову атома, дати тлумачення *періодичного закону* Д. І. Менделєєва і зрозуміти, яким чином електростатичні сили перетворюються в молекулах на своєрідні сили *хімічного зв'язку*. К. х. розглядає сполуки як системи певної кількості електронів та атомних ядер, що описуються *хвильовими функціями*. Ос-

татні визначають мікроскопічні властивості системи: розподіл електронної густини, внутр. енергію, ймовірність *квантових переходів* тощо. Макроскопічні характеристики, напр. теплоти та швидкості процесів, можна знайти за мікроскопічними характеристиками з допомогою статистичних термодинамічних методів. К. х. дає змогу розраховувати хвильові функції з потрібною точністю (для атомів і молекул, що містять до 20 електронів), виходячи з одних тільки універсальних сталей (маси електронів і ядер та їхніх зарядів). Такі чисто теоретичні розрахунки забезпечують інформацію, яку важко добути експериментально, та глибоко вивчити будову і взаємодію атомів і молекул. Найбільш універсальними (наближеними) методами К. х. є методи мол. орбіталей (МО) і валентних зв'язків (ВЗ; див. *Валентність*). Вони відрізняються способом моделювання хвильової функції молекули. Наближення хвильових функцій окремих електронів лінійними комбінаціями атомних орбіталей (наближення МО ЛКАО) пов'язує розрахунки густини електронів з уявленнями класичної теорії будови хім. сполук про взаємний вплив атомів у молекулі, ефективні заряди атомів та порядки зв'язків. Складніші системи, до яких належить більшість звичайних хім. сполук, практично неможливо розглядати чисто теоретично. До них застосовують різноманітні напівемпіричні методи, які спираються на експеримент або точно визначені відомості про атоми. Енергії атомних орбіталей та відштовхування електронів на них у напівемпіричних методах здебільшого визначають через потенціали *іонізації* та *спорідненість до електрона*. Для оцінок окремих характеристик складних сполук та їхньої взаємодії використовують значно спрощені квантовомех. моделі переважно із застосуванням т. з. теорії збурень. Є й ін. квантовомех. методи, насамперед якісні, які застосовують для дослідження сполук певних класів. Сучасна К. х. є однією з методичних осн. хімії. Вона необхідна для інтерпретації різних властивостей молекул, таких як геометрія молекули, її дипольні моменти, потенціали іонізації, молекулярні спектри, характер і міцність хім. зв'язків, реакційна здатність хім. сполук тощо. На неї спираються сучасні фіз. (і в першу чергу спектроскопічні) методи досліджень у хімії. У розвитку К. х. значний вклад внесли Л. К. Полінг, Р. Е. Миллікен, Дж. Г. Ван Флек та ін., а також рад. учені В. О. Фок, Я. К. Сиркін та ін.

Лит.: Веселов М. Г. Элементарная квантовая теория атомов и молекул. М., 1962; Яхимирский К. В., Яхимирский В. К. Химическая связь. К., 1973; Заградник Р., Полак Р. Основы квантовой химии. Пер. с чеш. М., 1979.

КВАНТОВИЙ ГОДИННИК, атомний годинник — прилад для точного вимірювання часу, основним елементом якого є квантовий стандарт частоти (КСЧ). Дія КСЧ ґрунтується на стабільності частоти

Квантовий годинник. Стандарт частоти й часу Ч1-48.

КВАНТОВІ ГЕНЕРАТОРИ І ПІДСИЛЮВАЧІ

енерг. переходів атомів або молекул речовини (див. *Спектри оптичні*). 13-а Генеральна конференція з мір і ваги (1967) визначила секунду як інтервал часу, рівний 9 192 631 770 періодам випромінювання, що відповідає переходові між двома надтонкими рівнями осн. стану атома цезію-133. Крім атомів цезію, при створенні КСЧ застосовують атоми водню, рубідію, талію. КСЧ може бути активним, тобто випромінювати відповідну частоту (зокрема, квантовий генератор на атомах водню; див. *Квантові генератори і підсилювачі*), або пасивним, тобто підтримувати сталою частоту кварцового генератора (цезієві та рубідієві стандарти). Через малу потужність (10^{-11} — 10^{-12} Вт) і здебільшого нелінійні значення частоти сигнали КСЧ не можна безпосередньо використати в К. г. Тому до складу К. г., крім КСЧ, входять спец. радіотех. пристрої, які створюють потужні сигнали необхідної частоти і забезпечують індикацію часу (мал.). Варіація добового ходу різних К. г. становить від кількох сотих до тисячних часток мікросекунди.

В. В. Данилов, М. Д. Корнієнко.
КВАНТОВІ ГЕНЕРАТОРИ І ПІДСИЛЮВАЧІ — генератори та підсилювачі монохроматичного електромагнітного випромінювання, для яких ґрунтуються на явищі *вимушеного випромінювання*. Осн. елементом К. г. і п. є робоча речовина (активне середовище), в якій кількість відповідних центрів (*атомів, молекул або іонів певного сорту*) в одному із збуджених станів більша, ніж у незбудженому чи менш збудженому. В квантових підсилювачах (КП) електромагн. хвиля, проходячи крізь активне середовище, збільшує свою енергію за рахунок енергії збуджених активних центрів. Частота, напрям поширення і поляризація хвилі при цьому не змінюються, і підсилена хвиля залишається когерентною з падаючою (див. *Когерентність хвиль*). Найпоширеніші КП радіодіапазону, активним середовищем яких є діамант. кристали з домішками парамагн. іонів (див. *Діамагнетизм, Парамагнетизм*). Осн. перевагою таких КП перед підсилювачами інших типів у цьому діапазоні є надзвичайно низький рівень власних шумів і, як наслідок, дуже висока чутливість. КП застосовують у *радіоспектроскопії, радіолокації, далекому радіозв'язку* тощо. В квантових генераторах (КСЧ) необхідний *зворотний зв'язок* досягається за рахунок вміщення резонатора середовища в об'ємний резонатор (при цьому певна частина електромагн. випромінювання повертається назад в активне середовище). Створено різноманітні КГ як радіо-, так і оптичного діапазонів (див. *Мазер, Молекулярний генератор, Лазер*). Як активні середовища в них використовують гази, рідини та тверді тіла. Випромінювання КГ має високі монохроматичність і когерентність, вузьку напрямленість, а також значну потужність. КГ дедалі ширше застосовують у наук. дослідженнях, техніці (оптичний зв'язок, лока-

ція, метрологія, обчислювальна техніка, лазерне зварювання та обробка матеріалів тощо), медицині та ін. галузях нар. господарства. *Літ.*: Карлов Н. В., Маненков А. А. Квантовые усилители. М., 1966; Ищенко Е. Ф., Климов Ю. М. Оптические квантовые генераторы. М., 1968; Стьопін Л. Д., Мовчан С. П. Квантовые генераторы и подсилувачи. К., 1970; Байбородин Ю. В. Введение в лазерную технику. К., 1977.

В. Л. Стрижевський.

КВАНТОВІ ПЕРЕХОДИ — самовільні (спонтанні) або спричинені зовнішніми діями (вимушені) переходи квантової системи (*атома, молекули* і т. д.) з одного стану в інший. Прикладами К. п. є перехід атома з одного енерг. рівня на інший з випромінюванням або поглинанням *фотона*; α -, β -, γ -розпади радіоактивних ядер тощо. При К. п. змінюються одне або кілька *квантових чисел*, що визначають стан системи. Кожен К. п. характеризується певною ймовірністю, яка залежить від типу взаємодії, що зумовила цей перехід, а також від квантових чисел початкового і кінцевого станів системи.

КВАНТОВІ ЧИСЛА — дискретні або неперервні величини, що визначають можливі стани квантової системи (*елементарної частинки, атома, молекули* тощо). Кількість незалежних К. ч., які повністю описують стан системи, дорівнює кількості її *ступенів вільності*. Так, стан руху вільного електрона визначається трьома неперервними (компонентами імпульсу p_x, p_y, p_z) та одним дискретним (проекцією *спіну* на виділений напрям S_z) К. ч. Можливі стани зв'язаного електрона в атомі водню характеризуються значеннями 4 дискретних К. ч.: головного $n = 1, 2, 3, \dots$, яке задає рівні енергії атома; орбітального $l = 0, 1, 2, \dots, n - 1$, яке визначає момент кількості руху електрона; магнітного $m = -l, -l + 1, \dots, l - 1, l$, що задає значення проекції моменту кількості руху електрона на виділений напрям; проекції *спіну* $S_z = \pm 1/2$. К. ч. звичайно характеризують фіз. величини, які зберігаються у певних процесах (*енергію, електричний заряд, spin, парність, стану, spin ізотопічний, дивність* тощо) і зв'язані з властивостями симетрії системи (див. *Збереження закони*). К. ч. використовують при формулюванні *добору правил*, які визначають можливі *квантові переходи* системи. *Літ.* див. до ст. *Елементарні частинки та Квантова механіка*.

П. І. Фомін.

КВАНТОР (від лат. quantum — скільки) — логічна операція, що дає кількісну характеристику області істинності *предиката*, до якого вона застосовується. Розрізняють К. загальності (\forall) та К. існування (\exists).

КВАНТУВАННЯ ПРОСТОРУ ЧАСУ — загальна назва теоретичних спроб у *квантовій теорії поля* приписати просторові і часові деяку «комірчасту» структуру з метою усунення властивих сучасній теорії елементарних частинок труднощів, пов'язаних з так званими «розбіжностями». Смысл

останніх полягає у виникненні нескінченностей (розбіжних інтегралів) при обчислюванні деяких фіз. характеристик частинок (маси, електр. заряду тощо). Причину появи в теорії таких безглуздя з точки зору фізики результатів пов'язують з неадекватністю сучасних уявлень про простір-час з його дійсними властивостями при надмалих віддалях. Різні схеми К. п.-ч. тим чи ін. способом вводять додаткову (крім *Планка сталої* та *швидкості світла* у вакуумі) сталу — т. з. «мінімальну довжину» l . Її осн. роль полягає в зменшенні («обрізання») вкладу малих віддалей або, що те саме, малих довжин хвиль ($\lambda \leq l$) в інтеграли, що відповідають фіз. характеристикам, внаслідок чого інтеграли стають збіжними. В геом. плані введення сталої l приводить до деякої ефективної мікродифузії простору-часу, точний зміст якої залежить від конкретного способу квантування.

Літ.: Блохинцев Д. И. Пространство и время в микромире. М., 1970.

П. І. Фомін.

КВАНТУНЬСЬКА АРМІЯ — об'єднання збройних сил Японії та Маньчжурії 1919—45. Створена на базі япон. військ, розміщених у Квантунській обл. У вересні 1931 уряд Японії використав К. а. для віроломного нападу на Китай (до поч. 1932 окупувала Маньчжурію), 1938 — для вторгнення у межі СРСР (див. *Хасан*), 1939 — організації провокацій проти СРСР і МНР (див. *Халхин-Гол*). Під час війни Рад. Союзу проти нім.-фашист. загарбників К. а. було розгорнуто для нападу на СРСР. Під час *радянсько-японської війни 1945* Рад. Армія розгромила К. а. (44 д-зі, 26 бригад — всього 1,32 млн. чол.), що примусило Японію 2.IX 1945 підписати акт про беззастережну капітуляцію.

КВАПІЛОВА (Kvapilová) Гана (уроджена—Кубешова; 29. XI 1860, Прага—8.IV 1907, там же) — чеська актриса. З 1888 — актриса Нац. театру (Прага). Діяльність К. сприяла розвитку нац. драматургії. Вона боролась проти сценічної рутини, була ініціатором гастролей МХТ в Празі, який мав значний вплив на її творчість. Серед ролей: Реттігова і Войнарка (однойменні п'єси Ірасека), Ісмена («Антигона» Софокла), Офелія, леді Макбет («Гамлет», «Макбет» Шекспіра), Татьяна («Міщани» Горького), Маша («Три сестри» Чехова) та ін.

КВАРЕНГІ (Quarenghi) Джакомо [20 або 21.IX 1744, Валле-Іманья, поблизу Бергамо, Італія — 18.II (2.III) 1817, Петербург] — архітектор, представник рос. *класицизму*. Італієць за походженням. З 1780 працював у Росії. Збудував Англійський палац у Петергофі (тепер *Петродворець*, 1781—94), будинки Академії наук (1783—89) і Ермітажного театру (1783—87). Кінновардський манеж (1804—07), Смольний ін-т (1806—08), всі — у Ленінграді; Олександрівський палац у Царському Селі (тепер м. Пушкін, 1792—96), палац Завадовського в Ляличах (тепер Брянської обл., 80—90-і рр.

18 ст., не зберігся). На Україні за проектами К. споруджено собор Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському (1796) та собор у Кременчуку (90-і рр. 18 ст.). Вихованцем К. був український архітектор А. Меленський.

Лит.: Коршунова М. Ф. Джакомо Кваренці. Л., 1977; Холодченко М. В. Кваренці і архітектура XVIII ст. на Україні. «Архітектура Радянської України», 1939, № 4, 6.

КВАРКИ (англ. quark — неологізм ірл. письменника Дж. Джойса, що означає щось невизначене, містичне) — гіпотетичні частинки, з яких, за сучасними уявленнями, складаються сильно взаємодіючі елементарні частинки: баріони, мезони та їхні збуджені стани. Припущення про існування К. зробили 1964 незалежно один від одного амер. фізики М. Гелл-Ман і Дж. Цвейг. К. мають spin 1/2 і підлягають *Фермі-Дірака статистиці*. Існує кілька різновидів К., які визначаються наборами *квантових чисел*, т. з. «ароматів» і «колірів». «Аромати» характеризують електроматн. властивості К. та їхню поведінку при слабких взаємодіях. «Кольори» визначають динаміку сил, що зв'язують К. між собою. У вільному стані, незважаючи на численні експериментальні пошуки, кварків не виявлено.

Лит.: Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978; Коккеда Я. Теорія кварків. Пер. с англ. М., 1971.

Д. В. Волков.
КВАРТА [від лат. quarta (pars) — четверта частина, чверть] — 1) Одиниця вимірювання об'єму рідин і сипких тіл у неметричних системах мір. К. у Великобританії дорівнює 1,1361 дм³, у США — 0,946353 дм³ і 1,10122 дм³ відповідно для рідин і сипких тіл. У минулому на Україні як міра рідини вживалась К., яка дорівнювала приблизно 1 л. 2) Одиниця вимірювання довжини в країнах Латинської Америки, дорівнює приблизно 20 см. 3) Феод. податок у 16—18 ст. в Польщі та на загарбаних нею укр. землях. Становила четверту частину прибутків від королівських (державних і «столових») маєтків. Ішла на утримання постійного найманого т. з. *кварцяного війська*. Під час війни стягувалась «подвійна кварта». 4) К. в музиці — інтервал, що охоплює чотири ступені; четвертий ступінь діатонічного звукоряду.

КВАРТАЛ [від лат. quarta (pars) — четверта частина, чверть] — 1) Четверть року (три місяці). 2) Частина забудованої території населеного пункту, обмежена вулицями. 3) В діловому господарстві ділянка, обмежена просіками чи дорогами. 4) Найнижча інстанція міської поліції в Росії (до 1862).

КВАРТЕТ (італ. quartetto, від лат. quartus — четвертий) — 1) Ансамбль з 4 виконавців (інструменталістів або вокалістів). Серед *камерних ансамблів* найпоширеніший струнний К. (2 скрипки, альт, віолончель). 2) Твір для 4 інструментів або співацьких голосів. Вокальний К. може бути частиною великої форми, зокрема ораторії, опери.

КВАРТЕТ ІМЕНІ М. В. ЛІСЕНКА — створений 1951 в Києві як квартет Української республіканської філармонії, з 1962 — імені М. В. Лисенка, з 1973 — заслужений ансамбль УРСР. Склад квартету (1980): засл. артисти УРСР А. Баженов (1-а скрипка), Б. Схворцов (2-а скрипка), Ю. Холодов (альт), Л. Краснополь (віолончель). У репертуарі колективу — твори світової класики, рад. та сучас. зарубіжних композиторів. Квартет — активний пропагандист музики українських радянських композиторів, перший виконавець багатьох творів С. Людкевича, Б. Лятошинського, А. Штогаренка, А. Філіпенка, П. Козичього, А. Кос-Анатольського. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (всім учасникам квартету), 1977.

Л. Я. Бондаренко.
КВАРТИРНА ПЛАТА — плата за користування жилим приміщенням, яку наймач зобов'язаний вносити наймодавцеві. В СРСР, де є *міський житловий фонд* є держ. власністю і розмір К. п. встановлює д-ва, житло матеріально доступне кожному громадянину. В ст. 44 Конституції СРСР (ст. 42 Конституції УРСР) невисоку плату за квартиру і комунальні послуги закріплено як одну з гарантій *права на житло*. Діючі ставки К. п. встановлено 1928. Нині питома вага витрат на оплату житла становить лише 3—4% бюджету рад. сім'ї. К. п. нараховується лише на *житлову площу*. Місячні ставки К. п. встановлено залежно від категорій наймачів та їхнього заробітку чи пенсії. Найвищий розмір К. п. при користуванні житловою площею в межах встановлених норм — 13,2 коп. за 1 м². К. п. знижується, якщо в квартирі є дефекти. Для деяких категорій наймачів (Героїв Рад. Союзу, Героїв Соціалістич. Праці, осіб, нагороджених орденами Слави трьох ступенів, інвалідів Вітчизн. війни тощо) встановлено пільгові знижки. певні категорії пед., культ.-освітніх, мед. і вет. працівників забезпечуються безплатними квартирами за опаленням і освітленням на території сільських і селищних Рад. У будинках, що належать громадянам на праві особистої власності, К. п. визначається за згодою наймодавця і наймача, проте не може перевищувати держ. ставки більше як на 20% (ст. 286 ЦивК УРСР). Плата за користування жилим приміщенням за договором піднайму не може перевищувати К. п., сплачуваної наймачем за це приміщення (ст. 305 ЦивК УРСР).

Члени *житлобудівних кооперативів* не сплачують К. п. Вони беруть участь у витратах по утриманню кооп. будинку пропорційно корисній площі квартири, яку вони займають. У капіталістичному суспільстві, за висловом Ф. Енгельса, домовласник як капіталіст, не тільки має право, але в силу конкуренції певною мірою навіть зобов'язаний видувувати з свого домоволодіння найвищу наймову плату (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 226).

А. М. Фельдман.

КВАРТИРНИЙ ОБЛІК — в СРСР офіційна реєстрація осіб, що потребують житла; перша стадія процесу забезпечення житлом в будинках державного та громадського житлових фондів, що є однією з гарантій *права на житло*. В УРСР регламентується Положенням про порядок надання *житлової площі*, затвердженим Радою Міністрів УРСР і Укрпрофрадою 20.XII 1974. К. о. проводиться виконкомом міських Рад нар. депутатів за місцем проживання громадян та підприємствами, установами і організаціями — за місцем їхньої роботи. На К. о. у виконкомі беруть громадяни, які потребують житла, не менше встановленого Положенням часу постійно проживають, а також прописані в даному населеному пункті. Для зарахування на К. о. за місцем роботи крім цього потрібний певний стаж роботи на даному підприємстві, в установі чи орг-ції. Потреба в житлі визначається відсутністю мінім. розміру житлової площі. Незалежно від її розміру тими, хто потребує житла, вважаються особи, що проживають у непридатних для житла приміщеннях або в гуртожитках чи користуються житловою площею на умовах піднайму, а також ті, хто, згідно з висновком *лікарсько-консультаційної комісії*, за станом здоров'я потребує ізоляованої житлової площі. Для окремих категорій громадян (напр., для ветеранів даного підприємства, установи, орг-ції) встановлено пільгові або ін. спец. правила зарахування на К. о. Заяви про взяття на К. о. попередньо розглядаються житлово-побутовими комісіями ФЗМК профспілки та житловими комісіями при виконкомах місц. Рад. Рішення про зарахування на К. о. приймають відповідно адміністрація і ФЗМК профспілки підприємства, установи чи орг-ції та виконком місц. Ради. При наявності особливих, передбачених Положенням підстав, громадяни можуть бути зняті з К. о. Крім К. о., існує облік громадян, які бажають вступити до *житлобудівного кооперативу*.

М. О. Галодий.
КВАРЦ (нім. Quarz) — мінерал класу *силікатів*. SiO₂. Сингонія тригональна. Густ. 2,65. Твердість 7,25. Колір буває різний, у зв'язку з чим існує кілька різновидів К. Серед мінералогічно чистих К. виділяють прозорі, мало прозорі й непрозорі. До прозорих належать гірський *кварталь* (безколіоровий К.), *аметист* (фіолетовий), *раухтопаз* (димчастий), *цитрин* (жовтий). Мало прозорими є чорний (*моріон*), рожевий і молочний К., непрозорими — залізистий і звичайний К. До К. з включеннями ін. мінералів відносять *авантарин*, *празем* (зелений К.) та ін. Прихованокристалічним волокнистим різновидом К. є *халцедон*. К. одержують і штучно. Природний К. — дуже поширений мінерал, важлива складова частина багатьох гірських порід. Кристали К. (п'єзокварц) застосовують у радіотехніці й оптиці, зернисті та деякі ін. різновиди — у металург., скляній та ін. галузях пром-сті; гарно забарвлені криста-

Дж. Кваренці.

Дж. Кваренці. Собор Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. 1796.

КВАРЦИТ

ли К. використовують як *дорожечні камені*.

КВАРЦИТ — щільна зерниста гірська порода, що складається переважно з кварцу. До його складу входять також *слюди, рогова обманка, хлорити, залізисті мінерали (магнетит, гематит, марш)* тощо, за якими виділяють К. *слюдисті, роговообманкові, хлоритові, залізисті кварцити*. Утворюються К. внаслідок перекристалізації пісковиків у умовах *метаморфізму*. К. характерні для відкладів протерозою (див. *Докембрі*). На Україні є в Приазов'ї, у зх. частині *Українського щита*, залізисті К. — в районі Кривого Рога та ін. місцях. Використовують К. як облицювальний, кислото- і вогнетривкий матеріал, *флюси, залізисті К.* — як *залізню руду*.

КВАРЦОВЕ СКЛО — скло, одержуване плавленням синтетичного або природного (гірського кришталю, жильного кварцу і кварцового піску) двоокису кремнію. Буває прозоре (оптичне, особливо чисте і технічне) і непрозоре. Характеризується високими *вогнетривкістю, жаростійкістю, термостійкістю, стійкістю проти дії к-т* (крім плавикової, а також фосфорної при t -рі понад 300°C), *діелектр. властивостями*. З К. с. виготовляють лабораторний посуд, тиглі, оптичні прилади, ізолятори.

КВАРЦОВЕ ВІЙСЬКО — постійне наймане військо *Речі Посполитої* з 1562 до кінця 18 ст. Польс. уряд використовував К. в. переважно для охорони держ. кордонів і придушення нар. повстань. Утримували його за рахунок *кварти* (звідси назва). Складалося К. в. з піхоти, кавалерії й артилерії (введена з 1632). Значну частину його було зосереджено на тер. України. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* укр. сел.-козац. військо завдало К. в. ряд поразок (від Жовтими Водами, Корсунем та ін.).

КВАСЕНИЦЯ (*Oxalis*) — рід трав'янистих, рідше дерев'янистих рослин род. *квасеницевих*. Листки чергові, довгочерешкові, здебільшого трійчасті або пальчасті. Квітки різних кольорів, правильні, поодинокі, в пазухах листків або зібрані в зонтики. Плід — коробочка. Бл. 800 видів, пошир. переважно в Пд. Африці, Центр. і Пд. Америці. В СРСР — 6 видів (з них три — заносні), в УРСР — три види (з них один — заносний). Найпоширеніша К. *з в и ч а й н а* (*O. acetosella*) — багаторічна рослина з тонким повзучим кореневищем, без надземних стебел. Росте по тінистих, переважно хвойних лісах (в УРСР — у пн. і зх. областях). Її листя містить до 144 мг% вітаміну С та шавлеву к-ту. При поїданні у великих кількостях отруйна для овець. Деякі види вирощують як декоративні.

КВАСЕНКО-РЖЕЧИЦЬКА Алла Володимирівна (н. 14.IX 1918, Одеса) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1962. В 1936—45 працювала в Микол. театрі юного глядача, з 1949 — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова. Ролі: Лілія, Василиса («Варвари», «На дні» Горького), Анфіса («Угрюм-ріка»

за Шишковым), Женька Шульженко («Фабричне дітя» Володіна), Тереза («День народження Терези» Мдіаві), Єлизавета («Марія Стюарт» Шіллера) та ін.

КВАСИЛІВ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. УРСР, за 7 км на Пд. від м. Ровно, на р. Устя (ліва притока *Горки*). 3,6 тис. ж. (1979). Дослідний з-д устаткування для тваринницьких комплексів і ферм, з-д диварномех. та пивоварний; хмелефабрика; будинок побуту. Заг.-осв. школа, поліклініка. Будинок культури, 6-ка. К. засн. 1875.

КВАСНИКОВ Євген Іванович [н. 9 (22).II 1906, м. Глухів, тепер Сум. обл.] — український рад. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1929) Київ. ін-т народної освіти. З 1960 — зав. відділом фізіології пром. мікроорганізмів Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР. Осн. наук. праці з питань екології, систематики, фізіології, біохімії ряду важливих груп мікроорганізмів, біосинтезу білка та біологічно активних речовин з нехарч. сировини, зокрема з вуглеводнів нафти. К. створив і впровадив у промислову, харч. і мікробіол. пром-сть та сільс. г-во нові раси мікроорганізмів, розробив принципи регулювання їхньої життєдіяльності, нові методи дослідження та контролю. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю. Держ. премія СРСР, 1971. Премія ім. акад. Д. К. Заболотного АН УРСР, 1979.

КВАСНИЦЬКИЙ Олексій Володимирович (н. 12 (25).II 1900, с. Лиса Гора, тепер Первомайського р-ну Микол. обл.] — укр. рад. фізіолог, Герой Соціалістичної Праці (1966), акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1941. В 1925 закінчив Кам'янець-Подільський с.-г. ін-т і працював викладачем. З 1931 — наук. співробітник н.-д. ін-ту свинарства (Полтава); з 1936 до 1971 — зав. кафедрою у Полтав. с.-г. ін-ті; з 1937 — також керівник лабораторії у н.-д. ін-ті свинарства і з 1953 — в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1958 зазначені лабораторії об'єднані в Полтавському н.-д. інституті свинарства). Наукові праці з фізіол. травлення, розмноження, *штучного осемінення*, міжпородної трансплантації зигот, по розробці фізіол. методів підвищення продуктивності тварин та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, 10 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1974.

Ф. К. Померанцев.

КВАСОВИ — архітектори серед. 18 ст., брати: 1) Андрій Васильович (рр. н. і см. невід.) — укр. та рос. архітектор. В 40-х рр. 18 ст. навчався і працював у Петербурзі під керівництвом арх. М. Земцова. В 1748 приїхав в Україну. Серед робіт К.: палацово-паркові ансамблі Розумовських поблизу Козельця (1744), в Глухові (1751—57, не зберігся) й Батурині (60-і рр. 18 ст.), садиби в Адамівці (1748—50-і рр. 18 ст.), канцелярія Київського полку (1756—57) та собор Різдва богородиці й дзвіниці при ньому в м. Козельці

(з арх. І. Григоровичем-Барським, 1752—64); чотири кам. храми (60-і рр. 18 ст.) і магістрат (70-і рр. 18 ст.) в Ніжині, будинок земського суду в Острії (1774); будинок канцелярії, Троїцький собор, адм. та житл. будинки в Глухові (1760—70-і рр. 18 ст.). В спорудах К. поєднуються риси архітектури *бароко* і класицизму. 2) Олександр Васильович [1718—9 (20).II 1772, Петербург] — рос. архітектор. У 1763—72 очолював архіт. частину Комісії по кам'яному буд-ву Петербурга й Москви. В 1763—69 керував створенням генерального плану Петербурга, 1767 — Твері, працював над проектами планування Казані (1766), Астрахані (1768). Харкова (1768) та ін. міст.

Літ.: Шилков В. Работы А. В. Квасова и И. Е. Старова по планировке русских городов. В кн.: Архитектурное наследие, в. 4. Л.—М., 1953; Цапченко М. По равнинам Десны и Сейма. М., 1967.

КВАСОЛЯ (*Phaseolus*) — рід переважно одnorічних трав'янистих рослин род. *бобових*. Стебло прямостояче розгалужене або витке (в'ється зліва направо). Листки довгочерешкові трійчасті. Квітки в пазухних китицях. Біб великий, циліндричний або сплюснений, містить 3—7 насіння. 150 (за ін. джерелами, понад 200) видів, пошир. у тропіч. і субтропіч. країнах Америки, Азії, Африки. В культурі бл. 20 видів; в СРСР — 7, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпоширеніша К. *з в и ч а й н а* (*P. vulgaris*) — самозапильна трав'яниста рослина. За формою рослини розрізняють К. *кушову* — з прямостоячим невитким стеблом 0,3—0,8 м заввишки; К. *високовитку* з стеблами, що в'ються навколо підпор; К. *напіввитку*. На Україні вирощують здебільшого *кушову* форму К. За будовою ступок бобів сорти К. поділяють на *лушпинні* (зернові) з твердим пергаментним шаром у ступках бобів, і *цукрові*, або *спаржеві* (овочеві) з соковитими м'ясистими бобами. Споживають стигле насіння (зерно), що містить (у %): білка 20—30, вуглеводів 50—60, жирів до 3,6, і зелені боби — лопатку (містять білка до 6% і значну кількість каротину, вітамінів С і В). Пересічний урожай К. на лопатку і сире зерно — 60—80 ц/га. Пошир. на Україні зернові сорти: Білонасінна фрунзєвська, Дніпровська бомба, Дніпровська 8, Дніпровська 10, Кишинівська штамбова 1, Красноградська 244, Харківська 4 та ін.; *овочеві* — Ювілейна 287, Масляна сама рання 273, Олтин та ін. В УРСР вирощують як декоративну рослину К. *багатоквіткову* *вогняно-червону*, або *королів цвіт*. У зх. областях як зернову продовольчу культуру вирощують К. *багатоквіткову* білу (*Ph. multiflorus* var. *alba*); у пд. районах випробовують у культурі К. *золотисту*, або *маш*.

Літ.: Іванов Н. Р. Фасоль. Л.—М., 1961; Декапрелів Л. Л. Фасоль. М., 1965; Грушко М. Ф. Овочеві горох і квасоля. К., 1963; Юрійчук І. Г., Кошарницький І. М. Високі врожаї квасолі. Ужгород, 1966.

КВАТЕРНИК (*Kvaternik*) Євген (31.X 1825, Загреб — 11.X 1871,

А. В. Квасов, І. І. Григорович-Барський. Собор Різдва богородиці в місті Козельці (тепер Чернігівської області), 1752—64.

Квасениця звичайна. Загальний вигляд рослини та квітка в розрізі.

Квасоля звичайна. Верхня частина рослини, насіннєва та плід (стручок).

Раковича) — хорват. політ. діяч, адвокат, публіцист. Виступав за визволення Хорватії з-під гніту *Габсбургів*. У 1857—60 і 1863—67 — в еміграції, спочатку в Росії, потім у Франції та Італії. В своїх творах «Хорватія та італійська конфедерація» (1859), «Політичні дослідження» (1861—62) відстоював ідею об'єднання хорват. земель в єдиний нац. д-ві. В 1871 підняв антиавстр. повстання в Хорватії поблизу гур. кордону, під час якого загинув.

КВАТЕРНІОН (від лат. quaterni — по чотири) — вектори вигляду $x = a + bi + cj + dk$, де a, b, c, d — дійсні числа, а i, j, k — базисні вектори, пов'язані між собою такими правилами множення: $i \cdot i = -1$; $j \cdot j = -1$; $k \cdot k = -1$; $i \cdot j = -j \cdot i = k$; $j \cdot k = i$; $k \cdot i = j$. К. є однією з трьох систем *гіперкомплексних чисел*, в якій завжди можливе ділення на відмінне від нуля гіперкомплексне число. На відміну від дійсних чисел *гіперкомплексних чисел* множення К. не комутативне; додають їх, як і звичайні вектори. К. запропонував 1843 У. Гамільтон, бажаючи алгебраїзувати багатовимірний простір. Вони мають ряд застосувань у механіці й теор. фізиці.

Лит.: Беліновський П. Д. Основи теоретичної арифметики. К., 1952; Нечев В. И. Числовые системы. М., 1972; Кантор И. Л., Солодовников А. С. Гиперкомплексные числа. М., 1973.

КВАТРОЧЕНТО (італ. quattrocento, букв. — чотириста) — італ. назва 15-го ст. В мистецтвознавстві терміном «кватроченто» умовно позначається період Раннього Відродження в Італії.

КВАЧА — грошова одиниця Замбії, поділяється на 100 *нєве*. За курсом на червень 1977 1 К. дорівнює 0,79 дол. США.

КВАША Василь Семенович (н. 16. XI 1917, м. Миргород, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. майстер різьблення на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964).

Член КПРС з 1952. Навчався в О. Сластіона та Я. Усика. Твори: портрети Б. Хмельницького (1953—54), М. Гоголя (1958—59), Т. Шевченка (1963), Д. Гурамішвілі (1977); композиції — «У тій хатині, у раю, я бачив пекло» (1967), «О. Сластіон і сімнадцять кобзарів» (1969—78); декоративні тарелі — «В. І. Ленін» (1963), «Верба» (1969), «Околиця с. Шушенського» (1970—71), «М. В. Гоголь» (1971). Твори К. зберігаються в ДМУНДМ.

КВАШЕННЯ — 1) У харчовому виробництві — метод консервування овочів і фруктів. За таким методом цукри, що є в овочах і фруктах, зброжують молочнокислими бактеріями (іноді їх чистими культурами), внаслідок чого утворюється молочна кислота, яка гальмує життєдіяльність мікробів або запобігає їй. Квашенню піддають гол. чин. біологову капусту, а також баклажани, смішні овочі, яблука. Квашені продукти зберігають при t -рі 0—5° С. 2) У шкіряному і хутровому виробництві — обробка шкур (переважно білок і ягнят каракульської породи овець) у водяному настій висинного або ячного борошна грубого помелу, іноді висівок з додаванням кухонної солі; один з процесів виробництва *каракуль*. Під час К. великі лущки *колагенових волокон* розділяються на дрібніші, внаслідок чого шкурка стає пластичнішою.

КВЕБЕК — місто на Сх. Канади, адм. ц. пров. Квебек. Вузол з-ць. Значний порт поблизу гирла р. Святого Лаврентія, доступний для океанських суден. 173,9 тис. ж. (1976). На базі місц. лісових ресурсів розвинуті деревообр. та целюлозно-паперова пром-сть. Суднобудування, підприємства текст., шкір.-взут., харч. галузей. Через К. — вивіз лісоматеріалів, паперу, зерна, азбесту та ін. Центр туризму. Ун-т Лавалля (з 1852). Б-ка ун-ту Лавалля. Музей пров. Квебек та ун-ту. Архит. пам'ятки 17—19 ст. К. засн. 1608.

КВЕБЕК — провінція на Сх. Канади. Пл. 1540,7 тис. км². Нас. 6028 тис. чол. (1971). Адм. ц. — м. Квебек. Більша частина тер. розташована на п-ові Лабрадор, на Пд. — гори *Аппалачі* та низовина *Святого Лаврентія ріки*. В центрі та на Пд. — великі лісові масиви. Осн. галузі пром-сті: гірничодобувна (мідні, залізні руди, поліметали, золото, срібло, нікель, уран, азбест та ін.), металург. (вилавка алюмінію), деревообр. та целюлозно-паперова. Підприємства нафтопереробної, маш.-буд., текст., швейної, шкір.-взут., хутряної, харч. пром-сті. ГЕС. Гол. галузь с. г. — мол. тваринництво. В структурі посівних площ переважають кормові культури. Рибальство. Осн. пром. центри і порти — *Монреаль*, Квебек. У 2-й пол. 70-х рр. у К., де живе осн. частина франко-канад. населення, посилюється сепаратистські тенденції, пов'язані з політикою Квебекської партії (1976 прийшла до влади в К.).

КВЕЛЧ (Quelch) Гаррі (30. I 1858—17. IX 1913) — діяч англ. робітн. руху. Один з організаторів і керівників С.-д. федерації (засн. 1884), з 1911 — Брит. соціалістичної партії (БСП), з 1886 — редактор їх ЦО — газ. «Джастіс» («Справедливість»). Пропагував марксизм у *тред-юніонах*. Член Міжнар. соціалістичного бюро *Інтернаціоналу 2-го*. В 1902—03 допомагав В. І. Леніну в організації видання «Іскри» в Лондоні. Виступав за створення в парламенті незалежної робітн. фракції і прийняття *Лейбористської партії* соціалістичної програми, проте 1911 підтримував шовіністичну позицію Г. М. Гайндмана — лідера опортуністичного крила БСП.

КВЕРШЛАГ (нім. Querschlag) — горизонтальна, рідше похила *гірничавиробка*, що проходить по породах під кутом понад 45° до площини простягання родовища і не виходить безпосередньо на земну поверхню. Служить для розкривання масиву корисних копалин, транспортування вантажів, перемішування люлей, вентиляції тощо.

КВІЄТИЗМ (від лат. quietus — спокійний, безтурботний) — релігійно-етичне вчення, прихильники якого проповідують містико-споглядалне ставлення до дійсності, втечу від життя, «непротилучення злу», цілковите покладання на «волю божу», байдужість до добра і зла тощо. К. є характерною рисою багатьох релігій, особливо східних, ряду ідеалістичних філос. (давньогрец. *кініки*, *неоплатонізм*) і реліг.-філос. (толстовство) шкіл. У кінці 17 ст. К. сформувався як особлива течія в *католицизмі*. В широкому розумінні К. — пасивність, непротивлення.

КВІНСЛЕНД — штат на Пн. Сх. Австралії. Пл. 1727,5 тис. км². Нас. бл. 2 млн. чол. (1973). Адм. ц. — м. Брісбен. На Сх. — *Великий Вододільний хребет*, рельєф зх. частини рівнинний. К. займає провідне місце в країні за видобутком руд міді, цинку, свинцю, бокситів, рутилу і циркону, кам. вугілля, вольфраму, золота, нафти і природ. газу. Добувають також уран та заліз. руду. Підприємства металург., маш.-буд., хім., харч. пром-сті. Осн. пром. центри — Брісбен, Гладстон, Таунсвілл. Гол. галузь с. г. — тваринництво м'ясо-мол. напрямку. В структурі с.-г. угідь переважають пасовища. На невеликих площах вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. тростину, тропічні фрукти тощо. Осн. порт — Брісбен.

КВІНТЕТ (італ. quintetto, від лат. quintus — п'ятий) — 1) Ансамбль з 5 виконавців (інструменталістів або вокалістів). 2) Група струнних смичкових інструментів симф. оркестру (перші й другі скрипки, альти, віолончелі, контрабаси — т. з. смичковий К.). Може використовуватись як самостійний оркестр. 3) Твір для 5 інструментів або співачських голосів.

КВІНТИЛЬЙОН (франц. quintillion) — число, яке в десятковій системі числення зображають одиницею з 18 нулями, тобто 10¹⁸. У деяких країнах К. наз. число 10¹⁵.

А. В. Квасенко-Рахінський.

О. В. Квасницький.

Е. Н. Карпін.

К. В. Квітка.

В. С. Кваша. Панно «О. Сластіон і сімнадцять кобзарів». Різьблення на дереві. 1969—78.

КВІНТІЛІАН

КВІНТІЛІАН Марк Фабій (Marcus Fabius Quintilianus; бл. 35, Калагуріс, сучас. Калаорра, Іспанія — бл. 96, Рим) — давньоримський теоретик ораторського мистецтва, педагог. Гол. його праця — «Про виховання оратора» (12 книг) — одне з джерел вивчення римської педагогіки (див. *Римське виховання*). К. вважав, що майже всі діти мають здібності до навчання, яке пропонував починати з найпростішого. Доводив перевагу шкільного виховання й навчання. Виступав проти тілесних покарань. К. — перший з теоретиків педагогіки, який розробив методику навчання, обґрунтував і сформулював ряд дидактичних принципів і правил.

КВІРІНГ Еммануїл Йонович [1 (13). IX 1888—26. XI 1937] — рад. партійний і держ. діяч, доктор економічних наук. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Фрієнталі (тепер с. Новолиповка Федорівського р-ну Саратовської обл.) в сім'ї нім. колоніста — волоцюшого писаря. В революц. русі — з 1906. Не раз був заарештований і засланий. В 1913 співробітник у газ. «Правда», був секретарем більшовицької фракції 4-ї Держ. думи. В 1914 — член Катеринославського к-ту РСДРП. Після Лютневої революції 1917 — секретар Катеринославського к-ту РСДРП(б), голова Катеринославської Ради робітн. і солдатських депутатів. В 1918—19 і 1923—25 — перший секретар ЦК КП(б)У. 1919 — голова Раднарспросу України, 1919—20 — секретар Катеринославського губкому партії, 1921—23 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1925—27 — заст. голови ВРНГ СРСР, 1927—30 і 1934—37 — заст. голови Держплану СРСР. З 1930 очолював екон. Ін-т червоної професури, 1932—36 — директор екон. ін-ту Комакадемії. На XII—XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б), на I—III з'їздах, VI—VIII конференціях КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Автор праць з історії партії, питань соціалістичного буд-ва, рад. економіки. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 85.

Літ.: Бачинський П. П., Квіринг В. Я., Перельман М. Б. Еммануїл Йонович Квіринг. М., 1968.

КВІСЛІНГ (Quisling) Відкун (1887—1945) — лідер норв. фашистів. У 1931—33 — військ. міністр. 1933 заснував фашист. партію «Нац. об'єднання». Сприяв окупації Норвегії фашист. Німеччиною (квітень 1940). З 1942 — прем'єр-міністр колабораціоністського норв. уряду. Після розгрому фашизму страчений в Осло за вироком норв. суду. Ім'я К. стало синонімом зради.

КВІТІНСЬКИЙ Вячеслав Антонович (н. 25. XI 1920, с. Антопільно, тепер с-ще Ленінське Лепельського р-ну Вітеб. обл.) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1945. З 1939 — в Рад. Армії. В 1943—44 — командир партизан. загону, що діяв на тер. Ровен., Дрогобицької областей і в Польщі; 1944—45 — командир чехословацької парти-

зан. бригади ім. Клементя Готвальда, що взяла участь у Словацькому національному повстанні 1944. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КВІТКА Климент Васильович [23. I (4. II) 1880, с. Хмелів, тепер Ромеєвського району Сум. обл. — 19. IX 1953, Москва] — укр. рад. музикознавець-фольклорист. Один з основоположників рад. муз. етнографії. Чоловік Лесі Українки. Закінчив Київський університет (1902). Музику навчався в Київському музичному уч-щі у Г. К. Ходоравського. Зібрав понад 6 тис. нар. пісень, переважно українських. Був одним з організаторів експедиції Ф. М. Колесси на Полтавщину для записування укр. дум. Разом з Лесею Українкою записали на фонографі думи й пісні у виконанні кобзаря Г. Гончаренка. Записав укр. нар. пісні з голосу Лесі Українки («Народні мелодії з голосу Лесі Українки», ч. 1—2, 1917—18) та І. Франка. З 1921 К. очолював кабінет муз. етнографії при АН УРСР в Києві. З 1933 — професор Моск. консерваторії, з 1937 — керівник Кабінету вивчення муз. творчості народів СРСР. Автор праць: «Українські народні мелодії» (1922), «Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів» (1923), «Професійна народна співність і музиканти на Україні» (1924), «Первісні тоноряди» (1926), «Пісні українських зимових обрядових свят» (поч. 40-х рр.), досліджень про М. В. Лисенка та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медалями. Портрет с. 85.

Тв.: Избранные труды. т. 1—2. М., 1971—73.

Літ.: Іваненко В. Климент Квітка. «Народна творчість та етнографія», 1970, № 1.

КВІТКА — орган статевого розмноження покритонасінних рослин; являє собою укорочений і обмежений у рості видозмінений пагіт. К. розвиваються з квіткової бруньки. Можуть бути верхівковими (закінчують собою верхівки гол. або бічних стебел) і пазушними (розвиваються в пазухах листків), поодинокими або лібраними у різноманітні суцвіття. Здебільшого К. складається з квітконіжки (частини стебла, що несе К.), квітколожа (вкороченої розширеної стебelloвої частини, на якій розташовані усі елементи К.), оцвіттини, тичинок, що їх сукупність наз. андроцеєм, і однієї, кількох або багатьох маточок; сукупність плодолистків, що утворюють маточки, наз. гинецеєм. За формою і кольором оцвіттини К. дуже різноманітні. У деяких К., які звичайно заповнюються вітром, оцвіттини немає. Залежно від наявності в К. тичинок і маточок розрізняють К. двостатеві, або гермафродитні, — з тичинками і маточками (у більшості рослин) і одностатеві — лише з тичинками або лише з маточками. Тичинкові (чоловічі) й маточкові (жіночі) К. можуть розвиватись на одній рослині (одностатеві рослини) або на різних (двостатеві рослини). Іноді у К. зовсім немає тичинок і маточок. Такі К. лише приваблюють

комахо-запилювачів до інших — статевих квіток. Елементи К. у більшості рослин розташовані колами, у деяких — спірально. Трапляються й такі, у яких оцвітнина розташована колами, а тичинки й маточки — спірально. К. бувають актиноморфними (див. *Актиноморфна квітка*), зигоморфними (див. *Зигоморфна квітка*) і зрізана асиметричними (напр., у каніни). У статевих К. відбуваються мегаспорогенез і мікроспорогенез (див. *Спорогенез*), а також запилення і запліднення. Будова К. є найважливішою ознакою в систематичній класифікації рослин.

Т. Л. Андрієнко.

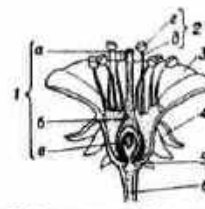
КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Григорій Федорович (справж. прізвище. Квітка; літ. псевдонім — Грицько Основ'яненко; 18 (29). XI 1778, с. Основа, тепер у межах Харкова — 8 (20). VII 1843, Харків) — укр. письменник. Основоположник худож. прози в новій укр. літературі. Походив з дворянського роду. Був активним діячем культур. і громад. життя Харкова: брав участь у заснуванні Харків. професійного театру (1812). Ін-ту шляхетних дівчат (1812). Разом із Р. Гонорським та Є. Філомафітським 1816—17 видавав перший на Україні журнал «Український вестник», де друкував і власні твори рос. мовою. У 1817—28 був повітовим предводителем дворянства, пізніше головою харків. палати кримінального суду тощо. У 20-х рр. виступив з комедіями («Приїжджий із столиці», «Дворянські вибори», рос. мовою), в яких різко викривав зловживання чиновників та поміщиків. Вихід двох його книжок під назвою «Малоросійські повісті, розказувані Гріцьком Основ'яненком» (1834—37) знаменував початок нової укр. прози. Укр. повісті й оповідання К.-О. складають дві групи: сентиментально-реалістич. повісті («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов») і бурлескно-реалістичні твори (оповідання «Салдацький патреть», «Мертвешний великдень», «Пархімово снідання» та ін., повість «Конотопська відьма»). Письменник яскраво змалював тяжкі умови життя трудящого селянина — голод, свавілья кріпосників, солдатчину. Тут вперше в новій укр. лір. люди з народу змальовані не в комічному плані, а з почуттям глибокої до них поваги. Але поряд з демократичними, реалістичними тенденціями оповідання й повісті К.-О. проявляють дидактизм, християнську мораллю покори, смиренності. К.-О. автор соціально-побутової комедії «Сватання на Гончарівці» (1835) та п'єси «Шельменко-денщик» (1840). Серед прозових творів К.-О. рос. мовою — романи «Пан Халльський» (1840) — «пречудова сатира, написана рукою відмінного майстра» (В. Бєлінський), «Життя і пригоди Столбинова» (1841), істор.-худож. нарис «Головатий» (1839), «Історія театру в Харкові» (1841), «Українці» (1841), «Перекази про Гаркушу» (1842), «Заснування Харкова» (1843), фізіологічні нарис «Ярмарок» (1840), «Знахар» (1841). Світосгляд К.-О. суперечливий:

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Пам'ятник на могилі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Харкові.

Квітка в розрізі (схема будови): 1 — маточка (а — приймочка; б — зав'язь); 2 — тичинка (г — пиляк; д — тичинкова ніжка); 3 — пелюстка віночка; 4 — чашолистий чашечки; 5 — квітколожа; 6 — квітконіжка.

прихильник монархії і кріпосного ладу, він водночас був гуманістом, що засуджував жорстокість кріпосників. Творчість К.-О. відіграла значну роль у розвитку укр. л-ри. З ним листувався Т. Шевченко, який присвятив йому вірш. Іл. до статті див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—8. К., 1968—70; Твори, т. 1—2. К., 1978; Зібрання творів, т. 1—5. К., 1978—80; Пам'ятки Халаявский, М., 1978.

Лит.: Данилевский Г. П. Украинская старина. Х., 1866; Чалий Д. В. Г. Ф. Квітка-Основа. К., 1962; Гончар О. І. Григорій Квітка-Основа. К., 1969; Зубков С. Д. Григорій Квітка-Основа. К., 1978; Лудський Ю. Д. Драматургія Г. Ф. Квітки-Основа. К., 1978.

КВІТКИ — село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл. Засноване в 17 ст. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації в селі з червня 1943 до січня 1944 діяла підпільна парт. орг-ція. Під час Корсунь-Шевченківської операції 1944 500 жителів К. влилися до складу 180-ї стрілк. д-зії, сотні інших всього сприяли регулярним частинам. У зв'язку з 25-річчям Корсунь-Шевченківської битви 1969 село нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Уродженцями села є укр. композитор К. Г. Стеценко, Герой Соціалістичної Праці О. І. Семшоволос.

КВІТКО Лев Мойсейович (15.X 1890, с. Голосків, тепер Лещинського р-ну Хмельн. обл.—12.IX 1952)—єврейський рад. поет. Член Комуністич. партії з 1939. Друкуватися почав 1917. Поема «Червона буря» (1918)—перший в євр. літ-ві про Велику Жовтневу соціалістич. революцію. Писав в основному для дітей. Автор роману у віршах «Роки молоді» (1941, рос. перекл., 1968)—про події 1918.

Та.: Укр. перекл.—У порт. Х., 1930; Лям і Петрик. Х., 1931; Два товариші. Х.—Одеса, 1932; У мене тайна. К., 1958; Рос. перекл.—В гості. М., 1970; Избранное. М., 1978.

КВІТКОВІ РОСЛИНИ — найбільш високоорганізовані листостеблові рослини. Те саме, що й покритонасінні.

КВІТНІВА ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП(б) — див. Сюма (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б).

КВІТНІВА КРИЗА 1917 — політ. криза влади в Росії, що виникла в зв'язку з антинар. політикою бурж. Тимчасового уряду. Почалася стихійно після того, як Тимчасовий уряд у ноті союзним державам висловив готовність продовжувати імперіалістичну війну до перемоги. 21.IV (4.V) за закликом більшовиків Петрограда бл. 100 тис. робітників і солдатів вийшли на демонстрацію з вимогами миру і передачі влади Радам. Демонстрації, мітинги відбулися також у Москві, Києві, Харкові, Луганську та ін. містах. Масові антиурядові виступи змусили буржуазію маневрувати: відставку дістали міністри П. М. Мілюков та О. І. Гучков, було створено перший коаліційний уряд, куди ввійшли й есери та меншовики. К. к. було ліквідовано, але причини

їх виникнення не було усунено (див. Червенева криза 1917, Липневі дні 1917).

КВІТНІВЕ ПОВСТАННЯ 1876 — національно-визвольне й антифеод. повстання в Болгарії 20.IV—20.V. Підготовлено Болгарським революційним центральним комітетом, що перебував у той час у Румунії, та революц. к-тами в Болгарії. Найбільшого розмаху досягло в Пд. Болгарії. В ін. районах країни були лише виступи окремих загонів. У рядах повстанців бився загін Х. Ботева. К. п. придушила тур. армія. Незважаючи на поразку, К. п. захитало тур. панування в Болгарії, сприяло загостренню міжнар. політ. обстановки й стало одним з приводів до рос.-тур. війни 1877—78 (див. Російсько-турецькі війни 17—19 століть), внаслідок якої Болгарія було визволено від тур. панування.

Лит.: Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа. Львов, 1976.

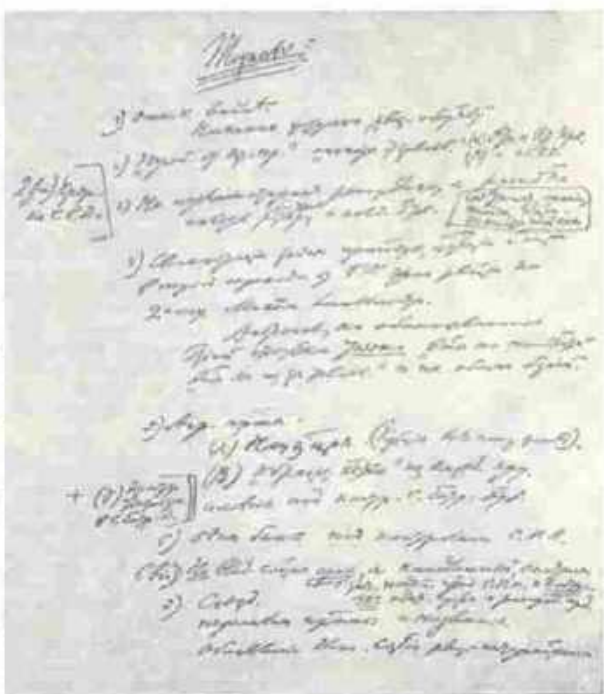
КВІТНІВІ ТЕЗИ В. І. ЛЕНІНА — тези доповіді «Про завдання пролетаріату в даній революції». Покладені в основу доповіді В. І. Леніна на зборх більшовиків та на об'єднаних зборх більшовиків і меншовиків — делегатів Всерос. наради Рад робітничих і солдатських депутатів 4 (17).IV 1917. Тези вперше опубліковано в газ. «Правда» 7 (20).IV 1917, на Україні — у більшовицьких газ. «Пролетарій» (Харків) 13 (26).IV та «Звезда» (Катеринослав) 29.IV (12.V). У К. т. В. І. Ленін чітко визначив стратегію й тактику більшовиків в умовах довлідства, що склалося після повалення самодержавства, характерну для того часу особливості розвитку революції і розстановку класових сил, виробив план переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. «Своєрідність поточного моменту в Росії», — писав він, — полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості й організованості пролетаріату, — до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 111). В. І. Ленін викрив антинар. суть бурж. Тимчасового уряду, його імперіалістичної зовн. політики, підкреслив, що війна і надалі залишається грабіжницькою, імперіалістичною. Виступаючи проти найменших поступок «революційному оборонству», В. І. Ленін радив роз'яснювати масам, що покінчити з війною можна лише при умові передачі влади в руки Рад робітн. і солдат. депутатів. Враховуючи, що Тимчасовий уряд тримається на довірливо-несвідомому ставленні мас і підтримці керованих меншовиками та есерами Рад, які добровільно віддали владу буржуазії, В. І. Ленін вважав за недоцільне домагатися на тому етапі негайного повалення його. Він висунув гасло «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду», обґрунтував єдину можливість у тих умовах шлях переходу влади до Рад — шлях мирного розвитку революції під гаслом «Вся влада Радам!». Перехід влади до Рад від-

крив би можливість мирного переростання революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, органами якої були Ради, в соціалістичну диктатуру пролетаріату шляхом зміни партій і класів у керівництві Радами. В. І. Ленін відкрив нову держ. форму диктатури пролетаріату — Республіку Рад. У К. т. сформульовано екон. програму партії на новому етапі революції: конфіскація поміщицьких і націоналізація всіх земель у країні, злиття банків у загальнонац. банк, контроль Рад за виробництвом і розподілом продуктів. Ці заходи були спрямовані на позбавлення буржуазії екон. панування, підвизнення революц. активності мас і створення умов для переходу до соціалізму. Формуючи внутріпарт. завдання, В. І. Ленін вказав на необхідність негайного скликання з'їзду партії і розгляду на ньому питання про зміну програми партії з урахуванням досвіду революц. руху з 1903, коли було прийнято першу Програму. В. І. Ленін запропонував відмовитися від назви партії «соціал-демократична», бо її спалляжили лідери зх.-європ. соціал-демократії, й перейменувати її на комуністичну, як називали свою партію К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін закликав більшовиків до активної роботи по створенню 3-го, Комуністичного Інтернаціоналу. К. т., що озброїли партію і робітн. клас програмою дій, за пропозицією В. І. Леніна було обговорено в ЦК РСДРП(б) та місц. парт. орг-ціях. Проти К. т. виступили противники соціалістич. революції як у партії, так і поза нею. Всесердінні партії проти К. т. виступили Л. Каменев та Г. Пятаков. Проте більшовицька партія в цілому згуртувалася навколо К. т. Більшовики України вивчили й пропа-

Л. М. Квітко.

Рукопис В. І. Леніна «Первісний нарис Квітневих тез». 3 (16) квітня 1917.

КВІТНЕВО-ТРАВНЕВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1912

гували їх. Вони обговорювалися й були схвалені на парт. зборах Харків., Катеринослав., Луган., Горлівсько-Шербинівської, Конотопської та ін. орг-цій РСДРП. Всупереч антиленінській позиції Г. Пятакова К. т. схвалили й більшовики Києва. К. т. було покладено в основу політ. лінії більшовиків, прийнятої Сьомою (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б).

Літ.: Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції. — Листи про тактику. — Завдання пролетаріату в даній революції. Повне зібрання творів, т. 31: Історія КПРС, т. 3, кн. 1. К., 1968. Б. І. Корольов.

КВІТНЕВО-ТРАВНЕВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1912 — масові політ. виступи пролетаріату на знак протесту проти Ленського розстрілу. В. І. Ленін відмічав, що події на р. Лені переповнили чашу народного гніву проти царської монархії і «запалили маси революційним вогнем» (Повне збір. тв., т. 21, с. 324). На Україні перші політ. страйки протесту проти Ленського розстрілу відбулися 9 (22).IV в Києві та Миколаєві, 10 (23).IV — 26.IV (9.V) пройшли в усіх пром. центрах і охопили понад 40 тис. робітників. Авангардна роль у цих страйках належала робітникам-металістам. Страйки протесту злилися з першотравневими політ. страйками і демонстраціями. 1 (14). V по всій Росії страйкувало бл. 400 тис. робітників, у т. ч. в Петербурзі — 100 тис. робітників, у Москві — 38 тис. На Україні святкування 1 Травня виділилося у хвилю страйків, що охопили майже 30 тис. робітників Києва, Катеринослава, Харкова, Миколаєва, Луганська, Одеси, Юзівки та інших міст. Страйки проходили під лозунгами встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицької землі. К. т. п.с. були важливим етапом в історії революц. руху в Росії, зокрема на Україні.

КВІТНИЦТВО, квітникарство — галузь рослинництва, яка займається вирощуванням квітково-декоративних рослин для квітників, внутр. озеленення приміщень, а також для зрізування; наука про вирощування й селекцію квітів: розділ декор. садівництва; г-во, яке вирощує квіти. Розрізняють К. відкритого і К. закритого ґрунту. К. відкритого ґрунту — вирощування однорічних, дворічних та багаторічних декор. і гарпоквітучих рослин, якими прикрашають сади, парки, присадибні ділянки або використовують їх для зрізування квітів, а також для одержання чистосортного насіння.

К. закритого ґрунту — вирощування теплолюбних рослин у теплицях, парниках для реалізації в осінньо-зимовий і ранньовесняний періоди. Тут вирощують багато амальних рослин, проводять зимову виголку троянд, бузку, цибулиних та ін. багаторічних квітів. Значну частину їх вирощують у горщиках, а для одержання квітів для зрізування — у ґрунті теплиць. У К. важливе місце посідає також культура килим-

них рослин. За роки Рад. влади К. набуло широкого розвитку. Створені радгоспи й розсадники по вирощуванню декоративних і квіткових рослин для озеленення міст. Створюються нові великі спеціалізовані квітничні радгоспи. Освоєно випуск теплиць з автомат. регулюванням т-ри й вологості повітря.

Крім промислового К., в нашій країні успішно розвивається любительське й присадибне К. З ін. соціалістичних країн високого рівня розвитку К. досягло в Болгарії, ЧССР і НДР. Серед капіталістичних країн К. розвинуто в Бельгії, Нідерландах, Франції та ін. К. як наука поділяється на загальне й спеціальне К. Загальне К. вивчає характеристики парників, теплиць, оранжерей для вирощування квітів, методи застосування механізації та автоматизації виробничих процесів, розмноження рослин у парниках і теплицях, заготівлю і зберігання продукції.

Спеціальне К. досліджує біологічні особливості, агротехніку окремих квіткових культур, сівоземні й квітково-насінництво. Сюди відносять селекцію квітів, а також створення квітників і квіткових композицій. Науково-дослідна робота з К. в УРСР проводиться, зокрема, в ботанічних садах. Див. також Декоративні рослини. Лл. див. на окремому аркуші, с. 80—81. Д. П. Юхимчук.

КВОРУМ [від лат. quorum (praesentia sufficit)] — (присутності) яких (достатньо!) — найменша кількість членів, присутність яких необхідна, щоб відкрити засідання чи збори і прийняти правомочні рішення. Встановлюється законом, статутом або постановою відповідного органу чи організації.

КВОТА (від лат. quot—скільки)— 1) Частка, частина, певна норма. 2) Частка в загальному виробництві, збуті, експорті або імпорті продукції, яку встановлюють для учасників монополістичних об'єднань (картелів, синдикатів).

3) Розмір податку з одиниці оподаткування. 4) Виборча К.— у бурж. виборчій системі кількість голосів, необхідних кожному з кандидатів для його обрання.

КЕБІН Іван (Йоганнес) Густавович [н. 11 (24).IX 1905, Ранлу, тепер Котла-Ярвського району Ест. РСР] — лерж. і парт. діяч Ест. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1925—26 навчався в Ленінгр. радпартшколі. В 1927—31 — голова Суванської сільради Гатчинського р-ну Ленінгр. обл. З 1931 — на парт. роботі в Ленінгр. обл. В 1936—38 навчався в Ін-ті червоної професури. З 1939 — викладач Моск. нафтового ін-ту. З 1941 — на керівній парт. роботі в ЦК КП(б) Естонії. В 1947 — 48 — директор Ін-ту історії партії при ЦК КП(б)Е. З 1948 — секретар ЦК КП(б)Е. 1950—78 — перший секретар ЦК Компартії Естонії. З липня 1978 — Голова Президії Верховної Ради Ест. РСР, одночасно з листопада 1978 — заст. Голови Президії Верховної Ради

СРСР. Член ЦК КПРС з 1952. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КЕВІТСЬКИЙ ПЕРЕВАЛ — перевал у Кримських горах, між Бабуган-яйлою і Чатирдагом. Вис. 396 м. У давні часи був закритий оборонними кам. мурами (залишки їх збереглися на Карабі-яйлі та в ін. місцях), які захищали країну від ворогів.

КЕВЕДО-І-ВІЛЬЕГАС (Quevedo y Villegas) Франсіско (26.IX 1580, Мадрид — 8.IX 1645, Вільянуєла-де-Інфантес) — ісп. письменник. Творчість К.-і-В. відбиває глибоку кризу ісп. суспільства, культури ісп. Відродження. У шхарівському романі «Історія життя провідсвіта Пабла...» (1626), циклі соціально-політ. памфлетів «Сновидіння» (1627), 36-ках новел «Час відплати, або Розумна Фортуна» (1635, вид. 1650), трагедії «Політика бога, правління Христа й тиранія сатани» (ч. 1—2, 1626—39) створив сатиричну картину сучасної йому Іспанії.

Тл.: Укр. перекл. — Історія життя провідсвіта, Пабла на ймення, зразка волоцюги і дзеркала крутінь. К., 1934. Рос. перекл. — Избранные. Л., 1971. Р. Ф. Естрелла-Леоіс.

КЕВОРКОВ Степан Агабекович [н. 19.III (1.IV) 1903, Москва] — вірменський рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. В 1933—36 працював на студії «Мосфільм» (був асистентом О. Довженка у фільмі «Аероград», 1935). З 1936 — на студії «Вірменфільм». Разом з Е. Карамянном поставив фільми: «Принади залишають вершини» (1955), «Стежкою грому» (1956), «Вибух після опівночі» (1968), а також фільми про відомого революціонера Камо — «Особисте відомий» (1958), «Надзвичайне доручення» (1965) та «Останній подвиг Камо» (1973, разом з Г. Мелік-Авакяном). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора та медалями.

КЕГЕЛЬ, кегль (нім. Kegel) — розмір друкарських шрифтів, що включає висоту очка літери і т. з. заплички — вільні простори над і під очком. Вимірюють у пунктах або квадратах. В СРСР застосовують шрифти таких К.: 3, 4, 5, 6 (монпарель), 7, 8 (нетит), 9 (боргес), 10 (корпус), 11, 12 (шицево), 14, 16, 18, 20, 24, 28, 32, 36, 42, 48 і 60 пунктів, а також 1, 1 1/4, 1 1/2, 2, 2 1/2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12 і 15 квадратів. Осн. текст статей УРЕ (2-е вид.) набрано шрифтом К. 7, допоміжний — К. 6.

КЕГІЧІВКА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 7,5 тис. ж. (1979). Село К. виникло в кін. 19 ст. внаслідок заляття хуторів Доброївалівка і Єгорівка, заснованих у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К. — 3-ди: буд. виробів, маслоробний і хлібний, м'ясокол. буд. орг-ші, райлісгосптехнікна, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, сімь. профес. тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 9 бібліотек.

І. Т. Кебін.

О. А. Кеворков.

Келр гімалайський. Гілка з достигаючою шишкою та насінною лускою (вгорі).

КЕГИЧІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ — в Кегичівському р-ні Харківської обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) у пд.-сх. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. В геол. будові родовища беруть участь відклади від карбонів до антропогенної систем включно. Поклади газу — в верхньокам.-вуг. і нижньопермських відкладах. Глиб. залягання продуктивних горизонтів 1900—3100 м. Родовище багатопластове. Газ метановий (91,3—91,6% метану), містить також етан, пропан, бутан, пентан, вуглекислий газ тощо. Густ. газу 0,600—0,630 кг/м³. Родовище відкрито 1963, експлуатують з 1965. Газ надходить до газопроводу Шебелинка — Київ.

КЕГИЧІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 25,6 тис. чол. (1979). У районі — 41 нас. пункт, підпорядкований 2 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кегичівка*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: природний газ, глини, піски. Річки: *Берестова*, *Багата* (бас. Дніпра). Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Осн. підприємства: *Чатаєвський* цукр. комбінат, кегичівські газопромисел, маслоробний та буд. виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кегичівка) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство цукр.-буяківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 67,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,3 тис. га. Гол. культури: цукр. буяки, озима пшениця, кукурудза, соняшник. Скотарство, свинарство, птицевівство. В К. р. — 11 колгоспів, 3 радгоспи, мішколг, об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. Залізнич. ст. Кегичівка. Автошляхів — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 7 будинків культури, 22 клуби, 33 кіноустановки, 27 б-к. У К. р. видається газета «Зоря комунізму» (з 1935).

В. К. Галущко.

КЕДА ДЖЕКА ПОВСТАННЯ 1450 — нар. повстання в Англії, спрямоване проти засили великих феодалів. Почалося виступом селян у графстві Кент і незабаром охопило ряд сусідніх графств. До селян в ході повстання приєдналися ремісники, дрібні торговці, наймані робітники. Очолював його васал герцога Йоркського Джек (Джон) Кед. Повстанці вимагали зменшення податків, знищення корупції, реформ суду і адміністрації, скасування «робочого законодавства». 2.VII 1450 повстанці вступили в Лондон. Міські верхівки, налякані розмахом повстання, за допомогою ополчення *кедів* та гарнізону *Тауера* 5.VII вигнали повстанців з міста. В армії повстанців почався розбрат. Джек загинув у бою. Окремі загони повстанців вели боротьбу до 1454.

КЕДР — 1) *Cedrus* — рід хвойних деревних рослин род. соснових. Високі (до 50 м) однодомні дерева. Хвойники на вкорочених пагонах зібрані в пучки, на видовжених — розташовані спірално і одиночно. Шишки спрямовані вгору, дріжджовидні або яйцевидні, після дозрівання розсипаються. 4 види: К. ліванський (С. libani) — в горах Малої Азії, К. атласський (С. atlantica) — в Пн.-Зх. Африці, К. гімалайський (С. deodara) — в Гімалаях, К. короткохвойний (С. brevifolia) — на о. Кіпр. Перші 3 види культивують в СРСР (в Криму, на Кавказі, в пд. ч. Серед. Азії). К. — екзотичні дерева; є кілька декоративних форм їх. Деревина використовується у будівництві, йде на виготовлення меблів тощо. 2) Неправильна назва деяких видів *сосни*, зокрема *кедрових сосен*, *кедрового сланцю*, ялицю тощо.

КЕДРІН Дмитро Борисович [22. I (4.II) 1907, Богодухівський рудник, Донбас — 18.IX 1945, смт Тарасовка під Москвою] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1924 у Дніпропетровську. Перша поетична зб. — «Свідки» (1940). Автор творів про сучасність («Лялька», 1932; «Поединок», 1933), історію (балада «Зодчі», 1938; поема «Кінь», 1940), природу. У роки війни писав патріотичні вірші. Українці присвятили поезії «Київ», «Партизанка Галія» та ін. Віршована драма «Рембрандт» (1940). Перекладач творів укр. рад. поетів.

КЕДРОВ Бовіфатій Михайлович [н. 27.XI (10.XII) 1903, Ярославль] — рад. хімік, філософ, історик науки, акад. АН СРСР (з 1966; чл.-кор. з 1960). Член КПРС з 1918. Сын М. С. Кедрова. Закінчив хім. ф-т Моск. держ. ун-ту (1930). В 1935—41 — на парт.-згодом — на наук. роботі. В 1941—45 — в Рад. Армії. В 1945—49 й 1958—62 — в Ін-ті філософії АН СРСР. Гол. редактор журн. «Вопросы философии» (1947—49). В 1946—58 та з 1971 — професор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. З 1962 — директор Ін-ту історії природознавства і техніки АН СРСР, 1973—74 — Ін-ту філософії АН СРСР, з 1974 — зав. секто-

ром Ін-ту історії природознавства і техніки АН СРСР. Автор численних праць з питань матеріалістичної діалектики, філософії, питань природознавства, методологічних проблем науки. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, а також ін. орденами та медалями.

Тел.: Класифікація наук, т. 1—3. М., 1961; Три аспекта атомізму, т. 1—3. М., 1969; Енгельс і діалектика естествознания. М., 1970; Ленин и диалектика естествознания XX века. М., 1971; Моделирование в теоретической химии. М., 1975; Прогнозы Д. И. Менделеева в атомистике, т. 1. М., 1977; Марксистская концепция истории естествознания. — XIX век. М., 1978 [в соавт.].

КЕДРОВ Михайло Миколайович [21.XII 1893 (2.I 1894), Москва — 22.III 1972, там же] — рос. рад. режисер, актор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). З 1920 навчався в Театр. студії ім. О. Грибоєдова, а з 1922 — в 2-й студії МХАТУ. Учень К. С. Станіславського. З 1924 — актор, з 1933 — режисер (в 1946—55 — гол. режисер), 1966—70 — голова худож. колегії МХАТУ. Ролі: Захар Бардин («Вороги Горького»), Сін-Бін-у («Бременіщани 14-69» Вс. Іванова), Горлов («Фронт» Корнійчука). Вистави: «Плоди освіти» Л. Толстого, «В людях» за М. Горьким, «Над Дніпром» Корнійчука, «Зимові казки» Шекспіра. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950, 1952.

Лит.: Михайл Николаевич Кедров. М., 1978.

КЕДРОВ Михайло Сергійович [12 (24).II 1878—2.XII 1941] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в Москві в сім'ї нотаріуса. В революц. русі з кін. 90-х рр. 19 ст., вів парт. роботу у Москві, Ярославлі, Костромі, Петербурзі. В 1912—16 — в еміграції в Швейцарії, де закінчив мед. ф-т Лозанського ун-ту. В 1917 — член Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Всесоюз. бюро більшовицьких військ. орг-цій, колегії Наркомату у військ. справах. У 1918—19 — на керівних посадах у Червоній Армії, ВЧК. Після громадян. війни працював у ВРНГ, Верховному Суді СРСР, Держплані СРСР тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

КЕДРОВА ПАДЬ — заповідник в СРСР, на Далекому Сході, в межах Приморського краю РРФСР. Заповідник розташований на зх. березі Амурської зат. в бас. р. Кедрової; створений 1916 для охорони унікального рослинного й тваринного світу. Пл. 17,9 тис. га. Поширені ліси з дуба, ясеня, клена, липи, маньчжурського горіха, берези, ялиці; у підліску — ліани, папороті. Багато ендеміків і реліктових форм (аралія, елеутерокок, жень-шень, купина гостростіла). Живуть косуля, леопард, гімалайський ведмідь та ін.; з птахів — фазан, качка мандаринка та ін.; змії, ящірки. К. П. — стаціонарна база Далекосхідного філіалу Сибірського відділення АН СРСР.

КЕДРОВА СОСНА, кедр, кедрина — спільна назва кількох видів роду *сосна*. Пошир. в Азії і в горах Європи. В СРСР 3 види.

Б. М. Кедров.

М. М. Кедров.

Кедрова сосна сибірська: 1 — вілка з шишкою; 2 — насіння.

КЕДРОВИЙ
СЛАНЕЦЬ

Келермескі кургани. Золоті пішки меча і залізна сокира з відкритою рукояткою.

Кеклик.

Келерія сиза. Нижня і верхня частини рослини та колосок (утрі).

1) К. с. європейська, кедрина (*Pinus cembra*) — дерево заввишки до 30 м. Крона густа, пірамідальна або округла. Хвоїнки до 12 см завдовжки, зібрані в пучки по 5 шт. на коротких пагонах, зберігається на дереві 5—6 років. Шишки яйцеподібні завдовжки до 8 см, дозрівають на 2-й рік, містять до 90 насіння (т. з. кедрових горішків). Ростає в Альпах, Карпатах. У Рад. Карпатах взята під охорону. 2) К. с. сибірська (*P. sibirica*) — дерево заввишки до 40 м, пошир. в Азіатській частині та на Пн. Сх. Європ. ч. СРСР. Насіння їстівне, містить понад 60% олії, яку використовують у харч. пром-сті і техніці. Цінна міцна деревина широкого використання. Із стовбурів дерев при підсохці одержують живицю. 3) К. с. корейська (*T. koraiensis*) — дерево заввишки до 40 м. Крона ширококонусовидна. Ростає на Далекому Сх., в Пн.-Сх. Китаї, Пн.-Сх. Кореї і Японії. Вирощують у середній смузі Європ. ч. СРСР.

КЕДРОВИЙ СЛАНЕЦЬ (*Pinus pumila*) — кущ, рідше дерево, заввишки до 5 м з роду *сосна*. Хвоїнки короткі жорсткі, зібрані в пучки по 5 шт. на коротких пагонах. Шишки до 6 см завдовжки. Ростає повільно. Може зростати із сусідніми деревами додатковими коренями та гілками; утворює непролазні хащі. Ростає в горах (до 2000 м над р. м.). Поширений в Сх. Сибіру, на Далекому Сході, в Пн.-Сх. Китаї, Пн. Монголії і Японії. К. с. — цінна ґрунтозахисна рослина; дає корм і притулок взимку пром. звірам (особливо білці, ведмедю та ін.). Хвоя багата на вітаміни С. З насіння К. с. одержують олію, з деревини скипидар, смоли.

КЕЗМА Тауфік Гаврилович (20.VI 1882, Дамаск — 9.IV 1958, Київ) — укр. рад. філолог-арабіст. За походженням араб. З 1896 жив у Києві. Закінчив Київську духовну академію (1906). З 1913 викладав араб. мову в вузах Києва. 1939 — 52 — в ун-ті (з 1948 — професор). Автор підручника «Елементарні основи граматики арабської мови...» (1928) та кількох праць із схоластики. К. належать переклади з араб. мови українською «Оповідань арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI ст. про те, як християли Русь» (1927), оповідань М. Нуайме. М. Теймура та ін.

Лит.: Ковалівський А. П. Тауфік Гаврилович Кезма. «Український історичний журнал». 1958. № 4.

КЕЙНС (Keynes) Джон Мейнард (5.VI 1883, Кембрідж — 21.IV 1946, графство Суссекс) — англ. бурж. економіст, основоположник кейнсіанства. Закінчив Кембріджський ун-т (1906). З 1908 і до кінця життя викладав у ньому. Одночасно займався бізнесом, обіймав ряд адм. посад. З 1912 — редактор теоретичного журн. «Економік джорнал». Автор книги «Економічні наслідки миру», в якій, за виразом В. І. Леніна, «прийшов до висновків, що Європа і весь світ з Версальським миром йдуть до банкрутства» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 209). Опублікував ряд праць у галузі грош. обігу і фінан-

сів. Осн. з них — «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). К. обґрунтував необхідність держ.-монополістичного регулювання економіки як осн. на пряму екон. політики бурж. д-ви. М. Я. Лозок.

КЕЙНСІАНСТВО — один з провідних напрямів буржуазної політичної економії періоду загальної кризи капіталізму, що трактує механізм функціонування капіталістичного господарства на основі аналізу взаємодії ряду макроекономічних величин (див. Макроекономіка) і обґрунтовує практику втручання бурж. д-ви в процес капіталістичного відтворення. К. замасковує експлуаторський характер імперіалістичної держави. Виникло в 30-х рр. 20 ст. Засновник — англ. бурж. економіст Дж. М. Кейнс. Осн. положення К. він виклав у книзі «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) як пошук шляхів подолання нестійкості капіталістичної економіки, виходу з екон. кризис. Гол. причиною перебоїв у функціонуванні капіталістичної економіки К. вважає недостатній обсяг «ефективного попиту» на предмети індивідуального споживання і виробничого призначення. Оліак К. виявилось нездатним розкрити справжню природу цього екон. явища, яка полягає не в психологічній схильності людей до заощаджень, а в діянні властивих капіталістичній об'єктивних екон. законів, особливо основного економічного закону капіталізму, що неминуче зумовлює вузькість споживчого попиту. Особливу увагу К. приділяє проблемі інвестицій як засобу розширення виробничого споживання і відновлення загальнонап. пропорцій, що порушуються. Кількісний зв'язок між величиною інвестицій та обсягом національного доходу визнається на основі застосування принципу мультиплікатора (див. Мультиплікаторна теорія), згідно з яким кожний приріст інвестицій тим більшою мірою супроводиться далішим кратним зростанням доходу, зайнятості та виробн., чим більша питома вага й темп зростання споживання. Звідси попит, віділений в інвестиціях, визнається осн. об'єктом регулювання і стимулювання екон. розвитку шляхом розширення витрат д-ви гол. чин. на невиробничі й воєнні цілі, а також дефіцитного бюджетного фінансування, що призводить до посилення інфляції. Див. Лозок Неокейнсіанство.

М. Я. Лозок. **КЕЙП-ЙОРК** — півострів на Пн. Австралії, між Карпентарія затокою і Кораловим м. Зх. частина — низовина, в сх. — височина заввишки до 555 м. Валовж східного узбережжя простягаються коралові рифи. Екваторіальні ліси, на сході — вічнозелені вологі тропічні ліси. Поклади золота, свинцю, бокситів.

КЕЙПТАУН, Капстад — місто на Пд. Зх. Пд.-Африканської Республіки, адм. ц. Капської пров. і резиденція парламенту країни. Значний порт, вузол з-ць і автошляхів. 691,3 тис. ж. (1970). Провідне місце посідає машинобудування і металообробка (судно- та вагоно-

будування, автоскладання та судноремонт). Нафтопереробний з-д, підприємства цем., текст., харч. (гол. чин. консервної) пром-сті. Розвинуті також оброблення алмазів, деревообр., хім. (виробн. сірчаної кислоти, добрив, фарм. засобів) пром-сть. Ун-т. Пд.-Афр. публічна та ін. б-ки. Пд.-Афр. нац. галерея, музей історії культури тощо. Бот. сад. Обсерваторія. К. — база іноз. китобійних флотилій. Виник 1652.

КЕЙСТУТ, Кестутіс (1297 — 15.VIII 1382) — лит. князь, син Гедиміна. З 1345 правив у Великому князівстві Литовському разом з старшим братом великим князем Ольгердом. К. відіграв значну роль у боротьбі лит. народу проти агресії Тевтонського ордену. Брав участь у загарбанні Чернігово-Сіверської, Київської, Подільської, Волинської та ін. укр. земель. Після смерті Ольгерда К. 1377 визнав великим князем його сина Ягайла, але 1381 вигнав його з Вільнюса і захопив великокнязівську владу. К. вбито за наказом Ягайла.

КЕЙТА (Keita) Модібо (н. 4.VI 1915, Бамако) — держ. і політ. діяч Республіки Малі. За фахом учитель. Засновник (1946) і ген. секретар (1947—68) партії Суданський союз, яка відіграла значну роль у завоюванні народом Малі нац. незалежності. В квітні 1959 — серпні 1960 К. — прем'єр-міністр Федерації Малі (Малі, Сенегал), з 1960 — прем'єр-міністр та президент Республіки Малі. Внаслідок військ. перевороту 1968 К. усунуто від влади. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1963.

КЕЙТОНІЕВІ (Caytoniales) — порядок вимерлих примітивних голонасінних рослин. Представлені двома родами прибережноводяних рослин. Малі гірчасті листки, кожен з яких складався з 3—6 перистосітчастожилкових листочків з центральною жилкою. *Споропіли* гірчасті. На кінцях гілочок мікроспорофілів містилися групи мікроспорангіїв (див. *Спорангії*)

або мікроспориї (зрослі між собою мікроспориї). Доли (купули) мегаспорофітів утворювали замкнуті або майже замкнуті вмістники з прямими насінними зачатками; в деяких з них знаходилися пилкові зерна з повітряними міхурами. Купули з виступаючими з них мікропіле були схожі на маточки з приймочками. К. були поширені у тріасовому та юрському періодах.

Н. О. Шекіна.

КЕКЕЛІДЗЕ Корнелій Самсонович (18 (30).IV 1879, с. Тобанері, тепер Ванського р-ну — 7.VI 1962, Тбілісі) — грузинський рад. літературознавець, акад. АН Груз. РСР (з 1941). Закінчив Київ. духовну академію (1904). Автор праць: «Історія стародавньої грузинської літератури» (т. 1—2, 1923—24; 4 вид. 1958—60), «Конспектний курс історії стародавньої грузинської літератури» (рос. мовою, 1939), «Етюди з історії стародавньої грузинської літератури» (т. 1—7, 1945—60), «Пам'ятки стародавньої грузинської агрографічної літератури» (1956) та інших досліджень. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КЕКІЛОВ Аман (9. V 1912, аул Кеші, тепер Ашхабадського р-ну — 13.XII 1974, Ашхабад) — туркмен. рад. поет і літературознавець, акад. АН Туркм. РСР (з 1969), нар. письменник Туркм. РСР (з 1967), засл. діяч науки Туркм. РСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав з 1927. Автор поем «Вперед» (1935), «Остання зустріч» (1940), «Любов» (кн. 1—2, 1947—57), тексту Держ. гімну Туркм. РСР (1946), роману «Розсіяні хмари» (1979, поем.), літературознавчих праць, монографії «Молданапес» (1957). В 1970 вийшов 1-й том 3-томного дослідження К. «Мистецтво слова», 2-й т. — «Таміниці слова» (1975). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

КЕКІЛОВ Шали (7.XI 1906, аул Кеші, тепер Ашхабадського р-ну — 8.X 1943, Монастирський р-н Смоленської обл.) — туркменський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Перша зб. віршів — «Колгоспникам» (1933). Тема віршів К. — визволення туркм. жінки, індустріалізація і колективізація в Туркменії («Колгоспний шлях — шлях соціалізму», 1931; «Дівчатам», «На Кизил-Арватському ремонтному заводі», обидва — 1932). Автор патріотичних поем «Дядько Іван» (1942), «В Карельському лісі» (1943). Загинув на фронті.

А. Ульєбердієв.

КЕККОНЕН (Kekkonen) Урхо Калева (н. 3.IX 1900, Пеллаві) — держ. і політ. діяч Фінляндії. В 1926 закінчив Хельсінкський ун-т. Доктор права. В 1936—56 — депутат парламенту; до 1956 — один з лідерів партії Агр. союз (з 1965 — Партія центру). В 1936—39, 1944—46 обіймав міністерські посади. В 1948—50 — голова парламенту. В 1950—56 (з перервою) — прем'єр-міністр; 1952—53, 1954 — міністр закорд. справ. З 1956 — президент Фінляндської Респуб-

ліки. Разом з Ю. К. Паасікві був ініціатором миролобного зовн.-політ. курсу Фінляндії, спрямованого на розвиток дружніх взаємин з СРСР. Брав безпосередню участь у підписанні радянсько-фінляндських документів 1948, 1955, 1970. Нагороджений орденами Леніна та Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

КЕКЛИК, кам'яна курілка (Alestoria graeca, синонім A. kakekik) — птах родини фазанових. Довж. тіла бл. 35 см, маса 370—770 г. Забарвлення строкате з сірого, рожевого, вохристого, чорного й білого кольорів. К. поширений у горах Європи й Азії. В УРСР К. акліматизовані (див. Акліматизація) в Кримських горах. Гніздяться серед каміння (звідси й друга назва); у кладці до 12 (іноді більше) яєць. Живляться насінням, травою, комахами. Об'єкт подовження. Викопні рештки відомі з плейстоцену. О. Б. Кістяківський.

КЕКУЛЕ (Kekule) Фрідріх Август (7.IX 1829, Дармштадт — 13.VII 1896, Бонн) — нім. хімік-органік. Осн. праці присвячені теоретичній хімії. Розробив учення про атомність (валентність) елементів, у т. ч. про чотиривалентність атома вуглецю (одночасно з нім. хіміком А. Кольте) і здатність його атомів сполучатися між собою, утворюючи ланцюги (одночасно з шотл. хіміком А. С. Купером). Запропонував (1865) циклічну формулу будови бензолу і тим самим поширив теорію хім. будови Бутлерова на ароматичні сполуки. Довів гіпохоту к-ту, трифенілметан та антрахінон тощо.

КЕЛДИШ Леонід Веніамінович (н. 7.IV 1931, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1976). Після закінчення Моск. ун-ту (1954) працює в Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці з квантової теорії систем багатьох частинок і фізики твердого тіла. В 1958 незалежно від нім. фізика В. Франца передбачив явище зсуву смуг поглинання в напівпровідникових кристалах від дією електр. поля (ефект Келдиша — Франца). Розробив заг. і ефективний теор. апарат для розгляду сильно нерівноважних станів квантостатистичних систем. Ленінська премія, 1974.

КЕЛДИШ Мстислав Всеволодович [28.I (10.II) 1911, Рига — 24.VI 1978, Москва] — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1946), президент АН СРСР (1961—75),

Й. Келер. Дівчинка біля джерела. Влізко 1858 — 62. Державний художній музей. Таллін.

тричі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961, 1971). Член КПРС з 1949. Закінчив (1931) Моск. ун-т, потім працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, Моск. ун-ті, Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова. З 1953 — директор Ін-ту прикладної математики АН СРСР, з 1961 — голова Комітету по Ленінських преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР. Праці К. в галузі механіки присвячені вивченню неусталених рухів тіл у рідині; впливу стисливості на обтікання тіл; теорії хвильових рухів і пружних коливань у повітряному потоці; теорії динамічної міцності та вібрації літака; коливанням і автоколиванням авіаційних конструкцій. К. відкрив, що при деяких видах вібрації крила виникає тягова сила; розробив теорію підйомної сили, прикладеної до крила літака при врахуванні стисливості повітря. К. належить багато результатів у теорії руху крила під водою та в теорії хвильового опору. Осн. праці К. з математики — з теорії наближень, функцій теорії, наближеного інтегрування диференціальних рівнянь, теорії несамопрямованих операторів і теорії потенціалу. Матем. теорію К. завжди пов'язував з проблемами механіки, автоматичного керування, аеромеханіки тощо. Праці К. сприяли розвитку обчислювальної математики, обчислювальної техніки, ядерної енергетики, космічних досліджень. Член ЦК КПРС (з 1961). Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, а також медалями та інш. орденами. Держ. премія СРСР, 1942, 1946. Ленінська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1976, Золота медаль ім. К. Е. Цюлковського АН СРСР, 1972. У 1978 АН СРСР встановила медаль імені акад. М. В. Келдиша. Похований в Москві біля Кремльської стіни.

Лит.: Мстислав Всеволодович Келдиш. «Успехи математических наук», 1971, т. 26, в. 4; Бородин А. И. Советские математики. К., 1978.

КЕЛЕР (Köhler) Вольфганг (21.I 1887, Таллін — 11. VI 1967, Лебанон, Нью-Гемпшир) — нім. психолог, один із засновників генетальної психології. З 1935 у США; проф. Суотморського коледжу в Принстоні. Широко відомими стали його наук. спостереження (1913—40), узагальнені в кн. «Дослідження інтелекту людноподібних мавп» (рос. перекл. 1930). У своїх висновках К. не проводить чіткої межі між психікою мавп та людини, що призводить до їхнього неправомірного антропоморфічного зближення. Його тлумачення інтелекту антропоїдів було піддано критиці в подальшому розвитку зоопсихології, насамперед у працях рад. вчених, які довели умовнорефлекторну основу інтелекту мавп. У 40—60-х рр. досліджував електричну активність мозку.

КЕЛЕР Йохан [24.II (8.III) 1826, Вастемітза, тепер Вільяндського р-ну Ест. РСР — 10 (22).IV 1899, Петербург] — ест. живописець, засновник національної школи жи-

У. К. Кекконен.

Л. В. Келдиш.

М. В. Келдиш.

КЕЛЕРІЯ

вопису. В 1848—55 навчався в Петерб. АМ. академіком якої був з 1861. З 1862 жив у Петербурзі. Автор картин на реліг. й міфологічні теми, пейзажів, жанрових картин і портретів (матері художника, бл. 1863—64; Ф. Р. Крейцвальда, 1864; Е. Шульц-Алаевської, 1868, та ін.).

КЕЛЕРІЯ, кипець (Koeleria) — рід багаторічних кущових, рідше кореневищних трав род. злакових. Листки вузьколінійні; суцвіття — густа колосовидна волоть; колоски 2—5-квіткові. Бл. 60 видів, пошир. у помірних зонах земної кулі. В СРСР — 29 видів, з них в УРСР — 9. К. ростуть у різних умовах: на альпійських і субальпійських луках, в лісовій зоні, степах та ін. Всі види К. — добрі кормові трави. Найбільше кормове значення має К. струнка (K. gracilis), що росте в степах на сухих луках. Багато видів К. ростуть на пісках, напр.: К. сіза (K. glauca), К. піскова (K. sabuletorum) тощо. Іл. с. 90.

КЕЛЕРМЕСЬКІ КУРГАНІ — група багатих курганів 6 ст. до н. е., досліджена 1903—04 біля станції Келермеської (тепер Гіагинського р-ну Адж. а. о.). Поховання були розташовані у великих прямокутних ямах з дерев'яним перекриттям на стовпах. У кожній могилі поруч з людиною поховано до 24 принесених у жертву коней в багатих уборах; є також кістки слуг або рабів. У похованнях знайдено оздоблену золотом зброю, золоті чаші, мідний і глиняний посуд, золоті прикраси та ін. вироби. К. к. належали родоплеменній знаті меотського або скифського населення. Іл. с. 90.

КЕЛІ (Cauley) Артур (16.VIII 1821, Річмонд — 26.I 1895, Кембрідж) — англ. математик. В 1841 закінчив Кембріджський ун-т. Осн. праці — з теорії алгебр. квадратичних форм. К. встановив зв'язок між теорією інваріантів та проективною геометрією. Його дослідження в цій галузі лежать в основі тлумачення Лобачевського геометрії («інтерпретація Келі — Клейна»). К. належать також праці з теорії визначників, диференціальних рівнянь, еліптич. функцій, сферичної астрономії, астрофізики.

КЕЛІН Олексій Степанович (р. н. невід. — п. 1715) — організатор і керівник оборони Полтави від швед. загарбників під час *Північної війни 1700—21*. Іноземець за походженням, К. 1702 вступив на рос. військ. службу. З 17 (28).I 1709 — командант Полтави. Залого (7 тис. солдатів, офіцерів і озброєних жителів, 28 гармат), яку він очолював, при активній підтримці населення протягом травня — червня 1709 героїчно відбила безперервні штурми переважаючих сил швед. армії. За організацію оборони Полтави К. здобув звання генерал-майора. В Полтаві 1909 споруджено пам'ятник К. і захисникам міста.

КЕЛЛЕР Борис Олександрович [16 (28).VIII 1874, Петербург — 29.X 1945, Москва] — російський рад. ботанік, акад. АН СРСР (з 1931) та ВАСГНІЛ (з 1935). Член КПРС з 1930. Закінчив фіз.-матем. ф-т Казанського ун-ту (1902). В

1902—13 викладав у Казанському с.-г. ін-ті. З 1913 — професор Воронежського с.-г. ін-ту; директор Бот. (1931—36) і Грунтового (1935—36) ін-тів АН СРСР та Бот. саду АН СРСР (1937—45); 1941—45 — голова Туркм. філіалу АН СРСР. Праці К. присвячені еколого-геогр. вивченню рослинності рос. степів, напівпустель, пустель і гір Алтаю, питанням анатомії і фізіології *ксерофітів* та *галофітів* тощо. Розробив нові методи геобот. досліджень («екологічні ряди»). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Лит.: Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь т. 4. М., 1952.
КЕЛЛЕР (Keller) Готфрід (19.VII 1819, Цюрих — 15.VII 1890, там же) — швейцарський письменник. Писав нім. мовою. Твори К. — «Пісні самоука» (1846), 36. повел «Люди із Зельдвілі» (т. 1—2, 1856—74), «Сім легенд» (1872), «Цюрихські новели» (1878), романи «Зелений Генріх» (1855), «Маргін Заландер» (1886) — пройняті гуманізмом і демократизмом. Деякі твори К. переклав І. Франко. Тв. укр. перекл. — [Вірні]. В кн.: Франко І. Твори, т. 13. К., 1978; Рос. перекл. — Новеллы. Л., 1970; Зелёный Генрих. М., 1972.

Лит.: Волгина А. А. Готфрид Келлер. Библиографический указатель. М., 1965. Н. М. Матузова.
КЕЛЛЕРМАН (Kellermann) Бернгард (4.III 1879, м. Фюрт — 17.X 1951, Потсдам) — німецький письменник (НДР), член Німецької академії мистецтв (1950). У романі «Тунель» (1913) реалістично відтворено бурж. дійсність доби імперіалізму. Симпатії до Великої Жовтня і нім. революції 1918 висловив в антиімперіалістському романі «9 листопада» (1920). Викривав капіталістичне суспільство (романи «Брати Шелленберги», 1925; «Місто Анатоль», 1932, та ін.). В романі «Танок смерті» (1948) зазвучав фашизм. Кн. нарисів «Ми повертаємося з Радянської Росії» (1948), у співавтор. з дружиною — Еллен К.).

Тв.: Укр. перекл. — Брати Шелленберги. К., 1931; Тунель. Х. — К., 1932; Блакитна стрічка. К., 1964; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—6. М.—Л., 1930; Десятое ноября — Пяская смерти. М., 1959; Письма друзьям. М.—Л., 1960; Города Анатоль. М., 1979.
Лит.: Матузова Н. М. Творчество Бернгарда Келлермана. Львів, 1960; Бергелсон Г. Ю. Бернгард Келлерман. М.—Л., 1965. Н. М. Матузова.

КЕЛОВЕЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви місцевості Келловей у Великобританії) — ранній вік пізньоярської епохи юрського періоду і відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (глини, піски, пісковики, алевроліти, вапняки тощо) поширені в Донбасі, Дніпровсько-Донецькій і Причорномор. западинах, у Криму, Галицько-Волинській синеклізі, на Карпатах. Потужність їх до 350 м. Див. також *Юрський період і юрська система*.

КЕЛЛОГА — БРІАНА ПАКТ 1928, Паризький пакт — договір про відмову від війни як знаряддя нап. політики. Укладений 27.VIII в Парижі з ініціативи франц. міністра закорд. справ А. Бріана і держ. секретаря США Ф. Келло-

га між 15 д-вами (Франція, США, Німеччина, Великобританія, брит. домініони та Індія, Італія, Японія, Бельгія, Польща, Чехословаччина). Договір, виприманий у дусі *пацифізму*, маскував імперіалістичні наміри США і Франції. Миролюбна діяльність рад. дипломатії змусила ініціаторів пакту запросити до участі в ньому СРСР (приєднався 6.IX). СРСР — ініціатор підписання Московського протоколу 1929 про дострокове (з 13.II) введення пакту в дію в прикордонних д-вах (СРСР, Польща, Румунія, Естонія, Латвія, згодом — Туреччина, Іран, Литва). До набуття чинності 24.VII 1929 пакт підписали ще 48 д-в, проте він не став визначальним фактором у міжнар. відносинах.

КЕЛЬВІН (Kelvin) Уільям — англ. фізик. Див. *Томсон У*.
КЕЛЬВІН, К — одиниця термодинамічної температури в Міжнародній системі одиниць; дорівнює 1/273,16 частині термодинамічної температури *потрійної точки* води. Названа ім'ям англ. фізика У. Томсона (Кельвіна).

КЕЛЬВІНА ШКАЛА — часто вживана назва *термодинамічної температури шкали*. Назв. ім'ям англ. фізика У. Томсона (Кельвіна), який перший 1848 запропонував принципи побудови такої шкали.

КЕЛЬМЕНДІ (Kelmendi) Алі (1900, Печ, Сербія — 11.II 1939, Париж) — один з організаторів комуністичного руху в Албанії. Н. в сел. сім'ї. В 1924 брав участь у бурж.-демократичній революції в Албанії. Після її поразки перебував в еміграції в Італії, Австрії, СРСР. У 1930 повернувся до Албанії, був одним з організаторів комуністичних груп. У 1936 висланий з країни. В еміграції продовжував революц. діяльність.

КЕЛЬМЕНЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 55,3 тис. чол. (1979). У районі — 36 нас. пунктів, підпорядкованих селищній і 22 сілсь. Радам нар. депутатів Центр — смт Кельменці. Поверхня К. р. рівнинна. На Сх. — вапнякові пасма *Тюттши*. Корисні копалини: глина, пісок, буд. камінь. На пн. межі району тече р. *Дністер*. Ґрунти темно-сірі, сірі лісові та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, клен, липа) займають 6,2 тис. га. Підприємства в осн. харч. пром-сті, найбільші з них: цукр. з-д (с. Не-

Б. О. Келлер.

В. Келлерман.

Пам'ятник захисникам Полтави і її коменданту О. С. Келіну. 1909.

липівці), харчосмакова ф-ка та консервний з-д (с. Іванівці) і малоробний з-д (Кельменці). Комбінат побутового обслуговування (Кельменці) та 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1978 становила 48,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. Вирощують також картоплю, овочі, тютюн. Садівництво, ягідництво. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р. — 17 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні ст.: Ларга, Іванівці, Бурдюк, Ленківці, Вороновиці. Автошляхів — 289 км (усі з твердим покриттям). У районі — 26 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 85 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 15 клубів, 2 кінотеатри, 35 кіноустановок, 45 б-к. У К. р. видається газета «Надністрирська правда» (з 1945).

КЕЛЬМЕНЦІ — селище міського типу Чернів. обл. УРСР, райцентр, за 3 км від залізнич. ст. Ларга. 6,9 тис. ж. (1979). Вперше село згадується в документах 1559. В 1940 К. возз'єднано в складі Пн. Буковини з УРСР. З 1960 К. — с-ще міськ. типу. У К. — маслоробний з-д, хлібопродуктів та харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек.

КЕЛЬН — місто в центральній частині ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-щ та автошляхів, порт на р. Рейні, міжнар. аеропорт. Понад 1 млн. ж. (1975). К. заснований у 1 ст. до н. е. римлянами на місці військ. табору. В серед. віки — резиденція архієпископа (з 13 ст. — курфюрста). Входить до Ганзи. В 1794—1813 окупований Францією. Віденським конгресом 1814—15 переданий Пруссії. Під час революції 1848—49 в Німеччині К. Маркс і Ф. Енгельс видавали в К. «Нову Рейнську газету». В 1918—26 і 1945—49 окупований англ. військами. З 1949 — в складі ФРН.

К. — один з осн. екон., фінанс. і торг. центрів країни. Провідне місце в пром-сті К. посідає машинобудування і металообробка. Розвинуті також нафтопереробна, пафтохім. і хім. (у т. ч. парфюм. виробн.) галузі; підприємства текст., швейної, харчосмакової, поліграф. пром-сті. К. — значний центр оптової торгівлі, місце проведення міжнар. ярмарків, виставок. Ун-т (засн. 1388), академії: пед., управління і економіки, страхової справи; вища муз. школа. Художні музеї: Вальраф-Ріхард, Кунстгалде, Римсько-германський, Сх.-азіат. мистецтва та ін. Архит. пам'ятки: романські церкви 11—13 ст., готичний собор (1248—1360, закінчено буд-во 1842—80), ратуша (1350—70; башта, 1407—14; галерея, 1569—73, арх. В. Ферпуккен), цейхгауз (1594—1606). Серед нових споруд — оперний (1954—57) і драм. (1959—65) театри (арх. В. Рінган), мости.

КЕЛЬНСЬКИЙ ПРОЦЕС КОМУНІСТІВ 1852 — провокаційний суд. процес над 11 членами Союзу комуністів по обвинуваченню в «державній зраді» і «змові» проти прусської д-ви. Відбувся в Кельні 4.X—12.XI. 7 підсудних було за-суджено до ув'язнення строком від 3 до 6 років. К. Маркс у «Викриттях про Кельнський процес комуністів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 8) документально довів безпідставність обвинувачень, сфабрикованих поліцією, щоб скомпрометувати поширювані комуністами ідеї.

КЕЛЬНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ — організація, створена 13.IV 1848 під час революції 1848—49 в Німеччині за ініціативою Союзу комуністів. До червня 1848 в керівництві союзу переважали сектантсько-авантюристичні елементи. Проте під впливом К. Маркса (керував союзом у жовтні 1848 — лютому 1849) і Ф. Енгельса він став важливим центром революц. боротьби; 6. V 1849 провів конгрес робітн. союзів Рейнської пров. та Вестфалії. Союз налічував 5—6 тис. чол.; у квітні 1848 — червні 1849 видавав свою газету. Після перемоги контрреволюції припинив свою діяльність.

КЕЛЬНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших ун-тів Німеччини (ФРН). Засн. 1388 на зразок Паризького ун-ту. За раннього феодалізму був центром схоластич. думки й підготовки богословів. У 1593 відкрито ф-ти юрид., мед. і «вільних мистецтв». У 1978/79 навч. р. у К. у. було 5 ф-тів — економіки й соціальних наук; юрид.; мед.; філософ.; математики і природничих наук, на яких навчалось бл. 28 тис. студентів. К. у. підпорядковано н.-д. ін-ти економіки, енергетики, торгівлі, екон. політики. У 6-ці ун-ту (засн. 1920) — понад 1,5 млн. томів.

КЕЛЬРЕЙТЕР (Kolreuter) Йозеф Готліб (27.IV 1733, Зульц — 12.XI 1806, Карлсруе) — нім. ботанік. Закінчив Тюбінгенський ун-т (1755). У 1756—61 працював у Петерб. АН; з 1766 — її почесний член. К. експериментально довів наявність статі у рослин. Розробляв метод штучної гібридизації рослин. Відкрив явище гетерозису і самостерильності, запровадив у селекційну практику метод реципрокних схрещувань. Описав запліднення за допомогою комах (див. Ентомофілія), дихогамію.

КЕЛЬТ (від лат. celtis — різець, долото) — стародавнє знаряддя для рубання; має вигляд сокири або тесла. Вживався гол. чин. для обробки дерева, а також під час земляних робіт. Особливістю К. є наявність втулки, перпендикулярної лезу, в яку вставляли колінчастий держак. Були поширені в 2-му і 1-му тис. до н. е. на території майже всіх європ. країн. В СРСР багато К. знайдено в пам'ятках нижнього Дніпра, Прикам'я і Сибіру. Іл. див. до ст. Бронзовий вік.

КЕЛЬТИ — племена індоєвропейської мовної групи, які в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. населяли басейни річок Сени, Рейну, Луари, верхів'я Дунаю. Пізніше заселили тер.

сучас. Франції, Бельгії, Швейцарії, Пд. ФРН, Австрії, Пн. Італії, Пн. і Зх. Іспанії, Британських о-вів (в Британії дістали назву бритти), Чехії, частково Угорщини, Болгарії. Археол. пам'ятки, приписувані К., відомі на Закарпатті. Римляни називали К. галлами, а їхню територію — Галлією. В розвитку матеріальної культури К. виділяють два періоди (див. Галлітатська культура, Латенська культура). В 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. К. були підкорені Римом. В складі Рим. імперії в основному зазнали романізації.

КЕЛЬТСЬКІ МОВИ — група мов індоєвропейської сім'ї. У складі сучасних К. м. виділяють найбільшого підгрупи: бриттську (валлійська та бретонська мови) й гойдельську, або галльську (ірландська, галльська й менська мови). Галльські, кельтиберська й корська мови вимерли. Для фонетики сучас. К. м. характерні різноманітні комбінаторні зміни звуків (голосних і приголосних). Наголос силовий. Внаслідок діяння акцентних факторів відпали кінцеві склади. Давні К. м. були флективними. Граматична будова багатьох сучас. К. м. аналітична, ірландська мова великою мірою зберегла флективну будову (є в ній і аналітичні конструкції). Для деяких мов характерною є інкорпорація (включення) в дієслово займенників, вжитих у ролі додатків. У більшості К. м. порядок слів у реченні стабільний (присудок — підмет — додаток).

Літ.: Льюїс Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. Пер. с англ. М., 1954.

КЕЛЬЦЕ — місто в центральній частині Польщі, адм. ц. Келецького воєводства. 151,2 тис. ж. (1975). Залізнич. вузол. Розвинута електротех. та маш.-буд. (хім. устаткування, арматура для ТЕС, автодеталі тощо) пром-сть. Вища інженерна та Вища с.-г. школи, пед. ін-т. Театр, музей (геол. та етногр. колекції). Архит. пам'ятки 17—18 ст. Засн. у 12 ст.

КЕЛЬЧЕ (Kölcsy) Ференц (8. VIII 1790, Седеметр — 24.VIII 1838, Чеке) — угор. поет, публіцист, критик. Літ. і політ. діяльність присвятив боротьбі проти феодалізму, за незалежність від Австрії. Виступав за скасування

Кельч. Собор. Будівництво почато 1248.

Кельч. Панорама міста.

кріпачства. Автор угор. нац. гімну, патріотичних віршів «До свободи» (1825), «Пісня Зріні» (1830). Промови К. в угор. парламенті, членом якого він був, дидактичний твір «Паранезис» (1838) мали значний вплив на Л. Кошута та революц.-демократичну молоддь, очолювану Ш. Петєфі. К. О. Шахова.

КЕМАЛІСТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ — бурж.-національна, антиімперіалістична революція в Туреччині. Відбулась під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почалася в кін. 1918 — на поч. 1919 як стихійний рух проти окупації ряду районів країни д-вами Антанти, в серед. 1919 набрала форми широкої національно-визвольної війни. Русійською силою К. р. було селянство Анатолії. Значну роль у революції відіграли патріотичні кола дрібної буржуазії, інтелігенції, молодше офіцєрство. Гегемоном її стала анатолійська національна буржуазія. Лідером К. р. був Мустафа Кемаль-паша (Ататюрк), від імені якого вона дістала назву. На Сиваському конгресі нац.-бурж. орг-ції (вересень 1919) було обрано керівний центр революції — Представницький к-т, який став фактично тимчасовим урядом Туреччини. Після окупації Великобританією Стамбула (16.III 1920) і розгону окупантами парламенту Представницький к-т скликав в Анкарі Великі нац. збори Туреччини (ВНЗТ), які проголосили себе єдиною законною владою в країні. Уряд ВНЗТ не визнає Севрський мирний договір 1920, укладений султаном з д-вами Антанти. Створена ВНЗТ армія протягом 1921—22 розгромила війська інтервентів та їх найманців. Істотну роль у цьому відіграла дружна підтримка Країни Рад, яка першою визнала новий тур. уряд. Договори про дружбу і братерство з РРФСР від 16.III 1921, з Закавказ. рад. республіками — Азербайджаном, Вірменією і Грузією від 13.X 1921, з УРСР від 2.I 1922 докорінно поліпшили зовнішньополіт. становище Туреччини. Завдяки ряду перетворень, здійснених в ході К. р. (ліквідація султанату 1922, проголошення республіки 1923, скасування халіфату 1924 та ін.), Туреччина перетворилась на світську бурж. державу. І. Ф. Ченіков.

КЕМАЛЬ-БЕЙ (Кемалі; Cemali) Ісмаїл (25.II 1844, Вльора — 1918, Париж) — алб. політ. і держ. діяч. Н. в сім'ї феодала. В 1908—12 — депутат парламенту Османської імперії. Входив до складу алб. к-тів (на о. Корфу, засн. 1911; у Ніцці, засн. 1912), які претендували на керівництво алб. нац. рухом. Після проголошення незалежності Албанії (28.XI 1912) очолював (до 1914) тимчасовий уряд. З 1914 — в еміграції.

КЕМАЛЬ-ЕГЕРЕК — гірська вершина на Головному пасмі Кримських гір, між Ялтинською та Гурзуфською яйлами. Вис. 1527 м. На схилах — ліси, вище — луки, місцями — кам. осипища.

КЕМАЛЬ-ОЛЬ-МОЛЬК (кінєць 19 ст. — 1941) — іран. живописець. Походив з сім'ї художників. Навчався в Парижі й Флоренції. Автор реалістичних жанрових кар-

тин. Твори: «Дзеркальний салон шахського палацу» (1892), «Багдадські ворожбит» (1906) та ін. На початку 20 ст. заснував у Тегерані школу живопису і скульптури.

КЕМБРИДЖ — місто у Великобританії, в Англії. Адм. ц. графства Кембріджшир. Розташований на р. Кемі (притока р. Узу). 104 тис. ж. (1974). Вироби наук. апаратури і приладів, радіоелектронна, харч. і поліграф. пром-сть. Одне з найдавніших університетських (з 13 ст.) міст. Архит. пам'ятки: романська церква Святого гробу (бл. 1101—30), пізньоготична капела Кінгс-коледжу (1446—1513, 11 ст. див. на окремому аркуші до ст. Великобританія, т. 2, ст. 448—449), в стилі класицизму — б-ка Трінті-коледжу (1676—84, арх. К. Рен) і сенат університету (1722—30, арх. Дж. Гіббс). К. відомий з 730.

КЕМБРИДЖСЬКА ШКОЛА. у філософії — 1) Ідеалістична філософська школа, що виникла в Англії в 17 ст. і веде заповідь боротьбу проти тогочасного англ. матеріалізму, відроджуючи і ставлячи на службу феодал. реакції об'єктивний ідеалізм Платона. До К. ш. належали Г. Мор, Р. Кедворт та ін. 2) Сучас. бурж. ідеалістична філософська школа, різновид англ. неопозитивізму. Завданням філос. вважає аналіз живої, розмовної (а не штучної) мови. Гол. представники Дж. Е. Мур, Дж. Рілл та ін. 3) Сучас. філософія, які належать до різних філос. напрямів, але групуються навколо Кембріджського університету (Великобританія).

В політичній економії — один з напрямів бурж. екон. теорії. Виник в кінці 19 ст. у Великобританії. Засновник школи — А. Маршалл. Його праці лягли в основу сучас. мікроекон. напрямку бурж. політ. економії (див. Мікроекономіка); він намагався довести можливість безкризового розвитку капіталізму, відсутність об'єктивних причин безробіття і злиднів у капіталістичному суспільстві. Представники К. ш. намагаються трактувати екон. категорії з суб'єктивно-психологічних позицій, застосувати теорію еволюції до сусп. розвитку, відмовляються від пошуків об'єктивно існуючих екон. законів. Окремі положення К. ш. використовуються в концепціях «загального добробуту держав», неокласицизму.

КЕМБРИДЖСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших і найбільших унів-тів Великобританії.

Один із коледжів Кембріджського університету.

Засн. 1209 у Кембріджі. В 16 ст. одним з попечителів ун-ту був Т. Мор. З ун-том пов'язана діяльність Еразма Роттердамського, Ф. Бекона, І. Ньютона, Ч. Р. Дарвіна. В Кавендішській лабораторії К. у. працювали Дж. К. Максвелл, П. А. М. Дірак, Дж. Томсон, Е. Резерфорд. К. у. складається з коледжів, які являють собою окремі корпорації з самоуправлінням. В 1979 в ун-ті було 28 коледжів для студентів і 3 — для аспірантів; ф-ти — класичний, богословський, англ. нових і середньовічних мов, музики, економіки й політики, філос., інженерні та ін. У 1978/79 навч. р. — 11 039 студентів і аспірантів. При ун-ті працюють центри міжнар., африканських, латиноамер. та ін. досліджень, ін-ти — полярних досліджень, геор. астрономії та ін.; школи — біол. та фіз. наук, музеї, обсерваторія, бот. сад, б-ка (понад 3 млн. томів). В. П. Лавченська.

КЕМБРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД і **КЕМБРІЙСЬКА СИСТЕМА**, кембрі (лат. Cambria — давня назва Уельсу) — перший період палеозойської ери та відклада, що утворилися в той час. Настав 570 млн. років тому, після протерозою і тривав бл. 70 млн. років, до ордовіцького періоду. Кембріську систему виділяв англ. геолог А. Седжвік 1835. Її поділяють на три відділи: міжнар. поділу на яруси немає. На Україні відомі відклади нижнього й серед. відділів.

У тектонічному відношенні кембрі характеризується як відносно спокійний період. Лише на початку раннього та наприкінці серед. кембрію мала місце активізація тектонічних рухів у багатьох геосинкліалях і на платформах. Ці рухи, пов'язані з байкальською епохою складчастості (див. Докембріські епохи складчастості), зумовили зміни структурного плану Східно-Європейської платформи, зокрема ах. частини її. Найбільші морські трансгресії відбулися в ранньому кембрі. В серед. та пізній епохах внаслідок регресії (див. Регресія моря) площа мор. басейнів дещо зменшилася. В кінці серед. кембрію море надало збільшило тер. України. На межі протерозою і кембрію значних змін зазнав органічний світ. Рослинний світ кембріського періоду представлений переважно водоростями, подекуди примітивними наземними формами. Серед тваринного світу на початку кембріського періоду дуже поширилися найдавніші скелетні організми — археоціати, червоногі моллюски, хіоліти та ін. Дещо пізніше з'явилися трилобіти, головоногі моллюски, губки, форамініфери, остракоди (див. Черепашкові ракоподібні), примітивні поліхети, двостулкові моллюски, брахіоподи (див. Плечоногі); в середині К. п. — граптоліти. Вважають, що ранньокембріська епоха характеризувалася теплим вологим кліматом. Поступова диференціація кліматичних умов відбувалась у середній та пізній епохах кембрію. Відклади кембріської системи відомі на всіх континентах. Вони представлені як мор., так і континентальними утворен-

нями. На тер. України кембрійські відклади виявлено в межах Волинсько-Подільської плити, Галицько-Волинської синеклізи і Передкарпатського прогину. Це гол. чин. пісковики, алевроліти, аргіліти, глини; заг. потужність цих відкладів змінюється від 600 до 1200 м. На Україні у відкладах кембрійської системи відомі прояви природного горючого газу. Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 1—2, К., 1972; Розанов А. Ю. Закономерности морфологической эволюции археоциат и вопросы юрского расчленения нижнего кембрия. М., 1973; Кембрій, ордонік, силур стратигічних районів. Пер. с англ., М., 1976. В. В. Кир'янов.

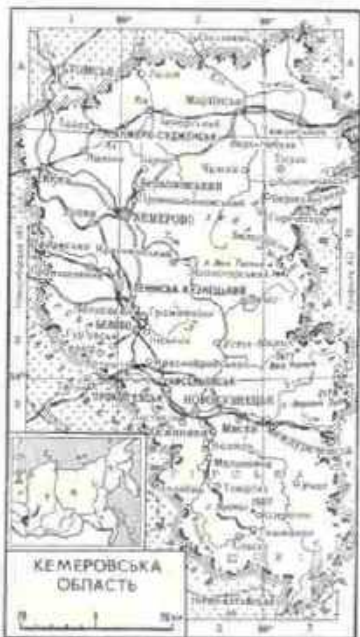
КЕМЕНОВ Володимир Семенович (п. 20.V (2.VI) 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рос. рад. історик мистецтва, засл. діяч мист. РРФСР (з 1968), дійсний член АМ СРСР (з 1954), віцепрезидент (з 1966). Член КПРС з 1939. В 1928—30 навчався в Моск. ун-ті. Праці: «Статті про мистецтво» (1956), «Історичний живопис Сурикова...» (1963), «Проти абстракціонізму. В суперечках про реалізм» (1969), «Картини Веласкеса» (1969), «Веласкес в музеях СРСР» (1977). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

КЕМЕРІ — бальнеологічний і грязьовий курорт в Латвійській РСР, за 44 км від Риги; частина Юрмалі. Лікувальні фактори: сірководневі та сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієві води, що їх використовують для літнього лікування і ванн; торф'яні і сапропелеві грязі. Показання: захворювання суглобів, периферичної нервової та серцево-судинної систем, гінекологічні захворювання.

КЕМЕРОВО (до 1932 — Щегловськ) — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташоване на р. Томі. Залізнич. станція, пристань. 471 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. Місто виникло 1918 внаслідок злиття сіл Щеглово (засн. 1720) і Кемерово (засн. 1863). З 1943 К. — обл. центр. Значний пром. центр Кузбасу. Розвинута вугільна, хім. (Новокемеровський комбінат, з-д: анілінофарбовий, хімічних продуктів), маш.-буд. (заводи: хім. машинобудування, буд. машин, електротех. та «Кузбаселектромотор») пром.-ств. Коксохім. з-д; ДРЕС. Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром.-сті. В К. — ун-т, інститути: політех., мед., куліжурн. харч. пром.-сті, філіал Кемеровського заочного фінанс.-екон. ін-ту, 16 серед. спец. навч. закладів. Театри: драматичний, музичної комедії та ляльок, краєзнавчий музей.

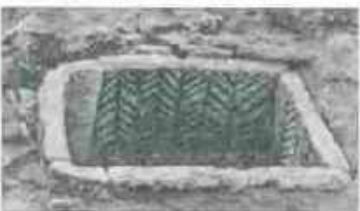
КЕМЕРОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.1.1943. Розташована в пд. частині Західно-Сибірської рівнини і гірській частині Пд. Сибіру. Площа 95,5 тис. км². Нас. 2958 тис. чол. (1979, перепис); переважно росіяни, живуть щорі, українці, білоруси, татари, мордва, чуваші та ін. Міськ. нас. — 86%. Поділяється на 16 районів, має 19 міст і 46 с-щ міськ. типу. Центр — м. Кемерово. К. о. нагороджено двома орденами Леніна (1967, 1970).

Більша частина області зайнята Кузнецькою улоговиною, оточеною на Сх. Кузнецьким Алатау, на Зх. — Салаїрським кряжем. На Пд. області — середньовисокі гори Гірської Шорії. Корисні копалини: кам. вугілля Кузнецького вугільного басейну, заліз. руда, поліметалеві й алюмінієві руди, золото, мінеральні буд. матеріали. Клімат різко континентальний, характеризується суворою тривалою зимою і коротким теплим літом.

Пересічна т-ра січня — 18°, липня +18°. Опадів на рівнині 300—500 мм, у гірській частині — 900 мм на рік. Гол. ріки: Том, Уса, Іня (бас. Обі). Ґрунти в пн. частині — чорноземі і сірі лісові, в низинних — лучні. В гірських районах — гірсько-лісові, гірсько-лучні й гірсько-тундрові. Лісами вкрито 4,5 млн. га, переважають хвойні породи (модрина, ялина, кедр), з листяних — береза, осика. В нар.-госп. комплексі СРСР К. о. виділяється вуг. пром.-стю, чорною і кольоровою металургією, машинобудуванням, електроенергетикою та хім. пром.-стю. Електроенерг. г-во області базується на місц. вугіллі, нафтопродуктах та природному газі, що надходять з Тюмен. обл. Найпотужніші електростанції (працюють на вугіллі) — Том-Усинська, Пд.-Кузбаська, Беловська, Новокузнецька, Кемеровська — об'єднані в Кузбаську енергосистему.

Кемі-Обинська культура. Розписна кам'яна поховальна скриня.

Вугілля Кузнецького вуг. бас. йде й за межі області, особливо на Урал. Чорна металургія представлена Кузнецьким металургійним комбінатом, Західно-Сибірським металургійним заводом, Новокузнецьким з-дом феросплавів, Гур'євським металургійним з-дом та Кемеровським коксохімічним з-дом; кольорова металургія — виробництвом алюмінію (Новокузнецьк), цинку (Белово). Підприємства хімічної пром.-сті випускають мінеральні добрива, капролактамі, синтетичні смоли, пластмаси тощо. У машинобудуванні переважає виробн. гірничого обладнання та електротех. продукції. Пром.-ств. буд. матеріалів випускає цемент, залізобетонні конструкції, шифер, вогнетривий скло. Розвинуті лісова, деревообр., легка та харч. галузі. Гол. пром. центри: Кемерово, Новокузнецьк, Анжеро-Судженськ, Прокоп'євськ, Ленінськ-Кузнецький, Белово, Междуреченськ. С. г. області спеціалізується на виробн. зерна (переважно яра пшениця), картоплі й овочів, мол. скотарстві, свинарстві та птахівництві (особливо в приміськ. зонах). У гірській частині — м'ясне тваринництво, бджільництво та хутровий промисел. Осн. вид транспорту — залізничний. Заг. протяжність з-ць — 1700 км (у т. ч. електрифікованих — 1515 км). З-ці: Новокузнецьк — Абакан, Юрга — Топки — Кемерово, Топки — Ленінськ-Кузнецький — Белово, Новокузнецьк — Осинники — Таштагол та ін. Автошляхи: Кемерово — Междуреченськ, Кемерово — Тайга. Дрібногабаритне судноплавство по р. Томі. В К. о. — 7 вузів, 57 серед. спец. навч. закладів, 10 музеїв, 6 театрів, цирк, філармонія, планетарій. М. М. Шмєна.

КЕМЕРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Заснований 1974 на базі пед. ін-ту. В складі ун-ту ф-ти: хім., фіз., матем., біол., екон., істор., юрид., філологіч., романо-герм. філології й підпідприємств кваліфікації викладачів серед. спец. навч. закладів; з заочної підготовки відділення; аспірантура. При ун-ті працюють проблемна лабораторія хімії твердого тіла, вечірній й заочні підготовчі курси, б-ка (360 тис. тт.). В 1979/80 навч. р. у вузі навчалось 5270 студентів, зокрема 3402 — на денному відділенні. Ун-т випускає збірники наук. праць. П. К. Редькін.

КЕМІЙОКІ — ріка на Пн. Європі, в межах Фінляндії. Довж. 550 км, площа бас. 52 тис. км². Бере початок на височині Манселья, впадає у Ботнічну зат. Балтійського м. Тече серед заболоченої місцевості, через оз. Кеміярві, місцями утворює пороги. Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у гирлі 515 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у травні. Сплав лісу, рибацтво, ГЕС. У пониззі судноплавна. Використовують для водопостачання. Біля гирла — мор. порт Кемі.

КЕМІНЕ (справж. ім'я — Мамед-велі; бл. 1770—1840) — туркмен. поет. Сатиричні вірші К. спрямовані проти ханів, беків, мулл. Викривав соціальну нерівність, складав

Ф. Кеме.

Б. Кенджерлі. Дівчинка-біженка. 1921. Державний музей мистецтв Азербайджанської РСР імені Р. Мустафаса в Баку.

КЕМІ-ОБІНСЬКА КУЛЬТУРА

Кеміф. Частина стебла з квіткою та плодом.

Кендір сибірський. Верхівка стебла з квіткою і плодом.

Вулкав Кемія.

пісні про тяжку долю бідноти («Мій Казі», «Бідняк», «Бідність», «Такій»). Писав лірич. поезії. Твори К. видано лише в рад. час. **КЕМІ-ОБІНСЬКА КУЛЬТУРА** — археологічна культура *мідного віку* і раннього періоду *бронзового віку* (3-е — 1-а пол. 2-го тис. до н. е.), поширена на тер. Криму, в пониззі Інгулу, Інгульця, Дніпра й Приазов'я. Назву дістала від кургану Кемі-Оба, розкопаного 1957 поблизу м. Білогірська Крим. обл. Для К.-О. к. характерні підкурғанні поховання в кам'яних і дерев'яних скринях, ґрунтових ямах під великими кам'яними плитами. Поверхні ховали в скорченому положенні на спині або на боці і посилали червоною вохрою. Внутр. стінки скринь часто прикрашали декоративно-геом. розписом червоною, чорною і білою фарбами, а також розписом культового змісту (соларні знаки). Мегагітичні елементи в К.-О. к., крім кам'яних скринь, виявлялися також у спорудженні *кромелів* і виготовленні антропоморфних та ін. стел. У похованнях знайдено кам'яні й крем'яні знаряддя, посуд тощо. Осн. заняттями племен К.-О. к. були скотарство, землеробство. Іл. с. 95.

Літ.: Шеніський А. О. Кемі-Обінська культура. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

КЕМПЕ Мірда Янівна (справж. прізвище — Найковська; 27.I (9.II) 1907, Ліпая — 12.IV 1974, Рига) — латиська рад. письменниця, перекладачка, член-кор. АН Латв. РСР (з 1973), нар. поет Латв. РСР (з 1967), засл. діяч культури Латв. РСР (з 1957). Друкуватися почала 1924. Автор збірок віршів «Ранковий вітер» (1946), «Любов» (1957), «Вічність миттєвостей» (1964, рос. перекл. 1966; Державна премія СРСР, 1967), «Шлях людини» (1969), «Шипшина» (1973) і мініатюр «Бурштинове люстро» (1968). Перекладала, зокрема, твори Т. Шевченка та присвятила йому вірш і статтю. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — З берега молодості. К., 1965; Рос. перекл. — Янтарне зеркало. Рига, 1970.

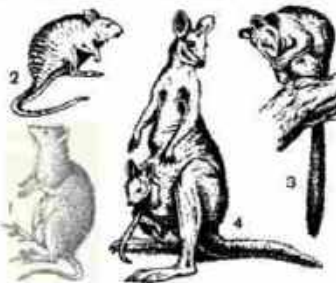
Б. К. Звайгзе

КЕМПІНГ (англ. camping) — літній табір для автотуристів. Постійними спорудами К. є: місця для стоянки автомобілів і наметів, адм. блок з пунктом прокату побутових предметів, спальні палатони, кухня, душові, *естакади* для огляду і миття автомобілів тощо.

КЕНАФ, гібіск коноплевий (*Hibiscus cannabinus*) — однорічна луб'я-

на рослина родини мальвових. Стебло досягає 3—5 м висоти. Листки різні (середні великі — пальчатороздільні; нижні — серцевидні, верхні — ланцетні), мають довгі черешки і довгі листкові пластинки. Квітки великі, кремові, 5-пелюсткові, пазушні, здебільшого одиночні. Плод — 5-гнізда коробочка. В дикому стані К. зустрічається в Індії і Пд. Африці. Вирощують К. в Індії, Ірані, Індонезії, Єгипті, Бразилії, Америці та ін. країнах; в СРСР — у Серед. Азії і на Пн. Кавказі. Волокно К., що його добувають з лубу стебел, використовують для виготовлення мішковини, шпагату, вірвовок. Насіння К. містить до 20% техн. олії. Макуху згодовують худобі. З костриці виготовляють буд. ізоляційні плити та папір. **КЕНГЕРЛІ** Бехруз (Шаміль) Ширалі-бек-огли [10 (22).I 1892, Нахичевань — 7.II 1922, там же] — азерб. рад. живописець і графік. У 1916 закінчив Школу живопису і скульптури в Тбілісі, де вчився в Є. Татевосяна. Писав реалістичні портрети, пейзажі й натюрморти. Твори: «Портрет чоловіка» (1914), «Монастир у горах» (1916), «Вид Нахичевані зі старої фортеці» (1920), «Червоноармієць», «Селянин з серпом» (обидва — 1921) та ін. Іл. с. 95.

КЕНГУРУ (Macropodinae) — родина сумчастих ссавців. Довж. тіла від 25 см (у мускусних К.) до

Кенгуру. 1. Мускусний кенгуру (*Macropus maculatus*). 2. Смукастий кенгуру (*Lagostrophus fasciatus*). 3. Деревний кенгуру *Doria* (*Dendrolagus dorianus*). 4. Сірий кенгуру (*Macropus giganteus*) з маляком.

1,6 м (велетенські К.), хвоста відповідно від 15 до 105 см. Тулуб міцний, голова маленька, задні кінцівки видовжені, передні короткі. Забарвлення хутра від світло-сірого і жовтуватого до бурого і чорного, іноді з поперечними смугами. 17 сучас. родів з 51 видом, пошир. в Австралії, на о-вах Тасманія, Нова Гвінея та архіпелазі Бісмарка. Населяють степи, ліси та гірські місцевості. Пересуваються стрибками за допомогою задніх кінцівок та хвоста. К. здебільшого стадні рослиноїдні тварини. Самка раз на рік після 27—40-добової вагітності народжує 1—2 недорозвинених малят (напр., у велетенських К. довж. новонароджених бл. 3 см), яких виношує у виводковій сумці на животі бл. 8 місяців. Деякі К. — об'єкти полювання заради хутра і м'яса. Окремі можуть завдавати шкоди с.-г. культурам. Види К., чисельність яких зменшується, взяті під охорону.

КЕНДІР (*Arosimum*, *Trachomium*) — рід рослин родини барвінкових. Багаторічні трав'янисті рослини або напівкущі. Стебла тонкі, до 5 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні або овальні. Квітки дрібні, зібрані в складні пізантики на верхівках стебел і гілок. Плод — шкіряста лисянка. Відомо 28 (за ін. джерелами, 16) видів, пошир. в Пд. Європі, Пд.-Сх. Азії і Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 1 дикорослий вид. Найбільше значення має К. сибірський (*A. sibiricum*), який вирощують в республіках Серед. Азії як волоконисту рослину. Луб стебел К. містить бл. 10% волокна, з якого виготовляють стійкі проти гниття вірвовки і риболовні снасті, а також використовують (в суміші з бавовною й вовною) для виготовлення різних тканин. Усі К. — добрі медоноси. У їхніх листках є *каучук* (4—5%).

КЕНДРЮ (Kendrew) Джон Коудері (н. 24.III 1917, Комптон Беркшир) — англ. біохімік, чл. Лондонського королівського товариства (1960). В 1939 закінчив Кембріджський ун-т, з 1946 — співробітник цього ун-ту. Праці в галузі молекулярної біології. Методом рентгеноструктурного аналізу К. визначив просторову структуру та детальну будову молекули *моглобін*. Нобелівська премія, 1962 (разом з М. Перуцем).

КЕНЕ (Quesnay) Франсуа (4.VI 1694, Мер, поблизу Парижа — 16.XII 1774, Версаль) — франц. економіст, основоположник школи *фізіократів*. Заслуга К., за визначенням К. Маркса, полягала в тому, що він «зробив з політичної економіки науку» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 125). К. відкинув осн. тезу меркантилістів (див. *Меркантилізм*) про походження *прибутку з обігу*, намагався пояснити приріст багатства ч процесу виробн., чим заклав основу для аналізу капіталістичного виробн. Найважливіша праця К. — «Економічна таблиця» (1758). В ній уперше в екон. науці було зроблено спробу проаналізувати сусп. *відтворення* з позицій встановлення певних балансових пропорцій між натуральними і партісними елементами сусп. продукту. К. вважав, що екон. життя суспільства підпорядковане діянню «природних законів». Він одним з перших намагався виявити екон. основи поділу суспільства на класи. Заслугою К. було також вчення про «чистий продукт», під яким мався на увазі *додатковий продукт*, але сферу створення цього продукту він обмежував лише с. г., яке вважав єдиною продуктивною діяльністю. Теоретична система К. мала для свого часу прогресивний характер. Портрет с. 95.

КЕНІАТА (Кеніятта; Kenyatta) Джомо (бл. 1893, містечко Ічавері, Кенія — 22.VIII 1978, Найробі) — держ. і політ. діяч Кенії. З серед. 20-х рр. 20 ст. — учасник нац.-визвольного руху. В 1947 очолював партію Союз африканців Кенії. В 1952—59 ув'язнений, 1960—61 перебував на засланні. В червні — грудні 1963 — прем'єр-міністр першого нац. уряду Кенії. Після проголошення незалежності

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. Класицизм.

1. Пантеон у Паризі. 1758–90. Архітектор Ж. Ж. Суфлю. 2. Нова вартівня в Берліні. 1816–18. Архітектор К. Ф. Шінкель. 3. Будинок Луїзіх у Москві. 1815–23. Архітектор А. І. Жоллард. 4. Биржа в Ленінграді. 1805–10. Архітектор Ж. Тома де Томон. 5. І. П. Мартос. Надгробок М. П. Савваїтій. 1782. Голландська успенська Донського монастиря, Москва. 6. Н. Пуссен. Танкред і Ермінія. 30-і роки 17-ст. Державний Ермітаж в Ленінграді. 7. Петропавлівський собор у Севастополі. 1843. 8. Пляфон круглого залу з садби П. Завадовського в селі Дялчиха (тепер Брянської області). Кінець 18 – початок 19 ст. 9. Торгові ряди в місті Ізмаїлі. Початок 19 ст. Архітектор А. І. Мельников. 10. Палац у Муроманні Курдівцях (тепер смт Вінницької області). 1803. 11. Контрактний будинок на Червоній площі в Києві. 1817. Архітектор В. І. Гесте. 12. Палац Румянцевих-Паскевичів у місті Гомелі. Кінець 18 – 1-а половина 19 ст. Інтер'єр. 13. А. П. Лосенко. Володимир і Рогідо. 1770. Державний Російський музей в Ленінграді.

10

11
12
13

1
23
4
5
6

Діє ст. Коцюбинський М. М.

1. «В. І. Ленін та М. М. Коцюбинський в гостях у О. М. Горького». Худ. В. М. Савін. 1964.
2. М. Коцюбинський. Лесь Українка. Г. Хоткевич. В. Стефанюк. О. Пчілка. М. Старицький. В. Самійленко. Фото 1903.
3. М. Коцюбинський. І. Франко. В. Гнатюк. Фото 1903.
4. «Резона грата». Ілюстрація І. Н. Філімонова. 1949.
5. «У грішній світ». Ілюстрація Г. С. Зубковського. 1958.

6. «Подарунок на ім'я» Ілюстрація С. Т. Адамовича. 1958.
7. «Рата пограна». Ілюстрація Г. В. Якутовича. 1957.
8. «Тіні забутих предків». Ілюстрація Г. В. Якутовича. Дереворит. 1967.
9. «Рата пограна». Сцена з вистави Чернігівського театру імені Т. Г. Шевченка. 1938.
10. «Кни не вийня». Кадр із фільму Одеської кіностудії. 1956.
11. «Дорогою ціною». Кадр із фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка. 1957.

7
89
10
11

ті Кенії (грудень 1963) — прем'єр-міністр, після встановлення республіки (грудень 1964) — президент країни.

КЕНІГСБЕРГ — колишня (до 1946) назва м. *Калініграда* — центру Калінінгр. обл. РРФСР.

КЕНІЯ — вулканічний масив у Сх. Африці, в межах держави Кенії. Вис. 5199 м (друга за висотою вершина Африки). На схилах — до 1200 м — вологі екваторіальні ліси, до 2000 м — плантації кавового дерева, бананової пальми та ін., до 3000 м — ліси з низькорослих листяних і хвойних дерев, зарості бамбуку, вище — луки. З вис. 4800 м — вічні сніги, багато льодовиків. Нац. парк Маунт-Кенія.

КЕНІЯ. Республіка Кенія — держава у Сх. Африці. На Пд. Сх. омивається водами Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 7 провінцій і столичний округ Найробі.

Державний лад. К. — республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1969. Глава д-ви та уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — парламент — складається з президента і Нац. асамблеї, 158 членів якої обираються населенням строком на 5 років, а 12 призначаються на той же строк президентом. Уряд — кабінет міністрів складається з віце-президента й міністрів, які призначаються президентом з членів Нац. асамблеї.

В. Н. Денисов.
Природа. Узбережжя Індійського ок. в межах К. рівнинне, заток і бухт мало. Більша частина поверхні К. — плоскогір'я (вис. від 500 м на Сх. до 1500 м на Зх.), центр. частина якого глибоко розчленована тектонічними западинами *Східно-Африканської зони розломів* (риф Грегора та ін.). По краях западини підносяться високі хребти і згадні вулкани, в т. ч. вулкан Кенія (найвища точка країни, 5199 м). Вздовж узбережжя океану — акумулютивна низовина. Поклади трони (одного з содових мінералів), золота, кіаніту, діатоміту, вапняку, графіту, рідкісноземельних металів, поліметалевих руд. К. лежить в екваторіальному кліматичному поясі. Клімат на узбережжі дуже жаркий (пересічна г-ра липня +24, +25°, січня +27°); на плоскогір'ї — прохолодніший. Річна сума опадів зростає від 250 мм на Пн. Сх. до 1500—2000 мм на Пд. Зх. Поблизу екватора спостерігаються два дощові сезони: березень — квітень та листопад — грудень. Річкова сітка розвинута слабо. Річки маловодні, головні — Тана і Галана. Найбільше озеро — *Вікторія* (сх. частина) та Рудольф (Туркана). Поширені коричнево-червоні, червоно-бурі, чорні і сірі ґрунти. В рослинному покриві переважає *савана*, на схилах гір — вологі тропічні ліси, на узбережжі — мангрові зарості. У К. — численні заповідники й нц. парки (Масаї-Амбоселі, Цаво, Маунт-Кенія та ін.).

Населення. Народи, які населяють К., належать до кількох лінгвістичних груп, зокрема до *банту* [66% усього населення; найчисленніші

народи: *кікуйю* — бл. 4 млн. чол. (тут і нижче 1978, оцінка), *лух'я* — 2,6 млн. чол., *камба* — 1,7 млн. чол.], *шарі-нільської* (дуо — бл. 2,3 млн. чол.; група календжин — понад 1,7 млн. чол., та ін.), кушитської. В К. живуть також вихідці з Індії та Пакистану, європейці, араби та ін. Офіц. мови — англійська й *суахілі мова*. Пересічна густина нас. — 24 чол. на 1 км² (1977, оцінка). Понад 10% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Най-*

Чайна плантація на південному заході країни.

Просушування кави.

робі, Момбаса, Накуру, Кісуму.
Історія. На тер. сучас. К. поселення відомі з раннього *палеоліту*. В 7 ст. її частково заселили *араби*. З 16 до поч. 18 ст. узбережжя К. контролювали португальці. З 1890 тер. К. — під контролем Великобританії, з 1895 — у складі брит. Сх.-Афр. протекторату, з 1920 — брит. колонія. Населення К. вело постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання 1895—96, 1896—1905). Після 2-ї світової війни посилівся нац.-визвольний рух у К. З кін. 40-х рр. в К. почався таємний реліг.-політ. рух «Мау Мау». В 1952—56 відбулося антиколоніальне повстання, жорстоко придушене Великобританією. В 1960 створено масову політ. орг-цію — Національний союз африканців Кенії (КАНУ), що очолює боротьбу за політ. незалежність. Під тиском нац.-визвольного руху уряд Великобританії змушений був 1.VI 1963 надати К. внутр. самоврядування. У травні 1963 КАНУ переміг на виборах до Нац. асамблеї, сформував уряд на чолі з своїм лідером Дж. Кеніатою. 12.XII 1963 проголошено незалежність К. (з 1964 — республіка). В 1963 між СРСР і К. встановлено дипломатичні відносини. Уряд К. проводить курс на розвиток приватного підприємництва, заохочує іноз. капіталовкладення. Основою зовнішньополіт. курсу К. є політика позитивного нейтралітету, неприєднання до блоків. У 1964 між К. і СРСР укладено угоди про економічне, технічне, торго-

вельне і культурне співробітництво. З 1963 К. — член ООН. К. — член *Організації африканської єдності*.

Ю. І. Палажжан.
Політичні партії, профспілки. Національний союз африканців Кенії, засн. 1960. З 1963 — правляча партія. Центральна організація профспілок Кенії, засн. 1965.

Господарство. К. — агр. країна з відносно розвинутою пром-стю. Після здобуття незалежності відбувається процес становлення й розвитку нац. економіки, створено держ. корпорації, проте іноз. капітал (гол. чин. Великобританії) посідає значні позиції ще в багатьох галузях господарства.

Основою економіки є с. г., частка якого у валовому внутр. продукті — бл. 29% (1977). У с. г., продукції якого становить 80% вартості експорту, зайнято 85% працездатного населення К. Характерне існування великих капіталістичних ферм поряд з афр. багатокладними г-вами. Збереглося обширне землевладіння. Переважає землеробство. Гол. товарні культури (збір, тис. т, 1977): кави — 97,1, чай — 86,3, сизаль — 33,8, кукурудза — 424,0, цукр. тростина — 1888,1, бавовник. Для власного споживання вирощують маниок, батат, рис, сорго, пшеницю тощо. Інтенсивно розвивається тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Поголов'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 7,3, овець і кіз — 8,2, верблюдів — 0,5. Вилос риби і морепродуктів — 42,8 тис. т (1977). У пром-сті 1977 створено 16% валового внутр. продукту. Бл. 80% пром. підприємств контролює іноз. капітал. Гірничодобувна пром-сть розвинута слабо. Видобувають трону (1977 вироблено 121,3 тис. т кальцінованої соди), кіаніт (сировину для виробн. вогнетривів), діатоміт, золото, графіт, азбест, кам'яну сіль тощо. Найроз-

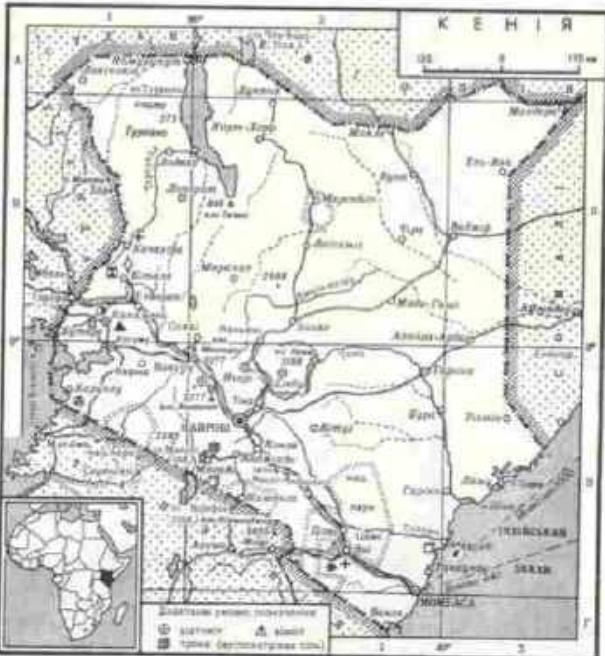
Герб Кенії.

КЕНІЯ

Площа — 582,8 тис. км²

Населення — 14,3 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Найробі

винищу харч. (м'ясо-мол., консерви, цукр., обробка чаю, кави тощо), текст., буд. матеріалів пром-сть. Окремі підприємства металург., металлообр., автоскладальної, електротех., целюлозно-паперової, фарм. пром-сті. Нафтопереробний з-д. У 1977 вироблено 1169,5 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри: Найробі, Накуру, Момбаса. Довж. (тис. км, 1977): з-ць — 2730, автошляхів — 50,4, у т. ч. асфальтованих — 4,4. Осн. мор. порт — Момбаса. З К. вивозять каву, чай, кукурудзу, м'ясо і м'ясопродукти, сизаль. Довозять машини і устаткування, нафту, чорні метали. Гол. торг. партнери — Великобританія, ФРН, США, Уганда, Танзанія. Грош. одиниця — кенійський шиллінг, 7,55 кенійського шиллінга = 1 дол. США (вересень 1978).

Г. М. Биков.

Медичне обслуговування. В 1975 в К. було 17,9 тис. лікарняних ліжок (1 ліжок на 774 ж.), мед. допомогу (1978) подавали 1270 лікарів (0,9 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті Національного ун-ту. Рад. Союз збудував у м. Кісуму та передав у дар народів К. госпіталь (на 200 ліжок) з поліклінікою і житловими будинками для медичного персоналу.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1976 понад 50% населення К. було неписьменним. Обов'язкового навчання в країні немає. Строк навчання в поч. школі 7 років, у серед. — 6 (4 + 2). З 1980 навчання в поч. школі стало безплатним. Поряд з держ. є приватні школи. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 2,9 млн. учнів, у серед. — 280,4 тис.; 1974/75 навч. р. у серед. профес.-тех. і пед. навч. закладах було понад 13 тис. учнів, у вузах — 11,3 тис. студентів. Вищі навч. заклади: Нац. ун-т у Найробі (засн. 1956, статус ун-ту — з 1961), при якому діє пед. коледж ім. Дж. Кеніати; політех. коледжі у Момбасі (засн. 1948) і Найробі (засн. 1961). Працюють Нац. рада по науці і техніці (засн. 1978), Ін-т мед. досліджень (засн. 1964), дослідний туберкульозний центр Сх. Африки (засн. 1960), істор. асоціація (засн. 1966), усі — в Найробі. Б-ки Нац. ун-ту, пед. коледжу, Нац. музей, всі — у Найробі; музей у Момбасі. В. З. Кленіков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 у К. виходили 3 щоденні газети заг. тиражем бл. 150

тис. прим., 10 щотижневих газет заг. тиражем бл. 250 тис., 17 щомісячних газет заг. тиражем бл. 400 тис. прим. і 20 ін. періодичних видань. Осн. газети: щоденні — «Дейлі нейшен» («Шоденна газета нації», з 1960), «Стандард» («Прапор», з 1902), обидві — англ. мовою. «Тайфа лео» («Сучасна нація», з 1957, мовою суахілі); щотижневі — «Бараза» («Конференція», з 1939, мовою суахілі), «Найробі таймс» («Часи Найробі», з

1977, англ. мовою); урядовий вісник — «Кенія газет» («Газета Кенії», з 1898). Урядове інформаційне агентство Кенія Ньюс Ейдженсі засноване 1963. Радіомовлення — з 1959, телебачення — з 1962. Радіомовна компанія «Голос Кенії» (засн. 1962) перебуває під контролем уряду. Передачі ведуться англійською, суахілі та 15 ін. місцевими мовами.

Література. В К. здавна існує усна нар. творчість. У 17 ст. зародилася писемна л-ра (мовою суахілі), що мала фольклорний характер. Історія л-ри тісно пов'язана з боротьбою народів К. за незалежність. Особливе місце у творах посідає тема протесту проти колоніального гноблення і расової дискримінації. Після здобуття К. незалежності важливого значення набувають теми побудови нового суспільства, ліквідації залишків колоніалізму. Л-ра К. — багатомовна. Більшість письменників пише англ. мовою (Муга Гікару, Дж. Нгуґі та ін.). Зростає кількість письменників, які пишуть мовами суахілі (Генрі Куріа, Джеймс Мботела), камба (Джон Мбіті) та ін. місц. мовами. Найвідоміші сучас. письменники К. — Дж. Нгуґі, Джонатан Каріара, Джозіа Каріукі, Джозеф Ваїгуру, Грейс Огот.

В. К. Кукаляшвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. К. з 14—15 ст. збереглися типові для араб. архітектури зразки будівель з коралового каменю та червоної глини (мечеті, житл. комплекси з переднім подвір'ям тощо); від часів загарбання узбережжя К. португальцями — форт Ісуса в Момбасі (1593—94) та кам'яна колона Васко да Гама в Малінді (бл. 1598). Нар. житла являли собою круглі або прямокутні в плані каркасні будівлі, обмазані глиною і вкриті травою. В 20 ст. міста забудовувалися за проектами англ. та нім. архітекторів (Національний театр, 1952; Національний університет, 1956, обидва — в Найробі). З давніх часів збереглися надробки у вигляді стел з написами й орнаментами. З худож. ремесел поширені різьблення й випалювання на дереві, виготовлення щитів з шкіри, посуду з глини і гарбуза, прикрас з бісеру, плетіння кошків з соломки.

Театр. У К. розвинуте традиційне мист. танцю. На поч. 20 ст. виникли англ. театр. аматорські колективи, з 1948 існує англ. профес. театр у Найробі. З 1963 з'явилися афр. та інд. театр. колективи, зокрема «Чемчені» («Джерело», керівник Е. Мпахлеле). В 1963 відкрито драм. клуб «Таусі», який ставить п'єси нац. авторів (мовою суахілі). Відомі театр. колективи: індійський Гуртон східного мистецтва (вистави мовою гінді та гуджараті), створено школу драми, в 1970 організовано Національну театральну трупу.

Літ.: Владимирів Л. Кенія: Выбор пути. М., 1979; Петушев А. М. Кенія. М., 1972; Африка в новое и новейшее время. М., 1976; Петушев А. М. Повстанцы Мау Мау. М., 1978; Кива А. Кенія. М., 1971; Кулик С. Ф. Современная Кения. (Справочник). М., 1972; Кулик С. Ф. Африканизация в Кении. 1963—1973. М., 1978; Современная литература Африки. М., 1974; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

Найробі.
В центрі міста.

Джума-мечеть у Найробі.

Будинок Національного університету в Найробі.

КЕННЕДІ (Kennedy) Джон Фіцджеральд (29.V.1917, Бруклайн, Массачусетс — 22.XI.1963, Даллас, Техас, похований у Вашингтоні) — держ. діяч США. Н. в сім'ї мільйонерів, католиків ірландського походження. В 1941—45 служив у ВМФ США. В 1947—53 — член палати представників від Демократичної партії, 1953—61 — сенатор.

З 1961 — президент США. Проголосив програму «нових рубежів», спрямовану на збереження і зміцнення позицій США в умовах зміни світової системи сил на міжнародній арені. У внутр. політиці запровадив ряд заходів для стимулювання економіки, пом'якшення расової дискримінації негрів. У зовн. політиці, дотримуючись курсу «3 позиції сили», висував доктрину «гнучкого реагування». Агресивні дії амер. імперіалізму проти Куби призвели до *Карибської кризи* 1962, що викликало різке загострення міжнародної обстановки. Продовжуючи *гонку озброєнь*, К. визнавав, проте, необхідність конструктивного діалогу з СРСР. Уряд К. підписав *Московський договір* 1963. Діяльність К. викликала протидію ультраправих сил США. Вбитий внаслідок їхньої змови.

Літ.: Громыко А. А. 1036 днів президента Кеннеді. М., 1968; Яковлев Н. Н. Преступнише граві. М., 1970. І. М. Кравченко.

КЕННЕДІ (Kennedy) Едвард Мур (н. 22.II.1932, Бостон, шт. Массачусетс) — політ. діяч США. Брат Дж. Ф. Кеннеді і Р. Ф. Кеннеді. Юрист. З 1962 — сенатор (від Демократичної партії США); з січня 1979 — голова юрид. комісії сенату США.

Висував свою кандидатуру на президентські вибори 1980. Представляє інтереси монополій Пн. Сх. США (Нова Англія). Прихильник ліберальної екон. політики і поміркованого міжнар. курсу США. Автор книжок з міжнародного права.

І. М. Кравченко.
КЕННЕДІ (Kennedy) Роберт Френсіс (20.XI.1925, Бостон — 6.VI.1968, Лос-Анджелес) — держ. діяч США. Брат Дж. Ф. Кеннеді і Е. М. Кеннеді. Юрист. В 1961—64 — міністр юстиції США. З 1965 — сенатор. Був одним з лідерів ліберального крила Демократичної партії; засуджував агресію США у В'єтнамі. Розгорнув кампанію за висування своєї кандидатури на пост президента США, під час якої на К. 5.VI.1968 вчинено замах. Був смертельно поранений.

І. М. Кравченко.
КЕННОН (Cannon) Уолтер Бредфорд (19.X.1871, Прері-ду-Шін, Вісконсин — 1.X.1945, Франклін, Нью-Гемпшир) — амер. фізіолог, доктор медицини (з 1900), почесний член АН СРСР (з 1942). Закінчив Гарвардський ун-т (1896). Професор фізіології Гарвардської вищої мед. школи (1906—42). Праці К. присвячені проблемі *нейро-гуморальної регуляції* діяльності організму, вивченню функцій вегетативної нервової системи, *гомеостазу*, шоку тощо. К. був прогресивним громад. діячем США, антифашистом. Лістувався з І. П. Павловим.

КЕНОТАФ (грец. κενόταφος, від κενός — порожній і τάφος — могила) — поховальна пам'ятка. К. споруджували у Старод. Греції, Римі, Серед. Азії, Єгипті та ін. країнах переважно в тих випадках, коли прах покійного з яких-небудь причин не можна було поховати. Цей звичай був пов'язаний з переконанням, нібито душі мертвих, що не мають могили, не знаходять спокою. В Старод. Єгипті царські К., які зводили поряд з фактичними гробницями фараонів, мали ритуальне значення.

КЕНОТРОН (від грец. κενός — порожній і (елект)τρον — двоелектродна електровакуумна лампа (diode), якою перетворюють (випрямляють) змінний електричний струм на постійний. Являє собою герметичний (скляний, металевий, керамічний) балон з відповідними спец. деталями, всередині якого створено вакуум (10⁻⁴—10⁻⁵ Па). Дія К. ґрунтується на явищі *емісії електронної*, яке зумовлює вентильні (випрямляючі) властивості лампи. Параметри К. мало залежать від частоти змінного струму і зовн. т-ри. К. застосовують гол. чин. у *випрямлячах струму*. Іл. с. 100.

КЕНТ (Kent) Рокуелл (21.VI.1882, Гаррітаун, шт. Нью-Йорк — 13.III.1971, Платсберг, там же) — амер. художник, письменник, громадський діяч, почесний член АМ СРСР (з 1962). Живопису навчався в Р. Генрі. Жив у США, Ньюфаундленді, в Гренландії. Серед живописних творів: «Трудівники моря» (1907), «Весняна лихоманка» (1908). К. виконав багато антифашист. плакатів і карикатур, ілюстрував книжки різних письменників, а також власні твори («Саламандра», 1935, рос. перекл. 1962; «Цей я, Господи», 1955, рос. перекл. 1965; «У дикуму краю», рос. перекл. 1965, та ін.). В 1958 відбулися виставки творів К. у Києві та Одесі. В 1964 відвідав Україну (виступав на Міжнарод. форумі діячів культури у Києві). Добре знав і високо цінував творчість Т. Шевченка. Міжнарод. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967. Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Живопис*, т. 4, с. 120—121. Р. П. Зорічак.

КЕНТ (Kent) Уільям (бл. 1685, Бріллінгтон, Йоркшир—12.IV.1748, Лондон) — англійський архітектор, художник, майстер *садово-паркової архітектури*. В 1709—19 жив у Римі, з 1735 — придворний майстер у Лондоні. Збудував у стилі класицизму садibu Холкем-холл у Норфолку (1734), казарми кінної гвардії в Лондоні (1750—58); в стилі псевдоготики — садibu Ешер-плейс у Суррей (бл. 1730). К. — один з творців мальовничих «англійських» парків (парк садibu Стоу в Бакінгемширі, 1738).

КЕНТАВРИ, центаври (Κένταυροι) — у грец. міфології химерні істоти, напівлюди-напівкони. Їх вважали супутниками *Діоніса*. З міфів найвідоміші К. — Хірон, Евріпідон і Несс. Іл. с. 100.

КЕНТАУ — місто обласного підпорядкування Чинкент, обл. Каз. РСР. Розташоване на схилах хр.

Каратау. Автошляхом сполучене з м. Туркестаном. 61 тис. ж. (1977). Підприємства по добуванню і збагаченню поліметалевих руд, екскаваторний і трансформаторний з-ди, комбінат буд. матеріалів, швейно-трикотажна ф-ка. Гірничо-металург. технікум. К. утворено 1955.

КЕНТЕРБЕРІ — місто-графство у Великобританії (графство Кент), 33 тис. ж. (1971). Виникло на місці рим. військ. табору. В 6 ст. стало столицею англо-сакс. королівства Кент. У 597 в К. засновано перше в Англії єпископство й абатство. Архієпископ Кентерберійський фактично — глава *англійської церкви*. Серед численних архіт. пам'яток — собор (споруджувався 1070—1503) — гол. англійська церква. В Королівському музеї — худож. галерея, зібрання старожитностей Кенту.

КЕНТЮККИ — штат на Пд. США. Площа 104,6 тис. км². Нас. 3,4 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Франкфорт. Більшу частину території займає плато Камберленд заввишки 200—450 м. Характерні карстові форми рельєфу (зокрема, *Мамонтова печера*). На 3х і Пн. 3х. — рівнина. Гол. річки: Огайо (судноплавна), Камберленд, Грін-Рівер, Кентуккі. Переважають підприємства хім. (вироби. синтетичного каучуку, волокна, пластмаси та ін.), електротех. (побутові електроприлади), харч. (зокрема, виробн. віскі, тютюну) пром-сті. Видобування кам. вугілля, нафти, газу, буд. матеріалів. Гол. пром. центри — Луїсвілл та Лексінгтон; у м. Падьюка — атомна промисловість.

С. г. спеціалізується на виробн. тютюну, вирощують також кукурудзу, кормові трави, сою, пшеницю. Тваринництво м'ясо-мол. і м'ясного напрямку.

КЕПЕШ (Képes) Геца (н. 1.II.1909, м. Матесалька) — угр. поет і перекладач. Літ. діяльність почав у 30-х рр. Автор збірок поезій «Я тебе викарбую в мармурі» (1933), «Горгона мріє» (1942), «Пісні всесвіту» (1961) та ін. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Перекладач творів рос. українських письменників (І. Франка, М. Рильського). Переклав «Слово о полку Ігоревім». У 30-х рр. зацікавився творчістю Т. Шевченка. Кілька його віршів надрукував у своїй кн. «Вибрані переклади» (1951). Автор літ.-критичних статей про укр. поета, упорядник і редактор «Кобзаря» угор. мовою (1961).

КЕПЛЕР (Kepler) Йоганн (27.XII.1571, Вейль-дер-Штадт, Вюртемберг — 15.XI.1630, Регенсбург, Баварія) — нім. астроном. Здобув освіту в Тюбінгенській академії; в цей період ознайомився з ученням М. Коперника. З 1594 викладав математику й астрономію у м. Граці (Австрія), де написав свій перший твір «Таємниця Всесвіту» (1596). У 1600 на пропозицію Т. Браге переїхав до Праги. Тут створив трактат про застосування оптики до астрономії, в якому розглянув астр. рефракцію (див. *Рефракція атмосфери*). В ін. трактаті «Діоптрика» (1611) описав винайдений ним *телескоп*

Дж. Ф. Кеннеді.

Р. Кент.

В. Кеплер.

Р. Кент. «Пролетарі всіх країн, єдиніться!». Гравюра на дереві.

КЕПЛЕРА ЗАКОНИ

Кеплер на одній з мистецтв Парфенона, роботи кола Фідія. Мармур. Близько 440 до н. е. Британський музей, Лондон.

(т. з. зорону трубу К.). Відкрив закони руху планет (див. *Кеплера закони*) на основі багаторічних спостережень планети Марс, проведених Т. Браге і ним самим. Два перші закони викладено в творі «Нова астрономія» (1609); третій закон — у творі «Гармонія Світу» (1619). Праці К. з астрономії стверджували геліоцентричну систему світу. «Гармонія Світу» була внесена Ватиканом у список заборонених книг. К. запропонував спосіб визначення об'ємів тіл обертання майже такий, яким користуються тепер. Цей спосіб мистин початки аналізу нескінченно малих.

Лит.: Белый Ю. А. Иоганн Кеплер. М., 1971.

КЕПЛЕРА ЗАКОНИ — три закони руху планет, встановлені Й. Кеплером. Формулюються так: 1) кожна планета рухається по еліпсу, в одному з фокусів якого міститься Сонце; 2) відрізок прямої, що сполучає планету з Сонцем, за рівні проміжки часу описує рівні площі (мал.); 3) квадрати періодів обертання планет відносяться як куби їхніх великих півосей. 1-й і 2-й закони були встановлені 1609, 3-й — 1619. Цей закон, уточнений І. Ньютоном 1687, можна записати формулою $a^3/T^2 (M + m_1) = a^3/T^2 (M + m_2)$, де a_1 , T_1 і m_1 — відповідно велика піввісь, період обертання і маса 1-ї планети, a_2 , T_2 і m_2 — 2-ї планети, M — маса Сонця. Всі три К. з. наближені, бо в них не враховується взаємне притягання планет. Але оскільки маси планет малі порівняно з масою Сонця, то К. з. взагалі правильно описують осн. характер їхнього руху. Тому в небесній механіці рух планет, описаний К. з., беруть за основу і шукають відхилення від цього руху — збурення (див. *Збурення руху небесних тіл*). К. з. поширюються й на ін. системи, для яких справджується закон всесвітнього тяжіння (див. *Ньютона закон тяжіння*). Використовуючи третій К. з., визначають маси небесних тіл і зоряних систем. Згідно з узагальненням першим К. з. небесне тіло може рухатись не тільки по еліпсу, а й по параболі чи гіперболі (наприклад, деякі комети).

КЕППЕН Володимир Петрович [26.IX (8.X) 1846, Петербург — 22.VI 1940, Грац, Австрія] — метеоролог і кліматолог. Син П. І. Кепена. Навчався у Петербурзькому університеті. В 1872–75 працював у Гол. фіз. обсерваторії у Петербурзі, 1875–1919 — в Нім. мор. обсерваторії у Гамбурзі, з 1919 жив у Граці. Осн. праці присвячені питанням заг. та синоптичної метеорології та кліматології. Проводив перші аерологічні дослідження, вивчав кліматичні умови багатьох районів Землі. Розробив класифікацію кліматів земної кулі.

КЕППЕН (Коерпен) Вольфганг (н. 23.VI 1906, Грайфсвальд) — німецький письменник (ФРН). Перші твори — соціально-критичні романи «Нещасливе кохання» (1934), «Стіна хитається» (1935). У

романах «Голуби в траві» (1951), «Теплиця» (1953), «Смерть у Римі» (1954) — протест проти відродження милитаризму в ФРН, роздуми над долею молодого покоління. Загалом реалістична творчість К. позначена впливом фрейдистських концепцій, використанням деяких модерністських прийомів. У повісті «Юність» (1976) на автобіогр. матеріалі створив картину життя Німеччини періоду Веймарської республіки. Автор багатьох книг дорожніх нарисів.

Тал.: Укр. перекл. — Оранжерей. «Всесвіт», 1962. № 3–4: Смерть у Римі. К., 1966. Рос. перекл. — Голуби в траві. — Теплиця. — Смерть у Римі. М., 1972.

Лит.: Стеженский В., Чёрная Л. Нелёкая судьба Вольфганга Кепена. В кн.: Стеженский В., Чёрная Л. Литературная борьба в ФРГ. М., 1978.

КЕППЕН Петро Іванович [19.II (2.III) 1793, Харків — 23.V (4.VI) 1864, Карабаг, поблизу Алушти] — вітчизн. вчений в галузі статистики, етнографії, географії, акад. Петерб. АН (з 1843). Закінчив Харків. ун-т (1814). Проводив дослідження (1829–34) Криму, степів між Дніпром і Волгою. Автор праці «Про Олешківські сипучі піски». Вивчав статистику населення, зокрема перший збирав матеріали про нащ. склад населення Європ. Росії, склав «Етнографічну карту Європ. Росії» (1851). Був одним з фундаторів Рос. географічного т-ва (1845), активним учасником створення і видання «Списків населених пунктів Російської імперії» (т. 1–65). К. належать також ґрунтовні праці з бібліографії та з шитав організації перепису населення.

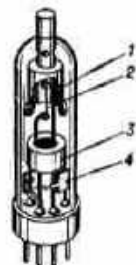
КЕПУРА (Kiepara) Ян (16.V 1902, Сосновець, Катовицьке воєводство, тепер ПНР — 15.VIII 1966, Гаррісон, поблизу Нью-Йорка, похований у Варшаві) — польс. співак (лірико-драматичний тенор). Майстер бельканто. Вчився у Варшаві. З 1923 виступав у концертах та на оперних сценах Європи (в т. ч. Львова) і США. Знімався в музичних кінофільмах. Партії: Йонте («Галька» Моношюка), Герцог («Ріголетто» Верді), Хозе («Кармен» Бізе) та ін. Л. З. Мазепа.

КЕРАЛА — штат на Пд. Зх. Індії, на узбережжі Аравійського м. Площа 39 тис. км². Нас. 21,3 млн. чол. (1971). Адм. ц. — Тіруванантпур. Рельєф переважно низовинний (Малабарський берег). На Сх. — схили Караманових гір і гір Анаймуді (вис. до 2698 м). Основа економіки — с. г. Значні площі під плантаціями кокосової пальми, вирощують також рис, горіхи кеш'ю, тютюну, спеції, прянощі (К. — осн. постачальник на світовий ринок чорного перцю), гевею та чай. Розвинуте рибальство. На узбережжі розробляють поклади монацитових пісків. Пром-сть спеціалізується на переробці продукції с. г. Вироби. цегли, черепиці, графітових матеріалів, діє великий алюмінієвий з-д. Підприємства деревообр., гумової (обробка натурального каучуку, виробн. автомоб. шин), електротех., хім., нафтопереробної промисловості. Головні промислові центри: Кочі, Ернакулам, Алвае.

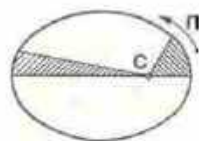
КЕРАМЗІТ (від грец. κέραμος — глина) — пористий матеріал, одержуваний прискореним випалом легкоплавких глинистих порід, що спучуються. Виготовляють К. переважно у вигляді ґравію (об'ємна маса 150–800 кг/м³, міцність на стиск 0,3–6 МПа), щелеву або тіску. Застосовують як заповнювач для легкого бетону (див. *Керамзитобетон*), як фільтруючий матеріал (див. *Аерофільтр*, *Біофільтр*), а також для тепло- і звукоізоляції.

КЕРАМЗИТОБЕТОН — бетон, у якому крупним заповнювачем є керамзит, а в'язучим — цемент (переважно), гіпс або синтетичні смоли; вид легкого бетону. Розрізняють К. теплоізоляційний, конструктивно-теплоізоляційний і конструктивний з об'ємною масою відповідно 350–600; 700–1200 та 1400–1800 кг/м³, міцністю на стиск 0,5–2,5; 3,5–10 та 10–50 МПа. З К. виготовляють несучі й огорожувальні конструкції будинків і споруд. Високоміцний конструктивний К. використовують також у суднобудуванні (напр., для виготовлення корпусів річкових та мор. суден).

КЕРАМІКА [грец. κεραμική (τέχνη) — гончарне мистецтво] — виробн. (матеріали) з керамічної сировини. К. поширена в побуті (посуд), в буд-ві (цегла, черепиця, облицзовальні плитки, кахлі тощо), в техніці, на транспорті, в скульптурі та декоративному мист. Осн. технологічні види К. — теракота, майоліка, фаянс, кам'яна маса і фарфор (див. *Керамічні матеріали*). К. художня відома з давніх-давен (ліплений вручну посуд з ритованими — 5-е тис. до н. е., а пізніше — 4–2-е тис. до н. е. — з мальованими оздобами). Застосування гончарського круга підвищило ужиткові й худож. якості К. В країнах Бл. Сходу святковий посуд, плитки, якими прикрашали стіни кімнат та палаців, оздоблювали розписами і кольоровими поливами. В країнах Далекого Сходу, зокрема в Китаї, в 2–1-му тис. до н. е. була відома полив'яна К., а в Старод. Греції та ін. країнах античного світу були поширені посуд і статуєтки з теракоти. В період феодалізму виробн. К. досягло найбільшого розквіту в східних країнах. З 4–6 ст. в Китаї виготовляли фаянс, а з 6–7 ст. — фарфор. Вироби. фаянсу і фарфору славилися також Корея, Японія, Індія, Індокитай. В серед. віку високого худож. і техніч. рівня досягло виробн. К. в Серед. Азії (Самарканд, Бухара), Азербайджані, Ірані, Туреччині. З 14–15 ст. широко відомою стала іспаномаврітанська майоліка, з появою якої починається розквіт цього виду К. в Італії, особливо за доби Відродження. У Франції славилась декоративна полив'яна К. майстерні Бернара Паліссі в м. Сен-Пормері (16 ст.), а також майстерні майоліки в містах Німі, Ліоні, Невері (16–18 ст.), м'якого фарфору в містах Руані, Сен-Клу, Севрі (кінець 17–18 ст.). Фаянсовими виробами відома в 15 ст. Німеччина, в 17–18 ст. — Голландія (м. Делфт), Англія (ф-ка Дж. Веджвуда). На поч.

Високовольтний кенотрон:
1 — анод; 2 — катод;
3 — газобірач;
4 — захисний екран.

Другий Кеплера закон.

18 ст. в Саксонії І. Беттер та Е. Чиргауз винайшли фарфор (секрет виробн. фарфору, поширеного в країнах Далекого Сходу, в Європі не був відомий). У 17—18 ст. в містах Мейсені (Німеччина), Відні (Австрія) було відкрито великі підприємства фаянсу і фарфору, які існують дотепер. На території Сх. Європи найдавніші рештки випалюваної К. відносяться до доби неоліту (5-е тис. до н. е.). У ранньослов'янській К. вже в 4 ст. н. е. був відомий ручний гончарський круг. Високого розвитку досягло виробн. К. в Київській Русі, де з 12 ст. застосовували ножний гончарський круг та кольорові поливи. Вироблявся посуд, цегла-плінфа і голосники, полив'яні та мальовані плитки. В Росії К. застосовували з 15 ст., з 17 ст. відомі виробн. П. Заборського та С. Іванова за прізвиськом «Полубіс» (походив з України). В 1744 в Петербурзі було засновано перший в Росії фарфоровий з-д (тепер ім. М. В. Ломоносова). З-ди К. були в Москві, Гжелі та ін. містах. На Україні виробн. фарфору та фаянсу розвивається з кін. 18 ст. (див. Баранівський фарфоровий завод імені В. І. Леніна, Володимирський фарфор, Межирізька фаянсова фабрика). Мист. К. (виробн. посуду, пічних кахлів, а також архіт. плиток та вставок) особливо розвинулось у 15—18 ст. З 16 ст. застосовуються синицеві поливи, виникають різні техніки підполив'яного розпису, які становлять групу народної майоліки. На основі багатотонкової творчості міських, а з 19 ст. і сільських майстрів України утворилися центри художньої К., сформувалися самобутні школи декоративного розпису, викристалізувалися місцеві художні стилі. На поч. 20 ст. на Україні існувало понад 700 осередків гончарства. В кін. 19 — в 20 ст. сформувалося декілька великих територіальних зон виробн. худож. К.: Наддніпрянщина, Лівобережжя, Поділля та зх. обл. України. Визначним центром є селище Опішні, де створюються мальовані і скульптурні посуд, іграшки тощо. Для керам. виробів із Будишки Гайсин. р-ну Вінницької обл. (майстри Яків і Яким Герасименки, Ф. Міщенко), Дибинців Київ. обл., Ічні та Ніжичів Чернігів. обл., Гнильці Вільшан. р-ну Черкас. обл. (майстер Дем'ян Косаченко), Вільхівки Іршав. р-ну Закарп. обл. (майстри М. Галас, В. Газдик) характерним є відзначений рослинний орнамент, виконуваний технікою різькування та флідрювання. В Косові та Кутах Івано-Франк. обл. традиції ритованих декоративних розписів, запроваджених майстрами 19 ст. Бараніоками, О. Бахметом та ін., розвиваються в творчості П. Кошак, П. Цвілик, М. Тим'як. Своєрідною є творчість майстрів Смотрича Дунаєвського р-ну Хмельн. обл. — Р. Червоняк, Д. Небесного, К. Білоогого. Витончені флідрювані прикраси властиві виробам з с. Постава-Муки Чортків. р-ну Полтав. обл., с. Голівківки Чигирин. р-ну Черкас. обл., с. Лісового Барського р-ну та с. Рахнів-Лісових Шаргород.

р-ну Вінницької обл., м. Коломиї та ін. Майже у всіх гончарських осередках України відомий розпис неполив'яного черепка кольоровими глинами — «опіською», «охрою» та «побілом». Майстри з с. Адамівки Віньковецького р-ну Хмельницької обл. — Я. Бацуца, О. Пиріжок, крім геометризмованих елементів, в розпис ввели зображення рослин і тварин. Традиції старовинної сірої (випалюваної в безкисневому полум'ї), вкриті дискованими та ритованими геометричними орнаментами, К. живуть у творчості майстрів із с. Шатрища Ямпіль. р-ну Сум. обл., с. Плахтянки Макарів. р-ну Київ. обл., с. Царівки Коростинь. р-ну Житомир. обл., с. Рокити Старовижів. р-ну Волин. обл., с. Гавареччина Золочів. р-ну Львів. обл., с. Коболчина Сокирян. р-ну Чернівець. обл. Поширеними видами укр. худож. К. є керамічна скульптура та іграшка. Традиції визначних майстрів минулого — О. Ночовника з Опішні, П. Калачника з Хомутця Миргород. р-ну Полтав. обл., В. Шестопальця з Сокаля Львів. обл. набули розвитку в творчості рад. майстрів І. Гончара, О. Железняк, Д. Головка, П. Ганжі, І. Білика, Ф. Гнідога, О. Шиян, О. Селюченко, М. Піщенко, М. Галушки та ін. У післявоєнні роки розвинулася професійна худож. К. Майстри Львова (працюють в кам'яній масі, шпатюванні глини й застосовують емалеві розписи) — Т. Драган, З. Флінта, Т. Левків, Р. Петрук, О. Безпалків; Києва — М. Тимченко, П. Ганжа, Е. Богач; Подляни — І. Віцько. Художні виробн. фарфору (ужитковий і декоративний посуд, скульптуру) виробляють з-ди в Баранівці, Коростені, Полтаві, Городищі, Сумах, Києві (експериментальний кераміко-художній з-д) та ін. У Васильківській Київ. обл. діє майоліковий з-д, де художники М. Денисенко, В. та Н. Протор'єви розвивають надбання нар. К. Київщини. Сучас. укр. майстри К., виходячи з традицій минулого, створюють виробн., які формами, барвами й орнаментикою вносять творче начало в побут і культуру радянського народу. Колекції виробів з К. зберігаються в Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу у Львові, Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини та ін. музеях. Майстри худож. К. на Україні готують Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Миргородський керамічний технікум ім. М. В. Гоголя, Ужгород. уч-ще

ужиткового мист., Косівський технікум народних худож. промислів ім. В. І. Касіяна. К. в архітектурі — облицьовувальна цегла, керамічні камені, фасадні плитки (великого розміру пластичного пресування й тонкостінні невеликого розміру, виготовлені технікою напісного пресування і лиття), плитки для внутр. облицьовування і для настилення підлоги (метлахські). Керамічні полив'яні облицьовувальні плитки вперше з'явилися в Старод. Єгипті (поховальна камера піраміди Джосера в Саккарі, 2975—2470 до н. е.) та в архітектурі Месопотамії (3 тис. до н. е.). Відомі керамічні монументальні комплекси Серед. Азії (мавзолей Саманідів у Бухарі, 9—10 ст., Гур-Емір у Самарканді, 1404, та ін.). Майстерно застосовували керамічну цеглу в купольних конструкціях Візантії. Плескату цеглу-плінфу вживали будівничі Київської Русі. Полив'яні барвисті вставки на тлі цегляного мурування зустрічаються в архітектурі рос. (Ярославля, Вологди, Углича та ін.) та укр. (Києва, Переяслава, Чернігова та ін.) міст. В кін. 19 — на поч. 20 ст. К. застосовували укр. художники та архітектори для створення декор. панно на громад. і житл. будівлях (В. Г. Кричевський, Полтав. земство, 1905—07; школа № 14 в Києві, 1911—14; К. М. Жуков, Харків. худож. уч-ще, 1913). В сучас. архітектурі К. оздоблюють фасади будинків, інтер'єри, з неї виконують рельєфи, підпіднавішні і надпіднавішні розписи, мозаїку, панно, стели, малі архітектурні форми (облицьовування світлою К. Хрещатика; орнаментальні декоративні панно на станції метро «Хрещатик», арх. М. Коломієць, худож. Н. Федорова; малі архіт. форми на житл. масиві Виноградар, арх. Е. Білський, художник О. Миловоєров та ін., всі — в Києві). Широке використання К. в архітектурі, поєднання її з сучасними архітектурними формами збагатило худож. оформлення міст, а декор. керамічні елементи є невід'ємною частиною міського ансамблю. Іл. також с. 102. Літ.: Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст. К., 1939; Митрофанов К. М. Современная монументально-декоративная керамика. М.—Л., 1967; Лашук Ю. П. Українські гончарі. К., 1968; Килессо С. К. Кераміка в архітектурі України. К., 1968; Данченко Л. С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. К., 1974; Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. Альбом. К., 1974; Шерба В. А. Сучасна українська майоліка. К., 1974. Ю. П. Лашук (К. художня), С. К. Килессо (К. в архітектурі).

Кераміка. Н. Усталу. Хліб і доріжка. Шамот. 1964. Естонія.

Кераміка. 1. Кахля. Кінець 18—початок 19 ст. Село Сунки, тепер Смілянського району Черкаської області. 2. Миска. 1905. Село Дибинці, тепер Богуславського району Київської області. 3. Я. Бацуца, Глечик. Близько 1910. Село Адамівка, тепер Віньковецького району Хмельницької області. 4. Д. Ф. Головка. Декоративна посудина «Баран». 1960. Київ. 5. Арх. М. Коломієць, художники О. А. Грудзинська, Н. І. Федорова. Панно станції метро «Хрещатик» у Києві (фрагмент). Майоліка. 1960. 6. Т. М. Драган. Співачка «Гуцули». 1967. Львів.

КЕРАМІЧНА СИРОВИНА

Кераміка. Фігура паза у вигляді сфинкса з античного міста Фанагорії (Таманський півострів). Теракота. Кінець 3—початок 4 ст. до н. е. Держ. Ермітаж у Ленінграді.
Глечик. Фаянс. 16—17 ст. Іран.
Персонаж з італійської комедії. Скульптор І. Кендлер. Фарфор. 18 ст. Мейсен. Німеччина.

КЕРАМІЧНА СИРОВИНА — гірські породи і мінерали, які застосовують для виготовлення кераміч. виробів (матеріалів). Як К. с. використовують суміші каоліну, вогнетривких глин, бентонітів, зончарних глин, туго- та легкоплавких глин, кварц, пісків, польових шпатів, рідше — доломіту, вапняків, магнезиту, тальку, воластоїтиту тощо. Якість керамічних виробів залежить від підбору К. с. й технології виготовлення їх. З К. с. виготовляють фарфоро-фаянсові, санітарно-тех., кислоторзівні, вогнетривкі, буд., керамічні вироби, радіокераміку тощо. Див. також *Кераміка, Керамічні матеріали*.

Ю. М. Теодорович.
КЕРАМІЧНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (вироби), одержувані спіканням різних природних глин і їх сумішей з мінеральними добавками, а також окисів металів та ін. тугоплавких сполук. Такі матеріали довговічні, міцні на стиск, стійкі проти дії води і нейтральних розчинів, деякі (силікатні К. м.) — кислотостійкі. У більшості К. м. високі електроізоляційні властивості. Є К. м. вогнетривкі, теплоізоляційні тощо. Залежно від складу керамічної сировини і температури випалу розрізняють К. м. грубі (крупнозернистої неоднорідної будови, переважно забарвлені) і тонкі (дрібнозернистої однорідної будови, слабо забарвлені або білі); пористі й щільні. До грубих пористих К. м. належать: глина цегла, плити для облицювання будинків, стінова майоліка, теракота, глинна черепиця, деякі вогнетривкі матеріали, абразивні матеріали, теплоізоляційні матеріали тощо; до грубих щільних — клинкер, плити для підлог, кислостійка цегла та ін. Тонкими пористими К. м. є фаянс, напівфарфор, біла і кольорова майоліка; тонкими щільними — фарфор, вогнетривкі матеріали (напр., з чистих тугоплавких окисів металів, нітридів, карбідів та ін. безкисневих сполук), керамічне ядрне пальце, електротехнічна кераміка тощо. Поширені керамічні армовані матеріали. Вироби К. м. поділяють в обробці сировини (сушіння, подрібнення, вилученні домішок тощо), приготуванні (зволоженні, додаванні пластифікаторів, змішуванні) порошководібних, пластичних або рідких керамічних мас, формуванні (пресуванням, литтям, екструзією) сировини виробів, сушінні й випалі їх. Декоративний вигляд і тех. властивості К. м. поліпшують нанесенням глазурей, тонких глинних (ангобів) або жаростійких керамічних покриттів. Деякі неглазуровані вироби шліфують абразивними порошками або абразивними тиструментами. К. м. застосовують у буд-ві (див. *Будівельні матеріали*), металургії, хім., електротех. пром-сті, приладобудуванні, побути тощо. Див. також *Кераміка*.
Лит.: Химическая технология керамики и огнеупоров. М., 1972; Августин А. И. Керамика. Л., 1975; Мороз И. И. Фарфор, фаянс, майоліка. К., 1975.
І. С. Бобик.
КЕРАТИНИ [від грец. *κέρας* (*κέρως*) — ріг] — білки групи склеропroteinів. Гол. складова ча-

стина рогового шару шкіри, волосся, копит, рогів, пір'я, кігтів, луски. К. нерозчинні в звичайних білкових розчинниках, не підлягають дії *протектичних ферментів*. Молекули К. відрізняються високим вмістом цистину (до 15%), завдяки чому в них багато дисульфідних зв'язків, що зумовлює нерозчинність цих білків.

КЕРАТИТ [від грец. *κέρας* (*κέρως*) — ріг] — запалення рогівки ока. Буває поверхневий К., що характеризується утворенням інфільтратів у поверхневих шарах рогівки, та глибокий К. — в глибоких її шарах. К. може бути ускладненням гострого або хронічного кон'юнктивіту, наслідком травми рогівки з дальшим її інфекуванням. До К. може спричинитися також ряд загальних інфекцій (туберкульоз, сифіліс, сепсис та ін.). К. інколи ускладнюється більмом. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинило К., антибіотики, сульфамідні препарати: при більмах — хірургічне.

КЕРАТОЗИ [від грец. *κέρας* (*κέρως*) — ріг] — група різного походження незапальних захворювань шкіри, заг. проявом яких є потовщення її рогового шару (надмірний його розвиток або затримка нормального відлущування). Більшість К. — природжені, пов'язані з природженою неповноцінністю процесів ороговіння (*іхтіоз*, кератодермія). Набутий К. виникає при захворюваннях нервової системи, порушеннях діяльності ендокринних залоз, отруєннях мши'яком, рентгенівському опроміюванні, аліментарних гіпо-і авітамінозах тощо. Конституційні К. є наслідком дії частково природжених, частково набутих несприятливих факторів. Лікування спрямоване на ліквідацію осн. захворювання, що спричинило К. Природжені К. лікуванню майже не піддаються.

КЕРАТОФІР [від грец. *κέρας* (*κέρως*) — ріг і (*πορ*)фір] — магматична гірська порода, що складається з дрібнозернистої основної маси і окраєних кристалів польового шпату (переважно *альбіту*) і кольорових мінералів (*біотиту*, рідше *діопсиду*). Колір світло-сірий, зелений, рожево-фіолетовий. Утворюється внаслідок застигання *лави*. Поширений серед давніх вулканічних гірських порід Уралу, Кавказу, Кавказ та ін. районів.

КЕРАШЕВ Тембот Магомедович (н. 7.10.1902, аул Кошехабль, тепер Адыг. а. о.) — адыгейський рад. письменник, основоположник адыг. прози. Член КПРС з 1928. Друкуватися почав 1925. Автор романів «Дорога до щастя» (1940; рос. перекл. 1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Змагання з мрією» (1955), «Куко» (1968), повістей «Дочка шапсугів» (1951), «Абрек» (1957), «Розумної матері дочка» (1963). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: Укр. перекл. — Дорога до щастя. К., 1956; Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—2.

Краснодар, 1964—65; Одинокий всадник. Майкоп, 1977.

КЕРБАБАЕВ Берди Мурадович [3 (15).III 1894, аул Аманта-Капан, тепер Коуки-Зерен Тедженського району Туркм. РСР — 23.VII 1974, Ашхабад] — туркменський радянський письменник, один із засновників туркменської радянської літератури, акад. АН Туркм. РСР (з 1951), нар. письменник Туркм. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1948. Друкуватися почав 1923 як поет-сатирик. Поєми «Дівочий світ» (1927), «Закріпачена, або Жертва адату» (1928) — про тяжку долю жінки в минулому. Автор істор.-революц. роману «Вирішальний крок» (1940—47; Держ. премія СРСР, 1948), романів «Небіт-Даг» (1957), «Чудом народжений» (1965), повісті «Курбан Дурди» (1942), поєми «Айлар» (1943), п'єс «Брати» і «Махтумкулі» (обидві — 1943) та ін. Повість «Айсолтан з країни білого золота» (1949; Держ. премія СРСР, 1951) — про життя колгоспного аулу. Т. Шевченкові присвятив дві статті. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Укр. перекл. — Айсолтан з країни білого золота. К., 1954; Вирішальний крок. К., 1972; Країнина води — крушина золота. К., 1976; Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—6. Ашхабад, 1968—73.

КЕРБЕЛЬ Лев Юхимович (н. 25.X (7.XI) 1917, с. Семенівка, тепер Сумської обл.) — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний чл. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1963. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1937—42 навчався в Моск. худож. ін-ті в Л. Шерауді. Твори: композиція «Трудові резерви» (1947), рельєфи «Парад Перемоги» і «Слухайте Леніна» (1948—49), портрети; пам'ятники — В. І. Леніну в колгоспі ім. Володимира Ілліча в Горках Ленінських (1959), в Полтаві (1960), в Софії в Болгарії (1971), К. Марксу в Москві (відкритий 1961) і Карл Маркс-Шталт в НДР (1971), героям Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Малоярославці Калузької обл. (1977). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1962.

Лит.: Лев Ефимович Кербель. Альбом. М., 1977.

КЕРВІН (Kerwin) Джоєф (н. 19.II 1932, м. Ок-Парк, шт. Іллінойс) — астронавт США. Здобув мед. освіту (1957) у Північно-Західному ун-ті. Служив у військ.-мор. флоті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з Ч. Конрадлом і П. Вейцем здійснив (25.V—22.VI 1973) політ на косміч. кораблі «Аполлон», який у ході виконання програми стикнувся з наук. орбітальною станцією «Скайлаб». Під час польоту разом з Ч. Конрадлом виходив у відкритий космос. Портрет с. 104. М. Я. Орлов.

КЕРГЕЛЕН — архіпелаг на Пд. Індійського ок. Складається з о. Кергелен та багатьох невеликих острівців. Належить Франції. Пл. майже 7 тис. км². Являє собою вершини підводного вулканічного

хребта. Поверхня гориста, заввишки до 1965 м. У центр. частині о. Кергелен — льодовики. Рослинність тундрова. Промисел тюленів. Франц. геофіз. станція. К. в 1772 відкритий франц. мореплавцем І. Кергеленом.

КЕРГЕЛЕН, Кергелен-Гауссберг — підводний хребет на Пд. Індійського ок. між Африкансько-Антарктичною та Австрало-Антарктичною улоговинами. Довж. понад 2000 км, шир. до 400 км. Глибини над хребтом досягають 2000 м. Окремі вершини, підіймаючись над водою, утворюють острови (Кергелен, Херд). Складений вулканічними породами. Відкритий 1929—31 австрал. експедицією.

КЕРЕНСЬКИЙ Олександр Федорович [22. IV (4.V) 1881, Симбірськ — 11.VI 1970, Нью-Йорк] — рос. бурж. політичний діяч, глава буржуазного *Тимчасового уряду*. Дворянин. За професією адвокат. Очолював фракцію гуртовиків у 4-й *Державній думі*. Оборонець 3 березня 1917 — есер. В *Тимчасовому уряді* — міністр юстиції, потім — військ. і морський міністр, з 8 (21).VII — міністр-голова (прем'єр). Після розгрому *корніловщини* — верховний головнокомандувач. Ініціатор розправи над робітниками і селянами в *Литви* влітку 1917. Продовжуючи великодерж. політику царизму, зневажав нац. права укр. та ін. народів країни. 25.X (7.XI) К. втік з революц. Петрограда і разом з П. М. Красновим очолює антирад. закат (див. *Керенського — Краснова закат* 1917), а після розгрому останнього 1 (14).XI втік на Дон. У 1918 емігрував у Францію, з 1940 жив у США. Був активним діячем білогвардійської еміграції.

КЕРЕНСЬКОГО — КРАСНОВА ЗАКОЛОТ 1917 — контрреволюц. заколот 26—31. X (8—13.XI), організований колишнім головою *Тимчасового уряду* О. Ф. Керенським і генералом П. М. Красновим. 26.X (8.XI) Керенський, який утік із Зимового палацу до Пскова (штаб Пів. фронту), видав наказ про виступ вірних йому військ (бл. 10 сотень козаків 3-го кінного корпусу ген. Краснова) на революц. Петроград. Більша частина військ, які Ставка направила на допомогу заколотникам, відмовилася виконати її наказ або була затримана на шляху до Петрограда. 27.X (9.XI) заколотники зайняли Гатчину, а наступного дня — Царське Село. Захистом революц. Петрограда керували ЦК РСДРП(б) і РНК на чолі з В. І. Леніном. Зранку 30.X (12.XI) війська Краснова почали наступ на Пулков. Реполоц. сили, відбивши всі атаки заколотників, на кінець дня самі перейшли в наступ і визволили Царське Село. 1 (14).XI К. — К.з. було ліквідовано.

С. Я. Єлисейський.
КЕРЕЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1872 — виступ селян с. Керецьок (тепер Свєдлівського р-ну Закарп. обл.) проти проведення *комасації*, під час якої поміщик намагався захопити громадські землі. Селяни звернулися до угор. уряду з проханням припинити *комасацію*. Не домогшись

успіху, вони 10.VII не дозволили держ. службовцям розмежовувати громад. землі. Для придушення селян. виступу 5.VIII було надіслано роту солдатів. В збройній сутичці було поранено 7 селян. 13.VIII селяни змушені були припинити опір.

КЕРЖЕНЦЕВ (справж. прізвище — Лебедєв) Платон Михайлович [4 (16).VIII 1881, Москва — 2.VI 1940, там же] — радянський держ. і парт. діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї лікаря. Навчався на істор.-філологічному ф-ті Моск. ун-ту. В 1905—11 він нелегальною революц. роботу в Москві, Нижньому Новгороді, Петербурзі, Києві. Зазнав репресій. У 1912—17 — в еміграції. В 1921—23 — рад. повпред у Швеції. 1925—26 — повпред в Італії. Автор праць з історії, питань марксизму-ленізму, рад. культури.

КЕРЗОН (Curzon) Джордж Натаніел (11.1.1859, Кедлстон-Холл, Дербішир — 20.III 1925, Лондон) — англ. держ. діяч, дипломат, маркіз. У 1886—98 — член палати громад від *Консервативної партії*; 1899—1905 — віце-король Індії. З 1915 — член кабінету міністрів (лорд-хранитель печатки), 1916—18 — член Військ. к-ту уряду. В 1916—24 — голова палати лордів; 1919—24 — міністр закорд. справ. Один з організаторів інтервенції проти Рад. Росії (див. також *«Керзона лінія»*, *Керзона ультиматум*).

«КЕРЗОНА ЛІНІЯ» — умовна назва лінії, яку Верховна рада *Антанти* 8.XII 1919 визнала як сх. кордон бурж. Польщі (див. карту). 10.VII 1920, у зв'язку з поразками в *радянсько-польській війні* 1920, Польща погодилася вважати цю лінію своїм тимчасовим сх. кордоном, який в основному відповідав етнічному принципі. 12.XII 1920 англ. міністр закорд. справ Дж. Н. Керзон надіслав Рад. урядові ноту, в якій вимагав припинити наступ Червоної Армії на даній лінії (дистала ім'я Керзона). Рад. уряд виявив готовність почати переговори про мир. Проте польськ. уряд, скориставшись із зміни становища на фронті, нав'язав Рад. д-ві за *Ризьким мирним дого-*

вором 1921 кордон далеко на Сх. від «К. л.», захопивши зх.-укр. і зх.-білорус. землі. *Кримська конференція* 1945 визначила сх. кордон Польщі в основному за «К. л.». Договір між СРСР і Нар. Польщею, підписаний 16.VIII 1945 в Москві, остаточно визначив кордон за «К. л.» з незначним відхиленням на користь Польщі.

КЕРЗОНА УЛЬТИМАТУМ — меморандум англ. уряду, складений Дж. Н. Керзоном і вручений Урядові СРСР 8.V 1923 в ультимативній формі. К. у. вимагав відкликати рад. дипломатичних представників з Ірану і Афганістану, скласти офіц. вибачення за «антибрит. пропаганду» з їхнього боку, встановити 3-мильну (замість 12-мильної) зону тер. вод під Мурманськом та ін. Англ. уряд, під прикриттям «захисту віруючих», намагався втрутитися у внутр. справи СРСР. У разі невиконання всіх вимог у 10-денний строк англ. уряд загрожував розірвати англо-рад. торг. угоду 1921. Рішуча відсіч Уряду СРСР у відповідь 11.V 1923 та рух протесту англ. і рад. трудящих змусили уряд Великобританії спочатку продовжити строк К. у., а згодом фактично відмовитися від нього.

КЕРІ (Carey) Генрі Чарлз (15.XII 1793, Філадельфія — 13.X 1879, там же) — амер. економіст, представник *вульгарної політичної економії*. Основоположник реакційної концепції *«гармонії інтересів»*. У своїх працях виступав за пром. і агр. *протекціонізм*, відкидав трудову теорію вартості, вульгаризував поняття капіталу, отожднюючи його з засобами виробництва. К. твердив, що прибуток створюється капіталом, *ренту* отожднював з процентом на вкладений в землю капітал.

Сучас. бурж. політ. економія відкидає концепцію К. «гармонії класових інтересів», використовуючи її для апологетики капіталізму в умовах посилення *експлуатації* трудящих.

КЕРКІНІТІДА — античне місто на зх. узбережжі Кримського п-ова. Заснована іонійцями на межі 6 і 5 ст. до н. е. Спочатку була незалежним *полісом*, згодом увійшла до складу володінь *Херсонесу*. В кін. 2 ст. до н. е. К. завоювали *скіфи*, але військо під командуванням *Діофанта* повернуло її Херсонесові. Городище К. — на тер. сучас. м. Євпаторії Крим. обл. Під час розкопок (проводилися 1929, 1950) відкрито ділянку оборонної стіни 3—2 ст. до н. е., залишки міськ. будівель 6 ст. до н. е. — 2 ст. н. е.

КЕРКІРА, Корфу — острів на Пів. Іонічного м., в групі Іонічних о-вів. Належить Греції. Пл. 592 км². Поверхня К. погорбована, на Пів. — невисокі гори (заввишки до 906 м). Зарості вічнозелених чагарників (*маквіс*), у півн. частині — окремі лісові масиви. Субтропічне садівництво. Курорти.

КЕРКІРА, Корфу — місто в Греції, адм. ц. ному Керкіра. Значний порт на о. Керкіра в Іонічному м. 28.6 тис. ж. (1971). В 14—18 ст. — *венеціанська фортеця*. У 1797 захоплена Францією. В 1798—99 блокована рос.-тур. ескадрою

Б. М. Кербасєв.

Л. Ю. Кербель.

Л. Ю. Кербель. Портрет двічі Героя Радянського Союзу В. С. Петрова. Бронза. 1951.

КЕРМАДЕК

під командуванням Ф. Ф. Ушакова. 19.II 1799 визволена від франц. окупації рос. військами. В 1800—14 — центр Республіки Семи Сполучених островів на Іонічних о-вах. **Віденський конгресом 1814** — 15 острови передано Великобританії. З 1864 — у складі Греції. Розвинуті харч. і текст. пром-сть, рибальство. Через К. вивозять оливкову олію, зерно, вина, цитрусові.

КЕРМАДЕК — глибоководний жолоб у пд.-зх. частині Тихого ок., між Північним о-вом Нової Зеландії і о-вами Кермадек. Довж. 1200 км. Макс. глибину (10 047 м) встановила 1958 рад. експедиція на судні «Витязь».

КЕРМЕК (Limonium) — рід багаторічних трав'янистих рослин, рідше напівкущів род. кермекових. Листки лопатеві або видовжені, часто зібрані в прикореневу розетку. Квітки рожеві, пурпурові, фіолетові або жовті, дрібні, у волотистих суцвіттах. Плід сухий перозкривний. Бл. 300 видів, пошир. у Європі, Азії, Африці та Пн. і Пд. Америці в напівпустельних і пустельних областях. В СРСР бл. 35 видів, у т. ч. в УРСР — 8 видів, що ростуть у степах, на солонцюватих і солончакових ґрунтах по узбережжю Чорного і Азовських морів. Найпоширеніші К. широкolistий (L. latifolium), К. каспійський (L. caspium), К. напівкущовий (L. suffruticosum). Корені та кореневі містять до 13—17% дубильних речовин. З К. добувають барвники жовтого, чорного, зеленого, рожевого кольорів для чинбарного і килимного виробництва.

КЕРМЕТІ, кераміко-металеві матеріали — матеріали, що являють собою композицію з одного або кількох керамічних матеріалів і металів: клас композиційних матеріалів. К. відзначаються кращими властивостями, не притаманними вихідним компонентам. Їхню жароміцність і пластичність підвищують введенням металевих і неметалевих добавок. Щоб одержати вироби з необхідними властивостями, К. піддають випалу. Керамічними компонентами К. найчастіше є оксиди, бориди, карбиди і нітриди тугоплавких металів, металевими — метали групи заліза або тугоплавкі метали — ванадій, хром, молибден, вольфрам, ніобій і тантал. К. одержують методами порошкової металургії. З них виготовляють штами, деталі насосів, турбін, авіац. двигунів, різальні інструменти, тепловідвідні елементи та ін. вироби, що їх експлуатують в агресивних середовищах і при високих температурах.

КЕРМО — пристрій, за допомогою якого керують рухом судна, літака, автомобіля та ін. Те саме, що й руль.

КЕРН (нім. Kern — серцевина, стрижень) — 1) Цилиндричний стовпчик (колонка) гірської породи, що його одержують під час колонкового буріння свердловин. Вивчаючи К., дізнаються про геол. будову місцевості, якість родовищ корисних копалин. 2) Загострений сталевий стрижень, застосований в буксах або в кінці трубки частини рухомої частини механізму електровимірювальних приладів.

КЕРН (нім. Kern — серцевина, стрижень) — 1) Цилиндричний стовпчик (колонка) гірської породи, що його одержують під час колонкового буріння свердловин. Вивчаючи К., дізнаються про геол. будову місцевості, якість родовищ корисних копалин. 2) Загострений сталевий стрижень, застосований в буксах або в кінці трубки частини рухомої частини механізму електровимірювальних приладів.

КЕРОВАНІ СНАРЯДИ — безпілотні літаючі апарати, обладнані системою керування польотом, споряджені бойовим зарядом або апаратурою для наукових досліджень. У 50—60-х рр. в СРСР, США,

Англії і Франції, а пізніше в Китаї були створені й надійшли на озброєння К. с. різного призначення. За місцем старту й метою К. с. поділяються на 4 класи: «земля — земля» — запускаються з наземних установок або кораблів для ураження наземних і мор. цілей (балістичні ракети, протитанк. керовані ракети, літаки-снаряди); «земля — повітря» — запускаються з землі для ураження повітр. цілей (всі типи зенітних керованих ракет); «повітря — повітря» — стартують з літака, призначені для знищення летючих цілей; «повітря — земля» — пускаються з літака по наземних або мор. цілях. К. с. для нар.-госп. і наук. цілей використовуються для запуску космічних кораблів, зондування атмосфери тощо. Основні елементи конструкції К. с.: корпус, двигун (для ракет), прилади керування польотом, бойова частина або космічний апарат і апаратура для дослідження. В К. с. застосовуються системи керування: автономна (інерціальна) — під час польоту не використовує ніякої зовн. інформації (встановлена на борту апаратура автоматично керує польотом); самонаведення — керує снарядами за допомогою пристрою, який міститься в ньому (розрізняють радіолокаційні, оптичні й акустичні системи); телекерування — керуюча інформація подається з командного пристрою; комбінована — застосовуються зазначені вище системи в певній комбінації (напр., телекерування на осн. частини шляху й самонаведення біля цілі).

КЕРОВАНІ ТЕРМОЯДЕРНІ РЕАКЦІЇ — див. Термоядерні реакції.

«КЕР-ОГЛІ», «Кероглу» — фольклорно-епічна пам'ятка у народів Близького Сходу й Середньої Азії. Створено її бл. 17 ст. Версії

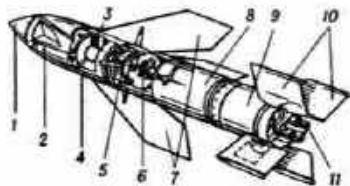

Схема будови зенітної керованої ракети: 1 — підривний прилад; 2 — бойова частина; 3 — бортові засоби наведення; 4 — корпус; 5 — рульові машинки; 6 — гіроскопи; 7 — рухомі аеродинамічні поверхні; 8 — маршовий двигун; 9 — стартовий двигун; 10 — верхові аеродинамічні поверхні; 11 — сопла двигунів.

«К.-о.» умовно поділяють на західну (вірм., груз., курдська, аджарська, турецька), які ведуть початок від азерб. епосу «К.-о.», й східну (туркм. «Герогли», узб. і казах. «Горогли», тадж. «Гургулі», або «Гургулі»). Епос має напів-легендарний-напівістор. характер. В образі героя епосу втілено нар. ідеал справедливого й чесного правителя. Лит.: Карриев Б. А. Епічні сказання о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968.

КЕРРА ЯВИЩЕ — явище виникнення подвійного протеза в оптично ізотропних речовинах при внесенні їх в однорідне електричне поле. Названо ім'ям шотл. фізика Дж. Керра (1824—1907). Див. також Електрооптичні явища.

КЕРСЕТ, керсетка — верхній нагрудний безруканий жіночий одяг. На поч. 19 ст. поширився в центр. і сх. областях України, пд. областях Росії. Шийот К. з вовняних і бавовняних тканин, оздоблюють вишивкою й аплікацією.

КЕРСНИК (Kersnik) Янко (4.IX 1852, Брдо — 28.VII 1897, Любляна) — словен. письменник. Представник словен. реалізму. Лит. діяльність почав як поет. Перший прозовий твір — роман «У замку Жеріне» (1876). В романах «Цикламен» (1883), «Антатор» (1885), повістях «Рошлін і Вр'янка» (1889), «Новоспечене панство» (1893), новелах і гуморесках змальовував словен. бурж. суспільство. У повістях «Заповіт» (1887), «Батьків гріх» (1894) і особливо в циклі «Сільські образки» (1882—91) порушено актуальні соціальні проблеми життя словен. села. В. Г. Гримч.

КЕРУАК (Kerouac) Джек (12.III 1922, Лоуелл — 21.X 1969, Сент-Пітерсберг, Флоріда) — амер. письменник. Популярність здобув романом «На дорозі» (1957), у якому відобразив анархічний рух частини амер. молоді («бітників»). Протестуючи проти расової дискримінації (роман «Підземні люди», 1958), критикуючи лицемірство й жорстокість капіталістичного суспільства, К. проте не торкався питань соціальних змін бурж. світу. Захоплення буддизмом і католицизмом поєднувалось у нього з проповіддю гедонізму. Останні романи: «Біг Сур» (1962), «Саторі в Парижі» (1966), «Пиха Дулуоза» (1968).

Тал.: Укр. переклад — Малий Пих. «Всесвіт», 1979, № 8; Рос. переклад — На дороге. «Иностранная литература», 1960, № 10. О. І. Земляний.

КЕРУБІНИ (Cherubini) Лудвіж Карло Зенобіо Сальваторе Марія (14.IX 1760, Флоренція — 15.III 1842, Париж) — франц. композитор. За походженням італієць. Член Ін-ту Франції (з 1815). Муз. освіту здобув у Болонії. З 1788 жив у Парижі, з 1795 викладав у консерваторії (з 1816 — професор). К. — композитор періоду Великої франц. революції («Гімн Пантеону», «Гімн братерству»). Написав бл. 30 опер, з яких 14 — на франц. тексти — «Лодіска» (1791), «Еліза» (1794), «Два дні» («Водовоз», 1800) та ін. Вони поклали початок т. з. опери порятунку, що відображала ідеї боротьби з тира-

Дж. Кернін.

Кермек каспійський.

Керманський металург. Розміщення протитанкових керованих реактивних снарядів на автомобілі та вертольоті.

нією. Опери К. «Медея» (1797), «Анакреон» (1803) стали попередниками романтичної опери 19 ст. Автор гімнів, кантат, мес, камерної музики.

КЕРУВАННЯ — вид підрядного синтаксичного зв'язку між словами, при якому керуюче слово вимагає, щоб залежне, кероване слово стояло в певному відмінку. К. буває безпосереднє, без допомоги прийменника (читаю книжку), і посереднє — з прийменником (працюю на фабриці). Розрізняють також сильне К. і слабе.

КЕРУЛЕН — ріка у Центральній Азії, в межах МНР і Китаю. Довж. 1264 км, площа бас. 116,4 тис. км². Бере початок на схилах хр. Хентей, впадає в оз. Далайнор. У верхів'ї має гірський характер, нижче тече широкою долиною, річище звивисте. Живлення снігове й дощове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Використовують для зрошування. Рибальство. На К. — м. Чойбалсан (МНР).

КЕРУЮЧИХ ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ МАШИН НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — науково-дослідна і проєктна організація. Створений 1956 у Севеодонецьку Ворошиловгр. обл. З 1971 — головна організація Науково-виробничого об'єднання «Імпульс». Осн. напрямки роботи: створення керуючої обчислювальної техніки, пристроїв введення—виведення інформації і зв'язку з об'єктом для компонування автоматизованих систем управління; розробка програмного забезпечення засобів обчислювальної техніки; навчання і консультування спеціалістів з експлуатації обчислювальної техніки; видання інформаційних матеріалів тощо. В Ін-ті розроблено керуючі обчислювальні машини марок УМ-1, М-6000, М-7000, СМ-1 та СМ-2. Колектив К. о. м. н.-д. і. брав участь у створенні першої в СРСР системи масового обслуговування «Сирена» — АСУ резервування місць і пролажем квитків на авіалініях.

Л. О. Новохатний.

КЕРЧ — місто обласного підпорядкування Кримської обл. УРСР. Розташована на узбережжі Керченського прот. Важливий транспортний вузол (Керченський морський порт, діє поромна дизель-електрохімна залізнич. переправа, що сполучає Крим з Кавказом; залізнич. станція, аеропорт). 157 тис. ж. (1979). Поділяється на три міські райони. На місці сучас. К. зб. ст. до н. е. було античне місто *Пантикапей*; з 5 ст. до н. е. — столиця *Боспорської держави*. В 10—12 ст. К. (Корчев) входила до *Тмутар-*

канського князівства; з останньої чверті 15 ст. — під владою Туреччини. За *Кючук-Кайнарджійським миром* 1774 К. відійшла до Росії. В 1899 у К. виникла с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 6 (19). 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (16.XI 1941—11.IV 1944) в місті діяли Крим. підпільний обком партії, райкоми і парт. орг-ції, два партизан. загони. З К. пов'язані *Керченсько-Феодосійська десант-*

Обеліск Слави на горі Мітрідат. Архітектор М. Я. Гінзбург. 1944.

на операція 1941—42 і Керченсько-Ельцинська десантна операція 1943. Невмирущою славою вкрили себе герої *Аджимушкайських каменоломень*. 14.IX 1973 К. присвоєно звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». К. — значний центр гірничоруд., металург., суднобуд. та рибної пром-сті. Провідні підприємства: *Каміш-Бурунський залізорудний комбінат* імені Серго Орджонікідзе, з-д — металург. ім. П. Л. Войкова, суднобуд. «Затон», труболиварний, склотарний. Вироби. буд. матеріалів, зокрема унікальний Примор. з-д по виробн. каменю-черепашнику. Розвинуті легка і харч. пром-сть. У К. — Азово-Чорномор. н.-д. ін-т рибного г-ва та океанографії, металург. та судномех. технікум, мед. уч-ще, 6 профес.-тех. уч-щ, 33 заг.осв., 4 муз. та художні школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 22 будинки і палаци культури та клуби, 7 кінотеатрів, 85 бібліотек. *Керченський історико-археологічний музей*. Серед історико-архит. пам'яток міста — склеп Деметри (1 ст. н. е.), фрески з зображенням спен давньогрец. міфології; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція Стародавня*, т. 3, с. 448—449; церква Іоанна Предтечі (10 ст., розписи 13—14 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Візантія*, т. 2, с. 448—449), фортеця Єнікале (1703). Пам'ятники: В. І. Леніну (1960), скульптор В. Сичов, обеліск Слави на горі Мітрідат (1944, архітектор М. Гінзбург), меморіальний ансамбль героям Аджимушкайської оборони (1968, скульптори Є. Горбань, Є. Климушко, архітектори С. Миргородський, В. Сенцова).

У К. народилися рад. дипломат П. Л. Войков, юний партизан В. Н. Дубинін (у центрі міста йому встановлено пам'ятник). У місті та на його околицях — пам'ятки скіфо-античного часу (*Царський курган, Золотий курган, Мелек-*

Чесменський курган). Поблизу К. — розкопки античних міст *Лаурта, Мірмекія, Тіртахи* та ін. Літ.: Сіревін В. І. Місто-герой Керч. К., 1976.

КЕРЧЕНСЬКА ПРОТОКА (давньогрец. назва *Боспор Кімерійський*) — протока між Керченським і Таманським п-вами. Сполучає Чорне м. з Азовським. Довж. бл. 41 км; шир. до 15 км. Пересічна глиб. 3—13 м. Взимку вкрита плавучою кригою. Порт — Керч. Зх. та сх. береги сполучаються за допомогою залізнич. порому та пароплавів. По берегах К. п. багато археол. пам'яток (курганів, поховальних споруд та ін.) 7—4 ст. до н. е.

КЕРЧЕНСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ РИБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ, «Керчрибпром» — підприємство рибної пром-сті. Входить до складу Всесоюз. рибпром. об'єднання Азово-Чорноморського басейну «Азчорриба». Розташоване в м. Керчі. Утворене 1972. До складу об'єднання входять (1979): океанічний рибпромисловий флот, мор. рибний порт, рибоконсервний з-д, 2 рибообробні, 2 суднорем. та деревообробні підприємства. Об'єднання випускає понад 525 видів продукції, в т. ч. рибу морожену (понад 250 назв), консерви рибні (понад 90 назв), солону, пряну, копчену, в'ялену харч. рибпродукцію, рибне борошно, жир і фарш (для потреб тваринництва) та ін. К. в. о. р. п. оснащено сучас. високопродуктивними рибопром. суднами океанічного лову — пром.-виробничими рефрижераторними траулерами із закінченим циклом вилову та обробки риби (до 60 т готової рибпродукції за добу). На рибообробних підприємствах об'єднання впроваджено сучас. механізовані поточкові лінії. Л. Г. Тимофеев.

КЕРЧЕНСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ БАСЕЙН — група родовищ залізних руд на Керченському п-ові, в межах Ленінського р-ну Крим. обл. УРСР. Площа 10 тис. км². Промислові запаси заліз. руд становлять 1838 млн. т (1978). Поклади заліз. руд пов'язані з осадовими піщано-глинистими відкладами кіммерійського ярусу плісону (див. *Кімерійський вік і ярус*). Руди басейну представлені гол. чин. *бурими залізяками*. Потужність

Л. Керубіні.

Керсет.

Міський будинок культури.

КЕРЧЕНСЬКИЙ ІСТОРИКО- АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ

рудного пласта від 1 до 92,7 м, глиб. залягання від 0 до 97,2 м. За умовами залягання в К. з. б. виділяють три типи родовищ: у пологіх мульдах, на схилах антиклиналей, в структурах грязьовулканічного (див. *Грязьові вулкани*) походження — вдавнених синклиналей. Осн. запаси заліза, руд зосереджені в мульдах. Найбільші родовища цього типу: Комиш-Бурунське, Ельтиген-Ортельське, Катеринське, Яниш-Такільське, Чегене-Салинське, Чегеринське. Родовища мають значну площу (від 10 до 70 км²) і потужність рудного пласта (до 10—15 м). Руди оолітової (див. *Ооліти*) і рудноламково-оолітової структури; багаті на залізо (в середньому 35—39%), марганець (1,5—2%), як домішки містять фосфор (0,9—1%), мис'як (0,07—0,1%), ванадій (0,05—0,06%). Родовища на схилах антиклиналей (Кам'янське, Семенівське та ін.) характеризуються обмеженими площами, невеликою потужністю рудного пласта. Руди цього типу родовищ оолітової, вміст осн. компонентів у них лещо нижчий. Родовища вдавнених синклиналей (Новоселівське, Узунарське, Келенське) мають обмежені площі (до 5—14 км²), велику потужність (до 90 м), незначну глибину залягання руд — від 5—15 м до 50—90 м (місцями виходять на поверхню). Ці руди оолітово-псевдооолітової, вміст заліза в них 34—37%, марганцю — 1,3—1,9%, фосфору — 0,7—0,9%, мис'яку — 0,09—0,10%, ванадію — 0,05—0,06%. Добування залізних руд у межах К. з. б. розпочато наприкінці 19 ст. Детальну розвідку та оцінку запасів руд проведено 1951—54. Експлуатують (1980) Комиш-Бурунське і Ельтиген-Ортельське родовища. Добувають руди відкритим (кар'єрним) способом, збагачують і агломерують їх (див. *Агломерация в металургії*) на *Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті* імені Серго Орджонікідзе в Керчі. Агломерат вивозять на

жидковий металургійний завод «Азовсталь». Значні запаси заліза, руди, дешевої розробки і транспортування її сприяють значному збільшенню виробн. товарної руди в Керченському залізорудному басейні.

Літ.: Юр. Ю. Ю. [та ін.]. *Минералогия железорудной формации Керченского бассейна*. Симферополь, 1960; Шнюков Е. Ф., Науменко П. И. *Марганцево-железные руды Керченского бассейна*. Симферополь, 1961; Керченский железорудный бассейн. М., 1966.

КЕРЧЕНСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ. Заснований 1826 на базі приватної збірки одного з перших дослідників старожитностей Криму П. Дюбрюкса. Музей має 7 відділів і 12 філіалів, в яких експонуються матеріали, що висвітлюють історію Керченського п-ова від найдавніших часів до наших днів. На 1980 фонди музею налічували понад 150 тис. предметів. У віданні музею перебувають заповідні території на місці розкопок *Пантикапея*, *Ілурата*, *Міркмея*, *Німфея*, *Тірітахи*, *Мелек-Чесменський курган*, *Царський курган*, т. з. Склеп Деметри та ін. визначні археол. й архіт. пам'ятки. У приміщенні церкви Іоанна Предтечі (10 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Візантія*, т. 2, с. 448—449) — лапідарій (сховище колекції боспорських написів на каменях). Відділом К. і.-а. м. є музей в *Аджимукшайських каменоломнях* і картинна галерея «Героям Аджимукшай».

КЕРЧЕНСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Підпорядкований Азовському морському пароплавству. Розташований на зах. узбережжі Керченської прот. Засн. 1821. В дореволюц. час використувався для експорту зерна та ін. с.-г. продукції. За роки Рад. влади К. м. п. реконструйовано, збудовано нові причали, склади; він перетворився на високомеханізоване підприємство. В порту переробляються експортно-імпорتنі та каботажні вантажі (ліс, буд. матеріали, метали тощо). В порту вперше освоєно новий пакетно-поворотний метод перевантажування вантажів на морському транспорті. До складу К. м. п. входять портпункти Тамань і Сінна.

К. В. Мочульський. **КЕРЧЕНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ** — півострів на Сх. Кримської обл. УРСР. Омивається Азовським (на Пн.) та Чорним (на Пд.) морями. Пл. майже 3 тис. км². Рельєф погорбований на Пн. та Пн. Сх. (вис. до 190 м), пд.-зах. частина рівнинна. Поклади заліза, руд (див. *Керченський залізорудний басейн*), гіпсу, асфальту, марганцевих руд. Поширені *грязьові вулкани*. Постійних річок немає. В узбережній частині — солоні озера, у яких видобувають сіл. Рослинність степова. На К. п. — залишки античних міст і поселень, що входили до складу Боспорської держави.

КЕРЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕНСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 31.X—11.XII силами Пн.-Кавказького фронту (командуючий — генерал-полковник І. Ю. *Петров*), Чорно-

морського флоту (віце-адмірал Л. А. *Владимирський*) та Азовської військової флотилії (контр-адмірал С. Г. *Горшков*) з метою оволодіти плацдармом на Керченському п-ові. I.XI рад. війська почали висадку десанту на сх. березі Керченського п-ова в районі с. Ельтигена (перейменоване на Геройське, тепер у межах Керчі), а 2—3.XI — у районі с. Маяка на Пн. Сх. від Керчі.

Незважаючи на шалені контратаки гітлерівців, рад. війська утримали і розширили плацдарми на Керченському п-ові на Пн. Сх. від Керчі. Це сприяло здійсненню *Кримської операції 1944*.

КЕРЧЕНСЬКО-ФЕОДОСІЙСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1941—42 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 25.XII 1941—2.1 1942 силами Кавказ. фронту (командуючий — ген.-лейтенант Д. Т. *Козлов*), Чорноморського флоту (віце-адмірал П. С. *Октябрьський*), Азовської військ. флотилії (контр-адмірал С. Г. *Горшков*). Метою операції було оволодіти Керченським п-овом і створити умови для визволення Криму, а також допомогти Севастополю (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). В умовах зимових штормів на Керченський п-ів і в район Феодосії було виваджено бл. 42 тис. рад. воїнів, велику кількість техніки. Розгромивши значні сили 11-ї нім. армії, рад. війська до 2.1 1942 просулись на 100—110 км, повністю визволили Керченський п-ів і район Феодосії від гітлерівців. К.-Ф. д. о. змінила на деякий час становище рад. військ під Севастополем і на Пд. фронті.

КЕРШ, куруш — розмінна монета Саудівської Аравії, дорівнює 1/20 ріала.

КЕРШЕНШТЕЙНЕР (Кершенштейнер; Kerschenshteyner) Георг (29.VII 1854, Мюнхен — 15.1 1932, там же) — нім. педагог, теоретик буржуазної трудової школи. Закінчив Мюнхенський ун-т. З 1883 викладав у серед. навч. закладах міст Баварії. З 1918 — проф. Мюнхенського ун-ту. Виступав прибічником агресивної політики нім. милітаризму. Відомий як автор реакц. теорії громадян. виховання, яку виклав у своїх книгах «Професійне виховання німецького юнацтва» (1901) та «Поняття громадянського виховання» (1909). За цією теорією, школа мала забезпечити «примиренство» класових суперечностей пролетаріату та буржуазії. Найважливішими держ. виховними закладами вважав нар. школу й армію.

КЕСАЛЬТЕНАНГО — місто на Пд. Зх. Гватемали, адм. ц. департаменту Кесальтенанго. Понад 53 тис. ж. (1973). Осн. галузі пром-сті — текст. і харчова. Розвинуті ре-

Кера.

мєсла. Центр с.-г. району країни, де вирощують гол. чин. кукурудзу.

КЕСАРІВ РОЗТИН [лат. (sectio) caesarea, від sectio — розтин, операція і caedo — ріжу] — хірургічна операція, за допомогою якої в акушерській практиці провадиться штучне розродження (вилучення плода і плаценти з порожнини матки через розріз передньої черевної стінки та стінки матки, плід через розріз з боку піхви — т. з. піхвовий К. р.). До К. р. у людини вдаються лише тоді, коли розродження природним шляхом неможливе або загрожує життю матері й плода (вузький таз, рубцеві зміни або пухлини жіночих статевих органів тощо). К. р. у тварин роблять коровам, свиням, собакам та ін. самкам. Показанням для операції є: великі плоди, вузькість родових шляхів, ненормальне положення або виродливість плода тощо, коли нормальна рододомія не дає позитивних наслідків.

КЕСОН (колишня назва — Сондо) — місто на Пд. КНДР. Залізнична станція. 175 тис. ж. (1970). Численні підприємства легкої, переважно текстильної, та харч. пром.-сті. Верстатобуд. і годинниковий з-ди. Центр переробки женьшеню. Ін-т Сондо, музей, театр. Архит. пам'ятки 10—14 ст. К. — старод. столиця Корейської д-ви (10—14 ст.). У К. відбувалися переговори і були укладені угоди про перемир'я в Кореї під час амер. агресії проти КНДР (1950—53).

КЕСОН (франц. caisson, букв. — ящик) — 1) у будівництві — огорожувальна конструкція для створення під водою або у водонасиченому ґрунті робоч. простору (камери), вільного від води, звичайно виготовленої стисненням повітря. К. (мал.) споруджують на поверхні та занурюють у ґрунт в міру його розробки під дією власної ваги і ваги надкесонної споруди. Застосовують при буд-ві гідротех. споруд, мостів, тунелів, глибоких фундаментів тощо. 2) В архітектурі — заглиблення, найчастіше квадратне або багато-

кутне, на стелі чи на внутр. поверхні арки, склепіння. К. виконують конструктивну або декоративну роль, застосовується також для поліпшення акустичних властивостей приміщень. 3) У судноремонтній справі — пристрій, за допомогою якого тимчасово осушують на підводній частині судна місця, які треба оглянути або відремонтувати. Являє собою дерев'яний або металевий ящик з вирізом за формою осушуваного місця. Після відкачування з К. води він щільно притискується до корпусу судна навоклошньою водою. Застосування К. дає змогу у багатьох випадках обходитись без введення судна в док. 4) В авіації — порожнистий коробчастий лонжерон, який сприймає зусилля згину й кручення, що діють на крило літака. 5) У металургії — сталевий короб, де циркулює охолоджувальна вода. З К. складають стіни шахтних печей (див. також *Ватеркамера піч*); вони є також в головках мартенівських печей. 6) У ліварному виробництві — цегляний або залізобетонний пристрій (ящик), за допомогою якого укріплюють стінки ливарної форми і перешкоджають просочуванню в неї ґрунтових вод. Його використовують при виготовленні ливарних форм у глибоких ямах.

КЕСОННА ХВОРОБА — хворобливий стан, що виникає у людини внаслідок діяння підвищеного атмосферного тиску з дальшим швидким його зниженням. К. х. — в основному профес. захворювання осіб, які працюють в умовах підвищеного атмосферного тиску, в т. ч. в кесоні. Її розвиток зумовлений емболією кровоносних судин пухирцями розчиненого в тканинах організму азоту, який швидко виділяється в кров при різкому зниженні зовн. тиску. Залежно від місця емболії гостра К. х. виявляється свербежом шкіри, болями в колінних суглобах, кістках та м'язах стегна (легка форма); головним болем, запамороченням, блюванням, порушенням рівноваги, шумом у вухах, болісним роз-

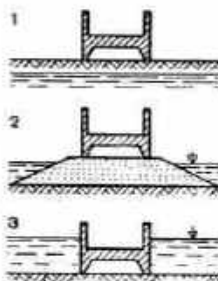
дуванням живота (середньої тяжкості форма); паралічами, сліпотю, порушенням мовлення, ознаками інфаркту міокарда або легень (тяжка форма). Масивна газова емболія судин життєво важливих органів, яка спостерігається при аварійній розгерметизації кесона, скафандра, космічного корабля, спричинює швидку загибель. Хронічна К. х. розвивається поступово або після перенесеної гострої форми і виявляється ураженням суглобів, кісток, спинного мозку, органа слуху, дистрофією міокарда тощо. Профілактика: дотримання правил поступової декомпресії (зменшення тиску) при виході із зони надлишкового тиску. Лікування: термінове вміщення хворого в «лікувальний шлюз», в якому підвизують тиск до робочої величини. При виході з шлюзу — серцеві засоби, теплові процедури. К. х. належить до *декомпресійних розладів*.

КЕСОН-СІТІ — місто у Філіппінах, на о. Лусон. 960,3 тис. ж. (1975, з передмістями). Торг.-пром. і адм.-культ. центр країни. Підприємства текстильн., взут.-тиютюнової, швейної галузей. Металообробка, виробн. пластмас, паперу. Урядові установи (з 1948 К.-С. є офіційною столицею Філіппін, фактична — м. *Маніла*). Ун-т. Місто засн. 1939. Назване на честь першого президента країни Мануеля Кесона.

КЕССЛЕР Карл Федорович [19. XI (1. XII) 1815, Дамрау, Кенігсберзький округ — 3 (15). III 1881, Петербург] — вітчизняний зоолог. Закінчив Петерб. ун-т (1838). Професор Київ. ун-ту (з 1844); з 1861 — професор Петерб. ун-ту (1867—73 — ректор; з 1873 — почесний член). Автор ряду монографій, присвячених фауні хребетних Київ. губ., пн. узбережжя Чорного й Азовського морів, Криму, басейну Невы, Ладозького і Онезького озер та Волги. Брав участь в організації Петерб. т-ва природодослідників (1868).

КЕТА (*Oncorhynchus keta*) — прохідна риба родини *лососевих*. Поширена в пн. частині Тихого океану (по азійському узбережжю — до Кореї, по американському — до Сан-Франциско) і в річках басейну Пн. Льодовитого океану. Тіло сріблясте, без плям, довж. до 1 м, жива маса до 14 кг. Живиться ракоподібними, молосками, молоддю рыб. Розрізняють дві форми: К. літня і К. осіння (літня дрібніша). Статеві зрілості досягає на 3—6-му році життя. Для нересту заходить далеко в ріки і в цей час не живиться. К. літня нереститься в липні — серпні, осіння — у вересні — жовтні. Ікру (плодючість до 4,5 тис. ікринок) відкладає в гніздо у ґрунті, зверху засипає піском і галькою. Після нересту К. гине. Цінна промислова риба (м'ясо і червона ікра). В СРСР вилов К. в річках заборонено. Для підтримання запасів К. є рибоводні заводи, що випускають сотні млн. *мальків*.

КЕТА РОБЕРТА ПОВСТАННЯ 1549 — селянське повстання в Англії, спричинене *огорожуванням*. Почалося у графстві Норфолк і

Занурювання кесона:
1 — з суші;
2 — з штучного острівця;
3 — з поверхні води.

незабаром охопило ряд сусідніх графств. Повстанці, яких очолював дрібний поміщик Р. Кет, вимагали виконання виданих раніше законів проти огорожування, зменшення орендної платні, скасування десятини, знищення кріпачства. Уряд придушив повстання. Сотні його учасників (у т. ч. Р. Кета) було страчено.

КЕТИ (самоназва — кет, дослівно — людина; стара назва — енісейські остяки, енісейці) — народ, який живе в районах середньої і нижньої течії Єнісею (Красноярський край РРФСР). Чисельність — 1200 чол. (1970, перепис). Мова — кетська. Осн. заняттями були мисливство й рибальство, у пн. К. — оленярство. За Рад. влади перейшли до осілости, об'єдналися в колгоспи, де поряд з традиційними розвиваються нові галузі г-ва — городництво, молочне тваринництво, звіроловство.

КЕТЛЕ (Quêtelet) Ламбер Адольф Жак (22.II 1796, Гент — 17.II 1874, Брюссель) — бельг. статистик, соціолог, астроном, фізик. Освіту здобув у Гентському ліцеї. З 1814 — професор математики в Брюсселі. З 1820 — член Брюссельської академії, з 1834 — її постійний секретар, з 1828 — директор засн. ним Королівської обсерваторії. За ініціативою К. скликалися перші міжнар. статистичні конгреси (з 1853). К. твердив, що соціальне життя та фіз. явища підкоряються законам одного порядку і мають вивчатися точними методами матем. статистики. Висунув теорію «середньої людини» як найбільш досконалого незмінного типу, перекуренним відображенням якого є окремі індивідууми. Захищав тезу про незмінність соціально-економічних відносин сучасного йому капіталістичного ладу.

КЕТЛІНСЬКА Віра Казимирівна [28.IV (11.V) 1906, Севастополь — 23.IV 1976, Ленінград] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1927. Друкуватися почала 1928. Перша повість — «Натка Мічуріна» (1929). Автор романів «Зростання» (1934), «Мужність» (1938), «Дні нашого життя» (1952), «Інакше жити не варто» (1960) — про боротьбу за передову науку, творчу працю шахтарів Донбасу. Роман «В облозі» (1947; Держ. премія СРСР, 1948). 36 оповідань «День, прожитий дачі» (1964), кн. спогадів «Вечір. Вікна. Люди» (1972). Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Вечер. Окна. Люди. М., 1974; Мужество. Л., 1974; Укр. перекл. — Дні нашого життя. К., 1958; Інакше жити не варто. К., 1965.

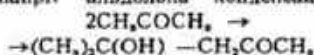
КЕТОЗИ, ацетонемія — хвороби тварин, що виникають при порушенні вуглеводно-жирового і білкового обміну. Характеризуються підвищеним вмістом у крові *ацетонних тіл*, що спричиняють *автоінтоксикацію*. Найчастіше хворіють високопродуктивні корови та багатоплідні вівці при незбалансованому за вуглеводами і протеїном раціоні й недостатньому моціоні. Розрізняють первинні, або метаболічні, К., що виникають внаслідок порушення обміну речовин, і вто-

ринні — при гіпотоніях передшлунків, ретикулоперитоніті, кормових отруєннях та ін. У хворих тварин спостерігаються порушення апетиту, збільшення кількості ацетонних тіл у крові, сечі, молоці, прогресуюче виснаження, порушення функцій печінки та ін. При невідомому лікуванні тварини гинуть. Заходи боротьби. Хворим тваринам призначають дієту, внутрішньовенне введення глюкози, гормональні препарати. Щоб запобігти захворюванню, слід дотримуватися правил нормування складу кормових раціонів та годівлі й утримання тварин.

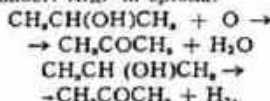
Лит.: Гулий М. Ф. Біохімія жирового обміну. К., 1961; Курський М. Д., Журавський М. Г. Біохімічні основи порушення обміну речовин у високопродуктивних жувальних тварин. К., 1962. М. Г. Журавський.

КЕТОКИСЛОТИ — органічні сполуки, що містять карбоксильну — COOH і карбонільну (або кетонну) — CO групи. Є проміжними продуктами вуглеводного, білкового і жирового обміну. Найважливіша з К. — *піровиноградна кислота*.

КЕТОНИ — сполуки, що містять *карбонільну групу*, зв'язану з двома вуглеводневими радикалами: R—CO—R'. Розрізняють К. аліфатичного (жирного), жирноароматичного та ароматичного рядів. Нижчі аліфатичні К. — рухомі безбарвні рідини з приємним запахом, які змішуються з водою, вищі — тверді речовини. Усі К. розчиняються в органічних розчинниках, вступають в реакції приєднання (в місці подвійного зв'язку карбонільної групи) та заміщення карбонільного кисню. Приєднання до К. водню призводить до утворення вторинних *спиртів*, синильної к-ти — ціангідринів, металоорганічних сполук (з наступним розкладом продукту приєднання водою) — до третинних спиртів. К. під впливом кислот і лугів вступають у реакцію конденсації (напр., альдольна конденсація)

При взаємодії з гідроксиламіном дають кетоксими R₂C = NOH, з гідразинном — гідразони R₂C = = NNH₂ тощо. У пром-сті К. одержують окисленням або дегідрогенізацією вторинних спиртів при наявності міді чи срібла:

Жирноароматичні К. добувають, діючи галогенангідрідами кислот на ароматичні вуглеводні при наявності AlCl₃, напр. C₆H₆ + + CH₃COCl $\xrightarrow{\text{AlCl}_3}$ C₆H₅COSH₂ + + HCl. Новим пром. способом одержання нижчих аліфатичних К. є розклад гідропероксидів алкілбензолів при наявності к-т: C₆H₅CHRR' \rightarrow C₆H₅C(OOH)RR' \rightarrow RCOR' + C₆H₅OH.

К. широко використовують у пром-сті як розчинники, а також як напівпродукти в органічному синтезі. Див. також *Альдегіди*. Лит.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии,

кн. 1—2. М., 1974; Робертс Дж., Касерно М. Основы органической химии. т. 1. Пер. с англ. М., 1978.

О. В. Стеценко.
КЕТОНОВІ ТІЛА — те саме, що й *ацетонні тіла*.

КЕТОСТЕРОЇДИ — стероїди, що містять кетонну групу в сімнадцятому положенні. Відомо понад 20 К. Серед них гормони *андрогени* (напр., андростерон), *естрогени* (напр., естрон) та продукти обміну *кортикостероїдів*. Вилучення К. в сечі має діагностичне значення.

КЕТАЛЬ (ісп. quetzal) — грошово одиниця Гватемали, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджена 1925 замість *песо*. 1 К. дорівнює 1 дол. США (1977).

КЕТЬ — ріка в РРФСР, у межах Красноярського кр. і Томської обл., права притока Обі. Довж. 1621 км, площа бас. 94,2 тис. км². Тече *Західно-Сибірською рівниною*, має звинищені річище, багато рукавів, проток, перепадів, на заплаві — озера, болота. Гол. притоки: Сочур, Орловка, Лисця (праві), Мендель (ліва). Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у понижі бл. 502 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Судноплавна від гирла до с. Усть-Озерного.

КЕФАЛОМЕТРІЯ (від грец. κεφαλή — голова і μέτρον — вимірюю) — галузь *антропометрії*, що займається вимірюванням голови.

КЕФАЛЬ (Mugil) — рід риб з родини кефалевих. Поширена у Тихому, Атлантичному та Індійському океанах і прилеглих морях. Тіло довж. до 75 см, веретеноподібне, з широкою спинною, жива маса 3,5 кг, іноді до 12 кг; спинних плавців два. К. — морська риба, але для нагулу нерідко заплыває у прісні води. В СРСР відомо 8 видів, в т. ч. на Україні — 4, з яких 3 мають промислове значення: *лобач*, *синіль* і *гостроніс*. На окремих причорноморських подоямах (Шаболат, Бурнас, Сиваш та ін.) організовані спец. г-ва для одностороннього вирощування товарної К. Живиться К. водоростями, *детритом* і дрібними безхребетними; верст у морі в травні — вересні на 3—8-му році життя; ікра пелатична. Цінна пром. риба.

КЕЦХОВЕЛІ Володимир (Ладо) Захарович [2 (14).I 1876, с. Тліа, тепер Джавського р-ну Пд.-Осетинської а. о. — 17 (30).VIII 1903, Тифліс] — професійний революціонер. Н. в сім'ї священика. В 1894—96 вчився в Київ. духовній семінарії. Брав участь у революц. марксистських гуртках Києва. В 1897 вступив у груз. с.-д. орг-цію «Месаме-дає». Не раз його заарештовували. Один з організаторів підпільних парт. друкарень. В 1898—1900 — учасник і керівник ряду демонстрацій і страйків у Тифлісі, член Тифліського к-ту РСДРП. В 1900 — один із засновників Бакінської с.-д. орг-ції, член Бакінського к-ту РСДРП. У 1901 організував у Баку нелегальну друкарню («Ніна»), де передруковувалася газ. «Іскра», друкувалася газ. «Брідзола» та ін. політ. л-ра. У вересні 1901 заарештований; убитий поліцією в тюрмі.

В. З. Кецохелі.

А. Т. Кецохелі.

КЕЧУА, кичуа, кешуа — індіанський народ, який живе в Перу, Болівії, Еквадорі і частково в Чилі та Аргентині. Чисельність — 13 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять кечуа мовою. За релігією К. — переважно католики, зберігаються також пережитки дохристиянських вірувань. Виникнення д-ви інків, де К. були найважливішою групою племен, сприяло етнічному згуртуванню К. Після розгрому ісп. колонізаторами держави інків у 16 ст. К. продовжували боротьбу за незалежність. В ході цієї боротьби вони консолідувалися у народність. Осн. заняття сучас. К. — землеробство, скотарство, ремесла.

КЕЧУА МОВА — мова індіанців кечуа. Належить до індіанських мов. До колонізації Пд. Америки була мовою держави інків. Для давньої мови кечуа використовували вузлове письмо — кіпу. З К. м. в ін. мови світу ввійшло чимало слів («лама», «вігони», «пуна» тощо). Сучасна К. м. за граматичною будовою є аглютинативною мовою з розвинутою суфіксацією. Сучас. алфавіт — на лат. графічній основі.

КЕШОКОВ Алім Пшемачович [н. 9 (22). VII 1914, с. Шалуха, тепер Чегемського р-ну Каб.-Балк. АРСР] — кабард. рад. письменник, нар. поет Кабардино-Балкар. АРСР (з 1964). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Збірки «Шлях вершинки» (1946), «Земля молодості» (1948) та ін. присвячені героїзмам рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни та соціалістичним перетворенням у Кабарді. Автор книг «Идучи за партією» (1953), «Нагірні каміни» (1964), «Клубок неба» (1975), диалогів «Вершини не сплять» (1960—66), романів «Зламана підкова» (1973), «Схід місяця» (1977) та ін. Дружбу народів оспівував у поемі «Тисове дерево», віршах «Київ», «Ти кличеш мене». Перекладач творів Т. Шевченка, присвятив йому вірш. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Вершини не сплять, кн. 1—2. К., 1974—75; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972. З. М. Налова.

К'ЕРКЕГОР (Кіркегор; Kierkegaard) Серен (5.V 1813, Копенгаген — 11.XI 1855, там же) — дат. філософ-ідеаліст, один з фундаторів сучас. філос. ірраціоналізму, письменник. Піддав ірраціоналістичній критиці систему об'єктивного ідеалізму Г. В. Ф. Гегеля. Осн. зміст мистичної філософії К. становить суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення категорії існування (дів. *Екзистенція*), зведення існування (реально сущого) до людських переживань. Визначальними формами існування, за К., є страх смерті, розпач, момент вирішення, жертва та ін. Ідеї К. справили значний вплив на погляд рос. філософів-ідеалістів, зокрема М. Бердяєва, і стали основою філософії сучас. *екзистенціалізму*. Деякі положення К. вплинули на творчість Г. Юсена, К. Гамсуна, Томаса Манна та ін. письменників.

Літ.: Гайденко П. П. Трагедія естетизма. М., 1970; Быковський Б. Э. Кьеркегор. М., 1972. I. В. Быков.

КЖИВОНЬ (Kzzywon) Анеля Тадеушіна (27.IV 1925, хутір поблизу с. Салове, тепер Монастирського р-ну Тернопільської обл. — 12.X 1943, біля с. Ніколенки Горещького р-ну Могильов. обл.) — воїн Війська Польського, Герой Рад. Союзу (1943). З 1939 жила в СРСР. З липня 1943 — рядова жіночої роти автоматників 1-ї Польс. д-зії ім. Т. Косцюшка. Загинула, рятуючи документи штабу. Нагороджена найвищим польсь. орденом — Хрестом військ. доблесті.

КЗИЛ-ОРДА — місто в Каз. РСР, центр Кзил-Ординської обл. Розташована на правому березі Сирдар'ї. Залізнич. станція. 148 тис. ж. (1979). Засн. в 1818 як фортеця *Кокандського ханства* Ак-Мечеть. Після здобуття в липні 1853 рос. військами під командуванням В. О. Перовського перейменована на форт Перовський, згодом — м. Перовськ. З 1925 місто має сучас. назву. В 1925—29 — столиця Казахстану. З 1938 — обл. центр. У місті — буд. матеріалів, домобуд., целюлозно-картонний комбінат. Підприємства взут., швейної, текст. і харч. пром-сті. Під. ін-т, філіал Джамбульського гідромеліоративно-буд. ін-ту, політехнікум, мед. і пед. уч-ща. Казах. театр драми. Історико-краєзнавчий музей.

КЗИЛ-ОРДИНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на півдні республіки. Утворена 15.I 1938. Пл. 228,1 тис. км². Нас. 566 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас. — казахи, живуть росіяни, корейці, українці та ін.; міськ. нас. — 63%. В області — 8 районів, 3 міста і 9 с-щ міськ. типу. Центр — м. Кзил-Орда. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. К.-О. о. розташована гол. чин. у межах *Туранської низовини* (вис. від 50 до 200 м). На Пд. — погорбовані піски Приаральської Каракуми, на Пд. і Пд. Зх. — піщана пустеля *Кизилкум*, порізана сухими руслами Жанадар'ї і Куандар'ї. На Пд. Сх. — відроги гір *Каратау* (вис. в межах області до 1419 м). Корисні копалини: кам. сіль, фосфори, заліз. руда та руди кольорових металів, буд. матеріали; в озерах — лікувальні грязі. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня на Пд. Зх. — 13,5°, на Пд. Сх. — 7°, липня відповідно +26,3 і +28,2°. Опадів 100—170 мм на рік. Гол. ріка — Сирдар'я — широко використовується для зрошування (Кзил-Ординський і Казалінський гідровузли). На Зх. — *Аральське море*. Найбільші озера — Жакси-Килиш, Казш-либаш, Арис. Переважають піщані й супіщані бурі ґрунти та сіроземи, в долині Сирдар'ї — алювіально-лучні ґрунти. Рослинність подиново-типчакова й кураєва; на пісках — зарості саксаулу, тамариску, білолізника. В заплаві Сирдар'ї — зарості очерету, тугайні ліси і чагарники (верба, туранга, лох). На о. Барсакельмес — заповідник. Гол. галузі пром-сті області — целюлозно-паперова, харчова, у т. ч. рибна і соліна. Машинобудування представлене

ремонтот суден, виробн. гірничого устаткування, запасних частин до с.-г. машин; обслуговуванням залізнич. транспорту. Підприємства легкої пром-сті виготовляють шкір. взуття, трикотажні і швейні вироби. Обробіток рису, м'ясний, мол., хлібний комбінати тощо. Розвинута буд. індустрія (домобуд. і буд. матеріалів комбінати, з-ди силікатних стінових матеріалів, залізобетонних виробів тощо). Енергетика базується гол. чин. на довізному вугіллі з *Карагандинського вугільного басейну* та родовищ Киргизії й Узбекистану (Кзил-Ординська ТЕЦ). Гол. пром. центр — Кзил-Орда, виділяється також Аральськ, Джусали. У с. г. провідна роль належить виробн. рису, баштанних культур (кзил-ординські дині) та вівчарству (гол. чин. каракульському). Вирощують також овочеві й кормові культури. Розвинуті садівництво, виноградарство. Крім овець, розводять велику рогату худобу, кіз, верблюдів, коней. Осн. вид транспорту — залізничний. Тер. області перетинає з-ця Оренбург — Ташкент. Судноплавство по Аральському м. По долині р. Сирдар'ї — автошлях. У К.-О. о. — пед. ін-т, філіал Джамбульського гідромеліоративно-буд. ін-ту (у Кзил-Орді). 5 серед. спец. навч. закладів. Казах. драм. театр, обл. історико-краєзнавчий музей. Грязьовий курорт — Ян-куртан. М. Ш. Ярмухамедов.

КИБАЛЬНИКОВ Олександр Павлович [н. 9 (22). VIII 1912, с. Орехово, тепер Волгогр. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний чл. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1963. Твори: портрети — М. Г. Чернишевського (1948), В. В. Маяковського (1954); пам'ятники — М. Г. Чернишевському в Саратові (відкритий 1953), В. В. Маяковському в Москві (відкритий 1958), меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой» в Бресті (в співавторстві, 1971). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Ленінська премія, 1959.

Літ.: Тушцын И. К. Кибальников. М., 1958.

О. П. Кибальников.

О. П. Кибальников. Портрет М. Г. Чернышевского. Гипс, тонированный. 1948. Саратовский художник музей имени О. М. Радищева.

КИБАЛЬЧИЧ Микола Іванович [19 (31).X 1853, Копор, тепер смт Чернів, обл.— 3 (15).IV 1881, Петербург] — рос. революціонер-народолюбець, винахідник. Н. в сім'ї священика. Навчався в Петерб. ін-ті інженерів шляхів (з 1871), Медико-хірургічній академії (з 1873). В 1875—78 був ув'язнений за революційну пропаганду (ув'язнення відбував у Києві в Лук'янівській тюрмі). Після звільнення в травні—червні 1879 входив до групи «Свобода або смерть», яка створилася в орг-ції «Земля і воля». З серпня 1879—керівник лабораторії вибухових речовин виконавчого к-ту «Народної волі». Брав участь у підготовці замахів на Олександра II. Заарештований 17 (29).III 1881 і за судовим процесом про вбивство царя засуджений до смертної кари (див. *Первомартонці*). У в'язниці розробив оригінальний проект реактивного літального апарату. В Копорі відкрито мемор. музей К. К. Лін.: Черняк А. Я. Микола Кибальчич — революціонер і учень. М., 1960; Іваненко В. І. Микола Кибальчич. К., 1962.

М. І. Кибальчич.

КИБАЛЬЧИЧ Надія Костянтинівна [26.IV (8.V) 1878, с. Ясногород, тепер Держинського р-ну Житомир. обл.— 6 (19).IX 1914] — українська письменниця. З першими віршами виступила 1898. Друкувалася в альманахах «Вісник», «З неволі» та ін. Перебувала в дружніх взаєминах з Лесею Українкою. В окремих віршах і оповіданнях висловлювала надію на визволення трудящих від соціального гніту.

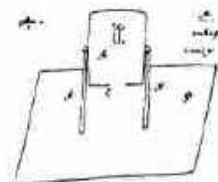

Схема літального апарату М. І. Кибальчича.

Тв.: Поезії. К., 1913; Оповідання. К., 1914; [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

КИБИТКІНА Іраїда Вікторівна (н. 12.IX 1923, с. Мартин, тепер Паніського р-ну Ворон. обл.) — перелісна виробництвом у взуттєвій промисловості, закрійниця. Член КПРС з 1944. Працюючи в 1950 на Київ. взуттєвій ф-ці ім. 50-річчя Радянської України, зробила значний внесок у підвищення ефективності пром. виробн. К.— ініціатор руху «Кожному дню п'ятирічки — найвищу віддачу»; наставниця молоді. Делегат XXII і XXV з'їздів КПРС, XX і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР 1975.

В. П. Печерого.

КИБРИК Євген Адольфович [8 (21).II 1906, Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 16.VII 1978, Москва] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1967), дійсний член АМ СРСР (з 1962). В 1922—25 навчався в Ін-ті образотворчих мист. в Одесі в П. Володкіна і Т. Фраєрманна, в 1925—27 — в АМ в Ленінграді. Автор ілюстрацій до книжок «Кода Брюнйон» Р. Роллана (1934—36), «Легенда про Уленшігеля» Ш. де Костера (1937—38), «Тарас Бульба» М. В. Гоголя (1943—45), «Як гартувалася сталь» М. Островського (1954—57). Серед серій станкових малюнків — «Ленін у 1917 році» (1946—47), «1917 рік»

Кievo-Михайлівський Золотоверхий монастир. Собор. 1108—13.

(1967—1971). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Лін.: Хальмиский Ю. Евгеній Кибрик. М., 1970.

КИЕВЕЦЬ — за свідченням давньоруських літописів укріплене невелике місто в низині Дунаю, засноване Києм (див. *Киї, Шек, Хорія і Лубіди*). Залишки К. існували в 11—12 ст.

КИЄВО-БЕЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — давньорус. торговельний шлях з Києва на Зх. Вважають, що він пролягав через Котельнич, Колодязин, Ізяслав, Кременець та ін. давньорус. міста і доходив до Белзи. Вперше згадується в *Іпатієвському літописі* під 1172 в зв'язку з подорожжю київ. кн. Мстислава Ізяславича на Волинь до м. Володимира. В 1648 К.-Б. ш. поверталося з-під Замостя до Києва сел. козац. військо, очолене Б. Хмельницьким.

КИЄВО-БРАТСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир у Києві з учбовим закладом, який в 17—18 ст. був центром освіти на Україні. Попередник К.-Б. м. — заснований 1588 при Боголюбської церкви на Подолі монастир, який 1615 перейшов у відання *Київського братства* (звідси й назва «Братський»). При К.-Б. м. 1615 було відкрито *Київську братську школу* (1701—1817 — *Київська академія*). В 20—40-х рр. 17 ст. монастир був одним з осередків ідеологічної боротьби на Україні проти католицизму та унії. В 1651 монастир спустошили й пограбували лит.-шляхет. військо. В 1656 Б. Хмельницький передав К.-Б. м. значні володіння і надав йому пільги. Грошову допомогу монастир діставав у 17—18 ст. від *Запорізької Січі*. З 1819 по 1920 в К.-Б. м. містилася *Київська духовна академія*. У створенні архіт. комплексу (частина споруд збереглася) К.-Б. м. (17—19 ст.) брали участь І. Е. Старов, Й. Г. Шедель, С. Д. Котляр, А. І. Меленський. На тер. монастиря було поховано гетьмана П. К. Сагайдачного, укр. письменника і мандрівника В. Г. Григоровича-Борського.

КИЄВО-ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТІР — пам'ятка архітектури 11—18 ст. Див. *Видубицький монастир*.

КИЄВО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХІЙ МОНАСТІР — один з давньорус. православних монастирів у Києві. На місці К. М. З. м. був Дмитрівський монастир, заснований у 60-х рр. 11 ст. *Ізяславом Ярославичем*. Бл. 1108—13 в ньому за князя Святополка Ізяславича збудовано кам'яний Михайлівський Золотоверхий собор, оздоблений фресками, мозаїкою і барельєфами. Давньорус. написи на багатьох мозаїках і фресках та їхні стильові особливості дають підстави гадати, що у виконанні їх брали участь рус. майстри. В 1240 собор пограбували і частково зруйнували монголо-татари. В 14 ст. він був відбудований і дістав назву «Кievo-Михайлівський Золотоверхий монастир». За митрополита І. Борецького монастир став одним з осередків антиуніатської боротьби. Після воз'єднання Ук-

раїни з Росією 1654 К.-М. З. м. дістав від рос. царів і укр. гетьманів зем. володіння. В 1712 на тер. К.-М. З. м. було збудовано трапезну в стилі укр. архітектури кін. 17 — поч. 18 ст. (збереглася до наших днів). Територія К.-М. З. м. була місцем поховання київ. князя *Святополка Ізяславича*, Святополка Юрійовича, укр. освітніх діячів І. Борецького, І. Котинського. В 1934 в зв'язку з реконструкцією міста будівлі К.-М. З. м. розібрано. Фрески (сцена «Благовіщення», фігура св. Захарія та ін.) і мозаїки (сцена «Євхаристія», окремі фігури святих) зберігаються в Держ. архітектурно-істор. заповіднику «Софійський музей» у Києві, мозаїка «Дмитро Солунський» і шпигерний план з різьбленим зображенням першників — у *Третьяковській галереї* в Москві, верхня частина фрескового зображення Самуїла — в *Російському музеї* в Ленінграді.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ — перша вища школа на Україні. Засн. 1632. Див. *Київська академія*.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ДРУКАРНЯ — перша друкарня в Києві, важливий центр книгодрукування на Україні 17—18 ст. Заснував 1615 в *Кievo-Печерській лаврі* архімандрит Е. Плетеніцький. Згодом друкарню очолювали З. Копистенський, П. Могила, І. Гізель (понад 30 років) та ін. Над видання книг у ній працювали І. Борецький, П. Беринда, Л. Зизаній (Тустановський), І. Галатюцький, І. Гізель, майстри друкарської справи С. Беринда, Т. Земка, О. Митурта та ін.; видатні укр. художники і гравери І. Щирський, О. Тарасевич і Л. Тарасевич, І. Мігура. Першу датувану книгу, яка збереглася, — «Часослов» видано у лаврській друкарні 20.XII 1616. Книги у К.-П. д. друкувалися як староукр. (слов'янською), так і ін. мовами: церковнослов., польс., лат. тощо. К.-П. д. на той час була найбільшою друкарнею на Україні. Добре оздоблені книги розходилися по всій Україні, поширювалися в Білорусії, Росії, в західнослов. країнах, а також в Австрії, Молдавії, Валахії, Греції тощо. В друкарні було надруковано «Лексиконь словенороский и именъ тлъкованіє» П. Беринди (1627), «Кievo-Печерський патерик» (1661), «Синопис» (1674), автором якого вважають І. Гізеля, та ін. К.-П. д. в 17—18 ст. сприяла розвитку науки і освіти на Україні, боротьбі укр. народу з ополченням і покатоличенням. Припинила діяльність 1918.

Будинок Кievo-Печерської друкарні. З гранюри 1758.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — православний монастир, заснований 1051 *Антонієм Печерським* у печерах біля літньої князівської резиденції с. Берестового поблизу Києва. В 11 ст. монастир став центром поширення й утвердження християнства в *Київській Русі*. В 12 ст. дістав назву *лаври*. У 18 ст. К.-П. л. стала найбільшим церк. феодолом на Україні. Була центром рус. літописання (див. *Літописи*) та життєвої л-ри (див. *Життя*). Відіграла велику роль у розвитку освіти, науки і культури на Україні. В 1615 у Лаврі засновано *Києво-Печерську друкарню*, 1632 внаслідок об'єднання школи К.-П. л. з *Київською братською школою* — *Києво-братську* (Києво-Могилянську) колегію (з 1701 — *Київська академія*). У К.-П. л. в різні часи працювали видатні церковні й громад. діячі, літописці й лікарі, письменники і поети, перекладачі, художники, вчені: *Никон, Нестор, Сильвестр, Іларіон, Агапіт, Алімпій, Є. Плетенечський, П. Беринба, З. Костинський, П. Могила, Т. Земка, А. Калнофойський, Л. Баранович, І. Гізель* та ін. Більшість з них поховано в Лаврі. В К.-П. л. створено «*Повість про минулі літа*», «*Києво-Печерський патерик*» та ін. твори. К.-П. л. веда боротьбу проти церковної *Брестської унії* 1596. В 1688 К.-П. л. надано статус республіки (незалежність від місц. світської і духовної влади) з підпорядкуванням моск. патріархату. Незважаючи на *секуляризацію* церк. маєтностей, проведену на Україні 1786—88, в К.-П. л. залишилися 3 тис. десятин орних земель, бл. 1 тис. сінокосних, садів, виноградників, пасіки, рібні опера, цегельні, велика кількість худоби та ін. майно. Одночасно К.-П. л. була позбавлена ставропігії. Величезні багатства К.-П. л. давали змогу здійснювати велике будівництво, використовуючи найновіші на той час досягнення архітектури і буд. техніки. Архит. комплекс К.-П. л., що об'єднує Верхню лавру, ансамблі Ближніх (довж. 228 м) і Дальніх (довж. 280 м) *печер* (див. *Печери київські*), склався в 11—19 ст. Найдавніша кам'яна будівля — головний храм — *Успенський собор* (1073—78, оздоблення — 1089; перебудований 1723—29, зруйнований 1941 німецько-фашистськими загартниками). В оздобленні інтер'єра брали участь грец. і давньорус. майстри. З пн. боку собору (недовзі після 1073) збудовано Іоанно-Предтеченську церкву-хрещальню — невеликий чотирисловний однокупольний храм. В 1108 споруджено трапезну (не збереглася) і *Троїцьку надбрамну церкву*. Корпуси келій (спочатку дерев'яні) в кін. 17 — на поч. 18 ст. замінено на муровані. У давнину Лавра мала укріплення (в 11 ст. — дерев'яні, в 12 ст. — муровані), зруйновані під час монголо-татар. навали. На місці їх 1698—1701 зведено нові кам. стіни з трьома брамами й баштами (входили до складу *Києво-Печерської фортеці*). В 1696—98 споруджено Миколаївську церкву при шпиталі, церкву Всіх святих на Економічній

брамі — перлину укр. барокко (має соковитий декор). На Пн. від Лаври розташована *Спаса на Берестовій церква*. В 1718 горішня частина Лаври згоріла. Після пожежі віділілі Успенський собор, Троїцьку церкву, друкарню було відновлено й оздоблено пишним бароковим декором. В 1727 споруджено митрополичий будинок (розписи 1751), 1744—45 — Ковнірівський корпус (арх. С. Д. Ковнір), 1720 — Економічний корпус (надбудований 1848, арх. П. І. Спарро), 1731—44 — Велику Лаврську дзвіницю (вис. 96,5 м, проект арх. Ф. Васильєва, будували І. Г. Шедель). З спорудженням дзвіничного комплексу К.-П. л. набув архит.-худож. завершення. Дзвіниця відзначається добре знайденими пропорціями, має виразні архит. деталі — карнизи й великі капітелі (до 1,25 м), виконані з кераміки; ярусні оформлені лоричними, іонічними, корінфськими колонами. В 1895 споруджено трапезну палату з церквою (арх. В. Ніколаєв, художнє оформлення інтер'єрів під керівництвом рос. архітектора і художника О. Шусева). Одна з визначних споруд ансамблю Ближніх печер — Воздвиженська церква (1700) в стилі укр. барокко. На Зх. до неї прибудовано невелику трапезну, покої архімандрита в стилі класицизму з напівколонним портиком (інж. П. Данчаківський) та дзвіницею (1763, за проектом арх. І. Г. Григоровича-Барського). Центром композиції Дальніх печер є трибна церква Різдва Богородиці (1696) з дзвіницею, увінчаною двоюрисним бароковим верхом з 4-ма шпильми (1754—61, Ковнір, імовірно, за проектом арх. Григоровича-Барського). Перехід від площі до *стилобату* храму вирішено у вигляді відкритої аркади-галереї. К.-П. л. була важливим мистецьким осередком і відіграла значну роль у розвитку давньорус. культури. Вона була центром формування мистецьких засад, які кристалізувалися при оздобленні *іконописом, мозаїками та фресками* храмів 10—11 ст. й дістали завершення при оформленні Успенського собору та інших церков Лаври в 11 ст. В 70-х рр. 11 ст. виникли *Лаврська іконописна майстерня* і мозаїчна майстерня. Мист. Лаври 14—15 ст. представлене *Київським псалтирем*, написаним Спиридоном 1397 і оздобленим мініатюрами. Пластичною виразністю й вишуканістю позначено різьблення (рельєфи — Богоматері-Оранти, 14 ст.; Богоматері-Оранти з Антонієм і Феодосієм, 1470). На еволюцію лаврської мистецької школи великий вплив мала *гравюра* на дереві, а згодом на металі. В гравюрах естетичні засади реалістичного мист. *Відродження* поєднані з нар. мистецькими традиціями (оздоба «Анфологіону», 1619, гравера *Григорія*; «Требника», 1646 — *Ілля*). Велику увагу гравіри приділяли зображенню ландшафту й архітектури, нац. типуажу й одягу, істор. персонажам. Портретність, історична достовірність і монументальність властиві скульптурі (надгробок К. Острозького, 1579). З 2-ї пол. 17 ст. і в

18 ст. в мист. лаврського худож. осередку неподільно панує стиль барокко, з лінійною і повітряною перспективами, декоративною вишуканістю кольору (А. Галик, Ф. Павловський, З. Голубовський). В лаврських виданнях з'являються пишні офорти й гравюри, обрамлені бароковими картушами й соковитим рослинним орнаментом (твори Федора, І. Щирського, Л. Тарасевича і О. Тарасевича, Г. К. Левицького, А. С. Козачківського). Високою майстерністю відзначалися твори золотарства, в яких застосовувалося позолочення, емаль, що підвищувало їхню виразність (твори І. Равича, М. Юрєвича, С. Стрельбицького, Д. Золотаря). З кін. 18 ст. мист. К.-П. л. занепадає. На поч. 20 ст. в церкві Всіх святих на Економічній брамі І. Іжакевич з учнями виконав нові розписи й реставрував розписи трапезної. Мистецтво К.-П. л. мало вплив на становлення рос., укр. та білорус. культур, а також балканських країн (в 17—18 ст.).

К.-П. л. протягом століть була ядром царизму і найбільшим на Україні центром пропаганди реліг. ідеології. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріла вороже. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29.IX.1926 тер. К.-П. л. оголошено держ. істор.-культур. заповідником (див. *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*). У К.-П. л. поховано І. І. Іскру й В. Л. Кочубєя, рос. військ. діячів П. О. Румянцев, П. С. Кайсарова, О. І. Красовського, Ю. В. Путятіна, Ф. Є. Остен-Сакена та ін. Іл. лив. на окрем. арх. с. 480—481.

Лит.: Правда о Києво-Печерской лавре. К., 1963; Килессо С. К. Києво-Печерская лавра. М., 1975. М. З. Петренко (історія), Г. Н. Логвин (архітектура й образотворче мистецтво).

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ. Пам'ятки фортифікаційної архітектури 18—19 ст. 1) Стара Печерська фортеця. Цитадель. Створена на основі фортифікаційних укріплень Печерського монастиря часів *Київської Русі*. Фортецю почали споруджувати козацькі війська гетьмана І. Самойловича 1679. Розширення й зміцнення укріплень тривало до кін. 17 ст. В 1706 під час *Північної війни 1700—21* тер. фортеці збільшили у 3 раз. Споруджували її, можливо, під керівництвом інж. Геллерта або Лямота де Тампія. Буд-во закінчено 1723. Фортеця являла собою напівкільце із земляних валів та ровів, з виступами дев'яти бастіонів і рavelінів. До фортеці вело три воріт — Київські (не збереглися), Васильківські та Московські. В її арсеналі було бл. 500 гармат. 2) Нова Печерська фортеця споруджена 1831—61 на Печерську. В основу її проекту покладено варіант інж. Оппермана. До складу фортеці входили: Стара Печерська фортеця, Васильківські й Госпітальні укріплення, ряд оборонних казарм та казематів споруди, більшість з яких збереглися (Микільський казарми, Пороховий лъх, Кругла й Прозорівська башти, *Косий капонір* та ін.). Окремі споруди об'єд-

Г. В. Кибитківа.

Г. А. Кибрик.

Г. А. Кибрик. Ласочка, ілюстрація до повісті Р. Роллана «Кола Брюньон». Автолітографія. 1934—36.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Кіжжі. Лазаревська церква з колишнього Муромського монастиря. Кінець 14 ст.

Кіжжі-кобівська культура:
1 — кістяний наконечник стріли; 2, 3 і 5 — бронзові наконечники стріли, браслет і гудзик; 4 — крем'яний вкладець до серпа; 6 — глиняний горщик.

Кіжжі справжній:
1 — гілка з плодами; 2 — квітка; 3 — гілка з квітками; 4 — плід у розрізі.

нувалися валами та оборонними цегляними стінами. З 1897 фортечний споруди використовували як військ. склад, а також як військ. і політ. тюрми (тюремний замок Васильківського, бастиони Лисогірського укріплень. Косий капірі та ін.).

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК. Організований 29.IX 1926 постановою ВУЦВК і РНК УРСР на території кол. Києво-Печерської лаври. В заповіднику (площа 28 га) розміщено 80 споруд, з них 37 архіт. пам'яток 11—18 ст. У фондах заповідника зберігаються рукописи, стародруки, колекції тканин і вишивок, вироби з коштовних металів, гравюри, твори станкового живопису. Під час Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники знищили Успенський собор (11 ст.), пошкодили понад 30 пам'яток і будівель. Тепер всі пам'ятки і будівлі, які залишилися, реставровано й відбудовано. На тер. заповідника працюють музеї: Книжні і книгодрукування музеї УРСР, Музей історичних коштовностей УРСР, Київський музей українського народного декоративного мистецтва, Київський музей театральності, музичного та кіномистецтва і ряд виставок.

Лит.: Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. К., 1979.

«КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК» — пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі, збірка релігійно-фантастичних оповідань про Києво-Печерський монастир. Створений в основному у 1-й чверті 13 ст. Найдавніші рукописні збірки, що збереглися, датуються 15 ст. Патерик прославляв будівників і живописців, окремих діячів (т. з. святих отців) Києво-Печерського монастиря, пропагував єдність Руської землі. Надрукований 1661 в друкарні Києво-Печерської лаври. В оповіданнях «К.-П. п.» багато реалістичних деталей, які характеризують побут і звичаї в монастирі, життя Києва тощо. Патріотизм і поетична «чарівність простоти й вигадки» (О. Пушкін) оповідань патерика зумовили його популярність серед читачів протягом тривалого часу.

КИЄВО-СВЯТОШИНСЬКИЙ РАЙОН — у центральній частині Київської обл. УРСР. Утворений 1937. Площа 0,8 тис. км². Нас. 142,3 тис. чол. (1979). У районі — 51 нас. пункт, підпорядкований 2 міськ. та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Київ. Поверхня рівнинна. Поклади торфу, мергелів, глини, пісків. Осн. річка — Ірпін' (прит. Дніпра). Ґрунти дерново-підзолисті та сірі лісові. Район лежить на межі зони мішаних лісів і лісостепової. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 27,5 тис. га. Підприємства маш.-буд., харч. та легкої пром-сті. Найбільші з них: маш.-буд. з-д «Іскра» (м. Боярка), м'ясопереробний, Київ. міськ. мол. № 3 та експериментальний худож. кераміки з-д (м. Вишневе). Районний комбінат побутового обслуговування (Боярка) та 6 будинків побуту. Провідними галузями с. г. є овочівництво,

садівництво та мол. скотарство. Площа с.-г. угідь 1978 становила 42,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 32,3 тис. га. Осушених земель — 4,2 тис. га, зрошуваних — 4 тис. га. Гол. культури — овочеві (помідори, огірки, капуста, морква тощо). Садівництво, ягідництво. У районі — 15 радгоспів, райсільгосптехніки, станція по очищенню наслідків трав (Вишневе). Залізничні станції: Жуляни, Боярка, Буча, Ірпін', Ворзель. Автошляхів — 219 км,

у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 40 заг.-осв. і 3 муз. школи, заочний респ. с.-г. технікум, Укр. н.-д. ін-т фарфору і скла (Вишневе), Укр. н.-д. ін-т садівництва (с. Новосілки), Укр. н.-д. ін-т землеробства, філіал Центр. ін-ту агрохім. обслуговування с. г. та обл. агрохім. лабораторії (с. Чабани), філіал Ін-ту підвищення кваліфікації працівників лісового г-ва (Боярка). 33 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень, 4 санаторії, 12 будинків культури, 34 клуби, 3 кінотеатри, 45 кіноустановок, 48 6-к. меморіальний музей М. Островського (Боярка). В с. Будаївці (тепер м. Боярка) К.-С. р. народився український радянський астроном М. П. Диченко. У К.-С. р. видається газета «Шлях до комунізму» (з 1937).

М. І. Кашка.
КИЄВО-ХОЛМСЬКИЙ ШЛЯХ — давньорус. торговельний шлях, що сполучав Київ з Польшею. Після заснування бл. 1237 кн. Данилом Галицьким м. Холм дістав назву Києво-Холмського. Проходив через давньорус. міста Білгород, Звенигород, Мичеськ, Ушеськ, Корськ, Дорогобуж, Лучеськ, Устедут, Холм і далі на Люблін. Втратив своє значення після монголо-тат. навали на рус. землі на поч. 40-х рр. 13 ст.

Кіжжі. Вид частини міста.

КІЖІ — острів на Онезькому озері (в Карел. АРСР), на якому зберігся комплекс дерев'яних споруд 18—19 ст. (реставрований 1956—59) Кижського погосту. В серед. 17 ст. навколо погосту було споруджено оборонну рублену стіну з сторожовими баштами. До комплексу входять: 22-банна Преображенська церква (1714), 9-банна Покровська церква (1764) та шатрова давниця (1874, будівничий С. Петрухін). З 1960 К. — Історико-архітектурний музей-заповідник «Кижі». Сюди перенесено: Лазаревську церкву Муромського монастиря (кін. 14 ст.), каплиці з сіл Лелікозеро (2-а пол. 18 ст.) та Кангора (17—19 ст.), селянські будинки з сіл Ошевське, Серьодка, Логмюрці, вітражі, комори (всі 19 — початку 20 ст.).

Лит.: Овощников А. В. Кижі. М., 1976; Кижі. Петрозаводск, 1979.

КИЗИЛ — столиця Тув. АРСР. Лежить у Тувинській улоговині, біля злиття річок Великого Енісею (Бій-Хем) та Малого Енісею (Ка-Хем), що утворюють Енісей, на стику автошляхів Кизил — Ак-Довурак і Усинського тракту. 59 тис. ж. (1977). Засн. 1914 під назвою Белошарськ (1918—26 — Хем-Белдир). З 1921 — столиця Нар. Республіки Танну-Тува (з 1926 — Тувинської Нар. Республіки). В 1944 разом з республікою К. увійшов до складу СРСР. К. — пром., культ., і наук. центр Туви. З-ди: авторемонтний, лісопильний, залізобетонний виробів, цегельний, шкіряно-шмивальний; вугільний розріз; комбінати: буд. деталей, м'ясний, молочний та млинарський. ТЕЦ. У К. — пед. ін-т, філіал Краснояр. політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Тув. н.-д. ін-т мови, л-ри й історії. Муз.-драм. театр, філармонія, респ. краєзнавчий музей. Телецентр. Обеліск, що позначає геогр. центр Азії.

КИЗИЛ, дерен (Cornus) — рід кущів або невеликих дерев род. кизильових. Листки супротивні цілісні; квітки двостатеві правильні чотиричленні, зібрані у зонтикоподібні суцвіття; плоди кістянокопудіні, м'ясисті, переважно червоні. 4 види в Серед. і Пд. Європі, Малій Азії, Центр. Китаї, Японії і Пн. Америці. В СРСР, зокрема в К.-С. р. (у Карпатах, Криму та Правобережному Лісостепу), — 1 вид: К. справжній (С. mas) — кущ або невелике дерево заввишки до 8 м з жовтими квітками. Росте в лісах, особливо гірських, серед чагарників на узліссях. Медонос. Вирощують у садах і парках. Плоди містять вітаміни С, цукри, дубильні речовини, яблучну кислоту; їдуть на виготовлення варення, цукерок, компотів тощо.
КИЗИЛАГАЧСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК імені С. М. Кірова — заповідник на узбережжі Каспійського м., у межах Аз. РСР. Включає зат. Кірова, пн. частину Малої Кизилагацької зат. та їхні узбережні частини. Пл. 88 тис. га. Створений 1929 для охорони найбільших в СРСР місць зимівлі водоплавних птахів (качок, гусей, лебедів, лисух, а також чапель, фламінго, бакланів) та збережен-

До ст. Київ.

1. Площа Верховної Ради УРСР. На передньому плані — будинок Верховної Ради УРСР. 1936–1939. Архітектор В. Г. Заболотний.

2. Площа Жовтневої Революції. 1961–77.

3. Міст метрополітену через Дніпро. 1965.

4. Хрещатик. 1947–55. Архітектори О. В. Власов, А. В. Добровольський, Б. І. Приймак, О. І. Малиновський, В. Д. Єлізаров, О. І. Заваров.

5. Готель «Київ». 1973. Архітектори І. М. Іданич, В. Д. Єлізаров та ін.

6. Державний університет імені Т. Г. Шевченка. 1837–43. Архітектор В. І. Беретті.

7. Державний театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1901. Архітектор В. О. Шретер.

8. Житловий масив Оболонь. 1970-і рр. Архітектори Г. М. Слудський, Ю. А. Паскевич і Л. І. Філенко.

1
2

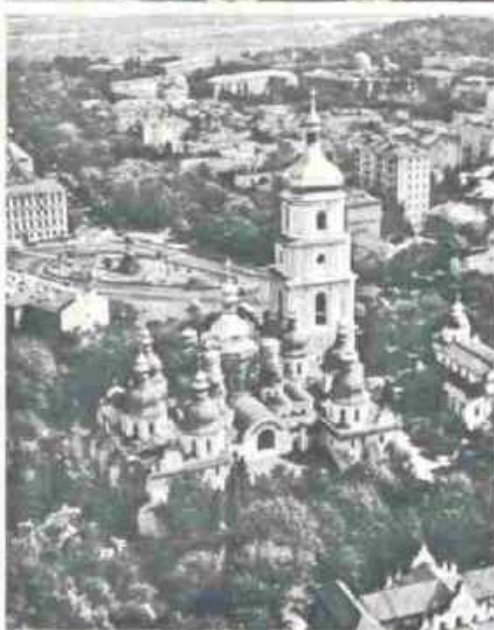
3
4

5
6
7

8

1
2
34
5

6

7
8

9

До ст. Київ.

1. Пам'ятник В. І. Леніну, 1946. Скульптор С. А. Меркуров, арх. О. В. Власов, В. А. Єлизаров. 2. Музей українського образотворчого мистецтва, 1897–1900. Арх. В. В. Городецький, Г. П. Бойцов. 3. Житловий палац культури (колишній будинок Інституту шляхетних дівчат), 1838–42. Арх. В. І. Беретті; реконструкція 1954–58. 4. Маріїнський палац, 1752–55. Арх. В. В. Растреллі. 5. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові, 1959. Скульптор М. Г. Манізер, арх. Е. А. Левінсон. 6. Інститут

науково-технічної інформації та техніко-економічних досліджень, 1971. Арх. Л. В. Новиков, Ф. І. Юр'єв. 7. Житловий масив Русанівка, 1965–72. Арх. В. Є. Ладний, Г. С. Кульчицький. 8. Площа Б. Хмельницького і Софійський собор. 9. Вид на пішохідний міст через Дніпро з Володимирської гірки. 10. Будинок колишньої Київської академії, 1703, 1732–40. Арх. Й. Г. Шедель. 11. Ансамбль Видубицького монастиря 11–18 ст. 12. Вид на Києво-Печерську лавру з боку Дніпра.

10
11
12

на природних комплексів узбережжя Каспійського м. У заповіднику провадиться масове кільцювання птахів для вивчення шляхів їхніх перельотів, місць гніздування, тривалості життя та ін. **КИЗИЛ-ІРМАК** — ріка на півні Мала Азія, у межах Туреччини. Довж. 1151 км, площа бас. понад 77 тис. км². Бере початок на схилах г. Кизилдаг, перетинає Анатолійське плоскогір'я і Понтизькі гори. Впадає у Чорне м., утворюючи *дельту*. Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування. На К.-І.—ГЕС. м. Сівас.

КИЗИЛ-КОБА — карстова печера в Криму. Див. *Червона печера*.

КИЗИЛ-КОБІНЬСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура 11—5 ст. до н. е., поширена в горах і передгір'ях Криму. Виділив її Г. А. Бонч-Осмоловський 1926. Назва походить від найменування печери Кизил-Коба поблизу Сімферополя. Серед пам'яток К.-к. к. — поселення і поховання в кам'яних скринях. Родові групи носіїв К.-к. к. мешкали в наземних житлах, землянках і напівземлянках, займалися землеробством і відтинним скотарством. Під час розкопок пам'яток К.-к. к. знайдено кераміку, кам'яні й кістяні знаряддя праці, бронзові прикраси, зброю. Для посуду раннього періоду К.-к. к. (горщики, миски, кубки, черпаки) характерний рельєфний орнамент, а для посуду пізнього періоду — візний. Більшість дослідників ототожнює носіїв К.-к. к. з *таврами*. Одні вчені наполягають на її місц. походженні від *кіммерійців*, інші висловлюють припущення про кавказ. походження цієї культури.

Лит.: Лесков А. М. Горний Крым в I тысячелетии до нашей эры. К., 1963.

КИЗИЛКУМ — піщана пустеля в межиріччя Аму-Дар'ї та Сирдар'ї, в Узб. РСР, частково Каз. РСР і Туркм. РСР. Пл. 300 тис. км². Поверхня рівнинна. Переважають піщані масиви, що подекуди утворюють пасма заввишки 30—75 м. Є невеликі останці гори (Букантау, Тамдитау та ін.) заввишки до 922 м та замкнені ізольовані западини (Минбулак та ін.). Поширені *тахири*. Родовища природного газу (Газлі), вугілля, мармуру, графіту, бірюзи, золота. Клімат сухий, різко континентальний. Т-ра липня від +26 до +29°, січня — від

0 до —9°. Опадів 100—200 мм на рік. Річок немає, значні запаси підземних вод. Серед рослин переважають *ефемери* (піщана осока, кандим, черкез), піщана акація, саксаул, полин тощо. З тварин живуть джейран, ховрахи, тушканчики, вовк, є змії (ефа, гюрза), ящірки. На зрошуваних ділянках вирощують бавовник, рис, пшеницю. Розвинуте тваринництво (каракульські вівці, верблюди). За останні роки досліджено понад 20 млн. га земельних масивів, складено першу карту ґрунтів К., визначено райони нових пасовищ, ведуться роботи по іригації нових земель, зокрема у Бухарському оазисі. Кизилкумський заповідник.

КИЗИЛ-ЯР — озеро в межах УРСР, на Зх. Кримського п-ова, на Пд. від м. Сак. Від моря відокремлене піщаним пересипом. Довж. 5,7 км, шир. до 1,4 км, глб. до 0,3 м. Пд. берег урвистий, заввишки до 7—12 м, пн. — пологий. Живиться мор. та підземними водами. Донний мул має лік. властивості.

КИЗИЛЬНИК (*Cotoneaster*) — рід рослин род. *розових*. Кущі, зрідка невеликі дерева до 3 м заввишки з черговими цілокрайніми листками. Квітки дрібні, зібрані в небагатоквіткові китиці або щитки, іноді поодинокі або по 2—3 в пазухах листків. Плоди — дуже дрібні борошнисті яблука. Понад 50 видів, пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці. В СРСР бл. 35 видів, з них в УРСР — 3. Найпоширеніший К. чорноплодий (*C. melanosagrus*), вис. до 2 м. Росте в світлих лісах, серед чагарників, на кам'янистих схилах, у садах і парках вирощують як декоративний, використовують для озеленення кам'янистих схилів. У Карпатах і в Криму зустрічається К. цілокрайний (*C. integrifolia*) з червоними плодами. К. — добрі ранньовесняні медоноси.

КИЗИМ Богдан (р. н. невід. — п. 1638, Київ) — козацький сотник, керівник повстанського загону під час *Павлюка повстання 1637* на Україні проти польсько-шляхет. загартників. На поч. повстання вийшов з Києва з частиною козаків на Лівобережжя і в Переяславі сформував повстанський загін. Після невдалої спроби об'єднатися з гол. силами повстанців на чолі з Павлюком, які перебували в Мошанах, К. з загonom (4 тис. чол.) відступив у район Ірклієва. Після по-

разки повстанців у *Кумейківському бою 1637* був схоплений *реєстровими козаками* і виданий польсь. шляхет. командуванню, яке склало К. на смерть.

КИЗЯ Лука Єгорович [8(21).II 1912, с. Жихове, тепер Середино-Будського р-ну Сум. обл. — 29.XII 1974, Київ] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. історик. Член КПРС з 1940. В 1940 закінчив Черніг. учительський ін-т, 1948 — Київ. пед. ін-т. У 1941—43 був комісаром партизан. загону, потім — комісаром з'єднання партизан. загонів і членом штабу партизан. руху Ровен. обл., секретарем підпільних райкому, Ровен. обкому КП(б)У. В 1961—64 — постійний представник УРСР в ООН. Автор праць з питань партизан. руху в роки Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КИЇВ — столиця Української РСР, один з найважливіших культур., наук. і промислових центрів СРСР, центр Київської обл. та Києво-Святошинського р-ну. За кількістю жителів — третє (після Москви і Ленінграда) місто СРСР і перше серед міст УРСР (табл.). Територія — 780 км² (1979). Поділяється на 12 міських районів (табл.).

Природа. К. розташований на мальовничих берегах серед течії Дніпра, нижче від гирла Десни, на межі Полісся та Лісостепу. Осн. частина міста дежить на високому правому березі Дніпра, на пагорбах і схилах Київських гір (*Старокиївської гори*, *Печерської*, *Батиевої*, *Шекавиці*, *Хорониці* та ін.), менша частина — на низовинному лівому березі Дніпра. Клімат К. помірно континентальний, м'який. Пересічна т-ра січня — 5,8° (мінімум — 30, — 35°, липня +19,5° (максимум +30, +40°). Річна кількість опадів 600 мм, максимум — влітку. ґрунти в основному підзолисті та дерново-підзолисті. Природна рослинність представлена сосново-широколистяними та дубово-грабовими лісами. В межах міста — 66 парків, в яких переважають дистантні породи. К. оточений суцільним зеленим поясом: на Сх. — Броварським лісом, на Пд. Зх. — Голосіївським лісопарком і лісовими масивами Кончі-Заспи, на Зх. — Боярським і Святошинським лісами, на Пн. Зх. — лісовими масивами Пупрі-Водиці. Площа зеленої зони К. — 382,8 тис. га (1978).

Історія. Заселення тер. сучас. К. почалося в пізньому *палеоліті* (див. *Кирилівська стоянка*). Стоянки первісної людини в цій місцевості відомі також з часів *мезоліту* і *неоліту*. Населення періоду *мідного віку* на тер. К. було носієм т. з. *трипільської культури*; відомі й знахідки окремих предметів *бронзового віку*. В період *раннього залізного віку* в районі сучас. К. жили осілі землеробсько-скотарські племена, які мали обмінні стосунки зі *схіфами* та *античними державами Північного Причорномор'я*. Торг. зв'язки зі сх. провінціями Старод. Риму засвідчені, зокрема, знахід-

КИЇВ Населення

Рік	Кількість жителів, тис.
11 ст.	≈100*
1647	15,0
1763	42,0
1800	бл. 50,0
1850	42,0
1874	127,5
1900	260,0
1914	626,3
1920	366,1
1926	513,6
1939	847,0
1943	180,0
1959	1104,3
1970	1632,0
1979	2144,0

* На думку деяких дослідників — 50 тис.

Київ. Панорама міста.

Міські райони Києва (1980)

Дарницький
Дніпровський
Жовтневий
Залізничний
Ленінградський
Ленінський
Мінський
Московський
Печерський
Подільський
Радичівський
Шевченківський

ками римських монет 2—4 ст. Безпосередніми предками давніх слов'ян, які згодом заснували К., вважають носіїв зарубинецької культури. В «Повісті временних літ» (поч. 12 ст.) наведено переказ про заснування міста трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом (див. *Київ, Щеко, Хорив і Либідь*), які стояли на чолі сх.-слов'ян. племені полян. Місто названо на честь старшого брата Києя.

За археол. даними, виникнення К. датується 2-ю пол. 5 ст. — 1-ю пол. 6 ст., отже, його історія налічує 1500 років. З утворенням давньорус. д-ви — *Київської Русі* К. став її політ. центром, «матір'ю містам руським». Переказ про заснування Києва (Куара) в країні полян (полуні) наводить вірм. хроніст 8 ст. Зенон Глак. Відомості про К. є в творах араб. географів і письменників 9—10 ст. — Ібн-Хордадбега, Масуді, Ібн-Фадлана, візант. імператора *Константина VII Багрянородного*, Нім. церк. діяч 11 ст. єпископ *Тітмар Мерзебурзький* (Саксонія) у своїй «Хроніці» (1012—18) характеризував К. як «велике місто, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість жителів». Згадує К. й нім. хроніст 11 ст. *Адам Бременський*, він назвав його суперником Константинополя. За князування *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого* давньорус. д-ва з центром у К. досягла найвищого розвитку. Останнім сильним князем Київ. Русі був *Володимир Мономах*. У 10—12 ст. К. належав до числа найбільших міст Європи; в ньому налічувалося кілька десят-

ків тисяч жителів. Він був гол. ремісничим і торг. центром Русі. Через нього проходили важливі торг. шляхи — «шлях з варяг у греки», із Зх. Європи в Азію. Гострі соціальні суперечності викликали ряд нар. повстань у місті: *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113* та ін. Внаслідок феод. роздробленості Русі К. почав втрачати значення політ. центру. Проте за К. — «столий град», за великокнязівський київ. престол

колишні землі стають одним з осередків формування укр. народності. Бл. 1362 місто підпало під владу *Великого князівства Литовського*. В 1394 *Київське князівство* було ліквідовано (1440—70 відновлено). В 1416 і 1482 К. зазнав руйнівних наскоків крим. татар. З 1471 місто — центр *Київського воєводства*. В 1436, 1484, 1508 в К. сталися антилит. виступи. Щоб схилити на свій бік заможні верстви населення К., лит. уряд 1494—

Будинок торгівлі. Архітектори В. І. Єжов та інші. 1980.

Площа Перемоги.

тривала боротьба між руськими князями; місто залишалося найбільшим екон. і культур. центром Русі. Під час монг.-татар. навали К. у грудні 1240, незважаючи на героїчний опір його захисників, було загарбано і поруйновано. Невдовзі місто почало поступово відроджуватися. У К. правили залежні від *Золотої орди* князі (зокрема, 1249 *Олександр Невський* одержав право в Золотій орді на київ. князівський престол). В 14 ст. К., Київщина та ін. нав-

97 надав місту *мадебурзьке право*, 1565 київ. купці дістали дозвіл на безмитну торгівлю в усіх містах Лит. князівства. Після *Люблінської унії 1569* К. — під владою шляхет. Польщі. Трудові маси укр. населення К. брали активну участь в антифеод. і визвольній боротьбі, що розгорнулася на Україні в кін. 16 ст. і в 20—30-х рр. 17 ст. (участь у повстаннях К. *Косинського 1592*, С. *Наливайка 1594—96*, Т. *Федорівича 1630*, П. *Павлюка 1637*). З утворенням 1615 *Київського братства*, відкриттям *Київської братської школи* та *Києво-Печерської друкарні* К. перетворився на центр ідеологічної боротьби українського народу проти католицизму й уніатства, став провідним осередком культур. життя України. Населення К. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. У червні 1648 загін повстанців при підтримці місц. населення вигнав польс.-шляхет. загарбників з К. 23.XII 1648 (2.I 1649) кияни урочисто зустріли сел.-козак. війська на чолі з Б. *Хмельницьким*, яке повернулося з-під Замося після успішного походу. К. став адм.-тер. і військ. центром *Київського полку*. *Возз'єднання України з Росією 1654* мало велике значення для розвитку К. як екон. і культур. центру України. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Правобережна Україна відійшла до Польщі, К. з прилеглою тер. лишилася у складі Росії. В кін. 17 — на поч. 18 ст. К. — важливий опорний пункт боротьби проти агресії шляхет. Польщі, султан. Туреччини, швед. загарбників під час *Північної війни 1700—21*. У 1679 козаки гетьмана І. *Самойловича* почали зводити фортечні укріплення на *Печерську*, які згодом увійшли до складу *Києво-Печерської фортеці*. У 18 ст. з'явилися перші мануфактури, зокрема, заснована *Арсенал (1764)*. Після *возз'єднання Правобережної України з Росією* в кінці 18 століття К. 1797 став адм. цент-

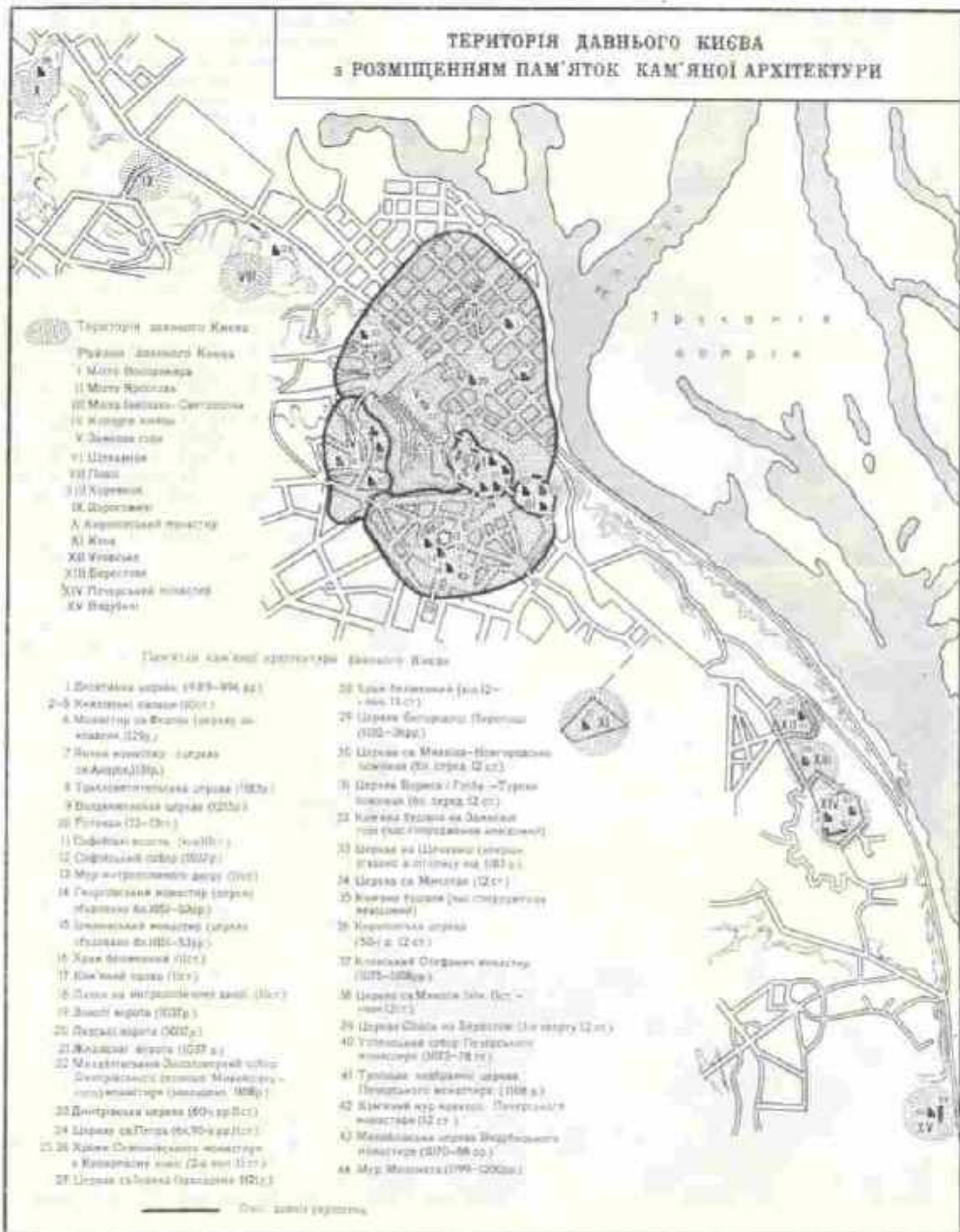

ром новоствореної Київської губернії (вперше існувала з 1708 до 1781), а згодом і всього Пд.-Зх. краю (Правобережної України). Переведення Контрактового ярмарку з Дубна в Київ (1797) сприяло розвитку торгівлі і екон. зміцненню міста. Загострення класових суперечностей було причиною Київського повстання ратників міліції 1807. У К. відбувалися з'їзди Південного товариства декабристів. В 1823 в К. було схвалено «Руську правду» П. І. Пестеля. У грудні 1845 — січні 1846 в місті виникло Кирило-Мефодіївське товариство, 1859—63 — Харківсько-Київське такежнє товариство. Після селянської реформи 1861 в К. прискорився розвиток капіталістичної пром-сті. У 1870 стали до ладу залізниці Київ — Одеса та Київ — Курськ; з 1835 в К. діяло перше акціонерне пароплавне т-во, з 1858 — «Товариство пароплавства по Дніпру». В 1890 збудовано перші великі електростанції, 1892 почався рух електр. трамваїв (перша трамвайна лінія в країні). В 1904 споруджено фуїкулер. Проте впорядковувалися лише центр. район міста.

У 70 — 80-х роках 19 століття К. — один з осередків народницького руху (див. «Київська комуня», 1873—74; «Південноросійський робітничий союз», 1880). В 1879 і 1880 у місті відбулися перші робітн. страйки. В 1889 в К. виник перший с.-д. гурток. З 1891 діяльність с.-д. груп і гуртків очолював Ю. Д. Мельников, який був ініціатором створення «Лук'янівського клубу». В 1894—96 в одному з гуртків працював В. З. Кедровий. В 1897 слідом за ленинським петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» виник київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», діяльність якого сприяла піднесенню робітн. руху. Після І з'їзду РСДРП (1898) київ. соціал-демократи об'єдналися в Київ. к-т РСДРП. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в К. виходили с.-д. газети «Вперед» (засн. с.-д. групою «Рабочее дело»), «Железнодорожный пролетарий», «Железнодорожник», «Работник», «Рабочая газета». На поч. 20 ст. революц. рух у К., як і по всій країні, набрав широкого розмаху (див. Київського університету студентів листун 1900, Київська політична демонстрація 1901). Робітники К. взяли участь у Загальному страйку на Півдні Росії 1903. Велику роль у згуртуванні і політ. вихованні трудящих К. відіграла ленинська «Искра». Її агенти М. Е. Бауман, Ф. В. Ленін, П. А. Красиков, Г. М. Кржижановський, М. М. Литвинов, О. Г. Шліхтер та ін. вели революц. роботу в К. Через К. розповсюджувалася марксистська л-ра. З березня 1903 у К. перебувало Бюро орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, а після з'їзду — Російське бюро ЦК РСДРП, в роботі якого активну участь брала сім'я Ульянових (Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова, А. І. Єлізарова-Ульянова). Київ. робітники на «криваву неділю» в Петербурзі (див. Десять січня 1905) відповіли політичним страйком. У дні

Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 у К. припинили роботу всі підприємства. 18(31).X 1905 відбулися майже 30-тисячна політ. демонстрація і мітинг біля міської думи. В кін. жовтня 1905 обрано першу Київську Раду робітн. депутатів. У листопаді вибухнуло саперів повстання 1905, до якого приєдналися робітники. В кін. листопада 1905 виникла робітн. «Шулявська республіка». В роки революції в К. відбулися Саперного батальйону повстання 1907, Селезінського полку повстання 1907. В квітні — травні 1912 у К. пройшли страйки протесту проти кривавої розправи царизму з робітниками Ленських золоторозробок (див. Київські страйки робітників 1912). У лютому 1914 на знак протесту проти заборони святку-

вання 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в місті відбулися страйки і демонстрації. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 створено Київську Раду робітн. депутатів [3 (16). III]. Вийшла з підпілля Київська організація РСДРП(б), яка очолила боротьбу трудящих проти контрреволюційного Тимчасового уряду, за встановлення влади Рад. Бурж.-націоналістичні партії 4(17).III створили Центральну раду, що фактично перебувала в одному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом. Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна і рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), більшовики К. вели безкомпромісну боротьбу проти укр. та євр. бурж. націоналістів, меншовиків і есерів. Під впливом більшовицької агітації в місті по-

сидився страйковий рух. 18.VII 1917 відбулася масова демонстрація. 12.VIII 1917 — страйк робітників Арсеналу, судноверфі й друкарень, у вересні 1917 — страйк робітників 14 підприємств і майстерень. Трудящі міста гаряче вітали перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. 27.X (9.XI) 1917 на об'єднаному засіданні Київ. Рад робітн. і солдатських депутатів та представників гарнізону, профспілок і фабзавкомів було прийнято рішення взяти владу в місті у свої руки й створено ревком, до складу якого увійшли 10 більшовиків, у т. ч. А. В. Іванов, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник. Перемогою Київського жовтневого збройного повстання 1917 проти Тимчасового уряду скористалася Центр. рада, яка стягнула до К. контрреволюц. війська і захопила владу. Більшовики України готували скликання Першого Всеукраїнського з'їзду Рад у К. 3(16).XII 1917 Центр. рада зірвала проведення з'їзду. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся напівлегально Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) у Києві, що заклин-

кав трудящі маси до повалення Центральної ради і встановлення влади Рад. Делегати 1-го Всеукр. з'їзду Рад переїхали до Харкова, де 11—12 (24—25).XII 1917 відбувся з'їзд, який проголосив Україну Республікою Рад. Після створення першого Рад. уряду України — Народного Секретаріату — ще ширше розгорнулася боротьба укр. народу проти бурж.-націоналістичної контрреволюції. Повсталі трудящі К. (див. *Київське січневє збройне повстання 1918*) і рад. війська, які прийшли їм на допомогу, 26.I (8.II) 1918 визволили місто й встановили Рад. владу. 30.I (12.II) 1918 уряд Рад. України переїхав з Харкова до Києва. Але 1.III 1918 К. захопили австро-нім. війська, в обозі яких повернулася й Центр. рада. Наприкінці квітня австро-нім. окупанти розігнали її і 29.IV поставили їм маріонетковий уряд — на чолі з «гетьманом» Скоропадським (див. *Гетьманщина*). Трудящі К. під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу проти окупантів і укр. бурж. націоналістів. 29.V на Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918, що відбулася в К., було створено Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет, що керував підпільям на Україні. У грудні 1918 австро-нім. окупанти були вигнані з К. Скоропашини з їхньої втечі, владу в місті 14.XII захопила петлюрівська Директорія. 5.II 1919 рад. війська розгромили петлюрівські банди й відновили Рад. владу в К. 31.VIII 1919 К. захопили лєнінці, 16.XII 1919 Червона Армія визволила місто (див. *Київські операції 1919*). Але миру працюю киян знову було перервано. 6.V 1920 К. захопили білополяки. 12.VI 1920 рад. війська визволили місто від окупантів (див. *Київська операція 1920*).

У період громадян. війни та іноземної інтервенції господарство міста зазнало значних руйнувань. Під керівництвом Київської міської партійної організації трудящі приступили до відбудови К. Вже 1925 рівень пром. продукції К. перевищив довоєнний. В результаті індустріалізації К. став великим пром. містом. Величезне значення для його дальшого всебічного розвитку мало перенесення з Харкова до К. столиці Рад. України. 24.VI 1934 до К. переїхали ЦК КП(б)У й Уряд республіки. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 з К. було евакуйовано на Сх. країни сотні підприємств, н.-д. установи і навч. заклади, матеріальні й культурні цінності. 6.VII 1941 було створено штаб оборони К., організовано загони нар. ополчення і винищувальні батальйони, які разом з частинами Червоної Армії мужньо билися проти переважалоючих сил ворога. Київ. міська і обласна парт. орг-ції очолили героїчну боротьбу трудящих проти фашист. окупантів. Оборона міста-героя тривала 73 дні (див. *Київська оборонна операція 1941*). 19.IX 1941 місто окупували нім.-фашист. загарбники. Фашисти зруйнували понад 800 підприємств і 40% житлової площі. Вони встановили в місті режим кривавого терору. В концтаборах

на Сирці і в Дарниці, в *Бабьому Яру* окупанти розстріляли і замордували бл. 200 тис. рад. громадян (цивільних і військовополонених), 100 тис. вивезли на фашист. каторгу. Під керівництвом підпільної парт. орг-ції кияни самовіддано боролися проти гітлерівців. У К. діяли підпільні міським і райкоми партії, комсомольські орг-ції, бойові групи і загони («Смерть німецьким окупантам!», «Київський робітник», «Арсеналець»). За самовіддану боротьбу проти гітлерівців багатьох підпільників-киян нагороджено орденами і медалями, а В. С. Кудряшова, О. С. Пироговського та І. Д. Кудря по смертю удостоєно звання Героя Рад. Союзу. 6.XI 1943 рад. війська 1-го Укр. фронту під командуванням М. Ф. Ватутіна визволили К. від нім.-фашист. загарбників (див. *Битва за Дніпро 1943*, *Київська наступальна операція 1943*). Завдяки всебічній допомозі всіх народів Рад. Союзу, постійному підкуванню ЦК КПРС і Рад. уряду, самовідданий праці киян столиця УРСР була відроджена з руїн; швидкими темпами стали розвиватися промисловість, культура і наука. К. — політичний центр УРСР. Тут працюють ЦК Компартії України, Президія Верховної Ради УРСР і Рада Міністрів УРСР. К. нагороджено 2 орденами Леніна (1954, 1961). В 1961 встановлено медаль «За оборону Києва». В 1965 місту-герою К. вручено медаль «Золота Зірка». В 1974 було покладено початок руху за перетворення К. на місто високопродуктивної праці, високої культури та зразкового громад. порядку. Розроблено комплекс заходів, спрямованих на відзначення 1982 ювілею Києва — його 1500-річчя.

П. П. Гудзенко.

І. С. Славес.

Народне господарство. За роки Рад. влади К. став значним індустріальним центром не лише України, а й усього Рад. Союзу з різноманітним пром.-стю, великими, оснащеними сучас. технікою підприємствами, потужною енерг. базою, буд. індустрією, житл.-комунальним г-вом, а також розвинутою мережею підприємств торгівлі, громад. харчування й побутового обслуговування. Екон. розвиткові К. сприяє його розташування на Дніпрі — гол. водній артерії України, на перетині залізнич., автомоб. і повітряних трас, що йдуть від центру Європ. частини СРСР на Зх. і Пд. країни, та на шляхах, що сполучають західні і північні райони УРСР з Донбасом, Придніпров'ям та Причорномор'ям. За 1946—78 введено в дію осн. фонди на 14,5 млрд. крб. (у порівняльних цінах). Обсяг пром. виробництва 1978 зріс проти 1940 у 27 раз. Гол. галузі пром.-сті: маш.-буд. і металообр. (45% валової пром. продукції, 61% зайнятих у пром.-сті, 1978), легка (відповідно 17 і 15%), харч. (15 і 4%), хім. і нафтохім. (8,8 і 6,2%). Значного розвитку набули пром.-сть буд. матеріалів, деревообр., мед. і поліграфічна. Енерг. базою г-ва К. є енергія ряду ТЕЦ, у т. ч. найбільшої на Україні ТЕЦ-5, Київської ГЕС імені Ленінського комсомолу, Київсь-

Софійська площа. Малюнок А. Вестерфельда. 1631.

Хрещатик. Фото 1903. Андрійський узвіз.

кої ГАЕС та Трипільської ДРЕС. У галузевій структурі машинобудування широко представлені верстатобудування (Київський завод верстатів-автоматів імені М. Горького), хімічного машинобудування (Київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик»), виробництво будівельно-шляхових машин і транспортного машинобудування (Київський машинобудівний завод «Червоний екскаватор», Київський суднобудівний завод «Ленінська кузня», Київське авіаційне виробниче об'єднання імені 50-річчя Жовтня, Дарницький вагонорем. з-д, Київський мотоциклетний завод, «Будшляхмаш», Київський електротехнічний завод «Трансигнал» імені Ф. Е. Держинського). Значно розвинулося приладобуд., у т. ч. виробн. електронічних приладів і радіоприладів, кінофотоапаратури, засобів обчислювальної техніки, телевізорів тощо (Київський завод «Точелектроприлад» імені Комсомолу України, Київський дослідний завод порційних автоматів імені Ф. Е. Держинського, завод обчислювальних і керуючих машин, завод «Електронприлад» та ін.), електротехнічна промисловість (Київський завод «Укркабель» та ін.), виробництво технологічного устаткування для торгівлі, громадського харчування, харчової промисловості. В К. створено базу по ремонту машин, устаткування, побутової та ін. техніки. Хімічна і нафтохімічна промисловість представлена Київським виробничим об'єднанням «Хімволокно» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, заводами автогенним, лаків і фарб, «Червоний гумовик», «Вулкан», побутової хімії тощо. Розвивається медична промисловість (Київське виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Дарниця», Київський хіміко-фармацевтичний завод імені М. В. Ломоносова та ін.). Створено потужне виробн. будівельних матеріалів і деталей (Київський комбінат азбестоцементних виробів імені 60-річчя Радянської України, «Будіндустрія», три домобуд. комбінати, у т. ч. Київський домобудівний комбінат № 3, з-д залізобетонних конструкцій та ін.). К.—значний центр сучас. легкої пром-сті: Київський шовковий комбінат, Дарницький шовковий комбінат, бавовнопрядильна ф-ка, Київське виробниче трикотажне об'єднання імені Розі Люксембург, Київська базова експериментальна трикотажна фабрика «Киянка».

Київське виробниче швейне об'єднання «Україна», взут. виробниче об'єднання «Київ» (див. Київська базова експериментальна взуттєва фабрика імені 30-річчя Радянської України), Київське виробниче шкарпеточне об'єднання імені М. В. Фрунзе та ін. Численні підприємства харчової промисловості, найбільші з них — Київський м'ясокомбінат, міський молочний завод № 2, Київська кондитерська фабрика імені Карла Маркса. Розвинута деревообр., у т. ч. меблева, пром-сть (Київська меблева фабрика імені В. Н. Боженка, деревообр. комбінати). В місті створено потужну поліграф. пром-сть (комбінат друку «Радянська Україна», ф-ки: книжкова, кольорова друку тощо). К.—великий вузол залізнич. (станції: Дарниця, Київ-Московський, Київ-Пасажирський, Київ-Петрівка та ін.), автомоб., авіад. (аеропорти Жуляни і Бориспіль) і водних (Київський річковий порт) шляхів. У місті — Київський метрополітен імені В. І. Леніна. У післявоєнні роки здійснюється значне житл. будівництво (див. таблицю).

Житловий фонд Києва (на кінець року, тис. м²)

Житловий фонд	1950	1970	1978
Всього по місту	6737	21 264	30 457
у тому числі:			
у суспільній власності	5430	19 385	28 615
у власності ко- ристування	1307	1879	1842

На кінь. 1978 в К. було 5336 підприємств роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи й громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,6 раза. Побутове обслуговування здійснюють 1393 підприємства (1978). Обсяг побутових послуг населенню 1978 зріс проти 1970 майже у 2 рази. Водопостачання К. здійснюється в основному з Десни, Дніпра та частково артезіанськими водами. На кожного киянина припадає бл. 400 л води щодня. Л. М. Корейський.

Охорона здоров'я. Письмові пам'ятки Київської Русі свідчать про те, що в 11—12 ст. при Києво-Печерському монастирі існував «больничний» монастир. Відомі імена ченців-лікувальників Антонія, Агапіта, Пимена та мирських лікарів Іоанна Смери, Петра Сіріаніна, Февронії, онуки Володимира Мономаха — Євпраксії Мстиславівни. В 16—18 ст. існували невеликі лікарні при Київ. магістраті, деяких монастирях, Київській академії. На поч. 18 ст. закладено аптекарський сад, де вирощували лікарські рослини, з 1715 діяв аптекарський склад, що обслуговував місцевий гарнізон, 1728 відкрито першу аптеку для цивільного населення. Проте лікувальних установ в сучасному розумінні не було. Відсутність сан. та профілактич. заходів призводила до спалахів епідемій. Особливо спустошливими були епідемії чу-

ми 1710—11 і 1770—71, віспи 1802—07, 1810, 1826, холери 1830—31, 1847, 1852—53, 1855. Смертність населення 1769—1835 перевищувала народжуваність. У 1755 сенат видав указ про створення в К. урядового госпіталю. В 1786 при Кирилівському монастирі було відкрито будинок для інвалідів. У 1787 в К. відкрито протівіспний госпіталь; 1803 — першу соматичну лікарню (для хворих з різними захворюваннями, крім заразних); 1806 — кирилівські так звані богоугодні заклади (тепер психіатрична лікарня імені І. П. Павлова). В 1842 при цих закладах відкрито фельдшерську школу. В 1840 створено Товариство київських лікарів, 1841 — мед. ф-т ун-ту, 1844 відкрито першу клініку мед. ф-ту, 1851—53 — анатомічний театр при ун-ті. В 1864 засн. Фармацевтичне товариство, 1870 — військ.-фельдшерську школу, 1877 — курси мед. сестер. В 1875 почала діяти міська Олександрівська лікарня (тепер — ім. Жовтневої революції); 1902 було відкрито станцію швидкої медичної допомоги. У другій половині 19 — на початку 20 ст. велику роль у розвитку медицини і практичної охорони здоров'я відіграли М. І. Пирогов, В. О. Караваєв, О. П. Вальтер, В. О. Бец, Г. М. Мінх, Н. А. Хржанівський, П. І. Перемжко, В. П. Образцов, Ю. К. Шимановський, В. В. Підви́соцький та ін. В 1913 в місті було 5 лік. установ на 2304 ліжка (переважно платні). З жіночі і дитячі консультації, працювало 935 лікарів, 727 осіб серед. мед. персоналу. Вкрай обмежено здійснювалися заходи по боротьбі з соціальними хворобами (венеричними, туберкульозом, алкоголізмом), по охороні материнства і дитинства, високою залишалася смертність населення. В 1911 вона становила бл. 14,5 чол. на 1 тис. ж., а серед дітей у віці до одного року — 235 на 1 тис. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції охорона здоров'я населення стала держ. справою. Зростає мережа лік. установ, збільшується кількість лікарів і серед. мед. персоналу, широко здійснюються профілактичні заходи (див. табл., с. 118), розширюється виробн. мед. обладнання і лікар. засобів. Успішно розгортаються наук. дослідження з кардинальних проблем клінічної й теоретичної медицини. Серед київських учених — видатні представники рад. мед. науки: Ф. Г. Яновський, М. Д. Стражеско, О. М. Марзєв, М. М. Волкович, О. П. Кривоносов, Б. М. Макні́вський, О. Г. Дур'є, В. М. Іванов, О. С. Коломійченко. У місті діє Київський медичний інститут, Київський інститут удоскона-

Пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії. Скульптори О. П. Скобляков, М. К. Вронський, архітектор І. С. Ланько. Бронза, граніт, 1979.

Кияни вітають радянські війська, які вступили у місто, 1943.

лення лікарів. 23 науково-дослідні інститути мед. профілію (М-ва охорони здоров'я СРСР та М-ва охорони здоров'я УРСР, АМН СРСР і АН УРСР) — педіатрії, акушерства і гінекології; геронтології; туберкульозу і грудної хірургії; кардіології; проблем онкології та ін. (див. окремі статті про ці та ін. ін-ти за їхнім профілем, а також ст. Медицина).

А. М. Севдок.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади К. був найбільшим культур. центром Давньої Русі, де ще до прийняття християнства була відома писемність. В 11 ст. розвивалося переписування книг і перекладання їх з грец. мови; засн. *Бібліотеку Софійського собору*, згодом — 6-ку Києво-Печерського монастиря та ін. За літописом, 988 відкрито першу школу, незабаром — уч-ща при монастирях, з 11 ст. поширилися поч. школи — *дяківки*. Незважаючи на тяжкі наслідки монголот. навали, К. не втратив свого значення як культур. центр і в наступні століття. В 1615 створено Київську братську школу. 1631 — *Лаврська школу*; 1632 обидві школи об'єднано в Києво-Могилянську колегію (згодом — *Київська академія*). Велике значення в розвитку книгодрукування мала Києво-Печерська друкарня. В 1789 відкрито Головне нар. уч-ще, 1809 на його базі — Першу київ. (чол.) гімназію (до 1834 директор М. Ф. Берлінський, викладав історію М. Костомаров; серед випускників різних років — художник М. Ге, поет М. Гербель, історик М. Закровський, скульптор П. Забіла, письменники К. Паустовський, М. Булаков, вчені Є. Тарле, О. Богомолець, держ. діяч А. Дунаєвський та ін.). З 1809 у місті діяли церковно-парафіяльні школи. В 1836 відкрилася Друга гімназія (її вихованцями стали академік О. Шмідт; укр. художник В. Орловський,

викладали художник І. Сошенко, етнограф К. Чалий). У 1859 засн. Першу жіночу гімназію (Фундуклейську; в числі її вихованок — співачки нар. арт. СРСР К. Держинська, нар. арт. УРСР М. Донець-Тесейр та ін.). З 1838 в К. існував *Інститут шляхетних дітей* (який закінчила, зокрема, відома співачка Н. Забіла-Врубель), з 1852 — кадетський корпус, дворянські пансіони, духовні уч-ща тощо, 1871

Показники розвитку охорони здоров'я в Києві

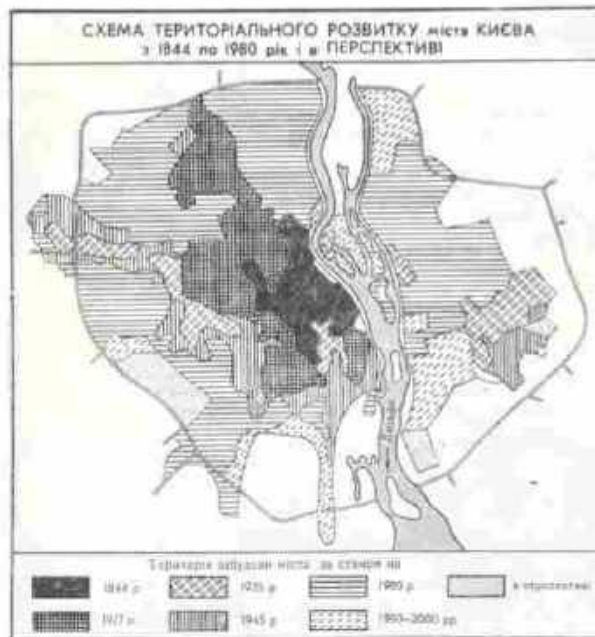
Показники	1940	1978
Кількість лікарняних ліжок	9800	30 010
Забезпеченість населення лікарняними ліжками (на 10 тис. ж.)	112,7	140,2
Кількість жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій	45	75
Кількість санітарно-епідеміологічних станцій	10	13
Кількість аптек	61	158
Кількість лікарів усіх спеціальностей	4574	17 025
Забезпеченість населення лікарями (на 10 тис. ж.)	52,8	79,5
Кількість осіб середнього мед. персоналу	4500	29 467

засн. колегію Павла Галагана, 1878 відкрився Вищий жіночий курс (навчалися поетеса А. Ахматова, письменниця З. Тулуб). Значним явищем у культур. житті було відкриття 1834 Київ. ун-ту (перший ректор М. О. Максимович). Наприкінці 50-х рр. 19 ст. почали працювати *неділні школи*. Плідною була діяльність *Київського товариства дослідників природи* (засн. 1869), *Українського наукового товариства* (засн. 1907), фіз.-матем. (засн. 1890), фіз.-мед. (засн. 1896), юрид. (1876), археол. (1872), пед., філол. (1875) та ін. т-в. Значну наук. роботу проводили *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* (засн. 1843), *Пл.-Зх. відділ Рос. геогр. т-ва* (засн. 1873), *Історичне товариство Неостра-літописця* (засн. 1873). Діяли *Київські освітні товариства*. На поч. 1917 в К. налічувалося 13 чоловічих гімназій, 3 реальні уч-ща, 7 комерційних уч-щ, 7 вищих навч. закладів. Проте освіта була недоступною для широких нар. мас. Кількість неписьмених становила понад 40%. Широкого розвитку освіта, наука й культура в К. набули після Великої Жовтн. соціаліст. революції. Вже на поч. 30-х рр. здійснено заг. поч. навчання рідною мовою, завершувалася ліквідація неписьменності серед дорослого населення. В 1940 в місті працювали 176 загальноосв. шкіл, 37 шкіл для дорослих, 27 шкіл ФЗН і типу ФЗН, 29 технікумів і уч-щ, 19 вузів. В 1919 створено *Академію наук Української РСР*. У післявоєнні роки мережа наук. і культур.-осв. закладів

у К. значно розширилася. В 1979/80 навч. р. у місті налічувалося 302 загальноосв. школи усіх видів (270,6 тис. учнів), 40 серед. спец. навч. закладів (60,9 тис. учнів), 38 профес.-тех. уч-щ (26,2 тис. учнів). У К. — 18 вищих навч. закладів (відбулося об'єднання ряду вузів): *Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка*, *Київський політехнічний інститут імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції*, *Київський інститут інженерів цивільної авіації*, *Київський педагогічний інститут імені О. М. Горького*, *Київський інститут народного господарства імені Д. С. Коротченко*, ін-ти: харчової, легкої пром-сті, інженерно-будівельний, автомобільно-дорожній, Укр. с.-г. академія, медичний, торговельно-економічний, культури, іноз. мов, фізичної культури, театр. мистецтва, худож., консерваторія (див. окремі ст.), а також *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*, філіали Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту і Одес. електротех. ін-ту зв'язку, вечірній ф-т Львів. Укр. поліграф. ін-ту і заочний ф-т Ленінгр. ін-ту водного транспорту; в усіх вузах — 146,5 тис. студентів (1980). У К. містяться Президія АН УРСР (з 1962 президент Б. Є. Патон) та 44 н.-д. академічні установи: *Електровзаємодія інститут імені Є. О. Патона АН УРСР*, *Біохімічний інститут імені О. В. Палладіна АН УРСР*, *Кибернетики інститут АН УРСР*, *Матеріалознавства проблем інститут АН УРСР*, *Літня проблем інститут АН УРСР*, *Мікробіології і вірусології інститут імені Д. К. Заболотного АН УРСР*, *Історії інститут АН УРСР*, *Філософії інститут АН УРСР*, *Літератури інститут імені Т. Г. Шевченка АН УРСР*, *Економіки інститут АН УРСР*, *Держави і права інститут АН УРСР*, *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут імені М. Т. Рильського АН УРСР* та ін. Працюють *Інститут історії партії при ЦК Компартії України* — філіал *Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, *Науково-технічної інформації український науково-дослідний інститут*, *Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук та ін.* З К. пов'язана наукова діяльність багатьох учених, зокрема О. І. Білецького, О. О. Богомольця, О. І. Бродського, Л. А. Булаховського, В. І. Вернадського, Д. О. Граве, Л. В. Громашевського, О. І. Душенкіна, Д. К. Заболотного, Р. Є. Кавецького, М. Ф. Капенка, П. В. Конініна, О. В. Корчака-Чепурківського, М. М. Крилова, А. Ю. Кримського, С. О. Лебедєва, В. І. Лиського, В. І. Лучинського, Д. З. Мануїльського, О. В. Палладіна, Є. О. Патона, П. М. Першина, П. С. Погребняка, М. В. Птухи, П. А. Тутковського, О. В. Фоміна, О. Г. Шліхтера, О. Ю. Шмідта та ін. (див. також окремі статті про АН УРСР, науки, н.-д. ін-ти, вузи міста). Бібліотечна мережа К. налічує 1332 6-ки різних систем і ви-

Монумент на честь повернення Києву магдебурзького права. Архітектор А. І. Меленський. 1802—08.

домств з книжковим фондом 66 млн. одиниць зберігання, у т. ч. 310 масових (фонд — 13,3 млн. одиниць зберігання), 18 вузівських, 155 профспілкових тощо. Найбільшими книгосховищами К. є *Бібліотека центральної наукової АН УРСР* (фонд — понад 10 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська УРСР* імені КІРС (фонд — 2,8 млн. одиниць зберігання), 6-ка Київ. ун-ту (фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська науково-медична*, *Бібліотека науково-технічна республіканська*, а також респ. б-ки для дітей і юнацтва, с.-г. Пд. відділення ВАСГНІЛ (див. окремі статті). Діють Центр. міська 6-ка ім. М. Є. Салтикова-Шедрина, міські ім. Лесі Українки й ім. І. Франка та ін. У К. — 8 палаців культури, 94 клуби, цирк, 150 кіноустановок з платиним показом, філармонія, 12 театрів; ряд кіностудій; 9 парків культури й відпочинку, 12 будинків і палаців піонерів і школярів, у т. ч. Київський палац піонерів і школярів ім. М. Островського. У місті — 26 держ. музеїв: *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, *Ульянових сім'я меморіальна квартира-музей*, *Історичний музей УРСР* (філіал — *Косий капонір*), *Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*, *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*, *Київський музей Т. Г. Шевченка*, *Українки Лесі музей*, *Музей історичних коштовностей УРСР*, *Київні і книгодрукування музею УРСР*, *Народної архітектури і побуту музею УРСР*, укр., рос., зх. та сх. мистецтва, театрального, муз. та кіномистецтва та ін. У 1978 засн. Музей історії Києва. 40 музеїв працюють на громад. засадах. Див. також розділи: «Література», «Архітектура», «Образотворче мистецтво», «Музика», «Театр», «Кіно». В. В. Джемелінський, *Преса, радіомовлення, телебачення*. У К. є 16 вид-в: *Політидава України*, *Радянська Україна*, *«Дніпро»*, *«Наукова думка»*, об'єднання «Вища школа», *Радянська школа*, *«Мистецтво»*, *«Техніка»*, *«Урожай»* та ін.; *Радіотелеграфічне агентство України* (РАТАУ). Виходять 14 респ. газет — *«Радянська Україна»*, *«Правда України»*, *«Робітничка газета»* (укр. і рос. мовами), *«Сільські вісті»*, *«Молодь України»*, *«Комсомольське знамя»*, *«Зірка»*, *«Юний лєнінець»*, *«Радянська освіта»* та ін., 2 міські — *«Прапор комунізму»* (з 1978) і *«Вечірній Київ»* (з 1927). 1 обл. — *«Київська правда»*, і *«Молода гвардія»* — орган Київ. обл. і міського комітетів ЛКСМ України, 57 багатотиражних газет; 55 журналів: *«Комуніст України»*, *«Під прапором лєнізму»* (обидва — укр. і рос. мовами), *«Україна»*, *«Радянська жінка»*, *«Вітчизна»*, *«Дніпро»*, *«Всесвіт»*, *«Радянська школа»*, *«Піонерія»*, *«Барвінок»*, *«Малюток»* (див. також *Історичні журнали*, *Літературні журнали*, *Мистецтвознавчі журнали* в УРСР, *Медицинські журнали* на Україні, *Технічні журнали* на Україні). Респ. радіомовлення і телебачення ве-

дуть передачі укр. і рос. мовами по трьох програмах. Телецентр. *Література*. Найдавніші пам'ятки писемності в К. — *Остромирове євангеліє* (1056—57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076). Уже в 11 ст. в К. з'явилися перші твори оригінальної давньорус. л-ри. Осн. її жанрами були літописи (*«Літопись времєних літ»*), упорядкована *Нестором*, *«Київський літопис»*), ораторська проза (*«Слово про закон і благодать»* Іларіона),

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра з Радзівілівського літопису. 15 ст.

життя (*«Києво-Печерський патерик»*), *наложницька література* та ін. Одна з найвидатніших літ. пам'яток того часу — *«Повчання» Володимир Мономах*. Найбільшим досягненням л-ри Київ. Русі було *«Слово о полку Ігоревім»* (12 ст.). Серед відомих укр. літ. діячів К. 17 ст. — І. Борещкий, М. Смотрицький, Л. Зизаній, З. Коштенський, П. Беринда, І. Галатовський, І. Пізель, Л. Баранович; 18 ст. — Г. Кониський, М. Довгалевський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода. З К. пов'язані життя і діяльність багатьох укр. письменників 19—20 ст. У 1829 в К. вперше побував Т. Г. Шевченко. Вдруге він приїздив сюди 1843; жив у К. 1845—47, востаннє відвідав місто 1859. Не раз у К. бував Є. Гребінка. У 1853—55 в К. жила Марко Вовчок, яка була тут і пізніше (1857 і 1902). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у К. жили й працювали М. Старицький, А. Свидицький, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, Леся Українка, В. Самійленко, С. Васильченко, Б. Грінченко та ін. Бували у К. і М. Кропивницький (1881—82), І. Франко (1885, 1886, 1909), О. Маковей (1897, 1903, 1904), О. Кобилянська (1899), В. Стефанік (1903, 1918), А. Тесленко (1905—06, 1909), І. Карпенко-Карий (1907), М. Коцюбинський (1904, 1907, 1912—13) та ін. Розвиткові л-ри в К. сприяло утворення укр. літ. гуртків і добровільних т-в. У 1889 Леся Українка з своїм братом М. Косачем організувала літ. гурток *«Плеяды»*. В 1895—1905 існувало *Київське літературно-артистичне товариство*. Помітну роль в наук. і літ. житті К. відіграв журн. *«Київська старина»*. Незважаючи на утиски царської цензури, розвивалася видавнича справа укр. мовою. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. видано окремі твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Руданського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Тесленка, С. Васильченка та ін., виходили укр. альманахи *«Луна»* (1881), *«Рада»* (1883, 1884), *«Дубове листя»* (1903), *«На вічну пам'ять Котляревському»* (1904), *«Досвітні огні»* (1906) та ін. В 1733 навчався в Київ. академії М. В. Ломоносов. К. відвідували

рос. письменники О. Пушкін (1821), О. Грибосдов (1825), М. Гоголь (1835), Ф. Тютчев (1869), Л. Толстой (1879). У К. жили російські письменники М. Лесков (1849—57, 1881), О. Купрін (1894—96), Г. О. Мачет (між 1896—1900), класик євр. л-ри Шолом-Алейхем (1887—90, 1893—1905), К. відвідували польск. поет А. Міцкевич (1825), франц. письменник О. Бальзак (1847, 1849, 1850), болг. письменник І. Вазов (1887), чеськ. письменник Я. Гашек (1916—17), амер. письменник Т. Драйзер (1927). Київ. ун-т закінчив (1918) польск. письменник Я. Івашкевич. В К. бували О. М. Горький (вперше — 1891), О. Блок (1907), В. Короленко (1897, 1913). Величезний вплив на розвиток укр. л-ри в К. мала Велика Жовтн. соціалістична революція. В 1919 в К. почав виходити перший укр. рад. літ.-художній журн. *«Мистецтво»*. У 20-х рр. у К. існувало багато літ. груп і об'єднань, які вели між собою ідейну боротьбу. Було створено київ. філії літ. орг-цій *«Молодіяк»* і ВУСПП. З 1925 в К. почав виходити журн. *«Життя й революція»*. В 1930 відкрився Будинок літераторів, 1934 — Укрлітфонд. З 1934 К. став столицею республіки і центром літ. життя, сюди переїхали керівні органи *Спілки письменників України*. У К. приїздили В. Маяковський (1924—25, 1926, 1927—28), О. Толстой (1939), ін. рос. письменники, білорус. письменник Я. Купала. З К. пов'язані життя і творчість М. Островського. Тут навчалися й працювали І. Еренбург, Д. Бедний, О. Форш, М. Сеспель та ін. З 1968 в місті функціонує *Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР* (філіали — *Тичини П. Г. музей*, *Рильського М. Т. музей*, *Корнійчука О. Е. музей*). В К. жили і працювали відомі укр. рад. письменники П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Вишня, І. Микитенко, П. Панч, О. Довженко, Ю. Яновський, А. Малишук, О. Корнійчук, В. Василевська, А. Головка, Л. Первомайський, Ю. Смолич, М. Ушаков. Письменники К., що працюють у жанрах прози, поезії, драматургії, роблять істотний внесок у літ. розвиток республіки й усієї країни. *Архітектура*. Початок буд-в міста поклали три стародавні поселення на горах Старокиївській, Шекавиці та Хорєвиці. У 10 ст. К. складався з Верхнього міста (старий Київ) з *дитинцем* і *Десятинною церквою* (989—996, в 1240 зруйнована під час монголо-тат. навали) і Нижнього міста (Поділ), мав нерегулярне планування, забудовувався зрубними (див. *Зруб*) будівлями. Верхнє місто в 11 ст. було оточене валами й дерев'яними стінами (вис. до 6 м, шир. до 18 м) з 4 брамами (збереглися залишки *Золотих воріт*, шир. 7,5 м, 1037). Його композиційним центром став *Софійський собор* (закладено 1037, перебудовувався 1699—1707). Біля Софійського собору та митрополітичного двору, оточених місцевими кам. мурами, стояли князівські монастирі — Ірвинський та Георгіївський (не збе-

Будинок Петра І на Подолі. 17—18 ст.

Церква Миколи Препитого на Подолі. 1631.

Пам'ятник І. П. Котляревському. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза. 1975.

Меморіальна дошка на будинку № 12 по вулиці Ульянович, де 1903–04 жила сім'я Ульянович.

Архітектура кінця 19–початку 20 ст.: будинок на вулиці Чкалова. Архітектор І. К. Ледоховський; будинок літераторів; будинок на вулиці Орджонікідзе. Архітектор В. В. Городецький.

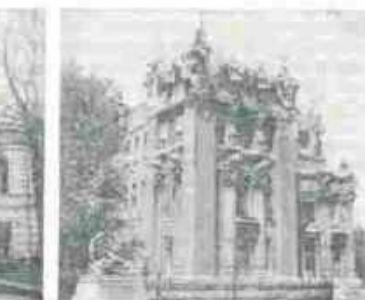
реглівся). В 11–12 ст. було споруджено монастирі з величними храмами, багато оздобленими фресками і мозаїками, — Дмитрівський (1061, не зберігся), Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир (1108, не зберігся), Видубицький монастир (Михайлівський собор, 1070–88) та Печерський (Успенський собор, 1073–78, зруйнований німецько-фашист. загартниками 1941; Троїцька надбрамна церква, 1108, та ін.). До 12 ст. належать *Спаса на Берестові церква* (1113–25, реконструкція 1640–43, розписи 12 ст. і 1644), *Кирилівська церква* (50-і рр. 12 ст., реконструкція 50-х рр. 18 ст., арх. І. Григорович-Барський, розписи 12, 17 і 19 ст.), *Пироговці Богородиці церква* (1132–36). В 1115 споруджено міст через Дніпро, 1199–1200 відомий давньорус. будівничий П. Милоша збудував підпірну стіну під Михайлівським собором Видубицького монастиря для захисту від дніпрових повней. (Про розміщення пам'яток архітектури на тер. давнього К. див. карту, с. 115). Монголо-татарська навала, а пізніше панування лит. і полс. феодалів надовго затримали розвиток буд-ва в К. Після надання місту магдебурзького права будівництво поживалося, особливо з 17 ст. Реставрували пам'ятки 11–12 ст., зводили монументальні церкви, за формами близькі до укр. дерев'яної архітектури (Миколи Притиска церква, 1631, та Іллінська церква, 1692, — на Подолі), а також численні споруди в стилі укр. барокко: корпуси *Київської академії* (поч. 18 ст.), дзвіниці (1-й ярус — кін. 17 — поч. 18 ст.; 2-й і 3-й яруси — 1746–48, арх. Й. Шедель); *Брама Заборовського* (1746–48, арх. Шедель), мітрополітний будинок і *бурса* — в ансамблі Софійського монастиря; *Георгіївська церква*, трапезна (1696–1701) та дзвіниця (1727–33) Видубицького монастиря, *Богоявленська церква* Братського (1690–93, арх. Й. Старцев) та церква Вознесіння (1732) Флорівського монастиря; *Покровська церква* (1766) та церква Миколи Набережного (1772–85, обидві — на Подолі, арх. Григорович-Барський); будівлі на тер. *Києво-Печерської лаври*, в т. ч. Ковнівський корпус (1744–45, арх. С. Ковнів); арсенал (1784–98); *Андріївська церква* (1747–53, проект арх. В. Растреллі, будував арх. І. Мічурін); *Маріїнський палац* (1752–55, арх. Растреллі, будували архітектори І. Мічурін, П. Неелов, реконструкція —

1870, арх. К. Маввський); *Клово-ський палац* (1754–58, архітектори С. Ковнів та П. Неелов). В кін. 18 — на поч. 19 ст. проводилися значні містобудівні роботи (почалася забудова гол. магістралі — *Хрещатика*; проект планування Подолу, 1811–12, арх. В. Гесте, за участю А. Меленського; розробка ген. плану центр. частини міста, 1837, арх. В. Беретті). Було споруджено в стилі класицизму: монумент на честь повернення К.

Житловий масив Микільська Боршчагіва. Архітектори В. Л. Суворов, І. П. Шпара, О. Л. Уманець, М. Р. Ліберберг, В. М. Колчинський. 1966–77.

магдебурзького права (1802–08); церква-ротонда на *Аскольдівій могилі* (1803–10), архітектор А. Меленський; *Контрактний будинок* (1815–17, арх. В. Гесте) та *Гостиний двір* (1809–28, арх. Л. Руска та Меленський) на Подолі; ун-т (1837–43) та ін-т шляхетних дівчат (тепер Жовтневий палац культури, 1838–42; реконструкція 1954–58), обидва — арх. В. Беретті; Першу гімназію (тепер корпус ун-ту, 1850, арх. О. Беретті). В 1848–53 за проектом англ. інж. Ч. де Вінніоля споруджено *Ланцюговий міст*. В 2-й пол. 19 ст. К. розливалася на основі ген. планів 1837, 1861, 1870, 1862–72, 1884. Збудовуються і впорядковуються центр. вулиці й нові райони (Новостроєні, Шулявка, Лук'янівка). Гол. вулицями стають Хрещатик, Володимирська та ін. Формуються міські площі — Софійська (тепер Б. Хмельницького) та ін. Розвиткові К. сприяло спорудження водопроводу (1872), каналізації (1894) електроосвітлення (1890). В кін. 19 ст. зводили великі громад. та житл. будівлі у формах різних історичних стилів (стилізація до еклесіастика). На поч. 20 ст. розвивається модерн, неокласицизм, раціоналізм, споруджують будівлі з використанням форм ос. та укр.

архітектури різних епох. В оздобленні будівель широко використовують фактуру матеріалів, худож. метал, кераміку, скульптуру (роботи скульпторів М. Микешина, І. Кавалеридзе, Ф. Балабанського, Е. Салія та ін.). Серед споруд: міська дума (1876, арх. О. Шілає; не збереглася); будинок купецького зібрання (тепер філармонія; 1882, арх. В. Ніколаєв); *Володимирський собор* (1862–96, арх. І. Штром, П. Спарро, О. Беретті; розписи В. Васнецова, М. Нестерова, В. О. Котарбінського, С. П. Костенка, М. К. Пимоненка та ін. під керівництвом М. Прахова); театри — драми (тепер укр. драматичний; 1898, архітектор Г. Шлейфер), міський (тепер опери та балету; 1901, арх. В. Шретер); банк (1902–05, арх. О. Кобелев, О. Вербицький, надбудований 1935, арх. В. Риков); цирк Крутикова (1903, арх. Е. Братман; не зберігся); нар. будинки — Троїцький (тепер театр оперети; 1902, арх. Г. Антоновський), т-ва грамотності (1909, арх. Риков); музеї — Міський музей старожитностей та мистецтва (тепер музей укр. образотворчого мистецтва, 1897–1900, арх. Г. Бойцов та В. Городецький); педагогічний (1913, арх. П. Альошин); ансамбль споруд політех. ін-ту (1898–1901, арх. І. Кітнер, В. Обремський та Вербицький); мости — залізничний (1870, інж. А. Струве), Русанівський (1903, інж. М. Белелюбський); Бессарабський критий ринок (1910–12, арх. Г. Гай); 6-ка ун-ту (1914–16, арх. В. Осмак); пасаж (1914, арх. П. Андреев); будинки — Вищих жіночих курсів (1911–13, арх. Кобелев), земства (1913–15, арх. В. Шуко); інодром (1916, арх. Риков); комплекс споруд промислово-сільськогосподарської виставки (1897, арх. А. Добачевський, Кобелев і В. Городецький, та 1913 — арх. Ф. Вишинський). За роки Рад. влади, особливо після 1934, коли К. став столицею УРСР, розгорнулося інтенсивне буд-во. В 1936 було розроблено перший ген. план забудови К. (під керівництвом П. Хаустова), де визначено зони розвитку пром-сті, житл. районів і зони відпочинку не тільки на правому, а й на лівому березі Дніпра. Збудовано: комплекс будинків Академії с.-г. наук УРСР (1923–30, арх. Д. Даченко); залізничний вокзал (1928–33, арх. Вербицький); будинки Верховної Ради УРСР (1936–39, арх. В. Заболотний) та Ради Міністрів УРСР (1935–37, арх. І. Фомін, П. Амбросимов); стадіон «Динамо» (1934–36, арх. В. Осмак, В. Беспалый); Центральний республіканський стадіон (1937–46, арх. М. Гречина, реконструкція 1968, 1979); набережна (1936–41, арх. Осмак).

В роки нім.-фашист. окупації місту було завдано значних руйнувань. На основі ген. плану 1945–47 створено архіт. ансамблі Хрещатика (арх. О. Власов, А. Добровольський, О. Малиновський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Заваров), ВДНГ (1953–58, арх. А. Станіславський, В. Орехов, Б. Жежерін та ін.). З 1959 почалося індустріальне буд-во житл. районів на

вільних від забудови та намівних територіях (Першотравневий, 1936—60, арх. Малиновський, С. Шпільт та ін.; Русанівка, 1965—72, арх. В. Ладний, Г. Кульчицький; Березняки, 1970—78, арх. С. Шпільт, В. Гречина та ін.; Оболонь, 1970—79, арх. Г. Слущкий, Ю. Паскевич та ін.; Виноградар, 1975—79, арх. Е. Білосцький). В 1960—80 пушено в експлуатацію 21,8 км Київ. метрополітену ім. В. І. Леніна. Споруджено: ін-т наук-тех. інформації і техніко-екон. досліджень (1971, арх. Л. Новиков, Ф. Юр'єв, рельєфи — скульптор Б. Довгань); нові корпуси ун-ту (1973—79, арх. Ладний, Ю. Москальцев та ін.), інженерно-буд. ін-ту (1959, арх. Л. Каток, В. Гонкало та ін.); кінотеатри — «Київ» (1952, арх. В. Чуприна та ін.), «Україна» (1963, арх. Добровольський та ін.); Будинок кіно (1974, арх. З. Чечик, Ф. Боровик та ін.); *Київський палац спорту* (1958—60, арх. М. Гречина, О. Заваров); аеровокзал у Борисполі (1959—65, арх. Добровольський, Малиновський та ін.); декоративне панно — В. Литовченко, Е. Котков, В. Ламах; *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського (1962—65); *Палац культури «Україна»* (1970, арх. С. Мариченко та ін.); будинок т-ва «Знання» (1979, арх. Малиновський, В. Суський); готелі — «Либідь» (1971, арх. Н. Чмутіна та ін.), «Славутич» (1972, арх. Кульчицький, Ладний), «Київ» (1973, арх. І. Іванов та ін.); керамічне оздоблення Н. Федорової, Г. Шарай), «Русь» (1979, арх. С. Павловський, М. Гречина, А. Сентова, художник Л. Жоголь), «Братіслава» (1980, арх. О. Думчев та А. Збарський); мости — ім. Є. О. Патона (1951, арх. Приймак, Ладний, І. Фомичов), пішохідний (1956—57, інж. В. Кириченко, М. Константинов та ін., арх. О. Заваров, В. Суворов), Північний (Московський; 1977, інж. Г. Фукус, арх. Добровольський). За ген. планом 1969 арх. Приймак, Гречина та ін.) Дніпро перетворюється на гол. планувальну вісь, надвоє якої виростають нові житл. масиви (Вигурівщина, Пирогово-Чаласка, Осокорки, Вишеньки), ведеться реконструкція центр. площ (*Жовтєвої революції площі*, Перемоги, Поштової, Червоної площі), гол. магістралей, істор. районів із збереженням пам'яток архітектури. Пам'ятники: князю Володимирі (1853, скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, арх. К. Тон); Богдану Хмельницькому (1888, скульптор М. Микешин, арх. В. Ніколаєв); Т. Г. Шевченкові (1939, скульптор М. Манізер, арх. Є. Левінсон); В. І. Леніну (1946, скульптор С. Меркуров, архітектори О. Власов, В. Єлізаров); арсеналіям (1923); Героям Великої Жовт. соціалістич. революції (1927 арх. В. Онащенко; 1948, арх. З. Чечик); учасникам Січневого збройного повстання 1918 (1967, скульптори В. Вінаїкн та В. Климов, арх. В. Гнездилов); комсомольцям 20-х років (1961 скульптор В. Сорока); М. Ф. Ватутіну (1948, скульптор Є. Вучетич, арх. Я. Біловольський);

М. О. Шорсу (1954, скульптори М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов); І. Франкові (1956, скульптори А. Білостоцький, О. Супрун, арх. М. Іванченко); Вічної Слави (1957, арх. А. Милецький та ін.); О. С. Пушкіну (1962, скульптор О. Ковальов, арх. В. Гнездилов); М. В. Лисенкові (1965, скульптор Ковальов, арх. Гнездилов); Лесі Українці (1973, скульптор Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко); І. П. Котляревському (1975, скульптор Кальченко); Г. С. Сковороді (1976, скульптор І. Кавалерідзе, арх. В. Гнездилов); К. Д. Ушинському (1974; скульптор О. Скобликов); Д. З. Мануїльському (1966, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. М. Катернога, Я. Ковбаса); Н. К. Крупській (1969, скульптор І. Макогон, архітектори Є. Вересов та Катернога); Г. І. Петровському (скульптор О. Олійник, арх. І. Ланько); С. В. Косіору (скульптор І. Макогон, арх. Є. Вересов, М. Катернога); В. Я. Чубарю (скульптор І. Шаповал, арх. І. Шемседінов); всі — 1970; Д. С. Коротченко (1974, скульптор Ковальов, арх. С. Миргородський); А. В. Іванову (1976, скульптор М. Вронський, арх. Гнездилов); М. Д. Стражеску (1977, скульптор І. Шаповал, арх. Шемседінов); жертвам фашизму в *Бабьому Яру* (1976, скульптори М. І. Б. Лисенко, В. Сухенко, О. Вітрик, арх. М. Іванченко та ін.); Меморіал пам'яті радянських бійців, закатованих у 1941—43 роках у Дарницькому концтаборі (1968, скульптор В. Зноба, арх. О. Малиновський та ін.); пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами (1970, скульптори Вінаїкін та В. Гречаник, арх. К. Сидоров); Меморіал радянським воїнам, викладачам і студентам, які полягли під час Великої Вітчизняної війни (скульптор Я. Гончаренко, арх. Гнездилов); пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії (скульптори Вронський та Скобликов, арх. І. Ланько), обидва — 1979; Монумент на честь Великої Жовтєвої соціалістичної революції

Пам'ятник Б. Хмельницькому. Скульптор М. О. Микешин, архітектор В. М. Ніколаєв. Бронза, граніт. 1888.

(1977, скульптори В. Бородай, І. та В. Зноби, арх. Малиновський, М. Скибицький та ін.). В К. багато мальовничих скверів, парків (Центральний парк культури і відпочинку, Володимирська гірка, Аскольдова могила, Гідропарк, Пушкінський, Голосіївський ім. М. Т. Рильського та ін.). У К. міститься *Спілка архітекторів УРСР*, працюють н.-д. та проєктні ін-ти: *Теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури науково-дослідний інститут*, *Містобудування науково-дослідний і проєктний інститут* Держбуду СРСР, «Київпроект».

Г. Н. Ловин, С. К. Кісеско. **Образотворче мистецтво.** Ще за часів Київської Русі К. став одним з найважливіших центрів худож. культури. В 11 ст. зародилася Київ. художня школа. В К. було створено всесвітньвідомі пам'ятки монументального живопису (фрески і мозаїки Десятинної церкви, 10 ст., Софійського собору, 11 ст.), мініатюри в рукописах (Остромирове євангеліє, написане дяком Григорієм 1056—57; Ізборник Святослава 1073 та ін.). В 13—15 ст. митці К. продовжували традиції Київської Русі (ікона Печерської (Свенської) богородиці з Антоном і Феодосієм, 1288; мініатюри *Київського псалтиря*, 1397; різьблення — Богоматір-Оранта, 14 ст.; *золотарство* тощо). Великий внесок у розвиток укр. мист. 16—18 ст. зробили київські живописці (А. Галик, І. Максимович) і гравери (Є. Денбровський, Н. Зубрицький, Ілля, А. Козачківський, Г. Левицький, Олександр Тарасевич і Леонтій Тарасевич та ін.). Значна роль у вихованні художників К. належить *Лаврський іконописній майстерні* (відома з 11 ст.). Встановлені реалістич. демократич. напрями на Україні провідне місце посідають митці 19—поч. 20 ст., що жили й працювали в К. (Т. Шевченко, М. Сажин, М. Мурашко і О. Мурашко, М. Пимоненко, С. Сатославський, Ф. Красицький, І. Дидченко, деякий час І. Сошенко); М. Мурашко, зокрема, був організатором і керівником *Київської рисувальної школи* (1875—1901), на базі якої 1901 створено *Київське художнє училище*. Після Великої Жовт. соціалістич. революції К. став одним з найважливіших центрів рад. мистецької культури. Тут містяться *Київський художній інститут*, *Київська художня школа* імені Т. Г. Шевченка, *Київський художньо-промисловий технікум*; музеї — *Київський музей українського образотворчого мистецтва*, *Київський музей українського народного декоративного мистецтва*, *Київський музей російського мистецтва*, *Київський музей західного та східного мистецтва* та ін. В К. жили і працювали діячі укр. рад. образотворчого мистецтва Ф. Кричевський, І. Іжакевич, А. Петрицький, М. Глуценко, Г. Кальченко, М. Лисенко, В. Касян, О. Шовкуненко, О. Пашенко, К. Трохименко; рос. живописці О. Аїн, М. Врубель, М. Ге, В. Васнецов, М. Нестеров; польські — В. Галіцький, В. Котар-

Пам'ятник І. Я. Франку. Скульптори А. Ю. Білостоцький, О. О. Супрун, архітектор М. К. Іванченко. Бронза, граніт. 1956.

Погруддя О. С. Пушкіна. Скульптор Р. Р. Бат. 1899.

Монумент на честь
Великої Жовтневої со-
ціалістичної революції.
Скульптори В. З. Боро-
дав, В. І. та І. С. Зно-
би, архітектори
О. І. Малиновський,
М. М. Скибицький.
Бронза, граніт. 1977.

Пам'ятник Вічної Сла-
ви на могилі Ней-
домого солдата. Архі-
тектори А. М. Миле-
цький, В. В. Бакланов,
Л. В. Ношников. 1957.

біньський, О. та П. Сведомські. В К. міститься *Спілка художників УРСР*. Видається журн. «Образотворче мистецтво». Г. Н. Логвин. **Музика**. Старовинні літописні та іконописні пам'ятки зберегли відомості про муз. культуру старод. К. (див. *Київська Русь*, розд. «Музика»). У 16—17 ст. в церк. хорах високого рівня досяг *партезний спів*, у побуті городян були поширені нар. пісні, *канти*, інструм. музика (бандура, скрипка, бубон тощо). В 17—18 ст. музику і спів викладали у братських школах і Києво-Могилянській колегії (з 1701 — Академії). Народним муз.-театр. видвищенням був *вертеп*. З 17 ст. в місті існував *Київський музикантський цех* (див. також *Музикантський цех на Україні*), 1768—1831 — магістратський оркестр, при якому діяла *Київська музична школа*, 1831—52 — *Київська міська капеля*. В 19 ст. муз. життя К. відбиало зростаючі зв'язки укр. культури з російською і зарубіжною. Розвивалася профес. музика (оркестри, муз. гуртки, т-ва), відбувалися театр. вистави й концерти. В 1-й пол. 19 ст. в К. гастролювали: італ. співаки А. Каталані і Дж. Паста; польс. співаки Ю. Леонович; польс. скрипалі К. Ліпінський та А. Конський; рос. скрипаль і гітарист Г. Рачинський, рос. скрипаль М. Дмитрієв-Свечин; віолончеліст — бельгійсь Ф. Серве, австрієць Б. Ромберг; чесь. піаніст О. Дрейшок, угор. піаніст і композитор Ф. Ліст. Виступали Мадридська королівська (1843) і Варшавська (1852) балетні, італ. опера (1848) трупи. В 1863—65 у К. діяла Італійська опера. В 1863 створено *Київське відділення Російського музичного товариства*, з ініціативи якого було відкрито *Київську російську оперу* (1867) та муз. уч-ще (1868); див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра).

В різні роки на запрошення Київ. відділення Рос. муз. т-ва в місті гастролювали рос., укр. та зарубіж. митці: диригенти С. Кусевицький, В. Сафонов, А. Коутс; скрипалі Г. Венявський, М. Ерденко, Ф. Крейслер; піаністи А. та М. Рубінштейни, Ю. Венявський; співаки О. Мишуга, Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Нежданова, італ. — *Тітта Руффо*, М. Баттістіні та ін. З авторськими концертами та на прем'єри своїх творів приїздили П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов, О. Глазунов. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розгорнулася активна творча діяльність М. В. Лисенка, який виступав з концертами, влаштував виступи укр. хорів, аматорські вистави (зокрема, опери «Чорноморці», 1872, та опери «Різдвяна ніч», 1874), був одним з організаторів київ. т-в «Бояки» та «Український клуб», проводив пед. роботу. У 1904 відкрито *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. З встановленням Рад. влади на Україні театр. й концертне життя розвинулося в широких масштабах, з'явилися нові його форми (масові свята, дні музики, концерти-митинги, «живі газети»), розгорнули діяльність муз. т-ва

(зокрема, *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича*). В 1919 створено театр «Музична драма», організовано респ. симф. оркестр, 1920 — хорову капелу «Думка»; націоналізовано оперний театр (див. *Опера Української Радянської Республіки* імені Лібкнехта, *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка). В 1934 відкрито *Київський театр опери*. У К. працюють філармонія, *Укр. концерт. Музичне товариство УРСР*, *Симфонічний оркестр УРСР*, *Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки, *Капеля бандуристів УРСР*, *Київська чоловіча хорова капеля* імені Л. М. Ревуцького, *Ансамбль танцю УРСР* імені П. Вірського, худож.-спорт. ансамбль «Балет на льоду», *Київський оркестр народних інструментів*, камерний оркестр і хор, струнний *квартет імені М. В. Лисенка*, *квартет баяністів*, *Ансамбль пісні і танцю КВОО*, ряд камерних ансамблів філармонічного й естрадного профілю. В К. працювали композитори К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий, Р. Глієр, В. Косенко, Л. Ревуцький, П. Колізенський та ін.; співаки М. Литвиненко-Вольгемут, І. Коловський, О. Петрученко, М. Донець, І. Патерницький, З. Гайдай, М. Гришко, Б. Гмиря. Концертні зали: Колонний зал ім. М. В. Лисенка, Палац культури «Україна», Жовтневий палац культури, Великий зал консерваторії та ін. Муз. освіту надають *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського, муз. уч-ще, мережа районних муз. шкіл, спец. ф-ти і кафедри ін-ту культури ім. О. Б. Корнійчука, пед. ін-ту ім. М. Горького, Київ. пед. уч-ща. Артистів балету готує *Київське хореографічне училище*. В К. міститься *Лисенка М. В. музей*, *Косенка В. С. кабінет-музей*. Працюють *Спілка колекторів України*, вид-во «Музична Україна», видається журн. «Музика». Л. Б. Архімович. **Театр**. Театр. мист. в Києві бере початок з глибокої давнини (в нар. іграх та поганських обрядах). В епоху Давньоруської л-ви елементи театру були в церк. обрядах, виступах *скоморохів*. В 17—18 ст. театр. життя в К. розвивалося у формах народно-площадного й *шкільного театру*. Перші зразки *шкільної драми* виступували прилюдно учні Київської братської школи (1615—32) і Лаврської школи (1631—32); з 1632 відомі вистави студентів Києво-Могилянської колегії (збереглася друкована програма спектаклю «Олексій, чоловік божий», 1674). Найвищою рівня шкільний театр досяг у Київській академії в 1-й пол. 18 ст. (драми «Владимир» Ф. Прокоповича, 1705; «Милость божья... Україну...» через Богдана... Хмельницького... свободишная», 1728). Протягом 17—19 ст. в К. побутувала нар. драма (зокрема, вертеп). З літ. джерел відомо, що 1789—90 відбувалися театр. вистави у флігелі Маріїнського палацу. З 1798 в К. (з 1805 — в ново-будованому дерев'яному театрі, який проіснував до 1851) показували вистави рос. й польс., згодом рос.-укр. й польс.-рос.-укр. трупи: Д. Ширая (1801, 1805—06), К.

Камінського (1803), А. Жмівського (1804, 1816—19), М. Щепкіна (1821, 1822), О. Ленкавського (1823—29), А. Шітлера (1829—30), І. Штейна (1830—35), Л. Млотковського (1838—39), П. Ревановського (1840—42, 1849—51), А. Каратаєва (1842—43), В. Шмідтгофа (1845—46), Ф. Соколова (1846—49), М. Піона (1848—55), Н. Енгельгарда (1855—56). В 1856 споруджено кам'яний будинок міськ. театру, який проіснував до пожежі 1896. В цьому театрі виступали трупи: рос.-польська Т. Борковського (1858—63), російські М. Милославського (1864—65), Н. Новикова (1865—66), П. Протасова (1863—64, 1866—67). В 1874—83 антрепренером оперної і драматичної трупи був Й. Сетов. У приміщенні колишнього цирку Бергоньє працював приватний «Загальнодоступний театр», в якому виступали трупи І. Александровського (1877—78), М. Савіна (1878—80), Іваненка (1880—83). З 1887 в К. гастролювали різні драм. трупи: т-во моск. драм. артистів під керівництвом М. Соловцова, яке давало вистави у міськ. театрі і в театрі Бергоньє. В 1898—1919 працював *Театр «Соловцов»*. 7.IV 1879 затверджено статут Київ. рос. драм. т-ва, яке 1879—82 організовувало аматорські спектаклі в приміщенні музичного уч-ща. 10.I—7.II 1882 в К. гастролювала російсько-укр. група Г. Ашкарєнка за участю М. Кропивницького і М. Садовського, 30.X—21.XII 1882 — М. Кропивницького, 14.X—16.XI 1883 — М. Старицького. Після цих гастролей протягом 10 років тривала заборона генерал-губернатора виступати в К. укр. трулам. З 1893 в К. швидко гастролювали трупи М. Садовського, М. Кропивницького, П. Саксаганського, Д. Гайдаки, О. Суслова, О. Суходольського, Л. Сабініна та ін. У 1907—19 в приміщенні кол. Троїцького нар. будинку виступав перший укр. стаціонарний *Театр Миколи Садовського*. В 1916—19 працював польс. театр «Студія» під керівництвом С. Вищоцької (серед акторів: Я. Івашикевич, Ю. Остерва та ін.). В 1917 виник український «Молодий театр», 1918 — *Народний театр*, Державний драматичний театр та ін. В різні часи в К. виступали: П. Мочалов (1838, 1843), В. Живокіні (1842), О. Мартінов (1843), М. Брмалова (1876, 1878, 1879), М. Савіна (1877, 1879, 1889, 1892), О. Ленський (1878), О. Яблочкіна (1878), М. Глебова (1878, 1891—1905), Г. Федотова (1873, 1879), П. Стрелетова (1878, 1885), В. Давидов (1890) та ін. Гастролювали митці: з США — А. Олдрідж (1861, 1866), з Італії — А. Рістори, Е. Росці (1878, 1890, 1896), Е. Дузе (1891), з Франції — С. Бернар (1881, 1892, 1909), Б. Коклен (старший; 1882, 1898), Л. Барна (1886) і Е. Поссарт (1887), обидва — з Німеччини, та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції і звільнення К. від білогвардійщини та іноз. інтервенції укр. театральне життя бурхливо розвивається. Театри були націоналізовані. Працювали: *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка

(тепер у Дніпропетровську), *Театр Української Радянської Республіки* імені В. Леніна (другий; 1919—26). Для керівництва театр. життям К. було створено Всеукр. театр. к-т (ВУТЕКОМ) у складі П. Ільїна, К. Марджанішвілі, Л. Собінова, С. Мокульського та ін., організовано театр. навчальні заклади (*Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*, т. з. Театральна академія на чолі з В. Сладковцевим), а також 6 районних робітничих театрів, учбовий експериментальний театр «Центростудія» (1921—25). У 1922 з акторів Нар. театру засновано театр ім. М. Заньковецької (з 1944—*Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької). В 1920 за ініціативою Л. Курбаса організовано театр «Кийдрамте», на основі якого 1922 створено театр «Березіла». З 1926 в К. почали працювати театри укр. та рос. драми, з 1931 — рос. театр Київ. військ. округу (з 1944 — Львів. театр Рад. Армії), з 1924 — театр для дітей (з 1947 — ТЮГ).

В 1926 відкрито музей театр. мистецтва (тепер *Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва*). В роки Великої Вітчизн. війни театри були евакуйовані і працювали в братніх республіках СРСР. У К. (1980) працюють: *Київський український драматичний театр* імені І. Франка, *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки, *Київський театр юного глядача* імені Лейнінського комсомолу, *Київський театр ляльок*, *Київський молодіжний театр*, *Київський театр драми і комедії*, *Київський театр історичного портрета*, учбовий театр-студія ін-ту театр. мистецтва, *Київський цирк*, п'ять нар. театрів, *Київський театр «Дружба»*, Театр поезії і Театр естради (обидва — 1980).

Діють *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого, *Українське театральне товариство*. Видається журн. «Український театр». З К. пов'язана творча діяльність нар. артистів СРСР А. Бучми, М. Крушельницького, І. Мар'яненка, Д. Милотенка, Б. Романюка, Г. Романова, Ю. Шумського, Г. Юри та ін. (див. статті про окремі театри та ін. мистецькі колективи).

Р. Я. Пилипчук, Ю. М. Бобочко. **Кіно**. Демонструвати кінофільми в К. почали з 1897. На поч. 20 ст. в місті вже було кілька кінотеатрів. У 1911 організовано кіностудію «Експрес» для випуску хронікальних фільмів. У 1912 засновано студію худож. фільмів «Тіман і Рейнгарт» (фільм «Ключі шастя» та ін.), з 1914 працювала студія «Світлотінь» (фільми «Зневажені і скридані», «Рабині вбрання»). Існувала також студія, в якій укр. актори знімали фільми на сюжети з укр. повістей та п'єс («Пан Штукаревич», «Запорізький скарб»). У перші роки Рад. влади діяли Всеукр. кінокомітет Наркомосвіти та кіносекція політ. управління Наркомвійськсправ. У 1920 було організовано Всеукр. кінокомітет, 1922 реорганізований у Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), в

якому зосереджувалося виробн. фільмів. У 1928 стала до ладу нова кінофабрика (тепер *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка), на якій створено такі визначні кінотвори, як «Земля», «Щорс» О. Довженка, «Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко» І. Савченка, «В бій ідуть тільки „старики“» Л. Бикового, «Дума про Ковнака» Т. Левчука та ін. В К. працюють також *Київська студія хронікально-документальних фільмів*, *Київська кіностудія науково-популярних фільмів*, «Укртелефільм», *Спілка кінематографістів України*. Іл. до ст. К. див. також на окремому аркуші, с. 112—113.

Лит.: Історія Києва. т. 1—2. К., 1959—60; Історія городів і сіл Української ССР. Киев. К., 1979; Берлінський М. Ф. Краткое описание Киева... СПб., 1820; Закревский Н. Описание Киева, т. 1—2. М., 1868; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. К., 1904; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1938—61; Толочко П. П. Древний Киев (X—XIII вв.). К., 1976; Стародавній Київ. К., 1973; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Археологія Києва. К., 1979; Шморгун П. М., Корольов Б. І., Кравчук М. І. Київ у трьох революціях. К., 1963; Греко А. А. Освобождение Киева. М., 1973; Москаленко А. Киев. М., 1978; Пам'яті Я. Ю. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; Григорюк Л. Ф. Киев — город-герой. М., 1978; Твій дім — Київ. К., 1976; Київ у цифрах. (Статистичний збірник). К., 1977; Логвин Г. Н. Киев. По художественным памятникам Киева. М., 1967; Город-герой Киев. М., 1975; Асеев Ю. С. Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969; Бельчик Ю. В. Изобразительное искусство Киева. М., 1977; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. (Архитектурно-исторический очерк). К., 1978; Архимович Л. Б. (та ін.). Нариси з історії української музики, ч. 1—2. К., 1964; Кузьмін М. І. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972; Киев. Краткий путеводитель. К., 1976; Вулиці Києва. Довідник. К., 1979; Асеев Ю. С., Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980.

«**КИЇВПРОТРАНС**» — проектно-розвідувальний інститут Міністерства транспортного будівництва СРСР. Організований 1930 у Києві як Київ. відділення Дніпро-транс. Центр. управління залізничн. будівництва Нар. Комісаріату шляхів СРСР (1939—51 — ін-т Київтрансвузопроєкт). Головний в СРСР з питань проектування залізничн. станцій і вузлів. У складі ін-ту 11 осн. відділів: вузлів і станцій; тех. розвідувань; інженерної геології; автоматичн. телемеханіки і зв'язку; штучних споруд; тех. і громад. споруд; електрифікації; автоматизованих систем управління будівництвом; видання і випуску проектів; технічний; планово-виробничий. Основні напрями роботи: розвідування трас залізниць, розроблення проектів і кошторисів будівництва об'єктів залізничн. транспорту, а також реконструкція споруд і пристроїв діючих з-щ. Ін-т публікує (з 1960) «Методические указания по проектированию железнодорожных узлов и станций». Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

М. Ф. Богатирьов. «**КИЇВПРОЕКТ**», Головне управління проектних робіт по житло-

во-цивільному і комунальному будівництву. Організований 1977 на базі створеного 1951 проектного ін-ту «Київпроект». До складу Головного управління «К.» входять управління: технічне, Генерального плану, об'ємного, типового та експериментального проектування, інженерно-транспортних і комунальних споруд, розвідувальних робіт, а також відділи й лабораторії. «К.» є головною проектною організацією по забудові Києва, по розробці генерального плану розвитку й реконструкції Києва, проектів детального планування й забудови його р-нів. «К.» здійснює проектування житл. і громад. будинків, об'єктів комунального господарства, міського транспорту, інженерних споруд, шляхових робіт, вуличного освітлення, садово-паркового та зеленого буд-ва.

Л. С. Лашиня. **КИЇВСКА АКАДЕМІЯ** — перший вищий навчальний заклад і визначний освітній і культурний центр на Україні. Початок її поклали *Київська братська школа* (засн. 1615), яка 1632 об'єдналася з *Лаврською школою* (засн. 1631). Об'єднана школа стала називатися Києво-Могилянською колегією на честь свого протектора митрополита П. Могилы. У 1701, за царським указом, вона одержала титул і права академії і почала наз. Київською академією. Курс навчання в К. а. тривав 12 років і поділявся на 8 класів: фару (підготовчий клас), інфіму (молодший клас), граматичку, синтаксиму і вищу — поетику, риторику, філософію й богослов'я. Студенти набували філологічну підготовку, знання мов: слов'ян., укр., літературної, грец., лат., польсь., оволодівали поетичним і риторичним мист-вом (викладачі С. Тодорський, В. Лашевський, Т. Олександрович, І. Фальковський, Д. Нащинський та ін.), вивчали класичну грец. й рим. і частково середньовічну л-ру, історію, географію, філософію й богослов'я. З часом в К. а. було введено курс рос., франц., нім. і старослов. мов, часту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру), а в останні роки існування академії — класи домашньої й сільсь. економіки й медицини. Значне місце відводилося худож. і муз. освіті. Важливу роль в навч. процесі К. а. відігравала акад. б-ка. В 2-й пол. 18 ст. вона налічувала 12 тис. тт. і безліч рукописної л-ри та документів. До нашого часу збереглися лише окремі екземпляри

Київ. Пам'ятник Лесі Українці. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнатенко. Бронза, лабрадорит. 1973.

Студенти біля будинку Київської академії. Грамюра І. Щирського. 1765.

КИЇВСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ

Київ. Меморіал пам'яті радянських бійців, закатованих 1941—43 у Дарницькому концтаборі. Скульптор В. І. Зноба, архітектори О. І. Малиновський, Ю. Б. Москальцев. 1968.

Київ. Пам'ятник Г. І. Петровському. Скульптор О. П. Олійник, архітектор І. С. Ланько. Граніт. 1970.

(6-ка загинула під час пожежі 1780 і 1811). К. а. була визначним науковим осередком. Тут формувалися один з центрів філософської думки слов'янського світу в цілому (Й. Коткович-Горбачівський, І. Гізель, Ф. Прокопович, М. Козачинський та ін.). Матеріалістичні тенденції продовжили Г. Сковорода, М. Ломоносов, Я. Козельський. У боротьбі проти ворожої шляхетсько-католицької ідеології формувалася в К. а. історико-політична думка, що відстоювала ідею незалежності укр. й білоруських народів, спільності їхньої долі з рос. народом (Ф. Сафонович, Л. Баранович, І. Галатовський, Ф. Прокопович та ін.). Все це впливало на посилення боротьби проти колонізації й окатоличування укр. народу, за збереження й розвитку його нац. культури, зміцнення міжнародних зв'язків. В Академії навчалися історики П. Симонівський, В. Рубан, М. Бантши-Камєнський, М. Берлінський. Вихованцями її були держ. діячі України й Росії: гетьман І. Самойлович, полковник С. Палій, дипломат А. Італінський, військовий О. Безбородько, міністри П. Заводовський та Д. Трошинський. В К. а. відбувалося становлення української літературної мови, складалася література й поетична школа (О. Митур, К. Савкович, Л. Баранович, С. Полоцький, Д. Гуптало, Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Довгалевський, І. Некрашевич, Г. Сковорода та ін.). В К. а. навчалися укр. художники Г. Левчицький, Д. Галаховський, Л. Тарасевич, композитори М. Березовський, А. Ведель. Постановка в К. а. шкільних драм поклала початок укр. театру. Приймали в К. а. молодь усіх станів. В ній виховувалися з Лівобережжя, Запоріжжя, Зх. України, Закарпаття. Це сприяло єднанню укр. земель. Щороку в К. а. навчалось від 500 до 2000 студентів. Вікових обмежень не було. Для бідних учнів при Академії існувала *бурса*. К. а. була також важливим просвітницьким центром. Вона заступала колегії в Гоцці, Вінниці, Кременці, Чернігові, Харкові, Переяславі й постійно їм допомагала. К. а. внесла значний вклад у зміцнення культури зв'язків України з Росією та Білорусією. З 40-х рр. 17 ст. до заснування Моск. ун-ту в Києві здобувала освіту молодь з Москви, Воронежа, Вязьми, Вятки, Брянська, Калуги, Могильова та ін. міст. В К. а. навчалися засновник рос. джерелознавства й палеографії А. Денисов, сподвижник Петра І Б. Шереметьєв, перший рос. професор анатомії, фізіології й хірургії К. Шенін, 1734 навчався М. Ломоносов та ін. В свою чергу, частина вихованців К. а. продовжувала навчання у вищих навч. закладах Росії. В різних галузях культур. життя Росії й Білорусії трудилися випускники К. а.: Євфаний Славинський, С. Полоцький, С. Яворський, Г. Кониський, Я. Козельський, В. Катіст, Н. Амбодик-Максимович та багато ін. К. а. відіграла важливу роль у зміцненні культурних зв'язків укр. народу не лише з рос. і білоруськ., а й з під-слов'ян. та ін. народами. Тут

навчалися серби, чорногорці, болгар, молдаване, греки, далматинці та ін. Вихованцями К. а. були груз. письменник Н. Ломоурі, серб. історик І. Раїч, автор першої рум. граматки Д. Брашівяну та ін. Деякі студенти К. а. й викладачі навчалися в Польщі, Франції, Італії, Англії, Німеччині, Угорщині. Вона підтримувала наук. зв'язки з освітніми центрами — Краковом, Галле, Магдебургом, Константинополем та ін. З кінця 18 ст. значення К. а. почало занепадати. У 1817 її було закрито. Старий корпус К. а. — архіт. пам'ятка 18 ст. (споруджено 1703—40; архітектори Й. Старцев і Й. Шелль).

Лит.: Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970; Білоділ І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979.

КИЇВСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ, астрономічна обсерваторія Київського державного університету — науково-дослідна установа. Заснована 1845 (буд. арх. В. І. Беретті). До складу К. а. о. входять дві спостережні станції (біля с. Лісники Києво-Святошинського р-ну та с. Пилипівці Борзнянського р-ну Київ. обл.). Осн. інструменти: *меридіанний круг, астрограф, горизонтальний сонячний телескоп, фотосферно-хромосферний телескоп, апаратура для спостережень метеорів*. Гол. напрями наук. роботи: визначення положень небесних світил з меридіанних спостережень; вивчення фізики небесних явищ; оптичні спостереження *штучних супутників Землі*; вивчення спектральними методами активних утворень *Сонця та служба Сонця*; природа *сонячної активності* та розробка методів прогнозування сонячної активності. З К. а. о. пов'язана діяльність В. Ф. Федорова — засновника і першого директора (1845—55), А. П. Шидловського, М. Ф. Хандрикова, Р. П. Фогеля, С. Д. Чорного, С. К. Всехсвятського, О. Ф. Богородського, П. Р. Романюка.

КИЇВСЬКА БАЗОВА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ВЗУТТЄВА ФАБРИКА імені 30-річчя Радянської України — підприємство взуттєвої промисловості. Введена в дію 1943 як 6-а Київська взуттєва ф-ка. З 1974 має сучас. назву. Підприємство спеціалізоване на вироб. жіночого модельного взуття; оснащене високопродуктивним технологічним устаткуванням, діє 41 конвейерна лінія. Продукцію ф-ки не раз відзначали преміями на міжнар. виставках.

Г. О. Яковий.

Навчальний корпус Київської академії. Гравюра з книги «Іфіна Герополітика». 1760.

КИЇВСЬКА БАЗОВА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ТРИКОТАЖНА ФАБРИКА «КИЯНКА» — підприємство трикотажної промисловості. Розташована в Києві. Буд-во почато 1957. Першу чергу введено в дію 1960. Спочатку підприємство мало назву Трикотажна ф-ка № 2, з 1964 — сучасна назва. Ф-ка — комплексно-механізоване підприємство, спеціалізоване за предметною ознакою. На підприємстві виробляють жіночі, чоловічі й дитячі вироби верхнього трикотажу з вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі. На ф-ші вперше в СРСР встановлено котонне устаткування для в'язання виробів з вовняної пряжі, для пошиття cottonних виробів та для вологотермічної обробки їх, в'язальні круглофангові машини тощо.

С. І. Марченко.

КИЇВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА — організована 1615 київським богоявленським братством. Статут К. б. ш. був затверджений 1620 за зразком статуту Львівської братської школи. Першими ректорами її були І. Борецький (кол. ректор Львів. братської школи), М. Смотрицький, а в 1620—24 — К. Савкович. Школа мала кваліфікованих світських і духовних учителів. Учні вивчали мови: тодішню лат. укр. (слов'яноукр.), елліногреч., лат. і польсь., а також грамматику, риторичку, пітику, диалектику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. Велику увагу звертали на реліг.-моральне й патріотичне виховання учнів. З К. б. ш. вийшло чимало відомих укр. діячів 17 ст. (письменники С. Косов, С. Почаский, один з ректорів Києво-Могилянської колегії Г. Ісєвич та ін.). В 1632 її об'єднано з Лаврської школою (див. Київська академія).

КИЇВСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ. Створена 1914 з метою збирання, концентрування, опрацювання документальних матеріалів, що становлять наукову цінність. Ініціатором її організації була група істориків — В. С. Іконников, І. М. Каманін, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. В. Довнар-Запольський, В. В. Хвойко, В. І. Щербина та ін. Існувала до 1918.

КИЇВСЬКА ГАЕС — перша в СРСР гідроаккумуляююча електростанція. Розташована на правому березі Київ. водосховища, за 2,5 км вище від Київської ГЕС імені Ленінського комсомолу, поблизу м. Вишгорода Київ. обл. Входить до складу *Дніпровського каскаду ГЕС*. Буд-во почато 1962. Перший пром. струм одержано у грудні 1970, з січня 1975 ГАЕС працює в проектному режимі. Призначена для підвищення маневрування енергосистеми в момент найвищого навантаження станції. На К. ГАЕС змонтовано 6 гідроагрегатів потужністю по 37,5 тис. кВт. ГАЕС працює у двох режимах: генераторному (в години найвищого навантаження енергосистеми вода з верхньої водойми по 6 напірних трубопроводах зливається через турбіни і станція виробляє електроенергію) та рушійному (станція працює як насосна установка — накачує воду в басейн). Макс. тривалість

роботи в генераторному режимі — бл. 3 год. за добу, в рушійному — 7 год за добу. Заг. потужність ГАЕС у генераторному режимі становить 225 тис. кВт, середньорічне виробництво електроенергії — 112 млн. кВт · год.

А. А. Милотин.
КИЇВСЬКА ГЕС імені Ленінського комсомолу — одна з електростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована на Дніпрі, поблизу м. Вишгорода Київ. обл., вище від гирла р. Десни. Будівництво почато 1960. Перші гідроагрегати дали струм 1964, останній, двадцятий, — 1968. Заг. потужність ГЕС становить 361,2 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 766,6 млн. кВт · год. До складу гідровузла входять: будинок ГЕС, судноплавний однокамерний шлюз, земляні греблі та дамби. На К. ГЕС вперше у країні встановлено горизонтальні поворотно-лопатеві гідроагрегати капсульного типу, застосування яких дало змогу спростити конструкції будинку ГЕС, зменшити на буд-ві обсяг земляних та бетонних робіт, збільшити застосування збірних залізобетонних елементів та з'єднати водоскидні споруди з будинком ГЕС. В результаті спорудження Київ. гідровузла було утворено *Київське водосховище*, на правому березі якого збудовано *Київську ГАЕС*. **А. А. Милотин.**

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця, утворена 18 (29).XII 1708 в числі перших губерній Росії. Губернським містом був Київ. До К. г. входили тер. Київщини та значні частини тер. сучас. Черніг., Орловської, Курської і Брянської областей. У 1719 К. г. було поділено на 4 провінції: Белгородську, Севську, Орловську і Київську. 16(27).IX 1781, у зв'язку з утворенням *Київського намісництва*, К. г. ліквідовано. 2) Адм.-тер. одиниця на Правобережжі України. Утворена 1797. Адм. центром К. г. був Київ. На поч. 20 ст. К. г. складалася з 12 повітів: Київського, Васильківського, Звенигородського, Радомишльського, Сквирського, Канівського, Липовецького, Бердичівського, Черкаського, Чигиринського, Таращанського і Уманського. В К. г. було 12 міст, 111 містечок і 7344 ін. населених пунктів. У 1913 в К. г. налічувалося 4820 тис. населення. Була відсталого агр. губернії з великим поміщицьким землеволодінням. Під час *Кримської війни 1853—56* К. г. охопив антикріпосницький рух — *Київська козащина 1855*. В роки революції 1905—07 в містах і селах відбувалися страйки, демонстрації, виступи та заворушення робітників і селян. Трудячі К. г. під керівництвом більшовиків вели збройну боротьбу проти бурж. тимчасового уряду і контрреволюц. Центральної ради.

Радянську владу в губернії встановлено в кін. січня 1918. Під час громадян. війни на тер. К. г. точилася запекла боротьба проти австро-нім. загарбників, петлюрівців, білогвардійців, військ бурж.-поміщицької Польщі (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Таращанське збройне повстання 1918*, *Київські операції 1919*, *Київська операція 1920*). За по-

становку ВУЦВК від 3.VI 1925 К. г. було ліквідовано й утворено Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Уманський і Черкаський округи. Див. також *Київська область*.

Лит.: Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Історія Української РСР, т. 2—6. К., 1977—79; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. К., 1914.
КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ — вищий духовний навч. заклад на Україні для підготовки вищої православної ієрархії і викладачів духовних семінарій. Засн. 1819. До К. д. а. приймали осіб, що закінчили духовну семінарію. Строк навчання — 4 роки. З 1837 К. д. а. видавала щотижневий журнал «Воскресное чтение», з 1860 — щомісяця «Труды Киевской духовной академии». У 1872 при К. д. а. засновано Церк.-археол. т-во, що зібрало понад 20 тис. церк.-істор. пам'яток, на базі яких 1878 у Києві було відкрито музей церк. старожитностей. Серед випускників К. д. а. — письменник І. С. Нечуй-Левицький, композитор П. О. Козицький, хоровий диригент і композитор О. А. Кошиць, акад. АН УРСР К. Г. Воблий, М. І. Петров та ін. При К. д. а. діяла *бурса* (згодом семінарія), в якій вчилися укр. та рос. співак і композитор С. Гулак-Артемовський, укр. фольклорист і етнограф В. А. Менчиць, революц. діяч Ладло Кецовелі та ін. К. д. а. припинила діяльність на поч. 1920.

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ — істор. назва території на правобережжі Дніпра в 9—15 ст. з центром у Києві. Населяли її нащадки сх.-слов. племені *поляни*. Займала тер. до річок Случі й Горині на Зх., від р. Росі і верхів'їв Пд. Бугу на Пд. до р. Прип'яті на Пн. Перші літописні згадки про К. з. належать до 9 ст. Бл. 882 більшою частиною цієї землі, в т. ч. Києвом, володів князь *Олег*. З того часу до серед. 12 ст. К. з. входила до складу *Київської Русі*. Після розпаду Київської Русі внаслідок феод. роздробленості на території К. з. у 30-х рр. 12 ст. виникло *Київське князівство*. В 1240 К. з. загарбали монголо-татари. Бл. 1362 К. з. захопила феод. Литва. Після того, як остання остаточно ліквідувала Київське князівство (1470), назва «Київська земля» перестала згадуватися в літописах та істор. документах.

КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ФІЛЬМІВ, Київнаукфільм — організована на базі відділу техфільму Київ. кінофабрики 1941. В 1942—44 студія була евакуйована до Ташкента, де випускала навч. та пропагандистські фільми для Рад. Армії. З 1944 — знову в Києві. З 1954 має назву «Київнаукфільм». У 1966 споруджено сучас. комплекс студії, куди входять павільйони для зйомок та звукового оформлення фільмів, цехи худож. й тех. мультиплікації, кінолабораторії тощо. Щороку випускається понад 400 наук.-популярних, художньо-мультиплікаційних, техніко-пропагандистських, навчальних та рекламних фільмів. Понад 300 фільмів, створених на студії, відзначе-

но призами й дипломами на всесоюзних та міжнар. кінофестивалях (на 1979). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

Е. П. Заданський.
КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ імені О. П. Довженка. Засн. 1928. Спочатку — Київ. кінофабрика ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київська кіностудія (з 1957 — ім. О. П. Довженка). Тут працювали видатні рад. режисери: укр. — О. Довженко, І. Кавалерідзе, І. Савченко, В. Івченко та російські — Дз. Вертов, І. Пир'єв, М. Донської, Б. Барнет, М. Екк; оператори — Д. Демуцький, Ю. Єсельник та ін. У фільмах, поставлених на студії, знімалися укр. (А. Бучма, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Д. Мілотенко, Г. Юра, М. Крушельницький, І. Замичковський, О. Гай, К. Степанков, М. Гринько, Н. Наум, І. Миколайчук) та рос. (Б. Чирков, Б. Андреев, С. Бондарчук, В. Марецька, Є. Самойлов, М. Мордвинов, І. Переверзев, А. Демидова та ін.) актори театру і кіно. Перші звукові фільми студії — «Симфонія Донбасу» (1931, реж. Дз. Вертов), «Іван» (1932, реж. О. Довженко); перший укр. кольоровий фільм — «Сорочинський ярмарок» (1939, за М. Гоголем, реж. М. Екк). На студії є творче об'єднання телефільмів, яке знімає худож. телевізійні стрічки. При студії працює музей (засн. 1957, експозицію відкрито 1962). Значна кількість фільмів студії відзначена: Держ. премією СРСР — «Шорс» (1939, реж. О. Довженко), «Велике життя» (1939, реж. Л. Луков), «Богдан Хмельницький» (1941, реж. І. Савченко), «Подвиг розвідника» (1947, реж. Б. Барнет), «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. Савченко); «Народжена революцією» (1978, реж. Г. Кохан, телевізійний); Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка — «Гадюка» (1967, реж. В. Івченко), «Родина Коцюбинських» (1971, реж. Т. Левчук), «В бій ідуть тільки „старіки“» (1973), «Ати-бати, йшли солдати» (1976, обидва — реж. Л. Биков), «Женці» (1979, реж. В. Денисенко), нагородами міжнар. та всесоюзних кінофестивалів. Нагороджена орденом Леніна (1978).

Т. В. Левчук.
КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 — масовий антикріпосницький рух селян Київської губ. Приводом до нього було опублікування царським урядом під час *Кримської війни 1853—56* маніфесту від 25.I (6.II) 1855 про створення рухомого ополчення. Серед поміщицьких селян Київ. губ. поширилися чутки, нібито запис в ополчення (в «козаків») звільнить їх від кріпацтва і зробить власниками поміщицької землі та майна. Рух почався в лютому 1855 у Васильківському пов. і незабаром охопив 9 (з 12) повітів Київ. губ. (понад 500 сіл). Селяни склали списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали своє самоврядування (зокрема, в Березні, Бесідці, Маткошах, Пестрашівці, Шамраївці та ін. селах). Серед сел. ватажків виділялися В. Бзенко, І. і М. Бернадські.

«КИЇВСЬКА КОМУНА»

Київська консерваторія імені П. І. Чайковського. Архітектори Л. Б. Като та М. Л. Красний. 1955—58.

М. Гайдено, П. Мадленко, П. Швайка та ін. Подекуди в К. к. брали участь різночинці, виступаючи в ролі агітаторів. На придушення К. к. було кинуто 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон, дві роти саперів. Між військами і повсталими селянами відбулися криваві сутички (найбільші — у селах Березні, Биковій Греблі, містечках Корсуні, Таганчі). Навіть за офіц. відомостями, тут було вбито 39 і поранено 63 повстанців. К. к. як один з найгостріших виявів класової боротьби напередодні селянської реформи 1861 мала значний вплив на сел. рух Росії і України, який 1855 охопив територію 16 губерній.

Літ.: Шамрай С. Київська козацьчина 1856 року. К., 1928; Гуржій І. Д. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVII ст. до 1861 р.). К., 1958.

«**КИЇВСЬКА КОМУНА**» — гурток народників, що виник у вересні 1873 в Києві. Переважна більшість її учасників перебувала під ідейним впливом М. О. Бакуніна, деякі дотримувались поглядів П. Л. Лаврова. До «К. к.» входили представники різночинної інтелігенції, студенти Київ. ун-ту (зокрема, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, М. К. Судзиловський, Я. В. Стефанович, М. О. Коленкіна та ін.). В різний час в гуртку було бл. 30 чол. Члени «К. к.» збиралися на сходки, вели революц. пропаганду серед робітників, селян Київ., Подільської і Полтав. губерній («ходіння в народ»). Вони підтримували зв'язки з народницькими гуртками Петербурга, Харкова, Одеси та ін. міст. В кінці 1874 у зв'язку з масовими арештами «К. к.» припинила своє існування.

КИЇВСЬКА КОНДИТЕРСЬКА ФАБРИКА імені Карла Маркса — підприємство кондитерської промисловості. Засн. в кінці 19 ст. Робітники ф-ки брали активну участь у революц. подіях 1905. За роки Рад. влади ф-ка перетворилася на велике висококомеханізоване підприємство. В повосенні роки здійснено докорінну реконструкцію ф-ки. На підприємстві виробляють (1979) кондитерські вироби понад 350 найменувань. Цехи ф-ки обладнано найновішою технікою, впроваджено потоково-механізовані лінії на всіх осн. виробничих процесах. К. к. ф. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

А. С. Дзв. **КИЇВСЬКА КОНСЕРВАТОРІЯ** імені П. І. Чайковського, Київська державна орденна Леніна консерваторія імені П. І. Чайковського — вищий муз. навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Засн. 1913 на базі муз. уч-ща Київського відділення Російської музичного товариства. Організація консерваторії сприяли С. Рахманінов, О. Глазунов, П. Чайковський. Першими директорами були В. Пухальський (1913) та Р. Глієр (1914—20). В 1925 консерваторія було реорганізовано в муз. технікум. В 1928 учні його старших курсів увійшли до складу Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка (1928 тут засн. від-діл нар. інструментів). До роботи

в консерваторії та ін-ті було залучено видатних укр. музикантів: композиторів М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, В. Косенка; теоретика Б. Яворського; піаністів Г. Беклемішева, К. Михайлова; диригентів А. Пазовського, В. Дранишнікова; інструменталістів С. Козолупова, В. Яблонського, М. Геліса; вокалістів Ф. Цветкова, О. Муравйова, М. Доноць-Тессейр. Серед перших випускників консерваторії — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Вериківський, П. Козинський, Г. Верьова, Г. Таранов, О. Сорока, О. Мінківський, М. Покровський, Н. Рахлін. В 1934 консерваторія було відновлено в її початковому профілі; введено історико-теоретич. ф-т та аспірантуру; 1934 відкрито муз. школу та муз. уч-ще, 1938 — оперну студію (керівник В. Пирадов). В 1941—44 консерваторія працювала в Свердловську, 1944 відновила діяльність у Києві. До професорсько-викладацького складу ввійшли: нар. артисти СРСР І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, Є. Чавдар, засл. діячі мист. УРСР О. Гродзинський та Д. Євтушенко (спів); нар. артисти СРСР А. Штогаренко, К. Данькевич, Л. Ревуцький, нар. арт. УРСР Б. Лятошинський, засл. діяч мист. УРСР Г. Таранов (композиція); нар. арт. УРСР В. Тольба, засл. діяч мист. УРСР О. Климов (диригування) та ін. Серед випускників консерваторії повосенних років — нар. артисти СРСР композитори Г. Майборода, П. Майборода; співаки Д. Гнатюк, Є. Мірошинченко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, А. Мокренко, Н. Ткаченко; нар. артисти УРСР — композитори А. Філіпенко, Г. Жуківський, О. Білаш, В. Кирейко, І. Шамо; співаки А. Кікоць, І. Кочерга, Н. Гончаренко, Л. Лобанова, Є. Колесник, Р. Колесник, нар. артистки РРФСР І. Масленникова, Л. Масленникова, В. Борисенко та багато ін., засл. діяч мист. УРСР баяніст М. Різоль та ін. В 1979/80 навчання велося на 6 факультетах (бл. 900 студентів): композиторському, історико-теоретичному, фортепіанному, вокальному (з підготовчим та вечірнім відділами), оркестровому, диригентському (з симф. та хором відділами). Працюють оркестри—симфонічний, камерний, народних інструментів, а також хор і ансамблі. В 1938 консерваторію нагороджено орденом Леніна. В 1940 їй присвоєно ім'я П. І. Чайковського.

О. Я. Шреєр-Ткаченко. **КИЇВСЬКА МЕБЕЛОВА ФАБРИКА** імені В. Н. Боженка — підприємство меблевої промисловості. Розташована в Києві. Буд-во почато 1922 на базі об'єднаних майстерень (засн. 1914). В 1925 ф-ці було присвоєно ім'я В. Н. Боженка. Реконструкцію ф-ки здійснено протягом 1922—35. В роки Великої Вітчизн. війни (1941—45) підприємство цілком зруйнували нім.-фашист. загарбники. Після визволення міста (1943) почалася будова підприємства. Продукція К. м. ф.: набори меблів, диван-ліжка, столи, шафи тощо. На підприємстві впроваджено нові технологічні про-

цеси, зокрема виготовлення диван-ліжок із застосуванням медофлексу, при облицюванні мебелів деталей струганим шпон замінено синтетичним, при виготовленні крісел для відпочинку використовують формовані губчасті вироби з латексу. З 1975 К. м. ф. — гол. підприємство виробничого деревообр. об'єднання «Київдерев».

М. М. Хоруженко. **КИЇВСЬКА МІСЬКА КАПЕЛІЯ**. Утворена міською думою 1831 на основі магістратського оркестру та Київської музичної школи. Музично-виконавська діяльність капелі була різноманітною: оркестр супроводив театр, вистави, аккомпанював гастролерам, а також брав участь у вечорах розважального характеру. До репертуару капелі входили балетні танці, весільні пісні, укр. нар. танці, увертюри до п'єс Котляревського, до опер М. Титова, О. Верстовського, Дж. Россіні, К. М. Вебера, В. А. Моцарта та ін. Існувала до 1852.

М. І. Кузьмук. **КИЇВСЬКА МІСЬКА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ** — одна з найбільших організацій Комуністичної партії України. Історія її бере початок з діяльності марксистських гуртків, що виникли в Києві в кін. 80-х рр. 19 ст., київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», Київ. орг-ції РСДРП [див. Київська організація РСДРП(б)]. На Першому з'їзді КП(б) України (липень 1918), що завершив процес об'єднання більшовицьких організацій у всеукр. масштабі, К. м. п. о. представляли 2 делегати. Після І з'їзду більшовики Києва гол. увагу приділяли зміненню парт. підпілля і керівництву боротьбою трудящих проти австро-нім. окупантів і націоналістичної контрреволюції, за відновлення влади Рад. Велику роль у цьому підіграли Київська об'єднана міська і губ. (вересень 1918) та міська (січень 1919) нелегальні парт. конференції. 5.ІІ 1919 Київ визволила Червона Армія. 2—5.ІV 1919 відбулася міська парт. конференція, яка обрала міськом КП(б)У, що виконував і функції губкому партії. В період денікництва в Києві діяв підпілляний міський парт. к-т. 16.ХІІ 1919 рад. війська визволили Київ. 20 — 21.ІІ 1920 відбулася міська конференція КП(б)У, що націлила комуністів на керівництво боротьбою трудящих за відбудову нар. г-ва. Після закінчення громадян. війни трудящі Києва під керівництвом парт. орг-ції розгорнули боротьбу за відбудову нар. г-ва, здійснення ленінського плану побудови соціалізму. Ряди К. м. п. о. зросли. На 1.І 1926 вона налічувала 9078 чол. Після створення Київської обласної партійної організації (1932) К. м. п. о. ввійшла до її складу як найчисленніша орг-ція [1919—25 входила в губерньську, 1925—30 — окружну парт. орг-цію, 1930 — на поч. 1932 безпосередньо підпорядковувалася ЦК КП(б)У]. В роки довоєн. «пятирічок» під керівництвом К. м. п. о. трудящі міста боролися за здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації. В Києві було збудовано десятки з-дів і

фабрик, реконструйовано більшість старих підприємств. У 1939 виробництво продукції на держ. підприємствах міста збільшилося порівняно з 1913 в 16, а машинобудування — майже в 30 раз. У перші дні Великої Вітчизн. війни 1941—45 16 тис. комуністів К. м. п. о., яка налічувала 37 тисяч членів і кандидатів у члени партії, пішли на фронт.

К. м. п. о. відіграла велику мобілізуючу роль у *Київській оборонній операції 1941*. В період нім.-фашист. окупації в місті діяли підпільні міський, 7 підпільних райкомів партії, десятки підпільних груп і орг-цій. Велика кількість підпільників удостоєна нагород СРСР. В. С. Кудряшову, О. С. Пироговському, І. Д. Кудрі помертено присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Комуністична партія Рад. уряд високо оцінив подвиг захисників і визволителів столиці Рад. України. За мужність і героїзм, проявлені трудящими міста в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників у роки Великої Вітчизн. війни, Київ удостоєно почесного звання міста-героя. Завдяки братерській допомозі народів нашої багатонац. Батьківщини трудящі міста під керівництвом К. м. п. о. за короткий час відбудували зруйноване окупантами народне г-во. Вже 1950 валова продукція промисловості Києва значно перевищувала довоєнний рівень. Здійснюючі рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, міська парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підви-

щення трудової активності виробничих колективів, перетворення Києва на місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. Парт. орг-ція приділяє велику увагу розвитку пром-сті, в першу чергу машино- і приладобудування, капітальному будівництву, благоустрою міста та ін. Велику роботу проводить К. м. п. о. по зміцненню зв'язку науки з виробництвом. Успішному виконанню нар.-госп. планів активно сприяє традиційне соціалізація трудящих Києва з трудящими ін. міст УРСР і братніх республік. К. м. п. о. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 121 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 3 це звання присвоєно двічі. В 1975 К. м. п. о. виділено із складу обл. парт. орг-ції і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України. На 1.1.1980 вона складалася з 12 районних парт. орг-цій і налічує в своїх лавах 200 502 комуністів. За час існування К. м. п. о. відбулося 27 міських парт. конференцій. У різний час у К. м. п. о. активну роботу вели Г. М. Кржижановський, О. Г. Шліхтер, Ф. В. Ленгнік, М. І. Ульянова, А. І. Ульянова-Єлізарова, Д. І. Ульянов, П. А. Красиков, Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович, І. Ф. Смирнов (Ласточкин), С. В. Косіор, К. Я. Бауман, М. Е. Бауман, М. М. Майоров, М. А. Савельєв (Петров), А. В. Іванов, Л. Й. Картвелішвілі, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, А. С. Бубнов, М. О. Скрипник, В. І. Чернявський, М. Н. Демченко, П. П.

Постишев та ін. Бойовим помічником парт. орг-ції є міська комсомольська організація, що налічує в своїх лавах 418 852 чол. (на 1.1.1980). В 1974 за бойові та трудові подвиги київських комсомольців Київ, міську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Червоного Прапора. Органом К. м. п. о. є газ. «Прапор комунізму». Про розвиток економіки і культури міста див. також *Київ*.

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Історія Києва. т. 1—2. К., 1959—60; Історія городів і сіл Української ССР. Київ. К., 1979.

Ю. Н. Євченко.

КИЇВСЬКА МУЗИЧНА ШКОЛА

— перший професійний муз. навч. заклад у місті. Відкрита Київ. магістратом 1768 на основі *Київського музикантського цеху* з метою підготовки кадрів для магістратського оркестру. В 1831 оркестр і школу було об'єднано в *Київську міську капелю*. До школи набирали дітей міщан. По закінченні навчання учні мусли все життя служити міській капелі. Крім музики, в школі викладали математику, історію, географію та мови. Існувала до 1852.

М. І. Кузьмін.

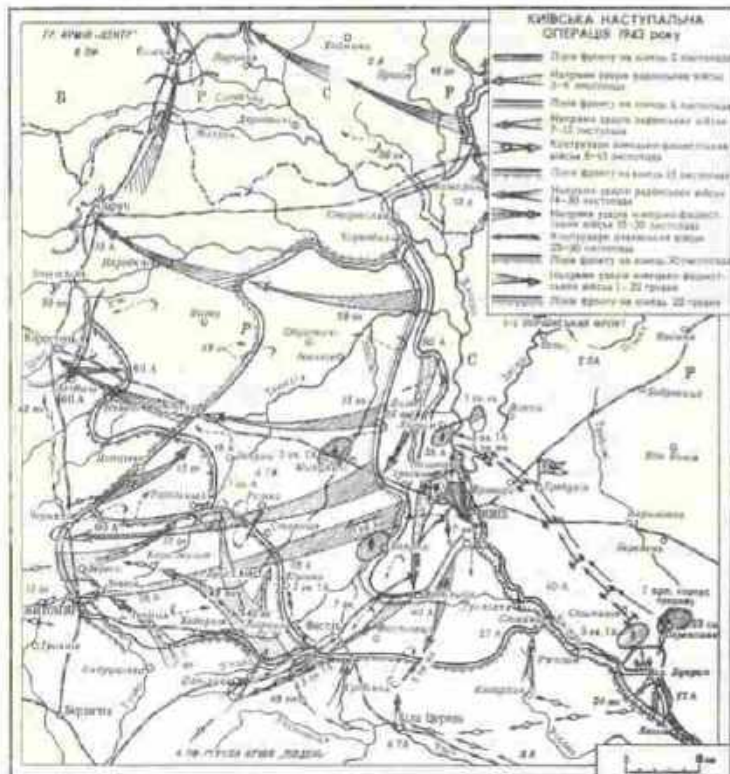
КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА

ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 3—13.X силами 1-го Укр. (до 20.X — Воронежського) фронту (командуючий — генерал армії М. Ф. Ватутін) з метою розгрому кнв. угруповання нім.-фашист. військ і визволення Києва. В кін. вересня 1943 війська Воронежського фронту вийшли до Дніпра в районі Києва й захопили на його правому березі 2 плацдарми: на Пн. від міста — на лінії Лютіж — Вишгород і на Пд. — у районі Великого Букрина. Ворог зосередив значні сили (27 д-зій, з них 5 танкових і моторизованих, бл. 400 танків і 665 літаків) і створив міцну оборону.

Наступ радянських військ 40-ї, 27-ї і 3-ї гвард. танкової армії 12—15 і 21—24.X з невеликого за розміром Букринського плацдарму успіху не мав. Враховуючи це, Верховне Головнокомандування гол. удар перенесло на Лютізький плацдарм, який на той час діяли війська 38-ї армії було дещо розширено. Туди скрито було перекинуто 3-ю гвард. танк. армію та артилерію резерву Верховного Головнокомандування. 1.XI війська 40-ї і 27-ї армії атакували нім.-фашист. війська з Букринського плацдарму і цим відволікли сили ворога. 3. XI війська 38-ї армії і 5-го гвард. танк. корпусу завдали гол. удару з Лютізького плацдарму й прорвали оборону ворога на глибину 5—12 км. Для розвитку наступу в бій було введено 3-ю гвард. танк. армію і 1-й гвард. кав. корпус. У складі рад. військ діяла *Перша Чехословацька окрема бригада в СРСР*. 6.XI рад. війська визволили Київ, 7.XI — Фастів, 12.XI — Житомир, після чого війська лівого крила і центру 1-го Укр. фронту перейшли до оборони, а війська правого крила (13-а і 60-а армії) продовжували наступ і до

Київська область. Пам'ятник-музей визволення Києва від нім.-фашистських загарбників у селі Нових Петрівців Вишгородського району. Архітектори А. М. Милецький, В. Бакланов, скульптор І. Г. Першудчев. 1958.

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,9 тис. км²

Населення — 1924
тис. чол. (без м. Киє-
ва); 1979, перепис)

Центр — м. Київ

25.XI вийшли на лінію Мозир, Коростень, Черняхів. Велику допомогу рад. військам подали партизани й місц. населення. Разом з рад. партизанами боровся чехосл. партизанський загін Я. Наленки. В ході К. н. о. було розгромлено 15 нім.-фашист. д-зій, визволено Київ і створено в цьому районі стратегічний плацдарм, що відіграв важливу роль у боях за визволення Правобережної України.

М. А. Мартинишинський.
КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Історія її бере початок від перших марксистських гуртків і груп, які виникли на підприємствах Києва та ін. міст і містечок Київ. губернії в кін. 80-х рр. 19 ст. В дожовт. період діяльності парт. орг-ції і груп губернії керувала Київ. орг-ція РСДРП (див. *Київська організація РСДРП(б)*). В 1917 більшовицькі орг-ції і групи Київ. губернії ввійшли до складу *обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*, яка діяла до початку окупації України австро-нім. військами в лютому — квітні 1918. В період окупації більшовики Київщини очолили повстансько-партизанський рух у губернії (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Сквирське збройне повстання 1918*). Серед делегатів *Першого з'їзду КП(б) України*, який організаційно оформив утворення Компартії України, були представники Київської, Білоцерківської, Бердичівської, Малинської, Радомисльської більшовицьких організацій. Після з'їзду було створено Київський підпільний обл. к-т КП(б)У (областком), який здійснював керівництво діяльністю орг-цій Київської та сумських з нею губерній. В жовтні 1918 Київ. парт. орг-цію очолює С. В. Косіор, а після *Другого з'їзду КП(б) України* на спільному засіданні областкому, губкому і міськкому КП(б)У для керівництва збройною боротьбою проти окупантів та бурж. націоналістичної контрреволюції створено обл. ревком на чолі з А. С. Бубновим. У травні 1919 відбулася 1-а губ. парт. конференція. На цей час у губернії налічувалося 2301 комуніст. Конференція обрала перший склад губкому КП(б)У. Під час загартання Київщини денікінцями (серпень — грудень 1919) парт. орг-ції очолюли боротьбу трудящих проти білогвардійців. Після закінчення громадян. війни Київ. губ. парт. орг-ція, яка налічувала 4177 комуністів, спрямувала зусилля трудящих на боротьбу за здійснення ленінського плану соціалістичного буд-ва. В цей час парт. орг-ції губернії кількісно зросли, ідейно та організаційно зміцніли. В травні 1924 на Київщині налічувалося 12 213 комуністів, у т. ч. 3575 чол. *ленінського призову в партію*. В 1923 в зв'язку з *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість повітових парт. орг-цій створюється 7 окружних, 1925 після ліквідації губерній — 5 окружних парт. орг-цій — Київська, Бер-

дичівська, Білоцерківська, Черкаська, Уманська. В 1930 округи було ліквідовано і районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У. В лютому 1932 створена Київська область, а в липні відбулася 1-а обл. парт. конференція. На 1.1.1933 в К. о. п. о. налічувалося 63 662 комуністи. В 1937 ряд районних парт. орг-цій ввійшов до складу новоствореної *Житомирської обласної партійної організації*. За роки довоєнних п'ятирічок трудящі Київщини під керівництвом К. о. п. о. успішно здійснили соціалістичну індустріалізацію і завершили суцільну колективізацію с. г. За починан ланкових колгоспу ім. Комінтерну Городищенського р-ну М. С. Демченко та М. В. Гнатенко розгорнувся рух *п'ятистотенниць*, який швидко охопив усю країну. В перші дні Великої Вітчизняної війни більше половини комуністів К. о. п. о., яка налічувала 69 164 чол., пішло на фронт. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації на території області діяли підпільні обком (секретар І. В. Сергієнко), міськком та 13 райкомів партії. 102 орг-ції і групи. Всього в парт.-комсомольському підпіллі на Київщині діяло майже 2,5 тис. комуністів і комсомольців, які охоплювали своїм впливом 14 міст і 630 сіл; у 2 партизанських з'єднаннях (ім. Чкалова та Київське обласне), 75 загонах і диверсійних групах билися проти ворога 15 тис. чол. Після визволення Київ. області К. о. п. о. під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У при допомозі народів братніх республік спрямувала зусилля трудящих на відбудову нар. г-ва. В зв'язку з утворенням 1954 Черкаської області від К. о. п. о. відійшов ряд районних парт. орг-цій, а до її складу ввійшли 2 райпарторг-ції Полтав. обл. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС та з'їздів Компартії України, К. о. п. о. першочергову увагу приділяє вдосконаленню парт. керівництва розвитком економіки і культури, підвищенню авангардної ролі комуністів у боротьбі трудящих за успішне виконання завдань комуністичного буд-ва на основі впровадження в усіх галузях нар. господарства досягнень наук. тех. прогресу, підвищення ефективності виробів, і поліпшення якості продукції. Успішному виконанню нар.-госп. завдань значною мірою сприяють тісні взаємозв'язки та соціалістичне змагання з трудящими Московської, Мінської і Черкаської областей. В 1976 році К. о. п. о. виступила з ініціативою забезпечення прискореного розвитку тваринництва в 10-й п'ятирічці. Це починання, схвалене ЦК КПРС і Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим, набрало розмаху всесоюзного соціалістичного змагання. Спрямовуючи зусилля трудящих на втілення планів партії в життя, К. о. п. о. виховала десятки тисяч передовиків і новаторів виробництва; 104 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а С. Д. Виштак, О. К. Дитман і В. М. Ремесло удостоєні цього звання даві. Неослабна увага приді-

ляється вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості справі Комуністичної партії, зміцненню дружби між народами СРСР, утвердженню рад. способу життя. В 1975 з К. о. п. о. виділено *Київську міську партійну організацію* і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України. В різний час К. о. п. о. очолювали П. П. Постишев, М. Н. Демченко, З. Т. Сердюк, М. С. Хрущов, Г. Е. Гришко та ін. За час існування К. о. п. о. відбулися 23 обл. парт. конференції. На 1.1.1980 в складі К. о. п. о. — 7 міських та 20 районних парт. орг-цій, партком обл. орг-ції і установ, в яких перебуває на обліку 95 219 комуністів. Вірним помічником обл. парт. орг-ції є обл. орг-ція ЛКСМУ, в рядах якої (на 1.1.1980) налічується 178 443 чол. В 1968 за успіхи в праці, за активну роботу по вихованню молоді Кагарлицького районну комсомольську організацію Київської області нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Органом К. о. п. о. є газ. «*Київська правда*». Про розвиток економіки та культури області див. також *Київська область*.
Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971. В. М. Цибулько.
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II.1932. Розташована в серед. течії Дніпра. В області — 25 районів, 359 сілських, 19 міст, 32 с-ща міськ. типу. В 1938 К. о. нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 144 — 145.
Природа. Поверхня К. о. переважно рівнинна. Пів. частина області лежить в межах *Поліської низовини*. На Сх. в межах області — частина *Підніпровської низовини*. Найбільш підвищені й розчленовані пд. та пд.-зх. частини, зайняті *Підніпровською височиною* (вис. до 273 м). В області виявлено поклади гранітів, гнейсів, каолінів, мергелів, керамічних та буд. глини, кварцових пісків, торфу; є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн. — 6,5°, на Пд. — 6,1°, липня відповідно +19,2, +20,1°. Річна кількість опадів на Пн. області 565 мм, на Пд. — 500 мм. Вегетаційний період 198—204 дні. Гол. водна артерія К. о. — *Дніпро*, який тече в межах області на протязі 246 км і

Київська область. Пам'ятник П. К. Запорожцю в місті Білій Церкві. Скульптор І. П. Кавалерідов, архітектор П. Ф. Костарко. Бронза, граніт. 1971.

Річка Здвиж.

1
2
3
4

5
6
7

До ст. Київська Русь.

1. Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві. 1070—88.
2. Золоті ворота в Києві. 1037.
3. Стодова баня в Боголюбово Владимирської області. 1158—65.
4. Апсида Юр'євої божниці в місті Острі Чернігів. обл. 1098.
5. Софійський собор у Києві. 1037. Інтер'єр.
6. Успенський собор у місті Володимирі-Волинському. 1157—60.
7. Юр'ївський (Успенський) собор у місті Каневі Черкаської області. 1144. Фрагмент кладки.
8. Успенський собор Єлеського монастиря в Чернігові. 12 ст. Інтер'єр апсиди хрещальні.
9. Спасо-Преображенський собор у місті Переяславі (тепер Переяслав-Залеський Ярославської області). 1152—57.
10. Георгіївський собор Юр'євого монастиря в Новгороді. Будівничий Петро. 1119.
11. Церква Пантелеймона в місті Галичі Івано-Франківської області. Близько 1200. Східний фасад.
12. Спасо-Єфросиніївська церква в місті Полоцьку Вітебської області. 12 ст.
13. Церква Василя в місті Овручі Житомирської області. Кінець 12 ст.

8
9

10
11
12
13

1
2
3

4

До ст. Київська Русь.

1. Фрагмент фрески з Десятинної церкви в Києві. Кінець 10 ст. 2. Фрагмент фрески з Кирилівської церкви в Києві. Середина 12 ст. 3. Голова святої. Фрагмент фрески в соборі Спасо-Ефросиніївського монастиря в Полоцьку. 12 або 13 ст. 4. Мініатюра «Князь Святослав з родиною» з «Ізборника Святослава». 1073. Державний історичний музей у Москві. 5. Свята Текла. Фреска з Спаського собору в Чернігові. Перша половина 11 ст. Копія Є. Євєнбаха. 6. «Самсон» (або «Геркулес»). Шиферна плита 11 ст. з Печерського монастиря в Києві. 7. «Візантія Діонісія» (або «Діоніс»). Шиферна плита 11 ст. з Печерського монастиря в Києві. 8. Мушкетери і скорморохи. Фреска з південної вежі Софійського собору в Києві. 11 ст. 9. Бронзовий вдовий з Борисоглібської церкви на Коложі в Гродні. 12 ст. 10. Срібний пластичний браслет з села Молотів на Львівщині. 12 ст. Львівський історичний музей. 11. «З'явлення Христа на Тиверіадському озері». Фрагмент фрески з церкви Спасу на Берестові в Києві. 12 ст. 12. Апостоли. Права частина мозаїчної композиції «Євхаристія» з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. 12 ст. Не збереглася. 13. Євангеліст Лука. Мініатюра з «Остромирового євангелія». 1056–57. Бібліотека імені М. С. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

5
6
7
8
9
1011
12
13

приймає притоки: *Прип'ять, Тетерів, Ірпін, Стуку* (праві), *Десну й Трубж* (ліві). Крім того, в межах К. о. протікають *Рось та Сіпій*. Озер мало й зосереджені вони в основному на Пн. області. Після побудови *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу на Дніпрі створено *Київське водосховище*. Пн. частина К. о. лежить в межах зони мішаних лісів (Українське Полісся), більша частина — в лісостеповій. На Пн. переважають дерново-підзолисті ґрунти, по долинах річок — дерново-глейові, лучні та болотні. В центр. частині — опідзолені чорноземні, темно-сірі, сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти; в пд. районах — типові чорноземи. Природна рослинність пн. частини області представлена великими масивами хвойних і мішаних лісів, різноманітними злаковими луками і заболоченими ділянками, південної — широколистяними лісами, чагарниками, луками. Під лісами (сосна, вільха, дуб, липа, граб) — 622 тис. га. На тер. К. о. водяться: козуля, лось, дикий свиня, олень благородний, лань європейська, борсук, вовк, єнотовидний собака, лисиця, куниця, заєць, білка, ховрах, хом'як, польова та лісова миші тощо, по берегах річок та ін. водойм — бобр, видра, норка, ондатра, дикі качки, кулики; у водоймах — короп, сазан, карась, лин, лящ, плітка, окунь, судак тощо. На тер. області створено *Дніпровсько-Тетерівське заповідно-лісове господарство та Заліське заповідно-лісове господарство*, держ. заказники (Жоринський та Дзвинківський), дендропарк «*Олександрів*».

Населення. Осн. населення — українці (92,1%; 1970, перепис). Живуть також росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін. Пересічна густина нас. — понад 66 чол. на 1 км² (1979). Найгустіше заселений центр. і пд. райони області. Міське нас. становить 45% (1979). Найбільші міста (крім Києва): *Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Васильків, Переяслав-Хмельницький, Фастів*. **Народне господарство.** До Великої Жовт. соціалістич. революції більша частина тер. сучас. К. о. входила до складу Київ. губ., в економіці якої переважало с. г. Пром-сть була представлена в основному харч. підприємствами, зокрема цукр., спиртовими і борошномельними. Бл. 90% усіх підприємств містилося в Києві. За роки соціалістич. будівництва на тер. області сформувалися нові пром. центри. Київщина перетворилася на індустр.-агр. область з розвинутою обробною пром-стю та соціалістич. багатогалузевим інтенсивним і високотоварним с. г. **Промисловість.** У пром-сті області провідне місце належить продукції маш.-буд. і металообр., хім. і нафтохім. пром-сті, харч. і легкій галузям. Формуються і розвиваються нові для області галузі — порошкова металургія і мікробіологічна пром-сть. Пром-сть К. о. спирається на потужну електроенерг. базу (Київ. ГЕС, *Київська ГАЕС, Трипільська ДРЕС, Чорнобильська АЕС* імені В. І. Леніна, Київ. ТЕЦ) і природний газ, що

надходить по газопроводах гол. чин. з Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області. У 1978 в заг. обсязі валової продукції (тут і далі цифри подаються без даних по м. Києву) питома вага харчової промисловості становила 25%, машино-будівельної і металообробної — 20,8%, хімічної і нафтохім. — 11,9%, легкої — 13,2%, енерг. — 8,4%, буд. матеріалів — бл. 5%. Маш.-буд. і металообр. пром-сть представлена виробн. хім. устаткування (Фастів), с.-г. машин (Біла Церква), екскаваторів (Бородянка), торфодобувної техніки (Ірпін), технологічного устаткування для харч. пром-сті (Бровари, Гребінки), кранів на автомобільному ході (Бровари), побутових холодильників і електропрасок (Васильків), світлотех. апаратури і виробів виробн. призначення (Бровари), електротех. устаткування (Фастів, Біла Церква), сан.-тех. обладнання (Ржищів). Діє *Броварський завод порошкової металургії*. Значне місце у промисловому комплексі області посідає харч. пром-сть, зокрема цукр. (16 з-дів, найбільші — Салівонківський у смт Гребінках та Яготинський), молочна і маслопродукторобна (23 з-ди), спиртова (Тхорівка, Триліси, Червона Слобода, Стадниця), м'ясна та овекоконсервна (Біла Церква). Найрозвинутіші галузі легкої пром-сті: швейна (Переяслав-Хмельницький, Поліське, Фастів, Сквиря), трикотажна (Біла Церква, Бровари, Сквиря), текст. (Богуслав, Березань), шкіряно-взут. (Біла Церква, Васильків, Баршівка), лляна (Іванків, Макарів, Поліське) та ін. Хім. і нафтохім. пром-сть представлена *Білоцерківським виробничим об'єднанням шин та гумоазбестових виробів* імені XXV з'їзду КПРС та Броварським з-дом пластмас, мікробіологічна — Немішайським з-дом біохім. препаратів. Значного розвитку в К. о. досягла деревообр., у т. ч. меблева пром-сть (Бровари, Біла Церква, Ірпін, Комарівка, Мотовилівка, Фастів, Кладіве). Буд. матеріали виробляють: з-ди залізобетонних виробів (Біла Церква, Вишгород та ін.), цегельні (Стайки, Біла Церква, Буча), по обробці граніту (Буча), склоробін (Бабинці, Буча, Пісківка, Гостомель); гранітні кар'єри (Богуслав, Біла Церква). Київщина відома виробн. худож. кераміки (Вишневе, Васильків), нар. худож. виробами — вишивкою, ткацтвом (Переяслав-Хмельницький, Богуслав, Кагарлик, Чорнобиль, Літки). **Сільське господарство** області характеризується розвинутим високотоварним зерновим г-вом, виробн. тех. культур, картоплі та овочів і тваринництвом мол.-м'ясного напрямку. Широкого розвитку набуло приміське г-во, гол. чин. овочево-молочного напрямку. На кінь. 1978 в К. о. було 282 колгоспи, 152 радгоспи, 40 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. З року в рік зростає тех. оснащеність с. г. та енергоздатність с.-г. виробництва (див. табл.). З 2085,4 тис. га землі, що перебу-

ває у користуванні с.-г. підприємств і господарств, с.-г. угіддя займають 1776,5 тис. га, з них орні землі — 1493,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 245,8 тис. га. Важливий напрям інтенсифікації с.-г. виробництва — зрошення (1978 було 90,8 тис. га зрошуваних земель, діє Бортницька зрошувальна система) та осушення (128,1 тис. га) земель. Провідні культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, льон-довгунець, овочеві. Посіви

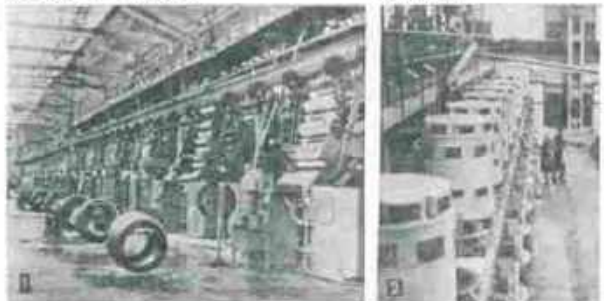
Місто Біла Церква. Вулиця Ентузіастів.

зернових і цукр. буряків розміщені гол. чин. у лісостепових районах, картоплі та овочів — у поліській. Розвинуті садівництво і ягідництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1978 становила 51,6 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 37,8 тис. га. Важливою галуззю с.-г. виробництва є тваринництво. В Поліссі переважає скотарство, в лісостеповій зоні — свинарство, скотарство та птицеводство. Розвиваються також бджільництво, шовківництво та рибництво. Кормова база для тваринництва — природні сіножаті і пасовища, відходи харч. (зокрема, цукр.) пром-сті та продукція комбикормової пром-сті (1978 — 21 з-д). Осн. породи: великої рогатої худоби — чорно-ряба, сіментацька, білоголова українська; свиней — велика біла, овець — прекоп. У 1978 в області діяло 52 міжгосп. об'єднання і підприємства по виробн. м'яса, 21 птахфабрика, радгосп-комбінат «Калитянський» по відгодівлі свиней.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	14,1	20,8
Зернозбиральні комбайни	3,2	4,3
Електропідприємства	31,4	157,4

1. Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів.
2. Яготинський цукровий завод.
3. Прядильний цех Богуславської суконої фабрики.

КИЇВСЬКА
ОБЛАСТЬПОСІВНІ ПЛОШІ
ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
(1976, %)

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-д-д заг. користування 1978 становила 841 км. Територією області проходять залізничні лінії: Москва—Київ—Одеса, Москва—Київ—Львів, Київ—Брест, Харків—Київ—Львів, Київ—Дніпропетровськ—Донецьк та ін. Залізничні вузли: Київ, Фастів, Миронівка, Автошляхів—7700 км, у т. ч. з твердим покриттям—6820 км. Найважливіші автомагістралі: Ленінград—Київ—Одеса, Київ—Харків, Київ—Дніпропетровськ, Київ—Брест, Київ—Львів. Судноплавство по Дніпру, Десні, Прип'яті і частково по Тетереву. Аеропорти: Бориспіль

(один з найбільших у країні) та Жуляни. Будівництво. В області проводиться значне пром. житл. й соціально-культурне будівництво. Діє 156 державних і кооперативних первинних підприємств буд. і монтажних орг-цій та 46 міжгосп. буд. орг-цій. Капітальні вкладення в нар. г-во (у порівняльних цінах) за 1946—78 становили 10 768 млн. крб., у т. ч. 1978—895 млн. крб. Збудовано відповідно 21 133 тис. м² і 833 тис. м² житла. Торгівля й побутове обслуговування. В К. о. 1978 діяло 6844 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчу-

вання. Заг. обсяг роздрібного товарообігору держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. В області налічувалося 1890 підприємств побутового обслуговування, у т. ч. 735—у сільській місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1978 зріс проти 1970 в 2,7 раза.

Охорона здоров'я. В 1978 в К. о. (без Києва) було 21 тис. лікарняних ліжок (109,1 ліжка на 10 тис. ж.), лікарську допомогу подавали 4933 лікарі (25,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 14,9 тис. осіб серед. медичного персоналу. Курорти: Ворзель, Пуца-Водиця, Ірпінь,

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Пам'ятник-музей визволення Києва від нім.-фашист. загарбників на місці розташування спостережного пункту командуючого 1-м Укр. фронтом М. Ф. Ватутіна. Діорама «Битва за Київ. Лютневий плацдарм. 1943».
2. Будинок, у якому 1919 містився штаб бригади під командуванням М. О. Шорса.
3. Монумент рад. воїнам—визволителям Вишгорода від нім.-фашист. загарбників.
4. Городище давньорус. міста Вишгорода 10—13 ст.
5. Пам'ятник рад. воїнам з робітникам-ополченцями, які загинули у вересні 1941 у боях проти нім.-фашист. загарбників.
6. Будинок, де 1941 містився штаб Південно-Зах. фронту, яким командував генерал-полковник М. П. Киринос.
7. Городище давньоруського міста Білгорода.
8. Архіт. пам'ятка—Покровська церква (1622—29).
9. Парк серед. 19 ст.
10. Будинок, де 1921 жили комсомольці—учасники будівництва вузько-

- колісної залізниці. Пам'ятники М. Острівському, комсомольцям 20-х років. Музей М. Острівського.
11. Пам'ятник на могилі письменника В. Самійленка.
12. Погруддя Героя Рад. Союзу професора П. М. Бука.
13. Архіт. пам'ятка—Михайлівська церква (1600).
14. Будинок, у якому 1901—10 жив і працював художник М. К. Пиманенко.
15. Будинок, у якому 1943 містився штаб 1-ї Чехосл. бригади під командуванням Л. Свободи.
16. Обеліск на могилі двічі Героїв Рад. Союзу О. О. Головачова та С. В. Хохлакова, які загинули 1945.
17. Архіт. пам'ятка—собор Антонія і Феодосія (1758).
18. Літ.-меморіальний будинок-музей О. Б. Корнійчука.
19. Істор. музей.
20. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу А. Г. Кравченка. Погруддя А. Г. Кравченка.
21. Меморіальний музей нар. художника УРСР К. В. Білокур. Пам'ятник на могилі К. В. Білокур.
22. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу М. З. Бондаренка. Погруддя М. З. Бондаренка.
23. Будинок, де 1919—22 жив композитор К. Г. Стеценко. Кінмат-музей композитора. Пам'ятник на могилі К. Г. Стеценка.
24. Пам'ятник декабристам—солдатам і офіцерам Чернігівського полку.
25. Пам'ятник рад. танкістам—учасникам визволення Фастова від нім.-фашист. загарбників 1943.
26. Пам'ятник на братській могилі рад. чехосл. і польс. воїнів, які загинули 1943 під час визволення Фастова від нім.-фашист. загарбників.
27. Архіт. пам'ятки: Покровська (1740) і Миколаївська (1600) церкви.
28. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці О. К. Дитчан.
29. Пам'ятник учасникам Трипільського походу 1919. Музей комсомольської слави.
30. Поселення ранньоземлеробських племен, що дало назву трипільській культурі. Городище давньорус. міста Треполя 10—13 ст.
31. Городище давньорус. міста Витчева.
32. Будинок, у якому 1845 і 1859 жив Т. Г. Шевченко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
33. Обеліск на площі, де 8 (18) січня 1654 було прийнято рішення про возз'єднання України з Росією. Монумент «Україна і Росія».
34. Архіт. пам'ятка: Вознесенський монастир 18 ст., Михайлівська церква 17 ст.
35. Істор. музей; музей-діорама «Формування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького в 1943»; музей нар. архітектури й побуту; му-

- зей укр. нар. одягу; меморіальні музеї Г. С. Сковороди, В. Г. Зabolотного, Шолом-Алейхема; музей космонавтики, археологічний музей.
36. Городище давньорус. міста Перемелова 10—13 ст.
37. Погруддя на могилі Героя Соціалістичної Праці О. С. Хобти.
38. Пам'ятник на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією «Навіки разом з російським народом».
39. Археол. музей Добрянцівської стоянки.
40. Погруддя на могилі Героя Соціалістичної Праці Г. Д. Кошопі.
41. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці С. Д. Виштак.
42. Місце народження льотчика-космонавта СРСР двічі Героя Рад. Союзу П. Р. Поповича. Погруддя П. Р. Поповича.
43. Могильник, що дав назву черняхівській культурі.
44. Городище давньорус. міста Івангорода.
45. Городище давньорус. міста Чучина.
46. Будинок, у якому 1920 містився штаб окремої кавалерійської бригади під командуванням Г. І. Котельського.
47. Будинок, у якому 1918 жив і працював М. Т. Рильський.
48. Пам'ятник рад. і чехосл. воїнам, які визволяли Білу Церкву від нім.-фашист. загарбників 1944.
49. Місце народження революціонера-марксиста П. К. Запорожця. Пам'ятник П. К. Запорожцю.
50. Архіт. пам'ятки—Склади, Торгові ряди (18—19 ст.), Миколаївська церква (1702), Преображенський собор (1834), Дворянське зібрання (поч. 19 ст.), Зимовий палац (поч. 19 ст.).
51. Городище давньорус. міста Юр'єва (10—13 ст.).
52. Красивий музей.
53. Дендропарк «Олександрія».
54. Парк серед. 19 ст.
55. Архітектурна пам'ятка—Миколаївська церква (18 ст.).
56. Будинок, у якому 1920 містився спостережний пункт командуючого 1-ю Київською армією С. М. Будьонного і члена Реввійськради К. Е. Ворошилова.
57. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
58. Обеліск на могилі партизанки М. Грізун. закатованої фашистами 1943.
59. Місце народження художника І. М. Сошенка. Музей-садиба І. М. Сошенка.
60. Будинок, у якому під час австро-нім. окупації 1918 містився штаб повстанців Таращанського повстання.
61. Будинок, у якому 1886—93 жила письменниця Марко Вовчок.
62. Меморіальний комплекс на честь героїв громадян. і Великої Вітчизняної воєн.

Боярка, Конча-Заспа, Біла Церква, Миронівка.

Культура. В 1978/79 навч. р. в області (крім Києва) було 864 загальноосв. школи (понад 260 тис. учнів), 26 профес.-тех. уч-щ (14,4 тис. учнів), 17 технікумів (14,9 тис. учнів), один вуз — Білоцерківський сільськогосподарський інститут (2150 студентів). Працює 16 н.-д. установ, серед них: *Механізації та електрифікації сільського господарства український*

танцю «Чорнобривець» з колгоспу ім. О. Г. Бузинського Миронівського р-ну, нар. ансамбль «Пролісок» Баршівського районного будинку культури, нар. театр Миронівського районного будинку культури, нар. агітаційно-худож. бригада Яготинського районного будинку культури та ін. На Київщині здавна поширене ткацтво, гончарство, різьблення на дереві. Серед нар. умільців відомі: гончар М. Тарасенко (с. Дибинці Богуславського р-ну), різьбяр Я. Сіренко (с. Тулинці Миронівського р-ну), художники — засл. діяч мист. УРСР, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка М. О. Примаченко, Ф. В. Примаченко (с. Болотня Іванківського р-ну), нар. художник УРСР К. В. Білокур (1900—61; с. Богданівка Яготинського р-ну), В. Скопич (с. Іванків), Г. Ф. Собако-Шостак (1882—1965) та І. В. Шостак (с. Масківці Баршівського р-ну), майстер худож. ткацтва, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Г. І. Верес та ін. Серед позашкільних закладів — 28 будинків піонерів і школярів, 15 дит. спорт. шкіль, 8 станцій юних техніків, 4 — юних натуралістів; є екскурс.-турист. станція. Виходять обл. газета «Київська правда» і «Молода гвардія» — орган обл. і міського комітетів ЛКСМ України, 6 міськрайонних, 19 районних, 3 багатотиражні газети. Працює вид-во обкому Компартії України «Київська правда». Обл. радіомовлення і телебачення. З 1959 трудящі Київщини підтримують постійні дружні зв'язки і тісне співробітництво з трудящими Лейпцигського округу НДР, з 1972 — з Клузьким повітом СРР. Тер. К. о. багата на археол., істор., етногр. та архіт. пам'ятки. 1861 пам'ятку історії і культури взято державою під охорону. В К. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Київської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області). *Літ.:* Природа Київської області. К., 1972; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Народне господарство Української РСР у 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979.

Л. І. Павленко, І. В. Чумак.

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 — операція під час Великої Вітчизн. війни військ Пд.-Зх. фронту (командуючий — ген.-полковник М. П. Кирпонос), проведена 11.VII — 20.IX по обороні Києва від нім.-фашист. військ групи армій «Південь». На підступах до Києва точилися запеклі бої. 200 тис. киян добровільно вступили в ряди Рад. Армії, в Києві було створено нар. ополчення, розгорнулися оборонні роботи. Контр-

удари рад. військ, стійка оборона Києва не дали змоги ворогові з ходу оволодіти містом. З серед. серпня осн. бої розгорнулися на Пн. і Пд. від Києва. 15.IX нім. танкові армії з'єдналися в районі Лохвиці. Війська Пд.-Зх. фронту потрапили в оточення. 19.IX рад. війська залишили Київ і почали відхід на схід. У боях загинули М. П. Кирпонос, член Військ. ради

Київська область.

1. Радгосп-комбінат «Калитанський» у Броварському р-ні.
2. Заготівля трави у радгоспі ім. Л. Л. Васильєва Вишгородського р-ну.
3. Тепличний комбінат у радгоспі «Бортинці» Бориспільського р-ну.
4. Збирання зернових у радгоспі «Тетіївський».

Миронівський науково-дослідний інститут селекції і насадництва пшениці. Пансіонат «Жовтень» у Кончі-Заспі поблизу Києва.

головний науково-дослідний інститут, Селекції і насадництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Картопляного господарства український науково-дослідний інститут, Науково-дослідний всесоюзний інститут по випробуванню машин і обладнання для тваринництва і кормовиробництва, Фарфоро-фаянсової і скляної промисловості український науково-дослідний інститут та ін. Діють Київський обласний український музично-драматичний театр імені П. К. Саксаганського (Біла Церква) і обл. філармонія. У К. о. 1148 мас. б-к (заг. фонд — 12 545 тис. одиниць зберігання), 1132 клубні заклади, 1174 кіноустановки з платинним показом, 4 держ. музеї — Білоцерківський краєзнавчий, Переяслав-Хмельницький історичний музей, Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури і побуту, пам'ятник-музей визволення м. Києва з діорамою «Битва за Київ. Лютий плацдарм. 1943» (с. Нолі Петрівці Вишгородського р-ну) та Музей комсомольської слави в с. Трипільці Обухівського р-ну, 116 музеїв і музейних кімнат на громад. засадах, серед яких Гребенівський істор.-краєзнавч. нар. музей Катериноградського р-ну. При культур.-осв. закладах — 12 918 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 280 тис. аматорів. 46 колективам присвоєно звання заслужених і народних. Популярністю користуються самодіяльний нар. ансамбль пісні і

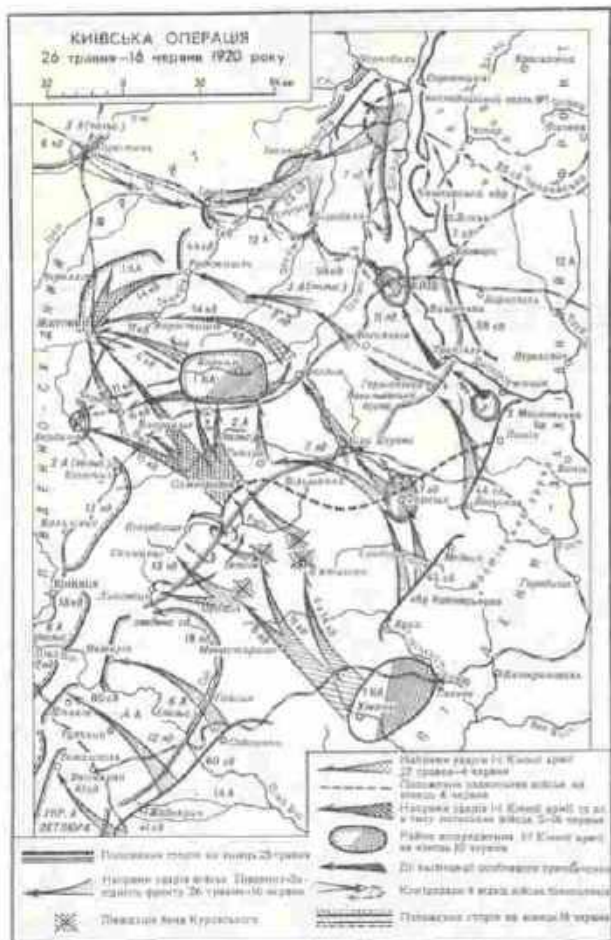
КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920

М. О. Бурмистенко, нач. штабу Пд.-Зх. фронту В. І. Тупиков. К. о. о., незважаючи на її невдалий кінець, відіграла значну роль у зриві нім.-фашист. планів «блискавичної війни» проти РСРР. **КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920** — наступальна операція рад. військ проти військ буржуазно-поміщицької Польщі на Правобережній Україні з 26.V до 16.VI 1920 під час радянсько-польської війни 1920. В квітні — травні 1920 польсь. інтервенти захопили значну частину Правобережної України, в т. ч. м. Київ. На 26.V білопольські війська на Україні більш як в 1,5 рази переважали рад. війська Пд.-Зх. фронту за заг. кількістю багнетів та шабел (78 тис. проти 46,5 тис.), але поступалися перед рад. військами в кінноті. Гол. ударною силою Пд.-Зх. фронту (команд. — О. І. Етєров) була 1-а Кінна армія. 5.VI вона прорвала оборону білопольців на ділянці Самгородок — Сніжня і протягом 3 днів просунулась у ворожий тил на 120—140 км, розчленувавши польсь. фронт на дві частини. 7.VI дивізії 1-ї Кінної армії звільнили Бердичів і Житомир (див. *Житомирський прорив 1920*), вийшовши на тили 3-ї польсь. армії, що утримувала Київ. 12-а армія в цей час форсувала Дніпро на Пн. від Києва, а фастівська група рад. військ оволоділа Білою Церквою

і Фастовом. 12.VI частини 12-ї армії при підтримці *Дніпровської військової флотилії* звільнили Київ. На кін. червня внаслідок успішної К. о. Правобережну Україну було визволено від інтервентів і створено сприятливі умови для наступу рад. військ Зх. фронту в Білорусі.

С. Я. Єлисаветський, **КИЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)** — одна з найстаріших більшовицьких орг-цій, яка вросла з марксистських гуртків і груп, що утворилися на найбільших підприємствах міста наприкінці 19 ст. Перший марксистський гурток виник у Києві на поч. 1889 серед робітників-залізничників, пізніше такі гуртки з'явилися на заводах, в ун-ті, 1-й чоловічій гімназії. В березні 1897, за прикладом створеного В. І. Леніним *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, який брав активну участь у підготовці і роботі *Першого з'їзду РСДРП*. Після з'їзду утворився Київ. к-т РСДРП, до керівництва якого незабаром прийшли «економісти». Велику допомогу у подоланні впливу «економізму» в Київ. орг-ції надали лєнінська «*Іскра*», її агенти М. Е. Бауман, П. А. Красиков, Ф. В. Ленінік, М. М. Литвинов, О. Г. Шліхтер та ін. В березні 1903 Київ. к-т видав «Київський соціал-демократический листок», в якому заявив про приєднання до «*Іскри*». Обрані від Київ. орг-ції делегати *Другого з'їзду РСДРП* П. А. Красиков і І. К. Нікітін в усіх питаннях виступали разом з В. І. Леніним. Однак незабаром після з'їзду Київ. к-т підпав під вплив меншовиків. Велику допомогу більшовикам Києва у боротьбі проти меншовизму подавали рідні В. І. Леніна — брат Д. І. Ульянов, сестри М. І. та А. І. Ульянови, які переїхали сюди у вересні 1903, члени рос. частини ЦК РСДРП Ф. В. Ленінік, Г. М. Кржижановський, М. М. Ессен та ін. В лютому 1905 більшовики Києва створили окрему групу «*Вперед!*», однак вона не оформилася як самостійна орг-ція. В 1906, 1908—09 опорною базою більшовиків було *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. В 1909—11 більшовики посіли свої позиції у Київ. к-ті, який став надійною опорою В. І. Леніна у справі зміцнення партії, в боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів, троцькістів та ін. опортуністів. У 1912—14 з К. о. була тісно зв'язана легальна більшовицька газ. «*Правда*», до 500 примірників якої розповсюджувалося у місті. В роки 1-ї світової війни Київський комітет підтримував лєнінську антивоєнну позицію. Відразу після повалення царизму К. о. вийшла з підпілля. 28.II (13.III) 1917 Київ. к-т провів перше легальне засідання, а 6 (19). III скликав перші легальні збори К. о., яка налічувала тоді бл. 200 чол. 14 (27).III Київ. к-т почав видавати газ. «*Голос соціал-демократа*». Київська організація

активно обговорювала *Квітневі тези В. І. Леніна*, незважаючи на протидію опортуністичного керівництва комітету. На *Сьому (Квітневому) Всеросійському конференції РСДРП(б)* К. о. делегувала 4 чол. К. о. РСДРП(б) подавала постійну допомогу ін. орг-ціям Київ. губ., відіграла велику роль у створенні і роботі *Обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*, обл. бюро фронтових і тилових військ. орг-цій РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. В липні в К. о. РСДРП(б) налічувалося вже 4000 чол. На *Шостий з'їзд РСДРП(б)* від Київ. організації був делегований А. В. Іванов і від обласної — Є. Б. Бом. К. о. РСДРП(б) провела велику підготовку до збройної боротьби за встановлення Рад. влади. Вона гаряче вітала перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді, виступила натхненником і організатором *Київського жовтневого збройного повстання 1917*. Однак перемогою повстання скористалася бурж.-націоналістична *Центральна рада*, яка за спиною повсталих робітників і революц. солдатів захопила владу в свої руки. 3—5 (16—18).XII 1917 в Києві проходив обласний з'їзд РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, в роботі якого взяли участь делегати Київ. орг-ції, що налічувала тоді 5000 чол. З її ініціативи розгорнулася підготовка до *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові. З'їзд проголосив Україну республікою Рад і створив Рад. уряд України. Під керівництвом К. о. в ніч проти 16 (29).I почалося *Київське січневе збройне повстання 1918* проти Центр. ради. 26.I (8.II) 1918 в Києві було встановлено владу Рад. 1.III 1918 Київ загарбали австро-німецькі окупанти. В умовах жорстокого окупаційного режиму Київська організація продовжувала свою діяльність. З її ініціативи 26.V в Києві відбулася *Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій 1918*, яка відіграла важливу роль у зміцненні партійного підпілля і підготовці *Першого з'їзду КП(б) України*, що об'єднав більшовицькі орг-ції у всеукр. масштабі і створив *Комуністичну партію України* як складову і невід'ємну частину лєнінської РКП(б). *Літ.:* Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. З приводу «Profession de foi»; т. 13. Напередодні: т. 46. Лист Ф. В. Леніну 27.XII 1902; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967; Боряба за владу Советов на Киевщине (Март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957; Кралчук М. І., Шморган П. М. В. І. Ленін і Київська партійна організація, К., 1960; В захисті революції, К., 1977; Ремезовський І. Д. Ульянов в Києві, К., 1979. П. М. Шморган. **КИЇВСЬКА ПЕЧЕРА** — карстова печера на плато Кирятау у відрогах Зеравшанського хребта, в межах Самаркандської обл. Узб. РСР. Довж. дослідженої частини дорівнює 850 м, глиб. — бл. 950 м. Відкрита 1972 експедицією Київ.

спелеологів. Являє собою низку сполучених залів, у найбільшому («Правда Сходу») — велике озеро. У печері багато *сталяктитів, сталактитів* та ін. натічних утворів. К. п. є найглибшою природною печерою в СРСР і четвертою з найглибших печер світу.

КИЇВСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1901 — виступ робітників і студентів Києва на знак протесту проти репресій царизму — віддання в солдати 183-х студентів Київського ун-ту (див. *Київського університету студентів виступ 1900*). В. І. Ленін у статті «Віддання в солдати 183-х студентів» закликав робітників до «більш широкого і відкритого протесту через публічну демонстрацію» (Повне збір. тв., т. 4, с. 377). За відозвою К. п. к-ту РСДРП у неділю 11 (24).ІІ на центр. вулиці Києва — *Хрещатику* відбулася 15-тисячна демонстрація робітників і студентів. Поліція заарештувала 109 демонстрантів. Ленінська *«Іскра»* дала високу оцінку демонстрації як масовому прояву політ. невдоволення самодержавством.

«КИЇВСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Київ. обласного к-ту Компартії України та обласної Ради народних депутатів. Попередник — *«К. п.»* були газети 1917 *«Голос соціал-демократів»* і *«Пролетарська правда»*. У 1918—19 виходила під назвою *«Київський комуніст»*. 1919—21 — *«Комуніст»* [орган ЦК і Київ. міськкому КП(б)У]. З 19.VIII 1921 видавалася під назвою *«Пролетарська правда»* (утворилася від злиття газет *«Комуніст»* і *«Київський пролетарій»*). В 1925—41 виходила укр. мовою під назвою *«Пролетарська правда»*, 1941—43 — не видавалася. З листопада 1943 — *«К. п.»*. В 1965 газету нагороджено медаллю «За оборону Києва», 1967 — орденом Трудового Червоного Прапора.

КИЇВСЬКА РИСУВАЛЬНА ШКОЛА — художній навчальний заклад останньої чверті 19 ст. (1875—1901), що відіграв велику роль у підготовці укр. національних художніх кадрів. Заснована художником-педагогом М. Мурашко за допомогою передових діячів укр. і рос. культури. К. р. ш. стверджувала реалістич. метод худож. творчості, демократичні нац. традиції. Твори викладачів і вихованців школи М. Пимоненка, С. Костенка, Г. Дядьченка, І. Ігнатюка, Г. Світличського, Ф. Балавенського, М. Жука, В. Замитайла, Ф. Красницького, О. Мурашка, І. Селенюка, В. Серова (навчався у 1877—78), С. Яремича та ін. відбивали їхні прагнення до правдивого відображення тогочасної дійсності, інтерес до життя і побуту укр. народу. На формування ідейно-творчих і пед. принципів К. р. ш. впливали художники-передвижники, зокрема І. Рєпін, О. Мурашко, М. Ге, В. Перов. Школа згуртувала худож. сили Києва, сприяла зміцненню творчих зв'язків між мистецтвом України й Росії. Діяльність школи заклала основи худож. освіти в Києві.

Лит.: Мурашко М. І. Спогади старого вчителя. К., 1964.

КИЇВСЬКА РОСІЙСЬКА ОПЕРА. Створена в 1867 за ініціативою Київського відділення Російського музичного товариства. Відкрилася виставою «Аскольдова могила» О. Верстовського. Перші диригенти — В. Вілінський (1867—74), І. Альтані (1874—82). Серед солістів були відомі на европ. та рос. сцені співаки — І. Кранцов, М. Андреев, Д. Усатов, Д. Орлов, М. Медведев, І. Алчевський, О. Мишуга, М. Микіша, С. Біжеїч, Г. Бажданов, М. Бочаров, О. Ляров, Ф. Стравинський, В. Лосський, П. Десевич, М. Донець; співаки — М. Лыбіна, М. Милорадович, Л. Люценко, К. Масіні, О. Пускова, Н. Забела-Врубель та ін. Розвиткові муз.-сценічної культури театру сприяла діяльність диригентів Й. Прибіка, І. Палишина, Л. Штейнберга, А. Павловського, В. Сука. Гастролували Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов, І. Ершов, Я. Королевич-Байтисіні, А. Патті, Тітта Руффо, Е. Джіральдоні, Д. Ансельмі; артисти балету К. Гельцер, А. Балашова, Т. Карсавіна та ін. На виставах своїх опер були в театрі П. Чайковський (1874, «Опричник»; 1890, «Пікова дама»; 1889, 1891, «Євгеній Онегін»), С. Рахманінов (1893, «Алеко»), М. Римський-Корсаков (1893, «Снігуронька»), Ц. Кюї (1905, «Кавказький бранець»). До репертуару входили твори рос. та світової класики. Див. також *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка.

КИЇВСЬКА РУСЬ — ранньофеодальна держава з центром у Києві. Виникла на рубежі 8 і 9 ст. внаслідок об'єднання сх.-слов'ян. племен. Утворенню К. р. передував період (6—8 ст.) визрівання передумов феод. відносин і військово-демократичних форм державності. К. р. відіграла визначну роль в історії сх. слов'ян. За час її існування відбувалися процеси політ., екон. і культур. консолідації сх. слов'ян; вони склались у давньорус. народність, яка згодом стала спільною етнічною основою трьох братніх слов'ян. народів — російського, українського і білоруського. Назва «Русь» — місцевого, давнього походження (див. *Русь*). Як єдина д-ва К. р. існувала з 9 ст. до середини 12 ст. Охоплювала територію від Балтики до Чорного м. і від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя. Політ. форма — ранньофеод. монархія (глава держави — великий князь київський).

Похід Олега на Царград. Мініатюра з Радзівілівського літопису. 15 ст.

Історія. К. р. утворилася в результаті тривалого внутр. розвитку сх.-слов'ян. племен, які вже в 6—8 ст. являли собою великі племінні союзи, або князівства. Провідне місце в становленні давньорус. д-ви належало Полянському князівству з центром у Києві. Перший київ. князь, за *«Повістю временних літ»*, — Кий (див. *Кий, Шек, Хорив і Либідь*). Важливим етапом у формуванні К. р. був рубіж 8 і 9 ст., коли в Серед. Придніпров'ї склалися держ. утворення «Руська земля». Воно мало вищий рівень політ. організації порівняно з ін. союзами племен і об'єднувало вже кілька таких союзів — полян, древлян і сіверян. В цей час сх. автори згадують в межах розселення сх. слов'ян три держ. утворення — *Куляво, Славію, Артанію*. У 2-й пол. 9 ст. тривалий процес становлення давньорус. д-ви в осн. завершився. В свідл. сучас. уявлень про виникнення Давньорус. д-ви, що ґрунтуються на марксистсько-ленінському вченні про сусп.-екон. розвиток, цілком антинаук. є твердження норманістів про закликання *варягів* (див. *Норманська теорія*). З 860 київ. князями були *Аскольд і Дір*, які, за свідченнями деяких писемних джерел, належали до місц. слов'ян. династії, початок якій поклав Кий. За князювання Аскольда і Діра К. р. стала однією з провідних країн раннього середньовіччя. У 860 давньорус. війська здійснили перший похід на Константинополь, який продемонстрував зрослу силу К. р. В 9 ст. відбувся процес об'єднання сх.-слов'ян. племен в єдину д-ву, що було зумовлено екон., політ. і культур. розвитком сх.-слов'ян. земель. Відтоді Київ, як свідчить літописець, став столицею великої Давньорус. д-ви — «матір'ю містам руським», а київ. князь — великим князем київським. У 882 київ. престол захопив кн. Олег (882—912). Успішні походи на Візантію 907 і 911, укладення вигідних русько-візант. мирних договорів свідчили про посилення міжнар. позицій К. р. В 912—945 правив кн. Ігор. Він підкорив своїй владі древлян і *уличів*, здійснив 2 походи (941, 944) на Царград (Константинополь), 944 уклад русько-візант. договір. У 943 Ігор здійснив похід на Кавказ. За його правління почалася боротьба з *печенігами*. У 945 повстали древляни біля Ігоря за стягування з них надмірної *данни* (див. *Древлянське повстання 945*). Вдова Ігоря княгиня Ольга 946 придушила цей виступ, ліквідувала древлянське князівство, поряд з цим змуслена була провести деякі реформи, які регламентували феод. експлуатацію населення. З 965 великим князем київським став син Ольги й Ігоря *Святослав Ігорович*. Час його правління пройшов у безперервних військових походах. Протягом 965—967 він розгромив *Хазарський каганат, Булгарію*, переміг *ясів (аланів)* і *касовів*, приєднав до К. р. землі *є'ятичів*. У 968 військо Святослава перемогло під Дорогостолом болгар і зайняло ряд придунайських міст, але, довів

Предмети озброєння часів Київської Русі. Залізні шолом (1), наконечник списа (2) і меч (3).

Святийський мученик. Мозаїка з Софійського собору в Києві. 11 ст.

Давньоруський воїн. Реконструкція.

Собор Апостолів у Білгороді (тепер село Білгородка Києво-Святошинського району Київської області). 1197.

давшись про облогу Києва печенігами, Святослав повернувся на Русь. 2-й його похід на Балкани був невдалим (див. *Доростольська оборона 971*). У 972 в бою проти кочовиків у районі Дніпрових порогів Святослав загинув. Після тривалої боротьби київ. престол перейшов до *Володимир Святославича* (980—1015), його діяльність була спрямована на зміцнення Давньоруської д-ви. Протягом 981—993 він здійснив походи на *Латвію*, в'ятичів, білих хорватів. За його князювання завершився процес об'єднання всіх східнослов'янських племен, формування держ. території К. Р. Влада київ. князя поширювалася, зокрема, на т. з. *Червоні міста* (понад Зх. Бугом). В кожне князівство Володимир посадив своїх синів або посаджиків, чим покінчив з автономією князівств. Боротьба проти печенігів, що становила життєву необхідність для К. Р., зумовила буд-во фортець вздовж Остра, Стугни, Росі, Трубежа, Сули (Білгород, Василів, Остер, Корсунь, Родень, Воїнь та ін.). За Володимира Святославича 988—989 у К. Р. було запроваджено *християнство* (православ'я), яке відповідало інтересам феод. класу (див. *Хрещення Русі*). На межі 10 і 11 ст. К. Р., за висловом К. Маркса, досягла кульмінаційного пункту своєї могутності. За князювання *Ярослава Мудрого* (1019—54) здійснено значні роботи по укріпленню пд. рубежів К. Р., будівництву Києва, розроблено найдавнішу частину збірки законів давньоруського феодального права — т. з. «Правду Ярослава» (див. «Руська правда»), значного розвитку набули культура, міжнародні зв'язки. Про авторитет К. Р. свідчить і призначення 1051 першого митрополита з руських — *Іларіона*. Київ став реліг. центром Русі. В той час К. Р. підтримувала тісні відносини з Візантією, Польщею, Угорщиною, Німеччиною, Францією, сканд. країнами. Після *Ярослава* київ. князем став його син *Ізяслав Ярославич*. Формально він був главою д-ви, але фактично правив д-вою разом з братами — *Святославом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем*, які займали відповідно чернігівський і переяславський престолі. За їхнього князювання було складено загальноруський кодекс юрид. норм — «Правду Ярославичів». Однак боротьба Ярославичів за київ. престол, залучення до неї кочовиків, польськ. феодалів ослаблювали централізовану владу і К. Р. в цілому, поклавши початок її політ. роздробленості. В основі цього процесу були причини соціально-еко-н. характеру (даліший розвиток феодалізму, зростання й зміцнення місц. зем. знаті, екон. і політ. зміцнення окремих удільних князівств, які прагнули вийти з-під влади великого князя київського).

З 9 ст., після утворення єдиної давньорус. д-ви, в К. Р. відбувався процес формування феод. класового суспільства. Держ. управління зосередилося в руках класу великих землевласників — феодалів. Главою д-ви і володарем

усієї держ. території був великий князь київський. Ін. князі та великі бояри володіли окремими князівствами й містами. В залежності від князів і великих бояр перебували ін. бояри, дружинники, влада яких поширювалася на невеликі міста й села. Одним із важливих елементів суспільно-політ. життя давньорус. міст було *міце*, яке, незважаючи на участь у ньому представників нар. мас, фактично являло собою орган феод. управ-

Княгиня Ольга у візантійського імператора Константина VII. Мініатюра з Радзивілівського літопису. 15 ст.

ління. Згодом складовою частиною феод. класу на Русі стало вище духовництво (митрополит, єпископи, ігумени), в руках якого зосереджувалися значні зем. володіння. Феодально залежним населенням у К. Р. були *халопи*, *рядовиці*, *закупы*, *смерди*, церк. люди, вотчинні ремісники. Осн. форми феод. експлуатації: данина (продуктова і грошова *рента*) й відробітки («уроки»). Розвиток феодалізму в К. Р. відбувався в умовах загостреної класової боротьби між експлуатованими та експлуататорами. Починаючи з 10 ст. в К. Р. вибухали нар. повстання.

У літописі збереглися відомості про *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, народні виступи 1146—47, 1157 у Києві; 1024, 1070—71, 1175 — у Ростово-Суздальській землі; 1069—70, 1136 — у Новгороді. Народ боровся проти феодальної експлуатації, сваволі князівської адміністрації, лихварів. Більш далекоглядні політ. сили К. Р. намагалися ослабити класові суперечності, припинити князівські міжусобиці й організувати спільну боротьбу проти кочовиків та ін. зовнішніх ворогів (див. *Любечський з'їзд 1097*, *Витічівський з'їзд 1100*, *Долобський з'їзд 1103*). Київ. князь *Володимир Мономах* (1113—25) намагався відновити єдність К. Р. і припинити згубну міжусобну боротьбу. За його князювання значно зміцніли політ. зв'язки Києва з ін.

Народне повстання в Києві 1146. Мініатюра з Радзивілівського літопису. 15 ст.

містами і землями К. Р. Володимиру Мономаху вдалося відпернути загрозу з боку *половців*, тимчасово припинити внутр. феод. чвари. Політика, спрямована на зміцнення загальноруської єдності, піднесення авторитету великого князя київського, даліше розширення міжнар. зв'язків тривала й за *Мстислава Володимировича* (1125—32). Цьому сприяли й широкі династичні зв'язки давньорус. князів з правлячими домами європ. країн. Так, зокрема, дружиною Володимира Святославича була візант. принцеса Анна, Ярослав Мудрий був одружений з дочкою швед. короля *Інгьгердою*. Сини Ярослава Ізяслав і Всеволод були одружені відповідно з сестрою польськ. короля Казимира і дочкою візант. імператора Константина Мономаха. Дочки Ярослава Мудрого були дружинами: *Єлизавета Ярославна* — норв. короля *Гаральда Суворого* (після його загибелі — короля Данії *Свена Естрівсена*), *Анастасія* — угор. короля *Андрія*, *Анна Ярославна* — франц. короля *Генріха I*. Дочка Всеволода Ярославича *Євпраксія Всеволодівна* була одружена з ним. Імператором *Генріхом IV*. Володимир Мономах мав дружиною дочку англ. короля *Гарольда II* — *Гіту Гарольдівну*. Дочка Володимира Мономаха *Євфімія* була дружиною угор. короля *Коломана*. Після 30-х рр. 12 ст. процес роздроблення К. Р. посилювався, почалася епоха феод. роздробленості, яка характеризувалася подальшим екон. і політ. зміцненням окремих князівств і невпинною боротьбою їхніх князів за Київ. Деяким з великих князів київських — Всеволоду Ольговичу (1139—46), Ізяславу Мстиславичу (1146—54), *Юрію Долгорукому* (1155—57), Святославу Всеволодовичу (1180—94) — вдалося на короткий час відновлювати єдність Русі, проте спинити процес роздробленості було неможливо. Осн. місце в економіці К. Р. посідало с. г. Воно мало давні традиції і досягло високого рівня розвитку. Давньорус. землероби використовували різноманітні і досконалі для свого часу знаряддя праці: плуг, вузькоколіє й широколозе рало, соху, борону, заступ, серп, косу. Сіяли жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес. У різних районах К. Р. застосовували різні системи землеробства. В лісостеповій зоні виникла й розвивалася парова система з двоцільною і трицільною сівозмінами, в лісовій — землеробство було підсічним. Значного розвитку досягло в К. Р. скотарство. Важливими допоміжними галузями г-ва були мисливство, рибальство, бортництво. Населення, зайняте в с. г. виробн., відоме під назвою *смердів*. Велике значення в екон. розвитку К. Р. мало ремісничє виробн. — металургія, обробка чорних і кольорових металів, виготовлення знарядь праці. Давньорус. майстри знали технологічні прийоми ювелірної справи: ливарство, *філігрань*, *зернь*, *карбування*, *чернь*, *емаль*. Значного розвитку в К. Р. досягли будівельна справа, гончарство, зброярство, склоробнє виробництво, обробка дерева, каменю, кістки,

ткацтво, пошиття одягу і взуття та ін. Важливою галуззю економіки К. Р. була торгівля. Осередками її були міста або великі села, які називалися погостами (місця «гостьби» — торгівлі). Зародження найдавніших міст К. Р. належить до 3-ї чверті 1-го тис. н. е. В 9—10 ст., за «Повістю временних літ», на Русі було 20 міст: Київ (виник у серед. 1-го тис. н. е.), Новгород, Вишгород, Смоленськ, Чернігів, Переяслав, Ростов, Псков, Полоцьк та ін. У цей час виділився

Посуд та знаряддя праці часів Київської Русі:

1, 2 — глина горщик; залізні череп'як (3), серп (4), наральник (5), сокира (6), шпатель (7) і струг (8).

стан кущів. Спочатку на Русі були в обігу іноз. монети (арабські й візантійські). За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого карбували власні князівські монети: *златники* й *срібники*. В 11—13 ст. значно поширилися срібні *гривни*, які стали осн. одиницями давньорус. грошової системи. К. Р. пела широку зону торгівлі з багатьма країнами світу — Араб. Сходом, Хозарським каганатом, Булгарією, Візантією, Кавказом, сканд. країнами, Польщею, Чехією, Німеччиною, Англією, італ. містами. Літописи називають найважливіші шляхи, якими К. Р. здійснювала торгівлю з ін. країнами: грецький (див. «Шлях з варяг у греки»), соланий, який зв'язував Придніпров'я з Галицькою землею й далі в країнах Центр. та Зх. Європи. *Залізний шлях*, *Києво-Безлукський шлях* (див. також *Києво-Холмський шлях*). Перед являлося монголо-татар Русь в екон. і культур. відношенні була розвинутою країною, але політично роз'єднаною, роздробленою на значну кількість великих і малих князівств. Найважливішими з них були Ростово-Суздальське, Смоленське й Муромо-Рязанське князівства, *Київське князівство*, *Чернігівське князівство*, *Сіверське князівство*, *Переяславське князівство*, *Галицьке князівство*, *Володимиро-Волинське князівство*, *Полоцьке князівство*, *Турово-Пінське князівство* і *Новгородська феодальна республіка*.

П. П. Толочко.

Освіта і наука. Рад. учені вважають, що писемність на території К. Р. в її найпростіших формах була відома ще в 6—8 ст. Болг. чернець Храбр (9 ст.) зазначав, що в дохристиянські часи слов'яни писали «чъртами и рѣзаннями». Однією з глголических пам'яток того часу є *Київські листки*. Розвиткові й поширенню писемності

сприяла поява слов'ян. шрифту — *кирилиці*. Значний вплив на розвиток освіти мало прийняття християнства. Про поширення грамотності в К. Р. свідчать згадувані в літописах договори, написані на речах, стінах будівель (див. *Графіті*), *берестяні грамоти* та ін. Відомо, що 988 у Києві, 1028 у Новгороді існували школи для дітей знаті з систематичним викладанням («книжним ученням»). У 1086 онука Ярослава Мудрого Анна (Янка) Всеволодівна засн. у Києві при Андріївському монастирі жіноче уч-ще. Створювалися школи при князівських дворах і монастирях. Навчання проходило за текстами перекладних церковних книг. Хоч у навч. програмах переважали богословські відомості, тодішні школи давали й певний обсяг світських знань. Визначною пам'яткою давньорус. педагогіки є «Повчання» *Володимира Мономаха* (1096). Розвивалися гол. чин. богослов'я, філософія, історія. В К. Р. з'являються перші праці енциклопедичного характеру у вигляді законоправд. Відомості з природознавства й космогонії черпалися з популярних перекладних книг: «Фізіолог» (з грец., автор невідомий), «Шестоднев», складений болг. екзархом Іоанном на основі візантійського тексту, «Християнська топографія» Козьми Індиконлава та ін., знання з історії подавали візант. хроніки Іоанна Малали й Георгія Амартола, юридичні відомості — *Статут Володимира Мономаха*, зб. норм давньорус. права — «Руська правда» тощо. Найбільші центри освіти К. Р. — Київ, Новгород, Ростов Великий, Чернігів та ін. В К. Р. збирали, перекладали й переписували книги. Монастирі стали осередками, де створювалися сховища книг і рукописів та архіви. Значні зібрання книг були в *Бібліотеці Софійського собору* в Києві, Києво-Печерському, Києво-Видубицькому, Вишгородському та ін. монастирях, у містах Володимирі й Галичі давнього.

Медицина. Основою медицини К. Р. була своя народна медицина, що емпірично знаходила раціональні засоби лікування. Поряд з цим вона зазнала впливу давньогрецької й арабської культур, а також культур пд. і зх. слов'ян. Згідно з літописом, за єпископа *Єфрема* (11 ст.) у Переяславі та деяких ін. містах були побудовані лікарні. В кінці 11 — на початку 12 ст. при Києво-Печерському монастирі засновано «болыничный» монастир для ченців, а згодом і для парадіан. Забезпеченість лікарняною та лікарською допомогою була на рівні ін. країн Європи. Відомі імена квіт. ченців-лікарів: Антонія, *Анатолія*, Пимена та світських лікарів Іоанна Смері, Петра Сіріаніна, Февронії, Євпраксії Мстиславівни. На високому для тих часів рівні була хірургічна допомога пораненим (переп'язування ран, ампутації, трепанації), розвивалися допомога породіллям, лікування зубних, очних, шкірних хвороб тощо. Інвалідів влаштовували при монастирях (для утримання їх було запроваджено податок). За сан. бла-

гоустроєм (дерева'яні мостинці, водогінна мережа) ряд міст К. Р. мав перевагу над містами ін. європ. країн. Досягнення медицини К. Р. відображені в писемних пам'ятках (рукописні лікарські порадики, наук.-мед. трактат «Мазі» Євпраксії Мстиславівни та ін.). **Література.** Протягом 11—12 ст. у К. Р. сформувалася багата й самобутня л-ра. Основою її розвитку був високий рівень матеріальної й духовної культури сх. слов'ян, нар. поетична творчість і нар. мова. Збагачення давньорус. л-ри відбувалося під значним впливом візант. л-ри. Найдавніші збережені пам'ятки писемності на Русі — *Остромирове Євангеліє* (1053—56) та *Ізборники Святослава* 1073 і 1076. Видатним явищем не тільки давньоруської, а й усієї європ. середньовічної л-ри були *літописи*. Найдавніше літописне зведення припадає на 30—40-і рр. 11 ст. Його поповнив і продовжив *Никон* бл. 1073. На основі найдавнішого і нинішнього зведення 1093—95 постало нове літописне зведення, яке назив. Початковим літописом. Автором його, ймовірно, був ігумен Печерського монастиря *Іван*. На поч. XII ст. з'явилася «Повість временних літ», автором якої за традицією вважають ченця Печерського монастиря *Нестора*. «Повість» у первісному вигляді до нас не дійшла, з численних (понад двісті) її списків найдавніші — *Лаврентійський літопис* (1377) та *Іпатівський літопис* (кін. 14 — поч. 15 ст.). Безпосереднім продовженням «Повісті» є *Київський літопис*, який охоплює полії на Русі з 1111 до 1200.

Значне місце посідали твори церк.-богословського характеру: проповіді, повчання та ін. Видатними письменниками-проповідниками були митрополит *Іларіон*, автор патрістичного твору «Слово про закон і благодать», а також *Феодосій Печерський*, *Климент Смолятич*, *Кирило Туровський*. Розвивалася *паломницька література* («Ходіння» *Даниїла Паломника*). Різноманітністю церк. л-ри були *житія* святих («книжні життя» Ольги, Володимира, Бориса і Гліба, легенди «*Києво-Печерського патерика*»). Поряд із оригінальною л-рою в К. Р. перекладалися й поширювалися пам'ятки ранньохристиянської та візант. л-ри: біблійні книги, *апокрифи*, істор. твори, *повісті* («*Александрія*», «*Девгенієве діяніє*»), а також *повість* про Акіра Премудрого — одна з найдавніших пам'яток Сходу, поширених на Русі), збірники афоризмів («Пчела»), природничо-наук. твори. Велику роль у розвитку л-ри К. Р. відіграла нар.

Срібник (срібна монета) Володимира Святославича.

Надбрамна вежа Київського дитинця. Реконструкція Ю. С. Асеева.

Садиба 10—11 ст. Київ, Поліа. Реконструкція.

Панагія з зображенням, виконаним технікою черні. 11—12 ст.

творчість (билиці, обрядовий фольклор, істор. легенди). На основі народнопоетичної традиції написано найвидатніший твір л-ри Київської Русі «Слово о полку Ігоревім», у якому з величезною худож. силою втілено патріотичну ідею єдності Руської землі. Л-ра К. Р. є спільним джерелом трьох братніх східнослов. л-р: української, російської та білоруської.

Архітектура. В мистецтві К. Р. архітектурі належало одне з провідних місць. Ще до 10 ст. вздовж шляху «з варяг у греки» з'явилися великі міста Давньої Русі. Джерелами їхньої архітектури були будівельні й худож. традиції сх. слов'ян. Великі міста К. Р. складалася переважно з трьох частин: дитинця, «окольного граду», або «посаду» (квартали ремісників, торг. майдан, подвір'я купців, церкв. й монастирів), та «кінців» (ремісничі, а іноді торг. поселення; див. *Містобудування*). Осн. конструкції житл. (див. *Житло*), оборонних та культових будівель були дерев'яні зруби (церква у Вишгороді, 1020—26, будівничий Миронег; Василівська церква в Києві, 11 ст., та ін.; див. також *Дерев'яна архітектура*). Важливу роль в ансамблі мист. К. Р. відігравали оборонні споруди — укріплення по річках Стугні, Сулі, Росі та ін.; фортечні вали *Білогорода* (нині с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну); *Золоті ворота* в Києві, 1037; *Любецький замок*, 11—12 ст.; замок Іван під Ржищевом, 11 ст., та ін. Монументальна мурована архітектура поширювалася з часів розквіту давньорус. д-ви («Кам'яний терем», 1-а пол. 10 ст., Київ), особливо з часів правління Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Поряд з традиціями слов'янського буд-ва давньорус. будівничі творчо використовували досвід архітекторів ін. країн, насамперед Візантії. Гол. типами монументальних споруд стали ансамблі держ. центрів — князівські двори з палацями та великі хрестовокупольні п'ятинефні й тринефні з галереями собори, побудовані характерною для Русі 10 — поч. 12 ст. мішаною (цегла й камінь) кладкою: *Десятинна церква*, 989—996, собори Ірининського та Георгіївського монастирів, 11 ст., всі — в Києві; *Спаский собор* у Чернігові, бл. 1036; *Софійські собори* у Києві (закладено 1037), Новгороді (1045), Полоцьку (серед. 11 ст.) та ін. З 2-ї пол. 11 ст. характерним для К. Р. стає шестистовпний хрестовокупольний храм (*Успенський собор* Печерського монастиря в Києві, 1073—78; див. *Києво-Печерська лавра*). Водночас з культовим будівництвом розвивалася світська архітектура. В 1115 був наведений перший міст через Дніпро; 1199—1200 кнів. зодчий П. Милонег спорудив кам'яну підпірну стіну під стіпами Михайлівського собору *Видубицького монастиря*; поруч з Видубицьким монастирем за Всеволода Ярослава побудовано князівський «Красний двір». Розвивалися місцеві архіт. школи: київська (Дмитріївський собор, 1061; Михайлівський собор Виду-

бицького монастиря, 1070—88; собор *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, 1108; *Спаса на Берестові церква*, 1113—25, усі — в Києві); новгородська (собори Миколо-Дворищенський, 1113; Антонієвський, 1117, та Юр'євський, 1119—27, монастирів у Новгороді); переяславська [*Михайлівський собор* у Переяславі, 1089; *Юр'єва (Михайлівська) божиця* в Острії, 1098]. У 12 ст., в період феод. роздробленості, посилюється особливості місц. шкіл (див. *Владимиро-суздальська школа*, *Новгородська школа архітектури та живопису*). Осн. типи культових будівель 30—80-х рр. 12 ст. стали 6-стовпні та 4-стовпні однокупольні храми з вузькими вікнами-амбразурами, напівколоннами або плоскими лопатками на фасадах (*Троїцька надбрамна церква* в Києво-Печерській лаврі, 1108. *Пироговська Богородицька церква*, 1132—36, *Кирилівська церква*, серед. 12 ст., всі — у Києві; *Успенський собор* та *Борисоглібський собор* в Чернігові, 12 ст.; *Юр'ївський собор* у Каневі, 1144; *Успенський собор* у Володимирі-Волинському, 1160; *Петропавлівська церква* в Смоленську, 1144; церква *Спаса на Нередиці* в Новгороді, 1197; *Успенський*, 1158—89, та *Дмитріївський*, 1194—97, собори у Володимирі на Клязьмі; *Покрови на Нерлі церква*, 1165, 12 див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; церква *Пантелеймона* в Галичі, близько 1200, та ін.). Для архітектури К. Р. кінця 12 ст. характерні ступінчаста центральна композиція будівель, багатий декор на фасадах (церква *Василя в Овручі*, 1190; *П'ятицька церква* в Чернігові, кін. 12 — поч. 13 ст.; *Михайлівська церква* в Смоленську, кін. 12 ст.; *Борисоглібська церква* в Тродні, кін. 12 ст.). Архит. стиль періоду розквіту К. Р. свідчить про єдність давньорус. культури на всіх її землях.

Ю. С. Асєв.
Образотворче мистецтво. За часів К. Р. особливо високого рівня досягло монументальне мист.— *мозаїки і фрески* (в Десятинній, Кирилівській та Спаса на Берестові церквах, Софійському і Михайлівському Золотоверхому соборах у Києві, Софійському і Миколо-Дворищенському соборах в Новгороді, Софійському соборі в Полоцьку). Велике місце відводилося зображенню людини. В багатьох образах крізь умовність догматичного суворого канону проступали риси живого сприйняття реальної дійсності. Поряд з цим з'явилися світські мотиви (портрети титарів-

замовників, родини Ярослава Мудрого), а також фрески побутового характеру (зображення іподрому, скоморохів, колядників, акробатів, сцен полювання й гриш у Софійському соборі). Про монументальний живопис черніг. майстрів дають уявлення виліди фрагменти розписів храмів (напр., *Спаського собору* в Чернігові). Розвивався й іконопис. Поряд з образами *Спаса*, *Георгія-воїна*, руських святих *Бориса і Гліба* культивувалися образи *Богоматері-заступниці* («Владимирська богоматір», 11—12 ст., привезена до Києва з Константинополя; *Печерська (Свенська) богоматір*, 1288, ДТГ, та ін.; див. *Іконопис*). Скульптура за характером була близькою до різьблення на дереві [шиферні рельєфи із зображенням Нестора і Дмитра з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, ДТГ; із зображенням Кібели (?) на колоніні з Печерського монастиря в Києві, Києво-Печерський історико-культурний заповідник; кам'яна іконка з зображенням *Фомі і Христа* з Києва, 12 ст., Держ. істор. музей в Києві, та ін.]. Поширення освіти й писемності зумовили розквіт оздоблення рукописних книг *мініаторами*, заставками, кінцівками та ініціалами, виконаними під впливом мозаїк і фресок кнів. Софійського собору, золотарських виробів та перегородчатих емалей (*Остронірове євангеліє*, 1056—57; *Ізборник Святослава*, 1073, та ін.). В декоративно-ужитковому мист. набули поширення ювелірні вироби (сережки, колти, діадеми, браслети, гривни; див. *Київські скарби*), різне начиння (чаші, оправи для книжок, панікадила-хороси; див. *Золотарство*), керамічні вироби (полів'яні розписані плитки, посуд тощо). В К. Р. працювали такі відомі майстри, як *Алімій* та ін. Характерною ознакою всіх видів мист. К. Р. є стилістична єдність, висока майстерність виконання, що підносить його до світового рівня.

Г. Н. Лозанін.

Музика. Писемні джерела, зображення на фресках (зокрема, в Софійському соборі в Києві), фольклор свідчать про розвинену муз. культуру К. Р. В нар. побуті було поширене мист. *скоморохів* (спів, танці, гра на сопелях, гусях тощо). Важлива роль належала урочисто-церемоніальній і військовій музиці (сурмачі, виконавці на барабанах — інструментах типу барабана або литаври). При князівських дворах були на службі співаки й виконавці інструменталісти. Після прийняття й поширення християнства розвивалася церк. музика (найдавніші писемні пам'ятки муз. мист.— рукописні богослужбові книги з умовним ідеографічним записом наспівів). Основи давньорус. церк. співу запозичені з Візантії, в процесі розвитку зародився самостійний співацький стиль — т. з. знаменний розспів (див. *Крюки*) та кондакарний спів (стиль візант. співу).

Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129. Карту див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Літ.: Історія СССР, т. 1. М., 1966; Очерки истории СССР, ч. 1 (IX—

Оранка плугом. Мініатюра з Радн-вільського літопису. 15 ст.

ХІП, в. М., 1953; Історія Української РСР, т. 1, К., 1977; Повість временних лет, ч. 1—2, М.—Л., 1950; Полное собрание русских летописей, т. 2, Ипатьевская летопись, М., 1962; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, М., 1948; Греков Б. Д. Киевская Русь, К., 1951; Рыбаков Б. А. Образование древнерусского государства, М., 1955; Тихомиров Н. Н. Древнерусские города, М., 1956; Довженко В. И. Землеробство Древней Руси до середины XIII ст. К., 1961; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи, М., 1963; Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2, М.—Л., 1958—61; Стародавній Київ, К., 1975; Толочко П. П. Древний Киев (X—XIII вв.), К., 1976; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси, М., 1968; Советская историография Киевской Руси, Л., 1978; Історія української літератури, т. 1, К., 1967; Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков, Л., 1973; Історія українського мистецтва, т. 1, К., 1966; Асеев Ю. С. Архітектура Київської Русі, К., 1969; Асеев Ю. С. Джерела мистецтва Київської Русі, К., 1980.

КИЇВСЬКА СТУДІЯ ХРОНІКАЛЬНО-ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ФІЛЬМІВ. Українська студія хронікально-документальних фільмів. Створена 1931 в Харкові, з 1939 міститься в Києві. Випускає документальні фільми та кіножурнали: «Радянська Україна», «Молодь України», «Піонерія», «Україна спортивна», «Україна сьогодні». Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 були створені фронтові кіногрупи, до яких входили кінооператори студії Б. Вакар, В. Орляк, О. Ковальчук, М. Пойченко, І. Гольштейн та ін. Багато фільмів студії відзначено на всесоюзних та міжнар. кінофестивалях. Серед кінодокументалістів, які працюють на студії, — сценаристи В. Кузнецов, І. Малишевський, режисери О. Косинов, А. Сісак, В. Шкурін, А. Федоров, І. Грабовський, В. Шевченко, А. Фернандес; оператори І. Писанко, О. Лісовий, В. Шуваков.

КИЇВСЬКА ХУДОЖНЯ ШКОЛА імені Т. Г. Шевченка — середній спеціальний навчальний заклад. Засн. 1937. Має три відділення: живописне, скульптурне та архітектурне. Заняття проводяться з 5 по 11 класи; крім спец. дисциплін, учні вивчають загальноосвітні науки. Школу закінчили нар. художники УРСР А. Білоусовський, О. Лопухов, В. Шаталін, засл. діячі мист. УРСР Т. Голембієвська, Г. Якутович та ін., відвідував В. Меллер.

КИЇВСЬКА ЧОЛОВІЧА ХОРОВА КАПЕЛА імені Л. М. Ревуцького — створена 1969 при Музичному товаристві УРСР. З 1974 — в системі Міністерства культури УРСР, з 1977 носить ім'я Л. Ревуцького. У 1969—78 капелу очолював засл. діяч мист. УРСР С. Дорогий, з 1978 — худож. керівник — засл. діяч мист. УРСР Є. Савчук. У репертуарі колективу — укр. і рос. нар. пісні, класичні хорові твори (М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, М. Мусоргського, П. Чайковського, О. Бородіна, Дж. Верді, Л. Керубіні, Ф. Мендельсона-Бартольді), а також твори рад. композиторів П. Майбороди, Г. Майбороди, І. Шамо,

Є. Станковича та ін. Нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради РРФСР.

КИЇВСЬКЕ АВІАЦІЙНЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені 50-річчя Жовтня, Утворене 1974 на базі Київ. авіад. з-ду ім. 50-річчя Жовтня (засн. 1920). В перші роки існування на з-ді переважно ремонтувалась авіац. техніка, а також виготовлялись запасні частини до літаків. У 1923 при заводі було створено

У складальному цеху Київського авіаційного виробничого об'єднання імені 50-річчя Жовтня.

конструкторське бюро, яке очолював К. О. Калінін. У 1925 збудовано перший рад. літак оригінальної конструкції — чотиримісний пасажирський літак К-1. До 1931 на підприємстві поряд з ремонтом літаків виробляли планери й гілери, з 1931 — автожири, з 1934 — пасажирські літаки ХАІ-1, з 1937 — пасажирські літаки ОКО-1, ОКО-2, ОКО-6 конструкції К. В. Таїрова. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Після відбудови підприємства 1946 на ньому вироблено перші літаки. В 1948 освоєно виробн. поршневого літака Ан-2 конструкції О. К. Антонова. 1955 збудовано турбогвинтовий літак Ан-8 з двома двигунами. В 1961 освоєно серійний випуск турбогвинтового пасажирського літака Ан-24. Продукція підприємства (1979) — транспортні літаки Ан-26, Ан-30 генерального конструктора О. К. Антонова. Значну кількість їх експортують. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

КИЇВСЬКЕ БРАТСТВО, Боголюбське братство в Києві — громадська організація укр. міщан Києва в 1-й пол. 17 ст. Засн. бл. 1615. Крім міщан, до К. б. входили представники православного духовництва і тієї укр. шляхти, яка була невдоволена експансією католицизму. Серед засновників К. б. були визначні діячі укр. культури З. Копистенський, Т. Земка. Гетьман П. К. Сагайдачний оголосив про вступ до К. б. всього реєстрового козацтва. К. б. було одним з центрів боротьби укр. і білорус. народів проти церк. унії (див. *Брестська унія 1596*). При сприянні братства 1620 вступе-

реч заборони польс. уряду відновлено православну церк. ієрархію, яку очолив І. Борейський. Заслугою К. б. було заснування Київської братської школи. Матеріальну основу діяльності братства становили внески членів. У 1615 Є. Гулевичівна передала свою садибу з землями в Києві на Подолі для заснування монастиря, шпиталю для прочан та школи для дітей шляхти і міщан. У 1625—26 К. б. отримало від рос. уряду значні кошти для будівництва й оздоблення Боголюбської церкви — визначної пам'ятки архітектури. В умовах наступу контрреформації в кін. 30-х рр. 17 ст. К. б. змушене було припинити свою діяльність.

Літ.: Історія Києва, т. 1, К., 1959; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Історія городів і сіл Української ССР, Київ, К., 1979.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «МЕДАПАРАТУРА» (до 1977 — Київ. виробниче об'єднання мед. техніки). Утворене 1968 в результаті об'єднання київських підприємств: медичної апаратури; медичного устаткування; зуболікарських інструментів; медичних ліжок; «Ренток».

Оси. продукція: рентгеновське й радіодіагностичне устаткування, прилади для функціонального дослідження легенів, хірургічна й травматологічна апаратура, стоматологічні інструменти, товари культур.-побутового призначення. На підприємстві освоєно (вперше в СРСР) виробництво нового медичного устаткування — гамма-камер для діагностики захворювань кровоносних судин.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛІМЕРНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ «БІЛЬШОВИК», «Київполімермаш». Утворене 1975 в складі київського заводу «Більшовик» (гол. підприємство), з-ду дослідних машин УкрНДІпластмаш, СКБ «Полімермаш», буд.-монтажного управління та УкрНДІпластмаш. Оси. продукція об'єднання: каландри, гумозмішувачі, роторні та періодичної дії, вальці, преси одно- й двочерв'ячні, форматори-вулканизатори, лінії для вулканизції покриттів, для виробництва труб з термопластів, для виробництва лінолеуму, плівок, товари народного споживання.

В 1882 на тер. сучас. з-ду «Більшовик» було засновано майстерню, яку згодом реорганізовано в з-д по виробн. устаткування для цукр. та пивоварних з-дів. Завод має славне революційне минуле. В 1895 тут було створено марксистський гурток, з 1897 почався страйковий рух. Робітники з-ду брали активну участь у боях за встановлення Радянської влади на Україні. В 1922 підприємство присвоєно назву «Більшовик». За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано. В 1926—32 з-д освоїв виробн. хім. устаткування та ін. видів продукції. В 30-х рр. тут вперше в СРСР застосовано пром. електрозварювання. В 1940 з-д вже виробляв потужні електродізери, турбокомпресори тощо. На поч.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО»

Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал, де на його базі збудовано з-д «Уралхімшвей». За післявоєнні роки підприємство відбудовано, докорінно реконструйовано й значно розширено. З-д нагороджено орденом Леніна (1966).

В. О. Ізюмов.
КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Утворене 1975 на базі Київ. комбінату хім. волокна ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, засн. 1936 як ф-ка по виробн. вискозного шовку. В 1937 введено в дію першу чергу підприємства і названо ф-кою «Київволокно». В 1943 ф-ку перейменовано на з-д, наприкінці 1956 з-д перетворено на комбінат штучного волокна, з 1966 — на комбінат хім. волокна. Осн. продукція об'єднання: вискозні, капронові нитки, целофанова плівка, штателіне волокно; всього — 47 найменувань виробів. В об'єднанні вперше в галузі розроблено й освоєно новий спосіб одержання капронових ниток, фарбованих у масі, текстурованої нитки килимового асортименту. Київський комбінат хім. волокна нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

А. І. Мальчевський.
КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ТРИКОТАЖНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені Розі Люксембург. Утворене 1975 на базі Київської трикотажної ф-ки ім. Р. Люксембург — гол. підприємство (засн. 1917). До складу об'єднання входять (1980) також Сквирська й Київська трикотажні ф-ки. Осн. продукція об'єднання: білизняний трикотаж, верхній трикотаж жіночого, чоловічого й дит. асортименту, штучне кутро, товсте полотно. В об'єднанні вперше в СРСР застосовано комплексну автоматизацію процесів фарбування трикотажного полотна.

Р. Б. Сірюк.
КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ХІМІКО-ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ДАРНИЦЯ». Утворене 1976 в складі Дарницького хім.-фарм. заводу (головне підприємство, засн. 1949), Боршавського заводу хім.-фарм. препаратів та Київського вітамінного з-ду. Осн. продукція: готові ліки, медикаменти в ампулах, вітаміни й препарати для с.-г. тварин. Продукція об'єднання експортується у 37 країн світу. На підприємстві освоєно виробн. дигіліну, хлоридну, ліфодобензофену, карбідину та ін. препаратів; встановлено автоматизацію.

І. В. Карпенко.
КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ШВЕЙНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «УКРАЇНА». Утворене 1963 внаслідок об'єднання швейних ф-к Києва,

Київ., Черкас. та Черніг. областей. Після реорганізації 1976 до складу об'єднання (1980) входять 4 швейні ф-ки: київські «Україна» (гол. підприємство) та «Жовтень», Подільська (Київ. обл.) та Уманська (Черкас. обл.). Осн. продукція об'єднання: пальта жіночі зимові й демісезонні з вовняних тканин і штучного кутра, плащі жіночі й чоловічі, напівпальта чоловічі з пеласку та штучної замші, дубльовані штучним кутром, куртки жіночі й чоловічі, костюми новняні для хлопчиків, шкільна форма для хлопчиків, купальні костюми. На підприємстві об'єднання для розкороювання тканин встановлено електронно-обчислювальні машини.

В. І. Полозок.
КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ШКІРЯНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені М. В. Фрунзе. Утворене 1970 в складі київських з-дів хромових шкір (гол. підприємство, засн. 1845), шкірсировинного, юхтових шкір, Баршівського шкіряного заводу (Київ. обл.; засн. 1938) та Новомиргородського шкіряного (Кіровоград. обл.; засн. 1934). Об'єднання виробляє хромові, галантерейні й юхтові шкіри. На підприємстві об'єднання впроваджено нову технологію виробн. еластичних шкір підвищеної якості, анілінових і напіанілінових, лакованих різного кольору, галантерейних шкір тощо.

Б. М. Душин.
КИЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА. Організоване 1863 (саме Рос. муз. т-во — 1859, Петербург) з метою сприяти розвитку муз. культури й муз. освіти в місті (існувало до 1917 на кошти дійсних членів і членів-відвідувачів). Серед засновників — композитор-аматор П. Селецький, громад. діяч ліберально-бурж. напрямку Г. Галаган, укр. фольклорист М. Рігельман, композитор, диригент і педагог Р. Пфеніг, співак-аматор М. Богданов, композитор М. В. Лисенко. З ініціативи т-ва було відкрито *Київську російську оперу* (1867), муз. уч-ще (1868, див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра), Симф. концертами керували Р. Пфеніг, В. Вілінський, І. Альтані, О. Виноградський, О. Орлов, Л. Штейнберг та ін. Серед учасників концертів — М. В. Лисенко, місцеві музиканти — піаністи В. Пухальський, М. Тутковський; віолончелісти А. Галенковський, В. Мешков, М. Полянницький, В. Колодиров; скрипалі С. Таборовський, І. Водольський, Й. Шадек, Й. Котек, О. Колаковський; співаки рос. опери — В. Фабіан-Білані, О. Сангаган-Горчакова, О. Ляров, М. Медведєв та ін. На запрошення Київ. відділення в місті виступали диригенти С. Кусевський, В. Сафонов, А. Коутс; скрипалі Г. Венявський, Ф. Лауб, А. Конгський, М. Ерденко, Ф. Крейслер; піаністи А. та М. Рубінштейни, М. Венявський, П. Шлеєр; співаки О. Мишуга, Ф. Шалаян, Л. Собінов, А. Нежланова, Тітта Руффо, М. Баттістіні. З авторськими концертами виступали П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов, О. Глазунов та ін.

М. І. Кузьмін

КИЇВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — одне з водосховищ Дніпровського каскаду. Створене 1964 після побудови *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу. Довж. 110 км, шир. до 12 км, пл. 922 км². Пересічна глиб. — 4 м, найбільша — 14,5 м. Повний об'єм — 3,73 км³. Використовують для потреб гідроенергетики, водного транспорту, рибного г-ва, водопостачання та відпочинку трудящих. На К. в. у межах УРСР розташовані пристані Нові Петрівці, Ясногородка, Чорнобиль.

О. О. Русинів.
КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 15—18 ст. Утворене польсь.-лит. феод. д-вом 1471 після ліквідації *Київського князівства*. За умовами *Люблінської унії 1569* відійшло до шляхет. Польщі. В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. до К. в. входили Київ., Житомир. і Овруцький повіти та Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське й Чигиринське староства і частина Лівобережної України. Тер. К. в. була аренною визвольної боротьби укр. селянства й козацтва проти феод.-кріпосницького гніту польс. і укр. феодалів (повстання під керівництвом К. Косинського 1591—93, С. Наливайка, Г. Лободи 1594—96, Т. Федоровича 1630, І. Сулими 1635, П. Павлюка, К. Скидана 1637, Д. Гуні, Я. Остринця 1638). Згідно зі *Збориським договором 1649* у К. в. обмежувалася влада польс. шляхти; Овруцький, Житомирський і Київський повіти були підпорядковані гетьманському управлінню. За *Андрушівським перемир'ям 1667* в складі К. в. лишилися тільки правобережні повіти і староства (без м. Києва). Адм. центром став Житомир. У кін. 17 — на поч. 18 ст. в К. в. відбулися сел.-козак. повстання, зокрема під проводом С. Палія; в 30—60-х рр. 18 ст. тут розгорнувся *гайдамацький рух*. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) тер. К. в. ввійшла до *Волинського намісництва* і *Київського намісництва*.

КИЇВСЬКЕ ЖОВТНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917 — збройний виступ робітників і революц. солдатів Києва під керівництвом більшовиків проти буржуазного Тимчасового уряду. Підготовку до повстання *Київська організація РСДРП(б)* розгорнула восени 1917. Створювалися і зміцнювалися загони *Червоної гвардії*, проводилася агітаційна робота серед робітників і солдатів. 27.X (9.XI) об'єднане засідання Київ. Рад робітн. і солдатських депутатів 489 голосами проти 187 ухвалило більшовицьку резолюцію про підтримку повстання в Петрограді й обрало ревком у складі Я. Б. Гамарника, В. П. Затонського, А. В. Іванова, І. М. Кудріна, І. Ю. Кулика, Л. Л. Пятакова та ін. Ревком розгорнув підготовку до повстання, 6,6 тис. революц. солдатів і червоногвардійців протистояли бл. 10 тисячам солдатів і офіцерів, підпорядкованих штабам Київ. військ. округу (КВО) — оплоту Тимчас. уряду, а також бл. 18 тисячам солдатів і офіцерів частин бурж.-націоналістичної Центральної ради, яка,

Київське водосховище.

формально проголосивши «нейтралітет», фактично підтримувала штаб КВО. Проте через недостатню оперативність ревкому контрреволюціонерам удалося захопити ініціативу й 28.X (10.XI) заарештувати майже всіх членів ревкому й Київ. к-ту РСДРП(б). Однак уже вранці 29.X (11.XI) на нараді в 3-му авіапарку було створено новий ревком, до якого увійшли А. В. Іванов, В. П. Затонський, О. Б. Горвіц, А. Є. Карпенко та ін. Центром повстання, яке почалося 29.X (11.XI), став Печерський його осв. ударними силами — червоногвардійцями «Арсеналу» (див. *Арсенальці*) й солдати 3-го авіапарку, які виступили першими, та ряди ін. частин. 30.X (12.XI) повстання було підтримано заг. страйком трудящих Києва. На допомогу повстанцям прийшли червоногвардійці Подолу, Деміївського снарядної з-ду та ін. підприємств. На їх бік перейшли деякі частини Центр. ради. 31.X (13.XI) К. ж. з. п. завершилося поразкою сил Тимчас. уряду. Командування КВО втекло з Києва. Проте за допомогою робітників і революц. солдатів підступно скористалася Центральна рада, яка 1 (14).XI оголосила про перехід влади до її рук. К. ж. з. п. відіграло значну роль у дальшому розгортанні революц. політич. в Україні. Воно подало істотну допомогу революц. Росії, зрівнявши наміри контрреволюції використати війська Пд.-Зх. фронту і Київ. військ. округу для придушення революції в Петрограді. Загиблим учасникам повстання встановлено пам'ятник (1927), архітектор В. М. Онущенко; відбудовано 1948. арх. З. С. Чечик).

Лит.: Борба за владу Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1937; Великий Жовтень на Київщині. К., 1937; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. В. С. Левин.

КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство. Виникло в серед. 12 ст. внаслідок феод. роздробленості Київ. Русі. До К. к. входили Київщина, Сх. Волинь, Переяславщина. Центром був Київ. У 2-й пол. 12 ст. — 1-й пол. 13 ст. Київ підпав під владу владими́ро-суздальських (див. *Юрій Долгорукий*), чернігівських, смоленських і галицько-волинських князів. У 1240 К. к. захопили монголо-татари; з 1243 князем тут був владими́ро-суздальський кн. Ярослав Всеволодович, який мав у Києві свого намісника, а пізніше — *Олександр Невський*. З 1263 в Києві почали князувати нащадки владими́рських князів. Бл. 1362 К. к. загартала феод. Литва; воно увійшло до її складу як васальне князівство. Давньорус. династію Мономаховичів заступила лит. династія Гедиміновичів. Останні проводили політику, спрямовану на захист автономії К. к. Це викликало невдоволення лит. уряду, особливо після проголошення лит. кн. *Ягайла* польсь. королем (1386). У 1394 польсь.-лит. уряд ліквідував К. к. Замість князя у Київ було призначено лит. намісника. В 1440 під тиском місц. феод. знаті К. к. відновлено, але

1470 знову ліквідовано і 1471 перетворено на *Київське воєводство*. **КИЇВСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНО-АРТИСТИЧНЕ ТОВАРИСТВО** — добровільне товариство митців і літераторів, яке існувало в Києві з 1895 по 1905. Т-во мало три відділи: літературний, музичний і художній. Власнтювало літ. бесіди й літ.-муз. вечори, худож. виставки, ювілейні видатних діячів культури тощо. В роботі т-ва брали участь діячі рос. та укр. культури М. Соловцов, Є. Нелелін, М. Рошнін-Ісаров, О. Купрін, Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Муршко та ін. Т-во було закрито 1905 за наказом царського уряду.

Лит.: Устав Киевского литературно-артистического общества. К., 1895; Иллюстрированный сборник Киевского Литературно-Артистического общества. К., 1900. Р. Я. Пилипчук.

КИЇВСЬКЕ МУЗИЧНЕ УЧИЛИЩЕ імені Р. М. Глієра — середній спеціальний музичний навчальний заклад системи М-ва культури УРСР. Засн. 1868 як муз. уч-ще при *Київському відділенні Російського музичного товариства*. Спочатку мало 5 класів: фортепіано, скрипки, віолончелі, хорового та сольного співу, теорії музики. З 1875 було введено всі класи оркестрових інструментів, створено учнівський симф. оркестр, 1885 організовано оперний клас. Серед педагогів — композитор і диригент Р. Пфеніг (1868—74 — директор), піаніст і композитор Ю. Померанцев, скрипалі І. Володзький, О. Шевчик, М. Ерленко, диригент І. Альтані, віолончеліст В. Кологривов, композитор і диригент О. Казірюк, піаністи В. Пухальський (1877—1913 — директор) і Г. Ходоровський та ін. В 1869—70 клас фортепіано вів М. Лисенко. Активну участь у становленні та діяльності уч-ща брали рос. композитори А. та М. Рубінштейни, П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, О. Глазунов, С. Рахманінов. Серед випускників уч-ща дожовт. періоду були такі діячі вітчизн. муз. культури, як піаніст і композитор М. Тутковський, піаністи А. Штосс-Петрова, Л. Ніколаєв, О. Брайловський, К. Михайлов, скрипалі М. Сікард, О. Колаковський, віолончеліст І. Козлов, диригент І. Паліцин, композитори Р. Глієр, І. Сац, Л. Ревуцький, вокалісти М. Медведєв, М. Бочаров, Г. Бакалов, В. Лосський, М. Литвиненко-Вольгемут. У 1913 уч-ще було перетворено на консерваторію (див. *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського). В 1923—34 існувало як муз. технікум, з 1934 — муз. уч-ще (з 1956 — ім. Р. М. Глієра). Має 8 відділень денного та вечірнього навчання. Готує хористів, оркестрантів, концертмейстерів, керівників самодіяльності та викладачів дитячих муз. шкіл (з 1959 при уч-щі — дитяча муз. школа). Оркестри — симф., духовий, камерний, нар. інструментів, змішаний та жіночий хори. Серед вихованців уч-ща — нар. артисти СРСР — композитори Г. Майборода та П. Майборода, співаки П. Кармалюк,

Д. Гнатюк, Є. Червонюк, Д. Петриченко, нар. артисти УРСР — диригенти П. Муравський, О. Рябов, І. Івашенко, співаки Н. Гончаренко, Е. Томм, В. Любимова, балетчик Є. Блінов та ін. М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 80—90-х рр. 18 ст. Утворене 16 (27).IX 1781, фактично існувало з 9 (20).I 1782. До К. н. увійшла територія кол. Київ., Переяславського, Лубенського і Миргородського полків. К. н. поділялося на 11 повітів: Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Градизький, Золотоніський і Голтвянський. За ревізією 1782 у К. н. було 11 міст, 43 містечка, 3857 сіл, хуторів, слобід з населенням 389 610 осіб чоловічої статі (крім дворян). В 1791 до К. н. було приєднано Зіньківський, Гадяцький і частину Лохвицького повітів. У 1796 до К. н. увійшли також міста Канів, Корсунь, Богуслав і Димер, перетворені на повітові центри. 12 (23).XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, ліквідовано. Його територія відійшла в основному до *Київської губернії* та *Малоросійської губернії*.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1068 — 69 — антифеод. повстання міського і сільського населення в *Київській Русі*, спрямоване проти феодалізації та загарбання феодалами общинних земель. Центром класової боротьби був Київ. Безпосереднім приводом до повстання

Київське повстання 1068—69. Мініатюра з Радзівілівського літопису. 15 ст.

стала поразка восени 1068 військ князів Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів від *половців* на р. Альті. Кияни звернулися до кн. Ізяслава з вимогою дати їм коней і зброю для боротьби проти кочовиків, але Ізяслав відмовив, боячись озброєного населення. Обурені кияни розгромили двір кн. знаті і, звільнивши ув'язненого кн. Всеволода Брючиславича, поставили його кн. князем замість Ізяслава, який втік до Польщі. У квітні 1069 Ізяслав за допомогою військ польсь. кн. Болеслава II придушив К. п. Відповіддю феодалів на київське та ін. повстання 60 — поч. 70-х рр. 11 ст. було нове законодавство (т. з. «Правда Ярославичів» — див. *Руська правда*), що посилювало покарання за замах на життя і майно феодалів та ін. власників.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1113 — антифеод. повстання міських низів Києва, холопів і, можливо, сільського населення *Київської землі*. Вибухнуло після смерті кн. *Свято-*

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ РАТНИКІВ МІЛІЦІЇ 1807

полка Ізяслава, за князювання якого поселилися феод. утиски і зросло дикярство. Повсталі виступили проти князівської адміністрації і дикварів, розгромили їхні двори. Налякана боярська верхівка Києва звернулася до переславського кн. Володимира Мономаха з метою ослаблення нар. заворушень, видав нові закони, в яких було зроблено деякі поступки міським низам (див. *Статут Володимира Мономаха*).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ РАТНИКІВ МІЛІЦІЇ 1807 — антифеод. виступ ратників київського губерньського земського ополчення (міліції). Безпосереднім приводом до повстання стало переведення частини ратників у рекрути зв'язку з ліквідацією ополчення після підписання Тильзітського миру (червень 1807). Ополченці, які перебували в Києві (бл. 2 тис.), 5 (17).XI рушили до палацу київ. військ. губернатора з вимогою відпустити їх по домівках. Викликані війська зброєю розігнали повстанців. 10 (22).XI виступили ратники розквартированої в районі Балти й Дубоссар 3-ї бригади київ. міліції (бл. 1800 чол.), які вимагали звільнення від кріпацтва і повернення їм кол. козак. прав. Урядові війська жорстоко придушили повстання.

Літ.: Абазіхін Б. З історії антифеодального повстання ратників Київської міліції в грудні 1807 р. «Архіви України», 1966, № 5.

КИЇВСЬКЕ СІЧНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання робітників і революц. солдатів Києва проти контрреволюц. *Центральної ради*, яка, скориставшись з перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, відродило захопила владу. В листопаді 1917 робітники Києва почали боротьбу проти Центр. ради. Ця боротьба посилювалася після *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*. Передбачалося почати повстання в той час, коли рад. війська, які вели бойові дії проти Центр. ради, мали підійти до Києва. Але в місті вибухнули стихійні виступи на знак протесту проти терору гайдамаків. У зв'язку з цим Київ. к-т РСДРП(б) вирішив почати повстання ще до підходу рад. військ. 10 (23).I були створені міський штаб повстання й районні військ.-революц. к-ти. Для керівництва повстанням на міс-

цях Київ. к-т РСДРП(б) направив у район міста членів Київ. к-ту О. Б. Горішні, В. М. Довнар-Запольського, М. С. Патлаха, О. О. Синцова, М. В. Костюка. 15 (28).I на засіданні Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів з представниками фабзавкомів було прийнято рішення про збройне повстання й одночасне проведення заг. страйку. До складу обраного загально-міського ревкому ввійшли А. В. Іванов, І. М. Кудрін, М. В. Костюк, М. М. Лебедев, Я. Б. Гамарник, М. С. Богданов та ін. Повстання почалося 16 (29).I, центром його став «Арсенал» (див. *Арсенальці*). Вночі проти 17 (30).I застрайкували робітники всіх підприємств міста. До повстанців приєдналася частина солдатів Центр. ради. Червоногвардійці Подолу й Куренівки та робітники-залізничники, які захопили ст. Київ-Пасажирський, повели наступ на центр міста. Червоногвардійці Деміївки у взаємодії з залізничниками закріпилися на Байковій горі й перерізали з-що. Для придушення повстання Центр. рада спішно перекинула з фронту війська (20 тис.) на чолі з Петлюрою. 22.1 (4.II) петлюрівці захопили «Арсенал» і жорстоко розправлялися з повсталими робітниками. Проте робітники-залізничники й червоногвардійці Подолу продовжували бойові дії. На допомогу трудящим міста прийшли рад. війська під командуванням Ю. М. Копробинського, загін робітників Донбасу на чолі з Д. П. Жлобою, червоногвардійці Москви й Петрограда, 12-й і 13-й Туркестанські полки, 1-й гвард. Кексгольмський полк, загін матросів-чорноморців, очолюваний А. В. Полуначовим. Рад. війська форсували Дніпро й разом з червоногвардійцями Подолу після запеклих боїв 26.1 (8.II) оволоділи Києвом. К. с. з. п. було важливим етапом боротьби робітників і селян України за перемогу Рад. влади. На честь загинлих повстанців у Києві встановлено пам'ятник.

Літ.: Боряба за владу Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1937; Великий Жовтень на Київщині. К., 1937; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ПРИРОДИ — об'єднання науковців-природознавців при Київ. ун-ті. Засноване 1869. Перший президент — проф. І. Г. Боршов (1833—78). В 1890 із складу т-ва відокремилася матем. секція, яка була реорганізована в *Київське фізико-математичне товариство*; 1907 — хім. гурток, на основі якого утворено *Київське фізико-хімічне товариство*. К.т.д.п. відіграло велику роль у розвитку і пропаганді природничих наук на Україні. Видавало «Записки Киевского общества естествоиспытателей» (т. 1—27, 1870—1917), «Записки Київського товариства природознавців» (Вип. 1—3, К., 1926—28). Серед членів т-ва були відомі вчені А. В. Думанський, В. О. Ізбеков, В. О. Плотноков, С. М. Реформатський, М. О. Таланов, О. В. Сперанський, В. П. Яворський та ін.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВ — об'єднання київських істориків, археологів і мистецтвознавців з метою розшуку, охорони, вивчення та описання пам'яток старовини і мистецтва; існувало 1910—19. Діяльність т-ва спочатку поширювалася на Київ., Подільську, Волин., Черніг., Поднав., Катеринославську, Гродненську та Бессарабську губ., згодом обмежувалася лише тер. України. В 1913 відкрито філію в Умані. Членами т-ва були вчені М. В. Довнар-Запольський, В. В. Хвойко, М. І. Петров, В. С. Іконников, В. І. Щербина та ін. Припинило діяльність у зв'язку з утворенням Всеукр. к-ту по охороні пам'яток старовини і мистецтва.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПОВІТРОПЛАВАННЯ — добровільне науково-тех. і спорт. товариство сприяння розвитку авіації і повітроплавства. Засновано 1909 на базі повітроплавного гуртка Київ. політех. ін-ту. Існувало до 1916. Члени т-ва розробляли проекти літальних апаратів, будували і випробовували їх, виконували польоти на право одержання диплома пілота-авіатора, організовували змагання, влаштовували виставки тощо. Членами цього товариства О. С. Кудашевим, П. М. Нестеровим, М. Б. Делоне та ін. на чолі з І. І. Сікорським були збудовані (1913—14) на Російсько-Балтійському з-ді в Петербурзі літаки «Русский витязь», «Илья Муромец» та ін. С. І. Карачаба.

КИЇВСЬКЕ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО — наукове товариство фізиків і математиків. Засноване 1890 при Київському ун-ті на базі матем. секції, яку було відокремлено від *Київського товариства дослідників природи*. Т-во налічувало бл. 350 членів, серед яких були М. П. Аверанцев, Б. Я. Букреев, М. Е. Ващенко-Захарченко, В. П. Ермаков, М. Ф. Хандриков, М. М. Шіллер (голова т-ва протягом перших 14 років) та ін. За час існування К. ф.-м. т. (1890—1917) було заслухано понад 1000 доповідей та інформацій з математики, фізики, астрономії та методики математики у серед. і вищій школі. Т-во видавало «Отчеты и протоколы физико-математического общества при Киевском университете». К. ф.-м. т. проводило популяризаторську роботу серед вчителів математики, фізики та студентів.

КИЇВСЬКЕ ФІЗИКО-ХІМІЧНЕ ТОВАРИСТВО — наукове товариство. Організоване 1910 на базі хім. гуртка при Київ. ун-ті, відокремленого 1907 від *Київського товариства дослідників природи*. Видавало «Протоколы физико-химического общества при Киевском университете» (1911—16). У 1915 діяльність т-ва була перервана у зв'язку з евакуацією Київ. ун-ту, з 1920 воно відновлене як хім. відділення Київ. т-ва дослідників природи. На його базі 1933 було організовано Київ. відділення Всеукраїнського хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Головою т-ва з 1910 до 1916 і з 1920 до 1933 був С. М. Реформатський.

Київське січневе збройне повстання 1918. Робітники Київських головних залізничних майстерень, які брали участь у збройному повстанні.

КИЇВСЬКЕ ХОРЕОГРАФІЧНЕ УЧИЛИЩЕ — середній спец. навч. заклад системи Міністерства культури УРСР. Створене 1938 на базі балетної студії, організованої 1934 при Київ. театрі опери та балету, і хореографічного технікуму (орг. 1933). Уч-ще має 2 відділення — класичного і нар. танцю (з 1972). У різні роки уч-ще очолювали: засл. арт. РРФСР Л. Жуков, засл. арт. УРСР А. Березова, нар. арт. УРСР А. Васильова; викладали: нар. арт. СРСР П. Вітський, засл. арт. УРСР Б. Тайров та ін. Серед випускників уч-ща — нар. артисти СРСР В. Калиновська, В. Костун, Т. Таякіна, нар. артисти УРСР А. Гавриленко, С. Коліванова, Л. Сморганова, Р. Хилько й ін.; серед викладачів — нар. арт. СРСР О. Потапова, нар. арт. УРСР Г. Курилова (з 1972 — худож. керівник), засл. артисти УРСР В. Денисенко, А. Кальченко та ін.

КИЇВСЬКЕ ХУДОЖНЄ УЧИЛИЩЕ (КХУ) — середній художній навчальний заклад у Києві, який існував у 1900—1920. Засн. як тимчасові класи живопису, малювання та креслення. В 1901 класи реорганізовано в КХУ, яке перейшло у відання петербурзької Академії мистецтв. Організаторами уч-ща були архітектор В. Ніколаєв (директор його до 1911), художники Г. Мясоедов, В. Менк, Х. Платонов, М. Пимоненко, В. Орловський, І. Селенцов. КХУ мало відділи живопису та архітектури, в ньому викладали художники Ф. Кричевський, О. Мурашко, Г. Дядченко, Ф. Красицький, Ф. Балабанський та ін.

КИЇВСЬКЕ ЮРИДИЧНЕ ТОВАРИСТВО (КЮТ) — добровільне об'єднання науковців юрид. факультету Київського ун-ту й осіб, що мали друковані праці з права. Створене 1877. Ставило своїм завданням розробку вітчизняного права, встановлення постійних зв'язків між юристами-науковцями і практичними діячами органів юстиції та ін. В 1880 при КЮТ організовано відділення по дослідженню і вивченню *загальної права*. Наук. праці, матеріали КЮТ, як правило, публікувалися в журн. «Університетські науки». КЮТ видав «Правила, за якими судиться малоросійський народ», підручники, монографії та ін. праці. В різні часи КЮТ очолювали професори В. Г. Демченко, О. М. Гуляев, О. Ф. Кістяківський, К. А. Митко, З. І. Синайський, В. О. Удінцев та ін. Діяльність товариства мала ліберально-бурж. напрям. Припинило існування 1916 у зв'язку з евакуацією університету.

КИЇВСЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ ІНСТИТУТ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1944 у Києві. Ф-ти: дорожньо-будівний, автомобільний, інженерно-екон., механічний, загальнотехнічний і підвищення кваліфікації; аспірантура. У фонді б-ки (1980) бл. 400 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила понад 5 тис.

З 1944 по 1979 в ін-ті підготовлено 16,2 тис. спеціалістів.

КИЇВСЬКИЙ БУДИНОК-МУЗЕЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — літературно-меморіальний філіал Київського музею Т. Г. Шевченка. Відкрито 10 листопада 1928 в будинку, де 1846 жив поет. Для музею будинок реставровано 1925—27 під керівництвом В. Кричевського. В музеї зберігаються особисті речі Шевченка, його одяг, приладдя для малювання і гравірування, книжки та гравюри з його власноручними написами. У 1974 розгорнуто експозицію «Три приїзди Т. Шевченка на Україну». В дворі музею 9.ІІІ 1947 встановлено погруддя поета (скульптор Г. Петрашівич). У 1973 завершено комплексну реставрацію будинку й садиби. Іл. с. 142.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЕВООБРОБНИЙ КОМБІНАТ — підприємство деревообробної пром-сті. Розташований у Києві. Буд-во почато 1929 на базі лісопилного з-ду (засн. 1898). За роки Рад. влади з-д перетворився на велике пром. підприємство, яке є базовим комбінатом меблевих деревообробних підприємств Києва і республіки. До складу комбінату входять (у 1980) цехи: 3 лісопилні, розкрійний, чистової обробки деревини, фанерний, деревностружкових плит, багетний, меблевий, паркетний, карбамідних смол та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція підприємства: пиломатеріали, деревностружкові плити, чорнові меблеві заготовки, паркет, меблі, багет, стругані шпон, карбамідна смола. На комбінаті осн. виробничі процеси механізовані й автоматизовані.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Т. Г. Шевченка (КДУ) — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР, один з найстаріших і найбільших наук. і культурно-освітніх центрів України. Засн. 1834 у складі філос. ф-ту з двома відділеннями — істор.-філологіч. і фіз.-матем. У 1835 відкрито юрид. ф-т; 1841 — мед. У дореволюц. час в ун-ті викладали відомі вчені М. О. Максимович (перший ректор), М. І. Костомаров, В. М. Петрич, О. Ф. Кістяківський, М. І. Зібер, Д. О. Граве, Г. К. Сулов, Й. Й. Косогонов, С. М. Реформатський, А. А. Караваєв, О. В. Фомін, О. О. Ковалевський, О. М. Северцев, М. В. Скліфосовський, В. П. Образцов, М. П. Авенаріус, І. В. Вернадський, В. І. Беретти та ін. У середині 19 ст. ун-т став одним з важливих осередків науки й передової суспільно-політ. думки на Україні. Тут проводили революц. роботу члени Кирило-Мефодіївського товариства, ідеїм натхненником революц.-демократичного напрямку якого був Т. Г. Шевченко. В 1884 відбулися студентські заворушення, внаслідок яких ун-т було закрито до 1885. В 1899 студенти К. узяли участь у всерос. студентському страйку. Найбільш відомі виступи студентства 1900 (див. Київського університету студентів виступи 1900). В. І. Ленін у статті

«Віддання в солдати 183-х студентів» заставував реакційні заходи царського уряду, вжиті 1901 для придушення революц. виступів студентів ун-ту. Передова частина студентів під керівництвом більшовиків брала активну участь у революції 1905—07 рр., Лютневій бурж.-демократичній революції, у боротьбі за перемогу Рад. влади на Україні. До 1917 вуз підготував бл. 20 тис. спеціалістів. У різний час ун-т закінчили видатні вчені й діячі культури: О. М. Бах, Є. В. Тарле, Д. К. Заболотний, М. Г. Чеботарьов, О. Ю. Шмідт, В. П. Затонський, М. Д. Стражеско, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, М. Т. Рильський, М. О. Булгаков, М. М. Бернардос, П. А. Тутковський та ін. У 1861—1917 щомісяця видавалися «Університетські науки», працювало 10 наукових товариств.

У рад. час К. д. у. став великим центром укр. соціалістичної науки й культури. В 1920—32 на його базі функціонували ін-ти нар. освіти, соціал. профес. освіти, а 1933 ун-т відновлено в складі 7 ф-тів. У 1939 йому присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. В 1942—43 К. д. у. злито з Харківським в Об'єднаний укр. ун-т і евакуйовано до м. Кзил-Орди Казах. РСР. Незважаючи на завдану нім.-фашист. окупантами величезну матеріальну шкоду (підірвано гол. корпус, знищено кабінети, спальні б-ку) у січні 1944 ун-т відновив свою діяльність; 1949 функціонував 12 ф-тів. У 1979/80 навч. р. ун-т мав 17 ф-тів: філос., екон., істор., філол., романо-германської філології, журналістики, юрид., міжнар. відносин та міжнар. права, мех.-матем., кібернетики, фіз., радіофіз., геол., геогр., хім., біол., підготовчий, на яких навчалось 18,7 тис. студентів — представників республік Рад. Союзу і громадян 91 країни світу. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення, аспірантура. При К. д. у. працюють н.-д. ін-т фізіології, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-т підвищення кваліфікації викладачів природничих наук, обчислювальний центр, астр. обсерваторія (з 1838), ряд музеїв, б-ка (засн. 1834; фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання); проблемні лабораторії (ядерної фізики, квантової радіофізики, аеродисперсних систем, гідрохімії, фізико-хім. досліджень гірських порід, синтетичних антимікробних речовин та ін.), Канів. навч.-досліднє г-во, бот. сад (засн. 1841), кіностудія навч. фільмів тощо. Ун-т має вид-во, видає «Вісник Київського університету», ряд міжвузівських наук. збірників. За роки Рад. влади у вузі підготовлено понад 75 тис. спеціалістів. Серед його випускників — 16 Героїв Рад. Сою-

Нові корпуси Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

КИЇВСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНАТ №3

зу й Героїв Соціалістич. Праці, 8 лауреатів Ленінської премії, 33 лауреати Держ. міжнар. та іменних премій. У 1959 ун-т нагороджено орденом Леніна. Гол. корпус ун-ту збудовано 1837—43 за проектом арх. В. І. Беретті. З 1970 будується новий, сучас. навч.-наук. комплекс університету (арх. В. Є. Ладний, В. Є. Коломієць, В. Я. Дрізо).

Лит.: Історія Київського університету, 1834—1959. К., 1959; Київський університет за 50 років Радянської влади. К., 1967; Грицай М. О. Будівля університету ім. Т. Г. Шевченка в Києві. К., 1959. М. У. Білий.

КИЇВСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНАТ № 3 — підприємство будівельної індустрії. Розташований у Києві. Буд-во почато 1957, введено в дію 1961. До складу К. д. к. № 3 (1980) входять: з-д залізобетонних виробів, з буд.-монтажн. управління, управління виробничо-технологіч. комплектацією. К. д. к. № 3 виробляє великопанельні будинки (9-, 12- та 16-поверхові). Потужність підприємства — 152,5 тис. м³ залізобетонних виробів за рік; обсяг заг. житл. площі, що вводиться в дію за рік, — 235 тис. м². На комбінаті широко впроваджується бригадний під'їзд, освоєно нову технологію буд. конвейера, за якою весь виробничий цикл розраховують за допомогою електронно-обчислювальних машин.

КИЇВСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ЗАВОД ПОРЦІЙНИХ АВТОМАТІВ імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство приладобудування. Розташований у Києві. З 1975 — гол. підприємство виробничого об'єднання «Веда», до складу якого входять також філіали з-ду в м. Овруч (Житомир. обл.), м. Бучі (Київ. обл.) та Кіровоград. дослідний з-д дозувальних автоматів.

Завод у Києві засн. 1910, випускав грамофонні платівки. На поч. 20-х рр. підприємство перетворено на вагоноремонтні майстерні, які з 1925 виробляли нові ваги (возові, десяткові) і дістали назву Вагова ф-ка. В 1928 ф-ку перейменовано на Держ. ваговий з-д. З 1957 називався Київським з-дом порційних автоматів, з 1963 має сучас. назву. З-д — єдине підприємство країни, спеціалізоване на проектуванні й випуску автом. порційних дозаторів і вагів для всіх галузей нар. г-ва. Осн. продукція підприємства: автом. дозатори багатоконпонентні з програмним керуванням, електронні, фасувальні, автоматичні ваги, пульти, станції і системи керування дозувально-змішувальними ус-

тановками, тензорезисторні сило-вимірюючі датчики, зважувально-дозувальні тензометричні пристрої, напівавтоматичне електрозварювальне устаткування тощо.

В. І. Рекунів.
КИЇВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИЙ ЗАВОД «ТРАНССИГНАЛ» імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у Києві. Засн. 1875 як телеграфний і телефонний ремонтний майстер Пд.-Зх. з-ш. Робітники майстерень брали активну участь у революц. виступах, зокрема в масових страйках, демонстраціях 1879, 1903, у Січневому повстанні 1918. В 1923 майстерні перейменовано на Головні електромех. майстерні, яким 1928 присвоєно ім'я Ф. Е. Дзержинського; з 1929 — Київ. ремонтний електромех. з-д, з 1931 — київ. електротех. з-д «Транссигнал». За післявоєнні роки з-д докорінно реконструйовано. Він виробляє пристрої автоматики й телемеханіки, що застосовують у системах керування й забезпечення безпеки руху поїздів на з-цях і метрополітенах країни, зокрема стрілочні електр. приводи, дросель-трансформатори, швидкісні вагони-колієвимірники і дефектоскопи, апаратуру частотного диспетчерського контролю тощо. Продукція підприємства експортується в різні країни світу. В 1928 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. В. Сокол.
КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД ВЕРСТАТІВ-АВТОМАТІВ імені М. Горького — підприємство верстатобудування. Розташований у Києві. З 1976 — гол. підприємство Київського верстатобудівного виробничого об'єднання, до складу якого входять також Шяуляйський верстатобудівний з-д (Лит. РСР). Буд-во Київського заводу верстатів-автоматів почато 1934. Став до ладу 1937; 1940 випущено 495 верстатів. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. В післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано, освоєно виробн. ряду нових типів верстатів-автоматів. Осн. продукція: багатопрохідельні токарні горизонтальні верстати-автомати, запасні частини до них, автом. лінії (з 1976). На підприємстві широко застосовують верстати з числовим програмним управлінням, нові технологічні процеси. В 1943 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Черкашова.
КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД МЕДИЧНИХ ПРЕПАРАТІВ — підприємство мед. пром-сті. Розташований у Києві. Засн. 1896; виготовляв лікувальні мила, мазі, настої. В 1920 з-д було націоналізовано й названо 1-ю Українською Рад. ф-кою ім. Я. М. Свердлов. Вона виготовляла ряд лікувальних препаратів. У 1946—50 ф-ку перенесено на виробн. антибіотики. Продукція з-ду експортується в 26 країн світу (1979).

І. Т. Бищенко.
КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД «ТОЧЕЛЕКТРОПРИЛАД» імені Комсомолу України — підприємство приладобудування. Розташований

в Києві. З 1976 — гол. підприємство Київ. виробничого об'єднання «Точелектроприлад», до складу якого входить також Ставищенський приладобудівний з-д (Київ. обл.). Засн. 1930 на базі науково-дослідних експериментальних майстерень Київського політехнічного інституту. Випускав зразкові трансформатори й апаратуру для перевірки їх, електровимірювальні мости, лабораторні вольтметри, амперметри, ватметри й фазометри. На поч. Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. В 1944 почалася відбудова підприємства. За післявоєнні роки з-д перетворився на одне з провідних підприємств точного електроприладобудування СРСР. К. з. «Т.» спеціалізовано на роботі й виробн. точних цифрових та аналогових електровимірювальних приладів змінного струму, інформаційно-вимірювальних систем для магн. вимірювань, систем керування виробничими й технологічними процесами, обчислювально-вимірювальних комплексів для автоматизації наук. експериментів, засобів тех. діагностики с.-г. машин тощо. К. з. «Т.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966). П. А. Шило.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД «УКРКАБЕЛЬ» — підприємство електротехнічної промисловості. Розташований у Києві. Засн. 1900. Випускав ізолювані мідні проводи, сталеві троси. Робітники з-ду брали активну участь у політичних страйках 1903 та 1912, боролися за встановлення влади Рад на Україні. За роки Рад. влади з-д реконструйовано й значно розширено. Він перетворився на велике підприємство, оснащене найновішим устаткуванням для волочіння й скручування дроту, облітання, обпресовування та емальовання електр. проводів; новими агрегатами для виготовлення гумових сумішей, обшланговування кабелів тощо. Осн. продукція: кабелі, зокрема силові, автотракторні та монтажні, спец. електрозварювальні, пневматич. кабель та ін., телевізійні і радіопроводи тощо. На з-ді всі основні виробничі процеси механізовані й автоматизовані.

І. С. Каличенко.
КИЇВСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1930 у Києві на базі відділення фабрично-заводського і комунального будівництва Київ. політех. ін-ту й архіт. ф-ту Київ. худ.

Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка. Меморіальна дошка на будинку-музеї.

ін-ту. Ф-ти: будівельний, архітектурний, автоматизації та комплексної механізації будівництва, міського будівництва, будівельно-технологічний, санітарно-технічний, загальнотехнічний, підготовчий для іноземних громадян. Є також підготовче відділення, факультет підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу вищих і середніх спец. навчальних закладів, аспірантура. У фонді 6-ки (1980) бл. 750 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році налічувалося бл. 10 тис. студентів. В Київ, інж.-буд. ін-ті навчалися Г. В. Голово, А. В. Добровольський, В. Г. Заболотний, Б. Ф. Лебедев, М. П. Мельников, О. Я. Хорхот та ін., працювали Ф. П. Белянкі, М. С. Будников, О. М. Вербицький, Б. М. Горбунов, С. М. Колотов, М. В. Корноухов, М. П. Семенов, К. К. Сіменський, В. М. Ярія та ін. За роки існування в ін-ті підготовлено близько 30 тис. спеціалістів. К. і.-б. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНЖЕНЕРІВ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ — вищий навч. заклад М-ва цивільної авіації СРСР. Засн. 1933 на базі авіац. ф-ту Київ. політех. ін-ту як Київ. авіаційний ін-т (1947—64 — Київ. ін-т цивільного повітряного флоту). У К. і. і. ц. а. 11 ф-тів: мех., авіац. радіоелектрон. устаткування, авіац. устаткування, автоматики і обчислювальної техніки, інженерно-екон., аеропортів, горюче-мастильних матеріалів, заочний, підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів цивільної авіації, навчання іноз. студентів, підготовчий для іноз. громадян. Є підготовче

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ імені О. Є. Корнійчука — вищий навчальний заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1968 на базі Київ. філіалу Харків. ін-ту культури. В 1972 присвоєно ім'я О. Є. Корнійчука. В 1979/80 навч. р. у складі ін-ту два ф-ти: бібліотечний і культ.-освітній, на яких навчається понад 6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — бл. 2,5 тис. Культ.-освітній ф-т також у Миколаєві. Є заочне, підготовче відділення; аспірантура. В 6-ці ін-ту — понад 300 тис. одиниць зберігання (1979). Працює н.-д. сектор. З часу заснування у вузі підготовлено 9424 спеціалісти.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА імені Д. С. Коротченка (КИНГ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1920 на базі Київ. комерційного ін-ту (засн. 1908, здобув права вищого навч. закладу 1912). У 1930 ін-т нар. г-ва було розукрупнено на ряд вузів, зокрема створено фінанс.-екон. ін-т, який 1934 переведено до Харкова й об'єднано з Харків. фінанс.-екон. ін-том. У 1944 Харків. фінанс.-екон. ін-т переведено до Києва. В березні 1960 цей ін-т реорганізовано в КИНГ. Має ф-ти: планово-екон., економіки праці і матеріально-тех. постачання, планування с. г., фінанс.-екон., обліково-екон., інженерно-екон. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення. Філіал — у Кривому Розі. При КИНГу — постійні курси підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів; аспірантура; навч.-обчислювальний центр. У фонді 6-ки — 624 тис. одиниць зберігання (1978). У 1978/79 навч. році налічувалося 11,6 тис. студентів. Видає міжвузівський збірник наук. праць «Машинна обробка інформації». В ін-ті працювали видатні вчені — К. Г. Воблий, Д. О. Граве, М. В. Птуха. В 1969 ін-ту присвоєно ім'я Д. С. Коротченка.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА імені І. К. Карпенка-Карого — вищий навчальний заклад у галузі театрального і кіномистецтва системи Міністерства культури УРСР. Засн. 1919 як Музико-драматичний інститут імені М. В. Лисенка (на базі Музико-драматичної школи Миколи Лисенка), на основі драм. ф-ту якого 1934 створено Київ. держ. театральний ін-т (з 1945 — імені І. К. Карпенка-Карого і сучас. назва). В 1979/80 навчання ведеться на двох ф-тах — театрального мист. і кіномистецтва (засн. 1961). Ін-т готує акторів драм. театру і кіно (укр. та рос. курси), режисерів драми, кіно і телебачення, кіно- і телеоператорів, театрознавців, кінознавців, адм. працівників театру. В ін-ті є заочний відділ, аспірантура та асистентура-стажування. Навч. і виробничу практику студентів проходить в улюбленому театрі (утворено 1966) та у вищій школі кінорежиссури (1961) при інституті. З 1934 в інституті викладали: А. Бучма, Г. Юра, К. Хохлов, В. Вільнер, М. Кру-

шельницький, С. Ткаченко, І. Чабаненко, П. Нятко, М. Верхацький, В. Харченко, І. Корнієнко та ін. Серед випускників ін-ту: Е. Бирицька, Н. Доценко, О. Кусенко, А. Роговцева, Ф. Верещагин, К. Степанков; нар. артисти УРСР В. Данченко, В. Івченко, В. Дашенко, Д. Франько, Ю. Тимошенко, Ю. Березін, Н. Копержинська, Ю. Ткаченко, В. Аркушенко, М. Задніпровський, М. Равицький, С. Сміян, А. Скибенко, А. Решетников, Ю. Мажуга, С. Данченко, К. Карпенко, К. Параконьєв та ін.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ УДОСКОНАЛЕННЯ ЛІКАРІВ — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я СРСР. Засн. 1918. В структурі ін-ту (1980) — терапевтич., хірургічний, сан.-гігієнічний і фармацевтичний ф-ти, центр. н.-д. лабораторія; 60 кафедр. В ін-ті є 4 спеціалізовані Ради професорів по захисту канд. і доктор. дисертацій, аспірантура. В бібліотеці інституту — 171,6 тис. томів.

В 1978 в ін-ті підвищили кваліфікацію 5783 лікарів і провізори. Науковці ін-ту досліджують питання фізіології, патології та лікування серцево-судинної системи, пересадки органів і тканин, гігієни навколишнього середовища, соціальної гігієни та організації і управління охороною здоров'я, охороною здоров'я жінок під час вагітності та ін.

З інститутом пов'язана діяльність М. Д. Стражеска, В. Х. Василенька, А. П. Ніколаєва, О. М. Марзєєва, Г. Ф. Лисенського, О. З. Лазарева, А. Г. Васютинського, Р. Є. Кавецького, О. С. Колотийченка, Ф. Р. Боданова, В. П. Комісаренка, М. М. Амосова, О. О. Шалімова, О. М. Авілової, Т. П. Сиваченка, Л. В. Тимошенка та ін. вчених. Ін-т видає збірники «Актуальні питання сучасної хірургії», «Проблеми хірургічної стоматології», «Морфологія», монографії, навч. посібники, методичні рекомендації з питань діагностики і лікування хворих.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ — вищий навчальний заклад у системі Комітету по фізичній культурі та спорту при Раді Міністрів УРСР. Своєю діяльністю у Києві розпочав 1944 (до того Держ. ін-т фіз. культури України; засн. 1930 у Харкові). В К. і. ф. к. п'ять ф-тів (спорт., пед., заочного навчання, 2 ф-ти підвищення кваліфікації), 22 кафедри, є аспірантура, лабораторія високих навантажень у спорті, бібліотека. Ін-т має філіал у Харкові (з спорт. ф-том). При ін-ті є респ. школа вищої спорт. майстерності. Ін-т готує викладачів фіз. виховання і викладачів-тренерів з видів спорту, вивчає вплив високих навантажень на організм спортсменів, здійснює наукове забезпечення збірних команд УРСР тощо. Серед випускників ін-ту — чемпіони світу та Олімпійських ігор Л. Латиніна, Ю. Титов, Б. Шахлін, В. Борзов та інші.

КИЇВСЬКИЙ КАМЕРНИЙ ОРКЕСТР — створений 1963 при Укр-

відділення, аспірантура. Філіали в Іркутську, Ташкенті і Ростові-на-Дону. Фонд 6-ки налічує (1980) понад 1,5 млн. одиниць зберігання. В К. і. і. ц. а. навчається (1980) понад 13 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 25 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), орденом Миру й Дружби Угорської Народної Республіки (1976), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1978). О. Ф. Аксьонов.

КИЇВСЬКИЙ КАМЕРНИЙ ХОР

концерти (з 1974 — у складі Київ. держ. філармонії). У репертуарі — твори класиків та сучас., зокрема укр. рад. композиторів. Оркестр був учасником Всесоюзних і міжнар. фестивалів та конкурсів камерної музики.

КИЇВСЬКИЙ КАМЕРНИЙ ХОР — створений 1973 при Укрконцерті. Худож. керівник і гол. диригент — засл. діяч мистецтв УРСР В. Іконік. В репертуарі колективу твори світової класики і рад. композиторів.

КИЇВСЬКИЙ КОМБІНАТ АЗБЕСТОЦЕМЕНТНИХ ВІРБІВ імені 60-річчя Радянської України — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований у Києві. Буд-во шиферного з-ду почато 1929 на тер. невеликого пем. з-ду (засн. 1906). Виробничу потужність з-ду становила 8 млн. умовних плиток за рік. За роки п'ятирічок, особливо за післявоєнні, підприємство було реконструйовано, значно розширено, збудовано нові цехи, оснащені сучас. устаткуванням, впроваджено найновіші технологічні процеси. В 1954 з-д перетворено на К. к. а. в. Продукція комбінату — шифер, азбестоцементні труби. Виробничу потужність підприємства 1978 становила 296 млн. умовних плиток шиферу та 2550 умовних км труб. Всі осн. технологічні процеси автоматизовано.

Ю. М. Любарський.

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — одна з найдавніших істор. і літ. пам'яток Київської Русі. К. л. — складова частина Іпатівського літопису, є продовженням «Поієстї времєних лїт». Охоплює події з 1118 до 1199. Зведений у Видубицькому монастирі (Київ) з літописів, складених у Києві, Чернігові, Переяславі, в Галицько-Волинській землі та ін. До К. л. ввійшли монастирські, особисті й родові князівські літописи, військові повісті, оповіді про нар. повстання проти бояр і купців тощо.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

КИЇВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД «ЧЕРВОНІЙ ЕКСКАВАТОР» — підприємство будівельного і шляхового машинобудування. Розташований у Києві. З 1975 — гол. підприємство виробничого об'єднання «Червоний екскаватор», до складу якого входять також Саранський екскаваторний з-д (Морд. АРСР), Галицький екскаваторний з-д (Костр. обл.), філіал гол. з-ду (смт Бородинка Київ. обл.), випробувальний полігон. На місці сучас. з-ду «Червоний екскаватор» 1898 було засн. невеликий з-д по виробн. сідалок. Поблизу нього споруджено з-д по виготовленню чавунного литва. Робітники з-дів брали активну участь у революц. русі, боролися за встановлення влади Рад на Україні. В 1918 обидва з-ди націоналізовано й об'єднано в підприємство «Червоний плугатар», яке випускало с.-г. машини. В 1934 на підприємстві виготовлено

перший багатоковшовий кар'єрний екскаватор МК-1. У 1935 з-д дістав назву «Червоний екскаватор». В роки Великої Вітчизн. війни устаткування підприємства було евакуйовано до Зх. Сибіру. Після визволення Києва (1943) почалась відбудова з-ду. В 1943—55 поряд з багатоковшовими екскаваторами з-д випускав бетонозмшувачі, штабелеукладачі, навантажувачі, грейтери та ін. техніку. В 1955 було випущено перший у країні гідравлічний екскаватор. З-д спеціалізується на випуску гідравлічних екскаваторів з ковшем місткістю 0,25 м³, 0,5 м³ та 0,65 м³. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

О. І. Козлов.

КИЇВСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ імені академіка О. О. Богомольця — вищий навчальний заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1841 як мед. факультет Київ. ун-ту, у квітні 1920 після злиття з Київ. жіночим мед. ін-том (1907—16 — мед. відділенням *Вищих жіночих курсів*)

Морфологічний корпус Київського медичного інституту.

реорганізовано в Ін-т охорони здоров'я, в грудні 1920 перейменовано на Київську медичну академію, а 1921 — на К. м. і. Має (1980) лікувальний, педіатричний, сан.-гігієнічний, стоматологічний ф-ти, ф-т удосконалення викладачів мед. вузів СРСР, курси підвищення кваліфікації організаторів охорони здоров'я УРСР, підготує відділення, аспірантуру. В 1979/80 в ін-ті навчалось бл. 6,3 тис. студентів, у т. ч. понад 200 іноземних громадян. За час існування ін-т підготував 47 тис. лікарів. В ін-ті 67 кафедр, Центр. н.-д. лабораторія, 4 учебні музеї, музей історії медицини УРСР, в б-ші — 620 тис. томів. Напрями наук. роботи ін-ту: проблеми серцево-судинної патології, фізіології і патології органів травлення, нервово-психічних захворювань, стоматології, охорони навколишнього середовища. Вчені-медики К. м. і. різних поколінь зробили значний внесок у скарбінню вітчизн. й світової науки. Серед них представники київ. терапевтичної школи (В. П. Образцов, Ф. Г. Яковський, М. Д. Стражеско, М. М. Губергеріц, Ф. А. Удінцев, В. М. Іванов, В. Х. Василевський), школи анатомів і гістологів (О. П. Вальтер, П. І. Пережко, В. О. Беєв, Ф. А. Стефаніс, М. С. Спіров), патологів (Г. А. Мінх, В. К. Високович, Н. А. Хржановський, В. В. Підвицький, Є. О. Татарников, Є. І. Чайка), фізіологів (В. Ю. Чаго-

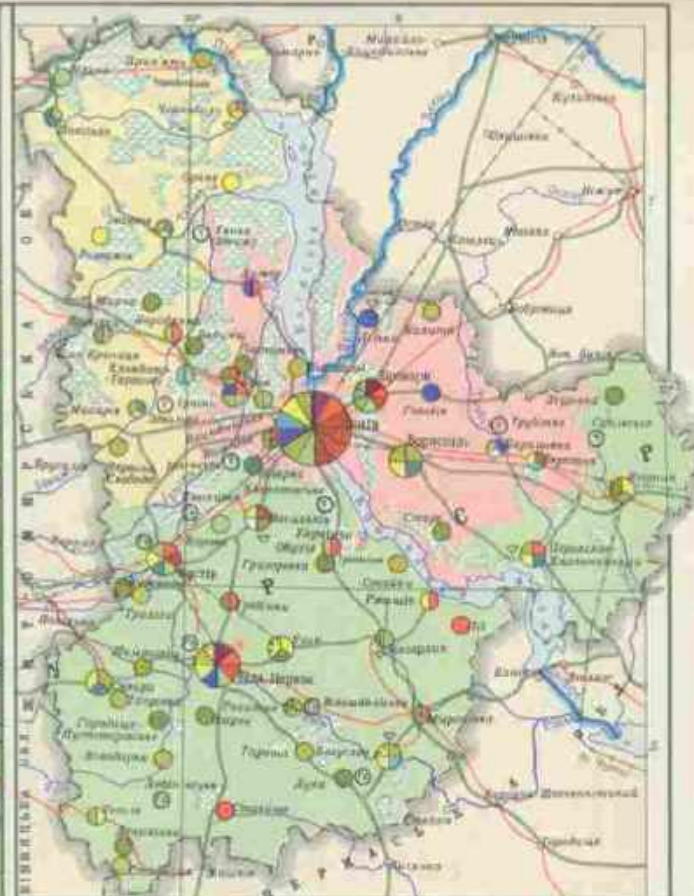
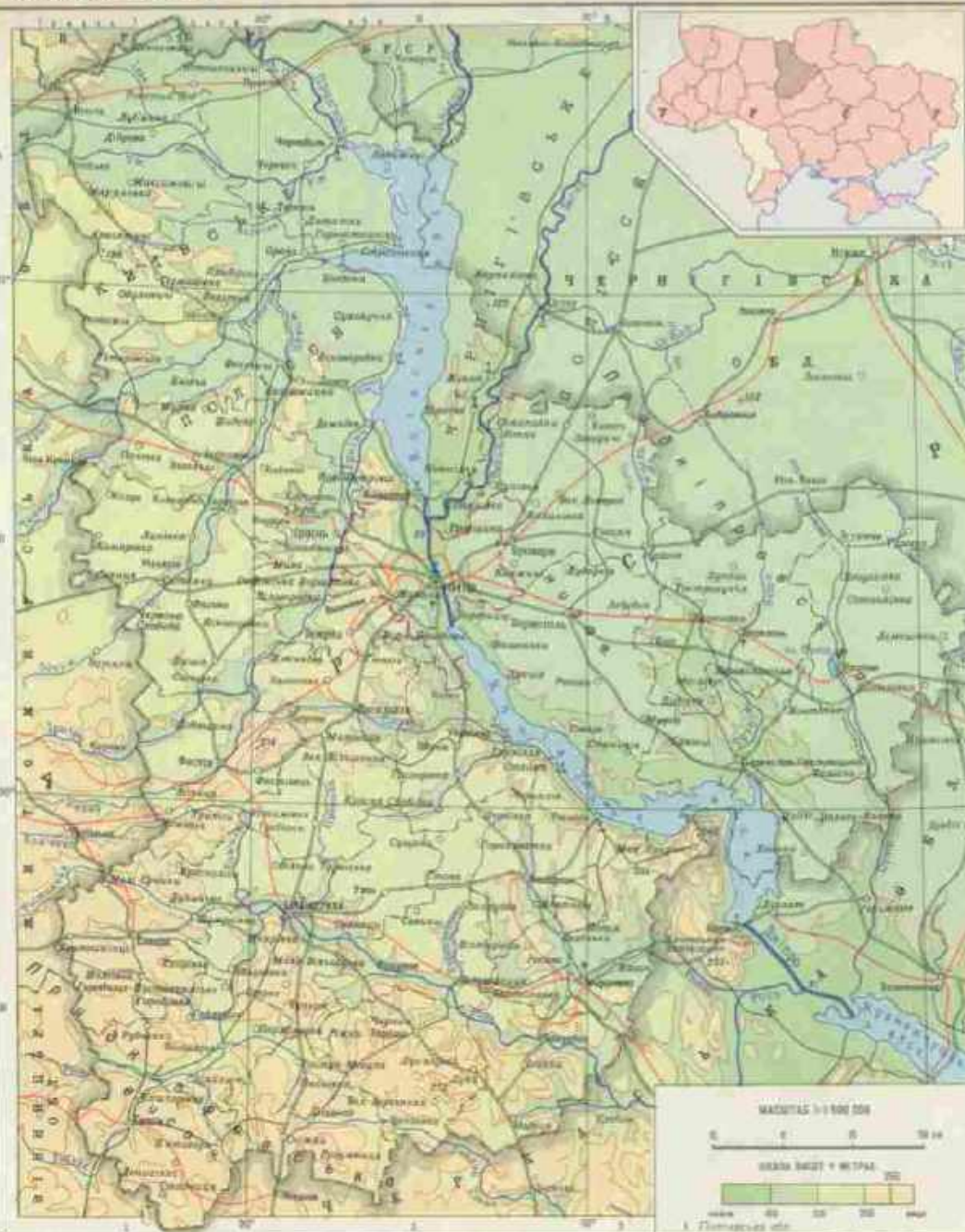
вець, Д. С. Воронцов, Г. В. Фольборт), невропатологів (Б. М. Маньківський), хірургів (В. О. Караваєв, Ю. К. Шимановський, М. В. Скляфосовський, М. М. Волкович, О. П. Кривоно, М. С. Коломійченко, І. М. Іщенко), акушерів-гінекологів та педіатрів (Г. Ф. Писемський, О. Ю. Лур'є, М. С. Бакієв, О. М. Хохлак), гігієністів (О. В. Корчак-Чепурківський, О. М. Марзєв, Д. М. Калужний), епідеміологів (Л. В. Громашевський). Серед випускників і викладачів ін-ту був Герой Радянського Союзу, проф. П. М. Буйко. В 1944 К. м. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора; 1946 ін-ту присвоєно ім'я акад. О. О. Богомольця.

С. С. Лаврик.

КИЇВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕН імені В. І. Леніна — підземна міська електрифікована залізниця. Буд-во почато 1949. Першу ділянку метрополітену (Святошинсько-Броварська лінія) від станції «Вокзальна» до станції «Дніпро» (5,2 км) введено в дію 1960. На поч. 1980 експлуатаційна довжина Святошинсько-Броварської лінії становила 19,5 км. На ній розміщено 15 станцій. Лінія перетинає місто з Зх. на Сх., сполучаючи великі житл. масиви і пром. райони міста на лівому й правому берегах Дніпра з центр. частиною міста, залізнич. вокзалами, зонами масового відпочинку трудящих. Траса К. м. від станції «Святошино» до станції «Дніпро» проходить під землею, від станції «Дніпро» до станції «Піонерська» — на поверхні; через Дніпро й Русанівську протоку споруджено залізобетонні мости з боковими проїздами для автотранспорту й тротуарами. В грудні 1976 почала діяти перша черга Куренівсько-Червоноармійської лінії (2,3 км), на якій розміщено 3 станції. Вона з'єднала індустріальний Подільський р-н з центром міста. В перспективі ця лінія, завдовжки понад 20 км, пролягатиме на Пн. до житл. масиву Оболонь, на Пд. до *Виставки досягнень народного господарства УРСР*. Планується буд-во Сирецько-Печерської (28 км) та Придніпровської (26 км) ліній. К. м. посідає 3-є місце в світі (після Московського й Ленінградського метрополітенів) за кількістю перевезених пасажирів на 1 км колії і 3-є місце в СРСР за обсягом перевезень пасажирів. Щодоби К. м. перевозить у середньому 665 тис. пасажирів. Питома вага К. м. в заг. пасажирських перевезеннях міськ. транспорту збільшилась з 5,2% (1961) до 18,2% (1979). К. м. — складне тех. г-во, оснащене сучас. устаткуванням з широким застосуванням автоматизації й телемеханіки. Архітектура й оздоблення станцій К. м. відтворюють історичне й революц. минуле українського народу та розквіт економіки, науки й культури Радянської України.

С. П. Кавтанюк.

КИЇВСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ ТЕАТР. Засн. 1980. В репертуарі — вистави: «...З весною я до тебе повернусь» О. Казанцева (присвячена М. Островському), «Піти і не повернутися» за В. Биком та ін. У групі — нар. арт. УРСР

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОМ УМОВИ ПОЗНАЧЕННЯ
ПРОМИСЛОВОСТІ

- Електроенергетика і машинобудування
- Сільське та харчово-фабричне
- ◆ Додаток промислу

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Механізовані сільськогосподарські підприємства і адміністративні
- Механізовані сільськогосподарські підприємства, підприємства, агропідприємства
- Сільськогосподарські підприємства, агропідприємства, агропідприємства, агропідприємства

МАСШТАБ 1:2 500 000

КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА) в 9-на початку 12 століття

А. Бурлюк, засл. арт. УРСР В. Волков. Головний режисер — О. Заболотний.

КИЇВСЬКИЙ МОТОЦИКЛЕТНИЙ ЗАВОД — підприємство автомобільної пром-сті. Розташований у Києві. Створений 1945 на базі ремонтного з-ду (засн. 1941). У 1946 тут почато серійний випуск перших одномісних мотоциклів легкого класу К-1Б. У наступні роки підприємство реконструйовано, постійно вдосконалюється конструкція вироблених машин. К. м. з. спеціалізується на виробн. потужних мотоциклів важкого класу з боковим причепом та запасних частин до них. З 1977 год. конвеєр з-ду випускає мотоцикли моделі «Дніпро» МТ 10-36 з чотиритактним двоциліндровим двигуном внутрішнього згоряння. Заг. довжина всіх конвеєрів підприємства становить 12 км.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО МИСТЕЦТВА — зібрання пам'яток мистецтва зарубіжних країн. Засн. 1919 на базі приватного зібрання Б. І. та В. М. Ханенків. У 1921—34 мав назву «Музей мистецтв ВУАН». Колекція поповнювалася творами з приватних зібрань В. О. Шавинського та ін. (1925—26), а також з музейних фондів Києва, Ленінграда (1928—40). В музеї є відділи античного, зах.-європ. та сх. мист., в яких представлені пам'ятки з 3-го тис. до н. е. по 20 ст.: живопис Італії 14—18 ст., Голландії 17 ст., скульптура Італії 13—19 ст., Франції 15—19 ст., а також давньогрецька скульптура, іранські та арабські мініатюри 13—17 ст., китайський та японський живопис

на, В. Верещагіна, М. Врубеля, М. Нестерова та ін.; рад. художників — Б. Йогансона, С. Герасимова, С. Чуйкова, І. Шадра, А. Платова, Ю. Пименова, П. Котова та ін. Будинок музею до 1880 був садом з одним поверхом, 1882 за проектом арх. В. Шретера і В. Ніколаєва надбудували другий поверх. Інтер'єр музею оздоблював арх. Ф. Мельцер.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — літературно-художній музей Шевченка Міністерства

культури УРСР. Відкрито 24.IV 1949. В музеї зберігаються найповніше зібрання творчої спадщини укр. поета і художника, документи про його життя, творчість і революц. діяльність. У 24 залах розміщено понад 4 тис. експонатів. У музеї є понад 800 оригінальних картин, портретів, малюнків, офорти Т. Г. Шевченка, рукописні списки його поезій, особисті речі тощо. Книжкові фонди музею становлять 36 200 примірників, з них на шевченківські теми — 10 230 примірників. У творах дореволюц. і рад. художників, скульпторів, письменників і композиторів відображено істор. епоху, життя і діяльність Т. Г. Шевченка. Музей проводить наукову роботу по вивченню біографії, літ. і мистец. спадщини поета і художника. Будинок музею споруджено в 70-х рр. 19 ст. (архітектор В. М. Ніколаєв). Щороку музей відвідують понад 250 тис. екскурсантів. Філіал музею — *Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка*.

Літ.: Дорошенко К. П. Державний музей Т. Г. Шевченка Академії Наук Української РСР. В кн.: Питання шевченкознавства, в. 3. К., 1962; Державний музей Т. Г. Шевченка. Путівник. К., 1971. К. П. Дорошенко.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ ТЕАТРАЛЬНОГО, МУЗИЧНОГО ТА КІНОМИСТЕЦТВА, Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР — найбільше на Україні музейне зібрання матеріалів з історії українського театру, музики і кіно. Засн. в 1924 в Києві як театр. музей на базі колекції театру «Березіль». У 1926—34 — в системі Академії наук УРСР. У 1965 профіль музею розширено — відкрито відділи музики й кіно. В музеї зберігаються театр. костюми, реkvізит, ескізи та макети до вистав, твори живопису, графіки і скульптури, рукописи, нот, фото, фоно- і фільмотеки, листи корифеїв укр. сцени, особисті архіви видатних діячів укр. рад. мистецтва тощо.

А. М. Драк.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА, Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР (ДМУНДМ). Засн. 1899 як складова частина Київського міського музею старовини і мистецтва. В 1954 став філіалом Київського музею українського образотворчого мистецтва, а в 1964 — самостійним музеєм. Має відділи доживотного і рад. періодів, в яких представлено основні види укр. нар. декоративного мист.: килимарство, ткацтво, вишивка, різьблення на дереві, кераміка, декоративний розпис, фарфор, скло тощо. У відділі рад. мист. — твори Г. Верес, Г. Василячук, Г. Герасимович, П. Верни, Ю. Корпачюка, Д. Головка, П. Цейлик, Т. Пати, К. Білокув та ін.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР (ДМУОМ). Засн. 1899 на кошти київ. громадськості за участю Товариства старовини і мистецтва як Київ. міськ. музей старовини і мистецтва. З 1904 наз. худож.-пром. і науковий музей. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції дістав назву Перший Держ. музей (1919), а в 1924 — Всеукр. істор. музей ім. Т. Г. Шевченка. В 1936 з музею було виділено істор. колекцію (стала основою Київ. історичного музею, тепер *Історичний музей УРСР*), і він дістав назву Київ. держ. музей укр. мистецтва, в 1954 — колекцію нар. декоративного мист. (стала основою *Київського музею українського народного декоративного мистецтва*). З 1964 — сучас. назва. Музей має відділи стародавнього мист., мист. 19 — поч. 20 ст. та рад. мист., в яких представлено зразки старовинного укр. *іконопису* 13—18 ст., портрети 18 ст., твори Т. Шевченка, К. Павлюка, М. Пимоненка, К. Трутовського, С. Васильківського, М. Беркоса, С. Світославського, О. Новаківського, О. Мурашка, І. Груша та ін.; укр. рад. художників — Ф. Кричевського, А. Петрицького, М. Самокиша, В. Касіяна, О. Шовкуненка, К. Трохименка, О. Кульчицької, Т. Яблонської, Г. Меліхова, М. Дергуса, М. Лисенка, О.

Київський музей російського мистецтва.

14—16 ст. та ін. В музеї експонуються твори Д. Веласкеса, Ф. Сурбарана, Ф. Гойї, Дж. Белліні, П. П. Рубенса, Ф. Гальса та ін. Будинок музею споруджено в 80-х рр. 19 ст. (арх. Р. Мельцер). **КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ РОСІЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА** — зібрання творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1922 на базі націоналізованих приватних зібрань (до 1934 називався картинною галереєю). В музеї є відділи давньоруського, російського 18 — 1-ї пол. 19 ст., 2-ї пол. 19, кінця 19 — поч. 20 ст., радянського та декоративно-ужиткового мист., в яких представлені твори живопису, скульптури, графіки, художніх промислів. Цінні зібрання — давньоруського живопису, портрета 18 ст., творів художників 19 — поч. 20 ст. — В. Троїніна, В. Перова, І. Крамського, В. Маковського, В. Васнецова, І. Рєпіна, В. Сурикова, М. Антокольського, М. Ге, І. Шишкі-

СХЕМА ЛІНІЙ КИЇВСЬКОГО МЕТРОПОЛІТЕНУ (м. В. І. ЛЕНІНА)

КИЇВСЬКИЙ МУЗИКАНСЬКИЙ ЦЕХ

Один з корпусів Київського педагогічного інституту імені О. М. Горького.

Скоблякова, Г. Кальченко, О. Ковальова, В. Бородай, О. Лопухова, О. Данченко, Г. Якутовича та ін. Будинок музею споруджено 1897—1900 (арх. Г. Бойцов, В. Городецький). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ. Л. Г. Членова.*

КИЇВСЬКИЙ МУЗИКАНСЬКИЙ ЦЕХ — професійне об'єднання музик, т. з. Музичне братство. Вперше згадується 1677. Існував поряд з міськими ремісничими цехами і підлягав магістрату. Мав статут (1707), де визначалися права і обов'язки членів. Цех займався реєстрацією музикантів для стягнення з них податків та проведення рекрутських наборів, контролював «виробництво музики» в місті. З цехових музикантів у 17 ст. було створено магістратський оркестр, при якому 1768 відкрито *Київську музичну школу*. В 1831 оркестр і школу об'єднано в *Київську міську капелю*. К. м. ц. існував до 60-х рр. 19 ст.

КИЇВСЬКИЙ МІЗИК-ХОЛ. Створений в квітні 1974 при *Українській опері*. Об'єднує виконавців естрадних, циркових і балетних номерів. Худож. керівник — нар. арт. УРСР Л. Силаєв.

КИЇВСЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНАТ — підприємство м'ясної промисловості. Розташований у Києві. Створений 1931 внаслідок об'єднання колбасно-беконної фабрики (1930), м'ясохолодильної (1921—22) та старого холодильника (1912). У 1934 збудовано з-д першої переробки худоби. Під час Великої Вітчизн. війни комбінат зруйнували нім.-фашист. загарбники. В післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано, споруджено нові з-ди — консервний, колбасний, напівфабрикатів, мед. препаратів, механічний, холодильний. У 1967 на К. м. збудовано перший в СРСР цех по виробі амінокислот з відходів переробки худоби (рогів, копін, шетини тощо). Осн. продукція К. м.: м'ясо, колбасні вироби, м'ясні напівфабрикати, м'ясні консерви, харч. жири, тваринні корми. Крім того, комбінат виробляє мед. препарати, сувеніри, кістяні гудзики та ін. предмети народного споживання. К. м. нагороджено орденом Леніна (1965).

КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені П. К. Саксаганського. Міститься в м. Білій Церкві. Засн. 1934. Імені П. К. Саксаганського — з 1937. В репертуарі театру твори вітчизн. і зарубіжної класики («Гайдамаки» за Шевченком, інсценізація Л. Курбаса, «Палівода 18 ст.» Карпенка-Карого, «Гроза» О. Остр.

ровського, «Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Уріель Акоста» Гуцкова, «Овеча криниця» Лопе де Вега), рад. авторів («97» М. Куліша, «Устим Кармалюк» Суходольського, «В степах України» Корнійчука, «Дикий ангел» Коломійця, «Кремлівські куранти» Погодіна). В різні роки в театрі виступали: нар. артисти СРСР А. Бучма, Н. Ужвій, В. Мааар, нар. арт. УРСР М. Донець та ін. В ньому працювали: нар. арт. УРСР І. Рибчинський, засл. діяч мист. УРСР М. Єсипенко та ін. В складі трупи (1980): засл. діяч мист. УРСР І. Казнадій (з 1978 — гол. режисер), засл. артисти УРСР Г. Прокопеш, Н. Мазурчак та ін.

КИЇВСЬКИЙ ОРКЕСТР НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ — створений 1970 при Муз. т-ві УРСР з випускників консерваторії та муз. уч-щ. Засновник і худож. керівник оркестру — нар. арт. УРСР Я. Орлов. Поряд з традиційними скрипками, віолончелями, цимбалами, бандурами, сопілками, сурмами в оркестрі використовують діри, бубни, козобас, козацькі труби, трембіти, тулумбаси, бугай та ін. інструменти. Оркестр пропонує нар. мелодії України і народні братніх республік, твори рад. композиторів. З ним виступають нар. артисти СРСР Д. Гнатюк, Е. Мірошніченко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, А. Мокренко, М. Кондратюк та ін. Оркестр багато гастролює по СРСР.

КИЇВСЬКИЙ ПАЛАЦ ПІОНЕРІВ І ШКОЛЯРІВ імені М. Островського — позашкільна установа, що здійснює масову навч.-виховну роботу, її орг. і метод. центр. Робота проводиться в 6 відділах: політмасовому, науки і техніки, біології і натуралістич. роботи, естетич. виховання, туризму і краєзнавства, а також у дитячо-юнацькій спорт. школі. Понад 10 тис. гуртківців набувають знань і практич. навичок з 186 професій. У палаці працює 617 гуртків 120 напрямів, 17 клубів за інтересами, 4 ун-ти (правових знань, інформаційних знань, юних математиків і юних біологів), 15 кінолекторіїв (1980). Засн. 1934. Сучас. приміщення збудовано в 1962—63 (арх. А. Милецький і Е. Більський). В палаці 180 приміщень різного призначення, зокрема 130 кімнат для лабораторій і гуртків. Є кінотеатр на 200 місць, зали — концертно-театр. і масових зустрічей. Інтер'єри прикрашені мозаїкою, карбуванням (скульпт. В. Бородай, худож. В. Мельниченко, А. Рибачук).

КИЇВСЬКИЙ ПАЛАЦ СПОРТУ — споруджений в 1958—60 (архитектори М. Гречина, О. Заваров, інж. В. Реп'ях та ін.) для проведення спорт. змагань, театр. вистав, концертних виступів, мітингів, демонстрації кінофільмів тощо. Основний композиційний вузол споруди — прямокутний в плані зал на 12 тис. глядачів (66 × 102 м) з спорт. ареною (30 × 61 м) та сценою (15 × 42 м). Інженерне обладнання палацу оснащено складними приладами та устаткуванням

по освітленню, акустиці тощо. Основною фасадів К. п. с. є легка прозора стіна із скла, розчленована рядом стоячих каркасу і сіткою переплетень. Органічно з формою будівлі вирішені інтер'єри споруди. Пластика і складність просторової побудови фойє підкреслюються прозорою стіною й ажурними переплетеннями на ній. Для буд-ва К. п. с. широко використано залізобетонний каркас, навісні алюмінієві панелі.

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР, один з найбільших педагогічних вузів на Україні. Засн. 1920 на базі ун-ту як ін-т нар. освіти (ІНО); 1930 один з ф-тів ІНО реорганізовано в ін-т соціалізму (соціального виховання). З 1934 існує як К. п. і. В 1936 йому присвоєно ім'я О. М. Горького. В 1979/80 навч. р. у складі ін-ту було 9 ф-тів: фіз.-матем., заг.-тех. дисциплін, природничо-геогр., істор., філол., пед., дефектологічний, муз.-пед., ф-т підвищення кваліфікації вчителів рос. мови для ПНР, на яких навчалось понад 8,5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 4,5 тис. Діють заочне й підготовче відділення, аспірантура; працюють ф-ти підвищення кваліфікації директорів шкіл, викладачів пед. вузів з методики математики, фізики, музики і співів. Ін-т має астр. обсерваторію, 6-ку (понад 850 тис. одиниць зберігання). За час існування у вузі підготовлено понад 45 тис. спеціалістів.

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1948. У 1979/80 навч. р. у складі ін-ту було 6 ф-тів: англ., нім., франц., ісп., рос. (для інозем. студентів) мов та підвищення кваліфікації викладачів іноземних мов вузів, на яких навчалось 2239 студентів, зокрема на денному відділенні — понад 2 тис. Є підготовче й заочне (з 1978) відділення; аспірантура. Б-ка — 400 тис. одиниць зберігання. З часу заснування у вузі підготовлено понад 10 тис. спеціалістів.

КИЇВСЬКИЙ ПІДПІЛЬНИЙ ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ КП(б)У. Створений у липні 1918 за рішенням Першого з'їзду КП(б) України для керівництва повстансько-партизанською боротьбою трудящих Пд.-Зх. краю проти австро-нім. окупантів. Поширював свій вплив на Київ., Волинську, Подільську, Полтав., Черніг. і пд. повіті Мінської губ. До першого складу к-ту ввійшли М. М. Майоров (голова), М. В. Реут, О. К. Ластовський, П. Ф. Слінько, С. І. Соколовська. В жовтні 1918, після

Київський палац піонерів і школярів імені М. Островського.

Київський палац спорту.

П'яту КП(б)У, к-т очолив С. В. Косіор. К-т видавав нелегальну газ. «Київський комуніст». Наприкінці жовтня для безпосереднього керівництва підготовкою збройного повстання к-т виділив з свого складу обл. ревком на чолі з А. С. Бубновим. Після вигнання окупантів і краху *зетманців* к-т очолив боротьбу трудящих краю проти бурж.-націоналістичної Директорії. Ліквідований у лютому 1919 у зв'язку з відновленням Радянської влади і обранням губернських і повітових комітетів КП(б)У.

В. С. Левін.

«КИЇВСЬКИЙ ПІОНЕР» — дитяча газета піонерів та школярів, орган Київського обл. та міського комітету ЛКСМУ. Почала виходити 6.XI 1929 як орган Окрбюро Комдтруху при Київ. обл. к-ті ЛКСМУ. Видавалася як додаток до газети «Молодий пролетар» (листопад 1929 — жовтень 1930). З 9.X 1930 до 30.VI 1934 виходила 2 рази на тиждень окремим виданням. Газета знайомила юних читачів з досягненнями рад. народу в боротьбі за побудову соціалізму, з життям піонерських орг-цій, допомагала вихованню дітей на революц. і трудових традиціях.

Ю. Б. Медведєв.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1898. Перший директор ін-ту — В. Л. Кирпичов. Головою першого випуску агроном. ф-ту був Д. І. Менделєєв, з лекціями виступав М. Є. Жуковський. На базі К. п. і. 1923—33 організовано: київський інж.-буд. ін-т, технологічний ін-т легкої пром-сті, технологіч. ін-т харч. пром-сті, ін-т інж. цивільної авіації, с.-г. ін-т (згодом Укр. с.-г. академія), Дніпропр. ін-т інженерів залізничн. транспорту (див. статті про ці заклади); на базі електро-мех. майстерень ін-ту — київський завод «Точелектроприлад», на базі мех. майстерень — з-д ім. Леніна; 1974 на базі філіалу К. п. і. — *Виницький політехнічний інститут*. В К. п. і. навчалися Ф. Ф. Андерс, І. П. Бардин, Д. П. Григорович, А. В. Думанський, О. В. Віктер, Б. М. Вул, С. П. Корольов, А. М. Лялька, О. О. Микілін, Б. С. Лисін, Б. Е. Патон, Г. С. Писаренко, М. В. Корноухов, І. І. Сікорський, В. І. Толубинський, І. Т. Швець, працювали М. Б. Делоне, Г. Г. Демет, О. М. Дючик, Ф. П. Беляккін, Є. П. Вотчал, М. М. Давиденко, К. О. Зворикін, В. П. Іжевський, М. І. Коновалов, Ф. В. Левіткін, Є. О. Патон, Л. В. Писаржевський, С. В. Серенсен, Г. Й. Сухомел, К. К. Сімінський, Д. Л. Томашевич, В. Г. Шапошников, В. П. Яворський та ін. При ін-ті діяло *Авіаційне науково-технічне товариство*. На базі політпроп-ального гуртка К. п. і. засновано 1909 *Київське товариство повітроплавання*. В К. п. і. 19 ф-тів: механіко-машинобудівний, хіміко-технологічний, хімічного машинобудування, електротехнічний, електроенергетичний, теплоенергетичний, інженерно-фізичний, зва-

рювальний, гірничої електромеханіки і автоматики, електроакустичний, приладобудівний, електроприладобудування і обчислюв. техніки, систем управління, радіотех., електронної техніки, загальнотех., зоочний і два вечірніх. Є ф-т перепідготовки кадрів, підготовче відділення, аспірантура. Філіали з денним, вечірнім і заочним відділеннями в Чернігові та Житомирі, з вечірнім і заочним — у Черкасах. Фонд б-ки становить

(1980) бл. 2 млн. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році в ін-ті навчалося понад 30 тис. студентів. За роки існування в К. п. і. підготовлено бл. 92 тис. спеціалістів. Ін-т публікує «Ізвестия высших учебных заведений МВ и ССО СССР — Радиоэлектроника» і «Вестник Киевского политехнического института». Гол. корпус ін-ту споруджено 1901 (арх. Г. С. Кітнер). Ін-т нагороджено орденом Леніна (1948), орденом «Народна Республіка Болгарія» (1972).

Г. І. Денисенко.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Україні в 17—18 ст. Створений 1648. Центром полку був Київ, а з поч. 18 ст. — Козелець. Першим полковником К. п. був М. Кричевський (до серпня 1649), потім — А. Жданович (1649—53). Спочатку К. п. складався з 17 сотень. Після *Андруського перемир'я 1667* територія К. п. на правому березі Дніпра відійшла до шляхет. Польщі. У зв'язку з цим до К. п., що лишилося на Лівобережжі, 1669 приєднано частину тер. Переяславського (5 сотень) і Ніжинського полків. За ревізією 1764, в 11 сотнях лівобережного К. п. було 3 міста, 14 містечок, 448 сіл і хуторів. Козак К. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, рос.-тур. війнах 18 ст. У зв'язку з ліквідацією царським урядом залишків автономії Лівобережної України і утворенням на Україні *намісництва* К. п. як адм.-тер. одиницю 1781 було ліквідовано, а 1783 разом з ін. укр. козак. полками як військ. частину реорганізовано в регулярний карабінерський полк.

Лит.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Максимович М. А. Обзорные городские полков и сотен... В кн.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

КИЇВСЬКИЙ ПСАЛТИР — пам'ятка писем і української книжкової графіки. Написаний на замовлення єпископа Михаїла київ. протодіяконом Спиридонієм 1397. Рукопис К. п. — великого формату, на 228 аркушах пергаменту, оздоблений на берегах 293 *мініаторами*. Малюнки відзнача-

ються багатим кольоровим вирішенням; сюжети їх не лише канонічні (запозичені з тодішнього *іконопису*), а й побутові, анімалістичні, батальні, історичні, пейзажні та алегоричні, в них всебічно відбито життя і світогляд суспільства того часу. Мініатюри К. п. належать до найвищих надбань укр. мистецтва 14 ст., яке зберігало традиції мист. *Київської Русі* (див. *Остромирове євангеліє*, *Ізборники Святослава*). В них знайшли відображення також традиції візант., а через них і античного мистецтва, першотвори яких були в К. п. самобутньою інтерпретацією. К. п. зберігається в Держ. публічній б-ці ім. Салтикова-Шедрина (Ленінград). У 1978 Київський псалтир було видано способом фототипії.

Лит.: Логвин Г. Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть. К., 1974; Вадорнов Г. Исследование о Киевской Псалтыри. В кн.: Киевская Псалтырь 1397 года. М., 1978.

КИЇВСЬКИЙ РІЧКОВИЙ ПОРТ. Розташований на правому березі Дніпра, в Києві. Підпорядкований Гол. управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1899. Використовувався для перевезень зерна, солі, лісу, пром. товарів. У 1913 вантажооборот порту становив 715,4 тис. т. За роки Рад. влади, особливо за післявоєн. п'ятиріччя, порт докорінно реконструйовано. Після спорудження *Дніпровського каскаду ГЕС* порт став доступний для суден вантажопідйомністю понад 2000 т.

В К. р. п. переробляють (1979) мінерально-буд. вантажі, аугілля, заліз. руду, пром. вироби, устаткування. В 1979 вантажооборот порту дорівнював 22,0 млн. т (1960 — 5,5 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт (1979) становив 99,9%. Порт здійснює також перевезення пасажирів (понад 5 млн. чол. на рік). К. р. п. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

М. С. Семечко.

КИЇВСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Лесі Українки, Київський державний орден Трудового Червоного Прапора академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки. Створений 1926 в Києві на базі Другого держ. театру Української Радянської Республіки імені Леніна, який виник 1919 на основі театру «Соловцов». З 1941 — імені Лесі Українки. Фундаторами театру були: М. Болдуан, М. Светловидов, В. Драга-Сумарокова, Л. Добрижанська, Д. Зеркалова, композитор І. Віленський та ін. В 20—30-і рр. в репертуарі театру поряд з класичною чільне місце посіла рад. тематика: «Любов Ярова» і «На березі Неві»

Мініатюри з Київського псалтира.
Храм св. Софії. 1397.
Пастуша сценка. 1397.

«КИЇВСЬКИЙ СИНОПСИС»

Тренцова, «Бропейд 14—69» Вс. Іванова, «Діти сонця» М. Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського (1933, вперше в Радянському Союзі), «Темп» Погодіна, «Яблуно цвітуть» Дніпровського та ін. В роки Великої Вітчизн. війни театр перебував у Караганді й Грозному (вистава «Навала» Леонова та ін.). У липні 1944 повернувся до Києва. В 40—50-х рр. поставив спектаклі: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Таланти і поклонники» О. Островського, «Хоління по муках» за О. Толстим, «Юність Полі Вихрової» за Леоновим, «У пущі» Лесі Українки, «Під золотим орлом» Галана, «Дочка прокурора» Яновського, «Загибель ескадри» Корнійчука, «Мораль пані Дульської» Запольської та ін. Серед вистав 60—70-х рр. — вітчизн. й зарубіжна класика: «Влада темряви» Л. Толстого, «Ліс», «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського, «Камінний господар» Лесі Українки, «Отелло» Шекспіра; п'єси рад. драматургів: «На дні», «Дачники», «Варвари» Горького, «Марія» Садінського, «Людина зі сторони» Дворецького, «Хазяйка» Гараєвої, «Платон Кречет» Корнійчука, твори В. Собка, Л. Дмитерка, П. Загребельного, І. Друше, М. Шатрова, В. Розова, О. Арбузова, В. Врублевської, прогресивних авторів капіталістичних країн (Е. де Філіппо та ін.). В театрі працювали: нар. артисти РСРС — Д. Алексідзе, А. Борисов, Ю. Лавров, К. Лавров, М. Романюк, Е. Самойлов, К. Хохлов (1938—54 — гол. режисер), нар. худ. РСРС А. Петрицький, нар. артисти УРСР — М. Белоусов, В. Вілнер, М. Висоцький, Л. Карташова, П. Київський, В. Ненашев, Б. Норд, Е. Опалова, В. Освецький, С. Петров, М. Соколов, В. Халатов, засл. діяч мист. УРСР — М. Духовський, Д. Лідер, В. Меллер, В. Неллі, художники М. Уманський, Д. Боровський та ін. В творчому складі (1980): нар. артисти РСРС — В. Добровольський, А. Роговцева; нар. артисти УРСР — Е. Балтев, І. Молостова (з 1978 — гол. режисер), Ю. Мажуга, Г. Ніколаєва, О. Онуров, В. Заклучна, А. Решетников, М. Рушковський, О. Таршин, С. Філімонов, Д. Франько, засл. діяч мист. УРСР М. Резникович, засл. діяч мист. РРФСР М. Улановський (з 1966 — гол. художник). В 1946 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1966 присвоєно звання — академічний.

Літ.: Зюков Б. Б., Сенникова Р. Д. Київський державний театр ордена Трудового Червоного Знамені академічний російський драматический театр ім. Лесі Українки. К., 1977.

С. М. Грін.

«КИЇВСЬКИЙ СИНОПСИС» — перший короткий нарис історії України і Росії. Див. «Синопис».

КИЇВСЬКИЙ СОЮЗ БОРОТБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ — марксистська організація, створена в березні 1897 у Києві за прикладом петербургського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Об'єднання марксистських гуртків і груп у «Союз боротьби» підбуло-

ся на конференції представників с.-д. груп Києва 17—18 (29—30). III 1897. Організаторами і керівниками київ. «Союзу боротьби» були Ю. Д. Мельников, Б. Л. Ейделман, П. Л. Тучапський та ін. «Союз боротьби» розповсюджував нелегальну л.-р., організував підпільну друкарню, б.-ку, керував діяльністю марксистських гуртків і груп, вів боротьбу проти немарксистських угруповань. «Союз боротьби» розгорнув широку агіта-

Будинок у Києві на вулиці Костянтинівській, № 15, в якому 1897—98 містився підпільна друкарня київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

цію по внесенню організованості і соціалістичної свідомості в робітн. рух. Під впливом політ. агітації «Союзу боротьби» 1897—98 посилювався страйковий рух на підприємствах Києва та Київ. губернії. Київ. «Союз боротьби» підтримував зв'язки з марксистами Петербурга, Москви, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Полтави, з групою «Визволення праці». Київ. «Союз боротьби» відіграв важливу роль у підготовці Першого з'їзду РСДРП (1898), організував видання і розповсюдження нелегальної загальнорос. «Робочої газети». Навесні 1898 згідно з рішеннями I з'їзду РСДРП «Союз боротьби» став наз. Київ. к-том РСДРП [див. Київська організація РСДРП(б)]. В. І. Ленін високо оцінив діяльність петерб. київ. та ін. «Союзів боротьби», назвавши їх революц. організаціями, які «з'єдналися і поклали основу „Російської соціал-демократичної робітничої партії“» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 236).

П. П. Быстриченко.

КИЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВОД «ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ» — одне з найстаріших машино- й суднобудівних підприємств УРСР. Розташований у Києві. Засн. 1862 як металообробний і чавуноливарний з-д. З 1894 відомий під назвою «Південноросійський машинобудівний з-д» (випускав чавунне литво, машини для цукр. з-дів, буралень та млинів). З 1913 почав будувати буксирні пароплави. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу, багато з них входило до марксистських гуртків київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В 1905 робітники з-ду приєдналися до повсталих саперів Київського гарнізону. Червоногвардійці з-ду брали участь у Січневому повстанні 1918 проти Центральної ради. В березні 1919 підприємство було націоналізовано. В 1924 з-ду присвоєно назву «Ленінська кузня». В роки перших п'ятирічок з-д спеціалізовано на випуску річко-

вих суден. У 1931 тут збудовано перший у країні буксирний пароплав з суцільнозварним корпусом. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Відбудова підприємства почалася після визволення міста (1943), завершилася 1950. З 1954 з-д будує середньотоннажні морські рибопромислові судна, багатокішмові землероб. машини, земснаряди. Крім того, з 1957 з-д випускає суднові машини, котли, з 1959 — устаткування для хім. пром.-сті та ін. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1962).

І. П. Харченко.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ДРАМИ І КОМЕДІЇ. Засн. 1979 на базі Ансамблю драми і комедії Укрконцерту. В репертуарі — п'єси сучас. драматургів: «Найвища точка — любов» Р. Федина, «Драма в учительській» Я. Стельмаха, «Тригола» А. Петрашківця та ін. В групі (1980) — засл. арт. УРСР П. Морозенко та ін. Гол. режисер — Е. Митницький.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР «ДРУЖБА». Засн. в жовтні 1979 Українським театральним товариством. Театр «Д.» має на меті зміцнення творчих зв'язків укр. театру з театрами братніх республік і соціалістичних країн, популяризацію кращих надбань театр. мист. братніх республік і укр. рад. театру за межами УРСР, ознайомлення громадськості Києва з творчістю провідних колективів і окремих визначних діячів театр. мист. Періодичність вистав «Д.» — 5—6 разів на рік; один раз у три роки відбуватимуться фестивалі театрів України, які показуватимуть кращі вистави за п'єсами драматургів братніх республік. У 1979—80 в театрі «Д.» відбулися спектаклі: Ленінгр. драм. театру ім. М. Горького («Тихий Дон» за М. Шолоховим та «Історія косяки» за повістю Л. Толстого «Холостяк»), Тбіліського драм. театру ім. Ш. Руставелі («Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта), Моск. драм. театру ім. М. Гоголя («Берег» за романом Ю. Бондарева), естон. театру «Ванемуйне» («На задвірках» за повістю О. Лутса), Панельського театру («Танець смерті» А. Стріндберга й «Реквієм по монахині» М. Фолкнера та А. Камю), творчі зустрічі з відомими артистами.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА. Засн. 1978 при Укрконцерті. В репертуарі — літ.-муз. цикли (моноистави) усних документальних книг про В. І. Леніна і видатних діячів Комуністичної партії («Присяжний повірений», «Стара фотографія», «Два одкровення», «Польська рапсодія» та ін.). Засновник і художній керівник — письменник, засл. діяч мист. УРСР І. Шведько.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК. Київський державний театр ляльок. Засн. 1927 як філіал Київського театру юного глядача, з 1929 виділився в самостійний колектив. У репертуарі театру вистави для дітей — «Барвінок за синім морем» Б. Чалого, «Котигорощо» Г. Усача, «Івасик-Телесник» А. Шияна, «Мишенятко Мищик» Ю. Чеповецького, «Казка про царя Салтана»

за О. Пушкіним, «Троє Поросят» С. Михалкова, «Пригоди білченятка Миші» Д. Кардаша, «Незабутня вечір» Л. Лукича, а також для дорослих — «Клоп» Маяковського, «Божественна комедія» Штока, «Йосип Швейк проти Франца Йосифа» за Гагкем та ін. Одним із засновників театру був нар. арт. УРСР О. Соломарський. У трупі театру (1980): засл. артисти УРСР С. Єфремов (з 1978 — гол. режисер), А. Буряківський, Б. Гончаров, Є. Смирнова та ін.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ. Створений у Києві 1934. До 1967 мав назву Київ. держ. театр музич-

ної комедії. Розвиваючи традиції укр. муз.-драм. театру, колектив поставив: «Наталку-Полтавку» М. Лисенка (за Котляревським), «Сватання на Гончарівці» Стеценка (за Квітокою-Основою янцем), «Пошились у дурні» Кропивницького, «Вій» Вериківського (за М. Гоголем) та ін. В репертуарі театру твори укр. рад. композиторів — «Майська ніч», «Весілля в Малинівці», «Червона калина» Рябова, «Палівода XVIII століття» Данькевича, «Біла акація» Дунаєвського, «Дівчина і море» Цегляра, «Четверо з вулиці Жанни» Сандлера; оперети композиторів братів республік, а також твори Й. Штрауса, Кальмана, Легара, Оффенбаха та ін. В театрі працювали: нар. артисти УРСР В. Новинська, Д. Пономаренко, В. Склярченко, В. Вільнер, В. Харченко; засл. артисти УРСР Б. Балабан, В. Васильєв, режисер С. Каргальський та ін. В творчому складі трупи (1980): нар. артисти УРСР Д. Шевцов, Т. Головіна, Г. Горюшко; засл. діячі мист. УРСР В. Бегма (з 1976 — гол. режисер), Є. Душенко; засл. артисти УРСР Н. Запорожцева, В. Чемена, Ю. Буряк, Т. Тимошко, К. Мамікіна, В. Борисенко, Л. Маковецька, О. Трофимчук. В приміщенні театру 1907—19 працював Театр Миколи Садовського, 1922—23 — Театр імені М. К. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Будинок споруджено 1900 (арх. Антоновський, В. О. Осмак).

Лит.: Станішевський Ю. О. Барви української оперети. К., 1970.

Т. О. Шевченко.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ імені Т. Г. Шевченка, Держ. академічний ордену Леніна та ордену Трудового Червоного Прапора театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка — провідний музичний театр на Україні. Створений 1926 на базі Київської російської опери, що існувала з 1867. В 1919 театр був націоналізований і одержав назву *Опера Української Радянської Республіки* імені Лібкнехта (з 1926 — Київ. держ. академічна укр. опера, в 1934 перейменовано на театр опери

та балету, з 1939 — ім. Т. Г. Шевченка). Серед фундаторів театру — співаки О. Петлики, Д. Захарова, М. Баратова, О. Мосін, Є. Циньов, диригент О. Орлов, режисери О. Улуханов, М. Боголюбов; балетмейстер Л. Жуков та ін. В 20—30-х рр. на сцені театру вперше представлені укр. мовою ряд творів рос. і зарубіж. оперної класики. Велику увагу театр приділяв пропаганді укр. класичної опери, зокрема спадщини М. Лисенка («Різдвяна ніч» та ін.); звертався і до творів рад. композиторів — опери «Беркути» («Золотий обруч») Лятошинського, «Яблуневий полон» Чижика, «Білий рейд» Потоцького, «Дума чорноморська» Яновського; балети: «Червоний мак» Глієра, «Блазень» Прокоф'єва, «Пан Канювський» Вериківського (перший нац. укр. балет) та ін. В 30—40 рр. до творчого складу театру входили: солісти опери — нар. артисти СРСР М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, Л. Руденко, М. Гришко, І. Паторжинський, Б. Гіриця, А. Іванов; нар. артисти УРСР О. Петрусенко, О. Ропська, Ю. Кипоренко-Доманський, М. Донець-Тесейр, В. Борищенко; засл. артисти УРСР Н. Захарченко, М. Зубарев та ін.; солісти балету — О. Гаврилова, К. Васіна, В. Мерхасіна, Т. Лерхе, О. Соболь, О. Бердоловський, Б. Тайров та ін.; диригенти — нар. арт. СРСР Н. Рахлін, нар. артисти УРСР В. Пірадов, А. Маргуляк; засл. діячі мист. УРСР В. Йорши, засл. арт. РРФСР В. Дранишников; балетмейстери — нар. арт. СРСР П. Вірський, засл. артисти РРФСР Л. О. Жуков, М. Мойсєєв, засл. арт. Груз. РСР В. Литвиненко; художники — нар. художник СРСР А. Петрицький, нар. художник УРСР О. Хвостенко-Хвостов; режисери — нар. арт. СРСР М. Смолич, нар. арт. УРСР В. Манзіл, засл. арт. УРСР Ю. Лішанський, режисер С. Каргальський, засл. арт. РРФСР І. Лапицький та ін. В передвоєнні роки театр поставив опери: «Тарас Бульба» Лисенка (в муз. ред. Ревуцького і Лятошинського), «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» Лисенка, «Іван Сусанін» Глінки, «Снігуронька» Римського-Корсакова, «Продана наречена» Сметани, «Отелло» Верді, «Щорс» Лятошинського, «Перекоп» Рибальченка, Мейтуса і Тіца, «Тихий Дон» і «Піднята цілина» Держинського, «В бурю» Хренникова, «Даїсі» Паліашвілі; балети: «Лілея» Данькевича, «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва, «Серце грі» Баланчадзе, «Лауренсія» Крейна та ін. В роки Великої Вітчизн. війни театр працював в Уфі та Іркутську. Після повернення на Україну (1944) на його сцені йшли опери укр. класиків — «Різдвяна ніч», «Енеїда», «Пан Коцький», «Зима і Весна» Лисенка, «Катерина» Аркаса; рад. композиторів — «Наймичка» Вериківського, «Честь», «Перша весна» Жуковського, «Молода гвардія», «Зоря над Днівом» Мейтуса, «Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича, «Милана», «Тарас Шевченко», «Арсенал» Г. Майборо-

ди, «Приборкання непокірної» Шейбаліна, «Війна і мир» Прокоф'єва, рос. і зарубіж. класики [«Каза про царя Салтана» Римського-Корсакова, «Іван Сусанін» Глінки (Держ. премія СРСР, 1948), «Паяци» Леонкавалло, «Лоенгрін» Вагнера та ін.]; балети — «Лісова пісня» Скорудського, «Маруса Богуславка» Свєтличкова, «Ростислав» Жуковського, «Тіні забутих предків» Кирейка, «Чорне золото» Гомольки. Серед вистав 60—70-х рр. — опери: «Загибель ескадри» Губаренка, «Ярослав Мудрий» Г. Майборода, «Катерина Ізмайлова» Шостаковича (Держ. премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1976), «Абсалом і Етері» Паліашвілі (Держ. премія Груз. РСР ім. З. Паліашвілі, 1973), «В бурю» Хренникова, «Григорій Мелехов» Держинського; балети: «Легенда про любов» Мелікова, «Спартак» Хачатуряна, «Поема про Марину» Яровинського, «Камінний господар» Губаренка, «Ціполдіно» Хачатуряна (Держ. премія СРСР, 1976).

В різні роки в театрі також працювали: співаки — нар. артисти СРСР П. Білінник, К. Лаптев, М. Ворвулев, М. Кондратюк, Б. Руденко, Л. Руденко, Ю. Гуляєв, Л. Чконія, Є. Чадвар; нар. артисти УРСР М. Бем, С. Козак, В. Козерацький, Л. Лобанова, Н. Гончаренко, В. Гужова, А. Кікоть, К. Минаєв, К. Огневої, Т. Пономаренко, М. Роменський, О. Станіславова, Е. Томм, М. Частий, М. Фокін; солісти балету — нар. артисти УРСР М. Анудин, А. Васильєва, Є. Єршова, І. Лукашова, В. Круглов; засл. арт. УРСР Л. Герасимчук, Г. Шоліна; диригенти — нар. арт. СРСР К. Симеонов, нар. артисти УРСР С. Столерман, В. Тольба, Б. Чистяков; балетмейстери — нар. арт. СРСР В. Вронський, нар. арт. УРСР С. Сергєєв, лауреат Держ. премії СРСР Г. Майоров, засл. арт. УРСР А. Березова та ін.; режисери — нар. арт. СРСР М. Смолич, нар. артисти УРСР М. Стефанович, В. Склярченко, І. Молостова. В творчій трупі театру (1980): співаки — нар. артисти СРСР Є. Мірошинченко, Г. Туфтіна, Д. Гнатюк, А. Мокренко, А. Солов'яненко, В. Третьяк; нар. артисти УРСР В. Грицюк, В. Тимохін, М. Шевченко, Є. Колесник, А. Кочерга, К. Радченко, М. Стефук, В. Любимова, З. Христин, Г. Ципола; солісти балету — нар. артисти СРСР В. Костур, В. Каліновська, Т. Таякіна, О. Потапова, нар. артисти УРСР А. Гавриленко, Л. Сморганова, Р. Хилько, А. Лагода; диригенти — нар. арт. УРСР О. Рябова, засл. артисти УРСР І. Гамкало, А. Г. Власенко, Р. Дорожницький, лауреат Держ. премії СРСР К. Бреженко, балетмейстери — нар. арт. УРСР Р. Клявін, засл. діяч мист. УРСР А. Шикеро; гол. диригент — нар. арт. СРСР С. Турчак, гол. хормейстер — нар. арт. СРСР Л. Венедиктов, гол. режисер — нар. арт. СРСР Д. Смолич, гол. художник — нар. художник СРСР Ф. Нирод. Театр нагороджено орденом Леніна (1936) та орденом Трудового Червоного Прапора (1968). Будинок театру споруд-

Київський театр опери та балету.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА

Київський торговельно-економічний інститут. Учебно-лабораторний корпус.

жено 1901 за проектом арх. В. Шретера. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Київ.
Лит.: Стефанович М. Київський державний орден Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. К., 1968; Станішевський Ю. О. Український радянський музичний театр. К., 1970.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА імені Ленінського комсомолу, Київський державний орден Трудового Червоного Прапора театр юного глядача імені Ленінського комсомолу — один з провідних театрів України для дітей та юнацтва. Засн. 1924 в Києві режисерами І. Девею, О. Соломарським, композитором І. Віленським як держ. театр для дітей ім. І. Франка. Зав. літ. частиною працював О. Корнійчук; у постановці «Синього птаха» Метерлінка брав участь К. Станіславський. В 1964 театрові присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В репертуарі театру — п'єси укр. («Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Казка про Чугайстра» Воронька, «Бригантина» за повістю Гончара), рос. («Недоросток» Фонвізіна, «Пригоди Буратіно» за О. Толстим, «Барабанщиця» Салінського, «Ім'ям революції» Шатрова) та зарубіжних авторів. В театрі працювали: нар. артисти УРСР О. Соломарський, М. Равицький, В. Складенко, засл. діяч мист. УРСР В. Неллі, засл. діяч мист. Узб. РСР К. Кошевіський, засл. артисти УРСР В. Довбищенко, Т. Вечора, Р. Дніпрова-Чайка, М. Пішанов, О. Забрела, Б. Авшаров, М. Рост, М. Бренський. В творчій групі (1980): засл. діяч мист. УРСР М. Мерзляк (з 1978 — гол. режисер), засл. артисти УРСР П. Довгань, М. Козленко, О. Овчаренко, Ю. Критенко, М. Едліський, О. Пуць, В. Радіонова, Л. Ігнатенко. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974).

КИЇВСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Заснований 1930 на базі ф-тів Київ. політех., Одес. хіміко-технологіч. ін-тів та Київ. ін-ту нар. г-ва. В ін-ті 8 ф-тів: технології швейного виробн., конструювання і технології виробн. із шкери, технології трикотажного виробн., хіміко-технологіч., мех., інженерно-екон., вечірній, заочний. Є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 700 тис. одиниць зберігання. В К. т. і. л. п. навчається (1980) понад 8 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 27 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980). С. М. Константинов.

КИЇВСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Заснований 1930 на базі ф-ту цукрового виробн. Київ. політех. ін-ту. В ін-ті 8 факультетів: машин і апаратів харчового виробн., технології бродильного і хлібопекарного виробн., технології цукристих речовин, тех-

нології м'ясо-молочного виробн., інженерно-екон., енергетич., вечірній, заочний. Є підготовче відділення, аспірантура, дослідно-експериментальний з-д. Фонд бібліотеки налічує (1980) бл. 700 тис. одиниць зберігання. Навчається (1980) бл. 8,5 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 26 тис. спеціалістів.

І. С. Гулий.

КИЇВСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва торгівлі УРСР. Засн. 1966 на базі Київ. філіалу *Донецького інституту радянської торгівлі*. Ін-т має ф-ти: екон. (економіка торгівлі, бухгалтерський облік в торгівлі), торговельний (товарознавство пром. і товарознавство продовольчих товарів). Є підготовче, заочне та вечірнє відділення, а також заочно-вечірні філіали у Вінниці та Чернівцях; навч.-виробничий комбінат харчування. При ін-ті — аспірантура. У фонді 6-ки 300 тис. одиниць зберігання (1979). У 1978/79 навч. році в ін-ті разом з філіалами налічувалося бл. 10 тис. студентів. За роки існування ін-ту підготовлено понад 20 тис. спеціалістів. Ін-т видає міжвідомчі збірники «Економіка торгівлі» і «Сучасні питання товарознавства».

Т. І. Скирда.

КИЇВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені І. Франка, Київський держ. орден Леніна академічний укр. драм. театр імені Івана Франка — один з провідних укр. драматичних театрів. Засн. 1920 у Вінниці на базі *Нового Львівського театру* та групи митців *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка. Фундаторами колективу були: Г. Юра, А. Бучма, М. Крушельницький, К. Кошевіський, О. Ватуля, М. Пилипенко, М. Драж, П. Самійленко, О. Рубчакіна. Пізніше до театру прийшли Д. Мільотенко, Т. Юра, О. Юра-Юрський, Е. Коханенко, С. Семдор, Г. Борисоглібська, С. Тбілевич, П. Няточко, Ф. Баранська, В. Варецька. Незабаром після засн. театру присвоєно назву ім. Івана Франка. Продовжуючи і розвиваючи реалістичні традиції укр. сцени, театр утверджував героїко-романтичний напрям революц. мистецтва. В 1920—23 рр. виступав у містах і селах України (Вінниця, Черкаси, Кам'янець-Подільський), створив співзвучні до постановки класики — «Іван Гус», «Великий лях», «Лідея», «Гайдамаки» за Шевченком, «Похорон» Франка, «Суєта» Карпенка-Карого, «Лісова пісня» Лесі Українки, «На дні» Горького, «Фунте охехуна» Лопе де Вега. В 1923—26 театр працював у Харкові. В цей час він звертається до творів молодого рад. драматургії, ставить «97» М. Куліша, «Полум'я» Луначарського, «Пухкий пиріг» Ромашова. З 1926 театр — у Києві, де продовжує роботу над п'єсами рад. драматургів — укр. («Диктатура» Микитенка, «Коммольці» Первомайського, «Плалдар» Ірчана, «Майстр часу» Кочерги, «Загнись ескадри» і «Платон Кречет» Корнійчука) та рос. (Афіногена, Безименського, Кіршона.

Славина); ставить також п'єси заруб. авторів (Шекспіра, Гашека). У 30—40-х рр. до театру приходять відомі майстри сцени (Н. Ужвій, Ю. Шумський, В. Добровольський, Е. Пономаренко, П. Серієнко, М. Яковченко, К. Осмаловська, Л. Комарецька. Постановками п'єс «Хазіні» Карпенка-Карого, «Украдене шість» Франка, «Маруся Богуславка» Старицького, «Правда», «Богдан Хмельницький» та «В степах України» Корнійчу-

ка, «Потомки» Яновського, «Устим Кармалюк» Суходольського, «Борис Годунов» Пушкіна, «Остання жертва» О. Островського, «Останні» Горького, «Багато галасу даремно» Шекспіра та ін. колектив здобув всесоюзне визнання. В роки Великої Вітчизн. війни, перебуваючи в Казахстані та Узбекистані, франківці поставили «Фронт» Корнійчука, «Російські люди» Симонова, виступали у військ. частинах, госпіталах, колгоспах. Повернувшись до Києва (1944), театр постановив спектаклі «Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Молода гардяра» за Фадеевим, «Макар Діброва» (Держ. премія СРСР, 1948), «Калиновий гай» (Держ. премія СРСР, 1950) «Над Дніпром» і «Чому посміхалися зорі» Корнійчука, «Професор Буйко» Баша, «Не називаючи прізвищ» Мінка та ін. Серед кращих постановок 60—70-х рр.: вітчизн. й зарубіжна класика — «Назар Стодоля» Шевченка, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Для домашнього вогнища» І. Франком, «Без вини винуваті» О. Островського, «Антигона» Софокла, «Король Лір» Шекспіра, «Краків'яни та гуралі» Богуславського; п'єси рад. драматургів — «Дума про Британку» Яновського, «Світчине весілля» і «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Човен хитається» Галана, «Правда і кривда» Стельмаха, «Веселка» й «Тил» Зарудного, «Фараон» і «Голубі олені», «Кравцов» і «Дикий Ангел» Коломійця, «Горький до інаші» Горького, «Барабанщиця» Салінського, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Вибачайте, коли ласка» Макайонка, «Каса маре» Друце, «У піч місячного затемнення» Каріма, письменників країн соціалістичної співдружності (Гарна, Василева, Яворова), прогресивних авторів капіталістичних країн. В різні роки в театрі працювали: в 1920—34 — худож. керівник театру Г. Юра; 1934—61 — гол. режисер М. Крушельницький; Д. Алексідзе, Л. Варпаховський; нар. артисти УРСР Г. Бабенко, В. Вільнер, Б. Норд, В. Лизогуб, С. Сміян, М. Задніпровський, М. Панасів; засл. артисти УРСР Б. Балабан, В. Бжеска, засл. діяч мист. Узб.

РСР К. Кошевський; режисери Е. Коханенко, Б. Глаголін. Сценографія в театрі здійснювали: нар. художники СРСР А. Петрицький, Ф. Нірод, засл. діяч мист. УРСР В. Меллер, засл. діяч мист. РРФСР Б. Ердман, художники М. Уманський, Г. Цапко; муз. оформлення — нар. арт. СРСР Г. Майборода, нар. арт. УРСР І. Шамо, засл. арт. УРСР Н. Пруслін та ін. В творчій групі театру (1980) — нар. артисти СРСР Н. Ужвій, О. Кусенко, П. Куманченко, Е. Пономаренко, А. Гашицький, В. Далевський; нар. артисти УРСР С. Данченко (з 1978 — гол. режисер і директор), Н. Копержинська, Ю. Ткаченко-Задніпровська, В. Дашенко, С. Олексенко, Б. Ступка, М. Шутько, В. Івченко, О. Омелячук, А. Скибенко, заслужені діячі мистецтв УРСР Д. Лідер (в 1965—75 і з 1979 — гол. художник), В. Рождественський (з 1945 — зав. муз. частиною), В. Оглоблін. Будівлю театру споруджено 1898 (архітектори Г. Шлейфер і Е. Братман). В 1940 театр нагороджено орденом Леніна і йому присвоєно звання академічного.

Літ.: Бобошко Ю. Київський державний орден Левіна академічний український драматичний театр ім. Івана Франка. К., 1970. Мистецтво Франківців. К., 1970. Ю. М. Бобошко.

КИЇВСЬКИЙ ФІЛІАЛ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА — створений за рішенням ЦК КПРС і відкритий для відвідування 29.VIII.1938. Експозиція музею налічує понад 8 тис. експонатів, у фондах майже 33 тис. одиниць зберігання (1979). Значне місце займають копії ленинських рукописів, оригінали перших видань книг і брошур В. І. Леніна, більшовицьких газет і журналів, в яких уперше було надруковано ленинські праці, матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів і нарад ЦК. Експонуються особисті речі Леніна, рідкісні фотографії, фотокопії його парт. квитків, облікових карток, анкет, делегатських мандатів на парт. з'їзди та ін. документи, макети будинків і кімнат, де жив і працював В. І. Ленін, твори образотворчого, прикладного мистецтва, що відображають образ В. І. Леніна. Окремими розділами виділено прижиттєві подарунки В. І. Леніну від трудящих України, твори Леніна, видані 82 мовами народів СРСР та ін. народів світу. Документи і матеріали розкривають життя і революц. діяльність В. І. Леніна, боротьбу ленинської партії проти царизму і капіталізму, за перемогу Великого Жовтня, за побудову соціалізму. Понад 800 документів і матеріалів розповідають про зв'язки В. І. Леніна з Україною та його роль в соціальному й нац. визволенні укр. народу. За час роботи музею його відвідало бл. 12 млн. чол. Відділом музею В. І. Леніна є *Ульянових сім'я меморіальна квартира-музей* у м. Києві (відкрита 21.XII.1977).

С. К. Кирилова.
КИЇВСЬКИЙ ХУДОЖНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва культури УРСР. Готує фахівців з образотворчого мист.: живописців, графіків,

скульпторів, архітекторів, мистецтвознавців, художників театру та реставраторів. Попередниками його були Українська держ. Академія мист. (1917—22) і створений 1922 на її основі ін-т пластичних мистецтв. У 1924 останній був об'єднаний з Київ. архіт. ін-том і перейменований в Київський державний художній інститут. Має ф-ти: живописний з майстернями жанрового та істор. живопису; графічний з майстернями станкової, книжкової графіки і плаката; скульптурний з майстернями монументальної і станкової скульптури; архітектурний з майстернями громад. буд-ва, містобудування та житл. буд-ва; мистецтвознавчий. В ін-ті є 2 відділення — реставраційне і театральне-декораційне. Протягом багатьох років в ін-ті працювали видатні укр. митці: Ф. Кричевський, Г. Світлицький, А. Петрицький, О. Шовкуненко, К. Трохименко, В. Костецький, С. Григор'єв, М. Лисенко, В. Касян, О. Пащенко. З ін-том пов'язана діяльність О. Лопухова (з 1973 — ректор ін-ту), В. Бородаєв, В. Пузирков, В. Шаталіна та ін.

КИЇВСЬКИЙ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВИЙ ТЕХНІКУМ — спеціальний середній учбовий заклад, що готує художників-оформлювачів та художників-конструкторів для пром-сті, н.-д. ін-тів, підприємств культури, торгівлі та побуту. Засн. в 1940 на базі школи майстрів нар. творчості при Київ. музеї укр. мист. (виникла в 1936) і мав назву Респ. худож.-промислового училища, з 1949 — училище прикладного мистецтва. Першими викладачами уч-ща були засл. майстри нар. творчості УРСР П. Влащенко, Н. Волак, І. Гончар, М. Примаченко, Д. Головако. В 1963 уч-ще реорганізовано в худож.-промисловий технікум.

КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ДАВНИХ АКТІВ, Центральний архів давніх актів у Києві. Створений 1852 при Київ. уні-ті для зберігання актових книг і документів городських і земських судів, магістратів та ін. держ. установ Правобережної України 15—18 ст. Організовано з ініціативи *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. Комісія в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. за матеріалами архіву видавала *«Архів Юго-Западной России»*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції архів поповнився новими документальними матеріалами. В 1941 у сховищах архіву було 3998 актових книг і понад 500 архівних фондів і колекцій. За тимчасової окупації Києва нім.-фашист. загарбники вивезли з архіву актові книги та ін. найцінніші фонди, а решту спалили. Вцілілі матеріали було повернуто до Києва після закінчення Великої Вітчизн. війни й тепер вони зберігаються у Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві.

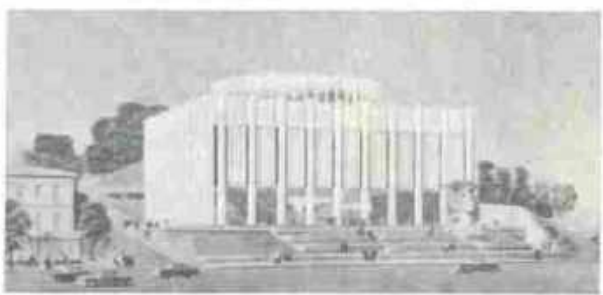
КИЇВСЬКИЙ ЦИРК. Перші стаціонарні дерев'яні приміщення цирку з'явилися в Києві в 60-х рр. 19 ст. На поч. 70-х рр. звели мурований цирк Бергоньє; вистави відбувалися й в тимчасових приміщеннях. В одному з них 1888—

89 гастролював А. Л. Дуров. У 1890 дресировальник коней amator П. Крутиков в Києві побудував цирк на 200 місць, а в 1903 — новий кам. будинок «Гіпно-палас» (кінний палац) — єдиний в Європі двоповерховий цирк (арх. Е. Братман; під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 зруйнований). З 1950 в Києві функціонував літній цирк. У 1960 побудовано К. ц. на 2000 місць (арх. В. Жуков) — один з найбільших в СРСР. За рад. часу в К. ц. виступали видатні вітчизн. та зарубіжні актори; були створені окремі номери, атракціони, тематич. вистави, пантоміми, зокрема: «Бунтар Кармалюк» (1930), «Будь наложницею!» (1932), «Здрастуй, Москва!» (1960), «Подвиг» (1975), «Корчагинці» (1977). З трупною працювали режисери Г. Юра, М. Крушельницький, В. Складенко, Б. Балабан. З 1962 гол. режисер — Б. Заєць, гол. диригент — В. Петрус. При К. ц. створено музей. К. ц. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

Б. Ф. Кордіані.
КИЇВСЬКИЙ ШОВКОВИЙ КОМБІНАТ — підприємство текстильної пром-сті. Розташований у Києві. Засн. 1946. До складу комбінату входять три осн. цехи: кокомотальний, ткацький і фарбувальний-оздоблювальний. К. ш. к. спеціалізовано на виробн. тканин з натурального шовку — крес-шифон, крес-шифон та ін. платтяні тканини. В 1978 вироблено 2,3 млн. м шовкових тканин (1950—402,0 тис. м, 1960 — 936 тис. м). На комбінаті вперше у світовій практиці текст. виробн. впроваджено нову технологію виробн. тканин з натурального шовку на безшовникових верстаках, сучас. метод оздоблювання тканин — растрове й акварельне друкування.

В. Б. Швейкіс.
КИЇВСЬКІ ЛИСТКИ, київські глаголичні листки, київський мисал — одна з найдавніших глаголических пам'яток старослов'янської писемності. Питання про походження К. л. остаточно не з'ясовано. З 1872 зберігались у б-ці Київ. духовної академії (звідси й назва). Пам'ятка належить до 10 ст. Складається з 7 пергаментних аркушів. Видав К. л. 1874 І. І. Срезневський, мову й письмо дослідив М. К. Грушківський («Київські листки та Фрейзінгенські уривки». К., 1928). Зберігаються в Києві в Центр. наук. б-ці АН УРСР. Іл. с. 152. М. П. Візир.
КИЇВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ 1919 — наступальні дії рад. військ по визволенню Києва від збройних сил

Проект будинку Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. Архітектор В. І. Гонкало.

КИЇВСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА

Київський скараб:
1, 2 — золоті колти;
3 — срібний перстень;
4, 5 — срібні гривні;
6 — золота оздоба.

внутрішньої контрреволюції. 1) На поч. січня 1-а Укр. рад. д-зія почала бойові дії проти військ петлюрівської Директорії на Київ. напрямі. 12.1 босунці визволили м. Чернівці, 22.1 таращани — м. Ніжин. 1.П Перша бригада під командуванням М. О. Щорса розгромилася добірні частини Директорії і зайняла м. Бровари. 5.П вступила в Київ. 2) У грудні рад. війська 12-ї армії розгорнули наступ на загартаний денікінцями Київ. 10.ХІІ 44-а стрілецька д-зія вийшла на лівий берег Дніпра, 16.ХІІ форсувала його і вступила в місто. Водночас у Київ з заходу ввійшли частини 58-ї стрілецької дивізії. Успішне здійснення К. о. дало можливість рад. військам розгорнути наступ на Правобережжя України.

В. С. Лейтін.
КИЇВСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА. Засновані в Києві в кінці 19 — на початку 20 ст. для поширення грамотності і знань серед населення. В 1882—1907 у Волинській, Київській і Подільській губ. культ.-осв. роботу проводило «Київське товариство грамотності»: відкривало медальні школи, видавало книжки рос. і укр. мовами (зокрема твори Т. Г. Шевченка), організовувало лекції й нар. читання, літ.-муз. вечори, створювало б-ки тощо. Збудувало в Києві Народний лім (1902) для проведення масових осв. заходів. Серед членів т-ва були М. В. Лисенко, О. Г. Шліхтер та ін. Активною була діяльність «Київського товариства сприяння початковій освіті» (1882—1918; до 1901 — «Комісія народних читань»), організованого педагогами серед. і частково вищої школи. Т-во популяризувало творчість укр. письменників, відзначало ювілей видатних діячів укр. культури; проводило роботу в ін. містах; 1895 відкрило в Києві культ.-осв. заклад — т. з. Народну аудиторію. В 1908 почали свою діяльність «Київське товариство розповсюдження грамотності» й «Товариство розповсюдження освіти в народі» (поширювало наук. знання). Діяльність К. о. т. загальною мала бурж.-просвітницький характер.

КИЇВСЬКІ ПЕЧЕРИ — див. Печери київські.
КИЇВСЬКІ СКАРБИ — давньоруські скарби, виявлені на тер. Києва. Переважна більшість К. с. була захоплена під час облоги міста монголо-татарами 1240. Речі з К. с. датуються кін. 12 — поч. 13 ст. До складу їх входять монети (найчастіше араб. дирхами), сріб-

ні гривні, але переважають у К. с. золоті й срібні прикраси (діадеми, колти, сережки, шийні гривні, намисти, браслети, персні тощо). Деякі скарби містили сотні й тисячі монет і коштовних прикрас. Найбагатший з них знайдено 1842 в садибі Десятинної церкви. Переважну більшість К. с. виявлено на тер. дитинця, де були хороми князів і бояр. К. с. — важливе джерело для вивчення історії, економіки та культури Давньої Русі. Частина К. с. зберігається в Музеї історичних коштовностей УРСР.

Лит.: Кондаков Н. Русские клады, т. 1. СПб. 1896; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954.

КИЇВСЬКІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ 1912 — масові політ. виступи робітників Києва в квітні — травні на знак протесту проти *Ленського розстрілу*. Всього в цих страйках (9—12 (22—25).IV) взяло участь бл. 5 тис. робітників більш ніж 80 підприємств. У місті владі було проведено численні арешти. Але на заклик більшовиків 1 (14).V застрайкували понад 3500 робітників 14 підприємств. На околицях міста відбулися маївки і робітн. сходки. Виступи робітників були підтримані студентами ун-ту, політех. і комерційного ін-тів, вищих жіночих курсів. Квітнево-травневі страйки свідчили про зростання робітн. руху на Україні.

КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СТУДЕНТІВ ВИСТУП 1900 — масовий виступ студентів проти сваволі адміністрації. Приводом до виступу було виключення з ун-ту учасників студентської сходки 5 (18).XII, які вимагали усунення одного з реакційних професорів. 7 (20).XII в ун-ті знову відбулися сходки. Увечері в ун-т було введено війська і поліцію, 183 студентів було віддано в солдати. Розправа царського уряду над студентами викликала обурення прогресивної громадськості Росії та Зх. Європи. На заклик с.-д. к-тів у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові в лютому — березні 1901 відбулися робітничо-студентські демонстрації (див. *Київська політична демонстрація 1901*).

КИЙ, ШЕК, ХОРІВ І ЛИБІДЬ — три брати й сестра, які, за переказом, наведеним у «Повісті времених літ», були засновниками Києва. Легенда ця має реальну істор. основу: археол. розкопки в згаданих у «Повісті» київських горах (див. *Старокиївська гора, Киселівка, Шеканиця, Хорівця*) знайдені залишки поселень і городищ, що поклали початок Києву. Вважають, що Кий був польським князем, який жив у 1-й пол. 6 ст. Він підтримував зв'язки з візантійським імператором (наймовірніше, Юстиніаном I), був з великою шаною прийнятий при константинопольському дворі, намагався закріпити свою владу на Дунаї, де збудував городок *Києвель* (залишки його існували в 11—12 ст.).

«КИЙДРАМТЕ», Київський драматичний театр — укр. драматичний колектив. Виділився в травні 1920 із складу *Першого театру*

Української Радянської Республіки імені Шевченка. В «К.», очолюваному Л. Курбасом, працювали: Д. Антонович, Л. Болобан, Я. Бортник, В. Василько, Г. Ієнатович, Л. Гаккебуш, П. Доліна, В. Калин, Ф. Лотатинський, Р. Нецадищенко, В. Чистякова та ін. В листопаді 1920 театру присвоєно назву — Державний мандрівний зразковий театр Нар. Комісаріату Освіти УРСР. При «К.» діяли: студія драм. мистецтва, інструкторсько-режисерські курси для керівників сільс. драмгуртків. В 1920—21 театр гастролював по містах і селах Білоцерківщини та Уманщини. Над ним взяла шефство 45-а Волинська Червонопрапорна стрілецька д-зія. Спочатку в репертуарі «К.» були відомі вистави «Молодого театру» й Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка. Потім театр поставив: «Невольника» і «Пошидись у дурні» Кропивницького, «Зілля-Королевича» та «На перші гулі» Васильченка, «Ревізор» та «Одруження» М. Гоголя, «Макбет» Шекспіра, «Мірандоліну» Гольдони, одноактні п'єси на теми часів франц. революції — «Марат» і «Останній день Паризької комуни» та ін. Весною 1921 театр переїхав до Харкова, де згодом припинив існування. Переважна більшість творчого складу «К.» 1922 вступила до театру «Березіль» (у Києві).

Лит.: Болобан Л. Від Молодого театру до Кийдрамте. В кн.: *Леся Курбас, К.*, 1969. М. Г. Добинський, **КИЛИМ** — художній текстильний виріб, призначений для прикрашування або утеплювання житлових і громадських приміщень. К. виробляють вручну або на механічних верстатах з вовняної, бавовняної, шовкової пряжі (див. *Килимарство*). К. поділяють на ворсові й безворсові. Відомі ворсові К. Азербайджану, Дагестану, Вірменії, Туркменії, Ірану, Туреччини, Китаю та ін.; безворсові — країн Зх. Європи (Фландрія, Франція, Польща, Румунія, Болгарія та ін.). В Росії поширені безворсові та високоворсові К. На Україні виробництво К. почало розвиватися з серед. 16 ст. Український нар. К. — безворсова двобична тканина полотняного переплетення, основа якої конопляна або льняна, підткавання — новна, фарбована місцевими рослинними барвниками. Б. К. орнаментальні (з рослинним, геометризовано-рослинним і геометричним орнаментом) і тематичні (в укр. килимарстві відомі з 30-х рр. 20 ст.; деякі з них були створені за картонками художників В. Касіяна, Д. Шавикіна, М. Деревуса). Укр. орнаментальний К., при спільних стилістичних ознаках, має виразні особливості, характерні для тієї чи іншої місцевості. К. з рослинно-квітковим орнаментом поширені на Полтавщині, Київщині, Чернігівщині, Полтаві. К. відрізняються більшою декоративною умовністю окремих асиметрично побудованих букетів на однотонному фоні. Для кияв. К. типовішим є суцільний візерунок вільної побудови, який розтікається «ростучою квіткою» або букетами. Для Поділля характер-

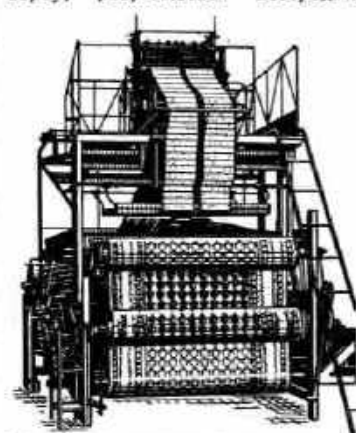

Київські монети.
Частина аркуша, 10 ст.

на композиція геометризаних рослин у вигляді симетрично побудованих пазів з квітми; трапляються стилізовані зображення людини або груп людей, нерідко сюжетного характеру. В ах. областях України найпоширеніші К. геометричної орнаментатиці поперечно-смугастої побудови. Крім безворсових К., на Україні виготовляють ворсові, з яких найвідоміші *коши* і в ах. областях — *ліжники* (вовняні килими-ковдри з начосом). Вони принципово не відрізняються від безворсових, але наявність довгої вовни обумовлює певне спрощення орнаменту. Вироби К. на Україні набули нових масштабів за рад. часу. У 20—30 рр. 20 ст., поряд з індивідуальним, розвинулось виробництво у багатьох осередках (с. Дігтярі на Чернігівщині, с. Скопці на Київщині, с. Решетилівка і м. Диканька на Полтавщині тощо), де були створені нар. худож. арт-лі. Серед відомих майстрів того часу — М. Пономаренко, Г. Малиш, О. Нестеренко, М. Ломако, Н. Вояк, М. Шур, М. Лебедінська, К. Лісова, М. Глушенко, О. Хлоп. В 60—70-х рр. К., виготовлені як у худож. осередках (Решетилівка, Дігтярі, Клембівка, Коломия), так і окремими майстрами (Л. Жоголь, С. Джус та ін.), здобули широке визнання, експонуються на республ., всесоюз. та міжар. виставках. Майстри килиму готують Львівське, Вінницьке, Решетилівське художньо-промислові училища та Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Літ. див. на окр. арк., с. 48—49. Літ. Заласко Я. П. Українське народне килимарство. К., 1973; Жук А. К. Український радянський килим. К., 1973.

КИЛИМАРСТВО, килимощаство — виготовлення килимів, а також килимових виробів (*гобеленів*, *доріжок*, килимових покриттів) ручним або машинним способом. Полягає в підборі сировини, виробляння й фарбуванні *пряжі*, тканні та обробляння килимів і килимових виробів. Основні сировиною для К. є вовна, льон, бавовна, штучні та синтетичні волокна різних видів (штапель, *лавсан*, *найлон* та ін.). Ручним способом ткацтва на вертикальних або горизонтальних килимощацьких верстатах виготовляють ворсові, безворсові й комбіновані килими, доріжки та гобелени. Ворсові ручні килими й доріжки являють собою багатопарову тканину полотняного *переплетення ниток*, яке складається з трьох систем: *основи*, *підпакання* та ворсової. Переплетенням ниток основи й підпакання утворюють каркасну полотняну тканину, а ворсовими нитками — малюнок килима або доріжки. Щоб досягти цього, на нитки основи прив'язують горизонтально або вертикально розміщені вузли з кольорових (ворсових) ниток, які щільно прилягають одна до одної (мал. 1). Безворсові ручні килими (до них, зокрема, належать килими українські народні) і гобелени являють собою одношарові тканини, утворені переплетенням ниток основи і пофарбованих у різні кольори ниток підпакання. Продуктивність ручного способу К. (ут-

ворення ворсового полотна) становить бл. 10—12 м² на рік. Для машинного способу К. застосовують механізовані килимощацькі верстати, на яких виготовляють килими, доріжки й килимові покриття. На двополотенних килимощацьких верстатах з *Жаккарда машиною* (мал. 2) спочатку формується (нитками корінної) ворсової основи та підпакання багатопарова килимова тканина. Далі її верхню і нижню полотна, з'єднані нитками ворсу, розрізаються посередині

Мал. 2. Двopolотенний килимощацький верстат з машиною Жаккарда.

(по ворсових нитках) на дві частини. Машини Жаккарда використовують і на однополотенних верстатах. Є також спеціальні (акмінстерські) верстати, де ворсова поверхня утворюється за допомогою комплексу трубок на снувальних валках. На двополотенному верстаті з машиною Жаккарда виробляють за годину в середньому 6 м² ворсового полотна. Після ткання килим і килимові вироби очищають, виправляють ткацькі дефекти, надають ворсовій поверхні оксамитового блиску, зв'язують каркас тощо.

Лит.: Левин Л. М., Свердлов В. И. Ковры и ковровые изделия. М., 1960. Див. також літ. до ст. *Килим*.

КИЛИМНИК Олег Володимирович [н. 13 (26). VII 1913, с. Ямпіль, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. критик, літературознавець. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. пед. ін-т (1938). Праці присвячені творчості М. Рильського, О. Довженка, А. Головка, Ю. Яновського, О. Гончара, В. Сосюра, П. Тичини, О. Кошленка, П. Усенка та ін. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

Тв.: Романтика правди. К., 1964; Кризь роки. К., 1968; Поет і час. К., 1973; Перед лицем історії. К., 1978.

В. П. Лема.
КИЛИМНІ РОСЛИНИ — низкорослі (5—15 см заввишки), найчастіше сланкі трав'янисті рослини, що мають декоративні листки різних кольорів. Див. *Декоративні рослини*.

«КИЛИМОВИЙ СТИЛЬ» у мистецтві — стиль у давньогрецькому вазопісі (7 ст. до н. е.). «К. с.» притаманний багатий ор-

намент, що стилізує рослинні мотиви і надає *декору* килимового характеру.

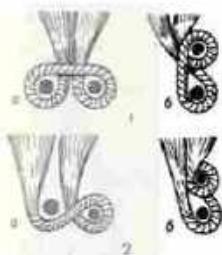
КИМБАРОВСЬКИЙ Михайло Олександрович [3 (15). XII 1897, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 5. XI 1966, там же] — український радянський хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1943. В 1923 закінчив Дніпроп. мед. ін-т. У 1935—44 — зав. кафедрою факульт. хірургії Івановського мед. ін-ту, а з 1944 і до кінця життя — зав. кафедрою Дніпроп. мед. ін-ту. Праці К. присвячені питанням модифікації радикальної операції пахвинної грижі і резекції шлунка, використанню філатовського стебла для закриття щілини піднебіння тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КИПАРИС (*Cupressus*) — рід *голомаснісних* вічнозелених однодомних дерев і кущів род. кипарисових. Вис. до 30 м. Листки супротивні, лускоподібні. Шишки невеликі, майже кулясті, дерев'янисті, досягають на другий рік, складаються з 3—6 пар шиткоподібних лусок. Насіння плескате, з двома крильцями. Відомо до 20 видів, пошир. в помірно теплomu поясі Європи, Азії та Пн. Америки. В СРСР (у Криму, на Кавказі і в деяких місцях Серед. Азії) культивують 11 видів, з них найчастіше К. вічнозелений (С. *sempervirens*), особливо його пірамідальну форму (С. *s. f. pyramidalis*) за вузькопірамідальною шильною кроною. Розмножується насінням. Деревина м'яка, легка, щільна, запашна; їде на виготовлення меблів, дрібних виробів тощо.

КИПАРІСОВИК (*Chamaecyparis*) — рід *голомаснісних* рослин родини кипарисових. Однодомні вічнозелені дерева з пірамідальною кроною до 70 м заввишки. Шишки кулясті, тверді, дерев'янисті, до 8 мм у діаметрі. Насіння дрібне, приплюснуте, з двома крильцями. Відомо 7 видів, поширених у Пн. Америці, Японії, Китаї, на о-ві Тайвань. В СРСР, у т. ч. й УРСР, акліматизовано 5 видів. Найчастіше вирощують як декоративні рослини К. Лавсона (С. *lawsoniana*), К. нутканський (С. *nutkensis*), К. горохоплідний (С. *pisifera*). Завдяки великій різноманітності форм (понад 200), що зумовлюється різними формами крони, характером галузження, забарвленням хвої тощо, К. широко використовують у зеленому будівництві. Карликові форми придатні для горшкової культури. З деревини виготовляють меблі, паркет, шпалі, сірникову соломку та ін.

А. П. Лебеда.
КИПЕЦЬ — рід рослин родини злакових. Те саме, що й *келерія*.

КИПІННЯ — інтенсивне випаровування рідини, яке супроводиться утворенням бульбашок пари у всьому її об'ємі. Починається тоді, коли тиск насиченої пари над поверхнею рідини стає рівним зовн. тиску. Т-ра, при якій відбувається К. рідини, що перебуває під сталим тиском, наз. *температурою кипіння*. Т-ра К. *T_{кип}* залежить від природи рідини і зовн. тиску. При

Килимарство. Мал. 1. Схеми в'язання вузлів ручним способом: 1 — водійні вузли; а — за дві нитки основи горизонтально; б — за дві нитки основи вертикально; 2 — полуторні вузли; а — за дві нитки основи ліворуч; б — за дві нитки основи вертикально.

Кипарис вічнозелений: 1 — гілка з чоловічими шишками; 2 — гілка з жіночими шишками.

Кипарисовик Лавсона. Гілка з шишками та шишка.

КИПЛЯЧИЙ
РЕАКТОР

збільшенні тиску $T_{\text{кп}}$ підвищується, при зменшенні — знижується. Старанно очищену рідину, яка не містить розчинених газів, можна нагріти (без закипання) до $t_{\text{кр}}$, що перевищує $T_{\text{кп}}$ на десятки градусів. Така перегріта рідина бурхливо закипає при струшуванні або внесенні в неї домішок.

КИПЛЯЧИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, що його активна зона охолоджується киплячим теплоносієм (як правило, звичайною киплячою водою). Вміст пари у водяному теплоносії при проходженні через активну зону становить 10—30%. Залежно від конструкції розрізняють К. р. канального (див. *Канальний реактор*) і корпусного (див. *Корпусний реактор*) типів. К. р. використовують гол. чин. на атомних електростанціях, що діють за однокотурною схемою. На таких електростанціях пара, яка виробляється в реакторі, надходить прямо в турбіну. В К. р. можливий перегрів пари безпосередньо в активній зоні, що значно підвищує ккл атомної електростанції. Потужність К. р. досягає 1000 МВт і більше. В СРСР К. р. графітоводного типу (див. *Графітоводний реактор*) діють на Белоярській АЕС, Ленінградській АЕС, Курській АЕС і Чорнобильській АЕС. К. р. переважно водо-водяного типу (див. *Водо-водяний реактор*) експлуатують у США, ФРН, Японії та ін. країнах.

В. Б. Кліментов.

КИПОРЕНКО - ДОМАНСЬКИЙ Юрій Степанович [12 (24).ІІІ 1888, Харків — 6.VІІІ 1955, Київ] — укр. рад. співак (драм. тенор), педагог, нар. арт. УРСР (з 1936). Член КПРС з 1946. Співав навчався у проф. С. Лапінського в Москві (1911—16) та в Г. Танаро в Італії (1927). Артистичну діяльність почав у укр. муз.-драм. трупях О. Суходольського (1907—09), П. Саксаганського (1909—11), Д. Гайдамаки (1911—13). В 1913—39 працював у оперних театрах Москви, Саратова, Харкова, Києва, Свердловська, Тбілісі, Одеси. З 1939 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. З 1948 — в ладі у Київ. консерваторії. Партії: Андрій («Катерина» Аркаса), Марко («Наймичка» Вериківського, обидві — за Шевченком), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Герман («Пікова дама» Чайковського), Отелло, Радме («Отелло»), «Аїда» Верді). Концертна діяльність. Нагороджений орденком Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР. 1949.

КИПРІАН Мирон Володимирович (н. 27.VІІ 1930, Львів) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1954). З 1957 — гол. художник Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. Оформив вистави: «Гайдамаки» за Шевченком (1964), «Хазяїн» Карпенка-Карого (1970), «Украдене шастя» Франка (1976), «Човен хитатється» Галана (1973), «В степах України» Корнійчука (1972), «Король Лір» (1969) і «Річард III» (1974) Шекспіра. Державна пре-

мія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1978.

КИПТАР, кештар — чоловічий і жіночий безрукавний нагрудний одяг гірського населення Зх. України. К. виготовляють з овчини, оберненої хутром всередину. Святкові К. оздоблюють вишивками або аплікацією. Подібний одяг є у росіян, болгар, словаків, угорців, румунів та ін. народів.

КИПЧАКИ — народ тюрк. походження, відомий в Зх. Європі під назвою куманів, на Русі — *половці*.

КИПЧАЦЬКА МОВА, куманська мова, *половцька мова* — мова *половців*. Тепер мертва. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Була поширена в 11—17 ст. у пд. частині Сх. Європи й Зх. Азії та в Єгипті. Відомості про К. м. (11—12 ст.) є ще в «Словнику тюркських нарід» Махмуда Кашгарського. Найданнішою пам'яткою К. м. є «Кодекс куманікус» — лат.-персько-куманський словник із додатком текстів (кін. 13 ст.). Цією мовою складено багато пам'яток 16—17 ст. тюркомовних вірмен, що жили на Україні й у Криму.

Лит.: Гаркавец А. Н. Конвергенция армяно-кипчацкого языка к славянскому в XVI—XVII вв. К., 1979.

О. М. Гаркавец.
КИРГІЖ — річка в Одес. обл. УРСР, ліва притока *Кириж-Китаво*. Довж. 54 км, площа бас. 219 км². Рівнинна. Живлення переважно дощове. Влітку пересихає.

КИРГІЖ-КИТАЙ — річка в Одес. обл. УРСР. Впадає в оз. *Китай*. Довж. 64 км, площа бас. 725 км². Рівнинна. Живлення переважно дощове. Влітку у верхів'ї пересихає.

КИРГІЗИ (самоназва — *киргиз*) — нація, основне населення Кирг. РСР. Живуть в Узб. РСР, Таджикистані, Каз. РСР, і також в КНР і пн.-сх. частині Афганістану. Заг. чисельність К. — понад 2 млн. За переписом 1979, в СРСР — 1,9 млн. Мова *киргізька* (див. *Киргизька мова*). Віруючі К. — мусульмани-суніти. Перша згадка в писемних джерелах про появу К. у сх. Притишанні належить до 10 ст. На кіл. 15 поч. 16 ст. склалося ядро кирг. народності, осн. компонентом якої були місц. тюркомовні племена Тянь-Шаню і група *кипчацько-кирг.* племен Алтаю. В 2-й пол. 18 ст. на території сучас. Киргизії остаточно завершився процес консолідації К. в народність. В серед. 19 ст. К. добровільно прийняли підданство Росії, що мало для них прогресивне значення. Осн. галуззю г-ва К. в минулому було екстенсивне кочове і напівкочове скотарство. Землеробство мало другорядне значення. Після встановлення Рад. влади в Киргизії К. набули соціалістичну державність. В ході соціалістичних перетворень докорінно змінилися життя і побут К. Минуючи капіталістичну стадію розвитку, К. консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. У період проведення колективізації с.

г. вони перейшли до осілості. Поряд з відгінно-пасовищним скотарством широко розвивається землеробство. Значна частина К. працює в соціалістичній пром-сті (гірничій, металургійній, нафтовій, авіаційній, хімічній, машинобудівній, текстильній та ін.). В республіці вирости нові міста й упорядковані селища з будівлями сучасного типу. Старий тип кочового переносного житла — юрта використовується як літнє житло на відгінних пасовищах у горах. Одяг К. — сучасний з деякими нац. елементами. Про історію, економіку і культуру К. див. *Киргизька Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Формирование и развитие киргизской социалистической нации. Фрунзе, 1957; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2. М., 1963; Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, 1963.

К. К. Орозалиев, В. Я. Галицкий.

КИРГІЗЬКА МОВА — мова *киргизів*. Належить до киргизько-кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляє нею в СРСР понад 1,8 млн. чол. (1979, перепис). У К. м. розрізняють два діалекти: пн. і південний. Фонетичні особливості К. м.: наявність вторинних довгих голосних, губний *сингармізм*, наголос на останньому складі (в корінних кирг. словах). Типологічно К. м. належить до *агглютинативних мов*. *Лит.* К. м. сформувалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Писемність 1924—28 — на основі араб. графіки, 1928—40 — на латинській, з 1940 — на рос. графічній основі. Про л-ру К. м. див. *Киргизька РСР*, розділ Література.

Лит.: Батманов И. А. Современный киргизский язык, в. 1. Фрунзе, 1963; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980. С. Кудайбергенов.

КИРГІЗЬКА РАДЯНЬСКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Киргизія.

Загальні відомості. Кирг. РСР утворена 5.IX 1936. Розташована на Пн. Сх. Середньої Азії. Межує на Пв. з Каз. РСР, на Зх. — з Узб. РСР, на Пд. Зх. — з Таджикистаном, на Пд. Сх. — з Китаєм. У республіці — 3 області, 38 районів, 18 міст. Зі селище міського типу. Карти див. на окремому аркуші. с. 208—209.

Державний лад. Кирг. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діюча Конституція Кирг. РСР затверджена 20.IV 1978 8-ю позачерговою сесією Верховної Ради республіки 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Кирг. РСР — *однопалатна Верховна Рада Кирг. РСР*, що обирається строком на 5 років. Верховний Раді Кирг. РСР підвітна обирає нею Президія Верховної Ради Кирг. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Кирг. РСР, функції найвищого органу державної влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Кирг. РСР утворює Уряд Кирг. РСР — Раді Міністрів Кирг. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки, підвіт-

Ю. С. Кипоренко-Доманський.

Киптар.

ний їй в усій своїй діяльності. Місц. органи держ. влади в областях, районах, містах, селищах, селах, аулах і кишлаках Кирг РСР є відповідні місц. Ради нар. депутатів, обрані населенням строком на 2,5 року. У виборах Рад нар. депутатів Кирг. РСР беруть участь громадяни СРСР, які досягли 18 років, на основі загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Кирг. РСР, що обирається Верховною Радою Кирг. РСР строком на 5 років.

Природа. К. — гірська країна; бл. 75% її тер. — високі гірські хребти. Пн.-сх. (більша) частина республіки розташована в межах Тянь-Шаню, хребти якого складають три гірські пасма, що простягаються майже в широтному напрямі. Вони утворюють на Сх. потужний гірський вузол з вершинами пік Перемогі (7439 м) і Хан-Тенгі (6995 м). Пн. пасмо складають хребти Кюнгьой-Ала-Тоо, Киргизький і Таласький Алатау; середнє (на Пд. від Іссык-Кульської улоговини) — хребти Терсей-Ала-Тоо, Джумгал-Тоо, Суусамір-Тоо, Молдо-Тоо, масив Ак-Шийрак та ін., південне — хребти Кокшал-Тау, Ат-Баші та ін. На Пд. Зх. республіки — пн. схили Туркестанського і Заалайського (пік Леніна — 7134 м) хребтів, Алайський хр. Зх. частина К. менш розчленована, між гірськими хребтами лежать улоговини та високі плоскогір'я — сирти, що використовуються як літні пасовища. Долини займають невеликі площі (окраїни Ферганської долини, Алайська, Таласька, Чуйська та ін.). Для тер. К. характерна висока сейсмічна активність; осередки землетрусів містяться гол. чин. у районах Ферганського та ін. гірських розломів. К. багата на родовища вугілля, нафти і газу (Ферганська долина), поліметалевих руд і рідкісних металів, сірчаного колчедану, ртуті, сурми, олова, мшиш'яку, золота, кам'яної солі, буд. матеріалів (мергель, вапняку, гіпсу, каолінових і бетонитових глин тощо). Численні термальні та мінеральні джерела.

Клімат К. різко континентальний, дуже різноманітний (від сухого субтропічного до високогірно-тундрового), що зумовлено гірським рельєфом. Пересічна т-ра січня від $-1,5$ до -8° в долинах, від -8 до -20° в середньогір'ї і до $-27,7^{\circ}$ у високогір'ї; червня — від $+20$ до $+27^{\circ}$ в українських долинах, від $+15$ до $+17^{\circ}$ у міжгірних долинах, до $+5^{\circ}$ і нижче у високогірному поясі. На пн. і зх. схилах окремих хребтів, зокрема окраїнних, опадів 750—1000 мм, на сх. схилах і в улоговинах Тянь-Шаню 200—400 мм на рік. У високогірній зоні поширене зледеніння, площа його 6578,3 км² (переважно в долинах Таріму і Сирдар'ї). Найбільші льодовики: Південний Інільчек (пл. понад 800 км²), Пн. Інільчек, або Різниченка (пл. 211 км²) та ін. Річки К. гірські з льодовиковим та сніговим живленням, повноводні, з літнім паводком. Гол. річки: Нарин, Талас, Чу, Карадар'я. Кизил-Суу. Най-

більші озера: Іссык-Куль (солоне), Сонг-Кюль, Чатир-Кюль. Річки та озера мають велике енергетичне та іригаційне значення. В поширенні ґрунтово-рослинного покриву К. простежується вертикальна поясність. У передгір'ях і посушливих долинах переважають сіроземі, до вис. бл. 2000 м — каштанові ґрунти, які змінюються чорноземовидними та гірсько-лучними ґрунтами. В долинах і міжгірних улоговинах поширені ділянки пустельної та напівпустельної рослинності. У передгір'ях — полинові, полиново-злакові та злакові степи, які в горах переходять у різноманітно-злакові луки з заростями чагарників. Вище розташована зона лісів (тяньшанська ялина, ялиця, дикоростучі фруктові дерева, волоский горіх, шипшина та ін.), що займає 3,5% тер. республіки і переходить у зону субальпійських лук (осн. літні пасовища). На висотах 3600—4000 м — холодні пустелі й гірські тундри. Флора К. налічує понад 3,5 тис. видів. Тваринний світ республіки різноманітний. У передгір'ях та на прилеглих до гір рівнинах водяться гризуни — ховрах, тушканчик, заєць-толай; з птахів — дрофа, рябчик, саджа.

Різноманітна фауна лісів: із ссавців — дика свиня, козуля, бурий ведмідь, лисиця, борсук, рись, вовк, горностай, лісова кунія, марал та ін.; з птахів — яструб-тетерев'ятник, підсоколик, гімалайська пишуха, дрізд, тяньшанська горіхівка та ін. У високогір'ях — теку (гірський козел), архар, сніговий барс, кам'яна кунія, реліктовий ховрашок та ін.; з птахів — улар (гірська індичка), куріпка кеклик, перепілка, альпійська галка, шишкар, грифи та ін. У К. акліматизовані ондатра, єнот, амер. норка, білка-телеутка, нутрія. Для охорони природи на тер. К. створено Іссык-Кульський заповідник і Сары-Челекський заповідник.

Населення. Корінне населення — киргизи (88,5% усіх киргизів СРСР; 1970, перепис). Живуть також росіяни, узбеки, українці, німці, татари, уйгури, казахи, таджики, дунгани та ін. Пересічна густина нас. — понад 18 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення — 39% (1979). Найбільші міста: Фрунзе, Ош.

Історія. Тер. К. заселена з епохи палеоліту. В 7 ст. до н. е. кочовики, що жили на тер. К., увійшли до племенних союзів (саків, усунів та ін.), землеробські райони — до складу рабовласницьких д-в (у 2—1 ст. до н. е. — д-ва Давань, у 1—4 ст. н. е. — Кушанське царство). В 4—5 ст. н. е. на тер. К. почали виникати ранньофеод. д-ви. В 6—7 ст. К. входила до складу Тюркського каганату, на поч. 8 ст. — Тюркешського, а з серед. 8 ст. — Карлукського каганатів. З серед. 10 до серед. 12 ст. К. входила до держави Караханідів (див. Караханіди). В той період значного розвитку набули торгівля, ремесло та культура. Монг. навала на тер. К. в 1-й чверті 13 ст. надовго загальмувала процес формування кирг. народності та екон.

розвиток країни. Панівною галуззю г-ва стало напівкочове скотарство. В 2-й пол. 15 ст. на тер. К. вперше склалося самостійне ханство, яке в основному включило кирг. народність. Утворення ханства супроводжувалося ліквідацією монг. панування. В 2-й пол. 16 ст. киргизи спільно з казахами та узбеками вели боротьбу проти навали ойратів. У 20—30-х рр. 19 ст. тер. К. завоювало Кокандське ханство. У відповідь на жорстокий гніт кокандських ханів у К. спалахували численні повстання. Складна зовнішньополітична обстановка, нестійке внутр. становище, торг. інтереси примушували киргизів шукати заступництва у Росії. В серед. 19 ст. киргизи почали приймати рос. підданство. До 1863 уся Пн. К., де проживала більшість кирг. населення, ввійшла до складу Рос. імперії. Пд. К. приєдналася до Росії невдовзі після ліквідації Кокандського ханства (1876). Незважаючи на колоніальні утиски царизму, входження К. до складу Росії мало прогресивне значення: припинилися феод. міжусобиці, було знищено рабство, почалося зародження капіталістичних відносин, формування робітничого класу. Відбувалося зближення кирг. народу з російським та ін. народами Росії, які спільно боролися проти царизму і місц. експлуататорів. На тер. К. переселилася значна кількість селян з Росії і України; тут виникли десятки рос.-укр. поселень. Переселенці принесли у К. досвід і культуру землеробства, що сприяло переходові киргизів до осілого життя. У кін. 19 ст. в К. почала розвиватися гірничодобувна пром-сть, зокрема вугільна. На підприємствах К. працювала значна кількість українців — шахтарів з Донбасу. На поч. 20 ст. у К. виникли перші соціал-демократичні групи й гуртки.

У період революції 1905—07 відбулися страйки робітників на шахтах Кизил-Кіі і Сулюкти, виступи дехкан і селян-переселенців. У 1916 ряд повітів К. був охоплений нац.-визвольним повстанням (див. Середньозазтське повстання 1916). Після Лютневої революції 1917 у К., як і в усій країні, встановилося двовладдя. У березні в ряді місць К. було створено Ради робітничих і Ради солдат. депутатів. 7(20).IV 1917 у Ташкенті створено Туркестанський к-т бурж. Тимчасового уряду. Поворотним пунктом в історії кирг. народу, як і всіх інших народів Росії, була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. До серед. 1918 Рад. влада перемогла на всій тер. К. З листопада 1917 по липень 1918 в багатьох місцях краю оформилися більшовицькі орг-ції. В кін. квітня 1918 К. ввійшла до Туркестанської АРСР. Повалені експлуататорські класи, спираючись на допомогу іноземних імперіалістів, почали збройну боротьбу проти Рад. влади (див. Басмачтво). Червона Армія з допомогою трудящих Туркестану до листопада 1920 в основному ліквідувала контрреволюційні осередки в країні. Рештки басмачських банд діяли 1921—23. Розгром контрреволюції

Герб Киргизької РСР.

КИРГИЗЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 198,5 тис. км²

Населення — 3529 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Фрунзе

250,8. Переважну частину доходів дає тонкорунне і напівтонкорунне вівчарство. Розвинуті скотарство мол.-м'ясного напрямку, конярство, птахівництво і бджільництво. В окремих районах розводять яків. У 1978 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 152 тис. т, молока — 640 тис. т, яєць — 398 млн. шт., вовни — 31,5 тис. т. У Приферганській частині Пд. К. — шовківництво. У землеробстві переважає вирощування тех. культур —

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1978
Вся посівна площа	1056	1299
Зернові культури	778	594
в тому числі пшениця	450	292
Технічні культури	114	132
в тому числі бавовник	64	72
цукрові буряки	15	41
Картопля	14	20
Овочі	5	14*
Кормові культури	141	533

* Без площі посіву і посадок овочів на насіння.

цукр. буряку (Чуйська долина — єдиний у Середній Азії район буряківництва), бавовнику, тютюну, лікарського маку (за його посівами К. посідає 1-е місце в СРСР) та ефіроолійних культур. Повсюдно — посіви зернових (переважає озима пшениця, потім яра пшениця, ячмінь, кукурудза), картопля (осн. масиви — у Чон-Кемінській долині й на Сх. Приіссиккуля) та кормових культур (переважають багаторічні трави). Овочівництво й садівництво розвинуті гол. чин. у Іссик-Кульській улоговині, Чуйській долині та Пд.-Зх. К. (у двох останніх районах — також і виноградарство). Баштанинство. В 1978 площа плодово-ягідних насаджень досягла 51 тис. га (1940 — 10 тис. га), виноградників відповідно — 8 тис. га (1 тис. га).

Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1978): тракторів (фіз. одиниць) — 25,9, зернозбиральних комбайнів — 4,2. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробництва на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На кін. 1978 в К. налічувалося 83 міжгосподарські підприємства і організації, в т. ч. будівельних — 39, тваринницьких — 32.

Транспорт. Осн. вид транспорту — автомобільний (97% вантажобороту республіки). Автошляхів — 22,3 тис. км, у т. ч. 15,2 тис. км — з твердим покриттям. Найважливіші автомагістралі: Фрунзе — Нарин — перевал Торугарт, Рибаче — Пржевальськ, Ош — Хорог, Фрунзе — Ош. Заг. довжина з-ць — 0,37 тис. км. По тер. К. проходять вітки від осн. залізничних магістралей Середньої Азії: Лугова — Фрунзе — Рибаче, а також від Ферганського кільця до

деяких районів і селищ Пд.-Зх. К. На оз. Іссик-Куль — регулярне судноплавство. Повітряні лінії сполучають м. Фрунзе з Москвою, Ленінградом, Свердловськом, Новосибірськом, Сочі, Києвом, містами Середньої Азії та Казахстану. Трубопровідний транспорт представлений газопроводами Бухара — Ташкент — Фрунзе, Майлі-Сай — Джалал-Абад — Ош.

А. І. Ісаєв.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. налічувалося 40,9 тис. лікарняних ліжок — 116,2 ліжка на 10 тис. ж. (1913 було 100 ліжок — 1,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 9,5 тис. лікарів — 27 лікарів на 10 тис. ж. (1913 лише 21 лікар) і 30,5 тис. осіб серед. мед. персоналу. Лікарів готують у Кирг. мед. ін-ті. Відомі бальнеологічні курорти Аксу, Джалал-Абад, Джети-Огуз, Іссик-Ата, кліматичний і грязьовий курорт Тамга, кліматичний Чолпон-Ата.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції письменних серед кирг. населення було менш як 1%. У К. налічувалося 107 шкіл, де навчалося 7 тис. учнів, у т. ч. лише 574 киргизи — діти багатіїв. В єдиний чоловічий гімназії і двох прогімназіях серед учнів не було жодного киргиза. Великий Жовтень відкрив кирг. народові доступ до освіти, розвитку нац. культури. До 1940 в республіці в основному було завершено роботу по ліквідації неписьменності. Як і в усій Рад. країні, в К. здійснюється перехід до заг. серед. освіти. У 1978/79 навч. р. в 1,7 тис. загальноосв. шкіл налічувалося бл. 900 тис. учнів, у 39 серед. спец. навч. закладах — понад 47 тис. учнів, у 9 вищих навч. закладах — 53 тис. студентів. Найбільші вузи: *Киргизький університет*; ін-ти: політех., с.-г., мед., ін-т мистецтв, жіночий пед. ін-т, всі — в м. Фрунзе. В 1978 профес.-тех. уч-ща республіки підготували 28,2 тис. кваліфікованих робітників. На кожну тисячу чоловік, зайнятих у нар. г-ві К., припадає 763 чол. з вищою і серед. (повною і неповною) освітою. Працюють *Академія наук Киргизької РСР* (17 н.-д. установ; 22 академіки, 30 членів-кореспондентів; 1979), н.-д. ін-ти економіки і економіко-матем. методів планування Держплану Кирг. РСР, онкології й радіології, курортології й фізіотерапії, комплексної автоматизації меліоративних систем, тваринництва й ветеринарії та ін. наук. установи. Всього в К. — 7,6 тис. наук. працівників, зокрема 200 докторів і 2,4 тис. кандидатів наук (1978). В республіці — 1,7 тис. масових б-к (фонд — 18,4 млн. одиниць зберігання; найбільша — б-ка Кирг. РСР ім. М. Г. Чернишевського), 1,1 тис. клубних закладів, 1,2 тис. кіноустановок з платним показом, 9 музеїв — істор., образотворчих мистецтв, Будинку-музей М. В. Фрунзе, всі — в м. Фрунзе, меморіальний музей М. М. Пржевальського у м. Пржевальську та ін., 7 театрів, філармонія. Позашкільні заклади: 56 палаців та будинків

підприємств і школярів, дитячо-юнаць-

кі спорт. школи, респ. дитяча експериментально-туристська станція, 15 станцій юних техніків, 4 — натуралістів.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 у К. видано 1119 назв книг та брошур тиражем 8,7 млн. прим., у т. ч. 464 — кирг. мовою тиражем 4,1 млн. прим.; виходило 34 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 32,8 млн. прим.; 107 газет річним тиражем 233 млн. прим. Друкований орган ЦК Компартії Киргизії — журн. «Комуніст» (кирг. мовою). Друкований орган ЦК Компартії Киргизії, Верховної Ради і Ради Міністрів Кирг. РСР — газ. «Радянська Киргизія» (кирг. та рос. мовами). З 1936 працює Кирг. телеграфне агентство (КирТАГ). В 1931 у м. Фрунзе почалися перші радіопередачі, з 1958 працює Фрунзенський телецентр. Респ. радіо і телебачення ведуть передачі по двох радіо- і телепрограмах киргизькою, російською, німецькою і дунганською мовами. Є радіостудія і телестудія в Оші.

Література. Кирг. л-ра розвивалася на основі різноманітної уснопоетичної нар. творчості — казок і поем, пісень і переказів, т. з. малого епосу («Курманбек», «Коджоджаш», «Ер-Тештук», «Джаниш Байиш») та монументальної пам'ятки — героїчного епосу «Манас». Популяризації епосу сприяли розповідачі — манасчі (С. Оразбаков, С. Каралаєв та ін.). Кирг. рад. л-ра виникла після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Її зачинателями були поети-акіни *Токтогул Сатилганов*, *Тоголок Молдо*, продовжувачами — Б. Алікулов, К. Акієв, О. Болеболаєв, А. Усенбаєв. Основоположником писемної кирг. л-ри був поет А. *Токомбаєв*, який 1924 виступив на сторінках першої кирг. газети. Під впливом рос. л-ри почали з'являтися перші романи,

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1975	1978
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,05	2,3	3,5	4,4	6,9
Електролампи (освітлювальні)	млн. шт.	—	—	112,1	323,3	351,5
Електродвигуни змінного струму потужністю від 0,25 до 100 кВт	тис. шт.	—	173,7	133,8	266,6	416,1
Вантажні автомобілі	»	—	—	12	18	20,1
Верстати металорізальні	шт.	—	2549	2112	1853	2052
Сільськогосподарські машини	млн. крб.	—	20,8	2,7	42,3	50,8
Прес-підбирачі	тис. шт.	—	7,0	15,8	28,1	28,7
Шифер	млн. ум. плиток	—	11,5	94,7	108,3	89,0
Цегла будівельна	млн. шт.	60	—	547	599	570,9
Шовк-сирець	т	84	109	123	124	120
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	0,3	8,6	7,5	11,8	13,1
Білизняний трикотаж	млн. шт.	0,1	8,3	10,3	11,8	12,2
Верхній трикотаж	»	0,1	2,3	5,4	6,5	5,7
Шкіряне взуття	млн. пар	0,2	4,4	9,6	9,8	10,2
М'ясо	тис. т	16,8	68,3	78,8	111,8	93,8
Цукор-пісок	»	65,5	173,8	198,0	205,8	287,1

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1978
Зернові культури	588	1502
Цукрові буряки (фабричні)	628	1668
Бавовник-сирець	95	205
Овочі	45	316
Картопля	105	236

Бронзова бляха в будівельському храмі в Ак-Бешімі. Кінець 7 — початок 8 ст.

О. М. Мануйлова. Голова молодого киргиза. Державний музей образотворчого мистецтва Киргизької РСР у місті Фрунзе.

драми, поеми. Перший драматургічний твір у кирг. лірі — п'єса М. Токобаєва «Відолашна Какей» (пост. 1927), прозовий — оповідання «Аджар» (1928) К. Байлінова. У 30-х рр. розвивалися всі жанри й види ліри. З прозовими творами виступили Т. Сидикбеков, К. Джаматов, з поетичними — М. Елебаєв, К. Маликов, Т. Уметалієв, дуганський поет Я. Шиваза, А. Осмонов, драматургічними — Дж. Турусбеков, Дж. Боконбаєв. У роки Великої Вітчизни війни кирг. письменники виступали з патріотичними творами (Дж. Боконбаєв, М. Елебаєв, А. Токомбаєв, К. Маликов, Т. Сидикбеков, К. Байлінов, А. Осмонов, Т. Уметалієв та ін.). Значного розвитку досягла кирг. ліра у післявоєнні роки. З'явилися нові імена — перша кирг. поетеса Н. Джетикашкасва, Ч. Айтматов, К. Бобулов, Ш. Абдираманов, С. Ералієв та ін. Сучас. прозаїки — Н. Байтеміров, Ш. Бейшеналієв, Т. Касимбеков; поети — Т. Абилкасімова, Т. Кожомбердієв, О. Султанов, Ж. Абдикуликов, С. Абдикулирова, Р. Рисукулов; драматурги — Р. Шукурбеков, Т. Абдумомунов, Б. Джакієв, М. Байжієв, Б. Омуралієв та ін. Серед літературознавців відомі К. Рахматуллін, О. Джакієв, Б. Керімджанова, А. Салієв, М. Борбугулов, Ш. Уметалієв та ін.; серед перекладачів — О. Орозбаєв, К. Ешмамбетов, А. Токтомушев та ін. Численні твори кирг. письменників присвячені дружбі кирг. та укр. народів (повість А. Токомбаєва, поеми К. Маликова, А. Осмонова, Дж. Боконбаєва, К. Байлінова, роман Т. Сидикбекова та ін.). Кирг. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, укр. рад. письменників. Укр. мовою перекладено роман Т. Сидикбекова, вірші Т. Сатилганова, А. Усенбаєва, Дж. Боконбаєва, А. Токомбаєва. Спілька письменників — з 1934.

А. Садиков.
Архітектура. На тер. К. виявлено поселення 4—1 ст. до н. е. з глинобитними й сирцевими будівлями, укріплені вали і вежі. Традиційні нар. житла — розбірні юрти й примітивні будинки з сирцевої цегли. В 5—10 ст. виникли міста (Ош, Узген та ін.), зводилися фортеці й замки феодалів (замок на Красночеченському городищі, 4—5 ст.), храми, військові поселення — рибати, *караван-сараї* (Чалдивар на р. Манакельді). У період мусульманського панування Караханідів (серед. 10—12 ст.) зводилися культові споруди: мечеті, мінаретні (мінаретні 11 ст. на городищі Бурана і в Узгені), мавзолеї (група з трьох мавзолеїв в Узгені, 11—12 ст.). З 13 ст. будували монументальні мавзолеї (Манаса мавзолей, 14 ст.) та *караван-сараї* (Таш-Рабат на р. Каракоюм, 15 ст.). Після приєднання К. до Росії почали розвиватися міста з регулярним плануванням — Пішпек (тепер м. Фрунзе), Каракол (тепер Пржевальськ), Токмак. За роки Рад. влади реконструйовано старі й збудовано нові міста (Джалал-Абад, Кизил-Кія, Кок-Янгак, Талас) і селища (Кок-Таш, Кара-Су, Бистровка та ін.). З кін. 30-х рр.

в архіт. декорі широко застосовується нац. орнамент (Літній театр; 1940, арх. Г. Градов, у парку — тевер ім. І. В. Панфілова у Фрунзе). У 60—70-х рр. розгорнулося будівництво споруд із застосуванням залізобетону й скла (Палац спорту ім. В. І. Леніна, 1974, арх. В. Марухов; музей образотворчих мистецтв, 1974, арх. Ш. Джаматов, В. Назаров, Д. Ірискули; Будинок полт. освіти, 1975, арх. О. Голованов, В. Шапошник, А. Джумакиєв; готель «Пішпек», 1976, арх. В. Ліденко, Р. Мухамедієв, усі — в м. Фрунзе; кінотеатр «Семетей» в Оші, 1976, та ін.), провадиться курортне будівництво на оз. Ісик-Куль. В 1941 засновано Спільку архітекторів Кирг. РСР.

Образотворче мистецтво. На тер. К. виявлено наскельні зображення епохи неоліту, бронзи і кін. 1-го тис. до н. е., знайдено керамічні вироби, бронзові й золоті прикраси (кін. 1-го тис. до н. е.); у кочовиків саків і усунів — бронзові предмети з литими фігурками тварин (1-е тис. до н. е. — перші ст. н. е.). В 3—10 ст. над могилами встановлювали статуї з каменю. На городищі Ак-Бешим виявлено пам'ятки живопису, скульптури, ужиткового мист.; на Красночеченському городищі — велика статуя Будди (глина з розписом). Для нар. мистецтва характерні вироби з повісті («ширдакі»), ворсові килими для юрт, настінні вишивки — «тушкізи», розшитий одяг з барвистим орнаментом). У рад. час набули розвитку всі види образотворчого мист. (живописці В. Образцов, С. Чуйков, Г. Айтєв, С. Акілбеков, Б. Джумабаєв; скульптори Т. Садиков, О. Мануйлова; графіки Л. Іліна, А. Михайлов, М. Оморкулов, Е. Кузовкін). Продовжують розвиватися багаті традиції нар. творчості. В 1934 створено Спільку художників Кирг. РСР.

Т. Х. Стародуб.
Музика в доживотний період існувала лише в усній традиції. Народні пісні (обрядові, трудові, ліричні) одноголосі, одночастинні або двочастинні. В основі нар. музики — 7-ступеневі діатонічні лади, метрика різноманітна, характерне чергування складних тактів. В інструм. музиці — жанр *кою*, — п'єса програмного характеру. Серед нар. танців — *кііз*, який відтворює процес виготовлення килима. Музичні інструменти: комуз (3-струнний шипковий), кил кияк (2-струнний смичковий), тип *варгана* — жигач ооз комуз (дерев'яний), темір комуз (залізний); тип *гобою* — сурнай; *доббас*, *доол* — ударні та ін. Носії кирг. муз. культури — *акіни* (Токтогул Сатилганов); нар. співаки (А. Теміров); інструменталісти (Муратали Курекеев); нар. композитори-мелодисти (Дж. Шералієв). У 30-х рр. 20 ст. пишуть твори кирг. профес. композитори А. Малдибаєв, М. Абдраєв, А. Тулєєв, А. Аманбаєв. Розвивається муз. драма («Алтин кіз» Власова і Фере, 1937), опера («Айчурек» Власова, Малдибаєва і Фере, 1939), балет («Анар» Власова і Фере, 1940), муз. комедія («Хто що зробив» Абдраєва,

Аманбаєва, Малдибаєва, Тулєєва, 1943), симфонія, кантата, ораторія, камерна музика, масові пісні і хори. Набули поширення нові форми виконання — хори, інструм. ансамблі. Серед кирг. композиторів — С. Рязузов, С. Германов, Т. Ерматов, А. Джаматов, К. Молдобасанов (його балет-ораторія «Материнське поле» удостоєний Держ. премії СРСР, 1976), Н. Давлесов, С. Медетов; виконавці: співаки — нар. артисти СРСР С. Кіізбаєва, А. Малдибаєв, А. Мирабаєв, Б. Мінжилкієв; диригенти — нар. артисти СРСР К. Молдобасанов, А. Джумахматов; режисер нар. арт. Кирг. РСР А. Кутубаєв; артисти балету — нар. арт. СРСР Б. Бейшеналієв, нар. артисти Кирг. РСР А. Токомбаєва, Ч. Базарбаєв, А. Ісраїєв, Р. Чокоева; балетмейстер нар. арт. Кирг. РСР У. Сарбагішев. В республіці працюють Кирг. театр опери та балету (1942), філармонія (1936), оркестр нар. інструментів (1936) і Великий симфонічний оркестр Киргизького радіо і телебачення (1970), Держ. музично-хореографічне уч-ще ім. М. Курекеева (1943), муз. уч-ща (м. Фрунзе, Ош), мережа муз. шкіл, Будинок нар. творчості. Спілька композиторів Кирг. РСР — з 1939. Між УРСР і Кирг. РСР існують постійні творчі зв'язки. В К. виступали укр. рад. співаки Е. Мірошніченко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко. На сцені Кирг. театру опери та балету (гастролював у Києві 1979) йшла опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Балет-ораторія «Материнське поле» К. Молдобасанова поставлено на сцені Діппроп. театру опери та балету. **Театр.** Джерела драм. театру К. — в усній нар. творчості. Елементи акторського мист. були в нар. обрядах та іграх, змаганнях акців (айтишуу), вистапах казкарів (джомокчу), манасці, комузистів, куудулів (нар. коміків). Профес. кирг. театр виник після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1926 у м. Фрунзе було організовано муз.-драм. студію, яку 1930 перетворено на профес. драм. театр (з 1936 — муз.-драм. театр, з 1942 — Кирг. театр опери та балету). В 1936—41 працював театр юного глядача. В 1941 у м. Фрунзе засн. труп Кирг. драм. театру. В репертуарі — п'єси нац. драматургів, рос., укр. та зарубіжних авторів. У республіці працюють Кирг. драм. театр. Театр рос. драми ім. Н. К. Крупської (засн. 1935) — у м. Фрунзе, Муз.-драм. театр ім. М. Рисукулова в м. Нарині (засн. 1958) та ін. Кирг. драм. театр у м. Оші (засн. 1972), Респ. театр ляльок (засн. 1938). Серед театральних діячів: народні артисти СРСР Д. Кузюкова, Б. Кидикеева.

Кіно. Перші фільми на матеріалі Кирг. РСР знято у 20—30-х рр. («Дах світу», 1927, документальний, реж. В. Єрофеев; «Ай-Гуль», 1937, художній, реж. Ю. Васильчиков та ін.). З 1939 виходить кіножурнал «Радянська Киргизія». В 1942 в м. Фрунзе було організовано студію кінохроніки (фільм «Киргизія в дні Великої Вітчизни»

ної війни», 1944, реж. Д. Ердман та ін.), 1956 реорганізовано в студію худож. та документальних фільмів, з 1961 наз. «Киргизфільм». В 1955 на кіностудії «Мосфільм» поставлено худож. фільм «Салтапат» (реж. В. Пронін), в якому брали участь кирг. актори. У 50—60-х рр. вийшли документальні кінострічки «Вони народилися в Тянь-Шані» (1958, реж. Л. Турусбекова), «Річка гір» (1960, реж. М. Кукеев). З кіл. 60-х рр. кирг. кіно звертається до нац. л-ри, зокрема до творчості Ч. Айтматова, який відіграв визначну роль в ідейно-худож. спрямуванні кіно Кирг. РСР. Істотний внесок у кирг. кіно зробили рос. рад. режисери Л. Шенітько («Спека», 1963) і А. Михалков-Кончаловський («Перший учитель», 1965). Фільми: художні — «Постріл на перевалі Караш» (1968), «Червоні макі Іссик-Кулю» (1972), «Білий пароплав» (1977), «Ранні журавлі» (1979), реж. усіх — Б. Шамшієв, «Небо нашого дитинства» (1966), «Уркуя» (1970), «Улан» (1978), реж. усіх — Т. Океев; документальні — «Наринський щоденник» (1971, реж. А. Відутіріс), «Пошта» (1972, реж. Б. Абдилдаєв) — нагороджені на міжнар. і всесоюзних кінофестивалях. Серед відомих акторів кіно: М. Рисуков, Д. Куюкова, Б. Кидикеева, Б. Бейшеналієв, Т. Турсунбаєва, С. Чокморов та ін. У 1962 засн. Спільку кінематографістів Кирг. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Е. Борбів.
Лит.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. Фрунзе, 1979; Победа Октябрьской революции в Киргизии. Сборник документов. 1917—1918. Фрунзе, 1977; Киргизия в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов. Фрунзе, 1965; Культурное строительство в Киргизии. Сборник документов и материалов, т. 1—2. Фрунзе, 1957—72; Советский Союз. Киргизия. М., 1970; История Киргизской ССР, т. 1—2. Фрунзе, 1968; История советского рабочего класса Киргизстана. Фрунзе, 1966; История советского крестьянства Киргизстана. Фрунзе, 1972; Джамгерчинов Б. Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. Фрунзе, 1963; Каракаев К.-Г. К., Алымбаев Д. А. В. И. Ленин и социалистическое строительство в Киргизстане. Фрунзе, 1970; Киргизстан в братской семье народов. Фрунзе, 1972; Усубалиев Т. У. Советский Киргизстан. М., 1978; Шерстобитов В. П., Орозалиев К. К., Винник Д. Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Киргизстане (1918—1960 гг.). Фрунзе, 1961; Баялиев Т. Под руководством Коммунистической партии — к расцвету киргизской советской литературы. Фрунзе, 1978; История киргизской советской литературы. М., 1970; Садыков А. Национальное и интернациональное в киргизской советской литературе. Фрунзе, 1970; История киргизского искусства. Фрунзе, 1971; Искусство Киргизской Советской Социалистической Республики. В кн.: История искусства народов СССР, т. 7—8. М., 1972—77; Уметалиева Д. Изобразительное искусство Киргизии. Фрунзе, 1978; Кино Советской Киргизии. М., 1979; Ашимов К. А. Экраи Киргизии рассказывает. М., 1976.

КИРГИЗСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ імені 50-річчя СРСР — вищий навчальний заклад М-ва нар. освіти Киргизської РСР. Засн. у м. Фрун-

зе 1951 на базі пед. ін-ту, створеного 1932. У 1972 присвоєно ім'я 50-річчя СРСР. У складі ун-ту 12 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., біол., геогр., юрид., істор., філологіч., іноз. мов, екон., фінансово-обліковий, ф-т підвищення кваліфікації директорів серед. загальноосв. шкіл; заочне, вечірнє й підготовче відділення; аспірантура. Функціонує н.-д. сектор, обчислювальний центр, бот. сад, служба наук.-тех. інформації, зоол. музей, міжвузівська редакційно-видавничча рада, 6-ка (бл. 1 млн. одиниць зберігання). Ун-т видає тематичні збірники, підручники, навч.-методичні посібники тощо. В 1978/79 навч. р. у вузі навчалось 12,8 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 5,3 тис. З часу заснування в ун-ті підготовлено понад 28 тис. спеціалістів.

М. І. Іманалієв.
КИРГИЗСКИЙ ХРЕБЕТ — гірський хребет у пн. частині Тянь-Шаню, у межах Кирг. РСР та на її кордоні з Каз. РСР. Завдовжки 375 км, заввишки до 4875 м (пік Зх. Аламедин). Складається переважно з кристалічних порід. На схилах — степова рослинність, ліси; вище — альп. луки. На вершинах — льодовики.

КИРДАН Борис Петрович (н. 25.IX 1922, с. Ганно-Леонтовичево, тепер Устинівського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. і рос. рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Моск. ун-т (1951). З 1953 працює в Ін-ті світової л-ри АН СРСР. Доктор філологічних наук (з 1958). Серед наук. досліджень: «Українські народні думи XV — поч. XVII ст.» (1962), «Український народний епос» (1965), «Збірці народної поезії. З історії української фольклористики XIX ст.» (1974). Укладач зб. «Українські народні думи» (1972). Нагороджений орденами Вітчизняної війни I-го й 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Народні співні-музиканти на Україні. К., 1980 [у співавторстві].

А. Ф. Омеляченко.
КИРЕЄНКО Іван Андрійович [5 (17).IX 1879, с-ще Бахмач, тепер місто Черніг. області — 21.V 1971, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівельних матеріалів і технології бетону, доктор тех. наук (з 1948), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1959). Закінчив (1909) Київ. політех. ін-т. Працював на буд-ві шляхів та інженерних споруд у Київ. окрузі шляхів. В 1913—71 викладав у вузах Києва. Автор праць з питань технології бетонних, кам'яних і шпекатурних робіт в зимових умовах, раціональних методів підбору складу бетону, теорії застосування дрібних пісків у бетонах.

КИРЕЙКО Віталій Дмитрович (н. 23.XII 1926, с. Широке, тепер Солонянського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. композитор, педагог, музикознавець, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1958. В 1949 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Л. Ревуцького), з 1949 — її викладач. Твори: опери — «Лісова пісня» (1957), «У неділю рано...» (1966),

«Марко в пеклі» (1966); балети — «Тіні забутих предків» (1960), «Відьма» (1967), «Орґія» (1977); симфонії, увертюри, концерти для інструментів з оркестром, вокально-симф. камерні твори, хори, романси, музика до драм. вистав, обробки нар. пісень.

КИРІЯ, кобеник, сиряк — старовинний укр. чоловічий і жіночий верхній розстібаний одяг. Шили К. з дебелого домотканого сукна темно-коричневого або сірого кольору. К. була довга і широка, оскільки носили її в негоду, взимку надягаючи на верх. одяг. До К. пришивали капюшон, яким в негоду закривали голову, а іноді й обличчя (в останньому випадку він мав прорізи для очей і рота). Одяг типу К. існував також у росіян (армяк), поляків (кереп'як), болгар (опанджак, ямурдук) та ін. народів.

КИРИКІВКА — селище міського типу Великописарівського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Ворсклі (притока Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Кириківка. 4,7 тис. ж. (1978). Цукр. з-д, Великописарівська райсільгосптехніка. Середня школа, лікарня, 4 клуби, 4 б-ки. Засн. наприкінці 17 ст.

КИРИЛЕНКО Андрій Павлович [н. 26.VIII (8.IX) 1906, с-ще Алексеевка, тепер місто Белг. обл.] — рад. держ. і партійний діяч, авіач. Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Член КПРС з 1931. Н. в сім'ї кустаря. З 1925 працював на підприємствах Воронежської обл. та на шахті в Донбасі. В 1929—30 — на комсомольській, рад. і кооп. роботі. В 1936 закінчив Рибінський авіаційний ін-т. З 1936 — інженер-конструктор на авіац. з-ді в Запоріжжі. З 1938 — другий секретар Ворошиловградського райкому КП(б)У в Запоріжжі, 1939—41 — другий секретар Запорізького обкому КП(б)У. В 1941—42 — член Військ. ради 18-ї армії Пд. фронту, 1942—44 — уповноважений Держ. К-ту Оборони на авіац. з-ді в Москві. З 1944 — другий секретар Запоріжж., з 1947 — перший секретар Миколаїв., з 1950 — секретар Дніпроп. обкомів партії, 1955—62 — перший секретар Свердлов. обкому КПРС. У 1962—66 — перший заст. голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З квітня 1966 — секретар ЦК КПРС. З 1956 — член ЦК КПРС. У 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1962—66 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. На XVI—XVIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, медалями.

КИРИЛЕНКО Іван Ульянович [19.XI (2.XII) 1903, с. В'язівка, тепер Павлоградського р-ну Дніпроп. обл. — 20.X 1939] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1927. Учасник громадян. війни. Учився в парт. школі в Харкові. Вірші й оповідання почав друкувати 1923. Перша зб. віршів «Такти» (1927). Був членом літ. орг-ції «Плуг», з 1927 перейшов у ВУСПП. Темі індустріалізації

А. П. Кириленко.

В. Д. Кирейко.

Кирей.

КИРИЛИЦЯ

країни присвятив книгу нарисів і віршів «Перешитовка» (1932). Автор кількох повістей («Курси», 1927; «Кучеряві дні», 1928, та ін.) про рад. молодь і класову боротьбу на селі. Краша з них «Аванпости» (1933), її продовження — роман «Весна» (1936).

Тв.: Вибране. К., 1960; Рос. п. е. р. е. к. л. — Натиск. М.—Л., 1931.

О. Р. Мазуркевич.

КИРИЛИЦЯ — один з двох давньослов'янських алфавітів (другим є *глаголиця*). Названий за ім'ям Кирила (див. *Кирило і Мефодій*). Виник на основі грец. унітарного письма. Для тих слов'ян, звуків, для яких у грец. письмі не вистачало літер (див. табл.), створено спец. знаки (вони певною мірою пов'язані з глаголичними) — Ъ, Ь, Ѣ, Ѥ, Ѧ, А, Ъ, У; літери «Ш», «Ц» взято, можливо, з євр. алфавіту; знаки для літер «Б» і «В» є різновидами грец. В; ютація голосних передавалася за допомогою приставного «І» (без крапки); буква «Щ» — лігатура букв «Ш» і «Т». Літери, запозичені з грец. алфавіту, використовувалися (як і в греків) і для позначення цифр. Найдавніші пам'ятки К.: давньоболгарські — напис Мостища (10 ст.), напис царя Самуїла (993). Супрасльський рукопис (11 ст.) та ін., сх.-слов'янські — *Остромирове євангеліє*, *Ізборники Святослава*, *берестянські грамоти* та ін. К. користувалися православні слов'яни, а також (до 19 ст.) румуни. Склад і форма літер К. з часом змінювалися (див. *Устав*, *Півустав*, *Скоронис*, *В'язь*). У Росії 1708, згідно з указом Петра I, друкарський кириллический шрифт спрощено (див. *Градзянський шрифт*). На слов'ян. кириллический граф. основі (з введенням подат. літер і *діакритичних значків*) базуються рос., укр., білорус., болг., серб. алфавіти, а також (через російський) алфавіти більшості народів СРСР і монг. письмо.

Лит.: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928; Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1932; Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. 863—1963. М., 1963. П. Д. Тимошенко.

КИРИЛІВКА — колишня (до 1929) назва с. Шевченкового Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. У К. провів свої дитячі роки Т. Г. Шевченко (до 1829). У 1843 і 1845 поет приїздив до К. побачитися з рідними, востаннє він побував у селі після заслання — у червні й липні 1859.

КИРИЛІВКА — селище міського типу Якимівського р-ну Запоріж. обл. УРСР, за 42 км від залізнич. ст. Якимівка. 1,4 тис. ж. (1979). Рибоколгосп, рибоцех об'єднання «Північазрибпром», комбінат комунальних підприємств, поч. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, санаторій «Кирилівка». Кінотеатр. 6-ка. Засн. 1805.

КИРИЛІВСКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена 1893 на території Києва на колишній Кирилівській вул. (тепер вул. Фрунзе). Досліджували її 1893—1903. К. с. мала два куль-

турні шари. Нижній шар являв собою залишки поселення раннього етапу мадленської пори (див. *Мадленська культура*). Знайдено крем'яні знаряддя праці (бокові різці, скребки тощо), численні кістки (мамонта та ін. тварин), що залягали у вигляді округлих скупчень. Ці кістки використовували при спорудженні наметоподібних наземних жител. На деяких бивнях мамонта є сліди обробки й орнаментування. У верхньому шарі знайдено розколоті кістки тварин, різці, скребки, ножовидні пластини.

КИРИЛІВСКА ЦЕРКВА в Києві — пам'ятка архітектури часів *Київської Русі*. Споруджена 1146 як собор родового монастиря черніг. князів Ольговичів.

У 12—13 ст. — успенська черніг. князів. У 1194 в ній було поховано князя Святослава Всеволодовича, одного з персонажів «*Слова о полку Ігоревім*». К. ц. — спочатку шестистовпна, тринефна, триапсидна хрестовокупольна споруда, увінчана одним куполом. Пізніше неодноразово перебудовувалася. В кін. 17 — на поч. 18 ст. над церквою зведено чотири нові куполи восьмигранної форми. В серед. 18 ст. за участю арх. І. Григоровича-Барського фасади храму було реконструйовано в стилі укр. барокко. В інтер'єрі збереглися фрески 12 ст. У 80-х рр. 19 ст. стінопис реставрували викладачі та учні *Київської рисувальної школи* — І. Іжакевич, І. Селезньов, Х. Платонов, М. Пимоненко, а також рос. художник М. Врубель, якому належать композиції «Зішестя святого духа» й «Ангели з лабарями» (на хорах). «Надгробний плач» (у нішах — аркасолиях *мартексу*) та образи *іконостаса*. Тепер К. ц. — філіал Держ. істор.-архит. заповідника «Софійський музей». Л. див. також на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, с. 128—129.

Кириллиця

Буква	Назва	Буква	Назва	Число ліній	Буква	Назва	Число ліній	Буква	Назва	Число ліній
А	аз	1	+	К	кер	600	Х	х	х	х
Б	буки	2	а	Ш	омера	800	Ш	ш	ш	ш
В	вѣдѣ	3	а	Ч	чи	900	Ч	ч	ч	ч
Г	глаголь	4	а	У	ура	90	У	у	у	у
Д	добро	5	а	Ш	ша		Ш	ш	ш	ш
Е	єсть	5	а	Щ	ща		Щ	щ	щ	щ
Ж	житє	6	а	Ъ	юр		Ъ	ю	ю	ю
З	зело	6	а	Ѣ	єри		Ѣ	є	є	є
И	имѣ	7	а	Ѥ	єр		Ѥ	є	є	є
Й	йѣ	8	а	Ѧ	амь		Ѧ	амь	амь	амь
К	кѣ	10	а	Ѩ	ю		Ѩ	ю	ю	ю
Л	лѣ	20	а	Ѫ	є		Ѫ	є	є	є
М	мѣ	40	а	Ѭ	юс малій		Ѭ	юс малій	юс малій	юс малій
Н	нѣ	50	а	Ѯ	юс великий		Ѯ	юс великий	юс великий	юс великий
О	онѣ	70	а	Ѱ	юс великий		Ѱ	юс великий	юс великий	юс великий
П	пѣ	80	а	Ѳ	юс великий		Ѳ	юс великий	юс великий	юс великий
Р	ри	100	а	Ѵ	юс	60	Ѵ	юс	юс	юс
С	сѣ	200	а	Ѷ	юс	700	Ѷ	юс	юс	юс
Т	тѣ	300	а	Ѹ	юс	9	Ѹ	юс	юс	юс
У	уѣ	400	а	Ѻ	юс		Ѻ	юс	юс	юс
Ф	фѣ	500	а	Ѽ	юс		Ѽ	юс	юс	юс

Лит.: Кирилловская церковь. Фотоальбом. К., 1977. Г. Н. Довгань. **КИРИЛІНА** (Крамаренко) Галина Семенівна (п. 4.III 1930, Москва) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1965). В 1948 закінчила Моск. хореографічне уч-ще при Великому театрі СРСР, відтоді — солістка балету Донец. театру опери та балету (з 1972 — педагог-репетитор). Виконувала гол. партії в балетах «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, «Лебедине озеро» та «Спляча красуня» Чайковського, «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Т. І. Бірченко. **КИРИЛЛІН** Володимир Олексійович [п. 7 (20).I 1913, Москва] — рад. учений в галузі енергетики і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1937. Закінчив Моск. енергетичний ін-т (1936). Працював на Каширській ГРЕС, в Моск. енергетичному ін-ті (з 1952 — професор). У 1941—43 служив у Військ.-Мор. Флоті. З 1943 — на парт., держ. і наук.-пед. роботі. У 1963—65 — віцепрезидент АН СРСР. В 1965—80 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР, 1978—80 — Держ. к-ту СРСР по науці і техніці. Осн. дослідження стосуються теплофіз. властивостей різних речовин, зокрема властивостей води і водяної пари, важкої води і її пари при високих параметрах, виявлення термодинамічних властивостей твердих речовин при високих температурах. З 1961 — кандидат, з 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1959. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КИРИЛО І МЕФОДІЙ — брати, просвітителі слов'ян, проповідники православної християнської релігії. Молодший з братів — Костянтин (в ченці — Кирило; бл. 827, м. Солунь, тепер Фесалоніки, Греція — 14.II 869, Рим), старший — Мефодій (бл. 815, м. Солунь — 6.IV 885). Кирило вчився в Константинополі, при імператорському дворі в Магнаврі, де його вчителем був *Фотій*. Працював бібліотекарем, викладав філософію в Магнаврі. З 851 займався місіонерською діяльністю. У складі візантійської місії побував у Сирії і хозарській державі. У Херсонесі (Корсуні) якийсь русин, за свідченням одного з Житій, показував Кирилові Євангеліє і Псалтир, «роусьськими писменами писано». Мефодій радо поступив на військ. службу, потім був управителем населеного слов'янами району Македонії. Пізніше прийняв чернечтво. До монастиря, в якому був Мефодій, вступили і Кирило. З 863 брати жили в Моравії і Паннонії, де в боротьбі з католицьким нім. духовництвом, зазнаючи переслідувань папи римського, проповідували православ'я, відкривали при церквах школи. Мефодій був архієпископом Моравії і Паннонії. Перед від'їздом у Моравію Кирило розробив упорядковану слов'ян. азбуку. Питання про те, який із двох давніх слов'ян. алфавітів ви-

Північний фасад Кирилівської церкви в Києві.

Кирилівська церква. Імператриця Єлена. Фреска 12 ст. М. О. Врубель. Зішестя святого духа. Фрагмент. 1884—89.

найшов Кирило, остаточно не роз'язане. Багато вчених вважає, що *глаголиця*, а *кирилиця* існувала і перед тим. Брати перекладали слов'ян. мовою грец. церк. книги, писали її оригінальні твори. Своєю діяльністю К. і М. заклали основи слов'ян. писемності й л-ри. З виникненням слов'ян. писемності пов'язане зародження болг. л-ри. Давня болг. культура вплинула на духовне життя сх. слов'ян у період Київ. Русі, сприяла зародженню їхньої л-ри. 24 травня відзначається як день слов'ян. писемності та її творців — К. і М. У Болгарії встановлено орден «Кирило і Мефодій». Міжнар. премію ім. братів К. і М. ім'я К. і М. мала таємна політична орг-ція в Києві — *Кирило-Мефодіївське товариство*.

Лит.: Лавров П. Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві. К., 1928; Георгиев Е. Кирило і Мефодій істината засадагелите на българската и славянска писменост. София, 1969.

А. О. Білецький.
КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА — образ багатиря-змислоробця в героїко-фантастичній казці, поширеній в рос., укр. та білорус. фольклорі. Відомий і під ім'ям Микити Кожум'яки. К. К. — простий трудивник, символічне втілення багатирської сили народу. Вперше згадується в фольклорі Київ. Русі. Укр. варіант казки «Кирило-Кожум'яка» записано в 40-х рр. 19 ст. на Чернігівщині. Образ казкового багатиря відтворено в укр. л-рі (О. Олесь, І. Кочерга, П. Тичина та ін.).

Лит.: Українські народні казки. К., 1976.

КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН — укр. письменник і церковно-освітній діяч кінця 16 — поч. 17 ст. Дяк *Ставровецький* (Транквіліон) Кирило. **КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ** (між 1130 і 1134, м. Туров, тепер смт Гом. обл. — близько 1182) — письменник, проповідник і церковно-політичний діяч Київської Русі. Походив з багатого сім'ї. Вивчав грец. мову і візант. л-ру. Був ченцем, потім став єпископом Туровським. Його літ. спадщина складається з оригінальних творів у жанрі ораторської культової прози: 8 казань («Слів»), повчання, послання, молитви, притчі, канони. Твори К. Т. відзначаються багатством риторичних прийомів і характеризують автора як видатного майстра поетичного й ораторського мистецтва.

П. К. Яременко.
КИРИЛОВ Єлпидіфор Анемподистович [26.IX (8.X) 1883, с. Шибів, тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР — 27.XI 1964, Одеса] — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук, професор (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1945. Після закінчення Новоросійського ун-ту в Одесі (1907) працював там же (з 1926 — керівник Н.-д. ін-ту фізики цього ун-ту). Осн. праці — з фіз. оснв фотогр. процесів, зокрема дослідження оптичних і фотоелектр. явищ у галогенідах срібла. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КИРИЛОВА Галина Миколаївна [н. 5 (18).III 1916, Екатеринбург, тепер Свердловськ] — рос. та укр. рад. артистка балету, педагог,

засл. арт. РРФСР (з 1961), нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. Після закінчення Ленінгр. хореографіч. уч-ща — солістка Ленінгр. Малого оперного театру (1935—42); 1942—61 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Аврора, Одетта («Сплячка красуня»), Лебедине озеро (Чайковського), Ліза («Марна пересторога» Гертеля), Сванільда («Копелія» Деліла), Марія («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва). З 1972 — худож. керівник Київ. хореографічного уч-ща. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1957.

Л. Р. Зихлінська.
КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО — таємна політ. антикріпосницька організація, що утворилася в грудні 1845 — січні 1846 в Києві й існувала до кінця березня 1847. Засновниками т-ва були М. І. Гулак, М. І. Костомаров і В. М. Білозерський, до яких приєдналися О. В. Маркович, О. О. Навроцький, І. Я. Посада та ін. У квітні 1846 до т-ва вступив Т. Г. Шевченко. Восени 1846 заг. кількість членів досягла 12 осіб. Політ. програму К.-М. т. було викладено в «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» і «Записці», складеній В. М. Білозерським. В К.-М. т. існувало два напрями: ліберально-бурж. (М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, О. Д. Тулуб, Д. П. Пильчиков, М. І. Савич, а також П. О. Куліш, який належав до ліберально-поміщицького табору) і революц.-демократичний (М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посада, Г. Л. Андруцький). Ідейним керівником якого був Т. Г. Шевченко. Гол. своїм завданням революц. частина т-ва вважала знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну парламентську республіку з наданням кожному народові рівних прав і широкої політ. автономії. Ліберальна частина членів т-ва виступала за соціальні реформи, миру пропаганду його ідей, християнську смиренність. Вони проводили думку про те, що укр. нація нібито являє собою особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував усередині укр. народу, і вважали, що йому як спасителю-месії призначено повести за собою слов'ян до об'єднання. У програмних документах т-ва, в літ. творах окремих його членів ідеалізувалось минуле України. Т. Г. Шевченко, який стояв за селянську революцію і респ. об'єднання слов'ян. народів, разом із своїми однодумцями виступав проти лібералізму і бурж. націоналізму П. О. Куліша, М. І. Костомарова та їхніх прибічників, заперечуючи соціальної і нац. свободи вважав спільну революц. боротьбу рос., укр. та ін. народів. Гостра ідейна боротьба в К.-М. т. відображала непримиренність і загострення класових суперечностей у період розкладу феод.-кріпосницького ладу та розвитку капіталістичних відносин на Україні в

40-х рр. 19 ст. За доносом провокатора т-во було розгромлене. К.-М. т. відіграло значну роль у розвитку суспільно-політ. боротьби на Україні.

Лит.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Зайончковский П. А. Кирило-Мефодієвское общество. М., 1939; Денисенко М. С. Кирило-Мефодієвське товариство. В кн.: З історії філософської думки на Україні. К., 1963; Кошмід Ю. О. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодієвське товариство. «Український історичний журнал», 1966, № 3; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Сергієнко Г. Я. Яскрава сторінка визвольного руху (До 125-річчя Кирило-Мефодієвського товариства). К., 1971.

Г. Я. Сергієнко.
КИРИЛЮК Євген Прохорович (н. 18.III 1902, Варшава) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). З 1946 — завідувачий відділом шевченківства Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Коло наук. інтересів К. охоплює різноманітні проблеми розвитку укр. л-ри, її зв'язків з рос. та ін. слов'ян. л-рами. Автор досліджень про творчість І. Котляревського, Т. Шевченка (за книгу «Т. Шевченко. Життя і творчість» (1959) удостоєний Ленінської премії, 1964), І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, М. Кропивницького, П. Грабовського, О. Кобилянської, С. Васильченка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосяри та ін. Під керівництвом і за участю К. здійснено видання «Повного зібрання творів» Т. Шевченка в 6-ти томах (1963—64), книги «Шевченківщина. Підсумки і проблеми» (1975), «Шевченківського словника» (т. 1—2, 1976—77; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тел.: Панас Мирний. К., 1939; Марко Луків. Кропивницький. М., 1943; Т. Г. Шевченко. К., 1964; Вічний революціонер. К., 1966; Життя традиції. К., 1969; Слово, віддане народowi. К., 1972; Шевченківщина і славістичні дослідження. К., 1977. В. С. Шубраєвський.

КИРИЧЕНКО Григорій Федорович [н. 10 (23).X 1912, м. Суми] — новатор виробництва в машинобудуванні, токарь, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. Працюючи 1926—72 на Сумському маш.-буд. з-ді ім. М. В. Фрунзе, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Ініціатор руху «Жодного відстаючого поруч». Наставник молоді. З 1972 — на пенсії. На XXIII з'їзді Компартії України обирався членом Ревізійної комісії ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 162.

Н. Ф. Сахарова.
КИРИЧЕНКО Ілля Микитович [7 (19).VII 1889, с. Рябухи, тепер Талалайського р-ну Черніг. обл. — 13.VII 1955, Київ] — укр. рад. мовознавець і педагог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1914). Працював викладачем у гімназіях і на пед. курсах. З 1931—

Г. С. Кирілін.

Г. М. Кирілова.

Г. П. Кирілюк.

Кирило Кожум'яка. Ілюстрація І. С. Іжакевича і Ф. З. Кононадюка до книжки «Українські народні казки». Київ, 1951.

КИРИЧЕНКО

в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1946 — зав. відділом словників). Одночасно (з 1936) працював у Київ. ун-ті. Оси. праці: «Принципи створення українсько-російського словника» (1948), «Українська лексикографія радянського періоду» (1954). Автор «Словника медичної термінології» (1936), «Орфографічного словника» (1955). Один з укладачів «Російсько-українського словника» (1948), один з укладачів і гол. редактор «Українсько-російського словника» (т. 1—6, 1953—63).

Лит.: Паламарчук Л. С. І. М. Кириченко. «Мовознавство», 1969, № 4. А. А. Бурячок.

КИРИЧЕНКО Микола Карпович (п. 12.II 1923, с. Петропавлівка, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) — партійний діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 — на парт. роботі. З 1947 — на комсомольській роботі: перший секретар Куп'янського міськкому комсомолу, другий і перший секретар Харків. обкому комсомолу, другий секретар ЦК ЛКСМ України. В 1953 закінчив Харків. пед. ін-т. З 1960 — секретар, другий секретар Полтав. обкому партії, голова Полтав. обласного комсомолу, секретар Кіровоград. сільс. обкому партії, голова Кіровоград. обласного комсомолу, перший секретар Кіровоград. обкому партії. В 1967—77 — перший секретар Крим. обкому партії. З 1977 — перший секретар Одес. обкому партії. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1977 — член ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КИРИЧЕНКО Ніна Олександрівна (п. 1.II 1930, с. Веселе Межівського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1953. Закінчила Кіровоград. пед. ін-т (1953). З 1953 працює вчителем української мови й ліри серед школи в м. Нікополь Дніпроп. обл. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. П. Д. Іванівна.

КИРИЧЕНКО Олександр Іларіонович (25.II 1908, с. Чорнобаївка, тепер Білозерського р-ну Херсон. обл. — 29.XII 1975, Москва) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1930. Н. у робіт. сім'ї. В 1936 закінчив Азово-Чорномор. ін-т інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 працював в апараті ЦК КП(б)У. З 1941 — секретар ЦК КП(б)У по пром-сті. В роки Великої Вітчизн. війни — член Військ. ради фронту, ген.-майор. У 1944 — секретар ЦК КП(б)У по кадрах, 1945—49 — перший секретар Одес. обкому і міськкому партії. В 1949—53 — другий секретар, 1953—57 — перший секретар ЦК КП України. В 1957—60 — секретар ЦК КПРС. У 1960 — перший секретар Рост. обкому партії, згодом — на госп. роботі. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. У 1953—55 — кандидат у члени Президії, 1955—60 — член Президії ЦК КПРС. На XVII—XIX з'їздах

КП України обирався членом ЦК. В 1952—57 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—4-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КИРИЧЕНКО Раїса Опанасівна (п. 14.XI 1943, с. Землянки Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). З 1962 працювала солісткою вокально-хореографічних ансамблів Полтави, Житомира, Херсона, з 1968 — в Черкаському засл. укр. нар. хорі. В репертуарі К. — укр. і рос. нар. пісні, вокальні твори рад. композиторів.

КИРИЧЕНКО Степан Андрійович [п. 27.III (9.IV) 1911, Чоповичі, тепер смт Малинського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). Член КПРС з 1959. В 1941 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у Ф. Кричевського, А. Тарана та М. Рокитського. Твори: мозаїка — «В. І. Ленін» (1947), панно біля підніжжя пам'ятника М. Ватутину в Києві (1946—47), «Урожай» (1957), триптих «Наша дума, наша пісня» (1959—60), «Радянська Україна» (1960), три останні — у співавторстві з Н. Клейн; панно «Україна» (1969, с. Мрин Носівського р-ну Черніг. обл.), «Лісова пісня» (1970—71, парк у Ялті, в співавторстві з Н. Клейн), мозаїки в курзалі санаторію «Миргород» у Миргороді (1972—76, у співавторстві з Н. Клейн), в Морському порту в Ізмаїлі та Палаці культури в с. Шевченкове Кілійського р-ну Одес. обл. (обидві — 1978, в співавторстві з Н. Клейн та Р. Кириченком). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 164.

Лит.: Степан Кириченко. Надія Клейн. Альбом. К., 1970.

КИРИЧЕНКО Федір Григорович [п. 17.II (1.III) 1904, с. Владиславка, тепер МIRONIЙСЬКОГО р-ну Київ. обл.] — український рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. В 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва ім. К. А. Тимирязева (с. Маслівка МIRONIЙСЬКОГО р-ну Київ. обл.). З 1932 К. — у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті (Одеса; 1954—69 — директор). В 1941—44 — директор Ставropolської держ. селекційної станції. Дослідження з питань селекції і насінництва зернових культур. К. розробив методи: міжсортного схрещування при вільному запиленні; повторних схрещувань при міжвидовій гібридації, гібридних ліній у твердої пшениці і добору рослин за міцністю кореневої системи. Під керівництвом К. та за його основною участю в ін-ті виведено 5 високоврожайних зимостійких і посухостійких сортів озимої м'якої пшениці степового еко типу (Одеська 3, Одеська 12, Одеська 16, Одеська 26, Степова та Прибій). Вперше К. виявив для степових умов зимостійку озимку твердої пшениці (сорт Мічурінка, Новомічурінка і Одеська ювілейна), яка дає 35—45 ц зерна з га.

Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1959.

КИРКОВ Георгій Йорданов (псевд. — Майстора; 15.VIII 1867, Плевен — 25.VIII 1919, Софія) — діяч болгарського робітничого руху, письменник, один із засновників болг. пролетарської літератури. У 1879—86 навчався в Миколаєві. В 1895 вступив до Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП); 1897—1905 — редактор її центр. органу газ. «Робітнический вестник»; з 1898 — член ЦК БРСДП. Боровся проти опортунізму; один із засновників БРСДП (тісних соціалістів). У 1905—19 — секретар ЦК БРСДП (т. с.). Під час 1-ї світової війни займав інтернаціоналістські позиції. Палко вітав перемогу Великої Жовтня, взяв участь у створенні Комінтерну. В 1898—1903 і 1913—19 — депутат Нар. зборів Болгарії. **КИРЛЕУЦЬКЕ ОЗЕРО** — солоне озеро у системі *Перекопських озер*, у межах Крим. обл. УРСР. Довж. 13 км, шир. до 3 км, найбільша глиб. 0,6 м. У пд. частині озера багато острівців. Живлення за рахунок водообміну з *Айгульським озером* та Кияцьким озером, а також підземних вод, частково — поверхневого стоку. На дні — сірий мул. У посушливі роки — садка солі.

КИРНАРСЬКИЙ Марко Абрамович (23.V 1893, с-ще Погар, тепер смт Погарського р-ну Брян. обл. — 1941, Ленінград) — укр. та рос. рад. графік. Учень Г. Нарбута. В 1920—23 працював у Києві, де оформив книжки («Кобзар» Т. Шевченка та зб. «Перша в'язка бубликів», обидві — 1921) та журнали (обкладинка до «Шляхів мистецтва», 1922). В 1923 переїхав до Ленінграда. Для укр. вид-в оформив видання творів Т. Шевченка, І. Тобілевича, М. Копицького (всі — 1929) та ін.

КИРНАСІВКА — селище міського типу Тульчинського р-ну Вінн. обл. УРСР. Залізнич. станція. 6,0 тис. ж. (1979). У К. — 2 цукр., залізобетонних виробів, асфальтовий з-д, птахофабрика; 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. Відома з 18 ст.

КИРПІЧОВ Віктор Львович [26.IX (8.X) 1845, с. Бардіно, тепер Новосольницького р-ну Псков. обл. — 7 (20).X 1913, Петербург] — вітчизняний вчений у галузі механіки. Після закінчення (1868) Михайлівської арт. академії — викладач цієї ж академії, з 1870 — Петерб. технологічного ін-ту (професор з 1876). Перший директор Харків. технологічного (1885—98) і Київ. політех. (1898—1902) ін-тів. За підтримку студентів під час заворушень 1902 був звільнений з ін-ту. З 1903 працював у Петерб. політех. ін-ті, де вперше в Росії почав дослідження деформацій оптичним методом. К. розвинув метод подібності при вивченні машин і механізмів; розкрив значення теорії взаємності для розрахунку балок, арок і ланцюгів; розробив метод розрахунку просторових ферм за допомогою т. з. стереографічної проєкції. Автор навч. посібників у галузі механіки й опору матеріалів.

Г. Ф. Кириченко.

Р. О. Кириченко.

Ф. Г. Кириченко.

М. А. Кирнарський. Фронтиспіс до журналу «Гроно», 1920.

Літ.: Кирпичев М. В. Виктор Львович Кирпичев. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

КИРПИЧОВ Михайло Вікторович [11 (23).VIII.1879, Петербург — 10.I.1955, Москва] — рад. вчений у галузі теплотехніки і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1939). Син В. Л. Кирпичова. Після закінчення (1907) Петерб. технологічного ін-ту викладав у Петерб. (пізніше Ленінгр.) політех. ін-ті. В 1932—35 працював у Центр. котлотурбінному ін-ті, Енергетичному ін-ті ім. Г. М. Кржижановського, викладав у Моск. ін-ті хім. машинобудування і Моск. енергетичному ін-ті. Вперше в СРСР дослідив фіз. суть процесів у котельних агрегатах. Сформульована К. третя теорема подібності (теорема Кирпичова — Гухмана) є основою теорії теплового моделювання таких процесів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КИРПОНОС Михайло Петрович [9 (21).I.1892, с. Вертілка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл. — 20.IX.1941, поблизу хутора Дрюківщини Лохвицького р-ну Полтавської обл.] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1941), Герой Рад. Союзу (1940). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 командував 70-ю стрілецькою дивізією. З 1940 — команд. військами Ленінгр., з лютого 1941 — Київ. Особливого військ. округів. З поч. Великої Вітчизн. війни — команд. військами Пд.-Зх. фронту. Загинув під час Київської оборонної операції 1941. Похований у Києві в парку Вічної Слави. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

Літ.: Андреев Г. И., Вакуров И. Д. Генерал Кирпичев. К., 1976.

КІРСЬКЕ ОЗЕРО — озеро в Крим. обл. УРСР. Див. Айгульське озеро.

КІРЧІВ Богдан Олексійович (12.VI.1856, с. Корчин, тепер Сколівського р-ну Львів. обл. — 19.X.1900, с. Довге, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник. Автор віршів і оповідань, надрукованих у 80—90-х рр. в журн. «Зоря» та ін. періодичних виданнях. Перекладав з рос. і нім. мов драм. твори для укр. галицького театру. Деякі його вірші покладено на музику композиторами О. Нижанківським і В. Матюком. І. Франко в некролозі на смерть К. телло відгукнувся про його діяльність.

КІРЧІВ Павло Олексійович (16.III.1862, с. Корчин, тепер Сколівського р-ну Львів. обл. — 12.IV.1916, с. Курники, поблизу м. Яворова, тепер Львівської обл.) — укр. письменник і педагог. Брат Б. О. Кирчева. Автор оповідань, нарисів і статей з життя галицького села. Друкувався в укр. періодиці 80-х рр. 19 — поч. 20 ст. У статтях на пед. теми обстоював прогресивні принципи навчання й виховання. Перекладав з польс. і нім.

д-р. Переслідувався австр. владою. Збірка сатиричних оповідань К. «Будяки» (1890) була заборонена цензурою.

Р. Ф. Кирчів.
КІРША ДАНИЛОВ — скоморох-імпровізатор 18 ст. Див. Данилов Кірша.

КІР'ЯКОВ Михайло Михайлович [23.V (4.VI) 1810, с. Ковалівка, тепер Миколаївського р-ну Миколаїв. обл. — 26.III (7.IV) 1839, там же] — вітчизн. агроном. Закінчив Моск. ун-т (1828). Один з ініціаторів степового лісорозведення. Автор ряду статей з питань розвитку лісівництва і садівництва в степовій зоні України, зокрема на Херсонщині.

С. І. Білокінь.
КИСЕЛІВСЬКИЙ Іван Платонович [7 (19).I.1839 — 22.IV.1898, Київ] — рос. актор. Профес. діяльність почав 1871. Грав у Курську, Одесі, Петербурзі та Москві, 1894—98 — актор київ. Театру «Солов'ї». Ролі: Кречинський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Скалозуб («Лихо з розуму» Грибодова), Нешасливец, Вишневецький («Ліс», «Тепле місце» О. Островського), Митрич («Влада темряви» Л. Толстого).

КИСЕЛІНЧЕВ Асен Христов (13.IX.1905, Софія — 3.II.1960, там же) — болг. філософ-марксист, психолог і педагог, акад. Болг. АН (з 1958). Член БКП з 1927. Брав участь в антифашист. боротьбі. Професор і зав. кафедрою психології, логіки й етики Софійського ун-ту (з 1951), директор Ін-ту філософії Болг. АН (з 1952). Розробляв проблеми психології, педагогіки, філософії та ін. Виступав з критикою фашист. ідеології. Премія ім. Димитрова, 1950, 1959.

КИСЕЛІВКА, Замкова, або Флорівська, гора — горб над низинною частиною Києва — Подолом. При археологічних розкопках, що проводилися на К. з кін. 19 ст., виявлено залишки поселення часів трипільської культури (3-е тис. до н. е.), матеріали раннього залізного віку, а також залишки ранньослов'янських поселень зарубинецької культури, матеріали 2-ї пол. 1-го тис. н. е. та 9—17 ст. За часів Київської Русі на горі жили ремісники (виявлено залишки їхніх майстерень). У 15—17 ст. К. — адм. центр Києва, місце перебування воядів. На ній був замок (звідси — Замкова гора); від прізвиська вояводи А. Г. Кисля, резиденція якого тут містилася, гора дістала назву Киселівка. В 19 ст. на К. було кладовище Флорівського жіночого монастиря (звідси — Флорівська гора). Деякі археологи ототожнюють К. з літописною горою Хоревцевою.

КИСЕЛЬОВ Йосип Михайлович [2 (15).III.1905, с. Шираївка, тепер Суразького р-ну Брянської області — 3.VI.1980, Київ] — укр. рад. письменник і літ. критик. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. мед. ін-т (1927). Перша зб. віршів рос. мовою — «Інтер'ю» (1928). В післявоєнні роки працював переважно в галузі літ. і театр. критики. Окремими книгами вийшли праці К. «Конфлікти і характери» (1953), «Театральні портре-

ти» (1955), «Епічна поезія» (1958), «Драматургія України» (1967), «Разом з життям» (1972) та ін. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями. Респ. премія в галузі літ.-худож. критики (1975). Тв.: Майстри театральної літератури. К., 1976. Поетеса української сцени. К., 1978.

КИСЕЛЬОВ Олександр Іванович [16 (29).III.1903, с. Сатанівка, тепер Городоцького р-ну Хмельн. обл. — 24.II.1967, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1936). Автор досліджень, присвячених укр. д-рі довоєнного періоду. Окремими книгами вийшли монографії «Іван Франко» (у співавт. з О. І. Білецьким та І. І. Басом; 1956) і «Павло Грбовський» (1959). Нагороджений орденом Червоної Зірки і медалями.

КИСЕЛЬОВ Павло Дмитрович [8 (19).I.1788, Москва — 14 (26).XI.1872, Париж] — рос. держ. і військовий діяч, генерал від інфантерії, граф. Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1819 — нач. штабу 2-ї армії, розквартированої на Україні в м. Тульчині. Під його керівництвом служили члени Південного товариства декабристів (про існування т-ва К. не знав). З 1837 — міністр держ. маєтностей; 1837—41 провів реформу управління державними селянами. В 1856—62 — рос. посол у Парижі, з 1862 — у Відстві.

КИСЕЛЬОВ Тихін Якович [н. 30.VII (12.VIII) 1917, с. Огородина, тепер Добруського р-ну Гом. обл.] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Гомельський пед. ін-т (1941). Працював учителем, директором школи. З 1944 — інструктор Гомельського обкому КП(б) Білорусії. Після закінчення 1946 Вищої парт. школи при ЦК ВКП(б) — зав. лекторською групою Брестського обкому партії. В 1948—52 — зав. відділом шкіл управління пропаганди і агітації, заст. зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б) Білорусії. В 1952—55 — перший секретар Брестського обкому партії. В 1955—56 — секретар, 1956—59 — другий секретар ЦК КП Білорусії. В 1958—62 — заст. Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР. З 1959 — Голова Ради Міністрів БРСР. З грудня 1978 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» та медалями.

КИСЕЛЬОВСЬК — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Розташований у передгір'ях Салаїрського кряжа. Залізнич. станція. 122 тис. ж. (1979). Значний центр Кузнецького вуг. бас. (вуг. шахти, вуг. розрізи, Південно-Абінська станція підземної газифікації вугілля, вуг.лебгачувальні фабрики). Заводи: «Гірмаш», металокопирів, цегельний. Вуг. та меблева ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Вироби буд. матеріалів.

В. Л. Кирпичов.

М. В. Кирпичов.

М. П. Кирпонос.

Т. Я. Кисельов.

КИСЕНЬ

С. А. Кириченко, Н. Г. Клейн, Р. С. Кириченко. Фрагмент мозаїки «Т. Г. Шевченко» в селі Шевченківському Кілійського району Одеської області. 1978.

Маш.-буд. та гірничий технікуми пед. уч.-ще. Місто засн. 1936.

КИСЕНЬ (Oxygenium), O — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 8, ат. м. 15,9994. За нормальних умов — газ без кольору, запаху і смаку, складається з молекули O₂. Відкрили К. 1771 швед. хімік К. В. Шеєле і незалежно від нього 1774 англ. учений Дж. Прістлі. Франц. хімік А. Л. Лавуазьє дав елементові назву і до 1777 створив кисневу теорію горіння, дихання й окислення. Природний К. складається з стабільних ізотопів ¹⁶O (99,759%), ¹⁷O (0,037%) і ¹⁸O (0,204%). К. — найпоширеніший у земній корі елемент, вміст його становить 47% за масою. У повітрі (тропосфері) К. — 20,93% за об'ємом, або 23% за масою. До складу води входить 88,8% К., мор. води — 85,7%. К. є в мінералах, у т. ч. в кварці (53%), польових шпатах, слюдах, вапняках (45—48%), оксидах і гідроксидах заліза (28—43%), гіпсі, глинах (бл. 55%). Важкозріджуваний газ. Його критична т-ра — 118,97° С, критичний тиск 50,14 ат. Рідкий К. ясно-голубого кольору притягується магнітом, $t_{\text{пл}} = 182,97^\circ \text{С}$, $t_{\text{кип}} = 218,8^\circ \text{С}$. Твердий К. — кристали синього кольору. Густ. К.-газу за нормальних умов 1,42897 кг/м³, рідкого (при —183° С) 1142 кг/м³, твердого (при —219° С) 1270 кг/м³. К. утворює алотропічні модифікації (див. Алотропія), найважливіша з них — озон. Розчинність К. при 20° С в 100 г води становить 3,1 см³. К. добре розчинний в органічних розчинниках (напр., бензині, ацетоні, діетиловому ефірі); поглинається тонкими порошками металів, вугідля. Утворює сполуки з усіма елементами, крім гелію, аргону й неону. На основі типів і властивостей кисневих сполук побудована класифікація неорганічних сполук (див. Номенклатура хімічна). З металами й неметалами К. утворює оксиди, з лужними, крім літію, й лужноземельними — пероксиди. Взаємодія речовин з К. значно прискорюється при нагріванні, дії електричних розрядів, під тиском, при наявності катализаторів, особливо води. В суміші з горючими газами й паром, з тонкими порошками багатьох металів й органічних речовин К.-газ утворює вибухові суміші. В лабор. умовах К. одержують термічним розкладанням деяких пероксидів, солей деяких кисневих к-т (напр., KMnO₄, KClO₃). У пром-сті — фракціоновою перегонкою рідкого повітря і електролізом води. К. застосовують у енергетиці, металургії, хімічній та ін. галузях пром-сті для одержання високих т-р та інтенсифікації технологічних процесів, для автогенного зварювання й різання, у ракетних двигунах тощо. К. в організмі К. в цілому становить 50—85% маси тваринних і рослинних тканин. Він входить до складу білків, нуклеїнових кислот, жирів, вуглеводів тощо. Вільний К. відіграє велику роль у біохім. і фізіол. процесах, зокрема в диханні. При недостатньому постачанні організму тварин і людини К. роз-

вивається гіпоксія. За участю К. у аеробії відбувається окислення біологічне. Зелені рослини і деякі бактерії є джерелом вільного кисню на Землі (див. Фотосинтез). Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1—2. М., 1973; Разумовский С. Д. Кислород — элементарные формы и свойства. М., 1979.

КИСІЛЬ Адам Григорович [1580—23.IV (3.V) 1653] — укр. магнат, брацлавський, потім київський воєвода, затятий прихильник польсь.-шляхет. панування на Україні. Брав участь у придушенні Павлока повстання 1637, від переговорів під Боровицею (поблизь Черкас) з повстанцями, обіцяючи їм амністію, якщо вони припинять чинити опір. Але польсь.-шляхет. підступно порушивши договір, жорстоко розправилися з повстанцями. В період нар.-визвольної війни 1648—54 займав зрадницьку позицію. В 1652, рятуючись від нар. гніву, втік з Києва до Польщі.

КИСІЛЬ Олександр Григорович [справж. прізвище — Кисельов; 15 (27).III 1889, с. Красилівка, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.—28.XI 1942] — укр. рад. театрознавець. У 1907—12 навчався на істор.-філологічному ф-ті Петерб. ін-ту. З 1917 — в Києві, викладав історію укр. театру, проводив науково-дослідну роботу. К. — автор праць: «Український вертеп» (Чернігов, 1915; К., 1918), «Шляхи розвитку українського театру» (1920), «Український театр» (1925), «Український актор Карпо Соленик» (1925), «Український театр» (К., 1968).

КИСЛОВІДСЬК — місто крайового підпорядкування Ставро. краю РРФСР. Залізнична станція, кінцевий пункт вітки від м. Мінеральних Вод. 101 тис. ж. (1979). Розташований в пн. передгір'ях Великого Кавказу на вис. 720—1060 м над р. м., в долинах річок Ольховки і Березівки (бас. р. Підкумка). Клімат середньо-гірський з теплим літом і м'якою зимою. Пересічний атм. тиск 680—690 мм, опадів бл. 600 мм на рік. Багато сонячних безвітряних днів. На місц. мінеральних джерелах працює гол. підприємство об'єднання «Північкавмікрозлив»: меблеве об'єднання «Бептау», ф-ка сувенірних виробів. У К. — мед. уч.-ще, філармонія, цирк, музей М. О. Ярошенка, Турбаза. К. — бальнеологічний і кліматичний курорт з групи Кавказьких Мінеральних Вод. Лікувальні засоби: мінеральна вода, що належить до типу холодних вуглекислих гідрокарбонатно-сульфатно-кальцієво-магнієво-натрієвих вод (нарзан, доломітний нарзан, сульфатний нарзан, бурова № 23). Воду застосовують для пиття, ванн, інгаляцій, зрошень. ін. процедур.

Санаторій імені С. Орджонікідзе

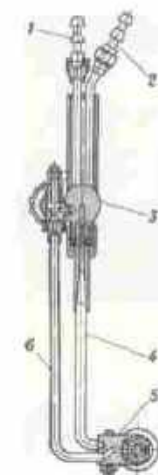
Грязелікування, теренкур. Показання: хвороби серцево-судинної системи, порушення обміну речовин і супутні їм захворювання органів травлення, захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, сечовивідних шляхів.

КИСЛОТА — хім. сполуки, що містять водень, здатний заміщуватися металами з утворенням солей. Заг. ознакою К. є утворення у водному розчині позитивно заряджених іонів водню, напр. $\text{HCl} \rightleftharpoons \text{H}^+ + \text{Cl}^-$, $\text{H}_2\text{SO}_4 \rightleftharpoons 2\text{H}^+ + \text{SO}_4^{2-}$. Іон H^+ гідратується, у-

ворюючи іон гідроксонію H_3O^+ , який і зумовлює властивості к-т. Число атомів водню у К., здатних до іонізації, визначає основність К. Константа рівноваги реакції між К. і розчинником наз. константою К іонізації, або дисоціації, вона характеризує силу К. Сильними К. є ті, що у розведеному водному розчині цілком іонізовані, напр. HCl , H_2SO_4 , HNO_3 , та ін. До слабких К. належать ті, для яких К при 25° С менші за 10^{-3} , напр. вугільна H_2CO_3 ($K = 4,3 \cdot 10^{-7}$), оцтова CH_3COOH ($K = 1,8 \cdot 10^{-5}$) к-ти та ін. З розвитком хімії неводних розчинів виникла сучасна теорія протолітичної кислотно-основної рівноваги. За цією теорією, К. є речовини, що відщеплюють протони (іони водню), а основи — речовини, що приєднують протони. К. широко використовують у хім. пром-сті і хім. технології. Див. Азотна кислота, Сірчанна кислота, Соляна кислота, Оцтова кислота. Літ.: Измайлов Н. А. Избранные труды. К., 1967; Гуляницький А. Реакции кислот и оснований в аналитической химии. Пер. с польск. М., 1975.

КИСЛОТНІ БАРВНИКИ — органічні барвники, які у своєму складі містять солетворні кислотні групи (напр., SO_3H , COOH). К. б. розчинні у воді; відносно стійкі до світла. Добувають їх здебільшого сульфонуванням барвників. Застосовують для фарбування натуральних вовни і шовку, шкіри, паперу, поліамідних волокон.

КИСЛОТНІСТЬ ҐРУНТУ — одна з найважливіших властивостей ґрунту, що її зумовлює наявність у ньому вільних і у зв'язаних іонів водню та алюмінію. Залежно від напрямку та розвитку ґрунтоутворювального процесу в окремих типах і відмінах ґрунтів кислотність проявляється по-різному. Якщо в ґрунтовому розчині є іони Са і буферність ґрунту висока, шкідливе діяння К. г. зменшується, а якщо в розчині є іони Al, Fe і Mn, її токсичність для рослин і ґрунтових мікроорганізмів збільшується. Грунти з підвищеною К. г. мають негативні агрономічні якості. Розрізняють дві форми К. г.: актуальну (активну) і потенціальну (пасивну). Актуальна К. г. зумовлюється вільними іонами водню в ґрунтовому розчині. Її величина визначається показником рН (див. Водневий показник). Грунти з рН 3—4 наз. сильнокислими, з рН 5—6 — слабокислими, з рН 6—7 — нейтральними. Потенціальна К. г. з'являється в ґрунтовому розчині, коли на ґрунт діють роз-

Ручний різак для кисневого різання: 1 — пристрій, в який підводять кисень; 2 — пристрій, куди надходить горючий газ або пара бензину; 3 — корпус з вентилями; 4 — трубка для горючої суміші; 5 — різальний наконечник; 6 — трубка для різального кисню.

чини солей і в ґрунтовий розчин із шкідливого комплексу переходять іони водню і алюмінію. Основний спосіб боротьби з підвищеною К. г. — *патування ґрунту*.

О. М. Грінченко.

КИСЛОТНО-ЛУЖНА РІВНОВАГА, кислотно-лужний баланс — сукупність фізико-хімічних і фізіологічних процесів, що зумовлюють відносну сталість *водневого показника* (рН) внутрішнього середовища організму людини й більшості тварин. У нормі у людини реакція крові слаболужна (рН 7,35—7,47), шлункового соку — кисла (рН 0,5—1,5) тощо. Збереження К.-л. р. на більш-менш сталому рівні відіграє велику роль у підтриманні сталості внутр. середовища організму (див. *Гомеостаз*). Сталість К.-л. р. в організмі забезпечується буферними системами (див. *Буферний розчин*) крові й тканин та багатьма фізіол. системами (напр., дихальною, видільною та ін.). Навіть незначні порушення К.-л. р. свідчать про глибокі зміни в обміні речовин в організмі. Порушення К.-л. р. викликають підвищення кислотності (*ацидоз*) або нагромадження лугів (*алкалоз*) в організмі.

Літ.: Робінсон Дж. Р. Основы регуляции кислотно-щелочного равновесия. Пер. с англ. М., 1969.

КИСЛОТОСТОЙКИЙ БЕТОН — важкий бетон, що відзначається *кислостійкістю*. Компонентами К. б. є: в'язуча речовина — кислостійкий кварцовий кремнефтористий цемент (суміш тонкопом'якшеного кварцового піску і кремнефтористого натрію), заповнювачі — щебінь і пісок з хім. стійких порід (*андезиту*, *базальту*, *бештауніту* тощо) або штучних матеріалів (напр., *шамоту*). Змішують ці компоненти з водним розчином *рідкого скла*. К. б. стійкий проти дії сильних к-т (сірчаної, соляної, азотної тощо), руйнується в середовищі, що містить плавикову, кремнефтористу і інші жирні к-ти, луги, а також від дії лужної киплячої води і водяної пари. Застосовується для спорудження травертинних і гальванічних лан, нейтралізаторів, відстійників, кристалізаторів тощо.

КИСЛОТОСТОЙКІ БАКТЕРІЇ — види бактерій, клітини яких після фарбування їх аніліновими барвниками не знебарвлюються розчином сірчаної кислоти. Для розвитку К. б. оптимальне середовище — нейтральне, проте вони можуть розвиватися і в кислому середовищі. До К. б. належать деякі види *мікобактерій*, а також ґрунтові бактерії, що фіксують молекулярний азот (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*).

КИСЛОТОСТОЙКІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, що відзначаються *кислостійкістю*. Розрізняють К. м. металеві і неметалеві (неорганічні, органічні). До металевих К. м. належать сплави на основі заліза (високолеговані та *вуглецеві сталі*, *чавуни*), кольорові і рідкісні метали (напр., мідь, нікель, мідь, алюміній, титан, цирконій, золото, платина), їхні сплави. Неметалеві неорганічні К. м. являють собою, як правило, солі силікатних к-т. Такими матеріала-

ми є *кам'яне литво*, плавлений кварц, силікатне і *кварцове скло*, *кислостійкі бетони* й цементи, *кислостійкі керамічні матеріали*, емалі й замазки, а також гірські породи — азбест, андезит, бештауніт, граніт тощо. Найпоширеніші органічні К. м. — *поліетилен*, *полініладрол*, *поліпропілен*, *фторопласти*, гума на основі синтетичних *каучуків* деяких видів та ін. К. м. застосовують у хім., легкій та харч. пром-сті, машинобудуванні, електротехніці тощо. Див. також *Корозійностійкі матеріали*.

В. І. Максим.

КИСЛОТОСТОЙКІСТЬ — властивість матеріалу протистояти руйнівній дії *кислот*. Залежить від виду матеріалу, окислювально-відновних властивостей середовища, природи *аніонів*, концентрації і т-ри к-ти. К. органіч. матеріалів оцінюють за ступенем набухання або за зміною мех. властивостей (напр., границі міцності або текучості), неметалевих неорганічних матеріалів — гол. чин. відношення маси подрібненого матеріалу, обробленого к-тою певної концентрації, до його маси перед обробкою. К. металевих матеріалів визначають за втратою маси з одиниці поверхні. К. — осн. характеристика *кислостійких матеріалів*.

КИСЛЯК Марія Тимофіївна (6.III 1925, с. Лідне, тепер у складі Харкова — 18.VI 1943) — учасниця підпільної боротьби на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. Працювала медсестрою госпіталю в с. Лідному. В період окупації в селі залишилося 45 поранених рад. бійців. К. переховувала їх, лікувала, годувала, допомагала пробратися через лінію фронту. Навесні 1943 увійшла до складу підпільної комсомольської групи, що виникла в селі. Писала і розповсюджувала листівки, встановила зв'язок з партизанами. Заарештована гестапівцями і повішена.

КИСЛЯКОВ Костянтин Сергійович (н. 1 (13).VII 1913, Харків) — передовик виробництва в машинобудуванні, токарь, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1942. Працюючи з 1933 на Харків. турбінному з-ді ім. С. М. Кірова, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Делегат XXI з'їзду КПРС. На XVI з'їзді Компартії України обирається кандидатом у члени ЦК, на XVII — XXIV з'їздах — членом ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

Е. В. Дягіль.

КИСЛЯКОВА Тамара Іванівна (н. 23.III 1925, Полтава) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Після закінчення 1948 Полтав. муз. уч-ща працює в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Аза («Циганка Аза» Старицького), Галина Романівна («Пам'ять серця» Корнійчука), Юлія («Таке довге, довге літо» Зарудного), Маша («Океан» Штейна), Людмила («Пізня любов» О. Островського), Бар-

ба («Вій, вітерець!» Райніса), Дездемона («Отелло» Шекспіра).

КИСНЕВА ТЕРАПІЯ, оксигенотерапія — застосування кисню з лікувальною метою. Призначають при багатьох захворюваннях (запалення легень, емфізема легень, серцево-судинні захворювання, висотна хвороба, недохрів'я, різні отруєння тощо), що супроводяться *гіпоксією* чи *гіпоксемією*. Усушення явищ кисневого голодування сприяє нормалізації всіх функцій організму, підвищенню його опірності. Найчастіше кисень вводять в організм шляхом *інгаляцій*. Іноді застосовують К. т. під тиском (див. *Гіпербарична оксигенація*), через кишечник для вигнання глистів.

КИСНЕВЕ ГОЛОДУВАННЯ — патологічний стан організму людини або тварини, що розвивається внаслідок недостатнього постачання тканинам кисню або внаслідок порушення використання його тканинами. Те саме, що й *гіпоксія*.

КИСНЕВЕ РІЗАННЯ, автогенне, газове — різання нагрітих газовим пучком металевих (переважно сталевих) виробів, що ґрунтуються на здатності металу горіти в струмені кисню. При К. р. метал вигоряє в місці різання, а окиси і розплавлений метал відводяться кисневим струменем. Для нагрівання виробів використовують переважно ацетилен, водень, бензин (іноді — електр. струм). Добре піддаються різанню низько- і середнелеговані сталі завтовшки звичайно 1—300 мм (можливо — до 2 м). Розрізняють К. р. ручне (з використанням ручного різаків, мал.) і машинне (з застосуванням на машині одного або кількох різаків). Різальник К. р. — киснево-флюсове різання (з додаванням у струмінь кисню порошкоподібних *флюсів*), використовуване для обробки виробів з високолегованих сталей, а також чавуну й алюмінієвих сплавів. К. р. поширене в машинобудуванні, буд-ві, металургії тощо.

КИСНЕВІЙ ЕФЕКТ — зменшення або відсутність радіаційного ураження клітини чи організму при відсутності кисню (*аноксії*) або при зниженому його вмісті (*гіпоксії*). Це пояснюється тим, що кисень взаємодіє з *біополімерами*, які під впливом іонізуючих випромінювань переходять у стан підвищеної хім. активності. За участю кисню в них виникають необоротні пошкодження. Тому К. е. використовують при *променевої терапії*. Зниження *парціального тиску* кисню використовують при *захисті організму від іонізуючого випромінювання*.

КИСНЕВО-КОНВЕРТОРНИЙ ПРОЦЕС, киснево-конверторний процес — процес виробництва сталі продуванням *рідкого чавуна* в основних *конверторах* технічно чистим киснем; один із способів *конверторного виробництва*. Перші в світі великомасштабні досліди з продування чавуну киснем зверху провів (1933) в СРСР інж. М. І. Мозговий. В пром. масштабі К.-к. п. вперше застосовано (1952) в Австрії, в СРСР — з 1956 на Дніпро. металург. з-ді ім. Г. І. Петровського. Для К.-к. п. (мал., с. 166) використовують звичайний

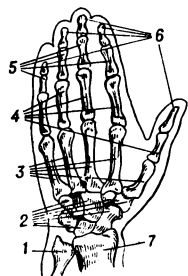
М. Т. Кисляк.

К. С. Кисляков.

Т. І. Кислякова.

Скелет кисті людини:
1 — ліктьова кістка;
2 — кістки зап'ястка;
3 — кістки п'ястка;
4, 5, 6 — фаланги пальців;
7 — променева кістка.

переробний (мартенівський) чавун, інколи — чавун високофосфористий, високомарганцевистий або ванадієвий. Крім рідкого чавуну (70—80%), в конвертор вводять сталевий брухт (20—30%), вапно, боксит, плавиковий шпат, нерідко — залізну руду. Залитий в конвертор чавун продувають киснем (під тиском 1—1,6 МПа) найчастіше через горловину, використовуючи водоохолоджувані *фурми*. Тривалість продування 12—20 хв, всього циклу *плавки* — 30—45 хв. Чавун перетворюється на сталь внаслідок окислення домішок (вуглецю, кремнію, марганцю та ін.) киснем, що супроводжується виділенням тепла, під впливом якого метал постійно перебуває в рідкому стані. Надлишкову кількість кисню в сталі зменшують *розкисленням*. При такому К.-к. п. можна застосовувати різні технологічні варіанти. До того ж він відзначається раннім формуванням активного основного шлаку, який сприяє видаленню шкідливих домішок — сірки і фосфору. Застосовується також К.-к. п. з продуванням чавуну киснем через *фурми*, розташовані в днищі конвертора. Цей процес супроводжується меншим виділенням диму, характерний більшим виходом придатної сталі, надає великі можливості для інтенсифікації. Його вади: повільне утворення шлаку, звичайно підвищений (якщо не вжиті спец. заходи) вміст водню в сталі. В деяких промислових розвинених країнах, використовуючи К.-к. п., виплавляють понад 70% сталі.

Лит.: Конвертерные процессы производства стали. М., 1970; Косой Л. Ф., Синельников В. А. Выхлапка легированной стали в конверторах. М., 1979. В. 1. *Балтизманський*.

КИСТЕПЕРІ (Crossopterygii) — підклас кісткових риб. Представлений вимерлими видами та єдиним сучас. видом роду *лятимерія*. Довж. тіла до 5 м. Парні плавці пристосовані до повзання по дну водоймищ і мають вигляд добре розвинених мускулистих лопатей; їхній скелет нагадує скелет п'ятипалих кінцівок наземних хребетних. Багато К. мали внутр. нздрі — хоани, що свідчать про легеневе дихання. Ці ознаки, особливості будови черепа та ін., дають підставу вважати К. родоначальною групою примітивних земноводних — *стегоцефалів*. К. відомі з девону, жили в прісних водоймах, а з початку мезозою пристосувалися до життя в морях. Підклас К. включає 3 ряди: Osteolepidiformes, целакантоподібні (Coelacanthiformes), Strunioformes.

О. П. Маркевич.

КИСТЬ — кінцевий відділ передньої (у тварин) або верхньої (у людини) кінцівки, що виконує найрізноманітніші рухи; у людини є органом праці. Складається з трьох

відділів: зап'ястка, п'ястка і пальців. Руки К. здійснюються за допомогою системи м'язів. Крово постачання йде від променевої і ліктьової артерій, які утворюють т. з. глибоку й поверхневу артеріальні дуги. Іннервують (див. *Іннервація*) К. ліктьовий, променевий і серединний нерви. Шкіра К. має багато потових залоз і чутливих нервових закінчень.

КИТ — загальна назва кількох родів морських ссавців ряду *китоподібних*.

КИТАЙ — прісне озеро на півдні УРСР, у межах Одес. обл. Довж. 55 км, шир. до 3 км, найбільша глиб. 5 м, площа 60 км². Береги високі, не заростають. В озеро впадають ріки *Кириж-Китай* та *Аліага*, які з'єднані з Дунаєм каналами. Замерзає не кожного року. Використовують для зрошення, розведення водоплавної птиці, рибальства. На берегах (біля с. Василівки) — археол. пам'ятки бронзового віку, *черняхівської культури* та ін.

КИТАЙ, Китайська Народна Республіка, КНР — держава в Центральній та Східній Азії. На Сх. омивається водами Жовтого, Сх.-Китайського та Пд.-Китайського морів Тихого океану.

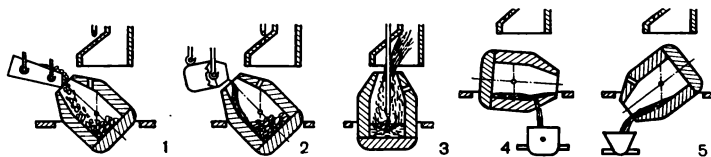
В адм. відношенні поділяється на 22 провінції, 5 авт. районів та 3 міста центр. підпорядкування. Карти див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Державний лад. К. — республіка. За конституцією 1978 найвищим органом держ. влади є Всекитайські збори народних представників (ВЗНП), до складу яких входять депутати від провінцій, авт. районів, міст центр. підпорядкування та армії. Депутати обираються шляхом «демократичної консультатії», що фактично означає призначення їх правлячою верхівкою. 5-річний строк повноважень ВЗНП «за особливих обставин» може бути продовжений, а чергові сесії «в разі необхідності» відкладені. ВЗНП обирають Постійний комітет ВЗНП (виконує функції глави д-ви), затверджують уряд КНР — Держ. раду. Держ. рада КНР здійснює єдине керівництво місц. держ. органами, що створює суворо централізовану систему органів влади і управління, на чолі якої стоїть уряд, а не ВЗНП чи їхній Постійний комітет. Конституція 1978 законодавчо закріпила антирад. курс військово-бюрократичної верхівки, яка здійснює в країні реальну владу і проводить антинар. шовіністичну мілітаристську політику. Б. А. Тихонова.

Природа. Берегова лінія К. в цілому розчленована слабо, лише в пд. її частині багато невеликих бухт і заток. Найбільші півострови — Шаньдунський та Ляодунський. К. належать о-ви Тайвань, Хайнань та ін. Зх. й центр. части-

ни країни зайняті горами і плоскогір'ями, східна — переважно рівнинна. На Пд. Зх. простягається велике *Тибетське нагір'я* (вис. 4000—5000 м), що складається з ряду високих кам'янистих та солончакових рівнин, розділених гірськими хребтами. Його оточують найбільші гірські системи світу — *Гімалаї*, *Каракорум*, *Куньлунь*, *Сіно-Тибетські гори* та ін. Найвища вершина — г. *Джомолунгма*, 8848 м (на кордоні Китаю з Непалом). Від Тибетського нагір'я і навколишніх гір тер. К. поступово знижується на Пн. і Сх. На Пн. Зх. — Кашгарська рівнина (в основному зайнята пустелею *Такла-Макан*) та Джунгарська рівнина, розділені хребтами Сх. *Тянь-Шаню*. До них на Сх. прилягає *Турфанська улоговина* (154 м нижче р. м.). Між Куньлунем і *Наньшанем* простягається Цайдамська рівнина. На Пн. — гряда середньо-високих гір (Бейшань, Іншань, Алашань), що розділяють рівнини, зайняті переважно пустелею *Гобі*. В центр. частині країни розташована Сичуаньська улоговина, на Сх., гол. чин. вздовж узбережжя Жовтого м. та по долинах рік, простягаються низинні рівнини (найбільша з них — Велика Китайська рівнина). Надра К. багаті на корисні копалини. Є поклади вольфраму, олова, сурми, молібдену, марганцю, магнетиту, вугілля, залізної руди, кам'яної солі й ряду ін. видів мінеральної сировини, а також нафти, мідних, свинцево-цинкових, алюмінієвих та хромових руд, золота, ртуті. Клімат К. в зв'язку з великими розмірами території і різноманітністю рельєфу відзначається контрастністю. Пн. частина країни розташована в помірному поясі, центральна — в субтропічному, південна — в тропічному. У сх. районах К. — мусонний клімат. Пересічна т-ра січня в Харбіні — 20,4°, в Гуанчжоу +13°, влітку ці контрасти менш відчутні (у липні відповідно +24 і +28°). Річна кількість опадів від 500 мм на Пн. до 2000 мм на Пд. Сх. Більша частина опадів випадає влітку. Бувають тайфуни. Клімат зх. частини країни континентальний, сухий, з холодною зимою (на півночі до -28°, на Тибетському нагір'ї, у Гортку — 11,8°) і жарким (в межах рівнин та западин до +34, 35°) або холодним (у горах) літом. Для високігорних районів характерне зледеніння (бл. 100 тис. км²). К. має розвинуту гідрографічну мережу. Річки сх. частини країни багатоводні, судноплавні. Найбільші з них — *Янцзи*, *Хуанхей*, *Сіцзян*, *Сунгарі*, *Ляохе*, *Хуайхе*. К. частково належать *Меконг*, *Салуїн*, *Брахмапутра* (Цангпо) та ін. На Зх. річки маловодні, здебільшого несудноплавні, в сухий період пересихають. Найбільші з них — Яркенд і Аксу (складові Тариму). Багато озер, основні — *Дунтинху*, Кукунух, Поянху та ін. Ґрунтовий покрив різноманітний. На Пн. Сх. поширені дерново-підзолисті, бурі лісові, коричневі й чорноземні ґрунти, на Пд. — жовтоземи і червоноземи, в долинах рік — алювіальні. Для зх. частини характерні пустельно-степові каш-

Киснево-конверторний процес. Схема одержання сталі в конверторі: 1 — завантаження сталевих брухт; 2 — заливання чавуну; 3 — продування металу киснем; 4 — випускання сталі; 5 — випускання шлаку.

танові, бурі й сіро-бурі ґрунти. У передгір'ях переважають сіроземі, гірсько-каштанові й гірсько-лучні ґрунти, на Тибетському нагір'ї — ґрунти високогірних холодних пустель. За характером рослинності сх. і зх. частини К. дуже відрізняються одна від одної. В межах Сх. К. поширені понад 25 тис. видів рослин, серед них багато реліктових і цінних деревних порід (тис, тунг, гевея, камфорне, хіне дерева та ін.). Массиви лісів збереглися гол. чин. на Пн. Сх. і в горах. Вони представлені (з Пн. на Пд.): хвойними — даурська модрина, корейський кедр та ін., мішаними і листяними — дуб, липа, маньчжурський горіх, субтропічними вічнозеленими і тропічними лісами. Вдвоє пд. узбережжя — мангрові зарості. Для зх. частини країни характерна напівчагарни-

кова та трав'яниста рослинність. На тер. К. створено заповідники Уін (на пн.-сх. схилах Малого Хінгану) і Сосипан (на Юньнаньському нагір'ї).

Населення. К. — багатонаціональна д-ва. Осн. населення — китайці (бл. 94% всього нас.). У К. живуть понад 50 народів. Незважаючи на те, що нац. меншості становлять 6% усього нас., вони розселені по території, що займає бл. 60% площі країни — всю її зх. частину і ряд районів на Пд. та Сх. К. В 60—70-х рр. маоїстське керівництво КНР стало проводити політику примусової асиміляції нежит. народів. Нац. меншості почали переселятися у внутр. кит. райони, а китайці — в окраїни, де раніше переважали нежит. народи. На Пд. і Пд. Зх., у провінціях Юньнань, Гуйчжоу, Сичуань, в Гуансі-Чжуанському й Тибетському авт. р-нах живуть народи, що належать до тибето-бірманської (ізау, тибетці, бай, туцзя, кані, лісу, насі та ін.), тайської (чжуані, буї, дун, тай, лі та ін.) і австронезійської (мяо, яо, ше та ін.) мовних груп. На Зх. і Пн. К. живуть народи тюркської (уйгури, казахи, киргизи, салари та ін.), тунгусо-маньчжурської (маньчжури, сибі, ороочони та ін.) і монгольської (монголи КНР, дунсяни, монголи та ін.) груп, а також корейці. По всій країні розселені (але найбільше їх на Пн.) хуей (дунгани), близькі за мовою до китайців.

У гірських районах о. Тайвань живуть гаошань — народ австронезійської групи, на крайньому Зх. К. — припамірські таджикі. Найчисленніші народи Китаю (млн. чол., 1978, оцінка): китайці — 915, чжуані — 11,7, уйгури — 6, хуей — 5,9, ізау — 5,4, тибетці — 4,6, мяо — 4,2, маньчжури — 4, монголи КНР — 2,4, буї — 2, корейці — 1,8, яо і дун — по 1,2. Офіційна мова — китайська.

Пересічна густота нас. — 101 чол. на 1 км². Переважна його більшість живе у сх. провінціях; вони займають 1/4 тер. країни, але тут зосереджено більш як 90% нас. і пересічна густота досягає 280 чол. на 1 км². У долинах Янцзи і Хуанхе, у Сичуаньській западині і примор. рівнинах на Сх. і Пд. країни густота досягає 300—1000 чол. на 1 км². У той же час в 3 окраїнних авт. районах — Тибеті, Сінцзяні, Внутр. Монголії та провінції Цінхай густота становить лише 4 чол. на 1 км². Пустельні та високогірні райони Тибету, Сінцзяну та ін. зх. областей що займають 1/4 тер. К., майже не заселені. Міськ. населення становить 20—25%. Найбільші міста: Шанхай, Пекін, Тяньцзінь, Шеньян, Ухань, Чунцін, Гуанчжоу, Харбін, Нанкін. С. і. Брук.

Історія. К. — країна давньої цивілізації, на її території археологи виявили залишки первісних культур — від раннього палеоліту до бронзового віку. В 14 ст. до н. е. у серед. течії р. Хуанхе сформувалася ранньоробовласницька д-ва Інь. В 11 ст. до н. е. її завоювало плем'я чжоу (дин. Чжоу правила до 3 ст. до н. е.). У 3 ст. до н. е. в К. склалася перша централізова-

на імперія дин. Цинь (221—207 до н. е.), на зміну якій прийшла імперія дин. Хань (206 до н. е. — 220 н. е.), яка здійснювала широку зовн. експансію проти сусідніх народів (сюнну, д-ви в'єтів, пд.-зх. племен, корейської д-ви Чосон та ін.). Владу імперії Хань підірвали могутні сел. рухи 184—204 (дин. «Жовтих пов'язок» повстання). Падіння Ханьської імперії було пов'язане з переходом від робовласницької формации до феодальної. Ослаблення центр. влади призвело до вторгнення кочових народів, які створили в Пн. К. в різний час ряд нежит. царств, що ворогували між собою. Нове об'єднання К. сталося в кін. 6 ст. за дин. Суй (581—618). За наступної дин. Тан (618—907) з 8 ст. почався новий етап розвитку феодалізму, зумовлений подальшим зростанням продуктивних сил. Концентрація землі в руках великих землевласників, боротьба між центр. владою і військ. губернаторами підірвали централізоване управління імперії, призвели до падіння її могутності. Остаточно могутність імперії Тан підірвало велике сел. повстання 874—901. У період дин. Сун (960—1279) значну частину тер. власне К. захопили племена кіданів, тангутів і чжурчженів, які заснували тут свої д-ви. У період вторгнення чужоземних народів загострилися класові суперечності, що привело до ряду великих сел. виступів.

В 13 ст. почалася навала монголів, які до 1279 захопили весь К. і знищили Сунську імперію. Народи Китаю, Тибету, Маньчжурії підпали під владу монг. дин. Юань (13—14 ст.). Монг. панування було ліквідовано в результаті тривалої боротьби кит. народу. За нової дин. Мин (1368—1644) відбулося відновлення кит. феод. д-ви. До 16 — поч. 17 ст. належать перші спроби проникнення в К. європ. колонізаторів (спочатку португальців, потім іспанців, голландців та англійців). За дин. Мин було встановлено зв'язки К. з Росією. На поч. 17 ст. імперія Мин переживала глибоку кризу, викликану загостренням класових суперечностей, внутр. боротьбою правлячих угруповань і нападами з 1618 чжурчженських племен (згодом почали називатися маньчжурами). В результаті селянської війни 1628—45 дин. Мин було повалено. В ході боротьби проти нар. мас частина кит. феодалів уклала угоду з маньчжурами і з їхньою допомогою придушили повстання. Це полегшило загарбання К. маньчжурською дин. Цинь (1644—1912), яка спиралася на армію та розгалужений держ. апарат. В результаті експансіоністської політики маньчжурської династії до складу Цінської імперії ввійшли 17 і у 18 ст. ввійшли Пн. Монголія, тер. Сінцзяну, Тибет. Цінські правителі нав'язали Росії *Нерчинський договір 1689*, за яким до К. відійшла тер. Албазинського воєводства. З кін. 18 ст. Цінська імперія почала занепадати; загострилися класові і нац. суперечності, посилюлися антифеод. антиманьчжурські повстання. Капіталістичні д-ви Заходу посилю-

Герб Китаю

КИТАЙ

Площа — 9,6 млн. км²

Населення — 975 млн. чол. (поч. 1979)

Столиця — м. Пекін

На ріці Янцзи.

Адміністративний поділ

Адміністративна одиниця	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.	Адміністративний центр
Провінції			
Аньхой	130	45	Хефей
Ганьсу	530	18	Ланьчжоу
Гірін (Шаньдін)	290	23	Чанчунь
Гуандун	220	53,5	Гуанчжоу
Гуйчжоу	170	24	Гуйян
Ляонін	230	33	Шеньян
Сичуань	360	80	Ченду
Фуцзянь	120	понад 20	Фуцжоу
Хубей	180	40	Ухань
Хунань	210	40	Чанша
Хебей	190	понад 40	Шіцзянжуан
Хейлуцзян	710	32	Харбін
Хенань	160	60	Чженчжоу
Цзянсі	160	28	Нанчан
Цзянсу	100	55	Нанкін
Цінхай	720	понад 3	Сіні
Чжецзян	100	35	Ханчжоу
Шаньдун	150	68	Цзінань
Шаньсі	150	23	Тайюань
Шеньсі	190	26	Сіань
Юньнань	380	28	Куньмін
Тайвань	36	понад 16	Тайбей
Автономні райони			
Внутрішня Монголія¹	450	8	Хухото
Сінцзян-Уйгурський	1600	понад 10	Урумчі
Гуансі-Чжуанський	230	31	Наньнін
Нінся-Хуейський	170	понад 3	Нінчжуань
Тибетський	1200	1,7	Лхаса
Міста центрального підпорядкування			
Пекін	17,8	8	
Шанхай	5,8	10	
Тяньцзінь	6	6,3	

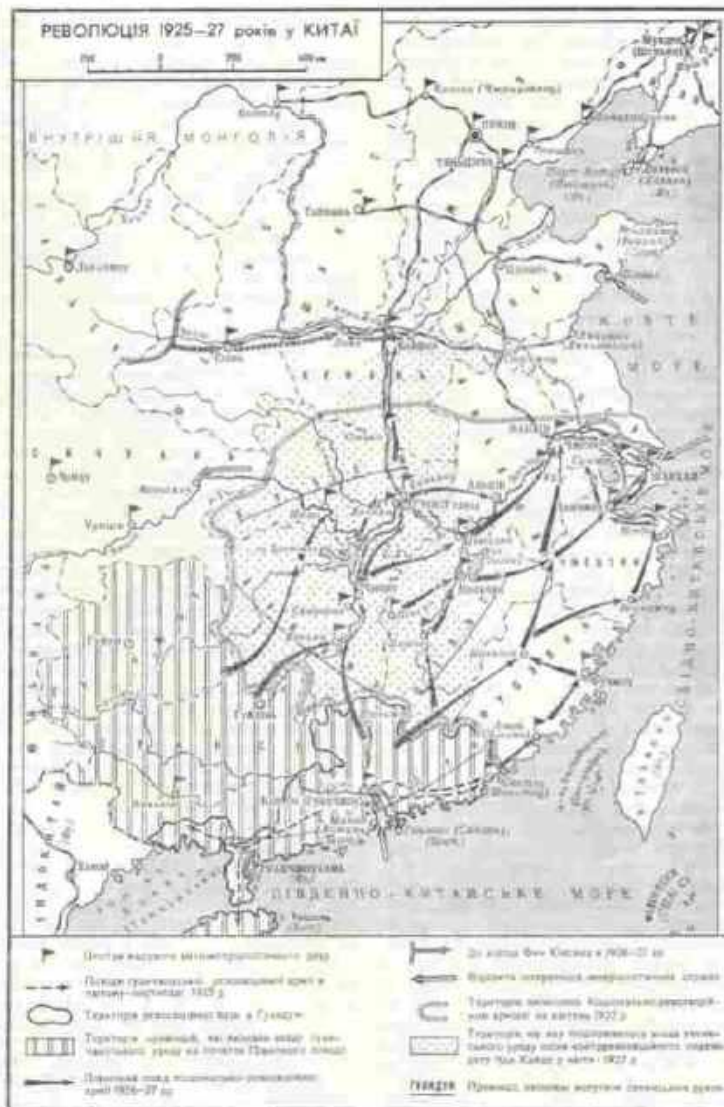
¹ За даними місцевих засобів інформації 1976.

² У 1979 площу Внутр. Монголії відновлено в межах 1969 (1,4 млн. км²) за рахунок площ Гіріну, Ляоніну та Хейлуцзяну.

тиск на К., прагнучи перетворити його на об'єкт капіталістич. експлуатації. Після поразки у т. з. опіумних війнах (див. *Англо-китайська війна 1840—42, Англо-франко-китайська війна 1856—60*) К. змушений був підписати з зах. д-вами ряд нерівноправних договорів. Почався процес перетворення К. на напівколоніальну країну. Об'єднанням сил внутр. і зовн. реакції вдалося придушити тайпінське повстання 1850—64, спрямоване проти феод. гноблення і маньчжурської династії. На ків. 19 ст. припадає формування нац. буржуазії і робітн. класу. До того часу належить і зародження революц.-демократич. руху на чолі з *Сунь Ятсеном*. Одночасно розмаху набув ліберально-реформаторський рух. Проте спроба реформування К. верхівковими методами («сто днів реформ» 1898) провалилася. Боротьба нар. мас, викликана тяжкою експлуатацією та сваволею іноземців, видалася 1899 в *Хетунанське повстання* (відоме також під назвою «Повстання боксерів»). Для придушення

його імперіалістичні д-ви організували інтервенцію в К., що завершилася підписанням «Заключного протоколу» 1901, який закріпив напівколоніальне становище Цінської імперії. Великий вплив на дальший розвиток політ. боротьби у К. справила революція 1905—07 в Росії. В 1905 Сунь Ятсен створив революц. орг-цію *Тунменхой*, програма якої передбачала повалення маньчжурського уряду, встановлення республіки та «зрівняння прав на землю». Революц. антиурядові виступи переросли у *Сінхайську революцію* (1911—13), в ході якої було повалено владу Цінської монархії і проголошено республіку (1912). Проте антиімперіалістичні та антифеод. завдання революції не було розв'язано. У К. встановилася диктатура *Юань Шікая* — лідера реакційних кит. поміщицьких та військових кіл. З метою обмеження влади Юань Шікая і зміцнення республіки Тунменхой 1912 об'єднався з орг-ціями ліберальної буржуазії у партію *гоміндан*. Під час 1-ї світової війни посилюється роль мілітаристських

клік, що контролювали великі райони в боротьбі між собою за владу. Мілітаристи були також знаряддям боротьби імперіалістичних д-в за вплив у К. Велика Жовтн. соціалістич. революція пала поштох до нового піднесення нац.-визвольного руху в К. У ході антиімперіалістичного виступу кит. народу у травні — червні 1919 (див. *Четвертий травень*) рух) вперше на арену політичної боротьби вийшов кит. робітничий клас. В 1921 створено Компартію К. (КПК). В її організації і дальшій діяльності велику допомогу подавав Комінтерн. Значні зміни сталися в політ. позиції гоміндану, який узяв курс на зближення з КПК, робітничо-сел. рухом і на союз з СРСР. На базі співробітництва КПК і гоміндану було створено єдиний нац.-революц. фронт. Базою революції, що наросла в К., був південь країни (Гуанчжоу). Велику політ. і воєнну підтримку (зокрема, у створенні Нац.-революц. армії, НРА) революц. силам К. подав Рад. Союз. У 1925 в К. почалася нац.-демократична революція (див. *Революція 1925—27 в Китаї*). Найважливішою подією її був Північний похід НРА, організований з метою розгрому мілітаристів і об'єднання К. в єдину демократичну д-ву. На визволеній НРА території нар. маси залучалися до активної революц. боротьби. Проте налякане розмахом революц. руху робітників і селян праве крило гоміндану на чолі з *Чан Кайші*, спираючись на підтримку імперіалістів, у квітні 1927 організувало в Шанхаї і Нанкіні контрреволюц. переворот. Революцію зрадили і т. з. ліві гомінданівці в Ухані. В країні утвердився гомінданівський режим — влада поміщиків і великої буржуазії, що служила опорою імперіалістичного панування в К. В 1929 кит. мілітаристи здійснили напад на *Китайську чинчуньську залізницю* і кордон СРСР, але були відбиті частинами Червоної Армії. У 1927—37 революц. боротьба у країні розгорталася під гаслом Рад (див. *Гуанчжоуське повстання 1927*). В окремих сільс. районах (гол. чин. Пд. і Центр. К.) під керівництвом КПК створювалися загони Червоної армії Китаю і місцеві осередки революц.-демократичної влади. В 1930—33 Червона армія розгромила 4 «каральні» походи гомінданівських військ. В 1933—34 під тиском переважуючих сил ворога ЦК КПК і частини Червоної армії були змушені перебазуватися з Пд. К. у пн.-зах. райони. У липні 1937 Японія, яка ще 1931 окупувала Пн.-Сх. К., приступила до здійснення агресивного плану загарбання всього К. Почалася *національно-визвольна війна китайського народу проти японських загарбників 1937—45*. Рад. Союз засудив агресію імперіалістичної Японії і подав К. моральну і матеріальну допомогу в справедливій боротьбі. Розгром німецького фашизму та япон. імлітаризму у 2-й світовій війні 1939—45 при вирішальній ролі СРСР, вступ ряду країн Європи й Азії на шлях соціалізму докорінно змінили співвідношення сил на сві-

КИТАЙ

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	278,9
Вугілля, млн. т	620,0
Нафта, млн. т	106,1
Сталь, млн. т	34,5
Цемент, млн. т	70,5
Мінеральні добрива, млн. т	42,2 *
Автомобілі, тис. шт.	149,1 *
Трактори, тис. шт.	113,5 *
Бавовняні тканини, млрд. м	11,0 *

* 1978.

заустріч голів урядів СРСР і К. 1969, переговори з питань прикордонного врегулювання, звернення Президії Верховної Ради СРСР 1978 до Постійного к-ту ВЗНП про нормалізацію відносин між СРСР і К.). Лінія СРСР щодо К. визначена XXIV і XXV з'їздами КПРС.

Ю. В. Чудовєв.

Політичні партії, професійки та інші громадські організації. Комуністична партія Китаю (КПК), засн. 1921, з 1949 — правляча партія. В К. зберігається ряд політ. партій і груп, що представляють інтереси нац. буржуазії: Револьюційний комітет гоміндану, Демократична ліга Китаю, Асоціація демократичного національного будівництва, Асоціація сприяння розвитку демократії Китаю, Селянсько-робітничо-демократична партія Китаю, Китайська партія прагнення до справедливості, Товариство 3 вересня, Тайваньська ліга демократичного самоврядування. Єдиний народно-демократичний фронт (ЄНДФ) об'єднав 1949 КПК та всі ін. політ. партії, громадські орг-ції, представників різних національностей К., а також частину китайців, що живуть за кордоном. Найвищий орган ЄНДФ — Нар. політ. консультативна рада К. Діяльність ЄНДФ спрямована на розвиток контактів з кит. еміграцією за кордоном з метою її активнішого використання в здійсненні великодержавних гегемоністських цілей кит. керівництва. Всекитайська федерація професілок, засн. 1925. Комуністична спілка молоді Китаю, засн. 1949. У період т. з. культурної революції всі громадські орг-ції не функціонували з 1966. У 1978 почалося відновлення їхньої діяльності.

Ю. В. Чудовєв.

Народне господарство. До перемоги нар. революції К. був економічно відсталого агр. країною, в г-ві якої панували докапіталістичні відносини, осн. галузі економіки контролював іноземний капітал. Після утворення КНР протягом 1949—57 в країні було здійснено значні соціально-екоп. перетворення, спрямовані на розвиток по соціалістич. шляху; проведено агр. реформу, експропріровано власність компрдорсько-бюрократичного капіталу, створено держ. сектор нар. г-ва, проведено кооперування села та ін. За цей період нап. дохід зріс більш як у 2,5 рази. Питома вага виробництва засобів виробництва у заг. пром. виробничстві становила 52,8%. Великий внесок у розвиток нар. г-ва К. зробили СРСР та ін. соціалістичні країни. За роки першої п'ятирічки СРСР надав допомогу КНР в будівництві і реконструкції багатьох підприємств, зокрема вугільної пром-сті, електроенергетики, чорної і кольорової металургії тощо (найбільші з них — Аньшанський металург. комбінат, Чанчунський автомоб. з-д, Лоянський тра-

кторний з-д, Харбінський льонокомбінат, Цзілінський хім. центр). В наступні роки планомірний екон. розвиток країни було зрівняно авантюристичним «особливим курсом» кит. керівництва. Соціалістичні принципи управління економікою почали підміняти волюнтаристським експериментуванням. У період «великого стрибка» (1958—60), а згодом і «культурної революції» виникли серйозні міжгалузеві диспропорції, мало місце падіння темпів виробництва, загальмування розвитку більшості галузей г-ва, дезорганізація госп. життя країни. Це призвело до тяжкого матеріального становища трудящих (низька заробітна плата, масове безробіття, нормування майже всіх прод. і багатьох пром. товарів тощо). З 60-х рр. почалися інтенсивне нарощування воєнного потенціалу і милітаризація економіки. З 1976 вживаються певні заходи щодо піднесення рівня нар.-госп. розвитку, проте обсяг виробн. на душу населення лишається незначним. З кінця 70-х рр. уряд КНР почав залучати іноземний капітал в економіку країни.

Промисловість. У пром-сті створюється понад 50% валового внутр. продукту і зайнято понад 10% економічно активного населення. Переважаючими темпами розвиваються машинобудування, чорна металургія, хімія, військ. галузі, значну питому вагу в структурі пром. виробництва посідають також текстиль і харч. галузі. Основною паливно-енергетичної бази країни є вугілля, частка якого становить бл. 65% усього палива, що добувається в країні (в перерахунок на умовне). Добувають його гол. чин. на Пн. і Пн. Сх. К. (осн. центри — Кайдуань, Фушунь, Фусін, Датун, Хеган, Фінфін та ін.). Нафтодобувна пром-сть зосереджена на Пн. Зх. і Пн. Сх. країни та в Сичуанській улоговині. Осн. нафтові промисли — у Дачіні, Шенлі, Дагані, Пансані, Чжанцзяні. Ведуться пошуки нафти на континентальному шельфі. Добувають також горючі сланці (гол. чин. у Фушуні, Хуадіні та Маоміні). Газові родовища розробляють в Сичуанській улоговині та на Цайдамській рівнині. Електроенергію виробляють гол. чин. на ТЕС, що розташовані в осн. вугільних басейнах і великих містах. Більша частина електроенергії виробляється на невеликих та середніх електростанціях. Триває будівництво невеликих ГЕС у сілс. районах (усього з 1949 по 1978 їх збудовано понад 80 тис.). Найбільші підприємства чорної металургії — Аньшанський і Уханський металург. комбінати, заводи в Шанхай, Баоту, Пекін, Чунціні та ін. Кольорова металургія представлена виробництвом марганцю, міді, свинцю, цинку, олова, концентратів рідкісних металів, сурми, молибдену, ванадію, золота (Шеньян, Січуаньшань, Шуйкоушань, Янцзічжанцзи, Цзіньчжоу, Куньмін, Шанхай, Байінчан, Гецзю, алюмінію, магнію (Фушунь), твердих сплавів (Харбін, Дзянь). Машинобудування представлене окремими підприємствами по виробн.

важкого й енерг. устаткування (Шеньян, Тайюань, Тяньцзінь, Шанхай, Лоян, Харбін, Пекін, Гуанчжоу, Ухань та ін.), транспортних засобів (автомобілебудування — в Чанчуні, Нанкін, Шанхай, Пекін, Цзінані, Тяньцзінь; суднобудування — в Шанхай, Дзянь, Ухані, Уху, Гуанчжоу, Тяньцзіні; залізничне машинобудування — в Шеньяні, Дзянь, Харбіні, Чанчуні, Ціндао та ін.); тракторів — Лоян, Тяньцзінь, Шанхай, Шеньян; верстатів — Шанхай, Шеньян, Пекін, Тайюань, Ухань, Нанкін та ін. Радіоелектронна пром-сть і приладобудування — в Пекіні, Тяньцзіні, Нанкін, Ченду та ін. У зв'язку з аусиллями кит. керівництва, спрямованими на створення ракетно-ядерного потенціалу, розвивається атомна пром-сть. Хім. пром-сть спеціалізується гол. чин. на виробництві мінеральних добрив. Виробляють також соду, хлористий кальцій (з мор. солі), пластмаси, синтетичний каучук, штучні волокна, гумові вироби тощо. Осн. центри — Шанхай, Нанкін, Пекін, Цзілін, Ляньчжоу, Баодін, Чунцін, Тайюань, Тяньцзінь, У Шанхай, Пекін, Альдіні, Ухані та ін. Містах ліють нафтохім. з-ди. Однією з найстаріших галузей пром-сті є текстильна. За виробн. бавовняних тканин країна посідає провідне місце у світі. Розвинута шовкова і вовняна пром-сть, виробн. тканин з хім. волокон. Гол. центри — Шанхай, Тяньцзінь, Ціндао, Пекін, Гуанчжоу, Ханчжоу, Ляньчжоу, Баоту. Є підприємства скляної, керамічної, буд. матеріалів пром-сті. У харч. пром-сті переважають невеликі підприємства рисосочисної, борошномельної, олійницької, чаєобробної, тютюнової, цукр., плодово-рибоконсервної галузей. Традиційно розвинуті кустарні промисли — вишивання, кераміка, виробн. з лаку, плетіння, різьблення на камені й кістці та ін.

Сільське господарство. У с. г. зайнято 70% самодільного населення країни. В оброблюваній — бл. 100 млн. га землі, з них бл. 45% зрошується. Характерна низька тех. оснащеність с. г. виробництва, в 1977 машинами обробляли не більше 25% земель. Тракторний парк країни оцінюється приблизно в 400 тис. одиниць (у 15-силному обчисленні). С. г. не забезпечує потреб К. у продовольстві. Провідна галузь землеробства — зернове г-во. Осн. зернова культура — рис. Гол. р-ни рисосіяння — бас. р. Янцзи. Пшеницю (другу за значенням зернову культуру), кукурудзу, гаолія, просо, ячмінь, гречку вирощують переважно на Пн. Великої Китайської рівнини. В 1979 зібрано 324,9 млн. т зерна. З тех. культур вирощують бавовник (басейни рік Хуанхе і Янцзи), сою (Пн.-Сх. низовина і Велика Китайська рівнина), арахіс (пров. Шаньдун), тютюн (провінції Хенань, Шаньдун і Аньхой), цукр. тростину (у пл. примор. районах і Сичуанській улоговині), чай (Сх. і Центр. К.). Культивують також цитрусові, ананаси, банани та ін., у ряді районів — виноградарство. Тваринництво дає понад 20% валової продукції с. г. У Сх. К. роз-

Добування солі.

винуте свинарство (в 1979 — 309,5 млн. голів), птицеводство, розводять тварин на рибну харчову; в Тибеті, Внутр. Монголії і пн. частині Сінцзяну переважає пасовище тваринництво. Гол. райони шовківництва — басейни рік Янцзи і Чжунцзи. Розвинуті морські промисли. В лісах — заготівля деревини, у тому числі цінних порід.

Транспорт. К. мало забезпечений трансп. мережею, зокрема залізницями. Довжина (тис. км, 1978) з-пн — 50,4; шосейних шляхів — 890,2; внутр. водних шляхів — 136. Тоннаж мор. торг. флоту — понад 7 млн. брутто рег. т. Найбільші мор. порти — Шанхай, Тяньцзінь, Далинь, Гуанчжоу, Циндао, Цинхуандао, Ляньган; річкові — Нанкін, Ухань. Для транспортування вантажів на близькі відстані і в горах широко використовуються людська сила (в т. ч. жіноча), з допомогою якої переміщують до 30% усіх вантажів у країні. Авіасполучення переважно місцеве (понад 100 внутр. повітряних трас та 9 міжнар. авіаліній).

Зовнішні економічні зв'язки. К. вивозить гол. чин. сировину (нафту, вугілля, руду), текстиль, шовкові та кустарні вироби, с.-г. сировину тощо; довозить сталь, прокат, алюміній та ін. кольорові метали, машини і устаткування, хім. добрива, каучук, продовольчі товари. Осн. торг. партнери: Японія, США, Сянган, країни Європ. екон. співтовариства. Частка соціалістичних д-в у зовнішньоторг. обороті КНР зменшилася з 72% 1959 до 17% 1977. Грош. одиниця — юань. За курсом Держбанку СРСР 100 юанів = 42,09 крб. (гравень 1980).

М. В. Фурманов.

Охорона здоров'я. В 1959 (після цього року дані не публікувалися) в країні було 570 тис. лікарняних ліжок і 750 тис. т. з. легких ліжок (позаликарняних). З 1966 випуск спеціалістів мед. ін-тами було припинено, з 70-х рр. — відновлено. Більша частина старих мед. кадрів зазнала репресій. В 1978 в К. було (приблизно) 350 тис. лікарів (4 лікарі на 10 тис. ж.).

Освіта і культурно-освітні заклади. «Культурна революція» завдала освіті К. величезної шкоди, під час її проведення практично було закрито всі навч. заклади, припинено роботу по ліквідації неписьменності, внаслідок чого кількість неписьменних збільшилася. На поч. 70-х рр. у країні було введено т. з. фузіану, 9-річну систему шкільної освіти: поч. школа — 5 років, серед. школа — 4 (2 + 2). Строки навчання у вузах скорочено до 2—3 років, у медичних — 3—4 років. За наближеними даними, 1975/76 навч. р. бл. 40% дітей не було охоплено навчанням, у поч. школах налічувалося бл. 150 млн. учнів, у серед. навч. закладах — бл. 45 млн., у вузах — від 1 до 2 млн. студентів. З 1978 у К. впроваджується 10-річна загальноосв. школа: 5-річна початкова і 5-річна середня (3 + 2). До 1985 передбачається здійснити заг. 10-річну в містах та заг. 8-річну освіту в сільс. місцевості

(5 + 3). З 1977/78 навч. р. строки навчання в більшості вузів збільшилися до 4 років, у медичних — до 5. Найбільші ун-ти: *Пекінський університет* (засн. 1898), *Нанькайський у Тяньцзіні* (засн. 1919), *Сяменьський* (засн. 1921), «*Фу-дань*» і «*Тунцзи*» у Шанхай, *Нанкінський*, *Чжуншанський* у Кантоні, *Уханський* у Чанша. Б-ки: Нац. б-ка у Пекіні (засн. 1912; 6 млн. тт.), *Нанкінська держ. б-ка* (засн. 1933; 2,6 млн. тт.), *Центр. б-ка Китайської академії наук* у Пекіні (засн. 1951; 1,7 млн. тт.), *Шанхайська б-ка* (засн. 1952; 3,6 млн. тт.), б-ки у Чунціні, Шеньяні та ін. центрах провінцій, великі б-ки при ун-тах (найбільша — при *Пекінському ун-ті*; понад 2 млн. тт.). Музеї: істор., кол. імператорський палац (музей «Гутун») — у Пекіні, *Шанхайський музей* та ін.

В. З. Клепиков.

Наука і наукові установи. Кит. народ у давні часи збагатив світову культуру і науку рядом видатних відкриттів й винаходів. К. — батьківщина компаса (3 ст. до н. е.), паперу (105 н. е.), сейсмографа (2 ст. н. е.), пороку (вже в 10 ст. н. е.), книгодрукування (6—8 ст. н. е.) та ін. Істор. пам'ятки 1-го тис. свідчать про розвиток астрономії. Високого рівня досягла математика, у 2 ст. до н. е. Чжан Цян відкрив метод розв'язання рівнянь 1-го ступеня з 2 і 3 невідомими. Історія медицини в К. налічує бл. трьох тисячоліть. Її основи викладено в 6 ст. до н. е. в книзі «*Нейцзи*», написаній, як гадають, лікарем Бянь Цяо. Вже тоді китайці застосовували *галкотеранію* та припікання. В 3 ст. до н. е. Жуань Фень написав книгу з *фармакології*. В 2 ст. н. е. проводилися хірургічні операції із застосуванням штовхальних засобів. Багату історію в К. має і техніка. У період держави Інь (14—11 ст. до н. е.) розвинулися виплавка бронзи, вироб. білої кераміки, гончарна справа. В 3—5 ст. винайдено фарфор. Уже в 6 ст. до н. е. почалося будівництво найбільшого в світі Великого каналу між Пекіном і Ханчжоу, яке тривало понад 2 тисячоліття. Іншою видатною спороудою стала *Велика китайська стіна*.

Філософія. К. — країна старод. філос. традицій, з багатою історією філос. ідей і вчень. У 6—3 ст. до н. е. виникли перші філос. вчення: *даосизм* (засновник Лаоцзи), *конфуціанство* (засновник Конфуцій), *моїзм* (засновник Моцзи), *легізм* (див. Фацзя). Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом розгорнулася з широкого кола питань, що стосувалися пізнання природи, суспільства, людини. Значну роль у розвитку матеріалістичної філософії Старод. К. відіграли мислителі *Ян Чжу*, *Сюньцзи* і особливо *Ван Чун*. Давньокит. філософія мала етико-політ. характер, питання гносеології та онтології посідали незначне місце. За феодалізму великого поширення набули *буддизм* і реліг. даосизм. Проте панівною ідеологією феод. К. став містико-реліг. *неоконфуціанство* в інтерпретації філософа-ідеаліста *Чжу Сі* (12 ст.) та його послідовників. Помітну роль у

розвитку філос. ідеалізму в К. відіграло вчення *Ван Янміна*. У 17—18 ст. феод. ідеологія в її неоконфуціанській формі зазнала критики з боку філософів-просвітителів, зокрема *Дай Чженя*. Дальший розвиток філос. думки К. в 19 ст. був пов'язаний з антифеод. і антиколоніальною боротьбою кит. народу, з революц. рухами селянства, тайпінів, що відобразилося спочатку в ідеях утопічного *зрівняльного комунізму* Хун Сюяня (1814—64), а згодом — у революц.-демократичній ідеології Суянь Ятсена. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції в К. поширювалися ідеї марксизму-ленізму. Перші кит. марксисти (*Лі Дацжао*, та ін.) вели гостру ідейну боротьбу проти феод. і бурж. ідеологій. Перемога китайської революції (1949) відкрила перед КНР широкі перспективи соціалістичного розвитку. Проте Мао Цзедун та його послідовники стали на шлях зради марксизму-ленізму, принципів пролет. інтернаціоналізму. Філософія в К. перетворилася на знаряддя пропаганди *маоїзму*, філос. *ревізїонізму*, *великоханьського шовінізму*, *тегемонізму*, «*казарменого комунізму*».

Наукові установи. В період диктатури гоміндану, незважаючи на те, що створювалися нові наук. установи, наука К. перебувала в стані занепаду. В 1928 в Нанкіні відкрито Центр. н.-д. академію, її першим президентом був відомий кит. учений Цай Юаньпей. В 1929 засн. Пекінську н.-д. академію, Маньчжурську академію в Чанчуні. Сприятливі умови для розвитку науки в К. було створено після перемоги нар. революції. 1 листопада 1949 в Пекіні засн. *Китайську академію наук* (1949—78 президент АН — Го Можо). У 50-х рр. 5 відділень академії об'єднували бл. 70 н.-д. ін-тів, у 60-х рр. — понад 100 наук. установ. З допомогою і участю рад. учених 1956 було складено 12-річний план розвитку науки і техніки. Після проголошення політики «великого стрибка» і «народних комун», а також у роки «культурної революції» діяльність наук. установ значно утруднилася, різко скоротилася кількість наук. установ, багатьох вчених було репресовано, фундаментальні й теор. дослідження припинено. З початку 70-х рр. уряд К. почав приділяти увагу дослідженням, пов'язаним з основною зовнішньою пром-стю і с. г. Крім Кит. академії наук, у К. працюють Академія мед. наук у Пекіні (засн. 1956) з 14 н.-д. ін-тами в Пекіні, Тяньцзіні, Шанхай, Академія традиційної кит. медицини в Пекіні з 2 н.-д. ін-тами, Кит. академія с.-г. і лісотех. наук (засн. 1957), Академія воєнних наук (засн. 1958), Академія гірничо-геол. наук (засн. 1958), усі — в Пекіні.

В. З. Клепиков,
В. С. Дмитріченко
(філософія).

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в К. видавалося 3 центр. і бл. 20 провінційних газет заг. тиражем 30 млн. прим. щоденно, а також 20 спеціалізованих наук. журналів і 6 періодичних видань пропагандистського характе-

Статуя «Бодісатва». Мармур. Китай. 618—907.

Ваза у формі лотоса. Фарфороподібна кераміка. Поліва. Китай. 386—534.

Ма Юань. Повернення з рідної доли. Китай. Кінець 12 — початок 13 ст.

КИТАЙ

Жертовна посуда. Бронза. 2-а половина 1-го тисячоліття до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

Модель пагоди з лаку. Словова кістка. Китай. 19 ст.

Статуетка жінки. Обпалена глина. 7—10 ст. Київський музей західного та східного мистецтва

ру іноземними мовами. До центр. преси належать: газ. «Женьмінь жибао» («Народна газета», з 1948) — орган ЦК КПК, журн. «Хунці» («Червоний прапор», з 1958) — теор. і політ. орган ЦК КПК, газ. «Цаефанцзюнь бао» («Визвольна армія») — орган Військ. к-ту ЦК КПК і Міністерства оборони, газ. «Гуанмін жибао» («Світло», з 1949) — орган демократичних партій К. Основну інформацію центр. і місцеві газети К. одержують від телеграфного агентства Сінхуа, засн. 1937. Радіомовлення — з 1927, телебачення — з 1958. Працює Центр. нар. радіомовна станція в Пекіні. Внутрішнє мовлення ведеться кит. (на пекінському, кантонському, фучжоуському, аомейському діалектах), тайським, тибет., кор., монг., казах., та уйгурськими мовами. Кит. радіо в широких масштабах веде маоїстську пропаганду на закордон 37 мовами народів світу, а також на діалектах, поширених серед кит. емігрантів. В 1975 в Пекіні почала працювати наземна станція для прийому телепрограм із супутників зв'язку.

Ю. В. Чудодеев.

Література К. — одна з найдавніших у світі. Від 1-го тис. до н. е. збереглися «Шіцзінь» («Книга пісень») — скарибні нар. пісень, ритуальних гімнів, од; вірші Цюй Юаня; істор. і філос. твори «Шуцзінь» («Книга історичних переказів»), «Історія царств, що борютьсяся», «Міркування й бесіди», «Літопис»; трактати «Мен-цзи», «Чжу ан-цзи», «Сюнь-цзи» та ін., що містять зразки прози. В епоху Хань створені «Історичні записки» Сима Цяня, «Історія Ханьської династії» Бань Гу та ін. Настрої і сподівання простих людей відбиті в народнопісенній ліриці (юефу), під впливом якої розвивалася поезія 2—3 ст. Вірші Цао Цао, Цао Чжі, Ван Цяня, Цзі Кана та ін. зображали реальне життя. Надалі демократичні мотиви звучать у поезії Тао Юаньміна і Бао Чжао. В 4—6 ст. виходять збірки новел про незвичайне, трактати про поезію Лю Се і Чжун Жуна, велика антологія «Веньсюань» («Літературний збірник»). З 7—10 ст. відомі вірші Чень Ціаня, Ван Вей. Величезний вплив на дальший розвиток л-ри справили поети Лі Бо, Ду Фу і Бо Цзюйї. На рубежі 8 і 9 ст. за відродження кращих традицій давнини виступав Хань Юй. Значних успіхів досягла новела (Юань Чжен, Бо Сінцзянь, Лі Гуанцзо). Поети 10—13 ст.: Ван Аньшй, Су Ші, Лю Юн, Ду Ю, Сінь Шіцзі, поетеса Лі Цінчжао. Ритмічною прозою на істор. і філос. теми писав Оуян Сю. В 13—14 ст. розвивалася драма, що порушувала важливі соціальні проблеми (Гуань Ханьцзі, Ма Чжюань, Ван Шіфу, Бо Пу, Гао Мінь). У 14—17 ст. дальших успіхів досягла драма (Тан Сянцзю), новела, роман (Ло Гуаньчжун, Ші Найань), фантастичний роман (У Ченень), соціально-побутовий роман (роман невідомого автора «Цзінь, Пін, Мей»). В 17 ст. значного розвитку досягла трагедія (Хун Шен, Кун Шанжєнь). Вадя суспільства викривали в новелах Пу Сунлін, у романах — У Цзінь

цзи, Лі Жучжєнь. Відомим зразком класичного роману став «Сон у червоному теремі» Цао Сюеціня. З серед. 19 ст. зароджується л-ра нового часу. Зростання визвольного руху проти панування маньчжуро-китайських феодалів, експансію капіталістичних країн Заходу відобразили у творах Хуан Цзуньсін, Тань Ситун. На початку 20 ст. створено «викривальні романи» Лі Баоцзя, У Вояо, Лю Е, Цзен Пу, які показали гнилість феодал. ладу і колонізаторську політику імперіалістичних країн. Антифеод., антиімперіалістичний «Рух 4-го травня» (1919), що виник під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції, сприяв виникненню в К. л-ри про народ і для народу. Критичний реалізм, що зародився під впливом рос. класичної л-ри, досяг зрілості в оповіданнях Лу Сіня. В той час у л-рі виступали Мао Дунь, Е Шентао, Чжен Чженьдо, Го Можо, Тянь Хань, Цюй Цюбо, у 30-х рр. — Чжан Тяньї, Ай У, Ху Енінь, Ба Цзінь, Лао Ше, Тянь Цзянь, Цао Юй та ін. Л-ра періоду війни проти япон. загарбників (1937—45) викривала реакційну політику гоміндану, висвітлювала всенародну боротьбу. У визвольних районах під керівництвом КПК розвивалася революц. л-ра. Новим взаємонам між людьми присвячені твори Чжао Шулі, Чжоу Лібо, Дін Лін, Цао Мінь.

Після утворення КНР було засновано Всекитайську асоціацію л-ри й мистецтва (1949). Перемога нар. революції викликала бурхливий розвиток л-ри. Осн. темами романів стали перетворення на селі (Чжао Шулі, Чжоу Лібо), відбудова нар. господарства (Ай У), революц. минуле (Ян Мо, Лю Цін) і т. п. Вагомим успіхів досягли поезія і драматургія. Почали виходити перші твори письменників нац. меншостей. Розгорнулася робота по перекладу творів зарубіжних л-р, в т. ч. української (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Стефаника, Ю. Яновського, О. Корнійчука, А. Головка, О. Гончара, М. Стельмах та ін.). У кін. 50-х рр. почалося переслідування представників кит. творчої інтелігенції, письменників-інтернаціоналістів (Дін Лін, Ай Цін, Фен Сюефен та ін.). Після 1958 осн. увага приділяється самодіяльній творчості. З серед. 60-х рр., в роки «культурної революції», у К. перестали видавати худож. твори і літ. журнали, припинено діяльність Спілки письменників. З 1972 перевидаються окремі класичні романи. Виходять і нові твори, в яких автори виправдовують геґемоністський, антисоціалістичний курс наступників Мао Цзедун, проповідують шовінізм, оскаженілу антирадянщину.

В перекладі укр. мовою виходили твори Лу Сіня, Лао Ше, Дін Лін, Мао Дуня, Го Можо, Чжоу Лібо, Чжао Шулі, Ба Цзіня та ін.

І. К. Чирко.

Архітектура К. На тер. К. від 4—1-го тис. до н. е. збереглися залишки обнесених ровами неолітичних поселень з глинобитними ямного типу

каркасними житлами. В період д-ви Інь (Шан; 2 тис. до н. е.) з'явилися міста, обнесені стінами, з прямокутним плануванням, з храмами й палацами (залишки палацу в столиці — м. Анянь). В серед. 1-го тис. до н. е. склалися принципи архітектури й містобудування в К. На основі каркасної системи зародився архіт. ордер — «доугун». У період д-ви Цінь (221—207 до н. е.) збудовано осн. частини Великої китайської стіни. З 3 ст. до н. е. по 3 ст. н. е. споруджували конструктивно складні величезні палаци, великі мости, гробниці, брами (Гаої шюе в повіті Янь, пров. Сичуань, 209 н. е.). В 3—6 ст. під впливом буддизму зводили численні ярусні культові вежі — пагоди (Сун'юеі в провінції Хенань, 523), печерні храми (храм Майцзішань у пров. Ганьсу, 5—6 ст.). Архітектура К. 7—12 ст. відзначається своєрідністю і монументальністю форм. Будуються міста (Лоань, Чан'ань), палацові й храмові комплекси (храм Фогуан у горах Утайшань, 857), пагоди (Даяньта, або «Велика пагода диких гусей», поблизу Сіаня, 652). У період д-ви Сун архітектура К. тяжіє до більш витонченості форм, легкості й стрункості пропорцій (Тета, або «Залізна» пагода в Кайфіні, 1041—48); культивуються комплекси невеликих за розмірами садів, що імітують дику природу. За часів монг. династії Юань (13—14 ст.) перебудовуються ансамблі юаньської столиці Ладун (згодом Пекін), створюються палацові комплекси. У період династії Мін і Цін остаточно утвердилися принципи регулярного, строго симетричного планування міст з величезними комплексами палацових і храмових будівель (Пекін, Нанкін, храм Юнхегун у Пекіні). В 2-й пол. 19 ст. великі міста (Шанхай, Тяньцзінь, Нанкін, Гуанчжоу) забудовувалися еkleктичними спорудами європ. типу (палацовий павільйон Цін'яньфан у парку Іхеюань, 6-ка в Пекіні). З 50-х рр. 20 ст. декоративні елементи традиційної архітектури поєднуються з сучас. буд. конструкціями (будинок Всекитайських зборів нар. представників: готелі «Пекін», «Дружба», Центр. вокзал, усі — в Пекіні). Самобутня архітектура авт. району К.—Тибету (див. *Тибетський автономний район*) і Сінцзяну.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва К. — керамічні розмальовані й чорні посудини (неолітичні культури Яншао і Ченцзіянь, 3-є тис. до н. е.), різноманітні за формою та орнаментикою вироби з бронзи й нефриту (посудини для жертвоприношень, дзвони, амулети, ножі), нечисленні скульптури тварин з каменю періоду Інь (Шан; 2-є тис. до н. е.). Твори декоративно-ужиткового мист. в період Чжоу (11—3 ст. до н. е.) стають більш випуклими. Вони вей пов'язані не лише з реліг. культом, а мають і практичне застосування (зброя, знаки алади, дзеркала). У 1-му тис. до н. е. з'явилася техніка лаку, в якій з'являлися піхви для мечів, меблі тощо. Єдиний, що зберігся, твір живопису 4—3 ст. до н. е. —

намальований тушшю на шовку, можливо похоронний, портрет. У триниціях періоду династії Хань (206 до н. е. — 220 н. е.) збереглися рельєфи і розписи на міфологічну й світську тематику, дрібна пластика з кераміки — реалістичні зображення людей різних верств суспільства, домашніх тварин, будівель, вироби з бронзи, нерідко інкрустовані золотом і сріблом. До гробниць вели алеї монументальних скульптур. З 4 ст. почали оформляти скульптурою і розписом буддистські печерні храми (Дуньхуан, Юньган, Луньшань, Майцзішань). У той період працювали живописці *Гу Кайчжі* й каліграф Ван Січжі. Вершини розвитку всіх видів мистецтва К. був період Тан (618—907) і Сун (960—1279). З'явилися монументальні розписи, що правдиво відтворювали життя народу (с. г. роботи, війни, танці), типи аристократів і простолюдинів; остаточно визначилося 10 жанрів живопису тушшю або фарбами на горизонтально чи вертикально витягнутих пасмах шовку (релігійний, портретний, побутовий, анімалістичний, натюрморт та ін.). Найвідомішими живописцями періоду Тан були: У Даоцзи, Ван Вей, Янь Лібень, Чжоу Фан, Хан Ган та ін. Широко розвивалося декоративно-ужиткове мистецтво. Фарфорова мануфактура Цзіндечжен працювала й на експорт, сприяючи світовій славі її виробів. В 14 ст. поширилася техніка перегородчастої емалі, з 16 ст. — художня вишивка і ткацтво. Протягом 19 ст. мистецтво К. помітно занепало, зберігали високий рівень лише твори нар. майстрів (дрібна пластика, лубок, вирізки з паперу, вишивання). З кін. 19 ст. живописці прагнули творчо осмислити нац. класику (Жень Бонянь, Цзі Байні) або поєднати її з досягненнями європ. стилю (*Сюй Бейхун*). Своєрідний стиль буддистсько-ламаїстського іконопису (скульптури визначилися в Тибеті). В 20—30-х рр. 20 ст. зародилася реалістична гравюра на дереві. В 1938 засновано Академію мистецтв ім. Лу Сіня в м. Яньані. Нац. форма зберігається в декоративно-ужитковому мистецтві й живописі *Гогуа*. Роки «культурної революції» були періодом занепаду мистецтва К.

На тер. України кит. худож. вироби відомі здавна: в 17 ст. були поширені кит. тканини (від них і вітчизняні вироби дістали назву «китайка»). Одна з найкращих збірок мистецтва К., зокрема живопису, зберігається в Київ. музеї зх. і сх. мистецтва. В 1955 у Києві відбулася виставка кит. ужиткового мистецтва.

Музика К. — одна з найдавніших у світі (зб. «Шіцзін» — «Книга пісень», 11—6 ст. до н. е.). Нар. кит. музика переважно одноголоса, основана на *пентатоніці* (склалася в 7 ст. до н. е.), пізніше з'явилися 7-звучка та 12-звучка системи. Серед муз. інструментів (у традиц. оркестрі бл. 100 різновидів): струнні — се, цін, піпа (щипкові), ерху, сіху, баньху (смичкові); духові — сяо, пайсяо, ді, сова, шен (язичкові); ударні — гошци, дзюви, бараба-

ня, тарілки і т. п. Перший профес. твір, що дійшов до наших часів у нотному запису (ієрогліфічна система), — п'єса для ціню «Юланьпу» («Самотня орхідея»), приписувана Цю Міну (6 ст.). У 8 ст. розвивалося мистецтво балети. В 12—13 ст. формувалася кит. опера, яка об'єднувала драм. діалог, спів у супроводі оркестру, пантоміму і танок. У 15—16 ст. високого рівня досягло театр. мистецтво (актор і композитор Вей Лянфу). В серед. 17 ст. (у Сх. К.) розвивалася оркестрова музика. З 17 ст. до новітніх часів кит. музика залишалася традиційною. На рубежі 19 і 20 ст. стали помітні впливи європ. музики. В 1927 відкрито консерваторію. Виник прогресивний музичний рух т. з. нової китайської музики, що характеризувався намаганням внести в музику К. досягнення муз. мистецтва ін. країн. Серед засновників нової музики — композитори Не Ер (1912—35) — автор масових патрістичних пісень, Сі Сінхай (1905—45), Люй Цзі (нар. 1909), Хуан Цзі (1904—38), Чжаншун (1908—38). В 1953 при Всекитайській асоціації лри й мистецтва було організовано Спільну кит. композиторів. В 50-х рр. створено Пекінське хореографічне уч-ще, при якому з 1959 функціонувала експериментальна труппа. Центр. театр опери та балету відкритий 1953. У 1963 організовано хореографічне уч-ще в Шанхаї. До «культурної революції» існувала Спільна хореографія. У кін. 60-х рр. створено Робітничо-селянську солдатську балетну труппу. З кін. 50-х рр. намітився перехід до спрощеної вульгаризаторської творчості. З 2-ї пол. 60-х рр. було припинено виконання зарубіжної і кит. (написаної до 1966) музики, заборонено європ. музичні інструменти. Виконувалося лише кілька «зразкових» муз. п'єс, що відповідали ідеям Мао Цзедуня. У 70-х рр. було дозволено фп. музику (фп. концерт «Хуанхе»). На поч. 70-х рр. у К. працювали 3 консерваторії — в Пекіні, Тяньцзіні й Шанхаї, 4 муз. ін-ти — в Ухані (Хубей), Шеньяні (Ляонін), Сіані (Шенсі), Ченду (Сичуань).

Театр. Джерела театр. мистецтва К. — у нар. формах пісенно-танцювальної творчості, а також у формі «бай сі» («сто вистав») з елементами циркових жанрів. В 10—12 ст. з'явилися профес. акторські труппи. У 13 ст. почався розквіт кит. класичної драми. В 17—19 ст. виникли численні місцеві (пов'язані з певною тер. областю) театральні жанри: банцзи, циньцзян, юецзюй та ін. В серед. 19 ст. на основі багатьох місцевих театрів склалася нова форма — пекінська муз. драма (цзинсі), яка з часом формувалася в загальнонаціональну кит. класичну муз. драму. Одна з особливостей мистецтва актора — гра з уявленими предметами, умовні засоби виразності, стилізовані рухи й жести. Утвердилася система ампула — героя (шен) і героїні (дань), які, в свою чергу, поділяються на ампула в залежності від віку й характеру зображуваного персонажа. На поч. 20 ст. формується сучасний кит. драм.

театр, що засвоїв досвід європ. театр. мистецтва. Перша драм. труппа «Весняна іва» («Чуньлюше») і перший профес. драм. театр «Весняне сонце» («Чуньянше») були організовані 1907. В 1927 в Шанхаї прогресивні театр. діячі, драматурги й актори об'єдналися в «Південне товариство» («Наньгоше»). В 1930 виникла Ліга діаліх театр. діячів. У 30-х рр. в театрах ставилися твори рос., зх.-європ. (М. Гоголь, О. Островський, М. Горький, Г. Ібсен) та нац. драматургії. Після утворення КНР було показано нові п'єси на теми сучасності. З поч. 60-х рр. класичні п'єси виключаються з репертуару; скорочується кількість профес. театр. колективів, їхній репертуар становило кілька «зразкових» п'єс.

Кіно. Виробництво кінофільмів іноземними фірмами почалося 1913, китайськими — 1917. З 20-х рр. випускалися кінострічки прогресивного спрямування («Пісня рибалки», 1935, реж. Цай Чушен). Після проголошення КНР кінопримства було націоналізовано. Серед фільмів 50-х рр. — «Дочки Китаю» (режисери Лін Цзіфен і Чжай Цян), «Сталевий солдат» (реж. Чень Ін), «Сина дівчина» (режисери Ван Бін і Чжан Шуйхуа), «Дочка партії» (реж. Лін Нун), «Нова історія старого солдата» (реж. Шень Фу), «В ім'я миру» (реж. Хуан Цюлін). Ставилися фільми спільно з СРСР. У 1950 в Пекіні створено ін-т кінографії. Гол. кіноцентри — Пекін, Шанхай, Чанчунь. З серед. 60-х рр. випуск худож. фільмів припинився, знімалися лише документальні та кіножурнал «Новини». Після 1969 з'являються окремі кінокартини, в основі яких — «зразкові» балети та опери («Червоний жіночий батальйон», 1970); у 70-х рр. кіно повністю включається в систему маойстської пропаганди. Іл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Лит. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори; т. 9. Маркс К. Революція в Китаї і в Європі; т. 12. Маркс К. Англо-китайський конфлікт. — Парламентські дебати про війну в Китаї. — Англійські жорстокості в Китаї. — Історія торгівлі опіумом. — Договір між Китаєм і Британією; Ленін В. І. Повне зібрання творів; т. 4. Китайська війна; т. 17. Паланий матеріал у світовій політиці; т. 22. Оновлений Китай; т. 23. Великий успіх Китайської республіки. — Боротьба партій у Китаї. — Пробудження Азії; Стратегія і тактика Комінтерна в національно-колоніальної революції на прикладі Китаю. Сборник документов. М., 1934; Русско-китайские отношения в XVII в. Материалы и документы, т. 1—2. М., 1969—72; Русско-китайские отношения. 1689—1916. Официальные документы. М., 1938; Советско-китайские отношения. 1917—1957. Сборник документов. М., 1959; Новая история Китая. М., 1972; Новейшая история Китая. 1917—1970. М., 1972; История Китая с древних времен до наших дней. М., 1974; Китайская Народная Республика в 1977 году. Политика, экономика, идеология. М., 1979; Социальная и социально-экономическая история Китая. М., 1979; Политика Пекина — угроза миру. М., 1978; На китайской земле. Воспоминания советских добровольцев. 1925—1945. М., 1977; Кузнецов В. В. Китай в стратегии американского империализма. М., 1978; Китай после «культурной революции». М., 1979; Пекин: курсом провокаций и экспансии. М., 1979;

Даяньта («Велика пагода диких гусей») поблизу Сіаня. 652.

Невідомий художник. Старий з крабом. 19 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

КИТАЙСЬКА
АЙСТРА

Данні знаки	Сучасні знаки	Зву- чення	Значення
日	日	жі	сонце
月	月	юв	місяць
子	子	цзи	дитина
木	木	му	дерево
門	門	мін	ворота
正	正	чжен	правильний
心	心	сін	серце
雨	雨	юй	дощ
犬	犬	чжань	собака
巴	巴	ба	змія
手	手	шан	рука
血	血	схе	кров
言	言	ян	говорити, слово
中	中	чжун	середина

Розвиток деяких знаків
китайського письма.

Китайська айстра
сядова.

Социально-экономический строй и экономическая политика КНР. М., 1978; Промышленность КНР. М., 1979; Китайская философия. В кн.: Антология мировой философии. т. 1. ч. 1. М., 1969; Арзамасцев А. М. Казарменный «коммунизм». М., 1974; Желодовцев А. Н. Литературная теория и политическая борьба в КНР. М., 1979; Федоренко М. Т. Письменности современного Китая. К., 1959; Сорокин В. Ф., Эдлин Л. З. Китайская литература. М., 1962; Наден И. М. «Культурная революция» и судьба китайской литературы. М., 1969; Черкасский Л. Е. Новая китайская поэзия (20—30-е годы). М., 1972; Шнейдер М. Е. Русская классика в Китае. М., 1977; Алексеев В. М. Китайская литература. М., 1978; Федоренко Н. Т. Древние памятники китайской литературы. М., 1978; Лисевич И. С. Литературная мысль Китая на рубеже древности и средних веков. М., 1979; Судьбы культуры КНР (1949—1974). М., 1978; Архитектура Китая. В кн.: Всеобщая история архитектуры. т. 19. М., 1970—71; Глухарева О., Деник Б. Краткая история искусства Китая. М., 1948; Белецкий П. А. Китайское искусство. К., 1957; Виноградова Н. А. Искусство средневекового Китая. М., 1962; Виноградова Н. А. Китайская пейзажная живопись. М., 1972; Завадская Е. В. Эстетические проблемы живописи старого Китая. М., 1975; Гайда И. В. Китайский традиционный театр снью. М., 1971; Таропцев С. А. Очерк истории китайского кино. М., 1979.

КИТАЙСЬКА АЙСТРА (Callistephus) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *сладкокоріньових*. Стебло розгалужене прямо-стояче, заввишки 15—80 см. Листки чергові, розеткові — зубчасті, стеблові — майже шолократі. Суцвіття — кошик, махрове або просте, білого, рожевого, червоного, синього, фіолетового, зрідка кременюватого та жовтого кольорів. Насіння видовжене, трохи сплюснене. До роду належить один вид — К. а. с. д. в. а. (C. chinensis), пошир. в Європі, Азії і Америці. Відомо кілька сотень сортів. На Україні найпошир. сорти: низькорослі — Триумф, Карликова королівська; середньорослі — Вікторія, Півонієвидна, Хризантемовидна; високорослі — Страусове перо, Куласта, Каліфорнійська велетенська, Унікум, Американська красуня, Американська куцова, Художня, Принцеса. Використовується для квітників, на зріз та для горшкочової культури. Л. М. Яременко.

КИТАЙСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, Академія наук КНР — вища наукова установа країни. Організована в листопаді 1949 на основі Центр. н.-д. академії у Нанкіні та Пекінської н.-д. академії. Здійснює керівництво наук. орг-ціями, координує дослідження з усіх галузей науки. У підпорядкуванні К. а. н. в 1977 було 70 ін-тів, розташованих переважно в Пекіні, а також Шанхай, Кантоні, Нанкіні та ін. містах Китаю. К. а. н. публікує «Науковий щомісячник» англ. мовою та кварталник «Акти китайської науки». Центральна бібліотека К. а. н. налічує 1,7 млн. томів. Президентом К. а. н. 1949—78 був Го Можо.

А. В. Санцевич.
КИТАЙСЬКА КРОПИВА — рід рослин родини кропивиових. Те саме, що й рамі.

КИТАЙСЬКА МОВА — мова китаїців. Належить до китайсько-

тибетських мов. Найдавніші написи К. м. — з серед. 2-го тис. до н. е. До поч. 20 ст. існувало дві форми К. м. — байхуа (народно-розмовна мова) і веньянь (письменна мова). На основі байхуа (переважно пн. діалектів) до поч. 20 ст. сформувалася загальнонар. К. м. — путунхуа, яка в 1-й пол. 20 ст. стала нац. літ. мовою. Для сучас. К. м. в галузі фонетики характерні такі риси: звуки утворюють обмежену кількість тонованих складів постійного складу. В путунхуа — 414 складів, а з урахуванням тонованих варіантів — 1324. У К. м. є 4 етимологічні тони, які розрізняють значення складів, однакових за звуковим складом. Склад (за незначними винятками) становить звукову оболонку морфеми або простого слова. В К. м. багато однокладових слів, але переважають двокладові. Словотвір відбувається за допомогою словоскладання, афіксації і конерсії. Типологічно К. м. є ізоляційною мовою (є й елементи аглютинації, які не порушують ізоляції). Порядок слів у реченні сталий. Для К. м. використовується *китайське письмо*. К. м. — одна з п'яти офіц. мов ООН.

Літ.: Соліцев В. М. Очерки по современному китайскому языку. М., 1957; Люй Шу-сян. Очерк грамматики китайского языка. т. 1—2. М., 1961—65; Яхонтов С. Е. Древнекитайский язык. М., 1965; Крюков М. В., Хуан-Шу-ин. Древнекитайский язык. М., 1978.

В. М. Соліцев.
КИТАЙСЬКА ТРОЯНДА, китайська роза — декоративна рослина родини мальвових, вирощувана в кімнатах. К. т. належить до роду *гібіс*.

КИТАЙСЬКА ЧАНЧУНЬСЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ (КЧЗ); з 1953 — Харбінська залізниця) — залізнична магістраль у Пн.-Сх. Китаї від ст. Маньчжурія до Суйфінхей і від Харбіна до Дальяня (Дальнього). Збудована Росією 1897—1903 згідно з рос.-кит. договором 1896. З 1924 перебувала під спільним управлінням Рад. Союзу і Китаю. В 1929 кит. мілітаристи здійснили напад на КЧЗ, але їх було відбито силами Червоної Армії. В 1931 у зв'язку з окупацією Пн.-Сх. Китаю Японією і з метою уникнення конфліктів з нею уряд СРСР продав 1935 КЧЗ «урядові» Маньчжоу-го. Після ліквідації Червоною Армією Пн.-Сх. Китаю і поразки Японії у 2-й світовій війні СРСР 1945 уклав з Китаєм угоду про спільне управління КЧЗ. Після утворення КНР (1949) Рад. уряд безплатно передав урядові КНР всі права по управлінню КЧЗ (оформлено протоколом від 31.XII.1952).

КИТАЙСЬКЕ ПИСЬМО — тип письма, яке використовує ієрогліфи. Найдавніші написи К. п. належать до серед. 2-го тис. до н. е. Заг. кількість знаків К. п. — 40—50 тис. У сучас. *китайській мові* використовується 4—7 тис. ієрогліфів. Знаки К. п. об'єднують у 3 групи: піктограми й ідеограми, до яких належать найдавніші прості знаки, а також комбіновані знаки; фонограми (більшість ієрогліфів) — складні знаки, що складаються з т. з. ключів (кількість їх 214), які дають натяк на значен-

ня відповідного слова чи морфеми, і т. з. фонетиків, що вказують на точне або приблизне звучання знака; «запозичені» ієрогліфи — знаки, створені спочатку для одних слів, а потім використовувалися для запису інших (з абстрактним значенням). К. п. пристосоване для фонетико-морфологічної будови кит. мови, але складне для вивчення і використання. З 1956 проводиться робота над спрощенням китайського письма.

В. М. Соліцев.
КИТАЙСЬКЕ ПРОСО — однорічна трав'яниста рослина родини злакових. Те саме, що й *чумиза*.

КИТАЙСЬКИЙ ДЖУТ — однорічна волокниста рослина родини мальвових. Те саме, що й *канатник*.

КИТАЙСЬКО-ТІБЕТСЬКІ МОВИ — сім'я мов. Склад її остаточно не встановлено. До К.-т. м. належать *китайська мова*, *тибетська мова*, гімалайські мови, *бірманська мова*, тангутська, качинська, мови куки, каренська, нага, неварські та ін. Деякі вчені відносять до К.-т. м. і тайські мови. Для сучас. К.-т. м. характерна наявність тонів і однокладовість кореня. За граматичною будовою К.-т. м. є ізоляційною мовою, є в них і елементи аглютинації, які існують в рамках ізоляції (напр., у сучас. кит., тибетській та ін. мовах).

Літ.: Яхонтов С. Е. Глоттохронология и китайско-тибетская семья языков. М., 1964.

В. М. Соліцев.
КИТАЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА 1884—85 — війна Франції проти Китаю з метою оволодіти всією територією В'єтнаму, що номінально перебував у васальній залежності від кит. династії Цін. Приводом до війни було відмовлення цінського уряду визнати в'єтнамсько-франц. мирний договір 1884, за яким Франція встановлювала протекторат над В'єтнамом. Після воєнних дій в районі Фуцзю, на китайському узбережжі та о. Тайвань цінський уряд за Тяньцзіньським договором 1885 визнав протекторат Франції над В'єтнамом.

КИТАЙЦІ (самоназва — хань) — народ, основне населення Китаю. Загальна чисельність — 939 млн. чол. (1977), у т. ч. в КНР — 915 млн., в країнах Пд.-Сх. Азії (де вони називаються хуацзя) — 23 млн., в США і країнах Європи, Африки і Австралії — бл. 1 млн. За межами Китаю найбільша кількість К. живе (в млн. чол.) у Тайланді, Індонезії, С'єнгані — по 4,5, Малайській Федерації — 4,2, Сінгапурі — 1,75, В'єтнамі — 1,0. К. — найчисленніший народ у світі. Говорять *китайською мовою*. Вірують К. сповідають буддизм, махаяністського напрямку, даосизм і конфуціанство. Давньокитайська етнічна спільність складалась у 7—6 ст. до н. е. на Середньокитайській рівнині в результаті контактів різних народів, які говорили китайсько-тибетськими, протоалтайськими, австроазійськими й австронезійськими мовами. К. в КНР компактно заселяють сх. частину країни і становлять більшість у містах. В усіх провінціях і авт. районах, крім Тибету і Сінц-

з'яну (де їх 20—30%), вони становлять більшість населення. У складі К. виділяється кілька етногр. груп, які говорять далекими один від одного діалектами і відрізняються рядом ознак матеріальної і духовної культури. Осн. заняття К.—землеробство, тваринництво, шовківництво, рибальство, ремесла (плетіння, ткацтво, килимарство, виготовлення лакових виробів, фарфору, фаянсу, худож. обробка дерева, металу, каменю, скла, кістки, нефриту тощо). Про історію, господарство і культуру К. див. *Китай*.

Літ.: Народы Восточной Азии. М.—Л., 1965; Крюков В. В., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы: проблемы этногенеза. М., 1978.

КИТИЦЯ — просте суцвіття, у якого на видовженій головній осі сидять окремі квітки на квітконіжках приблизно однакової довжини. Квітки в К. розпускаються знизу вгору. К. характерна для черемхи, суріпиці, люпину та ін. хрестоцвітних. У деяких рослин квітки розташовані з одного боку осі, тобто утворюються однобока К. (напр., у конвалії звичайної).

КИТНИК, лисохвіст (*Alorpus*) — підрослин родини злакових. Багато- і одиорічні трав'янисті рослини. Стебла тонкі заввишки до 80—100 см. Суцвіття — густа циліндрична колосоподібна волоть; колоски стиснуті з боків, одноквіткові. Плід — зернівка. Бл. 60 видів, пошир. у помірних і холодних зонах земної кулі. В СРСР — 29 видів, з них в УРСР — 6. Більшість К. — добрі кормові трави, з них найголовніше значення має К. лучний (*A. pratensis*) — високопродуктивна ранньостигла кормова рослина. Протягом вегетац. періоду дає 2—3 укоси, урожай сіна — до 50—60 ц/га. Найкращі сорти районовані (1980) на Україні: Халяс, Дністровський та місцеві.

А. П. Микитенко.
КИТОБІЙНЕ СУДНО, китобоець — однопалубне судно, на якому полюють на китів. У носовій частині К. с. (мал.) встановлено гармату; вона викидає гарпун (видполюваний снаряд з гранатою і зубами, що розкриваються), який після пострілу тягне за собою канат,

закріплений у трюмі. Лебідкою підтягують вбитих китів до борта, а катриресом накачують у туші китів повітря, щоб буксирувати їх на плаву до китобійної бази або берегової китобійної (переробної) станції. Довж. К. с. до 65, шир. до 10 м, водотоннажність до 1200 т, швидкість руху до 37 км/год, автономність плавання до 1 місяця, екіпаж бл. 30 чол. К. с. разом з китобійною базою (багато-палубним судном, де туші китів обробляють) становлять китобійну флотилію. Див. також *Китобійний промисел*.

КИТОБІЙНИЙ ПРОМІСЕЛ — галузь промисловості, що добуває й переробляє китів, а також виробляє продукцію з китової сировини. Осн. продукція К. п. — жир і морожене м'ясо. Кашалотовий жир застосовують у текст., хім. пром-сті, спермацет кашалота і амбру — в парфюмерній і косметичній пром-сті, жир вусатих китів — у харч., шкіряній, миловарній та ін. галузях пром-сті. Морожене м'ясо вусатих китів вживають в їжу. Розрізняють 2 види К. п.: пелагічний (туші китів переробляють у відкритому морі на плавучих китобазах) і прибережний (китові туші переробляють на берегових станціях з комплексним устаткуванням по виробн. і зберіганню продукції). Першу рад. китобійну флотилію «Алеут» було організовано 1932 для К. п. в морях Далекого Сходу. В 1948—64 діяла Курильська китобійна флотилія. З 1963 у районі Курильських о-вів ведуть промисел китобійної флотилії «Владивосток» і «Дальний Восток». Рад. флотилія «Слава» поклала (1946) початок рад. К. п. в Антарктиці (діяла до 1966). В 1959 до складу діючих авіацій флотилій «Радянська Україна», 1961 — «Советская Россия». В 1960—75 вела промисел флотилія «Юрій Долгорукий». Одним з базових портів К. п. є Одеса. З 1971 у пн. частині Тихого ок. і з 1972—73 в Антарктиці для регулювання К. п. і забезпечення відтворення китових стал введено квоту вибою китів. З 1967 пелагічний промисел китів ведуть тільки Японія і СРСР, їхня частка становить бл. 2%, заг. кількості китів, що їх добувають. К. п. регулюється Міжнар. китобійною комісією (МКК). З 1972 за К. п. здійснюється міжнар. нагляд.

І. О. Баранов.
КИТОВИЙ ВУС — рогові пластини трикутної форми, що розташовані на верхній щелепі у беззубих китів. Внутр. сторони пластин розщеплені на щетинки, які утворюють цідильний апарат, що затримує в роті порожнині дрібні планктонні (див. *Планктон*) організми. Щетиною К. в. набивають меблі, матраци; з К. в. виготовляють щітки тощо.

КИТОПОДІБНІ, кити (*Cetacea*) — ряд водних ссавців. Тіло (довж. 1,2—33 м) торпедоподібне, голова велика, передні кінцівки — плавці мають усі скелетні елементи п'ятипаліх кінцівок, задні — атрофовані (зберегли лише залишки кісток таза, не сполучені з осьовим скелетом), хвостовий відділ з горизонтальними хвостовими лопатями, спинний плавець у багатьох видів добре розвинений. Шкіра гола з товстим шаром підшкірного жиру, який виконує функції теплоізоляції, резерву поживних речовин, джерела утворення води в організмі, зменшення питомої ваги і захисту внутр. органів від мех. пошкодження. Скелет губчастий, містить багато жиру, що також значно зменшує питому вагу тіла. Легені дуже великі (напр., у синього кита вміщують до 1400 л повітря), еластичні. Очі маленкі, розташовані біля кутів рота, позаду них містяться ледве помітні слухо-

ві отвори. Парні (у беззубих китів) або одиночні (у зубатих китів) ніздрі містяться на верх. частині голови і під час пірнання (дихальна пауза) щільно закриваються клапанами. Добре розвинені органи слуху, зору, дотику (*вібрації*) тощо. К. можуть глибоко пірнати за кормом (риба, молюски, ракоподібні, дрібні організми планктону тощо) і довго перебувати під водою (кашалот до 1,5 год.), не поповнюючи запасу повітря. Розмножується більшість К. раз на два роки; самка після майже 1-річної вагітності народжує 1 малю. Високий вміст білка і жиру (54%) в молоці К. забезпечує швидкий ріст малят. Статевозрілими К. стають у 3—6-річному віці. Тривалість життя 20—50 років. Відомо 86 сучас. видів К., поширених в океанах і морях усіх широт Пд. Арктики до Антарктики, в т. ч. у водах СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 3: афалія, дельфін звичайний і пилтун. Рід К. поділяють на 2 підряди: *беззубі кити* і *зубаті кити*. Деякі К. (напр., дельфіни) є об'єктами досліджень з біоніки. Значна кількість видів К. (*кашалот*, *сейвал*, *пляшконіс*, *гринда* та ін.) — промисл. тварини (див. *Китобійний промисел*). Полювання на *сірих китів*, *синих китів*, *горбачів* і *фінвалів* заборонено Міжнародною конвенцією. К. виникли, певно, від стародавніх наземних хижаків не пізніше початку третинного періоду; найдавніші викопні К. відомі з середнього еоцену; на Україні — з нижнього олігоцену.

Літ.: Жизнь животных, т. 6. М., 1971; Яблоков А. В., Белькович В. М., Борисов В. И. Киты и дельфины. М., 1972; Млекопитающие Советского Союза, т. 2, ч. 3. М., 1976.

О. П. Корняк.
КИТАТКІ (*Polygala*) — рід переважно багаторічних трав'янистих рослин родини китаткових. Листки чергові, цілісні. Квітки дрібні, неправильні, двостатеві, зібрані у верхівкові китиці. Плід — двогнізда коробочка. Бл. 600 видів, поширених у теплих і помірних зонах земної кулі. В СРСР — понад 30 видів, з них в УРСР — 10. На Україні найпоширеніші К. чубаті (*P. comosa*) — звичайні на Поліссі і в Лісостепу; К. подільські (*P. podolica*) — в Лісостепу і Степу; К. звичайні (*P. vulgaris*) — в Карпатах і на Поліссі. Настоячки і відвари коренів американської сенегі (*P. senega*), а також К. сибірських (*P. sibirica*) і К. вузьколистих (*P. tenuifolia*) використовують в медицині як *відхаркувальний засіб*.

КИЧИГІН Михайло Олександрович [21.IX (3.X) 1892, Київ — 20. XI 1957, там же] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, доктор тех. наук (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1950). Після закінчення (1923) Київ. політех. ін-ту працював в Уманському і Київ. цукрорестав. н.-д. ін-ті пром. енергетики і Центр. н.-д. ін-ті цукрової пром-сті, викладав у Київ. політех. ін-ті (1929—56) і Київ. технологічному ін-ті цукрової пром-сті (1930—35). Осн. дослідження — в галузі теплового

Китиця черемхи та її схема.

Китиця лучний.

Китатки звичайні. Загальний вигляд рослини та квітка.

господарства підприємств цукрової промисловості.

КИШАКЕВИЧ Йосиф Маркелович (26.X 1872, Лежайськ, тепер ПНР — 18.IV 1953, Львів) — укр. рад. композитор, хорівий диригент і педагог. У 1888 закінчив муз. школу в Перемишлі, 1895 — Львів. ун-т. В 1892—1907 — викладач співу в серед. школах та керівник хорів. Один із засновників муз. т-ва «Богиня» в Перемишлі. Твори: на тексти Шевченка — кантати «На вічну пам'ять Котляревському», «Тарасова ніч» (обидві — 1898), «Гамалія», «Дума»; балади «Катерина» (1900), «Калина»; хори «Заповіт», «Наша дума», «Ой нема ні вітру, ні хвилі», кант «Все упованіє моє»; на слова Лесі Українки — кантата «Шевченкові» (1914). Автор пісень, романсів, хорів, зокрема на вірші укр. рад. поетів («Радість перемоги», «Закарпатський України», «Народе мій, життя моє»).
Л. З. Мазена.

КИШЕЧНИК — відділ травної системи людини і тварин, яким властива диференційована на відділи травна трубка (частина безхребетних і хребетні тварини). У людини і тварин, які мають шлунок, К. наз. частину травного тракту, що йде за шлуком. Нездиференційовану пряму травну трубку наз. кишкою. З хребетних у найпростішому вигляді вона зберігається в *круглоротих*. Слабо диференційований К. у *химероподібних* і *дводішних* риб. У вищих риб і наземних хребетних К. подовжується, утворює петлі й поділяється на товстий і тонкий відділи. Найскладнішу будову має К. ссавців. У дорослої людини довжина К. становить 4,5—9 м. Він міститься в черевній порожнині й частково в малому тазі. Складається з тонкої кишки та товстої кишки. Тонка кишка починається від воронки шлуночка дванадцятипалою кишкою, яка переходить у порожню кишку, а остання — в клубову. Порожня і клубова кишки майже однакової довжини, мають форму циліндричної трубки, що утворює велику кількість петель. Клубова кишка відкривається в товсту кишку, початкова частина якої — *сліпа кишка* утворює широкий сліпий мішок (звідки й назва); від нього відходить червоподібний відросток (*апендикс*). За сліпою кишкою йде *ободова кишка*, що утворює обід (звідки й назва) навколо тонких кишок. Ободова кишка переходить у сигмовидну (S-подібну) кишку, яка, спускаючись у порожнину таза, утворює іноді довгу рухливу петлю; рідше вона складена «двостовковою». Закінчується товста кишка прямою кишкою, що відкривається в ділянці промежини відділком (анальним) отвором. Стінки К. зсередини вистелені складчастою слизовою оболонкою, що містить залози, які виділяють травні секрети і слиз. М'язова (середня) оболонка складається з циркулярно і поздовжньо розташованих гладеньких м'язів, завдяки скороченню яких (див. *Перистальтика*) відбувається безперервне пересування харчової маси. Більша частина К. вкрита зовні *очеревиною* (зовнішня оболонка стінки К.).

Вона забезпечує ковзання кишок. Крім того, очеревина утворює брижу, якою К. прикріплені до стінок черевної порожнини. Стінки К. багаті на кровоносні й лімфатичні судини, лімфатичні елементи, залози, нерви. Кровообігання К. здійснюється з гілок черевної артерії, верхньої й нижньої брижових і внутрішньої клубової артерій. Відтік крові з К. (крім прямої кишки) по ворітній вені (див. *Ворітні системи*) до печінки. В тонкій кишці закінчується перетравлювання їжі (див. *Травлення*). Її стінки вкриті численними ворсинками, що відіграють велику роль у *всмоктуванні* поживних речовин. У товстому К. всмоктується гол. чин. вода й солі та формуються калові маси. Діяльність К. регулюється нервовими й гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). К. багатьох тварин і людини наслідє *кишкова флора*. З хвороб К. найпоширеніші *атендіцит*, *коліт*, *проктит*, *ентерит*, *ектєроколіт*, *заворот кишок*, *пухлики*.

П. М. Перехрестенко.
КИШИНІВ — столиця Молд. РСР. Розташований на р. Бик (прит. Дністра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 503 тис. ж. (1979). Ділиться на 4 міські райони.

Згадки про населений пункт на місці сучас. К. відомі з 1466. З поч. 16 ст. К. у складі *Молдавського князівства* був під владою Туреччини. В 1812 К., як і всю *Бессарабію*, приєднано до Росії. З 1818 К. — центр Бессарабської обл. (з 1873 — губернії). В місті діяла місцева управа «*Союзу благоденства*» (1818—21). У 70-х рр. 19 ст. виникли перші народницькі, а в 80-х рр. — робітні гуртки. В 1896 створено с.-д. гурток, 1900 — с.-д. групу. В 1901—02 у К. діяла перша в Росії центр. підпільна друкарня газ. «*Искра*». В кін. 1902 у К. створено комітет РСДРП. Під час революції 1905—07 в Росії в К. відбувалися демонстрації й політ. страйки. Рад. владу встановлено 1 (14).І 1918. Активними учасниками боротьби за встановлення Рад. влади були Г. І. Ко-

товський, Й. Е. Яків та ін. В кінці січня К., як і всю Бессарабію, захопила бурж.-поміщицька Румунія. Після возз'єднання Бессарабії з СРСР (28.VI 1940) К. став столицею утвореної 2.VIII 1940 Молд. РСР. К. нагороджено орденом Леніна (1966).

За роки Радянської влади місто перетворилося на значний пром. центр, на нього припадає понад 25% усього пром. виробн. республіки. Провідна галузь пром-сті —

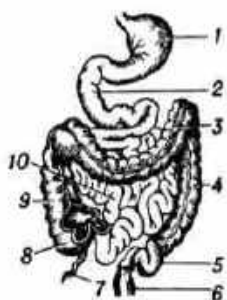

Кишинів. Проспект В. І. Леніна.

машинобудування та металообробка, зокрема приладобудування (виробничі об'єднання «Молдавгідромаш», «Віброприлад», «Хвиля», наук.-виробничі об'єднання «Мікропровід» та ін.). Серед ін. маш.-буд. підприємств — заводи: тракторний, холодильників, «Електромашина», лічильних машин, харч. обладнання. Важливими галузями пром. комплексу міста стали хім. (виробничі об'єднання хім. підприємств, комбінат штучних шкір та гумотех. виробів ім. М. І. Калініна, шинорем. з-д та легка (виробничо-трикотажне об'єднання «Червона зірка», швейна ф-ка ім. XXIII з'їзду КПРС, взут. об'єднання «Зорі» та ін.) пром-сті. К. — значний центр харч. пром-сті (консервний, хлібо-, м'ясо-, холодо-, вино-коньячний, марочних та шампанських вин, тютюновий комбінат, об'єднання пивно-безалкогольних напоїв, 2 з-ди мол. продуктів, макаронна й кондитерська ф-ки). З-ди облицювальних матеріалів, залізобетонних виробів, скляний; комбінат буд. матеріалів та ін. підприємства. Розвинута деревообробна та меблева (3 фабрики, комбінат «Колри») й поліграфічна пром-сть. У місті — 2 ТЕП. В 1978/79 навчальному році у К. було 64 заг.-осв. школи всіх видів (понад 53,5 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (23,1 тис. учнів), 13 профес.-тех. уч-щ (бл. 7,2 тис. учнів); у 6 вузах (*Кишинівському університету* імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мед., пед. та ін-ті мистецтв) навчалось 36,8 тис. студентів. У К. — *Академія наук Молдавської РСР*, Ін-т історії партії при ЦК Компартії Молдавії, філіал Ін-ту марксистсько-ленінізму при ЦК КПРС, Молд. н.-д. ін-т ґрунтознавства й агро-н.-д. Всесоюзний н.-д. ін-т біол. методів захисту рослин. Всесоюзний н.-д. ін-т по розробці нерухомих методів та засобів контролю якості матеріалів, н.-д. ін-ти харч. пром-сті, електроприладобудування, наук.-тех. інформації й техніко-екоп. досліджень та ін. Позашкільні заклади: Палац і будинки піонерів та школярів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська тощо

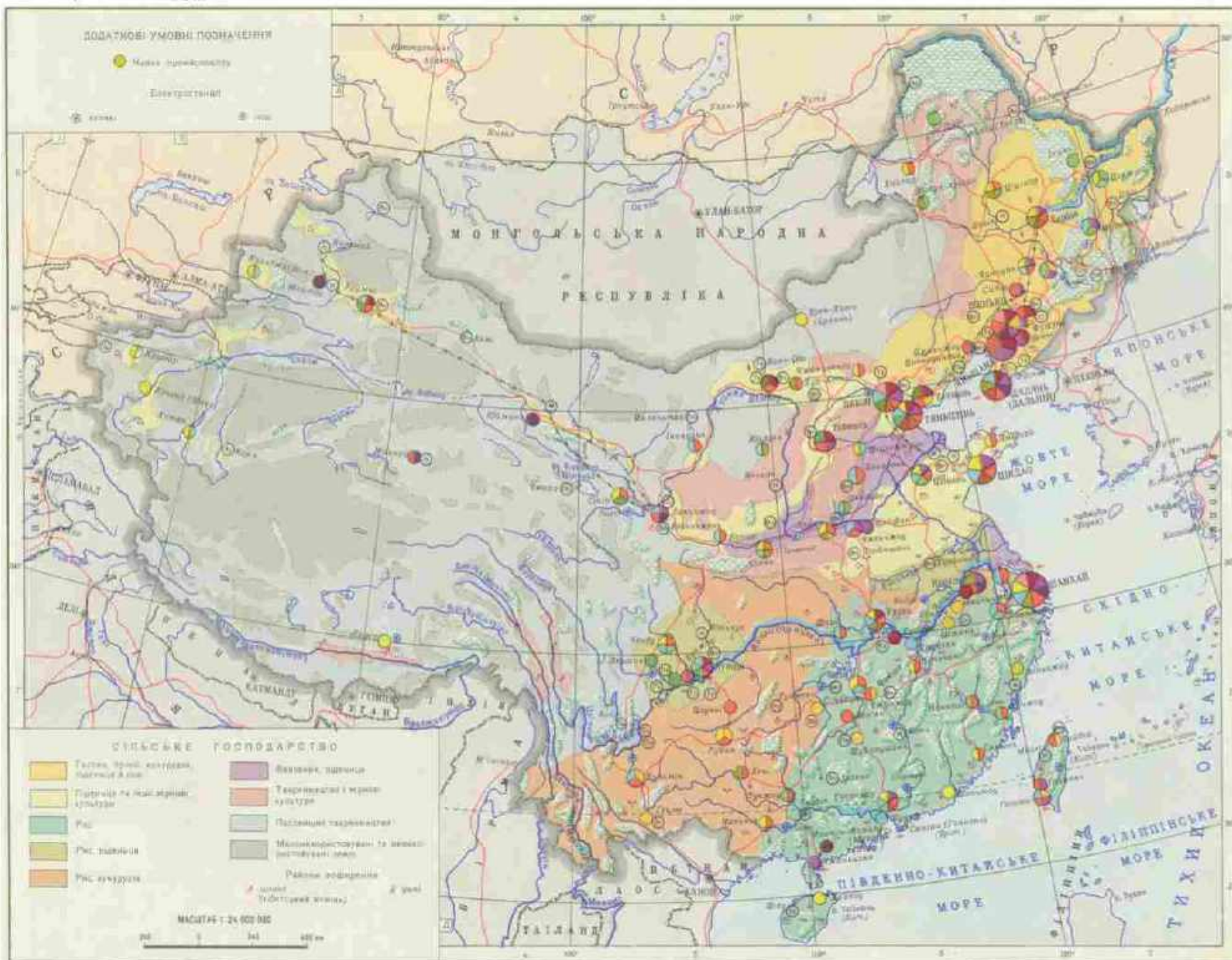
Кишинів. Пам'ятник «Героїчному комсомолу». Архітектор Ф. П. Наумов. 1939.

Кишечник людини: 1 — шлунок; 2 — дванадцятипала кишка; 3—9 — товста кишка (3 — поперечна ободова; 4 — низхідна ободова; 5 — сигмовидна; 6 — пряма; 7 — червоподібний відросток; 8 — сліпа; 9 — висхідна ободова); 10 — тонка кишка.

КИТАЙ. ЕКОНОМІЧНА КАРТА

У К.— 367 масових 6-к (фонд — 26 млн. одиниць зберігання), 63 клубні заклади, 10 кінотеатрів і 29 кіноустановок з платиним показом, 6 театрів (Молд. театр опери та балету, Молд. академічний муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна, Рос. драм. театр ім. А. П. Чехова, театр юного глядача та ін.), філармонія, у складі якої — академіч. нар. ансамбль танцю «Жок», академічна хорова капела «Дойна» та ін. Зал органної музики, кіностудія «Молдова-фільм»; 9 музеїв: історії Комуністичної партії Молдавії і його філіал — музей Кишинівської підпільної друкарні лєнінської газ. «Искра», істор.-краєзнавчий, молд. художній, меморіальні музеї Г. І. Котовського і С. Лазо, літ. музей, Будинок-музей О. С. Пушкіна та ін. У місті друкується 13 респ. і одна міська газ. «Вечерній Кишинів», 20 журналів. Працює 7 вид-в: «Література артистиче» («Художня література»), «Луміна» («Світло»), «Карта Молдовеняскє» («Молдавська книга»), «Штіїца» («Наука»), «Тімпул» («Час»), видавництво ЦК Компартії Молдавії та Головна редакція Молдавської Рад. Енциклопедії. Респ. радіомовлення й телебачення, телецентр. Архит. пам'ятки: церква Різдва богородиці (18 ст.), кафедральний собор (тепер філіал Виставочного залу Молд. РСР; 1830—35, арх. А. Мельников), Триумфальна арка (тепер арка Перемоги; 1840, арх. І. Заушкєвич) та ін. В рад. час реконструйовано вулиці й проспекти, створено нові пром. та житл. райони, споруджено численні адм., громад., культур.-побутові й житл. будівлі (залізнич. вокзал, 1948, арх. Л. Чуприн; Будинок Уряду Молд. РСР, 1964, і палац «Октомбіє», 1974, обидва — арх. С. Фірілі; будинок ЦК Компартії Молд. РСР, 1976, арх. А. Черданцев). Пам'ятники: В. І. Леніну (1949, скульптор С. Меркуров), О. С. Пушкіну (1885, скульптор О. Опекушин), Г. І. Котовському (1953, скульптор Л. Дубинський та ін.), Болгарським ополченням (1967, арх. В. Дементєв), К. Марксу і Ф. Енгельсу (1977, скульптор Л. Дубинський, арх. Черданцев). У 1820—23 в К. перебував на заслани О. С. Пушкін. У 1910—12 навчався С. Г. Лазо.

Літ.: Історія Кишинєва. 1946—1966 гг. Кишинєв, 1966; Орлов Н. А. Кишинєв. Кишинєв, 1975; Ульянов В., Пилат И. Исторические места и памятники Молдавии. Кишинєв, 1977.
В. К. Кітєнко, П. В. Буга (культура).

КИШИНІВСЬКИЙ Соломон Якович (1862, Одеса — 1942, там же) — укр. рад. живописець. В 1879—83 навчався в Одес. рисувальній школі, 1884—88 відвідував АМ у Мюнхені, Парижі та Римі. Ранні жанрові твори К. близькі до творів *передвижників* («Міг би бути людиною...», 1891, ДРМ; «Скарга», 1893, Музей образотворчих мист. в Ашхабаді; «В холодній», 1897, ДМУОМ). У рад. період створив картини, присвячені революції 1905—07 (ескізи — «Повстання на броненосці „Потьомкін“», «Останні хвилини Матюшенка», «Прощання лейтенанта Шмідта з сином», 1927—29).

КИШИНІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Молд. РСР. Засн. 1945. В 1970 присвоєно ім'я В. І. Леніна. У складі університету 12 ф-т: математики й кіберетики, фіз., хім., біол.-грунтового, екон., інозем. мов, істор., юрид., філол., бібліотечний, економіки торгівлі й товарознавства, навчання іноз. студентів; заочне й підготовче відділення; аспірантура. Функціонують 4 проблемні лабораторії (фізики напівпровідників, фототермопластичного запису, хімії білка, біохімії ефіроносів), обчислювальний центр, астрофіз. лабораторія, біол. станція, музей природознавства, 6-ка (фонд — 1,6 млн. одиниць зберігання). Вуз видає навч.-методичні посібники, міжвузівські тематичні збірники. В 1978/79 навч. р. в ун-ті навчалось бл. 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 7 тис. За роки існування у вузі підготовлено 26 тис. спеціалістів. У 1971 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, в 1978 за підготовку кадрів для В'єтнаму — орденом Дружби СРВ.

Б. Ю. Мельник.
КИШКІН Сергій Тимофійович [н. 17 (30). V 1906, Луганськ, тепер Ворошиловград] — рад. вчений-металознавець, академік АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1931) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. В 1948—60 — зав. кафедрою Моск. авіац. ін-ту. Осн. дослідження в галузі металознавства. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1942, 1949, 1968.

КИШКОВА ПАЛИЧКА (*Escherichia coli*, *Bacterium coli*, *Bacterium coli commune*), колибakterія — грамнегативна (див. *Грама метод*) рухлива неспороутворююча бактерія, що живе в кишечнику людини і більшості тварин. Виділена австр. лікарем Т. Ешеріхом (1885) з випорожнень людини. К. п. — один з осн. компонентів нормальної кишкової флори людини; в звичайних умовах існування (в кишечнику) не патогенна (не хвороботворна). К. п. має форму палички (розміри 1—3 × 0,4—0,8 мкм) із заокругленими кінцями; *аероб* або факультативний *анаероб*. К. п. спричинює *бродіння* ряду вуглеводів та спиртів. Разом з екскрементами потрапляє у воду, ґрунт і т. д. К. п. — *біоіндикатор*: за її кількістю визначають ступінь забруднення зовн. середовища (води, ґрунту) фекаліями. К. п. — зручний об'єкт мікробіол. і молекулярногенетичних досліджень. Патогенні *штами* К. п. спричинюють колінофікції людини і колибakterіоз тварин.

КИШКОВА ФЛОРА — сукупність мікроорганізмів, що постійно населяють кишечник людини і тварин. Найбільше мікроорганізмів К. ф. в товстому кишечнику (понад 200 видів). З розвитком організму К. ф. змінюється до установалення певної стабільності. До складу нормальної (сталості, стабільної) К. ф. входять коменсальні (див. *Коменсальність*), сапрофітні (див. *Сапрофіти*), а також потенційно хвороботворні мікроорга-

нізми. К. ф. представляють переважно бактерії (*кишкова паличка* та близькі їй види, *ентерококи*, *лактобактерії*, *кlostриди*, *бактероїди* та ін.), гриби, деякі найпростіші. К. ф. має важливе фізіол. значення: вона є антагоністом (див. *Антагонізм у біології*) патогенних мікроорганізмів, утворює необхідні для життєдіяльності організму *вітаміни* та *ферменти*, стимулює його захисні сили.

В. П. Широков.
КИШКОВИЙ СІК — безбарвна або світло-жовта рідина, що виділяється залозами слизової оболонки *кишечника* людини й тварин. Бере участь у перетравлюванні їжі (див. *Травлення*). До складу К. с. входять *ферменти*, що гідролітично розщеплюють вуглеводи, жири та продукти исповного перетравлювання білків, *лізоцими*, *секретин* та ін. органічні, а також неорганічні речовини, вода. Реакція К. с. — лужна. Склад і властивості К. с. різних відділів кишечника неоднакові. Секрція К. с. регулюється нервовим і гуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). Збудниками секретів К. с. є механічні і хімічні подразники.

КИШКОВОДИХАЮЧІ (*Enteropneusta*) — клас безхребетних тварин типу *первичнотрехордових*. Тіло (довж. від кількох см до 2,5 м) видовжене, червоподібне, складається з трьох відділів: хоботка, комірки і тулуба. Глотка пронизана зябровими щілинами, від її спинної сторони в порожнину хоботка відходить нотохорд — зачаток хорди. Кровоносна система незамкнена. Роздільностатева. Личинка (торнарія) дуже схожа з личиною голкошкірих (*диплеури*). Клас об'єднує бл. 100 видів, пошир. майже в усіх морях земної кулі. В СРСР (в пн. і далекосхідних морях) зустрічається 3 види, типовий представник — *баланоглос*. Живуть переважно на невеликих глибинах, ведуть риючий спосіб життя, живляться *детритом*. К. — зв'язуюча ланка між хордовими і безхордовими.

Б. М. Малурмович.
КИШКОВОПОРОЖНІННИ (*Coelelenterata*) — тип нижчих багатоклітинних тварин. Розміри тіла від 2 мм (види роду *Myrchohydra*) до 2 м у діаметрі при довж. щупальців до 30 м (деякі *медузи*). Тіло К. складається з 2 шарів: *ектодерми* і *ентодерми*, між якими розташована тоненька безструктурна опорна пластинка або товстий шар *мезоглеї*. В ектодермі більшості К. є жалкі клітини (*кнідобласти*),

С. Т. Кишин.

С. Я. Кішинівський. Скарга. 1893. Музей образотворчих мистецтв в Ашхабаді.

П. І. Кіянський.

що служать для здобування їжі або захисту. Багато видів мають вапняковий, рідше роговий скелет. Розташований на передньому кінці тіла рот веде у травну, т. з. гастральну, порожнину. Нервова система здебільшого дифузна (складається з окремих клітин, що сполучаються своїми відростками). Переважно роздільностатеві. Розмноження нестатеве (пупкування) і статеве, розвиток здебільшого з метаморфозом (личинка — *планула*); звичайно має місце *чергування поколінь*. Відомо бл. 9 тис. видів, пошир. у морях, деякі — у прісноводних водоймах. В СРСР — бл. 500, з них у Чорному м. — 44 види. К. живуть на різних глибинах, ведуть прикріплені або вільноплаваючий спосіб життя. Багато К. утворюють колонії, які можуть досягати (напр., у коралових поліпів) великих розмірів. Скелети окремих особин в таких колоніях зливаються між собою, часто утворюючи великі *коралові рифи*. Тип К. поділяють на 3 класи: *гідро-зні, сцифомедузи, коралові поліпи*. Виконні рештки відомі починаючи з кембрію. Практичне значення К. невелике. Червоний корал використовують як прикраси. Поліпидій (*Polypodium hydriformes*) — паразит осетрових риб.

Лит.: Життя тварин, т. 1, М., 1968; Мазурович Б. М. Безхребетні тварини, К., 1974; Догель В. А. Зоологія беспозвоночних, М., 1975. Б. М. Мазурович.

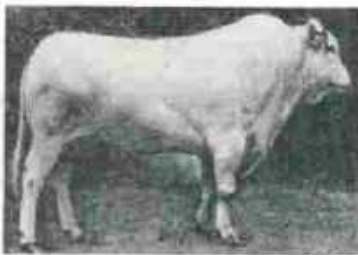
КІЯК Григорій Степанович [н. 21.XII 1909 (2.I 1910), с. Винники, тепер м. Винники Львів. обл.] — український рад. рослинознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), доктор с.-г. наук (з 1956), професор (з 1949), засл. діяч н. УРСР (з 1964). В 1934 закінчив агрономічний ф-т Львівського політехнічного ін-ту. З 1944 — зав. кафедрою рослинництва і луківництва Львівського с.-г. ін-ту. Праці К. з рослинництва, селекції і луківництва; автор підручників «Рослинництво» і «Луківництво» (1964—76). Вивів сорти озимої пшениці Галицька, ярої пшениці Дублянська 4, озимої жита Львівське, озимої ріпака Дублянський, кормових бобів Коричневі. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КІЯНСЬКИЙ Павло Іванович [справж. прізвище — К'янський; н. 30.VI (12.VII) 1898, Петербург] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). В 1920—24 навчався в драм. школі при Ленінград. театрі драми (клас В. М. Давидова). В 1924—32 працював у театрах Ленінграда і Дніпропетровська, 1932—72 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Григорин («Чайка» Чехова), Вася Окорок («Бронепоезд 14—69» Вс. Іванова), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Балтієць («Загибель ескадри» Корнійчука) та ін. Знімався в кінофільмах «Богдан Хмельницький», «Правда» та ін.

КІЯЦЬКЕ ОЗЕРО, Тарханське озеро — солоне озеро у системі *Перекопських озер*, у Крим. обл. УРСР. Довж. 6 км, шир. до 4,5 км, найбільша глиб. 0,4 м. Береги круті, вис. до 8 м. Живлення за рахунок підземних та поверхневих

вод. Каналом сполучене з *Кирлеуцьким озером*. На дні — сирій мул. Спостерігається садка солі. **КІАНГ** (*Equus hemionus kiang*) — непарнокопитний ссавець родини конячих; підвид *кулана*. Вис. в холці бл. 140 см. Вуха довші, ніж у коней, але коротші, ніж у ослів. Грива коротка, стояча. Забарвлення волоссяного покриву бурувато-коричневе, на череві — білувате. К. водиться в пустельних нагір'ях Центр. Азії (Тибет, Кашмір і Непал). Живе невеликими табунами. Дуже сторожка, швидконого і витривала тварина. Внаслідок надмірного полювання (використовують шкіру й м'ясо) став рідкісним. **КІАНІТ** (від грец. *κίανος* — синій), листен — мінерал класу *силікатів*. $Al_2O_3 \cdot [SiO_4]$. *Сингонія* триклинна. Густ. 3,5—3,7. Тв. 4,5—7. Колір голубий, синій, зелений, жовтий, рідше — сирій, чорний або безбарвний. Блиск скляний. Великі родовища К. — в Індії та США; в СРСР — на Кольському п-ові, Уралі, в Якутії. Використовують як вогнетривкий та кислототривкий матеріал, для випалки силіміну (див. *Алюмінію сплави*).

КІАНСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напрямку продуктивності. Виведена в Італії, звідки завозилась в Бразилію, Аргентину, Канаду та ін. Масть біла з характерним сірим відтінком. Худоба К. п. дуже велика (висота в холці 150—180 см),

Бугай кіанської породи.

має видовжений тулуб і вняткові високі м'ясні якості. Жива маса корів 700—750 кг, бугаїв 1200—1500 кг (макс. 1820 кг). Потомство, одержане від *схрещування* тварин К. п. з худобою *строї української породи* і *симентальської породи*, має добрі м'ясні якості. На Україні К. п. використовують для пром. схрещування і виведення м'ясної худоби.

КІАЧЕЛІ Лео [справж. прізвище, ім'я, по батькові — Шенгелая Леон Михайлович; 7 (19).II 1884, с. Обуджі, тепер Паленджихського р-ну — 19.XII 1963, Тбілісі] — груз. рад. письменник. Навчався в Харків. ун-ті (1904—05). В 1906 був заарештований за революц. діяльність. В 1912—17 жив в еміграції. Друкуватися почав 1909. Романи «Тарпел Голуа» (1917), «Кров» (1927) — про події революції 1905—07; роман «Гваді Бірга» (1938); Держ. премія СРСР (1941) — про життя груз. колд. села Темі Великої Вітчизн. війни присвячений роман «Людина гір» (1948), оповідання «Батько й син», «Зустріч». Автор літ.-критичних праць. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Гваді Бірга. К., 1969; Рос. перекл. — Избранное. М., 1957; Рассказы Тбилиси, 1967.

КІБЕЛА — у міфології *фрігійців* богиня родючості, мати богів і всього живого на землі. З Малої Азії культ К. перейшов до Греції, потім у Рим. Вважали, що К. живе на вершинах гір, їздить у колісницях, запряжених левами й пантерами. На честь К. та її кохання *Аттиса* влаштовувалися розкішні свята з містеріями. Деякі риси К. перенесені християнством на євангельську богородицю.

КІБЕРНЕТІКА [від грец. *κυβερνήτης* (тєхн) — мистецтво керування] — наука про керування, зв'язок і переробку інформації. Вона є результатом розвитку теорії і практики *автоматичного керування, обчислювальної техніки, нейрофізіології й математичної логіки*. Вирішальну роль у її становленні відігравало створення 1945—46 перших електронних *цифрових обчислювальних машин*. Офіційною датою народження К. як самостійної науки вважають рік опублікування книги Н. Вінера «Кібернетика» (1947), в якій він визначив К. як науку про керування і зв'язок у тварині й машині. Вперше термін «кібернетика» (на означення мистецтва керманія) ввів давньогрец. філософ Платон. У 1834 франц. вчений А. М. Ампер живив цей термін на означення неіснуючої ще в той час науки про керування суспільством. Укр. вчені зробили помітний внесок у становлення й розвиток К. Завдяки до Вінера укр. вчений Я. І. Грідина звернув увагу на аналогії між тех. й біол. системами. У 1950—51 в Києві під керівництвом С. О. Лебедєва було створено першу в СРСР і на європейському континенті ЕЦОМ «МЭСМ». В наступні роки з'явилися праці укр. вчених, які сприяли значному розширенню і зміни розуміння предмета й методів К. Осн. об'єктом дослідження в К. є т. з. кібернетичні системи (КС). В теор. К. такі системи розглядають абстрактно — безвідносно до їхньої реальної природи. Внаслідок цього можливе вивчення систем якісно відмінної природи (тех., біол. і соціальних) спільними методами. Абстрактну КС уявляють як сукупність взаємно пов'язаних об'єктів — елементів системи, здатних запам'ятовувати й переробляти інформацію, а також обмінюватися нею з ін. елементами і з зовн. світом. Система може змінювати свою структуру в результаті появи нових елементів і знищення старих, а також зміни зв'язків між елементами. Закономірності зміни станів елементів і всієї системи в цілому можуть подаватися як детермінованими, так і випадковими функціями. Прикладами КС є автом. регулятори (напр., *автопілот*), *електронні обчислювальні машини* (ЕОМ), людський мозок, біол. популяції, людське суспільство. Різні форми подання інформації вивчаються в таких розділах матем. апарату К., як *теорія випадкових процесів, теорія теорія, теорія статистичних рішень*, та в методах розв'язування складних екстремальних задач.

Кіанг.

Кібернетичний підхід до вивчення різних об'єктів живої і неживої природи полягає в тому, що їх розглядають як перетворювачів інформації. Сигнали, що надходять на вхід системи, змінюють її стан та ініціюють вихідні сигнали. Останні в заг. випадку задеють як від стану системи, так і від вихідного сигналу. Прикладом складних тех. перетворювачів інформації є ЕОМ. На відміну від обчислювальної техніки К. розглядає ЕОМ у чисто інформаційно-структурному плані, абстрагуючись від таких деталей, як фіз. реалізація елементів, конструкція плат тощо. Хоча структура сучас. ЕОМ істотно відрізняється від структури людського мозку, є одна важлива особливість, яка притаманна тільки цим структурам: вони є універсальними перетворювачами інформації. Це означає, що, запам'ятовуючи структуру будь-якої ін. КС, вони можуть у принципі виконувати її функції як перетворювача інформації. Саме ця властивість ЕОМ робить їх осн. тех. засобом, за допомогою якого К. моделює і вивчає КС будь-якої природи.

Одне з завдань К. — вивчення керування в КС, яке можна подати у вигляді двох взаємодіючих блоків — об'єкта керування і керуючої системи. Керуюча система по каналах прямого зв'язку передає керуючі дії на об'єкт керування. Інформація про об'єкт керування по каналах зворотного зв'язку передається в керуючу систему (мал. 1, пунктиром позначено можливі взаємодії об'єкта керування з навколишнім середовищем). Завданням керуючої системи є видача таких керуючих дій, які забезпечують досягнення тих чи ін. цілей. Відповідно до характеру цих цілей виникають різні типи керування. При т. з. програмному керуванні на об'єкт керування видається наперед визначена за часом послідовність керуючих сигналів. Зворотного зв'язку при цьому немає. Прикладом такої керуючої системи є світлофор-автомат, який переміщується через задані проміжки часу. В задачах класичного авторегулювання метою керування є підтримання з заданим ступенем точності постійних значень параметрів, що характеризують об'єкт керування (напр., швидкості руху вала двигуна, рівня води в котлі тощо). Метою оптимального керування є підтримання (чи досягнення за той або ін. час) такого стану об'єкта керування, при якому деякі функції параметрів, що характеризують цей стан, набувають екстремальних (найбільших чи найменших) значень. При керуванні складними КС в системі керування вводять процедури, які в кібернетичну епоху були прерогативою людського інтелекту: процедури розпізнавання образів (напр., пізнання заданого предмета, показаного в незначимому ракурсі серед множини ін. предметів), чи розпізнавання фраз, яку вимовляють різні голосами. Однією з важливих функцій штучного інтелекту є імітація здатності людини до вдосконалення на базі навчання.

Серед ін. завдань штучного інтелекту — моделювання здатності до логічного висновку, постановки нових задач і цілей тощо. В результаті втілення в тех. системах (насамперед, в ЕОМ) багатьох властивостей людського інтелекту будують перетворювачі інформації і складні самокеровуючі пристрої — роботи, що володіють елементами людиноподібної поведінки. Цей аспект К. важливий як для прикладних цілей (автоматизації різних видів людської праці), так і для кращого розуміння процесів, що відбуваються в мозку людини. Для дослідження КС К. використовує три методи. Два з них — математико-аналітичний та експериментальний — широко застосовують і в ін. науках. Заслугою К. є розробка і використання нового методу дослідження, проміжного між вказаними двома. Це т. з. метод машинного експерименту, або метод моделювання математичного. Суть його в тому, що експерименти роблять не з реальною фіз. моделлю об'єкта, що вивчається, а з його описом, який вміщують у пам'ять ЕОМ. За допомогою спец. програм, які вводять в ЕОМ разом з цим описом, є можливість простежити поведінку об'єкта, що вивчається, в різних умовах. Швидкодія сучас. ЕОМ дає змогу у багатьох випадках проводити такі експерименти значно швидше, ніж реальні експерименти з відповідними фіз. об'єктами, які практично далеко не завжди здійсненні.

Завдяки новому методу дослідження та універсальності поняття КС, К. можна використати як інструмент дослідження і в ін. науках. Щодо цього вона подібна до математики, що привносить в ін. науки властивий їй матем.-аналітичний метод дослідження. Більше того, область застосування кібернетичного методу дослідження набагато ширша матем.-аналітичного методу й охоплює практично всі науки.

Застосування кібернетичного методу дослідження стосовно до різного роду тех. систем привело до виникнення *кібернетики технічної*. Аналогічно виникли й успішно розвиваються *кібернетика економічна*, *кібернетика біологічна*, *кібернетика медична* тощо. Наук. напрям у мовознавстві, що використовує методи К., наз. *математичною лінгвістикою*. К. є теор. базою для *автоматизованих систем управління* складних технологічних процесами, підприємствами, галузями нар. г-ва і всім нар. г-вом в цілому. Поряд з автоматизацією управління набуває великого значення автоматизація проектно-конструкторських і експериментальних робіт, випробувань складних об'єктів, довідково-інформаційна служба (див. *Кібернетики інститут АН УРСР, Наукової і технічної інформації державна система, Довідково-інформаційний фонд*) тощо.

Лит.: Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Энциклопедия кибернетики, т. 1—2. К., 1973; Словарь по кибернетике. К., 1979; Винер Н. Кибернетика или Управление и связь в животном и машине. Пер. с англ. М., 1968. В. М. Глушков.

«КІБЕРНЕТИКА» — журнал, орган Кібернетичного центру АН УРСР. Висвітлює заг. питання кібернетики, теорії автоматів, теорії формальних мов, теорії кібернетичних систем, теорії оптимальних рішень, теорії технології програмування, проблеми створення алгоритмічних мов і систем матем. забезпечення, розробки методів досліджень операцій і систем та ін. Видає *Кібернетики інститут АН УРСР* з 1965 рос. мовою (6 номерів на рік); перекладається англ. мовою у США під назвою «Cybernetics».

КІБЕРНЕТИКА БІОЛОГІЧНА — науковий напрям у кібернетичній, який вивчає структурну й функціональну організацію біологічних систем, а також закономірності одержання, перетворення й використання інформації в них. К. б. при дослідженні біосистем взаємодіє з біологією, біофізікою, біохімією та кібернетикою медичною. К. б. поділяють на фізіологічну кібернетику, нейрокібернетику та психологічну кібернетику. Сполучною ланкою між К. б. та кібернетикою технічною є біоніка. Осн. метод К. б. — моделювання математичне. При побудові матем. моделей біосистем використовують багато напрямів класичної та сучас. математики. Мета К. б. — детальний аналіз біосистем, спрямований синтез їх та керування ними. Значний внесок у розвиток К. б. зробили М. М. Амосов, П. К. Анохін, А. І. Берг, В. М. Глушков, О. А. Ляпунов та ін. На Україні проблеми К. б. розробляють в *Кібернетики інституті АН УРСР, Туберкульозу і грудної хірургії Київському науково-дослідному інституті ім. акад. Ф. Г. Яновського*, ун-тах та ін. наук. закладах.

КІБЕРНЕТИКА ЕКОНОМІЧНА — напрям кібернетики, що використовує її методи і засоби для описування, дослідження і вдосконалення економічних систем. К. е. розвивається в напрямках удосконалення екон. інформації, керування в екон. системах, моделювання і дослідження систем економіки. Виділення екон. систем в самостійний предмет дослідження, в клас керуючих систем, зумовлюється їхньою специфікою, складністю, значенням. В К. е. використовуються, гол. чин., методи моделювання математичного і теорія оптимальних рішень. К. е. нерозривно пов'язана зі створенням і запровадженням автоматизованих систем управління (АСУ), сприяє розвитку методів матем. й інформаційного забезпечення цих систем в економіці.

За допомогою методів і засобів К. е. вдосконалюються структура й технологія управління, уточнюються системи показників, необхідних для ефективного управління екон. об'єктами (цехом, підприємством, об'єднанням, галуззю), раціоналізуються потоки інформації, інформаційні процеси, організація оцінки ситуації і прийняття рішень. Рішення (особливо в АСУ), що приймаються, стають більш обґрунтованими, об'єктивними, точними. К. е. сприяє технологізації й авто-

Кібела з левеням на колінах з Ольги. З ст. до н. е. Теракота. Київський історичний музей.

КІБЕРНЕТИКА
МЕДИЧНА

Ківач.

Кібчик звичайний.

Ківи звичайні.

Кіска піщаний.

матизації процесів обліку і управління в економіці. Виникли і розвиваються нові напрями К. е., напр. дискретна оптимізація і програмне керування. Самостійного значення набуває інформатика. Великими наук. центрами К. е. є Центральний економіко-матем. ін-т АН СРСР, Головний Обчислювальний центр Держплану СРСР, на Україні — Кібернетики інститут АН УРСР, Обчислювальний центр Держплану УРСР та ін. Істотний внесок у розвиток К. е. зробили О. Ланге, В. С. Немчинов, Л. В. Канторович, а також укр. рад. вчені В. М. Глушков, І. І. Ляшко, В. С. Михалевич, О. О. Бакаєв та ін.

Лит.: Кобринський Н. Е. (та ін.). Введение в экономическую кибернетику. М., 1975; Ланге О. Введение в экономическую кибернетику. Пер. с польск. М., 1968. В. В. Шкурба.

КІБЕРНЕТИКА МЕДИЧНА — напрям у кібернетичній, що вивчає проблеми, пов'язані з процесами управління в медицині й охорони здоров'я. К. м. досліджує медичну й пов'язані з нею види інформації, зв'язки в організмі людини, питання управління в системі охорони здоров'я. К. м. використовує матем. апарат кібернетики, а також можливості електронних обчислювальних машин. Осн. методом в К. м. є метод моделювання, який дає змогу лікарів прогнозувати, діагностувати й оцінювати функціонування багатьох систем хворого.

В К. м. застосовують складні системи збирання й переробки інформації для управління установами охорони здоров'я й лікувально-профілактичними процесом. Праці в галузі К. м. привели до створення інформаційних систем і пристроїв, що їх використовують у медицині та охороні здоров'я (див. Біоелектричне керування, Кібернетика біологічна). На Україні проблеми К. м. розробляють в Кібернетики інституті АН УРСР, у Туберкульозу і грудної хірургії київському науково-дослідному інституті ім. акад. Ф. Г. Яновського, медичних ін-тах та ін. наукових закладах.

Лит.: Мельников В. Г. Медицинская кибернетика. К., 1978.

КІБЕРНЕТИКА ТЕХНІЧНА — напрям кібернетики, що використовує її ідеї і методи для вивчення технічних систем: автоматизованих систем і автоматизованих систем, систем управління технологічними процесами (АСУТП), складними технічними комплексами, рухомими об'єктами, установками для фіз. експериментів тощо. К. т. поділяють на дві частини. До першої відносять теоретичні, до другої — інженерні проблеми. Теор. основи К. т. становлять ті розділи автоматичного керування теорії (ТАК), які ввійшли у кібернетику і стали її загальнонауков. засобами дослідження: методи розв'язування задач стійкості руху, керуваності і спостережуваності, компенсації дії зовн. збурень і перешкод (теорія інваріантності і теорія чутливості), оптимізації процесів керування тощо. До нових порівняно з класичними розділами ТАК належать розпізнавання образів, задачі ідентифікації

об'єктів керування, побудови адаптивних і самоорганізовуваних систем керування, агрегування і декомпозиції складних систем, багатокритеріальної оптимізації тощо. Використання шляхів і прийомів, вироблених природою, привело до формування великого самостійного розділу К. т. — біоніки. Через складність систем, що вивчає К. т. (див. Складні системи керування), не завжди можна використати аналітичні способи дослідження, тому основними є методи аналогового, цифрового і гібридного моделювання. Інженерні проблеми К. т. зводяться до розробки тех. засобів для збирання, передавання (див. Телемеханіка) і використання інформації, необхідної при створенні АСУТП і т. з. інтегрованих систем автоматизованого управління виробництвом (див. Автоматизація комплексна, Кібернетика економічна). Тех. засобами для збирання і передавання інформації служать різного роду датчики і відповідні пристрої зв'язку, а перетворення і використання одержаної інформації для керування здійснюється найчастіше за допомогою електронних обчислювальних машин (ЕОМ). В зв'язку з цим великого значення набувають питання розробки матем. і програмного забезпечення ЕОМ (багато з цих питань належать до теор. розділів К. т.). Оскільки при створенні автоматизованих систем управління невідомим їхнім елементом є людина, в К. т. велику увагу приділяють проблемі «людина-машина» (див. Система «людина-машина») або, інакше, задачам ергономіки, а також питанням інженерної психології. З проблемами К. т. тісно переплітаються і проблеми автоматизації проектування складних систем, а також автоматизації експериментальних і н.-д. робіт.

Лит.: Иващенко А. Г. Техническая кибернетика. К., 1962; Теория автоматического регулирования, кн. 1—3, ч. 1—2. М., 1967—69; Бесекерский В. А. Цифровые автоматические системы. М., 1976; Коналешский В. А. Методы оптимальных решений в распознавании изображений. М., 1976; Ладиков-Рогов Ю. П. Стабилизация процессов в сплошных средах. М., 1978. О. І. Кухтенко.

КІБЕРНЕТИКИ ІНСТИТУТ АН УРСР. Створений 1957 у Києві (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). До складу інституту входять 7 секторів, що об'єднують 50 відділів і 28 структурних лабораторій; з 1963 при ін-ті функціонує спец. конструкторське бюро з дослідним заводом. В ін-ті ведуться роботи по створенню нових типів електронних обчислювальних машин і матем. забезпечення до них; розробляються фундаментальні проблеми матем. кібернетики, обчислювальної математики, математичної економіки. Тут сконструйовано ЕОМ «Мир», «Промінь», «Днепр», «Київ» та ін. Проводяться дослідження з теорії систем і системотехніки, розробляються системи для автоматизації наук. досліджень, проектно-конструкторських робіт, впровадження складних об'єктів, а також для керування технологічними процесами і екон. об'єктами

всіх рівнів. Розробляються проблеми біод. і мед. кібернетики. Ін-т видає журнали «Кибернетика», «Автоматика» і «Управляющие системы и машины». Ін-т нагороджено орденом Леніна (1969).

В. М. Глушков.

КІБЕРНЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО — напрям у модернізмі 20 ст., що пропагує широке застосування лічильно-обчислювального обладнання в процесі художньої творчості. Поняття «кібернетичне мистецтво» охоплює спроби створення літ. текстів за допомогою електронних обчислювальних машин (ЕОМ), дослідів по впровадженню кібернетики в муз. і виконавське мист. (грец. композитор Я. Ксенакіс та ін.), застосування лічильно-обчислювального обладнання в образотворчому мистецтві й архітектурі — різні просторові й скульптурно-пластичні структури, що розробляються за допомогою ЕОМ; кібернетично керовані об'єкти кінематичного мистецтва; т. з. комп'ютерну графіку (різше живопис), що являє собою візуальні перетворення умовних кодів, які використовують в обчислювальній техніці. Кібернетичні експерименти в мист. мають певне значення як матеріальні реалізації деяких положень сучасної теорії інформації.

Лит.: Переверзев Л. Б. Искусство и кибернетика. М., 1966; Моль А. Теория информатики и эстетического восприятия. Пер. с франц. М., 1966. М. М. Соколов.

КІБЛИЧ — річка в Українській РСР, у межах Вінницької та Черкаської областей, ліва притока Собу (бас. Пд. Бугу). Довж. 60 км, площа бас. 442 км². Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання й риборозведення. Поблизу с. Івангород на берегах річки виявлено залишки поселення черняхівської культури.

КІБЧИК (Erythropus) — рід хижих птахів род. соколових. Довж. 28—33 см, маса 130—200 г. В забарвленні переважають сірі й руді кольори. 2 види: К. звичайний (E. vespertinus) і К. амурський (E. amurensis), пошир. в Європі й Азії. Обидва види є в СРСР, у т. ч. в УРСР гніздяться і вид — К. звичайний. Зимують в Пд. Азії і Пд. Африці. Прилітає у березні — травні, відлітає у вересні. Гніздиться по невеликих гаях та групах дерев серед полів і лук, часто колоніями. Кладка у травні — червні з 1—6 яєць. Живиться комахами, іноді мишами й ящірками. Підлітає охороні.

КІВАЧ — водоспад на р. Суні (неподалік від гирла), в межах Кар. АРСР. Вода падає з вис. 11 м уступами, утворюючи каскад. Енергію К. використовує Кондопозька ГЕС. В районі озера — заповідник «Ківач». Об'єкт туризму.

КІВЕРЦІ — місто Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. К. виникли 1870—73 у зв'язку із спорудженням з-ці Житомир — Ковель. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. За Ризьким мирним договором 1921 К. ввійшли до бурж.-поміщицької Польщі. В К. відбулася Ківерцівська демонстрація 1934. В 1939 К. у складі

Зх. України воз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизни війни в період нім.-фашист. окупації К. (2.VII 1941—1.II 1944) у місті та районі діяли місцеві партизани, а також з'єднання М. А. Прокопюка і Д. М. Медведєва. З 1951 К. — місто. В К. — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, деревообробний комбінат, ремонтно-механічний «Лісмаш» та прод. товарів з-д, лісгоспзг, міжколгоспна буд. орг-ція, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення та випалювання на дереві). Мед. уч-ще, 4 заг.-осв. і музична школи; лікарня. 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр. 7 бібліотек.

КІВЕРЦІВСЬКА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1934 — масова першотравнева демонстрація робітників і селян у містечку Ківерцях (тепер місто Волин. обл.). Організована *Комуністичною партією Західної України*. Проходила під антифашист. лозунгами. Між демонстрантами і поліцією відбулася сутичка, під час якої трудящі розорвали поліцейських. Діставши підірвання, карателі вшанували жорстоку «нацифікацію» (втихомирнення). К. д. була виявом зміцнення союзу робітників і селян Зх. України в боротьбі за соціальне і нац. визволення.

КІВЕРЦІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Волинської обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,4 тис. км². Нас. 71 тис. чол. (1979). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 22 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Ківерці. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, пісковики, глина. Річки: Конопелька, Корнин, Путилівка (бас. Прип'яті). Ґрунти дерново-підзолисті. Розташований у межах зони мішаних лісів. Ліси (дуб, береза, сосна, вільха) займають 62,6 тис. га. Осн. підприємства — ківерцівські деревообр. комбінат, лісгоспзг, рем.-мех. «Лісмаш» з-д, Цуманський деревообр. комбінат. 2 комбінати побутового обслуговування (Ківерці й смт Олика). С. г. спеціалізується на вирощуванні озимого жита, пшениці, ячменю, пш. буряків, льону і тваринницькі мол.-м'ясного напрямку. Площа с.-г. угідь 1978 становила 60 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,1 тис. га. У К. р. — 22 колгоспи, 2 радгоспи, райлісгосптехніка з вироб-

ничим відділенням. Залізнич. вузол Ківерці, залізнич. станції — Олика, Цумань. Автошляхів — 358 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км. У районі — 61 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. уч-ще; 67 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 74 клубні установи, кінотеатр, 63 6-к. 2 музеї (партизан. слави в урочищі Лопатень та істор. в Олиці). В с. Човниці К. р. народилися укр. рад. математик М. П. Кравчук. У К. р. видається газ. «Ленінський шляхом» (з 1945).

КІВІ (Kivi) Алексіс (справж. прізвище — Стенвалл; 10.X.1834, Нурміярві — 31.XII.1872, Тусула) — фін. письменник. Перший твір — трагедія «Куллерво» (1860) на сюжет «Калевали», а також п'єси «Втікачі» (1867), «Леа» (1869), «Леа і Лійна» (опубл. 1877—78) мають романтичний характер. Комедії з нар. життя «Шевці Нуммі» (1864), «Заручини» (1866) і особлив. роман «Семеро братів» (1870) — реалістичного спрямування. Автор збірки віршів «Канервала» (1866).

КІВІ (Apteryx) — рід птахів ряду ківіподібних. Нелітаючі птахи розміром з велику курку (маса 1,5—3 кг). Крила редуктовані, ноги чотирипалі. Пір'я пухке, волосоподібне, бурувате. Пошир. на о-вах Нової Зеландії. Звиди, з них найвідоміший К. звичайний (A. australis). Живуть К. у вологих, темних лісах; активні присмерком і вночі. Живляться червами, молосками, комахами та ін. Статева зрілість настає на 3—5-й рік життя. На рік 2 кладки з 1, рідше 2, яєць, які насиджує самець. Через зменшення площі лісів та переселення людиною чисельність К. зменшується; взяті під охорону. У викопному стані відомі з плейстоцену Австралії та Нової Зеландії.

КІВІ (грец. κίβινος, букв. — скринька для сім'я) — спочатку — посудина для питва; у християнських храмах — дарохранилища, яку встановлюють під сінню (навіс над церк. вівтарем). Пізніше К. почали називати й саму вівтарну сіню, що підтримується колонами та багато оздоблена.

КІВСЯКІ (Julfiformia) — ряд членистоногих тварин класу двопарноногих. Тіло (довж. 2—25 см) циліндричне, вкрите щільною кутикулою, інкрустованою вуглекислим кальциєм, поділене на багато (30 і більше) сегментів, на більшості з яких по дві пари кінцівок. Живуть К. в ґрунті, лісовій підстилці, під камінням тощо. Активні вночі. Живляться переважно гниючими рештками рослин, грибами. Роздільностатеві, розмножуються, відкладаючи яйця. Поширені К. в тропічних, субтропічних і помірних широтах. В СРСР — бл. 190 видів і форм, з них в УРСР найбільш відомі К. звичайний (Sarmatolus kessleri) та К. піщаний (Schizophyllum sabulosum), який може пошкоджувати кукурудзу, люцерну, буряки, картоплю, моркву та ін. рослини. Більшість К., переробляючи рослинні рештки і збагачуючи ґрунт гумусом, приносять користь.

О. П. Кришталь.

Ківу — озеро на Сх. Африки, на кордоні між Заїром та Руандою. Лежить на вис. 1460 м. Площа 2,7 тис. км², глиб. до 496 м. Береги високі, розчленовані, численні острови. Рікою Рузизі сполучається з оз. Танганьїка. Вода солонувата, містить метан (має пром. значення). Судноплавне. Район активного вулканізму. В районі озера — нац. парк Ківу.

КІВШ — 1) У металургії — сталева або чавунна посудина для короткочасного зберігання, транспортування і розливання розплавлених металів, шлаків і штейнів. К. (мал., 1) для металів і штейнів звичайно покривають всередині *покривним матеріалом*. Розрізняють К. ручні (місткістю до 60 кг) і перемішувальні: спец. пристроєм (по підвісній рейці — *монорейці*; місткістю до 120 кг), мостовими кранами і на залізничних візках (місткістю до 500 т). Див. також *Вакуум-ківш*. 2) К. землерийних і підйомно-транспортних машин — робочий орган (вмістце) для захоплення-відділення частини матеріалу (напр., ґрунту) від масиву і перенесення його до місця вивантаження. К. (мал., 2) кріплять на роторах (роторних екскаваторів), робочих ланцюгах (драг, землерийних снарядів, багатокішових ланцюгових екскаваторів, елеваторів, морі) або підйомних стрілах (напр., однокішових *навантажувачів*). Крім того, К. підвішують до несучої конструкції канатами (див. *Грейфер*).

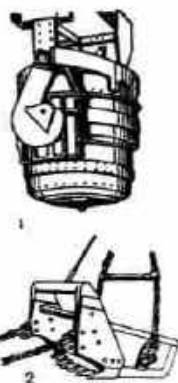
Місткість К. однокішових екскаваторів 0,15—200, багатокішових — 0,007—7 м³.

КІВШАРІВКА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, підпорядковане Куп'янській міськраді, за 2 км від залізнич. ст. Куп'янськ-Вузловий. 13,7 тис. ж. (1979). У К. — Куп'янський ливарний і залізобетонних конструкцій з-д, комбінати побутових послуг. Серед. школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка, б-ка. Засн. 1970.

КІВШЕНКО Олексій Данилович [10 (22).III.1851, тепер Веневський р-н Тул. обл. — 2.X.1895, Гейдельберг, Німеччина] — рос. живописець. В 1867—77 навчався в петерб. АМ, з 1884 був її академіком. Автор батально-істор. композицій та жанрових картин, за ідейною спрямованістю й стилістикою близьких до творчості *передвижників*. Твори: «Військова рада в Філах» (1880, ДРМ; повторення, 1882, ДТГ), серія картин на теми рос.-тур. війни (1886—95). Кілька жанрових картин присвятив українській тематиці («На поромі», 1887; «З'їзд на український ярмарок», 1882; «Вечір в українському селі», 1883).

О. Д. Ківшенко. З'їзд на український ярмарок. Фрагмент. 1882.

Ківші:
1 — сталерозливний;
2 — ківш екскаватора.

КИГАЛІ — столиця Руанди. Місто розташоване в центр. частині країни. Вузол автомоб. шляхів. 40 тис. ж. (1974). Значний торг. центр (кава, шкіряна сировина, велика рогата худоба). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини, виготовленню вауґутя, глиняного посуду, одягу, речей домашнього вжитку, ковдр. Лінією електропередач сполучається з ГЕС Муруру (Заїр). Поблизу К. — аеропорт міжн. значення. В районі К. — добування олова.

КИГІ — рогові утвори на кінцях пальців у багатьох наземних хребетних. У деяких земноводних К. — це потовщення епідермісу. Справжні К. у більшості плазунів, у всіх птахів, а також у багатьох ссавців, у яких вони досягають найбільшого розвитку (особливо в хижаків). Служать здебільшого для захисту й нападу. Звичайно верхній бік К. (кітцова пластинка) утворена твердою роговою речовиною, нижній (підшовна пластинка) — м'якою; нерівномірне стиргання цих боків спричинює самозострення К. Видозмінами К. є *ніжі* й *копита*.

КИДАНИ, китаї — племена монг. групи, що в давнину кочували на території Монголії. Внутрішньої та МНР. Відомі з кін. 4 ст. В 916 утворювали імперію К. (з 947 мала назву Велика Ляо), що займала територію від Японського м. до Сх. Туркестану. К. не раз вторгалися в Китай, який з 2-ї пол. 10 ст. сплачував їм данину. В 1125 д-ву К. розгромили *чжурчжені*. Частина К. пішла до Серед. Азії (див. *Карахитай*).

«КИЕВЛЯНИН» — альманах, який видавав М. О. Максимович. Вийшло три книги; дві перші — в Києві (1840 і 1841), третя — у Москві (1850). В альманасі вміщено багато матеріалів з історії Києва (статті М. О. Максимовича — «Огляд старого Києва», «Видабницький монастир» та ін.), Переяслава, Волині, Карпатської Русі. Опубліковано твори Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, рос. поетів В. Бенедиктова, Ф. Глинки, А. Подолінського, М. Янківа, старовинні рукописи.

«КИЕВЛЯНИН» — щоденна газета реакційно-монархічного напрямку, що виходила 1864—1919 в Києві. Видання субсидувал парський уряд; воно стояло на великодержавних шовіністичних позиціях, проповідувало русифікаторську політику на Україні. Засновником і першим редактором «К.» був професор Київ. ун-ту історик В. Я. Шульгін. З 1878 редактором став професор економіст Д. І. Піхно, з 1911 — монархіст В. В. Шульгін (син В. Я. Шульгіна). Видання «К.», що припинилося 1917, відновилося в серпні 1919, під час *денікінізму*. Газета перестала виходити в грудні 1919, після визволення Києва Червоною Армією.

«КИЕВСКАЯ МЫСЛЬ» — щоденна газета ліберально-бурж. напрямку, яку видавали з 30.XII 1906 (21.1 1907) до грудня 1918 в Києві. В газеті співробітничали кадеті й меншовики-ліквідатори. В роки 1-ї світової війни «К. м.» стояла на шовіністично-оборонських пози-

ціях, підтримувала імперіалістичну політику царського самодержавства. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції проводила антирад. курс.

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА» — щомісячний історико-етнографічний й белетристичний журнал ліберально-бурж. напрямку. Виходила в Києві 1882—1907 (останній рік — укр. мовою під назвою «Україна»). Заснована О. М. Лазаревським, В. Б. Антоновичем, Ф. Г. Лебединцевим на кошти цукрозаводчика В. Ф. Смирненка. В журналі публікували статті з історії, археології, етнографії, літературознавства України, художні твори, кригіко-біологічні статті, а також істор. документи, щоденники, мемуари, фольклорні записи. В «К. с.» виступали Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, В. С. Іконніков, О. І. Левицький, Д. І. Яворницький та ін. В журналі вперше було надруковано деякі твори Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка. Поряд з цим у «К. с.» вміщували матеріали, в яких різні проблеми, насамперед ті, що стосувалися суспільно-політ. життя на Україні кін. 19 — поч. 20 ст., тлумачилися в бурж.-націоналістичному дусі.

«КИЕВСКИЙ КОМУНИСТ» — нелегальна газета, орган Київського обласного і міського к-тів КП(б)У. Виходила з 22.IX 1918 по 18.III 1919. Під час австро-нім. окупації, *гетьманщини* та загарбання Києва петлюрівською *Директорією* видавався в підпільній друкарні, якою керував надісланий ЦК КП(б)У до міста для цієї мети М. О. Алексєєв. З 13.II 1919 виходив під назвою «Київський комуніст — Київський комуніст». До складу редколегії входили М. П. Тарногородський (редактор), М. Є. Врублевський, О. К. Ластовський, А. С. Бубнов та ін. Розповсюджувався на тер. Київ., Подільської, Волинської, Чернігів. та Полтав. губ. Після визволення Києва рад. військами 5.II 1919 виходив легально. 20.III 1919 злився з газетою ЦК КП(б)У «Комуніст».

«КИЕВСКИЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ЛИСТОК», «Летучий листок» — нелегальна газета, орган Київського комітету РСДРП. Виходив з 30.XI (13.XII) 1902 по 21.III (3.IV) 1903. Видано 10 номерів (під № 5 — два «Листки»). На сторінках «К. с.-д. л.» вміщувалася інформація про робітничий рух у Києві та ін. містах України, про діяльність Київської орг-ції РСДРП тощо. «К. с.-д. л.» у № 9 опублікував заяву Київ. к-ту РСДРП про приєднання його до «Искры» й визнання її керівним органом. «Искра» негайно відгукнулася на вихід друкованого органу Київ. к-ту РСДРП і дала в № 33 аналіз № 2 «К. с.-д. л.». «Искра» відзначала, що «зміст „Листка“ робить з нього надзвичайно добре складену прокламацію до робітників».

КІЖНЕР Микола Матвійович [27.XI (9.XII) 1867, Москва — 28.XI 1935, там же] — рад. хімік-органік, почесний член АН СРСР (з 1934). У 1880 закінчив Моск. ун-т. Працював у наук. установах

Томська і Москви. Вперше виявив *ізомеризацію* циклів в аліциклічних сполуках, дослідив аміни й гідразини поліметаленового ряду, відкрив реакцію одержання вуглеводнів каталітичним розкладанням гідразонів (реакція К.). Розробив методи синтезу органічних барвників, що сприяло розвитку анілінофарбової промисловості.

КІЗЕРІТ — мінерал класу сульфатів. $Mg(SO_4) \cdot H_2O$. Сингонія моноклінна. Густ. 2,57. Тв. 3,75. Безбарвний, сірчато-білий або жовтуватий. Блиск скляний. На Україні трапляється в соляних родовищах Прикарпаття. Використовують для одержання *магнію* й *тисміту*.

КІЗЬБІЄВА Саяра (н. 7.XI 1917, аїл Токодош, поблизу м. Фрунзе Кирг. РСР) — кирг. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. З 1936 — солістка Кирг. муз.-драм. театру (з 1942 — Кирг. театру опери та балету). Гол. партії в операх — «Айчурек», «Манас», «На берегах Іссик-Кулю» Власова, Малдибаса та Фере, «Коккуль» Раухвергера, «Євгеній Онєгин», «Пікова дама» Чайковського, «Чіо-Чіо-сан» Пуччіні та ін. Виконувала укр. мовою роль Одарки («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). З 1956 — на пед. роботі (з 1978 — професор Кирг. ін-ту культури). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КІК-КОБА — печера за 25 км на Сх. від Сімферополя. Досліджували її 1924—26. У печері відкрито залишки палеолітичної стоянки з двома культурними шарами — нижнім, що датується початком мустьєрської епохи, і верхнім середньомустьєрського часу (див. *Мустьєрська культура*). При дослідженні цих шарів виявлено залишки вогнищ, знайдено мініатюрні рубильця, скреблові *відце́ни*, *гостроконечники*, скребла тощо, кістки дикого осла, сайги, велетенського оленя, бика, мамонта, носоорога, печерного ведмеда. У заглибленні, спеціально видобраному в скелястий підлозі печери, виявлено залишки поховань *неандертальців* — кістки стоп і голінки дорослої людини та рештки кістки дитини. К.-К. — місце перших аналідох решток первісної людини на тер. СРСР.

Лит.: Бонч-Осмоловський Г. А. Палеолит Крима, к. 1—3. М.—Л., 1940—54.

КІКВІДЗЕ Василь Сидорович [28. II (12.III) 1895, Кутаїсі — 11.I 1919, біля хутора Зубрилово, тепер снт Кіквідзе Кіквідзенського р-ну Волгогр. обл.] — герой громадянської війни. Учасник 1-ї світової війни. За революц. діяльність в армії не раз зазнавав арештів. У 1917 — голова солдатського к-ту 6-ї кав. д-зії, нач. гарнізону м. Дубна, потім — заст. голови Військ.-революц. комітету Пд.-Зх. фронту, нач. 6-ї кав. д-зії. З грудня 1917 командував червоногвард. загonom, з березня 1918 — 4-ю Укр. рад. армією, у квітні 1918 — військами Лебедіно-Охтирського р-ну, з травня 1918 по січень 1919 — 16-ю стріл. д-зією. Загинув у бою. Похований у Москві.

М. М. Кіжнер.

С. Кізьбієва.

В. С. Кіквідзе.

В 1959 К. поставлено пам'ятник у Кутаїсі і Тбілісі.

Лит.: Ірмадзе А. К. Василь Кіквідзе. М., 1973; Бузукашвілі М. И. Надхін Кіквідзе. М., 1977.

КІКЛАДИ — архіпелаг на Пд. Егейського м., входить до складу тер. Греції. Налічують 211 островів (найбільші — Наксос, Андрос, Тінос, Парос, Мілос) материкового та вулканічного походження. Заг. площа 2,6 тис. км². Поверхня гориста, заввишки до 1008 м. Родовища заліз., руди, бокситів, наждаку. На схилах — чагарники (дуб. *Фригана*), у долинах — виноградники, плантації цитрусових, олив, посіви зернових. Скотарство, рибальство.

КІКЛОПИ, циклопи (від грец. *κύκλωψ* — круглоокий) — 1) у грец. міфології велетні з оком посеред лоба. За більшістю міфів, К. — сини *Урана* і *Геї*. Боги, побоюючись дикої сили К., тримали їх від землею закованими в кайдани.

Гефест і киклопи кують Ахіллів щит. Мармуровий барельєф. 2 ст. до н. е. Музей у Римі.

Зевс звільнив К. і зробив їх помічниками *Гефеста*, якому вони допомагали кувати блискавки. В «Одіссей» виведено образ одного з К. — *Поліфема*.

2) У переносному значенні «циклопи» — ковалі.

КІКОЇН Ісаак Костянтинович [н. 15 (28). III 1908, м. Жагаре, тепер Лит. РСР] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1978). Член КПРС з 1947. Після закінчення Ленінгр. політех. ін-ту (1930) працював у Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, в 1936—43 — в Ін-ті фізики металів (Свердловськ), з 1943 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. праці з фізики твердого тіла, атомної фізики і техніки. В 1933 спільно з М. М. Носковим відкрив явище виникнення електр. поля в освітленому напівпровіднику, вміщеному в магн. поле (явище Кікоїна — Носкова). Перший провів вимірювання *Холла явища* в рідких металах, визначив величину гіромагн. відношення в надпровідниках. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1939. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951, 1953, 1967. Золота медаль ім. П. М. Лебедєва АН СРСР (1978).

КІКОТЬ Андрій Іванович (27.XI 1929, с. Кам'янка, тепер Диканського р-ну Полтав. обл. — 13.X 1975, Київ) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1967). В 1959 закінчив Київ. консерваторію (клас І. Паторжанинського), відтоді — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партии: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Карась

(«Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кочубей, Гремін («Мазепа», «Євгеній Онегін» Чайковського), Борис Годунов (одноіменна опера Мусоргського), Фрол Басєв («В бурю» Хренникова), дід Іван, Генерал («Тарас Шевченко», «Арсенал» Г. Майбороди).

КІКУЙЮ, агікуйю, кікуйю — народ, який живе в центр. частині Кенії. Чисельність — бл. 4 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовою кікуйю, що належить до групи нигер-конго нигеро-кордофанської сім'ї мов. За переказами, на територію, де живуть тепер К., вони прийшли зі Сх., приблизно в 16 ст. Поряд з давніми традиційними віруваннями серед К. поширено християнство. Осн. заняття — землеробство. Частина К. працює в промисловості.

КІЛ (від тур. *kil* — глина) — гірська порода, різновидність *амфібіолітів*. Гол. складова частина К. — *монтмориллоніт*; як домішки містить *кальцит*, *доломіт*, *біотит*, *гідроксиди заліза*. Колір зеленувато-жовтий і світло-жовтий. К. добре вибирає луки і жири. Родовища К. є в Криму і на Кавказі. Див. також *Бентоніти*.

КІ-ЛАРГО — перший у світі підводний морський заповідник поблизу пд.-сх. берегів п-ова Флоріда, в США. Довж. території, що охороняється, 40 км, шир. бл. 7 км. Створений 1960 для охорони унікальних *коралових рифів* та їхнього тваринного й рослинного світу. В заповіднику проводяться наук. дослідження. Відомий також під назвою нац. парку коралових рифів Ф. Пенекемпа.

КІЛАУЕА — діючий вулкан на о. Гавайї в групі Гавайських о-вів у Тихому ок. Заввишки 1247 м. Являє собою пологий конус із значним (4,5 км у діаметрі) кратером глб. понад 230 м, на дні якого лавове озеро. Останні значні виверження відбувалися 1952, 1954, 1955, 1979.

КІЛІЙСЬКЕ ГІРЛО — пн. рукав дельти Дунаю. Завдовжки 116 км, завширшки до 1,2 км. У нижній течії розгалужується на численні протоки. Повінь навесні й улітку. Спостерігаються вітрові нагони води. Русло К. г. обваловане. Для подопостачання Пд. Ук-

раїни та Молдавії передбачено спорудити канал Дунай — Дніпро з забором води з К. г. Гол. порти: Ізмаїл (піднімаються мор. судна), Кілія, Вилкове (СРСР). По К. г. проходить кордон між СРСР та Румунією.

КІЛІЙСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Підпорядкований Радянському Дунайському пароплаванству. Розташований на лівому березі Кілійського гирла Дунаю в м. Кілії. Засн. 1879. Використовувався в основному для перевезень зерна. По Дунаю через Кілійський порт проходила одна з ліній зв'язку по доставці ленінської газ. «Искра» з-за кордону в Росію. Вантажники порту брали активну участь у страйках 1905, 1910; не раз виступали проти рум. окупаційної влади, за возз'єднання з Рад. Україною (1918—40). За післявоєнні роки К. м. п. перетворився на сучас. високоmechanізоване підприємство, оснащене високопродуктивною перевантажувальною технікою. В К. м. п. переробляють нар.-госп. та експортно-імпортні вантажі (метали, вугілля, ліс, цукор, борошно, мінеральні добрива, будівельні матеріали та ін.). Колектив порту освоїв технологію обробки *лігнітерії*.

М. І. Варивончик.

КІЛІЙСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,4 тис. км². Нас. 660 тис. чол. (1979). У районі — 19 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 13 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Кілія. К. р. на Сх. омивається водами оз. *Сасик* (Кундук) і Чорного м., на Зх. — оз. *Китай*. Розташований у межах *Причорноморської низовини*. Поклади черепашнику, глини. На пд. межі району — Кілійське гирло Дунаю. Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал *Чорноморського заповідника* — Дунайські плавні. Найбільші підприємства: кілійські суднорем., виноробний, ефіроолійний, сухого молока з-ди, вилаківські з-д пресових вузлів та рибообробний і судноремонтний філіали Чорномор. рибпром. об'єднання «Антарктика». Комбінат побутового обслуговування (Кілія) і 17 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 69,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 59,4 тис. га. Зростається 37,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, овочеві, ефіроолійні (шавлія, волошки, м'ята). Садівництво, виноградарство. Скотарство, птицевіництво, рибництво. У К. р. — 11 колгоспів, 4 радгоспів, райсільгосптехніка. Майже всі автошляхи (233 км) з твердим покриттям. У районі — 24 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч.-ща; 35 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 18 будинків культури, 8 клубів, 3 кінотеатри, 29 кіноустановок, 36 б.-к. музей історії району. В с. Фурманівці К. р. народився маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко. У К. р. видається газета «Дунайская заря» (з 1940).

Л. І. Камішева.

І. К. Кікоїн.

А. І. Кікоть.

КІЛІК (грец. *κῆλεξ* — кубок, чаша) — давньогрец. посудина для пиття; плоска чаша на підставці або невисокому піддоні з 2 тонкими горизонтальними ручками біля краю. К. виготовляли переважно з глини, а також з металу. Керамічні К. часто оздоблювали розписом. К. знаходять при археол. розкопках давньогрец. поселень, зокрема й на тер. України.

КІЛІКІЯ — давня область у Малій Азії (на Пд. сучас. Центральної Туреччини). В 2-му тис. до н. е. входила до Хеттського царства. В 12–6 ст. до н. е. на її території існували одне або кілька царств. З 6 ст. до н. е. К. — в складі д-ви Ахеменідів. У 333 до н. е. її завоював Александр Македонський. У 297–190 до н. е. перебувала під владою Селевкідів. У кін. 2 ст. до н. е. була піратською д-вою. У 102 до н. е. завоювана Римом. У серед. віки була об'єктом боротьби між Візантією, арабами і сельджуками. В 1080–1375 на тер. К. існувала Кілікійська вірм. д-ва, яку захопили мамлюки. В 1515 К. стала частиною Османської імперії.

КІЛІМАНДЖАРО (мовою афр. племені суахілі — гора бога холоду) — вулканічний гірський масив на Сх. Африки, в межах Танзанії. Заввишки 5895 м (найвища точка Африки). Складається з трьох вершин — Кібо, Мавензі й Шіра. Біля підніжжя К. — савани, вище — плантації кави, бананів, які переходять у ліси та альп. луки. На вершинах — вічні сніги й льодовики.

КІЛІЯ — місто Одес. обл. УРСР, райцентр, порт на лівому березі *Кілійського* гирла Дунаю, за 40 км від узбережжя Чорного м. і 29 км від залізнич. ст. Дніпроїл. Перші писемні згадки про К. відносяться до 14 ст. У 1353 К. загарбала феод. Угорщина. 1359 — Молд. князівство. 1484 — Османська імперія. На К. здійснювали походи укр. козаків. Під час рос.-тур. воєн Кілійську фортецю трічі займали рос. війська (1769, 1790, 1806). За Бухарестським мирним договором 1812 К. у складі Бессарабії відійшла до Росії, після поразки Росії у *Кримській війні* 1853–56 — до Туреччини, 1878 К. повернуто Росії. Рад. владу встановлено в середині січня 1918. Наприкінці січня К. загарбала боярська Румунія. В 1940 К. разом з усією Ізмаїльщиною возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-рум. окупації К. (24.VII 1941–25.VIII 1944) у місті діяла підпільна антифашист. орг-ція. У місті — суднорем., винороб., ефіроолійний, хлібний, сухого молока з-ди, цехи ізмаїльських м'ясокомбінату і з-ду прод. товарів, елеватор, райсільгосптехнік., 3 будинки побуту і комбінат комунальних підприємств. 8 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес. тех. уч-ща; 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 4 будинки культури, клуб, кінотеатр, 8 б-к. Музей історії району. Архіт. пам'ятки: фортеця (15 ст.), Грецька церква (16–17 ст.), Миколаївська церква (1648), Покровський собор (1836) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. воїнам, які загинули за визволення К. від фашист. загарбників

під час Великої Вітчизн. війни; Богдану Хмельницькому.

КІЛОВАТ (від грец. *χίλιος* — тисяча і *ват*), кВт, kW — кратна одиниця від вата; дорівнює потужності, при якій за 1 с виконується робота 10^3 Дж (див. *Джоуль*). $1 \text{ кВт} = 10^3 \text{ Вт}$.

КІЛОВАТ-ГОДИНА, кВт · год, kW · h — позасистемна одиниця роботи й енергії; дорівнює роботі, виконаній за 1 год при потужності 1 кВт. $1 \text{ кВт} \cdot \text{год} = 3,6 \cdot 10^6 \text{ Дж}$ (див. *Джоуль*).

КІЛОВОЛЬТ (від грец. *χίλιος* — тисяча і *вольт*), кВ — кратна одиниця від вольту — одиниці електричної напруги, різниці електричних потенціалів і електрорушійної сили. $1 \text{ кВ} = 10^3 \text{ В}$.

КІЛОГРАМ (від грец. *χίλιος* — тисяча і *грам*), кг, kg — одиниця маси в Міжнародній системі одиниць (СІ). К. — маса, яка дорівнює масі міжнар. прототипу кілограма (гиря у вигляді циліндра із платино-іридієвого сплаву діаметром і вис. 39 мм), що зберігається в Міжнар. бюро мір і вагів (м. Севр, Франція).

КІЛОГРАМ-СИЛА, кгс, kgf — одиниця сили в системі одиниць МКГСС; дорівнює силі, яка надає масі 1 кг прискорення $9,80665 \text{ м/с}^2$ у напрямі дії сили. $1 \text{ кгс} = 9,80665 \text{ Н}$ (див. *Ньютон*).

КІЛОГРАМ-СИЛА-МЕТР, кілограмометр, кгс · м, kgf · м — одиниця енергії і роботи в системі одиниць МКГСС; дорівнює роботі, яку виконує сила 1 кгс при переміщенні точки прикладання цієї сили на віддалі 1 м у напрямі її дії. $1 \text{ кгс} \cdot \text{м} = 9,80665 \text{ Дж}$ (див. *Джоуль*).

КІЛОМЕТР (від грец. *χίλιος* — тисяча і *метр*), км — кратна одиниця від метра — одиниці довжини в Міжнародній системі одиниць (СІ). $1 \text{ км} = 10^3 \text{ м}$.

КІЛЬ — місто на півночі ФРН, в землі Шлезвіг-Гольштейн. Порт на узбережжі зат. Кілер-Ферде Балтійського м. при вході у Кільський канал. 263 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (особливо суднобудування). Підприємства електротех., оптико-мех., сталеливарної, харч. (гол. чин. рибоконсервної) пром-сті. Ун-т. Ін-т світового г-ва. Військ.-мор. база. Відомий з 13 ст. У К. відбулося *Кільське повстання 1918*.

КІЛЬ (голл. *kiel*, англ. *keel*) — 1) Нерухомий вертикальний або похилый крилоподібний елемент конструкції літального апарата, розшнурований найчастіше на його хвостовій частині. Забезпечує шляхову стійкість і керованість (з допомогою руля напрямку) літального апарата. Див. *Оперення літака*. 2) Поздовжня балка (брус) посередині днища судна. На деяких сталевих суднах складається з горизонтального і одного або двох (коробчастий К.) вертикальних листів. Забезпечує міцність і жорсткість днища, заг. міцність *корпусу судна*. З зовн. боку корпусу в місці переходу бортів у днище (скул) встановлюють скулові (бортові) К. у вигляді довгих жорстких пластин, що зменшують *хитавицю судна*.

КІЛЬ в анатомії — поздовжній виступ *груднини*, що має виг-

ляд гребеня. Є у птахів (крім безкілювих), рукокрилих і кротів. Служить для прикріплення дуже розвиненої грудної мускулатури, що приводить у рух передні кінцівки.

КІЛЬБЕРГ Іван Йосипович (н. 26.XI 1918, м. Маріуполь, тепер м. Жданов) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). Після закінчення Львів. консерваторії (1953) — диригент Одес. театру муз. комедії (з 1954 — гол. диригент). Брав участь у постановці спектаклів: «Весілля в Малинівці» Рябова, «Вільний вітер» Дунаєвського, «Сільва» Кальмана, «Прекрасна Елена» Оффенбаха та ін.

КІЛЬКА — збірна назва дрібних промислових риб родини *оселедцевих*. Належать до 2 родів: *толька* і *шпрот*.

КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ — розділ *аналітичної хімії*; сукупність хімічних і фізичних методів визначення відносної кількості елементів, іонів або хімічних сполук у досліджуваній речовині. До хім. методів К. а., що ґрунтуються на хім. реакціях між визначуваною складовою частиною і певним реактивом, належать: *гравіметричний аналіз*, *титриметричний аналіз*, *методи газового аналізу* та ін. Найважливішими з фіз. методів К. а. є *спектральний аналіз*, *нейтронноактиваційний* і *рентгенофлуоресцентний*. До фіз. методів К. а. належать також методи, основані на вимірюванні таких фіз. властивостей речовин, як *густина*, *електропровідність*, *рефракція* та ін.

Лит.: Бабко А. К., П'ятишчій І. В. Кількісний аналіз. К., 1974.

І. В. П'ятишчій.
КІЛЬКІСТЬ — визначеність предмета, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву тієї чи іншої властивості. Див. *Якість* і *кількість*, *Перехід кількісних змін у якісні*.

КІЛЬКІСТЬ РУХУ — міра *механічного руху*; те саме, що й *імпульс*.

КІЛЬОВІ ПТАХИ, літаючі птахи (Carinatae, синонім Volantes) — надряд птахів. На відміну від *безкілювих птахів* К. п. мають на *груднині* добре виявлений поздовжній виступ — т. з. *кіль*; крила в них добре розвинені, є рухове оперення. Надряд включає переважно більшість видів птахів — понад 8500 (35 радів). Майже всі К. п. можуть літати, і лише окремі види (напр., деякі пастушкові) втратили цю здатність. У сучас. систематичні термін «кільові птахи» маложивий, оскільки тепер зоологи не вважають кілювих і безкілювих птахів різко розмежованими групами.

М. А. Войнаренський.
КІЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918. Підняте в м. Кілі на поч. листопада матросами нім. флоту. 4.XI повстання охопило весь флот; було створено солдатські й робітн. ради. Уряд не зміг придушити К. п. Воно покляло початок *Листопадової революції 1918* в Німеччині.

КІЛЬТІЧЧЯ — річка в УРСР, в межах Запоріж. обл., ліва притока

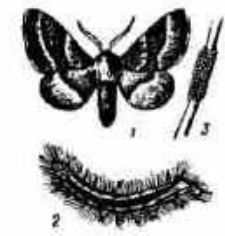
Кілія. Миколаївська церква. 1648.

Кілік.

Кільчастий тюлень.

Кільчастий молько-пяді: 1 — метелик; 2 — гусениця; 3 — кладка яєць.

промисловості. Технічний коледж. К. засн. 1871.

КІМБЕРЛІТ (від назви м. Кімберлі в ПАР) — магматична гірська порода. Складається в осн. з олівіну, піроксенів, гранатів, флюїту, рідше — циркону, апатиту та ін. Колір чорний. К. заповнює трубки вибуху (діатреми).

Поширений в ПАР, Індії, Бразилії, Заїрі, в СРСР — в Якутії. К. є корінним джерелом алмазів.

КІМВРИ — племена германців. Спочатку заселяли Ютландський п-ів. У кін. 2 ст. до н. е. К. разом з племенами *тевтонів* і амбронів рушили на Пд. Завдали римлянам ряд поразок (113, 109, 107, 105 до н. е.), зайняли всю Пн. Італію. Проте 101 до н. е. в битві біля Верцелл (Пн. Італія) К. було майже повністю розгромлено рим. військом.

КІМЕРІДЖСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (за назвою населеного пункту Кімерідж в Англії) — третій вік пізнього відділу юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (вапняки, мергелі, глини, алевроліти, пісковики, конгломерати) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, на пн.-зх. окраїні Донбасу, в *Причорноморській западині*, *Галицько-Волинській синеклізі*, в Карпатах і в Кримських горах. Їхня потужність до 600 м. Див. також *Юрський період* і *юрська система*.

КІМ ІР СЕН (н. 15.IV 1912, селище Мангьонде, поблизу Пхеньяна) — діяч корейського і міжнар. комуністичного руху, держ. і політ. діяч КНДР. Н. в сел. сім'ї. У 1924 разом з батьками (внаслідок переслідувань батька за революц. діяльність япон. колоніальною владою) емігрував до Маньчжурії (Пн.-Сх. Китай). У 1931 вступив до Компартії Китаю. В 1932 організував кор. партизан. загін, який згодом вів у Нар.-революційну армію Кореї. В 1936 — один із засновників Т-ва відродження вітчизни, що покляло початок створенню єдиного антияпон. фронту. З 1945, після визволення Кореї, — перший секретар ін.-кор. Оргбюро Компартії Кореї, яка 1946 об'єдналася з Новою нар. партією в Трудову партію Пн. Кореї. В 1946—49 — голова ЦК Єдиного демократичного нац. фронту Пн. Кореї. В 1947—48 — голова Нар. к-ту Пн. Кореї. З 1948 (після утворення КНДР) — голова Кабінету міністрів КНДР, з 1972 — президент КНДР. З 1949 (після злиття компартії Пн. та Пд. Кореї) — одночасно ген. секретар (до 1966 — голова) ЦК *Трудової партії Кореї*. З 1949 — член Президії ЦК Єдиного демократичного вітчизн. фронту Кореї. Маршал КНДР (1953). Двічі Герой КНДР (1953, 1972), Герой Праці КНДР (1958). Нагороджений орден Леніна.

КІМ МАН ДЖУН (літ. псевд. — Сонхо; 1637, Сеул — 14.VII 1692, Намхе) — кор. письменник і держ. діяч. Виступав за розвиток літ. традицій рідною мовою. Автор зб. «Літературні начерки Сонхо», першого роману кор. мовою «Хмарний сон дев'яти», соціально-

побутової повісті «Блукання пані Са по півдню».

Тв.: Рос. перекл. — Скитання госпожи Са по югу. В кн.: История о верности Чхун Хян. Средневековые корейские повести. М., 1960; Облачный сон девяти. М.—Л., 1961.

КІМЕРІЙСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ (від назви племен *кімерійців*) — деформації земної кори, що відбулися в середині й кінці мезозойської ери. Проявилася у вигляді потужних складко- і гороутворюючих процесів (див. *Гороутворення*), інтрузивного (див. *Інтрузія*) і ефузивного (див. *Ефузія*) магматизму. Виділяють кілька фаз К. с., основні з них — давньокімерійська (в кінці тріасового періоду) і пізньокімерійська (в кінці юрського періоду). Під впливом К. с. на місці півостровів Кримського, Індокитаю, Мангшлаку, Таймиру й пн. частини Іранського нагір'я виникли гірські складчасті системи, які пізніше зазнали впливу *альпійської складчастості*. Деформації пізньокімерійської фази максимально проявилися на тер. вздовж узбережжя Тихого ок., де вони одержали назву *мезозойської складчастості*. Деякі з дослідників вважають останню самостійною складчастістю і тим самим заперечують глобальний характер К. с. Їхні геологи розглядають К. с. у складі альпійської складчастості.

Лит.: Тектоника Евразии. М., 1966; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970.

КІМЕРІЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви племен *кімерійців*) — середній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (глини, піски, пісковики, вапняки) поширені в *Причорноморській западині*. Їхня потужність до 120 м. З ними пов'язані поклади бурих залізняків (*Керченський залізрудний басейн*). Див. також *Неогеновий період* і *неогенова система*.

КІМЕРІЙЦІ (грец. *Κίμῆροι*) — найдавніші з відомих за своєю назвою племен, які жили на тер. степового Пд. Європейської частини СРСР. Вперше згадуються в «Одіссеї» Гомера, а під назвою «гімівра» — в ассирійських клинописних текстах 8—7 ст. до н. е. Воювали проти Ассирії, захопили більшу частину Лівії. Антична *топоніміка* пов'язує з К. тер. Керченського і Таманського п-овів (зокрема *Боспор Кімерійський, Кімерік*). К. ототожнюють з племенами *зрубної культури*. К. були пастухо-землеробськими племенами, а на поч. 1-го тис. до н. е. перейшли до скотарського-кочового способу життя. Перебували на стадії розкладу родоплемінного ладу, що супроводилося початком соціально-екоп. розшарування. Осн. місце в суспільстві посідали кінні воїни. Виділилася багата аристократія. За мовою К. належали до давніх іранців. Після витіснення К. *скіфами* в 7 ст. до н. е. з їхньої території вони переселилися в Персидію Азії, де осіли в районі Сінопа на пд. узбережжі Чорного м. З поч. 6 ст. до н. е. в писемних джерелах не згадуються.

Лит.: Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976.

КІМЕРІК — античне місто на Керченському п-ові, пд.-зх. форпост і гавань *Боспорської держави*. К. згадують античні автори Страбон, Птолемей, Пліній та ін. Залишками К. є городище на г. Опук. Розкопками (почалися в 19 ст., з 1927 провадилися систематично) встановлено, що місто існувало з 5 ст. до н. е. до 3 ст. н. е. В 1 ст. н. е. К. досяг найбільшого розвитку як торг. і землеробський центр. Залишки поселення пізнього періоду *бронзового віку*, відкриті 1950—51 на сх. схилі г. Опук, дають підставу пов'язувати К. з доорецьким населенням цієї території — *кімерійцями*.

КІМНАТНІ РОСЛИНИ — декоративні рослини, які тривалий час можуть рости і розвиватися в кімнатних умовах. Вирощують адебішого гарноквітучі рослини, декоративно-листяні, виткі, дзвочки, звисаючі (див. *Ампельні рослини*), кактуси (див. *Кактусові*) та ін. Для кімнат, обтерених на Пд., прилатні кактуси, ехеверія, азалея, *бувардія*, *геліотроп*, *глоксинія*, *камелья*, китайська троянда, пальми, *бегонія*, *араукарія*, *амариліс* та ін. В кімнатах, обтерених на Пн., вирощують аспідістри, папороті, хлорофітуми, бегонії, драцени вузьколисті, кипариси та ін.

КІМОН (від грец. *κίμων* — хвиля і *υράφω* — пишу) — прилад для графічної рестрації різних фізіологічних процесів (напр., скорочення м'язів, кров'яного тиску тощо). Осн. частини К. — металевий циліндр, на якому закріплюється папір для запису, годинниковий механізм або електромотор (електрокімограф), які приводять циліндр у рівномірний певної швидкості рух. Запис робиться записувачами (чорнилом на кальці або перами, що стирають кінофот., спеціально нанесену на папір); іноді застосовується запис на світлочутливому папері.

КІМОН (грец. *Κίμων*; бл. 504—449 до н. е.) — полководець і політ. діяч Стародавніх Афін. Син *Мільтіада*. Брав участь в організації *Делоського союзу*. Під час *греко-перських воєн* у 70-х рр. 5 ст. до н. е. очолював союзну грец. армію, яка здобула ряд перемог над персами, захопила узбережжя Фракії, о-ви Егейського м. і *Візантію*, 469 до н. е. виграла битву біля гирла р. Еврімедонт (Мала Азія). В 461 до н. е. зазнав *остракізму*, бл. 456 до н. е. повернувся до Афін. Очолював ряд походів, у т. ч. мор. експедиції проти персів на о. Кіпр. Загинув під час облоги м. Кітіона.

КІМОН — япон. традиційний чоловічий і жіночий одяг у вигляді халата, що його загортають напруго й підперізують поясом («обі»). Широка рукава («содє») внизу мішкovidно провисають. За матеріалом і кроєм К. поділяються на нічні, домашні, повсякденні, вихідні й церемоніальні.

КІМРИ — місто обласного підпорядкування Калінін. обл. РРФСР, райцентр. Пристань на лівому березі Волги. Залізнична ст. Савелово. 59 тис. ж. (1977). Підпри-

Кім Ір Сен.

Кімоно.

емства маш.-буд., взут., швейної, трикотажної пром.-сті. Механіко-технологічний і маш.-буд. технікуми, медичне училище. К. утворені 1917.

КИМ СОВОЛЬ (справж. ім'я — Кім Джон Сік; 16.X.1903, с. Намсандон, повіт Кваксан — 24.XII.1934, с. Пхонджидон, повіт Кусон) — кор. поет. Його вірші присвячені рідній землі, її пейзажам, величчю праці, утвердженню людської особистості («Золотиста ковила», 1922; «На межі», 1924, та ін.). Як майстер верлібру (див. *Вільні вірші*) збагатив поетичну традицію Кореї віршовими прийомами ін. народів, у т. ч. європейських (П. Верлен та ін.). Багато з віршів К. с. покладено на музику. Тв.: Рос. перекл. — Цветок багульника. М., 1962.

Лит.: Галкина Л. Лирика Ким Соволя. «Дальний Восток», 1975, № 8.

КИМ ХОН ДО (псевд. Тан Вон, Тан Гу, Са Нін, Комін, Коса Хо, Кодза; 1760—1820) — кор. живописець. Автор жанрових картин, портретів, пейзажів, виконаних у традиціях нац. живопису. Твори: «Водоспад дев'яти драконів» (Худож. галерея, Пхеньян), альбоми під назвою «Пейзажі, оживлені персонажами, таєрнами і птахами», аркуші з альбомів — «Оранка», «Ковалі».

КИМ-ЧХЕК, Кім-Чак (до 1951 — Сонджін) — місто в КНДР. Порт на березі бухти Кім-Чхек-Хан у Японському м. Понад 250 тис. ж. Найрозвинутіша чорна металургія й електрометалургія. Виробництво феросплавів, магнетитових і графітових виробів. Судноверф. Підприємства харч. і буд. матеріалів пром.-сті. Рибальство. Місто перейменоване на честь корейського революц. і військ. діяча Кім Чхека.

КИМ (Keap) Едмунд (17.III.1787, Лондон — 15.V.1833, Річмонд) — англ. актор. У 1814 вперше дебютував у театрі «Друрі-Лейн» (Лондон). Прославився як кращий трагедійний актор Англії. Ролі: Річард III, Гамлет, Отелло, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра), сер Оверчик («Новий спосіб платити старі борги» Мессінджера) та ін. Реакційна бурж. критика презирливо називала К. «актором натовпу».

Лит.: Мінні Н. В. Едмунд Кім. М., 1957.

КИМ Павло Андрійович (1882—1943) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в с-ші Мизиричі (тепер Брянь обл.) в робітн. сім'ї. Робітник-металіст. З 1902 — в революц. русі. У 1917 — голова Харків. ревкому, Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. У 1918 — командант Луганська. В 1919 — командант Харкова, голова Харків. губвиконкому і Ради оборони Харків. р-ну під час наступу денікінців. В 1920—21 — голова Одес. губревкому, нарком внутр. справ України. З 1921 — на керівній рад., парт. і госп. роботі.

КІНБҮРН — колишня фортеця (до 1857) на Кінбурнській косі (тепер у межах Миколаїв. обл.). Споруджений турками в 15 ст., закривав запорожцям доступ з

Дніпровського лиману в Чорне м. З 1774 К. входив до складу Росії. В 1787, під час рос.-тур. війни 1787—91, рос. війська під командуванням О. В. Суворова здобули перемогу над переважачими силами тур. десанту, який намагався захопити фортецю.

КІНБУРНЬКА КОСА — піщана коса у пн. частині Чорного м., між Дніпровським лиманом та Ягорлицькою затокою. Довж. бл. 40 км, шир. до 10 км. Поверхня рівнинна. Багато солончаків, озер. Рослинність переважно степова. Частина К. к. є тер. Чорноморського заповідника.

КІНБУРНЬКІ ОЗЕРА — система численних (бл. 400) невеликих озер на Кінбурнській косі. Озера, розташовані нижче від рівня моря, живляться мор. водою, інші — атм. опадами. К. о. мілководні, добре прогріваються. На них гніздяться журавлі, білі чаплі й водоплавні птахи. Рибальство.

КИНГ (King) Мартін Лютер (15.I.1929, Атланта, Джорджія — 4.IV.1968, Мемфіс, Теннессі) — діяч негритянського руху в США. В 1955 закінчив Бостон. ун-т, доктор філософії. Батистський пастор (з 1954). В 1957 заснував негритянську орг-цію «Пд. конференція християнського керівництва». Еволюціонував від лібералізму до бурж. радикалізму; виступав за соціальні реформи, єдність дій негрів з білими трудящими; застосовував тактику масових ненасильницьких дій у боротьбі за громадян. права негрів. Засудив агресію США у В'єтнамі. Вбитий расистами. Нобелівська премія Миру, 1964.

КИНГІСЕП Віктор Едуардович (12.24.III.1888, Каарма-Суйре, о. Сааремаа — 4.V.1922, Таллін) — діяч революц. руху в Росії та Естонії. Член Комуністичної партії з 1906. Н. у сім'ї робітника. Закінчив Петерб. ун-т (1917). В революц. русі з 1905; 1907—14 в нелегальну парт. роботу в Петербурзі, Талліні. Один з керівників більшовицької орг-ції в Естонії. З 22.X (4.XI) 1917 — заст. голови Військ.-Революц. к-ту, з 26.X (8.XI) — член Виконкому Рад Естляндського краю. З березня 1918 — у Москві, працював у Верховному ревтрибуналі і в ВЧК. З березня 1918 — член ЦВК. З листопада 1918 — керівник Комуністичної партії Естонії. З.V.1922 поліція бурж. Естонії заарештувала К., за вироком військ.-польового суду його було розстріляно.

КІНГСТАУН — столиця держави Сент-Вінсент і Гренадіни, розташованої на островах тієї ж назви в Карибському м. Мор. порт і аеропорт. 25 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства по переробці продукції с. г. Центр рибальства.

КІНГСТОН — столиця Ямайки. Разом з передмістям Сент-Андру утворює самостійну адм. одиницю. Гол. екон. і культур. центр країни. Порт на пд. узбережжі о. Ямайки. Залізнична станція, аеропорт міжнар. значення (Палісейдос). 614 тис. ж. (1976, з передмістями). Розвинута текст., швейна, шкіряно-взут., деревообр., харчосмакова пром.-сті. Є металообр., цем. і

нафтопереробні підприємства. В К. — ф-ти Вест-Індського ун-ту, коледж мистецтв, природничих наук і технології, Ін-т по вивченню Ямайки, при ньому — 6-ка; музеї: худож. та істор., природничої історії, худож. галерея. К. засн. в серед. 17 ст.

КІНДАРК — розмінна монета Албанії, дорівнює 1/100 лека.

КІНДІА — місто у Гвінеї. З-цією і шосе сполучене з Конакрі. 152 тис. ж. (1970). Переважають підприємства харч. пром.-сті. Гвінейський пастерівський ін-т, центр досліджень плодівних культур. У районі К. — великі родовища бокситів.

КІНЕМАТИКА [від грец. κίνησις (κίνησις) — рух] — розділ механіки, який вивчає геометричні властивості руху тіл без урахування сил, що спричинюють цей рух. Залежно від властивостей об'єкта, який вивчають, розрізняють: К. точки, К. твердого тіла, К. суцільного середовища (газу, рідини, пружного тіла). Рух тіл у К. розглядають відносно певного тіла, з яким зв'язують систему відліку. Рух об'єкта вважається відомим, якщо відомі рівняння (графіки, таблиці), за допомогою яких можна встановити його положення відносно системи відліку у будь-який момент часу. Осн. задачі К. точки і твердого тіла є визначення т. з. кінематичних характеристик (швидкості, прискорення, кутової швидкості, кутового прискорення тощо), а також вивчення складних рухів, що їх розглядають відносно двох і більше взаємно перемішуваних систем відліку. К. суцільного середовища дає способи описування руху елементів середовища з урахуванням їхньої деформованості. Див. *Кінематика механізмів*.

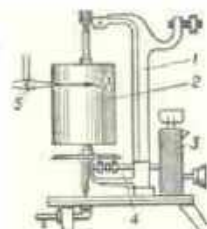
КІНЕМАТИКА МЕХАНІЗМІВ — галузь знань про рух ланок механізму без врахування сил, що зумовлюють цей рух; розділ машин і механізмів теорії. Розрізняють кінематичні аналіз і синтез механізмів. Осн. задачі кінематичного аналізу: визначення положень ланок і траєкторій їхніх точок, обчислення лінійних швидкостей і прискорень цих точок, а також кутових швидкостей і прискорень ланок. Для розв'язання кожної з цих задач задаються геом. параметри механізму, що визначають його кінематичні властивості і закони руху ведучих ланок. Так, при аналізі кулачкового механізму з роликівим штовхачем задають профіль кулачка, радіус ролика, віддалі між центрами шарнірів. Аналіз виконують графічними, аналітичними або графоаналітичними методами. Графічними методами, в основу яких покладено геом. побудови, знаходять положення ланок і траєкторій їхніх точок. Швидкості (прискорення) ланок і їхніх точок визначають переважно методами векторної алгебри (див. *Векторне числення*). Аналітичними методами встановлюють залежність між координатами точок ланок і переміщенням (кутовим або лінійним) ведучої ланки, а також між швидкостями і прискореннями точок. Результати аналізу використовують при проектуванні машин і механізмів.

Е. Кім.

М. Л. Кінг.

Кінорограф (схема): 1 — станіна; 2 — барабан; 3 — годинниковий механізм; 4 — валік; 5 — записувач.

Кінескоп: 1 — екран; 2 — електронний прожектор; 3 — відхиляюча магнітна система; 4 — електронний промінь.

Знаючи траєкторії точок ланок, встановлюють, напр., обриси корпусів машин, з'ясовують можливість вільного переміщення ланок без зіткнення однієї з одною. Задачі кінематичного синтезу обернені: визначення кінематичних схем механізмів за заданими кінематичними властивостями. Задаючи, наприклад, закон руху веденої ланки кулачкового механізму, визначають побудовою або обчисленням профіль кулачка, що забезпечує заданий закон руху (див. також *Синтез механізмів*).

Лит.: Артоболевський И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Коренько А. С. Теория механизмов и машин. К., 1976. С. М. Кожеников.

КІНЕМАТОГРАФІЯ [від грец. κίνημα (κίνησις) — рух і γραφή — пишу] — галузь культури (див. *Кінематистство*) і господарства, яка виробляє кінофільми та організовує демонстрування їх глядачам. Виробництво фільмів за допомогою кінотехніки зосереджено на кіностудіях. Кіноплівку і апаратуру випускає кінотехнічна промисловість. Фільми демонструються в кінотеатрах, на кінопересувках і по телебаченню.

КІНЕСКОП (від грец. κίνησις — рух і σκοπέω — розглядаю), приймальна телевізійна трубка — пристрій, що перетворює електричний сигнал на світловий; *електронно-променева трубка*, яка відтворює телевізійне зображення. К. для одержання чорно-білого зображення (мал.) — скляна колба з електронним прожектором (випромінювачем потоку електронів), передня стінка якої (екран) покрита шаром люмінофору білого світіння. Під дією потоку електронів (електронного променя), що змінюється залежно від передаваного електр. сигналу (див. *Передавальна телевізійна трубка*), люмінофор починає світитись, а електронний промінь, який відхиляється магн. системою, здійснює *телевізійну розгортку*, відтворюючи на екрані телевізійне зображення. Щоб підсилити світіння і контрастність зображення, а також захистити люмінофор від руйнування потоком негативних іонів, внутр. поверхню колби вкривають тонкою (0,5—1,0 мкм) алюмінієвою плівкою. В К., що відтворює кольорове зображення, — три електронні прожектори, а екран вкритий люмінофором, який світиться червоним, зеленим і синім кольорами (див. *Кольорове телебачення*). Для одержання телевізійного зображення на великому екрані (3—4 м²) використовують проекційні К. з високою яскравістю світіння. В СРСР виготовляють К. для відтворення чорно-білого зображення з розмірами екрана по діагоналі 3, 6, 11, 16, 23 (у переносних телевізорів), 35, 43, 47, 59, 61, 65 і 67 см, для відтворення кольорового зображення — 25, 40, 59 та 61 см. В УРСР К. випускає лвівське виробниче об'єднання «Кінескоп».

КІНЕТІКА (від грец. κίνησις — рухливий) — розділ механіки, який об'єднує статику — вчення про рівновагу тіл під дією сил і динаміку — вчення про рух тіл під дією сил.

КІНЕТІКА ФІЗИЧНА — розділ теоретичної фізики, який вивчає процеси, що виникають у системах, виведених з *термодинамічної рівноваги* внаслідок дії зовн. сил. До К. ф. відносять *термодинаміку* нерівноважних процесів, розділ *кінетичної теорії газів* — теорію вивчення переносу, а також заг. статистичну теорію нерівноважних процесів. У К. ф. застосовують два способи опису процесів. Феноменологічний спосіб ґрунтується на припущенні, що в досить малих областях нерівноважної системи (яка містить ще багато частинок) рівновага встановлюється дуже швидко. Процес же встановлення рівноваги в системі в цілому полягає у вирівнюванні т. з. інтенсивних параметрів Φ_k (т-ри T , густини ρ , електр. потенціалу Φ і т. д.) цих областей внаслідок існування потоків J_k (теплоти Q , частинок j_n , заряду j_e і т. д.), зумовлених наявністю термодинамічних сил — *градієнтів* інтенсивних параметрів. У разі малих градієнтів потоки є лінійними функціями термодинамічних сил:

$$J_k = - \sum_{l=1}^n L_{kl} \nabla \Phi_l, \text{ де } L_{kl} = \text{т. з.}$$

кінетичні коеф., які мають бути визначені з досліду. Кінетичними коеф., зокрема, є коеф. *електропровідності* σ , *дифузії* D , *теплопровідності* χ , які визначають потоки: $j_n = - \sigma \nabla \Phi$; $J_Q = - \chi \nabla T$. Для анізотропних середовищ (див. *Анізотропія*) кінетичні коеф. є *тензорами*. Швидкість переходу системи до рівноважного стану визначається швидкістю зростання *ентропії* S . Якщо

$$\frac{dS}{dt} = \sum_{k=1}^n J_k \nabla \Phi_k, \text{ то матриця кінетичного коеф. задовольняє співвідношення, встановлене Л. Онсагером: } L_{ik} = L_{ki}. \text{ Густини } \rho_k \text{ величин, які переносяться потоками } J_k, \text{ зв'язані з ними рівняннями збереження}$$

$$\frac{d\rho_k}{dt} + \operatorname{div} J_k = 0.$$

Крім того, термодинаміка дає можливість зв'язати ρ_k і Φ_k . Формули для потоків, рівняння збереження, а також зв'язок ρ_k з Φ_k становлять повну систему рівнянь для описування нерівноважних процесів. Мікроскопічний спосіб застосовують для обґрунтування феноменологічного методу, а також для побудови методів розрахунку величин L_{kl} . При цьому еволюція системи описується послідовністю рівнянь для функцій розподілу $F_i(x_1, x_2, \dots, x_i, \dots, x_N, t)$, де x_i — сукупність координат i -ї частинки: $i = 1, 2, \dots, N$. За малий проміжок часу встановлення локальної рівноваги система приходить у такий стан, коли вищі функції F_3, F_4, \dots можуть бути визначені через першу F_1 , для якої справджується рівняння $\frac{\partial F_1}{\partial t} = A[x_1, F_1]$, де $A[x_1, F_1]$ — функціонал від F_1 . Знайшовши $F_1(x_1, t)$, можна обчислити потоки за формулою

$$j_k = \int \rho_k u F_1 dx_1.$$

де u — швидкість потоку, i , отже, визначити L_{kl} . Основи К. ф. заклад у 19 ст. Л. Больцман. Значний внесок у розвиток К. ф. зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, О. І. Ахієзер, С. В. Пелетмінський та ін.

Лит.: Гуревич Л. Э. Основы физической кинетики. Л.—М., 1940; Боголюбов Н. Н. Проблемы динамической теории в статистической физике. М.—Л., 1946; Боголюбов М. М. Лекции по квантовой статистике. К., 1949; Ахиезер А. И., Пелетминский С. В. Методы статистической физики. М., 1977; Хаазе Р. Термодинамика необратимых процессов. Пер. с нем. М., 1967. К. Б. Толмачев.

КІНЕТІКА ХІМІЧНА — розділ фізичної хімії, в якому вивчаються механізми і закономірності перебігу хім. процесів у часі. К. х. включає два осн. напрями: 1) формальний матем. опис швидкості хім. реакції; 2) учення про механізми хім. взаємодії (як теорія). Швидкість реакції визначається кількістю молекул даного виду в одиниці об'єму, яка реагує за одиницю часу, й залежить від концентрації реагуючих речовин (див. *Діючих мас закон*), т-ри, наявності катализаторів (див. *Каталіз*) та ін. факторів. Розрізняють хім. реакції: гомогенні, що протікають в об'ємі однієї фази, і гетерогенні, які протікають на межі поділу фаз. Швидкість складного хім. процесу, який проходить кількома послідовними стадіями, залежить від найповільнішої, т. з. визначальної, стадії. Бувають процеси, в яких визначальною стадією є підведення реагуючої речовини в зону реакції, внаслідок чого хім. процес перебігає за законами *дифузії*. К. х. лежить в основі дослідження складних процесів горіння газів і вибухових речовин, допомагає вивченню процесів у двигунах внутр. згоряння. Вона відіграє важливу роль при розробці хім. технології, дає змогу інтенсифікувати існуючі і створювати нові технологічні процеси. Видатні роботи в галузі К. х. були проведені М. М. Семеновим та його школою. *Лит.: Зманушаль Н. М., Кнорре Д. Г. Курс химической кинетики. М., 1974; Еремич Е. Н. Основы химической кинетики. М., 1976; Бенсон С. Основы химической кинетики. Пер. с англ. М., 1964. М. С. Цветков.*

КІНЕТІЧНА ЕНЕРГІЯ — міра механічного руху. К. е. *матеріальної точки* дорівнює половині добутку маси цієї точки m на квадрат швидкості v , її руху: $T_1 = (m \cdot v^2)/2$. При швидкостях, близьких до *швидкості світла* (c), К. е. матеріальної точки $T_1 = \frac{m_0 c^2}{\sqrt{1 - (v/c)^2}}$, де m_0 — маса спокою точки. К. е. системи дорівнює арифметичній сумі К. е. її матеріальних точок: $T = \sum (m_i v_i^2)/2$. К. е. твердого тіла, що рухається поступально, обчислюється так само, як і К. е. точки, маса якої дорівнює масі всього тіла. Для твердого тіла, яке обертається навколо нерухомої осі, $T = I \omega^2/2$, де I — *момент інерції* тіла відносно осі обертання, ω — *кутова швидкість* тіла. Зміна К. е. системи при її переміщенні з одного положення

в інше відбувається під дією прикладених до системи зовн. і внутр. сил і дорівнює сумі робіт цих сил на даному переміщенні.

КІНЕТИЧНА ТЕОРІЯ ГАЗІВ — розділ теоретичної фізики, який вивчає властивості речовин у газоподібному стані на основі атомістичних уявлень про їхню будову. Предметом досліджень К. т. г. є гази, газові суміші та плазма. Основи К. т. г. розробили у 2-й пол. 19 ст. Л. Больцман і Дж. К. Максвелл. Дальшого розвитку теорія набула в працях М. Борна, М. М. Боголюбова, Л. Д. Ландау та ін. К. т. г. досліджує газ статистичними методами (див. *Статистична фізика*), розглядаючи його як згущення атомів або молекул, що хаотично рухаються, причому серед. віддаль між частинками набагато більша за їхні розміри. Серед. кінетична енергія $\bar{\epsilon}$ частинок пропорційна абс. т-рі T : $\bar{\epsilon} = \frac{1}{2} (kT)$, де k — *Больцманова стала*. Зв'язок між тиском газу p , його об'ємом V і абс. т-рою має вигляд: $pV = \frac{3}{2} N_A \frac{m\bar{v}^2}{2} = N_A kT$.

де m — маса частинки, \bar{v} — її серед. швидкість, N_A — *Авогадро число*. В процесі хаотичного руху частинки газу зіткнуваються між собою і зі стінками посудини, в якій міститься газ. Серед. віддаль між двома послідовними зіткненнями \bar{l} (довжина вільного пробігу) дорівнює: $\bar{l} = 1/(N\sigma\bar{v})$, де n — кількість частинок в одиниці об'єму, d — ефективний діаметр молекули. К. т. г. розглядає газ і в полі зовн. сил (див. *Барометрична формула*), а також дає способи описування *переносу явищ*, встановлюючи залежність коеф. в'язкості, теплопровідності і дифузії від т-ри, тиску, концентрації і зв'язок цих коеф. між собою. Див. також *Кінетика фізична*, *Максвелла розподіл*.

Лит.: Силин В. П. Введение в кинетическую теорию газов. М., 1971; Суханов Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5. Ч. 1. М., 1976. О. Э. Голык.

КІНЕТИЧНЕ МІСТЕЦТВО, кінетизм — напрям сучасного модернізму, що використовує т. з. мобілі (споруди, які приводяться в рух вітром, водою, електрикою, силами магнетизму, стиснутим повітрям тощо). Остаточно сформувався в 50-і рр. 20 ст. (на основі експериментів М. Дюшана, Л. Мохой-Надя, А. Коцера та ін. в 10—30-х рр. 20 ст.). Деякі твори К. м. походять від традицій *дадаїзму* («саморуїнуючі машини» Ж. Тінгелі), ін. претендують на більш «визначене» відображення в худож. образах сучас. науково-тех. прогресу (роботи Н. Шеффера та ін.). К. м., звичайно, замкнене в середовищі сучас. формальних експериментів, знаходить деяке практичне застосування в оформленні виставок, реклами тощо. Використання світлових і кольорових ефектів іноді зближує К. м. з *кольоровим звуком*.

Лит.: Стойков А. О кинетическом искусстве. «Искусство», 1969. № 3.

КІНЕТИЧНІ МЕТОДИ АНАЛІЗУ — методи хімічного аналізу, оснований на зв'язку швидкості хімічної реакції з *концентрацією* реагуючих речовин. Варіант К. м. а. — каталітичні методи аналізу, що використовують каталітичні реакції для визначення концентрації *каталізатора*. Реакція, швидкість якої визначається в К. м. а., й речовина, за зміною концентрації якої визначають швидкість, наз. індикаторними. Швидкість реакції вимірюють титриметричними, фотометричними, полярографічними та ін. методами аналізу. Концентрацію визначуваної речовини встановлюють: з кінетичного рівняння; за калібрувальними графіками — графіками залежності шуканої концентрації від швидкості індикаторної реакції (метод тангенсів), або від концентрації індикаторної речовини до певного моменту часу (метод фіксованого часу), або від часу досягнення певної концентрації індикаторної речовини (метод фіксованої концентрації).

Лит.: Яцимирский К. Б. Кинетические методы анализа. М., 1967.

КІНЕТОСТАТИКА МЕХАНІЗМІВ (від грец. *κίνησις* — рухливий і *στατική*) — метод визначення реакцій елементів кінематичних пар при відомому законі руху *механізму*; розділ *машин і механізмів теорії*. В основу методу покладено припущення про те, що складний механізм може бути розділений на прості статично визначувані групи ланок. Невідомі компоненти реакцій кожної з груп ланок обчислюють за рівняннями рівноваги статички (див. *Статика механізмів*). Використання рівнянь рівноваги стосовно ланок, що рухаються нерівномірно, зумовлено *Д'Аламбера — Лагранжа принципом*, за яким кожна ланка умовно перебуває у стані статичної рівноваги (тобто рівноваги у русі), якщо до всіх зовн. сил додані сили інерції. Реакції визначають графоаналітичними або аналітичними методами. Однак у складі механізму часто бувають і статично невизначувані групи ланок (т. з. системи з надлишковими зв'язками). Для визначення компонентів реакцій кінематичних пар таких груп, крім рівнянь рівноваги статички, складають додаткові рівняння, що враховують зв'язок між силами і деформаціями ланок. Результати методу використовують в розрахунках ланок механізму на міцність, при визначенні системи змащування рухомих з'єднань, для аналізу зношування поверхонь, що зазнають тертя. Див. *Динаміка машин і механізмів*.

Лит.: Кореняко О. С., Бондаровський Ф. П. Теория механизмов и детали машин. К., 1963; Кожеников С. Н. Теория механизмов и машин. М., 1973; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975.

С. М. Кожеников.
КІНЕТОХОР (від грец. *κίνησις* — рухливий і *χώρα* — простір, місце) — шільне тіло в ділянці первинної перетяжки *хромосоми*, до якого прикріплюються нитки *веретена поділу клітини*; те саме, що й *центромера*.

КІНЕСМА — місто обласного підпорядкування Івановської обл. РРФСР, на правому березі Волги. Річковий порт, залізнична станція. 101 тис. ж. (1979). Значний центр тексти. (бавовняної) пром-сті — Красноволянський комбінат, 3 ткацькі ф-ки. Виробництво устаткування для деревообр. пром-сті, електротех. виробів та ін. Розвинута також харчова і буд. матеріалів пром-сть. 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Поблизу міста — музей-садиба О. М. Островського. Вперше згадується 1504, місто — з 1777. У 1977 місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

КІНІКИ (грец. *κινηκοί*), кінічна школа — філософська *сократична школа* в Старод. Греції. Заснована в 4 ст. до н. е. *Антисфеном*. Її представниками були також *Диоген Сінопський*, *Кратес* та ін. Назва походить від гімнасію на пагорбі Кіносарг в Афінах, де Антистен проводив з учнями заняття. К. виступали з критикою об'єктивно-ідеалістичного вчення *Сократа* і *Платона* про об'єктивне існування заг. понять — ідей добра, справедливості, краси та ін. і вважали, що реально існують тільки конкретні, сириймані чуттями речі. Особливу увагу приділяли проблемам *етики*. Як виразники настроїв демократичних верств рабовласницької аристократії, вимагали повернення до «природного стану», відмови від багатства, розкоші, надбань культури. Етичні погляди К. ґрунтувалися на ідеї самоізоляції людини від сусп. життя, відмови від підкорення будь-яким законам, сусп. нормам. К. мали значний вплив на розвиток етичних вчень Старод. Греції, зокрема на погляди античних стоїків.

КІНІНИ (від грец. *κίνησις* — рухаю, спонукую) — біологічно активні речовини поліпептидної природи (див. *Пептиди*), виявлені в тканинах і рідинних організмі ссавців, плазунів, земноводних, молюсків і комах. Добре вивчені К. плазми крові і тканин ссавців — брадикінін, калідин і метоніл-лізил-брадикінін (відповідно складаються з 9, 10 і 11 амінокислот). В крові й міжклітинних просторах К. збільшуються під дією специфічних ферментів — калікреїнів з неактивних білкових попередників — кініногенів, які синтезуються в печінці. К. впливають на тонус кровоносних судин і гладеньких м'язів, центр. нервову систему, розширюють просвіт судин, підвищують проникність капілярів, беруть участь у механізмі виникнення болю. Діяння К. проявляється на місці їх утворення, воно короткочасне, через те що К. швидко руйнуються ферментами кініназами. У нормі в крові міститься дуже мало вільних К. (від 0 до 0,002 мкг/мл). Проте при ряді патологічних станів (гострі панкреатити, шок, алергічні хвороби) кількість їх збільшується. Тому визначення К. має діагностичне значення. Надлишкове утворення К. можна зменшити шляхом введення в організм *inhibitorів* калікреїнів.

Кінетичне мистецтво. Я. Зах. «Пастка». Нержавіюча сталь. 1969. Культурний центр у Юджіні (штат Орегон).

КІНКАН

Кінкан японський:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами;
3 — поперечний розріз
плода (схема).

Лит.: Пасхина Т. С. Биохимические основы патологии сердечно-сосудистой системы. В кн.: Молекулярные основы патологии. М., 1966; Верещенко К. Н. Кининовая система. К., 1977.

КІНКАН, кумкват (*Fortunella*) — рід плодових дерев або кущів родини рутових. Листки дрібні, темно-зелені. Квітки двостатеві, одиночні або в суцвіттях, білі, невеликі. Плоди округлі або овальні, жовто-оранжеві, з кисло-солодким мякшущем. 6 видів, поширених у Сх. Азії. В СРСР — 2 види (обидва в культурі): *К. маргарита*, або овальний (*F. margarita*), і *К. японський* (*F. japonica*). Плоди споживають свіжими, переробляють на варення, джем, повидло, компоти тощо.

КІННИЙ ЗАВОД — спеціалізоване конярське господарство, що займається відтворенням і розведенням плем. коней однієї-двох порід. В СРСР є 104 К. з., з них в УРСР — 11. Найбільш відомі на Україні К. з. Дніпропетровський, Стрілецький, Онуфріївський, Деркувський, Дібрівський, Новоолександрівський, Запорізький, Лозівський, Ягелницький та ін. Див. *Коннозаводство*.

КІННИЙ СПОРТ — види верхової їзди, що проводяться з спортивною метою. Поширеними видами сучас. К. с. є подолання перешкод (конкур-іпик), бар'єрні скачки, скачки з подоланням перешкод (*стипп-чейз*) і по пересіченій місцевості (*кроси*), пробіги на швидкість і витривалість, виїздки (вища школа верхової їзди), триборство (манежна їзда, польові випробування, подолання перешкод), *вольтижування*, джигітування тощо. Перша згадка про участь кінних колісниць у *Олімпійських іграх* належить до 680 до н. е.; про включення скачок у програму *Олімпійських ігор* — до 648 до н. е. В Росії перші змагання з К. с. відбулися у Петербурзі 1766. В СРСР К. с. набув розвитку в 20-х рр., гол. чин. у кав. частинах Червоної Армії. В 1935 створе-

но Секцію кінного спорту СРСР (з 1959 перетворена на Федерацію), яку 1952 прийнято до складу Міжнарод. федерації К. с. (ФЕІ, створена 1921). Перші всесоюзні змагання з К. с. відбулися в 1936. З 1946 щороку проводяться чемпіонати країни з К. с. З 1952 рад. кіннотники беруть участь у Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. кіннотники С. Філатов (1960, виїздки), І. Кизимов (1968, виїздки). Збірна команда СРСР — чемпіон Олімпійських ігор 1972 (в її складі — О. Петушкова, І. Кизимов, І. Калита).

КІННІ АРМІЇ — оперативні об'єднання рад. кавалерії під час громадянської війни та в перші післявоєнні роки. В Червоній Армії було створено дві К. а. 1-у К. а. сформовано 19.XI 1919 на базі 1-го кінного корпусу, команд.— С. М. Будьонний. Бойовий шлях 1-а К. а. почала в кін. 1919 з участі в розгромі *денікінців*; 1920 брала участь у визволенні Пн. Кавказу, в розгромі військ бурж. поміщицької Польщі (див. *Радянсько-польська війна 1920*, *Житомирський прорив 1920*), *аристогелітцями*, згодом — у ліквідації контрреволюц. банд на Україні, Дону, Пн. Кавказі та басмачів у Серед. Азії. В жовтні 1923 1-у К. а. розформовано. 2-у К. а. створено 16.VII 1920 для боротьби проти військ Врангеля. 6.XII 1920 її переформовано на 2-й кінний корпус. 2-ю К. а. командували О. І. Гордовиков (16.VII—5.IX 1920), П. К. Миронов (6.IX—6.XII 1920). Створення К. а. було на той час видатним досягненням рад. *воєнного мистецтва*.

Лит.: История гражданской войны в СССР, т. 3—5. М., 1958—61; Будьонный С. М. Проделанный путь, кн. 1—3. М., 1959—73; Душенькин В. В. Вторая Конная. М., 1968.

І. В. Архипов.
КІННОЗАВОДСТВО — розведення, вдосконалення існуючих та створення нових порід і типів плем.

коней на *кінних заводах*; галузь *племінного тваринництва*. Початок рад. К. було покладено декретом «Про племінне тваринництво», який підписав В. І. Ленін 13 липня 1918. В СРСР К. має такі напрями: чистокровне, напівкровне, рисисте, загосовне, спортивне і продуктивне (м'ясо, молоко, з якого виготовляють *кумис*). Рад. К. досягло великих успіхів в удосконаленні й створенні нових вітчизн. порід коней для нар. г-ва (див. *Конярство*). На кінних заводах зосереджена найкраща частина породного поголів'я коней. Заводи постачають плідників держ. заводським стайням, *станціям по племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин та плем. фермам, ведуть *племінні книги*. Н.-д. роботу по К. очолює Всесоюзний н.-д. ін-т конярства.

Лит.: Витт В. О. Из истории русского коннозаводства. М., 1952; Книга о лошади, т. 1—4. М., 1952—59.

«КІНО» — щомісячний укр. журнал, орган укр. кінематографії. Виходив з листопада 1925 в Харкові, 1926—32 — у Києві, 1932—33 — знову в Харкові. В журналі висвітлювалися питання теорії та історії кіно, проблеми кінодраматургії, режисури, акторської та операторської майстерності, екранізації класики, велися дискусії з актуальних проблем розвитку укр. рад. кіно. Публікувалися рецензії на фільми і статті з питань розвитку кіно на Україні, а союзних республік і за кордоном; значна увага приділялася роботі кінопрокату. В «К.» друкувалися М. Бажан, Ю. Яновський, О. Довженко, Г. Епик, В. Поліщук, О. Влизько, М. Ірчан, В. Кричевський, М. Ушаков та ін. В 1935—38 виходив журн. «Радянське кіно». **КІНО...** (від грец. *κίνημα* — рухаю, рухаюся) — частина складних слів, що вказує на зв'язок з *кінематографією* (кіножурнал, *кінотеатр*).

КІНОАВТОРСЬКЕ ПРАВО — сукупність норм *авторського права*, що регулюють правовідносини, пов'язані зі створенням і використанням творів *кінематистства*. Відповідно до рад. законодавства (в УРСР — ст. 483 Цив.К. УРСР) повноваження на випуск кінофільму, його відтворення і розповсюдження, на його недоторканність і на одержання винагороди за використання належить установі (кіностудії), яка здійснила постановку фільму. Право використання фільму, створеного на замовлення, належить установі-замовнику, аматорського фільму — особам, які його створили. За кожною з осіб, що беруть творчу участь у створенні фільму (сценаристом, режисером-постановником, оператором, художником та ін.), визнається відокремлене авторське право на його твір, що увійшов до фільму. Права і обов'язки кожної з цих осіб у роботі над фільмом визначаються *авторським договором*, який вона укладає з кіностудією.

Лит.: Ландкоф С. Н. Киноавторское право. К., 1963. Е. Ф. Мельник.

КІНОАМАТОРСТВО (від *кіно...* і лат. *amator* — полюбляю, маю ва-

хил) — вид самодіяльної творчості, що ґрунтується на технічній базі кінематографа і охоплює численні галузі діяльності. В СРСР К. вперше набуло колективних форм після організації (1925) Т-ва друзів рад. кіно. В той час лише на Україні було 164 осередки К., де знімались хроніка, кінопариси, ігрові фільми. Новий етап масового розвитку К. — середина 30-х рр., тоді ж почали проводитися Респ., Всесоюзні і тематично-галузеві огляди. Переможцями 1-го Респ. огляду в УРСР (1939) стали кіногуртки тресту «Азов-сталбуд» і Харків. електромех. з-ду. Ці, а також самодіяльні студії «Каменяр» (Львів), «Юність» (Дніпропетровськ), «Полісся» (Житомир) та ін. неодноразово були лауреатами Всесоюзних і міжнародних фестивалів і конкурсів в Чехословаччині (1960, 1973), Югославії (1961, 1964, 1970), Франції (1964, 1967), Польщі (1972). Більше 20-ти профспілкових і сім'я. самодіяльних студій УРСР удостоїли звання народних.

На Україні (1980) працює понад 1000 самодіяльних кіноколективів, які створюють кіногазети, екранні портрети ветеранів Великої Вітчизн. війни і героїв праці, фільми про історію підприємств, техніко-пропагандистські, науково-дослідницькі, спортивні, музично-ліричні стрічки. Цінним документальним матеріалом є зйомки, здійснені у важкодоступних місцях і методом тривалого спостереження, картини про пам'ятки культури, народні свята і обряди. Перспективними є пошуки кіноаматорів у галузі розробки гонимих систем кіно і методів знімання (електронна музтиплікація, стереозвук, кінологізація, кінокольоровий звук та ін.).

О. О. Шиян.

КІНОВАР (грец. *κιννάβριον*) — мінерал класу *сульфідів*. HgS . Сингонія тригональна. Густина 8,0—8,2. Тверд. 2,0—3,0. Колір яскраво-червоний або коричнево-червоний. Блиск алмазний, у шліфних дрібнокристалічних агрегатах — металевий, у землястих — тьмяний. Найбільші родовища — в Іспанії, Італії та Югославії. В СРСР є в Серед. Азії, Зх. Сибіру і на Україні (зокрема, в Донбасі й на Закарпатті). Основна сировина для одержання ртуті.

«КІНОГАЗЕТА» — орган укр. рад. кінематографії і кіногромадськості. Виходила 1928—31 в Києві (раз на 2 тижні) і 1931 — в Харкові (раз на декаду). На сторінках «К.» висвітлювалися досягнення рад. кіно, проводилися дискусії з творчих питань, друкувалися рецензії на нові фільми та інформації про кіномистецьке життя країни; велика увага приділялася питанням кінофілізації міст і сіл. Передувала «К.» газ. «Кіножиттє» (1927—28, Київ).

КІНОДРАМАТУРГІЯ (від *кіно...* і *драматургія*) — особливий вид літератури, призначений для екранного втілення. К. — ідейно-художня основа *кіномистецтва* і водночас галузь літ. творчості. Завдяки двоїстості природи, К. поєднує в собі як літ., так і кінематографічні особливості. Твори К. з часом змінювалися — від простого

викладу сюжету до поглибленого розкриття характеру людини і дослідження важливих соціальних явищ. Жанрові форми К. тягнуть до театральної драматургії, то до прозових, то до поетичних жанрів лір. Становлення К. проходило водночас з розвитком зображальних можливостей кінематографа і сприяло перетворенню кіно в мистецтво. У створенні вітчизн. К. брали участь літератори А. Луначарський, В. Маяковський, В. Шкловський; на Україні — М. Бажан, Ю. Яновський; режисери С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, укр. — О. Довженко, І. Савченко та ін.; кінодраматурги-професіонали В. Туркін, Н. Зархі, К. Виноградська та ін. Принципи соціалістичного реалізму знайшли розвиток у сценаріях О. Каплера, М. Ромма, Є. Габриловича, Г. Коопіцева, С. Герасимова, М. Донського, В. Шукшина, Ч. Айтматова, В. Ежова, Ю. Нагібіна; на Україні — О. Корнійчука, О. Гончара, М. Стельмаха, І. Драча, Д. Павличка та ін.

Серед відомих зарубіжних кінодраматургів — Ч. Дзаваттіні, К. Майер, Ж. Прев'єр, Т. Гуерра, а також режисери, які створювали сценарії — Ч. Чаплін, Р. Клер, О. Уеллес, Ж. Ренуар, Л. Бюньоель, І. Бергман, М. Антоніоні, Д. Дамані, К. Куц та ін. В комерційному кіно капіталістичних країн К. не надається суттєвого значення.

Літ.: Юнаківський В. Сценарна майстерність. К., 1964; Вопросы кинодраматургии. т. 1—6. М., 1934—74; Вайсфельд Я. Новая область литературы. М., 1970; Мороз-Погрібна Л. З. Українська радянська кінодраматургія. К., 1976; Белова Л. Символізм. Очерки истории советской кинодраматургии. М., 1978.

Л. З. Мороз-Погрібна.

КІНОЕКРАН — див. *Кінопроеційний екран*.

КІНОЖУРНАЛ (від *кіно...* і *журнал*) — періодичний кіновипуск, який інформує про життя країни, про міжнародні суспільно-політичні події. В СРСР перший К. — «Кіножиттє» — почав виходити 1918. Найвідоміші сучас. союзн. К.: «Новості дня» (виходить під цією назвою з 1944); тематичні — «Новості сільського господарства», «Піонерія», «Советский спорт» та ін. На Україні К. «Радянська Україна», «Молодь України», «Піонерія», «Україна спортивна», «Україна сьогодні» випускає *Київська студія хронікально-документальних фільмів*.

КІНОЗНАВСТВО — наука про кіно, його суспільну природу, становлення, розвиток, специфічні особливості. До К. входять теорія та історія кіно, кінокритика і, як допоміжний розділ, — фільмографія. К. розвивається у взаємодії з ін. науками — літературознавством, історією, соціологією, психологією і особливо естетикою. Значний внесок у становлення і розвиток рад. К. зробили кінорежисери Л. Кулешов, Дз. Вертов, С. Ейзенштейн, В. Пудовкін та ін. Сучасне рад. К. веде комплексне дослідження питань історії і теорії кіно, специфічних проблем кіномистецтва, його видів і жанрів.

Серед відомих рад. кінознавців — М. Лебедев, Р. Юренев, О. Караганов, С. Дробашенко, С. Фрейліх, Г. Капранов. У становленні й розвитку укр. рад. К. брали активну участь О. Довженко, Ю. Яновський, М. Бажан, Г. Епік, Д. Бузько, Я. Савченко. Серед українських радянських дослідників кіно — О. Бабишкін, І. Корнісний, Б. Бурак та ін.

Відомі праці кінознавців соціалістичних країн — Б. Балажа, І. Немешкюрті (Угорщина), Є. Телліца, Є. Плажевського (Польща), Н. Мілева (Болгарія) та ін. Значне місце в К. займають роботи зарубіжних кінознавців: Л. Деллюка, Л. Муссінака, А. Базена, Ж. Садюля (Франція), Р. Арихейма, З. Кракауера, Дж. Лоусона (США), У. Барбро, Л. К'ярні, Г. Арістарко (Італія). В СРСР вивчення питань К. зосереджене у ВДІКу, *Держфільмофонді СРСР*, Ін-ті історії та теорії кіно Держкіно СРСР (Москва), Ін-ті театру, музики і кінематографії (Ленінград); на Україні — у відділі кінознавства *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* ім. М. Т. Рильського АН УРСР, на факультеті кіномистецтва *Київського інституту театрального мистецтва* ім. І. К. Карпенка-Карого; висвітлюють питання К. журнал «*Новини кіноекрану*» та науковий збірник «*Мистецтво кіно*». Див. також *Кіномистецтво*.

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; Луначарский о кино. М., 1963; Селезнева Т. Киномысль 1920-х годов. Л., 1972; Шулук О. Б. Становлення українського радянського кінознавства. К., 1977.

О. Б. Шулук.

КІНОЗІМАЛЬНИЙ АПАРАТ, кінокамера — оптико-мех. апарат для кінознімання; засіб *кінотехніки*. Осн. частини К. а. (мал., с. 192): оптична система, що складається із знімального *об'єктива* (одного чи кількох) і *видошукача* (або *візора*); стрічкопротяжний механізм з затвором (*обтюратором*); електр. або мех. приводний механізм; *касети* для кіноплівки; допоміжні пристрої (*світлофільтри*, *експозиметр*, лічильники метрів і кадрів, *тахометр*, спеціальні — анаморфотні — насадки для знімання широкоекранних фільмів тощо). Розрізняють К. а. для кінознімання кадрового — з одержуванням серії послідовних кадрів (з переривчастим або безперервним рухом кіноплівки біля кадрового вікна) і кінознімання безкадрового — зображення фіксується на рухомій кіноплівці безперервно у вигляді *розгортки оптичної*. Крім того, К. а. поділяють на професійні (штативні — важкі та полегшені, нештативні — ручні й плечові) та любительські; для звичайного і *комбінованого кінознімання* (прецизійні — з підвищеною точністю переміщення кіноплівки на крок кадру, швидкісні — для *швидкісного кінознімання* та ін.), спеціальні (напр., для *надвидісного кінознімання*). У профес. К. а. використовують кіноплівку шир. 70 мм (у виробн. широкоформатних фільмів), 35 (звичайних і широкоекранних

Обладнання журналу «Кіно». № 1. 1925.

КІНОЗНІМАННЯ

фільмів) і 16 мм (телевізійних, хронікальних і навчальних фільмів); у любительських К. а. — кіноплівку шир. 16 і 8 мм. В СРСР профес. К. а. випускає московський дослідний завод кіноапаратури «КІНАП», любительські — Ленінградське оптико-механічне об'єднання та ін.

В. В. Коваленко.

КІНОЗНІМАННЯ — одержання на кіноплівці послідовних у часі зображень об'єкта за допомогою кінознімального апарата; художньо-творчий та виробничо-технічний процес створення кінофільмів.

Розрізняють К. синхронне, або «звукове» (водночас із звукозаписом), і «німе» (з попереднім або подальшим озвученням фільму і без озвучення). Стандартна частота зміни кадрів при синхронному та «німому» (що підлягає озвученню) К. — 24, у телебаченні — 25 кадрів на секунду. К. ведуть, крім того, з більшою або меншою частотою (див. *Високошвидкісне кінознімання*, *Надшвидкісне кінознімання*, *Сповільнене кінознімання*, *Швидкісне кінознімання*). До спец. К. (з використанням додаткового устаткування) належать деякі види комбінованого кінознімання, люмінесцентне кінознімання, макро-, мікро- і рентгенокінознімання (див. *Макрокінознімання*, *Мікрокінознімання*, *Рентгенокінознімання*), підводне кінознімання, знімання в інфрачервоному та ультрафіолетових променях, стереокінознімання. К. виконують: нерухомими кінокамерами (статичне К.); кінокамерами, що повертаються у горизонт. і вертикаль. площинах (панорамне К.); кінокамерами, які рухаються (К. з руху). К. проводять у навільйонах кінознімальних, у приміщеннях поза кіностудіями та на натурних майданчиках. Див. також *Космічне знімання*.

Літ.: Ковалев Б. Н. Основы фильмопроизводства. М., 1975.

КІНОКАДР — див. *Кадр*.

КІНОКАМЕРА — те саме, що й кінознімальний апарат.

КІНОКОМЕДІЯ (від *кіно...* і *комедія*) — вид кіномистецтва, твори якого висміюють негативні риси й властивості людей, явищ соціального, побуту, життя; зображають комічні ситуації і характери. Крім заг. рис, притаманних комедії, К. має специфічні особливості, зокрема застосування трюкових кінознімальних. Найпоширеніші жанри К.: ексцентрична «комічна» (в «німому» кіно творчість М. Ліндера, Ч. Чапліна, Б. Кітона та ін.); у звуковому — Ж. Таті, Фернанделя, Л. де Фюнеса), музичнотанц. огляди і ревію (актори: Ф. Астер, М. Рюкк, Ф. Гааль, М. Шевальє), побутові, сатиричні та ліричні комедії, трагікомедії (фільми Е. Любича, Ф. Капри, В. Де Сікі, А. Сорді, Ж. Беккера, Ж. Ле Шануа та ін.), філос. та етичн. комедії з елементами фантастики (фільми Р. Клера, Й. Потеску-Гото), сатиричні (фільми Х. Л. Бардема, Л. Берлангі, К. Гофмана). Майстри рад. кіно в К. звертаються до значних сусп. і моральних проблем. Серед відомих творців рад. К. 30-х рр.:

режисери — Г. Александров, І. Пир'єв; актори — І. Ільїнський, Е. Гарія, Л. Орлова, Р. Плятт, М. Ладініна, С. Філіпов; 50—70-х рр.: режисери — Е. Рязанов, Г. Данелія, Л. Гайдай; актори — Ю. Нікулін, Е. Леонов, А. Папанов, Р. Биков, Л. Куравльов, А. Милов, М. Мкртчян, В. Кікабідзе. В укр. кіно цікаві експерименти в галузі сатиричної К. належать Л. Курбасу («Вендета», «Макдональд», обидві — 1924). Серед К., створених на Україні: «Зелений фургон» (1959, реж. Г. Габай), «За двома зайцями» (1961, реж. В. Іванов), «Приходьте завтра» (1969, реж. Е. Ташков) та ін.

Літ.: Юрєва Р. Н. Советская кинокомедия. М., 1964; Зинич С. Г. Кинокомедия. Конфликт, характер, жанр. К., 1966.

КІНОКОНЦЕРТНИЙ ЗАЛ — громадська культурно-освітня споруда універсального призначення, тех. обладнання й акустика якої забезпечують постановку великих

Кіноконцертний зал «Україна» в Харкові.

концертних програм і демонстрування всіх видів кінофільмів (звичайних, широкоформатних і широкоформатних). В К. з. проводять урочисті збори, святкові вечори, творчі зустрічі з письменниками, майстрами мистецтва. Великі К. з. на Україні — в Запоріжжі (ім. М. І. Глини, 1955, арх. Г. Вегман), у Харкові («Україна», 1963, арх. В. Васильєв, Ю. Плаксієв та В. Реус), у Херсоні («Ювілейний», 1970, арх. Г. Соколовський та Г. Скрипченко).

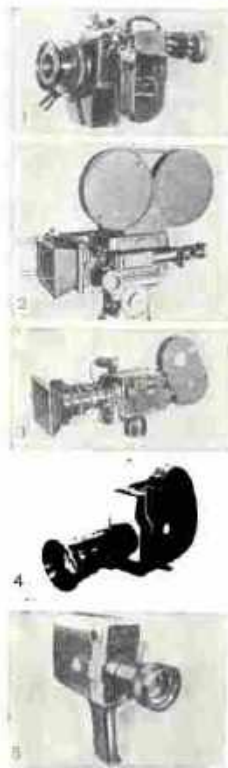
КІНОКОПІЮВАЛЬНИЙ АПАРАТ — оптико-механічний апарат, за допомогою якого друкують копії фільмів, позитивні зображення, проміжні фільмові матеріали, комбіновані кадри тощо; засіб *кінотехніки*. Осн. частини К. а.: оптична система з джерелом світла, механізм керування кольором і світлом, стрічковпротяжний механізм. Розрізняють К. а. контактні й оптичні. В контактних К. а. негативна і позитивна кіноплівки під час експонування (див. *Експозиція*) щільно притиснуті одна до одної емульсійними шарами. В оптичних К. а. (мал.), що дають змогу змінювати масштаб зображення, кіноплівки перебувають на певній віддалі одна від одної, а зображення проєціюється на позитивну плівку за допомогою оптичної системи. Друкування зображень в К. а. відбувається при переривчастому або безперервному русі кіноплівки, друкування *фонограм* — при безперервному її русі. Продуктивність К. а. 200—18 000 м кіноплівки за годину.

Б. О. Калашников.

КІНОМЕРЕЖА — сукупність державних установ, які здійснюють демонстрування фільмів, — *кінематока*, клуби та ін. Кіноустановки (обладнання для демонстрування фільмів) бувають постійні й сезонні, стаціонарні й пересувні. Вони також поділяються за різновидом фільмів, що показують: звичайні за форматом, широкоформатні, широкоформатні (див. *Широкоформатне кіно*, *Широкоформатне кіно*), вузькоплівкові (залежно від ширини кіноплівки), стереоскопічні і для панорамного кіно.

КІНОМІСТЕЦТВО — вид мистецтва, який за допомогою кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює реальну дійсність у худож. та худож.-документальних образах. К. синтезує і виражає худож. досвід л-ри, театрального й образотворчого мист., музики і перелюблюючи його через свої особливості й специфіку, володіє власними зображально-виражальними засобами, з яких головні — фотографічна природа зображення, рухомого в часі, та монтаж. Доступність фільмів широким масам, особливий ефект достовірності екранного зображення, інформативність визначають соціальні функції і значення К., яке справляє величезний ідейно-худож. вплив на формування поглядів та переконань, естетичних смаків і почуттів, свідомості людей, їх духовної культури. В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. підіграє першорядну роль у сусп.-політ. і культур. житті, в справі виховання народу в дусі патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, служить гуманним ідеям людства, справі миру і взаєморозуміння між трудящими всіх країн, активно протистоять бурж. ідеології й моралі. Програмою для дальшого піднесення рад. К., підвищення його ідейно-худож. рівня стала постановка ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972). В капіталістичних країнах більшість творів кіно належить до *масової культури* (див. *Масова культура*), зокрема, *Голлівуд* та використовується в інтересах експлуататорських класів як «індустрія розваг», з метою ідеологічної маніпуляції свідомості мас, відвертання трудящих від класової боротьби. Водночас прогресивні кінематографісти капіталістичних країн роблять значний внесок у розвиток кращих традицій К., мобілізують громадську думку проти соціальної несправедливості й пороків бурж. світу, привертають увагу до проблем особистості та гуманізму.

Створення фільму — складний творчий і виробничий процес, у якому поєднуються робота великого колективу: кінодраматурга (створює літ. основу фільму — *сценарій*), режисера-постановника (керує процесом роботи над фільмом відповідно до свого ідейно-худож. задуму) і монтує знятий матеріал, художника (готує зображальну характеристику середовища дії та костюмів дійових осіб), кінооператора (здійснює кінознімання, трактує композицію, світлотональність і, в

Кінознімальні апарати: 1. Апарат «Конпас-автомат» ІКСР-2М для знімання значущих і широкоформатних фільмів. 2. Апарат 2КСК для комбінованого знімання значущих і широкоформатних фільмів. 3. Апарат СКЛ-«Темп» для комбінованого знімання значущих і широкоформатних фільмів. 4. Апарат «Красногорськ» для знімання 16-мм любительських фільмів. 5. Апарат «Кварц» для знімання 8-мм любительських фільмів.

кольоровому кіно — колір кадру; див. *Операторське мистецтво*); кіноакторів (втілюючи образи діючих осіб), композитора (створює *кіномузику*), звукооператора (керує озвучуванням картини), а також працівників допоміжних служб: монтажників, освітлювачів, гримерів, режисерів та ін.

Естетичні особливості К. багато в чому визначаються можливостями *кіномеханіки*. Рухомість кіноапарату дає змогу вибирати будь-яку точку знімання (*ракурс кінознімання*), різноманітність оптики, яку застосовують під час знімання, дає можливість передати в кадрі перспективні зміни (*план кінематографічний*). Послання кадрів у монтаж дає змогу водночас показувати дію в різних місцях, проводити кілька сюжетних ліній, об'єднувати їх (паралельний монтаж), змішувати дію в часі й просторі, вдаючись до зорових і звукових метафор і порівнянь (асоціативний монтаж). Реальна або художня дія в К. фіксується на *кіноплівку*, твір тиражується (див. *Кінопромиловість*) і демонструється в *кінематографах* та по телебаченню (див. також *Телефільм*).

Існує 4 осн. види К.: художнє (ігрове) кіно, яке засобами виконавської майстерності втілює твори *кінодраматургії*, *документальне кіно*, *мультиплікаційне кіно* і *науково-популярне кіно*. Кожен із видів має свої особливості і завдання. Жанри худож. кіно на різних стадіях його розвитку мали відносно чітке розмежування: мелодрама, пригодницький, комічний фільми та ін. З розвитком К. його жанри (кінороман, кінодрама та ін.) видозмінюються, для них характерна тенденція до взаємопроникнення. В сучас. К. існують також *кінокомедія*, *вестерн*, *детектив* та ін. жанри. Кіно виникло в кін. 19 ст. (1895, перші фільми франц. винахідників кіно братів О. та Л. Люм'єр). Ще в 1893 механік Одес. ун-ту Й. Тимченко (за участю професора М. Любимова) сконструював кінознімальний та кінопроекційний апарати. В 1896 в Харкові А. Федечко знав кілька короткометражних картин. На час винайдення кіно вважалося атракціоном, «рухомою фотографією»; воно багато запозичувало з л-ри і театру. Дія, яка фіксувалася на плівці, супроводилася написами. Нерідко фільми являли собою зняті на плівку театр. вистави. На Україні ігрові стрічки з'явилися 1907, з 1909 випускались комедії, драми, водевілі з репертуару та у виконанні акторів укр. театрів: «Шельменко-денщик», «Москаль-чарівник», «Ніч перед Різдом» (Харків). Існували невеликі студії в Катеринославі («Художество», 1911; «Розина», 1912), в Одесі («Миротроф», 1912), в Києві («Експрес», 1911; «Тіман і Рейнгарт», 1912; «Світлотінь», 1914, та ін.). В 1911 оператор Д. Сахненко зняв у Катеринославі фільми «Наймичка» і «Нагалька Полтавка» в постановці М. Садовського за участю М. Заньковецької та І. Мар'яненка, а також «Любов Андрія» (1912, за «Тарасом Буль-

бою» Гоголя), «Запорізька Січ» (1914), «Богдан Хмельницький» (1914). В Києві були поставлені фільми «Пан Штукарович» (1912), «Запорізький скарб» (1913) та ін. Серед видань, які висвітлювали питання кіно на Україні, — щотижневик «Театр і кино» (Одеса, 1915—18), газети «Кінематограф» (Одеса, 1910), «Київський кінематограф» (1911—12), «Екран і сцена» (1914, Київ) та ін.

В 20-х рр. у період становлення кіно як самостійного мист., пошуки кінематографічної виразності були притаманні кінолітчам Франції (режисери і теоретики кінонапрямку «Авангард»), США (Д. У. Гріффін, Ч. Чаплін, Т. Імс, М. Селіт), Німеччини (представники *експресіонізму*, Ф. Мурнау, Г. В. Пабст), а також творчості дат. реж. К. Т. Дрейера. Визначний внесок у розвиток «німого» кіно, в набуття ним ідейної змістовності зробили рад. режисери С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко, Дзига Вертов. Їхні проникнуті революц. пафосом фільми «Броненосець „Потьомкін“», «Мати», «Земля» та ін. стали важливим етапом у світовому кіно, вперше показали класову боротьбу мас. Рад. К. — багатонаціональне. В рад. республіках К. почало розвиватися в перші після Великої Жовт. соціалістич. революції роки. Зокрема, укр. К. стало всесвітньо відомим у зв'язку з діяльністю О. Довженка, творчість якого мала велике значення для розвитку К. в цілому. Його «німі» фільми «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) романтично, з епічним розмахом трактували революц. перетворення рад. дійсності, збагатили зображальну мову К. В останніх двох картинах втілювали високу майстерність укр. кінооператора Д. Демурського, актора С. Савищенка. В 20-х рр. на Україні плідно працював П. Чардинін («Україна», «Тарас Шевченко»), експериментальними пошуками виразних засобів позначена творчість І. Кавалерідзе («Злива», «Перекоп»). Спираючись на досвід л-ри і театру, значних успіхів досягли укр. режисери Ю. Становий («Два дні», 1927), Г. Тасін («Нічний візник», 1929); у цих фільмах знімалися відомі актори І. Замичковський, А. Бучма. Процес розвитку К. на Україні висвітлювався у виданнях: «Кіногазета» (1928—31), журналах «Кіно» (1925—33), «Радянське кіно» (1935—38). Кінець 20-х рр. став переломним для К. — воно стало звуковим (див. *Звукове кіно*). В зарубіжній кінопродукції з'явилось багато муз., а також мультиплікаційних (творчість У. Диснея) стрічок. У кращих фільмах 30-х рр. амер. (К. Відор, Ч. Чаплін, У. Уайлер, Дж. Форд, О. Уеллес), франц. (Р. Клер, М. Карне, Ж. Віго, Ж. Ренуар) режисерів, а також у представників англ. школи документального кіно (Дж. Грісон, Р. Флаєрти) знайшли вияв соціально-критичні тенденції. Рад. К. 30-х рр. збагачує досвід *соціалістичного реалізму*, закладений в 20-х рр. Фільми цього періоду — «Зустрічний» (1932, реж. Ф. Ермлер), «Чапаєв» (1934,

режисери Г. і С. Васильєви), трилогія про Максима — «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборська сторона» (1935—37, режисери Г. Козінцев і Л. Трауберг), «Ми з Кронштадта» (1936, сценарій Вс. Вишневецького, реж. Ю. Дзиган), «Депутат Балтики» (1938, режисери О. Заргі та Й. Хейфіц), «Ленін у Жовті» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, обидва — сценарій О. Каплера, реж. М. Ромм) відобразили героїку революції та громадян. війни. Значних успіхів було досягнуто в жанрі комедії, особливо музичної: «Веселі хлоп'ята» (1934), «Волга-Волга» (1938, обидва — реж. Г. Александров), «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939, обидва — реж. І. Пир'єв). Високої художності досягли актори В. Гардин, Б. Бабочкін, Б. Чирков, М. Черкасов, Б. Шукін, В. Марецька, Л. Орлова та ін. Значні твори К. (груз. «Елісо», реж. М. Шенгелая, 1928; вірн. «Пепо», реж. А. Бек-Назаров, 1935) було створено на кіностудіях союзних республік. На Україні в той час вийшли фільми «Шорс» (1939, реж. О. Довженко), який став одним із вищих досягнень соціалістичного реалізму в українському радянському К., «Коліщина» (1933, реж. І. Кавалерідзе), «Велике життя» (1939, реж. Л. Луков), «Богдан Хмельницький» (1941, реж. І. Савченко). Серед відомих акторів укр. К. 30-х рр. — А. Бучма, Н. Ужвій, І. Мар'яненко, С. Шкуртат, С. Шагайда, П. Масоха, М. Надемський. В укр. фільмах знімалися рос. актори Є. Самойлов, М. Мордовinov. Під час Великої Вітчизн. війни провідне місце в рад. К. належало документально-публіцистичному кіно. Матеріал кінохроніки, знятої фронтовими кінооператорами, досяг великого худож. впливу в документальних фільмах О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» і «Перемога на Правобережній Україні». Серед відомих худож. фільмів цього періоду, створених на українській кіностудії, — «Райдуга» (1944), «Нескорені» (1945, обидва — реж. М. Донської). Рад. фільми перших повоєн. років «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер), «Молода гвардія» (1947, реж. С. Герасимов) та ін. правдиво показували героїзм рад. людей. У світовому К. 2-ї пол. 40 — 50-х рр. провідним напрямом став *неореалізм*, який сформувався в італ. кіно. Його представники — режисери Р. Росселліні, Л. Вісконті, В. Де Сіка, Дж. Де Саянті, сценарист і теоретик Ч. Дзаваттіні, актриса А. Ман'яні — відобразили соціальні суперечності повоєн. італ. дійсності й справили великий вплив на К. ін. країн. У 50—60-х рр. новим кроком в освоєнні худож. засобів К. стала творчість Ф. Фелліні, М. Антоніоні, П. П. Пазоліні, швед. режисера І. Бергмана, які розкрили трагедію самотності людини в бурж. суспільстві. Франц. кіно 50—60-х рр. (режисери Р. Клеман, Л. Дакен, Ж. Беккер, Ж. П. Ле Шануа) поряд з відтворенням повоєнної дійсності відобразило події 2-ї світової війни і Руху

Оптичний кінокопіювальний апарат.

Кінопроекційні апарати: 1. Станційний апарат ЗКПК для демонстрування 35-мм фільмів, 2. Пересувний апарат «Радуга-2» для демонстрування 16-мм фільмів.

Опору. В цей же час з'явився напрям «Нова хвиля» (режисери Ж. Л. Годар, А. Рене, Ф. Трюффо, К. Шаброль та ін.). В англ. кіно з різким протестом проти соціальної нерівності виступила група «Вільне кіно» (режисери Л. Андерсон, К. Рейс, Т. Річардсон). У Швеції до соціальних проблем звертався реж. Б. Віденберг, в США — режисери С. Креймер, С. Кубрик, А. Пенн, С. Поллак; в япон. кіно прогресивні тенденції знайшли вираження в творчості К. Мідзогуті, К. Сіндо, Т. Імаї, С. Ямамото, А. Курасава. Цей період позначений успіхами кінематографії країн, які вступили на соціалістичний шлях розвитку. Великий внесок у К. зробили А. Мунк, А. Вайда, Е. Кавалеро-вич, К. Зануссі (Польща), О. Вавра, К. Земан, І. Трнка (Чехословаччина), К. Метшнір, З. Дудов, К. Вольф (НДР), З. Фабрі, Ф. Маріашчі, І. Сабо, М. Янчо (Угорщина), З. Жандов, Б. Желязкова, П. Дінов (Болгарія), Й. Попеску-Гого (Румунія), В. Миміа, представники загреб. школи мультиплікації (Югославія). Успіхів досягає К. країн, що розвиваються. У 2-й пол. 50 — 60-х рр. рад. К. переживає новий період творчого піднесення. Виходять фільми, які розкривають високі моральні якості рад. людей, їхні трудові подвиги, а також героїзм під час Великої Вітчизняної війни: «Летять журавлі» (1957, реж. М. Калатозов), «Доля людини» (1959, реж. С. Бондарчук), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. Чухрай), «Іванове дитинство» (1962, реж. А. Тарковський), «Комуніст» (1959), «Твій сучасник» (1968, обидва — сценарій Є. Габриловича, реж. Ю. Райзман), «Лев'яті днів одного року» (1962, реж. М. Ромм), «Біла озеро» (1970, реж. С. Герасимов). Здобутками К. стали екранізації творів радянської літератури, рос. і світової класики: «Тихий Дон» (1957—58, реж. С. Герасимов), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971, обидва — реж. Г. Козінцев), «А зорі тут тихі...» (1973, реж. С. Ростоцький), «Незакінчена п'єса для механічного піаніно» (1978, реж. М. Михалков). Визнання здобули картини, створені в союзних республіках: у Грузії — «Батько солдата» (1963, реж. Р. Чхеїдзе), «Благання» (1968), «Древо бажань» (1977, обидва — реж. Т. Абуладзе), в Литві — «Ніхто не хотів помирати» (1966, реж. В. Жалаквичус), у Молдавії — «Останній місяць осені» (1965, реж. В. Дербеньов), «Лаутари» (1971, реж. Е. Лотяну), в Казахстані — «Лютині» (1974, реж. Т. Океев). Серед картин, які вийшли в повне роки на Україні, визнання дістали: «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. Савченко), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, режисери Ф. Миронер і М. Хуців), «Спрага» (1959, реж. Е. Ташков), «Іванна» (1960, реж. В. Івченко), «За двома зайцями» (1961, реж. В. Іванов), «Сон» (1964, реж. В. Денисенко), «Наш чесний хліб» (1965, реж. О. і К. Муратови), «Вірність» (1965, реж. П. Тодоровський), «Камінний хрест» (1968, реж. Л. Осика), «Комісар» (1969,

реж. М. Машенко). В 70-х рр. домінуючим напрямом у зарубіжному К. стало т. з. політичне кіно, прогресивні фільми якого викривають фашизм, соціальну несправедливість, злочинність (творчість Ф. Розі, Е. Петрі, Н. Лоя, Дж. Понтекорво, Д. Даміані, Б. Бертолуччі; акторів Дж. М. Волонте, Ф. Неро та ін.). Важливе місце належить картинам, які досліджують мораль і деградацію людини в бурж. світі (фільми І. Бергмана, Л. Бюноеля, Л. Андерсона, Ф. Копполи, М. Скорсезе), фільмам у стилі «ретро». Рад. К. в 70-х рр. розкриває процеси історичного розвитку соціалістичного суспільства, характер та світогляд людини праці, утверджує радянський спосіб життя — «Визволення» (1971, реж. Ю. Озеров), «Велика Вітчизняна» (1979, документальний, група режисерів на чолі з Р. Карменом), «Сходження» (1978, реж. Л. Шепітько), «Премія» (1977, сценарій А. Гельмана, реж. С. Мікаелян), «Калина червона» (1973, реж. В. Шукшин), «Білий пароплав» (1978, реж. Б. Шамішев), «Міміно» (1978, реж. Г. Данелія), «Сибірада» (1979, реж. А. Михалков-Кончаловський). Худож. та ідейними пошуками позначені фільми укр. кіностудій: «Білий птах з чорною ознакою» (1971, реж. Ю. Іллєнко), «Іду до тебе» (1971, реж. М. Машенко), «В бій ідуть лише «старіки»» (1974), «Ати-бати, йшли солдати» (1976, обидва — реж. Л. Биков), трилогія «Дума про Ковпака» (1973—76, реж. Т. Левчук), «Женці» (1979, реж. В. Денисенко), «Вавилон — ХХ» (1979, реж. І. Миколайчук). Серед акторів укр. кіно — К. Степанков, М. Гринько, Н. Наум, М. Олялин, І. Миколайчук. Високого рівня досягли мультиплікаційні та науково-популярні стрічки, зокрема ті, що популяризують природничо-наук. знання (фільми Ф. Соболева). В СРСР є 39 кіностудій, в т. ч. кіностудії художніх, документальних і науково-популярних фільмів. У 1957 було створено Спілку кінематографістів СРСР, у тому ж році — Спілку кінематографістів України. Друковані органи спілки (разом з Держкіно СРСР) — журнали «Искусство кино», «Советский экран», на Україні — журн. «Новини кіноекрану» і газ. «На екранах України». Питання К. досліджує н.-д. ін-т історії та теорії кіно Держкіно СРСР (створений 1974), Держфільмофонд СРСР, на Україні — відділ кіно Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту ім. М. Рильського АН УРСР. Творчих працівників К. готує Всесоюзний державний інститут кінематографії (ВДІК, Москва), на Україні — кінофакультет Київського інституту театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Історія укр. К. представлена в Київському музеї театрального, музичного та кіномистецтва, а також у Музеї Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Досягнення К. демонструються на кінофестивалях (респ., всесоюзних, міжнар.). Див. також розділи «Кіно» в стат-

тях про союзні республіки, зарубіжні країни та ілюстрації до них. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; История советского кино, т. 1—4. М., 1969—78; Энциклопедия С. М. Избранные произведения, т. 1—6. М., 1964—71; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Пудовкин В. И. Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—76; Корниенко І. С. Півстоліття українського радянського кіно. К., 1970; Корниенко І. С. Мистецтво кіно. К., 1974; Соціалістичний реалізм в сучасному кінорежисуванні. М., 1978; Комаров С. Історія зарубіжного кіно, т. 1. М., 1963; Колодязний В., Трутко І. Історія зарубіжного кіно, т. 2. М., 1970; Садуль Ж. Всеобщая история кино, т. 1, 3, 6. Пер. с франц. М., 1958—63; Теплин Е. История киноискусства, т. 1—5. Пер. с польск. М., 1968—74. О. К. Бабичкин.

КІНОМУЗИКА — музика для супроводу кінокартини, один із її художніх компонентів. У «кіному» кіно музика має прикладне значення: демонстрування фільму супроводилося грою піаніста, який часто виконував напівавторські імпровізації. Поява звукозаписувальних апаратів відкрила широкі можливості для створення повноцінної музики до кінофільмів. Авторами оригінальної К., написаної спеціально для певного фільму, стали професійні композитори. Для написання К. необхідно володіти всіма музичними жанрами й стилями. К. виконує важливі естетичні функції: посилює певні емоції, драматизм зображуваних подій. В бурж. комерційному кіно творчі К., як правило, продукують музичний кіт. У прогресивному зарубіжному кіно відомими творцями К. є франц. композитори А. Онеггер, Ж. Орік, італ. Н. Рота та ін. Серед провідних рад. композиторів, які створили високохудож. зразки К., — С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, І. Дунаєвський, А. Хачатурян, Д. Кабалевський, Т. Хренников, А. Петров, К. Караєв та ін.; на Україні — Б. Лятошинський, Ю. Мейтус, А. Штогаренко, Г. та П. Майбороди, В. Губа, Є. Станкович та ін. Крайні партитури К. стали основою видатних оригінальних творів (кантати С. Прокоф'єва «Олександр Невський» та «Іван Грозний», симф. гравіри К. Караєва «Дон Кіхот», сюїти Д. Шостаковича, Б. Лятошинського, Г. Ейслера й ін.). Для створення К. іноді використовуються народні твори (зокрема на Україні у фільмах «Білий птах з чорною ознакою», «Вавилон—ХХ»).

Лит.: Фонд Э. Музыка в советском кино. Л., 1967; Шилова И. М. Фильм и его музыка. М., 1973; Лисса З. Эстетика киномузыки. Пер. с нем. М., 1971; Эйслер Г. Избранные статьи. Беседы о музыке. Пер. с нем. М., 1973. Л. О. Гавриловский.

КІНОПЛІВКА — гнучка довга стрічка з перфораціями (отворами) по краях, яку використовують у виробництві кінофільмів. Основу К. (чорно-білої, кольорової) виготовляють з ацетату або нітрату целюлози, один бік її покривають шаром (одним шаром) світлочутливої емульсії. Розрізняють К.: негативну (для кінознімання), позитивну (з неї друкують копії

кінофільмів), фонограмну (для *звукозапису*), оборотну (з метою безпосереднього одержання позитивних зображень; див. *Обернення у фотографії*) і спеціальну (для друкування кінофільмів способом *гідротипії*, для *відеозапису*, *комбінованого кінознімання*, одержання спец. ефектів). Найчастіше застосовують К. шириною 8, 16, 35 та 70 мм. В УРСР К. виготовляє *шосткинське виробництво об'єднання «Свема»*. Див. також *Вузкоплікове кіно*.

КІНОПРОЕКЦІЙНИЙ АПАРАТ, кінопроектор (від *кіно...* й лат. *projectio* — кидаю вперед) — оптико-механічний апарат для проєціювання (демонстрування) кінофільмів; засіб *кінотехніки*. Осн. частини К. а. (мал.): освітлювально-проєкційна система — джерело світла, відбивач, кадрове вікно, *об'єктив*; приводний та стрічко-протяжний (з *обтюратором*) механізми; звуковідтворювальна система (магнітна, оптична); *касети* для кіноплівки або безперервової пристрої (при авт. процесі демонстрування); система керування апаратом. Розрізняють К. а. професійні (стаціонарні, пересувні) та любительські (пересувні). Профес. К. а. поділяють на технологічні, що їх використовують в процесі виробн. кінофільму (напр., *рипроектори* — див. *Рипроекції метод*); для демонстрування готових кінофільмів; навчальні та для спеціальних цілей. Такі К. а. бувають двоформатні (для широкоформатних 70-мм, широкоекранних і звичайних 35-мм фільмів), широкоекранні (для звичайних і широкоекранних 35-мм фільмів) і вузькоплівкові (для 16-мм фільмів). Всі профес. К. а. — звукові, переважно з переривчастим рухом плівки (частота проєкції 24 кадри на секунду). Любительські К. а. призначені для демонстрування 8 та 16-мм фільмів. Спец. К. а. використовують для показу голографічних (див. *Голографічне кіно*), стереоскопічних (див. *Стереоскопічне кіно*) та ін. фільмів. Осн. показник К. а. — корисний світловий потік, що визначає яскравість *кінопроекційного екрана* (в профес. К. а. — 350—50 000, в любительських — не менше 50 лм). В СРСР кінопроектори випускають Ленінгр. оптико-мех. об'єднання, мінський мех. з-д ім. Вавилова, одеський та київ. з-ди «КІНАП».

О. Б. Басс.

КІНОПРОЕКЦІЙНИЙ ЕКРАН, кіноекран — пристрій, на поверхню якого проєціюють кінофільм. Найпоширеніші світловідбивні К. е.: дифузійно-розсіювальні (вони відбивають світловий потік рівномірно в усіх напрямках) і спрямовано-розсіювальні (відбивають світло під певним кутом). Поверхню дифузійно-розсіювальних К. е. виготовляють із тканини з білим пігментним покриттям або пластику (напр., полівінілхлоридної плівки) з тисненою поверхнею, поверхню спрямовано-розсіювальних К. е. — з алюмінованою пластмасою, пластикату з лаковим покриттям або тканини з бісерним покриттям. Для *денного кіно* і *рипроекції* (див. *Рипроекції метод*) використовують світлопропускні,

або просвічувані, К. е. з поверхнею із матованого скла, напівпрозорої пластмаси та ін. В *широкоекранному кіно*, *широкоформатному кіно* і *панорамному кіно* застосовують екрани криволінійної форми, в *коловій кінопанорамі* — замкнений циліндричний екран. Для *стереоскопічного кіно* використовують К. е. з оптичним пристроєм (растровий екран). Спец. екрани застосовують для *голографічного кіно*, *поліекранного кіно*, *фронт-проєкції* (див. *Фронтпроєкції метод*).

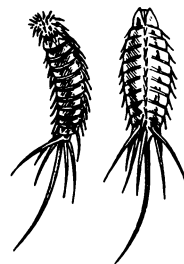
КІНОПРОМИСЛІВІСТЬ — сукупність галузей, що включають виробництво кінофільмів, кінокопіювальну і кінотехнічну промисловість, виготовлення *кіноплівок*. Виробництво кінофільмів у Рад. Союзі здійснюють 39 кіностудій, які 1978 випустили 297 повнометражних фільмів, у т. ч. 150 художніх. На Україні працюють 4 *кіностудії*: Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка, Одес. кіностудія худож. фільмів, Київ. кіностудія наук.-популярних фільмів і Укр. кіностудія хронікально-документальних фільмів. У 1978 вони випустили 50 повнометражних фільмів, у т. ч. художніх — 17, телевізійних художніх — 27 серій. Кінокопіювальна промисловість виготовляє фільмокопії для показу їх у кінотеатрах, на кіноустановках, по телебаченню і на апаратурі кінолюбителів. До 1930 в СРСР фільмокопії друкувались на кіностудіях. У 1930 було введено в дію першу в СРСР кінокопіювальну ф-ку в Ленінграді, потім — у Москві, Києві, Харкові та Новосибірську. Фільмокопії друкують на кіноплівці завширшки 70, 35, 16 і 8 мм тиражами до 1000 копій по 250—280 назв на рік.

Кінотехнічна промисловість розробляє і виготовляє кіноапаратуру та технологічне устаткування для виробн., друкування й демонстрування кінофільмів, у т. ч. *об'єктиви*, *кінознімальні апарати*, *кінопроекційні апарати*, *звукозаписувальні апарати* і *звуківідтворювальні апарати*, *відеоманіфони*, проєвні машини, монтажні столи тощо. До Великої Жовтн. соціалістич. революції апаратуру й устаткування для кіностудій завозили з-за кордону. Рад. кінотех. пром-сть почала розвиватись 1919. Перший вітчизн. кінопроектор було створено 1922—24 на Ленінгр. держ. оптико-мех. з-ді; 1923 виготовлено стаціонарний кінопроектор ТОМІ; виробн. їх дало можливість відмовитись від імпорту кінопроекційної апаратури. Перші в СРСР апарати типу «Україна» випусти в 1925 Одес. кінотех. з-д (з 1933 — «Кінап»). В 1931—35 стали до ладу з-ди кіноапаратури в Москві, Самарканді та ін. містах. З 1935 пром-сть країни почала випускати звукові кінопересувки «Гекорд», з 1936 — стаціонарні звукові кінопроектори КЗС-22 з дуговими лампами. З розвитком кінопроекційної апаратури відбулася заміна дугових джерел світла більш ефективними й економічними ксеноновими, що дало можливість

автоматизувати показ фільмів (Ленінгр. оптико-мех. об'єднання випускає кінопроектори 23-КПК, одес. з-д «КІНАП» — кінопроектори «Ксе-нон»). Серійний випуск вітчизн. знімальної техніки здійснювали з-ди «Ленкінап» з 1933 (КС-2, КС-4), «Москінап» з 1938 («Кон-вас», «Конвас-звук»). Після Великої Вітчизн. війни кінопром-сть разом з кіностудіями розробила й виготовила нові знімальні камери типу «Дружба», «Мир», «Міні-Ск», «Союз», «Ера», модернізувала «Конвас-автомат».

Виробництво кіноплівок в СРСР здійснюється на підприємствах хім.-фотографічної пром-сті, найбільші з них розташовані в містах Шостці (Сум. обл.) і Казані. Підприємства випускають чорно-білу й кольорову кіноплівку всіх видів: негативну для знімання фільмів, позитивну для розмноження фільмокопій, чорно-білу для магн. записування звуку тощо. До 1970 було завершено переведення виробн. кіноплівок на вогнебезпечну основу. В СРСР першу кіноплівку було одержано 1931 на Переславль-Залеський (Яросл. обл.) і Шосткинський ф-ках кіноплівок. За обсягом виробн. кіноплівки СРСР посідає 2-е місце в світі (після США). Н.-д. роботи з питань розвитку кінотехніки проводять Всесоюзний н.-д. кінофототехнічний інститут у Москві, розробку кіноустаткування — Центр. конструкторське бюро кіноустаткування в Ленінграді, а також конструкторське бюро кіноустаткування в Москві й Одесі. О. М. Єфременко.

КІНОРИНХИ (Kinorhyncha) — клас морських черв'яків. Тіло (довж. 0,1—1 мм) двобічно-симетричне, вкрите кутикулярним панциром, поділене на сегменти (зоніти), кожний з яких вкритий шипами або гачками. Шкіра з одношарового епітелію. Мускулатура попереково-м'язового типу, складається з окремих м'язових пучків. Травний апарат у вигляді прямої трубки. Нервова система утворена навколоторним нервовим стовбуром. Кровоносна та дихальна систем нема. Видільна система з однієї пари протонефридів. Роздільностатеві. Розмножуються відкладаючи яйця. Розвиток з метаморфозом. Відомо бл. 100 видів, об'єднаних в 1 ряд Echinodera. В СРСР зустрічаються в Чорному, Балтійському та Баренцовому морях. Живуть в прибережній зоні, а також на глибинах до 400 м. Живляться водоростями, *детритом*.

Кіноринхи. *Semnodera armigera* з розправленим (ліворуч) та втягнутим головним кінцем.

В. П. Коваль.

КІНОСТУДІЯ (від *кіно...* і *студія*) — в СРСР державне підприємство по виробництву кіно- і телефільмів. Поєднує в одному виробн. два відмінні один одного, але тісно взаємопов'язані процеси: худож.-творчий (див. *Кіномистецтво*) і виробничо-технічний (див. *Кінотехніка*, *Кінотелевізійна техніка*). Розрізняють К. художніх, хронікально-документальних, науково-популярних, навчальних і мультиплікаційних фільмів. К. — підприємство із закінченим циклом виробн., що забезпечує весь процес створення фільму — від *сценарію* до вихідних

матеріалів для масового друку фільмокопій. Осн. творчо-виробнича ланка на К.— знімальна група, що об'єднує на період створення фільму творчих, технічних та ін. працівників під керівництвом режисера-постановника і директора картини. На К. є відділ декоративно-тех. споруд, *натурні майданчики, навільйони кінознімальні*, цехи знімальної техніки, звуко- і світлотехнічний, комбінованого знімання, монтажу й обробки фільмів та ін. В СРСР К. є в усіх союзних республіках. До найбільших К. належать «Мосфільм», «Ленфільм», *Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів* імені О. М. Горького, *Центральна студія документальних фільмів*, «Центрнаукфільм», «Союзмультфільм»; на Україні— *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка, *Одеська кіностудія художніх фільмів*, *Київська студія хронікально-документальних фільмів*, *Київська кіностудія науково-популярних фільмів*. У капіталістичних країнах К. належать приватним кінофірмам або уряду, який здає К. в аренду кінофірмам.

Б. О. Калашников.
КІНОСЦЕНАРІЙ — див. *Сценарій*.

КІНОТЕАТР (від *кіно...* і *театр*) — громадська споруда, обладнана для демонстрування кінофільмів. Осн. приміщення К.— зал для глядачів з *кінопроекційним екраном* та гучномовцями. У великих К. стіни й стеля акустично обладнані, є система кондиціювання повітря. За протилежною до екрану стіною залу для глядачів — *кінопроекційний комплекс*, який складається з *кінопроекторів* для демонстрування звичайних і широкоекранних, а також широкоформатних стереофільмів. У К. є фойє для глядачів і службові приміщення. У 50—60-х рр. було також створено К. для демонстрування стереоскопічних фільмів і *К. панорамного кіно*.

КІНОТЕЛЕВІЗІЙНА ТЕХНІКА — техніка, призначена для запису і відтворення зображень за допомогою взаємопов'язаних кіно- і телевізійних засобів. Ґрунтується на принципах і засобах *кінотехніки, телебачення і відеозапису*. До осн. засобів К. т. належать установки для запису (оптичним або ін. способом) телевізійних зображень на *кіноплівку*, використовуваних при створенні кіно- і телефільмів, і установки для передавання (відтворення) цих зображень по телебаченню — *телекіно-передавачі*. На установках оптичного запису *кінознімання* зображень провадять з екрана *кінескопа*. Установки такого типу звичайно складаються з *відеоконтрольного пристрою* кольорового телебачення, *кінознімального апарата* з коротким часом переміщення кіноплівки і пристрою синхронізації, який узгоджує їхню дію із

джерелом телевізійного сигналу (напр., *телевізійною камерою, відеоманітофоном*). В установках електронного запису електронний промінь, модульований (змінюваний) *відеосигналом*, попадає на кіноплівку, що рухається у вакуумній камері (камера обладнана електроннопроменевим прожектором, стрічкопротяжним механізмом і пристроями, що створюють вакуум). Є установи лазерного (див. *Лазер*) запису кольорового зображення на 35-мм або 16-мм кіноплівку. Складаються вони в основному з пристроїв, що обробляють кольорові відеосигнали, пристроїв, якими формують, змінюють і відхиляють лазерні промені, і кінознімального апарата. Для телевізійної проекції зображень на великий екран застосовують лазерні і світлоклапанні пристрої. До допоміжних засобів К. т. належать кінотелевізійні знімальні установки (їхня осн. частина — кінознімальний апарат і компактна телевізійна камера, у яких спільний об'єктив), що дають змогу контролювати процес знімання безпосередньо на знімальному майданчику. В таких установках часто застосовують відеоманітофони. Щоб прискорити монтаж фільму, використовують спец. телевізійні відеозвукомонтажні столи. За допомогою електронних кольороаналізаторів визначають (не вдаючись до проб) необхідні умови друкування позитивних зображень. Засоби К. т. використовують при *комбінованому кінозніманні*, при створенні спеціальних зображальних програм, мультиплікаційних фільмів, у *касетному кіно*.

Літ.: Варбанський А. М. Телевидение. М., 1973; Техника цветного телевидения. М., 1976; Гордийчук И. Б., Пелль В. Г. Справочник кинооператора. М., 1979.

КІНОТЕХНІКА — техніка, пов'язана з виробництвом, розмноженням і демонструванням кінофільмів; технічна база *кіномистецтва*. Ґрунтується на засобах фотографії, оптики, механіки, світлотехніки, електроніки, електроакустики тощо. Дає змогу з найменшим спотворенням передавати зображення об'єкта, що його знімають, на *кінопроекційний екран*. До осн. засобів К. належать: *кіноплівки, кінознімальні апарати, звукозаписувальні апарати, кінокопіювальні апарати*, проявні машини (для хіміко-фотогр. обробки кіноплівки), освітлювальна апаратура (напр., *дугові прожектори*) і *кінопроекційні апарати*. Допоміжні засоби К.: операторські країни, візки, штативи, телевізійні пристрої та ін. Пром. випуск кінознімальних і кінопроекційних установок почали у Франції (1897) Ш. Пате і Л. Гомон. Вони ж випустили і перші кінокопіювальні апарати. Кіноплівку в перші роки існування кінематографії виготовляли на ф-ках «Люм'єр» (Франція) та «Істмен Кодак» (США). В Росії виробн. кінопроекційних апаратів організували П. В. Сосновський (1914) і К. П. Ніколаєв (1915). В 1922—24 створено перші вітчизн. кінопересувки ГОЗ і стаціонарні кінопроекційні апарати ТОМІ-ІІІ

і ТОМІ-ІV. З розвитком кіномистецтва, з переходом від німого кіно до звукового, із створенням принципів кольорового, стереоскопічного, широкоекранного, панорамного та ін. видів кіно виникла потреба в нових апаратах і приладах, а також в реконструкції тех. засобів або їхній заміні. Удосконалення засобів К. дає змогу поліпшувати якість зображення і звуку, розширює виражальні можливості кіно, знижує вартість фільмів. Засоби К. використовують в ігровій і документальній кінематографії, для наук. досліджень, навчання, збереження інформації, з любительською метою, в телебаченні. Див. також *Кінотелевізійна техніка, Кінопромисловість*.

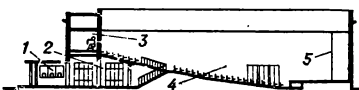
Літ.: Кинопроекторная техника. М., 1973; Голдовский Е. М. Введение в кинотехнику. М., 1974; Гордийчук И. Б. Советская киносъемочная аппаратура. М., 1974.

Б. О. Калашников.
КІНОФЕСТИВАЛЬ (від *кіно...* і *фестиваль*) — огляд досягнень кіномистецтва. Проводиться з метою виявлення кращих фільмів, тенденцій розвитку *кіномистецтва*, зміцнення зв'язків і співробітництва між кінематографістами. Кращим фільмам та їхнім творцям присуджуються премії, призи і дипломи. В СРСР з 1958 щороку проводиться Всесоюзний К. (1959 і 1968 — в Києві), представлений фільмами кіностудій всіх союзних республік. На Україні проводяться К.: тематичні — «Людина праці на екрані» в Жданові (1975—77), Кременчуку (1978) та Ворошиловграді (1980), на яких демонструються кіно- і телевізійні фільми (художні, наук.-популярні, документальні); К. «Молодість» (з 1969, щороку в Києві, показ фільмів випускників кіновузів СРСР); аматорського кіно «Золоте Полісся» (1966, 1968 — в Житомирі). 1-й міжнар. К. відбувся 1932 у Венеції. В СРСР вперше був організований 1935 (Москва). Міжнар. асоціація продюсерів (засн. 1933) встановила кілька класів міжнар. К. залежно від значущості. До класу «А» належать К. у Венеції (з 1934), Канні (з 1946), Карлових-Варях (з 1950), 3х. Берліні (з 1951), Сан-Себастьяні (з 1953), Москві (з 1959). Один з найбільш представницьких—Моск. міжнародний К. (проводиться 1 раз за 2 роки), девіз якого — «За гуманізм кіномистецтва, за мир і дружбу між народами». З 1973 в Ташкенті проводиться міжнар. К. країн Азії, Африки і Лат. Америки, девіз якого — «За мир, соціальний прогрес і свободу народів». Серед К. короткометражних фільмів відомі міжнар. К. в Лейпцігу, Кракові, Обергаузені.

В. О. Кудін.
КІНОФІЛЬМ (від *кіно...* і *англ. film* — плівка) — сукупність фотографічних зображень, послідовно розташованих на плівці, пов'язаних єдиним сюжетом і гримажними діями для відтворення на екрані. Кінофільм. Див. також *Фільм*.

КІНОХРОНІКА (від *кіно...* і *грец. χρονικά* — опис подій) — оперативна кіноінформація про актуальні події і факти сучасного життя. К. є основою *кіножурналіста*,

Схематичний розріз кінотеатру на 1200 місць для демонстрування фільмів звичайного формату: 1 — касовий вестиболь; 2 — фойє; 3 — кінопроекційна; 4 — зал для глядачів; 5 — екран

тематичних хронікальних фільмів, а також кінопубліцистики, зокрема таких її жанрів, як кіноінтер'ю, кінефайтлетон тощо. Гол. засіб знімання К. — репортаж. Важливу роль відіграє телевізійна К. як найбільш оперативна (телерепортаж, що передається у відеозапису). На Україні К. почали знімати 1896 (див. *Документальне кіно*). К. випускає Київська студія хронікально-документальних фільмів.

КІНСЬКА — річка в Українській РСР, ліва притока Дніпра. Див. *Кенка*.

КІНСЬКА СИЛА — позасистемна одиниця потужності. Позначається к. с., PS (Pferdstärke, нім.), CV (cheval-vapeur, франц.), hp (horsepower, англ.). В СРСР та деяких ін. країнах 1 к. с. (PS, CV) = 735,499 Вт, у США і Великобританії 1 hp = 745,7 Вт (див. *Ватт*).

КІНСЬКИЙ КАШТАН — рід деревних рослин родини гіркогоштанових. Те саме, що й *гіркогоштан*.

КІНТАЛЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ, Друга Циммервальдська конференція — міжнародна конференція соціалістів-інтернаціоналістів 24—30.IV 1916. Відкрилась у Берні, продовжила роботу в с. Кінталь поблизу Берна. 43 делегати конференції представляли соціалістичні орг-ції Росії, Польщі, Німеччини, Італії, Франції, Швеції, Австрії, Сербії, Португалії, Норвегії. 12 делегатів на чолі з В. І. Леніном належали до Циммервальдської лівої групи. При обговоренні питань про боротьбу за закінчення світової війни, про ставлення пролетаріату до питань миру, парламентської діяльності і масової боротьби, про скликання Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) ліві віддали гострій критиці опортунізм лідерів Інтернаціоналу 2-го. Проект резолюції Циммервальдської лівої, який викривав імпералістичний характер війни, більшістю правих і центристів було відхилено. Проте в прийнятті компромісної резолюції різко критикувалися МСБ, опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу, бурж. пацифізм. У резолюції вказувалося, що боротьба за міцний демократичний мир можлива тільки як боротьба за соціалізм. В антивоєнному маніфесті конференції закликало робітн. клас воюючих країн виступити проти війни. Хоч К. к. і не прийняла осн. пропозиції більшовиків з питань війни і миру (про перетворення імпералістич. війни на громадянську, про поразку «своїх» імпералістич. урядів), вона сприяла дальшому зростанню і згуртуванню рядів соціалістів-інтернаціоналістів, які згодом склали ядро Комуністичного Інтернаціоналу.

КІНЦЕВИЙ НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИЙ РЕЗУЛЬТАТ — див. *Кінцевий суспільний продукт*.

КІНЦЕВИЙ СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ — вся сума матеріальних благ, вироблених за певний період в країні (як правило за рік) з врахуванням вироблених і спожитих за цей час у виробництві предметів праці. За своєю натуральною формою К. с. п. складається з предметів споживання, засобів

праці і тієї частини предметів праці, що їх використовують для розширення виробництва і поповнення резервів; за вартістю — з обсягу національного доходу й амортизації осн. засобів виробн. В процесі використання К. с. п. розпадається на фонд ресурсів невиробничого споживання і фонд ресурсів виробничого споживання. К. с. п. менший від валового сусп. продукту на величину вартості предметів праці (сировини, матеріалів, напівфабрикатів та ін.), вироблених і спожитих протягом одного і того ж року. Разом з тим він більший за чистий продукт (нац. дохід) на величину амортизаційних відрахувань та ін. елементів перенесеної вартості, що їх враховують у складі К. с. п. (вартість спожитих і імпортованих предметів праці). Бурж. статистика відносить до К. с. п. також обсяг послуг невинробничої сфери. Показник К. с. п. в узагальненому вигляді характеризує остаточні результати виробничої діяльності суспільства. Його динаміка і структура найповніше відображають зростання сусп. виробн. в цілому, підвищення продуктивності праці, ефективності виробн. і якості продукції, рух найважливіших пропорцій розширеного відтворення. Тому розрахунок К. с. п. має велике значення для планування найважливіших нар.-госп. пропорцій, взаємозв'язку між різними галузями економіки, статистичного обліку суми виробленої готової продукції. В умовах посилення інтенсифікації виробництва і його орієнтації на кінцеві результати кінцевий суспільний продукт виступає основою розробки системи показників економічної ефективності соціалістичного виробництва.

КІНЦІВКИ — органи тварин і людини, основною функцією яких є опора і пересування. Відповідно до будови і походження К. називаються параподіями (у первинних і багатоклітинних кільчастих черв'яках), протоподіями (у зябродишних членистоногих), у інших членистоногих — ніжками. Видозмінами К. у деяких членистоногих є вусики, або антени, щелепи, ногоцелени, копулятивні органи самців чи яйцеклади самок тощо. У риб К. є плавець. К. перших наземних хребетних (стегоцефалів) виникли з парних плавців кистеперих риб. У процесі еволюції вони перетворились на органи бігу (у більшості хребетних), плавання — ласти (китоподібні, ластоногі), риття (коти), лазіння (лінивці, коала та ін.), літання (птахи і кажани), стрибання (тушканчики та ін.). У наземних хребет-

них дві пари К.: передня і задня (у людини — верхня і нижня). Опорою кожної пари К. служить пояс кінцівок. Типова передня (верхня) К. наземних хребетних складається з плеча, передпліччя, зап'ястка, п'ястка, пальців (див. *Кисть*) і має суглоби — плечовий, ліктьовий, зап'ястково-п'ястковий, п'ястково-фалангові, міжфалангові; задня (нижня) — з стегна, голіньки, заплесна, плесна і пальців (див. *Стопа* в анатомії) та має суглоби — кульшовий, колінний, над'ястково-голінковий, міжпесновий, заплесно-песновий, плесно-фалангові, міжфалангові. У земноводних, плазунів і більшості птахів по 4 пальці, у ссавців — 5, іноді 2—4 пальці. На кінцях пальців — кігті, нігті чи копита. У змії і безногих ящірок зникли всі, а у китоподібних — лише задні К. У людини верхні К. під впливом праці перетворились на органи, що мають універсальне призначення — руки.

КІНШАСА (до 1966 — Леопольдівіль) — столиця Заїру. Розташована на лівому березі р. Конго (Заїр). Виділена в самостійну адм. одиницю. Понад 2,5 млн. ж. (1977). К. засн. 1881 дослідником Африки Г. Стенлі. В 1926—60 К. — адм. ц. колонії Бельг. Конго. В 1960—64 — столиця незалежної Республіки Конго, 1964—71 — Демократичної Республіки Конго, з 1971 — Республіки Заїр. Гол. екон., трансп., фінанс. і культур. центр країни. Виробн. електроустаткування, складання автомашин, велосипедів, транзисторних приймачів; судноверфі. Підприємства хім., фарм., деревообр., текст., шкіряної, взут., швейної, тютюнової пром-сті. Виробн. буд. матеріалів. Холодильна, пивоварні, фруктових і мінеральних вод з-ди. Має велике торг.-трансп. значення — вузол автомоб. шляхів, залізнична станція, великий річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Нджілі), поромне сполучення з м. Браззавілем. У К. — Нац. ун-т, Нац. академія музики і драм, мистецтва та ін. вузи. Н.-д. ін-ти географії, тропічної медицини та ін. Нац. управління наук. досліджень. Музей місц. побуту. Нац. трупа та кілька аматорських драм. колективів. Зоопарк.

КІНЬ ПРЖЕВАЛЬСЬКОГО (*Equus przewalskii*) — ссавець ряду непарнокопитних родини конячих; відкритий 1879 рос. мандрівником М. М. Пржевальським. В незначній кількості К. П. зберігся в деяких місцевостях пд.-зх. частини Монголії. Довж. тіла К. П. до 2,3 м, вис. у холці до 1,4 м. Волосяний покрив влітку пісочковий, короткий, гладенький; взимку, а також у молодих тварин — довгий, хвилястий, сіруватий; хвіст, нижня частина кінцівок, смуга задовж спини темнокоричневі. Грива коротка, прямостояча. Живуть табунами по 5—11 голів, які водить самець. Самка після бл. 11 м-ців вагітності народжує одне лоша. Живляться різними пустельними травами. Досліди щодо одомашнення К. П. позитивних наслідків не дали. При схрещуванні з свійськими кіньми К. П. дає плідне потомство.

Кінь Пржевальського.

Кіншаса. Панорама частини міста.

КІНЬ СВІЙСЬКИЙ

Дж. Р. Ківлінск.

В Асканії-Новій вперше були одержані неплідні гібриди між К. П. і зеброю та К. П. і ослом. К. П. близький до *тарпана*, який до серед. 19 ст. водився на Україні. К. П. перебуває під охороною закону.

Н. Л. Корнієць.
КІНЬ СВІЙСЬКИЙ (*Equus caballus*) — одомашнений травоядний непарнокопитний ссавець родини конячих. Поширений на всіх континентах, крім Антарктиди. Найдавніші предки сучасних коней жили бл. 50 млн. років тому, були ростом з лисицю, на ногах мали по 5 пальців. Пізніше розміри коней поступово збільшувалися, а кількість пальців зменшилася до одного. Одомашнювати коней почали в 3—2-му тис. до н. е. у степах між Доном і Дніпром, у Середній Азії, на Пд. Сибіру та ін. К. с. використовують на с.-г. роботах, у транспорті, спорті (див. *Кінний спорт*) і для одержання м'яса та молока (*кумис*); з крові коней виготовляють лікарські *сироватки імунні* проти правця, дифтерії тощо. Живе К. с. 25—30, іноді до 50 років, господарське використання 15—20 років; ріст (в холці) від 50 до 185 см, жива вага 60—1500 кг. Статева зрілість настає в 1—1,5-річному віці, парують коней у 3—3,5 роки. Жеребність триває 330—340 днів. У приплоді здебільшого одне лош. *Лактація* кобили триває 8—10 міс. по 10—15 кг молока за день. Осн. госп. типи коней — *запряжний*, *верховий* і *в'ючний*. Найвища вантажопідйомність 22 991 кг, а жвавість — 1000 м за 53,5 сек. У К. с. добре розвинені слух, зір, нюх і пам'ять. Він легко піддається тренінгу (див. *Алтури*). Годують коней зеленими, зерновими, соковитими і грубими кормами. На земній кулі налічується понад 200 порід коней, в т. ч. 50 порід в СРСР (див. *Конярство, Кіннозаводство*). Поширені на Україні породи: орловська рисиста, російська рисиста, радянський вагозов, російський вагозов, чистокровна верхова, будонівська, арабська, гучульська, українська верхова породна група та ін. При *схрещуванні* К. с. з ослами, зебрами, куланами утворюються *гібриди* — *мул*, *лошак*, *зеброїди*, *куланойди*. Про окремі породи коней див. відповідні статті.

Лит.: Книга о лошади, т. 1—4, М., 1952—59.

КІОДО ЦУСІН — інформаційне агентство Японії. Засн. 1945. Є акціонерним об'єднанням япон. газет і радіомовної корпорації. Має відділення в багатьох країнах світу. Центр — у Токіо.

КІОСЕ Василь Васильович (н. 7.X 1925, с. Калечева, тепер Болград, р-ну Одес. обл.) — український радянський хоровий диригент, засл. артист УРСР (з 1976). Член КПРС з 1966. В 1954 закінчив Одес. консерваторію ім. А. В. Нежданової. З 1959 — хормейстер Одес. театру опери та балету, з 1974 — гол. хормейстер Дніпроп. театру опери та балету. Брав участь у постановці опер: «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Князь Ігор» Бородіна, «Борис Годунов» Мусоргського, «Оптимістична трагедія» Холминова та ін. Державна пре-

мія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1978.

КІОТО — місто в Японії, адм. ц. префектури Кіото. Розташований в центр. частині о. Хонсю. Транспорт. вузол, судноплавним каналом сполучений з оз. Біва. 1,5 млн. ж. (1975). Найрозвинутіше маш.-буд. (гол. чин. електромашинобудування і виробн. с.-г. машин) і металург. пром.-сть. Підприємства текст., швейної, скляно-керамічної та харчосмакової галузей. Розвинуті традиційні ремесла (вироби з фарфору лаковані, бронзові й вироби з натурального шовку, вишивки, предмети реліг. культури). К. — значний культур. та істор.-реліг. центр країни. 2 ун-ти, мед. академія. Музеї: Нац., Галерея сучас. мистецтва, муніципальний, комерційний, текст., «Нісідзін», Бот. сад. Міжнар. центр туризму. Серед численних архіт. пам'яток — храм Тодзі (8—17 ст.), монастирі Сайходзі (14 ст.), Тенрюдзі (14 ст.), Реандзі (15 ст.), Нісідзін-гандай (кін. 16 — поч. 17 ст.), павільйони Кінкаку («Золотий павільйон», кін. 14 ст.), комплекс імператорського палацу (відбудовано 1789 за зразком 9 ст.), палацовий ансамбль Кацура (20-і рр. 17 ст.) та ін. Серед споруд 20 ст. — міський культур. центр «Кіото Кайкан» (50-і рр., арх. Майокава Куніо), міжнар. зал засідань (1963, арх. Отані Сатіо та ін.). Поблизу К., в Удзі — храм Фенікса (1052) в ансамблі Бедоін. К. — одна з стародавніх столиць країни. Місто збудоване 792—794 під назвою Хейан. К. — побратим Києва з 1971.

КІОТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з провідних вузів Японії. Заснований 1897 як фізико-математичний і інженерний коледж. У 20-х роках 20 ст. розширено за рахунок юрид., мед., філол., екон. й с.-г. коледжів, перетворених на ф-ти. В 1976/77 навч. р. в ун-ті було 9 ф-тів: філол., пед., юрид., екон., природничо-наук., мед., фармацевтичний, інженерний, с.-г., а також коледж вільних мистецтв. На ф-тах і в коледжі — понад 15 тис. студентів. При К. у діють 18 н.-д. ін-тів і центрів, зокрема ін-ти матем. наук, фундаментальної фізики, хім., гуманітарних і екон. досліджень, атомної енергії та ін. Фундаментальна б-ка (засн. 1899), бот. сад, істор. і археол. музеї. **А. В. Санишев.**

КІП ВІЗВОЛЕННЯ — грошова одиниця Лаоської Народно-Демократичної Республіки, поділяється на 100 *атів*. За курсом на січень 1980 400 К. в. дорівнюють 1 долару США.

КІПЛІНГ (Kipling) Джозеф Редьярд (30.XII 1865, Бомбей — 18.I 1936, Лондон) — англ. письменник. Перші твори — зб. віршів «Департаментські пісні» (1886), збірки новел «Прості оповідання з гір» і «Три солдати» (обидві — 1888), роман «Світло згасло» (1890). Широку популярність К. принесли збірки віршів «Пісні казарми» (1892), «Сім морів» (1896) і «П'ять націй» (1903), де він опишував побут англійських колонізаторів, чиновників, солдатів, офіцерів у Індії. Проте під маскою зовнішньої об'єктивності К. проповідував ідеї брит. імперіалізму. Зго-

дом реакц. світогляд К. привів його до творчої кризи (роман «Кім», 1901; оповідання й вірші про 1-у світову війну). К. — автор популярних творів для дітей: дві «Книги джунглів» (1894, 1895; включають відомі оповідання про Мауглі), «Відважні моряки» (1897), «Казки просто так» (1902). Нобелівська премія, 1907.

Тв.: Укр. перекл. — Відважні моряки. К., 1929; Мауглі та інші оповідання з «Книги джунглів». К., 1956; Як і чому. К., 1971; Місто Страшної Ночі. К., 1979; Рос. перекл. — Лиснет. — Рассказы. Л., 1968; Стихотворения — Рассказы. М., 1976; Маугли. М., 1979. **Д. С. Яхонтова.**

КІПНІС Ісаак Нохумович (12.XII 1894, містечко Словечне, тепер село Овруцького р-ну Житомир. обл. — 14.IV 1974, Київ) — свр. рад. письменник. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1922. У 1925—27 видав книги «Зіпсоване весілля», «У кілці» та ін. Повість-хроніка «Місяці і дні» (1926) — про події громадян. війни на Україні. У романі «Дім» (1939) зображено побут євр. трудової сім'ї в дереволіц. час. Писав і твори для дітей. Автор зб. оповідань «Двадцять оповідань» (1933), «До життя» (1968), «В дорозі» (1979, посм.). Перекладав твори І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Головка, Остана Вишні, П. Панча та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Богданівні нотатки. Х., 1930; Казка про розумного зайця. К., 1940; На ставку. К., 1941; Дві пробочки. К., 1947.

Г. І. Поліщук.

КІПР, Республіка Кіпр — держава в Зх. Азії, на о. Кіпр, у сх. частині Середземного м. В адм. відношенні поділяється на 6 округів.

Державний лад. К. — республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1960, яка передбачає створення системи органів держ. влади з відповідним представництвом греків-кіпріотів та турків-кіпріотів (фактично з 1963 представники тур. общини не беруть участі в діяльності парламенту, уряду та держ. установ). Законодавча влада належить Палаті представників, що обирається населенням на 5 років. Виконавчу владу здійснює президент, що обирається населенням грец. общини на 5 років, і підзвітний йому уряд. В 1975 керівництво тур. общини в односторонньому порядку проголосило створення на частині тер. К. «Турецької федеративної держави Кіпр». **В. І. Савилов.**
Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні, на Пн. — круті, скелясті.

Кіпргерель з мезураю.

Рельєф пн. і пд. частини К. гірський. Найвища точка — г. Троодос, 1951 м. В центр. частині — рівнина Месаорія. Поклади заліз. та мідних руд, хроміти, азбесту, гіпсу. Клімат субтропічний, середземноморський, з м'якою вологою зимою і жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня від +9 до +12°, серпня — від +26 до +28°. Річна сума опадів на рівнині 300—500 мм, в горах 1000—1300 мм. Ріки невеликі, пересихаючі. Переважають гірські коричневі ґрунти. На рівнині поширена чагарникова рослинність. Під лісами — бл. 20% тер. К., переважно в пд. гірських районах (дуб, кипарис, аделска сосна, олеандр, тамариск).

Населення. Бл. 78% нас. становлять греки-кіпріоти, бл. 18% — турки-кіпріоти. Живуть також англичани, араби, вірмени, італійці. Офіц. мови — грецька й турецька. Пересічна густота нас. — 68,8 чол. на 1 км² (1974). Понад 40% населення живе в містах. Найбільші міста: Нікозія, Лімасол, Фамагуста.

Історія. Перші людські поселення на тер. К. належать до неоліту. В кін. 15—11 ст. до н. е. К. колонізували ахейці, в 9 ст. до н. е. — фінікійці. К. був одним з центрів давньої культури. З 8 ст. до н. е. К. — під владою Ассирії, бл. 560 до н. е. — Бabilону, бл. серед. 6 ст. до н. е. — д-ви Ахемідів. У 333—323 до н. е. входив до складу д-ви Александра Македонського, 294—58 до н. е. — д-ви Птолемеїв. В 58 до н. е. завойований Римом. З 395 — в складі Візантії. В 648 його завоювали араби, 965 — Візантія. В 1191—1571 перебував у вассальній залежності від хрестоносців та Венеції. З 1571 К. — у складі Османської імперії. В 1878 К. окупувала, а 1914 анексувала Великобританія. Народ К. півнац.-визвольну боротьбу, яку з 1926 очолювала Компартия (а з 1941 — утворена на її основі Прогресивна партія трудового народу К. — АКЕЛ). Під час 2-ї світової війни 1939—45 К. брав участь у боротьбі проти фашист. Німеччини. В 1960 К. було проголошено незалежним республікою. Перший президент республіки К. — архієпископ Макаріос III (1959—77). У тому ж році встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Уряд К. проводить політику позитивного нейтралітету. В 1963 імперіалістичні сили спровокували збройні сутички між грец. і тур. населенням К., внаслідок чого в країні виникла гостра політ. криза. В 1964 на тер. К. було введено війська ООН. 15.VII 1974 грец. воєнщина й сили внутр. реакції з допомогою імперіалістич. кід організували збройний заколот проти законного уряду К. Вони виступали за приєднання К. до Греції (єнозіс). Одночасно на К. висадилися тур. війська, які окупували бл. 40% тер. країни. В 1975 керівництво тур. общин острова в односторонньому порядку оголосило про утворення на контрольованій військами Туреччини частині острова «Турецької федеративної держави Кіпр». Проблема К. не раз обговорювалася на засіданнях Ради

Безпеки та сесіях Ген. Асамблеї ООН. Прогресивні сили світу, в т. ч. Рад. Союз, підтримують справедливу боротьбу кіпрського народу за незалежність, суверенітет, тер. цілісність, невідкладне розв'язання проблем кіпрської д-ви на основі резолюцій ООН. З 1960 К. — член ООН. Між К. і СРСР 1972 підписано угоду про співробітництво в галузі науки, освіти і культури та торг. угоду на 1973—77, 1975 — угоду про екон. і тех. співробітництво, 1976 — угоду про торгівлю.

Політичні партії, профспілки. Демократична партія, засн. 1976. Провідна бурж. партія греків-кіпріотів. Соціалістична партія Єдиний демократичний союз центру, засн. 1969. Бурж.-демократична партія. Демократичний збір, засн. 1976. Права партія. Прогресивна партія трудового народу Кіпру, засн. 1941. Партія національної єдності, засн. 1975. Права партія турків-кіпріотів. Партія соціального визволення, засн. 1976. Буржуазна. Народна партія, засн. 1975. Буржуазна. Турецька республіканська партія, засн. 1970. Бурж.-демократична. Загальнокіпрська федерація праці, засн. 1946. Входить до ВФП. Конфедерація робітників Кіпру, засн. 1943. Входить до МКВП. Турецька профспілкова федерація Кіпру, засн. 1944. Входить до МКВП.

Господарство. Основа економіки — с. г., в ньому набула розвитку збутова, кредитна та споживча кооперація. Значна частина землі належить духовництву та великим поміщикам. Гол. галузь с. г. — землеробство. В обробітку — понад 65% площі країни, з них бл. 12% зрошується. Осн. культури — пшениця, ячмін, овес, бобові й баштанні. Вирощують також виноград, ріжкове дерево, цитрусові, маслини, тютюн, бавовник, овочі. В гірських районах — тваринництво. Розводять овець, кіз, свиней, велику рогату худобу. Розвинуте шовківництво, в прибережних районах — вилов риби та губок. Частка пром-сті у валовому нац. продукті — бл. 20%. Гірничодо-

бувну пром-сть майже повністю контролює іноз. капітал. Добувають, гол. чин. на експорт, мідну руду, залізисті пірити, хроміти, азбест, гіпс. Обробна пром-сть представлена дрібними підприємствами легкої (текст., швейної, шкряно-азут. та ін.), харчосмакової (виноробної, олійницької, тютюнової, консервної) та ін. галузей. Вироби, цементу — понад 1 млн. т (1976). В м. Ларнака на довізній нафті працює нафтопереробний з-д. Розвинуті кустарні промисли (вироби з металу, кераміки та ін.). В 1976 вироблено 876 млн. кВт·год електроенергії. В 1977 прибутки від туризму оцінювалися в 25 млн. кіпр. фунтів. Осн. вид транспорту — автомобільний. Шосейних шляхів — понад 8 тис. км, з них бл. 4,2 тис. км — асфальтованих. Гол. мор. порти — Фамагуста й Лімасол. Міжнар. аеропорти — Нікозія, Ларнака. В експорті переважає мінеральна сировина та цитрусові, в імпорті — машини й устаткування, прод. товари, хімікати, нафтопродукти. Осн. торг. партнери — Великобританія, Італія, ФРН. Розвивається торгівля з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — кіпрський фунт.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні діють дві системи освіти — грецька й турецька. Грец. система: обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, строк навчання у поч. школі 6 років, у серед. — 6 (3 + 3); 1977/78 навч. р. в початкових школах було 55,2 тис. учнів, у середніх навчальних закладах — 43,5 тис. Вищу освіту здобувають за кордоном, здебільшого в Греції. Ряд місц. навч. закладів — пед. академія, тех. ін-т, лісотех. ін-т та ін. закінченої вищої освіти не дають. У січні 1978 уряд К. прийняв рішення про створення нац. ун-ту. Тур. система: обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 15 років, строк навчання у поч. школі 6 років, у серед. — 6 (3 + 3); 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 18,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 11,4 тис. Є пед. коледж. У Нікозії працюють н.-д. центр К. (засн. 1967), т-во по вивченню К. (засн. 1936), геогр. т-во К. (засн. 1968) та ін. Публічна б-ка Фанеромені (засн. 1934), б-ка м-ва освіти (засн. 1962) — в Нікозії, публічна б-ка в м. Фамагусті. Музей К. (засн. 1883), історичний музей, музей народного мистецтва і лапідарій — у Нікозії, музеї в містах Ларнаці, Лімасолі, Фамагусті.

Література. К. існує грец. і тур. мовами. Л-ра грецькою мовою виникла і розвивається в тісній взаємодії з усією грец. л-рою. Перші її пам'ятки на К. — героїчний епос троянського циклу «Кіпріа» (бл. 7 ст. до н. е.), «Гомерівські гімни» на честь Афродіти та ін. За античної та елліністичної епох основним жанром була лірика, за середньовіччя — хроніки, сонети, героїчні й ліричні народні пісні. Розвиток л-ри припинився після завоювання К. 1571 Османською

Герб Кіпру.

КІПР

Площа — 9,3 тис. км²

Населення — 640 тис. чол. (1974, оцінка)

Столиця — м. Нікозія

Кіпр. Фрагмент статуї бородастого чоловіка. Випинок. 500—480 до н. е. Музей Кіпру. Нікозія.

О. А. Кіпрський. Автопортрет. Державний Російський музей у Ленінграді.

О. А. Кіпрський. Портрет Давида. 1869. Державний Російський музей у Ленінграді.

імперією. Піднесення д-ри з кін. 19 ст. зв'язане з нац.-визвольним рухом проти осман. іга і (з 1878) проти англ. колонізаторів. Поет В. Міхалідіс в істор. піснях (на кіпрському діалекті) оспівував боротьбу за свободу. Гострі соціальні проблеми на поч. 20 ст. знайшли відображення в творах прозаїка Н. Ніколаїдіса, поетів Т. Пієрідіса, Т. Ангїаса та ін. Після проголошення 1960 незалежності К. письменники висвітлюють актуальні проблеми життя молоді країни. Після 1968 провідну роль у літ. житті відіграють поет А. Піліотіс — генеральний секретар Т-на дружини Кіпр — СРСР і прозаїк Й. Філіппу-Пієрідіс. Традиції нар. поезії на кіпрському діалекті продовжує П. Лясідіс. На К. в перекладі грец. мовою опубліковано вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. В періодичних виданнях України в перекладі українською мовою надруковано вірші Т. Ангїаса, Т. Пієрідіса, Е. Пеоніду.

Л-ра турецькою мовою відома з 19 ст. (посли Хасан Хільмі Ефенді, Мюфті Раджі та ін.). В 50—70-х рр. 20 ст. стали відомими поети Назіф Сулейман Ебесоглу, Уркіє Міне, Мехмет Левент, Огуз Кучетоглу, Озкер Яшїн, Фікрет Деміраг, драматурги Фадил Коркут, Юнер Улутут, прозаїк Хікмет Афіф Маподар та ін.

Т. М. Чернишов, О. І. Ганусець. **Архітектура.** На тер. К. від епохи неоліту збереглися залишки поселення Хірокітія з мощеною вулицею та круглими у плані житлами; від доби пізньої бронзи (1400—1050 до н. е.) — місто з прямокутною сіткою вулиць і будинками з регулярною кладкою; від кіпро-архаїчного періоду (700—475 до н. е.) — святилища (Абія-Іріні, 12—6 ст. до н. е.), що являють собою огорожені ділянки з вітарами, з вотивними стелами з глини й теракоти. У кін. 6 ст. до н. е. помітний вплив грец. архаїки (палац у Вуні, поч. 5 ст. до н. е.). В 4 ст. до н. е. — 4 ст. н. е. поширився вплив грец. класичного і елліністичного, а згодом і рим. мист. (пам'ятники Пафоса, Куріона, Саламіса та ін.). Збереглися пам'ятки візант. мист. (церква Панагії Ангелоктісти поблизу Кіті, 6—7 ст.; монастир св. Неофіта поблизу Пафоса, 12—15 ст.). До 13—15 ст. належать пам'ятки готики (храми в Нікозії та Фамагусті, абатство Беллаїс, замок у Калосі), до періоду перебування К. в залежності від Венеції (1489—1571) — фортеці у Фамагусті та Кіренії; до часів панування Османської імперії — мечеті. В наступні періоди відомі адм. споруди у дусі класицизму 19 ст. і сучасної архітектури.

Образотворче мистецтво. До епохи раннього неоліту (6-е тис. до н. е.) належать кам'яні посудини та примітивні ідоли, до середнього неоліту (4-е тис. до н. е.) — орнаментована кераміка. Для епохи ранньої бронзи (2400—1800 до н. е.) характерна кераміка з рельєфним орнаментом і складнішими за формою ідолами з глини та каменю, для епохи середньої бронзи (1800—1400 до н. е.) — посудини

з білою обмазкою, червоним і чорним розписом. За доби пізньої бронзи (1400—1050 до н. е.) розквітло кіпро-мікенське мистецтво (розписні вази, дрібна пластика, ювелірні вироби з золота та слонової кістки). Для кіпрогеометричного стилю (1050—700 до н. е.) характерні розписи червонофігурного вазопісу, тореєтика та фігурки з теракоти. У монументальній скульптурі кін. 6 ст. до н. е. помітний вплив архаїки. В 4 ст. до

Різдво. Фреска в церкві святого Миколи в Каковострі. Близько 1300.

н. е. — 4 ст. н. е. на К. поширюється вплив грец. класики та еллінізму, пізніше — рим. мистецтва. Ранньовізант. мистецтво представлено мозаїками 6—7 ст. церкви Панагії Ангелоктісти та ін. В монастирях 11—13 ст. збереглися фрески 12—15 ст. (монастир св. Неофіта поблизу Пафоса та ін.), а також зразки іконопису («Богоматір», 12 ст.). У 60-х рр. 20 ст. мистецьке життя поживилося живописці та графіки А. Діамандіс, Г. Георгіу, Т. Кантос та ін.). Розквітнуло декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення на дереві, кераміка, карбування на сріблі, плетіння мережива, вишивання).

Музика. На К. збереглися пісні про акритів (воїнів), історичні, ліричні, сатиричні, військові, релігійні, побутові, обрядові та ін. пісні. Нар. співаки — піітариди. Поширені інструм. ачсамблі (скрипка, лютня, ударний інструмент), духовий інструмент — підкалі (подібний до флейти). Профес. муз. культура зародилася на поч. 20 ст. Серед перших композиторів — С. і Я. Міхалідіси, сучасних — А. Лімбурідіс, Г. Коцоніс, М. Біодаріс, К. Костас. На К. немає профес. муз. театру; консерваторії — в Лімасолі, Фамагусті, Ларнаці, Нікозії.

Літ.с. Уразова Е. Кіпр. М., 1966; Кіпр (Республіка Кіпр). В кн.: Страны мира. М., 1977; Коронина А. К., Сидорова Н. А. Города Кіпра. М., 1973; Сокровища Кіпра. Альбом. М., 1976.

КІПРЕГЕЛЬ (нім. Kipregel, від кіпрен — перекидати та Regel — лінійка) — геодезичний кутомірний прилад. Складається з металевої лінійки з рівнем, на якій

закріплено зорову трубу з дальномірною сіткою, вертикальним кругом, двома верньєрами й рівнем. Застосовують разом з мензулою при топографічних зніманнях місцевості для нанесення на план рельєфу, контурів та окремих предметів. Іл. с. 198

КІПРЕНСЬКИЙ Орест Адамович [13 (24).III 1782, миза Нежинська, поблизу Копор'я, тепер Ломоносовського р-ну Ленінгр. обл. — 17.X 1836, Рим] — рос. живописець-портретист, представник романтизму. Син кріпачки, 1788 отримав вільну. В 1803 закінчив пєтерб. АМ, де вчився в Г. Угрюмова. Академік — з 1812. Твори: портрети — А. Швальбе (1804), Давидова (1809), обидва — в ДРМ, К. Ростопчиної (1809), Д. Хвостової (1814), обидва — в ДТГ; графічна серія портретів учасників Вітчизн. війни 1812 — О. Томилова, П. Оленіна, поетів К. Батюшкова (1815), І. Крайова, В. Жуковського (1816). В 1816—22 К. жив в Італії, де написав портрети О. Голиціна (бл. 1823, ДТГ), К. Авдудіної (1822, ДРМ). Після повернення на батьківщину К. створив широко відомий портрет О. С. Пушкіна (1827, ДТГ). З 1828 К. знову в Італії. Серед його останніх творів — «Читачі газет у Неаполі» (1831, ДТГ), портрет Б. Торвальдсена (1833, ДРМ). Іл. див. також до ст. Автопортрет, т. 1, с. 49.

Літ.: Турчин В. С. Орест Кипренский. М., 1975. Л. А. Палькіна.

КІПРІАНОВ Андрій Іванович [4 (16).VII 1896, с. Руські Тішки, тепер Харків. р-ну Харків. обл. — 29.IX 1972, Київ] — український рад. хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1957). У 1919 закінчив Харків. університет. Працював у Харків., пізніше Київ. ун-тах. У 1945 — 1960 — директор Ін-ту органічної хімії АН УРСР. Осн. напрями наук. праць — хімія органічних барвників і теорія кольорів. Розробив нові методи синтезу циснісових барвників — фотосенсибілізаторів. Встановив, що порушення електронної смітрії іона барвника зміщує максимум спектра поглинання в бік коротких хвиль (девіація барвників). Перший правильно виявив причину сольватохромії барвників (зміна кольору в різних розчинниках). Вивчив вплив просторових перешкод у молекулах барвників на їхній колір. Відкрив і широко дослідив явище взаємодії хромофорів у молекулах барвників. Працював також в галузі хімії бензотіазолу, бензотіазину й феназину. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

КІПРІАНУ (Κυπριανός) Спірос (н. 28.X 1932, Лімасол) — держ. діяч Кіпру. Закінчив Афінівський ун-т, потім вивчав юрид. науки в Лондоні. В 1960—72 — міністр закорд. справ Республіки Кіпр. З 1976 — голова палати представників, з 1977 — президент Республіки Кіпр.

КІР — гірська порода, що складається з природної суміші загуслої нафти або асфальту з піщаними

або глинистими породами. Утворюється внаслідок насичення порід нафтою, що виділяється на поверхню. Трапляється у вигляді напливів у місцях, де відслонюються (див. *Відслонення гірських порід*) нафтоносні породи, і є важливою ознакою при розшуках нафти. Родовищ. В СРСР К. в Україні (зокрема, в Карпатах), в Азербайджані, Дагестані та ін. районах.

КІР — гостре заразне захворювання, що спричинюється специфічним вірусом і супроводжується появою типового синдрому «корового висипу» з незначними явищами інтоксикації і сенсибілізації організму, значним зниженням його реактивності, а також розвитком ускладнень. Хворіють на К. переважно діти віком від 1 до 7 років. К. — найпоширеніша інфекція на земній кулі. Збудник К. передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого). *Інкубаційний період* — 10—17, іноді (якщо дитині вводили препарати крові) — до 21 дня. Захворювання починається гостро; підвищується т-ра до 38° С, з'являються нежить, слизотеча, кашель. На слизовій оболонці глотки зникають елементи висипу, а в ділянці слизової оболонки шк. — плями Бельського — Філатова — Копліка (маленькі перламутрового кольору плями, оточені червоним вільцем). Це т. з. початковий період, що триває 3—5 днів. За ним настає період висипання. Висип з'являється спочатку на шкірі обличчя й шиї, потім — тулуба й кінцівок та ін. Він має вигляд світло-червоних плямок, які перетворюються на папули, що зливаються. В цей період т-ра у хворого підвищується до 39—40°. На 4—5-й день періоду висипання плями починають зникати, а на їх місці з'являється пігментація — період відужування. При К. можливі ускладнення: менінгоенцефаліт, *туберкульоз, отит, коліт* та ін. *Профілактика*: щеплення противірусною вакциною дітям віком 10 місяців — 14 років; нещепленим дітям, що перебували в контакті з хворим, вводять гамма-глобулін. *Лікування*: постійний режим, дієта, гігієнічний нагляд за шкірою і слизовими оболонками; *антибіотики* та ін. ліки — тільки за призначенням лікаря.

Лит.: Носов С. Д. Детские инфекционные болезни. М., 1973; Кузьмичева А. Т., Шарай Н. В. Детские инфекционные болезни. М., 1978.

КІР II Великий (грец. Κίρος, давньогрец. Куруш; р. н. невід. — п. 530 до н. е.) — цар у Стародавній Персії 538—530 до н. е., з династії *Ахеменідів*. У 530—549 до н. е. завоював *Мідію*, 546 до н. е. — *Лідію* і грец. міста Малої Азії, між 545 і 539 до н. е. — значну частину Малої Азії, 539 до н. е. — *Вавлонію*. Загинув під час походу проти масагетських племен Серед. Азії.

КІРАСИРІ (нім. Kürassier, одн., від франц. cuirassier — латник) — воїни важкої кавалерії, які були захищені кірасою і мали на озброєнні *палаши, карабін і пістолет*. У 3х. Європі К. з'явилися в кін.

17 ст. В Росії існували 1731—1917 (з 1860 — тільки в гвардії). **КІРЕНАЙКА** — історична область у Лівії. В 7 ст. до н. е. у прибережній частині К. було засновано грец. міста (найважливіше Кірена, звідси назва області). У 6—4 ст. до н. е. К. — в складі д-ви *Ахеменідів*, в 4 ст. до н. е. — д-ви *Александра Македонського*, потім — під владою д-ви *Птолемеїв*. З 1 ст. до н. е. К. — рим. провінція, потім — під владою *Візантії*. В 7 ст. її завоювали *араби*, в 16 ст. — *турки*. Після італо-тур. війни 1911—12 до 1928 всю К. завоювала Італія. Пізніше К. входила до італ. колоній Лівії. Після проголошення незалежності Лівії (1951) К. — одна з її трьох провінцій. У 1963 К. як самостійна одиниця скасована і поділена на 3 губернаторства.

КІРЕНСЬКА ШКОЛА, кіренаїки — ідеалістична філософська сократична школа (5—4 ст. до н. е.) в Стародавній Греції. Відображала ідеологію рабовласницької аристократії. Засновник школи Арістип з Кірини (звідси назва) і його послідовники (Феодор Атеїст, Евгемер, Гересій та ін.) виступали проти сучас. ім матеріалізму, прагнули довести марність спроб пізнати природу і її закони, обстоювали принципи *суб'єктивного ідеалізму і скептицизму*. Єдино вірогідним вони вважали свідчення відчуттів. В етиці представники К. широзивали ідеї *гедонізму*, проголошували метою життя чуттєві насолоди, були попередниками епікуреїзму (див. *Епікур*). Кіренаїки критикували релігію, заперечували існування бога.

КІРЕНСЬКИЙ Леонід Васильович [25.III (7.IV) 1909, с. Амга, тепер райцентр Якут. АРСР — 3.XI 1969, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1943. Закінчив Моск. ун-т (1936). У 1939—57 працював у Краснояр. пед. ін-ті, з 1957 — директор Ін-ту фізики АН СРСР у Красноярську (тепер входить до складу Сиб. відділення АН СРСР, з 1970 наз. ім'ям К.). Осн. праці в галузі фізики магн. явищ і біофізики. Вперше розробив методи дослідження динаміки доменної структури в широкому інтервалі т-р і методи одержання монокристалічних магн. плівок фероматеріалів та їхніх сплавів. Дослідження з питань керування біосинтезом фізико-тех. методами. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

КІРІВАТІ — держава в зх. частині Тихого ок. Включає 4 островні групи — о-ви Гілберта, Лайні, Фенікс і о. Ошен (Банаб). Утворена 12.VII 1979 після проголошення незалежності кол. володіння Великобританії *Гілберта островів*.

КІРГУГА — місто давніх майя на р. Мотуга в Пд.-Сх. Гватемалі (Центр. Америка). Було засновано в 2-й пол. 7 ст., занепадо в 9 ст. Археол. дослідження руїн К., що збереглися до наших днів, провадилися з 19 ст. Найбільший інтерес становлять скульптурні пам'ятки К. — статуї і стели з рельєфами та написами. Іл. с. 203. **КІРК** (Kirk) Ганс Рудольф (11.I 1898, Галсун — 16.VI 1962, Ко-

пенгаген) — дат. письменник. Член Компартії Данії з 1925. Учасник антифашист. боротьби. Популяризатор К. приніс роман «Рибалки» (1928) із життя трудящого люду Данії. В романах «Поденники» (1936) і «Нові часи» (1939) показав зародження класової свідомості серед сільс. пролетаріату Данії. В істор. романах «Раб» (1948) і «Син гніву» (1950) засуджує фашизм і покірність перед насильством. Соціальні романи К. — «Гроші диявола» і «Клітторд і Сини» (обидва — 1952). В літ.-критичних статтях обстоював принципи соціалістичного реалізму.

Тит. Укр. перекл. — Гроші диявола. К., 1955; Клітторд і Сини. К., 1956; Рос. перекл. — Поденники. М., 1957.

Лит.: Переслегіна Э. В. Ханс Кірк. Библиографический указатель. М., 1967.

КІРКА, кірка (нім. Kirche — церква) — лютеранський храм.

КІРКА у рослин — покривна тканина у багатьох деревних рослин, що складається з шару *корка* та відмерлих елементів кори. Утворюється внаслідок анникнення в корі нового шару коркового *камбію* і відмирання клітин кори — *лубу й перидерми*. Відмерлі шари клітин зсихаються і щільно прилягають до коркового прошарку; під тиском молоді ростучої кори вони розриваються на частини, які поступово у вигляді лусок, стрічок або шарів спадають з організму рослини. К. збільшує міцність та непроникність стовбурів і коренів, а також захищає їх від несприятливих умов середовища. Відпадання шарів К. сприяє очищенню рослин від бактерій, паразитних грибів та лишайників.

КІРКАЗОН — рід рослин родини хвилівникових. Те саме, що й *хвилівник*.

КІРКІЖ Купрія Осипович [17 (29).IX 1886, с. Смолянці Лепельського повіту Вітеб. губ., тепер БРСР — 24.V 1932, Москва] — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1910. Н. у сел. сім'ї. Робітник. У 1910—14 в парт. роботу в Рязі, з 1915 — в Харкові. В 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б), Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. У роки громадян. війни — комісар окремої Донецької бригади, комісар частин Катериносла. напрям. З 1922 — секретар Харків. губкому КП(б)У. В 1925—26 — секретар Харків. окружного КП(б)У й одночасно з листопада 1925 по листопад 1926 — секретар ЦК КП(б)У. В 1926—27 — голова ЦК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. На XII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом, на XIV і XV з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На VII, VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. 1925—26 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований в Москві біля Кремльської стіни.

КІРКОР (Kirkor) Адам Гонорій (літ. псевд. — Ян із Сливани, Собаррі; 21.I 1818, с. Сливани, тепер Климовицького р-ну Могильов. обл. — 23.XI 1886, Краків) — білорус., лит. і польс. учений, літератор і видавець. Автор дослі-

А. І. Кіріпанов.

Л. В. Кіренський.

Кірасири: 1 — рядний гвардійського кірасирського полку, 1812. 2 — рядний армійського кірасирського полку, 1844—45.

С. М. Кіров.

джен з історії, археології, етнографії, л-ри і лінгвістики Литви, Білорусії, України («Литва і Русь з точки зору історичної, географічної, статистичної й археологічної», 1875, та ін.). В 1860 в журн. «Кур'єр Віленський» («Віленський кур'єр»), редактором якого він був, опублікував статтю Л. Совінського про Т. Шевченка, а 1861 вмістив некролог укр. поету. В одному з розділів праці «Про літературу братніх слов'янських народів» (1874) подав короткий нарис історії укр. л-ри. Склади і видав словник білорус. мови. Розкопував кургани, виявив рідкісні археол. знахідки в Васильківцях і Кошчицях Гусятинського р-ну Терноп. обл. Вивчав штучні печери (печери Довбуша) на Стрийщині Львів. області. **Р. П. Голосин.**

КІРКУК — місто на Пн. Сх. Іраку (в Курдистані), адм. ц. мухафазі Кіркук. Вузол автомоб. шляхів, залізнична станція. 207,9 тис. ж. (1970). Значний центр нафтової пром-сті, поблизу К.—нафтопереробний з-д, поч. пункт нафтопроводів до середземномор. портів Тріполі (Ліван) та Баніяс (Сирія). Вироби: сірки, підприємства харч. та легкої промисловості.

КІРОВ (Костриков) Сергій Миронович [15 (27).ІІІ 1886, м. Уржум, тепер Кіров. обл.—1.XII 1934, Ленінград] — радянський партійний і державний діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в білоруській сім'ї. В 1897—1901 вчився в Уржумському міському училищі. В 1904 закінчив Казанське мех.-тех. училище. Віа революц. роботу у Томську (з липня 1905 — член Томського к-ту РСДРП). Не раз був заарештований. В 1908—09 брав участь у відновленні розгромленої поліцією парт. орг-ції Іркутська. В 1909—17 очолював більшовицьку орг-цію у Владикавказі (тепер Орджонікідзе). Після Люти. революції 1917 — член виконкому Владикавказької Ради робітн. і солдат. депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Учасник Жовтн. збройного повстання у Петрограді. Повернувшись у Владикавказ, керував боротьбою за встановлення Рад. влади на Пн. Кавказі. В 1919 — голова Тимчасового військ.-революц. к-ту Астраханського краю, член Реввійськради 11-ї армії, пд. групи військ Червоної Армії. Один з організаторів, керівник *Астраханської оборони 1919*. Брав участь у розгромі денікінщини. З лютого 1920 — заст. голови Бюро по відновленню Рад. влади на Пн. Кавказі, потім — член Кавказ. к-ту РКП(б), заст. голови Пн.-Кавказ. ревкому. В травні 1920 призначений повноважним представником РРФСР у Грузії. 1—12.X 1920 очолював радянську делегацію по укладенню миру з Польщею. Після повернення на Кавказ — член Кавказ. бюро ЦК РКП(б). У травні 1921 вийшов до складу Президії Кавказького бюро ЦК РКП(б). В 1921—25 — секретар ЦК КП(б) Азербайджану. З 1926 — перший секретар Ленінградського губкому і Пн.-Зх. бюро ЦК ВКП(б). 10.II 1934 обраний секретарем і членом Оргбюро ЦК ВКП(б). На X, XI з'їздах РКП(б) обраний канди-

датом у члени ЦК, на XII—XVII з'їздах — членом ЦК партії. З 1926 — кандидат у члени Політбюро, з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і членом Президії ЦВК СРСР. По-злочинницькому вбитий. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремльської стіни. *Тв.: Избранные статьи и речи. Грозный, 1962; Укр. перекл. — Вибрані статті і промови. 1912—1934. К., 1939.*

Лит.: Красников С. Сергій Миронович Кіров. М., 1964; Синельников С. С. Кіров. К., 1975.

КІРОВ (до 1781 — Хлинов, до 1934 — Вятка) — місто, обл. центр РРФСР. Розташований на р. Вятці. Значний залізнич. вузол, річковий порт. 390 тис. ж. (1979). Ділиться на 3 міські райони. Відомий з 1374 як засноване новгородцями поселення і військ. укріплення. У складі Рос. централізованої д-ви з 1489. З 1796 — центр Вятської губ. За царизму — місце політ. заслання, куди, зокрема, були заслані О. І. Герцен, М. Є. Салтиков-Штедлін, Ф. Е. Дзержинський, В. В. Воронський, М. Е. Бауман, П. І. Стучка та ін. В 1903 утворено комітет РСДРП. Рад. аладу проголошено 25.XI (8.XII) 1917. З 1934 — центр краю, з 1936 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974). За роки Рад. влади К. став значним індустріальним центром з багатогалузевою економікою. Провідне місце належить машинобудуванню (заводи: машинобудівні, верстатобуд., інструмент., приладобуд., грунтообробних машин, «Електрообутприлад» та ін.), легкій (шкіряно-взуттєва, шкіряно-хутров., текстильна, штучних шкір комбінати) та буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних конструкцій та великопанельного домобудування) пром-сті. Меблевий, деревообр. та м'ясний комбінати; шинний і біохім. з-ди; сірникова й муз. інструментів ф-ки. К. відомий виробн. іграшок, капо-корінцевих виробів. У К. — пед., с.-г. і політех. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., ляльков., юного глядача; краєзнавчий і худож. музей; філармонія, ширк. Архіт. пам'ятки: Успенський собор Трифонівського монастиря (1689), споруди в міськ. саду (1835—39, арх. О. Вітберг), житл. будинки 18—1-ї пол. 19 ст. у стилі класицизму. Пам'ятник С. М. Кірову (1966).

КІРОВАБАД (до 1804 і 1918 — 35 — Гянджа, 1804—1918 — Єлизаветполь) — місто респ. підпорядкування Аз. РСР. Розташований на р. Гянджачай (бас. Кури). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 232 тис. ж. (1979). Засн. в 5 ст. У 1138 місто було зруйноване землетрусом і перенесене на ін. місце. У 18 ст. — центр Гянджинського ханства. З 1804 — у складі Росії, 1868 — центр Єлизаветпольської губ. С.-д. орг-ція виникла на поч. 20 ст. Під час революції 1905—07 в Росії — один із революц. осередків Азербайджану. Рад. владу встановлено після придушення останнього контрреволюц. заклоту 31.V 1920. За роки Рад.

влади К. став значним пром. і культур. центром республіки. Розвинуті легка (текст. і сукняно-книжковий комбінати, бавовноочисний з-д та ін.), харч. (олійно-жировий, м'ясний, млинарський і мол. комбінати) та буд. матеріалів (з-ди в'язжучих буд. матеріалів, залізобетонних виробів, великопанельного буд-ва) пром-сті. Розвивається кольорова металургія (на базі родовищ алуніту). Приладобудування, фарфоровий завод. В К. — с.-г. та пед. ін-ти, філіал Азербайджанського політех. ін-ту; політех., буд., легкої пром-сті, с.-г. технікуми; мед., пед., муз. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. У місті народився *Нізамі Гянджеві*.

КІРОВАКАН (1826—1935—Каракех) — місто респ. підпорядкування Вірменської РСР. Розташований у міжгірній улоговині, при злитті рр. Памбак і Тандзуг, на вис. 1350 м. Залізнична станція, вузол шосейних шляхів. 146 тис. ж. (1979). К. — великий промисловий центр республіки. Провідні підприємства: хімічний завод (вироби. кислот, аміаку, меламіну, капролактаму, штучних корундів), завод хімічного волокна (вироби. ацетатного шовку). Розвинуті машинобудування і металообробка (заводи: автогенного машинобудування, «Автоматика», світлотех.), легка (трикотажна, прядильна, овчинно-шубна ф-ки, швейне об'єднання), харч. та буд. матеріалів пром-сті. ТЕЦ. У К. — пед. ін-т, філіал Єреванського політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, 3 н.-д. ін-ти. Драм. театр, краєзнавчий музей, картинна галерея. В місті та на його околицях — санаторії, будинки відпочинку, турбаза. Засн. в 40-х рр. 13 ст.

КІРОВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді. Залізнична ст. Магдалинівка. 11,1 тис. ж. (1979). Кам.-вуг. шахта, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, поліклініка, Палац культури, 3 бібліотеки. Виникло у 18 ст., місто — з 1938.

КІРОВОГРАД (до 1934 — Єлизаветград, Єлисаветград) — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований на р. Інгулі (прит. Пд. Бугу). Залізнич. станція. Вузол автомоб. шляхів. 233 тис. ж.

(1979). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1754 як фортеця св. Єлизавети на землях *Запорізької Січі* для захисту пд. кордонів країни від грабінницьких нападів турків і кримських татар. Згодом фортеця стала адм. центром *Нової Сербії*. В 1775 населений пункт перейменовано в Єлизаветград. У 1897 був створений с.-д. гурток «Південноросійський союз робітників». У 1901 проведено перші в місті першотравневі демонстрації

Новобудови міста.

та мітинги. На поч. 20 ст. створено Єлизаветградський к-т РСДРП, на чолі якого 1904 був *Артем*. Робітники міста брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, у політ. демонстраціях та страйках 1905—07, 1912. Єлизаветград. Рад. робітн. і солдатських депутатів створено 13 (26).IV 1917. Під керівництвом більшовиків відбулось *Єлизаветградське збройне повстання 1918*, яке привело до встановлення в місті Рад. влади. З 1939 К.—обл. центр. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (5.VIII 1941—8.I 1944) тут діяли диверсійні загони та підпільно-диверсійні групи, якими керував підпільний обком партії на чолі з П. К. Василюком та М. М. Скирдою. Місто було визволено в результаті *Кіровоградської операції 1944*.

За роки соціалістичного буд-ва К. перетворився на значний індустріальний центр УРСР і один з важливих центрів с.-г. машинобудування країни. Машинобудування і металобробка представлєні *кіровоградським заводом сільськогосподарських машин «Червона Зірка»*, *Кіровоградським заводом тракторних гідроагрегатів* імені ХХV з'їзду КПРС, чавуноливарним, радіовиробів, друк. машинок, дослідним дозувальних автоматів з-дами. Розвинуті харчова (*Кіровоградський дослідний завод фільтричного кізельгелу*, олійножировий, м'ясний, хлібний та хлібопродуктів комбінат, молочний і виноробний з-ди, кондитерська ф-ка та ін.) і легка (швейна, взут., панчішна, шпигатно-мотузова фабрика) пром-сть. Розвивається пром-сть буд. матеріалів (об'єднання «Кіровоградзалізобетон» і буд. матеріалів, з-ди великопанельного домобудування і залізобетонних виробів, комбінат «Будіндустрія»).

В 1978/79 навчальному році в К. функціонувало 37 заг.-осв. шкіл усіх видів (31 тис. учнів), 9 серед. спец. навч. закладів (9100 учнів), 11 проф.-тех. училищ (6088 учнів). У 3 вищих навч. закладах — Кіровоград. пед. ін-ті ім. О. С. Пушкіна, Кіровоград. ін-ті с.-г. машинобудування і Кіровоград. ви-

шому льотному уч-щі цивільної авіації навчалось 10 347 студентів. В місті працюють спеціалізоване бюро по посівних та комбінованих машинах Всесоюзного пром. об'єднання по виробництву машин для обробки ґрунту і посівів, Придніпровське відділення Укр. н.-д. ін-ту праці, Кіровоград. філіал проектно-конструкторського технологічного ін-ту Союзґрунтомаши, філіал проектного ін-ту Укрміськбудпроект, відділення наук.-тех. пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації та техніко-екоп. дослідів по тракторному і с.-г. машинобудуванню та інші наук. заклади і проектні організації. В К. 19 масових бібліотек (фонд — 446,5 тис. одиниць зберігання), 23 клубні заклади, 28 кіноустановок з платним показом, 2 театри — Кіровоград. укр. муз.-драм. ім. М. Л. Кропивницького і театр ляльок, обл. філармонія, краєзнавчий музей. Позашкільні заклади: обл. Палад піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи, дит. парк. Видаються газ. «Кіровоградська правда» і «Молодий комунар». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню, телецентр.

З кінця 18 ст. К. забудовувався спорудами у стилі класицизму: палацовий корпус, ансамбль штабу, юнкерського уч-ща та манежу (40-і рр. 19 ст.), присутствєні місця (1848—51, арх. В. Верлон, добутовані 1882—1913). За роки Рад. влади місто упорядковане, забудоване багатопверховими адм., громадськими та житловими будинками, серед яких: будинок обкому Компартії України (1954, арх. Л. Дворець, В. Скорський), універмаг «Дитячий світ» (1955, арх. А. Сидоренко), Будинок політосвіти (1972), критий ринок (1972), пед. ін-т (1978, арх. А. Сидоренко). Пам'ятники: В. І. Леніну (1926, скульптор М. Манізер, арх. С. Чернишов), С. М. Кірову (1936, скульптор Манізер, арх. В. Вітман), М. Л. Кропивницькому (1969, скульптор Е. Кунцевич, арх. Ю. Кисличенко). В місті перебували О. С. Пушкін (1824), А. Міцкевич (1825), Ф. Ліст, А. Фет (кін. 40-х рр. 19 ст.). В серед. 70-х рр. 19 ст. в місті жив П. І. Ніцицький. Тут починали свій творчий шлях І. К. Карпенко-Карий, М. К. Зайковецька, Г. Г. Нейгауз, К. Шимановський, Ю. С. Мейтис. В місті жив укр. рад. письменник Ю. І. Яновський.

Лит.: Безтака П. М. Кіровоград. Дніпропетровськ, 1972.

А. Я. Ницой (культура).

КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена в 1939. Перший марксистський гурток виник у Єлизаветграді (тепер Кіровоград) 1897. В 1901—03 с.-д. гуртки і групи було створено в Олександрії, Новомиргороді, селах Глодосах, Рівному, Іванівці, Зеленому, Мар'янівці, Петрополі. Влітку 1902 оформилась Єлизаветградська с.-д. орг-ція. Міський к-т РСДРП керував страйком в Єлизаветграді під час *Загального страйку на Півдні Росії 1903*. Після придушення

страйку Єлизаветградську с.-д. орг-цію було розгромлено. Діяльність її відновлено в лютому 1904 з участю *Артема* (Ф. А. Сергєєва), який прибув до міста за дорученням *Південного бюро ЦК РСДРП 1904*. Під час 1-ї рос. революції більшовики Єлизаветграда очолювали боротьбу трудящих проти самодержавства. В серпні — вересні 1905 видавалась підпільна більшовицька газ. «Голос робітників». На той час в об'єднаній с.-д. орг-ції Єлизаветграда переважав лєнінський напрям. На IV з'їзді РСДРП (1906) Єлизаветградську орг-цію РСДРП представляв делегат-більшовик. У листопаді 1907 с.-д. орг-цію Єлизаветграда знову було розгромлено. Проте політ. робота більшовиків у масах не припинялась. Вони встановили зв'язки з газ. «Правда» і «Зєвєда», 1912 організували страйк робітників з-ду Ельворт та ін. підприємств міста. Після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 більшовики Єлизаветграда вийшли з підпілля. 17 (30).IX 1917 вони оформились у самостійну орг-цію. В кін. 1917 — на поч. 1918 були створені більшовицькі осередки в містах Знам'яні, Бобринці, селах Глодосах, Дмитрівці та ін. 29.I (11.II) 1918 в результаті керованого більшовиками *Єлизаветградського збройного повстання 1918* в Єлизаветграді було встановлено Рад. владу. В січні — лютому 1918 було встановлено у всьому повіті Рад. владу. В 1918—20 під проводом більшовицьких орг-цій трудящі Єлизаветградщини боролися проти іноземних окупантів і внутр. контрреволюції. Діяли підпільний повітовий к-т КП(б)У, підпільні ревкоми. В травні під керівництвом більшовиків відбулось *Камізьке селянське повстання 1918*. 24.I 1920 в Єлизаветграді, а в лютому — у всьому повіті остаточно утвердилась Рад. влада.

Після закінчення громадян. війни зусилля повітової більшовицької орг-ції було спрямовано на відбудову і розвиток нар. г-ва. В 1923 в зв'язку з *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість повітових партійних організацій було створено Єлизаветградську і Олександрійську окружні партійні організації. В 1925 Олександрійський округ ліквідовано, а його райони приєднано до Єлизаветградського. В 1930 з ліквідацією округів районні парт. орг-ції підпорядковані безпосередньо ЦК КП(б)У, з 1932 — Одес., 1937 — Миколаїв. обкомом партії. В січні 1939 створено Кіровоград. область, оформилась К. о. п. о., яка налічувала 9,9 тис. комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок Кіровоградщина стала високорозвинутим індустріально-колгоспним краєм. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 половина членів обл. парт. орг-ції пішла на фронт, а бл. 1000 комуністів було залишено в підпіллі. В період тимчасової нім.-фашист. окупації на території Кіровоград. області діяли підпільні обком партії, очолюваний П. К. Василюком і М. М. Скирдою, 3 підпільні райкоми партії, партизанські загони, підпільно-диверсійні орг-

Кіриуа. Кам'яна стела.

КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення — 1251 тис. чол. (1979, перепис)

Центр — м. Кіровоград

Кіровоградська область. Зразки творчості народних майстрів.

Кіровоградська область. Пам'ятник на честь героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн у Кіровограді. Скульптори В. О. Дяченко, М. П. Короткевич, архітектори В. А. Кур'ято, Ф. І. Юр'єв. 1977.

ції і групи. Велику допомогу подав підпілля ЦК КП(б)У, по ряду районів області пройшов рейд партизан. з'єднання М. І. Наумова. До кін. березня 1944 рад. війська визволили від нім.-фашист. загарбників усю територію області. К. о. п. о. мобілізувала трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. В 1950 було досягнуто і перевищено довоєнний рівень виробництва пром. і с.-г. продукції. В наступні роки докорінно реконструйовано старі і створено ряд нових сучас. підприємств. Значну роботу проведено по організації видобування і переробки бурого вугілля Олександрійського басейну. На основі механізації, концентрації і спеціалізації великого розвитку набуло с. г. області. Колгоспи перетворилися на високорозвинуті г-ва, оснащені передовою технікою. Традиційним стало соціалізація з трудящими Одеської області та Башкирської АРСР. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 105 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а відомий механізатор О. В. Гітало удостоєний цього звання двічі. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР. К. о. п. о. підтримує дружні зв'язки з Толбухівською окружною партійною орг-цією БКП. У різний час обласну партійну орг-цію очолювали Ф. С. Горенков, Л. І. Найдик, Ф. Г. Мартинів, М. К. Кириченко та ін. За час існування К. о. п. о. відбулося 19 обл. парт. конференцій. На 1.1. 1980 у 4 міських та 21 район. парт. орг-ціях налічувалося 70 558 комуністів. Бойовим помічником і надійним резервом парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, в рядах якої 142 тис. комсомольців (на 1.1. 1980). Новоукраїнську комсомольську орг-цію 1974 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, Голованівську — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Органом К. о. п. о. є газ. «Кіровоградська правда». Про розвиток економіки і культури області див. також *Кіровоградська область*. Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972.

М. М. Кобильчак.

КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 10.1. 1939. Розташована в межах річки Дніпра і Пд. Бугу. В області — 21 район, 291 сільрада, 12 міст, 26 с-ш міськ. типу. В 1958 К. о. нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Природа. К. о. міститься в пд. частині *Підніпровської височини*. Поверхня її рівнинна, розчленована долинами річок, ярами та балками. Переважні висоти 150—200 м, найбільші — на Пд. Зх.

області (до 269 м), найменші — в заплавах Дніпра (57 м) та Інгулу (39 м). У К. о. — велике родовище бурого вугілля (частина *Дніпровського буровугільного басейну*). Є родовища нікелевої та заліз. руд, буд. матеріалів (сірий і рожевий граніт — *Кіровоградські родовища гранітів*, лабрадорит, кварцит, мергель, каолін та ін.), амфіболітів, горючих сланців, торфу, графіту (*Завалівське родовище графіту*). Клімат області

Ріка Південний Буг біля селища міського типу Саліконого. Кіровоград. Вулиця К. Маркса.

помірно континентальний. Зима м'яка, з частими відлигами. Пересічна т-ра січня —5, —6°, липня +20, +21°. Тривалість періоду з т-рою понад +10° — 162—170 днів. Річна кількість опадів 420—470 мм (максимум у теплу пору року). Річки К. о. належать до басейнів *Дніпра* (*Тясмин, Цибальник, Інгулець* та ін.) й *Південного Бугу* (*Інгул, Синюха, Синиця* та ін.). Вони мають рівнинний характер, широкі долини, що зливаються в місцях виходів кристалічних порід *Українського щита*.

На Пн. тер. К. о. омивають води *Кременчуцького водосховища* і *Дніпродзержинського водосховища*, у межах області — Новоархангельське, Червонохутірське, Гайворонське й Тернівське водосховища. Споруджено водовід Дніпра (м. Світловодськ) — Кіровоград. К. о. розташована у лісостеповій та степовій зонах. У ґрунтовому покриві переважають чорноземи. В лісостеповій, пн. частині області поряд з глибокими чорноземи поширені опідзолені чорноземи, світло-сірі та сірі опідзолені ґрунти; у степовій, південній — звичайні середньогумусні та мало-гумусні чорноземи. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, сосна, липа) і чагарники займають 6.1% території. На тер. К. о. трапляються козуля, лось, дикий свиня, вовк, лисиця, заєць-русак, куниця, борсук, хом'яки, ховрахи, миші та ін.; з птахів — горлиця, яструб, дятел, жайворон, перепел, качка, рідше — сіра куріпка, кулик, дрофа, орел. Акліматизовані ондатра, нутрія, норка. В степовій частині К. о., у запла-

ві р. Боковеньки містяться дендропарк «*Веселі Боковеньки*». **Населення.** Осн. населення — *українці* (88%; 1970, перепис). Живуть також росіяни, білоруси, євреї, молдавани. Пересічна густота нас. — 50,8 чол. на 1 км² (1979). Міське нас. становить 52% (1979). Осн. міста: *Кіровоград, Олександрія, Світловодськ, Знам'янка*. **Народне господарство.** В довоєн. період тер. сучасної К. о. була типичним агр. зерновим районом з відносно розвинутою пром-стю по переробці с.-г. продукції (цукрова, борошномельна, спиртова) та виробництву с.-г. машин. За роки Рад. влади в К. о. створено паливну, електроенергетичну, маш.-буд. і легку пром-сть; реконструйовано і технічно переоснащено харч. пром-сть; багатогалузевим і високотоварним стало с.-г. виробництво.

Промисловість. У структурі пром-сті провідне місце за випуском валової продукції посідають (1978): харч. (34,4%), маш.-буд. (27,4%), паливна (8,4%) галузі та кольорова металургія (8,4%). Енерг. г-во К. о. представляють *Кременчуцька ГЕС* імені 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (м. *Світловодськ*), а також *Червонохутірська, Новоархангельська* (на р. Синюсі), *Гайворонська* (на Пд. Бугі) ГЕС, *Кіровоградська та Олександрійська ТЕС*. У харч. пром-сті переважає цукрова (1978 вироблено 520,5 тис. т цукру-піску, *Кіровоградський другий цукровий комбінат* імені Г. І. Петровського, *Долінський цукровий завод*, *Маловисківський, Ульяновський, Олександрійський, Новоукраїнський та ін. з-ди*). Розвинуті також олійно-жирова (*Кіровоград*), спиртова (*Кіровоград, Мала Виска, Олександрія, Межирічка та ін.*), м'ясна (4 комбінати), борошномельна, маслосираробна, плодово-овочеконсервна галузі. Збудовано *Кіровоградський дослідний завод фізико-технологічного кінельгору*. Осн. напрям маш.-буд. і металоберобної пром-сті — виробництво с.-г. машин та устаткування. Гол. підприємства цієї галузі: *кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона Зірка», Кіровоградський завод тракторних підвозів імені XXV з'їзду КПРС, з-ди: радіовиробів, друкарських машинок, дослідний дозувальний автомат (Кіровоград), електромех., шийно-транспорт. устаткування, рудоремонтний (Олександрія), теплозорементний (Гайворон) тощо.*

Паливна пром-сть представлена видобуванням (Морозівський, Балахівський, Бандурівський, Верболюківський вуглерозні, шахти *Світлолівська та Верболюківська*, які входять у виробниче об'єднання «*Олександрійвугілля*») та переробкою (Семенивсько-Голоківська і Байдаківська брикетні ф-ки) бурого вугілля, яке використовуюється і для виробн. хім. продуктів (з-ди гірського воску та вуглежних реактивів у Олександрії). Розвивається кольорова металургія (світловодський чистих металів і твердих сплавів з-ди). Підприємства легкої (швейна, взут., пап-

чішна, шпатотно-мотузкова ф-ки в Кіровограді, шкіряний завод у Новомиргороді, деревообробної (Знам'янський і Кіровоградський комбінати, Олександрійська та Світловодська мебелів ф-ки) пром-сті. У К. о. — великі підприємства по виробн. буд. матеріалів (Кіровоград, Капустинське й Власівське кар'єрування, Знам'янський і Новоукраїнський щебеневі з-ди, об'єднання «Кіровоградзалізобетон», кіровоградський великопанель-

по виробництву яловичини, 35 — по вирощуванню свиней, 7 комблексів по виробн. молока, 25 птахофабрик. Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1978 становила 725 км. Найважливіші залізничні магістралі: Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Харків — Одеса, Київ — Херсон, Знам'янка — Миколаїв, Долинська — Помічна. Залізничні вузли: Знам'янка, Помічна, Користів-

6774 млн. крб. (у порівнянних цінах), у т. ч. 1978 — 544 млн. крб. У К. о. діють 65 держ. і кооп. первинних підприємств буд. і монтажних орг-цій та 47 міжгосп. буд. орг-цій. Широко розвинуте житлове будівництво. За повоєнні роки збудовано 12 226 тис. м² житлової площі, в т. ч. 1978 — 399 тис. м². Торгівля й побутове обслуговування. В 1978 у К. о. було 5603 підприємства

ного домобудування, залізобетонних виробів, комбінат «Будіндустрія», світловодське виробниче об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія»). У повоєнні роки виникла нова галузь гірничої пром-сті — видобування та обробка графіту (Заваліський графітовий комбінат).

Сільське господарство в області високопродуктивне, спеціалізується на виробн. зерна, цукр. буряків, соняшнику та тваринницької м'ясо-мол. продукції. С.-г. виробництво відзначається високим рівнем механізації та електрифікації осн. галузей (див. табл.). В кін. 1978 в області було 270 колгоспів, 45 радгоспів, 34 об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі підрозділи. К. о. характеризується високим рівнем сільськогосп. освоєння земель: з 2261,9 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2061,4 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 1854,7 тис. га орних земель (1978). Осн. зернові культури:

озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, зернобобові. Вирощують також просо, гречку. Серед тех. культур провідне місце посідають цукр. буряки й соняшник. У пд.-сх. районах вирощують коріандр. Розвинуте садівництво (яблука, груші, вишні, сливи) та ягідництво. Площа плодово-ягідних культур 1978 становила 39,0 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 34,3 тис. га. В тваринництві переважають скотарство мол.-м'ясного напрямку та свинарство, розвинуті також вівчарство, ставководство. К. о. має сприятливу кормову базу, яка включає, зокрема, відходи харч. пром-сті (цукрової, спиртової, плодоовочевих консервної), вирощування кормових культур (багаторічних і однорічних трав, кукурудзи, цукр. буряків) та продукцію комбикормової пром-сті (1979 — 21 міжколгосп. з-д). Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — червона степова й сибірська, свиней — велика біла, овець — асканійська тонкорунна. В 1978 в області налічувалося 24 спеціалізовані г-ва

ка, Долинська, Гайворон. Автошляхів — 5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Через К. о. проходять автомагістралі: Київ — Одеса, Кіровоград — Миколаїв, Київ — Дніпропетровськ, Харків — Одеса, Полтава — Кишинів. Судноплавство по Дніпру (пристань Світловодськ). Аеропорт у Кіровограді. Територію області проходить траса газопроводу «Союз».

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за повоєнні роки (1946—78) становили

Збирання зернових у радгоспі «Мар'янський». На Сагайдацькій птахофабриці. В саду колгоспу імені В. І. Леніна Знам'янського району.

роздрібною торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. На кін. 1978 в області налічувалося 1385 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 487 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1978 зріс проти 1970 у 2,2 раза.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. о. було 16,6 тис. лікарняних ліжок (132,7 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 3343 лікарі (26,7 лікарів на 10 тис. ж.) і 12,6 тис. осіб серед мед. персоналу. В області — 147 жіночих консультацій, дитячих поліклінік й амбулаторій.

Культура. В 1978/79 навч. р. в області налічувалося 661 загальноосв. школа (бл. 167 тис. учнів), 18 середніх спец. навч. закладів (17,5 тис. учнів), 25 профес.-тех. уч-щ (понад 13 тис. учнів), три вищі навч. заклади — Кіровоградський педагогічний інститут імені О. С. Пушкіна, Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування, Вище льотне уч-ще цивільної авіації в Кіровограді, в яких навчалося 10 347 студентів. Функціонують також загальноосв. ф-ти Дніпропетровського гірнич. ін-ту в Олександрії та Харків. ін-ту радіоелектроніки в Світловодську. Працюють спеціалізоване бюро по посівних і комбінованих машинах Всесоюзного пром. об'єднання по виробн. машин для обробки ґрунту й посівів, Придніпровське відділення Укр. н.-д. ін-ту праці, Кіровоград. філіал проектно-конструкторського технологічного ін-ту Союзґрунтомаш, відділення науково-тех. пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації й техніко-екоп. дослідів по тракторному й с.-г. машинобудуванню та ін. наук. установи й проектні орг-ції.

Працюють відділення творчих спілок — обл. літ. об'єднання (з 1948), муз.-хорового й театр. г-в та ін., два театри — Кіровоградський український музично-драматичний театр імені М. Л.

На Кіровоградському заводі сільськогосподарських машин «Червона Зірка». Верболюзський буровугільний розріз.

Посівні площі основних сільськогосподарських культур (1978, тис.)

Ознак пшениці
Ліній
Соняшник
Олійно-бобовий та картопля
Багаторічні трави
Інше

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	12,9	18,2
Зернозбиральні комбайни	2,6	3,7
Електропідприємства	16,8	98,8

Кропивницького та Кіровоградський театр ляльок, обл. філармонія. У К. о. 818 масових б-к (фонд — 9826 тис. одиниць зберігання), 961 клубний заклад, 1067 кіноустановок з платинним показом, два музеї — Кіровоградський краєзнавчий музей з філіалом — Карпенка-Карого І. К. запісником-музеєм «Хутір Надія» (Кіровоградський район) та відділами — картинною галереєю у Кіровограді та Яновського Ю. І. музеєм у с. Нечаївці Компаніївського р-ну. 135 музеїв працюють на громадських засадах, серед них — музей підпільної комсомольської орг-ції «Спартак» (с. Красногірка Голованівського р-ну), літ.-меморіальний музей І. Микитенки (с. Рівне

Новоукраїнського р-ну), музей з-ду «Червона Зірка» (Кіровоград) та ін. При культур.-осв. закладах налічується понад 5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 90 тис. аматорів. Серед відомих колективів — засл. самодіяльний ансамбль нар. танцю УРСР «Ятрань», засл. самодіяльна нар. хорова капела з-ду

палацовий корпус, ансамбль будинків колишнього військ. уч-ща і манежу. Краєзнавчий музей. Художній музей. Місце народження декабриста І. І. Сушкова. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в березні 1944 під час визволення Ульяновки від нім.-фашист. загарбників. Обеліск на честь рад. підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни, Музей підпільної комсомольської орг-ції «Спартак». Пам'ятник Героєв Рад. Союзу М. В. Зайковському, який загинув у березні 1944 під час визволення Добрянки від нім.-фашист. загарбників. Обеліск на могилі активного учасника боротьби за встановлення Рад. влади А. Я. Волосника, який загинув від рук контрреволюціонерів 1922. Місце народження рад. військового діяча М. Е. Басистого. Пам'ятний знак на честь одного з перших комсомольських організаторів Новоукр. р-ну І. Стеценка, обитого куркулями 1922. Заповідник-музей І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія» Пам'ятник І. К. Карпенку-Карому. Пам'ятний знак на честь командира партизанського загону А. Ф. Стратієнка, закатованого денікінцями 1919. Місце народження героя громадян. війни на Україні В. Н. Боженка, Пам'ятник В. Н. Боженкові. Сабатинівське поселення часів неоліту. Пам'ятний знак на честь 30-річчя визволення Вільшанки від нім.-фашист. загарбників. Пам'ятний знак на честь визволення території Кіровоград. області від нім.-фашист. загарбників 1944. Місце народження героя громадян. війни М. І. Мокряка. Погруддя двічі Героя Соціаліст. Праці О. В. Гіталоєва. Місце народження І. К. Микитенки. Пам'ятник письменників. Літ.-меморіальний музей І. К. Микитенки. Місце народження Ю. І. Яновського. Пам'ятник письменників. Літ.-меморіальний музей Ю. І. Яновського. Місце народження Д. Бедного (Ю. О. Привдворона). Літ.-меморіальний музей Д. Бедного. Дендропарк «Веселі Боковеньки». Місце народження М. Л. Кропивницького. Місце народження нар. артиста СРСР І. О. Мар'яненка (Петлішенка). Пам'ятник М. Л. Кропивницькому. Музей діячів укр. театру М. Л. Кропивницького й І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича). Погруддя двічі Героя Рад. Союзу генерал-лейтенанта авіації О. Ю. Мадаренка. Будинок колишнього залізничного уч-ща, де 1911—14 працював А. С. Махаришко. Погруддя А. С. Махаришенка.

До карти Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кіровоградської області.

Пам'ятник В. О. Сухомильському на його могилі в селищі міського типу Павліш Онуфріївського району. Скульптори О. П. Скоблуків і А. С. Фуженко, 1972.

1. Тясминське городище 8—7 ст. до н. е.
2. Уснальня героя Вітчизн. війни 1812 М. М. Равенського.
3. Нар. істор.-краєзнавчий музей.
4. Місце народження декабриста Е. П. Оболенського.
5. Пам'ятник шоверам-партизанам Я. Матайську, Ф. Шепелю, І. Коваленку та І. Юрченку, закатованим гітлерівцями 1943.
6. Місце народження Г. П. Юри. Меморіальна дошка на будинку, де народився Г. П. Юра.
7. Чорноліське городище 8—7 ст. до н. е.
8. Пам'ятник на могилі В. О. Сухомильського. Меморіально-пед. музей у будинку, де жив педагог.
9. Пам'ятник на могилі комсомольця А. Г. Комара, який героїчно загинув під час визволення Онуфріївки від нім.-фашист. загарбників 1943.
10. Парк 19 ст.
11. Пам'ятний знак на честь 200-річчя Колішчинки.
12. Стоянка і поселення трипільської культури.
13. Пам'ятник на могилі Невідомого солдата.
14. Пам'ятник партизанам, які загинули під час визволення Шляхового від нім.-фашист. загарбників. Кіна-меморіальна кімната-музей партизанської слави.
15. Обеліск на честь 50-річчя повстання проти австро-нім. окупантів і гетьманщини 1918.
16. Місце народження Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича).
17. Пам'ятник Вічній Славі рад. воїнам, які загинули під час визволення Знаменки від нім.-фашист. загарбників 1943.
18. Літ.-меморіальна кімната-музей Т. Г. Шевченка.
19. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовт. соціалістич. революції, громадян і Великої Вітчизн. воєн.
20. Пам'ятник на честь рад. воїнів, які визволяли Олександрію від нім.-фашист. загарбників 1943.
21. Пам'ятник О. М. Горькому.
22. Пам'ятник Г. Димитрову.
23. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу Маршала Рад. Союзу П. К. Кошового. Погруддя П. К. Кошового.
24. Будинок, у якому в січні 1918 перебував військ.-революц. комітет штаб Червоної гвардії Кіровограда.
25. Пам'ятний знак на місці страти командира партизанського загону і бійців загону денікінцями 1919.
26. Пам'ятник на честь героїв громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
27. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовт. соціалістич. революції, громадян і Великої Вітчизн. воєн.
28. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в боях за визволення Кіровограда від нім.-фашист. загарбників у січні 1944.
29. Пам'ятник на честь військ. частин і з'єднань, що визволяли Кіровоград від нім.-фашист. загарбників 1944.
30. Пам'ятник рад. воїнам — гвардійській міномет «катюша».
31. Пам'ятник на братській могилі 4 тис. рад. військовозапасних, закатованих гітлерівцями в роки Великої Вітчизн. війни.
32. Пам'ятник робітникам заводу «Червона Зірка», які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
33. Пам'ятник С. М. Кірову.
34. Пам'ятник М. Л. Кропивницькому.
35. Погруддя рос. славіста В. І. Григор'євича.
36. Будинок, у якому 1871—83 жив і працював І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич).
37. Будинок, у якому 1909—19 жив письменник Ю. І. Яновський.
38. Будинок, у якому 1897—1919 жив і працював польсь. композитор К. Шимановський.
39. Єлизаветинська фортеця 18 ст.
40. Комплекс архіт. споруд 19 ст.: палацовий корпус, ансамбль будинків колишнього військ. уч-ща і манежу.

41. Краєзнавчий музей.
42. Художній музей.
43. Місце народження декабриста І. І. Сушкова.
44. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в березні 1944 під час визволення Ульяновки від нім.-фашист. загарбників.
45. Обеліск на честь рад. підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни, Музей підпільної комсомольської орг-ції «Спартак».
46. Пам'ятник Героєв Рад. Союзу М. В. Зайковському, який загинув у березні 1944 під час визволення Добрянки від нім.-фашист. загарбників.
47. Обеліск на могилі активного учасника боротьби за встановлення Рад. влади А. Я. Волосника, який загинув від рук контрреволюціонерів 1922.
48. Місце народження рад. військового діяча М. Е. Басистого.
49. Пам'ятний знак на честь одного з перших комсомольських організаторів Новоукр. р-ну І. Стеценка, обитого куркулями 1922.
50. Заповідник-музей І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія» Пам'ятник І. К. Карпенку-Карому.
51. Пам'ятний знак на честь командира партизанського загону А. Ф. Стратієнка, закатованого денікінцями 1919.
52. Місце народження героя громадян. війни на Україні В. Н. Боженка, Пам'ятник В. Н. Боженкові.
53. Сабатинівське поселення часів неоліту.
54. Пам'ятний знак на честь 30-річчя визволення Вільшанки від нім.-фашист. загарбників.
55. Пам'ятний знак на честь визволення території Кіровоград. області від нім.-фашист. загарбників 1944.
56. Місце народження героя громадян. війни М. І. Мокряка. Погруддя М. І. Мокряка.
57. Погруддя двічі Героя Соціаліст. Праці О. В. Гіталоєва.
58. Місце народження І. К. Микитенки. Пам'ятник письменників. Літ.-меморіальний музей І. К. Микитенки.
59. Місце народження Ю. І. Яновського. Пам'ятник письменників. Літ.-меморіальний музей Ю. І. Яновського.
60. Місце народження Д. Бедного (Ю. О. Привдворона). Літ.-меморіальний музей Д. Бедного.
61. Дендропарк «Веселі Боковеньки».
62. Місце народження М. Л. Кропивницького.
63. Місце народження нар. артиста СРСР І. О. Мар'яненка (Петлішенка).
64. Пам'ятник М. Л. Кропивницькому.
65. Музей діячів укр. театру М. Л. Кропивницького й І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича).
66. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу генерал-лейтенанта авіації О. Ю. Мадаренка.
67. Будинок колишнього залізничного уч-ща, де 1911—14 працював А. С. Махаришко. Погруддя А. С. Махаришенка.

КИРОВОГРАД- СЬКИЙ ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГОСПО- ДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУ- ВАННЯ

«Червона Зірка», нар. ансамбль танцю «Юність» Кіровоградського педагогічного ін-ту, Олександрівський і Бобринецький народні театри та ін.

На Кіровоградщині здавна розвивалися килимарство, гончарне виробництво, різьблення на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. Позашкільні заклади: 32 палаци і будинки піонерів і школярів, 11 станцій юних техніків, 10 — юних натуралістів, екскур-

сорічник. К., 1979; Міщенко Г. П. Кіровоградська область. К., 1961.

М. М. Кобильчак, В. С. Крамаренко, І. П. Оліфіренко, П. А. Шведова, І. М. Шевченко.

КИРОВОГРАДСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ лівого крила 2-го Укр. фронту (команд. — генерал армії І. С. Конев), проведена 5—16.1.1944 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Метою операції було обминутися Кіровоград з Пн. Зх. та Пд. Зх., оточити й знищити кировогр. угруповання військ противника. У вересні 1943 військ 2-го Укр. фронту форсували Дніпро і захопили плацдарм на Пд. Зх. від м. Кременчука. 5.1 рад. війська на Кіровоград, напрямі зламали оборону противника на широкому фронті і оточили нім.-фашист. сили в районі Кіровограда. У визволенні міста (8.1) активну допомогу рад. військам подали місцеві підпільники. Внаслідок операції рад. війська розгромили оточене угруповання противника і просунулися на Зх. до 40 км.

«КИРОВОГРАДСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Кіровоград. обл. комітету Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Кіровограді 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від «Бюллетеня Елісаветградського воєнно-революційного комітету», який було випущено 9 (22).11.1918. Виходила під назвами «Известия», «Красный путь», «Червоний шлях», «Соціалістичний наступ», «Кіровська правда». З 20.1.1939 має теперішню назву. В 1941—43 не видавалася. У 1968 «К. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани».

КИРОВОГРАДСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ЗАВОД ФІЛЬТРУЮЧОГО КІЗЕЛЬГУРУ — підприємство харч. пром-сті. Розташований у Кіровограді. Буд-во з-ду почато 1962 на базі Кіровоград. родовища трепелу (сировина для виробн. фільтруючого порошку). Став до ладу 1965; перший в СРСР з-д по виробн. фільтруючого кизельгуру, який використовують на цукр. з-дах для фільтрування соку й сиропу, хім. розчинів, патоки, а також єдиний у світі, що виготовляє кизельгур з трепелу (всі зарубіжні з-ди виробляють кизельгур з діатомітів). З-д випускає також пілоподібні вермікуліт і керамзит (застосовують для дріжджування насіння цукр. буряків), товари нар. споживання (силікатний конторський клей), нестандартне устаткування для цукр. з-дів, натрієве скло для ливарного виробництва.

М. Г. Кастирняк.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ ДРУГИЙ ЦУКРОВИЙ КОМБІНАТ імені Г. І. Петровського — підприємство цукр. пром-сті. Розташований у смт Олександрівці Кіровоград. обл. Збудований 1937 на місці цукр. з-ду, засн. 1839. Проектна потужність — 12 тис. т переробки цукр. буряків за добу. За роки післявоєнних п'ятирічок з-д реконструйовано, в результаті чого (1978) його потужність збільшилася вдвоє порівняно з проектною. В 1950 на з-ді введено в дію цукрорафінальний цех потужністю 210 т цукрорафінаду за добу. В 1978 потужність цеху становила 340 т цукру-

рафінаду за добу. Осн. продукція комбінату — цукор-пісок і цукрорафінад. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

М. Л. Шербица.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ ЗАВОД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МАШИН «ЧЕРВОНА ЗІРКА» — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у Кіровограді. Засн. 1874 як майстерня по ремонту с.-г. інвентаря, яку згодом перетворено на напівкустарний з-д по виробн. с.-г. машин. У 1920 з-д було націоналізовано; 1922 йому присвоєно назву «Червона Зірка». За довоєнні п'ятирічки з-д докорінно реконструйовано й значно розширено. В 1940 з-д випускав с.-г. машини понад 20 марок. У 1955 після відбудови з-ду, зруйнованого під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, й реконструкції виробн. продукції збільшилося порівняно з 1940 у 8 раз. Підприємство випускає 100% загальносоюзного виробн. сівалок для висіву насіння цукр. буряків, кукурудзи та овочевих культур, 25% зернових і зернокомбінованих сівалок. Продукція з-ду експортується (1979) більш як у 40 країн світу. Виробничі процеси механізовано й автоматизовано. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966) та Жовтневої Революції (1974).

В. І. Карпенко.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ ЗАВОД ТРАКТОРНИХ ГІДРОАГРЕГАТІВ імені XXV з'їзду КПРС — підприємство тракторного й с.-г. машинобудування. Засн. 1930 як слюсарно-мех. майстерня. В 1932 перетворено на ливарно-мех. з-д ім. 15-річчя Жовтня. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д було зруйновано. Після відбудови 1945 підприємство провадило капітальний ремонт металорізального устаткування для МТС, виготовляло запасні частини до тракторів та ін. с.-г. машин. У 1955 з-д присвоєно назву Кіровоград. агрегатний з-д; з 1970 — К. з. т. г. Підприємство спеціалізовано на випуску насосів для гідросистем тракторів, комбайнів та ін. с.-г. машин, водяних та масляних насосів до тракторних двигунів. З-д оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням, діють 2 автом. й 49 потоково-механізованих і поточкових ліній. К. з. т. г. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1971).

В. М. Жовтуброх.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1967 на базі Харків. політех. ін-ту. В ін-ті 6 ф-тів (с.-г. машинобудування, механіко-машинобудівний, дорожніх і буд. ма-

Кіровоградська область. Пам'ятник землякам, які загинули в боях проти німецько-фашистських загарбників, у селі Логуваті Ульяновського району. Скульптор І. Павлов, 1967.

Кіровоградська область. Знаменська дитяча лікарня.

Кіровоградська область. Дитячо-юнацька спортивна школа в Кіровограді.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. Палац культури в місті Знаменці. Один з корпусів обласної лікарні в Кіровограді.

сійно-туристська станція, 18 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, дитяча флотилія, дитячий парк. Виходять обл. газети «Кіровоградська правда» й «Молодий комунар». 3 райони в містах, 18 районних і 26 багатотиражних газет. Працює обл. вид-во «Кіровоградська правда». Обл. радіомовлення й телебачення. Тер. К. о. багата на істор. архіт., етногр. пам'ятки. 1344 пам'ятки історії та культури охороняються д-вою. В області — численні пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кіровоградської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Лит.: Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972; Народне господарство Української РСР в 1978 році. Статистичний

КИРОВОГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Кіровоградська область. Пам'ятник робітникам заводу «Червона Зірка» в Кіровограді, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Скульптор А. Ю. Мацивський, архітектор А. Губенко, 1974.

шин, ремонтно-технологіч., вечірній і загальнотех., є підготовче відділення. Фонд б-ки налічує (1980) 311 тис. одиниць зберігання. В 1979/80 навч. році в ін-ті налічувалося 5290 студентів. За час існування ін-ту в ньому підготовлено 7330 спеціалістів.

В. Ю. Комаристов.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1883. Має відділи: природи, історії доради і рад. періодів, картинну галерею, Яновського Ю. І. музей та філіал — Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія». На 1979 фонди музею налічували понад 50 тис. експонатів. Серед них — матеріали про революції, події 1905—07, 1917, часів громадян., Великої Вітчизн. воєн тощо. В музеї зберігаються архів І. К. Карпенка-Карого, речі і документи письменників Д. Бедного, І. К. Микитенка, Ю. І. Яновського. В картинній галереї представлені твори І. І. Шкідіна, В. Є. Маковського, О. К. Саврасова, К. О. Трутювського, польсь. художника В. Коссака та ін.

Літ.: Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник. Дніпропетровськ, 1969.

В. О. Остапенко.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені О. С. Пушкіна — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т соціального виховання на базі пед. технікуму, відкритого 1923. У 1933 реорганізовано в пед. ін-т. У 1949 присвоєно ім'я О. С. Пушкіна. В 1978/79 навч. р. в ін-ті було 7 ф-тів: істор., філол., англ. мови, фіз.-матем., пед., муз.-пед., фіз. виховання, на яких навчалось 3900 студентів, зокрема на денному відділенні — 2410. Діють заочні і підготовче відділення; 6-ка (415 тис. одиниць зберігання). Ін-т видає багатотиражну газ. «Радянський студент». З часу заснування у вузі підготовлено бл. 25 тис. спеціалістів.

Ф. Г. Овчаренко.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 41 тис. чол. (1979). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих 22 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Кіровоград. К. р. розташований в межах Придніпровської височини. Поклади вогнетривких глин.

Тер. району протікає р. Інгул з прит. Алжамка. Грунти чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд. — у степовій. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 2,9 тис. га. Головний промисловий і культурний центр району — місто обласного підпорядкування Кіровоград. Серед пром. підприємств району — рудник по добуванню вогнетривких глин та з-д м'ясо-кислого борошна (с. Катеринівка), рибкомбінат і харчкомбінат (с. Алжамка). Районний комбінат побутового обслуговування (Кіровоград). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого та тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 122,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 100 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряк, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птицевництво. В К. р. — 21 колгосп, 3 радгоспи, обл. с.-г. станція (с. Созонівка), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кіровоград, Канатове, Шостаківка, Лелеківка. Автошляхів — 410 км, у т. ч. з твердим покриттям — 374 км. У районі — 40 заг.осв. та музична школи; 56 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 23 будинки культури, 30 клубів, 44 кіноустановки, 44 б-ки. Музеї: у с. Бережині — історичний, поблизу с. Миколаївки — Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія», у с. Володимирівці — бойової слави. У с. Бережині народився учасник боротьби за встановлення Рад. влади на Україні В. Н. Боженко, в с. Гаївці — укр. рад. геолог Г. Н. Долженко. В К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1939).

В. М. Шерба.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК. Засн. 1970. В репертуарі театру — «Мішчині шматки» Є. Чеповенського, «Украдена п'ятірка» В. Орлова, «Чаклун і Фея» Ф. Рабадана, «Скажи своє ім'я, солдате» А. Вертинського та ін.

КИРОВОГРАДСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені М. Л. Кропивницького. Засн. 1938 як обл. колгоспний театр з базою в м. Олександрії. З 1940 — імені М. Л. Кропивницького. В роки Великої Вітчизн. війни (1941—44) працював у Туркменії та Узбекистані. З 1944 став стаціонарним театром у Кіровограді і йому надано сучас. назву. Працює в приміщенні, в якому 1882 почала діяльність укр. труп під керівництвом М. Л. Кропивницького. В репертуарі — класичні й сучас. твори укр. («Замулені джерела» Кропивницького, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Дакий Ангел» Коломійця) і рос. («Живий труп» Л. Толстого, «Ревізор» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Любов Ярова» Тренцова) драматургії, п'єси авторів братніх республік («Каса маре» Друце, «Трибунал» Макайонка) та зарубіжних країн («Овеча криниця» Лопе де Вега, «Король Лір» Шекспіра). В театрі працювали: нар. арт. УРСР К. Парасков'єв, засл. діячі мист.

УРСР І. Казмадій, М. Гіляровський, засл. артисти УРСР Г. Воловик, М. Донець та ін. В трупі (1980) — нар. артисти УРСР Л. Тимош, Г. Семенов, засл. діячі мист. УРСР В. Єременко, засл. артисти УРСР О. Бондар, В. Дронова, Н. Ігнат'єва, І. Кравцова, А. Любенко, С. Мартинюк, В. Савченко, М. Яриш.

В. П. Ярош.
КИРОВОГРАДСЬКИЙ РОДОВИЩА ГРАНІТІВ — група родовищ гранітів у Кіровоград. обл. УРСР Включають Кіровогр., Злинківське, Капустинське, Перлівське і Новоукр. родовища. Граніти рожево-сірі з рожевими акраплєннями *поллогового шпату*. Сумарні промислові запаси їх становлять 75,3 млн. м³. Родовища розвідані в середньому на глиб. 53 м. Граніти з поверхні перекирі сутлинками, глинами, каолінами, заг. потужністю до 8,8 м. Використовують як декоративно-облицювальний матеріал, а також для виробн. буту та щебеню; гранітами Новоукр. родовища облицьовано Московський університет, Капустинського і Новоукраїнського — набережні рік Москви та Ленінграда.

К. О. Суходольський.
КИРОВО-ЧЕПЕЦЬК — місто обласного підпорядкування Кіров. обл. РРФСР. Розташований при впадінні р. Чепці у Вятку. Залізнична ст. Чепецька. 64 тис. ж. (1977). Гол. підприємство — ТЕЦ (працює на торф'ї печорському вугіллі). Електромашинобудівний та залізобетон. конструктор. завод, швейна та дитячий іграшков. фабрики, підприємства харчової промисловості. Засн. 1953.

КИРОВСЬК (до 1944 — селище Голубівський Рудник) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Лугани (притока Сіверського Дінця). Засн. 1764 під назвою Голубівка. В 50-х рр. 19 ст. тут було закладено вуг. шахти. Один з осередків страйкової боротьби в Донбасі. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1962 — місто.

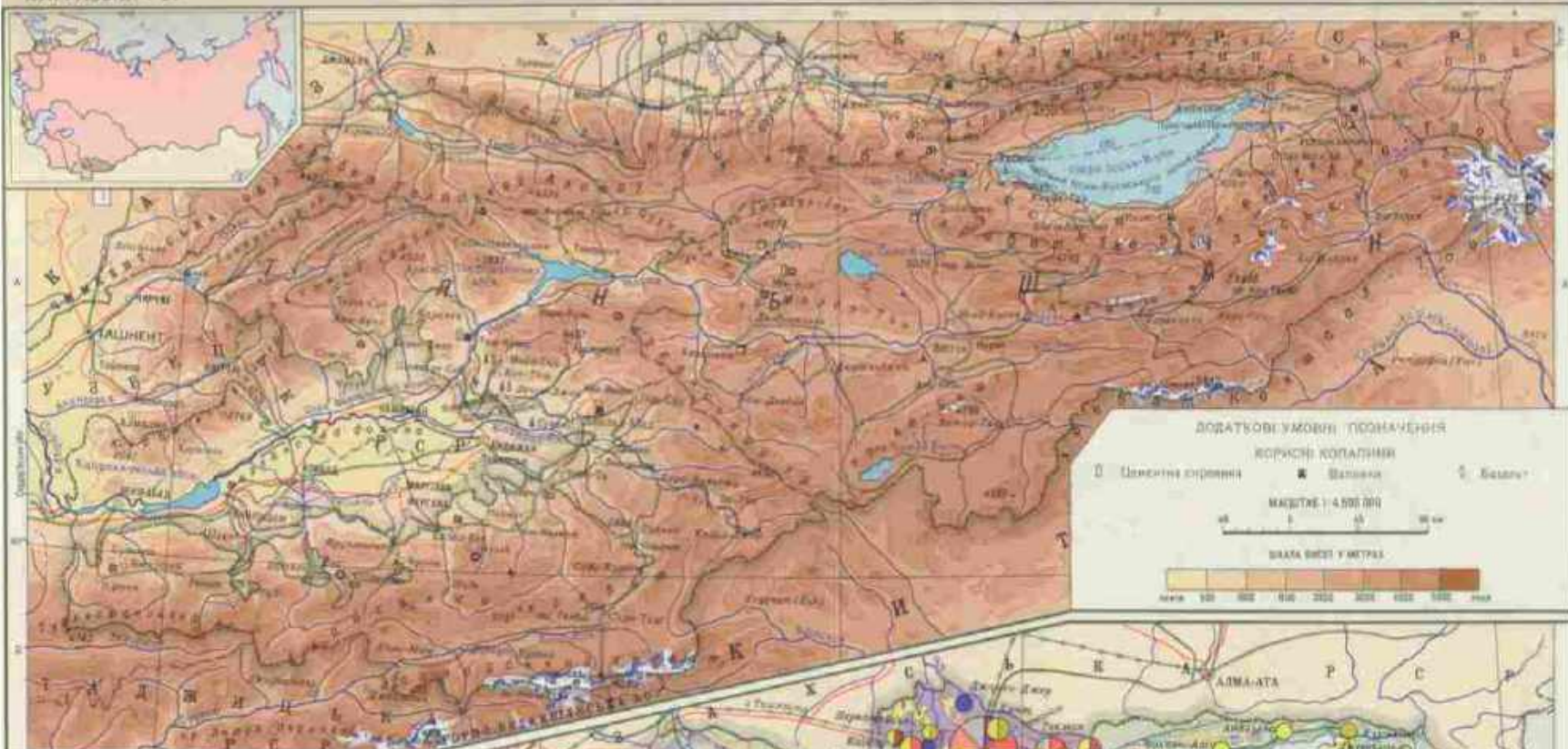
Головна галузь промисловості — гірничодобувна (8 кам'янозугільних шахт). Винозавод, швейна ф-ка, пром. комбінат, 12 заг.осв., музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничотрансп. технікум; 12 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 палаци культури, 8 клубів, кінотеатр, 5 бібліотек.

КИРОВСЬК (до 1940 — Попівка, до 1964 — Кірово) — селище міського типу Краснопільського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Жеребці (прит. Сіверського Дінця), за

Кіровоградський український музично-драматичний театр імені М. Л. Кропивницького.

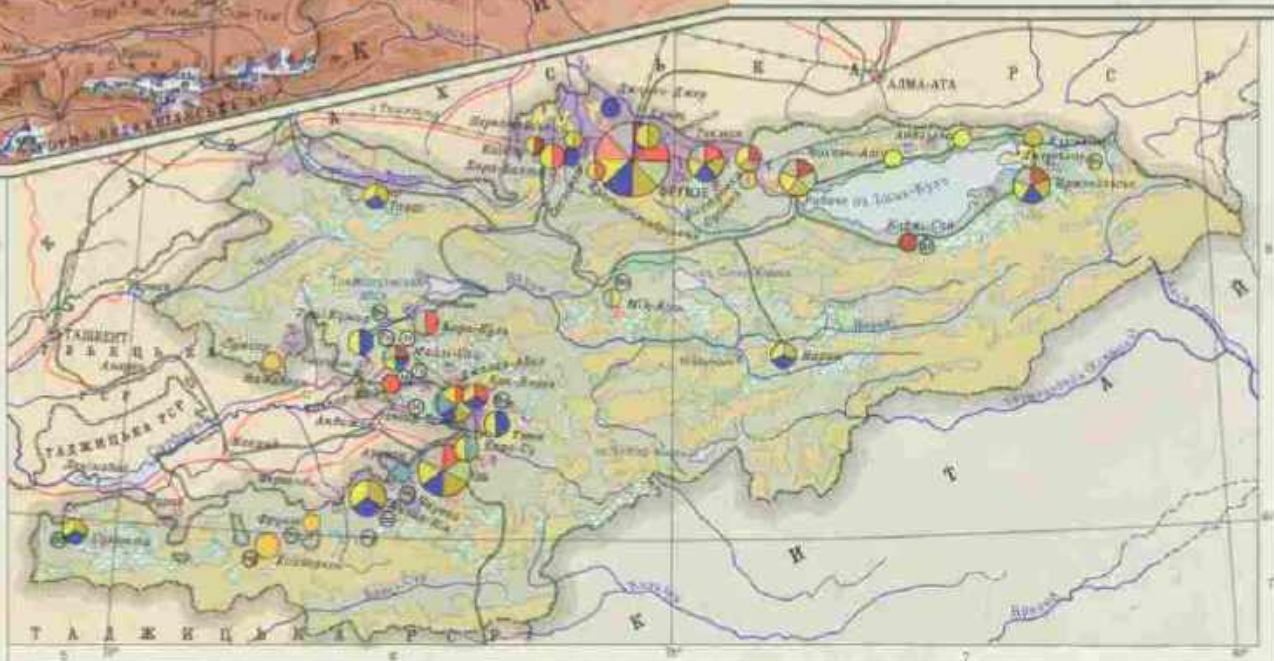

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Райони вирощування зернових культур, картоплі, овочів, фруктів
- Райони вирощування зернових культур, картоплі, овочів, фруктів
- Райони вирощування зернових культур, картоплі, овочів, фруктів
- Спеціалізовані райони: коні, овці, корови, свині, птиця
- Високі гори, райони лісу, території для сільськогосподарського використання

МАСШТАБ 1:6 000 000

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

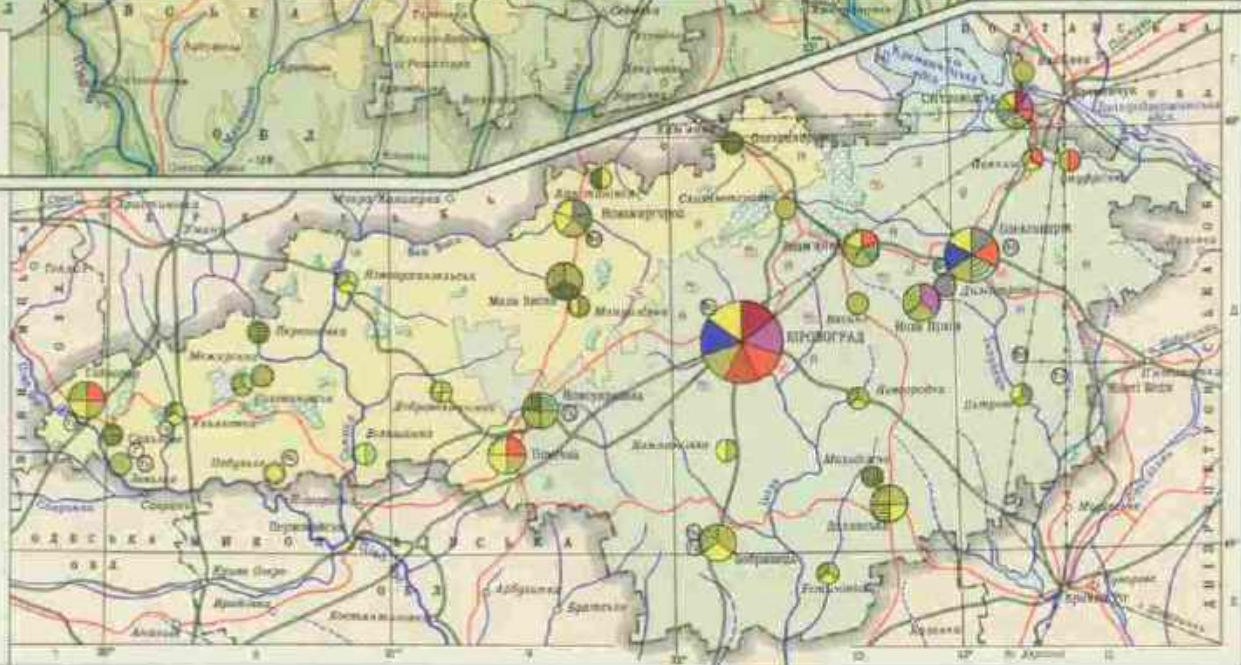
- Паливна
- Металева
- ⊙ Висхідання внутрішнього снігу

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- М'ясо-молочне тваринництво, сівництво, бджільництво, зернове господарство, виробництво сільськогосподарської техніки
- М'ясо-молочне тваринництво, сівництво, птахівництво, зернове господарство, бджільництво, виробництво сільськогосподарської техніки

MAШТАБ 1:2 000 000

0 50 100 км

10 км від залізнич. ст. Ямпіль. 3,7 тис. ж. (1979). У селищі — виробничі відділення райсельгосптехніки, серед. школа, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки. Селище засн. в 30-х рр. 18 ст.

КІРОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована у бас. р. Вятки. Утворена 7.XII 1934. Площа 120,8 тис. км². Нас. 1662 тис. чол. (1979, перепис), більшість населення становлять росіяни, живуть також марійці, татари, удмурти, комі та ін. Міськ. нас. — 64%. В області — 39 районів, 29 міст, 56 с-щ міськ. типу. Центр — м. Киров. Поверхня області рівнинна, місцями розчленована ярами. В центр. частині — Вятський Увал, на Пн. — Пн. Ували, на Пн. Сх. — Верхньокамська височина (вис. до 337 м). Трапляються карстові форми рельєфу (див. Карст). Корисні копалини: торф, фосфорити, зал. руда, нафта, горючі сланці, флюсові (доломіт, доломітові вапняки) і буд. матеріали, мінеральні фарби, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —14, —16°, липня +17, +19°. Річна кількість опадів 400—600 мм. Гол. річка — Вятка з притоками Кобра, Летка, Велика, Молома, Піжма (праві), Біла Холуниця, Бистриця, Чепця, Кільмезь (ліві), у межах області — верхів'я Камі і Ветлуги. Переважають підзолисті, дерново-підзолисті, болотні та сірі лісові ґрунти. Значні масиви лісів, переважно в пн. районах (ялина, сосна, ялинка, береза, осика), поширені луки, болота. За роки Рад. влади в К. о. розвинулися машинобудування і металообробка, електроенергетика, хімічна і деревообр. пром-сть, добування торфу. Енергетика базується на місц. торфі (Кіровська ТЕЦ). Машинобуд. підприємства виробляють підйомно-транспорт. устаткування, с-г. машини та деталі до них, верстати і устаткування для деревообробки тощо. Металургія представлена заводом в Омутнінську (вироби. сталі й сортового прокату). На місц. сировині працює хім. з-д, який виробляє фосфоритне борошно. В області зосереджені значні запаси деревини, на базі якої розвиваються лісозаготівлі та деревообр. пром-сть (вироби. деревинних плит, фанери, целюлози, муз. інструментів, ліжк. сірників, тех. паперу тощо). Підприємства легкої (шкіряно-взут., шкіряно-хутровий і текст. комбінати) та харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Киров, Слободський, Омутнінськ, Котельнич, Кирово-Чепецьк, Вятські Поляни, Біла Холуниця. Провідне місце у с. г. посідає тваринництво мол.-м'ясного напрямку. Розводять велику рогату худобу, свиней, тонкорунних овець, птицю і пухових кролів. Значні площі під зерновими (жито, яра пшениця, овес, ячмінь, гречка). Вирощують також льон-довгунець, картоплю, горох, кормові культури; є плодово-ягідні насадження. Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. магістралі: Москва — Киров — Свердловськ, Котельнич — Горький, Киров — Котлас, Яр — Лісна.

Важливу роль у перевезеннях вантажів та пасажирів відіграє автомоб. транспорт (автомагістралі: Киров — Нолінськ — Уржум, Киров — Котельнич — Советськ). Судноплавання по р. Вятці та окремих її притоках. Розвивається повітр. транспорт. У К. о. — пед., с-г. і політех. ін-ти, 29 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., ляльок і юного глядача в Кирові, 10 музеїв (у т. ч. 5 краєзнавчих, худож. ім. О. М. Горького в Кирові, Будинки-музеї С. М. Кірова в Уржумі, Будинки-музеї Ф. Е. Дзержинського у с. Кай, Будинки-музеї І. С. Конєва у с. Лодейно).

КІРОВСЬКЕ (до 1938 — Обухівка) — селище міського типу Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Пристань на Дніпрі, за 15 км від залізнич. ст. Нижньодніпровськ. 7,6 тис. ж. (1979). Дніпроп. птахофабрика. 3 заг. осв. школи, мед. амбулаторія. Будинки культури, 2 клуби, 6-ка. Засн. у 2-й пол. 18 ст.

КІРОВСЬКЕ — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарський міськраді, за 22 км від залізнич. ст. Постнікове. Виникло з робіт. с-ща, яке виросло біля кам.-вуг. шахт, закладених 1954. З 1958 — місто. В К. — видобування кам. вугілля (4 шахтоуправління), курортний і тарний з-ди, філіал Донец. взут. об'єднання, будинки побуту. 5 заг. осв. шкіл, профес.-тех. уч-ще. Палац культури, клуб, 2 бібліотеки.

КІРОВСЬКЕ — селище міськ. типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнич. ст. Кіровська, 6,7 тис. ж. (1979). Вперше селище під назвою Іслам-Терек згадується в писемних джерелах 1783. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 К. — с-ще міськ. типу. В К. — комбикормовий і хлібний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсельгосптехнік, комбінат побутового обслуговування. 2 серед., музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КІРОВСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,4 тис. км². Нас. 57,3 тис. чол. (1979). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Кіровське. З Пн. район омивається Сивашем, з Пд. Сх. — Феодосійською зат. Чорного м. Поверхня переважно рівнинна. Тільки в пд. частині — відроги Кримських гір. Корисні копалини — вапняк, гравій. Тер. К. р. проходить траса Північно-Кримського каналу імені Комсомолу України. Ріки: Чурукеу, Індол. ґрунти темно-каштанові й чорноземні. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства харч. і легкої пром-сті — старокримські шейна ф-ка, з-д залізобетонних виробів, харчосмакова ф-ка, 4 виноробних з-ди (в радгоспах «Жемчужний», «Золоте поле», «Грушевський» і «Старокримський»). Комбінат побутового обслуговування (Кіровське) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового напрямку з розвинутим садівництвом і виноградарством та тварин-

ництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1978 становила 93,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 47,8 тис. га. Зростається 13,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, кормові трави, соняшник, тютюн, соя і овочеві. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво. У К. р. — 8 радгоспів, 5 колгоспів, райсельгосптехнік з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції — Кіровська, Владиславівка. Авто-

шляхів — 271 км (усі з твердим покриттям).

В районі — 20 заг. осв., 2 муз. і спортівна школи; 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Старий Крим», турбаза. 13 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр. 55 кіноустановок, 29 б-к; літ.-меморіальний музей О. С. Гріна у м. Старому Криму. У К. р. видається газ. «Кіровець» (з 1934).

Н. Г. Бойцова.
КІРСАНОВ Олександр Васильович [н. 20.X (2.XI) 1902, Москва] — укр. рад. хімік-органік, акад. АН

УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1962. Після закінчення Моск. вищого тех. училища (1924) працював у вузах і наук. установах Москви, Свердловська, Дніпропетровська, з 1956 — в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (Київ; з 1960 — директор). Осн. праці К. присвячені хімії фосфор- і сіркоорганічних сполук. Відкрив реакцію прямого амідування карбонових к-т і фосфоразореакцію, назв. його ім'ям. Нагороджений двома орденами Леніна. Премія (1952) і Золота медаль (1965) ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР. Ленінська премія, 1974.

КІРСАНОВ Семен Ісакович [5 (18).IX 1906, Одеса — 10.XII 1972, Москва] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922. Перша зб. віршів «Приціл» (1926). З поч. 30-х рр. активно працював у галузі віршованої публіцистики (зб. «Рядки будови», 1930; «Вірші в строку», 1932, та ін.); поеми «П'ятирічка», 1931; «Актив», 1933, та ін.). Автор поем на соціально-істор. і філос. теми — «Товариш Маркс» (1933), «Попелюшка» (1935), «Ніч під Новий Вік» (1940), «Сім днів тижня» (1956); поеми «Олександр Магосов» (1946), повісті у віршах «Макар Мазай» (1947—50; Держ. премія СРСР, 1951). Вірші «Дума про Ігульщину», «Дніпро», «Пісня про Одесу», присвячені Україні, «Добре» — Т. Шевченку. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1974—76; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів К., 1954.

КІРХГОФ (Kirchhoff) Густав Роберт (12.III 1824, Кенігсберг — 17.X 1887, Берлін) — нім. фізик, член Берлін. АН (з 1874), чл.-кор. Петерб. АН (з 1862). Закінчив Кенігсберзький ун-т (1846). Осн. праці з електрики, оптики і механіки. Встановив 1847 закономірності розподілу електр. струму в розгалужених колах (див. *Кірхгофа правила*). Спільно з Р. В. Бунзеном 1859 розробив метод *спектрального аналізу* і відкрив хім. елементи *цезій* (1860) та *рубідій* (1861). Сформулював 1859 один з осн. законів теплового випромінювання (див. *Кірхгофа закон випромінювання*) і запровадив у фізику поняття *абсолютно чорного тіла*.

КІРХГОФА ЗАКОН ВИПРОМІНЮВАННЯ — основний закон *теплового випромінювання*. За К. з. в. відношення випромінювальної здатності $\epsilon(\nu, T)$ тіл до їхньої поглинальної здатності $a(\nu, T)$ не залежить від природи випромінюючого тіла і є універсальною функцією частоти ν і т-ри T : $\epsilon(\nu, T)/a(\nu, T) = \epsilon_0(\nu, T)$. Функція $\epsilon_0(\nu, T)$ дорівнює випромінювальній здатності *абсолютно чорного тіла*. К. з. в. дає можливість визначити випромінювальну здатність будь-якого тіла, оскільки його поглинальну здатність можна легко знайти експериментально. Закон відкрив 1859 Г. Р. Кірхгоф. Явний вигляд функції $\epsilon_0(\nu, T)$ встановив М. Планк (див. *Планка закон випромінювання*).

КІРХГОФА ПРАВИЛА — два правила, що дають можливість знаходити силу струму в будь-якій ділянці розгалуженого кола *електричного* за заданими опорними ділянками і прикладеннями до цих ділянок ерс. Встановив 1847 Г. Р. Кірхгоф. Застосовують при розрахунках складних електр. кіл постійного або квазістационарного (див. *Квазістационарний процес*) струму. Перше К. п.: алгебр. сума сил струмів I_k , що сходяться у точці розгалуження (у вузлі;

мал., а), дорівнює нулеві:
$$\sum_{k=1}^n I_k = 0,$$

де n — кількість провідників у вузлі. Струми, які підходять до вузла, вважають додатними, а ті, що відходять, — від'ємними. Правило випливає із закону збереження електр. заряду. Друге К. п.: алгебр. сума добутків сил струмів I_k в ділянках замкнутого електр. контуру (мал., б) на відповідні опори R_k дорівнює алгебр. сумі ерс \mathcal{E}_k у цьому контурі:

$$\sum_{k=1}^m I_k R_k = \sum_{k=1}^m \mathcal{E}_k, \text{ де } m \text{ — кількість ділянок контуру.}$$

Струми, що збігаються з довільно вибраним напрямом обходу контуру, вважають додатними, а протилежно напрямлені — від'ємними. Ерс вважають додатними, якщо вони створюють струми, напрям яких збігається з напрямом обходу контуру, і від'ємними — у протилежному випадку. Це правило можна одержати, застосовуючи *Ома закон* до різних ділянок контуру.

КІРХНЕР (Kirchner) Петер (н. 7.VII 1932, м. Галле) — нім. славіст (НДР). Член СЕПН з 1960. Займається дослідженням укр., лит. і латв. рад. літератур, нім.-рос.-укр. літ. зв'язків. Разом з Е. Витером упорядковував зб. «Іван Франко. Матеріали до історії і культури України» (1963), куди ввійшли праці І. Франка, написані по-німецькому. Статті і дослідження про Г. Сковороду, Т. Шевченка, І. Франка, про укр. рад. письменників. Упорядник збірки перекладених нім. мовою творів М. Бажана, І. Драча та ін. укр. рад. письменників. У книзі «Багатонаціональна радянська література» (1975) К. належить розділ про укр. рад. л-ру. Я. М. Погребенюк.

КІСАНГАНІ (до 1966 — Стеділів) — місто у пн. частині Заїру, адм. ц. провінції Верхній Заїр. Залізнична станція, вузол автошляхів, порт на р. Конго (Заїр), міжнар. аеропорт. 297,8 тис. ж. (1974). Важливий торг. центр. Підприємства буд. матеріалів (цем. з-д), хім., деревособр., швейної, харч. (у т. ч. пивоварної) пром-сті, першійній обробки с.-г. сировини. Нац. ін-т агрономічних досліджень. К. засн. 1883.

КІСТА (від грец. *κῆτος* — міхур) — порожнина з рідким або щільним вмістом, часто обмежена сполучнотканинною оболонкою і вистелена плоским *епітелієм* або *ендотелієм* відповідного органа, яка виникає внаслідок патологічного процесу. К. бувають: ретентивні, що виникають внаслідок розтягнення залоз або їхніх

протоків секретом при порушенні його виділення; приріджені — при неправильно формованні тканин (К. легень, печінки, нирок тощо); пухлинні — при утворенні в пухлинах порожнин і розтягненні їх рідиною, що накопичується (кавернозна *ангіома* та ін.); травматичні — при травматичному змищенні епітелію в підлеглі тканини (напр., К. райдужної оболонки ока); паразитарні — пухирні стадії (*фішки*) стовжкових черв'яків (ехінокок, цистицерк) та ін. К. Всі К. можуть нагноюватися, стискувати оточуючі тканини, ставати злоякісними. Лікування — хірургічне.

КІСТКА — основна частина *скелета* хребетних тварин і людини. З суглобами, зв'язками та м'язами, прикріпленнями до них, К. утворюють опорно-руховий апарат. За формою розрізняють довгі трубчасті К. (плечова, стегнова), довгі дуговидні (ребра), короткі (хребці, К. зап'ястка) і плескати, або широкі (К. черепа). У довгих К. розрізняють тіло — *діафіз* та два потовщені кінці — *епіфізи*. До складу К. входять кісткова тканина, *окіста*, хрящова тканина, *кістковий мозок*, кровоносні та лімфатичні судини, нерви (що проходять у *кавернозних каналах*).

Кісткова тканина є різновидом *сполучної тканини*; відзначається високим вмістом мінер. солей (гол. чин. фосфорнокислого кальцію). Складається з клітин (*остеобластів*, *остеоцитів*) і міжклітинної речовини — тонких волокон *осеїну*. За характером розташування цих волокон розрізняють кісткову тканину грубоволокнисту (волозна йдуть у різних напрямках) і тонковолокнисту, або пластинчасту (волозна розташовані паралельно одне одному і утворюють пластинки і балки). Пластинки і балки розміщені відповідно до напрямку дії сили стиску, розтягу, скручування, що забезпечує механічну міцність К. Залежно від щільності розташування пластинок і балок розрізняють компактну і губчасту речовини К. Компактна речовина становить поверхню зони всіх К., але найбільше її в діафізах трубчастих К. Губчаста речовина має складну коміркуву структуру і переважає в епіфізах трубчастих та в коротких К. Структура К. змінюється протягом життя організму. К. розвиваються з ембріональної сполучної тканини — *мезенхіми* безпосередньо або проходячи стадію *хряща*. Див. також *Остеологія*.

КІСТКОВЕ БОРОШНО — продукт переробки кісток тварин. Використовують для *мінеральної підгодівлі* тварин і як добриво для кислих ґрунтів. Цінне джерело кальцію (в 1 кг корму 245 г) і фосфору (118 г). Виготовляється розмелюванням попередньо знежирених органіч. розчинниками і обезжирених парюю кісток. Великий рог. худоби К. б. згодують 50—100 г, свиням — 20—30 г, дрібним тваринам — 8—10 г на добу в суміші з *концентратами кормів*. Входить до складу *комбікормів*. **КІСТКОВИЙ МОЗОК** — тканина, що заповнює порожнини кісток

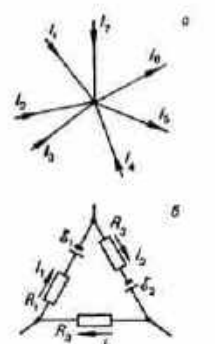
О. В. Кірсанов.

Г. Р. Кірхгоф.

В. О. Кістяківський.

Кірхгофа правила.

більшості хребетних тварин і людини. Розрізняють червоний і жовтий (жировий) К. м. Червоний К. м. утворюється з *мієлоїдної тканини*; його основу становить ретикулярна тканина (різновидність *сполучної тканини*), в якій містяться кровотворні (т. з. *створювальні*) й дозріваючі кров'яні клітини. Червоний К. м. — осн. орган *кровоутворення* ссавців, у якому утворюються *еритроцити*, *зернисті лейкоцити*, *тромбоцити* та кісткомозкові *лімфоцити*. У більшості ссавців, зокрема у людини, в перший період життя порожнини всіх кісток заповнює червоний К. м.; з віком він перетворюється на жовтий; червоний К. м. зберігається лише в губчатій кістковій речовині (в ребрах, груднині, кістках основи черепа, таза, хребців тощо); у деяких хребетних (гризунів, паху) — в порожнинах усіх кісток майже на все життя. Жовтий К. м. заповнює ділянки трубчастих кісток і складається гол. чин. з *жирової тканини*; при великих крововтратах і деяких патологічних станах він перетворюється на червоний.

КІСТКОВІ ГАНОЇДИ (Holostei) — група риб підкласу *променеперих* риб. За будовою черепа, щелепового і зябрового апарату подібні до *костистих риб*, за будовою нижньої щелепи і хвостового плавця — до *хрящових ганоїдів* (або хрящокісткових). До К. г. належать переважно викопні риби. Вперше вони з'явилися у пізній пермі, розквіту досягли в юрі і на початок палеогену майже всі вимерли. У сучас. фауні риб К. г. представлені лише *амією* і *панцирними щуками*. Ю. В. Мовчан.

КІСТКОВІ РИБИ (Osteichthyes) — клас риб. Тіло (довж. від 7—11 мм до 5—7 м, маса до 500—1500 кг) вкрите переважно кістковою лускою. На відміну від *хрящових риб* внутр. скелет К. р. більшою або меншою мірою скостенілий, одна пара зовн. зябрових щілин прикрита зябровими кришками, є плавальний міхур, запліднення у більшості видів зовнішнє, ікра без твердих оболонок, дрібна. Плодючість у різних видів — від кількох десятків до 10—28 мільйонів ікринок. Статевої зрілості досягають у віці від кількох місяців (только деякі бички, *акваріумні риби*) до 16—20 років (*білуга*). Пошир. у водоймах усього світу. Класифікація К. р. досить складна: їх поділяють на 4 підкласи (хрящокісткові, або *хрящові ганоїди*, *двошійні*, *кистепері*, *променепері*), які включають понад 40 рядів (більше як 20) тис. видів. На Україні бл. 200 видів з родин *оселедцевих*, *лососевих*, *камбало-вих*, *кефалевих* (див. *Кефаль*), *окуневих* (див. *Окунь*) та ін. Велика кількість К. р. є об'єктами промислу та штучного розведення (див. *Рибництво*).

Ю. В. Мовчан.
КІСТЯК — те саме, що й *скелет*.
КІСТЯКІВСЬКИЙ Володимир Олександрович [30.IX (12.X) 1865, Київ — 19.X 1932, Москва] — радянський фізик-хімік, акад. АН УРСР (з 1919), акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив 1889 Петерб. ун-т. У 1903—34 — професор

Петербур., потім Ленінгр. політех. ін-ту, 1934—39 — директор Колодін-електрохім. ін-ту АН СРСР. К. відкрив залежність між мол. тепловою випаровування і об'ємом пари при т-рі кипіння (1916), а також між мол. тепловою випаровування неасоційованої рідини і її т-рою кипіння. Запропонував ряд методів і приладів для вивчення електрохім. процесів; вперше склав таблицю електродних потенціалів; працював у галузі електрохімії магнію, хрому, заліза, алюмінію та ін. металів (1910). Розробив плавкову теорію *корозії металів* і практичні засоби захисту металів від корозії. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович (14 (26).III 1833, с. Городище, тепер Бахмацького р-ну Черніг. області — 13 (25).I 1885, Київ) — укр. історик права, вчений-криміналіст. Батько В. О. Кістяківського. В 1857 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 1864 — приват-доцент, з 1869 до кінця життя — проф. кримінального права та процесу цього ж ун-ту. Досліджував також *звичаєве право*, історію права та судоустрою на Україні. Зібрав, систематизував і видав «*Право, за якими судиться малоросійський народ*» (1879). Прихильник *класичної школи кримінального права*. Бурж. ліберальна обмеженість поглядів К. виявилася, зокрема, в загальному класової суті *судової реформи 1864*.

КІСТЯНКА — соковитий плід рослини, що складається з твердого дерев'янистого середлопіддя (кісточка), соковитого (слива, вишня) або більш-менш сухого (мигдаль) чи волокнистого (кокосова пальма) міжлопіддя і дуже тонкої шкурки — позалопіддя. Більшість К. містить одну кісточку (одноплідді, однокісточні). Є К. з двома й більше кісточками (глід, жостір), рідше — з однією кісточкою, проте з двома або кількома гніздами (багатокісточні К.). У побуті невеликі К. часто наз. ягодами.

КІТ (Felis) — рід хижих ссавців родини *котячих*. Довж. тіла від 40 см до 1,6 м, маса 2—35 кг. Забарвлення волосного покриву переважно яскраве, плямисте чи смугасте, рідше однотонне бурувато-жовте. Пошир. К. у Європі, Африці, Пд. і Пн. Америці. Рід включає 25 сучас. видів, серед них коти: лісовий, бенгальський, лінійський, якого вважають одним з предків *кота свійського*, *хаус-риси*, каракал та ін.; в СРСР — 11 видів, у т. ч. в УРСР — 3: *кіт лісовий*, *кіт свійський* та *рись*. Усі К. — хижаки, ведуть переважно нічний спосіб життя. Розмножуються раз на рік (кіт свійський — двічі-тричі) або рідше. У виплоді 1—6 малят (іноді більше). Серед К. є цінні хутрові звірі; у зв'язку із зменшенням чисельності у багатьох місцевостях вони взяті під охорону. Деякі К. завдають шкоди птахівництву й мисливському г-ву. В Європі, у т. ч. й на Україні, викопні рештки К. відомі з міоценових, пліоценових і антропоценових відкладів.

К. А. Татаринцев.

КІТ ЛІСОВИЙ, кіт дикий, кіт європейський (Felis silvestris) — хижий ссавець роду *кіт*. Зовні нагадує *кота свійського*, але більший за нього (довж. тіла 52—75 см, маса 4—6 кг). Волоссяний покрив тьмяно-іржасто-сірий з темними поперечними й поперечними смугами й плямами. Пошир. К. л. в Європі й Малій Азії. В СРСР найчисленніший на Кавказі, у великій кількості зустрічається в Молдавії і на Україні (в Карпатах, подекуди на Поліссі, в плавнях Дністра), спорадично — в Білорусії. К. л. — переважно нічна тварина. Живиться гризунами, птахами тощо. Самка після 63—68-добової вагітності народжує 3—6 котенят. Включений у *Червону книгу* Української РСР.

КІТ СВІЙСЬКИЙ (Felis domestica) — ссавець родини *котячих*. Довжина тіла 55—60 см, хвоста — до 30 см. Існує багато порід К. с., які відрізняються гол. чин. забарвленням і довжиною шерсті. Забарвлення буває однотонне (біле, чорне, сіре і руде різних відтінків) або плямисте чи т. з. тигрове. Гін у К. с. звичайно двічі на рік: у лютому — безсніжні та в червні. Після 55—65-денної вагітності кішка народжує 1—7 (найчастіше 3—6) сліпих котенят. Прозрівають вони на 7—10-й (звичайно 9-й) день; протягом 30—40 днів живляться молоком матері. К. с. походить від нубійського, або буланого *кота* (F. maniculata). У Єгипті К. с. існував бл. 4000 років тому; в Європі — 2000 років. Тепер К. с. поширений скрізь, де живе людина. Найвідоміші білі агорські К. с., сімські, пухнасті персидські — блакитні й поліві. К. с. легко дичить і схрещується з дикими котами.

КІТАКІЮСЮ — місто в Японії, на півночі о. Кіюсю. Порт у прот. Сімоносекі, вузол залізниць і автошляхів. 1,1 млн. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті — чорна металургія (один з найбільших у світі металург. комбінатів), коксохім. (вуг.-енерг. комбінат), хім., машинобудування. Підприємства військ., буд. матеріалів, харч.-смакової і текст. пром-сті. К. зв'язаний з о. Хонсю багатотунельним підводним тунелем. Утворений 1963 злиттям міст Явата, Тобата, Кокура, Вакамацу і Модзі.

КІТВЕ-НКАНА — місто в Замбії. Залізнична станція. 314 тис. ж. (1974). Важливий центр вироб. міді — великий мідний рудник, мідеплавильний з-д. Підприємства хім., харч. та ін. галузей промисловості. Утворений внаслідок об'єднання міст Кітве і Нкана.

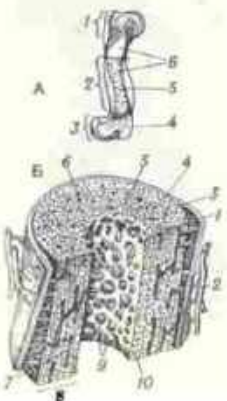
КІТЕЙ — давнє місто, що входило до складу *Боспорської держави*. Згадується в «*Географії*» Птолемея та ін. античних джерел. Заснований навприкінці 6 ст. до н. е. грец. колоністами. Був оточений кам'яними подвійними оборонними мурами і роном. У 5 ст. н. е. місто перестало існувати. Залишки його містяться на березі Керченського п-ова, на тер. с. Яковенкового Ленінського р-ну Крим. обл. Археол. розкопки проводилися 1927—29 і 1957.

Кіт лісовий.

Кіт свійський: 1 — сибірський; 2 — агорський.

Кістки: А — розпил довгої трубчастості кістки; 1 — проксимальний епіфіз; 2 — діафіз; 3 — дистальний епіфіз; 4 — губчаста кісткова речовина; 5 — компактна кісткова речовина; 6 — порожнина кістки; В — схема будови трубчастості кістки: 1 — окісти; 2 — кровеносні судини; 3 — зовнішня загальна система кісткових пластин; 4 — гангліозна система; 5 — внутрішня система; 6 — гангліозна канал; 7 — фолікулярна кістка; 8 — компактна кісткова речовина; 9 — губчаста кісткова речовина; 10 — внутрішня загальна система кісткових пластин.

КІТО

Ж. Кішфалуді-Штробль. Лілея. Мармур. 1922. Приватна збірка. Лондон.

Ж. Кішфалуді-Штробль. Шандор Петерфі. Бронза. 1926. Угорська національна галерея. Будапешт.

Кіто. Панорама частини міста.

КІТО — столиця Еквадору, головний політ., екон. і культурний центр країни. Розташоване на висоті понад 2800 м над р. м. Важливий транспортний пункт на Панамер-шосе, залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Бл. 600 тис. ж. (1977). Найрозвинутіша текст. промисловість. Підприємства хім.-фарм., меблевої, шкіряно-взут., харчосмакової галузей, машинобудування. У К. — Центр і Католицький ун-ти Еквадору, Нац. політех. школа, Жіночий пед. ін-т, Нац. жіночий коледж, Лат.-амер. центр по підготовці журналістів, Нац. академія музики, красних мистецтв і хореографії, Академія наук Еквадору та ін. наук. установи. Б-ки: Нац., Центр. ун-ту. Муніципальна. Численні музеї, в т. ч. Нац. колоніального мистецтва та історії, муз. інструментів, археології та етнографії. Нац. театр Сукре. Обсерваторія, бот. сад. К. засн. 1534.

КІТОН (Keaton) Бестер (справж. ім'я — Джозеф Френсіс; 4.X 1896, Пікуей — 1.II 1966, Голлівуд) — амер. кіноактор і кінорежисер. З 1917 знімався в короткометражних фільмах. Поставив фільми, в яких виконав гол. ролі: «Три епохи», «Наша гостинність» (обидва — 1923), «Шерлок-молодий», «Навігатор» (обидва — 1924), «Генерал» (1926). Світове визнання здобув як комічний актор «шімого» кіно.

КІТС (Keats) Джон (31.X 1795, Лондон — 23.II 1821, Рим) — англ. поет-романтик. У першій зб. «Вірші» (1817) і в поемі «Ендіміон» (1818) поряд з оспівуванням краси навколишнього світу звертається до подій сучас. йому дійсності. Поеми «Ізабелла», «Вечір св. Агнеси», «Ламія» (всі — 1820) сповнені протесту проти звичаїв бурж. суспільства. Поема «Гіперіон» (1820) — один з кращих творів англ. романтизму — є відгуком на революц. події в Європі. Тв.: Укр. перекл. — Поезиї. К., 1968; Вечір св. Агнеси, «Веселі», 1971. № 12; [Вірші]. В кн.: Мисик В. Платея. К., 1977; Рос. перекл. — Леріш. М., 1979; [Вірші]. В кн.: Маршак С. Собрание сочинений, т. 3. М., 1969. Літ.: Дьяконова Н. Я. Китс и его современники. М., 1973.

КІТС Ельмар Янович [14 (27).IV 1913, Тарту — 24.III 1972, там же] — ест. рад. живописець, нар. художник Естонської РСР (з 1971). В 1935–39 навчався у Вищій худож. школі «Паллас» в Тарту. Автор тематичних картин, пейза-

жів, натюрмортів і портретів. Твори: «Повінь у Валгалметсі» (1960), триптих «Музика, балет, образотворче мистецтво» (1961–62), «В. І. Ленін», «Будівники» (обидва — 1969). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КІТЧЛУ Сайфуддін (серпень 1885, Амрітсар — 9.X 1963, Делі) — громадський діяч Індії. Закінчив ун-т в Аллахабаді і Кембриджі. Адвокат. Член партії Індійський нац. конгрес. З 1919 брав участь у інд. нац.-визвольному русі, з 1947 — у Русі прихильників миру. З 1951 — голова Всеінд. ради миру і член Всесвітньої Ради Миру (ВРМ). 1955–59 — віце-голова ВРМ, з 1959 — член президії ВРМ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

КІФАРА, кітара (грец. *κίθαρα*) — струнний щипковий музичний інструмент стародавніх греків, споріднений з лірою. Являв собою дерев'яний корпус з 2 стояками, з'єднаними зверху перекладкою. Мала 4 струни, в 1-й пол. 7 ст. до н. е. — до 7, потім — до 18 струн. Використовувалась як сольний інструмент і для супроводу співу. Із. див. на с. 214.

КІФОЗ (від грец. *κίφος* — зігнутий, кривий) — кругла спина як наслідок передньо-заднього викривлення хребта опуклістю назад. К. буває природженим (наслідок аномалії розвитку тіл хребців, слабкості м'язів, особливо спини, тощо) і набутих (наслідок *рахіту*, *туберкульозу*, *поліомієліту*, постійно зігнутого положення тулуба, травм, заг. захворювання хребта). При К. спостерігаються запала грудна клітка, опущення зі слабкими стінками живіт, порушення функцій зовнішнього дихання тощо. Лікування — консервативне (корегуюча і зміцнювальна гімнастика, масаж, корсет тощо), іноді хірургічне.

К. С. Тереновий.

КІЦБЕРГ Аугуст [17 (29).XII 1855, Лаатре, тепер Вільяндісько-го р-ну Ест. РСР — 10.X 1927, Тарту] — ест. письменник, драматург. Літ. діяльність почав у 70-х рр. — оповідання і повісті, забарвлені романтичними настроями. В 90-і рр. виступав як реаліст (оповідання з сел. життя «Віттики Петра із Пюве», 1897; «Братець Хенні», 1901, та ін.). Автор трагедії «Перевертень» (1912), драм «У вихорі вітрів» (1906), «Бог капшук» (1915), «Червоний півень» (1919), комедії «Проклятий хутір» (1923), спрямованих проти соціальної несправедливості.

Тв.: Рос. перекл. — Пьєсы. М., 1962.

КІЦМАНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,6 тис. км². Нас. 73,8 тис. чол. (1979). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані міськ., 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Кіцмань. К. р. розташований у Прикарпатті. Річки — Прут з притоками Совицею, Черемошем та ін. Ґрунти — опідзолені чорноземи, сірі лісові й дерново-підзолисті. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, бук, клен, липа, береза) займають 7,5 тис. га.

У К. р. — держ. заказник «Щецино». Підприємства в осн. лісової та харч. пром-сті: Неполюковецький деревообр. комбінат (філіал Берегетського лісокомбінату), Лужанський експериментальний спиртний і Ошихлібський овочесушильний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кіцмань). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого та тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 40,1 тис. га, у т. ч.

орні землі — 33,4 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство. В К. р. — 17 колгоспів, міждклг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції, обл. держ. племенна станція, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Лужани, Оршівці, Кіцмань. Автошляхів — 260 км, у т. ч. з твердим покриттям — 158 км. У районі — 42 загальноосвітні, 2 музичні, художня і спорт. школи, радіосп. технікум (Кіцмань); 47 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 22 будинки культури, 26 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 54 бібліотеки, 2 істор. музеї (Кіцмань і с. Вітилінка). Пам'ятки дерев'яної архітектури — церкви й дзвіниці (15, 18 ст.) в смт Лужанах, у селах Ошихлібах, Берегеті, Валяві. В с. Новосілі К. р. народився укр. рад. співак Д. М. Гнатюк, у с. Хлівці — укр. рад. живописець К. В. Дзержик. У К. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1941).

Д. О. Фундатор. **КІЦМАНЬ** — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Совиці (прит. Пруту). Залізнич. станція. Вперше згадується в документах 1413. До 1774 К. — під владою Туреччини, в 1774–1918 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В листопаді 1918 К. захопила боярська Румунія. В роки окупації в К. діяла (з 1926) підпільна комуністична орг-ція. Під керівництвом комуністів у місті в березні 1933 проведено великий (15 тис. чол.) антифашист. й антивоєнний мітинг. 7.XI 1933 були вивішені

червоні прапори. 28.VI 1940 К. у складі Пн. Буковини возз'єднана з УРСР. В місті — райлісгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Радіосп-технікум, 3 заг.-осв. і музична школи. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 5 6-к. істор. музеїв.

Літ.: Місєняк В. Х. Кішмань. Ужгород, 1978.

КІЧ, кіч (нім. Kitch — халтура, п'єсма) — сукупність псевдомистецьких явищ, один із проявів бурж. «масової культури». К. має місце в л-рі (романи Я. Флемінга, Й. М. Зімеля), музиці, кінематографії (масова продукція Голлівуду), образотворчому та декоративно-ужитковому мист. сучас. бурж. світу. Витвори К. позначені світоглядною біглистю, вульгарністю і спрощеністю форми та змісту, худож. вторинністю, прагненням до натуралістичного копіювання дійсності без виявлення її справжньої суті, стилізованим еклектизмом. З'явився у 2-й пол. 19 ст. з початком занепаду буржуазії як класу і був розрахований на естетично нерозвинуті прошарки населення. К. активно експлуатує естетику, тематику й техніку нар. творчості, в корені спотворюючи їх. Певні риси К. засвоює сучас. модернізм (інтерес західного музичного «авангарду» до кіч-музики).

Літ.: Карцева Е. Кіч, или Торжество пошлости. М., 1977; Чердинченко Т. До соціології кічу. «Всесвіт», 1978, № 3. В. Л. Скуратовський.

КІЧКАС, Кичкас — село, що існувало до спорудження Дніпрогесу (м. В. І. Леніна на правому березі Дніпра вище м. Запоріжжя). Виникло в кін. 18 ст. поблизу давньої переправи через Дніпро, про яку згадували *Константи VII* Барягнородний (10 ст.), а також автори описів України Е. Лясота, М. Литвин (16 ст.) і Г. Л. Боплан (17 ст.). Поблизу села було кілька груп невисоких курганів (понад 100) *бронзового віку* та скіфського часу, досліджених 1927—31. В могилах знайдено зброю, прикраси, місцевий посуд, уламки давньогрец. амфор тощо.

КІЧУРА Мелетій Омелянович (21.I 1881, с. Носів, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.—1939) — укр. рад. письменник. Дитинство і юність провів у Галичині. Працював адвокатом у Коломиї. Після Великої Жовтн. соціаліст. революції жив на Рад. Україні. Був членом літ. орг-ції «Західна Україна». Перші збірки віршів «Без керма» (1910) і «Темні рясати» (1913) були позначені впливом модернізму. В збірках «Відблиски крики», «Останні могили», «Передодні» (всі — 1930) оспівав людей праці, будівників нового життя.

В. І. Хома.
КІШ (Kisch) Егон Ервін (29.IV 1885, Прага — 31.III 1948, там же) — нім. письменник із Чехословаччини. З 1919 — член Компартії Австрії, з 1925 — Компартії Німеччини. Учасник 2-ї Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930). В 1937—38 боровся в Інтернац. бригадах в Іспанії. З 1940 — в еміграції в Мексиці, в 1946 повернувся на батьківщину. Автор книг нарисів і репор-

тажів «Несамовитий репортер» (1925), «Азія докорінно змінилася» (1932), «Висадка в Австралії» (1937), «Ярмарок сенсаций» (1942), «Відкриття в Мексиці» (1945) та ін.

Тол.: Укр. перекл. — Егон Ервін Кіш має за честь лийти нам американський рай. Х.—К., 1933; У казематах Шпандау. В кн.: В фашистській Німеччині. Х., 1934; Рос. перекл. — Американський рай. М., 1931; Годы в люди. М., 1936; Рассказы об Испании. М., 1939; Репортажи. М., 1964.

Літ.: Матузова Н. М. Празькі німецькі соціалістичні письменники. К., 1971. Н. М. Матузова.

КІШ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ — центр. орган управління, що видав адм., військ., фінансовими, судовими та іншими справами в *Запорізькій Січі*. Спочатку був лише виконавчим органом, що обирався і контролювався військ. радою (див. *Козацька рада*). За часів *Нової Січі* (1734—75), коли компетенція козацької ради звузилася, К. З. С. взяв на себе частину її функцій. В останні десятиріччя існування Січі К. З. С. лише формально обирався військ. радою, а фактично призначався радою старшини.

КІШКА (Кошка) Петро Маркович [1828, с. Ометинці, тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.—13 (25). II 1882] — матрос, герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в сім'ї кріпака. Поміщик, записавши К. у зв'язках з учасниками сел. повстання на Поділлі, віддав його в матроси. К. служив на Чорноморському флоті. Під час оборони Севастополя виявив виняткову мужність і героїзм, винахлидливості у бою. К. споруджено пам'ятники в Севастополі та на батьківщині.

КІШКА Самійло (р. н. невід.—п. 1602) — гетьман реєстрового козацтва (1599—1602). Походив з укр. шляхти. Учасник морських походів запорізьких козаків на Туреччину. К. в 70-х рр. 16 ст. потрапив у тур. полон. Протягнувши бл. 25 років у полоні, К. 1599 організував на тур. галері повстання невольників, які перебили варту і повернулися на Україну. Загин козаків під проводом К. 1600 в складі польсь.-шляхет. війська брав участь у поході на Волощину. Загинув під час походу козаків і польсь. війська (1601—02) на Лівонію. Повстання невольників на чолі з К. оспіване в укр. нар. думі «Самійло Кішка».

КІШКА — гора біля смт Сімеїза Крим. обл., на вершині якої археол. розкопками 1950 і 1955 виявлено селище *бронзового віку* (2-е тис. до н. е.), поселення *таврів* I-ї пол. 1-го тис. до н. е. та середньовічне поселення (8—10 ст.). Досліджено залишки 2 кам. житл. будинків 6 ст. до н. е., а також оборонну стіну, складену насухо з великих кам'яних блоків для укріплення таврського поселення. Стіна має виступи для бащт. У першій столітній н. е. і за часів середньовіччя її було надбудовано і потовщено.

КІШФАЛУДІ (Kisfaludi) Кейт (5.II 1788, Тер — 21.XI 1830, Пешт) — угор. письменник. Успіх К. принесла патріотична істор. п'єса

«Татари в Угорщині» (1819). Інші істор. п'єси — «Ілка» (1819), «Грена» (1820), «Воевода Штібор» (1818—19), у якій змальовано соціальний конфлікт між феодалами і кріпаками. В комедіях «Бунтарі» (1819), «Прохачі» (1820) критикував духовну й екон. відсталість Угорщини. Згуртував навколо літ. альманаху «Аурора» («Аврора»), редактором якого був, гурток прогресивних письменників.

К. О. Шахова.
КІШФАЛУДІ-ШТРОЕЛЬ (Kisfaludi-Stróbl) Жігмунд (I.VII 1884, с. Алпоярйк, меде Зала — 14.VIII 1975, Будапешт) — угор. скульптор, нар. художник УНР (з 1952), почесний чл. АМ СРСР (з 1958). В 1900—05 навчався в Ін-ті декоративного та прикладного мист. в Будапешті, 1905—06 — в Академії прикладного мистецтва у Відні, 1906—08 — в академії Жюльєна в Парижі. Автор численних скульптур із зображенням жінок. Серед відомих творів: композиція «Стрілець з лука» (1918—19, ДЕ), Монумент Визволення на горі Геллерт у Будапешті (1947), портрети — Ш. Петефі (1926), Б. Шоу (1934), Тімура Фрунзе (1946), С. Мосема (1948), пам'ятник Л. Кошуту в Будапешті (1952). Виставки творів К.-Ш. 1956 відбулися у Києві, Харкові й Одесі.

Літ.: Вучетич Е. В. Жигмунд Кішфалуді Штроєль. М., 1960.

КІОГА — озеро в Африці, в межах Уганди. Лежить на вис. 1029 м. Площа бл. 2590 км², глиб. до 5 м. Береги розчленовані, відкриті заростями тростини й папірису. Судноплавне, через К. протікає р. Вікторія-Ніл.

КЛАВДІЄВО — ТАРАСОВЕ — селище міського типу Боролянського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична ст. Клавдієве. 5,8 тис. ж. (1979). Дослідно-експериментальний з-д Укр. н.-д. ін-ту мех. обробки деревини, виробниче базоване об'єднання, трикотажна та ялинкових іграшок ф-ки, лісгоспз-д. Заг.-осв. школа, 2 лікарні, поліклініка. Будинки культури, 6-ка. Навколо К.-Т. — лісова зона відпочинку. Засн. 1900.

КЛАВДІЙ (Тіберій Клавдій Нерон Германік; 10 до н. е., Лугдунум — 54 н. е.) — римський імператор 41—54 з династії Юліїв-Клавдіїв. Заклав основи бюрократичного апарату Рим. імперії. На держ. посади висунув людей з числа *вершників* і *вільновідпущеників*, надавав права рим. громадянства жителям провінцій. За К. 43 було завойовано пд. частину Британії. К. — автор праць з історії *етрусків* і *Карфагена* (до нас не дійшли). Отруєний своєю дружиною Агриппіною.

КЛАВЕСИН (франц. clavecin) — шипковий клавішний муз. інструмент. Відомий з 16 ст. Мав чотирикутну форму, жильні струни, яким надавалося коливання за допомогою спец. пера (згодом пластинки — плектра). В 17 ст. застосовано металеві струни, К. набув трикутної крилоподібної форми. Був поширений в усіх європ. країнах. У Росії й на Україні — з 16 ст. В кін. 18 ст. витіснений *форте-*

С. Кітчю.

П. М. Кішка.

Е. Я. Ків. Вид з Тооме. 1938. Таллінський художній музей.

КЛАВІАТУРА

Кіфара.

Клавесин.

Клавикорд.

Кладодій: 1 — кладодій (філокладій); 2 — листки; 3 — квітка; 4 — не видозмінена частина стебла.

піано. Тепер знов увійшов у концертну практику як сольний і ансамблевий інструмент.

КЛАВІАТУРА (нім. Klaviatur, від лат. clavis — ключ) — 1) В муз. інструментах — спеціальні пажелі (клавіші), розташовані в певному порядку. Складається здебільшого з клавішів, клавіатурної рами та осовних і передніх штифтів. Уперше застосована в 12 ст. в *органах*. 2) Сукупність клавішів будь-якого механізму (друкарської машинки тощо).

КЛАВІКОРД (від лат. clavis — ключ і грец. χορδή — струна) — клавішно-струнний ударний муз. інструмент. Походить від *цимбала*. Вперше згадується в 15 ст., був поширений в Європі, з 16 ст. — в Росії. Корпус — поздовжня чотирикутна коробка, яка містить струни і клавішний механізм. Грали на К., ударяючи по струнах металевими пластинками, закріпленими на кінцях клавішів. На поч. 19 ст. витіснений *фортепіано*.

КЛАВІР (нім. Klavier) — 1) Загальна назва струнних клавішних муз. інструментів (*клавикорд, клавесин, фортепіано*). 2) К., або клавирасудуг, — перекладення *партитури* (опери, ораторії, кантати і т. д.) для співу і фортепіано (або тільки для фортепіано). Термін «клавир» інколи вживається в значенні аранжировки симф. або камерно-ансамблевих творів для фортепіано (в 2, 4 або 8 рук).

КЛАГЕНФУРТ — місто на Пд. Австрії, адм. ц. землі Карінтія. Розташований на р. Глан. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу К. — аеропорт. 85,2 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша шкіряно-вуг. пром-сть. Маш.-буд., хім., деревообр., текст. підприємства. Тутюнова пром-сть. Архіт. пам'ятки: ландгауз (будинок самоврядування, 1574—90) та собор (1587—91) епохи Відродження, фонтан Дракона (1582—1636), палац князя-єпископа (1769—71, арх. Н. Паксисі).

КЛАДІЛЬ (Cladel) Леон (13.III 1835, Монтбан — 20.VII 1892, Севр) — франц. письменник. Його творчість характеризується революційно-демократичною спрямованістю. Літ. діяльність почав у 50-і рр. В 60-х рр. опублікував цикл «селянських» повістей і романів. У творох 70—80-х рр., написаних під впливом Паризької комуни, в збірках новел «Босі» (1873), «Рака» (1888) і особливо в романі «Жак Ратас» («INRI»; 1872—87; вид. 1931) прославляв комунізм.

КЛАДНО — місто на Зх. Чехословаччини, у Середньочеській обл. Залізнична станція. Понад 62 тис. ж. (1975). Центр Кладенського кам.-вуг. басейну. Металург. комбінат ім. маршала Конска, переробний з-л (виплавка якісної сталі) та ін. металург. підприємства. Гірниче машинобудування. В минулому — один з гол. центрів революц. роботи. руху в країні.

КЛАДОВИЩЕ — територія, відведена для *захоронення померлих*. Залежно від обрядів поховання, а також адм. і сан. норм, встановлюваних органами влади, визначаються типи К. і порядки утримання їх. Групи поховань часів первісно-общинного ладу і раннього феодалізму називаються *могилиниками*. К. стародавніх Греції, Риму, Сходу, Середземномор'я і Причорномор'я називають *некрополіми*. Місця поховань видатних людей називають *пантеонами*. В Росії і на Україні К. створювались спочатку при монастирях, церквах (див., зокрема, *Києво-Печерська лавра, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир* та ін.). За діючими в СРСР осн. правилами, віддалі К. від житл. і громад. будинків має становити не менше 300 м. Територія К. має бути озелененою (не менше 20%). В СРСР найвідоміші К.: в Москві — Новодівиче, Донського монастиря, Ваганьковське; в Ленінграді — Олександрівської лаври (тепер Музей мистецкої скульптури), Волкове (Літературськості мостки); в Києві — Байкове, Лук'янівське; Різні — Братське і Райніса; Львові — Личаківське; Вільнюсі — Воїнське; Талліні — Метскальмісту (Лісове); Тбілісі — Пантеон на горі Мтацмінда та ін. Учасників революц. подій, воєнних дій, видатних осіб часто ховають поза К., внаслідок чого виникли своєрідні меморіали — *Марсове поле* і Пискарьовське К. в Ленінграді, *Красна площа* в Москві, *Парк Слави* в Києві, *Холм Слави* у Львові (див. *Меморіальні споруди*). Найвідоміші зарубіжні К. — Хайгетське в Лондоні, де поховано К. Маркса, *Пер-Лашез* у Парижі, Арлінгтонське у Вашингтоні, Кампосанто в Пізі і Генуї. Центральне кладовище у Відні.

КЛАДОГЕНЕЗ (від грец. κλάδος — гілка, παγін і γένεσις — походження) — один з напрямів органічної еволюції, що привводить шляхом *дивергенції* до виникнення нових монофілетичних (див. *Монофілія*) відмежованих одна від одної гілок (кладів) організмів. Термін запропонований ім. вченим Б. Реншем (1947). Поняття К. близьке *ідеоадаптації, адаптивній радіації*.

Б. Г. Новиков.

КЛАДОДІЙ (від грец. κλάδος — гілка, παγін і είδος — вигляд) — видозмінене стебло у деяких рослин, що має сплюснену листкоподібну форму, зелене забарвлення і виконує функції листка (*фотосинтез, дихання тощо*). Листки на К. здебільшого редуковані (див. *Редукція в біології*) або видозмінені у колючки, лусочки чи волоски. На К. звичайно перетворюються частини стебел, у окремих рослин (напр., у *опунції*) — усе стебло. К. найчастіше зустрічається у рослин посушливих районів і є одним з пристосувань до зменшення *транспірації*. К., що рано припиняють ріст і подібні до листків, іноді наз. філокладіями.

КЛАДОНІЯ (Cladonia) — рід кушистих *лишайників* з подвійною сланню. Із спор утворюється горизонтальна слань, яка має вигляд невеликих листочків або лусочок, іноді горбкуватої кірочки; здебіль-

шого постійна, у деяких видів рано відмирає. Вертикальна слань виростає з горизонтальною у вигляді розгалужених кушків, бокальчиків, пальчатковидних виростів тощо (т. з. *пощевів*). Бл. 300 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — бл. 60. Ростуть на ґрунті, пнях, біля основи стовбурів дерев. Окремі види К., відомі під назвою оленячого моху, або *ягелью*, є кормом для пн. оленя.

КЛАДОФОРА (Cladophora) — рід *зелених водоростей*. Слань нитчаста, розгалужена, багатоклітинна, прикріплена до субстрату. Клітини великі циліндричні з сітчастими хроматофорами (всіх пігментів) і товстою шаруватою оболонкою, молоді — одноядерні, пізніше стають багатоядерними. Нестатеве розмноження здійснюється *зооспорами*; статевий процес — *ізогамія*. Бл. 200 видів, поширених у прісних і солоних водах всієї земної кулі. В УРСР найпоширеніша К. грудкувата (*C. glomerata*), яка у водоймах утворює великі скупчення.

КЛАЙБЕРН (Кліберн; Cliburn) Гарві Лаван (скорочено Влб; н. 12.VII 1934, Шрівпорт, шт. Луїзіана) — амер. піаніст. У 1954 закінчив Джульярдську муз. школу (Нью-Йорк). Широке визнання вперше здобув у СРСР (1-а премія на Міжнарод. конкурсі піаністів і скрипалів ім. П. І. Чайковського в Москві, 1958). В репертуарі К. — концерти С. Рахманінова, П. Чайковського, С. Прокоф'єва, твори Ф. Ліста, Е. Гріга, О. Скрибіна, С. Барбера та ін. Не раз виступав в СРСР, зокрема на Україні (1958, 1960). З 1959 проводиться Міжнарод. конкурс піаністів ім. Клайберна (Форт-Уорт, США).

КЛАЙДСАЙД — *конурбація* на Пн. Великобританії, в Шотландії. Розташований на р. Клайд. Складається з групи міст — *Глазго* (головне), а також Пейслі, Ренфру, Клайдбанк, Дамбартон, Порт-Глазго, Грінкок та ін., тісно пов'язаних між собою інтенсивними екон. і культурно-побутовими зв'язками. Бл. 2 млн. ж. Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. (особливо суднобуд.), металург. і хімічна; портове господарство.

КЛАЙПЕДА — місто респ. підпорядкування Лит. РСР. Незамерзаючий мор. порт на березі Куршської зат. Балтійського м., при впадінні р. Дане. Залізнична ст., вузол автомоб. шляхів. 176 тис. ж. (1979). Відома з перших століть н. е. як поселення балтів. У 1252 її зруйнували німецькі лицарі, які збудували тут замок і 1252—53 заклали місто (Мемель). З 1525 — у складі Пруссії (1629—35 належала Швеції; 1757—62, під час *Семилітньої війни* 1756—63, місто займали рос. війська), з 1871 — Німеччина. За *Версальським мирним договором* 1919 К. з 1920 — у розпорядженні *Амтанти*. В 1923 повернено Литві. Окупація К. нім.-фашист. військами тривала з 22.III 1939 до 28.I 1945, до визволення міста рад. військами. Значний пром. і культур. центр республіки. Гол. галузі пром-сті: харчова (в т. ч. рибна), машинобуд. і металообр., дерево-

обр., легка, буд. матеріалів; янтарне виробн. В К.— ф-ти Каунаського політех. ін-ту, Держ. консерваторії Лит. РСР та Шкільського пед. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філіал філармонії, картинна галерея, краєзнавчий та мор. музеї.

КЛАПАН (від нім. *Klappe* — за-слінка) у техніці — деталь (пристрій) машин і трубопроводів, яка дає змогу керувати потоком рідини, газу або пари. Залежно від призначення розрізняють К. (мал.): зросельні (див. *Дросельний клапан*), редукційні (ними зменшують тиск), регулювальні, зворотні, запобіжні, аварійні, запірні та ін. За конструкцією К. поділяють на вентиляльні (див. *Вентиль*), золотникові (див. *Золотник*), кранові (див. *Кран*) тощо. К. приводять у дію електричним, пневматичним, гідравлічним або ін. приводом, а також ручним способом.

КЛАПАРЕД (*Claparède*) Едуар (24.III 1873, Женева — 29.IX 1940, там же) — швейц. психолог. Професор Женевського ун-ту (з 1908), один із засновників пед. ін-ту ім. Ж. Ж. Руссо в Женеві (1912). В 1920 заснував «Міжнародне товариство психотехніки». К.— продовжувач традиції франц. школи *емпіричної психології* й один з відомих представників *функціональної психології*. Автор праць «Психологія дитини і експериментальна педагогіка» (1909, рос. перекл. 1911), «Професійна орієнтація, її проблеми і методи» (рос. перекл. 1925), «Як визначати розумові здібності школярів» (1924, рос. перекл. 1927).

КЛАПЕЙРОН (*Clapeyron*) Бенуа Поль Еміль [26.I (за ін. даними 21.II) 1799, Париж — 28.I 1864, там же] — франц. фізик, член франц. Академії наук (з 1858). Закінчив Політех. школу в Парижі (1818). В 1820—30 працював у Петербурзі в Ін-ті інженерів шляхів. Після повернення до Франції — професор Школи мостів і доріг у Парижі. Вивів (1834) рівняння стану ідеального газу (див. *Клапейрона — Менделєєва рівняння*) і рівняння залежності точки плавлення від тиску (див. *Клапейрона — Клаузіуса рівняння*).

КЛАПЕЙРОНА — КЛАУЗІУСА РІВНЯННЯ — диференціальне рівняння, яке встановлює зв'язок між тиском p і абс. температурою T чистої речовини у станях, що відповідають *фазовим переходам* 1-го роду (випаровуванню, сублімації, плавленню тощо). Має вигляд:
$$\frac{dp}{dT} = \frac{r}{T \Delta V}$$
, де r — питома теплота фазового переходу, ΔV — різниця питомих об'ємів фаз. Рівняння вивів Б. П. Е. Клапейрон (1834) і обґрунтував Р. Клаузіус (1850).

КЛАПЕЙРОНА — МЕНДЕЛЄЄВА РІВНЯННЯ — рівняння стану ідеального газу. Вивів 1834 Б. П. Е. Клапейрон, узагальнив 1874 Д. І. Менделєєв. К.—М. р. встановлює зв'язок між масою газу M , його об'ємом V , тиском p і абс. т-рою T : $pV = (M/\mu)RT$, де μ — молекулярна маса газу, R — газова стала. К.—М. р. має об'єднує Авогадро закон, Бойля—Маріотта закон і Гей-Люссака закон,

для реальних газів справджується тим точніше, чим вища їхня т-ра і нижчий тиск.

КЛАРЕ (*Klare*) Герман (н. 12.V 1909, Гамельн, тепер ФРН) — нім. хімік, президент АН НДР (з 1968), інж. член АН СРСР (з 1971). Вчився у Гейдельберзькому і Кільському ун-тах (1928—33). У 1947—49 пів наук. роботу в СРСР, з 1953 — в Ін-ті штучного волокна АН НДР (1962—68 — директор). Осн. праці — з хімії й технології хім. волокон. Розробив технологію одержання штучних целюлозних волокон і волокон з поліамідів. Національна премія, 1951, 1963. Нагороджений рад. орденом Дружби народів (1979), Золотою медаллю ім. М. В. Ломоносова АН СРСР (1976).

КЛАРК (*Clark*) Джон Бейтс (26.I 1847, Провіденс, шт. Род-Айленд, — 21.III 1938, Нью-Йорк) — амер. економіст. Навчався в Гейдельберзькому (Німеччина) і Цюрихському (Швейцарія) ун-тах. З 1877 — професор економіки в амер. коледжах, 1895—1923 — професор Колумбійського ун-ту. Основоположник концепції «*граничної продуктивності*» — однієї з гол. догм бурж. політ. економії. Сформулював т. з. закон Кларка, за яким цінність (вартість) продукту визначається сумою «*граничних користностей*» його властивостей. Праця і капітал вступають у К. як рівноцінні фактори в утворенні цінності продукту, тобто капітал він ототожнював із *засобами виробництва*. Низький рівень зарплати плати К. пояснював надмірно швидким зростанням пролетаріату.

КЛАРК (*Clark*) Джон Моріс (30.XI 1884, Нортгемптон, шт. Массачусетс — 27.VI 1963, Уестпорт, шт. Коннектикут) — амер. економіст, філософ. Син Дж. Б. Кларка. З 1926 — професор економіки Колумбійського ун-ту. В 1934—54 співробітничав у держ. установах США. К. виступав активним прихильником держ. регулювання економіки, особливо антикризових заходів. Брав участь у розробці концепції дифузії виторгу, за якою результати екон. прогресу нібито розподіляються рівномірно між усіма верствами суспільства. Один з основоположників концепції *олігонолії*.

КЛАРК (*Clark*) Едуард Деніел (5.VI 1769 — 9.III 1822) — англ. мінералог, мандрівник. Подорожував по країнах Бл. Сходу і Європи, зокрема відвідав сх. і пд. райони України. У своїх мемуарах («Росія, татари і Туреччина», т. 1—2. Лондон, 1811; «Подорож до Росії, татар і Туреччини». Единбург, 1839) подав цікаві відомості про побут укр. селян. Відзначив чистоту їхніх жител, підкреслив хоробрість чорномор. і кубанських козаків.

КЛАРКИ ЕЛЕМЕНТИВ — числа, які виражають пересічний вміст хім. елементів у даній природній системі у вагових, атомних або об'ємних процентах. Термін за-

провадив О. Е. Ферман (1923) на честь амер. геохіміка Ф. У. Кларка (1847—1931). К. е. визначають для Землі в цілому або для окремих *геосфер*, різних типів порід *літосфери*, окремих регіонів Землі, а також для ін. космічних тіл. Найкраще вивчені К. е. *земної кори*. Визначення К. е. має велике теор. і практичне значення для розв'язання проблеми ранньої диференціації речовини Землі та утворення геосфер, розшуків родовищ корисних копалин.

Лит.: Беус А. А. Геохимия литосферы. М., 1972.

КЛАРНЕТ (франц. *clarinette*, італ. *clarinetto*, від лат. *clarus* — ясний, чіткий) — духовий муз. інструмент. Походить від старовинної *сопінки*; використовується в оркестрі з серед. 18 ст. Являє собою дерев'яну або ебонітову трубку з невеликим розтрубом на кінці, має дзьобовидний мундштук, до якого прикріплено очеретяну пластинку. Висота звука змінюється за допомогою клапанів (у сучас. К. їх бл. 20). Найбільше застосування мають К., пасторелі в ля і сі-бемоль. Розновиди К.: малий, альтовий (або теноровий), бас-К., контрабасовий.

КЛАС (від лат. *classis* — розряд, група) у біології — систематична одиниця (*таксон*), що об'єднує споріднені ряди тварин або порядки рослин. Споріднені К. в свою чергу об'єднують у *типи* тварин або *відділи* рослин. Так, К. печиночників об'єднує порядки маршанцєвих, конгеманєвих та ін., а разом з К. справжніх мохів та антоцеротових становить відділ *махоподібних*; К. комах об'єднує ряди прямокрилих, лускокрилих та ін., а разом з трилобітами, ракоподібними та ін. становить тип *членистоногих*. Поняття «клас» ввів у систематику франц. ботанік Ж. Турнефор (1656—1708).

КЛАС у логіці — сукупність об'єднаних спільними ознаками предметів чи явищ, яка розглядається як єдине ціле. В матем. логіці та математиці терміном «клас» позначають довільні сукупності об'єктів і вживають його як синонім поняття «множина» (див. *Множина теорія*).

КЛАС ШКІЛЬНИЙ — 1) Постійний (у межах навч. року) колектив учнів, які працюють за єдиною навч. програмою (див. *Класно-урочна система навчання*). 2) В навч. плані річний курс навчання із зазначенням дисциплін, що вивчаються, і розподілом часу, відведеного на кожну з них. 3) Навч. приміщення в школі, обладнане спец. меблями.

КЛАСИ СУСПІЛЬНІ. За визначенням В. І. Леніна, «класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленням і оформленням у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 14 — 15). К. с. виникли

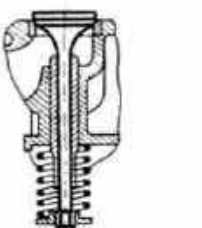
Г. Л. Клайбер.

Кладонія оленька.

Кладофора: 1 — будова клітини: хлоропласт у вигляді дірчастої пластинки, в ній містяться світлолюбні клітини і ядра (більші клітини з темною забарвленістю ядерця); 2 — нитка з зооспорами (темні).

Клапан поршневого двигуна внутрішнього згоряння.

в процесі розкладу *первіснообщинного ладу* внаслідок сусп. поділу праці і появи приватної власності на засоби виробництва. Основоположники марксизму-ленізму довели, що існування К. с. пов'язано лише з певними істор. фазами розвитку виробництва, що їхній розвиток зумовлений у кінцевому підсумку змінами *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. В умовах антагоністичного суспільства класи — це групи людей, з яких одна, посідаючи панівне становище в сусп. господарстві, привласнює працю іншої. Для кожного класового сусп. ладу характерна своя класова структура. Крім осн. К. с., існування яких впливає з пануючого в даному суспільстві *способу виробництва* (у рабовласницькому суспільстві — раби і рабовласники, у феодальному — селяни-кріпаки і поміщики, в капіталістичному — *пролетаріат* і *буржуазія*), є ще неосн. класи, існування яких пов'язане з госп. укладами, що збереглися від попередніх *суспільно-економічних формацій* або зароджуються в надрах існуючого сусп. ладу (зокрема, неосн. класами капіталістичного суспільства є *селянство* і поміщики). К. с. неоднорідні. Вони складаються з різних прошарків. У класово антагоністичному суспільстві між К. с., інтереси яких протилежні, точиться запекла *класова боротьба*. Антагоністичні К. с. закономірно зникають із ліквідацією приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, *протилежності між містом і селом, протилежності між розумовою та фізичною працею*. К. с. зберігаються ще на першій фазі комуністичного суспільства — за *соціалізму*, але їхня сутність докорінно змінюється. Класову структуру соціалістичного суспільства утворюють *дружні К. с.* — *робітничий клас*, *колігальне селянство* й особлива соціальна група — нар. *інтелігенція*, що виступають у тісному союзі. Вони мають спільну екон. основу — сусп. власність на засоби виробництва, спільну політ. основу — *соціалістичну державу*, спільну ідеологію — *марксизм-ленінізм*, спільну мету — *побудову комуністичного суспільства*. В умовах соціалізму склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*. Проте між робітн. класом і селянством зберігаються певні відмінності, які визначаються наявністю двох форм соціалістичної власності — державної (загальнонародної) і кооперативної (колгоспної). Провідна роль на всіх етапах будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства належить робітн. класові, що зумовлюється його місцем і роллю в сусп. виробництві, його ідейно-політ. зрілістю. В процесі будівництва *комунізму* відбувається неухильний процес зближення класів, який закономірно веде до дедалі більшої соціальної однорідності суспільства, до подолання класових відмінностей.

М. М. Мокляк.

КЛАСИ ТОЧНОСТІ в машинобудуванні — характеристика точності виготовлення виробу,

що визначається значеннями *допусків*. К. т. встановлюють на геом. параметри виробу (напр., лінійні розміри, кути, параметри різбових з'єднань) і на весь виріб (т. з. складальну одиницю), напр. на *підшипники* кочення, силові вузли *агрегатних верстатів*, *металорізальні верстати*. К. т. геометричних параметрів є складовою частиною стандартних систем допусків і посадок, напр. Єдиної системи допусків і посадок РЕВ для гладеньких елементів деталей (в СРСР діє з 1977). В цій системі налічується 19 К. т. (рядів точності, або квалітетів), що позначаються порядковими номерами 01, 0, 1, 2... 17 (в міру зростання допуску на номінальний розмір). Квалітети 01—5 характеризують в основному точність виготовлення виконавчих розмірів засобів вимірювання (*калібрів*, плоскопаралельних кінцевих *мір довжини*, *лекальних косинців*); квалітети 6—11 — точність розмірів спряжуваних елементів; квалітети 12—17 — точність розмірів деяких неспряжуваних елементів. К. т. складальних одиниць зумовлюються стандартами, де зазначено допуски на осн. експлуатаційні та ін. показники. К. т. — важлива технологічна, економічна й експлуатаційна характеристика, що визначає ступінь наближення параметрів виробу до їх розрахункових значень. Див. також *Класи точності* засобів вимірювань. Літ.: Балакшин Б. С. *Основы технологии машиностроения*. М., 1969; Картавов С. А. *Технология машиностроения*. К., 1974; Ануриев В. И. *Справочник конструктора-машиностроителя*. т. 1—3. М., 1978.

А. М. Стреловський.

КЛАСИ ТОЧНОСТІ засобів вимірювань — узагальнена характеристика засобів вимірювань, яка визначається границями допустимих основної і додаткових похибок, а також іншими їх властивостями, що впливають на точність вимірювання. Характеризуючи такі засоби (див. *Вимірювальна техніка*), К. т. в той же час не є безпосереднім показником точності вимірювань, виконуваних за допомогою цих засобів. Для кожного К. т. границі допустимих похибок встановлюють у вигляді абсолютних, зведених або відносних похибок чи у поділках шкали (див. *Похибки засобів вимірювань*). Способам вираження похибок відповідають умовні позначення К. т., встановлені державним стандартом (напр., Кл. 1, Кл. 2..., якщо границі допустимих похибок виражені в одиницях вимірюваної величини або поділках шкали; більший похибці відповідає більший порядковий номер). К. т. полегшують вибір засобів вимірювань при плануванні й організації вимірювання. Літ.: ГОСТ 13600—68. Средства измерений. Классы точности. Общие требования. М., 1968.

С. С. Обозовський.

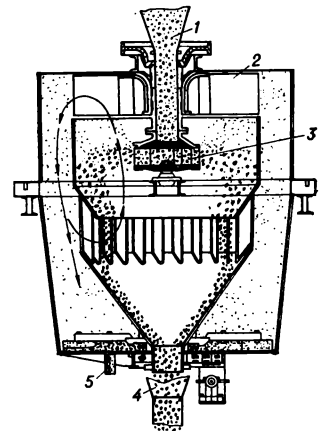
КЛАСИКА (від лат. classicus — зразковий) — 1) Література і мистецтво Стародавньої Греції, еллінізму і Стародавнього Риму. 2) В широкому розумінні — все краще, найдосконаліше в художній спадщині людства. Класиками наз. видатних майстрів л-ри і

мистецтва, творчість яких одержала світове визнання і зберігає неминущу ідейно-художню цінність. Слово «класичний» може містити в собі і значення «первісності», основоположності.

КЛАСИКА в мистецтві — період у історії давньогрец. мистецтва, який охоплює 5 ст. до н. е. й перші три чверті 4 ст. до н. е. К. поділяють на ранню («суворий стиль», 1-а пол. 5 ст. до н. е.), високу (2-а пол. 5 ст. до н. е.) й пізню (400—325 до н. е.). Соціальною основою К. була рабовласницька демократія. В мист. К. склалася реалістична худож. принципи, громадян. естетичні ідеали, демократичні тенденції. В цей час розвинулося регулярне планування міст (арх. Гіпподам), високої гармонійності досягла ордерна система архітектури (архітектори *Іктін*, *Каллікрат*), своєї довершеності досягла скульптура (скульптори *Мірон*, *Фідій*, *Лісипп* та ін.). Див. також *Греція Стародавня*.

Літ.: Полевой В. М. *Искусство Греции*. Древний мир. М., 1970.

КЛАСИФІКАТОР — апарат, яким мінеральні суміші розділяють на класи залежно від розміру,

Пневматичний класифікатор (обезпилювач) вугілля: 1 — порожнистий вал з впускним вуглепроводам; 2 — вентилятор; 3 — розподільник вугілля; 4 — пристрій для вивантажування дрібного вугілля; 5 — пристрій для вивантажування пилу.

форми або густини частинок. Дія К. ґрунтується на різній швидкості переміщення частинок у воді або повітрі під впливом сили ваги або відцентрових сил: великі і важкі частинки утворюють осад, тонкі і легкі змиваються водою або виносяться струменем повітря. Розрізняють К. гідравлічні (спіральні, рейкові, дражні та ін.) і пневматичні, або повітряні (мал.); гравітаційні та відцентрові (напр., *гідроклонони*); з самопливним або примусовим розвантаженням. К. застосовують при тонкому подрібнюванні руд чорних і кольорових металів, при підготовці руд і вугілля до *флотації*, для видаляння пилу з вугілля тощо.

О. М. Коткін.

КЛАСИФІКАЦІЯ (від лат. classis — розряд, клас і facio — роблю) — розбивання множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (під-

множини). Кожна група може, в свою чергу, бути поділена аналогічним чином на підмножини. Правильна К. повинна задовольняти такі формальні вимоги: 1) підмножини, на які розділено множини, не повинні перетинатися (містити спільні елементи); 2) в сумі підмножин повинні дати вихідну множини класифікованих об'єктів; 3) кожен елемент повинен входити до якогось одного класу; 4) поділ множини на групи повинен здійснюватися за однією ознакою. Бажаємо, хоч не обов'язково, щоб при продовженні поділу груп на нові підмножини за основу бралися та ж сама ознака. Оскільки множини можна розбивати на підмножини різними способами, вибір системи К. є справою *практики*. Якщо метою К. є передусім зручне кодування інформації (напр., десяткова бібліотечна К.), система К. може мати з точки зору змісту штучний характер. В науці, однак, вибір системи К. диктується змістовими міркуваннями і не може зводитися до простої угоди з міркувань зручності. Оскільки К. є необхідною стороною кожного пізнавального акту, в практиці розвитку науки відбираються такі системи К., які відображають глибинні закономірності руху і розвитку об'єктивної дійсності. Такі К., як типологія тваринного і рослинного світу, *періодична система елементів Д. І. Менделєєва*, К. елементарних частини тощо, є суттєвою стороною і результатом розвитку теор. систем, істинність яких перевіряється практикою. *М. В. Попович.*

КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ — розподіл мов по групах за певними ознаками. Є такі класифікації мов: географічна, типологічна, або морфологічна, генеалогічна та ін. Геогр. класифікація виходить із геогр. розміщення мов і має лише допоміжне значення для ін. класифікацій (див. *Лінгвістична географія*). Типологічна К. м. (див. також *Морфологічна класифікація мов*) базується на *типології* і граматичних особливостях. Вона виникла на основі зіставлення мов з незмінними лексичними елементами і мов з лексичними елементами, які, поєднуючись між собою, можуть зазнавати змін. Цей принцип К. м. розвинув *А. В. Шлегель*, поділивши мови на «мови без граматичної структури» і «мови з граматичною структурою». На ньому базується поділ на *ізолюючі мови*, *інкорпуючі мови*, *аглотуючі мови* й *флективні мови*. Жоден із типів у чистому вигляді не існує. Майже всі мови світу мають характер перехідних від одного типу до другого. Спроби удосконалити типологічну К. м., зроблені у 19 ст. нім. вченим *Г. Штейнталем* і австр. *Ф. Місгелі* (психологічна К. м.), а також *Е. Сепіром* (концентральна К. м.), виявились досить схематичними. *Генеалогічна класифікація мов*, яка базується на їхній спорідненості, стала можливою тільки після виникнення *порівняльно-історичного мовознавства*. Споріднені мови залежно від міри спорідненості об'єднують у сім'ї (напр., індоєвропейська сім'я, фінно-

угорська сім'я), в межах сім'ї близькості споріднені мови об'єднують у групи й підгрупи (напр., сх.-слов. підгрупа слов. групи індоєвроп. сім'ї). Є спроби встановити класифікаційні одиниці більші, ніж сім'я (сукупність мовних сімей, мовна формація). К. м. допомагає краще розібратись у всій різноманітності *мов світу*. *Лит.: Кузнецов П. С. Морфологическая классификация языков. М., 1954; Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1963; Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. Пер. с нем. М., 1964. А. О. Білецький.*

КЛАСИФІКАЦІЯ НАУК — розкриття взаємозв'язку наук на основі певних принципів і відтворення цього зв'язку у вигляді логічно обгрунтованого розміщення наук у системі наукових знань. Див. *Наука*.

КЛАСИЦИЗМ (від лат. *classicus* — зразковий) — художній стиль і напрям у європ. літературі й мистецтві 17 — поч. 19 ст., для якого ідеальним (класичним) зразком було своєрідно переосмислене мистецтво *античності*. Худож. принципи К. розвивались у взаємодії з естетикою *Відродження* і *барокко*. Передумови К. зародилися в Італії. Як цілісна система він сформувався у Франції (17 ст.) в епоху піднесення *абсолютизму*. Незважаючи на класову обмеженість, придворно-аристократичний характер, мист. К. на певному етапі виражало прогресивні ідеї боротьби з феодальною роздроб-

леністю. Грунтуючись на принципах філос. *раціоналізму*, К. утверджував ідеальне уявлення про «розумну» і «справедливу» владу освіченого монарха. В ряді європ. країн К. розвивався в період формування нац. держав і нац. культур. У творчості переважали громадянські, героїчні і патріотичні мотиви. Існує також розуміння К. як типу худож. мислення в різні епохи: розрізняють К. римський, ренесансний, просвітительський і К. 17—18 ст.

К. у літературі. Риси його вперше виявились у франц. лірі в одах *Ф. Малербя*, найвищого розвитку він досяг у трагедіях *П. Корнелья* і *Ж. Расіна*, в комедіях *Ж. Б. Мольєра*. Теоретичні принципи К. виклав *Н. Буало* в дидактичній поемі «Мистецтво поетичне», яка стала худож. манифестом класицизму. Головними жанрами ліри К. були *трагедія* і *комедія*. В драм. творі суворо дотримувався закон трьох одинств — дії, часу і місця, не допускалося змішування трагічного і комічного, величюого і низького. Вузькостановий характер К. виявився в теорії жанрів. До «високих» жанрів, де зображалося життя королів і героїв, належали трагедія, ода, героїчна *поема*. Ближче до життя простого люду стояли «середні» і «низькі» жанри — *комедія*, *сатира*, *байка*, *ідилія*. Після періоду занепаду в кін. 17 ст. К. на деякий час відродили письменники франц. *Просвітництва* (трагедії *Вольтєра*), спрямувавши його, однак, не на зміщення абсолютизму, як це було на поч. 17 ст., а на боротьбу з ним, на викриття реліг. фанатизму і клерикалізму. Під впливом франц. ліри К. виник і в інших європ. країнах, його представниками були *І. К. Готшед* у Німеччині, *А. Поп* у Англії та ін. К. був видатним явищем у рос. лірі 18 ст. Він виявився в сатирах *А. Кантеміра*, байках *М. Хераскова*, трагедіях *О. Сумарокова* і *В. Княжнина*, в одах *В. Тредіаківського*, *М. Ломоносова*, *Г. Державіна*. На Україні окремі елементи К. знайшли відображення в *шкільному театрі* й «підлітках» 18 ст., в трагікомедії *Ф. Прокоповича* «Володимир», частково — в творчості *І. Котляревського*, *К. Думитрашка*.

Архітектурі К. властиві строгість і геометризм підкреслено статичних силуетів, постійне звернення до форм античності. Основою архіт. мови К. став ордер (див. *Архітектурні ордери*). Провідне місце в архітектурі К. належало *містобудуванню*. К. в архітектурі зародився в Італії у 2-й пол. 16 ст. як продовження творчих традицій *Відродження* (арх. теорія і практика арх. *А. Палладіо*). В цілісну стильову систему він оформився у Франції в 17 ст. Спочатку франц. К. відзначався урівноваженими композиціями, геометрично чіткими планами й пануванням прямих ліній (палац *Баллеруа*, 1626—36, арх. *Ф. Мансар*), з 2-ї пол. 17 ст. (період розквіту) вбірас все більше елементів *барокко* — імпульсанти парадні інтер'єри й фасади при регулярності заг. композиції (архітектура

Класицизм. Схематичний план центрального району міста Полтави. 1820.

Будинки на Печерську в Києві. Архітектор, ймовірно, А. І. Меленський. 1820.

Будинки пожежної команди в Полтаві. 1805.

Церква в селі Чорнобай (тепер селище міського типу) Черкаської області. 1808.

Павільйон біля Гранітної пристані Єлагіна острова в Ленінграді. Архітектор К. І. Россі. 1818—22.

Ф. Ф. Шедрін. Діана. Мармур. Не пізніше 1798.

В. Л. Бороновський. Портрет О. Ф. Бестужева, 1806.

й планування *Версалью*). Особливо яскраво принципи франц. К. знайшли вияв у творчості т. з. академістів — архітекторів К. Перро (сх. фасад *Лувра*), Ф. Блонделя (брама Сен-Дені) та ін. В серед. 18 ст. створюються монументальні громад. споруди, відкриті міські площі з цілісними архіт. ансамблями [ансамбль пл. Конкорд (Згода), 1753—75, арх. Ж. А. Габріель; *Пантеон*, 1764—90, арх. Ж. Ж. Суфло — в Парижі; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225].

На початку 19 ст. франц. К. стає більш стриманим, академічним (див. *Ампір*). Нім. К. характеризується строгими й монументальними формами, пошуками нових функціональних рішень (Бранденбурзькі ворота, 1788—91, арх. К. Г. Лантанс; Нова партія, 1816—18, арх. К. Ф. Шінкель, обидві — в Берліні). В англ. К. 18 — на поч. 19 ст. переважає палладіанство (за прізвиськом арх. Палладіо), тісно пов'язане з розквітом *садово-паркової архітектури*. Вершинною англ. К. була культура оформлення житлового середовища, створення сміливих містобудівних рішень (пл. Серкус у м. Баті, 1754—64, арх. Дж. Вуд, Парк-Кресент у Лондоні, 1812—22, арх. Дж. Неш). У 18 — на поч. 19 ст. К. продовжує розвиватися в Італії (арх. Дж. П'єрмаріні), Іспанії (арх. Х. де Вільянуева), країнах Сх. Європи й Скандинавії, в США (арх. Т. Джефферсон, Дж. Гобан). У Росії К. виник у 60-х рр. 18 ст. На ранньому етапі К. характеризується симетричними планами з криволінійними елементами й певними рисами стилю барокко в декорі (Академія мистецтв у Петербурзі, 1764—88, арх. А. Кокорінов і Ж. Б. Валлен-Деламот). Архітектори зрілого К. створюють своєрідні типи міськ. палаців і особняків дворянства, об'ємно-просторова композиція яких будувалася за типовою тричастинною симетричною схемою: гол. корпус і два флігелі з боків (Інженерний замок у Петербурзі, 1797—1800, арх. В. Баженов; Голіцинська лікарня в Москві, 1796—1801, арх. М. Казаков; палацово-парковий ансамбль *Павловська*, 1780—1801, арх. Ч. Камерон; Олександрівський палац у Царському Селі, тепер м. Пушкін, 1792—96, арх. Дж. Кваренгі). В 1-й третині 19 ст. формуються ансамблі центрів Костроми, Твері, Ярославля та ін. міст; створюються визначні палацово-паркові ансамблі *Гатчина*, *Архангельське*, *Останкіно* та ін. В кін. 18 ст. на Україні в архітектурі також звертаються до античної спадщини, до композиційних принципів К. За розробленими планами, в основі яких — геометрично чітке планування й ансамблевистість центр. площ, забудовувалися міста, торг. й військ. порти (Миколаїв, Херсон, Севастополь, Одеса, Катеринослав, тепер — Дніпропетровськ, та ін.), реконструювалися старі міста (Київ, Полтава, Чернігів та ін.). У складанні проектів планування міст брали участь рос. будівничі І. Старов, М. Казаков, Дж. Кваренгі. Поширення в обов'язковому по-

рядку типових проектів та «зразкових» фасадів житл. будинків привело до єдиного стилю забудови вулиць і площ (*Кругла площа* в Полтаві, 1805—11, арх. А. Захаров). У кін. 18 — на поч. 19 ст. розвивалось палацово-паркове буд-во (палади в Мерчику, 1776—78, арх. П. Ярославський, О. Палишин; у Батурині, 1799—1803, арх. Ч. Камерон; в Сокиринцях, 1829, арх. П. Дубровський; в Хотині, тепер Сум. обл., кін. 18 ст., арх. Дж. Кваренгі; парки «Софіївка» в Умані, 1796—1805, та «Олександрія» в Білій Церкві, 1797—1829; парк в с. *Холмце* Мигородського р-ну Полтав. обл., 19 ст., комплекс будівель і парку садиби Лизогубів у Селіві, тепер Черніг. обл., 18—19 ст.). На поч. 19 ст. споруджували численні будівлі культового (дзвіниця Успенського собору в Харкові, 1824—33, арх. Є. Васильєв; Преображенський собор у Болграді Одес. обл., 1833—38, іл. див. до ст. *Болград*, т. 1, с. 518), громад. та адм. призначення (будинки ген.-губернатора в Чернігові та Полтаві, полтав. Присутств. місця, всі — арх. Захаров); театри, дворянські й купецькі зібрання, *гостині двори* (зокрема в Білій Церкві, 1814; іл. див. т. 3, с. 129; в Києві, 1809—28, арх. Л. Руска, А. Меленський), гімназії, ун-ти (ун-т у Києві, 1837—43, арх. В. Беретті; ліцей Безбородька в Ніжині, 1824, арх. Руска; новий корпус Київ. академії, 1822—25, арх. А. Меленський; *Контрактовий будинок* у Києві, 1815—17, арх. В. Гесте). В зх. областях України поява К. в архітектурі належить до кін. 18 ст. Композиції споруд (переважно житл.) менш строгі й лаконічні, без застосування архіт. ордеру, з широким застосуванням *аркад*, *рустр*, *барельєфів* (кол. жіночий монастир, тепер б-ка АН УРСР, 1827, арх. Й. Бем та П. Нобіле; кол. Миськ. театр, тепер Укр. драм. театр ім. М. Заньковецької, 1837—42, арх. І. Зальцман та Л. Піхль; ратуша, тепер Миськрада, 1827—35; арх. Й. Маркль, Ф. Трешер; всі — у Львові). В 30—40-х рр. 19 ст. К. переживає застій, вироджуючись у сухий казарменний стиль з елементами *еклектизму*. К. знайшов відображення й в нар. будівництві (житл. й госп. будівлі). К. в образотворчому мистецтві охоплює період з 17 ст. до 1-ї третини 19 ст. В різних країнах, у залежності від конкретних істор. умов, К. набував різного характеру й на певних етапах виражав передові ідеї свого часу (гуманізм, волелюбність, громадян. доблесть, патріотичний обов'язок перед батьківщиною). Пізніше, канонізований академіями мистецтв і затверджений ними як офіційний худож. напрям, К. перетворився на мертвий шаблон, який гальмував розвиток мистецтва (див. *Академізм* в образотворчому мистецтві). У Франції в 17 ст. відомим представником К. був Н. Пуссен. В період Великої франц. революції К. збагачився рисами громадянськості, які особливо яскраво виявилися в творчості Ж. Л. Давіда. Відомими представниками К. бу-

ли: в Німеччині — А. Р. Менс, у Італії — А. Канова, Данієль — Б. Торвальдсен. У Росії К. розвивався з серед. 18 і 1-ї чверті 19 ст. Патріотичні ідеї боротьби народу за незалежність батьківщини знайшли відображення в творчості живописців і скульпторів кін. 18 — поч. 19 ст. — А. Лосенка, Г. Угрюмова, О. Іванова, Ф. Гордєєва, Ф. Шедріна, М. Козловського, а також В. Демут-Малиновського, Ф. Толстого, Б. Орловського, які відтворили події Вітчизн. війни 1812. Особливо яскраво це виявилось в творчості І. Мартоса. Для доби К. характерне широке використання скульптури і живопису в декоративному оформленні фасадів та інтер'єрів архіт. споруд. У поміщицьких садибах споруджувалися палаци з чудовими зразками декор.-монументального живопису (розписи палаців у Ляличах, Хотині, Батурині та ін.). В серед. 19 ст. проги змертвілих канонів К. виступили *передвижники*. В музиці в завершеному вигляді К. сформувався в 17 ст. у франц. муз. театрі (композитор Ж. Б. Люлі). Новий етап у розвитку К. пов'язаний з епохою Просвітництва, Великою франц. революцією 18 ст. (античні сюжети трактувалися з позиції «третього стану»). Видатним представником К. в оперному мист. цього періоду був К. В. Глюк. Підпорядкувавши музику драмі, він у своїх операх відлював високі громадян. ідеали, теми моральної стійкості й героїзму. Представниками героїчного респ. К. в епоху Великої франц. революції були Л. Керубіні, Е. Н. Меґюль, Ф. Ж. Госсек та ін. Вища стадія розвитку муз. К. пов'язана з творчістю композиторів *Віденської класичної школи* (Ф. Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. Бетховен). Риси К. знайшли вияв у творчості укр. та рос. композиторів 18 ст. М. Березовського, Д. Бортнянського, Є. Фоміна та ін. К. у театральному мистецтві в виник у ряді європ. країн на поч. 17 ст., найбільш повного розвитку набув у Франції. Зразками для класицистичного театру були герої античного мистецтва, у великій мірі позбавлені істор. достовірності. Класицистичні вистави відзначалися помпезністю, статичністю; актори діяли на фоні декорацій, що не мали істор. і побутової конкретності. Утвердження К. в акторському мистецтві пов'язане з діяльністю франц. акторів Г. Мондори, Ж. Флорідора, Т. Дюпарк, А. Лекюер та ін. В кінці 18 ст. актор Ф. Ж. Тальма надав К. революц.-героїчного звучання. Франц. К. 17—18 ст. мав великий вплив на театр ін. країн Європи (в Німеччині — актриса К. Нейбер, у Англії — актори Т. Беттертон і Дж. Кембл). Рос. класицистичний театр виник у 30—50-х рр. 18 ст., його формуванню сприяла діяльність М. В. Ломоносова та О. П. Сумарокова, які стверджували своєю творчістю патріотичний напрям театру, нац. істор. тематику. На основі нац. сценічної школи К. виріс рос. актори Ф. Волков, І. Дмитрієвський, Т. Троєпольська, П. Плавильщиков та ін. В кін.

18 — на поч. 19 ст. К. в театрі переживав ідейну та худож. кризу, тому що ширіше і сила акторських емоцій вступили в протиріччя з канонічними правилами класицистичної манери гри. З критикою К. виступали О. Пушкін, О. Грибоедов, В. Белінський, М. Шепкін та ін. В укр. театрі риси К. виявлялися в шкільних виставах 17 — 18 ст. Лл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Лит.: Русская литература XVIII века. Эпоха классицизма. М.—Л., 1964; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Обломовский Д. Д. Французский классицизм. М., 1968; Коваленская Н. Н. Русский классицизм. М., 1964; Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 1. К., 1969; Ливанова Т. Н. На пути от Возрождения к просвещению XVIII века. В кн.: От эпохи Возрождения к двадцатому веку. М., 1963; Ренессанс. Барокко. Классицизм. М., 1966.

В. М. Лесин (література),
Л. А. Ієнаткін (архітектура),
Л. А. Пелькіна (образотворче мистецтво),
А. О. Правдох (музика).

КЛАСИЧНА БУРЖУАЗНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — напрям у бурж. політ. економії, що виник у 17 ст. в період становлення капіталізму. Основоположники її — У. Петті й П. Бугальбер. Дальшого розвитку набула у творах фізіократів. Найвищою своєю вершиною К. б. п. е. досягла в працях англ. економістів А. Сміта і Д. Рікардо. Представники К. б. п. е. виступали ідеологами пром. буржуазії, критикували меркантилізм. Вони проголосили капіталізм вічною і природною формою виробн., досліджили його закони, «внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 89, примітка). Значною заслугою К. б. п. е. є розробка теорії трудової вартості. Звершує К. б. п. е. Ж. Ш. Сісмонді. Він поділяв відомі положення К. б. п. е., критикував капіталізм з позицій *дрібнобуржуазії*. Незважаючи на великий внесок К. б. п. е. у розвиток екон. науки, вона не розкрила дійсну природу капіталістичного виробн. К. Маркс писав, що «класична політична економія підходить дуже близько до дійсного стану речей, але не формулює його свідомо. Цього вона і не може зробити, не скинувши своєї буржуазної шкіри» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 511). На зміну К. б. п. е. прийшла *вульгарна політична економія*. Процес дальшого розвитку капіталізму створив умови для виникнення пролетарської політ. економії. К. Маркс, розробляючи екон. теорію, критично використав усе найкраще, що дала К. б. п. е. Тому В. І. Ленін назвав її одним з теоретич. джерел марксизму.

Л. Я. Корнійчук.
КЛАСИЧНА НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ — філософський рух у Німеччині в період *Великої французької революції* кінця 18 ст. та назрівання бурж.-демократич. революції в Німеччині в 30—40-х рр. 19 ст. Гол. представники: І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель, Л. Фейербах. Оsn. дослідженням К. н. ф. є розвиток *діалектики* Гегелем та ін. і обґрунтування матеріалістичного вчення Л. Фейербахом. Термін «класична німецька філосо-

фія» широко вживається в марксист. лі-рі, насамперед у праці Ф. Енгельса *«Людей Фейербаха і кінець класичної німецької філософії»*, в статті В. І. Леніна *«Три джерела і три складові частини марксизму»*, в якій К. н. ф. визначено як одне з теор. джерел марксист. філософії. Докладніше див. *Німецьчина*, розділ Філософія. **КЛАСИЧНА ОСВІТА** — тип загальної середньої освіти, в основу якої покладено вивчення латинської та грецької мов і античної літератури. Засн. в епоху *Відродження* у зв'язку з посиленням інтересом до античної культури. В серед. 16 ст. в Зх. Європі було організовано перші класичні *гімназії*. Теор. систему К. о. в 1-й пол. 19 ст. опрацював нім. педагог Й. Ф. Герbart. Під його впливом остаточно сформувалася К. о. в привілейованих класичних школах Зх. Європи й Росії під назвою *гімназій, ліцеїв, коледжів* та ін. В навч. плані цих закладів 40% навч. часу приділялося вивченню лат. і грец. мов. Вся система К. о. була пройнята формалізмом. Розвиток капіталістичного виробництва в 19—20 ст. викликав необхідність *реальної освіти* і привів до поступового скорочення К. о. В СРСР класичні школи ліквідовано 1918. Культурна спадщина античного світу вивчається в СРСР як у серед., так і у вищій школі.

КЛАСИЧНА ШКОЛА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА — один з напрямів бурж. теорії *кримінального права*, який відображав ідеологію буржуазії в період її боротьби з феодальнізмом. К. ш. к. п. виникла в кін. 18 ст. Її представниками були Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, І. Бентам, Д. Локк, О. Ф. Кістяківський, М. С. Таганцев та ін. Піддавши критиці феод. право за його систему привілеїв та беззаконня, К. ш. к. п. висунула ряд прогресивних вимог (рівність усіх перед кримінальним законом; відмова від застосування катувань; недопустимість тлумачення закону суддями тощо). В різні періоди розвитку капіталізму змінювався зміст вимог К. ш. к. п. Незмінним залишався захист нею приватної власності та системи експлуатації трудящих. В 19 ст. в основу К. ш. к. п. була покладена висунута І. Кантом та Г. В. Ф. Гегелем концепція індетермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). Відповідно до неї злочин — це прояв нічим не обмеженої волі правопорушника, не зв'язаної з суспільними явищами (див. *Антропологічна школа права*). Проголошені К. ш. к. п. принципи стали суто декларативними. В період імперіалізму К. ш. к. п. обґрунтовує необмеженість репресій гол. чин. проти діячів робітн. і демократич. руху.

П. С. Матилевський.
КЛАСНИЙ КЕРІВНИК — в СРСР учитель, прикріплений до кожного з 4—10-х класів загальноосвітньої школи з метою об'єднання зусиль учителів, які працюють у тому чи іншому класі, а також координації їхніх вимог для досягнення найкращих результатів у виховній і навчальній роботі з учнями класу. К. к. повинен добре

знати умови життя учнів, вивчати їхні інтереси, запити та індивідуальні особливості. К. к. працює в тісному контакті з учителями класу, піонерською й комсомольською орг-ціями, батьками, підтримує зв'язки з орг-ціями та установами, в яких працюють батьки, добивається єдності пед. вимог до учнів з боку школи й сім'ї. Поєднання вимогливості з глибокою повагою до особи учня — один з осн. принципів роботи К. к. Оsn. обов'язки К. к. сформульовано у Статуті серед. загальноосв. школи. Лит.: Болдырев Н. И. Классный руководитель. М., 1978.

Б. С. Березняк.
КЛАСНО-УРОЧНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система організації навч. процесу в школі, за якою навчання проводиться в класах з постійним складом учнів за сталим розкладом, а осн. формою навчання є урок. К.-у. с. н. виникла в 16 ст. в *братських школах*. Теор. основи її розробляли Я. А. Коменський, К. Д. Ушинський. В бурж. педагогіці й шкільній практиці кінця 19 — поч. 20 ст. в деяких капіталістичних країнах були поширені антипед. теорії, спрямовані на підірив К.-у. с. н. (*дальтон-план* та ін.) і некритично перенесені деякими педагогами в рад. школи. Постановою ЦК ВКП(б) від 26.VII 1932 «Про навчальні програми і режим в початковій і середній школі» ці методи було засуджено як шкідливі, а осн. формою організації навч. роботи в поч. і серед. школі визнано урок з постійним складом учнів. К.-у. с. н. є основною в сучас. рад. школі.

Б. С. Березняк.
КЛАСОВА БОРОТЬБА — боротьба між *класами суспільними*, соціально-екон. інтереси яких непримиренно протилежні. У К. б. знаходить вияв осн. суперечність кожного антагоністичного способу виробн. — конфлікт між новими *продуктивними силами* і застарілими *виробничими відносинами*. Цей конфлікт закономірно розв'язує *революція соціальна*, яка є вищим проявом К. б. Марксизм-ленінізм уперше в історії дав наук. пояснення К. б. як гол. рушійної сили історії всіх антагоністичних класових суспільств. Вся історія класово антагоністичних суспільств є історією К. б., боротьби експлуатованих проти експлуаторів. Ця боротьба завжди вела до революц. перебудови сусп. ладу, зумовлювала перехід від однієї *суспільно-економічної формації* до іншої, вищої. Найбільшою гостротою досягає К. б. за капіталізму, коли останньому експлуаторському класові — *буржуазії* — протистоїть найреволюційніший клас в історії людства — *робітничий клас*, який виконує всесвітньо-істор. місію повалення експлуаторського ладу та побудови комуністичного суспільства. Виразником класових інтересів робітн. класу в К. б., його авангардом є марксистсько-ленінські робітн. і комуністичні партії. Оsn. форми К. б. пролетаріату: економічна — боротьба за поліпшення свого екон. становища; політична — боротьба за владу, за встановлення *диктатури пролетаріату*, ідеологічна —

покликана нести в маси комуністичну ідеологію і викривати реакційну суть бурж. ідеології. Особливо загострилося К. б. в період імперіалізму — її вістря спрямоване проти панування монополій, боротьба робітн. класу за соціалізм поєднується з боротьбою за демократію, за соціальний прогрес, а К. б. пролетаріату в нац. межах переплітається з К. б. у міжнар. масштабі і на світовій арені. Важливою особливістю К. б. пролетаріату є тісне переплетення екон. і політ. боротьби, далі піднесення страйкового руху (див. *Страйк*). У цій боротьбі проти об'єднання сил монополій і бурж. д-ва навколо пролетаріату згуртовуються всі осн. прошарки населення, зацікавлені в здійсненні демократичних перетворень, в збереженні миру (див. *Рух прихильників миру*). З появою на світовій арені соціалізму виникає новий фронт К. б. у міжнар. масштабі — *боротьба двох суспільних систем*, загострюється боротьба робітн. класу проти бурж. ідеології, реформізму та ревізіонізму. Особливої гостроти К. б. набуває в умовах науково-технічної революції, коли зростає політ. зрілість, єдність, політ. вплив робітн. класу. Марксизм-ленінізм показав, що К. б. в капіталістич. суспільстві неминує веде до завоювання робітн. класом політ. влади, що встановлення диктатури пролетаріату означає не припинення К. б., а продовження її в нових формах. «Те, що я зробив нового, — писав К. Маркс, — полягало в доказі ось чого: 1) що існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминує веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400). З перемогою соціалізму зникає ґрунт для класових суперечностей і антагонізмів всередині країни. К. б. за цих умов спрямована назовні, проти світового імперіалізму. Специфічною формою К. б. є *мирне співіснування* двох протилежних соціальних систем.

КЛАССОН Роберт Едуардович [31.I (12.II) 1868, Київ — 11.II 1926, Москва] — рад. інженер-електротехнік, винахідник гідралічного способу добування торфу. Закінчив (1891) Петерб. технологіч. ін-т. Керував буд-вом (1895—96) на Охтинських порохоних з-дах (під Петербургом) однієї з перших в Росії електростанцій трифазного струму. В 1897—1906 за проектами і участю К. споруджено ряд електростанцій. З ініціативи К. біля м. Богородська (тепер м. Ногінськ Моск. обл.) побудовано (1912—14) першу в світі районну електростанцію (тепер ДРЕС ім. Р. Е. Классона), де паливом став торф. Запропонований (1914) К. спосіб гідралічного добування торфу знайшов практичне застосування на початку 20-х рр. К. — учасник складання плану *ГОЕЛРО*.

Лит.: Каменецкий М. О. Роберт Эдуардович Классон. М.—Л., 1963.

КЛАССОН (Claesson) Стіг (н. 5.II 1917, Кумла) — шведський фізик-хімік, член Королівської шведської АН (з 1946), іноз. член АН СРСР (з 1976). У 1937 закінчив Упсальський ун-т. Працює у цьому ун-ті (з 1946—професор, з 1949—директор Ін-ту фіз. хімії). Осн. праці з кінетики швидких хім. реакцій. Досліджував реакційну здатність великого числа короткоживучих ароматичних аніон-радикалів; розробив унікальні установки великої потужності для імпульсного фотолізу.

КЛАТРАТИ — кристалічні хім. сполуки, що утворюються внаслідок включення молекул однієї речовини — «гостя» — в порожнини кристалів другої речовини — «хазяїна» — в процесі її кристалізації; один з видів *сполук включення*. Утворення К. можливе лише тоді, коли порожнини в кристалах хазяїна відповідають розмірам молекул гостя. До К. належать, напр., гідрати метану, інертних газів, хлору. Застосовують К. для розділення близьких за властивостями речовин, зберігання і транспортування летких речовин тощо.

Лит.: Пауалл Г. М. Клатратные соединения. В кн.: Нестехиометрические соединения. Пер. з англ. М., 1971.

КЛАУДИУС (Claudius) Едуард (справж. прізвище — Шмідт; 29.VII 1911, Буер, поблизу м. Гельзенкірхена — 13.XII 1976, Потсдам) — нім. письменник (НДР). У 1932 вступив у Компартію Німеччини (з 1946 — член СЄПН). Учасник нац.-революц. війни 1936—39 в Іспанії, Руху Опору в Італії. Автор романів «Зелені оливки і голі гори» (1945; про антифашист. боротьбу в Іспанії), «Сіль землі» (1948), «Про любов треба не тільки говорити» (1957), книги спогадів «Неспокійні роки» (1968), оповідань, нарисів, репортажів. Нарис «Тяжкий початок» (1950), роман «Про тих, хто з нами» (1951) — перші в НДР твори про робітн. клас, який будує соціалізм.

Тал.: Укр. перекл. — Про тих, хто з нами. К., 1969; Рос. перекл. — О тех, кто с нами. М., 1953.

КЛАУЗЕВИЦ (Clausewitz) Карл Філіп Готфрід фон (1.VI 1780, Бург, поблизу Магдебурга — 16.XI 1831, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР) — нім. військ. теоретик, історик, генерал-майор пруської армії. В 1803 закінчив Заг. військ. уч-ще в Берліні. В 1810—12 викладав в Офіцерському військ. уч-щі. В 1812—14 перебував на службі в рос. армії, брав участь у розгромі військ *Наполеона I*. В 1818—30 — директор берлінського Заг. військ. уч-ща. Автор військ. праць «Про війну» (в 3 т.; російське вид. т. 1—2, 1936; українське вид. — К., 1936), «1799 рік», «1812 рік».

КЛАУЗІУС (Clausius) Рудольф Юліус Емануель (2.I 1822, Кеслін, тепер Кошалін, ПНР — 24.VIII 1888, Бонн) — нім. фізик, один із засновників термодинаміки і кінетичної теорії газів; чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). Закінчив Бер-

лін. ун-т (1848). Професор Цюрихського (з 1857), Вюрісбургського (з 1867) і Боннського (з 1869) ун-тів. Сформулював 2-е *термодинамічне начало* (1850). Запровадив поняття *ентропії* (1865). Необґрунтовано поширивши закон зростання ентропії замкнутої системи на весь Всесвіт, К. прийшов до хибного висновку про неминучу теплову смерть Всесвіту. Обґрунтував (1850) рівняння, що пов'язує зміну т-ри плавлення речовини із зміною тиску (*Клаузіуса — Клаузіуса рівняння*). Запровадив поняття *ідеального газу*, а також поняття *довжини вільного пробігу* молекул і перший (1860) обчислив цю довжину. К. зробив важливий внесок у теорію електролізу. Теоретично обґрунтував *Джоуля — Ленца закон*, розвинув термодинамічну теорію термоелектрики, розробив теорію поляризації діелектриків.

КЛАУЗУЛА (лат. clausula — закінчення, завершення) — 1) В риториці закінчення частина промови оратора, особливо старанно опрацьована в стилістичному відношенні. 2) У віршуванні — заключні складки віршованого рядка починаючи з останнього наголошеного складу. Поетика розрізняє чотири види К.: чоловіча (односкладова), жіноча (двоскладова), дактилічна (трискладова) і гіпердактилічна (чотири і більше складів).

КЛАУС (Klaus) Георг (28.XII 1912, Нюрнберг — 1974) — нім. філософ-марксист (НДР), дійсний член Нім. АН у Берліні (з 1961). Член СЄПН. Брав участь у підпільній боротьбі проти фашизму. Був директором Ін-ту філософії АН у Берліні (1959—69). Автор праць з питань теорії пізнання, філос. проблем кібернетики, семіотики і формальної логіки. Нац. премія НДР (1959, 1964).

Тал.: Рос. перекл. — Введение в формальную логику. М., 1960; Кибернетика и философия. М., 1963; Кибернетика и общество. М., 1967.

КЛАУСОН Балтер Іванович (н. 20.XII 1913 (2.I 1914), с-ще Преображенське, тепер с-ще Толмачово Лузького р-ну Ленінгр. обл.) — держ. і парт. діяч Естонської РСР. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї робітника. Закінчив автор. технікум (1933), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1965). У 1941—44 — в Рад. Армії. В 1944—54 працював в рад. органах Ест. РСР. У 1954—61 — перший заст. Голови, з жовтня 1961 — Голова Ради Міністрів Ест. РСР. З 1961 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

КЛДАШВІЛІ Давид Самсонович [11 (23).IX 1862, с. Сімонеті, тепер Терджольського р-ну Груз. РСР — 24.IV 1931, там же, похований у Тбілісі] — груз. письменник, нар. письменник Грузії (з 1930). Учився у Київ. військ. гімназії (1872—80). Виступив у пресі 1885. Вітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію. В оповіданнях «Жертва» (1893), «Прокляття» (1894) показав тяжке життя груз. селян.

Р. Ю. Е. Клаузіус.

В. І. Клаусон.

Д. С. Кладішвілі.

Осн. тема творчості К. — ви-
ро-дження груз. дворянства (повісті
«Соломон Морбеладзе», 1894; «Ма-
чука Саманішвілі», 1897; «Злигод-
ні сім'ї Камушадзе», 1897). Автор
в'єс «Шаста Ірини» (1897), «Зли-
годні Даріспана» (1903).

Тв.: Рос. перекл. — Сочинения.
т. 1—2. Тбілісі, 1950—52.

КЛДАШВІЛІ Серго Давидович
[в. 6 (18).X 1893, с. Сімонеті, те-
пер Терджольського р-ну Груз.
РСР] — груз. рад. письменник.
Син Д. Клдашвілі. Друкується з
1911. Був членом групи груз. сим-
волістів «Голубі роги». Автор ре-
алістичних романів «Згарище» (кн.
1—2, 1932—62), «Тиха обитель»
(1958), повістей «Місяць провінції»
(1932), «Ірина Тухарелі» (1958),
циклу «Севанські новели» (1935),
в'єс «Покоління героїв» (1937),
«Оленяча ущелина» (1944), «Повер-
нення» (1952), зб. оповідань «Бі-
сові діти» (1960).

Тв.: Укр. перекл. — Бісові діти.
К., 1968; Рос. перекл. — Пеше-
лище. Тбілісі, 1956; Далекие зарницы.
М., 1969.

КЛЕБАНОВ Дмитро Львович
[в. 12 (25).VII 1907, Харків] —
укр. рад. композитор, засл. діяч
мист. УРСР (з 1967). В 1926 за-
кінчив Харків. муз.-драм. ін-т
(клас С. Богатирьова). З 1934 ви-
кладав у Харків. консерваторії
(з 1960 — професор); у 1963—73 —
в Харків. ін-ті мистецтв, з 1973 —
професор-консультант. Серед його
учнів — В. Губаренко, Б. Яро-
винський. Твори: опери «Комуніст»
 («Василь Губанов», 1967), «Чер-
воні козаки» («Козаки-червонці»,
1972); балети «Лелеченя» (1937),
«Світлана» (1939); оперети, сим-
фонії, концерти для скрипки, ви-
олончелі, флейти, арфи; сюїти для
симф. і камерного оркестрів, во-
кальні цикли на вірші Шевченка,
Пушкіна, Гейне. Нагороджений
орденом «Знак Пошани».

Тв.: Мистецтво інструментовки. К.,
1972.

**КЛЕБАНЬ-БІЦЬКЕ ВОДОСХО-
ВИЩЕ** — водосховище в УРСР,
у межах Донец. обл., на р. Кле-

бань-Бик (бас. Сіверського Дінця).
Утворилося 1950 після споруджен-
ня греблі. Площа бл. 680 га, об'єм
бл. 30,0 млн. м³. Використовують
для водопостачання населених
пунктів питною водою та зрошу-
вання.

КЛЕБЕР (Kläber) Курт (4.XI 1897,
Іена — 9.XII 1959, м. Карона,
Швейцарія) — нім. письменник.
Учасник робіт. руху. Вступив
у «Спартак союз», пізніше — в
Компартію Німеччини. Книги опо-
відань «Барикади на Рурі», «Рево-
люціонери», зб. віршів, репорта-
жів і нарисів «Підбурювачі Під-
бурюйте!» (всі — 1925) присвяче-
ні революц. боротьбі пролетаріату.
«Пасажири III класу» (1927) —
один із перших нім. пролетар.
романів. В 1933 емігрував у Швей-
царію, співробітничав у антифа-
шист. журналах. Після 1938 від-
ійшов від політ. життя. Писав
твори для юнацтва: «Червона Зоря
і її банда» (1941), тетралогія «Джу-
зеппе і Марія» (1955—56).

КЛЕВАНЬ — селище міського ти-
пу Ровенського р-ну Ровен. обл.
УРСР, на р. Стублі (притока Го-
рині). Залізнична станція. 8,4 тис.
ж. (1979). У К. — деревообр. і пром.
комбінати, прод. товари і хліб-
ний з-д, міжколг. буд. орг-ція,
виробниче відділення райсільгосп-
техніки. Лісгоспзг, комбінат по-
бутових послуг. 7 заг.-осв., музич-
на і спорт. школи, сільс. профес-
тех. уч.-ще; лікарня, дитячий са-
наторій. Будинки культури, 5
клубів, 4 кінотеатри, 46-км. Архіт.
пам'ятки: фортеця — комплекс
споруд (15—17 ст.), костіол (1630).
К. відома з 1458. З 1940 — с-ще
міськ. типу.

КЛЕНЬ — річка в УРСР, у ме-
жах Сум. обл., і в РРФСР, права
притока Сейму (бас. Дніпра). До-
жина 143 км, площа бас. 2660
км². Бере початок на Середньо-
російській височині. Характер рів-
нинний. Гол. притоки — Есмань
(права), Обеста (ліва). Живлення
снігове і дощове. На К. — 13 шлю-

зів-регуляторів. Використовують
для водопостачання та зрошуван-
ня.

КЛЕЕ (Klee) Пауль (18.XII 1879,
Мюнхенбукзе, поблизу Берна —
29.VII 1940, Муральто, поблизу
Локарно) — швейц. живописець і
графік, представник експресіоні-
зму. В 1898—1901 навчався в мюн-
хен. АМ у Ф. Штука. В 1906—20
у Мюнхені, де був членом об'єд-
нання «Синій вершник» (худож-
ників, близьких до експресіонізму).
В 1921—30 — професор «Баугау-
зу» у Веймарі й Дессау. В 1931—
33 — в дроссельдорф. АМ. У своїй
творчості тяжів до абстрактного
мистецтва.

КЛЕЄНІ КОНСТРУКЦІЇ — кон-
струкції, елементи яких нерозрі-
мно з'єднані за допомогою клеїв.
Розрізняють К. к. будівельні (ар-
ки, балки, колони, рами, ферми,
панелі стін і покриттів), суднові
(напр., корпуси катерів, шлюпок),
авіаційні (корпуси вертольотів, лі-
таків деяких видів) тощо. Із ви-
готовляють з деревини, металу,
бетону, скла, пластмас, тканин
(див. *Пневматичні будівельні кон-
струкції*) та ін. матеріалів у різ-
них сполученнях з застосуванням
водостійких, напр. феноло-фор-
мальдегідних, резорцинових, епок-
сидних і кремнійорганічних клеїв.
Елементи деяких конструкцій
скріплюють комбінованими з'єд-
наннями, напр. клеєварними, бол-
токлеєвими. Найпоширенішими є
клеєні дерев'яні конструкції. Вони
відрізняються від монолітних де-
рев'яних конструкцій (з колод,
брусків) підвищеною несучою здат-
ністю, більшою вогнестійкістю,
високою ефективністю використан-
ня матеріалу (напр., маломірного
і різносортового пиломатеріалу,
фанери), різноманітністю розмі-
рів і форм поперечного перерізу
елементів. Такі конструкції за-
стосовують для буд-ва с.г., спорт.,
громадських і деяких промисло-
вих будинків (у т. ч. з кім. агре-
сивним середовищем), у мосто-
будуванні тощо.

Лит.: Повышение эффективности ме-
таллических и деревопластмассовых
конструкций. К., 1978.

КЛЕЇ — речовини органічного або
неорганічного походження, здат-
ні сполучати різномірні матеріали.
Добра адгезія, мех. міцність,
некрихкість, мінім. усадка при
твердненні клейової плівки (див.
Когезія) забезпечують міцність
клейовим з'єднанням. В процесі
склеювання утворюється мол.
зв'язок між склеюваними поверх-
нями і К., що являють собою рі-
дини різної в'язкості, плівки, по-
рошки або дрітки (розтоплюючи
перед застосуванням). Розрізня-
ють К. органічні, елементооргані-
чні (табл.) і неорганічні. До ор-
ганічних К. належать природні
і синтетичні високомолеку-
лярні сполуки. Природні К. мо-
жуть бути тваринного (глютинові,
казеїнові, міддрові та ін.), рослин-
ного (крохмаль, декстрин, нату-
ральний каучук та ін.) і мінераль-
ного (асфальт, бітум тощо) по-
ходження. Вони здебільшого не стійкі
до дії атм. умов, піддаються гниттю
і відносно швидко з часом втрача-
ють міцнісні властивості. Основою

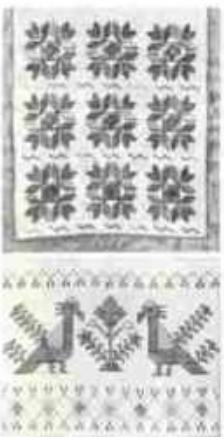
Клевань. Замок. 1495

Клейма гончарські: 1 —
на ручці давньогрецької
амфори з Тіри; 2 — на
денці давньоруської
посудини з колишнього
міста Паїснська на Львівщині;
3 — на цеглі з церкви
П'ятниці на Торзі в
Чернігові.

Властивості клейових з'єднань при використанні клеїв

Тип клею	Склеювані матеріали	Властивості клейових з'єднань		
		Міцність при зсуві для конструкційних матеріалів (20 °C), Мн/м² (кгс/см²)	Теплостійкість, °C	Водостійкість
природні				
Глютиновий	Деревина, папір	10 (100)	50	Погана
Казеїновий	Деревина, папір	13 (130)	50	Погана
синтетичні				
Феноло-формальдегідні	Деревина, метали, скло	10—15 (100—150)	200—300	Добра
Епоксидний	Метали, неметалеві матеріали, скло	10—13 (100—130)	60—250	Задовільна
Поліефірний	Склопластики, метали	7,5—12,5 (75—125)	60—125	Добра
Поліуретановий	Метали, пластмаси, азбобетон	10—20 (100—200)	75—125	Добра
елементоорганічні				
Кремнійорганічний	Метали, пластмаси, азбобетон, графіт	10—17,5 (100—175)	350—1200	Добра

Клеєвівка.
П. Горбень. Рухлик.
Фрагмент. 1932.
Г. Царюк. Рухлик.
Фрагмент. 70-і рр.
20 ст.

КЛЕЙМА ГОНЧАРСЬКІ

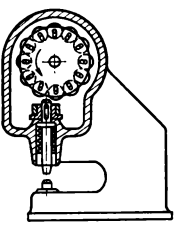
Клейна поверхня в тривимірному просторі.

Клейноди: 1 — булава; 2 — пірач; 3 — бунчук; 4 — запорізька литавра («котел»).

Клен гостролистий: 1 — суцвіття; 2 — двостатева квітка; 3 — листок; 4 — плід.
Клен польовий: 5 — листок; 6 — плід.
Клен татарський: 7 — гілка з квітками і плодами.

Клепацька машина.

синтетичних К. служать синтетичні полімери (фенолоформальдегідні, епоксидні, поліефірні, поліуретанові та ін.). Синтетичні К. забезпечують високу міцність склеювання матеріалів, стійкі до дії зовн. факторів — вологості, масел, розчинників та різних грибків. Елементи органічних К. виготовляють на основі кремнійорганічних, борорганічних та ін. полімерів. Вони відзначаються високою теплостійкістю, придатні для тривалої експлуатації при t -рі 300—600° С та короткочасної — при 1000—1200° С. До неорганічних клеїв належать рідке скло (водні розчини силікату натрію і калію), клеї-фрити (водні суспензії оксидів лужних і лужноземельних металів) і металеві клеї — суміш рідкого (ртуті, галій) з порошком тугоплавкого (мідь, алюміній) металу. *Лит.*: Данилова Л. К., Ободинська Н. Е., Костюківська А. А. Синтетичні клеї. К., 1972; Кардашов Д. А. Синтетические клеи. М., 1976; Клей и герметики. М., 1978. А. М. Куксин.

КЛЕЙМА ГОНЧАРСЬКІ — зображення різних знаків, зроблених (здебільшого відтиснутих) до випалу на керамічних посудинах, черепиці та цеглі. К. г. були знаками гончарів-ремесників, власників майстерень, а також д-ви; гарантували якість виробу, об'єм посуду тощо. К. г. з'явилися у різних народів одночасно з появою гончарського круга і відокремлення гончарського ремесла. В деяких місцевостях К. г. вже як орнамент ставили аж до поч. 20 ст. *Лл. с.* 221. **КЛЕЙН** Борис Ілліч [21.V (2.VI) 1874, м. Сморгонь, тепер Грод. обл. БРСР — 2.III 1976, Київ] — український рад. мікробіолог, епідеміолог, професор (з 1924), доктор біол. наук (з 1932). Закінчив природничий (1896) та мед. (1901) ф-ти Київ. ун-ту. У 1901 відряджений в ін-т Пастера, де співробітничав з І. І. Мечниковим. З 1902 працював у київ. н.-д. ін-тах. Запропонував методи діагностики дифтерійних, тифозних, паратифозних бактерій, одержання дизентерійного, холерного токсинів. Одним із перших у країні виділяв збудника дизентерії, застосував екстракти мікробних клітин — ендотоксини для вакцинації. Займався проблемою бактеріофагів. Автор ряду монографій, зокрема «Мікропаразитологія та імунодіагностика» (1911, разом з В. К. Високовичем).

КЛЕЙН (Klein) Фелікс (25.IV 1849, Дюссельдорф — 22.VI 1925, Геттінген) — нім. математик, чл.кор. Берлін. АН (з 1913). Осн. праці стосуються неевклідової геометрії, теорії неперервних груп, алгебр. рівнянь, еліптичних і автоморфних функцій. Свої геом. ідеї К. виклав у праці «Порівняльний розгляд нових геометричних досліджень» (1872), відомої під назвою «ерлангенська програма». Ввів (1874) замкнену односторонню поверхню (див. Клейна поверхня). К. намагався розкрити внутр. зв'язки між окремими галузями математики та між математикою й фізикою (технікою).

КЛЕЙНА ПОВЕРХНЯ, пляшка Клейна — замкнена одностороння

поверхня. Ввів 1874 Ф. Клейн. Уявлення про К. п. можна одержати, якщо звичайну пляшку, у виступі дна якої зроблено отвір, доповнити з'єднувальною трубкою, одним кінцем надітою на цей виступ, а другим — на шийку пляшки (мал.). К. п. в тривимірному просторі завжди має лінію самоперетину. К. п. можна утворити також з двох Мебіусових листків, склеївши їх по граничних лініях. Властивості поверхонь типу К. п. вивчаються в топології.

М. І. Кованцов.

КЛЕЙНА — ГОРДОНА РІВНЯННЯ — релятивістське (задовольняє вимоги відносності теорії) хвильове рівняння, яке описує квантові властивості частинок зі спіном 0. Для вільної частинки з масою m К.—Г.р. можна одержати з релятивістського співвідношення між енергією E й імпульсом p $E^2 = p^2c^2 + m^2c^4$ заміною символів E і p диференціальними операторами $i\hbar \frac{\partial}{\partial t}$ і $-i\hbar \frac{\partial}{\partial r}$, які діють на

хвильову функцію $\Phi(t, \vec{r})$:
$$\left(\frac{\partial^2}{\partial t^2} - \frac{\partial^2}{\partial r^2} + \frac{m^2c^2}{\hbar^2} \right) \Phi(t, \vec{r}) = 0.$$

Для частинки, на яку діють зовн. сили, вигляд К.—Г.р. дещо складніший. К.—Г.р. має розв'язки, які відповідають як додатним, так і від'ємним (вони відповідають античастинці) значенням енергії. Хвильові функції у випадку вільної частинки допускають звичайну ймовірнісну інтерпретацію, яка виявляється неможливою для частинки у зовн. полях. При врахуванні взаємодії К.—Г.р. треба розглядати не як хвильове рівняння для однієї частинки, а як хвильове рівняння для скалярного поля $\Phi(x)$ (див. Поля фізичні). Застосування до нього процедури вторинного квантування (див. Квантова теорія поля) приводить до послідовної квантової теорії скалярного поля, яка описує процеси розсіяння, народження і знищення безспінових частинок. Названо за ім'ям швед. фізика О. Б. Клейна (н. 1894) і нім. фізика В. Гордона (1893—1939).

Лит.: Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Швеев С. Введение в релятивистскую квантовую теорию поля. Пер. с англ. М., 1963.

П. І. Фомін.

КЛЕЙНОДИ (нім. Kleynod, польс. Klejnot — дорогоцінність) — відзнака та атрибути влади укр. козацької старшини 16—18 ст. До К. належали коро́ва (прапор), бунчук, булава, пірнач, військ. печатка, литаври, духові труби тощо. За ступенями К. поділялися на гетьманські (вручалися спочатку польс. королем, потім — рос. царем), полковницькі, сотенні (вручалися гетьманом), кошові (вручалися військ. радою Запорізької Січі), курінні (вручалися куріною радою) і паланкові (вручалися кошовим). К. були і в Донському козацькому війську.

КЛЕЙОВИЙ ЖИВОПИС — вид живописної техніки, в якій сполучною речовиною є тваринний клей (столярний, малярний, міздровий, іноді риби́ний) і зрідка — рослинний

чи синтетичний. Виконується переважно на крейдяному ґрунті. К. ж. відомий з давніх-давен, дає можливість добиватись великих декоративних ефектів, але клейові фарби нетривкі, мало еластичні, порівняно легко розкладаються від вологості і осипаються, якщо накладені надто грубим шаром. Тому техніка К. ж., яка раніше (особливо в кін. 18 — на поч. 19 ст.) широко застосовувалася при декоративних розписах, тепер використовується здебільшого для театральних і кінодекорацій, панно, плакатів тощо. В широкому розумінні слова термін «клейовий живопис» об'єднує живопис, виконаний будь-якими фарбами на клейовій сполучній речовині, в т. ч. акварель, гуаш.

Лит.: Лоханько Ф. П., Флорова Т. І. Художні матеріали. — Техніка живопису. К., 1960.

КЛЕЙСТ (Kleist) Генріх фон (18.X 1777, Франкфурт-на-Одері — 21.XI 1811, Ванзе) — німецький письменник. Найвідоміша п'єса К. — народна комедія «Розбитий глечик» (1804; в перекладі І. Франка з 1905 йшла на сцені театру товариства «Руська бесіда»). Багато творів К. позначені трагічним світосприяттям (драми «Родина Шроффенштейн», 1803; «Пентесілея», 1807). Учасник антинаполеонівської боротьби, К. у відзові «Катехізис німців» (1809), п'єсі «Битва Германа» (1808) виражає ідеї націоналістичного руху. В істор. драмі «Принц Фрідріх Гомбургський» (1810) помітне прагнення опоетизувати конксерську Пруссію. В повісті «Міхаель Кольгаас» (1810) реалістично зображено людину з народу, яка повстає проти феодалів.

Тв.: Укр. перекл. — Оповідання. Х. — Одеса. 1930; Рос. перекл. — Драми. — Новелли. М., 1969; Избранное. М., 1977. А. Г. Баканов.

КЛЕЙСТОГАМІЯ (від грец. κλειστός — замкнений і γάμος — шлюб) — самозапильнення в нерозкривних (т. з. клейстогамних) квітках деяких рослин. Клейстогамні квітки звичайно дрібні, непоказні, здебільшого розташовані біля ґрунту (у деяких рослин — в ґрунті); розвиваються вони на рослині поряд з нормально забарвленими квітками, що розкриваються. К. спостерігається у деяких фіалок, арахісу, квасениці звичайної та ін. Див. також Хазмогамія.

КЛЕЙСТОКАРПІЙ (від грец. κλειστός — замкнений і καρπός — плід), клейстотецій — замкнене плодове тіло деяких сумчастих грибів. Має округлу форму та суцільну оболонку (перидій). В середині К. містяться аски, в яких утворюються спори, що звільняються внаслідок руйнування оболонки клейстокарпії.

КЛЕМАН (Clément) Жан Батіст (31.V 1836, Булонь-сюр-Сен — 23.II 1903, Париж) — франц. поет. Активний учасник Паризької комуни 1871, після поразки якої емігрував (Бельгія, Англія). Повернувся на батьківщину 1880. Автор збірок «Пісні» (1885), «Сто нових пісень» (1899), спогадів «Реванш комунарів» (1886—87, незакінч.), бесід «Соціальні питання в загальнодоступному викладі...» (т.

1—2, 1887—88). Прославляв Кому, картів і катів, закликав трудящих до боротьби за соціальні права. Укр. мовою вірші К. перекладав М. Терещенко.

КЛЕМАНС (Clemenceau) Жорж Бенжамен (28.IX 1841, Муїрон-ан-Паре—24.XI 1929, Париж)—франц. політ. діяч, член Франц. академії (з 1918). Лікар. У період Другої імперії—учасник радикально-респ. руху. В 1871—93—депутат нац. зборів. З 1881—літер партії радикалів. У 1906—09—прем'єр-міністр. Посідав шовіністичну позицію, придушував робітн. рух. У 1917—20—прем'єр-міністр і військ. міністр. Один з організаторів інтервенції проти Рад Росії та Угорської Радянської республіки. Був головою Паризької мирної конференції 1919—20, одним з авторів Версальського мирного договору 1919; домагався встановлення франц. гегемонії в Європі.

КЛЕМБІВКА— село Ямпільського р-ну Він. обл., один з центрів укр. народного вишивання, ткацтва та килимарства. В К. діє фаб. худож. виробів «Жіноча праця» (засн. 1870, з 1914—артіль «Наша польза», з 1923—сучас. назва). Для виробів К. характерна вишивка шовком, золотом і срібною ниткою на рідкій тканині (бамбачі). В орнамент входять геометризовані зображення рослин, тварин і людей. Килими, ткані в К., мають горизонтальну композицію з великими, ритмічно повторюваними рослинними мотивами. Нова організаційно-тех. база і забезпечення високоякісним матеріалом (батист, крепдешин) обумовили перехід у вишиванні від великомасштабного до вишитоного мініаторного орнаменту. Худож. виробів з К. експонуються на респ., всесоюзних та міжнар. худож. виставках (золота медаль Лейпцизького ярмарку, 1968). Серед майстрів—М. Сенюк, О. Хоменко, Т. Березовська, Н. Дубинченко, А. Козак, В. Колесник, М. Огієнко, П. Бондарук. Іл. с. 221.

Б. С. Бутник-Сіверський.
КЛЕМЕНЦ Дмитро Олександрович (15 (27).XII 1848, с. Горішнєво, тепер Духовницького р-ну Саратов. обл.—8 (21).I 1914, Москва)—рос. революц. народник, етнограф, археолог. У 1867—71 навчався в Казанському, згодом у Петерб. ун-тах. Брав участь у гуртку чайковців, був одним з ініціаторів «ходіння в народ». Член «Землі і воли». В 1879 К. заарештовано, 1881 вислано до Сх. Сибіру. Там почав наук. діяльність. Зробив значний внесок у вивчення Сибіру і Монголії. В серед. 90-х рр. К. повернувся до Петербурга, до 1900 працював у Музеї антропології і етнографії АН, потім організував етногр. відділ Рос. музею і керував ним до 1910. Автор мемуарів «3 минулого» (1925).

КЛЕН (Acer)—рід деревних або кущових рослин родини кленових. Листки супротивні, лопатеві, рідше перистоскладні або суцільні. Квітки правильні, зібрані в щитки або китиці. Плід—подвійна крилатка. Бл. 200 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Африці та Пн.

і Центр. Америці. В СРСР—32 дикорослі види, з них в УРСР—5. Найпоширеніші в УРСР види: К. гостролистий, або платановидний (A. platanoides),—вис. до 30 м, росте в листяних і мішаних лісах (зустрічається в більшій частині УРСР); К. польовий (A. campestre)—кущ або дерево до 20 м заввишки, росте в листяних лісах, серед чагарників (майже по всій УРСР, крім пд. р-нів); К. татарський, або чорноклен—росте в лісах і серед чагарників (майже по всій УРСР). В лісах зх. р-нів УРСР і Правобережжя росте К. несправжньо-платановий, або явір. К.—гарні декоративні дерева; медоносні. В СРСР, зокрема в УРСР, крім згаданих видів, у садах і парках вирощують К. червоний (A. rubrum), К. ясенolistий, або негундо (A. negundo), та ін. З деревини К. виготовляють меблі, музичні інструменти тощо; із соку деяких К. в Америці виготовляють кленовий цукор.

КЛЕНОВ Павло Микитович (н. 20.IX 1924, с. Княжево, Моршанського р-ну Тамб. обл.)—рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Закінчив (1947) театр. студію в Ростові-на-Дону. Працював у театрах Ростова-на-Дону, Південно-Сахалінська, в Донецькому обл. рос. драм. театрі (1960—63), з 1963—у Ворошиловгр. рос. драм. театрі. Ролі: Безсмертов («Мішани»), М. Горького, Вершинін («Бронепоезд 14-69» Вс. Іванова), Худяков («Характери» за Шукшиным), Вітровий, Кобза («Каліновий гай»), «Загибель ескадри» Корнійчука) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

КЛЕНОВИЙ—селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді, за 7 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 3,0 тис. ж. (1979). Добування кам. вугілля (шахтоуправління ім. Комосавтів). 2 заг.-осв. школи, поліклініка, кінотеатр, 6-ка. Засн. 1956.

КЛЕНЦЕ (Klenze) Лео фон (29.II 1784, Шладен, тепер у Нижній Саксонії, ФРН—27.I 1864, Мюнхен)—нім. архітектор. Учився в Німеччині, Франції, Італії. З 1816 працював у Мюнхені, 1839—51—в Афінах. Серед споруд: Гліптотека (1816—30) і Стара бібліотека (1826—36) у Мюнхені, Новий Ермітаж у Ленінграді (1839—52).

КЛЕОМЕН III (Κλεομένης; бл. 260—219 до н. е.)—цар Спарти 235—221 до н. е. Прагнув відновити її могутність та гегемонію в Греції. Але 222 або 221 до н. е. війська К. III були розбиті в битві біля Селласії об'єднаними силами Ахейського союзу і Македонії. К. III втік до Єгипту, там і загинув.

КЛЕОН (Κλεων; р. н. невід.—п. 422 до н. е., біля Амфіполя)—давньогрец. політ. діяч, вождь радикальної рабовласницької аристократії Стародавніх Афінів. Виступав як політ. противник Перікла, а після його смерті (429 до н. е.)—вождя помірковано-демократичного угруповання Нікія. Домігся надзвичайного військ. податку з заможних громадян, зміцнення ро-

лі Афінів у Делоському союзі. Був прихильником активізації воєнних дій проти Спарти під час Пелопоннеської війни 431—404 до н. е. Загинув у бою.

КЛЕОПАТРА VII (грец. Κλεοπάτρα; 69 до н. е., Александрія—30 до н. е., там же)—остання цариця (з 51 до н. е.) Єгипту з династії Птолемеїв. Була співправителькою, сестрою і дружиною Птолемея XIII, проти якого вела боротьбу за владу. В 48 до н. е. К. VII було вигнано до Сирії. Повернулася 47 до н. е. до Єгипту за допомогою Юлія Цезаря (мала від нього сина Цезаріона). З 37 до н. е. була дружиною Марка Антонія, підтримувала його в боротьбі проти Октавіана (див. Август). Після поразки 31 до н. е. флоту К. VII і Антонія біля мису Акції і вступу 30 до н. е. армії Октавіана до Єгипту заповдяла собі смерть. Образ К. не раз відтворено в худож. д-рі і мистецтві (У. Шекспір, О. Пушкін, Б. Шоу, П. Рубенс та ін.).

КЛЕПАЛЬНА МАШИНА—машина для з'єднання елементів конструкцій клепанням. До К. м. (мал.) належать клепальні преси (переносні, стаціонарні) і клепальні автомати. На клепальних пресах виконують одну операцію—створюють на заклепках (одній або кількох—т. з. групове клепання) замикаючі головки. Продуктивність деяких пресів такого типу (при груповому клепанні) бл. 1000 заклепок за годину. За допомогою клепальних автоматів виконують усі операції клепання: вирівнюють і стискують з'єднувані елементи, утворюють в них та обробляють отвори, вставляють заклепки і створюють на їхньому кінці замикаючі головки, переміщують з'єднувані елементи на крок клепання. Продуктивність автоматів 300—600 заклепок за годину.

КЛЕПАНИ КОНСТРУКЦІЇ—металеві конструкції будинків, споруд і устаткування, що їх елементи з'єднані способом клепання. Клепаними виготовляють конструкції (напр., підкранові балки для особливо потужних кранів), що зазнають значного ударного і вібраційного дії, а також конструкції, в яких зварювання небезпечне (з термічно зміцнених алюмінієвих сплавів тощо). Порівняно зі зварними конструкціями К. к. надійніші при низьких т-рах (у пн. районах), оскільки за цих умов концентрація напружень в місцях клепання менша, ніж у зварних з'єднаннях. Проте витрата металу на К. к. більша, виготовлення їх складніше. В монтажних вузлах конструкцій з високоцінних сталей замість клепання все частіше використовують з'єднання на високоцінних болтах. Іл. с. 224.

М. М. Жерби.
КЛЕПАННЯ—створення нерознімного з'єднання елементів конструкцій, переважно з листового металу, за допомогою заклепок (стрижнів з закладними головками на одному кінці). При К. (мал., с. 224) у з'єднуваних елементах свердлять або пробивають отвори, вставляють у них заклепки, а потім пресуванням, ударом або вибухом створюють на другому кінці

Г. Фон Клейст.

П. М. Кленов.

Л. Кленце. Галерея Слани в Мюнхені. 1843—53.

Клеопатра VII. Ваян. 1 ст. н. е. Британський музей. Лондон.

КЛЕПЕЦЬ

заклепок замикаючі головки. Для пресового К. використовують *клепальні машини*, для ударного — *клепальні молотки*. К. застосовують у судно-, вагону- та авіабудуванні, будівництві тощо. Див. також *Клепані конструкції*.

КЛЕПЕЦЬ, білоочка (Abgamis sara) — риба род. *коропових*. Довж. тіла до 33 см, маса до 0,8 кг. Очі великі, опуклі, білі (звідси й друга назва). Пошир. в бас. Балтійського, Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського морів. Статевозрілими стають на 3—4 році життя. Нерест у квітні — травні, ікру (плодючість 20—100 тис. ікринок) відкладає на рослини. Живиться безхребетними і водоростями. Пром. значення невелике. Іл. с. 226.

О. М. Тарасова.

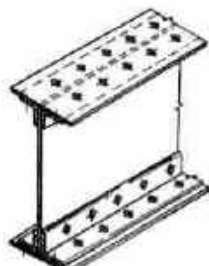
КЛЕПТОМАНІЯ (від грец. *κλέπτω* — викрадаю і *μανία* — пристрась) — хворобливий потяг до крадіжок. К. є здебільшого одним із проявів окремих психічних захворювань (*шизофренії*, старечого слабоумства тощо). Характерно, що предметами крадіжки часто є зовсім непотрібні речі, якими хворий ніколи не користується. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинилося до клептоманії.

КЛЕР (Clair) Рене (справж. прізвиш. — Шомет; н. 11.XI 1898, Париж) — франц. кінорежисер і кінорежисер, член Франц. академії (з 1960). Перші фільми — «Париж заснув» (1923), «Антракт» (1924), «Солом'яний капелюшок» (1927). Найвідоміший твір — комедія «Під дахами Парижа» (1930). В сатиричних картинах «Свободу нам!» (1932), «Останній мільярдер» (1934) критикує бурж. дійсність. Серед наступних фільмів: «Привид іде на Захід» (1936, Великобританія), «Мовчання — золото» (1947), «Краса диявола» (1950), «Великі маневри» (1955), «Порт де Міла» (1957, в рад. прокаті «На околиці Парижа»), «Все золото світу» (1961); більшість з них — за власними сценаріями. Тв.: Рос. перекл. — Сценарії і коментарі. М., 1969.

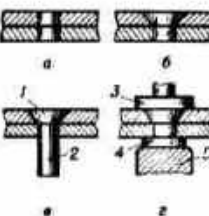
КЛЕРИКАЛІЗМ (від лат. *clericus* — церковний) — реакційний політ. напрям у бурж. країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і *духівництва* в житті суспільства. Носіями К. виступають насамперед вища церк. ієрархія та пов'язані з нею впливові кола правлячих класів. В сучас. умовах К. взято на озброєння імперіалістич. Уряди капіталістичних країн клерикали мають великі політ. партії (напр., у ФРН, в Італії), профспілкові, жіночі, молодіжні та ін. громад. орг-ції; свої навч., лікувальні, благодійницькі заклади; володіють засобами масової інформації. Клерикальний *антикомунізм* спрямовує свої зусилля на ослаблення революц. впливу країн соціалістичної співдружності на хід світового сусп. розвитку, єдності міжнар. робітн. класу, на протидію соціалістичній орієнтації народів, що визволилися від колоніального гніту. К. діє в єдиному руслі з бурж. державою, справляючи певний вплив на її політ. життя. І. І. Митович.

П. Ф. Клим. Вишивані сорочка та рушник. 20 ст.

Клепані конструція. Балка.

Клепання: а — утворення у з'єднуваних елементах отвору для заклепки; б — утворення гнізда для закладної (потайної) головки; в — розміщення заклепки в отворі; г — створення замикаючої головки; 1 — закладна головка; 2 — стрижень; 3 — підтримуючий пристрій; 4 — замикаюча головка; 5 — обтисковий пристрій.

КЛЕРМОН-ФЕРРАН — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Пюї-де-Дом. Залізнич. вузол. 225,4 тис. ж. (1975, з передмістями). Значний центр гумової пром-сті (виробн. автомоб. шин, тех. гуми, азуття). Розвинуті машинобудування і металообробка, хім., текст., поліграф., паперова, харч. пром-сті. Фаянсове виробн. Ун-т (засн. 1810). Археол. музей. Архит. пам'ятки 11—13 ст. В К.-Ф. народився Б. Паскаль.

КЛЕРО (Clairaut) Алексі Клод (7.V 1713, Париж — 17.V 1765, там же) — франц. математик і астроном. Почесний чл. Петерб. АН (з 1754). У 18 років був обраний ад'юнктом, а в 25 — дійсним членом Паризької АН. К. ввів поняття *криволінійного інтеграла*, повного диференціала функції кількох змінних, а також заг. і особливого розв'язків диференціальних рівнянь 1-го порядку. У 1736—37 брав участь в Лаландської експедиції по вимірюванню дуги меридіана, гол. метою якої була перевірка теорії Ньютона про те, що Земля стиснута біля полюсів; у 1743 розробив матем. теорію фігури Землі; у 1751 дав наближений розв'язок *трьох тіл задачі*, за допомогою якого побудував нову теорію руху Місяця. Став широко відомим завдяки дослідженням руху *Галлея комети*.

КЛЕРОДЕНДРОН, волькамерія (Clerodendron) — рід рослин родини вербенових. Здебільшого кущі або напівкущі, іноді з виткими стеблами. Листки цілісні, супротивні або зібрані в кільця. Квітки у волотевидних або щитковидних суцвіттах, у багатьох видів — запахи, у деяких — яскраво забарвлені. Бл. 400 видів, поширених у тропіч. зонах Сх. та півночі Зх. півкуль. Багато видів К. вирощують у кімнатах як декоративні, з них найчастіше — К. запашиний (C. fragrans) родом з Пд.-Сх. Азії, К. повстистий (C. tomentosum) родом з Австралії і К. Томпсона (C. thompsoniae) родом з тропіч. Африки.

КЛЕРУХІ (грец. *κλῆρουχία*, від *κλῆρος* — наділя та *ἐχῶ* — володіти) — давньогрец. військово-землеробські поселення, які в 6—4 ст. до н. е. засновувалися на території підкорених або союзних держав. Метою створення К. було наділення землею безземельних громадян і здійснення військ.-політ. контролю над союзниками. Найбільшу кількість К. заснували Старод. Афіни.

КЛЕСІВ — селище міського типу Сарненського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1979). Біля К. — *Клесівські родовища гранітів*. 5 каменеробильних (бутовий камінь, облицювальний виробн. щебін) та торфобрикетний з-д, лісгоспзг, комбінат комунальних підприємств. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинки культури, 3 клуби, 5 б-к. Засн. на поч. 20 ст.

КЛЕСІВСЬКІ РОДОВИЩА ГРАНІТІВ — у Сарненському р-ні Ровен. обл. УРСР, біля залізнич. ст. Клесів. Включають 8 родовищ гранітів, гранодіоритів і діоритів. Сумарні промислові запаси станов-

лять 161,5 млн. м³ (1978). Кристалічні породи розвідані до глиб. 40—45 м. Вони перекарітовані товщею пісків, суглинків, жорсткої заг. потужністю до 3 м. Використовують граніти гол. чин. для одержання буту, щебеню, частково — як облицювальний матеріал.

К. О. Суходольський.

КЛЕЦЬКИЙ Лев Михайлович [н. 5 (18).III 1903, с. Олександрівка, тепер Новотроїцького р-ну Херсон. обл.] — укр. рад. економіст-аграрник, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1959). Член КПРС з 1925. У 1928 закінчив Харків. агроекон. ін-т. У 1939—39 — зав. кафедрою Харків. с.-г. ін-ту ім. В. В. Докучаєва. В 1939—62 — академік-секретар відділення економіки і організації с. г. і член Президії Укр. академії с.-г. наук. У 1963—79 — в Укр. с.-г. академії (до 1974 — зав. кафедрою). Праці з питань експлуатації с.-г. машин, продуктивності праці, собівартості продукції, рентабельності виробн., господарування, поглибленої спеціалізації в колгоспах і радгоспах УРСР та ін. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

КЛИМ Параска Фоківна (н. 26.X 1922, с. Виженка, тепер Вижицького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. вишивальниця і ткаля, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Вишиває жіночі й чоловічі сорочки, блузки, рушники, скатерки, серветки, доріжки з геом. орнаментом, який komponує сама. Володіє і технікою худож. ткацтва, виготовляє ворсові килими, ліжники. Твори зберігаються в Чернів. краєзнавчому музеї, музеях Києва та Москви.

КЛИМЕНКО Валентин Митрофанович [н. 5 (18).VII 1908, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1931) Дніпроп. металург. ін-ту працював на підприємствах металург. пром-сті, в 1949—53 — в Дніпроп. металург. ін-ті, в 1953—64 — в н. д. Ін-ті чорної металургії. З 1964 — зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. праці з питань деформування металу при прокатці зливків на блюмінгах і слябінгах, тиску металу на бічні грані калібрів і на валки, теорії захоплення металу в калібрах, теорії і принципів прокатки із затисненням металу в калібрах та ін.

КЛИМЕНКО Василь Костянтинович [н. 7 (20).VIII 1906, с. Петрівка, тепер Держинської міськради Донец. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1929. В 1935 закінчив Київ. політех. ін-т. У 1935—41 працював інженером, директором Слов'янського арматурно-ізоляторного з-ду. В 1941, 1944—51 — на парт. роботі в Сталіно (тепер Донецьк), 1941—43 — в Башкирії. В 1951—61 — перший секретар Ворошиловград. обкому партії. В 1961—71 — голова Укр. респ. ради профспілок. У 1961—69 — член Генералі ВФП. З 1971 — на пенсії. В 1956—71 — член ЦК КПРС. З 1949 — кандидат, 1952—76 — член ЦК Компартії Украї-

ип. В 1961—71 — кандидат у члени Політбюро (1961—66 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—7-го скликань. Депутат і член Президії Верховної Ради УРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КЛИМЕНКО Іван Євдокимович (9.IX 1891—26.XI 1937) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Рівчаках (тепер Ковтунів р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. Вів нелегальну парт. роботу в Києві, Ростові, Полтаві, Харкові, в містах Сибіру. У травні 1917 прибув до Києва. У березні — квітні 1918 — член ЦК Рад України, нар. секретар праці. В 1919—21 працював в Одесі, Києві, Катеринославі. В 1922—25 — нарком зем. справ УРСР. У 1923—27 — другий секретар ЦК КП(б)У. З 1927 — на відповідальній госп. роботі. На XIV—XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на VI—VIII конференціях та IX з'їзді КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1924—27 — член Оргбюро, 1925—27 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ВЛКСМ, ЦВК СРСР.

КЛИМЕНКО Марія Миколаївна (н. 10.IX 1924, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КМРС з 1969. В 1946—59 й з 1969 — у Волинському (Луцьк), 1959—69 — в Тернопільському укр. муз.-драм. театрах ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Лучицька («Талан Старичського»), Ніла («Барабанщиця» Салінського), Юстина («Юстина» Вудіюк).

КЛИМЕНКО Панас Мусійович (16.IX 1900, с. Нижня Дубечня, тепер Києво-Святошинський р-ну Київ. обл.— 17.III 1925, там же) — укр. рад. учитель, сільський активіст. Закінчив Київ. пед. курси. З 1921—на пед. і керівній роботі в школах Вишедубечанського р-ну. Одночасно був організатором сільс. комсомольців, очолював боротьбу з куркульками. К. активно виступав у пресі, викривав ворогів Рад. влади на селі. Вбитий куркульськими наймитами.

КЛИМЕНКО Юхим Філімонович (1839, Акерман, тепер Білгород-Дністровський — 1922) — укр. хімік. Закінчив 1863 Моск. ун-т. У 1864—71 працював учителем гімназії в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) та в Одесі; з 1871 — у Новоросійському ун-ті в Одесі (з 1878 — професор). К. належать перші в Росії експеримент. праці з *стереохізії*, вивчав також органічні окислювачі.

КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРІЙСКИЙ (Clemens Alexandrinus) Тіт Флавій (бл. 150 — бл. 215) — християнський теолог і письменник. Наставник християнської церк. школи в Александрії. Виходячи з ідей неоплатонізму, розробив теологічне вчення про збіг «істинного» зв'язу (філософії) з «істинною» вірою, яке було прийняте християнською церквою. Оскільки твори К. А. «Педагог», «Строми» та ін. містять цитати з творів давньогрец. філософів, вони є цінним джерелом з історії античної філософії.

КЛИМЕНТІЙ СМОЛЯТИЧ (пр. н. і см. невід.) — письменник і церковно-освітній діяч Київської Русі серед. 12 ст. Київ. митрополит (1147—54). Обстоював незалежність руської православної церкви від Візантії. Його твір «Послання пресвитеру Фомі», що зберігся в списках 15—16 ст., свідчить про видатні здібності К. С. як проповідника, оратора, книжника і філософа.

КЛИМЕНТІЙ ЗІНОВІЙ син (серед. 17 ст. — після 1712) — укр. поет і етнограф. Вчився в київській школі, потім, можливо, в Києво-Могилянській колегії, служив писарем. Ще молодим прийняв чернецтво, багато подорожував, збираючи мистецтво для монастиря (був у Росії, Польщі, обійшов усю Україну). Автор рукописної зб. віршів (бл. 400 творів), складеної між 1700 і 1709 (вид. 1912). В цих творах широко відобразив тогочасне соціально-екоп. життя України з етногр.-побутовими особливостями. Герої його творів — ремісники, наймити-бурлаки, козаки-воїни. Викривав соціальну нерівність, сатирично висміював попів, ченців, гендлярів, чиновників. Описав бл. 100 ремесел і промислів, зібрав бл. 2 тис. приказок і прислів'їв, об'єднаних у зб. «Приповідки».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 7. Львів, 1912; Вірші. — Приповідки посполиті. К., 1971.

Лит.: Колосова В. П. Климентій Зіновій. К., 1964. В. П. Колосова.

КЛИМКО Никифор Григорович (22.II 1904, с. Ландарі, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 29.VI 1979, Київ) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук, професор. Член КМРС з 1932. У 1925 закінчив Полтав. с.-г. ін-т. У 1930—39 — старший наук. співробітник Міжнар. агр. ін-ту Виконкому Комінтерну. В роки Великої Вітчизн. війни — на фронті, на парт. роботі. З 1944 — на пед. та наук. роботі у вузах і в.-д. ін-тах Києва. В 1963—70 — директор укр. відділення Ін-ту економіки світової системи соціалізму АН СРСР. Праці з питань політекон. проблем світової системи соціалізму.

КЛИМКОВИЧ Ксенофонт Григорович (17.I 1835, с. Хотимир, тепер Тлумачського р-ну Івано-Фр. обл.— 19.X 1881) — укр. письменник ліберально-бурж. напрямку. Був редактором львів. журналів «Мета» (1863—65) і «Основа» (1872). Друкував вірші в різних періодичних виданнях, перекладав з чес., польс., франц. л-р. Перекладав нім. мовою ряд творів Т. Шевченка і Марка Вовчка.

КЛИМКОВИЧ Михась [Михайло Миколайович; 8 (20).XI 1899, с. Селітряники, Борисовського пов. Мінської губ.— 5.XI 1954, Мінськ] — білорус. рад. письменник. Член КМРС з 1920. Друкуватися почав 1926. Автор тексту Держ. гімну БРСР (1944), драм. поем на істор. теми — «Катерина Жерносек» (1937), «Розплата» (1945), «Вся влада Радам!» (1956), лібретто опери «Кастусь Калиновський» (пост. 1947, опубл. 1959). Осн. твори — драм. трилогія «Георгій Скорина» (1946—47, 1955).

Писав вірші, оповідання, досліджував білорус. л-ру («Про живописний вплив російської літератури на білоруську літературу», вид. 1955; «Літературно-критичні статті», вид. 1962). Т. Шевченкові присвятив одноактну драму і статтю, перекладав його твори.

КЛИМОВ Володимир Якович [11 (23).VII 1892, Москва — 9.IX 1962, там же] — рад. вчений у галузі авіаційного моторобудування, конструктор авіац. двигунів, генерал-майор інженерно-технічної служби (1944), акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1940, 1957). В 1918 закінчив Моск. вище тех. училище. З 1935 — гол. конструктор авіац. двигунів. Під керівництвом К. створені потужні двигуни (М-105, ВК-105ПФ, ВК-107, ВК-108) для винищувачів і бомбардувальників, які відіграли значну роль у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Після війни К. розробив ряд повітряно-реактивних двигунів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1949.

КЛИМОВ Всеволод Валентинович (н. 20.II 1930, Білськ) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КМРС з 1965. Закінчив (1953) Казахський ун-т. З 1960 працює у Всесоюзному н.-д. ін-ті реактивів і хім. чистих матеріалів для електронної техніки (Донецьк). Осн. наук. дослідження присвячені фіз. хімії й технології неорганічних речовин, зокрема хімії сегнето-, п'єзоелектр. і феритових матеріалів. Держ. премія СРСР, 1975.

КЛИМОВ Михайло Михайлович [8 (20).XI 1880, Петербург — 9.VII 1942, Тбілісі] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). Сценічну діяльність почав 1901 в провінціальних театрах. У 1904—09 грав у моск. театрі Корша, потім (з перервами) в Малу театрі. Ролі: Телятєв («Шалені гроші» О. Островського), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Земляника («Візитор» М. Гоголя), Дубровін («Вогняний міст» Ромашова), Людовік («Олівер Кромвель» Луначарського) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 226.

КЛИМОВ Олександр Гнатович [н. 31.VIII (12.IX) 1898, Кустанай] — укр. і рос. рад. диригент, педагог, засл. діяч мист. Тадж. РСР (з 1945) та УРСР (з 1949). Член КМРС з 1946. У 1928 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка (викладав у ньому до 1931). Працював у Тирасполі, Донецьку, Саратові, Харкові, Одесі. В 1942—45 — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР (Душанбе), 1945—48 — симф. оркестру Одес. філармонії (професор Одес. консерваторії). У 1948—54 — директор і професор Київ. консерваторії. В 1954—61 — гол. диригент Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, 1961—67 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Нагороджений орденом Леніна.

КЛИМОВА Олександра Іванівна (п. 1.X 1921, с. Затоболівка, тепер Кустанайського р-ну Кустан. обл.) — рос. рад. актриса, нар. артистка СРСР (з 1969). В 1949

Р. Клер.

А. К. Клеро.

М. М. Клименко.

В. Я. Климов.

КЛИМОВСЬК

М. М. Климов.

О. І. Климова.

П. І. Климух.

Клепець

закінчила театр. уч-ще ім. М. Шепкіна в Москві. В 1949 — 56 працювала в театрах Одеси, Києва, Харкова, а 1956 — в Білорус. рос. театрі ім. М. Горького (Мінськ). Ролі: Аня («Вишневий сад» Чехова), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Норма Фансі («Під золотим орлом» Галана), Клеопатра («Антоній і Клеопатра» Шекспіра). Нагороджена орденем Трудового Червоного Прапора.

КЛИМОВСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР. Залізнична ст. Гривно. 52 тис. ж. (1977). 3-дл текст. машинобудування (засн. 1883) с.-г. машин. ф-ка іграшок. Місто з 1940.

КЛИМОВСЬКИЙ (Климов) Семен (пр. н. і см. невід.) — укр. поет кінця 17 — 1-ї пол. 18 ст. Автор популярної пісні «Хав козак за Дунай». Написав і два вірші, присвячені Петрові І: «О правосудію» і «О смиренії височайших», де поряд з монархічно-реліг. ідеями висловлює критичне ставлення до панівних класів. На основі скупих біографічних матеріалів, що стосуються К., рос. письменник О. Шаховської написав оперу-водевіль «Козак-віршувальник» (1812).

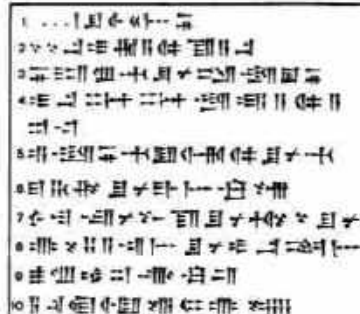
В. П. Колосова.
КЛИМУК Петро Ілліч (н. 10.VІІ 1942, с. Комаровка Брестського р-ну Брест. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, генерал-майор авіації (1978), двічі Герой Рад. Союзу (1973, 1975). Член КПРС з 1963. Закінчив Черніг. вище військ.-авіац. училище льотчиків (1964) і Військ.-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1977). В загоні космонавтів — з 1965. Разом з В. В. Лебедевим здійснив політ (18—26.XІІ 1973) на космічному кораблі «Союз-13», разом з В. І. Севастьяновим — на космічному кораблі «Союз-18» (24.V—26.VІІ 1975). Під час виконання програми корабель стикнувся з орбітальною наук. станцією «Салют-4». Як командир міжнар. екіпажу (разом з льотчиком-космонавтом ПНР М. Германевським) здійснив політ (27.VІ—5.VІІ 1978) за програмою «Интеркосмос» на космічному кораблі «Союз-30». Під час виконання програми польоту «Союз-30» стикнувся з орбітальним наук. комплексом «Салют-6» — «Союз-29» (В. В. Ковальчук і О. С. Іванченко). Екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Нагороджений 3 орденами Леніна, «Хрестом Грюнвальда» 1-го ступеня (ПНР), медалями. Золота медаль ім. К. Е. Цюлковського АН СРСР (1977). Держ. премія СРСР, 1978.

КЛИН — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташовані на р. Турбіні (бас. Дніпра). Залізнична станція. 66 тис. ж. (1977). Значний центр легкої пром-сті (тонкосуконне і шкіряне об'єднання, взут., швейна і трикотажна ф-ки). 3-дл. текст. машинобудування, поршневі кідель, телефонної апаратури, фабрика кручених виробів. Вироби. буд. матеріалів. У К. — текст. технікум, мед. і пед. уч-ща, краєзнавчий музей. Засн. на поч. 18 ст., місто — з 1925.

КЛИНОЛИСТИ (Sphenophyllales) — порядок вимерлих рослин з

підвідділу членистостеблових. Були представлені невеликими дерев'янистими рослинами з різнорозпорними розгалуженнями з тонкими довгими гіллястими стеблами; деякі форми К. мали шипи. Листки К. клиновидні або розсічені, зібрані в кільця (по 6 або 9 листків у кожному). К. були поширені з кінця девонського до початку тріасового періоду. Найбільшого розвитку досягли в карбоні і пермі.

КЛИНОПИС, клинописне письмо — тип письма. Знаки в К. мали

ТРАНСКРИПЦІЯ

1. ... i bū-šī šarē-ni
2. mānāi Na-i-ni a-di šā a-na
3. ni-ra-ru-ti-bū-nu š-bi-ku-ni
4. i-na mul-mul-i-ia a-di šamti
5. a-i-ni-ti lu ar-di-bū-nu-ti
6. ma-ja-zī-bū-nu ra-būi ak-šud
7. šai-la-su-nu bu-šā-bū-nu nam-kur-bū-nu
8. ū-še-ša-a šūn-bū-nu i-na idān
9. ab-ru-up ar-pul ak-kur
10. a-na šī ū kar-mi ū-ir

ПЕРЕКЛАД

Шістдесят царів Наїр разом з тими, що прийшли їм на допомогу, а прогнав своїми стрілами до горішнього моря Іні великі міста з завоював. Здобувши майно, я забрав собі Іні міста та в спалю, сплюндрував, спустошив, перетворив на руїни...

Зразок вавілоно-асирійського клинопису. Напис асирійського царя Тіглатпаласара І.

клиноподібну форму, видавлювали їх на сирій глини прямокутної паличкою. Системи К. застосовували в Передній Азії з кін. 4-го до кін. 1-го тис. до н. е. К. виник у Шумері на основі шумерського ієрогліфічного письма. Пізніше його запозичили асирійці, вавілоняни, еламці, хурити, урарті, хетти, перси та ін. Уперше розшифрував К. (давньоперський) 1802 Г. Ф. Гротенд. Різни види К. дешифровано в 19—20 ст. Дит. також іл. на окр. аркуші до ст. Письма.

Лит.: Липин Л., Белов А. Глиняные книги. Л., 1956; Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961.

КЛИНЦІ — місто респ. підпорядкування Брян. обл. РРФСР, райцентр. Розташовані на р. Турбіні (бас. Дніпра). Залізнична станція. 66 тис. ж. (1977). Значний центр легкої пром-сті (тонкосуконне і шкіряне об'єднання, взут., швейна і трикотажна ф-ки). 3-дл. текст. машинобудування, поршневі кідель, телефонної апаратури, фабрика кручених виробів. Вироби. буд. матеріалів. У К. — текст. технікум, мед. і пед. уч-ща, краєзнавчий музей. Засн. на поч. 18 ст., місто — з 1925.

КЛИЧЕВ Іззат Назарович (н. 10.X 1923, аул Ялык, тепер Байрам-

Алійського району Туркменської РСР) — туркменський радянський живописець, нар. художник СРСР (з 1973), чл.-кор. АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1947—53 навчався в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді в Б. Йогансона, Ю. Непринцева та ін. Автор жанрових композицій, портретів, натюрмортів. Твори: «За кращу долю» (1957), «Гозель» (1959), серія «Моя Туркменія» (1963—65), «Нова ера» (1975), «Прапор Республіки» (1977). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1967.

Лит.: Іззат Клычев, М., 1967.
КЛИЧКО Федір Федорович (1911, с. Катеринівка, тепер у складі м. Новомиргорода Кіровоград. обл.— 1942) — укр. рад. живописець. У 1935—41 навчався в Київ. художньому ін-ті. Працював над істор. картиною «Г. І. Котовський ліквідує банду Матюхіна» (1939, незакінчена, ДМУОМ). Автор портрета депутата Верховної Ради СРСР П. В. Гусятникової (1937, ДМУОМ). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни.

КЛИЧНА ФОРМА — особлива морфологічна форма іменників, яка вказує на особу (рідше на персоналізований предмет чи явище), до якої звернено мову. В багатьох сучас. індоєвроп. мовах давній вокатив (ключний відмінок) замінено формою називного відмінка. К. ф. збереглася в сучас. укр., білорус., лит., латиській, польсь., чес. та ін. мовах. Її включають у відмінкову **парадигму**. В укр. мові К. ф. утворюється від іменників за допомогою закінчень -о, -е(-я), -у (-ю), напр., «мамо», «доле», «Надіє», «товаришу». В реченні К. ф. виступає в ролі **звертання**.

КЛИШОНОГІСТЬ — складна стійка деформація ступні, яка виявляється в тому, що ступня вивернута всередину, зігнута до підшви, передній відділ ступні приведений (опущений). Розрізняють К. природжену і набуту. Вважають, що однією з причин природженої К. є аномалія розвитку м'язів голінок у плода. Набута К. буває наслідком травми, **поліомієліту** тощо. Ознаки: своєрідна хода (деформовані ступні переносяться одна через одну), що призводить до поступової ротації (повороту) кісток голінок всередину. На зовн. краю ступні утворюється натоптиш з слизовою сумкою всередині. Ліку-

Ф. Ф. Кличко. Г. І. Котовський ліквідує банду Матюхіна. 1939. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

вання природженої К. — з перших днів життя спец. (корегуючі) рухи, фіксуючі пов'язки (етапні пісові й мішані шинно-гіпсові) та хірургічне, набутої К., як правило, — хірургічне.

К. С. Терновий.
КЛІВАЖ (франц. *clivage*) — процес розщеплення гірських порід на тонкі пластини і призми по тріщинах, напрям яких, як правило, не збігається з первинною шаруватістю порід. Виникає в результаті діяння тектонічних сил, гол. чин. у районах інтенсивної складчастості. За способом утворення розрізняють К. розриву, сковзання, розлому тощо.

КЛІВЛЕНД — місто на Пн. Сх. США, в штаті Огайо. Вузол залізничних і автомобільних шляхів, аеропорт, порт на пд. березі оз. Ері. 700 тис. ж., з передмістями 2,1 млн. ж. (1974). Провідні галузі промисловості — чорна металургія, машинобудування і металообробка (суднобудування, виробн. буд. і портів устаткування, верстатів, автомобілів, електротех. і радіоелектронних виробів). Підприємства фарм., поліграф., швейної та харч. галузей. Нафтопереробка. Ун-т. К. — один з центрів робіт. руху США. Засн. 1796.

КЛІВЛЕНДСЬКА ФІНАНСОВО-МОНОПОЛІСТИЧНА ГРУПА — одна з найбільших угруповань монополістич. капіталу США. Виникла в кін. 19 ст. Включає монополістичні групи Ітона, Ханна — Хемфрі, ряд фінансистів Серед. Заходу США та нащадків пром. монополістичних об'єднань Янга і Матерів. Гол. інтереси К. ф.-м. г. зосереджені в чорній металургії (контролює металург. монополії «Ріпалік стіл», «Нейшенал стіл», «Янгстаун шіт енд тьюб», «Ішленд стіл та ін.), в залізничній («Стіл рок айрон майнз», «Унгава айрон орс»), гірничодобувній («Ханна майнінг», вугледобувній («Консолідейтед коал», «Уест Кентуккі коал»), контейнерній і автомоб. пром-сті, трансп. машинобудуванні. В залізнич. транспорті контролює переважну частину перевезень товарів Серед. Заходу і Пн. Сходу США. За кордоном група має великі інвестиції в залізничній і металург. пром-сті Канади.

В. А. Колібанов.
КЛІЕНТЕЛА (лат. *clientela*, від *clens* — клієнт, тобто залежний) — у Старод. Римі форма соціальної залежності, яка полягала в покровительстві багатих людей (*патронів*) бідним сородичам, *вільнозвільненим*, а також безправним завоєваним або прийшлим жителям (клієнтам). Клієнти одержували від патронів зем. наділ, зобов'язувались виконувати на їхню користь різні повинності, насамперед військову.

КЛІЗМА (грец. *κλύζμα* — промивання) — введення в *прямку кишку* через *анальний отвір* певних рідин з лікувальною або діагностичною метою за допомогою кружки Есмарха або гумового балона. К. бувають очищувальними (вводити 1—2 л теплої води), проносними (олійні, гіпертонічні або гліцеринові), лікарськими (вводити медикаменти), харчувальними (вид штучного харчування),

діагностичними (гол. чин. введення контрастних речовин для *рентгенографії*). Протипоказання: гострий апендицит, шлунково-кишкові кровотечі, колатс, запальні ураження очеревини, запальні процеси в ділянці анального отвору. **КЛІМА** Еммануїл (17.V 1902, м. Напаядла, тепер ЧССР — 15.II 1941) — діяч революц. руху на Закарпатті. Н. в сім'ї нар. вчителя. З 1923 — член Компартії Чехословаччини. З 1925 — перший секретар Закарп. крайкому комсомолу. З 1929 — перший секретар Закарп. крайкому КПЧ, член ЦК КПЧ. За революц. діяльність зазнавав переслідувань, 1934 був ув'язнений. З 1935 — секретар крайкому партії в Брно, депутат парламенту. В 1939—41 — член 1-го нелегального ЦК КПЧ в окупованій гітлерівцями Чехословаччині, організував випуск і редагував нелегальний парт. орган — газ. «Руде право». В лютому 1941 заарештований гестапо і страчений.

А. Д. Яковенко.
КЛІМАКС, клімактерій (від грец. *κλίμαξ* — сход, драбина; *κλίμαξ* — східце, шабелі) — перехідний період, протягом якого відбуваються вікові зміни в організмі, в т. ч. і згасання статевих функцій. У жінок К. звичайно настає в 45—47 років і триває кілька років. К., що настає до 40 років, — ранній, після 55 — пізній. Стійке припинення *менструацій* протягом 2 років наз. менопаузою. Одним з найхарактерніших проявів К. є порушення ритму, тривалості менструацій і кількості крові, що втрачається. К. викликає в організмі жінки складну перебудову, яка позначається на функції різних органів і систем (напр., яєчники зморщуються, зменшуються в об'ємі, знижується їхня гормональна функція тощо), спостерігаються зміни і з боку ендокринних залоз. Найчастіше знижуються окислювально-відновні процеси, основний обмін, внаслідок чого надмірно відкладається жир в підшкірній клітковині, що негативно позначається на кровопостачанні *міокарда*. Виникає клімактерична кардіопатія: біль за грудниною, задишка, серцебиття, потіння, найчастіше під час сну. Здебільшого К. настає поступово і організм жінки адаптується. Проте у частини жінок К. набуває патологічного характеру (напр., дисфункціональні маткові кровотечі та ін.). У чоловіків К. починається трохи пізніше, ніж у жінок, частіше — бл. 60 років. Функція яєчок знижується поступово, тому організм чоловіків пристосовується до нейрогуморальних змін, у зв'язку з чим у них К. не супроводжується такими явищами, як у жінок.

Лікування: додержання режиму праці, відпочинку, сну; гідропроцедури, фіз. методи, фізична культура; медикаментозне — гормони, вітаміни та ін.

Лит.: Малиновський М. С., Свет-Модавська Е. Д. Клімактерій і менопауза. М., 1963; Мануйлова І. А. Нейро-ендокринні зміни при наближенні функції яєчників. М., 1972.

Г. К. Степанківська.
КЛІМАКС у геоботаніці — найвища (кінцева, заключна) стадія розвитку *рослиності* або рос-

линного угруповання (*фітоценозу*), яка настає внаслідок *суццесій* (ряду послідовних змін) рослинного покриву. Клімаксне угруповання перебуває в рівновазі з загальнокліматичними умовами. Прикладом К. є злакова рослинність степу.

КЛІМАТ [від грец. *κλίμα* (κλίμα-тос) — нахил] — багаторічний режим погоди, характерний для даної місцевості. Для характеристики К. звичайно користуються пересічними і крайніми значеннями окремих метеорологічних елементів (атм. тиску, т-ри, вітру, опадів тощо) для даної місцевості за багаторічний період та даними аналізу їхньої повторюваності; використовують також комплексні показники. На відміну від погоди, яка змінюється безперервно і швидко, для К. характерна певна сталість, його зміни і коливання відбуваються дуже повільно. Той чи ін. К. формується під впливом кліматоутворюючих факторів, осн. з яких є *сонячна радіація*, *циркуляція атмосфери* і *підстилюча поверхня*. Дія цих факторів залежить від геогр. особливостей місцевості (геогр. широти, висоти над р. м., рельєфу, ґрунтів, рослинності, водної поверхні, снігового і льодового покриву тощо). На К. впливає госп. діяльність людини (див. *Антропогенні зміни клімату*).

Вивченням К. займається *кліматологія*, одним з осн. завдань якої є класифікація К. Деякі дослідники (А. Декандоль) за основу класифікації К. брали характер рослинного покриву, інші (О. І. Вояков, В. Пенк) — гідрологічні ознаки тощо. На основі вчення В. В. Докучаєва про зони Л. С. Берг створив ландшафтну класифікацію кліматів. Б. П. Алісов розробив генетичну класифікацію К. за умовами надходження сонячної радіації та циркуляції атмосфери (див. *Кліматичні пояси*). За умовами зволоження розрізняють *аридний клімат* та *гумідний клімат*, залежно від дії океанічних або материкових повітр. мас — *морський клімат* і *континентальний клімат*. При характеристиці окремих районів широко використовують дані про *мікроклімат*, зокрема про мікроклімат міст. К. змінюється не тільки в просторі, але й у часі (в різні геол. періоди він має значні відмінності). К. — одна з геогр. характеристик території. Він активно впливає на водний режим, ґрунти, рослинний покрив та ін. компоненти природи, перебуваючи з ними в тісному взаємозв'язку, а також на поширення с.-г. культур (див. *Агрокліматологія*), певною мірою — на умови життя та здоров'я населення (див. *Кліматологія медицини*). Розвиток госп. діяльності людини створює певні можливості активного впливу на К. Досягнення сучас. науки знайшли своє відображення, зокрема, у створенні штучних опадів на обмежених територіях, засобів боротьби з градом, зміни властивостей підстилючої поверхні, в розвитку меліоративних робіт тощо (див. *Меліорація клімату*). Лит.: Кобышева Н. В., Наровлянский Г. Я. Кліматологіческая обработка метеорологической информации. Л.,

І. Н. Клічев.

І. Н. Клічев. Кліматари. 1972. Державний музей мистецтв Туркменської РСР в Ашхабаді.

Кліматост (Sphenophyllum).

1978; Монин А. С., Шинков Ю. А. История климата. Л., 1979.

КЛІМАТИЗЕР, — спец. апарат, яким зволожують, частково охолоджують і очищують від пилу повітря приміщень; кліматизер випарний кондиціонер. У корпусі К. (мал.) є: вентилятор, що всмоктує повітря; насос; зрошувачі водою фільтри; ємність для води; прилади для реєстрації та автомат. регулювання т-ри й відносної вологості повітря. З К. повітря надходить у приміщення через декоративні ґратки з поворотними лопатками, що змінюють напрям його руху. За годину К. пропускає 350—500 м³ повітря.

КЛІМАТИЧНІ ПОЯСИ — території на земній кулі, які в основному мають широтне простягання і виділяються за відповідними кліматичними показниками. К. п. розрізняють за умовами формування клімату, найчастіше — за особливостями режиму т-ри і опадів. Виділяють екваторіальний, 2 субекваторіальні (для Пн. та Пд. півкуль), 2 тропічні, 2 субтропічні, 2 помірні, субарктичний, субантарктичний, арктичний і антарктичний К. п. У деяких класифікаціях розглядаються як синоніми кліматичних зон.

КЛІМАТИЧНІ СЕЗОНИ — періоди року, які виділяють за кліматичними ознаками. К. с. та їхня тривалість різні в різних районах земної кулі. Розрізняють теплий і холодний, сухий і вологий К. с. У серед. широтах (де розташована більша частина тер. СРСР) виділяють 4 К. с. — весну, літо, осінь, зиму (див. *Пори року*).

КЛІМАТОЛОГІЯ (від *κλίμα* і грец. *λόγος* — вчення) — наука про клімат, закономірності його формування, класифікацію, розподіл на Землі й в окремих її регіонах та про його зміни у зв'язку з діями факторів кліматотворення та під впливом госп. діяльності людини. К. визначає також можливі шляхи та напрями впливу на клімат з метою підвищення ефективності використання кліматичних ресурсів. Входить у систему геогр. наук (див. *Географія*), тісно пов'язана з *метеорологією*. Вихідними матеріалами кліматологічних досліджень є дані багаторічних (35—50 років) спостережень мережі *метеорологічних станцій* за осн. кліматичними параметрами з урахуванням їхнього добового, річного та вікового ходу. Враховуючи зміни інтенсивності взаємодії факторів кліматотворення в процесі їхнього річного ходу, виділяють *пори року* (див. *Кліматичні сезони*), визначають тривалість їх і дають характеристику ходу погодних процесів та явищ, оцінюють кліматичні ресурси окремих регіонів.

Велике значення для кліматології мають спостереження з космічних літальних апаратів. К. диференціюють на окремі галузі, осн. з яких є *кліматогRAFІЯ* (вивчає розподіл кліматів у часі й просторі), *фіз. К.* (вчення про генезис клімату та його фіз. особливості), *динамічна К.* (розглядає клімат у взаємозв'язку з заг. процесами *циркуляції атмосфери*),

аерокліматологія, *палеокліматологія*, *мікрокліматологія* (вивчає кліматичні особливості невеликих територій, зумовлені неоднорідністю їхньої будови або стану (див. *Мікроклімат*), космічна, або супутникова, К. До прикладних кліматологічних дисциплін відносять *аерокліматологію*, *кліматологію медицини*, буд. К., транспортну К. (авіац., морська та ін.). Як наука К. сформувалась у 19 ст., але початкові уявлення про клімат склалися ще в Стародавній Греції. Перший систематизований опис кліматів Землі належить А. Гумбольдту (поч. 19 ст.). У цей же час укр. вчений В. Каранін уперше досліджував вплив лісу на клімат. Планомірні кліматологічні дослідження в Росії проводяться з серед. 19 ст. В 1849 у Петербурзі було відкрито Головну фізичну (тепер Гол. геофізична) обсерваторію, 1855 в Києві — метеор. обсерваторію, 1892 в Одесі — магнітно-метеорологічну обсерваторію. Велике значення для розвитку К. відіграли роботи О. І. Воейкова, П. І. Броунова, О. В. Косовського. За роки Рад. влади в СРСР проведено регіональні дослідження окремих районів, у т. ч. віддалених, створено фундаментальні кліматичні довідники, карти й атласи. Питання класифікації кліматів знайшли відображення у працях Л. С. Берга і Б. П. Алисова, проблемам радіаційного і теплового балансу присвячені роботи М. І. Будико. Кліматологічні дослідження в СРСР здійснюють Гол. геофіз. обсерваторія, Арктичний і Антарктичний н.-д. ін-т (Ленінград), геогр. ін-ти і відділи АН СРСР та респ. академії, спеціалізовані ін-ти, на Україні — *Гідрометеорологічний український науково-дослідний інститут*, у Київ., Харків., Чернів. ун-тах, Одес. гідрометеорологічному ін-ті тощо. Літ.: Берг Л. С. Основы климатологии. Л., 1938; Воейков А. И. Климаты земного шара, в особенности России. В кн.: Воейков А. И. Избранные сочинения, т. 1. М. — Л., 1948; Алисов Б. П., Берг Л. С., Михель В. М. Курс климатологии, ч. 1—3. Л., 1952—54; Шербань М. И. Микроклиматология. К., 1968; Будико М. И. Климат и жизнь. Л., 1971; Захарина М. В. Строительная климатология. М., 1974; Колесник П. І. Метеорологія і кліматологія. К., 1978. М. І. Шербань.

КЛІМАТОЛОГІЯ МЕДИЧНА, біокліматологія людини — наука, що вивчає вплив кліматичних і погодних факторів на організм людини, методи їх використання з лікувально-профілактичною метою. З давніх часів люди накопичували відомості про вплив *погоди* на людину. Виникненню К. м. в Росії сприяли праці кліматолога О. І. Воейкова (опублікував 1898 свою працю «Дослідження кліматів з метою кліматичного лікування і гігієни»). Основоположником К. м. в СРСР є П. Г. Мезерницький, який об'єднав зусилля лікарів, фізіологів, метеорологів, біофізиків для вивчення впливу особливостей клімату різних районів на організм. Значний вклад у розвиток К. м. внесли рад. вчені О. В. Александров, Г. М. Данишевський, І. С. Кандроп.

О. Д. Слонім, Л. О. Чубуков та ін. К. м. поділяється на кліматологію (вивчає вплив на організм клімато-погодних факторів), кліматопатологію (вивчає зв'язок патологічних реакцій організму з клімато-погодними факторами), *кліматотерапію* і кліматопрофілактику (застосування кліматичних факторів з профілактичною метою). Діяння клімату на організм є наслідком впливу погоди, яка характеризується комплексом метеорологічних елементів і явищ (т-ри, вологості, тиску і швидкості руху повітря, сонячної радіації, хмарності), а також геологічних процесів (варіації геомагнітного поля, сонячної активності та ін.). Різні типи погоди мають різний вплив на організм — сприятливий, відносно сприятливий або несприятливий. Дослідження в галузі К. м. дали змогу виявити залежність деяких захворювань і патологічних реакцій від особливостей клімато-погодних факторів. Напр., випадки *інфаркту міокарда*, *інсульту*, гіпертонічного кризу частішають в період підвищення сонячної активності, т. є. електромагнітних збурень в атмосфері. В умовах Крайньої Півночі перебіг ряду захворювань, у т. ч. органів дихання, має свої особливості. З метою своєчасного проведення профілактики такого роду захворювань і можливих при них ускладнень здійснюється мед. прогнозування погоди. На основі мед. оцінки погоди в Рад. країні проведено науково обгрунтоване кліматичне районування за рекомендаціями щодо проектування міст, житла, виділення місць перспективного курортного будівництва тощо. Проблеми К. м. в СРСР розробляють 13 ін-тів курортології та фізіології, ряд кафедр, мед. ін-тів, проблемних лабораторій, на Україні — *Фізичні методи лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* ім. І. М. Сеченова і *Курортологічний одеський науково-дослідний інститут*. В 1956 створено Міжнародне біокліматичне товариство.

Лит.: Очерки по климатологии курортов. М., 1963; Бокша В. Г., Блауцкий Г. В. Медицинская климатология и климатотерапия. К., 1980.

В. Г. Бокша.
КЛІМАТОТЕРАПІЯ (від *κλίμα* і *терапия*), кліматолікування — використання з лікувальною і профілактичною метою особливостей клімату (т-ри, руху і вологості повітря, атм. тиску, сонячного випромінювання тощо) в місцях постійного проживання та на спеціальних кліматичних курортах. Осн. форми К. — *аеротерапія*, *сонцелікування*, *таласотерапія* (лікування морем).

До К. відносять переміну клімату на сприятливіший. При ряді захворювань (з підвищеною реактивністю організму) акліматизація при переміні будь-якого клімату є також лікувальним фактором. Див. також *Застосування організму*.

КЛІМАТРОН (від *κλίμα* і грец. *τρόνος* — місцезнаходження, осереддя) — споруда з прозорих матеріалів, всередині якої штучно створюються умови (т-ра, освіт-

Кліматрон. Київ.

Кліо. Римська копія з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

лення, вологість повітря та ін.), близькі до кліматичних умов певних геогр. зон. К. служить для вирощування в штучних умовах рослинних угруповань (трав'янисті, кущові та деревні рослини), характерних для певних умов і районів земної кулі. Великий К. (завишки 21 м, пл. 2000 м²) є в Міссурійському бот. саду (м. Сент-Луїс, США). На Україні в Ботанічному саду ім. О. В. Фоміна Київ. ун-ту 1977 збудовано найвищий в світі К. (вис. 30 м, пл. 1000 м²), що являє частину споруджуваного кліматронного комплексу (пл. 2200 м²). У Київ. К. зібрана унікальна колекція палм (віком бл. 200 років, вис. до 22 м) та ін. тропіч. і субтропіч. рослини. В. Ф. Ланчук.

КЛІНІКА (грец. κλινική (τέχνη) — догляд за лежачим хворим, лікування) — в СРСР лікувальна установа, в якій лікувально-профілактична робота поєднується з н.д. і мед. діяльністю. К. входять до складу відповідних н.д. установ, деяких мед. ін-тів та ін-тів удосконалення лікарів. К. існують також на базі міських лікарень та ін. лікувально-профілактичних закладів або їхніх структурних підрозділів (такі лікарні або відділення називаються клінічними). В К. мед. ін-тів студенти проходять підготовку з діагностики, лікування та профілактики різних хвороб (К. хірургічна, терапевтична, педіатрична тощо). На базі К. готують лікарські та наук.-педagogічні кадри через клінічну ординатуру і аспірантуру, здійснюють спеціалізацію і вдосконалення лікарів (див. *Медицина освіта*).

Л. Я. Бувай.

«КЛИНИЧЕСКАЯ ХИРУРГИЯ» — щомісячний наук. журнал МОЗ УРСР. З 1921 виходив під назвою «Новый хирургический архив» (з 1935 — у Києві). Під тепер. назвою видається у Києві з 1962. Журнал публікує результати теоретич. та експеримент. досліджень із заг. хірургії, хірургії кишечника, щодо лікування опіку, дискусійні та критичні статті тощо.

КЛІНКЕР (нім. Klinker) — 1) В металургії — туполодка спечена маса, що залишається після переробки (вельцювання) поліметалевих відходів металургійного виробництва в обертових печах. З К., піддаючи його пірометалургійній (високотемпературній) обробці, вилучають цинк, мідь, свинець та ін. цінні компоненти. 2) К. дорожн. н.й — випалена до повного спікання високоміцна цегла з високопластичних (клінкерних) глини. Застосовується для мостів шляхів, вулиць, підлог у пром. будинках тощо. 3) К. цемент. н.й — спечена суміш вапняку та глини (або шлаку); напівфабрикат, використовуваний при вироб. цементу.

КЛІНОХЛОР (від грец. κλίω — нахилу і χλωρός — зелений) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_2(Mg, Al)_2(OH)_2 \cdot [Si, Al)_2 Si_2 O_{10}] \cdot nH_2O$. Сингонія монокліна. Густ. 2,61 — 2,78. Та. 2—3. Колір зелений, жовтий. Блиск перламуровий. Породоутворюючий мінерал *сланців*. Дуже поширений у *земній корі*.

КЛІО (Κλειώ) — у грец. міфології одна з дев'яти муз; покровителька історії. Зображували її здебільшого з грифелем і сувом папірцусу чи пергаменту в руках. **КЛІПЕР** (англ. clipper, від clip — підрізати) — три- або чотирищоглове швидкохідне морське вітрильне чи вітрильно-парове судно з гострою формою корпусу. Використовувалося (до кінця 19 ст.) гол. чин. для перевезення цінних вантажів (чаю, прянощів, вонни) та пасажирів. На К. (мал.) несли також дозорну, розвідувальну і крейсерську службу, здійснювали далекі навч. походи.

КЛІР (грец. κλῆρος — жереб) — у християнській церкві — сукупність усіх священнослужителів та церковнослужителів.

КЛІРЕНС (англ. clearance — зазор) — те саме, що й *дорожній просвіт*.

КЛІРІНГ (англ. clearing, від clear — очищати, вносити ясність) — система *безготівкових розрахунків* між банками, яка ґрунтується на зарахуванні взаємних вимог і зобов'язань. Широко використовується у внутр. і міжнародних розрахунках. Передумовою розвитку К. було зростання розмірів чекового обороту і відповідно скорочення розрахунків готівкою. В банківському К., як правило, беруть участь кілька банків, представники яких пред'являють взаємні вимоги і обмінюються платіжними документами. Застосування клірингових розрахунків зумовило виникнення спец. банківських інститутів — розрахункових палат, які й здійснюють зарахування взаємних вимог банків. К. вперше почали застосовувати в розрахунках між англ. банками в серед. 18 ст. В епоху імперіалізму клірингові розрахунки між банками в капіталістичних країнах набули значного поширення. В сфері міжнар. платіжних відносин клірингові розрахунки дістали назву *валютного клірингу*. Формально він в умовах капіталізму має врівноважувати баланс платіжн. між країнами без вивозу золота та іноз. валют. Фактично ж породжується системою валютних обмежень, що існують між окремими державами. Валютні К. використовують як засіб боротьби імперіалістичних д-в за зовн. ринки. В умовах соціалізму К. із системи міжбанківських розрахунків перетворився на одну з форм безготівкових розрахунків підприємств і орг-цій різних галузей економіки. Система К. використовується у взаємних розрахунках між країнами *соціалістичної співдружності*.

В. П. Степаненко.

КЛІСТРОН [від грец. κλύω — бію, плещу квілю і (елект)рон] — надвисокочастотна *лампа електронна*, що перетворює постійний струм на змінний внаслідок зміни (модуляції) швидкості руху електронів електричним полем. Розрізняють К. прольотні (з імпульсним або безперервним режимом дії) і відбивні. В прольотних К. (мал.) електрони, що їх випромінює катод, пролітають крізь зазор вхідного, проміжного, а потім вихідного *об'ємних резонаторів*, швидкість їх зменшується і частина кі-

нетичної енергії перетворюється на енергію електромагн. коливань. У відбивних К. таке перетворення відбувається внаслідок зміни напрямку потоку електронів, що вдруге проходять зазор *об'ємного резонатора* у зворотному напрямі. К. використовують гол. чин. у радіотехніці як підсилювачі, генератори і помножувачі частоти електромагн. коливань.

КЛІСФЕН (Κλεισθένης; рр. н. і см. невід.) — законодавець у Старод. Афінах (6 ст. до н. е.). Керував рухом проти *тиранії*, внаслідок якого з Афин 510 до н. е. було вигнано тирана Гіппія. К. фактично очолює д-ву, провів ряд демократичних реформ. Родовий поділ Атики було замінено територіальним (10 тер. *філ*). Найвищим органом виконавчої влади стала рада п'ятисот (буле). Законодавча влада належала нар. зборам (екклесії). Владу *архонату* і *архонтів* було обмежено. З метою усунути можливість тиранічного перевороту було запроваджено *астракізм*. Реформи К. знищили політ. панування родової знаті і створили умови для встановлення *рабобласницької демократії*.

КЛІТГОР (Klitgaard) Mogens (23.VIII 1906, Копенгаген — 23. XII 1945, Орхус) — дат. письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав реалістич. романом «У трамвай сидить людина» (1937) — про духовний і матеріальний крах дрібного буржуа в умовах екон. кризи. В автобіографіч. романі «Бог дає погоду для обстрижених овець» (1938) показано, як капіталістич. умови життя гальмують природний розвиток людської особистості. Романи «Червоне пір'я», «Балада про Нюторве» (обидва — 1940) і зб. оповідань «Божественні булі» (1942) мають антифашист. характер.

О. Д. Сенюк.
КЛІМЕНЕСТРА (Κλειμένηστρα) — у грец. міфології дочка спартанського царя Тіндарея й Леді, сестра Елены, дружина аргоського царя Агамемнона. Разом зі своїм коханцем Егістом підступно вбила чоловіка, коли той повернувся з *Троянської війни*. Орест, син К., помстився за смерть батька, вбивши матір і Егіста. Образ К. відтворено в трагедіях Есхіла, Софокла й Евріпіда.

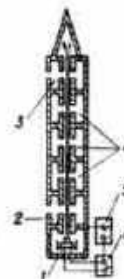
КЛІТИНА — елементарна біологічна система, що лежить в основі будови, відтворення, розвитку й життєдіяльності всіх рослинних і тваринних організмів (див. *Клітинна теорія*). Термін «клітина» запровадив у науку Р. Гук (1665); проте систематичне вивчення К. почалося лише в 19 ст. Будову, функції й розвиток К. вивчає *цитологія*. К. існують як самостійні організми (див. *Найпростіші*) й у складі *багатоклітинних організмів* (тканинні К.). Розміри К. коливаються від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів. Значного розміру досягають К. одноклітинних водоростей, *яйце-клітини* і відростки *нейронів* великих тварин. У побудові багатоклітинного організму може брати участь велика кількість К. У людини в *корі великих півкуль головного мозку* налічується 4—15 млрд. нейронів, а в крові — 25

Кліпер.

Кліматизер

Пролітний підсилювальний *клістрон*: 1 — катод; 2 — вхідний *об'ємний резонатор*; 3 — вихідний *об'ємний резонатор*; 4 — проміжний *об'ємний резонатор*; 5 — джерело постійної анодної напруги; 6 — джерело напруги підігрівання катода (стрілками показано напрям електронного потоку).

КЛІТИННА ТЕОРІЯ

Мал. 1. Схематичне зображення будови клітини: 1 — тваринної; 2 — рослинної; а — цитоплазма; б — комплекс Гольджі; в — центросоми; г — ендоплазматична сітка; д — ядро; е — ядерце; ж — оболонка ядра; з — пластиди; к — сферосоми; л — мітохондрії; м — лізосоми; н — клітинна мембрана; о — клітинна оболонка.

більйонів еритроцитів. Форма К. теж варіює в широких межах і тісно пов'язана з функцією, яку вони виконують (див. мал. 2). До складу К. входять білки, ліпіди, нуклеїнові кислоти, вуглеводи, фосфорорганічні сполуки, неорганічні іони і вода. Всі К. побудовані за єдиним планом і обов'язково містять цитоплазму. Розрізняють еукариотичні К., що мають оформлене ядро (див. Еукариоти), та прокариотичні К., які не мають структурно оформленого ядра (див. Прокариоти). В цитоплазмі К. містяться спеціалізовані на виконанні різних функцій органіди: ендоплазматична сітка, мітохондрії, Гольджі комплекс, центросома, рибосоми, лізосоми, мікрогрубочки й різні включення клітини, що виникають у процесі метаболізму (див. мал. 1). Крім загальноклітинних органідів, у К. можуть бути спец. органіди, пов'язані з специфічною функцією К., напр. міофібрили м'язових К., війки митотичного епітелію тощо. В побудові К. беруть участь мембрани біологічні ліпопротеїдні природи. З поверхні К. одягнені плазматичною мембраною, що регулює транспорт речовин між клітиною і навколишнім середовищем; на ній відбуваються складні каталітичні реакції метаболізму та розміщуються специфічні рецептори, за допомогою яких К. «спілкується» з зовн. середовищем. К. рослин містять ще пластиди, вакуолі й розташовану над плазматичною мембраною шільну оболонку, утворену целюлозою, геміцелюлозою, пектином або тинином (гриби); вона визначає мех. властивості рослини. Життєвий цикл кожної К. складається з двох періодів: інтерфази і поділу К. (див. Мітоз, Мейоз, Амітоз). Тривалість життєвого циклу К. різних типів дуже варіює. Так, інтерфаза нервових К. триває протягом усього життя організму, а епітеліальних — кілька днів. В основі життєдіяльності К. лежить сукупність процесів обміну речовин. Старіння К. супроводжується зниженням активності обмінних процесів. К. є носієм спадковості організму (див. Хромосоми, Ген, Генетичний код). Див. також Гістологія, Біоелектричні потенціали, Пікоцитоз, Фагоцитоз.

Літ.: Трошин А. С. [та ін.]. Цитологія. К., 1972; Ченцов Ю. С. Общая цитология. М., 1978; Левин А., Сикевич Ф. Структура и функции клетки. Пер. с англ. М., 1971; Робертс Э. де. Но-

винский В., Саас Ф. Биология клетки. Пер. с англ. М., 1973.

Б. Г. Новиков.
КЛІТИННА ТЕОРІЯ — загальнобіологічне вчення, за яким в основі будови і розвитку рослин та тварин лежить єдиний структурний елемент — клітина. Розвиток вчення про клітину і клітинну будову організмів пов'язаний з винайденням і удосконаленням мікроскопа. Перші спроби вивчення мікроскопічної будови рослин були зроблені у 17 ст. англ. вченим Р. Гуком. На поч. 19 ст. істотний вклад у розвиток вчення про клітинну будову організмів внесли мікроскопісти шкільн. чс. вченого Я. Пуркіне та нім. — Й. Мюллера, нім. ботанік М. Шлейден та нім. зоолог Т. Шванн, який сформулював (1839) К. т. і довів подібність будови і розвитку клітин у рослин і тварин. К. т. дала незаперечні докази єдності всього живого та його еволюційного розвитку. Ф. Енгельс відносив К. т. до одного з трьох великих відкриттів, що забезпечили прогрес природознавства у 19 ст. Важливий вклад у дальший розвиток К. т. внесли праці вченого Р. Вірхова, який показав, що осн. структурним елементом клітини є її «вміст» — протоплазма і підкреслив провідне значення ядра, а також остаточно ствердив уявлення про виникнення нових клітин шляхом поділу клітин-попередників. Проте Вірхов, як і деякі інші вчені того часу, розглядав організм з механістичних позицій — як суму невазємодіючих клітин. Згідно з сучас. К. т. організм являє собою єдину систему, в побудові якої поряд з клітинами можуть брати участь неклітинні утворини, що також мають властивості живого. Цілісність жє цієї системи базується на взаємодії клітин і забезпечується у тварин нейро-гуморальною регуляцією, а у рослин — безпосереднім цитоплазматичним зв'язком клітин (плазмодесмами та фітогормонами).

Б. Г. Новиков.
КЛІТИННИЙ СІК — рідина, яка виділяється цитоплазмою і виконує функції живих рослинних клітин. К. с. складається з води, розчинених у ній мінеральних солей, органічних, іноді неорганічних к-т, вуглеводів, пігментів, білків, дубильних та ін. речовин. У К. с. містяться різні включення клітини. Склад К. с. залежить від віку рослини, функціональних особливостей її клітин, а також від виду рослини і умов їх зростання. У К. с. зосереджені запаси води, відкладаються різні речовини, що беруть участь в обмінних процесах клітини, та кінцеві продукти обміну; К. с. зумовлює осмотичні властивості та тургор клітин.

КЛІТИННИЙ ЦЕНТР — один з органідів клітини. Те саме, що й центросома.

КЛІТКОВА БАТАРЕЯ — виробничий агрегат, що складається з кліток і обладнання для утримання с.-г. птиці у клітках при годівлі сухими кормами. В СРСР, в т. ч. на Україні, поширені К. б. БКМ-3Б для вирощування бройдерів віком від 1 дня до забою та БКМ-3 для вирощування ремонтного мо-

лодняка курей промислового стада від 1- до 140-денного віку. Ці К. б. з обладнанням необхідні для комплектації птичників великих птахохерм і птахобатрик.

С. О. Карпенко.

КЛІТКОВИНА — 1) Природний полісахарид. Те саме, що й целюлоза. 2) Пухка сполучна тканина, багата на жир. див. Жирова тканина.

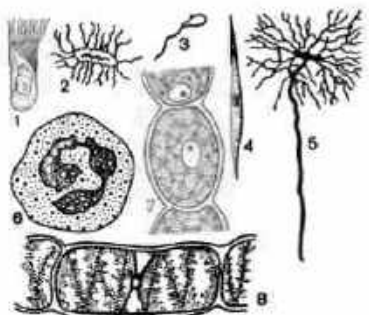
КЛІТЬ — 1) К. шахтна — пристрій, яким по вертикальному або похилому шахтному стовбуру піднімають на поверхню вагонетки з корисною копалиною чи порожньою породою, спускають і піднімають людей, устаткування та матеріали. Складається з металевих кузовів, підвісного, стовпного, спрямовуючого та парашутного (див. Парашут шахтний) пристосувань. Розрізняють К. (мал.) перекидні та неперекидні. 2) К. у прокатному виробництві — основна частина прокатного стану, що складається з двох литих станин, на яких розміщені валки прокати з підшипниками і регулювальними пристроями (робоча К.), або з станини й шестерні з підшипниками, що передають обертання валкам (шестеренна К.). Робочі К. поділяють на дво-, три- й багатоважкові; реверсивні (див. Реверсування) та нереверсивні, а відкриту й закритую станинами. Див. також Блюмінг.

3) К. в архітектурі — прямокутний дерев'яний зруб, утворений покладами один на одного вішнями з колод. Широко застосовується в дерев'яній архітектурі. К. називають також неопалубочну частину хати.

КЛІШЕ (франц. cliché) — друкерська форма, з якої поліграфічним способом відтворюють ілюстрації, а інколи й текст. Розрізняють К. (мал.) штрихові, растрові й комбіновані. Штрихові К. одержують із штрихового зображення (оригіналу) з елементами однакової насиченості (напр., кресленників, малюнків, виконаних пером). Для одержання растрових К. (див. Растр) використовують напілотонні зображення з елементами різної насиченості (фотографії, акварельні малюнки та ін.). К. виготовляють фотомех. (див. Автолітія) або електромех. способом, а також фотоолімеризацією — дією світла на полімерні матеріали, з яких утворюються друкувальні елементи. Матеріалом для К. є гол. чин. дрібнокристалічний цинк (див. Цинкографія) і магній, рідше — мідь і алюміній. З одного К. одержують від 50 тис. до 1 млн. відбитків.

КЛІЩ Йосип Леонтійович (Альберт; 12.XI 1915, с. Клішківці, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл. — 2.VII 1943, Кліші, Париж) — діяч франц. Руху Опору. У 1935—37 навчався в Бухарестському ун-ті, вступив до Компартії Румунії; 1938 емігрував до Франції, тоді ж вступив до Франц. компартії. Після возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною став у квітні 1941 рад. громадянином, але через перешкоди нім.-фашист. окупаційної влади у Франції не зміг повернутися в СРСР.

Мал. 2. Різної форми клітини тваринних (1—6) і рослинних (7, 8) організмів: 1 — клітина війчастого епітелію; 2 — кісткова клітина; 3 — сперматозоїд; 4 — м'язова клітина; 5 — нервова клітина; 6 — клітина на сітківці ока; 7 — клітина волоска тичинкової нитки традесканції; 8 — клітина надорості спирогири.

У 1942 очолив інтернад. партизан. загін «Сталінград» у Парижі. Загинув у бою.

КЛІЩИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1767—70 — антифеод. виступ селян і козаків с. Кліщинців (тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Вибухнуло як протест проти насильного закріпачення жителів генеральним суддею Лисенком і генеральним писарем Туманським. Починаючи з 1758 кліщинці не раз зверталися зі скаргами в місц. урядові установи, вимагаючи волі. Проте ці звернення залишалися без наслідків. Тоді, організувавши загін, селяни й козаки в травні 1767 вчинили напад на маєток Туманського. Спроби каральних команд придушити повстання дістали відсічі. Під час сутичок з карателями повстанці захопили 2 гармати і багато іншої зброї. Лише в 1769 регулярні царські війська придушили повстання. За судовим вирок, кліщинські селяни оголошувалися кріпаками Лисенка і Туманського. 120 найактивніших учасників було засуджено до тюремного ув'язнення та заслання, 185 — до побиття канчуками. Для виконання вироку в Кліщинці прибув великий каральний загін. 21.IX (1.X) 1770 відбувся бій, в результаті якого карателям вдалося зломити опір селян. 7 мешканців села було вбито, понад 60 закатовано. Протягом 1771—74 тривали репресії щодо учасників повстання. К. п. вплинуло на піднесення антифеод. боротьби нар. мас *Лівобережної України*.

Лит.: Гуржий І. О. Повстання селян в Турболах. К., 1950. В. А. Смаль. **КЛІЩІ** (Acarina) — група безхребетних тварин класу *надукоподібні*. Тіло (довж. 0,1—30 мм) кругле або видовжене, вкрите *кутикулою*; у більшості видів несегментоване і складається з тулуба і п'ятокоси, або гнатики (ділянки, на якій розміщені ротові органи). Ротовий апарат гризучий, ріжучий, сисний, колючий, колючо-сисний та ін. Органи травлення у вигляді простої трубочки з системою розгалужених сліпих виросків. Дихання шкірне або трахейне. Трахеї відкриваються дихальцями (стигмами) в передній частині тіла або по боках його. К.—роздільностатеві. Більшість—яйцекладучі, деякі живородячі, відомий *партогенез*. Цикл розвитку включає фази: яйце, передличинка, личинка, прото-, дейто-, три-тонфа і дорослий кліщ. У деяких К. окремі фази розвитку відсутні. В личинковій стадії К. мають 3 пари ходильних ніг; на всіх наступних фазах розвитку —

4 пари. К. ведуть як вільний (живуть у ґрунті, норах гризунів, в лісовій підстилці, кудомімах і т. п.), так і паразитичний спосіб життя. Фауна К. вивчена мало. Відомо бл. 10 тис. видів К., поширених по всій земній кулі. В фауні СРСР — понад 6 тис. видів, у т. ч. в УРСР — понад 3 тис. За класифікацією рад. ученого О. О. Захаркіна, К. поділені на 3 ряди: акариформні, або справжні К. (Acariformes), паразитформні (Parasitiformes) і *кліщі-косарики*. Деякі вчені розглядають виділені групи на рівні підрядів ряду К.; інше К. об'єднують в окремий клас. До акариформних К. відносять саркоптіформних К. (пір'єві, волосяні, коростяні, зернові, панцирні кліщі та ін.) і тромбідіформних (водняні, К.-червононогі, *паутиноподібні кліщі*, *галові кліщі*, *залозні кліщі* та ін.); до паразитформних К. — гамазових, іксодових, або *пасовишних кліщів*, *аргасових кліщів*; кліщі-косарики — нечисленна група найпримітивніших К. Багато К. відомі як збудники паразитарних хвороб людини і тварин (*короста*, *кнемідокоптоз*, *вароатоз*, *тромбідіоз* та ін.). Кровосисні К. часто є переносниками збудників *трансмісивних хвороб*. Окремі види панцирних і акариформних кліщів є проміжними хазяями деяких паразитичних черв'яків. Велика кількість видів — небезпечні шкідники культурних рослин та с.-г. продуктів. Деякі паразитичні К., які знищують шкідливих комах, можуть бути використані у біол. боротьбі з шкідниками в рослинництві. Галузь знань, що вивчає К., наз. *акарологією*.

КЛІЩІ-КОСАРИКИ (Opiliones) — ряд (за деякими авторами, підряд) примітивних кліщів. Тіло (довж. 1—2,2 мм) овальне, зберігає сліди первинної *метамерії*, ноги довгі, тонкі; тазики вільно рухомі. Живуть під камінням, в лісовій підстилці і в поверхнево-му шарі ґрунту. Відомо бл. 10 видів, виявлених в Азії, Африці, Америці, Європі (Середземномор'я). В СРСР (Середня Азія) — 2 види: *Opiliones italicus*, *Parasitus hexophthalmus*. Господарське значення не з'ясоване. Іл. с. 233.

О. П. Маркелів.
КЛОАКА (лат. cloaca) — 1) Розширена кінцева частина задньої кишки у деяких круглоротих (міксин) і риб (акул, скатів, двоякодишущих, морських голок), усіх земноводних, плазунів, птахів і однопровідних ссавців. В К. відкриваються статеві протоки, *сечоводи* й *сечовий міхур*. 2) Підземний канал для стікання нечистот. 3) Забруднене місце, звалище нечистот. У переносному значенні — аморальне середовище, розпутне, вульгарне товариство.

КЛОАЧНИ — ряд ссавців. Те саме, що й *однопровідні*.

КЛОВСЬКИЙ ПАЛАЦ у Києві. Пам'ятка архітектури. Споруджений 1752—56 за проектом рос. арх. П. Несслова як літня резиденція лаврського архієпископа. Будова палацу арх. С. Ковнір. Назва походить від місцевості, яка в давнину звалася Кловом. Спочатку палац був оформлений в стилі

барокко (на фасаді пілястри й ліпні орнаменти). В 1764 в К. п. розміщувалася лаврська друкарня, 1770—71 — госпіталь, з 1811 — 1-а чоловіча гімназія, в якій викладав М. Берлінський, історик М. Костомаров; вчилися історик Києва М. Захрецький, художник М. Ге та ін. В 1863 будівлю К. п. передано жіночій духовній школі. В тому ж році будинок реконструйовано й надбудовано 3-й поверх. З 1975 в К. п. розміщується музей історії Великої Вітчизняної війни.

КЛОД (Claude) Альберт (н. 23.VIII 1899, Лонгліер, Бельгія) — бельг. вчений в галузі біології клітин і онкології. Закінчив Львівський і Берлін. ун-ти (1929). Працював у мед. центрі Рокфеллерівського ін-ту в Нью-Йорку. В 1949—71 — директор Брюссельського ін-ту Жюль Борде. У 1971 очолює лабораторію біології клітин Брюссельського ун-ту. Нобелівська премія (1974) за відкриття в галузі структури і функціональної діяльності клітини.

М. К. Бородай.
КЛОДЕЛЬ (Claude) Поль Луї Шарль Марі (6.VIII 1868, Вільнев-сюр-Фер, деп. Ен — 23.II 1955, Париж) — франц. письменник і дипломат. Член Франц. академії (з 1946). Посол Франції в Китаї, Японії, в ряді європ. країн і Півн. Америки. На творах К. помітний вплив *символізму*. Піднімав морально-реліг. проблеми (п'єси «Золота голова», 1890; «Місто», «Діва»). Драми К. відзначаються відсутністю індивідуальних характеристик, умовністю зображення істор. епох, проте в деяких із них звучать соціальні мотиви (трагедія «Ведмідь і місяць», 1927). Автор антифашист. маніфесту «Звернення до німецького народу» (1939), патрістичної поеми «Франція говорить» (1943). Оспівував героїзм людини в ім'я пізнання світу й громад. обов'язку («Книга Христофора Колумба», 1935).

В. І. Пашенко.
КЛОДТ (Клодт фон Юргенсбург) Михайло Костянтинович [30.XII 1832 (11.1 1833), Петербург — 16 (29).V 1902, там же] — рос. живописець. Племінник П. Клодта. В 1851—58 навчався в петерб. АМ у М. Воробйова. Один із засновників Т-ва *передвижників*. Автор пейзажів і жанрових картин: «Велика дорога восени» (1863), «На оранції» (1872), «На ріллі на Україні» (1879) та ін. Твори К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ, музеї рос. мист. та ін. У К. в петерб. АМ навчалися укр. художники С. Васильківський, Г. Ладженський, К. Крижницький.

КЛОДТ (Клодт фон Юргенсбург) Петро Карлович (24.V (5.VI) 1805, Петербург — 8 (20).XI 1867, миза Халала, Фінляндія, похований в

Перекидна шахтна кліть.

Зображення з растрового (1) та штрихового (2) кліше.

Кліщі: 1 — водяний кліщ *Arthenurus globatus*; 2 — пузатий кліщ (*Pediculoides ventricosus*); 3 — дерматентор *іксостеновий* (*Dermacentor marginatus*); 4 — голубиний кліщ (*Argas reflexus*).

Кловський палац (тепер Музей історії Великої Вітчизняної війни). Архітектори П. І. Несслов, С. Д. Ковнір. 1752—56.

М. К. Клодт. На оранції. 1872. Державна Третяковська галерея в Москві.

КЛОКОВ

В. І. Клоков.

О. Ф. Клубов.

П. К. Клоков. Прибор-
вання коня. Скульптур-
на група на Анничко-
вому мосту в Ленінграді.
Бронза. 30-і роки 19 ст.В. М. Клоков. Усть-
Ілім. Дерево. 1967. Дер-
жавний музей українсь-
кого образотворчого
мистецтва в Києві.

Петербурзі] — рос. скульптор і майстер ливарної справи. З 1829 відвідував класи петерб. АМ, академік — з 1838. Твори: 4 групи приборкувачів коней на Анничковому мосту (30-і рр. 19 ст., встановлені 1849—50), пам'ятник І. Крилову в Літньому саду (1848—55), обидва — в Ленінграді, постать до пам'ятника князю Володимиру в Києві (1850—53, у співавт. з В. Демут-Малиновським і К. Тоном). К. був у дружніх стосунках з Т. Г. Шевченком. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київ*.

КЛОКОВ Всеволод Іванович [н. 12 (25).VI.1917, Усть-Катав, тепер місто Челяб. обл.] — учасник партизан. руху на Україні і в Чехословаччині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1977), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1947. В 1939 закінчив Томський електромех. ін-т інженерів залізнич. транспорту. З 1950 працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1962 — зав. відділом). Праці з історії 2-ї світової війни, зокрема історії Руху Опору в європ. країнах і партизанського руху на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

КЛОКОВ Вячеслав Михайлович (н. 19.II.1928, Харків) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1947—53 навчався в Київському художньому інституті. Твори: «Перед стартом» (1953), «Ланкова» (1957), «Біла струмка» (1962), «Сурмач» (1965—66), «Усть-Ілім» (1967), «Феодосійський десант» (1970, у співавт. з М. Рапаєм), «Гімністка» (1971), «Дівчина ка з риссо» (1974), «Ранок» (1975).

КЛОКОВ Георгій Павлович (н. 19.V.1931, Курськ) — укр. рад. артист балету та балетмейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). В 1966 закінчив Дніпроп. театр. уч.-ще. В 1952—59 — артист Молд. держ. ансамблю танцю «Жок», 1959—71 — балетмейстер засл. самодіяльного ансамблю танцю «Дружба» Дніпроп. Палацу культури ім. Ілліча, з 1971 — гол. балетмейстер Ансамблю пісні і танцю «Славутич» Дніпроп. обл. філармонії. Автор і постановник хореографічних композицій «Симфонія праці», «Дружба народів» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КЛОКОВ Михайло Васильович [літ. псевд. — Доленго; н. 29.VII (10.VIII) 1896, м. Лебедін, тепер Сум. обл.] — укр. рад. поет, літ. критик, ботанік. Доктор біол. наук (з 1947). Закінчив Харків. ун-т (1922). Літ. діяльність почав 1915. Автор поетичних збірок «Об'єктива лірика» (1922), «Блакитна жалоба» (1923), «Litterae: Моє письмо» (1923), «Узмінь» (1928), «Роздуми» (1961) та ін.; літ.-критичні праці «Критичні етюди» (1924) і «Творчість Володимира Сосюри» (1931). Осн. наук. праці присвячені питанням флористики, систематики і географії вищих рослин, зокрема історії флори Сх. Європи та теор. таксономії. К. — один з авторів 12-томного видання «Флора УРСР»,

«Визначника рослин України». Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1952; Держ. премія УРСР, 1969 (за праці в галузі ботаніки). Тв.: Вибрані поезії. Х., 1927; Цілюще зілля. К., 1943; Зелене й червоне. К., 1971; Рос. перекл. — Варшава на каміні. М., 1964.

КЛОН (грец. κλών — паросток, пагія) — потомство рослинного або тваринного організму (у деяких нижчих тварин), яке утворюється внаслідок вегетативного розмноження або шляхом нестатевого поділу клітини (у одноклітинних організмів). У мікробіології і протистології К. наз. потомків однієї клітини-родоначальниці.

КЛОНДІЙК — річка в Пн. Америці, на Пн. Зх. Канади, права притока Юкону. Бере початок у горах Маккензі. Завдовжки 180 км. У бас. К. наприкінці 19 ст. відкрито родовища золота. «Золоту лихоманку» того часу описав у своїх творах амер. письменник Дж. Лондон.

КЛОТОС (Cloots) Анахарсіс (справж. ім'я — Жан Батіст; 24.VI.1755, замок Гнаденталь, поблизу Клеве — 24.III.1794, Париж) — діяч Великої французької революції, філософ-просвітитель, публіцист. Пруський барон. З 1776 — в Парижі. З 1789 — член Якобінського клубу; прийняв франц. громадянство. Виступав за створення «всесвітньої республіки», за негайну війну проти феод.-абсолютистської Європи. З 1792 — депутат Конвенту. В 1793 закликав провести дехристиянізацію. Якобінці засудили авантюризм К. (в грудні 1793 виведений з Якобінського клубу, а згодом — з Конвенту). За вирокотом Революц. трибуналу гільйотинований разом з ебертистами.

КЛОП ПОСТІЛЬНИЙ, блошиня ліжкова (Cimex lectularius) — кровосисна комаха ряду клопів. Зовнішній паразит людини і деяких теплокровних тварин. Тіло (довж. 4,8—8,4 мм) плескате, довгасте, червоножовто-бурого кольору. Ротовий апарат колючо-сисний. Крил немає. Виділення залоз мають різний запах. Самка протягом життя (до 14 м-ців) відкладає 200—250 (до 500) яєць. Розвиток яєць триває 4—30 днів. Живе К. п. у житлі людини, в курниках, голубниках, гніздах птахів, норах гризунів тощо. Для боротьби з К. п. застосовуються різні засоби дезинсекції, зокрема дисти гексахлорану та ін. інсектициди.

КЛОПИ, напівтвердокрили (Heteroptera) — ряд комах. Довж. тіла від 1 мм до 12 см. Мають 2 пари крил; як правило, осн. частина передніх крил тверда, шкіряста, вершинна — перетинчаста з характерним жилкуванням; задні — перетинчасті. Ротові органи колючо-сисні. Характерні шкірні пахучі залози. Постембріональний розвиток неповний (епіморфоз). Поширені К. на всіх материках і океанічних о-вах. Ряд включає 53 родини, що об'єднують понад 25 тис. видів. В СРСР — бл. 2,5 тис. видів, з них на Україні — 891 вид. Розрізняють 3 групи К.: водні клопи, прибережні (Amphibicorisae) і наземні (Geocorisae).

Живляться К. рослинною і тваринною їжею. Деякі — паразити теплокровних тварин і людини (напр., клоп постільний), серед них є переносники збудників небезпечних хвороб (види родів Triatoma і Rhodnius переносять збудника амер. трипанозомозу — хворобу Чагаса). Окремі К. — хижаки, знищують різних шкідливих безхребетних. Серед рослинних К. відомі шкідники багатьох с.-г. культур (див. Трав'яні клопи, Хрестоцвітний клоп, Щитники, Черепашка) і переносники збудників вірусних хвороб рослин. Заходи боротьби — агротехнічні й хімічні. В. Г. Пучков.

КЛОПЧИЧ (Klopčič) Миле (н. 16.XI.1905, Л'Опіталь, Франція) — словенський поет і перекладач. Під час 2-ї світової війни — учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії. Перша поетична зб. «Полум'яніючі кайдани» (1924) опівня пафосом революц. боротьби, учасником якої він був. За вірші в колективній збірці соціальної поезії «Книга товаришів» (1929) притався до суду. Зб. «Прості пісні» (1934). Упорядкував антологію «Поезії наших борців» (2 ч., 1944). Після 2-ї світової війни почав працювати в галузі перекладу переважно творів рос. поетів — О. Пушкіна (добір, редакція та більша частина перекладів 6-томного видання вибраних творів; 1949—59), М. Лермонтова, О. Блока та ін. У 1967 нагороджений рад. орденом «Знак Пошани».

В. Г. Гримич.
КЛОПШТОК (Klopstock) Фрідріх Готліб (2.VII.1724, Кведлінбург — 14.III.1803, Гамбург) — нім. письменник. Представник л-ри епохи Просвітництва, один із основоположників громадян. поезії. Автор драм на істор. й бібл. теми. Реліг.-філос. поема «Мессіада» (1773) позначена епічним розмахом, монументальністю образів, психологізмом. Велике значення для поезії періоду передромантизму в Німеччині мали дико-патетичні оди К. В його пізніх творах відбилися ідеї Великої франц. революції.

А. Г. Баканов.
КЛОСОВСЬКИЙ Олександр Вікентійович [1846, Житомир — 31.III (13.IV) 1917, Петроград] — вітчизняний метеоролог і геофізик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Закінчив Київ. ун-т (1868), де працював 1876—79. У 1880—1907 викладав у Новоросійському (в Одесі), з 1909 — в Петерб. ун-тах. Організував широку мережу метеорологіч. пунктів на Пд. Зх. Росії та магнітно-метеорологіч. обсерваторію в Одесі (споруджена 1892). К. створив школу метеорологів, які розвивали ідеї використання експериментальних і матем. методів при вивченні фізики атмосфери та про єдність усіх геофіз. явищ на земній поверхні.

Тв.: Климатические особенности Одессы. Одесса, 1883; Климат Киева... Одесса, 1898.

КЛОСТРИДИЙ (Clostridium) — рід спорутоворюючих бактерій. Об'єднує види бактерій, клітини яких при спорутованні роздуваються за рахунок спор, набуваючи форми веретена. К. — грампозитивні (див. Грама метод), пере-

важно — *анаероби*; більшість видів К. рухливі. Багато які К. збуджують угледводи з утворенням ряду спиртів, кетонів і органічних к-т. Деякі К. засвоюють атмосферний азот. К. дуже поширені у природі. Серед К. є збудники *ботулізму*, *приваця*, газової *гангрену*.

КЛОТОІДА (від грец. κλωθω — пряду та εἶδος — вигляд), клофоїда, спіраль Корню — плоска крива, радіус *кривини* якої змінюється обернено пропорційно до довжини дуги $s: R = a/s$, $a = \text{const}$ (мал.). Рівняння К. в параметричній формі має вигляд:

$$x = \int_0^s \cos \frac{s^2}{2a} ds, \quad y = \int_0^s \sin \frac{s^2}{2a} ds.$$

К. складається з двох віток, симетричних відносно початку координат (точки перегину К.). Точки $M_1 (\sqrt{\pi a/2}; \sqrt{\pi a/2})$; $M_2 (-\sqrt{\pi a/2}; -\sqrt{\pi a/2})$ — асимптотичні (див. *Особливі точки*). Вперше К. дослідив 1874 франц. фізик М. А. Корню (1841—1902), вивчаючи *дифракцію* світла.

КЛОУНАДА — цирковий жанр. Ґрунтується на прийомах *ексцентрики*, *буфонади*, гротеску, пародії, якими користуються клоуни у своїх виступах. Джерело К. — в народних фарсах (зокрема, в італійській *комедії дель арте*). В 17—18 ст. клоуни брали участь у виступах наїзників та канатохідців. У першому стаціонарному цирку Астлея (Лондон, 1780) виступав комік Б. Саундерс. Згодом клоуни використовували дресированих тварин, звертались до акробатики, муз. інструментів, надавали своїм виступам сатиричного й публіцистичного звучання (А. Л. і В. Л. *Дурови* та В. Ю. *Лазаренко*). Серед клоунів радянського цирку: В. Г. і Ю. В. *Дурови*, *Карандаш*, О. *Попов*, Ю. *Нікулін* та ін.

КЛОЧКО Володимир Юрійович (1889, Самохваловська волость, тепер Мін. обл. — грудень 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. В 1916 — керівник парт. орг-ції залізнич. майстерень у Катеринославі. Після Лютн. революції 1917 — один з керівників Нижньодніпровської орг-ції більшовиків, член Катериносл. Ради робітн. депутатів. З липня 1918 — член Катериносл. підпільного к-ту партії, з жовтня — секретар підпільного Донецько-Криворізького обкому КП(б)У. На II з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Розстріляний петлюрівцями.

КЛОБЧЯ Андрій Васильович [справж. прізвищ. — Левицький; 10 (23).X 1905, м. Сураж, тепер Брян. обл. — 8.XII 1972, Донецьк] — укр. рад. письменник і літ. критик. Член КПРС з 1945. Перші оповідання про життя робітників надрукував 1925. Був членом літ. організації «Молодняк». Автор збірок оповідань «Шахтарське» (1928), «На 117 сажні» (1930), «Героїка» (1931) та ін. З 1931 виступав як

літ. критик. Автор статей і книг про донецьких письменників. Тв.: Ілля Гонімов. Сталіно, 1960; Навколо свої люди. Донецьк, 1966. **КЛУАТР** (франц. cloître, від лат. claustrum — закрите місце) — типова для романської та готичної архітектури крита галерея-обхід, що обрамляє прямокутне подвір'я монастиря або церкви.

КЛУБ (англ. club) — громадська орг-ція, яка добровільно об'єднує групи людей з метою спілкування, пов'язаного з політ., наук., худож., спорт., професіональними та ін. інтересами, а також для спільного відпочинку й розваг. К. виникли в Англії в 16 ст. В Росії перший К. відкрито в Петербурзі 1770. На Україні К. почали виникати у 18 ст. (дворянські, офіцерські, купецькі тощо). В кінці 19 — на поч. 20 ст. почали створюватись нар. К., *народні будинки*, читальні, різні освітні т-ва. Особливо поширились К. провітні (див. «Провітні»). В 1908 в Києві за ініціативою М. Лисенка відкрився «Український клуб», що став культурно-осв. осередком демократичного напрямку. В 1911 клуб закрили за наказом уряду. Майно перейшло до нового клубного зібрання «Родина». Були укр. К. в Одесі, Харкові, а також Петербурзі. В період революції 1905—07 в Росії, в т. ч. на Україні, у великих пром. центрах, а також на окремих великих підприємствах з'явилися робітничі К. Вони були близькі до революц. руху і у своїй більшості працювали під впливом більшовиків. З наступом реакції К. такого характеру закрили за рішенням властей. Після Лютневої революції 1917 поширюються більшовицькі робітничі К., зокрема в Харкові почали діяти К. — «Знання», «Майбутність», «Робітники»; шість робітничих К. відкрилося в Києві, такі ж К. з'явилися у Катеринославі, Луганську, Полтаві та ін. містах України. Ряд укр. К. створено за кордоном силами укр. трудової еміграції. В СРСР створено широкую мережу *клубних закладів*, які є опорними пунктами всієї масово-політ. і культурно-осв. роботи. Див. *Будинки і палаци культури*, *Клуб спортивний*, *Освітні товариства* на Україні.

КЛУБ СПОРТИВНИЙ — одна з форм організації масової фізкультурної та спорт. роботи. В соціалістичних країнах всі К. с. є аматорськими. В СРСР існує три типи К. с.: профспілкові, Збройних Сил і ДТСААФ. Профспілкові К. с. об'єднують колективи фіз. культури пром. і с.-г. підприємств, учбових закладів і входять у відповідні *добровільні спортивні товариства* (ДСТ). Звання К. с. присуджується рішенням Президії Всесоюзної ради ДСТ профспілок за високі показники в організації фізкультурно-масової і спорт. роботи колективів, що виконали встановлені для К. с. вимоги (залучити до систематичних занять фіз. культурою й спортом не менш ніж 45% і охопити виробничою гімнастикою не менш ніж 85% працівників, забезпечити роботу секцій і команд не менш ніж по 10

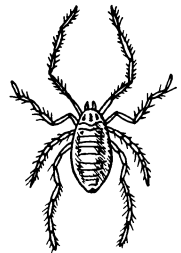
видах спорту, готувати щорічно певну кількість спортсменів-розрядників і майстрів спорту тощо). На 1.1 1980 звання К. с. було присуджено 76 найкращим колективам фіз. культури УРСР, серед них «Кочегарка» (м. Горлівка, 1960), «Сталь» (Дніпропетровськ, 1961), «Трансформатор» (Запоріжжя, 1964), «Сокіл» (Львів, 1970), «Вулкан» (Київ, 1976) та ін. К. с. Збройних Сил є самостійними військовими спорт. закладами М-ва оборони СРСР. Спортивно-тех. клуби (авіа-, авто-, радіоклуби, стрількові, морські та ін.) є учбовими і спорт. орг-ціями ДТСААФ СРСР. У капіталістичних країнах поряд з аматорськими К. с. існують професійні.

КЛУБНІ ЗАКЛАДИ — державні чи громадські культурно-освітні установи, покликані виховувати населення у дусі комунізму, організовувати культурне дозвілля трудящих і членів їхніх сімей, розвивати *народну творчість*. До К. з. належать палаци й будинки культури, клуби та ін. заклади системи Міністерства культури, а також пром. підприємств і транспорту, радгоспів, колгоспів, наук. і творчих об'єднань, навч. закладів, Рад. Армії, добровільних т-в, кооперації та ін. орг-цій. Уся діяльність К. з. проводиться в нерозривному зв'язку з життям і виробничими завданнями районів, підприємств, радгоспів і колгоспів з урахуванням профес., вікових, освітніх та ін. особливостей і культур. запитів різних груп населення. Осн. напрями діяльності К. з.: масово-політична робота, трудове, моральне і естетичне виховання, науково-атеїстична пропаганда, спортивно-масова робота і худож. самодіяльність. У 1980 в УРСР працювало 26 033 держ., профспілкових і відомчих К. з., зокрема 21 984 — у сільс. місцевості. Див. також *Будинки і палаци культури*, *Культурно-освітня робота* в СРСР, *Клуб*.

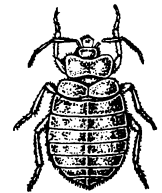
КЛУБОВ Олександр Федорович [5 (18).I 1918, с. Єруново, тепер Вологодського р-ну Волог. обл. — 1.XI 1944, біля Львова] — рад. військ. льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, ескадрильї винищувачів на Пд., 1, 2 і 4-му Укр. фронтах. Здійснив 457 бойових вильотів, особисто збив 31 ворожий літак і в складі групи — 19. Загинув під час авіац. катастрофи. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Похований у Львові.

КЛУБОЧОК — тип *суцвіття*, в якому всі квіткі тісно скупчені. Має вигляд головки. Квіткі в К. розвиваються базипетально (від верхівки до основи). К. характерні для буряка, лутуги та ін. рослин з родини лободових. К. наз. також *суцвіття* цих рослин.

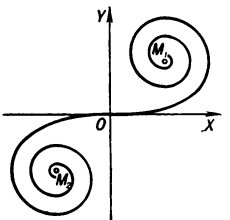
КЛУЕ (Clouet), або Жане (Janet) — родина франц. живописців доби *Відродження*. Жан К. Старший і й (п. бл. 1500) довгий час був

Кліщі-жосарик. *Oriolacarus segmentatus*.

Клоп постільний.

Клотоїда.

КЛУЖ-НАПОКА

Ф. Клуе. Портрет Єлизавети Австрійської. Близько 1571. Лувр. Париж.

Клуєня з села Шечепочне на Черкащині. Тепер — у Музеї народної архітектури та побуту УРСР у Києві.

Кмни значайні: 1 — гілка з квітками і плодами; 2 — листок; 3 — квітка.

відомий під ім'ям майстра з Мулен. Писав картини на реліг. теми («Різдво», бл. 1480). Жан К. Молодший (бл. 1475, Нідерланди — бл. 1540 або 1541, Париж) — автор живописних та олійних портретів (пані де Лотрек; Франціска I, бл. 1525—30). Франсуа К. (п. між 1505 та 1510, Тур — п. 22.IX 1572, Париж) — син і учень Жана К. Був придворним художником Франціска I та його спадкоємців. Твори: портрети — Генріха II (1559), Єлизавети Австрійської (бл. 1571) та ін. Роботи К. зберігаються в Луврі, ДЕ та ін. музеях.

Лит.: Мальцева Н. Клує. М., 1963.

КЛУЖ-НАПОКА — місто в Румунії, адм. ц. повіту Клуж. Розташоване на р. Сомешул-Мік. Трансп. вузол. 262 тис. ж. (1977). Важливий пром. і наук.-культ. центр країни. Найрозвинутіші машинобуд. (гол. чин, устаткування для текст. і харч. пром-сті) і харчосмакова (м'ясна, маслоробна, мол. та ін.) галузі. Виробн. меблів, взуття, абразивних матеріалів, фарфорових, швейних і трикотажних виробів. Хім. і фарм. пром-сть. Ун-т (з 1872) та ін. вузи. Філіал АН СРР. Центр. університетська 6-ка Театри. Істор. етногр. і худож. музеї. Бот. сад. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. Уперше згадується 1173.

КЛУМБА (від англ. clump — група дерев, кущів) — переважно симетричний у плані (коло, квадрат, овал) квітник, один із елементів садово-паркової архітектури. К. з'явилися в 19 ст. Розрізняють К. квіткові (в основному із однорічних рослин), килимові (з низькорослих, часто вічнозелених рослин) і змішані (з рослин обох вищезгаданих груп). Для оформлення К. використовують декоративні вази, скульптуру, діжкові рослини тощо.

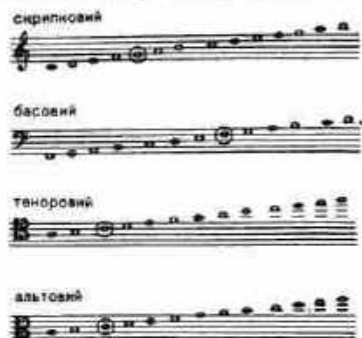
КЛУНЯ, стодола — старовинна госп. будівля для зберігання снопів, сіна, подови тощо, а також для молотил. Будівлі такого призначення були в багатьох народів. Укр. К. — порівняно велика будівля з низькими плетеними або саманими стінами, дверима-воротами й високою стріхою, вкритою соломом. На Пд. Україні К. мали вигляд рубленого сараю.

КЛУХОРСЬКИЙ ПЕРЕВАЛ — перевал через Головний (Вододільний) хребет Великого Каказу (між верхів'ями рік Теберди і Кодори). Вис. 2781 м. Через К. п. проходить Військово-Сухопутська дорога, шляхи турист. маршрутів. Розташований у межах Тебердинського заповідника.

КЛЮЗЕРЕ (Cluseret) Гюстав Поль (13.VI 1823, Париж — 23.VIII 1900, поблизу Йера) — франц. військ. і політ. діяч. Як офіцер брав участь у придушенні Червоного повстання 1848 в Парижі, в Кримській війні 1853—56 (з 1855). Приєднавшись до респ. руху, був волонтером (1860) в армії Дж. Гарібальді. Воював у складі армії Півночі під час громадянської війни в США 1861—65, дістав чин генерала і амер. громадянство. З 1868 — у Франції. За критику режиму Наполеона III був заареш-

тований. У квітні 1871 — військ. делегат (міністр) Паризької комуни 1871. У 1871—84 — в еміграції. Автор мемуарів про Комуни (т. 1—3, 1887—88). Розділ мемуарів, присвячений вудичним боям, передрукувала більшовицька газ. «Вперед» 10 (23).III 1905 з передмовою В. І. Леніна (див. Повне збір. тв., т. 9).

КЛЮЧ — 1) У музиці — знак на нотному стані, що встановлює висоту і назву звука. Роз-

різняють К.: скрипковий (соль на другій лінійці), басовий (фа на четвертій лінійці), альтовий (до на третій лінійці) і теноровий (до на четвертій лінійці). Див. Нотне письмо. К. — також інструмент для настроювання фортепіано та ін. 2) В шифрі — умовне позначення певних фраз, слів, складів або букв у вигляді цифр чи букв у різних комбінаціях. 3) У телеграфії — передавач телеграфних сигналів, складений за кодом Морзе (див. Код телеграфний). Застосовується гол. чин. при радіотелеграфному зв'язку з прийманням на слух. 4) В електротехніці — ручний перемикач, яким замикають і розмикають електр. кола керування. Звичайно встановлюється на диспетчерських штахі і пультах керування, в системах автоматики і телемеханіки. 5) В електроніці — ламповий або напівпровідниковий елемент, що перемикає струм або напругу. Застосовується в автоматич. телемеханіці та обчислювальній техніці. 6) Ручний інструмент, яким відгинують і загинують гайки (К. гайковий), що-небудь заводять (К. для годинника) або відкупорюють. 7) Металевий стрижень особливой форми, яким відкривають і закривають замок. 8) Те саме, що й джерело.

КЛЮЧАРЬОВ Олексій Павлович (н. 15 (28).IX 1910, с. Соловйово, тепер Становлянского р-ну Липец. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Після закін-

Ключевська Сопка.

чення 1936 Харків. ун-ту працює там же, з 1945 — одночасно в Фізико-тех. ін-ті АН УРСР. Осв. наук. праці з ядерної фізики. Відкрив ізоотопний ефект у пружному розсіянні протонів, виявив високоспінні стани в ізомерних ядрах. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

КЛЮЧЕВСЬКА СОПКА — діючий вулкан на п-ові Камчатка. Заввишки 4750 м (найбільший з діючих вулканів СРСР). Являє собою конус з кратером на вершині, який постійно курить. На схилах біля підніжжя багато бокових кратерів, конусів і куполів. Вершина вкрита льодовиками й сніжниками. З 1697 відбулося понад 50 значних вивержень (найсильніше 1944). Біля підніжжя К. С. — вулканологічна станція.

КЛЮЧЕВСЬКИЙ Василь Йосипович [16 (28).I 1841, с. Воскресенське Пенз. губ. — 12 (25).V 1911, Москва] — рос. історик бурж.-ліберального напрямку, кадет, акад. (з 1900), почесний акад. Петерб. АН (з 1908). Н. в сім'ї священика. В 1863 закінчив Моск. ун-т. З 1882 — професор рос. історії цього ун-ту. Праці: «Боярська дума Давньої Русі» (1882), «Походження кріпосного права в Росії» (1885), «Подушна податі і скасування холопства в Росії» (1885), «Курс російської історії» (ч. 1—5. К., 1938—40) та ін. В основі методології К. лежали позитивістські погляди (див. Позитивізм). У своїх творах намагався пристосувати ідеалістичну концепцію т. з. держ. школи (див. Юридична школа) до вульгарного економічного матеріалізму. К., зокрема, ігнорував історію народів Росії, у т. ч. українського; возз'єднання України з Росією розглядав з великодерж. позицій.

Тв.: Сочинения, т. 1—8. М., 1956—59.

КЛЮЧИЦЯ — парна трубчаста кістка плечового пояса людини і наземних хребетних тварин. У людини зчленовується з лопаткою і грудниною. Має форму витягнутої латинської літери S. Довжина К. у дорослої людини в середньому становить 12—15 см.

КЛЮЧОВІ ПОДРАЗНИКИ — подразники, на які реакція організму значно сильніша, ніж на інші; те саме, що й сигнальні подразники.

КЛЮШНИКОВ Михайло Миколайович [1 (14).XII 1905, Київ — 17.XI 1976, там же] — укр. рад. геол., доктор геолого-мінералогічних наук (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1959). Член КПРС з 1946. Закінчивши Київ. ін-т нар. освіти (1928), працював в Укр. геол. управлінні, з 1939 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР; з 1945 — зав. кафедрою Київ. ун-ту. Праці присвячені вивченню стратиграфії палеогенових (див. Палеогеновий період і палеогенова система) відкладів і нерудних корисних копалин України. Г. І. Малахов. **КЛЯВІН** (Візіренко-Клявін) Роберт Альбертович (н. 10.II 1929, Одеса) — укр. рад. артист балету, балетмейстер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1949 закінчив Ленінгр. хореограф. уч-ще. В 1949—

69 — соліст балету Київ. театру опери та балету; 1969—73 та з 1979 — худож. керівник балетної групи цього ж театру; 1973—75 — худож. керівник Київського «Балету на льоду». З 1951 — викладач Київ. хореограф. уч-ща. Партії: Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорупського); гол. партії в балетах Чайковського, Мінкуса та ін. Постановки в Київ. театрі опери та балету: «Кіт у чоботях», «Оксана» Гомоляки, «Кам'яна квітка» Прокоф'єва, «Лебедине озеро» Чайковського. Знімався в кіно. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КЛЯЗЬМА — річка в Моск. і Владимир. областях РРФСР; частково протікає по межі з Іван. і Горьк. областями, ліва притока Оки (бас. Волги). Довжина 686 км, площа бас. 42,5 тис. км². Бере початок з Моск. височини, тече Мещорською низовиною. Живлення переважно снігове і дощове. Пересічна витрата води в гирлі 147 м³/с. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. Використовують для водопостачання. На К. споруджено водосховища (Клязьминське, Акуловське, Пестовське). У верхів'ї вода К. надходить до каналу імені Москви. Судноплавна в пониззі та на окремих ділянках. На К. — міста Щелково, Ногінськ, Орехово-Зуєво, Владимир, Вязники.

КЛОНОВИЙ (Клоновий; літ. псевд. — Анериус та ін.) Себастьян Фаб'ян (бл. 1545, м. Сульмежне, тепер Познаньське воєводство, ПНР — 29.VIII 1602, Люблін) — польський поет. Писав польськ. і лат. мовами. В поемі «Роксоланія» (1584, лат. мовою) дав поетичний опис Львова, Києва та ін. укр. міст і сіл, нар. зичаїв укр. селянина. Поему «Перемога богів» (лат. мовою, опубл. між 1587—1600), спрямовану проти шляхти і церковників, було заборонено і спалено. Автор віршованих трактатів польськ. мовою. Уривок з поеми «Роксоланія» (під назвою «Старинний Львів») переклав І. Франко (1896), повністю поему переклав М. Білик (1961).

Р. Я. Пилипчук.

КМЕТІ, кмети — 1) В давній Русі — кінні воїни, дружинники князя. 2) На зх.-укр. землях і в Білорусії 14—16 ст. — вільні селяни, які виплачували державі податок. 3) У феод. Боснії, Болгарії, Сербії та Чехії — селяни, які очолювали сільськ. громади. 4) В феод. Польщі й Хорватії — залежні селяни.

КМИН (Carmum) — рід багато- або дворічних рослин родини зонтичних. Листки дрібні або тричіперисторозсічені. Суцвіття — зонтики, квіткі білі або рожеві. Плід — двосім'янка, тонкоребриста, овальної або видовженої форми. Бл. 30 видів, поширених в Європі та Азії. ВРСР — 10 видів, з яких в УРСР: К. звичайний (C. carvi), дворічник заввишки до 80 см. Росли на луках, уліссях, лісових галявинах, по балках. Введений у культуру як ефіроолійна рослина. Плоди містять 3—7% ефірної олії і 12—16% жирної кишкової олії; використовують у хлібопеченні, при квашенні капусти тощо, а

також у лікєро-горілчаному й парфюмерному виробництві.

КМІТ Юрій (1872, с. Кобло-Старе, тепер Старосамбірського району Львівської обл. — 25.VI 1946, с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник, літературознавець, етнограф, публіцист. Автор оповідань із життя селян, п'єс, статей про творчість укр. (І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Карпенко-Карий) і зх.-європ. письменників. Етнографічні дослідження, присвячені культурі і побутові бойків.

Тв.: В записку й на сонці. Коломия, 1906.

КМІЦКЕВИЧ Володимир Фердинандович (28.VIII 1863, Польща — 29.VII 1942, Чернівці) — укр. філолог, перекладач і педагог. Жив і працював у Галичині й на Буковині. Викладав у гімназіях класичну філологію. Один із засновників Педагогічного т-ва ім. Г. Сковороди в Чернівцях. Переклав і видав драму Ф. Шіллера «Вільгельм Телль» (Львів, 1887) з передмовою І. Франка, а також «Платонову оборону Сократа» (Чернівці, 1903). Автор «Німецько-українського словаря» (Чернівці, 1912), якого присвятив І. Франкові та О. Кобилянській, історико-літ. статей про Г. Сковороду. Листувався з І. Франком.

Літ.: Франко І. Твори, т.18. К., 1955. Я. М. Погребенник.

КНАУЕР Федір Іванович [Фрідріх; 3 (15).VIII 1849—22.XII 1917, Томськ] — вітчизняний філолог-санскритолог. Закінчив Дерптський (тепер Тартуський) університет (1880). Професор Київ. ун-ту (1886—1914). Автор праць з індології й порівняльно-істор. мовознавства: «Підручник санскритської мови» (1908), «Лекції з порівняльної граматики індоевропейських мов» (1913), «Лекції з вступу до мовознавства» (1914). Видав багато ведичних текстів.

КНЕЗІ — 1) У слов'ян в період зародження класового суспільства — старійшини роду. 2) На Русі в ранньофеод. період — князі. 3) На Зх. Україні, в Молдавії і Хорватії в період феодалізму — сільськ. старшини, привілейована категорія феодально залежного селянства. 4) В Сербії в період турпанування — представники общинного самоврядування.

КНЕСЕТ — парламент Ізраїлю. Вищий законодавчий орган. Складається з однієї палати (120 депутатів). Обирається населенням строком на 4 роки.

КНІГА Мусій Іванович [н. 28.VIII (10.IX) 1903, с. Ков'яги, тепер Валківського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. зоотехнік, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КНРС з 1939. В 1926 закінчив Харків. зоотех. ін-т. Працював зоотехніком. З 1931 — викладач, 1932—74 — зав. кафедрою, 1946—63 — ректор Харків. зоотех. ін-ту. Осн. напрям наук. роботи — мінливість хім. складу та біохім. властивостей молока корів під впливом годівлі. Нагороджений орденом Леніна ін. орденами, медалями.

О. Я. Попов.

КНІГА — одне з найважливіших джерел масової, наукової і тех. інформації, засобів формування

сусп.-політ., наук. і естетичних поглядів, пропаганди знань і виховання; неперіодичне видання у вигляді зброшурованих аркушів друк. матеріалу (обсягом понад 48 стор.). За словами В. І. Леніна, «книга — величезна сила» (Ленін і книга. К., 1974, с. 352).

Історія К. тісно пов'язана з розвитком суспільства, писемності, науки, культури і техніки. К. має класовий характер. В експлуататорському суспільстві К. використовують панівні класи як знаряддя в боротьбі проти прогресивних сил. За умов соціалізму К. несе трудящим ідеї гуманізму, прогресу і соціалістич. інтернаціоналізму, служить їхнім інтересам. Вона сприяє встановленню взаєморозуміння, дружби і співробітництва народів, збагачує їхню культуру, пропагує і відстоює передові ідеали людства. Прогресивна книга допомагає озброювати мільйони людей справді наук. світоглядом, оволодівати законами суспільного розвитку, боротися за суспільний прогрес. Вибір для поліграфічного відтворення і розповсюдження творів науки, ліри й мистецтва, їх парт. і профес. оцінка, підготовка до друку та випуск — функції видавничої справи. Багаторазове відтворення К. здійснюється поліграфічною промисловістю

(див. також Книгодрукування, Поліграфія). Розповсюдження і рекламування К. є функціями книжкової торгівлі. Збирання, спец. обробка і зберігання К., інформування читачів про К., пропаганда К. і керівництво читанням здійснюються в рамках бібліотечної справи (див. Бібліотека, Бібліотекознавство, Бібліографія). К. вивчає комплексна наука — книгознавство. Важливе значення має оформлення К. худож.-поліграфічними засобами. Ще з часів рукописного видання худож. д-ра супроводиться ілюстраціями (див. також Графіка). Попередницями друкованих К. були рукописні та ксилографічні (див. Ксилографія) К. Становлення К. залежало від процесу формування писемності, яка пройшла складний шлях розвитку від неалфавітних форм (див. Піктографічне письмо, Ідеографічне письмо) до алфавітної форми письма. Як матеріал для письма в різний час використовували кам'яні плити, глиняні або дерев'яні таблички, тканини, папірус, пергамент, папір та ін. Найдавніший відомий вид рукописної К. — ассіро-вавілонські глиняні таблички (4—3 тисячоліття до н. е.). Стародавні єгиптяни, греки і римляни користувалися К. у вигляді папірусного сувоя, серед. довжина якого була 10 м, ширина — 30 см. Прототипом сучас. форми К.-кодекса є подібних — кілька скріп-

В. І. Ключевський.

Р. А. Канін.

Книга. Найдавніша китайська друкована ксилографічним способом книга «Алмазна сутра». 868.

«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

Книга.

1. Сторінка з рукописної книги «Остромирове євангеліє», 1056—57.
2. Перша сторінка з 42-рядкової Біблії. Видання Я. Гутенберга. Майнц, 1452—55.
3. Українська абетка. Художнє оформлення Г. Нарбута. Петроград, 1917.
4. Дж. Рід. Десять днів, що потрясли світ. Художнє оформлення С. В. Чехоніна. Москва, 1923.
5. Т. Шевченко. Кобзар. Художнє оформлення С. П. Караффи-Корбут. Київ, 1967.
6. Історія українського мистецтва, т. 6. Суперобкладинка художника В. Й. Хоменка. Київ, 1968.
7. Енциклопедія кібернетики, т. 1. Обкладинка художника І. П. Хотиника. Київ, 1973.
8. Слово о полку Ігоревім. Обкладинка художника І. М. Селіванова. Київ, 1970.

лених між собою дощечок, натертих воском, що їх стародавні римляни застосовували для письма. Рукописна К. на території СРСР знайдена з 1 ст. до н. е. (Середня Азія). К. у Київській Русі відома з 9 ст. Першими датованими пам'ятками давньорус. писемності, які збереглися до наших днів, є *Остромирове євангеліє* (1056—57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076), *«Повість временних літ»* (поч. 12 ст.). У 40-і рр. 15 ст. в Європі було винайдено книгодрукування. Вже у 2-й пол. 15 ст. воно швидко поширилося в країнах Європи. К., надруковані до 1501, наз. *інкунабулами* (напр., трактат Г. Драгобича «Прогностична оцінка...», виданий 1483 в Римі). В 1483 у Венеції (за ін. даними, в Хорватії) надруковано першу слов'янську К. *Глаголицею*. Перші друк. К. *кирилицею* видав Ш. Фіоль у Кракові (1491).

В 1517—19 у Празі білорус. першодрукар Ф. Скорика надрукував окремими випусками Біблію, в 1564 у Москві І. Федоров і П. Мстиславець — «Апостол». У 1574 І. Федоров видав у Львові «Буквар» і «Апостол», чим започаткував книгодрукування на укр. землях. Широкого розмаху набуло книгодрукування в Росії, у т. ч. на Україні, з кінця 17 ст. Першими книгами сучас. укр. мовою було видано 1798 «Енеїду» І. Котляревського, 1840 «Кобзар» Т. Шевченка — обидві в Петербурзі; 1834 «Українські народні думи», записані М. Максимовичем — у Москві; 1863 «Байки» Л. Глібова — в Чернігові; 1819 П. Гулака-Артемовського «Соловій та Хівря» — в Харкові. Друкування книг укр. мовою ісеякою гальмувалось царською цензурою. Дореволюц. видання виходили порівняно малими тиражами. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. на Україні в умовах цензурних переслідувань почалося видання с.-д. літератури, творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (див.

Видання творів В. І. Леніна, Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса).

Після Великого Жовтня (1918—78) в СРСР видано понад 3 млн. назв книг і брошур заг. тиражем 50,2 млрд. примірників; в Укр. РСР — 331,2 тис. назв книг і брошур тиражем понад 4,8 млрд. примірників. Якщо доля СРСР у населенні Землі, за даними ЮНЕСКО, становила 1975 бл. 8%, то в світовій книжковій продукції за числом видань — 14%. На одну людину в СРСР припадає в три рази більше книг і брошур, ніж у серед. на людину в усьому світі. За 1918—78 заг. тираж книг зарубіж. авторів, які вийшли в країні, становив 2186 млн. примірників. Зокрема, в УРСР видано за цей період 4 тис. творів тиражем понад 130 млн. примірників. Рад. К. чим раз активніше бере участь у пропаганді за рубежем переваг соціалізму, рад. способу життя, зовнішньої і внутрішньої політики КПРС. У 20—30-х рр. на Україні питання книгознавства розроблялися в *Книгознавстві українському науковому інституті*, тепер ці питання досліджуються в ін-тах культури, *Книжковій палаті УРСР*, наук. б-ках. У Рад. країні створено Товариство любителів книги, що об'єднує 9 млн. членів, 1974 — *Товариство книголюбів УРСР*. У 1972 в Києві засновано *Книги і книгодрукування музеї УРСР*.

Лит.: Ленін і книга. К., 1974; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів. К., 1974; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 7. К., 1979; Культура будівництва в Україні, т. 1—2. К., 1960—61; Книга. Исследования и материалы, сб. 1—37. М., 1959—78; 400 лет русского книгопечатания. 1564—1964, т. 1—2. М., 1964; Книга і друкарство на Україні, К., 1965; Українська книга, К., 1965; Шаповал А. П. Художник і книга. К., 1973; Машталер Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Розвиток

поліграфії на Україні. Львів, 1974. Молодчикова О. В. Книга Радянської України. К., 1974; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., 1975; Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978.

М. П. Рудь.
«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» («Закон божий») — програмний документ *Кирило-Мефодіївського товариства*. Осн. авторами цього документа були М. І. Костомаров і М. І. Гулак. Складається з 109 параграфів. Певний вплив на форму й зміст «К. б. у. н.» зробив твір А. Міцкевича «Книги народу польського і підлігмства польського» (1832). В «К. б. у. н.» є ряд прогресивних положень, зокрема про необхідність ліквідації кріпосного права і над. нерівності, знищення дворянських привілеїв і станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і автономії. Разом з тим автори її виходили з того, що укр. нація являє собою нібито особливу єдність, проявляючись духом рівності і братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував всередині укр. народу, і вважали, що йому нібито судилося поєднати за собою слов'ян до об'єднання. Обмеженість «Книги буття» полягає також у реліг.-мистичній формі викладу, в ідеалістичному глумаченні істор. процесу, певній ідеалізації християнства, козацтва та історії України в цілому, у невизначеності шляхів здійснення наміченої програми. Лит.: Запорожский П. А. Кирило-Мефодієвское общество. М., 1939.

Г. Я. Сергієнко.
«КНИГАР» — щомісячний критико-бібліографічний журнал. Виходив в Києві 1917—20 вид-вом «Час». Вийшов 31 номер. Мав розділи видавничої хроніки і «Нові книги». На сторінках «К.» поряд із цінним довідковим матеріалом було вміщено й статті націоналістичного змісту.

КНИГИ І КНИГОДРУКУВАННЯ МУЗЕЙ УРСР, Засн. 1972 у Києві в будинку *Києво-Печерської друкарні*. Відкритий для відвідувачів 1975. Експозиція музею показує розвиток книгописання і книгодрукування на Україні з 11 ст. до нашого часу. В ній представлено унікальні колекції друку перших друкарень Львова, Острога, Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського та ін.; зразки оформлення книг, перша поліграфічна техніка, зокрема друкарські і палітурні верстати 17 ст., шрифти тощо. В музеї експонуються худож., наук. і навч. л-ра 18—19 ст., прижиттєві видання укр. письменників і вчених, перші видання на Україні марксистсько-ленінської літератури. Іл. див. до ст. *Києво-Печерська друкарня*.

М. М. Гайдучок.
КНИГІН (Булгаков) Іван Дмитрович (1773, с. Сергіївське кол. Орлов. губернії — 1830, Харків) — вітчизняний анатом. В 1798 закінчив медико-хірург. училище при Моск. генеральному госпіталі. З 1799 — викладач Петерб. медико-хірург. академії, з 1811 — професор Харків. ун-ту, з 1816 —

декан мед. ф-ту. Заснував кафедру анатомії і анатомічних музеїв при Харків. ун-ті. Праці К. присвячені вивченню перфоративної виразки шлунка, обміну речовин в організмі тварин тощо.

КНИГОДРУКУВАННЯ — комплекс виробничих процесів, метою яких є виготовлення книг, журналів, газет і ін. друкованої продукції шляхом перенесення фарби з друкарської форми на папір. Термін цей вживають переважно, коли йдеться про історію виготовлення друкованої книги, в значенні сучасного К. більш поширений термін *поліграфія*. Попередником К. був ксилографічний друк, при якому на дерев'яній дощці вирізювалися штампи для відбивання цілих сторінок. З 11 ст. у Китаї відоме друкування глиняними рухомими літерами. Початок К. в Європі став можливим лише після винайдення Й. Гутенбергом у 40-х рр. 15 ст. пристрою для відбивання металевого шрифту в матрицях. Набірна форма складалася з металевих літер, відбитки з якої на папері отримували з допомогою ручного друкарського верстата (преса). Й. Гутенберг засн. у Майнці (Німеччина) першу друкарню. Серед кращих її видань — 42-рядкова Біблія (1452—55). З Німеччини К. швидко поширилося в Італії (1464), Швеїцарії (бл. 1468), Франції (1470), Угорщині (1473), Польщі (1474) та ін. Найбільшими центрами друкарської справи стали Венеція (Н. Єнсон, Е. Ратдольд, Мануїї), Нюрнберг (А. Кобергер). На 1500 рік друкарні були в 250 містах Європи і випустили бл. 40 тис. видань. Завдяки розвиткові друкарської справи книга стала важливим фактором сусп.-політ. життя й розвитку культури. Вже наприкінці 15 ст. великі друкарські підприємства почали перетворюватися з ремісничих майстерень на капіталістичні мануфактури. В 16 ст. відзначалися високим худож. рівнем видання Етьєннів (Франція), К. Плантена (Нідерланди), Фробена (Швейцарія), у 17 ст. — Ельзевірів (Нідерланди). Протягом 16 ст. в Європі було видано бл. 500 тис. назв книг, у 17 ст. — бл. 3 млн. Першою друкованою книгою укр. автора був трактат Г. Дрогобича (Рим, 1483). Того ж року у Венеції (за ін. даними, в Хорватії) надруковано першу слов'ян. книгу *ґлаголицею*. Видатними слов'ян. друкарями були Ш. Фіоль, який видав перші слов'ян. книги *кирилицею* 1491 у Кракові, Макарій (Чорногорія), Ф. Скорина, який 1522 випустив у Вільнюсі «Малу подорожню книжку» — найдавніше з відомих видань, надрукованих на території СРСР. Бл. 1553 засн. т. зв. анонімна друкарня в Москві. У 1564 І. Федоровим та П. Мстислаєм видано першу датовану книгу в Москві. На Україні першу друкарню відкрив І. Федоровим у Львові, в ній видано 1574 «Апостол» і «Буквар». У 1578 засн. *Острозьку друкарню*. Згодом її обладнання перейшло *Львівській братській друкарні*. На серед. 17 ст. на Україні налічувалося 25 друкарень у 17 містах і селах: у Києві — *Києво-Печер-*

ська друкарня, друкарні Т. Вербицького і С. Соболя, у Львові — М. Сльозки та А. Желіборського, *Чернігівська друкарня*. Друкарні були засн. також у Стратині (1602—06; див. *Стратинська друкарня*), Дермані (1603—05; див. *Дерманська друкарня*), Крилосі (1606), Панівцях (1608—11), Добромилі (1611—17), Луцьку (1625—28), Кременці (1638), Новгороді-Сіверському (1674—79), *Почаївська друкарня* (поч. 17 ст. — 1917). В кінці 18 ст. друкарні існували у Кременчуку, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині, Яришеві, Мінківцях та ін. містах і селах. Власниками їх, як правило, були братства, монастирі, магнати, заможні особи з духовництва й старшини. Значний внесок у розвиток К. зробили С. Будзина, Т. Л. Земка, Я. Шеліга. С. Роголя, мандрівний друкар П. Люткович. Відомими українськими друкарями 17—18 ст. були також П. Беринда і С. Беринда, Л. Зизаній, Ф. Кізаревич, О. Митрута та ін. У 1700 Й. Городецький видав у Львові першу в Сх. Європі книгу з набірним нотним друком. У галузі оформлення книг працювали відомі гравери Ілля, Н. Зубрицький, О. Тарасевич, Г. Левицький, І. Филипович, Прокотій, І. Щирський. У 2-й пол. 18 ст. у Росії відмінено держ. монополію на К. Серед приватних видавців 18 ст. найбільш відомими були М. І. Новиков (Росія), Дідо, Фурньє (Франція), Бодоні (Італія), Баскервіль (Англія), Брайткопф (Німеччина). Передумовою дальшого розвитку К. стало винайдення *літографії* (А. Зенефельдер, 1798) і плоскодрукуювальної машини (Ф. Кеніг, 1811). На Україні перші літографічні майстерні відкрито 1822 (Львів) і 1823 (Чернівці), плоскодрукуювальні машини почали застосовувати з серед. 19 ст. З другої половини 19 — початку 20 ст. у К. впроваджено *лінотип*, пізніше — ротаційні машини, розвивається *офсетний друк*. Укр. винахідник Й. М. Лівач розробив проект набірно-матрицевидільної машини. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції осн. центрами К. у Росії були Петербург і Москва, на Україні — Київ, Харків, Чернівці, Полтава, Одеса, Львів. Велике значення мали друкарні Харків. ун-ту (засн. 1805), Київ. ун-ту (засн. 1835), Наук. т-ва імені Шевченка у Львові. Популярну л-ру для народу в кінці 19 — на поч. 20 ст. видавали також Харків. т-во грамотності, Петербурзьке «Доброчинне т-во видання загальнокорисних і дешевих книг», яке друкувало значну кількість книг укр. мовою. Укр. мовою друкували також книги рос. видавці Літові, І. Ситін, І. Губанов. Популяризаторською була видавнича діяльність таких діячів укр. культури, як Б. Грінченко, П. Смирненко, М. Костомаров, О. Кониський, М. Драгоманов, М. Комаров, Олена Пчілка, М. Старицький та ін. Велике значення для українського К. мала діяльність Т. Шевченка як офортиста, видавнича діяльність І. Франка. К. укр. мовою всіляко

гальмувалось царською цензурою. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні з'явився тип капіталіста-видавця. Такими книговидавцями були: у Києві — С. Кульженко, І. Самоненко, Л. Ідзиковський, О. Череповський, О. Коваленко, Ф. Йогансен, в Одесі — Ю. Фесенко, Распопов, в Полтаві — К. Маркевич, у Львові — Пільдер, Нейман, Г. Альтенберг та ін. У 1917 на Україні було (без зах. земель) 78 вид-в. Широкого розвитку К. набуло після Великого Жовтня (див. *Видавнича справа*). У Києві створено *Книги і книгодрукування музеї УРСР*, у Львові — музей І. Федорова. Див. також *Книгознавство*.

Літ.: 400 лет русского книгопечатания. 1564—1964, т. 1—2, М., 1964; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания. М., 1971; Люблинский В. С. Книга в истории человеческого общества. М., 1972; Машталір Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Развитие полиграфии на Украине. Львів, 1974; Ісаевич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975; Funke F. Buchkunde. Leipzig, 1963; Encyclopaedia wiedzy o książce. Wrocław, 1971.

Я. Д. Ісаевич.

КНИГОЗНАВСТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ (УНІК) — н.-д. установа. Створена 1922 в Києві на базі Гол. книжкової палати (засн. 1919). Ін-т мав 4 секції: історії книги, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги (з часом книговиробництва) і бібліографічну (створену пізніше); аспірантуру. Досліджував питання книгознавства і готував бібліографічні покажчики по матеріалах друку УРСР. У 1923—30 видавав журн. «Бібліологічні вісті» (№ 1—25), а 1933—35 — «Наукові записки». Ін-т зібрав унікальну колекцію укр. видань за 1917—24, а також краєзнавчої л-ри, що зберігається нині в ЦНБ АН УРСР. Див. також *Книгознавство*.

КНИГОЗНАВСТВО — наука про книгу і книжкову справу. Вивчає процеси утворення, розповсюдження і використання творів писемності і друку. К. об'єднує такі галузі знання й практичної діяльності, як історія, економіка і статистика книги, журналістика, видавнича справа, мистецтво книги, бібліографознавство, бібліотекознавство, сприйняття книги читачем, культура читання, бібліофілість. К. у вузькому значенні — розділ знань про книгу, що вивчає її в теор. й істор. розрізі. Близькими за значенням до К. у різні часи вживалися терміни «бібліологія», «бібліогнозія». В Росії першим теоретиком К. був В. Г. Анастасевич, він же вперше 1820 вжив термін «книгознавство». Значний внесок у розвиток К. зробив М. М. Лісовський. На Україні питання К. вперше висвітлювалися П. Яковським — бібліотекарем Кременецького ліцею, пізніше — Київ. ун-ту, який 1809—32 читав курс бібліології. У 1909—14 у Києві виходив журнал «Искусство и печатное дело» (редактор і видавець В. С. Кульженко), який друкував матеріали з К. У розробку ок-

ремих проблем К. багато внесли Б. С. Боднарський, О. М. Ловягин, М. О. Рубакін, О. Г. Фомін, А. В. Мезьєр, О. О. Сидоров, М. В. Здобнов. Вивченням питань К. в СРСР займаються Наук. рада з історії світової культури АН СРСР, Всесоюзна книжкова палата, Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна та ін. наук. б-ки, ін-ти культури, поліграфічні ін-ти. Проблеми К. висвітлюються у зб. «Книга» (з 1959 вийшло 37 тт.), у журн. «В мирі книг», у галузевих журналах і збірниках. В Укр. РСР 1922—36 питання К. розроблялися в Книгознавстві українському науковому інституті, який видавав журн. «Бібліологічні вісті» й «Наукові записки». Дослідження з К. на Україні належать С. І. Маслоу, П. М. Попову, І. С. Свенцицькому, Ю. О. Меженку, Я. П. Запаску, Я. Д. Ісаєвичу, І. Я. Каганову, Н. Ф. Королевич та ін. Проблеми К. вивчаються в Київському інституті культури, Харківському інституті культури, де видається респ. тематичний міжвідомчий зб. «Бібліотекознавство та бібліографія» (в 1964—80 вийшло 20 вип.). Ровенському інституту культури, Українському поліграфічному інституті імені І. Федорова у Львові, де виходить респ. міжвідомчий тематичний зб. «Поліграфія і видавнича справа» (в 1964—80 вийшло 16 вип.), у Книжковій палаті УРСР, Бібліотеці республіканській УРСР імені КПРС, Бібліотеці центральної наукової АН УРСР, Бібліотеці львівської наукової імені В. Стефаника та ін. б-ках; книгознавчі матеріали друкує газ. «Друг читача». Див. також «Нові видання УРСР», «Літопис книж». Літ.: Шамурин Е. І. Словарь книговедческих терминов. М., 1958; Мезьєр А. В. Словарный указатель по книговедению. кн. 1—4. Л., 1924—34; Книга. Исследования и материалы. т. 1—37. М., 1959—78; Немировский Е. Л. Проблемы книговедения. История книжного дела. Обзор литературы 1964—1969 гг. М., 1970; Бібліотекознавство і бібліографія Української РСР. Показник видань за 1969—1979 рр. К., 1971—80.

Кнос. Палац правителів. Північний вхід. 16 ст. до н. е.

Книжковий знак
О. П. Довженка, роботи
М. М. Маловського.
1964.

Книжковий знак
К. Звірницького.
1963.

Книжкові знажки:
1—О. Гансена, роботи Г. І. Нарбута. 1919;
2—О. Л. Кульчицької її роботи. 1919;
3—П. П. Вірського, роботи В. К. Стеценка. 1966;
4—Т. Н. Яблонської, роботи Н. В. Демисової. 1967;
5—Клубної бібліотеки Бубнінської слобідки, роботи В. Є. Перевальського. 1967;
6—М. М. Плещевої, роботи Ф. Малибонька. 1967.

нієї країни) і міжнародний (між б-ками різних країн) обмін книгами.

«КНИГОСПІЛКА» — укр. видавничі і книготорговельна спілка. Засн. 1922 в Харкові. Як в-во існувала до кінця 1930, потім перетворена на книготорговельне об'єднання — Вукоопкнигу. «К.» видавала 3096 назв кооперативної, навчальної, художньої, масово-політ. та ін. л-ри заг. тиражем понад 40 млн. прим. Зокрема в «К.» вийшли зб. творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. письменників. «К.» видавала спец. журнали «Книга», «Кооперативний книгар», «Нова громада», газ. «Кооперативне життя». «К.» мала широку мережу кооп. книготоргівлі (понад 6 тис. магазинів).

«КНИЖКА» — видавництво Комуністичної партії Західної України. Існувало 1929—37 у Львові. Видавало праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, твори П. Козланика, К. Пелехатого та ін. зх.-укр. прогресивних письменників, журн. «Освіта» тощо. Частину видань конфіскувала поліція. Розповсюджувало також л-ру, створену в УРСР, поширювало свої видання серед трудящих міст і сіл Зх. України й в осередках прогресивної укр. еміграції в Зх. Європі та в Америці. Зазнало переслідувань у зв'язку з «Львівським процесом 37-х».

КНИЖКА в анатомії — передостанній відділ багатокamerного шлунка більшості жуйних тварин; розташований між стійкою й сичухом. На всій внутр. поверхні К., крім дна, слизова оболонка утворює різної висоти поздовжні складки — листочки (що нагадують аркуші книги, звідси й назва), між якими знаходяться ніші. В К. корм потрапляє після жування з сітки, остаточно там перетирється й перетворюється на кашку. Скороченням м'язів К. кашка по жолобу дна К., що є продовженням стравохідного жолоба, спрямовується в сичуху.

КНИЖКОВА ПАЛАТА УРСР імені Івана Федорова — науково-бібліографічна й інформаційна установа, центр держ. бібліографії на Україні. Засн. 1922 у Харкові. Одержує і зберігає один обов'язковий (контрольний) примірник усіх творів друку, виданих у республіці. Архів палати — понад 8 млн. одиниць видань. Випускає «Літопис книг» (з 1924), «Літопис журнальних статей» (з 1936), «Літопис газетних статей» (з 1937) та ін., профільовані за видами друку, а також бюлетень «Нові видання УРСР» (з 1958) та щорічники. Готує й видає ретроспективні показники. З 1927 веде централізовану каталогізацію тво-

рів друку республіки. Важлива функція Книжкової палати — держ. статистика друку. Її дані відбиваються в стат. довідниках «Преса Української РСР». Палата здійснює контроль за додержанням видавничими установами держ. стандартів. Розробляє наук. і методичні питання в галузі бібліографії й книгознавства. В 1974 Книжковій палаті УРСР присвоєно ім'я І. Федорова. Див. також Всесоюзна книжкова палата.

Ю. Б. Медведєв.
КНИЖКОВИЙ ЗНАК, ескібрис — невеличка художня етикетка, на якій зазначено, кому належить книга. Наліплюється на внутр. боці книжкової палітурки або обкладинки. К. з. — твір графічного мистецтва, існує з початку книгодрукування на Україні (з поч. 17 ст.). Відомі роботи в галузі К. з. А. Дюпера, Л. Кранаха, Г. Гольбейна Молодшого, У. Гогарта, І. Пасова, В. Фаворського; укр. художників: Г. Нарбута, В. Кричевського, М. Жука, О. Сахновської, О. Кульчицької, В. Перевальського та ін.

КНІДОБЛАСТІ (від грец. κνίδη — кропива та βλάστη — пагінь), жалкі клітини, кропив'яні клітини, нематоцити — особливі клітини в ектодермі більшості кишководорожничих (крім реброплавів) і в покривному епітелії деяких ін. тварин; виконують функції нападу й захисту. Складаються з капсули, порожнини якої заповнена їдкою або отруйною рідиною; в ній знаходиться спірално закручена жалка нитка. На зовн. поверхні К. міститься чутливий відросток — кіноциль, при дотyku до якого жалка нитка викидається назовні; одночасно викинується з капсули рідинка. Укол жалких ниток спричинює загибель дрібних тварин, болісні опіки й навіть смерть більших тварин. К. використовуються тваринами тільки один раз, після чого вони викидаються й замінюються новими, що утворюються зі спец. клітин.

КНІДОСПОРІДИТ (Cnidosporidia) — клас паразитичних найпростіших. Від спорівиків, до яких їх відносили довгий час, відрізняються особливостями життєвого циклу і будовою спор. К. мають стадію плазмодія (багаторізна плазматична маса) і багатоклітинних спор, що містять один двохдерний амебоїдний зародок, з якого починається цикл розвитку К. Утворення спор відбувається протягом значної частини життя плазмодія (а не в кінці життєвого циклу, як у спорівиків). К. — паразити риб і деяких безхребетних. Відомо понад 1000 видів К., з яких в СРСР — бл. 300, у т. ч. на Україні — понад 130. Клас К. поділяється на 2 ряди: мікроспоридії, або слизові спорівики, і актиноміксидії (Actinomyxidia) — паразити малоцетинкових черв'яків і сипункулід. Мікроспоридії, яких раніше включали до К., виділяють тепер в окремий клас найпростіших.

О. П. Маркевич.
«КНИЖНА ЛЕТОПИСЬ» — бібліографічний журнал Всесоюзної книжкової палати, який інформує читача про нову л-ру, що виходить

з друку. Здійснює первісну рестрацію книжок і брошур з усіх галузей знань, що видаються в СРСР мовами народів СРСР та іноз. мовами. Почав виходити 1907 в Петербурзі, з 1920 (№ 33) видається в Москві. З 1961 виходить у вигляді двох випусків — основного (щотижня) і додаткового (щомісяця). Бібліографічні записи групуються за прийнятою «Єдиною схемою класифікації літератури для книгозвдання в СРСР» (М., 1977). Опис книжок, виданих нац. мовами, здійснюється у перекладах рос. мовою з позначенням мови оригіналу. Щоквартально окремим випуском виходять іменний, предметний і геогр. покажчик, щороку — покажчик серійних видань, випуски яких зареєстровано в «К. л.». Бібліографічна рестрація книжок, виданих в УРСР, здійснюється *Книжковою палатою УРСР* в «Літопису книг».

О. П. Довгопола.

«КНИЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ» — щотижнева газета Держ. комітету СРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі і Всесоюзного добровільного товариства любителів книги. Виходить у Москві з 5-V 1966. Газета інформує про книги, які готують до друку і які вийшли за тиждень, публікує рекомендаційні списки з актуальних питань науки і техніки, рецензії та анотації. В газеті висвітлюється діяльність т-ва любителів книги, проблеми книгознавства тощо.

КНІПОВИЧ Лідія Михайлівна [15 (27).XII 1856, с. Тусюбо, Фінляндія — 11.II 1920, Сімферополь] — професіональна революціонерка. Н. в сім'ї лікаря. З кін. 70-х рр. — народниця. З серед. 90-х рр. — соціал-демократ, організувала друкування видань *Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 її вислано до Астрахані. Агент *«Искры»*. Делегат II з'їзду РСДРП (1903), після з'їзду — більшовик. З 1902 веде парт. роботу в Катеринославі, Полтаві, Києві (тех. секретар Рос. бюро ЦК РСДРП), Харкові, Петербурзі, Одесі та ін. місцях. Учасниця Таммерфорської конференції (1903) і IV з'їзду (1906) партії. В 1911—13 вислана під нагляд поліції в м. Гадяч (Полтав. губ.). Останні роки життя в зв'язку з хворобою жила в Сімферополі.

Г. А. Міщенко.

КНІПОВИЧ Микола Михайлович [25.III (6.IV) 1862, Свеаборг, тепер Суомелінна, Фінляндія — 23.II 1939, Ленінград] — рад. зоолог, почесний член АН СРСР (з 1935; чл.-кор. з 1927). Брат Л. М. Кніпович. Закінчив Петерб. ун-т (1886). За революц. діяльність зазнавав переслідувань царського уряду. Праці К. присвячені дослідженню природи й промислових багатств морів Європ. частини СРСР та Пн. Льодовитого ок., питанням зоології, гідробіології, вивченню рибного й звіробійного промислів. К. — засновник вітчизн. школи дослідників у галузі промислового рибництва.

КНІППЕР-ЧЕХОВА Ольга Леонардівна [9 (21).IX 1868, м. Глазов, тепер Удм. АРСР — 22.III 1959,

Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Дружина А. П. Чехова. Після закінчення 1898 Муз.-драм. уч-ща Моск. філармонічного т-ва (клас В. І. Неміровича-Данченка) була прийнята в трупу МХТ. Ролі: Аркадіна, Олена Андріївна, Маша, Раневська, Сара («Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад», «Іванов» А. Чехова), царя Ірина («Цар Федір Іванович» О. К. Толстого), Настя («На дні» М. Горького), Надія Львівна («Бронепоезд 14-69» Вс. Іванова), Беліна («Хворий та й годі» Мольєра) та ін. Нагороджена 2 орденами Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

КНІС (Cnis) Карл Густав Адольф (29.III 1821, Марбург — 3.VIII 1898, Гейдельберг) — нім. економіст, один з основоположників історичної школи в бурж. політ. економії. У 1865—96 — професор економіки Гейдельберзького ун-ту. К. намагався спростувати вчення класичної бурж. політ. економії про «природні» екон. закони та обґрунтувати необхідність перебудови його з позицій істор. школи. Вважав вичини устої бурж. суспільства.

КНОБЕЛЬСДОРФ (Knobelsdorff) Георг Вейсеслаус фон (17.II 1699, садба Куккедель, поблизу Кроссена, Саксонія — 16.IX 1753, Берлін) — нім. архітектор, представник стилю барокко. Споруди: Новий флігель палацу Шарлоттенбург (1740—43), Оперний театр (тепер Держ. опера, 1741—43), обидва — в Берліні; палац *Син-Сусі* (1745—47), Міський палац (1745—51), обидва — в Потсдамі.

КНОРЗОВ Юрій Валентинович (н. 19.XI 1922, Харків) — рос. рад. етнограф і мовознавець. Закінчив Моск. ун-т (1948). Доктор істор. наук (з 1955). Працює в Ін-ті етнографії АН СРСР (Ленінгр. відділення). Осн. праці — з етнографії Центр. Америки та в галузі давніх систем письма; дешифрував *майя* письмо, переклав рос. мовою пам'ятки писемності індіанців *майя*. Дешифрував (у співавторстві) найдавніше індіанське письмо. Розробляє також проблеми семіотики й порівняльно-історичного мовознавства. Державна премія СРСР, 1977.

Тв.: Письменность индейцев майя. М.—Л., 1963; Иероглифические рукописи майя. Л., 1975.

КНОРР Іван (3.I 1853, Меве, Пруссія — 22.I 1916, Франкфурт-на-Майні) — нім. композитор. Дитинство провів у Росії. Закінчив Лейпцигську консерваторію. В 1874—82 викладав у Харків. муз. уч-щі. З 1883 — у франкфуртській консерваторії (з 1908 — її директор). Автор вокально-інструм. (у т. ч. опери «Дуна», на сюжет з життя рос. селян, 1904), інструм. (зокрема «Варіації на українську народну пісню» — для оркестру, 1891), камерних («Українські пісні про кохання» — вокальний квартет у супроводі фортепіано) та ін. творів.

І. М. Лисенко.

КНОРРЕ Карл Христофорович (28.III 1801, Дерпт, тепер Тарту — 10.IX 1883, Берлін) — астроном і геодезист, перший директор *Миколайської астрономічної обсер-*

ваторії (до 1871). Чл.-кор. Петерб. АН (з 1828). Разом з В. Я. Струве брав участь в геодезичних роботах. Керував гідрографічними і картографічними роботами на узбережжі Чорного, Азовського та Мраморного морів. Спостереження К. сприяли відкриттям *малих планет*.

П. М. Виборний.

КНОС, Кносс — давнє місто в центр. частині пн. Кріту, один з найважливіших центрів *еейської культури*. В 22—16 ст. до н. е. К. — велике місто з монументальним палацом — резиденцією правителів рабовласницької д-ви, бл. 16 — в 1-й пол. 15 ст. до н. е. — столиця Критської д-ви. Кноський палац того часу — величезна споруда (16 тис. м²), складна за плануванням, з парадними і житл. приміщеннями, оздобленими фресками, з численними сховищами, майстернями тощо. При археол. розкопках (проводилися 1900—30) було знайдено знаряддя виробництва, зброю, предмети виробу, таблички зі складовим письмом тощо.

КНУД І Великий (Knut den Store; бл. 995 — 12.XI 1035, Шефтебері) — король Данії з 1018, Англії з 1016, Норвегії з 1028. Після смерті К. його д-ва розпалася.

КНУНЯНЦ Богдан Мірзаджанович [14 (26).XI 1878, Джамаїт поблизу Шуші, тепер Нагірно-Карабах. а.о. — 14 (27).V 1911, Баку] — діяч революц. руху в Росії, більшовик. З 1896 вчився в Петерб. техн. ін-ті. В 1897 вступив у *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1901 висланий у Баку; став членом міського і Кавказ. союзного к-тів РСДРП. У 1902 брав участь в організації «Спільки вірменських соціал-демократів». Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У вересні 1905 — член Петерб. к-ту РСДРП, Петерб. ради робітн. депутатів. В 1907 брав участь у роботі Штутгартського конгресу 2-го Інтернаціоналу й IV конференції РСДРП. Не раз зазнавав переслідей з боку царського уряду. Помер у тюрмі.

КНУНЯНЦ Іван Людовікович [н. 22.V (4.VI) 1906, Шуша, тепер Нагірно-Карабах. а.о.] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1953), ген.-майор-інженер, Герой Соц. Праці (1966). Член КПРС з 1941. Закінчив Моск. вище тех. училище (1928). Осн. дослідження в галузі фторорганічних і *гетероциклічних сполук*. Запропонував нові методи введення різних хімічних радикалів у піридинове ядро; відкрив спосіб одержання ацетобутиролактону, у-ацетопропілового спирту реакцією ацетоситового ефіру з етиленоксидом; цей метод використовується у пром. синтезі вітаміну В₁. Здійснив гідродимеризацію акрилонітрилу в динітриладипінову к-ту — вихідний продукт для одержання нейлону-66. К. належить перша публікація про полімеризацію капролактаму у лінійний полімер. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1948, 1950, Ленінська премія, 1972.

КНУР — плідник, самець свині. Відрізняється зовні від свиномат-

Л. М. Кніпович.

М. М. Кніпович.

О. Л. Кніппер-Чехова.

І. Л. Кнуянц.

М. Д. Князева.

ки величиною і міцнішою будовою тіла. Статева зрілість настає у 4—5 місяців. Для парування використовують К. з 11—12-місячного віку з високими плем. якостями, бажаного типу продуктивності та здатністю передавати цінні ознаки потомству. К. залишає значно більше потомства, ніж matka, особливо з впровадженням штучного осіменіння, тому його плем. цінності приділяють особливу увагу. Перед використанням молодих К. перевіряють на відтворальну здатність за кількістю запліднених свиноматок і на якість потомства. Періодично перевіряють якість сперми. Годують плідників так, щоб вони завжди були в заводській кондиції і мали високу статево активність. Утримують К. взимку у стійлах, влітку — в таборах. При ручному паруванні за сезон К. покриває 25—30 свиноматок, за штучного осіменіння спермою одного К. можна осіменити 250—500 маток.

КНУТСЕН (Knutsen) Мартін Гуннар (н. 29.IX 1918, Шіен, обл. Телемарк) — діяч норв. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — вчитель. З 1940 — член Компартії Норвегії (КПН). Під час нім.-фашистської окупації Норвегії (1940—45) — учасник *Руху Опору*, редактор підпільної газети КПН «Фрітт фрам» («Вперед до свободи»). У 1944 заарештований гестапо і засуджений до страти; визволений Рад. Армією. В 1945—57 працював учителем, був головою орг-ції Комуністичної спілки молоді Норвегії в обл. Буксеруд, релігував ряд місцевих газет КПН. З 1957 — член Центр. правління КПН, з 1971 — його Секретаріату. В 1974 обраний заст. головою партії. З листопада 1975 — голова КПН. Нагороджений орденом Дружби народів.

КНЯГИНИЦЬКИЙ Іов (світське ім'я — Іван; бл. 1550, м. Тисмениця, нині смт Івано-Франк. обл. — 30.XII 1621) — укр. церковно-освіт. діяч, письменник-полеміст. Вчився в монастирській школі в Уневі, потім — в Острої, де згодом був учителем. Замолоду двічі побував на Афоні (Греція). Повернувшись на Україну жив в Уневі, Угорниках, Маняві, Дермані, брав участь у справі книгодрукування. Підтримував дружні стосунки з І. Вишеским.

Лит.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1883. В. П. Колосова.

КНЯЖА ГОРА — урочище біля м. Канева Черкас. обл. Тут було давньорус. місто Родень. Залишки його розкопували в кін. 19 ст., а також 1958—65. Місту передувало *Канівське поселення*. Родень згадується в літописі під 980. Місто складалося з *дитинця* і посаду, оточених високими валами і стінами. Це місто-фортеця обороняло Київ з Пд. При розкопках виявлено залишки дерев. і глинобитних жител, майстерень та ін. будівель. Жителі міста займалися ремеслами (були розвинуті ковальське, ливарне, ювелірне, гончарське, кісткорізне, каменерізне та ін. ремесла), с. г., торгівлею. Знайдено зваряддя праш (лемеші від плугів, серпи, коси, сокири, молоти та ін.).

зброю (наконечники стріл і списів, мечі, шаблі, булави) й численні прикраси (діадеми, сережки, гривни, високі кільця, персні, браслети). Місто зруйноване в 13 ст. під час мон.-тат. навали.

КНЯЖЕВИЧ Дмитро Максимович (25.IV (6.V) 1788, Петербург — 1 (13).X 1844, тепер с. Велика Бурімка Чорнобавського р-ну Черкас. обл.) — вітчизняний освітній діяч, почесний член Рос. академії (з 1841). Будучи почителем Одес. учбового округу (з 1837) сприяв розвитку шкіл на півдні України, склав нові, більш досконалі навч. програми, підготував проект перетворення *Ришельєвського лицю* в Одесі в ун-т. Був засновником (1839) і президентом Т-ва історії та старожитностей Південної Росії, релігував «Записки Г-ва», проводив археол. дослідження на чорноморському узбережжі. Видав «Повне зібрання російських прислів'їв і приказок» (1822).

КНЯЖНІН Яків Борисович (3 (14).X 1742 (або 1740), Псков — 14 (25).I 1791, Петербург) — рос. письменник. Один з представників рос. класицизму. Член Рос. академії (з 1783). Літ. діяльність почав 1759. Автор трагедій «Дідона» (1769), «Рослав» (1784), «Вадим Новгородський» (1789). Остання написана в антимонархічному дусі і, за наказом Катерини II, її тираж спалили. Написав три комедії — «Хвалько» (1784—85), «Диваки» (1790), «Траур, або Утішена вдова», шість комічних опер — «Нешастя від карети» (1779), «Збітеник» (1783) та ін. У 18—19 ст. комедії К. йшли в театрах Харкова. В постановці їх брав участь І. Котляревський.

КНЯЗЕВИЧ Михайло Федорович (н. 15.XI 1893, Солотвин, тепер смт Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.) — діяч прогресивної укр. еміграції в Канаді і США. В 1911 виїхав до Канади. Брав участь у демократичному русі. Під час 1-ї світової війни канад. уряд інтернував К. У 1920 переїхав до США. Один з організаторів *Ліги американських українців*. З 1932 — редактор газ. «Українські щоденні вісті» (з 1957 — «Українські вісті»).

КНЯЗЕВА Марія Данилівна (н. 18.IX 1918, с. Алешковичі, тепер Суземського р-ну Брян. обл.) — новатор с.-г. виробн., бригадир виноградарського радгоспу «Судак» Крим. обл. (1946—64), двічі Герой Соціалістичної Праці (1955, 1958). Член КПРС з 1957. З 1934 працювала в радгоспах Криму. Очолювана К. бригада збирала по 148—202 цга винограду. Делегат XX з'їзду Компартії України. З 1964 — на пенсії.

Д. Д. Герасимов.
КНЯЗІВСТВО — держ. утворення на чолі з князем, було найбільш типовим для Давньої Русі. К. виникли в 9 — на поч. 10 ст. В 11—12 ст. на тер. *Київської Русі* існував ряд К., які, в свою чергу, дробилися на *удільні князівства*. Іменувалися вони звичайно за гол. (столиним) містом — Київське, Рязанське, Чернігівське і т. д. Князь, який очолював феод. держ. об'єднання в 10—14 ст., мав титул

великого князя. У кін. 15 — на поч. 16 ст. К. Пн.-Сх. Русі були об'єднані навколо *Московского великого князівства* в *Російську централізовану державу*. В серед. 14 ст. галицькі землі, що до того були у складі *Галицько-Волинського князівства*, загарили польсь. феодалі. Починаючи з 2-ї пол. 14 ст. ряд удільних К. на Україні захопило *Велике князівство Литовське*. К. існували і в Зх. Європі (в Німеччині, Італії — до 19 ст.). Назва «князівство» на тривалий час закріпилася за Молдовою і Валахією (див. *Дунайський князівство*). Деякі К. збереглися й досі (напр., *Ліхтенштейн, Монако*).

КНЯЗЬ — у давніх слов'ян воєначальник племені або союзу племен, а в період раннього феодалізму — глава феод. держави або окремого політ. об'єднання. Влада К., що спочатку обирався з родоплеменної знаті, поступово стала спадковою. К., який очолював значне держ. утворення у феод. Русі, а також *Велике князівство Литовське*, мав титул *великого князя*. У царській Росії з 18 ст. поряд із спадковим з'явився і дарований титул К. Див. також *Князівство*.

КОАГУЛЯЦІЯ (лат. coagulatio — зсідання, згущення) — укрупнювання частинок у *колоїдних системах*. Зумовлена мол. силами зчеплення між частинками дисперсної фази (див. *Дисперсні системи*). К. буває прихованою (укрупнення частинок до розміру ~ 10⁻⁴ см не супроводиться їхнім осіданням) і явною, яка супроводиться утворенням осаду (коагуляту). Окремим випадком К. є *коалесценція*. К. ліофобних зольів спричинюється додаванням невеликої кількості електролітів, а також зміною т-ри й інтенсивним перемішуванням. К. ліофільних зольів — діянням десольовуючих речовин або додаванням великих кількостей солей (висолювання). К. ліофільних зольів іноді приводить до утворення суцільних просторових структур (желатинування). Процеси К. широко використовують при очищенні води, повітря, виділенні каучуку з латексу, одержанні вершкового масла тощо. Відіграє важливу роль у біол. і геол. процесах.

М. В. Товбин.
КОАДАПТАЦІЯ [від лат. co... (cum) — разом та *адаптація*] — виникле в процесі *еволюції* взаємне (морфологічне і функціональне) пристосування організмів. В основі К. лежать різні *кореляції*. К. здійснюється на матеріалі генетичних змін під контролем *додору природного* і забезпечує пристосування організму як цілого до нових умов існування.

КОАКСІАЛЬНИЙ КАБЕЛЬ — кабель, що складається з однієї або кількох коаксіальних (співвісних) пар провідників, розділених ізоляційним матеріалом; вид *кабеля зв'язку*. Провідниками в К. к. є мідь або алюміній, ізоляційними матеріалами — переважно пластмаси. К. к. (мал.) практично не втрачає енергії (тобто не втрачає) енергії в навколишній простір і добре захищений від *перешкод*. До коаксіальних належать деякі *радіочас-*

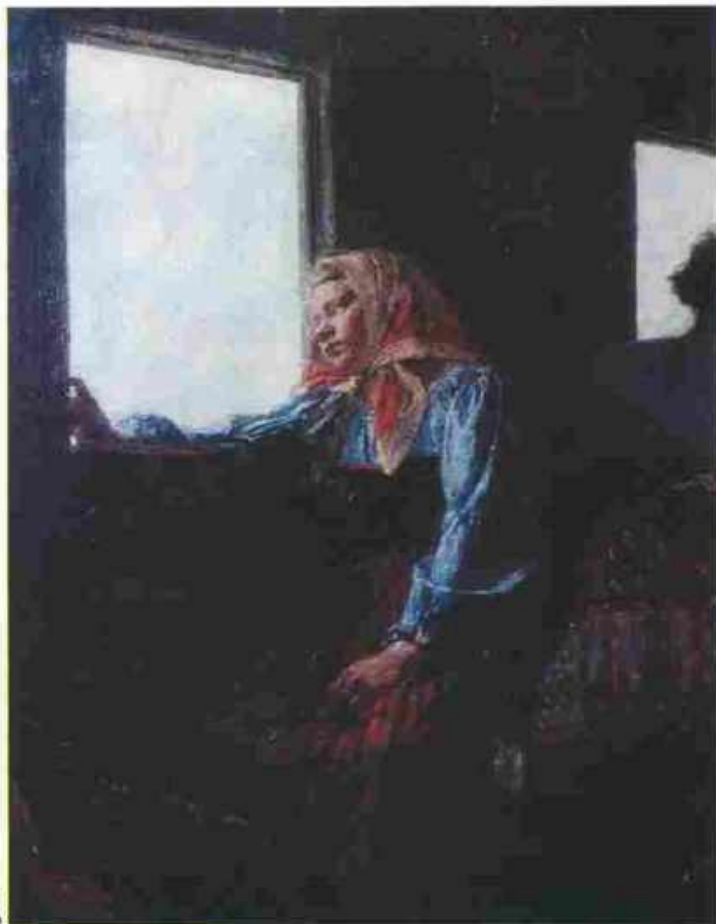

Коаксіальні кабелі: 1 — з однодротним внутрішнім провідником; 2 — з багатодротним внутрішнім провідником.

До ст. Кричевський Ф. Г.
1. Триптих «Життя». Темпера. 1925–27. 2. Спати. 1928. 3. Портрет Л. Я. Старицької на золотому тлі. 1914. Усі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. Костанді К. К.

1. В люди. 1885.
 2. Сутінки. Фрагмент. 1894.
 3. Портрет Є. К. Костанді — дружини художника. 1890. Одеський художній музей.
 4. Бузок. Пастель.
- 1, 2 і 4 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

тотні кабелі. К. к. застосовують у замкнених телевізійних системах, відомо телефонів, ліній міжмільського зв'язку (див. Міжмільський кабель зв'язку) тощо.

КОАЛА, сумчастий ведмідь (*Phascolarctos*) — рід осавців род. *кускусових*. Єдиний представник роду — *к о а л а*, або сумчастий ведмідь (*Ph. cinereus*). Довж. тіла 60—80 см, маса до 16 кг. Волосся густе, темне, м'яке, сірого кольору. Голова округла з великими вухами, морда пригнута. Кінцівки з довгими кістками. К. поширений в евкаліптових лісах Сх. Австралії. Живуть групами або поодинці. Активні вночі, вдень нерухомо сидять на деревах. Живляться виключно листям евкаліпта. Самка раз на 2 роки після 25—30-денної вагітності вносить народжує 1 малю, яке виношує у виводковій сумці 6—7 місяців, а потім ще довго носить на спині. К. — хутровий звір, раніше численний, але через надмірний промисел тепер майже винищений. Зберігається виключно у спеціальних заповідниках.

КОАЛЕСЦЕНЦІЯ (від лат. *coalesco* — зростаюся, з'єднуюся) — злиття крапель або бульбашок при їхньому стиканні всередині рухомого середовища (рідина, газу) або на поверхні якого-небудь тіла. Відбувається спонтанно при сталій т-рі із зменшенням вільної енергії системи внаслідок зменшення заг. поверхні крапель або бульбашок, які зливаються. К. призводить до руйнування дисперсних систем, є однією з причин атмосферних опадів (дощу, роси) з хмар і туманів.

КОАЛІЦІЯ (лат. *coalitio* — союз) — 1) Союз, об'єднання для досягнення спільної мети. 2) В міжнар. праві — союз д-в для спільних дій на міжнар. арені (напр., *антигітлерівська коаліція*). 3) Угоди політ. партій про співробітництво, напр., з метою утворення т. з. коаліційного уряду з представників цих партій.

КОАТА (*Ateles*) — рід широкооких мап роду *капуцинових*. Довж. тіла 38—63 см, кінцівки дуже довгі. Хвіст чіткий завдовжки до 89 см. Волосся чорне, чорний, темно-сірий або червоно-бурі, на черві світліший, ніж на спині, навколо очей є білі кільця. Поширені в Пд. Америці. 4 види, з яких найвідоміша К. чорна (*A. paniscus*). Живуть у лісах на деревах. Тримуються парами і гуртами (до 15—25 особин). Активні вдень. Живляться гол. чин. соковитими плодами і горіхами. Вагітність бл. 140 днів. На К. полюють заради хутра. Мисцеве населення споживає також м'ясо коат.

КОБАЛАМІНИ, вітамін групи В₁₂ — антианемічний вітамін; біологічно активні речовини, які належать до класу кориноїдів, групи кобальто-кориноїдів. К. — складні хім. сполуки, що складаються з 4 елементів: атома кобальту, ковалентно зв'язаного з ним ліганду, коринового кільця, нуклеотидної частини (див. *Нуклеотиди*). Численні форми К. відрізняються своїм лігандом і нуклеотидним радикалом, обов'язкова складова

частина їх — коринове кільце. Синтезуються тільки мікроорганізмами, в тваринному організмі лише добуваються потрібний ліганд. К. необхідні для нормального перебігу процесів *кровотворення*. Є *коферментами* ряду ферментів; відіграють важливу роль в процесі обміну речовин. Фармакологічна форма К. — *ціанкобаламін* (CN = B₁₂); утворюється в процесі виділення (не є справжньою природною сполукою).

КОБАЛЬТ (Cobaltum; від нім. Kobold — домовий, гном), Со — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 27, ат. м. 58,9332. Природний К. складається з одного стійкого ізотопу ⁵⁹Со. Відомо 13 радіоактивних ізотопів К., з них найважливіший ⁶⁰Со (період піврозпаду 5,263 р.). Відкрив К. 1735 швед. хімік Ю. Брандт. Вміст у земній корі 3 · 10⁻⁴%. У природі зустрічається у вигляді сульфідів і мисл'яковистих сполук (див. *Кобальтова руда*). Найважливіші мінерали: *кобальтит*, лінійт *Co₂S₄*, катерит *CoS₂*, смальтин. К. — метал білого кольору, густ. 8900 кг/м³, t_{пл} 1493, t_{кип} 3200° С. Належить до феромагнетиків (див. *Феромагнетизм*). Стійкий до дії кисню; плавка оксиду починає утворюватись при т-рі, вищій за 300° С. Проте кобальтовий порошок, одержаний відновленням оксиду К. воднем, на повітрі самозаймається. К. повільно розчиняється у мінер. к-тах, стійкий до лугів. Одержують К. попутно з нікелем з *нікелевих руд*. Використовують для одержання корозієстійких, надтвердих, магнітних та ін. сплавів, ізотоп ⁶⁰Со — як джерело *гамма-випромінювання*. Див. також *Кобальту сполуки*, *Кобальту сплави*, *Кобальтування*.

К. в організмі. Важливий для людини, тварин і рослин *мікроелемент*. Бере участь у синтезі білків і нуклеїнових к-т, в регуляції *вуглеводного обміну*, стимулює *кровотворення*. Входить до складу *кобаламінів* (вітамінів групи В₁₂), які є *коферментами* ряду ферментів. В організм надходить з молоком, хлібопродуктами, овочами.

Ю. Я. Фіалков (К. — хім. елемент). **КОБАЛЬТИТ** — мінерал класу персульфідів. *CoAsS₂*. Сингонія кубічна. Густ. 6,1—6,4. Тв. 6,0. Колір білий з рожевим відтінком. Блиск металевий. Родовища К. є в СРСР (Закавказзя), Швеції, Канаді, НДР, ЧССР. Руда *кобальту*.

КОБАЛЬТОВІ ДОБРИВА — мінеральні сполуки, що містять мікроелемент кобальт у вигляді водорозчинних солей. Використовують як *мікродобрива*.

КОБАЛЬТОВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом *кобальту* в такій кількості, що його доцільно добувати за сучасного рівня розвитку техніки в економіці. Осн. мінерали К. р.: лінійт *Co₂S₄* (містить 57,96% кобальту), сфєрокобальтит *Co₂Co* (50—55%), *кобальтит* (35,41%), сфєлорит *CoAs₂* (28,23%), скутерудит *CoAs₂* (20,7%). Крім того, кобальт добувають попутно при переробці

руд заліза, міді, нікелю, які містять кобальт у невеликій кількості. Найбільші родовища К. р. — в Заїрі, Замбії, Марокко, Канаді; в СРСР є в РРФСР (Мурм. обл., Красноярський край), Казахстані, на Україні та в ін. районах.

КОБАЛЬТУ СПЛАВИ — сплави на основі кобальту. Відзначаються малим коеф. терміч. розширення — (15,9—16,5) 10⁻⁶ град⁻¹ в інтервалі т-р 20—870° С, значною *жароміцністю*, високою корозійною стійкістю й особливими магн. властивостями. Найширше застосовуються сплави кобальту з залізом, хромом, нікелем, молибденом, вольфрамом та іншими важкими металами. Такі сплави поділяють на тверді, що їх наплавають на краї різальних інструментів і деталі машин; жароміцні, використовуювані для виготовлення, напр., лопаток турбореактивних двигунів, і магнітні, з яких виготовляють постійні магніти, котушки індуктивності та ін.

КОБАЛЬТУ СПОЛУКИ — хімічні сполуки, що містять кобальт у ступені окислення +2 і +3. Відомі також сполуки зі ступенем окислення 0, напр. карбоніл кобальту *Co₂(CO)₈*. З киснем кобальт утворює *оксиди* *CoO*, *Co₂O₃*, *Co₃O₄*. Сполучається з усіма галогенами, сіркою, мисл'яком і вуглецем. Відомі також численні комплекси К. с. (див. *Координаційні сполуки*), які поділяють на катіонні, напр. *[Co(NH₃)₆]³⁺*, *[Co(NH₃)₅Cl]³⁺*, аніонні *[Co(NO₂)₆]³⁻* та ін. і нейтральні, напр. *[Co(NH₃)₄(NO₂)₂]*. До комплексних належать також *кристалогідрати солей*, напр. *CoCl₂ · 6H₂O*. Усі К. с. яскраво забарвлені. Деякі з них використовують для виготовлення *фарб і емалей*.

Ю. Я. Фіалков. **КОБАЛЬТУВАННЯ** — нанесення на поверхню металевих виробів шару кобальту. Кобальтові покриття захищають вироби від *корозії металів*, надають їм декоративного вигляду, підвищують твердість і стійкість проти зношування. Розрізняють К. електрохімічне й хімічне. Електрохім. К. полягає в осаджуванні кобальту (переважно з кислого розчину сірчано-кислого кобальту або подвійної сірчано-кислоамонієвої його солі) на *катоді*; *аноди* зроблено з чистого металевого кобальту (див. *Електроліз*). В процесі хім. К. вдаються до відновлення (див. *Окислювально-відновні реакції*) іонів кобальту з лужного розчину його солі за допомогою гіпосульфиту або сполук, що містять бор (напр., борогідридів лужних металів). Т-ра процесу 90—98° С. Для К. застосовують стаціонарні ванни-електролізери, викладені всередині гумою, пластмасою та ін. *кислотостійкими матеріалами*. К. використовують у авіа- і приладобудуванні, обчислювальній техніці тощо.

КОБАН, ріо — золота монета Японії. Карбувалася 1592—1871 (до випуску *ієни*). Первісна вага К. бл. 18 г, у 2-й пол. 19 ст. її було зменшено майже вдвоє.

КОБАЯСІ Такідзі (13.X 1903, Тохіоку — 20.II 1933, Токіо) — япон. письменник. Член Компартії Японії з 1928. З кін. 20-х рр. — один з провідних представників

Коала з малю.

Коата чорна.

пролет. л-ри Японії. В своїх творах показав жорстоку експлуатацію япон. робітників, селян, рибалок, пробудження класової самосвідомості і солідарності трудящих; створив образи мужніх борців-комуністів. Найбільш відомі повісті К. — «Снігозахисний гай», «15-е березня» (обидві — 1928), «Краболов» (1929), «Життя для партії» (1933). Був убитий поліцією.

Тов.: Укр. перекл. — Крабоконсервна фабрика. Х., 1934; Рос. перекл. — Избранное. М., 1957.

Лит.: Чегодарь Н. И. Кобяляки. М., 1966. Б. П. Яценко. **КОБДО**, Джаргалант — місто на Зх. Монголії, адм. ц. Кобдського аймака. Розташований на р. Буянт-Голі. Трансп. пункт на трансмонг. магістралі. Понад 14 тис. ж. Розвинуті виробн. буд. матеріалів, харч. пром-сть, обробка овочів. Засн. 1731.

КОБЕ — місто в Японії, на Пд. о. Хонсю, адм. ц. префектури Хіого. Великий порт на узбережжі зат. Осака. Внутр. Японського м. 1,4 млн. ж. (1975). Важливий пром. центр країни — великі судноверфі, підприємства машинобудування, металург., хімічної (у т. ч. гумові вироби), текст., харч. пром-сті. В К. розміщені філіали іноз. банків, торг. і пром. фірм. Ун-т, видний комерційний ін-т, тех. коледж. Обсерваторія. К. — один із центрів міжнар. туризму, в районі К. — курорти, нап. парки.

КОБЕЛІВ Олександр Васильович (1860, Царське Село, тепер м. Пушкін — 1942, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1887 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. Працював в Управлінні пд.-зх. залізниць у Києві. Серед споруд К.: вокзал в Козятині, Сарнах, Бендерах; будівлі в Києві — Центр. телеграф (1903), держбанк (1902—05, надбудований в 30-х рр. за участю арх. В. Рикова, іл. див. до ст. Київ), кол. комерційний ін-т (тепер один з корпусів Пед. ін-ту ім. О. М. Горького, 1906, в співавт. з В. Обремським), будинок кол. Вищих жіночих курсів (тепер адм. будинок. 1911—13) та ін.

Лит.: Бабулевич С. П. Видатний зодчий Києва. «Архітектура Радянської України», 1940, № 6.

КОБЕЛЯКИ — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 13 км від залізнич. ст. Кобеляки. Перші відомості про К. — в документах поч. 17 ст. В 1654 в складі Лівобережної України воз'єднані з Рос. д-вою. Під час революції 1905—07 в К. відбувалися сел. виступи (див. Кобеляцьке селянське заворушення 1905). Рад. владу встановлено 9 (22). І 1918. В К. — швейна ф-ка, філіал Лубенської ковро-поясистої ф-ки, цегельний з-д, пром. і харч. комбінати, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр. 2 6-к., історико-краєзнавчий музей. В К. народилися засл. діяч мистецтв УРСР В. М. Греченко, нар. арт. УРСР Є. А. Золотаренко, укр. рад. вчений в галузі тех. кібернетики О. Г. Івахненко.

КОБЕЛЯЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1905 — виступи селян у Кобеляцькому пов. Полтав. губ. під впливом загального піднесення революц. боротьби восени 1905. 26.XI (9.XII) в Кобеляках зібрався з'їзд уповноважених сел. спілок, на якому було обрано виконком повітової сел. спілки. Поліція розігнала з'їзд і заарештувала кількох учасників. Це викликало обурення мас. На мітингу 27.XI (10.XII) було вирішено вимагати звільнення заарештованих, відмовитися від сплати податків. 30.XI (13.XII) в Кобеляках зібрався бл. 5 тис. селян з сусідніх сіл. Поліція змушена була звільнити заарештованих. Влада в Кобеляках на деякий час фактично перейшла до сел. спілки. 14 (27).XII вийшов перший номер газ. «Земля», в якій йшлося про необхідність конфіскації поміщицької землі, звільнення політ. в'язнів. До Кобеляк прибув загін карателів, який розгромив редакцію газети. 26 активних учасників виступу було віддано до суду.

КОБЕЛЯЦЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 62,4 тис. чол. (1979). У районі — 106 населених пунктів, підпорядкованих міськ. селищній і 17 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. Кобеляки. К. р. на Пд. омивається Дніпродзержинським водосховищем; розташований у межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: глини, вт. ч. гончарні, пісок, каолін, граніт. Тер. К. р. з Пд. на Пн. перетинає р. Ворскла (прит. Дніпра). Ґрунти переважно чорноземні. Більша (зх.) частина району лежить у лісостеповій зоні, менша (сх.) — у степовій. Ліси (сосна, дуб, берест, верба, ясен, клен) займають 19 тис. га. Підприємства харч. і легкої пром-сті — кобеляцький цукр. з-д і мол.-консервний комбінат (обидва — в смт Біліках), Кобеляцька швейна ф-ка, комбінат хлібопродуктів (с. Бутенки). Комбінат побутового обслуговування (Кобеляки) і 3 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, кукурудзи, виробн.

м'яса, молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 116,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 96,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 17,7 тис. га. Скотарство м'ясо-мол. напрямку, свинарство, вічварство, рибальство. В К. р. — 20 колгоспів, 4 радгоспів, міжрайонне об'єднання по відгодівлі худоби, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кобеляки. Лінійнівка. Автошляхів — 385 км, у т. ч. з твердим покриттям — 300 км. У районі — 58 заг.-осв. і 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, 58 ліс. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 2 санаторії. 14 будинків культури, 54 клуби, кінотеатр, 65 кіноустановок, 55 6-к. 4 музеї (літ.-меморіальний М. Залки в смт Біліках, де він жив 1928 — 36, історичні — у Кобеляках, с. Бутенках та у с. Красному). В с. Бутенках народився укр. рад. письменник Ю. Дольго-Михайлик, у с. Солохиному — укр. рад. письменник П. А. Загребельний, у с. Сухому — укр. рад. письменник О. Т. Голчар, у с. Орлику — укр. рад. письменник Д. В. Ткач. У смт Біліках — пам'ятка дерев'яної архітектури — церква (18 ст.). В К. р. видається газ. «Колос» (з 1919).

І. М. Царчакський. **КОБЕЛЯЦЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД** — підприємство цукрової пром-сті. Розташований у смт Біліках Кобеляцького р-ну Полтав. обл. Буд-во з-ду почато 1950, введено в експлуатацію 1955. Проектна потужність — 12 тис. ц. переробки цукр. буряків за добу. Внаслідок реконструкції виробничу потужність 1978 доведено до 48 тис. ц. переробки цукр. буряків за добу. Осн. продукція з-ду: цукор-пісок, сушений жом. На з-ді встановлено найновіше устаткування, вперше застосоване в цукр. пром-сті країни: котли дефосфатації великої одиничної потужності, центрифуги з титановими барабанами та ін. устаткування.

С. Д. Собко. **КОБЕНЯК** — український старовинний чоловічий і жіночий одяг; те саме, що й *кхиря*.

КОБЕР Олександр Павлович (5.XI 1926, Миколаїв — 5.XII 1942, там же) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1941 закінчив 7 класів. У період нім.-фашист. окупації міста К. був розвідником і зв'язником в одній з орг-цій «Миколаївського центру». Навесні 1942 К. разом з В. Хоменком доставив через лінію фронту лист командування до штабу партизан. руху в Москві й повернувся назад. Орг-цію виказав зрадник. К. було заарештовано. Страчений разом з ін. підпільниками. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. К. і В. Хоменку встановлено в Миколаєві пам'ятник.

КОБЗА (торк.) — укр. струнно-щипковий інструмент. Кобзоподібні інструменти існували ще в Київ. Русі, про що свідчить, зокрема, зображення музиканта на фресці Софійського собору в Києві. К. складається з круглого або довгастого корпусу з опуклим дном (свідняк), верхньої деки (дейка,

О. В. Кобелев. Будинок вищих жіночих курсів у Києві 1911—13

«Кобзарь» Т. Шевченка. Видання 1840.

Кобза.

або верхняк), короткого грифа (ручка) з голівкою, що має ключик для натягування довгих струн. Короткі струни (приструнки) розміщені на правій стороні деки. Найдавніша К. мала 3 струни, натягнуті вздовж ручки, пізніше з'явилися приструнки. Найпоширенішими були К., що мали 6 б. сів і 6 приструнків (кобза О. Вересаєва). Траплялися К. і з більшою або меншою кількістю струн. У 15—16 ст. увійшла вжиток бандура, яка поступово витіснила К. Назва «кобза» збереглася до цього часу часто застосовується до бандури.

«КОБЗАР» — назва збірки поетичних творів Т. Г. Шевченка. Перший «К.» вийшов 1840 у Петербурзі (до видання ввійшло 8 поезій). За життя поета його твори під цим назвою виходили ще 1844 і 1860. З виходом «К.» почався новий етап у розвитку укр. л-ри і мови. Видавати її поширювати «К.» за царизму перешкоджали суворі заборони й постійні цензурні переслідування. Найреволюційніші поезії Т. Шевченка, що не ввійшли до підцензурних видань «К.», друкувалися за кордоном, поширювалися нелегально в списках. Популяристі книги була настільки великою, що назва «Кобзар» закріпилася за багатьма наступними виданнями його поетичних творів. Лише 1907 вперше здійснено порівняно повне видання «К.». Повний і вільний від цензурних спотворень «К.», куди увійшла вся поетична спадщина Т. Шевченка, читачі одержали тільки за Рад. влади. Якщо останнє прижиттєве видання містило лише 17 творів, то тепер їх у «К.» — 228. На Рад. Україні «К.» виходив 112 разів тиражем 5 581 500 прим. Ще за життя поета «К.» вийшов у перекладі рос. мовою за ред. М. Гербеля (СПБ, 1860). Деякі твори з «К.» перекладено більш як ста мовами народів СРСР та багатьох зарубіжних країн. Серед перекладачів «К.» — І. Белоусов, О. Прокоф'єв, О. Сурков, О. Твардовський (рос. мовою), Я. Купала, Я. Колас (білорус. мовою), С. Чикова, І. Абашидзе (груз. мовою), М. Турсун-заде (тадж. мовою); Е. Л. Войнич (англ. мовою), В. Сирокомля, Л. Совінський (польс. мовою), П. Славейков, Л. Караєв, Л. Стоянов (болг. мовою), Р. Есенська, М. Марчанова (чесь. мовою), А. Курелла, Е. Вайнерт (нім. мовою), А. Гідаш (угор. мовою), Е. Гільвік (франц. мовою), С. Комаду (япон. мовою) та багато ін. Ілюстрували «К.» В. Штернберг, М. Михеєш, І. Репін, К. Трутовський, Л. Жемчужников, М. Самокиш, І. Іжакевич, В. Касіян, М. Дергус. Поезії Т. Шевченка поклали на музику композитори М. Лисенко, П. Чайковський, С. Рахманінов, Я. Степовий, Л. Ревуцький, Б. Дятловський, К. Данкевич та ін. Деякі твори з «К.» інсценізовано й екранізовано («Гайдамаки», «Невольник», «Катерина», «Наймичка»). За сюжетами й мотивами «К.» написано багато літ. творів.

Літ.: Тарас Шевченко. Документи й матеріали. 1814—1963. К., 1963; Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали

до біографії. К., 1975; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1978; Всенародна шана. К., 1967; Добролюбов М. О. «Кобзар» Тараса Шевченка. К., 1961; Газарілок О. Пани і паничі над «Кобзарем». Львів, 1961; Гичина П. Сила «Кобзаря». К., 1961; Кирилюк Є. П. Книга мільйонів. (До історії видання «Кобзаря» Шевченка). «Радянське літературознавство», 1962, № 2; Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря». М., 1978; Багич М. І. Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—1963). Х., 1964.

«КОБЗАР» — видавництво Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК). Міститься в Торонто. Видає щотижневий газ. «Життя і слово», місячний журн. «Юкрейніан канейдіан» («Канадський українець»), твори прогресивних канадських авторів укр. походження, переклади з української радянської літератури.

КОБЗАРЕВ Юрій Борисович [н. 25.XI (8.XII) 1905, Воронеж] — рос. рад. вчений у галузі теоретичної і прикладної радіотехніки, акад. АН СРСР (з 1970); Герой Соц. Праці (1975). В 1926 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. В 1926—43 працював у Фізико-тех. ін-ті в Ленінграді, в 1944—55 — в Моск. енерг. ін-ті, з 1955 — в ін-ті радіотехніки і електроніки АН СРСР. Праці в галузі статистичної радіотехніки і теорії коливань. Народжений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КОБЗАРІ — укр. народні співці й музиканти, які виконують пісні, супроводжуючи їх грою на кобзі (бандурі). Перші відомості про К. (бандуристів) як про музикантів з України (Чурило, Таранко) при дворі королів є в польс. хроніках 15—16 ст. К. були особливо популярні на Запорізькій Січі. Багато з них супроводили запорожців у походах, складали думи й пісні про події, свідками й учасниками яких вони були, піснями та грою на кобзі підносили бойовий дух війська. Кобзарське мистецтво найпоширеніше було в 16—17 ст. К. жили інтересами трудового народу. Своїми піснями й думами вони закликали нар. маси до боротьби проти гнобителів. Відомими гайдамацькими К. (бандуристами) були Г. Кобзар, Д. Бандурка, В. Варченко, П. Скрязя та ін. Видатні К. 19 ст. — А. Шут, О. Вересай, І. Кравченко-Крюковський, Ф. Холодний, М. Кравченко та ін. Рад. К. — активні учасники громад. життя країни, творці багатьох пісень на сучас. тематику (Є. Мовчан, Ф. Кушнерик, П. Носач, П. Тищенко, В. Перепе-

люк, І. Кучугура-Кучеренко та ін.). Образ К. відтворено в худож. л-рі, образотворчому мист., музиці й кіно. Див. також іл. на окр. аркуші до ст. Думи, т. 3 с. 160—161.

Літ.: Кирилюк Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

КОБЗАРСЬКЕ МИСТЕЦТВО — творча і виконавська майстерність кобзарів, бандуристів. Поєднує поезію, спів та інструментальну музику (індивідуальну і колективну). Розвиток К. м. пов'язаний з появою кобзи та бандури. Найбільшого розквіту воно набуло в 16—17 ст., коли створювалися думи та історичні пісні про боротьбу укр. народу проти турецько-тат. завоювальників і польс. шляхти за соціальну і нац. незалежність. К. м. було поширене серед селянства, козацтва, особливо на Запорізькій Січі. Воно пропагувало визвольні ідеї, відзначалося демократизмом, героїкою і глибоким ліризмом. Через волелюбну спрямованість К. м. за царизму переслідувалось. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К. м. набуло дальшого розвитку, збагатилось новою тематикою, образами, набрало нових форм — колективне виконання (чоловічі, жіночі, дитячі, мішані ансамблі і капели), участь у оркестрах нар. інструментів тощо. Кадри для сучас. К. м. виховуються в консерваторіях, музичних училищах і школах.

КОБИЛЕЦЬКА ПОЛЯНА — селище міського типу Рахівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Шопурці (притока Тися), за 12 км від залізнич. ст. Великий Бичків, 2,9 тис. ж. (1979). У с-щі — Закарп. арматурний з-д, мех. діопункт, 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, турбаза «Трембіта». Пам'ятки дерев'яної архітектури — Вознесенська церква і давнища (18 ст.). В К. п. народився нар. художник СРСР Й. Й. Вокиай. Вперше згадується в 15 ст.

КОБИЛЕЦЬКИЙ Юрій (спр. ім'я — Іван) Свиридович [н. 29.VII (11.VIII) 1906, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. літературознавець і критик. Член КПРС з 1927. Закінчив Київ. ун-т (1934), з 1935 працював його викладачем. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1929. Досліджував творчість О. Кобилянської, І. Франка, співаватор підручників з історії доквітн. укр. л-ри. Книги і статті про творчість укр. рад. письменників А. Малишка, О. Корнійчука, П. Панча, М. Куліша, І. Микитенка, Н. Рибак та ін.

КОБИЛИЦЯ Лук'ян (1812, с. Путила-Сторонець, тепер смт Путила Чернів. обл. — 24.X 1851, м. Гура-Гумора, тепер м. Гура-Гуморулуй, СРР) — керівник антикріпосницького сел. руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст. Н. в сім'ї кріпака. В 1843 очолив виступ селян 16 сіл проти поміщиків, який було придушено австр. владою в березні 1844. Під час революції 1848—49 в Австрій селяни Буковини обрали К. в австр. парламент,

О. П. Кобзар.

Ю. Б. Кобзарев.

Л. Кобилиця.

Кобилецька Поляна. Вознесенська церква і давнища. 18 ст.

КОБИЛКИ

де він приєднався до лівого крила депутатів, що виступали за скасування кріпачства. К. очолював сел. рух на Буковині, який розгорнувся під впливом повстання у Відні в жовтні 1848. В листопаді 1848 у Вишніці на багатотисячних зборах К. закликав селян до повстання. Сел. виступи під проводом К. тривали до літа 1849. В квітні 1850 К. був заарештований і засланий.

КОБИЛКИ — збірна назва багатьох одиночних видів комах родини саранових ряду *saranoподібних*. Розміри тіла 13—53 мм. Крила звичайно добре розвинені, іноді вкорочені або їх немає. Стрекотання здійснюється тертям стегон задніх ніг об боки надкрил. Поширені К. на всіх материках. Шкідники с.-г. культур. В СРСР бл. 70 видів, завдають шкоди польовим культурам та кормовим травам; в УРСР найшкідливішими видами К. є: хрестова (*Paracorypha micropoda*), голубокрила (*Oedipoda coarulescens*), білосмуга, або струнка (*Chorthippus albomarginatus*).

КОБИЛЧКА (*Locustella*) — рід птахів род. *славкових*. Довж. тіла 11,5—18 см, маса 12—32 г. Забарвлення звичайно захисне — бурувате. 9 видів, пошир. у Європі й Азії; в СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 3: К. звичайна (*L. naevia*), К. солов'їна (*L. luscinioides*) і К. річкова (*L. fluviatilis*). К. живуть у заростях на болотах, в чагарниках. Гніздо влаштовують у траві або невисоко в кущах, на стеблах очерету тощо. Кладка з 4—7 (переважно з 5) білих або рожеватих з крапками яєць. Живляться К. комахами. Спів деяких видів схожий на стрекіт *кобилок* (звідки й назва).

О. Б. Кобилянська. **КОБИЛЯНЬСЬКА** Ольга Юліанівна (27.XI 1863, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер м. Гура-Гуморулуй, Румунія — 21.III 1942, Чернівці) — укр. письменниця. Дитинство К. пройшло в м. Кимпулуй з і с. Димці, тепер Чернів. обл. З 1891 жила в Чернівцях. Закінчила чотирикласну нім. школу, глибокі знання одержала шляхом самоосвіти. Світогляд К. формувалася під впливом творів Т. Шевченка, І. Франка, І. Тургенєва, праць М. Чернишевського і Д. Писарева, безпосереднього знайомства з О. Маковцем і Лесею Українкою, болг. письменником П. Тодоровим. Для творчого зростання К. велике значення мала її поїздка 1899 на Наддніпрянську Україну. Вона побувала в Києві, де познайомилася з М. Лисенком, М. Старицьким, їздила до Капелана на могилу Т. Шевченка, гостювала в родині Косачів на х. Зелений Гай під Гадячем, здружилася з Лесею Українкою. Писати почала в 80-х рр. (спочатку нім. мовою); друкуватися — в 90-х рр. В ранніх творах: «Людина» (1894), «Він і вона» (1895), «Царівна» (1896) обстоювала право жінки на працю і повноцінне духовне життя. Ці ж теми присвячені повісті її оповідання «Valse melancholique» (1898), «Що я люблю» (1896), «Некультурна» (1897), «Покора» (1898). Соціальні причини розорення, безправ'я і темноти селянства К. роз-

крила в оповіданнях «У св. Івана» (1895), «Банк рустикальний» (1895) і, особливо, в соціально-психологічній повісті «Земля» (1902) — одному з кращих творів про землю і селянство в світовій лірі. В раді оповідань («За готар», 1903, та ін.), а також у повісті «Земля» К. викривала церкву й релігію як знаряддя духовного поневолення трудящих. Заклик учитися в народі і вірно йому служити прозвучав у повісті «Ніоба» (1905). Темі людської гідності, великого кохання, краси людських почуттів присвячена повість «В невідомо рані зліла копала...» (1909), написана за мотивами нар. пісні «Ой, не ходи, Грицю». Формування нац. інтелігенції відображено в повістях К. «Через кладку» (1912) та «За ситуаціями» (1913). В останньому творі гостро осудила нішеанство. В 1915—23 К. написала ряд оповідань, спрямованих проти імперіалістичної війни: «Лист засудженого воєнка до своєї жінки», «Назустріч долі», «Сниться» (асі — 1917), «Зійшов з розуму» (1927). В оповіданнях 20—30-х рр. «Вовчиха» (1923), «Але господь мовчить!» (1927) показала соціальні причини зубожіння селян. Творчий шлях К. був складним і суперечливим. У своїх кращих творах вона піднімала питання, які хвилювали нар. маси, обстоювала реалізм як осн. творчий метод ліри. Письменниця захоплено зустріла звільнення Пн. Буковини Рад. Армією і радісно вітала возз'єднання її в єдиній Українській Рад. ліри. В 1940 стала членом Спілки письменників СРСР. Ненавистю до нім.-фашист. загарбників пройняті її виступи в пресі 1941. Через хворобу К. не змогла виїхати з Чернівців. Смерть позбавила її від фашист. військово-польового суду. В 1944 в Чернівцях відкрито *Кобилянської О. Ю. музей* (філіал у с. Димці). Її ім'ям названо Чернівецький муз.-драматичний театр. Споруджено пам'ятник письменниці у Чернівцях.

Тв.: Твори, т. 1—9. Х., 1927—29; Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори, т. 1—5. К., 1962—63; Вибрані твори. К., 1977; Рос. перекл. — Избранное. М., 1953; Земля. М., 1959.
Лит.: Ольга Кобилянська. Статті і матеріали. Чернівці, 1958; Ольга Кобилянська і критика та спогади. К., 1963; Бабишкін О. Ольга Кобилянська. Львів, 1963; Томатук Н. О. Ольга Кобилянська. К., 1969; Кущ О. П. Ольга Кобилянська. Бібліографічний покажчик. К., 1960.

О. К. Бабишкін. **КОБИЛЯНСЬКИЙ** Володимир Олександрович (27.VIII 1895, м. Ясси, Румунія — 10.IX 1919, Київ) — укр. поет і перекладач. Вчився в Чернів. гімназії. Працював учителем. В 1913 переїхав до Києва. Друкуватися почав 1913 в газ. «Нова Буковина». К. — автор ліричних віршів, критичних статей. Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Відображав життя і побут буковинців, природу Карпат. Переклад укр. мовою значну частину «Книги пісень» Г. Гейне, окремі твори Ф. Шіллера.

Тв.: Твори. К., 1930; Поезії. К., 1939.
С. В. Даланюк. **КОБИЛЯНСЬКИЙ** Юліан Юліанович (26.XII 1859, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер Гура-Гуморулуй,

Румунія — 11.IX 1922, Чернівці) — укр. філолог і педагог. Брат О. Ю. Кобилянської. Закінчив Чернів. ун-т (1883). Працював викладачем класичних мов і л-р Чернів. гімназії. Одним із перших почав працювати над лат.-укр. лексикографією. Уклав «Русько-латинський словарець для руських гімназій» (1907), «Латинсько-український словар» (1912). Автор підручників з лат. мови для серед. шкіл. **КОБИЛЯНСЬКОЇ О. Ю. МУЗЕЙ**. Відкритий в м. Чернівцях 1944 в будинку, де жила О. Кобилянська 1928—42. Експозиція музею відображає життєвий і творчий шлях письменниці, її діяльність у рад. час. Зберігає робочий кабінет. У музеї — численні видання творів О. Кобилянської, фотографії, документальні матеріали, картини, скульптури, її особисті речі, автографи. В с. Димці Глибоцького р-ну Чернівецької обл., де довгий час жила письменниця, також відкрито меморіальний музей.

КОБИЛЬЧАК Михайло Митрофанович (н. 15.VII 1918, с. Чемерилів, тепер Гайворонського р-ну Кировоград. обл.) — парт. діяч УРСР, Герой Соц. Праці (1973). Член КПРС з 1939. Закінчив Дніпроп. парт. школу (1951), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1961), Укр. с.-г. академію (1967). З 1935 — на комсомольській і парт. роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—48 — перший секретар Корсунь-Шевченківського райкому ЛКСМУ Київ. області, 1948—49 — секретар Корсунь-Шевченківського райкому партії. В 1951—52 — секретар Вільшанського, 1952—62 — перший секретар Старченківського райкому партії. У 1962 — нач. Білоцерківського тер.-виробничого коня.-радіогосп. управління, секретар Київ. обкому, 1963—64 — другий секретар Київ. сільс. обкому, 1964—67 — секретар Київ. обкому партії. З квітня 1967 — перший секретар Кировоград. обкому партії. В 1971—76 — член Центр. Ревізійної Комісії КПРС, з 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1971 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

КОБЛЕНЦ — місто в ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Розташовані біля впадіння р. Мозель в Рейн. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів, річковий порт, аеропорт. 118 тис. ж. (1976). Найбільшого розвитку набули машинобудування і металообробка. Підприємства фарм. і харчосмакової (у т. ч. виноробної) пром.-сті. Алм., пед. і госп. академії. Серед архіт. пам'яток — романсько-готична церква Санкт-Кастор (836, перебувала бл. 1200), замок курфюрстів (1280), торг. будинок (поч. буд. 1419), ратуша (16—17 ст.), єпископський палац (1777—86, арх. М. А'ксар), театр (1787). Перше поселення на місці К. заснували римляни в 9 до н. е.

КОБО — розмінна монета Нігерії, дорівнює 1/100 *найри*.

О. Ю. Кобилянська.

В. О. Кобилянський.

Н. І. Кобрянська.

Пам'ятник О. Ю. Кобилянській у Чернівцях. Скульптори А. Г. Скиба і М. М. Миросинченко, архітектор О. П. Таратута. 1980.

КОБОЛ (англ. *cobol*, скор. від *common business oriented language* — загальноприйнята ділова мова) — мова програмування для описування задач обробки даних. Розроблений в США в 60-х рр. 20 ст. Існують англ. і рос. варіанти мови. Програма на К. формою нагадує текст англ. або рос. мовами. К. має розвинуті засоби для реалізації таких функцій обробки даних, як введення і виведення великих об'ємів інформації, дії над числами змінної розрядності, редагування вихідної інформації у вигляді складних звітних форм тощо. Порівняно з АЛГОЛом К. ближчий до звичайної мови ділових операцій. В К. в спец. засоби для спрощення складання великих програм та їхнього налагодження.

Л. П. Бабенко.

КОБРА (Naja) — рід змії род. *астідових*. При появі небезпечки К. можуть розширювати (внаслідок випростування перших 8 пар ребер) шию і передню частину тулуба, утворюючи характерний для збудженої тварини «капошон». Більшість видів К. дуже отруйні. В роді 6—10 (за ін. даними, 12) видів, пошир. в Африці і пд. частині Азії. Найвідоміші К.: окулярна змія, або індійська К. (N. naja), з характерним малюнком окулярів на «капошоні», довж. тіла до 190 см; сипетська, або аспід (гага) (N. haje) довж. до 2,5 м. В СРСР (Туркменія, Таджикистан, Узбекистан) пошир. середньоазіатська, або сліпа К. (N. p. oxiana), без малюнка, довж. тіла до 180 см. Живе серед каміння, в норах гризунів, часто поблизу жител людини. У червні самка відкладає 6—19 яєць, з яких у вересні виходять молоді К. Живиться дрібними тваринами. Отрута К. дуже сильна, має нейротоксичну дію, її використовують у медицині (див. *Зміяна отрута*). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

В. І. Тарасюк.

КОВАЛІВСЬКА Наталія Іванівна (8.VI 1855, с. Бєдєлуя, тепер Святописського р-ну Івано-Фр. обл. — 22.I 1920, м. Болехів, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменниця і громадська діячка демократичного напрямку. Перше надруковане оповідання — «Задля кусника хліба» (журн. «Зоря», 1884). В худож. творах і статтях багато уваги приділяла проблемі жіночої емансипації. У 1884 в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) організувала «Товариство руських жінок», видавала жіночі альманахи «Перший вінок» (1887), «Наша доля» (лист. 1—3, 1893—96). В останньому опублікувала некролог «Фрідріх Енгельс». Осн. збірки оповідань — «Дух часу» (1889), «Ядзя і Катруся» та інші оповідання (1904). В них правдиво відображено типові характери і картини нар. життя, становище жінки в капіталістич. світі. В кін. 90-х рр. на деяких творах К. негативно позначилось некритичне сприйняття декадансу («Душа», «Омен», «Блудний метеор»), але в наступні роки письменниця повернулася до реалізму. В оповіданнях «Кінь», «Полишений», «Свічка горить» (1915), «На цвинтарі», «Каліка» (1915—

16) викривала руйнівну сутність імперіалістичної війни. Звітську про Велику Жовтн. соціалістич. революцію назвала «променем сонця воскресіння» («Брати», 1917). Тв.: Оповідання. Х., 1929; Вибрані оповідання. Львів, 1934; Вибрані твори. К., 1958.

Лит.: Баб'як П. Г. Наталія Ковалівська. Бібліографічний покажчик. Львів, 1967. Л. І. Мищенко.

КОБРИНСЬКИЙ Володимир Васильович (16.X 1873, с. Білозірка, тепер Лановецького р-ну Терноп. обл. — 17.X 1958, м. Коломия, Івано-Фр. обл.) — укр. рад. мистецтвознавець і етнограф. У 1926 заснував Коломийський музей народно-го мистецтва Гуцульщини. Автор статей з етнографії та історії.

КОБРИНСЬКИЙ Ілля Григорович [10 (23).XII 1904, с. Широке, обл. — 17.X 1958, м. Коломия, Івано-Фр. обл. — 4.XI 1979, Дніпропетровськ] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1943. Після закінчення 1935 Ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва) — режисер укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (1935—54, з перервами і з 1960) і рос. драм. театру ім. М. Горького (1944—50 і 1955—60), обидва — в Дніпропетровську. Спектаклі: «Правда» Корнійчука, «Навіки разом» Дмитрика, «Ревізор» М. Гоголя, «Останні» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна. В 1935—56 (з перервою) викладав у Дніпроп. театр. уч-щі. Держ. премія СРСР, 1951.

КОБРИНСЬКИЙ Йосафат Миколайович (15.IX 1818, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл. — 14.II 1901, с. Мишин, тепер Коломийського р-ну) — укр. педагог і громад. діяч. Н. в сім'ї вчителя. Вчителював і був священником у селах Москалівці й Мишині. В 1842 виїхав у Львів «Буквар. новим способом уложеній для домашньої науки» і «Способ борзо вичити читати» — методичний посібник до цього букваря. В них уперше в Зх. Україні запровадив у шкільне навчання *гражданський шрифт* і запропонував прогресивний звуковий синтетичний метод навчання грамоти. Був учасником з'їзду укр. вчених у Львові 1848, заснував у Коломії першу читальню й народний дім.

В. Г. Гонтковський.

КОБУЛЕТІ — місто в Адж. АРСР, за 21 км від Батумі; кліматичний приморський курорт на березі Чорного моря. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного походження, функціональні розлади нервової системи, деякі хвороби кровоносної системи.

КОБ'ЯК (рр. н. і см. невід.) — половецький хан. У 70—80-х рр. 12 ст. К. разом з ханом *Кочаком* не раз робив наскоки на Київську Русь (1174, 1178), а також брав участь в міжусобній боротьбі рус. князів. У 1184 був розбитий рус. князями і взятий у полон. З його дочкою був одружений син *Ігоря Святославича* Володимир Ігорович.

КОВАЛІВСЬКА Марія Павлівна (лічоче прізвище — Воронцова; серпень 1849, Катеринославська губ. — 19.XI 1889, Кара) — революц. народниця. Н. в сім'ї поміщика. З 1874 неда революц. діяльність в

Одесі, Києві (входила до складу кий. гуртка «*тижденьнік бутарів*»), Харкові. В 1876 її заарештовано в Шполі. Після звільнення перейшла на нелегальне становище. В лютому 1879 заарештована в Києві. Заслана на каторгу до Сибіру. Загинула під час *Карійської трагедії* 1889.

КОВАЛІВСЬКА Софія Василівна [3 (15).I 1850, Москва — 29.I (10.II) 1891, Стокгольм] — рос. математик, письменниця і публіцист, перша жінка — чл. кор. Петерб. АН (з 1889). Дружина В. О. Ковалевського. Матем. освіту здобула за кордоном (1869—74). У 1874 Геттінгенський ун-т присудив К. ступінь доктора філософії. Повернувшись до Росії 1874, К. не змогла застосувати свої знання з математики і кілька років займалась літ.-публіцистичною діяльністю. З 1883 працювала в Стокгольмському ун-ті (з 1884 — професор). Осн. праці — з математики (зокрема диференціальних рівнянь, аналітичних функцій), механіки (обертання твердого тіла навколо нерухомої точки) й астрономії. К. — автор кількох худ. творів: «Боротьба за щастя» (1887, у співавторстві з швед. письменницею А. Ш. Лефлер; перший переклад рос. мовою у Києві, 1892), «Спогади про дитинство» (1890), «Нігілістка» (1891), які свідчать про прогресивність суспільних поглядів автора.

КОВАЛІВСЬКИЙ Володимир Антонович (п. 5.IX 1927, Харків) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1969). Закінчив (1950) Харків. ун-т. З 1967 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Осн. напрям наук. робіт — *розпізнавання образів* і обробка зображень за допомогою ЕОМ. Держ. премія УРСР, 1978.

КОВАЛІВСЬКИЙ Володимир Володимирович [16 (29).V 1905, с. Сосниці, тепер смт Черпиг. обл. — 10.XI 1970, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. господарства (1926). Літ. діяльність почав 1924. Осн. літературознавчі праці присвячені дослідженню особливостей укр. віршування: «Ритмічні засоби українського літературного вірша» (1960) і «Рима» (1965).

КОВАЛІВСЬКИЙ Володимир Онуфрійович [2 (14).VIII 1842, с. Шустянка Днібабурського повіту, тепер Преїльського р-ну Лата РСР — 16 (28).IV 1883, Москва] — рос. природознавець, основоположник еволюційної палеонтології. Брат О. О. Ковалевського. Закінчив училище правознавства в Петербурзі (1861). Але н.-д. роботу почав у галузі палеонтології. У 1872 при Ієнському ун-ті захистив дисертацію про палеонтологічну історію коней, а 1875 у Петерб. ун-ті — магістерську дисертацію про *анхітерія*. В 1880 був обраний доцентом Моск. ун-ту. Обґрунтувавчення про пристосову (адаптивну) і непристосову (інадаптивну) еволюцію організмів (див. *Ковалевського закон*), розробляв питання стратиграфії мезозойських і кайнозойських відкладів.

І. Г. Кобринський.

С. В. Ковалівська.

В. О. Ковалівський.

Кобрилка звичайна.

КОВАЛЕВСЬКИЙ

Тов.: Собрание научных трудов. т. 1—3. М., 1950—60.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Євграф Петрович [10 (21).XII 1790 або 1792, Харків — 18 (30).III 1867, Петербург] — вітчизняний гірничий інженер і держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1856). Після закінчення Гірничого кадетського корпусу в Петербурзі (1810) працював на Луганському диварному з-ді, 1816—26 — у Гірничому департаменті. Склавав першу стратиграфічну схему, зробив перший опис геол. будови і корисних копалин Донбасу, подав прогноз про наявність у районі Бахмута (тепер м. Артемівськ) покладів кам. солі. В 1858—61 — міністр нар. освіти.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Єгор Петрович [6 (18).II 1809 (за іншими даними, 1811), с. Яростівка, тепер Дергачівського р-ну Харків. обл. — 20.IX (2.X) 1868, Петербург] — вітчизн. мандрівник, письменник, чл.-кор. (з 1856) і почесний член (з 1857) Петерб. АН. Закінчив Харків. ун-т (1828). У 1847—48 досліджував країни Пн.-Сх. Африки, одним з перших найточніше вказав геогр. положення витоків Білого Нілу. В 1849—50 і 1851 мандрував по Китаю. Склавав опис Монголії й Китаю, нарисів про мандрівки у Серед. Азії, Африку, Пд. Європу. Учасник оборони Севастополя (1855). У 1857—65 К. — помічник голови Рос. геогр. товариства.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Максим Максимович [27.VIII (8.IX) 1851, Харків — 23.III (5.IV) 1916, Петроград] — вітчизняний історик, етнограф, юрист, політ. діяч, акад. Петерб. АН (з 1914). Закінчив Харків. ун-т (1872). Професор Моск. (1878—87) і Петерб. (1905—16) ун-тів. У 1901 К., переслідуючи царизм, виїхав за кордон і організував у Парижі Рос. вищу школу сусп. наук, до програми якої входив і курс історії України. Світогляд К. склався переважно під впливом *позитивізму*, разом з тим К. зазнав впливу ідей К. Маркса і Ф. Енгельса (з якими був особисто знайомий). Праці К., присвячені дослідженню *громади*, високо цінувалися засновниками марксизму. Виступав проти переслідувань царизмом укр. культури і мови. Після 1905 К. різко перейшов на праві позиції. У 1906 заснував конституційно-монархічну Партію демократичних реформ. Депутат 1-ї Держ. думи, з 1907 — член Держ. ради. З 1909 — видавець журналу «Вестник Европы». У своїй «теорії соціального прогресу» сутність сусп. поступу вбачав у розвитку соціальної гармонії між групами, класами й народами. Заперечував класову боротьбу і соціальну революцію, закликав до примирення демократії з монархією. В. І. Ленін піддав висвітленню критиці політ. погляди К. (див. Повне збір. тв., т. 22, с. 233).

КОВАЛЕВСЬКИЙ Олександр Онуфрійович [7 (19).XI 1840, с. Шустянка Дінабурзького повіту, тепер Прейльського р-ну Латв. РСР — 9 (22).XI 1901, Петербург] — рос. зоолог-еволюціоніст, один з основоположників порівняльної ембріології й фізіології. експеримен-

тальної та еволюційної гістології; акад. Петерб. АН (з 1890). Брат В. О. Ковалевського. Закінчив Петерб. ун-т (1863). У 1869—74 — професор Київ., 1874—90 — Новоросійського ун-ту в Одесі, 1891—94 — Петерб. ун-ту. В 1892—1901 — директор Севастопольської біол. станції. К. вивчав *зародковий розвиток* безхребетних тварин (кишковопорожнинних, черв'як, молосків, членистоногих, голкошкірих та ін.) і хордових (ланцетника, асцидів та ін.). Поширив на безхребетних тварин вчення про *зародкові листки*, показав спільність закономірностей розвитку хребетних і безхребетних тварин, довів еволюційну спорідненість цих груп тварин.

Тов.: Избранные работы. М., 1951. Лит.: Догель В. А. А. О. Ковалевский. М.—Л., 1945.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Павло Іванович (1849, Харків — 1923, Петроград) — укр. і рос. психіатр і психолог. У 1874 закінчив Харків. ун-т. З 1877 по 1892 працював там же. Створив при ун-ті першу на Україні самостійну кафедру психіатрії й першу психологічну лабораторію. В 1883—98 видавав заснований ним перший у Росії психіатричний журн. «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». В 1893—97 К. — ректор Варшав. ун-ту, 1903—06 — зав. кафедрою психіатрії Казанського ун-ту, пізніше викладав у Петерб. ун-ті. На формування наук. поглядів К. значний вплив мав І. М. Сеченов. К. — автор підручника з психіатрії й ряду праць з актуальних питань психіатрії. Лит.: Юдин Т. И. Очерки истории отечественной психиатрии. М., 1951. О. Т. Губко.

КОВАЛЕВСЬКОГО ЗАКОН — відкритий В. О. Ковалевським закономірності в еволюції організмів, що полягає у виникненні в них змін, пов'язаних з пристосуванням до певних умов існування. Ці зміни виявляються в різних напрямках (іррадіально) і бувають як корисними, так і некорисними для організму в даних конкретних умовах. Недоцільні зміни В. О. Ковалевський назвав *інадаптивними* (неприспособленними), а доцільні — *адаптивними* (приспособленними). У форм організмів з інадаптивними змінами *редукція* пов'язана з простими, переважно кількісними змінами організму, що не порушують звичайних, успадкованих від примітивних предків відношень між скелетними елементами, у адаптивних — з глибшими, радикальними змінами, що порушують існуючі відношення між кістками і спричиняються до більш вигідної в певних умовах існування будови. Інадаптивні форми організмів на протилежність адаптивним позбавлені здатності пристосовуватися до змінених умов існування і приречені на вимирання. К. з., встановлений на прикладі редукції пальців кішчикою у копитних тварин, підтверджений при вивченні істор. розвитку різних груп тварин і рослин. Н. Л. Корнієв.

КОВАЛЕНКО Анастолій Дмитрович [3 (16).I 1905, Київ — 19.IX 1973, там же] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР

(з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Закінчив (1929) Київ. політех. ін-т. З 1936 почав працювати в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1959—65 — директор), подібно викладав у Київ. політехніч. ін-ті (1935—49) і Київ. ун-ті (з 1949). Осн. праці з теорії пружності і термспружності. К. одержав точні розв'язки задач про напружений стан круглих пластин і оболонок обертання змінної товщини, розробив методи розрахунку елементів турбомашин, розвинув теорію спец. функцій, зокрема запровадив і дослідив гіпергеометричні функції другого роду. Створив наук. школу в галузі термомеханіки. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1971.

Тов.: Пластину і оболочку в роторах турбомашин. К., 1955; Введение в термолучистость. К., 1965.

КОВАЛЕНКО Борис Львович [12 (25).XI 1903, с. Хотунічі, тепер Шорського р-ну Черніг. обл. — 24.VIII 1938] — укр. рад. літературознавець і критик. Член Комуністичної партії з 1927. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1925). Друкуватися почав з 1923. Був членом літ. орг-ції «Плуг», «Молодняк», ВУСПП. У статтях обстоював принципи партійності й народності, утверджував метод соціалістичного реалізму в лір. Окремі методологічні помилки К. пов'язані з хибними настановами РАПП, ВОАПП, ВУСПП.

Тов.: Літературно-критичні статті. К., 1962. С. А. Крижанський. **КОВАЛЕНКО** Григорій Олексійович [12 (24).I 1868, містечко Баршівка, тепер смт Київ. обл. — 28.X 1937] — укр. письменник, художник, етнограф. Автор збірок оповідань і поем («Життя життя», «Правдиве слово»), драм, творів, літературознавчих праць. Створив ряд картин, портретів Т. Шевченка, ілюстрацій до власних книжок. У журналах «Етнографическое обозрение», «Зоря», «Літературно-науковий вістник», «Київська старина» друкував статті з нар. медицини, етнографії. Був співредактором журн. «Рідний край» (1906).

КОВАЛЕНКО Іван Маркович (н. 10.XI 1925, с. Пустовийтівка, тепер Роменьського р-ну Сум. обл.) — новатор виробництва в нафтогазодобувній пром-сті, буряльник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1968. З 1948 працює в Миргородській нафтогазозорозвідувальній експедиції. Одним з перших в УРСР запровадив метод алмазного буріння глибоких свердловин. Депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. Держ. премія УРСР, 1976.

М. І. Назаренко. **КОВАЛЕНКО** Ігор Миколайович (н. 16.III 1935, Київ) — укр. рад. вчений у галузі математики і кібернетики, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Закінчив (1957) Київ. ун-т. У 1957—61 працював в Ін-ті математики АН УРСР, 1962 — 71 — в Моск. ін-ті електронного машинобудування. З 1971 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Наук. праці з теорії надійності, масового обслуговування, теорії складних систем

О. О. Ковалевський.

А. Д. Коваленко.

Іван М. Коваленко.

К. А. Коваленко.

і випадкових будових рівнянь. Держ. премія УРСР, 1978.

КОВАЛЕНКО Катерина Андріївна (н. 28.VII 1920, с. Великокам'янка, тепер смт Кленової селищної Ради Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Після закінчення 1947 Київ. ін-ту театр. мист. працювала в театрах Стрия, Луцька, Ровно. З 1950 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Стеся («Алмазне жорно» Кочерги), Мавра («Правда і Кривда» Стелімаха), дона Марія («Іспанці» Лермонтова), Катарина («Андрейко Гоголь») та ін.

КОВАЛЕНКО Олексій Кузьмич (1880, на Вороніжчині — 1927) — укр. поет. Друкуватися почав 1900. Публікував свої вірші в антології «Акорди», зб. каз. «Досвітні оми», «З неволі» та ін. Лірика К. переважно пейзажна, в деяких віршах звучали й соціальні мотиви. Упорядник декламатора «Розвага», антології «Українська муза». Переклад укр. мовою творів М. Гоголя («Ревізор»), П. Єршова («Горбокопчик»), К. Риллея («Войнаровский»).

Тв.: Золотий Засів. К., 1910; Сіні Солов'я. К., 1911.

КОВАЛЕНКО Прохор Тихонович (23.II 1884, с. Ярославець, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл. — 16.X 1963, Київ) — укр. рад. актор, театральний педагог. Учасник революц. подій на Україні 1905; був обраний членом бюро першої Київ. Ради робітн. депутатів. У 1910 закінчив муз.-драм. школу Миколи Лисенка. В 1910—17 — актор Театру Миколи Садовського, з 1918 — в периферійних театрах, 1926—48 — в Київ. театрі ім. І. Франка. В 1934—60 — викладач Київ. ін-ту театр. мист. Тв.: Незабуттє. К., 1962; Шляхи на сцену. К., 1964.

КОВАЛЕНТИЙ зв'язок [від лат. со. (cum) — разом і валентність] — вид хімічного зв'язку, що характеризується утисненням електронів взаємодіючих атомів. Найпоширеніший вид хім. зв'язку, існує практично в усіх молекулах. Якщо зв'язані атоми мають різні електронегативності, К. з. — полярний, тобто має постійний дипольний момент (див. Диполь електричний). Полярність зумовлена зсувом електронної густини в бік більш електронегативного атома. К. з. характеризується енергією, насичуваністю, напрямленістю, довжиною, кратністю тощо. Енергія певних К. з. часто зберігається постійною у різних молекулах, напр., у насичених вуглеводнях енергія зв'язку C—H і C—C становить відповідно 412 і 347 кДж/моль. Насичуваність К. з., тобто здатність атома утворювати лише певну кількість зв'язків, залежить від числа неспарених електронів, що є в атомі. Напр., атом вуглецю у збудженому стані має чотири неспарені електрони і може утворювати не більше як чотири К. з. Напрявленість К. з. зумовлює певну просторову будову молекул. Довжина і кратність К. з. — взаємозв'язані величини, залежні від енергії: чим більша енергія, тим

менша довжина і більша кратність зв'язку. Речовини з К. з. аде більшого мають низькі т-ри плавлення та кипіння і за звичайних умов часто бувають рідинами або газами. Вони утворюють два типи кристалічних твердих тіл: молекулярні (більшість органічних речовин, вод. тощо), що відрізняються низькими т-рами плавлення і малими теплотами випаровування, й атомні (напр., алмаз), які можна розглядати як тривимірні гігантські макромолекули з підвищеними мех. міцністю і термостійкістю. Л. І. Савранський.

КОВАЛІК Сергій Пилипович [13 (25).X 1846, Полтавщина — 26.IV 1926, Мінськ] — революц. народник. Походив з дворян. У 1869 закінчив Київ. ун-т. Один з ініціаторів «холодіння в народі». У 1872 в Мглинському пов. Черніг. губ. проводив пропаганду серед селян. У 1874 організовував гуртки народників-басуїстів у Києві, Харкові, Москві, в селах на Волзі. В липні 1874 К. був заарештований у Самарі. За «процесом 193-х» (1877—78) засуджений на 10 років каторги, яку відбував у Петропавловській фортеці, на Карі, в Якутську. Повернувшись із заслання (1898), відійшов від політ. діяльності. Автор спогадів, вид. 1928.

КОВАЛІКОВІ (Elaterridae) — родина жуки. Тіло (довж. 1,7—63 мм) плоске, забарвлення переважно яскраве. Ба. 10 тис. видів, поширених на всіх материках. В СРСР — понад 500 видів К., з них в УРСР — 160. Жуки живуть на рослинах, в лісовій підстилці тощо, живляться пилком та нектаром квіток, ін. дрібними комахами. Розвиток здебільшого відбувається у ґрунті або гнілій деревині. Ліччинки (дротяники) деяких К., напр., посівного (Agriotes sputator) і широкого коваліків (Selandrus latus), завдають шкоди с.-г. культурам і лісовим деревам. Іл. с. 250. В. Г. Долін.

КОВАЛІНСЬКИЙ Михайло Іванович (1757—1807) — укр. і рос. письменник, освітній діяч. Н. на Харківщині. Був близько знайомий з Г. Сковородою, написав його біографію — «Життя Григорія Сковороди...», надрукована згодом в журн. «Києвская старина» (1886, № 9), а також у книзі «Сочинения Григорія Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (Х., 1894).

П. К. Яремченко.
КОВАЛІВ Степан Михайлович (літ. псевд. — Стефан П'ятка, Плескачка, Дроздинин та ін.; 25.XII 1848, с. Бролиця, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. — 26.IV 1920, м. Борислав) — укр. письменник демократичного напрямку. Закінчив Львів. учит. семінарію (1875). Вчителював у різному селі, а з 1879 — в Бориславі. Друкуватися почав 1881. За життя вийшло 9 збірок його оповідань: «Громадські промислови», «Дезерти» (обидві — 1899), «Риболови» (1903), «Похресники» (1909), «Чародійна скрипка», «Писанка» (обидві — 1910), «Шаслива бабуся», «В останній лавці» (обидві — 1911), «Образки з галицької Каліфорнії» (1913). К. правдиво показав розорення й зубожіння галицьких селян, жахливу експлуатацію сільс. пролетарів

на бориславських нафтових промислах. І. Франко, який справив значний вплив на формування літ. поглядів К., назвав його в ряду талантів, яких «не постигдалась би ні одна далеко багатша від нашої література».

Тв.: Вибрані оповідання. Львів, 1952; Твори. К., 1958.

Лит.: Маковей О. Стефан Ковалів, «Літературно-науковий вістник», 1900, т. 11. П. М. Довгалюк.
КОВАЛІВСЬКИЙ Андрій Петрович [20.I (1.II) 1895, Москва — 29.XI 1969, Харків] — укр. рад. історик та етнограф, доктор істор. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Н. в сім'ї службовця. Закінчив Лазаревський ін-т сх. мов у Москві, 1922 — Харків. ун-т. У 1922—38 працював у н.-д. установах Харкова і Ленінграда. В 1944—47 — викладач пед. ін-ту і ун-ту в Харкові. З 1951 — зав. кафедрою Харків. ун-ту. Досліджував питання нар. ідеології раннього періоду давньорус. д-ви, історію укр. культури 18 ст., історію араб. культури та араб. джерела з історії Сх. Європи. Ряд праць присвятив творчості Г. С. Сковороди.

КОВАЛІВСЬКИЙ Іван (пр. н. і см. невід.) — генеральний осавул (1648—59). За дорученням Б. Хмельницького від переговорів з рос. і іноз. послами, урядами Молдавії (осінь 1654), Трансильванії (літо 1656, початок 1657), Швеції (весна 1657). В 1659 за вказівкою наказного гетьмана І. Безпалого приводив до присяги рос. урядові населення ряду міст Правобереж. України. В 1663 К. був сотником Глинської сотні Лубенського полку.

КОВАЛЬ Антоніна Михайлівна (н. 2.III 1931, с. Крисине, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1961. Закінчила Богодухів. серед. школу, Трудову діяльність почала на різних роботах; з 1959 — пташниця колгоспу «Родина» Богодухів. р-ну, згодом бригадир птахівничої бригади. Делегат XXIII — XXV з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1966. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. А. М. Кумака.

КОВАЛЬ Іван Андрійович (н. 26.XI (9.XII) 1914, с. Григорівське, тепер Оріхівського р-ну Запоріж. обл.) — укр. рад. вчений у галузі дизельних двигунів, доктор тех. наук (з 1976). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1941) Харків. авіац. ін-ту працював конструктором на з-дах авіац. пром-сті. З 1952 — нач. конструкторського бюро з-ду «Серп і Молот» (Харків), з 1974 — ген. конструктор двигунів середньої потужності М-ва тракторного і с.-г. машинобудування СРСР. Осн. роботи в галузі створення швидкохідних і уніфікованих дизелів для тракторів, комбайнів, ін. машин. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, Ленінська премія, 1964.

КОВАЛЬ Михайло Васильович (н. 11.VI 1933, Київ) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1977). Член КПРС з 1960. В 1957

Ігор М. Коваленко.

С. М. Ковалів.

А. М. Коваль.

О. В. Ковальов.

КОВАЛЬ

закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту. З 1961 працює в Ін-ті історії АН УРСР. Праці в галузі історії УРСР періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45. Держ. премія УРСР, 1970.

КОВАЛЬ Сузання Василівна [11 (24).VIII.1909, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 1.III.1978, Тернопіль]— укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1955). Член КПРС з 1950. Після закінчення (1934) драм. студії Харків. укр. драм. театру «Березіль» (з 1935— ім. Т. Шевченка)— актриса цього театру. В 1938—41 працювала в укр. пересувному театрі в Казахстані, 1944—51 — в театрах Конотоп, Львова, Стрия та ін. У 1951—68 — в Терноп. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Аполінарія («Серце не камінь» О. Осгровського), Маргарита («Мачуха» Бальзака).

КОВАЛЬ — укр. народний танець-хоровод. У центрі кола-хороводу солісти — коваль та його підручний — відображають у танці працю коваль, про яку йдеться у пісні (роздумування гоним, розп'ятого заліза, кування). Виконують 1—2 танцюристи з інструм. супроводом. Муз. розмір 2/4.

КОВАЛЬОВ Віктор Семенович (1883, станція Кременська, тепер Волгоград. обл.— лютий 1919, ст. Серебряково, тепер Волгоград. обл.) — учасник боротьби за владу Рад у Донбасі. Н. в бідній козацькій сім'ї. Учасник революції 1905—07 в Петербурзі. В 1906 заарештований і засуджений до 12 років каторги. Звільнений Люти. революцією 1917. Віс парт. роботу в Юзівці (тепер Донецьк) і Макіївці. Учасник Жовтн. революції 1917 в Петрограді. В 1918 — голова ЦВК Донської арт. рад. республіки.

КОВАЛЬОВ Михайло Маркович [н. 8 (21).XI.1916, хутір Дубовий, тепер Білокалітвин. р-ну Ростов. обл.] — укр. рад. хірург, професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. В 1948 закінчив Донец. мед. ін-т, де працював до 1954. У 1954—62 — ректор і одночасно зав. кафедрою хірургії Чернівецького мед. ін-ту; з 1962 — зав. кафедрою хірургії Київ. мед. ін-ту. Праці К. присвячені хірургії шлунково-кишкового тракту, ендокринної системи, невідкладній хірургії. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

КОВАЛЬОВ Олександр Олександрович [18 (31).XII.1915, м. Рогачов, тепер БРСР] — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1979). В 1935—42 навчався в Київ. худож. ін-ті в Б. Кратка. Твори: портрети — Л. Ревуцького і П. Чайковського (обидва — 1945), О. Хобти (1949), В. Філатова (1950—52); пам'ятники — О. Пушкіну (Київ, 1962; Нью-Йорк, 1970), М. Лисенку в Києві (1965), В. Філатова в Одесі (1966), І. Карпенку-Карому в заповіднику-музеї «Хутір Надія», поблизу с. Миколаївки Кіровоград. обл. (1969), М. Рильському в с. Романівці Попільнянського р-ну Житомир. обл. (1970), Д. С. Коротченку в Києві (1974), В. І. Леніну в м. Пирятині

Полтав. обл. та м. Ніжині Черніг. обл., А. О. Жданову в м. Жданові (всі — 1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256 — 257, а також до ст. *Арпов Парк*, т. 1.

КОВАЛЬОВ Петро Федорович [н. 24.XI (7.XII) 1913, Владивосток] — укр. рад. вчений у галузі гірничої електротехніки, доктор тех. наук (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1938) Донецького політех. ін-ту працював на шахтах. З 1940 — в Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки праці в гірничій пром-сті. Осн. праці з питань безпечного використання електр. енергії у вугільних шахтах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

КОВАЛЬОВ Володимир Васильович (н. 3.III.1942, с. Біле Крупицького р-ну Мін. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, полковник, Герой Рад. Союзу (1978), Герой НДР (1978). Член КПРС з 1962. Закінчив Балацьке вище військ. авіац. училище льотчиків (1963) і Військово-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1976). В загоні космонавтів — з 1967. Разом з В. В. Рюміним здійснив політ (9—11.X.1977) на космічному кораблі «Союз-25». 15.VI—2.XI.1978, як командир корабля, разом з О. С. Іванченковим здійснив тривалий (понад 140 діб) космічний політ. «Союз-29», на якому стартували космонавти, 17.VI був зістикований з орбітальною наук. станцією «Салют-6». Під час польоту за програмою «Вітеркосмос» зістиковувалися кораблі «Союз-30» (космонавти П. І. Клімук і М. Германівський), «Союз-31» (В. Ф. Биковський і З. Йен), три транспортні кораблі «Прогрес», здійснено перестиккування корабля «Союз-31». Виконано велику програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, підготовлених ученими СРСР, ПНР і НДР, проведено фотографування земної поверхні й акваторії Світового океану. На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-31». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Карла Маркса (НДР) і «Хрест Грюнвальда» І-го ступеня (ПНР).

КОВАЛЬСТВО — обробка металу куванням. К. здавна відоме багатьма народами світу. Холодне кування самородних золота, срібла, міді, заліза, а також метеоритного заліза було відоме в Єгипті і Персії. Завдяки кувальничим, які вперше теж ще до н. е. в Передній Азії, де люди навчилися видобувати мідь з руди. Обробка металів раніше за ін. ремесла відокремлювалась від землеробства. До 15—16 ст. завершилася спеціалізація К. за галузями (виготовлення зброї, інструментів, замків, худож. виробів тощо). В 16 ст. з'явилися перші мех. молоти. На поч. 19 ст. почали застосовувати машинне штампування. В серед. 19 ст. Дж. Невіт (Англія) винайшов паровий молот, в кін. 19 ст. з'явився гідрравлічний прес. У наш час К. перетворилося на окрему галузь пром. виробництва — *ковальсько-штампувальне виробництво*.

КОВАЛЬСЬКА Єлизавета Миколаївна (дівоче прізвище — Солнцева; 17 (29).VII.1851 (за ін. відомостями — 1849), с. Сонцівка на Харківщині — 1943) — учасниця народницького руху. Була близька до орг-ції «Земля і воля», після її розколу (1879) приєдналася до «Чорного переділу». В 1878—79 організувала в Харкові гуртківське товариство для робітників і молоді. В 1880 разом з М. П. Щедриком брала участь в організації «Підвочервоноського робітничого союзу» в Києві; вела пропаганду серед робітників «Арсеналу». В 1880 заарештована і засуджена на довічну каторгу. Разом з ін. в'язнями виступала проти сваволі тюремної адміністрації (див. *Карийська трагедія* 1889). В 1903—17 — в еміграції. У 1918—23 — наук. співробітниця Петрогр. істор.-революц. архіву, пізніше — співробітниця редакції журн. «Каторга і ссылка».

КОВАЛЬСЬКИЙ Іван Мартинівич [1850, с. Собоївка, тепер Тенішського р-ну Він. обл.— 2 (4).VIII.1878, Одеса] — революц. народник. Брав участь у «холодній в'язні» в народі. У кін. 1876 організував в Одесі народницький гурток. Був прихильником тактики терору. Написав відозву «Голос чесних людей», яку не встиг надрукувати в зв'язку з арештом. Під час арешту в лютому 1878 вчинив збройний опір. За вироком суду страчений.

КОВАЛЬСЬКИЙ (Войтехович) Маріан Альбертович [3 (15).VIII.1821, Добжинь, тепер ПНР — 28.V. (9.VI) 1884, Казань] — рос. астроном, чл.-кор. Петерб. АН (з 1863). У 1845 закінчив Петерб. ун-т, а 1852 — професор Казан. ун-ту. К. розробив теорію руху *Нептун* (1851); розвинув теорію *затемнення* (1856); запропонував метод визначення руху *Сонячної системи* у просторі і дав матем. вираження ідеї галактичного обертання (1859). Метод визначення орбіт *подвійних зір*, розроблений К. 1872, є одним з найкращих.

О. О. Ковальов.

В. В. Ковальов.

О. О. Ковальов. Портрет Героя Соціалістичної Праці О. С. Хобти. Бронза, 1949. Державна Третьяковська галерея в Москві.

КОВГАНЮК

Ковалівка. Ковалівка широка. Жук і личинка.

Розрізняють К. в. загального споживання, лікувально-дієтичні і дитячі. Деякі К. в. випускають у вигляді консервів. Осн. сировина для К. в. — яловичина, свинина, меншою мірою — баранина, птиця і кроляче м'ясо; добавки — молочний білок, борошно, крохмаль, крупи, засоловальні суміші тощо. Для більшості К. в. готують фарш (подрібнене м'ясо, змішане з жиром і добавками), який набивають в оболонки або форми, одержуючи напівфабрикати, що їх обжарюють, варять або коптять (див. Копчення), сушать (якщо потрібно) і охолоджують. Строки зберігання К. в. в охолодженому стані: сирокочених ковбас — до 9, варено-копчених — до 4 місяців, напівкопчених — до 15, варених — до 2 діб, ліверних — до 24 год. Салтисони, холодці і кров'яні ковбаси зберігають не більше як 12 год. В УРСР серед найбільших підприємств, що випускають К. в., — Вінницький м'ясокомбінат і Київський м'ясокомбінат.

Літ.: Лаврова Л. П., Крылова В. В. Технологія ковбасних изделий. М., 1975. В. О. Безугла.

КОВГАНЬК Степан Петрович [н. 13 (26).IV 1902, с. Онопрівка, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. письменник, перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1930 видав зб. оповідань «Маневри». В наступні роки працював у галузі худож. перекладу. Переклад укр. мовою ряд творів рос. і польс. письменників. Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Літ. премія УРСР ім. М. Рильського (1975).

Тв.: Прантика перекладу. К., 1968.

КОВЕЛІН — мінерал класу сульфідів. Cu_2S . Сингонія гексагональна. Густь. 4,59—4,67. Тв. 1,5—2. Колір синій. Близь смолистий. У невеликій кількості трапляється майже в усіх родовищах міді. Великі кристали К. знайдені на о. Сардинія. Разом з ін. сульфідами міді К. використовують як мідну руду.

КОВЕЛЬ — місто обл. підпорядкування Волинської обл. УРСР, районний центр, на р. Турії (прит. Прип'яті). Залізнич. вузол. К. вперше згадується в документах 1310. Був під владою феод. Литви. В 1518 дістав *магдебурзьке право*. За Люблінською угодою 1569 К. захопила шляхта. Польща. Після возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) К. — повітове місто Волинського намісництва, з 1797 — Волин. губернії. В жовтні 1905 залізничники К. брали участь у Всерос. політ. страйку. В 1906 *Вузол бору РСДРП Південно-Західної залізничної* утворило в К. с.-д. орг-цію. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За Ризьким мирним договором 1921 К. із Зх. Волинію відійшов до Польщі. В липні 1924 був створений Ковельський округом КПЗУ. Трудящі К. на чолі з комуністами боролись за своє соціальне і нац. визволення (див. Ковельська політична демонстрація 1928), брали участь у Волинському селянському страйку 1936. В 1939 у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист.

окупації К. (28.VI 1941 — 6.VII 1944) в місті діяли антифашист. групи на чолі з комуністами, в районі К. — Черніг.-Волинське партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова, яке вело активну боротьбу проти окупантів (див. «Ковельський вузол»). В місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, з-ди: с.-г. машин, збірного залізобетону, льнообр., сироварний, крохмальний; комбикормовий, м'ясо-кискового борошна, м'ясний, деревообр., буд. матеріалів комбінати, швейна ф-ка. Будинки побуту. Вечірній маш.-буд. технікум, мед. і 2 профес.-тех. уч-ща, 11 заг.-осв., музична і спорт. школи, 34 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. Будинки культури, 7 клубів, 3 кінотеатри, 26 б.-к. Архіт. пам'ятки: дерев'яний собор і дзвіниця (17 ст.), вокзал (1905, арх. О. Вербицький).

Літ.: Сміян П. К. Ковель. Львів, 1968.

КОВЕЛЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1928 — масова першограєвська демонстрація робітників м. Ковеля (тепер Волин. обл.) і селян навколишніх сіл. Відбулася під керівництвом КПЗУ. Демонстрація проходила під гаслами боротьби проти фашизму, на захист Рад. Союзу. К. п. д. придушила поліція. 13 учасників виступу було кинуте в тюрму. Літ.: Кравець М. М. Революційний рух на Волині в 1921—1928 рр. В кн.: 3 історії західноукраїнських земель, в. 2. К., 1957.

«КОВЕЛЬСЬКИЙ ВУЗОЛ» — бойова операція укр. партизанів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Ковельський залізнич. вузол був одним з найважливіших пунктів, через який нім.-фашист. окупанти доставляли на фронт ешелони з військами і бойовою технікою й вивозили до Німеччини награбоване майно. Паралізувати діяльність цього вузла Укр. штаб партизан. руху доручив Чернігівсько-Волинському партизан. з'єднанню під командуванням О. Ф. Федорова. Операція проводилася з червня 1943 по квітень 1944 відповідно до плану, розробленого під керівництвом ЦК КП(б)У. За 10 місяців партизани висадили в повітря на залізничних Ковельського вузла 603 фашист. ешелони і 8 бронепотягів. Це істотно допомогло Рад. Армії, особливо під час *Курської битви* 1943, визволення Донбасу й Лівобережної України. 23.ІІ 1944 партизани вели бої на підступах до Ковеля й завдали гітлерівцям значних втрат.

О. Ф. Федоров.
КОВЕЛЬСЬКИЙ ЗАВОД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МАШИН імені 30-річчя СРСР — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у м. Ковелі Волин. обл. Буд-во почато 1966. Першу продукцію одержанс 1970. З-д виробляє транспортні для збирання гною на гваринських фермах.

В. А. Дворжак.
КОВЕЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕС 1934 — судова розправа уряду бурж. поміщицької Польщі над 56 членами Комуністичної партії Західної України — керівниками і активними учасниками боротьби проти окупаційного режиму, зокрема

Волинських селянських заворушень 1932.

Комуністи використали процес для викриття антинар. шовіністичної політики польс. окупантів. Усіх підсудних було засуджено до тривалого ув'язнення, зокрема С. В. Букатчука і О. В. Коцько — до 15 років тюрми. Розправа над комуністами викликала масовий рух протесту в усій Польщі.

КОВЕЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Волин. обл. УРСР.

Утворений 1939. Площа 1,9 тис. км². Нас. 48,5 тис. чол. (1979). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані селищній і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Ковель. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: горф. пісок, глина, крейда, вапняки. Річки — Стіхид, Турія (притоки Прип'яті). Багато озер (Ухо, Любче). Ґрунти дерново-підзолисті, горфові, лучні й болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, вільха) займають 69,9 тис. га. Осн. пром. і культ. центр району — місто обл. підпорядкування Ковель. У районі — плодоконсервний з-д (сміт. Голоби), комбінати буд. матеріалів (с. Люблинець і Ковель). Районний комбінат побутового обслуговування (Ковель) і будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні льону, зернових культур (пшениці жита, ячменю), картоплі, цукрових буряків, виробництві м'яса, молока, яєць, вівни.

Площа с.-г. угідь 1979 становила 90,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 41,3 тис. га. Скотарство, свинарство, птицеводство, вівчарство. В К. р. — 25 колгоспів, 3 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Ковель, залізнич. станції — Голоби, Повурськ. Автошляхів — 618 км, у т. ч. з твердим покриттям — 418 км. У районі — 67 заг.-осв. і музична школи; 85 лікарняних закладів, у т. ч. 5 лікарень, 90 клубних установ, 2 кінотеатри, 56 бібліотек. У с. Колодяжному, де пройшли дитинство та юність Л. Українки, — літ.-меморіальний музей і пам'ятник письменниці; у с. Уховецьку, де 1940 був організований перший на Волині колгосп, — краєзнавчий музей. У К. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1939). О. С. Гетьман.
«КОВЕНТ-ГАРДЕН» (Covent-Garden) — «Королівський оперний театр Ковент-Гарден» (з 90-х рр. 19 ст.) — оперний театр у Лондоні: назва — від р-ну, в якому міститься. Засн. 1732: з 1858 — у сучасному при-

Ковель: 1 — волосиста; 2 — Лессінга.

мищенні. З кін. 19 ст. існує традиція виконання опер мовою оригіналу. На сцені «К.-Г.» виступали всесвітньовідомі диригенти й вокалісти, зокрема рос. та укр.—Ф. Шаляпін, М. Іванов, М. Менцинський, І. Алчевський, Є. Зарницька та ін., балетна труппа С. Дягилева, А. Павлова. З 30-х рр. 20 ст. «К.-Г.» — держ. театр; у 1939—45 був закритий, з 1946 поновив діяльність. У його репертуарі, зокрема, опери рос. (П. Чайковського,

Будинок театру «Ковент-Гарден», 1810. Лондон.

О. Бородин) та рад. композиторів (С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича). У «К.-Г.» виступали рад. диригенти О. Мелік-Пашаєв, Г. Рождественський, співак Ю. Мазурок, балерини Г. Уланова, М. Плісєцька та ін. Мала оперна труппа «К.-Г.» гастролювала в СРСР (1964); в Києві виступала англійська балерина Б. Грей.

І. М. Лисенко.
КОВЕНТРИ — місто у Великобританії, у межах Англії, в графстві Уорікшир. Трансп. вузол. 337 тис. ж. (1976). Один із значних пром. центрів країни. Розвинуте машинобудування, зокрема авто-, авіа- і верстатобудування, електро- і радіотех. пром-сть. Вироби. літучих волокон, виробів з алюмінію й бронзи. К. виріс навколо заснованого 1043 монастиря. Місто зазнало значних руйнувань під час 2-ї світової війни внаслідок бомбардувань гітлерівської авіації.

КОВЕРКОТ (англ. covercoat) — густа вовнина або напіввовняна тканина діагонального переплетення ниток. Для основи К. застосовують кручену пряжу, що складається з двох ниток різних тонів (білого і темного), а для підкладки — одну нитку темного тону. В розпідках К. переважають сіро-зелений, бежево-коричневий і голубувато-стальний тони. Із К. шовть костюми і пальта. Виробляють також бавовняний К. (мігучий К. вовняний), що використовується гол. чин. для виготовлення плащів.

КОВЖУН Павло Максимович [псевд.: Марія Пенюковська; 3 (15).X 1896, с. Костюшки, тепер с. Велика Фосня Овруч, р-ну Житомир, обл. — 15.V 1939, Львів] — український художник-графік, мистецтвознавець. Навчався в Київ. худож. уч-щі (1911—15) та Українській АМ у Г. Нарбута. Автор обкладинок (до творів І. Франка та ін.), видавничих знаків, ескізів, карикатур, творів промислової графіки, олійних композицій, монументальних розписів. Написав монографічні нарис про М. Глушенка, О. Грищенка, Л. Гедя; автор статей з різних

питань образотворчого мистецтва та ін. На ряді творів К. позначилися націоналістичні та декадентські впливи.

С. І. Білокінь.
КОВЗАНЯРСЬКИЙ СПОРТ — один з видів зимового спорту. Включає швидкісний біг на ковзанах на різні дистанції. Змагання з швидкісного бігу проводять у формі багатоборства на дистанції 500, 1500, 5000 і 10 000 м (для чоловіків) та 500, 1000, 1500, 3000 м (для жінок) і на окремі дистанції. Переможцем у багатоборстві вважають спортсмена, який набрав найменшу кількість очок на 4 дистанції. Змагання з К. с. відомі вже з 1801 (в Голландії). В Росії перше офіційне змагання проведено в 1889 (у Москві). У 1892 створено Міжнар. союз ковзанярів (ІСУ). З 1893 для чоловіків проводяться чемпіонати світу (для жінок — з 1936) і Європи (для жінок — з 1970). З 1924 К. с. включено до програми зимових Олімпійських ігор (для жінок — з 1960); першість розігрують тільки на окремих дистанціях. З 1947 членом ІСУ стала Федерація К. с. СРСР. З 1948 рад. ковзанярі беруть участь у чемпіонатах світу і Європи, з 1956 — в зимових Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени Є. Гришин, Ю. Михайлов, Б. Шилков, В. Косичкін, А. Антсон, Л. Скобликова, К. Гусєва, Л. Титова, Є. Куликов, Т. Аверіна, Г. Степанська, Н. Петрусєва; серед чемпіонів світу були українські ковзанярі О. Гончаренко (1953, 1956, 1958), В. Бриндєй (1977).

КОВИЛА (Stipa) — рід рослин родини злакових. Багаторічні щільнодернинні, рідше однорічні трави з вузьколінійними, здебільшого згорнутими листками. Суцвіття з одноквіткових колосків, зібраних у волоть. Зернівки відпадають разом з колосковими лусками, які несуть довгі скручені в нижній частині остюки, що при наявності вологості розкручуються і втягують зернівку в ґрунт. Бл. 300 видів, поширених у помірних широтах (в степах, преріях, панахах; іноді в напівпустелях і пустелях); в тропіках і субтропіках.

В СРСР — бл. 80 видів, з них в УРСР — 10. Найпоширеніші на Україні види: К. волосиста, або турча (S. capillata), К. Лессінга (S. lessingiana), К. українська (S. ucrainica), К. довголиста (S. longifolia, синонім strophylla). Більшість К. до колосіння — добрі кормові рослини.

КОВІНЬКА Олександр Іванович [справж. прізвище Ковінько; н. 1 (13).I 1900, с. Плоске, тепер Решетилівського району Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Учасник громадян. війни. З 1925 друкував гумористичні оповідання в газ. «Більшовик Полтавщини», в журналах «Плуг», «Червоний перець», «Молодий більшовик», «Веселіт». Перша зб. гуморесок і сатиричних повістей «Індивідуальна техніка» вийшла 1929. Опублікував понад 30 книг сатири й гумору, в яких тає буржуазизм, аморальність, дармоїдство та ін. негативні явища. Нагород-

жений орденом Дружби народів, медалями.

Т.: Творы, т. 1—2. К., 1970; Отак прямо і прямо. К., 1976; Як воно за-свалялося... К., 1979; Р о с п е р е к л. — Новели про химери. М., 1975.

С. П. Плачидо.
КОВКІЙ ЧАВУН — чавун, що відзначається підвищеною *пластичністю*. Міцний, стійкий до впливу лози (корозійного) середовища і проти зношування. має добрі ливарні властивості. Містить 2,2—3,1% С. Назва чавуну — умовна, оскільки К. ч. не піддається куванню, хоч він пластичніший, ніж *сірий чавун* і *білий чавун*. Розрізняють К. ч. перлітний (див. *Перліт* у металознавстві) і феритний (див. *Ферит*). З К. ч. литтям виготовляють колінчасті і розподільні вали, поршні дизельних двигунів, коромисла клапанів, деталі зчеплення, деякі деталі с.-г. машин тощо.

КОВКІСТЬ — здатність металів і сплавів змінювати форму або розміри при куванні та об'ємному штампуванні. Залежить від природи, хім. складу і структури металу, а також від температури, швидкості деформування і схеми напруженого стану. Характеризується *пластичністю* й опором деформуванню.

КОВНЕР Савелій Григорович [1837, м. Вільно, тепер Вільнюс — 10 (22).IX 1896, Київ] — український лікар та історик медицини. В 1865 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту з відзнакою із званням лікаря і був залишений на два роки для підготовки до професорського звання. Працював лікарем, в основному в Ніжині (1868—90). Знавць стародавніх мов, К. вивчав за першоджерелами медицину Сходу, Греції, Риму, араб. медицину. Написав ряд праць: «Історія медицини» (в. 1—3. К. — Нежин, 1878—88), «Історія середньовікової медицини» (в. 1—2. К., 1893—97).

С. М. Старченко.
КОВНІР Степан (Стефан) Дем'янович (1695, с. Гвіздіз, тепер Васильківського р-ну Київ. обл. — 1786, Київ) — укр. будівничий. Кріпак Києво-Печерської лаври. В монастирі навчався буд. справі, понад 60 років працював під керівництвом і разом з архітекторами П. Неловим, І. Шеделем та І. Григоровичем-Барським. Спорудив в стилі укр. бароко: т. а. Ковнірівський корпус (1744—45) та дзвіницю на Ближніх (1759—63) і Дальніх (1754—61, за проектом

О. І. Ковінька.

Світоті рекорди з ковзанярського спорту (на 1.1 1980)

Швидкісний біг

	Дистан-ція, м	Рекорд світу, хв, сек	Переможець, країна
Чоловіки	500	37,00	Б. Куликов, СРСР
	1000	1:14,99	Е. Хейден, США
	1500	1:55,18	Я. Е. Стурхолт, Норвегія
	3000	4:04,06	Д. Оглоблін, СРСР
	5000	6:56,9	К. Стенсхеммет, Норвегія
Жінки	10 000	14:34,33	В. Лоскін, СРСР
	500	40,68	Ш. Янг, США
	1000	1:23,46	Т. Аверіна, СРСР
	1500	2:07,18	Х. Воробьова, СРСР
	3000	4:31,00	Г. Степанська, СРСР

С. А. Ковпак.

Григорівича-Барського) печерах (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Києво-Печерська лавра*) та ін. у Києво-Печерській лаврі; дзвіниця Києво-Братського монастиря (1756—59), *Кловський палац* (1752—56, за проектом арх. Неєлова, іл. див. до ст.), усі — в Києві; церква і дзвіниця у Васильківі (1756—59, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Барокко*, т. 1, с. 448—449). Троїцька церква в Китаївській пустині біля Києва (1763—67). Для творчості Ковніра характерні нац. своєрідність, мальовничий пластичний декор.

КОВНО — офіційна назва м. *Каунаса* до 1917.

КОВПАК Сидір Артемович (13 (25.V) 1887, с. Котельва, тепер смт. райцентр Полтав. обл. — 11. XII 1967, Київ) — рад. держ. діяч, один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Учасник 1-ї світової війни. В роки громадян. війни очолював у с. Котельві партизанський загін, що бився проти австро-нім. окупантів, денікінців. К. брав участь у боях на Сх. фронті в складі 25-ї Чапаєвської д-зії, 1920 — в боях проти військ Врангеля. В 1921—26 — військом у Великому Токмаку (тепер м. Токмак), Геничеську, Кривому Розі, Павлограді, потім — на госп., рад. і парт. роботі. В 1937—41 — голова Путивльського міськвиконкому Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир Путивльського партизанського загону, згодом — з'єднання партизанських загонів Сум. обл., член нелегального ЦК КП(б)У. В 1941—42 з'єднання під командуванням К. здійснило рейди по тер. Сумської, Курської, Орловської і Брянської областей, 1942—43 — рейд з Брянських лісів на Правобережну Україну по тер. Гомельської, Пінської, Волинської, Ровенської, Житомирської і Київської областей, *Карпатський рейд* 1943. Ці рейди відіграли велику роль у розгортанні партизанського руху проти нім.-фашист. окупантів. У січні 1944 Сум. з'єднання партизанських загонів було перейменовано на 1-у укр. партизанську д-зію ім. С. А. Ковпака. В 1947—67 К. — заст. Голови Президії, з квітня 1967 — член Президії Верховної Ради УРСР. На XVI—XIX, XXI—XXIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—7-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: *Солдати Малої землі*. К., 1963; *Від Путивля до Карпат*. К., 1979. *Літ.*: Гладков Т. К., Кизя Л. Е., Ковпак М., 1973; Брайко П. Е., Калинин О. С. Визнання Ковпака! М., 1975; Григорівич Д. П. [та ін.]. Подвиги українців. К., 1978.

КОВРОВ — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Клязьмі (бас. Волги). Залізнич. вузол, пристань. 143 тис. ж. (1979). Заводи: експлуатаційний,

імені В. О. Дегтярьова (мотоцикл.), мех.; текстильна і швейна фабрики; м'ясо- і хлібокомбінати. В К. — філіал Владимир. політех. ін-ту, енергомех. і трансп. буд-ва технікуми, мед. уч-ще. Філіал Владимиро-Суздальського історико-архітектурного музею-заповідника. К. засн. 1778. У 1978 місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

КОВСЮГ, Ковсуг — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., ліва притока р. Євсугу (бас. Дону). Довж. 54 км, площа бас. 410 км². Характер рівнинний. Живлення снігове і дощове. Використовують для зрошування, на К. споруджено водосховище.

КОВТАННЯ — складний рефлекторний акт, при якому внаслідок скорочення одних м'язів і розслаблення інших їжа або рідина переходить з порожнини рота у *стравохід*, а потім у *шлунок*. Грудка їжі подразнює *рецептори* слиз. оболонки м'якого піднебіння. *Збудження*, що при цьому виникає, передається в *довгастий мозок* у центр К., а звідти по відцентрових нервах доходить до м'язів, які беруть участь у К. (тобто здійснюється *рефлекс* К.). Під час К. скорочення м'язів язика, м'якого піднебіння, глотки, які безпосередньо проштовхують грудку їжі, поєднуються й доповнюються скороченням м'язів та зміщенням хрящової *кортани*, що перешкоджає потраплянню їжі в дихальні шляхи. Рідина пересувається під впливом тиску, створюваного язиком, і власної ваги.

КОВТУН Валерій Петрович (н. 22. X 1944, м. Ясинувата Донец. обл.) — укр. рад. артист балету, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1978. У 1965 закінчив Київ. хореографічне уч-ще, до 1968 працював у Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. З 1968 — соліст балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Провів партії в балетах Чайковського, Прокоф'єва, Равеля, Адама, Мінкуса; укр. рад. композиторів — Лукаш («Лісова пісня» Скорумського), Дон Жуан («Камінний господар» Губаренка), Паріс («Лілея» Данькевича) та ін. Премія Ленінського комсомолу, 1977.

КОВТУН Іван Дмитрович (літ. псевд. — Юрій Вухналь; 22.IX (5.X) 1906, с. Чорнобаївка, тепер Ізюмського р-ну Харків. обл. — 15.VII 1937) — укр. рад. письменник. Літ. діяльність почав 1923.

С. Д. Ковпир, Корпус у Києво-Печерській лаврі (так звааний Ковпирівський). 1744—45.

Був членом літ. орг-цій «Плуг», «Молодняк», ВУСПП. Автор кількох збірок гумористичних оповідань: «Червоні паростки» (1925), «По злобі» (1927), «Початкуєчий» (1928), «Помилка професора Кіма» (1929) та ін.; романів і повістей «Яструби» (1928), «Азіатський аероліт», «Юнгбулд» (обидва — 1931).

Тв.: Товариш і товаришок. К., 1963; Гуморески. К., 1964.

КОВТУНЕНКО Вячеслав Михайлович (н. 31.VIII 1921, Покровськ, тепер м. Енгельс Саратов. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1946) Ленінгр. ун-ту працював на пром. підприємствах, 1953—77 — у Дніпроп. ун-ті, 1966—77 — водночас в Дніпроп. відділенні Ін-ту механіки АН УРСР. Осн. праці — в галузі аерогазодинаміки літальних апаратів, що розвивають великі швидкості. Нагороджений орденом Леніна, Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1978.

КОВТЮХ Єлифан Іович [9 (21). V 1890—28.VII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. у с. Батурино (тепер с. Висунське Березнегуватського р-ну Микола. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни (штабс-капітан). У 1918—20, командує Таманською армією, 3-ю і 50-ю стрілецькими д-зіями, брав участь у боях проти білогвардійців та інтервентів на Пн. Кавказі й під Царицином. Учасник ліквідації *Крохотадтського заколоту* 1921. В 1922 закінчив Військ. академію РСЧА. Після громадян. війни командував стрілецькою д-зією, корпусом. З 1936 — армійський інспектор і заступник командуючого військами Білоруського військового округу. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КОВУІ, коуї — кочові тюркські племена, які жили на пд.-сх. кордонах Київської Русі. В давньорус. літописах К. згадуються як частина т. з. *чорних кловків*. Можливо, що К. називали частину *половців*, яка оселилася на землях Русі і була під владою давньорус. князів. У літописах згадуються під 1151, 1162, 1170 і 1185. В літописі, зокрема, йдеться про їхню участь на чолі з Ольстином Олексичем у поході сіверських князів 1185 проти половців, описаному в *Слові о полку Ігоревім*.

КОВУСОВ Анна (н. 24.XI 1920, с-ще Чекишляр, тепер Гасан-Кулієвського р-ну Краснодар. обл.) — туркм. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1940. Автор зб. віршів «Пісня дружби» (1954), «Вулиця Миру» (1958), «Золоті пагорби» (1965), «Подорож по краях» (1968), «Світанок» (1970), «Хвилі життя» (1978), в яких показано зростання нової інтелігенції, життя рибаків Каспію, дружбу народів. Виступає як перекладач. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Удєбердієва.
КОВ'ЯГИ — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,5

В. П. Ковтун.

тис. ж. (1979). У К. — комбінат хлібопродуктів, асфальтовий, мол. і комбікормовий з-д, виробниче відділення райсільгосптехніки. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури, клуб, 3 6-ки. К. засн. наприкінці 17 — на поч. 18 ст.

КОГАН Леонід Борисович (н. 14. XI 1924, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рос. рад. скрипаль і педагог, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1954. В 1948 закінчив Моск. консерваторію (з 1963 — її професор). З 1944 — соліст Моск. філармонії. В репертуарі К. — твори світової класики і рад. композиторів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1965.

КОГАН-ЯСНИЙ Віктор Мойсеєвич (16 (28). VII 1889, Полтава — 20. VII 1958, Харків) — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1913). З 1930 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці К.-Я. присвячені вивченню захворювань ендокринних залоз (цукрового діабету, базедової хвороби), гіпертонічної і виразкової хвороб, запалення легень, дослідженню порушень обміну речовин при різних захворюваннях тощо.

КОГЕЗІЯ (від лат. *cohaesio* — зв'язаний, зчеплений) — притягання між частинками одного й того самого твердого тіла або рідини при їхньому контакті, яке приводить до об'єднання цих частинок у єдине ціле. К. зумовлена силами міжмолекулярної взаємодії. Див. також *Адгезія*.

КОГЕЛНИЧАНУ (Kogălniceanu) Михайло (6. IX 1817, Ясси — 20. VI 1891, Париж) — рум. держ. діяч, історик, письменник. Після придушення 1848 в Молдові революц. руху жив в еміграції (1848—49 — в Чернівцях). Гол. твір «Побажання національної партії Молдови» містив бурж.-демократичну програму об'єднання Молдови і Валахії в єдину Рум. д-ву. В 1860—61 очолював уряд Молдови, 1863—65 — уряд Румунії, 1876, 1877—78 — рум. міністр закорд. справ. 21. V 1877 проголосив у парламенті незалежність Румунії. У 1887—90 К. — президент Рум. академії. Оpubлікував «Літопис Молдавської д-ви» (т. 1—3, 1845—52).

КОГЕН (Cohen) Герман (4. VII 1842, Косвіг — 4. IV 1918, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, засновник *марбурзької школи* неокантіанства. Вспереч тлумаченню І. Кантом «речі в собі» як незалежного від свідомості джерела пізнання, К. розумів предмет пізнання як продукт логічної дії свідомості. В результаті «речі у собі» перетворюються на ідеальну межу, до якої нескінченно наближається пізнання, а предмет філософії зводиться до гносеології. Заснована К. теорія «етичного соціалізму» згодом стала однією з перших форм філос. ревізії марксизму. Погляди К. піддав критиці В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіриокритицизм».

КОГЕН (Cohen) Ернст Юліус (7. III 1869, Амстердам — 5. III 1944, Освенцім) — нідерландсь-

кий фізико-хімік, іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1924). Після закінчення (1893) ун-ту в Амстердамі викладав там же (з 1901 — професор). У 1902—39 К. — професор Утрехтського ун-ту. К. досліджував поліморфні модифікації хім. елементів і сполук, звів поняття фізично чистої речовини, вивчав вплив тиску на фізико-хімічні процеси. Закатований в Освенцімі. **КОГЕРЕНТНІСТЬ ХВИЛЬ** (від лат. *cohaerens* (*cohaerentis*) — зв'язаний, узгоджений) — наявність незмінної різниці фаз хвиль, які надходять у дану точку простору. К. х. є необхідною умовою виникнення *інтерференції хвиль*, зокрема *інтерференції світла*. Поняття «когерентність» застосовують також на означення узгодженого протікання в часі кількох колиливих процесів, яке проявляється при їх складанні.

КОГІЛЬНИК, Кундук — річка в межах Молд. РСР і Одес. обл. УРСР. Довж. 243 км, площа бас. 3910 км². Бере початок у *Кодрах*, впадає в оз. Сасик (Кундук). Має широку долину, течія повільна. Живлення переважно дощове. Гол. притока — Чага (ліва). На річці споруджено 4 плотино-регулятори. Біля с. Павлівки — кургани *бронзового віку* (2-е тис. до н. е.). На К. — м. Ардиз.

КОГОУТЕКА КОМЕТА — комета, відкрита чеським астрономом Л. Когоутеком на знімках неба у березні 1973. К. к. (мал.) досягла в *перигелії* (28. XII 1973 на віддалі 0,14 астрономічної одиниці від Сонця) — 3 візуальної зоряної величини. К. к. мала три хвости — першого і другого типів і аномальний, спрямований до Сонця. В К. к. уперше виявлено спектральні лінії води; зареєстровано радіоіонізаційні молекул метиліану, ціаністого водню й етилового спирту. К. к. рухалася по гіперболічній орбіті з *ексцентриситетом* 1,0000078, тобто вона покине *Сонячну систему*. Позначення К. к. 1973 XII.

КОГУРЕ — одне з корейських племен, пізніше назва однієї з трьох ранньофеод. держав на Корейському п-ові (Когуре, Пекче, Сілла). Племя К. до поч. 1 ст. н. е. займало тер. по серед. течії р. Амнокан. Найбільшої могутності д-ва К. досягла в кін. 4 ст. В 612 вона відбила завойовницький похід дин. Суй. У 668 д-ву К. розгромила дин. Тан, що виступила в союзі з д-вою Сілла. Землі К. було поділено між ними.

КОД (франц. *code*, від лат. *codex* — книжка) — система умовних знаків (символів) для відображення інформації. Скінчення послідовності кодових символів наз. кодовим словом. Як правило, кодування інформації здійснюється у вигляді слів деякого скінченного алфавіту (цифр, літер, спец. знаків). Залежно від довжини кодового слова розрізняють К. рівномірні — при однаковій довжині слів і нерівномірні — при змінній (див. *Код телеграфний*). Число кодових символів алфавіту наз. основою К. Розрізняють К. і за способом побудови (позиційні і непозиційні). В ЦОМ найчастіше застосовують К. двійковий

позиційний і К., які зводяться до них. Нелівкові К. дають можливість економішше будувати повідомлення, але вимагають побудови додаткових елементів, що дозволяють надійніше зберігати й обробляти інформацію, представлену числом станів, більшим за два. Для спрощення *алгоритмів* виконання арифметичних операцій у ЦОМ застосовують прямий, обернений і додатковий К. Прямий К. звичайно використовують при зберіганні чисел в *запам'ятовувальній пристрої* ЦОМ, обернений і додатковий — при виконанні над числами арифметичних та ін. операцій. Фіз. форма К. в ЦОМ залежить від характеру використовуваних носіїв інформації. Так, на перфокартах це поєднання пробитих і непробитих ділянок, на магнітних стрічках — вибіркове намагнічування ділянок шару тощо.

Велику увагу приділяють розробці К., що забезпечують найзручніше відображення інформації в ЦОМ і дозволяють досягати граничних значень швидкості і вірогідності при її передаванні. При передаванні повідомлень по *каналах зв'язку* особливо важливим є забезпечення завадостійкості. Для підвищення її будують коректуючі коди. К. застосовують для відображення інформації в *телемеханіці*, системах зв'язку, *обчислювальній техніці* й *автоматичному керуванні*. Загальні способи кодування повідомлень і К. вивчає *кодування теорія*. Для прихованого передавання таємних відомостей військ. характеру застосовують *код військовий*. Існують астр. К., форми якого встановлюються *Міжнародним астрономічним союзом*, КОСПАРОМ та ін. міжнар. наук. орг-ціями, інформаційно-бібліографічний та ін. Своєрідне кодування при передаванні спадкових властивостей в живих організмах здійснюється за допомогою *генетичного коду*.

КОД ВІЙСЬКОВИЙ — система умовних позначень для скритного передавання відомостей військ. характеру по засобах зв'язку. Умовні позначення складаються штабами і можуть бути цифровими, буквеними та ін. Найпростішими К. в. є переговорні та радіосигнальні таблиці, які складають на певний відрізок часу або на час бою, операції і доводять до вузького кола осіб. Розрізняють К. загальновійськ. (загальнофлотські) та спеціальні — для одного роду військ, виду збройних сил.

КОД ГЕНЕТИЧНИЙ — див. *Генетичний код*.

КОД ТЕЛЕГРАФНИЙ — прийнята в *телеграфному зв'язку* система умовних сигналів, у якій кожній букві, цифрі, розділовому знаку або іншому символу відповідає певна комбінація елементарних послань (імпульсів) електр. струму. Кількість таких послань для позначення різних букв (цифр, розділових знаків, ін. символів) може бути різною (нерівномірні К. т.) або однаковою (рівномірні К. т.). До нерівномірних належить код *Морзе* — система з короткочасних (точка) або довгих (тире, що дорівнює за тривалістю трьом

Л. Б. Коган.

Когоутека комета 19 січня 1974 (фото автора, одержане в Криму).

З. Колай.

точкам) посилянь, розділених інтервалами. В СРСР основним є рівномірний п'ятикласний (з п'ятьма посиленнями) міжнар. код № 2 з рос., лат. алфавітами, що містить також комбінації сигналів для переведення телеграфного апарату на рос., лат. або цифровий регістр (мал.). Такий К. т. відзначається певною послідовністю однакової кількості посилянь струму.

КОДА (італ. *coda*, букв. — хвіст) — 1) У поезії — додатковий вірш у канонічній строфі, що завершує твір (напр., у сонеті — понад 14 рядків). В широкому значенні — заключна частина складної строфи, яка відрізняється від осн. частини розміщенням рим, кількістю стоп тощо. 2) В музиці — завершуючий і загальною розділ музичної форми, який доповнює її основну частину. В К. остаточно закріплюється основна тональність. Іноді в К. вводиться новий тематичний матеріал.

КОДАЙ (Kodály) Золтан (16.XII 1882, м. Кечкет — 6.III 1967, Будапешт) — угор. композитор, музикознавець, фольклорист, педагог і муз.-громад. діяч. Один з основоположників сучас. угорської нац. муз. культури. Дійсний член Угор. АН (з 1945), 1946—49 — її президент. Закінчив Академію музики в Будапешті (з 1908 — її професор). У 1919, під час існування Угор. Рад. республіки, був віце-президентом Академії музики; разом з Б. Бартоком розробив демократичну реформу муз. життя. К. зібрав бл. 3500 нар. пісень і танців, опублікував ряд фольклорних збірників і теор. праць про нар. пісню. Автор опер (у т. ч. «Харі Янош», 1926), ораторій («Угорський псалом», 1923), симф., хорових, камерних творів, обробок нар. пісень.

КОДАК — фортеця, заснована польськ.-шляхетським урядом на правому березі Дніпра проти Кодацького порога, щоб перешкодити селянським втечам на Січ та ізолювати Запоріжжя від України. Споруджено за проектом франц. інженера Г. Л. Боплана в липні 1635. В серпні 1635 К. зруйнували запорожці під проводом І. М. Сулими. В 1639 шляхет. Польща відбудувала К. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 К. капітулював перед козац. військом. За умовами Прутського трактату 1711 фортецю було знищено. За часів Нової Січі (1734—75) слобода К. — центр Кодацької паланки. В кін. 18 ст. К. перейменовано на с. Старі Кайдаки (тепер у складі Дніпропетровська).

КОДЕІН — алкалоїд, що міститься в опії. Білий кристалічний порошок, погано розчинний у воді. За хім. природою близький до морфіну, проте його безпечніший. Застосовують гол. чин. як проти кашльовий засіб. Тривале застосування може призвести до наркоманії — кодеїнізму.

КОДЕКС (лат. *codex*, спочатку — стовбур, колода, пізніше — навшени дощечки для письма, книга) — 1) Сукупність етичних норм, пра-

вил поведінки (напр., *Моральний кодекс будівника комунізму*). 2) Єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано *норми права*, що належать до певної галузі права. Видання К. здійснюється внаслідок кодифікації. В Рад. Союзі видання К. є компетенцією найвищих органів держ. алади СРСР і союзних республік. Загальносоюзні К. регулюють відносини, що є виключною компетенцією СРСР (напр., *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*). В УРСР згідно з відповідними *основами законодавства Союзу РСР і союзних республік* прийнято *Кримінальний кодекс УРСР*, *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*, *Цивільний кодекс УРСР* та ін. Норми, вміщені в К., подано за певною системою з поділом на загальну і особливу частини.

КОДЕКС ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ УРСР (КЗпП УРСР) — єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано *норми*, що регулюють трудові відносини робітників і службовців у республіці. Діючий КЗпП прийнятий Верховною Радою УРСР відповідно до

Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю 10.XII 1971 (введений у дію з I.VI 1972). КЗпП УРСР складається з преамбули й 18 глав, до яких увійшло 263 статей. Преамбула містить заг. характеристику й осн. принципи соціалістичної організації праці, підкреслює єдність екон. і соціально-політ. баз на рівноправ'я всіх союзних республік, рівноправність громадян у галузі праці тощо. Глави кодексу присвячено: заг. положенням; *колективному договору, трудовому договору*, робочому часу; часу відпочинку; заробітній платі, *гарантиям та компенсаціям трудовим*; гарантіям при покладенні на робітників і службовців *матеріальної відповідальності* за шкоду, заподіяну підприємству установи, організації; трудовій дисципліні; *охороні праці*; праці жінок праці молоді (див. окрема, *Молоді робітники, Молоді спеціалісти*); підляг для робітників і службовців, які поєднують роботу з навчанням; *трудовам спорам*; *професійним спілкам*, участі робітників і службовців в управлінні виробництвом; держ. *соціальному страхуванню*; нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю. Втілення в життя нової Конституції СРСР і конституцій союзних та авт. республік є основою нової систематизації та дальшого вдосконалення республ. законодавства щодо права на працю та ін. соціальних прав.

Лит.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

КОДЕКС НАПОЛЕОНА — франц. цивільний кодекс, прийнятий 21.III 1804. Протягом 1807—14 наз. ім'ям Наполеона, який брав участь у його створенні (звідси й назва). Офіц. назва — Цивільний кодекс (Code civil). К. Н. є класичним зведенням законів бурж. суспільства. Відображаючи правові погляди буржуазії, він законодавчо закріпив «священність і недоторканність» приватної капіталістичної власності, свободу капіталістичного нагромадження і безправність трудящих. К. Н. врегулював пов'язані з приватною власністю майнові відносини. За зразком К. Н. складено цивільні кодекси в багатьох капіталістичних країнах. З певними змінами К. Н. діє й тепер у Франції, Бельгії та ряді кантонів Швейцарії.

КОДЕКС ПРО ШЛЮБ ТА СІМ'Ю УРСР (КшШС) — єдиний законодавчий акт, у якому в систематизованому порядку викладено правові норми, що регулюють шлюбно-сімейні відносини в республіці.

Діючий кодекс затверджений Верховною Радою УРСР 20.VI 1969 і введений у дію з 1.I. 1970. Розроблений відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*. Складається з 6 розділів, 26 глав, які вміщують 201 статтю. 1 розділ — заг. положення — містить норми, що визначають завдання кодексу, відносини, які регулюються ним, *позовну давність* щодо шлюбно-сімейних правовідносин тощо. У цьому розділі зазнача-

Міжнародний код телеграфний № 2 з російським і латинським алфавітами: колонка I — номери комбінацій; II — букви латинського алфавіту; III — букви російського алфавіту; IV — букви, цифри, розділові знаки, символи; V — комбінації посилянь. Знак плюс — є струм, знак мінус — немає струму. Комбінації (колонка IV) означають: 4 — «Хто там»; 10 — Ю (давоник); 14 — кома; 19 — апостроф. Комбінація 27 — повернення каретки; 28 — переведення рядка; 29 — букви латинські; 30 — цифри; 31 — пробіл; 32 — букви російські.

I	II	III	IV	V				
				1	2	3	4	5
1	A	A	—	+	+	—	—	—
2	B	B	?	+	—	—	+	+
3	C	Ц	—	+	+	+	—	—
4	D	Д	X	+	—	—	+	—
5	E	E	3	+	—	—	—	—
6	F	Ф	З	+	—	+	+	—
7	G	Г	Ш	—	+	—	+	+
8	H	Х	Щ	—	+	—	+	+
9	I	И	8	—	+	+	—	—
10	J	Й	Ю	+	+	—	+	—
11	K	К	И	+	+	+	+	—
12	L	Л	И	—	+	—	—	+
13	M	М	—	—	—	+	+	+
14	N	Н	—	—	—	+	+	—
15	O	О	9	—	—	—	+	+
16	P	П	0	—	+	+	—	+
17	Q	Я	1	+	+	+	—	+
18	R	Р	4	—	+	—	+	—
19	S	С	·	+	+	—	—	—
20	T	Т	5	—	—	—	+	+
21	U	У	7	+	+	+	—	—
22	V	В	—	+	+	+	+	+
23	W	В	2	+	+	—	+	+
24	X	Ь	/	+	—	+	+	+
25	Y	Ы	6	+	—	+	—	+
26	Z	З	+	+	—	—	—	+
27	<			—	—	—	+	—
28	=			—	+	—	—	—
29				+	+	+	+	+
30				+	+	—	+	+
31				—	+	—	—	—
32				—	—	—	—	—

ється, що завданням кодексу є подальше зміцнення рад. сім'ї, що сімейні відносини будуються на добровільному союзі жінки і чоловіка, на вірності від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поважання всіх членів сім'ї, закріплено рівноправність жінки й чоловіка у сімейних відносинах тощо. Вказується, що регулювання шлюбних і сімейних відносин здійснюється тільки Рад. двою. Визнається лише шлюб, укладений в державних органах запису. II розділ встановлює правові норми, що стосуються шлюбу. Зокрема, тут ідеться про умови й порядок укладення шлюбу, встановлюється шлюбний вік, регулюється особисті й майнові права та обов'язки подружжя, порядок припинення шлюбу, а також визнання його недійсним. У III розділі вміщено норми, що регулюють питання сім'ї, зокрема, питання виникнення прав та обов'язків батьків і дітей, визначення походження дітей від батьків, які перебувають між собою в шлюбі, а також тих, що не перебувають у ньому. Підкреслюється, що батьки й мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, що батьки повинні виховувати їх у дусі морального кодексу будівництва комунізму, піклуватися про їхній фіз. розвиток, навчання і підготовку до суспільнокорисної діяльності. Тут детально регламентуються аліментні обов'язки батьків і дітей (див. *Аліменти*), викладено правила *усиновлення* (удочеріння). Розділ IV містить заг. положення про *опіку й піклування*, про призначення і звільнення опікунів і піклувальників, їхні права та обов'язки. *Акти громадянського стану* викладено у розділі V, де визначено правовий порядок реєстрації народження, смерті, шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, зміни імені, по батькові і прізвища. В розділі VI «Застосування радянського законодавства про шлюб та сім'ю до іноземців і осіб без громадянства. Застосування законів про шлюб та сім'ю іноземних держав, міжнародних договорів і угод» викладено норми, що випливають з назви самого розділу.

Лит.: Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1973. О. Н. Якименко.

КОДЕКС ТОРГОВЕЛЬНОГО МОРЕПЛАВСТВА СРСР (КТМ СРСР) — єдиний загальносоюзний законодавчий акт, який регулює відносини, пов'язані з торговельним мореплаванням: діяльність по використанню суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу й пошти, для рибних та ін. морських промислів, видобування в морі корисних копалин, проведення операцій для наук, та культур. цілей тощо. До КТМ СРСР увійшли як норми, що регулюють каботажні перевезення (див. *Каботаж*), так і норми, що регулюють перевезення в закорд. порти (у цьому випадку, якщо міжнар. договорами за участю СРСР встановлено ін. норми, ніж у КТМ СРСР, діють норми відповідного міжнар. договору). Кодекс

затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 17.IX 1968 і введено в дію з 1.X 1968. Він складається з 19 глав, які містять 309 статей.

У главі I систематизовано норми, які мають загальне значення для регулювання торг. мореплавання. Інші розділи регулюють правила, пов'язані з правовим статусом судна, екіпажу судна, морського порту, держ. морських лоцманів; з *майном*, що потонуло в морі; з плануванням та організацією перевезення вантажів; з укладанням договорів морської перевезки вантажів, перевезки пасажирів, договору фрахтування (див. *Фрахт*) судна на час; договору морського буксирування; договору морського страхування; з заг. аварією (див. *Аварія* в морському праві); відшкодуванням збитків при зіткненні суден; сплатою винагород за врятування на морі; встановленням меж відповідальності судновласника. Останні глави кодексу присвячено правилам про черговість задоволення вимог (привілейовані вимоги), складання *морських протестів*, заявлених претензій і *позовів*.

Лит.: Кодекс торгового мореплавання Союзу ССР. М., 1972.

КОДЕКС УРСР ПРО НАДРА — законодавчий акт, що регулює суспільні відносини в галузі використання й охорони надр у республіці. Розроблений відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра*. Прийнятий Верховною Радою УРСР 25.VI 1976, введений в дію з 1.XI 1976. Складається з вступної частини і 11 розділів, що містять 108 статей. У вступній частині констатується, що надра в СРСР є *державною (загальнонародною) власністю*. Це становить основу ґрунчих відносин і створює умови для планового, раціонального, комплексного користування надрами в інтересах нар. г-ва. 1-й розділ визначає завдання кодексу і компетенцію УРСР в галузі регулювання ґрунчих відносин, держ. управління в галузі використання й охорони надр (визначено органи, що здійснюють таке управління, компетенцію Рад нар. депутатів у цій галузі), порядок і умови надання надр у користування, права й обов'язки користувачів надр, підстави і порядок припинення прав користування надрами. 2-й розділ присвячено геологічному вивченню надр; 3-й — проектуванню, буд-ву і введенню в експлуатацію ґрунчодобувних підприємств, а також підземних споруд, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 4-й — користуванню надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 5-й — безпеці робіт, зв'язаних з користуванням надрами; 6-й — *охороні надр*; 7-й — держ. облікові запасів і родовищ корисних копалин тощо; 8-й — наглядові і контролю за використанням та охороною надр і веденням робіт по геолог. вивченню надр; 9-й — вирішенню спорів з питань користування надрами; 10-й — відповідальності за порушення законодавства про надра; 11-й —

міжнар. договорам і угодам про надра.

В. С. Анджевіський.
КОДЕКС ЮСТІНІАНА (Codex Justinianus) — складова частина *кодифікації* візантійського права, здійснена за наказом імператора Юстиніана. Включає понад 4600 розпоряджень (конституцій), виданих за час від імп. Адріана (2 ст. н. е.) і до імп. Юстиніана. Відомі дві редакції К. Ю.: 1-а — 529 (до нас не дійшла) і 2-а — 534. Складається з 12 книг. 1-а книга містить конституції щодо норм церковного права, джерел права і обов'язків чиновників. Книги 2—8 присвячені цивільному праву, кн. 9-а — кримінальному праву, книги 10 — 12 — положенням про держ. управління. В К. Ю. відбито процес розкладу римського рабовласницького суспільства і виникнення в ньому феод. відносин. Він повністю увійшов до *Корпусу юрис цивіліс* як його складова частина.

В. С. Кульчицький.
КОДЖОЯН Ахоп Карапетович [1 (13).XII 1883, м. Ахаліке, тепер Груз. РСР — 24.IV 1959, Єреван] — вірм. рад. графік і живописець, нар. художник Вірм. РСР (з 1935). Навчався в Мюнхені в студії А. Ажбе (1903—05) та АМ (1905—07). З 1918 — у Вірменії. Твори: графічні — «Вірменський герольд» (1921), «Давид Сасунський» (1922); ілюстрації до казки «Азаран — блуд» (1925) С. Зоряна, до «Книги шляху» Є. Чаренца (1933), «Антології поезії Вірменії» (1936), «Українських народних пісень» О. Спендіарова (1948), творів Саат-Нова (1945), «Вірменських народних казок» (1955); живописні — «Вулиця в Тебрізі» (1922), «Розстріл комуністів у Зантезурі» (1930), «Народження Давида Сасунського» (1947), «В селі Гарні» (1957) та ін.

КОДИМА — річка в УРСР, у межах Одес. і Микол. областей, права притока Пд. Бугу. Довж. 149 км, площа бас. 2470 км². Бере початок на *Подільській височині*. Має широку долину, правий берег розчленований ярами. Живлення переважно дощове й снігове. На К. споруджено дві греблі. Використовують для водопостачання та зрошування. На К. — м. *Балта*.
КОДИМА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, 10,9 тис. ж. (1979). Засн. 1754. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднана з Росією. Рад. владу в К. встановлено в лютому 1918. В селищі — консервний, маслобробний, винно-соковий, цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райлізгосптехніка; комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 9 бібліотек.

КОДИМСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Одес. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 0,8 тис. км². Нас. 45,1 тис. чол. (1979). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кодима*. В межах К. р. — відроги *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Кодима*, Молокиш

А. К. Коджоян.
Титульна сторінка
до збірки «Українські
народні пісні» О. О.
Спендіарова. 1948.

та ін. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і полезахисні смуги (дуб, граб, ясен) займають 4,3 тис. га. В пром-сті району переважає виробн. буд. матеріалів і переробка с.-г. сировини (кодимські цегельний, консервний і винно-соковий та Писарівський спиртовий з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Кодима) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-бураківничого і тваринництва.

во м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 45,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, просо, ячмінь. У К. р. — 12 колгоспів, радгосп, 3 птахофабрики, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кодима, Слободка, Абаменікове. Автошляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 206 км. У районі — 21 заг. осв. і музична школи, сільсь. профес.-тех. уч-ще; 37 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 14 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 36 б-к. У К. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1931).

КОДИФІКАЦІЯ (від *кодекс* і лат. *fascio* — роблю) — один з способів систематизації чинного законодавства. Здійснюється компетентними органами д-ви з метою упорядкування діючих нормативних актів і зручності користування ними. На відміну від *викорпорації* при К. не обмежуються лише зовн. обробкою наявного нормативного матеріалу, його розміщенням у певному порядку, а переглядають заново всі існуючі у відповідних галузях права норми, скасовують застарілі, виробляють нові, заповнюють прогалини (повну або часткову відсутність правового врегулювання певних сусп. відносин) у законодавстві, усувають розбіжності і суперечності між окремими нормами. Внаслідок К. видається новий систематизований законодавчий акт, найчастіше кодекс. У Рад. д-ві К. розпочато 1918. Першими актами К. були: Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбні, сімейні і опікунські права, Кодекс законів про працю. В 1922—23 завдяки широко проведеної К. були прийняті кодекси з найважливіших галузей рад. права. Велика роль у К. рад. законодавства належить В. І. Леніну, який не

лише безпосередньо керував цією справою, а й сформулював ряд найважливіших статей кодексів РРФСР. В УРСР в цей період було кодифіковано законодавство основних галузей рад. права і прийнято кодекси: Цивільний, Земельний, Законів про працю, Кримінальний і процесуальні кодекси. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік* у союзних республіках проводилась і проводиться робота по розробленню нових кодексів. Зокрема, в УРСР, починаючи з 1960, прийнято нові кодекси: Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний і Цивільно-процесуальний, Про шлюб і сім'ю, Законів про працю, Виправно-трудовий, Земельний, Водний, Про надра, Лісовий. Проведена К. нормативно-правових актів має велике значення для видання *Зводу законів Радянської держави*. Див. також *Кодифікація міжнародного права*.

КОДИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА — систематизація норм міжнародного права шляхом вивчення різних його джерел, узгодження їх між собою та усунення суперечностей між ними. Ідея К. м. п. виникла в епоху бурж. революцій в Європі. Тенденція К. м. п. особливо посилюється з 2-ї пол. 19 ст. Вона знайшла свій вияв, зокрема, у виступі в Англії 1858 харківського проф. Д. І. Каченовського. Було складено ряд проектів міжнар. кодексів, над якими працювали насамперед Інститут міжнар. права та *Асоціація міжнародного права*. В 1928 на 6-й американській конференції прийнято *Бустаманте кодекс*. К. м. п. може бути офіційною (проводиться спільно всіма державами або рядом їх) і неофіційною, або науковою (проводиться нап. і міжнар. наук. установами або окремими вченими). В післявоєнний час К. м. п. є одним із завдань *Організації Об'єднаних Націй*, що передбачено її статуттом (ст. 13). В 1947 при ООН організовано *Комісію міжнародного права ООН*, яка вже розробила ряд проектів міжнар. актів. Кодифікацію спец. галузей проводять і ін. органи ООН (напр., Комісія по правах людини) та спеціалізовані установи (напр., *Міжнародна організація праці*). У країнах соціалістичної співдружності систематично здійснюється міжнар.-правова кодифікація у вигляді багатосторонніх договорів і угод (напр., *Статут Ради Економічної Взаємодопомоги*).

КОДНЯНЬСЬКА РОЗПРАВА 1768 — масові страти учасників *Коліївщини* польс.-шляхетськими карателями 1768—71. Після розгрому шарських військами осн. повстанських сил польська шляхта організувала жорстоку розправу з повсталими козаками й селянами та їхніми прихильниками. Команди карателів відшукували повстанців, привозили їх у містечко Кодню (тепер село Житомирського р-ну Житомирської обл.), де їх страчували. В реєстрі коднянських арештів налічується 336 гайдамаків, засуджених до смертної кари. Без суду було зни-

щено набагато більше укр. селян (лише в Кодні загинуло бл. 3 тис. чел.; в селі героям Коліївщини 1968 відкрито пам'ятник). Криваві розправи чинили польс. поміщики у Львові, Вінниці, Житомирі, Летичеві, Бродях, Лисянці та ін. населених пунктах. Багатьох повстанців, у т. ч. І. Гонтю, стратили в с. Сербах (тепер с. Гонтива Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.). Але терор, роз'язаний шляхтою, не спинив боротьби укр. народу проти ноз. гніту за возз'єднання Правобережної України з Росією.

Лит.: Коднянська книга судових справ. «Український архів», 1931, т. 2; Кулаковський В. М. Полум'я народного гніту (До 200-річчя Коліївщини). К., 1967.

КОДОВІЛЬЯ (Codovilla) Вікторію (8.11 1894, с. Отгобіано, пров. Павія, Італія — 15.11 1970, Москва) — діяч аргентинського і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї дрібного торговця. Навчався в комерційному училищі. В 1911 вступив до Соціалістичної партії Італії. Тоді ж емігрував у Швейцарію, а 1912 — в Аргентину. В 1915 вступив до Соціалістичної партії Аргентини, невдовзі очолив її ліве крило. Один із засновників Компартії Аргентини (КПА, 1918), член ЦК і Виконкому ЦК КПА з часу її заснування. В 1926—28 — представник КПА при ВККІ, 1928—30 — секретар Пд.-амер. бюро ВККІ. В 1930—41 — в еміграції. В 1932—37 — представник Комінтерну при ЦК Компартії Іспанії. В 1941—63 — секретар ЦК КПА, з 1963 — голова КПА. Не раз зазнавав арештів. Автор ряду праць з питань теорії і практики комуністичного і робітн. руху. Нагороджений орденом Жовтєвої Революції.

КОДОМІНАНТНІСТЬ, кодомінування [від лат. *co...* (cum) — разом і *dominans* (dominantis) — панівний] — вияв обох алейлів гена (див. *Пенетрантність*) при одночасній присутності їх у гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*). Типовий приклад К. — успадкування груп крові в людини. У гетерозигот по алейлах *I^A* й *I^B*, що контролюють біосинтез відповідно антигенів *A* і *B*, жоден з алейлів не домінує (див. *Домінантність*) над другим, і в крові осіб *I^A I^B* з'являються разом антигени *A* і *B*. Подібні ефекти К. характерні не лише для еритроцитарних антигенів, а й для білків сироватки крові — трансферинів, а також для багатьох ін. білків і ферментів людини і тварин. К. по морфологічних ознаках виникає рідко.

КОДОН — масові страти учасників *Коліївщини* польс.-шляхетськими карателями 1768—71. Після розгрому шарських військами осн. повстанських сил польська шляхта організувала жорстоку розправу з повсталими козаками й селянами та їхніми прихильниками. Команди карателів відшукували повстанців, привозили їх у містечко Кодню (тепер село Житомирського р-ну Житомирської обл.), де їх страчували. В реєстрі коднянських арештів налічується 336 гайдамаків, засуджених до смертної кари. Без суду було зни-

П. І. Кодяк, Т. Г. Шевченко на Україні, 1859 рік, 1938. Київський музей Т. Г. Шевченка.

До ст. Красицький Ф. С.

1. У свято, 1902. Львівський музей українського мистецтва.

2. Гість з Запоріжжя. Варіант 1916. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

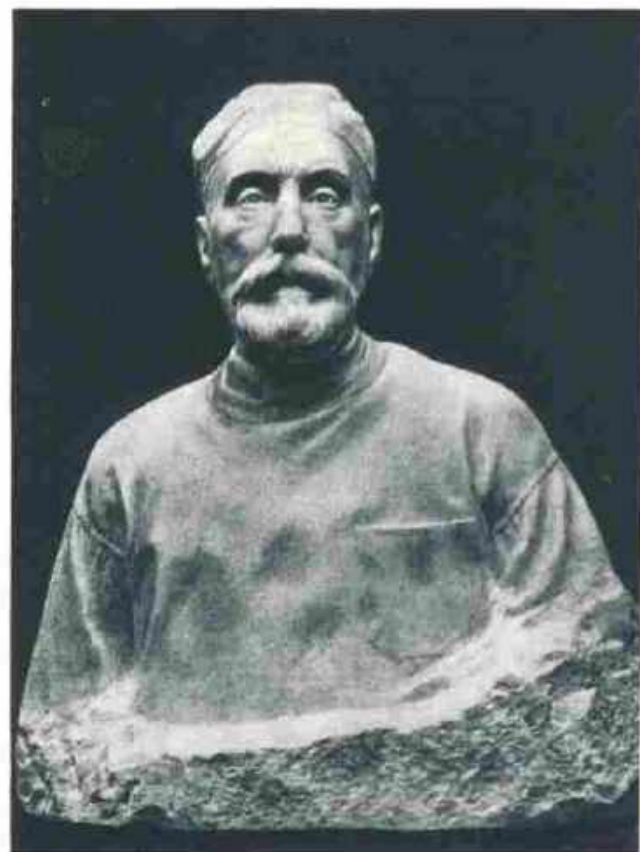

До ст. Костецький В. М.

1. Повернення. 1947. 2. Квіти. Натюрморт. 1946. Обидві – Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. Ковальов О. О.

1. Портрет академіка В. П. Філатова. Мармур. 1952. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві. 2. Пам'ятник О. С. Пушкіну в Києві. Бронза, граніт. 1962. Арх. В. Г. Гизділов.

КОДРА — селище міського типу Макарівського р-ну Київ. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. станції Буяні. 2,1 тис. ж. (1979). У К. — заводи комбикормовий і біомінеральних добрив (використовують місц. торф) та склоробний; лісництво і цех по переробці деревини Тетерівського лісгоспзгору. Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти. Будинки культури, бібліотека.

КОДРИ — 1) Найбільш піднята і розчленована частина Центрально-молдавської височини, в межах Молдавської РСР. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. майже на 100 км. Заввишки до 429 м (г. Баланешти). Річкові долини глибокі з широкими заплавами, переважно вузькими вододілами і крутими схилами, ускладненими численними гіртами (ерозійно-зсувні зниження у вигляді амфітеатрів) та давньозсувними балками. В минулому К. майже повністю були вкриті буковими та дубовими лісами на бурих і сірих лісових ґрунтах. Тепер ліси займають бл. 20% території. К. — важливий район виноградарства і садівництва, зона відпочинку і туризму.

У Центральної Кодри.

2) Заповідник у центр. частині Молд. РСР. Пл. 5009 га. Створений 1971 для вивчення природних комплексів з метою відтворення біол. ресурсів республіки. Охороняються реліктові і рідкісні рослини (пухляк, глід п'ятиматочковий, ярстка жовтувата), здійснюються роботи по реакліматизації благородного оленя і акліматизації плямистого оленя, ондатри, фазана та ін. цінних видів звірів і птахів. Дика фауна К. відзначається різноманітністю (козуля, дика свиня, лисиця, вовк, борсук, білка, дятел).

КОДРЯНУ (Codreanu) Ніколае (Зубку-Кодрану; 1850, с. Нісіпожні Бессарабської губ. — 31.XII 1878, Бухарест) — рум. революц. демократ. У 1870—74 вивчав медицину в Петерб. ун-ті. В 1874 заснував перші соціалістичні гуртки в Яссах і Бухаресті. Брав участь у виданні першої рум. соціалістичної газ. «Соціаліст» («Соціаліст»; засн. 1877).

КОДУВАННЯ ТЕОРІЯ — розділ інформаційної теорії, що вивчає коди та способи кодування повідомлень, які передаються за допомогою сигналів по каналу зв'язку. Основи її заклали К. Шеннон. Основні положення К. т. ґрунтуються на уявленні про джерело повідомлень як про випадковий механізм, що виробляє їх за заданим імовірнісним законом, а також на ма-

тематичній моделі каналу зв'язку, в якій задається імовірнісний закон перетворення будь-якого можливого сигналу на вході каналу в сигнали на виході. Так, у випадку дискретного двійкового каналу задаються імовірності $P_{00}, P_{01}, P_{10}, P_{11}$ переходу 0 в 0, 0 в 1, 1 в 0, 1 в 1. Завданням К. т. є оптимізація кодування повідомлень, основана на використанні імовірнісних властивостей джерела і каналу. Згідно з теорією Шеннона, для каналу без завад можливе кодування дискретних повідомлень двійковими символами, при якому серед. число символів на один знак повідомлення як зазгодю близьке до ентропії знака повідомлення, що визначається імовірнісними властивостями джерела повідомлення. Для каналів з завадами можливе кодування, при якому здійснюється як зазгодю вірогідне передавання інформації у випадку, коли швидкість її надходження на вхід каналу менша за його пропускну здатність — показник, що визначається імовірнісними властивостями каналу. К. т. широко застосовується в системах зв'язку та електронних обчислювальних машинах.

Лит.: Леонтьев В. К. Теория кодирования. М., 1977; Цымал В. П. Теория информации и кодирование. К., 1977; Касами Т. [та ін.]. Теория кодирования. Пер. с япон. М., 1978.

КОДУЕЛЛ (Caudwell) Крістофер (справж. прізвище — Спріт; 20.X 1908 — 12.III 1937) — англійський письменник і критик. Член Компартії Великої Британії з 1935. Учасник національно-революц. війни іспанського народу 1936—39, загинув у бою. В 30-і рр. виступав як один з зачинателів марксистського літературознавства в Англії (кн. «Ілюзія і дійсність», 1937). Його праці опубліковані також у зб. «Дослідження про умираючу культуру» (1938), «Подальші дослідження про умираючу культуру» (1950). Автор п'яти книг з аеронавтики, психологічного роману «Моя рука» (1936), зб. «Поєми» (вид. 1939), оповідань.

Тя.: Рос. перекл. — Ілюзія і дійсність. М., 1969.

КОДЬОВ Петро Іванович [13 (25). VII 1899, м. Новогеорґіївськ, тепер у складі м. Світловодська Кіровоград. обл. — 21.XII 1968, Київ] — укр. рад. живописець. Член КІРС з 1924. В 1932 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. Пальмова, А. Черкаського. Твори: «Буревісник» (1937), «Пророк Т. Шевченко» (1939), «Окупація» (1946), «Весна на фронті» (1947), «Повернення Т. Шевченка з заслання» (1954), «Т. Шевченко на плоту. Біля Межигір'я» (1960—66). В 1938—62 очолював Київ. науково-дослідні реставраційні майстерні М-ва культури УРСР.

КОЕРЦИТИВНА СИЛА (від лат. coercitio — стримування) — 1) Напруженість магнітного поля, при якій залишкова намагніченість феромагнетика зменшується до нуля (див. Гістерезис). К. с. різних феромагнетиків може змінюватися від $8 \cdot 10^{-2}$ до $8 \cdot 10^3$ А/м і для конкретного феромагн. зразка залежить від способу його приготування, обробки та зовн. умов,

зокрема т-ри. Залежно від значення К. с. H_c магн. матеріали поділяють на магнітні «які» ($H_c < (8 \cdot 10^4 - 8 \cdot 10^5) \text{ А/м}$) і магнітно-тверді ($H_c > (8 \cdot 10^5 - 8 \cdot 10^6) \text{ А/м}$). 2) Напруженість електричного поля, необхідна для повної деполаризації сегнетоелектрика, що має залишкову поляризацію.

КОЕРЦИТИМЕТР — пристрій, яким вимірюють коерцитивну силу феромагнітних матеріалів (див. Феромагнетика). Найпоширенішим є К. (мал.), де коерцитивну силу вимірюють за намагніченістю матеріалу. Для таких К. ґрунтуються на намагнічуванні досліджуваного зразка матеріалу (напр., в намагнічувальній котушці), розмагнічуванні його (пропусканням через котушку постійного електр. струму) і визначенні за допомогою ферозонда (або ін. приладу) такого стану, коли намагніченість зразка дорівнюватиме нулеві. За величиною струму в котушці, який відповідає цьому стану, і визначають напруженість розмагнічувального поля, тобто коерцитивну силу. К. застосовують при магнітоструктурному аналізі виробів з феромагн. матеріалів, при магн. контролі частин електро- і радіоапаратури тощо. Див. також Пермеаметр.

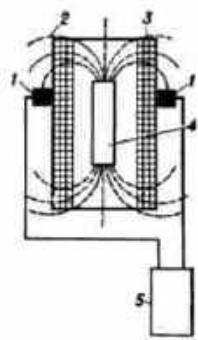
КОЕФІЦІЄНТ [від лат. co... (cum) — разом і efficiens (efficientis) — той, що виробляє] — 1) Числовий множник при буквенному виразі, відомий множник при невідомому чи сталій множник при змінній величині. Багатьом К. у формулах законів фізики, хімії, тех. дисциплін тощо надано спец. назв (К. тертя, К. дифузії та ін.). Див. також Кутювий коефіцієнт. 2) В статистиці — відносна величина, що є результатом порівняння однорідних чи різнопродних, але пов'язаних між собою явищ. За змістом К. характеризують: швидкість розвитку будь-якого соціально-еко. явища (т. з. К. динаміки); частоту виникнення явища в певному середовищі (напр., К. народжуваності); ступінь використання трудових, матеріальних або грош. ресурсів (К. ефективності, К. використання матеріалів тощо); взаємозв'язок якісно різних явищ (К. густоти населення); варіацію величин ознаки (К. ритмічності, К. варіації). Ряд К. широко застосовують в екон. практиці та дослідженнях.

КОЕФІЦІЄНТ ИНТЕЛЕКТУАЛЬНОСТІ (KI) — один із способів оцінки рівня розвитку інтелекту людини за допомогою психологічних тестів. Обчислюється за формулою $KI = \frac{PB}{XB} \cdot 100$ (PB — розумовий вік, XB — хронологічний вік, 100 — співмножник, який використовується для того, щоб усі показники KI виражалися підлітними числами). Якщо 8-річна дитина справляється з тестами для свого віку, її $KI = \frac{8}{8} \cdot 100 = 100$; коли ж її під силу тести для 9-річних,

то її $KI = \frac{9}{8} \cdot 100 \approx 112$. Розрізняють високий рівень розвитку інтелекту ($KI = 110-130$), дуже високий ($KI = 140-160$), середній ($KI = 90-110$) і низький ($KI = 60-80$). У багатьох капіта-

В. Ковалюк.

Коерцитиметр з ферозондом: 1 — чутливий елемент ферозонда; 2 — силова лінія магнітного поля зразка; 3 — намагнічувальна котушка; 4 — зразок; 5 — ферозонд.

КОЕФІЦІЄНТ
КОРИСНОЇ ДІЇ

В. М. Кожевникова.

І. М. Кожелуб.

Кожух.

лістичних країнах відповідно до КІ дітей у школах поділяють на групи й окремо з кожною організовують навчання, ігноруючи те, що КІ лишається незмінним лише остільки, оскільки не зазнають істотних змін умови навчання й виховання цих дітей. Таким чином, психологічно не обумовлені тести розумової обдарованості стають у руках правлячих класів засобом соціальної дискримінації.

Лит.: Общая психология. М., 1976; Айзенк Г. Проверьте свои способности. Пер. с англ. М., 1972.

В. Ф. Шморгул.
КОЕФІЦІЄНТ КОРИСНОЇ ДІЇ, ккд — величина, яка характеризує ефективність технічного пристрою щодо передавання енергії або перетворення її з однієї форми на іншу. К. к. д. — безрозмірна величина, що вказує, яка частина енергії W_1 від усієї затраченої W корисно витрачається в пристрої: $\eta = W_1/W$. Внаслідок неминучих втрат енергії на тертя, гістерезис, нагрівання навколишніх тіл тощо та відповідно до 2-го термодинаміки початку (для теплових двигунів) К. к. д. будь-якої реальної машини менший за одиницю.

КОЖАН Олександр Васильович (28. III 1898, с. Заболотці, тепер Бродівського р-ну Львів. обл. — 3.XI 1956, Львів) — учасник революції, руху на Зх. Україні. Член КПРС з 1920. Н. в сел. сім'ї. В 1920—24 в рядах Червоної Армії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, петлюрівців, врангелівців. З 1924 — на парт. і рад. роботі в УРСР, з 1928 — у парт. підпіллі на Зх. Україні. Один з керівників «Сельроб-єдності» — легальної орг-ції КПЗУ. Не раз його заарештовувала польс. окупаційна влада. Після возз'єднання Зх. України з УРСР — на рад. роботі у Львів. обл. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Похований у смт Ширець Пустомитівського р-ну Львівської області.

КОЖАН (Eptesicus) — рід ссавців род. гладконосих кажанів. Довж. тіла до 75 мм, волоссяний покрив тлуба темний шовковистий, голова видовжена, ніс широкий, вуха досить короткі. К. генетично близькі до *нетопирів*, *кожанків*, *лиликів*. Деякі вчені об'єднують К. з цими родами в один рід *Vespertilio*. Понад 10 видів, поширені в Євразії, Африці та Пн. Америці. В СРСР 2 види, з них в УРСР — 1: К. пізній (*E. serotinus*). Селяться на горищах, рідше у підземеллях, розселинах скель та ін. сховищах. Самка щороку в червні народжує 1 мала. Живить-ся комахами (переважно жуками, нічними метеликами), чим приносить велику користь.

В. І. Абельцев.
КОЖАНКА — селище міського типу Фастівського р-ну Київ. обл. УРСР, на р. Кам'яниці (притока Росі). Залізнична станція. 4,4 тис. ж. (1979). Цукр. комбінат, цегельний з-д, міжколг. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. 2 заг.-осв. школи, амбулаторія. 2 будинки культури, клуб, 4 бібліотеки. Заснована в 14 ст.

КОЖАНОВ Іван Кузьмич (12 (24). V 1897—22.VIII 1938) — фланган флоту 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в станиці Вознесенській (тепер Лабінського р-ну Краснодар. кр.). На службі в радянському ВМФ з 1918. Учасник громадянської війни, брав участь у ліквідації *Кронштадтського заколоту* 1921. В 1921 — нач. Мор. сил Чорного та Азовського морів. У 1922—24 — нач. і комісар Мор. сил Тихого океану. Закінчив Військ.-мор. академію (1927). У 1927—30 — військ.-мор. аташе в Японії, нач. штабу Балт. флоту. В 1931—37 командував Чорномор. флотом. Нагороджений орденами Червоного Прапора та Червоної Зірки.

КОЖАНОК (Amblyotus) — рід ссавців род. гладконосих кажанів. Довж. тіла К. до 60 мм. Волоссяний покрив тлуба темний, шовковистий, з яскравим золотисто-жовтим відтінком. Вуха короткі. Масивний носовий відділ спереду трохи зжужжаний. В роді 2 види, пошир. в Євразії, в т. ч. на значній тер. СРСР, з них в УРСР живе лише К. пізничий (*A. nilssonii*). Селяться К. у будівлях, дуплах дерев, розщелинах скель. Раз на рік самка народжує 2 малят. Живить-ся К. переважно двокрилими комахами. Викопні рештки К. відомі на території СРСР з відкладів *колоцену*. Деякі вчені об'єднують К. з *кожанками* в один рід — *Vespertilio*.

В. І. Абельцев.
КОЖЕВНИКОВ Вадим Михайлович [н. 9 (22).IV 1909, Нарим, тепер Том. обл.] — рос. рад. письменник. Герой Соціалістичної Праці (1974). Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1943. Гол. редактор журн. «Знамя» (з 1949). Друкуватися почав 1930 (оповідання «Порт»). Автор романів «Зорі назустріч» (1956—57), «Щит і меч» (1965, однойм. фільм, 1968, разом з В. Басовим), «Оповідні на осонні» (1973), повістей «Степовий похід» (1936—37), «Знайомтесь, Балуєв» (1960; однойм. фільм, 1963) та ін., зб. оповідань «Дорогами війни» (1955), «Любимі товариші» (1959), «Дерево життя» (1977). За повісті «Петро Рябкін» (1968) і «Особливий підрозділ» (1969) 1971 удостоєний Держ. премії СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1968—71; Укр. перекл. — Зорі назустріч. К., 1958; Товариш Йолкін. К., 1961; Знайомтесь, Балуєв. К., 1965; Щит і меч. К., 1969; Особливий підрозділ. К., 1974; Оповідні на осонні. К., 1977.

Лит.: Леонів В. А. На солнечной стороне планеты. Очерк творчества Вадима Кожевникова. М., 1976; Кузнецов С. О. Творчество Героя Социалистической Работы В. М. Кожевникова. К., 1977.

І. М. Давидова.
КОЖЕВНИКОВ Інокентій Серафимович [1 (13).XI 1879, с. Бочкарьово, тепер Кіренського р-ну Ірк. обл. — квітень 1931] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. В 1917 — один з організаторів і керівників Червоної гвардії в Харкові. З листопада 1917 — комісар Харків. пош-

тово-телеграфного округу і гол. комісар по організації бойових загонів. З лютого 1918 — надзвичайний комісар пд. поштово-телеграфних округів, у травні — вересні — по зв'язку фронтів. З грудня 1918 — команд. групою військ Курського, потім — Донецького напрямів, у березні — травні 1919 — команд. 13-ю армією. В 1920—23 — на військ. і дипломатичній роботі, з 1924 — в Наркоматі пошт і телеграфів СРСР.

КОЖЕВНИКОВ Олексій Якович (5 (17). III 1836, Рязань — 10 (23). I 1902, Москва) — рос. невропатолог, один з основоположників вітчизняної невропатології. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1858); з 1873 — професор цього ж ун-ту. В 1869 організував у Москві першу клініку нервових і психічних хвороб. Праці К. присвячені питанням морфології і фізіології нервової системи (зокрема, дослідженню провідних шляхів), вивченню ряду нервових та психічних захворювань тощо. В 1894 К. описав особливу форму епілепсії (т. з. кожевницька епілепсія); склав перший вітчизн. підручник з нервових хвороб.

М. К. Бородай.
КОЖЕВНИКОВ Сергій Михайлович [н. 10 (23).IX 1906, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1930) Моск. індустріально-пед. ін-ту (тепер у складі Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна) викладав у вузах Москви, Дніпропетровська, Києва, працював у н.-д. ін-ті чорної металургії. З 1978 — в ін-ті механіки АН УРСР. Осн. праці з проблеми механізації й автоматизації металург. виробн., динаміки перехідних процесів у машинах, синтезу епіциклічних передач, кулачкових і просторових механізмів. К. створив методику розрахунку перехідних процесів у пневматичних і гідравлічних системах важких машин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1968.

КОЖЕВНИКОВА Валентина Михайлівна (н. 23.II 1926, Москва) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1949 Харків. театр. ін-ту працює в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Ролі: Женя («Замулені джерела» Кропивницького), Мотря («Шельменко-денщик» Кітків-Основа-Яненка), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Наташа («Фалшива монета» Горького), Кручиніна («Без вини винувати» О. Островського), Машенька (однойменна п'єса Афіногенова), Пезаріна («Дружина Клода» Дюма-сина) та ін.

КОЖЕДУБ Іван Микитович (н. 8.VI 1920, с. Ображівка, тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) — генерал-полковник авіації (1970), тричі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, ескадрильї і заст. командира винищувального авіаполку брав

участь у боях на Ворон., Степову, 2-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Здійснив 330 бойових вильотів, особисто збив 62 ворожі літаки. В 1949 закінчив Військ.-повітр. академію, 1956 — Академію Генштабу. З 1964 — 1-й заст. команд. авіацією Моск. військ. округу. З 1971 — на керівній роботі у ВПС. Нагороджений орденом Леніна, 7 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОЖЕНЬОВСЬКИЙ (Korzeniowski) Аполло (21.II 1820, с. Гоноратка, тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл. — 23.V 1869, Краків) — польсь. письменник і революц. діяч. Батько Джозефа Конрада. Навчався в гімназіях у Кам'янці-Подільському, Немирові, Вінниці, Житомирі, 1840—46 — в Петерб. ун-ті. В 1859—61 жив у Житомирі. Один з організаторів революц.-демократичного руху у Варшаві (1861—62). В 1862—68 відбував заслання у Вологді і Чернігові. Автор сатиричних комедій з життя провінційної шляхти — «Комедія» (1856), «Бабіжок» (1861), «Перший акт» (1868). У віршах «Так», «Реквієм», «Сьогоднішній», «Сільському дворянину» та ін. з революц.-демократичних позицій відтворив події жорстоко придушеної паризьким урядом Київської козащини 1855.

Р. Я. Пилипчук.

КОЖЕНЬОВСЬКИЙ (Korzeniowski) Юзеф (19.III 1797, фільварок Коренівка в с. Смільному, тепер Бродівського р-ну Львів. обл. — 17.IX 1863, Дрезден, похований у Варшаві) — польсь. письменник і педагог. У 1834 — 38 викладав у Київ. ун-ті, 1838—46 — директор гімназії у Харкові. Автор трагедій і сатирично-побутових комедій «Дмитрій і Марія» (1828), «Еврей» (1843), «Майстер і челядник» (1845), реалістичних повістей «Спекулянт» (1845), «Колосія» (1847) та ін. В драмі «Карпатські гори» («Верховинці», 1840) показав соціальне й нац. повстання гуцулів австр. монархії. Укр. переробки й переклади драми здійснили М. Устиянович, К. Климович, С. Тоділевич, К. Підвисоцький, Г. Хоткевич та ін. П'єса має велику сценічну історію в укр. театрі починаючи з 1864. Етногр. нарис «Про гуцулів» (вид. 1899).

Р. Я. Пилипчук.

КОЖУХ — чоловічий і жіночий верхній зимовий одяг. Поширений у багатьох народів, зокрема у сх. слов'ян (назва «кожух» — загальнослов'янська). Шнють з овчини, оберненої хутром усередину. На Україні за кром. К. поділяють на прямосишні (тудубасті) і до стану. До шийного вирізу К. пришивають комір. К. часто оздоблюють різноколіровими вишивками, сап'яноюю аплікацією, шпурками.

КОЖУХАР Володимир Маркович (н. 16.III 1941, Вінниця) — укр. рад. диригент, заслужений діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1972. У 1963 закінчив Київ. консерваторію. З 1964 — диригент Держ. симф. оркестру УРСР (1967—73 — гол. диригент). В 1973—77 — диригент Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, з 1977 — гол. диригент Моск. академічного муз. театру ім. К. С.

Станіславського та В. І. Немировича-Данченка. Брав участь у постановках «Сафо» Лисенка (концертне виконання в Київ. філармонії), «Князь Ігор» Бородин, «Фауст» Гуно, «Манон» Масіне — у Київ. театрі опери та балету, «Ніжність» Губаренка та ін. — в Моск. театрі ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОЗА (Capra) — рід ссавців род. бичачих. Довж. тіла 145—180 см, вис. в плечах 75—115 см, маса до 100 кг. Роги у самців великі (довж. 50—130 см), різної форми, у самок малі. Густий волоссяний покрив — з довгою ості і підшерстя; на підборідді довге волосся утворює бороду. Молодня залоза К. має 2 соски. У самців біля основи хвоста є залози, що виділяють секрет з неприємним запахом. В роді бл. 10 видів, пошир. у горах Європи, Азії й Пн.-Сх. Африки; в СРСР — 5 видів, з них найвідоміші: *безоарова коза* — один з предків кози свійської, *геліотарова коза*, *сибірська гірська коза*. К. — стадні полігамні тварини (див. *Полігамія* в біології). Самка після 20—24-тижневої вагітності у травні — червні народжує 1—2 (іноді 3) козенят. Живляться К. трав'янистими та деревно-чагарниковими рослинами. К. — мисливські тварини, у багатьох місцях нечисленні й охороняються законом. Давні предки К. відомі з антропогенівих відкладів.

КОЗА — одна з назв *волики*. **КОЗА СВИЙСЬКА** (Capra hircus) — ссавець ряду парнокопитних родини бичачих. Одним з предків сучасної К. є *безоарова коза*. В Середній Азії К. с. відома за кілька тисяч років до н. е. На Україні рештки К. с. знайдені в трипільських поселеннях. Від К. с. одержують молоко, м'ясо, вовну, пух і шкури. Живе 9—10 років. К. с. скороспілі. Статева зрілість настає у 5—6 міс. Уперше парують у віці 14—18 міс. Вагітність бл. 5 міс. Народжує 1—3, рідше до 5 козенят. Жива маса кіз до 40 кг, козлів 60—65 кг. Надої 450—550 кг молока жирністю 3,8—4,5%. Лактуючих кіз припиняють доїти за 6 тижнів до окоту. Стрижуть К. с. навесні раз на рік. К. с. добре використовують *пасовища*, але на вологих і заболочених хворіють на *інвазійні хвороби*. В СРСР розводять кіз молочного, пухового і м'ясо-вовнового напрямів; на Україні — переважно молочного; *російську породу кіз*, *западенську породу кіз*, *ангорську породу кіз* та їхні відріддя. Див. також *Козинство*.

КОЗАК Євген Теодорович (н. 22. IV 1907, Львів) — укр. рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1965. В 1938 закінчив консерваторію Польс. муз. т-ва у Львові (клас співу). В 1928—39 — керівник і один з виконавців чоловічого квартету. З 1939 — диригент хору і муз. редактор Львів. радіо. З 1945 — викладач Львів. муз. уч-ща, з 1956 — пед. ін-ту, з 1959 — консерваторії. Автор хорових творів («Під небом України», «Цвіті, Україно», «Вітер з полонини»,

«Вівчарик», «Утоптала стежечку» — на слова Шевченка, «Тарасу Шевченку»), вокальних ансамблів, солоспівів, обробок укр. нар. пісень, музики до спектаклів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Л. З. Мазепа.

КОЗАК Семен Антонович [10 (23). V 1902, с. Іскорост, тепер у складі м. Коростеня Житомир. обл. — 24. XII 1953, Южно-Сахалінськ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Нар. Герой Югославії. Член КПРС з 1923. В Радянській Армії з 1924. В 1938 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни — заст. нач. штабу армії, потім командував стрілецькою д-зією, корпусом. Після війни був пом. команд. військами Далекосхідного військ. округу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований у Москві.

КОЗАК Сергій Давидович (н. 14.III 1921, с. Старий Крипин, тепер Славутського р-ну Хмельн. обл.) — укр. радянський співак (баритон) і композитор, народний артист УРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. В 1947 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, 1950 — Моск. консерваторію. З 1950 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Остап, Чуб, Еней («Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Енеїда» Лисенка), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Горбенко, Шибак, Шевченко («Арсенал», «Милана», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Томський («Пікова дама» Чайковського), Ріголетто (однотомна опера Верді). Автор романсів, пісень, хорів. Концертна діяльність. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

КОЗАК (Kozák) Ян (н. 25.III 1921, Роудніце) — чes. письменник, нар. письменник ЧССР (1980). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Автор повістей «Маріашна Радвакова» (1962), «Пастка» (1968), зб. новел «Гаряче дихання» (1961). В романах «Святий Михайл» (1971) і «Лелече гніздо» (1976) відображено широку панораму соціалістичних перетворень у словацькому селі. Збірник дорожніх нотаток «Подорожання на Бамбуїці» (1970), «Мисливець у тайзі» (1972), «Білий кінь» (1975) створені на основі вражень від подорожей по СРСР. Тел.: Укр. перекл. — Лелече гніздо. К., 1978; Рос. перекл. — Избранное. М., 1978; Гніздо аиста, «Иностранная литература», 1978, № 7—9. В. І. Шевчук.

«КОЗАК-МАМАЙ» — традиційна назва укр. народної картини, відомої в багатьох варіантах («Козак-бандурист», «Козак — душа правдива»). Спільною рисою цих творів є поза козака, що сидить, підігравши ноги по-східному. Козак палять люльку, грає на бандурі; поруч — його кінь, прив'язаний до списа, дерево, на гілках якого розвішано зброю. Часом навколо центр. постаті — інші сцени. Зображення нерідко супроводиться віршованим текстом, майже тотожним з монологом запорожця у вертепній інтермедії (див. *Вертеп*).

С. А. Козак.

С. Д. Козак.

Козак-сінній.

Г. С. Козаківський.

Ім'я «Мамай» не пов'язане з певною особою, а є називськом козака (з 18 ст. — гайдамаки) взагалі. В 19 ст. основні елементи композиції зберігаються, однак реалії все більше втрачають істор. достовірність; картини набувають декоративного характеру. «К.-М.» вивчали й використовували в своїй творчості укр. і рос. художники (І. Рєпін, Г. Нарбут та ін.). Великі збірки картин «К.-М.» — в ДМУОМ у Києві, Дніпроп. істор. музеї та ін.

Лит.: Білецький П. О. «Козак-Мамай» — українська народна картина. Львів, 1960. П. О. Білецький.

КОЗАКОВСЬКИЙ Георгій (Юрій) Станіславович [3 (16).II 1902, Харків — 3.IX 1980, Чернівці] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. Учасник громадян. війни. В 1924—31 — актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка (1923—26 — у Харкові), 1933—40 — в театрах Харкова, з 1940 — в Чернівцях у укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської (1959 — 65 — директор театру). Ролі: Гурман («Украдене щастя» Франка), Андронаті («В неділю рано зілля копала...» Кобилянської), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Комісар («Загибель ескадри» Корнійчука), Таратута («Майстри часу» Кочерги), Будюний («Шлях до перемоги» О. Толстого), Яго («Отелло» Шекспіра) та ін. Знімався в кін. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОЗАР Марія Юріївна (н. 10.IV 1932, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1962. В 1951—67 — ланкова колгоспу ім. Леніна (Мукачівський р-н), з 1967 — там же бригадир комплексної бригади по вирощуванню кукурудзи. Колектив бригади постійно збирає понад 100 ц кукурудзяного зерна з кожного із 130 га плантації (1979 — по 115 ц/га). Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Г. В. Кузьма.

КОЗАЦТВО — у 15—16 ст. збирала назва козаків у Росії і на Україні; з 18 ст. до 1917 — особливий військ. стан у царській Росії, а також частина населення Лівобережної України; після 1917 — частина населення СРСР, що живе переважно на Дону, Кубані й Терекі. Виникнення К. пов'язане із зростанням феод. експлуатації і кріпацтва в 15—16 ст. в Рос. і Польсько-Лит. д-вах, що посилювалися на захоплених Польщею тер. України нац.-реліг. гнітом. Масове переселення селян і міщан за межі цих д-в сприяло колонізації земель на Дону (див. *Донські козаки*). Яйку (тепер р. Урал; див. *Уральські козаки*), Терекі (див. *Терські козаки*), пд.-сх. степів України та ін. районів (див. *Дике поле*). Українське К., відступивши за Дніпрові пороги, в 1-й пол. 16 ст. створило *Запорізьку Січ*. *Запорізькі козаки* відіграли видатну роль у визвольній боротьбі нар. мас України проти феод.-

кріпосницького і нац. гніту, взявши участь у багатьох сел.-козак. виступах — *Косинського повстанні 1591—93*, *Наливайка повстанні 1594—96*, *Федоровича повстанні 1630*, *Остринина повстанні 1638*. Втікачі з України — *черкаси* становили значну частину донського К. Рос. уряд у 16—1-й пол. 17 ст., не маючи достатніх сил, щоб підпорядкувати вільне К. своїй владі, використовував його для захисту кордонів д-ви, посилаючи козакам жалування, боєприпаси, хліб. Польс. уряд у 2-й пол. 16 ст., намагаючись використати першість укр. К. в своїх інтересах, створив категорію *реєстрових козаків*, решту К. намагаючись покріпачити (див. *Нереєстрові козаки*, *Виписні козаки*). Бл. серед. 17 ст. утворилося К. на *Слобідській Україні*. Рос. уряд у 16 ст. організував у Сибіру та ін. місцях т. з. *набатні козаки* на Україні, не мали нічого спільного з вільним К. К. відіграло значну роль в охороні держ. кордонів від нападів зовн. ворогів. Воно створило свою оригінальну соціально-екоп., військ. і політ. організацію. Її гол. риси: відсутність кріпацтва, формально рівне право всіх членів козак. громади на користування землею та ін. угоддями, право брати участь у військ. радах (у рос. козаків — *круг*, в укр. — *козацька рада*), де розв'язувалися всі найважливіші питання й обиралися *козацька старшина*, обов'язок відбувати військ. повинність на власний кошт. Соціальні суперечності між заможними козаками і *голотою* були причиною гострої класової боротьби в середовищі К. (див. *Сіром повстання на Запорізькій Січі 1768*). Соціальні порядки, що склалися серед К., мали великий вплив на поневолене селянство. Характерною рисою народних рухів 16—18 ст. у Росії та на Україні було масове покаяння (див. *Шукання козацтва*). Найвиразніших форм це явище набуло на Україні в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. В 17—18 ст. К. стійко захищало свою свободу від зазіхань з боку царського уряду. К. було однією з гол. рушійних сил *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1670—71*, *Булавинського повстання 1707—09*, *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. З 1765 перестало існувати К. Слобідської України. В 1775 ца-

«Козак-Мамай».

«Козак — душа правдива». Кінець 18 ст. Чернігівський історичний музей.

ризм ліквідував Запорізьку Січ. На поч. 80-х рр. 18 ст. разом з остаточним скасуванням політ. автономії Лівобережної України було ліквідовано й лівобережне К. Козак. старшину зрівняли в правах з рос. дворянством, а рядових козаків перетворили на окремий стан, близький до *державних селян*. У Росії в 2-й пол. 18—19 ст. ряд козак. військ було скасовано, водночас було створено нові козак. війська, які повністю підпорядковувалися урядові (Астраханське — 1750, Оренбурзьке — 1755, *Чорноморське козацьке військо* — 1787, Сибірське — 1808, Кавказьке лінійне — 1832, Забайкальське — 1851, Амурське — 1858, Семірачеське — 1867, Уссурийське — 1889). Донське й Уральське козацькі війська також були повністю підпорядковані військ. відомству. В 1860 Кавказ. лінійне та Чорноморське війська були поділені на Кубанське (див. *Кубанські козаки*) й Терське козак. війська. Прагнучи привернути на бік Росії козаків укр. *Задніп'яської Січі*, царський уряд на поч. 19 ст. заснував *Новоросійське козацьке військо*, 1828 — *Азовське козацьке військо*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. царизм, спираючись на верхи К., широко використовував козаків для виконання поліцейської служби і придушення нац.-визвольного і революц. руху. Розвиток капіталізму в післяреформений період привів до поглиблення класового розшарування в середовищі К. В козак. областях з'явилися т. з. *інородні* — безземельні заможні селяни. Козак-бідняки й *інородні* 1917 — на поч. 1918 боролися проти контрреволюц. білоскозачих заколотів (зокрема, проти *каледонішани*), за встановлення Рад. влади на Дону, Кубані, Терекі, Уралі (див. *Донська Радянська Республіка*). Експлуататорська верхівка К. об'єдналася з бурж.-дворянськими елементами, що втекли з Центр. Росії на окраїни. Контрреволюц. силам вдалося повалити Рад. владу в ряді козак. областей, які на деякий час стали базою загальнорос. контрреволюції. В ході громадян. війни 1918—20 переважна більшість трудящого К. перейшла на бік Рад. влади. На Україні в складі Червоної Армії діяли сформовані з селян-бідняків частини *Червоного козацтва України*. Після перемоги Рад. влади К. як військ. стан було ліквідовано. Трудяще К. разом з усім рад. народом включилося в будівництво соціалізму. В 1936 скасовано обмеження щодо служби К. в Червоній Армії і сформовано ряд козачих дивізій. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 козаки з'єднання під командуванням генералів П. О. Белова, Л. М. Доватора, І. О. Плієва та ін. самовіддано билися проти нім.-фашист. загарбників. Лит.: Голобуцький В. А. Чорноморське казачество. К., 1956; Голобуцький В. А. Запорізьке казачество. К., 1957; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Історія Дона, т. 1—2. Ростов н/Д, 1965—67.

В. О. Голобуцький.
КОЗАЦЬКА РАДА — загальні збори козаків, найвищий орган влади *Запорізької Січі*, пізніше —

всєї України. Скликалася з часу виникнення козацтва (15 ст.) для обговорення та розв'язання (за давнім вичовним звичаєм) політ., військових, господарських, судових, дипломатичних, адм. та ін. питань. На К. р. обирали *Кіш Запорізької Січі, кошового отамана чи гетьмана, осавула, обозного, кошового суддю* (на строк на 1 рік) та ін. *козацьку старшину*. К. р. збиралася всюди, де перебувало козац. військо і необхідно було розв'язати життєво важливі питання. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 К. р. стали найвищим органом влади на Україні. Так, *Перекладська рада 1654* прийняла істор. рішення про возз'єднання України з Росією. При широкій участі в К. р. рядового козацтва («черні») її наз. «чорною» (напр., *Чорна рада 1663*). На К. р. між рядовим козацтвом і старшиною, як правило, точилася гостра боротьба, що відображала класові суперечності серед козацтва. Згодом К. р. поступово стала підминатися радою старшини і втратила попереднє значення. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) і козацьких полків (1783) К. р. перестали скликатися.

Г. Я. Сергієнко.
КОЗАЦЬКА СТАРШИНА — керівна привілейована верхівка укр. козацтва. Виникла водночас з його появою в кін. 15 ст. і походила з козацького заможного прошарку. Спочатку складалася з ватагів — керівників козацьких загонів. Дальшого організаційного оформлення набула в період утворення *Запорізької Січі*, де з'явилися старшинські посади — *кошовий отаман, обозний, осавула, писар, кошовий суддя, курінь отамани*. В *Новій Січі* виникла також паланкова старшина (див. *Паланка*). В створеному польс.-шляхет. урядом військо *реєстрових козаків* (70-і рр. 16 ст.) К. с. походила з укр. шляхти. Частина К. с. проводила угодовську політику щодо шляхет. Польщі, часто сприяла їй у придушенні антифеод. виступів (І. Барабаш, І. Карайович, Г. Чорний). Однак колонізаторська політика шляхет. Польщі на Україні, нац.-реліг. гніт і сваволя *магнатів* зацікавили інтереси і козац. верхівки. Тому значна частина К. с. брала участь у нар.-визвольному русі. Але її позиція була непослідовною, вона нерідко йшла на компроміс із польс. урядом. Разом з тим з К. с. вишло немало козац. полководців, керівників походів проти Туреччини і *Кримського ханства*, ватажків сел.-козац. повстань проти шляхет. Польщі. Деякі з них були виразниками не тільки нац.-визвольних, а й антифеод. прагнень повсталих нар. мас (С. Наливайко, Д. Гуля, І. Сулима, П. Павлюк, Т. Федорович, М. Жмайло, М. Кривеніс та ін.).

Під час визвольної війни українського народу 1648—54 осн. частина К. с. приєдналася до військової повстанців. Кращі її представники І. Богун, І. Золотаренко, М. Кричевський, Ф. Великий, К. Бурляй, М. Нестеренко, Ф. Джалалий, І. Ганжа та ін. стали соратниками Б. Хмельницького. В період нар.-

визвольної війни виник поділ К. с. на *генеральну старшину*, подкову і сотенну. Пізніше з'явилися бунчукові й *значкові товариші*. З 60-х рр. 17 ст. в результаті купівлі й захоплення козац. і сел. земель, внаслідок гетьманських і царських пожалувань інтенсивно зросло старшинське землеволодіння. Крім маіностей, які були в К. с. в цілковитій власності, вона діставала за виконання старшинських посад у тимчасове користування т. з. *рангові маіності* і поступово закріпачувала селян (див. *Рангові селяни*) і козац. бідноту (див. *Голота*). К. с. обиралася на козацьких *радах*, але ці вибори з часом набули формального характеру. *Гетьмани* призначали полковників і генеральну старшину, потім цю прерогативу приналежності царський уряд. Поступово, обмежуючи адм.-військ. владу К. с., він усяляко підтримував її прагнення зміцнити своє феодалування над залежним селянством. Після ліквідації 1765 слобідських козац. полків (див. *Слобідська Україна*), зруйнування Запорізької Січі (1775) і остаточного скасування залишків автономії Лівобережної України царський уряд 1785 ліквідував і К. с. як окрему станову групу. Частина кол. запорізької старшини після організації 1785 *Чорноморського козацького війська* обійняла в ньому старшинські посади. Більшість кол. К. с. була зрівняна в правах з рос. дворянами і перетворилася на укр. поміщиків-кріпосників.

Літ. див. до ст. *Запорізька Січ, Козацтво*.

КОЗАЦЬКЕ — селище міського типу Бериславського р-ну Херсон. обл. УРСР, на правому березі Дніпра. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1979). У К. — з-д залізобетонних і армосилікатних виробів. Бериславська райсільгосптехніка. 2 заг.-осв. школи, філіал Бериславської муз. школи; 2 фельдшерсько-акушерські пункти. Будинки культури. 6-ка. Засн. 1782.

КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО — система звичаєвих норм, переважна більшість яких виникла на *Запорізькій Січі*. На нормах К. з. п., які відображали інтереси пануючої верхівки, на Запорізькій Січі базувалася структура і діяльність військово-адміністративних і суд. органів, регулювалися питання земельних, майнових і особистих відносин. Особливого значення норми К. з. п. набули після возз'єднання України з Росією, коли на Україні була скасована польс.-лит. суд. система. Пізніше, коли налізло питання кодифікації права на Україні, зичай (див. *Зичаєве право*) як джерело права ще повною мірою діяв. У *Правях, за якими судиться малоросійський народ* та ін. збірниках зичай визнавався, а суди зобов'язувалися застосовувати його, якщо він не суперечив інтересам козац. верхівки. Окремі норми К. з. п. ще діяли протягом 18—19 пол. 19 ст. на Лівобережній Україні.

В. І. Калюшнік.
КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ — історико-літературні твори, що висвітлюють історію України 17 — серед.

18 ст. Виникли в середовищі козацької старшини. Найвидатнішими з них є *«Літопис Самовидця»*, літописи Г. Грабянки і С. Величка. Представники козацької старшини склали *Короткий опис Малоросії*, *«Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік»*, *Лизогубівський літопис*, *«Хроніку Мотронинського монастиря»*. Поряд з історичними відомостями К. л. містять різноманітні літ.-фольклорні матеріали — нар. оповідання, перекази, легенди, прислів'я, приказки й вірші. В К. л. широко відображено визвольну війну українського народу 1648—54 і возз'єднання України з Росією 1654, спільну боротьбу укр. і рос. народів проти іноз. загарбників у 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст., внутр. події на Україні тих часів. В К. л. вміщено відомості про нар. рухи, хоч автори дають їм у цілому негативну оцінку.

Літ. див. до ст. *Літописи*.

«КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ» — музей-заповідник на о. Журавлиха в верхів'ях р. Стир Ровен. обл., створений 1966 в пам'ять про козаків, які загинули в *Берестецькій битві 1651* під час визвольної війни українського народу 1648—54. На тер. музею — храм-пам'ятник (1914, арх. В. М. Максимов; іл. див. на окремому аркуші до статті *Меморіальні споруди*), збудований над гробницею з останками козаків; дерев'яна церква 1650 (перенесена з с. Острова). Храм розписаний художником І. С. Іжакевичем, який намалював також 11 картин *«Козацькі панорами»* (втрачені під час 1-ї світової війни).

КОЗАЦЬКІ СУДИ — узагальнююча назва судів, що існували у козацтві на тер. *Лівобережної України* в 17—18 ст. Були створені в ході визвольної війни українського народу 1648—54 після ліквідації польс. адм.-суд. системи. Функції судочинства здійснювали *гетьман, генеральна військова канцелярія*, ген. військ. суд, полкові, сотенні і сільс. суди; найвищим суд. органом був *генеральний суд*. Крім них, діяли міські, цехові, митні та ін. суди. К. с. відзначалися різноманітним суд. ланок і невизначеністю компетенції. До складу їх входили представники козацької старшини і міської верхівки, чні інтереси вони захищали. Припинили існування після остаточної ліквідації царизмом на поч. 80-х рр. 18 ст. залишки автономії України.

В. І. Калюшнік.
КОЗАЧА ЛОПАНЬ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Лопані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 8,8 тис. ж. (1979). У К. Л. — овочеконсервний з-д, радгосп, птахофабрика. 3 заг.-осв. школи, лікарня; 2 клуби, 3 б-ки, музей бойової і трудової слави. Засн. в 17 ст.

КОЗАЧЕНКО Василь Павлович [н. 12 (25). III 1913, с. Новоархангельськ, тепер смт Кіровоградської обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1938). Друкуватися почав 1936. Повісті *«Шіна життя»* (1945), *«Атестат зрілості»* (1946), *«Гарячі руки»* (1960), *«Блискавка»*

М. Ю. Козар.

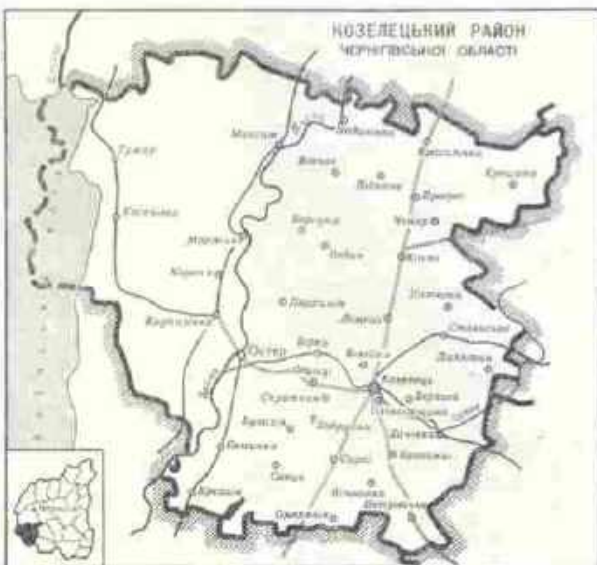
В. П. Козаченко.

А. С. Козачуківський.
Гравюра на міді до
«Толкового псалтиря».
1728.

Козеліцкі пелікі.

(1962), «Листи з патрона» (1967), «Яринка Калиновська» (1969), «Біла пляма» (1970) присвячені боротьбі рад. молоді проти фашист. загартників. Високі моральні прикмети рад. сучасника відображено в повістях «Нові Потоки» (1948), «Зорі назустріч» (1951), «Сальвіа» (1956). На XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. В 1973—79 — перший секретар Спілки письменників України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1963.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1963; Твори, т. 1—4. К., 1979—80; Листи з патрона, т. 1—2. К., 1973; Отчий дім. К., 1979; Рос. перекл. — Письма из патрона, т. 1—2. М., 1973.

Літ.: Пінчук С. Василь Козаченко. К., 1973.

КОЗАЧЕНКО (Казаченко) Георгій Олексійович [21.IV (3.V) 1858, Полтава — 1939, Ленінград] — укр. і рос. рад. композитор, диригент, педагог. Муз. освіту здобув у Придніпровій співацькій капелі (1868—72) та Петерб. консерваторії (1876—83). З 1883 — хормейстер Марійського театру, диригент хорів т-ва. З 1924 — професор Ленінгр. консерваторії. Твори: опери — «Князь Серебряний» (1892, за О. К. Толстим), «Пан Сотник» (1902, за поемою Шевченка «Сотник»); симфонія, увертюра, симф. сюїти, кантата «Русалка», хори, романси.

КОЗАЧЕНКО Григорій Якович (21.1.1901, с. Трушки, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл. — 1.VI 1970, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1953). Член КПРС з 1941. Після закінчення 1924 драм. студії при театрі «Березіль» (з 1935 — Харків, укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка) — актор цього театру. Ролі: Кнуур («Лимерівна» Мирного), Котенко («Талан» Старицького), Боман Кобза, Берест («Загибель ескадри»), «Платон Кречет» Кор-

нійчука), монах Сильвестр («Ярослав Мудрий» Кочерги), Восмибратов («Ліс» О. Островського), Осип («Ревізор» М. Гоголя) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОЗАЧІНСЬКИЙ Михайло [1699, м. Ямпіль, тепер смт Вінні. обл. — 16 (27).VIII 1755, м. Слуцьк, тепер Мінської обл., БРСР] — укр. письменник і педагог. Після закінчення Київ. академії виїхав 1733 в Сербію для організації шкіл. Був префектом і вчителем у м. Карлівцях. В 1733 написав трагедію про смерть останнього серб. царя Уроша V і про занепад серб. царства. Цей твір надруковано в переробці учня К. — Івана Райча в Буді 1798. На Україну К. повернувся 1737. Був професором, а 1739—46 — префектом Київ. академії, згодом — ігуменом в Гадяцькому монастирі і в Слуцьку. З його творів відома також драма «Благодіє Марка Аврелія» (1744), панегіричні вірші.

Г. А. Нудьга.
КОЗАЧІВСЬКИЙ Аверкій Симонович (пр. н. і см. невід.) — укр. гравір 1-ї половини 18 ст. Працював у Києві. Відомий гравіюрами на міді (1721—37), виданими в друках Києво-Печерської лаври. Твори: титульний аркуш до «Апостола» (1722), ілюстрації до «Толкового псалтиря» (1728), «Нового Завіту з додатком псалтиря» (1732), гравіюри «Покладення в труну», «Ісус Христос».

КОЗАЧІВСЬКИЙ Доміан Іванович [1 (13).XI 1896, с. Лисича, тепер Чутівського р-ну Полтав. обл. — 17.III 1967, Львів] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1947. Вперше на профес. сцені виступив 1914 в укр. трупі Л. Леонідова і П. Каганця. В 1915—17 очолював Полтав. театральне товариство. В 1923—52 працював у театрах ім. І. Франка (до 1926 — в Харкові, з 1926 — у Києві), «Березиль», ім. М. Шепкина (Суми), Київ. театрі мініатюр, Львів. театрі муз. комедії, 1952 — 67 — у Львові, укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Бичок («Гайдаї», або ж Палука Кропивницького), Галушка («В степах України» Корнійчука), Підколесин («Одруження» Гоголя), Тартюф («Тартюф» Мольєра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОЗАЧКОВСЬКИЙ Андрій Осипович [4 (16).VIII 1812, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл. — 8 (20).VIII 1889, там же] — укр. лікар, друг Т. Г. Шевченка. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1835). З 1842 — повітовий лікар у Курську, з січня 1844 — лікар і викладач медицини в переяславській семінарії. З Шевченком познайомився в Петербурзі 1841. В серпні 1845 поет відвідав К. в Переяславі, з кінця жовтня 1845 жив у нього (з перервами) до поч. січня 1846, тут написав поему «Наймичка», вступ до поеми «Бретіж», «Залюбі», «Кавказ». Востаннє поет приїжджав до Переяслава 1859. К. листував-

ся з поетом, коли він перебував на засланнях, допомагав йому матеріально. Опублікував спогади про Шевченка. Тепер у кол. будинку К. в Переяславі — істор. музей. Тв.: Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко. В кн.: Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. М., 1962.

В. Л. Смілянська.

КОЗАЧОК — укр. народний танець імпровізаційного характеру. Був поширений серед козацтва (звідси й назва). Виконують К. чоловіки й жінки. Осн. тан. рухи: бігунок, вихилисник, віршовочка, притуп, припадання, присядка (в чоловіків); хореографічні малюнки: коло, ворота, зірочки. Темп помірно швидкий або швидкий, муз. розмір $\frac{3}{4}$. Існують також кубанський К., терський та ін.

КОЗЕЛ — плідник, самець кіз. У відтворенні та якісному поліпшенні стада має велике значення. Для плем. цілей використовують К. віком від 1,5 до 8 років, з високою породністю і продуктивністю, міцним здоров'ям, добрим екстер'єром, статевую активністю і здатністю передавати цінні гсп. ознаки потомству. При вільному паруванні К. покриває 25—30 кіз, за штучного осіменіння спермою одного К. можна осіменити 1000—1500 кіз за рік. Годують К. за кормовими нормами для півдників.

КОЗЕЛІЦЬ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Острі (бас. Дніпра), за 40 км від залізнич. ст. Бобриниця, 8,4 тис. ж. (1979). Відомий з писемних джерел поч. 17 ст. В 1654 у складі Лівобережної України возз'єднаний з Росією. В 1656 дістав магдебурзьке право. В 1708 — 81 — адм. центр Київського полку. Радянську владу встановлено 21.1.1918. З 1924 К. — селище міського типу.

Під час Великої Вітчизн. війни в період окупації К. нім.-фашист. загартниками (11.IX 1941—20.IX 1943) в селищі діяв підпільний райком партії. В К. — львонозавод, целюлозний, маслобробний, прод. товари, комбикормовий з-д, райсільгосптехніка, м'ясоколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум. З заг. осв. і музична школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 6-ка. Пам'ятка архітектури — собор Різдва Богородиці (1752—64, архітектори А. В. Квасов та І. Г. Григорівич-Барський; іл. див. до ст. Квасов А. В.).

КОЗЕЛІЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,7 тис. км². Нас. 90,2 тис. чол. (1979). У районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих міськ., 2 селищним і 35 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Козелець. На Зх. тер. району омивається Київським водосховищем. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — Десна з прит. Остер. Ґрунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені й болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, граб, вільха та ін.) займають 67,7 тис. га. Переважають підприємства легкої та харч. пром-сті (козелецький льоно- і маслобробний з-д,

Остерська ткацька ф-ка, Чемерський спиртовий з-д, Комбінат побутового обслуговування (Козелець) і 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — вирощування зернових, картоплі, льону, а також виробн. м'яса, молока. В 1978 площа с.-г. угідь становила 133,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 82,9 тис. га. У К. р. — 30 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 2 радгоспи, обл. с.-г. дослідна станція (с-ще Прогрес), учбово-госп. технікум (Козелець), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 380 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — вет. (Козелець) і буд. (м. Остер) технікуми, 75 заг.-осв., 2 муз. школи; 77 лік. закладів, у т. ч. 12 лікарень; турбаза (Остер). 30 будинків культури, 59 клубів, 2 кінотеатри, 81 кіноустановка, 79 б-к, краєзнавчий музей (Остер). Пам'ятки архітектури — залишки Юр'євої божниці (12 ст.) у м. Острі, Трохосвятительська церква у с. Лемешах (1761, арх. І. Григорович-Барський), Ус. Євнинці — пам'ятка трипільської культури — урочище «Узвіз». У с. Борсукові К. р. народився укр. рад. письменник Ю. О. Збанацький, у с. Мостишах (тепер с. Петрівське) — укр. рад. агрохімік П. О. Дмитренко, в с. Бобруйках — рос. рад. співак Г. М. Нелетт, у с. Красилівці — укр. поет і етнограф О. В. Шиняцький-Ілліч. В Острі похований засновник чувас. рад. поезії М. Сестель. У К. р. видається газ. «Лепінський шлях» (з 1931).

М. Г. Семисток.

КОЗЕЛЬСЬК — місто, центр Козельського району Калуз. обл. РРФСР. Розташований на р. Жидри (притока Оки). Вузол залізниць на Смоленськ, Горькоє, Тулу. Вперше згадується в *Іпатівському літописі* під 1146. Відомий героїчною обороною навесні 1238 проти військ хана Батия під час монг.-тат. навали на Русь. Жителі міста оборонялися протягом 7 тижнів, знищивши бл. 4 тис. ворогів; всі оборонці загинули в нерівному бою.

КОЗЕЛЬСЬКИЙ Федір Якович (1734 — після 1783) — вітчизняний поет. Син полтавського полкового осавула. Був на військ. службі, потім у Сенаті. Друкувався в петерб. журналах 70—80-х рр. 18 ст. Окремими виданнями опублікував трагедію «Пантея», поему «Незлюбиве життя» (обидві — 1769), оди, елегії.

Тв.: Сочинения. ч. 1—2. СПб., 1779. С. І. Білокінь.

КОЗЕЛЬСЬКИЙ Яків Павлович (бл. 1729, с. Келеберда, тепер Канівського р-ну Черкаської обл. — після 1795, с. Крутий Берег, тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.) — укр. і рос. просвітителі-демократ, філософ-матеріаліст. Походив з середовища укр. козацтва. Навчався в Київ. академії (1744—50) та Академічному уні-ті при Петерб. АН (1751—57); викладав в Артилерійській та Інженерній школах, згодом працював секретарем Сенату в Петербурзі (1767—70, 1788—93) та членом Малоросійської колегії в м. Глухові (1770—78). Спираючись на прогресивні думки 18 ст. теорії при-

родного права та «суспільного договору», виступав з критикою вад кріпосницького ладу Росії, виправдовував стихійні виступи нар. мас проти феодал. гноблення. Для політ. поглядів К. характерні хитання між республікою і конституційною монархією. Ідеалом К. вважав суспільство, де існує приватна власність, але здобута особистою працею. Гол. філос. праця «Філософські пропозиції» (1768), в якій К. виступав проти схоластики, ідеалізму в теології, захищаючи і розвиваючи далі матеріалізм М. В. Ломоносова, франц. просвітителів 18 ст. Велике значення мала пед. діяльність К. У 1764 опублікував підручник «Арифметичні твердження» і «Механічні твердження», в яких виступав за поєднання теорії з практикою в навчанні.

Тв.: В кн.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. т. 1. М., 1952.

Літ.: Прудников В. С. Русские педагоги-математики XVIII—XIX веков. М., 1956; Дмитриченко В. С. Суспільно-політичні погляди Я. П. Козельського. К., 1957; Коган Ю. Я. Просвітитель XVIII века Я. П. Козельский. М., 1958. В. С. Дмитриченко.

КОЗЕЛЬЦІ (Tagorogon) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Листки лінійні або ланцетні, тонкозагострені, цілокраї. Квітки язичкові жовті або білі. Плід — сім'янка з чубчиком. Понад 150 видів, пошир. в Європі, Азії та в Африці. В СРСР — бл. 100 видів, з них в УРСР — 17. Ростуть на луках, узліссях, серед чагарників, на пісках і в степах. Найпоширеніші К. великі (Т. majus) — скрізь на Україні; К. східні (Т. orientalis) — на Поліссі, в Лісостепу, Карпатах; К. укр. раїнські (Т. ucrainicum) — на річкових пісках Полісся, в Лісостепу і ш. частині Степу; К. лучні (Т. pratensis) — в Карпатах на луках. Багато видів К. — добрі кормові трави й медоноси.

КОЗЕЛЬЩИНА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. станція. 4,0 тис. ж. (1979). К. виникла у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни під час окупації К. (15.IX

1941—25.IX 1943) в селищі діяла підпільна група, яка виконувала завдання Полтав. обл. УРСР. у під. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 30,9 тис. чол. (1979). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 10 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Козельщина. К. р. розташований у межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: залізна руда, глина, пісок. Річки — Псел з прит. Гонтва. Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, осика) займають 2 тис. га. Пром. підприємства: галечинський маш.-буд. з-д по устаткуванню тваринницьких ферм і біофабрика (виготовляє біопрепарати для с. г.); комбінат побутового обслуговування (Козельщина). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буяківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 75 тис. га, в т. ч. орні землі — 61 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр-буяки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р. — 18 колгоспів, радгосп; райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Козельщина, Галечинка, Галечина. Автошляхів — 248 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 27 клубів, 45 кіноустановок, 35 б-к. У с. Верхній Мануйлівці, де 1897 і 1900 жив М. Горький, — літ.-меморіальний музей. У с. Юрках К. р. народився укр. рад. письменник А. В. Головох і академік АН УРСР В. П. Протопопов, у с. Пашенівці — математик М. В. Остроградський. У К. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

Г. М. Качай.

КОЗЕРАЦЬКИЙ Василь Федосійович [н. 31.XII 1905 (13.I 1906), с. Грузьке, тепер Голованівського р-ну Кіровоград. обл.] — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1932—51 працював у театрах муз. комедії Одеси, Дніпропетровська, Києва. В 1951—59 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (виступав у окремих спектаклях до 1963). З 1963 — на пед. роботі (з 1965 — в Київ. консерваторії). Партії: Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Василь («Милана» Г. Майбороди), Герман («Пікова дама» Чайковського), Раддес («Аїда» Верді) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОЗЕРОГ — одне із сузір'їв зодіаку Пд. півкулі неба. Найяскравіша зоря має блиск 2,8 візуальної зоряної величини. На території

Г. Я. Козаченко.

Д. І. Козачівський.

А. О. Козачковський.

В. Ф. Козерацький.

СРСР видно літом і восени (найкраще в липні — серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

КОЗИК Михайло Якимович [20.IX (2.X) 1879, м. Семенівка, тепер Семенівського р-ну Черніг. обл. — 2.I 1947 Львів] — укр. рад. живописець. У 1897—1904 навчався в іконописній майстерні в Києві, 1904—09 — в Київ. худож. уч-щі в Г. Дядченка, М. Пимоненка та ін., 1909—13 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. Коровіна. З 1926 — член АХЧУ. Твори: «Портрет М. Ф. Біляшівського» (1919), «Урожай», «Сама собі господиня», «Портрет матері» (всі — 1927), «Моя палітра» (1934), «Піонерка з квітами» (1935), «Літній день. Село Яреськи» (1938), «Малій Тарас слухає розповідь свого діда» (1939), «Річка взимку» (1940) та ін. Твори зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї та ін. В 1915—25 викладав у Київ. худож. школі, 1925—32 — Київ. худож. ін-ті, 1932—41 — Харків. худож. ін-ті: професор (з 1925).

П. О. Козіцький.

КОЗИН — селище міського типу Обухівського р-ну Київ. обл. УРСР, у заплаві Дніпра, за 31 км від Києва. 2,8 тис. ж. (1979). В селищі — цех по переробці деревини Київського лісгоспзупу, лісництво. Восьмирічна школа, мед. амбулаторія. Будинки культури, 2 б-ки. Навколо К. — будинки і бази відпочинку, численні піонерські табори.

КОЗИНЦЬ — викривлення передніх кінцівок у зап'ястних суглобах; зустрічається переважно у коней, іноді у собак. К. зумовлюється укороченням сухожилля і м'яких зв'язок, що виникає внаслідок запальних процесів при розтягненні зв'язок, ударах та пораненнях. У лошат може бути приданим. При К. кінь шкентильгає, часто спотикається. Лікування: згрівальні компреси, масаж із застосуванням йодистих препаратів, *тканинна терапія*. Підковують спеціальними підковами тощо.

КОЗИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 1—3 ст. н. е. на правому березі Бузького лиману біля с. Козирки Очаківського району Миколаївської області. Досліджувалося 1954—67.

Виявлено залишки кам'яних житлових і госп. будівель. Стіни деяких парадних приміщень були оздоблені поліхромним фресковим розписом і рельєфними вапняно-гіпсовими карнизми. Розкопано залишки ткацької майстерні, зерносушилки. Під дошками будівель виявлено дитячі поховання в посудинах (див. *Глекові поховання*) або в невеличких ямках. Численні знахідки — зернотерки, жорна, кістки тварин свідчать про землеробсько-скотарський характер г-ва мешканців К. г. На матеріальній культурі К. г. позначився вплив *Ольги*.

Літ.: Бураков А. В. Козирское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976.

КОЗИЦЬКИЙ Микола Григорович [8 (20).I 1880, м. Кам'янець-Подільський — 30.X 1920] — рад. державний і парт. діяч. Член Ко-

муністич. партії з 1903. Н. в сім'ї робітника. Брав участь у транспортуванні ленінської «Искры» з-за кордону в Росію. В 1905—07 проводив парт. роботу в Одесі, на Поділлі. К. не раз заарештовували, вислали, деякий час він жив в еміграції. В 1913—15 працював у Петербурзі на заводі «Сіменс і Гальске» (тепер завод імені Козіцького).

В 1917 — один з керівників Васильостровського районного к-ту РСДРП(б) у Петрограді. Активний учасник Великої Жовт. соціалістич. революції, член Петерб. к-ту партії. В 1918—19 — голова Ради робітн. і червоноармійських депутатів Нижнього Новгорода. В 1920 — голова Подільського губревкому. Загинув у бою з петлюрівцями.

Л. Г. Тельман.

КОЗИЦЬКИЙ Пилип Омелянович [11 (23).X 1893, с. Летичівка, тепер Монастириського р-ну Черкас. обл. — 27.IV 1960, Київ] — укр. рад. композитор, педагог, музично-громадський діяч, засл. діяч мист. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1940. В 1917 закінчив Київ. духовну академію, 1920 — Київ. консерваторію (клас композиції Б. Яворського, гармонії та інструментовки — Р. Глієра). В 1918—24 викладав у Київ. муз. драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка; 1921—28 — один з організаторів і керівників Муз. т-ва ім. М. Д. Леонтовича. В Харкові (1925—35) був головою Вищого муз. к-ту Наркомосу УРСР, читав лекції з історії укр. музики в муз. драм. ін-ті. З 1935 — викладач, з 1945 — професор Київ. консерваторії. В 1952 — 56 — голова правління Спілки композиторів України. Музикант К. ґрунтується на нар.-пісенній творчості, пов'язана з традиціями укр. муз. класики. Твори: опери — «Невідомі солдати» (1934, 2-а редакція «Жан Жірдан», 1937), «За Батьківщиною» (1943); кантати — для хору а капела «Пам'яті більшовиків» (1951), для дитячого хору «Здрасну, весно» (1952); для симф. оркестру — сюїта «Козак Голота» (1925), поема «Дочка партизана» (1938); хори — «Десять шкільних хорів» (1921), «Всім прелюдів пісень» (1924), дитячих «Дивний флот» (1925), «Всім українських народних новел» (1936); інструм. ансамблі, твори для фортепіано; романси, пісні, обробки нар. пісень, музика до кінофільмів та ін. К. — автор ряду наук. досліджень і статей про творчість М. Леонтовича, К. Стеценка, Б. Лятошніського, Б. Сметани й ін. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Довженко В. Нариси з історії української радянської музики. ч. 1. К., 1957; Гордічук М. П. О. Козіцький. К., 1959. М. М. Гордічук.

КОЗИВНИЦТВО — галузь тваринництва, що розводить кіз для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. Козяче молоко має підвищений вміст жиру та білка, відзначається бактерійною дією. З шкір кіз виготовляють шевро, хром, лайку, замшу, сап'ян та ін., з козячого пуху — високосортові легкі тканини, тонкий трикотаж, найкращі сорти фетру, хустки, з

тонкої козячої вовни — тех. тканини, килими, ковдри й трикотаж, з грубої — вовняні тканини й трикотаж. Розрізняють такі осн. напрями К.: пухове, молочне, вовнове й мішане. В СРСР пухове К. представлене оренбурзькою, придонською породами й гірсько-алтайською породною групою; молочне К. — зааненською породою, місцевими породами (горьковською, мегрельською) й місцевими відрадами укр. й білорус. кіз; вовнове К. — ангорською й рад. вовновими породами. В СРСР на поч. 1979 налічувалося 5,5 млн. кіз. На Україні кіз розводять тільки в підсобних г-вах населення, в основному в Закарп., Одес., Івано-Фр. і Полтав. областях. Переважають молочні породи. Поголів'я кіз в УРСР на поч. 1979 становило 233 тис. Наук. роботу по вивченню К. проводить Всесоюзний н.-д. ін-т вівчарства й козівництва (Ставрополь).

Ц. В. Шенієнко.

КОЗІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 47,3 тис. чол. (1979). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 22 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Козова. К. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Стрипа*, *Корпенець* (притоки Дністра). ґрунти темно-сірі опідоліні й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (бук, граб, дуб, липа, ялина, береза) займають 3,8 тис. га. Найбільші підприємства — козівський цукровий завод, філіал Микuliнського виробничого об'єднання по меблях і деревообробці та Козівський спиртний завод. 8 будинків побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство зерноовочівницького і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 51,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У К. р. — 20 колгоспів, радгосп, 4 міжгосп. підприємства (по виробн. свинини, яловичини, вовни і продуктів птахівництва), райлісгосптехніка. Залізничні станції — Козова, Денисов-Купчинці. Автошляхів — 242 км, у т. ч. з твердим покриттям — 186 км. У районі — 42 заг.осв. і музична школи; 48

М. Я. Козик. Селянка читає. 20-і рр. 20 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Козуля звичайна.

діяч. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 9 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 46 кіноустановок, 43 6-ки. В. С. Купчинський К. р. народився укр. поет П. А. Думка, в с. Великому Ходячківському похований укр. письменник Т. Г. Бордюлак. У К. р. видається газ. «Радянське слово» (1944). І. А. Козловський

КОЗІЙ Григорій Васильович [н. 29.XII 1897 (10.I 1898), с. Оленічі Любачувського повіту Львівського воєводства, тепер ПНР] — український рад. ботанік, доктор біол. наук (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1936. Осн. праці в галузі палеоботаніки і геоботаніки, зокрема з питань четвертинної історії розвитку флори Укр. Карпат і суміжних з ними територій, підвищення продуктивності природних кормових угідь Укр. Карпат, а також створення штучних високогірних агробіоценозів в умовах високогір'я Карпат. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОЗІН Сергій Андрійович [7 (19). X 1879, Туапсе, тепер Краснодар. краю — 16.X 1956, Ленінград] — рад. монголознавець, акад. АН СРСР (з 1943). У 1903 закінчив Петерб. ун-т. У 20-х рр. брав участь у створенні ленінгр. Сх. ін-ту. З 1929 в цьому ін-ті та Ленінгр. ун-ті викладав монг. мову. К. — автор праць і перекладів (з коментарями) монгольського («Гесеріада», 1935) і калмицького («Джангаріада», 1940) епосу.

КОЗІНА Валентина Вікторівна (н. 3.IV 1927, с. Зарічне, тепер Сімфероп. р-ну Крим. обл.) — одна з зачинателів руху за високопродуктивну працю в птахівництві. Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1958. На птахофабриці «Південна» Крим. обл. працює з 1960 і згодом стала пташництво-оператором. У 1970 закінчила Прибережненський технікум (зоотех. відділ). Досягла високих виробничих показників (в 1977 від закріпленого птахопоголів'я одержала 10 млн. 260 тис. яєць). Обиралася членом Ревізійної комісії на XXIII—XXV з'їздах Компартії України. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, за участь у партизан. русі — медаллю «За відвагу» та ін. Держ. премія СРСР, 1975. В. В. Фесенко.

КОЗІНЦЕВ Григорій Михайлович [9 (22).III 1905, Київ — 11.V 1973, Ленінград] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1964). Навчався в АМ у Петрограді. У 1921 разом з Л. Траубергом і С. Юткевичем організував кіногрупу ФЕКС (фабрика ексцентричного актора). З 1924 працював на кінофабриці «Півзаххін» (тепер «Ленфільм»), до 1946 (спільно з Л. Траубергом) поставив фільми: «Шинель» (1926, за Гоголем), «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавилон» (1929), «Одна» (1931); трилогія — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937), «Вибірська сторона» (1939). Як театр. режисер поставив трагедії Шекспіра «Король Лір», «Отелло», «Гамлет». Екранізував твори світової класики: «Дон Кіхот» (1957), «Гам-

лет» (1964), «Король Лір» (1971). З 1941 — викладав у ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1965. Держ. премія СРСР, 1941, 1948.

Тв.: Наш сучасник Вільям Шекспір. Л.—М., 1966; Глибокий актор. М., 1971; Пространство трагедии. Л., 1973.

КОЗЛАНЮК Петро Степанович (літ. псевд.— Прутовий, Мережка, Перерівський; 12.VIII 1904, с. Перерів, тепер Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.— 19.III 1965, Львів) — укр. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1943. Н. в бідній сел. сім'ї. Друкуватися почав 1926. У 1928 на Рад. Україні вийшли перші збірки його оповідань «В селі» і «Хлопські гаразди». Був одним із засновників прогрес. письменницької орг-ції «Горно» і журн. «Вікна», який пропагував ідею возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Брав активну участь в організації Антифашистського конгресу діячів культури 1936 у Львові. В 1930—39 за революц. діяльність кілька разів був заарештований, сидів у тюрмах панської Польщі.

У 1939, ставши рад. письменником, активно включився в літ. і громад. життя. Під час Великої Вітчизн. війни був кореспондентом фронтових газет, коментатором радіостанції «Дніпро» (зб. фейлетонів «Парад мерців» 1943). В 1944—52 і 1954—65 — голова Львів. орг-ції Спідки письменників України. В 1952—54 — голова виконкому Львів. обласної Ради депутатів трудящих. У своїх творах відобразив збубниження і пролетаризацію зх.-укр. села в умовах польс.-ляхетської окупації, показав нове життя після визволення 1939. Найзначніший твір К. — трилогія «Юрко Крук» (1946—56). В ній змальовано широку картину життя трудящих Зх. України перших десятиліть 20 ст., показав їхню боротьбу за возз'єднання з Рад. Україною. В статтях і памфлетах, у п'єсі «Зрадинки» (1945) викривав і таврував укр. бурж. націоналістів. Писав оповідання для дітей. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1960; Твори, т. 1—4. К., 1974—75; Рос. перекл. — Избранное, т. 1—2. М., 1960; Весна. М., 1965.

Лит.: Байда Ю. Петро Козланюк. К., 1959; Про Петра Козланюка. К., 1964; Качкан В. А. Петро Козланюк. К., 1980; Гуменюк М. П. Петро Козланюк. Бібліографічний покажчик. Львів, 1957.

КОЗЛІВ Д. В. Павличко. **КОЗЛІВ** — селище міського типу Козівського р-ну Терноп. обл. УРСР, за 14 км від залізнич. ст. Денисів-Купчинці. 2,1 тис. ж. (1979). У К. — спиртний і цегельний з-ди, комбінат побутових послуг, міжгосп. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, дві 6-ки. Вперше згадується у писемних джерелах 1467.

КОЗЛОВ Іван Андрійович [24.VI (6.VII) 1888, с. Сандирі, тепер у складі м. Коломиї Моск. обл.— 26.II 1957, Москва] — рад. парт.

діяч, письменник. Член КПРС з 1905. За участь у революції 1905—07 засланий до Сибіру. Після втечі з заслання 1913 емігрував. Під час громадян. війни проводив підпільну роботу в Севастополі та Харкові. В 1923—25 навчався у Вищому літ. ін-ті ім. В. Я. Брюсова, потім — на парт. роботі. В 1941—44 — один з керівників партизанського руху в Криму, секретар Сімферопольського підпільного міського ВКП(б).

Літературну діяльність почав 1920 (п'єса «Підпілля»). Після війни осліп, але продовжував літ. діяльність. Автор документальних повістей «У кримському підпіллі» (1947), «В місті російської слави» (1950) та ін. Нагороджений орденом Леніна, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1948. **КОЗЛОВ Іван Іванович** [11 (22).IV 1779, Москва — 30.I (11.II) 1840, Петербург] — рос. поет, перекладач. В 1821 осліп. Автор романтичної поеми «Чернець» (1825), ліричних поезій «До друга В. А. Ж.» і «Київ», «Венеціанська ніч», «Полонений грек у в'язниці» тощо. Перекладач творів Дж. Байрона, А. Міцкевича, Р. Бернса та ін. Його переклад поезії Т. Мура «Вечірній давін» став популярною рос. піснею. К. належить переспів «Плачу Ярославни» з «Слова о полку Ігоревім». Віршами К. захоплювався Т. Шевченко. Окремі поезії К. укр. мовою перекладали В. Александров, П. Грабовський.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1960.

КОЗЛОВ Микола Іларіонович [30.XI (12.XII) 1814, Оренбург — 28. IX (10.X) 1889, Петербург] — вітчизняний анатом і патолог, фахівець в галузі військової медицини. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1833) і Дерптський (тепер Тартуський ун-т) професорський ін-т (1837). З 1841 — професор анатомії Київ. ун-ту, одночасно викладав історію медицини і був деканом мед. ф-ту; заснував при Київ. ун-ті патологоанатомічний музей. З 1853 працював на адміністративних посадах у Петербурзі. Редагував 30 років «Военно-медицинский журнал». Праці К. присвячені анатомії та військовій медицині. М. К. Бородій.

КОЗЛОВ Олексій Олександрович [8 (20). II 1831, Москва — 27.II (12.III) 1901, Петербург] — рос. філософ-ідеаліст, один з перших представників персоналізму в Росії. Закінчив Моск. ун-т (1854). Приват-доцент (з 1876), професор (з 1884) Київ. ун-ту. Видаєць перших у Росії філос. журналів «Філософський тріхмісячник» (Київ, 1885—87) та «Своє слово» (СПБ, 1888—98). Певний час пропагував філософію А. Шопенгауера, потім намагався створити власну філос. систему, в якій поєднував об'єктивний ідеалізм Платона і Г. В. Лейбніца з суб'єктивним-ідеалістичним вченням І. Канта про апріорність простору і часу. За філософією К., яку він називав «пансіхізмом», все існуюче має в своїй основі психічне начало. Ідеї К. справили вплив на М. О. Бердяєва, М. О. Лосського.

В. В. Козіна.

Г. М. Козінцев.

П. С. Козланюк.

КОЗЛОВ Петро Кузьмич [3 (15). X 1863, м. Духовщина, тепер Смолен. обл. — 26.IX 1935, Петергоф, тепер м. Петродворець] — рад. мандрівник, дослідник Центр. Азії, акад. АН УРСР (з 1928). У 1887 закінчив військ. уч-ще. З 1883 брав участь у рос. експедиціях у Центр. Азію під керівництвом М. М. Пржевальського, М. В. Перцова, В. І. Роборовського. В 1899—1901 очолював експедицію у Сх. Тибет, Монголію, Зх. Китай, 1907—09 — в пустелю Гобі, де було відкрито й досліджено давнє місто *Хара-Хото*. В роки громадян. війни К. працював в *Асканії-Новій*. У 1923 — 26 очолював першу рад. експедицію в Центр. Азію, що відіграла значну роль у геогр., археол. і етногр. вивченні Монголії. В 1931—33 брав участь у підготовці експедиції укр. вчених до Тянь-Шаню. Матеріали експедиції було надруковано в численних працях. Нагороджений медалями російського і багатьох зарубіжних географічних товариств. Ім'ям К. названо льодовик у горах Монгольського Алтаю. *Літ.:* Овчинникова Т. Н. П. К. Козлов — исследователь Центральной Азии. М., 1964.

КОЗЛОВ Фрол Романович [5 (18). VIII 1908, с. Лошніно, тепер Касимовського р-ну Рязан. обл. — 30.I 1965, Москва] — рад. держ. і партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1926. Н. в бідній сел. сім'ї, робітник. У 1936 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1940—53 — на керівній парт. роботі в Іжевську, в апараті ЦК ВКП(б), у Куйбишеві, Ленінграді. В 1953—57 — перший секретар Ленінгр. обкому КПРС, 1957—58 — Голова Ради Міністрів РРФСР, 1958—60 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР, 1960—64 — секретар ЦК КПРС. З 1952 — член ЦК КПРС. В лютому — червні 1957 — кандидат у члени, 1957—64 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликання. Член Президії Верховної Ради СРСР 1954—58 і з 1962. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 ін. орденами, медалями. Похований в Москві біля Кремлівської стіни.

КОЗЛОВ — колишня (до 1932) назва м. *Мічурінська*.

КОЗЛОВСЬКИЙ Іван Семенович [н. 11 (24). III 1900, с. Мар'янівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — укр. і рос. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1980). В 1917—19 навчався в Київському музично-драматичному інституті імені М. В. Лисенка в *О. Муравіної*. В 1919 — 24 служив у Червоній Армії й брав участь у виставах Полтав. пересувної муз.-драм. театру (виконав, зокрема, партію Фауста в однойменній опері Гуно). В 1924 — соліст Харків., 1925 — Свердлов. оперних театрів, в 1926—54 — Великого театру СРСР. К. — видатний представник рад. вокальної школи. Голос нижнього тембру, широкого діапазону. Виконанням К. властиві емоційність, легкість і теплода звучання, майстерність сценічного перекладу. Партії: Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Лоегріні («Лоегріні» Вагнера), Принц («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва). Поставив ряд опер. К. — знавець укр. музики, активний її пропагандист. Серед партій укр. репертуару — Левко, Петро («Утоплена», «Наталка Полтавка» Лисенка). К. — засновник і худож. керівник концертного ансамблю опери (1938—41, Москва; серед вистав — «Катерина» Аркаса, виконував роль Андрія). Концертна діяльність (з 1919). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949.

КОЗЛОВСЬКИЙ Михайло Іванович [26.X (6.XI) 1753, Петербург — 18 (30). IX 1802, там же] — рос. скульптор і рисувальник, представник класицизму. В 1764—73 навчався в петерб. АМ. Працював у Римі (1774—79) та Парижі (1779—80 і 1788—90), з 1794 — академік. Твори: рельєфи для Мармурового палацу в Петербурзі (1787), «Полікрат» (1790), «Амур спить» (1792), «Геркулес на коні» (1799), статуя для Великого каскаду в Петродворці «Самсон роздирає пащу лева» (1800—02), пам'ятник О. В. Суворову (1799—1801, тепер на Суворовській площі в Ленінграді). Крамні роботи К. зберігаються в ДРМ. У К. вчилися В. Демут-Малиновський, С. Пименов та ін.

Літ.: Петров В. Н. Михайло Іванович Козловський. Л., 1976.

КОЗЛОВСЬКИЙ Олександр Костянтинович (I.XI 1876, с. Горючке, тепер Гірське, Миколаївського р-ну Львів. обл. — 14.VIII 1898, с. Гребінне, нині на тер. ПНР) — укр. поет. Писати почав з 1894. Вперше кілька його віршів під заг. назвою «Із поезій засудженого на смерть» було надруковано в журн. «Літературно-науковий вісник» 1898, вже після смерті поета. Зб. віршів К. «Мирти й кипариси» видав І. Франко з своєю передмовою 1905. В ліриці К. переважають інтимні мотиви. У віршах і поемах на істор. теми К. оспівав героїчне минуле України, визвольну боротьбу укр. народу проти польс. шляхти («Богдан Хмельницький», «Пролог»).

Тв.: Поезії. К., 1966.

Ф. П. Посребенник.

КОЗЛЮК Анатолій Іванович (н. 2.VII 1932, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі протипожежного захисту вугільних шахт, доктор тех. наук (з 1977). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1955) Моск. гірничого ін-ту почав працювати у Всесоюзному н.-д. ін-ті гірничоратувальної справи (Донецьк), з 1975 — заст. директора. Осн. дослідження з теорії і практики термодинамічних процесів при розвідковій і газиній підземних пожеж на вугільних шахтах. Держ. премія СРСР, 1976.

КОЗЛЯТИК, галега (*Galega*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки непарноперисті. Квітки зібрані у верхівкові китиці. 5 видів, поширених в Європі і Зх. Азії. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. лікарський (*G. officinalis*),

росте на вологих луках по берегах річок, серед чагарників (на Пд. Лівостепу та в степовій зоні Правобережжя). К. — кормова рослина. Деякі її форми отруйні для худоби, здебільшого для овець.

КОЗОВА — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр на р. Коропці (прит. Дністра). Залізнична ст. 7,7 тис. ж. (1979). К. відома з 1440. Входила до Речі Посполитої. З 1772 — у складі Галичини під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919—39 — буржуазно-поміщицької Польщі.

В 1939 у складі Зх. України возз'єднана з УРСР. З 1958 К. — селище міськ. типу. В К. — цукр. і цегельний з-ди, філіали Микулинського об'єднання по меблях та деревообробній й Бережанського машинобуду; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, будинок побуту. 2 заг.-осв. і музична школи; лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, кінотеатр, 5 6-к. Залишки замку 16 ст.

КОЗОРІС Михайло Кірович (1882, м. Калусь, тепер Івано-Франк. обл. — 1937) — укр. рад. письменник. Закінчив Львів. ун-т. Друкуватися почав 1907. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перебував на Рад. Україні. Працював у Нар. комісаріаті юстиції. Був членом літ. орг-ції «Західна Україна». Окремих виданнями вийшли зб. оповідань «Віче» (1928), «По кам'яній стежці» (1930), повісті «Село встає» (1929), «Чорногора говорить» (1931), «Голуба кров» (1932), книга публіцистики «Панський терор на Західній Україні» і літературознавча праця «Соціальні моменти в творчості В. Стефаника» (обидві — 1932).

І. М. Лисенко.

КОЗУБОВСЬКИЙ Федір Андрійович [24.VII (5.VIII) 1895 — 2.IX 1942] — учасник громадянської війни на Україні, укр. рад. археолог. Член Комуністичної партії з 1928. Н. в с. Богусьовому (тепер Пінського р-ну Брест. обл.). В 1916 закінчив Смоленський учн. ін-т. Один з організаторів *Поліського збройного повстання 1918—19*. Командував 2-м Поліським комуністичним повстанським полком. У 20-х рр. — директор краєзнавчого музею в Коростені. В 1934—36 — директор Ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР.

КОЗУЛЯ, косуля (*Capreolus*) — рід ссавців род. оленевих. Довж. тіла самців 100—150 см, вис. у холмі 65—100 см, маса 20—60 кг; самки дещо менші. Самці мають малорозгалужені горбуваті роги довж. до 40 см, які щороку посени скидають. Волосся світлої окраси рідкий, рудуватого кольору, взимку — густий, бурувато-сірий; взлітку біла пляма — навколохвостове «зеркало». Новонароджені К. плямисті. Населяє ліси й рідколісся з галлявинями. Паруваті в серпні — жовтні. Малюта (1—3, іноді 4) з'являються у травні — червні. Живить К. рослинами. К. пошир. в Європі й Азії. На Україні зустрічається К. з півч. й пн. (С. *capreolus*). Об'єкт мисливства. В деяких місцях свого поширення перебуває під охоро-

М. І. Козловський. Полікрат. Гіпс. 1790. Державний Російський музей у Ленінграді.

Койот.

Козлятник лікарський. 1 — верхня частина квітучої рослини; 2 — корінь з основою стебла; 3 — квітка; 4 — насіння.

ною. На Україні здобувається за ліцензіями. К., які подіяються в Сибіру, часто виділяють в окремий підвид К. сибірська (С. с. *rupestris*). Лт. с. 264.

КОЗЮРЕНКО Олександр Григорович [10 (22).ІІ 1892, с. Гнилякове, тепер с. Дачне Білявського р-ну Одес. обл. — 28.V 1959, Київ] — укр. рад. художник-карикатурист, засл. діяч мист. УРСР (з 1950). В 1912—15 навчався в Одес. худож. уч-щі. З 1920 працював у центр. укр. газетах і журналах «Комуніст», «Більшовик», «Червоний перець», «Всесвіт» та ін. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 К. — художник фронтової преси. В 1943—59 працював у журн. «Перець».

КОЗЯТИН — місто Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виник у 70-х рр. 19 ст. як селище біля залізнич. станції, що здобула назву від сусіднього с. Козятина. В 1903 тут було створено с.-д. групу, яка підтримувала зв'язок з газ. «Искра». Робітники залізнич. вузла брали участь у революц. подіях 1905—07. Рад. владу встановлено у січні 1918. З 1938 К. — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (14.VII 1941—28.XII 1943) у місті діяли підпільні диверсійні групи. В К. — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, птахох. та хлібокомбінати, сухого знежиреного молока, хлібний і комбикормовий з-ди, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, пром. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв., музична і спортивна школи, залізнич. тех. уч-ще; 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Архітектурна пам'ятка — вокзал (1888—90, архітектор О. Кобелев).

КОЗЯТИНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 94,4 тис. чол. (1979). В районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих міськ. та 31 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — м. Козятин. К. р. розташований у межах Придніпровської височини. В районі — Глуховецьке родовище каоліну. На тер. району беруть початок ріки Гниль, Гнильця, Ростава (бас. Дніпра) і Десна (бас. Пд. Бугу). Ґрунти чорноземні. Лежать у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, береза, ялина, сосна, клен, асен, вільха) — 3,0 тис. га. Пром. підприємства: глуховецькі каоліновий комбінат і з-д залізобетонних виробів, Жежелівське кар'єроуправління (добування й обробка граніту), Бродський цукр. з-д, козятинські швейна ф-ка і птахохлібкомбінат та ін. Комбінат побутового обслуговування (Козятин). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буярівничого й тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 97,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 81,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, овочеві, картопля. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, бджільництво. В К. р. — 21 колгосп, 5 радгоспів, птахофабрика, райсіль-

госптехніка з 3 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Козятин. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 178 км. У районі — 45 заг.-осв., 2 музичні і спортивні школи, залізнич. уч-ще; 71 лік. заклад, у т. ч. 10 лікарень, 62 будинки культури і клуби, 2 кінотеатри, 68 б-к. В с. Гурівцях К. р. народився академік АН УРСР Б. М. Бабій, у с. Кордівцях — укр. рад. письменник Ф. Ю. Мазівчук, у с. Зо-

зулинцях — укр. мовознавець К. П. Михальчук, у с. Миколаївці — академік АН УРСР Г. Й. Сухомел, у с. Глухівцях — академік АН УРСР А. П. Філіпов. У К. р. видається газ. «Жовтєві зорі» (з 1929). П. І. Ткач. **КОЗЬМА ПРАЗЬКИЙ** (лат. *Cosmas Pragensis*; бл. 1045—21.X 1125, Прага) — чесь. хроніст. Походив із знатного роду. Здобув освіту в Празі і Львєжі. Відвідав Угорщину, Німеччину, Італію. Автор «Чеської хроніки», яка є цінним джерелом для вивчення ранньої історії Чехії.

КОЗЬМА ПРУТКОВ — колективний псевдонім групи російських письменників — О. К. Толстого і братів О. М. і В. М. Жемчужникових, які виступали разом в 50—60-х рр. 19 ст. Твори К. П. (байки, пародії, епіграми, афоризми, комедії) — гостра сатира на царську бюрократію, чиношанування, обшарпальську косність, тупість і обмеженість вищих верств суспільства. Дотепно висміювали автори також окремих реакційних поетів, їхню ідею «чистого мистецтва» («Лист із Коринфа», «Філософ у бані»). Афоризми К. П. користуються популярністю й дотепер. **КОІМБРА** — місто в Португалії, в провінції Бейра-Литорал, адм. ц. округу Коїмбра. Розташована на р. Мондегу. Залізнич. вузол.

Кой-Кригган-кала. Загальний вигляд після розкопок.

Бл. 36 тис. ж. (1970). Підприємства харч. пром-сті, суконна ф-ка: виробн. фарфорового посуду. В 12—13 ст. — Королівська резиденція. Ун-т (з 14 ст.). Музеї — Машаду ді Каштру (португальське мистецтво 8—20 ст.), природничої історії. Архітектурні пам'ятки 12—18 ст.

КОЙДУЛА Лідія [псевд. Лідії Емілії Флорентіни Янісен; 12 (24). XII 1843, Виядра, тепер Пярнуського р-ну — 30.VII (11.VIII) 1886, Кронштадт, 1946 прах перенесено до Талліна] — ест. поетеса, драматург. Друкуватися почала 1863. Автор 36 віршів «Лугові квіти» (1866) і «Соловей зберегів Емайлі» (1867). Багато її віршів стали популярними піснями («Серце матері», «Чому ти плачеш?» та ін.). П'єсами «Племінник з острова Сааремаа» (1870) і «Отакій Мульк, або Сто пур солі» (1872), в яких викривала реакц. політику прибалт. баронів, К. заклала основу нац. драматургії. Переклала оповідання Марка Вовчка «Козачка». Вірші К. перекладав П. Грабовський. В 1945 відкрито будинок-музей К. в Пярну.

Текст: Рос. перекл. — Избранное. М., 1961.

КОЙ-КРИГГАН-КАЛА, Кой-Кригганкала — залишки давнього святилища і поселення в пустелі Кизилкум, у Туркеському районі Каракалп. АРСР. Розкопками 1951—57 виявлено залишки давньохорезмійського мавзолею-храму 4—3 ст. до н. е. з центр. двоповерховою круглою будівлею і кільцем фортечної стіни; між ними були розміщені госп. будівлі. В 2—1 ст. до н. е. святилище занепало, в 1 ст. н. е. на його руїнах виникло поселення, що існувало до 4 ст. н. е. Під час розкопок знайдено зразки давньої писемності, культові статуї й керамічні поховальні скульптури, зброю, прикраси, керамічний посуд.

КОЙОТ, лучний вовк (*Canis latrans*) — хижий ссавець род. собачих. Розмірами менший за вока (довж. тіла до 1 м, маса до 13 кг). Волосся покрив густий, довгий, рудувато-сірий або буруватий. Живиться зайцями, дикими кролями, мишовидними гризунами та ін. невеликими тваринами, охоче поїдає падло, зрідка нападає на овечі і кіз. Навесні самка після 60—65-добової вагітності народжує в норі 6—10 (іноді до 19) щенят. Пошир. у преріях Пн. Америки. За останні роки чисельність К. збільшилась і розширився їхній ареал.

КОЙПЕР (Kuiper) Джерард Петер (7.XII 1905, Гаренкарспеле, Нідерланди — 23.XII 1973) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1950). Закінчив Лейденський ун-т (1927). Осн. праці з фізики зір, планет та їхніх супутників. Виявив *подвійні зорі*; зокрема встановив, що не менше половини найбільших до Сонця зір — подвійні або кратні зорі. В 1937 опублікував першу діаграму спектр-світності для галактичних зоряних скупчень. К. перший виявив вуглекислий газ в атмосфері Марса, атмосфери на Титані, частки льоду в кільцях Сатурна тощо. Відкрив супутник

П. К. Козлов.

І. С. Козловський.

О. Г. Козюренко.

Л. Койдула.

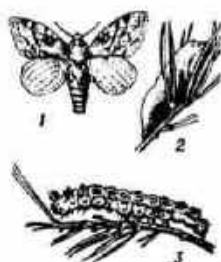
КОКАЇН

Кокаїновий кущ. Квітуча гілка та квітка.

Однопозиційна універсальна копіювальна машина: 1 — станіна; 2 — рухома плита; 3 — гідравлічний циліндр; 4 — вижма оліта.

Коконопрядові. Сосновий коконопряд: 1 — метелик; 2 — кокон; 3 — гусениця.

Урана *Міранду* (1948) та супутник Нептуна *Нереїду* (1949). Передбачив базальтовий склад поверхні місяцевих морів та наявність вулканічних порід на Марсі. Брав участь у програмах фотографування Місяця з космічних апаратів і керував створенням 4 атласів Місяця на основі цих програм.

КОКАЇН — алкалоїд листя кокаїнового куща. Безбарвний, добре розчинний у воді кристали. В зв'язку з високою токсичністю К. його застосовують лише для поверхневого знеболювання кон'юнктиви і рогівки ока, слизових оболонок, порожнини рота, носа, гортани. а також сечівника.

КОКАЇНОВИЙ КУЩ, кока (*Erythroxylon coca*) — теплолюбний кущ родини кокаїнових. Вис. 1—3 (5) м. Листки цілісні, схожі на листки вишні. Квітки непомітні, жовтуваті-білі, розташовані в пазухах листків. Плід — чорна кістканина. Походить з тропіків Пд. Америки. В дикому стані майже не зустрічається. Культивують у країнах Пд. Америки. З листків К. в. одержують кокаїн, кількість якого в листках досягає 1,3%. Один кущ дає за рік до 5 кг сухої лиски. Лікарська рослина.

КОКАНД — місто обласного підпорядкування Узб. РСР. Розташований в сх. частині Ферганської долини. Вузол автомоб. і залізнич. шляхів, аеропорт. 153 тис. ж. (1979). Поблизу К. проходить Великий Ферганський канал. Перші згадки про К. датуються 10 ст. У 1740—1876 — столиця *Кокандського ханства*. З 1876 — у складі Рос. імперії. С.-д. орг-ції виникли 1903—05. Трудящі К. брали участь у революції 1905—07. *Середньо-азиатському повстанні* 1916. Більшовицьку орг-цію створено в серпні 1917. Рад. владу встановлено 20. II 1918. За роки Рад. влади К. перетворився на значний пром. та культур. центр області. Найрозвинутіші галузі пром-сті: легка (папирно-прядильний комбінат, швейна та взут. ф-ки, бавовноочисний і шкарпінний з-д) та харч. (олійно-жировий комбінат) тощо. Розвиваються машинобудування та металобробка (обладнання для бавовняних, нафтопереробних та газодобувних підприємств, електротех. устаткування), є також хім. пром-сть (вироби. мінеральних добрив). У К. — пед. ін-т, філіали Ферганського політех. та Ташкентського ін-ту нар. г-ва, 7 серед. спец. навч. закладів. Муз.-драм. театр, краєзнавчий та літ. музеї. Архіт. пам'ятки: медресе Норбутабій (18 ст.), мечеть і мінарет Джама (1810—12), ансамбль Дакма-і-Шохон (1825), палац Худояр-хана (тепер краєзнавчий музей; 1871), медресе Камал-кази (1914). К. — батьківщина поетів-демократів М. А. Мукімі, *Фурката*, Х. Н. Хамзі.

КОКАНДСЬКЕ ХАНСТВО — феод. держава в Середній Азії у 18—19 ст. Було розташоване у Ферганській долині, центр — м. Коканд. Утворене бл. 1710. В 1-й пол. 19 ст. територію ханства було розширено за рахунок Туркестану і кочовищ казахів у долині Сирдар'ї, почалося підкорення киргизів. Споруджено форте-

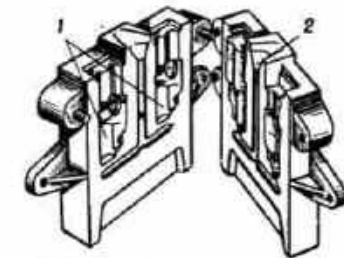
ці Ак-Мечеть (тепер м. Кзил-Орда), Аудіе-Ата (тепер м. Джамбул), Пішпек (тепер м. Фрунзе) та ін. В К. х. за панування феодал-кріпосницьких відносин існувало рабство. В містах було розвинуте кустарно-ремісничє виробництво. Населення К. х. часто повставало проти гнобителей (напр., 1873—76). У 1876 К. х. завойоване царизмом. Замість ліквідованого Кокандського ханства було створено Ферганську обл., що увійшла до складу Туркестанського генерал-губернаторства.

КОКАРБОКСИЛАЗА, тіамініпрофосфат — пірофосфорний ефір тіаміну (вітамін B₁). *Кофермент ряду ферментів*, у т. ч. *карбоксилаз*. Широко застосовується у медицині при *ацидозі*, *діабетичній комі*, недостатності коронарного кровообігу, інфаркті міокарда, порушеннях серцевого ритму, для нормалізації обміну речовин тощо.

КОКЕЛЬ Олексій Опанасович (13. III 1880, Чувашія — 4. II 1956, Харків) — укр. рад. живописець. В 1904—12 навчався в петерб. АМ у Д. Кардовського. В 1916 оселився в Харкові. Член АХЧУ (1926—31). Твори: «Чайна» (1912), «Вартовий революції» (1927), «Лілея» (1930), «Колгоспний базар» (1935), «Ізом. Вид на Кременець» (1936), «Товариш К. Є. Ворошилов у танкостів» (1937). Викладав у Харків. худож. ін-ті, професор (з 1939).

КОКИ (від грец. *κοκκος* — зерно) — неспороносні кулясті бактерії родини кокових (Coccaceae). Представлені *аеробами* і *анаеробами*. Діаметр клітин 1—2 мкм. Більшість К. грампозитивні (див. *Грама метод*); звичайно нерухливі, розмножуються поперечним поділом. Крім одиночних форм, що наз. *мікрококами*, розрізняють, залежно від характеру розташування клітин, *стафілококи*, *стрептококи*, *диплококи*, *сарци* та ін. К. сприяють *бродиння* вуглеводів з утворенням к-т. Дуже поширені в ґрунті, воді, повітрі, харч. продуктах і т. п. Багато які К. патогенні (напр., *гонокок*, різні види стрептококів і стафілококів, *менингококи*).

КОКІЛЬ (франц. *coquille*, букв. — черепашка, шкаралупа) — металева *ливарна форма*, в якій одержують металеві відливки. К. (мал.) складається з двох або більше частин з гніздами, що утворюють зовн. поверхню відливки, і з *ливничковою системою*. Розкривають і закривають його звичайно на *кокільних машинах*. Розрізня-

Розрізний кокіль: 1 — гніздо; 2 — ливничкова система.

ють К. рознімні (з вертикальною, горизонтальною або криволінійною поверхнею рознімання) і нерознімні (з них відливки вилупують). Використовують їх від кількох сотень до кількох тисяч разів. Застосовують у серійному і масовому виробництві.

КОКІЛЬНА МАШИНА — машина, за допомогою якої одержують відливки в кокілях. На К. м. розкривають і закривають кокілі, а також встановлюють ливарні стрижні, заливають у кокілі метал, виштовхують з них відливку, очищують і фарбують їхні внутр. поверхні. Розрізняють К. м. одно- і багатопозиційні. На однопозиційних універсальних К. м. (мал.), замінюючи кокілі, одержують відливки різної конфігурації і маси. Багатопозиційні К. м. поділяють на карусельні, що складаються з кількох однопозиційних машин, встановлених на обертовому столі, і конвеєрні, в яких по транспортному пристрою переміщуються однопозиційні машини або кокілі.

КОКІН Михайло Олександрович (н. 16. VII 1921, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1954 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у С. Григор'єва й В. Костецького. Твори: «Біла моря» (1961), «Пісня кобзаря» (1964), «Восени» (1965), «В дорозі» (1968). Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки та медалями.

КОКІНАКІ Володимир Костянтинович [н. 12 (25). VI 1904, Новоросійськ] — заслужений льотчик-випробувач СРСР, генерал-майор авіації (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1938, 1957). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1925. З 1935 — льотчик-випробувач. Здійснив безпосадочні перельоти Москва — Владивосток (1938), Москва — о. Міскоу (США, 1939). К. встановив 22 світові рекорди. З 1961 віце-президент, потім — президент, з грудня 1968 — почесний президент Міжнар. авіац. федерації (ФАІ). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

КОКЛЕН (Coquelin) Бенуа Констан (Коклен-старший; 23. I 1841, Булонь — 27. I 1909, Куй-Сен-Жермен) — франц. актор. У 1859—60 навчався в драм. класі Паризької консерваторії. Грав у театрах «*Комеді Франсез*» (1860—92, з перервами), «Ренсанс» (1895—97), «Порт-Сен-Мартен» (1897—1909 очолював цей театр). Створював власні трупі, з якими гастролював у Європі (1882, 1884, 1889, 1892, 1903 — в Росії, зокрема у Києві — 1882, 1889) і Америці. Ролі: Фігаро («Весілля Фігаро», «Севільський цирюльник» Бомарше), Гарпагон, Тартюф («Скупий», «Тартюф» Мольєра), Сірано («Сірано де Бержерак» Ростана) та ін. Теоретичні праці: «Мистецтво і актор» (1880), «Мистецтво актора» (1886, рос. перекл. 1937).

КОКЛЮШ (франц. coqueluche), кашлюк — гостра інфекційна хвороба, що характеризується приступами судорожного кашлю. На К. хворіють переважно діти. Збудник К. — паличка Борде — Жангу (за ім'ям бельг. вченого Ж. Борде і франц. — О. Жангу, які вперше її описали 1906). Інфекція передається крапельним шляхом при кашлі, чханні хворого. Інкубаційний період — 7—9 днів. Після цього настає катаральний період, який триває 10—14 днів і характеризується сухим кашлем, нежить, підвищенням т-ри тіла до 37,5—38°. В наступні дні кашель поступово посилюється, переходить у конвульсивний (приступи кашлю закінчуються виділенням в'язкого мокротиння, іноді — блюванням) — спазматичний період. Цей період триває 2—8 тижнів і довший. Під час кашлю можуть утворюватися крововиливи під шкіру повік, в кон'юнктиву ока, бувають кровотечі з носа, зовнішніх слухових проходів та ін. Поступово кашель слабшає, приступи стають рідшими й не такими тривалими — період видужання. Перебіг К. може ускладнитися, найчастіше запаленням легень. Після перенесеного захворювання утворюється стійкий імунітет. Профілактика: рання ізоляція хворого до його видужання, карантин на 40 днів дітей, що були в контакті з хворим, активна імунізація дітей у 5—7 місяців, потім через 9—12 місяців, далі кожні 2—3 роки до 14 років. Лікування: максимальне перебування хворого на свіжому повітрі, повноцінне харчування, антибіотики, введення специфічного протикоклюшного гамма-глобуліну, баротерапія.

КОКОВИХІН Михайло Миколайович [11 (23).I.1883, с. Дресвяново, тепер Киров. обл.—13.IX.1965, Москва] — рад. держ. і партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. Не раз зазнавав репресій. У 1910—11 навчався в Болонський парт. школі в Італії. З 1914 віз парт. роботу в армії. Після Лютневої революції 1917 — член корпусного к-ту, виконкому Окремої армії Пд.-Зх. фронту. В 1919—37 — на відповідальній парт. і рад. роботі. З 1938 — на пенсії. В 1923—34 — член ЦКК ВКП(б). Член ЦВК СРСР і ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

КОКОВЦОВ Павло Костянтинович [19.VI (1.VII) 1861, м. Павловськ, тепер Ленінгр. обл.—1.I.1942, Ленінград] — рос. рад. філолог. З 1906 — акад. Петерб. АН (потім АН СРСР). Закінчив Петерб. ун-т (1884), професор цього ун-ту (з 1900). Праці з семіології, асиріології й археології, з них основні: «Книга порівняння єврейської мови з арабською Абу Ібрагіма (Ісаака) Ібн Баруна» (1893), «Єврейсько-хазарське листування в X столітті» (1932).

КОКОН (франц. cocon) — захисний утвір навколо яєць або личинок багатьох безхребетних тварин. Яйця епі К. утворюються з секрету

спец. залоз материнського організму (у дощових черв'яків, п'явок, павуків і деяких молюсків). Личинки К. будують личинки багатьох комах (напр., перетинчастокрилих, метеликів, деяких жуків) перед їх перетворенням на лялечку переважно з виділень слинних залоз (у шовкопрядів — із секрету шовководільних залоз). К. шовковичного, дубового та деяких ін. шовкопрядів є сировиною для одержання шовку.

КОКОНОПЯДОВІ (Lasiocampidae) — родина метеликів. Тіло товсте, волохате, розмах крил до 9 см, самки більші від самців. Ротові органи у метеликів не розвинені (вони не живляться). Яйця відкладають купками на гілках й листя. Гусінь вкрита волосками, живиться листям деревних рослин. Лялечки в тонких коконах. Цикл розвитку найчастіше однорічний. Бл. 1000 видів, поширених повсюдно (найбільше К. в тропіках). В СРСР зустрічається бл. 50 видів К., з них в УРСР — 18. Деякі К., напр. *кільчастий шовкопряд*, *непарний шовкопряд*, *основний коконопряд* (*Dendrolimus pini*), — шкідники садів і лісів.

КОКОРІНОВ Олександр Пилипович [29.VI (10.VII) 1726, Тобольськ — 10 (21).III 1772, Петербург] — рос. архітектор, представник бароко та раннього класицизму. З 1740 навчався в Тобольську, пізніше — в Москві в архіт. школі Д. Ухтомського. З 1754 жив у Петербурзі. З 1761 — директор, з 1765 — професор, з 1769 — ректор АМ. Споруди: палац-садиба К. Г. Розумовського в Петровському Розумовському в Москві (1752—53, перебудований), палац К. Г. Розумовського (1762—66) та будинок Академії мистецтв (1764—88), обидві — в Ленінграді, у співавт. з Ж. Б. М. Валлен-Деламотом.

КОКОСОВА ПАЛЬМА (*Cocos nucifera*) — дводомне дерево родини пальмових. Вис. 20—25 (30) м. Листки перисті задовжки до 3,5 м. Квітки одностатеві, зібрані в пазушні волотевидні суцвіття. Плід — кістянка (т. з. кокосовий горіх) з твердим кам'янистим середоплодом і сухим, пронизаним волокнами міжоплодом. *Ендосперм* спочатку рідкий (т. з. кокосове молоко), потім густе. К. п. росте в тропіках, здебільшого на узбережжях океанів, де широко культивується. З *копи* одержують кокосову олію; кокосове молоко вживається в їжу; із солодкого соку, що витікає з надрізаних суцвіть, виготовляють цукор, вино тощо; з волокон міжоплода (т. з. копр) роблять мотузя, штики, мати; деревину використовують у будівництві; з волокон листків плетуть вірвовки, кашпо тощо.

КОКОШ Йосип (Янош; р. н. невід. — п. 1813) — ватажок загону закарпатських опришків. Походив з бідних селян с. Берето Землинської жупи. Мобілізований до війська, К. утік у гори, де 1811 очолював загін опришків. Схоплення каральним загоном, помер від катувань у тюрмі.

КОКОШКА (*Kokoschka*) Оскар (н. 1.III 1886, Пехлари, Нижня Ав-

стрія) — австр. живописець і графік, представник експресіонізму. В 1904—09 навчався в Художньо-пром. школі у Відні. Працював у Відні, Дрездені, Празі, Лондоні, Зальцбургу (з 1954 — директор Міжнар. літньої АМ). Твори: портрет А. Фореля (1908), «Натюрморт з мертвим баранчиком» (1910), «Сила музики» (1918—20), «Празька гавань» (1936), портрет І. Майського (1942—43), «Зальцбург» (1950). У триптиху «Фермопілі» (1954) відобразились антифашист. погляди художника.

КОКОШНИК — 1) Стародавній рос. головний убір заміжніх жінок. Назва К. походить від давньослов'ян. «кокош», що означає курка або півень. Характерна риса К. — гребінь, форма якого у різних місцевостях була неоднаковою. К. робили на твердій основі, зверху прикрашали парчою, позументом, бісером, бусами, перлами, дорожчиними каменями. К. побутував до 19 ст. в кушечному та сел. середовищі, а в донетрівській Русі — й в боярському. Іл. с. 270. 2) Декоративна архіт. деталь у вигляді профільованої, іноді загостреної вгорі арки з заповненим полем (у давню *закомара*). К. типовий для рос. архітектури 16—17 ст. Іл. с. 270.

КОКРОФТ (Cockcroft) Джон Дуглас (27.V.1897, Тодморлен — 18.IX.1967, Кембрідж) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1936). Навчався в Манчестерському (1919—22) і Кембріджському (1922—27) університетах. Праці з ядерної фізики й атомної енергетики. В 1932 спільно з Е. Т. С. Уолтоном сконструював перший протонний прискорювач і здійснив ядерну реакцію з штучно прискореними протонами. Нобелівська премія, 1951.

КОКС (нім. Koks, від англ. coke) — твердий вуглецевий залишок, що утворюється в процесі *коксування* природного палива або продуктів його переробки. Розрізняють К. кам.-вуг. (домений, ливарний), електродний пексовий і нафтовий. К. використовують як паливо і відновник в *доменому виробництві*, як паливо в *ливарному виробництві*, для *агломерації* руд, *вельювання* поліметалевих відходів, як сировину у виробн. електродів та ін.

КОК-САГІЗ, коксагіз (Тагахасит kok-saghyz) — багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина родини *складноцвітних*. Дико росте в міжгірних долинах Сх. Тянь-Шаню. Як каучуконос відкритий 1931 в СРСР. Наземна частина рослини являє собою розетку листків і трубчасті квітконеси з жовтими квітками, зібраними в суцвіття — кошики. Плід — дрібна сім'янка з лютючкою. Корінь стрижневий. Молочний сік (*латекс*) містить *каучук*. Найбільше каучуку містить молочний сік коренів (10—12% на суху речовину латексу). З 1933 був введений у культуру, переважно в Європ. частині СРСР; з розвитком виробництва синтетич. каучуку К.-с. не культивують. Іл. с. 270.

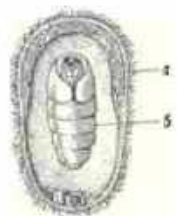
КОКСИТ (від лат. coxa — стегно) — запальне захворювання кульшового суглоба. Найпоширеніші т у

В. К. Кокшіаки.

В. К. Коклев.

Кокос шовковичного шовкопряду (поперечний розріз): а — оболонка; б — лялечка.

Кокосова пальма: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — плід; 3 — поперечний розріз плоду.

Кокотник — жіночий головний убір.

Кокотник (в архітектурі).

Кок-сагіт.

беркульозні К.—вторинні, хронічні. Хворіють переважно діти 5—10 років. Н е т у б е р к у л ь о з н і К. виникають як ускладнення грипу, ангіни, скарлатини та ін. інфекційних захворювань, сепсису, травм. Спостерігаються в будь-якому віці. Бувають гострі та хронічні. Ознаки К.: біль в суглобах, обмеження рухів, припухлість, іноді висока т-ра, *цитоскакія*. При туберкульозному К. в ділянці суглоба можуть виникати натічні *абсцеси*, *фістули*, викихи, розвивається *атрофія* м'язів ноги. В суглобі може руйнуватися головка стегнової кістки або утворюватися *артроз*. Лікув а н н я — консервативне або хірургічне.

КОКСОВА ПІЧ — піч, в якій *коксуванням* кам'яного вугілля одержують *кокс*. Найпоширеніші горизонтальні К. п. періодичної дії. К. п. такого типу (мал.) складається з камери коксування (довж. 13—16, вис. 4—7 і шир. 0,4 м), викладеної всередині динасовим *вогнепротиским матеріалом* (див. також *Динас*), і обігрівальної системи. У цій системі розрізняють: обігрівальний простінок, у вертикаль. каналах якого згоряє опалювальний газ (*домений газ*, *коксний газ* або їхня суміш з природним газом); канали, по яких підводять газ і повітря і відводять продукти горіння; *регенератори* і спеціальну газорозподільну апаратуру. Кокс, що утворився в камері коксування під дією високої т-ри, виштовхується через дверні прорізи в гасильний вагон. Звичайно К. п. об'єднують у батарею по 61—77 печей в кожній із заг. системою підведення опалювального газу і відведення летких речовин, подавання вугілля та ін. Всі операції по тех. обслуговуванню К. п. (напр., завантаження вугілля, знімання й закривання дверей і люків) механізовані. Розробляють К. п. безперервної дії. В. П. Гончаров.

КОКСОВИЙ ГАЗ — відхідний горючий газ, що утворюється під час *коксування* кам'яного вугілля в *коксних печах*. Після охолодження, виділення деяких хім. продуктів і очищення від сірководню містить у середньому 55—60% H_2 , 20—30% CH_4 , 5—7% CO , 2—3% CO_2 , 4% N_2 і 0,4—0,8% O_2 . Використовується як паливо в пром. печах, газових двигунах, а також як сировина в хім. промисловості.

КОКСОХІМІЧНА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь важкої промисловості, що здійснює хімічну переробку кам'яного вугілля методом *коксування*. Осн. продукція: *кокс*, *коксний газ*, хім. продукти коксування. Першу плавку чавуну цілком на коксі вперше було проведено у Великобританії на поч. 18 ст. У дореволюц. Росії пром. виробн. коксу почалося у Донбасі у 80-х рр. 19 ст. К. п. Росії була відсталого галузю (1913 — 4,4 млн. т коксу). За роки Рад. влади в СРСР створено технічно досконалу К. п. Збудовано нові коксохім. з-ди, які увійшли до складу металург. комбінатів у Магнітогорську, Кузнецьку, Нижньому Тагілі, Орську, Руставі. Значно розширено сировинну базу К. п. У 1978 за ви-

робн. коксу СРСР посідав 1-е місце в світі. Великого розвитку набула К. п. на Україні. За роки довоєнних п'ятирічок докорінно реконструйовано діючі й збудовано нові коксохім. з-ди — Дніпропетровський, Дніпродзержинський, Ждановський, Горлівський, Комунарський, Макіївський, Запорізький, Криворізький, Єнакіївський, Рутченківський. У 1940 в УРСР було вироблено 15,7 млн. т коксу. Високими темпами К. п. республіки розвивалася в післявоєнні роки. В 1979 на Україні у складі виробничого об'єднання «Укркокс» М-ва чорної металургії УРСР діяло 15 коксохім. з-дів. Найбільші з них: *Азовський коксохімічний завод* імені 50-річчя СРСР, *Криворізький коксохімічний завод* імені Д. С. Коротченка, *Комунарський з-д* і *Ясинівський коксохімічний завод*.

В УРСР виробн. коксу 1979 зросло проти 1960 в 1,4 раза. Поліпшилась якість коксу, організовано виробн. нових хім. продуктів коксування. Підприємства К. п. країни оснащені потужними високопродуктивними динасовими батареями з високим рівнем механізації й автоматизації виробничих процесів, повним уддовольнянням газу й хім. продуктів. Їх скооперовано з підприємствами чорної металургії, вуг. та хім. пром-сті, що забезпечує раціональне використання коксного газу. В К. п. значно зросла концентрація виробн. Якщо 1960 в УРСР серед. потужність одного з-ду становила 2,0 млн. т коксу на рік, то 1979 вона досягла 2,8 млн. т. Основними напрямками дальшого розвитку К. п. є оновлення парку коксних батарей за рахунок буд-ва потужних нових і реконструкції ряду діючих; комплексна механізація й автоматизація виробничих процесів; впровадження дистанційного та програмного керування коксними машинами; розширення вуг. сировинної бази; інтенсифікація існуючих і впровадження нових процесів коксування; здійснення заходів щодо охорони водного й повітряного басейнів від забруднення. Проблемами розвитку К. п. на Україні займаються Укр. н.-д. вузлехім. ін-т, проєктний ін-т «Діпрококс» у Харкові та ін. М. О. Терещенко.

КОКСУВАННЯ — хімічна переробка викопного палива (гол. чин. кам'яного вугілля) і важких продуктів переробки нафти) нагріванням до т-ри 950—1050° С без доступу

повітря для одержання *коксу* і деяких вторинних продуктів. Найпоширеніше К. періодичне — в *коксних печах*. Вихідним матеріалом для одержання кам.-вуг. коксу є коксівне вугілля, яке збагачують, подрібнюють і змішують одне з одним. При нагріванні до т-ри 250° С з вугілля виштовхується волога і виділяються газоподібні продукти розкладу (в основному двоокис і окис вуглецю). Далі (т-ра 300—450° С) виділяються смолисті речовини, вугілля розм'якшується, перетворюючись на пластичну масу. При т-ри 500—550° С ця маса твердне, утворюється пористий продукт — напівкокс. В процесі дальшого нагрівання (до температури 750° С) напівкокс ущільнюється (з нього виділяється гол. чин. водень) і зазнає усадки, *внаслідок чого розтріскується*. Вище т-ри 750° С напівкокс перетворюється на кокс. Тривалість К. завантаженої в піч порції вугілля 13—18 год. Крім коксу, в процесі К. одержують *коксний газ* і хім. продукти (в основному кам.-вуг. смолу, бензол), що їх використовують у виробн. синтетичних, лакофарбових та ін. матеріалів. Коксуванням важких продуктів переробки нафти в металевих коксних кубах або спеціальних печах одержують нафтовий кокс. Електродний кокс утворюється при К. кам'яновугільного пеку (залишку від перегонки смоли) в динасових камерних печах. СРСР посідає перше місце в світі за виробництвом коксу.

Удосконалення К. пов'язане із створенням коксних печей великого об'єму, інтенсифікацією виробничого процесу (використанням підігрітого вугілля, застосуванням способу сухого гасіння коксу та ін.). Розробляються безперервні процеси К. Див. також *Коксохімічна промисловість*.

Лит.: Грязнов Н. С. Основы теории коксування. М., 1976; Иванов Е. Б., Мучник Д. А. Технология производства кокса. К., 1976; Скляр М. Г. Интенсификация коксування и качество кокса. М., 1976. В. П. Гончаров.

КОКТЕБЕЛЬ — колишня (до 1944) назва селища міського типу *Планерського*.

КОКТЕЙЛЬ (англ. cocktail, букв. — п'яничий хвіст) — напій (звичайно яскравий, різноколірний) з суміші горілчанних *настоїв* (або *горілки*), *наливок*, *виноградних вин*, *котяку*, *соків*, *вершків* тощо. Розрізняють К. алкогольні і безалкогольні.

КОКУРІО Гоїтіро (20.XII 1902, Кіото — 17.III 1943, Сакаї, префектура Осака) — діяч японського робітн. руху. Н. в сім'ї ткача. За фахом — ткач. Член Компартії Японії (КПЯ) з 1922. Після розколу 1925 Япон. федерації праці — керівник лівого профцентру — Ради профспілок Японії. З 1927 — член ЦК КПЯ. Учасник IV конгресу Профінтерну. В жовтні 1928 заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення. Помер у тюрмі.

КОКЦИДИ (Coccoidea) — підряд комах ряду *різнокрилих лоботних*. Розміри від 0,5 мм до 1,5 см. Яскраво виявлений статевий *диморфізм*. Тіло самок не поділене

на голову, груди і черевице; ноги, вусики, очі недорозвинені або їх немає. У самців одна пара крил, тіло їх поділене на голову, груди і черевице; дорослі самці не живуть, тривалість їхнього життя від кількох годин до 1—3 днів. Поширені К. всесвітньо. Понад 6000 видів, в СРСР — 600, у т. ч. в УРСР — бл. 200, серед них *Червоні, цитілі, несправжні цитілі*. Самки і личинки К. живляться соками рослин, спричиняючи патологічні зміни в тканинах, появу плям різного кольору, опадання листків і плодів, а іноді й загинуть рослини. Багато видів К. завдають шкоди с.-г., лісовим, оранжерейним та ін. культурам; окремі з К. — об'єкти карантиники. Відомі також і корисні К., яких використовують для одержання кармину (див. *Кошениль*), шелку і воску.

Е. М. Терещук.
КОКЦИДИ (Coccidiidae, синонім Coccidia) — ряд паразитичних найпростіших класу *споровиків*. Форма тіла овальна або округла. Розвиваються в епітелії кишечника, печінки, нирок або ін. органів деяких безхребетних (кільця черв'яків, членистоногих, молюсків), хребетних тварин і людини. Для К. характерне чергування нестатевих (шляхом множинного поділу — скізогонії) і статевих розмноження. К. потрапляють у організм живих тварин при проковтуванні зрілих особист (див. *Циста*) разом з їжею і водою. Більшість К. розвивається в одному жителі, деякі — у двох. Відомо бл. 1000 видів К., поширених по всій земній кулі, з них в СРСР — бл. 300; на Україні спеціально не вивчалися (є короткі повідомлення про К. с.-г. тварин і риб). Серед К. є чимало збудників небезпечних хвороб — *кокцидіозів*.

О. П. Маркевич.
КОКЦИДИОЗ — хвороба тварин (зрідка людини), що її спричиняють одноклітинні паразити — *кокциди*. Найбільше гине (до 85%) від К. молодий птиці і кролів. Зараження відбувається гол. чин. через забруднені паразитами корми і воду на *пасовищах*. У хворих тварин розвивається некроз кишечника, розлад травлення, уповільнюється ріст. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують сульфадимезином з антибіотиками; зміна випасів.

КОКЧЕТАВ — місто, обласний центр Каз. РСР. Розташований на березі оз. Кона. Залізнич. вузол. 103 тис. ж. (1979). Засн. 1824 як козацька станиця. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1944 — обл. центр. Головні підприємства: приладобуд. (виробн. вагів, циферблатних головок, дозаторів), киснево-дихальної апаратури, авторем. З-д, текст.-галантереїна, швейна, повстаня, меблева ф-ки. Харч. пром-сть представлена м'ясокомбінатом, мол. і рибним з-дами. Виробн. буд. матеріалів. У К. — пед. ін-т, філіал Карагандинського політех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Істор.-краєзнавчий музей, меморіальний музей В. В. Куйбишева, який провів тут дитинство (1889—98). Драм. театр, філармонія.

КОКЧЕТАВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на

Пн. республіки. Утворена 16.ІІ 1944. Площа 78,1 тис. км². Нас. 617 тис. чол. (1979, перепис); осн. населення — казахи і росіяни, живуть також українці, німці, татари та ін. Міськ. нас. — 35%. У К. о. — 16 районів, 4 міста і 8 селищ міськ. типу. Центр — м. *Кокчетав*. Область нагороджено орденом Леніна (1958). Поверхня на Пн. Сх. рівнинна (пд. частина Зх.-Сибірської рівнини), на Пд. Зх. — сопки і пасма (*Казахський дрібно-схематичний*) заввишки 200—400 м. На Пд. К. о. підноситься Кокчетавська височина (г. Синюха, 947 м). Корисні копалини: золото, залізні руди, мірабіліт, кам. сіль, мінеральна буд. сировина. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня на Пн. — 18°, на Пд. — 16°, липня +19, +20°. Річна кількість опадів 280—300 мм на Пн., 230 мм — на Пд. Сх., на гірських масивах — до 400 мм. Гол. ріка — *Ішим*. Багато озер: прісні — *Шуче, Велике Чебаче, Борове, Зеренда* та ін., солоні — *Сілетітеніз, Теке, Калібек* та ін. Ґрунти переважно звичайні й пд. чорноземи, в озерних улоговинах — солонні й солончаки. На цілих ділянках — степова рослинність, на Пн. Зх. — березові колки. Гірські масиви вкриті сировими борами. Під лісами — бл. 300 тис. га. В межах області — Боровське заповідно-мисливське г-во. В народногосп. комплексі республіки К. о. виділяється виробн. зернових культур у поєднанні з тваринництвом. Енергетика базується на довізному вугіллі та мазуті. Провідна галузь пром-сті — харчова, яка розвивається на місц. с.-г. сировині (борошномельна, м'ясна, маслосиробна, мол. і спиртова). За роки Рад. влади в К. о. створено маш.-буд. і металобор. пром-сть (з-ди: механіч., киснево-дихальної апаратури, ремонтно-механічний і авторемонтний). Є підприємства буд. індустрії (з-ди: скляний, шибенивий, цегельні, залізобетонних виробів; домобуд. та сільс. буд-ва комбінати). Підприємства легкої пром-сті (текст.-галантереїна і швейна ф-ки). Гол. пром. центри: Кокчетав, Щучинськ, Красноармійськ, смт Куйбишевський. За роки освоєння цілих і перелогових земель посівні площі К. о. збільшилися в 3 рази. Вирощують зернові (яра пшениця, ячмінь, просо, гречка), тех. (люн.-кучерявець, гірчиця), кормові (кукурудза, однорічні й багаторічні трави), овочі й картоплю. Розвинуте тваринництво (велика рогата худоба, вівці, кози, свині, коні, птиця). Гол. вид транспорту — залізничний. К. о. перетинають Трансказахстанська (Петропавловськ — Кокчетав — Караганда — Чу) та Середньосибірська (Троїцьк — Кустанай — Кокчетав — Кзылту — Іртишське) магістралі. З Пд. (від Пд.-Сибірської магістралі) — лінії з-щ Атбасар — Тахтаброд, Ерментау — Айсари. Розвинутий автомоб. і повітр. транспорт. У К. о. — пед. ін-т, 13 серед. спец. навч. закладів, драм. театр. З музеїв (історико-краєзнавчий і меморіальний В. В. Куйбишева в м. Кокчетаві, музей природи в смт Боровому).

Поблизу м. Щучинська — курорт всесоюзного значення Борове.

М. Ш. Ярмукмедов.
КОЛА (Cola) — рід дерев родини стеркулієвих. Листки цілісні. Квітки невеликі, двониковидні, зібрані у волотисті суцвіття. Плід — м'ясиста коробочка; насіння (т. з. горіхи кола, або гурру) до 5 см завдовжки і до 3 см у діаметрі. Бл. 125 видів, поширених на Зх. Екватор. зони Африки. К. близько у ч. (*C. nitida*), К. загостреної у ч. (*C. acuminata*) та деякі ін. види культивують у тропіч. країнах. Свіже насіння К. містить алкалоїди *кофеїн* (до 2,5%) і *теобромін* (до 0,01%). З К. виготовляють тонізуючі напої (напр., кока-кола та ін.).

КОЛАБОРАЦІОНІСТИ (франц. collaborateurs, від collaboration — співробітництво) — зрадники батьківщини, які співробітничали під час 2-ї світової війни 1939—45 з фашистами в окупованих гітлерівською Німеччиною країнах Зх. Європи. Термін «колабораціоністи» з'явився 1940 у Франції, частина правлячих кіл якої підтримувала окупантів (режим «Віші»).

КОЛАГЕН (від грец. κόλλα — клей і γεννάω — породжую) — фібрилярний білок з групи склеропроїдів. Основна складова частина *калагенових волокон*. Для молекули К. характерний високий вміст *гліцину, проліну і оксипроліну*. Більша частина К. волокон не розчиняється у воді та органічних розчинниках. При тривалому нагріванні у воді розкладається з утворенням *желатину*. Частина К., що не зібрана у волокна, розчиняється в розчинах к-т і лугів. К. одержують головним чином зі шкіри тварин.

КОЛАГЕНОВІ ВОЛОКНА, волокна, що дають клей — волокна позаклітинної речовини *столучної тканини* тварин і людини, що складаються переважно з *калагену*. Міцні; виконують мех. (опорну) функцію. К. в. утворені пучками ниток — фібрил, що не галузяться. У воді К. в. набувають, при виварюванні дають клей. У хрящі К. в. наз. хондріоновими, в кістці — осейновими.

КОЛАГЕНОВІ ХВОРОБИ, колагенози — група захворювань, що супроводяться системним ураженням колагенового комплексу (див. *Калаген*) *столучної тканини* різних органів. До К. х. належать системний *вовчак червоний*, вузликовий *періартрит*, *дерматоміозит*.

Кола загострена. Квітуча гілка та квітка в розквіті.

В. П. Коларов.

Якуб Колас.

ти, ревматизм, інфекційний неспецифічний поліартрит та ін. На К. х. хворіють дорослі й діти. Для всіх К. х. характерні хронічний хвилюючий прогресивний перебіг, висока т-ра, значне схуднення, тяжкі ураження внутр. органів і систем, виявлені зміни крові (лейкоцитоз, нейтрофіліоз, підвищена швидкість осідання еритроцитів) і біохімічних показників (високий вміст *мукопротеїнів*, сіалових к-т, *фібриногену* тощо). В основі К. х. лежать *алергія* і автоімунна-ресивний механізм реакцій (див. *Автоімунні захворювання*) на ряд факторів: медикаменти, хім. речовини, *вакцини*, *переливання крові*, мікроби. Лікування: медикаментозне, лікувальна фізкультура, фізіопроцедури, відповідний режим.

КОЛА ДІ РІЕНЦО (Cola di Rienzo; справж. ім'я — Нікола ді Лоренцо Габріні; 1313, Рим — 8.X 1354, там же) — італ. політ. діяч. У травні 1347 очолив антифеод. повстання торг.-ремісничих верств, в результаті якого було встановлено Рим. республіку. В грудні 1347 феод. магнати, вчинивши заколот, відновили свою владу. В серпні 1354 з загоном *кондоттьєрів* К. ді Р. увійшов у Рим, де знову було проголошено республіку. Проте збільшення податків, яке провів К. ді Р., викликало повстання римлян, під час якого його було вбито.

КОЛАЖ (франц. collage, букв. — наклеювання) — технічний прийом в образотворчому мистецтві, переважно у *графіці*, за яким на певну основу наклеюють фотографії, різні матеріали, що різняться кольором і фактурою; твори, виконані таким способом.

КОЛАКОВСКИЙ Олександр Антонович [17 (29).VI 1856, Подільська губ. — 15 (28).IX 1912, Петербург] — укр. скрипаль і педагог. Закінчив Київ. муз. уч-ще (1873; в 1872—73 був солістом оркестру Київ. рос. опери) та Петерб. консерваторію (1877, з 1906 — її професор). У 1884—93 — соліст балетного, 1893—97 — оперного оркестру Великого театру (Москва). В 1897—1906 викладав у муз. уч-щі в Києві, де керував струнним квартетом, був директором власної школи скрипкової гри.

КОЛАПС (від лат. collapsus — розбитий, розвалений) — гостра судинна недостатність, яка характеризується пригніченням центральної нервової системи, різким падінням артеріального і венозного тиску, зменшенням маси крові, що циркулює, і порушенням обміну речовин. Причини виникнення К.: крововтрата, шок, нестача кисню, травма, *інтоксикація* та захворювання (інфекційні, інфаркт міокарда, паникреатит та ін.). Ознаки: шкіра та слизові оболонки бліднуть, холоднуть, шкіра акривається потом, розвивається акроціаноз. Пульс стає ниткоподібним, вени спадаються, дихання часте й поверхневе, очі темніють, зіниці розширюються, т-ра тіла знижується до 35°. При наростанні симптомів настає смерть. Лікування: спокій, зігрівання тіла, багато пиття.

КОЛАПС ГРАВІТАЦІЙНИЙ — наростаючий процес стиснення матеріальної системи під дією власних гравітаційних сил. Становить великий інтерес у зв'язку з проблемами *еволюції зір*. Згідно з сучас. астр. уявленнями, тривалий час свого існування зоря перебуває у рівновазі: гравітаційні сили, що намагаються стиснути її речовину, зрівноважуються силами тиску нагрітого (внаслідок *термоядерних реакцій*) газу, які протидіють стисненню. В міру вичерпування в надрах зорі запасів термоядерної енергії може початись К. г. Якщо він не зупиниться, зоря перетворюється на *чорну діру*. При цьому поле її тяжіння зростає настільки, що ніякі сили вже не в змозі зупинити стиснення; починають грати роль ефекти, які описуються заг. *відносності теорією*, і тому ця стадія наз. *релятивістським К. г.* Якщо ж процес стиснення зорі зупиниться в її центр. частині (внаслідок розігріву при стисненні), то *ударна хвиля*, що виникає при цьому, скидає із зорі зовн. оболонку (маса якої може становити більшу частину заг. маси зорі), що спостерігається у вигляді спалаху *наднової зорі*. Коли маса залишку не перевищує приблизно двох мас Сонця, то він стає стабільною надгустою *нейтронною зорею*, яка ототожнюється з *пульсаром*. Якщо ж маса залишку перевищує дві маси Сонця, він перетворюється на чорну діру. Теоретично у стан К. г. можуть прийти й ін. космічні тіла, напр. ядра *галактик*.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Теория тяготения и эволюция звезд. М., 1971; Боулер М. Гравитация и ответственность. Пер. с англ. М., 1979. А. В. Манджос.

КОЛАРОВ Василь Петров [16 (28).VII 1877, м. Шумен — 23.I 1950, Софія] — діяч болгарського і міжнародного комуністичного й робітничого руху, державний і політичний діяч НРБ. Доктор екон. наук (з 1935), академік Болг. АН (з 1946). Н. в сім'ї ремісника. Член Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП) з 1897. В 1897—1900 навчався на юрид. ф-ті ун-ту в Женеві. В 1902—04 — секретар соціал-демократичної організації в Шумені, 1904—19 — керівник організації БРСДП (*тісняків*; тісняки — соціалісти; т. с.) у Пловдиві. З 1905 — чл. ЦК БРСДП (т. с.). Учасник VII—VIII конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. В 1913—23 — депутат парламенту. В 1919—23 — секретар ЦК Болг. компартії (т. с.) [БКП (т. с.)]. З 1921 — чл. Виконкому Комінтерну (ВККІ), з 1922 — Президії ВККІ, в 1922—24 — ген. секретар ВККІ. Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання* 1923. З жовтня 1923 — в СРСР. У 1923—44 — чл. Закорд. бюро ЦК БКП (т. с.). У 1926—29 — гол. редактор органу БКП (т. с.) — журн. «Комуністичне слово». В 1928—29 очолював Балкан. секретаріат ВККІ, був головою Виконкому *Селянського Інтернаціоналу*. В 1931—35 — зав. відділом ВККІ по роботі на селі, 1931—41 — директор Міжнар. агр. ін-ту, 1934—35 — гол. редактор його органу — журн. «Аграр-

ні проблеми». Один з керівників антифашист. боротьби болг. народу. В 1945 повернувся в Болгарію. В 1945—46 — голова Нар. зборів, з 1946 — Великих нар. зборів. У 1946—47 — тимчас. голова НРБ, 1947—49 — заст. голови Ради Міністрів, міністр закорд. справ, з липня 1949 — голова Ради Міністрів. Автор праць з питань теорії і практики БКП, зокрема з питань агр. політики партії.

П. С. Сохань.
КОЛАРОВГРАД — колишня (1950—1965) назва м. Шумена в Болгарії.

КОЛАС Якуб (псевд. Мішкевич Костянтин Михайлович; 22.X (13.XI) 1882, хутір Акіничин, тепер Стобцьовського р-ну Мін. обл. — 13.VIII 1956, Мінськ) — білорус. рад. письменник, нар. поет БРСР (з 1926), акад. АН БРСР (з 1928), засл. діяч науки БРСР (з 1944). Один з основоположників нової білорус. л-ри і білорус. літ. мови. Член КПРС з 1945. За участь у нелегальному з'їзді вчителів (1906) і за революц. агітацією серед селян засуджений на три роки позбавлення волі (1908—11). Друкуватися почав 1906. Перша зб. поезій — «Пісні печалі» (1910); збірки «Оповідання» (1912); «Рідні образи» (1914). Був одним з організаторів білорус. ун-ту і Академії наук БРСР. Створив епічні поеми «Нова земля» (1923) і «Сині музика» (1925). Трилогія «На розстанях» («В поліській глушині», 1923; «В глибині Полісся», 1927; «На розстанях», 1954) — про шлях демократичної інтелігенції в революцію. У повістях «На просторах життя» (1926), «Триєвнина» («Дід Талаш», 1934), драмі «Війна — війни» (1937), книзі віршів «Намні дні» (1937) осмілював рад. патріотизм, дружбу народів, показав формування нової людини. За цикл патріотичних віршів періоду Великої Вітчизн. війни К. у 1946 удостоєний Держ. премії СРСР. Поема «Рибалчина хата» (1947). Держ. премія СРСР, 1949 — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії за возз'єднання білорус. народу в єдиній Рад. державі. Писав літ.-публіцистичні статті. Багато творів К. присвятив укр. народу («Розлука. Українським та білоруським партизанам» та ін.), Т. Шевченкові — вірш, статтю і наукове дослідження «Т. Шевченко і білоруська література» (1939), переклав ряд його творів. Народжений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Та: Збор творів, т. 1—14. Мінськ, 1972—79; Укр. перекл. — Прокурор Х., 1930; Вибрані твори. К., 1951; Війна — війни. К., 1956. На розстанях. К., 1970; Дід Талаш. К., 1971; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956; Стихотворения и поэмы. Л., 1978.

С. А. Крижановський.
КОЛБОЧКИ, колбочкові клітини — світлочутливі клітини зовнішнього шару сітківки ока людини й хребетних тварин. Містять зоровий пігмент — йодопсин. К. забезпечують бачення вдень і колірний зір. У сітківці людини бл. 7 млн. К., переважають у центрі сітківки (жовта пляма містить тільки К.). Див. також *Палички*, *Зір*.

КОЛГОСПИ, колективні господарства — тип соціалістичних с.-г. підприємств; кооперативні організації селян, які добровільно об'єдналися для спільного ведення великого соціалістичного с.-г. виробництва на основі суспільних засобів виробництва і колективної праці. Виникли в СРСР відповідно до об'єктивної закономірності соціалістичної перебудови с. г. (див. *Колективізація сільського господарства в СРСР, Кооперативний план В. І. Леніна*). Створення колг. ладу мало велике значення: політичне — він змінив Рад. д-ву і її гол. основу — союз робітників і селян; економічне — дав можливість розвивати г-во на сучас. індустріальній основі; соціальне — встановив на селі нову систему сусп. відносин, що ведуть до повної ліквідації класових відмінностей в рад. суспільстві. Марксистсько-ленінське вчення про кардинальне розв'язання *аграрного питання* шляхом *націоналізації землі*, тобто перетворення її на загальнонар. власність, та соціалістичної *кооперації* є теор. основою організації колективного г-ва. На базі індустр. розвитку країни колективні г-ва пройшли великий шлях від найпростіших, поч. форм кооперації до великих сучас. с.-г. підприємств. Функціонують К. на землі, яка є державною власністю, що закріплена за ними в безоплатне й безстрокове користування.

Правовий статус. Організація і діяльність К. та питання, що стосуються правомочності колгоспників і колг. дворів, регулюються колг. законодавством. Його осн. положення закріплено в Конституції СРСР (ст. 12), конституційх союзних (в УРСР — ст. 12) і авт. республік, а також в актах, що визначають держ. керівництво К., в т. ч. рекомендаційного характеру. До них належать законодавчі акти найвищих органів влади, спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ін. акти з питань колг. буд-ва. Правовий статус К. визначено в *Примірному Статуті колгоспу* (1969), Положенні про Союзу Рад колгоспів та примірних положеннях про *Ради колгоспів* союзної республіки, авт. республік, краю, області і району. Він конкретизується в примірних правилах внутр. розпорядку К., Примірному положенні про ревізійну комісію К., Примірному положенні про міжколг. юрид. групу тощо. Питання про порядок призначення і виплати допомоги по соціальному забезпеченню членам К. регулюється, зокрема, Законом про пенсії і допомогу членам колгоспів 1964 з доповненням 1967, 1971 і 1977. Договірні відносини К. з держ. та громад. орг-ціями визначено відповідними нормами цивільного та цивільно-процесуального законодавства.

К. відповідають завданням дальшого розвитку *продуктивних сил* на селі, забезпечують правильне поєднання особистих інтересів колгоспників з суспільними загальнонар. інтересами. Порівняно з *радгоспами* К. є менш зрілою формою *соціалістичної власності*,

відрізняються нижчим рівнем усупільнення праці і виробн. Разом з тим між радгоспами і К. відбувається закономірне зближення як за рівнем розвитку продуктивних сил, так і за характером *виробничих відносин*. Розвиток продуктивних сил умовив у 50-х рр. масове укрупнення колгоспів. З поглибленням спеціалізації і підвищенням *концентрації виробництва* на базі міжгосп. *кооперації* та *агропромислової інтеграції* цей процес триває. Число К. в цілому по країні зменшилось з 121,4 тис. 1950 до 26,7 тис. 1978, тобто в 4,5 раза, а по УРСР відповідно — з 19,3 тис. до 7 тис., або у 2,8 раза. Кількість К. зменшується також внаслідок перетворення певної частини їх на радгоспи за добровільною згодою, рішенням заг. зборів колгоспників. Сучас. К. являють собою досить великі с.-г. підприємства. В 1978 на один К. в середньому по республіці припадало 3,4 тис. га посівної площі, понад 660 дворів, 4731 тис. крб. неподільних фондів, 2253 голови великої рогатої худоби, 37 тракторів, 8 комбайнів, 22 автомашини. В 1978 в середньому на один К. одержано валового доходу 1087 тис. крб. Валова продукція колг. сектора рік у рік зростає. Якщо 1960 вона становила 9,2 млрд. крб., то 1978 — 14,8 млрд. крб., або на 61,3% більше. Це зумовлено, перш за все, проведенням активної *аграрної політики КПРС* і Рад. д-ви, особливо після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який виробив новий курс на інтенсифікацію та індустріалізацію с.-г. виробн., створення стабільних екон. умов, зміцнення матеріально-тех. бази. В 1978 К. республік мали 260 тис. тракторів різних марок, 60,6 тис. зернозбиральних комбайнів, 155,5 тис. вантажних автомашин. К. вступають пайовиками в міжгосп. підприємства і орг-ції для виробн. на пром. основі продукції, зокрема тваринницької. Зростання тех. оснащення, орг. вдосконалення, розвиток *соціалістичного змагання* забезпечили підвищення *продуктивності праці* в К. 1970—78 на 42%. У розвитку К. вирішальну роль відіграє держ. *власність*. Крім землі, вони користуються електроенергією від держ. енергосистем, рем. базою, кредитами. Д-ва в інтересах суспільства і К. фінансує великий комплекс робіт: спорудження зрошувальних і осушувальних систем, підготовку спеціалістів, розвиток с.-г. науки, організацію карантин. служби та ін. Із зростанням *капітальних вкладень* і зміцненням матеріально-тех. бази К. все більш важливим завданням їхньої діяльності стає підвищення ефективності виробн. Обсягові вкладених коштів має відповідати рівень розвитку *землеробства і тваринництва*. В рішеннях XXV з'їзду КПРС, Жовтневого 1976 і Липневого 1978 пленумів ЦК КПРС всебічно розкрито шляхи підвищення ефективності с.-г. виробництва. Своєю виробничою діяльністю К. ведуть за планом, затвердженим заг. зборами колгоспників. Кожний К. розробляє такі плани: орг.-госп. устрою, п'ятирічний, річний і робо-

чі на періоди с.-г. робіт. Вони ґрунтуються на раціональному й повному використанні землі, матеріально-тех., трудових і фінанс. ресурсів, враховують конкретні умови кожного г-ва. Складаючи плани, К. виходять з необхідності виконання плану-замовлення д-ви по продажу продукції і задоволення внутр. потреб г-ва. План держ. закупівель продукції доводиться на п'ять років з поділом за роками. К.—госпрозрахункові підприємства. Як правило, на *господарському розрахунку* перебувають і внутрігосп. підрозділи — виробничі дільниці, бригади, ферми, іноді ланки. В К. встановлено гарантовану оплату праці колгоспників (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). Щоб задовольнити їхні потреби в продуктах і кормах для тварин, створюють натуральний фонд розподілу. Зміцнення економіки, зростання доходів К. забезпечують, поряд із збільшенням фондів нагородження, підвищення оплати праці колгоспників. Осн. джерелом їхніх особистих доходів є громад. г-во. Вони мають також підсобне г-во, розмір якого визначається Примірним Статутом колгоспу. У власності колг. двору можуть бути житл. будинки, госп. будівлі, продуктивна худоба, птиця, бджоли та необхідний інвентар для роботи на присадибній ділянці. З централизованого союзного фонду *соціального забезпечення* і централизованого фонду *соціального страхування* колгоспники одержують пенсію по старості, інвалідності, в разі втрати годувальника—і допому по тимчасовій непрацездатності. К. створюють відповідні внутр. фонди і надають у разі потреби своїм членам матеріальну допомогу. Управління справами в К., як у кооп. підприємствах, здійснюється на основі широкої демократії, при активній участі колгоспників у розв'язанні всіх питань колг. життя. Найвищим органом управління К. є *загальні збори колгоспників* (або уповноважених, які обираються на зборах виробничих підрозділів), а між зборами — правління і голова К. З метою дальшого розвитку колг. демократії, узагальнення досвіду організації виробн. і вироблення рекомендацій щодо повнішого використання резервів зростання сусп. виробн. відповідно до рішень 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників створено виборчі ради К. у районах, областях, республіках і в країні (див. *Всесоюзні з'їзди колгоспників*). Найважливішим завданням Союзної Ради колгоспів є всебічне зміцнення колг. ладу, послідовне здійснення агр. політики Комуністичної партії.

Лит.: Ленін В. І. Про кооперацію. Повне зібрання творів, т. 45; Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року—Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Примірний статут колгоспу. К., 1970; Курсом мартовського Пленума. М., 1975; Суслов І. Ф. Економічні інтереси і соціальне розвиток колгоспного крестянства. М., 1973; Проблемы экономического взаимоотношения государства с колхозами. К., 1974; Синельников Б. С., Оп-

Питома вага колгоспного сектора в суспільному сільськогосподарському виробництві УРСР (1978, %)

Вартість основних фондів сільськогосподарського призначення	69,6
Площа землі	75,4
Валова продукція	71,1
Виробництво:	
зерна	77,3
овочів	51,6
картоплі	86,7
м'яса й сала всіх видів	70,2
молока	74,8
яєць	33,5

ря А. Т. Аналіз господарської діяльності колгоспів. К., 1978; Мироненко Б. В., Амбросов В. Я., Колесников І. М. План соціально-економічного розвитку колгоспу. К., 1978; Галанець В. Г., Шербіна В. В. Оперативне управління в колгоспі. Львів, 1979; Аграрные проблемы развития социализма. К., 1979.

І. І. Лукінов.
КОЛГОСПНА ТОРГІВЛЯ — торгівля колгоспів і колгоспників лишками своєї с.-г. продукції за цінами, що складаються на колгоспному ринку залежно від попиту і пропонування та держ. цін на ці продукти. Див. *Торгівля*.

КОЛГОСПНЕ ПРАВО — галузь радянського соціалістичного права, що регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією і діяльністю колгоспів, міжколгоспних організацій та об'єднань, а також їхні відносини з колгоспниками з метою дальшого піднесення громадського господарства, задоволення зростаючих потреб колгоспників і виконання загальнонародних завдань комуністичного будівництва в СРСР. К. п. є важливим засобом реалізації *аграрної політики КПРС* і Рад. уряду. К. п. закріплює порядок утворення, види й основні права колгоспів. Воно ґрунтується на таких принципах: поєднання держ. керівництва колгоспами з колгоспною демократією, добровільності при вступі до членів колгоспу і безперешкодного виходу з колгоспу, здійснення самоуправління на засадах соціалістич. колг. демократії, надання колгоспам прав *юридичної особи* і необхідної виробничо-госп. самостійності. К. п. регулює основані на членстві в колгоспі орг., управлінські, майнові, трудові відносини, а також стосунки між колгоспом і його членами та їх родинами з приводу оплати праці, *соціального забезпечення і страхування* колгоспників, ведення особистого підсобного г-ва, дисципліни та ін. Предметом К. п. є також управлінські та майнові відносини колгоспів з міжколгоспними підприємствами, *державно-колгоспними об'єднаннями* тощо. Норми К. п. визначають права та обов'язки членів колгоспу, порядок управління його діяльністю, право *володіння, користування і розпорядження* майном колгоспу. На основі норм К. п. здійснюється регулювання виробничо-госп. і фін. діяльності колгоспів і міжколгосп. утворень, розподіл валової продукції і валового доходу колгоспу, встановлення пенсій і допомог за рахунок колгоспів, визначається правове становище підсобного г-ва сім'ї колгоспників (колгоспного двору). Осн. джерела К. п. є Конституція СРСР і *Примірний Статут колгоспу*. Норми К. п. встановлюються й спільними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ін. правовими актами, прийнятими органами держ. влади й управління, актами зем., цивільного законодавства. Вони також містяться в актах, прийнятих самими колгоспами, зокрема в статуті кожного колгоспу, правилах його внутр. розпорядку, положеннях про оплату праці, ревізійну комісію, про *Ради колгоспів*.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1980; Янчук В. З. Проблеми теорії колхозного права. М., 1969; Сторожев Н. В. Правове положення колхоза на современном этапе. Минск, 1975; Правові акти про діяльність колгоспів. К., 1978.

В. З. Янчук.
КОЛГОСПНИЙ ДВІР — сімейно-трудове об'єднання осіб, у якому всі або більшість працездатних є членами *колгоспу* і одержують у ньому основні прибутки, а також спільно ведуть підсобне господарство на присадибній зем. ділянці (див. *Присадибне землекористування*). З часу прийняття *Примірного Статуту колгоспу* (1969) має назву «сім'я колгоспника». Складається з працездатних і непрацездатних, дорослих і *неповнолітніх*, що досягли 16 років, а також осіб, які припинили трудові відносини з колгоспом через пенсійний вік чи інвалідність. Членами К. д. можуть бути й особи, які не є членами колгоспу і працюють в ін. галузях нар. г-ва. Належність до К. д. юрид. оформлюється реєстрацією в погосподарській книзі сільської Ради народних депутатів. Сім'я колгоспника в цивільних правовідносинах виступає як єдиний суб'єкт *цивільного права*. Майно сім'ї згідно з ст. 26, 27 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 120—126 ЦивК УРСР) визнається *спільною власністю* всіх її членів. Представником К. д. є глава двору. За угодами, укладеними ним, відповідає своїм майном К. д. Ін. члени сім'ї відповідають за свої зобов'язання особистим майном і своєю часткою в майні двору.

З. А. Павлович.
КОЛГОСПНІ ФОНДИ — у суспільненні матеріальні засоби й грошові ресурси, які створюють відповідно до Статуту колгоспу і використовують за цільовим призначенням. Для забезпечення виробничо-фінанс. діяльності й дальшого зростання громад. г-ва в колгоспах створюють неподільні фонди. До їх складу входять *основні фонди* виробничого й невиробничого призначення, *оборотні фонди* (насінний фонд, фуражний фонд, пальне, паливо тощо), а також кошти, що їх виділяють колгоспи на створення міжгосп. підприємств. Відрахування на збільшення осн. і оборотних фондів є обов'язковими; їх здійснюють за рахунок чистого доходу колгоспу. Важливим громад. фондом є фонд гарантованої оплати праці колгоспників (натуральний і грошовий), який створюють відповідно до прийнятого в колгоспі положення про оплату праці. Для формування фонду гарантованої оплати праці колгосп використовує в першу чергу кошти, що надійшли від реалізації продукції та з ін. джерел. Натуральний фонд створюють для задоволення потреб колгоспників у с.-г. продуктах за рахунок частини валового збору зерна та ін. продукції (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). В колгоспах є також фонд культур.-побутових заходів, фонд соціального забезпечення і мате-

ріальної допомоги колгоспникам, фонд матеріального заохочування колгоспників і спеціалістів. Розмір їх залежить від конкретних потреб щодо утримання різних культур.-побутових закладів, надання одноразової допомоги, різних пільг і доплат до пенсій, для преміювання колгоспників тощо. З відрахувань від чистого доходу створюють також резервний фонд, розмір якого визначається екон. можливостями і потребою в ньому г-ва. Його використовують для забезпечення встановленого рівня оплати праці в колгоспах, а також для покриття непередбачених витрат і поповнення ін. фондів. Колгоспи беруть участь у створенні міжгосп. страхових, насінних і продовольчих та ін. фондів.

М. Й. Хорунжий.
КОЛГОСПНО-КООПЕРАТИВНА ВЛАСНІСТЬ — одна з форм соціалістичної власності. На відміну від *державної (заальнонародної) власності* К.-к. в. — це колективна власність кожного окремого кооперативу. ґрунтується на успільненні осн. *засобів виробництва*. Суб'єктами К.-к. в. є с.-г., риболовецькі, житл.-буд., пром. кооперативи, споживча кооперація. Їхню діяльність планово регулює соціалістична д-ва, г-во ведеється на план. засадах. Об'єктами К.-к. в. є засоби виробн., госп. будівлі, колг. електростанції, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, об'єкти культур.-побут. призначення, вироблена продукція тощо. Ці об'єкти належать строго визначеному на даний момент колективу. Д-ва не має права перерозподіляти засоби виробн. кооперативів, ліквідувати їх або укрупнювати без їхньої згоди. Об'єкти К.-к. в. не можуть бути відчужені в особисту власність членів колективу, вони користуються ними спільно, на основі співробітництва й взаємодопомоги. Розподіл доходів здійснюється залежно від кількості й *якості праці* кожного члена кооперативу, тобто відповідно до *розподілу по праці закону*. В СРСР провідне місце в К.-к. в. належить *колгоспам*. З розвитком соціалізму, особливо в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*, дедалі більше посилюється процес концентрації громад. г-ва колгоспів, розвиток міжколг. виробничих зв'язків, поглиблюються зв'язки між колгоспами й *радгоспами*, розширюється практика спільної організації виробн. колгоспами і місц. пром. підприємствами, створюються *агропромислові об'єднання*. В К.-к. в. поступово з'являються і змінюються риси, характерні для загальнонародної власності.

М. Д. Миронов.
КОЛГУЄВ — острів у пд.-сх. частині Баренцього м. Входить до складу Ненецького авт. округу Арх. обл. РРФСР. Площа 5,2 тис. км². Береги стрімкі, високі, слабо розчленовані. Поверхня злегка погорбована, заввишки до 181 м. Багато озер, боліт. Рослинність тундрова. На острові живуть пелікани, лисиці, гніздуються водоплавні птахи. Населення займається оленярством, рибальством, полюванням. Населений пункт — Бугріно.

КОЛДУЕЛЛ (Caldwell) Ерскін (н. 17.XII 1903, селище Уайт-Ок, штат Джорджія) — амер. письменник. В романах «Тютюнова дорога» (1932), «Акр господа бога» (1933), збірках оповідань, нарисах, репортажах показав тяжке життя трудящих у США. В червні — вересні 1941 був кореспондентом у Москві. Публіцистичні книги «Москва під вогнем» і «Шлях на Смоленськ», роман «Пілу ніч» (усі — 1942) — про героїчну боротьбу рад. народу проти фашист. загрозників. У 1943 вийшла автобіографічна повість К. «Хлопчик із Джорджії». Антисаєт. романи «Дженні» (1961), «Ближче до домішки» (1962). Відвідав СРСР в 1959 та 1963.

Тв.: Укр. перекл. — Рейчел К., 1960; Лампа горить цілу ніч. — Білясого порога. К., 1969; Р. о. с. перекл. — Попесті в розкази. М., 1956; Дженні. — Ближче до домішки. М., 1963; Вдоль в поперек Америки. М., 1966.

Лит.: Кадук А. О. Америка очима реаліста. Життя і творчість Е. Колдуелла. К., 1968; Яценко В. Південь Ерскіна Колдуелла. «Всесвіт», 1979, № 2.

КОЛДУНОВ Олександр Іванович (н. 20.IX 1923, с. Мошніново, тепер Монастирщинського р-ну Смол. обл.) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1978), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни — льотчик, командир ланки, винищувального авіад. полку на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Особисто збив 46 ворожих літаків. Після закінчення Військ.-повітр. академії (1952) і Академії Генштабу (1960) — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. З 1975 — перший заступник, з 1978 — головпокоманд. Військами ППО країни. Нагороджений орденом Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОЛЕГІАЛЬНІСТЬ — принцип управління, за яким керівництво здійснює група осіб, які мають рівні права і обов'язки або радять права у розв'язанні питань, що належать до компетенції даного органу. Розрізняють вирішальну й радничу форми К. Вирішальна форма К. властива діяльності парт., рад., окремих держ. і громад. органів керівництва. В парт. керівництві К. — найвищий принцип організації діяльності, закріплений в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*, найважливіша норма парт. життя, яка виражається в широкому обміні думками, гарантія від *волютаризму*, ігнорування волі колективу, способу ситимізації рішень. Дорадча форма К. властива переважно органам госп. управління, що функціонують на основі *єдиноначальності*. У них рішення колегій набувають чинності лише за умови згоди керівника (єдиноначальника), який, як правило, є головою колегії. В СРСР рекомендаційні рішення (як різновид дорадчих) приймають багато колегіальних органів, що діють на громад. засадах: постійні лінійні виробничі наради на підприємствах, наук. тех. ради при м-вах, комісії сприяння тощо. Незалежно від форми К. вирішальною умовою її ефек-

тивності є персональна відповідальність. Комуністична партія надає важливого значення послідовному здійсненню К. в роботі всіх ланок парт., держ. і госп. апаратів.

В. І. Сенченко.
КОЛЕГІЇ (лат. collegia) — 1) У Стародавньому Римі корпорації осіб, пов'язаних спільністю управління службових обов'язків, реліг. культів тощо. Окремі К. відігравали певну роль у управлінні. 2) У 18 ст. в Росії — центр. галузеві органи держ. управління, запроваджені Петром I замість *приказів*. Існували до поч. 19 ст. Ліквідовані в зв'язку з утворенням *міністерств*. 3) Навч. заклади у ряді країн, зокрема на Україні (Києво-Могилянська колегія, 1632, та інші; див. *Колегіум*). 4) В СРСР — колективні органи, що здійснюють функції управління (напр., К. міністерств) або правосуддя (К. у Верховних Судах), а також органи, що надають правову допомогу (див. *Колегії адвокатів*).

КОЛЕГІЇ АДВОКАТІВ — в СРСР добровільні об'єднання осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Організація і порядок їхньої діяльності визначаються Законом про адвокатуру в СРСР. Основним завданням К. а. є надання юрид. допомоги громадянам і орг-ціям. Відповідно до Положення про адвокатуру УРСР (див. *Адвокатура*) К. а. утворюється за заявою групи засновників, що складається з осіб, які мають вищу юридичну освіту, або з ініціативи виконавчого комітету відповідної обл. чи Київ. міської Ради нар. депутатів. К. а. є *юридичними особами*. Найвищим органом К. а. є заг. збори членів колегії, виконавчим — президія, контрольно-ревізійним — ревізійна комісія, які обираються строком на 3 роки заг. зборами членів колегії таємним голосуванням. Заг. керівництво колегіями здійснюють *Ради народних депутатів* та їх виконавчі та розпорядчі органи у межах їхньої компетенції як безпосередньо, так і через М-во юстиції УРСР, а також відповідні відділи юстиції виконавчих комітетів Рад нар. депутатів. В УРСР створено 25 обласних та Київ. міська колегія адвокатів, які об'єднують більш як 4 тис. адвокатів, що працюють в 643 юридичних консультаціях.

І. П. Кофто.
КОЛЕГІУМ (лат. collegium, букв. — товариство, братство, співпраця), колегія — закритий середній, подекуди вищий навч. заклад у 16—18 ст. в Зх. Європі. На Україні К. здебільшого відкривали *єзуїти* для поширення католицької віри. Навчання велося лат. мовою й мало виразне реліг. спрямування. Крім католицьких, на Україні також були поширені православні К. Широко відомі Києво-Могилянська колегія (див. *Київська академія*), Харківський колегіум (засн. 1721 в Белгороді), Чернігівський колегіум і Переяславський колегіум. На Україні К. були також у Вінниці, Гощі, Львові, Луцьку, Тернополі та ін. містах.

КОЛЕГІЯ ПАВЛА ГАЛАГАН — приватний навч. заклад у Києві.

заснований 1871 поміщиком ліберально-буржуазного напрямку Г. П. Галаганом. У К. П. Г. у різний час викладали П. Г. Житецький, М. К. Пимоненко, М. І. Мурашко, І. І. Нічипоренко (1879—90 — директор закладу), І. Ф. Анненський (1890—93 — директор закладу) та ін. У колегії свого часу навчалися В. І. Липський, А. Ю. Кримський, В. Е. Грабар, М. О. Максимейко, Н. О. Котляревський, Д. М. Петрушевський, П. П. Чубинський, А. О. Степович (1893—1917 — директор закладу), О. О. Богомолець, М. П. Алексєєв, Д. І. Курський, М. К. Зеров, Й. О. Покровський, Г. С. Костюк та ін. У 1885 і 1886 К. П. Г. відвідав І. Я. Франко. В 1920 її перетворено на трудову школу. Навч. корпус збудовано 1870 арх. О. Я. Шілле.

КОЛЕДЖ (англ. college) — навч. заклад у Великобританії, у *Снідружності* краї, очолюваний Великобританією, і в США. Розрізняють три типи К.: такі, що відповідають за своїм рівнем вищій школі; що займають проміжне положення між серед. і вищими навч. закладами; такі, що відповідають рівню серед. школи і призначені для учнів старших 16 років. У Великобританії К. виникли на поч. 13 ст. У традиційному вигляді вони збереглися в старих ун-тах (*Оксфордському університеті* й *Кембріджському університеті*). К., що входять у склад ін. ун-тів, найчастіше — спеціалізовані навч. заклади (типу рад. ін-тів), які мають певну самостійність. Існують К., що не входять в ун-ти: К. університетського типу, пед., мех., с.-г., комерційні та ін. Деякі привілейовані серед. школи також наз. К. Перші К. в США виникли в 17 ст. Тепер це чотирирічні вищі навч. заклади, що існують самостійно або як складова частина університету, і молодші К. — дворічні навчальні заклади на базі середньої школи.

КОЛЕЖ (франц. collège) — навч. заклад у Франції, Бельгії, франкомовних кантонах Швейцарії та ряду країн Африки й Азії — колишніх франц. колоніях. У Франції перші К. виникли при ун-тах у серед. віки. До 1959 франц. К. — повний серед. навч. заклад, рівноцінний ліцею. З 1959 єдиним типом повної серед. школи у Франції став ліцей. Одночасно було створено загальноосв. К. — неповні серед. навч. заклади, закінчення яких дає право вступати тільки в серед. спец. навч. заклади і в старші класи ліцею. В 1963 створено К. серед. освіти — навч. заклади для дітей у віці 11—15 років, в яких об'єднано 6—9-і класи ліцею, класи загальноосв. К. і старші класи початкової школи. В країнах Африки й Азії К., як правило, — неповні середні школи: в Бельгії — жіночі середні школи.

КОЛЕЖ ДЕ ФРАНС (Collège de France) — один з найстаріших науково-дослідних і навчальних закладів Франції. Історія його починається з 1530. Створений як осередок гуманізму й світської освіти на противагу Паризькому ун-ту, де панували кастова рутини і ре-

О. І. Колдунів.

лп. схоластика. Колеж складається з двох відділень: природничих наук і сусп. наук. В К. д. Ф. функціонує значна кількість наукових лабораторій різного профілю. Колеж не має стабільних навч. планів і програм, не проводить ніяких екзаменів для слухачів. Професори кафедр щороку самі визначають теми лекційних курсів, які безпосередньо зв'язані з їхньою н.-д. роботою. Вхід на лекції вільний. З 1970 до К. д. Ф. запрошуються для читання лекцій іноз. професори. У 1972 цикл лекцій прочитав рад. учений акад. Л. А. Арцимович. У 6-ці — 85 тис. тт Колеж видає «Щорічник» та ін.

КОЛЕКТИВ соціалістичний (від лат. collectivus — збірний) — соціалістична суспільна форма об'єднання людей, що виникає на основі їхньої спільної праці, спільних громад. інтересів. Гол. умовою його виникнення і функціонування є сусп. власність на *засоби виробництва*. Для К. соціалістичного характерні спільність корінних екон., соціальних і політ. інтересів усіх його членів, єдність сусп. та особистих цілей, збіг мотивів діяльності, відносини взаємодопомоги і співробітництва. К. виконує виробничі, соціально-виховні й управлінські функції. Осн. тип К. — *трудоий колектив*. Використовуючи *громадську думку*, засоби морального й матеріального стимулювання, силу позитивного прикладу, що знаходить найяскравіший прояв у *соціалістичному змаганні*, К. активно впливає на поведінку своїх членів. В К. особистість не нівелюється, як твердять бурж. ідеологи, а, навпаки, межі самовиявлення людини як особистості в К. постійно розширюються. «Тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Тв., т. 3. с. 70). Див. *Колективізм*.

К. К. Грищенко.
КОЛЕКТИВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ — див. *Рух за комуністичне ставлення до праці*.

КОЛЕКТИВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ — первинна організація *добровільного спортивного товариства* (ДСТ), що створюється на підприємствах, в установах, учбових закладах, колгоспах, радгоспах. Завданнями К. ф. к. є: залучення трудящих, молоді, що навчається й працює, до регулярних занять *фізичною культурою, спортом, туризмом, виробничою гімнастикою* та до ін. фізкультурно-оздоровчих заходів. Найвищим керівним органом К. ф. к. є загальні збори або конференція, на яких обирається рада К. ф. к. Рада діє під керівництвом місцевого комітету профспілок і найвищої ради ДСТ; користується постійною допомогою комсомольської орг-ції; забезпечує орг., фізкультурно-оздоровчу, агітаційно-пропагандистську та фінансово-госп. роботу, підготовку громад. фізкультурних кадрів і активу. К. ф. к. організує роботу згідно з нормативними вимогами комплексу *«Готовий до праці й оборони*

СРСР» (ГПО) та *Єдиної всесоюзної спортивної класифікації*. На 1.І 1980 на Україні налічувалося 43 273 К. ф. к., що об'єднують 13 289 тис. фізкультурників.

Ю. М. Теннер.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА в СРСР — добровільне об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні підприємства — колгоспи, основані на суспільній власності на *засоби виробництва* і колективній праці; складова частина *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Поряд з соціалістичною *індустриалізацією* країни і *культурною революцією* К. с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна* була об'єктивно необхідною ланкою у створенні фундаменту соціалістичної економіки, у здійсненні всієї системи соціально-екон. перетворень. Соціалістичне перетворення с. г. — одна із заг. екон. закономірностей соціалістич. будівництва. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції і націоналізація великої пром-сті, успіхи у здійсненні соціалістич. індустриалізації забезпечили утвердження соціалістичних форм господарювання, розвиток соціалістичних *виробничих відносин* у пром-сті, що вимагало створення великого сусп. с.-г. виробн., організованого на соціалістичних засадах. У той же час на селі зберігалася приватна *власність* селян на засоби виробн. (крім землі), переважало дрібно-товарне сел. г-во, яке неминуче породжувало капіталізм, було його базою. Дрібне сел. виробн. мало низьку товарність, не могло забезпечити потреби населення у продовольстві, а пром-сті у с.-г. сировині. Виникла, таким чином, глибока суперечність між великою соціалістич. пром-стю і дрібним сел. г-вом, не здатним до розширеного відтворення. Зміцнити базу Рад. влади, вирвати трудове селянство із злиднів можна було лише внаслідок соціалістичних перетворень на селі. «Доля соціалізму в такій країні, як СРСР, багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важкої проблеми — переходу дрібного розпорощеного селянського господарства на шлях *соціалістичного кооперування*» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. 1977, с. 12).

Одним з перших актів Рад. влади була *націоналізація землі*, що стало важливою передумовою соціалістичних перетворень на селі. На базі поміщицьких маєтків створювалися великі держ. підприємства — *радгоспи*. В 1921 лише на Україні їх налічувалося 685. Щодо дрібних сел. г-в, то єдино прийнятним і зрозумілим для селян шляхом переходу на рейки соціалістичного господарювання було виробниче кооперування, добровільне об'єднання їх у великі колективні г-ва. Такі г-ва почали виникати в перші місяці Радянської влади. Вже в лютому — березні 1918 на Україні налічувалося бл. 50 виробничих с.-г. об'єднань, 1920 кількість їх зросла до 700. Існувало три форми виробничих кооперативів: т-ва

по спільному обробітку землі (ТСОЗи), с.-г. артлілі і комуни, які пізніше були переведені на становище с.-г. артлілей. Комуністична партія і Рад. д-ва всіляко підтримували рух *трудоого селянства* за створення колективних г-в, подавали їм необхідну допомогу (переваги в одержанні кредитів, машинної техніки, насіння тощо). Важлива роль у підготовці й здійсненні масової К. с. г. належала соціалістичній індустриалізації, зокрема розвиткові с.-г. машинобудування, хім. пром-сті та ін. галузей, що забезпечували підведення нової тех. бази під с. г. В країні почалося вітчизняне виробн. тракторів (1928 — 1,3 тис. шт., 1931 — майже 40 тис.), розширювався випуск с.-г. машин і знарядь, будувалися гігантські тракторного та с.-г. машинобудування, підприємства по виробн. мінеральних добрив. Велике значення для підготовки К. с. г. мав розвиток радгоспів, які не тільки демонстрували переваги великого механізованого виробн., а й подавали кооперативним об'єднанням селян безпосередню допомогу технікою, агрономічними кадрами тощо. З 1929 створюються держ. *машинно-тракторні станції* (МТС), які стали осн. формою виробничої змички між *робітничим класом* і селянством, опорними пунктами тех. реконструкції і соціалістичної перебудови с. г., надання різнобічної допомоги селянству з боку соціалістичної д-ви. Велику роль у підготовці суцільної колективізації відіграв розвиток різних форм *кооперації*, починаючи від постачально-збутової і кредитної до виробничої. До 1927 в осн. районах країни різними формами кооперування було охоплено бл. 80% сел. дворів. Селянство делалі більше переконувалося на власному досвіді у перевагах спільного ведення г-ва, в необхідності переходу до колективної праці. Виконуючи настанови XV з'їзду ВКП(б) і створивши необхідні екон. й політ. передумови, партія перейшла в 2-й пол. 1929 до здійснення програми суцільної К. с. г. Найважливішими рисами цього етапу соціалістичної перебудови с. г. були, по-перше, те, що в колгоспи масово пішов *середняк*, тобто переважача соціальна фігура тодішнього села, і, по-друге, те, що на основі суцільної колективізації партія здійснила перехід від політики обмеження і витіснення *куркульства* до політики ліквідації його як класу. Ця лінія партії була закріплена постановою ЦК ВКП(б) від 5.І 1930 «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Постановою було передбачено

Колективізація сільського господарства СРСР (на 1. VII відповідних років, у процентах)

Показники	1929	1930	1934	1937
-----------	------	------	------	------

За кількістю селянських дворів	3,9	23,6	71,4	93,0
За посівною площею	4,9	33,6	87,4	99,1

завершити К. с. г. до кінця першої п'ятирічки (1929—32). Встановлювалися конкретні строки для різних зон країни, було визнано, що осн. формою колг. будівництва має бути с.-г. артілі, яка найбільш вдало поєднує особисті інтереси селян з сусп. інтересами. Політика Комуністичної партії одержувала все більшу підтримку з боку сел. мас. На 1.II 1930 колгоспи об'єднували 32,5% сел. г-в країни. Проте в ході масової колективізації були допущені серйозні помилки і перекручення. В ряді районів і областей мали місце порушення принципу добровільності вступу селян у колгоспи, не скрізь дотримувалися настанови партії про усупільнення лише осн. засобів виробн., госп. і орг. зміцнення колгоспів відставало від швидких темпів колективізації, розкуркулювання іноді проводилось без зв'язку з колг. рухом, мали місце факти неправильного ставлення до середняка. Партія вжила рішучих заходів щодо усунення перекручень і помилок у колг. будівництві. ЦК ВКП(б) 14.III 1930 прийняв спец. постанову «Про боротьбу з викривленнями партії в колгоспному русі», в якій підкреслив неприпустимість порушення принципу добровільності й бюрократичного декретування в колг. русі. На 1.VII 1931 в СРСР у колгоспи було об'єднано 52,7% сел. г-в, на Україні—61,5%. На кінець 1932 у найважливіших районах РРФСР і України суцільну колективізацію в основному було завершено. Велику допомогу в здійсненні К. с. г., в орг.-госп. зміцненні колгоспів подав робітничий клас. У 1929—30 партія послала на село 25 тис. передових робітників-партійців, які стали організаторами колг. руху. В 1933 утворені політвідділи МТС було направлено ще 25 тис. передових робітників-партійців. Для подання конкретної допомоги парт. і рад. працівникам у керівництві колг. будівництвом у найважливішій зерновій області виїжджали члени Політбюро ЦК ВКП(б), відповідальні працівники ки центр. парт. і рад. органів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) уже в січні 1933 зазначав, що в с. г. країни розв'язані великої важливості завдання: ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство і тим самим забезпечено перемогу соціалізму на селі; колгоспи перетворилися на міцну опору соціалістич. буд-ва. Замість дрібносел. приватної власності на засоби виробн. утвердилася *колгоспно-кооперативна власність*, мільйони розпорошених сел. г-в були організовані у великі колективні високомеханізовані виробн., що відкрило можливості значного зростання продуктивності праці в с. г., неухильного підвищення *добробуту* рад. людей. В результаті К. с. г. виник новий соціалістичний клас — колг. селянство, докорінно змінилась психологія селянства. Колг. лад з честю витримав суворі випробування в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, забезпечивши потреби фронту й тилу в продовольстві і с.-г. сировині. Питання орг.-госп. зміцнення кол-

госпів завжди були й залишаються в центрі уваги Комуністичної партії і Рад. д-ви. В післявоєнні роки велику роботу було проведено по укрупненню дрібних с.-г. артілей. Це відкрило нові можливості для застосування потужної техніки і зміцнення економіки колгоспів. Велике значення мала реорганізація МТС і продаж техніки колгоспам, що дало можливість зосередити в одних руках усі засоби с.-г. виробн. Сучас. *колгоспи* — це великі соціалістичні підприємства, які оснащені найновішою технікою і користуються усіма досягненнями науки.

Дальшим розвитком ленінського кооперативного плану і зміцнення колг. системи, програмою нового піднесення всіх галузей с. г. стали рішення Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який розробив принципово нові основи *аграрної політики КПРС* стосовно до умов *розвинутого соціалістичного суспільства*. Продовженням і конкретизацією цієї лінії є рішення XXIV—XXV з'їздів КПРС, ряду наступних пленумів, зокрема рішення Липневого пленуму ЦК КПРС 1978, постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976). Досвід К. с. г. в Рад. Союзі, перетворення в життя ленінського кооперативного плану має велике міжнар. значення. Він творчо використаний багатьма соціалістичними країнами стосовно до конкретних умов і особливостей кожної з них. Досвід радянського селянства, а також селянства ін. соціалістичних країн переконливо довів, що єдиним вірним шляхом будівництва соціалізму на селі є добровільне об'єднання селян у великі колективні господарства. *Літ.:* Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Аграрне питання і «критики Маркса»; т. 39. Промова на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р.; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. — Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1980; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 2. М., 1971; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1—2. К., 1967—68; Примірний статут колгоспу. К., 1970. В. О. Хилько.

КОЛЕКТИВІЗМ — форма суспільних зв'язків людей в умовах соціалізму, характерна риса *соціалістичного способу життя*, один з найважливіших принципів комуністичної моралі. К. протистоїть *індивідуалізму*. Екон. основу соціалізму. К. становлять сусп. власність на засоби виробництва, ліквідація експлуатації людини людиною; соціально-політ. основу — повна рівноправність усіх громадян; духовну основу — пануюча в соціалістичному суспільстві марксистсько-ленінська *ідеологія*, тип духовної культури. К. є істотною особливістю морального обличчя соціалістичної осо-

бистості. К. реалізується в процесі колективної діяльності, спрямованої до спільної мети. К. не суперечить розвиткові особистості, не обмежує її свободи, не ліквідує індивідуальних відмінностей між людьми. Навпаки, спільна діяльність, спрямована на реалізацію спільних інтересів, є передумовою і базою для задоволення індивідуальних інтересів членів соціалістичного суспільства, для їхнього всебічного, гармонійного розвитку. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* завершується перебудова всіх сусп. відносин на внутрішньо притаманних соціалізму колективістських засадах. Див. також *Колектив.* К. К. Грищенко.

КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА — співробітництво держав, спрямоване на забезпечення миру, відвернення загрози війни і, в разі необхідності, придушення актів *агресії*. Функціонування системи К. б. можливе за допомогою міжнар. орг-ції або відповідно до регіональних пактів про взаємну допомогу, укладених широким колом д-в. Ідею К. б. вперше висунув СРСР 1933—34 у зв'язку з загрозою світові з боку фашист. Німеччини. СРСР боровся за підписання «Східного пакту», уклад договори про взаємодопомогу з Францією і Чехословаччиною (1935), вступив до *Ліги націй* (18.IX 1934). Визначна роль належить СРСР у справі створення *Організації Об'єднаних Націй*, гол. метою якої, згідно з її Статутом, є вжиття колективних заходів для відвернення і усунення загрози мирові. Після 2-ї світової війни СРСР (на Берлінській нараді міністрів закорд. справ 1954, *Женевській нараді глав урядів 1955*) запропонував укласти загальноєвроп. договір про К. б. в Європі строком на 50 років, здійснити ряд заходів щодо загального *роззброєння*, укласти Всесвітній договір про незастосування сили та недопущення появи нових систем зброї масового знищення. Підписання *Заключеного акта* Ради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 відкрило нові можливості для створення системи *європейської безпеки*. СРСР та інші миротворчі д-ви рсзробили систему заходів з метою гарантування ефективної К. б. й в Азії (див. *Азіатська безпека*).

Добиваючись роз'язки міжнародної напруженості, СРСР 1979 запропонував усім д-вам — учасникам загальноєвроп. наради підписати пакт про ненапад, щоб відвернути небезпеку як ядерного, так і без'ядерного конфлікту.

Г. С. Бабичев.

КОЛЕКТИВНИЙ ДОГОВІР — в СРСР двостороння угода, яка укладається фабричним, заводським, місцевим комітетом профспілки від імені колективу працівників з *адміністрацією* об'єднання, підприємства, організації, виробничої (структурної) одиниці об'єднання. Договір встановлює їхні зобов'язання в галузі праці, *охорони праці*, культурно-побутового обслуговування робітників і службовців. У К. д., зокрема, містяться взаємні зобов'язання колективу й адміністрації по виконан-

КОЛЕКТИВНІ
ВЗАЄМОДІЇ

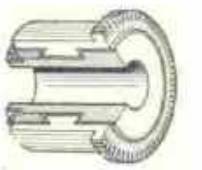
Е. В. Колесник.

Р. С. Колесник.

А. Г. Колесников.

Електромагнітний
колектор.

ню держ. плану й соціалістичних зобов'язань, поширенню передового досвіду, підвищенню кваліфікації кадрів, зміцненню дисципліни *трудової*, вдосконаленню виробн. і організації праці, впровадженню нової техніки тощо. К. д. містять також зобов'язання адміністрації і ФЗМК по залученню робітників і службовців до управління виробництвом, вдосконаленню системи оплати праці та матеріального і морального стимулювання працюючих, по наданню підг. і переваг передовикам виробн. працівникам, які тривалий час працюють на виробн. і не допускають порушень трудової і виробничої дисципліни. Укладається щорічно, не пізніше лютого, в письмовій формі. Укладення та виконання К. д. регулюється *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — гл. 2-а КЗпП УРСР). Положенням про порядок укладення колективних договорів 1977. Чинність К. д. поширюється на всіх робітників і службовців об'єднання (комбінату), підприємства, орг-ції незалежно від того, чи є вони членами профспілки. За порушення зобов'язань за К. д. службовці особи адміністрації несуть дисциплінарну, матеріальну, а у випадках злісного порушення — кримінальну відповідальність.

У капіталістичних країнах К. д. є одним із знарядь і засобів класової боротьби. Буржуазія намагається використати К. д. проти страйкового руху, поліпшення умов праці тощо. У багатьох країнах боротьба підприємців проти К. д. маскується тим, що ці договори нібито гальмують наук.-тех. прогр.

Лит.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977; Кленов Е. Колективний договір. (Справочное пособие). М., 1977.

Е. О. Моноистський.
КОЛЕКТИВНІ ВЗАЄМОДІЇ — узагальнені взаємодії великої кількості частинок (молекул, атомів, електронів, нуклонів), що виникають у класичних і квантових системах (твердих тілах, рідинах, електронних оболонках і ядрах атомів), коли радіус дії сил більший за середню віддачу між частинками. Визначають фіз. властивості цих систем і приводять до появи квазічастинок. К. в. пояснюється виникненням фонових і екситонів у твердих тілах, елементарних збуджень бозе-і фермі-рідин (див. *Квантова рідина*), колективних рівнів у атомних ядрах, плазмових коливань електронно-іонної плазми і вироджених (див. *Виродження у квантовій механіці*) електронів провідності в металах. *Лит.*: Давыдов А. С. Теория твёрдого тела. М., 1976; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5. Статистическая физика, ч. 1. М., 1976; Лифшиц Е. М., Питаевский Л. П. Теоретическая физика, т. 9. Статистическая физика, ч. 2. М., 1978.

Е. А. Пашицкий.
КОЛЕКТОР (лат. collector — збирач, від colligo — збираю, з'єдную) — 1) Механічний перетворювач частоти електричного струму, конструктивно з'єднаний з *ротором* (якорем) електричної машини. Складається з електрично ізо-

льованих одна від одної і від корпусу ротора струмопровідних пластин, кожна з яких приєднана до одного або кількох витків якірної обмотки. При обертанні ротора по пластинках К. (мал.) по черзі контають контактні шітки, підключаючи обмотку до зовн. електр. кола (К. електромашини). 2) Електрод *транзистора*, що забезпечує зв'язок зовн. електр. кола з колекторною зоною приладу (К. транзистора). 3) Ділянка *каналізаційної мережі* (труба, резервуар), в яку надходять стічні води з басейнів каналізування (К. каналізаційний). 4) Дренажна труба або канал, по яких воду з регулюючої частини осушувальної мережі (див. *Осушувальна система*) відводять за межі осушувальної території (К. в осушенні). 5) Підземна галерея, в яку укладають кабелі зв'язку (К. кабельний) або труби — водопровідні, газові тощо (К. загальний). 6) Назва деяких тех. пристроїв (напр., випускний К. двигуна внутр. згоряння). 7) Установа або особа, яка щонебудь збирає або розподіляє (напр., К. бібліотечний).

КОЛЕКЦІЯ (лат. collectio — збирання, зібрання) — зібрання будь-яких предметів, що становлять науковий, художній, історичний інтерес (картин та ін. творів мистецтва, монет, мінералів, тварин, рослин, марок тощо). Поняття «колекція» застосовують як до держ. чи громад. зібрань, так і до тих, що належать приватним особам.

КОЛЕНКІНА Марія Олександрівна [по чоловікові — Богородська; 12 (24).XII 1850, с. Лебедянь, тепер місто Липец. обл. — 31.X 1926, Иркутськ] — революц. народниця. 3 місця. У 1873 стала членом «Київської комун», 1874 брала участь у «ходінні в народ». З 1875 — у київ. гуртку «підпільних бунтарів». Активний член «Землі і волі». Засуджена 1880 до 10 років каторги, відбувала її на Карі. З кін. 80-х рр. займалася пед. діяльністю, працювала в Иркутському музеї.

КОЛЕНКОР (франц. calencor, з перс.) — гладкофарбована бавовняна тканина полотняного переплетення ниток. Велика жорсткість і лощеність К. досягаються допоміжним апретуванням (обробкою спец. розчинами) і каландруванням (див. *Каландр*). К. використовують гол. чин. для виготовлення книжкових палітурок і як прокладний (для сідлу) матеріал.

КОЛЕНХІМА (від грец. κόλλα — клей і έμυζα, букв. — наліте, тут — тканина) — одна з первинних механічних тканин рослин. Клітини К. живі, з нерівномірно потовщеними целюлозними оболонками, звичайно прозенхіми (див. *Прозенхіма*) з тупими кінцями, іноді паренхіми (див. *Паренхіма*). За характером потовщення клітинних оболонок розрізняють К.: *кутову* (потовщення в кутах клітин), *пластинчасту* (потовщення тангентальні стінки) і *пукку* (мішаний тип потовщення). К. властива молодим розсучним частинам, переважно *двобольних* рослин; у *однобольних* зустрічається рідко. Крім мех.

функцій, К. часто виконує запасаальну або асимілюючу функцію.

КОЛЕОПТИЛЕ, колеоптиль (від грец. κολεός — піхва і τίτλον — перо), піхвовий листок — перший (несправний) листок у проростків злакових. Має вигляд безбарвної, зеленої або червонової трубочки, що охоплює молоді ростючі частини проростка і захищає їх від ушкоджень. При проростанні насінини К. пробиває ґрунт своєю загостреною верхівкою, потім розривається, утворюючи щілину, через яку виходить перший справний листок. З часом колеоптиле засихає.

КОЛЕСНИК Василь Якович (22. III 1922, с. Голодьки, тепер Хмельницького р-ну Вінн. обл. — 25. IV 1944, Дрокур, Франція) — учасник франц. Руху Опору. Член ВЛКСМ з 1937. У 1942 гітлерівці вивезли його на каторгу до Ш. Франції (табір Бомон). У 1944 К. очолював табірний «К-т рад. партизнів». У квітні втік, боровся в партизан. загоні В. В. *Порика*. Після загибелі К. його ім'я було названо загін рад. партизанів у деп. Нор.

КОЛЕСНИК Євдокія Василівна (н. I.V 1942, с. Пустельникове Олександрійського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1976. В 1968 закінчила Київ. консерваторію, відтоді — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського), Милана (однойменна опера Г. Майбороди). Катерина («Катерина Ізмайлова» Шостаковича), Наталія («Тихий Дон» Держинського), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Леонора («Трубадур» Верді). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

Р. І. Кулик.

КОЛЕСНИК Петро Йосипович (н. 15 (28).I 1905, с. Барішівка, тепер смт Київ. обл.) — укр. рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1962. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1928). Літературну діяльність почав 1928. Належав до літ. орг-ції «Молодняк», ВУСПП. Автор романів «Боротьба» (1932), «На фронті сталися зміни» (1935), «Терен на шляху» (1959), монографій «Син народу. Життя і творчість Івана Франка» (1957), «Степан Руданський» (1971) та ін. *Тв.*: Коцюбинський — художнє слово. К., 1964; Рос. перекл. — На фронті єсть перемени. М., 1959; Терен на шляху. М., 1969.

В. Х. Косиш.

КОЛЕСНИК Раїса Самсонівна (н. 8.II 1939, Буринь, тепер місто Сумської області) — українська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1972). В 1964 закінчила Київ. консерваторію, відтоді — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Жаннет («Крізь полум'я» Губаренка), Єлизавета («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Евродіка («Орфей і Евродіка» Глюка), Віолетта («Травіата» Верді). Депутат Верховної Ради УРСР

9 і 10-го скликань. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Т. І. Бірченко. **КОЛЕСНИКОВ** Аркадій Георгійович [22.XI (5.XII) 1907, м. Юрбаркас Лит. РСР — 4.III 1978, Севастополь] — рад. геофізик, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1952. В 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. В 1938—42 працював в Ін-ті теоретичної геофізики АН СРСР, з 1942 — в Мор. гідрофіз. лабораторії АН СРСР, 1954—62 — зав. кафедрою Моск. ун-ту, 1962—74 — директор Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР (Севастополь), 1974—78 — академік-консультант цього ін-ту. Праці присвячені дослідженням механізму турбулентного обміну в *Ситовому океані*, дослідженням теплового і динамічного режиму океанів та морів, створенню автоматизованих систем збирання, передачі й обробки інформації про гідрофіз. поля Світового ок. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1970. Держ. премія УРСР, 1979. **В. М. Бремсе.** **КОЛЕСНИКОВ** Олександр Якович (н. 1.VIII 1930, с. Новоолександрівка, тепер смт Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1966. В 1949—73 працював на шахті 4—3 біс тресту «Краснодонвугілля». З 1973 — бригадир комплексної бригади робітників очисного вибою шахти «Червоногвардійська» виробничого об'єднання «Краснодонвугілля». К. брав активну участь у впровадженні й освоєнні нових видів вітчизн. вуглевийскової техніки, механізованих комплексів. Ініціатор руху за ефективне використання гірничої техніки. На XXIV і XXV з'їздах КПРС був обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1976. **О. М. Семаненко.** **КОЛЕСНИКОВИ** — укр. живописці. Іван Федорович К. (1.III 1887, с. Адрианопіль, тепер Перевацького р-ну Ворошиловгр. обл. — 1929). В 1901—07 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1907—12 — в петерб. АМ у О. Кисельова. Був членом АХРР. Під час громадян. війни малював плакати в Одесі. Працював переважно в галузі пейзажу. Твори: «Далматія», «Осінь» (1912), «Весна на селі» (1915), «Село» (1917), **Степан Федо-**

рович К. (11.VII 1879, с. Адрианопіль, тепер Перевацького р-ну Ворошиловгр. обл. — травень 1953, Белград, СФРЮ). Брат Івана К. В 1897—1903 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1903—09 — в петерб. АМ у О. Кисельова. В 1915—20 жив у Одесі й експонував свої твори на виставках *Товариства південноросійських художників*. У 1920 емігрував за кордон. Писав пейзажі, жанрові картини, працював у галузі декор.-монументального мист. Твори: «Село Софіївка біля Бердянська» (1904), «Весна» (1909), «В Подільській губернії» (1911), «Біла хата» (1912), «Колядування», «Воли на оранжі» (обидва — 1915), «Вітряки» (1917), «Точильник» (1944). У 20-х рр. розписав плафон в оперному театрі й виконав 17 панно для Паласотелю — у Белграді.

КОЛЕСНИЧЕНКО Трохим Петрович (1876, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 1941, Київ) — укр. рад. актор, режисер і актор-режисер. Творчу діяльність почав у трупі **О. Суслова** (1898). Працював у трупах: **М. Пономаренка** (1902), **В. Захаренка** (1904), **Д. Гайдаки** (1905). В 1906—30 очолював укр. театр. колективи, 1925—41 працював у театрі ім. М. Заньковецької (з 1922 театр пересувний, з 1931 — в Запоріжжі, з 1944 — у Львові). Ролі: Сава Чалий (одноіменна п'єса Карпенка-Карого), Сохрон («Маруся Богуславка» Старицького), Сірко («Про що тирса шелестіла» Черкасенка), Гординич («Ревізор» Гоголя). Вистави: «На дні» Горького, «Примари» Ібсена та ін. К. — автор кількох п'єс, зокрема «За волю і правду», що відображає революц. події на селі 1905—07.

Б. С. Хлібівський. **КОЛЕСА** Любов (Любка) Олександрівна (н. 1904, Відень) — канадська піаністка і музичний педагог. Українка за походженням. Дочка **О. М. Колесси**. В 1921 закінчила Віденську консерваторію. Виступала в країнах Зх. Європи та Америки. В 1929 гастролювала в СРСР (в т. ч. в Києві, Харкові). В концертах виконувала, зокрема, твори укр. композиторів. Пед. діяльність.

І. М. Лисенко. **КОЛЕСА** Микола Філаретович (н. 6.XII 1903, Самбір, тепер Львів. обл.) — укр. рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1954. Син **Ф. М. Колесси**. В 1928 закінчив у Празі ун-т консерваторію, 1931—Школу вищої майстерності (у **В. Новака**). В 1931—39 — викладач Вищого мист. ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, з 1940 — Львів. консерваторії (1953—65 — її ректор, з 1957 — професор). Одночасно 1940—53 — диригент симф. оркестру Львів. філармонії, 1944—47 — Львів. театру опери та балету, 1946—48 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели «Трембіта». Серед учнів К. — нар. арт. СРСР **С. Турлак**, засл. діячі мист. УРСР **Ю. Лядв** і **Т. Микитка**, засл. артист УРСР **І. Гамкало**. Твори: для симф. оркестру — симфонії (1950, 1960), «Українська сюїта» (1928), «Симфонічні варіа-

ції» (1931), сюїта для струнного оркестру «В горах» (1933); камерно-інструм., фп., хорові твори, солісти, обробки укр. нар. пісень, музика для театру і кіно. Нагороджений орденом Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Тел.: Основи техніки диригування. К., 1973. **Л. З. Мазепа.**

КОЛЕСА Олександр Михайлович [12 (24).IV 1867, с. Ходовичі, тепер Стрийського р-ну Львів. обл. — 23.V 1945] — укр. літературознавець, мовознавець, фольклорист. Брат **Ф. М. Колесси**. Професор Львів. ун-ту (з 1898) і Карлового ун-ту в Празі. Досліджував пам'ятки давньої укр. писемності («Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI ст.», ч. 1—4, 1923—25 та ін.), фольклор («Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору», 1927), нову українську л-ру (творчість **Т. Шевченка**, **М. Шашкевича**, **Ю. Федьковича**). Автор відомої пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати». Деякі праці К. 20—30-х рр. позначені впливом бурж.-націоналістичних концепцій.

Тел.: [Вірші]. В кн.: Пісні та романи українських поетів, т. 2. К., 1956.

Ф. П. Погребенник.

КОЛЕСА Філарет Михайлович (17.VII 1871, с. Татарське, тепер с. Піщани Стрийського р-ну Львів. обл. — 3.III 1947, Львів) — укр. рад. фольклорист-музикознавець, композитор, літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). В 1891—92 слухав курс лекцій з гармонії в **А. Брукнера** у Віденському ун-ті, 1896 закінчив Львів. ун-т. До 1929 викладав у гімназіях Львова, Стрия, Самбора. Після возз'єднання укр. земель у єдиній Українській Рад. державі — професор Львів. ун-ту ім. І. Франка (з 1939) і одночасно — директор Держ. етнографічного музею у Львові (з 1940). К. — фундатор українського етнографічного музикознавства. Нар. творчість К. розглядав у зв'язку з істор. процесом, укр. фольклор — у порівнянні з фольклором ін. слов'ян. народів; розробив аналітичну методику дослідження пісенної ритміки («Ритміка українських народних пісень», 1907; «Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії», 1936—37), поклав початок дослідженню муз. діалектів на Україні («Народні пісні з південного Підкарпаття», 1923; «Народні пісні з Галицької Лемківщини», 1929; «Народна музика на Поліссі», 1939). К. був збирачем і дослідником укр. дум («Мелодії українських народних дум», 1910—13), стверджував теорію демократичного походження епосу («Про генез українських народних дум», 1921; «Хмельниччина в українських народних піснях і думах», 1940). Значну увагу приділяв зв'язкам нар. і профес. мистецтва («Народний напрям у творчості **М. Лисенка**», 1913; «Студії над поетичною творчістю **Т. Г. Шевченка**», 1939; «Народно-пісенна ритміка в поезії **Івана Франка**», 1941). Брав діяльну участь у міжнар. конгресах музичного і нар. мист., славістики. Підтримував творчі зв'язки з **М. Лисенком**, **Лесяю Українкою**, **К. Квіткою**, **Б.**

О. Я. Колесников.

М. Ф. Колеса.

Ф. М. Колеса.

С. Ф. Колесников. Напресні. 1911. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Колеса Вершаффель-та.

Бартоком, К. Мошніським та ін. К. — автор обробок нар. пісень, оригінальних хорових творів (у т. ч. на тексти Шевченка — «Утопала стежечку», «Ой умер старий батько», «Було колись на Україні», «Закувала зозуленька», «Якби мені черевик»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В 1971 в с. Ходовичі Стрийського р-ну Львів. обл., в якому пройшло дитинство К., відкрито меморіальний музей.

Тв.: Музикознавчі праці. К., 1970; Фольклористичні праці. К., 1970; Музичні твори. К., 1972.

Лит.: Шуст Я. Ф. М. Колеса. К., 1955; Гриня С. Філарет Михайлович Колеса. К., 1962; Гриня С. Видатний дослідник фольклору Слов'янщини. «Народна творчість та етнологія». 1971, № 4. С. 11.

КОЛЕУС (Coleus) — рід рослин родини *Губоцвітих*. Багаторічні трави, напівкущі та кущі з гарно забарвленими листками і дрібними непоказними квітками, зібраними у верхівкові китиці. Бл. 150 видів, поширених в тропіках і субтропіках Азії та Африки. В СРСР вирощують як декоративні в кімнатах та відкритому ґрунті *C. hybridus*, *C. scutellarioides* та деякі ін. з темно-червоними, рожевими, рожево-фіолетовими або строкатими листками.

Деякі К. культивують у тропіках заради їстівних бульб, що розвиваються на підземних кореневих штах. [Л. с. 279.]

КОЛИБА — 1) Округле, здебільшого плетене, з конічним або округлим дахом, житло тимчасового типу, яке використовували в давнину чабани та мисливці. 2) Тимчасове зрубне житло (див. *Зруб*) гуцульських лісорубів, без вікон, з двохскладним або пірамідальним дахом з отвором для диму, відкрите дракочко, лубом. У центрі К. — відкрите вогнище. На Поліссі такого типу споруди наз. *куреньями*. 3) Назва намету на всіх діалектах укр. мови, а також у мові ах. та пд. слов'ян.

КОЛИВАЛЬНИЙ КОНТУР — коло електричне, що складається із з'єднання між собою конденсатора з ємністю C та котушки з індуктивністю L (мал.), в якому можуть виникати електричні коливання. При замиканні зарядженого конденсатора на котушку в К. відбувається періодичний обмін енергією між конденсатором та котушкою, при якому періодично змінюється напруга на конденсаторі й струм у котушці. Оскільки під час такого коливального процесу частина енергії контура неминуче витрачається на нагрівання проводів котушки, що мають активний опір, на випромінювання електромагн. хвиль в навколишнє середовище та на втрати в діелектриках, електр. коливання будуть згасаючими. Якщо в К. включити генератор із змінною ерс, то через деякий час у контурі встановляться вимушені коливання, амплітуда яких залежить не лише від амплітуди цієї ерс, а й від її частоти. При наближенні частоти зовн. ерс до т. з. власної частоти К. $\omega = 1/\sqrt{LC}$ спостерігається явище *резонансу* — різке збільшення амплітуди коливань. К. к. застосовують як резо-

нансні системи генераторів та підсилювачів у діапазоні частот від 30 кГц до 250 МГц. При вищих частотах роль К. к. виконують дво-проводні та коаксимальні лінії, а також об'ємні резонатори.

КОЛИВАЛЬНІ РУХИ ЗЕМНОЇ КОРИ — повільні плавні безперервні вертикальні переміщення мас гірських порід; одна з форм *тектонічних рухів*. Проявляються в піднятті одних територій і опусканні суміжних при численних змінах напрямку руху. Як правило, зберігається тривала (сотні мільйонів років) успадкована тенденція до підняття або опускання, які можуть перериватися порівняно короткочасними рухами протилежного напрямку. Виділяють два різновиди К. р. з. к. — заг. і хвильові. К. р. з. к. охоплюють значні території і впливають на зміни рівня *Світового океану*, що є однією з причин *трансгресій і регресій моря*. Ці рухи не спричиняють перетворення речовини *земної кори* та істотних деформацій гірських порід, як це відбувається при складкоутворенні (див. *Складчастість гірських порід*) і *горутоутворенні*, але впливають на склад, шаруватість, ритмічність і потужність осадків у басейнах акумуляції, а також на швидкість та інтенсивність *денудації* піднятих територій, тобто на зміну структури *земної кори* в цілому. Вони є причиною утворення епіплатформених гір. К. р. з. к. мали місце протягом усіх геол. періодів, вони відбуваються і тепер. К. р. з. к. які почалися в неогені (див. *Неогеновий період і неогенова система*) і беруть участь у створенні сучас. форм рельєфу, наз. *новітніми рухами земної кори* (див. *Неотектоніка*).

Основні закономірності розвитку К. р. з. к. і їхнє значення в геол. будові Землі встановив О. П. Карпінський. Більшість дослідників причину К. р. з. к. вбачають у глибинних процесах, які відбуваються в *мантиї* Землі, — диференціації підкорової речовини і зміні її фазового стану, що викликає хвильову пульсацію поверхні мантиї, яка передається *земній корі*. В. Г. Бондарчук з позицій розробленого ним вчення про *текторогенно* виявив більш глибокі космогенні причини К. р. з. к. Періодичні зміни швидкості обертання Землі навколо осі, на його думку, зумовлюють зміни полярного стиснення — екваторіального розтягування, що приводить до перерозподілу речовини мантиї. В геол. д-рі поряд з терміном «коливальні рухи земної кори» застосовують і термін «пейрогенні рухи».

Лит.: Карпінський А. П. Общий характер колебаний земной коры в пределах Европейской России. «Известия Российской Академии наук», 1894, т. 1, № 4; Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоогенетики. К., 1961; Хайкин В. Е. Общая геотектоника. М., 1964.

КОЛИВАЛЬНІ СИСТЕМИ — фізичні системи, в яких внаслідок порушення стану рівноваги виникають *власні коливання*. К. с. наз. *лінійними*, якщо параметри цих систем (маса, жорсткість, ємність і т. д.) не залежать

від положень і швидкостей їхніх елементів, і *нелінійними* — у протилежному разі. З енерг. точки зору К. с. поділяють на *консервативні системи*, в яких немає втрат енергії, і *дисипативні системи*, енергія яких зменшується, переходячи в ін. форми (напр., теплову). К. с. зі скінченною кількістю *ступенів вільності* наз. *дискретними системами*, а з нескінченною — системами з розподіленими параметрами. Прикладом дискретної К. с. є система, що складається з кількох маятників. Системами з розподіленими параметрами є струна, пружне тіло, електр. кабель тощо.

Лит.: Андронов А. А., Витт А. А., Хайкин С. Э. Теория колебаний. М., 1959; Обморшев А. Н. Введение в теорию колебаний. М., 1965.

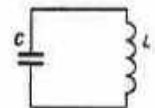
КОЛИВАННЯ — зміни стану фізичної системи, які характеризуються багаторазовою точною або наближеною повторюваністю через певні проміжки часу. За фіз. природою К. бувають механічними (напр., К. маятника, виведеного з положення рівноваги), електромагнітними (напр., К. струму і напруги в *коливальному контурі*), електро-механічними (напр., К. *п'єзоелектричних давачів*), температурними (напр., періодичні зміни т-ри на Землі) тощо. За способом збудження К. розрізняють *власні коливання*, *вимушені коливання*, *параметричні коливання* й *автоколивання*. За кінематичними ознаками, тобто за характером зміни коливної величини S з часом t , К. різні (мал.). У заг. випадку розрізняють періодичні, майже періодичні і випадкові К. Серед періодичних виділяють *гармонічні коливання*. Багато фіз. коливних процесів є або близькі до гармонічних, або їх з достатньою точністю можна подати як набір гармонічних К. (див. *Гармонічний аналіз*). Осн. характеристиками К. є *період коливання*, *амплітуда*, швидкість зростання або згасання амплітуди, а також спектр частот і форми власних коливань для складних систем. Див. також *Биття*, *Вібрація*, *Згасаючі коливання*, *Модуляція в фізиці*, *Хвилі*.

Лит.: Стрелков С. П. Введение в теорию колебаний. М., 1964; Хайкин С. Э. Физические основы механики. М., 1971; Корсаков Е. В. Колебания и хвилі. К., 1974.

КОЛИВАННЯ КОНСТРУКЦІЙ — рухи (мех. коливання) елементів конструкцій, що виникають внаслідок їх пружних деформацій під дією динамічних навантажень. Розрізняють К. к.: *поздовжні* (при *розтягу-стиску*), *поперечні* (при *згині, зсуві*), *крутильні* (при *крученні*) і *змішані*; періодичні й неперіодичні. Значні коливання можуть призвести до втрати міцності і стійкості конструкцій (див. *Динамічна міцність матеріалів і конструкцій*, *Граничний стан конструкцій*, *Стійкість споруд*). Систематичні, навіть помірні, коливання, безпечні для конструкцій, шкідливо впливають на здоров'я людини, порушують перебіг точних виробничих процесів. Величину коливань зменшують, змі-

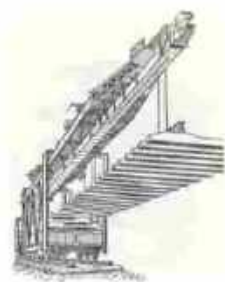
С. І. Коліванова

Коливальний контур.

Моторний коливальний маятник.

Ланковий рейковий коливальник.

поючи жорсткість конструкцій, вдаючись до балансування й віброізоляції (напр., амортизаторами, пружинами і динамічними гасителями) машин, скорочуючи тривалість їх пуску й зупинки тощо. Для розрахунку конструкцій на коливання використовують методи теорії коливань мех. систем. Див. також *Динаміка споруд*.

КОЛИВАНОВА (Коліванова-Полеску) Світлана Іванівна (н. 26.IX 1940, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1975. В 1959 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. Працювала в Київ. (1959—60), Убешкому (1960—63, Ташкент) театрах опери та балету. З 1964 — в Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: донна Анна («Дон Жуан» Губаренка), Кітрі («Дон Кіхот» Мінкуса), Мехмен-Бану («Легенда про любов» Мелікова); гол. партії в балетах — «Жінь» Адама, «Пепелюшка» Прокоф'єва, «Бариння і хуліган» Шостаковича та ін.

КОЛИМА — ріка на Пн. Сході РРФСР, у межах Магадан. обл. і Якут. АРСР. Завдовжки 2129 км. площа бас. 643 тис. км². Утворюється злиттям двох витоків (Кулу і Аян-Юряху), впадає у Сх.-Сибірське м., утворюючи дельту (пл. 3000 км²). У верхній течії гірська, а пониззі тече Колимською низиною. Живлення мішане. Пересічна витрата води біля Середньо-колимська 2250 м³/с. Замерзає в жовтні, скресає у травні — червні. Поширені полії, під час льодоходу — затопи. В басейні К. — багаторічна мерзлота. Родовища золота, олова та ін. Регулярне судноплавство від Усть-Середньохана. Рибальство. У верхній білудській (1980) ГЕС. У 1948 землеробство С. Дежніова пройшов до гирла К. і сівину Чукотки.

КОЛИМСЬКЕ НАГІР'Я, Колимський хребет, Гидан — система хребтів і плато на Пн. Сх. Азійської частини СРСР, гол. чин. у Магадан. обл. РРФСР. Завдовжки 1300 км. Відокремлює бас. Колими від рік бас. Тихого ок. Заввишки до 1962 м (Омуканський хр.). Золоте олов'яне зруднення, поклади кам. вугілля, Термальні джерела. Рослинність тундрова. Долини і нижні частини схилів хребтів вкриті лісами з модринами, ялицями — запідні ліси.

КОЛІБАКТЕРІОЗ МОЛОДНЯКА — гостра інфекційна хвороба молодняка с.-г. тварин і хутревих звірів. Збудники — патогенні форми (серотипи) кишковий палички. Джерело інфекції — хворі тварин і бактеріоносії. Зараження відбувається через травний тракт при ссанні забрудненого вимені, вилованні інфікованого молока. Інкубац. період — від кількох годин до доби. У хворих тварин піднімається т-ра, настають розлад травлення, прогресуюче виснаження. Без лікування тварини гинуть за кілька днів. Заходи боротьби і профілактика: хворий молодняк ізолюють разом з матками і лікують сироватками імунізації, антибіотиками. Поліпшують сан.-гіг. стан тварин, годівлю матер. відокремлене вирощування молодняка.

КОЛІБРИ (Trochili) — підряд птахів ряду довгокрилих. Найменші на землі птахи: довж. (разом з дзьобом і хвостом) від 5,7 до 21,6 см, маса 1,6—20 г (у більшості видів 3—8 г). Оперення у самців яскраве з металічним блиском, у самок — тьмяне. Дзьоб різної довжини і форми, частіше тонкий, загострений на кінці. Язик вузький, у багатьох видів згортається у трубочку. Живляться К. нектаром, а також комахами. Понад 350 видів (1 родина), поширених в Америці. В жарких районах осілі, у помірних зонах — перелітні птахи. Живуть К. на рівнинах і високо в горах. Активні переважно вдень. Гнізда влаштовують на гілках і листках дерев. Кладку з 2 білих яєць насиджує самка 14—20 діб. Пташенята вилуплюються сліпими, з рідким пухом, видалізують з гнізда через місяць. Чисельність К. скоротилася у зв'язку із зміною ландшафтів в багатьох районах та внаслідок знищення людиною зароди гарного пір'я (виготовляють прикраси й сувеніри).

КОЛІЄПІДІОМНИК — машина, якою піднімають колійну ґратку (рейки зі шпалами) при ремонті й технічному утриманні існуючих і будівництві нових залізничних колій. Розрізняють К. моторні (періодичної дії) і повзучі (безперервної дії). Осн. частинами моторних К. (мал.) є опорні плити, що їх приводять у дію гвинтові або гідравлічні домкрати, і клішові захвати, які зачіпають колійну ґратку. Коли опорні плити К., що рухається по рейках, опускаються, кузов його разом з ходовою частиною і колійною ґраткою піднімається (на висоту до 40 см). Повзучий К. — клиноподібна плита з двома гусеничними транспортерами, з'єднана тросами з тракторним дозувальником баласту. Під час руху плита, підведена під колійну ґратку, піднімає її (на висоту бл. 20 см), а далі планує її ушірше укладений баласт. Моторні К. застосовують в разі ремонтних робіт, повзучі — при споруджуванні нових колій.

КОЛІЄУКЛАДАЧ В. А. Несвіт, машина, якою укладають колійну ґратку (рейки зі шпалами) при ремонті існуючих і будівництві нових залізничних колій. Найпоширеніші К. ланкові (рейкові, тракторні), що укладають (або знімають) колійні ґратки, заздалегідь з'єднані у ланки (довжина ланки дорівнює довжині стандартних рейок, в СРСР — 12,5 та 25 м). Осн. частини ланкових рейкових К. (мал.): рейкоукладачний край зі стрілою; вантажні платформи, де

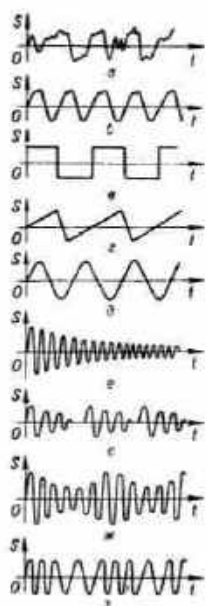
розміщують ланки; моторна платформа (одна або кілька) для перетягування ланок по вантажних платформах і маневрових операцій. У ланкових тракторних К. є рейкоукладачна стріла з лебідками, що спирається на трактор і портал з ходовими візками. Продуктивність рейкових К. до 1200 м за годину, тракторних — до 2000 м за зміну. Є також порталні К., складені з кількох порталних підйомних кранів.

КОЛІЗІЯ, Колоссей (від лат. colosseus — величезний) або амфітеатр Флавіїв — пам'ятка давньорим. архітектури (75—80 н. е.). В плані — еліпс довж. бл. 190 м і шир. 156 м, у центрі еліпса — арена, навколо якої ступінчасті в 4 яруси місця для глядачів (бл. 50 тис.). К. призначався для боїв гладіаторів та ін. видовищ. Зовні К. поділено на яруси, три з них являють собою відкриті аркади (по 80 арок у кожній), нижня дорична служила входом й виходом для глядачів; за двома верхніми (іонічною та корінфською) розміщувались кільцеві фойє. Збереглися руїни споруди.

КОЛІЗІЯ (лат. collisio — зіткнення) в літературі — зіткнення протилежних інтересів, прагнень і поглядів, які виявляються в діях і вчинках персонажів твору (Див. також *Конфлікт*).

КОЛІЗІЯ у праві — 1) К. законів — розходження, суперечність між нормами права, під дію яких підпадають однакові сусп. відносини. Можуть виникати у внутрідерж. правових системах або між правовими системами різних д-в, де розв'язуються за допомогою з. колізійних норм, які вказують, чий закон слід застосовувати і в яких випадках. Для рад. законодавства К. правових норм не характерна. В разі її виникнення (при недоліках кодифікації) розв'язується: а) залежно від юрид. сили суверенності норм. Так, у разі розходження закону союзної республіки із загальносоюзним діє загальносоюзний закон (ст. 74, 173 Конституції СРСР); б) на підставі правил дії правових норм у часі (див. *Чинність закону*). 2) К. прав — зіткнення кількох правових вимог до одного і того ж об'єкта. За рад. правом розв'язується на підставі норм цивільного права та відповідних рішень Пленуму Верховного Суду СРСР.

КОЛІВЩИНА Н. С. Прозорови, антифеод. повстання на Правобережжі України, що до кін. 18 ст. перебувала під гнітом шляхетської Польщі. К. стала найвищим етапом гайдамацького руху. Назва, напевно, походить від «колія» — повстанець, гайдамака (кіл був зброєю частини повстанців). Осн. рушійною силою К. було селянство. Очолив повстання запорізький козак М. Залізняк. У квітні 1768 з групою запорізьких козаків він закла Кіш в урочищі Холодний Яр, поблизу Мотронинського Троїцького монастиря. 26.V (6.VI) 1768 гайдамацьке військо виступило з Кона й штурмом здобуло вкріплений замок у Жаботині, по-

Різні типи коливань: а — неперіодичні; б — періодичні негармонічні; в — прямокутні; г — пилоподібні; д — синусоїдальні (гармонічні); е — згасаючі; ж — зростаючі імпульси; з — амплітудно-модульовані; і — частотно-модульовані.

Колізей. 75—80 н. е.

Колібри: 1 — колібри-джміль (Chaetocercus bombyx); 2 — пакетохвостий колібри (Ladigestia mirabilis).

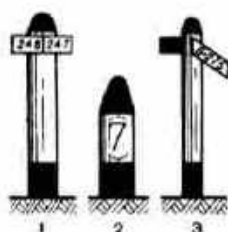
КОЛІЙНІ ЗНАКИ

Колішчина. Гайдамаки під Уманню. Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Художник О. П. Бубнов. 1961.

Пам'ятник героям Колішчини. Село Кодня Житомирського району Житомирської області. 1971.

Колішні знаки:
1 — кілометровий;
2 — пікетний;
3 — похилоказівний.

Колішчастий вал:
1 — корінна шийка;
2 — коліно;
3 — шатунна шийка;
4 — шок.

тим визволило Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та ін. міста і села. За короткий час повстання охопило Київщину, Брацлавщину і перекинулося на Поділля й Волинь. Гайдамацький рух на Правобережній Україні був тісно пов'язаний з аналогічним рухом на Лівобережжі, Слобожанщині, з діями *опришків* у Галичині, на Закарпатті і Буковині. Центр. подією К. було взяття 9—10 (20—21). VI 1768 Умані гайдамацьким військом на чолі з Залізняком, до якого приєднався із своїм загonom сотник уман. надвірних козаків І. Гонта. Це зламало плани конфедератів (див. *Барська конфедерація 1768*) перетягти на свій бік сильний гарнізон міста й перетворити Умань на опорний пункт. Керівники повстання оголосили про визволення Правобережжя з-під польсь.-шляхет. гноблення й невіддільність його від *Лівобережної України*. Військ. і цивільна влада на визволеній території зосереджувалася в канцелярії при повстанському війську, яке поділялося на сотні на чолі з сотниками. У період 9—26. VI (20. VI — 7. VII) багато уваги приділялось організації і навчанню війська, створенню нової адміністрації, розсидалась загони для боротьби проти шляхти. З табору під Уманню Залізняк відрядив на Брацлавщину гайдамацький загін (бл. 200 чол.) під командуванням сотника В. Шила, який поблизу прикордонних міст Балти й Голти розгромив значний тат. загін. У червні — липні 1768 на Правобережжі діяло бл. 30 повстанських загонів, які контролювали значну територію і створили у визволених містах і селах органи самоврядування, скасували *патенту* та ін. повинності. Серед керівників повстанських загонів були С. Неживий, П. Таран, І. Бондаренко, А. Журба, М. Шапка, О. Лепеха, С. Поляхило, Я. Репетей, М. Максимов, М. Москаль. У гайдамацьких загонах поряд з українцями боролись проти гнобителя росіяни, білоруси, поляки, молдавани, воляки, серби та ін., яких єднала класова солідарність.

Царський уряд, наляканий розмахом повстання, вступив у змову з шляхетцями. Польщею. М. Залізняк, І. Гонту та С. Неживого 26. VI (7. VII) було по-зрадницькому схоплено під час зустрічі з командуванням царських військ. Загони повстанців розбито. Остаточне повстання було придушено тільки в квітні — травні 1769. Гонту та ін. учасників повстання, жителів Правобережної України, було передано польсь. владі, яка жорстоко розправила з ними (див. *Коднянська розправа 1768*). Залізняк та ін. учасників повстання, жителів Лівобережної України і Запорізької Січі, було засуджено в Києві й покарано в прикордонних містах. Однак гайдамацький рух тривав і в наступні роки. Події 1768 на Правобережжі вплинули, зокрема, на розгортання антифеодалної боротьби в Польщі (повст. 1769 в районі Люблін, в с. Мосткині, в Мазовії, в околицях Пшежджа; 1770 — в Малопольщі), в Литві (повст. в Шауляйській (Шавельсь-

кій) економії 1769], в Білорусії, Молдавії, Угорщині. Події К. збереглися в нар. пам'яті. Т. Г. Шевченко присвятив К. поему «Гайдамаки». Тему К. відобразили в своїй творчості укр. художники О. І. Сластим, І. С. Ужакевич, укр. рад. письменники І. А. Кочерга, Ю. М. Мушкетик, М. Й. Сиротюк, Я. Н. Стецюк.

Лит.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3. К., 1876; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Колішчина. Матеріали ювілейної наукової семі, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970; Гусятинський К. Колішчина. К., 1947.

КОЛІЙНІ ЗНАКИ — спеціальні показники профілю і протяжності колій, особливостей руху по ній, встановлювані вздовж головних залізничних колій. Розрізняють К. з (мал.) кілометрові (з позначенням попереднього і дальшого кілометрів), пікетні (іх розміщують між кілометровими, в СРСР — через кожні 100 м), похилоказівні (з позначенням величини похилу і протяжності його в метрах), а також особливі (про місцезональність колійних споруд або пристроїв).

КОЛІКА [грец. *κολική* (*κόλος*) — кишкова хвороба] — приступ сильних переміюподібних болів, які виникають при захворюванні органів черевної порожнини та заочеревинного простору. У людини розрізняють К. кишкову (напр., при пухлинах, *гельмінтозах*, вживанні грубої їжі), апендикулярну (при *апендициті*), прямокишкову (при гострій *дисентерії*, раку прямої кишки), газову (при *метеоризмі*), печінкову (див. *Жовчокам'яна хвороба*), ниркову (див. *Нирковокам'яна хвороба*), панкреатичну (при *панкреатитах*, каменях підшлункової залози). Причини К. різні. Болі з'являються раптово, локалізуються в ділянці ураженого органа, іноді супроводяться блюванням, запамороченням. Тривають від кількох хвилин до кількох годин. Лікування: знеболювальні засоби. К. у тварин бувають справжні (при хворобах шлунка, кишок) та несправжні (при ураженнях сечостатевої системи, печінки, деяких інвазійних та *інфекційних хворобах*). Період хвороби у вигляді приступів, під час яких тварини неспокійні, риють землю, лягають, качаються, набирають позу, не властиву їм у нормі. Лікування — застосування знеболювальних засобів.

КОЛІНЕАРНІ ВЕКТОРИ [від лат. *co...* (*sum*) — разом і *linea* — лінія] — вектори, паралельні до однієї прямої. Див. *Векторне числення*.

КОЛІНЧАСТІЙ ВАЛ — машинна деталь (вал) з одним або кількома колінами (кривовипини), що передає обертовий зусилля, перетворюючи обертовий рух на зворотно-поступальний і навпаки; обертова ланка *кривовипинного механізму*. Кожне коліно К. в. (мал.) складається з двох шків і однієї шийки, з'єднаної з шатуном; корінні шийки вала спираються на *підшипники*. К. в. виготовляють з вуглецевих і легированих сталей або високошвидкісного чавуну. Вони бувають дітні і ковані, суцільні і

складені. К. в. застосовують у поршневих двигунах, насосах, компресорах, ковальсько-пресових машинах тощо.

КОЛІР у мистецтві — один з основних зображувальних засобів. У худож. творі служить повнішому розкриттю ідейного змісту, сильнішому емоційному впливу на глядача. Виступає в зв'язку з такими елементами худож. форми, як *композиція*, простір, *фактура*, *колірит*. Основою застосування і відповідного трактування К. у худож. творі є природні кольорові властивості зображуваного предмета, але мистець не копіює їх пасивно, а надає їм стрункої, осмисленої, гармонійної системи.

КОЛІРНИЙ ЗІР, кольоровий зір, кольоросприймання — здатність ока людини і багатьох видів тварин сприймати кольори. Ця здатність пов'язана з різницею в діянні на зоровий аналізатор променів різної довжини хвилі. К. з. здійснюється за допомогою окремих світлочутливих елементів у сітківці ока — *колбочок*. Осн. сучас. уявлення про К. з. людини розроблені у 19 ст. англ. фізиком Т. Юнгом і нім. вченим Г. Гельмгольцем у вигляді т. з. трикомпонентної, або трихроматичної, теорії кольоросприймання. За цією теорією, на сітківці ока є три типи колбочкових клітин, які різною мірою чутливі до червоного, зеленого й синього кольорів. При комбінаціях цих трьох осн. кольорів виникає незліченна кількість відтінків. У деяких людей К. з. порушений (див. *Дальтонізм*), іноді К. з. відсутній (спадково зумовлена вада). У хребетних тварин (мавпів, більшість видів риб, земноводів), бджіл, джмелів К. з. трихроматичний (як і у людини); у багатьох ін. комах і ховрахів — дихроматичний; у птахів і черепах, можливо, — чотирикомпонентний. Див. також *Зір*, *Зору органи*.

КОЛІСНИЦЯ — різновид колісного візка, який застосовували в давнину в багатьох народів під час бойових дій. для триумфальних.

Давньогрецька бойова колісниця.

ритуальних і поховальних процесів, а також для спортивних змагань. Ритуальні й бойові К. знаходять під час розкопок багатьох могил кін. 3-го тис. до н. е. і пізнішого часу (в Урії, Закавказзі та ін.). Бойові К. (були двоколісні й чотириколісні) широко застосовувались у військах держав Давнього Сходу, а також за середніх віків у Зх. Європі.

КОЛІТ (від грец. *κόλον* — товста кишка) — захворювання, в основі якого лежить запалення слизової оболонки товстої кишки. Причинами виникнення К. бувають інфекційні захворювання (*дисентерія*, *паратиф А* та ін.), отруєння свин-

цем, ртуттю, недоброякісними продуктами, уремичне самоотруєння, порушення нервової регуляції роботи кишечника та ін. К. бувають гострі та хронічні. Гострі К. починаються раптово. Виникають здуття живота, гострі переймоподібні болі у животі, часті позиви та рідкий кал з великою кількістю слизу, крові, гною, іноді з гнильним запахом. При інфекційному К. підвищується т-ра тіла до 39—40°, з'являються сухість в роті, мудота, заг. кволість. Для хронічного К. характерне чергування загострень і ремісій. Проводяться зміни запорами, кал з домішками слизу. Можуть спостерігатися *авітаміноз*, зменшення ваги, заг. слабкість, швидка втомлюваність, відсутність апетиту тощо. Зміни товстої кишки варіюють від поверхнево-катарального до некротично-виразкового запалення.

Профілактика: запобігання кишковим інфекціям, правильна організація харчування, лікування захворювань травного тракту.

Лікування інфекційного К. — антибіотики; неускладненого — амбулаторне, ускладненого — стаціонарне.

КОЛКИ — невеликі дісові масиви в *лісостеповій* зоні. Приурочені до зволжених ділянок на вододілах. Рослинність К. розташована

зустріла учасників демонстрації вогнем. Було вбито 9 і поранено бл. 100 селян. Багатьох демонстрантів віддано до суду.

КОЛЛАР (Kollár) Ян (29.VII 1793, с. Мшовце, Словаччина — 24.I 1852, Відень) — чесь. і словацький поет, фольклорист, етнограф і історик. Словак за походженням. Найзначніші твори К. — поема «Донька Слави» (1824, доп. вид. 1832) і трактат «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями» (1836), в яких виступав за дружбу слов'ян народів, їхнє єднання в боротьбі проти нац. гноблення. Твори К. відіграли важливу роль у справі відродження чесь. і словацької л-ри. Ідеї слов'ян. єднання в творах К. високо цінили Т. Шевченко, який згадує ім'я поета в посланні «І мертвим, і живим...», а також І. Франко, якому належить два спец. дослідження про його творчість.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл. — Сто сонетів. М., 1973. Літ.: Франко І. Словацька взаємність в розумінні Яна Коллара і теper. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955. В. І. Шевчук.

КОЛЛЕ КУЕТО (Kolle Cueto) Хорхе (н. 20.IV 1930, Суданське, деп. Чукісака) — діяч комуністичного руху Болівії. За фахом — учитель. Член КП Болівії (КПБ) з 1950. З 1954 — член ЦК КПБ, з 1968 — перший секретар ЦК КПБ. Не раз зазнавав арештів.

КОЛЛІ Микола Деметрович [Якович; 5 (17).VIII 1894, Москва — 3.XII 1966, там же] — рос. рад. архітектор. У 1922 закінчив моск. ВХУТЕМАС. Один з авторів проєктів ряду споруд Всесоюзної с.-г. і кустарно-пром. виставки в Москві (1923), осн. споруд *Дніпрогесу* і житл. кварталів Запоріжжя (1927—32), будинку Центросоюзу на вул. Кірова в Москві (тепер Центр. статистичне управління СРСР; 1928—35, у співавторстві з Л. Корбюзьє), ст. моск. метрополітену «Кіровська» (1935) й «Павельська-Кільцева» (1944—49). Нагороджений 3 орденами, медалями.

КОЛЛІНЗ (Collins) Майкл (н. 31.X 1930, Рим) — астронавт США. Закінчив (1952) Військову академію США. Служив льотчиком-випробувачем. У групі астронавтів — з 1963. Як другий пілот, разом з Дж. Янгом здійснив (18—21.VII 1966) політ на космічному кораблі «Джеміні-10». За час польоту двічі виходив у космос. 16—24.VII 1969, як пілот осн. відсіку, брав участь у польоті корабля «Аполлон-11», під час якого Н. Армстронг і Е. Олдрін уперше 21.VII 1969 вийшли на поверхню Місяця. Перебуваючи в осн. відсіку на селеноцентричній орбіті, К. забезпечував відстикування місячного відсіку і стикування його після повернення, підтримував зв'язок з Землею й астронавтами. Його ім'ям названо кратер на зворотному боці Місяця.

КОЛЛІНЗ (Collins) Том (справж. ім'я і прізвище — Джозеф Ферфі; 26.IX 1843, Йерлінг, тепер штат Вікторія — 13.IX 1912, Клермонт, Зах. Австралія) — австрал. письменник. Один із засновників реалізму, продовжувач демократичних традицій в австрал. л-рі. Був пастухом, фермером. Автобіографічний роман «Таке життя» (1903), написаний у формі щоденника дрібного чиновника Тома Колліна, — про тяжку долю трудящих Австралії. Автор поеми «Смерть президента Лінкольна» (1867), повістей «Любов Рібі» (1905), «Бали-Бали і Брелга» (вид. 1948).

Р. П. Зоричук.

КОЛЛІНЗ (Collins) Уільям Уілкі (8.I 1824, Лондон — 23.IX 1899, там же) — англ. письменник. Основоположник детективного роману в Англії. Романи К.: «Жінка в білому» (1860), «Армадель» (1866), «Місячний камінь» (1868), «Чоловік і жінка» (1870), «Нова Магдалина» (1873) та ін. відзначаються майстерністю інтриги, але позбавлені серйозної сусп. проблематики. В співавторстві з Ч. Діккенсом, другом якого він був, написав кілька повістей.

Тв.: Укр. перекл. — Місячний камінь. К., 1957; Рос. перекл. — Жінка в білому. Л., 1973; Лунний камінь. М., 1978. Д. С. Яхонтова.

КОЛЛО (Collot) Марі Анн (1748, Париж — 23.II 1821, Нансі) — франц. скульптор, представник класицизму, академік петерб. АМ (з 1767). З 1764 навчалася в Е. М. Фальконе, 1766—78 працювала з ним у Росії. Автор моделі голови Петра I (бл. 1773) для пам'ятника Петру I роботи Е. М. Фальконе в Петербурзі, портретів — Вольтера (бл. 1770), Д. Дідро (1772) та ін. Деякі твори К. зберігаються в Ермітажі (Ленінград).

КОЛЛОНТАЙ (Kollontaj) Гуго (1. IV 1750, с. Великі Ледекарли, тепер Шумського р-ну Терноп. обл. — 28.II 1812, Варшава) — польс. громадський діяч, учений-філософ, представник польс. *Прогресивістства*. Закінчив Краківський ун-т. Доктор філософії, права і богослов'я, 1776—86 — діяч *Едукаційної комісії* (відомство освіти). Виступав проти феодалізму, за бурж. перетворення суспільства шляхом реформ; був співавтором прогрес. на той час польс. Конституції 3.V 1791, обстоював світські науку і освіту, звільнені від засилья клерикалізму і релігії. Активний учасник *Польського повстання 1794*, за що його було ув'язнено (1794—1802). В 1802—06 жив на Волині (заснував ліцей у Кремені), 1807—08 — в Москві. У філософії стояв на позиціях *деїзму*, під впливом Е. Б. Кондільєра і К. А. Гельвеція став прихильником матеріалістичного *сенсуалізму*. Осн. праці: «Критичний розгляд основ історії початку людського роду», «Фізично-моральний порядок».

М. М. Верникова.

КОЛЛОНТАЙ (дівоче прізвище — Домонтович) Олександра Михайлівна (19 (31).III 1872, Петербург — 9.III 1952, Москва) — діяч міжнар. і рос. революц. руху, рад. дипломат. В РСДРП з 1906; член Комуністичної партії з 1915. Н. в сім'ї генерала. В революц. русі з 90-х рр. 19 ст. У 1908—17 — в еміграції. Брала участь у с.-д. русі за кордоном. В 1915—17, перебуваючи в Данії та Норвегії, працю-

О. М. Коллонтай.

Я. Коллар.

М. Колліна.

кільцем навколо невеликого болота. Найпоширеніші березові й осикові К. Характерні для Зх. Сибіру; мають підзахисне значення. **КОЛКИ** — селище міського типу Маневницького р-ну Волин. обл. УРСР. Пристань на р. Стиру (притока Прип'яті), за 26 км від залізнич. ст. Маневичі, 4,0 тис. ж. (1979). Овочесушильний та хлібний з-д, лісгоспзаг, Маневницька райлісгосптехніка, комбінат побутових послуг. 2 середні школи, сілсь. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Пам'ятник, встановлений на місці розстрілу поліцією бурж.-поміщицької Польщі *коляківської політичної демонстрації 1935*.

КОЛКІВСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1935 — масова першотравнева демонстрація в районі містечка Колки. Проводилася місцевою організацією *Комуністичної партії Західної України*. Бл. 5 тис. селян на колісних сід з червоними прапорами вирушили в Колки. Демонстранти йшли під гаслами повалення фашист. режиму, возз'єднання Зх. України з УРСР, протесту проти підготовки міжнар. імперіалістичного нападу на Рад. Союз. Поліція

А. М. Колмогоров.

Л. М. Колобов.

О. М. Колобов

вала в тісному контакті з В. І. Леніним. З березня 1917 — член Виконкому Петрогр. Ради робітничих і солдатських депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком соціальн. забезпечення. В 1919 — нарком пропаганди і агітації Крим. Рад. республіки, член комісії ЦК РКП(б) у по агітації і пропаганді серед робітниць. Влітку 1919 веде пропагандистську роботу в Києві. В 1920 — зав. живвідділом ЦК РКП(б). У 1921—22 — секретар Міжнародного жіночого секретариату при Комінтерні. В 1923—45 — на дипломатичній роботі: повпред і торгпред СРСР у Норвегії, Мексикі, Швеції, з 1945 — радник Наркомату (М-ва) закорд. справ СРСР. На VI з'їзді РСДРП(б) обирається членом ЦК партії. Була членом ВЦВК. Автор книг і статей, гол. чином з питань жіночого революц. руху. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами.

КОЛМОГОРОВ Андрій Миколайович [н. 12 (25).IV.1903, Тамбов] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1939). Герой Соціалістичної Праці (1963). Закінчив (1925) Моск. ун-т. З 1933 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з теорії функцій дійсної змінної, матем. логіки, топології, функціонального аналізу, теорії імовірностей і статистичної теорії турбулентності, кібернетики тощо. К. розв'язав ряд важливих проблем і побудував систему аксіоматичного обґрунтування імовірностей теорії, розвинув теорію марковських і стаціонарних випадкових процесів. Серед його учнів — Б. В. Гнеденко, А. І. Мальцев, М. Д. Мілютич, С. М. Нікольський, Ю. В. Прохоров та ін. Нагороджений 7 орденами Леніна, Держ. премією СРСР, 1941. Ленінська премія, 1965. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1949.

КОЛО — геометричне місце точок площини, рівновіддалених від даної точки (центра) цієї площини. Відрізок, що сполучає центр К. з довільною його точкою (мал.), а також довжина цього відрізка наз. радіусом К. Відрізок, що сполучає дві точки К., наз. хордою; якщо хорда проходить через центр К., то вона наз. діаметром К. Дотична пряма до К. в довільній його точці перпендикулярна до радіуса, проведеного в цю точку. Довжина К. радіуса R дорівнює $2\pi R$, де $\pi = 3,14159\dots$, а площа круга, обмежена цим К., дорівнює πR^2 . Рівняння К. в прямокутній системі координат: $(x-a)^2 + (y-b)^2 = R^2$, де a і b — відповідно абсциса і ордината центра.

КОЛО — масовий танець, близький до хороводу. Для нього характерне розташування танцюристів замкнутим або розімкнутим колом (іноді в центрі — соліст). Виконується в супроводі нар. інструментів, співу. Музика і характер виконання — різноманітні; побутує К. швидкого і повільного темпів. Поширений у народів Балканського п-ова і областей на північ від нього (у болгар — хоро, румун

і молдаван — хора, сирба). К. відоме в Польщі й на Україні (різновиди К. — *гуцулка, коломийка, аркан, веснянки*).

КОЛО в доведенні — логічна помилка у визначенні поняття. Існують безпосередні і опосередковані К. у визначенні. Безпосереднє К. у визначенні буває тоді, коли поняття А визначають через сукупність понять, до складу яких входить те саме поняття А. Напр., «Законність є дотриманням принципів законності». Частіше трапляється опосередковане К. у визначенні, коли поняття А визначають за допомогою поняття В, а в ін. визначенні поняття В пояснюється через поняття А. Напр., «Логіка є наука про закони правильного мислення. Правильним є таке мислення, яке відбувається за законами логіки». Визначення, які містять у собі коло, наз. тавтологічними (див. *Тавтологія*).

КОЛО ЕЛЕКТРИЧНЕ — сукупність тіл або середовищ, які утворюють замкнутий шлях для електричного струму. Служить для передавання, розподілу і взаємного перетворення електричної (електромагнітної) та деяких ін. видів енергії. Осн. елементами К. є джерела електр. енергії (аккумулятори, гальванічні елементи, електромашинні генератори тощо) та приймачі, в яких ця енергія перетворюється на ін. види. Найпростіше К. є складається з джерела і приймача, з'єднаних провідниками. До складу К. є. можуть входити прилади контролю (зокрема, амперметри, вольтметри) і комутації (напр., вимикачі, перемикачі), запобіжники, а також ін. пристрої (випрямлячі струму, трансформатори тощо). Властивості елементів К. є. характеризуються параметрами: електричний опір, індуктивність і електроємність. Реальний елемент К. є. має всі ці три параметри, проте в багатьох випадках роботу включених у коло резисторів, котушок індуктивності й конденсаторів з достатньою точністю можна характеризувати одним параметром. К. є. наз. лінійним, якщо параметри його елементів не залежать від струму і напруги в колі, і нелінійним, якщо ця умова не виконується хоча б для одного елемента. Розрізняють К. є. постійного і змінного струмів, причому коло з послідовним з'єднанням елементів наз. нерозгалуженим, а з паралельним з'єднанням і змішаним — розгалуженим. К. є. наз. колом з зосередженими параметрами, коли воно побудоване з елементів, геом. розміри яких набагато менші від довжини хвилі, що відповідає частоті зміни струму в колі. Якщо геом. розміри елементів сумірні з цією

довжиною хвилі, К. є. наз. колом з розподіленими параметрами. При розрахунках струмів у лінійних колах постійного струму або в колах змінного струму з зосередженими параметрами використовують Ома закон і Кірхгофа правила. Розрахунки режимів нелінійних К. є. проводять графічними або числовими методами із застосуванням послідовних наближень методу. Лит.: Основы теории цепей. М., 1975; Электротехника. М., 1976.

КОЛО СХИЛЕННЯ — велике коло небесної сфери, проведене через полюси світу і світило. Площина К. є. перпендикулярна до площини екватора небесного.

КОЛОБОВ Леонід Миколайович (1873, Вологда — 1943) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1938). Сценічну діяльність почав 1895 в Ярославському театрі. В 1919—33 виступав як гастролер в багатьох містах РРФСР, 1933—38 — артист Харків. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Осип («Ревізор» М. Гоголя), князь Мишкін («Ідіот» за Достоевським), Кулігін («Три сестри» Чехова), Медведєв («Слава» Гусева), Харберг («Люди в білих халатах» Кінгслі) та ін.

КОЛОБОВ Олександр Митрофанович [12 (24). V. 1895, м. Егор'євськ, тепер Моск. обл. — 13. III. 1980, Одеса] — рос. і укр. рад. артист (баритон), нар. арт. УРСР (з 1949). Після закінчення 1925 Моск. ін-ту театр. мист. працював у драм. театрах Москви. З 1931 — соліст театрів опери та балету в Іркутську (1931—34), Саратові (1934—35), Одесі (1935—38), Ворошиловграді (1938—40), Донецьку (1940—52), Улан-Уде (1952—55). Партії: Проценко («Молода гвардія» Мейтуса), Богдан Хмельницький (однодійна опера Давидовича), князь Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Амонасро («Аїда» Верді). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КОЛОВА КІНОПАНОРАМА, колорама — виробництво кінофільмів (із зніманням всього кола горизонту) і демонстрування їх на замкненому циліндричному кінопроекційному екрані. Створена (як «ширкорама») 1955 У. Діснеєм.

Перший фільм знімали на 16-мм кіноплівку водночас 11 кінознімальними апаратами, розміщеними по колу, і демонстрували 11 синхронізованими кінопроекційними апаратами на екрані, поділеному на секції. В СРСР система К. к. (досконаліша) створена 1959 (кінотеатр К. к. функціонує на ВДНГ СРСР, мал.). За цією системою фільм знімають на 35-мм кіноплів-

ку 11 кінокамерами, розмішеними на одній основі під кутом $32,7^\circ$ одна до одної, і проєциють 22 синхронізованими кінопроекторами на два яруси екрана (нижній — циліндричний, верхній — у вигляді зрізаного конуса). Демонстрування фільму супроводжується де-яким канальним стереофонічним звуковідтворенням. Гучномовці розміщують на стінах залу поза екраном, на стелі і в підлозі. Впроваджено також спосіб знімання і демонстрування (11 кінопроекторами) фільмів за застосуванням спец. (анаморфотної) оптики, яка дає змогу в два рази збільшувати зображення (по вертикалі) на екрані. В СРСР створено 9 кольорових фільмів (перший — «Дорогою весни» тривалістю 17 хв). За рад. проектами К. к. організовано у Празі (1960), Лондоні (1963) і Токіо (1964).

Лит.: Висоцький М. З. Системи кино і стереоскоп. М., 1972; Голдовський Е. М. Введення в кінотехніку. М., 1974. О. Б. Басс.

КОЛОВЕРТКИ (Rotatoria) — клас безребетних гварин типу *первичнотворожних черевів*. Тіло (довж. 0,04—2 мм) двобічно-симетричне, мішководне, червоподібної або кулястої форми. На головному кінці розташований війчастий коловертний апарат, який є органом руху, а також служить для втягування до рота їжі (переважно одноклітинних мікроорганізмів). У тубі містяться видільна, травна, нервова та статеві системи. На протилежному кінці тіла є м'язовий утір, — т. з. нога, за допомогою якої К. пересуваються або прикріплюються до субстрату. К. розділюються на життєвий цикл складається з чергування статевих поколінь з партеногенетичними (див. *Гетерогонія*). Бл. 2000 видів К., пошир. у водоймах земної кулі, з них в СРСР — бл. 700 видів, у т. ч. і в УРСР — бл. 250. Живуть майже виключно у прісній воді, деякі — в ґрунті. Більшість К. — поодинокі пильоплаваючі (окремі — прикріплені) або донні форми, деякі — колоніальні. Наземні К. витримують повне висихання. К. відіграють значну роль у біологічному самоочищенні водойм і як їжа для молоді риб.

М. Л. Підгайко.
КОЛОВІ ФУНКЦІЇ, аркфункції — те саме, що й *обернені тригонометричні функції*.

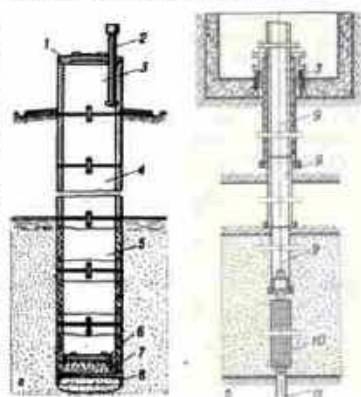
КОЛОДІБ Лев Михайлович (н. 1.V. 1930, Київ) — укр. рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1962. В 1954 закінчив Харків. консерваторію. З 1958 викладає в Київ. консерваторії. Твори: опера «Пробудження» (Дніпровські пороги), 1977, балет «Жовтнева легенда» (1967), оперета «Місто закоханих» (1969), муз. комедія «Веселі дівчата» (1968), мюзикли — «Пригоди на Міссісіпі» (1972), «Я люблю тебе» (1975); симф., вокально-симф., камерні твори, хори, романси, пісні.

КОЛОДЯЖИН — давньорус. місто-замок 12—13 ст. Залишки його є городище на р. Случі поблизу с. Колодязного Дзержинського р-ну Житомир. обл. За літописни-

ми даними, К. 1241 зруйнували монголо-татари. При археол. дослідженнях городища (1948—53) виявлено залишки 24 обгорілих дерев'яних кінцік — фортифікаційних і житлово-госп. споруд, перекритих земляним накатом, та залишки напівземлянкових жителів і ремісничих майстерень. Знайдено останки оборонців К., а також багато речей. Осн. заняттями населення давнього К. були землеробство і скотарство; промисли та ремесла мали другорядне значення. Вважають, що в К. постійно жили воїни-дружинники, які перебували на службі у великого феодала, ймовірно, удільного князя — власника замку.

Лит.: Юра Р. О. Древній Колодязин. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР. Т. 12. К., 1962.

КОЛОДЯЗЬ — 1) Споруда для збирання підземних або відведення поверхневих вод. Розрізняють К. (мал.; шахтні (шир. до 1,5 м, глиб. до 40, іноді до 100 м і більше) і трубчасті (діам. 10—30 см, глиб. до 800 м); копані та пробурені. Їх використовують для водопостачання та зрошування (водозабірні К.), осушування (поглинальні К., див. *Дренаж*) і регулювання кількості води, що надходить з річок, водосховищ або озер (берегові К.). Див. також *Артезіанський колодязь*. 2) Споруда для тех. обслуговування підземних пристроїв і комунікацій (оглядові і каналізаційні К.), а також для виконання буд. робіт у складних ґрунтових умовах (*опускний колодязь*).

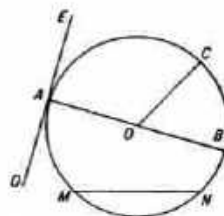
Колодязі: а — шахтний; б — трубчастий; 1 — кришка; 2 — вентиляційна труба; 3 — оголовок; 4 — стовбур; 5 — водоприймальна частина; 6 — плита з пористого бетону; 7 — донний фільтр; 8 — залізна пластина (ніж); 9 — обсадна труба; 10 — фільтр; 11 — підстильник.

КОЛОЇДНА ХІМІЯ — розділ фізичної хімії, в якому вивчаються специфічні властивості *колоїдних систем* і процеси, що в них протікають. Як самостійна наука виникла у 60-х рр. 19 ст. У К. х. досліджуються різні поверхневі явища і, в першу чергу, адсорбційні процеси (див. *Адсорбція*); фактори, які зумовлюють стійкість колоїдних систем: мол.-кінетичні, оптичні, електричні і механічні (фіз.-хім. механіка) властивості колоїдних систем, розчини *високомолекулярних сполук*. Методи, що використовуються в К. х.:

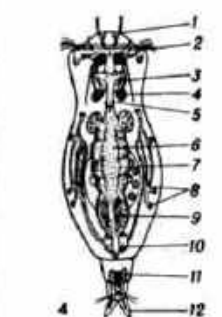
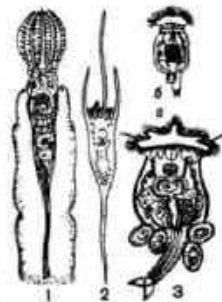
ультрацентрифугування, ультрафільтрація, *діаліз*, *електроосмос*, *електрофорез*, ультрамікроскопія, нефелометрія та ін. У розвитку К. х. значну роль відіграли роботи П. О. Ребиндера, Б. В. Дєрагіна, А. В. Думанського, Ф. Д. Овчаренка та ін. Дослідження з К. х. ведуться в *Колоїдній хімії та хімії води* *інституті АН УРСР*. К. х. тісно пов'язана з біологією та ін. науками. Методи К. х. використовуються в багатьох галузях промисловості.

Лит.: Думанський А. В. Учень о колоїдах. М. — Л., 1948; Шелудко А. Колоїдна хімія. Пер. з болг. М., 1960; Воюцький С. С. Курс колоїдної хімії. М., 1975. М. В. Товбін.

КОЛОЇДНІ СИСТЕМИ, колоїди (від грец. *κόλλα* — клей та *είδος* — вигляд) — системи, проміжні між однорідними і грубодисперсними сумішами (*емулсіями* і *суспензіями*). Складаються не менш як із двох фаз. Одна з них являє собою безперервне (дисперсійне) середовище, в якому містяться дрібні (високодисперсні) частинки дисперсних фаз розміром від 10^{-2} до 10^{-3} см. Осн. особливістю К. с. є наявність високорозчинної поверхні розділу між частинками дисперсних фаз і дисперсійним середовищем, що зумовлює їхню надлишкову *вільну енергію*. К. с. можуть перебувати в газоподібному (*аерозолі*), рідкому (*золі*) і твердому (тверді *золи*) агрегатних станах. Частинки дисперсних фаз у золях і аерозолях перебувають у безперервному *броунівському русі*. Між ними діють мол. сили притягання, що зумовлюють їхнє злипання (*коагуляція*, *коалесценція*). Процес переведення колоїдних осадів у *золи* наз. *пептизацією*. Частинки дисперсних фаз взаємодіють з молекулами дисперсійного середовища, утворюючи агрегати наз. *міцелами*. За ступенем взаємодії між частинками дисперсної фази і дисперсійного середовища розрізняють *ліофобні* та *ліофільні* колоїди (див. *Ліофільність та ліофобність*). Ліофобні колоїди термодинамічно нестійкі і тому змінюються з часом: частинки дисперсної фази поступово збільшуються (*коагуляція*). Фактори, які перешкоджають коагуляції, визначають т. з. агрегативну стійкість колоїдів. Такими факторами є: наявність електр. заряду міцел, внаслідок чого між ними виникають сили відштовхування; наявність у міцел сольватних оболонок (див. *Сольватація*). Властивості К. с. визначаються в *колоїдній хімії*. К. с. одержують конденсационним або диспергаційним методами. Перший оснований на проведенні хім. реакцій, при яких утворюються молекули нерозчинних у дисперсійному середовищі речовин, сполучуваних одна з одною у частинки колоїдних розмірів. Другий метод зводиться до мех. подіблення частинки дисперсної фази у дисперсійному середовищі. К. с. дуже поширені у природі: ними є всі тканини тваринних і рослинних організмів, колоїдні властивості має також ґрунт тощо. К. с. використовуються у багатьох галузях пром-сті, а в деяких з них є основою виробничої

Колоїд з центром у точці O: OA, OB, OC — радіуси; AB — діаметр; MN — хорда; DE — дуга.

Коловертки: 1 — *Strophoceros fimbriatus*; 2 — *Notholca longispina*; 3 — *Brachionus ureolaris* (а — самка, б — самець); 4 — схема анатомічної будови коловертки; 1 — головні чутливі щупальця; 2 — коловертний апарат; 3 — глотка з жульним апаратом; 4 — слинні залози; 5 — стравохід; 6 — шлунок; 7 — печінка; 8 — протонефриди; 9 — задня кишка; 10 — сечовий міхур; 11 — цементні залози; 12 — пальці ноги.

КОЛОЇДНОЇ ХІМІЇ ТА ХІМІЇ ВОДИ ІНСТИТУТ

технології (харчова, текстильна, шкіряна, паперова, силікатна, керамічна та ін. промисловість).
Літ. див. до ст. Колоїдна хімія.

М. В. Товбін.

КОЛОЇДНОЇ ХІМІЇ ТА ХІМІЇ ВОДИ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа у Києві. Організований 1968 на базі двох секторів *Загальної та неорганічної хімії інституту АН УРСР* — хімії та технології води і колоїдної хімії та переведеного (1975) з того ж ін-ту відділу аналітичної хімії. Ін-т проводить дослідження в галузі хімії, технології очищення й опріснення природних і пром. стічних вод хім., фіз.-хім., електрохім., мікробіол. та ін. методами; в галузі фіз.-хім. дисперсних систем і фіз.-хім. механіки; в галузі хім., фіз.-хім. і фіз. методів аналізу різних об'єктів, у т. ч. природних і стічних вод. З ін-том пов'язана діяльність академіків АН УРСР Л. А. Кульського, Ф. Д. Овчаренка, А. Т. Пилипенка і чл.-кор. АН УРСР О. Д. Куриленка. Ін-т видає збірник «Фізико-хімічна механіка і ліофільність дисперсних систем».

КОЛОКВІУМ (лат. colloquium — розмова, бесіда) — 1) Одна з форм уч. занять в системі освіти, що має на меті виявити й поліпшити знання студентів. 2) Наук. збори, на яких заслуховують й обговорюють доповіді з різних проблемних питань. 3) В дореволюц. Росії — бесіда як форма перевірки кандидатів на будь-яку посаду. 4) В серед. віки К. називали реліг. бесіди між представниками різних віровчень.

«КОЛОКОЛ» — перша російська революційна газета, яку видавали О. Герцен і М. Огарьов 1857—65 у Лондоні, 1865—67 — в Женеві рос. і франц. мовами. Тираж доходив до 2500 прим. Поширювалась у Росії і на Україні нелегально. Виступала за звільнення селян від кріпацтва, викривала антинародну грабінницьку суть реформи 1861, закликала до боротьби з царизмом. В основі демократичних вимог «К.» була теорія рос. селянського соціалізму. В «К.», зокрема, друкувалися статті про становище селян на Україні, про боротьбу укр. народу проти поміщиків. Газета відстоювала право укр. населення мати суди, школи, книги рідною мовою. В «К.» друкувалися статті про життя і творчість Т. Шевченка, опубліковано некролог «Т. Шевченко» (1861, № 95). В 1860 в «К.» співробітничав М. Костомаров. У зв'язках редакції «К.» з Україною значну роль відігравала Марко Вовчок. В багатьох повітках України були постійні й епізодичні анонімні кореспонденти «К.». Укр. мовою в «К.» надрукована стаття А. Гончаренка «Від Геродія до Агасія» (1861). Т. Шевченко ознайомився з «К.» після повернення із заслання і залишив про нього захопливий відгук у «Шодевініку». Висока оцінка «К.» міститься в статті Л. Гітцова про О. Герцена, надрукованій в «Черніговському листку». Видання: «Колокол». Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Факсимильное издание. т. 1—10, т. 11 (Указатель). М., 1962—64.

Літ.: «Колокол». Издание А. И. Герцена и Н. П. Огарева. 1857—1867. Систематизированная роспись статей и заметок. М., 1957; Калустин В. О. Герцен и Украина. К., 1962.

КОЛОКОТРОНІС (Κολοκοτρώνης) Теодорос (14.IV 1770, Картена, Пелопоннес — 15.II 1843, Афіни) — грец. полководець, один з лідерів *грецької національно-визвольної революції 1821—29*. Здобув ряд перемог над тур.-егип. силами, 1825 — 27 — головнокоманд. грец. військами Пелопоннесу. Належав до демократичного крила; після вбивства І. Каподістрії (1831) очолює т. з. рос. партію (в зовн. політиці орієнтувався на Росію). В 1835—43 — член Держ. ради при королі Оттоні Баварському (1832—62).

КОЛОКСИЛІН — один з видів промислових *нітратів целюлози*. Застосовують у виробн. *вибухових речовин*, деяких лаків і палівок.

КОЛОМАК — річка в УРСР, у межах Харків. і Полтав. областей, ліва притока *Ворскли* (бас. Дніпра). Довжина 102 км, площа бас. 1650 км². Характер рівнинний, долина широка. Гол. притока — р. Свинківка (права). Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування. В посушливі роки у верхній пересихає.

КОЛОМАК — селище міського типу Балківського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Коломаку (притока Ворскли), за 7 км від залізнич. ст. Коломак. 5,4 тис. ж. (1979). У К. — Новоіванівський цукр. комбінат, цегельний з-д, виробничі відділки спецспів ім. С. М. Кірова та ім. 50-річчя Жовтня, комбінат комунальних підприємств, сепараторний цех Ков'язького мол. з-ду та ін. 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Вперше згадується 1571.

КОЛОМАН (Кальман; Kálmán; бл. 1068—1116) — король Угорщини з 1095 з династії *Арпадів*. Був одружений з дочкою *Володимира Мономаха* Євфимією. Змінив королівську владу, посилив закріпачення селянства. За правління К. Угорщина захопила частину Закарпаття. В 1099 К. зробив спробу загарбати Галичину, але поблизу м. Перемішля у битві проти об'єднаних сил давньорус. князів його військо зазнало поразки.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 — договірні умови між *козацькою старшиною* і представниками царського уряду, ухвалені 25.VII (4.VIII) на *козацькій раді* в містечку Коломаку (тепер с-ще міськ. типу Харків. обл.) під час обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепи. Склалися з 22 пунктів. К. с. підтверджували права і привілеї старшини та козаків, надані їм царським урядом у попередні роки, передбачали надання «за служенням» старшинам дворянства. Статті посилювали контроль царської адміністрації за політ. діяльністю старшини і гетьманського правління на Україні. Гетьману заборонялося без дозволу царського уряду усувати з посад генеральну старшину за різні провини, крім зради, а старшини — скидати гетьмана. Гетьманському правлінню не дозволялося підтримувати

політ. і дипломатичні відносини з іноз. д-вами. Статті спрямовувалися на зміцнення феод.-кріпосницьких порядків, юридичні закріплювали перекалення осн. податкового тягара на селян і міщан. Вони забороняли місц. адміністрації вписувати селян до козацького реєстру, зобов'язували видавати рос. владі селян-втікачів з Росії. Укр. феодалам надавалися широкі повноваження для придушення класових виступів трудящих мас. Літ.: Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. ч. 1. М., 1858; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

КОЛОМБО — столиця Шрі-Ланки. Головний економічний і культур. центр країни. Розташоване на зах. березі острова. Один з найважливіших портів Індійського ок., вузол автомоб. і залізнич. шляхів, міжнар. аеропорт (Катуналяк). 616 тис. ж. (1978). В середині віки К. (відоме під назвою Колонтота) — важливий торг. центр у бас. Індійського ок. З поч. 16 ст. К. — володіння португальців, з 2-ї пол. 17 ст. — голландців, з 1796 — англ. колонізаторів. З 1815 К. — центр англ. колонії Цейлон. З 1948 — столиця д-ви Цейлон, з 1972 — Республіки Шрі-Ланка (з 1978 — Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка). Найрозвинуті-

Коломбо. В центральній частині міста.

гіші легка (текст., взуттєва та ін.) і харч. (чайна, рисоочисна, цукр.) пром-сть. Судноремонт. На околицях К. — шпінний, металург. і буд. матеріалів з-ди, млин з елеватором (побудовані за допомогою СРСР), підприємства по переробці каучуку, рем.-мех. майстерні. Розвинуті кустарні ремесла. ТЕС. На березі штучної гавані розташовані портові споруди. В К. — ун-т. коледжі, Держ. департамент наук, досліджень, Ін-т наук. і пром. досліджень, мед. та ін. н.-д. ін-ти. Публічна б-ка, б-ка нац. музею, Нац. музей. Зоопарк.

КОЛОМЕНСЬКЕ — село (з 1960 — частина Москви) — колишня великокняж. і царська садиба, архіт. ансамбль 16—17 ст. Розташоване на правому березі р. Москви. Вперше згадується в духовній грамоті Івана Калити бл. 1339. В 1606 в К. стояв табір загонів І. Болотникова, 1662 тут відбулася розправа над учасниками *Московського повстання 1662*. До архіт. ансамблю входять: церква Вознесіння (1532), Усікновенія глави Іоанна Предтечі в Дяков-

ському (1547), храм-дзвіниця Юрія Змієборця (16 ст.), Казанська церква (60-і рр. 17 ст.). В 1667—71 в К. споруджено дерев'яний палац (арх. С. Петров та І. Михайлов); у 1681 частково перебудований С. Дементьєвим, у 1768 розібраний; іл. див. до ст. *Дерев'яна архітектура*, т. 3, с. 448—449). З 1923 К. — філіал Держ. істор. музею; колекція декоративного мист.; з 1971 — музей-заповідник, куди перевезено дерев'яну надбрамну башту Микола-Карельського монастиря (1694), будинок Петра I з Архангельська (1702), башту Братського острогу (1652) та ін. споруди.

КОЛОМИЙКИ — 1) Жанр укр. народних пісень. Поширені переважно в зах. областях України. Назву К. пов'язують з м. Коломиєю чи з назвою танцю «коло», відомого в українців, поляків, сербів та ін. народів. К. виникли в 15 ст., розквіту досягли в 19 ст. Перші муз. записи — з 17 ст. Протягом 17—19 ст. записано бл. 20 тис. К. за жанровими ознаками й функцією споріднені з рос. і білорус. частівками й польсь. *краков'яками*. Строфа К. становить збільшеного триколінійного 14-складовий двовірш з осн. цезурою після 8-го складу (8+6). Це типовий *коломицький вірш*, яким складено тексти багатьох епічних і ліричних нар. пісень. У К. дорядняського часу відображено екон. і соціальну нерівність, нац. поглиблення, рекрутчину, ненависть до експлуататорів, побут народу. Рад. К. славилися В. І. Леніна, КПРС, велич Рад. Союзу, патріотизм рад. людей. У багатьох К. сполучено кохання й вірність, мудрість народу. Сатиричні та гумористичні К. спрямовані проти порушників трудової дисципліни, п'яниць, ледарів та ін. Вплив жанру К. помітний у творчості Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича, М. Коцюбинського, І. Кулика, П. Тичини та ін. 2) Укр. нар. масовий танець *гуцулів*. Виконують його під музику й жартівливі приспівки. Осн. фігура танцю — замкнуте коло. Темп швидкий; муз. розмір — 2/4. 3) Нар. інструментальна п'єса цієї самої назви.

Видання: Гнатюк В. Коломийки. т. 1—3. В кн.: Етнографічний збірник, т. 17—19. Львів, 1905—07; Коломийки. К., 1969.

Лит.: Гринченко М. Коломийки. В кн.: Гринченко М. Вибране. К., 1959.

Г. А. Нудьга.

КОЛОМИЙКОВИЙ ВІРШ — віршовий розмір, який розвинувся в укр. поезії під впливом істор. пісень і довні схожий на коломицьку (див. *Коломийки*). Рядок К. в. охоплює 14 складів з постійною

жіночою *клаузулою* і обов'язковою *цезурою* після восьмого складу. Найчастіше друкується в два рядки. Високої довершеності і ритмічної багатоманітності К. в. досяг у творчості Т. Шевченка, через що він називається також *шевченківським* чотирнадцатискладником. Напр.: «Може вернеться надія // З тією водою...» (Т. Шевченко). Ритмікою К. в. користувалися С. Руданський, І. Франко, П. Грабовський, Ю. Федькович, у сучас. поезії — П. Воронько та ін.

Лит.: Франко І. До історії коломицького розміру. В кн.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955.

КОЛОМИЙСЬКИЙ МУЗЕЙ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ГУЦУЛЬЩИНИ — зібрання творів гуцул. нар. мистецтва: різьблення, інкрустації та випалювання на дереві, худож. виробів з металу і шкіри, кераміки, вишивки, килимів та ін. Засн. В. Кобринським у 1926, відкритий для відвідування в 1935. Експозиція музею складається з двох відділів: народно-го мист. Гуцульщини дорядняського часу (твори Ю. Шкрябляка та його синів Василя, Миколи і Федора, В. Девдожа, О. Бахметюка, П. Кошака та ін.) та рад. періоду (вироби Ю. та С. Корпанюків, І. Балагурка, Г. Герасимовича, П. Дайлик, М. Тимківа, В. Гуза та ін.). О. А. Кратк.

КОЛОМИЙСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зах. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 98,5 тис. чол. (1979). У районі — 77 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 38 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Коломия. К. р. розташований у Прикарпатті. Корисні копалини: бурі вугілля, сірка, глина, пісковики. Гол. річка — *Прут*. Ґрунти дерново-підзолисті суглинністі, дернові й лучні глеюваті. Князьдівський держ. заказник. Гол. пром. і культ. центр району — місто обл. підпорядкування Коломия. У районі переважають підприємства деревообр., харч. і місц. пром-сті — деревообр. комбінат (сmt Печеніжин), меблева ф-ка (сmt Отиня), кормових дріжджів і комбікормовий з-д (с. Підгайчики). Районний комбінат побутового обслуговування (Коломия). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону, цукр. буряків, тютюну, а також скотарстві м'ясо-мол. напрямку, вівчарстві, свинарстві. Площа с.-г. угідь 1978 становила 74,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 38,6 тис. га. У К. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, державна обл. с.-г. дослідна станція (с. П'ядики), племенна станція (с. Годи-Добровідка), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Коломия, Отиня, Коршів. Автошляхів — 841 км, у т. ч. з твердим покриттям — 480 км. У районі — 64 заг. осв. школи, 2 профес.-тех. уч-ща (у сmt Отині й с. Коршів); 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 29 будинків культури, 47 клубів, 78 кіноустановок, 75 б-к, літ.-меморіальний музей П. Козлянюка в с. Переріві. У сmt Печеніжині К. р. народився керівник сел. руху 30—40-х рр. 18 ст. на зах.-укр. зем-

лях О. Довбуш, у с. Слободі-Рун-гурській (тепер с. Слобода) — польсь. письменник С. Вінченца. У Коломиїському районі видається газ. «Червоний пратор» (з 1939).

І. Г. Посторонко.

КОЛОМИЙЧИСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1870—72 — антиурядові виступи селян с. Коломиїчичи (тепер Сватівського р-ну Воршиловогр. обл.). Протестуючи проти непосильних податків, високих викупних платежів після скасування кріпосного права (див. *Викупна операція*), селяни в листопаді 1870 не дозволили провести подвірний перепис, дані якого мали бути використані для нарахування земських податків. У листопаді 1871 селяни вчинили опір поліції, яка намагалася заарештувати керівників руху. Ці виступи підтримали селяни навколишніх сіл. Сел. заворушення було придушено військами. На поч. 1872 найактивніших учасників сел. руху (10 чол.) було засуджено на різні строки каторжних робіт.

КОЛОМИЙЩИНА — урочище в с. Халепі Обухівського р-ну Київ. обл., де 1934—39 було досліджено 2 різночасні поселення (К. I і К. II) відповідно пізнього і середнього етапів *трипільської культури*. При розкопках поселення К. I виявлено залишки 39 наземних жител, розташованих двома концентричними колами діаметром 50—60 і 170 м. Житла площею від 8 до 136 м², як правило, мали по кілька камер з печами. В центрі поселення містилися громад. будівлі. Поселення К. II також складалося з наземних жител, розташованих по колу. Обидві пам'ятки є типовими родовими поселеннями, що характеризують побут, г-во і культуру землеробських племен *трипільської культури* в Серед. Придніпров'ї.

КОЛОМИЯ — місто обласного підпорядкування Івано-Фр. обл. УРСР, районний, на р. Прут. Вуз. залізнич. і автомоб. шляхів. 52 тис. ж. (1978). Вперше К. згадується в *Іпатієвському літописі* під 1240. В 40-х рр. 14 ст. у складі Галицької землі захоплена польсь.

Церква Вознесіння в Коломиїському, 1332

Коломия. І. М. Гулик. Килим «Черемош». Коломиїська фабрика імені 17 Вересня. 1973

Коломиїщина. Трипільське поселення Коломиїщина I. Реконструкція.

КОЛОМІЄЦЬ

О. Ф. Коломієць.

Ю. П. Коломієць.

М. С. Коломієць.

І. А. Коломієць. Хліб — фронту. Дерево. 1966—67.

феодалами, які збудували тут фортецю. В 1405 К. дісталася *магдебурзьке право*. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 в Коломийському пов. спалахнуло сел. повстання під керівництвом С. І. Височана. В 18 ст. на околицях К. діяли *опришки* на чолі з О. Довбушем. За 1-м поділом Польщі (1772) К. була захоплена Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 К. загартала бурж.-поміщицька Польща. З 1923 в К. діяв повітовий комітет КПЗУ, від керівництвом якого 1923, 1927, 1931, 1935 і 1937 були проведені страйки робітників. У 1939 К. в складі Західної України возз'єднана з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в ході *Карпатського рейду 1943* в районі К. діяли загони партизанського з'єднання С. А. Ковтака. В місті — підприємства маш.-буд., металообробної (заводи «Коломиясьмаш» і комплексно-розподільних пристроїв), легкої (гардиння, ткацька, швейна, взут., шетинно-шкітова ф-ки), харч. (м'ясокомбінат, сироробний, консервний, сокоекстракційний з-д, хлібний і хлібопродуктів комбінати) і деревообр. (лісокомбінат, деревообр. з-д, паперова ф-ка) пром-сті. Заводоуправління буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування. Підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту. Технікум мех. обробки деревини, мед. пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; 3 лікарні, поліклініка. 4 будинки культури, 4 кінотеатри, 24 б-ки, *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини*. К. — один із центрів гуцульського нар. мистецтва. Широко розвинуті різьблення на дереві, худож. обробка металу, ткацтво, килимарство, вишивка. Діє фабрика ім. 17 Вересня. Серед майстрів-гончарів 17 ст. — П. Пискозуб, І. Басистяк, М. Юркевич, які виготовляли свічки, глечики. В К. працюють майстри худож. кераміки подружжя Г. і М. Рошчуб'юки. Пам'ятки дерев'яної архітектури — церква Благочиння і дві п'ниця (1587). Пам'ятники В. І. Леніну, С. М. Кірову, А. Мідкевичу, Т. Шевченку. В К. народився укр. рад. композитор А. Й. Кос-Анатольський, навчався укр. письменники В. С. Стефанік, Л. Мартович, Марко Черемшина. В К. не раз бував І. Я. Франко.

КОЛОМІЄЦЬ Володимир Родіонович (н. 2.XI 1935, с. Вовчків, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1964. Закінчив Київ. ун-т (1958). Перша зб. віршів «До серця людського» (1958). Автор поетичних зб. «Руні» (1962), «Планета на життєвій стеблінці» (1964), «Поміж чуттями і дивами» (1969), «Переяслав» (1974), «Роздум» (1976) та ін. Пише також для дітей.

Тв.: Поетії, К., 1967; День творення, К., 1975; На відстані серця, К., 1978; Рос. перекл. — Колдубель жовторокка, М., 1969. В. Г. Домич.

КОЛОМІЄЦЬ Інна Антонівна (н. 8.III 1921, ст. Алейська Алт. кр.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1974). У 1951 закінчила Київ. худож. ін-т, де нав-

чалася у М. Гельмана і Л. Муравіна. Працює в галузі станкової, монументальної та декоративної скульптури. Твори: «Єдиного сина» (1964), керамічні барельєфи за мотивами поеми І. Котляревського «Енеїда» (1961), «Хліб — фронту» (1966—67), «За владу Рад» (1969), «Переможи!» (1971), «Будівельниця Трпільської ДРЕС» (1972), «І буде син, і буде мати...» (1974), пам'ятник борцям Опору проти фашизму в Корюківці Чернігівської області (1977), «Зоотехнік» (1978). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*.

КОЛОМІЄЦЬ Олексій Федотович (н. 17.III 1919, с. Харківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Харків. ун-ті (1938—41). Оповідання і нарисів почав друкувати 1953. З початку 60-х рр. виступає переважно як драматург. Автор п'єс «Фараони» (1961), «Планета надій» (1966), «Спасибі тобі, моє кохання» (1967), «Горлиця» (1970), «Перший гріх» (1971), «Голубі олені» (1973), «Одіссея в сім днів» (1974), «Кравцов» (1975), «Срібна павутина» (1977), «Дикий Ангел» (1979), присвячених моральним проблемам сучасності. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1970. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

Тв.: Драматичні твори, т. 1—2. К., 1979. Д. Т. Вакуленко.

КОЛОМІЄЦЬ Тамара Панасівна (н. 9.IV 1935, м. Корсунь-Шевченківський, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. поетеса. Член КПРС з 1979. Закінчила Київ. ун-т (1957). Перша зб. віршів «Проліски» була відзначена премією і золотою медаллю Всесоюзного фестивалю молоді і студентів у Москві 1957. Поетичні зб. «Рідні обрії» (1960), «Червоні маки» (1961), «Під вітрилами хмар» (1967), «Рівнодення» (1974) та ін. Авторка творів для дітей: збірок віршів «Пастушок» (1961), «Хиталочка-гойдалочка» (1965), «Недобрий чоловік Нехай» (1967), «Починаються дива» (1973), «Хто розсипав роси» (1975) та ін. Тв.: Поетії, К., 1972; Колос літа мого, К., 1979.

КОЛОМІЄЦЬ Юрій Панасович (н. 25.X 1925, с. Христинівка, тепер місто Черкаської обл.) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Народився в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1954). В 1944—48

служив у Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Працював агрономом колгоспу, гол. агрономом МТС, нач. райсільгоспінспекції, другим секретарем і першим секретарем райкому партії, головою райвиконкому, нач. районного виробничого колгоспнорядгоспного управління, зав. відділом, а 1965—70 — секретарем Черкас. обкому партії. З 1970 — заст., перший заст., міністра с. г. УРСР. З 1977 по 1979 — міністр радгоспів УРСР. З 1979 — перший заст., голови Держплану УРСР. З травня 1980 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1976 — кандидат у члени ЦК, з 1980 — член ЦК Компартії України. З 1980 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховних Рад СРСР та УРСР 10-х скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОЛОМІЄЦЬ Михайло Сидорович [9 (21).XI 1892, Шпола, тепер місто Черкас. обл. — 30.V 1973, Київ] — український рад. хірург, професор (з 1936), засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. Брат О. С. Коломієць. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1919). В 1920—35 працював у Київ. мед. ін-ті, 1936—55 — зав. кафедрою хірургії Київ. ін-ту удосконалення лікарів. З 1955 — зав. кафедрою заг. хірургії Київ. мед. ін-ту. Осн. праці К. присвячені питанням нехронічних кишечника, гострим панкреатитом, адгезивному перикардиту, хірургії стравоходу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КОЛОМІЄЦЬ Олексій Сидорович [18 (30).III 1898, Шпола, тепер місто Черкас. обл. — 17.IX 1974, Київ] — український рад. оториноларинголог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1955). В 1924 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1928 працював у Київ. ін-ті удосконалення лікарів, з 1944 — зав. кафедрою; з 1960 — директор створеного ним *Оториноларингологічного науково-дослідного інституту*. Праці К. присвячені проблемам новоутворів вуха, горла і носа, отосклерозу, удосконаленню операцій, що поліпшують слух. Створив школу оториноларингологів на Україні. Ленінська премія, 1964.

О. І. Циганов.

КОЛОМНА — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Оці, при впадінні в неї р. Москви. Залізнична ст. Голутайна, Річковий порт. 147 тис. ж. (1979). За роки Рад. влади К. перетворилась на великий пром., наук. та культур. центр. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (з-ди: теплоозобуд., важкого верстатобудування, «Текстильмаш»). Розвинуті харч. і будівельні матеріали пром-сть. Канатна і меблева ф-ки. В К. — пед. ін-т, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, н.-д. тепловий ін-т, маш.-буд. і с.-г. технікуми, мед. і муз. уч-ща. Краєзнавчий музей. К. відома з 1177. У 1977 місто нагороджено орденом Жовтневої Революції. Серед архіт.

Коломна. Дерев'яна церква. 1587.

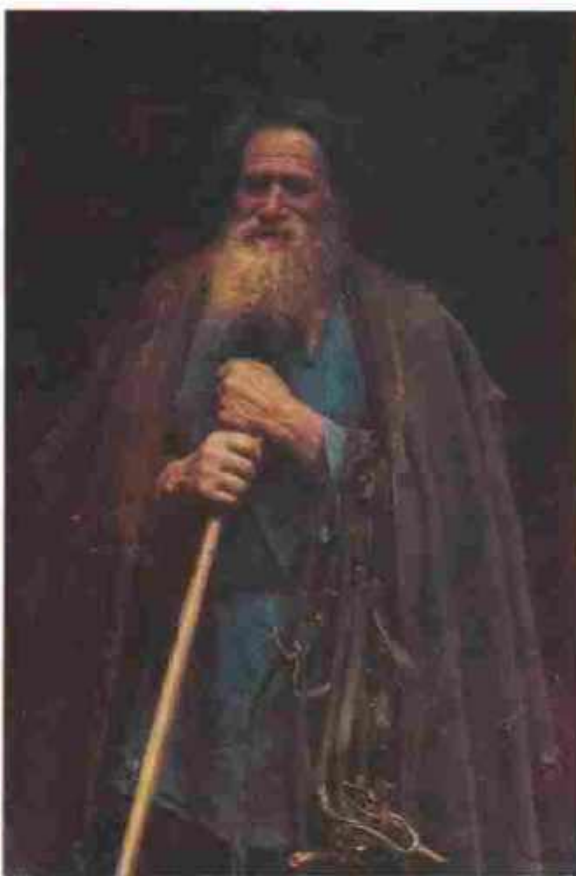
До ст. Копистинський Т. Д.

1. Петрування (святю на Петрів піст). 1873.
2. Далматинка. 1872.
Обидві — Львівський музей українського мистецтва.

До ст. Крамської І. М.

1. Невтішне горе. 1884. Державна Третьяковська галерея в Москві.
2. Селянин з лузечкою. 1883. Київський музей російського мистецтва.

1
2

3

До ст. Куїнджі А. І.

1. Дніпро вранці. 1881.
 2. Хмара над степом. Державний Російський музей в Ленінграді.
 3. Чумацький тракт. 1875.
 4. Українська ніч. 1876.
- 1, 3 і 4 — Державна Третьяковська галерея в Москві.

4

пам'яток — кремль (1525—31), Успенський собор (1672—82), архієрейський будинок у псевдоготичному стилі (18 ст., арх. М. Казаков), дзвіниця (1825), церкви 14—19 ст., будинки в стилі бароко, комплекс будівель пожежної частини в стилі класицизму.

КОЛОМНІН Сергій Петрович [25.XI (7.XII) 1842, Петербург — 11 (23).XI 1886, там же] — вітчизняний хірург. Закінчив Петерб. медико-хірургічну академію (1865). В 1872—76 працював у хірургіч. клініці Київ. ун-ту. З 1878 — професор Петерб. медико-хірургічної академії. Першим в Росії здійснив операцію перев'язування зони сонної артерії. Учасник сербсько-турецької та рос.-турецької воєн (1876—78). Один з перших застосував *асептику* і переливання крові в бойових умовах. Праці К. присвячені переважно питанням воєнно-польової хірургії.

КОЛОМІЙЦЕВ Федір Ісакович [н. 16 (29).II 1908, с. Троїцьке, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КГРС з 1944. Після закінчення Дніпроп. ун-ту (1936) працював там же, 1941—44 — в Барнаульському пед. ін-ті, з 1944 — в Дніпроп. ун-ті. Осн. наук. праці — з питань взаємодії випромінювань з речовиною, люмінесценції, надвисокочастотного радіовипромінювання.

КОЛОН — місто в Панамі, адм. ц. провінції Колон. Порт при вході в *Панамський канал* з боку Карибського м., на п-ові Мансанільйо. З-цією і шосе сполучений з м. Панамою. 68 тис. ж. (1971). Підприємства харч. і текст. пром-сті, нафтопереробка, кустарні промисли. Засн. 1850.

КОЛОН (ісп. *colón*, на честь Х. Колумба) — 1) Грошова одиниця Коста-Ріки, поділяється на 100 *сентимо*. Запроваджений 1896. За курсом на грудень 1978 8,57 К. дорівнюють 1 доларові США. 2) Грошова одиниця Сальвадору, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджений 1919. За курсом на листопад 1978 2,5 К. дорівнюють 1 доларові США.

КОЛОНА (франц. *colonne*, від лат. *columna*) — архітектурно оброблена опора, як правило, кругла в поперечному перерізі, стрижневий елемент споруди, несучої конструкції тощо. К. бувають кам., бетонні, залізобетонні, металеві. К. складається із нижньої частини (*бази*), стовбура (*фуста*) й завершення (*капітел*). Класична К. має строго визначені пропорції, членування й пластичне оздоблення (див. *Архітектурні ордери*). К. є одним з осн. елементів каркасу. Іноді К. стоять окремо від споруди (див. *Колонна триумфальна*).

КОЛОНА ТРИУМФАЛЬНА — архітектурно і скульптурно оздоблений кам'яний стовп, призначений для ушляхетнення окремих осіб або істор. подій. Будувати К. т. почали в Старод. Римі (колонна Траяна в Римі, 113 н. е., арх. Аполодор з Дамаска). Серед відомих К. т. — Вандомська колонна в Парижі (1806—10, арх. Ж. Б.

Лепер і Ж. Гондуен); Олександрівська колонна в Ленінграді на честь перемоги рос. народу в Вітчизн. війні 1812 року (1830—34, арх. А. Монферран); Колонна Слави в Полтаві на честь перемоги рос. війська в Полтавській битві (1805—09, арх. Т. де Томон, скульптор Ф. Шедрін); колонна на честь повернення місту Києву *магдебурзького права* (1802, арх. А. Меленський).

КОЛОНАДА (франц. *colonnade*) — ряд колон, об'єднаних загальним

Колоннада головного входу на стадіон «Динамо» в Києві. Архітектори Н. Д. Манучарова та В. І. Полішук. 1934—36.

перекрыттям. К. може бути частиною (часто портиком) будівлі або галереї. В палацових та ін. спорудах К. використовували для оздоблення парадних залів тощо.

КОЛОНАТ (лат. *colonus*, від *colonus* — землероб) — у Римській імперії особлива форма виробничих відносин між великим земельним власником і безпосереднім виробником (колоном). При системі К. зем. власники здавали дрібні ділянки землі (парцели) в оренду колонам. У 2 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. колон був юридично вільним, використовував працю своєї родини і рабів, що належали йому, вносив оренду плату грошми. З 2 ст. н. е. колон перетворився на безпосереднього виробника, оренду плату сплачував у вигляді частки врожаю, виконував деякі натуральні повинності. В 4 ст. колонів було прикріплено до землі. В 4—5 ст. вони займали проміжне становище між рабами і вільними і були попередниками кріпаків.

КОЛОЇНАЛІЗМ — сукупність засобів і методів, які застосовують правлячі класи експлуататорських держав для політ., екон., ідеологічного поневолення народів слаборозвинутих країн. Тісно пов'язаний з расовою дискримінацією. К. визнає тяжким злочином проти людства. До поч. 20 ст. політика К. привела до створення *колоніальної системи імперіалізму*, яка розпалася після 2-ї світової війни. Проте *імперіалізм*, прагнучи зберегти свої позиції в кол. колоніальних і залежних країнах, а також у країнах, що *розвиваються*, поряд з деякими старими методами К. вдається до *неоколоніалізму*.

КОЛОЇНАЛЬНА СИСТЕМА ІМПЕРІАЛІЗМУ — форма нац.-політ. та екон. гноблення розвинутих капіталістичними державами народів слаборозвинутих країн з метою пограбування їх природних багатств та експлуатації людських ресурсів. К. с. і. була створена в результаті поділу світу між імперіалістичними державами і включення колоній у всесвітню систему капіталістичного господарства, сн-

стему капіталістичних сусп. відносин між *метрополіями* і залежними країнами.

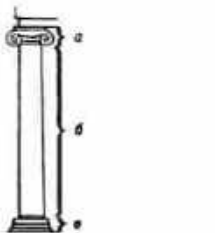
Почала формуватися в процесі колоніальної експансії (див. також *Колонізація*) з кін. 15 ст. Колоніальні імперії створювалися Іспанією, Португалією (з 16 ст.), Нідерландами, Англією (див. *Британська імперія*), Францією (з 17 ст.), Німеччиною (з 19 ст.). В кін. 19 — на поч. 20 ст. до колоніальних загарбав вдалися США, Японія, Італія, Бельгія. Колонії мала також Данія. К. с. і. стала одним з компонентів переростання *капіталізму в імперіалізм*. Колоніальні імперії включали колонії, *домініони*, *протекторати*, *васальні володіння*, а після 1-ї світової війни — підмандатні й підопічні території (див. *Мандатна система*). Існували також різні форми напівколоніальної екон. і політ. залежності відсталіх країн (Китай, Іран, Туреччина, Афганістан, Сіам — тепер Таїланд, багато країн Лат. Америки) від імперіалістичних д-в. У 1914 на колонії й напівколонії припадало 66,8% території суходолу і 60% населення Землі.

Боротьба за передел світу стала гол. причиною 1-ї світової війни 1914—18. Після її завершення ім. колонії було поділено між Великобританією, англ. домініонами (Пд.-Афр. Союз, Австралія, Нова Зеландія), Францією, Японією, Бельгією і Португалією. З початком *загальної кризи капіталізму* під впливом Великого Жовтня починається криза К. с. і. Антиколоніальні революції і повстання відбулися в Ірландії (1919—21), Туреччині (1919—23), Ірані (1920—22), Афганістані (1919), Єгипті (1919, 1921), Китаї (1925—27). Після 2-ї світової війни хвиля *національно-визвольних революцій* привела до остаточного краху К. с. і., що було явищем всесвітньо-істор. значення (див. *Азія, Африка*, розділ *Політичний поділ*). Проте імперіалізм намагається утримати країни, які визволилися від колоніальної залежності, в руслі своєї політики за допомогою методів *неоколоніалізму*.

КОЛОЇНАЛЬНІ ОРГАНІЗМИ — водні організми, у яких при нестатевому (вегетативному) розмноженні дочірні особини залишаються з'єднаними з материнськими і утворюють *колонії* із спільним для всіх особин *обміном речовин*. К. о. є багато рослин і тварин (різні одноклітинні водорості, деякі джугиткові, радіолярії, інфузорії, багато які губки, кишковопорожнинні, окремі нижчі хордові та ін.). Розрізняють мономорфні колонії, в яких всі особини однакові, і поліморфні колонії, що складаються з особин, які відрізняються як за формою, так і за функціями. Багатьом К. о. властиве *чергування поколінь* (статевого і нестатевого). Личинки статевого покоління спочатку ведуть вільноплаваючий спосіб життя, потім осідають на дно і, прикріпившись, утворюють шляхом *пуккування* нову колонію. Іноді термін «колоніальні організми» застосовують неправильно (напр., К. о. наз. гуртосімейних комах).

О. С. Коломійченко.

Колонна: а — капітел; б — стовбур (фуст); в — база.

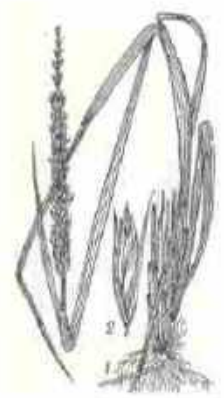
Колос: 1 — колос повдорожника (простий) та його схема; 2 — колос лажитниці (складний) та його схема.

Колонія.

Колорадський жук:
1 — жук; 2 — личинка;
3 — лялечка; 4 — ут-
коджений листок карто-
плі.

Колосник чорноморсь-
кий: 1 — загальний ви-
гляд рослини; 2 — ко-
лосок.

КОЛОНІЗАЦІЯ — 1) Процес заселення і господарського освоєння пустючих земель своєї країни («внутрішня К.»). Відбувалася в Зх. Європі в 11—13 ст., Київській Русі — 9—12 ст. У 13—15 ст. рос. населенням були колонізовані райони Пн., у 16—19 ст. — Поволжя, Сибір, Далекий Схід, Причорномор'я і Пн. Кавказ. В освоєнні Північного Причорномор'я брали участь і українці. 2) Організація поселень, переважно землеробських, за межами своєї країни («зовнішня К.», переселенська). Почалася в кін. 3-го тис. до н. е. асирійцями; в 1-му тис. до н. е. виникли колонії античні. У класово антагоністичних формаціях К. супроводжувалася насильницьким підкоренням місц. населення. В середні віки воєнно-колонізаційний характер мали хрестові походи, ким. феодал. агресія проти слов'ян, завоювання Ірландії англійськими колонізаторами. Європ. К. територій на ін. континентах почалася в епоху Великих географічних відкриттів. Утворення переселенських колоній у Пн. Америці, Австралії, Новій Зеландії, Пд. Африці призвело до витіснення місц. населення на малопридатні до життя землі (див. Резервації) або до його винищення. В сучас. розумінні К. — також перетворення незалежної країни на колонію шляхом військ., екон. і політ. поневолення (див. Колоніалізм). К. супроводжувалася частими війнами, була знаряддям експансії. Характер К. мала, зокрема, політика Речі Посполитої щодо України, уряду бурж.-поміщицької Польщі щодо зх.-укр. земель (див. Комасація, Осадники).

Б. М. Гончар.
КОЛОНІЇ (лат. colonia — поселення) — 1) Країни і території, що перебували під владою метрополії, були позбавлені політ. і екон. самостійності; управлялися на основі спеціального режиму. 2) Сукупність осіб однієї національності (або вихідців з однієї країни), які проживають разом в ін. країні або місті.

КОЛОНІЇ АНТИЧНІ — поселення, засновані стародавніми греками поза межами материкової, острівної і малоазійської Греції (див. Греція Стародавня) і римлянами на завойованих Стародавнім Римом землях Італії та за її межами. Колонізація в античному світі була зумовлена відносним перенаселенням (надлишком населення при недостатньому розвитку продуктивних сил), посиленням майнової нерівності, що призвело до обезземелення дрібних хліборобів, та загостренням класової боротьби. Грецька колонізація була найінтенсивнішою у 8—6 ст. до н. е. Грец. колонії були незалежними від метрополії і мали власний держ. лад. Зв'язки між колонією та метрополією обмежувалися екон. інтересами, спільністю культів і календаря. Спочатку греки створювали аполійські (землеробські й торг.-землеробські поселення), а з 6 ст. до н. е. — також клерушії (військ.-землеробські поселення). Греки засновували колонії на узбережжях Середземного і Чорного морів (див., зокрема, Античні держави Північного Причорномор'я). Найінтенсивніше колонізацію проводили Мілет, Коринф, Халкіда Евбейська, Мегара, Фокея. У період елінізму греко-македонці заснували ряд міст, яким надали екон. і політ. привілеїв (колонії особливого типу): Александрію, Селевкію (на р. Тігрис) та ін. Ці міста мали зміцнити імперію Александра Македонського.

Римська колонізація почалася в 5 ст. до н. е. Перші римські колонії створювалися на території Італії, а з 2 ст. до н. е. — поза її межами. Спочатку метою рим. колонізації було наділення землею збіділих громадян, а з 1 ст. до н. е. — ветеранів. З посиленням екон. могутності Риму в зв'язку з розвитком виробництва і товарних відносин метою колонізації стало створення нових пунктів рим. торгівлі. У період імперії рим. колонії перетворилися на провінційні міста, жителі яких

здобули права рим. громадянства. Грец. і рим. колонізація сприяла прискоренню соціально-екон. і політ. розвитку місц. племен, формуванню в них класового суспільства, розвитку їхньої економіки і культури. Культура і побут племен, на території яких відбувалася антична колонізація, у свою чергу, мали вплив на античний світ.

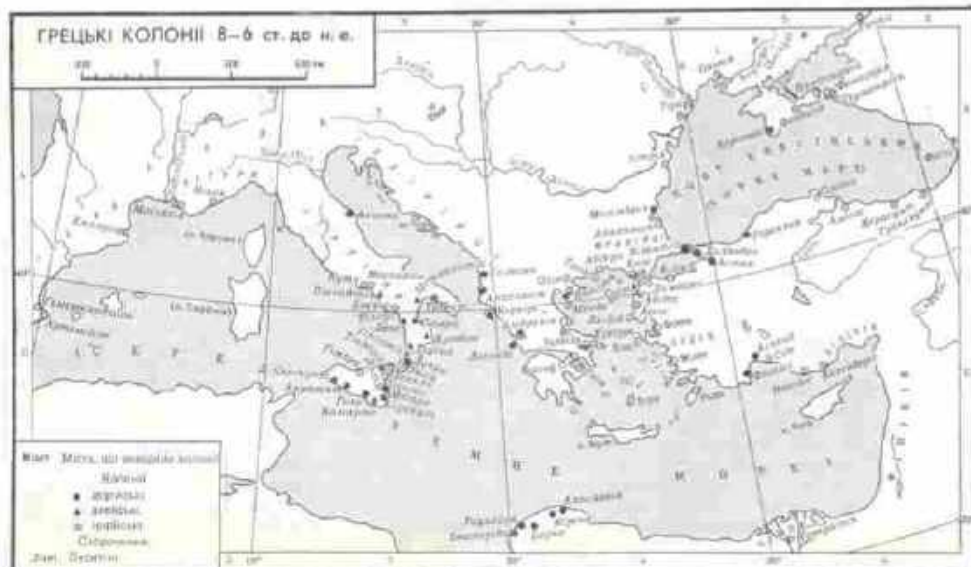
Л. Л. Дмитренко.

КОЛОНІЇ МІКРООРГАНІЗМІВ — видимі неозброєним оком скупчення клітин будь-якого виду бактерій або дріжджових грибів, а також розростання грибиць шкідливих грибів. К. м. утворюються в результаті розмноження або росту мікроорганізмів на поживному середовищі; мають різноманітні, але постійні для кожного виду мікроорганізмів форму, розмір, забарвлення і т. п., які є важливими систематичними ознаками. К. м. часто зустрічаються в природних умовах (на поверхні харч. продуктів, у ґрунті тощо).

КОЛОНІЯ (ІМЕНІ М. ГОРЬКОГО) — трудова колонія для неспокійних правопорушників. Відкрита Полтав. губнарсовітою 25.VIII.1920. Ім'я Горького присвоєно колонії в березні 1921. З жовтня 1923 колонія — у віданні Наркомосу УРСР. Стала дослідно-показовою серед закладів такого типу на Україні. З 1936 — в системі дитячих закладів НКВС УРСР. Спочатку знаходилася за 6 км від Полтави, з листопада 1924 — в побудованому колоністами приміщенні в с. Ковалівці Полтав. обл., в травні 1925 переведена в с-ще Куряж (за 8 км від Харкова). З вересня 1920 по переселення 1928 колонію очолював А. С. Макаренко. Вона стала лабораторією його пед. досвіду. Життя колонії А. С. Макаренко описав у «Педагогічній поемі». Значний вплив на діяльність колонії справили О. М. Горький. Він листувався з Макаренком і колоністами, в липні 1928 відвідав колонію.

КОЛОНІК (*Mustela sibirica*) — хижий ссавець род. куніцевих. Тіло (довж. 25—30, іноді до 40 см, маса — до 820 г) видовжене, гнучке, але кремезне. Волоссяний покрив густий і пухнастий, заг. забарвлення взимку світло-руде, влітку темніше, кінчик морди і підборіддя білі. К. поширений в Азії; в СРСР — в тайзі Сибіру і Далекого Сходу, подекуди заходить в Лісостеп. Живе в низинних і гірських лісах біля водойм та в заболочених місцях. Живиться переважно мишовидними гризунами. Самка після 28—42-денної вагітності народжує 4—10 малят. К. — цінний хутровий звірок. Полювання на нього регламентовано. З волоссів хвоста К. виготовляють т. з. колонкові пензлі. Іл. с. 289.

КОЛОНТИТУЛ (від франц. colonne — колонка і лат. titulus — напис, заголовок) — однорядковий напис, що його розміщують гол. чин. над текстом кожної сторінки (колонки) деяких книг, журналів і газет. В енциклопедичних виданнях і словниках К. — назва першої і останньої статей на сторінці або їх початкові букви. В журналі К. звичайно містить прізвище автора (авторів) і назву тво-

ру, в газеті — її назву, дату випуску і порядковий номер сторінки. До К. входить і *колонцифра*; в ньому можуть бути лінійки і прикраси. К. полегшує читачеві відшукування потрібного матеріалу.

КОЛОНЦИФРА (від франц. *colonne* — колонка і араб. *сіфр* — нуль, цифра) — цифра, що вказує на порядковий номер сторінки книги, журналу або газети. К. вміщують на верх. або нижньому полі сторінки.

КОЛОРАДО — ріка в Пн. Америці, в межах США і Мексики. Довжина 2740 км, площа бас. 635 тис. км². Бере початок у Скелястих горах, впадає в Каліфорнійську зат. Тихого ок., утворюючи велику *дельту* (8600 км²). Тече серед пустель і напівпустель, перетинаючи плато *Колорадо*, утворює глибокі *каньйони* (див. *Великий Каньйон*). Живлення снігове. Пересічна витрата води в серед. течії понад 308 м³/с, у гирлі значно зменшується внаслідок використання її для зрошування та водопостачання. На К. споруджено кілька ГЕС та водосховищ. У пониззі судноплавна.

КОЛОРАДО — плато на Пд. Зх. США, в системі Кордильєр. Висота до 3861 м, г. Хамфріс-Пік. Складається з кристалічних порід, перекритих переважно пісковиками і вапняками. Родовища уранованадієвих і поліметалевих руд, золота. Ріки перетинають плато у глибоких каньйонах (*Великий Каньйон* та ін.), які розчленовують плато на окремі масиви. Поширені сухі степи, зарості сухоловових чагарників, місцями — сосново-ялівецеве криволісся. Район туризму.

КОЛОРАДО — штат на заході США. Площа 270 тис. км². Нас. 2,5 млн. чол. (1974). Адм. ц. — м. Денвер. Рельєф переважно гористий: на Зх. — плато Колорадо, в центр. частині — *Скелясті гори*. На Сх. — *Великі річки*. Гол. ріки: Арканзас, *Ріо-Гранде* і *Колорадо*. Гол. галузі пром-сті — гірничодобувна (урани, золото, нафта, кам. вугілля, молибден та ін.), чорна і кольорова металургія, машинобудування (гірничі, дорожні, електронні), радіоелектронне устаткування, ракетно-космічне виробн.). Підприємства хім., гумової, харч. (м'ясоконсервної, борошномельної, цукр.) пром-сті. Осн. пром. центри — Денвер, Пуебло. Гол. галузь с. г. — тваринництво м'ясного напрямку. На зрошуваних землях у долинах річок вирощують кормові трави, цукр. буряки, картоплю; на Сх. — пшеницю. Розвинутий туризм.

КОЛОРАДСЬКИЙ ЖУК, колорадський картопляний жук (*Leptinotarsa decemlineata*) — комаха род. *листодових*. Шкідник картоплі та ін. пасльонових культур. Тіло (довж. 9—11 мм) овальне, жовте, на надкрилах 10 чорних смуг. Яйця (довж. до 2 мм) довгасте, блискучо-оранжеве. Личинка (довж. 2—16 мм) червоподібна, зверху опукла, цегляно-червона. К. ж. походить з Пн. Америки, проник в усі країни Європи; з 1947 — в СРСР (БРСР, УРСР, РРФСР). За рік дає 1—3 покоління, зимують жуки в ґрунті, на по-

верхню виходять у травні, яйця (до 3000 шт. за літо) самка відкладає купками по 15—34 шт. на нижньому боці листків. Личинка, що з'являється в травні — червні, має 4 віки, заляляюється у ґрунті. Найбільшої шкоди завдають картоплі у фазі бутонізації й цвітіння жуки і личинки III—IV віку, об'їдаючи зелену частину листків. К. ж. має кілька форм *діапаузи*, характеризується високою пластичністю і високою виживаністю в різних кліматичних умовах. Заходь боротьби: обробка рослин при появі личинок II віку *інсектицидами* і їхніми сумішми з мікробіологічними препаратами; карантинні (див. *Карантин*).

І. В. Григорюк.

КОЛОРАМА — те саме, що й *колова кіноапаратура*.

КОЛОРАТУРА (італ. *coloratura*, букв. — краса, від лат. *color* — фарба) — швидкі, технічно складні віртуозні пасажі (послідовності тонів у швидкому русі) та мелізми (невеликі мелодійні прикраси) у вокальній музиці; здатність голосу виконувати такі пасажі та мелізми (звідси термін — *кolorатурне сопрано*).

КОЛОРИТ (італ. *colorito*, букв. — забарвлений) — у мистецтві (в живописі, кольоровій графіці й кінематографії тощо) система сполучення кольорів у худож. творі, його кольорова побудова як один із засобів правдивого й виразного зображення дійсності. Поряд з *рисунком*, *композицією* та ін. К. є одним з найважливіших худож. засобів ідейного та емоційного впливу на глядача. Визначальною рисою К. є багатство і гармонійна злагодженість кольорових відтінків, які відповідають багатству барв реального світу. К. може будуватися на сполученні локальних кольорів і на тонких тональних сполученнях (див. *Валер, Том* в образотворчому мистецтві).

КОЛОС — тип *суцвіття*. Розрізняють простий К., у якого на видовженій гол. осі розміщені сидячі квітки без квітконіжок (напр., у подорожника, багатьох зозулинцевих), та складний К., у якого на гол. осі — прості колоски (напр., у пшениці, ячмені). Іл. с. 289.

«КОЛОС» — добровільне профспілково-кооперативне спорт. товариство, що об'єднує колосників, робітників, службовців, інженерно-тех. працівників с.-г. орг-цій, підприємств, установ і учбових закладів. Створено 1950 під наз. «Колосник», 1970 перейменовано на «Колос». На 1.1.1979 налічувало 13 835 первинних колективів, що об'єднували понад 3 млн. спортсменів і фізкультурників. У т-ві культивується 45 видів спорту.

КОЛОСІННЯ, виголошування — фаза розвитку злакових рослин; вихід колоса (у пшениці, жита, ячменю та ін. колосових) чи викидання волоті (у вієса, проса, рису та ін. волотевих) з піхви верхнього листка в результаті розростання та розтягування міжвуздія стебла. К. у злакових відбувається після того, як вони пройдуть стадію *яровизації* (див. також

Розвиток рослин). У фазі К. рослини посилено використовують поживні речовини і вологу, нестача їх призводить до розтягування періоду виголошування, що спричинює нерівномірність досягнення і збільшення втрат врожаю. Дружність К. досягається при однорідній родючості ґрунту, нормальному його водному режимі, вирівняності насіння і рівномірному розподілі його на площі.

КОЛОСНЯК (*Leymus*, син. *Elymus*) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з повзучими кореневищами й сизими жорсткими листками. Колос густий, закінчується верхівковим колоском. Колоски сидять на осі групами по 2—6. Бл. 70 видів, поширених у помірних широтах. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 3. Найважливіші: К. чорноморський (Е. *saliculus*) заввишки до 120 см — на приморських, рідше річкових пісках (в Степу) і К. китицевий, або каспійський (Е. *gigas*), заввишки до 140 см — на пісках (Пн.-Сх. Степ). К. — добрі закріплювачі пісків.

КОЛОСОВ Митрофан Олексійович [1839, м. Дмитрів, тепер Дмитрів-Львівський Курської обл. — 14 (26).1.1881, Ялта] — рос. філолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). Закінчив Харків. ун-т (1865). Професор Варшав. ун-ту (з 1871). Автор праць з давньорус. і старослов'ян. мов, рос. мови, л-ри й фольклору: «Старослов'янська грамати́ка» (1868), «Нарис історії звуків і форм російської мови з 11 по 16 століття» (1872), «Огляд звукових і формальних особливостей народної російської мови» (1878). Питання укр. мови й л-ри розглянуто в відгуках К. на книги П. Житецького й М. Драгоманова.

КОЛОСОВ Михайло Миколайович (н. 11.V.1927, Курськ) — рад. хімік-органік і біохімік, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1963. В 1948 закінчив Моск. ін-т тонкої хімічної технології ім. М. В. Ломоносова. З 1959 працює в Ін-ті біоорганічної хімії ім. М. М. Шемякіна АН СРСР (кол. Ін-т хімії природних сполук АН СРСР). Праці присвячені хімії антибіотиків, нуклеїнових кислот та ін. природних сполук. Встановив просторову структуру ряду антибіотиків (тетрациклін, ауреоміцин та ін.), синтезував природний тетрациклін. Розробив методи синтезу полідезоксинуклеотидів; займається питаннями ферментативного синтезу нуклеїнових кислот.

Т. П. Бабій.
КОЛОСОВА Рея Олександрівна (н. 14.VI.1924, м. Короча, тепер Белг. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Після закінчення 1949 Харків. театр. ін-ту працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Лусичка («Талан. Старицького»), Донна Анна («Камінний господар» Л. Українки), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Маша («Російські люди» Симонова), Олівія («Дванадцять ніч» Шекспіра) та ін. Нагороджена орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОЛОТИРКІН Яків Михайлович [н. 1 (14).XI.1910, с. Заніно, тепер

М. М. Колосов.

Р. О. Колосова.

Я. М. Колотиркін.

І. О. Колпакова.

Ярцевського р-ну Смол. обл.] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. Закінчив (1937) Моск. ун-т. Директор н.-д. Фізико-хімічного ін-ту імені Л. Я. Карпова (1948—51 і з 1957). Осн. наук. праці присвячені розвитку вчення про корозію металів і пассивність металів в електролітах. К. виконав фундаментальні дослідження в галузі електрохім. кінетики корозійних процесів; розвинув електрохім. теорію пассивності і різних випадків її порушення. Йому належать наук. й інж. розробки методу анодного захисту металів від корозії та пром. застосування їх. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КОЛОТОВ Степан Митрофанович [10 (22).XII 1880, м. Слободський, тепер Киров. обл. — 13.III 1965, Київ] — укр. рад. вчений у галузі нарисної геометрії, професор (з 1939), доктор тех. наук (з 1963), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1949. Закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів (1913). У 1918—30 працював у Київ. архітектурному ін-ті і Київ. художньому ін-ті, 1930—44 — в Середньоазіатському буд. ін-ті (Ташкент), з 1945 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті. К. — автор нового методу перетворень у нарисній геометрії — методу допоміжного проектування.

Тв.: *Вспомогательное проектирование*. К., 1956; *Курс начертательной геометрии*. К., 1961; *Вопросы теории изобразительной*. Избранное. К., 1972.

В. Е. Михайленко.

КОЛОЧАВА — селище міського типу Міжгірського р-ну Закарп. обл. УРСР, на лівому березі р. Тереслі (притока Тиси), за 63 км від залізнич. ст. Хуст. 4,9 тис. ж. (1979). На тер. К. — цегельний з-д, колгосп, лісництво, лісовулик, 6 заг.-осв. шкіл, лікарня. Будинки культури, 3 клуби, 8 б-к. Зася. у 1-й пол. 15 ст.

КОЛОШНИКОВИЙ ГАЗ — те саме, що й доменний газ.

КОЛПАКОВА Ірина Олександрівна (н. 22.V 1933, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1965). З 1951 після закінчення Ленінгр. хореографічного уч-ща (клас А. Ваганової) — солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партий: Маша («Лускунич» Чайковського), Раймонда (однойменний балет Глазунова), Наталі («Поет» Петрова), Дівчина-краса («Країна чудес» Шварца); в балеті «Шопеніана». Перша виконавиця партій Катерини («Кам'яна квітка» Прокоф'єва), Шірін («Легенда про любов» Мелікова), Його кохана, Ела («Берег надії», «Створення світу» Петрова) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Портрет с. 291.

КОЛПАКЧИ Володимир Якович [26.VIII (7.IX) 1899, Київ — 17.V 1961, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1961), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні, ліквідації *Кривотавського закладу* 1921, бій проти басмачів (1923—24). У 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. У 1936—38

ббився на боці респ. військ в Іспанії. Під час Великої Вітчизн. війни командував арміями на Пд., Брн., Пд.-Зх., Калінін., Сталінград., Донському, Центр., 2-му і 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на командній роботі. З 1956 — в центр. апараті М-ва оборони СРСР. Загинув в авіак. катастрофі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, 3 орденами Суворова 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

КОЛПИЦА, косар, ковник (*Patalea leucorodia*) — птах род. *Ibidae*. Довж. тіла до 83 см, маса до 1,7 кг. Ноги і шия довгі. Дзьоб довгий плескатий, лопатоподібно розширений на кінці. Оперення біле. Поширена К. у Пд. Європі, Пд. Азії та Пн.-Сх. Африці. Є в СРСР, зокрема в УРСР, гніздиться у плавнях Дунаю. Живе колоніями, іноді разом з *чотками*, *коровайками* та *баклаками*. Кладка в травні з 3—5 яєць, насиджують обидва птахи парі 21—24 доби. Живляться К. гол. чин. безхребетними. В УРСР дуже нечисленні, полювання на них заборонено.

Л. О. Бабенко.

КОЛПІНО — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Розташоване на р. Іжорі (притока Неві). Залізнична станція. 114 тис. ж. (1979). У К. — виробниче об'єднання «Іжорський з-д» ім. А. О. Жданова, Ленінгр. меблевий та Усть-Іжорський фанерний комбінати, ливарно-мех. з-д та ін. Вечірній ф-т Пн.-Зх. заочного політех. ін-ту, металург. технікум. Відоме з 1772; місто — з 1912.

КОЛРІДЖ (Coleridge) Семюел Тейлор (21.X 1772, Оттері-Сент-Мері, Девоншир — 25.VII 1834, Лондон) — англ. поет і літ. критик. Представник «озерної школи» англ. романтизму. Непослідовні революц.-утопічні настрої і викриття антипар. політики англ. уряду («Совети, присвячені видатним діячам», 1794—95) змінилися у К. розчаруванням у сусп. боротьбі (ода «Франція», 1798) і консервативною спрямованістю в мистецтві («Ліричні балади», 1798, спільно з У. Вордсвортом). Поеми «Крістабель» (1797—1802, незакінч., опубл. 1816), «Старий моряк» (1798) містять елементи критики бурж. цивілізації, психологічний аналіз глибини людської свідомості.

Тв.: *Рос. перекл.* — Стихи. М., 1974.

Б. Б. Бурч-Ремізов.

КОЛТ — давньорос. жіноча прикраса 11—13 ст. у вигляді порожнистої металеві підвіски, яка прикріплювалася до головного убору. Відомі К. округлі (золоті оздоблювалися перегородчастою емаллю, срібні — червезими зображеннями; див. *Чернь*) і зірчасті (прикрашалися зерно і сканню).

КОЛТІКА Василь із Серн (пр. н. і см. невід.) — укр. будівничий кін. 17 — поч. 18 ст. В 1711 перебудував дерев'яну церкву 17 ст. в с. Мальнові (тепер Мостиського р-ну Львів. обл.). Церква трьохзрубна з трьома банями; реставрована 1905 і 1929.

КОЛУМБ (лат. Columbus, італ. Colombo, ісп. Colón) Христофор

(29.X 1451, Генуя — 20.V 1506, Вальядолід) — мореплавець епохи великих географічних відкриттів, генуезець за походженням. З 1476 жив у Португалії, 1485 переїхав до Іспанії. Запропонував проект пошуків аз. мор. шляху з Європи в Індію. Під час 1-ї експедиції К. 12 жовтня 1492 досяг Багамських о-вів (офіційна дата відкриття Америки). Були відкриті й інші острови *Вест-Індії* (Куба, Гаїті). В ході 2-ї експедиції (1493—96) відкрито о-ви Домініка, Гваделупа, Пуерто-Ріко, Ямайка та ін.; 3-ї (1498—1500) — о. Трінідад, пн. узбережжя Пд. Америки. Під час 4-ї експедиції (1502—04) К. досяг о. Мартініка, відкрив карибські береги Гондурасу, Нікарагуа, Коста-Ріки, Панаму. Відкриття К. супроводилися колонізацією земель, поневоленням і знищенням місц. населення. К. помилково вважав, що досяг Пд.-Сх. Азії, називаючи відкриті ним землі «Індіями».

КОЛУМБАРІЙ (лат. columbari-um, початкове значення — голубник, пізніше — підземна усилуниця) — місце заховання урн з прахом після кремації. Обладнують на кладовищах або при крематоріях.

КОЛУМБІТ, ніобіт — мінерал класу оксидів і гідроксидів. (Fe, Mn) Nb₂O₆, *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,9. Тв. 6,5—6,75. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. Родовища К. є в Норвегії, Швеції, Франції, Гренландії, США. В Рад. Союзі є в Сх. Сибіру, Казахстані, Забайкаллі, Європ. частині СРСР. Руда ніобію.

КОЛУМБІЯ — ріка на Зх. Північній Америці, в межах Канади і США. Довжина 2250 км, площа бас. 670 тис. км². Бере початок у *Скелястих горах* на вис. 800 м над р. м., впадає в Тихий ок., утворюючи *естуарії*. Живлення льодовикове й снігове. Пересічна витрата води в гирлі 5520 м³/с. У серед. та нижній течії зарегульована великими греблями і водосховищами. На К. — ГЕС (Джон-Дей, Гранд-Кулі та ін.). Судноплавна (з обвідними каналами) на 1038 км. Використовують для водопостачання, зрошування. У верхів'ї (на тер. Канади) — нац. парки (Глейшер та ін.); туризм.

КОЛУМБІЯ, Республіка Колумбія — держава на Пн. Зх. Південній Америці. На Пн. омивається водами Карибського м., на Зх. — Тихого ок. У складі К. — о-ви Сан-Андрес, Провіденсія, Мальпело та ін. В адм. відношенні поділяється на 22 департаменти, 5 інтенденсій і 4 комісарії.

Державний лад. К. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1886. Глава д-ви й уряду — президент, обраний населенням строком на 4 роки. Законодавчу владу здійснює конгрес у складі сенату (112 чол.) і палати представників (199 чол.), що обираються населенням відповідно на 4 і 2 роки.

Природа. В зх. частині країни підносяться гірські хребти Анд, розділені глибокими поздовжніми долинами на три пасма — Зх., Центр. та Сх. Кордильєри. Багато діючих і загаслих вулканів. Най-

Х. Колумб.

Золотий колт. 12 ст.

Василь Колтика із Серн. Церква в селі Мальнові на Львівщині. 17—18 ст.

Колтика.

вища точка К. — г. Крістобаль-Колон, 5800 м. З Зх. й Пн. до Анд прилягають заболочені Тихоокеанська й Прикарибська низовини. В сх. частині переважають невисокі плато, які переходять в Амазонську низовину. Надра К. багаті на нафту, природний газ, кам. вугілля, залізну й мідну руди, кольорові й дорогоцінні метали, уран, смарагд та ін. Клімат низовинних районів переважно екваторіальний (середньомісячна т-ра від +24 до +29°), у горах змінюється з висотою від жаркого до холодного. Річна кількість опадів від 150—200 мм на крайньому Пн. Сх. до 4000 мм в Амазонії й 10 000 мм на Тихоокеанській низовині та прилеглих схилах гір. Річкова сітка густа. Найбільші ріки: Магдалена з прит. Каука; Мета (бас. Орінко); Какета, Путумайо (бас. Амазонки). Ґрунти переважно червоноземні й червоножовті латеритні. Більш як 60% тер. країни відкрито вологими екваторіальними лісами з цінними породами дерев (гевея, хіне дерево та ін.). На Прикарибській низовині й на Сх. — пальмова савана. В горах виражена висотна поясність (від гілї до холодного поясу).

Населення. Оси. населення — колумбійці (26 млн. чол.; 1978, оцінка). Сформувався з трьох осн. етнічних компонентів — індіанців, іспанців і негрів (завозилися з Африки як раби з кін. 17 ст.); пізніше влились іммігранти з Італії, Німеччини та ін. країн Зх. Європи. Корінних жителів — індіанців 600—700 тис. чол. Більшість з них — *муйски* (чибча) живе на Пд. країни; на Сх., у тропічних лісах, живуть *араваки*, *кариби* та ін. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — бл. 23 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міськ. населення — 60%. Найбільші міста: Богота, Медельїн, Калі, Барранкілья, Картахена.

Історія. До ісп. завоювання тер. сучас. К. населяли індіанські племена. У частині їх (чибча-муйски) відбувався процес становлення д-ви. Тер. К. було відкрито іспанцями (сподвижниками Х. Колумба) 1499. З 30-х рр. 16 ст. К. — колонія Іспанії (1538 дістала назву Нова Гранада). Внаслідок війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 К. 17.XII 1819 було проголошено республікою під назвою Велика Колумбія (у складі Нової Гранади, Венесуели та з 1822 Еквадору). Після розпаду 1830 Великої Колумбії утворилися д-ви Венесуела, Еквадор та Нова Гранада. В 2-й пол. 19 ст. загострилася боротьба між Великобританією і США за вплив у К. Прагнучи заволодіти районом будівництва Панамаського каналу, США підтримали повстання 1903 в Панамі та її відокремлення від К. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції в К. поширився робітн. рух. У 1930 засн. Компартія К. В 1932—34 К. вела прикордонну війну з Перу. В період правління лівих лібералів (1934—38; 1942—45) проведено деякі бурж.-демократ. перетворення (нове робітн. законодавство, агр. реформа). В 1935

встановлено дипломатичні відносини з СРСР (перервано 1948—68). Під час 2-ї світ. війни 1939—45 К. з 1943 виступала на боці антифашист. коаліції. Уряди консерваторів (1946—49 та 1949—53) проводили курс на ліквідацію демократичних завоювань народу. В 1948 в обставини розгуду терору в К. спалахнуло нар. повстання. Після його придушення уряд запровадив надзвичайний стан. Консерватори, при підтримці США, почали громадян. війну, в ході якої загинули 200 тис. чол. У відповідь на терор уряду розгорнувся партизанський рух. Прагнучи врятувати реакц. режим, консерватори 13.VI 1953 внаслідок держ. перевороту встановили військ. диктатуру. В 1957 в результаті загальнонар. боротьби диктатуру було повалено. Консерватори й ліберали створили «паритетне правління», засноване на поділі влади й оформлене в блок «Національний фронт» (1957—74). Проте соціально-екоп. проблеми К. залишалися не розв'язаними. Під тиском антиімперіалістичного руху уряди лібералів 1966—70 і 1974—78 провели ряд прогресивних перетворень, обмежили діяльність амер. капіталу. 4.VII 1978 на президентських виборах переміг лідер лібералів Х. С. Турбай Авіяла. В К. триває боротьба нар. мас проти поліцейського свавілля, на захист демократичних свобод. Уряд К. виступає за розвиток політ. та екоп. відносин з усіма країнами, в т. ч. соціалістичними. З 1945 К. — член ООН. К. — член Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Андського пакту. В 1975 К. відновила дипломатичні й торг. відносини з Кубою. В 1975 підписано угоду про торг.-економ. і наук.-тех. співробітництво з СРСР.

Політичні партії, професіалки. Ліберальна партія, засн. 1849. Виражає інтереси бурж.-поміщицької олігархії, нац. буржуазії. Консервативна партія, засн. 1848. Об'єднує угруповання великих землевласників, духовництва, великої буржуазії. Національний народний союз, засн. 1964. Користується впливом у середніх верств і частині трудящих. Комуністична партія Колумбії (КПК), засн. 1930. Конфедерація трудящих Колумбії, засн. 1936. Входить до МКВП та ОРІТ. Спілка трудящих Колумбії, засн. 1946. Входить до МКВП та ОРІТ. Професіалкова конфедерація трудящих, засн. 1964. Входить до ВФП. Загальна конфедерація трудящих, засн. 1972. Входить до ВКП.

Е. Г. Лапшев.
Господарство. К. — переважно аграрна країна з пром-стю, що розвивається. В її г-ві панує іноз. капітал (гол. чин. США). Економіка країни багатокладна: натуральне г-во існує поряд з великими нац. та іноз. монополіями й держ. сектором. Криза капіталістичної системи г-ва 70-х рр. призвела до погіршення становища трудящих, росту вартості життя та

безробіття (8,5% економічно активного нас., 1978). У с. г. створюється 27% валового внутр. продукту й зайнято 28% економічно активного населення країни (1978). Більша частина землі належить великим латифундістам, понад 1 млн. селян — безземельні. Гол. галузь с. г. — землеробство. Оси. товарна культура — кава, за збором (580 тис. т, 1978) та експортом якої К. посідає 2-е місце у світі. На експорт вирощують також (збір, тис. т, 1978): какао-боби — 29, банани — 160, банани — 1120, тютюн — 52 (1977); для власного споживання — кукурудзу, картоплю, рис, пшеницю, ячмінь, маніок, сою, квасоллю, цукр. тростину. Тваринництво екстенсивного напрямку. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 24,4, овець — 2,3, свиней — 2,0. С. г. повністю не забезпечує потреб країни у продовольстві. На частку пром-сті припадає 23% валового внутр. продукту (1978). Найбільш розвинутими галузями добувної пром-сті є нафтова і залізнична. Добувають також природний газ, кам. вугілля, сірку, нікель, золото, платину, срібло, смарагди (провідне місце у капіталістич. світі). Серед галузей обробної пром-сті переважають харчова (первинна переробка с.-г. сировини й виробн. напоїв) й текстильна. Підприємства металург., нафтопереробної, хім. і нафтохім. пром-сті. Є з-ди по складанню автомобілів, телевізорів і радіоприймачів, по виробн. верстатів, цементу, паперу. Значна питома вага кустарних промислів. У лісах — заготівлі цінних порід деревини. В 1977 вироблено 15 млрд. кВт·год електроенергії. Гол. пром. центри: Богота, Калі, Барранкілья.

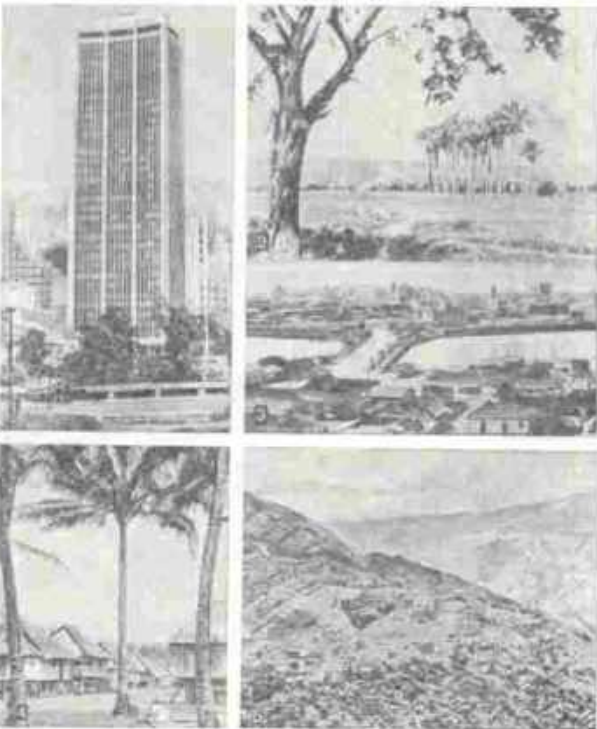

Герб Колумбії.

КОЛУМБІЯ

Площа — 1138,9 тис. км²
Населення — 26 млн. чол. (1978, оцінка)
Столиця — м. Богота

1. Богота. В центрі міста. 2. Пальмова савана. 3. Загальний вид міста Картахени. 4. В колумбійському селі. 5. Плаття кави в передгір'ях Західної Кордильєри.

КОЛУМБІЯ

Видобування
й виробництво деяких
видів промислової
продукції (тис. т)

Продукція	1977
Нафта, млн. т	7,4
Залізна руда	490
Кам'яне вугілля	4100
Золото, т	8,3
Платина, кг	750
Сталь у зливках	209
Папір і картон	350
Бензин	2550
Мазут	2700
Сода карбонатна	141

Медельїн. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довжина (тис. км, 1978): з-ць — 3,4, автошляхів — бл. 45, в т. ч. 8 — з твердим покриттям. Тоннаж мор. торг. флоту — 254 тис. брутто реєстрових т. (1978). Найбільші порти: Буенавентура, Картахена, Барранкілья й Санта-Марта. В Боготі — міжнар. аеропорт Ельдорато. К. вивозить каву, нафту й нафтопродукти, бавовну, пром. товари, банани, тютюн, золото, платину та ін. Довозить гол. чин. пром. устаткування й трансп. засоби, сировину й напівфабрикати, споживчі й прод. товари. Осн. торг. партнери: США, ФРН, країни Латинської Америки. У 1977 підписано угоду про поставки в К. радянського устаткування для гідрокомплексу «Уру».

Грош. одиниця — колумбійське песо. 41 песо = 1 дол. США (кінець 1978).

Медицина й обслуговування. В 1977 в країні функціонувало 47,3 тис. лікарняних ліжок (2,2 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали (1975) 13 тис. лікарів (1 лікар на 2,2 тис. ж.), понад третина яких зосереджена в столиці. Більшість з них зайнята приватною практикою. Лікарів готують на 9 мед. факультетах вузів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Початкова школа в країні безплатна і обов'язкова для дітей віком від 7 до 12 років. Строки навчання в поч. школі 5 років, у середній —

6 (4 + 2). Поряд з держ. є приватні школи. В 1977/78 навч. р. у поч. школах було 4,1 млн. учнів, у серед. школах, профес.-тех. навч. закладах і пед. уч-щах — понад 1,6 млн. учнів, у вузах — 192,8 тис. студентів. У країні — понад 140 вищих навч. закладів, у т. ч. 25 держ. і 35 приватних ун-тів. Найбільші вузи: Нац. ун-т К. (засн. 1867), ун-т Вальє (засн. 1945), приватний католицький ун-т Хаверіана (засн. 1622), усі — в

Нафтопереробне підприємство в місті Картахені.

Боготі. Наук. установи: Колумбійська академія історії (засн. 1902), Колумбійська академія юрид. наук (засн. 1894), Нац. академія мед. наук (засн. 1890) — у Боготі, академії історії в містах Картахена, Медельїн, Тунха та ін., ряд наук. т-в. Нац. б-ка в Боготі, б-ка ун-ту в Медельїні, б-ка Нац. ун-ту в Боготі та ін. Музеї: Національний, колоніального мистецтва, Нац. антропологічний, Нац. археологічний, Музей золота, музей С. Болівара, всі — в Боготі; два музеї в Медельїні — природничих наук і музей ун-ту.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 28 щоденних газет заг. тиражем 1,2 млн. прим. і бл. 300 ін. видань. Найбільші щоденні газети: «Еспасіо» («Простір», з 1966), «Еспектадор» («Спостерігач», з 1887), «Тьємпо» («Час», з 1911), «Вангуардіа лібераль» («Ліберальний авангард», з 1919) — ліберальні; «Паїс» («Країна», з 1950), «Сігло» («Століття», з 1932) — консервативні; «Діаріо офісьяль» («Офіційна газета», з 1864) — урядовий бюлетень. Видання Компартії К.: щотижневий газ. «Вос пролетаріа» («Голос пролетаріату», з 1957), двотижневий журн. «Документос політікос» («Політичні документи», з 1956). Інформ. агентство Коломбія Пресс засн. 1955. Радіомовлення — з 1929, телебачення (повністтю державне) — з 1954.

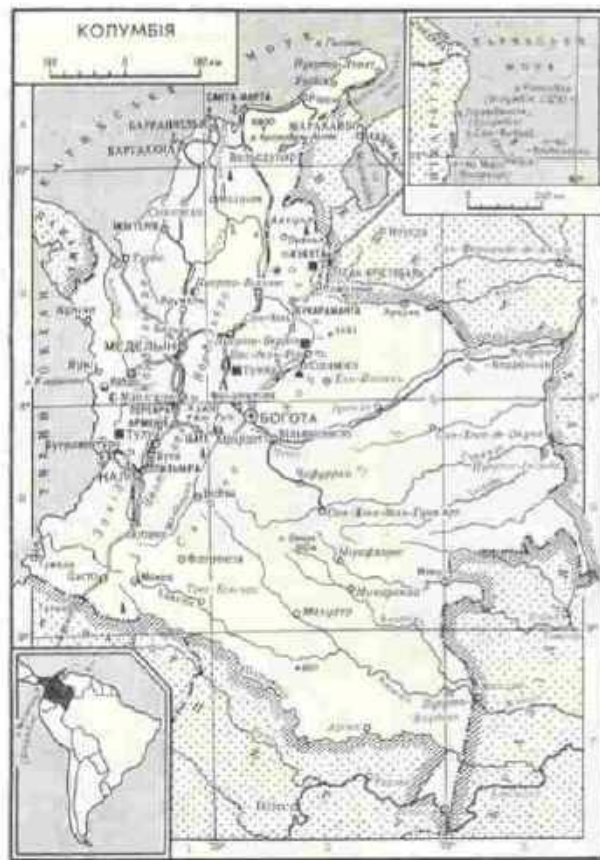
Література К. розвивається ісп. мовою. Перші хроніки й оповідання датують 1519. Особливо інтенсивно л-ра розвивається з поч. 19 ст. В 10—20-х рр. з'явилися твори революц.-патріотичного класицизму (К. Торрес, Л. Варгас Техада, Х. М. Саласар та ін.). В 30-х рр. представники т. з. індіаністської л-ри — романтики Х. Х. Ортіс, Х. Е. Каро, Х. Арбеледа у

свій творчості ідеалізували життя індіанських племен минулого. Перехідні тенденції від романтизму до реалізму відображено у творах Г. Гутьєрреса Гонсалеса та ін. Початок костюмбрістській л-рі, характерною рисою якої було відображення нар. звичаїв, поклала творчість Е. Діаса Кастро й Х. Ісаакса. Романом Х. Е. Рівєри «Вир» (1924) про експлуатацію збирачів каучуку починається новий напрям у латиноамер. романістиці — л-ра «зеленого пекла». Гострим соціальним проблемами присячені також романи С. Урібе П'єдраїти, Е. Саламеа Борді, Е. Кабальєро Кальдерона, публіцистика Х. Саламеа, есеїстика Б. Саніна Кано. Соціально-критичні тенденції розвивають і прозаїки Т. Руєла Варгас, Г. Гарсія Маркес, Р. Арділа-і-Арділа, Клементе Аїро, К. Бастідас Паділья, поети Х. Нардо Гарсія, К. Кастро Сааведра та ін. На Україні видано твори Г. Гарсія Маркеса, Р. Арділа-і-Арділа та ін.

Архітектура. На тер. К. збереглися залишки кам'яних храмів й укріплень, дерев'яних будинків, які споруджували індіанці, гол. чин. чибча. В 16—18 ст. іспанці будували міста з прямокутною сіткою вулиць, будинки з цегли та доби з галереями у внутр. подвір'ях, з кам'яними або цегляними порталами, численні монастирські церкви з багатоколірним різьбленням в інтер'єрах (церква Сан-Франсіско у Монгі, бл. 1733—63, арх. Поло Кабальєро). У 19 — на поч. 20 ст. міста забудовували спорудами спочатку в стилі *класицизму* (Нац. капітолій у Боготі, 1847—1926, арх. Т. Ріа та ін.), пізніше — в дусі *еклектицизму* і в стилі *модерн*. З 30-х рр. 20 ст. з'являються будівлі сучас. типу під впливом архіт. шкіл США та Бразилії. Серед споруд — готель «Текендама» (1950—53, арх. К. Куельяр Томайо, Г. Серрано Камарго, Х. Гомес Пінсон), будинок фірми «Філіпс Колумбіана» (серед. 20 ст., арх. Ф. Пісаню), обидва — в Боготі.

Образотворче мистецтво. До 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. належить культура Сан-Агустін, відкрита в лісах Пд. К. (кам'яні фігури, рельєфи). До 16 ст. в Пн. і Центр. областях розквітала культура індіанців чибча (статуетки з золота, срібла, міді, теракоти, посудини, тканини, різьблення). В 17—18 ст. церкви оздоблювали багатим поліхромним різьбленням. В 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. працював художник Г. Васкес Себальйос, який малював реліг. і жанрові картини, реалістичні портрети, в 19 ст. — автор побутових картин Р. Торрес Мендес, портретист Е. Гарай та ін. В 20 ст. нар. життя К. яскраво віділено у творчості живописця і скульптора П. Н. Гомеса Агудело, живописця Л. А. Акуньї, І. Гомеса Харамільйо. У 1977 в Києві експонувалася виставка «Золото доколумбової Америки», де було представлено зразки давнього мист. Колумбії.

Музика К. позначена рисами креольської, індіанської та негрінської муз. культур. Муз. інструменти: струнні шипкові — тиле (різновид гітари), бандола, рекін-

го; духові — тростинні флейти, дерев'яні труби; ударно-шумові — барабани, всілякі брязкальця. Профес. музика зародилась у 17 ст. Серед композиторів 19—20 ст. — А. Веласко, Н. К. Речедель, Е. Салаз, Х. Х. Гуарін, Х. М. Поисе, Г. Урібе Ольгін, А. М. Валенсія, Х. Б. Сільва, К. П. Амадор, Л. А. Ескобар. У Боготі — оперний театр, Нац. консерваторія, Нац. симф. оркестр, Нац. духовий оркестр, група «Фольклорний балет».

Театр. Перші театр. вистави відбулися в Боготі в кін. 18 ст. З серед. 50-х рр. 20 ст. виникають театр. трупни, створюється Нац. школа драм. мистецтва. Значну роль у розвитку театр. культури К. відіграють Експериментальний театр у м. Калі, трупи Будинку культури й «Ла мама», Нар. театр у Боготі, які ставлять п'єси, що відображають життя К. та ін. країн Латинської Америки. Театр. колективи є в Медельїні, Манісалесі; існують університетські театри. З 1968 в м. Манісалесі періодично проводяться Латиноамер. фестивалі цих театрів.

Кіно. Перші хронікальні фільми було знято у 10-х рр. 20 ст. Кіновиробництво сформувалося у 30-х рр. В 60-х рр. виникло т. з. нове кіно К. — прогресивні фільми, що захищали інтереси трудового народу. «Кам'яне коріння» (1961, реж. Х. Арсуага), «Гірка земля» (1965, реж. Р. Очоа), «Кандидат» (1975, реж. М. Мітротті), «Донасо» (1978, реж. М. Рібера). На формування нац. кіно великий вплив мала діяльність режисерів-документалістів К. Альвареса, Х. Альварес, М. Бергаса, Г. Сампер, Х. Моранте (фільми поч. 70-х рр. — «Колумбія 70», «Одного разу я запитала», «Що таке демократія» та ін.). З 1960 проводяться Міжнар. кінофестивалі в Картахені. В 1971 в Боготі створено Ін-т кінематографії. Іл. див. також с. 296.

Літ.: Литаурна Е. Э. Колумбія. М., 1967; Ільїна Н. Г. Политическая борьба в Колумбии. М., 1968; Тонинский С. А. Колумбия. М., 1973; Тарасов К. С. Колумбия. М., 1976.

КОЛУМБІЯ, округ Колумбія — федеральний округ США. Розташований на березі р. Потомак. Виділений 1791 з тер. шт. Меріленд для майбутньої столиці США — м. Вашингтона. З 1878 межі округу вважаються також муніципальними межами Вашингтона.

КОЛУМБІЯ — місто на Пд. Сх. США, адм. ц. штату Пд. Кароліна. 110 тис. ж. (1974). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів, порт на р. Конгарі. Розвинута легка, гол. чин. текстильна (вироби. бавовняних та з штучних волокон тканин) і швейна, а також харч. і поліграф. пром-сть. Ун-т (засн. 1801).

КОЛУМБУС — місто на Пн. Сх. США, адм. ц. штату Огайо. Розташований на р. Сайото. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 578 тис. ж. (1974). Розвинуті металлобробка і машинобудування (у т. ч. виробн. гірничого устаткування, вагонів, с.-г. машин). Підприємства хім., поліграф. і харч. (гол. чин. м'ясної) пром-сті. Значний торг. центр. Університет.

КОЛУМЕЛЛА Луцій Юлій Модерат (Lucius Junius Moderatus

Columella; 1 ст. н. е.) — стародавній римський письменник і агроном. У своїх творах відобразив становище с. г. Риму в період кризи рабовласництва і розвитку колонату. Цінною пам'яткою історії економіки Риму є праця К. «De re rustica» («Про сільське господарство», в 12 книгах), яка містить детальний опис техніки землеробства, виноградарства, садівництва та ін. Справжнім наук. відкриттям було положення К. про невичерпну родючість ґрунту при його правильному обробітку.

КОЛХИ — збірна назва давньогрез. племен, які займали територію Пд.-Сх. і Сх. Причорномор'я. За етнонімом (племенним найменуванням) К. давні греки з поч. 1-го тис. до н. е. називали Зх. Грузію *Колхидою*.

КОЛХІДА (грец. Κολχίς, місц. назва — Егрїсі) — назва в античній літературі Пд.-Сх. і Сх. Причорномор'я, населеного *колхами*. В 6 ст. до н. е. тут виникли грец. колонії Діоскуріада (на місці сучас. м. Сухумі) і Фасіс (поблизу сучас. м. Поті), засновані вихідцями з *Мілету*. В 6—2 ст. до н. е. на тер. К. існувало Колхидське царство. К. пов'язують з давньогрез. міфом про *аргонавтів*. В худож. лірї назва «Колхіда» вживається і досі для позначення чорноморського узбережжя Грузії.

КОЛХІДСЬКА НИЗОВИНА — низовина на Зх. Груз. РСР, у нижній течії р. Ріоні. Поверхня нахилена до узбережжя Чорного м., завширшки до 150 м (на Сх.). Клімат субтропічний, вологий (опадів до 2500 мм на рік). У ґрунтово-покриві переважають жовтоземі і червоноземі, значні ділянки болотних ґрунтів. За роки Рад. влади проведено значні роботи по осушенню боліт. К. н. стала важливим районом по вирощуванню субтропічних культур (цитрусові, чай, тунія). Курорти (Цхалтубо).

КОЛЦУНЯК Марія Гнатівна (1884, с. Яворів, тепер Косівського району Івано-Фр. обл. — 23.IX.1922, м. Коломия) — укр. письменниця. Друкуватися почала 1902. В повісті «Настрічу сонцю золотому» (1904), у збірках оповідань «Сама винна» (1908) і «Проти хвилі» (1921) реалістично відобразила безпросвітні злидні і соціальну нерівність гуцулів, викривала лицемірство попів і бурж. інтелігенції. Перекладала укр. мовою оповідання Д. Маміна-Сибіряка.

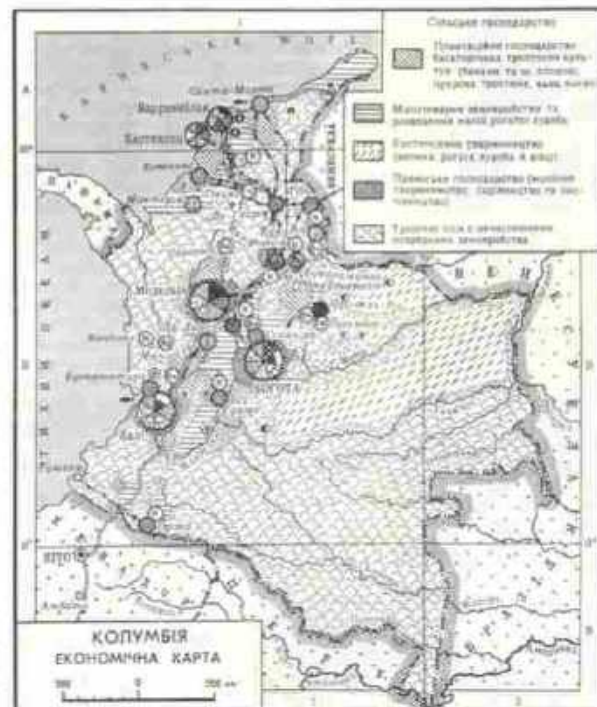
КОЛЧАК Олександр Васильович (1874, Петербург — 1920, Иркутськ) — один з керівників рос. контрреволюції, адмірал (з 1917). В листопаді 1918 очолював об'єднані білогвардійські сили в Сибіру і на Далекому Сході, де встановив військ. диктатуру і прийняв титул «верх. правителя Рос. д-ни» і звання Верх. головнокомандуючого. Після розгрому *колчаківщини* К. було розстріляно за вироком Ірк. ревком.

КОЛЧАКІВЩИНА — режим білогвардійської контрреволюції, встановлений адміралом О. В. Колчаком у Сибіру, на Уралі й Далекому Сході в період *громадянської війни* і *війскової інтервенції 1918—20* в Росії. Переворот, що призвів

до встановлення К., здійснили 18. XI 1918 в Омську кадети і офіцери-монархісти за активною підтримкою представників *Антанти*. Соціальною опорою К. була місц. буржуазія, капіталісти й поміщики, які втекли з Центр. Росії до Сибіру, козацька верхівка, куркульство, башк. і бурят. бурж. націоналісти і феодалі. Колчак повернув ф-ки і з-ди їхнім попереднім власникам. Було відновлено приватне землеволодіння. Нац. політика здійснювалася під лозунгом «єдиної і неділимої Росії». На захопленій території колчаківці чинили білий терор. Боротьба проти К. розгорнулася з перших днів її встановлення. Під керівництвом Сибірського бюро ЦК РКП(б) у тилу колчаківців було створено мережу підпільних парт. орг-цій, що очолили повстанську боротьбу і партизан. рух проти К. Озброєні Антантою колчаківські війська, спираючись на розміщені в Сибіру військ. формування інтервентів, у т. ч. Чехосл. корпус (див. *Чехословацького корпусу закатом 1918*), у листопаді — грудні 1918 розгорнули наступ на центр. напрям, а потім на правому крилі Сх. фронту з метою з'єднатися з інтервентами на Пн. 25.XII 1918 їм вдалося захопити Перм. Але радянські війська, перейшовши в контрнаступ, визволили Уфу (31.XII 1918), Оренбург (22.I 1919), Уральськ (24.I 1919). Білогвардійці, розгортаючи новий наступ, у серед. квітня наблизилися до Волги (на той час чисельність військ Колчака становила бл. 40 тис. чол.). Подальшою їхньою метою було об'єднання з армією Денікіна (див. *Денікініщина*) і спільний похід на Москву. В результаті *контрнаступу Східного фронту 1919* колчаківська армія в липні зазна-

Колумбія. Адміністративний будинок у місті Манісалесі. Архітектор Ф. Пісано. Середина 20 ст.

КОЛЧЕДАНИ

Колумбія. Палац інквізиції в місті Картахені. 1706, портал — 1770.

Колумбія. Г. Аріса. Народний танок. Гваїякура. 1960.

Колумбія. Фігурна посудина. Теракота. Мистецтво індіанців чибча.

Колумбія. Грегоріо Васкес Себальос. Портрет доня Еріке де Кальдас Барбоса. 1898.

да поразки. 14.XI 1919 рад. війська визволили Омськ. У січні 1920 було встановлено Рад. владу в Іркутську — останньому оплоті колчаківців.

Л. А. Сіхих. **КОЛЧЕДАНИ** — загальна назва рудних мінералів класу сульфідів. Являють собою сполуки деяких металів з сіркою, рідше миш'яком і сурмою. Переважають сульфід заліза (пирит, піротин, марказит), у меншій кількості — сульфід міді (халькопирит, борніт), цинку (сфалерит), свинцю (галеніт) та ін. Утворення К. пов'язане з пізньою стадією вулканічного магматизму в геосинкліналях. К. — важлива сировина для одержання міді, цинку, свинцю, частково золота, срібла, висути, кадмію, барію та ін. В СРСР родовища К. є на Колаському п-ові, в Сибіру, на Уралі, Кавказі та в інших районах.

КОЛЧІНСЬКИЙ Олександр Леонідович (н. 12. II 1955, Київ) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з класичної боротьби (з 1976). Олімпійський чемпіон (1976, 1980; важка категорія), чемпіон світу 1978, Чемпіон СРСР 1974, 1976—78. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КОЛЮЧА АКУЛА — риба род. колючих акул. Те саме, що й *катран*.

КОЛЮЧКІЙ у рослин — тверді, загострені на кінцях утвори у рослин, що являють собою видозмінені органи або їхні частини. На К. можуть перетворюватись пагони (у дикої груші, жостери), листки (у барбарису, цитрусових), прилистки (у білої акації), середні жилки листків (у карагани), придаткові корені (у деяких пальм). В середині К. на відміну від шипів, є деревина. Замінюючи гілки та листки, К. сприяють зменшенню транспірації рослин, захищають їх від тварин. Колючки типові для рослин сухих і жарких областей.

КОЛЮЧКОВІ (Gasterosteidae) — родина риб ряду колючкоподібних. Тіло (довж. 3—20 см) веретеновидне, голе, на боках звичайно є ряд кісткових пластинок, на спині та в черевному плаванні — гострі колючки (звідки і назва К.). Забарвлення від сріблясто-білого до темно-зеленого. Живуть у морській, солонуватій і прісній воді. Живляться дрібними бентосними (див. Бентос) організмами, ікромі і личинками ін. риб. Статевозрілими стають на 2-му році життя. Ікру (до 1000 шт.) 2—3 самки відкладають в одне гніздо, яке вклавовує самець. Він охороняє ікру, а згодом і личинки. 5 родів з 12 видами. Пошир. К. в Європі, Пд. і Серед. Азії, Пн. Америці й Пн. Африці. В СРСР зустрічаються 3 роди (5 видів), з них в УРСР — 2 роди з 2 видами: мала піщанка колючка (Pungitius platygaster) і колючка триголкова (Gasterosteus aculeatus). У деяких країнах К. мають промисл. значення (з них виготовляють кормове борошно, одержують жир). Іл. с. 298.

КОЛЯДА Григорій Іванович [14 (26).XI 1896, Чорнухи, тепер снт Полтав. обл. — 20.II 1977, Ташкент] — укр. і рос. кингознавець. Закінчив Моск. ун-т (1917) і Київ.

ін-т нар. г-ва (1926). Викладав у Київ. пед. ін-ті (1945), Саратовському (1945—49), Таджицькому (1949—54) й Ташкентському (з 1954) ун-тах. Доктор філол. наук (з 1962). Автор розвідок про початки вітчизн. друкарства, діяльність Івана Федорова, Памви Беринди та ін. друкарів, про російсько-українські та українсько-румунські зв'язки в галузі книгодрукування.

С. І. Білокіна. **КОЛЯДА** Микола Терентійович [22.III (4.IV) 1907, с. Березівка, тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл. — 30.VII 1935, похований у Харкові] — укр. рад. композитор. У 1913 закінчив Харків. муз. драм. ін-т (клас С. Богатирьова); працював у театрі робітничої молоді (ТРОМ, Харків) як композитор і зав. муз. частиною. Був членом ВУТОМУ, центрального бюро АПМУ, потім — оргбюро Спілки композиторів України. Теорії: вокально-симф. поема «Штурм Тракторного» (1932), симф. сюїта на укр. теми (1927), твори для фортепіано, скрипки, обробки нар. пісень, музика до спектаклів та кінофільмів.

КОЛЯДА — міфологічна персоналіфікована постать, пов'язана з зимовим (різдвяним) обрядовим циклом. Назва К. — давня спільнослов'янська. Святковий цикл на Україні починався з обряду «клякати К.» (мороза, дідів) на багату кутю і закінчувався обрядом вигнання К. Див. також *Колядки*.

КОЛЯДКИ — народні обрядові пісні, які виконували з 25 грудня до 1 січня. Побутували в слов'ян та ін. народів Сх. Європи. Перші відомості про колядування на Русі належать до 12 ст. На Україні обряд колядування полягав у тому, що групи колядників (найчастіше молодь), вибравши провідника-зачинателя — «березу», «скарбника» й «міхоншу» (іноді до них приєднувались музиканти), ходили з хати в хату і співали К., — величання господарям дому й членам їхньої родини. У найдавніші часи мета цих величань була магичною. Часто колядування поєднувалось з водінням «кози» й *вертепом*. Давні К. зберігають цінні відомості про старовинні форми вєлення г-ва, про військ. побут тощо. У К. трапляються й пізніші реліг. сюжети та обряди, які з'явилися під впливом християнської церкви. Укр. К. тісно пов'язані з рос. «підблюдними» й білорус. «волочобними» піснями. Ритмічна форма, поширена в К., — це переважно 10-складовий вірш, поділений *цезурою* симетрично: (5+5) 2. Після кожного рядка повторюється приспів. Розмір приспіву довільний. Приклад колядкового вірша: «Сиві воли /впиргати в плуги, // В плуги /впиргати, /дани орати, // Жито, пшеницю / та й засівати, // Жито, пшеницю, // всяку пшеницю». Це один з найстаріших типів слов'ян. вірша. Поширений, крім К., ще в різних обрядових піснях. Ф. Колесса вбачав елементи цієї форми у вільному нерівноскладовому вірші. З нар. творчості колядковий вірш перейшов і в л-ру.

Тексти укр. К. записували Я. Го-

ловацький, І. Вагилевич, О. Бодянский, М. Коробка, В. Гнатюк та ін. Мелодії К. записали та обробили для хору М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко. Обряд колядування описав М. Гоголь у «Різдвяній ночі», зображено його в операх М. Лисенка, М. Римського-Корсакова, К. Данькевича. За змістом і характером до К. близькі *щедрики*.

Видання: Гнатюк В. Колядки і щедрики, т. 1—2. Львів, 1914; Колядки та щедрики. К., 1965.

Лит.: Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедриков. К., 1886; Петелин А. А. Объяснения малорусских и средних народных песен, т. 2. Колядки и щедрики. Варшава, 1887; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Дей О. І. Народні пісенні жанри. К., 1977.

М. М. Плісєцький.

КОЛЯНДРА — одиорічна ефіроподібна рослина родини зонтичних. Те саме, що й *коріандр*.

КОЛЬ (Kohl) Йоганн Георг (28.IV 1808, Бремен — 28.X 1878, там же) — нім. мандрівник, географ і письменник. Навчався в Геттінгенському і Гейдельберзькому ун-тах. Відвідав майже всі країни Європи і Пн. Америки. У працях «Мандрівки в Південну Росію» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841) подав відомості про природу, економіку, історію і культуру України. Підкреслював етнічну єдність українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття.

КОЛЬБЕР (Colbert) Жан Батіст (29.VIII 1619, Реймс — 6.IX 1683, Париж) — франц. держ. діяч, економіст. Економіч. політика К. — кольтеризм — один з різновидів меркантилізму. Гол. джерелом держ. доходів вважав активний торг. баланс. У 1667 запровадив митний тариф, що сприяв розвитку пром-сті. К. заснував 1663 Академію написів і краснот писемства (під назвою «Мала академія»). 1666 — Академію наук (під назвою «Королівська академія наук»), 1671 — Королівську академію архітектури. З 1667 К. — член Французької академії. Політика К. була спрямована на подальше зміцнення централізованої влади.

КОЛЬБЕРГ (Kolberg) Оскар (22. II 1814, Пшисуха, тепер Келецьке воєводство — 3.VI 1890, Краків) — польс. фольклорист, етнограф і композитор, чл.-кор. Краківської АН. З 1839 почав записувати фолькл. та етногр. матеріали. Зібрав і видав «Пісні польського народу» (вип. 1—5, 1842—45), «Народ...» (т. 1—23, 1857—90), «Етнографічні картини» (т. 1—11, 1882—91). Його збірки «Покуття» (т. 1—4, 1882—89), «Волинь» (1907) та ін. містять цінний матеріал з укр. муз. фольклору й етнографії. К. створив пісні, п'єси для фортепіано й оперу «Король пастихів».

М. М. Плісєцький. **КОЛЬВІЦ** (Kollwitz) Кете (уроджена — Шмідт; 8.VII 1867, Кенігсберг, тепер Калінінград, СРСР — 22.IV 1945, Мюнхен, Саксонія) — німецька художниця. Працювала у галузі графіки і скульп-

тури. Її творчість тісно пов'язана з роботою рухом Німеччини, революційними подіями (серія «Повстання ткачів», 1897—98; «Селянська війна», 1903—08). Пізніше К. виконала антимілітаристські цикли («Війна», 1922—23; «Голод», 1924; «Пролетаріат», 1925), а також твори, в яких закликала трудящих до єднання («Пам'яті К. Лібкнехта», 1919—20; «Демонстрація», 1931; «Ми захищасмо Радянський Союз», 1931—32). Під час фашистської диктатури зазнала переслідувань. У 1927 відвідала Рад. Союз.

К. Кольвіц. Страйк. Із серії «Повстання ткачів». Офорт. 1897.

Літ.: Раздольская В. Кольвіц, М., 1960; Негель О. Кате Кольвіц. Пер. з нем. М., 1971.

КОЛЬЗА — однорічна олійна рослина, яра форма *ріпка*. **КОЛЬМАТАЖ** (франц. colmatage, від італ. colmata — наповнення, насип) — 1) Осадження намулу на певній ділянці землі для підвищення родючості ґрунту або створення нового родючого шару. Розрізняють К. штучний і природний. При К. штучному у ділянку обносять налами і періодично або систематично заливають водою, багатою на намули (див. Мул). Проєкшену після осадження намулів воду відводять скидними каналами. К. природний відбувається при затоплюванні залізних лук у заплавах (на Україні, напр., в плавнях Дністра). 2) Вивантаження найдрібніших глинистих та мулистих частинок, що є в воді, у пори в дні та укосах зрошувальних каналів чи ставків для зменшення фільтрації води.

С. М. Апатова. **КОЛЬОРОВА МЕТАЛУРГІЯ** — галузь важкої промисловості, що займається видобуванням і збагаченням руди, виробництвом і обробкою кольорових металів, рідкісних і дорогоцінних металів та їхніх сплавів, видобуванням природних алмазів та ін. мінеральних спривин. До К. м. належать також заготівля і переробка вторинних кольорових металів. Виробничий комплекс галузі складається з гірничодобувних підприємств, збагачувальних ф-к, металург. й металообробних з-дів. Підприємства К. м., як матеріаломісткі й енергоємні галузі, будуються в місцях добування сировини й виробн. дешевої електроенергії. В 1913 в Росії було вироблено 17 тис. т міді, 1,5 тис. т свинцю; незначну кількість кольорового литва та прокату. Переважну частину продукції К. м. Росія імпортувала. За роки Рад. влади К. м. набула значного розвитку. До 1928 було відбудовано й реконструйовано мідні й

свинцево-цинкові рудники та з-ди, копальні золота. В довоєнні п'ятиріччя на новозбудованих підприємствах було організовано пром. виробн. алюмінію, нікелю, магнію, вольфрамових і молибденових концентратів, твердих сплавів та електродної продукції. В післявоєнні роки створено титанову напівпровідникову пром-сть, набули дальшого розвитку всі підгалузі К. м. Поряд з розширенням діючих пром. центрів К. м. на Уралі та в Закавказзі було створено нові промислові комплекси в Сибіру, на Далекому Сході, Пів. Зх. країни, в Казахстані, на Україні, в республіках Серед. Азії і Закавказзі. За запасами і виробн. кольорових металів СРСР посідає провідне місце в світі. На Україні до Великої Жовт. соціалістич. революції експлуатували лише Микитівське родовище ртуті, відкриті 1879. В 1922 відновлено роботи на Микитівському ртутному комбінаті, 1930 введено в дію константинівський з-д «Укриник»; на базі електроенергії Дніпрогесу імені В. І. Леніна 1933 на Дніпровському алюмінієвому заводі імені С. М. Кірова одержано перший у республіці алюміній, перші електроди на Дніпровському електродному заводі імені 50-річчя Радянської України; 1935 в Запоріжжі став до ладу магнісний з-д. У післявоєнні роки відбудовано й розширено підприємства К. м., зруйновані нім.-фашист. загарбниками під час Великої Вітчизн. війни, збудовано нові. На базі розвіданих нових родовищ кольорових і рідкісних металів споруджено гірничо-збагачувальні та гірничо-металург. підприємства — Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат імені XXV з'їзду КПРС, Верхньодніпровський гірничо-металургічний комбінат, Побузький нікелевий з-д, Артемівський завод по обробці кольорових металів імені Є. Й. Квірінга, Запорізький титано-магнієвий комбінат, Терезинський з-д наплавочних твердих сплавів та ін. На Україні почало розвиватися великомасштабне виробн. багатьох важливих для розвитку сучас. техніки видів продукції: алюмінію, магнію, кремнію, напівпровідникових матеріалів; створювалася надійна сировинна база титанового й цирконієвого виробн. На підприємствах К. м. республіки освоєно випуск багатьох нових видів продукції — цирконію, гафнію, германію, рафінованого феронікелю тощо. К. м. в ін. соціалістич. країнах: у ПНР і НРБ розвинуто виробн.

міді, в УНР — алюмінію, в МНР — міді й молибдену, в СФРЮ — міді, свинцю, цинку, алюмінію. Серед капіталістичних країн К. м. найбільш розвинута у США, Японії, Австралії, Канаді (див. табл.). Характерною особливістю К. м. капіталістичних країн є зосередження рудної бази в країнах, що розвиваються (Болівія, Заір, Замбія, Малайзія), а виробн. металів і напівфабрикатів — у розвинутих капіталістичних країнах.

Літ.: Первушин С. А. (и др.). Экономика цветной металлургии СССР. М., 1964; Ломако П. Ф. Цветная металлургия от съезда к съезду. М., 1971; Пути развития науки и промышленности цветных и редких металлов на Украине. К., 1971; Развитие металлургии на Украине за 60 лет Советской власти. К., 1977. О. Г. Шукін.

КОЛЬОРОВА ФОТОГРАФІЯ — галузь фотографії, пов'язана з відтворенням кольорового зображення об'єкта знімання. ґрунтується на запропонованій (1756) М. В. Ломоносовим теорії трикомпонентності кольорового бачення, за якою будь-який колір, у т. ч. білий, можна одержати змішуванням трьох (т. з. основних) кольорів: червоного, зеленого й синього. В 1861 англ. фізик Д. К. Максвелл запропонував знімати об'єкт послідовно через три світлофільтри, забарвлені в осн. кольори, а потім надруковані позитиви одночасно проєціювати через ці світлофільтри на один екран. Такий спосіб (з «додаванням» кольорів) дістав назву адитивного (див. Адитивність). Пізніше (1868—69) франц. винахідник Л. Люко до Орон розробив субтрактивний спосіб К. ф., за яким кольорове зображення одержують «відніманням» основних кольорів від білого. Одну з перших камер, обладнаних трьома світлофільтрами, запатентував (1889) рос. винахідник М. І. Козловський. В сучас. К. ф. використовують переважно субтрактивний спосіб, застосовуючи гол. чин. багатшарові фотографічні матеріали, з яких виготовляють і негативи, і позитиви. Одержання негатива за цим способом супроводиться утворенням на багатшаровому фотоматеріалі кольорів, що доповнюють осн. кольори об'єкта знімання. Такими доповняльними кольорами (в сумі з відповідним основним вони утворюють білий колір) є: для червоного — блакитний, для зеленого — пурпурний, для синього — жовтий. При одержанні позитива відбувається зворотний процес: доповняльні кольори зумовлюють утворення на ньому (під час друку)

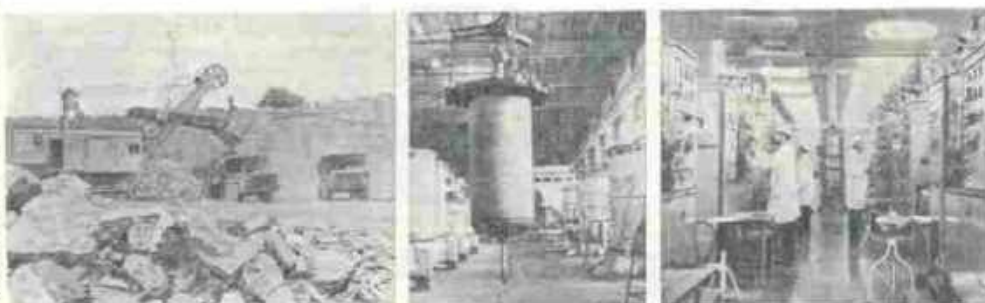

М. Т. Коляда.

К. Кольвіц. Автопортрет. 1889.

Кольорова металургія. Кар'єр Микитівського ртутного комбінату. Донецька область. Цех Запорізького титано-магнієвого комбінату. Цех заводу чистих металів імені 50-річчя СРСР. Кіровоградська область.

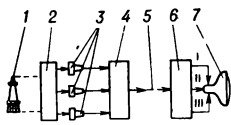
КОЛЬОРОВЕ
КІНО

Схема одночасної системи кольорового телебачення: 1 — об'єкт; 2 — оптична система; 3 — передавальна телевізійна трубка; 4 — радіопередавач; 5 — канал зв'язку; 6 — приймальний пристрій; 7 — кінескоп; I—III — сигнали: червоний, зелений, синій.

Виробництво міді та алюмінію в деяких капіталістичних країнах 1977 (тис. т)

Країни	Мідь	Алюміній
США	1357	4118
Канада	509	961
Чилі	1056	—
Мексика	90	—
ФРН	350	742,5
Японія	934	1188
Замбія	660	—
Заїр	451	—
Австралія	137	256

Виробництво свинцю та цинку в деяких капіталістичних країнах 1977 (тис. т)

Країни	Свинець	Цинк
США	537	408
Канада	187	495
Чилі	—	2,8
Мексика	163	265
ФРН	310	135*
Японія	221	778
Замбія	13	40
Заїр	—	51
Австралія	190	231

*1975

Колючкови: 1 — мала південна колючка; 2 — триголкова колючка.

осн. кольорів об'єкта знімання. В К. ф. використовують звичайні фотоапарати. Її застосовують у науці, техніці, мистецтві, побуті тощо. Див. також *Гідротипія*, *Кольорове кіно*, *Кольорове телебачення*.

Лит.: Артюшин Л. Ф. Основы воспроизведения цвета в фотографии, кино и полиграфии. М., 1970; Шахрова М. М. Загальний курс фотографії. К., 1972. О. А. Янушевський.

КОЛЬОРОВЕ КІНО — виробництво і демонстрування кінофільмів, що відтворюють кольорове зображення об'єкта знімання; вид *кінематографії*. ґрунтується на тих самих принципах, що й *кольорова фотографія*. К. к. розвивалося на основі *адитивності*, коли основні кольори (червоний, зелений і синій) змішуються між собою, й субтрактивності — з «відніманням» їх від білого кольору. Патент на адитивний спосіб одержав (1897) нім. винахідник Г. Ізензее. В Росії одним з основоположників К. к. був С. О. Максимович; наприкінці 20-х рр. тех. проблеми К. к. почав досліджувати київ. інженер Д. М. Золотницький. В СРСР колір (для червоного прапора) вперше використано у фільмі «Броненосець „Потьомкін“» (1925, реж. С. Ейзенштейн). У 1928—31 в СРСР був розроблений двоколірний (з використанням червоного й зеленого *світлофільтрів*) адитивний спосіб. Першою стрічкою, знятою за цим способом, став хронікальний фільм «Свято праці» (1931). Надалі почали впроваджувати трикольорові адитивні способи, за якими було створено фільми «Перше полювання», «Теремок» (1936), а також «Іван Нікулін, російський матрос» (1944). У сучасному К. к. використовують субтрактивні процеси: негативно-позитивний (на багатошарових *кіноплівках*) або (рідше) *гідротипії*. Першими за субтрактивним способом створено фільми «Груня Корнакова» (1936), на київ. кіностудії — «Сорочинський ярмарок» (1939). Знімають та демонструють кольорові фільми звичайними *кінознімальними апаратами* та *кінопроеційними апаратами*. Кольорові фільмокопії, що надходять у кіномережу, друкують на багатошарових плівках *контрастним* способом. Естетичне освоєння кольору в кіно почалося в кін. 40-х рр. Перший фільм, у якому колір відтворював емоціональну, словесну й естетичну роль, був «Іван Грозний» (1-а серія — 1945, 2-а випущена на екран 1958, реж. С. Ейзенштейн). Творчий підхід до використання кольору в кіно характерний для фільмів «Кам'яна квітка» (1946, реж. О. Птушко), «Мічурін» (1949, реж. О. Довженко), «Сорок перший» (1956, реж. Г. Чухрай), «Білий птах з чорною ознакою» (1972, режисер Ю. Ілленко). По-новаторськи використано колір у зарубіжних фільмах: «Червона кулька» (1956, реж. А. Ламоріс), «Червона пустеля» (1964, реж. М. Антоніоні), «Шербурзькі парасольки» (1965, режисер Ж. Демі) та інші.

Лит.: Цветная кинематография. М., 1955; Панфилов М. Д. Короткий словарь кинोलубителя. К., 1971. О. М. Бфренко.

КОЛЬОРОВЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ — телебачення, що відтворює кольорове зображення об'єкта знімання на екрані приймальної телевізійної трубки — *кінескопа*. ґрунтується на теорії трикомпонентності кольорового бачення, за якою багатобарвність об'єктів відтворюється трьома осн. кольорами: червоним, зеленим і синім. Розрізняють К. т. з одночасним (найпоширеніше) і з послідовним передаванням телевізійних сигналів — сигналів зображення (і звуку). В разі одночасного передавання сигналів (мал.) зображення об'єкта розділяється оптичною системою (многогранною призмкою або сукупністю дзеркал) телевізійної камери на червоні, зелені і сині промені, що потрапляють на світлочутливу поверхню трьох *передавальних телевізійних трубок*. У цих трубках оптичні зображення перетворюються на електр. сигнали (*відеосигнали*), що підсилюються й надходять по кабелю до телевізійного *радіопередавача*. В приймальному пристрої (у складі якого — антена, *відсилювачі*, *детектори* тощо) телевізора ці сигнали забезпечують відтворення на екрані кінескопа зображення об'єкта в кольорі. Системи з одночасним передаванням сигналів застосовують у телевізійному мовленні, з послідовним [її принцип вперше запропонував 1925 в СРСР О. (І.) А. Адамьян] — у *промисловому телебаченні*. В СРСР, в т. ч. в УРСР, експлуатується (з 1967) радянсько-французька система К. т. з одночасним передаванням сигналів *СЕКАМ* (SECAM). Така система (її називають суміщеною) дає також змогу приймати (в чорно-білих тонах) кольорове зображення і на телевізорах чорно-білого телебачення.

Лит.: Богатов Г. Б. Цветное телевидение. Л., 1978. К. О. Алексеев.

КОЛЬОРОВИЙ ЦЕМЕНТ — цемент, що відрізняється від звичайного *портландцементу* широкою гамою кольорів і чистотою тону. Виготовляють його сумісним тонким помелом білого (з мінім. вмістом забарвлюючих окисів заліза, марганцю, хрому) *клінкеру*, активної мінеральної *добавки* (білого діатоміту), гіпсу та світло- і лугостійких *пігментів* (*вохри*, заліз. сурик, сажі, ультрамарину тощо) або окисів деяких металів. Розрізняють К. ц. жовтий, рожевий, червоний, зелений, голубий і чорний. Марки цементу за *міцністю* на стиск — 300, 400 і 500. Застосовують К. ц. для опорядкування будинків і споруд, виготовлення тощо.

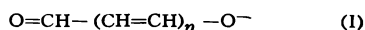
КОЛЬОРОВІ МЕТАЛИ — технічна назва всіх *металів* і їхніх сплавів, крім заліза і заліза *сплавів* (*чорних металів*). К. м. поділяють на *благородні метали* (в т. ч. *платинові метали*), легкі метали (напр., літій, берилій, натрій), *тугоплавкі метали*, важкі кольорові (мідь, нікель, кобальт, свинець, цинк тощо), радіоактивні (див. *Радіоактивні елементи*), рідкісноземельні (див. *Рідкісноземельні елементи*) і розсіяні (див. *Розсіяні елементи*). Метали, що їх виробляють і застосовують в

обмежених масштабах (радіоактивні, рідкісноземельні, розсіяні, більшість тугоплавких, деякі легкі), наз. рідкісними. К. м. застосовують у різних галузях науки і техніки.

КОЛЬОРОВОСТІ ТЕОРІЯ — вчення про зв'язок кольору хім. сполук з будовою їхніх молекул. Речовина забарвлена в колір, доповільний до кольору світлових променів, які вона поглинає. Напр., якщо речовина вбирає синє світло з довжиною хвиль 430—490 нм, вона має жовтий колір (табл.).

Довжина хвиль, нм	Колір променів, що поглинаються	Видимий колір
400—430	Фіолетовий	Зеленувато-жовтий
430—490	Синій	Жовтий до оранжевого
490—510	Синьо-зелений	Червоний
510—530	Зелений	Пурпурний
530—560	Жовто-зелений	Фіолетовий
560—590	Жовтий	Синій
590—610	Оранжевий	Зеленувато-синій
610—730	Червоний	Синьо-зелений

Кількісною характеристикою забарвлення є довжина хвилі $\lambda_{\text{макс}}$, при якій поглинання максимальне. Для чистих хім. речовин властиве вибіркоче *поглинання світла*, тобто поглинання у вигляді окремих смуг з певними величинами $\lambda_{\text{макс}}$. Положення цих смуг у спектрі залежить від характеру валентних електронів (див. *Валентність*), на збудження яких витрачається енергія *фотонів*. Насичені органічні сполуки мають тільки зв'язки між атомами (для них характерна велика енергія збудження), тому такі сполуки завжди безбарвні. Наявність *кратного зв'язку* в молекулі ($C=C$, $C\equiv O$ тощо) приводить до батохромного (в довгохвильовий бік спектра) зміщення смуги поглинання завдяки збудженню електронів π -зв'язків (див. *Хімічний зв'язок*). При певній будові молекули ненасиченої сполуки смуга поглинання потрапляє у видиму частину спектра і сполука забарвлюється. В органічних сполуках у ролі атомних угруповань, що зумовлюють появу кольору (т. з. *хромофорів*), виступають насамперед системи спряжених π -зв'язків. При досконалості спряженні, напр. у сполуках типу (I), смуга поглинання

n	1	2	3	4
$\lambda_{\text{макс}}$	267,5	362,5	455	547,5 нм

зсувається на 100 нм батохромно на кожну додаткову вініленову групу $CH=CH$; при $n=3$ речовина забарвлена в оранжевий, при

$n = 4$ — в фіолетовий колір і т. д. В сполуках типу (II), навпаки, спряження є слабким, тому відповідні жуви значно менші, причому

n	1	2	3	4
$\lambda_{\text{макс}}$	256	290	318	344 нм

вони зменшуються з подовженням довжого подвійного зв'язків. Зміщення смуг поглинання відбуваються при утворенні циклів, уведенні замість водню різних замісників, при зміні розчинника (сольватохромія) тощо. Замісники-ауксохрони (ОН, NH₂, NO₂, CO, CN та ін.) значно посилюють забарвлення і надають сполуці властивості барвника. Слабке, але характерне забарвлення може бути пов'язане із збудженням неподелених електронних пар у групах — N=N—, —N=O та ін. У неорганічних сполуках перехідних елементів подібні смуги поглинання відповідають збудженню d - або f -електронів, а інтенсивне забарвлення пов'язується з переміщенням електронів з аніона (донор) на катіон (акцептор). Положення смуг поглинання молекул, тобто колір речовини, можна розраховувати і передбачити за допомогою методів квантової хімії. К. т. органічних барвників розвинена в працях академіка АН УРСР А. І. Кіпріанова, який, зокрема, з'ясував вплив порушення симетрії молекул, просторових перешкод на об'єднання кількох хромофорів в одній молекулі на колір барвника.

Літ.: Кіпріанов А. И. Введение в электронную теорию органических соединений. К., 1975.

КОЛЬБОМУЗИКА, світломузика — вид синтетичного мистецтва, заснований на спільній дії музики і мінливих кольорів. Колірні форми у вигляді рухливих графік, проєкції поєднуються з музикою в якісно нову образну цілісність. Ідея К. належить франц. математиків Л. Б. Кастелю (18 ст.). Спроба практичного втілення К. пов'язана з іменем О. Скрібіна, який включив партію світла в партитуру симф. поеми «Прометей» (1910). Як вид мист. К. перебуває в стадії становлення. На Україні К. втілюють у практику клуб ім. Чурльоніса (Одеса), ансамбль «Балет на льоду» (Київ), лабораторія кольородинамічних приладів (Полтава) і Харків. студія К., яка проводить публічні концерти муз. світлодинамічного живопису.

Літ.: Гален Б. М. Светомузыка: становление и сущность нового искусства. Казань, 1976; Полевой В. П. Про концерты музыкального светодинамического живопису в Харкове. «Українське музикознавство», 1977, № 12.

КОЛЬПІТ (від грец. *κόλπος* — піхва) — запальний процес піхви. Те саме, що й *вагініт*.

КОЛЬРАБІ (нім. Kohlrabi; Brassica oleracea var. caulorapa) — різновид овочової *капусты*, дво-

річка рослина з кулястим стеблом (стеболоподом). М'ясиста частина стебла ніжна і соковита, її споживають відвареною, сирого і консервованою. К. за вмістом вітаміну С не поступається перед апельсинами і лимонами. Вирощують у Зх. Європі, Передній Азії, Індії, Америці, в СРСР — в Європ. частині, Серед. Азії. Урожай ранніх сортів К. формується бл. 2 міс., середніх — 2,5 міс., пізніх — 3—3,5 міс. Урожайність 150—200 ц/га.

КОЛЬСЬКИЙ ПІВОСТРІВ — півострів на Пн. Зх. Європ. частині СРСР, у межах Мурман. обл. РРФСР. Омивається Баренцевим і Білим морями. Площа бл. 100 тис. км². В Зх. частині — гірські масиви: Хібіни (заввишки 1191 м) і Ловозерські тундри (заввишки до 1120 м), в центральній — вододільне пасмо Кейви, пд. частина низовини. Родовища апатито-нефелінових та мідно-нікелевих руд, слюди та ін. Ріки (Поной, Варзуга, Воронья та ін.) порожисті. Багато озер, найбільші — Імандра, Умбозеро, Ловозеро. Рослинність тундрова (на Пн.) і лісова (на Пд.). Гол. місто і порт — Мурманськ.

КОЛЬСЬКИЙ ФІЛІАЛ АН СРСР імені С. М. Кірова — об'єднання наук. установ на Кольському п-ві. Засн. 1930 як Хібіньська гірничо-статист. станція АН СРСР, у 1934—49 — Кольська н.-д. база АН СРСР імені С. М. Кірова. З 1949 — К. ф. АН СРСР. Міститься в м. Апатитах Мурман. обл. До складу філіалу входять (1978): геол. ін-т, ін-т хімії і технології рідкісних елементів і мінеральної сировини, Мурман. мор. біол. ін-т, Полярно-альпійський бот. сад-інститут, Відділ екон. досліджень, Відділ енергетики. Філіал нагороджено орденом Леніна (1967).

В. М. Пелих.
КОЛЬЦОВ Микола Костянтинович [3 (15). VII 1872, Москва — 2.XII 1940, Ленінград, похований у Москві] — рад. біолог, основоположник експериментальної біології в Росії і СРСР, чл.-кор. Петерб. АН (з 1915), акад. ВАСГНІЛ (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1894). В 1917—38 — директор організованого ним Ін-ту експериментальної біології. Займався наук. дослідженнями в галузі порівняльної анатомії хребетних, експериментальної цитології, фізіології, біології та генетики. Розробив (1928) гіпотезу молекулярної будови і матричної репродукції хромосом. Показав формотворче значення клітинних «скелетів» («кольцовський принцип»), дію йонних рідів на реакції скоротливих і пігментних клітин тощо. Поклав початок моск. школам експерим. зоології, цитології, генетики.

КОЛЬЦОВ (справж. прізвище — Фрідланд) Михайло Юхимович [31.V (12.VI) 1898, Київ — 4.IV 1942] — рос. рад. письменник, журналіст, член-кор. АН СРСР (з 1938). Член Комуністичної партії з 1918. Закінчив реальне училище в Києві. Учасник Лютневої революції і Великої Жовт. соціаліст. революції. У роки громадян. війни працював, зокрема, в редакційно-видавничому відділі Київ. військ. округу (1919, Київ). Тоді ж був редактором київ. газети «Театр»

(виходила у квітні — травні 1919). У 1920 в Одесі К. завідував агітаційно-літ. відділом Юг РОСТА. З 1922 — співробітник газ. «Правда». Друкуватися почав 1916. Перша зб. нарисів і фейлетонів «Петлюрінщина» (1921). Нариси «Останній рейс» (1924), «Дружина. Сестра...» (1924), «Січневі дні» (1925) та ін. присвячені В. І. Леніну. Зб. «Іспанський щоденник» (1938) — про нац.-революц. війну ісп. народу 1936—39, учасником якої був К. Один із засновників і редакторів журналів «Огонек», «Чудак», «Крокодил». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1957; Укр. переклад — Від Києва до Львова. К., 1938.

Ю. І. Король.
КОЛЬЦОВ Олексій Васильович [3 (15).X 1809, Воронеж — 29.X (10.XI) 1842, там же] — рос. поет. Вірші почав писати 1823. У 1835 на кошти, зібрані М. Станкевичем та В. Бєлінським, була видана перша книга віршів К. Оспівував працю людини, красу рос. природи («Пісня орача», «Урожай», «Косар», «Товаришні» та ін.). Ліричні поезії К. вибірали в себе багатство нап.-пісенної творчості; чимало з них покладено на музику. В юнацькі роки К. часто бував на Україні, збирав укр. пісні та прислів'я. Вірші «Ночівля чумаки», «До річки Гайдарі», «Втеча» — про тяжку долю укр. народу. К. писав також вірші укр. мовою («Голубонько, дою» та ін.). Був особисто знайомий з Б. Гребінкою. Творчість К. високо цінували Т. Шевченко, І. Франко, П. Грабовський. Вірші і пісні К. перекладали Б. Грінченко, М. Старицький та ін. укр. письменники.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1938; Стихотворения, т. 1—2. М., 1961; Стихотворения. Л., 1978.
Літ.: Мельниченко О. О. В. Кольцов и Украина. «Вітчизна», 1959, № 10; Скляков Н. Н. Пoesия Алексея Кольцова. Л., 1977.

КОЛЬЧИНЕ — селище міського типу Мукачівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,1 тис. ж. (1980). У К. — Мукачівський верстатобуд. з-д ім. С. М. Кірова, 2 хар'єри, бондарний цех Мукачівського лісокомбінату, хлібокомбінат, лісництво. 5 заг.-осв. шкіл, 2 мед. амбулаторії, 4 клуби, Будинок культури, 5 б-к. Утворене 1979.

КОЛЬЧУГА — частина старовинного бойового спорядження, яке захищало воїна від ураження холодною зброєю. Виготовлялася з металевих (назаних одне на одне) кілець у вигляді сорочки. К. вперше з'явилась у 1-му тис. до н. е. в Ассирії. Її використовували також старод. римляни, сармати та ін. В середні віки К. поширилась на Бл. та Серед. Схід, в Пн. Причорномор'ї, а після *хрестових походів* — у Зх. Європі. На Русі К. з'явилась у 9—10 ст. З появою *вогнепальної зброї* К. в 17 ст. втратила значення.

КОМА (грец. *κόμα* — сон, дрімота), коматозний стан — загрозливий для життя стан, що характеризується втратою свідомості, різким ослабленням або відсутністю реакцій на зовн. подразники. К.

М. Ю. Кольцов.

О. В. Кольцов.

Кольчуга.

Кольрабі.

А. П. Комар.

передую прекоматозний стан, коли порушуються глибина й частота дихання, змінюється тонус судин, частіше або уповільнюється пульс, порушується *терморегуляція*. К. можуть бути зумовлені екзогенними (окис вуглецю та ін.) і ендогенними (печінкова, уремична К.) токсичними шкідливостями, ендокринними порушеннями (діабетична, надпиркова К. та ін.), ураженнями центр. нервової системи та ін. причинами. Розвиток симптомів при К. будь-якої *етиології* пов'язаний з порушенням діяльності кори головного мозку (спричиненим порушенням кровообігу і циркуляції спинномозкової рідини в головному мозку, підвищенням внутрішньочерепного тиску, порушенням мінеральної і кислотно-лужної рівноваги та ін. патологічними процесами, що відбуваються в головному мозку). Лікування: усунення осн. причини, яка викликала К., заходи, що спрямовані на відновлення кислотно-лужної рівноваги, ліквідацію *колатсу*.

КОМА (від грец. κόμη — волосся) з оптиці — одна з геометричних *аберацій оптичних систем*, внаслідок якої зображення точки являє собою нерівномірно освітлену асиметричну пляму, що нагадує комету або розділовий знак — кому. Виникає при проходженні через оптичну систему пучків світла від точок предмета, що перебувають на деякій віддалі від гол. оптичної осі системи. В складних оптичних системах К., як правило, виправляють разом із сферичною *аберацією* підбором лінз.

КОМАНДОРСЬКІ ОСТРОВИ — група островів у пд. частині Берингового м. Входить до складу Камчат. обл. РРФСР. Складається з двох великих островів (Берінга і Мідного), кількох острівців, скель та рифів. Пл. 1848 км². Поверхня гориста, вис. до 751 м, часто бувають землетруси. Рослинність тундрова, у долинах зарості горобини, берези кам'яної. По берегах — *пташині базари*, лежбища мор. котиків, сивучів, у тундрі — пещі. Осн. заняття населення — мор. промисел, звіроводство. Населені пункти: Нікольське (о. Берінга) і Преображенське (о. Мідний). К. о. відкрила 1741 друга Камчатська експедиція В. Берінга (мав чин командора), на честь якого й названі.

КОМАНДОС (англ. commandos, мн. від commando) — 1) Формування особливого призначення у збройних силах ряду капіталістичних країн (США, Великобританія та ін.) для ведення диверсійно-розвідувальних дій у тилу противника. 2) Спеціальні загони англ. армії в роки 2-ї світової війни, що їх використовували для рейдів в окуповану нацистами Європу. 3) Загони ополченців в армії бурів у кін. 19 — на поч. 20 ст., які діяли проти місцевого афр. населення і під час *англо-бурської війни* 1899—1902.

КОМАНЧІ — індіанське плем'я, що населяло Пд. Зх. степових районів Пн. Америки. Належать до *шощонів*. Мова — шощонська юто-ацтекської сім'ї мов. У 18—19 ст. налічувалося бл. 30 тис. К.; осн.

заняттями їх були кінне мисливство на бізонів і скотарство. Протягом 19 ст. К. вели героїчну боротьбу проти амер. колонізаторів. У 1875 опір К. було зламано, тих, які залишилися живими (бл. 1400), було загнано в *резервації*. Сучас. К. (5,8 тис. чол., 1930) працюють переважно в с. г. за наймом.

КОМАР Анатолій Миколайович [12 (25). XII 1909, Київ — 26.X 1959, там же] — укр. рад. інженер-будівельник, академік Академії будівництва і архітектури УРСР (з 1956; 1956—59 — її президент) і Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчив (1934) Дніпровський інженерно-буд. ін-т (м. Запоріжжя). Працював на з-ді «Запоріжсталь», металург. підприємств Уралу, в буд. орг-ціях України. Осн. праці з питань організації і механізації буд-ва. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КОМАР Антон Пантелеймонович [н. 17 (30). I 1904, Березна, тепер Володарського р-ну Київ. обл.] — рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1944. Закінчив (1930) Київ. політех. ін-т. В 1932—47 працював у фіз.-тех. ін-тах АН СРСР (в Ленінграді, Свердловську), в 1947—50 — в Фіз. ін-ті АН СРСР. З 1950 — у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР (в 1950—57 — директор). Дослідження з ядерної фізики, фізики і техніки прискорювачів, фіз. електроніки, фізики металів тощо. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КОМАР ЗВИЧАЙНИЙ (*Culex ripiens*) — комаха род. комарових підряду *комарів*. Довж. 5—7 мм. Ротовий апарат колючо-сисний. Самки живляться кров'ю птахів, ссавців, в т. ч. й людини; є переносниками збудників малярії птахів, паразитичних найпростіших, личинок круглих червів, збудників япон. енцефаліту. Личинки К. з. розвиваються у водоймах, колодязях, льохах та ін. вологих місцях. Пошир. К. з. в Європі, Азії, Америці, Сх. і Пд. Африці. В СРСР — повсюдно, крім Крайньої Півночі, в УРСР (в бас. Дніпра) часто також зустрічається підвид К. з. С. р. *molestus*.

КОМАРЕЦЬКА Любов Василівна (н. 18.IX 1897, с. Ждани, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1951). В 1923 закінчила муз. драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ). У 1922—24 працювала в театрі

Командорські острови. Острів Мідний.

«Березіль», 1925—30 — в театрах Одеси, Вінниці та ін. містах, 1930—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Настя («Украдене щастя» Франка), Явлоха («Суєта» Карпенка-Карого), Палажка («В степах України» Корнійчука), Ксенія («Егор Буличов та інші» Горького).

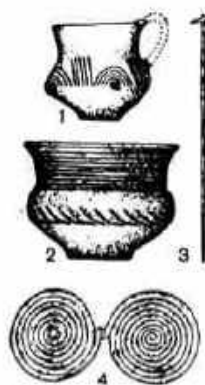
КОМАРИКИ — 1) Народна назва дрібних комаровидних комах. 2) Заг. назва деяких представників род. *галицевих*.

КОМАРІ, довговусі двокрілі (Nematocera) — підряд примітивних двокрилих комах. Тіло і ноги дорослих К. довгі й тонкі. Ведуть гол. чин. повітряний спосіб життя. Личинки розвиваються у воді, вологому ґрунті, тканинах рослин або рослинних рештках і т. п. Живляться К. нектаром, соками рослин, кров'ю тварин і людини, деякі не живляться. Понад 20 тис. видів, поширених всесвітньо. К. поділяються на ряд груп, що об'єднують іноді кілька родів. Найвідоміші *галицеві*, *москити*, *дзвінцеві*, *мокрецеві*, *мошки* та ін. Крохотливі К. — один із компонентів *гною*. Рослинодітні К. є небезпечними шкідниками с.-г. рослин, зокрема злаків.

КОМАРІВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура середнього та пізнього періодів *бронзового віку* у Верх. і Серед. Придністров'ї. К. к. виділена в 30-х рр. 20 ст. Назва походить від назви с. Комарова (тепер Галицького р-ну Івано-Франк. обл.), поблизу якого досліджено поселення і курганині могили. У курганах виявлено поховання з обрядами трупопокладення й трупопалення. При розкопках пам'яток К. к. знайдено знаряддя праці й зброю (кам'яні зернотерки і сокири, скребки, ножі, серпи, кістяні шила, глиняні глечики і прясельця, бронзові наконечники списів, бойові сокири, мечі), посуд (глиняноковидні слюди, миски, черпаки, келихи тощо) та прикраси (бронзові шпильки, браслети, каблучки тощо). Осн. заняттями носіїв К. к. були землеробство та скотарство. Вони жили патріархально-родовим ладом. К. к. датується 15—12 ст. до н. е. Істор. доля племен К. к. в різних районах її поширення була різною. Вважають, що деякі з них влилися до споріднених племен *тишинецької культури* й разом з ними відіграли помітну роль в етногенезі слов'ян.

Лит.: Комарівська культура. В кн.: Археологія Української РРФСР, т. 1. К., 1971. С. С. Березанська.

КОМАРНЕ — місто Городоцького р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Верещиці (притока Дністра), за 4 км від залізнич. ст. Комарне-Бучади. Виникло в 12—13 ст. В 1349 К. у складі Галицької землі захопили польск. феодалі. В 1473 К. дістало *магдебурзьке право*. За 1-м поділом Польщі (1772) відійшло до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Трудящі К. та навколишніх сіл не раз повставали проти поміщиків і місцевої алади (див. *Комарнівське селянське заворушення 1817—22*). У 1919 К. захопила бурж.-поміщицька Польща. Трудящі К. під керівництвом політ. орг-ції КПЗУ вели боротьбу

Комарівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняні горшки; 3, 4 — бронзові шпилька та двоштитова фібула (застібка).

Комар звичайний.

за соціальне і нац. визволення. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті — оперативно-виробнича служба газових родовищ (у т. ч. газорозподільна і компресорна станції), деревообр. комбінат (паркет, меблі, бочкотара, сушарні). Комарнівське інструм. виробн.; хлібокомбінат, цех мол. продукції Городоцького мол. з-ду, рибний цех Львів. рибкомбінату, будинок побуту, лісництво. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки — костюл (1473, перебудований 1657), дерев'яна Михайлівська церква та дзвіниця (1754), придорожній пам'ятник (1663). Меморіальна дошка на місці страти учасників *Колівищини* (1768), пам'ятники, пов'язані з Великою Вітчизн. війною, — командир прикордонного загону Г. С. Політовий, братська могила воїнів-визволителів з вогнем Вічної Слави.

КОМАРНІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1817—22 — антифеод. виступ селян у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Відбулося в Комарнівському ключі (володіння графа А. Лянцкоронського (Самбірський округ). Причиною заворушення було збільшення повинностей, особливо панщини і данини натурою, загарбання поміщиком частини сел. земель. Селяни перестали здавати данину і сплачувати податки. В 1817—19 австр. влада 6 раз відражала в села Комарнівщини каральні загони. 16.XI 1819 селяни с. Бучалівчинили напад на карателів. На підмогу бучалівцям прибуло бл. 1 тис. селян з 8 навколишніх сіл. Уряд вжив заходів для придушення заворушення. За вироком кримінального суду 74 учасників виступу засудили до різних строків тюремного ув'язнення і покарання киями. Однак, незважаючи на екзекуції, селяни відмовлялися від сплати податків і здавання данини. 3 березня по серпню 1822 в селах Комарнівського ключа діяли каральні експедиції. В наступні роки виступи селян не раз повторювалися, внаслідок чого Лянцкоронський 1840 був змушений піти на заміну данини грошовим *цаншем*.

Дит.: Стеблій Ф. І. Антифеодальна боротьба селян Комарнівського ключа в першій чверті XIX століття. В кн.: *Питання історії СРСР*. Львів, 1958; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Ф. І. Стеблій.
КОМАРОВ Володимир Леонідович [1 (13).X 1869, Петербург — 5.XII 1945, Москва] — російський рад. ботанік і географ, акад. АН СРСР (з 1920; 1930—36 — її віцепрезидент, 1936—45 — президент), Герой Соціалістич. Праці (1944). Закінчив Петерб. ун-т (1894). З 1898 — викладач цього ж ун-ту (з 1918 — професор); з 1899 одночасно працював у Петерб. бот. саду (тепер Бот. ін-т АН СРСР ім. В. Л. Комарова), який очолював з 1930. З 1944 — директор Ін-ту історії природознавства АН СРСР. Осн. наук. праці К. — з питань систематики, флористики, географії рослин, *еволюції* рослинного світу. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагород-

жений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942. АН СРСР встановлена премія ім. В. Л. Комарова.

КОМАРОВ Володимир Михайлович (16.III 1927, Москва — 24.IV 1967) — льотчик-космонавт СРСР, інженер-полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1964, 1967). Член КПРС з 1952. Закінчив Моск. спец. школу ВПС (1945), Батайське військ.-авіац. училище (1949) і Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1959). В загоні космонавтів — з 1960. Разом з К. П. Феоктистовим і Б. Б. Егоровим здійснив уперше в світі політ 12.X 1964 на багатомісному космічному кораблі «Восход». 24.IV 1967 при завершенні випробувального польоту нового космічного корабля «Союз-1» К. загинув. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. Ім'ям К. названо кратер на зворотному боці Місяця.

КОМАРОВ Михайло Федорович [псевд. — М. Уманець; М. Комар; 11 (23).I 1844, с. Дмитрівка, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл. — 6 (19).VIII 1913, Одеса] — укр. бібліограф, критик, фольклорист і лексикограф. Закінчив Харківський ун-т (1867). К. належать бібліографічні праці «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883 р.)» (К., 1883), «Т. Шевченко в літературі та мистецтві» (Одеса, 1903), «Українська драматургія» (Одеса, 1906) з додатком (1912), видані в Одесі бібліографією С. Руланського (1895), І. Котляревського (1904), М. Лисенка (1904), «Бібліографія з питань українського фольклору». Уклав «Нову збірку народних малоруських приказок...» (Одеса, 1890). К. — автор статей, досліджень і рецензій з питань укр. л-ри. У співробітництві з ін. авторами склав «Словар російсько-український» (т. 1—4. Львів, 1893—98). Відомі його переклади творів М. Гоголя, М. Добролюбова, Л. Толстого, В. Короленка.

КОМАСАЦІЯ (польс. *komasacja* — з'єднання, укрупнення, від лат. *com* — разом і *passa* — шматок, брила, маса) — в бурж.-поміщицькій Польщі складова частина аграрної реформи, декларованої сеймом 1919. К. здійснювалася відповідно до закону від 28.XII 1925 «Про парцеляцію, комасацію і осадництво». За К. поміщики, які володіли землею в розмірі понад 60 га в районах великих міст і 160 га в ін. місцевостях, зобов'язувалися продавати (при посередництві д-ви) селянам і осадникам ділянки землі по 15 га в самій Польщі і по 26 га на Зх. Україні і Зх. Білорусії. Протягом 1926—30 з 1 млн. га проданої поміщиками землі 90% припало місц. куркулів і осадників. К., як і вся агр. реформа 1919, викликала загострення класової боротьби на селі, зокрема на Зх. Україні. Лише на Тернопільщині в серпні — вересні 1930 селяни спалили 160 поміщицьких, куркульських, осадницьких садів. К. була знаряддям *колонізації* окупованих укр. земель.

КОМАХИ (Insecta) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Тіло (довж. від 0,2—2 мм

до 33 см) поділяється на 3 відділи: головний, грудний, черевний, кожний з яких складається з окремих сегментів (кілець). На голові розміщені органи зору, пара членистих вусиків, або *антен*, і ротові органи, що за будовою діляться на гризучі, сисні, жуличі, колючо-сисні тощо. Грудний відділ складається з трьох сегментів, на кожному з яких є одна пара членистих ніг. Черевце часто з 9—10 сегментів (найбільше — 11), на кінці тіла є статеві й хвостові придатки (перки), іноді — жало. Переважна більшість К. має дві пари крил. У жуки передня пара крил (надкрила) тверді, у мух розвинена лише перша пара крил; є й безкрилі форми. М'язова система К. дуже почленована. Добре розвинені м'язи грудного відділу, що має велике значення для здійснення польоту. Порожнина тіла (міксосель) поділяється діафрагмами на три відділи: верхній (перикардальний, або серцевий), середній (вісцеральний), в якому розташовані органи травлення, виділення, *жирове тіло* та нижній (перинеуральний). Шлунково-кишковий тракт складається з трьох відділів: передньої, середньої і задньої кишки. Органи виділення — гол. чин. *мальпігіїв судини*. *Кровоносна система* незамкнена (*гемолімфа* циркулює в порожнині тіла). Функцію серця виконує спинна судина, що має вигляд трубки і складається з пульсуючих камер та аорти. Дихальна система представлена численними дуже розгалуженими *трахеями*, які закінчуються в тканинах тоненькими трахеолами, а назовні відкриваються дихальцями. Деякі водяні К. дихають зябро-трахеями. Нервова система складається з надглоткового і підглоткового вузлів — гангліїв і черевного ланцюжка (виконує роль центр. нервової системи), периферичних нервів (зв'язують усі частини тіла, органи й тканини з центр. нервовою системою) і вісцеральної нервової системи (іннервує внутр. органи). Органи зору — парні *фасеткові очі* та прості очки. Органи нюху мають вигляд ямок, волосків тощо, розташованих на вусиках. Органи смаку представлені чутливими волосками на внутр. боці нижніх щелеп, у деяких К. — на лапках. Органами слуху й рівноваги К. є т. з. тимпанальні і хордо-тональні апарати, які у різних груп К. локалізовані в різних частинах тіла. Майже всі К. роздільностатеві, є також гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Розмножуються переваж. відкладанням яєць, іноді *живородінням*. Достатньо поширений гетерогенез — чергування розмноження з заплідненням (гамогенез) із розмноженням без запліднення (*партогенез*). Відомі також *педогенез* і *поліембріонія*. Часто спостерігається чітко виявлений статевий *диморфізм*, рідше — поліморфізм (бджоли, мурашки, терміти). Розвиток К. значайно відбувається з повним або неповним перетворенням — *метаморфозом*. Цикл розвитку К. з повним перетворенням включає такі стадії: яйце, личинка (стадія живлення і росту), лялечка та до-росла, або імаго, функцією якої

В. Л. Комаров.

В. М. Комаров.

М. Ф. Комаров.

КОМАХОЗАПИ-
ЛЕННЯ

є розмноження і розселення; при неповному перетворенні стадії лялечки немає. Відомо бл. 1 (за деякими авторами, 1,5) млн. видів К., пошир. від Антарктиди до 84° пн. широти; в фауні СРСР — понад 80 тис., з них в УРСР — 20 тис. Більшість К.—наземні форми, багато К. живе й розвивається в ґрунті, в прісних водах зустрічаються від поверхні до глибини 1000 м, в горах живуть до вис. 5500 м. К. відіграють значну роль у житті людини. Багато К. є шкідниками культурних рослин, зерна, харч. продуктів; деякі К. — паразити, передають людині, тваринам і рослинам ряд небезпечних хвороб. Серед К. є корисні види: беруть участь у процесах ґрунтоутворення, в запиленні рослин, деякі хижи К. знищують шкідників с.-г. і лісових рослин; багатьох К. людина використовує для харчування (особливо в Африці та Пд. Америці); для виготовлення технічних речовин — шовку, червоної фарби карміну (*кошеніль*) та ін.; одержання меду (*бджола медоносна*), лікарських засобів — наливних пластинів (*наричників*) тощо. Класифікація К. досить складна, існує кілька різних систем. За однією з них К. поділяють на два підкласи: ентогнатних, або прихованошелепних (*Entognatha*), та ектогнатних, або зовнішнощелепних (*Ectognatha*). Ентогнатні поділяються на три ряди — беззуби-кові, *ногохвости*, *двохвістки*. Ектогнатних ділять на первиннобезкрилих, до яких відносять лише один ряд — *щетинкохвостів*, та крилатих, або вищих, ектогнатних, куди належить переважна більшість систематичних груп К. з неповним перетворенням: *таргани* (див. *Тарганоподібні*), *богомол*, *терміти*, *всеснянки* (див. *Веснянокоподібні*), *прямокрилі*, *сіноїди*, *пухоїди*, *воші*, *різноокрілі хоботні*, *клопи*, *пухиріногі* та ін. та К. з повним перетворенням: *жуки*, *сітчастокрилі*, *верблюди* (див. *Верблюдокоподібні*), *вислокрилки* (див. *Вислокрилкоподібні*), *метелики*, *перетинчастокрилі*, *блохи*, *двокрилі* та ін. За ін. системою клас К. поділяють на 2 підкласи: нижчі, або первиннобезкрилі (*Apterygota*), та вищі, або крилаті (*Pterygota*). У К. найбільше споріднених філогенетичних ознак з *багатоніжками*. Перші викопні рештки К. (*ногохвости*) виявлені в середньодевонських відкладах Шотландії. Крилатих К. вперше виявлено у відкладах кам'яновугільного періоду. Викопні рештки К. мають значення для *стратиграфії*. Комах вивчає *ентомологія*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Лит.: Яхонтов В. В. Екологія комах. М., 1969; Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. М., 1971; Руководство по медицинской энтомологии. М., 1974; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений. т. 1—3. К., 1973—75; Тыщенко В. П. Основы физиологии насекомых. ч. 1—2. Л., 1976—77; Фауна України, т. 10—17, 19—22. К., 1966—78.

О. П. Кришталь.

КОМАХОЗАПІЛЕННЯ — те саме, що й *ентомофілія*.

КОМАХОЇДНІ (Insectivora) — ряд хребетних тварин класу *ссавців*. Довж. тіла від 3,5 см (*бурозубка-крихітка*) до 0,6 м (*щілинозуб*). Морда видовжена, закінчується довгим рухливим хоботком, вушні раковини малі, у деяких видів відсутні, очі маленькі, іноді приховані під шкірою. Зовн. покрив в осн. волосаний, часто короткий і м'який (*кріт*, *вихухіль*), щетинистий (*тенреки*) або з цупких колючих голок (*іжак*). Забарвлення переважно однотонне — сіре, буре, чорне. Для багатьох характерні мускусні залози. К. мають ряд ознак, що свідчать про належність їх до найпримітивніших плацентарних ссавців: п'ятипалі стоподібні кінцівки, слабо диференційовані зуби, малі й гладенькі півкулі мозку та ін. К. поширені на всіх материках, крім Австралії, більшої частини Пд. Америки і Антарктиди. К. поділяють на 10 (за ін. авторами, 7) родів (бл. 63 родин, понад 300 видів). В СРСР відомо 38 видів з 10 родів (4 родини: *іжакові* — *Erinaceidae*, *котові* — *Talpidae*, *землерийкові* — *Soricidae*, *хохулеві* — *Desmanidae*), у т. ч. й в УРСР — 12 видів з 6 родів: *бурозубка*, *білозубка*, *іжак*, *хохуля* (див. *Хохуля звичайна*), *кріт*, *кутора*.

К.—переважно наземні, підземні, напівводні або деревні тварини. Активні вночі, деякі — цілодобово. Полігами. Статевозріліми стають у 3—4-місячному віці. Вагітність 11—43 доби; за рік 1—2 приплоди, в кожному до 14—21 малят. Живляться комахами, їхніми личинками, червами, молюсками, деякі — ще й плодами, ягодами. Знищуючи велику кількість шкідливих комах, приносять користь. Деякі види (*кріт*, *хохуля*) — хутрові звірі; окремі у зв'язку з нечисленністю перебувають під охороною закону. К. найдавніша група тварин, що дала початок багатьом рядам ссавців: кажанам, гризунам, приматам та ін. Викопні рештки К. відомі з верхньокрейдових відкладів.

В. І. Абельцев.

КОМАХОЇДНІ РОСЛИНИ — рослини, які поряд із звичайним способом живлення (засвоєння неорганічних речовин з повітря і ґрунту) пристосовані до засвоєння білків тваринного походження, зокрема комах та інших дрібних тварин (рачків, мальків риб). К. р. живуть на субстратах, бідних на сполуки азоту та ін. мінеральні речовини, — гол. чин. на торфових болотах, у водоймах, на пісках. Перетравлювані тварини служать їм додатковим джерелом живлення. К. р. мають різні пристосування для захоплення тварин; найчастіше це — видозмінені листки із залозками, що виділяють травні ферменти, за допомогою яких білки розщеплюються до простіших речовин. Останні всмоктуються тими ж залозками. За характером цих пристосувань К. р. поділяють на три групи: з пастками, що закриваються, липкими та слизькими листками. Відомо до 500 видів К. р., поширених майже на всіх континентах. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 12 видів (3 — з роду *товстянка*, 5 — *пу-*

хирник, 3 — *росичка*, 1 — *альдрованда пухирчаста*).

Л. А. Карнаухова.

КОМАЦУ Сьоске (н. 28.IV 1923) — япон. перекладач, педагог і поет. Професор Ін-ту іноземних мов у м. Кобе. Двічі відвідав Рад. Союз. Стажувався і деякий час викладав у Моск. ун-ті. Перекладач творів рос. і укр. письменників. Вивчав укр. мову. В 1959 опублікував у своєму перекладі 8 творів Т. Шевченка («Катерина», «Іван Підкова» та ін.), йому належить перший переклад япон. мовою «Заповіту». Б. П. Яценко.

КОМБАЙН (англ. combine, букв. — з'єднання, від лат. combinare — з'єднувати) — агрегат, який складається з робочих машин, що виконують повний цикл виробничих операцій обробки матеріалу або продукції. К. різних типів найширше застосовують у сільс.-г-ві (наприклад, *бурякозбиральний комбайн*, *зернозбиральний комбайн*, *картоплезбиральний комбайн*, комбайн для збирання різних бобових культур та *кукурудзо-збиральний комбайн*), а також в гірничій справі (див. *Гірничий комбайн*). Набувають поширення побутові *кухонні комбайни*. Іноді К. наз. агрегат, що складається, напр., з радіоприймача, програвача й магнітофона.

КОМБАЙНОВУВАННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виготовляють комбайни для збирання зернових, тех. та ін. культур. Див. *Сільськогосподарське машинобудування*.

КОМБАТАНТИ (франц. combattant — воїн, борець) — у міжнародному праві особи, що входять до складу збройних сил воюючої сторони і на яких поширюються *закони і звичаї війни*. К. є також особовий склад ополчень, організованих добровільних загонів, учасники *Руху Опору*, волонтери (див. *Волонтерство*).

КОМБІДИ — див. *Комітети бідноти*.

КОМБІКОРМИ, комбіновані корми — суміш кормів, збалансована за вмістом поживних і мінеральних речовин, *вітамінів*. Складені за науково обґрунтованими рецептами, відповідно до особливостей живлення тварин (у т. ч. птиці, хутрових звірів, риби). Розрізняють 3 типи К.: *повноцінні* К. — суміш *концентрованих кормів* і *грубих кормів* з добавкою вітамінів, мінеральних та ін. речовин; *збалансовані* за всіма елементами живлення і можуть замінювати повний добовий *кормовий раціон* тварини; *К.-к о н ц е н т р а т и* — суміш концентрованих кормів, збагачена мінеральними речовинами, вітамінами, *преміксами*, *антибіотиками*. Їх вводять у раціон додатково до *грубих і соковитих кормів*; *К.-д о б а в к и* (і білково-вітамінно-мінеральні добавки — БВМД) — суміш багатих на білок концентрованих кормів з добавкою вітамінів, мінеральних речовин, антибіотиків. До складу К. входять бл. 12 компонентів (зерно, відходи борошномельної, маслобробної, цукрової промисловості, м'ясокомбінатів, рибних промислів та ін.). Виготовляють К. у вигляді однорід-

Комахоїдні рослини:
1 — трав'янка звичайна (*Pinguicula vulgaris*);
2 — венерина мухоловка (*Dionea muscipula*);
3 — росичка круглолиста (*Drosera rotundifolia*).

ної сипкої маси, брикетів кормових і гранул.

Лит.: Матеріали лішневих (1978 року) пленуму ЦК КП України. К., 1978; Жадан А. М. Гранульовані комбікорми. К., 1967; Максимов В. Я. Виробництво і використання комбікормів. К., 1978. А. М. Жадан.

КОМБІКОРМОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють комбікорми для всіх видів с.-г. тварин і птиці. Осн. продукція: повнораціонні комбікорми, комбікорми-концентрати, білково-вітамінні добавки (БВД) та збагачувальні суміші. Пром. виробн. комбікормів звільняє тваринників г-ва від підготовки кормів до згодовування тваринам і сприяє індустріалізації тваринництва (див. *Тваринницький комплекс*). Пром. виробн. кормових сумішей почато в Німеччині та Великобританії у 18 ст. К. п. в СРСР створено за роки першої п'ятирічки (1929—32). У 1978 в СРСР тільки держ. К. п. (без комбікормів на основі БВД) виробило 45,3 млн. т комбікормів (1950 — 1,1 млн. т).

На Україні в роки першої п'ятирічки було збудовано великі комбікормові з-ди в Києві, Полтаві, Харкові, Кіровограді та Дніпропетровську. В 1940 в республіці діяло 9 комбікормових підприємств. У 1978 у системі М-ва заготівель УРСР діяло 91 комбікормове підприємство, яке виробило 6,3 млн. т комбікормів. З 1968 держ. К. п. республіки випускає БВД, які зніжують з подрібненням фуражним зерном та ін. компонентами й одержують повноцінні корми. Для раціонального й ефективного використання БВД й зернофуражу на Україні в роки дев'ятої п'ятирічки (1970—75) почато буд-во міжгосп. комбікормових з-дів на основі кооперування коштів колгоспів і радгоспів із залученням держ. кредитів. Ці з-ди 1978 виробили 7990 тис. т комбікормів (1971 — 315 тис. т). Сучас. комбікормові з-ди — високо механізовані й автоматизовані підприємства, оснащені поточковими лініями для збагачування комбікормів вітамінами, амінокислотами, мікроелементами та ін. компонентами.

В. К. Кондратюк. **КОМБІНАТ** (від лат. combinatus — сполучений, об'єднаний) — в СРСР виробниче об'єднання або підприємство, що об'єднує кілька технологічно, економічно й організаційно пов'язаних між собою спеціалізованих виробництв різних галузей. Розрізняють К. виробничі й адміністративні. Виробничі К. створюють на основі послідовної або комплексної переробки сировини, утилізації відходів і побічних продуктів, спільного використання всіма підрозділами, що входять до складу К., частини основних фондів і робочої сили (див. *Комбінатування виробництва*). К. набули поширення в галузях пром-сті, що характеризуються високим рівнем концентрації (металургія, хім., легка, харч. тощо). Розвивається агропром. К. (див. *Агропромислові об'єднання*). Адам. К. об'єднують підприємства однієї галузі, технологічно не пов'язані між собою. Єдиність адм. К. забезпечується заг. для всіх його

підрозділів органом управління. До їх складу входять однорідні виробничі одиниці (напр., у вуг. пром-сті — шахти одного району) або різномірні за технологією й видами вироблюваної продукції виробн. (напр., у харч. пром-сті — харч. комбінати у складі виноробних, консервних, кондитерських, маслоробних та ін. цехів і підприємств).

Ю. П. Лебедінський. **КОМБІНАТОРНИЙ АНАЛІЗ**, комбінаторика — розділ математики, присвячений вирішенню завдань вибору і розміщення елементів деякої, як правило, скінченної, множини відповідно до даних правил. Результат такого вибору наз. комбінаторною конфігурацією. Метою К. а. є вивчення комбінаторних конфігурацій, що включає в себе питання їхнього існування, алгоритми їх побудови, а також визначення числа всіх конфігурацій. Головні частину К. а. становлять методи безпосереднього підрахунку числа конфігурацій, метод твірних функцій, логічні, екстремальні, геом. та ін. методи. При підрахунку числа комбінаторних конфігурацій важливу роль відіграє правило множення (осн. принцип К. а.): якщо дію А можна здійснити m способами, а дію В — n способами, то заг. число всіх способів послідовного здійснення дій А і В дорівнює $m \cdot n$. Найпростішими прикладами комбінаторних конфігурацій є розміщення, перестановки, комбінації. Якщо з множини M , що містить n елементів, послідовно по одному вибирають m елементів, то одержані набори (що відрізняються один від одного або елементами, або їхнім порядком) наз. розміщеннями з m елементів по n елементів. Число таких розміщень дорівнює

$$A_n^m = n(n-1) \dots (n-m+1).$$

Розміщення з n елементів по n елементів наз. перестановками елементів множини M ; їхнє число дорівнює

$$P_n = A_n^n = n(n-1) \dots 2 \cdot 1 = n!$$

Комбінаціями з n елементів по m елементів наз. усі можливі m -елементні підмножини множини M ; їхнє число дорівнює

$$C_n^m = A_n^m / m! = n! / (m!(n-m)!)$$

Задачі К. а. відомі ще з глибокої давнини. Значний внесок у розвиток К. а. зробили Г. Лейбніц та Л. Ейлер. Зокрема, Л. Ейлер у працях по розбиттю натуральних чисел на доданки створив ефективний метод перерахунку комбінаторних конфігурацій — метод твірних функцій. К. а. тепер інтенсивно розвивається в зв'язку з бурхливим розвитком кібернетики та дискретної математики (зокрема, *графів теорії*). Методи К. а. широко використовуються в *ймовірностей теорії*, *чисел теорії*, *математичній економіці*.

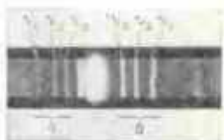
Лит.: Ежов И. И., Скороход А. В., Яценко М. И. Элементы комбинаторики. М., 1977; Рнордан Дж. Введение в комбинаторный анализ. Пер. с англ. М., 1963. М. Я. Яценко.

КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ЗВУКІВ — зміни, що є результатом пристосування вимови певного звука до сусіднього. К. з. з. можуть відбуватися між звуками різних категорій, тобто між голосними й приголосними (акомодація), та між звуками тієї самої категорії, тобто між голосними або між приголосними (*асиміляція*). Звук при цьому зазнає змін в одній лише фазі (напр., поява і-подібного призвуча на початку голосного у слові «люди») або змінюється загалом (напр., оглушування дзвінких приголосних перед глухими — пор. вимову з у словах «збирати» і «зидити»). До К. з. з. належать також *дисиміляція*, *метатеза* та інші зміни.

Н. І. Тоцька. **КОМБІНАЦІЙНЕ РОЗСІЯННЯ СВІТЛА** — розсіяння світла речовиною (кристалом, рідиною, газом), яке супроводжується зміною частоти розсіяного світла. Відкрили 1928 рад. фізики Г. С. Ландсберг і Л. І. Мандельштам та незалежно від них інд. фізики Ч. В. Раман і К. С. Крішнан (1898—1961). Класична фізика розглядає К. р. с. як результат накладання частоти внутрішньомол. коливань на основну, несучу частоту збуджуючого випромінювання. Для *мономатичного світла* спектр К. р. с. складається з ліній джерела ν_0 і набору симетрично розміщених відносно неї ліній $\nu_0 \pm \nu$, де ν набуває ряд значень, що відповідають частотам коливань молекул. Лінії $\nu_0 - \nu$ наз. *стоксовими*, а $\nu_0 + \nu$ — *антистоксовими*. На мал. подано спектр К. р. с. на чотирьохлористому вуглесті (CCl₄). Оскільки фази коливань молекул розсіюючої речовини не зв'язані між собою, К. р. с. не є когерентним (див. *Когерентність хвиль*) і його інтенсивність слабка. При збудженні К. р. с. потужним випромінюванням *лазера* відбувається впорядкування фаз коливань молекул і спостерігається т. з. вимушене комбінаційне розсіяння (ВКР), яке проявляється в різкому зростанні окремих компонент (здебільшого однієї-двох). К. р. с. разом з *інфрачервоним промінням* застосовують для кількісного, якісного і структурного аналізу речовини, а ВКР — також для перестроювання частот лазерного випромінювання.

Лит.: Горбань І. С. Оптика. К., 1979. І. І. Конділенко.

КОМБІНОВАНА СИСТЕМА в будівельній механіці — незмінювана система, що складається з несучих конструкцій (систем) різних типів, з'єднаних між собою додатковими в'язями для спільного сприймання навантаження. В К. с. одні елементи конструкцій сприймають в осн. розтягувальні або стискувальні зусилля, інші — згинальні зусилля і поперечні сили. Розрізняють К. с.: плоскі та просторові; статично визначувані і статично невизначувані (див. *Будівельна механіка*); з одного або різних (напр., залізобетону і сталі) матеріалів. Найчастіше використовують К. с. (мал.), складені з балок або балкових ферм (безрозпірна система), які характеризуються значною

Спектр комбінаційного розсіювання світла на CCl₄ при збудженні ртутною лінією з довжиною хвилі

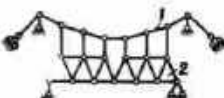
$$\lambda = 4348 \text{ Å};$$

$$\sigma \text{ і } \delta - \text{відповідно антистоксові і стоксові компоненти,}$$

$$\nu_0 = 459 \text{ см}^{-1},$$

$$\nu_s = 313 \text{ см}^{-1},$$

$$\nu_a = 217 \text{ см}^{-1}$$

Комбінована система: 1 — несуча конструкція (шарнірний ланцюг); 2 — ферма.

жорсткістю, та висячих конструкцій (розпірна система), що відзначаються високою несучою здатністю. Таке поєднання дає змогу створювати легкі та високоефективні буд. конструкції значних розмірів (напр., для перекриття великих мостових прогонів).

Г. В. Ісаханов.

КОМБІНОВАНЕ КІНОЗНІМАННЯ — спосіб кінознімання, за яким в одному кадрі об'єднують об'єкти у формі, русі або взаємодії, відмінних від тих, що реально існували. До К. к. вдаються тоді, коли звичайними способами зняти потрібний кадр неможливо або недоцільно: при зображенні грандіозних споруд, казкових або фантастич. сюжетів, катастроф, різних трюків, пов'язаних з ризиком для життя акторів. Крім того, способом К. к. створюють написи (титри) і монтажні переходи у кінофільмі (напр., поступовим витисненням одного монтажного кадру іншим). При К. к. використовують: зворотне кінознімання (зі зміною напрямку руху у кадрі, напр. зіткнення машин показують, ставлячи їх у положення таких, що зіткнулися, після чого вони роз'їжджаються), *сповільнене кінознімання*, *прискорене кінознімання*. Застосовують також кінознімання з зупинкою (прийом «стоп», або «стоп-кадр»), яке дає змогу показати, напр., миттєву появу або зникнення актора, і кінознімання зображення частини за допомогою масок — каше і контрмасок — контркаше. Розрізняють К. к. із застосуванням зменшених макетів і моделей (див. *Макетне кінознімання*), з використанням об'єктів, різних за масштабом і розміщенням на різній віддалі (див. *Перспективного суміщення метод*), із заміною частини натури, що знімається, або декорації малюнком. Використовують також кінознімання на фоні просвічуваного (див. *Рирпроекції метод*) або відбивного (див. *Фронтпроекції метод*) екрана (див. також *Проекційних суміщень метод*). Поширені методи «блукуючої маски». За одним з них акторську сцену знімають на спец. фоні водночас на дві кіноплівки — звичайну (негативну) і маскову. На масковій плівці одержують непрозорий силует (маску) акторської сцени, на звичайній — приховане негативне зображення (без фону). Потім проявлену маскову плівку накладають на непроявлену негативну, точно суміщуючи силуетне та негативне зображення, після чого починають знімати або вдрукувати потрібний фон. Розроблено метод К. к. з використанням електронного пристрою, в який надходять відеосигнали (напр., від двох *відеомініфоноів*) зображення акторської сцени та фону. Суміщене в цьому пристрої комбіноване зображення відтворюється на екрані *кінескопа*, з якого його знімають на кіноплівку. Для К. к. застосовують звичайне або спец. кінотех. устаткування (див. *Кінотехніка*). К. к. розширює творчі можливості працівників кінематографії, прискорює та спрощує виробн. кінофільмів.

І. М. Пономаров.

КОМБІНУВАННЯ ВИРОБНИЦТВА — прогресивна форма організації суспільного виробництва, що характеризується технологічним і орг. поєднанням різних галузей у рамках одного підприємства або об'єднання. Основою розвитку комбінування є високий рівень концентрації, спеціалізації і кооперування виробн., його раціональне розміщення в рамках *територіально-виробничих комплексів*. В СРСР розвинуті всі осн. види К. в., зокрема комбінування на основі використання предметів праці, засобів праці та робочої сили. Комбінування на основі використання предметів праці (сировини і матеріалів) здійснюється на базі об'єднання різних послідовно доповнюючих одна одну стадій виробн., які проходять оброблюваний предмет (напр., доменне, сталеливарне, прокатне виробн.), використання відходів виробн. (напр., шлаку для виробн. цементу та ін. буд. матеріалів на металург. підприємствах) та на основі *комплексного використання сировини*. К. в., що базується на використанні засобів праці, може здійснюватись внаслідок спільної експлуатації різномірними виробн. допоміжних цехів, загальногосп. споруд, під'їзних шляхів тощо. Прикладом К. в. на основі використання робочої сили є цукро-овочеконсервні, цукро-мол. підприємства, окремі види агропром. формувань, в яких частину вивільнених у літній період робітників (напр., у цукр. виробн.) використовують у молочноконсервному, овочеконсервному виробн. тощо. Комбінування споріднених підприємств — одне з важливих умов тех. прогресу і раціональної організації сусп. праці. Її ефективність зумовлюється тим, що всі галузі, які входять до складу *комбінату*, пов'язані між собою організаційно, економічно й технологічно. Це сприяє раціональнішому використанню робочої сили, сировини, напівфабрикатів, відходів, енергії, трансп. засобів. К. в. дає можливість забезпечити безперервність технологічних процесів, скоротити тривалість *виробничого циклу*, створює сприятливі умови для раціонального використання природних ресурсів, залучаючи в госп. оборот відходи виробн., є основою розвитку безвідходних технологій, які запобігають забрудненню навколишнього середовища. К. в. найбільш поширене в кольоровій і чорній металургії, хім., деревообр., легкій, харч. пром-сті. Дедалі більше розвивається комбінування с.-г. і пром. виробн. для одержання і переробки с.-г. продукції. Див. також *Агропромислові комплекси*, *Агропромислові об'єднання*, *Концентрація виробництва*, *Кооперування виробництва*, *Спеціалізація виробництва*. Ю. П. Лебедінський.

«КОМЕДІ ФРАНСЄЗ» (Comédie-Française; офіц. назва — «Театр Франсе», Théâtre-Français) — найстаріший нац. театр Франції. Засн. 1680 в Парижі за указом Людовіка XIV, який об'єднав театр Мольєра (раніш злитий з театром «Маре») і театр *«Бургундський отель»*. З 1-ї чверті 18 ст. в «К. Ф.» ста-

вилися твори франц. просвітителів, у 1718—78 в його репертуарі — п'єси Ф. Вольтєра, Д. Дідро, П. Бомарше. В роки Великої франц. революції «К. Ф.» наз. «Театром Нації» (з 1799 — попередня назва; провідний актор того часу — Ф. Ж. Тальма). Героїчна тема з великою силою зазвучала перед революцією 1848 в творчості актриси *Рашиель*. Видатні актори театру 19 — поч. 20 ст. — С. Бернар, Ж. Муне-Сюлли, реалістичні традиції розвивав Б. К. Коклен; у 30-х рр. 20 ст. в «К. Ф.» працювали режисери Ж. Копо, Ш. Дюлен, Л. Жуве та ін. В «К. Ф.» сформувалась творчість Ж. Л. Барро, М. Рено та ін. В репертуарі театру — п'єси П. Корнелья, Ж. Ра, сіна, Ж. Б. Мольєра, П. Маріво та ін. Театр у 1954, 1964, 1973 виступав в СРСР.

КОМЕДІЯ (грец. κωμῳδία, від κῶμος — весела процесія і δῶν — пісня) — один із трьох видів *драми*, в якому колізія, дія й характери трактуються в формах смішного або пройняті *комічним*. Викриваючи старе, відкидаючи, створює в сусп. дійсності й людських характерах, К. в кінцевому підсумку утверджує позитивний ідеал. В арсеналі комедійних засобів — загострення сатиричних образів, *гротеск*, алогізм, *пародія*, карикатура, *іронія*, *гумор*, *сарказм*; специфічний прийом комедійного сюжету — *комізм* ситуації, інколи в поєднанні з комізмом характерів. Історично склались численні жанрові різновиди К.: К. — памфлет, сатирична К., К. — буфонада, лірична К., побутова К., *водевіль*, *скетч*.

Виникла К. в Стародавній Греції з нар. свят на честь бога *Діоніса*. «Батьком» К. вважають *Арістофана* (5—4 ст. до н. е.), який створив політ. комедії. Видатними комедіографами в Стародавньому Римі (3—2 ст. до н. е.) були Плавт і Теренцій. В середні віки на нар. основі народжуються *фарс*, *інтермедія*, розвиваються італ. «вечна комедія» 16 ст. і *комедія дель арте*. В європ. л-рі епохи *Відродження* видатне місце посідають комедії У. Шекспіра і Б. Джонсона (Англія), Лопе де Веги Карпйо (Іспанія). В 17—18 ст. посилення реалістич. тенденцій в К. сприяла творчість Ж. Б. Мольєра і П. Бомарше (Франція). К. Гольдони (Італія), Г. Лессінга (Німеччина), Р. Шерідана (Англія). Розвиток К. в 19—20 ст. пов'язаний з іменами Б. Шоу, Б. Брехта, Ш. О'Кейсі, Б. Нушича, Ж. Ануя та ін. Соціальна спрямованість притаманна К. різних народів світу (стародавній театр масок Санде-гик у Кореї, Кеген — у Японії, інтермедії шом — в Індії). Народність й реалізм відзначалась рос. К. 18 ст. (Я. Княжнін, В. Калніст, Д. Фонвізін). Реалізм позначений К. О. Грибоедова («Лихо з розуму»), М. Гоголя («Ревізор»), О. Островського.

У тісному взаємозв'язку з рос. К. розвивалась і К. в укр. л-рі. Джерела її — нар. творчості, *вертеп*, інтермедії. У 1-й пол. 19 ст. з'явилися побутові комедії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. На Буковині «комічні опе-

1
2
3
4

5
6
7
8

9
10
11

До ст. Крушельницька С. А.
1. С. А. Крушельницька 1904.
2. Родина Крушельницьких (С. А. Крушельницька стоїть приворуч).
3. С. А. Крушельницька — студентка. 1892.
4. С. А. Крушельницька в ролях:
4. Галька («Галька» С. Монюшка).
5. Татьяна («Евгений Онегин» П. І. Чайковського).
6. Суламифь («Шаріш Савська» К. Гольдмарка).
7. Аїда («Аїда» Дж. Верді).
8. Сантуша («Сільська честь» П. Масканьї).
10. Чіо-чіо-сан («Чіо-чіо-сан» Дж. Пуччіні).
11. Лорелія («Лорелія» А. Коталі).
9. С. А. Крушельницька серед учасників прем'єри опери «Чіо-чіо-сан» Дж. Пуччіні в місті Бреші. 1904.
12. С. А. Крушельницька і Дж. Пуччіні. Місто Каїр. 1904.
13. С. А. Крушельницька на обіді, даному на її честь президентом Римської Королівської філармонічної академії після виступу співачки в Римі.

12
13

До ст. Касія В. І.

1. Безробітні на мосту. З циклу «На заході». Офорт, акватинта. 1926.
2. Гуцул. Гравюра на міді. 1925.
3. Герой Перекопу. Гравюра на дереві. 1927.
4. Хуторяночка. Ілюстрація до однойменного оповідання А. Тесленка. Офорт. 1936.
5. Т. Г. Шевченко серед селян. Лінографія. 1939.
6. На штурмі прориву. З серії «Дніпрельстан». Гравюра на дереві. 1934.
7. Київські метробудівці. Лінографія. 1960.

репи» писав С. Воробкевич. Соціалістичні риси посилювались у комедіях М. Старицького, М. Кропивницького, І. Нечуя-Левицького. Найвищим досягненням укр. К. кінця 19 — поч. 20 ст. є соціально-сатиричні комедії І. Карпенка-Карого. Соціально-політичну проблематику розробляв у комедійному жанрі І. Франко. Зміст рад. К. визначається завданням боротьби з пережитками минулого, з усім, що заважає утвердженню нової, комуністичної моралі. Досягнувши високого рівня уже в 20-і роки («Клон», «Баян» В. Маяковського), рад. К. збагатилася різноманітними жанровими формами в творчості О. Афіногенова, М. Погодіна, В. Розова, А. Софранова та ін. Здобули визнання за межами республіки комедії укр. драматургів О. Корнійчука, І. Кочерги, І. Микитенка, В. Минка, О. Коломійця, М. Зарудного та ін. Широко відомі комедії К. Крапиви, А. Махайонка (Білорусія), Ю. Смула (Естонія), А. Каххара (Узбекистан), Ш. Даліані, М. Бараташвілі (Грузія) та ін. В першому значущому терміні «комедія» інколи відносять і до недраматичних творів: Т. Шевченко назвав «комедією» поему «Сон» (1844). *Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Кузякіна Н. Нариси української радянської драматургії, ч. 1—2. К., 1958—63; Волькенштейн В. Драматургія. М., 1969; Федь Н. М. Искусство комедии, или Мир сквозь смех. М., 1978.*

КОМЕДІЯ ДЕЛЬ АРТЕ (commedia dell'arte), комедія масок — вид італ. нар. театру, вистави якого створювались методом імпровізації на основі сценарію, що вміщував коротку сюжетну схему спектаклю. Виникнувши в серед. 16 ст., комедія за жанром, сатирична своїм спрямуванням, К. д. а. відображала гуманістичні ідеї нар. мас, їх протест проти феодально-католицької реакції. Персонажами вистав були незмінні образи (маски), що розмовляли на різних діалектах. В акторській грі панував нар. гумор. К. д. а. висміювала купця Панталоне, псевдоніменого Доктора, дворянина Капітана. Позитивними персонажами були маски слуг — Брігеллі, Пульчінелли, Коломбіни, Арлекіна та ін., а також ліричні образи закоханих. З серед. 17 ст. мистецтво К. д. а. почало занепадати. К. д. а. вплинула на творчість Мольєра, К. Гольдони, К. Гоцці.

КОМЕНДАНТ (франц. commandant — командир, начальник, від лат. commendo — доручаю) — 1) Службова особа (офіцер або генерал) у збройних силах різних держав, яка забезпечує виконання військовослужбовцями та військами встановленого порядку в будь-якому районі або пункті, їхню охорону (оборону) і нормальну діяльність різних служб. Існують К. гарнізону, залізничної (водної) дільниці, станції (порту), дільниці маршруту, переправ тощо. Вказівка (наказ) К. підлягає беззаперечному виконанню. 2) Керуючий будинком, що належить будь-якій установі, напч. закладові або громадській організації.

КОМЕНСАЛІЗМ [від лат. com., (cum) — разом і mensa — стіл],

нахлібництво — форма взаємовідносин між двома видами тварин, при якій один вид (коменсал) живе за рахунок решток їжі другого (хазяїна) або мікроорганізмів, що живуть у тому ж органі хазяїна. Так, кільчастий черв'як роду *Nereis* оселяється в раковині, зайнятій раком-самітником, і живиться рештками його їжі; багато джугинокосців і амєб, які живуть у кишечнику тварин і людини, живляться головним чином бактеріями, що живуть у ньому, і не спричиняють захворювання хазяїна.

КОМЕНСЬКИЙ (Komenský) Ян Амос (28.III 1592, м. Нівниці, Підморавія — 15.XI 1670, м. Амстердам, Нідерланди) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної пед. системи, громадський діяч. Належав до протестантської секти Чеських братів, яка успадкувала ряд демократичних ідей Я. Гуса. Переслідуваний католицькою церквою, 1628 покинув батьківщину і понад 40 років жив у різних країнах Європи, займався пед. і громадською діяльністю. У світогляді К. виступали дві лінії: матеріалістична і реліг.-ідеалістична. У розумінні процесу пізнання К. виходив з принципів матеріалістичного сенсуалізму. Філософ. переконання його поєднувалися з демократичними поглядами, відображеними в теорії народоправства й рівності. Матеріалістична позиція К. особливо виразно виявилася в його пед. вченні, в основу якого він поклав принцип природовідповідності виховання (необхідності враховувати природу дитини). К. вимагав створення єдиної шкільної системи, обґрунтував ідею загального навчання й поч. навчання дітей рідною мовою. Дав теоретичне обґрунтування класно-уроочної системи навчання, розробив дидактичні принципи навчання, багато уваги приділив питанням виховання тощо. Осн. праці К.: «Відкриті двері до мови» (1631), «Материнська школа» (1632), «Велика дидактика» (1632, вид. 1657), «Видимий світ у малюнках» (1658) та ін. В книзі «Ангел миру» (1667) закликав ворогуючі країни розв'язувати конфлікти мирним шляхом. Висунув ідею створення міжнар. орг-ції для збереження миру в усьому світі й поширення освіти серед усіх людей. К. був знайомий з досвідом братських шкіл на Україні. Цікавився нац.-визвольною війною 1648—54 укр. народу проти шляхетської Польщі.

Текст: Укр. перекл. — Вибрані педагогічні твори. т. 1. К., 1940; Рос. перекл. — Избранные педагогические сочинения. М., 1955. Літ.: Лордкипанидзе Д. Ян Амос Комєнський. М., 1970; Мітюрков Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Комєнського на Україні. К., 1971.

КОМЕРЦІЙНА ТАЄМНИЦЯ (від лат. commercium — торгівля) — в бурж. державах право акціонерної компанії, фірми, банку та ін. на засекречування документів (торг. книг, балансів тощо), що відображають їхню діяльність. Охороняється законом. К. т. капіталісти використовують для приховування від конкурентів і робітників

власних підприємств, а також широкої громадськості характеру виробничої політики, спрямованої на одержання надприбутку, справжньої величини прибутку і зростання експлуатації трудящих. У соціалістичних державах К. т. не існує. В Рад. д-ві її було скасовано Положенням про робітничий контроль від 14 (27).XI 1917.

КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК ДЛЯ ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ, Ейробанк — акціонерний комерційний банк у Парижі. Засн. 1925. Акціонерами банку є *Державний банк СРСР, Банк для зовнішньої торгівлі СРСР, Будбанк СРСР*, центропідприємство, всесоюзне об'єднання «Експортбанк» та ін. Має ділові кореспондентські відносини з банками багатьох країн світу. Гол. функції банку: ведення розрахунків по зовн. торгівлі і по неторг. операціях СРСР, ін. соціалістичних країн з Францією та рядом ін. капіталістичних країн, касове обслуговування рад. орг-цій у Франції, виконання всіх видів банківських операцій. Акц. капітал банку 1978 становив 350 млн. франків.

В. М. Липинов.
КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ — основний тип капіталістичних банків, що кредитують торг., пром. та ін. підприємства. Вперше виникли в 17 ст. в Англії. Масове утворення К. б. припадає на 50-і рр. 19 ст. Здебільшого К. б. організовані як *акціонерні товариства*. В дореволюц. Росії акц. К. б. посідали північне становище в банківській системі країни. В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. б. не існує. Див. *Банки*.

КОМЕРЦІЙНІ УЧІЛИЩА — середні навч. заклади в дореволюц. Росії. Перше К. у. засн. 1772 в Москві, на Україні — 1811 в Одесі. Спочатку були відкриті як профес. школи, але фактично (за Положенням 1896) стали загальноосв. навч. закладами, що мали на меті давати учням загальну й комерційну освіту. Строк навчання тривав 7—8 років. У 1914 в Росії було 260 К. у., в т. ч. на Україні — 62.

Літ.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. — первая половина XIX в. М., 1973. Б. Н. Мітюрков.

КОМЕТА ШТУЧНА — об'єкт, штучно створений у космосі чи в лабораторії для відтворення головних комет, її хвоста і різних структур у хвості, а також ін. кометних явищ. Першою К. ш. була хмара парів натрію, випущена 1958 з борту висотної ракети на висоті 430 км. За швидкістю розширення хмари було визначено фіз. параметри навіолучного середовища. На «Союзі-5» було встановлено прилад «ІКОМ» (мал.) для моделювання ядра К. ш. (лід з пилковими часточками) з метою вивчення взаємодії К. ш. з сонячним вітром.

К. І. Чурюмов.
КОМЕТИ (грец. κωμήτης, оди., букв. — волосатий) — одна з груп малих тіл Сонячної системи. Рухаються навколо Сонця, як правило, по витягнутих орбітах, підходячи до нього в перигелії на малі віддалі. К. з еліптичними орбітами наз. *періодичними*. За періодом обертання (P) вони поді-

Я. А. Комєнський.

Прилад для моделювання комети штучної у відкритому космосі.

Комиш лісовий. Загальний вигляд рослини

ляються на короткоперіодичні ($P < 18$ років), проміжні ($P = 28-200$ років) і довгоперіодичні ($P > 200$ років). Короткоперіодичні К. утворюють «сім'єства» Юпітера (85 К.) і Сатурна (12 К.), проміжні — Нептуна (10 К.; одна з них — *Галлея комета*) і Урана (3 К.). К. з $P = 18-28$ років нема. Кілька короткоперіодичних К. мають колові орбіти (напр., *Смирнові* — *Черних комета* і К. Швассмана — *Вахмана 1*). Поряд з періодичними, існують К., що рухаються по параболічних і гіперболічних орбітах. Обігнувши Сонце, багато з них залишають Сонячну систему назавжди. Збурююче притягання планет може істотно змінювати орбіти комет. К. буває захопленою Сонячною системою або викинутою з неї; вона може перейти з одного сім'єства в інше.

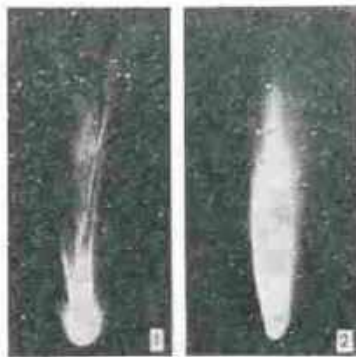
Майже у всіх К. спостерігається схожа на планетарну туманність голова, в центрі якої іноді видно зореподібне згущення (фотометричне ядро). Реальне ядро К. являє собою монолітну брилу (розмірами від сотень метрів до кількох або десятків кілометрів) льоду з домішками ін. летких речовин та пилових часток. На віддалі 3—5 (іноді до 10) астрономічних одиниць (а. о.) від Сонця з поверхні ядра починають виділятися гази, які захоплюють з собою і пилову компоненту. Навколо ядра утворюється газопилова оболонка — кома, розміри якої поступово збільшуються. В яскравих К. часто спостерігаються відносно подібні витягання з ядер, що завертаються окремими струмочками в бік, протилежний Сонцю, і які формують хвіст К. (мал.). Ядро, кома, витягання та ін. утворення в околі ядра і становлять голову комети.

Видимі розміри К. дуже різноманітні. Голови деяких К. перевищували розмірами Сонце, а хвости іноді простягались на сотні мільйонів км (напр., К. 1811 і мада голову з поперечником $1,8 \cdot 10^4$ км і хвіст завдовжки $176 \cdot 10^4$ км). Однак маси К. незначні: від 10^{10} до 10^{20} г. При цьому речовина сконденсувалася в основному в ядрі, так що густина речовини в головах і хвостах надзвичайно мала. У спектрах голів К. спостерігаються емісійні смуги CN, C₂, C₃, CN, OH та ін., а поблизу Сонця лінії натрію та ін. металів. У спектрах ряду К. було виявлено кисень. Під час позаатмосферних спостережень встановлено, що К. мають також водневу атмосферу, розміри яких набагато більші за розміри голів і хвостів.

Ф. О. Бредіхін розробив класифікацію кометних хвостів, в основу якої покладено тиск сонячного випромінювання. Згідно з цією класифікацією хвости діляться на три типи. Хвости I типу, що активно взаємодіють з сонячним вітром, — прями, йдуть майже паралельно від Сонця. Вони складаються з іонізованих молекул CO⁺ та ін. Хвости II типу (пилові) зігнуті і відхилені від напрямку Сонце — К. в бік, протилежний рухові К. Хвости III типу ще більше відхилені в той же бік. Іноді спостерігаються аномальні хвости,

спримовані до Сонця; вони утворені більшими частками, на які сили сонячного притягання діють дужче, ніж сили променевого тиску.

При кожному поверненні до перигелія періодичні К. втрачають частину своєї речовини, і чим менший період їхнього обертання навколо Сонця, тим швидше вони руйнуються. Неодноразово спостерігався розпад ядер К. на кілька частин. Внаслідок руйнування К. утворюються метеорні потоки.

Комети: 1 — Морхауза (1908 III); 2 — Беннета (1970 II). Цифрами в дужках позначено рік спостереження і порядок проходження комети через перигелій в відповідному році.

З малої тривалості життя короткоперіодичних К. випливає, що мають існувати ті або ін. джерела поповнення їхньої кількості. Існує кілька гіпотез про ці джерела. За гіпотезою П. С. Лапласа, К. захоплюються з міжзоряного простору. За гіпотезою Я. Х. Оорта, вони приходять з периферії Сонячної системи (з віддалі до $15 \cdot 10^4$ а. о.). Ж. Л. Лавраж висунув гіпотезу про винищення К. великими планетами та їхніми супутниками внаслідок вулканічної діяльності. Це припущення розвинув С. К. Всесвітський, передбачивши на його основі існування кільця Юпітера. Космічні дослідження підтвердили це передбачення. Так, 1979 космічний апарат *Вояджер-1* виявив кільце (раніше було відкрито кільце Урану) і діючі вулкани на супутнику Юпітера *Іо*. Див. також *Енке* — *Баклунда комета*, *Когоутека комета*, *Неуйміна комети*, *Чурюмова* — *Герасименко комета*.

Лит.: Бредіхін Ф. А. О хвостах комет. М.—Л., 1934; Орлов С. В. О природе комет. М., 1960; Добролюбовский О. В. Кометы. М., 1966; Всесвітський С. К. Природа и происхождение комет и метеорного вещества. М., 1967; Шульман Л. М. Динамика кометных атмосфер. Нейтральный газ. К., 1972; Всесвітський С. К., Ильчишина Н. И. Физические характеристики комет 1965—1970 гг. М., 1974.

В. П. Коняльова, КОМІШ — 1) Scirpus — рід багаторічних трав'янистих рослин родини осокових. Стебла тригранні, вкриті листками. Суцвіття кінцеві, зонтикоподібні, волотисті або головчасті, складаються з дрібних колосків. Плід — дрібний тригранний горішок. Понад 250 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР бл. 20 видів, у т. ч.

в УРСР — 2: К. лісовий (*S. silvaticus*) заввишки до 100 см, майже по всій Україні, і К. укорінливий (*S. radicans*) заввишки до 125 см, головним чином на Поліссі. 2) Народна назва схенодктусу озерного (див. *Кука*). 3) Одна з народних назв очерету і рогуза.

КОМІШАНИ (до 1946 — Ариуатка) — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Комсомольській райаді м. Херсон, за 15 км від залізнич. ст. Херсон, 7,2 тис. ж. (1979). У К. — 2 радгоспи, навч. г-но «Приозерне» Херсонського с.-г. інституту. Середня школа, філіал поліклініки. Будинки культури. Вперше згадується 1795.

КОМІШ-БУРУНСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ КОМБІНАТ імені Серго Орджонікідзе — підприємство чорної металургії. Розташований на околиці м. Керчі Крим. обл. Буд-во комбінату почато 1931. В 1936 одержано перший концентрат, 1939 — агломерат. К.-Б. з. к. працює на рудах Керченського залізрудного басейну. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємство зруйнували нім.-фашисти, загартники. Комбінат знову введено в дію 1951. До складу К.-Б. з. к. входять (1979): рудник, дробильно-сортувальна, збагачувальна ф.-ки, агломератний та ряд допоміжних цехів. Залізну руду та вапняк-черепашник, необхідні для виробн. агломерату, добувають на кар'єрах комбінату відкритим способом. Осн. продукція — агломерат, дрібніший черепашник. На К.-Б. з. к. механізовано всі технологічні процеси. В. С. Лавров.

КОМІШ-ЗОРА — селище міського типу Куйбишевського р-ну Запоріж. обл. УРСР. Залізнич. вузол, 2,7 тис. ж. (1979). У К.-З. — комбикормовий з-д, Куйбишевська райлісгосптехніка, Куйбишевське міжколгоспне буд.-монтажне управління. Заг.-освітня школа, 2 мед. амбулаторії, кінотеатр, 2 б-ки. Виникла 1905.

КОМІШНА — річка в Укр. РСР, у межах Ворошиловгр. обл., права притока р. Півної (бас. Сіверського Дінця). Довж. 63 км, площа бас. 770 км². Бере початок на відрогах Середньоросійської височини. Живлення дощове і снігове. На К. споруджено водосховища, шлюз-регулятор. Частково використовують для водогосптарства, зрошування.

КОМІШНЯ — селище міського типу Миргородського р-ну Полтав. обл. УРСР, на берегах р. Комішанки (притока Хоролу), за 18 км від залізнич. ст. Семча, 3,7 тис. ж. (1979). В К. — хлібозавод, 2 цегельні з-ди, цех Миргородської харчосмаксової ф.-ки, виробничі відділення райлісгосптехніки, цех птахохімічної станції, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Заг.-осв. школа, лікарня. Будинки культури, 2 б-ки. Засн. до 14 ст.

КОМІШУВАТА СУРА — річка в Укр. РСР, у межах Дніпроп. обл., права притока Мокрої Сури (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 639 км². Мас рівнинний характер. Живлення переважно дощове

й снігове. Є водосховище, воді річки використовують для сільськогосподарського водопостачання та зрошування.

КОМИШУВАХА — селище міського типу Попелянського р-ну Вороніжової обл. УРСР. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1979). У К. — 3-д буд. матеріалів, радгосп. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури. 26-жн. Засн. 1853.

КОМИШУВАХА — селище міського типу Оріхівського р-ну Запоріж. обл. УРСР, на берегах р. Конки та її притоки Комишуватки. Залізнич. ст. Фісаки. 6,8 тис. ж. (1979). У К. — 3-д шляхових машин, залізобетонних конструкцій, мол., Запорізька буровишкова станція, художня майстерня, виробничі відділення райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, інкубаторна станція, комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинки культури. 26-жн. В К. народився держ. діяч УРСР І. С. Грушецький. Засн. 1770.

КОМІ — 1) Самоназва двох споріднених народів спільного походження — власне К. (в минулому їх називали зир'янами) і комі-перм'яків. 2) К. — корінне населення Комі АРСР. Живуть також у Тюменській обл., в Ямало-Не-нському й Ханті-Мансійському авт. округах і на Колаському п-ові в Мурманській обл. РРФСР. Заг. чисельність власне К. — 327 тис. чол. (1979, перепис). Мова — комі (див. *Комі мова*). Віруючі К. — православні, є старообрядці. Предками К. і комі-перм'яків були племенні об'єднання — перм'ягодська (предки К.) і перм'яка (предки комі-перм'яків). У 16—18 ст. вони розселилися в бас. верхів'їв Вичегди й Печори. Осн. заняттями їх були землеробство, тваринництво, мисливство, рибальство й оденярство (з серед. 19 ст.). За Рад. влади К. здобули автономію. В результаті соціалістичних перетворень у республіці основилися пром-сть, с. г., санобудня культура, зросла інтелігенція. Про історію, економіку і культуру К. див. *Комі АРСР*.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964.

КОМІ АВТОНОМНА РАДЯН-СЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА — у складі РРФСР. Утворена 5.XII 1936. Розташована на Пн. Сх. Європ. частини СРСР. Поділяється на 15 районів, має 7 міст та 46 с-щ міськ. типу.

Природа. Більша частина тер. республіки — рівнина, розчленована річковими долинами, подекуди слабохвиляста. Значну площу займає Печорська низовина, в серед. частині — *Тиманський край*, на Сх. — сх. схили *Уралу*. Корисні копалини: кам'яне та бур. вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, боксити, титанові руди, вапняки, доломіти, кам'яна та калійно-магнезова солі, є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний, з тривалою холодною зимою і коротким прохолодним літом. Пересічна т-ра січня від -16,6° на Пд. Зх. до -20,4° на Пн. Сх.,

ліпня — відповідно від +15,1 до 11,7°. Опадів 600—700 мм на рівнині, на схилах Уральських гір — до 1500 мм на рік. На Пн. Сх. поширена *багаторічна мерзлота*. Густа сітка річок, найбільші — *Вичегда* з Сисолою та Вим'ю, *Печора* з Усою та Іжмою, *Мезень* з Вашкою. Є озера (Ямозеро та Сіндорське), значні площі заболочені. Ґрунти підзолисті та болотні. Комі АРСР лежить в основному в межах лісової зони. Під лісами

Печоро-Ільцький заповідник. Сиктивкар. Університет.

(ялина, сосна, береза, осика, модрина та ін.) — 70% тер. республіки. На крайньому Пд. — тундрова та лісотундрова зони. На тер. республіки — *Печоро-Ільцький заповідник*.

Населення. Корінне населення — комі (276 тис. чол.; 1970, перепис). Живуть також росіяни (512 тис. чол.), українці, білоруси та ін. Пересічна густота нас. — 2,4 чол. на 1 км² (1979). Міськ. нас. — 71% (1979). Найбільші міста: *Сиктивкар, Воркута, Ухта, Інта*.

Історія. Тер. К. заселялася з часів серед. палеоліту. Племенні об'єднання прямих предків сучас. комі сформувалися до поч. 2-го тис. н. е. В рос. писемних джерелах 11—15 ст. їх називали перм'ю вичегдською (заселяли бас. серед. Вичегди). В 12—14 ст. вони сплачували данину *Новгородській феодальній республіці*. З кін. 14 ст. край увійшов до складу Моск. князівства. В 60-х рр. 19 ст. в краї, як і в усій Росії, було проведено бурж. реформи. На початку 20 ст. в Усть-Сисольську (тепер м. Сиктивкар), Іжмі, Краснотурі та Усть-Цільмі політичні засланці створили перші с.-д. групи. В період революції 1905—07 під їхнім керівництвом відбувалися політ. демонстрації, мітинги, страйки. Рад. владу в краї було проголошено в січні — березні 1918. Місц. контрреволюція, спираючись на допомогу англо-амер. інтервентів, до листопада 1919 захопила більшу частину краю. Час-

тини Червоної Армії та місц. партизанські загони відновили Рад. владу в березні 1920. 22.VIII 1921 у складі РРФСР було створено авт. обл. Комі (Зир'яні), 1936 її перетворено на АРСР. За роки довоєнних п'ятирічок в результаті здійснення індустріалізації, колективізації с. г., культур. революції край з відсталого окраїни Росії перетворився на індустр.-агр. республіку. В 1941—45 десятки тисяч воїнів із Комі АРСР героїчно боролися на фронтах Великої Вітчизн. війни проти нім. фашист. загарбників. З них понад 13 тис. чол. нагороджено орденами й медалями, у т. ч. 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За післявоєнні роки економіка і культура краю набула дальшого розвитку. Республіку нагороджено орденами Леніна (1966), Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972).

В. І. Чупров.
Народне господарство. Комі АРСР — важливий паливно-лісопром. район СРСР. Провідне місце в г-ві республіки посідає добувна (зокрема вугільна, нафтова, газова) та лісозаготівельна пром-сть. Енергетика представлена рядом ТЕЦ та дрібними тепловими електростанціями. Республіка має значні запаси деревини (2,8 млрд. м³). Заготівлі її зосереджено в основному в бас. Вичегди, Печори та Мезені. Виробничі об'єднання Комілісопром включає понад 40 лісозаготівельних підприємств (1979). Створено деревообр., меблеву, целюлозно-паперову пром-сть (целюлозно-паперовий та лісопильно-деревообр. комбінати, меблева ф-ка в Сиктивкарі). Видобування кам'яного вугілля в *Печорському вугільному басейні*, нафти й газу — на родовищах *Тімань-Печорської нафтогазоносної провінції*. Розвивається нафто- та газопереробна пром-сть. У Сиктивкарі, Ухті,

КОМІ АРСР

Площа —

415,9 тис. км²

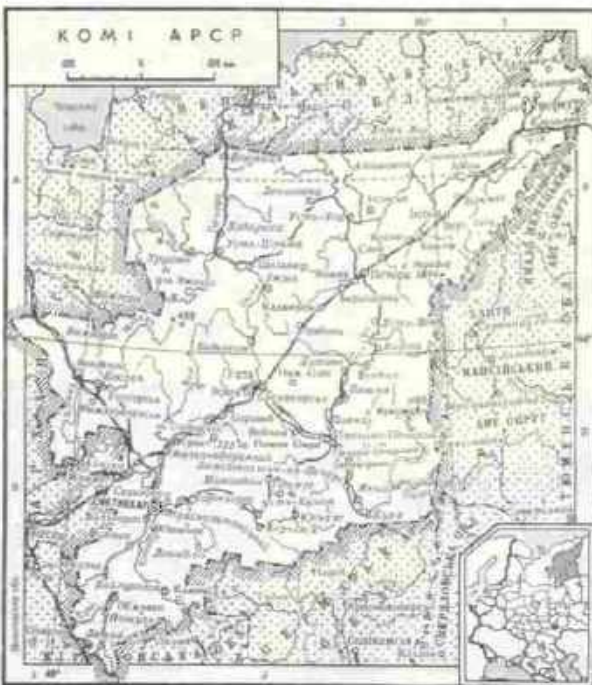
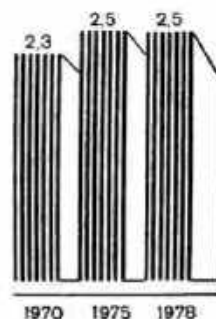
Населення —

1118 тис. чол.

(1979, перепис)

Столиця — м. Сиктивкар

ВИРОБНИЦТВО
ПИЛОМАТЕРІАЛІВ
(млн. м³)

С. О. Добряков. Червоні партизани. 1967

Воркути, Інти та Железнодорожному — рем.-мех. з-ди. Вироби буд. матеріалів (щегельні, цементний, вапновий, залізобетонних конструкцій, великопанельного домобудування з-ди та ін.). Підприємства легкої (замшевий з-д, шкіряно-ваут. комбінат, валяльна та швейна ф-ки тощо) та харч. (молокозаводи, м'ясокомбінати, солеварний з-д, млинарський та м'ясні комбінати, кондитерська та макаронна фабрики) промисловості. Головні промислові центри: Сиктивкар, Ухта, Інта, Печора.

В Комі АРСР — 51 радгосп та 5 державних промислово-мисливських господарств (1977). С. г. спеціалізується на молочному скотарстві. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої худоби — 153,3, свиней — 83,6, овець і кіз — 35,0. Розводять оленів (108 тис. голів) та птицю. Землеробство гол. чин. на Пд. Зх. республіки. Вирощують кормові, картоплю, овочі, зернові (озиме жито, ячмінь, овес). За роки Рад. влади на тер. Комі АРСР створено всі види сучас. транспорту. В пів.-зх. напрямі її перетинає з-ця Мікунь — Ухта — Воркута. Проходить магістральний газопровід «Сяйво Півночі» (Вуктил — Ухта — Торжок) і нафтопровід Усинськ — Ухта — Ярославль. Осн. автошляхи: Сиктивкар — Мураші, Сиктивкар — Усть-Кулом, Сиктивкар — Железнодорожний, Ухта — Троїцько-Печорський. Значну роль у перевезеннях вантажів відіграє водний, пасажирів — повітряний транспорт.

І. М. Семенов

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції народ комі не мав своєї писемності, серед населення було лише 25% письменних, в районах Печори — 10—12%. В 1914/15 навч. р. на тер. сучас. Комі АРСР налічувалося 316 шкіл, в основному церковнопарафіяльних, в яких навчалось 15 тис. учнів. Серед. спец. і вищих навч. закладів не було. В 1978/79 навч. р. у 629 загальноосв. школах усіх видів навчалось 192,2 тис. учнів, у 17 серед. спец. навч. закладах — 16,9 тис., у 42 профес. тех. уч-щах — 16,5 тис. учнів. У Комі АРСР — 3 вищі навч. заклади: Сиктивкарський університет імені 50-річчя СРСР, пед. ін-т у Сиктивкарі та індустріальний ін-т в Ухті. В них, а також у філіалах лєнінградських лісотех. академії (Сиктивкар) і гірничого ін-ту (Воркута) налічується 13,7 тис. студентів. Працюють Комі філіали АН СРСР, Печорський н.-д. вугільний ін-т М-ва вугільної пром-

сті СРСР, Комі філіал Всесоюз. н.-д. ін-ту природних газів, Держ. с.-г. дослідн. станція та ін. наук. установи й проектно-конструкторські орг-ції. В республіці 494 масові 6-кн. 568 клубних закладів, 682 кіноустановки з платним показом, 4 театри, філармонія, Ансамбль пісні і танцю Комі АРСР, 5 музеїв: худож. і краєзнавчий у Сиктивкарі, краєзнавчий у Печорі та ін. Позашкільні заклади: палаци і будинки піонерів і школя-

Вирощування ранніх овочів і зелені в радгоспі «Приміський». Стадо оленів

рів, станції юних техніків і натуралістів, дитячо-юнацькі спорт. школи та ін. У 1978 в республіці видано 91 назву книг і брошур тиражем 902,8 тис. прим. У Комі АРСР виходить 25 газет, з них три республіканські: «Югид туй» («Світлий шлях», комі мовою), «Красное знамя» і «Молодежь Севера», 3 журнали річним тиражем 545 тис. прим. Працює книжкове вид-во Комі АРСР. Респ. радіо й телебачення ведуть передачі по двох радіо-і одній телевізійній програмах комі й російською мовами. Телецентри — в Сиктивкарі, Воркуті та Ухті.

Література народу комі, що виникла на основі багатой і різноманітної за жанрами (казки, пісні, перекази, легенди) усної нар. творчості, розвивається з серед. 19 ст. Початок її пов'язаний з літ. діяль-

ністю поета-демократа І. Куратова. У 20-х рр. 20 ст. почала зароджуватися і формуватися комі рад. л-ра. Провідними жанрами в той час були поезія і драматургія. Заснователі комі рад. л-ри — поети М. Лебедев, В. Чисталев, В. Литкін, поет і драматург В. Савін, драматург М. Попов. Відомі дослідження епосу народів Півночі письменника К. Жакова. В 30-х рр. з'явилися великі прозові твори — повісті Г. Федорова, І. Пистіна, П. Дороніна, романи В. Юхніна. У роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступили поети С. Попов, І. Вавилін, драматурги М. Дьяконова, С. Ермолін, у післявоєнні роки — прозаїки Я. Рочев, І. Із'яров, О. Ліноров, В. Ширяев, П. Шахов. Серед сучас. письменників відомі М. Фролов, І. Горюнов, Г. Юшков та ін. Комедію М. Дьяконова «Весілля з посагом» (1950) перекладено укр. мовою і поставлено на сценах укр. театр. України присвятили поезії С. Попов, І. Вавилін, про дружбу народів говориться у творах В. Юхніна, І. Пистіна. В галузі літературознавства й літературної критики працюють А. Бежєв, В. Латинцева, А. Федорова та ін.

Природні умови краю сприяли розвитку дерев'яної архітектури. Збереглися масивні зрубні (див. Зруб) 1—2-поверхові будинки, дерев'яні (халупи Параскеви П'ятини в с. Кривому Удорського р-ну, 18 ст.) та кам'яні (церква Стефана Пермського в Усть-Вимі, 1759) церкви. За рад. часу реконструйовано м. Сиктивкар, виникли нові міста (Воркута, Ухта, Печора, Інта та ін.). Серед споруд — муз. театр у Сиктивкарі (1968, арх. А. Турчанінов), будинок Ради Міністрів Комі АРСР у Сиктивкарі (1972, арх. В. Ширшов, Г. Ільїнський), Палац піонерів та школярів в Ухті (70-і рр. 20 ст., архітектори П. Мурзін, М. Жижмонтов).

На тер. Комі АРСР знайдено мезолітичне знаряддя з каменю й дерева з геом. орнаментом, розмалюваний посуд доби неоліту, вироби з кістки епохи бронзи й раннього заліза, твори «зірнотого стилю» (1-е — поч. 2-го тис. н. е.), ювелірні вироби 10—14 ст., бронзові зображення птахів і звірів та фігурки людей. Народне мист. поширене здавна і пов'язане з виготовленням предметів побуту й одягу (ткацтво, вишивка, плетіння, вироби з хутра, декоративний розпис, різьблення тощо). Професійне мист. з'явилося за рад. часу (художники В. Поляков, М. Безносів, В. Постников, П. Митюшев, С. Добряков, С. Торлопов, В. Мамченко, П. Бистрова та ін.).

В Комі АРСР поширені трудові, сімейно-побутові, ліричні пісні, частівки тощо, сольний і хорівий (2—3-голосий) спів. Муз. інструменти: 3-струнний ситудек (смічковий і щипковий); бруган — 4- та 7-струнний ударний інструмент; духові — дудки, флейти; ударні — чабанський барабан, брязкальця тощо; популярні рос. баладайка та гармонь. Профес. музика розвинулася за Рад. влади (муз. драма «Усть-Куломське

Вугільна шахта «Східна» в місті Інти. Сиктивкарський лісопромисловий комплекс. У Печорському річковому порту.

повстання» А. Воронцова, 1942; «Ювілейна кантата» С. Кондратьєва, 1946; опера «Гроза над Усть-Кулоном» Г. Дехтярьова, 1940; балет «Лісова людина», 1961, та оперета «Пісні до зірок», 1963, Я. Перенеліці). Серед композиторів — П. Чистальов, Б. Архімандригов, В. Савін, В. Мстениця; співаків — нар. арт. Комі АРСР В. Босва, засл. арт. Комі АРСР П. Осипов, З. Орлова. В республіці працюють: Комі респ. муз. те-

С. А. Торлопов. Відплив. 1967.

атр, філармонія, Ансамбль піснi і танцю Комі АРСР, муз. уч-ща (Сиктивкар, Воркута), муз. школи. В 1919 в Усть-Сисольську (тепер Сиктивкар) була організована постійна аматорська труппа — «Сиктевичук». В 1930 поет В. Савін організував театр. курси по підготовці акторів, випускники яких склали ядро театру КІПТ (Комі інструктивний пересувний показовий театр; проіснував до 1936). У 1936 в Сиктивкарі відкрито постійний Комі драм. театр. У Воркуті працюють драм. театр (1942—36 — муз.-драм.) і театр ляльок (з 1936). Театри ставлять п'єси рад. авторів, у т. ч. національних, рос. та укр. драматургів (О. Корнійчука, Я. Галана та ін.), п'єси зарубіжних класиків. Серед театральних діячів — нар. артисти РРФСР і Комі АРСР І. Аврамов, Г. Сидорова; нар. артисти Комі АРСР Н. Суркова, С. Ростиславна, Г. Литкіна, Е. Попов, М. Красильников, В. Ряснихаєв та інші.

Лит.: Очерки по истории Коми АССР, т. 1—2. Сыктывкар, 1955—62; История Коми АССР с древнейших времен до наших дней. Сыктывкар, 1978; Коми советские писатели. Сыктывкар, 1968; Пахорукowa В. В. Пути и проблемы развития коми-пермяцкого проза. Л., 1977; Дамин В. Н. Коми поэма. Сыктывкар, 1978; История коми литературы, т. 1. Сыктывкар, 1979 [в 3-х т.]; Латышева В. А. Зарождение драматургии и театра народа коми. Сыктывкар, 1968.

КОМІ МОВА, коми-зірянська мова — мова коми, належить до пермської групи фінно-угорських мов. Розмовляє нею понад 249 тис. чол. (1979, перепис). Осн. риси: уникання збігу голосних чи приголосних, майже немає комбінованих змін звуків. Іменникові властиві категорії числа й відмінка. Писемність К. м. існувала з 14 ст. Лит. мова сформувалася остаточно за рад. часу. Для К. м. використовують тепер алфавіт на рос. графічній основі. Про л-ру К. м. див. *Комі АРСР*, розділ Культура.

Лит.: Современный коми язык, ч. 1—2. Сыктывкар, 1955—64.

КОМІ ФІЛІАЛ АН СРСР — об'єднання наук. установ АН СРСР на Пн. Сх. Європ. частини країни. Створено 1949 на основі н.-д. бази АН СРСР в м. Сиктивкарі. До складу філіалу входять (1978): Ін-т геології, Ін-т біології, Ін-т мови, л-ри й історії, Відділ економіки, Відділ енергетики, Відділ хімії, Наук.-експериментальна біол. станція.

В. М. Пелих. **КОМІКС** (англ. comics, мн. від comic — комічний, смішний) — серія малюнків із короткими текстами. Вважають, що попередниками цього жанру були серії картин (пізніше — гравири) У. Гогарта «Кар'єра повії» (1730—31) і малюнків В. Буша до кн. «Макс і Моріц» (1865). Сучас. К. виник у США наприкінці 19 ст., поширення набув з 30-х рр. 20 ст. (в т. ч. у мультфільмах У. Диснея), згодом став одним з найпоширеніших жанрів «масової культури» в капіталістичних країнах. Бурж. пропаганда використовує К. з метою прищеплення культу фізичної сили і садизму, розпалювання расової ворожечі. Осн. тематичні різновиди К.: К. про «дикий Захід» («вестерн»), псевдонауковий, детективний, воєнний, К. жаків і пригод тощо. Особливо згубно К. впливають на юного читача. Оригінальною формою К. можна вважати альбом «Створення світу» (1951—53) Ж. Еффеля.

КОМІНТЕРН — див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

КОМІНТЕРНІВСЬКЕ (до 1933 — Антонове-Кодинцеве) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, за 18 км від залізнич. ст. Кремидівка, 4,7 тис. ж. (1979). Населений пункт виник бл. 1802 як кріпачке село. В 1905—07 в селі відбулися заворушення селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 К. — с-ще міськ. типу. В К. — мол. цех Одес. мол. з-ду, хлібний, соковий, комбикормовий з-ди, мішкол. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КОМІНТЕРНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 61,8 тис. чол. (1979). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищам і 15 сіл. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Комінтернівське*. К. р. на Сх. омивається Ти-

гульським лиманом, на Пд. Зх. — Куляницьким лиманом, на Пд. — Чорним м. Лежить в межах Причорноморської низовини. Корисні копалини: черепашник, глини, пісок. Ґрунти чорноземні. Розташований в степовій зоні. В межах району заказники — Петрівський та Коса Стрілка.

Найбільше пром. підприємство — Будинське заводоуправління. Комбінат побутового обслуговування (Комінтернівське) та 7 будинків побуту. В с. г. переважає зернове г-во, овочівництво і тваринництво мол.-м'ясного напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 111,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 94,4 тис. га. Ґол. культури: озима пшениця, соняшник, помідори. Садівництво. В К. р. — 13 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 4 радгоспи, 6 птахозаводів, радгосп-завод (переробка фруктів та ягід), звірогосподарство, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кремидівка і Сербка. Автошляхів — 323 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — радгосп-технікум (с. Петрівка), 33 заг.-осв. та 3 муз. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 21 будинок культури, 27 клубів, кінотеатр, 48 кіноустановок, 43 б-ки. На березі Чорного м. розташовані численні бази відпочинку. В с. Дофінівці К. р. нар. укр. художник К. К. Костанді. У К. р. видається газ. «Слава хлібороба» (з 1932).

Г. І. Куценко. **КОМІНФОРМ** — див. *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій*.

КОМІ-ПЕРМ'ЯКІ — народ, споріднений з народом коми. Переважна більшість живе в Комі-Перм'янському авт. окрузі Пермської обл. РРФСР. Загальна чисельність К.-п. — 151 тис. чол. (1979, перепис). Мова — коми-перм'яцька (див. *Комі-перм'яцька мова*). Віруючі К.-п. — православні, є й старообрядці. Осн. заняття — с. г.; працюють також у лісовій промисловості.

КОМІ-ПЕРМ'ЯЦЬКА МОВА — мова коми-перм'яків. Належить до пермської групи фінно-угорських мов. Розмовляє нею понад 116 тис. чол. (1979, перепис). К.-п. м. близько споріднена з *комі мовою* (комі-зірянською). Основні риси: уникання збігу як голосних, так і приголосних, звуки мало зазнають впливу сусідніх звуків. Іменникові властиві категорії числа й відмінка. Писемність існувала з 14 ст. Лит. мова сформувалася за рад. часу. Сучас. алфавіт — на основі російського.

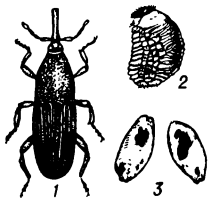
Лит.: Коми-пермьяцкий язык. Кулинка, 1962.

КОМІ-ПЕРМ'ЯЦЬКИЙ АВТОНОМНИЙ ОКРУГ — у складі Пермської обл. РРФСР. Утворений 26.II 1925. Площа 32,9 тис. км². Нас. 173 тис. ж. (1979, перепис). Осн. населення — коми-перм'яки, живуть також росіяни та ін. Міськ. нас. — 24%. Поділяється на 6 районів, має 1 місто, 3 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Кудимкар*. Нагороджений орденом Дружби народів (1973). Поверхня горбисто-рівнинна. На Пн. — Північні Ували (до 270 м), на Пд.

Комі АРСР. В. О. Ро-
хін. Північна діалекта.
Граніт. 1964.

КОМІРНИЙ
ДОВГОНОСИК

Комірний довгоносок:
1 — жук; 2 — личинка;
3 — ушкоджені зерна
пшениці.

Зх. — Верхньокамська височина (до 280 м). Корисні копалини: залізна руда, буре вугілля, буд. матеріали, торф. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня — 15,7°, —16,7°, липня +17,3, +17,6°. Опадів 500—550 мм на рік. Гол. ріка — *Кама*. Є озера (Леман, Нахти, Стара Кама та ін.). Ґрунти підзолисті, дерново-підзолисті та торфяно-болотні. Понад 80% території зайнято лісами, переважно ялиновими та сосновими. За роки Рад. влади К.-П. а. о. перетворився на район розвинутого с. г. та пром-сті, що базується на значних місц. запасах деревини (300 млн. м³) та переробці с.-г. сировини. Значне місце у пром-сті посідають лісозаготівлі та лісопереробка (лісопильне, меблеве, бондарне та ін. виробн., лісохімія). Розвивається харч. (м'ясокомбінат, маслозаводи, льонозаводи), легка (швейно-трикотажне виробн.) та буд. матеріалів пром-сть. У Кудимкарі — металообр. та рем. з-ди. В К.-П. а. о. 1979 було 26 колгоспів і 28 радгоспів. С. г. спеціалізується на мол.-м'ясному скотарстві та землеробстві зернового напрямку. Розводять велику рог. худобу, свиней, овець, кіз. Вирощують зернові (жито, овес, яра пшениця), кормові трави, картоплю, овочі, льон. У внутр. перевезеннях використовують автомоб. (Менделєєво — Кудимкар — Гайни, Кудимкар — Пожва) та річковий (судноплавство по Камі) транспорт, місц. авіалінії. В 1977/78 навч. р. в окрузі було 227 загальноосв. шкіл, 4 серед. спец. навч. заклади, 3 профес.-тех. уч-ща. Функціонують 131 масова б-ка, 209 клубних закладів, 317 кіноустановок з платним показом, драм. театр і краєзнавчий музей — у Кудимкарі. Виходять окружна газ. «По ленинському пути» рос. і комі-перм'яцькою мовами й районна газета. Місцеве радіомовлення проводиться комі-перм'яцькою й рос. мовами. З давніх часів на тер. К.-П. а. о. відоме самобутнє мист. (зображення і фігурки тварин, виробн з кістки та глини; 3—11 ст.). В 17—19 ст. розвинулася скульптура з дерева. Здавна поширені ткацтво, різьблення на дереві, в'язання, вибілка. За рад. часу розвивається сучас. мист. (художники П. Суботін-Перм'як, А. Мошев та ін.). Зростають міста. Житл. й громад. споруди будували спочатку з дерева, а з 50—60-х рр. — із збірного залізобетону.

КОМІРНИЙ ДОВГОНОСИК (*Sitophilus granarius*) — комаха род. довгоносокових. Ушкоджує при зберіганні зерно і продукти його переробки. Жук (довж. 2,2—4,7 мм) темно-коричневий, личинка (довж. 3—4 мм) біла. Самка відкладає яйця (до 300 шт.) по одному всередину зерна. Личинка розвивається 20—25 днів, видаючи вміст зерна; заляльковується в зерні. Жук прогризає отвір у ньому і виходить назовні; живиться зерном. За рік розвивається до 4 поколінь. Ушкоджене зерно втрачає схожість і стає непридатним для вживання в їжу. Про з а х о д и боротьби див. *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

КОМІРНИКИ, коморники — у 15—18 ст. категорія найбіднішого феодально залежного селянства і міщанства в Польщі, Литві та на загарбаних польс. шляхтою укр. і білорус. землях. Виникнення К. як соціальної групи пов'язане з закріпаченням, обезземеленням і розоренням селян та міщан. У селах К. називали безземельну бідноту, яка наймитувала і жила по чужих хатах (коморах), а в містах — позбавлених власності міських ремісників-бідняків.

КОМІРНІ КЛІЩІ, хлібні кліщі, боршняні кліщі — група безхребетних тварин надроддини акародівних кліщів типу *членистоногих*. Довж. тіла 0,2—1 мм. Живуть у ґрунті, на рослинах, у норах тварин тощо; заносяться в житл. та госп. приміщення. Живляться переважно речовинами рослинного походження. Для більшості видів характерна особлива фаза розвитку — гіпноус (нерухомість і рухлива форми). К. к. у цій фазі стійкі до несприятливих факторів (нестачі їжі, вологості тощо). Бл. 200 видів, пошир. по всій земній кулі, з них найнебезпечніші *борошняний кліщ*, *видовжені кліщі* (ушкоджують зернопродукти), *сирий кліщ*, *цибулевий кліщ* та ін. Заражені К. к. продукти можуть бути причиною шлунково-кишкових і алергічних захворювань людини і тварин. З а х о д и боротьби. Дотримання правил зберігання харч. запасів; знищення К. к. за допомогою *акарицидів*, а також висушуванням, охолодженням і заморожуванням продуктів. Див. також *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Болотін К. М. Комірні шкідники. К., 1975.

А. М. Войтенко.

КОМІРНІ ШКІДНИКИ — комахи, кліщі, мишовидні гризуни, що ушкоджують під час зберігання зерно, продукти його переробки, сухофрукти тощо. Див. *Шкідники зерна і зернових продуктів*. **КОМІСАР** (франц. commissaire, букв. — уповноважений) — 1) У різних країнах *службова особа*, який урядом надано особливі повноваження. У Франції за часів бурж. революції кін. 18 ст. К. називалися уповноважені *Конвенту*. В СРСР 1917—46 (до утворення міністерств) — член уряду, який очолював центр. орган держ. управління (народний комісаріат), 1918—25, 1937—42 — представник Комуністичної партії в Збройних Силах СРСР, що поділяв з командиром відповідальність за виконання бойового завдання, за бойову, політ. і матеріально-госп. підготовку частини; особа, яка очолює *комісаріат військовий*. 2) У деяких країнах — чиновник, який виконує поліцейські функції.

КОМІСАРЕНКО Василь Павлович [н. 1 (14).І 1907, с. Черняхів, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.] — український рад. патофізіолог-ендокринолог, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Харків. мед. ін-т. У 1935—40 — директор Укр. н.-д. ін-ту експериментальної ен-

докринології, а з 1940 працював в Ін-ті експериментальної біології та патології ім. акад. О. О. Богомольця. В 1950—54 — професор Київ. мед. ін-ту. З 1953 — зав. лабораторією ендокринних функцій Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. В 1965 — директор організованого ним *Ендокринології та обміну речовин київського науково-дослідного інституту*. Праці К. присвячені вивченню механізму дії гормонів на організм. К. запропонував гормональні препарати (кортикостероїди, спленін тощо). Голова Українського комітету захисту миру (1960—75). Держ. премія УРСР (1976). Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1961). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КОМІСАРЕНКО Ігор Васильович (н. 15.XII 1933, Харків) — укр. рад. хірург-ендокринолог, доктор мед. наук (з 1978). Член КПРС з 1964. Син В. П. *Комісаренка*. В 1958 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1965 — керівник хірургічного відділу *Ендокринології та обміну речовин київського науково-дослідного інституту*. Праці К. присвячені удосконаленню методів діагностики і хірургічного лікування залоз внутрішньої секреції, розробці й удосконаленню методів діагностики і лікування хвороби Іценка — Кушінга, хірургічному лікуванню цукрового *діабету* тощо. Держ. премія УРСР, 1976.

КОМІСАРІАТ ВІЙСЬКОВИЙ (франц. commissariat) — в СРСР орган місцевого військ. управління (району, області, міста), що відає обліком військовозобов'язаних і обліком матеріальних засобів, проводить чергові призови та призови за мобілізацією до Рад. Армії, забезпечує проведення позавійськ. підготовки трудящих тощо. Здійснює пенсійне забезпечення сімей військовослужбовців.

КОМІСАРІАТ У ПОЛЬСЬКИХ СПРАВАХ НА УКРАЇНІ, Польський комісаріат — орган Рад. влади по роботі серед польс. біженців, солдатів і військовополонених, що існував на території Рад. України з грудня 1917 до середини 1919. Польс. комісаріат провів значну роботу щодо подання матеріальної допомоги польс. трудящим, які перебували на рад. землі, сприяв поверненню їх на батьківщину, а також залученню до боротьби за владу Рад.

КОМІСАРІВКА (до 1917 — Голубівка) — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Баронська. 3,5 тис. ж. (1979). У с-ші — з-д торг. машинобудування, відділення птахорадгоспу «Мирний», сортовипробувальний сад.-дільняк. З заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще. Філіал Зоринської поліклініки. Будинок культури, 3 б-ки. К. засн. 1765.

КОМІСАРІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1905 — заворушення селян с. Комісарівки (тепер смт Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. В серпні 1905 на сході селяни ухвалили відібрати у поміщиці 130 дес. спірної землі.

22.VIII (4.IX) між селянами і службовцями економії відбулася сутичка. В економію прибув загін поліції, який розігнав селян. Кількох з них було заарештовано. Щоб запобігти заворушенням, в економію було розміщено загін козаків.

КОМІСІЯ ДОГОВІР — письмова угода, за якою одна сторона (комісіонер) зобов'язується вчинити за дорученням другої сторони (комітента) за винагороду одну або кілька угод від свого імені, але за рахунок комітента. Осн. правила, що визначають взаємовідносини сторін у К. д., в УРСР передбачено ст. 395 ЦивК УРСР. К. д. особливо поширений при продажу громадянами речей через комісійні магазини, при продажу на комісійних засадах с.-г. продукції (див. *Комісійна торгівля сільськогосподарськими продуктами*), зайвих і невикористаних матеріальних цінностей підприємств тощо. Укладається К. д. і в зовн. торгівлі (див. *Консигнація*). Комітентами за К. д. можуть бути як громадяни, так і соціалістичні орг-ції; комісіонерами — лише соціалістичні орг-ції. Комісіонер зобов'язаний виконати дане йому доручення відповідно до вказівок комітента, відповідає перед комітентом за втрату або пошкодження одержаного від нього майна тощо. Див. також *Делькредере*. І. Б. Красько.

КОМІСІЯ ПАРЛАМЕНТСЬКА, комітет парламентські — органи, що створюються палатами бурж. парламентів з числа їх членів для попереднього розгляду законопроектів та інших питань. К. п. поділяються на постійні і тимчасові. Постійні утворюються на весь строк повноважень парламенту, кожна з них має свою спеціалізацію (фінанси, закордонні справи, збройні сили тощо). Тимчасові — для розгляду конкретного законопроекту, а також для різного роду досліджень. Існує й такий вид К. п., як комітет всієї палати (у Великобританії та деяких ін. країнах). Двупалатні парламенти утворюють і об'єднані К. п., як постійні, так і тимчасові. Їхнім різновидом є погоджувальні комісії, створювані для погодження розходжень між палатами з питань прийняття законопроекту. Бурж. парламенту властива тенденція перенесення осн. частини роботи з пленарних засідань палат у комісії, де у вузькому колі професійно-нальних політиків вирішуються найважливіші питання, які потім лише формально затверджуються на відкритих засіданнях палат. Ю. І. Нипорко.

КОМІСІЯ ПРИ ВИКОНАННЯХ МІСЦЕВИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ — колегіальні органи, що їх утворюють на строк повноважень місцевих Рад або тимчасово для виконання певних завдань управління, контролю чи проведення окремих заходів. Вони поєднують у собі риси держ. органів і громад. організацій. Найбільш поширеними, зокрема в УРСР, є комісії у справах неповнолітніх, адміністративні, спостережні, розподільні житлової площі, по працевлаштуванню, боротьбі з пияцтвом. Питання, віднесені

до відання тієї або ін. комісії, розв'язуються в присутності заінтересованих службових осіб і громадян. До складу комісій обираються депутати, представники громад. орг-цій, трудових колективів, працівники виконавчих і розпорядчих органів. Гол. методи діяльності комісій — переконання, виконання поваги до законів, широка гласність, запобігання правопорушенням. Крім того, деякі з них мають право застосовувати такі види адміністративної відповідальності, як попередження або штраф. Завдання, повноваження, структуру і порядок роботи цих комісій встановлено законодавством про Ради (напр., *Законами УРСР про місцеві Ради*) або рішенням місц. Рад чи їх виконкомів. Усі комісії є підзвітними і підконтрольними відповідним Радам та їхнім виконкомам.

Р. В. Бершеда

КОМІСІЙНА ТОРГІВЛЯ сільськогосподарськими продуктами — в СРСР різновид когоспної торгівлі. Займає її *споживча кооперація*, яка приймає с.-г. продукти на комісію від когоспів за цінами, погодженими з ними (причому видає їм відразу 100% договірної ціни), а у когоспників купує їх за цінами місц. ринків. Договірні ціни, як правило, нижчі за ціни місц. ринків.

КОМІСІЯ (лат. commissio — доручення) — 1) Уповноважена група осіб, обрана чи призначувана для виконання тимчасового або постійного доручення чи попередньої розробки будь-якого питання (див. *Комісії при виконкомів місцевих Рад народних депутатів*, *Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО*, *Комісія міжнародного права ООН*). 2) Один з видів договорів у цивільному праві. Див. *Комісій договір*.

«КОМІСІЯ 50-ти» — орган контролю за діяльністю місцевих установ Рад, влади по розгляду скарг селян. Діяла на Україні влітку 1919. Створена на *Всеукраїнському з'їзді волоських виконкомів 1919* у кількості 50 чол. (звідси й назва) з метою зміцнення зв'язків центр. органів Рад, влади з селянством. Комісія проводила також агіт.-роз'яснювальну роботу на селі, брала участь в організації боротьби проти куркульсько-націоналістичного бандитизму. Припинила існування у серпні 1919 в зв'язку з тимчасовим загарбанням України денікцями.

Л. М. Майнескулов

КОМІСІЯ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ (КЕУ) — держ. комісія при Держплані УРСР, створена 1921 по складанню перспективного плану електрифікації України, розрахованого на 10—15 років. Ниходячи з ленінського плану *ГОЕЛРО*, КЕУ запланувала збудувати в Україні вуг. електростанції: Штерівську, Гришинську, Лисичанську, Ізюмську; гідроелектростанції: Олександрівську (*Дніпрогес*) і Бузьку; станції на доменних і коксових газах, комбінованих з вугіллям, — Петровську, Юзівську, Мажівську та ін. Заг. потужність цих електростанцій мала становити 1 млн. кВт. У 1934 потужність електростанцій України

становила 1656 тис. кВт. Після прийняття плану першої п'ятирічки (1929) КЕУ припинила діяльність; її функції передано Держплану УРСР. Див. *Електрифікація*.

КОМІСІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ООН — постійний допоміжний орган *Генеральної Асамблеї ООН*, заснований за її резолюцією від 21. XI 1947. Має своїм завданням заохочення прогресивного розвитку міжнародного права і його кодифікації. Складається з 25 чоловік. Члени К. м. п. обираються Ген. асамблеєю ООН строком на 5 років (з правом переобрання) з кандидатів країн-членів ООН, які користуються визнанням авторитетом у галузі міжнар. права. Цей захід спрямований на те, щоб склад комісії забезпечував представництво найголовніших форм цивілізації й основних правових систем світу. К. м. п. розробляє проекти конвенцій, спрямованих на кодифікацію міжнародного права та прогресивний розвиток окремих проблем або галузей міжнар. права. Ряд розроблених К. м. п. ООН конвенцій з морського, дипломатичного й консульського права, права міжнар. договорів та ін. були прийняті на міжнар. конференціях і значною мірою сприяли прогресивному розвитку міжнар. права. Щорічні сесії К. м. п. відбуваються в Женеві. До складу К. м. п. ООН обирались рад. юристи-міжнародники (*Корецький В. М., Крилов С. Б., Кожевников Ф. І., Тункін Г. І., Ушаков Л. О.*).

М. В. Яновський
КОМІСІЯ ПАРТІЙНОГО КОНТРОЛЮ ПРИ ЦК ВКП(б) (КПК) — орган парт. контролю. Створена XVII з'їздом партії (1934), який перетворив *Центральну Контрольну Комісію ВКП(б) (ЦКК)* на КПК. Обиралася з'їздом партії, мала апарат у центрі та постійних представників у республіках, краях, областях, яких КПК призначала і відкликала. XVIII з'їзд ВКП(б) (1939) визнав, що центр. завданням КПК має бути посилення контролю за виконанням рішень ЦК ВКП(б); визначив, що КПК працює при ЦК ВКП(б), під його керівництвом і за його директивами, у зв'язку з чим відповідає необхідність виборів КПК на з'їзді партії. XIX з'їзд КПРС (1952) перетворив КПК на *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС.

«КОМІСІЯ ПО ВНУТРІШНІЙ БЕЗПЕЦІ». Засн. 1934 як «Комісія по розслідуванню антипар. діяльності», з 1938 — тимчасова, з 1946 — постійна комісія палати представників конгресу США; з 1969 — сучас. назва. Офіц. мета — боротьба проти «підприємливого анти-амер. пропаганди». Після 2-ї світової війни спрямала розгудові реакції, зокрема *маккартизму*. Бере участь у переслідуванні прогресивних орг-цій і діячів.

КОМІСІЯ ПО ТРУДОВИХ СПОРАХ — в СРСР первинний орган для розгляду спорів, що виникають з приводу трудових правовідносин, за винятком спорів, які, згідно з законом, підлягають розглядові безпосередньо в судах та ін. органах. Див. *Трудові спори*.

В. П. Комисаренко.

КОМІСІЯ УРСР У СПРАВАХ ЮНЕСКО

В. Ф. Комісаржевська.

М. В. Комісаров.

КОМІСІЯ УРСР У СПРАВАХ ЮНЕСКО — міжвідомчий орган для розвитку співробітництва і забезпечення координації участі установ та відомств республіки в діяльності ЮНЕСКО. Заснування таких національних комісій, що представляють уряди та «голови національних об'єднання, зацікавлені в справі освіти, науки і культури», передбачено Статутом ЮНЕСКО. Комісію УРСР створено постановою Ради Міністрів УРСР від 27.VII 1956. До її складу входять 25 представників м-в освіти, вищої та серед. спец. освіти, культури, геології та АН УРСР, ЦСУ УРСР, Держкіно, Держтелерадіо, Держкомвидав та ін. Свою діяльність комісія проводить у відповідності з програмою ЮНЕСКО. З цією метою при Комісії створено к-ти з питань освіти, науки, культури та інформації. На засіданнях Комісії обговорюються плани її роботи, звіти делегатів і представників республіки про участь у сесіях, конференціях та нарадах по лінії ЮНЕСКО, окремі питання участі республіки в діяльності ЮНЕСКО. В своїй роботі Комісія спирається на допомогу широкого кола урядових та громад. орг-цій республіки. Вона також координує діяльність нац. к-тів, створених в УРСР для реалізації довгострокових програм ЮНЕСКО (Міжнар. програма геол. кореляції, Міжнар. гідрологічна програма, «Людина і біосфера», програма дослідження *Саттового океану*, проект вивчення та поширення слов'янських культур). Комісія співробітничала з нац. комісіями інших країн — членів ЮНЕСКО. Очолює комісію голова. Місцеперебування комісії — Київ.

Ю. М. Кошубей.

КОМІСКО (Comisco, скорочено від франц. Comité International Socialiste Consultatif — Міжнародний соціалістичний консультативний комітет) — орг. центр ряду соціалістичних партій, керіваних правими соціалістами. Існував з грудня 1947 по червень 1951. Знаходився у Лондоні. Перетворений на Соціалістичний інтернаціонал.

КОМІССАРЖЕВСЬКА Віра Федорівна [27.X (8.XI) 1864, Петербург — 10 (23).II 1910, Ташкент, похована в Петербурзі] — рос. актриса. Ученьця В. М. Давидова. Сценічну діяльність почала 1888. У 1890—91 виступала в Москві у виставах Т-ва мистецтва і літератури під керівництвом К. Станіславського, 1894 — в трупі М. Сивельникова в Новочеркаську. В 1896—1902 — в Александринському театрі в Петербурзі. В 1904 заснувала власний Драм. театр. У 1908—10 гастролювала в містах Росії та України, зокрема в Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Києві. В 1908 відвідала США. Ролі: Лариса («Безприданниця» О. Островського), Ніна Заречна («Чайка» Чехова), Варвара Михайлівна, Ліза («Дачники», «Діти сонця» Горького), Нора («Ляльковий дім» Ібсена), Беатріса («Сестра Беатріса» Метерлінка) та ін.

КОМІССАРОВ Микола Валер'янович [5 (17).I 1890, Петербург — 30. IX 1957, Москва] — рос. рад.

актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1946). Акторську діяльність почав 1920. Працював у театрах Києва, Старого Оскола, Одеси, Харкова, Запоріжжя, Кременчука, 1925—27 — в Ленінгр. театрі «Комедія», трупах Далекого Сходу, в 1934—45 — актор Одес. рос. драм. театру, з 1946 — *Малого театру*. Ролі: Фанусов («Ліхо з розуму» Грибєдєдова), Сатін і Актор («На дні» Горького), Абрезков («Живий труп» Л. Толстого), Дремлюга («Крила» Корнійчука), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

КОМІССАРОВА Марія Іванівна [н. 4 (17). VIII 1904, с. Андрєєвське, тепер Сусанінського р-ну Костром. обл.] — рос. рад. поетеса, перекладачка. Друкуватися почала 1924. Автор 36. поезій («Первопуті» (1928), «Переправа» (1932), «Зустріч» (1936), «Моя стежина продовжується» (1961), «Найдороще» (1962), «Вірші про Ленінград» (1967), «Всім відстаням всупереч» (1979) та поемі «Ліза Чайкіна» (1955). Перекладачка творів білорус. та укр. поетів, зокрема Т. Шевченка (присвятила йому вірш і статті), Лесі Українки.

Тв.: Дорога к друзьям. Л., 1968; Ожидание встречи. Л., 1973; Укр. перекл. — Дарувок. К., 1978.

КОМІТАС [справж. ім'я та прізвище — Соґомон Гевокович Соґомонян; 26.IX (8.X) 1869, містечко Кутіна, Туреччина — 22.X 1935, Париж; 1936 прах К. перевезено і поховано в Єревані] — вірм. композитор, етнограф, диригент. В 1893 закінчив Єчміадзінську духовну академію; 1896—99 вивчав історію і теорію музики в Берліні. З 1899 жив у Єчміадзіні, де очолював муз. класи і хор духовної академії. У 1910 переїхав до Константинополя, 1919 — до Парижа. З 1916 внаслідок психічної хвороби творча діяльність К. припинилась. К. — класик вірм. музики, майстер хорової поліфонії, основоположник вірм. наук. етнографії. Він записав і дослідив понад 3000 зразків нар. творчості (збереглося бл. 500).

КОМІТЕТ (франц. comité, від lat. committō — доручаю) — 1) Міжнародний, державний, громадський або парт. орган, що створюється для керівництва окремою галуззю г-ва, громадсько-політ. роботою тощо (напр. *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС, *Комітет по розборюванню*). 2) Керівний виборний орган.

КОМІТЕТ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯТКУ — орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції*. Створений 6.IV 1793; наглядав за діяльністю міністрів, мав надзвичайні повноваження. Спочатку к-т очолював Ж. Ж. Дантон. 10.VII 1793 к-т переобрано. До нього увійшли Л. А. Сен-Жюст, Ж. О. Кутон, Л. Карно; к-т очолював М. М. І. Робесп'єр. Восени 1793 к-т був гол. органом *якобінської диктатури* (фактично виконував функції революц. уряду). Після *термідоріанського перевороту* (27.VII 1794) к-т втратив своє значення. Скасований 26.X 1795 Конституцією III року республіки.

КОМІТЕТ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ — орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції*. Створений 2.X 1792. Гол. завданням к-ту була боротьба проти внутр. контрреволюції. Мав значного впливу в період *якобінської диктатури*. К-т посилав надзвичайних комісарів в армію та департаменти. У вересні 1793 — червні 1794 діяв під керівництвом *Комітету громадського порятунку*. У 1794 до к-ту увійшли контрреволюц. елементи. Майже всі члени к-ту взяли участь у *термідоріанському перевороті*. Скасований 26.X 1795 Конституцією III року республіки.

КОМІТЕТ З КОСМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ — те саме, що й *КОСПАР*.

КОМІТЕТ З ПИТАНЬ РОЗВИТКУ І СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН КАРИБЬСЬКОГО БАСЕЙНУ — регіональна організація, засн. 1975. До к-ту входять Барбадос, Співдружність Багамських Островів, Куба, Гренада, Гайана, Гаїті, Домініканська Республіка, Ямайка, Тринідад і Тобаґо.

КОМІТЕТ ЗАКОРДОННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РСДРП (КЗО) — керівний орган закордонних більшовицьких груп. Створений на установчому з'їзді (Женева, 15—19.III 1905), який об'єднав групи в одну орг-цію РСДРП. Перший склад КЗО розпущено у березні 1906 Об'єднанням ЦК РСДРП. Відновлено КЗО на нараді закордонних більшовицьких груп у Парижі 27—30.XII 1911. До складу новообраного КЗО входили І. Арманд, М. Ф. Володимирський, М. О. Семашко та ін. КЗО користувався правами самостійного к-ту РСДРП, у т. ч. мав представництво на з'їздах і конференціях партії, готував парт. кадри для роботи в Росії, допомагав ЦК партії видавати її розповсюджувати за кордоном парт. л-ру. В 1913 випускав «Бюлетень КЗО». Роботою КЗО керував В. І. Ленін. К. з. о. РСДРП припинив діяльність після Лютн. революції 1917.

КОМІТЕТ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СРСР (КМО СРСР) — громадська орг-ція рад. молоді, створена 2.VII 1956 в результаті реорганізації *Антифашистського комітету радянської молоді*. КМО СРСР розвивав і зміцнює дружбу та співробітництво рад. молодіжних орг-цій з зарубіжними молодіжними й студентськими нац. спілками, з регіональними і міжнародними молодіжними об'єднаннями 130 країн світу (1979). В республіках, краях і областях функціонують відповідні к-ти молодіжних орг-цій, у т. ч. на Україні діє КМО УРСР. Студентські орг-ції рад. молоді представлені в КМО СРСР Студентською радою СРСР. Видається «Вестник КМО СССР». КМО СРСР — член *Всемирної федерації демократичної молоді*, має постійний представників у Бюро федерації і в Секретаріаті *Міжнародного союзу студентів*.

Л. В. Кравченко.

КОМІТЕТ ПАРТІЙНОГО КОНТРОЛЮ при ЦК КПРС (КПК) — один з керівних органів КПРС. Створений 1952 згідно з Статутом, прийнятим XIX з'їздом КПРС.

замість *Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б)*. Організується ЦК партії. КПК перевіряє додержання членами і кандидатами в члени КПРС партійної дисципліни, притягає до відповідальності комуністів, винних у порушенні Програми і Статуту партії, парт. і держ. дисципліни, а також порушників парт. моралі; розглядає апеляції на рішення ЦК компартії союзних республік, крайових і обл. комітетів партії про виключення з партії і парт. стягнення (Статут КПРС, 1977, § 39). Листопадовий пленум ЦК КПРС (1962) реорганізував систему контролю в СРСР. Було створено *Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР і Партійну комісію при ЦК КПРС*. Грудневий пленум ЦК КПРС (1965) перетворив органи парт.-держ. контролю на *органи народного контролю*; діяльність КПК було відновлено.

КОМІТЕТИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР — єдиний союзно-республіканський орган парт. і держ. контролю в СРСР, що існував з листопада 1962 по грудень 1965. Органи парт.-держ. контролю було перетворено на *органи народного контролю*.

КОМІТЕТ ПО РОЗБРОЄННЮ. Створений 1961 внаслідок угоди між США і СРСР як орган 18 д-в для ведення переговорів по розбродженню. Налічує 39 д-в (1979). До к-ту входять представники країн *Організації Варшавського Договору*, НАТО і позаблокових країн. Участь у к-ті відкрито для всіх ядерних д-в. К-т не є органом ООН, але тісно пов'язаний з нею; рішення в к-ті приймаються на основі *консенсусу* (заг. згоди). К-т розробив кілька важливих угод: договори про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою, про її нерозповсюдження, Конвенцію про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення, Конвенцію про заборону діяння на природне середовище у воєн. цілях тощо.

КОМІТЕТ РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК — громадська орг-ція рад. жінок, діяльність якої спрямована на боротьбу за зміцнення миру на землі, розвиток дружніх зв'язків з жінками зарубіжних країн, на підтримку справедливої боротьби народів світу проти агресії, за свободу і незалежність, за демократію і соціальний прогрес, за рівноправність жінок і щастя дітей в усьому світі. Засн. у вересні 1941 як Антифашистський комітет радянських жінок, з 1956 має сучас. назву. Об'єднує на колективних засадах рад. жінок, які входять у профспілкові, кооперативні, творчі та ін. громад. орг-ції. Керівним органом К. р. ж. є Пленум. Голова к-ту — В. В. *Ніколаєва-Терещенко* (з 1968). К-т має зв'язки з 250 прогресивними нац., регіональними і міжнар. жіночими орг-ціями понад 120 країн світу. Один з фундаторів і член *Міжнародної демократичної федерації жінок*, рад. Фонду ми-

ру. Разом з ВЦРПС видає журн. «Советская женщина» 13 мовами народів світу. К-т нагороджено орденом Дружби народів (1973). Г. А. *Литвинова*.

КОМІТЕТИ БІДНОТИ, комбідни — класові орг-ції сільської бідноти, створені згідно з декретом ВУЦВК і РНК РРФСР від 11.VI 1918 в умовах посилення опору з боку *куркульства* і загострення продовольчої кризи. Боротьба за хліб на той час перетворилася на боротьбу за соціалізм. Право обирати й бути обраними до К. б. надавалося всім селянам (у т. ч. й *середнякам*), за винятком куркулів та ін. нетрудових елементів. К. б. брали активну участь у вилученні хлібних і зем. лишків у куркулів; розподілі пром. товарів між трудящими селянами, які видавали д-ва в обмін на продовольство; у перерозподілі на користь трудящих селян поміщицької і частково куркульської землі та реманенту, внаслідок чого у куркулів було відібрано і передано в користування сільс. бідноти 50 млн. га землі; в очищенні Рад від класово ворожих елементів, у створенні перших колективних г-в, організації набору добровольців у Червону Армію, проведенні культур.-виховної роботи. Організації і діяльність К. б. здійснювалися під безпосереднім керівництвом місцевих парт. і рад. органів, при активній участі робітників, які направлялися на село у складі продовольчих (див. *Продзагон*) та ін. загонів. Це сприяло зміцненню союзу *робітничої класу* з сільс. біднотою, залученню на їх бік *середняка*, посиленню розмежування класових сил на селі, згуртуванню і революц. вихованню широких верств трудящих мас *селянства*, що мало вирішальне значення для перебудови життя на соціалістичній основі, означало, за визначенням В. І. Леніна, величезний крок у розвитку «соціалістичної революції на селі» (Повн. збір. тв., т. 37, с. 137). В РРФСР К. б. існували до кінця 1918 — початку 1919 (до перевиборів сільс. Рад, що відбулися за участю К. б.). На цей час припадає створення К. б. в ряді повітів України, але їхня діяльність була не тривалою в зв'язку з наступом денікінців і петлюрівців. У травні 1920 на Україні були утворені *комітети незаможних селян*.

КОМІТЕТИ ГРАМОТНОСТІ — в дореволюц. Росії громадські культурно-осв. орг-ції, які мали на меті сприяти початковій нар. освіті. Існували в Москві (з 1845) і Петербурзі (з 1861). Вони виступали за відкриття шкіл для підготовки нар. учителів, видавали л-ру для народ. читання, організували декілька сот *народних бібліотек* і читальн, постачали школам навч. посібники тощо. Петерб. К. г. порушив клопотання про використання в нар. школах, б-ках і читальнях укр. губерній книжок рідною мовою, а також про дозвіл викладати в школах укр. мовою. З розвитком пром-сті в 90-х рр. К. г. почали обговорювати питання про введення *загального навчання*. Царський уряд у листо-

паді 1895 закрив обидва комітети. Див. також *Освітні товариства на Україні*.

«КОМІТЕТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ» — контрреволюц. орг-ції, створені в Росії, а т. ч. на Україні, у жовтні — листопаді 1917 бурж. і дрібнобурж. партіями для боротьби проти соціалістичної революції. При підтримці іноз. імперіалістів «К. г. б.» організовували антирад. заворушення, провокації, саботаж. Розгромлені в ході перемоги Рад. влади на місцях. **КОМІТЕТИ ДП**, Ради дп — організації робітн. класу Великої Британії. Створені 1920 як місц. к-ти руху «*Руки геть від Росії*». Налічувалося бл. 350 к-тів. Активну участь у них брала Компартия Великої Британії. Під час рад.-польс. війни 1920 під тиском англ. пролетаріату 9.VIII Лейбористська партія і Брит. конгрес тред-юніонів створили Центр. раду дп. 13.VIII рада скликала всеангл. робітн. конференцію, яка поставила вимоги дипломатичного визнання Рад. Росії, боротьби проти війни всіма засобами, аж до заг. страйку. Протест пролетаріату змусив уряд Великої Британії відмовитися від прямого втручання в війну на боці бурж.-поміщицької Польщі.

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН (КНС), комнезами — класові орг-ції сел. бідноти на Україні 1920—33. Організовані на основі рішення IV конференції КП(б)У, 4-го Всеукр. з'їзду Рад і закону ВУЦВК від 9.V 1920 для здійснення агр. і продовольчої політики Комуністичної партії, захисту інтересів бідноти й середняків і боротьби проти *куркульства*. Створення КНС допомогло подолати опір куркулів, вилучити у них хлібні й зем. лишки, забезпечити правильний розподіл конфіскованих земель, здійснити закон про *продрозверстку*, прискорити розгrom білополяків і Врангеля, *петлюрівців* і куркульського *бандитизму*. За неповними даними, на Україні було відібрано у куркулів і передано на користь бідноти близько 2,6 млн. десятин зем. лишків. У жовтні 1920 налічувалося 10 тис. КНС, які мали у своєму складі 800 тис. членів, а в листопаді того ж року — понад мільйон. Це була міцна опора партії і Рад. влади на селі. З введенням *нової економічної політики* змінилися завдання й функції КНС. Вони діяли по суті як органи Рад. влади. Законом ВУЦВК від 13.IV 1921 КНС були оголошені «організаціями державного значення»; декретом ВУЦВК і РНК УРСР від 16.XI 1925 перетворені на добровільні громад. орг-ції, на які покладалася завдання: брати активну участь у здійсненні закону про *продподаток*, проводити політику обмеження куркульства, а потім ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації; сприяти розвитку коопс. руху, проведенню землевпорядкування, розподілу насіннєвої позички, пром. товарів і знарядь праці, держ. коштів і с.-г. кредитів, які відіускалися бідноті і середнякам на пільгових умовах для придбання худоби й реманенту; КНС ви-

М. І. Комісарова.

Комітас.

Комора.

ступали ініціаторами багатьох виховних і культур.-осв. заходів. Діяльність КНС сприяла зміцненню союзу робітничого класу з середняком при опорі на бідноту і успішному розгортанню соціалістичного будівництва на селі. У зв'язку з 10-річчям КНС було нагороджено орденм Червоного Прапора. За рішенням пленуму Всеукр. Центр. комісії незаможних селян 16.II 1933 КНС самоліквідувалися.

М. В. Черненко.

КОМІЦІЇ (лат. comitia, від comео, соео — сходжуся, збираюся) — в Стародавньому Римі народні збори, в яких брали участь вільні громадяни. Для розв'язання того або ін. кола питань існували різні види К.: куріатні (для розгляду культурних, судових та сімейних справ); центуріатні (для розв'язання питань війни і миру); трибутні (для розгляду законів), рішення яких називали *плебісцитом*.

КОМІЧНЕ (від грец. κομικός — смішний) — категорія *естетики*, яка відображає заперечення, викриття, засудження явищ дійсності (*сатира*) або окремих їхніх сторін (*зумор*), що не відповідають естетичному *ідеалові*. Марксистсько-ленінська естетика розглядає К. як особливу форму вираження соціальних суперечностей. Сусп. явище, що втратило своє істор. виправдання, але претендує на значущість; невідповідність можливостей і задуму, мети і засобів є об'єктами комічного. К. в *мистецтві* пов'язане з виявленням і загостренням тих рис явищ дійсності, які звичайно лишаються не поміченими. Форми відображення К. в мистецтві різноманітні (жарт, іронія, сарказм тощо). Мистецтво *соціалістичного реалізму* широко користується всіма відтінками К. для боротьби з віджилим і для утвердження нового, прогресивного. Літ.: Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. М., 1976.

Н. О. Яранцева.

КОМЛЕВ Абрам Павлович [30.X (11.XI) 1879, с. Петропавлівка, тепер Валківського р-ну Харків. обл.—серпень 1918, Казань] — діяч революц. руху. Член Комуністичної партії з 1903. Вів парт. роботу на ст. Лозовій, у Севастополі, Ярославлі, Одесі. Під час революції 1905—07 — на парт. роботі в Донбасі. Не раз зазнавав репресій. Один з організаторів боротьби за владу Рад у Татарії. В серпні 1918 страчений білогвардійцями.

«КОМУНІСТ» — газета, орган Одес. підпільного обл. та міського к-тів КП(б)У в роки громадян. війни й іноземної воєнної інтервенції. Почав видаватися в жовтні 1918 під час австро-нім. окупації. Вийшло 22 номери. До складу редколегії входили Д. Кін, І. Є. Клименко, С. І. Соколовська, Я. Л. Єлін та ін. Газета розповсюджувалася на окупованій тер. Пд. України. Широко висвітлювала внутр. і міжнар. становище, хід бойових дій на фронтах громадян. війни, викривала контрреволюц. політику петлюрівської *Директорії* тощо. З 3 січня 1919 за рішенням *Одеського підпільного обласного комітету КП (б)У* та президії «Іно-

земної колегії» при Одеському обласному комітеті КП(б)У газета виходила також франц. мовою («Le Communiste»). Вийшло бл. 10 номерів. До складу редколегії входили Г. Гжелякова, А. Залік, Ж. Лябурб, С. І. Соколовська. «Le Communiste» роз'яснював франц. солдатам і матросам загарбницькі цілі англо-франц. інтервенції в Росії, висвітлював питання міжнар. революц. руху. Після визволення Одеси від іноземних інтервентів з 13.IV 1919 газ. виходила під назвою «Одеський комуніст».

М. Ю. Раковський.

«КОМУНІСТ» — журнал, орган *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. Друкувався у Москві, оскільки Україна на той час була окупована австро-нім. загарбниками. Перший номер (подвійний) вийшов 15.VI 1918, другий (№ 3—4) — 1.VII. Після I з'їзду КП(б)У вийшло ще три номери — 15, 21.VIII і 15.X 1918. На сторінках «К.» висвітлювалися питання, пов'язані з підготовкою I з'їзду КП(б)У; розповідалося про повстансько-партизанську боротьбу на Україні, викривалися підступні дії дрібнобурж. націоналістичних партій. «К.» друкував протоколи Оргбюро, матеріали *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*, що діяв на території України, інформаційні повідомлення тощо. «К.» відіграв значну роль і в підготовці II з'їзду КП(б)У.

«КОМУНІСТ» — теоретичний і політ. журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві. Засн. у квітні 1924. До листопада 1952 видавався під назвою «Большевик». Періодичність видання: 1924 — 16, 1925—51 виходило 24, 1952 — 22, з 1953 — 18 номерів на рік. У журналі розробляються і висвітлюються актуальні питання марксистсько-ленінської теорії, соціально-еко. та політ. проблеми розвинутого соціалізму, друкуються статті про зростання керівної ролі Комуністичної партії, творчої активності мас у боротьбі за комунізм, статті з питань теорії і практики парт. будівництва, комуністичного виховання трудящих, розвитку науки, культури і мистецтва, а також про успіхи країн соціалістичної співдружності, економіку і політику капіталістич. табору, світовий комуністичний, робітн. і нац.-визвольний рух. Журнал веде боротьбу проти бурж. ідеології, ревізіонізму і догматизму. В журналі публікуються публіцистичні матеріали, листи читачів, міжнар. огляди, ведеться відділ критики і бібліографії. В 1974 журнал нагороджено орденм Леніна.

«КОМУНІСТИЧЕСКИЙ ИНТЕРНАЦІОНАЛ» — журнал, орган *Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу*. Виходив у травні 1919 — червні 1943 рос., англ., франц., нім., ісп. та кит. мовами. Висвітлював питання світового комуністич., робітн. і нац.-визвольного руху, орг. питання діяльності *Комуністичного Інтернаціоналу*. Приділяв увагу, зокрема, діяльності КПЗУ. В журн. співробітничали В. І. Ленін, Г. М. Димитров, Д. З. Мануїльський, Е. Тельман, П. Тольятті,

М. Торез та ін. Видання припинено у зв'язку з розпуском Комінтерну.

КОМНЕЗАМИ — див. *Комітети незаможних селян*.

КОМНІНИ (Κομνηνοί) — династія імператорів *Візантії* (1081—1185). Спиралися на військо та землевласницьку аристократію. Розширили кордони д-ви на Сх. і Пн. Зх. Внаслідок шлюбних зв'язків зміцнили союз Візантії з рядом зх.-європ. країн, встановили суверенітет над Угорщиною, Сербією, Антіохійським князівством. Осн. представники: Олексій I (1081—1118), Іоанн II (1118—43), Мануїл I (1143—80), Олексій II (1180—83). Андронік I (1183—85).

КОМО — озеро на Пн. Італії, біля пд. підніжжя Альп. Лежить у тектонічній улоговині на вис. 198 м над р. м. Довж. 50 км, шир. до 4,5 км, площа 146 км². Максимальна глиб. 410 м (найглибше у Європі). Береги високі, скелясті, вкриті лісом. Через К. протікає р. Алда. Судноплавне. Рибальство. На берегах К. — курорти, м. Комо.

КОМО — місто на Пн. Італії, в Ломбардії, адм. ц. провінції Комо. Розташоване на березі оз. Комо. Вузол з-щ. 95,6 тис. ж. (1970). Розвинуті текст. (особливо шовкова), маш.-буд. (верстатостроум.), та електротех., годинникова і деревообр. пром-сть. Курорт, відомий центр туризму. Архит. пам'ятки: романські церкви, готичні ратуша (13 ст.) і собор (14—18 ст.). Сучас. будівлі арх. Дж. Террані (кін. 1920-х—1930-і рр.). Виникло як рим. колонія.

КОМОЛІСТЬ, безрогість — природжена відсутність рогів у окремих порід *великої рогатої худоби*, овець, кіз та деяких ін. тварин; породна ознака.

КОМОРА — приміщення або окрема будівля, призначена для зберігання продуктів с. г., а також окремих речей побутового чи госп. вжитку. К. характерна для старого індивідуального сел. г-ва. На Україні К. найбільш поширені були в центр. р-нах Лівобережжя і в Закарпатті. Будували їх переважно з дерева, звичайно з одного боку вони мали піддашок, стовпчики або кронштейни піддашка, двері, бильця та ін.; іноді оздоблювалися різьбленням.

КОМОРСЬКІ ОСТРОВИ, Федеральна Ісламська Республіка Коморські Острови — держава на островах тієї самої назви в Мозамбікській протоці Індійського ок. Включає о-ви Гранд-Комор, Анжуан, Мохелі і Майотта та ряд дрібних. Живуть анталоатра і ойматсаха, африканці-банту, малагасійці, араби та ін. Офіц. мови — французька та арабська. В адм. відношенні поділяється на 4 округи.

Державний лад. К. О. — республіка. Після держ. перевороту 1978, внаслідок якого скинуто президента, влада в країні перейшла до військово-політичній *директорії*. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Острови мають вулканічне походження, оточені кораловими рифами. Є діючі вулкани, найвища точка — вулкан Каргала, 2560 м. Клімат тропічний, воло-

гий і жаркий. Пересічна річна сума опадів — від 1100 до 3000 мм. Поширена савана й чагарникові зарості, на схилах гір — тропічні ліси.

Історія. Острови відкрили голландці 1598. З 19 ст. вони — колонія Франції. В 1961 набули статусу «заморської території» Франції, 1968 — внутр. самоврядування. 6.VII 1975 палата депутатів К. О. в односторонньому порядку проголосила незалежність країни. Франція визнала незалежність трьох о-вів (Гранд-Комор, Анжуан і Мохелі) і зберегла управління над о. Майотта. В 1976 К. О. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд К. О. приступив до здійснення соціально-екоп. перетворень (ліквідація колоніального адм. апарату, експропріація іноз. та місц. приватних компаній, великих зем. власників). 13.V 1978 реакційні сили за участю франц. найманців здійснили переворот. До влади прийшли військ.-політ. директорія. Всі політ. партії заборонено.

Господарство. Економіка країни відстала, спеціалізується в осн. на вироб. експортних культур, зокрема ефіроолійних. Потреби населення в прод. товарах с.-г. виробництво не задовольняє. Пром-сть лише зароджується. Крайні землі належать франц. компаніям та місцевій знаті. Осн. експортні культури: іланг-іланг (рослина, з квіток якої виробляють есенцію та олію для парфюмерної пром-сти), ваніль, гвоздика, кориця, кава; плантації кокосової пальми. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, маниок, ямс, цукр, гротину, банани. Розводять велику рогату худобу, кіз і овець. Середньорічний вилов риби 2—3 тис. т. У лісах заготовляють деревину. Пром-сть представлена переважно напівкустарними підприємствами по переробці с.-г. сировини. Добувають пучолан (для будівництва доріг та виробн. цементу). Вироби. електроенергії — бл. 3 млн. кВт · год на рік. Довж. автошляхів — 750 км, з них 280 км — з бітумним покриттям. Осн. стаття експорту — есенція іланг-ілангу та прянощі. Довозять продовольство (гол. чин. рис), тканини, нафтопродукти, цемент, машини тощо. Гол. торг. партнери: Франція, США, Мадагаскар, Італія, ФРН. Грош. одиниця — коморський франк. 1 коморський франк = 1 афр. франку.

Освіта. До проголошення незалежності (1975) в країні 95% населення становили неписьменні. Система освіти складалася під

впливом французької: поч. школа — 6, неповна серед. — 4, повна серед. школа (ліцей) — 7 (4 + 3) років. Викладання проводилося франц. мовою. Після 1975 франц. вчителі залишили країну, серед. навч. заклади припинили роботу. Згодом відновили діяльність неповні серед. школи. Більшість дітей учиться в традиційних коранічних школах, де в основному навчають грамоти араб. мовою. Вузів у країні немає.

КОМПАКТНІСТЬ (від лат. compactus — щільний) у математиці — важлива властивість множин в топологічному просторі. Зокрема, у метричному просторі множина A наз. компактною (або компактним), якщо кожна нескінченна послідовність елементів множини A містить у собі підпослідовність, що збігається до деякого елемента з A . Множина точок скінченно-вимірного евклідового простору є компактною тоді і тільки тоді, коли вона є замкненою (див. Відриті і замкнені множини) і обмеженою. Напр., множина точок замкненого прямокутника, множина точок замкненого круга є компактними множинами в площині із звичайною віддаллю. Навпаки, замкнена куля в нескінченно-вимірному гільбертовому просторі не є компактною. Компактні множини функцій відіграють важливу роль у сучас. функціональному аналізі та його застосуваннях. Дійсна неперервна функція, яка визначена на компактній множині, є обмеженою і набуває найбільшого і найменшого значення.

Лит.: Колмогоров А. Н., Фомін С. В. Елементи теорії функцій і функціонального аналізу. М., 1976.

КОМПАНИЄЦЬ Іван Іванович (23.III 1921, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 15.XI 1975, Київ) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1963). Член КПРС з 1951. В 1945 закінчив Одес. ун-т. У 1949—74 працював в Ін-ті історії АН УРСР, 1959—75 одночасно — в Гол. редакції Укр. Рад. Енциклопедії (з 1967 — заст. гол. редактора). В 1975 — зав. кафедрою історії УРСР Київ. ун-ту. Держ. премія СРСР, 1976.

Тв.: Боротьба за Радянську владу на Буковині. К., 1950; Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970.

КОМПАНИЇВКА — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, на р. Сугоклії (прит. Інгул), за 31 км від Кіровограда. 5,0 тис. ж. (1979). К. заснована в серед. 18 ст. Рад. владу встановлено 30.I (12.II) 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (5.VIII 1941—15.III 1944) в К. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1965 К. — с-ще міськ. типу. В К. — комбикормовий з-д, птахівникаторна станція, лісомеліоративна станція, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового

обслуговування. З заг.-осв. та музичної школи, вет. технікум, лікарня. Будинки культури, бібліотека.

КОМПАНИЇВСЬКИЙ РАЙОН — в центральній частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 22,4 тис. чол. (1979). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — с-т Компаніївка. Поверхня К. р. — хвиляста рівнина. В зх. частині району — відроги Придніпровської височини. Корисні копалини: глина, пісок, буд. камінь. Найбільша річка — Інгул (прит. Пд. Бугу). Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство — Компаніївський комбикормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Компаніївка). Спеціалізація с.-г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 82,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,7 тис. га. Вирощують пшеницю, кукурудзу, ячмінь, овес, гречку, просо, горох, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р. — 15 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомобільні шляхи — 218 км, у т. ч. з твердим покриттям — 168 км. В районі — ветеринарний технікум (Компаніївка), 23 заг.-осв. та музична школи; 32 лік. заклади, у т. ч. лікарня. 14 будинків культури, 10 клубів, 41 кіноустановка, 27 б-к. Літ.-меморіальний музей на батьківщині рос. рад. поета Д. Бедного в с. Губищі та музеї укр. рад. письменника Ю. І. Яновського в с. Нечаївці (він народився в с. Майорівці, тепер у складі с. Нечаївки). В с. Нечаївці 1919—22 жив і працював укр. рад. письменник І. К. Михиленко.

В с. Володимирівці народився укр. рад. письменник В. С. Близнець. У К. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1933).

КОМПАНИЙСЬКІ ПОЛКИ — наймані («охотницькі») кінні полки на Лівобережній Україні, створені гетьманською адміністрацією на поч. 70-х рр. 17 ст. Використовувалися для придушення антифеод. виступів нар. мас, охорони гетьмана і його резиденції, сторожової служби, охорони пд. і зх. кордонів тощо. Комплектували К. п. з добровольців («охотників») з різних частин України. К. п.

Герб Коморських Островів.

КОМОРСЬКІ ОСТРОВИ

Площа — 2236 км²

Населення — 300 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Мороні

поділялися на сотні, сотні — на курені. Одночасно було по 3—4 К. п. В кожному з них налічувалося по 500—600 козаків. Їхнє утримання лягало важким тягарем на населення, яке зобов'язане було забезпечувати К. п. усім необхідним. К. п. існували до 70-х рр. 18 ст.

КОМПАРАТИВІЗМ (від лат. *comparativus* — порівняльний) — в широкому розумінні слова розділ історії літератури, який вивчає подібність і відмінність, взаємозв'язки і взаємовпливи літератур різних країн світу. Див. *Порівняльно-історичне літературознавство*.

КОМПАРАТОР (лат. *comparator*, від *comparo* — порівнюю) — вимірювальний прилад, який дає змогу, порівнюючи шуканий розмір фізичної величини, як правило, з розмірами відповідних *мір*, визначати тим самим цей розмір; один з *контрольно-вимірювальних засобів*. Розрізняють К. механічні (напр., важільні терези), електричні (див. *Міст вимірювальний*), оптичні (див. *Оптиметр*), інтерференційні (див. *Інтерферометр*), стереоскопічні (стереокомпаратори — ними визначають просторові розміри об'єктів) тощо. За допомогою К. вимірюють довжини, кути, масу, тиск, силу електр. струму та ін.

КОМПАС (нім. *Kompaß*, з італ. *compasso*, від *compassare* — розміряти) — прилад для орієнтування, яким визначають напрям під певним кутом до вихідного напрямку; один з *навігаційних приладів*. До найпоширеніших належать магн. К. (мал.), в яких використано властивість намагніченої стрілки розміщуватися вздовж магн. меридіана Землі в напрямі Північ — Південь (магнітним є й *гірничий компас*). Найпростіший прилад такого типу відомий з 3—2 ст. до н. е. (Китай). Застосовуючи магн. К., доводиться вносити поправки на різницю напрямів магн. і геогр. меридіанів, на *девіацію*. У районі магн. і геогр. полюсів Землі, а також великих магн. аномалій магн. К. взагалі перестав діяти. Крім магнітних, є *гірокомпаси*, *радіокомпаси*, К. астрономічні. К. застосовують у мореплаванні, авіації, геодезії, топографії, гірничій і військ. справі та ін.

КОМПАСНІ РОСЛИНИ — рослини, що розташовують свої листки в площині меридіана. Завдяки такому розташуванню опівдні листки К. р. звернуті ребром до сонячних променів, що охороняє їх від перегрівання й надмірної *транспірації*, при цьому інтенсивність *фотосинтезу* не знижується. К. р. звичайно ростуть в пустелях, напівпустелях тощо. Напр., на Україні К. р. є латук дикий. у Пн. Америці — сільфіум.

КОМПЕНСАТОР (від лат. *compensatio* — зрівноважую, порівнюю) — 1) К. механічний — спец. пристрій або заповнювач для компенсації впливу т-ри, тиску, положення тощо на стан і дію споруд, машин, механізмів або приладів. Розрізняють К. нерухомі (напр., прокладки) і рухомі (напр., сільфони, мал.). 2) К. електричний —

пристрій або машина, якими компенсують зсув фаз струму і напруги. Синхронний електр. К. дає змогу поліпшувати коеф. потужності і регулювати напругу в лініях електропередачі та в електр. мережах. 3) К. автоматичний — вимірювальний пристрій, дія якого ґрунтується на порівнянні двох величин, гол. чин. напруг або сил струмів. 4) К. оптичний — пристрій, яким визначають різницю шляхів проходження двох променів (пучків променів) або кут обертання площини поляризації (див. *Поляризація світла*). 5) Термомагнітний залізовуглецевий сплав, що містить 38 % Ni і 14% Cr. Застосовується в електровимірювальних приладах як магнітне відгалуження, що зменшує температурну похибку.

КОМПЕНСАЦІЙНІ ВИПЛАТИ — за рад. *трудоим правом* суми, що їх виплачують працівникам для відшкодування зроблених ними витрат під час виконання трудових обов'язків. К. в. передбачено ст. 48 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 120, 121, 125, КЗпП УРСР). До К. в. належать: виплата добових, квартирних грошей при *відрадженьях*; виплати *молодим робітникам*, яких направляють на роботу після закінчення профес.-тех. училищ і шкіл; т. з. підйомні при переведенні на роботу в ін. місцевість. До К. в. належать виплати працівникам за амортизацію власних інструментів для потреб підприємства, орг-ції; витрати на придбання спеодягу і спец. взуття тощо. Розмір і порядок цих К. в., якщо їх не встановлено в централізованому порядку, визначає адміністрація підприємства, орг-ції за погодженням з працівниками.

КОМПЕНСАЦІЙНІ ТЕЧІЇ — горизонтальні переміщення водних мас, що компенсують відплив води з певної ділянки водного басейну (океану, моря, озера), викликаний ін. течіями. Утворюються як у поверхневих, так і в глибинних шарах. Швидко затухають після припинення впливу факторів, що їх викликають.

КОМПЕНСАЦІЙНІ УГОДИ — форма зовнішньоекон. та зовнішньоторг. співробітництва СРСР з розвинутими капіталістичними та соціалістичними країнами. К. у. відображають процес *міжнародного поділу праці*, практику взаємовигідного співробітництва в різних галузях економіки, специфіку залучення коштів на кредитній основі для створення додаткових виробничих потужностей в СРСР. Суть К. у. полягає в тому, що на основі довгострокової екон. або кредитної угоди з зарубіжними фірмами використовуються матеріали, устаткування для буд-ва об'єктів з наступним погашенням одержаного кредиту або вартості устаткування поставками певної частини тих товарів, що виробляються або видобуватимуться на об'єктах, споруджуваних в СРСР або в зарубіжній країні відповідно до К. у. Ці угоди сприяють довгостроковим екон. зв'язкам на взаємовигідних умовах, розрядці міжнар. напруженості, по-

ширюють нові форми міжнар. співробітництва. Див. *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*.

В. М. Линников.

КОМПЕНСАЦІЯ (лат. *compensatio* — винагорода) — 1) Відшкодування, винагорода за будь-що (К. збитків, грошова К. тощо). 2) В *цивільному праві* спосіб припинення *зобов'язань* взаємним зарахуванням зустрічних вимог кредитора й боржника. 3) В рад. *трудоому праві* — виплати працівникам, що здійснюються у визначених законом випадках (див. *Компенсаційні виплати*).

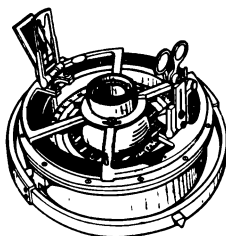
КОМПЕНСАЦІЯ в психології — складний процес перебудови функцій організму при порушенні чи втраті будь-яких психічних функцій внаслідок перенесених захворювань, травматичних пошкоджень. Компенсаторна перебудова включає відновлення та заміщення втрачених функцій та зміну їх. Важливу роль у розвитку К. відіграє центр. нервова система, зокрема такі її особливості: багатосторонність зв'язків між різними відділами; пластичність нервових клітин, їх здатність змінювати темп і характер роботи під впливом зміни сигналізації сприймаючих апаратів. Механізми К. формуються за законами *умовних рефлексів*. Процеси К. залежать від складу та структури пошкоджених або втрачених функцій, індивідуальних особливостей вищої нервової діяльності, віку, в якому сталася зміна функцій, і ступеня її зміни, психічного і фіз. розвитку хворого, його реакції, соціальних умов.

Н. М. Стадненко.

КОМПЕТЕНЦІЯ (лат. *competentia* — поєднання) — сукупність повноважень (прав і обов'язків) держ. або громад. органу, *службової особи*, що встановлюється законом, статутом даного органу або ін. нормативними актами. Напр., К. суд. органів в УРСР визначається Конституцією УРСР, *Законом про судоустрій УРСР*. К. міністерств в УРСР встановлено *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* тощо. К. місц. Рад нар. депутатів — законами союзних республік про відповідні місц. Ради.

КОМП'ЕНСЬКЕ ПЕРЕМІР'Я 1918. Укладено 11.XI в Комп'енському лісі біля ст. Ретонд (Франція) між Німеччиною і 4-ма *Антантами* (Франція, Великобританія, США та ін.) — переможцями в 1-й світовій війні. У залізничному салон-вагоні франц. маршала Фоша нім. делегати були продиктовані умови К. п.: припинення воєнних дій, виведення нім. військ з окупованих на Зх. територій і з лівого берега Рейну, здача частини озброєнь, створення на правому березі Рейну демілітаризованої зони. Разом з тим не йшлося про виведення нім. військ з окупованих рад. територій; частини нім. армії зберігалися для боротьби проти Рад. Росії та революц. руху в самій Німеччині. Більшість положень К. п. розвинуто у *Версальському мирному договорі 1919*.

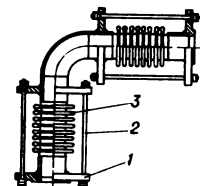
КОМП'ЕНСЬКЕ ПЕРЕМІР'Я 1940. Укладено 22.VI між фашистською Німеччиною і франц. капі-

Судновий магнітний компас.

Компасна рослина латук: а — вигляд зі сходу; б — вигляд з півдня

Сильфонний компенсатор, що компенсує температурне подовження трубопровода: 1 — фланець (з'єднувальна частина); 2 — обмежувач подовження; 3 — сильфон (тонкостінна металева трубка).

гулянтським урядом А. Ф. Петена (там же, де було підписано *Комп'єнське перемир'я 1918*). Уряд Петена погодився на припинення опору, окупацію $\frac{1}{2}$ франц. території (включаючи Париж) нім.-фашист. військами, роззброєння й демобілізацію (майже повну) франц. армії і флоту, відшкодування витрат на утримання нім. окупаційної армії тощо. З визволенням Франції 1944 і ліквідацією режиму «Віші» К. п. втратило силу.

КОМПІЛЯЦІЯ (лат. compilatio — крадіжка, грабунок) — науковий або літ. твір, складений на основі запозичених у інших авторів матеріалів без самостійного їх дослідження й обробки.

КОМПАНАРНІ ВЕКТОРИ [від лат. com... (cum) — разом і planum — площина] — вектори, паралельні одній площині.

КОМПЛЕКС (лат. complexus — зв'язок, поєднання) — 1) Сукупність предметів, явищ чи властивостей, що становлять єдине ціле. 2) В архітектурі — сукупність будівель, пов'язаних заг. задумом, призначенням тощо (напр., К. санаторний). 3) В економіці — економічно доцільне поєднання підприємств на певній території (див. також *Територіально-виробничі комплекси*).

КОМПЛЕКС у психології — у найширшому розумінні певне поєднання окремих психічних процесів і властивостей в одне ціле. У вузькому значенні під К. розуміють групу різнорідних психічних елементів, зв'язаних єдиним *афектом*. Поняття К. в цьому розумінні є одним із осн. у різних напрямках *глибинної психології*, зокрема у *психоаналізі* (комплекс Едіпа та ін.), в *індивідуальній психології* (комплекс неповноцінності та ін.). У психології особистості симптом-комплекс — це певна характерна система зв'язків між властивостями особистості, які визначаються її відносинами. Поняття «комплекс» вживають і в ін. галузях психології, напр. у *дитячій психології* — комплекс поживлення.

КОМПЛЕКСНА БРИГАДА — див. *Бригада виробництва*.

КОМПЛЕКСНА ЗАБУДОВА — планомірна забудова території будинками і спорудами різного призначення у послідовності, що забезпечує їхню нормальну спільну експлуатацію на всіх етапах введення в дію. Принцип К. з. найповніше втілюється у практиці *містобудування*, зокрема при організації *мікрорайонів*, а також комплексних міських районів, на території яких створюють житл. та пром. зони і водночас споруджують установи та об'єкти культурно-побутового призначення. Склад і розміри таких установ і об'єктів встановлюються *Будівельними нормами і правилами*, забудову виконують на основі комплексних серій *типових проектів*. В разі розробки *генеральних планів* міст (пром. підприємств) принцип К. з. сприяє найраціональнішому розподілу функціональних зон, трансп. зв'язків, систем обслуговування тощо. В УРСР комплексними є забудови житл. р-нів

Березняки, Виноградар, Оболонь (Київ), «Победа» (Дніпропетровськ), Салтовського р-ну (Харків), сіл Калита, Колаки, Циблі (Київ. обл.), Кошманівка (Полтав. обл.) та ін.

КОМПЛЕКСНА МЕХАНІЗАЦІЯ І АВТОМАТИЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА — головний напрям *науково-технічного прогресу*, вищий ступінь *механізації* виробництва, при якому ручна праця замінюється машинною як на основних, так і на допоміжних взаємопов'язаних операціях, на роботах по створенню певного виробу або виконанню закінченого виробничого процесу. Комплексна механізація створює умови для повної *автоматизації виробництва*. За капіталізму механізація і автоматизація виробн. посилюють експлуатацію робітників шляхом інтенсифікації праці, ведуть до зростання *безробіття* і збільшення прибутків капіталістів.

В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. м. і а. в. — важливий фактор зростання соціалістичного виробн. і підвищення *добробуту* всього народу, характерна риса матеріально-тех. бази розвинутого соціалізму.

К. м. і а. в. — важливий засіб *інтенсифікації виробництва*, підвищення його ефективності. Вона забезпечує неухильне зростання *продуктивності праці*, зменшення затрат матеріалів, скорочує *виробничий цикл*, підвищує *рентабельність* виробн., полегшує і зберігає працю робітників, дає можливість раціональніше використовувати виробничі потужності при відносно менших капітало-вкладеннях; сприяє розвитку *соціалістичного змагання*, колективних форм праці, зокрема бригадної форми роботи за єдиним нарядом, створює умови для ритмічної роботи, успішного виконання планів і соціалістичних зобов'язань.

Розвиток К. м. і а. в. здійснюється шляхом прямої заміни ручної праці машинною, менш продуктивних машин більш продуктивними, впровадження систем машин з автоматизованим і автоматичним управлінням. Взаємодія матеріально-тех. факторів виробн. потребує ув'язки їх з особистими якостями працівників. Чим вищий рівень К. м. і а. в., тим вищий має бути рівень *кваліфікації* кадрів, більш досконалими форми і методи професійно-технічного навчання. Засоби праці, технологія і організація праці стають все більше взаємозумовленими елементами процесу виробн. Створення безперервних потоків процесів з суми окремих (дискретних) шляхом органічного поєднання їх в єдиний процес — важлива закономірність розвитку К. м. і а. в. В цьому найповніше виявляється ідея комплексності наук.-тех. прогресу. К. м. і а. в. в СРСР ведеється в широких масштабах. Лише в промисловості Рад. України на 1.VII 1977 було 23 822 механізовані поточкові лінії, автоматичних — 3056, комплексно-механізованих дільниць, цехів і виробн. — 14 231, підприємств — 717. У вуг. пром-сті — одній з трудомістких галузей,

напр., повністю завершено механізацію осн. виробництв. Ця галузь вступила в етап К. м. і а. в., що характеризується впровадженням комплексів машин, агрегатів з автоматизованим і автом. управлінням, які механізують і сполучають допоміжні роботи з механізованим осн. виробн. К. м. і а. в. тісно пов'язана з *стандартизацією*, охоплює проблеми наук. координації робіт по механізації і автоматизації як всередині СРСР, так і в країнах — членах РЕВ. Розвиток К. м. і а. в. спрямований на усунення диспропорцій між окремими ланками сусп. виробн., поліпшення збалансованості *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, подоланню істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, створенню *матеріально-технічної бази комунізму*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Економіка промисловості СССР. М., 1977. Див. також літ. до ст. *Механізація, автоматизація виробництва*. Г. П. Жеребкін.

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ — документ країн *соціалістичної співдружності*, який визначив напрям, стратегію та конкретний зміст співробітництва на тривалу перспективу, форми, методи й етапи розв'язання найважливіших народногосподарських проблем.

Комплексна програма *соціалістичної економічної інтеграції* — результат колективних творчих зусиль усіх країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Вона органічно поєднує інтернаціональні та нац. інтереси, дає змогу ретельно враховувати конкретні потреби кожного члена Ради. Необхідність прийняття Комплексної програми, її розробка були підготовлені об'єктивними закономірностями розвитку соціалістичної системи нар. г-ва: по-перше, високим рівнем розвитку *продуктивних сил* світового соціалістичного суспільства; по-друге, *науково-технічною революцією*, яка є могутнім важелем в об'єктивному процесі зближення нац. економік країн РЕВ і вимагає концентрації ресурсів, поглиблення міжнар. соціалістичного поділу праці; по-третє, великим попереднім досвідом міжгосп. діяльності країн — членів РЕВ. Початок цьому процесу поклала 23-я (спеціальна) сесія РЕВ (квітень 1969, Москва). Комплексну програму одностайно прийнято 27—29.VII 1971 в Бухаресті на 25-ій сесії РЕВ. К. п. складається з 4 глав і 17 розділів, вона розрахована на поетапне здійснення до 1985—90. Програма охоплює сферу матеріального виробництва, його спеціалізацію і кооперування, засоби транспорту і зв'язку, науки і техніки, зовн. торгівлю, валютно-фінанс. і кредитні відносини, проблеми планування й управління, правові, орг. й методологічні питання. В Програмі підкреслюється, що в її реалізації (як в цілому, так і окремих, передбачених нею заходах) може брати участь будь-яка країна, що не входить до РЕВ.

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ

Умови участі третіх сторін в обох випадках визначаються внаслідок домовленості їх з учасниками соціалістичної інтеграції. При цьому принципи добровільності й суверенної рівності додержуються братніми країнами повною мірою і щодо третіх д-в. Підтвердження цього є підписаний договору (1973) про співробітництво між РЕВ і Фінляндією, укладення угод про співробітництво між РЕВ та Іраком, між РЕВ і Мексикою (1975) та ін. Країни РЕВ (1979) виробляють приблизно $\frac{1}{3}$ світової пром. продукції, дають більш як половину приросту пром. виробництва. Наступний крок у розвитку Комплексної програми, підкреслювалось на XXV з'їзді КПРС, полягає у виконанні довгострокових цільових програм, мета яких — «спільними зусиллями забезпечити швидко зростаючі потреби в енергії, паливі, основних видах сировини, повніше задовольнити попит на продовольство й промислові товари народного споживання, піднести рівень машинобудування, прискорити розвиток транспорту» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 10). К. п. визначила гол. стратегічні напрями взаємовідносин країн РЕВ на довгочасну перспективу у найважливіших сферах матеріального виробництва до 1990. Див. також *Міжнародні економічні організації соціалістичних країн*. Л. О. Каніченко.

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система, за якою навчальний матеріал в школі вивчається за певними темами — комплексами. Виникла в кін. 19 ст. в Зх. Європі. К. с. н. протиставляється системі навчання за окремими навч. предметами. Теми присвячувались комплексному вивченню явищ природи, предметів, подій суспільного життя, процесів праці та ін. В 1922 К. с. н. була запроваджена в рад. школі. Проте практика показала, що К. с. н. не дає учням систематизованих знань з основ наук. У 1931 К. с. н. замінено *предметною системою навчання*. Б. С. Березняк.

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ПРОДУКЦІЇ — сукупність заходів, методів і засобів, спрямованих на встановлення, забезпечення і підтримання необхідного рівня якості продукції при її розробці, виготовленні, експлуатації та споживанні. Вперше К. с. у. я. п. введено в дію на поч. 70-х рр. на передових підприємствах приладної машинобудування Львів. обл. Включає осн. положення системи бездефектного виготовлення продукції (БВП) і системи бездефектної праці (СБП), які забезпечують виконання осн. вимог держ. стандартизації в конкретних умовах створення й експлуатації продукції. Її орг.-методичну, регламентаційну й правову основу становлять стандарти підприємств. К. с. у. я. п. розроблено на основі програмно-цільового підходу, спрямованого на підвищення ефективності виробн. за рахунок створення й освоєння нової високоякісної продукції, збільшення питомої ваги продукції вищої категорії якості в заг. обсязі виробн. товарної

продукції, своєчасного усунення з виробн. морально застарілої продукції, поліпшення техніко-екон. показників діяльності підприємства. В К. с. у. я. п. сформульовано й виділено такі функції управління: прогнозування потреб даного виробництва, показників технічного рівня й якості продукції; планування підвищення якості продукції; атестація якості продукції; розробка, конструкторська підготовка й постановка продукції на виробн.; технологічна підготовка виробн.; матеріально-технічне забезпечення й тех. контроль якості продукції; підбір, розстановка, виховання й навчання кадрів; забезпечення стабільного рівня якості продукції; організація зберігання, транспортування, експлуатації й ремонту продукції; стимулювання підвищення якості продукції; відомчий контроль якості продукції; держ. нагляд за додержанням стандартів і тех. умов; правове забезпечення управління якістю продукції. К. с. у. я. п. відносять до відкритих систем. Це дає можливість здійснювати процес дальшого її розвитку й удосконалення. Важливим фактором, який сприяє суттєвому підвищенню ефективності функціонування системи, є автоматизація процесів управління на базі широкого застосування екон.-матем. моделей та *електронних обчислювальних машин*.

В серпні 1975 ЦК КПРС прийняв постанову «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції».

Лит.: Круглов М. И. Построение единой системы государственного управления качеством продукции. М., 1977; Добрик В. Ф., Удовиченко Е. Т. Управление качеством: проблемы и их реализация. Львов, 1978; Охремчук Л. Н., Калинина М. Л. Методы и формы управления качеством продукции на предприятиях УССР. К., 1978; Полишко С. П., Козлов А. Л. Управление качеством продукции. К., 1978.

М. А. Козоріз.

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ СИРОВИНИ — повне використання всіх корисних компонентів, що є в сировині та *відходах виробництва*. Майже всі види сировини мінерального і органічного походження містять ряд цінних компонентів. Повнота вилучення і використання їх залежить від потреби в них і рівня розвитку технології. Показник (коефіцієнт) повноти використання сировини визначають як співвідношення обсягу корисних компонентів сировини й обсягу одержуваних з неї товарних продуктів (у натуральному й вартісному обчисленні). К. в. с. підвищує екон. ефективність виробн., забезпечує збільшення обсягу й асортименту продукції, знижує її собівартість, зменшує питомі *капітальні вкладення* в сировинну базу, запобігає забрудненню навколишнього середовища виробничими відходами. М. С. Герасимчук.

КОМПЛЕКСНЕ ПЛАНУВАННЯ — одна з важливих форм планового керівництва екон. і соціальними процесами на підприємствах, в

об'єднаннях, районах, в окремих регіонах, містах. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства посилюється та ускладнюється взаємозв'язок екон. і соціальних факторів розвитку, що зумовлює розробку і реалізацію якісно нових планових документів — комплексних планів екон. і соціального розвитку трудових колективів (див. *План соціально-економічного розвитку колективу*), з одного боку, і адм.-тер. одиниць, з другого. Суть К. п. екон. і соціального розвитку регіонів полягає в тому, що воно забезпечує цілеспрямоване поліпшення умов життєдіяльності працівників регіону, удосконалення на цій основі соціалістичного способу життя. Комплексні плани являють собою науково обгрунтовану і матеріально забезпечену систему показників екон. і соціального розвитку міста, району і заходів щодо виконання цих планів, узгоджену з тех.-екон. показниками розвитку підприємства. До складу комплексного плану регіону входять такі осн. розділи: комплексний розвиток галузей матеріального виробн. і підвищення його ефективності; *відтворення* і поліпшення використання трудових ресурсів; підвищення *добробуту* населення міста, району і поліпшення його обслуговування; заходи по комуністичному вихованню трудящих і розвитку їхньої соціальної активності.

Б. Г. Панченко, В. І. Сенченко.

КОМПЛЕКСНИЙ РОЗВИТОК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

— система заходів, спрямованих на планомірне підтримання пропорційності, узгодженості й збалансованості розвитку всіх галузей і частин соціалістич. *народного господарства*. Відносини сусп. *соціалістичної власності* на засоби *виробництва* зумовлюють об'єктивну можливість і необхідність комплексного, всебічного розвитку всіх ланок економіки.

Принцип комплексності є одним з основоположних принципів планування нар. г-ва (див. *Комплексне планування*). Підвищення рівня комплексності нар. г-ва включає ширше запровадження наукового планування, дальше удосконалення *господарського механізму*. Комплексність передбачає пізнання осн. закономірностей розвитку екон. процесів, визначення їхньої внутр. структури і зовн. зв'язків, розробку необхідних сталих нормативів, планових завдань на різних рівнях і прийняття науково обгрунтованих рішень управління, моделювання і прогнозування. К. р. н. г. має такі аспекти: просторовий, структурно-функціональний, програмно-цільовий і соціально-екон. Просторовий і розвиток нар. г-ва — це посилення єдності взаємозв'язаних регіональних екон. комплексів. Всебічний розвиток г-ва в регіоні поєднується з плановою спеціалізацією, а комплексність розвивається в системі поділу сусп. праці. Інтенсивність мікрорегіональних виробничих зв'язків є важливим критерієм визначення міри комплексності всього нар. г-ва. Структурно-функціональний аспект передбачає аналіз

рівня збалансованості галузей, секторів, сфер сусп. виробн. Кожна галузь пром-сті у своєму функціональному розвитку має виробляти стільки продукції, скільки це необхідно їй та ін. галузям, секторам, сферам нар. г-ва для забезпечення розширеного відтворення, враховуючи комплексне використання сировини і матеріалів, запасів і резервів. Тільки в єдності територіального і галузевого розвитку економіки може успішно розвиватись її комплексність. Програмно-цільовий аспект комплексності передбачає чітке визначення її дальшого розвитку, порівняння в перспективі сусп. значущості (корисності) окремих видів продуктів, послуг, розподіл їх відповідно до максимального можливого за даних умов і в перспективі задоволення потреб суспільства, ефективне узгодження за сучас. умов і на перспективу діяльності окремих екон. одиниць із заг. нар.-госп. механізмом централізованого планування і управління. Комплексність, за програмно-цільовим принципом, має бути досягнута з найменшими суспільними затратами на виробництво одиниці кінцевого продукту, узгоджена з усім соціально-економ. розвитком країни, з генеральними схемами розміщення продуктивних сил, з балансом нар.-госп. ресурсів і сусп. потреб. Розробка довгострокового перспективного плану розвитку країни на основі цільових програм є однією з центр. проблем забезпечення комплексного розвитку нар. г-ва. Соціально-економічний аспект комплексності відображає найзагальніші процеси сусп. відтворення, єдність і взаємозв'язок екон. і соціальних планових завдань розвитку країни (комплексна модель). Соціально-економ. аспект дає змогу визначити весь комплекс потреб суспільства і найбільш раціональні шляхи задоволення їх в поточному періоді і в перспективі.

1. С. Ступницький. **КОМПЛЕКСНІ ДОБРИВА** — добрива, які містять 2—3 і більше елементів живлення рослин. Крім азоту, фосфору і калію, К. д. можуть мати в своєму складі мікроелементи (марганець, бор, мідь, цинк, мідь тощо), а також інсектициди, фунгіциди, гербіциди та ін. хім. речовини, які сприяють поліпшенню умов росту, розвитку й підвищенню продуктивності с.-г. культур. К. д. майже не містять непотрібних аніонів і катіонів (баласту). Тому застосування їх навіть у підвищених нормах не спричиняє значної зміни загальної концентрації ґрунтового розчину і порівняно з простими добривами економічно значно вигідніше. Норми внесення К. д. залежать від їх складу, ґрунтово-кліматич. умов і біол. властивостей вирощуваних культур. Залежно від способу виробн. бувають складні добрива, складно-мішані добрива та мішані добрива.

О. Д. Хоменко. **КОМПЛЕКСНІ ЧИСЛА** — числа вигляду $a + bi$, де a і b — дійсні числа, а i — т. з. уявна одиниця ($i^2 = -1$). Дійсні числа —

окремі випадок К. ч. (при $b = 0$); якщо $b \neq 0$, К. ч. наз. уявними числами; $a + bi = c + di$ тоді і тільки тоді, коли $a = c$ і $b = d$. Між множиною К. ч. (позначається S) і множиною точок площини існує взаємно однозначна відповідність: $a + bi \leftrightarrow M(a; b)$, що дає змогу зображати К. ч. точками площини. Кожне К. ч. можна подати в тригонометричній формі (мал.): $a + bi = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$, де $r = \sqrt{a^2 + b^2}$ — модуль, а φ — аргумент К. ч. ($\cos \varphi = a/r$, $\sin \varphi = b/r$). Використовуючи Ейлера формулу $e^{ix} = \cos x + i \sin x$, кожне К. ч. можна подати і в показниковій формі (re^{ix}). Додавання та віднімання К. ч. зручно виконувати в алгебр. формі, ін. дії — в тригонометричній (для піднесення до степеня і добування кореня використовують Муавра формулу). Множина S — поле, к якому кожне алгебраїчне рівняння однієї змінної n -го степеня має n коренів (див. Основна теорема алгебри). Розширенням поля S є множина гіперкомплексних чисел. К. ч. застосовують в гідро- та аеромеханіці і в багатьох ін. науках. Для розв'язування рівнянь їх використовували Д. Кардано і Р. Бомбеллі (бл. 1530 — бл. 1572); символ $i = \sqrt{-1}$ запропонував Л. Ейлер. Див. також Кваaternionи.

Лит.: Маркушевич А. И. Комплексные числа и конформные отображения. М., 1954; Яглом И. М. Комплексные числа и их применение в геометрии. М., 1963; Вивальнюк Л. М. Числові системи. К., 1977. Г. П. Бевз

КОМПЛЕКСНОЇ АВТОМАТИЗАЦІЇ ВИРОБНИЧИХ ПРОЦЕСІВ У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ, УДПІ «Важпроматоматика» — установа М-ва монтажних і спец. будівельних робіт УРСР. Організований 1951 у Харкові на базі проектно-конструкторського цеху заводу «Теплоавтомат». У складі інституту центральне виробництво (14 відділів) і Київське відділення (6 відділів у Києві, один у Львові). Інститут виконує проектні, проектно-конструкторські та н.-д. роботи в галузі автоматизації керування технологічними процесами, керування підприємствами важкої пром-сті; розробляє та виготовляє зразки нестандартних пристроїв систем автоматики; створює проекти робіт по монтажу систем автоматики на великих об'єктах буд-ва та здійснює авторський нагляд за їх виконанням. Крім того, ін-т розробляє відомчі нормативні та методичні матеріали, типові проектні рішення, що стосуються автоматизації виробн. процесів, тощо.

В. М. Таубе. **КОМПЛЕМЕНТ** (від лат. complementum — додаток) — складна багатоконпонентна система сироваткових білків, що є важливим фактором природного імунітету людини і тварин. Бере участь у ряді імунізаційних реакцій (як в організмі, так і поза ним), фіксується на утворюваному комплексі антиген — антитіло (див. Антигени, Антитіла), спричиняє лізис (бактеріоліз, гемоліз).

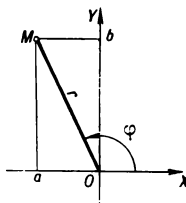
Цю особливість К. використовують для лабораторної діагностики (т. з. реакції зв'язування комплексу, РЗК) в деяких серологічних реакціях (Вассермана реакція, реакція Борде — Жангу). К. також бере участь у фагоцитозі та прискорює специфічну аглютинацію і преципітацію.

КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ у молекулярній біології — явище взаємного доповнення відповідних одна одній хім. структур (макромолекул, молекул, радикалів), яке забезпечує зв'язок між ними на основі їхніх властивостей. К. можлива, коли в структурі однієї молекули є виступаюча група (або позитивний заряд), що відповідає порожнині (або негативному заряду) в структурі ін. молекули. За образним виразом Дж. Уотсона, вони повинні підходити одна до однієї, «як ключ до замка». Так, ланцюги молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти взаємодоповнюють один одного своїми азотистими основами — пуриновими основами і піримідиновими основами, бо вони комплементарні за структурою і зарядом: адентин (А) взаємодіє з тиміном (Т) — між ними утворюються два водневі зв'язки, а гуанін (Г) — з цитозином (Ц) — між ними утворюються три водневі зв'язки. Таким чином, структура кожного ланцюга молекули ДНК не однакова, їх можна розглядати як дзеркальне відображення один одного. Комплементарна структура ДНК визначає універсальний хім. механізм зберігання і передачі генетичної інформації, оскільки завдяки їй можлива висока точність реплікації. В імунології говорять про комплементарність ділянок поверхонь молекул антигену і відповідних йому антитіл. Про комплементарну взаємодію генів див. Комплементарність в генетиці.

Лит.: Калинин Ф. Л. Основы молекулярной биологии. К., 1978; Уотсон Джеймс Д. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

Г. Б. Бабиі. **КОМПЛЕМЕНТАЦІЯ** в генетиці — взаємодоповнююча дія різних генів (міжгенна К.) або алелів одного гена (міжалельна, або внутрішньогенна, К.). В разі міжгенної К. схрещування двох мутантів — носіїв мутацій різних генів спричиняє дикий фенотип нащадків внаслідок домінування (див. Домінантність) нормальних алелів кожного з генів (мутації комплементарні, тобто не алельні): $\frac{A_1}{a_1}$ і $\frac{a_2}{A_2}$. Якщо схрещувані мутанти є носіями алелів одного гена, то в гетерозиготі (див. Гетерозиготність) дикий фенотип не виявляється ($\frac{a_1}{a_2}$ — мутант; відсутність К.). Проте в разі міжалельної К. алелі в гетерозиготному стані ($\frac{a_1}{a_2}$, транс-

положення) можуть визначати фенотип дикого типу або близького до нього (див. Цис-транс-тест). Ознака дикого типу виникає внаслідок взаємодії в цитоплазмі

Геометричне зображення комплексних чисел.

білків (продуктів мутантних алелів) — носіїв ідентичних, але з різними дефектами мутантних субодиниць. За допомогою К., в основі якої лежить взаємодія білків, можна ліквідувати багато які генетичні ушкодження.

Лит.: Физиологическая генетика. Л., 1976; Финчен Дж. Генетическая ком-
плекментация. Пер. с англ. М., 1968.

Ю. М. Александров.

КОМПОЗИЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ

— матеріали, створені об'ємним поєднанням хімічно різномірних компонентів, що істотно не взаємодіють між собою. Поєднуючи кращі властивості компонентів (міцність, стійкість проти зношування тощо), К. м. характеризуються показниками, не притаманними жодному з них. К. м. звичайно складаються з пластичної (металевої або неметалевої — неорганічної чи органічної) основи, або матриці, і включень: металевих порошків, волокон, ниткоподібних кристалів, тонкої стружки, тканина тощо. Основа забезпечує монолітність і пластичність матеріалу, включення — специфічні хім. і фіз.-мех. властивості його. До композиційних належать: *армовані матеріали*, матеріали дисперснозміцнені (алюміній, нікель, залізо та ін. з частинками тугоплавких окисів, карбідів, нітридів тощо), порошкові електроконтактні матеріали, порошкові, *антифрикційні матеріали* та *фрикційні матеріали* (див. також *Порошкові матеріали*), *кермети*. К. м. одержують методами порошкової металургії, просочуванням волокон матеріалом основи, електролітичним осаджуванням частинок на поверхню металу з подальшою термічною обробкою, литтям під тиском, вибуховим пресуванням, відцентровим способом тощо. Перспективним є створення деяких К. м. з рівномірним розподілом структурних складових у всьому об'ємі матеріалу в умовах невагомості (див. *Космічна технологія*). К. м. застосовують в авіаційній, автомоб., гірничій, металург., текстильній пром-сті, в космічній техніці, буд-ві, електро- і радіотехніці тощо.

Лит.: Композиционные материалы волокнистого строения. К., 1970; Карпинос Д. М., Тучинский Л. И., Вишняков Л. Р. Новые композиционные материалы. К., 1977; Карпинос Д. М. [та ін.]. Прочность композиционных материалов. К., 1978; Соколовская Е. М., Гузей Л. С. Физико-химия композиционных материалов М., 1978. I. М. Федорченко.

КОМПОЗИЦІЯ (лат. compositio — складання, розміщення) — будова, структура художнього твору, зумовлена його змістом, характером і призначенням. К. — важливий, організуючий елемент худож. форми, який надає творові єдності й цілісності.

В образотворчому мистецтві за допомогою К. художник, застосовуючи *перспективу, пропорції й масштаби, ритм, часом симетрію, світлотінь, колір*, розміщує постаті й предмети на площині чи в просторі, виявляє їх взаємозв'язок, підпорядковує осн. сюжетним елементам твору другорядні. Залежно від худож. завдань, які розв'язуються в різних видах образотворчого мист.,

існує К. просторова, світлотіньова, обсягова, кольорова. В деяких галузях образотворчого мист. К. не обмежується визначенням взаємозв'язку складових частин твору, а передбачає: в скульптурі — зв'язок його з *постаментом*, п'єдесталом, оточенням; в монументальному й декоративному живопису — з архітектурою; в книжковій графіці — з заг. оформленням книжки тощо.

В архітектурі — 1) Побудова архіт. твору, співвідношення його окремих частин і елементів, які зумовлені ідейно-образним змістом, характером і призначенням споруди або ансамблю. 2) Розділ архіт. науки, що висвітлює закономірності й специфічні прийоми та засоби, які застосовують в процесі роботи над худож. образом архіт. твору (єдність, супідрядність, пропорції, *тектоніка*, ритм, масштаб, колір, *фактура* тощо). На сучас. рівні наука архіт. композиції збагачується методами системно-структурного аналізу й психофізіології, принципами *біоніки* і *кібернетики*.

В літературі — поєднання складових частин літ.-художнього твору в ідейно-естетичну цілісність, зумовлену життєвим змістом, світоглядною позицією й естетичними ідеалами письменника, законами обраного жанру. В К. виявляється взаємозв'язок *сцен, епизодів*, розділів твору, групування персонажів, різних способів художнього відображення і засобів типізації (опис, розповідь, *монолог, діалог, портрет, пейзаж*, тощо).

В музичній — 1) Структура муз. твору, *музична форма*. 2) Процес творення музики; викінчений муз. твір. У муз. закладах (уч-щах, консерваторіях) теорія К. вивчається у тісному зв'язку з такими муз.-теор. дисциплінами, як *гармонія, поліфонія, інструментовка*, аналіз муз. твору. 3) Художній твір, що поєднує різні види мистецтва (напр., літ.-музична К.).

О. О. Тиц (архітектура).

Р. Т. Гром'як (література).

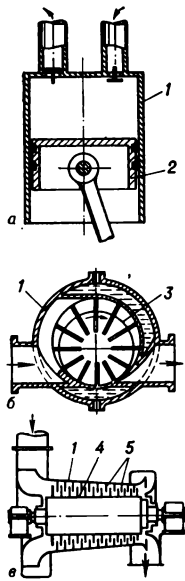
КОМПСТИ (від лат. compositus — складений) — місцеві *органічні добрива*, що їх одержують в результаті біологічного розкладу різних органічних речовин. Для виготовлення К. використовують *зній, торф, фекалії, гноївку*, пташиний послід, листя, різні відходи і покійки с.-г. виробн. і пром-сті тощо. Найпоширеніші К. торфогноєвий, торфогноєвий, торффекальний, торфгноєвий, гноєземляний, гноєфосфоритні (гній компостують з *фосфоритним борошном* або з *суперфосфатом*) та ін. За своїм діянням на підвищення *родючості ґрунту* К. і гній приблизно рівноцінні, а гноєфосфоритні К. переважають гній. Вносять компости майже під усі с.-г. культури.

КОМПРАДОРСЬКА БУРЖУАЗІЯ (від ісп. comprador — покупець) — угодська верхівка нац. буржуазії економічно відсталих країн (колоніальних і незалежних), яка співробітнічає з іноземним капіталом на внутр. й зовн. ринках. У своїй екон. і політ. діяльності виходить з інтересів великого іно-

земного капіталу. Є однією з гол. опор імперіалізму у його боротьбі проти національно-визвольного руху.

КОМПРЕС (лат. compressus — стиснутий) — багатощарова лікувальна пов'язка. Сухі К. (ватно-марлеві, нерідко з вошею папером) захищають хвору або ушкоджену ділянку тіла від охолодження й забруднення. Вологі К. бувають холодними, гарячими, зігрівальними. Холодні К. (змочена у льодовій воді м'яка тканина) зменшують приплив крові. Їх накладають на запалені чи ушкоджені місця, на ніс (при нових та ін. кровотечах), на голіву (при гарячці, сильному психічному збудженні тощо). Гарячі К. (змочена у гарячій воді м'яка тканина, покрита водонепроникним матеріалом) мають протилежний дію. Їх застосовують при спастичних мігренях, стенокардичних болях, *коликах*. Зігрівальні К. (волога м'яка тканина, покрита водонепроникним матеріалом і шаром вати) сприяють ліквідації запалення й розсмоктуванню *інфільтрату*. Застосовують при місцевих запальних процесах (флебіт, підшкірний інфільтрат, *ангіна* тощо), захворюваннях суглобів та ін. Різновиди зігрівальних К. елікарські К. (до води додають лікарські речовини) і масляні К. (з використанням олій). Усі К. зменшують відчуття болю.

КОМПРЕСОР (від лат. compresso — стиску) — машина, якою стискають (понад 0,3 МПа) і переміщують під тиском повітря або інший газ. Машина, що стискає повітря до 12 кПа, наз. *вентилятором*, до 0,3 МПа — *повітродувкою*. Розрізняють компресори (мал.): поршневі, ротаційні, відцентрові, осеві й струминні; тиску низького, середнього і високого. В поршневих К. (одно- і багаточиліндрових; одинарної і подвійної дії; одно-, дво- і багатоступеневих) газ стискується між внутр. стінками робочого циліндра і *поршнем*, що рухається зворотно-поступально. Робочим органом ротаційних К. є обертовий поршень-ротор (один або кілька). В них об'єм засмоктуваного газу зменшується між ковзними пластинами ексцентрично розташованого ротора і циліндром (пластинчасті К.), між двома гвинтовими роторами (гвинтові К.) тощо. У відцентрових К. газ, набуваючи обертового руху від робочих коліс ротора, спочатку стискується під дією відцентрових сил, а далі (у кільцевому *дифузори*) — через зниження швидкості руху. В осевих К. газ переміщується паралельно осі ротора, стискаючись між його робочими лопатками і нерухомими лопатками корпусу. Відцентрові й осеві К. наз. також турбокомпресорами. Струминні К. діють як струминні *насоси*. Продуктивність поршневих К. — 2—5 м³/хв, ротаційних — 0,5—300, відцентрових — 10—2000, осевих К. — 100—20 000, струминних К. — 1—1000 м³/хв. К. застосовують у хім., нафтопереробній і гірн. пром-сті, авіації, металургії, машинобудуванні, в енергетиці, будівництві тощо. Див.

Компресори: а — поршневий; б — ротаційний; в — осевий; 1 — циліндр; 2 — поршень; 3 — ротор з ковзними пластинами; 4 — ротор з робочими лопатками; 5 — нерухома лопатка.

також *Лопаткова машина*, *Нагн-мач*. О. П. Клименко.

КОМПТОН (Compton) Артур Холлі (10.X 1892, Вустер, Огайо — 15.III 1962, Берклі) — американський фізик, член Національної АН США. Закінчив Принстонський ун-т (1914). В 1920—61 — професор ун-ту Вашингтона в Сент-Луїсі і Чикагського ун-ту. Відкрив 1922 явище зміни довжини хвилі рентгенівських променів, розсіяних електронами (див. *Комптона явище*). Виявив ефект повного внутр. відбивання рентген. променів від дзеркальної поверхні скла та металів. У 1941—45 брав участь у створенні атомної бомби. Нобелівська премія, 1927. **КОМПОНА ЯВИЩЕ** — зміна довжини хвилі електромагнітного проміння при його розсіянні на вільних або слабо зв'язаних електронах. Відкрив 1922 А. Х. Комптоном. К. я. стало одним з перших експериментальних підтверджень квантової теорії світла. Квантова теорія пояснює К. я. зіткненням фотона з електроном. При розсіянні на вільному нерухомому електроні фотон віддає йому частину енергії і змінює напрям свого руху. Збільшення довжини хвилі $\Delta\lambda$ фотона, зумовлене зменшенням його енергії, залежить від кута розсіяння θ і виражається формулою: $\Delta\lambda = \frac{h}{m_0c} (1 - \cos \theta)$,

де h — Планка стала, m_0 — маса спокою електрона, c — швидкість світла у вакуумі, $h/(m_0c) = 2,426 \cdot 10^{-12}$ м — т. з. комптонівська довжина хвилі електрона. Наведена формула справджується і для розсіяння γ -проміння речовиною, а також для розсіяння рентгенівського проміння легкими речовинами (графіт, парафін тощо). При розсіянні фотонів на рухомих електронах $\Delta\lambda$ залежить не лише від θ , а й від поч. енергії електронів. У випадку розсіяння фотонів на електронах, що рухаються з швидкістю $v \approx c$, спостерігається т. з. обернене К. я., при якому довжина хвилі фотонів зменшується внаслідок передачі їм частини енергії електронів. М. Д. Корнієнко.

КОМПУТИ (від лат. *computo* — обчислюю) — козацькі списки з відомостями про майнове становище козаків, проходження ними військ. служби тощо. Запроваджені на Україні під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. К. склалися полковими канцеляріями і мали значення юрид. актів, на підставі яких визначалася належність до козак. стану. Скасовані на Слобідській Україні 1765, на Лівобережній Україні — у 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з ліквідацією залишків автономії. К. — важливе джерело з соціально-економіч. історії України 2-ї пол. 17—18 ст. **КОМП'ЮТЕР** (англ. *computer*, від лат. *computo* — обчислюю) — термін, що його взято з англослов. літератури. Означає автоматичний пристрій, який діє за програмою, заданою заздалегідь. Звичайно ототожнюють із терміном *електронна обчислювальна машина*.

КОМСОМОЛ — скорочена назва Комуністичної спілки молоді; див.

Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді.

«КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА» — всесоюзна молодіжна газета, орган ЦК ВЛКСМ. Виходить у Москві 6 раз на тиждень. Перший номер вийшов 24.V 1925. Висвітлює питання виробничого, внутрікомсомольського життя, побуту, моралі, розвитку фізкультури і спорту, а також міжнар. демократич. руху молоді. Газета відіграє значну роль у вихованні молоді в дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. «К. п.» нагороджено орденом Леніна (1930), орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), 2 орденами Трудового Червоного Прапора (1950, 1957), орденом Жовтневої Революції (1975).

«КОМСОМОЛЬСКОЕ ЗНАМЯ» — газета, орган ЦК ЛКСМ України. Видається в Києві 5 раз на тиждень рос. мовою. Виходила з квітня 1938 під назвою «Сталінське плем'я». Під час нім.-фашист. окупації Києва 1941—43 не друкувалася. Видання відновлено 1.I 1944. З 1961 друкується під тепер. назвою. Нагороджена орденом Дружби народів (1979).

КОМСОМОЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, на лівому березі Дні-продержинського водосховища, за 16 км від залізнич. ст. Потоки. Заснований 1961. З 1972 К. — місто. У К. — Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат імені 50-річчя СРСР; з-ди: залізобетонних виробів, металоконструкцій, по вироб. щабелю, хлібний. 5 заг.-осв., музична, художня, 2 спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничо-металург. технікум; лікарня, поліклініка. Палац культури, 2 кінотеатри, 11 бібліотек.

КОМСОМОЛЬСЬКА ПРЕСА, молодіжна преса — спеціалізована періодичні видання, гол. завданням яких є комуністичне виховання рад. молоді; складова частина *партійно-радянської преси*. Молодіжні друковані органи з'явилися одночасно з першими організаціями робітн. молоді у великих пром. центрах Росії. 14 (27).X 1917 вийшов 1-й номер журн. «Інтернаціонал молодіж» (орган Моск. спілки робітн. молоді), 28.XI 1917 — літ.-худ. і публіцистичний журн. «Юний пролетарий» (орган Петроград. к-ту Соціалістичної спілки робітн. молоді). Утворення комсомолу (жовтень 1918) поклато початок становленню і розвитку всієї системи К. п. В грудні 1918 вийшов 1-й номер органу ЦК і МК РКСМ — журн. «Юний комуніст». У 1919 зароджується преса РКП, к-тів комсомолу. XI з'їзд РКП(б), який відбувся у 1922, вказав на необхідність створення газет спілок молоді у великих губ. центрах, а в ін. містах. «Сторінок молоді» в парт. і рад. періодичних органах. 24.V 1925 вийшов перший номер газети «Комсомольська правда». На Україні першими молодіжними журн. були «Юний комуніст» (Харків, 1919), «Красная молодіж» (Одеса, 1919), газ. «Юний пролетарий» (Миколаїв, 1920), «Червоний юнак» (Харків, 1920), «Молодой Донбасс» (Юзівка, 1920), «Молодой пролетарий» (Київ, 1920), «Молодой рабочий» (Одеса, 1920), «Молоде село» (Вінниця, 1921), «Грядущая смена» (Катеринослав, 1921), «Юношеская мысль» (Чернівці, 1921) та ін. В 1920 ЦК КСМУ почав видавати журн. «Юний комуніст», «Юний шахтер» і газ. «Известия Центрального Комитета Коммунистического Союза Молодежи Украины», 1921 — газ. «Молодой рабочий»; для сільської молоді виходили газ. «Молоде село» (з 1920), журн. «Молодий більшовик» (з 1925). У грудні 1925 вийшов перший номер республіканської газ. «Комсомолец Украины» (нині «Молодь України»). В квітні 1938 було організовано другу республіканську газ. — «Сталинское плем'я» (тепер «Комсомольское знамя»).

Після створення в травні 1922 Всесоюдної піонерської організації ім. В. І. Леніна під керівництвом ЦК ВЛКСМ почали видаватися *дитячі газети і журнали*. В роки Великої Вітчизн. війни виходили підпільні комсомольські газети, спец. фронтові листівки. Велику роль у боротьбі трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною відіграли друковані органи *Комуністичної Спілки Молоді Західної України* — підпільні та легальні газ. і журн. «Наш стяг», «Спартак», «Молодий пролетар», «Молодий спартак», «Комсомолец Західної України», «Досвітні вогні», «Сяйво» та ін. Комсомольські видання друкуються в кожній області, краї, республіці. В 1980 в СРСР видавалося 240 комсомольських і піонерських газет та журналів. На Україні видається 29 комсомольських і піонерських газет, у т. ч. 4 республіканські — «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Зірка», «Юний ленинец», і 6 журналів — «Дніпро», «Знання та праця», «Ранок», «Барвінок», «Піонерія», «Малютка» заг. разовим тиражем понад 9 млн. екземплярів (1980).

Літ.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; О партійної і советської печаті, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Советская печать в документах. М., 1961; Газеты СССР. 1917—1960, т. 1—3. М., 1970—78; Периодичні видання УРСР 1917—1960. Газети. Х., 1965; Ганичев В. Н. Молодечная печать: история, теория, практика. М., 1976; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979. С. М. Чирков.

КОМСОМОЛЬСЬКЕ — місто Старобешівського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Кальміусі. Залізнична ст. Каракуба. В 1933 у зв'язку з будівництвом рудників для видобутку вапняку виникло с-ще Каракуббуд. З 1956 К. — місто. В місті — рудоуправління «Комсомольське» з кар'єром (видобування флюсового вапняку та буд. щебеню), міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи, індустріальний технікум, тех. уч-ще; 14 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Палац культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

КОМСОМОЛЬСЬКЕ — селище міського типу Готвальдівського р-ну Харків. обл. УРСР, біля оз. Лиман. Залізнична станція. 14,1

КОМСОМОЛЬСЬКИЙ

гис. ж. (1980). На тер. с-ща — *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського; заводи: буд. деталей, експериментальний механічний, хлібний; філіал Зміївського молочного заводу, овочева ф-ка, рибне г-во, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Палац культури, 5 б-к. К. засн. 1956.

КОМСОМОЛЬСЬКИЙ (до 1943 — Центросоюз) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 11 км від залізнич. ст. Довжанська. 4,6 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — кам.-вуг. шахта і групово збагачувальна ф-ка «Центросоюз». Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. К. виник 1905.

КОМСОМОЛЬСЬК-НА-АМУРІ — місто крайового підпорядкування Хабаров. краю РРФСР, район. центр. Розташований у нижній течії р. Амуру. Залізнич. станція, річковий порт. У районі К.-на-А. — залізнич. міст через Амур. 264 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1932. Названо на честь будівельників міста — комсомольців, які прибули сюди з усіх кінців Рад. країни, в т. ч. з України (з Харкова, Одеси). К.-на-А. — значний пром. центр. Гол. галузі: суднобуд. (з-д ім. Ленінського комсомолу), металургія, маш.-буд. — «Амурсталь», «Амурлімаш», підйомно-трансп. устаткування, «Металіст»; нафтопереробний (на нафті, що надходить з Сахаліну) з-д, швейна ф-ка. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. У місті — політехніч. та пед. ін-ти, гірничо-металург., металург. легкої пром-сті та буд. технікуми, мед. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий та худ.-худ. музеї, Будинок молоді.

КОМУНА (франц. commune, від лат. communis — спільний) — 1) У середні віки в Зх. Європі міська організація, що домоглася від феодала незалежності і права на самоврядування. 2) В період Вели-

кої французької революції муніципальне самоврядування в Парижі та ін. містах. 3) *Паризька комуна 1871* — перша пролетарська революція і перший уряд робітн. класу, що існував у Парижі з 18.III по 28.V 1871. 4) Нижча адм.-тер. одиниця, поселення міського чи сільського типу в сучас. Франції, Італії, Бельгії та деяких інших країнах. 5) Одна з форм кооперування с. г. з усупільненням усіх засобів виробництва, суспільним характером споживання і побутового обслуговування.

КОМУНА ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИНСЬКОГО — дитяча трудово комуна. Засн. 1927 в селищі Новому Харкові (передмістя Харкова). З 20.X 1927 до 1.VII 1935 комуною керував А. С. Макаренко. Тут дістали дальший розвиток пед. досвід колонії імені М. Горького, ідеї поєднання навчання з продуктивною виробничою працею, створено нові форми діяльності високоорганізованого дит. колективу. Комуна була першим в СРСР дит. закладом, який перейшов на повне самоутримання (з 1933). В 1932 в комуні було відкрито з-д електроріструментів, потім — з-д плівкових фотоапаратів. В 1930 відкрито робфак Харків. маш.-буд. ін-ту, а 1934 — школу-десятирічку. Діяльність комуни Макаренко описав у книгах «Марш 30 року», «Мажор», «ФД-1». «Прапори на баштах» та ін.

КОМУНАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО — галузь будівництва, призначена для спорудження нових, реконструкції і розширення діючих об'єктів *комунального господарства*. При плануванні *капітальних вкладень* в К. б. особливу увагу приділяють комплексному пов'язанню К. б. з житл. і соціально-культур. буд-вом (див. *Житлово-цивільне будівництво*), розвитком пром-сті та ін. галузей нар. г-ва, які споживають продукцію і користуються послугами підприємств комунального г-ва. К. б. на Україні, як і в ін. союзних республіках, здійснюють місцеві Ради нар. депутатів, пром. підприємства, радгоспи, колгоспи та ін.

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — сукупність підприємств, організацій, служб та інженерних споруд, призначених для задоволення комунально-побутових потреб населення міст, селищ і сіл; у містах входить до складу *міського господарства*. Обслуговує також пром. підприємства — постачає їм воду, газ, очищає стічні води тощо. До складу К. г. входять: системи *водопостачання* і *каналізації*, мережі *газопостачання* і *теплостачання* (районні котельні й магістральні теплові мережі від них), електр. *міський транспорт*, електр. мережі напругою нижче від 35 кВ., міські мости й набережні, шляхопроводи, гідротех. і берегоукріплювальні споруди, об'єкти зовн. *благоустрою населених місць*, готелі (без обладнання ресторанів) тощо. За роки Рад. влади К. г. перетворилося на велику розвинуту галузь нар. г-ва. На 1.I 1978 в УРСР осн. фонди житл., комунального й побутового

обслуговування населення оцінювались в 25% вартості (в діючих цінах 1978) всіх осн. фондів нар. г-ва республіки.

Темпи розвитку К. г. визначаються зростанням пром. виробн. і збільшенням чисельності міськ. населення (див. *Місто, Містобудування*). Житл. буд-во здійснюється цілими масивами і мікрорайонами з комплексом комунально-побутових установ і культур. закладів (див. *Житлово-цивільне будівництво*). На Україні 1917 лише 55 міст мали водопровід, 15 — каналізацію, 14 — трамвай. На 1.I 1979 з 406 міст і 901 с-ща міськ. типу республіки 400 міст і 735 с-щ міськ. типу забезпечені водопроводами, 599 міст і с-щ міськ. типу мають каналізаційні системи, 1081 місто і с-ще міськ. типу газифіковано сітвовим і зрідженим газом, 37 міст мають тролейбусне і 25 міст — трамвайне сполучення, в 324 містах є готелі. На 1.I 1978 в республіці налічувалося бл. 3750 комунальних підприємств, бл. 600 тис. чол. зайнято в сфері комунального обслуговування. Н.-д. та проектну роботу в галузі К. г. на Україні провадять Н.-д. і конструкторсько-тех. ін-т міськ. г-ва, Укр. держ. проектний і н.-д. ін-т по газопостачанню, теплопостачанню та комплексному благоустрою міст і селищ України (УКРНДІнжпроект), Укр. ін-т по проектуванню капітального ремонту житла (Укржитлоремпроект) у Києві та відповідні проектні і н.-д. ін-ти в Харкові й Одесі. Див. також *Житлове господарство, Побутове обслуговування населення*.

КОМУНАЛЬНІ БАНКИ — банки, які видають позички на житлове та комунальне господарство й будівництво. В капіталістичних країнах К. б. за характером своєї діяльності є *іпотечними банками*. В СРСР у зв'язку з реорганізацією банків довгострокових вкладень К. б. 1959 ліквідовано. Їхні функції передано *Будбанку СРСР* і частково *Державному банку СРСР*.

КОМУНАЛЬНІ МАШИНИ — машини *комунального господарства*, якими очищають та прибирають територію населених місць і громадські приміщення. В СРСР (з 1965) створено спеціалізовану галузь — комунальне машинобудування. До К. м. (мал.), застосовуваних для *очищення населених місць*, належать сміттєвози (кузовні, контейнерні) й асепізаційні машини (автоцистерни), підмітально-прибиральні, поливально-мийні, тротуаро- і пляжоприбиральні, а також льодосколювальні і снігоприбиральні машини, універсальні *навантажувачі*, піскорозкидачі тощо. Деякі з таких машин обладнують знімним устаткуванням. Громад. приміщення прибирають підмітальними, підмітально-пилососними, водопилососними, підлогомийними машинами, натирачами підлоги та ін. Є машини з тех. утримання газонів і зелених насаджень (напр., газонкосарки, кушорізи, автооприскивачі), машини, якими очищують каналізаційні мережі та колодязі зливної каналізації, ремонтують і очищують питні колодязі. У

Комунальні машини.

1 — сміттєвоз кузовний 53М; 2 — асепізаційна машина АНМ-53А; 3 — підмітально-прибиральна машина КО-304; 4 — машина для очищення каналізаційних мереж КО-502; 5 — підмітально-пилососна вакуумна машина КУ-403А «Астра»; 6 — машина для натирання і миття підлоги КУ-102 «Марс»; 7 — водопилососна машина КУ-001

комунальному і житловому господарстві міст і селищ застосовують також оперативні й аварійно-ремонтні машини для водопровідно-каналізаційних, газових, теплових і електр. мереж, ремонту засобів міськ. електротранспорту, дорожніх покриттів (див. *Дорожні машини*), житл. будинків тощо. В УРСР К. м. виготовляють квіт. експериментальний з-д «Дормаш», Турбівський, Харцизький, з-д у м. Готвальді, ін. машинобудівні з-ди. Удосконалює і конструює К. м. *Міського господарства науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут*.

Лит.: Яворський В. Г. Механізація монтажних робіт при капітальному ремонті будинків. К., 1972; Циприян В. І., Шевченко Ю. Л., Боримський В. К. Санітарна очистка населених пунктів. К., 1973; Бондаренко А. І. Експлуатація міських вулиць і доріг. К., 1974. О. І. Міндолін.

КОМУНАРСЬК (до 1931 — Алчевськ, до 1961 — Ворошиловськ) — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, за 45 км від м. Ворошиловграда. Залізнична станція. 120 тис. ж. (1979). Виник 1895. В 1898 засновано с.-д. гурток. Алчевська бойова дружина брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. К.— важливий центр металургії Донецько-Придніпровського р-ну. У місті — *Комунарський металургійний завод*, коксохім., буд. конструкцій, залізобетонних виробів та ін. з-ди; домобуд. комбінат, галантерейна і швейна ф-ки, підприємства харчової пром-сті. 18 заг.-осв., 2 муз. і художня школи, 4 профес.-тех. уч-ща, індустр. технікум, *Комунарський гірничо-металургійний інститут*; 16 лік.-профілактичних закладів. 3 палаци культури, 2 кінотеатри, 3 палаци спорту, 3 музеї (істор., історії металург. з-ду, геолого-мінералогічний), 64 бібліотеки. Пам'ятники: В. І. Леніну, металургам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, Обеліск Перемогі.

КОМУНАРСЬКИЙ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1957. Має 9 ф-тів (гірничий, гірничо-електромех., металург., будівельний, електромашинобудівний, автоматизації виробничих процесів, інженерно-екоп., вечірній, загальнотех.), є підготовче відділення. Філіал у м. Стаханові. Фонд бібліотеки інституту налічує (1980) 1,3 млн. одиниць зберігання. В К. г.-м. і навчається (1980) близько 12 тис. студентів. За час існування ін-ту підготовлено понад 20 тис. спеціалістів.

[Ю. М. Вовеводін.]

КОМУНАРСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Комунарску Ворошиловгр. обл. Засн. 1896. Історія з-ду багата революц. традиціями. В 1898 тут було створено марксистський с.-д. гурток, учасниками якого були К. Е. Ворошилов, С. В. Косіор та ін. Бойові загони робітників з-ду брали участь у революції 1905. В роки громадян. війни та іноз. інтервенції вони зі зброєю в руках

боролися за встановлення Рад. влади на Україні. За відбудовний період і довоєнні п'ятирічки з-д реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Виробничі споруди зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки з-д перетворився на потужне підприємство. До складу К. м. з. (1979) входять: агломераційний цех; доменний цех з 5 доменними печами (найбільша з них об'ємом 3000 м³ стала до ладу 1977); мартенівський цех, який має 9 мартенівських печей і один двованний сталеплавильний агрегат (введено в дію 1977); блюмінг-слябінг; товстолістові стани 2250 та 2800; великосортний стан 600. Осн. продукція з-ду: чавун, сталь, прокат. К. м. з. нагороджено орденами Жовтневої Революції (1971) та Трудового Червоного Прапора (1946).

КОМУНЕРОС (ісп. comuneros, від comun — громада) — повстання середньовічних самоврядних міст *Кастілії* 1520—22 проти королівського абсолютизму, на захист міських вільностей. В 1522 опір повсталих міст було зламано, репресії тривали до 1526.

КОМУНІЗМ (від лат. communis — спільний) — найвищий історичний тип суспільно-економічної формації, суспільство, яке революційним шляхом приходить на зміну капіталізму і засноване на суспільній власності на засоби виробництва. Комуністична формація у своєму розвитку проходить дві осн. фази, що різняться за ступенем зрілості, — соціалізм (нижча фаза) і повний К., або К. (вища фаза). В Програмі КІРС дано таке визначення вищої фази комуністичного суспільства: «Комунізм — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростають і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поповнюються повним потоком і здійснюється великий принцип „від кожного — по здібностях, кожному — по потребах“. Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 55). *Марксизм-ленінізм* науково обґрунтував істор. неминучість революц. переходу людства від капіталізму до К., вказав на основні характерні риси майбутнього суспільства, умови й шляхи побудови К., на всесвітньо-істор. місію робітн. класу як могильщика капіталізму і творця комуністичного суспільства. Всі складові частини марксизму-ленінізму — марксистсько-ленінська філософія, політична економія, науковий кому-

нізм — є теор. обґрунтуванням К. Особлива роль у цьому обґрунтуванні належить теорії наук. К., яка досліджує гол. чин. систему соціальних, політ. та ідеологічних закономірностей формування, функціонування і розвитку комуністичного суспільства. Її об'єктом є також взаємозв'язки і взаємодії цих закономірностей з екон. законами виникнення і розвитку комуністичної формації. У відповідному контексті К. іноді називають наук. теорію, що його обґрунтовує, а також *міжнародний комуністичний рух*, спрямований на ліквідацію капіталізму і побудову К. в усьому світі. Створена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія наук. К. є творчим учінням. В. І. Ленін розвинув ідеї основоположників наук. К. стосовно до нових істор. умов — умов епохи імперіалізму і пролет. революцій. Дальший розвиток учіння про К. пов'язаний з діяльністю *Комуністичної партії Радянського Союзу* та ін. марксистсько-ленінських партій, які ведуть принципову боротьбу проти антикомунізму, спотворення теорії наук. К. бурж., реформістськими й ревизионістськими ідеологами. КІРС визначила осн. напрями побудови К., створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністичних суспільних відносин, розвиток соціалістичного способу життя, виховання нової людини, створення сприятливих зовн. умов комуністичного будівництва.

Соціалізм утверджується в результаті перемоги пролетарської революції, в процесі творчої діяльності трудящих, керованих марксистсько-ленінською партією. Державою *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму* є держава *диктатури пролетаріату*. В процесі соціалістичної революції і будівництва соціалізму утверджується сусп. власність на засоби виробництва, ліквідується експлуататорські класи, нац. ворожнеча, вступає в дію соціалістичний принцип: «від кожного — по здібностях, кожному — по праці»; формується *соціалістична демократія*, стає панівним марксистсько-ленінський світогляд і т. д. Після завершення *перехідного періоду* настає період зміцнення і розвитку створених основ нового сусп. ладу з тим, щоб досягти ступеня зрілого соціалізму. Вивчення й узагальнення досвіду СРСР і братніх країн соціалістич. співдружності дали марксистсько-ленінським партіям можливість створити науково обґрунтовану концепцію *розвинутого соціалістичного суспільства*. Таке суспільство є закономірним, необхідним ступенем екон., соціально-політ. і духовної зрілості нового ладу в рамках першої, нижчої фази К. й існує протягом відносно тривалого істор. періоду. Соціалізм, розвиваючись уже на власній основі, дедалі повніше розкриває свої творчі можливості і переваги, свою глибоко гуманістичну сутність.

В СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, яке в міру свого вдосконалення поступово, планомірно переростає в кому-

Комунізму пік.

ністичне. Рад. народ розв'язує великий комплекс завдань комуністичного будівництва. Ключовим завданням є створення матеріально-технічної бази комунізму, в процесі чого вдосконалюються техніка, технологія і організація сусп. виробництва, відбуваються прогресивні зрушення в його структурі, безперервно розвиваються важка індустрія, високо механізоване с. г. Необхідною умовою створення матеріально-тех. бази К. є органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами зрілого соціалізму. Динамічний і пропорційний розвиток сусп. виробництва, підвищення його ефективності, прискорення наук.-тех. прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва становить основу, на якій відбуватиметься далі піднесення матеріального і культур. рівня життя народу. Створення достатку матеріальних і духовних благ для всіх членів суспільства стане однією з гол. умов здійснення принципу К. на його вищій фазі «від кожного — по здібностям, кожному — по потребах». В процесі будівництва К. підвищується рівень успішності економіки, відбувається неухильне зближення державної (загальнонародної) власності і колективно-кооперативної власності на засоби виробництва. На вищій фазі К. буде єдина, загальнонарод. власність (див. *Комуністична власність*). Одним з гол. наслідків розвитку економіки, культури та сусп. відносин буде подолання істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею (див. *Протилежність між містом і селом, Протилежність між розумовою та фізичною працею*). В процесі комуністичного будівництва удосконалюється система суспільних відносин, формується і зміцнюється соціальна однорідність суспільства, зміцнюється союз робітничого класу, селянства, інтелігенції, стираються соціально-класові грані між ними. Відбуваються розвиток і зближення соціалістичних націй і народностей, формуються і розвиваються їхні спільні комуністичні риси. Подолання нац. відмінностей займе триваліший час, ніж стирання соціально-класових граней між робітниками, селянами та інтелігенцією. Зближення класів і соціальних верств, формування і зміцнення соціальної однорідності народу є необхідною умовою досягнення одного з ідеалів К. — цілковитої соціальної рівності всіх членів суспільства. В ході розвитку зрілого соціалізму вдосконалюється його політ. система, що виявляється насамперед у розвитку загальнонарод. соціалістичної держави, а далі розгортанні соціалістичної демократії, посиленні участі мас в управлінні держ. і сусп. справами. Дальший розвиток і зміцнення соціалістичної державності приведуть в майбутньому до перетворення її на *суспільне комуністичне самоврядування*. З побудовою розвинутого комуністичного суспільства, з перемогою і зміцненням соціалізму на міжнарод. арені відміре

і держава. Всебічне зміцнення і вдосконалення загальнонарод. соціалістичної д-ви — одна з гол. умов такого відмирення. Керівною і спрямовуючою силою соціалістичного суспільства, ядром його політ. системи, всіх держ. і громад. орг. є марксистсько-ленінська партія. Зріле соціалістичне суспільство створює необхідні культур. та ідеологічні умови побудови К., дає про всебічний розвиток науки, мистецтва, системи нар. освіти, діяльності культурно-осв. установ, різноманітних форм сусп. самодіяльності населення, *засоби масової інформації і пропаганди. Ідеологічна робота КПРС*, соціалістичної д-ви є могутнім фактором комуністичного будівництва, виховання комуністичної свідомості мас, формування нової, всебічно розвинутої людини. В постанові ЦК КПРС «Про даліше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979) підкреслюється: «КПРС розглядає комуністичне виховання трудящих як важливий фронт боротьби за комунізм. Від успіхів ідеологічної, політико-виховної роботи залежатиме більшість шляхів економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму» (К., 1979, с. 6). *Комуністичне виховання* трудящих становить необхідну умову формування і розвитку комуністичного способу життя. Розвинуте соціалістичне суспільство дає про забезпечення сприятливих міжнарод. умов для побудови К. (захист своїх держ. інтересів, зміцнення світової системи соціалізму, підтримка національно-визвольного руху, відвернення агресивних воєн, практичне здійснення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом тощо). У процесі розвитку комуністичної формації виникатиме і розв'язуватиметься багато різноманітних завдань. Всі вони виступатимуть як прямі й опосередковані умови генерального завдання — всебічного і гармонійного розвитку особи. К. Маркс указував, що К. — суспільна формація, «основним принципом якої є повний і вільний розвиток кожного індивідуума» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 362). Вільний і універсальний розвиток особи — не тільки найвище завдання, а й умова самого існування та розвитку К. Умови для всебічного виявлення всіх здібностей кожної особи повною мірою забезпечуються лише на вищій фазі К., коли зникнуть старі форми поділу праці, а сама праця перестане бути тільки зовн. необхідністю, умовою задоволення ін. потреб, засобом для життя і стане найпершою потребою, метою життя, самодіяльністю особи. Самодіяльність, яка за своєю природою безпосередньо спрямована на всебічний розвиток людських можливостей, стане найглибшим джерелом морального задоволення і естетичної насолоди людини, нагородою суспільства і щастям особи. «Праця, — передавав Ф. Енгельс, — стане своєю власною винагородою» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 1,

с. 521). Будівництво К. в СРСР є інтернат. обов'язком рад. людей. Досвід комуністичного будівництва в СРСР має велике міжнарод. значення.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Манифест Комуністичної партії; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми. — Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «дружбі народів» і як вони воюють проти соціал-демократії?; т. 17. Марксизм і ревізіонізм; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 33. Держава і революція; т. 39. Великий почин; т. 41. Дитяча хвороба «лізвізні» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Про даліше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. К., 1979; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Москва. 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Научний комунізм. М., 1979.

В. І. Куценко.
КОМУНІЗМУ ПІК (до 1962 — Сталіна пік) — найвища гірська вершина СРСР. Розташована у хребті Академії Наук на Памірі, в межах Тадж. РСР. Вис. 7495 м. На схилах — великі льодовики. Вперше (1933) на К. п. піднявся учасник Таджиксько-Памірської експедиції АН СРСР рад. альпініст Є. М. Абаляков. До 1972 на К. п. було здійснено 580 сходжень.

КОМУНІКАЦІЯ (лат. communicatio, від communico — роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь) в кібернетич. — процес обміну інформацією. Розрізняють два аспекти К. — фізичний і соціальний. К. в її фіз. аспекті наз. також зв'язком. Зв'язок охоплює процеси передачі інформації між точками простору, пристроями або особами по відповідних каналах зв'язку. В створеннях людською тех. системах розрізняють чотири осн. типи К.: «людина — людина», «людина — машина», «машина — людина», «машина — машина». В процесах К. на тех. рівні широко використовують різного роду штучні мови (напр., мови, призначені для автоматизованої переробки інформації). К. в її соціальному аспекті охоплюють процеси обміну інформацією між окремо взятими особами, всередині групи чи організації, в рамках суспільства в цілому. К. такого роду здійснюється гол. чин. за допомогою природної мови. На індивід. рівні К. гол. значення мають процеси розпізнавання і сприйняття людською інформації тощо. Для К. всередині групи чи організації першочергову роль грають розподіл відносин (підпорядкованість, співробітництво тощо) між членами групи чи організації, сумісність і взаємність їхніх намірів і потреб в К., особливості прийнятих правил К. На рівні організації К. виконує інформаційну, командну, інтегра-

тивну (що забезпечує цілісність організації) та переконуючу функції. В масштабі всього суспільства велику роль відіграє *комунікація масова*. В. М. Мальцев.

КОМУНІКАЦІЯ МАСОВА — спосіб спілкування людей за допомогою засобів масової інформації і пропаганди. Виникнувши з поділом суспільства на класи і появою ідеологій, діючи як регулятор розподілу й обігу соціальної інформації, К. м. є дійовим механізмом соціального управління й організації, могутнім засобом формування громадської думки, світогляду людей, впливу на їхню соціальну орієнтацію й поведінку, розвиток культури, освіти тощо. В класово антагоністичному суспільстві К. м. є передусім знаряддям класової апологетики влади експлуататорів, засобом маніпулювання свідомістю мас, прищеплення їм панівної ідеології, моралі. Разом з тим уже за капіталізму робітн. клас створює на противагу панівній нову систему К. м., що поширює пролет. ідеологію, сприяє організації трудящих в їх революц. боротьбі проти буржуазії. За соціалізму К. м. сприяє зміцненню соціально-політичної і ідейної єдності суспільства, комуністичному вихованню людини.

Ю. Д. Прилюк.
«КОМУНІСТ» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходив з 1918 по 1926 рос. мовою, з червня 1926 — українською. З 2.II 1943 видається під назвою «Радянська Україна».

«КОМУНІСТ» («Комуніст», «Communist») — щотижнева газета, ЦО Союзу комуністів Югославії і Союзу комуністів Сербії. Засн. в січні 1925. Видається (як щотижнева — з I.V 1957) в Белграді сербохорв. (кирилицею і латиницею), словен., македон., албан. і угор. мовами.

«КОМУНІСТ УКРАЇНИ» — щомісячний теор. і політ. журнал ЦК Компартії України. Засн. у листопаді 1924 під назвою «Більшовик». Перший номер вийшов у квітні 1925. В червні 1926 перейменованний на «Більшовик України», з жовтня 1952 виходить під сучас. назвою; з квітня 1950 видається й російською мовою. Завданням журналу є висвітлення питань марксистсько-ленінської теорії, пропаганда рішень партії та уряду, надання допомоги трудящим республіки у вивченні теорії наук. комунізму і політики КПРС. Значне місце в журналі відводиться висвітленню екон., соціально-політ. і духовних процесів, які відбуваються в суспільстві розвинутого соціалізму, зокрема питань підвищення ефективності сусп. виробн. і якості роботи, управління нар. г-вом, розвитку соціалістичного способу життя. В журналі друкуються статті з історії КПРС та Компартії України, з питань розвитку науки, л-ри і мистецтва. Велика увага приділяється теорії та практиці орг.-парт. та ідейно-виховної роботи, висвітленню передового досвіду комуністичного буд-ва. Систематично публікуються матеріали про зовнішньополіт. діяльність КПРС і Рад. д-ви, розвиток світової соціалістичної системи, світового комуністичного, робітн.

і над.-визвольного рухів, викривається ідеологія антикомунізму та ревізйонізму. В 1975 нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. А. В. Мяловицький.

КОМУНІСТИЧНА ВЛАСНІСТЬ — історично визначена форма суспільної власності, що є основою економічної системи комуністичного способу виробництва (див. *Комунізм*). Являє собою виробничі відносини з приводу колективного привласнення матеріальних благ, насамперед засобів виробництва, в умовах комуністичного суспільства. К. в. у своєму розвитку проходить два ступені — соціалістичний і комуністичний, відповідно до двох фаз комуністичної форми — соціалізму і комунізму. Соціалістична власність, що існує в двох формах — державній (загальнонародній) власності і колгоспно-кооперативній власності, відображає відносно менш високій рівень розвитку продуктивних сил і виробн. відносин, реально існує в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Перехід від соціалістичної до К. в. відбувається в міру розвитку і вдосконалення існуючих форм соціалістичної власності шляхом поступового зближення їх і злиття в майбутньому в єдину К. в. У створенні К. в. і поступовому переростанні соціалістичних виробничих відносин у комуністичні вирішальну роль відіграє дальший розвиток державної (загальнонародної) власності як провідної і більш зрілої форми соціалістичної власності. Створюються виробничі і пром. об'єднання та загальнодерж. утворення, такі як *Єдина енергетична система СРСР, Єдина транспортна система СРСР, Загальнодержавна автоматизована система збирання і обробки інформації* та ін. Розвиток економіки як єдиного народногосподарського комплексу СРСР відзначається вдосконаленням розміщення продуктивних сил, створенням територіально-виробничих комплексів тощо. Підвищується рівень усупільнення колгоспно-кооперативної власності. Про це свідчать дедалі повніше охоплення громадським колг. виробн. усіх галузей с. г.; усупільнення виробн. дедалі більше виходить за межі окремих колгоспів і приводить до створення колг.-радгоспних та ін. міжгосподарських об'єднань і підприємств. Зростає вплив держ. власності, оскільки держ. підприємства посилюють постачання колгоспів сучас. тех. засобами, машинами тощо. Два подає велику допомогу колгоспам і в підготовці кадрів, проведенні іригаційних і меліоративних робіт, у розвитку агропромислової інтеграції. З створенням К. в. відносини власності на засоби виробн. характеризуватимуться високим рівнем сусп. характеру виробн., що ґрунтуватиметься на автоматизованих системах машин, великими загальнонапр. підприємствами комуністичного типу, органічно з'єднаними в єдине господарство планомірним суспільним поділом праці. Див. також *Комуністичні виробничі відносини*.

Літ. див. до ст. *Комунізм*.
М. С. Черненко.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ АВСТРІЇ (КПА). Утворена 3.XI 1918 на конференції у Відні з комуністичних груп і гуртків. Одна з засновниць Комінтерну (1919). Важливе значення в боротьбі за єдність КПА мали VI (1923) та VIII (1925) з'їзди, на яких було ідейно розгромажено правих опортуністів. X з'їзд (1929) виключив їх з партії. Значну роль у зміцненні лав КПА відіграв Й. Копленіг (з 1924 — ген. секретар ЦК). КПА боролася за єдиний робітн. фронт проти фашист. загрози, брала активну участь в антифашист. виступі робітників Відня 1927. 26.V 1933 КПА було заборонено. У 1934 взяла участь у збройному виступі робітників на захист демократії. В період нім.-фашист. окупації Австрії (1938—45) КПА була єдиною партією, яка активно боролася проти фашизму. Після визволення Австрії вийшла з підпілля, взяла участь у процесі демократизації країни, виступала за політику нейтралітету. В 1945—47 представники КПА входили до складу уряду, до 1952 — парламенту. В 1958 парт. конференція прийняла програмний документ, в якому було зроблено висновок про можливість як мирного, так і немирного переходу до соціалізму в країні. XX з'їзд (1969) прийняв статут партії. В 60-х рр. КПА переживала труднощі, пов'язані з активізацією праворевізіоністських елементів. XXI з'їзд КПА (1970) засудив їхню діяльність і виключив лідерів цих елементів з партії. XXII з'їзд (1974) прийняв програмний теор. документ «Політико-ідеологічні основи боротьби КПА» та «Програму дій КПА». XXIII з'їзд КПА (грудень 1977) накреслив нові завдання партії. Під керівництвом КПА діє спілка Комуністична молодь Австрії (ств. 1970) та ін. прогресивні орг-ції. КПА брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 20 тис. чол. (1978). Голова — Ф. Мурі (з 1965). Друк. органи: ЦО — газ. «*Фолькс-шітмме*», теор.—щоміс. журн. «*Вег унд ціль*» («Шлях і мета», з 1935) та ін.

Літ.: Ленін В. І. Лист до австрійських комуністів. Повне зібрання творів, т. 41; XXII съезд Коммунистической партии Австрии. Пер. с нем. М., 1975; Копленіг Й. Избранные произведения (1924—1962). Пер. с нем. М., 1963; Цуккер-Шиллинг Э. Он служил своему классу. Пер. с нем. М., 1974.

Б. М. Забарко.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ АРГЕНТИНИ (КПА). Засн. 6.I 1918 на з'їзді представників лівого крила Соціалістичної партії Аргентини під назвою Інтернац. соціалістична партія (ІСП). Провідну роль у створенні КПА відіграли Л. Е. Рекабаррен, В. Кодовілья, Р. Гюльді та ін. II з'їзд ІСП (1919) ухвалив рішення про приєднання до Комінтерну (прийнята 1920). I (надзвичайний) з'їзд КПА (грудень 1920) прийняв *Двадцять одну умову* прийому до Комінтерну й перейменував партію на КПА. В 1930—45, 1959—64 та 1966—73 діяла в підпіллі. В 1959 з ініціативи КПА створено профцентр —

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БАНГЛА- ДЕШ

Рух за єдність і координацію дій профспілок. В нелегальних умовах КПА здійснила 2 видання Повн. збір. творів В. І. Леніна (51 т.). XII з'їзд КПА (1963) прийняв нову програму, яка визначила шлях до демократичної, антифеод. та антиімперіалістичної революції, до соціалістичного перетворення суспільства. В 1970 за участю КПА створено орг-цію Нац. зустріч аргентинців. Після відновлення в Аргентині конституційної форми правління (1973) КПА легалізовано. XIV з'їзд партії (серпень 1973) підтримав позитивні аспекти діяльності нового уряду, закликав до єдності всім прогресивні сили. Під керівництвом КПА діє Федерація комуністич. молоді Аргентини (ств. 1921). Після держ. перевороту 1976 діяльність КПА, як і всіх ін. політ. партій, припинено. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність—бл. 150 тис. чол. (1979). Ген. секретар—А. Фава (з 1980; у 1938—80—*Арнодо Альварес*). Друковані органи: ЦО — щотиж. газ. «Нуестра палабра» («Наше слово», з 1950), політ.-теор. — щоміс. журн. «Нуева ера» («Нова ера», з 1949) та ін. *Лит.:* Кодовильє В. Избранные статьи в речи. Пер. с исп. М., 1970; Ульянов С. И. Коммунисты Аргентины в борьбе за единство антиимпериалистических сил в 60-е годы. М., 1976.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БАНГЛАДЕШ (КПБ). Засн. в березні 1948 в Калькутті на II з'їзді Компартії Індії як Компартія Пакистану (КПП) у зв'язку з поділом Індії 1947 на 2 домонії. В 1956 на базі орг-цій КПП у Сх. Пакистані було створено Компартію Сх. Пакистану (з 1971 — КПБ). У 1950 опубліковано проект програми партії, що вимагав повалення в країні влади поміщиків, націоналізації іноз. компаній тощо. В 1953 КПБ взяла участь в утворенні Об'єднаного фронту опозиційних партій Сх. Пакистану. 5.VII 1954 діяльність КПБ заборонено. Після держ. перевороту 1958 зазнала нових репресій. В 1971 КПБ вийшла з підпілля, в 1973 увійшла до Фронту нар. єдності Бангладеш. II з'їзд КПБ (1973) прийняв програму партії «Стратегія та програма КПБ». У 1975—76 та 1977—78 працювала нелегально. В 1978 увійшла до Об'єднаного демократич. фронту. III з'їзд КПБ (лютий 1980) затвердив нову програму партії, в якій підкреслено необхідність побудови в країні соціалістичного суспільства. В 1980 зазнала репресій. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар ЦК — Мохаммед Фархад (з 1973), голова ЦК — М. Сінгх (з 1973). Друк. орган — щотиж. газ. «Екот» («Єдність»).

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БЕЛЬГІЇ (КПБ). Ств. 4.IX 1921 на з'їзді в Брюсселі в результаті об'єднання Бельгійської компартії (утв. 1920) та Компартії Бельгії, ств. в травні 1921 Ж. Жакматом на основі групи «Друзі експлуатованого». Тоді ж вступила до Комінтерну. В 20—30-х рр. активно боролася за інтереси трудящих,

зокрема під час страйків 1923, 1927, 1932 і 1936, за створення єдиного антифашист., антивоєн. фронту. В період нім.-фашист. окупації Бельгії (1940—44) очолювала *Рух Опору*. В 1944—47 комуністи входили до складу уряду. З 1946 в результаті настання реакції та опортуністич. помилок керівництва КПБ її позиції ослабли. В 1954 XI з'їзд КПБ піддав критиці ці помилки, намітив шляхи їх усунення. XIV з'їзд (1963) прийняв тези, які фактично є програмою партії, зробив висновок про можливість мирного переходу до соціалізму в країні. XVII з'їзд (1966) розробив програму створення антимонополістич. і антиімперіалістич. фронту за участю всіх лівих сил. Черговий, XXIII з'їзд КПБ (березень — квітень 1979) закликав активізувати робітн. демократичний рух, розширювати боротьбу проти монополії, за мир і роззброєння. Під керівництвом КПБ діють спілка Комуністична молодь Бельгії і Нац. спілка студентів-комуністів. КПБ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 11 тис. чол. (1978). Голова — Л. Ван Гейт (з 1972). Друк. органи: ЦО — газ. «Драно руж» та щотиж. газ. «Роде ваан» («Червоний прапор», з 1921, флам. мовою), теор. журнали — «Шокварт. «Кайе марксист» («Марксистські зошити», з 1969, франц. мовою), «Флаамсе марксистсе тайдсхрифт» («Фламандський марксистський журнал», флам. мовою) та ін. *Лит.:* Ренар К. Октябрь 1917 года и бельгийское рабочее движение. Пер. с франц. М., 1968.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БІЛЬШОВИКІВ) УКРАЇНИ — див. *Комуністична партія України*.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БІРМИ (КПБ). Заснована нелегально 15.VIII 1939 марксистського групою. В 1943 в підпіллі відбувся I з'їзд, який прийняв рішення про розгортання збройної боротьби проти японської окупації Бірми (1941—45). В 1944 за ініціативою КПБ створено Антифашист. лігу нар. свободи (АЛНС), яка в березні 1945 очолила нар. повстання проти япон. загарбників. II з'їзд КПБ відбувся легально в липні 1945 в Рангуні. Він прийняв програму, націлену на завоювання нац. незалежності. В 1946 від КПБ відколююся лівацьке угруповання — Компартія червоного прапора. Тоді ж КПБ виключено з АЛНС. У 1948 КПБ пішла в підпілля і почала збройну боротьбу проти уряду, що співробітничав з англ. колонізаторами. В 1949 з її ініціативи створено Нац. демократичний об'єднаний фронт (НДОФ). У 1955 розширений пленум ЦК КПБ прийняв програму, яка передбачала припинення громадян. війни та побудову соціалізму мирним шляхом. З 1964 під впливом маоїстів, ігноруючи прогресивні соціально-екон. перетворення в країні, КПБ почала розширювати збройну боротьбу за повалення нац.-демократичного уряду. Внаслідок загострення

внутріпарт. боротьби загинув ряд керівників КПБ, чимало комуністів вишйши з неї й вступили до єдиної правлячої партії — Партії бірм. соціалістич. програми. Під впливом КПБ перебувають НДОФ та його збройні сили. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Голова ЦК — Такін Ба Тейн Тін (з 1975).

О. П. Малов.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БОЛІВІЇ (КПБ). Засн. 17.I 1950 внаслідок об'єднання комуністичних груп (у т. ч. з Лівой революц. партії, ств. 1940). До 1952 діяла в підпіллі. Брала активну участь у *Болівійській революції 1952*. II з'їзд КПБ (1964) прийняв «Програмну декларацію і платформу найближчих політичних вимог КПБ», підкреслив, що метою народу залишається здійснення нар. антиімперіалістичної революції. Після реакційного держ. перевороту 1964 за ініціативою КПБ створено Фронт нац. визволення. В 1967—69 КПБ — в підпіллі. III з'їзд (1971) прийняв «Програмні тези КПБ», якими партія керується в своїй діяльності. Після військ. перевороту 1971 КПБ знову в підпіллі. Тоді ж взяла участь у створенні Революц. антиімперіалістичного фронту. В 1974 брала участь у створенні Фронту демократичної і нар. єдності (ФДНЄ). В 1977, після приходу до влади нового уряду, КПБ вийшла з підпілля, увійшла до ФДНЄ. IV з'їзд КПБ (квітень 1979) підкреслив, що гол. завданням партії є боротьба за незалежний розвиток Болівії, розв'язання соціальних, екон. і політ. проблем. Після військ. перевороту 1980 КПБ знову в підпіллі. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК — Х. Колле Куето (з 1968). Друк. органи: ЦО — щотижнева газ. «Унідад» («Єдність», з 1950), теор. — «Теорія» («Теорія»).

Б. Г. Лашев.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БУКОВИНИ (КПБ) — марксистсько-ленінська партія, організатор і керівник боротьби трудящих Пн. Буковини за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Перші комуністичні осередки на Пн. Буковині виникли в березні — квітні 1917 в Хотинському повіті, 1918 — в Чернівцях, Заставні, Вижиці, Дорошівцях, Станівцях та ін. місцях. На поч. листопада 1918 вони об'єдналися в Комуністичну партію Буковини. Було обрано Центр. Комітет на чолі з С. І. Канюком. Перебуваючи в глибокому підпіллі, КПБ проводила значну агітаційну роботу серед трудящих краю. Незважаючи на терор рум. окупантів, її ряди швидко зростали. В 1921 діяло 10 парт. к-тів на ф-ках і з-дах і 47 — на селі. КПБ працювала й серед солдатів. У січні 1919 під керівництвом комуністів вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді — повстання 113-го буковинського полку в Чернівцях. В серпні 1919 крайова конференція КПБ оголосила про вступ партії до Комінтерну. 17.III 1921 почала виходити комуністична газ. «Громада». Дійову допомогу кому-

ністам Буковини надавав ЦК КП(б)У. В квітні 1919 засн. *Галицьке бюро при ЦК КП(б)У*, перетворене на Тимчасовий к-т Компартії Сх. Галичини та Буковини. В грудні 1924 уряд боярської Румунії заборонив діяльність компартії. Проте революц. боротьба, незважаючи на репресії, не припинялась. Активізували діяльність парт. осередки в Чернівцях, Вашківському, Вижицькому, Заставнівському, Кіцманському, Серетському, Чернівецькому повітах. Виконуючи рішення V конгресу Комінтерну, КПБ 1926 увійшла до складу Компартії Румунії (КПР). На поч. 1927 було створено Буковинський підпільний крайком КПР. Комуністи послали керівництво страйковою боротьбою пролетаріату та сел. виступами проти «аграрної реформи», яку проводив рум. уряд в інтересах поміщиків і куркулів, очолили кампанію протесту проти румунізації укр. шкіл. КПБ викривала зрадницьку політику верхівки соціал-демократів, її блокування з бурж. партіями. Під впливом комуністичної агітації конференція с.-д. партії (1928) засудила діяльність правоопортуністичних лідерів. Велика група делегатів конференції заявила про вихід з партії. 17.II 1929 створено легальну масову орг-цію «Визволення», яка перебувала під впливом комуністів. В умовах антирад. істерії комуністи очолили боротьбу трудящих на захист СРСР, проти підготовки нової війни, організували масові демонстрації, в т. ч. 10-тисячну першогравневу демонстрацію 1931 в Чернівцях під лозунгом: «Ніякої війни проти Радянського Союзу!». Під керівництвом комуністів створювалися антифашист. к-ти, зокрема в 1934—Хотинський, Чернівецький і Сторожинецький повітові к-ти. У 1937 в Чернівцях, у повіт. містях було створено к-ти допомоги респ. Іспанії. Комуністи краю притримці КПР поєднували боротьбу за поліпшення життєвого рівня трудящих і антивоєн. рух з боротьбою за встановлення диктатури пролетаріату і возз'єднання Пн. Буковини з УРСР. Це сприяло інтернац. вихованню трудящих, завдало ударів рум. шовінізмові, укр. бурж. націоналізмові й сіонізмові. В 1940, після возз'єднання Пн. Буковини з УРСР, створено *Чернівецьку обласну партійну організацію*. В різні часи секретарями ЦК КПБ та Буковинського крайового комітету КПР були С. І. Канюк, В. В. Гаврилюк, С. Г. Галицький, І. Клоцан, Д. Кюрчі, Д. Тодоракі, К. Терлецький, Б. Кац, С. Подолан.

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980.

В. М. Кирило.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (КПВ). Засн. на установчому з'їзді в Лондоні 31.VII—1.VIII 1920 в результаті об'єднання лівих груп Брит. соціалістичної партії, Соціалістичної робітн. партії, Соціалістичної асоціації Пд. Уельсу та ін. У 1920 вступила до Комінтерну. В 1921 до КПВ увійшли представники

революц. руху *фабричних старост* на чолі з У. Галлахером, Соціалістична федерація робітників і ліве крило Незалежної робітн. партії. Відіграла провідну роль у розгортанні 1920 руху «*Руки геть від Росії*», сприяла створенню «*Руку меншості*» (1924). Брала участь у *загальному страйку 1926*, під час екон. кризи 1929—33 організовувала масовий рух безробітних. Напередодні 2-ї світової війни викривала політику потурання фашист. агресорам з боку уряду, боролася за єдиний робітн. фронт. В післявоєн. роки КПВ виступала проти політики «з позиції сили». XXII з'їзд КПВ (1952) прийняв програму «Шлях Британії до соціалізму». XXV (надзвичайний) з'їзд (1957) затвердив зміни в програмі КПВ, рішуче засудив групу ревізіоністів, що домагалися перегляду марксистсько-ленінських принципів побудови партії. XXVI з'їзд (1959) прийняв новий статут партії. XXXV з'їзд КПВ (1977) прийняв нову програму «Шлях Британії до соціалізму», в якій зазначено, що перехід до соціалізму в країні можливий без збройної боротьби, шляхом перетворення парламенту на знаряддя союзу всіх трудящих на чолі з робітничим класом. XXXVI з'їзд КПВ (листопад 1979) висунув як головне завдання створення в країні широкого демократичного фронту для боротьби за докорінні соціально-політичні перетворення. Під керівництвом КПВ діє Ліга молодих комуністів (ств. 1921). КПВ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — 25,2 тис. чол. (1978). Ген. секретар — Г. Макленан (з 1975), голова — М. Макгехі (з 1976). Друк. органи: ЦО — щотиж. журн. «Коммент» («Комментар», з 1921), теор. і дискусійний — щоміс. журн. «Марксизм тудей» («Марксизм сьогодні», з 1957) та ін.

Лит.: XXV (чрезвычайный) съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1958; XXVI национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1959; XXVII национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1961; Поллит Г. Марксизм и рабочее движение в Великобритании. Пер. с англ. М., 1960. А. К. Мартиненко.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ВЕНЕСУЕЛИ (КПВ). Заснована 5.III 1931 в підпіллі. В 1935 вступила до Комінтерну. І нац. конференція КПВ (1937), на якій до неї приєдналися окремі комуністичні групи, завершила орг. формування партії. В 1941—45 діяла під назвою Нац. союз. У 1945—50 працювала легально. В 1945 внаслідок фракційної діяльності правоопортуністичних і лівосектантських груп КПВ розкололася на 3 угруповання. І (об'єднавчий) з'їзд (1946) подолав розкол, прийняв політ. тези і статут партії. В 1957 за ініціативою КПВ створено Патріотичну хунту з 4 партій, яка розгорнула боротьбу за повалення антинар. диктатури Переса Хіменеса (1958), після чого компартія вийшла з підпілля. В 1959 за участю КПВ утворено Конфедерацію тру-

дящих Венесуели та Нац. сел. федерацію. В 1960 КПВ була змушена піти в підпілля. III з'їзд КПВ (1961) висунув завдання боротьби за створення нового демократич. уряду. В 1961—66 КПВ брала участь у партизан. боротьбі. В 1962 діяльність компартії було офіційно заборонено. VIII пленум ЦК КПВ (1967) визнав безперспективність збройної боротьби в даних умовах і закликав партію до мирних форм боротьби. В 1969 КПВ легалізовано. IV з'їзд КПВ (1971) виключив з партії правоопортуністичну групу Маркеса — Петкова. Черговий, VI з'їзд (серпень 1980) прийняв нову програму і політ. декларацію, в яких підкреслив необхідність повного повернення країні її природних багатств, зміцнення демократич. прав населення, закликав до згуртування патріотич. сил у єдиний фронт, запропонував конкретні заходи в інтересах населення й досягнення дійсної незалежності країни. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — 13 тис. чол. (1975). Ген. секретар — Х. Фарія (з 1951), голова — Г. Мачадо (з 1971). Друк. орган — щотиж. газ. «Трібуна на популар» («Народна трибуна», з 1948).

П. І. Ніколаєв.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ В'ЄТНАМУ (КПВ). Засн. нелегально 3.II 1930 в Гонконзі на конференції 3-х комуністичних орг-цій В'єтнаму, скликаний за ініціативою Хо Ши Міна. І пленум ЦК КПВ (жовтень 1930) прийняв програму партії та перейменував її на Компартію Індокитаю (КПІК). До 1931 діяла як авт. частина *Французької комуністичної партії*. В 1931 вступила до Комінтерну. В 1930—31 керувала виступами трудящих проти франц. колонізаторів та місц. феодалів. І з'їзд КПІК (1935) прийняв рішення про створення єдиного антиімперіалістичного фронту народів Індокитаю. В 1936—39 діяла напівлегально. В 1937 за ініціативою КПІК створено Демократич. фронт Індокитаю. В 1940—45 керувала боротьбою нар. мас проти япон. окупантів. В 1941 КПІК заснувала Лігу боротьби за незалежність В'єтнаму (В'єтмін). Під керівництвом КПІК перемогла *Серпневу революцію 1945 у В'єтнамі*. В листопаді 1945 в складних внутр. і міжнар. умовах ЦК КПІК заявив про саморозпуск партії. В 1946 за ініціативою комуністів з орг-цій В'єтміну та ін. створено Лігу в'єтн. народу (Л'єн-В'єт). В 1946—54 комуністи очолювали боротьбу в'єтн. народу проти франц. інтервентів. II з'їзд КПІК (1951), скликаний за рішенням Постійного бюро ЦК КПІК, прийняв нові програму та статут, перейменував в'єтн. секцію КПІК на Партію трудящих В'єтнаму (ПТВ), ухвалив рішення про вихід партії з підпілля. В 1951 В'єтмін і Л'єн-В'єт утворили Об'єднаний нар. фронт (ОНФ). Після поділу В'єтнаму на дві частини на основі *Женевських угод 1954* на базі ОНФ 1955 створено Вітчизн. фронт В'єтнаму (ВФВ). III з'їзд ПТВ (1960) визначив її курс на побудову соціалізму в ДРВ, роз-

З'їзди Комуністичної партії В'єтнаму

I (КПІК) — 27—31.III 1935, Аоминь (Макао)
II (КПІК) — 11—19.II 1951, Туйєнгуанг
III (ПТВ) — 5—12.IX 1960, Ханой
IV (ПТВ) — 14—20.XII 1976, Ханой

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ГАЛИЧНИН

воток нар.-демократичної революції в Пд. В'єтнамі, мирне об'єднання країни, прийняв новий статут. В 1964—73 ПТВ мобілізувала нар. маси на боротьбу проти *агресії США у В'єтнамі*. Після повалення маріонеткового режиму у Пд. В'єтнамі (1975) і проголошення єдиної Соціалістичної Республіки В'єтнам (2.VII 1976; СРВ) ІV з'їзд ПТВ (грудень 1976) намітив шляхи дальшого будівництва соціалізму в СРВ, затвердив завдання 2-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва (1976—80), прийняв новий статут партії і перейменував її на КПВ. КПВ відіграє керівну роль в єдиному *Вітчизняному фронті В'єтнаму* (ств. 1977). Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — понад 1,5 млн. чол. (1978). Ген. секретар ЦК — *Ле Зуан* (з 1960). Друк. органи: ЦО — газ. «*Нян зан*», теор.— щоміс. журн. «*Тап чі конг шан*» («Журнал комуніста», з 1956).

Лит.: ІV съезд Коммунистической партии Вьетнама. Пер. с вьетн. М., 1977; Хо Ши Мин. О Ленине, ленинизме и нерушимой советско-вьетнамской дружбе. Пер. с вьетн. М., 1970; Ле Зуан. Избранные статьи и речи. Пер. с вьетн. М., 1971; Краткая история Партии трудящихся Вьетнама. Пер. с вьетн. М., 1971. О. В. Новакова.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ГАЛИЧНИН — див. *Комуністична партія Західної України*.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ГОНДУРАСУ (КПГ). Засн. 1927 на базі створеного 1924 в Тегусігалпі гондураського відділення Компартії Центр. Америки і місц. марксист. груп. На поч. 30-х рр. розгромлена реакцією. У квітні 1954 на І нац. конференції партію було відновлено. З часу створення КПГ діяла в підпіллі. У травні 1954 керувала найбільшим в історії країни страйком трудящих. І з'їзд КПГ (1958) схвалив статут партії, прийняв звернення до народу «За вільний, суверенний і незалежний Гондурас». 2-й пленум ЦК КПГ (1961) прийняв програму партії, 4-й пленум (1966) обговорив заходи по посиленню ідеологіч. та орг. роботи, виключив з партії лідерів антипар. угруповання. З 1969 діє напівлегально. ІІ з'їзд КПГ (1972) прийняв нові програму і статут партії. ІІІ з'їзд КПГ (травень 1977) висунув завдання мобілізації трудящих на підтримку нац. плану розвитку, боротьбу проти реакції, прийняв нові програму і статут партії. Під керівництвом компартії діє орг-ція комуністич. молоді. КПГ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — *Рігоберто Паділья Рух* (з 1978). Друк. органи: теор., політ. та інформ. орган ЦК — журн. «*Трабахо*» («Праця», з 1954, виходить раз на 2 місяці), щотиж. газ. «*Патріа*» («Батьківщина», з 1976).

В. П. Кириченко.
КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ГРЕЦІЇ (КПГ). Створена 17.XI 1918 на І (установочному) з'їзді в м. Пірей під назвою Соціалістична робітн. партія Греції (СРПГ). В 1919 очолювала рух проти участі Греції в антирадянській інтервенції. З ІІ з'їзду (1920), який прий-

няв рішення приєднатися до Комінтерну (прийнята 1920), — СРПГ (комуністична). В 1924 ІІІ (надзвичайний) з'їзд перейменував партію на КПГ. В 1925—26 — на нелегальному становищі. Керувала заг. страйками 1923, 1925, виступами трудящих 1928, 1931—36. В 1934 за участю КПГ створено антифашист. Нар. фронт. Після встановлення в Греції фашист. диктатури (1936) КПГ заборонено. В роки 2-ї світової війни очолювала боротьбу нар. мас проти нім.-фашист. окупації країни (1941—44). 27.IX 1941 за ініціативою КПГ створено Нац.-визвольний фронт (ЕАМ), у грудні 1941 — Нар.-визвольну армію (ЕЛАС). Під час громадян. війни в Греції (1946—49) створена 1946 під керівництвом комуністів Демократична армія Греції боролася проти внутр. реакції та англо-амер. інтервентів. У 1947 КПГ оголошено поза законом. VIII з'їзд (1961) в новій програмі КПГ висунув завдання здійснення демократичних перетворень як умов переходу до соціалістичної перебудови країни. Після встановлення 1967 військ. диктатури КПГ боролася за об'єднання всіх прогрес. сил у єдиний Патрістичний антидиктаторський фронт. IX з'їзд КПГ (1974) прийняв нову програму, вніс зміни до статуту, викрив правоопортуністичну лінію ревизионістів, які 1968 вийшли з КПГ і створили т. з. КПГ (внутрішню). 23.IX 1974, після повалення диктатури, компартію легалізовано. X з'їзд КПГ (травень 1978) намітив шляхи дальшої боротьби за демократію і соціальний прогрес, вніс зміни до програми і статуту. Під керівництвом КПГ діє орг-ція Комуністична молодь Греції (ств. 1968). КПГ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Ген. секретар ЦК — *Х. Флоракіс* (з 1978; з 1972 — 1-й секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Різохнатіс*», теор.— щоміс. журн. «*Коммуністкі епітеорісі*» («Комуністичний огляд», з 1974).

Лит.: X съезд Коммунистической партии Греции. Пер. с греч. М., 1979. В. Б. Бетух.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ДАНІЇ (КПД). Засн. 9.XI 1919 як Лівосоціалістична партія Данії в результаті об'єднання лівих сил Соціалістич. робітн. партії і Соціалістич. спілки молоді. В 1920 приєдналась до Комінтерну, була перейменована на КПД. В 30-х рр. дістала представництво в парламенті. Під час нім.-фашист. окупації Данії (1940—45), перебуваючи на нелегальному становищі (з 1941), виступала провідною силою *Руху Опору*. Після розгрому фашизму вийшла з підпілля. Її представники входили до складу першого післявоєнного уряду Данії (травень — листопад 1945). В програмі «Шлях датського народу», прийнятій XVII з'їздом КПД (1952), сформульовано кінцеву мету партії — завоювання робітн. класом політ. влади в країні і побудова соціалістич. суспільства. XX з'їзд (1958) виключив з партії

групу ревизионістів, намітив курс на згуртування лав КПД на основі марксизму-ленінізму, прийняв новий статут. XXV з'їзд КПД (1976) прийняв нову програму, в якій висунув завдання створити умови для переходу до соціалізму, вніс зміни до статуту. XXVI з'їзд КПД (квітень 1980) намітив дальші завдання партії по згуртуванню трудящих країни в боротьбі проти монополій, вніс зміни і доповнення до її програми і статуту. Під керівництвом КПД працює спілка Комуністична молодь Данії. КПД брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 12 тис. чол. (1977). Голова — *Й. Енсен* (з 1977). Друк. органи: ЦО — газ. «*Ланд ог фольк*», теор.— щомісячний журнал «*Тіден верден рундт*» («Час — навколо світу», з 1939).

Лит.: XXV съезд Коммунистической партии Дании. Пер. с дат. М., 1978. П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЕКВАДОРУ (КПЕ). 22.IX 1925 в Кіто засн. Комуністичну секцію пропаганди і дії ім. Леніна. У 1926 вона разом з ін. комуністич. групами увійшла до Соціалістич. партії Еквадору, яка 1928 вступила до Комінтерну. ІІ з'їзд партії (1931) перейменував її на КПЕ. У 1944 з ініціативи КПЕ створені Конфедерація трудящих Еквадору, Еквадорська федерація індіанців та ін. VI з'їзд (1957) прийняв програму і статут партії. У 1963 з партії виключено групу розкольніцьких елементів. У період військ. диктатури 1963—66 КПЕ була заборонена. VIII з'їзд КПЕ (1968) прийняв нову програму, в якій визначено мету партії — здійснення нац.-визвольної, антиімперіалістич., антифеод., демократич. революції, і статут партії. IX з'їзд КПЕ (листопад 1973) закликав до єдності всі прогресивні сили країни у боротьбі за соціальне і нац. визволення. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — понад 7 тис. чол. (1977). Генеральний секретар — *П. А. Саад* (з 1952). Друк. органи: ЦО — щотижнева газета «*Публо*» («Народ», з 1946), теор.— щоміс. журн. «*Бандера роха*» («Червоний прапор»), бюлетень з організаційних питань і пропаганди «*Віда дель партідо*» («Життя партії»). В. П. Кириченко.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — марксистсько-ленінська партія, революц. авангард трудящих Закарпаття в їхній боротьбі за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Перші комуністичні орг-ції на Закарпатті виникли в кін. 1918 під впливом ідей Великого Жовтня. Вони були складовою частиною Компартії Угорщини, при ЦК якої діяла група комуністів Руської Крайни, що очолила комуністичний рух на Закарпатті. В березні 1919 закарп. трудящі взяли активну участь у соціалістич. революції і встановленні Рад. влади в Угорщині. Після поразки револю-

ції та насильницького включення Закарпаття до складу бурж. Чехословаччини комуністичний рух у краї розвивався як складова частина загальночехословацького комуністичного руху. Створена в березні 1920 на Закарпатті *Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі* (МСП) виступила одним з ініціаторів утворення Компартії Чехословаччини (КПЧ; 1921), до складу якої як крайова орг-ція увійшла комуністична орг-ція Закарпаття. При підтримці КПЧ, ВКП(б) і КП(б)У вона очолила боротьбу трудящих за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Укр. РСР. Під її керівництвом у 20—30-х рр. відбувся ряд масових страйків, демонстрацій і мітингів. Закарпат. крайком видавав газ. «*Карпатська правда*» і «*Мункаш уйшаг*» («Робітничі газети», угор. мовою). Ряди організації зросли з 1,5 тис. чол. у серед. 20-х рр. до 4 тис. чол. у кін. 30-х рр. Її очолювали в різний час І. І. Мондох, І. П. Локота, М. І. Сидоряк, О. О. Борканюк, Е. Кліма, П. Ф. Терек, І. І. Турянич та ін. В роки угор.-фашист. окупації (березень 1939 — жовтень 1944) організація діяла в глибокому підпіллі в складі Компартії Угорщини. Вона була організатором і керівником масового партизан. руху. Чимало комуністів Закарпаття загинули в боротьбі проти фашизму, серед них — О. О. Борканюк, якому посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Й. Гавелка, І. Гафинець, А. Дезе, Г. Турянич, М. Можарович та ін. У жовтні 1944 рад. війська визволили Закарпаття, а 13.XI 1944 в Мукачевому на нараді представників парт. орг-цій 7 округів було створено орг. к-т по скликанню парт. конференції. 19.XI в Мукачевому відбулася 1-а парт. конференція Закарп. України, яка оформила парт. орг-цію краю як К. п. З. У. Конференція прийняла рішення про возз'єднання Закарпаття з Укр. РСР, про зміцнення *Народних комітетів* як органів революц. влади, про організацію допомоги Рад. Армії тощо та обрала ЦК К. п. З. У., першим секретарем якого став І. І. Турянич. Згідно з рішенням конференції 26.XI в Мукачевому зібрався 1-й з'їзд Нар. к-тів, який прийняв істор. Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною та обрав найвищий орган влади — Нар. Раду Закарпат. України. В роботі з'їзду брав участь нач. політвідділу 18-ї армії Л. І. Брежнев. Під керівництвом К. п. З. У. трудячі краю за короткий час здійснили глибокі революц. перетворення: націоналізацію пром-сті, банків, транспорту, агр. реформу, налагодили роботу органів освіти, охорони здоров'я, культури. К. п. З. У. очолила всенар. рух за возз'єднання з Рад. Україною. Ідучи назустріч побажанням трудящих Закарпаття, Рад. уряд вступив у переговори з урядом нар.-демократич. Чехословаччини, які закінчилися 29.VI 1945 підписанням договору про вихід Закарпат. України зі складу Чехословаччини і возз'єднання її з УРСР. К. п. З. У.

існувала до 15.XII 1945, коли на основі рішення ЦК ВКП(б) увійшла до складу Компартії Рад. Союзу. На той час партійні організації К. п. З. У. об'єднували близько 5 тис. комуністів. Із створенням у січні 1946 *Закарпатської області* було утворено *Закарпатську обласну партійну організацію*.

Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968; Ільницький Ю. В. Віхи звичайного поступу. Ужгород, 1975. І. М. Гранчик.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ — марксистсько-ленінська партія, бойовий авангард західноукр. трудящих, організатор і керівник їхньої боротьби за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Заснована в лютому 1919 у м. Станіслав (тепер — Івано-Франківськ) на нелегальній конференції підпільних комуністичних орг-цій і груп Сх. Галичини. До жовтня 1923 називалася Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ), у період існування *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* влітку 1920 на її території — Комуністична партія Галичини (КПГ). Утворення КПСГ було закономірним наслідком розвитку революц. руху в краї під впливом Великої Жовтн. соціаліст. революції. Діяльність партії поширювалась на тер. всієї Сх. Галичини (сучас. Львівська, Тернопільська, Івано-Фр. області). КПСГ очолила боротьбу трудящих краю проти контрреволюц. бурж.-націоналістичного уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (див., зокрема, *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). КПСГ діставала постійну допомогу від РКП(б) і КП(б)У. Ця допомога стала систематичною після *Третього з'їзду КП(б) України* (березень 1919), який прийняв рішення про поширення впливу партії на Галичину. З цією метою в квітні 1919 в Києві було утворено *Галицьке бюро при ЦК КП(б)У* (Галбюро). 1.VI 1919 заг. збори комуністів-галичан у Києві обрали К-т Компартії Сх. Галичини і Буковини. К-т видавав газ. «*Галицький комуніст*», листівки і брошури, що поширювалися в Сх. Галичині, зокрема в частинах *Української галицької армії*. З метою посилення агіт.-пропагандистської роботи серед галичан 26.II 1920 було створено *Галицьке бюро при ЦК РКП(б)*. 23.IV 1920 конференція галицьких і буковинських комуністів, що відбулася у Києві, обрала *Галицький організаційний комітет КП(б)У* (Галорком). Галорком через Галбюро постійно інформував ЦК РКП(б) про становище в Сх. Галичині. З делегатами КПСГ на конгресах Комінтерну зустрічався В. І. Ленін, який уважно стежив за розвитком революц. руху в Сх. Галичині. На поч. 20-х рр. відбувався активний процес ідейного та орг. зміцнення КПСГ. Це відзначив 1923 II з'їзд Комуністич. партії Польщі (КПП), складовою частиною якої з 1921 в умовах окупації Сх. Галичини бурж. поміщицькою Поль-

щею стала КПСГ. За рішенням з'їзду КПСГ поширила свою діяльність на Волині, Полісся, Холмщину і Підляшшя й була реорганізована в КПЗУ. Партія вела значну роботу серед робітників, а також серед селянства та у військ. частинах. Лише протягом 1922—23 в краї відбулося понад 315 страйків, зокрема страйк залізничників влітку 1923 та листопадовий страйк 1923 львівського пролетаріату, який переріс у заг.-польс. страйк. КПЗУ організувала в найбільших містах краю масові демонстрації протесту проти рішення Ради послів Антанти про передачу Сх. Галичини Польщі (1923). Майже на всій території Сх. Галичини і Зх. Волині діяли партизан. загони. Парт. орг-ції було утворено на всіх зх.-укр. землях і на кінець 1923 вони об'єднували 1712 чол. Діяльністю парт. орг-цій на місцях керували окружками КПЗУ (Львівський, Львівський-підміський, Станіславський, Волинський, Перемишльський та ін.). У пошуках правильних форм і методів керівництва революц. рухом КПЗУ виходила з генеральної лінії світового комуністичного руху. Завдяки цьому з допомогою ВКП(б), КПП і КП(б)У, в тісному контакті з якими працювала КПЗУ, комуністи Зх. України змогли ліквідувати внутріпарт. розходження в орг. справах 1921—23 та подолати помилки в нац. питанні. Важливе значення для КПЗУ мали рішення V конгресу Комінтерну (1924), що прийняв резолюцію з укр. питання, в якій, зокрема, висловився за «проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини і Румунії лозунга об'єднання розрваних імперіалізмом на частини українських областей у Радянську робітничо-селянську республіку» і підкреслив необхідність якнайтіснішого поєднання революц. визвольної боротьби трудящих зх.-укр. земель з революц. рухом у Польщі, Чехословаччині та Румунії. II з'їзд КПЗУ (жовтень 1925) відзначив значне поліпшення орг. та ідейно-політ. діяльності партії, зростання і зміцнення її рядів, удосконалення тактики, зростання авангардної ролі комуністів у класових битвах трудящих. У вересні 1924 відбувся заг. страйк 14 тис. нафтовиків Дрогобича, Борислава, Кросна, робітників Львова та інших міст. Під впливом комуністів зростала класова свідомість трудящого селянства, про що свідчила *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*. З'їзд узяв курс на більшовизацію партії, зміцнення єдності трудящих Зх. України і Польщі, на посилення роботи в масах. Працюючи в підпіллі, в умовах жорстокого поліцейського терору, КПЗУ рішуче боролася проти реакційної ідеології та антинар. політики укр. бурж.-націоналістичних і клерикальних орг-цій, виховувала трудящих у дусі міжнар. класової солідарності. КПЗУ спрямовувала діяльність ряду масових організацій, зокрема *Комуністичної Спільноти Молоді Західної України* (КСМЗУ), *Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини* (1922—24), Укр. сел.-робітн.

соціалістичного об'єднання — «Сельробу» (1926—32), Укр. сел. об'єднання, (1931—34), зміцнювала свої позиції в екон., культурно-освітніх, спорт. та ін. орг-ціях. У 1924—28 на зх.-укр. землях, за явно заниженими даними офіц. статистики, відбулося бл. 500 робітн. страйків. III з'їзд КПЗУ (червень — липень 1928), згуртувавши партію на основі марксизму-ленінізму, ще раз підкреслив, що гол. умовою возз'єднання Зх. України з УРСР є спільна боротьба зх.-укр. робітників і селян з трудящими всієї Польщі проти капіталізму, за перемогу соціалістич. революції. Після з'їзду, в умовах світової екон. кризи (1929—33) партія мобілізувала трудящих на боротьбу проти екон. і політ. наступу правлячих кіл на інтереси робітників і селян. Комуністи очолили масові робітн. страйки, а також революц. сел. виступи, які тільки 1929 охопили 20 повітів (див. *Західноукраїнські аграрні страйки 1929*). У 1930 на Зх. Україні фактично було запроваджено воєн. стан і здійснено масові «нацифікації» («втихомирення») та ін. репресивні заходи. Проте вже *Ліське повстання 1932*, *Волинські селянські заворушення 1932* та ін. масові виступи показали, що терор не зламав революц. волі трудящих мас. В обстановці активізації фашизму та імперіалістичної реакції, наростання загрози війни конкретною програмою дій комуністів Зх. України стала платформа антифашист. нар. фронту, розроблена партією на основі рішень VII конгресу Комінтерну і IV з'їзду КПЗУ (1934) й викладена в маніфесті «За волю, за щасливе майбутнє українського народу!». Послідовну боротьбу КПЗУ за об'єднання зусиль трудящих у єдиному нар. фронті підтримали робітники, селяни й трудова інтелігенція, про що свідчила *Львівський виступ робітників 1936*, коли політ. демонстрація переросла в барикадні бої, *антифашистський конгрес діячів культури 1936* у Львові, *Волинський селянський страйк 1936* та ін. революц. виступи. Важливу роль в організації революц. боротьби трудящих зх.-укр. земель відіграла комуністична преса — бл. 200 нелег. і напівлег. періодичних видань КПЗУ: газети «*Земля і воля*», «*Наша правда*», «*Прапор комунізму*», «*Робітничка газета*», «*Світло*», журнали «*Культура*», «*Наша правда*» та ін. КПЗУ діяла в умовах жорстокого терору. Вона фактично була поставлена поза законом. Всього час відбувалися суд. розправи над комуністами (див. *Володимиро-Волинський процес 1926—27*, *Ковельський процес 1934*, *Луцький процес 57-и* та ін.). Проте, незважаючи на репресії, КПЗУ залишалася справжнім керівником трудящих Зх. України. В її рядах зросли й загартувалися такі віддані пролет. справі революціонери-комуністи, як А. Г. Бараль (Савка), С. І. Бойко, С. В. Букатчук, М. Т. Заячківський (Косар), Г. В. Іваненко (Бараба), В. Ф. Коцюк, Й. В. Крілик (Васильків), Р. В. Турянський (Кузьма), І. Н. Ти-

шик, Н. В. Хомин та інші. Комуністи Західної України продовжували керувати революційним рухом трудящих мас і в складних умовах, що створилися в результаті необгуманованого розпуску 1938 Комуністичної партії Польщі та її складової частини — КПЗУ. Вони брали найактивнішу участь у встановленні Рад. влади після возз'єднання Зх. України з УРСР 1939, в соціалістич. будівництві, в підпільно-партизан. боротьбі проти фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. *Лит.*: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Під прапором Жовтня. Документи й матеріали. Львів, 1957; Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Панчук М. І. У полум'ї класових битв. К., 1979.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ІЗРАЇЛЮ (КПІ). Засн. в березні 1919 як Соціалістична робітн. партія Палестини. З 1921 — Компартія Палестини. I (1919) і II (1920) з'їзди партії визначили гол. напрями її діяльності — боротьба проти брит. панування. за соціалізм, за спільні дії євр. та араб. трудящих. У 1921—42, в період брит. мандату на Палестину, працювала в підпіллі. У 1924 прийнята до Комінтерну. Після утворення держави Ізраїль (1948) перейменована на КПІ. У 1965 з КПІ виділилася націоналістична група, що перейшла на просіоністські позиції. XVI з'їзд (1969) рішуче засудив ізраїльську агресію 1967 проти арабських країн, прийняв програму КПІ, яка основним завданням партії визначила боротьбу проти імперіалізму, *сіонізму* і реакції, за соціалізм. XVIII з'їзд КПІ (грудень 1976) закликав прогресивні сили країни згуртуватися у боротьбі за мир, демократію, на захист прав трудящих, прийняв резолюцію, що вимагає покінчити з окупацією араб. територій і репресіями, забезпечити нац. і громад. рівноправність араб. народу Палестини. З ініціативи КПІ 1977 створено Демократич. фронт за мир і рівноправність. КПІ — єдина партія в країні, членами якої на основі рівності є трудящі євреї та араби. Під її керівництвом працює Комуністична спілка молоді та ін. демократичні орг-ції. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — М. Вільнер (з 1969). Друк. органи: ЦО — щотиж. газ. «Зу Гадерех» («Цей шлях», з 1965, мовою іврит) та газ. «Аль-Іттіхад» («Союз», з 1944, виходить 2 рази на тиждень араб. мовою), теор.—щоміс. журн. «Арахім» («Цінності», з 1969, мовою іврит) та щокварт. журн. «Аль-Дарб» («Шлях», з 1969, араб. мовою), сусп.-політ. і літ.—щоміс. журн. «Аль-Джалід» («Нове», араб. мовою). В. І. Нагайчук.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ІНДІЇ (КПІ). Засн. 26.XII 1925 у Канпурі на I-й загальноінд. комуністичній конференції з комуністичних гуртків. З 1930 входила до Комінтерну. В 1934—42 діяла неле-

гально. Гол. напрямом її діяльності було згуртування всіх нац. сил країни на боротьбу проти колоніального панування. I з'їзд КПІ (1943) затвердив статут партії. Після досягнення Індією незалежності (1947) КПІ боролася за об'єднання усіх лівих, демократич. сил на боротьбу за здійснення радикальних перетворень в економіці і сусп. житті країни. В 1951 всеінд. конференція КПІ прийняла програму партії. V (надзвичайний) з'їзд КПІ (1958) ухвалив її новий статут. У 1964 лівосектантські елементи під впливом *маоїзму* пішли на розкол партії й утворили т. з. «паралельну (марксистську) КПІ. VII з'їзд КПІ (1964) ухвалив нову програму партії. Внаслідок активної боротьби проти підривної діяльності маоїстів, «лівих» та правих опортуністів КПІ подолала негативні явища, викликані розколом, зміцнила свої лави. XI з'їзд КПІ (квітень 1978) засудив підривну політику маоїстського керівництва КП Китаю, підкреслив необхідність боротьби за мир, розрядку і роззброєння. Під впливом КПІ працюють Всеінд. конгрес профспілок, Всеінд. спілка с.-г. робітників, Всеінд. федерація молоді та ін. масові організації. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — 546 тис. чол. (1978). Ген. секретар Нац. ради — Ч. Р. Рао (з 1964). Друк. органи: ЦО — газ. «Нью ейдж», теор.—щотиж. журн. «Парті лайф» («Партійне життя», з 1965, англ. мовою), щоденна газ. «Джаню» («Народна епоха», з 1965, мовою гінді) та ін. *Лит.*: XI съезд Коммунистической партии Индии. Пер. с англ. М., 1979; Проблемы коммунистического движения в Индии. М., 1971; Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М. Зарождение коммунистического движения в Индии. М., 1978.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ІНДОНЕЗІЇ (КПІ). Ств. 23.V 1920 лівим крилом Індійського с.-д. союзу (засн. 1914) на його VII з'їзді в м. Семарангу як Союз комуністів (пізніше Компартія) Голл. Індії. У 1920 вступила до Комінтерну. У 1921—24 називалася Компартія о. Ява. У 1926—27 комуністи очолювали збройне повстання проти голл. колонізаторів, після придушення якого КПІ було розгромлено і заборонено. У 1935 з ініціативи М. Муссо партію відновлено в підпіллі. Під час япон. окупації Індонезії (1942—45) КПІ боролася проти інозем. загарбників. Після проголошення незалежності країни (17.VIII 1945) дістала можливість працювати легально, представники КПІ увійшли до складу уряду. У 1945—49 комуністи брали участь у боротьбі проти англ., потім голл. інтервентів. У 1948 конференція КПІ прийняла резолюцію, в якій висунула завдання створення єдиного нац. антиімперіалістичного фронту. У 1948 КПІ об'єдналася з Робітн. партією Індонезії (ств. 1945) та революц. Соціалістичною партією Індонезії (ств. 1945), стала однією з найбільших партій країни. Після спровокованих реакцією у вересні — жовтні 1948 збройних сути-

чок в р-ні м. Мадіун, під час яких було вбито багатьох комуністів, у т. ч. членів керівництва КПІ, зазнала переслідувань, її позиції ослабли. У 1951 КПІ відновила легальну діяльність. Було обрано нове керівництво на чолі з Д. Н. Айдітом. Прийнята V (1954) і доповнена VI (1959) з'їзди програма КПІ висунула завдання об'єднання всіх прогресивних сил у боротьбі за доведення до кінця нац.-демократичної революції 1945. В серед. 60-х рр. КПІ стала однією з найбільших компартій світу (поч. 1965 — бл. 3,5 млн. чол.), під її керівництвом діяли численні демократичні орг-ції. Але з поч. 60-х рр. керівництво КПІ під впливом маоїзму почало відходити від марксизму-ленізму. У 1965 частина керівництва КПІ підтримала спробу лівих офіцерів здійснити верхівковий держ. переворот, що зазнала поразки. Владу захопило реакц. військ. командування. Внаслідок розгортаного терору було вбито сотні тисяч членів КПІ та ін. прогресивних орг-цій. У 1966 КПІ заборонено. В умовах глибокого підпілля марксистсько-ленінські сили партії почали боротьбу за її відродження, за створення демократичного фронту нац. єдності. КПІ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960. Друк. орган — щоміс. журн. «Текад рак'ят» («Воля народу»). Видається індонез. та англ. мовами.

Г. Г. Бандилеко.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ІРЛАНДІЇ (КПІ). Засн. 4—5.VII 1933 в Дубліні на Установчому з'їзді з Революц. робітн. груп (створені прогресивним ядром комуністич. орг-ції, що виникла 1921) як єдина партія Ірландії та Пн. Ірландії. Прийнятий з'їздом маніфест передбачав боротьбу за нац. незалежність і створення робітн.-фермерської республіки. В 1933 вступила до Комінтерну. У 1941 орг-ція КПІ в Ірландії припинила діяльність, а орг-ція в Пн. Ірландії прийняла назву Компартія Пн. Ірландії (КПІІ). У 1948 комуністи Ірландії створили Ірл. робітн. лігу (з 1962 — Ірл. робітн. партія, ІРП). Координацію діяльності КПІІ і ІРП здійснювала Об'єднана нац. рада. У 1962 КПІІ та ІРП прийняли програми. КПІІ та ІРП брали участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1960, 1969, в конференції європ. комуністич. і робітн. партій 1967. Надзвичайний об'єднаний з'їзд (15.III 1970, Белфаст) об'єднав партії в єдину КПІ, прийняв її статут і маніфест, в якому кінцевою метою КПІ проголошено створення вільної, об'єднаної, соціалістичної Ірландії. XV з'їзд КПІ (1971) прийняв новий статут. XVII з'їзд (лютий 1979) намітив даліш завдання партії у боротьбі за нац. незалежність, проти брит. імперіалізму. Під впливом КПІ діє Молодіжний рух ім. Коннолі (ств. 1965) та ін. демократичні орг-ції. В умовах розколу країни КПІ поділяється на 2 обл. орг-ції — Ірландії та Пн. Ірландії. Брала участь в конференції європейських комуністичних і робітничих партій 1976. Нац. голова — Е. Барр (з 1971), ген.

секретар — М. О'Ріордан (з 1971). Друк. органи: орг-ції Пн. Ірландії — щотиж. газ. «Юніті» («Єдність», з 1932); орг-ції Ірландії — щотиж. бюлетень «Айріш уоркерс воіс» («Голос ірландських робітників»), щоміс. газ. «Айріш соушеліст» («Ірландський соціаліст», з 1961), щокварт. теор. журн. «Айріш соушеліст ревію» («Ірландський соціалістичний огляд», з 1969). Видаються англ. мовою.

С. В. Толстов.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ІСПАНІЇ (КПІ). Засн. 15.IV 1920 на нац. асамблеї Федерації соціалістичної чолоти Іспанії під назвою Іспанська компартія. В 1920 вступила до Комінтерну. В вересні 1921 об'єдналась з Ісп. комуністичною робітн. партією (ств. 13.IV 1921) під сучас. назвою. В роки військ. диктатури (1923—31) перебувала в підпіллі. В 30-х рр. стала однією з найвпливовіших політ. сил країни. З її ініціативи 1936 створено Нар. фронт, який тоді ж прийшов до влади. Комуністи входили до уряду Нар. фронту. Під час нац.-революц. війни 1936—39 КПІ, очолювана Х. Діасом, керувала боротьбою ісп. народу проти фашист. закатників. З встановленням в Іспанії фашист. диктатури (1939) комуністи діяли в умовах підпілля і жорстоких репресій. V з'їзд КПІ (1954) прийняв нові «Програму Компартії Іспанії в боротьбі за незалежність і демократизацію Іспанії, за докорінне поліпшення умов життя іспанського народу» і статут КПІ. VI з'їзд КПІ (1960) прийняв нову програму, підтвердивши висунуту пленумом ЦК КПІ 1956 «політику національної згоди», спрямовану на об'єднання всіх опозиційних сил країни в боротьбі проти фашист. диктатури. В 1977, в умовах фактичного розпаду франкістського режиму, КПІ була легалізована. IX з'їзд КПІ (квітень 1978), перший легальний з'їзд з 1932, прийняв новий статут партії і політ. тези ЦК. КПІ продовжує боротьбу за ліквідацію залишків франкізму і демократизацію країни, за життєві інтереси трудящих, міжнар. розрядку і мир. До її складу як авт. орг-ції входять Об'єднана соціалістична партія Каталонії, Компартія Галісії, Компартія Країни Басків. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — понад 200 тис. чол. (1978). Голова КПІ — Д. Ібаррурі Гомес (з 1960), ген. секретар — С. Каррільйо (з 1960). Друк. органи: ЦО — газ. «Мундо обреро», теор. — журн. «Нуестра бандера» («Наш прапор») та ін. Літ.: История Коммунистической партии Испании. Пер. с исп. М., 1961; Ибаррури Д. В борьбе. Пер. с исп. М., 1968.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ КАНАДИ (КПК). Засн. нелегально на установчому з'їзді в м. Гуелфі 31.V — 1.VI 1921. Легально оформилася в лютому 1922 під назвою Робітн. партія Канади (РПК). В 1924 перейменована на КПК, вступила до Комінтерну. Ставила гол. завданням боротьбу за єдність робітн. руху. Постійно зазнавала

переслідувань. У 1931 були заарештовані члени Політбюро ЦК КПК на чолі з Т. Бакон, КПК перейшла на нелегальне становище. В 1936 вийшла з підпілля. В 1940 уряд знову заборонив діяльність КПК. В 1943 на нелегальному X з'їзді КПК створено легальну Робітн. прогресивну партію (РПП), яка проголосила своєю метою побудову соціалізму в Канаді, сприяння справі розгрому фашист. агресорів. Після війни РПП очолила боротьбу трудящих за мир і демократію, зміцнення екон. і політ. незалежності країни. XVI з'їзд (1959) відновив назву КПК, прийняв статут і програму «Шлях до соціалізму в Канаді». У внутр. політиці ставилися завдання націоналізації монополістич. об'єднань, зниження воен. витрат, перерозподілу нац. прибутку на користь трудящих; у зовн. політиці — боротьби за нац. незалежність, міцний мир, заборону ядерної зброї, за вихід Канади з НАТО, ліквідацію амер. військ. баз на тер. Канади тощо. XXI з'їзд КПК (1971) прийняв нову програму, що передбачає створення єдиного фронту лівих сил, підтримку боротьби франко-канад. населення за рівні соціально-екон. права з англо-канадцами. XXIV з'їзд КПК (січень 1980) визначив даліш завдання партії в боротьбі за інтереси трудящих, зміцнення нац. незалежності, за мир. З 1965 як авт. частина КПК діє Компартія Квебеку. Під керівництвом КПК працюють Ліга молодих комуністів та ін. демократ. орг-ції. КПК брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар — У. Каутан (з 1965).

Друк. органи: ЦО — газ. «Канейдіан трібюн», теор. і політ. — журн. «Ком'юніст в'юпойнт» («Комуністична точка зору», з 1969, англ. мовою, виходить один раз на 2 місяці), газ. «Лотта унітарія» («Спільна боротьба», з 1977, італ. мовою) та ін.

Лит.: Бак Т. Тридцать лет коммунистического движения в Канаде. Пер. с англ. М., 1954; Бак Т. Избранные произведения. 1925—1971. Пер. с англ. М., 1972; Каутан У. Рабочий класс и антимонополистическая борьба. Пер. с англ. М., 1975.

Л. О. Лещенко.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ КИТАЮ (КПК). Створена нелегально 1.VII 1921 на I з'їзді в Шанхаї, який проголосив кінцевою метою партії побудову соціалізму в Китаї. Одним з засновників КПК був Лі Дачжао. II з'їзд КПК (1922) гол. завданням проголосив боротьбу за перемогу спочатку демократичної, а потім — соціалістич. революції, прийняв статут. В 1922 прийнята до Комінтерну. В період підготовки і здійснення революції 1925—27 КПК тримала курс на співробітництво з гомінданом і створення єдиного нац.-революц. фронту. Після поразки революції КПК, спираючись на опорні бази на селі і керуючись рішеннями VI з'їзду (1928), сформувала Червону Армію Китаю й проголосила Кит. Рад. республіку, влада якої поширювалася на окремі райони Китаю. Під час національно-визвольної війни кит. народу проти япон. загарбників (1937—45) КПК виступала ор-

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ КОЛУМБІЇ

ганізатором єдиного нац. антияпон. фронту (ств. 1937), а після визволення країни від окупантів (1945) підняла народ на боротьбу проти проімперіалістич. режиму *Чан Кайші*, яка закінчилася перемогою нар. революції й утворенням КНР (1.X 1949). Цим перемога сприяла багатосторонній допомозі з боку СРСР, країн нар. демократії, міжнар. комуністич. руху. В 1949—57 під керівництвом КПК в КНР було здійснено соціалістичні перетворення, зокрема агр. реформу, створено базу індустріалізації. VIII з'їзд КПК (1956) затвердив ген. лінію будівництва соціалізму в Китаї в тісному співробітництві з СРСР та ін. соціалістич. країнами. КПК взяла участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960. Проте в кін. 50-х рр. в керівництві КПК перемогла дрібнобурж.-націоналістична лінія, боротьба якої проти пролет.-інтернаціоналістичної характерна для всієї історії КПК. Продовжуючи великодерж.-націоналістичні тенденції, що проявилися ще в 30-х рр., парт. керівництво на чолі з *Мао Цзедунем* стало на шлях ревізії марксизму-ленінізму. В 1958 воно проголосило волюнтарист. політику «трьох червоних знамен» (нової «генеральної лінії», «великого стрибка» і «нар. комун»), що призвела до кризи нар. г-ва країни. В ході розпочатої 1966-х рр. з. культурної революції, що супроводжувалася масовими репресіями, в Китаї було встановлено режим військ.-бюрократич. диктатури. В галузі зовн. політики керівництво КПК стало на шлях розколу міжнар. комуністич. руху, боротьби проти СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності. IX з'їзд КПК (1969) проголосив «ідеї Мао» теор. основою діяльності партії. Керівництво КПК відмовилося від участі в Нараді комуністич. і робітн. партій 1969. Після X з'їзду КПК (1973), рішення якого просякнуті духом великодерж. шовінізму, антирадянщина стала офіц. парт. і держ. доктриною. Після смерті Мао Цзедуня (1976) нове керівництво КПК в боротьбі за владу розгорнуло кампанію проти своїх політ. противників, що супроводжувалася черговою чистою партійного і державного апарату. XI з'їзд КПК (1977) закріпив *маоїзм* як ідейно-політ. платформу партії, оголосив закінченою «культурну революцію», підтвердив великодерж., націоналістич. антирад. курс. Керівництво КПК продовжило політику, спрямовану на нагнітання міжнар. напруженості, блокування з силами міжнар. реакції (1979 кит. вояччина здійснила агресію проти В'єтнаму, договір про дружбу і взаємодопомогу 1950). КІРС, братні комуністичні і робітн. партії рішуче виступають проти несумісних з марксизмом-ленінізмом дій керівництва КПК. Чисельність КПК — 38 млн. чол. (1980). Голова ЦК — *Хуа Гофен* (з 1976), ген. секретар ЦК — *Ху Яобан* (з 1980). Друк. органи: ЦО — газ. «*Женьміннь жібào*», теор.—щоміс. журн. «*Хунці*» («Червоний прапор», з 1958) та ін.

Лит.: Опасный курс, в. 1—8. М., 1969—78; Идейно-политическая сущность маоизма. М., 1977.

Ю. В. Чудодеев.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ КОЛУМБІЇ (КПК). Засн. 17.VII 1930 на основі лівого крила Революц. соціалістич. партії Колумбії (ств. 1926). В 1935 вступила до Комінтерну. В 1933—34 та з 1949 діяла нелегально, 1957—70 — напівлегально. В 1936 за участю КПК засновано Конфедерацію трудящих Колумбії, 1949 партія брала участь у збройній боротьбі селян за землю. X з'їзд КПК (1966) прийняв програму партії, яка висунула завдання здійснення антиімперіалістич., антилібералістич., нар.-демократич. революції як першого етапу соціалістичної революції. XII з'їзд (грудень 1975) прийняв політ. резолюцію, що закликала подолати розкол у робітн. русі, об'єднати революц. сили у боротьбі проти імперіалізму і олігархії, вніс зміни до програми і статуту партії. Під керівництвом КПК діє Спілка комуністичної молоді. КПК брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — *Х. Вієйра Уайт* (1947—58 і з 1966). Друк. органи: ЦО — щотиж. газ. «*Вос пролетаріа*» («Пролетарський голос», з 1957), теор.—двомісячний журн. «Документос політос» («Політичні документи», з 1956). Е. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ КУБІ (КПК). Ств. нелегально 16.VIII 1925 в Гавані. В 1928 вступила до Комінтерну. До 1938 працювала в глибокому підпіллі. В 1940 об'єдналася з створеним 1937 Революц. союзом в єдину партію — Революційний комуністичний союз, 1944 перейменованій на Народно-соціалістичну партію Куби (НСПК).

В 1943—44 її представники входили до коаліц. уряду. З 1946 зазнавала переслідувань, 1953 заборонена. Після перемоги *Кубинської революції* 1959 НСПК, революц. орг-ція «Рух 26 липня» і прогрес. студентська орг-ція «Революційний директорат 13 березня» 1961 злилися на платформі марксизму-ленінізму в Об'єднані революц. орг-ції (ОРО), 1962—63 перетворені на Єдину партію соціалістичної революції Куби, яку 1965 перейменовано на КПК. I з'їзд КПК (грудень 1975) затвердив програмну платформу і статут партії, схвалив проект нової конституції республіки, систему управління і планування економіки, директиви по першому п'ятирічному плану соціально-екон. розвитку країни на 1976—80, визначив курс на побудову соціалізму, зміцнення світової системи соціалізму і міжнар. комуністич. руху на основі марксизму-ленінізму і принципів пролет. інтернаціоналізму. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 та (як спостерігач) 1969. Чисельність — понад 320 тис. чол. (1979). Перший секретар ЦК — *Ф. Кастро Рус* (з 1961). Друк. органи: ЦО — газ. «*Гранма*», теор.—щоміс. журн. «Мілітанте комуніста» («Комуніст», з 1967) та ін.

О. Т. Дарусенков.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЛЕСОСТО (КПЛ). Засн. 5.V 1962* на установочному з'їзді, який прийняв програму і статут партії. Найближчою метою КПЛ було проголошено боротьбу за незалежність і створення д-ви нац. демократії, кінцевою — встановлення диктатури пролетаріату і побудову соціалізму. III з'їзд КПЛ (1967) розглянув питання орг. й ідеологічного зміцнення партії, виключив з КПЛ групу розкольників. IV з'їзд КПЛ (жовтень 1968) підкреслив, що гол. завдання партії на сучас. етапі — об'єднання й консолідація всіх антиколоніальних і демократич. сил нації в єдиний антиімперіалістич. фронт. Після реакц. держ. перевороту в лютому 1970 КПЛ було заборонено. Продовжує працювати нелегально.

Брала участь у Нараді комуністичних і робітничих партій 1969. Голова — Роберт Еліас Мохохо Матжі (з 1962), ген. секретар ЦК — Джекоб Мхафісі Кена (з 1967). До заборони видавала журн. «Маджаммохо» («Комуніст»).

М. Д. Несук.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЛЮКСЕМБУРГУ (КПЛ). Засн. 2.I 1921 на базі революц. крила Люксембурзької соціалістич. робітн. партії на I, установочному з'їзді в м. Діфферданжі. У 1921 вступила до Комінтерну. II з'їзд (1921) виключив з КПЛ групу троцькістів. В 30-х рр. боролася за створення нар. антифашист. фронту. В роки нім.-фашист. окупації країни (1940—45) діяла в підпіллі, очолювала *Рух Опору*. XVIII з'їзд КПЛ (1965) прийняв новий статут партії. XXI з'їзд (1973) підкреслив необхідність посилення ідеологічної боротьби проти ревізіоністів у робітн. русі, затвердив платформу єдності лівих сил у боротьбі за демократію і соціальний прогрес. XXIII з'їзд КПЛ (1980) підкреслив необхідність активізації боротьби на захист прав трудящих та єдності дій усіх демократичних сил країни. Під керівництвом КПЛ діє спілка Прогресивна молодь та ін. демократичні організації.

КПЛ брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Голова — Рене Урбані (з 1976). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Цайтунг фум летцебургер фоллек» («Газета люксембурзького народу», з 1946, нім. мовою), щотиж. газ. «Вохенцайтунг фум летцебургер фоллек» («Щотижневик люксембурзького народу», нім. мовою).

В. С. Білецький.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ МАЛЬТИ (КПМ). Засн. в грудні 1969 на конференції представників марксистських груп. Черговий, II з'їзд КПМ (лютий 1979) прийняв програму партії, в якій намітив завдання її в сучас. умовах, вніс зміни до статуту партії, визначив гол. мету КПМ — досягнення єдності всіх антиімперіалістичних, прогресивних, патріотичних сил. Під керівництвом КПМ діє Ліга прогресивної молоді Мальти. Генеральний секретар — *А. Вассало* (з 1976; 1969—76 — голова), голова — Антоні Балдакіно (з 1976).

Друк. орган — журн. «Пролетар'ят» («Пролетаріат»). Виходить раз на 2 місяці.

І. В. Грушецький.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НІДЕРЛАНДІВ (КПН). Заснована 17.XI 1918 на базі лівого крила С.-д. партії Нідерландів. У 1919 вступила до Комінтерну. В роки нім.-фашист. окупації країни (1940—45) КПН очолювала *Рух Опору*. XVI з'їзд КПН (1952) прийняв нову програму партії, яка передбачала боротьбу за побудову нар.-демократич. д-ви. XIX з'їзд (1958) прийняв статут партії. КПН бореться проти гонки озброєнь, за нац. незалежність країни, за мир, демократію і соціалізм, проти ліквідаторських настроїв у рядах партії. XXVII з'їзд КПН (1980) закликав сформувати в країні прогрес. більшість у боротьбі за інтереси трудящих, за проведення миролюбної зовн. політики. Під керівництвом КПН діє Заг. орг-ція голландської молоді та ін. демократичні орг-ції. КПН брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, в конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1976. Чисельність — 27,5 тис. чол. (1978). Голова ЦК — Х. Хукстра (з 1968). Друк. органи: ЦО — газ. «*Де Ваархейд*», теор.—щоміс. журн. «*Політік ен кюльтур*» («Політика і культура»).

В. Д. Лисоченко.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НІМЕЧЧИНИ. Засн. на Установчому з'їзді в Берліні (30.XII 1918 — 1.I 1919). Утворення КПН було підготовлене революц. діяльністю «*Спартак* союз». В схваленій з'їздом програмі партії було сформульовано завдання встановлення диктатури пролетаріату, ліквідації милітаризму, здійснення соціалістич. перетворень. Перший ЦК КПН очолили К. Лібкнехт, Р. Люксембург, В. Пік. В 1919 взяла участь у створенні Комінтерну. Під безпосереднім керівництвом КПН або при її активній участі проходили всі революц. виступи нім. пролетаріату 1919—23. В січні 1919, після придушення повстання робітників Берліна і злочинницького вбивства реакціонерами К. Лібкнехта і Р. Люксембург, КПН змуснена була піти в підпілля (до 1920). На VI з'їзді (1920) КПН об'єдналася з лівою більшістю Незалежної с.-д. партії. В 1923—24 заборонена урядом. Нелегальний IX з'їзд КПН (1924) усунув від керівництва правоопортуністичну групу Брандлера — Тальгеймера, а партконференція 1925 — троцькістську групу Рут Фішер і Маслова. Новий ЦК очолив Е. Тельман. КПН змінила ідеологію й організаційно, перетворилася у послідовно революц. марксист. партію. В 1930 КПН опублікувала «Програму національного і соціального визволення німецького народу», що вказувала шлях до врятування нації від загрози фашист. диктатури. З 1928 по 1932 чисельність КПН подвоїлася. На виборах до рейхстагу 1932 вона дістала 5,9 млн. голосів. Після приходу до влади фашистів (1933) КПН було заборонено. В березні 1933 було ув'язнено Е. Тельмана. Проте вона продовжувала діяти в під-

піллі. На чолі партії 1935 став В. Пік. Були створені закордонні бюро ЦК КПН в Празі й Парижі. Брюссельська (1935) і Бернська (1939) конференції КПН гол. завданням партії висунули мобілізацію всіх сил на боротьбу з фашизмом, проти підготовки нової світової війни, за встановлення єдиного нар. антифашист. фронту. З початком другої світової війни КПН закликала робітничий клас сприяти военній поразці гітлерівців і повалити фашист. диктатуру. Героїчну боротьбу за досягнення цієї мети вели створені комуністами в Німеччині групи *Руху Опору*. В 1943 з ініціативи КПН на території СРСР з представників нім. антифашист. еміграції та військовополонених був створений нац. комітет «Вільна Німеччина». Після розгрому фашизму КПН вийшла з підпілля і очолила боротьбу нім. народу за ліквідацію основ нім. імперіалізму, здійснення демократичних перетворень і створення миролюбної єдиної Німеччини. В Сх. Німеччині в квітні 1946 КПН і С.-д. партія об'єдналися, утворивши *Соціалістичну єдину партію Німеччини*. В Зх. Німеччині праві лідери С.-д. партії при активній підтримці зх. імперіалістич. перешкодили об'єднанню комуністичних і с.-д. орг-цій. Компартия там оформилася в самостійну орг-цію, зберігши назву — *Комуністична партія Німеччини*. Центр. органом КПН була газ. «*Роте фане*».

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 37. Промова на мітингу протесту проти вбивства Карла Лібкнехта і Розі Люксембург 19 січня 1919 р.; т. 41. Дитяча хвороба «лізівизм» в комунізмі; т. 44. Лист до німецьких комуністів; 35 лет Коммунистической партии Германии. Пер. с нем. М., 1955; Тельман Э. Избранные статьи и речи. т. 1—2. Пер. с нем. М., 1957—58.

В. Н. Гулевич.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НІМЕЧЧИНИ (КПН). Організаційно оформилась у самостійну політ. партію Зх. Німеччини 27.IV 1948 на конференції в м. Герне шляхом об'єднання комуністич. організацій зх. зон окупації Німеччини. Було обрано Центр. правління партії на чолі з М. Рейманом. КПН розгорнула боротьбу за виконання рішень *Потсдамської конференції 1945*, викоренення фашизму та милітаризму, здійснення широких демократичних перетворень, за єдність Німеччини. Діяльність КПН викликала протидію з боку зх. окупаційних д-в. Почалися репресії, які особливо посилилися після створення ФРН (1949). Мюнхенський з'їзд КПН (1951) проголосив найважливішим завданням партії боротьбу проти ремілітаризації ФРН. Партія вела наполегливу боротьбу проти вступу ФРН у НАТО, за укладення мирного договору. Політичну лінію і тактику КПН намітив Гамбурзький з'їзд партії (грудень 1954). В листопаді 1954 в м. Карлсруе почався суд. процес над КПН. 17.VIII 1956 компартію було заборонено. В умовах підпілля партія провела два з'їзди (1957, 1963), конференцію (1960) і понад 30 пленумів ЦК, на яких обговорювалися завдання дальшої боротьби КПН. В 1968

КПН опублікувала проект програми партії, в якому з позицій наук. комунізму визначалися шляхи і методи демократич. і соціалістич. перетворень в країні. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1967. Правлячі кола ФРН відмовилися скасувати заборону КПН. Проте вони не наважились перешкодити створенню 1969 нової, легальної орг-ції зх.-нім. комуністів — *Німецької комуністичної партії*, до якої ввійшли члени забороненої КПН.

В. Н. Гулевич.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НОРВЕГІЇ (КПН). Засн. 4.XI 1923 на Установчому з'їзді в Осло лівим крилом *Норвезької робітничої партії*, що вийшло з неї після приходу до її керівництва правих реформістів. З 1923 входила до Комінтерну. В 30-х рр. боролася за згуртування демократичних сил країни, створення єдиного фронту проти загрози війни і фашизму. В роки нім.-фашист. окупації Норвегії (1940—45) КПН, діючи в підпіллі, брала активну участь у *Русі Опору*. У 1945, після визволення країни, комуністи входили до коаліц. уряду. VIII з'їзд КПН (1953) прийняв програму і статут. XIV з'їзд (1973) закликав до єдності дій лівих сил, прийняв нову програму партії, в якій зазначено, що першим етапом на шляху Норвегії до соціалізму є боротьба за демократію. XV з'їзд КПН (1975) підкреслив необхідність зміцнення партії, націлив її на боротьбу за єдність дій трудящих та всіх демократичних сил країни проти монополістичного капіталу. Під керівництвом КПН працює спілка Комуністична молодь та ін. прогресивні орг-ції. КПН брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністич. і робітн. партій 1976. Чисельність — бл. 5 тис. чол. (1977). Голова — М. Г. Кнутсен (з 1975). Друкований орган — газ. «*Фріхетен*».

В. С. Білецький.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (КПРС) — бойовий випробуваний авангард рад. народу, керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства. Керівну і спрямовуючу роль партії законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. У ній підкреслено, що КПРС є ядром політ. системи рад. суспільства, всіх держ. і громад. орг-цій, що партія існує для народу і служить народу. Озброєна марксистсько-ленінським вченням, партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. КПРС об'єднує на добровільних засадах передову, найсвідомішу частину робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції СРСР. Головним принципом її орг. побудови й діяльності є *демократичний централізм*, який передбачає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху, їхню періодичну звітність перед

своїми парт. орг-ціями і перед вищестоящими органами, суворо парт. дисципліну і підкорення меншості більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. КПРС побудована за інтернац. принципом, вона об'єднує представників різних національностей і районів РСРР. Компартії союзних республік, крайові й обл. орг-ції, самостійно вирішуючи питання свого внутр. життя, керуються політикою партії, рішеннями загальнопарт. з'їздів, ЦК КПРС. Парт. орг-ції створюються за тер.-виробничою ознакою. Зародком революц. пролет. партії в Росії був *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, створений В. І. Леніним 1895. У 1898 відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив заснування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На *Другому з'їзді РСДРП* була створена партія нового типу, партія більшовиків. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 41, с. 6). Партію було створено на ідейно-політ. і орг. принципах, розроблених В. І. Леніним. Величезне значення для створення партії мали праці В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», ленінська газета «Искра». Спираючись на вихідні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у нових істор. умовах створив струнку і цілне вчення про партію як осн. зброю робітн. класу в його боротьбі за владу і будівництво нового суспільства. В основі ленінського вчення лежить ідея основоположників марксизму про те, що тільки самостійна політ. партія робітн. класу спроможна правильно відображати, відстоювати і захищати корінні інтереси робітників і всіх трудящих. Творча розробка В. І. Леніним вчення про партію була визначним вкладом у світову скарбницю марксизму. В. І. Ленін був першим серед діячів рос. і міжнар. робітн. руху, хто зрозумів і науково довів, що в умовах імперіалізму робітн. класові необхідна партія нового типу, яка б докорінно відрізнялася від партій *Інтернаціоналу 2-го*, потрібна партія соціальної революції і *диктатури пролетаріату*. «Величезною історичною заслугою Леніна є створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства», — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» (К., 1979, с. 4). Вірний продовжувач справи Маркса і Енгельса, В. І. Ленін у непримиренній боротьбі проти бурж. і дрібнобурж. ідеології, *ревізіонізму* усіх гатунків, у т. ч. ліберального *народництва*, «економізму», «легального марксизму», *мєншовизму*, відстояв бойовий, революц. характер партії. В її лавах загартувалася плеяда відданих справі пролетаріату профес. революціонерів, таких, як І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, Р. С. Зем-

лячка, М. І. Калінін, В. З. Кежовелі, Н. К. Крупська, М. М. Литвинов, Г. І. Петровський, Й. А. П'ятницький, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, А. О. Соляц, С. С. Спандарян, Й. В. Сталін, О. Д. Стасова, С. Г. Шаумян та ін. Партія провела пролетаріат Росії через горнило трьох революцій, під час яких більшовики оволоділи мистецтвом керівництва масами, стратегією і тактикою класової боротьби. В період *революції 1905—07 в Росії* зразком революц. тактики були рішення *Третього з'їзду РСДРП* (1905), книга В. І. Леніна «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*» (1905). Під керівництвом більшовиків у роки революції виникли *Ради робітничих депутатів 1905*, які стали прообразом Рад. влади. В період реакції (1907—10) більшовики на чолі з В. І. Леніним дали рішучу відсіч як *ліквідаторству*, так і *одзовістам*, зуміли зберегти осн. кадри партії, використовували найменші легальні можливості для зміцнення зв'язку з трудящими. В роки нового революц. піднесення (1910—14) більшовики готували маси до вирішальних битв проти царизму і капіталізму. Велику роль у цьому відіграли *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* (1912), що вигнала з партії меншовиків-ліквідаторів, і *ленінська газ.* «Правда», перший номер якої вийшов 22.IV (5.V) 1912 (див. *Більшовицька преса*). Під час *першої світової війни 1914—18* більшовики, на противагу с.-д. партіям 2-го Інтернаціоналу, що скотилися до соціал-шовінізму, зайняли чіткі інтернаціоналістські позиції, висунувши лозунг перетворення імперіалістич. війни на громадянську. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовики вийшли з підпілля й очолили боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції. Стратегія і тактика партії на новому істор. етапі була чітко сформульована в *Квітневих тезах В. І. Леніна*, покладених в основу рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*. В умовах двовладдя, коли поряд з *Радами робітничих і солдатських депутатів* — органами *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* — існував бурж. *Тимчасовий уряд*, партія орієнтувалась на мирний розвиток революції. Після *листопадних днів 1917*, коли двовладдя закінчилося на користь буржуазії, *Шостий з'їзд РСДРП(б)* узяв курс на збройне повстання. В цих умовах, особливо після розгрому *корніловщини*, значно зріс авторитет партії серед трудящих мас, що знайшло яскравий вияв у процесі *більшовизації Рад 1917*. Тріумфом ленінської стратегії і тактики більшовицької партії була перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*. Прийнята II з'їздом РСДРП перша програма партії, що висувала завдання повалення царського самодержавства, здійснення соціалістичної революції і зміцнення диктатури пролетаріату, була виконана. Після перемоги Великого Жовтня більшовицька партія стала прав-

лячою й очолила боротьбу робітників і трудящих селян за побудову соціалістичного суспільства, на захист завоювань революції від внутр. і зовн. контрреволюції, яка нав'язала Рад. країні *громадянську війну і воєнну інтервенцію 1918—20*. В ході розгрому білогвардійщини і інтервентів партія створила першу в світі робітн.-сел. Червону Армію. В громадян. війні загартувалися старі кадри парт. керівників і виростили нові. Серед них були А. А. Андрєєв, А. С. Бубнов, К. Е. Ворошилов, С. І. Гусєв, Ф. Е. Дзержинський, А. О. Жданов, Р. С. Землячка, М. І. Калінін, С. М. Кіров, С. В. Косіор, Л. Б. Красін, Г. М. Кржижановський, В. В. Куйбішев, Д. З. Мануйльський, А. І. Мікоян, О. Ф. Мясников, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Я. Е. Рудзук, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, М. В. Фрунзе, О. Д. Цюрупа, М. М. Шверник, О. М. Ярославський та ін. В роки війни під керівництвом партії склався воєнно-політ. союз рад. республік, в них було створено комуністичні партії як невід'ємні складові частини єдиної РКП(б) (на *Сьомому з'їзді РКП(б) 1918* РСДРП(б) перейменована в РКП(б)). У липні 1918 організаційно оформилася *Комуністична партія України*. ЦК партії й особисто В. І. Ленін приділяли КП(б)У величезну увагу, спрямовували її діяльність. Особливе значення для КП(б)У мала написана В. І. Леніним резолюція *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»*. Партія взяла курс на перемогу соціалізму, що знайшло відображення в новій Програмі партії, прийнятій *Восьмим з'їздом РКП(б)* (березень 1919). Могутньою теор. і практичною зброєю в боротьбі за успішне здійснення цього величного завдання став *ленінський план побудови соціалізму в СРСР* — науково обгрунтований план свідомої істор. творчості широких нар. мас. Партія очолила робітн. клас, усіх трудящих у боротьбі за перебудову суспільства на соціалістичних засадах. Вона переборолла на цьому шляху великі труднощі, пов'язані з тим, що довелося не тільки долати протидію внутр. і міжнар. реакції, а й відстоювати ленінський план соціалістичного будівництва в гострій боротьбі проти маловірів і капітулянтів, проти *троцькізму, правого ухилу у ВКП(б)*, великодерж. шовінізму та *націонал-ухильництва*. Під керівництвом партії було успішно здійснено соціалістичну *індустриалізацію* країни, *колективізацію сільського господарства і культурну революцію*, ліквідовано експлуаторські класи. В найкоротший істор. строк відбувся в минулому країну було перетворено на передову державу світу. Найважливішими віхами на цьому шляху були проголошена *Десятим з'їздом РКП(б) (1921) нова економічна політика*, розрахована на зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*; утворення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*; масовий розвиток за

закликом *Шістнадцятої конференції ВКП(б) (1929) соціалістичного змагання і ударництва*; успішне виконання першого і другого п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва СРСР. Замість Російської Комуністичної партії (більшовиків) — РКП(б) вона за рішенням *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б) (1925)* почала називатися Всесоюзною Комуністичною партією (більшовиків) — ВКП(б). *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б) (1939)* констатував, що в СРСР в основному побудовано соціалістичне суспільство.

У роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* партія виступила натхненником і організатором боротьби рад. народу проти гітлерівського фашизму і япон. милітаризму. Комуністи йшли в перших лавах борців за свободу соціалістичної Вітчизни. Наприкінці 1941 у Збройних Силах СРСР було бл. 1,3 млн. комуністів, наприкінці війни — 3325 тис., тобто 60% складу партії. У ворожому тилу діяла широка сітка підпільних парт. орг-цій. На фронтах перебувало багато досвідчених партійних працівників: Л. І. Брежнев, К. Є. Ворошилов, А. О. Жданов, Я. Е. Калнберзін, О. О. Кузнецов, Д. З. Мануїльський, П. К. Пономаренко, А. Ю. Снежкус, М. А. Суслов, М. С. Хрущов, О. С. Щербаков та ін. Перемога рад. народу над фашизмом стала всесвітньо-істор. подією і справила найглибший вплив на весь хід світового розвитку. В післявоєнні роки зусилля партії були спрямовані на якнайвидше відновлення і дальший розвиток нар. г-ва, на зміцнення соціалістичного суспільства. Вона робила все для створення екон., соціальних, політ. і духовних передумов переходу до будівництва комунізму. З утворенням світової соціалістичної системи соціалізм в СРСР переміг повністю, остаточно. Таким чином, було успішно виконано другу Програму партії. *Дев'ятнадцятий з'їзд КПРС (1952)* прийняв рішення про перейменування партії в Комуністичну партію Радянського Союзу. *Двадцять другий з'їзд КПРС (1961)* прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* — програму побудови комунізму. В програмі сформульовано триєдине завдання сусп. розвитку: створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністичних *суспільних відносин*, виховання нової людини. В результаті перемоги соціалізму, зміцнення *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства* КПРС, залишаючись партією робітн. класу, водночас стала партією всього рад. народу. Зростає її керівна і спрямовуюча роль. Історично склалося так, що Комуністична партія після перемоги Великого Жовтня стала єдиною політ. партією в країні. Дрібнобурж. партії (меншовики, есери та ін.), з якими компартія була готова співробітничати, викрили себе як контрреволюційні, як пособники імперіалістичної буржуазії. І лише в партії Леніна трудящі побачили силу, спроможну не тільки взяти владу,

а й *«вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учелем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії»* (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 33, с. 25). Вся історія Країни Рад є блискучим підтвердженням цього. Бойові і трудові перемоги рад. народу були б неможливі без правильної, науково обгрунтованої політики Комуністичної партії, без її титанічної орг. роботи. Підсумки соціально-екон. перетворень, що їх здійснив рад. народ у ході будівництва соціалізму і комунізму під керівництвом КПРС, успіхи *світового революційного процесу*, благотворні зміни в міжнар. обстановці доводять непереможність марксистсько-ленінських ідей, правильність, плідність дійсно народної і глибоко наукової, інтернаціоналістської за своїм змістом внутр. і зовн. політики партії.

Послідовне й неухильне зростання ролі КПРС становить одну з важливих закономірностей комуністичного будівництва. Саме партія на основі вмілого використання закономірностей сусп. розвитку, аналізу реальних тенденцій, політ., сусп.-екон. та ідеологічних процесів розкриває перед країною шляхи руху вперед, пробуджує в масах величезну енергію й забезпечує гармонійний цілеспрямований і комплексний розвиток усього сусп. життя, успішне вирішення масштабних і складних сусп. проблем. Саме під керівництвом партії, яка досконало володіє передовою революц. теорією і користується безмежним довір'ям народу, партії, якій властиві спрямованість у майбутнє, новаторський підхід до справи, можуть бути повною мірою реалізовані програмні положення про інтенсивне нарощування матеріальних і духовних сил країни з метою побудови комунізму. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* на сучас. етапі комуністичного будівництва незмірно зросли масштаби і разом з тим ускладнилися завдання сусп. розвитку, що потребує більш високого рівня політ. і орг. керівництва. Невпинно підвищується творча активність мас, мільйони трудящих залучаються до управління виробництвом, держ. і громад. справами. Набуває дальшого, все більш глибокого і всебічного розвитку *соціалістична демократія*, підвищується роль громад. орг-цій, розширюються права союзних республік. Зросло значення творчого розвитку і пропаганди марксистсько-ленінської теорії. Надзвичайно розширилася і поглибилася зовнішньополіт. діяльність партії. Все це, разом узятє, зумовлює зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві. Динаміка соціалістичного виробництва, глибокі якісні зрушення в економіці й соціально-політ. розвитку суспільства, серйозні зміни зовн. умов, посилення ролі такої сфери класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, як екон. і наук.-тех. змагання двох світових систем, — усе це вимагає від партії

дальшого підвищення рівня політ. і орг. керівництва, всемірного вдосконалення форм і методів цього керівництва на дійсно науковій основі.

Цього вимагає насамперед завдання орг. поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалізму. Могутній екон., наук.-тех. і культурно-моральний потенціал розвинутого соціалізму створює можливості для більш повного, ніж будь-коли, використання переваг соціалістичного ладу. Але ці можливості не реалізуються самі собою. Необхідні величезне напруження волі і здібностей всіх трудящих, розвиток їхньої творчої ініціативи, підвищення наук. рівня керівництва нар. г-вом, усіма сторонами життя суспільства. Партія по-ленінському широко ставить і вирішує ці завдання. Її творчу думку націлено на розробку сучас. методів планування і управління сусп. виробництвом, засобів всемірного підвищення його ефективності, шляхів макс. використання досягнень науки і техніки, вдосконалення матеріальних і моральних стимулів трудової діяльності мас. Швидке зростання виробництва, дальше піднесення трудової і сусп.-політ. активності трудящих становлять основу дедалі повнішого задоволення їх матеріальних і культур. потреб, створення сприятливих умов для всебічного розвитку особи, неухильного вдосконалення *соціалістичного способу життя*. На це спрямована й *аграрна політика КПРС*. Спираючись на ленінське вчення з національного питання, на *національну програму КПРС*, партія вперше в історії людства розв'язала національне питання в багатонаціональній країні.

Серйозні проблеми висуває перед Комуністичною партією розвиток соціальних відносин на етапі зрілого соціалізму. Він зв'язаний з наростанням процесів стирання граней між класами, а також внутрішньокласових відмінностей, підвищенням і поступовим вирівнюванням культур. рівня всіх верств населення, швидким зростанням рядів робітн. класу, його питомої ваги в соціальній структурі суспільства, з прискореним просуванням країни на шляху до створення соціально однорідного, безкласового суспільства. Підвищення ролі партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства диктується також потребами дальшого розвитку політ. надбудови рад. суспільства, всебічного розвитку соціалістичної демократії. Переваги розвинутого соціалізму, його невичерпні можливості реалізуються завдяки діяльності політ. системи, що склалася в нашій країні, всіх її елементів — *Рад народних депутатів*, масових об'єднань трудящих, її керівного ядра — *ленінської партії*. Виявлення і максимально повне використання всіх можливостей для гармонійного і рівномірного розвитку країни неможливі без правильного функціонування політ. системи рад. суспільства і насамперед Комуністичної партії, що спирається на дані науки і багатий практичний досвід.

КПРС постійно піклується про

Чисельність КПРС
(на 1 січня)

Рік	Кількість комуністів
1917*	350 000
1927	1 212 505
1937	1 981 697
1941	3 872 465
1945	5 760 369
1950	6 340 183
1955	6 957 105
1960	8 708 667
1965	11 758 169
1970	14 011 784
1972	14 631 289
1973	14 821 031
1977	15 994 476
1979	16 721 322
1980**	17 193 376

* Жовтень.

** На 1 квітня.

дальше вдосконалення всіх ланок держ. і громад. управління процесами будівництва комунізму, розширення і поглиблення функцій різних інститутів і ланок політ. організації соціалістичної д-ви, їх взаємозв'язків, про всемірну активізацію діяльності Рад, усіх громад, орг-цій відповідно до умов і потреб зрілого соціалізму, про залучення через них мільйонів трудящих до управління всіма справами суспільства. КПРС втілює в собі єдність теорії і практики, наук, аналізу і живої організаторської роботи. Головне в її діяльності — вироблення генеральної перспективи розвитку суспільства, чіткого політ. курсу і мобілізація трудящих на його здійснення. Партія виробляє свою політику не з абстрактних формул, суб'єктивних побажань, а на основі точного врахування нагальних потреб розвитку країни, що дозволяє проникати в глибокі процеси сусп. життя, своєчасно виявляти і перемогти труднощі, що виникають у ході будівництва комунізму, правильно визначати перспективи руху вперед.

Генеральна лінія партії на побудову комунізму вироблена рядом парт. з'їздів, кожний з яких був визначною віхою в розвитку нашої партії і країни. З'їзди наочно і яскраво показали непорушну наступність і послідовність лєнінського політ. курсу, що забезпечив видатні успіхи в усіх сферах творчої діяльності партії і народу. Новим важливим етапом у здійсненні лєнінської генеральної лінії партії став *Двадцять п'ятий з'їзд КПРС*. Теор. обґрунтування довготривалого політ. курсу, що його виробила партія, з'їзд підняв на якісно новий рівень. Особливе місце в документах з'їзду надано розв'язанню питань, пов'язаних з віднесенням ролі КПРС у всіх сферах сусп. життя, з неухильним зростанням ефективності її політики. Положення і вказівки з'їзду з цих питань є новим суттєвим вкладом у лєнінське вчення про зростаюче значення суб'єктивного фактора в міру розширення масштабів і ускладнення завдань комуністичного будівництва. З'їзд конкретизував *економічну стратегію КПРС і соціальну програму КПРС*. Червневий пленум ЦК КПРС (1980) прийняв постанову про скликання 23.II 1981 XXVI з'їзду партії, який має визначити стратегію і тактику боротьби на наступному етапі комуністичного будівництва.

Глибоко аналізуючи всі процеси сусп. життя, КПРС творчо розвиває марксистсько-лєнінську теорію. На сучас. етапі скарбниці марксистсько-лєнінського поповнилася вченням про розвинутий соціалізм, про закономірності становлення нової сусп.-екон. формації, про переростання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. д-ву, положенням про *радянський народ* як нову істор. спільність людей та ін. Першочергового значення партія надає дальшому підвищенню рівня теор., ідеологічної роботи. Постійно збагачуючи і творчо розвиваючи революц. вчення, конкретизуючи сто-

совно до нових істор. умов марксистсько-лєнінські ідеї про сутність і принципи комунізму, партія розкриває закономірності, тенденції і шляхи визрівання майбутніх форм комуністичного суспільства і приводить у рух усі сили і засоби з метою якнайповнішого використання переваг і великих реальних можливостей зрілого соціалізму. Враховуючи, що сучас. умови потребують інтенсивного розвитку і вдосконалювання всієї ідеологічної роботи партії, КПРС з усією гостротою ставить завдання підвищення якості і ефективності цієї роботи, її тісного поєднання з вимогами політики партії, міцної опори на праці класиків марксистсько-лєнінського, парт. документи, праці Л. І. Брежнєва та ін. керівників партії, які являють собою творчу розробку і застосування марксистсько-лєнінського на практиці. Ці вимоги знайшли нове відображення у постанові ЦК КПРС «Про дальшє поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Серцевиною розробленої партією широкої програми ідеологічної діяльності на новому етапі комуністичного будівництва є формування у трудящих комуністичного світогляду, високих ідейно-моральних якостей, виховання почуттів соціалістичного *патріотизму* й *інтернаціоналізму*, високої відповідальності і творчого ставлення до дорученої справи, непримирності до будь-яких проявів бурж. ідеології. Справу *комуністичного виховання* трудящих, як і всю свою революційно-перетво-

Конференції КПРС

- I конференція РСДРП — 12—17 (25—30). II 1905, Таммерфорс
- II конференція РСДРП — 3—7 (16—20). XI 1906, Таммерфорс
- III конференція РСДРП — 21—23. VII (3—5.VIII) 1907, Котка (Фінляндія)
- IV конференція РСДРП — 5—12 (18—25). XI 1907, Гельсінґфорс
- V конференція РСДРП — 21—27. XII 1908 (3—9.I 1909), Париж
- VI конференція РСДРП — 5—17 (18—30). I 1912, Прага
- VII конференція РСДРП(б) — 24—29. IV (7—12.V) 1917, Петроград
- VIII конференція РКП(б) 2—4. XII 1919, Москва
- IX конференція РКП(б) — 22—25. IX 1920, Москва
- X конференція РКП(б) — 26—28. V 1921, Москва
- XI конференція РКП(б) — 19—22. XII 1921, Москва
- XII конференція РКП(б) — 4—7. VIII 1922, Москва
- XIII конференція РКП(б) — 16—18. I 1924, Москва
- XIV конференція РКП(б) — 27—29. IV 1925, Москва
- XV конференція ВКП(б) — 26. X—3. XI 1926, Москва
- XVI конференція ВКП(б) — 23—29. IV 1929, Москва
- XVII конференція ВКП(б) — 30. I—4. II 1932, Москва
- XVIII конференція ВКП(б) — 15—20. II 1941, Москва

рюючу діяльність, партія буде на міцному фундаменті марксистсько-лєнінського комунізму. Партія, її Центральний Комітет постійно приділяють увагу підготовці і перепідготовці кадрів, у т. ч. ідеологічних. Це здійснюється через *Академію суспільних наук при ЦК КПРС*, республіканські та міжобласні парт. школи, постійно діючі курси, семінари і т. д.

КПРС — невід'ємна складова частина *міжнародного комуністичного руху*. Вона неухильно керується випробуваними, непорушними принципами соціалістичного інтернаціоналізму, активно сприяє зміцненню єдності всього міжнар. комуністичного і робітн. руху в інтересах спільної боротьби проти небезпеки нової світової війни, за мир, демократію і соціальний прогрес. Розвивається і міцніє непорушний союз комуністич. і робітн. партій країн *соціалістичної співдружності, ідеологічне співробітництво марксистсько-лєнінських партій соціалістичних країн*, посилюються контакти КПРС з усіма марксистсько-лєнінськими партіями. КПРС брала активну участь у роботі нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, европ. конференцій комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Істор. досвід КПРС має неминуще значення. Він вийшов за рамки нашої країни і широко використовується комуністичними і робітн. партіями соціалістичних країн, міжнар. комуністичним рухом. Цей досвід вчить, що тільки марксистсько-лєнінська партія, яка досконало володіє передовою теорією і буде своєю діяльністю на непорушних марксистсько-лєнінських ідейних і орг. принципах, загартована в боротьбі проти опортунізму і спаяна єдністю своїх лав, спроможна подолати будь-які труднощі на шляху до мети — побудови соціалізму і комунізму. Періоду розвинутого соціалізму відповідає і новий етап у житті й розвитку самої партії. На цьому етапі різко посилюється значення зумовленого істор. практикою взаємозв'язку між внутр. життям партії й мірою її впливу на процеси сусп. розвитку, тобто посилюється роль і значення впливу внутріпарт. життя на все життя суспільства. В сучас. умовах, коли систематичне вдосконалення соціалістичної демократії, залучення всіх громадян до активної участі в держ. і громад. управлінні є гол. магістральною лінією руху рад. суспільства до комунізму, внутр. життя партії набуває постійно зростаючого значення як фактор, що повинен максимально активно впливати на ці процеси. Партія покликана служити прикладом, взірцем для всіх держ., громад. орг-цій, діяльність яких вона координує, у виробленні найбільш досконалих форм організації і методів роботи.

Зростання ролі партії відбувається на основі неухильного додержання *лєнінських норм партійного життя*, проведення чіткої, науково обґрунтованої лінії в сфері *партійного будівництва*. Величезне значення для зміцнення і розвитку ле-

нінських норм парт. життя мали рішення *Двадцятого з'їзду КПРС*, Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС, принципові настанови XXIII—XXV з'їздів партії з питань парт. будівництва. Їх виконання забезпечило подальше поглиблення *демократії внутріпартійної*, колективності керівництва, вдосконалення форм і методів багатогранної парт. діяльності. Забезпечуючи наступність лєнінського генерального курсу і разом з тим всебічно враховуючи нові умови і вимоги, КПРС невтомно підкується про подальше всемірне підвищення рівня своєї організаційської та ідеологічної діяльності (див. *Ідеологічна робота КПРС*), про послідовне впровадження колективізму і демократії, поліпшення якісного складу і ідейно-орг. зміцнення парт. рядів, справи добору, розстановки і виховання кадрів (див. *Кадрова політика КПРС*), розвитку *критики і самокритики*, зміцнення *дисципліни партійної*, вдосконалення структури парт. органів і *первинних партійних організацій*, стилю, форм і методів їх роботи, зміцнення зв'язків з масами.

По цих осн. напрямках проходить безперервне зміцнення КПРС, удосконалення її внутр. життя, орг. і політ. керівництва. Багато норм парт. життя, форм і методів парт. роботи і керівництва вже служать сьогодні і тим більше будуть служити в майбутньому візрієм при виробленні норм *суспільного комуністичного самоврядування*. Заходи, які здійснює партія в галузі вдосконалення свого внутр. життя і керівної діяльності, мають комплексний, системний характер. У центрі уваги при цьому — підвищення наук. обґрунтованості й ефективності парт. роботи. Свій конкретний вияв це знаходить, кінець кінцем, у глибоких і позитивних результатах керівної діяльності партії, всіх її ланок, у підвищенні її ефективності, осн. критеріями якої є: непорушна єдність партії і народу; високий рівень соціалістичної свідомості, трудової і політ. активності рад. людей, їх безмежної відданості справі партії, організованість і відповідальність перед суспільством; успішне здійснення планів комуністичного будівництва; постійно міцніючі соціалістичний патріотизм і інтернаціоналізм. У цьому вирішальну роль відіграє подальше значне збагачення внутр. життя партії. Об'єктивна тенденція, що впливає з усього ходу сусп. розвитку при соціалізмі, полягає в тому, що посилюється приплив у партію свіжих сил. За останні три десятиріччя лави КПРС зросли майже втричі, що пов'язано насамперед з підвищенням її керівної ролі й авторитету. На 1.IV 1980 КПРС налічувала в своїх лавах 17 193 376 членів і кандидатів у члени партії. Збільшення парт. рядів одночасно є показником зростаючої політ. зрілості й активності робітн. класу, колгоспного селянства, рад. інтелігенції. Прийом у КПРС проводиться в індивідуальному порядку. Для вступаючих встановлено кандидатський стаж строком один рік.

Молодь до 23 років включно приймається в партію тільки через ВЛКСМ. КПРС не форсує зростання чисельності своїх рядів, приділяючи першочергову увагу якісному складові тих, що вступають у партію, регулюванню зростання її чисельності. При цьому осн. соціальну базу КПРС становить робітн. клас, який і в сучас. умовах залишається провідною силою рад. суспільства. На 1.I 1979 серед комуністів було 42,7% робітників, 13,2% колгоспників, 44,1% службовців.

Першочергового значення партія надає постійному підвищенню активності комуністів у визначенні й здійсненні парт. політики. Це — одна з осн. програмних і статутних вимог КПРС. Послідовне і всебічне втілення в життя принципів демократичного централізму, колективності парт. керівництва забезпечує розширення і поглиблення внутріпарт. демократизму, зростання боєздатності парт. орг-цій,

З'їзди КПРС

I з'їзд РСДРП — 1—3 (13—15). III 1898, Мінськ
II з'їзд РСДРП — 17 (30). VII—10 (23). VIII 1903, Брюссель — Лондон
III з'їзд РСДРП — 12—27. IV (25. IV—10. V) 1905, Лондон
IV з'їзд РСДРП — 10—25. IV (23. IV—8. V) 1906, Стокгольм
V з'їзд РСДРП — 30. IV—19. V (13. V—1. VI) 1907, Лондон
VI з'їзд РСДРП (6) — 26. VII—3. VIII (8—16. VIII) 1917, Петроград
VII з'їзд РКП (6) — 6—8. III 1918, Петроград
VIII з'їзд РКП (6) — 18—23. III 1919, Москва
IX з'їзд РКП (6) — 29. III—5. IV 1920, Москва
X з'їзд РКП (6) — 8—16. III 1921, Москва
XI з'їзд РКП (6) — 27. III—2. IV 1922, Москва
XII з'їзд РКП (6) — 17—25. IV 1923, Москва
XIII з'їзд РКП (6) — 23—31. V 1924, Москва
XIV з'їзд ВКП (6) — 18—31. XII 1925, Москва
XV з'їзд ВКП (6) — 2—19. XII 1927, Москва
XVI з'їзд ВКП (6) — 26. VI—13. VII 1930, Москва
XVII з'їзд ВКП (6) — 26. I—10. II 1934, Москва
XVIII з'їзд ВКП (6) — 10—21. III 1939, Москва
XIX з'їзд КПРС — 5—14. X 1952, Москва
XX з'їзд КПРС — 14—25. II 1956, Москва
XXI з'їзд КПРС — 27. I—5. II 1959, Москва
XXII з'їзд КПРС — 17—31. X 1961, Москва
XXIII з'їзд КПРС — 29. III—8. IV 1966, Москва
XXIV з'їзд КПРС — 30. III—9. IV 1971, Москва
XXV з'їзд КПРС — 24. II—5. III 1976, Москва

творчої активності і самодіяльності комуністів. Цьому багато в чому сприяє систематичне вдосконалення орг. побудови партії, структури парт. органів. Вищим органом КПРС є з'їзд партії, а в періоди між з'їздами — *Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу*. ЦК КПРС утворює із свого складу керівні органи — *Політичне бюро ЦК КПРС* і *Секретаріат ЦК КПРС*. На пленумах ЦК, які проводяться регулярно (не рідше двох раз на рік), засіданнях Політбюро і Секретаріату обговорюються корінні питання внутр. і зовн. політики КПРС, госп. і культур. будівництва, орг.-парт. і ідеологічної роботи. В межах функцій, визначених Статутом партії, будують свою роботу *Центральна ревізійна комісія КПРС* і *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС. Вищими органами республіканських, крайових, обл., окружних, міських і районних парт. орг-цій є відповідно з'їзди і парт. конференції, а в період між ними — ЦК компартій союзних республік, крайові, обл., окружні, міські, районні парт. к-ти. Склад виборних парт. органів систематично розширюється. Основу партії становлять первинні парт. орг-ції, які діють практично в усіх трудових колективах. Вони є їхнім політ. ядром, організаторами і вихователями мас. Діють також цехові партійні організації і партійні групи. У зв'язку з утворенням виробничих об'єднань у багатьох з них створено єдині парт. орг-ції з безпосереднім підпорядкуванням відповідному територіальному парт. к-ту. До складу КПРС входять 14 компартій союзних республік, 155 крайових і обласних, 10 окружних, 4320 міських і районних парт. орг-цій, бл. 1,5 млн. первинних, цех. орг-цій і парт. груп (на 1.I 1980). Під керівництвом КПРС працює *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*. Члени Політбюро ЦК КПРС (жовтень 1980): Л. І. Брежнєв, Ю. В. Андропов, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, А. П. Кириленко, О. М. Косигін, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. А. Суслов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербицький. Кандидати у члени Політбюро: Г. А. Алієв, П. Н. Демичев, Т. Я. Кисельов, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе. Генеральний секретар ЦК КПРС — Л. І. Брежнєв (з жовтня 1964 — Перший секретар ЦК КПРС, з квітня 1966 — Генеральний секретар ЦК КПРС), секретарі ЦК КПРС — А. П. Кириленко, М. А. Суслов, К. У. Черненко, М. С. Горбачов, Б. М. Пономарьов, І. В. Капітонов, В. І. Долгих, М. В. Зимянін, К. В. Рукавов. Голова Комітету парт. контролю при ЦК КПРС — А. Я. Пельше. Голова Центр. ревізійної комісії КПРС — Г. Ф. Сизов. Центр. друкований орган ЦК КПРС — газ. *«Правда»*, теор. і політ. — журн. *«Коммунист»*. Газ. ЦК КПРС: *«Советская Россия»*, *«Социалистическая индустрия»*, *«Сельская жизнь»*, *«Со-*

«КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯН- СЬКОГО СОЮЗУ...»

ветская культура», «Экономическая газета». Журн. ЦК КПРС: «Партийная жизнь», «Агитатор», «Политическое самообразование». Наук.-дослідним центром партії є Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Див. також *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, статті про окремі з'їзди і конференції КПРС.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про Комуністичну партію Радянського Союзу див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—12. М., 1970—78; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5 [в 6-ти т.]. К., 1965—74; Історія Комуністической партії Советского Союза. М., 1980; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; КПСС — партия революционной мысли и революционного действия. К., 1978; КПСС. Справочник. М., 1980; Сельчук В. В. [та ін.]. Історія Комуністической партії Советского Союза. Рекомендательный указатель литературы. М., 1977. Див. також *лит.* до статей про з'їзди і конференції партії, про окремі питання парт. життя.

П. О. Родіонов.

«КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В РЕЗОЛЮЦІЯХ І РІШЕННЯХ З'ЇЗДІВ, КОНФЕРЕНЦІЙ І ПЛЕНУМІВ ЦК». Збірник партійних документів; почав видаватися 1921 за постановою ЦК РКП(б). Вийшло 8 видань. 1-е вид., підготовлене Петрогр. бюро *Істпарту*, вийшло 1921 під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) у постановях її з'їздів. 1903—1921 рр.». Містить резолюції II—X з'їздів партії. Документи розміщено за тематичним принципом. У 1922 і 1923 випущено 2-е і 3-є видання збірника під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях її з'їздів і конференцій». 2-е вид. містить документи від I з'їзду РСДРП (1898) до XI Всерос. конференції РКП(б) (грудень 1921); 3-є вид. — від I з'їзду РСДРП до XII Всерос. конференції РКП(б) (серпень 1922). Документи розміщено в хронологічному порядку. 4—6-е вид. збірника вийшли під назвою «Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». 4-е вид. (ч. 1—2. М., 1932—33) містить документи від I з'їзду РСДРП до об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933), зокрема вперше включено резолюції пленумів ЦК і запроваджено нумерацію всіх конференцій партії. В 5-му вид. (ч. 1—2. М., 1936) вміщено документи за 1898—1935, доповнені новими матеріалами, що раніше не публікувалися; уточнено фактичні дані про кількість учасників з'їздів, конференцій, про склад керівних органів партії. В 6-му вид. (ч. 1—2. М., 1940) зібрано документи з'їздів, конференцій партії і пленумів ЦК за 1898—1939. 7-е вид. під назвою «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» вийшло в 2-х вип. і охоплює період 1898—1960. 1-й випуск видано 1953 в 2-х частинах (1-а — 1898—1925, 2-а — 1925—53). 2-й випуск

вийшов 1954 в 3-х частинах (ч. 1 — 1898—1924; ч. 2 — 1924—30; ч. 3 — 1930—54), в 1960 випущено ч. 4 (1954—60). В 7-е вид., на відміну від попередніх, було включено також постанови ЦК, прийняті не на пленумах, у т. ч. спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Зміст 8-го вид. (т. 1—12. М., 1970—78) значно розширено, в ньому опубліковано бл. 3 тис. важливих парт. документів з 1898 по грудень 1977. Збірник доповнено значною кількістю нових документів, що не публікувалися в попередніх виданнях. Довідковий апарат містить передмову до кожного тому, вступні статті від редакції або інформ. повідомлення про пленум ЦК партії. 8-е вид. має довідковий том (1973), який містить 8 покажчиків. 4—7-е вид. та 1—4 т. 8-го видання збірника вийшли в перекладі українською мовою. 4—8-е видання підготовлені *Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*.

Д. С. Шедрина.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ САЛЬВАДОРУ (КПС). Засн. 28.III 1930 комуністич. групою, що діяла у складі Федерації трудящих Сальвадору (ств. 1924). Після держ. перевороту 1931 зазнала переслідувань. Взяла активну участь у нар. повстанні 1932, після його придушення — у підпіллі. У 1944 за участю компартії створено єдиний робітн. та сел. профцентр — Нац. союз трудящих. II з'їзд КПС (1946) прийняв статут партії. III з'їзд (1948) схвалив «Програму нац. єдності», вимогою якої було об'єднання всіх нац. прогресивних сил для боротьби за демократичні свободи, за незалежний розвиток країни. КПС була ініціатором створення 1961 Об'єднаного фронту революц. дій. V з'їзд (1964) прийняв новий статут партії. У 1971 з ініціативи КПС створено Нац. союз опозиції. VII з'їзд КПС (квітень 1979) прийняв документ, в якому визначено завдання боротьби за здійснення антиімперіалістич., демократичної революції, за соціалізм, закликав до створення єдиного фронту демократич., антифашист. сил, вніс зміни до статуту партії. КПС брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1960, 1969. Генеральний секретар ЦК — Шафік Хорхе Хандаль (з 1973). Друк. орган — газ. «Вердад» («Правда»), виходить нелегально двічі на місяць.

А. А. Стрілько.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (КП США). У вересні 1919 в Чикаго було засновано 2 компартії. 31.VIII — 5.IX на Установчому з'їзді з очолюваної Дж. Рідом і А. Вагенкнехтом частини лівого крила Соціалістич. партії створено Комуністичну робітничу партію Америки (КРПА). 1—5.IX відбувся Установчий з'їзд Компартії Америки (КПА), утвореної ін. частиною лівого крила на чолі з Ч. Рутенбергом. КРПА об'єднувала трудящих переважно англосаксонського походження, КПА — інших національностей, що входили до нац. федерацій, у т. ч. української. У 1919 обидві партії вступили до Комінтерну. В кін. 1919 КРПА і

КПА перейшли на нелегальне становище. У 1921 вони злилися в Об'єднану компартію Америки, яка 1923 ввійшла як складова частина до легальної Робітничої партії Америки (РПА, ств. 1921). III з'їзд РПА (30.XII 1923 — 1.I 1924) переіменував партію на Робітн. (комуністичну) партію Америки, а VII з'їзд (1930) — на КП США. Комуністи брали участь у страйках, у русі «Руки геть від Росії», в роки світової екон. кризи 1929—33 — в організації «голодних походів». На поч. 30-х рр. з ініціативи КП США було створено Лігу боротьби за права негрів, за її участю виник Конгрес виробничих профспілок (1935).

У роки 2-ї світової війни 1939—45 партія виступала за відкриття *другого фронту*, за зміцнення *антигітлерівської коаліції*. У серед. 40-х рр. в Компартії активізувалося ревізіоністське утворення Е. Браудера (1930—44 — ген. секретар), якому на XII з'їзді (1944) вдалося провести рішення про розпуск партії та заміну її не-парт. Комуністич. політ. асоціацією. Проте завдяки зусиллям марксистсько-ленінського ядра на чолі з У. Фостером, Ю. Деннісом, Е. Флінн, Г. Холлом та ін. на XIII (надзвичайному) з'їзді (1945) КП США було відновлено, прийнято новий статут. У 1946 Браудер та його прибічників виключено з партії. В післявоєнні роки, в період «холодної війни» і *маккартизму*, партія зазнала репресій, була змушена діяти нелегально. Скориставшись з цього, активізувалися ревізіоністи-ліквідатори. XVI з'їзд КП США (1957) засудив їхню діяльність, підтвердив необхідність збереження партії, прийняв новий статут. У 1964—67 при підтримці демократич. сил КП США домоглася скасування ряду положень антикомуністичного законодавства. XVIII з'їзд (1966), який працював легально, висунув ідею створення єдиного фронту демократич. сил у боротьбі проти війни у В'єтнамі, за права чорного населення, жінок, молоді, прийняв новий статут партії. XIX з'їзд (1969) прийняв нову програму, в якій визначив завдання створення «народного союзу проти монополій» у боротьбі за соціалістичні перетворення. Черговий, XXII з'їзд КП США (серпень 1979) підкреслив необхідність дальшої боротьби проти гонки озброєнь, за розрядку між-нар. напруженості, засудив розкольніцьку діяльність маоїстів. Під керівництвом КП США діє Ліга молодих робітників за визволення та ін. прогресивні орг-ції. КП США брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960, 1969. Нац. голова — Г. Уінстон (з 1966), ген. секретар — Г. Холл (з 1959). Друк. органи: ЦО — газ. «Дейлі уорлд», теор.—щоміс. журн. «Політіккл афферс» («Питання політики», з 1922), щотиж. газ. «Піпслс уорлд» («Світ народів», з 1938) та ін.

Лит.: Холл Г. Революционное рабочее движение и современный империализм. Пер. с англ. М., 1974; Історія робочого руху в США в новітнє время 1918—1965, т. 1—2. М., 1970—71.

А. М. Шлепаков

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ — див. *Комуністична партія Західної України*.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ТУРЕЧЧИНИ (КПТ). Ств. 10.IX 1920 в Баку на I з'їзді тур. комуністич. організацій, який прийняв програму і статут партії. У 1920 ввійшла до Комінтерну. В 1921 партія зазнала репресій. В ніч на 29.I 1921 реакціонерами були по-звірчано вбиті голова ЦК КПТ М. Субхі та 15 керівних діячів партії. З 1923 КПТ — в підпіллі. Незважаючи на нелегальне становище, КПТ відстоює життєві інтереси трудящих, бореться за демократичні права і свободи, за здійснення агр. реформи, за вихід країни з НАТО, за ліквідацію амер. військ. баз на території Туреччини. Для реалізації цих завдань КПТ закликає всі прогресивні сили об'єднатися в єдиний нац. демократич. фронт. Парт. конференція 1977 затвердила нову програму і статут. КПТ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1976. Ген. секретар ЦК — Ісмаїл Білен. Друк. органи: ЦО — щоміс. газ. «Атилим» («Вперед»), інформ. бюлетень «Дурум» («Становище», виходить 2 рази на місяць). Виходять нелегально.

І. Ф. Черников, **КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ** — складова частина *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Історія Компартії України нерозривно пов'язана з загальнорос. революц. рухом, з діяльністю В. І. Леніна. Перші марксистські робітн. гуртки виникли на Україні в кін. 80-х — на поч. 90-х рр. 19 ст. — в Києві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Харкові та ін. пром. центрах. Під впливом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* 1897 було створено *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, які брали участь у підготовці та скликанні *Першого з'їзду РСДРП* (1898). З виходом у світ газети *«Іскра»* було створено мережу лєнінсько-іскрівських груп і організацій, у тому числі на Україні (див. *Іскрівські організації на Україні*). З кінця 90-х рр. активну партійну роботу на Україні проводили І. В. Бабушкін, Р. С. Землячка, П. А. Красиков, І. Х. Лалаянц, Ф. В. Ленгнік, М. М. Литвинов, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, Д. І. Ульянов, В. А. Шелгунов, О. Г. Шліхтер, О. Д. Цюрупа та ін. Після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) в с.-д. орг-ціях розгорнулася боротьба між більшовиками і меншовиками. За дорученням В. І. Леніна В. В. Воронський, І. Х. Лалаянц і К. Й. Левіцький створили в Одесі *Південне бюро ЦК РСДРП* 1904, яке керувало роботою Одес., Катеринославського, Микол. к-тів, об'єднало навколо себе більшовицькі орг-ції Півдня, проводило велику роботу по підготовці *Третього з'їзду РСДРП* (1905). В період революції 1905—07 в Росії більшовики України, керуючись рішен-

нями III з'їзду партії, піднімали трудящих на боротьбу проти самодержавства, за здійснення програми-мінімуму РСДРП. Більш як у 50 містах і робітн. с-щах України (в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Юзівці та ін.) було створено *Ради робітничих депутатів 1905*. В грудні 1905 більшовики очолили *Горлівське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*. Київ. Миколаїв та багато ін. міст були охоплені політ. страйками. В ході революції орг-ції РСДРП на Україні значно зросли і 1907 налічували понад 20 тис. чол.; організаціями й керівниками парт. роботи в цей час були *Артем* (Ф. А. Сергєєв), *В. Д. Бонч-Бруєвич*, *М. К. Владимиров*, *К. Е. Ворошилов*, *С. І. Гоннер*, *С. І. Гусєв*, *Л. М. Кніпович*, *Г. М. Кржижановський*, *Г. І. Петровський*, *М. О. Скрипник*, *О. Г. Шліхтер*, *О. М. Ярославський* та ін. В роки реакції 1907—10 більшовицькі орг-ції України зазнали значних втрат, але продовжували революц. діяльність. Керуючись рішеннями *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912), проводили роботу по розширенню і зміцненню зв'язків з масами, інтернац. вихованню їх, підготовці трудящих до нових революц. битв, викривали *ліквідаторство*, *одзо-вістізм*, *троцькізм*, бурж. націоналістів. У роки I-ї світової війни 1914—18 більшовики України пропагували лєнінський лозунг про перетворення імперіалістичної війни на громадянську, вели боротьбу проти *соціал-шовінізму* і *оборонства*.

В ході *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовицькі орг-ції України під керівництвом ЦК РСДРП очолили боротьбу трудящих проти самодержавства, а після повалення його розгорнули боротьбу за маси, проти угодівців і бурж. націоналістів. Посилювався процес розмежування більшовиків з меншовиками в об'єднаних орг-ціях РСДРП і створення самостійних більшовицьких орг-цій, у яких на липень 1917 налічувалося бл. 33 тис. чол. Улітку 1917 оформились *обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю* і *обласна організація РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*, восени було створено *Бюро військових організацій РСДРП(б) Південно-Західного фронту*. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)* (червень 1917) більшовики України почали готувати трудящих до збройного повстання за владу Рад. Велику допомогу їм подав ЦК РСДРП(б), який підтримував зв'язок більш як з 50 парт. орг-ціями України. Активну роботу в справі підготовки мас до соціалістичної революції проводили тут В. К. Аверін, Е. Б. Бош, К. Е. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, С. І. Гоннер, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Е. Й. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський, Д. З. Лебідь, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, Артем (Ф. А. Сергєєв), І. Ф. Смирнов (М. Ласточкін) та ін. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад*

у Петрограді серед делегатів було 65 більшовиків України. Робітники Харкова, Катеринослава, Донбасу, Києва, Одеси та ін. пром. міст і районів на зборах і мітингах заявляли про підтримку Рад. Росії. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся обл. з'їзд РСДРП(б) Пд.-Зх. краю в Києві, 5—6 (18—19).XII обл. конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну — в Харкові. Вони закликали трудящих до боротьби проти *Центральної ради*. 11—12 (24—25).XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* у Харкові проголосив Україну Радянською республікою. В січні — лютому 1918 військ. формування Центр. ради було розбито; на більшій частині України перемогла Рад. влада. Однак у лютому — квітні 1918 Україну окупували австро-нім. війська. Пішовши в підпілля, більшовики України організовували боротьбу проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції. Весь хід подій вимагав об'єднання більшовицьких орг-цій і створення на Україні єдиного парт. центру, зміцнення єдності парт. рядів у всеукр. масштабі як вирішальної умови дальшого переможного розвитку соціалістичної революції, закріплення її завоявань. У квітні 1918 відбулася *Таганрозька нарада більшовиків України*, в травні — нелегальна *Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій 1918* у Києві. В Таганрозі було обрано *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, в Києві — *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*, які почали підготовчу роботу по скликанню з'їзду більшовиків України. 5—12.VII 1918 в Москві відбувся *Перший з'їзд КП(б) України*, який завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій у всеукр. масштабі на основі лєнінських ідейно-теор., політ. та орг. принципів. Рішуче відхиливши спроби відособлення КП(б)У від РКП(б), з'їзд утворив Компартію України як складову, невід'ємну частину, бойовий загін єдиної лєнінської партії. З'їзд продемонстрував вірність комуністів України лєнінським принципам пролетарського інтернаціоналізму, закликав їх ще рішучіше боротися за революційне об'єднання трудящих України і Рад. Росії, викрив націоналістичний лозунг «самостійності України», визначив завдання парт. орг-цій України в боротьбі проти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції. Цю боротьбу на місяць очолили створені після з'їзду обл. к-ти КП(б)У. Велику роботу серед військ інтервентів на Пд. України проводила *«Іноземна колегія»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У. Широкий підпільний і партизанський рух розгорнувся на Україні під керівництвом *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України* в період *денікінщини*. Важливу роль у мобілізації трудящих республіки на розгром інтервентів і внутр. контрреволюції, у відновленні і зміцненні Рад. влади на Україні, в парт. будівництві відіграли *Другий з'їзд КП(б) України* (жовтень 1918), *Третій з'їзд КП(б) України* (бе-

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ

Чисельність Компартії України

Дата	Кількість комуністів
1918 липень	4364 (за неповними даними)
1919 березень	понад 23 000
1920 ->	понад 30 000
1921 січень	75 113
1923 ->	59 738
1925 ->	101 852
1929 ->	231 360
1932 ->	496 320
1937 ->	297 061
1941 ->	559 235
1945 ->	164 743
1946 ->	320 307
1950 ->	697 125
1955 ->	851 575
1960 ->	1 253 194
1965 ->	1 829 638
1970 ->	2 301 657
1975 ->	2 565 110
1976 ->	2 625 808
1980 ->	2 871 977

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ

З'їзди Компартії України

I — 5—12.VII	1918
II — 17—22.X	1918
III — 1—6.III	1919
IV * — 17—23.III	1920
V * — 17—22.XI	1920
VI * — 9—13.XII	1921
VII * — 4—10.IV	1923
VIII * — 12—16.V	1924
IX — 6—12.XII	1925
X — 20—29.XI	1927
XI — 5—15.VI	1930
XII — 18—23.I	1934
XIII — 27.V—3.VI	1937
XIV — 13—18.VI	1938
XV — 13—17.V	1940
XVI — 25—28.I	1949
XVII — 23—27.IX	1952
XVIII — 23—26.III	1954
XIX — 17—21.I	1956
XX — 16—17.I	1959
XXI — 16—19.II	1960
XXII — 27—30.IX	1961
XXIII — 15—18.III	1966
XXIV — 17—20.III	1971
XXV — 10—13.II	1976

* Конференція на пра-
вах з'їзду

резень 1919), *Четверта конференція КП(б) України* (березень 1920), *П'ята конференція КП(б) України* (листопад 1920). В роки громадян. війни парт., держ. і військову роботу на Україні проводили В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Артем (Ф. А. Сергеев), В. Н. Боженко, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, Ф. Е. Дзержинський, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Л. Й. Каргелівіч, Е. Й. Квірінг, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, Г. І. Котовський, Ю. М. Коцюбинський, М. Г. Кропив'янський, М. М. Майоров, Д. З. Мануїльський, В. І. Межлаук, Г. К. Орджонікідзе, О. Я. Пархоменко, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник, І. Ф. Смирнов (Ласточкин), І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, М. О. Шорс, Й. Е. Якір, Я. А. Яковлев та ін. У своїй діяльності КП(б)У керувалася розробленою В. І. Леніним і затвердженою VIII з'їздом партії (березень 1919) Програмою РКП(б) та ін. рішеннями з'їзду. Програмне значення для КП(б)У мали твори, виступи В. І. Леніна, особливо його *«Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним»* (грудень 1919), ленінська резолюція ЦК РКП(б) *«Про Радянську владу на Україні»*, затверджена VIII конференцією РКП(б) у грудні 1919, та ін. Після закінчення громадян. війни КП(б)У зосередила зусилля трудящих республік на здійсненні рішень X (1921) і наступних з'їздів РКП(б) щодо відбудови нар. г-ва, на подальшому розвитку дружби, співробітництва і єдності дій з рос. та ін. народами нашої країни. КП(б)У очолила рух трудящих України за об'єднання УРСР з ін. братніми республіками в єдину союзну державу. Об'єднання з братніми народами в Союз РСР відкрило найширші перспективи для розвитку укр. соціалістич. нації, для надійного захисту від імперіалістичних посягань, стало гарантією держ. суверенітету УРСР. *Дев'ятий з'їзд КП(б) України* (1925) підбив підсумки відбудови пром-сті та с. г. республік. Поклавши в основу своєї діяльності рішення XIV—XVII з'їздів ВКП(б), КП(б)У посилила роботу по втіленню в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, організувала трудящих на здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації *сільського господарства, культурної революції*. Важливу роль у цьому відіграли X—XV з'їзди, I—III конференції КП(б)У. На Україні народились *стахановський рух, рух п'ятисотенниць* та ін. новаторські почини, які поширилися по всій країні. В довоєнні роки УРСР перетворилася на розвинуту індустріально-аграрну країну, стала республікою суцільної грамотності. На основі соціалістичного ладу, внаслідок послідовного здійснення ленінської *національної політики КПРС*, зміцнення могутності і зростання міжнар. авторитету СРСР відбулося возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР у єдиній соціалістичній

державі. Для зх.-укр. трудящих, які під керівництвом місцевих комуністич. орг-цій (див. *Комуністична партія Західної України, Комуністична партія Буковини, Комуністична партія Закарпатської України*) боролися за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з УРСР, це був революц. стрибок від бурж.-поміщицької експлуатації, нац.гноблення до свободи і рівноправ'я, всебічного прогресу в соціалістичному суспільстві. Вирішальною умовою успішного керівництва соціалістичним буд-вом було всемірне зміцнення єдності парт. рядів на основі принципів марксизму-ленінізму. Парт. орг-ції республік проводили послідовну боротьбу проти *«лівих комуністів»*, групи *«демократичного централізму»*, *«робітничої опозиції»*, троцькістів, троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, *правого ухилу у ВКП(б)*, націонал-ухильників та ін. антипарт. угруповань. Протягом 1921—40 чисельність КП(б)У зросла більше як у 7 разів і в січні 1941 досягла майже 560 тис. чол. Керуючись рішеннями XVIII з'їзду ВКП(б) (березень 1939), Компартія України гідно виконувала роль бойового авангарду трудящих республік. В довоєнні роки партійну роботу на Україні проводили М. О. Бурмистенко, М. С. Гречуха, В. П. Затонський, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, С. В. Косіор, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, В. Я. Чубар, М. М. Шверник, О. С. Щербаків та ін. Вірність Компартії України, всього укр. народу ідеалам комунізму, їхній полум'яний рад. патріотизм та пролет. інтернаціоналізм з величезною силою проявилися під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Комуністи очолили боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. УРСР дала Рад. Армії 4,5 млн. воїнів. На фронт було направлено понад 240 тис. комуністів. У партизанських загонах і в підпіллі на тимчасово окупованій території України воювали понад 68 тис. комуністів. У тилу ворога діяли 23 підпільні обкоми, 685 міських комітетів і райкомів партії, 4316 первинних парт. орг-цій (див. *Партійне підпілля* в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45). Після переможного закінчення війни КП(б)У під керівництвом ЦК ВКП(б) зосередила зусилля трудящих республік на якнайшвидшій ліквідації наслідків окупації, й при широкій підтримці всіх рад. республік менш як за п'ять років економіку УРСР було відбудовано. З 1952, відповідно до рішень XIX з'їзду КПРС про зміни в Статуті партії, КП(б)У стала називатися *Комуністичною партією України*. На виконання рішень XIX—XXII з'їздів КПРС, XXIII—XXII з'їздів Компартії України посилювалася керівна роль парт. орг-цій у розвитку матеріального і духовного життя суспільства, в підвищенні політ. і трудової активності трудящих республік. Особливо глибокі якісні й кількісні зміни в усіх галузях життя республік, як і країни в цілому, відбулися з серед. 60-х рр. зі вступом рад. суспільства в період

розвинутого соціалізму, побудова якого є найвидатнішим результатом спільної праці рад. людей. Утворилася нова істор. спільність людей — *радянський народ*, утворився *соціалістичний спосіб життя*. Втілюючи в життя Програму КПРС, прийняту XXII з'їздом партії (1961), рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, XXIII—XXV з'їздів Компартії України, парт. орг-ції посилювали роботу по підвищенню продуктивності праці, ефективності сусп. виробництва, поліпшенню якості продукції, забезпечили подальше зростання економіки і культури республік. Компартія України веде велику роботу по здійсненню виробничої КПРС комплексної програми розвитку с. г., всебічній інтенсифікації його (див. *Аграрна політика КПРС*). Компартія України докладає багато зусиль до того, щоб трудящі з кожним роком активніше і ширше залучалися до управління держ. справами і виробництвом, до здійснення соціальної і культур. політики, до розв'язання актуальних питань життя суспільства. Цьому величезною мірою сприяють нова *Конституція СРСР*, нові конституції союзних і авт. республік, у т. ч. *Конституція УРСР*. Самовідданою працею робітн. класу, колгоспного селянства, інтелігенції Рад. України, при братній взаємодопомозі рос. і всіх ін. народів країни створено могутній економічний і духовний потенціал республік.

З кожним роком дедалі змістовнішим стає внутр. життя партії, яке будується на основі послідовного дотримання *ленінських норм партійного життя*. В Компартії України, як і в усіх КПРС, усе ширше розгортається внутріпарт. демократія, вдосконалюється внутріпартійні відносини, все глибше впроваджується *ленінський стиль роботи*. Це посилює творчий потенціал Компартії України, забезпечує високу активність комуністів, здійснення ними авангардної ролі, що благотворно впливає на розв'язання завдань комуністичного будівництва. Комуністи, всі трудящі України активно підтримують внутр. і зовн. політику партії, плідотворно діяльність ЦК КПРС, його Політбюро на чолі з Л. І. Брежневим. Після *Двадцять п'ятого з'їзду Компартії України* (лютий 1976) респ. парт. орг-ція зросла майже на 250 тис. чол. На 1.І 1980 в її складі налічувалося 25 обкомів (а також Київ, міськом — на правах обкому), 136 міських ком. 120 міських і 441 сільських райком партії, 65 773 первинні партійні орг-ції, 64 491 цехова парт. орг-ція і 116 910 парт. груп, які об'єднували понад 2870 тис. комуністів більш як 100 національностей. ЦК Компартії України має колективний орган — Політбюро. Члени Політбюро ЦК Компартії України: О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, І. О. Мозговий, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук, В. В. Щербіцький; кандидати в члени Політбюро: В. Ф. Добрик, О. С. Капто, Є. В. Качаловський, Ю. П.

Коломєць, Я. П. Погребняк. Перший секретар ЦК Компартії України — член Політбюро ЦК КПРС В. В. Щербинський (з 1972), секретарі — І. З. Соколов, О. С. Капто, І. О. Мозговий, Я. П. Погребняк, О. А. Титаренко. За постановою Липневого (1980) пленуму ЦК Компартії України 10.II 1981 скликається черговий, XXIV з'їзд Компартії України. Під керівництвом Компартії України працює *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. Друковані органи ЦК Компартії України — газ. «*Радянська Україна*», «*Правда України*», газети ЦК — «*Робітнича газета*», «*Сільські вісті*», теор. і політ. журн. «*Комуніст України*», журн. «*Під прапором лєнінізму*». Працюють н.д. установа — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України* — філіал *Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС* та вищі партійні навчальні заклади — *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*, Одеська Вища партійна школа. Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Щербинський В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Щербинський В. В. Оволодівати лєнінським стилем роботи. К., 1978; Матеріали республіканської наукової конференції, посвященої 75-лєттю ІІ с'їзду РСДРП і 60-лєттю І с'їзду Компартії України. К., 1978; Бойовий заїгн КПРС. До 60-річчя І з'їзду Компартії України. К., 1978.

В. І. Юрчик, І. Ф. Курас.

«КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ В РЕЗОЛЮЦІЯХ І РІШЕННЯХ З'ЇЗДІВ, КОНФЕРЕНЦІЙ І ПЛЕНУМІВ ЦК». Збірник документів, вийшло 3 видання. 1-е—(КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій) (рос. мовою. Х., 1927) — підготовлено *Істпартом*. В ньому опубліков. документи з грудня 1917 по жовтень 1926, в основному резолюції та рішення з'їздів і конференцій КП(б)У. 2-е вид.— «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій» (укр. і рос. мовами. К., 1958) — підготував Ін-т історії партії ЦК Компартії України. До нього ввійшли резолюції та постанови всіх з'їздів і конференцій Компартії України від І з'їзду (липень 1918) до XIX з'їзду (січень 1956). Деякі документи опубліковано в збірнику вперше. 3-є вид.— «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (укр. і рос. мовами. К., 1976—77) — підготовлено *Інститутом історії партії при ЦК Компартії України* — філіалом *Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС*. В порівнянні з попередніми виданнями зміст збірника значно розширено, зокрема вміщено найважливіші постанови пленумів ЦК Компартії України. Частина цих постанов у л-рі друкується вперше. Збірник складається з 2-х томів. До 1-го включено документи з липня 1918 по травень 1941, до 2-го — з липня 1941 до XXV з'їзду Компартії України

(лютий 1976). Документи розміщено в хронологічному порядку, а матеріали кожного з'їзду, конференції, пленуму подано в тій послідовності, в якій відбувалося їх обговорення та прийняття. Перед документами кожного з'їзду або конференції вміщено короткі довідки про них. Документам пленумів, як правило, передують офіц. інформ. повідомлення ЦК про їхню роботу, взяті з парт. преси, або короткі довідки про місце, час скликання та порядок денний роботи пленумів. Т. М. Колішер.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УРУГВАЮ (КПУ). Ств. 21.IX 1920 лівим крилом Соціалістич. партії Уругваю. В 1921 вступила до Комінтерну, прийняла назву КПУ. У 1933 брала участь у виступах проти реакц. диктатури. XVII з'їзд (1958) прийняв програмну декларацію і новий статут партії, визначив перший етап майбутньої революції як антифеодальний і антиімперіалістичний. З ініціативи КПУ 1961 утворено Проф. центр трудящих Уругваю, 1962 — Лівий фронт визволення (ФІДЕЛ), 1964 — Національний конвент трудящих. XX з'їзд КПУ (грудень 1970) закликав до створення фронту нар. єдності. У 1971 КПУ, ФІДЕЛ, Християнсько-демократична партія, Соціалістична партія та ін. утворили Широкий фронт. Після реакц. держ. перевороту в грудні 1973 КПУ було заборонено. В підпіллі веде боротьбу за створення єдиного антидиктатор. фронту. Під її керівництвом нелегально діє Спілка комуністичної молоді. КПУ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК — Р. Арісменді (з 1955). Друк. органи: щотижн. газ. «Карта семанал дель партідо комуніста» («Тижневий огляд комуністичної партії», з 1974), теоретичний журнал «Енсайос» («Нариси», з 1974), журн. «Аналізіс і ор'єнтасьйон» («Аналіз і орієнтація») та ін. Видаються нелегально.

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ФІЛІППІН (КПФ). Ств. 26.VIII 1930, офіційно проголошена 7.XI 1930 на мітингу в Манілі. Одним з її засновників був К. Евангеліста. Попередницею КПФ була Робітн. партія (засн. 1924). В 1935 вступила до Комінтерну. І з'їзд КПФ (1931) прийняв програму і статут, що проголошували кінцевою метою партії соціалістичну революцію. В 1931—37, 1942—44 КПФ перебувала в підпіллі. В 1938 об'єдналася з Соціалістич. партією (утв. 1933 як легальна марксист. партія). Під час япон. окупації Філіппін (1941—45) КПФ очолювала нар. боротьбу проти загарбників. Після війни під керівництвом КПФ створені Конгрес робітн. орг-цій (1945), Нац. сел. союз (1946). В 1948 КПФ очолила збройну боротьбу селян проти уряду, була оголошена поза законом. В ході цієї боротьби загинуло майже все керівне ядро КПФ. У 1956 партія взяла курс на припинення воен. дій і використання мирних, легальних і нелегальних, засобів боротьби. В 1967 з КПФ було виключено промаоїстське угруповання, яке 1969 створило т. з. Нову нар. армію.

що стала на шлях збройної боротьби і терору. VI з'їзд КПФ (1973) прийняв нові програму і статут, спрямовані на згуртування всіх патріотич., антиімперіалістич. сил, на боротьбу за здійснення соціально-екон. реформ. З 1974 КПФ діє напівлегально, підтримує прогресивні заходи уряду. VII з'їзд (липень 1977) прийняв нові програму і статут партії. Генеральний секретар ЦК — Ф. Макапагал (з 1970). Друк. органи: газ. «Анг комуніста» («Комуніст»), бюлетень «Організдор» («Організатор») — тільки для членів партії, журн. «Уорлд аутлук» («Світогляд»).

В. В. Седнев.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ФІНЛЯНДІЇ (КПФ). Засн. 29.VIII 1918 на конференції Закардонної орг-ції фінських с.-д. у Москві. Її організаторами були О. В. Куусінен, Ю. Е. Сірола та ін. Брала участь у заснуванні Комінтерну (1919). До 1944 діяла в підпіллі. У 1920 за участю КПФ створено легальну Соціалістичну робітн. партію Фінляндії (заборонена 1925). VI з'їзд КПФ (1935) закликав до створення єдиного антифашист. фронту. З ініціативи КПФ 1944 створено *Демократичний союз народу Фінляндії* (ДСНФ). XI з'їзд КПФ (1957) прийняв нову програму, в якій визначив найближчі завдання партії, а також шляхи переходу Фінляндії до соціалізму. XV з'їзд КПФ (1969) розробив новий програмний документ партії. Надзвичайний (1970) та XVI (1972) з'їзди КПФ підкреслили необхідність зміцнення єдності партії на основі марксизму-лєнінізму, розширення демократичного фронту. XVIII з'їзд КПФ (червень 1978) затвердив політичний документ, в якому намічено демократич. шлях виходу країни з кризи, прийняв резолюцію «За мир, розроблення і безпеку народів» та ін. КПФ відіграє провідну роль у ДСНФ, в складі якого входить до уряду (1944—48, 1966—71 та з 1977). Під її керівництвом діє Спілка фініл. демократич. молоді та ін. прогресивні орг-ції. КПФ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976 Чисельність — бл. 50 тис. чол. (1978). Голова — А. Саарінен (з 1966), ген. секретар — Арво Аалто (з 1969). Друк. органи: ЦО — газ. «*Кансан уутісет*» (видається спільно з ДСНФ), політ. і теор.—щоміс. журн. «*Комуністі*» («Комуніст», з 1944), орган парт. орг-ції КПФ — газ. «*Тіедонанта*» («Вісник», з 1969, три рази на тиждень), щотижнева газета «*Фолькдіннінген* — ню тід» («Народна газета — новий час», з 1947, шведською мовою) та ін.

Літ.: Пессі В. Избранные статьи и речи. Пер. с фин. М., 1978; Из истории Коммунистической партии Финляндии. Пер. с фин. М., 1960.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (КПЧ). Заснована на Установчому з'їзді в травні 1921 на базі Чехословацької с.-д. робітничої партії (лівої) [ЧСДРП (ліва)], створеної 1920 лівим крилом ЧСДРП. З'їзд об'єднав

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЧІЛІ

З'їзди Комуністичної партії Чехословаччини (відбулися в Празі)

Установчий —
14—16. V 1921

Об'єднавчий —
30.X—4.XI 1921
I — 2—5.II 1923
II — 31.X—4.XI 1924
III — 26—28.IX 1925
IV — 25—28.III 1927
V — 18—23.II 1929
VI — 7—11.III 1931
VII — 11—14.IV 1936
VIII — 28—31.III 1946
IX — 25—29.V 1949
X — 11—15.VI 1954
XI — 18—21.VI 1958
XII — 4—8.XII 1962
XIII — 31.V—4.VI 1966
XIV — 25—29.V 1971
XV — 12—16.IV 1976

чеську, словацьку, угорську і закарпатсько-українську комуністичні групи. На Об'єднавчому з'їзді (жовтень — листопад 1921) до складу КПЧ ввійшли нім. і польс. комуністичні групи. З'їзд прийняв статут КПЧ. Провідну роль у створенні партії відіграли Б. Шмераль, А. Затороцький та ін. В 1921 КПЧ вступила до Комінтерну. II з'їзд КПЧ (1924) прийняв новий статут партії. V з'їзд КПЧ (1929) завдав поразки правим опортуністам і ліквідаторам, які в 20-х рр. активізували діяльність. До керівництва партією прийшли марксист-ленінці на чолі з К. Готвальдом. В 30-х рр. КПЧ керувала багатьма страйками та ін. політ. виступами робітн. класу, боролася за створення антифашистського нар. фронту. В жовтні 1938 була заборонена. Під час нім.-фашист. окупації країни (1939—45) КПЧ очолювала Рух Опору. У зв'язку з утворенням маріонеткової Словацької д-ви 1939 відбулося орг. виділення з КПЧ Компартії Словаччини (КПС). Заг. керівництво антифашист. боротьбою здійснював єдиний парт. центр, що перебував у еміграції (в Москві). Комунисти очолювали Словацьке національне повстання 1944. Травневе повстання 1945 в чеських землях. 25 тис. комуністів віддали життя за перемогу над фашизмом. Серед них були Я. Шверма, Ю. Фучік та ін. КПЧ була ініціатором здійснення у нар.-демократич. д-ві, яка виникла в Чехословаччині 1945, докорінних соціально-екоп. перетворень. У 1948 під керівництвом КПЧ трудящі країни зірвали спробу контрреволюц. перевороту і домоглися перемоги соціалістичної революції мирним шляхом (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині). У 1948 відбулося об'єднання на принципах марксизму-ленінізму КПЧ і ЧСДРП, а також орг. возз'єднання КПЧ і КПС. IX з'їзд КПЧ (1949) накреслив ген. лінію партії на побудову в Чехословаччині основ соціалізму, успішне перетворення якої в життя забезпечило побудову фундаменту соціалістичного суспільства. XII з'їзд КПЧ (1962) прийняв новий статут партії. Марксистсько-ленінські сили в КПЧ, спираючись на интернац. допомогу братніх соціалістич. країн, подолали політ. кризу, створену в кін. 60-х рр. правоопортуністичними елементами й контрреволюц. силами при підтримці міжнар. реакції. Велике значення для остаточної поразки правих у партії й антисоціалістич. сил, консолідації суспільства і д-ви мав Квітневий пленум ЦК КПЧ (1969), який обрав нове керівництво КПЧ на чолі з Г. Гусаком. XIV з'їзд КПЧ (1971) визначив курс на побудову в країні розвинутого соціалізму, вніс зміни і доповнення до статуту партії. XV з'їзд КПЧ (1976) висунув програму дальшого соціально-екоп. розвитку країни і систематичного підвищення життєвого рівня трудящих. Територіальною організацією КПЧ в Словаччині є КПС. КПЧ очолює *Національний фронт Чехословаччини*. Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в

конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — 1514 тис. чол. (на 1.I 1979). Ген. секретар ЦК — Г. Гусак (з 1971); з 1969 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Руде право*», теор. і політ.— щоміс. журн. «*Нова мисль*» («*Нова думка*», з 1947, чесь. мовою) та ін. Орган ЦК КПС — щоденна газ. «*Правда*» (з 1920. словацькою мовою) та ін. Літ.: XV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Пер. с чеш. М., 1977; Готвальд К. Избранные статьи и речи. Пер. с чеш. М., 1970.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЧІЛІ (КПЧ). Ств. 2.I 1922 на IV з'їзді Соціалістич. робітн. партії (утв. 1912) в м. Ранкагуа, який перейменував її на КПЧ. Одним із засновників КПЧ був Л. Е. Рекабаррен. У 1922 вступила до Комінтерну. В 1927—30, 1932, 1948—58 працювала в підпіллі. В 1936 ввійшла до Нар. фронту. В 1942 за ініціативою КПЧ створено Демократич. альянс — блок КПЧ, Радикальної та Демократич. партій. У 1946—47 комунисти входили до складу уряду. З ініціативи КПЧ 1953 створено Єдиний профспілковий центр трудящих Чілі, 1956 — Фронт народної дії, який ставив своїм завданням здійснення демократичних перетворень в країні. X з'їзд КПЧ (1956) прийняв програму партії, яка відзначала необхідність визволення Чілі від імперіалізму і латифундистської олігархії. XII з'їзд КПЧ (1962) прийняв нову програму й націлив партію на боротьбу за об'єднання навколо робітн. класу всіх прогрес. сил з метою усунення від влади бурж.-поміщицької олігархії й утворення нар. уряду. XIII (1965) і XIV (1969) з'їзди КПЧ підтвердили цю лінію. Компартія відіграла вирішальну роль у створенні в грудні 1969 політ. коаліції Народна єдність, яка у вересні 1970 перемогла на виборах і прийшла до влади. В уряді Нар. єдності, очолюваному С. Альєнде Госсенсом, комунисти обіймали ряд ключових постів. Після військ.-фашист. перевороту 1973 КПЧ зазнала жорстоких репресій. Діючи в глибокому підпіллі, вона веде активну боротьбу проти фашист. диктатури. Серпневий (1977) пленум ЦК КПЧ висунув завдання створення єдиного антифашист. фронту. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар — Л. Корвалан (з 1958). Друк. органи: ЦО — газ. «Сігло» («Вік», з 1940), теор.—журнал «Прінсіпіос» («Принципи», з 1940), газ. «Уніад антифасіста» («Антифашистська єдність», з 1974) та ін. Видаються нелегально. Літ.: Чилийская революция, фашистская диктатура, борьба за её свержение и создание новой демократии. Пленум ЦК КПЧ, август 1977 г. Пер. с исп. М., 1978; Корвалан Л. Нас ждут новые битвы. Пер. с исп. М., 1978; Комунистическая партия Чили в борьбе за революцию. М., 1973.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ШРІ-ЛАНКИ (КПШЛ). Створена 3.VII 1943 з Об'єднаної соціалістичної партії (засн. 1940) та окремих комуністичних груп під назвою Компартія Цейлону (КПЦ). I з'їзд

КПЦ (1945) наголосив, що гол. завданням партії є боротьба за визволення країни від англ. панування. Після проголошення незалежності Цейлону (1948) виступала за ліквідацію залишків колоніалізму, здійснення демократичних перетворень. У 1968 за участю КПЦ створено Об'єднаний фронт, який 1970 прийшов до влади. КПЦ ввійшла до коаліц. уряду. VIII з'їзд партії (1972) підкреслив необхідність зміцнення єдності лівих і демократич. сил в Об'єднаному фронті, перейменував партію на КПШЛ (у зв'язку з проголошенням Цейлону Республікою Шрі-Ланка). IX з'їзд КПШЛ (1975) прийняв нову програму партії, в якій намітив курс на некапіталістич. шлях розвитку країни, на побудову соціалізму. У 1977 внаслідок порушення урядом демократич. свобод КПШЛ вийшла з його складу, взяла участь у створенні Об'єднаного лівого фронту. XI з'їзд КПШЛ (1980) підкреслив необхідність згуртованості між нар. комуністич. руху на принципах марксизму-ленінізму, закликав до єдності трудящих і всіх лівих сил країни. Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Голова — С. А. Вікремасінге (1943—48, 1955—72 та з 1975), ген. секретар ЦК — К. П. Сільва (з 1980). Друк. органи: щоденна газ. «Атта» («Правда», з 1964, сингальською мовою), щотижневий газ. «Мавбіма» («Батьківщина», з 1951, сингальською мовою), «Десахімані» («Патріот», з 1946, тамільською мовою), «Форвард» («Вперед», з 1950, англ. мовою).

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЯПОНІЇ (КПЯ). Створена нелегально 15.VII 1922 на з'їзді в Токіо. Її засновниками були С. Катаяма, К. Токуда та ін. В 1922 вступила до Комінтерну. У 1924 ліквідатори добилися розпуску партії, проте завдяки зусиллям більшості членів 1926 її було відновлено. В серед. 30-х рр. КПЯ через арешти, у т. ч. майже всього керівництва, фактично припинила існування. Після розгрому япон. імперізму 1945 партія відновила діяльність у легальних умовах. IV з'їзд КПЯ (1945) прийняв статут партії і затвердив програму дій, спрямовану на створення єдиного демократич. фронту, здійснення широких демократич. перетворень. У 1950—55 через репресії амер. окупаційної влади КПЯ перебувала на напівлегальному становищі. Загострення розбіжностей у керівництві з питань стратегії і тактики призвело до його розколу. VI Нац. конференція КПЯ (1955) і VII з'їзд (1958), що прийняв новий статут партії, сприяли відновленню єдності партії. VIII з'їзд КПЯ (1961) прийняв нову програму партії, яка націлювала робітничий клас на боротьбу проти панування амер. імперіалізму й япон. монополістич. капіталу. XI з'їзд КПЯ (1970) поставив завдання створити єдиний фронт прогресивних сил і сформувати на його основі демократич. коаліційний уряд. Черговий, XV з'їзд (1980) визначив дальші завдання КПЯ в антиімперіалістичній боротьбі. Під керівництвом

вом КПЯ працює Ліга демократичної молоді та ін. орг-ції. КПЯ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — понад 400 тис. чол. (1980). Голова ЦК — *С. Носака* (з 1958; з 1955 — 1-й секретар ЦК), голова Президії ЦК — *К. Міямото* (з 1970; з 1958 — ген. секретар ЦК), голова Секретаріату ЦК — *Т. Фува* (з 1970). Друк. органи: ЦО — газ. «*Асахата*», теор. і політ. — щоміс. журн. «*Дзеньей*» («*Авангард*», з 1946), щоміс. журн. ЦК «*Геккан гакусю*» («*Щомісячне навчання*», з 1961) та ін.

Літ.: Коваленко І. І. Очерки истории коммунистического движения в Японии до второй мировой войны. М., 1979. В. В. Седнев.

КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (КСМЗУ) — підпільна комуністична організація революц. молоді Зх. України. Перші осередки виникли під час встановлення Рад. влади влітку 1920 на частині тер. Сх. Галичини, визволеній Червоною Армією від польських окупантів. 23.X 1921 в Станіславі негальна 1-а крайова конференція представників місц. комсомольських орг-цій Львова, Перемишля, Тернополя, Станіслава, Дрогобича, Стрия, Радехова, Рогатина та ін. міст проголосила створення Комуністичної спілки молоді Сх. Галичини (КСМСГ). В 1923 у зв'язку з поширенням сфери діяльності КСМСГ на Волині, Холмщину, Підляшшя і Полісся її переіменовано на КСМЗУ. КСМЗУ входила до складу Комуністичної спілки молоді Польщі (КСМП) на правах авт. орг-ції. Одночасно вона підтримувала тісні зв'язки з ЛКСМУ. До КСМЗУ примикала і працювала під її керівництвом піонерська орг-ція, до якої входили діти віком до 14 років. Роботою КСМЗУ керував Центральний Комітет (перебував у Львові). Політ. та ідейним керівником КСМЗУ була *Комуністична партія Західної України*. Разом з комуністами комсомольці вели героїчну боротьбу за соціальне й нац. визволення зх.-укр. трудящих, за возз'єднання з Рад. Україною. 1-й з'їзд КСМЗУ відбувся в грудні 1931 під Харковом. У його роботі взяли участь керівники КП(б)У С. В. Косіор і М. О. Скрипник. З'їзд визначив завдання КСМЗУ в умовах наростання світової екон. кризи і вказав на необхідність піднесення класової свідомості та інтернац. виховання молоді, широкого залучення її до революц. руху та боротьби проти спроб імперіалістів розв'язати війну проти Країни Рад. Комсомольці разом з комуністами виступали провідною силою в масових страйках і демонстраціях, спрямованих проти наступу капіталу і фашизму, за створення єдиного нар. антифашист. фронту. Важливу роль у класовому вихованні молоді відіграли комуністичні молодіжні видання — підпільні й легальні газ. та журн. «Наш стяг», «Молодий пролетар», «Спартак», «Молодий спартак», «Комсомолець Західної України», «Ударник», «Досвітні вогні», «Сяйво» та ін. У 1937 КСМЗУ налічувала бл. 9 тис.

чол. В КСМЗУ зросли й загартувалися такі діячі комуністичного й робітн. руху, як Н. Ботвин, С. І. Бойко, В. Миронюк, Ю. Великанович, О. Я. Гаєрилюк, І. І. Довганик, Б. Дудкевич, М. Кіх, Я. Красицький, В. Пересада та ін. Влітку 1938, після розпуску Виконкомом Комінтерну Комуністичної партії Польщі і КПЗУ, що входила до її складу, припинила існування й КСМЗУ. В 1956 ЦК КПРС, Польська об'єднана робітн. партія, компартії Італії, Болгарії та Фінляндії виступили з заявою, в якій відзначили безпідставність розпуску цих партій.

І. К. Васюта.

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — цілеспрямований багатосторонній процес формування активних будівників *комунізму*. Передбачає розв'язання цілого комплексу завдань: вироблення марксистсько-ленінського світогляду, перетворення норм комуністичної моралі в особисті переконання і правила повсякденної поведінки, всебічний духовний і фізичний розвиток людини, виховання у неї високих естетичних смаків. Вирішальну роль у К. в. відіграє *ідеологічна робота КПРС*, основою якої є творче застосування принципів і положень *марксизму-ленізму*. Велику увагу проблемам К. в. приділено в матеріалах з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, в ряді постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань, зокрема в постанові «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Центральним в ідейно-виховній роботі Комуністичної партії є формування у широких мас трудящих комуністичного світогляду. Поряд з цим К. в. включає *трудове виховання*, виховання трудящих у дусі моральних принципів, втілених у *моральному кодексі будівника комунізму* (див. *Моральне виховання*), *інтернаціональне виховання*, виховання у дусі соціалістичного *патріотизму*, *військово-патріотичне виховання*, *атеїстичне виховання*, *естетичне виховання* і *фізичне виховання*. Особливу увагу Комуністична партія приділяє К. в. підрастаючого покоління, розглядаючи його як невід'ємну частину боротьби за побудову комунізму. К. в. починається з *сім'ї* (див. *Сімейне виховання*) та дитячих *дошкільних закладів*. Провідне і вирішальне значення має загальноосвітня школа. Велику роль відіграють *пошкільні заклади*, комсомольські та піонерські орг-ції, культурно-освітні заклади тощо. Використовуючи різноманітні форми і методи ідеологічного впливу на маси, КПРС спрямовує всю роботу громадських організацій, худож. інтелігенції, працівників преси, радіо і телебачення на виховання всебічно і гармонійно розвинених, відданих справі комунізму людей. Див. також *Виховання*.

Літ.: КПСС о формировании нового человека. Сборник документов и материалов (1965—1976). М., 1976; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Брежнев Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; XXV съезд КПСС и актуальные проблемы коммунистического воспитания молодежи. М., 1976;

Кондратюк О. П. Развитие социалистической теории морального воспитания молодежи. К., 1977.

А. В. Мяловицкий.

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ, Комінтерн, 3-й Інтернаціонал — міжнар. організація, що 1919—43 об'єднувала всі комуністичні партії світу й керувала *міжнародним комуністичним рухом*. Створення К. І. було закономірним результатом наполегливої боротьби марксистів під керівництвом В. І. Леніна проти *соціал-шовінізму* й *опортунізму* с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го*, за утворення революц., пролет. партій. Вирішальним фактором утворення К. І., як і компартій взагалі, був вплив *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. На поч. 1919 з ініціативи В. І. Леніна ЦК РКП(б), а потім Моск. нарада представників ряду комуністич. і лівосоціалістич. партій звернулася до всіх комуністичних партій світу із закликом об'єднатися в К. І. 4.III 1919 І (Установчий) конгрес, в якому брали участь 52 делегати від 13 компартій і 22 комуністичних груп, лівосоціалістичних та робітн. орг-цій з 21 країни, проголосив утворення К. І. Серед учасників конгресу була делегація КП(б)У. Найважливішими програмними документами конгресу були тези і доповідь В. І. Леніна про бурж. демократію і диктатуру пролетаріату, платформу К. І., Маніфест до пролетарів усього світу. Конгрес ознаменував народження сучас. міжнар. комуністичного руху. На ньому, як відзначав В. І. Ленін, «піднесено прапор комунізму, навколо якого повинні були збиратися сили революційного пролетаріату» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 260). Орг. оформлення К. І., прийняття його статуту і розробка умов прийому до К. І. були здійснені на II конгресі (1920), де було представлено 27 компартій і 40 орг-цій з 37 країн. На цьому конгресі з доповідями про міжнар. становище і осн. завдання К. І., по нац. і колоніальним питанням виступив В. І. Ленін. Було прийнято ленінські тези з агр. і нац.-колоніальних питань, на основі яких К. І. висунув завдання об'єднати нац.-визвольний рух з революц. боротьбою пролетаріату, ухвалені *Двадцять одну умову* прийому до К. І., що мала на меті заступити шлях до Комінтерну опортуністам і центристам. В основу рішень конгресу було покладено ленінську працю «*Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі*». III конгрес К. І. (1921), заслухавши доповідь В. І. Леніна про тактику Комінтерну, взяв курс на подолання «лівого» *сектанства* в робітн. русі, на завоювання робітн. класу на базі тактики *єдиного фронту*, розробив гол. принципи парт. буд-ва, поклавши в їхню основу ленінський принцип *демократичного централізму*. IV конгрес К. І. (1922) розробив тактику єдиного пролет. фронту, теор. проблеми зв'язку пролет. боротьби за соціалізм з демократичним і *національно-визвольним рухом* пригноблених народів, висунув лозунг єдиного антиімперіалістичного фронту. На конгресі з доповіддю «П'ять років російської революції і перспекти-

Конгреси

Комуністичного Інтернаціоналу

I — 2—6.III 1919.

Москва

II — 19.VII—7.VIII

1920, Петроград —

Москва

III — 22.VI—12.VII

1921, Москва

IV — 5.XI—5.XII 1922

Петроград — Москва

V — 17.VI—8.VII 1924

Москва

VI — 17.VII—1.IX 1928.

Москва

VII — 25.VII—20.VIII

1935, Москва

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ МОЛОДІ

**Конгреси
Комуністичного
Інтернаціоналу
Молоді**

I — 20—26.XI 1919.
II — 9—23.VII 1921.
Берлін
Москва
III — 4—16.XII 1922,
Москва
IV — 15—25.VII 1924,
Москва
V — 20.VIII—18.IX
1928, Москва
VI — 25.IX—11.X 1935,
Москва

ви світової революції» виступив В. І. Ленін. V конгрес К. І. (1924) накреслював заходи по більшовизації компартій, по якнайширшому використанню історичного досвіду РКП(б) і всього міжнар. комуністич. руху, різко засудив троцькістську опозицію в РКП(б) (див. *Троцькізм*). Конгрес схвалив проголошення компартіями Польщі, Румунії та Чехословаччини лозунга возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. VI конгрес К. І. (1928) прийняв програму і новий статут Комінтерну, в яких на основі узагальнення досвіду світового революц. руху накресли його гол. завдання (боротьба проти загрози імперіалістичної війни й *фашизму*, захист СРСР і революції в Китаї, підтримка нац.-визвольного руху). VII конгрес К. І. (1935) глибоко проаналізував міжнар. становище, викрив класову сутність фашизму, зробив висновок про ефективність *народного фронту*, закликав робітників і всі демократичні сили світу згуртуватися в єдиному нар. фронті для боротьби проти фашизму і небезпеки нової світової війни. На час цього конгресу до К. І. входило 76 комуністич. партій і орг-цій. У ньому брали участь також представники ряду міжнар. орг-цій — *Міжнародної організації допомоги борцям революції*, *Комуністичного Інтернаціоналу Молоді*, *Червоного Інтернаціоналу профспілок* та ін. Величезне істор. значення діяльності К. І. полягає в тому, що він у гострій боротьбі проти правого і «лівого» опортунізму відстояв революц. принципи *марксизму-ленізму*, творчо розвинув марксистсько-ленінську теорію, поєднав ленінзм з робітн. рухом у міжнар. масштабі. К. І. розвинув марксистсько-ленінське вчення про війну і революцію, збагатив теорію *соціалістичної революції* й вчення про *диктатуру пролетаріату*, розкрив всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, роль соціалізму в світовому революц. русі, дав всебічний аналіз післяжовтневої епохи. К. І. вважав Країну Рад гол. ланкою у всесвітній боротьбі за соціалізм і розглядав її успіхи як продовження, зміцнення й розгортання світової соціалістич. революції. Нац.-колоніальну проблему К. І. розглядав як проблему *союзу робітничого класу і селянства* у міжнар. масштабі. В рішеннях К. І. були відображені ленінські ідеї про єдність трьох осн. сил *світового революційного процесу*.

К. І. сформулював наук. концепцію *загальної кризи капіталізму*. Великою заслугою К. І. є його допомога у створенні ідейно-орг. зміцненні й згуртуванні комуністичних партій у багатьох країнах світу. Чисельність комуністів у світі зросла з 340—360 тис. чоловік 1919 до 4202 тис. 1939. Неминує істор. значення має розроблення К. І. генерального курсу політики міжнар. комуністичного руху, визначення стратегії і тактики революц. боротьби проти імперіалізму, наполеглива боротьба проти агресивної політики імперіалістич. д-в. З серед. 30-х рр. стра-

тегією і тактикою К. І. стала політика єдиного і широкого нар. фронту в боротьбі за мир, проти фашизму і війни. К. І. був справжньою школою ідейно-політ. загартовування компартій, підготовки керівних кадрів міжнар. комуністичного руху. В керівному органі К. І. — *Виконавчому комітеті Комуністичного Інтернаціоналу*, його Секретаріаті працювали послідовники В. І. Леніна, в його навчальних закладах (Міжнар. ленінська школа в Москві та ін.) навчалися і виховувалися тисячі комуністів, які згодом відіграли важливу роль у розвитку світового комуністичного руху. В період діяльності К. І. в компартіях капіталістич. країн склалося стійке марксистсько-ленінське ядро, очолюване такими діячами міжнар. комуністич. руху, як М. *Торез*, М. *Кацєн*, А. *Грамши*, Е. *Тельман*, П. *Тольятті*, Г. *Димитров*, В. *Пік*, В. *Коларов*, О. *Куусінен*, У. *Фостер*, Ю. *Ленський*, Д. *Ібаруррі* *Гомес*, Г. *Полліт*, Й. *Копленіг*, К. *Цеткін*, С. *Капаян* та ін. Політика й дії К. І. не були безпомилковими. Окремі рішення його після смерті В. І. Леніна мали відбиток сектантства. Не завжди враховувалися особливості нац. умов діяльності окремих партій. Серйозні труднощі в боротьбі за єдність робітн. класу створювала теза про те, що вся *соціал-демократія* переродилася в «соціал-шовінізм». Проте окремі недоліки в діяльності К. І. не применшують величезного значення його політ. та ідейної спадщини, його видатної ролі в історії класової боротьби. В розпалі другої світової війни, коли умови діяльності компартій докорінно змінилися і старі форми взаємозв'язків між ними себе вичерпали, 10.VI 1943 рішенням Президії ВККІ від 15. V 1943 за згодою усіх секцій К. І. було розпущено.

Комінтерн успішно виконав завдання перетворення комуністичного руху на дійсно світовий. Його теор. і політ. настанови, революц. традиції залишаються актуальними. Вони стали важливим етапом на шляху дальшого переростання міжнар. комуністич. руху у найвпливовішу політ. силу сучасності в боротьбі за світле майбутнє людства.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 37. Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу; т. 38. Третій Інтернаціонал і його місце в історії; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 19 липня — 7 серпня 1920 р.; т. 44. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 22 червня — 12 липня 1921 р.; т. 45. IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 5 листопада — 5 грудня 1922 р.; Комуністичний Інтернаціонал в документах. 1919—1932. М., 1933; Комінтерн і його революційні традиції. М., 1969; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк. М., 1969; В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал. М., 1970; Из истории Коминтерна. М., 1970; Коминтерн и Восток. М., 1978; Фостер У. З. История трёх Интернационалов. М., 1959; Побережний І. Н. Третій, Комуністичний. К., 1968; Молчанов Ю. Л. Комінтерн: у истоках политики единого пролетарского фронта. М., 1969; Привалов В. В., Мельников Е. А. Коминтерн и массовые организации рабочего класса. Л., 1978; Резников А. Б.

Стратегия и тактика Коммунистического Интернационала по национально-колониальному вопросу. М., 1978; Фирсов Ф. И. Коммунисты в борьбе за мир, демократию и социализм. М., 1979; Революционное наследие Коммунистического Интернационала. М., 1980.

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ МОЛОДІ (КІМ) — міжнар. організація революц. спілок трудящої молоді, що існувала 1919—43 як секція *Комуністичного Інтернаціоналу*. Створений за ініціативою В. І. Леніна. I конгрес КІМу (1919, Берлін), який відбувся нелегально за участю 29 делегатів 14 комуністичних і соціалістичних спілок молоді (бл. 219 тис. членів) Рад. Росії, Німеччини, Польщі, Австрії, Угорщини, Італії, Румунії, Іспанії, Чехословаччини, Швейцарії, Данії, Норвегії і Швеції, прийняв рішення про вступ до Комінтерну, а також програму і статут КІМу. Серед учасників конгресу були діячі лівого крила *Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді*. Гол. завданням КІМу було об'єднання молоді різних країн у боротьбі за її екон., політ. і культур. інтереси, проти капіталістичної експлуатації, мілітаризму, на захист СРСР. На його виконання були спрямовані рішення наступних конгресів КІМу, що сприяли зміцненню пролет. солідарності трудящої молоді. V конгрес (1928) прийняв нову програму КІМу, в якій сформулював осн. принципи й цілі міжнар. комуністичного руху молоді, вказав на необхідність активізації роботи КІМу в масових орг-ціях молоді. Бойовим авангардом КІМу була *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* та її складова частина — *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. У 1920 на Україні було проведено Дні КІМу і допомоги юним революціонерам Європи і Америки, 1936 — кампанію солідарності з ісп. народом. У 1935 КІМ мав 56 секцій у 52 країнах, які налічували 3773 тис. чол. (з них 3500 тис. членів ВЛКСМ). VI конгрес КІМу (1935), спираючись на рішення VII конгресу Комінтерну (1935), висунув завдання об'єднати робітн., сел., студентську молодь на антифашист. платформі. З цією метою було проведено міжнар. і регіональні конгреси і конференції молоді у Парижі (1935), Брюсселі (1936), Женеві (1936), Нью-Йорку (1938) та ін. З поч. *другої світової війни* 1939—45 КІМ сприяв дальшому зміцненню антифашист. єдності демократичної молоді, яка була активним учасником *Руху Опору*. Найвищим органом КІМу були конгреси, в періоди між ними — Виконком (ВККІМ), який обирав Президію і Секретаріат. 1.VI 1943, враховуючи зростлу самостійність і масовість комуністичних спілок молоді різних країн, ВККІМ за згодою секцій КІМу прийняв рішення про його розпуск. На сучас. етапі комуністичні спілки молоді об'єднані у *Всесвітню федерацію демократичної молоді*.

Лит.: Коминтерн, КИМ и молодёжное движение (1919—1943). Сборник документов, т. 1—2. М., 1977; Мухамеджанов М. М. Молодёжь и революция. М., 1972; Привалов В. В. Комму-

нистический Интернационал Молодёжи. М., 1979. Б. М. Зябарко. **«КОМУНІСТИЧНИЙ ПРАПОР»** — газета, орган ЦК *Комуністичної партії Західної України*. Виходила 1930—31 у Львові. Друкувалась у підпільній друкарні. Вийшло 4 номери. Газета організувала трудящих на революц. боротьбу проти фашист. режиму Пілсудського, за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

КОМУНІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АРТЕМА — вищий навч. заклад в УРСР, що готував кадри керівних парт. і профспілкових працівників. Створений за рішенням ЦК КП(б)У від 1.IV 1922 на базі реорганізованої Вищої парт. школи ЦК КП(б)У в Харкові. Спочатку мав два відділи — основний і лекторський, згодом було створено відділи журналістики і підготовчий. Строк навчання — 3 роки. Для підвищення теор. рівня керівних працівників при ун-ті діяли річні курси. 7.X 1932 ЦК КП(б)У ухвалив реорганізувати ун-т у Вищу комуністичну с.-г. школу.

КОМУНІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Я. М. СВЕРДЛОВА — перший у Рад. країні вищий парт. навч. заклад, що готував кадри керівних парт. і рад. працівників. У 1918 в Москві за ініціативою Я. М. Свердлова організовано курси агітаторів та інструкторів при ВЦВК, які 1919 перетворено на Школу рад. роботи. На базі цієї школи за рішенням VIII з'їзду РКП(б) створено Центр. школу рад. і парт. роботи, перейменовану пізніше на Комуністичний ун-т ім. Я. М. Свердлова. Строк навчання в ун-ті був 6—8 місяців, пізніше — 2—3, з 1926 — 4 роки. В ун-ті з лекціями виступав В. І. Ленін. У 1932 ун-т реорганізовано у Вищий комуністичний с.-г. ун-т ім. Я. М. Свердлова. В 1933 ун-т нагороджено орденом Леніна. В 1935 ун-т перетворено на Вищу школу пропагандистів при ЦК ВКП(б) ім. Я. М. Свердлова.

КОМУНІСТИЧНІ ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ — сукупність матеріальних суспільно-виробничих (економічних) відносин в процесі суспільного *виробництва* і руху суспільного продукту від виробництва до споживання в умовах комуністичного *способу виробництва*. Комуністичні *виробничі відносини* є найвищим типом виробничих відносин, що принципово відрізняються від виробничих відносин усіх класово-антагоністичних способів виробн. пануванням сусп. власності на засоби виробн. і відсутністю експлуатації людини людиною. К. в. в. мають властиві їм закономірності виникнення й розвитку. Вони не формуються стихійно в надрах попереднього способу виробн., а виникають у результаті соціалістичної революції, диктатури пролетаріату, докорінних економічних перетворень.

Суперечності, що виникають між *продуктивними силами* і К. в. в., не є антагоністичними, оскільки в умовах комуністич. формації немає експлуаторських класів, і розв'язання суперечностей відбувається не внаслідок ліквідації існую-

чих виробничих відносин, а шляхом дальшого розвитку і вдосконалення їх в інтересах усього суспільства. К. в. в. відповідно до фаз розвитку комуністичної формації поділяються на соціалістичні і комуністичні. Виробничі відносини першої фази комунізму характеризуються наявністю двох форм сусп. власності на засоби виробн. — *державної (загальнонародної) власності* та *когоспно-кооперативної власності*. Дальше вдосконалення соціалістичних виробничих відносин приводить до поступового переростання їх у К. в. в. Екон. передумовою цього переростання є побудова *матеріально-технічної бази комунізму* на основі органічного з'єднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами нового сусп. ладу. Зростання масштабів продуктивних сил та підвищення рівня усупільнення їх разом з піднесенням заг.-осв. і профес. рівня працівників надаватимуть виробничим відносинам ряду ознак і властивостей, притаманних вищій фазі комунізму (див. *Розвинуте соціалістичне суспільство, Комунізм*). К. в. в. базуватимуться на єдиній *комуністичній власності*. Праця з засобу до життя перетвориться на першу життєву потребу, творчий зміст життя. Відносини *розподілу* характеризуватимуться розподілом не за кількістю й *якістю праці*, а за потребами.

М. С. Черненко.

КОМУНІСТИЧНІ СУБОТНИКИ — одна з форм добровільної безоплатної роботи трудящих РСР на благо суспільства. Активна участь трудящих у К. с. є проявом свідомого, комуністичного ставлення до праці. Виникли в квітні 1919 у відповідь на заклик В. І. Леніна поліпшити роботу залізниць. Ініціаторами першого суботника виступили 15 комуністів парт. осередку депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської з-ці, які вніч проти суботи 12.IV за 10 год відремонтували 3 паровози. Перший масовий суботник на Московсько-Казанській залізниці відбувся 10.V. У цьому ж місяці суботники відбулися на багатьох ін. з-цях країни, патріотичний рух охопив робітн. клас та інтелігенцію численних з-дів і фабрик. В. І. Ленін у праці «Великий почин» (1919) узагальнив перший досвід К. с., назвавши їх паростками комунізму, вказав, що вони показують великий «свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов господарства і життя» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 17). За рішенням IX з'їзду РКП(б) 1.V 1920 проведено всеросійський суботник-маївку, участь у якому брав В. І. Ленін. Лише в Москві і Петрограді у суботники взяли участь 590 тис. чол. К. с. та недільники проводились у період відбудови та індустріалізації нар. г-ва, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, у післявоєнний час. В останні роки К. с. відбуваються регулярно в квітні місяці. В них бере участь практично все працездатне населення країни, включаючи студентів та учнівську

молодь. Кошти, зароблені на суботниках і недільниках, використовуються на сусп. потреби: буд-во дит. дошкільних закладів, шкіл, лікарень, розвиток сан.-курортної бази, створення н.-д. центрів для боротьби з тяжкими захворюваннями тощо.

В. М. Данюк.

КОМУНІСТИЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ — вищі парт. навчальні заклади, що готували кадри кваліфікованих парт., профспілкових і рад. працівників. У 1919 засновано перший К. у. — *Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова* в Москві, 1922 — *Комуністичний університет імені Артема* в Харкові. К. у. створювалися на базі короткотермінових курсів і рад.-парт. шкіл. Мали 3-річний, а згодом 4-річний строк навчання. На 1931 діяло 45 центр., респ. та крайових (обласних) К. у. Журналістів і політсвітпрацівників вищої кваліфікації готували спец. К. у.: Академія комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської, Укр. комуністичний ін-т журналістики в Харкові, комуністичні ін-ти журналістики в Москві та Ленінграді. До К. у. належали: курси марксизму при Комуністичній академії, курси повітових парт. працівників при ЦК ВКП(б), міжнар. ленінські курси, Ун-т трудящих Китаю ім. Сунь Ятсена. З 1927 деякі К. у. організовували заочні відділення. При К. у. була аспірантура. Роботою К. у. керував ЦК партії. Постановою ЦК ВКП(б) від 21.IX 1932 більшість К. у. реорганізовано у вищі комуністичні с.-г. школи (для підготовки парт. організаторів для с. г.). Решта К. у. припинила існування у зв'язку з організацією 1935 Вищої школи пропагандистів при ЦК ВКП(б) та шкіл пропагандистів у республіканських, крайових і обл. центрах.

КОМУНКУЛЬТ (Асоціація працівників комуністичної культури) — пізніша назва (з 1923) літературного угруповання письменників-футуристів. Під цією назвою угруповання проіснувало менше року й розпалося. Див. *Аспанфут*.

КОМУТАТИВНІСТЬ (від лат. *commutatus* — зміна, перетворення), переставність — властивість математичної операції, що виражається тотожністю $a * b = b * a$. Комутативними є, напр., додавання і множення *многочленів*, скалярне множення (див. *Векторне числення*) векторів; векторне і мішане множення векторів не комутативні.

КОМУТАТОР (від лат. *commuto* — змінюю), перемикач, розподільник — пристрій для *комутації* в електричних колах. Розрізняють К. електромеханічні (рубильники, *колектори* електромашин, електромагн. *реле* тощо), електронні (їхніми частинами є *іонні прилади*, *лампи електронні*, *напіпровідникові прилади*) та електронно-променеві. К. є в багатьох засобах електротехніки, зв'язку (*телеграфний комутатор*, *телефонний комутатор*), телемеханіки тощо.

КОМУТАЦІЯ (лат. *commutatio* — зміна) — 1) В е к о н о м і ц і — за феодалізму заміна панщини і натурального оброку експлуатованих селян грошовою рентою, що від-

бувалася в результаті і в міру проникнення товарно-грошових відносин у село. 2) В т е х н і ц і — зміна з'єднань в електричних колах та їхніх частинах; зміна напрямку струму в цих колах за допомогою *ключів, контакторів, реле* тощо.

КОМФОРТ (англ. comfort) — сукупність побутових вигод; благоустрій і затишок жител, громадськ. установ, засобів транспорту тощо.

КОМЮНІКЕ (франц. communication) від лат. communico — повідомляю) — 1) Офіційне повідомлення про міжнар. переговори, міжнар. угоду, важливі події у внутр. житті країни, про хід воєн. операцій тощо. 2) В міжнародному праві — одна з назв *договору міжнародного*.

КОМ'ЯТ (Komját) Аладар (11.II 1891, Коміце — 3.I 1937, Париж) — угор. поет і журналіст. Один із засновників Компартії Угорщини (1918). Перші поетичні збірки — «Крик» (1917) і «Новий Інтернаціонал» (1919). Після поразки Угорської Рад. республіки 1919, учасником встановлення якої він був, жив як емігрант в Італії, Німеччині, Швейцарії, Франції. Брав активну участь у політ. боротьбі трудящих цих країн, співробітничав у комуністичній пресі. Кілька разів відвідав СРСР. Учасник Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930). В СРСР вийшла його зб. «Хочемо всього!» (1931). Темі рос. революції, міжнар. солідарності трудящих, боротьби комуністів відображено у віршах «Більшовики», «До російських братів», «Революція», «Марш інтербригад» та ін. Остання зб. — «Земля рушила» (1937). Тв.: Рос. перекл. — [Вірні]. В кн.: Антологія венгерської поезії М., 1952. К. О. Шахова.

КОМ'ЯХОВ Василь Григорович [18 (31).III 1911, ст. Слов'янськ, тепер місто Донец. обл. — 16.X 1966, Київ] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1941. Н. у робітн. сім'ї. В 1936 закінчив Одес. с.-г. інститут. У 1941—45 — в діючій армії. В 1949—53 — голова Кіровоград. облвиконкому. В 1953—55 — перший секретар Сумського, 1955—61 — Кримського, 1961—62 — Полтавського обкомів партії. З 1962 — секретар ЦК Компартії України. З 1956 — кандидат у члени ЦК, з 1961 — член ЦК КПРС. З 1954 — член ЦК Компартії України, з 1962 — член Президії (з червня 1966 — Політбюро) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань та Верховної Ради УРСР 2, 3 й 6-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

КОМ Фелікс Якович [18 (30).V 1864, Варшава — 28.VII 1941, Москва] — діяч польськ., рос. та міжнародного революц. руху. Н. в демократично настроєній бурж. сім'ї. З 1882 — член польськ. партії «Пролетаріат». З 1884 за революц. діяльність — в тюрмі, на каторзі, на поселенні в Сибіру. З 1904 — у Варшаві, один з керівників Польськ. соціалістичної партії (ППС), з 1906 — член ЦК ППС-лівих. У 1905—06 брав участь у революц. подіях в Одесі й Ми-

колаєві. В 1914—17 — інтернаціоналіст, діяч лівого крила с.-д. партії Швейцарії. З травня 1917 — у Петрограді, член ЦВК груп ППС-лівих в Росії, з кін. 1917 — комісар у польськ. справах по Харків. губ. Член РКП(б) з 1918 із зарахуванням парт. стажу з 1906. Член Комуністичної партії Польщі з моменту її утворення (грудень 1918). У 1919 — редактор київ. газети «Гłos комуністи». В 1919—30 — член Польського бюро при ЦК РКП(б). У 1920 — член Київ. губкому КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У, голова Галицького організаційного комітету КП(б)У, член Польськ. революц. к-ту в Белостоку. У 1921 — зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У, секретар ЦК КП(б)У, 1922 — нач. Укр. політуправління РСЧА (УкріпУру). З кін. 1922 — секретар Виконкому Комінтерну, 1924—35 — член Інтернац. контрольної комісії, заступник її голови. У 1925—28 — заст. відповідального редактора газ. «Красная звезда», 1928—30 — відповідальний редактор «Рабочей газеты». З 1930 працював у рад. установах РРФСР. На V та VI Всеукр. парт. конференціях обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920—21 — кандидат у члени Політбюро, член Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР. Автор спогадів, книг та брошур з історії рос. і міжнар. революц. руху. Л. О. Нагорна.

КОН — водоспад на п-ові Індокитай, на р. Меконг, один з найбільших у світі. Розташований на кордоні Лаосу і Кампучії. Являє собою ряд каскадів, порогів і водоспадів, три з яких мають падіння від 15 до 21 м, при ширині від 0,8 до 1,7 км. Витрати води — від 10 до 30 тис. м³/сек.

КОНАКРІ — столиця Гвінеї, головний промисловий, політ. і культурний центр країни. Разом з передмістями К. утворює окрему адм. одиницю. Місто розташоване на узбережжі Атлантичного ок. і на о. Томбо, з яким сполучене дамбою. Залізнична ст., великий порт, аеропорт міжнар. значення.

На одній з вулиць міста

Бл. 530 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша харчосмакова (консервні, олійні, пивоварні, тютюнові підприємства) та текст. пром-сть. Киснево-ацетиленовий з-д, холодильник (збудований за рахунок рад. кредитів); підприємства взут., деревообр. (зокрема, меблевої) пром-сті, виробн. пластмас. Поблизу К. — добування бокситів. Політех. ін-т (збудований з допомогою СРСР). Нац. школа прикладних мистецтв і ремесел, Вища адм. школа. Гвін. академія нац. мов, Ін-т біол. досліджень та ін. наук. установи. Нац. 6-ка. Нац. музей. К. засн. наприкінці 19 ст. на місці селища тієї ж назви.

КОНАН ДОЙЛЬ (Дойл) Артур (1859—1930) — англ. письменник. Див. Дойль А. К.

КОНАРСЬКИЙ (Konarski) Сергій Михайлович (1890, Варшава — р. см. невід.) — польськ. інтернаціоналіст, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Закінчив Київ. комерційний ін-т (1915). В 1915—17 — в царській армії. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів солдатських к-тів у Харкові і Києві, деякий час — голова Київ. Ради солдатських депутатів. Учасник Київського січневого збройного повстання 1918. В 1919 — член редколегій газ. «Комуніста польськ.» і «Гłos комуністи», керівник польськ. військ. секції при Відділі іноз. пропаганди Наркомату у військ. справах Рад. України. В 1920—21 — секретар Полськ. бюро при ЦК КП(б)У. В 1921—34 працював на Україні. З 1935 — директор Харків. юридичного інституту.

КОНАРСЬКИЙ (Konarski) Шимон (5.III 1808, с. Добкиши, тепер ПНР — 27.II 1839, Вільнюс) — діяч польськ. визвольного руху. Сил шляхтича. Учасник польського повстання 1830—31, емігрував до Франції. Один із засновників «Молодощі Польщі» (1834). Виступав за спільну боротьбу польськ., рос. і укр. народів проти царизму. В 1835 нелегально оселився в с. Лісовому на Волині. Заснував осередки т-ва «Співдружність польського народу» на Україні, в Білорусії і Литві. Заарештований у травні 1838 у Литві; розстріляний.

КОНАШЕВИЧ — САГАЙДАЧНИЙ Петро Кононович — див. Сагайдачний П. К.

КОНВАЛІЄВЕ ДЕРЕВО (Clethra arborea) — рослина родини клетрових. Невисоке дерево або кущ. Листки чергові, прості вічнозелені. Квітки білі, мають сильний запах, який нагадує запах *жовалів*, зібраних у великі китиці на кінцях гілок. Плід — коробочка. Дико росте на острові Мадейра. В СРСР іноді вирощується як декоративне дерево.

КОНВАЛІЯ (Convallaria) — рід багаторічних трав'янистих кореневищних рослин родини лілійних. Листки прикореневі, видовжено-або еліптично-ланцетні, з черешками. Квітки здебільшого білі, запахи, зібрані в однобічну китицю. Плід — куляста ягода. Близько 15 видів, поширених в Європі, Азії та Північній Америці. В СРСР — 3 види, з них в УРСР один — К. травнева (C. majalis). Росте по лісах, серед чагарників. Іноді вирощують як декоративну рослину. Є сорти з повними білими і рожевими квітками та строкатими листками. Ціна лікарська рослина. Містить *глікозиди* конвалатоксин, конвалларин та ін. Настій квіток, а також препарати К. використовують при порушенні серцевої діяльності.

КОНВЕЙЕР (англ. conveyor, від convey — перевозити, перемішувати), транспортер — машина (пристрій), якою безперервно або

Конвалія звичайна. 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка в розквіті; 3 — плід.

з заданим ритмом переміщують (транспортують) вантажі чи вироби на порівняно невелику, а іноді й на значну відстань. До найпоширеніших належать механічні К. (мал.), рух яким надає машинний (переважно електричний) *привод*. Такі К. з тяговим органом (стрічковий, ланцюговий, канатний), яким і переміщуються вантажі або вироби, бувають (залежно від типу вантажонесучого органа) стрічкові, скребкові, пластинчасті, підвісні, штовхаючі з програмним керуванням, ланцюгові, візкові та ін. Мех. К. без тягового органа поділяють на гвинтові (див. *Шнек*), інерційні (хитні, вібраційні), роликові (див. *Ролик*), крокуючі (ливарні, складальні) тощо. Є також К.: гравітаційні (напр., *гвинтові спуски*) — з рухом вантажів або виробів під впливом власної ваги; підвідні, що являють собою труби або лотки, де вантажі переміщуються разом з рідиною гол. чин. за допомогою насосів (вуглесосів, бурканасосів тощо), і пневматичні — у вигляді труб, в яких рух вантажів або виробів зумовлюється перепадом тиску повітря, створеним вентиляторами. До спеціалізованих К. належать *елеватори, ескалатори* та ін. Створено магнітодинамічні К., якими переміщують (по трубах, лотках) розплавлений метал, використовуючи електромагнітні індукційні насоси, розроблені в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. К. — важливий засіб комплексної механізації і автоматизації виробництва, що його використовують у машинобудуванні, металургії, буд-ві, у гірничій, хім. та ін. галузях пром-сті. В УРСР К. випускають Дніпропетр.-д буд. машин, Львівський конвейсробудівний з-д, Миколаїв. маш.-буд. з-д підйомно-транспорткування, харків. з-д «Світло шахтаря». Див. також *Вібраційне транспортування, Гідрравлічне транспортування, Гравітаційне транспортування, Пневматичне транспортування*.

Лит.: Машини непрерывного транспорта. М., 1969. Л. А. Канликовський.

КОНВЕКТОР (від лат. convectio — звожу, привожу) — прилад системи центрального опалення, від якого майже все тепло передається в приміщення *конвекцією*. Розрізняють К. (мал.), де нагрівальний елемент являє собою обрешітні труби, в які подається теплоносій (гаряча вода або водяна пара), і К. з електр. нагрівальним елементом; з кожухом і без нього. К. застосовують у житл., громад. і пром. будинках.

КОНВЕКЦІЙНИЙ СТРУМ — електричний струм, зумовлений переміщенням заряджених тіл (провідників або діелектриків). З точки зору електронної теорії, будь-який рух електр. зарядів зумовлений переміщенням заряджених мікрочастинок і, отже, всі види струму зводяться до мікроскопічного К. с. Цілковиту тожність магн. властивостей К. с. і струму провідників встановили амер. фізик Г. А. Роуланд (1876) та рос. фізик О. О. Ейхенвальд (1903).

КОНВЕКЦІЯ (лат. convectio — принесення) — перенесення тепла

в середовищі (рідинному, газоподібному або сипкому) потоками течовини цього середовища.

КОНВЕНТ Національний (від лат. conventus — збори) — найвищий законодавчий і виконавчий орган 1-ї республіки у Франції в період *Великої французької революції*. Діяв 21.IX 1792—26.X 1795. Обраний після повалення монархії 10.VIII 1792. Депутати К. об'єднувалися в 3 угруповання — *жирондисти, якобінці і «болоतो»*. Спочатку в К. мали перевагу жирондисти (до нар. повстання 31.V—2.VI 1793, коли їх було усунуто з К., а влада перейшла до якобінців). Якобінський К., що був найвищим органом *якобінської диктатури*, виконав осн. завдання бурж. революції.

К. разом зі своїми к-тами становив революц. уряд. Після *термідоріанського перевороту* 1794 К. ліквідував осн. соціальні завоювання якобінців, передав владу великій буржуазії і забезпечив перехід до режиму *Директорії*.

КОНВЕНЦІЯ МІЖНАРОДНІ (лат. conventio — угода) — угоди, *договори міжнародні*, здебільшого багатосторонні.

КОНВЕНЦІЯ МІЖНАРОДНІ ПО ОХОРОНІ АВТОРСЬКИХ ПРАВ — двосторонні і багатосторонні угоди, на яких базується міжнародна система охорони авторських прав. До них насамперед належить Бернська конвенція по охороні літературних та художніх творів 1886. На момент її прийняття була підписана 10 країнами (ут. ч. Бельгією, Великобританією, Італією, Гаїті, Францією, Швейцарією), що створили союз по охороні авторських прав, бюро якого містилося у Берні (Швейцарія). Конвенція неодноразово доповнювалася і змінювалася: у Парижі (1896), Берліні (1908), Берні (1914), Римі (1928), Брюсселі (1949), Стокгольмі (1967), Парижі (1971). Бернська конвенція закріпила цілий комплекс авторських повноважень: право на переклад, відтворення, публічне виконання, радіотрансляцію творів тощо. Крім того, ця конвенція передбачає також застосування щодо іноземних авторів внутрішнього законодавства країни, яка бере участь у конвенції, в усіх випадках, коли права, надані цим законодавством, ширші тих, що закріплені за авторами конвенцією. Особливістю правового режиму Бернської конвенції є також визнання особистих нематеріальних прав авторів і встановлення відносно значного проміжку часу, охорони авторських прав, що діє протягом життя автора і 50-ти років після його смерті. Дістали значне поширення в галузі охорони авторського права положення *Всесвітньої (Женевської) конвенції 1952*, до якої в 1973 приєднався СРСР. До міжнародних угод з авторського права належать і міжамериканські конвенції, укладені у Монтевідео (1889), Мехіко (1902), Ріо-де-Жанейро (1906), Буенос-Айресі (1910), Каракасі (1911), Гавані (1928) і Вашингтоні (1949). Однак вплив їх незначний. В 1961 прийнято Римську конвенцію по

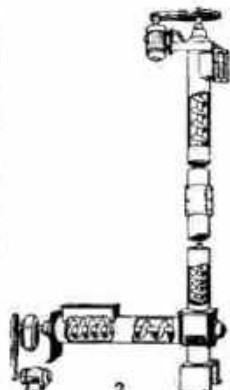
охороні прав артистів-виконавців, виготовлювачів фонограм, а також радіомовних орг-цій; 1971 — про охорону інтересів виготовлювачів фонограм; 1974 — про розповсюдження сигналів, що несуть програми, які передаються через супутники. Укладені СРСР двосторонні угоди щодо міжнар. охорони авторських прав з Угорщиною (1967), Болгарією (1971), НДР (1973), Польщею (1974) і Чехословаччиною (1975) залучили його до сфери дій різних міжнар. конвенцій з авторського права.

Лит.: Богуславський М. М. Вопросы авторского права и международных отношений. М., 1973; Матвеев Ю. Г. Международные конвенции по авторскому праву. М., 1978.

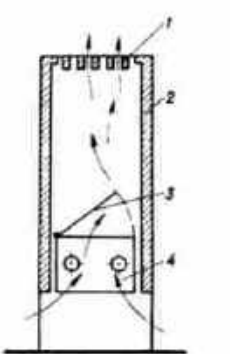
КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ (від лат. conventio — угода) — суб'єктивно-ідеалістична філос. концепція, за якою наукові теорії і поняття є не відображеннями об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції (звідки й назва) між ученими, що укладається за принципами «зручності» й «економічності» мислення. К. засн. А. Пуанкаре. В. І. Ленін у праці *Матеріалізм і емпіриокритицизм* піддав К. нищівній критиці, показавши, що наук. поняття і теорії мають об'єктивний зміст і мислення людини «економне» і «зручне» тоді, коли воно правильно відображає об'єктивну дійсність, критерієм чого є практика. На сучас. етапі елементи К. властиві неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ВОЄННОГО АБО БУДЬ-ЯКОГО ІНШОГО ВОРОЖОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ ВПЛИВУ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — схвалена 31-ю сесією *Генеральної Асамблеї ООН* 1976. СРСР доклав багато зусиль для прийняття конвенції, ратифікував її 16.V 1978 (УРСР — 25.V 1978). Кожна д-ва — учасник конвенції зобов'язується не вдаватися до воєн. чи будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на *природне середовище*, які можуть викликати серйозні і довгострокові наслідки, зв'язані з руйнуванням, завданням збитків або шкоди ін. державі-учасниці (викликання порушень екологічного балансу певних районів тощо). Забороняється, крім того, надавати допомогу в здійсненні такого роду діяльності ін. країнам чи орг-ціям. Конвенція передбачає широкий обмін наук. і тех. інформацією про використання засобів впливу на природне середовище в мирних цілях, подання допомоги у сфері збереження і поліпшення навколишнього середовища. Якщо держава — учасниця конвенції має підстави вважати, що ін. д-ва-учасниця порушує конвенцію, вона може подати скаргу до *Ради Безпеки ООН*, яка інформує д-ву-учасницю про результати розслідування. Учасники конвенції можуть вдаватися до послуг відповідних міжнар. орг-цій, консультуватися й співробітничати між собою тощо.

Конвенція спрямована на запобігання появі нових засобів війни й активізацію міжнар. співробітництва у винайденні оптимальних форм взаємодії з навколишнім середовищем.

Конвейери: 1 — стрічковий; 2 — гвинтовий

Наземний конвеєр: 1 — гратка; 2 — кожух; 3 — регулювальний клапан; 4 — нагрівальний елемент (стрілками показано напрям руху повітря).

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ РОЗРОБКИ

шем і розвитку заходів по охороні природи. Ю. С. Шемиченко.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ РОЗРОБКИ, ВИРОБНИЦТВА І НАГРОМАДЖЕННЯ ЗАПАСІВ БАКТЕРІОЛОГІЧНОЇ (БІОЛО- ГІЧНОЇ) І ТОКСИНОЇ ЗБРОЇ ТА ПРО ЇХ ЗНИЩЕННЯ

— міжнародна угода, схвалена 26-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 16.XII 1971. Набрала чинності 26.III 1975. В її основу покладено проект, поданий групою соціалістичних країн, у т. ч. УРСР. Перший в історії міжнар. відносин захід фактичного роззброєння, який передбачає повну ліквідацію одного з видів зброї масового знищення. Д-ви — учасниці конвенції зобов'язалися ніколи і ні за яких обставин не розробляти, не виробляти, не нагромаджувати, не набувати будь-яким чином і не зберігати мікробіологічні чи інші біологічні агенти або токсини таких видів і в таких кількостях, що не мають мирного призначення, а також зброю, устаткування і засоби доставки, призначені для використання таких агентів і токсинів у збройних конфліктах. Не пізніше 9 місяців після набрання чинності конвенції д-ви-учасниці мають знищити чи переключити на мирні цілі всі агенти, гоксини, зброю, устаткування та засоби їхньої доставки. В разі порушення положень цієї угоди кожна д-ва учасниці може подати скаргу до Ради Безпеки ООН. Конвенція покладає на держави-учасниці зобов'язання в дусі доброї волі продовжувати переговори з метою заборони хім. зброї. На травень 1980 учасниками конвенції були майже 90 країн, у тому числі СРСР, УРСР, БРСР.

Ю. В. Костенко.
**КОНВЕНЦІЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ
ВСІХ ФОРМ РАСОВОЇ
ДИСКРИМІНАЦІЇ** — прийнята одно-
госно Генеральною Асамблеєю
ООН за ініціативою СРСР та ін-
ших соціалістичних країн 21.XII
1965. Вступила в силу 4.I 1969.
Є далішим розвитком Декларації
ООН про ліквідацію всіх форм
расової дискримінації (див. *Декла-
рації ООН*). Конвенція містить
визначення поняття расової *дис-
кримінації*, засудження її та до-
кладний перелік прав і свобод,
щодо здійснення яких має бути
заборонена і ліквідована дискри-
мінація за ознакою раси. Вона
зобов'язує д-ви невідкладно всі-
ма можливими засобами, в т. ч.
законодавчими, проводити політи-
ку ліквідації всіх форм расової
дискримінації та сприяти взаємо-
розумінню між усіма расами.

Конвенція також зобов'язує д-ви
вжити негайних і позитивних захо-
дів, спрямованих на викоренення
будь-якого підбурювання до расо-
вої дискримінації. З метою сприя-
ння міжнародному співробітництву
в цій галузі створюються Комі-
тет по ліквідації расової дискри-
мінації і спеціальна Погоджуваль-
на комісія. СРСР, УРСР і БРСР
є учасниками цієї конвенції.

О. М. Овсюк.

КОНВЕНЦІЯ ПРО НЕЗАСТО- СОВНІСТЬ СТРОКУ ДАВНОСТІ ДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ І ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДСТВА

— прийнята 23-ю сесією Ге-
неральної Асамблеї ООН 26.XI
1968; вступила в силу 11.XI 1970.
Конвенція визначає, що ці злочини
належать до найтяжчих міжнар.
злочинів, до яких не можуть за-
стосовуватись правові норми окре-
мих д-в про строки давності щодо
звичайних злочинів. Вона встанов-
лює, що до воєнних злочинів і зло-
чинів проти людства, перелік яких
дано в статуті Нюрнберзького між-
народного воєнного трибуналу,
Женевських конвенцій про захист
жертв війни і Конвенції про запобі-
гання злочинній *геноциду* і пока-
рання за нього, ніякі строки дав-
ності не застосовуються. Конвенція
зобов'язує д-ви-учасниці вжити
всіх необхідних заходів для видачі
виконавців і співучасників таких
злочинів, як і представників держ.
влади, які допустили їх скоєння.
СРСР ратифікував цю конвенцію
11.III 1969, УРСР — 25.III 1969,
зробивши заяву, що не визнають
дискримінаційного характеру глх
її статей, що чинять перепони де-
яким д-вам стати її учасниками.

Б. П. Григор'єв.

«КОНВЕРГЕНЦІЙНА ТЕОРІЯ» —
сучасна бурж. концепція про ніби-
то зростаючу подібність між соціалі-
змом і капіталізмом. Виникла
в кінці 50-х рр. 20 ст. під впливом
далшого усуспільнення капіта-
лістичного виробн. в зв'язку з
науково-технічною революцією,
зростанням екон. ролі бурж. дер-
жави, спробами централізованого
регулювання капіталістичної
економіки. Представники «К. т.» —
бурж. економісти П. Сорокін,
С. Кузнец, У. Ростоу, Дж. Гелл-
брейт (США), М. Дюверже, А.
Арон (Франція), Я. Тінберген (Ні-
дерланди) та ін. «К. т.» базується
на однобічному ґеологічному
підході до досліджень сусп.-екон.
явищ, на визначенні закономірнос-
тей сусп. розвитку лише з законів
розвитку техніки і науково-техні-
чної революції. При цьому розвиток
продуктивних сил розглядається
у відриві від виробничих відносин,
повністю ігнорується класова ор-
ганізація суспільства. Вирішаль-
ними факторами зближення двох
систем «К. т.» вважає тех. прогрес
і зростання великої пром-сті. Ідео-
логія «К. т.» намагається довести,
що капіталізм нібито докорінно
змінився, позбавився своїх анта-
гонізмів і перетворюється на нове
суспільство, близьке до соціалі-
зму. «Конвергенційна теорія» має на
меті затушувати антагоністичні
суперечності капіталістич. суспіль-
ства. Вона намагається створити
ілюзію можливості вrostання ка-
піталізму в соціалізм, відвернути

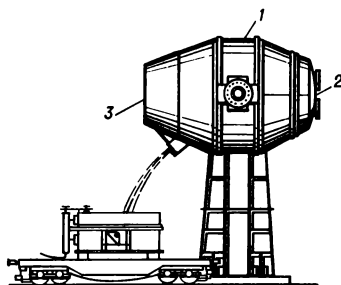
трудящих капіталістичних країн
від боротьби за докорінну пере-
будову суспільства на соціалістич.
засадах, а народи *країн, що роз-
виваються*, — від боротьби за екон.
незалежність. За своєю класовою
суттю ця концепція є витонченою
формою апології капіталізму, про-
гнозує синтез двох сусп.-екон. сис-
тем на капіталістичній основі, на
базі буржуазної приватної власнос-
ті на засоби виробництва. Див.
також «Державний соціалізм»,
«Індустріальне суспільство»,
«Ринковий соціалізм».

А. Г. Селіваненко.

КОНВЕРГЕНЦІЯ (від лат. conver-
gere — наближаюся, сходжуся) —
1) В біології — сходження
ознак, виникнення рис подібності
у філогенетично віддалених організ-
мів внаслідок їх пристосування
до однакових умов існування. В ре-
зультаті такого пристосування ви-
никають аналогічні органи (див.
Аналогія). Наслідком пристосу-
вання до життя у водному середо-
вищі є, напр., подібність між аку-
лами (риби), іхтіозавами (вимер-
лі плазуни) і китами (савці).
Конвергентною є також подібність
між сумчастими і плацентарними
савцями (напр., опосуми схожі на
пацюків, сумчастий тушканчик
— на справжнього тушканчика)
тощо. 2) У мовознавстві —
збіг різних фонем в одному звуці,
а також зближення різних мов.
У плані *синхронії* — збіг в одному
звуці позиційних варіантів різних
фонем. У плані *діахронії* — злиття
в одній фонемі різних фонем.
Так, голосний и утворився від злиття
давніорус. *ы* та *и* (укр. «синь»,
«синь» із давньорус. «сынь»,
«синь»). К. мов полягає в розвитку
подібних рис у двох чи кількох
неспоріднених мовах (напр., у
мовах балканського мовного сою-
зу). Процесом, протилежним К.,
є *дивергенція*.

КОНВЕРСІЯ (лат. conversio —
перетворення, зміна) — 1) Заміна
раніше випущених позик держав-
них новими з метою подовжити
строки кредиту й змінити розмір
позикового процента, як правило,
зниженням його. В капіталістичних
країнах здійснюється переважно
для зменшення бюджетних витрат
на погашення держ. боргу. В СРСР
К. позик була спрямована на під-
вищення купівельної спроможнос-
ті радянських грошей і мобіліза-
цію додаткових коштів на фінан-
сування народного господарства.
2) Обмін валюти даної країни на
іноземну.

КОНВЕРСІЯ ВНУТРІШНЯ
γ-проміня — перехід *атомного*
ядра із збудженого стану в основ-
ний, при якому вивільнена енерг-
гія передається безпосередньо од-
ному з електронів атома. К. в. —
процес, який конкурує з переходом
ядра у нижчий енерг. стан з випро-
мінюванням γ-кванта. Відношення
ймовірностей К. в. і переходу з ви-
промінюванням γ-кванта для дано-
го конвертованого переходу тим
більше, чим більший заряд ядра,
менша енергія і вища мульти-
польність переходу (див. *Мульти-
польне випромінювання*). К. в.
супроводиться випусканням *рент-
генівського проміня*, що зумовле-
но перебудовою електронних обо-

Конвертор: 1 — корпус;
2 — днище; 3 — горло-
вина.

донок атома. Якщо збудження ядра перевищує подвоєну енергію спокою електрона (1,022 MeV), може відбуватися т. з. парна К. в. — перехід ядра у нижчий енерг. стан, який супроводжується народженням пари електрон — позитрон.

КОНВЕРСИЯ ГЕНІВ — внутрішньогенна реципрокна, тобто, яка при кросинговері у гетерозиготи $\frac{AB}{ab}$

або $\frac{aB}{Ab}$ (див. Гетерозиготність)

не дає двох рекомбінантних типів гамет у рівних кількостях, рекомбінанція. Напр., у гетерозиготних мутантів (див. Мутація) нейроспори $\frac{P_1+}{P_2+}$ можуть утворюватися не реципрокні продукти рекомбінанції, тобто не P_1P_2 і $(++)$ спори в рівних кількостях, як в разі класичного кросинговеру, а лише $(++)$ спори. К. г. відбувається, мабуть, внаслідок порушення копіювання при реплікації гена, в результаті чого одна ділянка копіюється двічі, а друга — ні разу. К. г. виявлено у дріжджових грибів, бактерій, дрозодів, квіткових рослин.

КОНВЕРТОР, конвертер (англ. converter, від лат. convertō — перетворюю) — металургійний агрегат, в якому одержують сталь (продуванням рідкого чавуну технічно чистим киснем, рідше — повітрям) або чорновий метал чи сульфідні кольорових металів (продуванням штейнів повітрям або технічно чистим киснем); засіб конверторного виробництва. К. (мал.) для виробн. сталі поділяють на бесемєрські, викладені всередині хім. кислом (лінасним) матеріалом, і томасівські, що їх викладають усередині хім. осн. (доломитовим, магнезитовим) матеріалом. До найпоширеніших К. з осн. матеріалом належать кисневі. Їх з верхнім (переважно), бічним і нижнім (донним) подаванням дуття (в агрегатах з верхнім дуттям використовують охолоджувальну воду (фурми)). Через горловину К., нахиливши його спец. механізмом, заливають чавун, вливають флюси, металевий брухт, виливають сталь і видаляють шлак, виходять газів (в кисневих К. сталь випускають через отвір у верхній частині). Місткість таких К. до 400 т. К., де переробляють штейни, викладають усередині магнезитовою цеглою і вкривають шаром магнезиту. Через горловину К. завантажують штейни, флюси та ін. матеріали, виливають шлак і метал. Повітря або кисень подають за допомогою фурм, розміщених у нижній частині агрегату. Місткість таких К. до 100 т.

В. І. Батизманський.
КОНВЕРТОРНЕ ВИРОБНИЦТВО, конвертерне виробництво — одержання сталі продуванням рідкого чавуну технічно чистим киснем або повітрям у конверторах. В процесі К. в. чавун перетворюється на сталь внаслідок окислення домішок (вуглецю, кремнію, марганцю та ін.) і наступного їх виділення з розплавленого металу. Найпоширенішим у К. в. є киснево-конверторний процес. Рідше

застосовують бесемєрський процес і томасівський процес — гол. чин. через сучасні вимоги до якості сталі. Використання технічно чистого кисню з невеликим вмістом азоту ($\leq 0,5\%$) дає змогу одержувати сталь високої якості, переробляти у конверторах значну кількість металевих брухту. Така сталь за пластичністю, ударною в'язкістю та ін. властивостями рівноцінна мартенівській сталі або перевершує її. К. в. відрізняється від мартенівського виробництва високою продуктивністю і нескладністю технології.

Лит.: Конверторные процессы производства стали. М., 1970; Борнацкий И. И. [та ін.]. Современный кислородно-конверторный процесс. К., 1974. В. І. Батизманський.

КОНВЕРТОР-РЕАКТОР, конвертер-реактор — ядерний реактор, в якому нейтрони, що утворюються при ланцюговій ядерній реакції поділу, використовують для виробництва значної кількості вторинного ядерного пального. В деяких К.-р., де, наприклад, сировинним матеріалом є уран (^{235}U), а процесі захоплення ним нейтронів і поділу атомних ядер нагромаджується таке вторинне паливо, як плутоній (^{239}Pu). Розрізняють К.-р. на теплових (див. Тепловий реактор) і швидких (див. Швидкий реактор) нейтронах. Вони можуть бути також двоцільовими (див. Двоцільовий реактор). Осн. характеристикою К.-р. є коеф. конверсії (відношення маси пального, що утворилося, до маси вгорілого). У К.-р. він не перевищує 0,8—0,9. К.-р. діють у США, Канаді, Англії, Франції та ін. країнах. Див. також Реактор-розмножувач.

В. Б. Климентов.

КОНВІСАРСТВО (польс. konwisarstwo — ливарна справа) — видівання з олова (цини) ліктарів, свічників, різного посуду тощо. Згадки про К. на Україні зустрічаються ще в актах 15 ст. Найбільший розквіт К. припадає на 2-у пол. 17—1-у чверть 18 ст. Конвісари були об'єднані в спец. цехи. В серед. 19 ст. в умовах капіталістичного виробн. цей промисел занепадає. Див. також Литва художня.

Лит.: Модзалевський В. До історії українського ліктарництва. В кн.: Збірник секції мистецтв українського наукового товариства, т. 1. К., 1921; Суха Л. М. Художні металеві виробн. українців східних Карпат другої половини XIX—XX ст. К., 1959; Жолтовський П. М. Художнє литьє на Україні. XIV—XVIII ст. К., 1973.

КОНВОЙ (голл. konvooi, франц. convoi — обоз, супровід) — 1) Військовий підрозділ (команда, окремий військовослужбовець), що

охороняє і супроводить транспорт, обоз, військовопозовонення чи заарештованих осіб до місця призначення. В рос. армії К. призначався для охорони і супроводження осіб вищого командного складу, штабів, кур'єрів. 2) З'єднання морських військ, суден або літаків, які охороняють транспортні чи торговельні судна.

КОНВУЛЬСИ (лат. convulsio — корчі) — різко виявлені поширені судороги.

КОНГЛОМЕРАТ (від лат. conglomeratus — зібраний, нагромаджений) — мех. поєднання різних речей і предметів; безладний набір, суміш різних слів, понять тощо.

КОНГЛОМЕРАТ в економіці — одна з форм об'єднання компаній і різних підприємств у капіталістичних країнах. На відміну від трестів і синдикатів злиття компаній і підприємств у К. відбувається при повній відсутності будь-якої спільності за вироблюваною продукцією або виробничою технологією, що дає їм відносну самостійність. Виникнення К. супроводжується поглинаннями могутніми компаніями слабших. Утворення нових К. значно посилює централізацію екон. влади в руках фінанс. груп. К. сприяють розбуханню фінансової капіталу.

КОНГЛОМЕРАТ у геології — осадова гірська порода, що складається з гальки з домішкою піску, гравію й валунів, цементованих оксидами заліза, карбонатами, глинистим матеріалом, рідше — кремнекислотою.

К. утворюється внаслідок розмиву водами морів, річок та озер більш давніх гірських порід. Найчастіше трапляється в гірських районах і в передгір'ях. Наявність товщі К. у геол. розрізі свідчить про перерву в нагромадженні відкладів. З К. іноді пов'язані розсинні родовища золота, платини та ін. корисних копалин, що містяться переважно в цементуючому матеріалі.

КОНГО — ріка в Екваторіальній Африці, в межах держав Заїру (де має назву Заїр) та на її кордоні з Нар. Республікою Конго і Анголою. Довж. 4320 км, площа бас. 3690 тис. км². За довж. займає 2-е місце в Африці (після Нілу). За витік К. вважають р. Луалабу, яка бере початок на плато Катанга. Впадає К. в Атлантичний ок., утворюючи естуарій, який продовжується під водою у вигляді каньйону. У верхів'ї має гірський характер, порожниста, є водоспадні (Стенді та ін.). В серед. частині ріка тече низовинною рівниною, у нижній течії перетинає кристалічне пасмо у вузькій ущелині, утворюючи водоспадні Лівінгстона та порог. Гол. притоки: Луфуба, Ловуа, Арувімі, Убангі (праві), Ломамі, Лулонга, Рукі, Касаї (ліві). Живлення дощове. Пересічна витрата води у гирлі 39 тис. м³/с. Судноплавна на окремих ділянках. Кілька ГЕС. Рибальство. Гол. порти: Кісангані, Браззавіль, Кіншаса; у низині — мор. порти Матаді, Бома та ін.

КОНГО — держава, що існувала в низині р. Конго бл. 14—18 ст. (столиця — Мбанза-Конго, сучас. Сан-Сальвадор). Населяла його

Ріка Конго.

КОНГО

Герб Конго.

КОНГО

Площа — 342 тис. км²

Населення — 1,43 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Браззавіль

народність баконго. Найбільшою могутністю д-ва К. досягла в серед. 15 ст., коли до її складу входили д-ви на пн. березі р. Конго і на тер. сучас. шр. Анголи. На чолі д-ви стояв цар (мав титул маніконго), велику роль відігравала рада знаті. Країна перебувала на стадії складання феод. відносин, але існувало й домашнє рабство. Значного розвитку досягли ремесла. Внутр. чвари та війни з племенем яга, провоковані португ. колонізаторами, призвели до розпаду д-ви Конго.

КОНГО, Народна Республіка Конго — держава в Центр. Африці. На Пд. Зх. омивається водами Атлантичного ок.

В адм. відношенні поділяється на 9 областей і столичний округ.

Державний лад. К. — республіка. Після того, як у квітні 1977 було розпущено законодавчий орган — Нац. нар. збори, вся влада до 8.ІІ 1979 належала Військ. к-ту (ВК) Конголезької партії праці. Нині — глава д-ви — президент республіки; він же — Голова Ради Міністрів та головнокомандуючий армією.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні. Вздовж узбережжя простягається вузька піщана примор. низовина, до якої з Зх. прилягають гори Майомбе (вис. до 930 м). На Сх. від них — тектонічна западина Ніарі — Ньянга. В центр. частині К. — плато Батеке і Ката-ракт та масив Шайю. Найвища точка країни — г. Лекеті, 1040 м. На Пн. Сх. — заболочені алювіальні рівнини западини Конго. Надра країни вивчені мало. Виявлено поклади нафти, калійної солі, заліза та свинцево-цинкових руд, олова, міді, золота, газу, фосфоритів та ін. Клімат на Пн. екваторіальний, постійно вологий, на Пд. — субекваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (квітня) від +24 до +27°, найхолодішого (липня або серпня) від +20 до +25°. Опадів 1500—2000 мм на рік, на крайньому Пд. — 1200—1400 мм. Гол. з річок — Конго та його притоки Убангі, Санга, Лівала, Аліма. Поширені латеритні, переважно червоно-жовті і червоні ґрунти. Лісами вкрито бл. 65% площі країни. На Пн. переважають

вологі тропічні ліси з цінними породами дерев, на Пд. — високо-травна савана та галерейні ліси по долинах річок, на узбережжі — мангрові зарості.

Населення К. становлять народи мовної сім'ї бакту. Найчисленніші з них (1978, оцінка): конго (45%), теке (20%), мбоші (15%), санга, бобанті. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас. — 4 чол. на 1 км². Міське населення становить 30%. Найбільші міста: Браззавіль, Пуент-Нуар.

Ріка Конго поблизу м. Браззавіля.

Історія. В 14—16 ст. пд.-зх. частина тер. сучас. К. входила до д-ви Конго. У 1880 ця територія стала протекторатом. 1886 — колонією Франції. В 1910 тер. К., яка 1903 дістала назву Середнє К., було включено до федерації Франц. Екваторіальна Африка. Населення К. чинило постійний опір колонізаторам (масові виступи у 20—30-х рр. 20 ст.), який особливо зріс після 2-ї світової війни. В 1958 Франція оголосила К. «автономною д-вою» в складі франц. *Cnto-товариства*. 15.VIII 1960 К. було проголошено незалежною д-вою. У 1964 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У серпні 1963 в результаті нар. повстання до влади прийшов уряд, який заявив про соціалістичну орієнтацію розвитку країни, здійснив ряд прогресивних соціально-екон. перетворень. Однак з часом в діяльності уряду К. виявилися тенденції до встановлення режиму особистої влади, переслідування прогресивних діячів, зміцнення капіталістичних тенденцій в економіці. В цих умовах в серед. 1968 спільний виступ нар. мас і прогресивно настроєних військових привів до влади новий уряд, який підтвердив соціалістичну орієнтацію К. На міжнар. арені К. займає антиімперіалістичні позиції, виступає проти неоколоніалізму й апартеїду. Між СРСР і К. підписано 1964 торг. угоду та угоду про екон. і тех. співробітництво, 1975 — угоду про екон. і технічне співробітництво. З 1960 К. — член ООН. К. — член Організації африканської єдності, асоційований член Боротьбського економічного товариства.

В. К. Гуря.

Політичні партії, профспілки. Конголезька партія праці, засн. 1969. З цього ж року — правляча; єдина партія в країні. Конголезька профспілкова конфедерація, засн. 1964. Входить до ВФП.

Господарство. К. — агр. країна зі слаборозвинутою економікою, яка внаслідок тривалого колоніального панування набула однобокого характеру. Г-во країни спеціалізувалося на виробн. деревини, пілмате-

ріалів і окремих видів продукції гірничодобувної пром.-сті. Після здобуття незалежності вживаються заходи щодо створення нац. економіки, відокремлення її структури, охорони природних багатств країни; введено держ. планування, створено значний держ. сектор, націоналізовано численні пром. і трансп. підприємства, вся земля й надра є власністю д-ви, на селі створюються кооп. і держ. ферми. В банківській сфері, гірничодобувній і нафтовій пром.-сті діють мішані компанії за участю іноз. капіталу. Значну допомогу країні надає Рад. Союз, зокрема в справі розвідки родовищ корисних копалин, розвитку гірничодобувної пром.-сті, підготовки спеціалістів тощо. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 75% самодіяльного населення. Провідна галузь — землеробство. Переважають лісові сел. г-ва. Експортне значення має вирощування (збір, тис. т 1977): бананів — 35,3, бобів какао — 3, кави — 1,4, арахісу — 23, цукр. гростини — 400, олійної та кокосової пальми, цитрусових, гевеї, лютию. Осн. прол. культури: маниок, ямс і батат, кукурудза, рис, картопля. Тваринництво розвинуто мало. Розводять велику рогату худобу, кіз і овець, свиней. На узбережжі та у внутр. водах — вилов риби (10,7 тис. т. 1977). Частка пром.-сті у валовому внутр. продукті становить бл. 30%. Понад 25% обсягу пром. продукції виробляється на держ. підприємствах. Провідна експортна галузь пром.-сті — лісова. Заготівлі цінних порід деревини (гол. чин. окуме й лімба); виробн. пілматеріалів та фанери. Видобувають нафту (гол. чин. на шельфі), калійну сіль, свинцево-цинкові руди, мідну руду, золото, природний газ. У 1976 стали до ладу перші держ. гірничо-збагачувальні та золотодобувні підприємства, споруджені з допомогою СРСР. Обробна пром.-сть представлена невеликими підприємствами хім. (виробн. фарб, пластмас, парфумів, мила та ін.), металообробної (металеві госп. товари), суднобудівної (річкові судна), нафто-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1977
Деревина (заготівлі), тис. м³	280
Пилматеріали, тис. м³	40
Фанера, тис. м²	40
Нафта, тис. т	1801
Калійна сіль, тис. т	135
Свинцево-цинкові руди, тис. т	17 *
Золото, кг	8 *
Пальмова олія, тис. т	2,2 *
Арахісова олія, тис. т	0,6 *

* 1976.

переробної, буд. матеріалів, текст., паперової та ін. галузей. Підприємства по виробн. цукру, пальмової олії, борошна, напоїв, цигарок та ін. Розвинуті ремесла. В 1977 було вироблено 110,1 млн. кВт X год електроенергії. Гол. пром. центри: Браззавіль та Пуент-Нуар. Довж. (км, 1977): з-нь — 966, автошляхів — 12 000 (з них 535 — з твердим покриттям). Основні порти та міжнар. аеропорти — Браззавіль та Пуент-Нуар. З К.

На одній з вулиць Браззавіля.
Браззавільський університет.

вивозять нафту, ліс і лісоматеріали, калійні солі, концентрати кольорових металів, продукцію с. г.; довозять машини й устаткування, транспортні засоби, товари широкого вжитку, продовольство. Осн. торг. партнери: Франція, країни Європейського економічного товариства, США. Розвиваються екон. і торг. відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами, з якими підписано ряд угод про грех. і наук. співробітництво. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франк. франка.

І. Д. Шевченко.
Медичне обслуговування. В 1973 в країні було 7 тис. лікарняних ліжок (5,1 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали 190 лікарів (1 лікар на 7,3 тис. ж.). Лікарів готують гол. чин. у Франції та Сенегалі. В К. в основному держ. система мед. обслуговування. СРСР побудував для К. у Браззавілі пологовий будинок на 100 ліжок (1969).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина населення письменна (1978). З 1965 усі приватні навч. заклади націоналізовано. В країні запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 16 років, усі види навчання безплатні. Строк навчання у поч. школі 6 років, у середній — 7 (4 + 3). В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 319,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 102,1 тис. учнів, у системі вищої освіти — 3,3 тис. студентів. У Браззавілі — ун-т ім. Маріана Нгуаби (засн. 1961 як центр вищої освіти, Нац. ун-том став з 1972; 1976/77 навч. р. — 4,3 тис. студентів, у числі яких і

студенти з ін. афр. країн). Наукові заклади: Нац. рада з наук.-тех. досліджень (засн. 1966), Бюро по розвитку продуктивності с. г. — у Браззавілі, Центр по вивченню тропіч. лісу в м. Пуент-Нуар (засн. 1958) та ін. Б-ка ун-ту в Браззавілі, Нац. музей з архівом і б-кою в Браззавілі (засн. 1965).

В. З. Клепиков.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 4 щоденні й 3 щотижневі газети та ряд ін. періодичних видань. Найзначніші з них: щотижнева «Етумба» («Боротьба», з 1963) — орган Конголезької партії праці, щоденні «Кур'єр д'Африк» («Африканська пошта») та «Журнал офісьєль де ла Республік дю Конго» («Офіційна газета Республіки Конго») — урядовий бюлетень; усі — франц. мовою. Урядове Конголезьке агентство інформації засн. 1962. Урядова радіостанція «Голос конголезької революції» створена 1963. Передачі ведуться франц., лінгала та кіконго мовами. З 1963 працює Конголезьке нац. телебачення. Роботу радіо та телебачення контролює урядова служба Конголезьке радіо і телебачення.

Література. У К. існує багата усна нар. творчість. Писемна л-ра, в основному франц. мовою, з'явилася лише після 2-ї світової війни. Найрозвинутішим жанром є поезія. Ліричні вірші Ж. Б. Таті-Лутара пройняті любов'ю до батьківщини. Його збіркам «Конголезьке коріння» (1968), «Поеми моря» (1968), «Зворотний бік сонця» (1970) притаманні водночас реалістичні й романтичні риси. В кращих віршах К. Обенги, М. Сінди та М. Лебека звучить антиколоніальна тема. Твори поета Ж. Ф. Чікайї (псевд. — Чікайя У Там'сі) закликають до братерства народів. Романи Ж. Малонгі «Серце арійки» (1954) і «Легенда про М'фуму Ма Мазоно» (1955) написані під впливом афр. фольклору.

В. К. Кухалашвілі.
Архітектура та образотворче мистецтво. Основний тип нар. житла — прямокутні в плані хатини з двохстилами дахами. Обрядові приміщення, оздоблені дерев'яними пан-

Розвантажувальна лісу в порту міста Пуент-Нуар.
Нафтопереробний завод у місті Пуент-Нуар.

но з яскравим розписом. З 2-ї пол. 19 ст. міста Браззавіль, Пуент-Нуар та ін. забудовують спорудами європейської архітектури (собор св. Анні, 1949; готель повітряної лінії; будинок компанії «Ер Франс» та ін. — у Браззавілі). В К. поширені дерев'яна скульптура та маск. Різьбленням прикрашають різні вироби худож. ремесла (посудини та ін. речі з дерева, глини, гарбуза). В сучас. мист. найзначніші твори живописної школи-майстерні Пото-Пото (засн. 1951 франц. живописцем П. Лодсом).

Музика, театр, кіно. Пісні й танці народів К. пов'язані з полюванням, с.-г. працею і мають імпровізаційний характер. Муз. інструменти: барабани — току, докука, дунгунгу та ін., які є основою оркестрового ансамблю; ксилофони — лінзи, ендара, мбока, нгука та ін.; афр. піаніно — саиса; муз. луки, арфи, флейти та ін. З 60—70-х рр. 20 ст. набули поширення нові муз. форми, які відзначаються розвитком основ афр. музики в поєднанні з рисами амер. джазу та латиноамер. ансамблю, використанням європ. інструментарію. В 1966 створено Нац. конголезький балет, що виконує нар. танці.

Елементи театр. мист. були властиві нар. танцям і обрядам. Після встановлення незалежності в республіці К. (1960) почався розвиток театру, близького до сучас. європейського. В 1965 в Браззавілі виник Нац. конголезький театр, в якому поставлено п'єси драматургів Г. Менга та Л. Амбілі (зокрема, 1969 — п'єса Л. Амбілі «Обвинувачена Європа», що викриває політику імперіалізму).

В К. виходять переважно короткометражні фільми. Перший повнометражний худож. фільм — «Ціна одного союзу» (1974, реж. С. Камба). Серед кінематографістів — Гессакон, Оконла, Амейа, Пело, Боділа, Мбемба.

Лит.: Стекольников В. Я. Народная Республика Конго в борьбе за социалистическую ориентацию. М., 1976; Думнов Д. И., Лисов В. Н. Народная Республика Конго. М., 1977; Народная Республика Конго. (Справочник). М., 1977; Современная литература Африки. М., 1973.

КОНГРЕГАЦІЇ (лат. congregatio — об'єднання, союз) — 1) Об'єднання католицьких монастирів, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту 2) У католицизмі — церковно-світські братства, створювані для поширення християнства, благодійницької діяльності, боротьби з крессо. Безпосередньо пов'язані з чернечими орденами. 3) Центр, установи римської курії (керівні органи Ватикану). Створені в 16 ст. Підпорядковані лише папі римському, який через них здійснює свою політику. 4) Академічні збори, що є дорадчим органом в англ. ун-тах.

КОНГРЕГАЦІОНАЛІСТИ — течія в кальвінізмі, що виникла в Англії в 16 ст. як радикальний напрям у пуританізмі (див. Пуритани). К. виступають за автономію ієрархії, заперечують церк. ієрархію, духівництво як окремий стан, вважають своїм главою Христа. В період Англійської буржуазної революції 17 століття К. створили політ. угрупован-

Конго. Ліцей імені П. Лумумби в Браззавілі.

Конго. Скульптура народності луба «Жебрак». Дерево.

Конго. Боротьба. Школа Пото-Пото.

ня індивідуальності. К. були одними з перших переселенців в Америку, де заснували свої громади. В 1891 утворено Міжнарод. конгресуалістичну раду з центром у Лондоні. Громади К. існують в Англії і США. Заг. кількість членів — бл. 2 млн. чол. (1979). К. підтримують екуменічний рух.

КОНГРЕС (лат. congressus — зустріч, спілкування) — 1) Зустріч, нарада, з'їзд керівників або представників д-в, територій, орг-цій, здебільшого — вид міжнарод. конференції (напр., Всесвітній конгрес миротворчих сил). 2) Законодавчий орган (парламент) у США. У більшості південноамерикан. країн — назва парламенту або однієї з його палат. У Франції К. — спільне засідання обох палат Національних зборів. 3) У деяких країнах — назва політ. партій і орг-цій (напр., в Індії — партія Індійський національний конгрес).

КОНГРУЕНТНІСТЬ [від лат. congruens (congruentis) — відповідний, узгоджений] — поняття елементарної геометрії, що означає рівність відрізків, кутів, ін. фігур та тіл. Дві геом. фігури наз. конгруентними, якщо їх можна сумістити, використовуючи рух (напр., трикутники, що суміщаються при накладанні). Якщо К. прийняти за одне з основних (початкових) понять, то її властивості визначаються т. з. аксіомами конгруентності.

КОНГРУЕНЦІЯ в математиці — 1) Сукупність ліній тривимірного простору, що залежить від двох параметрів. К. заповнює весь простір чи його частину так, що через кожну точку проходить одна або кілька ліній. Число таких ліній наз. порядком конгруенції. 2) Те саме, що й порівняння в теорії чисел (див. Порівняння в математиці).

КОНДА — ріка в РРФСР, у межах Тюменської обл., ліва притока Іртиша. Довж. 1097 км, площа бас. 72,8 тис. км². Тече широкою долиною, має повільну течію, річище звивисте, багато боліт, озер. Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у пониззі 231 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Силвана, заплавної озера багаті на рибу.

КОНДАК Михайло Адрианович [26.V (7.VI) 1894, с. Яблунівка, тепер Придубського р-ну Черніг. обл. — 10.X 1971, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, доктор тех. наук (з 1940), засл. діяч

науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1925. Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, з 1929 викладав у ньому. Досліджував способи підвищення ефективності теплового устаткування, зокрема газогенераторів великої одиничної потужності для газифікації твердого палива. Розробив способи підвищення потужності невеликих парових котлів. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОНДАКОВ Никодим Павлович [1 (13).XI 1844, с. Халань, Новооскольського повіту Курської губ. — 17.II 1925, Прага] — російський історик візантійського і давньоруського мистецтва, акад. Петербурзької АН (1898), дійсний член петербурзької АМ (1893). Навчався в Моск. ун-ті (1861—65). Викладав в ун-тах в Одесі (1870—88), Петербурзі (1888—1917). З 1920 жив за кордоном, з 1922 викладав в ун-ті в Празі. Розробив іконографічний метод вивчення пам'яток мистецтва.

КОНДАМІН (La Condamine) Шарль Марі де ла (28.I 1701, Париж — 4.II 1774, там же) — франц. астроном, геодезист і мандрівник, член Паризької АН (з 1760). У 1735—42 брав участь в Перуанській експедиції, що робила градусні вимірювання, результати яких було використано для точного визначення стиснення земного еліпсоїда. К. склав першу порівняльну карту Амазонки, перший докладно описав методи виготовлення каучукових виробів. К. — почесний член Петерб., Берлінської та ін. академій наук.

КОНДЕ (Condé) Луї П. Бурбон (8.IX 1621, Париж — 11.XII 1686, Фонтенбло) — франц. полководець, принц. У період Тридцятилітньої війни 1618—48 франц. війська на чолі з К. здобули ряд перемог (біля Рокруа 1643, Фрайбурга та Нердлінгена 1644—1645, Дюнкера 1646, Лансе 1648), які прискорили укладення вільного для Франції Вестфальського миру 1648. В битві біля Дюнкера у військах К. був загін запорізьких козаків. К. особисто знав Б. Хмельницького.

КОНДЕНСАТ ГАЗОВИЙ, газоконденсат (від лат. condensatio — згущує, ущільнює) — продукт, що виділяється з природного горючого газу; суміш рідких вуглеводнів. Являє собою безбарвну, жовту або світло-коричневу рідину. Густ. 670—820 кг/м³. Т-ра повного кипіння — від 212 до 360°. У складі К. г. переважають важкі вуглеводні метанового ряду (див. Метан); іноді, як домішки, містять асфальто-смолисті речовини. В природних умовах К. г. розчинений у газах газоконденсатних, нафтогазових і газових родовищ у кількостях від долей грама до 1200—1500 г/м³. У Рад. Союзі є в РРФСР і на Україні (Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область, Карпатська нафтогазоносна провінція та ін.). Сировина для одержання бензину, дизельного палива, етилену, пропілену, бензолу, насичених вуглеводнів тощо. І. М. Матисев.

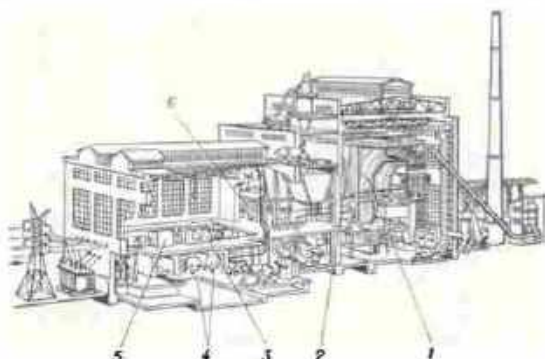
КОНДЕНСАТОР — 1) К. у теплотехніці — спец. апарат для конденсації газоподібної речови-

ни (пари); вид теплообмінного апарата. Розрізняють конденсатори поверхневі, де пара віддає своє тепло крізь стінки труб, асередні яких протікає холодна вода, і контактні (або змішувальні), де пара безпосередньо змішується з охолодною водою. К. використовують в апаратах хім. виробн., в теплоенергетиці (див. Конденсаційна електростанція, Конденсаційна турбіна, Геотермальна електростанція), у холодильних машинах, вистарниках тощо. 2) К. електричний — пристрій, що нагромаджує («згущує») електричні заряди. Складається з двох або більше електродів (обкладок), розділених діелектриком, товщина якого мала порівняно з розмірами обкладок. Розрізняють К. паперові, з газоподібним діелектриком, керамічні, плівкові, слоїдні, напівпровідникові, електродитичні тощо. Вони бувають з постійною, змінною і напівзмінною електроємністю (див. Варикап, Вариконд, Триммер). К. або батареї К. застосовують в електро- і радіотехніці, телебаченні, електроніці, обчислювальній техніці тощо. Див. також Добротності вимірювач.

В. Б. Мерзлявський
(К. електричний).

КОНДЕНСАЦІЙНА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — теплова електростанція, де рух електричному генератору надає конденсаційна турбіна. На відміну від теплової електростанції (теплоелектроцентральної), що виробляють електричну і теплову енергію, постачає споживачам тільки електроенергію. На К. е. (мал.) пара з парогенератора спочатку надходить по паропроводах у конденсаційну турбіну, розширюється й обертає її ротор, з'єднаний з ротором електр. генератора, який перетворює мех. енергію обертання на електричну (для споживачів). Далі пара (з турбіни) потрапляє в конденсатор, охолоджується і стає конденсатом (водою з малим вмістом розчинених солей). У парогенераторі конденсат перетворюється на пару, що її знову використовують у замкненому технологічному процесі. Паливом на К. е. служать вугілля, природний газ, мазут тощо. Особливим типом є конденсаційна атомна електростанція (АЕС), де застосовують ядерне паливо. К. е. відзначаються високим ступенем механізації й автоматизації електроенерг. виробн. У них блочна структура (осн. устаткування станції об'єднано в енергоблоки), великі одиничні потужності енергоблоків (до 1200 МВт на ДРЕС і 1500 МВт на АЕС). Ккл К. е. при бл. 0,4. В СРСР першими К. е. на органічному паливі були порівняно невеликі Каширська, Шатурська, Штерівська та ін. державні райони електростанцій (ДРЕС). Нині (1980) в СРСР налічується понад 20 К. е. потужністю 2000 МВт і більше, зокрема на Україні — Вуглецька ДРЕС, Запорізька ДРЕС, Бурилинська ДРЕС, Зміївська ДРЕС ім. Г. М. Кржижановського тощо. Будуються (1980) К. е. потужністю 4000—6000 МВт. К. е. — осн. вид потужних теплових електростанцій.

Конденсаційна електростанція: 1 — парогенератор; 2 — паропровід; 3 — конденсаційна турбіна; 4 — конденсатор; 5 — електричний генератор; 6 — щит керування блоком електростанції.

Лит.: Електрифікація СРСР. 1966—1977. М., 1977; Внедрение и эксплуатация экономичных энергоблоков на электростанциях. К., 1978.

А. П. Наварчук.

КОНДЕНСАЦІЙНА ТУРБІНА — парова турбіна, з якої пара, що надала рух роторам турбіни і електричного генератора, надходить у конденсатор, де перетворюється на воду (конденсат). Деяку частину пари, відбираючи її з К. т., використовують для регенеративного (див. *Регенерація* в техніці) підігрівання води в спец. теплообмінниках, підвищуючи тим самим економічність турбіни. В серійних К. т., що їх виготовляють в СРСР, початковий тиск пари становить 23,2 МПа, її т-ра 540—560° С. Однією з осн. переваг К. т. порівняно з будь-яким іншим двигуном є можливість одержання великої потужності (до 1200 МВт і більше) в одному агрегаті. К. т. застосовують на конденсаційних електростанціях, зокрема на геотермальних електростанціях, для привода доменних повітродувачів, як гол. двигуни на кораблях тощо. Див. також *Теплофікаційна турбіна*.

КОНДЕНСАЦІЯ (лат. *condensatio* — згущення, ущільнення) — 1) Перехід речовини з газоподібного стану в рідкий чи кристалічний внаслідок охолодження або стиснення. Відбувається лише при т-рі, нижчій за критичну для даної речовини (див. *Критичний стан*). У температурному інтервалі між критичною точкою і *потрійною точкою* речовина переходить у рідкий стан, при нижчих т-рах — у кристалічний. К. можлива як на поверхні твердого тіла чи рідини — *поверхнева К.*, так і всередині об'єму пари на аерозолях, іонах газу, в місцях ущільнення пари внаслідок *флуктуацій* густини — *об'ємна К.* Внаслідок К. водяної пари в атмосфері утворюються хмари, туман, роса та інші. К. широко застосовується в різних теплообмінних апаратах, вона лежить в основі *дистиляції*. 2) Реакція сполучення кількох молекул органічних речовин, під час якої виділяється вода, аміак та ін. прості речовини.

КОНДЕНСОВАНА СИСТЕМА — термодинамічна система, яка не містить ні газів, ні пари, а утворена лише твердими і (або) рідкими фазами.

КОНДЕНСОВАНІ АРОМАТИЧНІ СПОЛУКИ — органічні сполуки, що містять у складі молекули два або більше ароматичних циклів, кожна пара яких має два спільні атоми. Звичайно такими циклами є бензольні ядра (бензойні К. а.с.: *нафталин*, *антрацен*, *фенантрен* тощо) та ядра ароматичних гетероциклів (напр., ядро піридину входить до складу молекули *хіноліну*, *ізохіноліну*, *акридину* і т. д.; ядро піролу — до складу молекул *індолу*, *карбазолу* та ін.). Існують також небензойні К. а.с. (азулен). Фіз. і хім. властивості К. а.с. істотно залежать від кількості і порядку сполучення ароматичних циклів, наявності й розташування гетероатомів. Зростання кількості кілець у К. а.с. може вести до появи забарвлених сполук.

Напр., нафтацен (4 бензольних кілця) має оранжевий колір (див. *Кольоровість теорія*). Численні К. а.с. є в *кам'яновугільній смолі* та в продуктах *піролізу* нафти, причому деякі з них виявляють канцерогенну активність (1,2-бензпірен). К. а.с. існують в живій природі: *алкалоїди*, *стероїдні гормони* (еквілінін), *вітаміни* (фоліва к-та). Більшість К. а.с. одержано синтетично. Їх використовують як сировину для виробн. лікар. препаратів, *барвників*, пластмас. Л. М. Литвиненко, О. І. Качурин.

КОНДЕНСОР (від лат. *condensare* — згущую, ущільнюю) — лінза (або дзеркало) чи система лінз (дзеркал), що збирає і спрямовує промені від джерела світла на об'єкт, який розглядають або проєкують. Є складовою частиною даскопів, фотозбільшувачів, мікроскопів, кінопроеційних апаратів тощо.

КОНДЗЕЛЄВИЧ Йов (1667, м. Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл. — бл. 1740) — укр. живописець, ієромонах. Є припущення, що мистецтво освіти здобув у Києві та за кордоном. К. намалював іконостас для Білостоцького монастиря (тепер Волин. обл.), з якого збереглися фрагменти (ікони шести апостолів та «Успіння»), кіот для Загорівського монастиря (тепер Волин. обл., 1695); очолював групу майстрів, які працювали над іконостасом для Скиту Манявського (т. з. Богородчанський іконостас, 1698—1705), де К. належать великі намісні ікони «Успіння», «Вознесіння», «Таємна вечеря», «Розп'яття», «Христос з самарянокою», «Христос і Никодим», архангели Михаїл та Гавриїл на пд. та пн. дяконських вратах. К. брав участь у роботі над іконостасом для Загорівського монастиря (1722), виконав «Розп'яття» для Луцького монастиря. Твори К. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

Кондитерська промисловість. Автоматична лінія для виробництва цукерок типу «асорті» на Київській кондитерській фабриці імені К. Маркса.

Автомати для загортання цукерок на Львівському виробничому об'єднанні «Світоч».

Деталь розпису Богородчанського іконостаса. Темпера. 1698—1705. Львівський музей українського мистецтва.

Лит.: Батіг М. І. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. Львів, 1957; Возницький Б. Творчість українського художника Йова Кондзелевича. В кн.: Львівська картина галерея. Львів, 1967.

КОНДИЛОМА (грец. *κονδυλωμα* — нарість, пухлина) — місцеве вузликподібне розростання *епітелію* і *сполучної тканини* шкіри або слизових оболонок, спричинюване запальними ураженнями. Виникненню К. сприяє тривале подразнення у ділянці зовн. статевих органів, відхідникового отвору, пахвинних складок тощо запальним екссудатом (напр., гноєм при гонорей), потом та ін.

Лікування — залежно від причини, що викликала кондилому. **КОНДИТЕРСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ** — галузь харчової промисловості, підприємства якої виготовляють *кондитерські вироби*. Осн. продукція: цукристи кондитерські вироби — карамель, цукерки м'які, шоколад та шоколадні вироби, пастило-мармеладні вироби, халва й східні солодощі, ірис, драже; борошняні кондитерські вироби — печиво, пряники, торти, тістечка, кекси, рулети, вафлі тощо. В СРСР виготовляють кондитерські вироби понад 1500 найменувань.

В Росії і на Україні конд. промисли (цехи) існували з 15—16 ст. Фабричне виготовлення кондитер. виробів виникло в 2-й пол. 19 ст.; у 1912 діяло 142 кондитерські підприємства, в т. ч. в Києві, Одесі, Харкові, Львові та в ін. містах. Проте в цілому переважало кустарне та напівкустарне виробн. За роки Рад. влади К. п. перетворилась на велику індустріальну галузь. Поряд з реконструкцією старих ф-к споруджено понад 100 нових високомеханізованих кондитерських підприємств у всіх союзних республіках. У 1974 в СРСР було вироблено 3697 тис. т кондитерської продукції, з них — 2143 тис. т цукристої. На Україні, зокрема вже в перші роки Рад. влади було збудовано ряд спеціалізов. кондитер. ф-к. Реконструйовано на новій тех. базі й розширено діючі підприємства.

Найбільші підприємства К. п. республіки: *Київська кондитерська фабрика* імені Карла Маркса, *Львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч»*, Харківське, Дніпропетровське, Одеське виробничі об'єднання кондитерської пром-сті, Ждановська, Вінницька, Ворошиловградська, Житомирська та Запорізька кондитерські фабрики. Поряд з розвитком великих спеціалізованих кондитерських підприємств значно зросло кондитерське виробн. на хлібозаводах, підприємствах місцевої пром-сті, торгівлі та споживчої кооперації. На підприємствах галузі застосовується нова техніка й прогресивна технологія, встановлено потоково-механізовані лінії, комплексно механізовано й частково автоматизовано основні процеси виробн., впроваджується комплексна система управління якістю продукції. Освоєно виготовлення виробів з нетрадиційних видів сировини підвищеної біол. цінності (напівзміжженого ядра соняшнику, соєвого, фрукто-

Й. Кондзелевич. Архангел Михаїл. Деталь розпису Богородчанського іконостаса. Темпера. 1698—1705. Львівський музей українського мистецтва.

Випуск кондитерських виробів (тис. т)

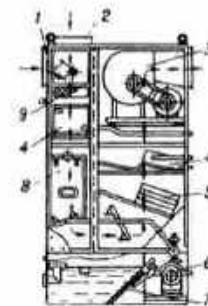
	1965	1970	1978
СРСР	2315	2896	3697
у т. ч.			
УРСР	466	601	779

Я. М. Кондра.

Кондор.

Неавтономний кондиціонер: 1 — вхід зовнішнього повітря; 2 — асід рециркуляційного повітря; 3 — вентилятор; 4 — повітрянагрівник (калорифер); 5 — краплеуловлювач; 6 — насос; 7 — подійний фільтр; 8 — зрошувальна камера; 9 — повітряний фільтр.

вого й овочевого борошна, цукатів столових буряків тощо). Збільшився випуск обгорненої та фасованої продукції. Широко впроваджуються потоково-механізовані лінії для виробн. пралінових та куполоподібних цукерок, для виробн. та обгортання леденцевої карамелі, ірису, лимонно-апельсинових часточок, вафель, печива; агрегати пливкового типу для виробн. помадки та ін. Проблемами розвитку К. п. займаються Всесоюзний н.-д. ін-т кондитерської пром-сті в Москві, Укр. н.-д. ін-т харчової пром-сті в Києві та ін.

О. С. Острок.

КОНДИТЕРСЬКІ ВИРОБИ (від лат. *conditus* — присолоджений) — харчові продукти звичайно зі значним вмістом цукру. Відзначаються приємним смаком і ароматом, високими калорійністю і засвоюваністю. Розрізняють К. в. цукристи (напр., зефир, цукерки, шоколад) і борошняні (бісквіти, вафлі, печиво, торт та ін.). Сировиною для К. в. є цукор, патока, мед бджолячий, борошно, прянощі, жир, молоко, горіхи, яйця, харч. к-ти та ін. Після лабораторного аналізу її просівають або фільтрують, у разі потреби сортують. Далі сировину піддають термічній (напр., уварюванню, обжарюванню, випіканню) і механічній обробці (подрібнюванню, перемішуванню, збиранню тощо) або тільки термічній чи механічній. Є К. в. (напр., для хворих на *diabet*), в яких цукор замінено нецукристими речовинами (ксилітом, сорбітом), в інші (для хворих на анемію) додають речовини з великим вмістом заліза і повноцінного білка. У виробках для дітей не використовують кава, зводять до мінімуму вміст какао. Після виготовлення виробн надходять на розфасовувальні або загортальні машини. На підприємствах кондитерської промисловості СРСР виробляють К. в. більш як 1500 найменувань. Серед широкого асортименту кондитерських виробн кондитерських ф-к УРСР — торт «Київський», «Хрещатик», «Шахтарський», печиво «Полтавська суміш» та ін. виробн.

Лит.: Технологія кондитерських изделий. М., 1978. А. І. Саламатова.

КОНДИЦІОНЕР — 1) Агрегат для кондиціонування повітря. Осн. частини К.: вентилятор, повітрянагрівник, повітряохолодник та повітряні фільтри. Розрізняють К.: автономні — з холодильною машиною або з холодильною машиною і електр. повітрянагрівником (якщо цю машину не можна переключити на виробн. тепла) і неавтономні (мал.), в які холод і тепло надходять від зовн. джерел. Є також випарні К. — з охолодженням повітря в результаті випаровування води. Продуктивність автономних К. 450—16000, неавтономних 1500—500 000 м³ повітря за годину. К. бувають центральні, що їх розміщують на значній віддалі від об'єкта, і місцеві, розташовані у самому об'єкті або поблизу від нього. Крім того, є К.-доводники (вентиляторні, ежекторні, див. Ежектор), куди повітря подається від центр. К., а холод і тепло (холодна і гаряча вода) —

від зовн. джерел. К. застосовують у житл., громад., пром. і с.-г. будинках, вагонах, літаках тощо. 2) Апарат, в якому зерно піддають гідротермальній обробці, щоб підвищити його борошноемні властивості та поліпшити якість борошна.

КОНДИЦІОНУВАННЯ ПОВІТРЯ (від лат. *condicio* — умова, стан) — створення й автомат. підтримання у закритих приміщеннях, спорудах та ін. об'єктах певних параметрів повітря (т-ри, відносної вологості, швидкості руху, тиску, чистоти) незалежно від зміни зовнішніх умов і надходження тепла і вологості. Забезпечує найсприятливіші умови для здоров'я людини, проведення виробничих процесів, для збереження устаткування, продуктів. У складі систем К. п. — кондиціонери, повітрязабірні пристрої, повітропроводи і повітророзподільники, шумоглушники, автомат. регулювальні прилади, а також установи, що постачають електроенергію, тепло і холод. Розрізняють системи К. п.: центральні, місцеві та центральні-місцеві; низького, середнього і високого тиску. Є системи: прямоточні (з використанням тільки зовн. повітря) і рециркуляційні (див. Рециркуляція) — з використанням суміші зовн. і внутр. повітря; одно- і двоканальні; цілорічної або сезонної дії; такі, що підтримують усі параметри повітря (повне К. п.) або деякі з них (часткове К. п.), напр. вологість (див. Зволоження повітря приміщень). Системи К. п. можуть водночас виконувати функції привильної вентиляції і повітряного опалення. До К. п. вкладається, щоб створити оптимальні параметри повітря, середовища або допустимі, якщо їх неможливо забезпечити вентиляцією. В УРСР системи К. п. запроваджено на багатьох пром. підприємствах, у лікувальних закладах, н.-д. установах, с. г. (напр., на птахофермах) тощо.

Лит.: Справочник по теплоснабжению и вентиляции, кн. 2. К., 1976; Пеклов А. А., Степанова Т. А. Кондиционирование воздуха. К., 1978.

Г. Є. Бем.

КОНДИЦІЯ (лат. *condicio* — умова, стан) — 1) Умови договору: норми, стандарти, якість, сорт, яким має відповідати товар (продукція) за умовами договору. 2) К. насіння — показники якості посівного (садового) матеріалу с.-г. культур. 3) К. с.-г. тварин — норма, стандарт, яким має відповідати *згодваність* тварин, стан здоров'я і зовнішній вигляд для певного використання. К. визначають при встановленні екстер'єру і конституції сільськогосподарських тварин. Розрізняють К. заводську (племінну), робочу, відгодівельну, виставочну і тренувальну. Тварини з авоської К. характеризуються достатньою, але не надмірною *згодваністю*, жвавим темпераментом і добре виявленим статевим інстинктом. Для тварин робочої К. характерна середня *згодваність*. Відгодовіляється К. — найвища *згодваність* тварин, що характеризується значним нагромадженням підшкірного жиру і прошарка

ми його в м'язах. Такої К. досягають при *відгодівлі сільськогосподарських тварин і нагулі тварин*. Тварини виставочної К. мають вищу *згодваність*, округлі форми тіла, ефективний зовн. вигляд для показу на виводках і виставках тварин. Тренувальна К. стосується в осі, коней. Тварини цієї К. мають помірну *згодваність*, розвинуті м'язи. Крім наведених нормальних, К. можуть бути й аномальні: ожиріння, виснаження (голодна) тощо. К. визначаються держ. стандартами і враховуються при *бонітації тварин*. О. В. Циганок.

КОНДІЛЕНКО Іван Іванович (н. 21.V 1919, с. Велике Мішкове, тепер Амвросіївського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1941 закінчив Київ. ун-т, в якому працює з 1946. Наукові праці з мол. спектроскопії, квантової електроніки, нелінійної оптики. На основі виконаних К. з співробітниками досліджень явища комбінаційного розсіяння світла створено прилад для дистанційного визначення складу атмосфери. Голова правління т-ва «Знання» Української РСР (1970—78). На XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений орденом Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.

КОНДІЛЬЯК (Condillac) Етьєнн Бонно де (30.IX 1715, Гренобль — 3.VIII 1780, Божансі) — франц. філософ-просвітитель, економіст. Член Франц. академії (1768). Брат К. Маблі. У філософії критикував ідеалістичну теорію природжених ідей Р. Декарта і монгологію Г. В. Лейбніца, пропагував і розвивав сенсуалістичну теорію пізнання Дж. Локка. Сенсуалізм К. був одним з теор. джерел франц. матеріалізму 18 ст., хоч сам К. й не був матеріалістом. Як деїст (див. Деїзм) К. визнавав бога першопричиною світу. В галузі політ. економії виступав з критикою *фізіократів*. Був одним із засновників *асоціативної психології*. В останні роки життя досліджував проблеми логічних численн. Осн. праці: «Нарис про походження людських знань» (1746), «Трактат про системи, в яких розкриваються їхні недоліки і достоїнства» (1749), «Трактат про відчуття» (1754), «Всезагальна історія людини» (1770—73). С. П. Марченко.

КОНДОМІНІУМ (лат. *condominium* — співволодіння) — у міжнародному праві спільне володіння двома або кількома державами однією територією. К. є, напр., Антарктика, яка перебуває у заг. і рівному користуванні всіх держ. світу.

КОНДОР (*Vultur gryphus*) — птах підряду американських грифів. Довж. тіла понад 1 м, розмах крил бл. 3 м. Оперення чорне з срінованим металічним блиском, на крилах — з широкими білими оторочками. Шия і голова голі з темною, полудку червоною шкірою; у самця на голові є м'ясистий грібчик. К. поширений у Пд. Америці. Гніздиться в горах на скелях. У

кладці 1—2 білих яєць. Живиться переважно падлом, іноді нападає на хворих ослаблених тварин. В. М. Зубаровський.

КОНДОР (ісп. condor) — золота та срібна монети, що були в обігу в деяких країнах Пд. Америки (Чілі, Колумбія, Еквадор) до скасування *золотого стандарту* в 30-х рр. 20 ст.

КОНДОРСЕ (Condorcet) Марі Жан Антуан Нікола де (17. IX 1743, Рібмон — 29. III 1794, Бурла-Рен) — франц. бурж. філософ-просвітитель, математик, соціолог, політ. діяч франц. бурж. революції 18 ст. (примикав до *жирондистів*). З 1769 — член франц. Академії наук; з 1782 — член Франц. академії. У філософії К. — прихильник *деїзму* і *сексуалізму*. Стверджував здатність людей за допомогою відчуттів і ідей пізнавати навколишній світ. Одним з перших висунув ідею істор. прогресу, яку розвивав з ідеалістич. позицій. Вбачав рушійну силу історії в удосконаленні людського розуму та примноженні знань. У праці «Ескізи історичної картини прогресу людського розуму» (1794) К. всю історію людства поділяв на 10 епох за рівнем освіти і прогресом науки. Десяту епоху, тобто капіталістичне суспільство, К. оголошував царством розуму і віщим сусп. розвитку. Як ідеолог бурж. прав і свобод, К. активно захищав приватну власність, виступав за відокремлення церкви від д-ви, за рівні права на одержання освіти, критикував релігію з позицій бурж. *просвітництва*, вимагав знищення нерівності між націями, засуджував расову дискримінацію і війни. В питаннях економіки поділяв погляди *фізіократів*. Теорія істор. прогресу К. мала великий вплив на розвиток бурж. соціології. К. займався також математикою. Йому належить, зокрема, «Нарис інтегрального числення» (1765). В. І. Даниленко.

КОНДОТЬЕРІ (італ. condottieri, від condotta — договір про наймання на військ. службу) — ватажки найманих військ, загонів, які перебували на службі у правителів італ. держав або пап у 14—16 ст. Іноді захоплювали владу і встановлювали тиранию (напр., Ф. Сфорца в Мілані).

КОНДРА Ярослав Миколайович (4. IV 1910, с. Юр'ямпіль, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл. — 15. XII 1944, Львів) — український рад. поет. Закінчив Львів. політех. ін-т. З першими віршами виступив 1929 в журн. «Нові шляхи». У 1931 видав зб. поезій «Юрба». Був членом орг-ції зх.-укр. пролет. письменників «Горно». Співробітничав у журн. «Вікна» (1931—32), близько здружився з С. Тудором, Я. Галаном, О. Гаврилюком. Викривав капіталістичну систему, яка прирікала трудящих на голод і безробіття, закликав до боротьби за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. У творах, написаних після 1939, натхненню оспівав оновлене життя на визволеній землі. Тел.: Поезія. Львів, 1958.

П. М. Довгалюк.

КОНДРАТЕНКО Геннадій Петрович (н. 14. IX 1920, м. Жданов

Донец. обл.) — укр. рад. лікар-мікробіолог, професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1954. Закінчив Донец. мед. ін-т (1941). З 1946 працює в Донец. мед. ін-ті (з 1957 — проректором, а з 1964 — ректором). Осн. праці К. присвячені патогенезу сальмонельозного бактеріоносійства, імунізаційному аспекту боротьби з стафілококовими інфекціями. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОНДРАТЕНКО Роман Сидорович [30. IX (12. X) 1857, Тбілісі — 2 (15). XII 1904, Порт-Артур, поховано в Петербурзі] — герой оборони Порт-Артура під час *російсько-японської війни 1904—05*, генерал-лейтенант (1904). Н. в сім'ї офіцера. Закінчив Інженерну академію (1882) та Академію Генштабу (1886). В 1903 — командир 7-ї Сх.-Сибірської стрілецької бригади, розторнутої 1904 в д-зю. Після початку рос.-япон. війни 1904—05 одночасно керував сухопутною обороною фортеці Порт-Артур. За короткий час заснував систему оборони, успішно керував відбиттям 4 штурмів фортеці япон. військами. Загинув під час арт. обстрілу форти № 2.

КОНДРАТЕНКО Степан Федорович [16 (29). VIII 1906, с. Шерстюківка, тепер с. Новий Тагамлик Машівського р-ну Полтав. обл. — 17. I 1942] — секретар Полтав. підпільного обкому КП(б) У в період Вел. Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1929. Н. в сел. сім'ї. Працював на Полтавщині на комсомольській, з 1938 — на парт. роботі. З 1939 — секретар Полтав. обкому КП(б) У по пропаганді та агітації. З вересня 1941 — перший секретар Полтав. підпільного обкому партії. Організатор і учасник партизанського руху та антифашист. підпілля на Полтавщині. Загинув у бою проти гітлерівських окупантів під с. Вельбівкою Гадяцького р-ну Полтав. обл. Помертню нагороджений орденом Леніна та орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Д. С. Волошко.

КОНДРАТОВИЧ Людвік (1823—62) — польсь. письменник. Див. *Сирокомля* Владислав.

КОНДРАТЮК Євген Миколайович [н. 28. IX (10. X) 1914, с. Старий Солотвин, тепер Бердичівського р-ну Житомир. обл.] — український рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Закінчив Томський ун-т (1938). Осн. наук. дослідження присвячені флористич. систематич. вищих рослин, ресурсознавству, *акліматизації* та *інтродукції* рослин тощо. Автор ряду наук. праць, зокрема «Дикоростучі хвойні України», «Дикоростучі плодові та лікарські рослини», «Промислова ботаніка» та ін. Нагороджений орденами «Червоної Зірки», «Знак Пошани», медалями. Премія АН УРСР ім. М. Г. Холодного, 1978.

КОНДРАТЮК Микола Кіндратович (н. 3. V 1931, м. Старокостянтинів, тепер Хмельн. обл.) — укр. рад. співак (баритон), педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. В 1958 закінчив Київ. консерваторію (в О. Гродзинського).

З 1957 соліст Українського нар. хору, 1959—66 — Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1963—64 проходив стажування в театрі «Ла Скала» (Мілан). З 1966 — в «Укрконцерті» й Київ. філармонії. З 1968 — викладає в Київ. консерваторії (з 1974 — ректор, з 1979 — професор). З 1973 — голова правління Муз. т-ва УРСР. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Максим («Арсенал» Г. Майборода), Ігор («Князь Ігор» Бородин), Алеко («Алеко» Рахманінова), Жермон («Травиата» Верді), Фігаро («Севільський цирюльник» Россіні). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Т. П. Булат.

КОНДРАТЮК Олександра Пилипівна (н. 8. III 1934, с. Козачі Лагери Цюрупинського р-ну Херсон. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1953. Закінчивши Сарненське училище механізації с.-г., працювала трактористкою в Демидівській МТС Ровенської обл. З 1956 працює дояркою в колгоспі «Україна» Млинівського р-ну. Ініціатор руху за 3—4-тисячні надой молока від корови. У 1978 К. надоїла по 6926 кг молока від кожної закріпленої корови. Обиралась членом Ревізійної комісії на XXIV і XXV з'їздах Компартії України, делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджена двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

Л. А. Матейчук.

КОНДРАТЮК Юрій Васильович [9 (21) VI 1897, Полтава — початок жовтня 1941; за ін. даними, 1942, в Козельському р-ні Калуш. обл.] — український радянський вчений-винахідник, один з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів. Виховувався у свого діда — земського лікаря Я. М. Давиденка. В 1916 закінчив 2-у Полтав. гімназію. Того ж року вступив до Петерб. політех. ін-ту. З 1918 працював у Полтаві, Києві та на ст. Бобринська, 1921—25 — у м. Малий Висці (тепер Кіровоград. обл.) на цукровому заводі, з 1925 — на станціях Криловська та Ельхотово (Пн. Кавказ). В 1927 К. переїздить до Новосибірська, де займається проектуванням елеваторної техніки. З 1933 в Укр. н.-д. ін-ті пром. енергетики в Харкові — наук. керівник групи по проектуванню і буд-ву найбільшої в світі Крим. вітроелектростанції. Розробки К. з питань буд-ва залізобетонних веж і вітро-техніки використані, зокрема, при буд-ві телебашти в Останкіні (Москва). Перед Великою Вітчизн. війною працював у Центроенергобуді (Москва). Незалежно від К. Е. Ціолковського К. розробляв осн. проблеми *космонавтики*, космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів, які виклав у праці «Тим, хто буде читати, щоб будувати» (1918—1919). Ця праця згодом була до-

Р. С. Кондратенко.

М. К. Кондратюк.

О. П. Кондратюк.

Ю. В. Кондратюк.

КОНДРАТЬЕВ

В. М. Кондратьев.

Л. К. Кондратьев.

М. В. Кондратьев.

І. С. Косен.

опрацьована К. і видана у Ново-сібірську під назвою «Завоювання міжпланетних просторів» (1929). У ній К. вивів осн. рівняння польоту ракети, розглянув енергетично найвигідніші траєкторії космічних польотів, виклав теорію багатоступінчастих ракет. К. запропонував також використовувати для ракетного палива деякі метали і неметали та їхні водневі сполуки (напр., бороводні). В книзі було розглянуто проблеми створення проміжних міжпланетних ракетних баз — супутників планет, повернення космічних кораблів на Землю та їх посадку з гальмуванням атмосферою, ідею використання гравітаційного поля небесних тіл для розв'язання цих проблем. Ідеї К. дістали схвалення К. Е. Цюлковського. В працях К. питання ракетодинаміки, ракетобудування та ін., що пов'язані з освоєнням космічного простору, знайшли нові розв'язання. Багато з них використовуються в міру розвитку космонавтики, зокрема при створенні космічних систем, при розрахунках траєкторій польотів для посадки на місячну поверхню (див. «Аполлон»). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни. Ім'ям К. названо один із кратерів на зворотному боці Місяця. В станиці Криловський відкрито меморіальний комплекс на честь ученого.

Тв.: Пioneры ракетной техники. Кабальнич, Цюлковский, Цандер, Кондратьев. Избранные труды. М., 1964; Заовоевание межпланетных пространств. М., 1947.

Лит.: Воробьев Б. Н., Тростников В. Н. О неопубликованной работе Ю. В. Кондратьева «Тем, кто будет читать, чтобы строить». В кн.: Из истории ракетной техники. М., 1964.

В. О. Замлинский, М. О. Сорока.

КОНДРАТЬЕВ Віктор Миколайович [19.І (І.ІІ) 1902, Рибінськ — 22.ІІ 1979, Москва] — рад. фізик-хімік, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1948. Закінчив (1924) Ленінгр. політех. ін-т. З 1931 працював в Ін-ті хім. фізики АН СРСР. Осн. праці — в галузі хім. кінетики, мол. спектроскопії, будови речовин, фотохімії, вивчення елементарних процесів при хім. перетвореннях. Розробив методи виявлення і визначення концентрацій та зміни швидкості реакцій вільних радикалів і атомів, дав експериментальні докази теорії ланцюгових реакцій. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

КОНДРАТЬЕВ Микола Сергійович [21.ХІІ 1887 (2.І 1888), с. Тюткіно, тепер Глушковського р-ну Курської обл. — 7.ІІІ 1951, Одеса] — український рад. анатом, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В 1912 закінчив мед. факультет Харків. ун-ту, де й залишився працювати під керівництвом В. П. Воробйова. З 1923 — зав. кафедрою Одес. мед. ін-ту. Праці присвячені морфологічному вивченню вегетативної нервової системи (зокрема, іннервації шлунково-кишкового тракту і органів грудної порожнини). К. розробив оригінальний метод забарвлення периферичного відділу вегетативної нервової системи (для макро-

мікроскопічного дослідження), метод електролітичної ін'єкції кровоносних судин контрастною масою; запропонував спосіб муміфікації із збереженням форми та об'єму органів.

КОНДРАТЬЕВА Любов Кіндратівна (н. 21.ХІІІ 1939, с. Березань, тепер смт Баршівського р-ну Київ. обл.) — передовик виробництва в текстильній промисловості, ткаля, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1977. Працюючи з 1957 на Дарницькому шовковому комбінаті (Київ), досягла значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. К. — ініціатор руху за розширення зони обслуговування верстатів, впровадження передових методів праці. Наставник молоді. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

В. П. Пегерога.

КОНДРАТЬЕВА Марина Вікторівна (н. 1.ІІ 1934, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. В 1952 закінчила Моск. хореографічне уч-ще і тоді ж прийнята до трупі Великого театру СРСР. Виконує гол. партії в балетах «Спляча красуня» П. Чайковського, «Жізель» А. Ш. Адана, «Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

КОНДУКТОР (лат. conductor — супровідник) — 1) Працівник транспорту, який супроводить поїзд, трамвай, тролейбус або автобус. 2) Пристрій на свердловині та деяких інших верстатах, що спрямовує і належним чином орієнтує у просторі різальний інструмент відносно оброблюваної деталі; забезпечує точне взаємне розміщення оброблюваних отворів, без попереднього розмічування їх. 3) Пристрій, за допомогою якого тимчасово закріплюють і контролюють положення збірних конструкцій. 4) Пристрій, на якому фіксують у належному положенні деталі виробу, що їх далі складають або зварюють (мал.). 5) Колона з'єднаних між собою обсадних труб, що надає (поряд з т. з. колоною направлення) належний напрям буровій свердловині. Крім того, К. перекриває верхні нестійкі породи, ізолює водоносні горизонти. 6) Військове звання в російській дореволюційній армії і флоті.

«КОНЕЙСТО» — рад.-фінське акціонерне товариство. Засн. 1964. Має агентські умови і є монопольним агентом по продажу товарів рад. всесоюзних об'єднань (Верстатоміпорт, Енергомашекспорт, Машинекспорт, Техмашекспорт та ін.). «К.» продає і поставляє у Фінляндію рад. машини, устаткування, прилади, ліцензії, ноу-хау та виконує деякі імпортні операції. Акціонерами «К.» є всесоюзні об'єднання Верстатоміпорт, Судноімпорт, Машприладіпорт, Енергомашекспорт та рад.-фінські мішані фірми «Тейбод» і «Конала». Голова Правління і генеральний директор — представник

СРСР. Директор-розпорядник — представник Фінляндії Містечкоребування гол. контори — Хельсінкі.

С. І. Соколенко.
КОНЕНКОВ Сергій Тимофійович [28. VI (10. VII) 1874, с. Караковичі, тепер Ельнинського р-ну Смолен. обл. — 9. X 1971, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1964). В 1892—96 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури в С. Іванова та С. Волнухіна. 1899—1902 — петерб. АМ, дійсним членом якої був з 1916. В ранніх творах («Каменяр», 1898; «Робітник-бойовик 1905 року Іван Чуркін», «Селянин» (обидва 1906) К. створив образи трудящих. К. брав участь у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди (меморіальна дошка для Кремлівської стіни «Тим, хто загинув у боротьбі за мир і братерство народів», 1918; статуї «Робітник» і «Селянка», 1922—23, для Всерос. с.-г. виставки). В 1924—45 К. жив у США, де створив портрети В. Маяковського (1927), М. Горького (1928), І. Павлова (1930), Ф. Достоєвського (1933). Після повернення на Батьківщину К. створив монументальні скульптури («Визволені людина», 1947; «Весь світ насилля нас зруйнує», 1957; «Нікос Белоявський», 1951; «М. Зелінський», 1952; «Автопортрет», 1954, та ін.). Твори К. зберігаються в ДТТ та ін. музеях. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1957.

Лит.: Крайченко К. С. Сергій Тимофійович Коненко. М., 1967; Крайченко К. С. Сергій Коненко. М., 1976.

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Олександр (1620 — 30. ІІІ 1659, с. Підгірці, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — польськ. магнат. Син С. Конєцпольського. З 1641 — великий коронний хорунжий, з 1656 — сандомирський воєвода. Мав великі зем. володіння на Україні. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 був одним з трьох (разом з В. Д. Заславським і М. Острогомом) командуючих польськ.-шляхецьк. військом у Пиливецькій битві 1648. Б. Хмельницький саркастично називав недосвідченого у військ. справах К. «дитиною».

КОНЕЦПОЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Станіслав (1591—12. ІІІ 1646, Броди, тепер місто Львівської обл.) — польський магнат, коронний гетьман з 1632. Мав численні маєтки на Брацлавщині. З 1623 очолював польськ.-шляхецьк. військо на Україні, яке жорстоко розправлялося з нац.-визвольним рухом. В 1625 у бою під Боровицею військом К. завдав значних втрат від козак. війська, проте К. вдалося укласти з старшинською козац. верхівкою вигідну для Польщі Куруківську угоду 1625. В 1635 з ініціативи К. було збудовано фортецю Кодак.

КОНЕЧНЕ і **БЕЗКОНЕЧНЕ** — філос. категорії, що відображають відповідно обмежений та необмежений характер предметів і процесів об'єктивної дійсності, людського пізнання. Конечне —

те, що має кінець, а отже й початок — будь-яка окрема річ чи процес, взяті з боку їхньої якісної визначеності й просторово-часової обмеженості. **Безкінечне** — те, що не має межі і краю — **матерія** в її різноманітних властивостях, формоперетвореннях та розвитку. На відміну від метафізи. розуміння К. і б. як зони, протилежностей, де безкінечне утворюється шляхом нескінченного кількісного додавання чи повторення кінцевого (т. з. дурна безкінечність), матеріалістична діалектика розглядає їх в діалектичній єдності як такі, що взаємно покладують і переходять одна в одну. Природа в цілому є безкінечною у часі, необмеженою у просторі та безмежно різноманітною у своїх властивостях. Ця безкінечність виявляє себе через існування, взаємозв'язок і взаємоперетворення кінцевих речей і процесів. Усяке кінцеве є способом існування і минулим моментом безкінечного. Будь-який предмет чи процес становить нерозривну єдність К. і б. Вже саме визначеність предмета шляхом його відмежування від інших передбачає вихід за його межі. У своєму реальному бутті (і відповідно — в пізнанні) предмет виявляє свою якісну визначеність у безкінечних відношеннях до ін. предметів. Розвиток внутр. суперечностей предмета кінцеві-кінцем переходить **між**, яка визначає його внутр. межі. В усіх цих моментах обмежування певного фрагменту дійсності становить разом з тим і вихід за його межі. Таким чином, кінцеве — це те, що рухається до свого кінця, а отже до виходу за свої межі; розглянуте як момент заг. взаємозв'язку й розвитку, воно містить у собі самозаперечення й свою внутр. протилежність — безкінечне. У своїй практичній й чуттєвості споглядаючи людина безпосередньо має справу з кінцевими речами. Але в силу того, що **практика** за своєю суттю є постійним виходом за межі наявного даного, вона є основою осягання людиною безкінечного. Стосовно пізнання діалектика К. і б. пов'язана з **суперечностями** між абс. характером людського мислення та його реалізацією в кінцевих (а отже обмежених) суб'єктах пізнання, між безкінечністю світу та конкретно-істор. кінцевими об'єктами пізнання. Ці суперечності розв'язуються в процесі прогресивного розвитку практики та пізнання. Теор. формою відображення безкінечного є закони науки. Принципова пізнавальність безкінечного надає пізнанню абс. характеру.

В природознавстві **антиномія** К. і б. найгостріше виявляється у космології як проблема наук. осягнення безкінечності простору і часу Всесвіту та в мікрофізиці — як проблема безкінечно малих відстаней і проміжків часу, як проблема невизначеності матерії вищ. і глибок. Природничонаукове розв'язання цих проблем пов'язане з визнанням якісної багатоманітності просторово-часових властивостей матерії та зі з'ясуванням можливості й умов поширення в космологічних моделях закономірностей, встановлених для кінцевих зон

Всесвіту, на весь безкінечний Всесвіт.

В суспільствознавстві з категоріями К. і б. пов'язані проблеми сусп. прогресу і смислу життя. Сусп. прогрес набуває необмеженого характеру в комуністичній формації. Вихід кінцевого індивіда в сферу заг. і безкінечного (без чого немає смислу життя) можливий на шляхах боротьби за прогресивні гуманістичні ідеали.

В. Л. Храмов.

КОНЕВ Іван Степанович [16 (28). XII 1897, с. Лодейно, тепер Подоліського р-ну Кірово. обл. — 21.V. 1973, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), Герой ЧСР (1970), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1918, В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. військами 3-х, 4-х, 5-х, 6-х, 7-х, 8-х, 9-х, 10-х, 11-х, 12-х, 13-х, 14-х, 15-х, 16-х, 17-х, 18-х, 19-х, 20-х, 21-х, 22-х, 23-х, 24-х, 25-х, 26-х, 27-х, 28-х, 29-х, 30-х, 31-х, 32-х, 33-х, 34-х, 35-х, 36-х, 37-х, 38-х, 39-х, 40-х, 41-х, 42-х, 43-х, 44-х, 45-х, 46-х, 47-х, 48-х, 49-х, 50-х, 51-х, 52-х, 53-х, 54-х, 55-х, 56-х, 57-х, 58-х, 59-х, 60-х, 61-х, 62-х, 63-х, 64-х, 65-х, 66-х, 67-х, 68-х, 69-х, 70-х, 71-х, 72-х, 73-х, 74-х, 75-х, 76-х, 77-х, 78-х, 79-х, 80-х, 81-х, 82-х, 83-х, 84-х, 85-х, 86-х, 87-х, 88-х, 89-х, 90-х, 91-х, 92-х, 93-х, 94-х, 95-х, 96-х, 97-х, 98-х, 99-х, 100-х. Степового, 1-го і 2-го Укр. фронтів. У 1945—46 — головнокоманд. Центр. групою рад. військ і верховний комісар по Австрії, 1946—50 — головнокоманд. Сухопутними військами і заст. міністра Збройних Сил СРСР. В 1950—51 — гол. інспектор Рад. Армії — заст. військ. міністра СРСР, 1951—55 — команд. військами Прикарпатського військ. округу. В 1955—56 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. Сухопутними військами, 1956—60 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і одночасно головнокоманд. Об'єднаними збройними силами країн — учасниць Варшавського договору (1955—60). В 1961—62 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. З 1962 — на відповідальній роботі в М-ні оборони СРСР. Автор мемуарів «Сорок п'яти» (1970). Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом «Перемога», орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОНІК — 1) Назва прикрашених у вигляді конської голови кронштейнів у нар. дерев'яній архітектурі, а також на верстатах і меблях. В сучас. значенні — також верхнє ребро (гребінь) двосхилого або чотирихилого даху. 2) Назва медяника або керамічної дитячої іграшки в формі спрощеної фігури коня.

КОНІКОПОДІБНИ (Tettigoniodea) — підряд комах ряду **прямокрилих**. Тіло (довж. 8—132 мм) довгасте, стиснуте з боків; вусики довгі, волосоподібні, ротові органи гризучі; надкрила у самців більшої величини мають органи стрекотання. К. переважно рослинної дії або хижаки. 6 тис. видів, пошир. у країнах з теплим і помірним кліматом усіх частин світу. В СРСР понад 200 видів, з них в УРСР — понад 40. Серед К. є шкідники с.-г. культур, напр. зелений коник (Tettigonia viridissima), сірий стрибун (Decticus verrucivorus), ізофія кримська (Isophya taurica) та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. **Комахи**.

КОНІСЬКИЙ Георгій [9 (20). XI 1717, м. Ніжин, тепер Черніг. обл. — 2 (13). II 1795, м. Могильов, те-

пер БРСР] — укр. письменник, церк. і культур. діяч. Освіту здобув у **Київській академії** (1728—43), де згодом викладав пітику, риторику, філософію, а з 1751 був ректором. У 1755 переїхав до м. Могильова. Ставши білоруським архієпископом (1783), боровся проти Ватикану й унії. В 1757 заснував Могильовську семінарію. Автор драми «Воскресіння мертвих» (поставлена 1747 в Київ. академії), що є сатирою на феодал. суспільні відносини. До драми додано 5 **інтермедій** соціально-побутового змісту, в яких звучить жива нар. мова, укр. гумор. К. належать і вірші, курс пітики, казані, промови тощо. Йому приписувалося авторство «Історії русів». Твори К. видано в Петербурзі 1835 в 2-х томах. Поетичність творів К. відзначав О. Пушкін. Портрет с. 358.

Літ.: Резанов В. Драма українська. 1. Староинний театр український, в. 6. К., 1929. П. К. Яременко.

КОНІСЬКИЙ Олександр Якович [6 (18). VIII 1836, с. Переходівка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл. — 29.XI (12.XII) 1900, Київ] — укр. письменник, педагог, громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку. За участь у **Київській** громаді і організації невідомих шкіл 1863 був висланий у Володугу, потім — у Тотьму. З 1872 жив у Києві. Літ. діяльність почав 1858. Автор поезій, повістей, драм, оповідань, у яких обстоював націоналістичну ідею «безкласовості» укр. нації, пропагував теорію «малих діл», осуджував революц. боротьбу. В повістях «Семен Жук і його родичі» та «Юрій Горюнов» подав образи бурж. інтелігентів-націоналістів, просвітян-культуриків. К. написав біографію Т. Шевченка («Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», 1898). Для невідомих шкіл видавав популярні книжки й підручники («Українські прописи», 1862; «Арифметика, або шотниця», 1863; «Перша граматика, або читання», 1883).

Тв.: Твори, т. 1—4. Одеса — Ялта, 1899—1903.

Літ.: Історія української літератури, т. 4, кн. 2. К., 1969.

О. Р. Мазуркевич.

КОНІ Анатолій Федорович [28.1 (9.II) 1844, Петербург — 17.IX 1927, Ленінград] — рос. юрист, громадський діяч, літератор. Почесний член Моск. ун-ту (1892), почесний акад. Петерб. АН (1900). У 1865 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Працював у суд. органах і прокуратурі (Петербург, Москва, Суми, Харків та ін.). Прихильник бурж.-демократичної **судової реформи 1864**. У 1879 Петерб. окр. суд під головуванням К. виніс виправдальний вирок В. І. Засулич. Після цього К. був змушений піти у відставку. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції К. перейшов на бік Рад. влади. Продовжував літ. діяльність, був професором Петрогр. ун-ту (1918—22). Портрет с. 358.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1968—69.

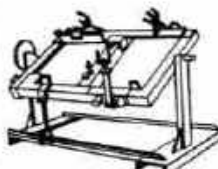
КОНІДІ (від грец. *konidi* — піна та *eidōs* — вигляд) — спори нестатевого розмноження у деяких грибів (переважно сумчастих і неза-

С. Т. Коненков.

С. Т. Коненков. Камінь. Бронза. 1898. Державна Трет'яковська галерея в Москві

Кондуктор складально-заарювальний.

КОНІЧНА ПОВЕРХНЯ

вершених). К. складаються з однієї або кількох клітин, вкриті оболонкою, не мають органів руху, утворюються на спеціальних гіфах — конідіоспорах, часто у вигляді ланцюжка.

КОНІЧНА ПОВЕРХНЯ — геометричне місце прямих (твірних), що проходять через дану точку (вершину) і перетинають дану лінію — на пряму (мал.). Якщо напрямна — пряма, К. п. вироджується в площину. Якщо вершина віддаляється в нескінченність, утворюється циліндрична поверхня. Найпростішою і найпоширенішою К. п. є пряма колона К. п., напрямною якої є коло, а вершина ортогонально проєктується на площину цього кола в його центр. Якщо пряму колову К. п. перетнути площиною, що не проходить через її вершину, то утвориться конічна перерізи. К. п. є лінійною поверхнею, будь-який кусок якої можна без розривів і складок сумістити з площиною.

В. Б. Михайленко

КОНІЧНІ ПЕРЕРІЗИ — ліній перетину прямої колової конічної поверхні площинами, що не проходять через її вершину. Якщо січна площина перетинає всі твірні поверхні (мал., а), то К. п. є еліпсом, якщо вона паралельна одній твірній (мал., б) — параболою; якщо січна площина паралельна двом твірним поверхні (мал., в) — гіперболою. Будь-який К. п. є геометричним місцем точок, для кожної з яких відношення віддалі r від певної точки (фокуса) до віддалі d від певної прямої (директриси) є сталою величиною. Ця величина $e = r/d$ наз. *ексцентриситетом* К. п.; вона характеризує тип кривої (для еліпса $e < 1$, для параболі $e = 1$ і для гіперболи $e > 1$).

К. п. в декартових координатах визначаються рівняннями: $a_1x^2 + 2a_2xy + a_3y^2 + 2a_4x + 2a_5y + a_6 = 0$, тому К. п. є лініями другого порядку. Наприклад, кожне таке рівняння (якщо його ліва частина не розкладається на два лінійні множники) визначає один з К. п. (еліпс, коли $\Delta = a_1a_3 - a_2^2 > 0$; параболу, коли $\Delta = 0$; гіперболу, коли $\Delta < 0$).

Властивості К. п. досліджував ще Аполлоній Пергський. Розвиток теорії К. п. пов'язаний з працями Ж. Дезарга, Б. Паскаля, Р. Декарта, П. Ферма, швейц. математика Я. Штейнера (1796—1863). К. п. широко застосовують в астрономії й техніці. Так, тіла Сонячної системи рухаються по К. п., в одному з фокусів яких міститься Сонце; параболічні дзеркала застосовують у рефлекторах, прожекторах тощо.

Я. П. Бланк.

КОНКА, Кінська — річка в Українській РСР, у межах Запорізької обл., ліва притока Дніпра (впадає у Каховське водосховище). Довж. 149 км, площа бас. 2600 км². Бере початок на Приазовській височині, у верхів'ї має вузьку долину. Нижче розширюється, розгалужується на рукави. Живлення переважно снігове й дощове. На К. споруджено Жданівське водосховище, 5 ставків. Використовують для технічного та с.-г. водопостачання

зрошування. У гирлі створено рибе-не господарство.

На К. — міста Пологів, Оріхів. **КОНКІСТАДОРИ** (ісп. conquistador — завойовник) — учасники ісп. завойовницьких походів у Пд. і Центральну Америку в кін. 15 — в 16 ст. Завойовання К. супроводилися винищенням і поневоленням корінного населення, актами вандалізму. Найвідоміші представники К. — П. Альварало, Нуньес де Бальбоа, П. Вальдівія, Д. Веласкес, Г.-Х. Кесада, Е. Кортес, Ф. Пісарро.

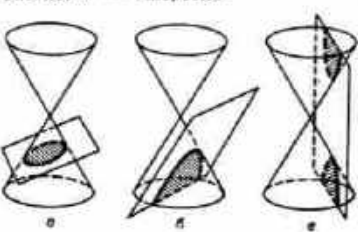
КОНКЛАВ (лат. conclave — замкнута кімната) — збори кардиналів, що скликаються після смерті папи римського для обрання нового папи. Відбувається в ізоляції від зовн. світу приміщенні (звідси назва). Офіційно узаконений на Ліонському соборі (1274). З 1870 збирається у Ватикані.

КОНКОРДАТ (лат. concordatum — угода) — угода між папою римським як главою католицької церкви і урядом певної держави щодо діяльності католицької церкви в цій країні і взаємовідносин даної держави з Ватиканом. За середньовіччя К. відображали намагання світських феодалів обмежити надмірні домагання рим. первосвященників (Вормський 1122, Болонський 1516 та ін. К.). Прийшовши до влади, буржуазія використала К. для закріплення свого панування; католицькій церкві було надано широкі можливості для боротьби проти революц. руху. К. 19—20 ст. являлися собою юрид. оформлення союзу католицької церкви з бурж. урядами. Нині багато з них втратило своє значення або розірвано в результаті перемоги соціалістичних революцій у ряді європ. країн.

КОНКРЕМЕНТИ (від лат. conglomeratum — накопичення), камені — шліфні утвори, що зустрічаються в порожнинних органах і вивідних протоках залоз людини. К. можуть утворюватися в живому міхурі, печінці та їхніх протоках (жовчній К., див. Жовчокам'яна хвороба), в нирках, сечовому міхурі та сечоводах (сечовій К., див. Нирковокам'яна хвороба). Причини утворення К. загальні (напр., порушення обміну речовин) і місцеві (напр., зміни хімізму і застій секрету, див. Секреція, запальні процеси). Хім. склад, розміри, форма і консистенція К. залежать від місця виникнення і складу рідини, в якій вони утворюються.

КОНКРЕТНА ПРАЦЯ (лат. concretus — ущільнений) — затрата людської робочої сили в певній доцільній, корисній формі; створює *споживну вартість* товару.

Конічні перерізи: а — еліпс; б — парабол; в — гіпербола.

Види К. п. так само різноманітні, як і вироблені ними споживні вартості. В *товарному виробництві*, основаному на приватній власності на засоби виробн., К. п. протистоїть *абстрактній праці*: як приватна праця — суспільній, що становить осн. антагоністичну суперечність приватновласницького товарного виробн. За соціалізму, що ґрунтується на сусп. власності на засоби виробн., де всяка праця є суспільною, усувається антагоністична суперечність між абстрактною і конкретною працею, вони виступають як дві форми безпосередньо сусп. праці. Див. також *Товар*.

КОНКРЕТНЕ — категорія *діалектичної логіки* для позначення реально існуючого об'єкта (окрема річ чи система речей) та його відображення як цілісного утворення у внутр. суттєвій єдності всіх його сторін, зв'язків і відношень. Див. *Абстрактне і конкретне*.

КОНКРЕЦІЯ (лат. concretio — зростання, згущення) — мінеральне утворення округлої форми в товщі осадових гірських порід. К. являють собою агрегати одного або різних мінералів розміром від кількох міліметрів до десятків сантиметрів і більше. Складаються переважно з карбонатів кальцію, оксидів та сульфідів заліза, марганцю, фосфатів, кремню. Утворюються К. внаслідок стягнення розсіяної мінеральної речовини навколо органічних решток (кісток, черепашок, залишків рослин тощо). У вигляді К. утворюються деякі корисні копалини (залізні руди, фосфорити).

КОНКУРЕНЦІЯ (від лат. concurrere — стикаюся, суперничаю) — основна об'єктивна закономірність *товарного виробництва* за капіталізму, що виражається в антагоністичній боротьбі приватних товаровиробників за кращі умови виробництва і збуту товарів для одержання найбільших *прибутків*. К. проявляється в діяній *основній економічній законі капіталізму* та *анархії виробництва*. В епоху монополістичного капіталізму панувала вільна К. — внутрігалузєва та міжгалузєва. В результаті внутрігалузєвої К. створюється ринкова або сусп. *вартість*. Продаж товарів за цією вартістю веде до збагачення одних і розорення ін. залежно від індивідуальних *витрат виробництва*. К. між капіталістами проявляється в боротьбі за використання капіталу в прибутковіших галузях. Це призводить до стихійного переливання капіталів з однієї галузі в інші і створення серед. *прибутку*. Внаслідок посилення конкурентної боротьби тисячі дрібних підприємств і виробників, не витримавши К., розоряються, їх поглинають могутніші. Відбувається *концентрація виробництва* і капіталу, вирішальну роль у госп. житті бурж. суспільства починають відігравати найбільші капіталістичні об'єднання. З переходом до найвищої стадії капіталізму — *імперіалізму* вільна К. поступається пануванню *монополістичній* (див. *Монополія капіталістична*), які ще більше загострюють конкурентну боротьбу. В. І. Ленін підкреслював, що монопо-

лія є прямою протилежністю вільної К., що монополії виростають з вільної К., не усуваючи її, а існують над нею і поруч з нею, породжуючи цим ряд особливо гострих і крутих суперечностей, негод, конфліктів» (Повне збір. тв., т. 27, с. 362). За імперіалізму форми конкурентної боротьби змінюються, вони стають різноманітнішими, методи її — найжорстокішими й хижацькими. Відбувається конкурентна боротьба всередині монополій за одержання більших квот, контрольного пакету акцій, за керівництво в організаціях, за розподіл прибутку; між монополіями — за ринки збуту, джерела сировини, за монополізацію кваліфікованої робочої сили; між монополіями й *аутсайдерами*. Задекларована конкурентна боротьба топить між імперіалістичними дванадцятьма за ринки збуту, сфери прикладання капіталу. В сучас. умовах державно-монополістичного капіталізму спроби регулювання економіки не можуть усунути К., бо воно відбувається на основі капіталістичної приватної власності. Лише за переходом до соціалізму К. зникає. Панування сусп. соціалістичної власності на засоби виробн. зумовлює виникнення соціалістичного змагання (що протилежне капіталістичній К.) і відносин взаємодопомоги трудящих.

М. М. Куртєво.

КОНКУРЕНЦІЯ в біології — форма взаємодопомоги між організмами та їхніми угрупованнями, що проявляється в змаганні за засоби існування і умови розмноження (їжа, місцезнаходження, світло, волога тощо). К. — один з важливих компонентів боротьби за існування. Розрізняють внутрішньовидову (в межах популяції та між популяціями) і міжвидову К. Внутрішньовидова К. супроводжується пригніченням і витисненням менш пристосованих організмів, просторовим роз'єднанням популяцій та нагромадженням у них нових, у т. ч. еволюційно важливих, відмінностей. Міжвидова К. буває найгострішою між видами, які мають подібні життєві вимоги і займають в *біогеоценозі* ту саму екологічну нішу або ніші, що значною мірою перекриваються. Вона спричиняється до пригнічення чи повного витиснення з певної ділянки одного виду і заміни його іншим, більш життєздатним в даних умовах. К. відіграє важливу роль у *вибудовуванні* як один з факторів *добору природного*.

О. П. Маркевич.

КОНКУРС (лат. concursus — зіткнення, сутинка, суперництво) — 1) За рад. трудовим правом система заміщення деяких штатних посад. За К. приймають на роботу професорсько-викладацький склад вузів, наук. працівників н.-д. ін-тів і лабораторій (Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.V 1962), творчих працівників театрів і худож. колективів (Постанова Ради Міністрів СРСР від 30.XII 1959). Заміщення за К. проводиться: посад професорсько-викладацького складу у вузах строком на 5 років (Положення, затверджене 15.V 1973 міністром вищої і середньої спец. освіти СРСР);

наук. працівників — зав. наук. відділами, лабораторіями, секторами, ст. наук. працівників — строком на 5 років; мол. наук. працівників — на 3 роки (інструкція, затверджена 14.XII 1962 Президією АН СРСР). К. на заміщення посад творчих працівників у театрах, ансамблях, оркестрах, хорах, філармоніях та ін. концертних організаціях може оголошуватися в будь-який час, а черговий періодичний конкурс — у кінці театрального або концертного сезону (Положення, затверджене 20.II 1960 міністром культури СРСР). 2) Змагання з метою виявлення найкращого з учасників (напр., К. на краще виконання естрадних пісень, муз. творів, К. по професіях тощо). 3) У вищих і середніх спец. навчальних закладах К. проводиться для абітурієнтів.

І. С. Александров.

КОННЕКТИКУТ — штат на Пн. Сх. США, в Новій Англії. Пл. 12,9 тис. км². Нас. 3,1 млн. чол. (1974). Адм. ц. — Гартфорд. На Пд. омивається водами прот. Лонг-Айленд. Більшу частину поверхні займають пд. відроги *Аппалачів*, центральну — долина р. Коннектикут. Найрозвинутіші машинобудування (електротех., верстатострої, приладострої, авіа-, суднобудування, радіоелектронна пром-сть, виробн. авіац. двигунів, підшипників) і металообробка. Підприємства хім., гумової, поліграф., текст., годинникової пром-сті. Гол. пром. центри: Гартфорд, Бріджпорт, Нью-Хейвен, Уотербері. Провідна гадул. с. г. — мол. тваринництво і птицеводство. Осн. культура — тютюн. Гол. мор. порти — Нью-Хейвен, Бріджпорт, Нью-Лондон. Пд.-зах. частина штату фактично входить у приміську зону Нью-Йорка.

КОННОЛІ (Connolly) Джеймс (5.VI 1868, Единбург — 12.V 1916, Дублін) — ірл. пролетарський революціонер, марксист. Син ірл. емігранта. В 1893—96 — секретар Шотл. соціалістичної федерації. В 1896—1903 — засновник і керівник Ірл. соціалістичної респ. партії. З 1903 — у США. Один із засновників орг-ції «Індустріальні робітники світу» (1905), перебував під впливом анархо-синдикалізму. В 1910 повернувся в Дублін; 1911 очолював відділення Ірл. спілки трансп. і некваліфікованих робітників у Белфасті, з 1914 — ген. секретар спілки. В січні 1916 увійшов до Військ. ради неопіанського Ірл. респ. братства. Під час Ірландського повстання 1916 — віце-президент Ірл. Республіки, командував силами повстанців. Після поразки повстання пораненого К. розстріляли англ. карателі.

Тв.: Робочий клас в історії Ірландії. Пер. с англ. М., 1969.

С. В. Толстов.

КОНОВАЛОВ Григорій Іванович [н. 18.IX (1.X) 1908, с. Боголюбовка, тепер Сорочинського р-ну Оренб. обл.] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Автор романів «Університет» (1947), «Джерела» (1959—70), «Вилітка у полі» (1969), «Межа» (1974), оповідань

[зб. «Беркутова гора» (1963), «Гнів Кротких» (1969)], книги нарисів «Під одним дахом» (1962). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. Саратов, 1977—79 (в 4-х т.); Укр. перекл. — Джерела, кн. 1—2. К., 1961—72.

КОНОВАЛОВ Дмитро Петрович [10 (22).III 1856, с. Іванівці, тепер Дніпроп. обл. — 6.I 1929, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1923), один з основоположників хімічної теорії розчинів. Після закінчення Гірничого ін-ту (1878) був віднослюхачем Петерб. ун-ту, де вивчав хімію у О. М. Бутлерова й Д. І. Менделєєва. У 1919—22 — директор н.-д. Хіміко-енергетичного ін-ту в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ); брав участь у відбудові хім. пром-сті України. У 1922—29 — президент Головної палати мір і ваг. К. — автор класичної роботи з пружності пари розчинів (див. *Коновалова закони*).

КОНОВАЛОВ Михайло Іванович [1 (13).XI 1858, с. Будухіно, тепер Рибінського р-ну Ярослав. обл. — 12 (25).XII 1906, Київ] — вітчизн. хімік-органік. Учень В. В. Марковнікова. Закінчив 1884 Моск. ун-т. У 1902—04 — директор Київ. політех. ін-ту. К. належав до класичні дослідження з теорії й техніки нітрування насичених вуглеводнів (див. *Коновалова реакція*); він розробив методи перетворення нітросполук в ін. класи: оксими, спирти, альдегіди, кетони тощо. К. був активним популяризатором наук. знань, одним з організаторів вищої освіти для жінок.

КОНОВАЛОВ Михайло Олександрович [22.V (3.VI) 1905, с. Акашур, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 1938] — удм. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1929. Друкуватися почав 1931. Автор першого удм. роману про робітничий клас «Обличчя зі шрамом» (1933), істор. роману «Гаян» (1936) — про пугоцький рух, п'єси «Перемагаюча сила» (1934), зб. дитячих оповідань «Мішень» і «Щасливе покоління» (обидві — 1935).

Тв.: Рос. перекл. — Лицо со шрамом. Ижевск, 1963; Гаян. М., 1975.

Ф. К. Брмаков.

КОНОВАЛОВА ЗАКОНИ — два закони, які виражають зв'язок між складом однорідної рідкої суміші двох летких компонентів, складом та тиском її пари. К. з. вивів теоретично й підтвердив експериментально 1881—84 Д. П. Коновалов. Перший закон твердить: у подвійній рідкій системі пара відносно багатша на той компонент, додавання якого підвищує загальний тиск пари в суміші. Другий закон полягає в тому, що коли крива тиску пари подвійної рідкої суміші має максимум або мінімум, то в цих екстремальних точках склад пари і рідлині однаковий, тобто максимуми й мінімуми цих кривих відповідають нерозділній киячково розчину. К. з. є основою процесів перегонки і ректифікації рідких сумішей.

О. В. Степанко.

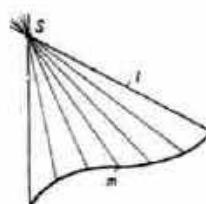
КОНОВАЛОВА РЕАКЦІЯ — реакція заміщення водню нітрогрупою в аліфатичних, циклоаліфатичних

Дж. Коннолі.

Д. П. Коновалов.

Крива поверхні: S — вершина; I — таір-на; M — напруження

КОНОВЧЕНКО

та бічному ланцюзі жирноароматичних вуглеводнів. Відкрита 1888 М. І. Коноваловим. К. р. відбувається при нагріванні вуглеводнів з 12–20%-ною азотною к-тою при температурі 100–150° С під тиском $R-H+HNO_3 \rightarrow R-NO_2+H_2O$. Активним агентом процесу є радикалоподібний діоксид азоту NO_2 . К. р. застосовують для одержання нітросполук, а також для вивчення будови вуглеводнів.

О. В. Стеценко.

КОНОВЧЕНКО (Канівченко). Івась (Іван) Удовиченко — герой укр. народних дум і пісень. К. — юний видавничий богатыр-патріот. Він добровільно йде до козацької війська й мужньо бореться проти тур. нападників, захищаючи рідну землю. Думу про К. високо оцінив Т. Шевченко, мотиви її використав М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба».

КОНОЕ Фумімаро (12.X 1891, Кіото — 16.XII 1945, Токіо) — япон. держ. діяч, князь. У 1937–39 і 1940–41 — прем'єр-міністр Японії. Уряд К. почав 1937 війну за загарбання Китаю, 1938 організував збройний напад на СРСР у районі оз. Хасан, 1940 підписав договір про агресивний союз з Німеччиною та Італією (див. *Берлінський пакт 1940*). Після капітуляції Японії в 2-й світовій війні (1945) К. покінчив життя самогубством.

КОНОНЕНКО Вадим Григорович (н. 8.VII 1920, м. Ізюм, тепер Харків, обл.) — укр. рад. вчений у галузі авіаційної технології та обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1944) Харків. авіад. ін-ту почав працювати у ньому (з 1976 — ректор). Осн. праці — з проблем імпульсної обробки, зокрема обробки вибухом; механіки твердого деформованого тіла. К. — засновник наук. школи зміни форми та руйнування металів під впливом ударних імпульсів. Держ. премія УРСР, 1975. С. Д. Фролов.

КОНОНЕНКО Віктор Олімпанович (11.IX 1918, м. Короча, тепер Белг. обл. — 29.VII 1975, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1946. Після закінчення (1942) Харків. ін-ту інженерів залізничн. транспорту працював в установах Нар. комісаріату шляхів СРСР, 1952–64 — в установах АН СРСР, викладав у Моск. ун-ті і Моск. технологічному ін-ті. В 1946–52 та 1964–75 працював в Інституті буд. механіки (тепер Інститут механіки) АН УРСР (з 1965 — директор), водночас викладав у Київ. ун-ті. Осн. праці: з теорії нелінійних коливань, зокрема автоколивань і періодичних коливань складних мех. систем із змінними параметрами; з теорії взаємодії нелінійних коливальних систем із джерелами енергії, що підтримують автоколивання. Досліджував просторові нелінійні коливання твердих тіл. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1977.

КОНОНЕНКО Григорій Йосипович (н. 13.III 1938, с-ще Золота

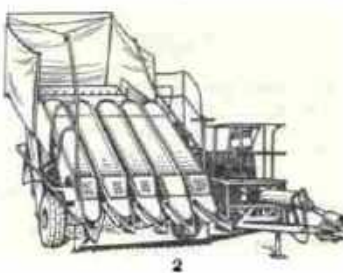
Нива, тепер Великоновосілківського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1965 закінчив Харків. ін-т мистецтв. У 1965–69 працював режисером Харків. укр. драм. театру ім. Т. Шевченка, з 1969 — гол. режисер Дніпроп. театру юного глядача ім. Ленінського комсомолу. Вистави: «Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Коли місяць зійде» Н. Забіли, «Бурею народжений» Ю. Прищєва, «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Скарби Флінта» за Р. Стівенсоном, «Вершник без голови» за М. Рідом та ін.

КОНОНЕНКО Митрофан Тале-йович (17.VI 1900, Кагарлик, тепер Київ. обл. — 1.I 1965, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. В 1920–23 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка в Києві. В 1923 вступив до театру «Березіль» (Київ, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Ролі: Гапон («Пролог» Л. Курбаса і С. К. Бондарчука), Тур («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Пушкар («Навіки разом» Дмитрика), Штефан Петрич («Любов на світанні» Галана), Тихон («Гроза» Островського), Джонатано Доріо («Змова Фієско в Генуї» Шіллера) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

КОНОНЕНКО Мусій Степанович [літ. псевд. — М. Школиченко; 9 (21). VIII 1864, с. Турківка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл. — 14.VI 1922] — укр. поет. Син колишнього кріпака, освіту здобув самотужки. В д-рі виступив 1883, видавши поему «Нещасне кохання». Перша зб. поезій «Ліра» вийшла 1885, наступна — «Струна» — 1908. В них К. показав тяжку долю трудящої людини. Проте в окремих віршах були мотиви реакц. романтики, які в зб. «Хвилі» (кн. 1–3, 1917–18) переросли в одверту бурж.-націоналістичну тенденцію.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

Конопаєзбиральні машини: 1 — жинарка-снопов'язалька ЖСК-2.1; 2 — конопаєзбиральний комбайн ККП-1.8.

КОНОНЕНКО Павло Трохимович (28.VI (11.VII) 1900, с. Івано-Михайлівка, тепер Новососківського р-ну Дніпроп. обл. — 14.III 1971, Дніпропетровськ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1927 в газ. «Красная Армия». Автор поетичних збірок «Ми йдемо вперед» (1931), «Наступ» (1932), «Незабуттє» (1960), «Заради щастя» (1961), «Осінні акварелі» (1965), романів-хронік «Гостра могила» (1963) і «Гомін у хаті» (1968).

КОНОНОВИЧ Олександр Константинович [31.I (12.II) 1850, Таганрог — 5 (18).V 1910, Одеса] — укр. астроном. Закінчив (1871) Новоросійський (Одеський) ун-т, з 1886 професор цього ун-ту, з 1881 очолював *Одеську астрономічну обсерваторію*, яка в цей період перетворилася з учбово-дослідницького закладу на важливий наук. центр. К. відомий працями в галузі вивчення планет і Сонця; ранні праці його присвячені обчисленню орбіт *подвійних зір*.

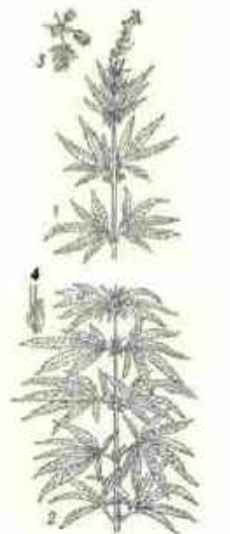
КОНОНОВИЧ - ГОРБАЦЬКИЙ Йосиф (р. н. невід. — п. 1653) — укр. освітній діяч. Один з перших професорів Києво-Могилянської колегії. Викладав риторику, потім філософію. В 1642–46 — ректор колегії. Автор «Підручника логіки» (1639–40, лат. мовою; зберігся у вигляді рукопису). В ньому дістали відображення стихійно-матеріалістичні тенденції загальною схоластичних поглядів К.-Г. Він відстоював незалежність природи від бога, науки від теології, з позицій пізнього номіналізму різко критикував вчення *Фомі Аквінського*. Виступав проти окремих вад феодалізму.

Лит.: Від Вишньського до Сковороди. К., 1972; Ничин В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. К., 1978. О. Т. Губко.

КОНОНЧУК Сергій Пилипович (29.V 1912, Київ — вересень 1941) — укр. рад. графік, художник-мультиплікатор. В 1928 навчався в Київ. худож. профес. школі в К. Слєпи і К. Трохименка. В 1931–40 працював на Київ. кінофабриці «Українфільм» (тепер кіностудія ім. О. П. Довженка), брав участь у створенні мультфільмів «Тук-Тук і його приятель Жук», «Зрозуміле курча». Виконав оформлення та ілюстрації до творів І. Франка, В. Степанька, М. Коцюбинського, С. Васильченка, А. Тесленка, М. Горького, К. Чуковського, Л. Фейхтвангера, Е. Ожешко, укр., рос. і зарубіж. народних казок, екслібриси, твори станкової графіки. Загинув під час Великої Вітчизняної війни.

Лит.: Сергій Конончук. Каталог. К., 1980.

КОНОПАЦЬКИЙ Василь Іванович (н. 14.I 1918, Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював у театрах Вінниці, Дрогобича, з 1962 — в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. В. Гоголя. Ролі: Вибірний («Наталка-Полтавка» Котляревського), Котовський («На

Коноплі посівні: 1 — рослини; 2 — матірка; 3 — тичинкова квітка; 4 — маточкова квітка.

світланку» за Ю. Смоличем), Тарас Бульба («Тарас Бульба» за Гоголем), Президент («Підступність і кохання» Шіллера) та ін. Вистави: «Запорожці за Дунаєм» Гулака-Артемовського (виконував роль Івана Карася), «Весілля в Малинівці» Юхвда (виконував роль Назара Думи) та ін. Портрет с. 362.

КОНОПЛЕЗБИРАЛЬНІ МАШИНИ — машини для збирання конопель на насіння й волокно. Пром-сть СРСР випускає (1980) такі К. м.: живварки-коноплезно-пов'язальні ЖСК-2.1; коноплемолотарки МЛК-4.5; коноплезбиральні комбайни ККП-1.8. Живварка-коноплезно-пов'язальна ЖСК-2.1 (мал.) скошує і зв'язує шпагатом в снопи стебла конопель висотою до 3 м; ширина захвату 2,1 м, продуктивність (в агрегаті з тракторами «Беларусь») до 1,7 гал. Коноплемолотарка МЛК-4.5 обмолює снопи, перетирає ворох (насінина з різними домішками) і очищає від домішок насіння. Продуктивність молотарки 4,5 т/г снопової маси. Коноплезбиральний комбайн ККП-1.8 (мал.) — це К. м. для збирання насіннєвих конопель; одночасно скошує, обмолює стебла і зв'язує їх у снопи шпагатним перевеслом, очищає насіння від різних домішок і подає його до бункера. ККП-1.8 — комбайн напівнавісного типу, опирається на двоє шевматичних коліс і упряжню вилку трактора; агрегують з трактором «Беларусь», а у важких умовах — з трактором Т-74. Механізми і вузли комбайна приводить в дію вал відбору потужності трактора. Продуктивність 0,8—1,2 гал.

КОНОПЛІ (Cannabis) — рід однорічних трав'янистих рослин родини коноплевих. Стебло пряmostе, з супротивними (ворі черговими), перисторозсіченими листками. Квіткі одностатеві, тичинкові — в китцях, зібраних у волотисті, маточкові — в пазушних колосовидних суцвітті. Плід — горішок. Корінь стрижневий, проникає в ґрунт на глибину до 2,5 м, дає густі бічні розгалуження; осн. маса коріння розміщена у верхньому шарі ґрунту. Походять з Центр. Азії. Відомо 3 види — в Європі та Азії. В СРСР, у т. ч. УРСР, — 2 види: К. літній К. культурний. К. дикі (C. ruderalis) — лісний бур'ян. К. культурний, або посівний (C. sativa) — здебільшого двонодій дубоволокнисті рослини. Рослини з тичинковими квітками наз. плоскілля, з маточковими — матіркою. Як текстильну й олійну рослину здавна культивують у багатьох країнах світу. Вирощувані в СРСР К. поділяють на 3 географ. групи: північні, середньоросійські та південні.

Висота стебел північних К. — 60—80 см, середньоросійських — 1,3—2 м, пд. — 3—5 м; тривалість вегетаційного періоду (в днях) відповідно — 60—80; 110—120; 150—160. На Україні вирощують середньоросійські (в Черніг., Черкас., Полтав. та Сумській областях) і пд. К. (в Миколаївській, Дніпропетровській, Одеській об-

ластях). Селекціонери створили нові сорти К.: однонодій, одночасно достигаючі та Південні достигаючі, які поширюють у багатьох областях. Є два осн. напрями використання К.: двосторонній, коли К. вирощують, щоб одержати насіння і волокно, та волокнистий (на зеленці), коли К. вирощують лише на волокно. На зеленці сіють пд. та Південні достигаючі К., які дають вищий урожай волокна порівняно з середньоросійськими. При вирощуванні К. на зеленці одночасно збирають плоскілля і матірку, що дає змогу повністю механізувати цю роботу (див. Коноплезбиральні машини). Вихід волокна 18—24% маси стебел. У складі волокна є понад 60% целюлози. Насіння містять швидко висихаючу олію (30—33%). Урожайність К. (ц/га): пн. — волокна 2—3, насіння 3—5; середньоросійських — відповідно 5—6 і 6—8; пд. 10—14 і 3—5. Південні достигаючі 8—10 і 6—8. Поширені на Україні сорти: Гібрид Дніпровський 1, Дніпровський 4, Південні достигаючі однонодійні 1, Південні достигаючі однонодійні 4, Південні достигаючі 9, Полтавські однонодійні 3, Південні черкаські та ін. Див. також Коноплярство.

Лит.: Хренніков А. С. Культура конопель на Україні. К., 1955; Конопля. М., 1978.

КОНОПЛЯНКА, ріполов (Carduelis cannabina) — птах род. в'юркових ряду горобцеподібних. Довж. тіла 13—16 см, маса бл. 20 г. Оперення буроватого кольору; у самців весною груди і верх голови яскраво-червоні. Пошир. в Європі, Зх. Азії та Пн.-Зх. Африці. В УРСР — по всій території. Живе на відкритих місцевостях з чагарником. Гніздо — на кущах. Кладку (часто 2 на рік) з 4—6 яєць насищує самка 13—14 діб. Живиться К. переважно насінням (зокрема, бур'янів), а літку — і комахами (у тому числі шкідливими). К. часто утримують в клітках як декоративного птаха. Іл. с. 362.

О. Б. Кістяківський.

КОНОПЛЯРСТВО — галузь землеробства, яка вирощує коноплі для одержання з них волокна й насіння. З волокна виробляють канати, мотузки тех. і госп. призначення, рибальські снасті, брезент, мішковину, шпагат та ін. З насіння одержують олію, яка використовується як продукт харчування та для виготовлення фарб, олій тощо. Макуха — цінний корм для с.-г. тварин. К. в Росії було розвинуте здавна. В 1913 в Росії коноплі сіяли на площі 681 тис. га. В СРСР внаслідок розширення посівів ін. тех. культур, а також розвитку виробн. синтетичних волокон площа посіву конопель значно скоротилася, але врожайність конопель зросла. У 1978 посівна пл. становила 130 тис. га. На Україні 1913 посівна площа конопель становила 127 тис. га. Посіви її зосереджувалися у дрібних сел. г-вах. К. повністю базувався на ручній праці. За роки Рад. влади докорінно змінилася технологія виробн. конопель, виведено ряд нових цінних сортів цієї культури. Механізовано процеси вирощування й збирання конопель,

що значно підвищило вихід волокна з сировини та знизило затрати праці на її виробн. Україна дає бл. 37% загальносоюзного виробн. волокна й бл. 46% насіння. В 1978 в республіці коноплі сіяли на площі 33 тис. га. В УРСР діють 24 держ. коноплезаводи по первинній переробці конопель. Н.-д. роботу з питань К. проводять Луб'янський культурно-агоспозний науково-дослідний інститут (м. Глухів Сум. обл.) та Золотоніська дослідна станція по коноплях (Черкас. обл.).

М. О. Тимонін.
КОНОПЛЬОВА Євгенія Олександрівна [н. 6 (19). XI 1917, Харків] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). В 1945 закінчила Харків. консерваторію. В 1943—52 — у Харків. держ. хоровій капелі (1943—50 — директор і диригент, 1950—52 — худож. керівник і гол. диригент). З 1952 — гол. хормейстер Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Оперні: «Тарас Бульба» Лисенка, «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Комуніст» Клебанова, «Іван Сусанін» Глинки, «Борис Годунов» Мусоргського, «Аїда» Верді. К. — викладач Харків. ін-ту мистецтв (з 1970 — доцент).

КОНОПНИЦЬКА (Konopnicka) Марія (23.V 1842, м. Суwalki, тепер центр Суwalkського воєводства ПНР — 8.X 1910, Львів) — польс. письменниця. З 1902 жила в Галичині. В 70-х рр. виступила з поетичними циклами «В горах» і «Образки». Автор поетичних збірок «Поезії» (т. 1—4, 1881—96), «Ліній й звуки» (1897), «Італія» (1901), збірок оповідань, новел, нарисів «Чотири новели» (1888), «Мої знайомі» (1890), «На Нормандському березі» (1904). В центрі творів К. — життя трудящих, викриття соціальної несправедливості, патріотичні й інтернац. мотиви, інтимна й філос. лірика. В них широко використано фольклор. В поемі «Пан Бальцер у Бразилії» (1892—1910) відобразила поневолення польс. селян-емігрантів, зростання класової свідомості й революц. настроїв, висловлювала віру в краще майбутнє людей праці. Писала для дітей, відома як перекладачка і автор літ.-критичних та історико-літ. праць. Укр. мовою твори К. перекладали П. Грабовський, В. Шурат, М. Рильський, С. Масляк, М. Рудницький, Д. Павличко, М. Пригара та ін.

Тел.: Укр. перекл. — Вибрані твори. Львів, 1954; Про гномів-краснолюдків та сирітку Марисю. К., 1972; Пан Бальцер у Бразилії. — Новели. К., 1974; Рос. перекл. — Сочинения. т. 1—4. М., 1959.

Лит.: Франко І. Марія Конопницька. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Плинтарська А. Г. Творчий шлях Марії Конопницької. М., 1962; Курант І. Л. Марія Конопницька. Библиографический указатель. М., 1962.

КОНОСАМЕНТ (франц. conpassement, від compaître — знати, розумітися) — у морському праві документ, який засвідчує укладення й умови морської перевезки договору. Одночасно є розпискою у прийнятті вантажу. В Рад. Союзі зміст К. визначається ст. 124 Кодексу торговельного мо-

М. Т. Кононенко.

М. Конопницька.

С. П. Конончук.

С. П. Конончук. Ілюстрація до народної казки «Колобок». 1929.

репавства СРСР. К. складається переважно з підстави підписаної вантажовідправником письмової об'яви, яка містить відомості, необхідні для укладення договору мор. перевезення. К. видається як при договорах *тайм-чартеру* і чартеру, так і при каботажних перевезеннях (див. *Каботаж*).

КОНОТОП — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, райцентр, розташований на р. Бзучі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. 78 тис. ж. (1978). Вперше згадується 1638 як польсь. фортеця поблизу кордонів Рос. д-ви. В 1648—1781 — сотенне містечко *Ліщинського полку*. В 1902 в К. засн. с.-д. орг-цію іскрівського напрямку, діяла підпільна друкарня. Рад. владу встановлено 7 (20). XI 1917. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації (7.IX 1941 — 6.IX 1943) в К. діяв партизан. загін із з'єднання С. А. Коцюка. В місті — 3-ді «Червоний металіст» (випускає автоматику для вугільної і гірничорудної пром-сті), вагонорем., поршневий, побутової хімії, арматурний, асфальтовий, залізобетонних виробів, вишні-соковий, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, швейна ф-ка, м'ясний та хлібний комбінати, маслозавод, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. У місті — проектно-конструкторський інст. «Автоматвуглерудпром», заг.-тех. ф-т Харків. політех. ін-ту; технікуми — буд., транспортного будівництва та індустріально-пед., мед. та 3 профес.-тех. уч-ща, 17 заг.-осв., музична і спортивна школи; 2 лікарні, 5 будинків культури, 2 клуби, 2 кінотеатри. 5 б-к, краєзнавчий музей.

В К. народилися просвітителі М. Й. Партура, бібліограф С. І. Подошарова, революц. діячі І. І. Радченко і С. І. Радченко, художник О. І. Сиротенко, письменник О. О. Соколовський, біохімік А. М. Утевський.

Лит.: Маленко В. Ю. Конотоп. Х. 1970.

КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН — у зах. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 68,8 тис. чол. (1979). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані селищній та 25 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Конотоп*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Гол. річки — *Сейм* з притокою *Бзуч*, *Ромен* (бас. Дніпра). Ґрунти в пн. частині району — сушпідні й піщані, дерново-підзолисті, в пд. — чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, осика, вільха, береза) займають 19,6 тис. га.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Конотоп. У районі переважають підприємства харч. пром-сті, найбільші з них: дубов'язівський цукр. і спиртний, Попівський спиртний з-д. З будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 128,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,2 тис. га. Осуще 17 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, ово-

чеві. У К. р. — 21 колгосп, 6 радгоспів, міжколг. об'єднання «Птахопром» і «Сейм» (вироби. кормів), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Конотоп, залізнич. станції: Вирівка, Грузьке, Дубов'язівка, Мельня. Автошляхів — 521 км, у т. ч. з твердим покриттям — 197 км. В районі — 41 заг.-осв. школа, сільсь. профес.-тех. уч-ще; 58 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень, 22 будинки

культури, 37 клубів, 60 кіноустановок, 55 б-к. У с. Мельні К. р. народився укр. рад. хоровий диригент і композитор Г. М. *Датюковський*. У с. Гиряку (тепер с. Шевченкове) 1859 народив Т. Г. Шевченко. В К. р. видається газ. «Радянський прапор» (з 1917).

М. М. *Гудименко*.
КОНОШЕНКО Андрій Михайлович (справж. прізвище — Грабенко; 13.X 1857, с. Обознівка, тепер Кіровоград. р-ну Кіровоград. обл. — 30.VI 1932, Київ) — укр. рад. фольклорист-музикознавець. Учився в Петерб. гірничому ін-ті. Учителював у земських школах на Херсонщині (1880—82). Потім жив у Херсоні, працював у земській управі. Звільнений зі служби як політично неблагонадійний. Був знайомий з І. К. Карпенком-Карим і М. В. Лисенком. У 1927 обраний членом Етногр. комісії АН УРСР. К. записав на Полтавщині, Херсонщині й Київщині бл. 1000 нар. пісень, уміщених в його збірках «Українські пісні» (1900) та «Українські пісні з нотами» (1907—09).

В. В. *Чабаненко*.
КОНРАД (Conrad) Джозеф (справж. ім'я та прізвище — Теодор Юзеф Конрад Коженьовський; 3.XII 1857, Бердичів, тепер Житомир. обл. — 3.VIII 1924, Бішопсборн, поблизу Кентербері) — англ. письменник. Син А. Коженьовського. За національністю поляк. Жив на Україні. Учився у Львові і Кракові. Був моряком. У 1886 прийняв британське підданство. Перший роман «Оліверове безумство» (1895) має антирасистське спрямування. В романах «Лорд Джім» (1900), «Перемога» (1915), «Визволення» (1920), повістях «Тайфун» (1903), «Корсар» (1923) відстоював мужність, чесність, дружбу. В романі «Негр з „Нарциса“»

(1897), повісті «Серце темряви» (1902) викривав колоніалізм. Не вірив в успіх соціальної революції, що знайшло відображення в антибурж. романі «Ностро» (1904). В 1890 і 1893 відвідав Україну. В кн. «Із спогадів» (1912), оповіданні «Князь Роман» (1925), незакінчен. повісті «Дві сестри» (вид. 1928) відтворив свої враження про Україну, її природу, людей, звичаї. К. — неоромантик, майстер морської теми у світовій художній літературі.

Текст: Укр. переклад — Твори, т. 1—2. Х., 1929; Тайфун. Х., 1930; Вибране. К., 1959; Фрейя з Семи Острів. К., 1960; Рос. переклад — Избранное, т. 1—2. М., 1959; В зеркале морей. Одесса, 1979.

Лит.: Урбан Л. М. Джозеф Конрад. М., 1977.
І. М. *Лозинський*.
КОНРАД Микола Йосипович [1 (13).III 1891, Рига — 30.IX 1970, Москва] — рос. рад. схищознавець, акад. АН СРСР (з 1958). Засновник рад. школи японознавства. У 1912 закінчив Петерб. ун-т і Практичну східну академію. У 1913—14 — викладач Київ. комерційного ін-ту. З 1922 працював у Ленінгр. ун-ті (з 1926 — професор). Осн. праці — про л-ру, мову, мистецтво й історію Японії та Китаю: «Японська література в образах і нарисах» (1927), «Японський театр» (1929), «Синтаксис японської національної літературної мови» (1937), «Сунь-Цзан. Трактат про воєнне мистецтво» (1950), «Про літературну мову в Китаї й Японії» (1960). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

Текст: Запад и Восток. М., 1972; Избранные труды, т. 1—3. М., 1974—78.

КОНРАД (Conrad) Чарлз (н. 2.VI 1930, Філадельфія) — астронавт США. Закінчив (1953) Принстонський ун-т та Військ.-мор. школу льотчиків-випробувачів (1961). З 1962 — в групі астронавтів. Перший політ здійснює 21—29.VIII 1965 разом з Г. Купером на космічному кораблі «Джеміні-5» як 2-й пілот. Другий політ — 12—15.IX 1966 як командир корабля «Джеміні-11», разом з Р. Гордоном. Третій політ — 14—24.XI 1969 як командир корабля «Аполлон-12», разом з Р. Гордоном і А. Біном. Двічі виходив на поверхню Місяця. Як командир корабля «Аполлон» разом з Дж. Кервіном і П. Вейцем здійснив свій четвертий політ у космос (25.V—22.VI 1973). В ході польоту «Аполлону» стикнувся з орбітальною науковою станцією «Скайлаб». В польоті Ч. Конрад двічі виходив у відкритий космос.

КОНРАДА ПОВЕРХНЯ — нижня межа «гранітного» шару земної кори. Названа на честь австр. геофізика В. Конрада (1876—1962). Виявлена на підставі стрікоподібного зростання швидкості поздовжніх сейсмічних хвиль (з 6 до 6,5 км/с) при проходженні цієї межі. Залягає на глиб. 10—40 км.

КОНСЕНСУС (лат. consensus — згода, одностайність) — збіг думок. К. п р и н ц и п — одностайне прийняття рішень усіма учасниками наради, конференції тощо. В цивільному праві консенсуальним є договір

Дж. Конрад.

В. І. Конопацький.

Коноплянка.

вважається угода, укладена з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов його (напр., *постатки договорів, підряди договорів*).

КОНСЕРПСЬОН — місто в Парагваї, адм. ц. департаменту Консерпсьон. Порт на р. Парагваї, залізнична станція. 52,8 тис. ж. (1970). Підприємства харчової (зокрема, борошномельної), текст., шкіряної, лісопильної пром-сті. Торг. центр. Відділення Асунсьйонського католицького університету.

КОНСЕРПСЬОН — місто в центр. частині Чилі, адм. ц. пров. Консерпсьон. Залізничн. вузол, порт (Талькауано) на правому березі естуарія р. Біо-Біо. 169,6 тис. ж. (1975). Розвинута маш.-буд., нафтопереробна, текст. (вовняна, бавовняна), харч. (у т. ч. борошномельна, цукрова, консервна) пром-сть. У районі К. — видобування кам. вугілля, діє металург. з-д (Уачипато). Ун-т. У 1960 місто було зруйноване землетрусом. Засн. 1550.

КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ Великої Британії, — основна партія британської монополістичної буржуазії, а також вищої чиновництва й аристократії. Засн. в серед. 19 ст. на базі *торі*. В 1867 місц. орг-ції К. п. створили Нац. союз консервативних і конституц. асоціацій. З кін. 19 ст. К. п. все більше переходила на позиції фінанс. і пром. буржуазії, проводила антипар. імперіалістичну політику, відстоювала гасло *протекціонізму*. Лідерами К. п. були Б. Дізраелі (1846—81), Р. Солсбері (1881—1902), С. Болдвін (1923—37), Н. Чемберлен (1937—40) та ін. В 1915—40 (крім 1924 і 1929—31) К. п. входила до коаліційних урядів або формувала уряд сама. Лідер К. п. при наявності парламентської більшості стає прем'єр-міністром. Коаліційний уряд 1940—45 і К. п. 1940—55 очолював У. С. Черчилль. У 1951—64, 1970—74 і з травня 1979 К. п. — при владі (лідери — А. Іден, 1955—57; Г. Макмиллан, 1957—63; А. Дуглас Х'юм, 1963—65; Е. Хіт, 1965—75; М. Тетчер, з 1975). У зовн. політиці К. п. виступає з антирад., імперіалістичних, неоколоніалістських позицій. Консервативний уряд проводить антиробітн. курс, здійснює репресії проти народу *Північної Ірландії*. При консервативному уряді Великобританія вийшла до ЄОТ. Найвищі органи К. п. — щорічна конференція (рішення не обов'язкові для лідера) і Центральне бюро. Місцеві асоціації Консервативної партії нараховують 1,5 млн. чол. (1977).

В. О. Горбик.

КОНСЕРВАТИВНА СИСТЕМА (лат. conservativus — охоронний, від conservo — зберігати) — механічна система, для якої має місце закон збереження механічної енергії: сума кінетичної енергії й потенціальної енергії є сталою величиною. Прикладом К. с. є сонячна система. В земних умовах, де діють сили опору і немінуче відбувається зменшення мех. енергії й перехід її в ін. форми енергії (напр., тепло), К. с. реалізуються лише наближено. Так, К. с. можна

вважати маятник, що коливається, якщо знехтувати тертям в його осі підвісу та опором повітря. У фізиці поняття «консервативна система» часто поширюють на немеханічні системи, коли з великою точністю можна вважати, що в цих системах нема втрат енергії.

КОНСЕРВАТОРИ (лат. conservator — охоронець) — 1) Приблизно консервативних поглядів, противники прогресу. 2) У Великобританії, Данії, Канаді, Колумбії, Ісландії, Швейцарії, Швеції та деяких інших країнах — члени Консервативної партії.

КОНСЕРВАТОРІЯ (італ. conservatorio, первісне значення — притулок, від лат. conservo — зберігати) — вищий музичний навчальний заклад. У 16—17 ст. в Італії — притулок для сиріт, де навчали ремесел, пізніше — й музики. З 18 ст. К. — спеціальний муз. навч. заклад. Найстаріші К.: в Парижі (1784), Болоньї (1804), Мілані, Неаполі (обидві — 1808), Флоренції, Празі (обидві — 1811), Брюсселі (1812), Відні (1817), Варшаві (1821), Лондоні (1822) та ін. містах. У Росії перші К. відкрито в Петербурзі (1862) та Москві (1866). В СРСР К. — муз. вузи, з ф-тами: теоретико-композиторським, вокальним, фортепіанним, оркестровим, диригентським, нар. інструментів. Курс навчання розрахований на 5 років (див. також *Музична освіта*). В 1854 у Львові засн. К. Галицького музичного товариства, в 1902 — Львів. муз. ін-т (1930—39 — К. імені К. Шимановського), 1903 — Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, 1904 в Києві — Музико-драматичну школу Миколи Лисенка (з 1918 — Музико-драматичний інститут імені М. В. Лисенка). В 1913 відкрито К. в Києві та Одесі, 1917 — у Харкові. Тепер в УРСР працюють вищі муз. навч. заклади: *Донецький музично-педагогічний інститут, Київська консерваторія* ім. П. І. Чайковського, *Львівська консерваторія* ім. М. В. Лисенка, *Одеська консерваторія* ім. А. В. Нежданової, *Харківський інститут мистецтв* ім. І. П. Котляревського.

Л. З. Мазепа.

КОНСЕРВАЦІЯ (лат. conservatio — збереження) — 1) В муз. зейній справі — сукупність заходів, що забезпечують максимальне збереження творів мистецтва, археологічних пам'яток, старовинних речей, книг, архівних документів тощо. Осн. умови К. — спеціально обладнане приміщення, захист речей від зони. впливів (сонячного проміння, забруднення та ін.), підтримування режиму — т-ри й вологості повітря. К. тісно пов'язана з *реставрацією*. На основі найновіших досягнень хімії й фізики постійно розробляються наук. методи консервації. 2) К. в економіці. Припинення капітального будівництва об'єкта в цілому або окремих його частин, припинення роботи діючих підприємств, зняття з експлуатації окремих знарядь виробництва (машин, механізмів, устаткування тощо) без ліквідації їх.

КОНСЕРВИ (від лат. conservo — зберігати) — 1) Харчові продукти рослинного або тваринного походження, відповідно оброблені і вміщені в герметичну тару для тривалого зберігання. В процесі виготовлення К. з харч. продуктів виділяють неістинні частини, додають жир, цукор, прянощі, вітаміни, а далі обробляють продукти теплом або хім. речовинами (див. *Консервування*). Під час такої обробки зберігається харч. цінність продуктів, не змінюється їхня калорійність. К. розфасовують і закупорюють (див. *Закупка машина*) у бляшану, алюмінієву, скляну або полімерну тару. Розрізняють К.: м'ясні, м'ясо-рослинні, рибні (у т. ч. *презерви*), молочні, овочеві (закусочні, для перших і других страв та ін.) і фруктові; натуральні і кулінарно оброблені; загального призначення, спеціальні, для дитячого і дієтичного харчування. Зберігають їх при т-рі від 0 до 20° С і вологості не більш як 75%. В СРСР К. (їх асортимент налічує понад 800 найменувань) виготовляють на консервних з-дах Астрахані, Баку, Єревана, Краснодару, Самарканду тощо, зокрема в УРСР — на *Одеському дослідному консервному заводі імені В. І. Леніна*, в *Керченському виробничому об'єднанні рибної промисловості, Черкаському виробничо-агратному об'єднанні консервної промисловості* та ін. 2) Окуляри, що захищають очі від яскравого світла, пилу, вітру тощо.

Лит.: Самсонова А. Н., Утєва В. Б. Фруктовые и овощные соки. М., 1976; Мальский А. Н., Изотов А. К. Овощные закусочные консервы. М., 1978. О. П. Ольшеский.

КОНСЕРВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої переробляють сировину рослинного й тваринного походження і виготовляють консервовані продукти, головним чином у герметичній упаковці. Осн. продукція галузі: консерви плодовоовочеві (овочеві, томатні, фруктові тощо), м'ясні, молочні, рибні, м'ясо-рослинні, сало-бобові та ін. Сировину для К. п. є плоди, овочі, молоко, риба тощо. Консервування продуктів харчування, які швидко псуються у свіжому вигляді і мають сезонний характер виробн., дає можливість постачати їх населенню рівномірно протягом року. Пром. виробн. консервів почало розвиватися

М. П. Конрад.

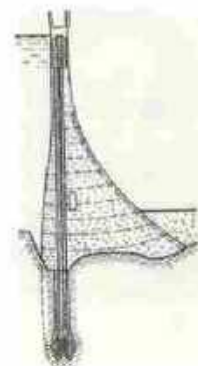

Ч. Конрад.

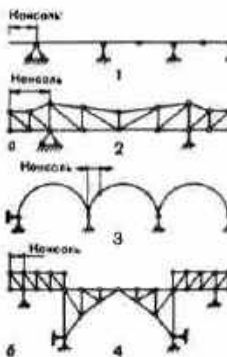
Виробництво консервів за видами
(млн. умовних банок)

Продукція	1965		1978	
	СРСР	Уз. СРСР	СРСР	Уз. СРСР
Консерви всього	7078	1663	14998	3634
у т. ч.				
М'ясні й м'ясо-рослинні	723	101	841	168
Рибні	977	67	2669	209
Овочеві	1484	500	3393	1311
Томатні	1067	321	2270	572
Фруктові	1380	289	1772	338
Молочні	707	185	1411	348

КОНСЕРВУВАННЯ

Консольна гребля з анкерним зубом.

Консольні системи:
а — консольно-балкові;
б — консольно-аркові;
1 — консольно-шарнірна балка; 2 — консольно-балкова ферма; 3 — консольно-шарнірна арка; 4 — консольно-аркова ферма.

на поч. 19 ст.; в Росії — у 2-й пол. 19 ст. (в Таганрозі, Ростові-на-Дону, Петербурзі, Симферополі та ін. містах). В СРСР К. п. створено по суті заново. Було повністю реконструйовано старі підприємства на новій тех. базі, збудовано сотні нових консервних з-дів. Освоєно випуск багатьох нових видів продукції К. п. Створено нові галузі (молочноконсервну, виробн. консервів для дит. та дієтичного харчування тощо). Поряд із старими районами зосередження К. п. — Пд. України, Молдавія, Кубань, Пн. Кавказ — вона набула розвитку в Білорусії, Центральному й Центральночорноморському районах, Поволжі, Закавказзі, Серед. Азії, Сибіру, на Далекому Сході. За обсягом виробн. консервів СРСР з поч. 60-х рр. посідає 2-е місце в світі (після США). В СРСР, у т. ч. на Україні, 70% продукції становлять плодовоовочеві консерви (див. *Плодоовочева промисловість*).

В УРСР потужну К. п. створено на базі розвитку овочівництва й садівництва. Тут зосереджено (1978) 31% усіх посівних площ овочевих культур та 31% площ плодovих пасаджень країни. В довоєнні роки було споруджено великі консервні підприємства в Херсоні, Одесі, Черкасах, Мелітополі, Симферополі та в ін. містах. За післявоєнні роки поряд з відбудовою зруйнованих з-дів споруджено багато нових підприємств і цехів. У 1978 на Україні консерви виробляли 400 підприємств кількох відомств. Понад 65% виробничих потужностей по переробці овочів і плодів припадає на держ. підприємства (М-во харч. пром-сті УРСР). В результаті розвитку *агропромислової інтеграції* створено виробничі об'єднання К. п. в складі держ. консервних з-дів і спеціалізованих радгоспів. У системі «Укрконсервпрому» (1979) діє 17 виробничих об'єднань, з них 14 агропромислових. До складу їх входять 44 консервні підприємства і 63 радгоспи, спеціалізовані на вирощуванні овочів і плодів. Найбільші підприємства К. п. УРСР: Херсонський комбінат, Ізмаїльський, Одеський дослідний з-д ін. В. І. Леніна, симферопольський з-д, Черкаський та Керченський, Джанкойський, Нижньогірський, Кам'янсько-Дніпровський з-ди. На консервних підприємствах впроваджують комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів, систематично оновлюють парк устаткування, вдосконалюють технологічні процеси. Проблемами розвитку К. п. займається ряд н.-д. ін-тів та лабораторій, які очолює Всесоюзний н.-д. ін-т консервної і овочевий пром-сті в Москві, на Україні — Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дит. харчування і систем керування агропром. комплексами консервної пром-сті в Одесі.

Серед ін. соціалістичних країн консервна промисловість розвинута, зокрема, в Болгарії, Угорщині, Румунії. *Р. О. Язичник*. **КОНСЕРВУВАННЯ** — 1) Обробка харчових продуктів, що запобігає їхньому *гнинню* і *бродінню* під час тривалого зберігання.

Осн. способи К.: *заморожування харчових продуктів, квашення, копчення, пастеризація, стерилізація і сушіння*. Вдаються також до в'ялення (відсушування на відкритому повітрі). До обробки з використанням цукру або хім. речовин, до нагрівання протягом 1—2 хв без доступу повітря (асептичне, або безмікробне, К.). В'ялення піддають гол. чин. підсолону рибу. Консервують дію цукру (при його концентрації 60—65%) використовують, виготовляючи варення, джем, повидло, мармелад тощо. Хім. речовини при К. є оцтова к-та (див. *Маринування*), сірчані ангідрид або к-та та гідросульфід натрію (див. *Сульфитація*), кухонна сіль, сорбінова к-та, бензойна к-та і бензойнокислий натрій, деякі *антибіотики*. Асептичне К. застосовують у виробн. овочевих пюре. Впроваджують К. іонізуючим, ультрафіолетовим та інфрачервоним випромінюванням, струмами високої частоти тощо. Див. також *Консерви*, *Консервна промисловість*. 2) Обробка деревини *антисептичними засобами*, що підвищує стійкість її проти руйнування грибами (гниття), комахами або бактеріями. Полягає у просочуванні деревини різними антисептиками в *автоклавах* або спец. ваннах. Крім того, деревину просмолюють, обмазують пастами (напр., бітуміни, гліняними) тощо. К. піддають дерев'яні частини гідротех. споруд, палі, шпал, стовпи та ін. 3) Обробка шкур кухонною сіллю або висушування їх при t-рі 25—35° С для запобігання гниттю. 4) Обробка кормів з метою тривалого зберігання їх. Найпоширенішими способами К. кормів для с.-г. тварин є сушіння трави на сіно, *силосування* кормів та хім. К. їх. Сушіння трави — процес видалення з неї вологи; буває природне (під дією сонячних променів) і штучне (в стаціонарних або пересувних сушарках). Скошену і висушену до вологості 14—17% траву складають у скирти, пресують або виготовляють з неї *сінне борошно*. За хім. складом штучно висушена трава подібна до зеленої. З неї виробляють *трав'яне борошно*. Сило с у в а н н я (заквашування) кормів — метод К. і зберігання вологих кормів без доступу повітря. Правильно засилосовані корми можна зберігати кілька років. Втрати поживних речовин при силосуванні менші, ніж при сушінні. При хімічному К. корми обробляють хім. консервантами, які сповільнюють або припиняють процеси пліснявіння, загнивання, бродіння та загнивання кормів. Найчастіше використовують мінеральні (солі, сірчану й фосфорну) та органічні к-ти (оцтову, мурашину, пропіонову та ін.). Див. також *Сило*, *Снаж*.

Лит.: Ильченко С. Г., Марх А. Т., Фан-Юнг А. Ф. Технология и технико-химический контроль консервирования. М., 1974.
О. П. Ольшеский (К. харчових продуктів). **КОНСИГНАЦІЯ** (лат. consignatio — письмове підтвердження) — у міжнародному приватному праві вид договору комісійного прода-

жу товарів за кордон. К. дає покупцеві змогу ще до купівлі оглянути й відібрати товар, який найбільше цікавить його. *Зовнішньоторговельні організації СРСР* використовують консигнації для укладення угод з закордонними фірмами.

КОНСИЛІУМ (лат. consilium — нарада, обговорення) — нарада лікарів одного або кількох фахів; збирається для вирішення питань про стан хворого, уточнення діагнозу та засобів лікування. Складається на прохання лікаря, який лікує хворого (у неясних і складних випадках захворювань), або на вимогу родичів тяжкохворого.

КОНСОЛЬ (франц. console) — 1) Опорна конструкція, що підтримує виступаючі частини будівлі (карнизи, балкони тощо). К. називають також частину машинного станіни, що має форму відносно короткої горизонтальної балки, закріпленої одним кінцем. 2) Пересувна колонка або тумбочка для квітів.

КОНСОЛЬНА ГРЕБЛЯ — бетонна масивна гребля, стійкість якої проти зусиль зсуву (горизонтального тиску води, криги тощо) значною мірою забезпечується консольними закріпленнями її в ґрунті основи (див. *Консоль*). На скельній основі К. г. (мал.) споруджують з глибокими *анкерами* (анкерними зубами) у вигляді тростів або стрижнів, на нескепний — з ростверкованими (див. *Ростверк*) *палями*. У консольній греблі економічна форма профілю, при її введенні витрачають менше (порівняно з *гравітаційною греблею*) бетону.

М. І. Губина. **КОНСОЛЬНА СИСТЕМА** в будівельній механіці — система конструкцій, основними елементами якої є *консолі*. За розрахунковою схемою розрізняють К. с. (мал.) консольно-балкові (напр., консольні та консольно-шарнірні балки, консольно-балкові *ферми*) та консольно-аркові (консольно-шарнірні *арки*, консольно-аркові *ферми*). К. с. бувають одно- і багатопрогнові (з шарнірним з'єднанням частин системи). Найефективнішими є багатопрогнові консольно-балкові системи, що відрізняються від балкових систем такої самої довжини меншою масою. До того ж вони менш чутливі до нерівномірного осідання підпор, зміни температури тощо. Ці системи застосовують здебільшого у мостобудуванні і пром. будівництві.

Г. В. Ісханова. **КОНСОНАНС** (франц. consonance — співзвучність, від лат. consonans, тут — узгоджений) — 1) У м у з а н ц і — милозвучне, одночасне сполучення тонів. Викликає почуття узгодженості, спокою, розв'язання напруги; протилежний поняттю *дисонанс*. К. відіграють роль опорних гармонійних сполучень, центральних у *ладу*, які підпорядковують собі дисонансний співзвуччя. 2) У в і р ш у в а н н і — неточна рима, побудована на співзвучності приголосних при частковій або повній розбіжності голосних. Напр.: «— І знов земля кипить у боротьбі, / І знову я належу

не собі, — // сказав Іван. Дивився, як востаннє. // Торкнув мене прощальними вустами» (Л. Костенко). Іноді таку риму називають *дисонансом*.

КОНСОНАНТНЕ ПИСЬМО [від лат. *consonans* (*consonantis*) — приголосний звук, а також буква, що його позначає] — вид буквенно-звукового письма. У давніх системах К. п. осн. знаками передавали приголосні звуки. В пізніших позначали й голосні, але не окремими знаками, а використовуючи деякі букви для позначення і приголосних, і голосних звуків, або голосні позначали *діакритичними знаками*. Вперше консонантно-звукові знаки з'явилися в *єгипетському письмі* (в 2-му тис. до н. е.). Потім К. п. розвинулось у фінікійців, арабів, євреїв, арабів та ін. народів. На основі К. п. виникло вокалізоване-звукове *грецьке письмо*, букви якого передавали не тільки приголосні, а й голосні звуки. Від грец. алфавіту ведуть початок майже всі вокалізовані алфавіти світу.

КОНСОРТ, принц-консорт (англ. *Prince Consort*, від лат. *consors* — співправитель) — у Великобританії чоловік королеви, який не є монархом.

КОНСОРЦІУМ (лат. *consortium* — співучасть, спільність) — одна з форм капіталістичних монополій, пачасова угода між групою капіталістичних банків і пром. компаній для спільного розміщення позик або здійснення єдиного пром. проекту великого масштабу з метою одержання монопольних прибутків. Одна з форм зрощування банківського і пром. капіталів. Набули поширення після 2-ї світової війни 1939—45.

КОНСОРЦІЯ (лат. *consortio* — співучасть, спільність) — група видів тварин і рослин, більш або менш тісно пов'язаних з одним із індивідуумів або з цілою популяцією будь-якого виду рослин чи тварин (ядром К.). Консорція зв'язки насамперед виявляються при *паразитизмі й симбіозі*, іноді види К. пов'язані з ядром К. однією споживання, заїновання. Ядром К. першого розряду є *аутотрофи* (найважливішими є К. *домініантних видів*), ядром К. другого розряду — *гетеротрофи*. **КОНСПЕКТ** (лат. *conspectus* — огляд) — короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо. К. складається з плану, стислого викладення осн. положень, фактів і прикладів.

КОНСТАНТА [від лат. *constans* (*constantis*) — незмінний] — стала величина. Див. *Змінні і сталі величини*.

КОНСТАНТИН I (Константин Великий) Флавій Валерій (Flavius Valerius Constantinus Magnus; бл. 285, Наїсес — 337, Анкірон) — римський імператор 306—337. Проголошений імператором брит. *легионами*, остаточно утвердився 325. Проводив послідовну централізацію держ. апарату. За К. було політично становлено міст, стабілізовано монету, відбито напади *варварів*. Проголошено імператорську владу захисницею заг. рівності, справедливості й свободи. К. своїми законами (прикріплення ста-

нів до місця проживання або до роду занять, посилення покарання рабів) фактично відстоював відкриті рабовласницькі відносини. Столицю д-ви переніс до *Константинополя*. Підтримував християнську церкву, надав їй ряд привілеїв (сам прийняв християнство у формі *аріанства* лише перед смертю), за що прозваний «Великим».

КОНСТАНТИН V (Κωνσταντίνος; 719—14 або 23. IX 775) — імператор Візантії (з 741) з *Ісаврійської династії*. Проводив політику в інтересах провінційної знаті. Посилив військ. могутність країни. Здобув перемоги над арабами (746, 752) та болгарами (763). Зміцнив екон. становище Візантії. Був провідником *іконоборства* (домісія засудження церк. собором 754 іконошування, конфіскував багатства монастирів).

КОНСТАНТИН VII Багрянородний (Πορφυρογεννής; Κωνσταντίνος δ' Πορφυρογεννής; 17 або 18. V 905, Константинополь — 9. XI 959, там же) — імператор Візантії (з 913) з *Македонської династії*. Відображав інтереси столичного чиновництва, був прихильником централізації д-ви. Активізував дії проти *арабів* (візант. війська досягли р. Євфрату). За К. VII, внаслідок походів 941 і 944 кн. князя Ігоря на Візантію, 944 було укладено торг. договір з Київ. Руссю. К. VII — автор кількох творів, зокрема «Про феми», «Про управління імперією» (містить відомості про слов'ян і печенігів, а також згадку про Київ — Самбат).

«КОНСТАНТИНІВ ДАР» — підроблена грамота, складена прибіл. у серед. 8 ст. придворі папи римського для обґрунтування домагань папства на світську владу. Згідно з «К. д.», рим. імператор *Константин I* нібито надав папі Сильвестру I верховну владу над зх. частиною Римської імперії, в т. ч. над Італією. Підробку «К. д.» викрив у 15 ст. італ. гуманіст Л. Валла.

КОНСТАНТИНОВ Алеко [1 (13). I 1863, Свиштов — 11 (23). V 1897] — болг. письменник. Учився в Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві (1878—81). Закінчив ун-т в Одесі (1885). Того ж року повернувся до Болгарії. У гумористичних дорожніх нарисах «До Чикаго і назад» (1893) змальовував амер. спосіб життя, викривав суть бурж. демократії в США. Славу К. приніс цикл сатиричних оповідань «Бай Ганьо» (1895). В них К. створив худож. тип запоззятливого ділка, породженого епохою капіталізму в Болгарії. Виступав як публіцист. Перекладав рос. (О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова) і зх.-європ. поезію. Загинув від руки найманих убивць. Тв.: Укр. перекл. — Бай Ганьо. К., 1979; Рос. перекл. — Фелетони и очерки. М., 1954; Бай Ганьо. М., 1968. О. В. Шпильова.

КОНСТАНТИНОВ Борис Павлович [23. VI (6. VII) 1910, Петербург — 9. VII 1969, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1954). Член КПРС з 1959. Навчався в Ленінгр. політех. ін-ті (1926—29). В 1927—35 і з 1940

працював у Фізико-тех. ін-ті АН СРСР (1957—67 — директор). Осн. наук. праці — з акустики, фіз. хімії та фізики плазми. Зокрема, перший розв'язав задачу про поглинання звуку при відбиванні від абс. гладкої і твердої границі, створив хвильову теорію *реверберації* звуку в замкнутих приміщеннях; розробив універсальний метод мікроаналізу хім. елементів та ряд методів розділення ізотопів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Ленінська премія, 1958.

КОНСТАНТИНОВ Володимир Іванович [11 (23). V 1892, Харків — 20. XI 1969, там же] — український рад. акушер-гінеколог, професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1963). В 1918 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. З 1946 — зав. відділом Харків. н.-д. ін-ту охорони материнства і дитинства ім. Н. К. Крупської, а з 1952 — заст. директора по наук. частині цього ж ін-ту. Праці К. присвячені питанням патогенезу і лікуванню запальних захворювань жіночих статевих органів, патології вагітності, розладам менструальної функції тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КОНСТАНТИНОВ Костянтин Іванович [1817 (за ін. джерелами, 1819) — 12 (24). I 1871, Миколаїв] — рос. учений і винахідник у галузі артилерії, ракетної техніки, приладобудування і автоматики, генерал-лейтенант (1864). Розробив нові методи і прилади, в т. ч. електроавтоматичні, для вимірювання віддалі, часу тощо. В 1847 збудував ракетний балістичний маятник, за допомогою якого встановив вплив форми і конструкції *ракет* на її балістичні властивості, заклав наук. основи розрахунку й проектування ракет. Створив ряд конструкцій бойових ракет, пускових установок.

КОНСТАНТИНОВ Микола Олександрович [26. V (7. VI) 1894, м. Тельшай, тепер Лит. РСР — 18. IV 1958, Москва] — рад. історик педагогіки, дійсний член АПН РРФСР (з 1945). Закінчив Моск. ун-т (1918). З 1924 працював у вузах та в н.-д. ін-тах. З 1945 — зав. кафедрою педагогіки Моск. ун-ту, 1946—49 — директор Ін-ту теорії та історії педагогіки. З 1949 — професор Моск. міськ. пед. інституту, 1952—57 — завідувач відділом Інституту теорії та історії педагогіки. Досліджував проблеми історії зарубіжної педагогіки, а також осн. етапи розвитку рад. школи й педагогіки (1930—50). Нагороджений орденом Леніна та медаллю К. Д. Ушинського. Тв.: Очерки по истории начального образования в России. М., 1953 [у співавт.]; Очерки по истории средней школы. М., 1956; История педагогики. М., 1974 [у співавт.].

М. Д. Ярмаченко.

КОНСТАНТИНОВ Петро Олександрович [25. XII 1898 (6. I 1899), Муром — 31. X 1973, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1966). В 1921 закінчив Моск. філармонічне уч-ще. З 1922 працював у театрах Москви, Брянська, Курська, Горького, Орла та ін.

Б. П. Константинов.

П. О. Константинов.

КОНСТАНТИНОВ

мист., 1934—58 — актор Центр. театру Рад. Армії, 1958—73 — *Малого театру*. Ролі: Куросллов («Горяче серце» О. Островського), Подколесин («Одруження» Гоголя), Перчихін («Мішани» Горького), Пікалов («Любов Ярова» Тренякова), Беніто («Сам у себе під охороною» Кальдерона) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КОНСТАНТИНОВ Трохим Васильович (серед. 18 ст. — після 1798) — рос. актор і антрепренер. Сценічну діяльність почав у 80-х рр. 18 ст. в Тулі. В 1787—91 і 1793—95 — актор Петерб., 1791—93 — Казанського театрів. У 1795—96 — актор і антрепренер Харків. театру, якому надав професіонального характеру.

КОНСТАНТИНОВ Федір Васильович [н. 8 (21).ІІ 1901, с. Новосільки, тепер Арзамаського р-ну Горьк. обл.] — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1918. Закінчив Ін-т червоної професури (1932), працював на пед. наук. і парт. роботі. В 1952—54 — гол. редактор журн. «Вопросы философии», 1954—55 — ректор Академії сусп. наук при ЦК КПРС, 1955—58 — зав. відділом агітації і пропаганди ЦК КПРС, 1958—62 — гол. редактор журн. «Коммунист», 1962—67 — директор Ін-ту філософії АН СРСР. Гол. редактор «Философской энциклопедии» (т. 1—5, 1960—70). Президент Філософ. г-ва СРСР (з 1971). В 1956—61 — канд. в члени ЦК КПРС. Автор праць з питань істор. матеріалізму, зокрема один з авторів і керівник авторського колективу книг «Історичний матеріалізм» (1954), «Основи марксистсько-ленінської філософії» (1979). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КОНСТАНТИНОПОЛЬ, старорус. Царград (Царгород) — столиця Римської імперії з 330, потім — *Візантії*. Заснований *Константином I* 324—330 на місці м. *Візантія* на европ. березі протоки Босфор. У 1204 захоплений *хрестоносцями*, став центром *Латинської імперії*. В 1261 відвоюований візантіянами. До серед. 14 ст. був великим ремісничо-торг. центром. У 1453 К. завоювали турки і перейменували його на *Стамбул* (столиця Туреччини до 1923). На К. не раз робили походи військ. дружини киян, князів, зокрема 911 — дружина князя *Олега*, 941 і 944 — князя *Ігоря*. В 957 К. віддала киян. княгиня *Ольга*. Після

запровадження в 10 ст. *християнства* на Русі з К. на Русь направляли митрополитів. К. відвідували прочани до *Палестини* з Києва, Новгорода, Чернігова та ін. рус. міст. Дехто з них лишив цікалі описи міста — напр. «Життя і ходіння Даниїла» черніг. ігумена Даниїла (1106—08), записки новгород. архієпископа Антонія (1200) та ін. Після монголо-тат. навали на Русь у 1-й пол. 13 ст. між К. і рус. землями зберігалися лише церк. відносини.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ Адольф Маркович (н. 20.IV 1923, Харків) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. В 1948—54 навчався в Харків. худож. ін-ті в Г. Гоменка і С. Беседіна. Твори: «Рідна земля» (1957), «Радянську владу на Україні проголошено!» (1959—60, в співавторстві з О. Хмельницьким), «Солдати» (1960), «На світанку» (1960—61), «Після важкого бою» (1967), «Фронтowa дорога» (1972), «З розвідки» (1976), «Земля» (1977). Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція*, т. 2, с. 88—89.

КОНСТАНТИНА — місто на Пн. Сх. Аджіру, адм. ц. вілаету Константи́на. Розташована на р. Рюмель. Вузол з-ць і автошляхів. 255 тис. ж. (1970). Значний торг.-пром. центр країни. Розвинута маш.-буд. (особливо тракторобудівна), харчосмакова (борошномельна, цукр.-рафінадна, пивоварна), цем., текст. пром-сть. Кустарне виготовлення килимів, тканин, взуття, шкіряних виробів. ГЕС. У місті — ун-т. У стародавні часи під назвою Цирта була одним з гол. міст Пн. Африки. з 313 має сучасну назву.

КОНСТАНТИНЕСКУ (Constantinescu) Александру (10.III 1873, Бухарест — 28.III 1949, там же) — діяч рум. робітн. руху. Член Компартії Румунії з 1921. Н. в робітн. сім'ї. В 1896 вступив у С.-д. партію робітників Румунії. З 1906 — секретар Ген. комісії профспілок. Один із засновників Компартії Румунії. Не раз зазнавав репресій. У 1920—37 — в еміграції. В 1939—45 — в концтаборах. Після визволення брав участь у роботі Компартії Румунії.

КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ (Constantinescu-Iasi) Петре (н. 25.XI 1892) — рум. історик, член Рум. академії, чл.-кор. Болг. АН, почесний доктор істор. наук Моск. держ. ун-ту. Учасник революц. і антифашист. руху, один із засновників г-ва «Друзі СРСР» (1934). У 1948—53 — заст. голови Президії Великих нац. зборів РНР, 1953—57 — міністр культів; 1948—63 — віде-голова Генеральної ради Т-ва рум.-рад. дружби; 1957—64 — директор Рум.-рад. ін-ту Академії РНР. У 1963—65 — член Держ. ради РНР. Автор праць з нової та новітньої історії Румунії, археології, історії мистецтва. Держ. премія РНР, 1963.

КОНСТАНТИНІСТЬ [від лат. constans (constans) — незмінний] у психології — відносна сталість деяких психічних процесів.

Так, *К. сприймання* — це відносна сталість образів предметів при помітних змінах у фіз. умовах сприймання; при зміні їх освітленості, положення у просторі, відстані від людини, яка їх сприймає, тощо. Хоч предмети швидко виглядають по-іншому, людина сприймає їх як відносно сталі за величиною, формою, кольором. Властивість К. підтверджує умовно-рефлекторний характер людського сприймання: забезпечує відносно стабільність сприйняття навколишнього світу, відображаючи єдність предмета й умов його існування.

О. В. Нерознак

КОНСТАНЦА — місто на Пд. Сх. Румунії, адм. ц. повіту Констанца. Разом з прилеглим курортним районом К. виділено в самостійну адм. одиницю. Гол. мор. порт країни на Чорному м., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 194 тис. ж. (1974). Провідна галузь пром-сті — машинобудування, зокрема суднобудування. К. — один із значних центрів повняної пром-сті. Розвинута також харч. (м'ясна, олійницька, рибоконсервна, виноробна, плодоконсервна, кондитерська, борошномельна), швейна, буд. матеріалів, целюлозно-паперова пром-сть. ТЕЦ, елеватори, нафто-сховища, склади. К. — база мор. рибальства. Вмісті — археол. та худ.-музей, театр. К. — курорт міжнародного значення. В ньому виділяють курортні комплекси, найвідоміші з яких — приморські й грязьові курорти Мамаїя і Ефорія. На місці К. в 6 ст. до н. е. засн. грец. поліс; з 1878 К. — в складі Румунії.

КОНСТЕБЛ (Constable) Джон (11.VI 1776, Іст-Бергхолт, Суффолк — 31.III 1837, Лондон) — англ. живописець. Син сільс. мірошника. В 1800—05 відвідував АМ у Лондоні, академік її — з 1829

Дж. Констебл. Млин у Флетфорді. 1817. Галерея Тейт. Лондон.

К. вважають одним з основоположників реалістичного напрямку в західноєвроп. пейзажному живописі 19 ст. Твори: «Дедхемська долина» (1809), «Млин у Флетфорді» (1817), «Віз для сіна» (1821), «Собор у Солсбері з саду епископа» (1823), «Вид на Хайгет з Хемпстідських горбів» (бл. 1834), «Хлібне поле» (1826), «Стоклендж» (1836). Твори К. зберігаються в музеях Великої Британії, ДЕ та ін.

Лит.: Чегодаев А. Д. Джон Констебл. М., 1968.

КОНСТИТУЦІЙНА **МОНАРХІЯ** — форма державного ладу в експлуататорських державах, ко-

Ф. В. Константинов.

А. М. Константинопольський. Ранок Перемоги. 1977.

ли поряд з парламентом владу в нежак, встановлених конституцій, здійснює монарх (імператор, король тощо). К. м. є Великобританія, Бельгія та ін. Див. також *Монархія*.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО — термін, який використовується в юрид. і політ. д-рі для позначення галузі права, що регулює відносини, закріплені конституцією країни. В радянській літературі найбільш розповсюджений термін — *державне право*.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ НАГЛЯД — інститут контролю за відповідністю законів та ін. нормативних актів конституції даної країни. В більшості країн соціалістич. співдружності К. н. здійснюється найвищим представницьким органом, який гарантує додержання конституції. Важлива роль у здійсненні К. н. належить також органам суду і прокуратури, які повинні забезпечувати додержання соціалістичної законності. В деяких країнах створено спец. конституційні суди. В капіталістичних країнах К. н. здійснюється й позапарламентським шляхом, зокрема, судами загальної юрисдикції (напр., Аргентина, Данія, Мексика, Норвегія, США, Японія); *верховним судом* (напр., Австралія, Індія, Ірландія, Канада, Швейцарія); особливим органом посаду. характеру (напр., Конституційна рада у Франції).

В. Н. Денисов.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД — у деяких зарубіжних країнах судовий орган спеціальної юрисдикції, головною функцією якого є контроль за відповідністю законів та ін. нормативних актів конституції даної країни. К. с. має право здійснювати конституційний нагляд, давати юрид. тлумачення конституції, розглядає скарги на порушення осн. громадянських прав (ФРН, Італія) чи прав членів федерації (ФРН, Австрія), або прав областей (Італія). В практиці бурж. д-в К. с. тлумачить конституційні норми тощо в інтересах монополістичного капіталу, внаслідок якого він є.

Серед країн соціалізму К. с. існує, напр., в Югославії, де діють К. с. союзу і К. с. окремих республік. Вони обираються відповідними органами державної влади і забезпечують функції конституційного нагляду.

П. Ф. Мартиненко.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА — в СРСР основоположні, встановлені Конституцією СРСР, конституціями союзних і автономних республік принципи організації і діяльності радянської судової системи. Закріплені у розділі VII Конституції СРСР і відповідних розділах конституцій союзних (в УРСР — розд. VIII) і авт. республік. *Правосуддя* в СРСР здійснюється тільки судом. В країні діють *Верховний Суд СРСР*, Верховні Суду союзних (див., зокрема, *Верховний Суд УРСР*) і авт. республік, крайові і обл. суди, суди авт. областей та авт. округів, районні (міські) нар. суди, а також *військові трибунали* у Збройних Силах. Важливим К. п. с. є *виборність*

суддів і нар. засідателів (порядок і строки виборів визначено ст. 152 Конституції СРСР). Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально, а в суді першої інстанції — з участю нар. засідателів, які користуються всіма правами суддів. Судді і нар. засідателі незалежні і підкоряються тільки закону. Правосуддя в СРСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Розгляд справ — відкритий, слухання у закритому судовому засіданні допускається лише у виняткових випадках, встановлених законом (див. *Гласність судового розгляду*). Конституція СРСР забезпечує *право обвинуваченого на захист*. Судочинство проводиться мовою союзної або авт. республіки, авт. області, авт. округу або мовою більшості населення даної місцевості. Особи, що не володіють мовою, на якій здійснюється судочинство, забезпечуються перекладачем і мають право виступити в суді рідною мовою. Конституція встановлює, що ніхто не може бути визнаний винним (див. *Вина*) у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за *вироком* суду і відповідно до закону. У *судочинстві* як у цивільних, так і в кримінальних справах допускається участь представників громадських орг-цій і трудових колективів (див. *Громадський обвинувач*, *Громадський захисник*).

Я. П. Ніекоийний.

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ — управління державою, що здійснюється на основі закону, який має вищу юридичну силу, здебільшого конституції. Найхарактернішими рисами К. є: існування вищого законодавчого органу (напр., парламенту), що обирається населенням; відповідальність уряду перед законодавчим органом або перед главою держави; *загальне виборче право*; інститут демократичних прав і свобод громадян; *правосуддя*. К. соціалістичних країн гарантує участь трудящих в управлінні державою, що докорінним чином відрізняє його від К. капіталістичних країн, де немає реальних гарантій його здійснення.

В. Н. Денисов.

КОНСТИТУЦІЯ (лат. constitutio — устрій, положення) — основний закон держави, який визначає основи політичної, економічної і правової системи країни. К. відображає співвідношення класових сил, виражає полю пануючого класу (в умовах загальнонар. держави — всього народу). К. закріплює *форму правління* й *державного ладу*, порядок утворення, принципи діяльності і компетенції центр. і місц. держ. органів, *виборчу систему*, права і обов'язки громадян, організацію та принципи правосуддя тощо. Для прийняття К. скликається особливий законодавчий орган (установчі збори, конституційний конвент, конституційна асамблея та ін.) або надзвичайна сесія найвищого органу держ. влади. Іноді К. приймається шляхом *референдуму* або *референдуму* передусім її затвердженню. К. має найвищу юрид. силу. Ін. закони й підзаконні акти

держ. органів повинні видаватися на основі і відповідно до К. і не можуть суперечити їй. У деяких країнах К. існує не як єдиний акт, а складається з кількох конституційних законів (напр., в Іспанії, Фінляндії). Існують також т. з. неписані К. — сукупність багатьох законів, звичаїв і *прецедентів* (напр., у Великобританії). На відміну від буржуазних К. соціалістичних країн не обмежуються фіксацією переважно політ. устрою, а приділяють значну увагу й соціально-екоп. питанням; вони не лише декларують, а й гарантують права і свободи громадян, широке залучення трудящих до управління державними і суспільними справами, справжню демократію для народу. Див. *Конституція СРСР*, *Конституція УРСР*.

М. О. Голодний.

КОНСТИТУЦІЯ ЛЮДИНИ — сукупність морфологічних і функціональних особливостей організму, що склалися на основі його спадкових і набутих властивостей.

Гіпократ поділяв людей за характером їхнього темпераменту на *холериків*, *сангвініків*, *флегматиків* і *меланхоліків*. К. Гален пов'язував конституцію зі схильністю до певних хвороб. В основу класифікації пізнішого часу було покладено морфолог. принцип (див. *Морфологія людини*). Так, популярною є класифікація, яку запропонував франц. учений Д. Р. Сіро. Він розрізняє такі конституційні типи: *ліхальний* (респіраторний) — подовжена грудна клітка, довгі шия і кінцівки; *травний* (дигестивний) — широка грудна клітка, об'ємний живіт, короткі шия і кінцівки; *м'язовий* — добре розвинуті м'язи, широка грудна клітка, пропорційна будова тіла; *мозковий* (церебральний) — великий череп, тонка постать, слабо розвинуті м'язи і т. д. За класифікацією нім. вченого Кречмера розрізняють три конституційні типи: *атлет*, *пікнік*, *астенік*. На основі *типу нервової системи* І. П. Павлов запропонував такі конституційні типи: *сильний нерівноважений збудливий*, або *нетримний* (холеричний); *сильний врівноважений рухливий*, або *швидкий* (сангвінічний); *сильний врівноважений спокійний*, або *повільний* (флегматичний); *слабкий тип* (меланхолічний). Серед клініцистів поширена класифікація рад. вченого М. В. Черноруцького, що базується на морфолог. і функціональних особливостях організму. Згідно з цією класифікацією, розрізняють людей *астеніків*, *гіперстеніків* і *нормостеніків*.

У *астеніків*, як правило, знижені артеріальний тиск та всмоктувальна здатність кишок, підвищений обмін речовини. Для *гіперстеніків* характерний підвищений артеріальний тиск, обмінні процеси уповільнені, спостерігається схильність до ожиріння. Становить інтерес вчення про конституцію О. О. Богомольця. Надаючи відповідного значення фізіол. системі *сполучної тканини*, він поклав в основу своєї класифікації особливості активної *мезенхіми*: *астенічна* (тонка, ніжна сполучна тка-

Дж. Констебл.

КОНСТИТУЦІЯ СІЛЬСЬКОГОС- ПОДАРСЬКИХ ТВАРИН

нина); фіброзна (переважає щільна, волокниста сполучна тканина); ліпоматозна (сильно розвинута жирова тканина); пастозна (переважає пухка сполучна тканина). К. л. визначає індивідуальну реактивність організму, своєрідність перебігу фізіол. і патологіч. процесів, нерідко схильність до певних захворювань. Напр., атеросклероз і коронарна недостатність частіше спостерігаються у пікніків; виразкова хвороба, гіпертонія, невралія — у людей з крайніми типами нервової системи. Проте певна К. л. не визначає неминучої схильності до патологічних процесів.

Вивчення К. л. важливе для медицини, бо дає змогу перешкодити посиленню слабких сторін організму, виявити схильність до захворювання, багато де в чому запобігти його перебігу, в ряді випадків зробити лікування індивідуальним.

К. І. Кульчицький.

КОНСТИТУЦІЯ СІЛЬСЬКОГОС-ПОДАРСЬКИХ ТВАРИН—сукупність морфофізіологічних ознак та властивостей організму тварини як цілого, що сформувались у процесі її індивідуального розвитку під впливом спадковості й умовляють життєздатність та продуктивність тварини за певних умов життя. Практично про К. с. т. судять за розмірами та будовою тіла (*екстер'єр* тварин), співвідношенням у ньому м'язової й кісткової тканин, шкіри, гравної та дихальної функцій (*інтер'єр* тварин) тощо, керуючись тим, що форма і функція взаємопов'язані. У *зоотехнії* найпошир. класифікація К. с. т., розроблена П. М. Кулешовим. Він визначив 4 типи конституції: грубу, нізку, щільну (суху) і нещільну (сиру, рихлу). М. Ф. Іванов цю класифікацію доповнив ще міцною конституцією. Враховують К. с. т. при оцінці племінної якості тварини, її роботоздатності, прогнозі продуктивності тощо.

Л. О. Шевченко.

КОНСТИТУЦІЯ СРСР — Основний Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що закріплює основи суспільного ладу і політики СРСР, встановлює основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави. Першу Конституцію СРСР прийнято 1924, після того, як у грудні 1922 в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних союзних радянських соціалістичних республік було утворено на основі соціалістичного федералізму єдину союзну багатонаціональну державу — Союз РСР. Другу Конституцію СРСР прийнято 1936, коли в країні було завершено створення основ соціалізму. Діючи — третю Конституцію СРСР — прийнято 7.X 1977 позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Вона зберегла наступність ідей і принципів першої Рад. Конституції 1918 і наступних конституцій СРСР. Її розроблено відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС Конституційною комісією на чолі з Л. І. Брежневим і схвалено в ході

всенародного обговорення, в якому взяло участь понад 140 млн. чоловік.

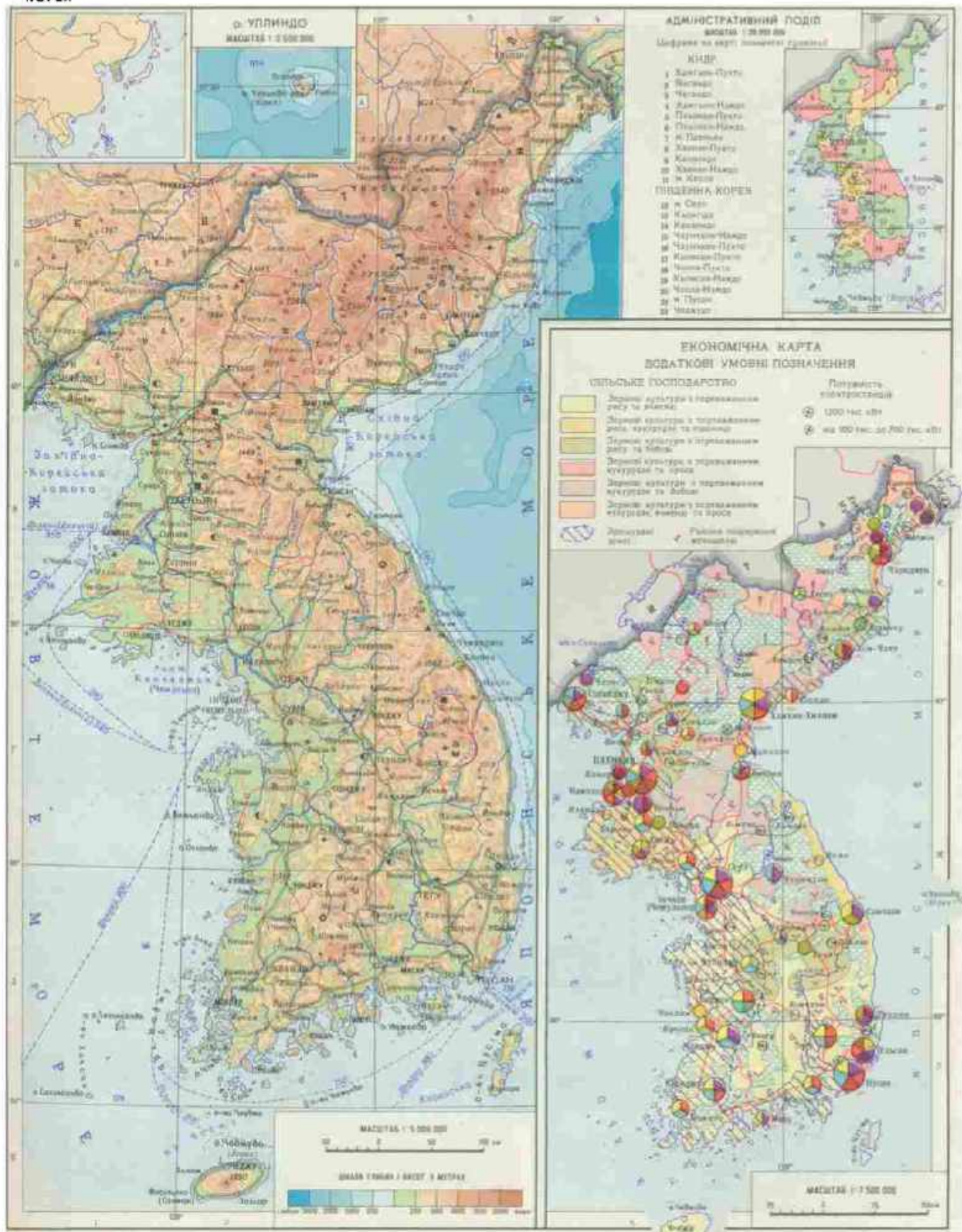
К. СРСР 1977 закріпила побудову в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства*, переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, привела у відповідність з цим етапом розвитку Рад. країни завдання державних органів, їхню структуру, функції і порядок діяльності. Головним напрямом того нового, що містить Конституція СРСР 1977, є, як підкреслював Л. І. Брежнев, «розширення і поглиблення соціалістичної демократії» (Брежнев Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978, с. 421).

Конституція СРСР 1977 складається з преамбули і 9 розділів, що об'єднують 174 статті. Перші сім розділів поділено на 21 главу. У преамбулі підбиваються підсумки 60-річного розвитку рад. суспільства і Рад. держави, дається всебічна характеристика розвинутого соціалізму як закономірного етапу на шляху до *комунізму*, формулюється найвища мета і головні завдання Радянської загальнонародної держави, а також визначається правова база нової Конституції СРСР. Перший розділ — Основи суспільного ладу і політики СРСР — складається з п'яти глав. У першій вміщено норми, що визначають *політичну систему радянського суспільства*, зокрема закріплюють загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави; повновладдя народу, здійснюване через *Ради народних депутатів*, які становлять політичну основу СРСР; роль *Комуністичної партії Радянського Союзу* як керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства, ядра його політичної системи, держ. і громадських організацій; участь громадських організацій і *трудових колективів* в управлінні держ. і громад. справами, а також принципи організації і діяльності Рад. держави та основні напрями розвитку політичної системи радянського суспільства. В 2-й главі закріплено економічну систему СРСР, зокрема її основу — *соціалістичну власність* на засоби виробництва у формі держ. (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Норми цієї глави визначають також місце *особистої власності* в екон. системі СРСР, встановлюють, що джерелом зростання суспільного багатства, добробуту народу і кожної рад. людини є вільна від експлуатації праця рад. людей, що найвищою метою суспільного виробництва при соціалізмі є найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Вони закріплюють принципове положення, за яким економіка Рад. Союзу становить *єдиний народно-господарський комплекс СРСР*, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни. 3-я глава — Соціальний розвиток і культура — визначає соціальну основу СРСР, яку становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції, а також основні напрями і мету

соціальної діяльності радянської соціалістичної загальнонародної держави. 4-а глава об'єднує норми, які закріплюють осн. принципи і цілі *зовнішньої політики* СРСР — ленінської політики миру, безпеки народів і широкого міжнародного співробітництва — і 5-а — діяльність Радянської держави по *захисту соціалістичної Вітчизни*, що належить до її найважливіших функцій і є справою всього народу.

Другий розділ Конституції СРСР — Держава і особа — об'єднує дві глави: 6-у — Громадянство СРСР. Рівноправність громадян і 7-у — Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР. У главі 6-й закріплюється принцип єдиного союзного громадянства (див. *Громадянство радянське*), за яким кожний громадянин союзної республіки є *громадянином СРСР*, а також рівність громадян СРСР перед законом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. За Конституцією СРСР рівноправність громадян СРСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя. В 7-й главі закріплюється широкий комплекс соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, що їх Рад. держава гарантує громадянам СРСР (див., зокрема, *Особисті права громадян СРСР*, *Політичні права громадян СРСР*, *Соціально-економічні права громадян СРСР*). При цьому передбачається, що соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку. Тут закріплюється важливий принцип *соціалістичної демократії*, за яким використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам ін. громадян, проголошується, що здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянами своїх обов'язків, і встановлюються конституційні обов'язки громадян (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*).

Третій розділ — *Національно-державний устрій СРСР* — об'єднує чотири глави (з 8-ї по 11-у), в кожній з яких вміщено норми, які визначають правовий статус союзної держави — *Радянської федерації*, а також членів федерації. Союз РСР — це єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. СРСР уособлює державу єдності рад. народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму. В Конституції СРСР визначено предмет видання Союзу РСР в особі його найвищих органів державної влади і управління (див. *Влада державна, Управління державне*)

та встановлюється, що поза цими межами кожна союзна республіка самостійно здійснює держ. владу на своїй території. Глава 9-а закріплює статус союзної республіки, зазначає, що це — суверенна радянська соціалістична держава, яка об'єдналась з ін. рад. республіками в Союз РСР, визначено основні гарантії її суверенних прав і встановлено, що ці права охороняються Союзом РСР. У главах 10-й і 11-й визначено державно-правовий статус *Автономної Радянської Соціалістичної Республіки і автономної області та автономного округу*.

Розділ четвертий — Ради народних депутатів і порядок їх обрання — об'єднує норми, що стосуються системи і принципів діяльності Рад народних депутатів (глава 12-а), виборчої системи (глава 13-а) і *народного депутата* (глава 14-а).

П'ятий розділ присвячено найвищим органам державної влади і управління СРСР — *Верховній Раді СРСР* (глава 15-а) і *Раді Міністрів СРСР* (глава 16-а). Тут викладено структуру, порядок утворення і діяльності, а також компетенцію Верховної Ради СРСР як найвищого органу державної влади країни, *Президії Верховної Ради СРСР* як постійно діючого органу Верховної Ради СРСР, що є підзвітним їй у всій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених Конституцією, функції найвищого органу державної влади СРСР у період між її сесіями, і Ради Міністрів СРСР як найвищого виконавчого і розпорядчого органу державної влади СРСР. Шостий розділ Конституції СРСР визначає основи побудови органів держ. влади і управління союзної республіки (глава 17-а), найвищих органів держ. влади і управління автономної республіки (глава 18-а) і місцевих органів держ. влади і управління.

Розділ сьомий присвячено здійсненню в СРСР правосуддя, діяльності *арбітражу в СРСР і прокурорського нагляду*; восьмий розділ — визначенню герба, прапора, гімну і столиці СРСР і дев'ятий розділ — дії Конституції СРСР і порядку її зміни.

Конституція СРСР передбачає видання ряду ін. конституційних законів, зокрема *Регламенту Верховної Ради СРСР, Закону СРСР про Раду Міністрів СРСР, Закону про народний контроль в СРСР* та ін. Вона є основою для конституцій союзних і автономних республік, базою для всього поточного радянського законодавства, для зміцнення законності і правопорядку, фундаментом подальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії, важливим інструментом розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Видання: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979.

Лит.: В. І. Ленін, КПРС про Радянську Конституцію. К., 1979; Брежнев Л. І. О Конституції СССР. М., 1977; Брежнев Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Позачергова сьома сесія Верховної Ради СРСР (дев'яте скликання) 4—7 жовтня

1977 р. Стенографічний звіт. К., 1977; Конституція об'єднаного державства. М., 1978. О. Ф. Ватченко.

КОНСТИТУЦІЯ УРСР — Основний Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки, що закріплює основи її сусп. ладу і політики, осн. права, свободи і обов'язки громадян, організацію і принципи діяльності державних органів. Першу Конституцію УРСР, що закріпила політичні, економічні і соціальні завоювання трудящих України, здобуті в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, і визначила програму соціалістичного будівництва, було прийнято 1919. За її основу було взято Конституцію РРФСР 1918, яка створювалась за безпосередньою участю В. І. Леніна. Друга Конституція УРСР, затверджена 1929, відобразила входження УРСР до утвореного разом з братніми республіками 1922 Союзу РСР. Вона, як і конституції ін. союзних республік, ґрунтувалась на Конституції СРСР 1924. Третю Конституцію УРСР було прийнято 1937 відповідно до Конституції СРСР 1936, що закріпила перемогу соціалізму в Країні Рад. Діючу — четверту Конституцію УРСР — прийнято 20.IV 1978 позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради республіки 9-го скликання після всенародного обговорення. Її розробила Комісія по підготовці проекту Конституції УРСР на чолі з В. В. Щербинським відповідно до *Конституції СРСР 1977*, яка відобразила новий етап у розвитку Радянської держави — побудову в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства* — і становить політико-правову основу конституцій усіх союзних республік. В єдності основних принципів і положень Конституції СРСР і конституцій союзних республік знаходить свій вияв непорушна єдність Радянської союзної багатонаціональної держави, спільність політичного, економічного і соціального устрою всіх союзних республік, єдність їхньої мети і завдань. Разом з тим Конституція УРСР, зберігаючи наступність конституційного розвитку СРСР і УРСР, враховує особливості республіки. Конституція УРСР 1978 складається з короткої вступної частини і 10 розділів, що об'єднують 171 статтю. Перші 8 розділів поділено на 19 глав. У вступній частині підкреслено роль Великої Жовтневої соціалістичної революції у створенні Рад. держави — основного знаряддя будівництва соціалізму і комунізму, в узагальненій формі охарактеризовано сучасний етап розвитку радянського суспільства, дано коротку характеристику розвитку республіки за роки *Радянської влади* у братній сім'ї народів СРСР і визначено правову базу її Основного Закону. В першому розділі — *Основи суспільного ладу і політики Української РСР* — визначаються політична і економічна системи республіки, її соціальна основа, напрями соціального і культурного розвитку, а також її зовнішньополітична діяльність, захисту соціалістичної Вітчизни. «Українська Радянська Соціалістична Республіка, —

записано у ст. 1-й Конституції УРСР, — є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республік всіх національностей». Політичну основу УРСР, як і ін. братніх республік і Союзу РСР у цілому, становлять *Ради народних депутатів*. Конституція УРСР закріплює керівну і спрямовуючу роль КПРС в *політичній системі радянського суспільства*, визначає напрями діяльності інших її складових частин — *громадських організацій та трудових колективів*.

Конституція УРСР передбачає, що основу економічної системи УРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності і що економіка республіки є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу, який охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території СРСР.

Другий розділ Конституції УРСР — *Держава і особа* — закріплює громадянство УРСР, передбачаючи відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства, що кожний громадянин УРСР є *громадянином СРСР* і що громадяни ін. союзних республік користуються на території УРСР однаковими правами з її громадянами. Норми цього розділу встановлюють рівноправність громадян УРСР у всіх галузях екон., політ., соціального і культурного життя, незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової і нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, *місця проживання* та ін. обставин; закріплюють основні права, свободи і обов'язки громадян та гарантії здійснення їх.

У третьому розділі Конституції УРСР закріплюється національно-державний і адміністративно-територіальний устрій республіки. УРСР — суверенна рад. соціалістична держава, яка з метою успішного будівництва комуністичного суспільства, зміцнення екон. і політ. єдності, забезпечення безпеки і оборони країни в результаті вільного самовизначення її народу на основі добровільності і рівноправності об'єдналась разом з ін. братніми республіками в Союз РСР — єдину союзну багатонаціональну державу. Виходячи з цього, УРСР, як і ін. союзні республіки, забезпечує за Союзом РСР в особі його найвищих органів держ. влади і управління права, визначені Конституцією СРСР. Поза цими межами УРСР самостійно здійснює *владу державну* на своїй території. Норми цього розділу визначають предмети відання республіки. Четвертий розділ — *Ради народних депутатів Української РСР* і порядок їх обрання — закріплює систему і принципи діяльності Рад народних депутатів, визначає *виборчу систему* республіки, статус *народного депутата*. У п'ятому розділі вміщено норми, що встановлюють організацію і

принципи діяльності найвищих органів держ. влади: «І управління УРСР — Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, постійних комісій, а також Ради Міністрів УРСР; у шостому розділі — місцевих органів держ. влади і управління в УРСР. Сьомий розділ об'єднує статті, присвячені державному плану екон. і соціального розвитку, а також державному бюджету республіки, восьмий — правосуддю, арбітражу і прокурорському нагляду. В дев'ятому розділі визначено герб, прапор, гімн і столицю УРСР; у десятому — дію К. УРСР і порядок її зміни.

Конституція УРСР є основою для всієї законодавчої системи республіки, зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії, розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Видання: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979.

Літ.: Позачергова сьома сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання). 19—20 квітня 1978 р. Стенографічний звіт. К., 1978. Див. також літ. до ст. Конституція СРСР.

О. Ф. Ватченко

КОНСТРУКТИВІЗМ (від лат. constructivus — необхідний для побудови, доцільний) — напрям в архітектурі, мистецтві, а також в літературі 20—30-х рр. 20 ст. К. в архітектурі близький за своїм характером до функціоналізму, раціоналізму та нової архітектури.

Засновники К. в СРСР (арх. А. І. В. Весніни, М. Гінзбург та ін.) виходили з необхідності виявлення функціональної конструктивної основи споруди й організації просторового середовища. В 1925 було створено Об'єднання сучасних архітекторів (ОСА), яке пропагувало ідеї К. На Україні 1929 представники К. (арх. Я. Штейнберг, І. Малозьомов, Є. Холостенко, М. Гречина та ін.) створили Товариство сучасних архітекторів (ТСА), в основі функціонального методу проектування якого були раціональне планування, впровадження науково-тех. досягнень (нові матеріали, конструкції, обладнання), типізація й стандартизація, пром. виготовлення елементів. Для К. характерне: простота архіт. форм, поєднання глухих та засклених поверхонь, просторовість і геометризм композицій, горизонтальні вікна, плоскі дахи, відкриті підпори перших поверхів. Споруди К. на Україні: Держпром (1925—33, арх. С. Серафимов та ін.), Клуб будівельників (1930, арх. Штейнберг, Малозьомов та ін.), обидві — в Харкові. Будинки лікарів у Києві (1928—30, арх. П. Альошин) та ін. К. в образотворчому мистецтві (театр.-декоративному, плакатах, мист. книги) виявився в комбінуванні різних «конструкцій», абстрактному зіставленні ліній, кольорових плям або нагромадженні геометричних форм. К. поширився у Франції (Ф. Леже, А. Озанфан), Італії, Німеччині. У Росії К. проявився в творчості В. Татліна, на Украї-

ні — в «побутових» і театральних конструкціях художника В. Ермилова.

К. в театрі пов'язаний з відмовою від живописних елементів у декораціях, запереченням в акторському мистецтві психологічного розкриття внутрішнього стану людини. На певному етапі творчості К. проявився у виставах В. Мейєрхольда, О. Таїрова — в Росії, Л. Курбаса — на Україні. К. в літературі. Тенденції

Поштамт у Харкові. Архітектор А. Г. Мордвінов. 1928—29

К. в літературі спочатку виявився в середовищі т. з. «лівих» течій — футуризму тощо. З 1924 по 1930 існувала група ЛІК (Літературний центр конструктивістів), до якої входили І. Сельвинський, К. Зелінський, В. Луговський, В. Інбер, Е. Багрицький, Б. Агатов та ін. Розглядаючи літ. твор як «конструкцію», представники К. виступали за максимальну «грузофікацію» (змістове навантаження) кожного елемента образу, що на практиці приводило до схематизму, до стилю лозунга й реклами. Недооцінка значення класичної спадщини зближувала К. з футуризмом. На Україні нечисленні конструктивісти об'єднувалися в угруповання «Авангард», очолюваному В. Поліщуком.

В. Б. Ясієвич (К. в архітектурі).

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ — один з основних напрямів географічної науки на сучасному етапі її розвитку, що має своєю метою розроблення актуальних теоретичних проблем планомірного перетворення природного середовища для найраціональнішого використання природних ресурсів та розв'язання ін. науково-практичних завдань. Конструктивний напрям передбачає перехід від звичайних якісних і описових геогр. характеристик до кількісних, значно точніших, розробок, що мають конкретний технічний та економічний зміст. Такі характеристики можна одержати, застосовуючи нові прийоми досліджень і розрахунків, використовуючи досягнення матем., фіз., хім. і біол. наук. Теор. основою конструктивного напрямку в географії є концепція про тісні взаємозв'язки і взаємодію всіх компонентів навколишнього середовища, які особливо ускладнилися в умовах інтенсивного використання природних ресурсів та все зростаючого впливу суспільства на природу. Знання цих взаємозв'язків, виділення головних з них для кожної конкретної природної і природно-тех. системи дає змогу певною мірою керувати такими зв'язками, домагаючись при цьому цілеспрямованих змін тих чи ін. компонентів навколишнього

середовища (напр., клімату, ґрунтів, рослинності тощо), а також прогнозувати такі зміни. Конструктивний напрям привертаний уже багатьма розділами географії. **Літ.:** Герасимов І. П. Советская конструктивная география. М., 1976.

І. П. Герасимов

КОНСТРУКЦІЙНА МІЦНІСТЬ

— міцність матеріалу конструкції з урахуванням конструктивних, технологічних і експлуатаційних чинників. К. м. звичайно менша за власне міцність матеріалу, що зумовлюється залежністю механіч. властивостей матеріалу конструкції від її розмірів, впливом джерел концентрації напружень (напр., отворів, різьби), станом поверхні, анізотропії та ін. К. м. оцінюють на основі розрахунків, використовуючи методи теорії пружності, пластичності, повзучості і випривалості матеріалів, методи механіки руйнування їх. Вдаються й до експериментальних досліджень. К. м. — одна з осн. характеристик конструкційних матеріалів.

КОНСТРУКЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ

— матеріали, з яких виготовляють деталі конструкції, що сприймають силове навантаження. Розрізняють конструкційні металеві, неметалеві та композиційні матеріали. Найпоширенішими металевими К. м. є сталі. Крім того, використовують чавуни, алюмінієві сплави, берилієві сплави, вольфрамові сплави, магнієві сплави, мідні сплави, титанові сплави, хрому сплави тощо. До неметалевих К. м. належать бетон, вогнетривкі матеріали, гума, деревина, керамічні матеріали, пластичні маси, скло (кварцове скло, скло органічне, скло силікатне) та ін. К. м. поділяють за технологічною ознакою — на одержувані деформуванням — прокаткою, пресуванням, штампуванням тощо і на такі, що їх виготовляють, напр., литтям, зварюванням, спіканням, склеюванням; за умовами експлуатації — на застосовувані при нормальних, низьких (криогенних) і високих т-рах (напр., жаростійкі сплави, жаростійкий бетон), на корозійностійкі матеріали, матеріали, стійкі проти зношування, тощо. К. м. розрізняють також за структурою (напр., сталі аустенітні, феритні), за типом зміцнення — загартовувані, полішувані, дисперснозміцнені (з тугоплавкими дисперсними частинками), старіючі (див. Старіння металів) тощо, за показниками міцності (напр., високоміцна сталь, високоміцний чавун). Визначальними показниками якості К. м. (на відміну від ін. тех. матеріалів — оптичних, ізоляційних, лакофарбових, абразивних тощо) є їхні мех. властивості: конструкційна міцність, вогнетривкість, в'язкість, жароміцність, корозійна стійкість та ін. Пластичність металевих К. м. підвищують термічною обробкою, вдаються до відпочивку кристалів. К. м. найширше застосовують у машинобудуванні, будівництві, ядерній техніці.

КОНСТРУКЦІЯ (лат. constructio — побудова, складання) —

1) Схема побудови і дії машини, споруди або вузла, а також самі

машини, споруди, вузли та їхні деталі. Конструкцією передбачається форма і взаємне розташування належних частин і елементів, спосіб їхнього з'єднання, взаємодія, а також матеріал, з якого ці частини (елементи) мають бути виготовлені. 2) Спосіб поєднання слів у *словосполученні* або *реченні*. 3) Побудова наук. або худож. твору. Див. також *Композиція*.

КОНСТРУЮВАННЯ — створення *конструкції* чогось (машини, споруди, моделі тощо) згідно з проектом, планом або розрахунками. Поряд з інженерним К., пов'язаним з розв'язуванням конструкторсько-тех. і екон. завдань, вдаються до *художнього конструювання* відповідно до принципів *технічної естетики*.

КОНСУЛ (лат. *consul*) — 1) У Стародавньому Римі періоду республіки титул двох обраних найвищих службових осіб; у період імперії — почесний титул. 2) У містах Північної й Середньої Італії (11—13 ст.) найвища службова особа. 3) У Франції 1799—1804 титул трьох осіб, які зосереджували в своїх руках найвищу владу. 4) В *міжнародному праві* службова особа однієї д-ви, що є її постійним представником у певному пункті (районі, місті тощо) ін. держави і здійснює там представництво і захист екон., юридич., торг. та ін. інтересів своєї д-ви, її громадян або юридичних осіб і визнана урядом країни перебування. Існує 4 категорії К.: ген. консули, консули, віце-консули, консульські агенти, які очолюють відповідно певну *консульську установу*. В іноземній консульській службі є й *проконсули* — помічники К. з вузького кола питань, напр., у нотаріальних справах. Функції рад. К. визначено *Консульським статутом СРСР* 1976, а також укладеними СРСР з відповідними державами консульськими конвенціями. Виконання окремих консульських обов'язків може доручатися особам, що не перебувають на держ. службі. В д-вах, де немає дипломатичних представництв СРСР, на К., за погодженням з двою перебування, можуть бути покладені й дипломатичні функції. К. СРСР підпорядковані МЗС СРСР. Штатні К. всіх категорій призначаються МЗС Рад. Союзу тільки з числа громадян СРСР. Д-ва, що признає К., видає йому консульський патент (документ про призначення глави консульства), д-ва, що приймає К., — консульську екзекватуру (акт про визнання К. з боку д-ви перебування в цій якості і про надання йому права виконувати консульські функції) та картку, яка свідчить, що дана особа є К. і користується відповідними правами. Ю. Є. Єгоров.

КОНСУЛОВ Анатолій Дмитрович (н. 31.X 1924, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). В 1943—47 навчався в Моск. архіт. ін-ті. Серед робіт: у Львові — Зелений театр (1951—52), ін-ти — фізико-механічний (1960—62), геофізики (1964), корпус енергетичного ф-ту політех. ін-ту (1973), готелі «Львів» (1962—64), «Інтурист» (1967. три останні —

у співавт.); корпус та клуб-ігальня санаторію «Кришталевий палац» у Трускавці (1959—60) та ін. Автор архіт. частин пам'ятників: бійцям Першої Кінної армії в с. Олеську Львів. обл. (1976), Хотинським повстанцям 1919 р. у м. Хотині Чернів. обл. (1978), І. Федорову у Львові (1978), В. І. Леніну в м. Самборі Львів. обл. (1979), всі — у співавт. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

КОНСУЛЬСТВО — орган зовнішніх зносин д-ви для виконання певних функцій (див. *Консул*); одна з *консульських установ*, що заповнюється на тер. ін. д-ви (з її згоди). Район діяльності (консульський округ) і місцеперебування К. визначаються угодою між державами.

КОНСУЛЬСТВО — період в історії Франції від держ. перевороту 9.XI 1799 (див. *Вісімнадцяте брюмера* VIII року республіки), здійсненого Наполеоном Бонапартом до проголошення його імператором 18.V 1804. У 1799 влада перейшла до трьох тимчасових консулів — Бонапарта (1-й), Е. Ж. Сьєйеса (2-й), П. Р. Дюко (3-й); 1800—04 консулами були Бонапарт, Ж. Камбасерес і Ш. Лебрен. Фактично влада належала Бонапарту (див. *Наполеон I*).

КОНСУЛЬСЬКЕ ПРАВО — сукупність принципів і норм, що регулюють консульські відносини, зокрема, порядок призначення, функції та припинення діяльності консулів. Виникло за феодалізму. В 20 ст. починається кодифікація *міжнародних звичаїв* та договірної практики різних країн з питань К. п. (Каракаська конвенція 1911, Гаагська конвенція 1928). Віденська конвенція 1963 про консульські зносини, якою кодифіковано К. п., визначає привілеї, імунітети та основні функції штатних консулів, а також правовий стан нештатних консулів. Діяльність рад. консулів за кордоном регулюється рад. законодавством і укладеними СРСР з ін. країнами спец. конвенціями, зокрема з НДР, МНР, США і Францією. Рад. законодавство з питань К. п. містить і правила, що визначають порядок прийому та правове становище зарубіжних консулів в СРСР. Осн. законодавчим актом, що визначає правовий стан і функції рад. консулів за кордоном, є *Консульський статут СРСР* 1976. Ряд положень про обов'язки рад. консулів міститься й в ін. законах СРСР і союзних республік, напр., у *Кодексі торговельного мореплавання СРСР*, *Кодексі про шлюб та сім'ю УРСР*. Відповідно до ст. 80 Конституції СРСР союзним республікам надано право обмінюватися з зарубіжними д-вами консульськими представниками. Це право передбачено і ст. 74 Конституції УРСР.

М. К. Михайловський.

КОНСУЛЬСЬКИЙ СТАТУТ СРСР — основний акт, що регламентує консульську службу і визначає завдання й організацію *консульських установ* СРСР, порядок їхньої діяльності, функції *консула*. Діючий К. с. СРСР, затверджений Указом Президії Вер-

ховної Ради СРСР 25.VI 1976, вступив у дію 1.IX 1976 замість К. с. СРСР 1926. К. с. СРСР визначає, що завданням рад. консульських установ є сприяння розвитку дружніх відносин СРСР з ін. державами, розширення екон., торг., наук.-тех., культурних зв'язків і туризму. К. с. СРСР складається з 9 розділів, 21 глави, що містять 99 статей. В розділі 1-му — завдання та організація консульських установ СРСР — викладено заг. положення, дано перелік консульських установ, їхніх прав, визначено персонал цих установ, порядок призначення консула і виконання ним консульських функцій. Розділ 2-й регулює функції консула щодо захисту юрид. осіб і громадян СРСР, зокрема щодо їхнього військ. обліку, виконання консулом доручень слідчих або суд. органів СРСР, щодо питань громадянства, реєстрації *актів громадянського стану*, паспортів, віз. Про *нотаріальні дії*, консульську *легалізацію*, консульський збір ідеться у розділі 3-му. Функції консула щодо рад. військ. кораблів і військ. допоміжних суден викладено в розділі 4-му; щодо суден СРСР при їхньому вході і стоянці, при відлитті — в розділі 5-му; щодо цивільних повітр. суден СРСР — у розділі 6-му; щодо засобів автомоб. і залізничного транспорту та суден річкового флоту — в розділі 7-му. Функції консула по сан., фітосан. і вет. охороні викладено в 8-му розділі. В розділі 9-му закріплено положення щодо позаштатних консулів, функції яких визначаються МЗС СРСР.

Ю. Є. Єгоров.

КОНСУЛЬСЬКІ РАНГИ — персональні звання *консулів*, пов'язані з їхнім службовим становищем. Віднесення консула до того або ін. рангу регулюється законодавством тієї країни, яка його признає (див. *Консульський статут СРСР*). В СРСР не існує спец. К. р. Службовим особам М-ва закордонних справ, які є співробітниками рад. *консульських установ*, присвоюються *дипломатичні ранги*. Ю. Є. Єгоров.

КОНСУЛЬСЬКІ УСТАНОВИ — органи зовнішніх зносин однієї держави, які перебувають на території іншої держави для виконання завдань і функцій, покладених на *консула*, який їх очолює. К. у. є консульські відділи посольств, ген. консульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства, які очолюються відповідно ген. консулами, консулами, віце-консулами і консульськими агентами. Порядок діяльності К. у. СРСР визначено *Консульським статутом СРСР* 1976. К. у., захищаючи права та інтереси СРСР, його громадян і юрид. осіб, вживають необхідних заходів для використання ними всіх прав, наданих їм законодавством країни перебування і договорами СРСР з цією країною. К. у. інформують рад. громадян і юрид. осіб (див., зокрема, *Зовнішньоторговельні організації СРСР*) про місц. законодавство, сприяють у виконанні їхніх службових обов'язків, захищають їхні інтереси тощо. К. у. підпорядковано МЗС СРСР; без-

КОНСУЛЬТАТИВ- НИЙ СТАТУС

Контактна мережа з ланцюговою підвіскою: 1 — контактний провід; 2 — струна; 3 — несучий трос; 4 — ізолятор; 5 — консоль; 6 — фікатор; 7 — підпора.

посереднє керівництво ними здійснює відповідне *дипломатичне представництво СРСР у країні перебування*. Місцеперебування К. у. II класу і консульський округ (в межах якого глава К. у. здійснює свої функції) визначаються за погодженням з державою перебування.

Ю. В. Бгоров.
КОНСУЛЬТАТИВНИЙ СТАТУС — інститут міжнародного права, метою якого є налагодження співробітництва міжнародних міжурядових організацій з міжнародною громадськістю. Статут ООН передбачає проведення в Економічній і соціальній раді ООН (ЕКОСОП) консультацій з міжнародними організаціями з питань, що входять до їхньої компетенції. За правилами процедури ЕКОСОП, спец. К-т по неурядовим організаціям вирішує питання про надання К. с. тій чи ін. орг-ції. К. с. надає орг-ціям право виступати перед ЕКОСОП, пропонувати питання до порядку дня, бути заслуханими, надсилати письмові заяви за пропозицією ген. секретаря ЕКОСОП. Надавати К. с. міжнародним неурядовим організаціям можуть також **ЮНЕСКО** й такі міжурядові орг-ції, як *Міжнародна організація праці* тощо.

Лит.: Ульянов Г. Н. Международные демократические организации. К., 1956; Морозов Г. И. Международные организации. Некоторые вопросы теории. М., 1974.

В. І. Бєлєтов.
КОНСУЛЬТАЦІЯ (лат. consultatio — нарада, розгляд) — 1) Порада спеціаліста з будь-якого питання, одна з форм навч. занять (К. навчальні). 2) Народа спеціалістів з будь-якого питання. 3) Завдання для надання допомоги населенню порадами спеціалістів з тих або ін. практичних питань (К. медична, К. юридична та ін.).

КОНСУМЕНТИ (від лат. consu — споживаю) — організми, що живляться безпосередньо або через інші організми органічною речовиною, синтезовану *автотрофами*, тобто *гетеротрофи*. Див. також *Продукенти*, *Ланцюги живлення*.

КОНТ (Comte) Огюст (19.I 1798, Монпельє — 5.IX 1857, Париж) — франц. бурж. філософ, один із засновників *позитивізму* і бурж. соціології. В 1830—42 видав свою осн. працю «Курс позитивної філософії», в якій відкидав усю попередню філософію як «метафізику», що нібито марно прагнула досягти незізнаної сутності речей, зводив завдання філософії до систематизації позитивних знань, тобто до знань, що їх дають математика, фізика та ін. конкретні науки. Позитивізм К. ґрунтується на запереченні філос.-теор. пізнання об'єктивної дійсності, на розгляді пізнання як простого описування фактів. Намагання К. стати над матеріалізмом та ідеалізмом, «звільнити» науку від «метафізики» на практиці вилилися у боротьбу проти матеріалістичних філос. осн. науки, у проповідь ворожих науці *агностицизму* і *феноменалізму*. К. робив спроби створити «позитивну» науку про суспільство — соціологію (термін запроваджено К.). Однак його теор. побудови звелись до відвертої

апологетики бурж. суспільства. Був противником революції і соціалізму, соціальний ідеал вбачав у гармонії класових інтересів капіталістів і робітників. Погляди К. справили значний вплив на розвиток позитивістської філософії і соціології.

Г. А. Заїченко.
КОНТА (Conta) Басіле (15.XI 1845, Гіндесані — 22.IV 1882, Ясси) — рум. філософ і держ. діяч. Професор права Яського ун-ту. Доводив, що існує лише одна субстанція всього суцього — *матерія*, атрибутами якої вважав рух, простір і час. У теорії пізнання відстоював принцип матеріалістичного *сенсуалізму*. В поясненні явищ суц. життя залишався ідеалістом, був прихильником *органічної школи* в соціології. В політиці стояв на позиціях, близьких до націоналізму. К. справив значний вплив на розвиток сусп.-політ. думки Румунії в 2-й пол. 19 ст.

КОНТАКТ (від лат. contactus — дотик) — 1) Зв'язок, взаємодія в роботі, узгодженість дій. 2) Зіткнення, з'єднання частин електричного кола; поверхня (місце) зіткнення; пристрій, що забезпечує таке зіткнення. Див. *Контактна мережа*, *Контактне зварювання*, *Контактор*. 3) Поверхня (площина) зіткнення гірських порід, які становлять суміжні ділянки земної кори.

КОНТАКТНА МЕРЕЖА — сукупність пристроїв, якими передають електроенергію від стаціонарних джерел живлення (підстанцій) до електричного рухомого складу, використовуючи ковзний контакт між повітр. контактним проводом або контактною рейкою і *стружознімачами*. Контактний (мідний) провід розміщують над рейковою колією електричних залізниць або вздовж траси засобів безрейкового транспорту (тролейбусів), контактну рейку — на рівні ходових частин рухомого складу, напр. метрополітену. Підвішують контактний провід звичайно на залізобетонних, сталевих, дерев'яних (тимчасових) підпорах, рідше — на стінах будинків та в ін. місцях за допомогою несучого троса і струн (ланцюгова підвіска) або без них (проста підвіска). К. м. з ланцюговою підвіскою (мал.) застосовують при значній швидкості переміщення рухомого складу, К. м. з простою підвіскою — якщо ця швидкість невелика. Щоб забезпечити надійність експлуатації та зручність тех. обслуговування, К. м. поділяють на секції та ділянки (довж. ділянки 1200—1650 м). Від *перенапруг* К. м. захищають *розрядниками*.

П. К. Кириленко.
КОНТАКТНЕ ЗВАРЮВАННЯ — зварювання металів, при якому край з'єднуваних частин у місці дотику (контакту) нагрівають електричним струмом, що протікає через них, і водночас стискають (осаджують); вид *електрозварювання*. Розрізняють К. з. (мал.) стикове (зі з'єднанням частин по всій площі стикання) і точкове. При стиковому зварюванні метал нагрівають до оплавлення (К. з. оплавлення) або до пластичного стану (К. з. опром). Крім власне точкового, є К. з. шовне (кожна зварна

точка перекриває попередню, утворюючи зварний шов); рельєфне (положення зварних точок визначається заздалегідь підготовленими виступами в з'єднуваних частинах); конденсаторне (з використанням короткочасних потужних імпульсів від батареї конденсаторів). Для К. з. застосовують машину, де конструктивно об'єднано електричну (зварювальний трансформатор, переривач струму) і механічну (стискувальний пристрій) частини. Стиковому К. з. з'єднують у стик прокат (арматуру, труби, рейки), точковим — листові конструкції, що їх складають випаусток. К. з. — один з найпродуктивніших способів зварювання.

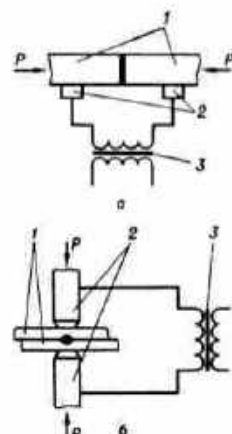
С. І. Кучук-Ягоско.
КОНТАКТНЕ КОПІЮВАННЯ, контактний друк — відтворення копій з графічних і текстових оригіналів способом безпосереднього контакту матеріалу, що з нього виготовляють копії, з цими оригіналами. До К. м. належать *діазокопіювання*, *термокопіювання* та *фотокопіювання*.

КОНТАКТНИЙ МЕТАМОРФІЗМ — процес перетворення гірських порід, зумовлений тепловим і хім. впливом розплавлених мас *магми*, що проникли в земну кору. Внаслідок *інтрузії* осадочні чи раніше вивержені породи на контакті з магмою збагачуються на нові мінерали, змінюється структура цих порід. З К. м. пов'язане утворення родовищ мармуру, андалузиту, силіманіту, корунду, флогопіту тощо.

КОНТАКТОВІ РОДОВИЩА — родовища корисних копалин, утворення яких зумовлене проникненням розплавленої *магми* в гірські породи земної кори. Утворюються внаслідок *контактного метаморфізму* і контактної *метасоматизму*. К. р. мають велике нар.-госп. значення як джерело заліза, хрому, міді, цинку, олова, свинцю, ртуті, золота тощо.

КОНТАКТОР — апарат для дистанційної *комутації* електричних кіл постійного або змінного струму низької напруги; різновид *вимикача*. Допускає до 1500 вимикань — вимикань за годину. Розрізняють К. автономні (самостійно діючі) і вбудовані в магнітні пусквачі, робочі машини і установки. При вимиканні К. (мал.), переважно за допомогою електромагн. *привода*, струм надходить у котушку електромагніта, а якір притягується до осердя, замикаючи контакти. В разі вимикання К. контакти розмикаються. К. використовують гол. чин. при керуванні електр. машинами й апаратами з напругою до 650 В і силою струму до 1000 А.

КОНТАМІНАЦІЯ (лат. contaminatio — об'єднання, змішування) — 1) Утворення нового слова чи виразу внаслідок об'єднання двох різних слів або виразів, близьких значенням, будовою чи значенням (напр., утворення слова «хилитати» з «хилити» й «хитати»). 2) Включення в літ. твір подій з ін. твору або внесення в текст відомих слів ін. автора. Напр.: «Яке це щастя — в radoшах земних трудів і днів спивати кубок повний!» — М. Рильський використав тут вис-

Контактне зварювання: а — стикове; б — точкове; 1 — зварювана частина; 2 — струмопідвідний електрод; 3 — електричний трансформатор; Р — зусилля стиску.

дів давньогрецького поета Гесіода — «Труди і дні». 3) Механічне зведення кількох редакцій твору в один новий текст.

КОНТАРІНІ (Contarini) Амброджо (р.п. невід. — 1499, Венеція) — венеційський дипломат. У лютому 1474 посланий до правителя Зх. Ірану Узун-Гасана для переговорів про війну проти Туреччини в союзі з Венецією. Повертаючись назад, К. відвідав Москву (вересень 1475 — січень 1476), де його прийняв цар Іван III. В подорожніх записках К. (вперше опубліковані 1487 у Венеції) є відомості про відвідини ним по дорозі до Ірану міста України — Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси.

КОНТАРНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді, за 9 км від залізнич. ст. Розсіпна. 3,0 тис. ж. (1979). На тер. К. — шахтоуправління «Контарне»; 2 заг.-осв. школи, 2 медпункти, 2 клуби, 2 б-ки. С-ще засн. 1932.

КОНТЕЙНЕР (англ. container, від contain — вміщувати) — 1) Зіпний пристрій (стандартна ємність), в якому перевозять, не застосовуючи тару, вантажі. Вперше такі пристрої запроваджено (1889) в Росії. К. пристосовані для механізованого навантаження, розвантаження і перевантаження з трансп. засобів одного виду з іншим. Розрізняють К. (мал.): універсальні (для будь-яких вантажів), спеціалізовані (в них перевозять вантажі поштучні, сипкі або рідкі) та спеціальні (для вантажів, що їх переміщують в особливих умовах, напр. у космосі, під водою). В СРСР виготовляють К., маса яких з вантажем становить 0,625; 1,25; 2,5; 5; 10; 20 і 30 т. 2) Пристрій для тимчасового зберігання або транспортування радіоактивних речовин (див. *Захисний контейнер*). 3) Резервуар, бак, приймач (напр., для продуктів перегонки нафти).

КОНТЕКСТ (лат. contextus — з'єднання, зв'язок) — відносно закінчений за змістом уривок писемної або усної мови, з якого можна зрозуміти точне значення окремого слова чи виразу, що входить до його складу. Напр., значення слова «перекладач» можна зрозуміти з К.: «Дівчина переклада книжку зі столу на підвіконня» і «Поему Г. Гейне "Атта Троль" переклада українською мовою Леся Українка».

КОНТИНГЕНТ [від лат. contingens (contingentis) — той, що має відношення] — 1) Сукупність осіб, що становлять однокорідну в якому-небудь відношенні групу, категорію — професійну, вікову тощо, (напр., К. допризовників певного року народження). 2) Встановлена з певною метою границя кількості, норма, напр., К. вступників до вузу, К. в'їзду, вивозу.

КОНТИНЕНТ [від лат. continens (continentis), букв. — оточений, обмежений] — великий масив суходолу. Те саме, що й *материк*.

КОНТИНЕНТАЛЬНА БЛОКАДА — політика, що проводилася 1806—14 Наполеоном I щодо Англії з метою зламати її опір у боротьбі за гегемонію в Європі. Проголошена 21.XI 1806 в Берліні.

Декрет про К. б. забороняв торг. та ін. відносини з Англією. К. б. було поширено на всі союзи та підлеглі Франції д-ви. Англія відповіла на це контрблокадою Франції та її союзників. За *Тильзитським миром 1807* до К. б. приєдналася Росія. К. б. негативно впливала на економіку європ. країн, зокрема перешкоджала експорту сільськогосподарських товарів з Росії (осн. стаття зовн. торгівлі). З блокадою балт. портів поживилася транзитна торгівля країн Центр. Європи з Бл. Сходом через Україну (Одесу). Порушення К. б. Росією загострили рос.-франц. відносини і стали однією з причин війни 1812. К. б. було скасовано в квітні 1814 після краху наполеонівської імперії та реставрації Бурбонів.

О. В. Долінський.
КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ КЛІМАТ — клімат внутрішніх областей континентів. Формується в основному під впливом континентальних повітряних мас. Для К. к. характерні значні добові й річні коливання т-ри повітря (напр., у внутр. областях Сх. Сибіру річні амплітуди перевищують 45°), жарке літо і холодне (у помірному поясі) зима, невеликі відносна вологість і хмарність, нестачі опадів та зменшення їх у міру віддалення від океану. Для території СРСР континентальність клімату збільшується у напрямі з Зх. на Схід.
КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (англ. shelf — виступ, відмілина) — поверхня й надра морського дна підводних районів, які прилягають до берега, але лежать поза зоною територіальних вод, до глибини 200 м або за цими межами, до такого місця, до якого глибина води дає змогу здійснювати розробку природних багатств цих районів, а також поверхня і надра підводних районів, що прилягають до берегів островів.

Це визначення К. ш. міститься в Женевській конвенції 1958, яка також регламентує його міжнародно-правовий режим. За цією Конвенцією без згоди прибережної д-ви, яка здійснює над К. ш. суверенні права дослідження, розробки і розвідки його природних багатств, ін. д-ва не може робити цього без прямої згоди прибережної д-ви. На 1978 Конвенцію підписали 46 д-в, у т. ч. СРСР (ратифіковано 10.VI 1964). Режим К. ш. СРСР регламентує Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф Союзу РСР» від 6.II 1968; порядок проведення робіт на ньому — Постанова Ради Міністрів СРСР від 18.VII 1969 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорону його природних багатств». 11.I 1974 Постановою Ради Міністрів СРСР затверджено Положення про охорону континентального шельфу. О. Ф. Висоцький.

КОНТИНЕНТАЛЬНІ ВІДКЛАДИ — геологічні відклади, що утворилися на поверхні суходолу внаслідок процесів вивітрювання, перевідкладання та нагромадження гірських порід. До них належать *алювії, делювії, пролювії, еолові відклади*, відклади озер і боліт, *льодовикові відклади*. К. в.

представлені переважно уламковими породами (пісок, гравій, галька, валуни тощо), глинами, суглинками, лесом, частково породами хім. (кам. сіль) і органічного (вугілля, торф) походження. Найпоширеніші К. в. серед порід антропогенної (четвертинної) системи. З ними пов'язані родовища деяких корисних копалин (розсипища золота, платини, алмазів тощо). Нерідко вони самі є корисними копалинами (торф, вугілля, кам. сіль тощо).

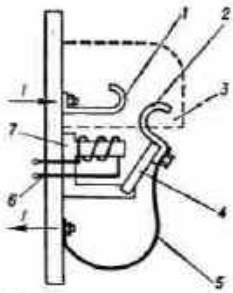
КОНТИНУУМ (лат. continuum — неперервне) у математиці — поняття, яке означає неперервність у певному розумінні математичні об'єкти. Найпростішим К. є відрізок $[a, b]$ числової осі — множина всіх дійсних чисел x , які задовольняють нерівності $a \leq x \leq b$. Термін «К.» вживають і для позначення *потужності* множини всіх дійсних чисел. Про множину кажуть, що вона має *потужність* К., якщо між нею і множиною всіх дійсних чисел можна встановити *взаємно однозначну відповідність*. У *топології* К. наз. будь-який компакт (див. *Компактність* у математиці), такий, що при довільному розбитті його на дві неперетинні підмножини знайдеться хоча б одна точка, яка належить одній підмножині і є граничною для другої.

М. П. Слободяков.
КОНТРАБАНДА (італ. contrabando, від contra — проти та bando — урядовий указ) — 1) Незаконне умисне переміщення товарів або ін. цінностей через *кордон державний*. К. в СРСР посягає на державну монополію *зовнішньої торгівлі*. К., вчинена з прихованням предметів у спец. сховищах, з обманним використанням документів, у великих розмірах, групою осіб, *службовою особою* з використанням службового становища або К. вибухових, наркотичних, сильнодіючих та отруйних речовин, зброї і військ. спорядження є *злочином* (ст. 70 КК УРСР). При відсутності цих ознак незаконне переміщення товарів через кордон або на тер. СРСР, зберігання їх, продаж, купівля тощо (ст. 100 *Митного кодексу СРСР*) тягне *адміністративну відповідальність*. Предмети К. і засоби переміщення та приховання їх в усіх випадках підлягають *конфіскації*. 2) Переносно — заборонене, переміщене кradькома.

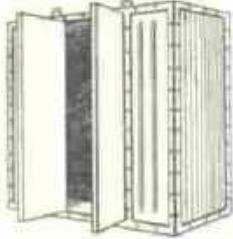
С. С. Яценко.
КОНТРАБАС (італ. contrabbasso) — струнний смичковий музичний інструмент. Найбільший за розміром (довжина бл. 2 м) і найнижчий за звучанням із скрипкових сімейств. Має 4 струни, настроєні по квартах (існують 3- і 5-струнні К.). Входить до складу симф. та камерних оркестрів, ансамблів. К. називають також інш. різновиди муз. інструментів найнижчих регістрів (К.-тромбон, К.-труба тощо).

КОНТРАГЕНТ [від лат. contrahens (contrahentis) — той, хто домовляється] — одна з сторін *договору*.

КОНТРАКТАЦІЯ (від лат. contractus — договір) — в СРСР форма державних заготівель с.-г. продукції шляхом укладення з колгоспа-

Контактор з електромагнітним приводом: 1 — нерухомий контакт; 2 — рухомий контакт; 3 — дугогасильний пристрій; 4 — якорь електромагніта; 5 — гнучкий провід; 6 — котушка електромагніта; 7 — осердя; 1 — електричний струм.

Контейнер.

Контрабас.

ми, радгоспами, ін. с.-г. підприємствами договорів на виробництво і продаж цієї продукції. Оформлюється договором контракції, за яким с.-г. підприємство зобов'язується виробити і передати обумовлену кількість с.-г. продукції певної якості, а контрактант (заготівельна організація, переробляюче підприємство) зобов'язується своєчасно прийняти та оплатити її. Ряд договорів К. визначають порядок стимулювання працівників с.-г. підприємств, подання контрактантом виробничої допомоги с.-г. підприємству, забезпечення його насінням тощо. Договори К. укладаються на основі доведених до с.-г. підприємств держ. планів закупок с.-г. продукції (продукція, що реалізується понад держ. план закупок, чи при відсутності держ. планового завдання, також закуповується за договором К.). Договір К. регулюється *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — глава 24 ЦивК УРСР). Заг. норми щодо К. містяться в Положенні про порядок укладення і виконання договорів К. с.-г. продукції, затверджене Міністерством заготівель СРСР 31.XII 1976. Крім того, діє ряд типових договорів К. по окремих видах продукції, інструкції про порядок здавання-приймання та розрахунків за продукцію тощо. Договори К. передбачають майнову відповідальність сторін за порушення прийнятих зобов'язань.

Ц. В. Бичкова.

КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК у Києві — пам'ятка архітектури. Перший К. б. було споруджено 1800—01 за проектом арх. А. Меленського на Подолі. Крім укладення контрактів, у залах К. б. відбувалися судові засідання, концерти, маскарadi і банкеті. Другий К. б. збудовано 1815—17 у стилі *класицизму* на Конtrakтовій площі (тепер *Червона площа*; англійський арх. В. Гесте, за участю архітектора Меленського) як центр осередку киян. *контрактових ярмарків*. Торцевий фасад К. б. оформлено чотирьохколонним портиком, один з бічних — шестиколонним, без трикутного фронтона. На другому поверсі цього будинку був зал, де відбувалися концерти видатних артистів (тут виступали музиканти — Ф. Ліст, Г. і Ю. Венявські, К. Ліпінський, Ф. Серве та ін., італ. співачка А. Каталани, а також італ. опера, балетні трупи з Мадрида, відбувалися театр. вистави). Контракти відвідували О. Пушкін, О. Балзак та ін. К. б. служив місцем зустрічей революційних діячів, зокрема *декабристів*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Класицизм*, т. 5.

КОНТРАКТОВИЙ ЯРМАРОК — ярмарок, на якому укладали контракти (угоди) на гуртову купівлю-продаж ремісничих, пізніше пром. виробів, с.-г. продукції, на продаж, купівлю та оренду поміщицьких маєтків, оформляли кредитні операції тощо. Існував з кін. 15 ст. у містах Польщі й України. Відбувався щороку в зимові місяці. В 17 ст. найбільше значення мав К. я. у Львові. Після загарбання

1772 Галичини Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина) К. я. переведено до м. Дубна (тепер Ровен. обл.), 1797 — до Києва. З 2-ї пол. 19 ст. перетворився на звичайний торг. ярмарок. Існував до 1927 (1918—22 не відбувався).

КОНТРАКТУРА (лат. contractura — стягання, звуження) — 1) У фізіології — тривале сильне скорочення (заклякнення) м'язового волокна або його ділянки, що не поширюється; іноді — необхідний процес. Звичайно К. зумовлюється порушенням процесів відновлення аденозинтрифосфornoї кислоти (див. *Аденозинтрифосфornoї кислоти*). В експерименті К. викликають діянням струму, деяких речовин, зокрема *ацетилхоліну*, *нікотину*, *адrenalіну* тощо. 2) У медицині — обмеженість рухомості суглоба в різних напрямках (згинання, розгинання, приведення, відведення, обертання) внаслідок зведення його патологічно зміненими тканинами. К. бувають природжені й набуті. Природжені К. виникають внаслідок *аномалій* внутрішньочуттєвого розвитку суглобів і функціонально зв'язаних з ними м'язів тканин (шкіра, підшкірна клітковина, *апонеуроз*, фасції, м'язи, нерви). Причиною набутих К. бувають травми, запальні й дистрофічні процеси, інтоксикація тощо. Ознаки К.: зведений суглоб, інколи болісний з обмеженою амплітудою рухів та *атрофією* м'язів тканин вище і нижче ураженого суглоба. Лікування: лікувальна гімнастика, масаж, фізіотерапія, витягання за допомогою апаратів і приладів тощо; в разі безуспішності — хірургічне.

К. С. Терновий (у медицині).

КОНТРАЛЬТО (італ. contralto) — найнижчий жіночий співочий голос. Найхарактернішим і найвиразнішим регістром К. є найнижчий, т. з. грудний. Діапазон К. — фа, соль малої октави — ля першої. **КОНТРАПОСТ** (італ. contraposto — протилежність) в образотворчому мистецтві — прийом зображення постаті, при якому положення однієї частини тіла контрастно протиставлено положенню другої частини (напр., верхня частина корпусу показана в повороті, нижня — фронтально). К. дає змогу передати рух постаті або її напруження, не порушуючи заг. рівноваги форм, посилює тривимірність зображення.

КОНТРАПУНКТ (нім. Kontrapunkt, від лат. punctum contra punctum — крапка проти крапки) — 1) Те саме, що й *поліфонія* (багатоголосся); одночасне сполучення кількох контрастних мелодій. 2) Наукова дисципліна, що вивчає муз. багатоголосся.

КОНТРАСТ (франц. contraste — протилежність, різка відмінність) — 1) Різка різниця, протилежність у чомусь. 2) К. оптичний — відмінність (протилежність) за яскравістю і кольором світлих і темних ділянок об'єктів або їхніх зображень. Найчастіше характеризує контрастність чутливості ока, визначає здатність світлочутливих шарів чорно-білих фотоматеріалів передавати різницю у яскравостях

об'єкта, що його фотографують, почорнінням різного ступеня.

КОНТРАСТ у психології — зміна чутливості *аналізаторів* під впливом попереднього або супровідного подразника. К. — психофізіологічна закономірність *відчуттів*, пов'язана з процесами індукції в центр. нервовій системі. При одночасній дії двох подразників виникає одночасний К. Він часто буває у зорових відчуттях і залежно від сполучення кольорів може бути ахроматичним чи хроматичним. Внаслідок К. на темному фоні кольори світлішають, а на світлому — темнішають. Ця властивість широко використовується в декоративно-прикладних роботах тощо. При послідовній дії двох подразників спостерігається *послідовний К.* Після холодного подразника теплий здається гарячішим; відчуття кислого підвищує чутливість до солодкого. З явищем послідовного К. пов'язані виникнення зорових послідовних образів, що лежать в основі сприймання кінофільмів.

Л. А. Лепихова.

КОНТРАСТИВНА ЛІНГВІСТИКА, зівставна лінгвістика — напрям сучасного мовознавства. Базується на порівнянні синхронного стану двох (рідше трьох) мов. Основною її метою є визначення відмінностей і подібностей у структурі мов та вживанні їх одиниць, що сприяє вдосконаленню методики навчання іноз. мов і практики перекладу. Спільність об'єкта і, частково, методики аналізу об'єднує К. л. з *типологією* в одну галузь — синхронно-зівставну лінгвістику. *Лит.*: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977; Нариси з контрастивної лінгвістики. К., 1979.

Ю. О. Жуктенко.

КОНТРАТАКА (франц. contre-attaque, від contre — проти і attaque — напад) — атака, здійснювана військами, що обороняються, з метою знищення наступаючого противника, який вклинився в оборону, і повного або часткового відновлення становища. Проводиться силами других ешелонів (резерву) із залученням військ перших ешелонів. Підтримується ударами авіації, ракет, вогнем артилерії та мінометів.

КОНТРАТИПУВАННЯ (від лат. contra — проти і грец. ὁλος — відбиток) кінофільму — виготовлення контратипів — копій (дублікатів) з оригіналу кінонегатива. Розрізняють контратипи: чорно-білі і кольорові; зображення і звуку (*фонограми*). Чорно-білі контратипи друкують (на дубль-негативу плівку) переважно з проміжного *позитива*, зробленого (на дубль-позитивній плівці) з оригіналу *негатива*. Рідше їх виготовляють безпосередньо з негатива, застосовуючи оборотну контратипну плівку. Кольорові контратипи друкують гол. чин. з кольорового негатива на оборотній багатошаровій плівці, іноді — з трьох проміжних кольороподілених позитивів (з них одержують кольоровий контратип на одній плівці). При К. звукових фільмів контратип зображення роблять на одній плівці, контратипи фонограми — на іншій, синхронно суміщуючи їх у *кінокопіювальню*.

му апарати під час друкування фільмокопій. Осн. умовою К. є тотожність оптичної густини контрапів і відповідних деталей негатива. К. застосовують при масовому виготовленні фільмокопій, одержанні деяких комбінованих кадрів тощо. В. О. Калашников.

КОНТРАФАКЦІЯ (від лат. contra — проти і factio — правомочність) — самовільне розповсюдження або відтворення твору без дозволу автора. Прикладом К. є опублікування рукопису без дозволу автора (в бурж. праві також — самовільне використання на товарних знаках позначок, що відносяться на популярних товарах ін. фірм тощо). В СРСР К., як і плагіат, є порушенням авторського права і згідно з законом (в УРСР — ст. 497 ЦивК УРСР) автор має право вимагати поновлення порушених прав і відшкодування збитків. К. тягне за собою і кримінальну відповідальність (в УРСР — ст. 136 КК УРСР).

КОНТРИБУЦІЯ (лат. contributio — розрестка збору чи податку) — 1) Під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, що їх проводять окупаційні війська. 2) Грошові суми, які перемагає д-ва за умовами мирного договору сплачує д-ві-переможниці. Рад. д-ва з перших днів свого існування виступає проти К. Це знайшло вияв у ряді зовн.-політ. документів, насамперед у Декреті про мир. Женевською конвенцією 1949 стягнення К. заборонено.

КОНТРАСТНОСТЬ — особливий вид наступу, в який переходять війська, що обороняються, в ході або після відбиття наступу противника. Мета К. — розгромити наступаючі угруповання противника, зрвати його наступ, оволодіти стратегічно важливими районами (рубежами) та захопити стратегічну ініціативу.

КОНТРАСТНОСТЬ СХІДНОГО ФРОНТУ 1919 — наступальні операції рад. військ Східного фронту (команд. — С. С. Каменев) в громадянській війні, проведені з 28.IV до 20.VI, внаслідок яких було завдано рішучої поразки арміям Колчака. Вберезні — квітні 1919 війська Колчака, озброєні імперіалістичними державами, захопили Уфу, Іжевськ, Бугуруслав і створили загрозу Самарі, маючи на меті вийти на середню Волгу і з'єднатися з армією Денікіна для спільного походу на Москву. 12.IV було опубліковано написані В. І. Леніном Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту, що стали програмною мобілізацією сил Рад. країни на боротьбу проти ворога. Для кращого оперативного керівництва військами було утворено Пд. і Пн. групи Сх. фронту. В К. С. ф., що почався 28.IV, вирішальну роль відіграв фланговий удар Пд. групи на чолі з М. В. Фрунзе проти Зх. армії Колчака. Війська Пд. групи завдали вирішальної поразки осн. силам противника, просуваючись менш як за два місяці на 300 км, визволили Уфу і вийшли до передгір'я Уралу. Це полегшило перехід до наступальних дій військ Пн. групи і заг. наступ армій Сх. фронту з метою визво-

лення Уралу і остаточного розгрому Колчака.

КОНТРОЛЕР (англ. controller — регулятор, перемикач) — електричний апарат (перемикач) зі значною кількістю контактів, яким перемикають низьковольтні кола електродвигунів постійного або змінного струму. За видом контактної системи К. поділяють на барабанні, кулачкові і плоскі. Застосовують їх у трамваях, тролейбусах, електровозах, підйомних кранах тощо.

КОНТРОЛЬ (франц. contrôle — перевірка, нагляд) — 1) Перевірка виконання чого-небудь, напр. законів, планів тощо (див. Контроль і перевірка виконання прийнятих рішень, Державний контроль); облік, спостереження за чим-небудь, фінанс. нагляд. 2) Установи, особи, що перевіряють діяльність будь-якої іншої орг-ції або службової особи (див. Органи народного контролю, Інспекції державні), звітності тощо. 3) Заключна функція управління (див. Управління державою). 4) Здійснення нагляду у техніці (див. Технічний контроль виробництва).

КОНТРОЛЬ І ПЕРЕВІРКА ВИКОНАННЯ прийнятих рішень — один з осн. принципів керівної діяльності КПРС, організаторської роботи Рад. д-ви, громадських орг-цій, їх центр. і місцевих органів; характерна риса *ленінського стилю роботи*. Полягає в забезпеченні правильного й своєчасного виконання директив і рішень КПРС, Уряду СРСР, рад. законів. Соціалістичний контроль включає парт., держ. і громадський контроль. Зміст, значення й осн. риси К. і п. в. визначив В. І. Ленін. Ленінські вимоги до К. і п. в.: наук. обґрунтованість, масовість, гласність, дієвість, єдність перевірки й організації виконання, систематичність, об'єктивність тощо. К. і п. в. здійснюються шляхом перевірки безпосередньо на місці дійсного стану справ, подання конкретної допомоги в реалізації прийнятих директив і рішень, звітності про хід виконання їх перед комуністами, масами трудящих шляхом звітів перед вищестоящими органами, інформації в пресі, по радіо і телебаченню, обговорення цих питань на парт. зборах, засіданнях парт. органів, у Радах нар. депутатів, в ін. держ. та громад. орг-ціях тощо. Велику увагу К. і п. в. приділив ХХV з'їзд КПРС. Він вказав на необхідність дальшого вдосконалення форм і методів цієї роботи, підвищення ролі нар. мас, громадськості, парт. органів і первинних парт. орг-цій, Рад нар. депутатів, парт., рад. і госп. керівників в організації перевірки і виконання рішень, підвищенні їх ефективності. На здійснення К. і п. в. рішення партії й уряду спрямована діяльність парт., рад., громадських органів та орг-цій, зокрема *Комітету партійного контролю* при ЦК КПРС і парт. комісії місц. парт. органів, органів *народного контролю*.

В. Ф. Шевченко.
КОНТРОЛЬНИЙ ПАКЕТ АКЦІЙ — кількість акцій, яка забезпечує його власникові фактичне панування в діяльності акціонер-

ного товариства. Формально для цього треба володіти 51% усіх акцій, але внаслідок існування в акціонерних товариствах спеціальної системи участі, особистості уній та наявності дрібних акціонерів великі фінанс. магнати повністю контролюють діяльність тієї чи ін. компанії, володіючи лише 20—15% акцій. Див. також Олігархія фінансова.

КОНТРОЛЬНО-ВИМІРЮВАЛЬНІ ЗАСОБИ в техніці — технічні засоби (інструменти, прилади), за допомогою яких, вдаючись до контролю і вимірювання, одержують інформацію про значення фізичної величини. Розрізняють К.-в. з: ручні, механізовані, напівавтоматичні й автоматичні; універсальні і спеціальні (напр., зубовимірні прилади, різьбовимірні інструменти); для електричних, механічних, оптичних та ін. вимірювань (див. Вимірні прилади). До порівняно нескладних К.-в. з. належать інструменти: шкальні (мікрометри, штангенциркулі тощо) і безшкальні (напрямки, калібри). Складнішими К.-в. з. є прилади: компаратори різних типів, крокометри, мікрометри, нормаліметри, нутромери, профілометри. Вибір К.-в. з. пов'язаний з необхідною точністю вимірювання і контролю, особливостями виробн. тощо. К.-в. з. дедалі ширше застосовують в автоматизованих системах контролю й вимірювання, системах технічної діагностики. Ними перевіряють і вимірюють параметри матеріалів, заготовок і виробів, визначають режим дії устаткування тощо. В СРСР якість К.-в. з. перевіряють у Всесоюзному н.-д. ін-ті метрології (Ленінград), Метрології харківському науково-дослідному інституті, Українському республіканському центрі стандартизації і метрології та ін. Див. також Вимірні прилади, Метрологія, Мір.

С. С. Оболозовий.
КОНТРОЛЬНО-КАСОВА МАШИНА — електромеханічна машина для механізації касових операцій, обліку грошових надходжень, підсумовування вартості покупок (або послуг) і видачі касового чека. Осн. частини К.-к. м.: лічильний механізм з одним або кількома лічильниками; пристрій, що друкує на контрольній стрічці числа-суми й умовні знаки; індикаторний механізм для контролю за виконуваними операціями. Найдосконалішими є електронні К.-к. м. (наз.). К.-к. м. використовують на підприємствах торгівлі, зв'язку, деяких підприємствах сфери обслуговування тощо.

КОНТРОЛЬНА ПІДГОТОВКА — масовані ракетний удар, який завдають ракетні війська, артилерія та авіація того, хто обороняється, по головному угрупованню противника, яке підготувалося до наступу. К. організують завчасно, як правило, за рішенням командуючого військами фронту з метою зрвати або ослабити силу першого удару противника. В сучас. умовах, у зв'язку з значно зрослими можливостями засобів ураження, К. зберігає значення одного з найважливіших активних засобів оборони.

Електронна контроль-но-касова машина.

КОНТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗАКОЛОТ В УГОРЩИНІ 1956

Контрфорси Софійського собору в Києві.

КОНТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗАКОЛОТ В УГОРЩИНІ 1956 — збройний виступ 23.X — 4.XI угорської контрреволюції при прямій підтримці міжнародного імперіалізму. Помилки керівництва Угорської партії трудящих — М. Ракоші, Е. Гере та ін., зрадницька діяльність ревізіоністської групи І. Надя — Г. Лощиці, активні дії угор. фашист. і бурж.-поміщицької контрреволюції, провокації міжнар. імперіалізму зумовили підтримку заколоту дрібнобурж. елементами. Вночі проти 24.X прем'єр-міністром став ревізіоніст І. Надь. Беручи до уваги підтримку соціалізму в масах, заколотники маскували мету реставрації бурж. порядків лозунгами «нац. комунізму». По всій країні почався терор проти активних прихильників нар.-демократич. ладу, комуністів. Війська держ. безпеки було розпущено. Відновлювалися реакційні партії і орг-ції. Законні органи влади замінювали на т. з. «революц. ради» й «нац. к-ти». Було створено «повітряний міст» Відень — Будапешт для перевезення зброї, боєприпасів, емігрантів-фашистів. 1.XI І. Надь заявив про вихід Угорщини з Організації Варшавського Договору й звернувся в ООН по військ. допомогу імперіалістичних д-в. Група комуністів на чолі з Я. Кабаром 3.XI сформувала Революц. робітн.-сел. уряд й утворила Тимчасовий ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії, який очолював роботу по реорганізації партії, проголосивши курс на виправлення помилок попереднього керівництва, захист нар.-демократичного ладу і соціалістичних завоювань. Новий уряд звернувся по допомогу до СРСР. Частини Рад. Армії, розміщені в УНР за Варшавським договором 1955, допомогли революц. силам Угорщини придушити заколот.

Л. М. Ніжкоєвський.
КОНТРЕВОЛЮЦІЯ (франц. contre-révolution) — боротьба експлуататорських класів, реакційних політ. сил проти революції соціальної і створеного її перемогою суспільно-політ. ладу. Для досягнення своїх антинар. цілей К. вдається до жорстких репресій, терору, провокацій, заколотів, агресії, нав'язує народові громадянську війну, організовує саботаж, диверсії тощо. Найзапекліший опір чинить внутрішня К. і міжнар. реакція соціалістичній революції (див. Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії). Трудящим України, напр., у боротьбі за перемогу соціалізму довелось боротись як з силами міжнар. і загальнорос. К., так і з місцевою укр., єврейською та ін. бурж.-націоналістичною К., у т. ч. з Центральною радою, гетьманщиною, Директорією, григор'євщиною, махновщиною, куркульським бандитизмом. В епоху заг. кризи капіталізму осн. організатором К. є імперіалістична буржуазія. Ідеологією міжнар. К. є антикомунізм. Найзловіснішою формою К., породженою імперіалізмом, є фашизм. Знаряддям експорту К. є НАТО та ін. агресивні блоки. В 60—70-х рр. 20 ст.

К. зазнала поразки у спробах збройними заколотами і інтервенцією перешкодити перемозі соціалістичної революції на Кубі, у В'єтнамі, Лаосі, антиімперіалістичних революцій в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії, Пд. Йємені, Афганістані та ін. Іноді К. тимчасово перемагає. Так, К. вдалося шляхом військ. перевороту встановити фашист. диктатуру в Чилі. На шлях К. стали маоїстські правителі Китаю. Захист завоювань соціалізму проти зазіхань К., відсіч її намаганням загальмувати соціальний прогрес — інтернат. обов'язок міжнар. комуністичного руху, невідмінна передумова перемоги справи комунізму і миру.

М. Б. Поздєбський.
КОНТРЕФОРМАЦІЯ — церковно-політ. рух у Європі середини 16—17 ст. на чолі з папством проти Реформації за збереження і зміцнення феод. лідсності і панівного становища католицької церкви. Гол. знаряддями К. були інквізиція, орден єзуїтів, римська курія. В К. брали активну участь уряди деяких країн (Іспанії, Німеччини, Польщі та ін.). К. знайшла втілення в заході Трідентського собору (1545—63), який відхилив компроміс з протестантизмом, визнав безумовний авторитет папи римського у справах віри, підтвердив збереження старих догматів та обрядів. Папство запровадило «Індекс заборонених книг», переслідувало передову наук. думку. В Польщі католицька реакція придушила радикально-реформаційний рух, насамперед аrianство, брала активну участь у загартанні України і Білорусії, запровадженні Брестської унії 1596. Укр. народ чинив рішучий опір наступу феод.-католицької реакції. Створювалися православні братства, поширювалися антикатолицькі твори (І. Вишньовського, Х. Філалета, М. Смотрицького та ін.). Народно-визвольна війна 1648—54 і возз'єднання України з Росією 1654 зрівняли загартані плани феод.-католицької реакції. Перемога К. у Пд. Німеччині, Польщі, Австрії, Франції зміцнила позиції католицизму, певною мірою загальмувала розвиток капіталізму в цих країнах.

Т. П. Бражнева.
«КОНТРЕФОРМИ» — реакційні заходи, проведені в Росії, в т. ч. на Україні, в 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст.; спрямовані на перегляд бурж. реформ 60—70-х рр. (звідси назва) з метою зміцнення самодержавства і позицій дворянства. Уряд Олександра III надав місц. органам влади широкі повноваження для боротьби проти революц. руху (1881), прийняв закон про посилення цензури (1882), відновив станові принципи в початковій і серед. школах (1882), скасував університетську автономію (1884). В серед. 80-х рр. було поставлено питання про заг. перегляд бурж. законодавства 60—70-х рр. У 1887 було внесено реакційні зміни до судової реформи 1864, 1889 запроваджено інститут земських начальників, 1890 затверджено нове положення про земства, яке посилювало їхній феод.-становий характер, позбавляючи селян права

безпосереднього обрання гласних. За городовим положенням (1892) зі складу міськ. виборців виключалися прикажчики і дрібні торговці. Повному здійсненню «К.» перешкодило наростання революц. руху.

КОНТРОЗВІДКА — діяльність спеціальних органів держави з метою боротьби проти розвідок інших держав. У капіталістичних країнах К. також ставить за мету підрив комуністичних, робітн. та ін. прогресивних орг-цій своєї країни. Один з гол. напрямів її роботи — здійснення підривної діяльності проти соціалістичних країн. У соціалістичних д-вах діяльність К. спрямовано на боротьбу проти шпигунства, диверсій, терору та ін. підривних дій розвідок капіталістичних д-в. Складають частину К. є військ. контррозвідка.

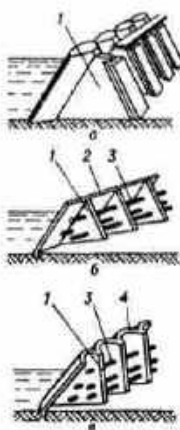
КОНТРИТУЛ — додатковий титул, вміщений на лівій сторінці розвороту книги. У багатотомних виданнях на К. наводять дані, що стосуються всього видання або серії, у перекладних — дані мовою оригіналу.

КОНТРУДАР — удар, який завдають війська фронту (армії, групи армій) в оборонній операції з метою розгрому угруповування противника, що прорвалося, відновлення втраченого становища, а також для створення вигідних умов для переходу в контрнаступ. К. — важлива частина оборонної операції, виражає її активний характер, але не виходить за межі оборонної операції, чим відрізняється від контрнаступу. К. може мати і менш рішучі цілі: відтягнути частину сил противника з гол. напрямів, зупинити його просування та ін.

КОНТРОРС (від франц. contre-force — протидія сила) — вертикальний виступ стіни, призначений для збільшення її міцності й стійкості. К. сприймає на себе горизонтальні або похилі сили (розір від склепін. тиску ґрунту на підпірну стіну, гідростатичний тиск на греблю тощо). Кам. К. — один з осн. елементів готичної конструкції (див. Готика).

КОНТРОРСНА ГРЕБЛЯ — гребля, де тиск води у верхньому б'єфі (ділянка водойми перед греблею) сприймається напірними перекриттями і передається на основу через вертикальні стінки — контрфорси. Споруджують такі греблі переважно з бетону і залізобетону. Розрізняють К. г. (мал.); масивно-контрфорсні (з масивними бетонними виступами); з плоскими перекриттями (із залізобетонних плит); багатоаркові (перекриття аркові або склепінчасті) і з перекриттями подвійної кривини, зокрема типу купола. Контрфорси гребель — масивні або тонкі (балки жорсткості між ними перешкоджають поздовжньому згиню). Є К. г. глухі (без скидання води) і водоскидні (див. Водоскидна споруда). К. г. економічніші за гравітаційні греблі. В СРСР споруджено контрфорсні греблі Кіровську (вис. 86 м) у Кирг. РСР, Андиканську (вис. 105 м) в Узб. РСР та ін.

КОНТСЬКИЙ (Katski) Антон [27.X 1817, Краків — 25.XI (7.XII) 1889, Іванічі, поблизу ст. Оку-

Контрфорсні греблі: а — масивно-контрфорсна; б — з плоскими перекриттями; в — багатоаркова; 1 — контрфорс; 2 — плита; 3 — балка жорсткості; 4 — арка.

довки, тепер Новгород. обл.] — польс. піаніст, педагог і композитор. Муз. освіту здобув у Москві та Відні. В 1853—67 викладав у Петербурзі (1857 відкрив там фп. школу); виступав з концертами в багатьох країнах світу. Автор фп. творів (понад 400), романсів, 2 муз. комедій, симфоній. З К. зустрічається в Петербурзі і слухав його гру Т. Г. Шевченко. У 50-х рр. К. виступав на Україні, зокрема в Києві.

КОНТУЗІЯ (лат. contusio — удар) — хворобливий стан організму, що виникає при діянні ударної попитної хвилі (при вибуху) на всю поверхню тіла або більшу його частину, ударах водою (при підводних вибухах), великими масами силучих тіл (піском, гравієм), іноді — твердим предметом. При К. разом із заг. ушкодженням організму можливі і місцеві, внаслідок ударів твердими предметами, що розкидаються під час вибуху. Ознаками К. є ушкодження центр. і периферичної нервової системи, окремих органів і тканин, непритомність на різний проміжок часу. Нерідко виявляються також симптоми важкого ушкодження внутр. органів, переломів кісток, ребер тощо. Опритомнівши, хворі скаржаться на головний біль, запаморочення, у них порушуються слух і мовлення (глухота), виникають *амізії*. Після К. довго утримується чіткий астеничний синдром (швидке втомлювання, безсоння, дратівність, відсутність апетиту тощо).

Лікування: госпіталізація, повний спокій, боротьба з шоком, в разі необхідності — хірургічне втручання. Г. О. Педченко.

КОНТУР (франц. contour — обрис) — зовнішні обрис постаті, предмета або групи постатей і предметів. К. є одним із засобів худож. виразності, за допомогою якого підкреслюється характер, поза, рух, *силует* постаті. В малюнку як різновид графіки і в техніці малювання К. — сукупність ліній, що ними визначаються зовнішні обрис зображуваного.

КОНУНГ (давньонорв. konungr) — військ. пожеж. вищий представник родової знаті у скандинавів у період раннього середньовіччя. К. очолювали окремі племена або населення певної території, деякі — походи *вікінгів*. Під час формування феодальних відносин у Данії, Швеції, Норвегії найзначніші К. поступово перетворилися на королів.

КОНУРБАЦІЯ [від лат. con... (cum) — разом та urbs — місто] — вид міської системи розселення, що формується на базі групи зближених міст, які мають інтенсивні економічні й культурно- побутові зв'язки і часто використовують єдині комунікації та споруди транспорту, енерг., водного та ін. господарства; один з видів *агломератів населених пунктів*. Для К. характерні риси поліцентричної міської агломерації. К. розвиваються у місцях видобування корисних копалин, поширені також у місцях концентрації обробної пром-сті, транспорту і населення. К. мають різноманітну структуру й конфігурацію. Процес роз-

витку К. об'єктивний, йому властиві як позитивні (екоп. і соціальний ефект), так і негативні (забруднення навколишнього середовища, виробничі шуми тощо) риси. В умовах планової соціалістичної системи господарювання є всі можливості для макс. використання позитивних сторін цього процесу і усунення негативних його наслідків. У капіталістичних країнах К. набули широкого розвитку, проте в умовах приватної власності на засоби виробн. негативні явища їх повністю усунути неможливо. Типовий приклад К. в США — район Нью-Йорка, в ФРН — Рур, у Японії — Великий Токіо, у Великобританії — Великий Лондон. Див. також *Урбанізація*.

Лит.: Урбанізація і расселение. М., 1975; Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология. М., 1977; Лашко Г. М. Развитие городских агломераций в СССР. М., 1978; Мерфи Р. Американский город. Пер. с англ. М., 1972. Л. О. Ганеєко.

КОНУС (лат. conus, від грец. конус) — тіло, обмежене замкненою *конічною поверхнюю* і площиною, яка перетинає всі її твірні. Найпростішим К. є *прямий конус* і *коловий К.* В його основі лежить круг, а вершина ортогонально проєктується в центр цього круга (мал.). Об'єм прямого конуса $V = \pi R^2 h / 3$, площа бічної поверхні $S_b = \pi R l$, повної — $S_p = \pi R (l + R)$, де $\pi = 3,14159...$, R — радіус основи, h — висота, l — твірна К. Якщо *прямий конус* К. перерізати площиною, паралельною до площини основи, то утвориться менший К. і *зрізаний конус*.

КОНУС ВІНОСУ — скупчення цукрого матеріалу, винесеного водним потоком з гір, рів, балок. Має вигляд слабовинуклого напівконуса. Утворюються К. в на передгірних рівнинах або в долинах річок, де швидкість потоку зменшується, внаслідок чого потік втрачає здатність переносити твердий матеріал і останній осідає. На К. в. нерідко розташовані населені пункти. На тер. України К. в. поширені в Прикарпатті, Криму, на правому березі Дніпра, в районі м. Канева.

КОНУС НАРОСТАННЯ — верхівкова частина ростучого стебла або кореня, що складається з твірної тканини (*меристеми*) і має вигляд округлого конуса. У водоростей, мохоподібних, папоротоподібних і хвощів К. н. звичайно складається з однієї початкової (ініціальної) клітини, у плаунів і насінних рослин — з багатьох. Поділяючись, клітини К. н. дають початок всім осн. тканинам рослини. В К. н. розрізняють одно- або багаточленну туніку та корпус. К. н. стебла захищений бруньковими лусками, а К. н. кореня — *кореневим чохлаком*. Іноді конус наростання називають *точкою росту*.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (лат. confederatio — союз, спілка, об'єднання) — 1) Союз суверенних держав, об'єднаних для досягнення певних спільних цілей, переважно зовнішньополіт. і воєнних. К. створює центр. органи з повноваженнями, наданими їм д-вами — членами К. Рішення центр. органів К. прийма-

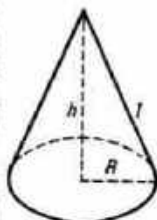
ються і здійснюються лише за згодою всіх д-в, що входять до її складу. Єдиного громадянства, податкової, правової системи тощо в К. не існує. Кошти К. складаються з внесків її членів. Історично найвідоміші К.: Швейцарська К. (1291—1798 і 1815—48), Нідерланди (1579—1795), США (1781—87), Німецька К. (1815—66). К., як правило, передують створенню *федерації*. 2) Назва деяких організацій, що мають характер об'єднання, спілки, товариства, напр. *Конфедерація трудящих Латинської Америки* (КТЛА), *Загальна конфедерація праці* у Франції тощо. 3) Назва тимчасових воєн.-політичних союзів шляхти, створених у феодальній Польщі в 16—18 ст. (Барська К. 1768, Торговицька К. 1792).

В. Є. Бражников.
КОНФЕДЕРАЦІЯ ТРУДЯЩИХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ (КТЛА) — об'єднання профспілок

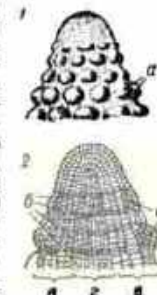
ряду латиноамер. країн, що існувало 1938—63. Створена на установчому конгресі 8.IX в Мехіко. Входила до *Всесвітньої федерації профспілок* (з 1945). Виступала за єдність робітн. класу і профспілкового руху, боролася проти розколювань, особливо проти підірваної діяльності реакц. лідерів *Міжамериканської регіональної організації трудящих*, утвореної 1951 на противагу КТЛА. Брала активну участь у боротьбі за мир, політ. і екон. незалежність латиноамер. країн, за здійснення агр. реформ, поліпшення становища трудящих, встановлення союзу робітн. класу і селянства. У зв'язку з наступним утворенням єдиного профцентру — *Постійного конгресу профспілкової єдності трудящих Латинської Америки* в грудні 1963 Виконком КТЛА прийняв рішення про її розпуск.

А. Г. Слюсаренко.
КОНФЕРАНСЬЕ (франц. conférencier — доповідач) — артист, який веде концертно-естрадну виставу, оголошує і пояснює глядачам номери програми. Мист. конферансу вимагає від виконавця дотепності, таланту імпровізації, вміння розмовляти з аудиторією. Вперше К. з'явився в 60-і рр. 19 ст. в паризьких *кабаре*. На рад. естраді поширений переважно парний конферанс.

КОНФЕРЕНЦІЯ КРАЇН, ЩО НЕ ПРИЄДНАЛИСЯ — конференція глав держав або урядів великої групи країн Азії, Африки, Латинської Америки і Європи, які проголосили основою свого зовнішньополіт. курсу *неприєднання принцип*. У 1961—79 відбулося 6 конференцій, що мали характер конгресів *неприєднання руху*. Бєлградська конференція (СФРЮ, 1—6.IX 1961; 25 д-в) обговорила питання остаточної ліквідації *колоніалізму*, заг. і повного роззброєння, мирного співіснування країн з різним сусп.-політ. ладом; прийняла Декларацію глав д-в або урядів країн, що не приєдналися, та заяву «Загроза війни і заклик до миру», в яких сформульовано принципи *неприєднання політики*. Каїрська конференція (Єгипет, 5—10.X 1964; 47 д-в) прийняла «Програму миру і

Прямий конус
R — радіус основи; h — висота; l — твірна.

Конус наростання стебла водної сосонки значайно: 1 — вигляд з поверхні; 2 — поздовжній розріз; а — зачатки листків; б — зона інтенсивного росту; г — туніка; з — кору.

міжнар. співробітництва», засудила втручання однієї д-ви у справі іншої і заклала принципи втручання в справі Демократичної Республіки Конго (Заїру), Куби, Кіпру, країн Пд.-Сх. Азії; заклала всі д-ви приєднатися до Договору про заборону випробувань ядерної зброї 1963; підкреслила, що імперіалізм, колоніалізм і неокolonіалізм — осн. джерело міжнар. напруженості. Л у с а к с ь к а конференція (Замбія, 8—10.IX 1970; 54 д-ви, а також делегації від нац.-визвольних рухів Африки й Азії). Гол. політ. цілі «позаблокових» країн — забезпечення заг. миру шляхом посилення ролі ООН, боротьба проти колоніалізму і расизму, врегулювання конфліктів мирними засобами, боротьба за екон. незалежність, співробітництво між країнами на основі рівноправ'я і взаємовигоди, — сформульовано в «Лусакській декларації про мир, незалежність, розвиток, співробітництво і демократизацію міжнар. відносин». Окремі резолюції присвячено В'єтнаму і *Близькосхідній кризі*. А л ж і р с ь к а конференція (Алжир, 5—9.IX 1973; 75 д-в, а також делегації від 16 нац.-визвольних рухів) обговорила питання боротьби за розрядку міжнародної напруженості, за екон. визволення країн — учасниць руху, підкреслила, що політика цих країн у союзі з ін. миролюбними демократичними силами є впливовим фактором у боротьбі за свободу і незалежність, заг. мир і безпеку. Спец. резолюції присвячено Бл. Сходу, В'єтнаму, Камбоджі, Пд. Африці. К о л о м б с ь к а конференція (Шрі-Ланка, 16—19.VIII 1976; 84 д-ви, а також як спостерігачі 22 представники міжнар. орг-цій і нац.-визвольних рухів) заклала до зміцнення єдності руху в боротьбі проти імперіалізму, *апартеїду* і *сіонізму*; схвалила підсумки *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі* 1973—75; заклала скликати спец. сесію Генеральної Асамблеї ООН і Всесвітню конференцію по роззброєнню; підтримала боротьбу народів Пд. Африки, вимагала вивести ізраїл. війська з окупованих араб. земель, перетворити Індійський ок. на зону миру, засудила імперіалістичну політику США в Лат. Америці. Г а в а н с ь к а конференція (Куба, 3—9.IX 1979; 94 члени руху) вітала зрушення в процесі розрядки, підписання договору ОСО-2 між СРСР і США; заклала до підтримки боротьби за самовизначення народів Зімбабве, Намібії, ПАР; засудила сепаратні егип.-ізраїл. угоди 1978—79, констатувала порушення Египтом принципів руху; прийняла Заключний документ, що містить політ. декларацію, в якій підкреслено єдність руху, та екон. декларацію.

Лит.: Движение неприсоединения в документах и материалах. М., 1975.

Б. М. Гончар.

КОНФЕРЕНЦІЯ НАРОДІВ АФРИКИ — з'їзди керівників політ. партій, профспілкових і громад. організацій. Перша К. н. А. (5—13.XII 1958, Аккра; представники 62 орг-цій з 27 країн) рішуче

засудила *колоніалізм, расизм* та *імперіалізм* і заклала афр. народи до збройної боротьби за нац. незалежність; проголосила кінцевою метою створення союзу вільних афр. д-в. Друга К. н. А. (25—31.I 1960, Туніс; представники 70 орг-цій з 30 країн) пройшла під гаслом «Незалежність і єдність»; приділила велику увагу екон. розвитку афр. д-в, що визволилися, і заклала допомогти алжир. народів в боротьбі проти франц. колонізаторів; підкреслила вирішальну роль робітн. класу в боротьбі афр. народів за повне визволення; підтримала ідею створення Всеафр. федерації профспілок. Третя К. н. А. (25—30.III 1961, Каїр; представники 67 орг-цій з 32 країн) звернула гол. увагу незалежних афр. д-в на загрозу неокolonіалізму і визначила шляхи боротьби проти нього; піддала критиці політику амер. імперіалізму в Африці. К. н. А. сприяли посиленню нац.-визвольного руху.

Ю. І. Патлажан.

КОНФЕРЕНЦІЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ АФРИКИ — конференція глав держав і урядів афр. країн. У 1958—64 відбулося 8 конференцій. К. н. д. А. 15—22.IV 1958 в Аккрі представляла 8 д-в; прийняла Декларацію і ряд резолюцій, в яких підкреслила рішучість афр. д-в захищати свій суверенітет, боротися проти расової дискримінації, зміцнювати солідарність з народами колоній. К. н. д. А. 14—24.VI 1960 в Аддіс-Абебі представляла 9 д-в; вона звернула увагу афр. д-в на загрозу неокolonіалізму, заявила протест проти ядерних випробувань Франції на тер. Африки, прийняла резолюцію про Пд.-Зх. Африку. К. н. д. А. 22—25.V 1963 в Аддіс-Абебі представляла 31 д-ву. На ній створено *Організацію африканської єдності*.

Ю. І. Патлажан.

КОНФЕРЕНЦІЯ ООН З МОРСЬКОГО ПРАВА — конференція, скликана Організацією Об'єднаних Націй з метою міжнародноправового регулювання діяльності держав, пов'язаної з використанням просторів і природних ресурсів *Світового океану*. 1-а конференція (Женева, 1958, учасники — 86 країн, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) на основі проекту статей, підготовленого *Комісією міжнародного права ООН*, виробила 4 конвенції: про тер. море і прилеглу зону, про *відкрите море*, про рибальство і збереження живих ресурсів відкритого моря та про *континентальний шельф*, чим відіграла істотну роль у кодифікації і прогресивному розвитку міжнар. *морського права*. 2-а конференція (Женева, 1960, учасники — 82 країни, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) продовжила розгляд не розв'язаних раніше проблем про ширину тер. вод і риболовної зони, але закінчилась безрезультатно. 3-я (учасники — майже 150 країн, зокрема СРСР, УРСР і БРСР) з 1973 розробляє нову єдину конвенцію з мор. права. Робота конференції триває. Зростаючі потреби людства в харчових продуктах і мінеральній сировині, науково-технічний прогрес та ряд ін. факторів зумовлю-

ють актуальність і необхідність невідкладного розв'язання конференцією таких проблем, як *ширина територіальних вод*, міжнар. судноплавство через важливі протоки, екон. зона та її правовий режим, зовнішня межа континентального шельфу, експлуатація ресурсів глибоководних районів мор. дна, запобігання забрудненню мор. середовища, здійснення мор. наук. досліджень тощо. Тривалість конференції і особливо характер її роботи свідчать про виняткову складність пошуків рішень з проблем, які безпосередньо торкаються найважливіших політ., екон., оборонних та ін. інтересів усіх країн світу.

Ю. К. Качуренко.

КОНФЕРЕНЦІЯ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ в СРСР — збори представників трудящих і громадських організацій, присвячені боротьбі проти *гоним озброєнь* і загрози війни. Мають характер конгресів *Руху прихильників миру* в СРСР. К. п. м. обговорюють важливі проблеми міжнар. відносин і боротьби народів за мир і роззброєння; обирають *Радянський комітет захисту миру* (РКЗМ).

На 1-й Всесоюзній К. п. м. (25—27.I 1949, відбулася, як і всі останні, у Москві) створено РКЗМ. 2-а К. п. м. (1950) підбила підсумок збиранню підписів під *Стокгольмською відозвою* про заборону атомної зброї, обрала делегацію на 2-й Всесвітній конгрес прихильників миру. 3-я К. п. м. (1951) підбила підсумок збиранню підписів під *Зверненням Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ) про укладення Пакту Миру між п'ятьма ядерними д-вами. 4-а К. п. м. (1952) обрала делегацію на Конгрес народів на захист миру. 5-а К. п. м. (1955) підбила підсумок збиранню підписів під *Зверненням ВРМ* про припинення випробувань ядерної зброї. 6-а К. п. м. відбулась 1960, 7-а — 1962, 8-а — 1965, 9-а — 1974, 10-а — 1979. В роботі К. п. м. активну участь беруть представники УРСР. На Україні проходять респ. К. п. м. (відбулося три: 1951, 1963, 1975; всі — у Києві). 1-а К. п. м. України обрала *Український республіканський комітет захисту миру*.

Б. С. Зрезарев.

КОНФЕРЕНЦІЯ СОЛІДАРНОСТІ НАРОДІВ АЗІЇ І АФРИКИ — найвищий орган міжнар. громадської Організації солідарності народів Азії та Африки (ОСНАА), засн. 1957. Проведено 7 конференцій: 1957—58 (Каїр, Єгипет), 1960 (Конакрі, Гвінея), 1963 (Моші, Танзанія), 1965 (Віннеба, Гана), 1972 (Каїр), 1978, 1980 (Колombo, Шрі-Ланка). Проводиться також надзвичайні конференції ОСНАА в підтримку боротьби народів проти імперіалістичної агресії, за мир і незалежність.

КОНФЕРЕНЦІЯ (від лат. confere — збираю в одне місце) — збори, нарада представників держав або членів чи представників парт., громад. (зокрема профспілкових і комсомольських), наукових та інших організацій для обговорення певних проблем та питань.

КОНФЕРЕНЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ 1967 з питань безпеки в Європі. Відбулася в Карлових Варах (ЧССР) 24—26. IV за участю делегацій 24 комуністич. і робітн. партій Європи. Конференція прийняла заяву «За мир і безпеку в Європі», Звернення на підтримку в'єтнамського народу в його боротьбі за припинення амер. агресії, Заяву з приводу подій у Греції, в якій засуджувався здійснений там 1967 військ. переворот. З осн. питання — забезпечення миру і безпеки в Європі — Конференція запропонувала конкретну програму дій: боротьба за визнання непогнотності існуючих в Європі кордонів, існування двох суверенних і рівноправних держав — НДР і ФРН — та непогнотності кордонів між ними, за виключення можливості доступу ФРН до ядерної зброї в будь-якій формі, визнання недійсною *Мюнхенської угоди 1938*. Конференція висловила за укладення всіма д-вами Європи договору про відмову від застосування сили у взаємних відносинах, від втручання у внутр. справи, про розв'язання всіх спірних питань мирними засобами, за нормалізацію відносин між усіма д-вами і НДР, розвиток демократії в ФРН, укладення договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Конференція запропонувала розширити контакти між комуністич. і соціалістич. партіями в справі боротьби за мир і безпеку народів Європи. Вона звернулася до профспілок, інтелігенції, молоді, жінок, віруючих, до всіх миролюбних сил із закликом спільно добиватися колективної безпеки та миру в Європі і в усьому світі, до робітн. класу, селянства, до середніх верств — об'єднати свої зусилля в боротьбі за безпеку, демократію і соціальний прогрес на європ. континенті. Конференція підтримала висунуту країнами — учасницями *Варшавського договору 1955* ідею про одночасний розпуск військ. орг-цій НАТО і Варшавського договору.

А. Г. Слюсаренко.

КОНФЕРЕНЦІЯ ЗАКОРДОННИХ СЕКЦІЙ РСДРП 1915. Відбулася 14—19. II (27. II—4. III) 1915 у м. Берні (Швейцарія) під керівництвом В. І. Леніна. Мала значення загальнопарт. конференції більшовиків. На ній були представники від паризької, цюрихської, женецької, бернської, лозанської та ін. більшовицьких секцій. У доповіді В. І. Леніна «Війна і завдання партії» та резолюціях по цій доповіді було визначено конкретні завдання більшовицької партії в боротьбі за перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську. В своїх резолюціях конференція засудила як провави оборонства, так і лівоесконтанські перекирчування в питаннях війни, миру і революції, відзначила крах *Інтернаціоналу 2-го* і закликала до боротьби за створення нового Інтернаціоналу. Виробивши платформу для згуртування всіх революц. інтернаціоналістів у міжнар. робітн. русі, конференція обрала новий К-т закордонних орг-цій РСДРП. Рішення

конференції дістали підтримку місцевих орг-цій РСДРП. Зокрема, нелегальний орган Харків. к-ту РСДРП «Голос соціал-демократів» передрукував кілька резолюцій конференції, написаних В. І. Леніним.

Лит.: Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП. Повне зібрання творів, т. 26; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

КОНФЕРЕНЦІЯ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ ЄВРОПИ 1976. Відбулася 29—30. VI в Берліні за участю делегацій 29 комуністичних і робітничих партій Європи, які представляли понад 29 млн. комуністів. Конференція одностайно прийняла підсумковий документ «За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі», який створює необхідну основу для об'єднання усіх прогресивних сил Європи в боротьбі за мир і безпеку, проти гонки озброєнь і воєн. конфронтацій. Конференція виявила одностайність комуністів Європи в оцінці революц. сил сучасності (соціалістичні д-ви, робітн. клас капіталістич. країн, нац.-визвольний рух), підкреслила провідну роль країн *соціалістичної співдружності*, насамперед СРСР, у боротьбі за відвернення нової світової війни і зміцнення міжнар. безпеки, проти імперіалізму й агресії.

Значну увагу Конференція приділила проблемі зв'язку боротьби за мир, розрядку міжнародної напруженості з боротьбою за соціальний прогрес. Вона зазначила, що *мирне співіснування* і розрядка створюють найкращі умови для боротьби робітн. класу і всіх демократичних сил проти панування монополії, за соціалізм. При цьому Конференція відзначила активізацію міжнар. реакції і мілітаризму, фактичне об'єднання в стані противників миру імперіалістич. буржуазії, воячини НАТО, расистів, маоїстів. Конференція заявила, що комуністи й надалі розвиватимуть інтернаціоналістське співробітництво і міжнародну класову солідарність на основі марксизму-ленінізму. Конференція продемонструвала готовність комуністів Європи до спільних дій. Вона стала фактором дальшого зміцнення *міжнародного комуністичного руху*.

С. Я. Єлисаветський.
КОНФЕРЕНЦІЯ ООН ПО ТОРГІВЛІ Й РОЗВИТКУ, ЮНКТАД (англ. UNCTAD; United Nations Conference of Trade and Development) — орган Генеральної Асамблеї ООН. Засн. 1964. Скликається один раз на чотири роки. Учасниками ЮНКТАД є д-ви, які входять до ООН, її спеціалізованих установ або до МАГАТЕ. В роботі конференції бере участь більшість існуючих міжнар. міжурядових і неурядових екон. орг-цій, серед яких Рада Економічної Взаємодопомоги і Міжнародний банк економічного співробітництва. Осн. функції: встановлення принципів і політики в міжнар. торгівлі і у відповідних галузях екон. співробітництва, вжиття необхідних заходів для ведення переговорів і затвердження багатосторонніх пра-

вових актів у торгівлі; сприяння координації діяльності ін. установ ООН по міжнар. торгівлі і з проблем екон. розвитку. Постійний орган — Рада по торгівлі й розвитку, засн. як частина апарату ООН у галузі економіки. Адм. орган — Секретаріат на чолі з ген. секретарем. Штаб-квартира ЮНКТАД — Женева. Чергова, 5-а конференція ЮНКТАД відбулася 1979 в Манілі (Філіппіни).

С. І. Соколенко.

КОНФЕРЕНЦІЯ ПАРТІЙНА — 1) *Всесоюзна конференція КПРС*. 2) Вищий орган районної, міської, окружної, обласної, крайової парт. орг-ції. Скликається один раз на 2—3 роки. К. п. можуть проводитися і у великих первинних парт. орг-ціях.

КОНФЕРЕНЦІЯ ПІВДЕННИХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ КОМІТЕТІВ — відбулася в Одесі наприкінці вересня 1904. В її роботі брали участь представники Одес., Катеринослав., Миколаїв. більшовицьких к-тів РСДРП і Пд. бюро к-тів більшовицької Конференції висловилося за скликання нового парт. з'їзду, прийняла рішення про створення Орг. комітету для підготовки III з'їзду партії, обговорила питання про підтримку більшовицького «Видавництва Соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна», про антипарт. дії меншовицької редакції «Искры» (з № 52), про намагання меншовицького ЦК розпустити Пд. бюро. В усіх питаннях конференція прийняла рішення, спрямовані проти меншовицької та їхніх дезорганізаторських дій. В. І. Ленін схвалив почин пд. к-тів у справі згуртування більшовицьких сил. Незабаром відбулися конференції кавказьких і пн. к-тів. На цих трьох конференціях було закріплено створення загальноросійського більшовицького організаційного центру — Бюро комітетів більшовицької.

КОНФЕРЕНЦІЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РОСІЇ — відбулася в Ризі 7—9 (20—22). IX 1905. Сликана ЦК РСДРП, обраним III з'їздом партії (1905), для вироблення тактики щодо *булігінської Думи*. На ній були представники від ЦК РСДРП, Орг. комісії меншовиків, Бунду, Латиської соціал-демократії, Соціал-демократії Польщі і Литви, «Революційної української партії» (РУП). *Думська тактика більшовиків* у період наростання революції виходила з першочергового завдання — підготовки збройного нар. повстання проти царизму. Конференція схвалила більшовицьку лінію активного бойкоту Думи і засудила меншовицьку політику участі в ній. Конференція намітила завдання революц. соціал-демократії у виборчій кампанії для викриття справжнього характеру *булігінської Думи*. Кампанію бойкоту Думи більшовики використали для мобілізації всіх революційних сил і підготовки збройного повстання. Лозунг активного бойкоту Думи підтримала майже вся соціал-демократія Росії. Конференція прийняла також резолюцію «З приводу подій на Кавказі», в якій засуджувала самодержавство

КОНФЕРЕНЦІЯ ФРОНТОВИХ І ТИЛОВИХ ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП(б)

за нацьковування однієї національності на іншу.

КОНФЕРЕНЦІЯ ФРОНТОВИХ І ТИЛОВИХ ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП(б) — див. *Всеросійська конференція фронтів і тилів військових організацій РСДРП(б) 1917.*

КОНФЕСІОНАЛІЗМ (від лат. *confessionalis* — віросповідний) — в окремих буржуазних державах (напр., у Лівані) система виборів до найвищих органів влади, що полягає у представництві за релігійним принципом.

КОНФЕСІОНАЛЬНІ ШКОЛИ — навчальні заклади, що перебувають на утриманні церкви й під її контролем. Осн. мета К. ш. — поширення й пропаганда догматів певного віросповідання. Виникли в період раннього середньовіччя в Зх. Європі. В царській Росії існував ряд віросповідних шкіл (*парафіальні школи*, духовні училища, *семинарії*, академії, *мектеби*, *медресе* та ін.). В СРСР з 1917 всі школи — поч., серед. й вищі — належать д-ві, є світськими. В ряді капіталістич. країн К. ш. існують і досі.

КОНФІГУРАЦІЯ ПЛАНЕТ (лат. *configuratio* — надання форми, розміщення) — положення *планет* відносно Землі і Сонця. Якщо екліптична довгота планети дорівнює довготі Сонця, планета перебуває у сполученні з Сонцем (мал., 1, 3, 4). Нижня планета (*орбіта* якої міститься всередині орбіти Землі) може бути у верхньому сполученні (3), коли між планетою і Землею міститься Сонце, або в нижньому сполученні (4), коли вона — між Сонцем і Землею. В обох випадках планету не видно — вона ховається в яскравих променях Сонця. Поблизу нижнього сполучення, коли планета перебуває ближче до Землі, її можна бачити у вигляді тоненького серпа. Часом спостерігається проходження планети через видимий диск Сонця. Нижню планету найкраще видно в елонгації (мал., 5, 6), тобто коли вона перебуває на найбільшій видимій кутовій віддалі від Сонця (для Меркурія — 18—28°, для Венери — 48°). Верхню планету (орбіта якої знаходиться поза орбітою Землі) найкраще видно у протистоянні (2), коли її екліптична довгота відрізняється від довготи Сонця на 180°; при цьому вона доступна для спостережень майже цілу ніч. Положення планети, в якому довгота її відрізняється від довготи Сонця на 90°, наз. *квадратура* (мал., 7, 8). В квадратах можуть бути лише верхні планети.

М. Я. Чернега.

КОНФІРМАЦІЯ (лат. *confirmatio* — зміцнення, утвердження) — 1) В бурж. країнах затвердження вищою владою судового вироку. 2) Право *папи римського* затверджувати *єпископів*. 3) У католицькій — православній церквах — назва обряду миропознання (див. *Таїнства*); у православній відбувається одночасно з *хрещенням* немовляти, в католицькій — пізніше, в роки дитинства чи отроцтва. 4) В *протестантизмі* — обряд прилучення юнаків та дівчат 14—16 років до церкви.

КОНФІСКАЦІЯ (лат. *confiscatio*, від *confisco* — вилучаю) — примусове і безоплатне вилучення *майна* у власність держави, здійснюване в судовому або адміністративному порядку. В рад. кримінальному праві один з видів додаткового покарання, що може бути призначене лише за держ. і тяжкі корисливі злочини у випадках, зазначених у законі (ст. 35 КК УРСР). Допускається К. і як санкція за цивільноправові порушення (ст. 141 ЦивК УРСР). Адм. законодавство також передбачає К. як один з видів *адміністративного стягнення*.

КОНФІСКАЦІЯ ЗЕМЛІ — примусове й безоплатне вилучення (вилучення) державою землі у земельних власників. Характер К. з. залежить від істор., соціально-еко. та політ. умов. Відбувається звичайно у періоди загострення класової боротьби, при зміні форм зем. власності, гол. чином під час соціальних революцій (див. *Аграрне питання*, *Націоналізація землі*). К. з. широко застосовується імпералістич. д-вами в колоніальних та залежних країнах як засіб захоплення землі у корінного населення. Інший класовий зміст мала К. з., проведена в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, коли приватну зем. *власність* було скасовано, поміщицьку землю конфісковано і передано народу у безплатне користування. В європ. соціалістичних країнах проведено К. з. великих землевласників, воєнних злочинців та ворогів народу. Конфісковувались також надлишки земель понад зем. максимум, встановлений законами про аграрні реформи. К. з. відбувалась, як правило, безоплатно чи за невеликий викуп. В соціалістич. країнах Азії на перший план виступала К. з. колонізаторів та ліквідація феод.-кріпосницьких пережитків. К. з. великих землевласників — одна з важливих вимог комуністич. і робітн. партій та всіх прогресивних сил у розвинутих капіталістич. країнах. Особливо велике значення проблема К. з. має для *країн, що розвиваються*, де вона є складовою частиною соціально-еко. перетворень. Див. *Аграрні реформи*.

П. Ф. Веденічев.

КОНФЛІКТ (лат. *conflictus* — зіткнення) — 1) Зіткнення протилежних інтересів чи поглядів, крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень або гострої боротьби (напр., міжнар. К. може іноді призвести до збройного конфлікту). 2) В літературі та мистецтві — форма розкриття життєвих суперечностей, яка виявляється через боротьбу характерів, ідей, поглядів, настроїв. Найчіткіше К. окреслюється в драм. творах. К. є основою вітлення ідейно-художнього змісту твору, його *сюжету* і *композиції*, всієї образної системи. В рад. л-рі К. відображає боротьбу нового з старим, утвердження передового, комуністичного. Як літ. прийом К. часто ототожнюється з *колізією*.

Р. Т. Гром'як.

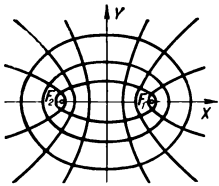
КОНФЛІКТИ ТРУДОВІ — за капіталізму зіткнення класових інтересів у сфері трудових відно-

син. К. т. пов'язані насамперед з боротьбою робітн. класу проти соціальної нерівності, експлуатації, порушення трудових прав, низької *заробітної плати* тощо. Невдоволення трудящих проявляється у *страйках*, *бойкотах* тощо. Зростання кількості К. т. у 70-х рр. 20 ст. спростовує твердження бурж. соціологів, нібито капіталізм знайшов шляхи розв'язання їх у вигляді «законопідсилення соціальної стабільності», «соціальної відповідальності підприємств», «соціального партнерства» тощо. Розмах страйкової боротьби змушує пануючі класи вдаватися до тактики соціального лавірування, до більш замаскованих і витончених форм експлуатації трудящих або до «профілактики» К. т. шляхом антидемократич. законодавства. Такий характер мають, напр., постанови прем'єр-міністрів земель ФРН «Про радикальні елементи», що одержала назву «заборони на професію» (1972), антиробітн. *Тафта-Хартлі закон* (1947), застосований президентом Д. Картером 1978 до страйкуючих шахтарів. «Профілактиці» служать складна система розгляду К. т. Вони розглядаються суд., адм. органами чи *третейським судом*. До страйкарів широко застосовують дисциплінарні (в т. ч. штрафи, звільнення без попередження і виплати вихідної допомоги), цивільно-правові і кримінально-правові заходи тощо.

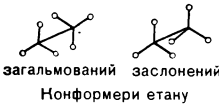
А. І. Процевський.

КОНФОКАЛЬНІ КРИВІ [від лат. *con...* (cum) — разом і *фокус*] — *кіничні перерізи*, що мають спільні фокуси. Якщо вибрати на площині дві точки F_1 і F_2 , то через кожну точку площини проходить *еліпс* і *гіпербола*, що мають ці точки своїми фокусами (мал.). У прямокутній декартовій системі *координат* ця сім'я К. к. визначається рівнянням $x^2/a^2 + y^2/b^2 = 1$, де $c = \sqrt{a^2 - b^2}$ — відстань фокусів від початку координат, a — довільний параметр (при $a > c$ одержуємо еліпс, при $0 < a < c$ — гіперболу, при $a = c < 0$ — уявну криву другого порядку).

КОНФОРМАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ (від лат. *conformatio* — форма, побудова, розміщення) — розділ *стереохімії*, в якому вивчаються хімічні й фізичні властивості поворотних ізомерів (конформерів, конформацій). Це такі форми молекул, які виникають при обертанні груп атомів навколо простих зв'язків внаслідок взаємного відштовхування і притягання безпосередньо не зв'язаних атомів на віддаль, близьких до суми їх ван-дерваальсових радіусів (див. *Ізомерія*, *Міжмолекулярна взаємодія*). У рідинах (розчинах) або в газах молекули більшості органічних речовин існують у вигляді великої кількості різних конформерів, що перебувають у стані рухомої рівноваги. У цій суміші звичайно переважає якийсь один або кілька стійких конформерів. Для їх взаємних перетворень у багатьох випадках необхідна енергія, порівнянна з середньою енергією теплового руху молекул (2—3 ккал/моль), тому за звичайних умов виділити індивідуальні конформери неможливо. Напр., у

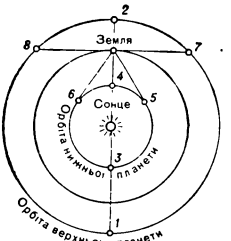
Конфокальні криві.

Нонформери етану

Конформаційний аналіз.

Конфігурації планет:
1 — сполучення;
2 — протистояння;
3 — верхнє сполучення;
4 — нижнє сполучення;
5 — східна елонгація;
6 — західна елонгація;
7 — східна квадратура;
8 — західна квадратура.

молекули етану переважає загальмований конформер, перетворення якого на заслонену конформацію вимагає 2,8 ккал/моль, у циклогексану конформація у формі «крісла» вигідніша за конформацію у формі «ванни» на 5,6 ккал/моль (мал.). Значні успіхи в К. а., досягнуті за останні роки, є наслідком широкого використання фіз. методів дослідження, в першу чергу ядерного магнітного резонансу. Дані К. а. дають змогу пояснити властивості органічних сполук і передбачити їхню реакційну здатність.

М. Ю. Коршак.

КОНФОРМІЗМ І НЕГАТИВІЗМ (від лат. *conformis* — відповідний, *negativus* — заперечний) — у класово-антагоністичному суспільстві способи реагування особистості на нав'язувані соціальним оточенням норми і цінності. Конформізм — пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці. Негативізм — однобічно заперечливе, вороже ставлення до загальноприйнятих у даній соціальній спільноті норм і правил. К. і н. як риси поведінки не є природженими, а формуються в процесі виховання і соціального спілкування. Конформізм є виявом моральної кризи бурж. суспільства, де індивід набуває стереотипності мислення, втрачає незалежність свідомості. Негативістська соціально-психологічна орієнтація нерідко пов'язана з анархічним і індивідуалістичним протестом проти офіційної ідеології й моралі, виявляється у різкій, але неконструктивній критиці існуючих порядків.

КОНФОРМІСТИ (англ. *conformists*, від лат. *conformis* — відповідний, згодний) — поширена назва прихильників *англіканської церкви* в Англії, які приймають всі її догмати й обряди та виступають проти їхніх змін.

КОНФОРМНА ГЕОМЕТРІЯ (лат. *conformis* — відповідний) — розділ геометрії, в якому вивчаються ті властивості фігур, що не змінюються при *конформних відображеннях* простору. Осн. інваріантом К. г. є кут між напрямками. Будь-яке конформне відображення простору можна здійснити накладанням (композицією) руху, подібності та інверсії. Множина конформних відображень площини ширша, ніж простору, однак і в площинній К. г. вивчають лише ті властивості фігур, що інваріантні при перетвореннях, які розкладаються на рух, подібність та інверсію. К. г. тісно пов'язана з *Лобачевською геометрією*. На основі К. г. побудовано геометрію просторів конформної зв'язності, яка відноситься до К. г. так, як геометрія кривої поверхні до геометрії площини або як *ріманова геометрія* до *евклідової геометрії*.

Лит. див. до ст. *Конформне відображення*.

КОНФОРМНЕ ВІДБРАЖЕННЯ — взаємно однозначне відображення однієї області (частини площини, поверхні або простору) на іншу, при якому дві будь-які лінії відображуваної області, що перетинаються під деяким кутом, переходять у дві лінії нової області,

що перетинаються під тим самим кутом. При цьому нескінченно малі фігури перетворюються на подібні їм нескінченно малі фігури. Властивість К. в. на площині мають однолисті *аналітичні функції* (тобто такі, для яких $f(z_1) \neq f(z_2)$, якщо $z_1 \neq z_2$) комплексної змінної, тому вчення про К. в. є одним з осн. розділів теорії функцій комплексної змінної. Застосування К. в. при розв'язуванні задач дає можливість переходити від заданої області складної форми до простої області (напр., круга, прямокутника, півплощини) і виявляється, як правило, ефективним, якщо для простої області задача може бути розв'язана безпосередньо. Конформне відображення використовують у гідро- і аеромеханіці, теорії фільтрації, електро- і радіотехніці, теорії пружності, картографії тощо.

Лит.: Соколов Ю. Д. *Елементи теорії функцій комплексної змінної*. К., 1954; Фильчаков П. Ф. *Приближеные методы конформных отображений*. К., 1964; Лаврентьев М. А., Шабат Б. В. *Методы теории функций комплексного переменного*. М., 1973.

О. О. Копилуш.

КОНФРОНТАЦІЯ (франц. *confrontation* — порівняння, протиставлення) — протиставлення, зіткнення, протиставлення (соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів і т. п.), становище, коли певні особи або держави чи партії опиняються перед загрозою зіткнення між собою.

КОНФУЦІАНСТВО — етико-політ. вчення, основи якого заклад у 6 ст. до н. е. кит. філософ Конфуцій. Було поширене в Китаї, Японії та деяких ін. країнах Сх. Азії. Відображало інтереси пануючого класу і служило зміцненню існуючого соціального ладу. К. обстоювало поділ суспільства на «вищих» і «нижчих», вічність соціальної нерівності. Осн. принципом етики К. є поняття жень («гуманності»), що досягається шляхом морального самовдосконалення на основі дотримання норм поведінки, які базуються на повазі до старших, відданості імператору тощо. Проте досягнути жень можуть лише «вищі», «обрані». Кожна людина повинна сумлінно виконувати пов'язані зі своїм сусп. становищем обов'язки. К. закликало царів спиратися не на закони, а на *зичаєве право*. К. не було єдиною течією. Прихильниками були як ідеалісти (зокрема, *Менцзи*), так і матеріалісти (*Сюньцзи*). Деякі ідеї К. (про необхідність об'єднання країни, про моральне виховання особи) відіграли в свій час прогресивну роль. У 136 до н. е. реформоване К., яке включило в себе натурфілософію й космологічні погляди *даосизму*, було проголошено в Китаї офіц. доктриною, яка залишалась панівною до бурж. Синхайської революції 1911, проповідуючи культ імператора як виконавця «волі неба», презирливе ставлення до ін. народів. У 10—12 ст. на основі К. виникло *неоконфуціанство*.

2) Система реліг. віровчення, що почала складатися після смерті

Конфуція на ґрунті його етико-політ. і реліг. вчення. К. відрізняється від багатьох релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання обрядів.

Осн. зміст культу К. — обожнювання імператора, культ предків. Велике місце в К. посідає культ Конфуція. Було держ. релігією в Китаї з 2—1 ст. до н. е. до 1911. Нині К. зберігається серед деякої частини віруючого населення Китаю, сприяючи насадженню китаєцентризму і шовінізму.

КОНФУЦІЙ (Кунцзи; бл. 551—479 до н. е.) — давнькит. філософ-ідеаліст, засновник *конфуціанства*, педагог, політ. діяч. Займав міністерські пости в царстві Лу. Створив першу в Китаї приватну школу. Повчання К. записані і систематизовані його учнями у трактаті «Луньчунь» («Бесіди і судження»). Осн. місце в творчості К. займають сусп.-політ. та етичні проблеми. Вважав, що моральне самовдосконалення — осн. засіб до поліпшення суспільства. К. захищав соціальну нерівність, обожнював державну владу. В 136 до н. е. конфуціанство перетворилося на державну доктрину. Культ К. офіційно підтримувався до 1911.

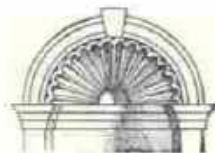
КОНХА (від грец. *κόχη* — черепашка) — півкупол для перекриття півциліндричних частин (*абсиди*, *ніш*) будівлі. К. виникла в сх. елліністичній архітектурі, застосовувалася в старорим. буд-ві, в культових християнських спорудах середньовіччя.

КОНХІОЛОГІЯ, конхіліологія (від грец. *κόχη*, *κόχης* — черепашка і *λόγος* — вчення) — розділ зоології, що вивчає особливості будови черепашок сучасних і вимерлих моллюсків, плечоногих та ін. тварин.

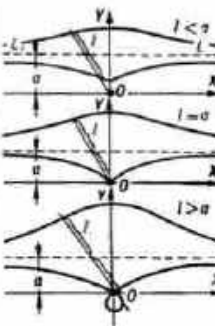
КОНХОЇДА (від грец. *κόχη* — черепашка та *είδος* — вигляд) кривої — плоска крива, що утворюється при збільшенні або зменшенні радіус-вектора кожної точки кривої на сталу величину l . Якщо $r = f(\varphi)$ — рівняння кривої в полярних координатах, то рівняння її К. — $r = f(\varphi) \pm l$. К. прямої вперше розглянув давньогрец. геометр Нікомеда (3—2 ст. до н. е.), який застосував її до розв'язування задач *трисекції кута* і *подвоєння куба*. Рівняння К. Нікомеда в декартових координатах — $(x^2 + y^2)(y - a) = l^2 y^2$; її форма залежить від співвідношення між a і l (мал.). Пряма LL_1 — *асимптота* К. Нікомеда, а точка $(0; 0)$ — її *особлива точка*: ізолювана ($l < a$), вузлова ($l > a$) або точка загострення ($l = a$).

Див. також *Паскаля завиток*.

А. Г. Медяник.
КОНЦЕВИЧ Григорій Митрофанович (1863—1941) — укр. рад. хоровий диригент, музичний етнограф, композитор. Жив у Краснодарі, де в 20—30-х рр. керував Кубанським військ. козаком хором. Автор вокальних і фп. творів, обробок нар. пісень; збірок «40 малоросійських пісень» (1904), «25 малоросійських пісень» (1907), «Бандурист», «Репертуар Кубанського військового співзвучного хору».

Конха.

Конхоїда Нікомеда.

КОНЦЕВИЧ Максим Прохорович (рр. н. і см. невід.) — укр. композитор. диригент і педагог 18 ст. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (Петербург), де був солістом оркестру. В 70-х рр. викладав інструментальну і вокальну музику в Харків. колегіумі. З 1787 брав участь як диригент у виставах Харків. театрів. Автор духовної музики, кантати «Гремуху арфу взяв в десницю» (1787). романсів.

І. М. Лисенко.

КОНЦЕНТРАТ [від лат. *con...* (*sum*) — разом і *centrum* — осередок, центр] — 1) Продукт з високим вмістом необхідних (залежно від його призначення) речовин. 2) У гірничій справі — продукт *збагачування корисних копалин*, в якому вміст необхідних компонентів вищий, ніж у вихідній сировині. Розрізняють К. первинні (грубі, чорнові), що їх піддають далішому збагачуванню; колективні, які містять кілька необхідних компонентів, і кінцеві. Їх використовують безпосередньо без технологічної переробки (напр., К. графітові) і з переробкою металургійною (К. металів), термічною (К. вугільні), хімічною (К. мінеральних солей — сульфатів, фосфатів) та ін. 3) У харчовій пром-сті — збезводнені суміші харчових (рослинних, тваринних) продуктів і напівфабрикатів з додаванням жирів, цукру, приправ або *прянощів*. Розрізняють К. для перших, других і третіх страв, а також К. для дит. харчування на відварах з *круп*. Крім того, до К. належать борошняні суміші для кексів, вівсяні і кукурудзяні пластівці та ін. Готуючи К., продукти і напівфабрикати піддають термічній обробці (розварюванню, *бланшуванню*, пропарюванню), частково розпльовують. К. випускають у вигляді *брикетів*, таблеток або порошку. Зберігають (від 3 до 12 місяців) при t -рі не вищій за 20°C і відносній вологості не більше як 75%. Застосовують у домашньому і громад. харчуванні, експедиціях тощо. 4) У сільському господарстві — те саме, що й *концентрована корми*.

КОНЦЕНТРАТОР — 1) К. акустичний — пристрій, яким, концентруючи енергію звуку, підвищують його інтенсивність. Розрізняють К. фокусуючі (сферичної, циліндричної або ін. форми) і хвилеводні (напр., у вигляді труби з жорсткими стінками). Застосовують їх у *ультразвукових верстатах*, хірургічних інструментах, під час *ультразвукового зварювання* тощо. 2) К. телефонний — автоматичний або напівавтоматичний пристрій, яким повідомлення від багатьох малонавантажених ліній зв'язку концентрують переважно на кількох *телеграфних апаратах*. Осн. частини найпростішого К. є телефонні *ключі*. До кожного з них з одного боку підведено свою лінію зв'язку, з другого — всі ключі з'єднані з одним-двома телеграфними апаратами, за допомогою яких передають і приймають повідомлення. Застосування К. дає змогу, не зменшуючи кількості ліній зв'язку,

робити телеграфні станції компактнішими. 3) К. телефонний — пристрій з клавішною *комутацією* для безпосереднього зв'язку з кількома або багатьма місцевими абонентами чи з абонентами міських телефонних мереж. К. (мал.) дає змогу вести одночасну розмову з кількома місцевими абонентами, з'єднуючи їх між собою чи з абонентами телефонної станції. Застосовується на великих підприємствах для *оперативного зв'язку*. В. Г. Климов.

КОНЦЕНТРАЦІЯ [від лат. *con...* (*sum*) — разом і *centrum* — осередок, центр] — зосередження, скупчення в одному місці або навколо одного центра, згущення. В хімії — величина, яка виражає відносний вміст даного компонента в суміші, розчині або сплаві. Кількості даного компонента і всієї суміші, розчину тощо можуть бути виражені в одиницях маси, об'єму або в мольних одиницях (атомів, молекул, іонів, хім. еквівалентів). Найбільш уживані такі способи вираження К.: *часткова К.* (масова, об'ємна, мольна) — відношення кількості даного компонента до заг. кількості всієї суміші або розчину, виражене в частках або в процентах. *Молярна К.* — число мольв розчиненої речовини в 1 л розчину (М, моль/л). *Моляльна К.* — число мольв розчиненої речовини в 1 кг розчинника (*m*, моль/кг). *Нормальна К.* (еквівалентна) — число еквівалентних мас розчиненої речовини в 1 л розчину (н., моль/л, г-екв/л). *Титр* — число грамів розчиненої речовини в 1 мл розчину (Т, г/мл). К. виражається також числом грамів речовини, розчиненої в 100 г (відповідно в 1000 г, 1000 мольв, 1 л) розчинника, іноді — величиною густини розчину. Розчини однакової молярності реагують між собою в об'ємах, пропорційних *стехіометричним коефіцієнтам* (див. *стехіометрія*) в рівнянні реакції; розчини однакової нормальності реагують у рівних об'ємах. Молярна К. розчину не залежить від t -ри. Визначення К. проводиться методами аналітичної хімії, іноді вимірюванням густини, показника заломлення та ін. характеристик розчинів. В. С. Телегус.

КОНЦЕНТРАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА — процес зосередження виробництва на великих підприємствах; одна з закономірностей розвитку матеріального виробництва, *науково-технічного прогресу* й дальшого вдосконалення *продуктивних сил*. Для визначення рівня К. в. використовують систему показників. Основними з них є серед. обсяг виробн. продукції в розрахунку на одне підприємство, питома вага великих підприємств у випуску продукції галузі. В умовах тех. прогресу важливе значення мають також показники вартості осн. виробн. фондів і потужності енерг. установок в серед. на одне підприємство. При міжн. визначенні рівня К. в. використовують серед. чисельність працівників на одному підприємстві, але цей показник не завжди точно відображає рівень К. в. При *комплексній механізації і автоматизації вироб-*

ництва поряд із зростанням випуску продукції чисельність працівників зменшується. На великих підприємствах раціональніше використовуються устаткування, сировина, матеріали, робоча сила, більше можливостей для механізації і автоматизації виробн., розвитку наукової, дослідно-конструкторської та експеримент. баз, що дає можливість підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва, якість продукції*. Оптимальний рівень К. в. визначається рядом об'єктивних умов і факторів: досягнутим рівнем продуктивних сил, конкретними особливостями галузі виробн. і районними умовами її розвитку, зокрема концентрацією сировинних ресурсів, масштабами і тер. особливостями споживання продукції та ін. К. в. ефективна тоді, коли вона здійснюється на основі *спеціалізації виробництва і комбінування виробництва*. За капіталізму К. в. тісно пов'язана з *концентрацією капіталу* і відбувається стихійно, внаслідок розорення дрібних підприємств. На поч. 20 ст. К. в. і капіталу спричинила виникнення *монополій* і стала однією з характерних рис *імперіалізму*. К. в. і капіталу ще більше загострює суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привласнення його результатів, між сусп. виробн. у межах окремих монополій і хаотичним розвитком капіталістич. виробн. в цілому, що призводить до *економічних криз*. В умовах соціалізму К. в. відбувається планомірно, на основі сусп. власності на засоби виробн. Осн. напрямки К. в.: створення нових великих і збільшення розмірів діючих підприємств на основі розширення їх і *соціалістичної реконструкції*, створення *виробничих об'єднань*. У 1977 порівняно з 1970 обсяг продукції в розрахунку на одне підприємство в пром-сті СРСР збільшився на 75%, а вартість осн. виробничих фондів — майже в 2 рази. Заг. кількість підприємств при цьому скоротилась на 10%. У с. г. СРСР велике виробн. було створене в результаті здійснення *кооперативного плану В. І. Леніна*. Дальший розвиток К. в. в с. г. відбувався на основі укрупнення підприємств. У 1940 в СРСР було більше як 240 тис. *колгоспів* і *радгоспів*, 1965 — 48,6 тис., 1977 — 47,1 тис. Особливо посилився процес К. в. в умовах *розвитку соціалістичного суспільства*. На сучас. етапі осн. напрямом розвитку с. г. стали спеціалізація і *міжгосподарське кооперування* виробн. і створення на цій основі великих міжгосподарських об'єднань і підприємств. Як і в ін. союзних республіках, інтенсивно розвивається процес К. в. на Україні. Якщо 1940 на металург. з-дах потужністю понад 1 млн. т сталі на рік виплавлялося лише 28%, то 1977 — 97% всього випуску сталі в республіці. Особливо швидко підвищується рівень К. в. в електроенергетиці. На електростанціях потужністю понад 1 млн. кВт 1965 в УРСР вироблялось 42%, а в 1977 — 80% всієї електроенергії. Швидке зростання К. в. характер-

не для всіх країн соціалістич. співдружності. В умовах соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ К. в здійснюється з урахуванням потреб не лише даної країни, а й соціалістичної системи світового господарства.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Теорія, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Капіталізм у сільському господарстві; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КНРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Игин Л. И., Болотный К. А. Планирование оптимального размера предприятия. М., 1976; Покровский С. Ф., Белорус О. Г., Федонин А. С. Экономика промышленного производства. К., 1977; Экономический рост в условиях монополистического капитализма: проблемы и противоречия. М., 1975. В. М. Паламарчук.

КОНЦЕНТРАЦІЯ КАПІТАЛУ — збільшення розмірів капіталу за рахунок капіталізації (нагромадження) частини додаткової вартості. Капіталізація її збільшує продуктивно використовуваний капітал, є основою розширення виробн., веде до зростання сусп. капіталу. К. к. зумовлюється гонитвою капіталістів за одержанням все більших прибутків, конкуренцією. Вона супроводиться збільшенням розмірів підприємств і утворенням великих капіталів. К. к. доповнюється централізацією капіталу. Концентрація виробництва і капіталу створила екон. умови для виникнення й розвитку монополій капіталістичних, для переростання капіталізму в його найвищу стадію — імперіалізм. К. к. — суперечливе явище. З одного боку, вона створює передумови розвитку виробн. і зростання продуктивності праці, з другого — виступає як фактор посилення експлуатації трудящих і зростання безробіття. Науково-технічний прогрес посилює процес К. к., який, в свою чергу, розширює простір для нього. К. к. супроводиться зростанням органічної будови капіталу.

Поряд з К. к. у пром-сті відбувається концентрація банківського капіталу, іде процес зрощування банківських монополій з пром., утворюється фінансовий капітал і олігархія фінансова, які панують в економіці й політиці імперіалістичних д-в. Найінтенсивніше К. к. відбувається у воєнних галузях економіки. В умовах державно-монополістичного капіталізму активну роль у посиленні К. к. виконує імперіалістична д-ва. К. к. і зростання виробн. загострюють суперечності капіталізму, що призводить до поглиблення диспропорцій у всьому сусп. виробн., до економічних криз і разом з тим створює матеріальні передумови для революц. переходу від капіталізму до соціалізму.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Теорія, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 22. Концентрація виробництва в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1977. Ф. М. Протас.

КОНЦЕНТРОВАНІ КОРМИ, концентрати — корми з високим вмістом перетравних поживних речовин. До К. к. належать зерно-

ві корми, відходи харч. пром-сти, комбікорми і корми тваринного походження. За складом К. к. поділяють на вуглеводисті та протеїнові (білкові). До вуглеводистих належать багаті на крохмаль зерно злаків (овес, ячмінь, кукурудза та ін.), борошно мелений відходи (висівки, зернова січка, борошняний пил), а також сухий жом, барда тощо. В 1 кг таких кормів 0,7—1,3 кормової одиниці і 70—120 г перетравного протеїну. До протеїнових К. к. відносять зерно бобових культур (горох, боби, соя та ін.), макуху, шрот, дріжджі кормові, відходи м'ясокомбінатів. В 1 кг цих кормів 0,7—1,2 корм. од. і 180—450 г і більше перетравного протеїну. Для кращого використання К. к. розмелюють, подрібнюють, дріжджують тощо.

Лит.: Дмитроченко А. П., Пшеничний П. Д. Кормление сельскохозяйственных животных. Л., 1975.

КОНЦЕПТУАЛІЗМ (від лат. conceptus — думка, поняття) — напрям у середньовічному мистецтві, представники якого (П. Абеляр, Іоанн Солсберійський) доводили, що заг. поняття, т. з. універсали, реально не існують — вони є лише заг. поняттями про речі, т. з. концептами (звідси й назва). Представники К. не розуміли діалектичного взаємозв'язку одиничного й загального (див. Одиничне, особливе, загальне), тому вони заперечували об'єктивність загального як ознаки об'єктивної сутності речей. Проте у філософії середньовіччя К. був прогресивною течією, що сприяла розвиткові матеріалістичних ідей у теорії пізнання. У новий час вплив ідей К. помітно позначився на працях Локка, Кондільяка, Гельвеція та ін.

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО — різновид модернізму, що склався в кінці 60-х рр. 20 ст. Концептуалісти ставлять своїм основним завданням перехід мистецтва від виконання худож. творів до більш або менш вільних від матеріального втілення «художніх ідей» (т. з. концептів — загальних уявлень). Особливий вплив на зародження К. м. (серед представників — Р. Беррі, Дж. Кошут, Л. Ленін, Х. Хааке в США, Бен у Франції, Я. Діббес у Нідерландах, А. Манзоні в Італії) справила діяльність франц. художників — М. Дюшана, представника дадаїзму І. Кляйна, майстрів поп-арту й мінімального мистецтва. Творчість осмислюється концептуалістами як близький по духу хепенінг, але статично зафіксований процес залучення глядача в «гру ідей». Це оформляється у вигляді графіки, діаграм, схем, цифр, формул або (в більш індивідуалізованому) варіанті К. м., властивому європ. авангардизму) у вигляді написів тощо. Кризовий характер еволюції сучас. бурж. художньої культури знаходить у діяльності прихильників К. м. своє найбільше відверте вираження.

Лит.: Рейнгард Л. Отречение от искусства. В кн.: Модернизм, М., 1973.

КОНЦЕПЦІЯ (лат. conceptio — сукупність, система) — система поглядів на те чи інше явище, про-

цес; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; провідна ідея теорії.

КОНЦЕРН (англ. concern, від лат. concerno — змішую, з'єдную) — одна з форм капіталістичних монополій; утворюється об'єднанням підприємств різних галузей промисловості, торг. фірм і банків та транспортних і страхових компаній на основі повної фінанс. залежності від одного або групи капіталістів, які очолюють К. (див. Система участі). Ядром К. є велике пром. підприємство, трест, торг. фірма, банк або спеціально створене гол. т-во — холдинг-компанія. В К. яскраво проявляється характерне для імперіалізму зрощування пром. і банківського капіталів. Сучас. К. притаманна активна боротьба за зовн. ринки, на яких не тільки реалізуються вироблювані товари, але й проводяться інвестиції в місцеві компанії, внаслідок чого К. захоплює відповідний інно. ринки. У післявоєнний період значно збільшилася кількість міжнар. К. Див. Міжнародні монополії.

КОНЦЕРТ (італ. concerto, від лат. concerto — змагаюсь) — 1) Виступ артистів за певною програмою. Види К.: музичний (симф., камерний, фп. тощо), літературний (худож. читання), естрадний (легка музика, хореографічні та циркові номери і т. д.). У К. можуть брати участь кілька або один (сольний К.) виконавців. 2) Твір для оркестру, хору, розрахований на найповніше розкриття худож. і техн. можливостей оркестрових (концерто грассо—17 ст.) або хорових (концерти М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя) груп. У 18 ст. склався (А. Вівальді, Й. С. Бах) і набув класичної форми у творчості Й. Гайдна, В. А. Моцарта, Л. Бетховена жанр інструм. К. для соліста в супроводі оркестру. В 20 ст. з'явився одностайний (скрипковий О. Глазунова) і 2-частинний (для голосу з оркестром Р. Глєра) К. Жанр К. розвивали Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен, Е. Гріг, П. Чайковський, С. Рахманінов, О. Скрибін та ін. Серед творів укр. рад. композиторів виділяються К., зокрема В. Косенка, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, С. Людкевича, А. Штофренка, А. Кос-Анатольського. Різновид К. — концертіно.

Л. З. Мазепа.

«КОНЦЕРТ» — операція, проведена під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рад. партизанами з 19. IX до кінця жовтня 1943. Мета операції — масовим виведенням з ладу великих ділянок з-ць утруднити оперативні переселення нім.-фашист. військ: була продовженням операції «Рейкова війна». До участі в «К.» було залучено 193 партизанські загони (групи) Білорусії, Прибалтики, Карелії, Криму, Ленінгр. та Калінін. областей (понад 120 тис. чол.). В результаті операції «К.» було виведено в повітря 148 557 рейок. Однак повне виконання операції було ускладнене тим, що через несприятливі метеорологічні умови партизанам було переправлено лише 50% потрібної вибухівки. Вол-

Концентратор телефонний: 1 — на 3 абонентів; 2 — на 25 абонентів.

ночас укр. та молд. партизани здійснили численні атаки військ. ешелонів ворога. Операція «К.» утруднила ворогові перекидання військ (пропускна спроможність залізниць знизилася на 35—40%), активізувала боротьбу рад. людей на окупованій території проти нім.-фашист. загартників.

1. Я. Жученко. **КОНЦЕРТИНО** (італ. concertino, букв. — маленький концерт) — 1) Музичний твір віртуозного характеру, простіший та менший розміром від *концерту*, часто розрахований на виконання оркестром невеликого складу. 2) Група сольючих інструментів в оркестрах 17—18 ст., напр. 2 скрипки і віолончель (концерто грассо). 3) Пневматичний музичний інструмент — *гармонь* (6- або 8-гранна) з хроматичним звукопродом без готових акордів. Діапазон — 2—4 октави. Існує 6 різновидів К. — від пікколо до контрабаса. Сконструював у 1-й чверті 19 ст. англієць Ч. Уїтстон. Застосовується як сольний і оркестровий інструмент.

КОНЦЕСІЯ (лат. concessio — надання, дозвіл) — 1) Договір передачі в експлуатацію на певних умовах природних багатств, підприємств та інших господарських об'єктів, що належать державі або муніципалітетам. Монополії широко використовують К. як засіб експлуатації залежних і економічно слабкорозвинутих країн. К. в СРСР, що існували в перші роки Рад. влади, посідали в економіці країни незначне місце і вже до 1937 всі концесійні договори за згодою з концесіонерами було анульовано. 2) Підприємство, що діє за договором концесії.

КОНЧАК (рр. н. і см. невід.) — половецький хан, який у 2-й пол. 12 ст. об'єднав під своєю владою половців. У 1172, 1180 підтримував спільних князів у їхній боротьбі з ін. князями. Здійснив ряд походів у Переяславську (1174, 1178, 1183), Київ, і Чернігів. (1185, 1187) землі. В 1184 був розбитий рус. князями на р. Хоролі. В 1185 завдав поразки *Ігорю Святославичу* на р. Каялі і взяв його в полон. Згодом К. оточив Переяслав, але завдав поразки.

КОНЧАЛОВСЬКИЙ Петро Петрович [9 (21).ІІ 1876, Слов'янськ, тепер Донец. обл. — 2.ІІ 1956, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1897—98 навчався в академії Жюльєна в Парижі, 1898—1907 — в петерб. АМ у В. Савицького. Жив у Москві. Був одним з організаторів

худож. об'єднання «Бубновий валет». В рад. час перейшов до більш реалістичної манери живопису. Автор портретів, пейзажів, натюрмортів, жанрових картин і театр. декорацій. Твори: портрет Г. Б. Якулова (1910), «Агава» (1916); «Автопортрет з дружиною», «Перед дзеркалом» (обидва — 1923), «Новгородська серія» (20-і рр. 20 ст.), «Венеція. Тінторетто» (1924, Київ. музей рос. мист.), «Зелена чарка», «Бузок» (обидва — 1933); портрети — С. Прокоф'єва (1934), В. Мейерхольда (1938), «О. С. Пушкін» (1932—49). Картини К. зберігаються в ДТГ і ДРМ. Нагороджений орденем Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Лит.: Нейман М. Л. П. П. Кончаловський. М., 1967; Кеменов В. С. Кончаловський. Альбом. Л., 1973.

КОН'ЮГАЦІЯ, зчеплення (Conjugatae) — клас *зелених водоростей*. Одноклітинні, колоніальні і багатоклітинні (нитчасті) форми з одноядерними клітинами, що мають різноманітної форми зелені *хроматофори*. Характерним для К. є відсутність у одноклітинних К. рухливих (джугиткових) стадій — *зооспор*. Статевий процес — *кон'югація*. К. поділяють на 4 порядки: мезотенієві (*Mesotaeniales*), гонатозиготні (*Gonatozygales*), зигнометні (*Zygnematales*) та десмідеїєві водорості. К. поширені майже виключно в прісних водах. Типово морських видів серед них немає. Найбільш характерним представником К. є *спірогіра*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

КОН'ЮГАЦІЯ (лат. conjugatio — з'єднання) — 1) Тип статевого процесу, властивий *кон'югатам*, *зигометам*, більшості *інфузорій*. К. полягає у злитті вмісту двох вегетативних клітин, які на цей час функціонують як *гамети* (у водоростей), або *протопластів* двох сілок *грибів* (т. з. зигогамієт) у зиготидієт) з утворенням *зиготи*. У інфузорій К. полягає у тимчасовому сполученні клітин, при якому вони обмінюються частинами ядерного апарату з *цитоплазми*. 2) У бактерій — спосіб перенесення генетичного матеріалу від однієї бактеріальної клітини до іншої, що відбувається при сполученні двох бактерій тонким містком. 3) Кон'югація *хромосом* — попарне тимчасове зближення гомологічних (парних) *хромосом*, під час якого вони можуть обмінюватися гомологічними ділянками (див. *Мейоз*).

КОН'ЮНКТИВА (від лат. conjunctivus — з'єднувальний) — слизова оболонка ока, що у вигляді тонкої прозорої плівки акриває задню поверхню повік і передню частину очного яблука до рогівки. **КОН'ЮНКТИВІТ** — запалення слизової оболонки (*кон'юнктиви*) ока. Одне з найпоширеніших очних захворювань. Розрізняють К. екзогенні (спричинювані стафілококами, стрептококами, гонококами, дифтерійною паличкою, паличкою Коха — Вікса, вірусною інфекцією тощо) і ендогенні (як наслідок заг. інфекційних захворювань — кору, скарлатини та ін., алергічних, шлунково-киш-

кових хвороб тощо). За клінічним перебігом К. поділяються на гострі та хронічні. Ознаки гострого К.: відчуття жару й різі в очах, почервоніння кон'юнктив, зчуження очної шліми, слизові або слизово-гнійні виділення, світлобоязнь, слюзотеча, порушення зору. Можливе запалення рогівки. Уражаються найчастіше обидва ока. Причиною гострого К. є інфекція (забруднення очей інфекційними пальцями, хусточкою, рушником). При хронічному К. хворий скаржиться на відчуття «піску» та різі в очах. Незначне почервоніння кон'юнктив. Причини: тривале дивання на очі пилу, диму, ідких випаровувань, *аномалії рефракції очей* (див. *Рефракція ока*) тощо. Лікування: промивання очей дезінфікуючими розчинами, сульфаміди, місними препаратами і антибіотиками у вигляді очних крапель тощо. Лит.: Архангельський В. Н. Глазные болезни. М., 1963.

КОН'ЮНКТУРА (від лат. conjunctus — зв'язок, поєднання) — сукупність взаємозв'язаних умов, обстановка, що створилася; стан речей, що може впливати на хід результату справи, процесу (напр., К. ринку, політична К., міжнародна кон'юнктура). К. в економіці капіталізму — конкретний стан капіталістичного г-ва в певний період. Вона відображає циклічний характер капіталістичного *відтворення*. Показниками К. є дані про виробн., безробіття, внутр. та зовн. торгівлю, ціни, курси *цінних паперів* тощо. В соціалістичних країнах термін «кон'юнктура» застосовують умовно до сфери обігу. Вивчення торг. К. має велике значення для планування *товарообороту*.

КОН'ЮНКТУРИСТИЧСЬКИЙ НАПРЯМ у буржуазній політичній економії — течія в теорії *капіталістичного циклу* і криз, що поширилася в першій третині 20 ст. Представники К. н. В. Зомбарт, А. Ган (Німеччина), Г. Кассель (Швейцарія), А. Афталіон, К. Жюлар (Франція), А. Пігу, Д. Робертсон (Великобританія), У. Мітчелл, Г. Мур, У. Персонс (США) та ін. активно проводили не лише теоретичні дослідження причин і характеру циклічних коливань, а й робили спроби дати практичні рекомендації регулювання ринкової капіталістичної *кон'юнктури*.

Прихильники К. н. намагалися підняти марксистську теорію криз *кон'юнктури*, за якою капіталістичний цикл є регулярною зміною високих і низьких хвиль нар.-госп. кон'юнктури, а кризи — можливою, але нібито не обов'язковою тенденцією до зниження екон. активності. Цим викликана спроба прихильників К. н. розвинути проблему *економічних криз* у проблемі циклів, а самі цикли зобразити як плавні, безкризові «коливання» (див. *Великих циклів теорія*). Цим також пояснюється пошук ними причин кризових явищ за капіталізму не у внутр. процесах розвитку *виробництва*, а в обставинах, що лежать поза цими процесами (напр., у космічних і метеорологічних яви-

П. П. Кончаловський.

П. П. Кончаловський. Бузок. 1933. Державний Російський музей в Ленінграді.

щаз, психологічних мотивах тощо). В сучас. умовах окремі положення К. н. бурж. економісти намагаються використати для аналізу й прогнозування нар.-госп. кон'юнктури, обґрунтування практики держ.-монополістичного регулювання. Див. також «Економічного зростання теорії».

А. І. Кредисов.
КОН'ЮНКЦІЯ (лат. conjunctio — зв'язок) — логічна операція, за допомогою якої з двох або більше висловлювань утворюють нове висловлювання; одна з будових функцій. У розмовній мові відповідає сполучнику «і». Найчастіше позначають знаками \wedge , або \cdot , або $\&$. Логічні перемикальні елементи, що реалізують функцію К., наз. схемами збігу, або вентилями; їх широко застосовують у схемах цифрових обчислювальних машин. Див. також *Алгебра логіки*.

КОНЮШИНА, клевер (*Trifolium*) — рід багаторічних і однорічних трав'янистих рослин родини бобових. Листки трійчасті, іноді з 5—9 листочками. Квітки дрібні, зібрані в головчасті або короткокистиче- чи зонтикоподібні суцвіття. Плід — шквірастий біб з 1—3, рідше 4—6 насінинями. Бл. 300 видів, які ростуть переважно в помірній і субтропічній зонах Пн. півкулі. В СРСР бл. 70 видів, у т. ч. в УРСР — 37. Всі види К. — медоноси, багато з них — цінні кормові трави. В культурі поширені К. червона, К. гібридна, К. біла та ін. Госп. значення як кормова рослина має К. червона, або лунна (*T. pratense*), — багаторічна, добре обліснена перекреснозализна рослина заввишки до 70 см і більше. Розрізняють дві форми культурної червоної К.: ранньостиглу двоукісну і пізньостиглу одноукісну. На Україні вирощують здебільшого червону двоукісну К., сіно і зелена маса якої містять багато білків, мінеральних солей та вітамінів. Борошно з сіна К. домішують до концентрованих кормів. При належному догляді та внесенні добрив урожай сіна становить 50—60 ц/га. На Україні поширені місцеві сорти К.: Волинська, Гадяцька, Закарпатська, Подільська, Чернігівська та ін.; селекційні сорти — Білоцерківська 3306, Носівська 5, Полтавська 75 та ін. На Україні вирощують К. гібридну, або рожеву (*T. hybridum*), зимостійкішу і довговічнішу за К. червону. На гірських луках Карпат, в р-нах Полісся і Лісостепу росте К. біла, або повзуча (*T. repens*), — цінна пасовищна трава, яку використовують при створенні культурних пасовищ у зволожених зонах.

КОНЮШИНІ ДОВГОНОСИКИ, конюшинові довгоносики — збірна назва комах род. *довгоносикових*, що ушкоджують конюшину. Найнебезпечніші з них — листкові довгоносики фітономуси (*Phytonomus meles*, *Ph. nigrirostris*), бульбачкові К. д. (*Sitona sulcifrons*, *S. puncticollis* та ін.), насіннеїди апіоні (*Apion apricans*, *A. aestivum* та ін.), стеблїди (*A. seniculus*) та ін. Крім того, конюшину ушкоджують і багатогідні довгоносики, напр. сірий довгоносик (*Tanymecus palliatus*), зелений

довгоносик (*Eusomus ovulum*), великий кореневий (*Otiorthynchus ligustici*) та ін. Жуки К. д. ушкоджують сходи конюшини, завдають шкоди їй в стадії бутонізації, об'їдаючи зав'язь та квітки, листки, стебла та ін.; личинки ушкоджують насіння, знищують бульбачки на корінцях конюшини, видають центр. корінь тощо. Заходять боротьби. Обробка рослин інсектицидами; додержання сівозміни з однорічним використанням конюшини; збирання конюшини на сіно з першого укосу не пізніше, ніж на початку цвітіння.

О. Я. Петруха.
КОНЯРСТВО — 1) Галузь тваринництва, що займається розведенням та використанням коней. К. виникло в країнах Європи та Азії в 4 ст. до н. е. В Африку коней завезено з Малої Азії в 2 ст. до н. е., в Америку — в 16 ст., в Австралію — в 17 ст. Кінь свійський тривалий час був незмінною тягловою силою на транспорті і в с. г., величезну роль відігравав він і у військ. справі. У багатьох народів К. було важливою галуззю г-ва, яка постачала населенню м'ясо, молоко (див. *Кумис*), шкіру та верхових коней. Широка механізація праці не виключає високоєфективного використання коней в різних галузях нар. г-ва, зокрема в с. г., на лісорозробках, при перевезенні вантажів в'юком гірськими дорогами та ін. Тисячі коней щорічно використовують як донорів крові для виготовлення лікувальної сироватки, від них одержують шлунковий сік для мед. цілей. Коні племінних порід потрібні для розвитку *кінного спорту*. В К. визначаються такі осн. напрями: розведення верхових, ваговозних і запряжних коней.

В СРСР роботу щодо поліпшення порід коней систематично проводять держ. кінні з-ди, племінні розплідники, заводські конюшні, іподроми, колг. племінні конярські ферми та ін. На 1.І 1978 в СРСР було 5,8 млн. коней. Осн. масу їх зосереджено в РРФСР, на Україні та в Казахстані. Сучас. К. представлено в основному порідними кінями. Племінних та спортивних коней експортують у різні країни світу. На Україні коней використовують гол. чин. у колгоспах і радгоспах на внутрігосп. трансп. роботах, для обслуговування *рослинництва* й тваринництва. Найбільшу питому вагу в заг. породному поголів'ї коней в УРСР мають *орловська рисиста порода коней*, *російська рисиста порода коней* та *чистокровна верхова порода коней*, поширені також *російська вагвозна порода коней* та *радянська вагвозна порода коней*, *гуцульська порода коней*, *українська верхова породна група коней*, *будьоннівська порода коней*, *донська порода коней* та ін. породи. На 1.І 1978 в УРСР налічувалося 944 тис. коней. Всього в республіці (1979) діє 11 кінних з-дів (5 верхового, 4 рисистого та 2 вагвозного напрямів). Поліпшенням порід коней на Україні займаються 26 держ. племінних станцій, 65 племінних ферм та відділ конярства Н.-д. ін-ту тваринництва Лісостепу і Полісся

УРСР (Харків). 2) Наукова дисципліна, що вивчає походження, анатомію, фізіологію, екстер'єр, конституцію, розведення, вирощування, виховання, тренінг, виїжджування, продуктивність, гігієну, організацію і техніку раціонального використання коня, класифікацію порід коней. До поч. 20 ст. більшість цих питань вивчала наука про коня — іпологія.

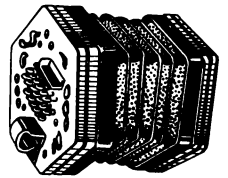
К. Б. Свєчин.
КОНЯЧІ (Equidae) — родина ссавців ряду *непарнокопитних*. Тіло (довж. у диких видів 2—2,8 м, вис. у холці 1,1—1,5 м, маса 120—350 кг) струнке, високі ноги з опорою на добре розвинений 3-й палець, вкритий роговим чохлом — *копитом* (від 2-го і 4-го пальців збереглися рудименти у вигляді т. з. грифельних кісточок). Лицьова частина черепа видовжена, корінні зуби високі, з поперечними складками, виповненими зубним цементом. Стадні травоядні тварини. Самка після бл. 1-річної вагітності приносить 1 лоша. Дикі К. пошир. в Азії та Африці. До кінця минулого століття в степах України зустрічалися *тарпани*. К. поділяють на 3 підродини: гіракотерії (*Hyracotheriinae*, анхитерії (*Anchitheriinae*) — виключно викопні, що об'єднують бл. 10 родів (напр., *анхитерій*, *еозіпус*), та коні (*Equinae*) з 10 вимерлими (серед них *гіпаріон* та ін.) і 1 сучас. родом *Еквіс*, в якому виділяють 3 підроди: *зебра*, *осел* і *кінь*. Господарське значення з К. мають *кінь свійський* та *осел свійський*. Предками сучас. коней вважають викопних К. (мезоіпус, міогіпус, гіпогіпус), рештки яких відомі з раннього еоцену до пізнього пліоцену Пн. Америки. Значний вклад у вивчення еволюції К. вніс В. О. Ковалевський.

В. І. Крижанівський.
КОНЯЧІ АНТИЛОПИ — підродина ссавців род. *бичачих*. Мають гриву, схожу на конячу (звідси й назва К. а.). Те саме, що й *шаблерогі антилопи*.

КОНЬО (Cogniot) Жорж (15.XII 1901, Монтіньї-ле-Шерль, деп. Верхня Сона — 12.III 1978, Ганьї, деп. Сена і Уаза) — франц. філософ, громадський діяч і письменник. Член Франц. компартії з 1921, член ЦК ФКП (1926—64). Гол. ред. газ. «*Юманіте*» (1937—39, 1944—49). Організатор втечі (1942) групи в'язнів з Комп'єнського концтабору, в якому з 1940 і сам перебував. Один з керівників *Руху Опору*. Не раз відвідував СРСР. Автор філос. і публіцистичних праць (зокрема, з питань освіти), зб. оповідань «Втеча» (1947), мемуарів «Обраним шляхом» (1976—78).

Тв.: Укр. перекл. — Народний фронт у Франції. К., 1938 [у співавт.]; Рос. перекл. — Побег. М., 1948; Знакомство с Советским Союзом. М., 1959; Морис Торез — человек, борец. М., 1975 [у співавт.]; Социалистическая революция в России и Франции. «Коммунист», 1977, № 13.

В. І. Пашенко.
КОНЬЯК — алкогольний напій містністю 40—57% (за об'ємом). Виготовляють К. з коньячного спирту (продукту перегонки переважно білих сухих виноградних виноматеріалів), що його витриму-

Концертно.

Конюшина червона.

ють у дубових діжках або цистернах, заповнених дубовою клепокою. Тут він збагачується органічними речовинами і набуває характерного смаку, пахощів (букету) і забарвлення. В СРСР розрізняють К. ординарні — з спирту віком 3—5 років (вік позначається зірочками) і марочні: КВ (К. витриманий) — 6—7 років, КВБК (К. витриманий вищої якості) — 8—10 років, КС (К. старий) — понад 10 років. Високоякісні К. виробляють з-д Вірменії, Грузії, Молдавії та ін. республік, зокрема на Україні — Одеський винно-коньячний комбінат, Сімферопольський винозавод, Ужгородський коньячний завод тощо. Назва походить від міста Коньяк — центру департаменту Шаранта (Франція), відомого виробництвом цього напою. К. виготовляють також у Греції, Італії, Іспанії та ін. країнах, де його часто називають бренді.

КОНЬЯКСЬКИЙ ВІК І ЯРУС

(від назви м. Коньяк у Франції) — третій вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (крейда, мергелі, вапняки, рідше — піски і пісковики) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорномор. западинах, *Галицько-Волинській синеклізі*, в Криму, Карпатах та ін. районах. Потужність їх до 300 м. З відкладами К. я. пов'язані поклади крейди. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

КООНОН Аліса Георгіївна [5 (17). X 1889, Москва — 20.VIII 1974, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. РРФСР (з 1935). Учениця К. С. Станіславського. Після закінчення школи МХТ в 1905—13 працювала в цьому театрі. В 1914—49 — актриса Камерного театру. Ролі: Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Маша («Живий труп» Л. Толстого), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Марина («Патетична соната» М. Куліша), Шахунтала («Шахунтала» Калідаси), Федра («Федра» Расіна), Емма (інсценізація «Мадам Боварі» за Флобером) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Страницы жизни. М., 1975. Літ.: Гроссман Л. Аліса Конон. М.—Л., 1930; Марков П. Аліса Конон. В кн.: Театральные портреты. М.—Л., 1939. І. П. Нестеровська.

КООПЕРАТИВ (від лат. cooperativus — той, що сприяє, співробітничав) — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності. Див. *Кооператив*.

КООПЕРАТИВ ВИРОБНИЧИЙ у сільському господарстві — вид *кооперативу*, що об'єднує селян для спільного обробітку землі, використання машин або виробництва с.-г. продукції. К. в. заснований на частковому або повному *усуспільненні засобів виробництва і усуспільненні праці* в сфері с.-г. діяльності. В умовах капіталізму ґрунтується переважно на усуспільненні праці і утворюється дрібними фермерами для взаємодопомоги й захисту г-в від наступу монополістичного капіта-

лу. Як масова організація дрібногосподарства К. в. за капіталізму є невід'ємною складовою частиною широкого демократичного руху. В країнах, що розвиваються, які стали на шлях політ. і екон. незалежності, К. в. у с. г. є важливим фактором *некапіталістичного шляху розвитку*. В СРСР К. в. відіграв велику роль у переведенні дрібного сел. г-ва на соціалістичний шлях розвитку. Соціалістична перебудова с. г. здійснювалася відповідно до *кооперативного плану В. І. Леніна* від найпростіших форм кооперативу (початково збутова, кредитні т-ва та ін.) до вищої — виробничої кооперативу. В СРСР у ході виробничого кооперування дрібносел. г-в осн. формою К. в. у с. г. стали *колгоспи*.

В зарубіжних соціалістичних країнах соціалістичні перетворення дрібносел. г-ва відбувалися при збереженні приватної власності селян на землю (крім МНР, де було проведено *націоналізацію землі*). В процесі виробничого кооперування склалися 3 осн. форми К. в. в с. г. До першої форми належать об'єднання, що утворюються внаслідок усуспільнення праці. Земля та ін. засоби виробн. залишаються приватною власністю селян. Кооперативи другої форми ґрунтуються на сусп. кооперативній власності на засоби виробн. при збереженні приватної власності селян на землю, що зведена в єдиний масив. У розподілі доходів переважає принцип розподілу по праці. Але разом з тим частка доходів кооперативу (в середньому до 25%) розподіляється залежно від кількості усуспільненої землі. Друга форма К. в. у с. г. в більшості країн була переважаючою в період масового переходу до колективних г-в. Такі форми ще існують у НДР і УНР. У ПНР більшість кооперативів також є кооперативами другої форми. Третя, вища форма К. в. характеризується повним усуспільненням землі і осн. засобів виробн. Це соціалістичні кооп. підприємства, основою яких є сусп. соціалістична власність на засоби виробн., розподіл доходів у них здійснюється відповідно до *розподілу по праці закону*. Ця форма К. в. є переважаючою в більшості зарубіжних соціалістичних країн і за своєю природою збігається з колгоспами в СРСР.

К. в. у с. г. в країнах *світової системи соціалізму* є сусп. формою соціалістичної організації виробництва. Див. також *Аграрна політика*.

КООПЕРАТИВНА ТОРГІВЛЯ — в СРСР одна з форм *торгівлі*, завданням якої є організація торгівлі на селі, забезпечення сільського населення товарами широкого вжитку, а також заготівлі с.-г. продуктів і сировини для торгівлі ними. Здійснюють К. т. орг-ції *споживчої кооперативу*.

КООПЕРАТИВНИЙ ПЛАН **В. І. ЛЕНІНА** — науково обґрунтована програма соціалістичної перебудови с. г. шляхом добровільного об'єднання дрібних селянських г-в у великі колективні господарства; план залучення най-

ширших мас трудового селянства до соціалістичного будівництва через *кооперативу*; складова частина загального ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Основи теорії і практики кооп. будівництва В. І. Ленін розробив у ряді праць післяжовтневого періоду і насамперед у ст. «Про кооперативу» (1923). Спираючись на вихідні положення К. Маркса і Ф. Енгельса і узагальнюючи досвід перших років соціалістичних перетворень, В. І. Ленін показав, по-перше, що в умовах диктатури пролетаріату і зосередження в руках д-ви командних висот в економіці докорінно змінюється соціально-екон. природа кооперативу — вона став організацією соціалістичного типу. По-друге, що кооперування — найбільш простий і доступний, зрозумілий і вигідний для широких мас трудового селянства шлях переходу до нових форм госп. життя, що кооператив вдало поєднує особисті інтереси селян із загальнонар. інтересами і є найдоцільнішою формою усуспільнення на селі. По-третє, що кооперування виступає важливим фактором перебудови дрібновласницької психології селянства, виховання його в дусі колективізму, прищеплює навички спільного ведення г-ва й вирішення всіх ін. питань. Істотною функцією кооперування на селі стала боротьба проти сел. буржуазії — *куркульства*. Отже, боротьба за кооперування дрібних виробників — це боротьба за соціалізм, за розв'язання цілого комплексу екон., політ. і соціальних завдань соціалістичного будівництва.

К. п. В. І. Леніна передбачав здійснення кооперування дрібних виробників на основі цілковитої добровільності, шляхом роз'яснення і переконання за допомогою прикладу. Будь-які прояви адміністрування й примусу заважали шкоди справі кооперування. Важливе значення має принцип поступового переходу від найпростіших форм кооперативу до вищих форм, від споживчої, збутової, кредитної до виробничої кооперативу. В ленінському кооп. плані гол. роль належала виробничому кооперуванню сел. г-в, усуспільненню їхніх осн. засобів виробн. Проте і найпростіші форми кооперативів, об'єднуючи селян у сфері обігу і кредиту, розкривають екон. переваги колективного ведення г-ва і створюють передумови для виробничого кооперування.

Перетворення в життя К. п. В. І. Леніна здійснювалося при величезній матеріальній, фінанс. і тех. допомозі сел. кооперативам з боку *робітничого класу* і Рад. д-ви. В першу чергу передбачалося постачання кооперативам с.-г. машин і знарядь, підведення нової технічної бази під с. г. В. І. Ленін зазначав, що для соціалістичної перебудови дрібного г-ва необхідні «матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі» (Повне зібр. тв., т. 43, с. 53). Для тех. і агрономічного обслуговування колгоспів і орг. зміцнення їх було створено держ. систему *машинно-тракторних стан-*

цій, мережу н.-д. установ. Соціалістичне кооперування — не стихійний, а планомірно організований процес. Вирішальна роль у кооперуванні належить Комуністичній партії і Рад. д-ві. Кооперування сел. г-в у країні почалося в перші роки соціалістичного будівництва. Курс на масове виробниче кооперування — *колективізацію сільського господарства* — був проголошений на XV з'їзді ВКП(б), коли для цього в основному були створені необхідні передумови.

Комуністична партія перетворила в життя К. п. В. І. Леніна, мільйони дрібних одноосібних виробників об'єдналися в *колгоспи*, стали на шлях соціалізму. Новим етапом здійснення ленінського кооп. плану є *аграрна політика КПРС і Рад. д-ви*, вироблена відповідно до умов і потреб *розвинутого соціалістичного суспільства*. К. п. В. І. Леніна, досвід соціалістичного кооперування сел. г-в в СРСР має величезне міжнар. значення. Осн. положення ленінського кооп. плану творчо використовують братні партії в соціалістичній перебудові с. г., враховуючи специфіку і особливості своїх країн щодо темпів і форм кооперування.

Літ. див. до ст. *Аграрна політика КПРС, Колективізація сільського господарства в СРСР, Колгоспи*. В. О. Хилько.

КООПЕРАТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — в СРСР вид *громадських організацій*; колективні добровільні об'єднання, створені трудящими для спільної господарської діяльності. Завданням К. о. є розвиток комуністичних форм праці, підвищення активності мас у будівництві комунізму, поєднання особистих і загальнонар. інтересів, забезпечення зростаючих матеріальних і духовних запитів трудящих. К. о. входять до *політичної системи радянського суспільства* і є однією з форм залучення мас до управління держ. і громад. справами, до вирішення політ., госп. і соціально-культур. питань. Вони, як і інші громад. орг-ції, мають право висування кандидатів у депутати, право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР та Верховних Радах союзних і авт. республік та ін. За характером діяльності К. о. поділяють на виробничі (*колгоспи* й міжджогоспні підприємства і орг-ції) і споживчо-побутові (споживчі, *житлобудівні кооперативи* тощо). Членство в К. о., як правило, індивідуальне, але може бути й колективне (напр., міжджогоспні орг-ції). Власність К. о. є засоби виробн. та ін. майно, необхідне для здійснення статутних завдань; д-ва сприяє розвитку *колгоспно-кооперативної власності* та її зближенню з державною. К. о. є *юридичними особами*. Найвищим органом К. о. є заг. збори її членів або збори уповноважених, на яких обирають керівні органи: правління і ревізійну комісію. Членство в К. о. припиняється в разі добровільного виходу або виключення з К. о. та при ліквідації її. Орг-ція, повноваження та форми діяльності К. о. визначаються статутами кожної з

них, які ухвалюються на підставі примірних чи типових статутів.

І. П. Бутко.

КООПЕРАЦІЯ (лат. cooperatio — співробітництво) — форма об'єднання людей для спільної праці чи господарсько-споживчої діяльності. К. виникає в першу чергу як *кооперація праці* і розвивається від її простої форми і *мануфактури* до сучас. великого машинного виробн. З розвитком продуктивних сил і загостренням суперечностей капіталізму в кінці 18 — на поч. 19 ст. виникла нова форма К. — добровільні об'єднання трудящих мас [робітників, службовців, дрібних виробників, селян (див. *Селянство*)] для здійснення певної госп. чи споживчої діяльності: виробн. певної продукції (К. виробнича), буд-ва та експлуатації житла (К. житлова), взаємного забезпечення кредитами (К. кредитна), орг-ції торгівлі і забезпечення товарами споживчого призначення (*споживча кооперація*), постачання засобів виробн. і збуту готової продукції (К. постачальна чи збутова), виробн. с.-г. продукції (К. сільськогосподарська) та ін. К. за капіталізму є однією з форм захисту інтересів трудящих мас (споживачів), а також дрібних виробників від гніту капіталу як у галузях виробн., так і у сфері споживання. К. дає можливість домогтися деякого підвищення життєвого рівня тих прошарків суспільства, інтереси яких вона захищає, що свідчить про силу згуртованості трудящих у битах проти гніту монополій. Сама логіка екон. боротьби об'єктивно приводить до можливості включення кооп. руху в капіталістич. країнах в об'єднаний фронт трудящих мас проти жорстокої експлуатації і панування великого капіталу. Комуністичні і робітн. партії капіталістичних країн проводять у цьому напрямі велику орг. і політ. роботу. К., як правило, спочатку виникають у сфері споживання, кредиту й постачання. Вищою формою К. є виробнича К. З погляду соціально-екон. і політ. розвитку велике значення має соціальний і класовий склад членів тієї чи ін. кооперації. В. І. Ленін особливо великого значення надавав К. дрібних виробників, зокрема селян. Він вбачав в їхній К. фактор, що сприяє розкладу натурального г-ва, розширенню ринкових відносин на селі, зростанню політ. свідомості сел. мас. Опінуючи в цілому позитивно кооп. рух у капіталістичних країнах, класики марксизму-ленінізму в той же час підходили до цього питання з чітких класових позицій, гол. суть яких полягає в тому, що кооп. рух без класової боротьби і диктатури пролетаріату не може забезпечити перехід від капіталізму до соціалізму. К. за умов капіталізму розвивається згідно з вимогами його екон. законів. Кооперативи часто застосовують *найману працю*, тісно пов'язані з *банками, монополіями, бурж. партіями, держ. апаратом*. К. Маркс зазначав, що «кооперативні фабрики самих робітників є, в межах старої форми, перша бреш у цій формі, хоч вони всюди, в своїй дійсній

організації, звичайно, відтворюють і повинні відтворювати всі недоліки існуючої системи» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 450). Таким чином, К. за приватної власності на засоби виробн. не може мати своєю безпосередньою метою знищення капіталізму. В той же час вона, як демократична форма концентрації дрібного виробн., певною мірою сприяє створенню матеріальних умов для переходу до соціалізму.

Встановлення суспільної власності на засоби виробн. змінило і природу К. Вона стала важливим засобом побудови соціалізму в СРСР, зокрема кооперування мільйонів дрібних сел. г-в на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*. Свою життєздатність довела і споживча К., яка успішно проводить торгівлю на селі та організовує купівлю лишків с.-г. продуктів у сільс. населення. На певних етапах розвитку економіки СРСР існували пром. К. та ін. види кооперування. За останні роки певного розвитку набуло житл. кооп. буд-во. Управління кооперативами за соціалізм поєднує в собі кращі істор. традиції кооп. руху з перевагами планової системи г-ва (див. *Кооперативні організації*). На відміну від К. за капіталізму, де групові інтереси даного кооперативу є визначальними в усій його діяльності, за соціалізм групові інтереси організації поєднуються з загальнонародними (загальнодержавними), причому осн. планові показники госп. діяльності кооперативів становлять невід'ємну частину нар.-госп. плану. Кооп. форма власності на засоби виробн. довела свою життєздатність, вона постійно розвивається, дедалі більше переплітається з держ. власністю і в перспективі зіллється в єдину загальнонародну (загальнодержавну) власність. Досвід організації кооперативів різних форм в процесі побудови соціалізму в СРСР використовують ін. соціалістичні д-ви і країни, що розвиваються. В соціалістичних країнах процеси кооперування здійснюються планомірно. На цій основі соціалістична д-ва оволодіває торгівлею та ін. важливими видами екон. діяльності, що мають принципове значення для побудови основ соціалізму. Але, як і в СРСР, найважливішою формою кооп. руху в соціалістичних країнах є кооперування селянства (див. *Кооператив виробничий* у сільському господарстві). Розвиваються також ін. форми К. — житлова, К. в сфері побутового обслуговування населення, промислова та ін. К. в соціалістичних країнах є однією з форм залучення трудящих мас до управління, зростання їхньої соціалістичної свідомості. К. в країнах, що розвиваються, особливо поширилася після визволення їх від колоніального гніту. Держ. влада цих країн стимулює кооперування в різних галузях нар. г-ва для забезпечення повнішої зайнятості населення, піднесення його життєвого і культур. рівня, становлення незалежної нац. економіки та ін. Розширення кооп. сектора економіки в цих країнах сприяє впровадженню планування

КООПЕРАЦІЯ ПРАЦІ

нар. г-ва, особливо в країнах соціалістичної орієнтації. У країнах, що розвиваються, найбільше пито-
мо вагу мають різні форми с.-г. і кредитних кооперативів (в середньому 60—80% від заг. кількості кооперативів), що є наслідком переважно агр. характеру їхньої економіки. На шляху орг-ції кооперативів у цих країнах виникають труднощі, пов'язані перш за все з екон. відсталістю, неписьменністю населення, опором зем. власників і монополій. К. має своє міжнар. об'єднання — Міжнародний кооперативний альянс (МКА), створений 1895.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 43. Про продовольчий податок; т. 45. Про кооперацію; Лушук А. П. Кооперація виробництва в системі розвинутого соціалізму. К.— Одеса, 1979; Кабанов В. В. Октябрьская революция и кооперация. (1917 г.— март 1919 г.). М., 1973.

П. І. Багрий

КООПЕРАЦІЯ ПРАЦІ — форма організації праці, що базується на єдності, узгодженості спільних дій працівників, окремих колективів або національних господарств у процесі відтворення матеріальних і духовних благ. К. п. існує там, де є сусп. праця. Але кожний *спосіб виробництва* надає їй своїх характерних рис. За складністю організації праці є проста і складна *кооперація*. Проста К. п. — форма організації конкретної праці, коли робітники виконують однорідні функції (ручне прополовання, упакування, вантаження тощо) або якщо потрібна одночасність їхніх дій для того, щоб взагалі міг бути досягнутий певний результат, або ж для того, щоб він міг бути досягнутий за певний проміжок часу (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Соч., т. 47, с. 285, 294).

Складна К. п. виникає внаслідок поділу праці, коли різні види конкретної праці з'єднуються в єдиний виробничий процес; вона повніше виражає суть кооперації. При складній К. п. відокремлюються часткові функції і закріплюються за окремими працівниками. Працівник у цих умовах уже не може поза кооперацією брати участь у сусп. виробн. Складна К. п. — більш стійка форма виробн. Осн. форми складної К. п. за капіталізму — *мануфактура* і *фабрика*. Вони ведуть до реального підпорядкування праці капіталові. К. п. встановлюється стихійно або планомірно. На ранніх стадіях розвитку г-ва планомірність здійснювалася в основному лише в рамках окремих підприємств. В межах суспільства в умовах домонополістич. капіталізму К. п. встановлюється стихійно, під дією *закону вартості*. З розвитком *науково-технічного прогресу* посилюється усупільнення виробн., що спричинює необхідність планомірної К. п. в межах всього суспільства. Але панування приватної власності за капіталізму не дає можливості реалізувати цю необхідність. Лише соціалістична сусп. власність створює умови для планомірної К. п. в межах суспільства. Соціалістична К. п. — це планомірно організова-

не на базі сусп. власності на засоби виробн. об'єднання вільних від експлуатації працівників для спільної діяльності в одному і тому ж або в різних, але пов'язаних між собою, процесах праці. Вона охоплює як окреме підприємство, так і все нар. г-во країни, а з виникненням світової соціалістичної системи г-ва — економіку д-в, які тісно співробітничать у цій системі на основі взаємодопомоги, рівноправності й взаємної вигоди. Вищою формою К. п. є *інтеграція економічна* (див. *Міжнародний соціалістичний поділ праці*, *Соціалістична економічна інтеграція*).

М. Д. Миронов.

КООПЕРУВАННЯ ВИРОБНИЦТВА — один з напрямів удосконалення суспільної організації виробництва; форма виробничих зв'язків між підприємствами та об'єднаннями для виготовлення складної продукції, реалізації великомасштабних цільових програм і проектів. К. в. — результат сусп. поділу праці, спеціалізації виробництва. Воно сприяє усупільненню, *концентрації виробництва*. За капіталізму К. в. обмежене приватною власністю, має стихійний характер і підпорядковане збільшенню прибутку монополій, особливо наднаціональних, внаслідок посилення експлуатації трудящих та поглинання дрібних підприємств. Соціалізм забезпечує необхідний простір для К. в., яке стає могутнім фактором планомірного зростання і підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва і добробуту* народу. К. в. буває тимчасове і постійне. Відповідно до спеціалізації розрізняють три види кооперування: предметне (гол. підприємство одержує від ін. підприємств готову продукцію, що йде на комплектування його складної продукції), подетальне (коли гол. підприємству поставляють окремі деталі та вузли), технологічне (коли одне підприємство поставляє іншому напівфабрикати або виконує окремі виробничі операції). Розрізняють К. в. внутрігалузове (внутріміністерське) й міжгалузове (міжміністерське), внутрірайонне і міжрайонне. В СРСР на основі К. в. виробляється майже вся продукція *машинобудування*, значна частина продукції хім., деревообр., легкої та ін. галузей пром-сті. Дедалі більше воно розвивається у буд-ві, с. г., на транспорті, в громад. харчуванні та комунальному г-ві. Осн. показником рівня кооперування є питома вага вартості напівфабрикатів, заготовок, деталей, вузлів та послуг ін. підприємств у заг. вартості продукції даного підприємства, об'єднання, галузі. Розвиток К. в. сприяє кращому використанню виробничих потужностей, осн. фондів і робочої сили, економії капіталів, вкладень та експлуатаційних затрат, створенню *виробничих об'єднань*, розвитку *агропромислової інтеграції*, раціоналізації перевезень та комплексного розвитку екон. районів. К. в. відіграє велику роль в *економічному співробітництві соціалістичних країн*,

поглибленні *соціалістичної економічної інтеграції*, виступає як фактор зміцнення *соціалістичної співдружності*. Плани К. в. розробляють підприємства, об'єднання, м-ва і планові органи СРСР та союзних республік, а між соціалістичними країнами — *Рада Економічної Взаємодопомоги*.

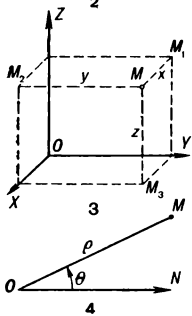
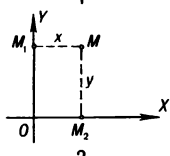
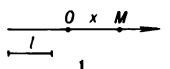
Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Економіка промисловості СССР. М., 1977; Лушук А. П. Кооперація виробництва в системі розвинутого соціалізму. К.— Одеса, 1979. Див. також літ. до ст. *Спеціалізація виробництва*.

Г. П. Жеребкін.

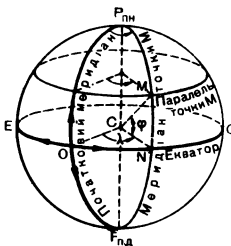
КООПАЦІЯ (лат. cooptatio — дообрання) — введення до складу виборного органу нових членів за його власним рішенням, без додаткових виборів. Як правило, К. затверджується на наступних заг. зборах відповідної орг-ції.

КООРДИНАТИ [від лат. со... (sum) — разом і ordinatus — упорядкований, визначений] — числа, якими визначають положення точки на прямій або кривій лінії, на площині або поверхні, в просторі тощо. *Взаємно однозначна відповідність* між множиною точок та множиною упорядкованих сукупостей їхніх К. наз. системою К. Існують різні системи К. Так, положення точки М на прямій можна визначити її віддалю х від деякої фіксованої точки О цієї прямої (початку К.) у вибраній одиниці довжини l (мал., 1). Якщо напрям від О до М збігається з вибраним напрямом на прямій, то вважають $x > 0$; якщо ж напрями протилежні, то $x < 0$. Така система К. наз. декартовою системою координат на прямій. Щоб визначити положення точки на площині, на ній фіксують дві взаємно перпендикулярні прямі (осі К.), які перетинаються у фіксованій точці О (початку К.). За К. x (абсциса) і y (ордината) точки М беруть довжини двох перпендикулярів (виміряні в деякій одиниці довжини l) $M_1M = x$ і $M_2M = y$, які опущено з цієї точки на осі К. (мал., 2). К. x та y вважають додатними, якщо напрями відрізків OM_2 і OM_1 збігаються з вибраними напрямками осей К., і від'ємними в противному разі. Така система К. наз. прямокутною декартовою системою координат на площині. Аналогічно вводять прямокутну декартову систему К. у просторі (мал., 3). К. при цьому наз. абсцисою, ординатою та аплікатою. Поширеною системою К. на площині є також полярна система координат. Для побудови її фіксують деякий промінь ON (полярну вісь). Тоді положення будь-якої точки М можна визначити її віддаллю $\rho \geq 0$ від початку променя (полюсу) і кутом θ ($0 \leq \theta < 2\pi$) між полярною віссю і відрізком OM (мал., 4). Координата ρ наз. полярним радіусом, θ — полярним кут. Полярний кут відраховують від полярної осі проти руху годинникової стрілки.

Зафіксувавши всі К. точки, крім однієї, одержують координатну лінію. Якщо координатні лінії перетинаються під прямим кутом,

Системи координат точки: 1 — на прямій; 2 — на площині; 3 — у просторі; 4 — полярна.

Координати географічні.

го система К. наз. ортогональною, або прямокутною. Напр., ортогональними системами є прямокутна декартова і полярна системи К. Якщо не всі координатні лінії — прямі, то система К. наз. криволінійною. Прикладом криволінійних координат на сфері є *координати географічні та координати небесні*. Поняття К. має ряд узагальнень. Так, розглядають К. прямої, площини та ін. геом. образів. Уперше К. (а саме: географічні) ввів Гітарх. Систематично К. почав застосовувати для розв'язування задач математики, механіки тощо Р. Декарт. В сучас. науці широко використовують метод К., творцями якого є Р. Декарт і П. Ферма (див. *Аналітична геометрія*). К. застосовують у математиці, механіці, фізиці, астрономії тощо. Літ.: Александров П. С. Лекції по аналітичній геометрії, поповнені необхідними сведениями з алгебри. М., 1968; История математики, т. 2, М., 1970; Білоусова В. П. [та ін.]. Аналітична геометрія. К., 1973. М. І. Коваленко.

КООРДИНАТИ ГЕОГРАФІЧНІ — кутові величини (широта й довгота), що визначають положення точки на земній поверхні її відносно на карті. Географічною широтою (φ) наз. кут між прямовисною лінією в даній точці й площиною екватора. Широти відлічують по дузі меридіана на обидві сторони від екватора від 0 до 90°. У Пн. півкулі широти називають північними, у Пд. — південними. Географічною довготою (λ) наз. двограний кут між площинами початкового меридіана (0°) та меридіана даної точки. Довготи відлічують від початкового меридіана на Сх. і Зх.

(від 0 до 180°). У Сх. півкулі їх наз. східними, у Зх. — західними. Площини земного екватора і початкового меридіана становлять систему К. г. За міжнар. початковий меридіан прийнято (1884) меридіан Грінвіцької астрономічної обсерваторії поблизу Лондона; від нього обчислюють довготу в більшості країн світу, в т. ч. в СРСР. У Росії 1845—1917 за початковий меридіан вважався меридіан Пулковської обсерваторії. Система К. г. є єдиною для всієї земної кулі.

В. П. Павлова.

КООРДИНАТИ НЕБЕСНІ — дві кутові величини, що визначають положення точки (світла) на небесній сфері; окремий випадок сферичних координат. Існує кілька систем К. н. (табл.). Кожна з них характеризується осн. великим колом небесної сфери ADB (мал.), яке визначає назву системи, і полюсом цього кола — точкою С. На колі вибирають початкову точку А і напрям відліку першої координати m . Через полюс С і світло Q проводять дугу великого кола, яка перетинає осн. коло в точці D. Координату m відлічують у вибраному напрямі від точки А по дузі AD в градусах, дугових мінутах і секундах; в екваторіальних системах її частіше відлічують у годинах, хвилинах і секундах часу з розрахунку $15^\circ = 1$ год. Другу координату n (чи її заміну q , пов'язану з n формулою $n + q = 90^\circ$) відлічують по колу QD в градусах, дугових мінутах і секундах.

До числа К. н. можна віднести також координати на поверхні небесних тіл Сонячної системи (аналогічні *координатам географічним*) — селенографічні у Місяця,

геліографічні — у Сонця, аерографічні — у Марса, іоніграфічні — у Юпітера, хронографічні — у Сатурна.

В. П. Цесевич.

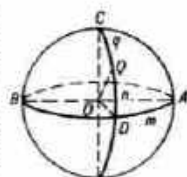
КООРДИНАТОГРАФ (від *координати* і грец. *γράφ* — записую) — прилад, за допомогою якого на карту або план наносять точки за їхніми прямокутними координатами. Складається з станини С (мал.), на якій закріплено лінійку XX (вісь абсцис), уздовж якої пересувається каретка Б з лінійкою YY (вісь ординат); по осі ординат пересувається мал. каретка М з закріпленою голкою для нахолювання точок. Застосовують у картографічних роботах.

КООРДИНАЦІЙНІ СПОЛУКИ, комплексні сполуки — хімічні сполуки, кристалічні ґратки яких складаються з комплексних груп (утворених внаслідок взаємодії іонів або молекул), здатних існувати самостійно. Реакції, в результаті яких одержують К. с., наз. реакціями комплексотворення. Наук. теорія, що пояснювала будову й осн. властивості К. с., була викладена 1891 А. Вернером. Кожна К. с. містить внутр. сферу, яку при записі обмежують квадратними дужками, напр. $[\text{Pt}(\text{NH}_3)_4 \text{Cl}_2]$, $[\text{Co}(\text{NH}_3)_4(\text{NO}_2)_2]$. Якщо заряди у внутр. сфері К. с. не скомпенсовані, К. с. має зовн. сферу, напр. $[\text{Ni}(\text{NH}_3)_6]\text{Br}_2$, $\text{K}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6]$. Внутр. сфера К. с. містить центр, атом та координовані групи — *ліганди*. Центр, атомами можуть бути практично всі елементи періодичної системи Д. І. Менделєєва, лігандами — нейтральні молекули, які містять донорні атоми кисню, азоту, сірки, фосфору, мип'яку тощо (наприклад, H_2O , NH_3 , $\text{As}(\text{C}_2\text{H}_5)_3$), а також кислотні залишки (F^- , Cl^- , Br^- , I^- , CN^- , NCS^- , NO_2 та ін.). Число місць, яке займає координувана група у координаційній сфері, наз. координаційною ємністю цієї групи, або дентатністю. Координаційну ємність, рівну 1, мають одновалентні кислотні залишки, молекули типу води, аміаку, піридину та ін., рівну 2 — етилендіамін тощо. Число зв'язків, за допомогою яких ліганди безпосередньо зв'язані з центр. атомом, наз. координаційним числом (К. ч.). К. ч. центр. атома, як правило, — величина змінна і залежить від природи цього атома, ліганду, зовн. сфери, т-ри, природи розчинника тощо. Найпоширенішими є К. с., в яких К. ч. дорівнює 2—6. Значний вклад у дослідження хімії К. с. внесли Л. О. Чугаєв, І. І. Черняєв, О. А. Грінберг та ін. К. с. та реакції комплексотворення широко використовують у хім. аналізі, для розділення і добування рідкісних металів, в органічному синтезі та різних каталітичних реакціях, у медицині, с. г. тощо.

Літ.: Грінберг А. А. Введение в химию комплексных соединений. Л., 1971; Голуб А. М., Скопенко В. В. Основы координационной химии. К., 1977; Маров И. Н., Костромин Н. А. ЭПР и ЯМР в химии координационных соединений. М., 1979.

В. В. Скопенко.

КООРДИНАЦІЯ [від лат. *co...* (cum) — разом і *ordinatio* — упорядкування] — узгодження, поєд-

Координати небесні: $\angle AQB = m$ — перша координата; $\angle QOB = n$ — друга координата; $\angle COQ = q$ — заміна другої координати.

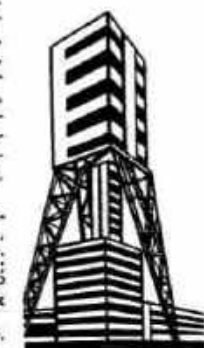

Координатограф (схема): С — станина; XX, YY — лінійки з поділками; Б — каретка; М — мала каретка.

Навчувальні небесні координати

Система координат	Основне коло	Полюс основного кола С (і назва другого кола)	Початкова точка А	Перша координата і напрям відліку	Друга координата (і заміна)
Горизонтальна	Математичний горизонт	Зеніт Z (вертикаль)	Точка півдня S	Азимут α ; відлічується в напрямі +	Висота h (зенітна віддаль z)
Екваторіальна	Небесний екватор	Північний полюс світу P (коло схилень)	Перетин екватора і меридіана	Годинний кут t ; відлічується в напрямі +	Схилень δ (полярна віддаль p)
П екваторіальна	Небесний екватор	Північний полюс світу P (коло схилень)	Точка весняного рівнодення γ	Пряме сходження α ; відлічується в напрямі —	Схилень δ (полярна віддаль p)
Екліптична	Екліптика	Північний полюс екліптики π (коло астрономічних широт)	Точка весняного рівнодення γ	Астрономічна довгота λ ; відлічується в напрямі —	Астрономічна широта β
Галактична	«Екватор» Галактики	Північний полюс Галактики	Ядро Галактики	Галактична довгота l	Галактична широта b

Примітка: \leftarrow — напрям проти годинникової стрілки; \rightarrow — за годинниковою стрілкою.

Шахтний баштовий кран.

КООРДИНАЦІЯ

нання, приведення до ладу, відповідності (дій, понять, складових частини будь-чого). К. народногосподарських планів — один з осн. методів організації співробітництва країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*.

КООРДИНАЦІЯ у фізіології — узгодження функцій різних органів і систем організму, яке зумовлюється певною взаємодією процесів збудження і гальмування в центральній нервовій системі. Ця взаємодія виявляється в тому, що при збудженні одних нервових центрів гальмуються інші, що забезпечує доцільну реакцію організму на діяння різних факторів, напр., узгодження діяльності скелетних м'язів під час руху, функцій різних відділів травного апарату при перетравлюванні їжі тощо. Вперше механізм К. у фізіології дослідили рос. фізіологи П. А. Спіро (1875) та М. Є. Введенський (1895).

КОПА — 1) У сх. слов'ян (можливо, ще з давньоруських часів) одиниця лічби: 60 сноів, дошок тощо. 2) В укр. та ін. слов'ян. мовах купа хліба в снопах. 3) К. грошей — на Україні в 14—18 ст. одиниця грошової лічби. В 17 ст., напр., вона дорівнювала 75 польськ. коп 60 лит. грошам, 50 рос. копейкам. 4) Сход сільс. громади на Україні в 15—18 ст. для вирішення громад. справ, зокрема пов'язаних з *копним судом*.

КОПАЙГОРОД — селище міського типу Барського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташований на р. Немії (притока Дністра), за 3 км від залізничної ст. Копай. 2,0 тис. ж. (1979). Вперше згадується на поч. 17 ст. під назвою Новогород. У 1624 йому надано *магдебурзьке право*. Відтоді наз. К. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К. — хлібозавод, комбінат побутових послуг. Середня та муз. школи, лікарня, будинок культури, 2 б-ки.

КОПАЛІН Ілля Петрович [20.VII (2.VIII) 1900, с. Павловське, тепер Істринського р-ну Моск. обл. — 14.VI 1976, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. З 1925 працював під керівництвом Дз. Вертова. Створив документаль-

ні фільми: «До подій в Іспанії» (1936—37), «Ленін» (1938, разом з І. Стєкіною), «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942, разом з Л. Варламовим), «Визволення Чехословаччини» (1946), «Місто великої долі» (1961, присвячений Москві), «Перший рейс до зірок» (1961, разом з Д. Боголюбовим і Г. Косенком), «Країно моя» (1967). З 1950 — викладач ВДІКу, з 1964 — професор. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1948, 1949, 1951.

КОПЕЇНСЬК — місто обласного підпорядкування Челяб. області РРФСР. Розташований на сх. схилі Уралу. Залізнична станція. 146 тис. ж. (1979). К. нагороджено орденом Червоного Прапора (1925). Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1948, 1949, 1951. К. — видобування бурого вугілля; збагачувальна ф-ка. 3-ди маш.-буд. ім. С. М. Кірова та авторем., швейна і меблева ф-ки. Вечірнє відділення Челябінського політех. ін-ту, гірничий та легкої пром-сті технікуми, мед. уч-ще. Виник 1907, місто — з 1933.

КОПЕЛЯН Юхим Захарович [30. III (12.IV) 1912, м. Рєчниця, тепер Гом. обл. — 6.III 1975, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1935 закінчив студію при Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького і був зарахований до труп цього театру (1941—43 виступав у Театрі нар. ополчення). Ролі: Вершинін («Три сестри» Чехова), письменник Новиков («Палата» Альошина), Балтіш («Загібель ескадри» Корнійчука), Маріо («Сеньйор Маріо пише комедію» Ніколаї), Річард («Учень диявола» Шоу). Знімався у фільмах: «Микола Бауман», «Злочин і кара», «Даурія», «Невалюмні місячні» та ін.

КОПЕНГАГЕН — столиця Данії, гол. пром., торг.-фінансовий і культур. центр країни. Порт на зах. березі прот. Ересунн (Зунд), з'єднаний з поромними зв'язками з ін. частинами Данії та сусідніми країнами; аеропорт міжнар. значення (Каструп). К. разом з передмістями і містами-супутниками утворює міську агломерацію — великий К., який адм. виділено в окрему одиницю — амт. Понад 1,4 млн. ж. (1978, з передмістями). К. уперше згадується в джерелах 1043. В 1167 тут збудовано замок. У 1254 К. дістав статус міста. З 1443 — резиденція дат. королів. Під час 2-ї світової війни (9.IV 1940 — 5.V 1945) окупований фашист. Німеччиною; центр *Руху Опору* в Данії. Осн. галузь пром-сті — машинобудування, особливо суднобудування, а також електротех. й с.-г.; приладобудування, виробн. устаткування для харч. пром-сті, велосипедів, мотоциклів, годинників, мед. приладів, складання автомобілів. Розвинуті також хім., паперова, цем., легка пром-сть, зокрема виробн. фарфорових і фаянсових виробів. Підприємства харчосмакової галузі. Ун-т, Дат. інженерна академія, Дат. вища тех. школа, Королівська вища вет. і с.-г. школа, Дат. королівська академія красних мистецтв, Дат. королівська академія музики та ін. Численні наукові заклади. Б-ки (Нац., Муніципальна, Пуб-

лічна). Музеї: Нац., Міський, істор. театру, історії музики, Королівський мор. Дат. королівський військ., Держ. худож., зоологічний, Руху Опору 1940—45, Торвальдсена, Нова гліптотека Карлсберга та ін. Театри: Королівський (драма, опера, балет), 5 драм., Дат. королівська консерваторія. Архит. пам'ятки: палац Крістіансборг (1733—40, арх. Е. Д. Хейсер; відбудований після пожежі 1884 арх. Т. Йєргенсен, 1907—22), будинок біржі (1619—40, архітектори Л. і Г. Стєнвінкель), палац Шарлоттенборг (тепер Королівська академія красних мист.; 1672—77, арх. Л. Хавен) та ін. Серед споруд 20 ст. — комплекс радіоцентру (1938—45 арх. В. Т. Лаурітсен), будинок авіакомпанії «САС» (1959, арх. А. Якобсен).

КОПЕР — 1) К. шахтний — споруда над стовбуром шахт, в якій розміщують напрямні та розвантажувальні пристрої для скінів і перекидних клітей, а в деяких ще й шахтну підйомну машину. Розрізняють К. тимчасові (прохідницькі) й постійні (експлуатаційні); залізобетонні (баштові), металеві, дерев'яні та мішані. Іл. с. 389. 2) К. будівельний — установка, за допомогою якої підтримують й направляють *налебінне устаткування*, а також направляють *налі*, коли їх занурюють у ґрунт. К. бувають несамохідні (баштові) та самохідні (рейкові, безрейкові — на базі тракторів, екскаваторів, автомобілів тощо); електричні, дизельні та парові. Вантажопідйомність несамохідних К. до 9,5, самохідних — до 25 т. 3) К. дробильний — установка, за допомогою якої дроблять великі куски матеріалу, переважно металевий брухт або брили мартенівського шлаку. К. бувають стаціонарні та пересувні (кранового типу). 4) К. випробний — пристрій, яким визначають здатність матеріалів чинити опір ударним навантаженням. Найпоширенішими є маятникові К., де на зразок матеріалу діє підвищений до *станцини* вантаж («маятник»).

КОПЕРЖИНСЬКА Нонна Кронілівна (н. 1.V 1920, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1967). В 1938—41 навчалася в Київ. ін-ті театр. мист. З 1946 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Текля («Доки сонце зійде, роса очі візів» Кропивницького), Вустя, Степанида («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Не судилося» Стариченка), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Настя («Патетична соната» М. Куліша), Ганна («Фараони» Коломійця), Варвара («Мої друзі» Корнійчука) та ін. Знімалася у фільмах «Доля Марини», «Партизанська іскра», «За двома зайцями» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Л. М. Дворниченко.
КОПЕРЖИНСЬКИЙ Костянтин Олександрович [23.X (4.XI) 1894, с. Глібів, тепер Новоушицького р-ну Хмельн. обл. — 18.III 1953, Ленінград] — укр. рад. літерату-

Н. К. Копержинська.

Н. К. Копержинська в ролі Вусті Шурай («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького).

Копенгаген.
Панорама міста.

рознавець-славист. Закінчив Петроград. ун-т (1918). Викладав історію л-ри в Ленінграді (1923—25; з 1945), Одесі (1925—28) та Іркут. (1937—45) ун-тах. Досліджував історію укр. театру 18—19 ст., історію давньої (Василь Суразький) та нової (П. Гулак-Артемівський, М. Драгоманов) укр. л-ри. Праці з питань фольклору, етнографії, мовознавства, міжслов'ян. літ. взаємин. Тв.: Обжинки. Одеса, 1926; До систематичного часу у слов'ян. К., 1928; Українське наукове літературознавство за останні десятиліття. 1917—1927. К., 1929.

КОПЕРНИК (полськ. Kopernik, лат. Copernicus) Миколай (19.II 1473, Торунь, Польща — 24.V 1543, Фромборк, Польща) — полськ. астроном, основоположник геліоцентричної системи світу. Навчався в Кракові. ун-ті (1491—95), а потім в італ. ун-тах (в Болоньї, Падуй, Феррарі). На батьківщині повернувся 1503. Брав активну участь в суспільно-політичному житті, вів активну боротьбу проти Тевтонського ордену. Найбільш відомі праці К. — в галузі астрономії. Вивчаючи «Альмагест», К. зрозумів помилковість геоцент. системи світу К. Птолемея. Своєї багаторічної дослідження він узагальнив у творі «Про обертання небесних сфер» (1543), в якому детально виклав геліоцентричну систему світу. Кілька глав цього твору присвячені питанням плоскої і сферичної тригонометрії. Книга вийшла з анонімною передмовою, складеною без відома К., де вчення К. оголошувалося лише як матем. гіпотеза, зручна для обчислень, тоді як сам К. висловлював упевненість в істинності геліоцентричної системи світу і в реальності руху Землі навколо Сонця. В 1616 католицька інквізиція внесла працю К. у список заборонених книг, в якому вона значилася до 1828. Вчення К. підтримувалося передовими мислителями того часу, розвивалося далі у працях Г. Галілея, І. Кеплера, І. Ньютона та ін. Створення К. геліоцентричної системи світу стало революц. переворотом в науці, який, за висловом Ф. Енгельса, поклав початок звільненню природознавства від теології (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 327). Вчення К. науково спростувало міф про створення богом Землі як центра Всесвіту, утверджувало однакову матеріальну природу небесних і земних тіл, їхню підпорядкованість єдиним законам, прокладало шлях до наук. відкриттів існування не лише сонячного, а й багатьох ін. світл., до ідеї про безконечність Всесвіту. В Росії і на Україні видатними пропагандистами вчення К. були Євфимій Славинецький, Ф. Прокопович та ін. Діяльність М. В. Ломоносова в Росії і Г. С. Сковороди на Україні сприяла утвердженню ідей К. в науці і передовій філос. думці.

КОПЕТАГ — гірська система на Пн. Іранського нагір'я, переважно на території Ірану, частково в СРСР (у межах Туркмен. РСР). Є частиною Туркмено-Хорасанських гір. Довж. бл. 650 км, шир. до 200 км. Вис. до 3117 м, г. Хезар-меджед. Складається з хребтів

пн.-зх. простягання. Передовий хребет має вигляд *куести*, внутр. хребти дещо вирівняні внаслідок процесів *денудации*. Розчленований річковими долинами, особливо на Зх., де поширене горбогір'я (типу *bedend*). К. складається з вапняків, крейд, пісковиків, глина тощо. Родовища руд ртуті, периту, кольорових та рідкісних металів, вітериту, буд. матеріалів. Часті землетруси, бувають селі. У передгір'ях — пустельна рослинність, вище — луки. В долинах — зарості диких плодових рослин (волоський горіх, виноград, гранат тощо). У К., в межах Туркмен. РСР, 1976 створено Копетдагський заповідник. Водовж пн. передгір'я К. проходить траєкція Каракумського каналу імені В. І. Леніна; розташоване м. Ашхабад.

КОПИЛЕНКО Олександр Іванович [19.VII (1.VIII) 1900, м. Костянтинівград, тепер Красноград Харків. обл. — 1.XII 1958, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1950. Вчився в Харків. ін-ті нар. освіти (1920—25). Літ. діяльність почав 1920. Перша зб. оповідань — «Кара-Круча» (1923). Належав до літ. орг-ції «Плуг», *Валенте*. Зб.-кі оповідань «Іменем українського народу» (1924), «Буйний хміль» (1925), «Твердий матеріал» (1928) присвячені темі революції і класової боротьби; у романі «Народжується місто» (1932) відображено будівництво Харків. тракторного з-ду. В творчості К. значне місце посідають книги для дітей. Набули популярності романи з життя школярів «Дуже добре» (1936) і «Десятикласники» (1938). В роки Великої Вітчизн. війни написав ряд оповідань про героїзм рад. людей у тилу і на фронті. В романах післявоєнних років «Лейтенанти» (1947) і «Земля велика» (1957) показав людей колгоспного села. Портрет с. 392. Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1961—62; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1980; Рос. перекл. — Рождается город — Лейтенанты. М., 1962; Очень хорошо — Десятиклассники. М., 1972; Гордая земля. М., 1973.

Лит.: Свідер П. І. Олександр Копиленко. К., 1962; Килимник О. В. Олександр Копиленко. К., 1962.

КОПИНСЬКИЙ Ісаа (р. н. невід. — п. 5 (15).X 1640) — укр. церковний діяч. Походив з укр. православ. шляхти. Був ігуменом Межигірського монастиря, Києво-Братського монастиря і одним з організаторів Київської братської школи. В 20-х рр. 17 ст. обіймав посади єпископа в Перемишлі, Смоленську, Чернігові. Брав участь у боротьбі проти католицизму та унії, виступав за возз'єднання України з Росією. Обраний 1631 київ.

Т. Д. Копистинський. В селянській хаті. 1876.

митрополитом, К. 1632 був скинутий П. Могилою і ув'язнений. Після звільнення 1635 К. і далі продовжував антикатолицьку та антиуніатську діяльність.

КОПИСТЕНСЬКИЙ Захарія (псевдонім — Азарія; р. н. невідомий — п. 21.III 1627) — укр. письменник, культур. і церк. діяч. Родом з Перемишля. Освіту здобув, мабуть, у Львів. братській школі. В 1616 переїхав до Києва, аступив у Київ. братство, де розгорнув видавничу й полемічно-літ. діяльність. З 1624 був архімандритом Києво-Печерської лаври. Видав «Часослов» (1617), трактати: «Книга про віру єдину...» (1619—21), «Книга про правдиву єдність православних християн...» (1623), проповіді тощо. Найбільше значення має його великий полемічний твір «Палінодія, або Книга оборони...» (1621—22), спрямований проти католицизму й унії, в якому виражено ідею об'єднання сх.-слов. народів.

Ф. Я. Шолом. КОПИСТИНСЬКИЙ Теофіл Доробілович (15.IV 1844, Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР — 5.VII 1916, Львів) — укр. живописець. В 1868—71 навчався в Краківській школі красних мист., 1872 — у віденській Академії образотворчих мистецтв. У 1873 переїхав до Львова, де брав участь у виставках «Товариства приятелів красних мистецтв», виконував карикатури для сатиричних журн. «Зеркало» й «Нове зеркало», ілюстрував дитячий журн. «Дзвінок», створив ілюстрації до поем І. Франка «Лис Микита», «Пригоди Дон-Кіхота» та ін. Автор картин: «Коломийки», «Сліпеч з поводирем» (1871), «Погорільці», «В селянській хаті» (обидві — 1876), триптиха «Гальшка Острозька» (кін. 19 ст.), «Автопортрет» (1870), «Далматинка» (1872). Розписував іконостаси. Твори К. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 288—289. **Лит.**: Ткаченко М. Теофіл Копистинський. К., 1972.

КОПИТА — рогові утвори, що мають вигляд футляра (башмака), на кінцях пальців у ссавців рядів парнокопитних (бегемотів, свиней, антилоп, биків та ін.) та непарнокопитних (тапірів, носорогів, коней). К. — видозміна кістків. К. складаються з стінки (відповідає кістковій пластинці), підшови (підшовна пластинка) й стрілки (подшочка пальця). К. захищають кінцеві фаланги пальців, якими тварина спирається на ґрунт. Розвивались у процесі пристосування до швидкого пересування.

КОПИТЕНЬ, копитник (Azarum) — рід рослин родини хвильникових. Багаторічні трави з повзучими галузистими кореневищами, вкороченими стеблами і черговими цілокрайми листками. Квітк. одиночні, двостатеві з віночковидною оцвіткою. Плід — коробочка. 100 видів, поширених у помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. європейський (A. europaeum) — опушена рослина з кореневищем, на кінцях гілочок якого розташовано по 5 листків; 3 лусковидні і 2 нирковидно-серцевидні.

І. П. Ковалін.

Ю. З. Копелян.

М. Коперник.

Т. Д. Копистинський. Автопортрет. 1870. Львівський музей українського мистецтва.

КОПИТОВ

довгочерешкові, темно-зелені, зимуючі. Росте у тінистих, здебільшого широколистяних лісах. Містить отруйну речовину азарон. **КОПИТОВ** Віктор Филімонович [н. 8 (21).XI.1906, м. Курган] — укр. рад. вчений у галузі металургійної теплотехніки і промислових печей, акад. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1930) Уральський політех. ін-т, працював (1932—50) у Центр. н.-д. ін-ті технології машинобудування (Москва). З 1950 — в Ін-ті газу АН УРСР (з 1952 — директор). Осн. праці — з прикладної теорії горіння і теплообміну в пром. печах, проблеми газифікації палива, вишукування нових галузей використання газу в пром-сті, захисту повітр. басейну від забруднення пром. газами. Брав участь у проектуванні й переведенні на газове паливо пром. печей. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОПІЦЯ Давид Демидович [24. VI (7.VII) 1906, м. Хмельник, тепер Вінн. обл. — 15.XII 1965, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1938. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т профес. освіти (1930). Досліджував проблеми творчості Т. Шевченка («Найважливіші питання шевченкознавства», 1949; «Історична доля Шевченкової спадщини», 1954) та І. Франка. Статті про творчість укр. рад. письменників О. Корнійчука, Я. Галана, Н. Рибак та ін. Автор сценаріїв, за якими поставлено кінофільми «Копі не винні», «Пекотьор», «Максим Рильський». Нагороджений орденом Суворова 2-го ступеня, орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Та.: Літературно-критичні статті. К., 1968.

КОПИЧИНЦІ — місто Гусятинського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Нічлаві (прит. Дністра). Залізнична станція. К. вперше згадується в писемних джерелах у 1-й пол. 14 ст. В 1772 К. загарбала Австрія. В 1810—15 місто входило до складу Росії. З 1815 К. знову підпала під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. В 1902—03 через К. транспортували ленінську газ. «Іскра» в Росію. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (7.VII 1941 — 23.III 1944) в районі діяла підпільна патріотична група, яка згодом влилася в партизанське з'єднання С. А. Ковтака. В місті — виробниче об'єднання гумових іграшок, консервний з-д, м'ясокол. буд. орг-ція, виробничі відділення райлісгосптехніки, лісництво, комбінат побутового обслуговування і комунальних підприємств. 2 середні школи, с.-г. технікум бухгалтерського обліку; лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 клуби, 4 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: церква (18 ст.), костюль (1805), парк (18 ст.). Меморіальний комплекс на братській могилі воїнів Червоної Армії (1976).

О. І. Копиленко.

В. Ф. Копитов.

Електрофотографічний ротаційний копіювальний апарат.

Коптева саропейський. Загальний вигляд рослини і квітка в розрізі.

КОПІГОЛЬД (англ. copyhold, від сору — копія і hold — володіння) — основна форма феодално залежного селянського держання в Англії в період пізнього середньовіччя та на початку нового часу. К. виник з держання *віланів* на межі 14 і 15 ст. За К. селяни одержували наділи (переважно в довічне, а не в спадкове користування). На право володіння видавалася виписка з відповідного документа — копія. В 16 ст. відбувалося масове обезземелення копігольдерів (див. *Огороджування*). Юридично К. скасований лише 1925.

КОПІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб часів Київської Русі (датується 2-ю пол. 10 — поч. 11 ст.). Знайдений 1929 в с. Копівці (тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.). Містять 500 срібних араб. *дирхамів* (412 монет часів *Саманідів*, решта — ранішого періоду), 2 срібні зливки та срібні прикраси: лунницю, шийну *гирлину*, 2 персні, 5 браслетів, 27 сережок, 9 гудзиків і кілька намистин. Скарб зберігається в *Історичному музеї УРСР* у Києві.

КОПІКА — розмінна монета в дореволюц. Росії в СРСР, дорівнює 1/100 карбованця. К. почали карбувати в серед. 30-х рр. 16 ст. з срібла. З 1704 запроваджено мідну К. З 1718 срібні К. не карбувались. В СРСР К. карбується з мідно-цинкового сплаву жовтого кольору.

КОПІРАЙТ (англ. copyright, від сору — копія і right — право) — спеціальний знак охорони *авторського права*. Відповідно до *Всемирної (Женевської) конвенції 1952 К.* вміщується на виданнях, що охороняються нею. Поряд зі знаком ставиться назва орг-ції, що вперше випустила в світ видання, і рік випуску (напр., © Головна редакція УРЕ, 1978 р.). У всіх наступних виданнях К. проставляють незалежно від ін. позначень, чим стверджується збереження авторського права за його власником у всіх країнах, які підписали *Всемирну (Женевську) конвенцію*.

КОПІТАР (Kopitar) Варфоломій (Єрней; 23.VIII 1780, Репне, тепер Югославія — 11.VIII 1844, Відень) — словенський філолог-славіст. Учень Й. Добровського, учитель і друг В. Караджича. Збирач і хранитель давньослов. пам'яток, а з поч. 1844 — директор Віденської придворної 6-кн. Автор «Грамматики слов'янської мови Крайни, Каринтії і Штірії» (1808, нім. мовою), в якій установив норми словенської літ. мови; видав глаголичну пам'ятку — «Клоців збірник» (1836). Праці К. зібрав і видав (1857, нім. мовою) Ф. Міхлович.

КОПІЮВАЛЬНИЙ АПАРАТ — апарат для виготовлення копій з друкованих або рукописних матеріалів і документів. За фіз. принципом копіювання розрізняють К. а. (мал.) світлокопіювальні, фото- і термокопіювальні, електрографічні (у т. ч. електрофотографічні), електронного копіювання тощо. Апаратами такого типу є також мікрофотокопіювальні (для проєкційного і контактного копіювання) і переглядово-копіювальні (для копіювання вибірково-

го). Див. також *Копіювання документів*.

КОПІЮВАЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — верстат для відтворення по копію (шаблону, зразку, моделі, *кресленню*) криволінійних поверхонь на виробках з різних матеріалів. Осн. вузлом К. в. є копіювальний пристрій, що забезпечує інструментові складний рух, який відтворює заданий копіром профіль (форму) поверхні. До найпоширеніших належать копіювальні токарні, фрезерні та шліфувальні верстати. Копіювальними наз. також верстати, на яких гравірують візерунки, криві лінії тощо. На К. в. у серійному та масовому вироб. виготовляють профільовані кулачки, ексцентрики, штампи, фігурні елементи мебелі та ін.

КОПІЮВАННЯ — 1) Знімання копій з будь-яких оригіналів (див. *Копіювання документів*, *Контактне копіювання*). 2) Відтворення заданого профілю (контур) або об'ємної форми виробів на копіювальних верстаках чи на верстаках з копіювальними пристроями. 3) Перенесення фотографічного зображення на поверхню друкарської форми.

КОПІЮВАННЯ ДОКУМЕНТІВ — виготовлення копій документів з використанням засобів *оригіналістики*. Найпоширенішими способами К. д. є *діакопювання*, *електрографія* (в т. ч. *електрофотографія*), *термокопіювання*, *фотокопіювання* та копіювання електронне (з виготовленням друкарських форм на електронно-копіювальних апаратах). Вибір способу копіювання залежить від тиражу, необхідної швидкості, з якою він має бути виготовлений, тощо. К. д. — важливий спосіб оперативного одержання документів. Див. також *Копіювальний апарат*.

КОПКО Максим (1859, Галичина — 1919, там же) — укр. композитор. Був священником у Перемишлі (тепер Пшемисль, ПНР). Автор хороших творів (кантата «Гамалія» на текст Т. Г. Шевченка, 1894), церк. та світських пісень, музики до вистав. Видавець «Музичальної бібліотеки» (Перемишль). Брат Максима К. — Йосип К. також був українським композитором.

КОПЛЕНІГ (Koplenig) Йоганн (15.V 1891, містечко Ядерсдорф, Каринтія — 13. XII 1968, Відень) — діяч австр. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї лісоруба. За фахом — швець. У 1909 вступив до С.-д. партії Австрії. У 1915, під час 1-ї світ. війни, як військовополонений потрапив до Росії, де брав участь у боротьбі за Рад. владу. У 1918 вступив до РКП(б). З 1920 — в Австрії. З 1922 — член ЦК Компартії Австрії (КПА), з 1924 — ген. секретар ЦК КПА. З 1928 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. Не раз зазнавав арештів. У 1934—45, перебуваючи в еміграції, продовжував керувати боротьбою австр. комуністів проти фашизму. В 1945—65 — голова, з 1965 — почесний голова КПА. В 1945—59 — депутат парламенту. Автор праць з питань австр. і міжнар. комуністичного руху.

Лит.: Цуккер-Шиллинг Э. Он служил своему классу. Пер. с нем. М., 1974.
КОПНИЙ СУД — суд сільської громади, що виник на Україні, в Білорусії і Литві за раннього феодалізму. Збирався в заздалегідь визначеному місці — копіщі (звідси й назва). Поєднував сліди й судові функції, діяв за звичаєвим правом. К. с. здійснювали обрані населенням т. з. «копні мужі». К. с. присуджував до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне засудження. З часом феодальні замінили його в оточенні судою (суд феодала-землевласника над селянами своєї вотчини). Згадки про К. с. зустрічаються ще в документах 2-ї пол. 17 ст. На Волині і Поділлі К. с. зберігався з певними змінами до 20 ст.

КОПНІН Павло Васильович (27.I 1922, с. Гжель, тепер Раменського р-ну Моск. обл. — 27.VI 1971, Москва) — рад. філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1944). В 1947—62 — на наук. і пед. роботі (Томськ, Москва, Київ). У 1962—68 — директор Ін-ту філософії АН УРСР, з 1968 — Ін-ту філософії АН СРСР. Член редколегій журн. «Вопросы философии» (1963—71) і «Философский энциклопедии» (1961—70). Автор наук. праць з питань діалектичного матеріалізму, теорії пізнання, методології і логіки науки, один з ініціаторів розробки в СРСР логіки наук. дослідження. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Діалектика як логіка. К., 1961; Гіпотеза і познання дійсності. К., 1962; Введення в марксистську методологію. К., 1968; Логические основы науки. К., 1968; Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969; Діалектика як логіка і теорія познання. М., 1973; Діалектика, логіка, наука. М., 1973.

КОПНЯВ Павло Петрович (15 (27).II 1867, м. Уральськ, тепер Каз. РСР — 3.VI 1932, Харків) — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, професор (з 1904). Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1896) і Дармштадтський політехнікум (1898, Німеччина). Працював у Харків. технологічному ін-ті, де з 1898 запровадив спеціалізацію з електротехніки. У 1921 за ініціативою К. в ін-ті був створений електротех. ф-т. Осн. праці з теорії електр. машин і електр. (трамвайної) тяги. К. написав перші вітчизн. підручники з електротехніки («Динамомашини постійного струму», 1904; «Курс електротехніки», ч. IV. Електричні установки», 1912).

Лит.: Каменева В. А. Павел Петрович Копняв. М.—Л., 1959.

КОПО (Copeau) Жак (4.II 1879, Париж — 20.X 1949, Бонн, деп. Кот-д'Ор) — франц. режисер, актор, театральний діяч. Навчався в Сорбонні. В 1913 заснував театр «Вільного коломб'є» («Театр старої голуб'ятни») в Парижі, яким керував до 1924 (1917—19 працював у США). В 1936—40 К. працював у театрі «Комеді Франсез». Постановив спектаклі за творами Мольєра, Шекспіра, Гольдони, Гюґо, Мері-

ме, Чехова, Горького та ін. Успішно грав роль Івана Карамазова («Брати Карамазови» за Достоевським). У 1915 відкрив театр. школу. Погляди К. були близькі Станіславського системи. К. мав значний вплив на творчість Ш. Дюллена, Ж. Вілара, Ж. Л. Барро, Л. Жуве та багатьох ін.

КОППАРД (Coppard) Альфред Елгар (4.I 1878, Фолкстон — 13.I 1957, Лондон) — англ. письменник. Кращі оповідання, в яких продовжував традиції критичного реалізму (зокрема, А. Чехова, Г. Мопассана), створив у 20-х рр. (збірки «Адам і Ева», 1921; «Клорінда в раку», 1922; «Скрипка торговця рибою», 1925; «Срібний широк», 1928). Деякі оповідання пізнішого періоду позначені впливом модернізму. Автор кількох поетичних збірок. У 1951 був одним з організаторів об'єднання англ. письменників на захист миру. Остання зб. оповідань — «Люди в рожевому жакеті» (1954). В 1957 (посмертно) вийшла його автобіографія.

Тв.: Рос. перекл. — Вишневоє дерево. М., 1953; Письмо в мире тишины. Л., 1968. О. І. Земляний.

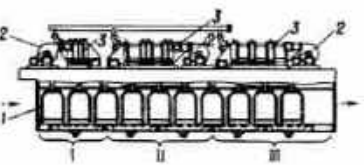
КОПР (Coprís) — рід пластинчатоповусих жуки. Тіло (довж. 1,5—4 см) блискучо-чорного кольору; у самців на голові довгий ріг, у самок — коротенький. Жуки і личинки живляться гноєм коней, рогатої худоби та ін. тварин. Самка рие під купкою свіжого гною печерку, в якій робить 3—4 яйцевидні грудочки з гною, т. з. груші, і в них відкладає яйця. К. пошир. переважно в тропіках. В СРСР зустрічаються 3 види, з них в УРСР — 2: К. місичний (C. luparis) та К. іспанський (C. hispanus). Іл. с. 394.

КОПРА (португ. сорга, з малайської) — висушена м'якоть (ендосперм) плодів кокосової пальми. З К. добувають кокосову олію, яку використовують у харчовій пром-сті і як тех. сировину. Макуха К. — цінний концентрований корм для худоби. К. виробляють в основному в країнах Пд.-Сх. Азії, Океанії, Африки.

КОПРОЛІТИ (від грец. κόπρος — послід і λίθος — камінь) — скам'янілий послід викопних тварин. Ріські породи, що містять К., наз. копрогенними. На підставі вивчення виявлених у давніх геол. відкладах К. деяких безскелетних, зокрема безхребетних, тварин роблять висновки про поширення цих тварин у минулі геол. періоди, а також про будову кишечника та склад їхньої їжі.

КОПРОФАГІЯ (від грец. κόπρος — послід і φάγος — поїрач) —

Тунельна коптильна піч безперервної дії: 1 — рама; 2 — вентилятор; 3 — калорифер; 4 — зона підсушування; 5 — зона обжарювання; 6 — зона варіння (стрілками показано завантаження і виантаження харчових продуктів).

живлення тварин екскрементами (звичайно разом з мікроорганізмами, які збагачують екскременти поживними речовинами). Тварини, яким властива К., наз. копрофагами. До них належать багато комах, деякі кліщі та черви. К. характерна і для детритних (див. Детрит) організмів.

КОПТЕЛОВ Панас Лазарович [н. 24.X (6.XI) 1903, с. Шатуново, тепер Залесовського р-ну Алт. кр.] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1924. Автор романів «Нові поля» (1929), «Світла кров» (1931), «Велике кочовище» (1934—35), «Нагора» (1941), «Сад» (1955), повісті «Морок» (1927), оповідань, нарисів. Романи про В. І. Леніна: «Великий зачин» (1963), «Розгоріться полум'я» (1965—68), «Точка опори» (1974—77). Держ. премія СРСР, 1979. Дослідник алтайського епосу, виступає як критик. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. Новосибирск, 1978—79 [в 4-х т.]; Укр. перекл. — Великий зачин. К., 1966; Розгоріться полум'я, кн. 1—2. К., 1968—69; Точка опори. К., 1976. Л. І. Левандовський.

КОПТИ — єгиптяни, що сповідають християнство. Живуть переважно в містах АРЕ. Невеликі громади К. є в Судані, Туреччині, Ізраїлі, Йорданії, Іраку, Кувейті та ін. країнах. Заг. чисельність К. — понад 2 млн. чол. (серед. 1960-х рр., оцінка). Говорять арабською мовою (коптська мова збереглася як церковна). Переважна більшість К. належить до коптської церкви монофізитського толку (див. Монофізитство). За заняттями К. — службовці, ремісники, торговці, робітники; незначна частина — селяни. Відомі пам'ятки коптської л-ри. В 4—7 ст. К. створили своєрідне мистецтво, яке великою мірою розвинулося на традиціях культури Стародавнього Єгипту й античності. Архітектура представлена базиліками, гробницями, 2—4-поверховими житл. будинками; образотворче мистецтво — настінними розписами в монастирях, рельєфами з каменю й дерева, мініатюрами й орнаментами в рукописах; декоративно-ужиткове мист. — високохудожніми тканинами, виробами з слонової кістки тощо. Іл. також с. 394.

КОПТИЛЬНА ПІЧ — піч (установка), в якій харчові продукти (переважно м'ясні і рибні) обробляють коптильним димом або теплом. Коптильний дим утворюється при неповному згорянні деревини (переважно листяних порід) в топці печі або в димогенераторі, часто розміщеному поза піччю. Розрізняють К. п. періодичної і безперервної дії. В К. п. періодичної дії (камерних) харч. продукти укладають на рами, візки, сітки чи гратки або підвішують на спец. пристроях. В К. п. безперервної дії — тунельних (мал.), баштових, шахтних — харч. продукти розміщують на рейках, підвісах, рамах, візках або закріплюють на конвейєрних ланцюгах. Для теплової обробки застосовують коптильний дим в суміші з повітрям або тільки повітря, що їх

Й. Копленіг.

П. В. Комін.

Копірайт. Знак охорони авторського права.

Копти. Тканина з зображенням богині Тіхе. Вона, льон. Кінець 3 — початок 4 ст. Державний музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.

КОПЦЬКА
МОВА

нагрівають у калориферах і перемішують вентиляторами. Крім того, використовують інфрачервоні проміння. В К. п. обробляють теплом і харч. продукти з попередньо введеною або нанесеною копильною рідиною. Є також електричні К. п., де харч. продукти (в осн. риби) копять в електр. полі високої напруги. Див. також *Копчення*.

Г. К. Бабаюков.
КОПЦЬКА МОВА — мова корінного населення Єгипту, останній етап розвитку єгипетської мови. Сформувалась до 3 ст., протягом 12—15 ст. її витіснила з ужитку арабська мова. Збереглась як культова мова коптів. Для К. м. було створено алфавітне коптське письмо. К. м. є значна література, переважно релігійного змісту.

КОПТЮГ Валентин Панасович (н. 9.VI 1931, м. Юхнов Калуз. обл.) — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979), віце-президент і голова Сибірського відділення АН СРСР (з 1980). Член КПРС з 1961. Закінчив 1954 Моск. хіміко-технологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва. В 1959—78 працював в Ін-ті органічної хімії Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ), з 1978 — ректор Новосиб. ун-ту. Осн. дослідження — в галузі вивчення механізмів реакцій ароматичних сполук і мол. перегрупувань з участю карбонісних іонів. Відкрив нові реакції ізомеризації, встановив механізми і кількісні закономірності переміщення різних замісників в ароматичному ядрі. Дослідив будову й реакційну здатність аренонієвих іонів та їхніх аналогів. Застосував ЕОМ для розв'язування задач органічної хімії. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та медаллю.

КОПТЮХ Арсеній Іванович [парт. псевд. — Оскар; 1886, Одеса — 5 (18).VIII 1906, Ревель, тепер Таллін] — учасник революції 1905—07 в Росії, більшовик. Член РСДРП з 1903. Деякий час працював слюсарем. Проводив революц. роботу в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Петербурзі, Кронштадті, Ревелі. 20.VII (2.VIII) 1906, під час повстання на крейсері «Пам'ять Азова», К. як представник Ревельського к-ту РСДРП став одним з керівників матросського к-ту, що очолив виступ. За вірою військ. суду К. розстріляно разом з 17 матросами — учасниками повстання.

Б. Б. Котельников.
КОПТЯЄВА Антоніна Дмитрівна [н. 25.X (7.XI) 1909, присік «Южний», тепер Зейський р-ну Амурської обл.] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1935. Повість «Колімське золото» (1936, під псевд. А. Зейте), зб. нарисів «Бувадильні Алдану» (1937), «Північне сяйво» (1977), романи «Фарт» (1940), «Товариш Анна» (1946), «Дар землі» (1963), «На Уралі-річці» (ч. 1—2, 1971—78); трилогія: «Іван Іванович» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Дружба» (1954) і «Дерзання» (1958). Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тя. Собраніє сочиненій, т. 1—6, М., 1972—75; Укр. перекл. — Іван

Іванович, Х., 1952; Дерзання, К., 1964; На Уралі-річці, кн. 1, К., 1979. І. М. Давидова.

КОПУЛЮВАННЯ (від лат. copulo — з'єднувати) — з'єднання рослин живцем.

КОПУЛЯТИВНІ ОРГАНИ, парувальні органи — органи тварин, що служать у самців для введення сперми в організм самки, а у самок — для прийняття К. о. самців і нерідко для зберігання сперми. Є лише у тварин, яким властиве внутрішнє запліднення, а саме: у багатьох черв'як, молюсків і членистоногих, деяких риб, безногих земноводних, в усіх плазунів (крім гатерій), деяких птахів і в усіх ссавців. К. о. бувають як справжніми, які звичайно є утворами кінцевих відділів статевих проток, так і органами, у яких ця функція є додатковою — кінцями (напр., у павуків), вирости плаців (у риб), ротові органи (напр., у кліщів, безкрилих комах), шупальця (у деяких головоногих молюсків).

КОПУЛЯЦІЯ (лат. copulatio — з'єднання) — у широкому значенні слова — з'єднання двох особин при статевому акті, у вузькому значенні — злиття двох гамет, що майже не відрізняються. В разі значної відмінності чоловічої гамети від жіночої процес злиття їх наз. *заплідненням*.

КОПЧЕННЯ — обробка харчових продуктів (переважно м'ясних і рибних) копильними димом або рідинками для підвищення стійкості цих продуктів при тривалій зберіганні і надання їм специфічного смаку, аромату і кольору; один із способів консервування. Обробка копильним димом (він утворюється в копильних печах або димогенераторах при неповному згорянні деревини димних порід) буває холодною і гарячою. Холодною є обробка при т-рах 18—22° С тривалістю 3—7 дб (м'ясних продуктів) і 20—40° С тривалістю 0,5—3 доби (рибних); гарячою — відповідно при т-рах 35—45° С (протягом 12—48 год) і 80—160° С (протягом 0,5—6 год). Діяння диму прискорюють, вдаючись до електр. способу К., за яким іонізовані (див. *Іонізація*) електр. струмом частинки диму спрямовано рухаються в електр. полі високої напруги, осідаючи на поверхні продуктів. Копильні рідини (їх одержують год. чин. *дистиляцією* з водного концентрату диму) наносять на поверхню продуктів або додають у фарш (при виготовленні ковбасних виробів) чи в суміш для соління (при виробництві копченостей), після чого продукти надходять у копильні печі. Обробка копильними рідинками дає можливість зменшувати в продуктах (порівняно з обробкою копильним димом) кількість *канцерогенних речовин*. *І. І. Тимошук.*

Корабель військовий.
Римська упірема.

КОПЧЕНОСТІ — харчові готові до безпосереднього вживання продукти, одержувані *копченням* посоленого м'яса; різновид *ковбасних виробів*. Розрізняють К. сирокочені, копчено-варені і копчено-запечені. Їх виготовляють гол. чин. з свинини, яловичини, рідше — з баранини, оленячої тощо; разом зі шкурою (напр., окіст, корейка) і без неї (шійка, язик яловичий та ін.); в штучній оболонці (напр., вироби з невеликих шматків свинини, яловичини) і без оболонки. Сировиною служать м'ясо молодих спеціально відгодівлених тварин з ніжною м'язовою тканиною. В процесі виготовлення К. тупу розділяють на частини, потім їх солять. Далі посолоне м'ясо (очищене від надлишкової солі теплою водою) для сирокочення виробів спочатку коптять, після чого сушать. При виготовленні копчено-варених виробів м'ясо після копчення варять. М'ясо для копчено-запечених виробів коптять і запікають одночасно. Строка зберігання К.: сирокочених — 15 дб (т-ра 12° С), копчено-варених і копчено-запечених — 5—6 дб (т-ра 8—10° С). Асортимент К. в СРСР налічує більш як 30 найменувань. В УРСР К. виробляють на м'ясопереробних з-дах Києва, Севастополя, Харкова тощо.

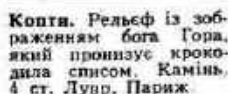
Лит.: Технологія м'яса і м'ясопродуктів. М., 1970; Лаврова Л. П., Крылова В. В. Технологія ковбасних изделий. М., 1975. *І. І. Тимошук.*

КОПШЕЙН Арон Йосипович [5 (18).III 1915, м. Очаків, тепер Микола. обл. — 4.III 1940] — укр. рад. поет. Рано втратив батьків. Трудову діяльність почав учнем токаря на заводі ім. Г. І. Петровського в Херсоні. В 1932 переїхав до Харкова, де став займатися літ. працею. В 1937—39 служив у Рад. Армії. Навчався в Літературному ін-ті ім. О. М. Горького. Добровольцем пішов на війну з білофініями, загинув у бою. Автор зб. «Хочемо, прагнемо, можемо» (1933), «Розмова» (1934), «Вулиця Шорса» (1936), «Джерело» (1937), «Державна сонця» (1938), «Радіний берег» (1939, рос. мовою), «Синє море» (вид. 1941), в яких розкрив духовний світ молодого будівника соціалізму.

Тя.: Поезії. К., 1935; Поезії. К., 1966; Рос. перекл. — Стихотворения, М., 1956. *М. Ф. Гетьманець.*

КОПЬОНКІН Іван Йосипович (1917, с. Новобоків, тепер Сараявського р-ну Рязан. обл. — червень 1942, біля смт Нової Водолаги Харків. обл.) — учасник партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1942). На поч. війни К. за завданням Запоріж. обкому Компартії України сформував з робітників партизанський загін ім. С. М. Будьонного, що діяв на гер. Харків., Полтав., Ворошиловгр. областей. Поранений в бою К. був схоплений фашистами й закатований.

КОПЬОНСЬКИЙ ЧАТАС — могильник 7—8 ст. на лівому березі Єнісею біля с. Копьонів Хакаської а. о. Досліджувався 1939—40. У великих кам. курганах розкопано поховання родоплемінної знаті киргизів єнісейських (предків сучас. хакасів). У ямках

Копт. Рельєф ізображення бога Гора, який пронизує крокотою списом. Камінь, 4 ст. Лувр, Париж.

Копт. Коптська тжання. Полотно, новна, 5—6 ст. Єгипет. Київський музей західного та східного мистецтва.

Копьонський Чатас. Дашнохакаський дружинник. Бронзовий рельєф.

Копр місячний.

гайниках збереглися золоті й срібні бляди, 4 золоті глечики (на двох з них вирізьблено орхоменейські написи), набори золотих, срібних і бронзових прикрас мінського спорядження.

Лит.: Кисельов С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.

КОРА (грец. κόρη — дівчина) — статуя дівчини в довгому одязі. К. поширена в давньогрец. мист. доби архаїки, в 2-й чверті 6 ст. до н. е. з'явилася в іонійській пластині, пізніше — в Аттиці. **КОРА ВЕЛИКИХ ПІВКУЛЬ ГОЛОВНОГО МОЗКУ** — поверхневий шар великих півкуль *годового мозку* хребетних тварин і людини, утворений т. з. сірою речовиною. Складається з тіл нервових клітин і їхніх відростків (див. *Нейрон*), що упорядковано розподілені в горизонтально-вертикальному напрямі по шарах і колонках, та з проміжної тканини — *нейроглії*. Є еволюційно найновішим утвором *центральної нервової системи*. Максимального розвитку досягла у ссавців, особливо у людини, у яких її товщина становить 1—5 мм. Кора відіграє провідну роль в регуляції всіх функцій організму. Являє собою матеріальний субстрат *вищої нервової діяльності*. Кіркові нейродинамічні процеси є фізіол. основою діяльності *другої сигнальної системи*. К. в. п. г. м. — вища форма організованої матерії. Іл. с. 396.

КОРА ВИВІТРИВАННЯ — комплекс гірських порід, що утворюються у верхній частині *літосфери* внаслідок діяння на *корінні породи* сонячної радіації, мех. та хім. впливу води, повітря і живих організмів. Будова, мінералогічний склад, потужність і поширення

К. в. залежать від кліматичних і тектонічних (див. *Тектоніка*) умов, рельєфу місцевості, складу *материнських порід* тощо. До К. в. відносять як типовий *елювій*, що зберігає структурні особливості гірських порід, так і *елювіальні* утворення, які втратили їх внаслідок часткового вертикального переміщення в процесі *вивітрювання*. За формою залягання виділяють площинні, лінійні й змішані К. в. Потужність К. в. змінюється від кількох метрів до 100 м і більше. На Україні К. в. особливо поширена в межах *Українського щита* та в деяких ін. районах. З нею пов'язані різні корисні копалини (каоліни, боксити, руди нікелю, заліза тощо).

О. Д. Додатко.

КОРА РОСЛИН — периферична частина стебла і кореня рослини, розташована між покривними тканинами і кільцем камбію. Розрізняють первинну К. р., що звичайно складається з паренхімних клітин і формується в *конусі наростання* із зовн. шарів *меристеми*, та вторинну К. р., або *луб*. К. р. виконує захисну функцію, по ній відбувається пересування пластичних речовин від листків до коренів; вона є місцем відкладання різних поживних речовин. К. р. широко застосовується у шкіряній, текст., фарм. пром-сті тощо.

КОРАБЕЛЬ — 1) Загальна назва будь-яких бойових кораблів, які входять до складу ВМФ, мають озброєння, екіпаж і несуть військ.-морський прапор (див. *Корабель військовий*). У минулому К. наз. також суднами. Тепер ця назва стосується лише пасажирських, торг., допоміжних К. 2) У вітрильному флоті — великий бойовий К. з сильним озброєнням, з 3 щогла-

ми, а також торгове судно з 3—5 щоглами. 3) К. повітряний — багатомісний літальний апарат (літак, вертоліт, дирижабль). 4) К. космічний — літальний апарат, призначений для польоту людей у космічний простір. 5) В архітектурі К. — те саме, що й *неф*.

КОРАБЕЛЬ ВІЙСЬКОВИЙ, корабель — будь-який бойовий або спеціального призначення *корабель*, що входить до складу *Військово-Морського Флоту*, оснащений зброєю і має військ. екіпаж. Виникнення К. в. сягає в далеку давнину. Перші К. в. — *гребні* (*трирема*, *унірема*, *бірема*, *галера*, *галаса* та ін.) застосовували у Фінікії, Старод. Єгипті, Греції, в Римській д-ві, в ранньому середньовіччі у Венеції. Гол. зброєю військ. гребного флоту був таран, пізніше почали застосовувати *метальні машини*. Перехід від гребних до вітрильних кораблів був завершений у 18 ст. Гол. зброєю вітрильних К. в. стала *артилерія*. 1-а пол. 19 ст. була перехідним періодом від вітрильних К. в. до парових. Спочатку колісних, а з 40-х рр. — з *гребними винтами*, які дали змогу перейти до будування залізних і бронзованих кораблів. Використання парових турбін, нафтового палива, вдосконалення артилерії, розвиток радіо- та електротехніки, авіації, міноної і торпедної зброї привели до появи *броненосців*, *дредноутів*, *лінійних кораблів* (лінійкорів), *крейсерів*, *міноносців*, *авіаносців*, *підводних човнів* та ін. У 2-й світовій війні лінійні кораблі втратили своє колишнє значення і разом з крейсерами були силою забезпечення авіаносців. У 50—70-х рр. 20 ст. силу флотів почали визначати атомні підводні човни і надводні кораблі, оснащені *ракетно-ядерною зброєю*, найновішими радіоелектронними лінійно-роз'язувальними засобами, засобами навігації та зв'язку. Сучас. військ.-мор. флоти ряду д-в мають різні бойові кораблі — авіаносці, ракетні й торпедні підводні човни, ракетні, ракетно-арт., протичовнові, протимініні, десантні, швидкохідні (на повітр. подушці, на підводних крилах) та ін. надводні кораблі. Деякі К. в. несуть на собі літаки і вертольоти. До К. в. спец. призначення належать кораблі управління, кораблі-цілі, кораблі радіолокаційного дозору, кораблі-ретранслятори (для забезпечення надійним зв'язком). К. в. можуть мати парові, дизельні, газотурбінні, ядерні двигуни, комбіновані енергетичні установки. Іл. також с. 396.

М. П. Грехов.

КОРАБЕЛЬНИЙ ЧЕРВ'ЯК — науково неточна назва двостулкових молосків, які точать деревину. Див. *Тереда*.

КОРАБЛИК, наутилус (*Nautilus*) — рід *головonoгих молосків*. Єдиний сучас. рід підкласу чотири-зайбових молосків, що існували в палеозої і мезозої, вимерли в кінці крейди. Мають спіральну закручену раковину (діаметр до 30 см), що поділяється на окремі камери. Тіло міститься в останній камері, інші заповнені газом і виконують роль гідростатич. апарата. Рот оточений численними

В. П. Коптюг.

І. А. Копьонкін.

Л. Корвалан.

Кора. Мармур. Кінець 6 ст. до н. е. Музей Акрополя, Афіни.

Корабель військовий.

1. Лінійний корабель періоду 2-ї світової війни (Великобританія).
2. Лінійний корабель «Октябрьская революция» (СРСР).
3. Протичовновий крейсер «Київ» (СРСР).
4. Атомний крейсер «Підплення Кароліна» (США).
5. Крейсер-вертольотоносець «Жанна д'Арк» (Франція).
6. Атомний ракетний підводний човен (США).

шупальцями. Живляться дрібними крабами або рибою. З сучас. видів, пошир. в Індійському ок. і зх. частині Тихого ок. Істівні. У викопному стані відомі починаючи з юри.

КОРАБЛЬОВ Іполит Іванович [28.I (9.II) 1871, с. Городок, тепер Духовщинського р-ну Смолен. обл. — 7.VII 1951, м. Умань Черкас. обл.] — український рад. вчений в галузі бджільництва. У 1902 закінчив Петровську с.-г. академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). У 1903—06 вивчав стан бджільництва і шовківництва в Полтаві, Черніг. і Харків. губ., а також у Бессарабії. В 1907—20 — викладач Уманського училища садівництва і землеробства, з 1921 — професор Уманського с.-г. ін-ту. Одночасно К. завідував створеною ним учбово-дослідною пасікою, яка була центром поширення на Україні знань з бджільництва. Автор ряду книг і багатьох статей з бджільництва.

КОРАЗИЯ (від лат. *corazzo* — зіскоблюю, переносу) — процес руйнування (обточення) в шліфування) гірських порід уламковим матеріалом, що його переносять вода, лід, вітер тощо. Може відбуватися також внаслідок сповзання порід по схилах в результаті дії сили тяжіння. Внаслідок К. на поверхні порід утворюються борозни, жолоби, циліндричні та конічні заглиблення, карнизи тощо.

КОРАЛОВЕ МОРЕ — напівзамкнене море Тихого ок. між материком Австралія на Зх., о. Нова Гвінея та ін. о-вами Меланезії на Пн. і Сх. Торресовою прот. сполучається з Арафурським м. Індійського ок. Пл. 4068 тис. км², глиб. до 9174 м. Багато коралових островів, рифів (*Великий Бар'єрний риф* та ін.). Зона великої сейсмічної активності. Рельєф дна дуже складний, багато западин, улоговин, підводних плато. Донні відклади складаються з червоних глин та глобгерітового мулу. Пересічні т-ри води на поверхні від +19 до +24° на Пл. та +27, +28° на Пн. Солоність до 35,5‰. Водяться акули, дельфіни, риби та ін. Гол. порти: Керис (Австралія), Порт-Морсбі (о. Нова Гвінея), Нумеа (о. Нова Каледонія).

КОРАЛОВІ ПОЛІПИ (Anthozoa) — клас морських безхребетних тварин типу кишководопорожнинних. Тіло окремої особини (вис. від кількох мм до 1,5 м) має циліндричну форму, рот розташований на верхньому кінці тіла, оточений віночком шупалець. Розмноження настатева (прикування або простий поділ) і статеве, без чергування поколінь (є лише поліпідна форма). К. п. переважно колоніальні. Відомо понад 5000 викопних і бл. 6500 сучас. видів, пошир. всесвітньо, в СРСР — бл. 155 видів, у Чорному м. — 4. Сучас. К. п. поділяють на 2 підкласи: восьмипроменеві (Octocorallia), до яких належать альціонарії (*Alcyonaria*), червоний корал, горгонісподібні, морські пера, та шестипроменеві (Hexacorallia), до яких відносять актинії, мадрепорових коралів, актинатарій, церіатарій. У тропіч. морях

деякі колоніальні А. п. утворюють *коралові рифи* та о-ви; з мадрепорових та ін. К. п. виготовляють будівельні матеріали; червоний та червоний корал використовують як прикраси; окремі види К. п. є кормом для риб, мор. зірок та ін. тварин. Викопні К. п., напр. *табуляти*, відомі з кембрію. Літ.: Основы палеонтологии, т. 2, М., 1962; Жизнь животных, т. 1, М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных, М., 1975. О. П. Маркенич.

КОРАЛОВІ РИФИ — надводні або підводні споруди на мілководді у тропічних морях і океанах. Утворюються з вапнякових скелетів коралових поліпів. Див. *Великий Бар'єрний риф*.

КОРАЛЬКОВЕЦЬ (Coralorhiza) — рід рослин родини *зозулинцевих*. Невисокі безлисті *сапрофіти* з м'ясистим кораловидно розгалуженим кореневиком. Живляться за допомогою мікоризного гриба (див. *Мікориза*). 14 видів, переважна більшість яких росте в Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. й УРСР, один вид — *К. тридільний* (*C. trifida*) з жовтуватозеленим стеблом до 20 см заввишки, на якому 2—4 здуті лусковидні піхви (недорозвинені листки). Квітки жовтуватозелені, зібрані в нещільну китицю. Росте в тінистих вологих лісах, біля боліт.

КОРАН (араб. *кур'ан* — читання) — головна «священна книга» мусульман, збірник релігійних догм, міфів та правових положень *ісламу*. Згідно з реліг. міфами, зміст К. нібито став відомий людям від пророка *Мухаммеда* як божественне «одкровення» *Аллаха*. Насправді, як вважає сучас. ісламознавство, автором К. був Мухаммед, але записи повного тексту К. були зроблені в 632 після смерті Мухаммеда його учнями. К. має 114 розділів (сур). Осн. зміст К. — засудження ідопоклонства і багатобожжя, проповідь ідеї про єдиного бога (аллаха) як першопричину життя і творця світу, пророцтва про майбутнє людства — страшний суд, воскресіння мертвих, «посмертну відплату». К. освячує соціальну нерівність, класове гноблення, «священну війну» проти «невірних» (*кафари*) тощо.

КОРАНА (Khorana) Гар Гобінд (н. 9.I 1922, Райпур, Індія) — амер. біохімік (індійсь за походженням), чл. Нац. АН США (з 1966), іноз. чл. АН СРСР (з 1971). Закінчив Пенджабський (1945) і Ліверпульський (1948) ун-ти. Працював у Федеральній політехнічній школі (Цюрих), Кембріджському ун-ті, ун-ті Британської Колумбії (Канада), Вісконсинському ун-ті, з 1964 — професор Чикагського ун-ту, з 1970 — в Массачусетському технологіч. ін-ті. Осн. праці присвячені вивченню коензимів, нуклеотидів, нуклеїнових к-т та їх синтезу. Синтезував *ген* аланінової транспортної рибонуклеїнової к-ти, зробив великий внесок у розшифровку *генетичного коду*. Нобелівська премія, 1968 (разом з Р. Холлі і М. Нірєнбергом).

КОРБА Йосип Йосипович (н. 13.V 1921, с. Хмельова Бардейовського округу, Східна Словаччи-

на) — укр. актор і громад. діяч, засл. арт. ЧССР (з 1971). Член КПЧ з 1948. З 1946 — актор *Прашського українського народного театру*. Ролі: Задорожний («Украдене шастя» Франка), дячок Лев («Лісова пісня» Л. Українки), Івоніка («Земля» за Кобилянською), Часник («В степах України» Корнійчука), Гален («Біла хвороба» Чапека), Фірс («Вишневий сад» Чехова), Лір («Король Лір» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична», «Кремлівські куранти» Погодіна).

П. І. Терноук.
КОРБУТЯК Василь Юрійович (27.XI 1883 — 1937) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в с. Балинях (тепер Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1912—19 перебував в еміграції в Канаді і США. В 1916 вступив до Укр. федерації Соціалістичної партії Америки. Брав участь у робіт. русі, за що його не раз заарештовували. В 1920 повернувся на батьківщину, де за завданням ЦК Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) створив сільс. комуністичні орг-ції на Покутті. В жовтні 1921 заарештований як делегат І з'їзду КПСГ. З 1923 — секретар Коломийського окружного Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Один з організаторів *Заболотської першопротавої демонстрації* 1924. З 1925 — член ЦК КПЗУ. З 1930 навчався в правознав. в УРСР.

КОРВАЛАН (Corvalán) Луїс (н. 14.IX 1916, Пуерто-Монт) — діяч чилійського й міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї вчителя. За фахом — учитель. У 1932 вступив до Компартії Чілі (КПЧ). У 1936 — 40 — секретар з орг. питань парт. орг-ції м. Консепсьйон, одночасно — член муніципальної ради. З 1946 — директор ЦО КПЧ газ. «Сігло» («Вік»). В 1947—48 — в ув'язненні. В 1948—56 — керівник відділу ЦК КПЧ з питань пропаганди і виконання. З 1952 — член ЦК, з 1956 — Політ. комісії ЦК і секретар ЦК КПЧ з питань пропаганди. З 1958 — ген. секретар КПЧ. З 1961 — сенатор Нац. конгресу Чілі. Один з ініціаторів створення блоку лівих партій Народна єдність (1969). Після фашист. перевороту 1973 заарештований. У 1976 під тиском прогресивної міжнар. громадськості звільнений, емігрував. Нагороджений орденом Леніна. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1975. Портрет с. 395.

Тел.: Рос. перекл. — Из пережитого, М., 1978; Нас ждут новые битвы, М., 1978.

Лит.: Клементьева Н. М., Луис Корвалан, Биобиблиографический указатель, М., 1976.

КОРВАЛОЛ — лікарський препарат; заспокійливий та судинорозширювальний засіб. Містить етиловий ефір α -бромізоацетиланілової к-ти, фенобарбітал натрію, м'ятку олію, спирт і воду. За складом і дією подібний до валеріани. Призначають при неврозах, спазмах коронарних судин, *тахікардії*, безсонні, гіпертонічній хворобі, спазмах кишечника.

Корабель піський. Перший лінійний корабель російського Балтійського флоту «Полтава», 1712.

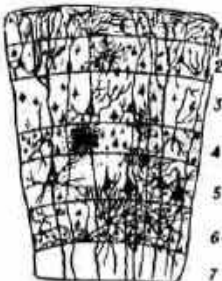
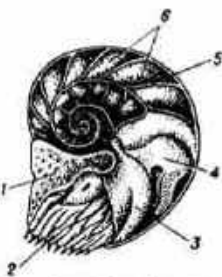

Схема нейронної будови кори великих пізкуль головного мозку: 1 — молекулярний шар; 2 — зовнішній зернистий шар; 3 — пірамідний шар; 4 — внутрішній зернистий шар; 5 — гангліозний шар; 6 — поліморфний шар; 7 — біла речовина.

Кораблик Nautilus pompilius (поздовжній розріз): 1 — головний капюшон; 2 — шупальця; 3 — мантия; 4 — тулуб; 5 — перегородка раковини; 6 — камери.

КОРВЕТ (франц. corvette) — 1) Військ. корабель вітрильного і вітрильно-парового флоту в 17—19 ст., призначений для розвідки, зв'язку, а іноді для крейсерських операцій. Іл. с. 398. 2) Під час 2-ї світової війни у флотах Великої Британії, США та ін. країн К. наз. кораблі, призначені для протичовнової та протиповітр. оборони транспортів, дозорної служби. Іл. с. 398.

КОРВІН (Korvin) Матвій — угор. король 1458—90. Див. *Матвій Гуряді*.

КОРВІН (Korvin) Отто (24.III 1894, Великий Витшов — 29.XII 1919, Будапешт) — угор. революц. діяч. У 1917—18 — керівник орг-ції революц. соціалістів, що пізніше ввійшла до Компартії Угорщини (засн. 1918). В період *Угорської Радянської республіки 1919* (21.III — 1.VIII) очолював політ. відділ Нар. Комісаріату внутр. справ. Після придушення рад. республіки залишився в Будапешті для нелегальної роботи. Страчений контрреволюц. владою.

КОРВІН-КРУКОВСЬКА Ганна Василівна [Жакар; 6 (18).X 1843, Москва — 2 (14).IX 1887, Париж] — рос. революціонерка, письменниця. Сестра С. В. Ковалевської. Дружина Ш. В. Жакара. Н. в дворянській сім'ї. В 1867—68 в Петербурзі підтримувала зв'язки з революціонерами-рознощниками. В 1869 вийшла за кордон. Була членом *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. Учасниця *Паризької комуні 1871*, член ЦК Спілки жінок. З 1874 деякий час жила в Росії, де займалася літ. роботою.

КОРД (франц. corde — мотузка) — 1) Міцна кручена нитка з бавовняних або хімічних волокон. З К. виготовляють автокорд, кордшнур і деякі текст. вироби, що є напівфабрикатами (або складовими частинами) гумових виробів. 2) Вовняна тканина особливого переплетення ниток, яке створює на її лицьовій поверхні поздовжні рубчики заширшки бл. 3—8 мм. З К. шийють одяг, ним оббивають сидіння легкових автомобілів.

КОРДА (Korda) Александер (Шандор; 16.IX 1893, Туркве, Угорщина — 23.I 1956, Лондон) — англ. режисер, продюсер, сценарист. Закінчив Королівський ун-т у Будапешті. В кіно — з 1915, працював у багатьох країнах світу, з 1931 — переважно в Англії, де організував фірму «Лондон фільмс», зробив значний внесок у розвиток англ. нац. кінопромисловості. Поставив фільми: «Приватне життя Генріха VIII» (1933), «Рембрандт» (1936), «Ця жінка Гамільтон» (1941, в рад. прокаті «Леді Гамільтон» та ін.).

КОРДАГТИ (Cordaites) — порядок вимерлих голонастичних рослин. Жили з кінця девонського періоду до тріасового; розквіту досягли в період від пізнього карбону до ранньої пермі. К. були високими (до 30 м) деревами з тонким стовбуром, який мав анатомічну будову, близьку до хвойних, але з більш розвиненою серцевиною і трахеїдами. Для К. були характерні густа крона та лінійні, ланцетні або лопатоподібні

листки (до 1 м завдовжки). Вважають, що К. і наслідні *напороти* мали спільних предків. Можливо, К. дали початок хвойним. Існує також думка, що К. зникли, не залишивши прямих потомків. К. мають важливе стратиграфічне значення. Іл. с. 398.

КОРДЕБАЛЕТ (франц. corps de ballet — особовий склад балету) — частина балетної трупи, що виконує групові й масові танці.

КОРДЕЛЬЕРИ (франц. Cordeliers, від corde — мотузка) — члени політ. клубу «Товариство прав людини і громадянина» періоду *Великої французької революції*. Клуб К., заснований у липні 1790, мистився в Парижі в колишньому монастирі францисканців-кордельєрів (підтверджувалися мотузками). Переважним впливом користувалися ліві демократи Ж. П. Марат, Ж. Ж. Дантон, Б. К. Демутен, Ж. Р. Ебер, А. Клоотс. Під час Варенської кризи (втеча короля Людовика XVI) влітку 1791 К. очолили респ. рух. Після нар. повстання 10.VIII 1792 боролися проти *жирондистів*. З кін. 1793 клуб К. — центр *ебертистів*. Після розгрома їх (березень 1794) припинив існування.

КОРДІАМІН — лікарський препарат; розчин діетиламиду нікоти-

нової кислоти. Стимулює центральну нервову систему, збуджує дихальний і судиноруховий центри, підвищує артеріальний тиск, покращує серцеву діяльність. Призначають при серцевій слабкості, пригніченому диханні, отруєннях тощо.

КОРДІЕРИТ — мінерал класу *силікатів*. $Mg_2Al_2[AlSi_2O_6]$. Сингонія ромбічна. Густ. 2,57—2,66. Тв. 7—7,5. Безбарвний, синій, фіолетовий, бурий. Блиск скляний. К. — породотворюючий мінерал кордєритових *гнейсів* і *сланців*. Прозорі відміни К. використовують як *дорогоцінні каміни*.

КОРДІЛЬЕРИ — одна з найбільших гірських систем світу. Простягаються у зх. частинах Пн. Америки та Пд. Америки від Аляски на Пн. до *Вогняної Землі* на Пд. Довж. понад 18 тис. км. Є вододілом між Атлантичним і Тихим ок. і кліматичною межею між примор. та внутр. областями обох материків. Найвищі вершини К.: г. Мак-Кінлі (у Пн. Америці на Алясці, 6193 м) та г. Аконкагуа (у Пд. Америці, 6960 м). Систему К. поділяють на *Кордильєри Північної Америки* і *Кордильєри Пд. Америки, або Анд*.

КОРДІЛЬЕРИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ — гірська система у Пн. Америці, у зх. частині материка. Простягаються від Аляски до Центр. Америки, перетинаючи Канаду, США і Мексику. Довж. понад 7 тис. км, шир. до 1600 км, найбільша вис. 6193 м (г. Мак-Кінлі на Алясці). Складаються з численних хребтів, відокремлених один від одного пелюками плато, улоговинами й долинами річок. Більшість гірських хребтів належить до альп. етапу горотворення. Складаються вони з осадочних та кристалічних порід. Поширені лавові виливи, спостерігається активний вулканізм (Алеутські о-ви, Аляска, Мексиканське нагір'я). За характером будови у К. П. А. виділяють (від берегів Тихого ок. до внутр. частин материка): західний пояс берегових хребтів (Аляскінський, Береговий, Каскадні гори, Сьєрра-Невада, Зх. Сьєрра-Мадре) заввишки від 3000 м до 6000 м і вище; пояс внутрішніх плато та плоскогір'їв (Юкон, Колумбійське плато, Великий Басейн, Колорадо та ін.); східний пояс з пасмами *Скелястих гір*, продовженням яких на Пн. є хребти Маккензі, Брукс та ін. К. П. А. багаті на корисні копалини (кольорові та рідкісні метали, нафта, кам. вугілля, золото, срібло, мідь, ртуть тощо). Кліматичні умови змінюються від арктичних на Пн. (Аляска) до тропічних на Пд. (Каліфорнія, Мексика). Зх. схили берегових хребтів дуже злогожені (до 6000 мм опадів на рік). Клімат внутрішніх плато посушливий (400—200 мм опадів на рік). У пустелі *Мохаवे* випадає лише 50 мм опадів на рік. Найбільшими районами зледеніння є гори зх. узбережжя Аляски (льодовик Маласпина, пл. 5 тис. км²) та Скелясті гори Канади. Тут беруть початок річки басейну Тихого ок. Вони повноводні, бурхливі, прорізують глибокі каньйони

Н. Н. Корба.

КОРДІЛЬЕРИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
ОРОГРАФІЧНА СХЕМАКоралові поліпи. Схема будови частини колонії восьмипроменевого корала *Alcyonium*: 1 — щупальця; 2 — ротовий отвір; 3 — глотка; 4 — септа (радіальна перегородка); 5 — мезентеріальні нитки; 6 — яйця.

Коральковець тридільний. Загальний вигляд рослини та квітка.

КОРДОБА

Корвет.
1. Російський вітрильний корвет «Калліпсо», 1845.
2. Російський гвинтовий корвет «Ринда», Кінець 19 ст.

Кордоби: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — гілка з листками і спорангіями (відтворений вигляд).

(Юкон, Фрейзер, Колумбія, Колорадо), мають великі запаси гідроенергії. До басейну Атлантичного ок. належать ріка Міссурі та притоки Міссісіпі й Міссурі. Вони повноводні, мають повільну течію, використовуються для зрошування та потреб гідроенергетики. Зводжені схили гір вкриті лісами, переважно хвойними. На внутр. плато поширена степова і напівпустельна рослинність (кактуси, юка, агава). Водяться дось, ведмідь, вовк, лисиця та ін.; багато птахів. На внутр. плато — гризуні, змії, ящірки та ін. У К. П. А. — Йеллоустонський національний парк, Йосемітський нац. парк та ін. Поширений туризм.

Г. Є. Гришанков.

КОРДОБА, кордова (ісп. *córdoba*) — грошова одиниця Нікарагуа, поділяється на 100 сентаво. За курсом на листопад 1978 7,02 К. дорівнюють 1 дол. США.

КОРДОВА — місто в центр. частині Аргентини, адм. ц. провінції Кордова. Залізнич. вузол. 799 тис. ж. (1970, з передмістями). Важкий пром. центр; гол. галузь пром-сті — маш.-буд. (трактори, автомобілі, авіабудування). Підприємства харч. і шкіряної пром-сті. Ун-т (з 1613). К. засн. 1573.

КОРДОВА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії, адм. ц. пров. Кордова. Порт на р. Гвадалквівірі, залізнич. вузол. 235,6 тис. ж. (1971). Один із центрів кольорової металургії — виплавка електротехнічної міді. Підприємства маш.-буд. (с.-г. машини), електротех., хім., харч. (виробн. оливкової олії, борошна, вина), шкіряної пром-сті. Провінційний музей красних мистецтв і Провінційний археол. музей. Серед архіт. пам'яток: рим. міст, арабська банша Калаорра (перебудована 1369), собор (до 1236 — мечеть, буд-во розпочато 785); церкви Сан-Ніколас (13—16 ст.) і монастиря Кармен Кальсадо (1580), ратуша (1594—1631), ренесансні палаци, ансамблі площ 18 ст.

КОРДОВСЬКИЙ ХАЛІФАТ — феод. держава на Піренейському п-ові 929—1031, очолювана династією *Омейядів*. Столиця халіфату — Кордова. К. х. був централізованою деспотією, напівне ставище в ньому належало великій зем. аристократії. Осн. масу виробників становили селяни, помітну роль у с. г. відігравала праця рабів. Найбільшого розвитку К. х. досяг у 10 ст. В халіфаті склалася своєрідна культура (див. *Арабська культура*, *Маавітанське мистецтво*). Правителі К. х. (халіфи) вели майже безперервні війни проти християнських д-в. З поч. 11 ст. в К. х. настав період феод. міжусобиць, що зумовили його розпад.

КОРДОН (франц. *cordon* — шнур, мотузка) у садівництві — штучна форма крони дерев з одним або двома центральними гілками-провідниками, на яких формуються обростаючі гілочки. Розрізняють К.: горизонтальні — стовбур спрямований горизонтально під кутом 90° до штамба; вертикальні — стовбур формується вертикально; похилі, або наскісні, —

стовбур після виведення штамба спрямовується під кутом 45°; хвилясті — стовбур має хвилясті згини; сітчасті — стовбури формуються у вигляді сітки. Найпоширеніші одноплечі, двоплечі, горизонтальні і вертикальні К. Висота штамбів у горизонтальних К. 30—40 см. Деревя для формування одноплечого К. висаджують на відстані 2,5—3 м, двоплечого — 5—7 м. Вертикальний К. має вис. до 3 м і відстань між деревами — 50—60 см. К. надають садам декоративності. Застосовують К. у формовому садівництві (див. *Шпалерна культура*).

КОРДОН ДЕРЖАВНИЙ — лінія, що астановлює межі сухопутної і водної території д-ви, її повітряного простору. К. д., як сухопутні, так і водні, визначаються угодою між заінтересованими д-вами (див. *Делімітація кордонів*, *Демаркація кордонів*, *Територіальні води*, *Повітряного простору режим*). К. д., позначений на місцевості прикордонними знаками, недоторканий. Заг. довжина кордонів СРСР — 66 980 км. Визначення К. д. СРСР та його охорона підлягають віданню Союзу РСР (пп. 2 і 8 ст. 73 Конституції СРСР). Рад. законодавством і угодами з суміжними д-вами встановлюється режим К. д. СРСР — система правил, що регулюють пересування через кордон, користування шляхами, які його перетинають, прикордонними водами, утримання кордону та ін. Організація охорони К. д. СРСР, порядок в'їзду в країну і вилізу з неї регулюються Положенням про охорону К. д. СРСР, затвердженом Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960. Охорона сухопутного і морського К. д. здійснюється прикордонними військами, повітряного простору СРСР — військами ППО. Сан. охорона кордону здійснюється органами М-ва охорони здоров'я СРСР на підставі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 23.VIII 1931 «Про санітарію охорону кордонів Союзу РСР»; різновидом такої охорони є вет. охорона кордонів, покладена на органи М-ва сільс. г-ва СРСР. Рад. законодавством визначено й прикордонну зону та прикордонну смугу, на території яких діє особливий правовий режим.

Р. С. Павловський.

КОРДОННИЙ ЦЕП — оборонна лінія в пн. повітах Черніг. губ. в період *Вітчизняної війни 1812*. Збудована з ініціативи місц. населення в липні 1812, коли франц. загарбники наблизилися до пн.

Кордильєри Північної Америки.

межі Чернігівщини. Охорону К. д. здійснювало Укр. ополчення (60 тис. чол., 46 гармат). При підтримці регулярних військ воно протримало серія — жовтня не раз відбило натиск ворога. На поч. листопада Укр. ополчення разом з рос. армією брало участь у визволенні Пд. Білорусії.

КОРДУБА Мирон Михайлович (2.II 1876, с. Острів, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл. — 2.V 1947, Львів) — укр. історик. Навчався у Львів. (1893—95) і Віденському (1895—98) ун-тах. У 1929—39 — професор Варшавського ун-ту, з 1944 — професор і зав. кафедрою історії пд. і зх. слов'ян Львів. ун-ту. Гол. праці присвячені питанням істор. географії («Молдавсько-Польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого», 1906), топоніміки («Що кажуть нам назви осель», 1938), історії міжнар. зв'язків України в серед. 17 ст. («Венецьке посольство до Хмельницького», 1907), сусп.-політ. історії Галицько-Волинського князівства. Підготував «Бібліографію історії України» (понад 55 тис. назв). У працях К., опублікованих до 1939, є істотні помилки бурж.-об'єктивістського і націоналістичного характеру.

КОРДЮМ Арнольд (Андрій) Володимирович (13.VII 1890, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 29.VIII 1969, Київ) — укр. рад. кінорежисер. Член КПРС з 1917. Учасник громадян. війни. Був начальником агітпоїзда, партійним працівником. В кіно — з 1923. В 1924—35 працював на Ялтинській, Одес. та Київ. кіностудіях, де поставив худож. фільми: «Справа № 128» (1927), «Джальма» (1928), «Вітер з порогів» (1929), «Мірабо» (1930), «Полум'я гір» (1931), «Останній порт» (1934), а також на Ташк. студії — «Країна весни» (1936), «Азамат» (1939). В 1947—57 — на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів («Асканія-Нова», 1947; «Соняшник», 1949).

КОРДЮМ Віталій Арнольдович (н. 31.VIII 1931, Київ) — укр. рад. мікробіолог, доктор біол. наук (з 1972). Член КПРС з 1955. Син А. В. Кордому. Закінчив Київ. ун-т (1955). Праці з *мікробіології*, *молекулярної біології* та *космічної біології*. Розробляє питання керування життєдіяльністю клітин. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1979.

КОРДЮМ Єлизавета Львівна (н. 3.XI 1932, Київ) — укр. радянський цитолог та ембріолог рослин, доктор біологічних наук (з 1969). Член КПРС з 1977. Дружина В. А. Кордому. Закінчила Київ. держ. ун-т (1955). Осн. праці — з порівняльної та еволюційної цитології, ембріології, філогенії та еволюції рослин. Проводить дослідження по вивченню структурно-функціональної організації клітин екстремальних умов для з'ясування клітинних реакцій та *адаптацій*. Премія ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1979; Держ. премія УРСР, 1979.

КОРЕЗ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді, за 8 км від м. Ялти. Лежить біля підніжжя г. Ай-Петрі. Є мор. причал.

КОРЕЛЯЦІЯ

має строго функціонального характеру. Найуживанішою характеристикою К. між випадковими величинами ξ й η з математичними сподіваннями $M\xi$ й $M\eta$ та дисперсіями $D\xi$ й $D\eta$ є т. з. коефіцієнт К.

$$r_{\xi\eta} = \frac{M(\xi - M\xi)(\eta - M\eta)}{\sqrt{D\xi \cdot D\eta}}$$

Коефіцієнт К. задовольняє нерівність $-1 \leq r_{\xi\eta} \leq 1$. Якщо $r_{\xi\eta} = 0$, то кажуть, що ξ й η некорельовані; незалежні величини обов'язково некорельовані (але не навпаки). Якщо $r_{\xi\eta} = \pm 1$, то між ξ й η існує лінійна залежність.

На матем. теорії К. базується кореляційний аналіз. М. П. Слободенюк.

КОРЕЛЯЦІЯ в біології — взаємозалежність між будовою та функціями клітин, тканин, органів та систем організму. Поняття «кореляція» запровадив (1800—05) Ж. Кюве. Матеріалістичне пояснення виникнення К. дав Ч. Дарвін, який розглядав К. як результат пристосування організмів до умов життя в процесі їхнього індивідуального, а також істор. розвитку. Розробці проблеми К. значну увагу приділяли також О. М. Северцов та І. І. Шмальгаузен. Зв'язок між частинами організму, що розвиваються, визначається особливостями механізмів їхнього формування. У зв'язку з цим умовно виділяють геномні, морфогенетичні та функціональні К. Геномні К. безпосередньо зумовлені спадковими факторами (див. *Плейотропія*; напр., пурпурне забарвлення квіток у гороху корелює з розвитком чорної кірки насіння). Морфогенетичні К. реалізуються не прямо генотипом, а опосередковуються формотвірними залежностями між частинами, що розвиваються (напр., при формуванні ока розвиток сітківки та рогівки визначається

кришталіком). Функції органів К. набувають значення на пізніших стадіях онтогенезу (напр., залежність розвитку частин скелета від функціонуючих м'язів, що прикріплюються до них). Розрізняють ще філогенетичну у К., або співвідносні зміни органів у процесі істор. розвитку організмів. В генетиці під К. розуміють взаємозв'язок окремих ознак організмів, зумовлений генетичними факторами у взаємозв'язку з умовами навколишнього середовища. Найчастіше визначається фенотипна К., яка дає змогу встановити зв'язок між різними господарсько-корисними ознаками і використати їх з метою селекції, а також для ранньої діагностики продуктивності тварин за ознаками, корелятивно пов'язаними з продуктивністю дорослих тварин. Фенотипна К. обчислюється на основі спостережень або експериментальних даних. За допомогою формул розраховується генетична К., що визначає вплив спадкових факторів на ступінь фенотипної К., а також середовищна К., обумовлена дією умов зовнішнього середовища.

Б. Г. Новиков, В. А. Труханов.

КОРЕНЬВА СИСТЕМА — сукупність коренів рослин; див. *Корінь*. **КОРЕНЬВА ШИЙКА** — ділянка на межі між коренем і стеблом. Іноді є місцем відкладання запасних речовин. Від К. ш. можуть відходити додаткові корені. К. ш. найкраще виявлена у молодих проростків.

КОРЕНЬВИЙ ТИСК — тиск, що виникає в провідних судинах коренів рослин. Має значення (разом з *транспірацією*) для вбирання води рослиною з ґрунту та дальшого пересування її по судинах. В основі К. т. лежить явище *осмосу*. Величина К. т. звичайно дорівнює 1—3 ат і залежить від

зовн. умов та фізіол. стану рослини. К. т. зумовлює «плач» рослин та *гутацию*. К. т. наз. «нижнім кінцевим двигуном» руху води в рослинах.

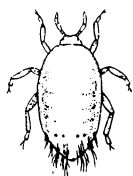
КОРЕНЬВИЙ ЧОХЛИК — багатоклітинний утвір, що прикриває конус наростання кореня. Утворюється з клітин т. з. каліптрогену (особлива твірна тканина конуса наростання) або з апікальної меристеми кореня. Складається з комплексу живих паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин з тонкими оболонками, що легко ослизнюються, та з великої кількості крохмальних зерен. К. ч. захищає ростучу зону кореня рослин від мех. пошкоджень, а також сприяє просуванню кореня в ґрунт завдяки ослизненню оболонок зовн. клітин. У багатьох *водних рослин* (напр., у ряски, жабурника) К. ч. відсутній, його замінює коренева кишеня, яка, мабуть, захищає корінь від вимивання солей та від пошкоджень дрібними тваринами.

КОРЕНЬВИЩЕ — підземний багаторічний пагіг, що виконує функції відкладання поживних речовин, відновлення рослини і зрілка — *вегетативного розмноження* у багаторічних рослин. У молодій частині К. має добре виявлену метамерну (див. *Метамерія*) структуру. Від кореня К. відрізняється анатомічною будовою, що відповідає будові стебла, відсутністю *кореневого чохла*, наявністю редукованих (див. *Редуція* в біології) лускоподібних листків з пазушними *бруньками*, з яких вирастають бічні відгалуження К. та надземні пагони. За напрямком росту розрізняють К. горизонтальні (конвалія) і вертикальні (вале-ріана). Залежно від переважання коротких чи довгих *меживузлів* або від інтенсивності наростання розрізняють відповідно довгокореневищні (осоки, пирій) та короткокореневищні рослини (півники, купина). К. властиві переважно трав'янистим багаторічникам. Тривалість життя К. — від 2—4 до 18—22 років. У К. багатьох рослин нагромаджуються глікозиди, дубильні, барвні та ін. речовини.

О. В. Брайон.

КОРЕНЬВІ ПОПЕЛИЦІ — група різних видів *попелиць*, що основну частину свого життєвого циклу проводять на коренях рослин. Небезпечні шкідники с.-г. культур — цукрових буряків, моркви, салату, злакових, винограду, плодів дерев і кущів тощо. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні.

КОРЕНЗБИРАЛЬНІ МАШИНИ — машини для викопування коренів цукр. буряків, очищення їх від залишків гички, рослинних решток і землі та подавання в транспортні засоби. Разом з *гичкозбиральною машиною* БМ-6А входять в комплекс машин для збирання цукр. буряків роздільним (двофазним) способом. К. м. на Україні випускають Тернопільський комбайновий з-д — К. м. КС-6Б і Дніпропетровський комбайновий з-д ім. К. Є. Ворошилова — К. м. РК-6 та РК-4. К. м. КС-6Б (мал.) — самохідна шестирядна, призначена для збирання

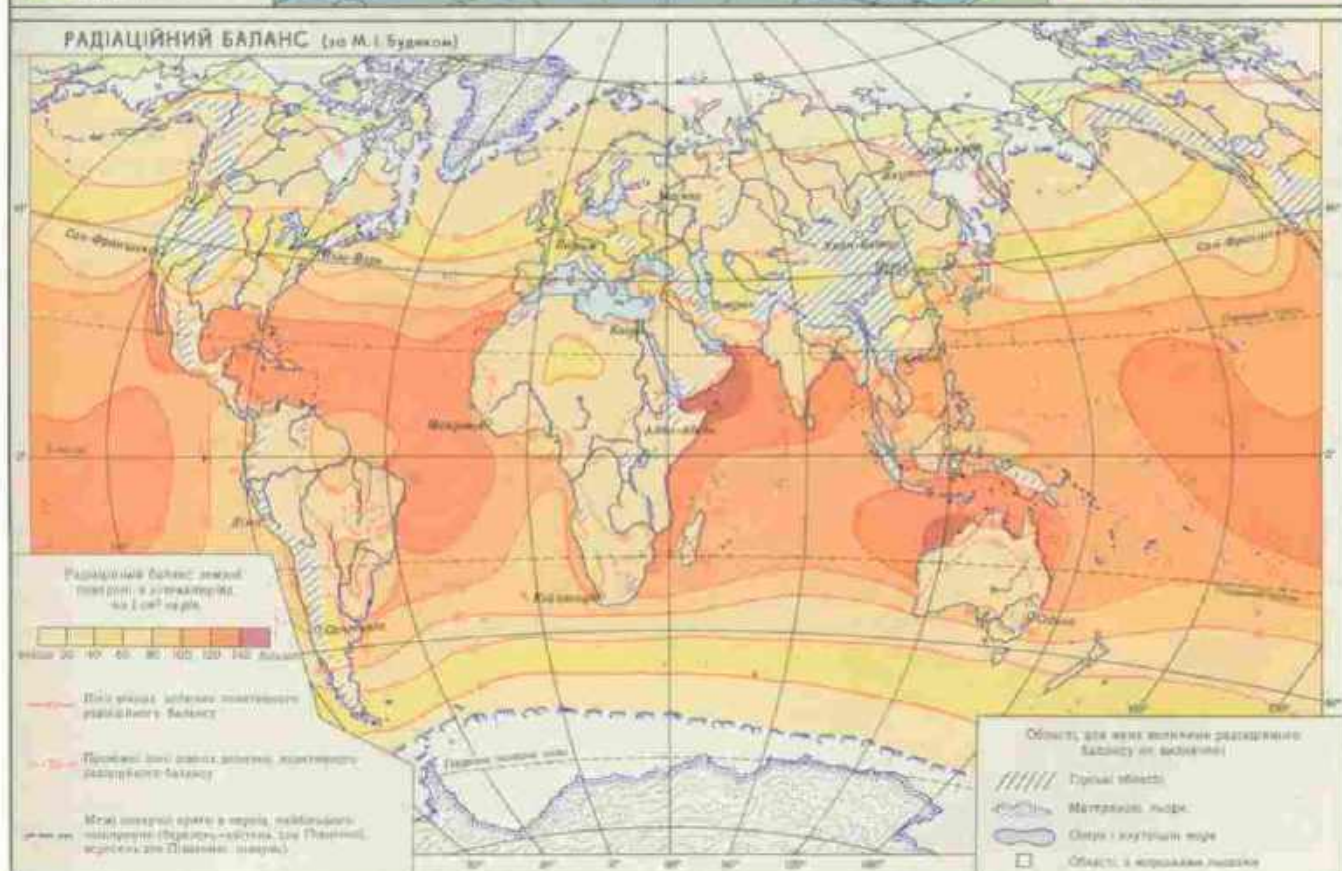
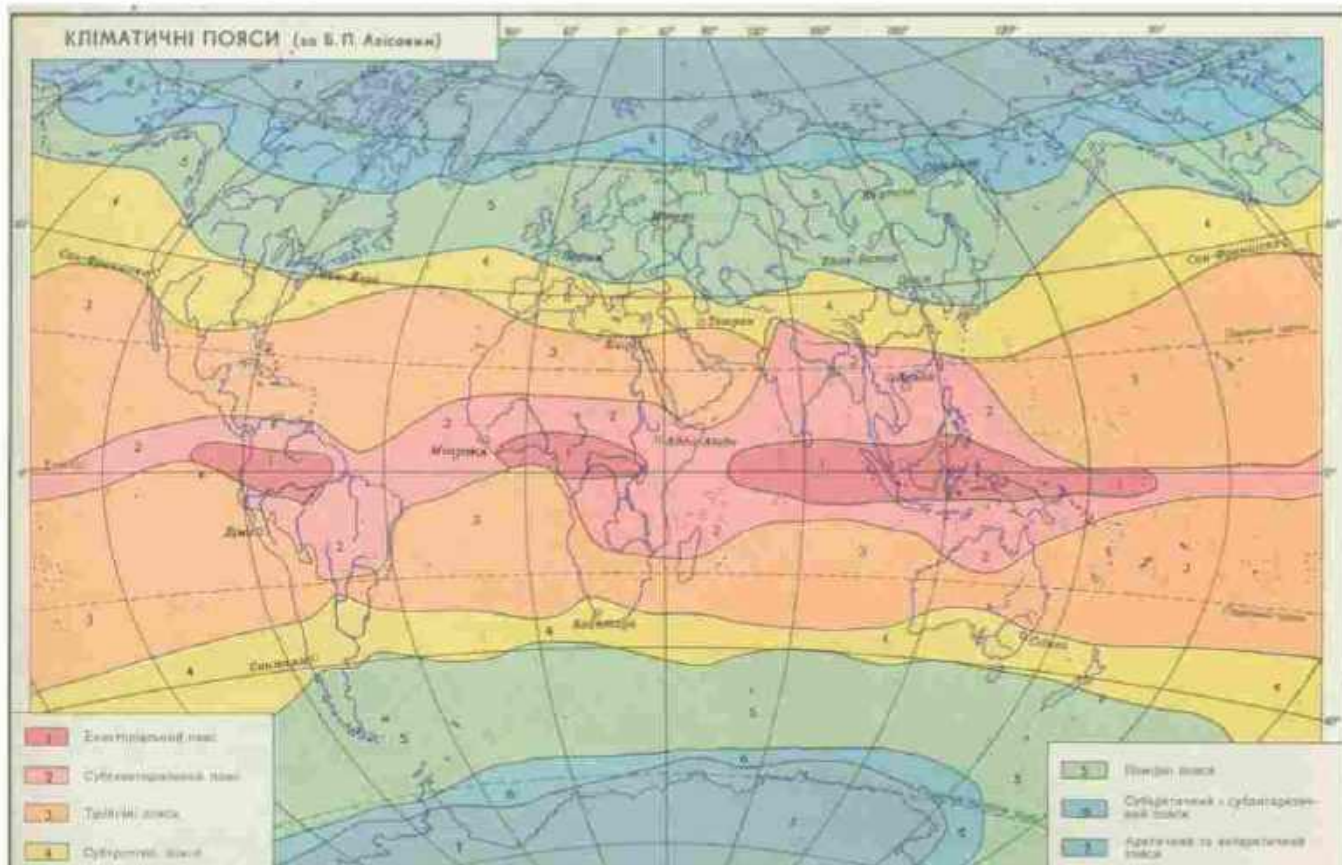

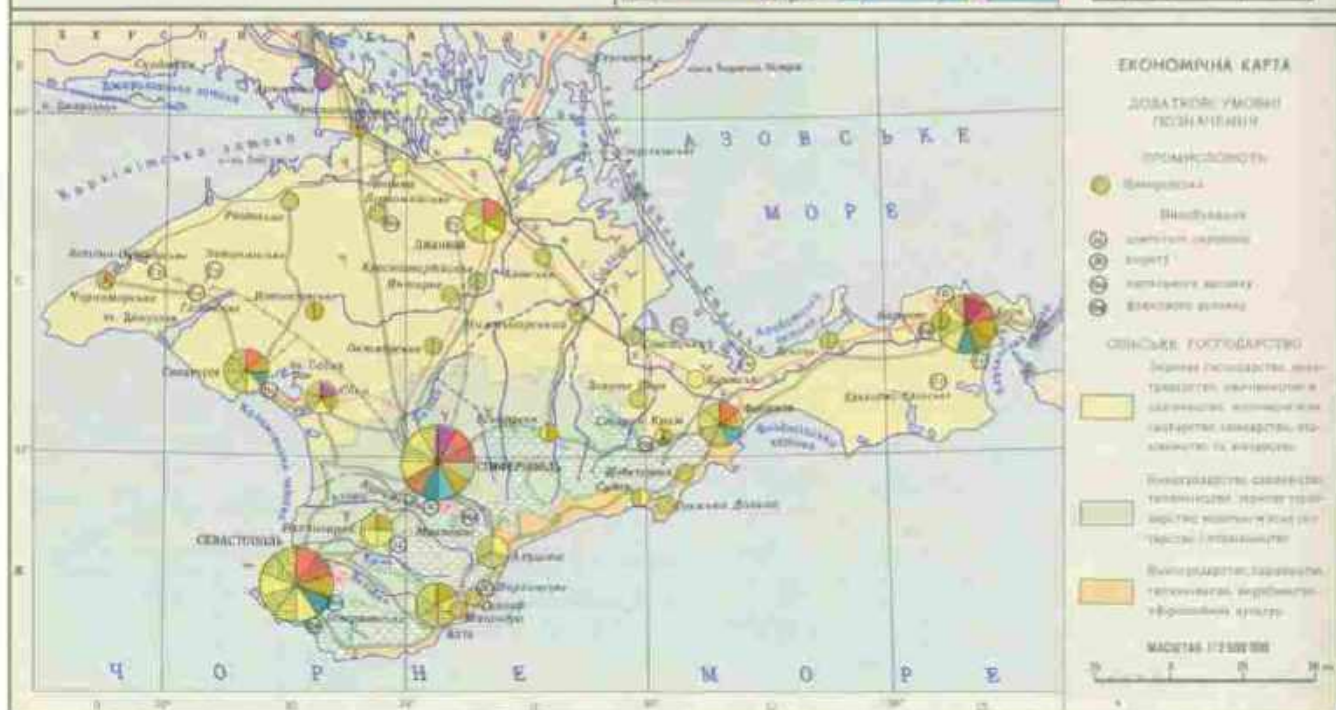
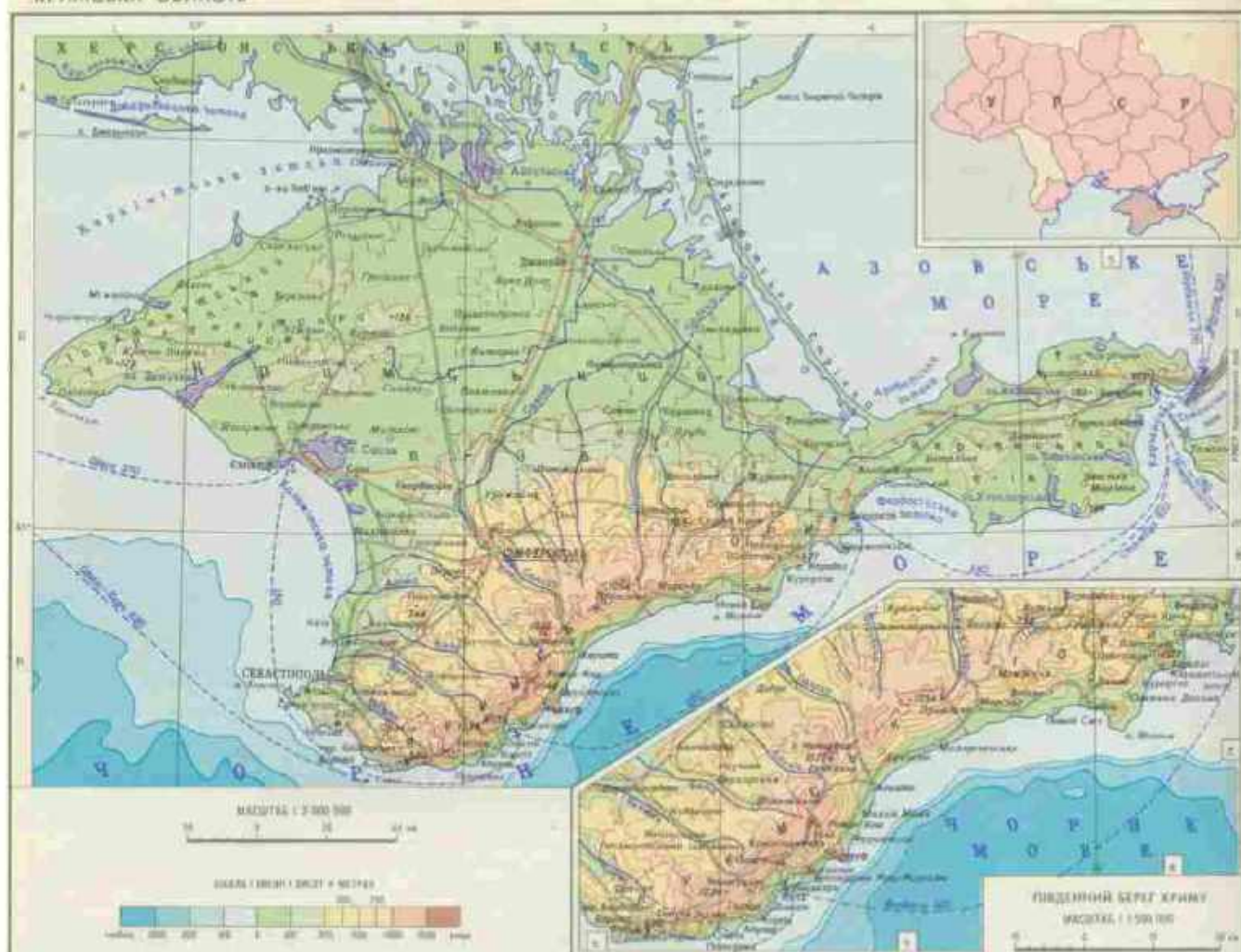
Кореніві попелиці.

Коренева бурякова попелиця (крилата й безкрила самки).

Коректура. Відбиток тексту з коректурними знаками.

Зробити абзац	Z Z	Виробництво газети, книги, журналу починається з виготовлення друкарських форм, за допомогою яких друкується тираж. Перед друкуванням тиражу необхідно переконатися, що друкарські форми виготовлені правильно, що в них немає помилок. Друкарських форм роблять відбитки пробні, і спеціальні працівники-коректори зв'язують ці відбитки з оригіналом, перевіряють, чи немає пропусків і спотворень, орфографічних або інших помилок, чи додержано технічних правил набору.	ГЖ	Поставити малу букву
Вставити слово	V яких		Fa Lp	Замінити букву
Зробити правильний перенос	o		Курс	Набрати курсивом
Вирівняти пробіл між словами	12		—	Переставити букви
Збільшити пробіл між словами	Y		—	Викинути слово
Ліквідувати пробіл	↑		—	Викинути букву в середині слова
Перевернути букву	Y		—	Поміняти місцями слова
Набрати врозрядку	розр		—	Вставити тире
Набрати відбір	—		—	Замінити букви
Збільшити пробіл між рядками	—		—	Замінити слово
Вирівняти букви	—		—	Вирівняти рядки
			—	Набрати свій шрифт

коренів цукр. буряків на посівах з міжряддям 45 см, з яких попередньо гнчка зрізана гнчкосбиральною машиною БМ-6А. К. м. КС-6Б спирається на чотири колеса, уніфіковані з колесами зернозбиральної комбайна СК-5 «Нива». Мости ведучих і напрямних коліс теж уніфіковані з мостами СК-5. Копачі й шнековий очисник розміщені на рухомій рамі, всі інші робочі органи і вузли встановлені на основній рамі. Головні вузли КС-6Б див. на мал. Технологічний процес роботи такий: переміщують вздовж бурякових рядків, К. м. своїми дисковими копачами 1 і 2 підкопує буряки і за допомогою лопатного бігера подає їх (разом з частиною ґрунту) на шнековий очисник 3; останній очищає корені від залишків гнчки, рослинних решток і частково від ґрунту та подає їх до позовдовжнього транспортера 4, що переміщує корені (разом з грудками) на горизонтальний стрічковий транспортер 5; стрічковий транспортер подає всю масу на перший вал грудкоруйнувача 6, який транспортує її, руйнуючи грудки, до вивантажувального елеватора 7, що подає корені в транспортні засоби. К. м. КС-6Б має площадку водія з кабіною, устаткованою гідросистемою для рульового керування, піднімання і опускання копачів, системою автоматич. контролю. Продуктивність КС-6Б — від 1,35 до 2,43 т/год. Застосування в комплексі БМ-6А і КС-6Б для двофазного збирання цукр. буряків підвищує продуктивність праці (порівняно з продуктивністю трирядних бурякосбиральних комбайнів) у 2,6—3 рази. К. м. РК-6 і РК-4 — теж самостійні комбайни. Але свого двигуна не мають. Енергетичним засобом приводу цих К. м. є трактор МТЗ-80Л з двигуном потужністю 80—90 к. с. З трактора знімають колеса і монтують його в спец. пристрої на комбайні (мал.). К. м. РК-6 збирає відразу 6 рядків цукр. буряків, посіяних з міжряддям 45 см, а РК-4 — чотири рядки на зрошуваних землях з міжряддям 60 см. Ходові колеса К. м. РК-6 і РК-4 приводяться в дію ланцюговою передачею від зірчаток, змонтованих на півосі трактора; привід в дію робочих органів і механізмів цих К. м. — від валу відбору потужності трактора. Технологічний процес роботи цих К. м. тотожний з технологічним процесом КС-6Б. Продуктивність РК-6 від 1,35 до 1,94 т/год, а РК-4 — до 1,3 т/год. С. О. Карпенко.

КОРЕНЕД БУРЯКІВ, чорна ніжка буряків — хвороба сходів буряків, що виникає при uszkodженні їх деякими грибами і бактеріями за несприятливих умов росту. Поширені в усіх зонах бурякозасіяння (на Україні особливо в Хмельн., Вінн., Черніг. обл.). При К. б. корінець і підсім'ядольне коліно буріють, згодом черніють і стоншуються, іноді розвиваються деформовані коренеплідні. Дуже uszkodжені рослини гинуть, сходів зріджуються. Заходять боротьби. Використовують лише високоякісне насіння. Протруюють насіння фунгіцидами. На насінних заводах обробляють насіння захисно-стимулюючими речовинами. Застосовують високу агротехніку.

КОРЕНЕНІЖКИ (Rhizopoda) — підклас (за деякими авторами — клас) одноклітинних тварин класу саркодових. Розмір від кількох мкм до 3 мм, викопні, напр. *нуліти*, — до 15 см. К. можуть утворювати цитоплазматичні вирости — *псевдодії*, за допомогою яких вони пересуваються і захоплюють їжу. К. поділяють на 3 ряди: *амебоподібні*, *форамініфери* та *раковинні* К. (Testacea). К. поширені в морях, океанах, прісних водоймах, деякі (напр., *Ентапоеба*) є небезпечними паразитами тварин і людини; багато видів К., раковини яких добре зберігаються у викопному стані, використовуються для визначення віку геологічних відкладів.

КОРЕНЕПЛІД — дуже потовщений головний *корінь*, в якому відкладаються поживні речовини; в утворенні К. беруть участь також *кореневі шийка* і *стебло*. Назва «коренеплід» наук. неточна, бо нічого спільного з плодом К. не має. У К. розрізняють 3 осн. частини: власне *корінь*, *шийку* (*гіпохотиль*) і *головку* (стеблову частину, що міститься над поверхнею землі й несе на собі розетку листків). К. буває здебільшого у *дворіччиків*. К. наз. також рослини, що їх вирощують для госп. використання (морква, буряк, ріпа, пегрушка, пастернак тощо). Іл. с. 399.

КОРЕНЕРІТ (Rhizostoma) — рід кишковопорожнинних тварин класу *сцифоїдів*. У *медуз* (діаметр лавона до 80 см) рототий отвір дуже малий, навколо нього великі лопаті з численними вторинними рототими порами, через які їжа (найдрібніші планктонні організми) потрапляє у глотку. На рототих лопатях розміщені жалкі клітини (див. *Кнідобласти*), що можуть спричинити також опіки шкіри людини. Розмноження статеве, розвиток з перетворенням (личинка — *планула*) і чергуванням медузоїдного і поліпоїдного (сцифоїстома) покоління. Бл. 80 видів, пошир. переважно в теплих морях. В СРСР — 2 види, з них у Чорному та Азовському морях — *Rhizostoma pulmo*. Іл. с. 402.

КОРЕНІЦЬКИЙ Порфірій (бл. 1815, Харківщина — січень 1854, Харків) — укр. письменник. Учився в Харків. семінарії, виключений за складання антиклерикальних віршів. Автор сатиричних поем «Кураж» (поширювалася в списках), «Вечорниця» (1841), байок, віршів, де наслідував бурлескний стиль «Енеїди» І. Котляревського. Використовує в своїх творах фольклорний матеріал, малював селянський побут і звичаї.

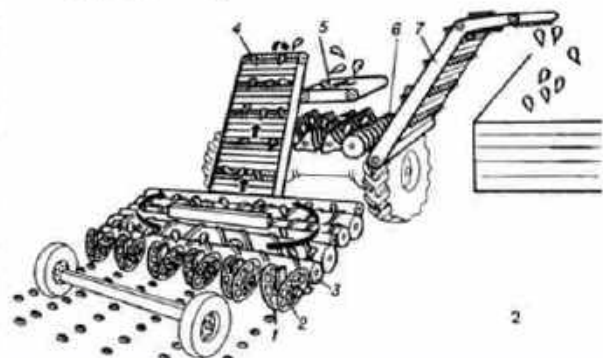
КОРЕОПСИС (Coreopsis) — рід рослин родини *складноцвітних*. Гол. чин. одно- або багаторічні трави. Листки суцільні або розсічені. Суцвіття — кошики з безплідними язичковими квітками і диском з двостатевих трубчастих квіток. Сім'янки з слабо розвинутими остями або без них. Бл. 120 видів, поширених переважно в Америці та в тропічній Африці. В СРСР, у т. ч. й на Україні, використо-

вують однорічні декоративні рослини — К. фарбувальний (*C. tinctoria*) та К. Друммонда (*C. drummondii*). Для зрізу вирощують К. великоквітковий (*C. grandiflora*). Іл. с. 402.

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ РАХУНКІВ (від лат. *correspondeo* — відповідаю, повідомляю) — взаємозв'язок бухгалтерських рахунків при відображенні господарських операцій методом подвійного запису. Відображає реальний зв'язок окремих сторін даної госп. операції, напр., витрат коштів під час купівлі матеріальних цінностей, з одного боку, і надходження цих цінностей — з другого. Оформляють К. р., складаючи бухгалтерські проводки госп. операцій і записуючи їх до рахунків *бухгалтерського обліку*.

КОРЕЦЬ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Корчику (бас. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Новоград-Волинський. Вперше згадується 1150 як Корчеськ. У 14 ст. в складі Волині, землі потрапив під владу феод. Литви, після *Люблінської унії* 1569 — до Польщі. В серпні 1648 визволений сел.-козац. військом Б. Хмельницького. За *Андрусівсь-*

Коренезбиральна машина: 1 — КС-6Б; 2 — КС-6Б (технологічна схема); 3 — пасивний диск; 4 — шнековий очисник; 5 — позовдовжній транспортер; 6 — грудкоруйнувач; 7 — вивантажувальний елеватор; 3 — РК-6.

В. М. Корецький.

Корець. Залишки замку 16 ст.

Коренорот Rhizostoma pulmo.

Кореопсис Друммонда.

ким перемир'ям 1667 залишився за Польщею. За 2-м поділом Польщі (1793) возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. За Ризьким мирним договором 1921 відійшов до Польщі. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час нім.-фашист. окупації К. (8.VII 1941—12.I 1944) в місті діяли підпільні орг-ції, керовані Ровен. обкомом партії. В К.—цукр., мол., прод. товарів, пластмасових виробів з-ди, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 лікарні, поліклініка. Будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 6 бібліотек. Архит. пам'ятки: залишки замку (16 ст.), будівлі жіночого монастиря (16—19 ст.), костюла (17 ст.), церкви (18 ст.) та ін. В 1612—18 в К. жив укр. письменник Л. Зизний. У 1846 в К. приїздив Т. Г. Шевченко.

КОРЕЦЬКИЙ Володимир Михайлович [н. 6 (18).II 1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. учений-юрист, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1980). Закінчив Харків. ун-т 1916. В 1919—41 і 1944—49 викладав у вузах Харкова, 1941—44 — у Ташкентському юрид. ін-ті. В 1949—74 — директор Інституту (до 1969 — Сектор) держави і права АН УРСР, з 1974 — почесний директор цього інституту, завідувач відділом міжнародного права та порівняльного правознавства. Автор наукових праць, які відіграли значну роль у становленні і розвитку рад. доктрини міжнар. права і заг. історії д-ви і права. Входить до складу рад. делегації на сесіях Ген. Асамблеї ООН (1946, 1947, 1949), брав участь у роботі ряду міжнар. конференцій і комісій ООН. У 1961—70 — член Міжнародного суду ООН (1967—70 — заст. голови цього суду). Почесний член Інст. т-ва міжнар. права, дійсний член Ін-ту міжнар. права (Женева), акад. Мексиканської академії міжнар. права та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Очерки международного хозяйственного права, кн. 1. Х., 1928; Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права, М., 1948; Монтеск'є, К., 1955; «Общие принципы права» в международном праве К., 1957; Декларация прав и обязанностей государств. К., 1962.

Лит.: Таранов А., Пясух Я. Володимир Михайлович Корецький. «Радянське право», 1970, № 2.

КОРЕЦЬКИЙ Юрій Володимирович [11 (24).V 1911, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 19.IX 1941] — укр. рад. поет і перекладач. Син В. М. Корецького. Закінчив Харків. ін-т професити (тепер ун-т ім. О. М. Горького, 1931). Учасник Великої Вітчизн. війни. Загинув у боях за Київ. Автор віршованих оповідань (зб. «Ми ще повернемось!», 1934), віршів для дітей (зб. «Плем'я відважних», 1935). Перекладав укр. мовою твори Дж. Байрона, У. Шекспіра, В. Скотта.

Тв.: Вибране. Х., 1967.

КОРЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 0,7 тис. км². Нас. 48,4 тис. чол. (1979). У районі — 50 населених пунктів, підпорядкованих міській та 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Корець.

Поверхня — хвиляста рівнина. К. р. розташований на Пн. Волинської височини. Корисні копалини: граніти, гнейси, польовий шпат, каолінит, глина, пісок; є

джерела родючих вод. Гол. річки — Случ з прит. Корчик, Стави (бас. Прип'яті). Ґрунти дерново-підзолисті, сірі лісові та опідзолені чорноземи. Пн. частина району лежить у зоні мішаних лісів, пд. — в лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, клен, ясен, береза, липа, граб) займають 8,7 тис. га.

Підприємства харч. та комбикормової пром-сті; найбільші — корецький цукр., прод. товарів, великокежіршкі овочесушильний та комбикормовий з-ди; є також Корецький з-д пластмасових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Корець). З будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 52,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,2 тис. га. Осушених с.-г. угідь — 20,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, льон, картопля, овочеві. В К. р. — 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка. Автошляхів — 188 км, у т. ч. з твердим покриттям — 155 км. У районі — 43 заг.-осв., музична та автошколи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 47 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 11 будинків культури, 37 клубів, 2 кінотеатри, 45 кіноустановок, 48 б-к. В с. Сямострилах К. р. народилися академіки АН УРСР В. І. Лисський та Я. С. Подстригач. Архит. пам'ятки: в с. Великих Межирічах — монастир-фортеця (15 ст.), в с. Залізничі — Покровська церква (1745), в с. Шекичіві в урочищі Воронусі — козацька могила (17 ст.). Поблизу с. Світанка — бл. 300 курганів давньорус. часів. У К. р. видається газ. «Жовтневий зорі» (з 1941). В. А. Павлиць.

КОРЕЦЬКИЙ-САТАНОВСЬКИЙ Арсеній (кн. 16 або поч. 17 ст., містечко Сатанів, тепер смт Го-

родоцького р-ну Хмельн. обл. — після 1653) — укр. педагог, перекладач і лексикограф. Навчався у Львівській братській школі (після 1630). Був викладачем Київської братської школи. Разом із Євфимієм Славинецьким 1649 виїхав до Москви виправляти церковні книги. Перекладав з лат. мови на церковнослов'янську. Разом з Є. Славинецьким уклав перший церковнослов'янсько-латинський словник. Надруковано його в книзі «Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського» (К., 1973).

КОРЕЯ — країна у Сх. Азії, на Корейському п-ові, прилеглий частині материка та островах. На Сх. омивається Японським м., на Зх. — Жовтим м., на Пд. — водами Корейської прот. Пл. 220,8 тис. км² (у т. ч. 1,2 тис. км² демілітаризованої зони). Населення — понад 54,1 млн. чол. (1978, оцінка); 99% — корейці. Карти див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Природа. Узбережжя сх. частини К. — гористе, розчленоване слабо; зх. та пн.-сх. береги переважно низькогірні, погорбовані, розчленовані численними затоками та бухтами. Для зх. узбережжя характерні високі (до 10 м) припливи, з великою швидкістю припливно-відпливних течій, які затоплюють прибережну смугу завширшки до 10 км. Більшу частину тер. країни займають гори й плоскогір'я (вис. 500—2000 м). На півночі (Пн.-Корейські гори з найвищою вершиною К. — вулканом Пектусан (на кордоні з Китаєм), вис. 2750 м. Гори складаються з численних

хребтів, між якими лежать плоскогір'я Чанбайшань і плато Кема. На Сх. Корейського п-ова відносяться Сх.-Корейські гори у вигляді системи паралельних хребтів; на півдні — Пд.-Корейські гори. Низовини простягаються гол. чин. вздовж зх. узбережжя. Поклади заліз., поліметалевих і мідних руд, графіту, магнетиту, вугілля. На Корейському п-ові клімат морський, у напрямі на Пн. переходить у континентальний, мусонний, на більшій частині території — помірний, на крайньому Пд. — субтропічний. Пересічна т-ра січня на Пн. — 21°, на Пд. +4° (в горах морози досягають —30, —40°); серпня — відповідно +22 і +26°. Пересічна річна кількість опадів від 700 мм на Пн. до 1500 мм на Пд. Річкова сітка густа, річки переважно гірські, порожисті. Судноплавні лише пониззя найбільших річок, головні з них: Амноккан, Тедонган, Хангані Туманган. Грунти переважно гірські бурі лісові та жовто-бурі лісові, на Зх. та крайньому Пд. — жовто-бурі, жовтоземні й червоноземні. Під лісами й чагарниками — понад 70% площі країни; на Пн. переважають хвойні (сосна, ялина, модрина, кедр), в центр. частині — широколистяні (дуб, клен та ін.), на крайньому Пд. — субтропічні вічнозелені й листопадні ліси.

Історія. Найдавніші сліди людини на Корейському п-ові належать до пізнього палеоліту. Першою д-вою в історії К. вчені КНДР вважають давній Чосон (час розквіту — 5—4 ст. до н. е.). На поч. нашої ери утворилися ранньофеод. кор. д-ви Когуре, Пекче та Сілла. В 918 полководець Ван Гон створив д-ву Коре (звідси походить сучас. назва Кореї), яка 935 об'єднала всю країну. З 1-ї пол. 12 ст. д-ва Коре почала занепадати внаслідок феод. воєн і сел. повстань. З 1231 протягом кількох десятиліть нар. маси вели запеклу боротьбу проти монг. завоюників. У 1259 правителі Коре визнали владу монг. хана. В серед. 14 ст. д-ва Коре розірвала насальні стосунки з заснованою монголами Юаньською імперією. 1359—62 відбула навалу кит. завоюників. У 1392 воєначальник Лі Сон Ге став королем Коре, поклавши початок дин. Лі (правила до 1910). Д-ва Коре почала називатися Чосон. Ті екон. і культур. піднесення припало на серед. 15 ст. В той же період посилюлася феод. експлуатація, що викликало ряд сел. повстань. В кін. 16 ст. в К. вторглася япон. завоювання. У 1592—98 кор. народ піднявся на визвольну війну й вигнав їх з своєї території. Видатну роль у цій війні відіграв кор. флотоводець Лі Сун Сін. У 1627 і 1636 в К. вторглася маньчжур. В кін. 18 ст. в К. з'явилися ознаки розкладу феод. відносин. В 60—70-х рр. 19 ст. Франція і США спробували силою «відкрити» К., правителі якої дотримувалися політики зовн. ізоляції. В 1876 Японія нав'язала К. нерівноправний Канхваський договір. Потім США, Великобританія, Німеччина, Росія, Франція та ін. д-ви уклали з К. аналогічні угоди. Під час російсько-японської війни

1904—05 япон. імперіалісти окупували К. За договором про протекторат (від 17.XI 1905) К. втрачала право мати відносини з іноз. д-вами і підкорялася владі япон. генерального резидента. В 1910 Японія анексувала К. і включила її до складу япон. імперії. Велика Жовтн. соціалістич. революція мала значний революціонізувальний вплив на К. У березні — квітні 1919 в К. відбулося загальнонац. повстання (див. *Березневе повстання в Кореї 1919*). На поч. 20-х рр. в К. почали створюватися марксистські гуртки і комуністичні групи, робітн. і сел. орг-ції. В 1925 було створено Компартію К. Жорстокі репресії і фракційна боротьба призвели до того, що 1928 компартія припинила своє існування. Після її розпуску в пром. районах країни було створено підпільні комуністичні групи. В 30-х рр. важливою формою нац. визвольного руху кор. народу стала збройна боротьба. На тер. Пн.-Сх. Китаю (Маньчжурія), де жило понад 1 млн. корейців, розгорнувся партизанський рух, яким керували кор. комуністи на чолі з Кім Ір Сенем. У 1934 на базі партизанських загонів було створено кор. Нар.-революц. армію. У 1936 на основі тактики створення широкого антиімперіалістичного фронту кор. комуністи заснували Т-во відродження батьківщини. Його програма ставила завданням ліквідувати япон. панування, створити незалежну кор. д-ву, здійснити політ., соціально-екон. і культур. перетворення демократичного характеру. В роки 2-ї світової війни, під впливом перемог СРСР над нім. фашизмом, в К. розгорнулися різні форми Руху Опору. У

серпні 1945 Рад. Армія, розгромивши *Квантунську армію*, визволила К. від япон. ярма. У вересні 1945 в Пд. К. висадилися амер. війська. Тер. К. згідно з рішенням *Потсдамської конференції 1945* було поділено на зону відповідальності Рад. Армії (на Пн. від 38 паралелі) та зону відповідальності амер. військ (на Пд. від 38 паралелі). Передбачалося, що цей поділ матиме тимчасовий характер. Його метою було прийняття капітуляції япон. військ Рад. Армією у Пн. К., амер. армією — у Пд. К. У Пн. К., де перебували рад. війська, створилися сприятливі умови для здійснення нар.-демократичної революції. Боротьбу трудящих за її здійснення очолювала Компартія К. (згодом — Трудова партія К.), відновлена після визволення країни. До 1947 у Пн. К. в основному було розв'язано загальнодемократичні завдання революції, склалися умови для переходу до розв'язання соціалістичних завдань. У Пд. К. амер. війська зберегли япон. адм. систему, розігнали створені нар. к-ти, почали збирати сили реакції. Моск. нарада міністрів закорд. справ СРСР, США і Великобританії (грудень 1945) висловила за створення Тимчасового кор. демократичного уряду. Проте правлячі кола США стали на шлях розколу країни, створення у Пд. К. сепаратної д-ви. В травні 1948, незважаючи на активний протест населення, у Пд. К. було проведено «вибори» до Нац. зборів. 15.VIII 1948 у Пд. К. було створено «Республіку Корею». У відповідь на розкольніцькі дії імперіалістичних кіл прогресивні сили К. взяли курс на створення справжньої нар.-демократичної республіки. В серпні 1948 було проведено загальнокор. вибори до Верховних нар. зборів К. (у Пн. К. вони були прямими, у Пд. К., де вибори проводилися нелегально, — непрямыми). Верховні нар. збори проголосили утворення КНДР і сформували уряд на чолі з Кім Ір Сенем. Див. розділи «КНДР» і «Південна Корея». В. К. Пак, Наука. В перших століттях н. е. в К. з'явилася ієрогліфічне письмо. Астрономічні та метеорологічні спостереження велися з 2 ст. Одночасно розвивалася математика. В 632—647 споруджено першу на Сході астр. башту. В 718 винайдено водяний годинник. У 682 в д-ві Сілла відкрилося вище держ. уч-ще «Кукхак». У 10 ст. в К. вже були 6-ки. В 1234 вперше в світі застосовано друкарський металевий шрифт. Найранішим з кор. літописів, що зберігся, є «Самгук сагі» («Історичні записи трьох держав», 1145). В кін. 13 ст. буддистський чернець Кім Ірхон написав літопис «Самгук юса». В 1451 було складено «коресу» («Історію Кореї» в 139 книгах). У серед. 15 ст. почалося складання «Хроніки династії Лі» (завершена в кін. 19 ст.). У 1451 Ян Сон Джі та ін. склали історико-геогр. опис і карту К. Значного розвитку в К. досягла медицина. В 1432 було завершенно складання кор. фармакопії «Хан'як чипсонбан», 1445 видано мед. енциклопедію «Ійбан

Голова бодхісатви Кан-ним. Вазальт. 8—10 ст. Державний музей мистецтва народів Сходу. Москва.

ючків. В 15—17 ст. з'явилися значні природничонаукові праці, серед яких — енциклопедія «Тонгук йоджі синнам» («Огляд визначних пам'яток держав Сходу» в 55 книжках, 1487) і медична енциклопедія «Тоний погам» («Скарбниці медицини Сходу» в 25 книжках кор. вченого Хо Джуна, 1610). У 15—16 ст. значних успіхів досягнуто в кораблебудуванні й артилерії (вдосконалення Лі Сун Сіна). В 1770 видано 100-томну кор. енциклопедію «Тонгук мухон піго», 1798 — с.-г. енциклопедію. У 1861 вийшли праці Хван Хе Ама з питань терапії. В кін. 19 — на поч. 20 ст. було опубліковано праці основоположника кор. мовознавства Чу Сі Гьона. У 30-х рр. 20 ст. здійснювалися спроби висвітлення історії з марксистських позицій (Пек Нам Ун та ін.).

Література. Л-ра К. зародилася в перших століттях н. е. До кін. 19 ст. створювалися на ханмуні (корейованій формі кит. літ. мови) і кор. мовою. Від давньої поезії кор. мовою збереглося 25 невеликих віршів — хянга («пісні рідного краю»; 7—11 ст.), продовження яких в 11—14 ст. були «пісні Коре». Видатні майстри поезії на ханмуні в 9—13 ст. — лірики Чхве Чхі Вон, Лі Ін Но, Лі Гю Бо. Рання проза на ханмуні в 11—13 ст. представлена конфуціанським літописом «Історичні записи трьох держав» Кім Бу Сіка, буддиською житійною л-рою, «неофіційними історіями» («Події, що залишилися від часів трьох держав» Ірсона), збірками пхесоль — прози малих форм. Кращі зразки л-ри на ханмуні 9 — поч. 15 ст. увійшли до «Східної антології», укладеної 1478 в 130 книгах Со Го Джоном та ін. У розвитку середньовічної новели велику роль відіграв Кім Сі Сип. У 16 ст. з'явилися алегоричні повісті Лім Дже. Перший твір на кор. алфавіті (створений 1444) — «Ода дракону, що летить в небесах» (1445) Чон Ін Джі і Квон Дже. В поезії кор. мовою в 16—17 ст. переважала пейзажна в філосо. лірика («поезія рік і озер»). Найвищий розквіт її жанрів — сиджо (тривірші) і каса (поем) — у творчості Чон Чхольа, Пак Ін Хо, Юн Сон До. В 17—19 ст. особливо популярним був жанр повісті кор. мовою, гол. чин. анонімної («Повість про Чхунхьян», «Повість про Сім Чхон» та ін.). Ідеї просвітительського напрямку сирхак відобразилися у творчості Кім Ман Джуна — автора першого роману «Хмарний сон дев'яти», в сатиричних новелах і віршах на ханмуні письменників-реалістів 18—19 ст. Пак Чі Вона й Чон Як Йона. Перехідним етапом до прози поч. 20 ст. була синсоль («нова проза»); повісті Лі Ін Джіка та ін. Л-ра розвивалася і в тяжких умовах япон. колоніального панування (1910—45). Початок сучас. прози поклав письменник та ідеолог кор. бурж. націоналізму Лі Гван Су романом «Бездущність» (1917). У л-рі 20-х рр. ішла боротьба різних напрямів. Під впливом Великої Жовт. соціаліст. революції формувалася кор. пролет. л-ра. Її визначні представники — Чхве Сохе, Лі Гі Йон, Чо Мьон

Хі, Сон Йон. До демократичного напрямку в л-рі 30-х рр. належав лірик Кім Соволь. В ході анти-япон. нац.-визвольної боротьби народжувалася революц. література.

Л. Р. Концевич.
Архітектура. На тер. К. від епохи неоліту збереглися залишки глинобитних напівземлянок, від перших століть н. е. — поховальні споруди — *дольмени, гробниці*, від 7 ст. — астрономічна башта Чхонсонде поблизу Кьонджу. З 8 ст. інтенсивно забудовувалися міста (в т. ч. столиця Кьонджу), споруджувалися кам. храмові ансамблі й пагоди (печерний храм Соккурам, 742—764; комплекс Пульгукса, 751, перебудований 1350, — поблизу Кьонджу). В епоху л-ни Коре (918—1392) будували пагоди складних форм (пагода Хьомьомхап храму Попчхонса в Хансоні, тепер Сеул, 1085), багато декоровані кульгові (монастир Согванса в районі Амьона, пров. Хамгьон-Намдо, 1386, зруйнований 1950—53) та світські (палац правителів Манвольде в Сондо, тепер Кесон, 918, зруйнований 1361) комплекси. За часів дин. Лі (1392—1910) споруджували величні палацові ансамблі з невеликих будівель, об'єднаних подвір'ями й багато оздоблених різьбленням на дереві й камені (Кьонбоккун у Хансоні, 1394, зруйнований в 16 ст., відбудований у 19 ст., знову зруйнований 1950—53), а також культові споруди (монастир Тхондоса, 16 ст., пагода монастиря Вонгакса в Хансоні, 1467), що відзначаються пишністю й розкішом. Нар. житло К. — низький одноповерховий будинок (з каменю, глини, дерева) з терасою й традиційною системою опалення під підлогою. В період япон. колоніального панування (1910—45) архітектура К. зазнала впливу європ. та япон. архітектури.

Образотворче мистецтво. На тер. К. від часів неоліту зберігся посуд з глини; від 3—7 ст. — розписи з зображенням побутових сцен, якими були вкриті стіни гробниць. Декоративно-ужиткове мист. цього часу представлене посудинами з глини у вигляді вершників і будиноків, впробах з металу (бронзові дзеркала, золоті корони правителів тощо). Скульптура 7—10 ст. виконана в традиціях буддиської пластики (статуя Будди й горельєф бодхісатви Кванім з храму Соккурам, 8 ст.). В 10 ст. значного розвитку набула монументальна скульптура (статуя Будди Майтреї, повіт Понсан, пров. Чхунчхон-Намдо), поширився жи-

вопис тушшю та водяними фарбами на сувоях. Розквіту досягло виготовлення виробів з кам. маси та фарфору. В 14 ст. засн. г. з. академію живопису. Серед художників 15—18 ст. майстри портрета, пейзажу й побутового жанру — Кан Хі Ан, Кім Сік, Чон Сон, Юн Ду Со, Кім Хон До та ін. У 19 ст. багато митців працювали в традиційному жанрі «квіти — птахи». В кін. цього ж ст. з'явився олійний живопис. В 15—19 ст. удосконалювалося виробн. фарфору. В 30 — на поч. 40-х рр. 20 ст. працював скульптор Кім Бок Чін (один з перших керівників кор. федерації пролет. мистецтва).

О. М. Глухарьова.
Музика. Ладова будова кор. музики ґрунтується на *пентатоніці* з елементами *діатоніки й хроматизму*. Нар. пісні — одноголосі, жанрово різноманітні, спів багатий на мелодичні й ритмічні варіанти й прикраси. Муз. інструменти: каягим (багатострунний щипковий), хеагим (струнний смичковий), тхунзо, пхірі (духовий), тейгим, чанго (ударні). Становлення традиційних муз. форм належить до 3—9 ст. При імператорському дворі існували *покальни* та інструм. ансамблі, відбувалися вистави з музикою, танцями й співом. У 15 ст. засн. перший муз. навч. заклад, введено своєрідну систему нотації, складено муз. енциклопедію («Основи музичного мистецтва»). В 2-й пол. 19 ст. зародилася нар. муз. драма — чхангик, яка розвинулася в нац. оперу (композитор Сін Дже Хе).

Театр. Історія кор. театру починається ще в 3 ст. до н. е. з обрядових пісень і танців, в основі яких — алегоричні відтворення явищ природи й трудових процесів. У 14—15 ст. виник нар. театр масок (камьонгик) і театр ляльок (інхьонгик). Розвитку нар. театру сприяли нар. актори-професіонали — *кванде*. Становлення профес. театру відбувалося в кін. 19 — на поч. 20 ст. В 1911 засн. театр «Хьоксиндан» («Група реформ»), 1921 — «Союз драматичного мистецтва», 1930 — пролет. театр «Мачхі» («Молодь»), 1932 — «Театр майбутнього», обидва — в Пхеньяні, 1931 — «Масовий театр» в Кесоні, 1932 — Т-во драм. мистецтва в Масані та ін. В період япон. колоніального панування діяльність нац. театрів обмежувала япон. цензура.

Кіно. Перший фільм знято 1921 групою аматорів. У 2-й пол. 20-х рр. виходили картини, які показували тяжке життя народу («Бродяга», «Сутінкова вулиця» та ін.). У фільмах режисера, сценариста та актора На Ун Гю виражено протест проти колоніалізму й соціальної несправедливості («Аріран», 1926; «В пошуках кохання», 1928). В 30—40-х рр. кіно перебувало під япон. контролем.

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА. КНДР — держава, розташована на Пн. Корейського п-ова та прилеглий частини материка.

В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій та 2 міста (Пхеньян і Кесон), виділені в окремі адм. одиниці (провінції).

Кім Хон До. Автопортрет. Живопис на папері, 18 ст.

Кім Джі Сін. Янбап і простолудини. Живопис на папері. Кінець 18 ст.

Державний лад. КНДР — соціалістична д-ва. Діє конституція 1972. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Верховні нар. збори (ВНЗ), що обираються населенням на основі загальних, рівних, прямих виборів при загальному голосуванні строком на 4 роки. ВНЗ обирають Постійну раду Верховних нар. зборів, відповідальну перед ними, яка здійснює верховну владу в період між сесіями ВНЗ. Голова д-ви — президент КНДР очолює найвищий керівний орган нар. влади — Центр. нар. комітет (ЦНК), який обирається ВНЗ. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом влади є уряд — Адм. рада. Владу на місцях здійснюють обрані населенням представницькі органи — Нар. збори провінцій і міст центр. підпорядкування, Нар. збори повітів, міст і районів. Виборче право надається всім громадянам, які досягли 17 років. **Б. А. Тихонова.**

Населення. Основне населення КНДР — корейці. Пересічна густина нас. — 140,5 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить 45%. Найбільші міста: Пхеньян, Хамхін, Сінїйджу, Вонсан, Чхонджін, Хиннам. Історія. КНДР була утворена 1948. Рад. Союз першим встановив з нею дипломатичні відносини (жовтень 1948). В 1949 було прийнято 2-річний план відбудови нар. г-ва. Для віднесення економіки й культури КНДР важливе значення мала підписана в березні 1949 угода про екон. і культур. співробітництво між СРСР і КНДР (див. *Радянське Союзу — КНДР угоди*). Уряд КНДР активно проводив політику, спрямовану на об'єднання країни на мирній, демократичній основі. Проте південнокор. влада, відкинувши всі пропозиції КНДР, 25. VI 1950 при підтримці США почала війну проти КНДР. Мужня боротьба трудящих КНДР, що спиралися на підтримку Рад. Союзу, ін. соціалістичних країн, всіх прогресивних сил світу, змусила агресора 27. VII 1953 підписати угоду про перемир'я. Трудящі республіки під керівництвом Трудової партії Кореї (ТПК), при всебічній допомозі країн соціалізму успішно здійснили відбудову зруйнованого війною нар. г-ва. До 1958 в усіх сферах нар. г-ва республіки утвердилися соціалістичні виробничі відносини. IV з'їзд ТПК (1961) проголосив побудову основ соціалізму у КНДР, затвердив 7-річний план розвитку нар. г-ва (1961—67). В 1961 було укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і КНДР. V з'їзд ТПК (1970) підбив підсумки виконання 7-річного плану, затвердив директиви 6-річного (1971—76) плану розвитку нар. г-ва КНДР, констатував перетворення КНДР на соціалістичну індустр. д-ву. Важливим етапом дальшого зміцнення матеріально-тех. бази соціалізму є реалізація другого 7-річного плану розвитку нар. г-ва КНДР (1978—84). Влітку 1972 за ініціативою уряду КНДР почався діалог між Пн. К. і Пд. К. Було опубліковано спільну заяву, що

визначила осн. принципи об'єднання країни, створено Координаційний к-т. Проте південнокор. влада повила справу до згорання переговорів. КНДР має з 1973 свого постійного спостерігача при ООН. **В. К. Пак.**

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. Трудова партія Кореї, засн. 1945. Демократична партія, засн. 1945. Партія Чхондоге-Чхондан (Партія молодих друзів релігії небесного шляху), засн. 1946. Єдиний демократичний вітчизняний фронт Кореї, створений 1949. Об'єднує всі демократичні та патріотичні сили країни. Об'єднані профспілки Кореї, засн. 1945. Входить до ВФП. Спілка трудящих сільського господарства Кореї, засн. 1965. Спілка соціалістичної трудової молоді Кореї, засн. 1946. Входить до ВФДМ.

Народне господарство. КНДР — індустр.-агр. д-ва. За роки народно-демократичної влади проведено глибокі соціально-екон. перетворення: здійснено агр. реформу, кооперацію с. г., націоналізовано всі пром. підприємства, транспорт, засоби зв'язку, банки, торгівлю. Великої шкоди г-ву країни завдала війна 1950—53. У післявоєнні роки на основі планового екон. розвитку нар. господарство було відбудовано, реконструйовано осн. галузі г-ва. Починаючи з 1958 нар. г-во країни базується на двох формах соціалістич. власності — держ. і кооперативній. Дальший розвиток пром-сті на соціалістич. засадах, ліквідація диспропорцій у структурі пром. виробн., підвищення тех. рівня всіх галузей г-ва, виконання нар.-госп. планів перетворили КНДР з агр. на індустр. країну. Соціалістич. індустріалізація відбувалася на основі принципу переважного зростання важкої індустрії при одночасному розвитку легкої пром-сті і с. г. Станом на 1978 за допомогою СРСР було споруджено 57 нових підприємств, зокрема Сунхунська ГЕС, металург. комбінат у Чхонджіні, сталеливарний з-д у м. Кім-Чхек, з-д кольорових металів у Нампхо, Пхеньянський текст. комбінат Пукчанська ТЕС та ін.

Промисловість. У 1978 у пром-сті створювалося бл. 60% нац. доходу. З 1970 до 1979 виробн. засоби: виробництва зросло в 3,7 раза. За роки нар. влади в країні

створено міцну енерг. базу. Найбільші ГЕС — Сунхунська, Унбонська, Содусу, а також каскади ГЕС на ріках Чанджинган, Чочхонган. Осн. ТЕС (ма місц. паливи) — Пхеньянська та Пукчанська. Щорічно у КНДР виробляється бл. 40 млрд. кВт·год електроенергії. З галузей добувної пром-сті провідне місце посідає вугільна (середньорічний видобуток — бл. 50 млн. т). Більшу частину антрациту видобувають у Пн. і Пд. вугільних басейнах (пров. Пхьоман-Намдо); бурого вугілля — у Туманганському вугільному бас. на Пн. Сх. країни. Видобування високоякісної заліз. руди зосереджено гол. чин. на Мусанському руднику (пров. Хамгьон-Пукто). Розробляють також родовища магнетиту, свинцю й цинку, вольфраму, міді, нікелю, золота й срібла, хрому, кобальту, графіту. На базі значних запасів рудних ресурсів сформувалася металург. пром-сть (1979 було випалено 5 млн. т сталі). Зосереджена вона гол. чин. на Пн. Сх. та Зх. країни. У містах Чхонджін, Соннін, Кансо, Нампхо, Кім-Чхек, Пуріон працюють металург. з-ди. Гол. центри кольорової металургії — Нампхо, Хамхін, Мунчхон, Хеджу. Значного розвитку набули машинобудування та металообробка, частка яких у заг. обсязі пром. виробн. досягає 30%. Розвинуті верстатно- (Хічхон, Кусон), автомобіле- (Токххон), тракторно- (Кіян) і суднобудування (Чхонджін, Вонсан, Нампхо, Кім-Чхек), електротех. пром-сть (Пхеньян, Теан), транспортне (Пхеньян, Вонсан) та важке машинобудування (Сінїйджу, Хамхін), виробн. інструментів та ін. Хім. пром-сть представлена виробн. каустичної соди, мінеральних добрив, барвників, синтетичних волокон, пластмас, фарм. препаратів та ін. Осн. центри: Хамхін, Нампхо, Аоджірі, Сунчхон. В Угті працює нафтопереробний з-д. Підприємства буд. матеріалів виробляють цемент, залізобетонні конструкції, цеглу, фарфоро-фаянсові вироби тощо (Пхеньян, Понсан, Хеджу, Комусан, Нампхо, Сунчхон, Хиннам, Чхонджін та ін.). Є підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті. Щорічно заготовляють бл. 10 млн. м³ деревини. Легка пром-сть представлена текст. комбінатами в Пхеньяні та Сінїйджу, бавовняними ф-ками в Кусоні, Кесоні, Саріоні, Канге, шовкоткацькими ф-ками в Аиджу, Йонбьоні, Пакчхоні, льняною ф-кою в Хесані та ін. підприємствами. Виробн. взуття (у 1977—75 млн. пар) гол. чин. у Пхеньяні, Сінїйджу, Сунчхоні. Значне місце в економіці КНДР посідає харчосмакова пром-сть (м'ясна, рисоочисна, борошномельна, цукрова, тютюнова, по переробці кукурудзи, сої, риби і морепродуктів тощо). Велика увага приділяється розвитку місцевої промисловості.

Сільське господарство. Провідна галузь с. г. — землеробство частка якого у заг. обсязі с.-г. виробн. становить бл. 80%. В обробітку — майже 18% тер. країни, понад 30% земель зрошується. Тракторний парк налічує

Герб Корейської Народно-Демократичної Республіки.

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа —

121,2 тис. км²

Населення —

17 млн. чол.

(1978, оцінка)

Столиця —

м. Пхеньян

Видобування вугілля в Анджульській шахті.

80 тис. тракторів, збудованих в КНДР. Гол. прод. культури (ви-робн. і збір, млн. т, 1978): зерно-ві — 8,1, у т. ч. рис — 4,5, куку-рудза — 2,2. Вирощують також сою, картоплю, багат, овочі, фрук-ти, з тех. культур — бавовник, коноплі, льон, арахіс, ріцину, кунжут, соняшник, тютюн, цукр, буряки, хміль, женьшень. Розво-дять шовковичного, дубового, ріци-нового шовкопрядів. Розвинуте тваринництво. Поголів'я свиней — 1,6 млн., великої рогатої худоби — 0,9 млн. У стаді переважає робоча худоба. На узбережжі — мор-ські промисли (1979 виловито 1,8 млн. т риби).

Транспорт. Найрозвинутіший залізничний транспорт (80% ванта-ж — і 70% пасажироперевезень). Довж. (тис. км, 1978): з-ць — понад 6 (у т. ч. електрифікованих — бл. 4), автошляхів — понад 21. Осн. мор. порти: Чхонджін, Нампхо. Хиннам, Вонсан, Наджін. У Суна нї поблизу Пхеньяна — міжнарод-ний аеропорт.

Зовнішні економічні зв'язки. КНДР веде торгівлю більш як з 90 країнами. Осн. торг. партнери — СРСР та ін. соціалі-стичні країни. на них припадає понад 70% зовнішньоторг. оборо-ту (у т. ч. на СРСР — понад 40%). З КНДР вивозять чорні й кольо-рові метали, хім. продукти, це-мент, магнезит, тютюн, рибу тощо; довозять машини й устаткування, рідке паливо, кокс, прокат, бавов-ну та ін. Грош. одиниця — вона. За курсом Держбанку СРСР 100 won = 74,93 крб. (гравень, 1980).

В. В. Мартинов.

Охорона здоров'я. В 1975 в краї-ні було 22,1 тис. лікарняних ліжок (1,3 ліжка на 1 тис. ж.). Мед. до-помогу подавали (1976) 17,8 тис. лікарів (1 лікар на 950 ж.) та 2744 зубні лікарі. Лікарів го-тують 3 медичні інститути та вій-ськово-медична академія. Велику допомогу в розвитку охорони здо-ров'я КНДР подають ін. соц. країни (Болгарія, Польща, НДР). Рад. Союз збудував для КНДР госпіталь на 600 ліжок та полі-клініку.

Народна освіта, наукові та куль-турно-освітні заклади. КНДР — країна суцільної письменності, всі діти охоплені школою. В 1973 прий-нято закон про запровадження заг. обов'язкового 11-річного на-вчання: 1 рік у дошкільних закла-дах і 10 — у загальноосв. школі (4 роки — поч. школа й 6 — се-редня). У 1978/79 навч. р. у по-над 9 тис. заг.-осв. шкіл навча-лось 5,1 млн. учнів, у понад 600 тех-нікумах і 158 вузах — бл. 1 млн. учнів і студентів. Найбільші ви-щі навч. заклади: Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена (засн. 1946; 12 ф-тів; понад 17 тис. студентів), Політех. ін-т ім. Кім Чхекха (засн. 1948), обидва — в Пхеньяні. *Корейська академія наук* (засн. 1952) у Пхе-ньяні з філіалом у Хамхінї. В Пхеньяні також містяться акаде-мії мед. наук (засн. 1958), с.-г. наук (засн. 1956), суспільних наук (засн. 1964), лісотех. академія, Комітет у справах архітектури, Центр. держ. 6-ка (засн. 1947; понад 1,5 млн. тт.), 6-ка АН КНДР (понад 2 млн. тт.), 6-ка при ун-ті

ім. Кім Ір Сена, міськ. 6-ка в Хам-хінї тощо. Музеї: кор. революції (засн. 1948), визвольної боротьби кор. народу (засн. 1953), істор., етногр., художній, усі — в Пхень-яні. Є музеї у Вонсані, Хамхінї, Сарівоні та ін. містах.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебаче-ня. В КНДР виходить понад 30 газет і журналів. Провідні газети: «*Нодон сінмун*» («Робітнича газета», з 1945) — орган ЦК ТПК; «*Мінч-жу Чосон*» («Демократична Корея», з 1945) — орган Президії Верхов-них нар. зборів і Кабінету міні-стрів КНДР. Журнал «*Кинноч-жа*» («Грудящий», з 1946) — те-оретичний і політ. орган ЦК ТПК. Для зарубіжних читачів видаються журнали «*Корея сьогодні*» і «*Ко-рея*» (зокрема й рос. мовою). В КНДР функціонує *Централь-не телеграфне агентство Кореї* (ЦТАК), засн. 1946. Радіомовле-ня ведеться кор., а також рос., англ., франц., ісп., япон. і кит. мовами. З 1967 в Пхеньяні діє телецентр.

В. К. Пак.
Література. Будівництву нового життя присвятили свою творчість поети Пак Пхяр Ян, Мін Бьон Гюн, Пак Се Йон, Ан Ньон Ман, Чо Гі Чхон, прозаїки Лі Гі Йон, Лі Бук Мьон, Хван Гон, Юн Се Джун. Видано патріотичні твo-ри про боротьбу кор. народу у Вітчизн. визвольній війн. 1950—53. Провідним жанром л-ри після-воєнних років став роман: актуаль-ні сучас. проблеми порушують Юн Се Джун, Чхон Се Бон та інші; з історичними романами-епопе-ями виступили Лі Гі Йон, Чхве Мьон Ік, Пак Тхе Вон. З серед. 60-х рр. поширилася мемуарна л-ра (серія «Серед людей» та ін.), твори колективів авторів за мотива-ми п'єс періоду боротьби проти япон. колонізаторів у 30-і рр. («Море крові», 1975; «Доля охоронця», 1977). У літературі 70-х рр. відображено успіхи соці-алістич. будівництва, воєнна те-матика (романи Хван Гона, Юн Се Чхольа, Пьон Хі Гина та ін.).

Л. Р. Концевич.

Архітектура. Після утворення КНДР та війни 1950—53 відбудо-вуються й реконструюються міста (Хамхін, Вонсан, Сарівон, Кесон, Нампхо та ін.), споруджуються пром. й гідротехнічні будівлі, лі-карні, школи, палаци культури тощо. В архітектурі громад. буд-івель 50 — поч. 60-х рр. вико-ристовуються елементи середньовіч. кор. архітектури (зокрема, буди-нок театру в Пхеньяні, 1960); з 2-ї пол. 60-х рр. в буд-ві ширше впроваджуються нові буд. мате-ріали й конструкції, зводяться споруди, що відзначаються раці-ональністю планування, лаконічні-стю й виразністю архіт. форм (Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена, 1972), розширюється житлове буд-во за типовими проектами (багатоповер-хові секційні будинки, в т. ч. баш-тові, 5-ті, 6-поверхові галерейні) із своєрідними особливостями бла-гоустрою (опалювальна система під підлогою). В сільському житл. буд-ві поширені котеджі, **блокові** (1—2-поверхові) та секційні (4-по-верхові) будинки. Широко ведеться курортне буд-во. Серед архітекто-

рів — Кім Джон Хі, Лі Хьон, Пак Ік Хван, Сін Сун Гьон та ін. В 1954 в Пхеньяні засн. Спільку кор. архітекторів.

Образотворче мистецтво. Відрод-женню нац. живопису Пн. К. сприя-ла Асоціація діячів л-ри і мист., організована 1946. В роки війни 1950—53 художники створювали переважно агітаційні листівки, плакати. Серед сучас. митців, що працюють в нац. традиціях (живо-пис тушшю і водяними фарбами), — Лі Чхон, Лі Сок Хо; в техніці олій-ного живопису — Кім Джон Нам, Мун Хак Су та ін. Розвивається графіка (Кім Гон Джун, Пак Сін Хі), скульптура (Мун Сок О, Чо Гю Бон). Давні традиції зберіга-ються в гончарстві, різьбленні на дереві, плетінні, ткацтві, вишив-ці. В 1953 в Пхеньяні створено Спільку художників.

О. М. Глухарьова.

Музика. В КНДР поширена ма-сова пісня (композитори Лі Мьон Сан, Сін До Сон, Пак Хан Гю), розвиваються симф. і кантатно-ораторіальний жанри; нар. муз. драма — чхангик та сучас. опера й балет (композитори Лі Мьон Сан, Хван Хак Кін, Лі Гон У, Пак Тон Сіль, Кім Йон Гю). У КНДР працюють: Держ. худож. театр (опери та балету), філар-монія, симф. оркестр, Ансамбль кор. нар. інструментів, Ансамбль пісні й танцю Кор. нар. армії, кон-серваторія, Держ. балетна студія, Спілька композиторів. На сценах театрів поставлено опери росій-ських («Іван Сусанін») Глінки, «Євгеній Онегін» Чайковського) та радянських, зокрема українських («Молода гвардія» Ю. Мейтуса) композиторів.

Театр. У 1947—49 в Пхеньяні від-крито: Держ. театр (тепер Держ. драм. театр «Чхольма»), Держ. нар. худож. театр (тепер Пхеньян-ський міськ. театр), трупі при Кор. нар. армії. Діють театри у про-вінціях, зокрема Північний Пхьо-нан та ін. В репертуарі театрів — п'єси з життя кор. робітників і се-лян («Вогонь» Сін Го Сона, «Паро-воз» Хан Чона, «Іскри» Се Ман Іра та ін.), про героїв давньої історії К. («Адмірал» Кім Тхе Дьона та ін.). В репертуарі кор. театрів — п'єси рос. та укр. рад. драматур-гів [К. Симонова, К. Треньова, В. Іванова, Вс. Вишнєвського, О. Корнійчука («Платон Кречет», йшла під назвою «Хірург Кречет» та ін.)]. Поряд з побутовими, істо-ричними, поставлені п'єси, присвя-чені нац.-визвольному рухові в роки японського колоніального па-нування в К.: «Пусан», «Факел Почхонбо», «Наша мати» Кім Сона.

Кіно. В 1947 організовано кіно-студію, на базі якої 1958 відкрито кіностудію худож. і документаль-них фільмів. У 1949 вийшов пер-ший худож. фільм «Моя батьків-щина». Серед кращих кор. філь-мів: «Сказання про фортецю Садон-сон» (1956), «Хіба можна жити в розлуці» (1957), «Фенікс» (1960) «Червона квітка» (1963), «П'ять братів-партизанів» (1969), «Море крові» (1971), «Квіткарка» (1972) та ін. В 1958 було поставлено кор.-рад. фільм «Брати» (реж. І. Лу-кинський та Чхон Сан Ін). В 1961

організовано Спільку кор. кінематографістів.

Іл. до ст. КНДР див. на окремому аркуші, с. 448—449.

ПІВДЕННА КОРЕЯ займає Пд. частину Корейського п-ова, на Пд. від воєнно-демаркаційної лінії, яка проходить в районі 38° пн. ш. Площа — 98,4 тис. км². Населення — 37,1 млн. чол. (кін. 1978, оцінка). Гол. місто — Сеул. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій і два міста (Сеул та Пусан), виділені в окремі адм. одиниці. **Політичне правління.** За конституцією т. з. Корейської Республіки (прийнята 1972), що закріпила режим особистої влади президента, органом законодавчої влади формально є однопалатні Нац. збори [2/3 депутатів обирає населення строком на 6 років, 1/3 депутатів обирає т. з. Нац. конференція по об'єднанню (НКО) строком на 3 роки]. Глава д-ви й уряду (Держ. ради) — президент, що обирається НКО на 4 роки. *Е. А. Тихонова.*

Історія. В Пд. К. після встановлення диктатури великої буржуазії та поміщиків проводив місце зайняли кола, що орієнтувалися на США. В 1948—60 на чолі пд.-кор. режиму був Лі Сін Ман. У 1953 США підписали з Пд. К. «договір про взаємну оборону», що узаконило окупацію її амер. військами. В квітні 1960 нар. повстання повалило режим Лі Сін Мана. На зміну йому прийшли два бурж. поміщицькі уряди (травень — серпень 1960, серпень 1960 — травень 1961). У травні 1961 в результаті військ. перевороту владу в країні при підтримці США захопила хунта на чолі з ген. Пак Чжон Хі (з 1963 — цивільний президент). У внутр. і зовн. політиці цей режим керувався доктриною «наращення сил для об'єднання країни шляхом перемог над комунізмом». Патріоти, які виступали за демократизацію громад.-політ. життя і налагодження широкіх зв'язків з КНДР, піддавалися жорстокому репресіям. У 1965—73 Пд. К. була гол. партнером США у війні проти в'єтнамського народу (див. *Азсія США* у В'єтнамі). В 1965 Пд. К. підписала з Японією «договір про нормалізацію міждержавних відносин», що створив умови для проникнення япон. капіталу в Пд. К., співробітництва правлячих кіл Японії і Пд. К. на антикомуністичній основі. В 1979 Пак Чжон Хі (внаслідок суперечностей у правлячій верхівці) вбитий. Навесні 1980 у Пд. К. відбулися масові антиурядові виступи (в м. Кванджу — антиурядове повстання), які були придушені збройними силами. В країні було оголошено надзвичайний стан. До влади прийшли військ. хунта на чолі з ген. Чон Ду Ханом. З 1966 Пд. К. — член АЗПАК.

В. К. Пак. **Політичні партії, профспілки.** Демократична республіканська партія, засн. 1963. Правляча. Опозиційні партії — Нова Демократична партія, засн. 1967. Демократична партія об'єднання, засн. 1973. Револьційна партія возз'єднання (Хенмен тхонільдан),

засн. 1969. Виражає інтереси трудящих, виступає за здійснення нар.-демократичної революції, за мирне возз'єднання К. на демократичній основі. Перебуває в підпідлі. Федерація корейських профспілок, засн. 1946. Стала проурядовою організацією.

Господарство. Економіку значною мірою контролює іноз. капітал, гол. чин. США і Японії. В 1977 іноз. інвестиції становили 2,1 млрд. дол. Поступово зростає роль нац. фінансово-монополістичних угруповань. В електроенергетиці, добувній і обробній пром-сті, банківській справі значну роль відіграє держ. капітал. Д-ва контролює залізничний і повітряний транспорт, зв'язок, зовн. торгівлю. Для економіки Пд. Кореї характерні кризові явища. В 1978 в країні налічувалося 427 тис. повністю безробітних, 90 тис. чоловік змушені були працювати за кордоном. На промисловість припадає 29,1% валового внутр. продукту (1976). Вона розвивається на базі використання імпортих сировини, деталей і напівфабрикатів, експлуатації дешевої робочої сили. Іноз. капіталовкладення спрямовуються гол. чин. в експортні галузі та на виробн. продукції стратегічного призначення. Видобувають вугілля (понад 17 млн. т на рік), вольфрам, молибден, заліз., цинкову та свинцеву руду тощо. Енергетика Пд. К. значною мірою залежить від завозу нафти та ін. видів палива. Більша частина електроенергії (31,9 млрд. кВт год. 1978) виробляється на ТЕС. На імпортих сировині працює чорна металургія. У 1978 було вироблено 3 млн. т сталі. У м. Пхохані діє найбільший в країні металург. комбінат. В Пд. К. є підприємства кольорової металургії, хім., нафтохім. та легкої пром-сті. В 1977 вироблено понад 400 тис. т пряди та бл. 700 млн. м² тканин усіх видів. Гол. центри виробн. бавовняних тканин — Сеул, Інчхон, Тегу, Пусан; у Чхонджу й Кванджу — виробн. натуральної шовку. Працюють численні рісочисні, борошномельні, цукрові, сесобробні, виноробні, тютюнові, рибообробні та ін. підприємства. Машинобудування спеціалізується гол. чин. на складанні (з імпортих деталей) телевізорів, радіоприймачів, велосипедів, мотоциклів, автомобілів, моторів, електротех. устаткування та ін. Осн. центри суднобудування — Ульсан та Пусан. Підприємства паперової, деревообр., буд. матеріалів пром-сті, кустарне виготовлення предметів домашнього вжитку.

Частка с. г. у валовому внутр. продукті — 25,7%, в ньому зайнято 42% економічною активною населення країни. С. г. виробн. задовольняє потреби країни в продовольстві на 65%. В обробітку — 22,7% зем. площі, з них 41,8% зрошується. На значних площах збирають по 2—3 врожаї на рік. Переважають дрібні селянські г-ва. Гол. галузь с. г. — землеробство. Вирощують (збір, млн. т): рис — 5,8 (1978), ячмінь — 0,9 (1977), а також пшеницю, куку-

рудзу, сою, картоплю, батат, овочі, фрукти, з технічних культур — бавовник, тютюн, коноплі, рамі. Значну частину зерна довозять. Тваринництво розвинуте мало. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 1,6, свиней — 1,3. В гірських районах — заготівля деревини, гол. чин. на дрова. Місц. лісові ресурси майже вичерпані. На узбережжі — вилов риби (2,1 млн. т, 1975).

З-ць — 5,7 тис. км, автошляхів — бл. 34 тис. км, у т. ч. 3 тис. км з твердим покриттям. Осн. мор. порти — Пусан, Інчхон, Ульсан, Пхохан, Мокпхо, Масан, Йосу. Найбільші аеропорти — в Сеулі, Пусані, Тегу.

Зовнішня торгівля Пд. Кореї зорієнтована на економічно розвинуті капіталістичні країни — США, Японію, а також Канаду, країни Європейського економічного товариства та ін. В експорті переважає продукція обробної пром-сті (88%). Вивозять також мінеральну сировину (гол. чин. концентрат вольфраму); довозять паливо, сировину, продовольство, машини та устаткування, деталі, хім. продукти. Грош. одиниця — вона. 485 won = 1 дол. США (березень 1979).

Б. П. Яценко. **Освіта.** Поряд з держ. існують приватні поч. і серед. школи. Строк навчання в поч. школі 6, у середній — 6 (3 + 3) років. У 1976/77 навч. р. у початкових школах було 5,5 млн., у серед. навчальних закладах — 3,3 млн. учнів, у 72 вищих навч. закладах — 323 тис. студентів. Поряд з держ. є приватні ун-ти й коледжі. Найбільший держ. вуз — Сеул. ун-т (засн. 1946; 16,2 тис. студентів), один з найбільших приватних вузів — Кор. ун-т у Сеулі (засн. 1905; 10,2 тис. студентів). У Сеулі — Нац. академія наук (засн. 1954), Нац. академія мистецтв (засн. 1954), ряд н.-д. ін-тів, Нац. б-ка (засн. 1925), б-ки Сеул. і Кор. ун-тів, Нац. музеї (засн. 1915), Нац. наук. музеї (засн. 1926) та ін.

В. З. Клепиков. **Преса, радіомовлення, телебачення.** В 1977 в Пд. К. виходило 30 щоденних газет заг. тиражем бл. 5 млн. прим. Основні з них: кор. мовою — «Тона ільбо» («Східноазійська газета», з 1920), «Чосон ільбо» («Корейська газета», з 1920), «Хангук ільбо» (Корейська газета, з 1954); англ. мовою — «Коріа геральд» («Корейський вісник», з 1953), «Коріа таймс» («Корейський час», з 1950). Провідні телеграфні агентства — Халтон Тхонсин (засн. 1945) і Тон'ян Тхонсин (засн. 1952). Є 7 систем радіомовлення. Діє 13 телецентрів (з них 11 приватних).

В. К. Пак. **Література.** У творах перших років після визволення (1945) відображено сподівання народу на незалежність країни в майбутньому (вірші Лі Ха Юна, Кім Гван Соня). З кін. 40-х рр. розвиток л-ри відбувається під впливом модних віянь Заходу — екзистенціалізму, «антироману», «нових критик». З серед. 60-х рр. переважаючими стали теми війни, самотності людини в бурж. суспільстві, містицизм. На поч. 70-х рр. спостерігалася зростання прогресивних, реалістич-

Лі Дя Гван. Портрет Йі Сана. Живопис на шовку. Початок 19 ст.

КОРЖ

них тенденцій (т. з. л-ра участі), розвивалося критичне ставлення до південнокорейської дійсності (поезія Кім Джи Ха).

Л. Р. Концевич.

Архітектура та мистецтво. У Пд. К. в 50—70-х рр. 20 ст. споруджувалися громад. будівлі гол. чин. у формах эк.-европ. стилів (будинки авіакомпанії «Корія ер лайнс» у Сеулі, 1969), та з елементами нар. буд-ва в поєднанні з сучасн. конструкціями (розважальний центр «Уокер-Хілс» поблизу Сеула).

Серед художників-реалістів — живописці Кім Ін Син, Лі Джуи Сон. Представники модерністських течій: живописці Кім Хван Гі, Нам Гван, скульптори Кім Йон Хак, Чон Сан Бом; нац. традиції: живописець Хо Бен Ньон, скульптор Кім Гьон Син та ін.

В Сеулі — оперна труппа, що ставить спектаклі европ. репертуару; симф. оркестри, муз. коледжі при окремих ун-тах. Театри: «Мінджун», «Тон'я», Експериментальний і невеликий театр. Труппа театру перебуває під впливом модерністського театру мист. Заходу.

Лит.: Левін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Пробудження Азії: т. 28. Зосини з імперіалізму; т. 41. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу; Кім Ир Сен. Избранные произведения, т. 1—5. Пхеньян, 1970—72; История Кореи. С древнейших времён до наших дней, т. 1—2. М., 1974; Кореяская Народная Демократическая Республика. М., 1975; Мартынов В. В. Корея. М., 1970; Еременко Л. Е., Иванова В. И. Кореяская литература. М., 1964; Никитина М. И., Троценко А. Ф. Очерки истории корейской литературы до XIV в. М., 1969; Троценко А. Ф. Корейская средневековая повесть. М., 1975; Елисеев Д. Д. Новелла корейского средневековья. Эволюция жанра. М., 1977; Корейское классическое искусство. М., 1972; Гаухарева О. Н. Искусство Кореи. М., 1979; Маринов В. А., Торкунов А. В. Южная Корея — база империализма на Дальнем Востоке. М., 1979; Современная Корея. Справочное издание. М., 1971.

КОРЖ Микита Леонітович (1731, с. Нові Кайдаки, тепер у складі Дніпропетровська — 1835) — запорізький козак. Належав до заможної частини запорізького козацтва (мав власний *лимитчик*). Спогади його, записані укр. дворянським істориком А. О. Скальковським, містять цінні відомості про соціально-екоп. відносини, класову боротьбу, суспільно-політ., адм. і військ. устрій *Запорізької Січі*.

КОРЖ Олександр Олександрович (н. 23.IV 1924, с. Оболонь Полтав. обл.) — укр. рад. ортопед-травматолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1967). Член КПРС з 1965. Закінчив 1951 Харків. мед. ін-т. З 1951 — співробітник Харків. н.-д. ін-ту ортопедії і травматології ім. проф. М. І. Ситенка, з 1965 — директор цього ін-ту. Одночасно з 1966 — зав. кафедрою ортопедії і травматології Укр. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці К. з питань хірургічного лікування травм, пухлин, кістково-суглобового туберкульозу, регенерації в ортопедії та травматології тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

КОРЖЕВ (Коржев-Чувельов) Гелій Михайлович (н. 7.VII 1925, Москва) — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1979), дійсний член АМ СРСР (з 1970). В 1944—50 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у С. Герасимова. Твори: триптих «Комуністи» (1957—60), «Закохани» (1959), «Художник» (1961), серія картин «Обпалені вогнем війни» (1962—67), «Приречена» (1975). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОРЖИНСЬКИЙ Дмитро Сергійович [н. 1 (13).IX 1899, Петербург] — рад. геолог-петрограф, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчивши Ленінгр. гірничий ін-т (1926), у різні роки працював у *Геологічному комітеті*, н.-д. установах; 1929—40 викладав у Ленінгр. гірничому ін-ті. Досліджував гірські породи *докембрію* й пов'язані з ними корисні копалини Уралу, Сх. Сибіру, Казахстану, Серед. Азії. З 1969 по 1979 — директор Ін-ту експериментальної мінералогії АН СРСР. Осн. праці присвячені фіз.-хім. аналізові процесів мінералоутворення. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами. Золота медаль АН СРСР ім. В. І. Вернадського, 1972. Держ. премія СРСР, 1946, 1975. Ленінська премія, 1958. Іменем К. названо мінерал коржинськіт.

КОРЖІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Коржова (тепер Уманського р-ну Черкас. обл.). 11 (24).VI селяни зажадали від місц. поміщика збільшити плату за с.-г. роботи. Намагання поліції 15(28).VI провести арешти активних учасників виступу зустріли з боку селян збройний опір. 19.VI (2.VII) в село прибув загін козаків. Під час сутички було вбито двох селян. Багатьох учасників заворушення притягнули до суду.

КОРЗУН Павло Петрович [15 (27).VIII 1892, с. Клешево, тепер Слущького р-ну Мінської обл. — 16.IX.1943, м. Гадяч Полтав. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1942). Член Комуністичної партії з 1930. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир корпусу, заст. команд. 38-ю, команд. 3-ю і 47-ю арміями. Керував К. війська 47-ї армії брали участь у *Курській битві* 1943 і визволенні України. Загинув у бою. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, медаллю. В м. Гадячі К. встановлено пам'ятник.

КОРИДА (ісп. corrida de toros, букв. — біг биків) — нац. іспанське видовище, походження якого пов'язане з стародавнім культом бика на Піренейському п-ові. Поєдинки з биками відомі з 11 ст. К. у формі сучас. циркового видовища з профес. виконавцями — *тореро* сформувалася у 18 ст. Група учасників К. складається з 12—14 чол., гол. виконавець якої (*матадор*) убиває бика ударом шпаги в загривок. Ін. *тореро* до-

помагають йому: *дратують* бика червоними плащами, списами, гарпунчиками. К. влаштовують також у Португалії, Пд. Франції, в країнах Лат. Америки.

КОРИНЕБАКТЕРІЇ (від грец. *κορυνη* — палиця, булава та *бактерія*) — група нерухомих, грам-позитивних, неспороутворюючих бактерій. К. — *аероби* або *анаероби*. За формою клітин та життєвим циклом близькі до *микобактерій*, але відрізняються від них рядом біохім. та фізіол. ознак. До К. належать бактерії родів *Corynebacterium*, *Arthrobacter*, *Propionibacterium*, *Cellulomonas*. Деякі К. є збудниками хвороб людини, тварин, рослин.

КОРИНЕБАКТЕРІОЗ — інфекційна хвороба овець, при якій уражаються органи зору і суглоби. До К. сприйнятлива і людина. Збудник — *коринебактерія*. К. протікає у вигляді *артритів* у ягнят та офтальмії у дорослих овець. Джерело зараження — хворі тварини і тварини-бактеріоносії. Діагноз ставлять на основі клініч. ознак і бактеріологіч. дослідження. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують *антибіотиками*; провадять вет.сан. заходи.

КОРСІНІ КОПАЛИНИ — природні мінеральні утворення, які за сучасного стану техніки можуть бути використані в нар. господарстві безпосередньо або після попередньої обробки. Формуються протягом усієї історії розвитку земної кори внаслідок *ендогенних процесів* і *екзогенних процесів*. Мінеральна речовина К. к. утворюється внаслідок випадання її з магматичних розплавів (див. *Магма*), водних розчинів земної кори або поверхневих водоймів, а також при геохім. перегрупуванні гірських порід у твердому стані тощо. За умовами утворення розрізняють К. к. *ендогенні* (магматичні, пегматитові, карбонатитові, скарнові, гідротермальні), *екзогенні* (К. к. випітлювання, розсинні, осадкові) і метаморфогенні. Значні скопчення К. к. утворюють родовища. К. к. бувають як неорганічного, так і органічного походження, за фіз. станом — тверді, рідкі й газоподібні. За пром. використанням К. к. поділяють на 4 великі групи — метали, неметали, горючі, або *каустобіоліти*, й гідромінеральні. *Метали* К. к. представлені самородними металами, рудами чорних, кольорових, рідкісних і радіоактивних металів, а також *рідкісними елементами* і *розсіяними елементами рудами*. До неметалів К. к. відносять гірничо-хімічні (різні солі, гіпс, барит, сірка та ін. копальні) й агрономічну (див. *Агрономічні руди*) сировину, сировину для виробн. *вогнетривких матеріалів*, буд. матеріалів, *дорожні* каміння, *виробн. каміння*, *керамічну сировину* тощо. Група *горючих* К. к. включає нафту, природні горючі гази, кам. та бур. вугілля, торф, горючі сланці. *Гідромінеральні* К. к. — підземні води (питні, тех., бальнеологічні, або мінеральні), які містять цінні елементи (бром, йод, бор, радон тощо) в кількостях, при-

Г. М. Коржев.

Д. С. Коржинський.

Г. М. Коржев. Художник. 1961. Державна Третьяковська галерея в Москві

датних для виділення їх. Поняття К. к. непостійне, воно змінюється залежно від потреб нар. г-ва, розвитку техніки їхнього добування, збагачення (див. *Збагачення корисних копалин*) і переробки мінеральної сировини тощо. В надрах України є майже всі види К. к., які використовують у нар. г-ві. Україна займає провідне місце в Рад. Союзі за запасами заліз. руд, кам. вугілля, природних горючих газів, марганцевих руд, бентонітових глин тощо. Див. також *Запаси корисних копалин. Мінеральна сировина*.

Лит.: Татаринен П. М. Умови образования месторождений рудных и нерудных полезных ископаемых. К., 1952; Смирнов В. И. Геология полезных ископаемых. М., 1965; Геология и полезные ископаемые Украины. К., 1978. В. К. Куликоский.

КОРИСТУВАННЯ — у цивільному праві повноваження особи одержувати матеріальні, культурні та ін. вигоди від майна, речей відповідно до їхніх корисних властивостей і господарського призначення. К. неможливе без фактичного володіння речами. Рад. закон передбачає, що К. є одним з повноважень власника і здійснюється ним у межах, встановлених законом. Воно не повинно суперечити сусп. інтересам, завдавати шкоди ін. особам, порушувати правила соціалістичного співжиття. В разі порушення права К. власники й особи, що користуються майном, речами (див. зокрема, *Майнового найму договір*), можуть звертатися до суду з т. з. *негативним позовом*.

КОРИФЕЙ (грец. *κορυφαίος* — вождь, голова, керівник) — 1) у давньогрец. драми — провідник хору. В трагедіях Есхіла, Софокла, Евріпіда, Аристофана — виконавець мелодекламатичних речитатив; також активна дійова особа, що вступала в безпосередній контакт з акторами, тобто була посередником між хором і акторами. 2) Найвизначніший діяч у якійсь галузі науки, літератури або мистецтва.

КОРИЦЯ — висушена кора гілок корицих дерев. К. містить ефірну олію (1—2%), дубильні речовини, смоли. Використовується в харч. пром-сті, медицині та парфюмерії.

КОРИЧНЕВІ ГРУНТИ — тип ґрунтів, що розвиваються в помірно теплих (перехідних до субтропічних) і субтропічних умовах під відкритими дубовими і дубово-грабовими лісами, з трав'янистим покривом, заростями чагарників на зораних на їх місці нивах. К. г. формуються на різних породах при неперемінному *водному режимі ґрунту* і глибокому заляганні *грунтових вод*. В СРСР поширені в передгірних і гірських р-нах Закавказзя, Чечено-Інгуської АРСР і Дагестанської АРСР, а також у горах Криму і деяких гірських областях Середньої Азії. Рідкість К. г. — нейтральна; за забарвленням гумусового горизонту їх поділяють на коричневі, темно-коричневі і коричнево-бурі; характерне для К. г. глибоке (до 100 см і більше) проникнення *гумусу*, значна частина їх має високу родючість.

О. Корія. Зелені павичі. Розпис на лаху. 18 ст.

КОРИЧНИК (*Sinapium*) — рід рослин родини лаврових. Вічнозелені дерева і кущі. Листки чергові, прості, цілокраї, шкірясті, без прилистків. Квітки дрібні жовтуваті, найчастіше двостатеві, іноді полігамні, в волотистих суцвіттах. Плід — однонасінна кістянка. Понад 200 видів, поширених гол. чин. у Пд.-Сх. Азії і Австралії. В СРСР лише в культурі 6 видів, з них найцінніший К. китайський (*S. casia*); в УРСР — відсутні. К. використовуються в зеленому будівництві; дають цінну деревину, ефірні і жирні олії, які застосовують у виробництві ліків, барвників, прянощів тощо. З плодів одержують ванілін. Найціннішими є коричні дерева — К. китайський та К. цейлонський (*S. seylonicum*), з кори яких одержують *корицю*, і К. камфорний, або *камфорне дерево*, камфорний лавр (*S. camphora*), з якого добувають *камфору*.

КОРІ (*Cori*) Карл Фердинанд (н. 5.XII 1896, Прага) — амер. біохімік, чл. Нац. академії США і Лондон. королівського т-ва. В 1920 закінчив Празький ун-т. З 1931 — професор мед. школи ун-ту Вашингтона в Сент-Луїсі. Працював разом з дружиною Герті Терезою Радіч-Корі (1896—1957). Їхні осн. праці — в галузі *вуглеводного обміну*. Встановили шляхи обміну *глікогену* через утворення молочної к-ти та глюкози (цикл К.). Одержали ряд ферментів у кристал. формі. Ін. праці — з питань гормональної регуляції ферментативних процесів. Нобелівська премія, 1947 (разом з Г. Корі).

КОРІАНДР (*Coriandrum*) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. 2 види, поширені переважно в країнах Середземномор'я. В СРСР, у т. ч. й на Україні, — 1 вид: К. посівний, коляндр, кинза (*S. sativum*). Стебло пряме, ребристе, 40—150 см заввишки, розгалужене. Листки перисторозсічені, нижні черешкові, верхні — сидічі або короткочерешкові. Квітки дрібні, білі, рожеві, блідо-рожеві, фіолетові, жовті, зібрані в складні зонтики. Плоди — бурожовті, майже кудясті двосім'янки. Вирощують К. на Україні, Кавказі, в Серед. Азії та на Далекому Сході для одержання плодів, які містять від 0,8 до 1,6% ефірної олії, а також до 28% жирної олії. Плоди К. використовують у хлібопекарському, кондитерському виробн.; жирну олію — в текст. пром-сті, миловарному та поліграфіч. виробн. Знежирений прот —

цінний білковий корм для тварин. Районовані (1980) сорти на Україні: Зміна, Кіровоградський, Ранній, Янтар. Урожай насіння К. в передових г-вах 12—20 ц/га.

КОРІВНИК — осн. будівля для утримання корів і *нетелей* на фермах *великої розаті худоби*. Тип К. і розміри залежать від способу утримання тварин, місткості та засобів механізації виробничих процесів. К. бувають для прив'язного (стійлового) і безприв'язного (вільного) утримання худоби. Осн. частину К. (бл. 80%) займає приміщення для утримання худоби. При прив'язному утриманні в К. у 2—6 рядів розміщують стійла з *годовичниками*, автономувальками, проїздами для роздавання кормів, каналами для видалення гною, проходи для тварин на вигул. До складу таких К. входять також молокозливня, мийня, вакуумна, кімната для обслуговуючого персоналу, ін. підсобні приміщення. При безприв'язному утриманні тварин К. поділяють на секції для 50—100 голів. Годують тварин на кормо-вигулкових майданчиках або в приміщенні. Догляд корів і обробку молока проводять в окремому доїльно-молочному блоці. Будують також великі спеціалізовані *тваринницькі комплекси* для виробн. молока на пром. основі. В К. передбачають оптимальний обсяг приміщення і необхідний мікроклімат.

КОРІН Огата (1658, Кіото — 20. VI 1716) — япон. художник. Малий пейзажі, портрети, картини на істор. теми («36 великих поетів», «Осінні квіти», «Вамбук і слива», «Зимовий пейзаж», «Хотей»); розписував ширми, кімоно, віяла, кераміку. К. був також майстром лакового живопису, в який запровадив нову техніку і прийоми; золотий лак покривав з іскрустачією перламутром, сріблом і свинцем. Для творчості К. характерна органічна єдність прикладного й станкового мистецтва.

КОРІН Павло Дмитрович [25. VI (7.VII) 1892, Палех, тепер Іван. обл. — 22.XI 1967, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Син селянина-іконописця. В 1912—16 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. Корольова та С. Малютіна. Твори: «Моя Батьківщина» (1928—47), «Батько і син» (1931), портрети — М. Горького (1932), М. Нестерова (1939), К. Ігумнова (1941), С. Коненкова (1947), М. Сар'яна, Р. Симонова (обидва — 1956), Ку-

П. Д. Корін.

Коріандр посівний: 1 — верхня частина рослини; 2 — плід; 3 — корінь.

П. Д. Корін. Портрет академіка М. Ф. Гамалі. 1941. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Коринф. Руїни храму Аполлона. Бл. 350 до н.е.

криників (1958), Р. Гуттзо (1961); триптих «Олександр Невський» (1942—43); монументальні роботи на станції Моск. метрополітену. Нагороджений орденем Леніна. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1963.

КОРИННІ ПОРОДИ — гірські породи, що залягають на місці свого утворення і не зазнали змін від дії процесів *випірювання*. Завдяки процесам *ерозії* й *денудації* К. п. виходять на земну поверхню. На Україні річкові долини майже скрізь врізані в К. п. різного віку. З К. п. пов'язані родовища *корисних копалин* (залізні руди, руди кольорових металів, каустоболіти, природні буд. матеріали тощо).

КОРИНФ — давньогрец. поліс на *Коринфському перешийку*. Засн. дорійцями, ймовірно, в 10 ст. до н.е. У 8—7 ст. до н.е. К. заснував ряд колоній, у т.ч. *Сіракузи*. У 8 ст. до н.е. в К. було встановлено *олігархію*, в 7 ст. до н.е. — *тиранію*, з 6 ст. до н.е. — знову *олігархію*. 7—6 ст. до н.е. — період найвищого розквіту К. З кін. 6 ст. до н.е. входив до *Пелопоннеського союзу*. Торг. суверенітет між К. і Афінами стало однією з причин *Пелопоннеської війни* (431—404 до н.е.). В союзі з Аргосом, Фідами, Афінами та ін. полісами К. пів *Коринфську війну* 395—387 до н.е. проти Пелопоннеського союзу, очоленого Спартою. В 146 до н.е. К. зруйнували римляни.

КОРИНФСЬКА ВІЙНА 395—387 до н.е. — війна між коаліцією грец. полісів (Фіди, Аргос, Коринф, Афіни, Мегара та ін.) і Пелопоннеським союзом, очолюваним Спартою. Спочатку антиспартанську коаліцію підтримував Персія, яка з 399 до н.е. вела війну проти Спарти. Перемоги антиспартанської коаліції 394 до н.е. біля о. Кніда, Короні та на Істмі примусили Персію, що побоювалася посилення Афін, перейти на бік Спарти. Війна закінчилася укладенням т.зв. Анталкідового миру (387 або 386 до н.е.), за яким під владу Персії переходили грец. міста Малої Азії, о-ви Кіпр та Кілазоси, більшість грец. полісів надавалися автономія, лише Лемнос, Імброс та Скірос залишилися під владою Афін, розпущалися всі політ. союзи, крім Пелопоннеського. І. А. Лисовий.

КОРИНФСЬКИЙ ОРДЕР — один з трьох основних грецьких *архитектурних ордерів*. Складається з 2-й пол. 5 ст. до н.е. Від іонічного ордеру відрізняється витонченішими пропорціями та складнішою формою бази і особливо *капітелі*, яка схожа на букет стилізованих листків *аканта* й має чотири невеликі *волюти*, що підтримують тоненький *абак*. Найкращим зразком К. о. є храм Зевса Олімпійського (2 ст. до н.е., арх. Коссутий) в Афінах. К. о. був поширений в архітектурі еллінізму та Стародавнього Риму. Іл. див. до ст. *Архитектурні ордери*, т. I, с. 269.

КОРИНФСЬКИЙ ПЕРЕШІЙОК — перешийок на Пд. Європи, сполучає пів Пелопоннесу з Центр. Грецією. Омивається водами Коринфської зат. Іонічного м. та зат.

Саронікос Егейського м. Довж. 42 км, шир. до 16 км. Рослинність напівпустельна. Через К. п. проходить з-ця і шосе, що сполучають Афіни та Коринф. У 1881—93 через К. п. прорито Коринфський канал.

КОРИНЬ — один з основних *вегетативних органів* вищих рослин, що виконує функції прикріплення до субстрату, поглинання з нього води і поживних речовин, синтезу органічних сполук та переміщення їх в ін. органи, виділення деяких продуктів обміну, зв'язку рослини з організмами, що населяють ґрунт (див. *Будьбачкові бактерії*, *Мікориза*), нагромадження запасних поживних та ін. речовин, *вегетативного розмноження*. Еволюційно К. молодший від *стебла* і *листка*; він утворився в зв'язку з переходом рослини до життя на суші. У нижчих рослин К. немає, а є *ризоїди*. Залежно від походження розрізняють головний К., бічні й придаткові (адвентивні) К. Головний К. розвивається із зародка (зародкової корінця); придаткові — з стебла, листків, *будьб*, *цибулин*; бічні К. утворюються як 2-го й наступних порядків осі гол. і придаткових К. Сукупність К. однієї рослини наз. *кореневою системою*. Розрізняють кореневі системи *стрижневу* (з добре розвинутим гол. К., від якого відходять бічні К.; властива майже всім *дводольним* рослинам) і *мичкувату* (головний К. рано відмирає або росте нарівні з ін. коренями; властива *однодольним* і деяким *дводольним* рослинам). К. різних рослин проникають у ґрунт на різну глибину і часом займають велику площу. За формою К. бувають *шнуровидні*, *нитковидні*, *конічні*, *веретеновидні*, *кулясті*, *шнуркуваті* тощо. За відношенням до субстрату К. поділяють на *підземні* (власні більшості вищих рослин), *водяні* у *водних рослин* (містяться в товщі води), *повітряні* (власні *епіфітам*), *гаусторій* (корені-присоски у паразитних рослин). У К. розрізняють *зону кореневого чохла*, *зону поділу*, в якій розташований *конус наростання*; *зону росту*, де відбувається збільшення розмірів клітин; *зону всасання* з численними кореневими волосками та *зону проведення*. У більшості *однодольних* і *молочних* *дводольних* рослин К. складається з покривної тканини (*епілеми*), первинної кори і *центрального циліндра*. Така будова К. наз. *первинною*. У *головастих* і *дводольних* рослин завдяки діяльності *камбію* відбувається вторинне потовщення К. Залежно від специфічних функцій, що їх виконують К., розрізняють такі видозміни (*метаморфози*) К.: *коренелід*, *кореневі бульби*, *м'ясисті К.*, *дихальні К.* (*пневматофори*), *холодильні К.* (підоори для кропи деяких тропіч. дерев), *повітряні К.* (вбирають з повітря воду) тощо. К. багатьох рослин мають широке застосування у медицині, харч. пром-сті, тех. виробництві. Рослини з добре розвинутою кореневою системою вико-

ристовують для закріплення рухомих пісків, ярів, еродованих ґрунтів.

КОРИНЬ у математиці — 1) К. степеня n з числа a (взагалі кажучи, комплексного) є число x , n -й степінь якого дорівнює a ,

тобто $x^n = a$; позначається $\sqrt[n]{a}$. При $n = 2$ К. наз. *квадратним*, при $n = 3$ — *кубичним*. К. парного степеня з додатного числа у полі дійсних чисел має два значення, які відрізняються лише знаком; додатне значення К. наз. *арифметичним*. Якщо $a \neq 0$, то в полі комплексних чисел К. n -го степеня має n різних значень, які обчислюють за формулою

$$\sqrt[n]{a} = \sqrt[n]{|a|} \left(\cos \frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2k\pi}{n} \right),$$

де $\sqrt[n]{|a|}$ — арифм. значення кореня з модуля числа a , φ — аргумент цього числа, $k = 0, 1, \dots, n-1$. 2) К. *алгебраїчного* рівняння з одним невідомим є число, підстановка якого в рівняння замість невідомого перетворює це рівняння на тотожність. Див. також *Основна теорема алгебри*.

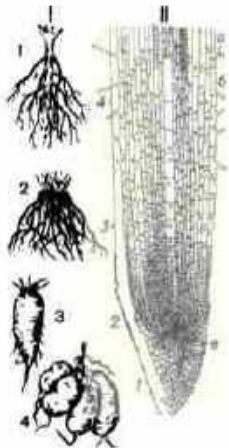
КОРИНЬ СЛОВА — морфема, яка є спільною частиною споріднених слів і виражає основне (лексичне) значення слова (напр., «коп-а-ти» — «коп-ач» — «розкоп-ка-а»). Коринь — незмінна частина слова, але в ній може відбуватися *чергування звуків*, *випадання*, іноді поява нового звука. Звукова будова К. с. у різних мовах неоднакова (напр., в індоєвроп. мовах К. с. складається з приголосних і голосних, а в семітських — лише з приголосних).

КОРІОЛІСА СИЛА — сила інерції, зумовлена впливом обертального руху системи на рух тіла відносно цієї системи. Проявляється в тому, що в обертній системі відліку рухоме тіло або відхиляється в напрямі, перпендикулярному до його

відносної швидкості \vec{v} і кутової швидкості системи $\vec{\omega}$, або діє на в'язь *механічну*, яка перешкоджає такому відхиленню.

К. с. \vec{I}_k визначається за формулою: $\vec{I}_k = -m\vec{a}_k$, де m — маса тіла, $\vec{a}_k = 2(\vec{\omega}, \vec{v})$ — т.зв. прискорення Коріоліса. Вектор \vec{I}_k напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{\omega}$ до \vec{v} спостерігається в напрямі, що збігається з рухом годинникової стрілки (мал.). К. с. зумовлює такі геофіз. явища, як підвізання правих берегів річок у Пн. півкулі і лівих — у Пд., виникнення пн.-сх. та пд.-зх. пасатів тощо. К. с. враховують у техніці, метеорології, балістиці. Названо ім'ям француз. механіка та математика Г. Г. Коріоліса (1792—1843).

КОРК Август Іванович [22.VII (3.VIII) 1887 — 11.VI 1937] — рад. військ. діяч, командарм 2-го рангу. Член Комуністичної партії з

Коринь.

1 — типи кореневої системи: 1 — стрижнева; 2 — мишкувата; 3 — коренелід (турнепс); 4 — кореневі бульби (батат). 1 — поздовжній зріз кореня ячменю; 1 — кореневий чохла; 2 — зона поділу клітин; 3 — зона росту; 4 — зона всасання (зона кореневих волосків); 5 — волоски; 6 — епіблема; 7 — ініціальні клітини.

1927. Н. в с. Ардлані (тепер Інгеваського р-ну Бєл. РСР) в сел. сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1914). Учасник 1-ї світової війни, підполковник. У Червоній Армії з 1918. В 1919—20, командує 15-ю і 6-ю арміями, брав участь в боях проти білополяків і врангелівців. Після громадянської війни — команд. військами Харків, військ. округу, помічник команд. військами України і Криму (1921—22), команд. військами ряду ін. військ. округів, нач. поставання РСЧА (1928), нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе (з 1935). Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КОРК — місто на Пд. Ірландії. Розташований на р. Лі, поблизу її впадіння в затоку Корк Атлантичного ок. Значний мор. порт, вузол з-щ. 128,7 тис. ж. (1971). Найрозвинутіші галузі, пов'язані з переробкою продукції с. г. на експорт — м'ясоконсервна, борошно-меляна, повняна, шкіряна. Підприємства металург., металлообр.-маш.-буд. (зокрема, автомобіле- і тракторобудівної), електротех. та хім. пром-сті. Ремонт суден. Університетський коледж. К. виник в кін. 6 ст.

КОРКІНО — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР. Залізнич. ст. Дубровка Челябінська. 66 тис. ж. (1977). В К. — видобування бурого вугілля (це один з найбагатіших у світі вуг. розрізів). З-ди: цементний, експлуататорно-вагонорем., авторем. та скло-робний. Вироби. стінових матеріалів, азобечевних виробів. Швейна ф-на. В К. — гірничобуд., харч. пром-сті та промбудматеріалів технікуми. Місто утворене 1942.

КОРКОВИЙ ДУБ, пробковий дуб — назва двох видів з роду дуб. З К. д. одержують корок. Розрізняють К. д. пробковий (*Quercus suber*), К. д. західний (*Q. occidentalis*). Це великі дерева, до 20 м заввишки з майже округлою кроною. Листки овальні або еліптичні, на зиму не опадають. Квітки однодомні. Стовбур і великі гілки вкриваються товстим корковим шаром.

К. д. дико ростуть на Піренейському та Апеннінському півостровах, в Пд. Франції, на островах Сіцилія, Сардинія, Корсіка і Балеарських, в Алжирі, Тунісі і Марокко. В цих же місцях широко культивують обидва види К. д. В СРСР плантації К. д. є в Сочинському лісгоспі. Іл. с. 412.

КОРМАНЬ — село на правому березі Дністра в Сокирянському районі Чернів. обл. УРСР, в околицях якого виявлено різночасні поселення стародавньої людини. Серед них відома група стоянок часів *палеоліту* (Кормань I—VII). Найхарактернішою є багатошарова стоянка Кормань IV. Її досліджено 1969—75. При розкопках відкрито залишки 16 різночасних поселень (від мустьєрського часу до *мезоліту*). Знайдено численні крем'яні, кістяні й рогові вироби, кістки викопних тварин: мамонта, носорога, зубра, лося та ін. В деяких пізньопалеолітичних поселеннях було розкопано залишки житл. споруд. Поблизу К. виявлено також залишки поселення три-

пільської культури та поселення 7—8 ст. н. е.

Лит.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. М., 1977. О. П. Черныш.

КОРМІЙ — продукти рослинного і тваринного походження, а також мінеральні речовини та синтетичні препарати, що їх використовують для годівлі тварин. Вироби. К. та їх раціональне використання — осн. умова успішного розвитку й інтенсифікації *тваринництва*. Найпоширеніші К. рослини: *зелені корми*, *грубі й зернові корми*, *сіно*, *сінаж*, *силос*, *коренеплоди й бульби кормові*, *багатокішечні корми*, *кормові відходи харч. і тех. виробництва* (*макуха, жом, меляса, барда, пивна дробина*). За хім. складом та фізіол. дією рослинні К. поділяють на *об'ємні* (грубі й соковиті корми) та *концентровані корми*. З К. тваринного походження найбільше значення мають *молоко* та *відходи молокозаводів* (*сироватка, молочна, скотолом, молочні відходи*), *м'ясної та рибної пром-сті* (*кров'яне борошно, м'ясне борошно, м'ясокісткове борошно, риб'яче борошно*). Ці корми багаті на повноцінний білок. З синтетичних препаратів застосовують *сечовину* тощо. Мінеральні К. згодують тваринам у вигляді *мінеральної підгодівлі, преміксів* та різних добавок макро- і мікроелементів до *кормового раціону*. Багатими на вітаміни є *зелені й соковиті корми*, *хвойне й трав'яне борошно*, *вітамінні препарати та концентрати*. Окрему групу становлять *комбікорми* і *кухонні відходи* громад. закладів харчування населення. Після спец. обробки відходи згодують відгодівельним свиням. Госп. цінність К. визначають *поживністю кормів*, *вмістом* доступних для засвоєння речовин і *вартістю* 1 корм. од. Поживність К. залежить від хім. складу (вмісту сухої речовини, протеїну, жиру, безазотистих екстрактивних речовин, клітковини), *перетравності*, кількості мінеральних речовин і вітамінів, що в свою чергу залежить від природно-кліматич. умов, агротехніки, періоду вегетації при збиранні їх та умов зберігання. Заг. поживність К. виражають у *кормових одиницях*. Вимоги до складу, поживності, зовн. ознак К. визначають стандартами і таблицями поживності. Щоб довше зберігалися К. і для зручності машинного роздавання, їх консервують (сушать, силосують), гранулюють і брикетують (див. *Консервування, Брикети кормові*). Для кращого поїдання К. у г-вах застосовують різні способи підготовки кормів до згодовування (запарювання, *кальціювання соломи* тощо). Розробкою рекомендацій щодо К. займаються *Кормів український науково-дослідний інститут* та інші н.-д. установи республіки. Див. також *Годівля сільськогосподарських тварин* та ст. за назвами окремих видів кормів і кормових рослин.

Лит.: Копня А. М. Підготовка, зберігання та використання кормів. К., 1973; Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Довідник по годівлі сільськогосподарських тварин. К., 1977; Довідник поживності кормів. К., 1978; Жадає А. М. Резерви кормового протеїну. К., 1979.

КОРМИН — річка в Укр. РСР, в межах Волин. обл., права притока р. Стиру. Довж. 53 км, площа бас. 716 км². Бере початок на Волинській височині. Жилеша переважно снігове й дощове. Використовують як водоприймач осушувальних систем.

КОРМІВ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Міститься в м. Вінниці. Створений 1973. Ін-т має 6 відділів, 5 лабораторій і експериментальне г-во «Комуніст». Осн. завдання ін-ту — розробка прогресивних технологій вироб. кормів на орних землях і природних кормових угіддях; виведення нових сортів та насінництво кормових культур; розробка технологій заготівлі й зберігання кормів, їх зоотехнічна оцінка, удосконалення рецептури комбікормів; розробка екон. та організаційних заходів у кормовиробництві. Ін-т координує проблеми кормовиробництва в республіці.

І. П. Проскура.
КОРМЛІННЯ — на Русі в 14—1-й пол. 16 ст. спосіб утримання призначених владу для управління окремими землями і волостями службових осіб («кормленщиків») за рахунок місцевого населення. К. ліквідовано *земською реформою Івана IV*.

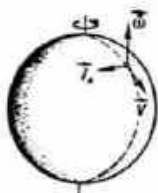
КОРМОВА БАКТЕРІЯ — препарат, який виготовляють, розмножуючи мікроб *азотобактер* (*Azotobacter Suis*) на поживному середовищі (варений картоплі, концентрованих кормах, січному борошні тощо). Має стимулюючі і лік.-профілактичні властивості, що пов'язано з нагромадженням у ньому вітамінів B₁₂, B₂, B₆, PP, *антибіотиків, амінокислот*, *молочної кислоти* тощо. Розчинений у воді К. обробляють корми (на 1 т корму до 1 кг К.).

А. М. Жадає.
КОРМОВА ОДИНИЦЯ — одиниця виміру загальної поживності кормів. В СРСР з 1922—23 запроваджено *раціональну К. о.*, що відповідає поживності 1 кг сухого віяса, продуктивна для якого за жиротворенням при відгодівлі *вола* становить 150 г жиру, або 1414 ккал. К. о. дорівнює 0,6 *кормового еквівалента*. Ска н д і н а в с ь к а К. о. за поживністю відповідає поживності 1 кг ячменю. К. о. враховують при складанні *кормових раціонів і кормового балансу* в г-ві. *Д. Я. Поллавецький*.

КОРМОВИЙ БАЛАНС — розрахунок потреби і надходження кормів у г-ві, району тощо. Складається для визначення кормової бази і забезпечення громад. тваринництва економічно вигідними повноцінними кормами, а також худоби, що є у власному користуванні колгоспників і працівників радгоспів. Кількість кормів планують на основі завдання щодо виробн. продуктів *тваринництва*. Надходження кормів має бути наперед за рахунок власного виробн. їх, враховують і відходи *рослинництва та корми*, що їх одержать в порядку зустрічного продажу (*жом, макуху, висівки* тощо).

А. І. Корк.

Коріоліса сила.

КОРМОВИЙ РАЦІОН

Корковий дуб. Корковий шар знято.

Кормотранспортер. Стационарний транспортер-роздавач кормів ГВК-80Б.

КОРМОВИЙ РАЦІОН — добова давання тваринам різних кормів. При складанні К. р. враховують потребу тварин у поживних речовинах, асортимент наявних кормів, їх поживність. К. р. індивідуальний складають для окремих тварин (хворих, з рекордною продуктивністю) на короткий строк; груповий — на тривалий час (здебільшого місяць) з розрахунку на «середню» тварину в групі. К. р. має бути економічно вигідним, дешевим, повноцінним, збалансованим за поживними речовинами і відповідати нормам годівлі сільськогосподарських тварин.

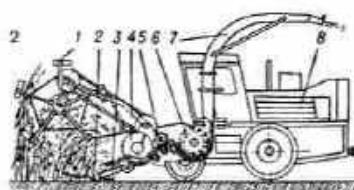
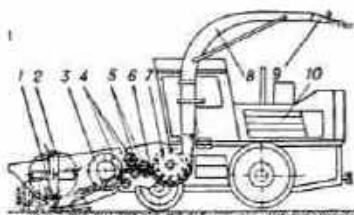
КОРМОВІ КУЛЬТУРИ — рослини, що їх вирощують на корм с.-г. тваринам. До К. к. належать *кормові трави*, *кореневуллободя*, *кормові багачки* культури, *силосні культури*, *фуражні зернобобові та зернові культури*. Використовуються у вигляді пасовищної трави, свіжої зеленої маси, *сіна*, *сінажу*, *трав'яного борошна*, *силосу*, *плодів*, *кореневуллободя* тощо. Цінність К. к. визначають за їх поживністю (в *кормових одиницях*), вмістом *перетравного протеїну*, мінеральних речовин, *каротину* та *урожайністю*.

КОРМОВІ ТРАВИ — трав'янисті рослини, які використовують на корм с.-г. тваринам. Культивують понад 80 видів К. т., а на природних *кормових угіддях* їх росте до 5 тис. К. т. поділяють на 4 групи: *злакові*, *бобові*, *осокові* та *різнотрав'я*. Найбільшу кормову цінність мають *злакові* і *бобові* К. т. На природних *сінокосах* і *пасовищах* злакові можуть досягати 80—90%, бобові — 5—10%, *різнотрав'я* — 60—70%. До *осокових* К. т. належать рослини з род. *осокових* і *ситникових*; кормова цінність їх, як і *різнотрав'я* (трави ін. бот. родин), невисока. За тривалістю життя К. т. поділяють на *однорічні* (вика яра, чина посівна, люпин жовтий, сераделла) і *багаторічні* (копюшина червона, люцерна, еспардет, тимопілка лугова, костріця). Останні є осн. рослинами *кормових угідь*.

КОРМОВІ УГІДДЯ — земельні ділянки, зайняті природними або культурними *сінокосами* і *пасовищами*, рослинний покрив яких використовується на корм с.-г. тваринам. К. у. бувають *природні*, *штучні*, *поліпшені* та *побічного користування*. До останніх відносять ділянки, що тимчасово використовуються під випас худоби або *сінокоси* поряд з ін. їх призначенням (ліси, чагарники, перелогові землі, зайняті парі тощо). Природні К. у. мають невисоку продуктивність і потребують значного поліпшення (окультурення).

КОРМОЗАГОТІВЕЛЬНІ МАШИНИ — машини для механізації збирання і первинного приготування *кормових культур* до згодовування с.-г. тваринам. К. м. залежно від їх призначення поділяють на 4 групи: *сінокосяльні*, *силосозбиральні*, *кореневуллободяльні*, *соломозбиральні*. До сінокосяльних К. м. належать всі *сінокосярки*, *волокуші*, *підбирачи-котушачі*, *прес-підбира-*

чи тощо, а також спеціальні *вантажно-транспортні засоби*. *Силосозбиральні* К. м. — це в осн. комбайни КСК-2,6, КС-2,6 і КС-1,8. Як *кореневуллободяльні* К. м. використовують *картоплекопачі*, *картонелезбиральні комбайни*, *кореневуллободяльні машини* РК-6 і РКГ-1,4. В групі *соломозбиральних* К. м. — *кспидевози*, *волокуші*, *фуражири*, *стоговози*, *40-кубометрові причеми* для подрібненої соломи на *пото-*

Мал. 1. Схема технологічного процесу роботи комбайна КСК-100 з косяркою для збирання трав: 1 — різальний апарат; 2 — мотило; 3 — шнек; 4 і 5 — нижній і верхній валці живильного апарату; 6 — протирізальний брусок; 7 — подрібнювальний барабан; 8 — силосопровід; 9 — козирок; 10 — дригун. Мал. 2. Схема технологічного процесу роботи комбайна КСК-100 з живильною для збирання високостеблових культур: 1 — мотило; 2 — різальний апарат; 3 — транспортер; 4 — шнек; 5 — живильний апарат; 6 — подрібнювальний апарат; 7 — силосопровід; 8 — дригун.

ковому збиранні зернових культур. Тепер серед К. м. найпоширеніші повні високопродуктивні *кореневуллободяльні комбайни* КСК-100, які випускає Гомельський з-д «Гомсельмаш». Комбайн КСК-100 — це універсальна К. м. для скошування, а також підбирання із валків підсушених трав; для збирання кукурудзи та ін. високостеблових культур з одночасним подрібненням їх та навантаженням у транспортні засоби. Подрібнену КСК-100 рослинну масу можна використати для приготування *сінажу*, *силосу*, *сіна* (при досушуванні активним вентиляванням), *трав'яного борошна*, *брикетів кормових*, а також для безпосереднього згодовування худобі. При скошенні трав на самохідний подрібнювач КСК-100 навішують *живарку* з шириною захвату 4,2 м (мал. 1), а для підбирання валків на той самий подрібнювач замість *живарки* навішують *підбирач* (захват 2,2 м). При збиранні кукурудзи та ін. високостеблових культур на подрібнювач КСК-100 навішують спеціальну *живарку* з шириною захвату 3,4 м (мал. 2). На КСК-100 встановлено дизельний двигун СМД-72 потужністю 215 к. с. Середня пропускна спроможність

КСК-100 — 50 т/год. Довжина подрібненої маси регулюється в межах 5—100 мм.

КОРМОНАВТАЖУВАЧІ — машини та устаткування для навантаження в транспортні засоби, а також в *роздавачі кормів* силосу, силосу, сіна, жому, ін. соковитих і грубих кормів в місцях їх зберігання. В СРСР, зокрема на Україні, поширені такі К.: *навантажувач стеблових кормів* ПСК-5 — навісний на трактор, застосовують для відокремлення силосної чи сінажної маси від бурти, а соломи — від скирти, розпушування її і навантаження в транспортні засоби або в мобільні роздавачі кормів. Продуктивність 15 т/год силосу чи до 3 т/год соломи.

Фуражир ФН-1,4 — навісний на трактор, виконує ті ж виробничі процеси, що й К. ПСК-5, продуктивність 6,5 т/год. Як К. на фермах широко використовують також навісні *грейферні навантажувачі* загальної призначення ПЗА-1,0 і ПЗ-08Б.

КОРМОПРИГОТУВАЛЬНІ МАШИНИ — агрегати, машини, устаткування для приготування різних видів кормів до згодовування тваринам. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі К. м. *Дробарки кормів* КДМ-2,0 і КДУ-2,0 (мал.) для подрібнення *концентрованих кормів*, а також *крейд*, *солі* тощо; продуктивність кожної 2 т/год. Комплекти устаткування комбікормових цехів ОКЦ-30 і ОКЦ-50 для приготування комбікормів; продуктивність — 30 і 50 т за зміну. Агрегати АВМ-0,65, АВМ-1,5А і АВМ-3,0 (мал.) для приготування *сіноного борошна*; продуктивність кожного відповідно 0,6 т/год, 1,5 та 3,0 т/год. Устаткування ОГМ-0,8 (продуктивність 0,95 т/год) і ОГМ-1,5 (продуктивність 1,8 т/год) для гранулювання *сіноного борошна*, а для його безтарного зберігання — *бункер* ОНК-3,0 (мал.) ємністю 160 м³. Устаткування ОГК-3 (продуктивність 2—3 т/год) для виробництва *гранул* з подрібнених комбікормів. *Навантажувач-подрібнювач* ПСК-5 (продуктивність на навантаженні силосу 15 т/год, соломи — до 3 т/год), *соломосилосорізка* РСС-6Б (мал.), продуктивність якої 2,5 т/год і *подрібнювач* НГК-30Б (мал.) для подрібнення грубих кормів з розщепленням їх часток вздовж волокна і наванта-

Кормонавантажувачі. Навантажувач стеблових кормів ПСК-5.

женням в транспортні засоби. Подрібнювач «Волгар-5» (мал.), продуктивність до 5 т/год — універсальна К. м. для подрібнення силосу, коренсубульбодів, баштанних культур, стеблових кормів, зеленої маси, сіна і соломи. Найпоширеніші К. м. для приготування соковитих кормів — мийка-коренерізка МРК-3 і подрібнювач коренсубульбодів ИКМ-5, продуктивність кожної машини 5 т/год. З ін. К. м. на свинофермах застосовують кормприготувальний агрегат КН-3 безперервної дії для миття, запарювання і розминання картоплі та змішування її з ін. кормами; продуктивність агрегату 1,8—2 т/год. На фермах свинарських, птицеводчих і великої рогатої худоби поширені також *затяжки-змишувачі кормів*. Див. також *Кормозаготівельні машини, Кормонавантажувачі, Кормотранспортери*.

Літ.: Яворський А. А., Нижанківський В. М., Карпенко С. О. Механізація і електрифікація тваринницьких ферм. К., 1973; Сельхозтехника, 78. Міжнародна виставка. Експонати ССРСР. М., 1978. С. О. Карпенко.

КОРМОРОЗДАВАЧ — див. *Роздавач кормів*.

КОРМОТРАНСПОРТЕРИ — устаткування для механізованого транспортування кормів від місця їх зберігання чи кормоцехів до приміщень тваринницьких ферм, а також у цих приміщеннях; ланка механізму, яка завершує технологічний процес роботи *кормозаготівельних машин, кормоприготувальних машин і кормонавантажувачів*, що забезпечує створення сучасної індустрії кормовиробництва. Промисловість СРСР випускає К. різні за призначенням і будовою їхніх робочих органів. У т-вах України найпоширеніші з них такі. Установка УКС-200 для приймання кормів із транспортних засобів і роздачі їх тваринам, стаціонарна, обслуговує 200 корів. Транспортёр-роздавач кормів ТВК-80 Б (мал.) для роздачі всіх видів грубих і соковитих кормів, а також їх сумішей великої рогатої худоби. Продуктивність 28,8 т/год. Транспортёр ТКП-70 для завантаження сінажних башт; продуктивність 70 т/год. Транспортёр ТК-5Б для подавання коренсубульбодів із приймального бункера в мийку-коренерізку. К. — переважно стрічкові, проте бувають стрічково-пластинчасті і пневматичні. С. О. Карпенко.

КОРМОФІТИ (від грец. *κορμος* — стовбур та *φύτον* — рослина) — рослини, що мають стебло та листки. До К. відносять більшість мохів, усі *папоротеподібні і насінні рослини*. Деякі ботаніки вважають К. рослини, які, крім стебла і листків, мають ще й корінь; при такому визначенні мохи не можуть бути віднесені до К. Виникли К. в процесі істор. розвитку з т. з. таломних рослин, тіло яких не поділене на стебло і листя.

КОРМОЦЕХ — будівля на території тваринницької ферми або комплексу, обладнана *кормоприготувальними машинами* та устаткуванням для переробки і готування

кормів до згодовування с.-г. тваринам. Розрізняють два типи К. — спеціалізовані й загальнофермські. Спеціалізовані К. готують корми тільки одного виду. Загальнофермські К. готують всі види кормів, обслуговуючи один вид тварин або птиці. Типовим К. для свиноферми є «Маяк-6» (КПС-6000) на 6000 тварин одночасної відгодівлі. Кормоприготувальні машини і устаткування комплексу обладнання К. «Маяк-6» (подрібнювачі ИГК-30 та «Волгар-5», дробарка КДУ-2,0 тощо; *кормотранспортери*) розміщують і ув'язують у п'ять технологічних ліній: коренсубульбодів; концентрованих кормів; силосу і зеленої маси; сіножого борошна; приготування і видачі корму. Ці лінії забезпечують приготування кормових сумішей практично з різних компонентів. Потужність К. «Маяк-6» — 14 електродвигунів 105 кВт; обслуга — 4 робітники; продуктивність 5 т/год. Промисловість постачає також подібні комплекти обладнання К. — КПС-300/3000; КПС-200/2000; КПС-100/1000. С. О. Карпенко.

КОРМІЧІ КНИГИ — збірники церковних і світських законів, якими керувалися при управлінні церквою і в церковному суді деяких слов'янських держав. Беруть початок від візантійських збірників держ. законів (т. з. *Номоканони*), складених у 6 ст. константинопольським патріархом Іоанном Схоластиком. У 2-й пол. 9 ст. Номоканони було перекладено на слов'ян. мову для болг. церкви. З 10 ст. їх почала застосовувати давньорус. церква. Наприкінці 13 ст. Номоканони, перероблені стосовно до умов феод. Русі, дістали назву К. к. Крім церковних, К. к. вміщували також норми давньорус. феод. світського права. Зокрема, до них увійшли деякі статті «Руської правди». Вперше в Росії К. к. надруковано 1650, останнє видання — 1816.

КОРНАРОС (*Korvavros*) Темос (1.V 1909, с. Сива-Месарас, о. Крит — 28.IV 1970, Афіни) — грец. письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав зб. оповідань «Перший день на заводі» (1932). Гострі соціальні проблеми — в центрі повістей-памфлетів «Святі без маски», «Спіналонга» (обидві — 1933) та романі «Бродяга» (1934). З

1936 бл. 20 років провів у в'язницях, на засланнях і в концтаборах. Документальна повість «Концтабір Хайдарі» (1945) — про боротьбу в'язнів фашист. концтабору. В зб. оповідань «Разом із синами бурі» (1956) та повісті «Попіл і фенікс» (1957) створив героїчні образи борців Руху Опору, комуністів. У подорожніх нотатках «Вулиця Прометей» (1960) тепло згадував про відвідання 1958 Києва. Автор роману «Історія одного покоління» (1963).

Тв.: Укр. перекл. — Концтабір Хайдарі. «Всесвіт» 1980, № 5.

Т. М. Чернишова.
КОРНБЕРГ (Kornberg) Артур (н. 3.II 1918, Бруклін, США) — амер. біохімік. Закінчив Сіті-коледж у Нью-Йорку (1937) і Рочестерський ун-т (1941). З 1959 — керівник відділу Мед. школи Станфордського ун-ту. Осн. праці з молекулярної біології. Вперше синтезував дезоксирибонуклеїнову кислоту (ДНК) з суміші нуклеотидів. Відкрив фермент ДНК-полімеразу. Нобелівська премія, 1959 (разом з С. Очоа).

КОРНЕЛІУС (Cornelius) Петер фон (23.IX 1783, Дюссельдорф — 6.III 1867, Берлін) — нім. живописець, представник *романтизму*. Навчався в дюссельдорфській АМ (з 1795). Входить до угруповання *назарейців* у Римі. Писав картини на теми античної й середньовічної історії, біблійні й алегоричні сцени (фрески в Гліптотеці, 1820—30, й в Людвігскірхе, 1829—40, в Мюнхені).

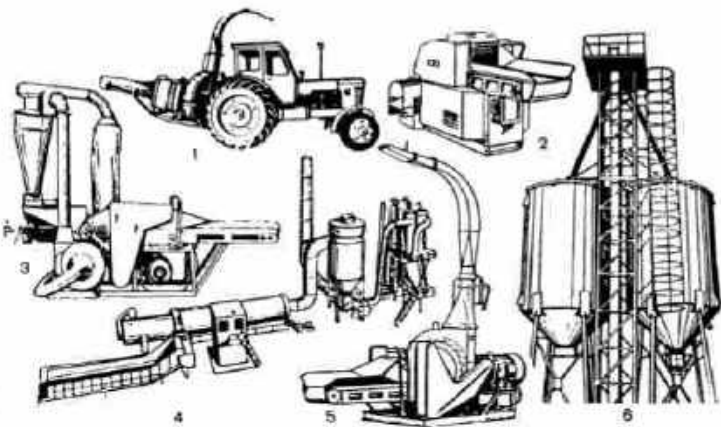
КОРНЕЛЬ (Corneille) П'єр (6.VI 1606, Руан — 1.X 1684, Париж) — франц. драматург, один з основоположників *класицизму*. Член Франц. академії (з 1647). За професією адвокат. В лірі виступив як автор трагікомедії «Кліандр...» (вид. 1632), комедії «Меліта...» (1633) тощо, але визначне місце в світовій драматургії йому забезпечили трагедії, в центрі яких стоять важливі громадян. та політ. проблеми. Конфлікт особистих почуттів людини з її держ. обов'язком становить основу сюжету трагікомедії «Сід» (пост. 1636) і трагедій «Гораций», «Цінна...» (обидві пост. 1640), «Подієвкт» (пост. 1643), у яких К. створив монументальні образи героїв, що підпорядковують свої вчинки і почуття ідеї державності, принципам

П. Корнель.

Корнет: з поршневым (помпним) механізмом; з циліндричним центральним механізмом.

Кормоприготувальні машини.

1. Соломисилосорізка РСБ-6Б.
2. Подрібнювач «Волгар-5».
3. Дробарка КДУ-2,0.
4. Агрегат АВМ-3,0.
5. Подрібнювач ИГК-30Б.
6. Бункер ОНК-3,0.

КОРНЕЛЬ

абсолютизму. Розчарування К. в абсолютистський державі звучить у п'єсах «Родогуна...» (пост. 1644), «Іраклій...» (пост. 1647), де змальовано династичні чвари, звичай придворного світу. Демократичні тенденції виявилися в героїчній комедії «Дон Санчо Арагонський» (1650) та трагедії «Нікомеда» (1651). Трагікомедію К. «Сід» у перекладі укр. мовою М. Рильського поставив Тернопільський обл. укр. муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (вперше 1972).

Тел.: Укр. перекл. — Сід. [Перекл. М. Рильського]. В кн.: Французькі класики XVII століття. Х.—К., 1931: Рос. перекл. — Избранные трагедии. М., 1956; [П'єси]. В кн.: Театр французского классицизма. М., 1970. Лит.: Балашов Н. И. Пьер Корнель. М., 1936; Ситал Н. А. Пьер Корнель. Л.—М., 1957. Н. О. Модестова.

КОРНЕЛЬ (Corneille) Томас (20.VIII 1625, Руан — 8.X ч. 8.XII 1709, Анде), — франц. драматург і вчений. Член Франц. академії (з 1685). Брат П. Корнеля. За освітою юрист. Виступав у жанрах комедії, трагедії, оперного лібретто. Наслідуював П. Корнеля, Ж. Расіна, Ф. Кіно. Популярність К. принесла трагедія «Тімократ» (пост. 1656, вид. 1658). У творчості К. поєднувалися елементи бароко й класицизму. Як учений працював у галузі лексикографії та історіографії. Д. С. Наливайко.

КОРНЕЛЬ ДЕ ЛІОН (Corneille de Lyon; бл. 1505, Гага — бл. 1574, Ліон) — франц. живописець доби Відродження. Автор реалістичних портретів. Близько 1533 оселився у Франції. Твори: портрети — герцога Ангумейського, Маргарити Валуа, франц. королеви Клод, хлопчика та ін.

КОРНЕР (англ. corner, букв. — заганяти в кут, тут — скуповувати товари зі спекулятивною метою) — найпростіша форма об'єднання капіталістів з метою оволодіти ринком будь-якого товару шляхом скуповування його для подальшого спекулятивного перепродажу. К. створюють на товарних та фондових біржах для купівлі акцій окремих компаній як для подальшого перепродажу їх, так і для придбання контрольного пакета акцій певної компанії (див. Акціонерне товариство).

КОРНЕТ (франц. cornette — кавалерійський штандарт; офіцер при цьому штандарті) — перший молодший офіцерський чин у кавалерії ряду країн у 15 — на поч. 20 ст. В Росії чин К. був запроваджений 1801. Відповідав чинів *поручища* (з 1884 — підпоручища) в піхоті, артилерії та ін. військах або чинів *хорунжого* в козацькій кавалерії.

КОРНЕТ (франц. cornet, букв. — ріжок, сопілка) — духовий музичний інструмент. Старовинні К. виробляли з дерева, обтягнутого шкірою, або з слонової кістки. Мали хроматичний звукоряд. Становили ціле сімейство (К. сопрано, альтові, тенорові). На поч. 19 ст. було винайдено клапанний механізм, який значно поліпшив можливості К. Найпоширеніший К. — а-пістон (або сі-бемоль). Його звукоряд (фа-мажор — до третьої октави) збігається зі звукорядом хроматичної труби. Іл. с. 413.

КОРНЕВ Костянтин Арсенович (28.V 1908, с-ще Сосниці, тепер смт Черніг, обл. — 8.X 1974, там же) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1943. У 1930 закінчив Київ. фармацевтичний ін-т. У 1939—57 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР; з 1958 до 1965 — директор Ін-ту хімії високомолекулярних сполук АН УРСР. Осн. наук. праці — з органічного синтезу, зокрема нових ефективних протиправкових препаратів, синтезу термостійких пластичних мас.

КОРНИН — селище міського типу Попільнянського р-ну Житомир. обл. УРСР, на берегах р. Ірпена (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Корнин. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — гранітний кар'єр, цукр., цегельний та хлібний з-ди, сиробирний цех Попільнянського молокозаводу, виробничі відділення райсільгосптехніки, цех районного міжгосп. об'єднання по виробн. м'яса. З заг.-осв. школи, філіал Попільнянської муз. школи; 2 лікарні. Будинки культури, 6 б-к. Уперше згадується 1550.

КОРНИЄНКО Василь Онисимович (22.IV 1867, с. Мануйлівка, тепер Дніпроп. обл. — 11.XII 1904, Одеса, похований у Мануйлівці) — укр. живописець і графік. У 1888—96 навчався в петерб. АМ у В. Орловського. Твори: картини — «Біла корчма» (1902), «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва» (1904); ілюстрації до «Енеїди» І. Котляревського (1903—04); малюнки на теми укр. народних дум (видано окремими листівками). Лит.: Заремба В. І. Василь Корнієнко. К., 1979.

КОРНИЄНКО Іван Сергійович (27.XI 1910, с. Шестирія, тепер Широківського р-ну Дніпроп. обл. — 13.XI 1975, Київ) — український радянський кінознавець, сценарист, засл. працівник культури УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1947—49 очолював сценарний відділ Київ. кіностудії худож. фільмів. З 1959 — гол. редактор журн. «Мистецтво». Доктор мистецтвознавства (з 1966). З 1961 — викладач, а згодом ректор Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Автор сценаріїв: «Українське народне мистецтво», «Гнат Юра», «Слово про Ігоря Савченка». Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

Тел.: Півстоліття українського радянського кіно. К., 1970; Кино Советской Украины. К., 1975.

КОРНИЄЦЬ Леонід Романович [8 (21).VIII 1901, м. Бобринець, тепер Кіровоград. обл. — 29.V 1969, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї батрака. З 1931 — на керівній парт. роботі. В 1938 — другий секретар Дніпроп. обкому КП(б)У. В 1938—39 — Голова Президії Верховної Ради УРСР. В 1939—44 — Голова Раднаркому УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни — один з керівників партизан. руху і підпільної боротьби на Україні, член Військ. рад ряду фронтів (генерал-лейтенант). В 1944—46 — перший заступник Голови Раднаркому,

1946—50 — перший заст., 1950—53 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1953 — міністр заготівель, з 1956 — міністр хлібопродуктів СРСР; 1958—61 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по хлібопродуктах, міністр СРСР, з 1961 — перший заст. голови, з 1963 — голова Держ. к-ту заготівель Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. На XVIII з'їзді партії обирався членом ЦК ВКП(б), на XIX—XXIII — кандидатом у члени ЦК КПРС. На XIV—XVII з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1938—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 1—3-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КОРНИЙЧУК Микола Павлович (н. 22.I 1920, с. Бобриня, Петриківського р-ну Гом. обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення (1955) Дніпропетр. ун-ту працював у ньому. З 1974 — зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці — в галузі теорії наближень, екстремальних задач теорії функцій, кусково-поліноміальної *апроксимації*, оптимального відновлення функцій та лінійних функціоналів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

КОРНИЙЧУК Олександр Євдокимович [12 (25).V 1905, ст. Христинівка, тепер місто Черкас. обл. — 14.V 1972, Київ] — укр. рад. письменник-драматург, держ. і громад. діяч, академік АН СРСР (з 1943), академік АН УРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). Перше оповідання «Він був великий» — про В. І. Леніна — надрукував 1925. Як драматург дебютував 1928 п'єсою «На грані» (вид. 1930), спрямованою проти теорії «чистого мистецтва». У п'єсах «Кам'яний острів» (1929) і «Штурм» (1930) К. викривав контрреволюц. суть укр. бурж. націоналізму. Широке визнання здобула істор.-революційна драма К. «Загибель ескадри» (2-а премія на Всесоюзному конкурсі 1933, вид. 1934), в основу якої покладено істор. факт років громадян. війни — потоплення за наказом В. І. Леніна бойових суден у Новоросійську. У п'єсі «Платон Кречет» (1934, вид. 1935) К. створив образ рад. інтелігента, гуманіста і новатора. Гол. ідея істор.-революційної п'єси «Правда» (вид. 1937) — спільність істор. шляхів укр. і рос. народів. В центрі п'єси — вперше створений в укр. драматургії образ В. І. Леніна. Подіям нар.-визвольної війни 1648—54, поз-з'єднанню України з Росією присвячена драма «Богдан Хмельницький» (1939, Держ. премія СРСР, 1941, за п'єси «Платон Кречет» і «Богдан Хмельницький»). На тему колгоспного будівництва в передвоєнні роки написав комедію «В степах України» (1941, Держ. премія СРСР, 1942). Тему колгоспного села К. пізніше продовжив у п'єсах «Приїздить у Давнокове»

Л. Р. Корнієнко.

В. О. Корнілов.

В. О. Корнієнко. «Еней був парубок моторний...». Ілюстрація до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Акварель. 1903.

Кури породи корніш.

(1947), «Калиновий гай» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Над Дніпром» (1960). Творчість К. роки Великої Вітчизн. війни пов'язана з його фронтовою, громадсько-політичною і держ. діяльністю. Виступав з публіцистичними статтями, написав п'єси «Партизани в степах України» (1941), «Фронт» (1942, Держ. премія СРСР, 1943), «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» (1944). В п'єсі «Фронт» порушувалися гострі й актуальні проблеми, пов'язані з успіхами й тимчасовими невдачами Рад. Армії на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пристрасно партійністю проп'яні п'єси К., створені в післявоєнні роки: «Макар Діброва» (1948, Держ. премія СРСР, 1949), «Крила» (1954), «Чому поспішали зорі» (1958), «Сторінка щоденника» (1964), «Пам'ять серця» (1969, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971). К. виступав як публіцист і літературознавець (статті про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Горького). Голова Правління Спілки письменників України (1938—41 і 1946—53). В 1953—54 К.—перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. Член ЦК КПРС (з 1952) і член ЦК КП України (з 1949). В 1953—54—член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР і УРСР 1—8-го скликань. Голова Верховної Ради УРСР 2, 3, 5—8-го скликань. Член Всесвітньої Ради Миру та її бюро (з 1950). Член Президії Всесвітньої Ради Миру (з 1959). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960. Поблизу Києва, в с. Плятах Обухівського р-ну 1975 відкрито Корнійчука О. Є. музей.

Тв.: Теорія, т. 1—5, К., 1966—68; Рос. версія, — Социализм, т. 1—3, М., 1956; Собрание сочинений, т. 1—4, Л., 1976—77.
Літ.: Гебель В. А. А. Е. Корнійчук, М., 1957; Старикевич Е. Олександр Корнійчук. В кн.: Літературні портрети, т. 1, К., 1960; Кобилицкий Ю. С. Драматург и время, М., 1973; Кобилицкий Ю. С. Крыла Кречета, К., 1975.
КОРНИЙЧУКА О. Є. МУЗЕЙ — філіал Центрального архіву музею літератури і мистецтва УРСР. Відкрито 1975 у с. Плятах Обухівського р-ну Київ. обл. в будинку, куди часто приїжджав драматург для творчої роботи й відпочинку. В музеї — три меморіальні кімнати: вітальня і робочі кабінети Корнійчука та відомої польськ. і рад. письменниці, його дружини В. Л. Василевської. Тут розміщена бібліотека Корнійчука, яка нараховує дії з половиною тисячі томів. Експонати музею розповідають про життєвий і творчий шлях Корнійчука, його держ. і політ. діяльність: ксерокопії рукописів його п'єс і листів, особисті речі, записні книжки, фото і кінодокументи. Серед творів образотворчого мистецтва — картини відомих художників П. Кончаловського, М. Глуценка, О. Шовкуненка, М. Струникова, О. Саян та ін. В саді музею 1980 споруджено пам'ятник.

О. Д. Харченко.

КОРНІЛОВ Володимир Олександрович [1 (13).II 1806, Тверська губ. — 5 (17).X 1854, Севастополь] — рос. військовий діяч, вице-адмірал (з 1852), герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в сім'ї офіцера. Учасник Наварінської битви 1827, рос.-тур. війни 1828—29. З 1830 служив на Балтійському, з 1834 — на Чорномор. флотах. З 1849 — нач. штабу Чорномор. флоту, з 1851 фактично командував флотом. У вересні 1854 призначений нач. штабу гарнізону Севастополя, очолив оборону міста. Смертельно поранений на *Малаховому кургані*.

КОРНІЛОВ Лавр Георгійович (1870—1918) — один з керівників рос. контрреволюції 1917—18, генерал від інфантерії (1917). В липні — серпні 1917 — верховний головнокоманд. збройними силами Росії. Намагався встановити військ. диктатуру (див. *Корніловщина*). Один з організаторів і керівників *Добровольчої армії*. Вбитий у бою в районі Єкатеринодара (тепер Краснодар).

КОРНІЛОВЩИНА — контрреволюц. замах у Росії в серпні 1917, очолюваний ген. Л. Г. Корніловим з метою розгрому революц. сил і встановлення бурж.-поміщицької військ. диктатури. Після *Липневих днів 1917*, які знаменували кінець *двоцарства*, держ. влада сконцентрувалася в руках *Тимчасового уряду* — органу контрреволюц. буржуазії. Остання, відчуваючи нестійкість своєї перемоги, взяла курс на встановлення військ. диктатури. Програму контрреволюції прийнято на *Державній нараді* 12—15 (25—28). VIII 1917 в Москві.

Центром підготовки перевороту, ідею якого підтримала *Антанта*, стала Ставка верховного головнокомандуючого збройними силами Росії в Могильові — Корнілова. З фронту 25.VIII (7.IX) на Петроград вирушили частини 3-го кінного корпусу — гол. бойова сила К. Одночасно планувалося розгромити революц. сили в ін. великих містах. 26.VIII (8.IX) Корнілов пред'явив Тимчасовому уряду ультиматум про передачу йому повноти влади. Боротьбу проти К. очолили більшовики. Вони організували оборону столиці. Внаслідок більшовицької агітації козаків 3-го кінного корпусу відмовилися наступати на Петроград. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську, Житомирі мобілізацію робітників і солдатів на захист революції здійснювали утворені ревкоми, к-ти охорони революції. У Ставці та штабах фронтів було заарештовано багатьох керів-

ників і активних учасників змови, в т. ч. генерала Корнілова. 31.VIII (13.IX) офіційно оголошено про ліквідацію К. Розгром її сприяв зростанню авторитету більшовицької партії, прискорив *більшовизацію Рад 1917*, наблизив перемогу Великої Жовт. соціалістич. революції.

[М. А. Рубач.]

КОРНІШ (англ. cornish — корнуольський), корнуельські кури — порода курей м'ясного напрямку. Виведена в Англії (графство Корнуолл) *схрещуванням* місцевих бойцевих курей з малайськими та породи азіль. Найбільш поширені білі К., які мають яскраво виражену м'ясну будову тіла. Гребінь стручковидний, тулуб масивний, груди широкі й глибокі, ноги широко поставлені з м'язистими стегнами. Жива маса півнів 4—4,5 кг, курок 3—3,5 кг. Несучість 110—130 яєць на рік, масою 57—64 г. Поширені К. у країнах з виробництвом *бройлерів*, аокрема в СРСР, у т. ч. на Україні.

КОРНІШОНИ (франц. cornichon) — дрібні огірки, зняті за 3—4-й день після утворення зав'язі. Використовують для маринування. Розмір товарних К.: першої групи 3—5 см, другої — 5,1—7 см.

КОРНОУХОВ Микола Васильович [10 (23). X 1903, м. Ніжин, тепер Чернігів. обл. — 2.VI 1958, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теорії споруд, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. Закінчив (1928) Київ. політех. ін-т. З 1931 викладав у Київ. інженерно-буд. ін-ті, водночас працював (з 1935) в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1940—44 — директор). Осн. дослідження в галузі стійкості конструкцій. Розвинув точний метод розрахунку стійкості рам (метод деформацій), створив теорію об'єднаного розрахунку на міцність і стійкість стрижневих систем. Нагороджений орденом Леніна, Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 416. Літ.: Варвак П. М. Микола Васильович Корнухов, К., 1959.

КОРНОУЛЛ — півострів на Пд. Зх. Великобританії, між Бристольською затокою і протокою Ла-Манш. Довж. бл. 120 км, шир. до 72 км. Береги скелясті, розчленовані. Поверхня погорблена, вис. до 621 м. Родовища олова і мідних руд. Природна рослинність — ліси (дуб, бук), зарості вересу. Найбільший порт — Плімут.

КОРНФОРД (Cornford) Джон (28.XII 1915, Кембрідж — 27.XII 1936, Кордова, Іспанія) — англ. поет, публіцист. Член Компартії Великобританії з 1932. Загинув у

О. Є. Корнійчук.

Пам'ятник О. Є. Корнійчука в с. Плятах, Скулптор О. П. Скобляков, архітектор М. В. Бурханов. 1980.

П'єси О. Є. Корнійчука на сцені драматичних театрів.

«Загибель ескадри». Харківський український драматичний театр «Березіль», 1933.

«Платон Кречет». Московський художній академічний театр імені М. Горького, 1935.

«Богдан Хмельницький». Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької, 1979.

КОРНФОРТ

бою, захищаючи Іспанську республіку. Автор політично загорілих статей («Боротьба за владу в Західній Європі», 1934; «Комунізм в університетах», 1936 та ін.) і віршів. Кращі твори — щоденник, листи, вірш «До Марго Хайнеман», поема «Повний місяць над Тьєрзою». Перед штурмом Уескі (1936) — написав К. в Іспанії.

КОРНФОРТ (Cornforth) Моріс Кембелл (н. 28.X 1909, Лондон) — англ. філософ-марксист. Член Компартії Великої Британії з 1931. Закінчив Лондонський (1929) і Кембриджський (1931) ун-ти. З 1950 — керівник від-ва компартії «Лоренс енд Ушарт». Праці в галузі діалектичного й істор. матеріалізму.

КОРНЮ (Cornu) Огюст (н. 9.VIII 1888) — франц. філософ-марксист. Член Франц. компартії з 1923. Учасник франц. *Руху Опору*. В 1948—56 — професор Берлін. ун-ту ім. Гумбольдта (НДР). Осн. праці присвячені проблемам формування та історії розвитку марксист. матеріалістичної думки. Нац. премія НДР, 1959.

Тв.: Рос. перекл. — Карл Маркс і Фридрих Енгельс. Життя й діяльність, т. 1—3. М., 1959 — 68.

КОРНЮШИН Федір Данилович (16 (28).ІІ 1893 — 1.IX 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Данилово (тепер Сухининського р-ну Калуж. обл.) в родині сільс. Учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Одесі. З 1919 на парт. і проф. роботі, зокрема 1924—25 — секретар Одес. губкому партії, 1925—26 — секретар ЦК КП(б)У, 1927—28 — секретар Київ. окр. к-ту партії. З 1923 — кандидат, 1924—30 — член ЦК КП(б)У. У 1923—26 — член Оргбюро ЦК КП(б)У, 1926—28 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом Президії ВУЦВК і членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

КОРНЯНУ Леонід Юхимович (1.І 1909, с. Комниці, тепер Дубосарського р-ну Молд. РСР — 27.XІ 1957, Кишинів) — молд. рад. письменник. Член КПРС з 1945. В 1930—32 навчався в аспірантурі Ін-ту Тараса Шевченка в Харкові. Друкуватися почав 1927. Збірник поезій: «Різні вірші» (1930), «Поривання» (1933), «Світло і тінь» (1935), «З долини Дністра» (1947), «Вибрані твори» (1958); драматичні твори: «Марійчине щастя» (у співавторстві, пост. 1951), «За голубим Дунаєм» (1955), «Тінь коханця» (1958). П'єса «Джерело братерства» (1952—54) — про дружбу молд. народу з укр. і рос. народами. Укр. тематику відобразив у творах «На березі Дунаю», «Суботник», «Рапорт з Донбасу». Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини. Автор статті «Т. Шевченко» (1946).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Молдавія. К., 1953; [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл. — Пьесы. Кишинів, 1956.

КОРО (Corot) Каміль (16.VII 1796, Париж — 22.II 1875, там же) — франц. живописець, один із засновників франц. реалістичного пейзажу 19 ст. В 1822—24 навчався в А. Мішллана та В. Бертена, п. 1825—26, 1834 й 1843 був в Італії. К. працював з натури, що зближує його з барбізонською школою. Твори: «Вид Колізею» (1826, Лувр), «Гомер і пастухи» (1845, Музей в Сен-Ді), «Спогад про Мортелон» (1864, Лувр), «Порив вітру» (1865—70, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна, Москва), «Жінка з перлиною» (1868—70, Лувр) та ін. К. відомий також як майстер малюнка й офорту.

Лит.: Коро — художник. человек. Пер. с франц. М., 1963.

К. Коро. Шлях на Севр. 1855—56. Лувр. Париж

КОРОБІВСЬКИЙ ВИСТУП СЕЛЯН 1905 — збройний виступ селян с. Коробівки (тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) під час революції 1905—07 в Росії. 18 (31).X селяни сіл Коробівки й Комарівки, розгромивши сільс. управу, пішли на Золотоношу. Поблизу міста селяни з'єдналися з групою міськ. революц. молоді. Учасники виступу розгромили в Золотоноші поліцейську управліну, вилосну управу, поштово-телеграфну контору, звільнили заарештованих. Місц. влада викликала війська. В збройній сутичці було поранено кількох учасників виступу.

КОРОБКА Микола Іванович (б. V 1872, м. Кременець, тепер Терноп. обл. — 1921) — рос. український фольклорист і літературознавець. Вчився в Київському, потім у Петерб. ун-ті (закінчив 1894). Записав багато фольклорних матеріалів на Волині й Поділлі, видав «Пісні Кам'янецького повіту, Подільської губернії» (1895), «Колядки й щедрівки...» (1902) та ін. Автор праць: «Спроба огляду історії російської літератури» (ч. 1—3, 1909—14), «Нариси літературних настроїв» (1903).

О. А. Правдюк.
КОРОБКА Федір (рр. н. і см. невід.) — військ. обозний селянсько-козацьких військ під час визвольної війни українського народу 1648—54. Був городним отаманом Чигирин (1648—49), потім — наказним чигиринським полковником. З 1650 — військ. обозний. За заслугами Б. Хмельницького був переіменован у царським урядом провоз'єднання України з Росією. Очолював укр. посольства до Туреччини, Валахії, Швейц. Після смерті Б. Хмельницького був призначений гетьманом І. Виговського. **КОРОБКА** Федір Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. золотар 1-ї пол. 19 ст., рідич відомого майстра О. Іщенка. В Києві мав свою майстерню, не раз обирався цехмістром Срібного цеху. В 1816—23 на замовлення Києво-Печерської лаври виконав: мідні іконостаси для Варлаамівської та Введенської церков, срібні шати до ікон Антонія (1818—19), Собору преподобних отців (1820) та св. Варвари (1822), п'ять лампад із срібла, царські врата Варлаамівської церкви на Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі (1819). Ряд робіт К. зберігається в Істор. музеї УРСР в Києві.

КОРОБКА ПЕРЕДАЧ — механізм, яким регулюють, змінюють передаточне відношення, частоту обертання веденого вала в трансмісіях транспорт. та багатьох ін. машин. Розрізняють К. п. (мал. с. 418): безступінчасті (з *варіатором*), якими плавню змінюють передаточне відношення; ступінчасті (з *зубчастими передачами*, що їх перемикають) і комбіновані. В металорізальних верстатах, бурових установках механізм такого типу наз. *коробкою швидкостей*. Див. також *Карданна передача*.

В. І. Задорожний.
КОРОБКА ПОДАЧ — механізм, яким змінюють величину подачі (переміщення інструмента відносно оброблюваної заготовки) в металорізальних, деревообробних верстатах, каменерізних машинах. Складається з вміщених у корпус (коробку) *зубчастих передач*, що їх можна перемикають.

КОРОБКА ШВИДКОСТЕЙ — механізм, яким регулюють, змінюють передаточне відношення, частоту обертання веденого вала в приводах металорізальних верстатів, бурових установок тощо. Такі механізми бувають з *зубчастими передачами*, що їх перемикають, або з *варіаторами*.

КОРОБКИН Іван (рр. і місце н. і см. невід.) — укр. лаврник 18 ст. Вилія дзвони (1776 та 1781) для Софійського собору в Києві, для Вознесенської церкви й Спаського собору в Чернігові.

КОРОБКО Василь Іванович (31. III 1927, с. Погорілий, тепер Семенівського р-ну Черніг. обл. — 1.IV 1944) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В роки окупації села нім.-фашист. загарбниками вся сім'я К. брала участь у партизан. боротьбі. Василь спочатку був зв'язником-розвідником. Загинув при виконанні бойового завдання, висадившись в повітря ворожою переправою. Нагороджений орденом Леніна і Червоного Прапора.

КОРОБКОВ Віктор Михайлович (4.III 1929, м. Феодосія — 9.III

М. В. Корнюков.

К. Коро. Автопортрет. Фрагмент. 1835. Галерея Уффіці. Флоренція

В. І. Коробко.

В. М. Коробков.

1944) — юний учасник партизан. руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В окупованій нім.-фашист. загарбниками Феодосії допомагав підпільникам добувати відомості про ворога, брав участь у розповсюдженні листівок. Пізніше став розвідником штабу 3-ї бригади Сх. з'єднання партизанів Криму. Був визначений провокатором і розстріляний гестапівцями. Ім'я К. присвоєно школі, де він навчався, та вулиці в м. Феодосії. Там же встановлено йому пам'ятник. Померттю нагороджено медаллю «За відвагу».

КОРОВОВ Іван Кузьмович (1700 або 1701—1747, Москва) — рос. архітектор та інженер. У 1718—27 як пенсіонер Петра I вчився в Бельгії та Голландії. В Петербурзі перебував у стилі барокко будинок *Адміралтейства*. Спорудив Партикулярну верф на Фонтанці (буд-во почато 1735, розібрано), можливо церкву Пантелеймона (1735—39). Разом з М. Г. Земцовим та П. Н. Єрошкіним брав участь у складанні першого рос. архіт. трактату-кодексу. Учні К. — С. Чевакінський, О. Кокорінов, Д. Ухтомський.

КОРОВОВИ — новатори металург. виробництва. Іван Григорович К. [н. 3 (15).I.1882, Перша Підгородна Слобода Малоархангельського повіту Орловської губ. — 28.I.1952, м. Макіївка Донецької обл.]. Член КПРС з 1941. З 1897 працював на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова робітником, майстром, 1918—52 — обер-майстром доменного цеху. В 30-х рр. досяг найкращого для того часу в СРСР коефіцієнта використання корисного об'єму доменної печі. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань, Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Ілля Іванович К. [н. 13 (26). VII. 1910, м. Макіївка] — Герой Соціалістичної Праці (1958), доктор тех. наук, Сін І. Г. Коробова. Член КПРС з 1940. Трудову діяльність почав 1925 робітником на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова. Після закінчення Моск. ін-ту сталі 1932—38 працював нач. доменної печі, доменного цеху на металург. підприємств країни; 1938—41 та 1943—62 — директор Дніпроп. металург. з-ду ім. Г. І. Петровського. Розробив і запровадив у виробн. новий спосіб роботи доменної печі на підвищеному тиску газу, кисневий процес сталеваріння в конверторах, технологію доменної плавки із застосуванням природного газу, кисню та ін. З 1965 — професор Дніпроп. металург. ін-ту. Делегат XIX з'їзду КПРС та XVI, XVIII, XX—XXII з'їздів Компартії України. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

КОРОВОЧКА — 1) Тип плоду, що складається з кількох зрослих між собою *плодолистків*. Здебільшого К. — сухий одно- або багатогніздий плід. При досягненні розкривається різними способами: спадом кришечки (напр., у бзекоти, подорожника), відвертаються зуб-

чики на верхівці (напр., у рясту), утворюються поздовжні щілини (напр., у дурману), дірочки (напр., у маку). Іл. с. 418.

2) У мовів — верхня частина спорогонія, яка містить *спори*.

КОРОБАНСЬКИЙ Іван Євстафійович [4 (16).I.1895, с. Кекине, тепер Сумського р-ну Сум. обл. — 1.IV.1956, Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі теплоенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1945. Закінчив (1917) Харків. технологічний ін-т, працював у Донбасі, 1930—33 — у Харкові й Макіївці. В 1935—56 — зав. кафедрою Донецького індустріального (тепер політех.) ін-ту. Осн. дослідження з термічної переробки палива, зокрема технології коксування, збагачування та підземної газифікації вугілля. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОРОВАЙ Іван Андрійович (н. 10.VII.1928, с. Носієвка, тепер місто Черніг. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив Ніжинський пед. ін-т ім. М. В. Гоголя (1951). З 1962 працює вчителем математики в серед. школі-інтернаті м. Фастова Київ. обл. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. П. Д. Іваніна.

КОРОВАЙ Федір Ігнатович (н. 26.VII.1927, Суми) — укр. рад. диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1966. В 1958 закінчив Харків. консерваторію. В 1951—59 — соліст оркестру нар. інструментів Харків. обл. філармонії, 1960—63 — соліст Укрконцерту. З 1963 — викладач Харків. ін-ту мистецтв ім. І. Котляревського.

КОРОВАЙ — обрядове весільне печиво у вигляді великої пухкої круглої хлібини. К. символізував побажання щастя і добра молодим. Існував у всіх слов'ян. народів. На Україні К. пишню прикрашався; приготування його супроводилося різними обрядовими діями і піснями.

КОРОВАЙКА (*Plegadis falcinellus*) — птах род. *ібісових*. Довж. тіла до 66 см, маса до 770 г. Оперення каштаново-червоне з металічним блиском. К. поширена в Пд. Європі, Пн. Африці, Пд.-Зх. Азії, Австралії, Америці. В СРСР — на Пд. Європ. частини, в Казахстані і Серед. Азії. В УРСР гніздиться колоніями в очереті або в заплавах гаях Дунаю, Дніпра, (зрідка) і Дністра. Кладку в травні з 3—5 яєць насиджують самці і самка 21 добу. Живиться К. водяними комахами та ін. безхребетни-

К. О. Коровін. Визмк. 1894. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ми, яких здобуває на мілководді. В УРСР К. нечисленна, полювати на неї заборонено Іл. с. 418.

КОРОВИЦЬКИЙ Леонід Олександрович [23.I (4.II) 1890, Житомир — 8.XII.1976, Одеса] — укр. рад. терапевт і інфекціоніст, засл. діяч науки УРСР (з 1965). У 1913 закінчив мед. ф-т Одес. ун-ту. З 1934 — зав. кафедрою пропедевтичної терапії, згодом — зав. клінікою інфекційних хвороб Одес. мед. ін-ту. Праці К. присвячені клініці й лікуванню інфекційних і паразитарних хвороб, зокрема малярії, бруцельозу, токсоплазмозу.

КОРОВІН Костянтин Олександрович [23.XI (5.XII) 1861, Москва — 11.IX.1939, Париж] — рос. живописець. У 1875—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в О. Саврасова та В. Поленова, 1882 — в петерб. АМ. З 1923 жив за кордоном. Був чл. об'єднання «Мир искусства» та Союзу рос. художників. Автор пейзажів, жанрових картин і портретів, що відзначаються витонченим колоритом, відчуттям *племени*. Твори: «Північна іділія» (1886), «Біла балкона» (1888—89), «Визмк» (1894), «Париж. Бульвар капуцинів» (1906), «Троянди і фіалки» (1912); портрети — Г. Любатович (1886—87), Ф. Шаляпіна (1911); декорації до театр. вистав — «Демон» А. Рубінштейна (1901—02), «Хованщина» М. Мусоргського (1911) та ін. Картини К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ, музеї рос. мист. та ін. музеях.

Лит.: Власова Р. И. Константин Корвин. Л., 1969.

КОРОВІН Сергій Олександрович [7 (19).VIII.1858, Москва — 13 (26).X.1908, там же] — рос. живописець. Брат К. О. Коровіна. В 1876—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в В. Перова та І. Пряжнікова, викладав там 1888—1907. Чл. Союзу рос. художників. У своїх творах продовжував традиції *передвижників*. Серед картин: «Перед покаранням» (1884), «Перед громадою» (1893, ДТГ); ілюстрації до творів О. С. Пушкіна, до повісті М. Гоголя «Шинель» та ін.

Лит.: Суздальєв П. Сергій Алексєвич Корвин. Л., 1967.

КОРОВИНСЬКИЙ Віктор Мусійович [10 (22).II.1890, с. Бацман, тепер Ромненського р-ну Сум. обл. — 19.II.1949, Москва] — укр. рад. живописець. У 1910—13 вчився у Київ. худож. уч-щі, 1914—18 — у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. Коровіна. В 1918—30 жив у Ромнах, з 1930 — в Москві. Член АХЧУ (1923—29). Автор жанрових картин, портретів і пейзажів. Твори: «Портрет матері» (1916), «Перше радіо на селі» (20-і рр.), «Селяни» (1927, ДМУОМ), «Клубна робота» (1928), «Куткові збори» (1929), «Колгоспний двір» (1933), «Ремонт тракторів у МТС» (1934), «Останні вісті» (1943), «Початок осені» (1946), «До школи» (1948). Більшість картин К. зберігається в Ромненському краєзнавчому музеї.

КОРОВ'ЯК — рід рослини родини ранникових. Те саме, що й *дівина*.

І. І. Коровін.

К. О. Коровін. Портрет роботи В. О. Серова 1891. Державна Третьяковська галерея в Москві.

С. О. Коровін. Пере-роба В. О. Серова 1893. Державна Третьяковська галерея в Москві.

В. М. Коровинський. Селяни. 1927. ДМУОМ

КОРОГВА

КОРОГВА, хорогва (польс. *chorągiew*) — 1) Бойовий прапор у військ. підрозділах укр. козацтва та збройних силах шляхетської Польщі в 16—18 ст. 2) Військ. підрозділ кінноти (50—120 чол.) у шляхет. Польщі в 16—17 ст. 3) Церковне знамено з зображенням Ісуса Христа, святих та інших церковних символів.

КОРОЗИНА ВТОМЛЕНІСТЬ — зниження витривалості металу (сплаву), зумовлене одночасним діямом циклічних механічних напружень і зовнішнього (корозійного) середовища. Характеризується умовною границею — макс. механічним напруженням, яке може витримати, не руйнуючись, метал після встановлення числа циклів змінного навантаження в заданих корозійних умовах. Опір К. в. підвищують нанесенням на метал захисних покриттів, поверхневим пластичним деформуванням, термічною обробкою або легуванням. Використовують також інгібітори корозії, що сповільнюють корозію металу. Щоб запобігти К. в., адаються до електрохім. захисту.

КОРОЗИНА СТІЙКІСТЬ — властивість матеріалів чинити опір корозії — руйнуванню під впливом зовнішнього (корозійного) середовища. Залежить гол. чин. від хім. складу, структури і стану поверхні матеріалу, наявності мех. напружень, умов діяння зовн. середовища. Опінується макро- і мікроскопічними змінами поверхні матеріалу, часом до появи першого корозійного вогнища (або кількості цих вогнищ за певний час), зменшення товщини матеріалу або маси з одиниці поверхні за одиницю часу, зниженням фіз. мех. показників тощо. К. с. металевих матеріалів підвищують легуванням, рафінуванням, нанесенням захисних покриттів, тім-термічною обробкою, зміною складу зовнішнього середовища (напр., введенням інгібіторів корозії), електрохім. способом. К. с. неметалевих матеріалів, зокрема бетонів, підвищують, збільшуючи їхню щільність, застосовуючи спеціальні цемент, шпательний портландцемент, шлакопортландцемент і заповнювачі, напояючи захисні покриття. Див. також Корозійностійкі матеріали.

КОРОЗИНОСТІЙКІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, що відзначаються підвищеною корозійною стійкістю. Розрізняють К. м.: металеві, неметалеві (неорганічні, органічні) і композиційні (див. Композиційні матеріали); конструкційні (див. Конструкційні матеріали) і захисні (див. Захисні покриття). До металевих К. м. належать: сталі і чавуни (у т. ч. жаростійка сталь, жаростійкий чавун); сплави на основі алюмінію, міді (бронзи, латунь), нікелю, ніобію, танталу, цирконію та ін. елементів, корозійну стійкість яких підвищено легуванням; благородні метали. Неметалевими неорганічними К. м. є: природні силікатні матеріали — андезит, базальт, граніт, бештауніт, діорит, кварцит та ін. породи, що характеризуються високою кислотостійкістю; доломіти, мармури, вапняки — із

значною лужостійкістю, а також штучні силікатні матеріали — кам'яне литво, кварцове скло і скло силікатне, ситали, шлакоцитали, кислотостійкі керамічні матеріали та емалі, кислотостійкий бетон, скловолокнисті матеріали тощо. Найпоширеніші органічні К. м. — поліетилен, полістирол, фторопласт. К. м. використовують при виготовленні хім. апаратури, трубопроводів, виробів, що їх експлуатують в умовах діяння кислот, лугів, солей, хім. агресивних газів тощо. Див. також Кислотостійкі матеріали, Лужостійкі матеріали.

КОРОЗІЯ (лат. *corrosio*, від *corrodo* — гризу, роз'їдаю) — руйнування поверхні різних тіл під впливом фізико-хім. і біологічних факторів. К. у геології — руйнування (розчинення) гірських порід внаслідок хім. діяння води. Найінтенсивніше відбувається в районах поширення водорозчинних порід (кам. солі, гіпсів, вапняків тощо). К. спричинює утворення порожнин у земній корі, тріщин, лійок, жолобів та ін. на поверхні землі (див. Карст). Під К. розуміють також роз'їдання і часткове розчинення магматичним розплавом кристалів мінералів, що виділилися на початковій стадії кристалізації магми, або уламків порід, захоплених магмою при проникненні її у гірські породи земної кори. К. бетону і залізобетону — руйнування бетону й залізобетону внаслідок фіз., хім., фіз.-хім. або біол. взаємодії їх з зовн. (корозійним) середовищем. Спричинює розпушення структури, зміну зовн. вигляду і маси матеріалу, зниження його міцності. Щоб запобігти К., підвищують корозійну стійкість бетону, збільшують захисний шар бетону в залізобетонних конструкціях, наносять на арматуру спец. обмазки тощо. Див. також Корозія металів.

КОРОЗІЯ МЕТАЛІВ — руйнування металів внаслідок хім. або електрохім. взаємодії їх з зовнішнім (корозійним) середовищем. Корозію заліза і сталей називають іржавлінням. Хімічна корозія зумовлена одночасним протіканням окислювальних і відновних процесів (див. Окислювально-відновні реакції). Спостерігається вона гол. чин. при високій температурі (газова корозія), у повітрі, в розплавлених металах, нафті, бензині, гасі, розплавлених сірці. Електрохім. корозія (найпоширеніший вид К. м.) виникає під час взаємодії металів з рідкими електrolітами. Розрізняють К. м. суцільну і місцеву. Суцільну корозію поділяють на рівномірну, нерівномірну і вибірккову (різновид вибіркової — щільна корозія). Місцева корозія металів буває у вигляді плям, виразок, точок (піттингів), а також наскрізьної, підповерхневої (шарової), міжкристалічної (руйнування по границях зерен кристалітів), транскристалічної (по зерну) і ножовою (руйнування звичайно уздовж зварного шва). За типом середовища й умовами експлуатації розріз-

няють корозію кислотну, лужну, солову, морську, атмосферну, корозію при повному постійному або змінному зануренні у середовище, корозію по ватерлінії, ґрунтову, контактну (при контакті двох різнородних металів), корозію блукаючими струмами (поблизу ліній електропередач, трамвайних ліній). Бактерії та ін. мікроорганізми спричинюють біол. корозію, радіоактивне випромінювання — т. з. радіаційну корозію. Корозійне розтріскування і фреттинг-корозію (кріхке руйнування металів при одночасному діянні тертя між двома твердими тілами, зовн. середовища і тривалих циклічних навантажень) звичайно називають під мех. напруженням. При циклічних змінних навантаженнях проявляється корозійна втомиленість різних металів. Безперервне виникання і зникання дрібних вакуумних пузирів в агресивному середовищі спричинює мікрогідралічні удари і призводить до кавітаційної корозії (див. також Кавітація). К. м. знижує пластичність і міцність металів, погіршує умови експлуатації машин.

Втрати металів в світі від корозії становлять понад 10—12% їх річного виробництва. Щоб запобігти К. м., застосовують корозійностійкі матеріали, наносять на поверхню металів, підвищуючи корозійну стійкість, кадмієві, кобальтові та ін. захисні покриття, знижують корозійну активність середовища (напр., нейтралізацією кислих середовищ, водонепропроникною), раціонально конструюють і експлуатують металеві споруди і виробн тощо. Л. с. 422.

Лит.: Карпенко Г. В. Про фізико-хімічну механіку металів. К., 1973; Скорчелетти В. В. Теоретичні основи корозії металів. Л., 1973; Ю. І. Бабей.

КОРОІД Олексій Степанович (н. 10.VII 1911, ст. Слюдянка, тепер місто Ірк. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Харків. ун-т (1933), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1949). У 1952—55 — на рад. і парт. роботі, 1955—63 — заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР, 1957—63 — голова Відділення сусп. наук АН УРСР, 1965—72 — ректор, з 1972 — зав. кафедрою, професор Київ. ін-ту нар. г-ва. Праці з питань тех. прогресу, розвитку с. г., розміщення й розвитку продуктивних сил України, політ. економії соціалізму тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОРОІДОВІ (Scolytidae, синонім Iridae) — родина жуки. Безбездічні шкідники лісів, садів і парків. Тіло (довж. 0,8—12 мм) циліндричне, буре або чорне. Живуть під корою, рідше в деревині та корі дерев і чагарників, деякі — в стеблах трав'янистих рослин або в насінні і плодах. Перед відкладанням яєць утворюють під корою ходи, що мають характерну для певних видів будову. Понад 5000 видів, поширені в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — понад 300 видів, з них в УРСР — бл. 100. До найшкідливіших К.

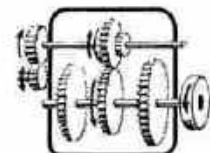
Королєве. Руїни замку. 13 ст.

Коробочки, що розкриваються: 1 — зубчик (первоцвіт); 2 — личинки (мак); 3 — кришечкою (блекота); 4 — стулками (дурман).

Коровайка.

Ступінчаста коробка передач.

належать *заболонники*, *лубоїди*, *корейд-типографи* (*Ips tyrographus*) та ін. Заходи боротьби: своєчасна ліквідація решток після рубки дерев, зняття кори з лісо-матеріалів, застосування ловильних дерев, вирубка свіжозаселених К. дерев та зняття з них кори.

КОРОК, пробка, фелема — вторинна покривна тканина рослин. Складається з мертвих клітин, стінки яких просякнуті суберином, малопроникним для води і повітря. К. захищає рослину від надмірного випаровування та шкідливих зовн. впливів. Клітини К. формуються в результаті поділу клітин *фелогену* (коркового камбію). К. утворюється у дерев'янистих і більшості трав'янистих рослин. У деяких рослин (у *коркового дуба*) К. дуже розвинений, у інших (напр., у *омели*) — його зовсім немає. К. коркового дуба і почасти *бархату амурського* використовуються для виготовлення ритуальних поясів, ізоляційних прокладок та ін.; є матеріалом для заковрування пляшок тощо. Іл. с. 422.

КОРОЛЄВА Наталя (З.ІІІ 1888, с. Сан-Педро-де-Карденья, Іспанія — 1.VІІ 1966, м. Мельнік, ЧССР) — укр. письменниця і актриса. Навчалася в Києві, Петербурзі, Парижі. Виступала в театрі. Друкувати оповідання почала 1904. Видала у Львові зб. легенд «Во дні оні», зб. оповідань «Накишні світи» (обидві — 1935), істор. романи «1313» (1935), «Прелюдія» (1937), «Сон тині» (1938). У Празі видала зб. оповідань на істор. теми «Легенди стародавньої України».

КОРОЛЄВЕ — селище міського типу Виноградівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на лівому березі р. Тиси. Залізнична станція, 6,8 тис. ж. (1979). На тер. селища — локомотивне депо, об'єднаний щебеневий з-д з кар'єром (добування андезиту та ін.), 2 швейні цехи Мукачівської ф-ки худож. виробів, 2 хлібопекарні, радгосп-завод, будинок побуту, 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні. Клуб, кінотеатр, 3 6-ки.

Перша писемна згадка про К. належить до 1262. Збереглися руїни замку (13 ст.). Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Поблизу К. на 100-метровій терасі лівого берега р. Тиси виявлено багаточисельну пам'ятку часів раннього *палеоліту*. Розкопками, що проводяться з 1974, відкрито 11 культурних шарів зі знахідками кам'яних виробів. Чотири нижні шари належать до ашельської епохи, а сім верхніх — до мустьєрської. Серед знахідок — різноманітні *пуклеуси*, сколи з них, ручні *рубила*, *сікачі*, *скребла*, *пожі*, *гостроконечники*, зубчасті знаряддя. Знаряддя виготовлено з місц. андезиту, кварциту, кремню, сланцю та обсидіану. Вироби з найнижчого культурного шару є найдавнішими (бл. 500 тис. років тому) на тер. України.

КОРОЛЄВИ МОД ЗЕМЛЯ — частина Сх. Антарктиди між 20° зх. д. і 45° зх. д., яка омивається морями Лазарєва, Рісера-Ларсена і Космонавтів. Вкрита льодовиковим покривом, що підіймається до 3500 м

над р. м. У прибережній частині — окремі вершини заввишки 3000 м і більше. Поклади графіту, заліз., титано-магнетитових та ін. руд, слюди, топазів тощо. На К. М. З. — антарктичні станції СРСР (Новолазарєвська), Південно-Африканської Республіки і Японії. Землю відкрили 1930 норв. експедиції.

КОРОЛЄВИЧ Олександр Дмитрович (1900 — 1958) — український радянський письменник. Див. *Гомін* *Лесь*.

КОРОЛЄВИЧ-ВАЙДОВА (Korolewicz-Waydowa) Яніна (Королєвичівна; З.І 1875, за ін. даними 22.XІІ 1876, Варшава — 20.VІ 1955, там же) — польс. співачка (сопрано) й педагог. У 1897 закінчила Львів. консерваторію (клас В. Висоцького); дебютувала на сцені Львів. опери. В 1897—1902 і 1907—08 — солістка опери у Варшаві. Виступала в Києві (1901, 1905, 1906, 1914), Одесі (1904—05), Харкові та Петербурзі (1906). Партії: Галька (одноім. опера Моношка), Татьяна, Ліза («Євгеній Онегін»), Пікова дама (Чайковського), Віолетта, Аїда («Травіата»), Аїда (Верді), Ельза, Елизавета («Лоєнгрін»), «Тангейзер» Вагнера).

Тв.: *Жизнь и искусство*, *Воспоминания оперной певицы*. Пер. з польс. Л.—М., 1965.

КОРОЛЕНКА В. Г. МУЗЕЙ — літ.-меморіальні музеї. 1) У Полтаві відкрито 1928 у будинку, де письменник жив 1903—21. У роки Великої Вітчизн. війни експонати музею були евакуйовані до

роленко й українська література. 2) У Житомирі відкрито 1973 у будинку, де народився письменник. Експозиція розміщена в 7 залах. У фондах музею — понад 550 експонатів — документи, фото, листи, особисті речі письменника, прижиттєві видання тощо.

Г. З. Кондрашова (у Полтаві), В. Д. Шербакова (у Житомирі).

КОРОЛЕНКО Володимир Галактионович [15 (27). VII 1853, Житомир — 25.XІІ 1921, Полтава] — російський письменник, публіцист, громадський діяч. Родом українцем. Навчався в Житомирі і Ровенській гімназії. У 1871 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, 1874 перейшов у Петровську землеробську та лісову академію у Москві. В 70-х рр. зблизився з діячами революц. народництва. В 1876 заарештований і поселений під нагляд поліції у Кронштадті; 1879 знову заарештований і висланий у Вятську губ., 1881 — в Якутію. З 1885 жив у Нижньому Новгороді під наглядом поліції, з 1896 — у Петербурзі, з 1900 — у Полтаві. Друкуватися почав 1878. Перше оповідання — «Епізоди з життя шукача» (1879). В творі «Чудна» (1893) подав виразний реалістичний образ засланої дівчини-революционерки. Писав про тяжке життя народу, наростання протесту проти соціальної нерівності («Сон Макара», 1883), розкрив багатство душі рос. селянина, його здатність до подвигу («Ріка грає», 1891), стверджував право людини на щастя («Парадокс», 1894), необхідність єднання інтелігенції з народом («Сліпий музикант», 1886). Революц. пафосом, прославленням безстрашності і незламності волі людини пройняті оповідання «Мить» (1900), «Вогники» (1901). В оповіданнях «Ат-Даян» (1892), «Государеві візники» (1901), «Феодалі» (1904) К. критикував самодержавний лад, викривав насильство над людиною в поміщицько-буржуазному суспільстві. Повесть «Без язика» (1895) — про повстання укр. селянина, що потрапив до Америки. Автор мемуарів «Історія мого сучасника» (1905—21; опубл. 1922), літ.-критичних статей та спогадів про Бєлінського, Чехова, Гоголя, Л. Толстого, публіцистичних творів «Павловські нариси» (1890), «У голодний рік» (1892), «Будинок № 13» (1903), «Побутове явище» (1910) та ін. Життя і творчість К. тісно пов'язані з укр. народом, його добутом і культурою (полісті і оповідання «У поганому товаристві», «Судний день», «Ліс шумить», «Сліпий музикант», «Без

В. Г. Короленко.

Надгробок на могилі В. Г. Короленка в Полтаві. Скульптор Н. В. Крандівська.

Свердловська. Будинок спалили фашист. загарбники. Відбудований 1946. У фондах музею (1979) понад 8 тис. експонатів — документи, рукописи, малюнки Короленка, книги, унікальні фотографії, картини, особисті речі письменника, листи М. Коцюбинського, книги з автографами А. Чехова, М. Горького, О. Серафимовича, В. Гаршина, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного та ін. В експозиції є розділи — «Короленко на Україні», «Ко-

Ілюстрації українських художників до творів В. Г. Короленка. «Без язика», В. Сличенко, 1950. «Ріка грає», А. Базилевич, 1953. «Діти підземелля», В. Глуздов, 1971.

языка», «Історія мого сучасника» та інші). У «Відкритому листі статському радникові Філонову» (1905) виступив проти масових розправ царизму над селянами — учасниками революції. Виступу в с. Сорочинцях. У статті «Сорочинська трагедія» (1907) розкрив справжні обставини кривавих подій в селах Сорочинцях, Устинці, Кривій Руді. У статті «Котляревський і Мазепа» (1916) висловив думку про братерську єдність укр. і рос. народів, засудив реакц. нац. політику царизму. К. сприяв публікації нових біографічних матеріалів про Т. Шевченка (1901) і перекладав його творів рос. мовою. Був у дружніх стосунках з П. Грабовським, Панасом Мирним, М. Коцюбинським, І. Карпенком-Карим, Х. Алчевською. Перші переклади творів К. укр. мовою («Ліс шумить», «Судний день» та ін.) з'явилися в кінці 19 ст. Деякі твори К. екранізовано. В 1928 в Полтаві в Житомирі відкрито *Короленка В. Г. музеї*; 1973 встановлено пам'ятник письменнику в Житомирі.

Тв.: *Собрание сочинений*, т. 1—6. М., 1971; *Укр. перекл.* — Твори, т. 1—4. К., 1953—54; *Вибране*. К., 1956; *Оповідання*. К., 1976. *Лит.*: Горький М. В. Г. Короленко. В кн.: Горький М. Твори, т. 8. К., 1933; Короленко С. В., Гейнтор Л. Короленко и украинская культура. «Советская Украина», 1954, № 9; Малий П. В. Г. Короленко и Украина. Львів, 1958; Кулик Л. С. Короленко — художник слова. К., 1960; Крутикова Н. Е. Письменник-интернационалист. В кн.: Крутикова Н. Шляхами дружби і єднання. К., 1972; Бойко І. З. Короленко в Україні. Бібліографічний покажчик. К., 1957. Н. Е. Крутикова.

КОРОЛИКОВІ, королькові (Regulidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Найдрібніші птахи фауни СРСР (довж. тіла 9—11 см, маса 5—7 г). Оперення м'яке, жовтувато-зеленого кольору, у дорослих на голові жовто-червона або червона «шапочка». Дзьоб відносно короткий, тонкий. Поширені К. у лісах Пн. півкулі. З роду 6 (за ін. авторами, 5 або 7) видів. В СРСР — 3 види, у т. ч. в УРСР — 2: корольок жовтоголовий (*Regulus regulus*) і корольок червоноголовий (*R. ignicapillus*). Населяють переважно хвойні ліси Карпат і Криму; в інші райони залітають під час мандрівок. Гнізда майже кулясті, влаштовують на кінцях гілок. Кладка з 3—10 яєць у травні; насиджують бл. 2 тижнів. *Нагнізні птахи*. Живляться комахами, взимку — також дрібним насінням. А. П. Федоренко.

КОРОЛІВ ЦВІТ, квасоля вогняно-червона (*Phaseolus coccineus*, синонім *Ph. multiflorus*) — рослина родини *бобових*. Трав'яниста рослина з витким розгалуженим стеблом завдовжки до 5 м. Листки трійчастоскладні, листочки загострено-овальні. Квітки на довгих квітконіжках, червоні, блідо-рожеві або строкаті (рожеві з білим), зібрані у пазушні китиці. Походить з пн. частини Пд. Америки; широко культивується як декоративна; в УРСР поширена повсюди. Є кілька садових форм.

КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ, Царство Польське — частина Польщі, яка за рішенням *Віденського*

конгресу 1814—15 увійшла до складу Росії. Після придушення *польського повстання 1830—31* автономію К. П. було ліквідовано, а після розгрому *польського повстання 1863—64* компетенцію польс. органів управління було ще більше обмежено. З 1888 К. П. в царських законодавчих актах наз. «Привіслянським краєм». У 1918 стало ядром відновленої Польс. д-ви. Див. *Польща*.

КОРОЛІВСЬКИЙ Степан Мефодійович (3 (16).VIII.1904, с. Катеринівка, тепер Петропавлівськ. р-ну Дніпроп. обл. — 1.XI.1976, Харків) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1961). Член КПРС з 1930. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1927). З 1928 викладав у вузах Харкова (з 1933 — у Харків. ун-ті, з 1945 — зав. кафедрою цього ун-ту). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор праць і редактор збірок документів з історії Великої Жовт. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. нагородами. Держ. премія УРСР, 1969.

КОРОЛІВСЬКИЙ ШЕКСПІРСЬКИЙ ТЕАТР — один з провідних театрів Англії. Засн. 1879 в м. Стратфорд-он-Ейвон. В театрі ставляться п'єси Шекспіра, відбуваються шекспірівські фестивалі. З 1960 К. ш. т. має у Лондоні філіал, в якому ідуть п'єси англ. класичної та сучас. драматургії. Складає групи К. ш. т. не постійні, з акторами підписуються контракти на сезон. В театрі працюють режисерами — П. Брук, Т. Річардсон. Ф. Комісаржевський та ін. акторами — Д. Гаррік, Е. Террі, Дж. Гілгуд, Л. Олів'є, П. Скофілд та ін. В 1958—59, 1964, 1967 театр гастролював в СРСР. Іл. див. до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 171.

КОРОЛЮК Володимир Семенович (н. 19.VIII.1925, Київ) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. Закінчив (1950) Київ. ун-т. З 1954 працює в Ін-ті математики АН УРСР. Осн. праці — з *імовірностей теорії, математичної статистики, обчислювальної математики та програмування*. К. розробляє аналітичні й асимптотичні методи аналізу імовірнісних розподілів граничних функціоналів від *випадкових процесів*, працював над створенням і розвитком методу фазового укрупнення складних систем, *алгоритмічних мов*. Разом з К. Л. Ющенко розробив *адресну мову*. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1976. Держ. премія УРСР, 1978.

КОРОЛЬ Володимир Адамович (н. 14 (27).XII.1912, м. Ігумен, тепер Червень Мінської обл.) — білоруський рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсн. чл. АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. В 1934 — 41 навчався в Ленінгр. АМ. З 1945 працює в БРСР. Осн. архіт. роботи у Мінську: ген. план забудови Мінська (1948—69), Ленінський проспект (1950—рр.), Центр. площа (1948—55), Гол. поштамт (1950—53), Центр. телеграф (1954—56), пам'ятник

Перемоги (1954). К. — один з авторів меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой» (1965—71). Автор ряду наукових праць з містобудування. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1968.

КОРОЛЬ Михайло Амвросійович (12 (25).X.1911, с. Зарубанці, тепер Монастирищенського р-ну Черкас. обл.) — діяч укр. прогресивних організацій і робітн. руху в Канаді (прибув туди 1924). Член Компартії Канади з 1931. К. — один із засновників і керівників секції мовознавців при *Товаристві Український Робітничо-Фермерський дім*. У 1928 вступив до Ліги комуністичної молоді Канади (ЛКМК). У 1933 — редактор центр. органу ЛКМК — газ. «Янг уоркер» («Молодий робітник») у м. Торонто. З 1946 — член Крайової виконавчої к-ти *Товариства об'єднаних українських канадців*. З 1956 — управитель газ. «Українське життя», пізніше — «Життя і слово».

КОРОЛЬОВ Валентин Олексійович (н. 24.IX (7.X).1912, м. Камішлов, тепер Свердлов. обл.) — укр. рад. художник кіно, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Закінчив Київ. архітектурно-буд. ін-т (1940). З 1937 — на Київ. студії худож. фільмів, 1950—52 — гол. художник. Брав участь у створенні фільмів «Богдан Хмельницький», «Майська ніч» (обидва — 1941), «Командир корабля» (1954), «Ракети не повинні злетіти» (1965), «Повість про жінку» (1973) та ін. Виконав ряд дослідницьких робіт з техніки комбінованих зйомок; за його винаходом для Київ. кіностудії створено комплекс для кінознімання (басейн з фоном, інфракран, батисферу та ін. пристрої для підводних і надводних ефектів тощо), який використовують й ін. укр. та вітчизняні кіностудії.

КОРОЛЬОВ Сергій Павлович (30.XII.1906 (12.I.1907), Житомир — 14.I.1966, Москва) — рад. учений, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1953. Закінчив (1924) в Одесі професійну технічну школу. В 1924—26 навчався в Київ. політех. ін-ті, 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще і одночасно Моск. школу льотчиків. Розробив кілька конструкцій планерів. Був одним з організаторів, а пізніше — начальником Групи вивчення реактивного руху. Група створила й запустила (1933) першу рад. рідинну ракету «ГІРД-09». В кінці 1933 К. — заст. директора по наук. частині Реактивного н.-д. ін-ту, з початку 1934 — керівник відділу ракетних літальних апаратів. Розробив ряд проектів, у т. ч. проєкт керованої крилатої ракети і ракетопланера. В 1942—45 К. — заст. гол. конструктора дивізіону у Дослідно-конструкторському бюро, займався оснащенням серійних бойових літаків рідинними ракетними прискорювачами. Подальша діяльність К. пов'язана з створенням ракетної техніки. Зокрема, К. очолював розробку й запуск ба-

Обкладинка книги Панаса Мирного, яку автор подарував В. Г. Короленкові.

Зовнішній вигляд королюка.

Королькові. Корольок жовтоголовий.

Коронарія зозуляча. Нижня й верхня частини рослини.

лістичних і геофізичних ракет, ракет-носіїв і кораблів-супутників «Восток», «Восход», супутників серії «Електрон» і «Молнія», багатьох супутників «Космос», перших автоматичних міжпланетних станцій (АМС) «Зонд». Ракетно-космічні системи, створені під його керівництвом, дали змогу здійснити запуски штучних супутників Землі й штучних супутників Сонця, польоти АМС на Місяць, Венеру й Марс, а також м'яку посадку на поверхню Місяця. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» і медалями. Ленінська премія, 1957. Йм'я К. присвоєно одному з найбільших утворень (таласоїду) на зворотному боці Місяця. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Житоїрі відкрито (1970) Будинку-музей академіка С. П. Корольова — філіал обласного краєзнавчого музею. В Москві і Житоїрі споруджено пам'ятники С. П. Корольову.

Лит.: Астапенков П. Т. Академік С. П. Корольов. М., 1969; Романов О. П. Конструктор космічних кораблів. К., 1972.

КОРОЛЬЧУК Віктор Андрійович (н. 29.IV 1933, с. Вулька, тепер Брестського р-ну Брест. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1978. В 1956—61 навчався в Ростов. уч-щі ім. М. Б. Грекова. Творив: «Нова шахта» (1964), «Брестська фортеця» (1965), «На Байкалі» (1966), «Фортеця живе» (1967), «На рудні» (1970), «Льон» (1972), «Дев'ять криворізька» (1975), «У Шупенському» (1977) та ін. Іл. с. 422.

КОРОЛЬЧУК Олександр Іванович [31.IX (12.X) 1883, на Волині — 3.III 1925, Запоріжжя] — укр. рад. актор і режисер. У 1909 почав творчу діяльність у Театрі Миколи Садовського. У 1920 з І. Кавалерідзе заснував укр. драм. колектив у Ромнах, в якому виступала Г. Затишечка-Карпінська. З 1921 працював у Києві в Народному театрі, очолюваному П. Сагаанським. З 1922 — один з фундаторів театру імені М. Заньковецької, в якому працював до 1925. Ролі: Гоніта, Залізняк («Гайдамаки» за Т. Шевченком), Гнат Голий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Богдан Хмельницький (одном. драма Старицького), Франц Моор («Розбійники» Шіллера) та ін. Вистави: «Украдене дястя» Франка (грав роль Михайла Гурмана), «Ревізор» Гоголя (грав роль Горюничого), «Примари» Юсена (грав роль Пастора). Портрет с. 423.

КОРОМАНДЕЛЬСЬКИЙ БЕРЕГ — низовина прибережна річнина на Пд. Сх. п-ова Індостан в Індії. Протягається на 700 км між гирлом р. Крішні та Полкською прот. Шир. до 100 км. Омивається водами Бенгальської затоки. Клімат мусонний. Поширені савани. Гол. місто і порт — Мадрас.

КОРОНАРІЯ, зозулин цвіт (Corydalis) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні трави з прикореневим розеткою листків. Квітки рожево-червоні або білі, одиночні чи зібрані у волотисте су-

цвіття. Плід — одногнізда коробочка. 5 видів, поширених в Європі, Середній Азії та Малій Азії. В СРСР, у т. ч. УРСР, зустрічаються 2 види: К. зозуляча, син. зозулин цвіт (C. flous-siculi) — росте на вологих луках, лісових галявинах, по краях боліт (по всій УРСР, крім пд. степових р-нів і Криму); К. шкіряста (C. coriacea) — дико росте у лісах і чагарниках в Криму, здичавіла — на луках, по сухих схилах гір в пд.-зх. р-нах УРСР; вирощується як декоративна.

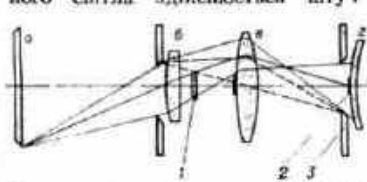
КОРОНАРНА НЕДОСТАТНІСТЬ (лат. coronarius — вінцевий) — недостатність серцевого кровообігу; те саме, що й *ішемічна хвороба серця*.

КОРОНАРНІ СУДИНИ, вінцеві судини — *кровоносні судини*, що живлять серцевий м'яз.

КОРОНЕР (англ. coroner) — у Великобританії, США та деяких ін. країнах, де діє англо-саксонська система права, службова особа, що провадить слідство у випадках підозрілої або наглої смерті. Спочатку К. діяв за «дорученням короля» (звідси й назва).

КОРОННА МЕТРИКА (польс. metryka — архів) — архів держ. канцелярії шляхетської Польщі, що включає понад 400 книг актів, які видавалися королем з поч. 15 ст. (ймовірно) до 1794. До її складу входять жалувани грамоти, привілеї й дипломи містам, землям, корпораціям, церквам, монастирям, окремим феодалам тощо, королівські мандати, універсали, а також дипломатичні документи. Записи робилися спочатку латинською, згодом польською з домішкою латинської мови. К. м. зберігається в Гол. архіві давніх актів у Варшаві. Важливе джерело з історії Польщі 15—18 ст., а також білорусь і укр. земель (зокрема Галичини, Волині, Поділля і Київщини), які входили до її складу після Люблінської унії 1569.

1. Л. Бутин.
КОРОНОГРАФ (від лат. corona — вінці, вінок і грец. γραφ — пишу) — телескоп для спостережень сонячної корони. За допомогою целостатної установки (див. Целостат) світло від корони направляється в довгофокусну фотографічну камеру для одержання великомасштабного знімка. Оскільки сонячні затемнення відбуваються рідко, для регулярних спостережень корони розроблено спец. К. (мал.), в яких створюється штучне затемнення Сонця — сонячний диск закривається непрозорим екраном. Екранування проносячого (паразитного) розсіяного світла здійснюється штуч-

Принципова схема коронографа ВК-1 для спостереження сонячної корони поза смугою затемнення: а — джерело світла; б — лінза поля; в — лінза; г — екран; з — обертаючий об'єкт.

ним Місяцем 1, екраном 2 і діафрагмою 3. Така система спец. екранів і діафрагм майже нейтралізує шкідливий вплив розсіяного світла. Вперше такий К. сконструював 1930 франц. астроном Б. Ліо. Під керівництвом рад. астронома Г. М. Нікольського 1966 розроблено найбільший у світі К. для спостереження сонячної корони поза смугою затемнення. Такі К. встановлюють на гірських обсерваторіях. К. також вносять у верхню атмосферу та космос на ракетах і супутниках.

Д. О. Андрієнко.
КОРОП (Cyprinus carpio) — прм. риба родини *коропових*; одомашнена форма *сазана*. Виведений багаторічною селекцією. К. — головний об'єкт *стакково-рибного господарства*. Довж. тіла до 1 м, жива маса досягає 20 кг і більше. Тіло товсте, спина широка, боки золотисті. В СРСР розводять гол. чин. дзеркального К. В УРСР виведено 2 нові високопродуктивні породи К.: укр. лускатий і укр. рамчастий. Їх розводять у більшості рибогосподарств України та в ін. республіках СРСР. К. досягає статевих зрілості на 3—5-му році життя. Нерест у травні при т-рі води 17°. Плодючість понад 800 тис. ікринок, які відкладає в неглибоких ділянках на травах, янисті рослини. *Мальки* живляться *інфузоріями*, дрібними ракоподібними, згодом — личинками комах, червами, молюсками, різко рослинами; дорослі К. — всеїдні. К. швидко росте, має поживне і смачне м'ясо. Залежно від умов вирощування і породи жива маса (в г) *цьоголичків* — 25—30, *дворічків* — 500—800, *трирічків* — 1200—2000 і більше. К. розводять майже в усіх країнах Європи, в Японії, Китаї, Кореї, США та ін. Іл. с. 424.

КОРОП — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. За 26 км від залізничної ст. Алтинівка. 5,4 тис. ж. (1979). Вперше згадується в літописі 1153 під назвою *Хоробор*. В 1618 був загарбаний шляхет. Польщею. В 1654 в складі Лівобережної України К. возз'єднано з Росією, йому було надано *магдебурзьке право*. Рад. владу встановлено наприкінці грудня 1917. В К. — льнозавод, комбикормовий, прод. товарів і сировинний з-д, пром. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинку культури, кінотеатр, 10 б-к, меморіальний музей М. І. Кибальничка, який тут народився. У К. народився також рад. військ. діяч С. Г. Руденко.

КОРОПЕЦЬ — річка в Укр. РСР, в межах Терноп. обл., ліва притока Дністра. Довж. 78 км, площа бас. 511 км². Тече Подільською височиною у глибокій долині. По берегах — ліси. Живлення переважно дощове. Використовують для зрошування, тех. водопостачання. На К. — міста Підгайці та Монастирська.

КОРОПОВІ (Cyprinidae) — родина риб ряду *короподібних*. Тіло (довж. від 2 см до 1,5 м) вкрите циклоїдною лускою або гол. Рот звичайно висувний, зубів на щеле-

С. П. Корольов.

В. С. Корольов.

В. А. Корольов.

М. А. Корольов.

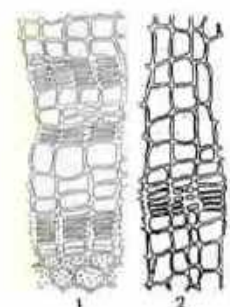
КОРОПОЇД

В. А. Корольчук. Де-п'ята дома. 1976.

Корозія металів: 1 — міжкристалітна (збільшено в 200 × 2 рази); 2 — транскристалітна (збільшено в 200 × 20 раз).

Корек (поперечний розріз): 1 — берези; 2 — клена.

Коровіод.

пах немає, на п'ятій зябровій дужці є глоткові зуби. К. поширені у прісних і частково солоюватих водах Євразії, Африки, Пн. і Центр. Америки, але відсутні у Пд. Америці, на Мадагаскарі та в Австралії. Родина об'єднує понад 200 родів (понад 1500 видів). В РСРС — 56 родів, з яких у УРСР — 24. Населяють найрізноманітніші водойми: гірські та рівнинні річки, озера, водоймища, лимани тощо. Живляться дрібними безхребетними планктону і бентосу, деякі види (товстолоб, білий амур, краснопірка) — переважно рослинною їжею, деякі — хижаки (білізна). Розмножуються К. звичайно навесні. Нерестовий період триває 1—3 м-ці. Ікру (від кількох сот до 1 млн. і більше ікринок) відкладають на водяну рослинність, каміння, пісок або у товщу води. Серед К. — багато цінних промисл. видів, до яких у фауні УРСР належать і видоловлюються лля, плітка, рибець, в'язь, чехоня, сазан, карась, лин та ін. Деякі К. (напр., короп, карась, сазан) широко використовуються у ставковому г-ві, інші (напр., білий і чорний амур, товстолоб) — об'єкти акліматизації.

Ю. В. Мовчан.

КОРОПОЇД, коропова воша, риб'яча воша (*Argulus foliaceus*) — рачок з ряду зябрових ракоподібних. Довж. тіла 5—7 мм. Поширений у прісних водах Європи і Зх. Сибіру. Різностатеви; з ледь відкладених самок, виходять майже сформовані рачки. К. — кровосисний паразит, що завдає значної шкоди рибицтву. Паразити на рибах, звичайно короповах, на шкірі, плавцях, зябрах і в ротівій порожнині. Уражена риба неспокійна, не їсть, виснажується і гине. Заходи боротьби: поліпшення кисневого режиму водойм, обробка їх хлороформом та ін.

КОРОПСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Населення 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 20 сіль. Радам нар. депутатів. Центр — м. Короп. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, фосфорити. Найбільша річка — Десна. Ґрунти світло-сірі опідзолені, дерново-глебові. Район лежить гол. чин. у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, дуб, береза) займають бл. 25,4% його території. Найбільш підприємств: коропський льоно-, сироробний, Криківський спиртовий. Нехаївський крохмальний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Короп) і 4 будинки побуту. В землеробстві переважає вирощування зернових (пшениці, ячменю, вівса, жита), картоплі, льону, у тваринництві — мол.-м'ясне скотарство. Площа с.-г. угідь 1978 становила 80 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,3 тис. га, пасовища і сіножаті — 27,8 тис. га. У К. р. — 20 колгоспів, радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 271 км, у т. ч. з твердим покриттям — 136 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи. 35 лік. закладів,

у т. ч. 8 лікарень. 21 будинок культури, 23 клуби, кінотеатр, 50 кіноустановок, 41 б-ка; музеї: меморіальний М. І. Кибальчица у Коропі та археол. у с. Мезині. В с. Криках К. р. народився рад. військ. діяч Г. Д. Базилевич, у смт Поноринці — рос. і укр. анатом П. А. Загорський та укр. письменник П. С. Кузьменко, в с. Покошичах — укр. артистка-співачка М. О. Загорська, герой франц. Руху Опору І. Я. Пилипенко, в с.

Риботині — укр. гістолог П. І. Пережко. Архит. пам'ятки: в с. Вишеньках — палац П. О. Рум'янцева-Задунайського (18 ст., арх., ймовірно, М. Мосцепанов), Успенська церква (18 ст.). В К. р. видіється газ. «Нові горизонти» (з 1932).

А. А. Малицько.

КОРОСТА — заразна шкірна хвороба людини і тварин, що виникає внаслідок проникнення в шкіру коростяних кліщів. Людина заражається К. або безпосередньо від хворого, або через білизну, що була в його користуванні. На 7—10-й день на шкірі між пальцями, на ділянках зап'ястка, згинальних поверхні суглобів нижніх кінцівок, на животі, бокових поверхнях тулуба, сідниць з'являється висип (дрібні вузлики й пухирці з прозорим вмістом), а також смужки — ходи, що їх прокладає запалена самка кліща. Хворі скажуться на сильне свербіння шкіри, особливо вночі й у теплі. К. нерідко ускладнюється гнійним ураженням шкіри. Проріфлакція: додержання правил особистої гігієни, ізоляція і лікування хворих тощо. Лікування: сірчані й сірчано-дигірині мазі (мазь Вількісона), витирання 6-процентного розчину соляної к-ти тощо.

У тварин розрізняють такі різновиди К.: саркоптоз, отодектоз, псоріптоз, хориоптоз і отодектоз. Зараження відбувається при контакті з хворими тваринами або через предмети догляду, зброю. На уражених ділянках шкіри утворюються пухирці, виникає свербіж. Заходи боротьби: хворих і підозрілих на зараження тварин ізолюють. Уражені місця вистригають і обробляють протикоростяними препаратами. Приміщення,

зброю і предмети догляду дезінфікують.

КОРОСТЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 61,0 тис. чол. (1979). У районі — 112 населених пунктів, підпорядкованих 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Коростень. К. р. розташований в межах *Поліської низовини*. Корисні копалини — граніт, лабрадорит, пісок. Річки — Уж та Ірша (бас. Дніпра). Ґрунти дерново-підзолисті підтані та супідані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, липа, осика, береза, вільха) займають 52 тис. га. У межах району — Ушомирське мисливське г-но.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Коростень. У районі переважають підприємства буд. матеріалів та легкої пром.-сті. Найбільші: Коростенський шкєбеневий з-д (с-ще Мирний), Ушницький кам. кар'єр (с. Гулянка), Бєхівський з-д залізобетонних конструкцій (с. Михайлівка), Поліський льонозавод. Районний комбінат побутового обслуговування (Коростень) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-льонарсько-картоплярського і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 96,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,4 тис. га. Осн. культури: льон-довгунець, картопля, озима пшениця, жито, ячмінь. Вирощують хміль. У К. р. — 17 колгоспів, 4 радгоспів, н.-д. ін-т с. г. нечорноземної зони УРСР (с. Грозине), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол — Коростень, залізничні станції: Бєхи, Вигів, Коростень-Поліський, Омелянівка, Ушомир та ін. Автошляхів — 378 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — 63 заг.-осв. та музична школи; 70 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 72 будинки культури, 14 клубів, 80 кіноустановок, 85 б-к. У с. Іскорості К. р. народився дівчі Герой Радянського Союзу С. А. Козак. Біля с. Шорсівки встановлено обеліск на місці загибелі героя громад. війни М. О. Шорса. Пам'ятки дерев'яної архітектури — Миколаївська церква та дзвіниця в с. Межиріччі (1772). В К. р. видіється газ. «Радянське Полісся» (з 1925).

Т. Д. Поліщук.

КОРОСТЕНЬ — місто обласного підпорядкування Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Уж (притока Прип'яті). Вузол залізнич. та автомобільних шляхів, 62 тис. ж. (1978). Вперше згадується 945 як Іскоростень — центр племені *древлян*. Придушення *древлянського повстання 945*, киян. княгиня Ольга 946 спалила місто. В 14 ст. К. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. За 2-м поділом Польщі (1793) К. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Під час австро-нім. окупації України залізничники Коростенського вузла 15.VII одним з перших почали *Всеукра-*

інський страйк залізничників 1918. Під К. 30.VIII 1919 загинув М. О. Шорс. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (7.VIII 1941—28.XII 1943) в районі міста діяли партизанські загони із з'єднань С. А. Ковача, С. Ф. Маликова, О. М. Савурова. К.—значний пром. центр Житомир. обл. З-ди: шліхтових машин, ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції (код. з-д хім. маш.-буд.), залізобетон. шпал, фарфоровий, побут. хімії та ін.; деревообробний та сінажних башт комбінат, кручених виробів, швейна, бавовнопрядильна ф-ки. М'ясоптахкомбінат, мол., хлібний та винопробний з-ди. Видобування і обробка граніту. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 11 заг.-осв., музична та спортивна школи, тех. уч-ще; 2 лікарні. 4 будинки культури, 9 клубів, 4 кінотеатри, 21 кіноустановка, 46 бібліотек. На тер. К. відомо чотири давньорус. городища (9—13 ст.). Вокзал (бл. 1903, арх. О. Кобелев). Пам'ятники: В. І. Леніну, борця за владу Рад і учасникам Всеукр. страйку залізничників 1918, М. О. Шорсу, двічі Герою Рад. Союзу, ген. лейтенанту С. А. Козаку.

КОРОСТИШІВ — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Тетереви (прит. Дніпра), поблизу залізнич. ст. Коростишів. Час заснування невідомий. К. задується достовірно з 1499. Після Люблінської унії 1569 місто загарила шляхта. Польща. За 2-м поділом Польщі (1793) в складі Правобережної України воз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (9.VII 1941—28.XII 1943) в місті діяв підпільний райком партії. У К.—вуглерозріз, паперова, бавовняна і брикетна ф-ки; з-ди: «Електроприлад», залізобетонних виробів, гранітний, льонопереробний, цегельний, спиртовий, молочний, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, комбінат побутового обслуговування. Пед. уч-ще, 5 заг.-осв. і музична школи; лікарня, будинок відпочинку «Тетерів». Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 15 б-к, історико-красназничий музей.

КОРОСТИШІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГРАНІТУ — в околицях м. Коростишева Житомир. обл. УРСР. Граніт сірого кольору, середньом'якого грубозернистий; структура порфіровидна. Добре колеться, підлягає всім видам мех. і термічної обробки. Міцний, опір стисненню до 2290 кг/см². Добувають у вигляді блоків до 3 м³. Використовують як облицювальний матеріал, для виготовлення східців, бордюрів та для виробництва щебеню. Граніт К. р. г. облицьовано меморіал В. І. Леніна в Ульянівську і деякі станції Моск. метрополітену; його використано при облицюванні підліхтарних тумб на Хрещатику в Києві.

І. Л. Личак.

КОРОСТИШІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,6 тис. км². Нас. 69,3 тис. чол. (1979). У районі — 101 населений

пункт, підпорядкований міській, селищній і 30 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Коростишів. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: бурі вугілля, торф, граніт, глина, лабрадорит. Річки: Тетерів з прит. Дубовець та Здвиж (усі — бас. Дніпра). Ґрунти в осн. дерново-підзолисті, є чорноземні, торфяно-болотні. Пн. частина району лежить у межах зони мішаних лісів, пд. — в лісостепу. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика)

займають 45,3 тис. га. Підприємства лісової, легкої, буд. матеріалів пром-сті та ін.; найбільші — коростишівські з-ди «Електроприлад», залізобетонних виробів та гранітний, вуглерозріз, паперова і бавовняна ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Коростишів) та 6 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та виробі. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 85,2 тис. га. Гол. культури: жито, пшениця, ячмінь, картопля, льон, цукр, буряки, хміль, овочеві; вирощують також лікарські рослини. Скотарство, свинарство, вівчарство, птицевіництво. У К. р. — 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим та спец. виробничим відділеннями. Залізничні станції: Коростишів, Скопиче. Автошлях — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км. У районі — пед. уч-ще (Коростишів), 55 заг.-осв., музична і спортивна школи; 72 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 27 будинків культури, 48 клубів, кінотеатр, 82 кіноустановки, 122 б-ки, 2 музеї (історико-красназничий у Коростишіві та образотворчого мистецтва в с. Студениці). В с. Осівцях К. р. народився укр. рад. співак П. П. Кармалюк, у с. Карбачині — укр. рад. актриса П. М. Натко, в смт Брусиліві — укр. рад. співак Є. І. Червонюк, у с. Вільні — єврейський рад. поет О. М. Шварцман. У К. р. видається газ. «Ленінський шляхом» (з 1930).

Л. П. Буханова.
КОРОСТОВЦЕВ Михайло Олександрович [н. 10 (23). IV 1900, с. Попівка, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.] — рад. сиптолог, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1929. У 1934 закінчив Азерб. ун-т. У 1935—41 працював у Ленінгр. відділенні Ін-ту історії АН СРСР. У 1943—65 — старший наук. співробітник, з 1965 — зав. відділом Ін-ту сходознавства АН СРСР. Автор праць

з історії Старод. Сходу (переважно з фізіології та історії Старод. Єгипту). Нагороджений орденом Дружби народів. Портрет с. 425.
КОРОСТЯНИ КЛІЩІ — паразити шкіри теплокровних тварин та людини, збудники корости. Поширені на всіх материках. К. к. об'єднують 2 родини: свербунової (Acariidae) і нащкірникові (Psoroptidae) надродини Sarcositoidea. Тіло К. к. овальне, черепахоподібне, довж. 0,2—0,5 мм, ноги (4—8 пар) короткі, часто з присосками або кігтиками. Ротові органи гризучо-колючого типу. Самка прогризає в шкірі довгі, звивисті ходи і відкладає там яйця. Через 4—7 діб з них виводяться личинки, після 14 діб кліщі досягають статевої зрілості, паруються і роблять нові ходи. К. к. за певних умов можуть переходити з одного виду тварин на ін. Про заходи боротьби див. у ст. Короста.

КОРОТЄВ Костянтин Аполлонович [12 (25). II 1901, с. Щоглівка, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл. — 4.I 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1938. Учасник громадян. війни. У Рад. Армії з 1918. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир корпусу і командуючий арміями в складі Пд., Пд.-Зх., Закавказ., Пн.-Кавказ., Ворон., Степового, 2-го і 1-го Укр. фронтів. Після закінчення 1947 видив курсів Академії Генштабу К. — команд. військами Забайкальського військового округу. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОРОТИЧ Віталій Олексійович (н. 26.V 1936, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. мед. ін-т (1959), працював лікарем. Друкується з 1954. У зб. поезій «Золоті руки» (1961), «Запах неба» (1962), «Течія» (1965), «Вогонь» (1968), «Перевтілення» (1971), «Закон землі» (1975) відображено внутр. світ рад. людини. Автор повісті «Така лиха пам'ять» (1970), роману «Десяте травня» (1978), книг нарисів «О Канадо!» (1966), «Людина на полен зріст» (1972), «Кубатура яйця» (1977) та ін. Переклади з рос. і англ. поезії. Виступає як критик і публіцист. З 1979 — гол. редактор журн. «Всесвіт». Респ. комсомольська премія ім. М. Ост-

О. І. Корольчук.

Коростів. Пам'ятник М. О. Шорсу. Скульптор А. Я. Футерман.

ровського (1972) і літ. премія ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини» (1978).

Тв.: Поетизм, К., 1967; Можливості, К., 1970; Гідність, К., 1977; Закон землі, К., 1979; Ріс, перекл. — Отлауки, М., 1975; Кубатура яйця, М., 1978. Л. М. Коваленко.

КОРОТИЧ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, за 17 км від м. Харкова. Залізнична станція, 5,9 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — експериментальна база «Комунар» Укр. н.-д. ін-ту ґрунтознавства й агрохімії. Середня школа, 3 б-ки. К. засн. у 2-й пол. 18 ст.

КОРОТКІВ Михайло Олександрович (1879, Конотоп, тепер Сум. обл. — 1942) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1907) Харків. технологічний ін-т. У 1919—32 викладав у вузах Москви і Києва. З 1932 — професор, заст. директора Ін-ту трансп. машинобудування (Бєжиця, тепер у складі Брянська). Осн. праці — з проблем вагобудування і залізничного транспорту.

КОРОТКИЙ КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПІС — літопис, складений в кін. 15 — на поч. 16 ст. на основі літописних зам'яток, написаних на Україні. Складає частину *Супрасльського літопису*.

«КОРОТКИЙ ЛІТОПІС МАЛОЇ РОСІЇ З 1506 ПО 1770 РІК» — укр. літопис, надрукований 1777 в Петербурзі В. І. Рубаном. «К. л. М. Р.» є компіляцією з різних літописів і хронік 16—18 ст. В ньому використано *Короткий опис Малоросії*, доведений до 1734 включно. Далі вміщено хроніку істор. подій, що відбулися на Україні 1735—70, з переліком прізвищ гетьманів, генеральної та полкової козац. старшини, вищих царських урядовців, представників духовництва та ін. осіб, що діяли на Україні з часу її возз'єднання з Росією 1654 до ліквідації гетьманщини 1764. Автор намагався показати заслуги козац. старшини перед цар. урядом, щоб обґрунтувати вимогу зрівняння її в правах з рос. дворянством. До «К. л. М. Р.» додано «Землеописання Малої Росії», в якому подаються відомості про геогр. положення укр. земель, адм. поділ, кількість населення, про міста й містечка Лівобережної України. В істор. частині літопису є багато фактичних помилок, однак літопис має певне пізнавальне значення.

КОРОТКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ — укр. літопис, складений невідомим автором у 30-х рр. 18 ст. Висвітлює історію України від давніх часів до 1734. Автор гол. увагу приділяє історії козацтва, визвольній боротьбі укр. народу проти Речі Посполитої, тат.-тур. та швед. загарбників. В основу К. о. М. було покладено літопис Г. І. Грабянки, і тому нових фактів у ньому небагато. Оригінальні відомості подаються тут при висвітленні подій гол. чин. 1-ї третини 18 ст., коли автор використовує власні спогади, свідчення очевидців. Автор К. о. М., очевидно, належав до козацької старшини; він негативно ставився до антифеод. рухів нар. мас, відстоював привілей вер-

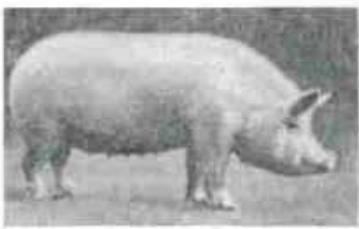
хівки козацтва. Але твір у цілому був написаний з прогресивних позицій. Це виявляється, зокрема, у звеличванні визвольної боротьби укр. народу, висловлюванні симпатій до її керівників (Б. Хмельницького, І. Богдана, С. Наливайка, С. Палія та ін.), позитивному ставленні до возз'єднання України з Росією, тавруванні антинар. політики І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, І. Мазепи. К. о. М. був одним з найпопулярніших творів укр. історіографії 16—18 ст.

Видання: *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. К., 1878. с. 203—319.

Лит.: Іконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2, К., 1908; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959. Ю. А. Мицик.

КОРОТКОВ Федір Іванович (н. 12 (25). I 1905, с. Думіно, тепер Краснохолмського р-ну Калінін. обл.) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член КПРС з 1931. З вересня 1941 по березень 1943 — командир одного із загонів Черніг. партизан. з'єднання; з березня по вересень 1943 — командир партизанського загону, командир партизанського з'єднання ім. М. М. Попудренка. В 1943—59 — секретар Черніг. міськкому Компартії України. З 1959 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КОРОТКОВУХА БІЛА ПОРОДА СВИНЕЙ — порода свиней м'ясосального типу. Виведена в Німеччині у 19 ст. схрещуванням місцевих свиней з великою білою породою свиней. В СРСР завезена 1927. Тварини мішної будови, тулуб

Свинюматка коротковухої білої породи.

широкий і глибокий, голова невелика, ввігнута, окістя округлі, ноги короткі, міцні. Жива маса киурів 240—300 кг, свиноматок — 200—250. Плодючість 10—12 поросат в опоросі, молочність — 60—70 кг. Свині скороспілі, у 7-місячному віці досягають 90 кг. Розводять К. б. п. с. в НДР, ФРН, Австрії, Чехословаччині, Угорщині, Польщі. В СРСР — у прибалтійських республіках, Білорусії, деяких обл. РРФСР. На Україні їх використовують для пром. схрещування.

КОРОТКОЗІРІСТЬ, міопія — один з недоліків рефракції ока, в результаті якого людина погано бачить далеко розташовані предмети. Це зумовлено тим, що при К. паралельні промені, що йдуть від віддалених предметів, збираються у фокус оптичного системі ока не на сітківці, а перед нею (мал. 1), внаслідок чого зображення предмета на сітківці вихо-

дить нечітким. Кожне короткозоре (міопічне) око настроєне на певну близько розташовану точку ясного зору, від якої йдуть промені, що розходяться, і після заломлення сильною оптичною системою міопічного ока фокусуються на сітківці (мал. 2). Зір у далечині при К. поліпшують за допомогою окулярів з вигнутими скельцями, позначуваними знаком мінус, які розсіюють падаючі паралельні промені, що сприяє фокусуванню зображення на сітківку (мал. 3). К. рідко буває природженою, найчастіше вона виникає у школярів, а також у працівників деяких професій, робота яких пов'язана з тривалою напруженою працею на близькій від очей віддалі. Ряд дослідників осн. причиною К. вважає слабкість циліарного м'яза; існує також теорія спадкового походження короткозорості. К. буває слабкою (до 3,0 дптр), середньою (від 3,0 до 6,0 дптр) і сильною (6,0 дптр і більше). Існує також тяжка прогресуюча К., внаслідок якої з'являються патологічні зміни в сітківці та судинній оболонці ока (помутніння в скловидному тілі, крово-вильви в сітківку, відіарування сітківки і навіть повна сліпота), що потребують медикаментозного, а іноді й хірургічного лікування. Профілактика К.: читати й писати, а також виконувати ін. роботу необхідно за столом при правильному освітленні робочого місця (200 лк); джерело світла повинно міститися на віддалі, не меншій за 30 см. Зорову роботу необхідно чергувати з відпочинком (протягом години очам потрібно відпочивати 15—20 хв.). Недопустиме зорове перевантаження у ослаблених дітей. Воно призводить до спазму акомодції, «несправжньої короткозорості» (оборотний стан). Коли спазм акомодції заупущений, триває більше року, то несправжня К. переходить в справжню.

Лит.: Дашевский А. И. Ложная близорукость. М., 1973; Аветисов Э. С. Охрана зрения детей. М., 1975; Сергиенко Н. М. Клиническая рефракция человеческого глаза. К., 1975; Ватченко А. А. Спазм аккомодации и близорукость. К., 1977. Т. В. Шляхак.

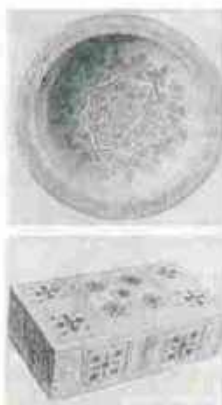
КОРОТКОМЕТРАЖНИЙ ФІЛЬМ — кінофільм розміром до 4—5 частин (1200—1500 м). Бувають документальні, наук.-популярні, навчальні, мультиплікаційні і художні (кіноновела). К. ф. включають до програм кіносеансів як додаток до повнометражного худож. фільму. Худож. К. ф. знімають рідше і, як правило, їх об'єднують в повнометражні кінопрограми. Як форма кіномист. К. ф. дає змогу оперативно відображати різні сторони соціально-еко. та культур. життя. Проводяться міжнар. кінофестивалі К. ф., зокрема в межах Моск. кінофестивалю.

КОРОТКОНАДКРІЛІ — родина жуків. Те саме, що й *стафіліди*.

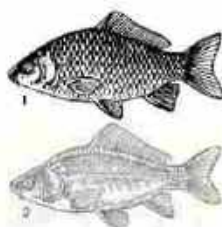
КОРОТКОСТРОКОВИЙ КРЕДИТ — кредит, що обслуговує в процесі виробництва і обігу кругообіг оборотного капіталу (за капіталізму) або кругообіг оборотних коштів підприємств і госп.

В. О. Коротич.

КОРПАНИУК, С. І. Корпанюк, Тарілка, Дерево, різьблення, інкрустація, Ю. І. Корпанюк, Скрипка, Дерево, різьблення, Обидна — село Яворів Косівського району Івано-Франківської області, 20 ст.

Короп: 1 — український лускатий; 2 — український рамчастий.

орг-цій (за соціалізму) і надається строком до 1 року. У країнах капіталізму К. к. застосовують у двох формах — комерційного кредиту і банківського кредиту. Кредитування здійснюється в умовах стихійних змін попиту й пропонування на *позиційний капітал*. В соціалістич. країнах К. к. виступає в єдиній формі — прямого банківського кредитування. Підприємства й орг-ції одержують К. к. за цільовим призначенням, на певний строк і на умовах поворотності й забезпечення товарно-матеріал. цінностями. Обсяг і спрямованість К. к. встановлюються кредитними планами *Державного банку СРСР* і *Будбанку СРСР*. За користування К. к. підприємства і орг-ції сплачують банку процент диференційовано, залежно від його виду та цільового призначення. К. к. надають населенню також *ломбарди* і каси взаємодопомоги на підприємствах і в орг-ціях. Товарним (споживчим) К. к. в СРСР є продаж в розстрочку товарів населенню торговельними організаціями.

І. М. Галь.

КОРОТНЕВ Олексій Олексійович [15 (27).ІІ 1854, Москва — 14 (27). VI 1915, Одеса] — рос. і укр. зоолог-дарвініст, чл.-кор. Петерб. АН (з 1903). Закінчив Моск. ун-т (1876). З 1887 — професор Київ. ун-ту. Здійснив подорожі на о-ви Індійського й Тихого ок. (1885, 1890—91). В 1886 організував рос. біол. станцію на узбережжя Середземного м., у Вілафранці (інакше — Вільфранш, Франція). У 1900—02 вивчав фауну оз. Байкал. Праці К. присвячені дослідженням *зародкового розвитку* і мікроскопічної будови кишковопорожнинних, червів, комах, моховаток та покритицих.

КОРОТЧЕНКО Дем'ян Сергійович [29.X (10.XI) 1894, с. Погрібля, тепер с. Коротченкове Шосткинського р-ну Сум. обл. — 7.IV 1969, Київ] — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після Лютн. революції 1917 — член батальйонного к-ту солдат. депутатів у Ревелі (тепер Таллін). У 1919—20 — на політробі в Червоній Армії. В 1921—24 — на парт. роботі та навчанні. У 1924 — секретар Чернігівського, 1925—28 — Первомайського окружкомів партії. В 1928—30 навчався на курсах марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) у Москві. В 1931—34 — голова Бауманського райвиконкому (Москва), 1934—36 — перший секретар Бауманського, потім Первомайського райкомів партії в Москві. В 1936—37 — секретар Моск. обкому ВКП(б). В 1937 — перший секретар Західно-Смоленського, 1937—38 — Дніпроп. обкомів партії. В 1938—39 — Голова Раднаркому УРСР, 1939—47 — секретар ЦК КП(б)У. В роки Великої Вітчизн. війни — один з організаторів партизан. руху на Україні. В 1947—54 — Голова Ради Міністрів УРСР. З січня 1954 — Голова Президії Верховної Ради УРСР і заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС. В 1952—53 — член Президії ЦК КПРС, 1957—61 —

кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1938 — член ЦК Компартії України. З 1938 — член Політбюро (1952—66 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Суворова 1-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

КОРПАНОК — родина укр. рад. майстрів різьблення на дереві. 1) Юрій Іванович К. (12. IX 1892, с. Яворів, тепер Косівський р-ну Івано-Фр. обл. — 19.IV 1977, там же) — засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Твори: «Спортивний кубок» (1934), декоративні тарілки, скриньки, барильця, ракви. 2) Семен Іванович К. (14. IX 1894, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл. — 20. XI 1970, там же) — засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Брат Юрія Івановича. Твори: декоративні тарілки, скриньки, палиці, ракви. 3) Петро Іванович К. (1897, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл. — 12. II 1961, там же). Брат Юрія Івановича та Семена Івановича К. Викотавляв декоративні тарілки, ракви, скриньки, футляри для книг. 4) Василь Семенович (н. 18.V 1922, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл.). Син Семена Івановича К. Викотавляв декоративні тарілки, цукоринці, ракви, тарі. обкладинки для альбомів. Твори К. зберігаються в музеях Коломиї, Львова, Києва та ін.

КОРПОРАЦІЯ (лат. *corporatio* — об'єднання) — товариство, спілка, сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, кастових, комерційних та інших інтересів. У капіталістичних країнах К. наз. деякі профспілкові об'єднання, орг-ції тощо. У США — пром., торг. (комерційні), фінанс. та ін. акціонерні товариства. Перші К. виникли в галузі залізничного буд-ва (США) в серед. 19 ст. Див. також *Монополії капіталістичні*.

КОРПУС (лат. *corpus* — тіло, єдине ціле) — 1) Тулуб людини або тварини. 2) Частина (звичайно основа або оболонка) споруд, машин, механізмів, приладів або апаратів. Див. *Корпус судна*. 3) Друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 10 пунктам, або 3,76 мм. Найчастіше застосовується для складання (див. *Складальні процеси*) основного тексту книг, деяких журналів. 4) Одна з будівель, розміщених на спільній ділянці, або ізольована частина великої будівлі. 5) Військове або інше спеціальне з'єднання (об'єднання). Див. *Корпус військовий*. 6) Збірник норм *римського права*. Див. *Корпус юрис цивіліс*. 7) Сукупність глав закордонних дипломатичних представництв, акредитованих у даній країні. Див. *Дипломатичний корпус*. 8) Вибірчий К. — коло осіб, що мають право обирати до виборчих органів.

КОРПУС військовий — найвище тактичне або оперативно-тактичне з'єднання (об'єднання) в сукупності військах і деяких інших видах збройних сил багатьох держав. Складається з кількох тактичних з'єднань, частин родів військ, спец.

військ, органів управління та забезпечення. Призначений для ведення бойових дій у складі об'єднань або самостійно. В Росії К. з'явилися на поч. 18 ст., у Франції — 1805, в Пруссії — 1861.

КОРПУС ДОБРОВОЛЬЦІВ СВОБОДИ — партизанська армія, що боролася проти нім. та італ. фашистів у Пн. і Центральній Італії в період гітлерівської окупації 1943—45. У жовтні 1943 Італ. компартія (ІКП) почала формування *гарібальдійських бригад*. Згодом партизанські загони були створені антифашист. Партією дії (загони «Справедливість і свобода»), соціалістами (загони «Матеотті»), християнськими демократами й лібералами. Координацію дій і заг. політ. керівництво здійснював К-т нац. визволення Пн. Італії. К. д. с. створено 9.VI 1944 (утворено гол. командування); 29.III 1945 за пропозицією ІКП партизанські загони К. д. с. злиті в єдину армію *Руху Опору*. Восени 1944 К. д. с. налічував 90 тис. чол., навесні 1945 — 150 тис. чол. Командуючим К. д. с. був ген. Р. Кадорна (заступники — Л. Лонго і Ф. Паррі). Після визволення Пн. Італії, яке відбулося внаслідок заг. повстання (квітень 1945), К. д. с. розформовано. А. Г. Слюсаренко.

КОРПУС СУДНА — основна частина судна, яка складається з каркаса (поперечних і поздовжніх балок) та оболонок (зовнішньої обшивки і настилу верхньої палуби). У середині більшості К. с. є перебірки (перегородки), гол. чин. поперечні, і проміжні палуби, кількість і розміщення яких залежать від призначення судна. До К. с. кріплять фундаменти суднових механізмів і устаткування, корпус військ. кораблів захищають бронєю. К. с. виготовляють звичайно із сталі. Для невеликих суден використовують також деревину, залізобетон, алюм. сплави, пластмаси.

КОРПУС ЮРИС ЦІВІЛІС (лат. *Corpus juris civilis*) — збірник норм *римського права*. Кодифікований за імператора Юстиніана у Візантії 529—534 комісією на чолі з юристом Трібоніаном з метою закріплення фактично необмеженої імператорської влади та збереження рабовласницького ладу. Складається з 4 книг: *інституцій, дигест* (пандекс), *кодексу Юстиніана*, а також новел (розпорядження Юстиніана, видані під час створення ін. трьох частин збірника). В К. ю. ц. знайшли відображення політ. устрій, бюрократична система, безправ'я нар. мас, реліг. переслідування тощо. К. ю. ц. діяв протягом усього існування Візантії. Відіграв велику роль у запозиченні рим. права в Європі в епоху феодалізму і капіталізму.

В. С. Кульчицький.

КОРПУСНЕ ПИСЬМО (від лат. *corpus* — тіло) — технічний прийом у живопису; накладання олійних, темперних та ін. фарб ушлішеним, непрозорим шаром.

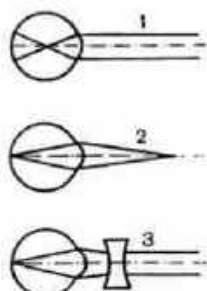
КОРПУСНИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, *активна зона* якого розміщена у міцному, звичайно сталевому корпусі. На відміну від *канального реактора* корпус К. р. (як правило, цилінд-

Д. С. Коротченко.

М. О. Коростовець.

Короткозорість. Хіа променів у міопічному оці: 1 — фокусування паралельних променів, що йдуть від далеко розташованих предметів; 2 — фокусування променів, що йдуть від близько розташованих предметів, розходяться; 3 — фокусування паралельних променів за допомогою угнутих скелеш, що їх розносять.

КОРРЕДЖО

Корреджо. Мадонна із сьвятим Ісусом. Близько 1527—28. Галерея в Пармі.

Корсак.

1. Давньоруська корчага з написом (11 ст.), знайдена в Києві. Реконструкція загального вигляду й напису. 2. Напис: «Благодатнєша плона корчага сия, тобто «благодатна полна корчага ця».

ричний) є осн. конструктивним елементом, що витримує високий тиск (5—17 МПа). До найпоширеніших належать К. р. киплячий (див. *Киплячий реактор*), з водою під тиском (див. *Водо-водяний реактор*) і графіто-газові (див. *Графіто-газовий реактор*). К. р. нескладні за конструкцією, компактні, дають змогу одержувати велику потужність при малих розмірах активної зони, однак ядерне паління в них можна замінити тільки при зупиненому реакторі. Потужність К. р. — до 1200 МВт. В СРСР К. р. з водою під тиском встановлено на *Нововоронезькій АЕС*, *Кольській АЕС*, *Ровенській АЕС* та ін. К. р. експлуатують також у США, ФРН, Японії та ін. країнах.

В. Б. Климентов.

КОРРЕДЖО (Correggio; власне Антоніо Аллегрі, Allegri; бл. 1489, Корреджо, Емілія — бл. 1534, там же) — італ. живописець доби Високого Відродження. Працював у Пармі та Корреджо. Твори: розписи — в монастирі Сан-Паоло (між 1517 і 1520), в церкві Сан-Джованні Евангеліста (1520—23) та собору (1526—30), всі — у Пармі; картини — «Мадонна із св. Франциском» (1514—15), «Мадонна із св. Георгієм» (1530—32), «Заручини св. Катерини», «Поклоніння пастухів», або «Ніч», «Викрадення Ганімеда» (дві останні — бл. 1530). Твори К. зберігаються в Луврі, Дрезден. картинний галереї та ін.

КОРРЕНС (Correns) Карл Еріх (19.IX 1864, Мюнхен — 14.II 1933, Берлін) — нім. ботанік. Закінчив Мюнхенський ун-т (1889). З 1897 — професор Тюбінгенського, в 1903—07 — Лейпцигського, в 1909—14 — Мюнстерського ун-тів. У 1914—33 — директор Ін-ту біології в Берліні. Осн. заслуга К. — повторне відкриття і підтвердження (одночасно з Г. Де Фрізом і Е. Чермаком) законів спадковості, встановлених Г. Менделем. Праці К. присвячені вивченню спадковості у рослин; *коенії*, *визначення статі*, *спадковості цитоплазматичної тощо*.

КОРСАК (Vulpes corsac) — ссавець роду лисиця род. *собачих*. Довж. тіла до 60 см. Волосиний покрив пухнастий, м'який, рудувато- або бурувато-сірий. Живе К. в покинутих норах байбаків, борсухів та ін. Живиться переважно гризунами, падлом, рідше — птахами, плазунами, комахами тощо. К. — моногамі (див. *Моногамія* у тварин). Самка навесні після 52-денної вагітності народжує 3—6 щенят, які вже в місячному віці починають споживати м'ясо. Статевозрілими К. стають на другому році життя. К. пошир. у степах і напівпустелях Азії і Пд.-Сх. Європи; в СРСР — у пд.-р-нах від пн. узбережжя Азовського м. на Сх. до Забайкалля. Цинний хутровий звір; корисний також тим, що знищує велику кількість шкідливих гризунів.

О. П. Корнеев.

КОРСАК — річка в Укр. РСР, у межах Запоріж. обл. Довж. 63 км, площа бас. 715 км². Тече Приазовською низовиною, впадає в Азовське м. Живлення мішане. Влітку на окремих ділянках пересихає.

На річці є три стави, використовують К. для риборозведення, госп. водопостачання.

КОРСАКАС Костас Пранович (н. 5 (18).X 1909, Пашвітініс, тепер Пакруойського р-ну Лит. РСР) — лит. рад. письменник, літературознавець і громад. діяч, акад. АН Лит. РСР (з 1949), засл. діяч науки Лит. РСР (з 1959), нар. письменник Лит. РСР (з 1979). За участь в антифашист. русі 1928—30 був ув'язнений. Друкуватися почав 1925. Дослідник історії лит. л-ри та лит.-укр. літ. зв'язків, праць про рад. письменників. Книги: «Статті про літературу» (1932), «Письменники і книги» (1940), «Проти одвічного ворога» (1945), «Література і критика» (1949), «Дружба літератур» (кн. 1, 1962). Автор праць «Тарас Шевченко і Литва» (1952), «Літературні зв'язки литовців і українців» (1954). Поезія К. має громадян. характер (зб. «Закон боротьби», 1943; «Птахи повертаються», 1945; «Листопад», 1979). Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тел.: Рос. перекл. — Стихи. Вильнюс, 1976.

КОРСАК-МОГИЛА — скеляста вершина у зх. частині Приазовської височини, в межах Запорізької обл. УРСР. Вис. 132 м. Являє собою виходи давніх кристалічних порід *Українського щита*. На схилах — степова рослинність, с.-г. угіддя.

КОРСАКОВ Сергій Сергійович [22.I (3.II) 1854, м. Гусь-Хрустальний — 1 (14).V 1900, Москва] — рос. психіатр, один з основоположників вітчизн. психіатрії. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1875), з 1892 — його професор і керівник психоневрологічної університетської клініки. Праці К. присвячені питанням заг. психопатології, судово-психіатричній експертизи, організації психіатричної допомоги тощо. Описав особливу форму психічних розладів при алкогольному поліневрозі («корсаковський психоз») та своєрідний тип розладу пам'яті при ряді психічних захворювань (*Корсакова синдром*).

КОРСАКОВА СИНДРОМ, хвороба Корсакова — психічне захворювання, причиною якого є *тифекція* або *інтоксикація*. Вперше описаний (1887) рос. психіатром С. С. Корсаковим у хворих на хронічний *алкоголізм*. К. с. характеризується заг. ослабленням інтелекту, вираженими розладами пам'яті й *поліневрозом*. Хворі втрачають здатність запам'ятовувати нові, свіжі враження, не можуть правильно орієнтуватися в часі й просторі. Перебіг К. с. здебільшого хронічний. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, а також дезінтоксикаційні та загальноозміцнюючі засоби.

КОРСАР (італ. corsaro) — морський розбійник. Спочатку (приблизно з 14 ст.) К. називали мор. розбійників, вихідців з Пн. Африки. Пізніше термін «корсар» став синонімом слів «пірат» (див. *Піратство*) та «капер» (див. *Каперство*).

КОРСІКА — острів у пн. частині Середземного м., входить до складу Франції (її департамент). Довж. 183 км, шир. до 85 км. Площа 8,7 тис. км². Населення — 220 тис. чол. (1975). Береги дуже розчленовані затоками на Зх. та півдні, низовинні й слабо розчленовані на Сх. Рельєф гористий, висота до 2710 м (г. Мон-Сенто). Річки короткі, порожисті, влітку пересихають. Рослинність типу *макі*, подекуди — ліси (корковий

Корсіка. Гірський краєвид.

дуб, сосна, вільха, каштан). З вис. 1900 м — луки. Виноградництво, садівництво (цитрусові, маслини), на схилах — посіви зернових. Розвинутий туризм. Гол. місто — Аяччо. В давнину К. населяли *ібери* та *лігури*. В 3 ст. до н. е. її завоював Рим; у 6—8 ст. н. е. належала *Візантії*, з 9 ст. — арабам, з 11 ст. — Пізі, 1347—1764 — Генуї, з 1768 — Франції. В 1793—95 корсіканці намагалися відокремитися від Франції, прийнявши англ. протекторат. У 1796 остаточно приєднана до Франції. В 1942 окупована італ.-нім. військами. У вересні — жовтні 1943 визволена місц. повстанцями й загонами «Франції, що бореться» (див. *Вільна Франція*). Під час політ. кризи *Четвертої республіки* в травні 1958 франц. ультраправі тимчасово захопили владу на острові. К. — батьківщина *Наполеона I*; тут нар. також Д. Казанова — учасниця франц. *Руху Опору*.

КОРСУН Олександр Олексійович [27.V (8.VI) 1818, с. Богданівська Антипова, тепер Ростов. обл. — 25.X (6.XI) 1891, там же] — укр. поет-романтик. Закінчив Харків. ун-т (1842). Служив чиновником у Харкові та Дербенті. На поч. 40-х рр. написав ряд віршів, у яких ідеалізував старовину, відносини між поміщиками й кріпаками, проповідував вірнопідданість цареві. Друкувався в реад. журн. «Маяк». Автор віршованих обробок народних повітів («Українські повір'я». Х., 1839). Підготував і видав альманах «Сині» (1841).

КОРСУНЬСЬКА БІТВА 1648 — одна з визначних битв селянсько-козацьких військ, очолюваних Б. Хмельницьким, проти головних польсько-шляхетських сил під Корсунем (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.) на поч. *визвольної війни українського народу 1648—54*. Дізнавшись про розгром полс.-шляхет. авангарду в *Жовтгородській битві 1648*, гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський відвели полс.-шляхет.

військо (понад 20 тис.) з Черкас до Корсуня. 14 (24).V сюди підійшло й сел.-козак. військо (15—17 тис. козаків і селян) та 4 тис. татар. Щоб змусити ворога залишити укріплений табір і прийняти бій на невигідних для нього позиціях, Б. Хмельницький вдався до дезинформації. Введені в оману захопленням у полон козаком, який, виконуючи спеціальне завдання, повідомив, ніби чисель-

прав православної церкви перейти під владу рос. царя.
Лит.: Гусєвський К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

КОРСУНСЬКА РАДА 1657 — старшинська рада в жовтні 1657 в Корсуні. На ній було обрано гетьманом України І. Виговського — генерального писаря. Йому через малолітство Ю. Хмельницького (обраний гетьманом після смерті Б. Хмельницького) доручили тимчасово керувати гетьманською адміністрацією. Проте невдовзі І. Виговському вдалося умовити Ю. Хмельницького відмовитися від влади. Спираючись на підтримку шляхет.-старшинської верхівки, зв'язаної економічними і родинними зв'язками з польською шляхтою, І. Виговський домігся на К.р. проголошення себе гетьманом.

КОРСУНСЬКИЙ БІЙ 1630 — бій селянсько-козацького повстанського війська під проводом Т. Федоровича проти польсько-шляхетської заголи в Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Антифеод. повстання 1630 на Придніпров'ї почалося виступом на поч. березня бл. 10 тис. **нерестрових козаків** на чолі з гетьманом Т. Федоровичем проти польс. комісарів і гетьмана **реєстрових козаків** Г. Чорного. Повстанське військо, до якого приєдналося багато селян, здобуло Черкаси — резиденцію гетьмана реєстровців. Захоплення повстанцями Г. Чорний був страчений. 25.III (4.IV) вони оточили у Корсуні частину польс.-шляхетського війська і бл. 3 тис. реєстровців. У місті спалахнуло повстання. Більшість реєстрових козаків приєдналася до повстання. Бій закінчився поразкою урядового війська, залишки якого втекли до м. Бара (тепер Вінн. обл.). Перемога в К. б. сприяла дальшому успішному розгортанню **Федоровича повстання 1630**.

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні. Створений 1648. Адм. центром К. п. було м. Корсунь (тепер Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.). К. п. складався з 19 сотень і за реєстром 1650 налічував 3470 **реєстрових козаків**. Сотенними містечками К. п. були Вільшана, Городище, Імлів (тепер Млів), Лисянка та ін. Козаки К. п. брали участь у **визвольній війні українського народу 1648—54**, зокрема у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), в **Палії повстанні 1702—04**. Полковниками К. п. були Л. Мозиря, З. Іскра та ін. Ліквідований К. п. 1712.

КОРСУНСЬКОГО КУРЕНЯ ВІСТУП 1769 — стихійний виступ козак. сіроми в Корсунському курені **Запорізької Січі** проти гніту старшини і заможного козацтва. Почався 7 (18).XII під час виборів на курінній сході т. з. депутації, яку щороку посилали

в Петербург за жалуванням для війська. На цій сході сірома виступила проти старшини, звинувативши її в зраді та ігноруванні інтересів рядового козацтва. Для придушення виступу Кім надіслав каральний загін, якому учасники виступу вчинили опір. Проте виступ був швидко придушений. Шістьох його найактивніших учасників засудили на довічне заслання.

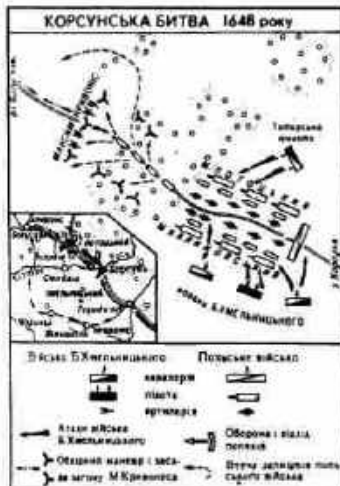
Лит.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961. І. Л. Бутич.

КОРСУНЬ — давньоруська назва міста Херсонеса Таврійського.

КОРСУНЬ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Енакіївській міськраді, на р. Корсунці (бас. Міусу), за 6 км від залізнич. ст. Шебінка. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — радгосп, 3 заг.-осв. школи, дільниці та відділення енакіївських лікарень. Будинки культури, клуб, б-ка. К. виник 1622.

КОРСУНЬ - ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 1-го (командуючий — генерал армії М. Ф. Ватутін) і 2-го (командуючий — генерал армії І. С. Конев) Українських фронтів, проведена 24.I—17.II під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Метою операції було знищення нім.-фашист. військ у районі м. Корсуня (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). К.-Ш.о. відбувалася в складних умовах відлиги і весняного бездоріжжя. До поч. операції на гол. напрямках ударів було створено перевагу над противником за чисельністю військ у 1,7 раза, артилерії — в 2,4, танків і самохідних арт. установок — у 2,6 раза. Згідно з планом рад. Верховного Головнокомандування війська 2-го Укр. фронту перейшли в наступ 24.I, а війська 1-го Укр. фронту — 26.I. Переборюючи запеклий опір

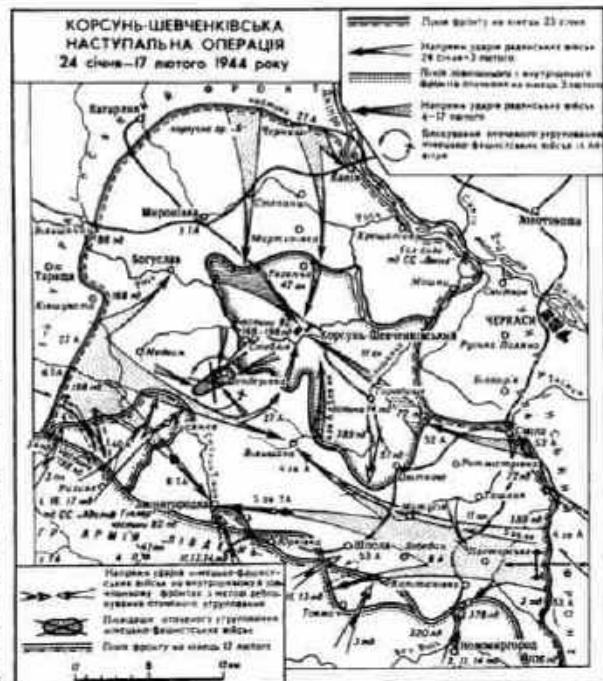
Корсунь-Шевченківська операція 1944. Пам'ятник командирам і політпрацівникам з Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу в селі Шендерівці Корсунь-Шевченківського району. 1973.

ність сел.-козак. війська становить понад 60 тис. чол., польс. гетьмани вирішили відступити через Богуслав і Білу Церкву до Павлової. Козак С. Зарудний, який служив у М. Потоцького, сповістив Б. Хмельницького про маршрут виступу противника. 6-тисячний загін козаків на чолі з М. Кривоносом, зайшовши в тил ворогові, 15 (25).V в урочищі Гороховій Діброві поблизу сучас. с. Виграєва (Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.) влаштував засідку. Козаки перекопали дорогу глибокими ровами, завадили її зрубаними деревами. Вранці 16 (26).V польс.-шляхет. військо рушило з Корсуня Богуславським шляхом. В Гороховій Діброві його оточили козаки і татари. Відбулася запекла битва, що закінчилась повним розгромом польс.-шляхет. війська. Понад 8,5 тис. чол., в т. ч. М. Потоцький і М. Калиновський, потрапили в полон. Під впливом переможної Корсунської битви на Україні розгорнувся широкий народно-визвольний рух, спрямований проти польсько-шляхет. панування.

Лит.: Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Голобуцький В. А. Запорізьке козацтво. К., 1937; Разин Е. А. Історія воєнного мистецтва, т. 3. М., 1961; Історія України РСР, т. 2. К., 1979.

КОРСУНСЬКА РАДА 1632 — одна з козацьких рад, що відбувалася у зв'язку з посиленням гніту шляхетської Польщі на Україні. Скликана 28.IX (8.X) в Корсуні. На К. р. зібрались 2 тис. козаків і козак. старшини. К. р. ухвалила відстоювати православ'я (що було тоді правом у боротьбі проти політики покатоличення шляхет. Польщею укр. народу), а в разі невдачі боротьби за відновлення

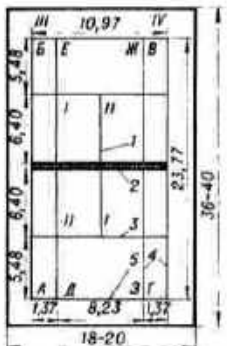
КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ

Корсунь-Шевченківська операція 1944. Пам'ятник артилеристам з Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу в селі Почапниця Лисянського району, 1973.

Корсунь-Шевченківський. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

Корт: АБВГ — майданчик для парної гри; ДЕЖЗ — майданчик для гри поодиночки; 1 — середня лінія; 2 — сітка; 3 — лінія подачі; 4 — бокові лінії; 5 — задня лінія; 1 — перше поле подачі; 11 — друге поле подачі; III — перша позиція подачі; IV — друга позиція подачі.

ворога, рад. війська 28.1 з'єдналися в районі Звенигородки, завершивши оточення угруповання противника. Багаторазові контрудари ворога було відбито. До 3.ІІ рад. війська створили стійкий внутр. і зовн. фронти оточення, 14.ІІ визволили Корсунь. 17.ІІ оточене угруповання ворога було ліквідовано. Протинник втратив понад 73 тис. солдатів і офіцерів, у т. ч. 18,2 тис. полонених. К.-Ш. о. допомогла створенню сприятливих умов для визволення Правобережної України.

Літ.: Корсунь-Шевченківська битва. К., 1974. І. В. Архипов.

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ (до 1944 — Корсунь) — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташований на лівому березі р. Росі (прит. Дніпра). Залізнична ст. Корсунь. Засн. 1032 Ярославом Мудрим. Після Люблінської унії 1569 в Корсуні збудовано польсь. фортецю (1584). Містові було надано мадебузьке право. В Корсунському бою 1630 польсь. війська зазнали поразки від селянськ. повстанців. У Корсунській битві 1648 військо Б. Хмельницького розгромило польсь. армію. В 1648—1712 місто — центр Корсунського полку. За Андрусівським перемир'ям 1667 Корсунь залишився за шляхет. Польщею. Був опорним пунктом визвольної боротьби під проводом С. Палія, С. Самуся, А. Авазіна, З. Іскри. В 1768 під час Колішани його здобули гайдамаки М. Залізняка. Після 2-го поділу Польщі (1793) Корсунь у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в р-ні міста (30.VII 1941—14.II 1944 окуповане нім.-фашист. загартниками) відбулася Корсунь-Шевченківська операція 1944. В місті — верстатобуд., мех., рем.-мех., комбикормовий, плодокоопсервний, буд. матеріалів з-д, плетених виробів і швейна ф-ки, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, ГЕС. 5 заг.-осв., музична, художня і спортивна школи, пед. та сільсь. профес.-тех. уч-ща; лікарня. 2 будинки культури, 9 клубів, 3 кінотеатри, 6 б-к. Архит. та історичні пам'ятки: палад (18 ст.); тепер Музей історії Корсунь-Шевченківської битви), дендропарк (18 ст.), залишки стародав. городищ та укріплень, насип скіфського походження, козацька могила — поховання воїнів Богдана Хмельницького, стела на честь перебування в місті Т. Г. Шевченка (зокрема, 1845, 1859; зберігся його малюнок «У Корсуні»), два погруддя поета (1960 і 1970), частина меморіального комплексу «Корсунь-Шевченківська битва» (1968—73, скульптори С. Грабовацький, А. Кравченко, А. Шилімов, О. Шилімова). У К.-Ш. помер і похований український художник І. Сошенко. Іл. також с. 427.

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 65,4 тис. чол. (1979). В районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих мі-

ській, селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Корсунь-Шевченківський. Район розташований в межах Придніпровської височини. Корисні копалини: граніт, піски, глини. Осн. річка — Рось (прит. Дніпра). Ґрунти сірі, світло-і темно-сірі опідзолені та опідзолені чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен) займають 19,2 тис. га. Підприємства легкої, маш.-буд., харчової

пром-сті. Найбільші: корсунь-шевченківські верстатобуд. і рем.-мех. з-ди, плетених виробів та швейна ф-ки, Стеблівська бавовнопрядильна ф-ка, Набутівський та Селищанський цукр. з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Корсунь-Шевченківський). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,3 тис. га. Гол. культури: шпеліня, ячмінь, кукурудза, цукр. буяки. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К.-Ш. р. — 23 колгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, філіал Мліївської дослідної станції садівництва ім. Л. П. Смирненка (с. Завадівка). Залізнична ст. Корсунь. Автошлях — 334 км, у т. ч. з твердим покриттям — 240 км. У районі — 36 заг.-осв. та 2 муз. школи, пед. та 2 профес.-тех. уч-ща; 57 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 58 клубних закладів, 3 кінотеатри, 55 кіноустановок, 58 б-к. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви з худож. відділом у Корсуні-Шевченківському, Нецур-Левицького І. С. музей та пам'ятник йому (1968, скульптор Г. Кальченко) в с-т Стеблів, де письменник народився; істор. — у с. Сахнівці, музей композитора К. Г. Стеценка та пам'ятник йому в с. Квітках, де він народився. Біля Стеблева — Монумент на честь 23-х частин і з'єднань Рад. Армії, які здобули найменування «корсунських». В с. Черепині народився рад. льотчик Г. Я. Кулішченко. У Стебліві була А. Міщенко (1825), Т. Шевченко, Марко Вовчок (1897). В селах Бровахи, Виграї, Драбівка, Заріччя, Нетеребка та ін. — залишки старод. поселень і укріплень часів Київської Русі. В К.-Ш. р. видіється газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

КОРТ (англ. court) — майданчик для гри в теніс. Розмір К. 40 × 20 м (не менш як 36 × 18 м),

розділений сіткою, що має висоту посередині 91 см (див. мал.).

КОРТАСАР (Cortázar) Хуліо (п. 26.VIII 1914, Брюссель) — аргент. письменник. З 1951 живе у Франції. В 1949 опубліковано драм. поему К. «Королі». У збірках оповідань «Звіринець» (1951), «Таємна зброя» (1959), «Усі вогні — це вогонь» (1966) викриває бурж. спосіб життя. Автор романів «Виграші» (1960), «Гра в класи» (1963), «Кинга Мануеля» (1973). Духовна криза бурж. суспільства, боротьба за демократію й соціальну справедливості — теми публіцистичних статей і збірок оповідань К. «Восьмигранник» (1974), «Той, хто вештається тут» (1977).

Тв.: Укр. перекл. — Усі вогні — це вогонь. «Всесвіт», 1976. № 2; Рос. перекл. — Другое небо. М., 1971; Выигрыши. — Повести и рассказы. М., 1976; Избранное. М., 1979.

КОРТАЦІ Іван Єгорович [1837, Ізмаїл — 13 (26).IX 1903, Миколаїв] — рос. астроном і геодезист, директор Миколаївської астрономічної обсерваторії (1872—1903). Проводив геодезичні роботи у Фінляндії, на Кавказі і в Європ. частині Туреччини; визначав різницю довгот дунів Пд. України. У 1876—99 К. брав участь у міжнар. роботі по складанню каталога зірок астр. т-ва. Зона неба від +1° до —2° по схилу (див. Координати небесні) з тих пір відома як «Миколаївська». У Миколаєві вивчав також припливні явища в земній корі.

КОРТЕЛІСИ — село Ратнівського р-ну Волин. обл. Під час окупації К. нім.-фашист. загартниками (28.VI 1941 — 18.VI 1944) жителі села піднялися на боротьбу проти ворога. Місц. партизанський загін ім. М. О. Щорса завдавав відчутних ударів окупантам і бандам укр. бурж. націоналістів. Оскажені фашисти 23.IX 1942 спалили село, а його жителів розстріляли. Загинуло 2892 кортелісці, згоріло 715 хат. Аж до визволення Червоною Армією село лишилося безлюдним. Згодом його відбудували, й тепер воно — одне з крашких у районі. В центрі К. відкрито меморіальний комплекс загиблим жителям села (1980, скульптори О. П. Олійник і М. О. Олійник, арх. А. Д. Корнєв; іл. див. на окремому аркуші до ст. Меморіальні споруди).

КОРТЕС (Cortés) Ернан (1485 — 2.XII 1547) — ісп. конкістадор. В 1519—21 очолив завойовницький похід у Мексику, в ході якого було встановлено ісп. панування в центрі країни. Під час цього походу було знищено д-ву ацтеків. З 1522 К. — губернатор і генерал-капітан, з 1529 — генерал-капітан Нової Іспанії (Мексика). В 1540 повернувся до Іспанії.

КОРТЕСІ (ісп. cortes, від corte — королівський двір) — за феодалізму — органи станового представництва в країнах Піренейського п-ва. В Португалії як парламент існували до 1911, в Іспанії існують і в наш час, являючи собою двопалатний законодавчий орган (парламент) у складі конгресу депутатів (350 членів) і сенату (208 членів).

КОРТИЗОН, $C_{21}H_{32}O_5$ — гормон з групи *глюкокортикоїдів*. Знайдено в крові людей, мавп, великої рогатої худоби. Препарат К. — ацетат кортизону широко застосовують у медицині як протизапальний, протипалігмічний, антитоксичний, протипухлинний засіб тощо.

КОРТИКОСТЕРОЇДИ [від лат. cortex (corticis) — кора] — група стероїдних гормонів (див. *Стероїди*), що їх виробляє кора *надниркових залоз*. В основі структури К. — 21 вуглецевий атом, всі вони похідні прегнану. В організмі утворюються з *холестерину*. Синтез К. здійснюється ферментними системами, активність яких залежить від впливу *адренокортикотропного гормону*, секретія ж останнього регулюється гормоном *гіпоталамуса* — *кортиколіберіном*. За фізіол. дією К. поділяють на *мінералокортикоїди*, що переважно регулюють водно-сольовий обмін (*альдостерон*, *дезоксикортикостерон*), та *глюкокортикоїди*, які впливають на обмін білків, вуглеводів і жирів (*гідрокортизон*, *кортизон*, *кортикостерон*). Препарати К. широко використовують у медицині.

КОРТИКОТРОПІН — гормон передньої частки *гіпофіза*; те саме, що й *адренокортикотропний гормон*.

КОРТИВ ОРГАН — периферична частина звукоприймального апарату (*рецептор* слухового аналізу); див. *Слух*) у хребетних тварин і людини. Названий за ім'ям італ. вченого А. Корті, який описав його. Являє собою сукупність волоскових клітин, розміщених на базальній пластинці завиткової протоки внутрішнього вуха і розміщеної над ними покривної мембрани. Звукові хвилі, передані з слухових кісточок на ендолімфу і перилімфу внутр. вуха, викликають коливання базальної пластинки, які спричиняють збудження волоскових клітин. Останні перетворюють мех. енергію звуку на *імпульси нервові*, які по провідних нервових шляхах надходять до центр. нервової системи.

КОРУНД (від санскр. курувінда — рубін) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Al_2O_3 , *Сингонія* тригональна. Густ. 4,02. Твердість 9. Колір синювато-жовтуватий-сірий, прозорі відміни безбарвні (лейкосапфір), сині (*сапфір*), червоні (*рубін*). Блиск скляний. Родовища К. є в Канаді, ПАР; в Рад. Союзі — в РРФСР (Урал), Казахстані, на Україні (в межах *Українського щита*). К. одержують і штучно. Використовують як *образиний матеріал*, прозорі відміни — як *дорогоцінне каміння*.

КОРУНКИ — родина укр. художників кінця 16 — 1-ї половини 17 ст., діячі *Львівського братства*. Імена К. згадуються в тогочасних актах. Творів з підписами К. не збереглося. Семен (Сенько) К. (рр. н. і см. невід.) — друкар. Був у тісних взаєминах з першодрукарем І. Федоровим. Іван Семенович К., за прізвиськом Корунчак (р. н. невід. — п. 1657) — живописець, згадується в актах від 1624. Олександр Семенович К. (р. н. невід. —

п. 1648) — живописець, згадується в актах 40-х рр. Іван Іванович К. (рр. н. і см. невід.) — живописець, відомий діяч *Ставропігійського братства*. Севастьян Іванович К. (р. н. невід. — 1666) — живописець. У 1662—66 був старшиною львів. цеху малярів, виконував замовлення для *Ставропігії* та католицьких костелів. У 1664 створив 8 малюнків («Вигнання із раю», «Потоп» та ін.) для львів. видання «Триоди постної» (1664), які гравірував на дереві В. Ушакевич. В. І. Свенціцька.

КОРУПЦІЯ (лат. corrumpio — розбещування, підкуп) — у буржуазних державах підкупність і продажність держ. політ., громад. діячів, урядовців і службовців, використання ними свого становища в корисливих цілях. До К. вдаються, зокрема, під час виборчих кампаній. Часто К., особливо в США, пов'язана з лобізмом (див. *Лобі*).

КОРФ Микола Олександрович [2 (14).VII 1834, Харків — 13 (25).XI 1883, там же] — вітчизн. педагог і методист, діяч у галузі нар. освіти. В 1854 закінчив петерб. Олександрівський лицей. Працював головою повітової училищної ради в м. Олександрівську (тепер Запоріжжя), сприяв відкриттю *земських шкіл*, пропагував організацію *недільних шкіл*, створив тип трирічної *земської школи* на селі з одним учителем, був *прибичником заг. обов'язкового поч. навчання* рідною мовою. К. — автор пед. праць і підручників. На допомогу самотісній вчительці видавав «Звітні Олександрівської повітової училищної ради». У 1872—80 — в еміграції (Женева). В 1882 в Олександрівському повіті організував *недільні школи*. Керував численними учительськими курсами і з'їздами на Херсонщині, в Маріуполі (тепер Жданов), Бердянську.

О. І. Пенішкевич.

КОРФУ — італійська назва острова і міста *Керкіра* в Греції.

КОРХОВ Павло Петрович (1878, с. Гуті, тепер смт Богодухів, р-ну Харків. обл. — 1936) — український рад. агроном-селекціонер. В 1904 закінчив Новоолександрівський ін-т с. г. і лісівництва. В 1909—20 працював на Харків. селекційній станції, потім на Гутянській селекційній станції, а 1931—32 — в Укр. ін-ті рослинництва (тепер Укр. н.-д. ін-т овочівництва і баштанництва). З місцевого матеріалу методом *індивідуального добору* К. вивів ряд сортів озимої пшениці і сортів-сумішей з цінними господарськими якостями, сконструював саджалний пристрій «Дошка Корхова», який використовують в селекційній справі.

Ф. П. Юхимчук.

КОРЧАГА — в Київській Русі 10—12 ст. велика глиняна посуда з плескатим круглим або гострим дном, вузькою шийкою та двома ручками. Використовувалася для зберігання зерна і рідин. На деяких К. видряпували різні написи (*графіти*). Давньоруські К. в наук. лірі інколи називають *амфорами*. Іл. с. 426.

КОРЧАГІНА - АЛЕКСАНДРОВСЬКА Катерина Павлівна [11 (23).XII 1874, Кострома — 15.I 1951,

Ленінград] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1936). На профес. сцені з 1887. В 1904—15 — в театрах Петербурга, з 1915 — в трупі *Александринського театру* (тепер Ленінгр. рос. драм. театр ім. О. Пушкіна). Ролі: Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Пошльопкіна («Ревізор» Гоголя), Уліта («Ліс» Островського), Клара («Страх» Афіногенова), Христина Архипівна («Платон Кречет» Корнійчука) та ін. З 1923 знімалася в кіно. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

КОРЧАК (Korcak) Януш (справж. прізвище, та ім'я — Гольдшміт Генрік; 22.VII 1878, Варшава — 5 або 8.VIII 1942) — польсь. педагог, письменник, лікар. Закінчив мед. ф-т Варшав. ун-ту (1903). З 1912 по 1942 (з перервою 1914—18) працював у заснованому ним «Будинку сиріт». Під час першої світової війни перебував на Україні і брав участь в організації роботи *дитячого будинку* для польсь. дітей у Києві. Гол. принципи виховної системи К. виклав у кн. «Як любити дітей» (1920, 1921); 2-у частину книги — «Інтернат» видано в СРСР 1922 з передмовою Н. К. Крупської. Система дит. самоврядування, яку розробив К., спиралася на активність, самостійність і самодіяльність. К. — автор повістей: «Діти вулиці» (1901), «Москві, Йосифу й Срулі» (1910), повісті-казки «Король Матиуш Перший» (1923), п'єси «Сенат безумців» (1930) та ін. В роки окупації Польщі фашист. Німеччиною К. героїчно боровся за життя варшавських дітей. Загинув у газових камерах Трєблінки разом з 200 своїми вихованцями.

Тв.: Укр. перекл. — Мацишевський пригоди. К., 1978; Як любити дітей. К., 1978; Рос. перекл. — Когда я снова стану маленьким. М., 1964; Король Матиуш Перший. — Король Матиуш на необитаемом острове. М., 1978; Избранные педагогические сочинения. М., 1979. В. З. Смал.

КОРЧАК - ЧЕПУРКІВСЬКИЙ Олександр Васильович [14 (26).II 1857, м. Костянтинівград на Полтавщині, тепер Красноград Харків. обл. — 27.XI 1947, Київ] — український рад. гігієніст і епідеміолог, акад. АН УРСР (з 1921). У 1883 закінчив Харків. ун-т і працював *земським сан. лікарем* у Полтаві, на Херсонщині та в Бессарабії, з 1899 — сан. лікар у Києві; у 1903—34 — приват-доцент, проф. і зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту (до 1921 мед. ф-т Київ. ун-ту). В 1934—38 — зав. відділом ін-ту демографії та сан. статистики, в 1938—41 — консультант Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР. В своїх працях К.-Ч. сформулював *закономірності періодичності епідемії дифтерії* і положення про антагонізм між епідеміями дифтерії та епідеміями ін. дитячих інфекцій, опрацював сучасну номенклатуру *хвороб укр. мовою*. Відомі праці К.-Ч. з історії *земської медицини*, епідеміології і профілактики інфекційних хвороб, з сан. статистики.

Літ.: Коган С. С. Видатний санітарний діяч України — академік АН

М. О. Корф.

К. П. Корчагіна-Александровська.

Я. Корчак.

О. В. Корчак-Чепурківський.

КОРЧАЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК

УРСР. О. В. Корчак-Чепурківський, К., 1965; Історія Академії наук Української РСР, кн. 2, К., 1967.

КОРЧАЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК — ранньослов'ян. могильник середини I-го тис. н. е. на лівому березі р. Тетерева, біля с. Корчака Житомир. обл. Досліджувався в 20-х рр. 20 ст. Під невисокими курганами було виявлено поховання з трупоспаленнями. Поблизу могильника відкрито одночасне з ним поселення. Аналогічні могильники й поселення тепер широко відомі на тер. Прип'ятського Полісся. Вони становлять своєрідну групу археол. пам'яток т. з. корчацького типу, яку генетично виводять із зарубинецької культури і пов'язують із сх.-слов. племенем *древляни*.

КОРЧЕВ, Корчев, Кръчев — давньоруська назва теперішнього м. Керчі, що в 10—12 ст. входило до складу *Тмутараканського князівства*. Згадується, зокрема, в написі на *Тмутараканському камені* (1068).

КОРЧИК — річка в Укр. РСР, у межах Хмельницької і Рівненської обл., ліва притока *Случі* (бас. Дніпра). Довж. 82 км, площа бас. 1455 км². Тече заболоченою, відкритою лісом місцевістю. Живлення дощове й снігове. Використовують для пром. водопостачання, зрошення. На К.—м. *Корець*.

КОРЧИНСЬКИЙ Юліан Олександрович (н. 27.II 1921, с. Крушельниця, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. хорівий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1947 закінчив у Дрогобичі учительський ін-т, 1972 — муз.-пед. ф-т пед. ін-ту ім. І. Я. Франка (там же; з 1970 — його викладач, з 1976 — доцент). У 1950—70 — худож. керівник Засл. ансамблю пісні і танцю УРСР «*Верховина*». Автор 2 збірників обробок укр. нар. пісень.

Л. З. Мазена.

КОРЧУВАЛЬНІ МАШИНИ — машини для корчування пнів, чагарників, дерев і витягування з ґрунту каменів на площах, відведених під лісові культури й лісові розсадники, на трасах майбутніх зрошувальних каналів, а також при проведенні культуротехнічних робіт на луках і сінокошах. К. м., як правило, навішують на потужні гусеничні трактори. В СРСР, у т. ч. і на Україні, поширені такі машини: К. м. з гідроке-руванням К-2А — для корчування пнів діаметром до 700 мм і витягування з ґрунту великих каменів, продуктивність — до 20 пнів за годину; корчувальник-збирач ДП-8А — для корчування пнів діаметром до 300 мм, чагарників, каменів і згрібання їх у валки; корчувальник-збирач МП-2Б (Д-695А) — для корчування чагарників та пнів діаметром до 500 мм на старих і свіжих вирубах лісу, витягування каменів вагою до 3 т з навантаженням їх у транспортні засоби; осн. вузли його див. на мал. Продуктивність за годину на торф'яному ґрунті — 59 пнів, на мінеральному — 42, на згрібання чагарників — 0,36 га.

С. О. Карпенко

КОРЧУВАННЯ — видалення з ділянки пнів, окремих дерев, кущів з коренями, а також каменів при поліпшенні с.-г. угідь. Способи К.: механічний (за допомогою *корчувальних машин* і *каменезбиральних машин*), підірваний, вогняний (випалюванням пнів на місці), ручний (викопуванням і вивантажуванням пнів).

КОРЧУВАТСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — ранньослов'янський могильник *зарубинецької культури* 2 ст. до н. е. — 1 ст. н. е., відкритий 1937 у с-ні Корчуватому на околиці Києва. Досліджений 1940—41. Виявлено 103 безурганні поховання з обрядом трупоспалення, були й трупопокладення. В похованнях знайдено глиняний чорношаровий посуд, бронзові прикраси (фібули, підвіски, пряжки), залізні ножі, скляні та пастові намистини, кістки тварин тощо.

КОРШ Федір Євгенович [22.IV (4.V) 1843, Москва — 16.II (1.III) 1915, там же] — рос. філолог, акад. Петерб. АН (з 1900). Закінчив Моск. ун-т (1864). Професор Московського (1877—1900, з перервою), Новоросійського (тепер Одеський) ун-тів (1890—92) та Лазаревського ін-ту сх. мов (1892—1915). К. — автор праць з класичної філології, порівняльного індоєвроп. мовознавства, слов'янознавства, іраністики, семіології, торклогії, метрики й теорії віршування. Істор.-літ. праці присвятив класичній (Гесіод, Софокл, Ціцерон, Овідій та ін.) і слов'ян. л-рам («Слово о полку Ігоревім», О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко, Ю. Словацький, Ф. Прешерн та ін.). К. відстоював право укр. народу на нац. розвиток і рідну мову, виступав проти заборони укр. друкованого слова. Обстоював спільне походження рос., укр. та білорус. народів і їхніх мов. Укр. культурі, л-рі й мові присвятив праці: «Український народ і українська мова» (1913), «Щодо провісти української народності» (1914), «Шевченко серед поетів слов'янства» (1912), «Т. Г. Шевченко» (1914), «До історії українського восьмискладового вірша» (1910) та багато ін. К. належить багато перекладів з класичних, європ. та сх. мов на російську, кілька оригінальних віршів укр. мовою та перекладів на укр. мову. Літ.: Шахматов А. А. Федор Євгенович Корш. Пг., 1915; Павлюк М. В. Ф. Е. Корш. «Українська мова в школі», 1956, № 1; Дмитренко Н. К. Федор Євгенович Корш. М., 1962.

А. П. Багмут.

КОРШАК Василь Володимирович [н. 27.XII 1908 (9.I 1909), с. Висо-

Корчувальні машини. Корчувальник-збирач МП-2Б (Д-695А): 1 — зуби-ікла; 2 і 5 — розширювачі; 3 — основний відвал; 4 — балка; 6 і 8 — гідроциліндри; 7 — рама; 9 — рама протинаги; 10 — протинага.

ке, тепер Борзнянського району Черніг. області] — радянський хімік, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1940. У 1931 закінчив Моск. хіміко-технологіч. ін-т ім. Д. І. Менделєєва. Осн. праці — в галузі синтезу високомолекуляр. полімерів, методами *поліконденсації*. Відкрив нові реакції синтезу полімерів: полірекомбінацію, поліперарилування, поліциклоконденсацію. Розробив методи синтезу ряду термостійких полімерів: поліпіразолів, полібензімідазолів, поліамідів, поліфеніленів тощо. Відкрив третю алотропічну форму вуглецю — карбін. Запропонував уявлення про «різноланковість» як фундаментальне поняття полімерної хімії. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

КОРШИКОВ Олександр Аркадійович [28.X (9.XI) 1889, м. Суми — 1942] — укр. рад. ботанік, професор (з 1926). Закінчив фіз.-матем. ф-т Харків. ун-ту (1915). З 1930 — директор Н.-д. ін-ту біології Харків. ун-ту. Праці К. з питань морфології, систематики, флористики та історії розвитку прісноводних водоростей. Відкрив *огамію* й скоротливі *вакуолі* у деяких водоростей, які раніше відносили до протококових. Описав 60 нових родів та 300 нових видів водоростей. Учасник партизан. руху; під час Великої Вітчизн. війни страчений нім.-фашист. загарбниками. Тв.: Визначник прісноводних водоростей УРСР, т. 4. Volvocineae. К., 1938; Підклас протококові водорості — Protococcineae. В кн.: Визначник прісноводних водоростей Української РСР, т. 5. К., 1953.

КОРШ-САБЛІН Володимир Володимирович [16 (29).III 1900, Москва — 6.VII 1974, Мінськ] — білорус. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1948. Творчу діяльність почав як актор. В кіно — з 1925. Один із засновників білорус. кінематографії. Поставив фільми: «У вогні народжена» (1930), «Вогненні роки» (1939), «Костянтин Заслонов» (1949, разом з О. Файцінгером), «Червоне листя» (1958), «Перші випробування» (1961), «Москва — Генуя» (1964, разом з О. Спецневим і П. Армандом), «Крах імперії» (1971) та ін. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КОРЮКІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Бречі (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. 1657. Рад. владу в К. проголошено 12.I 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації К. (5.IX 1941—19.IX 1943) в с-щі діяв підпільний райком партії, в районі — партизанські загони. Тут починало свої дії партизанське з'єднання О. Ф. Федорова. Гітлерівці розстріляли 7 тис. жителів К. і повністю спалили її. З 1938 К. — місто. В 1977 в К. встановлено пам'ятник борцям проти фашизму. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*. В К. — тєх. паперів, картонажно-поліграф. і меблева ф-ки, госп. виробів, прод. товарів, маслороб-

Корюшка азійська.

ний, по виробн. м'ясокіткового борошна з-ди, лісгоспзг, райсільгосптехніка, будинок побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кіно-театр, 3 бібліотеки. Музей бойової і трудової слави.

КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 41,3 тис. чол. (1979). У районі — 82 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і

20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Корюківка. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: глини, піски, торф. Річки — Снов (на пн. межі району), Слот, Турчанка, Бреч, Убідь, Рева (бас. Десни). Ґрунти дерново-підзолисті, піщані й супіщані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) займають 57,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства: корюківські ф-ки тех. паперів, картонажно-поліграф. та меблева, з-ди госп. виробів, прод. товарів та маслоробний, лісгоспзг, колійнісний спиртзавод та лісгоспзг, Сядринський лінозавод. 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону-довгунця, овочів, виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 70,9 тис. га, у т. ч. — орні землі — 44,5 тис. га, луки і пасовища — 26 тис. га. У К. р. — 17 колгоспів, 2 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Корюківка, Низківка. Автошляхів — 395 км, у т. ч. з твердим покриттям — 165 км. У районі — 38 заг.-осв. та музична школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 18 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 37 б-к, музей комсомольської слави у смт Холмах. У с. Сядрино народився учасник боротьби за владу Рад на Україні О. М. Гарнієр, у с. Турівці — укр. поет М. С. Кононенко, в смт Холмах — укр. рад. художник В. М. Костецький. В К. р. видається газ. «Маяк» (з 1931).

П. М. Коштин.
КОРЮШКА (Osmerus) — рід риб род. корюшкових. Один вид — К. звичайна (O. eperlanus), утворює ряд підвидів і форм (К. європейська, снеток, К. азіатська, або зубатка). Тіло (дож. до 35 см, маса до 350 г) видовжене, е жировий плавець, спина бурувато-зелена, боки й черво сріблясті; в

період нересту вкривається горбками. Пошир. в бас. Пн. Льодовитого і пн. частині Атлантичного і Тихого океанів; в СРСР — в бас. пн. і далекосхідних морів, а також в озерах Карелії та верхів'ях Волги. Зграйна, прохідна і напівпрохідна риба. Живиться дрібними довшими безхребетними, ікрою і молоддю риб. Статевозрілою стає на 1—7 роках життя. Нерест в квітні — червні. Ікру (8—55 тис. шт.) самка відкладає на донні предмети і рослинність. Мас промисл. значення.

КОРЯК Володимир Дмитрович [2 (14).I 1889, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл. — 12.IV 1939] — укр. рад. літературознавець і критик. Член Комуністичної партії з 1920. За участь у революц. русі був засланий у Тургайський край, де пробув до лютого 1917. Вперше виступив із статтями з питань укр. л-ри 1909. Належав до літ. орг-цій «Гарт», ВУСІП. Автор праць з історії укр. дожовтневої та рад. л-ри: «Тарас Шевченко» (1919), «Організація жовтвеної літератури» (1925), «Нарис історії української літератури» (т. 1—2, 1929) та ін. Праці К. позначені впливом вулгарного соціологізму.

Л. М. Коваленко.
КОРЯКИ — народ, основне населення Коряцького автономного округу Камчатської обл. РРФСР. Живуть також у Чукотському авт. окрузі й Північно-Еврейському р-ні Магаданської обл. Чисельність — 7,9 тис. чол. (1979, перепис). Мова — коряцька (див. Коряцька мова). К. здавна населяли пн. частину Камчатського п-ова. Поділялися на кочовиків-оленьярів (самоназва — чавчів) і приморських осілих мисливців (самоназва — нимилін), які полювали на морського звіра. Релігією К. було шаманство. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. Вони здобули автономію. К.-оленьярі перейшли до осілости, об'єдналися в колгоспи. Осн. заняття сучас. К. — оленярство, полювання на морського звіра, рибальство, городництво. Частина К. працює в пром-сті. Створено коряцьку писемність, літературу.

КОРЯТОВИЧ (Корятівич) Федір (р. н. невід. — п. бл. 1417) — закарпатський князь. Плємнник великого князя лит. Ольгерда. У 80 — на поч. 90-х рр. 14 ст. був намісником на Поділлі. Вигнаний 1393 з Поділля великим князем лит. Вітовтом, К. знайшов притулок на Закарпатті, де дістав у володіння від угор. уряду м. Мукачеве з навколишніми маєтностями. Коштом К. збудовано в Мукачевому на Чернечій горі православний *Мукачевський монастир*, що до серед. 17 ст. був одним з осередків боротьби проти уніатів і католицізму на Закарпатті.

КОРЯЦЬКА МОВА, нимиланська мова — мова коряків. Належить до чукотсько-камчатської групи *палеоазіатських мов*. Розмовляють нею бл. 5,5 тис. чол. (1979, перепис). Осн. риси: *симгармонізм* і *асиміляція* звуків, одним із способів побудови речень є *інкорпорація*, словотвір і словозміна здійснюються переважно за допо-

могою *аглютації*, є *ергати́чна конструкція* речення. Писемність з 1931 — на латинській, з 1936 — на рос. графічній основі.

КОРЯЦЬКА СОПКА — діючий вулкан на Камчатці, за 35 км на Пн. від м. Петропавловська-Камчатського. Вис. 3456 м. Вершина має вигляд конуса. Складається з лави, шлаків, попелу. На схилах — зарості кам'яної берези, сланик. Останнє виверження відбулося 1956—57.

КОРЯЦЬКИЙ АВТОНОМНИЙ ОКРУГ — у складі Камчатської обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований у пн. частині п-ова Камчатка, на прилеглій частині материка та о. Карагінський, а також на 14 невеличких островах у Берінговому й Охотському морях. Площа 301,5 тис. км². Нас. 34 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — коряки і росіяни, живуть також ітельмени, чукчі, евені. Міськ. нас. — 39%. Поділяється на 4 райони, має 5 с-щ міськ. типу. Центр — с-ще *Палана*. К. а. о. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971) та орденом Дружби народів (1972). Рельєф середньогірський. На тер. округу розташовані Колімське та Коряцьке нагір'я, Пенжинський та Серединний хребти (г. Хувух-тун — 2618 м), Пенжинська низовина та Паропольський діл. Корисні копалини: вугілля, торф, сірка, ртуть та ін. Клімат субарктичний. Пересічна т-ра січня — 24, —26°, липня +10, +14°. Опадів від 300 до 700 мм на рік. Значна частина тер. округу лежить у зоні *базаторичної мерзлоти*. Найбільша річка — Пенжина. Ґрунти переважно тундрові та гірсько-тундрові. Рослинність в осн. тундрова і лісотундрова. У г-ві К. а. о. провідне місце посідає рибна пром-сть, у т. ч. рибоконсервна. Діє 6 рибозаводів та 6 риболовецьких колгоспів. Серед ін. підприємств — 3 харчокомбінати, у с-щі Палана — ф-ка худож. промислів. Видобування бурого вугілля. В с. г. провідним є оленярство (142 тис. голів, 1978). Розводять також велику рогату худобу, свиней та птицю. Вирощують овочі, картоплю, кормові культури. Розвинуті мисливство та звіробійний промисел. Осн. перевезення здійснюють мор. та повітр. транспортом. Визму для перевезення вантажів використовують санны-тракторні поїзди. В 1978/79 навч. р. у К. а. о. діяло 43 заг.-осв. школи (7628 учнів), профес.-тех. уч.-ще. В окрузі — 42 масові б-ки (фонд — 329 тис. одиниць зберігання), 57 клубних закладів, 53 кіноустановки з платним показом. Кращавчий музей (філіал Петропавловськ-Камчатського). Держ. ансамбль танцю «Менго». Виходить окружна газ. «Коряцький комуніст». Окружне радіомовлення веде передачі коряцькою та рос. мовами, ре-трансляються передачі з Москви і Петропавловська-Камчатського. В К. а. о. з давніх часів поширені такі види декор.-ужиткового мист., як різьблення на дереві, рогу, кістки, аплікація з хутра і шкіри, вишивання. З 19 ст. почали обробляти метал гравіруванням, розвинулася вишивка бісером. З 30-х

О. А. Коршиков.

В. В. Корш-Сабліна.

Коряцький автономний округ. Група коряцьких художників. З ілюстрацій до книги «Чавчуєвські й нимиланські казки». 30-й рр. 20 ст.

пр. 20 ст. поширилося оздоблення різних виробів силуетними малюнками (побутові й мисливські сцени). Житлом осілого населення в кін. 17 ст. були дерев'яні юрти, козового — чуми (яранги). З 18 ст. будуються й зрубні житла. За рад. часу с-ща забудовуються типовими житл. й громад. спорудами.

КОСА, амакоса — народ у Пд.-Афр. Республіці (живуть переважно в сх. частині Капської провінції). Чисельність — 5,1 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — коса, або ісікоса, належить до конго-кордофанської сім'ї мов. Більша частина К. додержується традиційних вірувань (культ предків, культ сил природи), є християни. З 1770 до 1880 вели боротьбу проти *африканерів*, а з поч. 19 ст. — проти англіїців (т. з. кафрські війни). В ході цієї боротьби, в результаті зміцнення племен К. — посто, тембу й близьких до них — К. сформувались у народність. Осн. заняття — землеробство, тваринництво; частина К. працює в промисловості.

КОСА — 1) Вузька напівна смуга суходолу у прибережній частині моря або озера, одним кінцем сполучена з берегом. Складається з піску, гальки, гравію, що нагромаджуються при переміщенні їх течією уздовж берегів. Поверхня рівнинна, висота незначна. На Україні поширені на чорномор. (*Тендрівська коса, Кінбурнська коса*) та азовському (*Бердянська коса, Обиточна коса, Федотова коса*) узбережжях. 2) У сільському господарстві — ручне знаряддя для скошування хлібних злаків та ін. трав'янистих рослин. Відома в багатьох народів. У сх. слов'ян існувала ще за часів Київ. Русі. 3) Зачіска гол. чин. жінок і дівчат. Відома з давніх часів у багатьох народів світу, зокрема у сх. слов'ян. Українські дівчата заплітали волосся переважно в дві коси, на Зх. Україні подекуди — в кілька К. (дрібніші, дрібшучі). Звичайно К. плетуть у три пасма.

КОС-АНАТОЛЬСЬКИЙ Анатолій Йосипович (справж. прізвище — Кос; п. 1.XII 1909, Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) — укр. рад. композитор і педагог, нар. арт. УРСР (з 1969). В 1931 закінчив юридичний ф-т Львів ун-ту, 1934 — Львів. консерваторію ім. К. Шимановського. В 1934—37 — викладач у Стрийській філії Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка, з 1952 — Львів. консерваторії (з 1973 — професор). Твори: опера «Назустріч сонцю» (1957, 2-а ред. — «Заграва», 1959); балети — «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчині крило» (1956), «Орнея» (1964, 2-а ред. 1967); оперета «Весняні грози» (1960); кантати — «Давно те минуло» (слова Т. Шевченка, 1961), «Безсмертний заповіт» (1963); ораторія «Від Ніагари до Дніпра» (1969); поема «Львівська легенда» (1970); твори для симф. оркестру, для інструментів з оркестром, інструм. ансамблі, хори, пісні, романси, у т. ч. «Ой піду я межі гори», «Соловей і троянда», «Солов'їний романс», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня», обробки нар. пісень,

музика до театр. вистав. Автор нарисів «С. Людкевич. Життя і творчість» (К., 1951). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1951. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

Лит.: Водницький Й. З. Анатолій Йосипович Кос-Анатольський. К., 1963; Колодій Я., Полек В. Композитор Анатолій Кос-Анатольський. Матеріали до фотографії та бібліографії (1947—1972 рр.). Львів, 1974.

Т. П. Булат.

КОСАР — птах родини ібісових. Те саме, що й *колієця*.

КОСАРЕК (Kosárek) Адольф (б. 1830, Геральце — 29.X 1859, Прага) — чесь. живописець, один із засновників національної школи реалістичного пейзажу 19 ст. В 1850—55 навчався в празькій АМ. У своїх картинах відтворив природу Чехії та Моравії («Літній пейзаж», 1859, та ін.).

А. Косарек. Літній пейзаж. 1859. Національна галерея. Прага.

КОСАРЕВ Борис Васильович [н. 23.VII (4.VIII) 1897, Харків] — укр. рад. художник театру. Член КПРС з 1952. Навчався в Харків. худож. уч-щі (1915—18) в О. Кокеля та М. Пестрикова. В роки громадян. війни співробітничав у «Вісниках ЮгРОСТА», оформляв масові революц. видовища. З 1918 працював у театрах Одеси і Харкова. Оформив вистави: «За двома зайцями» Старицького (1928), «Коммольці» Первомайського (1930), «Скупий» Мольєра (1937), «Ярослав Мудрий» Кочерги (1946) та ін. З 1931 викладав у Харків. худож. ін-ті (з 1952 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947. **Лит.**: Чернова М. В. Борис Васильович Косарев. К., 1969.

КОСАРЕВ Олександр Васильович (14.XI 1903—23.II 1939) — діяч комуністичного руху молоді. Член РКСМ з 1918, член Комуністичної партії з 1919. Н. у Москві в робітн. сім'ї. З 15 років служив у Червоній Армії, учасник громадян. війни 1918—20. Після громадян. війни — на комсомольській роботі в Москві, Ленінграді і Пензі. З 1927 — секретар ЦК ВЛКСМ. У 1929—39 — генеральний секретар ЦК ВЛКСМ. На XV з'їзді партії був обраний членом ЦК ВКП(б), на XVI — кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XVII — членом ЦК ВКП(б). Був членом Оргбюро ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

КОСАРИКИ, гладіолус (Gladiolus) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини піонкових. Стебло заввишки 50—120 см. Листки лінійно-мечовидні. Квітки

двостатеві, неправильні, зібрані в одностовбове колосовидне суцвіття. Під — коробочка з великою кількістю насіння. Понад 200 видів, поширених в Європі, Азії та Африці. В СРСР — 9 диких родичів, з них в УРСР — 4. В культурі поширені численні декоративні сорти К. з великими квітками (до 20 см у діаметрі) від білого й лимонного до яскраво-червоного і темно-фіолетового кольорів. Розмножують К. вегетативно — бульбоцибулинами й бульбообрунками (літками), висаджують у відкритий ґрунт при т-рі +5, +6° на початку квітня. На зиму викопують бульбоцибулини у другій декаді жовтня і зберігають їх в сухому приміщенні при т-рі від +2 до +5°.

К. Д. Харченко.

КОСАРИК-КОВАЛЕНКО Дмитро Михайлович [н. 18 (31).X 1904, с. Фидрівка, тепер с. Федорівка Глобінського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1942. Закінчив Харківський пед. курс ім. Г. Сковороди (1926). Під час Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1922. Належав до літ. орг-ції «Плуг». Автор збірок оповідань «Червона купіль» (1925), «Мій ази́мут» (1931), повісті «Партизанський колодязь» (1932), книг літ.-критичного і біографічного жанру: «Пушкін на Україні» (1937), «Братні зорі» (1948), «Давид Гурамішвілі» (1950), «Життя і діяльність Т. Шевченка» (1955), «Добром нагріте серце» (1961) та ін. **Тв.**: Роботам уми, робітникам рукам. К., 1961; Син — колос. К., 1962; Рос. перекл. — Дума над Тасманом. М., 1971.

КОСАРІ, косарики (Opiliones, синанім Phalangidea) — ряд членистоногих тварин класу *навукоподібних*. Довж. тіла 1—22 мм. Зовні нагадують *навуки*, але відрізняються від них будовою черевця, що у К. почленоване і з'єднується з головогрудьми широкою основою (у *навуки* — стебельцем). Ноги тонкі, довгі, легко відокремлюються від тулуба (*автономія*), а потім ще довгий час рухаються (звідси і назва — «косарі»). К. пошир. в усіх материках. Трапляються в лісовій підстилці, щілинах кори дерев, під камінням тощо. Активні вночі. Живляться комахами, кліщами, павуками та ін. Рід включає 2500 видів, з них в СРСР — 72 види, у т. ч. в УРСР — 16, серед них найпоширеніший косар звичайний (Phalangium opilio).

О. П. Кришталь.

КОСАРІ — укр. нар. танець-хоровод, подібний до танцю *ковалів*. Відображає працю косарів. Поширений на Полтавщині та в зх. областях України.

КОСАТКА (Orcinus) — рід хижих водних ссавців род. *дельфінових*. І вид — косатка (О. orca), довж. тіла до 10 м, маса до 8 т, спинний плавець довгий (вис. до 170 см). Забарвлення спини і боків чорне, черева — біле. Хижак, живиться переважно рибою, головоногими молюсками, іноді нападає на молодих тюленів, котиків, дельфінів тощо. Розмножується раз на два-три роки, самка після 16-місячної вагітності народжує 1 маля.

А. Й. Кос-Анатольський.

В. С. Косенко.

Косарі. Косар звичайний.

Косатка

яке годує молоком бл. 6 м-ців. Пошир. космополітично, в усіх океанах від Арктики до Антарктики. Промисл. тварина (використовують жир, м'ясо). К. легко піддаються дресированню, їх демонструють у багатьох океанаріумах.

О. П. Корнієв.

КОСАЧ Михайло Петрович [літ. псевд.— Михайло Обачний; 18 (30).VII 1869, с. Колодяжне, тепер Ковельського району Волинської обл.— 3 (16).X 1903, Харків, похований у Києві]— укр. письменник і вчений. Брат Лесі Українки. Закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т (1894). Викладав у Харків. ун-ті фізику й метеорологію (з 1896). Автор наук. праць з математики. Літ. діяльність почав 1890. Писав оповідання і нариси з нар. життя («Хмари», «Гість» та ін.), думи в прозі на істор. теми («Отрок»). Перекладав деякі твори В. Короленка, разом з Лесею Українкою— «Вечорі на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя.

Ф. П. Погребенник.

КОСАЧ Ольга Петрівна (1849—1930)— укр. письменниця. Див. Пидка Олена.

КОСАЧ Юрій Миколайович [н. 22.XI (5.XII) 1909, Київ]— укр. письменник. Племінник Лесі Українки. Після закінчення гімназії у Львові вступив у Варшавському й Паризькому ун-тах. У 1930 був ув'язнений бурж. польс. владою. Після звільнення емігрував до Чехословаччини. Жив у Франції, Німеччині. Ув'язнений фашистами 1943, пробув у концтаборі до 1945. З 1949 живе в США. Гол. твори: «День гніву»— істор. роман про нар. визвольну війну укр. народу 1648—54, «Еней і життя інших»— про емігрантське життя українців, істор. оповідання: «Вечір у Розумовського»— про Бетховена, «Гірке життя сеньйора Нікколо»— про М. Гоголя в Римі та ін.; збірник ліричних віршів, п'єси «Облога», «Ворог», «Ордер», «Потойбіч». Автор літ.-критичних статей і нарисів з історії укр., зх.-європ. та амер. л-р. Кілька разів відвідав Рад. Україну.

Гл.: Мангеттські ночі. К., 1966; Вибрано. К., 1975; Лиха доля в Марсалайбо. К., 1976. В. Я. Брюченко.

КОСАЧ— 1) Народна назва тетерева звичайного (*Lyrurus tetrix*), яка походить від наявності в хвостовому оперенні самця ліроподібного закрученого в боки пір'я (косиць), що відрізняє самця тетерева від самки; 2) Народна назва одного з видів віаса— віаса східного (*Avena orientalis*), походить від видовжених остюків колосся цієї рослини.

КОСБЕРГ Семен Арішович [1 (14).X 1903, Слудськ, тепер Мін. обл.— 3.I 1969, Воронеж]— рад. конструктор авіац. і ракетних двигунів, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1929. Закінчив (1931) Моск. авіац. ін-т, працював у проєктних організаціях авіац. пром-сті. З 1941— гол. конструктор конструкторського бюро. В роки Великої Вітчизни. війни брав участь у розробці агрегатів для авіац. двигунів. У 1946—63 працював над створенням рідинних реактивних двигунів, встановлюваних на останніх ступенях ракет-

носіїв. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Ім'ям К. названо кратер на зворотному боці Місяця.

КОСЕВ Димитр Константинов (н. 24.XII 1903, с. Грозден Бургаського округу)— болг. історик, акад. Болг. АН (з 1961), засл. діяч науки (з 1969). Член Болг. компартії з 1944. У 1925 за антифашист. діяльність зочно засуджений до страти. В 1950—63— директор Ін-ту історії Болг. АН; з 1950— професор Софійського ун-ту, 1962—68— його ректор; з 1968— академ.-секретар Відділення історії і пед. наук Болг. АН. З 1955— голова Національного комітету болгарських істориків. Один з авторів і редакторів «Історії Болгарії» (т. 1—2, 1954—55) та автор ін. праць.

КОСЕВИЧ Арнольд Маркович (н. 7.VII 1928, м. Тульчин Вінн. обл.)— укр. рад. фізик-теоретик, доктор фізико-матем. наук (з 1963), професор (з 1967). Закінчив Харків. ун-т (1951). В 1953—57 працював у Чернів. ун-ті, 1957—74— у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), з 1974— у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці— з теорії металів, теорії неідеальних кристалів, нелінійної теорії упорядкованих систем та біополімерів. Розробив сучас. динаміку та дифузійну кінетику дислокацій в кристалах. Держ. премія УРСР, 1978.

КОСЕКАНС (лат. cosecans, скор. від complementi secans— секанс доповнення)— одна з тригонометричних функцій, позначається cosec (звідка csc).

КОСЕНКА В. С. КАБІНЕТ-МУЗЕЙ, Меморіальний народний кабінет-музей В. С. Косенка— створений у Києві 1964 на громадських засадах у квартирі, де 1938 жив В. Косенко. В музеї зберігаються особисті речі, рукописи, фотоархів, епістолярна спадщина композитора, видання та грампластини його творів, афіші концертів, матеріали про увічнення пам'яті митця.

КОСЕНКО Віктор Степанович [1 (23).XI 1896, Петербург— 3.X 1938, Київ]— укр. рад. композитор, піаніст, педагог. У 1898—1914 жив у Варшаві, вивчав музику у польс. піаніста О. Михаловського. В 1915—18 навчався в Петерб. консерваторії. В 1919—28 жив у Житомирі, викладав у муз. технікумі; з 1929— в Києві, де викладав у Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1929—34; з 1932— професор) і консерваторії (1934—38). Виступав як піаніст. В 1928—29 здійснив концертну подорож по робітн. і шахтарських районах Донбасу, по Дніпропетровщині й Харківщині.

В творчості К. поєдналися традиції вітчизняної і західноєвроп. класики з досвідом укр. нар. музики. Його музиці властивий глибокий ліризм, задушевність, мелодійне багатство, вона пройнята громадянським пафосом. Твори: для симф. оркестру («Героїчна увертюра», 1932, присвячена 15-річчю Великої Жовтн. соціалістичної революції; «Молдавська поема», 1937), концерт для фортепіано

з оркестром (1937, завершений і оркестрований Л. Ревуцьким і Г. Майбородаю), для камерно-інструментального ансамблю (соната для віолончелі й фортепіано, 1923; соната для скрипки й фортепіано, 1927; «Класичне trio» для скрипки, віолончелі й фортепіано, 1927), для фортепіано (бл. 100, в т. ч. цикл «11 етюдів у формі старовинних танців», «24 дитячі п'єси», 1936).

К. був одним з творців укр. рад. романсу («На майдані», «Іду з роботи я, з заводу», «Мобілізується тополя», «Пам'яті борців Паризької комунни»). Серед його творів— масові й дитячі пісні, хори, обробки укр. дожовтєвих і рад. нар. пісень, музика до кінофільмів. На фортепіанну музику К. покладено балет «Світанкова поема» (1973, оркестровка Л. Колудуба).

В 1964 у Києві відкрито *Косенка В. С. кабінет-музей*. К. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Лит.: Довженко В. В. С. Косенко. К., 1951; Горайчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; В. С. Косенко. Спогади. Листи. К., 1975; Олійник О. С. Фортепіанна творчість В. С. Косенка. К., 1977.

КОСИГІН Олексій Миколайович [н. 8 (21).II 1904, Петербург]— діяч Рад. держави і КПРС, двічі Герой Соціалістичної Праці (1964, 1974). Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї робітника. В 1919—21— в Червоній Армії. Після закінчення 1924 Ленінгр. кооп. технікуму працював у системі споживчої кооперації в Сибіру. В 1935 закінчив Ленінгр. текстильний ін-т ім. С. М. Кірова, працював у Ленінграді майстром, нач. цеху на текстильній ф-ці ім. А. І. Желябова. З 1937— директор Октябрської прядильно-ткацької ф-ки. З липня 1938— на парт. і рад. роботі: зав. пром.-транспортним відділом Ленінгр. обкому партії, голова виконкому Ленінгр. міської Ради депутатів трудящих. З січня 1939— нарком текстильної пром-сті СРСР. В 1940—46— заст. Голови Раднаркому СРСР, одночасно 1943—46— Голова Раднаркому РРФСР. В роки Великої Вітчизни. війни проводив орг. роботу по перебудові нар. г-ва країни для потреб оборони. В 1941—42— заст. голови Ради по евакуації, в січні— липні 1942— уповноважений Держ. К-ту Оборони в Ленінграді. В 1946—53— заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1948— міністр фінансів СРСР, 1949—53— міністр легкої пром-сті СРСР. З 1953— міністр легкої і харчової пром-сті СРСР, потім очолював М-во пром-сті товарів широкого споживання СРСР, одночасно з грудня 1953— заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З грудня 1956— перший заст. голови Держ. екон. комісії Ради Міністрів СРСР по поточному плануванню нар. господарства, міністр СРСР. У травні— липні 1957— перший заст. голови Держплану СРСР. З липня 1957— заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1959—60— голова Держ-

О. М. Косигін.

Косарьки.

КОСИГІН

плану СРСР. З 1960 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З жовтня 1964 до жовтня 1980 — Голова Ради Міністрів СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС, 1946—48 — кандидат у члени Політбюро, 1948—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б), 1952—53, 1957—60 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС; 1960—66 — член Президії ЦК КПРС; з 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, медалями.

Тя.: К великой цели, т. 1—2, М., 1979.

КОСИГІН Юрій Олександрович (н. 9 (22).І 1911, Петербург) — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1972. Після закінчення Моск. нафт. ін-ту (1931) працював у тресті «Туркменнафта», 1935—41 — в ін-ті горючих копалин АН СРСР, 1945—58 — в Геол. ін-ті АН СРСР, 1958—70 — в ін-ті геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. У 1970 — директор Хабаров. комплексного н.-д. ін-ту АН СРСР, з 1971 — директор Ін-ту тектоніки і геофізики АН СРСР (Хабаровськ). Осн. праці присвячені питанням геол. будови нафтогазових областей СРСР, експериментальної тектоніки, застосування геофізичних методів розвідки й опорного буріння для розв'язання геол. завдань, заг. питанням будови і розвитку земної кори. Розробив теорію соляного тектогенезу (див. *Тектонічні рухи*). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

КОСІЙ КАПОНІР — держ. історико-революц. пам'ятка-музей у Києві. Збудований 1846 як оборонна споруда (капонір) Госпітального укріплення *Києво-Печерської фортеці*. Був розміщений під кутом до її земляного валу й дістав назву «Косий». За призначенням не використовувався; на поч. 60-х рр. 19 ст. його перетворено на політ. в'язницю (К. к. називали «київський Шліссельбург»). У К. к. було ув'язнено учасників польс. повстання 1863—64, повстань саперів у Києві 1905 і 1907, *Селенгінського полку повстання 1907*, Б. П. Жаданів-

ського, М. С. Урицького, Д. І. Ульянова, О. Г. Шліхтера, Г. І. Чудновського та ін. Біля фортечних валів К. к. було страчено керівників польс. повстанських загонів. У 1930 в К. к. відкрито експозицію як складову частину Київ. музею революції. В 1970 на місці розстрілу повсталих солдатів 1907 споруджено Меморіал учасникам революції 1905—07. З 1971 К. к. — філіал Історичного музею УРСР.

Косий капонір — філіал Історичного музею УРСР.

КОСИЛОВІЧ Стефан (рр. і місце п. і см. невід.) — український будівничий 19 ст. В 1862 поблизу села Мити на Львівщині збудував дерев'яну церкву з давніцею, брамою, огорожею. Церква — одна з кращих пам'яток укр. дерев'яної архітектури.

КОСИНКА Григорій Михайлович (справж. прізв. — Стрілець; 17 (29).ХІ 1899, с. Шербанівка, тепер Обухівського р-ну Київ. обл. — 17.ХІІ 1934) — український рад. письменник. Походив з бідної сел. сім'ї, в дитинства наймитував. Учасник громадян. війни на Україні. Друкуватися почав з 1919 (оповідання «На буржуй»). Був членом літ. орг-ції «Ланка» і «Марс». Вийшли збірки новел і оповідань К.: «На золотих богах» (1922), «Заквітчанний сон» (1923), «За ворітьми», «Мати» (обидві — 1925), «В житях» (1926), «Політика» (1927), «Серце» (1933) та ін. Твори К. відзначаються ліричністю, психологізмом, реалістичністю худож. деталей. Автор статей з питань л-ри і мистецтва. Перекладав укр. мовою твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, М. Шолохова.

Тя.: Новели, К., 1962; Серія, К., 1967; Гармонія, Львів, 1971; Твори, К., 1972; Р. о. е. перекл. — На золотих богах, М., 1966.

Лит.: Про Григорія Косинку, К., 1969.

КОСИНОВ Олександр Павлович (н. 28.VII 1936, м. Ставрополь) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. Після закінчення ВДІКу з 1964 — на Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Поставив документальні фільми (повнометражні): «Мужність» (1967), «Україна, земля і люди» (1968), «Радянська Україна» (1972), «Поема про Донецький край» (1974), «Розум, честь і совість епохи» (1977), «Дорогою батьків» (1978). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

КОСИНСЬКИЙ Криштоф (р. н. невід. — п. 1593) — гетьман укр. реєстрових козаків на поч. 90-х рр.

16 ст. За походженням укр. шляхтич. Очолював антифеод. селянське повстання. Див. *Косинського повстання 1591—93*.

КОСИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1591—93 — перше велике сел.-козач. визвольне антифеод. повстання на Україні. Почалося в 2-й пол. грудня 1591 нападом реєстрових і запорізьких козаків на чолі з гетьманом реєстровців К. Косинським на Білу Церкву — резиденцію білоцерківського староства. Повстанці, підтримані місцями, оволоділи містом і замком У 1592 і на поч. 1593 повстання охопило Київщину, Волинь, Брацлавщину, Поділля. Повстанські загони захопили Трипілля, Богуслав і вчинили напад на київ. замок. Загін на чолі з Косинським діяв на Волині. 23.I (2.II) 1593 під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Житомир. обл.) почалися кровопролитні бої проти польс.-шляхет. війська, яке очолював київ. воєвода К. Острозький. В цих боях повстанці зазнали поразки. 31.I (10.II) Косинський змушений був підписати угоду з К. Острозьким про припинення боротьби. Повернувшись на Запоріжжя, Косинський встановив зв'язки з роз'їждженим і почав підготовку до нового походу. У травні 2-тисячне козач. військо вирушило з Січі до Черкас й обложило замок. Черкас і канів. староста О. Вишневецький, опинившись в оточенні, почав переговори з повстанцями, під час яких Косинський був відступно вбитий. Однак повстанці зняли облогу тільки в серпні, після того, як О. Вишневецький дав гарантії на володіння майном та на вільний перехід козаків з Січі в міста і села Київського воєводства і звільні в Січ. Запорізькі козаки тимчасово припинили боротьбу. Проте селяни і міщани Київщини не склали зброї. Незабаром піднялися і козаки. Восени 1593 повстанське військо обложило Київ, але звістка про напад татар на Січ змусила його зняти облогу.

Лит.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 1, К., 1863; Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, К., 1979; Гусидиш К. К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття, К., 1941.

КОСИНУС (лат. cosinus, скор. від complementi sinus — синус доповнення) — одна з тригонометричних функцій, позначається cos.

КОСИНУСІВ ТЕОРЕМА — теорема тригонометрії, згідно з якою квадрат будь-якої сторони трикутника дорівнює сумі квадратів двох інших сторін без подвоє-

С. Косилович. Церква поблизу села Мити на Львівщині. 1862.

ного добутку цих сторін на косинус кута між ними: $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos A$, де a, b, c — сторони трикутника, A — кут між сторонами b і c . Окремим випадком К. т. є *Пифагора теорема*.

КОСІВ — місто Івано-Франк. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Рибниці (прит. Пруту), за 26 км від залізнич. ст. Зabolотів. Вузол автомоб. шляхів. Уперше згадується 1424. Перебував під владою Польщі. В 17—18 ст. тут діяли загоїни *опришків*. У 1772 К. у складі Сх. Галичини загарбана Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919—39 — бурж.-поміщицька Польща. Компартія Зх. України організувала в К. страйки 1931, 1934—35.

У 1939 К. у складі Зх. України поз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (I.VII 1941—2.IV 1944) в місті діяла підпільна антифашист. група. У К. — розвинуті художні промисли, сировинний і сокоекстрактний з-ди, райсільгосптехніка, мішколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 3 заг.-осв., музична та спортивна школи, технікум нар. худож. промислів, 3 лік. заклади, тур. база. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: нар. мистецтва Гуцульщини (нар. архітектура і побутовий інтер'єр) та літературний ім. М. Павлика, виставочний павільйон виробів художньо-виробничого об'єднання «Гуцульщина». К. — низькогірний кліматичний курорт. Санаторії для підлітків, хворих на активні форми туберкульозу легень. З 17 ст. К. — відомий центр нар. мист. З 1940 у К. існували пром. артлі худож. виробів: «Гуцульщина» (об'єднувала різьбярів), ім. Т. Г. Шевченка (об'єднувала майстрів килима і ткачів) та ім. І. Я. Франка. У 1968 на їх базі створено художньо-виробничі об'єднання «Гуцульщина» (виготовляють дерев'яні блюда, скриньки та ін. вироби з геом. орнаментом — різьбленим та інкрустованим або випалюваним, латунні з карбуванням прикраси для нар. костюмів, пояси, сумки на ін.; розписаний керамічний посуд з жанровими й рослинними мотивами, килими й тканини з геометрич. узором, вишивані речі з рослинним та геом. орнаментом). Традиції майстрів 19 — I пол. 20 ст. (різьбярі — В. М. та Ю. Шкрібляки, тончарі П. Баранюк, О. Бахметюк, П. Кошак) розвивають нар. художники-різьбярі М. Тимків, І. Грималюк, М. Федірко, майстри кераміки П. Ділих, Н. Вербівська, майстри вишивки Г. Герасимович, М. Ганущак. Твори нар. майстрів К. експонувалися на респ., всесоюз. і міжнар. (Брюссель, Софія, Нью-Йорк) виставках. Найбільше їх зберігається в музеях Коломиї, Львова і Києва. В К. є майстерні худож. фонду УРСР. У К. народився і жив укр. письменник М. І. Павлик і його сестра Г. І. Павлик.

КОСІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Івано-Франк. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,0 тис. км². Нас. 92,9 тис. чол. (1979). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих міській,

2 селищним і 24 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Косів. К. р. розташований в Прикарпатті та *Покутсько-Буковинських Карпатах*. Корисні копалини: природний газ, бурі вугілля, вапняки, кам. сіль, гончарні глини, гравій тощо. Річки — Черемош (тече на пд.-сх. і сх. межі району), Рибниця, Пістинька (притоки Пруту). Ґрунти дерново-підзолисті, лучні, глейові (в долинах річок), дерново-буроземні, гірсько-лучні (в го-

рах). Ліси (смерека, бук, дуб, граб, береза) займають 45,7 тис. га. Широко розвинуті нар. художні промисли: різьблення на дереві, кераміка, вишивка, ткацтво, художня обробка шкіри та металу (Косівське виробничо-художнє об'єднання «Гуцульщина») та ін. Підприємства харчової, лісової і деревообр. пром-сті (косівські сировинний та сокоекстрактний з-ди, Кутський лісокомбінат). Комбінат побутового обслуговування (Косів). У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напрямку (вівчарство, скотарство); в землеробстві — вирощування зернових (пшениця, жито, ячмінь), льону, тютюну, картоплі, кормових трав. Площа с.-г. угідь 1978 становила 33,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 7,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 23,1 тис. га. Садівництво (2,1 тис. га садів). У К. р. — 8 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 105 км.

У районі — 62 заг.-осв., 2 муз. та спортивні школи, сілсь. профес.-тех. уч.-ще (сmt Куті), технікум нар. худож. промислів (Косів); 58 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій, 2 турбази, 22 будинки культури, 35 клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 57 б-к; музеї: нар. мистецтва Гуцульщини та літературний ім. М. Павлика (Косів). У сmt Яблукув К. р. народився укр. рад. письменник В. І. Атаманюк, у с. Шешорах — укр. рад. майстер худож. ткацтва Г. В. Василасюк, у с. Стопчатіві — укр. рад. поет Д. В. Павличко, в с. Кобаках — укр. письменник М.

Черемшина. В 1932 — 35 у с. Нижньому Березові жив і працював Я. Галам. У К. р. видається газета «Радянська Гуцульщина» (з 1939).

М. М. Тимчук.

КОСІОР Йосип Вікентійович [31. I (12. II) 1893 — 3.VII 1937] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1908. Н. у м. Венгрові (тепер ПНР). Брат С. В. Косіора. Робітник-металіст. У революц. русі з 1907. В 1907—10 він парт. роботу на Донбасі, секретар *Алматно-Юр'ївської організації РСДРП*. На поч. 1917 — член Московського обл. бюро більшовиків. Під час Великої Жовт. соціалістичної революції 1917 — голова Замоскворецького військ.-революц. к-ту, потім Замоскворецької Ради робіт. і солдат. депутатів. У 1918—20 — комісар полку, д-зії на Пд. фронті, член Реввійськради 13-ї та 8-ї армій, що діяли в Україні. З 1920 — командуючий 8-ю Трудовою армією. З 1923 — на відповідальній госп. роботі, зокрема, 1927—32 — заст. голови БРНГ СРСР, 1932—33 — заст. наркома важкої пром-сті СРСР. На XIV з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора.

М. Б. Погребінський.

КОСІОР Станіслав Вікентійович [6 (18). XI 1889 — 26.II 1939] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у м. Венгрові (тепер ПНР) у сім'ї робітника. В 1897 переїхав на Донбас. Робітник-металург. Учасник революц. руху з 1905. В 1907—14 він підпільну парт. роботу в Алматно-Юр'ївському районі (Донбас), Харкові, Полтаві, 1914—16 — в Києві, Москві, в Іркутській губ. Не раз зазнавав арештів і висланих. В березні 1917 — березні 1918 очолював більшовиків Нарвської застави, член Виконавчої комісії Петерб. к-ту РСДРП(б). Учасник Жовт. збройного повстання в Петрограді, комісар Петрогр. Військ.-революц. комітету. В питанні про *Брестський мир 1918* приймав до «лівих комуністів». У березні — квітні 1918 — нар. секретар у справах фінансів України. В 1918 — член Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, Всеукр. бюро по керівництву повстанською боротьбою проти нім. окупантів, *Закордонного бюро ЦК КП(б)У*. З серпня 1918 — на підпільній роботі на окупованій території України. В жовтні 1918 — лютому 1919 — секретар Київ. підпільного обл. к-ту КП(б)У. В березні — травні 1919 — відповідальний секретар ВУЦВК. З травня 1919 по грудень 1920 — секретар ЦК КП(б)У, в липні — грудні 1919 — голова

С. В. Косіор.

Косів.
Г. Ю. Герасимович.
Фрагмент вишивки.
20 ст.

Гуцульська порохівниця. Карбування на металі і гравірування на розі. 19 ст.

І. Пітеляк. Декоративно-тематична тарілка. Різьблення на дереві, інкрустація. 20 ст.
П. Я. Цвілик. Дайнички. Кераміка. 20 ст.

Є. О. Космінський.

Зафронтового бюро ЦК КП(б) України. З кінця 1919 — член Тимчасового бюро (Парт. центру) по керівництву парт. орг-ціями визволених р-нів України. З кінця 1920 по листопад 1921 — член колегії, потім заст. наркома продовольства УРСР. З грудня 1921 — зав. орг. відділом ЦК КП(б)У. В серпні — жовтні 1921 — нач. Політуправління Укр. військ округу. З 1922 — секретар Сибірою ЦК РКП(б), потім Сибірського крайкому партії. В 1926—28 — секретар ЦК ВКП(б). В 1928—34 — ген. секретар, 1934 по 1935 — перший секретар ЦК КП(б)У. У січні — травні 1938 — заст. Голови Раднаркому СРСР, голова Комісії Рад. контролю. На XII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XIII—XVII — членом ЦК ВКП(б). З 1927 — кандидат у члени Політбюро, в 1930—38 — член Політбюро ЦК ВКП(б). На I, III з'їздах, VI конференції, XI—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, на II з'їзді КП(б)У — кандидатом у члени ЦК КП(б)У, в 1921 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1919—20, 1928—38 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член Президії ЦВК СРСР і ВУЦВК, Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор праць з історії партії, комнезамів, прод. справи, громадян. війни на Україні, методології істор. науки. Нагороджений орденом Леніна. В Києві К. сподружено пам'ятник.

Тел.: Вибрані статті і промови. К., 1968.

Літ.: Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор. К., 1967.

КОСМАТЕНКО Анастолій Денис-
ович (3.X 1921, с. Времівка, тепер
Великоновосілдківського р-ну До-
неч. обл. — 6.IV 1975, Київ) —
укр. рад. поет. Учасник Великої
Вітчизн. війни. Закінчив Київ.
ун-т (1953). Друкуватися почав
з 1947. Перша книга «Байки» вийш-
ла 1953. Розробляв жанр сати-
ричної віршованої байки.

Тя: Слово. К., 1959; Сміх і гнів. К., 1965; Запорожець і чорт. К., 1969; Скільська сиріжка. К., 1972; Їжак, троянди й соловей. К., 1974; Жагуче кохання. К., 1977.

КОСМАЧ (Kosmač) Цирил
(28.IX 1910, с. Слап, Словенське
Примор'я — 28.I 1980, Порторжо) —
словен письменник. Академік
Словен. академії наук і мистецтв.
Перший твір К. — повість «Пала-
мар Мартін» (1933). За революц.
діяльність зазнав переслідувань.
У 1938—43 жив в еміграції (Париж,
Марсель, Лондон). У 1944 повер-
нувся до Югославії, брав участь
у боротьбі проти фашист. окупа-
ції. Автор роману «Весняний день»
(1950), повістей «Смерть безневин-
ного вельдига» (1952), «Балада про
сурму та хмаринку» (1957), «Тан-
таловий» (1959).

Т.: Укр. перекл.—Балада про сурму та хмаринку. К., 1970; Смерть безневинного детства. «Всесвіт», 1975. № 11; Рос. перекл.—Избранное. М., 1976. В. Г. Гримм.

КОСМЕТИКА [грец. *κοσμητική*] (τέχνη) — мистецтво прикрашання] — комплекс заходів та індивідуально застосовуваних засобів, спрямованих на покращення зов-

нішності людини. Наук. основи К. розробляє спец. галузь медицини — косметологію, яка вивчає причини виникнення, методи профілактики і лікування косметичних дефектів та захворювань, що їх спричиняють. Розрізняють К. гігієнічну, лікувальну і декоративну. Гігієнічна К. запобігає захворюванням і косметичним дефектам шкіри. Так, правильним догляд за шкірою обличчя і волоссям (специальне проведення гігієнічного чищення шкіри обличчя, косметичний масаж тощо) запобігає передчасному старінню шкіри обличчя, вугровому висипу (див. *Вугри*), випадінню волосся; захисні косметичні речовини (крем, пудра) — появі гіперпигментації, *ластовиною*. Лікувальна К. займається захворюваннями і дефектами шкіри, які вже є. Методи лікування: консервативні (чищення шкіри обличчя, маски, пластичний масаж — при вугровому висипу; масаж волосистої частини голови, *варсотовалізація*, втирання різних лікарських речовин — при випадінні волосся; дуплення шкіри обличчя — при гіперпигментації та ін.) і хірургічні (видалення доброякісних новоутворів, виправлення форми носа, вушних раковин тощо). Мета декоративної К. — підкреслити найбільш правильні риси обличчя та зробити менш помітними косметичні дефекти, які не піддаються лікуванню (рубці, судинні плями, депігментація шкіри тощо). Декоративна косметика займається також зачісками, доглядом за нігтями тощо. Правильне застосування засобів декоративної К. може змінити зорово форму обличчя, очей, губ, носа (тональна пудра, *пум-яна*, тіні для вій тощо).

Лит.: Справочник по медицинской косметике. Л.: 1978; Кольчуненко И. И. Уроки красоты. Слово косметологу К. 1980.

КОСМІНСЬКИЙ Євген Олексійович [21. X (2. XI) 1886, Варшава — 24. VII 1959, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), дійсний член АПН РРФСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1947). В 1910 закінчив Моск. ун-т. З 1921 працював у н.-д. установах і вузах Москви. Автор праць з середньовічної історії Англії 11—15 ст., історії Англ. бурж. революції 17 ст., історії Візантії, питання історіографії серед. віків. Автор 1-го тому «Історії дипломатії» (1941). Один з авторів і редакторів підручників з історії серед. віків для вузів і серед. школи. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР. 1942

КОСМІЧНА БІОЛОГІЯ — комплекс наук, що досліджують особливості життєдіяльності та поведінку біологічних об'єктів під час польотів у космічних літальних апаратах; принципі й методи формування штучного середовища для перебування організмів у космічних апаратах; наявність, поширення, особливості та еволюцію живої матерії у Всесвіті. Розвиток К. б. тісно пов'язаний з досягненнями астрономії, астрофізики, радіоелектроніки, математики та ін. наук (К. б. літає).

особливості реакцій організмів на екстремальні впливи (тобто впливи тих чи ін. факторів з мінімальним або максимальним їх значенням) середовища. Дані про межі стійкості організмів і здатності їх витримувати діяння цих впливів дають змогу розв'язувати практичні завдання по створенню та удосконаленню біотех. систем, розробляти засоби й методи підвищення стійкості організму людини і її можливих земних супутників — тварин, рослин, мікроорганізмів — у космічних польотах (див. також *Космічна медицина*). Сучас. дослідження в галузі К. б. ґрунтуються на працях К. А. Тімірязєва, В. І. Вернадського, В. В. Докучаєва, І. П. Павлова, а т. ч. працях укр. вчених — О. О. Богомоляца, М. М. Сиротиніна та ін., які розробили в різних аспектах вчення про взаємодію організмів із зовн. середовищем, про шляхи пристосування їх до його змін. В СРСР дослідження з К. б. розпочалося у 30-х рр. 20 ст. під час зведення високих шарів *атмосфери* спочатку за допомогою повітряних куль, а з 1949 — *ракет*. Для розв'язання численних завдань пов'язаних з підготовкою польоту людини в космос, велике значення мало вивчення стану організмів в умовах переважання їх *неадаптованості*. В дослідженнях з цих питань брали участь рад. вчені В. О. Енгельгардт, Н. М. Сісякян, В. М. Черніговський, А. В. Лебедінський, В. В. Парін, Ю. М. Волінкін, О. В. Покровський, О. Г. Газенко та ін. Провіли роль в опрацюванні проблем К. б. в СРСР відіграє Ін-т медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР. За кордоном дослідження в галузі К. б. найбільшого розвитку набули в США, а пізніше — у Франції, ФРН, Японії та ін. країнах. Новим етапом у розвитку К. б. є співробітництво СРСР з ін. країнами за програмою «*Вітеркосмос*».

Лит.: Краткий справочник по космической биологии и медицине, М., 1972; Основы космической биологии и медицины, т. 1—3, М., 1975; Важные космического полета на развивающиеся организмы, К. 1978, В. И. Мещеряков.

КОСМІСНА МЕДИЦИНА — галузь медицини, дослідження і заходів якої спрямовані на забезпечення і створення оптимальних умов життєдіяльності людини в космічному польоті й під час виходу в космічний простір. К. м. зародилася в 50-х роках 20 ст. При становленні й розвитку були підготовлені біол., зокрема фізіол., дослідженнями, здійсненими на ракетах і супутниках (див. *Космічна біологія*), що дали змогу розпочати освоєння космічного простору людиною. Специфічність проблем К. м. визначається рядом факторів, характерних для космічного польоту, які можуть впливати на організм людини і тварин. Ці фактори можна умовно поділити на 3 групи: фактори, що характеризують космічний простір як своєрідне середовище життя (*вакуум, радіація, метеорити*); динамічні фактори польоту (*невагомість, перевантаження, пірація тощо*); фактори, пов'язані з перебуванням людини в штуч-

ному середовищі герметичних кабіні (штучна атмосфера кабіні корабля, особливості харчування, режиму праці й відпочинку, ізоляція, обмеження рухів, емоційне напруження тощо). Завданнями К. м. є розроблення методів мед. допомоги та загальної і спеціальної мед. підготовки космонавтів; заходів, що забезпечують ефективну профес. діяльність і збереження здоров'я членів екіпажу в умовах космічного польоту; розроблення методів радіаційної безпеки, мед. вимог до умов проживання в космічних кораблях і станціях, а також систем забезпечення життєдіяльності космонавтів. До завдань К. м. належать також розроблення методів і засобів мед. контролю і прогнозування стану здоров'я космонавтів у польоті; методів і засобів надання мед. допомоги на різних етапах польоту і після нього, а також принципів комплектування екіпажів багатомісних космічних кораблів. К. м. вивчає тривалий вплив окремих факторів космічного польоту і їхньої сукупності на організм з метою розроблення заходів, що підвищують стійкість людини до дії екстремальних (з мінімальним або максимальним значенням певних факторів) умов та психофізiol. можливості людини при керуванні космічним кораблем. Його системами й дослідницькою апаратурою; розробляє вимоги до умов проживання в кабінах космічних кораблів (сан.-гіг. забезпечення, мікроклімат тощо), принципи й методи забезпечення життєдіяльності людини під час тривалих космічних польотів, методи й засоби індивідуального захисту космонавтів від несприятливого дії факторів космічного польоту. Комплексні дослідження функціональних зрушень в організмі людини під дією космічних факторів, застосування розроблених на основі цих досліджень профілактичних засобів, а також постійний мед. контроль в ході польоту й улогодження умов життя забезпечили тривалу роботу людини в космічному польоті.

Лит.: Урсул А., Школенко Ю. Человек и космос. М., 1978; Гапенко О. Г. Человек в космосе. «Земля и вселенная», 1979, № 1.

Е. Б. Шульженко, КОСМІЧНА НАВІГАЦІЯ — керування рухом космічного літального апарата (КЛА); у вузькому розумінні — організація керування рухом його центра мас (мал.). Осн. завдання К. н. — вимірювання навігаційних параметрів і визначення поточного положення вектора стану центра мас КЛА у просторі, що характеризує збурену траєкторію (орбіту) руху КЛА. Додаткові задачі: визначення фактичної орбіти КЛА, розрахунок відхилень від заданої орбіти тощо. К. н. є автономною, якщо параметри руху КЛА визначаються за допомогою тільки бортових пристроїв незалежно від засобів навігації і зв'язку, розташованих на Землі або на ін. небесних тілах. До систем К. н. належать наземні й бортові засоби спостереження, вимірювання й обчислювання, в т. ч. й бортові цифрові обчислювальні машини. Системи К. н. дають

змогу з високою точністю визначити також координати кораблів і літаків у різних районах земної кулі.

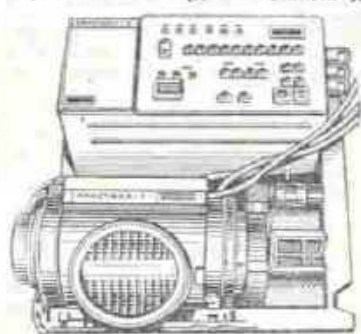
Лит.: Основы теории полета космических аппаратов. М., 1972; Разыграев А. П. Основы управления полетом космических аппаратов и кораблей. М., 1977; Ивандиков Я. М. Оптические приборы наведения и ориентации космических аппаратов. М., 1979; Стирис Э. Космическая навигация. Пер. с англ. М., 1966.

Е. Ф. Каменков, КОСМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності психічної діяльності людини в умовах космічних польотів. Виникла в 50-х рр. 20 ст. Тісно пов'язана з авіаційною, інженерною, мед., соціальною, пед та ін. галузями психологічної науки. Вивчає перебіг психічних функцій людини в умовах невагомості, замкнутого простору, екстремальних навантажень на людей-операторів, здійснює теор. і експериментальні дослідження по добору й підготовці космонавтів, оптимізації їхньої праці, забезпеченню активного відпочинку та ін. К. п. розробляє також проблеми взаємодії космонавтів, групової організації їхньої праці, спец. експериментальні методики для переборення негативних факторів космічних польотів, швидкої й динамічної адаптації людини при їх здійсненні. Зростання кількісного складу космічних екіпажів висуває й соціально-психологічні проблеми К. п. Найінтенсивніше розвивається К. п. в СРСР і США. Лит.: Гагарин Ю. А., Лебедев В. И. Психология в космосе. М., 1971; Войтко В. И. Социальные и психологические аспекты научно-технической революции. К., 1976; Береговой Г. Т. [та ін.]. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике. М., 1978.

В. Г. Войтко, КОСМІЧНА РАКЕТА — ракета, спроможна розвинути космічну швидкість. Призначена для запуску автоматичних або пілотованих апаратів на орбіти штучних космічних об'єктів і до ін. небесних тіл. К. р. здебільшого багаторушністі. Кількість ступенів ракети залежить гол. чин. від її призначення. На старті К. р. працює найпотужніший двигун першого ступеня, який надає системі певної швидкості. Після того, як запас палива першого ступеня вичерпано, він відокремлюється і починає працювати двигун другого ступеня, система набуває додаткової швидкості. У випадку далеких польотів К. р. звичайно виводиться на орбіту штучного супутника Землі з подальшим стартом з цієї орбіти. Див. також Космічний літальний апарат, Ракета-носій.

КОСМІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ — сукупність технологічних процесів, виконуваних на космічних літальних апаратах в умовах невагомості і вакууму. Відмінності К. т. від технології в умовах тяжіння пов'язані зі змінами в перебігу процесів тепло- і масообміну в рідинах і газах: речовини з неоднаковою густиною в космосі не розшаровуються; значно зменшується конвективне (див. Конвекція) перемішування речовин; зростає вплив міжмолекулярних сил (напр., сил

поверхневого натягу) тощо. Перші в світі експерименти в галузі К. т. здійснив (1969) екіпаж рад. космічного корабля «Союз-6» (див. «Союз»), виконавши дугове і електроннопроменеве зварювання металів. Надалі експерименти, що стосувались плавлення, випаровування і твердіння речовин, проводились на космічних станціях («Скайлеб», «Союз-Аполлон» (див. ЕПАС), «Салют-4», «Салют-5», «Салют-6» (див. «Салют»).

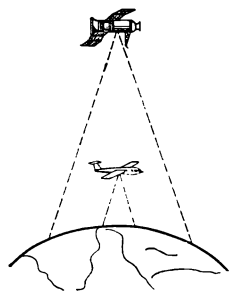

Установка «Кристал»

а також на висотних ракетах. Мета цих експериментів полягала в одержанні нових матеріалів і з'єднанні елементів конструкцій. В експериментах застосовувалося спец. устаткування: установки «Вулкан» і «Випарник», створені в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, «Кристал» (мал.), «Сплав» та ін. Частину робіт було виконано за програмою «Інтеркосмос». Результати досліджень показали принципову можливість одержувати матеріали з новими або полішеними властивостями, виконувати ремонтно-монтажні роботи з застосуванням зварювання і паяння. Під час експериментів збільшились розміри кристалів з наліпководіникових матеріалів, зменшилась кількість дефектів у них, підвищилась якість магн. сплавів, у деяких сплавах спостерігалась невластива їм надпровідність. Було створено композиції з матеріалів, що в земних умовах звичайно не змішуються між собою; методом випаровування і дальшої конденсації нанесено металеві покриття. Розвиток К. т. надає можливості для введення в космос різних конструкцій, для одержання з наступним використанням на Землі особливо чистих металів з досконалою структурою й однорідним складом, якісно нових матеріалів з наперед заданими властивостями.

Космічна навігація. Класифікація задач, розв'язуваних системою керування польотом КЛА

Космічне знімання.

Загальні багатосторонні міжнародні договори про космос

Договір про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963)

Договір про принципи діяльності держав по дослідженню й використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967)

Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, які запуснені в космічний простір (1968)

Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (1972)

Конвенція про реєстрацію об'єктів, які запускаються у космічний простір (1974)

Лит.: Патон Б. Е., Кубасов В. Н. Эксперимент по сварке металлов в космосе. «Автоматическая сварка», 1970, № 5; Беляков И. Т., Борисов Ю. Д. Технология в космосе. М., 1974; Ганцев Р. Ф., Лапчинский В. Ф. Проблемы механики в космической технологии. М., 1978; Гришин С. Д., Лесков Л. В., Савичев В. В. Космическая технология и производство. М., 1978; Евич А. Ф. Индустрия в космосе. М., 1978; Патон Б. Е., Кубасов В. Н. Десять лет космической технологии. «Автоматическая сварка», 1979, № 12. В. В. Стесін.

КОСМІЧНА ФІЗИКА, космофізика — наука, яка вивчає фізичні явища, що відбуваються в навколоземному космічному просторі — ближньому космосі, а також в усій Сонячній системі. Виникнення К. ф. пов'язане з розвитком космонавтики, з появою можливості проводити вимірювання безпосередньо в космосі. К. ф. застосовує різноманітні методи фіз. досліджень з використанням як космічних літальних апаратів, так і наземних засобів. Великим досягненням К. ф. стало відкриття четвертої плазмової оболонки Землі — т. з. магнітосфери, радіаційних поясів Землі, сонячного вітру, вивчення структури магнітного поля Землі та міжпланетного магн. поля. Одержані експериментальні дані дали можливість сформулювати й почати дослідження проблем т. з. сонячно-земних зв'язків — широкого кола питань, пов'язаних з впливом Сонця і навколоземного космічного простору на різноманітні геофіз. й біол. процеси на Землі. Провідними н.-д. установами СРСР у галузі К. ф. є ін-ти АН СРСР: космічних досліджень, космофізики й аерономії, фізики Землі; земного магнетизму, іоносфери і поширення радіохвиль АН СРСР та Сиб. відділення АН СРСР, Геофізичний інститут АН УРСР, Ін-т геофізики АН Груз. РСР.

Лит.: Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Космическая физика. Пер. с англ., М., 1966; Космическая геофизика. Пер. с англ. М., 1976. В. О. Місюра.

КОСМІЧНЕ ЗНІМАННЯ — знімання земної поверхні, небесних тіл, туманностей, космічних явищ тощо приладами, винесеними за межі земної атмосфери (напр., з борту космічного апарата). Перші знімки з ракет зроблено в 1946, з штучних супутників Землі — у 1960, з космічних кораблів — у 1961. Перший у світі експеримент багатозонального знімання виконали з борту косміч. корабля «Союз-12» льотчики-космонавти В. Г. Лазарев і О. Г. Макаров. К. з. дає змогу охоплювати величезні площі, зберігаючи при цьому значну деталістність. При однаковому куті зору фотоапаратури площа поверхні, охопленої К. з., значно більша, ніж при аерофотозніманні (мал.). Застосовують чорнобіле, кольорове, інфрачервоне, мікрохвильове, радарне, спектротричне та ін. види К. з. Апаратура для знімання використовується майже така, як і для аерофотознімання. Під час польоту космічного корабля «Союз-22» (В. Ф. Биковський і В. В. Аксьонов), проведеного за програмою «Інтеркосмос» (1976), випробувано створену спеціалістами СРСР і НДР нову багатозональну фотоапаратуру для знімання великих площ земної поверхні з космосу. Середні масштаби косміч. фотознімків 1 : 1 000 000—1 : 10 000 000. З метою підвищення ефективності і практич. застосування К. з. для вивчення, освоєння та охорони геогр. середовища і природних ресурсів Землі використовується т. з. багатоканальне знімання (одночасно в кількох спектральних діапазонах). Осн. перевага одержуваних таким способом знімків — можливість машинної обробки та інтерпретації їх. Результати К. з. використовують у геології, сільс. і лісовому г-ві та ін. галузях науки й нар. господарства.

В. Д. Перов.

КОСМІЧНЕ ПРАВО — сукупність міжнародноправових принципів і норм, що регулюють відносини між державами (також з міжнар. орг-ціями) в зв'язку з дослідженням та використанням космічного простору, визначають міжнародноправовий статус космосу, включаючи небесні тіла. Одна з найновіших галузей міжнародного права. Становлення К. п. почалося після перших успіхів у дослідженні космосу (зокрема, запуску в СРСР штучного супутника Землі; 1957); є прикладом впливу науково-технічної революції на розвиток міжнар. права. Поширення дії осн. принципів міжнар. права на міждерж. відносини, пов'язані з дослідженням і використанням космосу, закріплено, зокрема, в Договорі про космос 1967, який поряд з ін. заг. багатосторонніми міжнар. договорами визначає найважливіші принципи і норми К. п. До них належать: свобода дослідження й використання космічного простору всіма д-вами без будь-якої дискримінації; демілітаризація косм. простору (часткова) й небесних тіл (повна); заборона проголошення держ. суверенітету на будь-яку частину космічного простору, небесних тіл та окупації їх тощо; збереження суверенних прав д-в на запуснені ними космічні об'єкти; міжнар. відповідальність д-ви за нац. діяльність у космосі (незалежно від того, здійснюється вона урядовими чи неурядовими орг-ціями), в т. ч. за збитки, завдані космічними об'єктами; запобігання потенціально шкідливим наслідкам експериментів у космосі; надання допомоги екіпажу космічного корабля у випадку аварії тощо. Крім загальних багатосторонніх договорів, існують угоди, укладені двома або групою д-в з різних питань космічної діяльності. Зокрема, між СРСР і Францією (1966), СРСР і США (1972, 1977) про співробітництво в дослідженні й освоєнні космічного простору в мирних цілях; угоди країн соціалістичної співдружності про створення Міжнародної системи і організації космічного зв'язку «Інтесупутник» (1971), про співробітництво в дослідженні й освоєнні космічного простору в мирних цілях (1976). СРСР — ініціатор укладення багатьох міжнар. договорів про діяльність у космосі, послідовно виступає за те,

щоб К. п. забезпечувало використання космосу на благо всього людства, в інтересах зміцнення миру й міжнар. співробітництва. З ініціативи СРСР розробляються проекти Договору про Місяць, конвенції про принципи використання д-вами штучних супутників Землі для безпосереднього телевізійного мовлення.

Лит.: Международное космическое право. М., 1974; Верещетин В. С. Международное сотрудничество в космосе. М., 1977. Н. М. Ульянова.

КОСМІЧНЕ ПРОМІННЯ — потік атомних ядер, головним чином протонів, які рухаються в космічному просторі й бомбардують з певною інтенсивністю атмосферу Землі (первинне космічне проміння), а також продукти взаємодії цих ядер з атомами земної атмосфери (вторинне космічне проміння). Енерг. спектр первинного К. п. простягається від сотень MeV до $10^{20} \pm 10^{21}$ eV, проте зі збільшенням енергії Е його інтенсивність І зменшується приблизно за законом $I \sim E^{-(1.7 \pm 2.2)}$. Склад первинного К. п. з енергією $\geq 2.5 \cdot 10^9$ eV на один нуклон подано в табл. До складу вторинного К. п. входять усі відомі елементарні частинки, більшість яких була відкрита саме в К. п. Велика кількість компонентів вторинного К. п. зумовлена різноманітністю взаємодій первинних та вторинних частинок з атомами атмосфери, а також розпадом нестабільних вторинних частинок (див. також Зливи частинки). Поверхні Землі досягає лише вторинне К. п. Осн. джерелами К. п. вважають вибухи наднових зір, хоч певний внесок у заг. інтенсивність дають і ін. космічні об'єкти, зокрема пульсари. Деяка порівняно невелика частина К. п., переважно частинок малої енергії ($E < 10^9$ eV), випромінюється Сонцем (сонячне К. п.). Залишивши джерело, заряджені частинки довго «подорожують» у Галактиці ($\sim 10^6$ років), прискорюючись і сповільнюючись у міжзоряних магн. полях, що призводить до ізоτροпії потоку К. п. Ізотропне галактичне К. п., попадаючи в магнітне поле Землі, відхиляється від поч. напрямку поширення (внаслідок дії Лоренца сили), тому інтенсивність і спектр К. п. у навколоземному просторі залежить від місця спостереження і напрямку приходу частинок. Поза земною атмосферою виявлено радіаційні пояси

Склад первинного космічного проміння з енергією $\geq 2.5 \cdot 10^9$ eV на один нуклон

Група ядер	Заряд ядра	Густина потоку, $m^{-2} \cdot s^{-1} \cdot sr^{-1} \cdot eV^{-1}$	% у загальному потоці
Протони	1	1300	92,5
α-частинки	2	94	6,7
«Легкі» ядра	3—5	2,0	~0,14
«Середні» ядра	6—9	6,7	~0,48
«Важкі» ядра	≥ 10	2,0	~0,14
«Надважкі» ядра	≥ 20	0,5	~0,035

Землі, утворення яких пов'язане з захопленням і утриманням заряджених частинок К. п. магн. полем Землі. Інтенсивність галактик. К. п. в межах Сонячної системи зазнає періодичних змін (варіацій), зумовлених зміною сонячної активності: в період сонячної активності спостерігається мінімум інтенсивності К. п. і навпаки (див. також Сонячний вітер). Під час короткочасних хромосферних спалахів на Сонці потік сонячного К. п. до Землі може в тисячі разів перевищувати його серед. значення. К. п. відкрив 1912 Б. Ф. Гесс, значний внесок у його дослідження зробили Р. Міллікен, Д. В. Скобел'єв, франц. фізик П. Оже, С. М. Вернов та інші.

Літ.: Гінзбург В. Л., Сыроватский С. И. О прохождение космических лучей. М., 1967; Дорман Л. И. Экспериментальные и теоретические основы астрофизики космических лучей. М., 1975.

КОСМІЧНЕ РАДІОВИПРОМІНЮВАННЯ

— випромінювання радіохвиль об'єктами, розташованими далеко за межами Сонячної системи. Відкрив 1932 амер. вчений К. Янський. К. р. приходить на Землю з нашої Галактики і з Метагалактики. Воно може бути тепловим, інтенсивність якого визначається т-рою випромінюючого тіла, і нетепловим (синхротронним), зумовленим випромінюванням релятивіст. електронів, що рухаються в космічних магн. полях. На поверхню Землі попадає К. р. у діапазоні від деканетрових до міліметрових радіохвиль, оскільки хвилі більшої довжини не проходять крізь іоносферу, а коротші поглинаються в атмосфері Землі паровою водою і киснем. Радіохвилі, випромінювані різними космічними об'єктами (нормальні і радіогалактики, квазари, пульсари, спалахуючі зорі, залишки наднових зір та ін.), являють собою «білий шум», що має суцільний спектр, проте спостерігається й випромінювання радіоліній окремих атомів і молекул. Відома велика кількість радіоліній, що належать бл. 50 молекулам різного ізотопного складу. Найбільш інтенсивні лінії випромінюються на хвилях: 21 см — нейтральний водень; 18 см — гідроксильна група; 1,35 см — вода; 2,6 мм — вуглекислий газ. Вивчення властивостей К. р. істотно розширює наші уявлення про будову Всесвіту.

Літ.: Шкловский И. С. Космическое радиоизлучение. М., 1956; Гинзбург В. Л., Сыроватский С. И. О прохождении космических лучей. М., 1967; Шкловский И. С. Звезда. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977.

КОСМІЧНЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ

— передавання зображень за допомогою космічних телевізійних систем. Перша така передача була здійснена під час польоту рад. автоматичної станції «Луна-3» (1959). Станція передала на Землю зображення зворотного боку Місяця. В 1962 під час польоту А. Г. Ніколаєва і П. Р. Поповича на кораблях «Восток-3» і «Восток-4» було вперше передано зображення космонавтів з орбіти в телемережу (мал.). Перша телепередача з Землі на борт космічного літального апарату відбулась 1979

під час польоту орбітальної станції «Салют-6». К. т. використовують для дистанційного контролю за різними операціями у космосі: стиккуванням космічних апаратів, виходом людини у відкритий космос тощо. К. т. допомагає в дослідженні Місяця, планет та їхніх супутників. За допомогою К. т. здійснювалось керування самохідним космічним апаратом «Луноход». Телекамери входять до обладнання метеорологічних штучних супутників Землі (ШСЗ) і супутників, призначених для дослідження природних ресурсів. Див. також Дистетчерського управління автоматизація.

В. Д. Перов.

КОСМІЧНИЙ БУКСИР — літальний апарат, призначений для міжорбітального транспортування космічних апаратів з низької орбіти на високу і навпаки. До складу К. б. входить рушійна установка, боковий відсік з запасами палива і система керування рухом. К. б. може бути одноразового і багаторазового використання. К. б. для міжорбітального транспортування дає змогу знизити вагу космічного корабля при старті і матеріальні витрати при заданому обсязі вантажоперевезень. В К. б. можливе використання рушійних установок з малим відношенням тяги до ваги літального апарату. Це дає змогу застосовувати для космічних буксирів економічні електрореактивні, електродвигуни та ін. рушійні установки. Див. також Транспортні системи багаторазові в космонавтиці.

В. П. Мишин.

КОСМІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК

— зв'язок між земними пунктами і космічним літальним апаратом (КЛА), між земними пунктами через штучний супутник Землі (ШСЗ) або між косміч. апаратами. Вперше радіозв'язок між людиною в космосі і земними пунктами встановлено 1961 під час польоту Ю. О. Гагаріна на космічному кораблі «Восток». Для зв'язку між земними пунктами застосовують ШСЗ, які рухаються по еліптичних і колових стаціонарних орбітах (мал.). К. з. між КЛА вперше (1962) здійснено в груповому польоті кораблів «Восток-3» (А. Г. Ніколаєв) і «Восток-4» (П. Р. Попович). На земних пунктах для К. з. використовують потужні радіопередавачі, антени великих розмірів і надчутливі приймачі. Бортова апаратура КЛА має бути високочастотною, обмеженої ваги і габаритів. Для каналів К. з. залежно від їхнього напрямку й призначення застосовують різні діапазони частот. Розподіл і порядок використання їх визначаються регламентом радіозв'язку. Осн. особливості К. з., що відрізняють його від систем наземного радіозв'язку: безперервна (часто швидко) зміна положення КЛА і в зв'язку з цим зміна його поточних координат і необхідність наведення антен земного пункту зв'язку; неперервна зміна частоти сигналів з КЛА внаслідок Доплера ефекту; обмежені й змінювані в часі зони видимості; обмежена потужність бортових передавачів; низький рівень сигналів, що над-

ходять з КЛА, внаслідок великих віддалей. Ці особливості викликають необхідність створювати для К. з. спец. комплекси апаратури, до складу яких входять самонавідні антени великих розмірів, приймачі з малим рівнем шумів, високоефективні системи виявлення, виділення та ресестрації сигналів. К. з. використовують для передавання інформації (телеметричної, спец. вимірювальної, телефонної, телеграфної, телевізійної та ін.), сигналів команд і керування КЛА, для проведення траєкторних вимірювань. Крім радіозв'язку, іноді застосовують оптичний зв'язок. Див. також «Молния».

В. Д. Перов.

КОСМІЧНИЙ ЗОНД — космічний літальний апарат для проведення фіз. досліджень навколоземного та міжпланетного космічного простору, небесних тіл Сонячної системи. Спостереження за допомогою бортової апаратури К. з. проводяться на висоті, що перевищує величину радіуса Землі. Типовими представниками К. з. є апарати серії «Зонд». До К. з. належать також автоматичні міжпланетні станції (рад. — «Венера», «Луна», «Марс»; амер. — «Пионер» та ін.).

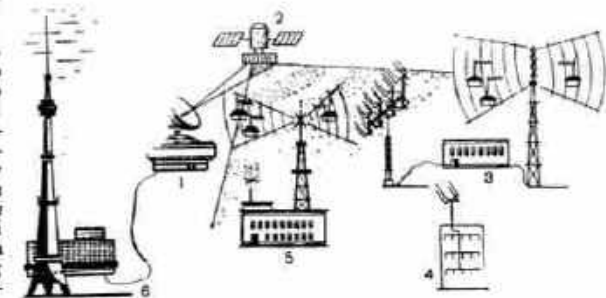
КОСМІЧНИЙ КОРАБЕЛЬ (КК)

— апарат для пілотованих польотів у космосі. Першим КК, випущеним на орбіту штучного супутника Землі 12.IV 1961, був «Восток», пілотований Ю. О. Гагаріном. Здійснено ін. пілотовані запуски КК в СРСР («Восход», «Союз») і в США («Меркьюрі», «Джеміні», «Аполлон»). КК, що здійснюють польоти по геоцентричній орбіті, наз. кораблями-супутниками, кораблі для доставки людей і вантажів на орбітальні станції — транспортними, на планети та природні супутники — посадочними, з планет або їхніх супутників — злітними. Осн. системи КК: життєзабезпечення; захисту (протиметеорний, протирадіаційний та ін.); рушійних установок із запасами ракетного палива для корекції або зміни траєкторії польоту, орієнтації і стабілізації; пошуку, зближення, причалювання і стиккування КК до космічних станцій і шлюзування при переході екіпажу; системи енергоживлення для тривалих польотів (сонячні батареї, екон. кисневопідневі генератори); системи керування і посадки на Землю та ін. КК можуть бути одноразові і багаторазові. Для багаторазових КК ускладнюється розв'язання важливої проблеми космонавтики — гальмування в

Космічне телебачення. Зображення радянського льотчика-космонавта А. Г. Ніколаєва, одержане по телебаченню з космосу.

Космічний зв'язок. Система «Екран»: 1 — передавальна станція; 2 — штучний супутник Землі «Екран»; 3 — професійний прийом з поданням сигналу на місцевий телецентр; 4 — колективний прийом з розподілом по будинковій мережі; 5 — колективний прийом з поданням сигналу на малопотужний ретранслятор; 6 — телевізійний центр в Останкіно (Москва)

КОСМІЧНИЙ ЛІТАЛЬНИЙ АПАРАТ

атмосфері при поверненні на Землю. Одноразовий ККА має теплозахисне покриття тільки на *пускному апараті*, багаторазові космічні системи оснащені теплозахистом для всіх відсіків. Теплозахисне покриття становить значну частину польотної ваги ККА. Проте, навіть для багаторазових ККА аеродинамічне гальмування атмосферою Землі має перевагу перед гальмуванням за допомогою *ракетного двигуна* з витратою запасів палива. Літ. див. до ст. *Космонавтика*.

Літ.: Пономарев А. Н. Пилотируемые космические корабли. М., 1968; Андреев И. И. Ракеты многократного использования. М., 1975; «Союз» и «Аполлон». М., 1976. Див. також літ. до ст. *Космічна навігація*.

В. П. Мішин.
КОСМІЧНИЙ ЛІТАЛЬНИЙ АПАРАТ (КЛА) — *літальний апарат* для проведення в космосі наукових досліджень, метеорологічних спостережень, навігаційних вимірювань, забезпечення радіо- і телефонної зв'язку та ін. КЛА класифікують: за керуванням (некеровані, автоматично керовані і пілотовані *космічні кораблі* і *орбітальні станції*); за траєкторією польоту (штучні супутники Землі або планет, міжорбітальні апарати, *пускні апарати* на Землю або планети, злітні апарати з планет); за характером використання (одноразові і багаторазові). До складу КЛА входять бортові системи, що забезпечують роботу цільової апаратури, рух по заданій траєкторії, орієнтацію та ін. Типовий склад бортових систем КЛА: рушійна установка з запасами палива, системи керування рухом, бортовим комплексом, системи терморегулювання, енергоживлення, радіотелеметричної і командної інформації, *космічної навігації*. На низьку орбіту штучного супутника Землі (ОШСЗ) КЛА виводиться трансп. системою (ракетноносієм); розгін КЛА для переходу на високу ОШСЗ або міжпланетну траєкторію здійснюється за допомогою космічного ракетного комплексу, до складу якого входять транспортна система КЛА й додаткові ракетні блоки (міжорбітальні буксири) та ін. Див. також *Автоматична міжпланетна станція*, *Космічний буксир*, *Орбіти штучних космічних об'єктів*.

Літ.: Тихонравов М. К. [та ін.]. Основы теории полета и элементы проектирования искусственных спутников Земли. М., 1967; Советские пилотируемые корабли и орбитальные станции. М., 1976; Боно Ф., Гатланд К. Перспективы освоения космоса. Пер. с англ. М., 1975. В. П. Мішин.

КОСМІЧНИЙ ПИЛ — дрібні частинки твердої речовини в галактиках, планетних системах, сближках деяких зір, атмосферах планет і комет. Хмари К. п. спостерігають як темні плями на зображеннях *галактик* (зокрема, нашої *Галактики*). З хмар газопилової речовини утворюються зірки і планетні системи. Галактичний К. п. утворюється шляхом конденсації вуглецю, двооксиду кремнію, металів тощо гам, де цьому сприяють умови, зокрема в оболонках *наднових зір*, вуглецевих і деяких ін. зір. К. п. у міжпланетному середовищі — резуль-

тат поступового розпаду *комет*, а також подрібнення *малих планет* і метеорних тіл; він є причиною *зодіакального світла*. Див. також *Міжзоряне поглинання*, *Міжзоряне середовище*.

Л. М. Щільман.
КОСМІЧНИЙ РАКЕТНИЙ ДВИГУН — реактивний двигун (двигун прямої реакції), який не використовує для роботи навколишнє середовище (напр., повітря). Призначений для *космічних ракет*. Осн. типом К. р. д. є *рідинний ракетний двигун*; рідше використовують *твердопаливний ракетний двигун*, *електричний ракетний двигун* та ін. Див. також *Електромагнітний ракетний двигун*, *Електростатичний ракетний двигун*, *Ракетний двигун*, *Ядерний ракетний двигун*.

КОСМІЧНІ ТРАНСПОРТНІ СИСТЕМИ — див. *Транспортні системи багаторазові в космонавтиці*.
КОСМІЧНІ ШВИДКОСТІ — три найменші швидкості, які необхідно надати тілу, щоб воно стало відповідно *штучним супутником Землі*, *штучною планетою* або зовсім залишило *Сонячну систему*. Величина першої К. ш. (~7,91 км/с) характеризує енергію, необхідну для того, щоб тіло рухалося по коловій орбіті на нульовій висоті над поверхнею Землі. Коли швидкість збільшується, орбіта тіла стає еліптичною. Для того, щоб тіло рухалося відносно Землі по параболічній траєкторії, йому необхідно надати другу К. ш. (~11,2 км/с). При швидкості, більшій за другу К. ш., тіло рухається по гіперболі і, подолавши земне тяжіння, стає *штучним супутником Сонця*. Набувши біля поверхні Землі третьої К. ш. (~16,7 км/с), тіло рухатиметься по параболі відносно Сонця (поблизу орбіти Землі ця швидкість дорівнює 42,1 км/с) і залишить Сонячну систему. Величини К. ш. наводяться без врахування опору атмосфери, сплюснутості Землі тощо. Поняття К. ш. можна застосувати для будь-яких небесних тіл. Так, для Місяця перша космічна швидкість ~1,7 км/с, друга ~2,4 км/с.

Літ.: Меркулов А. А. Космические скорости. М., 1967. В. П. Мішин.

КОСМІЧНОГО ПОЛЬОТУ ІМІТАЦІЯ — створення в земних лабораторіях умов, подібних до умов космічного простору. У створених умовах перевіряють функціонування космічних апаратів та апаратури й життєдіяльність людей. К. п. і. необхідна для тренування космонавтів, випробувань елементів конструкції космічних апаратів, *ракетних двигунів*, апаратури, матеріалів, дослідження поведінки живих організмів тощо. На імітаторах, тренажерах, у спец. камерах з певною точністю відтворюються окремі фактори польоту або деяка сукупність їх. У *барокамерах* з розрідженням 10^{-4} – 10^{-5} Н/м² перевіряють герметичність *космічних літальних апаратів*, у термобарокамерах імітують освітленість і теплові навантаження в космосі на людину, прилади, матеріали тощо. Великі прискорення (до 300 м/с²) відтворюють на центрифугах та лінійних прискорю-

вачах; короточасний стан невагомості ($5 \div 30$ с) — на наземних стендах з використанням вільного падіння об'єкта або в літаках-лабораторіях, що летять по спеціальній траєкторії; вібраційні й акустичні навантаження — на вібростендах та в камерах, оснащених потужними джерелами звуку (до 10^6 Вт/м²). Вплив мікрометеорних частинок на конструкційні матеріали перевіряють у спец. *аеродинамічних трубах*. Умови спуску космічного апарата в атмосфері імітують на високотемпературних газодинамічних стендах (т-ра плазми $6 \div 10$ тис. °С, швидкість потоку ~10 км/с). На статичних і динамічних тренажерах космонавти знайомляться з будовою й роботою систем космічного апарата, набувають досвіду для подальших польотів.

Літ.: Денисов В. Г. Космонавт летит... на земле. М., 1964; Моделирование тепловых режимов космического аппарата и окружающей его среды М., 1971; Гагарин Ю. А., Лебедев В. И. Психология и космос. М., 1976; Шарп М. Человек в космосе. Пер. с англ. М., 1971. Е. Л. Калашин.

КОСМОГЕННІ МІНЕРАЛИ (від *космос* грец. *κόσμος* — порожню) — мінерали, що утворилися в космічних (неземних) умовах. На сучас. етапі для безпосереднього дослідження доступна незначна кількість зразків космогенних порід: *метеорити*, породи з поверхні Місяця, *космічний пил*. Вивчення хім. складу марсіанських порід і радіоактивності порід Венери дають уявлення про їхні гол. мінералогічні компоненти. Перші дослідження речовинного складу метеоритів, проведені на поч. 18 ст., не виявили жодного невідомого на той час хімічного елемента, що є важливим доказом єдності матерії *Всесвіту*. Спільні для земних і космічних порід мінерали (*олівіни*, *піроксени*, *плагіоклази*) характеризуються певними відмінностями складу й будови. В зразках космогенних порід майже немає *гідроксидів*, у цих породах виявлено мінерали, які поки що не відомі або дуже рідко зустрічаються в *земній корі* — гаконіт Fe₃C₆, когеніт Fe₃C, карлсбергит CrN, шрейберзит (Fe,Ni)₃P та ін., в породах з поверхні Місяця — армоколіт FeTi₂O₃, піроксферіт Ca Fe₂(SiO₃)₂ та ін.

Літ.: Кваша Л. Г. Список метеоритообразующих минералов. Метеоритика, в. 35. М., 1976; Фрондел Дж. Минералогия Луны. Пер. с англ. М., 1978. В. П. Семеновко.

КОСМОГОНІЯ (грец. *κοσμογονία* — походження світу) — галузь науки (гол. чин. *астрономії*), що вивчає походження і розвиток космічних тіл та їхніх систем: *зір* і *зоряних скупчень*, *галактик*, *туманностей*, *Сонячної системи* і всіх тіл, що входять до неї — *Сонця*, *планет* (включаючи *Землю*), їхніх супутників, *малих планет*, *комет*, метеоритів. Вивчення космогонічних процесів є одним із гол. завдань *астрофізики*. К. умовно поділяють на зоряну, галактичну та планетну. К. спирається на результати астр. спостережень, що проводяться з Землі та космосу, і на дані експериментальної й теор. фізики. Планетна К., крім

гого, — на дані геології, геофізики, геохімії та на результати досліджень планет космічними апаратами. У зоряній К. паузе уявлення про виникнення зір із стислих газопилових утворень (т. з. протозірів). За сучас. поглядом, в Галактиці утворення зір почалося приблизно 10 млрд. років тому і продовжується дотепер! Туманна речовина поповнюється викидами речовини з зір. Внаслідок великих розмірів і мас туманностей та їхньої неоднорідної структури одночасно утворюються групи або навіть цілі скупчення зір. Походження галактик пов'язують з гіпотезою про розширення Всесвіту (див. Космологія). Ще на ранній стадії цього розширення, коли густина газу, що заповнював Всесвіт, була значна, виникли гігантські газові згущення, в яких почався процес зорютворення. В планетній К. паузе уявлення про виникнення планет з розсіленої речовини. Вважають, що вони утворилися з газопилової протопланетної хмари, яка виникла поблизу екваторіальної площини Сонця в ході його утворення і простягалася за межі сучас. планетної системи. Це сталося 4,6 млрд. років тому. Більшість планет та їхні супутники акумулювалися з твердої речовини, а Юпітер і Сатурн увібрали в себе, крім того, і значну кількість газів. К. виникла в середині 18 ст. у вигляді гіпотез про походження Сонячної системи. Широко відомими у свій час були гіпотези І. Канта (1755) і П. С. Лапласа (1796), пізніше — Дж. Г. Дікінса (1916). Великих успіхів в К. досягли рад. астрономи В. А. Амбарцумян, В. Г. Фесенков, А. Ю. Шмідт та ін. Наук.-філос. основою сучас. К. є діалектичний матеріалізм, про що свідчать успіхи рад. учених у пізнанні законів розвитку космічних систем у Всесвіті. Наукові ідеї космогонії відіграють велику роль у боротьбі з ідеалістичними уявленнями про нематеріальну природу небесних тіл та в утвердженні діалектико-матеріалістичного атеїстичного світогляду.

Лит.: Шкловський І. С. Зірки. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Лешин Б. Ю. Проблемы планетной космогонии. «Земля и вселенная», 1979, № 3; Ньюто М. Закон Титуса — Боде. История и теория. Пер. с англ. М., 1976.

КОСМОДАМІАНСЬКИЙ Олександр Сергійович (н. 24.III 1923, с. Решів, тепер Навлинського р-ну Брян. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки твердого деформованого тіла, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. Закінчив (1949) Саратовський університет, викладав в ун-тах Ростова-на-Дону (1952—53) і Саратова (1953—65). З 1965 — в Донецькому ун-ті. Осн. праці — з проблем найбільш ефективних методів дослідження напруженого стану багатозв'язних середовищ у до- і тривимірній постановках. Під керівництвом К. виявлено вплив анізотропії, фіз. і заг. нелінійності, повзучості і пластичності на розподіл напружень силових, теплових і електр. полів, побудовано методи розв'язування динамічних задач для багатозв'язних пластин. Наго-

роджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

КОСМОДЕМ'ЯНСЬКА Зоя Анатоліївна («Таня»; 13.IX 1923, с. Осині-Гай, тепер Гавриловського р-ну Тамб. обл. — 29.XI 1941, с. Петришево Наро-Фомінського р-ну Моск. обл.) — рад. партизанка, Герой Рад. Союзу (1942). Член ВЛКСМ з 1938. У жовтні 1941 добровільно пішла в партизан. загін. Під час виконання бойового завдання була схоплена ворогом і після катувань повішена. Могила К. — на Новодівичому кладовищі в Москві. На Мінському шосе поблизу с. Петришево К. встановлено пам'ятник.

КОСМОДРОМ (від *космос* і грец. *дромос* — місце для змагань з бігу) — комплекс споруд, оснащення і земельних ділянок, призначених для проведення експериментального відпрацювання ракетно-космічних систем (РКС), а також запусків космічних літальних апаратів відповідно до програм досліджень. Територію К. поділяють на осн. частину; райони приземлення ступенів ракет-носіїв; райони приземлення *спускних апаратів*, наземні станції спостереження вздовж траси польоту космічного об'єкта. До складу К. входять: технічна і стартова позиції, командно-вимірний комплекс, комплекс засобів пошуку і ряткування, житловий комплекс і допоміжні служби та ін. (мал.). Технічна позиція забезпечує прийом, зберігання, складання, контрольні випробування ракет-носіїв і космічних об'єктів, їхню стиковку і заправку. Стартова позиція призначена для встановлення РКС на пускову систему, контрольних випробувань, передстартовий підготовки, іноді заправки компонентами палива і стисненими газами, наведення і пуску. Командно-вимірний комплекс, що складається з наземних станцій і суден, розмішених вздовж траси польоту РКС, дає змогу вести траєкторні вимірювання, подавання команд, приймання й обробку інформації з космічного об'єкта. До комплексу засобів пошуку і ряткування входять спеціально оснащені судна, літаки, вертольоти та ін. засоби для відшукування, обслуговування та евакуації космічних об'єктів і ряткування їхніх екіпажів. Житловий комплекс та допоміжні служби — це системи енерг. і підопостачання, зв'язку, сховища палив, ремонтні бази, аеродром, під'їзні шляхи, адм.-учбовий центр, житла. Найбільшими з космодромів є Байконур і амер. Центр космічних польотів ім. Дж. Кеннеді (мис Канаверал).

Лит.: Твердовський В. Н. Космодром. М., 1976; Космодром. М., 1977.

О. Б. Андрійчук.

КОСМОЛОГІЧНІ ПАРАДОКСИ — парадоксальні, суперечливі висновки, що виникають при перенесенні на весь Всесвіт деяких законів і уявлень класичної фізики й астрономії, виведених із спостережень в обмежених сферах простору. Найвідоміші «фотометричний парадокс» Г. В. Ольберса і

«гравітаційний парадокс» Г. Зелігера. Перший полягає в твердженні, що в нескінченному, стаціонарному і рівномірно заповненому зорями Всесвіті нічне небо повинно яскраво світитися (його яскравість повинна бути близькою до яскравості Сонця), бо проміння від нескінченного числа далеких зір щільно заповнює небесну сферу. Цей парадокс розв'язано в 20 ст. відкриттям космологічного червоного зміщення, пов'язаного з розширенням Всесвіту (див. Космологія) — в силу червоного зміщення яскравість зір далеких галактик зменшується пропорційно віддалі до них. Парадокс Зелігера полягає в твердженні, що застосування Ньютонівського закону тяжіння до нескінченного Всесвіту, рівномірно заповненого матерією, приводить до нескінченного гравітаційного потенціалу в кожній точці. Скінченний результат випливає з релятивістської теорії тяжіння (див. Відносності теорія). Ці К. п. не виникають у моделі Всесвіту, запропонованій шведським астрономом К. Ф. Шарльє (1862—1934), за якою Всесвіт є нескінченною сукупністю систем все зростаючого порядку складності, що входять одна в одну. Відомий також К. п. про т. з. теплову смерть — стан термодинамічної рівноваги Всесвіту. Цей К. п. викликаний формальним застосуванням другого термодинаміки початку до всього Всесвіту. У сучас. космології, яка бере до уваги факт нестаціонарності реального Всесвіту, цей парадокс не виникає.

Лит.: Климишин И. А. Астрономия вчера и сегодня. К., 1977.

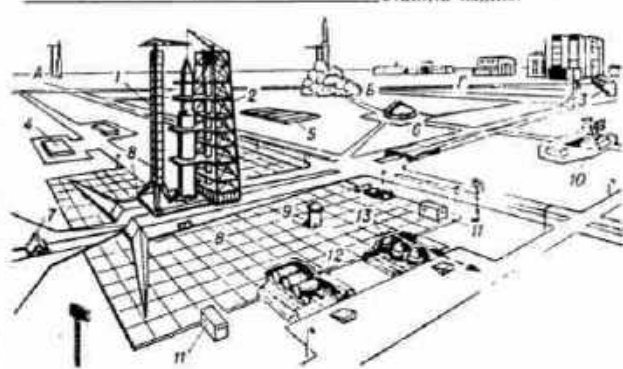
П. І. Фомін.

КОСМОЛОГІЯ (від *космос* і грец. *логос* — вчення) — наука про будову й еволюцію Всесвіту (В.). Метою К. є побудова моделі В. як цілого на базі сучас. фіз. і астр. знань. У своїх висновках К. спирається на спостережні дані позагалактичної астрономії та на релятивістську теорію тяжіння (див. Відносності теорія). В сучас. К. фундаментальним є висновок про нестаціонарність В., а саме про взаємне віддалення скупчень галактик (розширення В.). Це твердження базується на ефекті червоного зміщення ліній у спектрах далеких галактик. Згідно з сучас. уявленнями, розширення В. почалося бл. 20 млрд. років тому з дуже щільного й гарячого стану («гарячий» В.). Цей

З. А. Космодем'янська.

Космодром: А, Б, В — стартові позиції; Г — технічна позиція; 1 — кабельно-заправна башта; 2 — башта обслуговування; 3 — вилітний командний пункт; 4 — сховище й заправа станції окислювача; 5 — басейн з водою системи пожежогасіння; 6 — командний пункт; 7 — газондольовий; 8 — пускова система; 9 — башта для приладів наведення ракети за азимутом; 10 — радіолокаційна станція; 11 — захист для обслуговування; 12 — сховище й заправа станції палива; 13 — сховище й заправа станції палива.

КОСМОНАВТ

висновок підтверджується існуванням т. з. *реліктового випромінювання*, яке інтерпретується як залишок, слід епохи високих щільностей і т-р. Існує кілька космологічних моделей, що намагаються узгодити спостережні дані про В. з осн. принципами фізики. Найбільш розроблені однорідні ізотропні моделі гарячого розширюючого В.— т. з. відкрита, плоска і замкнута моделі Фрідмана. Вони базуються на розв'язках рівнянь

яка випробовує, досліджує й експлуатує космічну техніку в космічному польоті. В США та деяких ін. країнах К. наз. астронавтами. К. проходять спец. медикобіол. і тех. підготовку. В СРСР підготовку К. розпочато 1960, в США — 1959. Першими К. були льотчики, пізніше участь у космічних польотах почали брати інженери, лікарі та ін. За станом на 20.IX 1980 було 98 К. та астронавтів (табл., с. 442, 444). Доведено, що незалежно від фаху фізично здорова людина може працювати в космосі. Перший у світі космонавт — громадянин СРСР Ю. О. Гагарін. В Рад. Союзі К., які здійснили видатні польоти в космос, присвоюється звання *льотчик-космонавт СРСР*. Див. також *Зоряне містечко* і статті про окремих космонавтів (астронавтів).

КОСМОНАВТИКА [від космос і грец. ναυτική (τέχνη) — мистецтво мореплавання, кораблеводіння] — теоретичні й практичні галузі науки і техніки, що забезпечують можливість дослідження й освоєння космічного простору у позаземних об'єктів з використанням різних космічних літальних апаратів. У 80-х рр. 19 ст. народо-волець М. І. Кибальчич, страчений за участь у замаху на царя, розробив перший у світі проект ракетного літального апарата для польоту людини. Наук. розробка теор. осн. К. належить К. Е. Ціолковському, який у праці «Дослідження світових просторів реактивними приладами» (1903) передбачив неминучість виходу людства, що розвивається, в космічний простір. Він запропонував як окислювач для ракетного палива використовувати рідкий кисень, а як паливе — рідкий водень, які широко застосовуються і в сучасній техніці. Подальше вивчення теор. проблем К. пов'язане з іменами Ф. А. Цандера, Ю. В. Кондратюка, О. М. Ісаєва, франц. ученого Р. Ено-Пельтрі. Р. Годдарда, Г. Оберта.

В СРСР роботи в галузі ракетної техніки розпочалися в 20-х рр. В Києві була організована (19.VI—1.IX 1925) перша в світі виставка з проблем вивчення світового простору. На виставці, зокрема, був представлений експонат міжпланетного відділу — проект атомно-ракетного корабля системи київ. інженера О. Федорова. В орг-ції і проведенні виставки активну участь брали Д. О. Граве, Б. І. Срезневський, В. Г. Шатошников, Є. О. Патон, К. К. Сімінський та ін. На базі організованої Газодинамічної лабораторії (ГДЛ, Ленінград, 1927) і Групи вивчення реактивного руху (ГВРР, Москва, 1932) було створено (1933) Реактивний н.-д. ін-т (РНДІ), який став школою кадрів для подальшого розвитку К. в СРСР. Теор. основу сучас. К. становлять: космогонія, космологія, небесна механіка, фізика і хімія космосу; теорія ракетно-космічних систем і реактивних двигунів, систем і процесів керування космічним польотом і космічного зв'язку; енергетика, матеріалознавство, біологія, медицина та ін. Тех. основу К. становлять: ракетно-космічні

системи, до складу яких входять транспортні ракети-носії для доставки вантажів на орбіти штучних космічних об'єктів, космічні літальні апарати, ракетні двигуни, наземні комплекси, заводів-виробовлювачі.

Початком космічної ери є запуск в СРСР (4.X 1957) першого в світі *штучного супутника Землі* (табл.), створеного під керівництвом основоположника практичної космонавтики — С. П. Корольова. Політ Ю. О. Гагаріна на кораблі «Восток» (12.IV 1961) ознаменував початок епохи безперервного проникнення людини у Всесвіт. Експерименти та дослідження, виконані на багатомісних кораблях «Восход», вихід людини у відкритий космос, польоти на кораблях «Союз» передували створенню орбітальних станцій. Орбітальні станції «Салют» — магістральний напрям розвитку рад. К. Видатним етапом у розвитку К. був політ амер. космічного корабля «Аполлон» на Місяць, висадка астронавтів на його поверхню і повернення їх на Землю.

В СРСР створено *автоматичні місячні станції*, дві з яких («Луна-16» і «Луна-20») доставили на Землю зразки місячного ґрунту, і атом. самохідний апарат «Луноход». Польоти *автоматичних міжпланетних станцій* до Венери, Марса, Меркурія, Сатурна, Юпітера дали змогу одержати нові дані про ці планети (див. «Венера», «Вікінг», «Вояджер», «Луна», «Марінер», «Марс», «Піонер»). Практич. К. включає наук. експерименти по вивченню навколосвітнього космічного простору, планет та їхніх природних супутників, Сонця, сонячно-земних та ін. міжпланетних зв'язків; дослідження еволюції зір, проблеми утворення складних органічних сполук у далекому космосі, що має велике значення для пояснення зародження життя. До завдань К. належить і даліше вдосконалювання космічної техніки. З 1962 в СРСР запускаються дослідницькі супутники серії «Космос». В інтересах фундаментальних і прикладних наук проводяться мед.-біол. експерименти, а також дослідження процесів зародження високоенерг. космічних променів, анігіляції речовини і антиречовини. Для пошуку природних копалин, рибних запасів, оцінки лісових і с.-г. угідь, картографування широко використовується космічне знімання. Штучні супутники зв'язку (див. «Молнія», «Радуга», «Екран») дали змогу забезпечити телевізійні, телеграфні й радіотелефонні передачі на великі віддалі. Важливим етапом космічних досліджень є вивчення технологічних процесів: космічне зварювання у вакуумі (уперше провів 1969 В. М. Кубасов на установці «Вулкан», розроблений в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР; цим експериментом було покладено початок *космічній технології*), вирощування кристалів в умовах невагомості тощо. Так, вплив невагомості на деякі металургійні і кристалогічні процеси в матеріалах вивчалися під час спільного рад.-амер. польоту за програмою ЕПАС, на орбі-

Льотчики-космонавти СРСР

Прізвище та ініціали	Роки польотів	Прізвище та ініціали	Роки польотів
Гагарін Ю. О.	1961	Добровольський Г. Т.	1971
Титов Г. С.	1961	Пацаєв В. І.	1971
Ніколаєв А. Г.	1962, 1970	Лазарев В. Г.	1973, 1975
Попович П. Р.	1962, 1974	Макаров О. Г.	1973, 1975, 1978
Биковський В. Ф.	1963, 1976, 1978	Клямук П. І.	1973, 1975, 1978
Ніколаєва-Терешкова В. В.	1963	Лебедев В. В.	1973
Комаров В. М.	1964, 1967	Артохін Ю. П.	1974
Феоктистов К. П.	1964	Сарафанов Г. В.	1974
Бгоров Б. Б.	1964	Дьомін Л. С.	1974
Беляєв П. І.	1965	Губарев О. О.	1975, 1978
Леонов О. А.	1965, 1975	Гречук Г. М.	1975, 1977—78
Береговий Г. Т.	1968	Жолобов В. М.	1976
Шаталов В. О.	1969 (2 р.), 1971	Аксьонов В. В.	1976, 1980
Волинов Б. В.	1969, 1976	Зудов В. Д.	1976
Єлісєєв О. С.	1969 (2 р.), 1971	Рождественський В. І.	1976
Хрунов Є. В.	1969	Глазюк Ю. М.	1977
Шонін Г. С.	1969	Ковальов Ю. В.	1977, 1978
Кубасов В. М.	1969, 1975, 1980	Рюмін В. В.	1977, 1979, 1980
Філіпенко А. В.	1969, 1974	Романенко Ю. В.	1977—78, 1980
Волков В. М.	1969, 1971	Джанібеков В. О.	1978
Горбатко В. В.	1969, 1977, 1980	Іванченков О. С.	1978
Севаст'янов В. І.	1970, 1975	Ляхов В. П.	1979
Рукавишников М. М.	1971, 1974, 1979	Попов Л. І.	1980
		Малишев Ю. В.	1980

(Ейнштейна) релятивістської теорії гравітації, одержаних О. О. Фрідманом 1923, і теорії «гарячого» В., запропонованій амер. вченим Г. О. Гамовим та ін. 1948. Ця теорія пояснює відносний вміст водню, гелію та важких елементів у В. термоядерним синтезом в умовах надщільного і гарячого стану матерії на ранній стадії розширення В. З неї випливало, зокрема, завбачення існування у В. в сучас. епоху «реліктового» випромінювання з т-рою у кілька градусів Кельвіна. Таке випромінювання справді було відкрито 1965 в результаті розвитку мікрохвильової радіоастрономії. Це стало підтвердженням моделі «гарячого» В. Поряд із значними досягненнями К. містить ряд глибоких нерозв'язаних проблем, пов'язаних з питаннями про природу початкового стану В., властивості матерії при надвисоких щільностях енергії тощо.

Лит.: Зельдович Я. Б., Новиков І. Д. Ствоєння і еволюція Всесенної. М., 1975; Климишин І. А. Астрономія вчора і сьогодні. К., 1977; Пиблс П. Физическая космология. Пер. с англ. М., 1975. П. І. Фомін. **КОСМОНАВТ** (від космос і грец. ναύτης — мореплавець) — людина,

Льотчики-космонавти соціалістичних країн

Прізвище та ініціали	Країна	Рік польоту
Ремек В.	ЧССР	1978
Гермашевський М.	ПНР	1978
Йен З.	НДР	1978
Іванов Г.	НРБ	1979
Фаркаш Б.	УНР	1980
Бам Туан	СРВ	1980
Гамайо	Куба	1980
Мендес А.		

гальних станціях «Салют». 19.VIII 1979 рад. космонавти В. П. Ляхов і В. В. Рюмін успішно завершили найдовший в історії 175-добовий політ у космічному просторі. У ході цього польоту вперше на орбіті екіпаж змонтував космічний радіотелескоп КРТ-10, за допомогою якого проведено широку астрофіз. і геофіз. дослідження. Уперше в практиці космічних польотів була введена в дію і широко використовувалася система двостороннього телевізійного зв'язку. Одержано нові важливі відомості про вплив факторів космічного польоту на

організм людини, які доводять можливість тривалої активної діяльності в умовах невагомості. Дослідження, що їх проводили на борту пілотованих космічних комплексів «Союз» — «Салют» за програмою «Інтеркосмос» міжнар. екіпажі (О. О. Губарев і В. Ремек, П. І. Климук і М. Гермашевський, В. Ф. Биковський і З. Йен, В. М. Кубасов і Б. Фаркаш, В. В. Горбатко і Фам Туан, Ю. В. Романенко і А. Тамайо Мендес), забезпечують країни соціалістич. співдружності інформацією про природні ресурси, метеорологічні-

ми та ін. даними. Розвивається міжнар. співробітництво в галузі дослідження й використання космічного простору. За допомогою рад. ракет-носіїв було запущено перший чехослов. штучний супутник Землі «Magion», індійські «Аріабата» і «Бхаскара» та франц. МАС-1, МАС-2 і «Сніг-3». Засоби космічної навігації дають змогу з високою точністю визначати місцезнаходження кораблів і літаків; засоби космічної метеорології (див. «Метеор 2») підвищують надійність прогнозів погоди. Вигоди від практичних застосувань К. пе-

Основні події в дослідженні космічного простору

Дата запуску	Країна	Назва супутника, корабля, станції	Основна характеристика	Дата запуску	Країна	Назва супутника, корабля, станції	Основна характеристика
4.X 1957	СРСР	Перший радянський ШСЗ *	Досягнуто першої космічної швидкості.	10.XI 1970	СРСР	«Луна-17»	М'яка посадка на Місяць доставки самохідного апарата «Луноход-1» на його поверхню.
2.I 1959	СРСР	«Луна-1» («Мечта»)	Досягнуто другої космічної швидкості. Станція пролетіла (4. I) на віддалі 6000 км від Місяця. Дослідження в навколомісячному і міжпланетному просторах.	19.IV 1971	СРСР	«Салют»	Перша довготривала пілотована орбітальна станція.
12.IX 1959	СРСР	«Луна-2»	Станція досягла (14.IX) поверхні Місяця.	19.V 1971	СРСР	«Марс-2»	} АМС виведено на орбіти штучних супутників Марса (27.XI і 2.XII). Капсула «Марса-2» досягла поверхні планети, а спускний апарат «Марса-3», здійснивши м'яку посадку, передав відеосигнали.
4.X 1959	СРСР	«Луна-3»	Обліт Місяця (6.X), фотографування його зворотного боку і передавання знімків на Землю.	28.V 1971	СРСР	«Марс-3»	
12.II 1961	СРСР	«Венера-1»	Перший політ АМС ** до Венери. Станція пролетіла (19—20. V 1961) на віддалі, меншій за 100 тис. км від її поверхні.	3.III 1972	США	«Піонер-10»	Проліт АМС поясу астероїдів і Юпітера з наступним виходом за межі Сонячної системи.
12.IV 1961	СРСР	«Восток»	Перший політ людини навколо Землі (Ю. О. Гагарін).	8.VI 1975		«Венера-9»	} Перший і другий штучні супутники Венери. Панорамне знімання поверхні планети (22.X і 25.X). Комплексне дослідження планети і навколопланетного простору.
16.III 1962	СРСР	«Космос»	Перший ШСЗ з цієї серії.	14.VI 1975	СРСР	«Венера-10»	
1.XI 1962	СРСР	«Марс-1»	Перший політ АМС до Марса. Станція пролетіла (19.VI 1963) поблизу планети.	15.VII 1975	СРСР	«Союз-19»	} Перший міжнародний політ за програмою ЕПАС. Стикування КК «Союз-19» (О. А. Леонов, В. М. Кубасов) і «Аполлон» (Т. Стаффорд, В. Бранд і Д. Слейтон), взаємні переходи космонавтів, спільні і автономні наукові і технічні дослідження.
18.III 1965	СРСР	«Восход-2»	Перший вихід людини у відкритий космос (О. А. Леонов).		США	«Союз-19»	
31.I 1966	СРСР	«Луна-9»	М'яка посадка автоматичної місячної станції на поверхню Місяця.	20.VIII 1975	США	«Вікінг-1»	} Дослідження Марса з метою виявлення на його поверхні ознак біологічної активності. Дослідження Юпітера, Сатурна та їхніх супутників.
31.III 1966	СРСР	«Луна-10»	Перший штучний супутник Місяця.	9.IX 1975	США	«Вікінг-2»	
15.IX 1968	СРСР	«Зонд-5»	} Обліт Місяця і повернення на Землю з використанням балістичного і керованого спусків.	20.VIII 1977	США	«Вояджер-2»	
10.XI 1968	СРСР	«Зонд-6»		5.IX 1977		«Вояджер-1»	
21.XII 1968	США	«Аполлон-8»	Перший політ людини до Місяця (Ф. Борман, У. Андерс, Дж. Ловелл).	2.III 1978	СРСР	«Союз-28»	Політ першого міжнародного екіпажу (О. О. Губарев, В. Ремек).
14—15.I 1969	СРСР	«Союз-4»	} Ручне стикування на орбіті пілотованих КК*** «Союз-4» (В. О. Шаталов) і «Союз-5» (Б. В. Волинов, О. С. Єлісєєв, Є. В. Хрунов) і створення на орбіті першої експериментальної космічної станції.	25.II 1979	СРСР	«Союз-32»	Довготривале (175 діб) перебування екіпажу в космічному польоті (В. П. Ляхов, В. В. Рюмін).
16.VII 1969	США	«Аполлон-11»		9.IV 1980	СРСР	«Союз-35»	Стикування КК (Л. І. Попов, В. В. Рюмін) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Прогресс-8». Проведення профілактичних і ремонтно-відновних робіт з метою забезпечення дальшого функціонування станції в пілотованому режимі, а також продовження наук. експериментів.
17.VIII 1970	СРСР	«Венера-7»	М'яка посадка АМС на Венеру.	5.VI 1980	СРСР	«Союз Т-2»	Проведено випробування й відпрацювання різних режимів керування і нових бортових систем транспортного корабля серії «Союз Т» у пілотованому варіанті (В. В. Аксьонов, Ю. В. Малишев.)
12.IX 1970	СРСР	«Луна-16»	М'яка посадка на Місяць, буріння місячного ґрунту і доставка його зразків на Землю.				

* ШСЗ — штучний супутник Землі.

** АМС — автоматична міжпланетна станція

*** КК — космічний корабель.

КОСМОНАВТІВ
МОРЕ

Астронавти США

Прізвище та ініціал	Роки польотів
Шепард А.	1961, 1971
Гріссом В.	1961, 1965, 1967*
Гленн Дж.	1962
Карпентер М.	1962
Шіра У.	1962, 1965, 1968
Купер Г.	1963, 1965
Янг Дж.	1965, 1966, 1969, 1972
Макдівіт Дж.	1965, 1969
Уайт Е.	1965, 1967*
Конрад Ч.	1965, 1966, 1969, 1973
Борман Ф.	1965, 1968
Ловелл Дж.	1965, 1966, 1968, 1970
Стайффорд Т.	1965, 1966, 1969, 1973
Армстронг Н.	1966, 1969
Скотт Д.	1966, 1969, 1971
Серван Ю.	1966, 1969, 1972
Коллінз М.	1966, 1969
Гордон Р.	1966, 1969
Олдрін Е.	1966, 1969
Чаффі Р.	1967*
Ейзел Д.	1968
Каннінгем У.	1968
Андерс У.	1968
Швікарт Р.	1969
Бін А.	1969, 1973
Суїдджер Дж.	1970
Хейс Ф.	1970
Мітчелл Е.	1971
Русс С.	1971
Ірвін Дж.	1971
Уорден А.	1971
Дьюк Ч.	1972
Маттінглі Т.	1972
Еванс Р.	1972
Шмітт Х.	1972
Бейн П.	1973
Герріон О.	1973
Лусма Дж.	1973
Гібсон Е.	1973—74
Карр Дж.	1973—74
Кервін Дж.	1973—74
Поур У.	1973—74
Бранд В.	1973
Слейтон Д.	1975

* Загинув під час наземних випробувань.

реверсують усі витрати на її розвиток. К. допомагає у розв'язуванні ряду проблем збереження навколишнього середовища на Землі для розвитку людства, зміни клімату в міру розвитку виробн. і пов'язаних з ним перетворень у природі, сприяє ліквідації небезпек нагромадження шкідливих пром. і радіоактивних відходів. До проблем, що стоять перед К., належать: зниження транспортних витрат, зокрема застосуванням космічних систем багаторазового використання, створенням апаратури для дистанційного вивчення природних ресурсів, астродії, спостережень та ін. Сучасна К. є важливою частиною наук-тех. і соціального прогресу. Див. також *Життєзабезпечення* в космічному польоті, *Космічна психологія*, *Космічне право*, *Космічна медицина*, *Космонавт*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Ціолковський К. Э. Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1951—54; Эльзберг П. Е. Введение в теорию полета искусственных спутников Земли. М., 1965; Лепантоский В. И. Механика космического полета в элементарном изложении. М., 1974; Бурдаков В. П., Давыдов Ю. И. Внешние ресурсы и космонавтика. М., 1976; Космические исследования земных ресурсов. М., 1976; Достижения советской космонавтики. М., 1979; Див. також *Лит. до статті Космічна навігація*, *Космічний корабель*. В. П. Мистин.

КОСМОНАВТІВ МОРЕ — океанське море Індійського ок. біля берегів Антарктиди, між Землею Ендербі й морем Рісер-Ларсена, від якого відокремлене підводним хребтом Гуннерус. Площа 699 тис. км², глиб. до 5127 м. Майже цілий рік вкрите дрейфуючою кригою, багато *айсбергів*. На узбережжі К. м. — рад. антарктична станція Молодіжна і япон. станція Сьова. Назване 1962 учасниками рад. антарктичної експедиції на честь перших космонавтів.

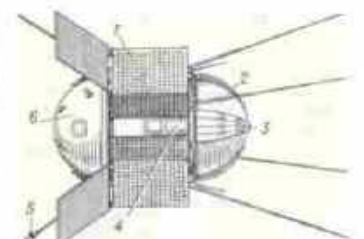
КОСМОПОЛІТИ (грец. κοσμοπολίτης — громадянин світу) в біології — рослини і тварини, поширені майже по всій земній кулі. К. найчастіше бувають рідкі, класи, родини (напр., горобцеподібні, коловертки, злакові). Серед родів і видів К. мало. Це — водяні і болотні рослини (напр., ряска, рогоз вузьколистий), а також бур'яни (напр., тонконог) та тварини, що сусідують з людиною (напр., пацюк сірий) тощо.

КОСМОПОЛІТИЗМ (від грец. κοσμοπολίτης — громадянин світу) — реакційна буржуазна ідеологія, що проповідує зречення національних традицій і культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет. Капіталізм використовує ідеї К. як ідеологічне знаряддя своєї експансіоністської політики. К. особливо поширився в епоху імперіалізму. В зв'язку з розпадом колоніальної системи імперіалізму і розвитком національно-визвольного руху бурж. ідеологи твердять про «застарілість» поняття «нац. суверенітету», «патріотизму» тощо. К. закликає до злиття націй шляхом насильницької асиміляції. Пропаганда К. ослаблює боротьбу народів за нац. незалежність К. несумісний з пролет. інтернаціоналізмом. Важливим завданням комуні-

стичного виховання є боротьба проти будь-яких проявів космополітизму.

КОСМОС (грец. κοσμος — устрій, порядок, світ) — те саме, що й Всесвіт. З поняття «космос» часто виключають Землю з її атмосферою. Див. також *Космонавтика*.

«КОСМОС» — 1) Назва серії рад. штучних супутників Землі (ШСЗ), а також комплексної програми вивчення космічного й навколоземного простору, земної атмосфери і поверхні, біосферних досліджень, конструкційно-технологічного відпрацювання космічної техніки. Програма «К.» передбачає вивчення космічного радіовипромінювання, магнітного поля Землі та радіаційних полів Землі, концентрації заряджених частинок, метеорологічних спостережень, біол. експерименти тощо. Запуски ШСЗ за цією програмою розпочато 16.III 1962, на 12.VIII 1981 запущено 1205 апаратів. Висота орбіти «К.» — 145—60600 км. Типовий апарат «К.» містить наук.

Штучний супутник Землі серії «Космос» для дослідження радіаційного поясу Землі: 1 — сонячна батарея; 2 — блок буферних батарей; 3 — система терморегулювання; 4 — блок обслуговування апаратури; 5 — датчик положення супутника; 6 — відсік наукової апаратури.

апаратури; радіоблоки зв'язку з Землею, вимірювання параметрів орбіти, телеметрії; системи орієнтації й стабілізації, енергозабезпечення й терморегулювання; об'єднану систему керування бортовим комплексом (мал.). Відповідно до конкретного призначення до складу «К.» входять блоки, які повертаються на Землю, блоки, що забезпечують маневрування й автономію, а також апаратами, системи життєзабезпечення для біол. об'єктів. На ШСЗ «К.» досліджуються питання безпеки пілотованих польотів, проводяться відпрацювання систем орієнтації, стикування, спуску з орбіти тощо. Результати досліджень, проведених за допомогою ШСЗ «К.», сприяли розвитку космічного радіозв'язку, космічної навігації, метеорології, астрономії та ін. Запуски ШСЗ, оснащуваних апаратурою країн — учасниць РЕВ, здійснюються за програмою «Інтеркосмос». 2) Назва рад. двоступінчастої ракети-носія, за допомогою якої виводяться на орбіти штучні супутники Землі серії «Космос». Лит.: Левисов В. П. [та ін.]. Страницы советской космонавтики. М., 1973; Инженерный справочник по космической технике. М., 1977.

Г. В. Малишев.

КОСМОХІМІЯ (від космос і хімія) — наука, яка вивчає хімічний склад космічних тіл, поширеність атомів і процеси спостережуваного розподілу їх у різних космічних об'єктах (космічному просторі, Сонці, метеоритах, планетах та їхніх окремих частинах). Нуклідний (див. *Нукліди*) склад твердих тіл Сонячної системи відбиває ті процеси, які в них відбувалися від моменту виникнення ядер елементів до моменту дослідження. Вивчення на різних рівнях всієї різноманітності пов'язаних з цим явищ охоплює такі проблеми К.: 1) дослідження походження елементів; 2) встановлення складу речовини протосонячної газопилової хмари та фіз.-хім. умов її еволюції у процесі формування Сонця, Землі, ін. планет, метеоритів; 3) з'ясування історії космічної речовини від моменту її зародження до сучасного стану в об'єкті Сонячної системи; 4) розробка моделей диференціації речовини у протопланетній (протосонячній) газопиловій хмарі і в процесі планетотворення, зокрема формування геосфер; 5) реконструкція геологічного етапу історії Землі тощо. К. — нова галузь знань, що набула значного розвитку у 2-й пол. 20 ст.

Лит.: Соболевич Э. И. Изотопная космохимия. М., 1974; Космохимия Луны и планет. М., 1975; Войткевич Г. В. Основы теории происхождения Земли. М., 1979.

Е. В. Соболевич.
КОСОВ Сильвестр [р. н. невід. — п. 23.IV (3.V) 1657, Київ] — укр. церковний діяч і письменник. Походив з білорус. православної шляхти. До 1631 був учителем Віленської і Львів. братських шкіл, 1631—33 — Київ. лаврської школи та Києво-Братської колегії. З 1634 — моголівський і мстиславський єпископ. У 1647 обраний кн. митропол. том. В кін. 40—50-х рр. очолював опозицію вищого укр. духовництва політиці возз'єднання України з Росією. Разом з тим К. виступав у своїх творах проти *Брестської унії* 1596, за зрівняння в правах православного духовництва з католицьким. Автор богословсько-полемичних творів і житій.

КОСОВЕЛ (Kosovel) Среčko (18.III 1904, Сежана — 27.V 1926, Томай) — словен. поет. Революц. світогляд, гостре відчуття соціальної і нац. кривди аумовили бунтівний характер багатьох віршів К. (надруковані тільки після визволення країни 1945). Найзначніші революц. поезії — «Червоний атом», «Революцій», «Не журися, друже...», «Балада про народ», зразки інтимної лірики — «Сосни», «Балада», «Краське село» тощо.

В. Г. Гримич.
КОСОВО (1963—69 — Косово і Метохія) — соціалістичний автономний край у Югославії, в складі Соціалістичної Республіки Сербія. Площа 10,9 тис. км². Нас. 1,25 млн. чол. (1971). Столиця — м. Приштина. Більша частина тер. — улоговини Косово Поле і Метохія. Клімат помірний, континентальний. Гол. річки — Білий Дрин та Ібар. На схилах гір поширені широколистяні ліси. Розвинуте с. г. Вирощують гол. чин. кукурудзу

і швидко, а також ячміню, овес, пшеницю, цукр, буряки, овочі. Садівництво і виноградарство. В горах розводять велику рогату худобу і овець. У пром-сті провідне місце належить гірничодобувній галузі. На К. припадає значна частина видобутку спінчено-цинкової руди і виплавки свинцю та цинку в країні. Добувають також лігніт, хроміт, магнізит. Підприємства маш.-буд., хім. (в Обиділі працює гірничо-енергетичний комбінат «Косово»), цем., деревообр., паперової, текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Кустарні промисли, у т. ч. виготовлення золотих філігранних виробів.

КОСОВО ПОЛЕ — міжгірська улоговина на Пд. Сербії. Під час завоювання турками Балкан 15.VI 1389 на К. П. біля м. Приштина відбулася вирішальна битва між об'єднаними силами сербів та босняків (15—20 тис. сол.) на чолі з серб. князем Лазарем і армією тур. султана Мурада I (27—30 тис. сол.), яка, незважаючи на героїчний опір військ князя Лазаря, закінчилася перемогою турків. Після битви на К. П. Сербія стала васалом тур. султанів (1459 включено до складу *Османської імперії*).

КОСОЙ Феодосій (рр. н. і см. невід.) — глава єретичної течії (див. *Ересі*), ідеолог селянства і міської бідноти серед. 16 ст. в Росії, чернець. За походженням холоп. Світослав К. сформувався під впливом ідей нестяжательства (див. *Нестяжатель*). У 1554 був ув'язнений, але втік до Литви. К. виступав проти феод. ладу, церк. ієрархії та монастирського землеволодіння, проповідував рівність людей. К. полемізував з реакційним церк. письменником ченцем Зіновієм Отенським. З творів останнього (написаних 1565—66) відомі погляди К. Праці самого К. не збереглися.

КОСОНОВ Йосип Йосипович (1866, станиця Каменська, тепер м. Каменськ-Шахтинський Ростов. обл.—22.III 1922) — укр. рад. фізик та метеоролог, акад. АН УРСР (з 1922). Закінчив (1889) Київ. ун-т, де залишився працювати (з 1903 — професор), протягом 20 років — зав. кафедрою фіз. географії ун-ту. Досліджував електр. та оптичні явища. К. уперше застосував ультрамікроскоп для вивчення явищ електролізу. Велику увагу приділяв питанням агрометеорології. Автор посібників та ін. праць з фізики. Брав активну участь у роботі Рос. асоціації фізиків, Київ. фізико-хім. та ін. наук. т-в, в організації і роботі Вищих жіночих курсів у Києві.

КОСОБІСТЬ — відхилення ліній зору одного ока від спільної точки фіксації з порушенням бінокулярного зору. Спричиняється К. порушенням іннервації м'язів ока, аномалією *рефракції ока*, природженим або набутиим зниженням гостроти зору на одне око тощо. Все це може призводити до відхилення одного ока в той чи інший бік. Розрізняють співдружну К., при якій око, що косить, рухається слідом за здоровим і кут між їхніми зоровими осями залишається постійним;

буває частіше у дітей. При т. з. збіжній К. хворе око повернене до носа, при розбіжній — до скроні. Двоїння не спостерігається; гострота зору косого ока здебільшого знижена. Паралітична К. спричиняється гол. чин. *парезом* або *паралічем* зовн. м'язів ока, що здебільшого є наслідком захворювань мозку. Трапляється в будь-якому віці. Рухливість ока, що косить, обмежена, гострота зору тривалий час не знижується, виникає двоїння предметів, іноді — запаморочення. Лікування спрямоване гол. чин. на усунення захворювання, що спричинило К. *Літ.*: Многоотное руководство по глазным болезням, т. 3, кн. 1, М., 1962; Пильман Н. И. Исправление косоглазия у детей, К., 1979.

КОСПАР [англ. COSPAR; Co(mmittee on) Spa(ce) R(earch)] — комітет з космічних досліджень при Міжнародній раді наукових спілок. Створений у жовтні 1958. Мета К. — координація наук. досліджень, що проводяться за допомогою космічних літальних апаратів, а також наземних засобів. До складу К. входять представники 10 міжнар. союзів і нац. академій наук 32 країн, у т. ч. СРСР. Результати космічних досліджень обговорюються на щорічних нарадах і сесіях. На ХХІ сесії К., що відбулася у червні 1978 в Інсбруку (Австрія), реорганізовано його структуру — замість робочих груп створено тематичні комітети з таких напрямів космічних досліджень: вивчення з космосу темної поверхні, вивчення космічної плазми в Сонячній системі, астрофіз. дослідження з космосу, космічна біологія та ін. У червні 1980 в Будапешті відбулася ХХІІ сесія КОСПАРУ. М. В. Братішук.

КОССАК Василь Андрійович (12.II 1886, м. Чортків, тепер Терноп. обл.—23.V 1932, м. Стрий, тепер Львів. обл.) — укр. актор, співак (тенор) і режисер. Брат М. Коссака і К. Рубчакової. Закінчив вокальну студію у Львові. В 1904—14 — соліст оперних вистав, 1915—18 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові, укр. театрів: у Коломиї (1919—24), під керівництвом Й. Стадника у Львові (1924—27), ім. М. Садовського (1928—32) в Стрию. Партий: Петро («Наталка-Полтавка» М. Лисенка), Суліман («Роксолана» Січинського), Валентин («Фауст» Гуно), Хозе («Кармен» Бізе). Вистави: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (виконував партію Андрія), «Галка» Монюшка (виконував партію Антося) та ін. П. К. Медведик.

Ю. Коссаж. Краківське весілля. 1889. Національний музей. Варшава.

КОССАК Михайло Андрійович (8.IV 1874, с. Горішня Вигнапка, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.—15.VI 1948) — укр. рад. композитор, диригент і муз. педагог. Брат В. Коссака і К. Рубчакової. Закінчив Львів. консерваторію. Був хормейстром і диригентом *Театру товариства «Руська бесіда»*. В 1917—18 диригент укр. хору в Ташкенті, хорів у *Театрі Миколи Садовського* (1918—20), театрі ім. І. Франка (1921—22). З Й. Стадником вперше на укр. сцені 1904—14 поставив опери П. Чайковського, Б. Сметани, С. Мопш-ка, Д. Пуччіні, Ж. Бізе; оперети — Ж. Оффенбаха, К. Целлера, Й. Штрауса. Завершив оркестровку опери «Роксолана» Д. Січинського, написав музику до вистав («Вій», «Лісова пісня»). К. — автор романсів, маршів, обробок нар. пісень. П. К. Медведик.

КОССАК (Kossak) Юліян (15.XII 1824, Вижниця, тепер Чернів. обл.—3.II 1899, Краків) — польс. живописець. Навчався на юридичному Ф-ті Львів. ун-ту і водночас вивчав малюнок у художника Я. Машковського. Ранні твори К. присвяті повстанню 1831 у Польщі. Писав пейзажі Волині, Поділля («Черда на Поділлі», 1886), жанрові («Полювання на Потиржичах», 1855; «Краківське весілля», 1899) та істор. («Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай-Беем», 1885; «В'їзд Яна Собеського до Відня», 1897) картини.

КОСТА (Costa) Lucy (н. 27.II 1902, Тулон, Франція) — браз. архітектор. У 1924 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. В своїй творчості спирається на досвід *функціоналізму* та нац. традиції. Архит. роботи: будинок М-ва освіти та охорони здоров'я (1937—43, в співавт. з О. Німеїром, А. Е. Рейда та ін.), житл. будинки (1948—54) в Ріо-де-Жанейро, павільйон Бразилії на Всесвітній виставці в Нью-Йорку (1939) в співавт. з Німеїром. К. — автор генплану м. Бразилія (1957).

КОСТАНДІ Кириак Костянтинівич (21.IX (3.X) 1852, с. Дофінівка, тепер у складі Одеси —31.X 1921, Одеса) — укр. живописець. У 1870—74 навчався в Одес. рисувальній школі. 1874—82 — в петерб. АМ, академіком якої став з 1907. Член Т-ва *передвижників* (з 1897), член-засновник Т-ва підрос. художників (1902—21 — його голова). К. створив картини побутового жанру («У хворого товариша», 1884, ДТГ; «В люди», 1885; «Сутинки», 1897, обидві — ДМУОМ). Зображував побутові мотиви на пейзажному тлі, здебільшого Одеси та її околиць («Гуси», 1888, ДРМ; «Старенькі», 1891; «Рання весна», 1892, обидві — ДМУОМ; «На терасі», 1899, Одес. худож. музей), малював пейзажі («З пташиного польоту», 1907; «Галки», 1915, обидві — Одес. худож. музей). Писав також портрети («Портрет М. Князєвої», 1898, Одес. худож. музей та ін.). З 1885 викладав в Одес. худож. училищі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241, а також до т. *Живопис*, т. 4, с. 120—121. *Літ.*: Афанасьєв В. К. К. Костанді. К., 1955.

Й. Й. Косомогов.

К. К. Костанай. Портрет роботи В. О. Серова. Олівець.

В. А. Коссаж.

М. А. Коссаж.

КОСТА-РІКА

Герб Коста-Рики.

КОСТА-РІКА

Площа — 50,9 тис. км²

Населення — 2,1 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Сан-Хосе

КОСТА-РІКА, Республіка Коста-Ріка — держава в Центр. Америці. На Сх. омивається Карибським м., на Зх. — Тихим ок. В адм. відношенні поділяється на 7 провінцій.

Державний лад. К.-Р. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1949. Глава д-ви й уряду — президент, що обирається населенням строком на 4 роки; має широкі повноваження. Орган законодавчої влади — Законодавча асамблея (57 депутатів; обираються населенням строком на 4 роки). Члени уряду призначаються президентом.

Природа. Тихоокеанське узбережжя К.-Р. розчленоване численними затоками та бухтами; берег Карибського м. вирівняний, заболочений. На більшій частині тер. країни — гірські хребти Кордільєр з конусами зливних і діючих вулканів. Найвища вершина — г. Чірріпо-Гранде (вис. 3820 м). Бувають землетруси. Вдоль мор. берегів та на Пн. — низовини. Поклади заліз. руди, сірки, бокситів, нафти, марганцю, міді, титану, ртуті, золота, срібла та ін. Клімат субекваторіальний і тропічний, пасатний. На низовинах пересічна т-ра січня +23°, липня +25°. Опадів на Сх. країні до 3000 мм на рік, на Зх. 1000—1500 мм. Річкова сітка густа. Найбільші річки — Сан-Хуан, Ріо-Фріо (в нижній течії судноплавні). Бл. 65% тер. країни вкрито вічнозеленими вологими тропічними лісами, на Зх. поширена савана.

Населення. Осн. населення — костариканці — гол. чин. нащадки ісп. колоністів 16—17 ст. (80%). Живуть також метиси (10%), негри й мулати (7%). Корінних жителів — індіанців (брибрі, борука та ін.) — менше 1%. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — 40,6 чол. на 1 км² (1977, оцінка). Міськ. населення — понад 36%. Найбільші міста: Сан-Хосе, Лімон. Історія. До ісп. завоювання К.-Р. населяли індіан. племена. Узбережжя К.-Р. відкрив Х. Колумб 1502. Ісп. колонізація почалася 1513. 15.IX 1821 К.-Р. була проголошена незалежною. У 1822 К.-Р. — в складі мекс. імперії, 1823—38 — федерації Сполучених провінцій Центр. Америки. В 1838 К.-Р. виділилася в самостійну д-ву. З 2-ї пол. 19 ст. в країну проникав англ. та амер. капітал. Під впливом Великого Жовтня в К.-Р. зростає робітн. рух. У 1931 засн. Компартію (з 1943 — Партія Нар. авангард К.-Р.). В 1941 К.-Р. оголосила війну фашист. Німеччині. Уряд Р. А. Кальдерона Гуардії (1940—44) під тиском трудящих провів ряд бурж.-демократичних реформ. У 1948 при підтримці США в К.-Р. розв'язано громадян. війну. Реакція перемогла при підтримці військ диктатора Нікарагуа А. Сомоси. В 1953—58 уряд, що спирався на серед. і дрібну буржуазію, змінив держ. сектор в економіці. Правобурж. уряди (1958—70) сприяли посиленню позицій капіталу США. В 1967 К.-Р. вийшла з Центр.-амер. ради оборони (засн. 1963). У 70-х рр. у К.-Р. посилюється класова й політ. боротьба. Уряд країни 1970—74 вжив ряд заходів щодо демократи-

зації внутріш. життя, зміцнення нац. суверенітету. В 1970—73 нормалізовано відносини з соціалістич. країнами. В 1974—78 проведено націоналізацію деяких іноз. нафт. компаній або забороне-но продовження контрактів з ними. В 1978 президентом обрано кандидата блоку правих партій Р. Карасо Одьйо. З 1945 К.-Р. — член ООН. К.-Р. — член Організації американських держав, Організації центральноамериканських держав, Центральноамери-

канського співтовариства. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1944 (фактично 1971). В 1970 між СРСР і К.-Р. підписано торг. угоду.

Політичні партії, профспілки. Партія Національне визволення, засн. 1945. Нац.-реформістська. Партія Національне об'єднання, засн. 1965. Блок реакційних партій торг.-пром. буржуазії. Нац.-опальна незалежна партія, засн. 1970. Реакційна. До лівої коаліції входять Костариканська соціалістична партія (засн. 1972), Партія Народний авангард Коста-Рики (засн. 1931, легальна з 1975). Загальна конфедерація костариканських трудящих, засн. 1952. Входить до ВФП. Костариканська конфедерація трудящих - демократів, засн. 1943. Входить до МКВП та ОРПТ.

Б. Г. Латишев.

Господарство. К.-Р. — агр. країна з низьким рівнем розвитку економіки. Міцні позиції в г-ві країни посідає іноз. капітал (гол. чин. США). Уряд вживає заходів щодо обмеження засилья іноз. монополій. Держ. сектор контролює банкі, енергетику, нафтопереробку, виробн. спиртних напоїв, більшу частину з-ць і ряд торг.-пром. компаній; частина викупленої в іноз. компаній землі розподілена серед селян. Основа економіки — с.г., в якому зайнято понад 35% самодіяльного населення країни. Переважають дрібні й середні сел. г-ва. Понад 60% с.-г. продукції експортується. Гол. експортні культури (збір, тис. т. 1977): кави — 79, банани — 1230. З тех. культур вирощують цукр, тростину, абакі (текст. банан), тютюн; для власного споживання — рис, кукурудзу, сорго, цитрусові тощо. Розводять (поголів'я, тис.: 1977): велику рогату худобу — 1951, свиней — 215, овець і кіз. Розвинуте рибальство. У пром.-сті зайнято бл. 14% самодіяльного населення. Розробляють невеликі родовища золота і срібла, на узбережжі випарюють сіль з мор. води. В обробній пром.-сті провідне місце належить переробці с.-г. сировини (1976 — 200 тис. т цукру, 23 тис. т пальмової олії); є підприємства по переробці деревини, нафти; текст., взут., буд. матеріалів пром.-сті. Іноз. компаніям належать з-ди автопокрішок, автоскладальний, цементний, мінеральних добрив, радіопаратури, електроламповий та ін. У 1976 вироблено 1646 млн. кВт год. електроенергії. Осн. пром. центр — Сан-Хосе. Довж. (тис. км, 1977): з-ць — 1,3, автошляхів — 24,6 (у т. ч. 2,4 — з твердим покриттям). Гол. мор. порти — Лімон і Пунтаренас. Поблизу Сан-Хосе — міжнар. аеропорт Ель-Кокі. З К.-Р. вивозять банани (16% світового експорту), каву, какао, велику рогату худобу й м'ясо, хім. товари та ін.; довозять пром. товари, трансп. засоби й устаткування, паливо тощо. Осн. торг. партнери — США, ФРН, Японія, країни Центр. Америки. Розвиваються торг.-екон. відносини з СРСР (розробка технологічних проектів, поставки пром. устаткування, підготовка нац. кадрів, спорудження ГЕС «Борука» на Пд. країні тощо). Грош. одиниця — колон. 8,57 колона = 1 дол. США (грудень 1977).

Д. В. Суцешський.

Медичне обслуговування. В 1975 було 7,5 тис. ліжок (4,2 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допомогу подавали (1976) 13 тис. лікарів (1 лікар на 1,5 тис. ж.), 360 зубних лікарів. Лікарів готують на мед. факультеті ун-ту в Сан-Хосе. В К.-Р. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. У 1977 письменних було 90% нас. У 1973 проголошено обов'язкове 9-річне навчання, але фактично обов'язкове є лише поч. школа. Всі ступені освіти безплатні. Строк навчання в поч. школі 6, у середній — 5 (3 + 2) років. У 1976/77 навч. р. у поч. школах було 375,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 143,4 тис.

Вищі навч. заклади: Ун-т К.-Р. у Сан-Хосе (засн. 1843; в 1976/77 навч. р.— 28,4 тис. студентів) і Нац. ун-т у м. Ередія (засн. 1973; в 1976/77 навч. р.— 8,5 тис. студентів). У Сан-Хосе — Академія лінгвістики (засн. 1923), Академія історії та географії, Нац. комісія по атомній енергії (засн. 1967), Нац. фонд країни, Нац. ін-т географії (засн. 1944) та ін. наук. установи. Нац. б-ка (засн. 1888), б-ка ун-ту, Нац. музей (засн. 1887) і Нац. театральна галерея, усі — в Сан-Хосе.

В. З. Клепиков. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в К.-Р. виходило 7 щоденних газет заг. тиражем 235 тис. прим. і бл. 15 ін. видань. Щоденні: «Газета» (з 1978) — урядовий бюлетень; «Ексельсіор де Коста-Рика» (з 1974), «Пренса лібре» («Вільна преса», з 1889), «Републіка» (з 1950) — незалежні; «Ора» («Час», з 1946) — орган Парті Наци. визволення; «Насейон» («Нація», з 1946) — консервативна. Щопонеділка газ. «Лібертад» («Свобода», з 1962) — орган Парті Нар. авангард К.-Р. Радіомовлення й телебачення — під управлінням урядового Департаменту над. контролю радіо-телебачення (засн. 1954). Телебачення — з 1960.

Література К.-Р. як самостійна почала розвиватися після проголошення незалежності (1821). Нац. мотиви — провідні для поетів, які 1890—91 видали колективну зб. «Костаріканська ліра». На поч. 20 ст. прозаїки Х. Гарсія Монхе, М. Гонсалес Селедон, драматурги К. Д. Уренья, Е. Калсамілья та ін. у своїх творах зображували нар. побут. Антиімперіалістичне спрямування притаманне романам 10—30-х рр. К. Галіні, Х. Кардоні, усієї творчості письменницько-комуністки Кармен Ліри (М. І. Карвахаль). Соціально-критичні тенденції в 30—60-х рр. розвинулися в романах К. Л. Фаліяса, Х. Марія Каньяса, Х. Гутьєрреса, Ф. Доблеса, новелх Х. Л. Санчеса, Д. Гальєгоса Троїо, Ф. Дурана Алаїні, віршах Х. М. Селедона, Г. Доблеса, А. Монтеро Вегі, Е. Хенкіна Доблеса, Р. Сосі. Окремі оповідання костаріканських письменників перекладано укр. мовою («Всесвіт», 1971, № 5).

Р. Ф. Естрела-Льонс. Мистецтво. Давні мист. індіанців К.-Р. пов'язані з цивілізаціями Мексика, Панами й Колумбії (вітари з каменю, прикрашені рельєфами, фігурки людей і тварин; керамічні статуетки й поліхромний посуд; фігурки й підвіски з сляву золота й міді). Живопис з'явився в 19 ст., в 20 ст. до зображення нар. життя звернулися скульптори Ф. Суьніга, живописець М. Хіменес, гравер Ф. Амьєтті. Серед нар. ремесел поширені: гончарство, ткацтво, плетіння, різьблення і розпис дерев'яних возів. У містах Ередія та Оросі збереглися церкви 18 ст., побудовані у формах бароко.

А. М. Кантор. Літ.: Коста-Рика. В кн.: Латинська Америка. М., 1976; Формування національних літератур Латинської Америки. М., 1970.

КОСТЕЛЬНИК Володимир (н. 9. X 1930, с. Петровці у Сремі, тепер СФРЮ) — укр. письменник і

журналіст у Югославії. Журналістську освіту здобув у Белграді. Гол. редактор укр. журн. «Нова думка» (з 1971), засновник і один з керівників «Союзу русинів-українців Хорватії». Пише укр. і сербохорват. мовами. В романах «Земле моя» (1967) і «Бісерні стежки» (1971) показав участь русинів-українців у нар.-визвольній війні Югославії 1941—45. Виступає і як історик. Автор книги «Під червоним прапором. Хроніка участі русинів-українців у народно-визвольній боротьбі Югославії» (1971), статей з історії Закарпаття 16—18 ст.

Тв.: [Оповідання]. В кн.: Там, коло Дунаю... Ужгород, 1976.

О. В. Миситин. **КОСТЕЛЬНИК** Гавриїл (1886, с. Руський Крстур, тепер СФРЮ — 1948) — греко-католицький священник, письменник і публіцист. Професор духовної академії у Львові. Перебуваючи на ідеалістичних позиціях, К. разом з тим виступав з критикою папства і церк. унії (див. *Брестська унія 1596*), викриваючи їх як знаряддя католицької експансії на Схід. У 1945 очолив ініціативну групу греко-католицького духовництва, яка підготувала скликання *Львівського церковного собору 1946*, що проголосив скасування унії і об'єднання з *Руською православною церквою*. Вбитий агентом *Ватикану*.

І. І. Мисович. **КОСТЕНКО** Анастоль Ілліч [н. 4 (17).VIII 1908, с. Балаклія, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник і літературознавець. В 1931 закінчив Полтав. ін-т народної освіти. З 1932 виступав з літ.-критичними статтями. Як літературознавець досліджує головним чином творчість Т. Шевченка і Лесі Українки. Автор праць «Шевченко в революційно-демократичному оточенні» (1934), «Поети комсомолу» (1936), «Мемуари як джерело вивчення життя і творчості Шевченка» (1958), «Шевченко в мемуарах» (1965), «Співацька досвітніх огнів» (1963) та ін. В жанрі худож. біографії написав книги «Леся Українка» (1971), «Оживуть степи...» (1977, у співавт.).

Ф. К. Сарана. **КОСТЕНКО** Валентин Григорович [16 (28).VII 1895, с. Уразово, тепер Валуйського р-ну Белгород. обл. — 14.VII 1960, Харків] — укр. рад. композитор, педагог і музикознавець. У 1921 закінчив Петрогр. консерваторію. З 1923 — професор Харківського музично-драматичного ін-ту та музичний керівник Українського радіо. Твори: опери («Кармелюк», 1930; «Назар Стодоля»; «Карпати», 1932), балет «Відроджений степ», твори для оркестру, інструментів, вокальна музика; музикознавчі праці.

КОСТЕНКО Ліна Василівна (н. 19.III 1930, м. Ржищів Київ. обл.) — укр. рад. поетеса. Закінчила Літературний ін-т ім. М. Горького (1956). Друкується з поч. 50-х рр. Автор поетичних зб. «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961) та ін., історичного роману у віршах «Маруся Чурай» (1979). Ліричні вірші й поеми К. відзначаються пси-

хологізмом, багатою образністю. **Тв.:** Над берегами вічної ріки. К., 1977; Маруся Чурай. К., 1979; Неповторність. К., 1980; Рос. перекл. — Луцьк: Земля, М., 1960.

КОСТЕНКО Михайло Полісвяткович [16 (28).XII 1889, с. Вейделівка, тепер Валуйського р-ну Белгородської обл. — 18.XII 1976, Ленінград] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969), Закінчив (1918) Петрогр. (тепер Ленінгр.) політех. ін-т, викладав у ньому. В 1929—32 працював на з-ді «Електросила», 1935—36 — на Харків. електромех. з-ді. З 1939 — в установах АН СРСР, 1955—66 — директор Ін-ту електромеханіки АН СРСР. Осн. праці — з теорії електр. машин і методів експериментального дослідження і проектування їх; застосування електр. тяги на змінному струмі; перетворення змінного струму на постійний; електродинамічного моделювання енерг. систем. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Ленінська премія, 1958.

КОСТЕНКО Сергій Петрович (1868, Київ — 1900, Париж) — укр. живописець. У 1884—89 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, де пізніше викладав. Брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Твори: «З базару», «За уроком», «Над Дніпром» (всі — 1891, два останні — в ДМУОМ), «Морозивник» (1892), «Біла звірниця» (1894).

КОСТЕНКО Федір Якович [10 (22).II 1896, слобода Велика Мартинівка, тепер смт, центр Мартинівського р-ну Ростов. обл. — 25.V 1942] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член Комуністичної партії з 1921. Н. в сел. смт. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1941 закінчив курси при Академії Генштабу. В 1939 командував корпусом, який брав участь у визволенні Зх. України. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 26-ю армією, в жовтні — листопаді 1941 — команд. військами Брян., з грудня 1941 — Пд.-Зх. фронтів. З квітня 1942 — заст. команд. військами Пд.-Зх. фронту. К. загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медаллю.

КОСТЕР (справж. прізвище — Янсен) Лауренс (бл. 1370, м. Гарлем, Голландія — 1440) — один з гаданих першодрукарів Європи. Був палмарем. За деякими відомостями, К. між 1426 і 1440 видавав з олова в піщаних формах рухомі літери для друкування шкільних лат. підручників — т. з. донатів. Одна з книг, друкування яких приписується К., — «Дзеркало людського порятунку» за Петра I була завезена в Росію. Щодо К., як і ін. гаданих попередників *Й. Гутенберга*, в літературі ве-

Л. В. Костенко.

М. П. Костенко.

С. П. Костенко. За уроком. 1891. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

деться полеміка. Див. *Книгодрукування*.

КОСТЕР Шарль де (1827—79) — белг. письменник. Див. *Де Костер* Ш.

КОСТЕЦЬКИЙ Борис Іванович [н. 20.III (2.IV) 1910, с. Тетіїв, тепер місто Київ, обл.] — укр. рад. учений, д-р тех. наук (з 1951), проф. (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1980). У 1940 закінчив Урал. індустр. (тепер політехніч.) н. м. Свердловськ) ін-т. В 1946—54 — на наук. роботі в ін-тах АН УРСР, 1954—66 — проф. Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації; з 1966 — Укр. с.-г. академії. Праці з питань якості поверхні металів, надійності й довговічності машин.

КОСТЕЦЬКИЙ Володимир Миколайович [28.VIII (10.IX) 1905, с. Холми, тепер смт Корюківського р-ну Черніг. обл. — 26.V 1968, Київ] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1960), чл.кор. АМ СРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В 1922—28 навчався у Київ. художньому ін-ті у Ф. Кричевського. Перші малюнки К. присвячені шахтарям і металургам Донбасу. Серед ранніх творів: «Більшовицька листівка в казармах інтервентів» (1935), «Допит ворога» (1937), обидва — в ДМУОМ; «Т. Шевченко на заслання. Після муштри» (1939, Київ, музей Т. Г. Шевченка). В період Великої Вітчизн. війни 1941—45, перебуваючи в діючій армії, створив плакати, листівки, портрети солдат та офіцерів Рад. Армії. В післявоєнні роки — автор картин («Повернення», 1947; «Вручення партійного квитка», 1959, обидві — в ДМУОМ). З 1937 викладав у Київ. худож. ін-ті, з 1944 — професор Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Лл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

КОСТЕЦЬКИЙ Платон Іванович (2.VII 1832, с. В'язьковичі, тепер с. Верівка Самбірського р-ну Львів. обл. — 1.V 1908, Львів) — укр. і польс. письменник і журналіст бурж.-консервативного напрямку. Навчався у Львів ун-ті. В 1854—55 редагував газ. «Зоря галицька», в наступні роки — співробітник і редактор ряду польс. періодичних видань у Львові. Автор зб. віршів «Поезії Платона Костецького» (1862), повісті «Перекинчик бусурманський» (1875; обидві — укр. мовою) і багатьох статей польс. мовою на суспільно-політ. і літ. теми. Р. Ф. Кирча.

КОСТІР Микола Трохимович (1818, с. Чернятин, тепер Калинівського р-ну Він. обл. — 14.VIII 1853, Валки, тепер місто Харків, обл.) — вітчизн. філолог. Закінчив Київ. ун-т (1839). Працював у Київ., потім у Харків. ун-ті (1851—53). Автор праць: «Предмет, метод і мета філологічного вивчення російської мови» (1848—50), «Філологічні дослідження в Переяславі та Києві» (1851—52).

С. І. Білокінь.

КОСТИРКО Петро Федорович [н. 2 (14).II 1897, с. Лави, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. архітектор. У 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. Вчився у П. Альошина, О. Вербицького та В. Кричевського. Споруди: пер-

ша ТЕЦ у Києві (в співавт. з Кричевським, 1931—36), житл. будинок письменників «Родін» на вул. Леніна в Києві (1931—34), *Київський музей-заповідник Т. Г. Шевченка* (в співавт. з Кричевським, 1936—38). Автор реконструкції будинку історико-красназначного музею (кол. земство) в Полтаві (1960) та архіт. частини надмогильних пам'ятників — арх. О. Вербицькому (1960), письменникові Ю. Яновському (1961) в Києві (обидва — з скульптором І. Макогоном), пам'ятника П. Запорожцю в Білій Церкві (скульптор І. Кавалерідзе, 1971). Професор Київ. худож. ін-ту з 1963.

КОСТИСТІ РИБИ (Teleostei) — надряд кісткових риб. Скелет кістковий, хребці двогнуті. Тіло вкрите циклоїдною чи ктеноїдною лускою або шипиками і кістковими пластинками, іноді голе. Довж. від 0,75 см (бичок пандака) до 6 м (меч-риба). Морські, солонуватоводні, прісноводні, проходні, напівпроходні. Роздільностатеві, є гермафродити (напр., морський карась). Запліднення зовнішнє (відкладають у воду ікру), рідше — внутрішнє (народжують мальків, напр. бельдюга, гупі). Живляться рослинною чи тваринною їжею. Поширення всесвітнє. Відомо 40 рядів, бл. 20 тис. видів, з них в СРСР понад 1000 видів, у т. ч. на Україні — 170. Серед К. р. такі види, як *ляч, сазан, лин, тарань, судак, окунь, кета, горбуша, скумбрія, тріска* та ін. К. р. — найважливіші об'єкти промислу (98% світового вилову риби) та рибництва. Походять від кісткових *ганойдів*; відомі з триасу.

А. Я. Шербица.

КОСТИЧЕВ Павло Андрійович [12 (24).II 1845, Москва — 21.XI (3.XII) 1895, Петербург] — рос. вчений, один з основоположників сучасного ґрунтознавства. Н. в сім'ї кріпака Закінчив Петербурзький землеробський ін-т (1869). За участь в революц. студент. русі 1869 був заарештований. З 1876 — викладач, пізніше проф. Петербурзького землеробського ін-ту і Петербурзького ун-ту. З 1885 працював у міністерстві землеробства і держ. майна (з 1894 — директор департаменту землеробства). Осн. праці К. присвячені вивченню біол. особливостей ґрунтоутворення і способів підвищення родючості ґрунтів. К. розробив учення про *структуру ґрунту*, уточнив саме поняття про *ґрунт*, показав, що ґрунтоутворення являє собою біол. процес, пов'язаний з розвитком рослинності і мікроорганізмів. Цінними є праці К. про ґрунти чорноземної області Росії, про утворення і властивості *перетом*, про боротьбу з *посухою*, про обробіток, удобріння і *ватування ґрунтів*. К. виявив олешиківські піски і розробив рекомендації щодо їх поліпшення; прийшов до висновку, що в степу на чорноземах може рости деревна рослинність, якщо в перші роки захищати її від бур'янів; був прибічником організації для селян шкіл, курсів і лекцій з питань землеробства. К. — автор першого в Росії підручника «ґрунтознавство» (чч. 1—3, 1886—87). Та.: *Избранные труды*. М., 1951.

Лит.: Власюк П. А. Видатний російський вчений-ґрунтознавець П. А. Костичев. К., 1951; Храпков С. А. Професор П. А. Костичев. М., 1972.

КОСТИЧЕВ Сергій Павлович [26.IV (8.V) 1877, Петербург — 21.VIII 1931, Алушта] — рос. рад. мікробіолог, фізіолог і біохімік рослин, академік АН СРСР (з 1923). Син П. А. Костичева. Закінчив фіз.-матем. ф-т Петербург. ун-ту (1900); з 1916 — зав. кафедрою фізіології рослин цього ж ун-ту. З 1923 — директор Ін-ту дослідної агрономії (з 1930 — Ін-т с.-г. мікробіології ВАСГНІЛ). Праці К. присвячені вивченню дихання рослин (К. довів генетичний зв'язок між *дыханням і бродинням*); питаням *фотосинтезу*, засвоєння рослинами азоту, ґрунтової мікробіології, анатомії рослин тощо.

КОСТИН Микола (бл. 1660 — вересень 1712) — молд. літописець. Син Мирона Костина. Освіту здобув у Яссах і Львові. Ідеолог боярства. Автор «Літопису Землі Молдавської від створення світу до 1601», «Літопису Землі Молдавської 1709—1711», які містять значний матеріал з історії України, зокрема про *Полтавську битву 1709, Прутський похід 1711* тощо.

КОСТИН Мирон (лютий 1633 — 18.XII 1691, м. Роман, тепер СРР) — молдавський держ. діяч і літописець. Ідеолог боярства, прибічник молд.-польс. зближення. До 1652 жив на Україні. Автор «Літопису Землі Молдавської від Арона-восводи» (охоплює 1595—1661), «Про рід молдаван...» та ряд творів з історії Молдавії польс. мовою. Один з розділів «Літопису...» присвячено висвітленню (тенденційному) історії укр. козацтва. В ньому зокрема, розповідається про *Берестецьку битву 1651*, бої з військом Т. Хмельницького в Молдавії 1652, 1653 (зокрема про *Сучавську оборону 1653*), учасником яких на польс. бої був автор твору.

КОСТИНА Клавдія Федорівна [13 (26).I 1900, м. Покров, тепер Влад. обл. — 4.VI 1978, Ялта] — укр. рад. учений в галузі плодінства, доктор біологічних наук (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1962). В 1925 закінчила Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працювала в Нікітському бот. саду (1925—27 і 1941). Всесоюзному н.-д. ін-ті рослинництва (1927—41), Плодоовочевому ін-ті в Мічуринську (1941—44). З 1944 — ст. науковий співробітник Нікітського бот. саду. Праці з питань систематики, сортовивчення й селекції плодівих культур. Вивела й виділила понад 90 сортів абрикоса, сливи та аличі. Створила унікальну колекцію плодівих рослин (понад 500 сортів і форм абрикоса, кілька сотень сортів і форм сливи та аличі). Нагороджена орденом Леніна Держ. премія СРСР, 1952.

КОСТКИ НАПЕРСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1651 — антифеод. селянське повстання в Речі Посполитій, очолене польс. шляхтичем О. Л. Костоком Наперським (справж. прізвище — Бзовський). Почалося у червні в Підгаллі (район Прикарпаття) під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*, незабаром поширилося за його

В. М. Костецький.

П. А. Костичев.

Костолуз звичайний.

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

11

12

До ст. Карпенко-Карий І. К.

1. Брати Тобілевичі: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий (стоять) та Нанас Саксаганський.

Карпенко-Карий у ролях:

2. Шельменко («Шельменко-денщик» Т. Катюш-Осип'яненка).

3. Іван («Бисталани» І. Карпенка-Карого).

4. Хома («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького).

Сценаризм і виставив І. Карпенка-Карого.

5. «Савва Чалий». Театр М. Садовського. Київ. 1907. (У ролі Сави Чалого — М. Садовський).

6. «Хазвін». Театр «Березіль». Харків. 1932.

7. «Суєта». Український народний театр у Пряшіві. ЧССР. 1957.

8. «Бисталани». Львівський державний академічний український драматичний театр (мені М. Заньковецької). 1954.

9. «Мартин Боруля». Київський державний український драматичний театр (мені І. Франка). 1974.

10. «Житєйське море». Київський державний український драматичний театр (мені І. Франка). 1971.

11. «Чумаки». Кіровоградський обласний український музично-драматичний театр (мені М. Кропивницького). 1956.

12. Кадр із кінофільму «Сто тисяч». Кіностудія (мені О. П. Довженка). 1964.

До ст. Квітка-Оснот'яненко Г. Ф.

1. «Святання на Гончарівці». М. Кропивницький у ролі Стецька (вперше виступив 1871). 2. «Шельменко-денщик». Сцена з вистави трупі М. Кропивницького, 1880. 3. «Святання на Гончарівці». Сцена з вистави Донецького українського драматичного театру, 1937. 4. Актори Львівського українського драматичного театру імені М. Заньковецької — учасники вистави «Шельменко-денщик» на фронті, 1943. 5. «Шельменко-денщик». В ролі Шельменка — артист О. М. Дорошенко. Центрального театру транспорту, 1946. 6. «Шельменко-денщик». Сцена з вистави Київського українського драматичного театру імені І. Франка, 1964. 7. «Маруся». Ілюстрація художника М. І. Компанієць, 1978. 8. «Пан Халасяк». Ілюстрація художника І. С. Іжакевича, 1941. 9. «Пан Халасяк». Ілюстрація художника А. Д. Базилевича, 1978. 10. «Шельменко-денщик». Кадр з фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка, 1957. 11. «Святання на Гончарівці». Кадр з фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка, 1958.

1
2

До ст. Котляревський І. П.
1. «На переправі». Картина
І. С. Ісаєвича і Ф. З. Коно-
валюка. 1950. 2. «Енеїда». Іл.
В. О. Корнієнка. 1904. 3. «Енеї-
да». Іл. Г. І. Нарбута. 1919.
4. «Енеїда». Іл. О. Г. Данченко.
1969. 5. «Москаль-чарівник». Ба-
рельєф на пам'ятнику І. П. Кот-
ляревському в Полтаві. Скульп-
тор Л. В. Писен. 1903. 6. «Енеї-
да». Іл. О. М. Довгала. 1961.
7. «Енеїда». Іл. А. Д. Базилев-
ча. 1969. 8. «Енеїда». Сцена з
вистави Запорізького театру
ім. М. Щорса. 1978. 9. «Наталка
Полтавка». Сцена з вистави
Ташкентського узбецького те-
атру ім. Мукімі. 1968. 10. «На-
талка Полтавка». Сцена з ви-
стави театру ім. М. Заньковсь-
кої Запоріжжя. 1932. 11. «Енеї-
да». Сцена з опери М. Лисенка.
Кінофільм театру опери та бале-
ту ім. Т. Г. Шевченка. 1960.
12. Кадр з телефільму «Натал-
ка Полтавка». Ужтелефільм.
1978.

3
4
5
6

7
8
9

10
11
12

1
2
3
45
6
78
9
10

До ст. Кривиницький М. Л.

1. М. Л. Кривиницький, 1890-1891 рр. М. Л. Кривиницький у ролях. 2. Шельменко («Шельменко-денщик»). Квітки-Островська. 3. Балта («Одеса» Кривиницького). 4. Карась («Запорожці за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського). 5. Коваль («Невольник» Кривиницького на Шевченком). 6. Биток («Ганай, або ж Павук» Кривиницького). 7. Іван Пелюкритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кривиницького). 8. М. Л. Кривиницький серед акторів власної трупи (80-і роки 19 ст.). 9. М. Л. Кривиницький, М. К. Садовський і М. К. Зиньковська, 1880-1890 рр. Сцени з вистав за іменами М. Л. Кривиницького. 4. «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Трупа М. П. Старинького, 1883. 8. «Зайдиголова». Трупа М. Л. Кривиницького, 1890-1891 рр. 9. «Замулені джерела». Кривиницький український музично-драматичний театр імені М. Л. Кривиницького, 1959. 10. «Дай серцю волю, заведе в неволю». Кітський український драматичний театр імені І. Франка, 1953.

11
12
13

Дні ст. Киргизька РСР.

1. В горах Терек-Ала-Тоу.
2. Фрунзе. Панорама центральної частини міста.
3. Гребля Тактогульської ГЕС.
4. Годовий конвеєр Фрунзеньського автозаводського заводу.
5. Видобування руди у високогірному кар'єрі Хайдаркенського ртутного комбінату.

6. Продукція Фрунзеньського заводу сільськогосподарського машинобудування.
7. В одному з цехів Киргизького камвольно-суконного комбінату у Фрунзе.
8. Зрошувальний канал у Чуйській долині.
9. Базово-приймальний пункт у Чуйській долині.
10. Візці на гірському пасовищі.

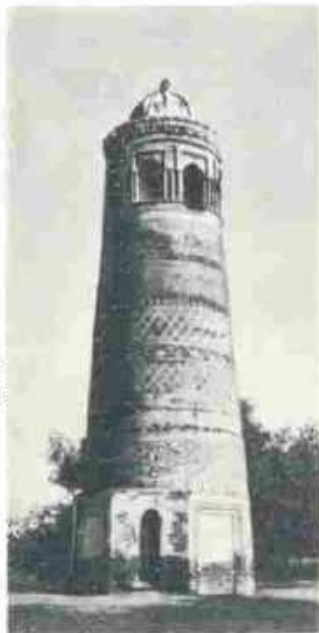

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10

До ст. Киргизька РСР.

1. Мінарет у Узгені. 11 ст.
2. Мавзолей Манаси у Іеркін'ї (р. Талас). 14 ст.
3. Киргизький театр опери та балету імені А. Малдибаєва у Фрунзе. 1953. Арх. О. І. Лабуренко.
4. Киргизький державний музей образотворчого мистецтва у Фрунзе. 1974. Арх. Ш. Джешієнбаєв, В. Назаров і Д. Ирискулієв.
5. Палац спорту імені В. І. Леніна у Фрунзе. 1974.
6. Пам'ятник М. В. Фрунзе в місті Фрунзе. 1972. Скульптори Л. І. Дубинювський і А. М. Посадо.

7. Готель «Киргизстан» у місті Фрунзе. 70-і роки 20 ст.
8. С. О. Чуйков. Дочка чабана. 1956. Державна Третьяковська галерея в Москві.
9. Сцена з балету-ораторії «Материнське поле» К. Молдобасанова. Киргизький театр опери та балету імені А. Малдибаєва. 1975.
10. Танець «Журавлі» у виконанні ансамблю танцю Киргизької державної філармонії.
11. Л. О. Ільїна. Мати. Ліногравюра. 1963.
12. Кадр з фільму «Білий пароплав». Реж. Б. Шамшкіна. 1977.

До ст. Китай.

1. Велика китайська стіна.
2. Пекін. На одній з центральних вулиць.
3. Терасовані поля в провінції Сичуань.
4. Караван верблюдів у пустелі.
5. Виллов риби в нижній течії ріки Чжусіань.

6. Панорама центральної частини Шанхая.
7. Вид частини міста Наньцзян.
8. В одному з цехів Уханьської бавовняної фабрики.
9. Аньшанський металургійний комбінат.
10. Обробіток рисового поля.

1
2

3
4
5

6
7

8

9
10

1
2
3

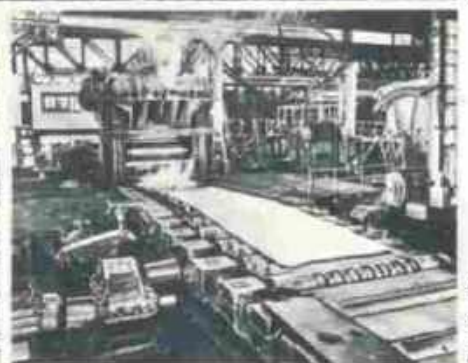
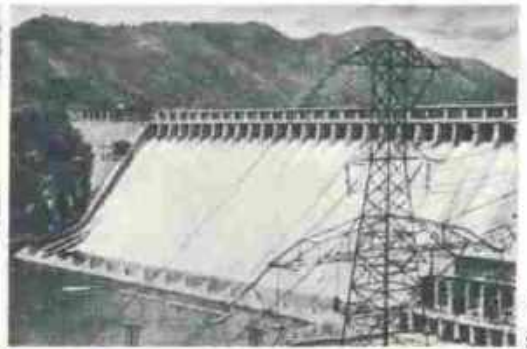
4

До ст. Китай.

1. Пагода Суньюеши в провинции Хенань. 523. 2. Храм в Цзиньцзи близ міста Тайюаня, провинція Шаньсі. 1168. 3. «Храм молитви за річці жовта» ансамбль «Храму неба» в Пекіні. 1420; перебудований 1743. 4. Внутрішній двір «Забороного міста» і ворота Тайцзинь у Пекіні. 17 ст. 5. Сюй Бейхун. Коп. Туш. 1953. 6. Модель пагоди. Срібло. 19 ст. 7. Статуєтка «Буддйське божество Гуаньїнь». Фарфор. 16 ст. 8. Посудина для жертвних узливань (гуї). Нефрит. Період Чжоу (11-3 ст. до н. е.). 9. Культова посудина у формі птаха. Бронза з інкрустацією. 13-14 ст. 10. Сцена з вистави «Сказка про небесного палацу». Пекінський музично-драматичний театр. 11. Чжоу Фан. Ян Гуяфей після купання. Кінець 8 — початок 9 ст. 12. Ці Байш. Біла. Туш, водяні фарби. Близько 1930. Музей Гугун. Пекін. 6, 7, 8. 9 і 11 зберігаються в Музеї мистецтва народів Сходу в Москві.

5
6
7
89
10
11
12

До ст. Корея (КНДР).

1. Озеро «Трьох днів».
2. Сунхунська ГЕС.
3. Панорама Пхеньяна.
4. Хімічний завод у районі міста Намп'ю.
5. Добування залізної руди на руднику Унріуд.
6. У прокатному цеху металургійного заводу в місті Соннімі.
7. В одному з цехів Кінського тракторного заводу.
8. В цеху Пхеньянського текстильного комбінату.
9. Вид на річку.
10. Збирання рису.
11. Дошувальна установка на олов'яному полі.
12. Загальний вигляд Сарвонської птакофабрики.

1
2

3

4
5
6

7
8
9

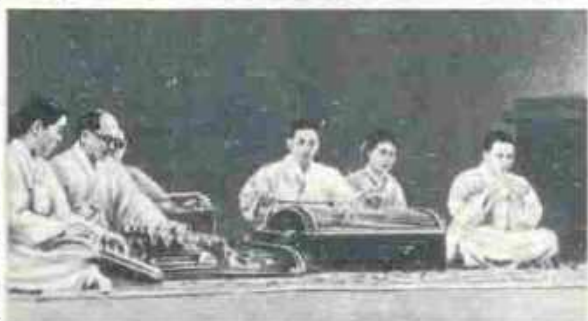
10
11
12

До ст. Корея (КНДР).

1. Брама Намдаемун у Кесоні. 1393. Визначена 1955.
2. Великий театр у Пхеньяні. 1960
3. Палац культури ім. 8 лютого.
4. Вокзал у Пхеньяні. 1957.
5. Монумент Чхольіма в Пхеньяні. 1961. Скульптори Пак Чі Хон, Хан Си Сік і Чо Гю Бон.
6. Державний університет імені Кім Ір Сена в Пхеньяні. 1972.

7. Мун Хан Су. Першоберезишній рід. 1958.
8. Виступ жіночої вокальної групи з дожнього ансамблю «Мансуде».
9. Ансамбль корейських народних інструментів.
10. О Дзонт Сам. На березі річки Пін. 1958.
11. Пе Ун Сєк. В гості. Ковчезем гравюра на дереві. 1957.
12. Гачик а підлазурним розписом. Період Коре.

До ст. Куба.

1. Панорама Гавани.
2. Узбережжя Атлантичного океану.
3. Пальмова савана.
4. Вид частини міста Камagueя.
5. Добування нікелю на руднику в провінції Ольгін.
6. Цукровий завод.

7. Тютюнова плантація в провінції Пinar-дель-Ріо.
8. Видоз риби.
9. Цементний завод у місті Нуевітасі.
10. Збирання цукрової тростини.
11. На птицефабриці.
12. Ферма по розведенню крокодилів.

До ст. Куба.

1. Собор на Пласа де ла Катедраль у Гавані. 1748-77.
2. Музей Революції в Гавані.
3. Університет у Гавані. 1883.
4. Фортеш Ла Реаль Фуерса. 1568-89. Арх. М. Асегуню.
5. Школа імені В. І. Леніна в Гавані. 1974. Арх. А. Гаррудо.
6. Національний науково-дослідний центр у Гавані. 1960-і рр. Арх. Г. Лінес, Х. Гальван, О. Пайроль, С. Домінгес, К. Нойола і С. Ферро.
7. А. Гатторно. Ще мали, доне Ігнасіо? 1936.

8. В. Мануель Гарсія. Циганка тропіків. 1929.
9. Пам'ятник Хосе Марті в Гавані. Фрагмент. Скульптор Х. Х. Сікре, арх. А. Меса. 1943.
10. С. Кабрера Морено. Збирання народного врожаю. Початок 60-х рр. 20 ст.
11. Кадз з фільму «Інший Франсиско». Реж. С. Хіраль. 1976.
12. Виступ Національного фольклорного ансамблю Куби. 1971.
13. Сцена з балету «Жизель» А. Ш. Адми (Жизель — А. Алонсо). Національний балет Куби. 1972.

1
2
3

4

5
6

7
8
9

10
11
12
13

Діст. Кіномистецтво.

Кадри з фільмів:

1. «Броненосець «Потьомкін»». Реж. С. Ейзенштейн. 1928.

2. «Юність Максима». Реж. Г. Коаліцев. 1935.

3. «Баллада про солдата». Реж. Г. Чухрай. 1956.

4. «Визволення». Реж. Ю. Озеров. 1971.

5. «Катина червона». Реж. В. Шукшин. 1973.

6. «Благиння». Реж. Т. Абуладзе. 1969.

7. «Лютний». Реж. Т. Оксєв. 1974.

8. «Золота диломанка». Реж. Ч. Чаплін. 1925.

9. «Набережна туманів». Реж. М. Карне. 1936.

10. «Расьоман». Реж. А. Куросава. 1955.

11. «Мати Іванна від ангелів». Реж. С. Каллерович. 1961.

12. «Сунічна галлянина». Реж. І. Бергман. 1957.

13. «Робітничий клас іде в рай». Реж. Е. Петрі. 1971.

1
2
3

4

5
6
7

8
9
10

11
12
13

1
2
3
4

5
6

7
8

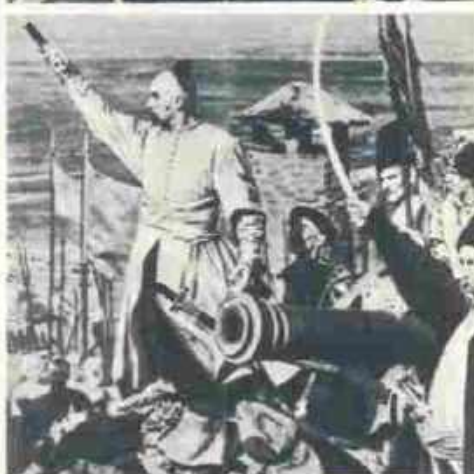
9
10
11
12

До ст. Кіномистецтво.

Кадри з фільмів:

1. «Нічний візник». Режисер Г. Тасін. 1929.
2. «Земля». Реж. О. Довженко. 1930.
3. «Коліїщина». Реж. І. Кавалерідає. 1933.
4. «Щорс». Реж. О. Довженко. 1939.
5. «Два дні». Реж. Г. Стабовий. 1927.
6. «Богдан Хмельницький». Реж. І. Савченко. 1941.
7. «Іваніда». Реж. В. Івченко. 1960.
8. «Тарас Шевченко». Реж. І. Савченко. 1951.
9. «В біл ідуть тільки «старики»». Реж. Л. Биков. 1974.
10. «Каміньний хрест». Реж. Л. Осика. 1968.
11. «Іду до тебе». Реж. М. Мащенко. 1971.
12. «Дума про Ковпака». Реж. Т. Левчук. 1978.

1
2

3

до ст. Космонавтика.

1. Перший радянський штучний супутник Землі.

2. Перший у світі космонавт Ю. О. Гагарін.

3. Космічний корабель «Восход».

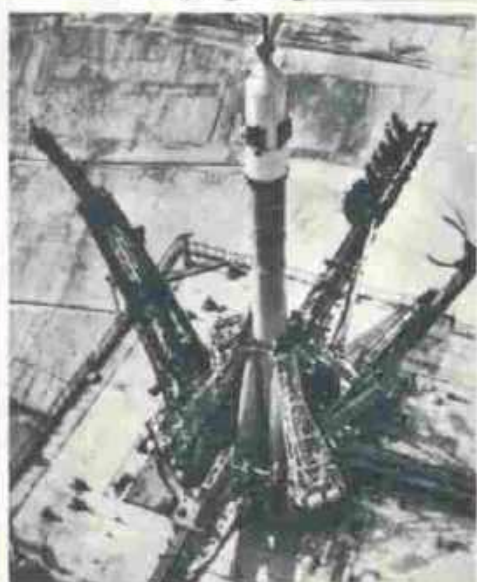
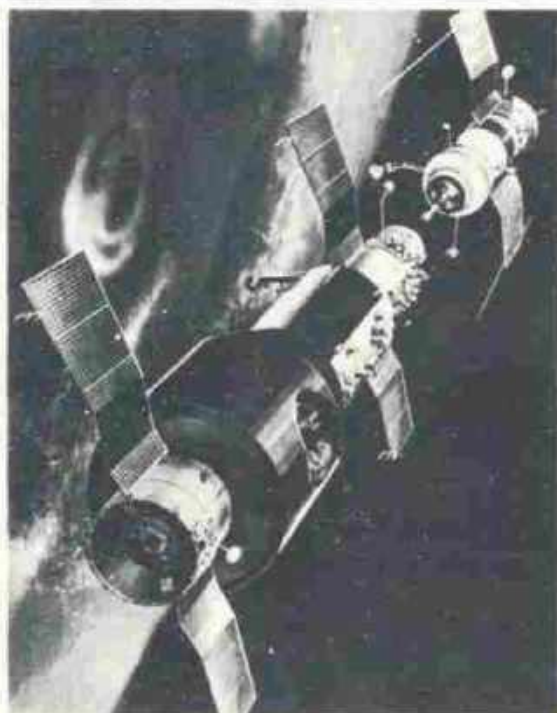
4. Випели, доставлені на Венеру автоматичною міжпланетною станцією «Венера-12».

5. Космічний корабель «Союз» і орбітальна станція «Салют» перед стикуванням (малюнок).

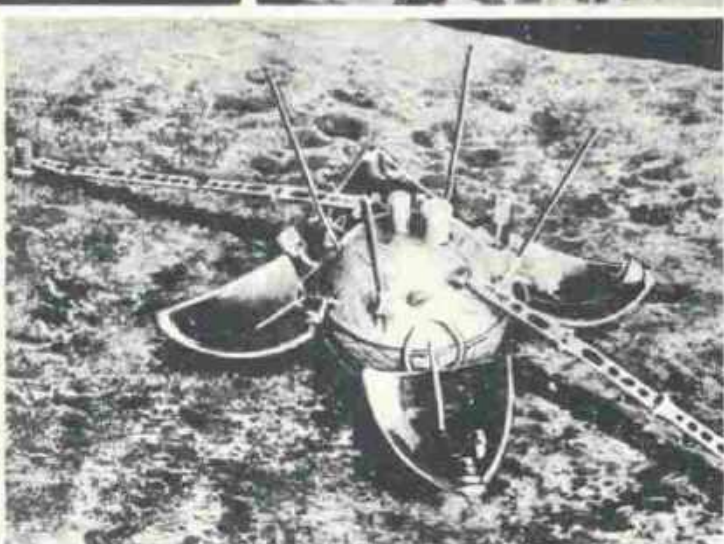
6. Космічний корабель «Союз» перед запуском.

7. Один з плавучих наукових центрів керування космічними польотами — судно «Космонавт Владимир Комаров».

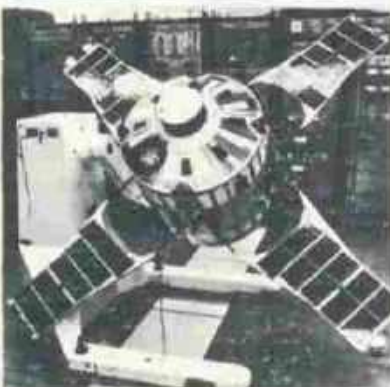
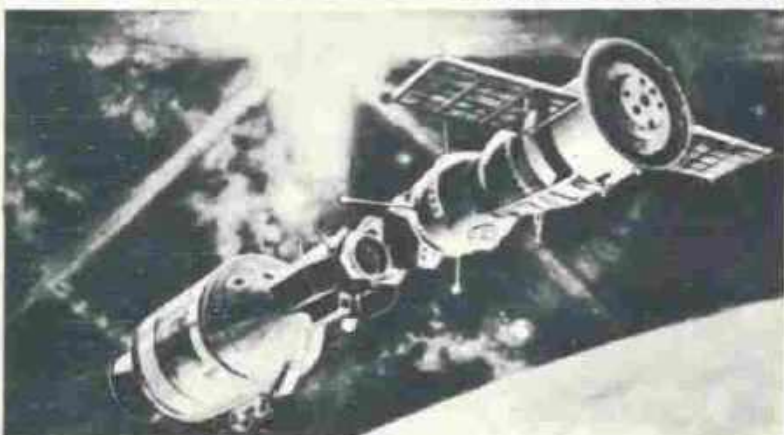
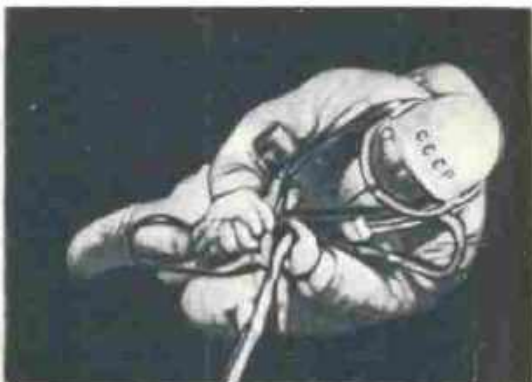
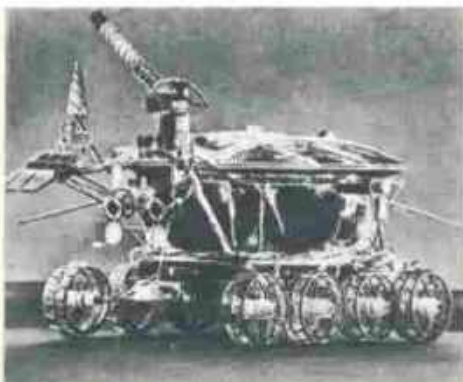
8. Спускний апарат автоматичної міжпланетної станції «Луна-13» (малюнок).

4
5
6

7
8

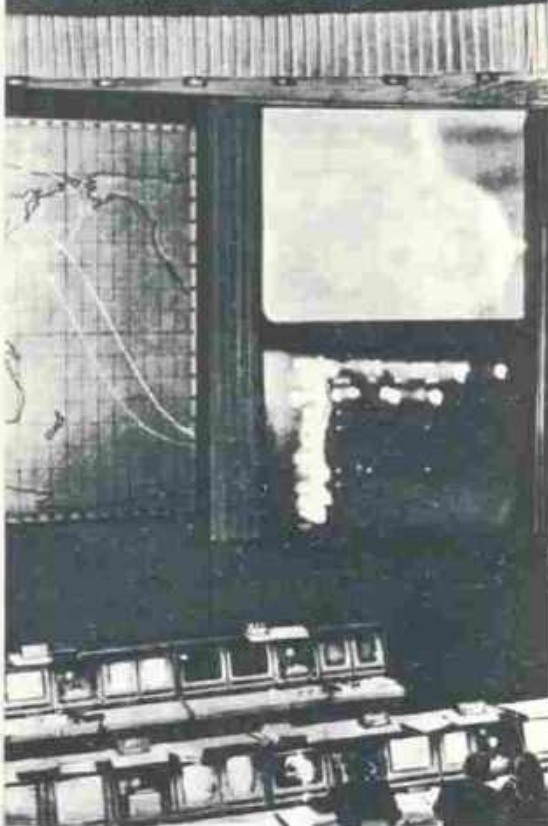

До ст. Космонавтика.

1. Самохідний апарат «Лунохід-1».
2. Посадка на Місяць автоматичної міжпланетної станції «Луна-16» (малюнок).
3. Вилід О. А. Леонова у відкритий космос.
4. Стікування кораблів «Союз» і «Аполлон» (малюнок).
5. Американський астронавт Дж. Ірвін на Місяці.
6. Французький супутник «Спир-3», запущений радянською ракетю-носієм.
7. Космонавти П. І. Клімук і В. І. Сивястов ведуть телерепортаж з борту космічного корабля «Союз-18».
8. Радянський центр керування польотами.

14 СОВ-25
02 ВІТОК 0589/15
18 НАЧІСЛО ВІТКА 14 12 11 22

НАЧІСЛО 20МВ
КОНЕЦ 20МВ
ДО НАЧІСЛО 20МВ

межі. У повстанні брали участь польс. і укр. селяни. Повстанці, оволодівши замком Чортин, готувалися до походу на Краків. Польс. уряд, наляканий розмахом повстання, вжив термінових заходів. Війська, зібрані краківським єпископом, 24.VI захопили Чортин. На поч. липня повстання було придушене. Костку Наперського страчено.

КОСТОЛЪЗ, костоґриз, дубоніс (*Coccothraustes*) — рід птахів родини *яворкових*. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — К. звичайний (*C. coccothraustes*). Довж. тіла 167—190 мм, маса 49,5—70 г, голова велика, дзьоб широкий і високий. Забарвлення переважно буре. Пошир. в серед. і пд. смузі Євразії і Пн. Африці; в УРСР — північний птах Полісся та Лісостепу, під час перельотів буває і в Степу. Оселяється переважно в листяних лісах, садах і парках. Кладку в квітні — травні з 3—7 яєць насиджує самка бл. 14 днів. Живиться костолузі насінням клена, бука, кісточками вишні, сливи та плодами ін. рослин.

КОСТОМАРОВ Микола Іванович [4 (16).V.1817, с. Юрасовка, тепер Ольховатського р-ну Ворон. обл. — 7 (19).IV.1885, Петербург] — укр. і рос. бурж.-ліберальний історик, етнограф, письменник, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876). Позашлюбний син поміщика і кріпачки. В 1836 закінчив Харків. ун-т. У 1844—45 учительовав у гімназіях Ровно і Києва, з 1846 — ад'юнкт-професор Київ. ун-ту. В 1847 заарештований за участь у таємному *Кирило-Методієвському товаристві*, одним із засновників якого він був. За вироком суду 1848—56 перебував на адм. заслання в Саратові. Після амністії переїхав до Петербурга. В 1859—62 — професор Петерб. ун-ту. Один з організаторів і співробітників журн. *«Основа»* (1861—62), редактор збірника *«Акты Южной и Западной России»*. Автор праць переважно з вітчизн. історії. Ряд істор., етногр. і публіцистичних праць К. вперше опубліковано в революц.-демократичних та ін. прогресивних журналах *«Современник»*, *«Отечественные записки»*. Окремі видання вийшли в світ монографії з історії України *«Богдан Хмельницький»* (1857), *«Руїна»* (1879—80), *«Мазепа»* (1882). Діячі рос. революц. демократії підтримували виступи К. на захист укр. мови, культури, його полеміку проти шовіністичної польс.-шляхет. та великодерж. рос.-монархічної історіографії, разом з тим критикували його реліг. містицизм, ліберальну обмеженість і націоналістичні елементи в світогляді. Ряд консервативних, антинаук. положень істор. концепції К., зокрема його твердження про «безкласовість» укр. нації, взяла на озброєння укр. бурж.-націоналістична історіографія.

Лит. творчість К. (лит. псевд. — Ієремія Галка) пов'язана з розвитком укр. романтизму. Більша частина його поезій увійшла до збірок *«Українські балади»* (1839) та *«Вітка»* (1840). Найзначніші прозові твори укр. мовою — повість *«Сорок літ»* (1840), *«Казка*

про дівку Семилітку» (надруковано 1860), а також казки *«Горба»*, *«Лови»* (1843). У кращих творах К. звучить співчуття до трудящого народу, повага до його істор. минулого, чується нота соціального протесту (істор. драма *«Кремуцій Корд»*, 1862; рос. повість *«Син»*, що звеличує С. Разіна, 1859). Багато віршів пройняті пригаманними прогресивним роман-тиками мотивами прометеїзму, тираноборства. Проте основною в його творчості була ідея класового примирення, у деяких творах виявилась ідеалізація давнини. Консервативні погляди К. на істор. минуле виразно відбилися у драмі *«Сава Чалий»* (1838), трагедії *«Переславська ніч»* (1841) і повістях рос. мовою *«Кудеяр»* (1875), *«Чернігівка»* (1881). К. перекладав українською мовою *«Краледворський рукопис»*, твори Дж. Байрона, У. Шекспіра.

К. був одним із перших укр. літ. критиків. Безперечний вплив на формування літ., істор. і сусп. поглядів К. мала творчість Т. Г. Шевченка. Особисте знайомство з поетом-революціонером відбулося 1846 в Києві. Зустрічалися вони й у Петербурзі (1859—61). В питаннях суспільно-політичних між Шевченком і К. були досить значні розходження. Поет-революціонер хоч і присвятив К. один із своїх віршів, але осуджував його царистські ілюзії й ліберальне культурництво. Все краще в творчій спадщині К. позитивно оцінювали революц. демократи М. О. Добролюбов, Д. І. Писарев, М. Г. Чернишевський. Його творами цікавилися К. Маркс, В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, О. М. Горький, В. В. Воробський, А. В. Луначарський.

Т.з.: Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 1—8, т. 1—21. СПб., 1903—06; Автобиография. М., 1922; Твори, т. 1—2. К., 1967.

Лит.: Маркс К. Стенька Разин. «Молодая гвардия». 1926, № 1; Полухин Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К., 1939; Сарбей В. Г., Шабловський Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. «Вопросы истории», 1967, № 8; Попов П. М. М. И. Костомаров как фольклорист и этнограф. К., 1968; Шабловський Е. С. Н. И. Костомаров в годы революционной ситуации (1859—1861 гг.). В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., т. 3. М., 1970; Сарбей В. Г. Костомаров Николай Иванович. В кн.: Славяноведение в до-революционной России. Библиографический словарь. М., 1979.

В. Г. Сарбей, Е. С. Шабловський.

КОСТОПІЛЬ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Замчиському (бас. Прип'яті). Залізнична станція. Виник у кін. 18 ст. Рад. владу встановлено на поч. 1918. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни К. і VII 1941—14.I 1944 був окупований нім.-фашист. загарбниками. Визволений рад. військами у взаємодії зі з'єднаннями радянських партизанів. В місті — домобудівний та буд. матеріалів комбінат, «Будінструмент», базальтового дрібняку, цегельний, скловиро-

бів і прод. товарів з-ди, меблева і галантерейна ф-ки, райсільгосптехніка, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична та спортивна школи, мед. уч-ще, 13 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 8 бібліотек.

КОСТОПІЛЬСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНАТ імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство деревообробної промисловості. Розташований в м. Костопіль Ровен. обл. Створений 1944 на базі невеликого лісопильного з-ду. В повоєнні роки К. д. к. реконструйовано і значно розширено. Продукція комбінату: віконні й дверні блоки, деревностружкові плити, в т. ч. ламіновані, фанера, паркет, фіброліт, меблеві заготовки. Осн. виробничі процеси комплексно механізовані й автоматизовані.

Г. І. Копаш.
КОСТОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у центральній частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,5 тис. км². Нас. 65,2 тис. чол. (1979). У районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Костопіль.

Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: базальт, вапняки, крейда, пісок. Річки — *Горинь* з прит. Замчиське (бас. Прип'яті). Ґрунти дерново-підзолисті та болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, береза, осика, вільха) займають 59,1 тис. га. Переважають підприємства деревообр. пром-сті (костопільські домобуд. комбінат, меблева ф-ка, лісгоспзаг). Костопільський з-д «Будінструмент». Є підприємства по виробн. буд. матеріалів та місц. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Костопіль) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 50,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмін, овес, картопля, кормові. Вирощують також льон, хміль. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р. — 17 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. ст. Костопіль. Автошляхів — 391 км, у т. ч. з твердим покриттям — 215 км.

У районі — 58 заг.-осв., музична та спортивна школи; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 8 будинків культури, 51 клуб, кінотеатр,

С. П. Кости́чен.

М. І. Костомаров.

51 кіноустановка, 55 6-к. Пам'ятки архітектури: в с. Великий Стид — дерев'яна церква (1768), в с. Пісків — Покровська церква та дзвіниця (1753), в с. Тросянець — Михайлівська церква (1752). У К. р. видається газ. «Червоний промінь» (з 1939).

С. Ф. Сиротинський. **КОСТОПРАВ** Георгій Антонович [27.X (9.XI) 1903, с. Малоанисоль, тепер с. Куйбишеве Володарського р-ну Донец. обл. — 23.VII 1944] — румейський (грец.) рад. поет і перекладач. З серед. 20-х рр. почав друкувати вірші спочатку рос. мовою, а з 1931 — переважно грецькою. Писав також і укр. мовою. Був делегатом I-го з'їзду письменників СРСР. Окремими виданнями вийшли поеми «Ламбас» (1932), «Леонтій Хонагбей» (1934), зб. віршів «Перші кроки» (1933), «Зарастуй, життя!» (1937). Перекладав грецькою мовою твори Т. Шевченка, М. Горького, В. Маяковського, П. Тичини, М. Рильського та ін.

КОСТРИЖКА — селище міського типу Заставнівського р-ну Чернів. обл. УРСР, на правому березі Дністра. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1979). У с-щі — цукр. комбінат «Хрепцатик», комбінат буд. матеріалів, цех Заставнівського міжколг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції. Середня школа, лікарня; 2 клуби, 2 бібліотеки. К. вперше згадується 1780.

КОСТРИЦЯ, віснаниця (*Festuca*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини злакових. Стебло прямостояче, листки плоскі або згорнуті, широко чи вузьколінійні. Суцвіття — волоть. Колоски три-, багатоквіткові, з боків стиснуті, нижня квіткова луска інколи з остю. Плід — зернівка. Бл. 300 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР — 51 вид, з них в УРСР — 26. Більшість видів К. — цінні кормові рослини. Багато видів К. плевено в культуру. Найбільше кормове значення має К. л у ч а (*F. pratensis*) — одна з найкращих лучних кормових трав; у травостоях тримається до 6 років; урожай сіна 40—80 ц/га; поширена в лісовій, лісостеповій зонах і в гірських р-нах. Цінною кормовою травостою є також К. ч е р в о -

Костриця лучна.

Костяниця кам'яниста:
1 — понутий пагінь;
2 — квітконісний пагінь;
3 — плоди;
4 — квітка.

на (F. rubra), в травостоях тримається до 10 років; придатна для залуження пасовищ на бідних ґрунтах у лісовій зоні і Лісостепу. При пасовищному використанні урожайність до 30 ц/га. На Пд. лісової зони, в Лісостепу, Степу і в напівпустелях поширена К. б о - р о з н и с т а, або т и л ч а к, — добрий корм для всіх видів худоби.

КОСТРОМА — місто, обласний центр РРФСР, район. Розташована при впадінні р. Костроми у Волгу. Залізнична станція, порт. 255 тис. ж. (1979). Поділяється на 3 міські райони. Засн. у 12 ст., вперше згадується в літописі під 1213. В серед. 13 ст. — центр удільного князівства. В серед. 14 ст. увійшла до складу Моск. князівства. Першу полотняну мануфактуру відкрито 1751. З 1778 — центр губернії. Під час революції 1905—07 в Росії в К. було створено Рад. робітничих депутатів 1905. Рад. владу встановлено 29.X (11.XI) 1917. З 1944 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1977). К. — значний центр льонопереробної пром-сті (льонокомбінат, текст. ф-ки). Розвинуте машинобудування, зокрема текст. й хімічне. Ін. маш.-буд. підприємства випускають екскаватори, дор.-буд. машини, автом. лінії, деревообр. верстати тощо. Фанерний та меблевий комбінати. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. 2 ТЕЦ, Костромська ДРЕС. У К. — технологічний, с.-г. і педагогічний ін-ти, 10 середніх спеціальних навчальних закладів; н.-д. ін-т льнової промисловості. Музей образотворчого мист., істор.-архит. музей-заповідник. Театри: драм. ім. О. М. Островського, дільковий. Серед архит. пам'яток: собор Богоявленського монастиря (1559—65, розписи 1672), Іпатьєвський монастир (16—17 ст.), Троїцький собор (1650—52), церква 17 ст., торг. ряди (70-і рр. 18 ст. — 30-і рр. 19 ст.), будинок гаупт-вахти (1824—25) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну (1927, скульптор М. Листопад та ін.), Івану Сусаніну (1967, скульптор М. Лавинський та ін.). У місті народились засновник першого рос. театру Ф. Г. Волков та декабрист К. Ф. Рилев.

КОСТРОМЕНКО Вадим Васильович (н. 26.IX 1934, м. Артемівськ Донец. обл.) — укр. рад. кінооператор і кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1962. З 1957 після закінчення ВДІКу — на Одес. студії худож. фільмів, де зняв картини: «Сповідь» (1962), «Самотність», «Вірність» (обидва — 1965) та ін. З 1971 працює режисером. Постанови: телефільми — «Вершинки», «Причал», «Спадкоємці», «Квартет Гварнері»; кінофільми — «Зворотний захід», «Шкура білого ведмедя». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОСТРОМСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Утворена 13.VIII 1944. Площа 60,1 тис. км². Нас. 804 тис. ж. (1979, перепис), в осн. росіяни. Міського нас. — 64%. Поділяється на 24 райони, має 11 міст та 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. Кострома. Область нагороджено орденом

Леніна (1967). Поверхня К. о. рівнинна, переважні висоти 100—150 м, на Зх. — Костромська низовина та Галицька височина (вис. до 293 м), у центр. частині — Волго-Уїнська низовина. У пн.-сх. частину заходять Північні Ували. Корисні копалини: горючі сланці, торф, фосфорити, озерний мул (сапропель).

Клімат помірно континентальний. Середня т-ра січня —11—14°, липня +17,6, +17,9°. Опадів 550—600 мм на рік (максимум влітку). Гол. ріка — Волга з притоками Костромою, Уїнжею, Ветлугою. Озера — Галицьке, Чухломське. Переважають дерново-підзолисті ґрунти, поширені торфяно-болотні та алювіальні. К. о. лежить у лісовій зоні. Ліси вкривають 67% тер. області (сосна, ялина, береза, осика, вільха та ін.). В нар.-госп. комплексі К. о. провідне місце посідають лісозаготівлі, деревообр. та длянна пром-сть. Базу енергетики області становлять ряд ТЕЦ і Костромська ДРЕС. Деревообробка представлена виробн. пиломатеріалів, шпал, комплексів деталей для стандартних будинків, фанери, меблів, фіброблиту тощо. Осн. райони лісозаготівель у лісовому Заволжі. Гол. підприємства текст. пром-сті зосереджені в Костромі (зокрема, найбільший в СРСР Костромський льонокомбінат ім. В. І. Леніна) та Нерехті (льонокомбінат «Червона текстильниця»). Розвинуті машинобудування та металообробка (з-ди: екскаваторні, «Текстильмаш», «Мотордеталь», «Строммашина», автом. ліній та ін.). На місцевій сировині працюють підприємства харчової пром-сті (маслосиробні, борошномельні, спиртні, крохмалепаточкові, круп'яні та ін.). Легка (шкіряно-взут. і трикотажна), біохім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів, різноманітні кустарні промисли. Гол. пром. центри: Кострома, Нерехта, Галич, Мантурово, Шар'я, Нея. С. г. спеціалізується на вирощуванні льону та мол.-м'ясному тваринництві. Вирощують також зернові (озиме жито, ярі — пшеницю, ячмінь, овес), кормові, картоплю, овочеву культуру. Крім великої рогатої худоби, розводять свиней, овець і кіз. К. о. перетинає Північна з-ця, ін. з-ці — Ярославль — Нерехта — Іваново, Ярославль — Кострома — Галич. Судноплавство по Волзі та її притоках. Важливу роль у внутр. перевезеннях відіграють автомоб. та повітряний транспорт. У К. о. — технологічний, педагогічний та с.-г. інститути (Кострома), 16 музеїв, у т. ч. образотворчого мист., істор.-архит. музей-за-

Корова костромської породи.

повідник (Кострома), 5 краєзнавчих, музей-садиба О. М. Островського в с. Шеликові. Театри — драм. ім. О. М. Островського та д ляльковий.

КОСТРОМСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напрямку продуктивності. Виведена в плем. г-зах Костромської обл. схрещуванням місцевої худоби з алгаузькою, швейцькою породою і ярославською породою. Як порода затверджена 1944. Масть сіра або бура різних відтінків. Тварини великі, мають міцну, гармонійну будову тіла з яскраво вираженими ознаками молочності і м'ясності. Жива маса корів 530—650 кг, бугаїв 800—900 кг. Середньорічний надій молока 3500—5000 кг, жирність 3,7—3,9%. Розводить К. п. в Костром., Івановській, Ярослав., Владимир. областях РРФСР і в БРСР.

КОСТУМБРИЗМ (ісп. costumbrismo, від *costumbre* — звичай) — напрям у літературі й образотворчому мистецтві Іспанії і Латинської Америки 19 ст. К. виник у зв'язку з інтересом романтиків до нар. побуту й був поворотом до реалістичного зображення дійсності. В л-рі представники К. розробляли жанри нарисів, роману, драми й поезії (Р. Месонеро Романоса, М. Х. де Ларра, Х. Сомос, М. Лафенте та ін.). В образотворчому мист. був поширений в графіці й живопису. Художники-костумбристи документально точно відтворювали навколишнє життя, зображувавши простих людей. Представники: на Кубі — В. П. де Ландаусе, Ф. Міале; в Колумбії — Р. Торрес Мендес; в Аргентині — К. Морель та ін.

Лит.: Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

КОШТШЕВА (Kostrzewa) Віра (справж. ім'я і прізвище — Марія Кошутська; 2.II 1876 — 9.VII 1939) — діячка польсь. роботи, руху. Вчителька, Н. в с. Глузич, поблизу м. Каліш (тепер ПНР). В 1902 вступила в Польську соціалістичну партію, учасниця революції 1905—07 у Польщі. В 1906 — одна з організаторів ППС-лівців, в 1906—18 — член її центр. робочого к-ту. За революц. діяльність не раз зазнавала арештів і заслання. В 1918—30 (з перервою) — член ЦК і Політбюро ЦК Компартії Польщі. Учасниця IV—VI конгресів Комінтерну. З 1930 жила в СРСР.

КОШТШЕВСЬКИЙ (Kostrzewski) Юзеф (25.II 1885, Венглев, тепер ПНР — 19.XI 1969, Познань) — польсь. археолог, дійсний член Польс. АН (з 1951). Освіту здобув у Краківському і Берлінському ун-тах. У 1923—58 — директор Археол. музею в Познані, 1919—56 — професор Познанського ун-ту. Автор наук. концепції про праслов'ян. належність *луцицької культури*. В окремих працях торкався проблем минулого зах. частини України.

КОСТЮК Григорій Сидорович [н. 23.XI (5.XII) 1899, с. Могильне, тепер Гайворонського р-ну Кіровоград. обл.] — укр. рад. психолог, дійсний член АПН СРСР (з 1967), засл. діяч наук УРСР (з 1970). Закінчив *Коллею Павла Галагана* (1919) та філос.-педагогічний від-

діл Київ. ін-ту нар. освіти (1923). З 1919 до 1930 учительовав. З 1930 — викладач, з 1935 — професор, згодом зав. кафедрою Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Однотимчасно завідував відділом психології Укр. н.-д. ін-ту педагогіки. В 1945—73 — директор, з 1973 — зав. лабораторією психології особистості Н.-д. ін-ту психології УРСР, зав. Київ. лабораторією розвитку мислення школярів Ін-ту заг. та пед. психології АПН СРСР. Автор багатьох праць, присвячених питанням психології навчання й виховання учнів, розвитку їхнього мислення і здібностей, формування особистості, а також питанням теорії й історії психології. Автор підручника «Психологія» (1939, перевидавався 1941, 1955, 1961, 1968). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. О. Т. Губко.

КОСТЮК Платон Григорович (н. 20.VIII 1924, Київ) — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1969), акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1947. Син Г. С. Костюка. Закінчив Київ. ун-т (1946) і Київ. мед. ін-т (1949). З 1956 — зав. відділом Ін-ту фізіології тварин при Київ. ун-ті. З 1958 — зав. відділом заг. фізіології нервової системи, а з 1966 — директор Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. З 1978 — акад.-секретар Відділення фізіології АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню клітинних механізмів діяльності нервової системи. К. вперше в СРСР застосував мікроелектродне вивчення діяльності нервових клітин і створив школу дослідників у цій галузі. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Премія АН СРСР ім. І. П. Павлова, 1962 і премія АН СРСР ім. І. М. Сеченова, 1977. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, Держ. премією УРСР, 1976.

Та.: Двухнейронная рефлекторная дуга. М., 1959; Микроелектродная техника. К., 1960; Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

КОСТЮКОВ Олександр Олександрович [28.VIII (10.IX) 1909, Севастополь — 29.IV 1976, Одеса] — укр. рад. вчений у галузі кораблебудування, доктор тех. наук (з 1957), професор (з 1958), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. Закінчив (1932) Одеський ін-т інженерів водного транспорту (тепер ін-т інженерів мор. флоту), працював у ньому весь час (1960—71 — ректор). Осн. праці — з теорії корабельних хвиль і хвилювального опору. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. О. М. Крилова АН СРСР, 1960.

П. Р. Дубинський.

КОСТЮРІН Віктор Федорович (1853, Дубоссари, тепер Молд. РСР — 2.VI 1919) — революційний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. В 1873—74 входив до гуртка *чайковців*. У 1875—77 — учасник революц. народницьких гуртків у Києві, Єлизаветграді, Одесі, Херсоні. В 1877 К. заарештовано, 1879 засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Каві (Сх. Сибір). З 1893 жив у

Тобольську, де брав участь у революц. подіях 1905. Був висланий з Тобольська в Сургут (тепер Ханги-Мансійський авт. окр. Тюменської обл.). Пізніше відійшов від політ. діяльності.

КОСТЮШКО-ВАЛЮЖАНИЧ Антон Антонович [16 (29).VI 1876, Казань — 2 (15).III 1906, Чита] — діяч революц. руху Росії. Член РСДРП з 1900, більшовик. Н. в сім'ї офіцера. Закінчив псковський кадетський корпус, Павловське військ. уч-ще. В 1897 вчився в Новоолександрійському с.-г. ін-ті (Польща), виключений 1898 за революц. роботу. В 1899—1901 вчився у Катериносл. вищому гірничому уч-щі, був одним з керівників студентської с.-д. орг-ції, проводив агіт.-пропагандист. роботу серед робітників Катеринослава. В 1901 К.-В. заарештовано, 1903 заслано на 5 років до Сибіру, звідки у вересні 1905 він утік. Під прізвиськом Й. Григоровича проводив парт. роботу в Читі. Один з керівників збройного повстання в Читі 1905—06. Розстріляний каральною експедицією.

КОСТЯКОВ Олексій Михайлович [16 (28).III 1887, Серпухов, тепер Моск. обл. — 30.VIII 1957, Москва] — рос. рад. вчений у галузі меліорації, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), акад. ВАСГНІЛ (з 1935). В 1912 закінчив Моск. с.-г. ін-т (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). Організував (1912—19) перші в Росії, зокрема в західних губерніях і в Криму, гідромодульні (дослідно-меліоративні) дослідження. За ініціативою К. були створені перші кафедри меліорації при Петровській с.-г. академії, Моск. ін-ті інженерів водного г-ва. В 1923—29 очолював Держ. ін-т с.-г. меліорації. К. обґрунтував способи й методи планування та будівництва меліоративних систем, розробив вчення про режим зрошення та техніку поливу с.-г. культур, боротьбу з втратами води тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

КОСТЯМІН Микола Михайлович [28.VIII (9.IX) 1868, м. Великий Устюг, тепер Волог. обл. — 26.II 1958, Одеса] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1890) та Військ.-мед. академію (1896). З 1914 — професор Одес. ун-ту (згодом — Одес. мед. ін-ту). Праці присвячені питанням військової та професійної гігієни, гігієни харчування, фіз. культури тощо. К. — автор ряду підручників. Нагороджений орденом Леніна.

КОСТЯНИЦІ, костяники (Lithobionta) — ряд членистоногих тварин підкласу *губоногих*. Тіло (довж. понад 3 см) сегментоване, ніг 15 пар; забарвлення рудувате або коричневате. Живуть К. переважно серед рослинних решток в лісах, на луках тощо. Активні вночі, живляться комахами, павуками, червами. Розвиток за типом *таморфоу*. Пошир. в Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, найвідоміша костяниця звичайна (Lithobius forficatus).

Г. С. Костюк.

П. Г. Костюк.

О. М. Костяков.

Костюмбизм. В. П. де Ландаусе, Пожжа. Середина 19 ст.

КОСТЯНИЦЯ

Т. Кощук.

В. О. Котарбівський.
Біля жертівника.
Київський музей росій-
ського мистецтва.Костіол бернардинців
у Ловові. Архітектор
П. Римлянин. 1606—30.

КОСТЯНИЦЯ (Cylactis) — підрид роду Rubus родини розових. Багаторічні трав'янисті однодомні рослини з кореневищем. Листки чергові, черешкові, з прилистками, складні трійчасті або прості 3-лопатеві. Квітки правильні, білі або пурпурові, поодинокі, рідше в напівзонтиках. Плід — збірна кістянка. 4 види, поширені в лісовій і тундровій зонах Пн. півкулі. В УРСР, переважно у лісовій зоні, поширена К. кам'яниста (Rubus saxatilis). Плоди соковиті, містять пектинин, таніди, монози, органічні кислоти, вітаміни С і Е. Вживають свіжими, сушеними тощо. В нар. медицині застосовують при простудних, урологіч., шлунково-кишкових хворобах, від геморою та ін. [д. с. 450]. А. П. Лебеда.

КОСТЯНТИНІВКА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр, на р. Кривому Торці (бас. Дону). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 112 тис. ж. (1979). Виникла на місці невеликого с-ща, збудованого 1859. На поч. 20 ст. К. — значне пром. с-ще. В 1905 і 1912 в К. відбулися політ. страйки й демонстрації. В 1906 був створений Костянтинівсько-Горлівський с.-д. к-т. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (29.X 1941—6.IX 1943) в місті діяли підпільні мисьяком партії, комсомольська група і партизанська група.

К. — великий пром. центр Донбасу. Провідне місце в економіці міста посідають металург., хім. і скляна пром-сть. Гол. підприємства — з-ди: металург. «Вторчормет», по виробн. вогнетривів «Червоний Жовтень», хім., *костянтинівський завод «Укрцихм»*, *костянтинівський завод «Авто-скло»*, *Костянтинівський механізований склоробний завод імені Жовтневої революції*, скловиробів; екстракдно-шкіряний комбінат тощо. Підприємства харч. пром-сті, по обслуговуванню залізнич. транспорту та ін. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Н.-д. ін-т скловиробів, заг.тех. ф-т Укр. заочного політех. ін-ту, індустріальний і с.-г. технікуми, філіал Слов'янського хім.-мех. технікуму, мед. і 3 профес.-тех. уч-ща, 21 заг.-осв., музична й спортивна школи; 12 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 3 палаци культури, 5 клубів, 6 кінотеатрів. 57 б-к, музей історії міста.

Літ.: Донцов Б. Н., Климов А. Н. Костянтинівка. Донецк. 1979.

КОСТЯНТИНІВКА — селище міського типу Краснокутського р-ну Харків. обл. УРСР, за 16 км від залізнич. ст. Коломак. 2,8 тис. ж. (1979). У К. — Ананіївський цукр. комбінат (цукр. з-д і буряк-серадгосп), виробнич. відділення райсільгосптехніки, Середня школа, лікарня; 2 клуби. 3 б-ки. С-ще засн. 1780.

КОСТЯНТИНІВСЬКИЙ ЗАВОД «АВТОСКЛО» — підприємство промислового будівельних матеріалів. Розташований в м. Костянтинівці Донец. обл. Засн. 1899 як дзеркальний з-д. Робітники підприємства брали активну участь у революц. боротьбі. Масові страй-

ки відбувалися тут 1900, 1905, 1912. За роки довоєнних п'ятирічок з-д було докорінно реконструйовано й розширено. Освоєно виробн. нових видів продукції для авто-, авіа-, трактор-, суднобудування. В 1943 на з-ді одержано першу післявоєнну продукцію.

К. з. «А.» — важливе підприємство галузі, яке виробляє, зокрема, вітрильне скло, листовий шлакостал, ілюмінатори. Крім того, тут виготовляють дзеркала мебелів, облицювальну плитку тощо — всього 200 видів продукції для різних галузей нар. г-ва. Технологічні процеси підготовки шихти, варіння й обробки скла майже повністю механізовано й автоматизовано. К. з. «А.» нагороджено орденм Трудового Червоного Прапора (1958).

Г. М. Лапін.
КОСТЯНТИНІВСЬКИЙ ЗАВОД «УКРЦИХМ» — підприємство кольорової металургії. Розташований в м. Костянтинівці Донец. обл. Буд-во почато 1928. Першу продукцію одержано 1930. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, споруди зруйнували нім.-фашист. загарбники. З 1943 почалися відбудовні і реконструктивні роботи. У 1954 на з-ді введено в дію цехи по виробн. вторинного свинцю; 1956 з-д перший у країні перейшов на повне випалювання цинкових концентратів у печах киллячого шару. В 1975—76 вперше в країні було збудовано й освоєно шахтну піч для переробки вторинної свинцевомісної сировини з випаровувальним охолодженням кесонів і гарячим дуттям. Осн. продукція: цинк, сурм'яний свинець, сірчана к-та, калій, індій, товари нар. споживання (шкикове білило та ін.). В. І. Наумченко.

КОСТЯНТИНІВСЬКИЙ МЕХАНІЗОВАНИЙ СКЛОРОБНИЙ ЗАВОД імені Жовтневої революції — підприємство промислового будівельних матеріалів. Розташований у м. Костянтинівці Донец. обл. Засн. 1897. Робітники з-ду брали активну участь у революц. подіях 1905. Масові страйки відбувалися на підприємстві 1907, 1910, 1912. Під час 1-ї світової та громадян. воєн з-д не працював. Роботу відновлено 1921. В 1924—28 з-д докорінно реконструйовано. В 1930 потужність підприємства досягла 3,5 млн. м² скла на рік. У період тимчасової окупації міста нім.-фашист. загарбниками (1941—43) з-д було зруйновано. Першу післявоєнну продукцію одержано 1944. За післявоєнні роки підприємство реконструйовано й значно розширено. З-д виробляє віконне скло, шлакосталові плити, силікат натрію (розчинне скло), скляну облицювальну плитку, товари нар. споживання. В. М. Тихий.

КОСТЯНТИНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 24,2 тис. чол. (1979). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Костянтинівка. К. р. розташований у межах *Донецького кр. крах.* Поверхня розчленована балками та ярами. Гол. річка — Казенний

Торець з прит. Кривий Торець (бас. Сіверського Дінця). У межах району Клебань-Бичке водосховище. На Сх. району проходить *Сіверський Донець — Донбас канал*. Ґрунти чорноземні. Лежить в межах степової зони. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Костянтинівка. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,5

тис. га, у т. ч. орні землі — 78,9 тис. га. Зростається 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, овочеві. Садівництво. Скотарство, свинарство, птицевіництво. В К. р. — 14 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол — Костянтинівка, залізничні станції: Амуркове, Віролюбівка, Дружківка, Кіндратівка, Кривий Торець. Автошляхів — 341 км, у т. ч. з твердим покриттям — 302 км. У районі — 24 заг.-осв. школи, с.-г. технікум, 36 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 9 будинків культури, 29 клубів, 28 кіноустановок, 26 б-к. У К. р. видається газ. «Знання індустрії» (з 1930).

О. І. Рижков.
КОСТЯНТИНОГРАД — колишня (до 1922) назва м. *Краснограда*. **КОСТЬОЛ** (польс. kościół, від лат. castellum — укріплення) — польс. назва католицького храму. **КОСТЬОНКІВСЬКО-БОРШЕВСЬКІ СТОЯНКИ** — група поселень (понад 20) пізнього палеоліту на правому березі Дону, на Пд. від Воронежа, на території двох сусідніх сіл — Костюнки і Боршево (Борщєво). Відкриті 1879. Осн. розкопки проводили в 20—30-х рр. і в 40—60-х рр. 20 ст. Частина поселень мала по кілька культур. шарів, що належать до різних етапів і культур пізнього палеоліту. При розкопках виявлено залишки жителів з висхідним, ямисховища, кам'яні, крем'яні і кістяні знаряддя, прикраси з просвердлених зубів та кілків тварин, багато скульптурних зображень тварин (мамонта, ведмеда, печерного лева тощо), кілька десятків жіночих статуеток, вирізьблених з каменю і бивня мамонта, а також кілька поховань людей часів пізнього палеоліту.

Літ.: Ефименко П. П. Костюнки І. М.—Л., 1958.

КОСЦЮШКО (Костюшко; Kosciuszko) Тадеуш (4.II 1746, фільварок Меречовщина, тепер Івацевичського р-ну Брест. обл.— 15.X 1817, Золотурин, Швейцарія) — діяч польськ. національно-визвольного руху. Син шляхтича. Учасник війни за незалежність у Північній Америці 1775—83, бригадний генерал; був ад'ютантом Дж. Вашингтона. В 1784 повернувся до Польщі. Бився проти військ Тарговицької конфедерації 1792. Під час польської повстання 1794 був обраний керівником д-ви (диктатором). Видав поміркований *Політичний універсал 1794*. Після поразки під Мацевіцями 10.X 1794 тяжко поранений К. потрапив у полон. Після звільнення (1796) емігрував (США, Франція). У 1799 приєднався до «Т-ва польськ. республіканців». Висував демократичну програму нац. відродження Польщі. Відхилив пропозиції Наполеона I (1806) й Олександра I (1814—15) про співробітництво. Прах К. поховано в Кракові. Іл. с. 470.

КОСЦЮШКО ГОРА — прська вершина на Сх. Австралії, у пд. частині *Великого Вододільного хребта*. Вис. 2230 м (найвища точка материка). Відкрив К. г. 1840 польськ. мандрівник П. Штедлицький. Названа на честь Т. Косцюшка. На К. г. — нац. парк Маунт-Косцюшко.

КОСЯЧЕНКО Ганна Яківна (н. 9.X 1937, с. Капустинці, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова механізованої ланки (з 1964) колгоспу «Заповіт Леніна» Яготинського р-ну Київ. обл., Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1973. Ланка, яку очолює К., вирощує високі сталі врожаї цукр. буряків (напр., в 1979 збрала по 502 ц з кожного із 148 га). К. — депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. М. Н. Петренко.

КОСЯЧЕНКО Григорій Панфілович [16 (29).IX 1903, с. Черняхівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.— 19.X 1936, м. Яготин] — укр. рад. поет. Друкуватися почав з 1924 в газ. «Більшовик» і журн. «Глобус», був членом літ. орг-ції «Гарт» і ВУСПП. У віршах (зб. «Виходи», «Задізна кров» — обидві 1927; «Малий кобзар», 1928; «Штори», 1929, «Полустанок», 1930, «Дорога», 1931; «Борня і дні», 1932) оспівував соціалістичні перетворення в селі і місті, трудові подвиги радянських людей. У деяких віршах К. 20-х рр. помітний вплив міщанської запевнидницької поезії.

М. П. Тараненко.
КОТ (Cot) П'єр (20.XI 1893, Гренобль — 21.VIII 1977, Савоя) — франц. політ. діяч. Юрист. У 1928—40 — депутат Національних зборів від партії радикалів і радикал-соціалістів. У 30-х рр. не раз обіймав міністерські посади. Після нім.-фашист. окупації Франції 1940 емігрував (Великобританія, США). В 1944—49 — член Тимчасової консультативної асамблеї в Алжирі. В 1945 — депутат установчих, 1946—58, 1964—68 —

Нац. зборів від Союзу прогресивних республіканців. Один із засновників *Руху прихильників миру*, член *Бюро Всесвітньої Ради Миру* (з 1951), співголова Міжнар. асоціації юристів-демократів; 1960—69 — зав. відділом Вищої школи наук. досліджень (Париж). У 1951—62 — відповідальний редактор журн. «Орізон» («Обрії», рос. вид. — «В заштиті миру»). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

КОТА-КІНАБАЛУ — місто в Малайзії, адм. ц. штату Сабах. Розташоване на пн.-зх. узбережжі о. Калімантан. Порт. Задізна станція, аеропорт. 40,9 тис. ж. (1970). Значний торг. центр району тропічного землеробства. Рибальство. Засн. 1899.

КОТАНГЕНС (лат. cotangens, скор. від complementi tangens — тангенс доповнення) — одна з тригонометричних функцій, позначається ctg.

КОТАНЕ (Kotane) Мозес Мауане (9.VIII 1905, Тампостад, пров. Трансвааль — 19.V 1978, Москва) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Південно-Африканської Республіки. Н. в сел. сім'ї. З 1919 почав трудову діяльність. У 1928 вступив до Афр. нац. конгресу (АНК), 1929 — до Компартії Пд. Африки (з 1953 — Пд.-Афр. компартія, ПАКП). З 1929 — член ЦК, 1933—34 та з 1938 — ген. секретар ПАКП. З 1945 — також член Нац. виконкому АНК. Не раз зазнавав переслідувань і арештів. Нагороджений орденом Дружби народів.

Лит.: Бантинг Б. Мозес Котане — южноафриканський революціонер. Пер. с англ. М., 1979.

КОТАРБІНСЬКИЙ (Kotarbiński) Вільгельм Олександрович (30.XI 1849, Неборув, тепер ПНР — 4.IX 1921, Київ) — польськ. живописець. Навчався у Варшавській худож. школі (1867—71), Римській академії св. Луки (1872—75), петерб. АМ (1875 — 82; академік її з 1905). Жив у Білорусії та на Україні. В 1893 брав участь в організації Т-ва квіт. художників. Писав картини на міфологічні та реліг. сюжети: «Прометей та Вулкан» (1881), «Оргія», «Бій кентаврів з амазонками», «Жертва Нілу». Багато працював у галузі монументально-декор. живопису (розписи у Володимирському соборі, в будинках, де тепер містяться музеї Т. Г. Шевченка і зх. та сх. мистецтва всі — в Києві).

КОТАРБІНСЬКИЙ (Kotarbiński) Тадеуш (н. 31.III 1886, Варшава) — польськ. філософ і логік, президент Польськ. АН (1957—62), іноземний член АН СРСР (з 1958), АН Болгарії і АН Монголії. Учень К. Твардовського. У 1912 закінчив Львів. ун-т. Професор Варшавського ун-ту (з 1919), ректор ун-ту в Лодзі (1945—49). Представник *львівсько-варшавської школи*. Сформулював матеріалістичну концепцію реізму. Один із засновників *праксеології*. Розробляв проблеми теорії пізнання, формальної логіки, її історії, логічної семантики і методології науки. В бурж. Польщі був в опозиції до реакційного режиму Пілсудського і клерикалізму.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1963.

М. М. Верников.
КОТАРІ Даулат Сингх (н. 6.VII 1906, Удайпур, шт. Раджастан) — інд. фізик. Іноз. член АН СРСР (з 1976). З 1942 — професор ун-ту в Делі. Осн. праці — з статистичної термодинаміки, астрофізики і теорії гравітації.

КОТБУС — місто на Сх. НДР, адм. ц. округу Котбус. Розташований на р. Шпре. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 98,4 тис. ж. (1976). Розвинуті маш.-буд., текст., деревообр., харч. пром-сть. Старовинний центр виробн. сукна, килимів та ін. текст. виробів. Інженерно-текст. школа. Архіт. пам'ятки 14—15 ст. К. вперше згадується в 12 ст.

КОТЕЛЕВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 23,8 тис. чол. (1979). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 7 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Котельва*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: нафта, газ, торф, глина, пісок. Річки — *Ворскла* (на зх. межі району) з прит. Мерло (обидві бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні, піщані й супіщані. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, клен тощо) займають 15,5 тис. га. Осн. підприємства: котельвський пром. комбінат та цех Полтав. міськ. мол. заводу. Комбінат побутового обслуговування (Котельна). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 52,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 43,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки. У К. р. — 10 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 193 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км.

У районі — 20 заг.-осв. і музична школи; 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні, 10 будинків культури, 14 клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 23 б-ки, 3 історико-крає-

Г. Я. Косяченко.

П. Кот.

КОТЕЛЬБА

знавчі музеї. У К. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1940).

А. А. Стовба.
КОТЕЛЬБА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр, розташоване на р. Котельні (бас. Дніпра), за 64 км від Полтави. 12 тис. ж. (1979). Засн. в 16 ст. З 1648 К. — сотенне містечко Полтавського, з 60-х рр. 17 ст. — Зіньківського (перейменованого на поч. 70-х рр. 17 ст. на Гадяцький) полку. Під час *Північної війни 1700—21 швед. загарбники* після запеклого опору козац. гарнізону захопили й зруйнували К. В період громадян. війни в районі К. 1918 діяв партизанський загін, очолюваний *С. А. Котомком*. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (9.X 1941—9.IX 1943) в районі діяли партизанські групи.

У К. — комбикормовий з-д, цех Полтавського міського молочного з-ду, птахоінкубаторна станція, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 3 колгоспи тощо. 6 загосп. і музична школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 12 6-к. краєзнавчий музей. На околиці К. — пам'ятка природи — Ковпаківський лісопарк. Пам'ятка архітектури — Троїцька церква (1812). Парк ім. Т. Г. Шевченка. Пам'ятники: В. І. Леніну; героям котельб. які загинули 1920 в збройній сутичці з куркульською бандою; меморіальний комплекс на честь 1071 жителів К., які загинули в боротьбі проти фашизму в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. В К. народилися укр. історик Д. П. Міллер, двічі Герой Рад. Союзу С. А. Ковпак, де встановлено його бюст.

КОТЕЛЬБА — урочище між Києвом і Вишгородом, що згадується в документах 17 ст.

КОТЕЛЬНИКОВ Володимир Олександрович [н. 24.VIII (6.IX) 1908, Казань] — рад. вчений у галузі радіотехніки і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1978). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1931) Моск. енерг. ін-ту викладав у ньому. З 1954 — директор Ін-ту радіотехніки і електроніки АН СРСР, з 1971 — віце-президент АН СРСР. Осн. праці — з проблем удосконалення радіоприймання, боротьби з радіоперешкодами, розроблення апаратури радіозв'язку. К. визначив оптимальне співвідношення між частотними характеристиками радіоприймальних пристроїв і величиною сигналів перешкод (теорема К., 1933), створив теорію потенціальної перешкодостійкості (1946). Роботи в галузі планетної радіолокації. Голова Верховної Ради РРФСР (з 1973). Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946. Ленінська премія, 1964. Золота медаль ім. О. С. Попова АН СРСР, 1974.

КОТЕЛЬНИКОВ Гліб Євгенович [18 (30).I 1872, Петербург — 22.XI 1944, Москва] — рад. винахідник, творець авіаційного ранцевого па-

рашута. Закінчив (1894) Київ. військове уч-ще. У 1911 створив і випробував перший у світі парашут РК-1, що був застосований у роки 1-ї світової війни. Згодом запропонував нові його моделі: РК-2 — з напівм'яким ранцем, РК-3 — м'який ранцевий (прототип сучасних), РК-4 — для гондоли аеростата та ін. парашути, які були прийняті на озброєння ВПС. Нагороджений орденом Червоної Зірки. **КОТЕЛЬНИКОВ** Олександр Костянтинович [6 (18).III 1877, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 23.I 1964, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1908) Київ. політех. ін-т, 1913—31 викладав у ньому, 1931—38 — в Одеському ін-ті інженерів зв'язку, з 1938 — в Київ. ін-ті харч. пром-сті. В 1944—47 працював в Ін-ті енергетики АН УРСР, 1947—50 — в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР. Осн. праці — з питань техніки слабких струмів, електродинаміки і теорії довгих ліній.

КОТИГОРОШКО, Покотигорошко — герой однойменної укр. та білорус. народної казки, юнак-богатыр — найменший син у селянській родині; народився нібито від з'їденої матір'ю горошини, що котилася по дорозі. В образі К. народ втілює такі риси, як богатирську силу, стійкість у боротьбі проти ворогів, вірність, кмітливість тощо.

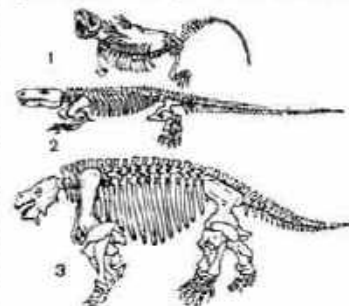
КОТИК Валентин Олександрович (11.II 1930, с. Хмелівка, тепер Шепетівського р-ну Хмельн. обл. — 17.II 1944) — юний учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). З 1937 жив і навчався в м. Шепетівці. Коли місто окупували нім.-фашист. загарбники, К. вступив до підпільної орг-ції, виконував бойові доручення. Пізніше продовжував боротьбу в партизанському загоні. Загинув у боях за визволення м. Ізяслава Хмельн. обл. Ім'я К. присвоєно школі, де він навчався, і Шепетівському палацу піонерів. У м. Шепетівці йому встановлено пам'ятник. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, медаллю.

КОТИК, північний морський котик (Callorhinus) — рід ссавців род. вухатих тюленів. Включає один вид — північний морський котик (C. ursinus). Тіло масивне (довж. бл. 2 м, маса до 190 кг), волоссяний покрив складається з грубої ості коричнево-бурої кольору і ніжно-шовковистого підшерстя іржастого (у молодих) або коричневого (у дорослих) кольору, у новонароджених — чорний. Поширений К. у пн. частині Тихого ок., утворює три осн. стада: на Командорських о-вах, на о. Тюленийому (поблизу Сахаліну) та на островах Прибилова (США). З жовтня по травень К. живуть у відкрит. морі, влітку — на суші, утворюючи лежбища (період розмноження та линня). Живиться К. переважно рибою, а також головоногими моллюсками, ракоподібними. Самка після 360 днів вагітності народжує 1 маля (т. з. чорний котик). Самки стають статевозрі-

лими у 3, самці — в 5—7 років. К. — полігами (див. *Полігамія* в біології). К. — хутровий звір. Промисел на К. обмежений.

О. П. Корнієв.

КОТИЛОЗАВРИ (Cotylosauria) — підклас вимерлих примітивних плазунів, що існували в пермській і триасовій періоди. К. були переважно рослинними тваринами, досягали довж. 2,5 м. У будові тіла К. мали чіткі ознаки наземних хребетних, але разом з цим збе-

Котилозаври пермського періоду (скелети). 1 — ніктифурет; 2 — лімноселіс; 3 — скутозавр.

регли ряд ознак своїх предків — *земноводних* (широкий безвиличевий череп, піднебінні зуби, короткий шийний відділ тощо). Рештки К. знайдено в Пн. Америці, Пд. Африці і в Європі; мають значення провідних викопних форм у геології.

КОТИРУВАННЯ (від франц. coter, букв. — розмічати) — встановлення курсів іноземних валют, цінних паперів (акцій і облигацій) або цін товарів на біржі. В капіталістичних країнах К. проводиться звичайно спец. органом товарної, фондової або валютної біржі (котирувальною комісією) і публікується в біржових бюлетенях оптових цін товарів, курсів цінних паперів (акцій і облигацій) і курсів іноз. валют. Поряд з офіц. К. існує неофіційне — на спекулятивному, т. з. чорному ринку. В СРСР К. іноз. валют проводиться Держбанком СРСР і публікується щомісяця в курсовому бюлетені.

КОТІН Жозеф Якович [26.II (10.III) 1908, м. Павлоград, тепер Дніпроп. обл. — 21.X 1979, Москва] — радянський конструктор танків, генерал-полковник-інженер (1965), доктор технічних наук (з 1943), професор (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1941). Член КПРС з 1931. В 1932 закінчив Військ.-тех. академію ім. Ф. Е. Дзержинського. Під керівництвом К. розроблено конструкцію важких танків СМК, КВ, ІС-1, ІС-2, плавучого танка ПТ-76. В 1968—72 — заст. міністра оборони пром-сті СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1948.

КОТКА — місто на Пд. Фінляндії, на островах у пн. частині Фінської затоки, в гирлі р. Кюмі-Йокі. Значний порт (вивіз лісопродуктів), з-цією сполучений з материком. 33,8 тис. ж. (1972). Важли-

В. О. Котельников.

В. О. Котик.

Котик.

вий лісопром. центр країни. Вироби. устаткування для лісової пром-сті; деревообр., целюлозно-паперова, хім. (вироби. суперфосфату) та дукр. промисловість.

КОТКО Кость [літ. псевд. Любченка Миколи Петровича; 17 (29). II 1896, Київ — 1933] — укр. рад. письменник-сатирик. Член Комуністичної партії з 1919. Друкуватися почав 1911, спочатку рос. мовою. З перших днів Рад. влади працював в укр. пресі, редагував газети «Червона правда», «Київський пролетарий», «Вісті», був співробітником газ. «Комуніст», журн. «Червоний перець». Автор понад двадцяти збірок сатиричних фейлетонів, гуморесок, оповідань: «Петлюря» (1921), «Обличчя до спини», «Як воно там, за кордоном» (обидві — 1927), «Сто годин на добу», «Сонце поза мінаретами» (обидві — 1928), «Щоденник кількох міст» (1930) та ін., у яких гостро гаврував укр. бурж.-націоналістичну контрреволюцію, прояви міщанства й дрібновласницької психології.

Тв.: Червона сатира. К., 1961.

КОТКОВ Іван Іванович (н. 11.IV 1904, м. Яготин, тепер Київ. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Серед робіт: лікувальний корпус для Дніпробуду (1930—31), житл. будинок у Волгограді (1934—36). К. — автор наук. праць з питань буд-ва та архітектури.

КОТКУВАННЯ — агротехнічний прийом обробки ґрунту *котками* польовими перед сівом або слідом за висівом насіння с.-г. культур для покращення водно-фізичних умов їх зростання. К. застосовують також для боротьби з *вищиряєм* рослин та видуванням посівів.

КОТЛАС — місто обласного підпорядкування Арх. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на Пн. Дніп при впадінні в неї р. Вичегда. Вузол з-ць, пристань. 63 тис. ж. (1977). Гол. підприємства: Лімендський суднобуд.-суднорем. з-д, Котласький целюлозно-паперовий (в с-щі Коряжмі), деревообр. та млинарський комбінати, меблева ф-ка. Підприємства харч. пром-сті. Річкове, мед. та пед. уч-ща. Драм. театр, істор.-революційний музей. Місто утворене 1917.

КОТЛАСІЯ (Kotlassia) — рід вимерлих примітивних земноводних підкласу батрахозаврів. Рештки К. знайдено у верхньопермських відкладах на Пн. Дніп поблизу м. Котласа (звідки й назва). К. досягали 1,25 м довжини, в будові черепа, зубів і всього скелета мали ще чимало ознак *лабірихтодонтів*. Вважають, що К. жили в переважно риболо. К. — одна з яскраво виявлених перехідних форм від земноводних до наземних хребетних — плазунів.

Котласія. Скелет.

КОТЛИН — острів у сх. частині Фінської затоки Балтійського м., за 27 км на Зх. від Ленінграда. Площа бл. 15 км². Поверхня рівнинна. У пд. частині острова — м. Кронштадт, засн. 1703 Петром I як фортеця Кроншлот.

КОТЛОВ Іван Федорович [26.XII 1873 (7.I 1874), с. Шликово, тепер Костром. обл. — 11.I 1920] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сел. сім'ї. З 1900 працював у залізничних майстернях у Крюкові (тепер у складі м. Кременчука Полтав. обл.). Брав участь у революції 1905—07, був організатором с.-д. гуртків. З 1915 працював у Харків. вагонних майстернях і вів там парт. роботу. В 1917 — член виконкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, член Харків. к-ту РСДРП(б). В 1918—19 — один з керівників Харків. підпільної орг-ції КП(б)У. Помер від тифу.

КОТЛОВАН — тимчасова вимка у ґрунті для заглиблених споруд і підземних частин будинків (стіл, фундаменти тощо). Створюють К. землерийними машинами різних типів звичайно з поверхні землі (див. *Земляні роботи*), рідше — за допомогою *хесонів* і *опускних колодязів*. Розміри К. визначають проектом будинку або споруди залежно від їхнього призначення, властивостей і глибини промерзання ґрунту тощо. Стінки К. (вертикальні, похилі, або укоси) в нестійких ґрунтах укріплюють спец. (шпунтовими) огороженнями, щитами з розпірками та ін. В складних гідрогеол. умовах вдаються до зниження рівня ґрунтових вод і *закріплення ґрунтів*.

КОТЛОНАГЛЯД — в СРСР державний нагляд за додержанням правил виготовлення і експлуатації парових котлів, посудин, що діють під тиском (понад 0,17 МПа), та підйомних споруд (підйомних кранів, ліфтів, ескалаторів, канатних доріг). Здійснюється (з 1954) К-том по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті та гірничому нагляду (Держгіртехнаглядом СРСР), до складу якого входить Управління котлонагляду і підйомних споруд. Управління складає і затверджує правила, інструкції і норми з питань виготовлення та експлуатації устаткування, контролює їх виконання, провадить консультації та експертизи, розслідує аварії і нещасні випадки, розробляє організаційно-тех. заходи, спрямовані на запобігання травматизмові та аваріям, тощо. Комітети або управління Держгіртехнагляду є в усіх союзних республіках. Держгіртехнагляд УРСР з управліннями округів, обласними, міжобласними та районними інспекціями засновано 1958. При деяких м-вах діють відомчі інспекції котлонагляду.

Г. Ф. Маслов.

КОТЛЯР (Вірська) Валерія Семенівна (н. 29.X 1930, Київ) — українська радянська артистка балету і балетмейстер, народна артистка УРСР (з 1964). В 1949 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. В 1949—51 — у Львів. театрі опери та балету, 1951—54 — в ансамблі Пн. групи військ, 1954—75 — со-

лістка Ансамблю танцю УРСР (сольні партії в укр. танцях «Горлиця», «Хміль», «Плескач», «Метелиця» та в хореографічних мініатюрах «Жовтєва легенда», «Про що верба плаче», «Ми пам'ятаємо»). З 1977 — гол. балетмейстер ансамблю танцю «Дружба» Київ. з-ду «Більшовик».

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Арсеній Миколайович [н. 2 (15).I 1910, Петербург] — укр. і рос. рад. органіст, музикознавець, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1955. Закінчив Ленінградську консерваторію (як музикознавець — 1935; органіст — 1938). З 1937 поєднує виконавську діяльність з пед. працею в Ленінгр. (з 1937), Ташк. (1947—50), Львів. (1951—60), Новосибірській (1960—68; з 1964 — професор) консерваторіях, Донец. муз.-пед. ін-ті (1968—70). З 1970 веде клас органу в Київ. консерваторії. К. — упорядник і спец. редактор збірників для органу, автор ряду музикознавчих праць. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Т. П. Булат.
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович [29.VIII (9.IX) 1769, Полтава — 29.X (10.XI) 1838, там же] — укр. письменник, перший класик нової укр. літератури. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Вчився в Полтав. семінарії (1780—89). Працював канцеляристом, домашнім учителем у сім'ї поміщика. У 1796—1808 був на військ. службі, брав участь у рос.-тур. війні. З 1810 — наглядач «Будинку виховання дітей бідних дворян». Під час Вітчизняної війни 1812 сформував 5-й козачий кінний полк, одержав чин майора. У 1812—21 — директор Полтав. театру, в якому виступав М. Щепкін. Сприяв вивченню Щепкіна з кріпацтва. Був близький до декабристських кіл (через М. Новикова), його ім'я згадується в «Алфавіті декабристів». У 1818 К. обрано членом харків. Т-ва аматорів красної словесності, 1821 — почесним чл. петерб. Вільного т-ва аматорів рос. словесності. В 1827—35 — попечитель «богоугодних» закладів. У формуванні К. як письменника значну роль відіграли просвітницькі ідеї, традиції укр. л-ри 18 ст., фольклор, рос. сатирична л-ра. Найголовнішим джерелом творчості К. була тогочасна дійсність, що зумовило реалізм і народність його творів. Реалізм К. мав просвітницький характер. Літ. діяльність почав бл. 1794 переробкою в бурлескному стилі (див. *Бурлеск*) «Енеїди» Вергілія. «Енеїда» К. відразу поширилася в списках. У 1798 в Петербурзі без відома автора було надруковано перші три частини поеми, 1808 — вдруге. В 1809, додавши четверту частину, К. видав поему в Петербурзі під назвою «Віргілієва „Енеїда“ на малоросійський язык переложена...». Повний текст твору (шість частин) видано посмертно 1842 в Харкові. «Енеїда» К. — перший твір нової укр. л-ри, написаний нар. мовою. В поемі відтворено побут різних верств укр. суспільства. В пародійних образах богів сатирично зображено поміщиків-кріпосників, чиновників, духів-

В. С. Котляр.

І. П. Котляревський.

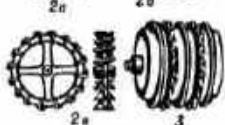
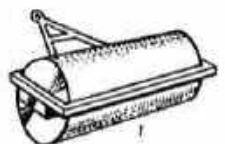

Пам'ятник І. П. Котляревському в Полтаві. Скульптор Л. В. Поєн. Бронза, граніт, 1903.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Котки дорожні: 1 — вібраційної дії (віброкоток); 2 — статичної дії (на пневматичних шинах).

Коток польовий. Робочі органи польових котків: 1 — гладкий водонапірний циліндр; 2а — кільце з клинчастим ободом; 2б — кільце з ребристим ободом; 2в — шпорове кільце; 3 — кільце з зубчастим циліндром; 4 — гладенькозубчастий циліндр.

ництво. В 3-й частині твору в картинах пекла і раю розкрито суспільні суперечності, критикується кріпацтво. Твір прийнятий любов'ю до народу, патріотичними почуттями. За мотивами поеми створено опери «Еней на мандрівці» (Я. Лопатинський) та «Енеїда» (М. Лисенко, лібретто М. Садовського). Запорізький театр імені М. Шорса 1978 здійснив виставу за «Енеїдою» К.

В 1804 Котляревський написав «Пісню на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (надруковано 1849). 1817 переклав рос. мовою «Оду Сафо» (надр. 1844). В 1819 для Полтав. театру написав п'єси «Наталка Полтавка» (надр. 1838) і «Москаль-чарівник» (надр. 1841), які дали початок новій укр. драматургії. В основі п'єси «Наталка Полтавка» лежить соціальний конфлікт. К. створив типові нар. характери, показав високі моральні якості народу. Важливу роль у п'єсі відіграють пісні, жива нар. мова. М. Лисенко, дещо використавши доробок своїх попередників (О. Барського, А. Бодішки), написав музику до «Наталки Полтавки». Сценічні образи в п'єсах К. створили М. Шепкін, К. Соленик.

Творчість К. високо оцінювали Т. Шевченко, В. Бєлінський, І. Франко, М. Горький. Вона вплинула на дальше становлення нової укр. л-ри. У 1898 широко відзначено століття «Енеїди». В 1903 в Полтаві споруджено пам'ятник К. (скульптор Л. П. Позен, 1904 видано літ. зб. «На вічну пам'ять Котляревському». В радянський час (1952) відкрито Котляревського І. П. музей. В 1969 громадськість різних країн світу відзначила 200-ліття з дня народження К. У 1973 відкрито пам'ятник К. в Києві (скульптор Г. Н. Кальченко). У Полтаві створено меморіальний комплекс — Садиба І. П. Котляревського.

Іл. див. також на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—2, К., 1952—53; Повне зібрання творів, К., 1959; Рос. перекл. — Енеїда, М., 1964; Сочинения, Л., 1969.

Лит.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях, К., 1969; Волинський П. К. Іван Котляревський, К., 1969; Кирилюк Є. П. Живі традиції, Іван Котляревський та українська література, К., 1969; Хропко П. П. Біля джерел української реалістичної поезії, К., 1972; Яценко М. На рубежі літературних епох, К., 1977; Мороз М. О. Іван Котляревський. Біографічний показник, К., 1969. Є. П. Кирилюк.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Нестор Олександрович [21.I (2.II) 1863, Москва — 12.V 1925, Ленінград] — рос. літературознавець, представник культурно-історичної школи. Акад. Петерб. АН (з 1909). Закінчив Колегію Павла Галагана та Моск. ун-т (1885). Автор праць з історії рос. та зх.-європ. л-ри. Досліджував творчість М. Лермонтова, М. Гоголя, К. Рильска. Статті про літ. діяльність декабристів, про М. Драгоманова.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Олександр Олександрович [1837, посад Крюків, тепер у складі м. Кременчу-

ка — 29.IX (11.X) 1881, м. Піза, Італія; похований у Москві] — укр. і рос. філолог і етнограф, чл. кор. Петерб. АН (з 1875). Закінчив Моск. ун-т (1857). Професор Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1868—72), Київ. ун-ту (з 1875). Осн. праці: «До питання про розробку слов'янської міфології» (1871), «Здобутки славистики в Росії», «Книга про старожитності й історію поморських слов'ян у XII ст.» (обидві — 1874). Питання укр. л-ри й мови розглянув у «Літературних замітках з приводу твору Г. Данилевського про Основ'яненка», «Рецензії на „Історичні пісні малоруського народу...“» та в ін. працях.

КОТЛЯРЕВСЬКОГО І. П. МУЗЕЙ — літературно-меморіальний музей у Полтаві. Відкритий 1952. В шести залах музею розміщено

документи, рукописи, книги, фото, твори живопису, особисті речі письменника. В експозиції музею відображено його дитячі і юнацькі роки, участь у рос.-тур. війні 1806—12 і в Вітчизняній війні 1812. Окремий зал присвячено поемі «Енеїда». Показано театр. діяльність і драматургічну творчість Котляревського, зв'язки з декабристами, значення його творчості для укр. літератури.

КОТЛЯРОВ Борис Іванович (н. 4.XI 1911, м. Груць, тепер ПНР) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1931. Провідні теми творчості — безсмертні подвиги рад. моряків (поема «Повість про Гуру та його друга комендора», 1947; «Пісня про Синегір'я», 1950), трудові звершення робітників Харкова («Майстри», 1949; «Місто робітничої слави», 1960). Виступає в жанрі сатири й гумору («Жарті добрі й злі», 1958), публіцистики («Схожий на батька», 1962; «Розкритий щоденник», 1971). Автор віршів для дітей. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Стихи. Поэмы, Х., 1954; Спор о любви, К., 1967; Морская книга, К., 1977; Аллея, Х., 1979.

КОТЛЯРОВ Прокіп Степанович [1797, містечко Вороніж, нині смт Шосткинського р-ну Сум. обл. — 21.XII 1856 (2.I 1857), с. Грузьке, тепер Кролевецького р-ну Сумської обл.] — укр. письменник. У 1812—35 перебував на військ. службі, з 1835 постійно жив у с. Грузькому. Автор п'єси «Любка, або Сватання в с. Рихмах» (написана 1835—36, опублікована анонімно 1900), віршів російською мовою.

Тв.: Любка, или Сватанье в с. Рихмах. В кн.: Украинская драматургия первой половины XIX столетия, К., 1938. Р. Я. Пилипчук.

КОТОВ Борис Олександрович [12 (25).IV 1909, с. Пахотиний Угод, тепер Тамб. обл. — 29.IX 1943] — рос. рад. поет. Герой Радянського Союзу (1944, посмертно). З 1931 жив на Донбасі, працював на шахті. Брав участь у роботі літ. об'єднання «Кочегарка». В роки Великої Вітчизн. війни був на фронті мінометником. Загинув при форсуванні Дніпра неподалік від м. Канева. Посмертно прийнятий до членів Співки письменників СРСР.

Тв.: Недопетая песня. Донець, 1963; Стихи, К., 1975.

КОТОВ Михайло Іванович [15 (27).X 1896, м. Задонськ, тепер Липец. обл. — 25.VIII 1978, Київ] — український рад. ботанік, доктор біологічних наук (з 1941), професор (з 1943). Закінчив Харків. ін-т народної освіти (1922). Наук. праці з питань систематики, бот. географії, геоботаніки, ресурсознавства, охорони природи. К. — один з авторів «Визначника рослин УРСР» та «Флори УРСР». Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952; Держ. премія УРСР, 1969.

КОТОВ Михайло Павлович [7 (19).IX 1892, Петро-Александрівськ, тепер м. Турткуль Каракалп. АРСР — 17.X 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі шкіряного і хутрового виробництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1934), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1946. Закінчив (1914) Київ. політех. ін-т. У 1914—30 викладав у цьому ж ін-ті, 1930—76 — в Київ. технологіч. ін-ті легкої пром-сті (1941—46 — директор). Основні дослідження — з хімії і технології виробн. хутра, натуральної шкіри, дубильних екстрактів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. М. І. Чеченко.

КОТОВ Олександр Пантелеймонович [н. 7 (19).VIII 1897, слобода Орлик Курської губ., тепер Белг. обл.] — український рад. ортопед-протезист, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Член КПРС з 1949. Закінчив Харків. мед. ін-т (1921). В 1945—56 — директор Укр. центр. н.-д. ін-ту протезування, 1953—69 — Укр. центр. н.-д. ін-ту експертизи працездатності та організації праці інвалідів у Харкові. Праці з питань протезування і створення протезів, лікарсько-трудової експертизи і організації пра-

П. І. Котов. «Красное Сормово». 1937. Саратовський художній музей імені О. М. Радішева.

ці інвалідів тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. **КОТОВ** Петро Іванович [26.VI (8.VII) 1889, слобода Володимирівка, тепер Астр. обл. — 4.VII 1953, похований в Москві] — російський рад. живописець, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1946), дійсний чл. АМ СРСР (з 1949). В 1909—16 навчався в петерб. АМ у Ф. Рубо та М. Самойлова. Чл. АХРР (1923). Твори: «Кузнецкий буд. Дома № 1» (1931), «Красное Сормово» (1937); портрети — акад. Бурденка (1943), художника О. Шовкуненка (1944) та ін. В Київ. музеї рос. мист. зберігаються картини К.: «Колгоспний конюх» (1935), «Портрет скульптора І. Д. Шадря» (1936), «Ударник „Красного Сормова“» (1938) та ін. В 1935—41 викладав у Київ., 1950—53 — Харків. художніх ін-тах. Держ. премія СРСР, 1948.

КОТОВСЬК (до 1935 — Бірзула) — місто обласного підпорядкування Одес. обл. УРСР, райцентр, вузол залізничних і автомобільних шляхів. Виник у серед. 18 ст. Вперше згадується 1779. Залізничники Бірзули в грудні 1905 брали участь в політ. страйку. Рад. владу встановлено 17.I 1918. В роки громадянської війни в районі міста діяла кав. частина під командуванням Г. І. Котовського. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (6.VIII 1941 — 31.III 1944) в місті діяли підпільні комсомольські групи.

В К. — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, м'ясокомбінат, цукр., комбикормовий, рем.-мех. з-ди, меблева й пір'яно-пухова ф-ки, райсільгосптехніка, м'ясоколг. буд. орг-ція, 2 комбінати побутового обслуговування, 12 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. та сільсь. профес.-тех. уч-ща; 2 лікарні. Будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського.

Літ.: Гринева Г. Л. Котівськ. Одеса, 1963.

КОТОВСЬКИЙ Григорій Іванович [12 (24).VI 1881, Ганченті, тепер м. Котівськ Молд. РСР — 6.VIII 1925, колишнє с-ще Чебанка поблизу Одеси; похований у м. Бірзулі, тепер м. Котівськ Одес. обл.] — рад. військ. діяч, герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сім'ї заводського механіка. В Рад. Армії з 1918. В 1905 і 1915 очолював збройні загони бессарабських наймитів. У листопаді 1917 примикав до лівих есерів, член к-ту 6-ї армії. Потім приєднався до більшовиків і працював у Кишиневі у фронтовому відділі Румчероду. В 1918—19 на чолі партизанського загону вів боротьбу проти рум. окупантів у Молдавії і на Україні. В 1919 — командир 2-ї бригади 45-ї стрілецької д-зії, наприкінці 1919 — окремої кав. бригади. З 1920 — нач. 17-ї кав. д-зії, що брала участь в ліквідації махновців, автоновців. З вересня 1921 — командир 2-го кав. корпусу. Член ЦВК СРСР, ЦВК УРСР. По-зрадянському вбитий. Нагороджений 3 орденами Червоного Пра-

пора і Почесною революц. зброєю. К. встановлено пам'ятники в Умані, Котівську та в рідному місті героя. В Кишиневі 1948 засновано Респ. меморіальний музей Г. І. Котовського.

Літ.: Легендарний полководець. Збірник спогадів про Г. І. Котовського. К., 1969; Новохатський М. І. Путь в легенду. Кишинев, 1976.

КОТОВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас.

36,3 тис. чол. (1979). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Котівськ.

К. р. розташований в межах Подільської височини. Корисні копалини: глина, пісок. Річки — Ягорлик, Тростянець (бас. Дністра) та Тилигул. Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, ясен, липа тощо) займають 9,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Котівськ. У районі — ряд підприємств по переробці с.-г. сировини. В с. г. переважає землеробство зерновою буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 71,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,7 тис. га. Ґол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, кукурудза, овочеві. В К. р. — 9 колгоспів, елітно-наслідне ґ-во Всеосозного селекційно-генетичного ін-ту (с. Новоселівка), райсільгосптехніка. Залізнич. вузол — Котівськ, залізнич. станції: Борщі, Чубівка, Побережжя, Обхідна. Автошляхів — 292 км, у т. ч. з твердим покриттям — 209 км. У районі — 40 заг.-осв. шкіл, 67 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 18 будинків культури, 30 клубів, 49 кіноустановок, 39 б-к. У с. Любомирці К. р. народ. новатор с.-г. виробн. Є. В. Блажевський. В с. Липецькому — пам'ятка архітектури — Михайлівська церква та дзвіниця (1807). У К. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1932).

М. А. Межеряков.
КОТІК ДОРОЖНИЙ — машина для ущільнення ґрунту, дорожніх основ і покриттів; різновид дорожніх машин. Робочими органами К. д. є жорсткі вальці (гладенькі, ґратчасті, кулачкові) або колеса на пневматичних шинах. Розрізняють К. д. (мал.): самохідні, напівпримичні та примичні; статичної і вібраційної (з вмонтованими у вальці вібраторами) дії. Маса К. д., що її збільшують баластом для підвищення ефективності ущільнення, — 5—50 т. К. д. застосовують

у дорожньому (напр., при асфальтуванні), залізничному, аеродромному, гідротехнічному будівництві тощо.

КОТІК ПОЛЬОВИЙ — сільськогосподарське знаряддя для обробки ґрунту. К. п. ущільнюють ґрунт, руйнують грудки, а також ґрунтову кірку, вирівнюють поверхневий шар ріллі. Є причіпні до трактора і напіпні К. п. За конструкцією робочих органів (мал.) К. п. поділяють на циліндричні (гладенькі), кільчасті, кільчасто-зубчасті, кільчасто-шпорові, кулачкові, гладкорубчасті, комбіновані. Необхідний для обробки ґрунту тип К. п. визначають спеціалісти, враховуючи характер роботи і ґрунтові умови. Напр., К. п. водоналивний гладенький ЗКВБ-1,5 застосовують у р-нах осушення осушених земель для прикочування торфовоболотних ґрунтів після оранки чи дискування; агрегатують з тракторами ДТ-75, Т-74; продуктивність до 2 га/г. К. п. водоналивний гладенький ЗКВГ-1,4 призначений для ущільнення ґрунту перед сібною або після сівної дрібнонасієних культур, а також для прикочування зелених добрив перед приорюванням їх (див. Сидерація); агрегатують з тракторами Т-25, Т-40А, «Беларусь». Продуктивність до 4,8 га/г. Для прикочування ґрунту до і після сібви цукр. буряків використовують К. п. гладкорубчасті водоналивні, що мають змінну рубчасту сорочку, кільчасто-зубчасті, які можна використовувати в складі однієї, двох і т. д. секцій робочих органів (кілець з ребрами — клинчастими кільцями або кілець з зубами) та ін. К. п. гладенькі водоналивні причіпні типу СКГ-2, СКГ-2-1, СКГ-2-2М, СКГ-2-3 використовують не лише для прикочування ґрунту до і після сібви, а й одночасно з сібною цукр. буряків, ін. культур з метою збільшення надходження вологи з нижніх шарів ґрунту до висіяного насіння, кращого загортання його та вирівнювання поверхні поля; все це сприяє появі дружних сходів, підвищенню врожаю.

Літ.: Гапоненко В. С., Войтюк Д. І. Сільськогосподарські машини та їх використання. К., 1975; Гапоненко В. С., Войтюк Д. І., Діденко М. К. Сільськогосподарські машини і основні експлуатаційні машинно-тракторного парку. К., 1975. Г. І. Якименко.
КОТІКУ Дендроз (літ. псевд. — Сюсуй; 23.IX 1871, Накамура, повіт Хата, преф. Когі — 24.I 1911) — діяч соціалістичного руху Японії, публіцист. У 1901 разом з С. Катаямаю брав участь у створенні с.-д. партії Японії. Був одним з перших перекладачів япон. мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1905—06 перебував у еміграції в США. Повернувшись до Японії, К. виступав проти реформізму в япон. соціалістичному русі, проте допускав при цьому анархо-синдикалістські помилки. Страчений разом з 11 товаришами після таємного судового процесу за безпідставним обвинуваченням у підготовці змови проти імператора.

КОТОНУ — місто на Пд. Бєкїну, місцеперебування уряду та урядо-

Г. І. Котівський.

Котичья м'ля панионська. Верхня частина рослини та квітка.

Котичья ланка дводонна: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — дводонна квітка; 3 — маточкова квітка.

вих установ. Порт на узбережжі Гвінейської зат., залізнична станція, аеропорт міжнародного значення. 180 тис. ж. (1976). Підприємства по переробці продукції с. г., виробн. мила, взуття. Деревообр. пром-сть. Розвинуті кустарні промисли (різблення на дереві, плетіння кошиків та ін.). Ун-т. Б-ка ун-ту. Музей Бешіну. Бот. сад.

КОТОПАХІ — діючий вулкан в Андах, на території Еквадору, поблизу м. Кіто. Вис. 5896 м. Має великий кратер завглибшки до 450 м. З вис. 4700 м вкритий вічними снігами. Останнє виверження було 1942.

КОТОРОВИЧ Богодар Антонович (н. 3.VIII 1941, Грубешув, тепер ПНР) — укр. рад. скрипаль, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1966 закінчив Моск. консерваторію. В 1966—69 — концертмейстер Симфонічного оркестру УРСР, одночасно з 1967 — соліст Київ. філармонії. Крім класичної музики, творів рад. та сучас. зарубіжних композиторів для скрипки, виконує ансамблеві твори для скрипки в супроводі гітари та органа (А. Вівальді, А. Кореллі, Й. Гайдн, Н. Паганіні, М. де Фальс). З 1967 викладає в Київ. консерваторії.

КОТОРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918, Каттарське повстання — збройний виступ матросів адриатичної ескадри австро-угор. військ. флоту, що стояла в м. Которі (Каттаро, тепер СФРЮ). Відбулося 1—3.II під впливом Великого Жовтня; охопило 40 кораблів (6 тис. матросів різних національностей, в основному чехів і хорватів). Було створено ревком. Повстанці вимагали негайного укладення миру на основі пропозицій Рад Росії і визнання права нації на самовизначення. Австро-угор. командування на чолі з адм. М. Хорті придушило К. п. 800 чол. було заарештовано, керівників розстріляно.

КОТІСІС (Kotsis) Александр (30.V 1836, Людівів, поблизу Кракова — 7.VIII 1877, Подгуже, тепер у складі Кракова) — польськ. живописець-реаліст. В 1850—60 навчався в Школі красних мист. у Кракові, 1860—62 — у віденській АМ. Твори: «Рекрути в Галичині» (1866), «Мати померла» (бл. 1868, Львів, картинна галерея), «Селянське подвір'я» (1873), «Остання художня» (1876) та ін.; пейзажі, портрети.

Лит.: Островський Г. Котис. М., 1963.

КОТТОН (Cotton) Ежені (13.X 1881, Субіз — 16.VI 1967, Севр) — діяч демократичного жіночого руху, вчений-фізик. Навчалась і викладала в Пед. ін-ті в м. Севрі; 1936—41 — директор, з 1945 — почесний директор цього ін-ту. В 1925 захистила докторську дисертацію; 1934 за наук. діяльність нагороджена орденом Почесного легіону. Під час нім.-фашист. окупації Франції 1940—44 — учасниця Руху Опору. З 1945 — голова Союзу франц. жінок і президент Міжнародної демократичної федерації жінок; з 1950 — віцепредседка, з 1959 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

Г. Т. Коханенко.

Я. Кохановський.

Котопакі.

Котушка роговидна.

КОТУЙ — річка в РРФСР, у межах Краснояр. кр. Зливаючись з р. Хетою, утворює р. Хатайгу (бас. моря Лаптевих). Довж. 1409 км, пл. бас. 176 тис. км². Бере початок з плато Путорана, у верхів'ї порожиста. Живлення переважно снігове й ґрунтове. Замерзає у вересні — жовтні, скресає у травні — липні. Багата на рибу.

КОТУРНИ (лат. cothurni, з грец. κόθυρον) — взуття типу сандалів на дуже високій підшви й каблучках, яким користувалися трагедійні актори античного театру. К. збільшували зріст актора, надавали величності його постаті. Переносно: «ходити на котурнах» — неприродність, фальшивий пафос, удавана велич.

КОТУШКА — група червононогих молюсків род. Planorbidae, що включає кілька родів; раніше їх об'єднували в 1 рід Planorbis. Раковина (діаметр 2—15 мм) спірально закручена в одній площині, дисковидна. У найбільшій серед К. — К. роговидної (Planorbis corneus, синонім Coretus corneus) діаметр раковини до 32 мм. Живуть К. в прісних водоймах Європи, Пн. Серед. і Центр. Азії. У викопному стані К. відомі з юри.

КОТЯЧА М'ЯТА (Nepeta) — рід трав'янистих, здебільшого багаторічних рослин родини *губоцвітих*. Квітки білі, світло-фіолетові або сині, зібрані в китицевидні або волотисті суцвіття. Бл. 250 видів, поширених в Європі, Азії, а також в Африці, з них в СРСР — 82, в т. ч. в УРСР — 4. Найпоширеніші види: К. м. паннонська (N. pannonica) заввишки до 150 см з білуватими квітками, К. м. дрібноквіткова (N. parviflora) вис. до 65 см з синіми квітками і К. м. справжня (N. cataria) вис. до 120 см з білуватими квітками; цей вид — медоносна і ефіроолійна рослина. В СРСР, зокрема в УРСР, зрідка вирощують К. м. лимонну (N. c. var. citriodora). Іл. с. 457.

КОТЯЧІ (Felidae) — родина ссавців ряду *хижих звірів*. Довж. тіла від 40—50 см до 3,8 м. Тулуб видовжений, гнучкий, шия коротка, голова округла, хвіст у більшості видів К. довгий, кінчиків невисокий (лише у рисі й гепарда видовжений) із втяжними або напіввтяжними кітнями. З органів чуттів добре розвинені органи зору і слуху. Волосся покриття м'який, густий, у більшості видів пухнастий. Забарвлення однотонне від жовтуватого-бурого до чорного у видів, що живуть на відкритих просторах (лев, пума, каракал), або плямисте чи смугасте у лісових ви-

дів (рись, тигр, ягуар, леопард, оцелот). Пошир. К. у Євразії, Африці і Америці. В родині 37 сучас. видів, що належать до 4 родів: *пантера*, димчастий леопард, *кіт* і *гепард*. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 3: *кіт лісовий*, *кіт свійський* і *рись К.* — наземні нічні тварини, добре плавають, лазять по деревах. Розмножуються раз на рік (кіт свійський двічі або й більше) або раз у два роки (тигр, лев та ін.). Вагітність від 55 до 270 діб. У виплоді до 6 (іноді більше) малят. Живляться К. тваринами, яких здобувають із засідок або підкрадаючись. Серед К. є цінні промисл. хутрові звірі. Окремі К. можуть завдавати шкоди тваринництву. Тигр, лев та деякі ін. види, на Україні — кіт лісовий у зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону і включені у Червону книгу К. виникли в оцелі. Відомо багато викопних видів (*шаблезубий тигр*, або махайрод, смілодон, печерний лев та інші).

К. А. Татаринев.

КОТЯЧІ ЛАПКИ (Antennaria) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні дводомні шерстистоповисті трави, іноді півкушники. Листки цілісні. Жіночі квітки трубчасто-нитковидні, чоловічі — трубчасті, часто з недорозвиненою зав'яззю, двостатеві, в кошиках, у загальному щитковидному або головчастому суцвітті, іноді одиночні. Бл. 50 видів, поширених в Європі, Азії, Америці і Австралії. В СРСР — 9 видів, з них в УРСР — 2. Найпоширеніші К. л. дво-домні (A. dioica); ростуть у лісах, на луках (по сухих місцях). Квітки К. л. дводомних використовують на сухі букети. К. л. карпатський (A. carpatica) ростуть на скелястих схилах у Карпатах. Іл. с. 457.

КОУЛ (Cole) Джордж Дуглас Гоуард (25.IX 1889, Лондон — 14.I 1939, там же) — англ. економіст, історик, соціолог. У 1919 закінчив Оксфордський ун-т, з 1925 — викладач, 1944—57 — професор цього ж ун-ту. В 1908 вступив до Незалежної робітничої партії і Фабіанського т-ва, був його головою (1939—46, 1948—50) і з 1952 — президент цього т-ва. Один з теоретиків «гільдейського соціалізму», що проповідував співробітництво праці й капіталу. К. не вірив у революційну можливість робітничого класу Великобританії. В цілому залишався на позиціях реформізму, пропагував створення «мішаної економіки». В останні роки життя перейшов на позиції антикомунізму.

КОФЕЇН — алкалоїд, що міститься в листках чаю, насінні капи та ін.; одержують також синтетично. К. підсилює процеси збудження в корі головного мозку, збуджує дихальний і судиноруховий центри, тонізує серцевий м'яз. В медицині застосовують чистий К. та його сполуки при ослабленні серцево-судинної діяльності, головному болю, отруєнні наркотиками і спотворенні тощо.

КОФЕРМЕНТИ [від лат. co... (cum) — разом і ферменти], коензими — органічні сполуки невідкової природи, які разом з білковою частиною ферменту (*апофермен-*

А. Котис. Селянське подвір'я. 1873. Національний музей. Варшава

том) беруть участь у ферментативних реакціях. К. належать до т. з. кофакторів ферментів і необхідні для прояву їхньої активності. Виконують роль акцепторів або донорів електронів, окремих атомів або атомних груп, що відщеплюються від різних речовин (субстратів) або приєднуються до них. В перебігу каталітичного процесу молекула К. не зазнає незворотних хім. змін і може багаторазово використовуватись. Більшість К. сполучені нетривкими зв'язками з апоферментами. Проте існують К. (їх іноді називають простеженими групами ферментів), які дуже міцно зв'язані з білками. За хім. природою К. належать до різноманітних органічних речовин — аліфатичних, ароматичних і гетероциклічних. Багато з них є похідними вітамінів і нуклеотидів. До найбільш поширених у природі К. належать нікотинамід-адениндинуклеотид (НАД), нікотинамід-адениндинуклеотид-фосфат (НАДФ), тіамінпірофосфат (ТПФ), флавінадениндинуклеотид (ФАД), коензим А (ко-А), ліпоева кислота, піридоксальфосфат, 5-дезоксіядезоксилькобаламін, адеозинтрифосфат, АТФ (див. Адеозинтрифосфатні кислоти) та деякі ін. Препарати ряду К. (АТФ, ТПФ, ФАД) використовують з лікувальною метою.

Лит.: Кретович В. Л. Введение в энзимологию. М., 1967; Савицький І. В. Біологічна хімія. К., 1973; Диксон М., Уэбб Е. Ферменты. Пер. с англ. М., 1966.

КОФІ АНТУБАМ (1922 — 3.IV 1964, Ачімота, поблизу Аккри) — ганський живописець і скульптор, один із засновників національної школи живопису. В 1948—50 навчався в худож. школі Голдсмйт-коледжу при Лондонському ун-ті. Твори А. виконані в традиційній нар. афр. мист.: дерев'яні релієфи на фасаді парламенту в Аккрі, розписи в будинку ООН у Женеві (обидва — 50-і рр. 20 ст.), серія графічн. на дереві «Життя і боротьба африканського народу» (1959—61). Іл. див. на окремому аркуші до ст. Гана, т. 2.

Лит.: Грансберг А. Х. Кофи Антубам. М., 1976.

КОФЛЕР (Koffler) Юзеф (Йосип) Германович [28.XI 1896, Стрий, тепер Львів, обл. — 1943 (?), Ойцув поблизу Кракова, страчений фашистами] — польс. і укр. композитор, музикознавець і педагог. Муз. освіту здобув у Відні. З 1928 — професор консерваторії Польс. муз. т-ва, 1939—41 — держ. консерваторії у Львові. Автор 4-х симфоній, балету «Польської сюїти», варіацій «Генделіана» й «Радісної увертюри» для симф. оркестру, струнного квартету «Українські ескізи» та ін. творів.

Л. З. Мазепа, **КОФФКА** (Koffka) Курт (18.III 1886, Берлін — 22.XI 1941, Нортгемптон, США) — нім.-амер. психолог, один із засновників гештальтпсихології. У 1921 разом з М. Вертгеймером і В. Келером почав виховати журнал «Психологічні дослідження» — осн. орган нової наук. школи. У систематичному вигляді свою концепцію гештальтпсихології К. вперше виклав у кн. «Основи психічного розвитку» (1921). Осн. праця — «Принципи гештальтпсихології» (1935). Тел.: Рос. перекл. — Самонаблюдение и метод психологии. В кн.: Проблемы современной психологии. Л., 1926; Основы психического развития. М.—Л., 1934. Ю. З. Гальбурт, **КОХ** (Koch) Роберт (11.XII 1843, Клаусталь — 27.V 1910, Баден-Баден) — нім. мікробіолог, один з основоположників бактеріології та епідеміології. Закінчив Геттінгенський ун-т (1866), після чого працював лікарем у Вольштейні (тепер Вольштин, ПНР). У 1885—91 — проф. Берлін. ун-ту і директор Ін-ту гігієни; в 1891—1904 очолював Ін-т інфекц. хвороб у Берліні (згодом Ін-т ім. К.). Праці К. присвячені вивченню етіології сибірки, ранових інфекцій, туберкульозу, холери. В 1882 відкрив збудника туберкульозу, 1883 — холери. Запропонував ряд методів мікробіол. дослідження, способи дезинфекції; винайшов (1890) препарат для лікування туберкульозу — туберкулін (тепер застосовується лише з діагностичною метою). Створив наук. школу. Нобелівська премія, 1905.

КОХА РЕАКЦІЯ — показник зміненої реактивності організму тварин і людини, сенсibilізованого (див. Сенсibilізація) до туберкульозних бактерій. Реакція вперше описана Р. Кохом у 1891. Вказує на наявність туберкульозної інфекції. Дав. також *Туберкулінові проби*.

КОХАНЕНКО Євген Теодорович (справж. прізвище: Кохан; 10.II 1886, с. Винятинці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл. — 16.X 1955, Полтава) — укр. рад. актор, режисер, засл. арт. УРСР (з 1930). На профес. сцені — з 1905. Працював у Театрі товариства «Руська бесіда» (1905—18, з перервою) у Львові, у театрах Києва, Харкова, Вінниці, Одеси, в укр. Театрі «Жовтень» в Ленінграді (1930—31), в укр. драм. театрі ім. І. Франка (1922—48, з перервами, з 1926 театр — у Києві). Ролі: Курц («Хазяїн» Карпенка-Карого), Лундіншів («Майстри часу» Кочерги), Антоніо («Багато галасу даремно» Шекспіра). Вистави: «Лісова пісня» Л. Українки, «Дядя Ваня» Чехова, «Мірандолина» Гольдони (грав роль Маркіза), «Тартюф» Мольєра та ін. Знімався в кіно.

П. К. Медведюк, **КОХАНОВСЬКА** Августа Йосипівна (6.VII 1866, Кимпулунг, тепер СРР — 7.XII 1927, м. Торунь, тепер ПНР) — укр. художник. В 1895—99 навчалася у віденській АМ. Жила і працювала в Чернівцях. Твори: живописні — «Гуцул з сапою», «Повернення гуцулів з ярмарку» (1906), «Освячення пасок на Гуцульщині» (1907), «Старий гуцул» (1910), «Великдень» (1911), «Портрет О. Кобилянської» (1926); ілюстрації до оповідань О. Кобилянської — «Природа», «Битва», «Некультура», «Valse melancolique» (1901); І. Франка — «Петрі і Доббушки» (1913); обкладинки до книжок І. Нечуя-Левицького. К. відома і як етнограф. К. була зв'язана багаторічною дружбою з О. Кобилянською. Картини К. зберігаються в Чернів. краєзнавчому музеї.

Е. М. Панчук, **КОХАНОВСЬКИЙ** (Kochanowski) Ян (1530, с. Щичина поблизу Радома — 22.VIII 1584, Люблін) — польс. поет. Писав польс. і лат. мовами. В поемах «Згода» (1564), «Сатир, або Дикий чоловік» (бл. 1564), «Муза» (бл. 1567), «Знамено» (1569), трагедії «Відмова грецьким послам» (1578), прозовому діалозі «Відшування» (1587) відгукнувся на актуальні суспільно-політ. питання польс. дійсності. Популярність К. принесла цикл «Трени» (1580) — 19 елегій-плачів на смерть дочки; короткі гумористичні вірші «Фрашки» (кн. 1—3, 1584); філософ., політ. й любовні «Пісні» (кн. 1—2, 1586). Використовуючи античні й біблійні сюжети й мотиви, надавав їм злободенного ідейного звучання. Перекладав з грец. та ін. мов. Відіграв визначну роль у становленні нац. л-ри і далішому розвитку польс. літ. мови. Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1975; Поезії. К., 1980; Рос. перекл. — Избранные произведения. М.—Л., 1960; Лирика. М., 1970.

Р. Ф. Кирчин, **Лит.:** Бажан М. Невгасне світло Чорного лісу. «Вітчизна», 1980, № 6.

КОХЕР (Kocher) Теодор (25.VIII 1841, Берн — 27.VII 1917, там же) — швейцарський хірург. У 1865 закінчив мед. ф-т Бернського ун-ту. Учень Т. Більтбота і Б. Лангенбека. В 1872—1917 — проф. Бернського ун-ту. Праці К. присвячені розробці оперативних способів вправлення великих суглобів (зокрема, плечового), радикальному лікуванню *тиреотоксикозу* (базедової хвороби), пахвинної грижі. К. запропонував ряд нових хірургічних інструментів (які тепер наз. його ім'ям) тощо. Склад підручник з оперативної хірургії. Серед учнів К. відомі вчені — Ц. Ру, О. Рольє та ін. Нобелівська премія, 1909. С. М. Старченко, **КОХІСТАНЦІ** — загальна назва групи дрібних споріднених племен, які живуть у горах між річками Гілітмом і Сватом на Пн. Пакистану. Чисельність — бл. 130 тис. чол. (1967, оцінка). Мова К. — кохистані, належить до *дардських мов*. За релігією — мусульмани-суніти. Осн. заняття — скотарство. У них збереглася родово організації.

КОХОВСЬКИЙ (Kochowski) Веспасіан Ієронім (1633, с. Гай із Сандомирщини — 6.VI 1700, Краків) — польс. історик і письменник. У найтоловішому з своїх істор. творів «Щорічники» (лат. мовою, ч. 1—3, 1683—98) дав опис визвольної війни укр. народу 1648—54. Відображаючи інтереси магнатських кл., осуджував цю війну, вороже ставився до Б. Хмельницького та І. Богуна. Працю К. використовували як джерело укр. літописці та історики.

КОХОВСЬКИЙ Всеволод Порфирійович [літ. псевд. — Данило Медовник, Погонець; 2 (14).III 1835, с. Стародубівка, тепер Слов'янського р-ну Донец. обл. — 2 (14).V 1891, Петербург] — укр. письменник і педагог демократичного напрямку. Закінчив Петерб. військ. академію. Засновник (1864) і директор Пед. музею військ.-навчальних закладів у Петербурзі. Літ. діяльність почав у журн. «Основа»

Б. А. Которович.

Е. Коттов.

Р. Кох.

А. Я. Кохановська. Автопортрет. 1896.

КОХТЛА-ЯРВЕ

(оповідання, нариси). Найзначніший твір К.— повість «Народолобець» (1863, опубл. 1870) є гострою сатирою на ліберала-націоналіста. Автор пед. праць про трудове виховання, початкову освіту тощо. Організатор перших народних читальн.

О. Р. Мазуркевич.
КОХТЛА-ЯРВЕ — місто республіканського підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташоване на Пн. Сх. республіки. Залізнич. станція. 72 тис. ж. (1977). Центр сланцедобувної та сланцедобувної пром-сті (виробничі об'єднання «Сланцехім», «Естонсланець»). Підприємства харчової та будівельних матеріалів промисловості. Н.-д. ін-т сланців. Хім. технікум та мед. у-ще. Місто утворене 1946.
КОЦ — 1) Ворсовий, пристрижений односторонній кидим. Вироби К. було поширене на Україні в 18—19 ст. на Харківщині, Полтавщині і частково в Києві. За статистичними відомостями 1814 лише в Харкові вироблялось бл. 26 тис. К. на рік (їх вивозили на внутрішні ринки Росії і за кордон). Художнє оформлення К. по визначенню з технікою виконання. Крім основи, на якій в'яжуться вузли з вовняної пряжі, К. має ґрунтове підкання, яке перепускається після кожного ряду ворсових вузлів кілька разів для їх закріплення. Утворений ворс піднімають до 5 см заввишки. Завдяки висоті ворсу візерунок К. (геометричний, геом.-рослинний, тематичний) не буває дрібним і детальним. Забуту на поч. 20 ст. техніку виготовлення К. відроджено в 50-х роках. 2) В зх. областях України К. називають грубу вовняну односторонню тканину з великими насичками, що виготовляється як ліжнич.

КОЦАК Арсеній (Олексій Федорович; 14.III 1737, с. Буковець, тепер Свидницького округу ЧССР — 12.IV 1800, Мукачеве) — укр. мовознавець, педагог і поет. Викладав церковнослов'ян. мову, риторику, поезику, історію та філософію в монастирських школах, зокрема на Закарпатті — в Мукачевому та Імстичеві. Використавши «Граматичку словенську» М. Смотрицького та посібники з лат. мови, написав власну граматичку церковнослов'ян. мови (три варіанти; один з них датовано 1768).

Отто Евстафьевич Коцебу.

А. А. Кошка. Гуцулка. 1958.

О. В. Коцебу. Битва біля Кульми 17 серпня 1813 року. 1843. Дерев'яний Ермітаж у Ленінграді.

Йому належать також праці: «Тропи», «Моя» та ін. З поетичних творів найвизначнішим є «Похвала о премудрості». Усі твори К. залишилися в рукопису (зберігаються в б-ці Ужгородського ун-ту).

Я. О. Давиделаский.
КОЦЕБУ Олександр Евстафійович (9.VI 1815, Кенігсберг — 24.II 1889) — рос. живописець-баталіст. В 1837—44 навчався в петерб. АМ у Зауервейда. Автор серії картин, присвячених Північній війні 1700—21 й Семирічній війні 1756—63. Серед творів: «Перехід Суворова через „Чортів міст“» (1857), «Перехід російських військ через Панике у Альпах» (1860), «Перемога під Полтавою» (бл. 1867), всі — в ДЕ. Навчаючись у петерб. АМ, разом з Т. Шевченком і польським художником Р. Жуковським 1842 виконав ілюстрації до книги М. О. Полевого «Історія Суворова». В Києві, музеї Т. Г. Шевченка зберігається акварельний портрет К. роботи Т. Шевченка (1843).

КОЦЕБУ Отто Евстафійович [19 (30).XII 1788, Таллін — 3 (15).II 1846, миза Трігі; похований у Коце, тепер Хар'юського р-ну Ест. РСР] — вітчизн. мореплавець і вчений.

У 1803—06 брав участь у кругосвітній подорожі І. Ф. Крузенштерна. Очолював рос. кругосвітні експедиції на кораблях «Юрій» (1815—18) та «Предприятіє» (1823—26), під час яких було відкрито окремі острови в Тихому ок. (в архіпелазі Туамоту, в групах Маршаллових о-вів, Самоа та ін.), а також затоку на З. Аляски (названа його ім'ям), проводилися океанографічні дослідження за участю фізика Е. Х. Ленца. Вперше висловив правильні думки про походження коралових островів.

КОЦІПІНСЬКИЙ (Kocipiński) Антон [1816, Андрихін, поблизу Кракова, Польща — 14 (26).V 1866, Київ] — польсь. і укр. композитор, етнограф і педагог. Муз. освіту здобув у Львові. В 1835—45 — капельмейстер військ. оркестру в Чернівцях, 1845—49 жив у Кам'янці-Подільському, де працював у нотному магазині і збирав укр. нар. пісні; 1849—53 — у Відні, з 1853 — в Києві, де відкрив муз. магазин (відділення — в Житомирі). Збирав, обробляв польсь. та укр. нар. пісні. Видав зб. «Пісні, думки і шумки руського народу на Подоллі, Україні і в Малоросії» (1861—62), а також етногр. розвідку «Ярмарок на Україні» (1856). Автор фп. і покаральних творів.

КОЦКА Андрій Андрійович (н. 23.V 1911, Ужгород) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1927—31 вчився у А. Ерделі, 1940—42 в Рим. АМ. Твори: «Гуцулка — вихователька дитини» (1949), «Старий колгоспник» (1950), «Учень» (1954), «Воронинка» (1957), «Портрет ланкового І. Кобалю» (1960), «Доярка з Верховини» (1962), «Гуцулка» (1967), «Молодиця» (1968), «Розмова», «З ярмарку» (обидва — 1969), «Гуцулка з Богдана» (1970), «Весняний ранок» (1979).

Лит.: Павлов В. Андрій Кошка. Альбом. К., 1973.

КОЦКО Василь Федорович (кві-

тень 1873, с. Млики Шкільні, тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл. — 26.I 1942) — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії Зх. України з 1918. Н. в сел. сім'ї. Революц. роботу від 1888, переважно в Дрогобичі і Бориславі. Учасник боротьби за владу Рад на Полтавщині. Один з керівників Дрогобицького збройного повстання 1919. В 1918—21 — член Дрогобицького повітового та окружного к-тів, з 1921 — ЦК Компартії Сх. Галичини. В 1921—22 перебував у в'язниці, після чого був прикритий до легкого тяжкого хворобою. Розстріляний нім.-фашист. окупантами. В Дрогобичі в будинку, де жили В. Ф. і О. В. Кошка, відкрито меморіальний музей.
КОЦКО Ольга Василівна (1899, с. Млики Шкільні, тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл. — 26.I 1942) — учасниця (з 1918) революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. Дочка В. Ф. Кошки. З 1922 — секретар Дрогобицького окружного к-ту МОДР У 1929—30 навчалася в Київ. парт. школі. З кін. 1930 — на підпільній партійній роботі на Зх. Україні; очолювала окружком Компартії Зх. України у Львові, Коломи, Ковелі. В серпні 1932 заарештована і за Ковельським процесом 1934 засуджена на 15 років ув'язнення. Після 1939 — на рад. роботі в Дрогобицькій обл. Розстріляна нім.-фашист. окупантами.

КОЦОВЕ Арсен Борисович [3 (15).I 1872, с. Гізієв, тепер Пригородного р-ну Півн.-Осет. АРСР — 4.II 1944, Орджонікідзе] — осет. рад. письменник. Друкуватися почав 1895 в рос. газетах Владикавказу. В 1912 у більшовицькій газ. «Правда» надрукував оповідання «Помріяли», «Товариш» та ін. В ранніх творах К. відображав тяжке життя осет. селян, викривав царських чиновників («Мисливць», «Козел і баран», «Саломі»). Колективізації в Осетії присвятив повість «Джанаспі» (1940), де показав гостру класову боротьбу на селі.

КОЦУБА Гордія Максимович [2 (14).I 1892, хутір Костів, тепер село Валківського р-ну Харків. обл. — 22.III 1939] — укр. рад. письменник. Закінчив Петроградський ун-т (1917). Друкуватися почав 1919. Був одним з організаторів і редакторів журн. «Шляхи мистецтва» (1921), співробітничав у газ. «Вісті» і «Комуніст», журн. «Всесвіт», «Уж», «Червоний шлях». Належав до літ. орг-цій «Гарт», «Валентин». Автор романів «Нові береги» (1932), «Родючість» (1934), «Перед грозою» (1938) та кількох книг оповідань. Осн. тематика — соціалістичне будівництво в роки перших п'ятирічок, революц. минуле.

Тв.: Твори. Х.—К., 1934; Перед грозою. К., 1958; Нові береги. К., 1972. Рос. перекл. — Дорогой борьбы. М., 1961.

О. Р. Мазуркевич.
КОЦОВІНСЬКЕ (до 1941 — Берковець) — селище міського типу Київ. обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді, за 6 км від м. Ірпеня. Залізнич. ст. Біличі, 7,6 тис. ж. (1979). У К.— Біличькі деревообр. комбінат і меблева ф-ка; з-ди: Київський деревообр.,

Більшій камінеобробній, «Теплозвукоізоляція». Середня школа, лікарня; Будинок культури, бібліотека.

КОЦЮБИНСЬКИЙ Михайло Михайлович [5 (17).IX 1864, Вінниця — 12 (25).IV 1913, Чернігів] — укр. письменник і громад. діяч, революц. демократ. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Закінчив Шаргородське духовне училище (1880). Переїхавши до Кам'янець-Подільського (1880), зблизився з революційно настроєною молоддю. За зв'язок з народольщиками 1882 був заарештований. Повернувшись цього ж року до Вінниці, він пропагандистську роботу серед молоді з 1886 за ним було встановлено таємний нагляд поліції, який не припинявся протягом усього життя письменника. В 1890 поїхав до Львова, де познайомився з І. Франком та ін. зх.-укр. діячами. У Львові, журналах «Дзвінок», «Правда», «Зоря» друкував свої ранні твори (вірш «Наша хатка», 1890; ряд оповідань). В 1891 склав іспит на нар. вчителя при Вінницькому реальному училищі, вчителював у с. Лопатинцях. Зустрічався з селянами, давав читати їм заборонені книжки, збирав фольклорні матеріали. В 1892—97 працював у філологічній комісії в Бессарабії і Криму. В 1897 переїхав у Чернігів, але його не затвердили на посаді в земстві як «неблагонадійного». Деякий час працював у редакції газ. «Вольны» у Житомирі. На поч. 1898 повернувся в Чернігів, доставив посаду діловода при земській управі, а з 1900 — статистика. Тут К. написав свої найкращі твори. Суспільно-політ. і естетичні погляди К. формувалися під впливом ідей Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, І. Я. Франка. В кінці 80-х — на поч. 90-х рр. К. зблизився з ліберально-народницькою інтелігенцією, що позначилося на його творчості цього періоду. Згодом письменник утверджується на позиціях революц. демократизму. В кінці 90-х і особливо в 900-і рр. великий вплив на К. справили ідеї марксизму. Він знайомився з працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, бере участь у громад. і літ. житті. На відкритті пам'ятника І. П. Котляревському 1903 в Полтаві виголосив промову, на зборах Чернігів. громадської бібліотеки 9 січня 1905 виступив з вимогою скасувати цензуру на худож. л-ру. Легальне т-во «Просвіта» у Чернігові, головою якого він був (1906—1908), прагнув використати для пропаганди революц. ідей. Гуртував навколо себе літ. молодь на традиційних «суботах», які відвідував, зокрема, і П. Тичина. У зв'язку з хворобою К. кілька разів виїжджав за кордон, побував у Австрії, Німеччині, Швейцарії, Італії, не раз приїжджав у сучасне село Криворівню, де збирав матеріали для майбутніх творів. У 1909 на о. Капрі (Італія) познайомився з О. М. Горьким. Протягом 1909—11 трічі приїздив на Капрі, листувався з Горьким до кінця життя. Є підстави вважати, що 1910 на Капрі К. познайомився з В. І. Леніним. У 1911 «Т-во прихильників української науки

і штуки» встановило К. довічну пенсію в розмірі 2 тис. крб. на рік, що дало змогу хворому письменникові залишити роботу в земстві. У жовтні 1912 К. поїхав на лікування до Києва. В січні 1913 повернувся в Чернігів, де незабаром помер. Поховано К. в Чернігові на Болдиній горі. Поліція вжила заходів, щоб похорон не перетворився на антиурядову демонстрацію. Ці поліцейські дії як ганебний приклад нац. гноблення в царській Росії викрив більшовицький депутат у 4-й Держ. думі Г. І. Петровський у промові, проєкт якої написав В. І. Ленін. Зближення К. з робітн. рухом, утвердження його на позиціях революц. демократизму зумовили глибокий реалізм і народність його творчості. Розкриваючи класові суперечності капіталістич. суспільства, К. стояв на боці пригноблених, сільської бідноти, наймитів, утверджував неминучість революц. боротьби. Ранні оповідання К. («Андрій Соловйко, або Вчєніє світ, а невєніє тьма», 1884, та ін.) за життя письменника не друкувалися. З перших друкованих творів увагу привернув цикл дитячих оповідань: «Харитя», «Ялинка» (обидва — 1891), «Маленький грішник» (1893) та ін. Осн. тема творчості 90-х рр. — тяжке становище малоземельного селянства, пробудження соціальної свідомості селян, наростання масового протесту. К. показував людяність і благородство бідняків («П'ятизлотник», 1892), прагнення народу до волі («Дорогою ціною», 1901), шукання шляхів до кращого життя («Шінов'яз», 1893, «По-людському», 1900). К. критикував ліберально-народницьке культурницьтво («Хо», 1894; «Для загального добра», 1895; «Лялечка», 1901), викривав релігію як знаряддя духовного і соціального поневолення людини («В путях шайтана», 1899; «На камені», 1902; «Під мінаретами», 1904). Одночасно з ідейним зростанням К. відбувався процес його творчого самовизначення як художника-реаліста, новатора. На поч. 20 ст. К. виступив як видатний майстер соціально-психологічної новели. Своєрідними рисами стилю К. є лаконізм, психологічне проникнення в характери, ліризм, мелодико-інтонаційне багатство мови. Особливо велике значення для формування світогляду й піднесення творчої активності К. мала перша рос. революція 1905—07. У повісті «Fata morgana» (ч. 1—2, 1907—10) і багатьох новелах письменник відтворює широку панораму революційних подій, знайомив мужні образи незламних героїв революції («Невідомий», 1907; «Сон», 1911, та ін.). Письменник викривав реакційність самодержавства, лібералізм, міщанство, засуджував політ. ренегатство і зрадництво («Він іде!», 1906; «В дорозі», 1907; «Persona grata», 1908). Послилась і сатирична наснаженість його творів («Сміх», 1906; «Коні не винні», 1912). Повість «Fata morgana», що посідає центр. місце в творчості К., — визначний твір укр. літератури про революц.

боротьбу сел. мас. У ній К. створив новий тип позитивного героя — робітника, свідомого керівника селянства. У повісті виявлені елементи соціалістичного реалізму. В наступних творах К. показав зубожіння села, гнівне броління в народі («Як ми їздили до Криніці», 1908; «Що записано в книгу життя», 1910). К. гостро виступав як проти ліберально буржуазної, так і проти декадент. л-ри, викривав бурж. націоналізм. В ліричному «Intermezzo» висміяв реакц. суть декадентської теорії «незалежності» митця від суспільства. Обстоював ідею єднання трудящих усіх національностей. Високим гуманізмом і поезією пройняті твори К. останніх років: «Тіні забутих предків» (1911), «Хвала життю!», «На острові» (1913). К. писав і літ.-критичні статті, рецензії, нарис. Йому належать переклади укр. мовою творів Г. Гейне, А. Міцкевича, Е. Ожешко, Ф. Достоевського то ін. Творчість К. — одне з найвищих досягнень укр. дожив. прози, вона вплинула на дальший розвиток укр. л-ри. Твори К. перекладено рос. та ін. мовами народів СРСР і мовами багатьох народів світу. Повість «Fata morgana» була кілька разів інсценізована і ставилась в укр. театрах. За оповіданнями й повістями К. створено кінофільми «Коні не винні» (1956), «Кривавий світанок» (за «Fata morgana», 1956), «Пе-коптор» (1957), «Дорогою ціною» (1957) і «Тіні забутих предків» (1967). Композитор В. Кирейко створив балет «Тіні забутих предків» (1959). Відкрито *Коцюбинського М. М. музею* у Вінниці (1927) і Чернігові (1934), встановлено пам'ятники в цих містах. Ім'я К. названо район Черніг. обл. (хол. Козловський), селище в Києво-Святошинському р-ні, колосли, школи, бібліотеки, парки культури й відпочинку, театри, вулиці. За рішенням Всесвітньої Ради Миру 1964 в різних країнах відзначалося 100-річчя з дня народження Коцюбинського. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Тв.: Твори, т. 1 — 6. К., 1961—62; Твори, т. 1—7. К., 1973—75; Твори, т. 1—3. К., 1979; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1965. Літ.: Франко І. З останніх десятиліть XIX в. В кн.: Франко І. Літературно-критичні статті. К., 1950; Горький М. М. Коцюбинський. В кн.: Горький М. Літературно-критичні статті. К., 1951; Іванов Л. Михайло Коцюбинський. М., 1956; Калениченко Н. Л. Михайло Коцюбинський. К., 1956; Коцюбинський Ефименко З. М. М. Коцюбинський. Мастерство писателя. М., 1959; Грицота М. С. Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах. К., 1964; Колесник П. Коцюбинський — художник слова. К., 1964; Калениченко Н. Л. Великий соціалістич. К., 1967; Коцюбинський І. Михайло Коцюбинський. М., 1969; М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації. К., 1968; Костенко М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського. К., 1969; Мороз М. О. Михайло Коцюбинський. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

Н. Л. Калениченко.

КОЦЮБИНСЬКИЙ Флоріан Абрамович (н. 24.II 1921, Казань) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КНРС

М. М. Коцюбинський.

Пам'ятник на могилі М. М. Коцюбинського в Чернігові. Скульптор С. С. Андрейченко і Ф. А. Коцюбинський, архітектор Н. Ф. Ковбаса. Бронза, граніт. 1955.

Кот. Селище міського типу Дігтярі Срібнянського району Чернігівської області. 1960.

КОЦЮБИНСЬКИЙ

з 1941. В 1952 закінчив Київ. худ.-ін-т, де навчався у М. Лисенка. Твори: портрети — В. Маяковського (1957), Ю. Коцюбинського (1963—65), В. Порика (1965—68), «Думи молодії». Портрет Т. Шевченка» (1964); надгробок С. А. Ковпака на Байковому кладовищі у Києві (1968), монумент Слави у м. Калущі Івано-Фр. обл. (1970); пам'ятники — Ю. Коцюбинському (1970), В. Примаківу (1972), обидва — в Чернівці; композиція «Як гартувалася сталь» (1978). Нагороджений орденом Червоної Зірки.

КОЦЮБИНСЬКИЙ Юрій Михайлович [25.XI (7.XII) 1896—8.III 1937] — рад. державний, парт. і військовий діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. у Вінниці. Син М. М. Коцюбинського. Учасник революц. руху з 1911. В 1914—16 — член Черніг. к-ту РСДРП. З 1916 — в армії. З травня 1917 — член Військ. орг-ції спочатку при Петерб. к-ті партії, потім — при ЦК РСДРП(б). У вересні — жовтні 1917 — нач. Червоної гвардії і командант Московсько-Заставського р-ну Петрограда, з жовтня — член ВРК при Петрогр. Раді, в дні Жовт. збройного повстання — комісар полку, учасник штурму Зимового палацу і придушення Керенського — *Краснова залоту 1917*. З грудня 1917 входив до складу першого уряду Рад. України як заст., а потім — нар. секретар у військ. справах. В 1918 — головкомандуючий військами Укр. Рад. Республіки, член *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У, Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. В 1919 — член Реввійськради Укр. фронту, голова Черніг. губвиконкому, секретар губкому КП(б)У. В 1919—20 — на керівній роботі в Полт. губкомі КП(б)У й губвиконкомі. З 1920 — на дипломатичній роботі, зокрема 1921—22 — представник Рад. України в Австрії, 1925—26 — перший радник повіпредства СРСР в Австрії, з 1927 — радник повіпредства СРСР у Польщі. З 1930 — заст. голови, з 1934 — голова Держплану і заст. голови Раднаркому УРСР. На III, XI і XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, в 1919 і 1934 — в Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК.

Літ.: Ярошенко А. Головам республіки. К., 1977; Цюпа І. Через терни до зірок. Юрій Коцюбинський. К., 1966.

КОЦЮБИНСЬКОГО М. М. МУЗЕЙ. 1) У Вінниці заснований 1927 в будинку, де народився письменник і жив з перервами, до 1897. Тут він написав ранні твори — «Андрій Соловійко...», «Ціп'яз», «Для загального добра» та ін. У фондах музею: документи, фотографії, особисті речі письменника, перші видання його оповідань і повістей, книги з автографами, твори в перекладах мовами народів СРСР та іноз. мовами.

Н. Ф. Куїсєнка. 2) У Чернівці заснований 1934 в будинку, в якому жив письменник 1898—1913. Тут він написав твори «Fata morgana», «Тіні забутих предків», «Цвіт яблуні» та ін. В цьому будинку збиралися

представники прогресивних кіл Чернігівщини. В 1958 відкрито меморіальну квартиру з 3 х кімнат та літ. експозицію, яка висвітлює життя, творчість і громадсько-політ. діяльність письменника. Широко представлено матеріали про вшанування пам'яті Коцюбинського в рад. час. *О. І. Ермоленко, Літ.*: Музей М. М. Коцюбинського у Вінниці. Путівник. Олеса, 1976; Чернігівський літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, Путівник. К., 1974.

КОЧА (Сосеа) Ніколає Думітру (30.XI 1880, Бирлад — 1.II 1949, Бухарест) — рум. письменник і журналіст. У 1917 приїжджав до Петрограда, був свідком Великої Жовт. соціалістичної революції. З захопленням писав про її перемогу і про В. І. Леніна. В романах «Вино тривалого життя» (1931), «Син наймита» (1933), «Дядечко Нас» (1935) критикував бурж. суспільство, проте на цих творах позначився вплив натуралізму. Автор антимонархічних памфлетів. Один із засновників рум. г-ва «Друзі СРСР». Редагував деякі прогресивні газети.

С. В. Семчицький. **КОЧАБАМБА** — місто в Болівії, адм. ц. департаменту Кочабамба. Розташована на схилах Сх. Кордильєри, на вис. бл. 2600 м над р. м. Вузол автомоб. шляхів, залізнич. станція. 164 тис. ж. (1972). Значний центр по переробці місц. с.-г. продукції. Підприємства нафтопереробної, харч., текст., шкіряної пром-сті. Ун-т. Курорт К. засн. 1574.

КОЧАР Євранд Семенович [н. 15 (27).VI 1899, Тбілісі] — вірм. рад. скульптор, графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1976). В 1915—18 навчався в Тбіліській школі живопису і скульптури та моск. Держ. вільних худож. майстернях (1918—19) у П. Кончаловського. З 1923 працював у Парижі, з 1936 — у Вірменії. Твори: обеліск «Орел» на дорозі до Звартноцу (1955), пам'ятник Давиду Сасунському (1959), бюст Ф. Е. Дзержинського (1969), монумент полководця 5 ст. Вардана Мамікояна (1975), всі — в Єревані; ілюстрації до нар. епосу «Давид Сасунський» (1939) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Вірменська РСР*, т. 2.

КОЧАР Рачія Кочарович [справж. прізвище — Габріелян; 20.I (2.II) 1910, с. Кумлібуджах Алашкарського повіту, Зх. Вірменія (Туреччина) — 3.V 1965, Єреван] — вірм. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав 1930. Автор сатиричної повісті «Подорож

Огсена Васпура» (1937), зб. оповідань «Народження героїв» (1942), «Напередодні» (1943), «Фронтоні нарисів» (1944) та ін., присвячених подіям Великої Вітчизн. війни, роману «Діти великого дому» (ч. 1—2, 1952—59), зб. повістей і оповідань «Біла книга» (1965). До зб. «Література і життя» (1949) увійшли публіцистика, критичні статті. Оповідання «Мати» і «Дружба» присвятив Україні; опублікував про Т. Шевченка статтю «Великий людинолюб» (1961). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Діти великого дому. К., 1959; Біла книга. К., 1975; Рос. перекл. — Избранное. М., 1973.

КОЧЕВСЬКИЙ Віктор Васильович (н. 15.XI 1923, с. Різуменкове, тепер Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. поет, заслужений діяч культури Вірменської РСР. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1956). Друкується з 1948. Автор поетичних збірок «Господарі весни» (1951), «Земляки» (1957), «Колоски і сузір'я» (1964), «Мій дивокрай» (1973) та ін. Пише вірші для дітей. Перекладав укр. мовою ряд творів класиків вірм. л-ри. За цикл поезій «Берег, моя Вірменіє!» у зб. «На крутоскілах літ» (1973) удостоєний літ. премії ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини» (1976). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

Тел.: На крутоскілах літ. К., 1973; Ровесник сесен. К., 1977; Зрілість. К., 1980; Рос. перекл. — Земля вдохновения. М., 1966; На крутоскілах. М., 1975. *Г. Г. Желон*.

КОЧЕРГА Анатолій Іванович (н. 9.VII 1947, с. Самгородок Козятинського р-ну Він. обл.) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1977. В 1973 закінчив Київ. консерваторію. З 1972 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Досифей («Хованщина» Мусоргського), Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Мефістофель («Фауст» Гуно), Сильвестр («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Старий катеринянин («Катерина Ізмайлова» Шостаковича). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1980.

КОЧЕРГА Іван Антонович [24.IX (6.X) 1881, містечко Носівка, тепер райцентр Черніг. обл. — 29.XII 1952, Київ] — укр. рад. драматург, засл. діяч мистецтва УРСР (з 1930). Закінчив Київ. університет (1903). В 1904 почав виступати в пресі як літ. критик. Протягом двадцяти років жив у Житомирі, з 1934 — у Києві. Перша значна спроба в драматургії — драм. казка «Пісня в келиху» (рос. мовою; поставлена 1926 в перекл. автора). Гол. жанри творчості К. — істор. драма і соціальна комедія, а також драматизм, драм. поема, водевіль, оперета. Істор. тематиці присвячені комедія «Фея гіркого мигдалю» (пост. 1926), драма «Алмазне жорно» (1927), драм. поема «Свічине весілля» («Пісня про Свічку», 1930). В 1928—31 К. написав кілька комедій на теми колективізації та боротьби з куркулізмом («Павук у колгоспі», «Про що жи-

Ю. М. Коцюбинський.

Г. С. Кочар.

А. І. Кочерга.

І. А. Кочерга.

Коцюбинського М. М. музей у Вінниці.

го співає», «Напчила доля, де шлях до волі», «Натура й культура»), які з успіхом йшли в театрах. В сатиричній комедії «Марко в пеклі» (1928) К. відобразив події Великої Жовт. соціалістич. революції і громадян. війни. В п'єсі «Майстри часу» (1933) показав радянських людей як справжніх майстрів часу, висміював ворогів соціалістичного ладу. П'єса відзначена третьою премією на Всесоюзному конкурсі (1933). В 1941 редагував журн. «Театр», а в роки Великої Вітчизн. війни — газ. «Література і мистецтво». В цей час створив патріотичну драматичну поему «Ярослав Мудрий» (1944) — один з найвизначніших творів укр. рад. драматургії. Провідна ідея п'єси — об'єднання руських земель для спільної боротьби проти іноземних загарбників. Драм. поема «Пророк» (1948) відтворює останні роки життя Т. Г. Шевченка. Писав вірші, літ.-критичні статті. П'єси К. поставлені багатьма театрами СРСР та соціалістичних країн. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тел.: Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори, К., 1968; Радість мистецтва. К., 1973; Р. о. с. п. е. р. е. к. д. — Исторические драмы, М., 1954.

Літ.: Старинкевич Є. Драматургія Івана Кочерги. Х., 1947; Андрианова Н. М. Іван Кочерга. К., 1963; Кузякина Н. Б. Драматург Іван Кочерга. К., 1968. С. М. Шаховський.

КОЧЕТКОВ Микола Костянтинівич [н. 5 (18).V 1915, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979), чл.-кор. АМН СРСР (з 1957). У 1939 закінчив Моск. ін-т тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова. З 1966 — директор Ін-ту органіч. хімії АН СРСР. Спеціаліст у галузі органічного синтезу, хімії лікар. речовин і хімії природних сполук, особливо у галузі хімії вуглеводів. Розробив ряд нових методів органічного синтезу. Синтезував лікар. препарати: протитуберкульозні (циклосерин та його аналоги), протиналергічні та ін. Вперше здійснив направлений синтез полісахаридів, розробив методи хім. модифікації нуклеїнових к-т і (вперше) методи маспектрометричного аналізу вуглеводів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» і медалями.

КОЧЕТКОВ Олексій Гаврилович (1918, с. Солове, тепер Чаплигінського р-ну Липец. обл. — 15.XI 1942) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. В Рад. Армії з 1938. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни потрапив в оточення. В жовтні 1941 вступив у партизанський загін під командуванням О. М. Сабурова. Командував ротою. Відзначився в боях на тер. Сумщини. Загинув у бою.

КОЧЕТОВ Всеволод Онисимович [22.I (4.II) 1912, Новгород — 4.XI 1973, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Повість «На невольських руїнах» (1946) та «Передмістя» (1947) — про події

Великої Вітчизн. війни, «Нево-озеро» (1948), «Кому світить сонце» (1949), романи «Під небом батьківщини» (1950) — про життя післявоєнного села; «Журбіни» (1952; фільм «Велика сім'я», 1954), «Брати Ершови» (1958) — про рад. бої. клас. Романи «Секретар обкому» (1961; однойменний фільм, 1964), «Кут падіння» (1967; однойменний фільм, 1970), «Чого ж ти хочеш?» (1969) присвячені злободенним питанням сучасності; романи викликали похвалу та полеміку у пресі. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1973—76; Укр. перекл. — Брати Ершови. К., 1959; Журбіни. К., 1964; Секретар обкому. К., 1967.

Ю. І. Корзов.

КОЧЕТОК — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР, на правому березі р. Сіверського Дінця, за 9 км від залізнич. ст. Чугуїв, 4,2 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — Чугуєво-Бабчанський лісгоспзаст., вологішня станція на водопроводі до Харкова, комбінат побутових послуг, 2 загосп. школи, Чугуєво-Бабчанський лісовий технікум; лікарня; клуб, 6-6-к. Уперше згадується 1641.

КОЧЕШКОВ Ксенофонт Олександрович [30.XI (12.XII) 1894, Москва — 15.I 1978, там же] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1974). Учень М. Д. Зелінського. У 1922 закінчив Моск. ун-т, де і працював (з 1935 професор). З 1946 — керівник металоорганічної лабораторії фізико-хім. ін-ту ім. Л. Я. Карпова. Осн. дослідження К. присвячені хімії металоорганічних сполук. Відкрив ряд нових методів синтезу органічних сполук свинцю, олова, кремнію, лужних металів, цинку, сурми, бісмуту, індію, галію, кальцію. Розробив методи синтезу органічних сполук (амінів та ін.) за допомогою металоорганічних. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1967.

КОЧИН Микола Євграфович [6 (19).V 1900, Петербург — 31.XII 1944, Москва] — рос. рад. учений у галузі механіки, математики і геофізики. Акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1923) Петрогр. ун-т. Викладав у Ленінгр. (1924—34) і Моск. (1938—44) ун-тах. Директор Ін-ту теоретичної метеорології (1933—34), з 1939 — зав. відділом Ін-ту механіки АН СРСР. К. — один з основоположників сучас. динамічної метеорології. Фундамент. дослідження в галузі гідрот. та аеродинаміки, математики й теоретич. механіки.

КОЧИНА (Полубаринова-Кочина) Пелагея Яківна [н. 1 (13).V 1899, Астрахань] — рос. рад. учений у галузі гідродинаміки, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчила Петрогр. ун-т (1921). З 1925 викладає у вузах Ленінграда. З 1935 працює в н.-д. ін-тах АН СРСР. Осн. наук. праці — з теорії фільтрації, динамічної метеорології, теорії припливів. Розв'язала ряд задач, що стосуються руху ґрунтових вод і нафти в порушених середовищах. Нагороджена 4 ор-

денами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Портрет с. 464.

КОЧИЧ (Кочич) Петар (29.VI 1877, с. Стричиці, Боснія — 27.VIII 1916, Белград) — сербський письменник-реаліст. Виступав проти австро-угор. окупації Боснії і Герцеговини, за аграрну реформу. Зазнав переслідувань австро-угор. влади. Світгляд і бунтарський дух К. відобразились у сатиричній п'єсі «Борсук перед судом» (1904), зб. оповідань «3 гір і підгір'я» (ж. 1—3, 1902—05), «Зойки із Зміяня» (1910), сатиричній повісті «Судище» (1912).

В. Г. Гримич.

КОЧИШ Микола Михайлович (1. XII 1928, с. Дюрлево, побл. м. Новий Сад, тепер СФРЮ — 16.IV 1973, м. Новий Сад) — укр. письменник і мовознавець в Югославії. Закінчив Новосадський ун-т. Автор оповідань про школу (зб. «Кроки», 1963), віршів про нове життя свого краю після визволення (зб. «Розділяємо радість і труднощі», 1972; «Ми тут не гості», 1973). Написав ряд шкільних граматик мови югославських русинів, видав «Правопис руського язика» (1971), уклав «Сербохорватсько-русько-український підручний термінологічний словник» (1972).

Тел.: [Оповідання]. В кн.: Там, коло Дунаю... Ужгород, 1976. О. В. Мишанич.

КОЧІВЛІ ТВАРИН — періодичні (найчастіше сезонні) пересування популяцій тварин у пошуках поживи, а також у зв'язку з настанням несприятливих умов існування (посух, поведіть тощо); одні з типів міграцій тварин. Район, куди перекочують тварини, звичайно стикається з районом, де вони перебували до того, або частково збігається з ним. Кочівлі властиві багатьом наземним і водним тваринам.

КОЧІВНИЦТВО — спосіб життя, пов'язаний з особливостями господарської діяльності, при якому група людей або окремі народи постійно пересуваються з місця на місце (кочують). Найбільш типові К. — у скотарському г-ві, відокремленому від землеробства. Перехід від давнього осілого до кочового скотарства відбувався в кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Найширших розмірів К. набуло з розвитком феод. відносин. К. поділяється на 3 типи: меридіональні (степове) — пересування з Пд. на Пн. (влітку) і навпаки (азимку), вертикальні (гірське) — з долин на схили гір і навпаки, колами (пустельне і напівпустельне) — навколо оазисів і колодязів. К. наклало відбиток на матеріальну і духовну культуру окремих народів (існування переносних жител, своєрідного одягу тощо). Для більшості сучас. народів, які займаються скотарством, К. характеризується наявністю напівосілого-напівкочового г-ва. В СРСР після Великої Жовт. соціалістич. революції кочові і напівкочові у минулому народи (казахи, киргизи, туркмени та ін.) перейшли до сталої осілості. В ряді країн Центр. Зх. Азії і Пн. Африки ще зберіглися великі групи кочовиків.

КОЧКІН Михайло Андрійович [н. 22.V (4.VI) 1908, с. Кленове.

М. К. Кочетков.

О. Г. Кочетков.

К. О. Кочешков.

М. С. Кочин.

КОЧУБЕЙ

тепер Оричевського р-ну Киров. обл. РРФСР) — укр. рад. ґрунтознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Член КПРС з 1932. В 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни. В 1934 закінчив Горьковський с.-г. ін-т. Працював у Казанському (1937—41) і Кримському (1930—51) с.-г. ін-тах, у Кримському держ. заповіднику ім. В. В. Кувшинова (1945—48), в Крим. філіалі АН СРСР (1948—56), в Укр. н.-д. ін-ті ґрунтознавства (1956—58). З 1958 — директор Нікітського бот. саду (Ялта). З 1961 — професор. Дослідження з питань генетичного й агрономічного ґрунтознавства, раціонального використання ґрунтів у с. г., боротьби з водною ерозією ґрунту.

КОЧУБЕЙ — багата укр. дворянська родина. Власники великих зем. маєностей на Україні (в Полтав., Черніг., Херсон., Катеринославський, Таврійський, Подільський губ.) і в Росії. За часів гетьманщини К. обіймали посади генеральної старшини (напр., В. Л. Кочубей), у царській Росії — високі урядові посади. Віктор Павлович К. [11 (22).XI 1768—3 (15).VI 1834] — рос. держ. діяч, граф (з 1799), князь (з 1831), віце-канцлер (1798—1801), міністр внутр. справ (1802—1807, 1819—1823), голова Держ. ради і комітету міністрів (з 1827).

КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович [1640 — 14 (25).VII 1708, с. Борщівка, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.] — представник укр. старшинської верхівки. Генеральний писар (1687—99), генеральний суддя (1699—1708). Належав до тієї частини укр. козац. старшини, яка орієнтувалася на Рос. л-ву. В серпні 1707 К. і полтав. полковник І. Сірка надіслали листа Петру I, в якому повідомляли про таємні переговори гетьмана І. Мазепи з польс. королем С. Лешицьким і швед. королем Карлом XII про відрив України від Росії та перехід під владу польс.-швед. загартівників. К. і Сірка були видані царським урядом Мазепі, якому вдалося виправдатися перед Петром I, і незабаром страчені як наклепники. Після викриття зради Мазепи прах К. та Сірки було поховано в Києво-Печерській лаврі. Образ К. змалював О. С. Пушкін у поемі «Полтава».

КОЧУБЕЙ Іван Антонович [25.VII (6.VIII) 1893, хутір Рошинський, тепер с. Кочубеєвське Кочубеєвського р-ну Ставр. кр. — 4.IV 1919, м. Святий Хрест, тепер м. Будьонівськ Ставр. кр.] — герой громадянської війни. Н. в сім'ї козака-бідняка. Учасник 1-ї світової війни на Кавказ. фронті. В 1918 організував і очолював козацький революц. загін Північно-Кавказ. рад. республіки, потім — командир кав. бригади 11-ї армії Каспійсько-Кавказ. фронту. Відзначився в боях проти контрреволюц. армії Корнілова і Денікіна. Захоплений у полон білогвардійцями і страчений.

КОЧУБЕЙ-ДЗБАНОВСЬКА (Кочубей) Наталія Іванівна (н. бл. 1883, Полтавщина — р. і місце см. невід.) — укр. співачка (сопрано) і драматична актриса. В 1910 закінчила Петерб. консерваторію. Працювала в укр. муз.-драм. тру-

пах Д. Гайдамаки, О. Суходольського, П. Прохорова та ін. Парті: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Катерина («Катерина» Аркаса) та ін.

КОЧУРА Панас Федорович [справж. прізвище — Кочур; 5 (18).VII 1905, Кролевець, тепер Сум. обл. — 5.XI 1976, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1956. Внаслідок хвороби з 1929 був прикутий до ліжка. Перша повість «Родина Соколин» (1945) — про боротьбу укр. народу проти фашист. окупантів. Темі колгоспного будівництва присвятив повісті «Окрилені» (1953, у співавт.), «Вогні юності» (1957). Події нар.-визвольної війни 1648—54 змалював у романі «Світлий ранок» (1954). В романах «Золота грамота» (1960), «Апостоли правди» (1969), «Із іскри — полум'я» (1972), «Сичі на дзвіниці» (1974) відтворив події Вітчизн. війни 1812, революц. діяльність декабристів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. В. К. Косяк.

КОШАК Петро Григорович (1864, м. Косів, тепер Івано-Франк. обл. — 1940, там же) — укр. майстер кераміки. Працював у с. Пистині, тепер Косівського р-ну Івано-Франк. обл. В 1894—97 навчався в Коломийській гончарській школі. Розвивавши традиції О. Бахметюка та П. Баранюка, створював художньо оздоблені кахляні печі, декоративні цолумиски, колачі, плесканці, вази, скульптурні фігурки тощо. Твори К. зберігаються в музеях Києва, Львова, Ленінграда. Іл. с. 468.

КОШАЛІН — місто на Пн. Зх. Польщі, адм. ц. Кошалінського воєводства. Вузол з-щ. 77,6 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. і металообробної (вироби. автомоб. запчастин, буд. устаткування, електротех. виробів, напівпровідників), деревообр., харч. пром-сті; льонозавод. Вища інженерна школа, 2 театри, музей. Архіт. пам'ятки: готичний костіол Діви Марії (14 ст.), залишки міських стін (13—14 ст.).

КОШАРА, вічарша — будівля для утримання овець. З переведенням вівчарства на промислову основу найпоширенішими стали механізовані К. Залежно від кліматичних умов К. будують капітальні з утепленням покриттям, полешеного типу без горючого покриття, у вигляді базис-навісів. У зоні Степу К. споруджують на 1200—1600 овець, на Поліссі й у Лісостепу — на 800—1000, в гірських р-нах Карпат — на 300—400 овець.

КОШБУК (Coşbuc) Джордже (Георге; 20.IX 1866, с. Хордоу, тепер Джордже-Кошбук, Несеудського повіту, Трансільванія — 9.V 1918, Бухарест) — рум. поет і літературознавець. Академік Рум. академії (з 1916). Поетичні зб. К. — «Балади й ідилії» (1893), «Пряжа» (1896), «Пісні відваги» (1904), написані в традиції реалізму й під впливом фольклору, відображають життя рум. села. Широкої популярності набув бунтарський вірш «Ми хочемо землі!» (1894). Автор «Коментаря до „Божествен-

ної комедії» Данте (т. 1—2, вид. 1963—65). Перекладав твори Данте, Вергілія, Ф. Шіллера. Тел.: Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1975. С. В. Семчишкін.

КОШЕВСЬКИЙ Костянтин Петрович [справж. прізвище — Скарж; 18 (30).IX 1895, с. Шульгівка, тепер Паричанського р-ну Дніпроп. обл. — 14.III 1945, Київ] — укр. рад. актор, режисер, драматург, засл. діяч мист. Укр. РСР (з 1944). З 1914 — артист Катеринославської опери. Працював у «Молодому театрі» в Києві (1918—19), Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (Київ, 1920—21), Одес. держ. драмі (1930—31), Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1932—33), 1922—45 (з перервами) — в українському драматичному театрі ім. І. Франка (з 1926 театр — у Києві). Серед поставлених спектаклів: «Маруся Богуславка» Старицького, «Платон Кречет» Корнійчука, «Останні» Горького, «Вітійка Скапена» Мольєра та ін. Знімався в кіно. К. — автор п'єс «Блукаючі вогні», «Будні».

КОШЕНІЛЬ (франц. cochenille, від ісп. cochinitilla) — промислова назва кількох видів комах підряду коцид, з яких добувають червону фарбу кармін. Найвідомішою є мексиканська К. (*Dactylopius cacti*), яка походить з Мексики, її розводили також у Пн. Африці і Сх. Азії. В СРСР 2 види: порфірофора вірменська, або вірменська К. (*Porphyrophora hamelii*), пошир. у Вірменії, порфірофора польська, або польська К. (*P. polonica*), яка зустрічається на Україні і в Білорусії. До 19 ст. К. культивували, з появою анлінових фарб її культивування різко зменшилось. Кармін, одержаний з К., тепер використовують лише в харч. і парфюмерній пром-сті, а також для забарвлення мікроскопіч. препаратів. Іл. с. 469.

КОШИК — тип суцвіття рослин. У К. квітки (трубочки, язичкові, несправжні язичкові, літковидні) сидять на дуже розширеному кінці вкороченої осі, що має плоску, опуклу або вгнуту форму. Цвітіння відбувається від периферії до центра К. Для К. характерна наявність обгортки з покривних листків зовн. квіток або, крім того, і з верхішккових, відомісних листків. К. властивий гол. чин. складноцвітний, деяким зонтичним та дзвониковим. Іл. с. 469.

КОШИЛІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення пізнього періоду трипільської культури в с. Кошилівцях Заліщицького р-ну Терноп. обл. При розкопках (1908—12, 1923 і 1953) відкрито залишки наземних глиняних жител, господарств, вогнища та печі з напісферичними склепіннями. Знайдено посуд з поліхромним розписом, знаряддя праці з кременю (скребки, ножі, проколки), каменю (долота), кістки й рогу (шила, ложки, кловці), мідні шило й підвіску та срібну спіраль, глиняні жіночі культові статуетки, фігурки барана, бика або собаки тощо.

КОШИЦЬ Олександр Антонович (12.IX 1875, с. Тарасівка, тепер

П. Я. Кочин.

В. Л. Кочубей.

І. А. Кочубей.

К. П. Кошевський.

Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 21.IX 1944, Вікніпег, Канада) — укр. хорівий диригент і композитор. У 1901 закінчив Київ. духовну академію. Муз. освіту здобув у муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві. В 1908—17 очолював хор студентів Київ. ун-ту, 1913 — хорівий клас Київ. консерваторії. В 1912—16 — диригент Театру Миколи Садовського, 1916—17 — диригент і хормейстер Київ. опери. В 1917 К. брав участь у створенні Першого укр. нац. хору, 1919 — Укр. респ. капели, з якою цього ж року виїхав на гастролі за кордон. Виступав з концертами в Європі та Америці. Записав багато укр. народних пісень, створив численні хоріві обробки нар. пісень. Брав діяльну участь у шевченківських концертах. У лїт. виступах припускався націоналістич. тверджень.

Тв.: Українські народні пісні для мішаного хору. К., 1968. Р. І. Кулик.

КОШИЦЬ Павло Олексійович [Порай-Кошиць; 26.XII 1863 (7.I 1864), Київщина — 1 (14). III 1904, Москва] — рос. співак (тенор). Співав навчався в Моск. консерваторії, удосконалювався в Італії. В 1886—89 співак на оперних сценах Італії, Греції, Америки. Був солістом Тифліської (1889—90), Київ. (1890—93) опер. Великого театру (Москва, 1893—1903). Парті: Зіґфрід, Тангейзер (одномісній опери Ваґнера), Рауль, Васко да Гама («Гугенот»), «Африканка» Мейєрбера, Андрій («Опричник» Чайковського). В концертах виконував романси М. В. Лисенка. Дочка К. — Ніна Павлівна Кошиць (1894—1965) — відома рос. оперна співачка.

І. М. Лисенко.
КОШІ (Cauchy) Огюстен Луї (21.VIII 1789, Париж — 23.V 1857, Со) — франц. математик, член франц. АН (з 1816), почесний член Петерб. АН (з 1831). Закінчив Політех. школу (1807) і Школу мостів і шляхів (1810) у Парижі. Осн. праці присвячені матем. аналізу та матем. фізиці. К. встановив нерівність, названу його ім'ям (див. *Коші нерівність*), на базі теорії границь дав визначення поняття *неперервності* функції, чітку побудову теорії *рядів*, інтегралів тощо. Розвинув основи теорії *аналітичних функцій*; виразив аналітичну функцію через інтеграл (див. *Коші інтеграл*) і розвинув її в степеневий ряд, розробив теорію *лишків* тощо. В теорії *диференціальних рівнянь* К. поставив одну з найважливіших *крайових задач* (т. з. *задача Коші*); довів теорему про існування розв'язків звичайних диференціальних рівнянь; розвинув теорію рівнянь з частинними похідними першого порядку. Крім того, К. належать праці з *геометрії*, *алгебри*, *чисел* *теорії*, *теорії пружності*, *оптики*. Серед учнів К. був укр. математик М. В. Остроградський.

КОШІ ЗАДАЧА — одна з найважливіших *крайових задач* теорії *диференціальних рівнянь*.

КОШІ ІНТЕГРАЛ — інтеграл вигляду

$$\frac{1}{2\pi i} \int_{\gamma} \frac{f(t)}{t-z} dt.$$

де γ — проста замкнена спрямована лінія в комплексній площині, $f(t)$ — функція комплексної змінної, аналітична в замкненій області, обмеженій лінією γ . Якщо точка z належить цій області, то К. і, дорівнює $f(z)$, тобто будь-яку *аналітичну функцію* можна виразити через її значення в замкненому контурі. К. і, вперше (1831) розглянув О. Л. Коші.

КОШІ НЕРІВНІСТЬ — нерівність, що виконується для довільних дійсних чисел a_1, a_2, \dots, a_n ; b_1, b_2, \dots, b_n :

$$\left(\sum_{i=1}^n a_i b_i \right)^2 \leq \sum_{i=1}^n a_i^2 \cdot \sum_{i=1}^n b_i^2.$$

одна з найважливіших і найуживаніших нерівностей. Встановив 1821 О. Л. Коші. Цю нерівність можна поширити на інтеграли (див. *Буняковського нерівність*), а також на вектори гільбертового простору.

КОШІЦЕ — місто на Сх. Чехословаччині, в Словацькій Соціалістичній Республіці, адм. ц. Східно-словацької обл. Розташоване в долині р. Горнад. Вузол з-щ і автошляхів. 174,4 тис. ж. (1975). Значний центр чорної металургії (Сх.-словацький металург. комбінат). Підприємства маш.-буд., деревообр., швейної, харч. пром-сті. Університет. Державна наукова бібліотека (засн. 1657). Музей Східної Словації. Архіт. пам'ятки: собор св. Єлизавети (1382—1499) з багатим кам'яним різьбленням, готична капела св. Михайла (2-а пол. 14 ст.), домініканська церква й монастир (14—18 ст.), барокова ратуша (1756), будинки в стилі класицизму. В К. 1945 проголошена *Кошицька програма*.

КОШІЦЬКА ПРОГРАМА — програмний документ першого уряду Нац. фронту чехів і словаків, розроблений Компартією Чехословаччини. Проголошена 5.IV 1945 в Кошиці (Словацьчина). Передбачала створення двох рівноправних націй — чехів і словаків, вирішення долі *Закарпатської України* згідно з волею її населення. Відповідно до К. п. встановлювалась влада місц. нац. к-тів, трудящим надавались демократичні свободи, провадилась націоналізація ім. і угор. капіталістичної власності, заборонялись фашист. орг-ції, беззем. селяни були наділені землею. У зовнішній політиці Кошицька програма проголошувала союз з СРСР.

КОШКА Петро Маркович [1828—1(13). II 1882] — матрос, герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Див. *Кишка П. М.*

КОШКІН Михайло Ілліч [21.XI (3.XII) 1898, с. Бринчати Ярослав. губ. — 26.IX 1940, Харків] — рад. конструктор танків. Член Комуністичної партії з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. З 1934, після закінчення Ленінгр. політех. ін-ту, — конструктор і заст. нач. конструкторського бюро (КБ) на Ленінгр. з-ді ім. С. М. Кірова. З 1937 — гол. конструктор танк. КБ на Харків. з-ді ім. Комінтерну. Очолював роботи по створенню танка Т-34. Нагоро-

джений орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1942.

КОШЛЯКОВ Володимир Миколайович (н. 21.XII 1922, Сімферополь) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Після закінчення (1948) Ленінгр. ін-ту точної механіки і оптики викладав у ньому; 1952—66 працював на пром. підприємствах Москви. З 1966 — в Ін-ті математики АН УРСР. Осн. праці — з теорії і практики застосування гіроскопічних приладів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

КОШОВА Ганна Денисівна [20.IX (2.X) 1871, с. Малополовецьке, тепер Фастівського р-ну Київ. обл. — 9.III 1948, там же] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1947). Понад 17 років працювала ланковою в колгоспі «Червоний гігант» (з 1957 — колгосп ім. Г. Д. Кошової) Сквирського р-ну Київ. обл. У 1935 ланка К. збрала по 537 ц/га цукр. буряків, поклавши цим, разом з М. В. Гнатенко, М. С. Демченко та ін. знатними буряководами України, початок руху п'ятисотенниць. Нагороджена 2 орденами Леніна. В 1955 на Всесоюзній с.-г. виставці у Москві К. встановлено пам'ятник.

КОШОВИЙ Олег Васильович (8.VI 1926, м. Прилуки, тепер Черніг. обл. — 9.II 1943, поблизу м. Ровеньок Ворошиловгр. обл.) — один з керівників підпільної комсомольської організації «Молода гвардія», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. З 1940 жив і навчався в м. Красnodоні. Після окупації міста фашистами під керівництвом парт. підпілля створив комсомольську групу, яка вийшла до складу «Молодої гвардії». Був членом штабу, комісаром орг-ції. Після розкриття її намагався перейти ліній фронт, але був схоплений фашистами. Після катувань у гестапо розстріляний. Ім'я К. присвоєно шахтам, радгоспам, школам, піонерським дружинам.

КОШОВИЙ Петро Кирилович [8 (21).XII 1904, м. Олександрія, тепер Кіровогр. обл. — 30.VIII 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. Н. в роботі. Сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькою д-зією та корпусом на Волховському, Сталінградському, Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1960—65 — команд. військами Київ. військ. округу. З 1965 — команд. військами Групи рад. військ у Німеччині. З 1969 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОШОВИЙ Степан Львович (17.IV 1921, с. Петрівка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл. — 16.XII 1977, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист.

О. Л. Коші.

Г. Д. Кошова.

О. В. Кошовий.

П. К. Кошовий.

КОШОВИЙ
ОТАМАН

УРСР (з 1972). В 1950 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. Костецького та І. Штільмана. Твори: «Оранка» (1950), «Озніна» (1957), «Колгоспна Київщина» (1961), «Тут стояли на смерті» (1965), «Рідна земля», «Дніпрові простори» (обидва — 1967), «Канівські кручі» (1970), «Розквітла весна» (1971).

Лит.: Степан Кошовий. Альбом. К., 1974.

КОШОВИЙ ОТАМАН — службова особа, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військ., адм. та судову владу в Запорізькій Січі (16—18 ст.). К. о. обирався козацькою радою, як правило, 1. І строком на 1 рік. Знаком влади К. о. була булава. К. о. очолював Кш Запорізької Січі. Помічником К. о. в справах адм. управління Запоріжжям був військ. писар, який керував військ. канцелярією. Другий помічник К. о. — кошовий суддя, який в разі відсутності К. о. виконував його обов'язки. К. о. призначав паланкову (див. Паланка) і наказував старшину та військ. служителів. Для розв'язання важливих питань скликав раду старшини. У 18 ст. із звуженням компетенції козац. ради відповідно зріс обсяг влади К. о., на посаду якого звичайним стало неодноразове обрання однієї тієї самої особи.

О. Ф. Сидоренко.
КОШОВИЙ СУДДЯ — у Запорізькій Січі (16—18 ст.) службова особа, що розглядала кримінальні і цивільні справи. Обирався на козацькій раді строком на один рік. Вироки К. с. затверджував кошовий отаман, а смертні вироки — козацька рада. Знаком влади К. с. була срібна печатка, якою він скріплював підпис кошового отамана на рішеннях козацької ради.

КОШТОРИС. 1) К. бюджетних установ — основний плановий документ для фінансування витрат установ і організацій з держ. бюджету. В СРСР К. бюджетних установ визначають обсяг, цільовий напрям і розподіл бюджетних асигнувань на всі витрати даної установи. Затверджений вищестоящою орг-цією К. є планом фінансування установ і орг-цій, підставою для витрачання одержаних з держ. бюджету коштів.

2) К. витрат на виробництво — в СРСР обчислення планової суми витрат підприємства, об'єднання або галузі нар. г-ва на виробн. всієї продукції (без енергетичного обороту) і надання послуг. Визначає всі витрати підприємства за елементами на виробн. продукції незалежно від їхнього цільового виробничого призначення та об'єкта, де їх було використано. Складають на основі даних *техпромфінплану* підприємства.

3) К. на будівництво — сукупність нормативних розрахунків, які визначають кошторисну вартість буд-ва (розширення, реконструкції) підприємства, споруди; невід'ємна частина проекту. В СРСР К. складають на основі проектних даних, кошторисних норм, кошторисних цін, відповідних прейскурантів.

КОШУТ (Kossuth) Лайош (19.IX 1802, Монок — 20.III 1894, Турін) — угорський держ. і політ. діяч, один з керівників революції 1848—49 в Угорщині. Дворянин, адвокат. Виступав проти абсолютизму Габсбургів. Після перемоги повстання 15.III 1848 в Пешті — міністр фінансів першого угор. уряду (березень—вересень), з липня — депутат Державних зборів, скликаних у Пешті. Ініціатор створення нац. армії. З вересня очолює К-т захисту батьківщини (з 8.X 1848 — уряд). Один з авторів угор. Декларції незалежності 14.IV 1849. Боровся проти Партії миру (виступала за примирення з Габсбургами). Поміркований демократ. К. був прихильником мадяризації нац. меншостей Угор. королівства, в т. ч. населення *Закарпатської України*. 2.V—11.VIII 1849 — правитель-президент Угорщини. Після поразки революції емігрував. Заочно засуджений до страти австр. урядом. Після смерті К. прах його перевезено в Будапешт. В УНР встановлено Держ. премію ім. Косуту.

КОШУТСЬКА (Koszutska) Марія — дівка польс. робітничого руху. Див. Косциева Віра.

КОЯШСЬКЕ ОЗЕРО, Олукське озеро — в Крим. обл. УРСР, на Пд. Керченського п-ова. Довж. 3,7 км, найбільша шир. 2 км, глиб. до 0,6 м. Живиться за рахунок поверхневого стоку та фільтрації мор. води. На дні — шар гіпсу, під яким — чорний і сірий мул. Щороку відбувається садка солі.

КП(б)У, Комуністична партія (більшовиків) України — див. *Комуністична партія України*.

КПЗУ — див. *Комуністична партія Західної України*.

КПРС — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

КПСГ, Комуністична партія Східної Галичини — див. *Комуністична партія Західної України*.

КРААЛЬ (мовою африкаанс *krakal*, від португ. *carral* — загін, загорода для худоби) — тип поселення скотарських народів (банту, готтентотів та ін.) у Пд. і Сх. Африці. В цих поселеннях розбірки куполоподібні вкриті солом'яною хижі розміщуються колом, утворюючи в середині площу, що використовується як загін для худоби. Часто К. оточують високою огорожею.

КРАБ (нім. *Krabbe*) — декоративна деталь у вигляді стилізованого листа або квітки на *візеринках*, шпильках та ін. елементах готичної (див. *Готика*) архітектури. Іл. с. 471.

КРАБИ, короткохвості раки (*Brachyura*) — надродина ряду десятиногих ракоподібних. Голо-

ва маленька, черевце підігнуте під головогруді, вкриті мішним головогрудним щитом, ширина якого дорівнює 2—20 см, іноді до 60 см (у велетенського японського К. — *Macrocheira kaempferi*). 4500 видів, пошир. у морях, деякі види населяють прісні водойми і навіть вологі біотопи суходолу. В СРСР — бл. 50 видів, у т. ч. в УРСР — 16, з них найвідоміші: кам'яний краб жовтий (*Egria spinifrons*) і трав'яний краб прибережний (*Carcinus maenas*). К. живляться різними безхребетними, іноді рибою. Окремі К. завдають шкоди (знищують пром. молюсків, псуєть рибацькі снасті, руйнують гідротехнічні споруди, роблячи в них нори). Багатьох К., зокрема т. з. *каччатського краба*, використовують в їжу.

КРАБОПОДІБНА ТУМАН-НІСТЬ — *галактична туманність*, результат вибуху наднових зорі, що спостерігалася 1054 в сузір'ї Тельця. Розширюється зі швидкістю 1100 км/с. Віддалі до К. т. 5500 світлових років; розміри її 4 х 6 св. років. Маса газу, що входить у К. т., бл. 0,1 маси Сонця, серед. густина його — $5 \cdot 10^{-24}$ г/см³. К. т. світиться внаслідок випромінювання швидких електронів у потужному магн. полі (*синхротронного випромінювання*). В центрі К. т. міститься *пульсар* — *нейтронна зоря*, що обертається навколо осі за 0,033 с і дає сплески оптичного, рентгенівського та радіовипромінювання. В. П. Цесевич.

КРАВЦОВ Іван Никифорович [7 (19).I 1833, Петербург — 13 (25).III 1895, Одеса] — рос. співак (тенор) і вокальний педагог. Співав навчався приватно в Петербурзі та Неаполі. В 1857 дебютував у Неаполі, 1860 — в Петербурзі. В 1867—73 співав у Київ. рос. опері, викладав у Київ. муз. уч-щі рос. муз. т-ва. Партії: Манріко («Трубадур» Верді), Фауст (однойменно опера Гуно), Сабінін («Іван Сушанин» Глінки). В 1873 залишив сцену, переїхав до Одеси, де викладав спів приватно (серед його учнів — М. Дієва-Сіоніцька).

М. І. Кузьмін.
КРАВЦОВ Іван Семенович (н. 22.VII 1927, с. Хуторське, тепер Ракитянського району Белгородської обл.) — новатор виробництва у промисловому будівництві, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл. будівельник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. З 1952 — бригадир теслярів, бригадир комплексної бригади теслярів-бетонників (Кривий Ріг). Ініціатор впровадження методу *бригадного під'їзду* в пром. буд-ві Кривбасу. На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. М. Чернов.
КРАВЧЕНКО (Кравченко) Аграфена Павлівна [бл. 1820 — 15 (27).VI 1856, Київ] — рос. та укр. актриса. Н. в сім'ї акторів-кріпаків. Сценічну діяльність почала в Орлов. театрі С. М. Каменського, де на її гру 1842 звернув увагу М. Щепкін. У 1843—45 виступала у Воронежі. В 1845 була запрошена в Харків. трупі Л. Ю. Млотковського. В 1846 брала участь

Л. Кошт.

І. С. Кравцов.

А. Г. Кравченко.

Г. П. Кравченко.

у гастролях М. С. Щепкіна по Україні. Виступала також у театрах Кишинева (1852 — 53), Києва (1851, 1854—56). Ролі: Офелія («Гамлет» Шекспіра), Агнеса («Школа жінок» Мольєра), Мірандолина («Мірандолина, або Сивина в бороду, а біс у ребро» Блу-ма), Жаннета («Матрос» Соважа і Делюре), Тетяна («Москаль-чарівник» Котляревського).

КРАВЧЕНКО Андрій Григорович [18 (30).XI 1899, с. Сулимівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл. — 18.X 1963, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник танкових військ (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. бригадою, корпусом і армією в складі Брян., Сталінгр., 1, 2 і 3-го Укр. та Забайкальського фронтів. Керував К. війська брали участь у визволенні тер. України. Після війни командував армією, бронетанк. та механізованими військами ряду військ. округів. З 1955 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРАВЧЕНКО Василь Григорович (8.V 1862, м. Бердянськ — 20.III 1945) — укр. рад. етнограф і письменник. Закінчив Феодосійський учительський ін-т. Один із засновників Т-ва дослідників Волині і його етногр. секції. В 1920—34 керував етногр. відділом Волинського н.-д. музею в Житомирі. Зібрав цінні фольклорно-етнографічні матеріали (частково опубл. 1895—99 в «Етнографічних матеріалах» Б. Грінченка). Видав зб. оповідань «Буденне життя» (1902).

КРАВЧЕНКО Григорій Пантелійович [29.IX (12.X) 1912, с. Голубівка, тепер Новомосков. р-ну Дніпроп. обл. — 23.II 1943] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1939). Член Комуністичної партії з 1931. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1931. В 1937—38 — учасник нац.-революц. війни ісп. народу і нац.-визвольної війни кит. народу проти япон. загарбників, учасник боїв на р. Халхін-Голі і рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни командував авіад. д-зією, ВПС 3-ї армії, ударною авіад. групою Ставки Верхов. Головнокомандування. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КРАВЧЕНКО Євген Сергійович [12 (25).XII 1907, с. Володимирівка, тепер Доманівського р-ну Микола. обл. — 28.VI 1975, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ін-т соціального виховання (1933). Почав друкуватися 1936. Працював переважно в жанрі драматургії. Окремих виданнями вийшли: п'єси «Любов» (1939), «Під червоною каліною» (1954), «Солдатська поема» (1961), «Весняні грози»

(1963), «На даному етапі» (1965); збірки оповідань і гуморесок «Мой сучасники» (1954), «Бувалящина» (1961), «На крилах дитинства» (1969), повість «На світанні» (1967) та ін.

Тел.: П'єси. К., 1978; Рос. перекл. — Максимальний мінімум. М., 1976.

КРАВЧЕНКО Микола Антонович [н. 5 (18).XII 1909, м. Ростов-на-Дону] — укр. рад. учений у галузі зоотехнії, доктор с.-г. наук (з 1946), професор (з 1946), засл. діяч н. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1946. В 1931 закінчив Кубанський с.-г. ін-т. Працював зоотехником у радгоспах Башкирії, з 1936 — в Білоруський с.-г. академії, а 1938 — у Дніпропетр. с.-г. ін-ті. З 1940 — завідувач кафедри в Київ. вет. ін-ті, згодом в Укр. с.-г. академії. Автор ряду підручників, наукових праць з племенної справи і розведення с.-г. тварин.

КРАВЧЕНКО Михайло Степанович (1858, містечко Сорочинці, тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл. — 22.IV 1917, там же) — укр. кобзар. Один з найвизначніших носіїв кобзарського мистецтва. Учень С. Ясного й Ф. Холодного. В репертуарі К. — думи, історії, сатиричні та ін. народні пісні, твори на слова Шевченка. Брав участь у революц. повстанні селян Сорочинців, створив про Сорочинську трагедію 1905 дві думи: «Про сорочинські події 1905 року» (записав її О. Сластін) і «Чорна неділя в Сорочинцях» (записав В. Короленко). К. виступав у Києві, Харкові, Петербурзі, Москві та ін. містах, брав участь у шевченківському ювілейному концерті 1911 в Києві. Учень К. були Ф. Кушнерик і П. Гузь. Багато дум і пісень з репертуару К. записав Ф. Колесса.

Лит.: Сластін О. Г. Кобзарі Михайло Кравченко і його думи. «Києвська старина», 1902, № 5; Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969; Українське народне мистецтво. М., 1972.

КРАВЧЕНКО Олексій Ілліч [30. I (11.II) 1889, Покровська Слобода, тепер м. Енгельс Саратов. обл. — 31.V 1940, с-ще Ніколина Гора поблизу Звенигород. Моск. обл.] — рос. рад. графік. У 1904—05 і 1907—10 навчався в Моск. уч.-живописн. скульптурн. та архітектурн. 1906 — в школі Ш. Голлоші в Мюнхені. У перші роки Рад. влади брав участь в оформленні революц. свят. Твори: серія «Російський пейзаж» (1908—16), «Італія» (1910—11 та 1925—26), «Дніпробуд» (1930—31), «Азов-сталь» (1938); ілюстрації до творів Ст. Цвейга, О. Пушкіна, М. Горького та ін. Ілюстрував книги на замовлення укр. видавництва («Вибране» А. Франса, 1929; «Петербурзькі повісті» М. Гоголя, 1931, та ін.).

Лит.: Алексей Ильич Кравченко, 1889—1940. Живопись. — Графика. [Каталог выставки. М., 1973]; Докучаева В. Н. Рисунки Алексея Кравченко. М., 1974.

КРАВЧЕНКО Уляна (справж. прізвище — Шнайдер Юлія Юліївна; 18.IV 1860, містечко Миколаїв, тепер місто Львів. обл. — 31.III 1947, м. Перемишль, тепер Пше-

мисль, ПНР) — укр. письменниця. Після закінчення Львів. учительської семінарії (1881) вчителювала. З 1920 жила в Перемишлі. Друкуватися почала 1881 (оповідання «Калитка»). Перші вірші К. опублікував І. Франко в журн. «Зоря» (1883). Осн. зб.-ки поезій — «Prima vera» (1885), «На новий шлях» (1891), «У житті є щось» (1929). Авторка творів для дітей та юнацтва [зб.-ки віршів «Проліски», «В дорогу» (обидві — 1921), «Шелести нам, барвіночку» (1932)]. У крапих поезіях К. правдиво відобразила злиденне життя трудящих, виступала проти поневолення жінки-трудівниці в капіталістичному суспільстві, закликала до боротьби за новий соціальний лад. Окремі твори, написані 1920—39, проняті містично-реліг. настроями, на них позначився деякий вплив націоналістичної ідеології. Прозові твори К. — автобіографічні (нариси «Спогади вчительки», «Замість біографії», 1934). Написала спогади про І. Франка.

Тел.: Вибрані поезії. К., 1941; Вибране. Львів, 1936; Вибрані твори. К., 1958.

КРАВЧЕНКО Федір Іванович (бл. 1852, Одеса — р. см. невід.) — революц. народник. Працював слюсарем залізничних майстерень в Одесі. З травня 1873 — учасник гуртка Е. Й. Заславського. З 1875 — член «Південноросійського союзу робітників». У грудні 1875 К. заарештований і в травні 1877 засуджений до 5 років каторги, яку відбував спочатку в Новобелгородському центрі, потім на Карі. З 1883 — на поселенні у Селенінську на Забайкаллі.

КРАВЧЕНКО-КРЮКОВСЬКИЙ Іван Григорович (1820, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл. — 1885, там же) — укр. кобзар. Н. в кріпачькій сім'ї. Осліп уже дорослим. У репертуарі К.-К. були укр. нар. пісні, серед них сатирична — «Про правду і неправду» й багато дум («Олексій Попович», «Про сестру і брата», «Про вдову і синів», «Про азовських братів», «Самійло Кішка», «Федір Безвідний», «Іван Ковчовенко» та ін.). Мав бандуру на 28 струн, був пан-майстром (керівником) кобзарсько-ліричної орг.-ції. Виконавська майстерність відзначалася багатством супроводу на бандурі й глибокою виразністю співу. Від К.-К. записували думи П. Мартинюк (1876) і В. Горленко (1882).

Лит.: Горленко В. Бандурист Іван Крюковський. «Києвська старина», 1882, № 12.

КРАВЧЕНКО, головач (Lethrus arvensis) — жук род. пластинчатоподібних. Шкідник польових і городніх культур, винограду та молодих дерев у розсадниках. Пошир. в Пд.-Сх. Європі, зокрема в Лісо-степу й Степу Європ. ч. СРСР: на Україні — скрізь, крім Пн. Полісся. Жук (довж. 15—24,5 мм) чорний, надкрила зрослі, крила нерозвинені (жук не може літати). Зимує у ґрунті, навесні виходить на поверхню, самка відкладає яйця (до 20 шт.) в нірці з камерами, в яких розвиваються личинки, живлячись листям, стеблами тощо, які запасав самка. К. водиться на

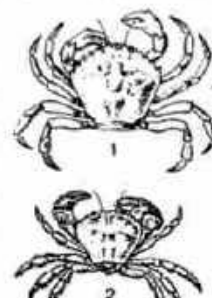
Уляна Кравченко.

М. С. Кравченко.

О. І. Кравченко. Дніпробуд. Гребля. Графіка на дереві. 1931.

Крабо: 1 — трав'яний краб прибережний; 2 — кам'яний краб жовтий.

КРАВЧИНСЬКИЙ

неораних ділянках з щільним ґрунтом. Заходи боротьби агротехніч., та хімічні. Ін. див. на окремому дрюшні до ст. Жуки.

КРАВЧИНСЬКИЙ Сергій Михайлович [літ. псевд. — Степняк; 1 (13).VII.1851, с. Новий Стародуб, тепер Петрівського р-ну Кіровоград. обл. — 11 (23).XII.1895, Лондон] — рос. революціонер-народник, письменник. Дитинство пройшло в Олександрії, Єлизаветграді, Умані. Революц. діяльність почав 1870. Один з ініціаторів «ходіння в народ» і організаторів партії «Земля і воля». В 1874 був заарештований, втік і виїхав за кордон. Учасник революц. руху в Герцогівні (1875) та Італії (1877). У травні 1878 приїхав до Петербурга, 4.VIII.1878 вбив шефа жандармів Мезенцева. В кін. 1878 емігрував. З 1884 жив у Лондоні. За кордоном К. брав участь у міжнар. робітн. русі. Видав кн. нарисів «Підпільна Росія» (1881), «Росія під владою царів» (т. 1—2, 1885), роман «Андрій Кожухов» (1889) та ін. Пропагував твори Т. Шевченка. Листувався з М. Драгомановим. Особито був знайомий з Ф. Енгельсом, Г. Плехановим, Е. Л. Войнич, М. Павличком. І. Франко називав К. талановитим публіцистом, гарячим оборонцем відомих російських борців за свободу і доступ (див. Твори, т. 18. К., 1955, с. 104). В с. Новий Стародуб відкрито літ.-меморіальну кімнату-музей Кравчинського.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1958; Избранное. М., 1972; Укр. перекл. — Андрій Кожухов. — Будиночок на Волзі. — Підпільна Росія. К., 1979. Літ.: Франко І. Сергій Кравчинський-Степняк. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Таратута Е. А. Русский друг Энгельса. М., 1970; Дальцева М. Счастливый Кит. Повесть о Сергее Степняке-Кравчинском. М., 1979. В. В. Чабаненко.

КРАВЧУК Анатолій Андрійович (н. 8.V.1934, Кіровоград) — укр. та рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1977. Після закінчення 1957 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (навчався у В. Неллі) працював у театрах Кам'яниці-Подільського, Хмельницького, Одеси, Києва, з 1964 (з перервою) — у Львові, рос. драм. театрі Радянської Армії. Ролі: Петро («Останні» Горького), Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов («Іменем революції»), «Більшовики» Шатрова, «Кремлівські куранти» Погодіна, Нормунд («Кохана Нормунда»). Приїде, також режисер вистав, Родольфо («Андрієло» Гюго) та ін.

КРАВЧУК Михайло Пилипович [30.IX (12.X) 1892, с. Човниці, тепер Ківерцівського р-ну Волин. обл. — 9.III.1942] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Київ. ун-т (1914). Професор Київ. політех. ін-ту (з 1921) і Київ. ун-ту (з 1922). У 1923—33 очолював Комісію матем. статистики АН УРСР, у 1934—38 — відділ матем. статистики Ін-ту математики АН УРСР. Праці з вищої алгебри, матем. аналізу, диференціальних та інтегральних рівнянь, теорії ортогональних і унітарних перетворень, ортогональних поліномів, матричного числення, тео-

рії аналітичних функцій і функцій дійсної змінної, теорії ймовірностей, математичної статистики, проблеми моментів, наближених обчислень та історії математики. Тв.: Вища математика, ч. 1. К., 1934; Застосування способу моментів до розв'язання лінійних диференціальних та інтегральних рівнянь. К., 1935. Літ.: Сорока М. О. Поет німого числа. До 75-річчя з дня народження М. П. Кравчука. К., 1967.

КРАВЧУК Петро Ілліч (н. 6.VII.1911, с. Стоянів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.) — діяч прогресивних українських організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1932. В 1930 емігрував до Канади, де брав активну участь у роботі Товариства Український Робітничо-Фермерський дім (ТУРФДім), Робітничого заможного товариства, Ліги комуністичної молоді. В 1932—36 — секретар ЦК секції молоді ТУРФДому. Був членом Гол. керуючої ради Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні. З 1936 співробітничав в укр. прогресивній пресі в Канаді, один з редакторів газ. «Життя і слово». З 1979 — Голова виконкому Товариства об'єднаних українських канадців. Премія ім. Я. Галана, 1967.

КРАГУЕВАЦЬ — місто в Югославії. Розташований на р. Лепеніці (прит. Морави). 71 тис. ж. (1971). Розвинуте автомобілебудування (найбільший в Югославії з-д легкових автомобілів), виробн. гірничого устаткування, с.-г. знарядь, радіоапаратури. Підприємства деревообр., шкарпаної, харч. (зокрема, мол. і борошно мельної) промисловості.

КРАДІЖКА — умисне, таємне викрадення чужого майна з метою одержання його на свою користь чи на користь інших осіб. Саме таємний спосіб заволодіння майном або впевненість злочинця, що він діє непомітно, відрізняє К. від ін. злочинів проти власності, зокрема від грабежу, розбоя. Рад. кримінальне право передбачає окремо відповідальність за К. держ. і громадського майна (див. Злочини проти соціалістичної власності) та за К. особистого майна громадян (див. Злочини проти особистої власності громадян). Обставинами, що обтяжують відповідальність за К., закон визначає: вчинення К. повторно, за попереднім зговором групою осіб, у великих або особливо великих розмірах (при К. особистого майна громадян — завдання значної шкоди потерпілому), особливо небезпечним рецидивістом. Після встановлення 1973 адміністративною відповідальністю за дрібне розкрадання держ. і громад. майна, в т. ч. у формі К., до кримінальної відповідальності може бути притягнута особа, яка за такі дії протягом року двічі піддавалась адміністративному стягненню або заходила адм. чи громад. впливу і знову вчинила такі дії. Окремими нормами КК УРСР передбачено відповідальність за К. вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових та наркотичних речовин. До кримінальної відповідальності за К. можуть бути притягнуті особи,

що досягли 14 років, за дрібну К. держ. і громад. майна — 16 років. Я. П. Нагірний.

КРАЄВИД — частина земної поверхні з певними типовими ознаками (К. степу та ін.).

КРАЄВИДОЗНАВСТВО — див. Ландшафтознавство.

КРАЄЗНАВСТВО — всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) переважно місцевим населенням. Осн. завданням К. є вивчення природи, населення, г.-ва, історії та культури рідного краю з пізнавальною, наук., навчальною, виховною і практичною метою. В СРСР К. сприяє вихованню молоді в дусі рад. патріотизму. Розрізняють комплексне й галузеве К. Краєзнавчі установи поділяють на державні, громадські і шкільні. Їхню діяльність координують музеї, відповідні комісії Геогр. г.-ва СРСР і союзних республік, секції пед. г.-ва. Значну краєзнавчу роботу проводять туристські орг.-ції, а також будинки культури, клуби і б.-ки. В Укр. РСР 1979 було 56 краєзнавчих музеїв; діяли численні туристсько-краєзнавчі гуртки у школах, ін. навчальних закладах тощо. *Географічне товариство УРСР має секцію краєзнавства і туризму.*

КРАЄЗНАВЧІ МУЗЕЇ — в СРСР науково-дослідні й культурно-освітні заклади. Збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропagaють пам'ятки матеріальної й духовної культури, що мають відношення до певних геогр. або адм. територій (див. Краєзнавство). К. м., як правило, мають відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. При наявності відповідних зібрань створюють худож., літ. та ін. відділи. На тер. СРСР музеї краєзнавчого типу виникли в кін. 18 — на поч. 19 ст. На Україні — в кінці 19 ст. Після Великої Жовтв. соціалістич. революції в 1918—20, зокрема на Україні, відкрито Вінницький, Черкаський, Ромненський, Конотопський, Прилуцький, Остерський, Нікопольський та ін. К. м. У 1979 в УРСР працювало 56 держ. К. м. та бл. 2 тис. музеїв краєзнавчого типу, створених на громад. засадах. Див. ст. про окремі К. м.

КРАЇНИ, що розвиваються — країни Азії, Африки, Океанії, які здобули свободу від політ. незалежності після 2-ї світової війни, внаслідок краху колоніальної системи імперіалізму, і країни Латинської Америки. Частина латиноамер. д-в: Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі, Венесуела та деякі ін. становлять групу капіталістичних країн серед. рівня розвитку.

Для більшості К., що р., характерні відстада економіка, монокультурне с. г., слаборозвинута соціальна структура, масове безробіття, гостра пром. проблема. Після здобуття незалежності К., що р., добились помітного зростання екон. потенціалу, але між ними й розвинутими капіталістичними країнами зберігається великий розрив у показниках випуску пром. продукції на душу населення (в серед. 70-х рр. він виражався співвідно-

С. М. Кравчинський.

А. А. Кравчук.

П. І. Кравчук.

П. Г. Кошак. Декоративна тарілка. Кераміка. Початок 20 ст.

шенням 1 : 23 для Азії, 1 : 18 для Африки, 1 : 4,5 для Лат. Америки. Імперіалізм зберігає значні позиції в К., що р. В 1977 прями інвестиції зх. д-в у цих країнах перевищили 50 млрд. дол.; 1955—79 зовн. заборгованість (за винятком країн ОПЕК) зростає з 9 до 200 млрд. дол. Імперіалізм прагне закріпити нерівноправне становище цих країн за допомогою неоколоніалізму, зберегти за ними роль сировинного придатку монополістичного капіталу, запобігти перехолові К., що р., на шлях соціалістичної орієнтації і розвитку їх співробітництва з соціалістичними країнами, вдаючись до відкритого тиску на прогрес. режими й до підтримки внутр. реакції. З політикою імперіалізму з 60-х рр. почав змикається курс маістського керівництва Китаю, спрямований на протиставлення цих країн соціалістичним д-вам. У багатьох К., що р., центр ваги в розвитку народного г-ва, і зокрема пром-сті, перенесено на держ. сектор, почато ліквідацію феод. землеволодіння, націоналізацію іноз. підприємств, створення нац. кадрів. Зростає роль робітн. класу, відбувається більш чітке розмежування класових сил. В країнах, де до влади прийшло праве крило нац.-визвольного руху, нац. буржуазія проводить політику співробітництва з міжнародним імперіалізмом. В К., що р., які відкинули капіталістичний шлях розвитку і проголосили своєю метою побудову соціалізму, здійснюються глибокі соціально-еко. перетворення в інтересах незалежного нац. розвитку та широких мас трудящих. Більшість К., що р., беруть участь у *неприєднанні русі*, зростає роль їх на міжнар. арені. К., що р., виступають за ліквідацію дискримінації в політ. та екон. відносинах з капіталістичними країнами, за встановлення справедливої міжнар. екон. порядку. В боротьбі за зміцнення нац. незалежності К., що р., знаходять всебічний підтримку країн соціалізму, насамперед СРСР.

Лит.: Ульяновський Р. А. Соціалізм і освоєння нових земель. М., 1972; Развивающиеся страны: закономерности, тенденции, перспективы. М., 1974; Мирский Г. И. «Третий мир»: общество, власть, армия. М., 1976; Кина А. В. Страны социалистической ориентации. М., 1978.

В. І. Нагайчук.
КРАЙНОЗНАВСТВО — одна з географічних наук, що займається комплексним вивченням природи, історії, населення, економіки, культури й політики країн та великих територій. Крайнознавчі дослідження проводяться на основі аналізу заг. закономірностей (власних багатьох територій), які вивчаються *фізичною географією та економічною географією*. В умовах науково-технічної революції, коли ускладнюються взаємозв'язки між суспільством і навколишнім середовищем, для К., як і для географії в цілому, стають важливими конструктивний напрям (див. *Конструктивна географія*), системно-структурний аналіз. В соціалістичних країнах важливу роль відіграє вивчення сучас. стану і перспектив формування та

розвитку природно-територіальних комплексів, виробничо-територіальних комплексів та їхнього взаємозв'язку, а також екологічних систем.

Л. М. Корсєвський.
КРАЙНСЬКИЙ Андрій Васильович [1877, Чернігівщина — 13 (26). IX 1914] — укр. агроном і мікробіолог. Закінчив Київ. ун-т (1902); був залишений в ньому працювати (з 1907 — доцент); з 1913 — зав. Уманською с.-г. дослідною станцією. Праці К. присвячені збагачуванню ґрунтів азотом у зв'язку з життєдіяльністю аеробних мікроорганізмів, руйнуванням клітковини мікроорганізмами тощо. Брав участь в організації Київ. с.-г. дослідної станції.

КРАЙНСЬКИЙ Микола Васильович (1869, Київ — 18.VII 1951, Харків) — укр. рад. психіатр і психолог. У 1893 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. З 1894 працював у психіатричній лікарні П. І. Кошарського. З 1918 — доцент кафедри невропатології та психіатрії Київ. ун-ту. В 1919 хворого К. евакуйовано до Новоросійська, потім окупанти вивезли його на грек. о. Лемнос. Звідти К. переїхав до Югославії. З 1921 — доцент кафедри психіатрії в Загребі, з 1928 — професор Белградського ун-ту. В 1946 повернувся на батьківщину і до кінця свого життя очолював біофізіологічну лабораторію Укр. н.-д. психоневрологічного ін-ту. Відомі його праці з обміну речовин при *епілепсії*. Перший висунув гіпотезу про захисний характер епілептичного припадку, під час якого в організмі руйнуються накопичені отруйні речовини. Нагороджений вітчизн. та зарубіж. наук. преміями.

О. Т. Губко, А. І. Селецький.

КРАЙ — 1) В широкому розумінні — місцевість, країна, область. 2) У дореволюц. Росії 18 — поч. 20 ст. найменування окраїнних територій імперії, до складу яких входило кілька *губерній* або областей; синонім *генерал-губернаторства* [напр., Кавказький К., Південно-Західний К. (1832—1917); Київська, Подільська та Волинська губ.]. 3) В СРСР з 1924 велика адм.-тер. одиниця в складі РРФСР. Відповідно до гл. 11 Конституції СРСР до складу К. можуть входити *автономна область, автономний округ*. На тер. РРФСР є К.: Алтайський, Краснодарський, Красноярський, Приморський, Ставропольський і Хабаровський. **КРАЙКІВСЬКИЙ** Пантелеймон Іванович (10 (22).III 1891, с. Різдвяни, тепер Галицького р-ну Івано-Франк. обл. — 1944) — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в сел. сім'ї. Працював сільс. учителем. Під час 1-ї світової війни потрапив у рос. полон як солдат австр. армії. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Сибіру. В 1919—39 — на підпільній роботі на Зх. Україні. З 1921 — член ЦК Компартії Сх. Галичини, 1923—28 — член Політбюро ЦК Компартії Зх. України. В 1926—30 — генеральний секретар «Сельробу», як представник останнього 1928 обраний до польсь. сейму. Загинув від рук оупівських бандитів.

КРАЙНА — історична область у зх. частині Балканського п-ова. В давнину її населяли *кельти* та *іллірійці*. З кін. 6 ст. заселена *словенцями*. В 6—8 ст. — під владою *аварів*. З кін. 8 ст. — в складі *Франкської держави*. В 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. частина К. входила до герцогства Велика Карантанія, решта — до Словенської марки. З 1335 — під владою *Габсбургів*. У 1920 більша частина К. увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія), менша — до Італії. За мирним договором 1947 з Італією всю тер. К. возз'єднано в складі *Словенії* з СФРЮ.

КРАЙНІВ Данило Карпович (13.XII 1872, с. Босарево, тепер Орлов. обл. — 2.VI 1949, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1883—90 навчався в Одес. рисувальній школі, 1900—01 — в петерб. АМ у О. Кіпенка. З 1901 жив і працював в Одесі. Твори: «Розповідь моряка» (1897), «Кадри» (1925), «Кара киями на Запоріжжі» (1935), «Друзі у хворого Т. Шевченка» (1939) та ін. Викладав в Одес. художній школі, після 1917 — в Одес. художньому ін-ті (з 1935 — професор).

КРАЙНИЧЕНКО Володимир Гаврилович (6.VIII 1925, м. Верхне, тепер у складі м. Дісячанська Ворошиловград. обл. — 11.V 1964, Харків) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. В 1947—52 навчався в Харків. ін-ті театр. мист. Учень М. Крушельницького. В 1952—64 — режисер Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Загублене життя» за романом «Повія» Мирного, «Кров людська — не водиця» за романом Стельмаха, «Марина» Зарудного.

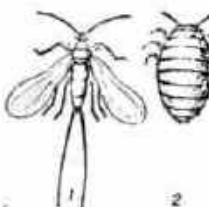
КРАЙНА НЕОБХІДНІСТЬ — стан особи, в якому вона підвергає небезпеку, що загрожує певним законним інтересам, шляхом заподіяння шкоди іншим інтересам, що також охороняються правом. За рад. законом відповідно до ст. 14 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 16 КК УРСР) К. н. виключає суспільну небезпечність, протиправність діяння за наявності певних умов: коли небезпека, що загрожує інтересам Рад. д-ви, громад. інтересам, особі чи правам її або ін. громадян, є дійсною і наявною, коли ця небезпека за даних обставин неможливо було усунути ін. засобами і коли заподіяння шкода є менш значною, ніж відвернена шкода. Стан К. н. може виникнути внаслідок пожежі, обвалу, повені, землетрусу, катастрофи тощо. К. н. недопустима при збереженні свого життя особою за рахунок життя ін. особи. На відміну від *необхідної оборони*, при К. н. шкода завдається не нападаючому, а ін. особам та їхнім інтересам. Інститут К. н. у кодексах країн соціалістичної співдружності розглядається аналогічно рад. законам. Законодавство бурж. країн, як правило, не дає чіткого визначення К. н. Бурж. поліція та вояч-

М. П. Кравчук.

Д. К. Крайніс. Кадри. 1925. Харківський художній музей.

Кошеніль. Мексиканська кошеніль: 1 — самець; 2 — самка.

Кошки: 1 — схема; 2 — кошик соняшника в розрізі.

КРАЙОВА

чина під приводом К. в. чинять розправу з прогресивними елементами.

Лит.: Советское уголовное право. Общая часть, ч. 1—2. М., 1977; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978. П. С. Матишевський.

КРАЙОВА — місто на Пд. Зх. Румунії, адм. ц. повіту Долж. Розташована в долині р. Жіу (бас. Дунаю). Вузол з-д і автошляхів. 194 тис. ж. (1974). Один з центрів транспортного та с.-г. машинобудування; електротех. пром-сть, виробництво устаткування для нафт. пром-сті. Текстиль, мебелів, харч. підприємства, хім. комбінат, ТЕС. Ун-т. Пед. та с.-г. ін-ти, Нар. школа мистецтв. К. відома з 15 ст.

КРАЙОВА РАДА НАРОДОВА (польс. Krajowa Rada Narodowa — Вітчизняна народна рада) — тимчасовий парламент з представників Національного фронту Польщі. Створена з ініціативи Польс. робітн. партії для об'єднання демократичних сил у боротьбі за визволення країни від нім.-фашист. окупантів. 1.І 1944 відбулося перше засідання Ради, на якому було прийнято Тимчасовий статут К. Р. Н. і місц. рад, декрет про принципи організації Армії Людової, декларацію про боротьбу проти окупантів у союзі з СРСР, за побудову справді демократичної Польщі. Після вступу Рад. Армії на польс. територію Рада 21.VII 1944 створила уряд — Польський комітет національного визволення (з 31.XII 1944 — Тимчасовий уряд Польс. Республіки). 21.IV 1945 К. Р. Н. уклала Договір про дружбу, взаємодопомогу й післявоєнне співробітництво з СРСР. 3.I 1946 прийняла закон про націоналізацію пром-сті, транспорту, банків. Припинила свою діяльність після обрання Законодавчого сейму 4.II 1947.

КРАЙОВІ ЗАДАЧІ — задачі (головним чином теорії диференціальних рівнянь), в яких з множини розв'язків рівняння в даній області виділяється розв'язок, який задовольняє наперед задані умови на границі (краю) цієї області (т. з. крайові умови). Напр., множина всіх розв'язків рівняння $u''(x) = 1$ ($x \in [0, 1]$) має вигляд $u(x) = x^2/2 + C_1x + C_2$, де C_1, C_2 — довільні сталі. Крайові умови (к. у.) $u(0) = 0, u(1) = 1$ ви-

діляють один розв'язок $u(x) = x^2/2 + x/2$. К. з. мають особливе велике значення для рішень математичної фізики з частинними похідними. Залежно від типу такого рівняння для існування розв'язку К. з. накладаються к. у. того чи ін. вигляду: 1) для рівн. $\Delta u = \partial^2 u / \partial x^2 + \partial^2 u / \partial y^2 = f(x, y)$ в обмеженій області G з границею Γ к. у. $u(x, y) = 0$ ($(x, y) \in \Gamma$); 2) для рівняння $\partial u / \partial t = \partial^2 u / \partial x^2 + f(x, t)$ в прямокутнику $x \in [a, b], t \in [0, T]$ к. у. $u(a, t) = u(b, t) = u(x, 0) = 0$ ($t \in [0, T], x \in [a, b]$); 3) для рівняння $\partial^2 u / \partial t^2 = \partial^2 u / \partial x^2 + f(x, t)$ в тому ж прямокутнику — к. у. $u(a, t) = u(b, t) = u(x, 0) = (\partial u / \partial t)(x, 0) = 0$ ($t \in [0, T], x \in [a, b]$). К. з., аналогічні задачам 1—3, ставляться відповідно для еліптичних, параболічних і гіперболічних рівнянь. У правих частинах цих к. у. можуть стояти не нулі, а деякі задані функції. Напр., у задачі Діріхле знаходиться розв'язок рівн. $\Delta u = 0$ ($(x, y) \in \Gamma$), який задовольняє к. у. $u(x, y) = \varphi(x, y)$ ($(x, y) \in \Gamma$), де φ — задана функція; у задачі Неймана остання умова замінюється на $(\partial u / \partial n)(x, y) = \psi(x, y)$ ($(x, y) \in \Gamma, \partial u / \partial n$ — похідна по нормалі до Γ). До К. з. можна віднести і задачу Коші, яка у випадку хвильового рівняння $\partial^2 u / \partial t^2 = \partial^2 u / \partial x^2$ полягає в знаходженні його розв'язку в півплощині $t \in [0, \infty), x \in (-\infty, \infty)$, який задовольняє умови $u(x, 0) = \varphi(x), (\partial u / \partial t)(x, 0) = \psi(x)$ ($x \in (-\infty, \infty)$), φ і ψ — задані функції. Знаходження допустимих для даного рівняння к. у. є важливою задачею теорії рівнянь з частинними похідними.

Лит. див. до ст. Диференціальні рівняння.

КРАЙСТЕРЧ — місто в Новій Зеландії, на сх. узбережжі о. Південного. Вузол з-д та автошляхів, поблизу К. — значний мор. порт Літтелтон, аеропорт. 172 тис. ж. (1976). Гол. галузь г.-ва — машинобудування, зокрема транспортне. Підприємства металообр., металург., хім., деревообр., текст. пром-сті. Розвинута харчосмакова галузь (м'ясохолодобоїні, консервування м'яса, овочів, фруктів). Залізнич. ремонтні майстерні. Кентерберійський ун-т (1873). Коледж Лінкольна. Кентерберійський музей, Геофізич. обсерваторія.

КРАЙСЬКИЙ (Kreisky) Бруно (н. 22.I 1911, Відень) — держ. діяч Австрії. Юрист. Був членом Союзу соціалістичної молоді. Після шлюсу Австрії фашист. Німеччиною емігрував до Швеції (1938—45). У 1953—59 — статс-секретар МЗС Австрії, 1959—66 — міністр закорд. справ. У 1959—67 — заст. голови, з 1967 — голова Соціалістичної партії Австрії. З 1970 — федеральний канцлер Австрії. К. — один із лідерів Соціалістичного інтернаціоналу.

КРАЙЦ Віктор Іванович (1897, Володимир-Волинський повіт — травень 1930) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Компартії Зх. України (КПЗУ) з 1922. З 1914 жив у Києві, брав участь у боротьбі за владу Рад. З поч.

1922 проводив нелегальну парт. роботу на Зх. Волині: був секретарем Володимир-Волинського повітового к-ту КПЗУ, керівником партизанських загонів у повіті. В 1925 заарештований і за Володимир-Волинським процесом 1926—27 засуджений на довічне ув'язнення. Помер у тюрмі.

КРАКАТАУ — діючий вулкан в Індонезії. Розташований на невеликому острові тієї ж назви, у Зондській прот., між о-вами Ява та Суматра. Вис. 813 м. Під час виверження 1883 (важачеться одним з найсильніших за історію людства) було зруйновано більше половини острова, утворився велетенський підводний кратер. Продукти виверження випали на пл. понад 800 тис. км². Мор. хвиля (вис. до 20 м), що виникла під час виверження, призвела до значних спустошень і загибелі на прилеглих островах бл. 36 тис. чол. У 1927—29 внаслідок нового виверження утворився о. Анак-Кракатау заввишки до 132 м. Останнє сильне виверження 1950—52.

КРАКЕЛЮР (франц. craculure) — тріщина фарбового шару в творі живопису. К. з'являється в непрохолому шарі тільки при виконанні твору під нерівномірною чи швидкою усадку зв'язуючої речовини або випарування води тощо, іноді — від усихання й мех. впливів.

КРАКІВ — місто на Пд. Польщі, має права воєводства з 1957. Розташований на р. Віслі. Вузол з-д і автошляхів, річковий порт. 701 тис. ж. (1976). К. виник у 8—10 ст. на місці поселення племені віслия. В 1320—1596 — столиця Польс. д-ви. В 1795—1809, 1846—1918 — в складі Австр. імперії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1809—15 — Варшавського герцогства; 1815—46 — центр *Краківської республіки*. В 1939—44 К. окупований нім.-фашист. загарбниками. Був одним з центрів польс. *Руху Опору*. Визволений Рад. Армією 19.I 1945. З 1961 К. — місто-побратим Києва. К. — значний пром. центр країни. Провідні галузі — машинобудування і металообробка (устаткування для гірничої, нафт., хім., харч. пром-сті, шляхові машини, електротех. виробн) та чорна металургія (у новому пром. районі К. — Нова-Гута діє найбільший в країні металург. комбінат ім. В. І. Леніна, збудований за допомогою СРСР). Значного розвитку набула хім. пром-сть (вироби. соди, гумових виробів, фарм. препаратів, парфумів та ін.) та коксохімія. Підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., харч. галузей. У К. — *Краківський університет*, Гірничо-металург. академія та ін. вузи. Серед наук. установ — Ін-т ядерної фізики, Краківська астр. обсерваторія та ін. 7 театрів, філармонія. Музеї: Нац., істор., етногр., В. І. Леніна, художні зібрання на *Вавелі* та ін. З 1966 у К. проводяться Міжнар. художні виставки — Бієнале графіки. Істор. ядро К. — пагорб *Вавель* з архіт. комплексом 10—17 ст. Серед ін. архіт. пам'яток — романський костіол св. Анджеля (бл. 1090), готичні костіоли Діви Марії (бл. 1360—1548, в інтер'єрі —

Краків. Пам'ятник Т. Косцюшку на Вавелі. Скульптор Л. Маркомі, 1921.

Краків. Панорама центральної частини міста.

розписи Я. Матейка, 1889—91, вітар — скульптор Ф. Штос, 1477—89) і Святого хреста (14 — поч. 16 ст.), торг. ряди («Сукеннице», 13—14 ст., перебудовані в стилі Відродження 1555—59), кол. будинок Ягеллонського ун-ту («Колегіум Майус», 15 ст.), барокові костюли (17 ст.), будинок Польс. АН (1857—64, арх. Ф. Покутинський), Старий театр (1904—06, арх. Г. Стриенський і Ф. Мончинський) та ін. Після 1945 збудовано: Будинок студенток (1964, арх. В. Бризек та ін.), готель «Краковія» (1965, арх. Ю. Ценкевич). У К. й поблизу нього (Білий Дунаець, Поронін) 1912—14 жив В. І. Ленін. У К. навчався і працював М. Коперник. У різні часи в місті жили укр. письменники В. Стефаник, Я. Галан. У Краківській академії красних мистецтв навчалися укр. художники М. Жук, М. Бурчак, О. Новаківський. В К. працювали укр. співаки С. Крушельницька, О. Мишуґа.

КРАКІВСЬКА НАРАДА ЦК РСДРП З ПАРТІЙНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ 1913. Відбулася 26.XII 1912—1.I 1913 (8—14.I 1913) в Кракові. З конспірат. міркувань називалася «Лютневою» нарадою. В ній узали участь члени ЦК РСДРП, більшовики-депутати 4-ї Держ. думи, делегати парт. орг-цій Петербурга, Москви, Уралу і Кавказу — всього 14 чол. Депутати Думи Г. І. Петровський і М. К. Муранов представляли також більшовиків Катеринослав. і Харків. губ. Нарада обговорила питання: 1) Доповіді з місць і про роботу ЦК; 2) Революц. піднесення, страйки і завдання партії; 3) Будівництво нелегальних орг-цій; 4) Думська с.-д. фракція; 5) Парт. преса; 6) Страхова кампанія; 7) Ставлення до ліквідації «національних» с.-д. орг-цій. Нарадою керував В. І. Ленін. Він зробив осн. доповіді, підготував проекти всіх резолюцій, які було схвалено одногласно, та «Повідомлення» про її роботу. Узагальнивши досвід партії після Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП, нарада націлила її на посилення роботи в масах, на интернац. згуртування робітн. класу, піднесення страйкового руху, наполегливу підготовку до нової революції в Росії. Вона закликала більшовиків зміцнювати єдність партії в боротьбі проти ліквідаторів і троцькістів, вдосконалювати форми її нелегальної організації, поліпшити діяльність газети «Правда» і депутатів-більшовиків у Думі, посилити роботу в легальних товариствах та страхових органах. Рішення наради визначили систему заходів по розгортанню діяльності партії в умовах революц. піднесення. За значенням рішень В. І. Ленін порівнював цю нараду до Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП.

Лит.: Ленін В. І. Повідомлення і резолюції Краківської наради Центрального Комітету РСДРП з партійними працівниками. Повне зібрання творів, т. 22; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978. П. Л. Варшук.

КРАКІВСЬКА РЕСПУБЛІКА, Вільне місто Краків — штучне держ. утворення (площа — 1164 км²; населення — 95 тис. чол., 1815) з нейтральним статусом, засноване 3.V 1815 Віденським конгресом 1814—15 як компроміс під час поділу польс. земель між Росією, Австрією і Пруссією. Незалежність К. р. була обмежена д-вами «опікунами» (Росія, Австрія, Пруссія), представленими резидентами. Конституція К. р. захищала інтереси поміщиків і торг. буржуазії. Концентрація в К. р. польс. повстанців-емігрантів і діяльність таємних патріотичних орг-цій стали приводом для окупації її восени 1831 рос., а 1836—41 — австр. військами. Після придушення Краківського повстання 1846 Росія, Австрія і Пруссія підписали договір (6.XI 1846) про приєднання тер. К. р. до Австрії. М. Д. Куликівський.

КРАКІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1846. Спрямоване проти феодал. порядків і австр. панування. Планувалося як частина заг.-польс. повстання, призначеного на 21.II і підготовленого нац.-визвольними орг-ціями на чолі з Польським демократичним товариством. На польс. землях, що входили до складу Пруссії і Росії, повстання було зірвано. Почалося 20.II в Краківській республіці. Рушійну силу К. п. становили робітники, ремісники, селяни. Захопивши 22.II Краків, повстанці утворили нац. уряд, який закликав народ до боротьби за нац. незалежність, проголосив демократичні права, скасував феодал. повинності, передавав селянам у власність їхні наділи. Революц. ініціатива виходила від групи революц. демократів на чолі з Е. Дембовським. В нац. уряді були серйозні незгоди між революц. демократами і бурж.-шляхет. колами. 3. III революц. Краків захопили австр. і рос. війська.

М. Д. Куликівський.

КРАКІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1923. Відбулося 6.XI в період піднесення робітн. руху в Польщі. Компартия закликала робітників до рішучої боротьби проти наступу реакції. 5.VI по всій країні відбулися політ. страйки. Митинг робітників Кракова, обстріляний військами і поліцією, переріс у повстання. Робітники, підтримані частиною солдатів, оволоділи робітн. районом міста. К. п. підтримали робітники ін. міст, у т. ч. Борислава. Лідери Польс. соціалістичної партії, уклавши угоду з владою, пообіцяли задовольнити деякі вимоги робітників і 7.XI роззброїли повстанців. Бурж. уряд жорстоко придушив повстання.

М. Д. Куликівський.

КРАКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ, Ягеллонський університет — найстаріший університет у Польщі. Засн. 1364. У 1400 реорганізований Владиславом Ягайлом (звідси друга назва) за зразком Паризького ун-ту. У 15—16 ст. наз. Краківською академією. В К. у. працювали видатні польс. учені Миколай Коперник, Ян Снядецький, Гуго Коллонтай та ін. У різний час навчалися білорус. першодрукар Ф. Скорина, укр. письменники В. Стефаник, Я. Галан, польс. і рад.

письменники В. Василевська та ін. У 1978/79 навч. р. К. у. мав 5 ф-тів: юрид., філософії та історії, філол., математики, фізики і хімії; біології та географії, на яких навчалося 10 тис. студентів. Ягеллонська б-ка (засн. 1364) налічує понад 995 тис. тт., 310 тис. примірників періодичних видань, понад 95 тис. стародруків, 14 952 рукописи тощо. К. у. з 1962 підтримує дружні зв'язки з Київ. ун-том.

А. В. Санієвич.

КРАКЛЕ (франц. craquelé — потресканий) — сітка тонких тріщин на полив'яній поверхні керамічних виробів. К. створюють для декоративного ефекту, використовуючи невідповідність коефіцієнтів розширення черепка й поливи при випалюванні.

КРАКОВЕЦЬ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР, на лівому березі р. Скло (прит. Сяну), за 21 км від залізнич. ст. Яворів, 1,2 тис. ж. (1979). У с-ші — завод «Ритм», лісництво, колгосп, 2 загальноосв. школи, 2 лікарні, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. К. відомий з поч. 15 ст.

КРАКОВ'ЯК (польс. krakowiak, букв. — житель Кракова) — польс. нар. парний танець. Темп швидкий, муз. розмір 2/4.

«КРАЛЕДВОРСЬКИЙ РУКОПИС» — збірка поем і віршів. Оpubлікував В. Ганка разом з Й. Ліндою 1819, видавши їх за оригінальні пам'ятки старочес. поезії. Укр. мовою «К. р.» перекладали М. Шашкевич, С. Руданський, І. Верхратський, І. Франко та ін. Перше повне видання «К. р.» укр. мовою вийшло 1879 у Львові. Видання: У кр. перекл. — Рукопис Королеводвора. В кн.: Франко І. Твори, т. 14. К., 1955.

Лит.: Пушкаревич К. Королеводвортський рукопис в українських перекладах. В кн.: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, т. 2. К., 1929.

КРАЛОВИЧОВА (Kráľovičová) Марія (н. 7.VI 1927, с. Чари, Словацьчина) — словацька актриса, нар. арт. ЧССР (з 1979). Член КПЧ. Закінчила 1950 держ. консерваторію в Братиславі. В 1945—48 працювала в Мартінському театрі, з 1950 — в Словацькому нац. театрі ім. Гвездослава (Братислава). Ролі: Саломея («Ірод та Іродіада» Гвездослава), Анежка («Кривавий суд» Тила), Наташа («Три сестри» Чехова), Валя («Іркутська історія» Арбузова), Амалия («Розбійники» Шіллера) та ін.

П. І. Тернюк.

КРАЛЬ (Kráľ) Франьо (9.III 1903, м. Бартон, шт. Огайо, США — 3.I 1953, Братислава) — словац. письменник, нар. письменник ЧССР (з 1953). Член Компартії Чехословаччини з 1921. В соціальному романі «Тернистий шлях» (1934) критикував бурж. лад, реалістично відобразив революц. боротьбу словац. селян за соціальні свободи. Роман «Зустріч» (1937) — антивоєнного й антифашист. спрямування. В роки фашист. режиму в Словацьчині перебував у підпіллі. Роман «Буде, як не було» (1950), зб. поезій «Весняним шляхом» (1952) — про соціалістичні перетворення в країні.

Краб.

КРАЛЬ

Тел. Укр. перекл. — Буде, як не було. К., 1956; Рос. перекл. — Тернистий путь. М., 1953.

В. І. Шевчук.

КРАЛЬ (Kral') Яно (24.IV 1822, м. Ліптовський Мікулаш — 23.V 1876, м. Злате Моравце) — словац. поет. Учасник революц. подій 1848 в Угорщині. Лірично-філософський цикл «Драма всесвіту» (1844—45), антифеод. цикл віршів «Випадки в Яношиком» (1843—44), поема «Син степу» (1846—47) сповнені протесту проти соціального гноблення. У циклі, присвяченому темі єднання слов'ян. народів (вірші «До пророків слов'янства», «До народів», «До слов'ян»), виступав з критикою панславізму та рос. царизму.

Тел. Укр. перекл. — [Вірші]. — В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Рос. перекл. — Моя песня. М., 1957.

В. І. Шевчук.

КРАМАРЕНКО Андрій Іванович [4 (16).X 1897, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл. — 1.IV 1976, Одеса] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1955. В 1919—21 навчався в драм. студії при Харків. головлітосвіті. З 1921 працював у театрах Києва, Харкова, в 1929—30 і 1934—60 — в Одес. укр. драм. театрі (з 1930 — ім. Жовтневої революції). Ролі: Стюпочка («Життєве море» Карпенка-Карого), Солопій Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького), Бублик, Комісар («Платон Кречет»), «Загибель ескадри» Корнійчука), Прохор («Васка Железняков» Горького), Туляга («Хто сміється останнім» Крапивин). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Правда» Корнійчука, «Кремлівські курати» Погодіна.

КРАМАРЕНКО Лев Юрійович [1 (13).I 1888, Умань, тепер Черкас. обл. — 5.III 1942, Самарканд] — укр. рад. живописець. В 1906—08 навчався в петерб. АМ у Д. Кардовського, 1911 — в паризькій АМ; член Об'єднання сучасних митців України (з 1927). Брав участь у оздобленні Дитячого містечка ім. В. І. Леніна в Києві (1924), конференц-залу АН УРСР (1930), клубу «Серп і Молот» у Москві (1934). Київ. рос. драм. театру (тепер ім. Лесі Українки, 1936—37). Станкові твори: «Робітниця» (1927), «Натюрморт з самоваром» (1929), «Заводське селище. Донбас» (1937) та ін.

Літ.: Логвинська Л. П., Малащенко О. М., Лев Крамаренко. К., 1975.

КРАМАРЕНКО Леонід Петрович [3 (15).XII 1881, м. Балта, тепер Одес. обл. — 14.V 1960, Харків] — укр. рад. вчений у галузі с.-г. машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1907) і Київ. політех. ін-т (1913), в якому 1915—29 викладав.

У 1929—41 працював у Харків. механіко-машинобуд. ін-ті, 1945—60 — Харків. н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. Осн. праці — з теорії і розрахунку конструкцій і робочих процесів с.-г. машин.

КРАМАРОВ Володимир Савич [н. 22.XI (5.XII) 1906, м. Біла Церква, тепер Київ. обл.] — укр. рад. учений в галузі с.-г. машинознавства, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ін-т механізації й електрифікації с. г. (1929). В 1932—50 — зав. кафедрою в Моск. ін-ті механізації й електрифікації с. г. (тепер Моск. ін-т інженерів с.-г. виробн.), з 1950 — в Київ. с.-г. ін-ті (тепер Укр. с.-г. академія); в 1956—59 — ректор цієї академії. З 1960—69 — директор Укр. н.-д. ін-ту механізації й електрифікації с. г., з 1969 — зав. кафедрою Укр. с.-г. академії. Праці з питань ремонту тракторів і с.-г. машин. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

І. П. Масло.

КРАМАТОРСЬК — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця). Вузол залізниць та автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1979). В 1868 на місці сучас. К. збудовано залізничну станцію, біля якої виникло робітниче с-ще. Бойова дружина К. взяла участь у Горлівському збройному повстанні 1905. Революц. боротьбу робітників очолювали Г. І. Петровський, М. М. Шеремет, В. Я. Чубар. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1932 К. — місто. К. — один з великих центрів важкого машинобудування України. В К. — Новокраматорський машинобудівний завод імені В. І. Леніна, Краматорський завод важкого верстатобудування імені В. Я. Чубаря, заводи: металургійний ім. В. В. Куйбишева, «Енергомашспецсталь», металоконструкцій, коксохімічний, цементний, шиферний, «Альфа», «Кондиционер», «Емаль». Комбінати панельного домобудування, цементно-шиферний, хлібопродуктів; хлібний, дріжджовий і мол. з-ди, швейне об'єднання, комбінат побутових послуг. У К. — Машинобудування науково-дослідний і проектно-технологічний інститут, Краматорський індустріальний інститут, технологічний, маш.-буд. і рад. торгівлі технікуми, 37 заг.-осв. та 3 муз. школи, 7 профес.-тех. уч.-щ; 13 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень, 4 палати культури, 9 клубів, 6 кінотеатрів, 97 6-к. Музей революц. і трудової слави, меморіальний сквер. Серед споруд: Палац культури заводу ім. С. Орджонікідзе (1927—32, арх. О. Дмитрієв; реконструйований 1954), поліклініка (1937, арх. Б. Озар), кінотеатр «Родина» (1949, арх. В. Шербаков), залізничний вокзал (1952, арх. В. Сиромятников), Палац культури Новокраматорського з-ду (1950—65, арх. Д. Баталов), Будинок політосвіти (1972, арх. В. Возний), критий ринок (1972, арх. О. Сидоренко), пам'ятники В. І. Леніну, В. Я. Чубарю.

КРАМАТОРСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО ВЕРСТАТОБУДУВАННЯ імені В. Я. Чубаря. Розташований у м. Краматорську Донец. обл. Буд-во почато 1937. Введено в дію 1941. На поч. Великої Вітчизн. війни частину устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Споруди підприємства зруйнували нім.-фашист. загарики. За післявоєнні роки з-д відбудовано, докорінно реконструйовано й значно розширено з-д спеціалізується на виробн. універсальних важких токарних верстатів, вальцетокарних верстатів для обточування і калібрування валків прокатних станів різних розмірів і конфігурацій, безцентрово-токарних і глибокорозточувальних верстатів. Крім того, з-д виробляє верстати для обробки осей колісних пар рухомого залізнич. складу, верстати для наплавлювання прокатних валків і валків пильгерстанів, а також ряд спец. верстатів та автом. ліній. В основному на підприємстві здійснюються дрібносерійне та індивідуальне виробн. К. з. в. в. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

Є. Ф. Долгополов.

КРАМАТОРСЬКИЙ ІНДУСТРІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1953 як філіал Донецького індустріального (тепер політех.) ін-ту, з 1960 — вечірній ін-т, з 1963 — ін-т з денним, вечірнім і заочним відділеннями. В К. і. і. (1980) ф-ти: мех., металург., автоматизації машинобудування, автоматизації обробки металів тиском, вечірній і заочний; з підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) понад 400 тис. одиниць зберігання. В К. і. і. навчається (1980) бл. 5000 студентів. За час існування в ін-ті підготовлено понад 12 тис. спеціалістів.

В. К. Чертков.

КРАМЕР (Cramer) Габріель (31.VII 1704, Женева — 4.I 1752, Базель-Юль, Франція) — швейцарський математик. Осн. праці — з вищої алгебри й аналітичної геометрії. Встановлення ним (1750) правила розв'язування систем лінійних рівнянь з буквеними коефіцієнтами (Крамера правила) сприяло виникненню теорії визначників. К. належать також дослідження з теорії алгебр. кривих вищих порядків (дослідження особливих точок та ін.).

КРАМЕР (Kramer) Стенлі — амер. кінорежисер; див. Креймер Стенлі. **КРАМЕРА ПРАВИЛО** — правило розв'язування систем лінійних рівнянь вигляду

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = b_2 \\ \dots \\ a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n = b_n \end{cases}$$

за допомогою визначників. Якщо визначник системи

$$D = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix}$$

не дорівнює нулеві, то розв'язок

А. І. Крамаренко.

О. Г. Крамов.

Л. Ю. Крамаренко. Робітниця. Фреска, 1927. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Краматорськ. У центрі міста.

системи знаходять за формулами $x_i = D_i/D$ ($i = 1, 2, \dots, n$), де D_i — визначник, який одержують з визначника D шляхом заміни елементів $a_{1i}, a_{2i}, \dots, a_{ni}$ відповідно на b_1, b_2, \dots, b_n . В розглядуваному випадку система рівнянь має єдиний розв'язок.

КРАМОВ Олександр Григорович [23.XII 1884 (4.I 1885), Київ — 17.V 1931, Харків] — рос. рад. актор, режисер, театральний педагог, нар. арт. СРСР (з 1944).

О. Г. Крамов в ролях Т. Г. Шевченка («Поетова доля», С. Голованівського) та Крутицького («На всякого мудреця доволі простоти», О. Островського).

Після закінчення 1905 драм. студії Є. Лепковського працював у Київському театрі «Солов'ї», в 1909–33 — в театрах Херсона, Самари, Ленінграда, Москви. З 1933 — актор і режисер (з 1937 — худож. керівник) Харків. рос. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Шевченко («Поетова доля» Голованівського), Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського). Створив образ В. І. Леніна («Людина з рушницею», «Кремлівські куранти» М. Погодіна). Постанови спектаклі: «Єгор Буличов та інші» Горького, «Аристократи» Погодіна, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Фронт» Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тел.: 30 лет на сцені, 1908–1938. Х., 1938.

Лит.: Буквін В. Олександр Григорович Крамов. К., 1964.

І. П. Нестерівська.

КРАМСУ (Kramsu) Карло Роберт (22.XII 1855, м. Оулу — 28.VIII 1895, м. Куопіо) — фін. поет. Твори К. пролягли пафосом класової боротьби, ненавистю до соціальної несправедливості, відіграли значну роль у становленні реалізму у фін. лірі. Автор зб. «Поетія» (1878). В баладах «Ілка» та «Битва при Сантауорі» відтворив події селян. повстання 1596–97 проти шведських і фінських феодалів. У вірші «Спартак» звучить заклик до боротьби за свободу й рівноправність.

Е. А. Лисецька.

КРАМСЬКОЇ Іван Миколайович [27.V (8.VI) 1837, Острогозьк, тепер Ворон. обл. — 24.III (5.IV) 1887, Петербург] — рос. живописець і художній критик. У 1857–63 навчався в петерб. АМ, її академік — з 1869. К. був організатором першої в Росії Артлілі художників, а пізніше — одним із ініціаторів та ідейних керівників Т-ва передвижників. Твори: «Автопортрет» (1867), «Христос у пус-

тели» (1872); портрети — Т. Шевченка (1871), Л. Толстого (1873), П. Третьякова (1876), «Лісник» (1874), «Некрасов у період „Останніх пісень“» (1877–78), «Невідома» (1883), картини «Невтішене горе» (1884), всі — в ДТГ; «Селянин з вуздечкою» (1883, Київ. музей рос. мист.). К. — автор картин, навіяних творчістю М. Гоголя та власними спогадами про перебування на Україні (з серед. 50-х рр. відвідав Харків, 1871 працював у с. Хотинь, тепер Сумського р-ну Сум. обл., часто бував у Криму). На укр. тематику виконав полотна: «Русалки» (1871), «Місячна ніч» (1880), обидва — в ДТГ. У своїх критичних статтях і громадській діяльності боровся за ідейне реалістичне мистецтво. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 288–289. Лит.: Гольдштейн С. Н. Іван Николаевич Крамской. М., 1965.

В. А. Афанасьєв.

КРАН (голл. kraan) — 1) К. т р у б о п р о в і д н и й — запірний клапан, що в його рухомій деталі (пробці) є отвори, через які пропускають потік рідини або газу. Розрізняють К.: прохідні (з прямолінійним рухом потоку), кутові (з відхиленням потоку на 90°) і триходові (з довідним з'єднанням трьох трубопроводів). 2) К. м а ш и н і с т а — пристрій, за допомогою якого керують гальмами залізнич. рухомого складу; складова частина гальмової системи поїзда. К. встановлюють у кабіні локомотива і приводять у дію спец. ручкою. Є К. з дистанційним керуванням. 3) К. п і л ь о м н и й — див. Підйомний кран.

КРАНАХ (Cranach) Лукас Старший (1472, Кронах, Верхня Франконія — 16.X 1533, Веймар) — нім. живописець і графік. Працював переважно у Віттенбергу, а також у Аугсбургу та Веймарі. К. був прихильником Реформації, другом М. Лютера. В творчості К. художні принципи Відродження поєднуються з елементами готичної традиції. Твори: портрети І. Кусніана та його дружини (1502–03), «Розп'яття» (1503), «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1504), «Вістат св. Катерини» (1506), «Венера і Амур» (1509), «Німфа лежить» (1518), «Джерело молодості» (1546), «Малюнок з немовлям під яблунею» та ін. Твори К. зберігаються в музеях Мюнхена, Дрездена, ДЕ в Ленінграді та ін. мист. У Веймарі зберігся будинок Кранаха; у Палацовому музеї — галерея Кранаха.

Лит.: Немілов А. Н. Лукас Кранах Старший. М., 1973.

КРАНЕЦЬ (Kranjec) Мійшко (н. 15. IX 1908, Велика Полапа), — словен. письменник, член Словен. Академії наук і мистецтв (з 1954). Комуніст з 1938. Під час 2-ї світової війни — один із організаторів Руху Опору в Прекмур'ї. Гол. тема повістей «Наймити» (1932), «Пісня дорі» (1934), романів «Вісь життя» (1935), «Повість про добрих людей» (1940) та ін. — тяжке життя словен. селян, зростання революц. свідомості людей. У романах і повістях «Пісня гір» (1946), «Модрина над долиною» (1957), перших двох книгах тетралогії «За світлим обріям» (1960–63) зна-

льовано боротьбу словен. партизанів проти фашист. окупантів. Проблемам повсякденного часу присвячено трилогію «Повість про владу» (1950–56), романи «Втрачена віра» (1954), «Горобці на подвір'ї» (1962), «Дядьки мені розповідали» (1975) тощо. Революц. події 1918 відтворено в романах «Молодість у болотах» (1962) і «Червоногвардієць» (1964). В. Г. Гримич.

КРАНІАЛЬНИЙ (від грец. κρανίον — череп) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла або органа людини чи тварини по поздовжній осі тіла ближче до голови. Протилежний термінові *каудальний*.

КРАНЬЧЕВИЧ (Kranjčević) Сильвіе Страхимир (17.II 1865, м. Сень — 29.X 1908, Сараєво) — хорват. письменник, перший хорват. поет-реаліст. Вчителював у Боснії. В 1899 в журн. «Нада» («Надія»), редактором якого був К., надруковано поезії Т. Шевченка в перекладі А. Харамбашича. К. — автор зб-к віршів «Бугаркині» (1885), «Вибрані поезії» (1898), «Гризоти» (1902), «Поезії» (1908, посм.). Гол. теми поезії К. — філос. роздуми про нар. долю, про суть буття людини, протест проти насильства і несправедливості. На окремих віршах відчутний вплив Шевченкової поетики. Писав також новели і критичні статті. Вірш К. «На бойовищі» укр. мовою переклав Р. Лубківський.

В. Г. Гримич.

КРАПИВА Кіндрат Кіндратович (справж. прізвище — Атрахович; 22. II (5.III) 1896, с. Низок, тепер Узденського р-ну Мін. обл.) — білорус. рад. письменник, нар. письменник БРСР (з 1956), акад. АН БРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922 (віршовані фейлетони, байки). Автор збірок «Кропива» (1925), «Люди-сусіди» (1928), «Живі явища» (1930), поеми «Біблія» (1926), роману «Медведичі» (1932) та ін. П'єси: «Партизани» (1937), «Хто сміється останнім» (1939); Держ. премія СРСР, 1941, «Випробування вогнем» (1943), «Співають жайворонки» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Люди і дияволи» (1958), «Брама немирності» (1973) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з сатиричними віршами, байками, фейлетонами, памфлетами (зб. «Сміх і гнів», 1946). П'єси К. поставлені на сценах театрів України. В 1971 за участь у комплексі робіт з білорус. лінгвістичної удосконалення Держ. премії СРСР. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 474.

Тел.: Збор творів, т. 1–5, Мінск, 1974–76; Укр. перекл. — Крапиви байки. Х., 1930; Кінець дружба. Х., 1936; З народом. К., 1950; Співають жайворонки. К., 1951; Хто сміється останнім. К., 1953; Брама немирності. К., 1974; Рос. перекл. — Драни и комеди. М., 1975.

В. Я. Буран.

КРАПКА — 1) У м о в і — розділовий знак, яким позначається закінченість розповідного речення. К. вживається і для скорочення слів (в. о. — виконуючий обов'яз-

І. М. Крамської. Портрет роботи М. О. Ярошенка. 1876. Державний Російський музей у Ленінграді.

Л. Крапах. Автопортрет. 1550. Уффіці. Флоренція.

Л. Крапах. Мадонна з немовлям під яблуком. Державний Ермітаж у Ленінграді.

КРАПЛИННИЙ АНАЛІЗ

К. Крapiвнa.

П. А. Крaсикoв.

Ф. С. Крaсичкiй.

ки), але в такому разі вона не є розділовим знаком. 2) У ноті пому писемі — знак збільшення тривалості ноти чи паузи в півтора рази (ставиться з правого боку ноти або паузи) і знак виконання ноти *стаккато* (ставиться над нотою або під нею).

КРАПЛИННИЙ АНАЛІЗ — метод якісного аналізу дуже малих об'ємів розчинів (0,01—0,001 мл). Розробили його 1920 М. О. Тананаєв і нім. учений Ф. Файгль. К. а. відзначається простотою, швидкістю виконання та дуже малою витратою хім. реактивів. Всі хім. реакції, фільтрування та промивання осаду проводять на фільтрувальному папері або на годинниковому склі з застосуванням т. з. дробного ходу аналізу. В К. а. широко використовують реакції утворення забарвлених сполук. К. а. застосовують для контролю технологіч. процесів, аналізу руд і мінералів у польових умовах.

Лит.: Тананаєв Н. А. Капельный метод. М.—Л., 1954; Файгль Ф., Ангер В. Капельный анализ неорганических веществ, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1976. Г. В. Пятницкий.

КРАСІКОВ Петро Ананійович [5 (17).X 1870, Красноярьск — 20.VIII 1939, Железноводськ] — рад. держ. і партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1892. Н. в сім'ї вчителя. В 1892 в Швейцарії встановив зв'язок з групою «Визволення праці». За революц. діяльність 1893 виключений з Петерб. ун-ту (екзамени за юрид. ф-т склав 1908), заарештований, 1894 висланий до Красноярьська, де 1897 познайомився з В. І. Леніним. У 1900 — агент «Іскри». З 1902 — член Орг. к-ту по скликанню II з'їзду партії, на якому був делегатом від Київ. с.-д. к-ту. В 1904 — член Пн. бюро ЦК партії, учасник наради 22-х більшовиків 1904. Брав участь у революції 1905—07, член Петерб. к-ту партії, Виконкому Петерб. Ради робітн. депутатів. З 1908 працював у Петербурзі пом. присяжного повіреного. З лютого 1917 — член Виконкому Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917 працював в органах юстиції. В 1924—33 — прокурор Верх. суду СРСР, 1933—38 — заст. голови Верх. суду СРСР. Обирався членом ВЦВК і ЦВК СРСР.

КРАСІЛІВ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Красилів. Відомий з 1444. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (8.VII 1941—9.III 1944) в місті діяла підпільно-диверсійна група (1942—43), в районі — партизанський загін «Іскра» (1943—44). З 1964 К. — місто. У місті — маш.-буд., металовиробів, асфальтовий та цукр.-д-л, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спортивна школи, лікарня. 3 будинки культури, кінотеатр, 11 бібліотек. Пам'ятник рад.

воїнам і воїнам-землякам, які загинули в боях проти фашистських загарбників (1967).

КРАСІЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у центральній частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 73,6 тис. чол. (1979). У районі — 95 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Красилів. К. р. розташований у межах По-

дільської височини. Корисні копалини: торф, вапняк, глина, пісок. Річки — Случ, Ікопоть (бас. Дніпра), Бужок (прит. Пд. Бугу). Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (береза, сосна, осика, дуб) займають 7,3 тис. га. Підприємства маш.-буд. і цукр. пром-сті (красилівський маш.-буд., металовиробів, цукр.-д-л, Антонінський цукр. комбінат). Комбінат побутового обслуговування (Красилів) та 3 будинки побуту. Землеробство зернобуряківничого, тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 88,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,2 тис. га. Гол. культури: пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. У К. р. — 24 колгоспи, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Красилів, Антоніни. Автошляхів — 700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 460 км. У районі — 60 заг.-осв., музична і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще (Красилів); 77 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 22 будинки культури, 62 клуби, кінотеатр, 63 кіноустановки, 80 б-к. У с. Сорокодубах К. р. народився укр. рад. поет В. Д. Булаєнко. В К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1935). М. В. Гончарук.

Красилів. Пам'ятник радянським воїнам і воїнам-землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. 1967.

КРАСИЛЬНИКОВ Геннадій Дмитрович (7.VII 1928, с. Алнаші, Удм. АРСР — 11.IV 1975, Іжевськ) — удм. рад. письменник. Член КПРС з 1972. Літ. діяльність почав в кін. 40-х рр. Автор збірок оповідань «Звичайний день» (1953), «Добре ім'я» (1961), «Зелене намисто» (1975), повістей «Старий дим» (1956), «Залишаюся з тобою» (1960), романів «Пустощі» (1962), «Початок року» (1965) — про духовне зростання молоді, боротьбу з власницькими пережитками. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тел. Укр. перекл. — Старий дим. К., 1961; Наречена. К., 1969; Рос. перекл. — Зелене буси. М., 1975; Избранное. М., 1977. Ф. К. Ермаков, **КРАСИЛЬНИКОВ** Фотій Степанович [12 (24).VIII 1873, с. Зелена Діброва, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. — 2.VI 1944, Київ] — укр. рад. живописець і графік. Внучатий небіж Т. Шевченка. Вчився коштом М. Лисенка в Київ. рисувальній школі (1888—92) у М. Пимоненка, в Одес. рисувальній школі (1892—94) у К. Костанді та Петерб. АМ (1894—1901) у І. Рєпіна. З 1903 жив і працював у Києві. В 1906 створив ряд політичних карикатур для сатиричного журн. «Шершень». В 1927—37 викладав у Київ. худож. ін-ті. Автор жанрових картин («Якби ви не пани», 1899; «Біла криниця», 1900; «Гість із Запоріжжя», 1901; 1916; «У свято», 1902), пейзажів («Хутір Хатки на річці Пселі», 1898; «Дорога в село Козацьке», 1899; «Село Кирилівка», 1901), портретів (М. Старицького, 1893; Лесі Українки, 1904; Т. Шевченка, 1906; 1910; І. Франка, 1907; 1914; серії портретів укр. рад. письменників, 1933—34). Твори К. зберігаються в Київ. ДМУОМ, Львів. музеї укр. мист., Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Лит.: Мусієнко П. Н. Фотій Красицький. К., 1975.

КРАСІН Леонід Борисович [15 (27).VII 1870, м. Курган — 24.XI 1926, Лондон] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1890. Н. в сім'ї чиновника. Будучи студентом Петерб. технолог. ін-ту, вступив 1890 до *Брусневої групи*. В 1891 виключений з ін-ту і висланий на 3 роки. В 1900 закінчив Харків. технологічний ін-т. У 1900—04 працював інженером у Баку. Один з організаторів підпільної друкарні «Ніна», де друкувалася газ. «Іскра». Після II з'їзду РСДРП (1903) кооптований до складу ЦК партії. Деякий час займав угодловську позицію щодо меншовиків. Під час революції 1905—07 — член Петерб. Ради, очолював бойову тех. групу при ЦК партії. В 1908—10 — в еміграції. В 1918 — член Президії ВРНГ, голова Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії, нарком торгівлі і пром-сті РРФСР, 1919 — нарком шляхів РРФСР; потім — на дипломатичній роботі: 1920—23 — повпред і торгпред в Англії й одночасно 1921—24 — нарком зовн. торгівлі, член рад. делегації на Генуезькій конференції 1922, Гаагській конференції 1922, з 1924 — повпред СРСР у Фран-

ції, з 1925 — в Англії. На III, IV, XIII і XIV з'їздах партії обирався членом ЦК, на V з'їзді — кандидатом у члени ЦК. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

П. С. Купчинів.

КРАСІНСЬКИЙ (Krasinski) Зигмунт (19.II 1812, Париж — 23.II 1859, там же, похований у Польщі) — польський письменник. У філософській драмі «Небожественна комедія» (1835; перекладена багатьма мовами світу) стверджував перспективу подолання експлуатації революц. масами. Автор драми «Гридон» (1836). На творчості К. позначилися консерватизм його суспільно-політ. поглядів і вплив нім. ідеалістичної філософії. В 40-х рр. перейшов до відвертого захисту аристократії і дискредитації революц. ідеалів. Поетичний цикл К. «Псалми майбутнього» (1845—48) гостро критикував Ю. Словацький.

Р. Ф. Кирів.

КРАСІЦЬКИЙ (Krasicki) Ігнацій (3.II 1735, с. Дубецько, тепер Пшемисльського воєводства ПНР — 14.III 1801, Берлін, похований у Польщі) — польський письменник, діяч культури польського Просвітництва. Вчився у Львові, Варшаві, Римі. В іроїкомічних поемах «Мишода» (1775) і «Монахмахія» (1778) критикував феодал і католицьку церкву. В «Сатирах» (1779) та «Байках і приповідках» (1779) порушував злободенні соціальні питання. Започаткував новий польс. роман («Пригоди Міколая Досвідчинського...», 1776), створив першу польс. енциклопедію (т. 1—2, 1781—83), нарис загальної історії л-ри (вид. 1803).

Тв.: Укр. перекл. — Байки та приповідки. К., 1970; Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1951.

Р. Ф. Кирів.

КРАСІЦЬКИЙ (Krasicki) Ян (псевд. — Казік; 18.IX 1919, с. Ліманова Краківського воєводства — 2.IX 1943, Варшава) — діяч польс. робітн. руху. Член Польс. робітн. партії (ПРП) з 1942. Навчався на юрид. ф-ті Варшавського ун-ту. З 1939 — в СРСР. У 1942 з групою польс. комуністів нелегально поїхав у Польщу. З 1942 — член Варшав. к-ту ПРП; активний діяч *Гвардії Людової*. В 1943 — голова антифашист. Союзу боротьби молодих. 2.IX 1943 заарештований гестапо; вбитий при спробі втекти.

КРАСКО (Krasco) Іван (справж. ім'я та прізвище — Ян Ботто; 12.VII 1876, с. Луковичі, тепер Середньослов'янської обл. — 3.III 1958, м. П'єттані) — словац. поет, нар. письменник ЧССР (1947). Збірки «Ніч і печаль» (1909) та «Вірші» (1912) позначені рисами модерністської символіки. Проте мотиви суму і розчарування в них поєднані з закликом до боротьби за соціальне й нац. визволення (вірші «Шахтарі», «Раб» та ін.).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Словацка поезія. К., 1964; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Словацкая поэзия XIX—XX вв. М., 1964.

В. І. Шевчук.

КРАСНА — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 131 км, площа бас. 2710 км². Бере початок на Середньоросійській ви-

сочині. Живлення мішане. Використовують для водопостачання, на К. споруджено понад 30 невеликих водосховищ. На К. — міста Сватове й Кремінна.

КРАСНА ПЛОЩА — головна площа Москви. Складалася в кін. 15 ст.; спочатку наз. Торгом, у 16 ст. — Троицькою (за назвою церкви, що містилася тоді в пд. частині площі), після пожежі 1571 — Пожаром, з 2-ї пол. 17 ст. — Красною (красивою). До архіт. ансамблю К. п. входять Кремлівська стіна з Спаською, Сенатською та Нікольською баштами (див. *Кремль Московський*), *Василь Блаженного храм*, пам'ятник К. Мініну і Д. Пожарському (1818, скульптор І. П. Мартос), будинок *Історичного музею*, Верхні (1889—93; тепер Держ. універсальний магазин, арх. О. Н. Померанцев) і Середні (1892, арх. Р. І. Клейн) торг. ряди. На К. п. не раз виступав В. І. Ленін. У 1929—30 на К. п. споруджено *Мавзолей В. І. Леніна*. З 1918 площа стала місцем демонстрацій і мітингів трудящих столиці, парадів Збройних Сил СРСР. 24.VI 1945 на К. п. відбувся *Парад Перемоги*. На К. п. біля Кремлівської стіни поховано бійців, які загинули в боротьбі за перемогу Великої Жовтня в Москві, містяться могили, а в стіні замуровані урни з прахом видатних діячів Комуністичної партії, Рад. д-ви, науки і культури, а також деяких діячів міжнар. робітн. руху.

КРАСНА ПОЛОНИНА — гірський масив у *Карпатах Українських*, пд.-сх. частина *Полонисько-Чорногорських Карпат*, у межах Закарп. обл. УРСР. Лежить між річками Терелею і Тересвою. Вис. до 1719 м (г. Стрімба). На схилах — букові ліси, на вершинах — луки (полонини).

«КРАСНА ЗВЕЗДА» — військова та загальнополіт. газета. Центр. орган М-ва оборони СРСР. Видається з 1.I 1924. Нагороджена орденами Червоної Зірки (1933), Червоного Прапора (1945), Леніна (1963), Жовтневої Революції (1974).

КРАСНЕ — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Гологірці (бас. Бугу), за 5 км від м. Буська. Залізнич. станція. 5,7 тис. ж. (1979). У с-щі — цукр., комбикормовий та хлібний з-ди, комбінат хлібопродуктів, відділок Бродівського маслозаводу. З середніх школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 6-ка. К. вперше згадується 1476.

КРАСНЕ ОЗЕРО — в Крим. обл. УРСР, у системі *Перекопських озер*. Живиться за рахунок підземних вод. Добування солі. Вдовж зах. узбережжя К. о. проходить траса *Пеніцино-Кримського каналу* імені Комсомолу України. На берегах озера виявлено залишки давніх поселень (5—3-е тис. до н. е.).

КРАСНИЙ КУТ — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Міуску (прит. Міусу), за 18 км від залізнич. ст. Штерівка. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — відділок радгоспу «Індустрія», середня школа, лікарня; Будинок культури, 2 6-ки. Засн. 1775.

КРАСНИЙ ЛИМАН (до 1938 — Лиман) — місто Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі оз. Лиман. Залізнич. вузол. Слобода Лиман виникла 1667. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 К. Л. — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (7.VII 1942—3.II 1943) в місті та районі діяли підпільні райкоми КП(б)У і ЛКСМУ. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, з-ди: силкатної цегли, 3 асфальтові, консервний, комбикормовий; кар'єроуправління, харчосмакова ф-ка, мішколг. птахооб'єднання, звірогосподарство, лісгоспзг, мішколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування тощо. 6 заг.-осв., музична, спортивна школи та тех. школи машиністів, мед. і технічне уч-ща, 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 палаци культури, 7 клубів, кінотеатр, 3 бібліотеки.

КРАСНИЙ ЛУЧ (до 1920 — Криначівка) — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 106 тис. ж. (1979). Виник як робітн. с-ще поблизу родовища антрацитів, яке почали розробляти в 80-х рр. 19 ст. В 1905 і 1916 тут відбулися значні страйки. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1926 К. Л. — місто. К. Л. — значний центр вуг. пром-сті Донбасу (5 кам.-вуг. шахт, 3 збагачувальні ф-ки). Маш.-буд., авторемонтний, буд. конструкторів і металообробки, 2 залізобетонних виробів, буд. деталей з-ди; меблева та швейна ф-ки, м'ясо- і хлібокомбінати, молокозавод. У місті — 17 заг.-осв., 3 муз. і спортивні школи, енерг. та гірничий технікуми, 9 профес.-тех. уч-щ; 33 лік. заклади, у т. ч. 10 лікарень і 5 поліклінік. Палац культури, 7 клубів, 5 кінотеатрів, Палац спорту, 4 бібліотеки.

КРАСНІ ОКНИ (до 1919 — Окни) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на р. Мокром Ягорлику (прит. Дністра), за 20 км від залізнич. ст. Чубівка. 5,3 тис. ж. (1979). Населений пункт засн. в останній чверті 18 ст. В 1905 в Окнах відбулися сел. заворушення. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. З 1959 К. О. — с-ще міськ. типу. В селищі — сироробний, комбикормовий, хлібний, прод. товарів з-ди, райсільгосптех-

Л. Б. Красін.

І. Красіцький.

Красна площа в Москві.

ніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

КРАСНОАРМІЙСЬК (до 1934 — Гришине, 1934—38 — Постішеве, до 1964 — Красноармійське) — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, районцентр. Залізнич. вузол. 60 тис. ж. (1978). Вишк на поч. 80-х рр. 19 ст. як робітн. с-ще Гришине. Гришинська бойова дружина взяла участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 К. — місто. Гол. галузь пром-сті — вугільна (6 шахт: «Центральна», ім. О. Г. Стаханова, ім. Г. Димитрова, ім. Т. Г. Шевченка, «Родінська» та «Краснолиманська»). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; а-ди: «Електродвигун», «Металіст», динасовий, молочний; м'ясокомбінат, швейна ф-ка тощо. Райсільгосптехніка, будинок побуту. В місті — філіал Донец. політех. ін-ту, пед. та профес.-тех. уч-ща, 26 заг.-осв., 5 муз. та спорт. школи, 4 лікарні, 3 будинки культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 15 б-к, краєзнавчий музей.

КРАСНОАРМІЙСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 42,4 тис. чол. (1979). У районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Красноармійськ. К. р. розташований в межах *Донецького кряжа*. Поверхня подекуди розчленована балками та ярами. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки — Солона (бас. Дніпра), *Казенний Тореч* та Бичок (бас. Сіверського Дінця). Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Красноармійськ. У районі — видобування вугілля. Районний комбінат побутового обслуговування (Красноармійськ) та 6 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, виробн. молока, м'яса та яєць. Площа с.-г. угідь 1978 становила 119,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 103,5 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові буряки, овочеві. Скотарство, свиновир-ство, птахівництво. В К. р. — 19 колгоспів,

6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Красноармійськ залізничні станції: Удична, Желання та ін. Автошляхів — 519 км, у т. ч. з твердим покриттям — 354 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична з 2 філіалами школи; сільс. профес.-тех. уч-ще, 43 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні, 14 будинків культури, 20 клубів, 41 кіноустановка, 32 б-ки. У с. Сергіївці 1924 встановлено перший на Україні пам'ятник В. І. Леніну. В с. Красному (кол. Сонцівка) К. р. на батьківщині рос. рад. композитора С. С. Прокоф'єва відкрито меморіальний музей. У с. Гришину народився Маршал Рад. Союзу К. С. Москаленко. В К. р. видається газ. «Маяк» (з 1920).

КРАСНОВ Андрій Миколайович [27.X (8.XI) 1862, Петербург — 19.XII 1914 (1.I 1915), Тбілісі] — рос. ботанік, географ і мандрівник. Закінчив Петерб. ун-т (1885). У 1889—1911 — проф. Харків. ун-ту. Досліджував рослинність і ґрунти сх. частини України, Кавказу, Поволжя, Алтаю, Тянь-Шаню, Сахаліну. Здійснив подорожі до країн Зх. Європи, Пн. Америки, Японії, Цейлону (тепер *Шрі-Ланка*), Китаю, Індії та ін. К. розвивав ідеї В. В. Докучаєва про природні зони, розробляв питання походження ґрунтів, лесу, степової рослинності тощо. Сприяв *інтродукції* в Росію тропічних і субтропічних рослин, у т. ч. чаю. Був активним популяризатором природничих знань. Очолював вечірні робітничі курси в Харкові. Заснував Батумський бот. сад (1912), там похований.

КРАСНОВ Петро Миколайович (1869 — 1947) — один з керівників російської контрреволюції, генерал-лейтенант (1917). Під час *Керенського — Краснова замаху* 1917 командував військами, які було кинуто на придушення революції в Петрограді. В 1918 очолював контрреволюцію на Дону. Після громадян. війни перебував у Німеччині, де проводив далі антирад. діяльність. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 співробітничав з нім. фашистами. Страчений за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР.

КРАСНОВОДСЬК — місто, обласний та районний центр Туркм. РСР. Значний порт на сх. березі Каспійського м. Залізнич. станція, мор. залізнич. поромною переправою сполучений з Баку. 59 тис. ж. (1977). Засн. 1869 рос. військами як укріплений пункт. Рад. владу встановлено 30.X (12.XI) 1917. В кін. серпня 1918 К. окупували англ. інтервенти. У вересні вони заарештували тут *бакінських комісарів*. 6.II 1920 К. визволено частинами Червоної Армії. Провідні галузі пром-сті — нафтопереробна, рибна та буд. матеріалів. Підприємства харч. (гол. чин. рибпереробної та м'ясної) і легкої пром-сті. ТЕЦ ім. 50-річчя Жовтня. В К. — хіміко-технологічний технікум, мед. і пед. уч-ща. Музей ім. 26 бакінських комісарів. Поблизу К. — *Красноводський заповідник*.

КРАСНОВОДСЬКА ЗАТОКА — затока на Сх. Каспійського м.,

у межах Туркм. РСР. Заглиблюється в суходіл на 46 км, шир. біля входу 18 км, глиб. до 3,5 м. Від моря відокремлена Красноводською та Пн. Челекенською косами. Берега — розчленовані. Солоність 14—15‰ на Пн. Сх. — до 50‰. У К. з. зимують багато водоплавних птахів (гуси, лебеді, качки). На Пн. Зх. — місто і порт *Красноводськ*. Частина акваторії в узбережжя К. з. входять до *Красноводського заповідника*.

КРАСНОВОДСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Утворена 27.XII 1973. Розташована на Зх. республіки, на Пд. межі з Іраном, на Зх. омивається Каспійським м. Площа 138,5 тис. км². Нас. 311 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — туркмени, живуть також росіяни, українці, азербайджанці, казахи, вірмени, татари, білоруси та ін. Міськ. нас. — 82%. У К. о. — 6 районів, 5 міст та 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Красноводськ*. Осн. частина тер. К. о. (понад 80%) — рівнина, зайнята пустелями і напівпустелями. В межах області — зх. відроги *Копетдагу* і невеликі гори — Великий Балхан та Малий Балхан. На Пн. — Красноводське плато і частина плато *Устюрт*. Корисні копалини: нафта, природний газ, солі (кам'яна, калієва, глауберова), бентоніт, йод, бром, барит, мінеральні буд. матеріали, невеликі запаси кам. вугілля. Клімат різко континентальний, сухий. Пересічна т-ра січня від —0,5 до —5,2°, липня від +26,4 до +31,2°, абс. максимум т-ри +45, +47°. Опаді 102—269 мм на рік. На Пд. Зх. сухий субтропічний клімат. Осн. ріка — *Атрек*. Переважають піщані пустельні ґрунти, поширені сирі-бурі ґрунти, *тахири* і солончаки. Природна рослинність представлена чагарниками (саксаул, джузгун та ін.), багаторічними і одnorічними травами, заростями арчі. У межах К. о. — *Красноводський заповідник*. В єдиному нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється нафтно-енерг., хім., нафт. пром-стю та розвинутим вівчарством. Ви-

добування нафти з родовищ Котурдешинського, Барса-Кельмеського, Челекенського та ін., а також з дна Каспійського м. (банк ім. Жданова та ім. Губкіна), природного газу та мінеральної буд. сировини (аргеліти), бентонітів та ін. У Красноводську — нафтопереробний з-д. Підприємства хім. пром-сті працюють на місцевій сировині, зокрема з затоки *Кара-Богаз-Гол*; комбінат «Карабогаз-сульфат», заводи: сажовий, технічного вуглецю (Челекен), Небіт-Дагський йодний. Електроенергія надходить від Небіт-Дагської газотурбінної електростанції та Красноводської ТЕП. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (Красноводськ, Казанджик, Небіт-Даг). Машинобудування і металообробка представлені гол. чин. вагонорем. та суднорем. заводами (Кізил-Арват, Красноводськ). Підприємства легкої (ф-ки килимів, швейна ф-ка) та харч., зокрема рибної та рибопереробної пром-сті. Провідне місце в с. г. посідає тваринництво, в осн. вівчарство (каракульські та сараджинські м'ясо-вовнові вівці). Розводять також велику рогату худобу і свиней. Рослинництво на зрошуваних землях. Вирощують зернові, баштанні культури, багаторічні трави. Гол. залізнич. магістраль — Красноводськ — Ашхабад. Діє поромна переправа Красноводськ — Баку. Автошляхи: Красноводськ — Ашхабад, Небіт-Даг — Челекен, Небіт-Даг — Окарем — Гасан-Кулі та ін. По тер. області проходять нафтопровід Котурде — Белек — Красноводськ, газопровід Зх. Туркменія — Центр та водопровід: Яхсан — Небіт-Даг, Джебел — Красноводськ. В К. о. 4 серед. спец. навч. заклади; філіал Всесоюз. н.-д. нафтогазового ін-ту (м. Небіт-Даг), Туркм. дослідна станція Всесоюзного ін-ту рослинництва (с-ще Кара-Кала), дослідна станція субтропічних культур (с-ще Кізил-Атрек). 4 музеї. Курорт «Моллакара» поблизу ст. Джебел. Літ.: Советский Союз. Туркменистан. М., 1969; Бабушкин Л. Н., Коган Н. А. Физико-географическое районирование Туркменской ССР. Ташкент, 1971. Н. О. Ораел.

КРАСНОВОДСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК (до 1969 — Гасан-Кулійський заповідник) — розташований на сх. узбережжі Каспійського м., у межах Туркм. РСР. Пл. 284,7 тис. га (найбільший орнітологічний заповідник СРСР). Утворений 1932 для охорони птахів у місцях їхньої зимівлі. До К. з. входять узбережжя, частина акваторії Каспійського м., невеликі озера і заплава р. Атреку. В заповіднику зимують понад 160 видів птахів (качки, кулики, чайки, гуси, лебеді, фламінго, баклани та ін.), серед яких рідкісний птах — турач. Із ссавців водяться дика свиня, шакал, трапляється лисодраз.

КРАСНОВОДСЬКИЙ Олександр Абрамович [н. 13 (26). VIII 1913, Одеса] — рад. біохімік і біофізик, акад. АН СРСР (з 1976). В 1937 закінчив Моск. хіміко-технологічний ін-т. Працює в Ін-ті біохімії АН СРСР (з 1944) та в Моск. ун-ті (з 1954). Осн. праці з фотосинтезу. Відкрив реакцію зворотного фото-

хім. відновлення хлорофілу (реакція К.). Премія ім. О. М. Баха АН СРСР, 1950 (разом з О. М. Терениним).

КРАСНОГВАРДІЙСЬКЕ (до 1945 — Курман-Кемельчі) — селище міського типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Урожайна, 9,1 тис. ж. (1979). Курман-Кемельчі відоме з серед. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В селищі — 2 виноробні, мол., хлібний і соко-винний з-ди, пром., хлібопродуктів і птахоміснати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 2 заг. осв., музична та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

КРАСНОГВАРДІЙСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,8 тис. км². Нас. 84,2 тис. чол. (1979). У районі — 92 населені пункти, підпорядковані 2 селищним, 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Красногвардійське*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини — черепашник, вапняк, гравій. Гол. річка — *Салгир*. Ґрунти каштанові та пд. чорноземні. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства харч. пром-сті (красногвардійські виноробні та соко-винний з-ди, птахоміснати, Урожайненський та Октябрьський комбінати хлібопродуктів та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Красногвардійське), 12 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, кукурудзи; соняшнику, овочів, сої, фруктів, винограду та виробн. молока, м'яса, вовни і яєць. Площа с.-г. угідь 1979 становила 155,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 130,2 тис. га. Зрошуються 32, 6 тис. га (Красногвардійський канал — відгалуження *Північно-Кримського каналу* імені Космополіта України). Скотарство, птахівництво, вівчарство. У К. р. — 12 колгоспів, 9 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція (с. Клепінине), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Урожайна, Елеваторна. Автошляхи — 580 км (усі з твердим покриттям). У районі — 35 заг. осв., 4 муз. і спортивні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (Красногвардійське); 75 лік. закладів, у т. ч.

6 лікарень, 16 будинків культури, 48 клубів, 3 кінотеатри, 82 кіноустановки, 56 6-к. У К. р. видається газ. «Огни маяка» (з 1935).

КРАСНОГІРІВКА — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Лозовий (бас. Самари), за 25 км від м. Донецька. Залізнична станція. Виникла в 70-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 — місто. У місті — з-д вогнетривів ім. В. І. Леніна, авторем. з-д, колгосп, Донец. радгосп-технікум, відділок радгоспу «Мічуринець», 6 заг. осв. і музична школа, сільс. профес.-тех. уч-ще; районна лікарня, поліклініка. Палац культури, 5 клубів, 5 бібліотек.

КРАСНОГОРСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична ст. Павшино, 72 тис. ж. (1977). Гол. підприємства: з-д цем. машинобудування, комбінат термоізоляційних і гіпсових виробів. У К. — вечірні відділення Вищого техніч. уч-ща ім. М. Е. Баумана та Всесоюзного заочного інжен.-буд. ін-ту, вечірній маш.-буд. та оптико-мех. технікум, мед. уч-ще. Місто утворене 1940.

КРАСНОГРАД (до 1922 — Костянтиноград) — місто Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Берестовій (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. В 1731 на місці сучас. К. закладено Бельовську фортецю (1733—64 — місцезнаходження управління *Української лінії*). Після ліквідації *Запорізької Січі* (1775) — центр *Азовської губернії* (1776—78). В 1784 фортецю перетворено на м. Костянтиноград. У 1902 і 1905 навколо міста відбулися сел. повстання. Рад. владу встановлено 13 (26). I 1918. В місті — м'ясний, хлібопродуктів та харч. комбінати, плодоконсервний, маслоробний, хлібний, комбікормовий і будівельних матеріалів з-ди, текстильна, меблева, хутрова та харчосмакова фабрики, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 5 заг. осв., музична і спортивна школи, буд. профес.-тех. та мед. уч-ща, технікум механізації с. г., 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня, 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 17 6-к. краєзнавчий музей.

КРАСНОГРАДСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1932. Площа майже 1 тис. км². Нас. 55,1 тис. чол. (1979). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській та 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красноград*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: природний газ, нафта, мергель, піски, глини. Гол. річка — *Берестова* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд. — в степовій. На тер. району — підприємства газової, харч. (красноградські м'ясокомбінат, маслоробний, плодоконсервний, хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка) та легкої пром-сті; виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Красноград) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-

О. А. Красноводський.

мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 75,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, гречка, сояшник, цукр. буряки. Овочівництво, садівництво. У К. р. — 12 колгоспів, 2 радгоспи, 3 мілгоспи, об'єднання (по виробн. яловичини, свинини, продукції птицевництва), дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с-ще Дослідне), райсільгосптехніка. Залізнич. вузол

розвивається хім. (хімічний з-д), нафтопереробна та деревообр. пром-сть. Легка пром-сть представлена камвольно-суконним та бавовняним комбінатами, взут. та швейною ф-ками; харч. — олійно-жировим, м'ясним, мол. та тютюновим комбінатами тощо. В К. — ун-т, ін-ти: с.-г., політех., мед., фіз. культури, культури; 15 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. комедії, ляльок, філармонія, цирк. Істор.-краєзнавчий і худож. музеї.

КРАСНОДАРСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 13.IX 1937. Площа 83,6 тис. км². Нас. 4814 тис. ж. (1979, перепис), осн. нас. — росіяни, живуть також українці, адигейці, вірмени та ін. Міськ. нас. — 52%. Поділяється на 41 район, має 28 міст та 28 с-ш міськ. типу. До К. к. входить *Адигейська автономна область*. Центр — м. Краснодар.

К. к. розташований на Зх. Кавказу, омивається Чорним і Азовським морями, Керченською прот. відокремлений від Кримського п-ва. В межах краю — *Таманський півострів* і п-ів Абрау. Пн.-зх. частина тер. краю рівнинна, зайнята *Кубано-Приазовською низовиною* (вис. до 120 м). На Сх. — відроги *Ставропольської височини*, на Пд. — передгір'я і хребти *Великого Кавказу* (Скелястий, Боковий, Володільний, плато Лагонакі) заввишки до 3256 м, г. Пн. Псеашко. На Таманському п-ові — конуси *гразових вулканів*, Корисні копалини: нафта, природний газ, заліз. руда, кіновар, кам'яна сіль, буд. матеріали, мінеральні й термальні джерела, лікувальні грязі (Мацеста, Гарячий Ключ та ін.). Клімат на рівнині помірний, на узбережжі Чорного м. — суб-

тропічний, у горах — висотна кліматична пояси́сть. Для району Анапа — Новоросійськ — Геленджик характерний вітер бора. Пересічна т-ра січня від -5° у зх. частині Пн. Кавказу до $+4^{\circ}$ на Пн. чорномор. узбережжя і $+5^{\circ}$ на Пд., липня $+22$, $+24^{\circ}$; в горах відповідно -7 , -8° та $+12$, $+13^{\circ}$. Опадів від 400–600 мм на рівнині до 3242 мм (хр. Ачишко, поблизу с-ща Красна Поляна) на рік. Найбільша ріка — *Кубань* з притока-

Красноград. Автошляхів — 330 км, у т. ч. з твердим покриттям — 150 км. У районі — 33 заг.-осв., музична і спортивна школи, буд. профес.-тех. та мед. уч-ща, технікум механізації с. г.; 37 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 7 будинків культури, 16 клубів, кінотеатр, 26 кіноустановок, 36 б-к, краєзнавчий музей. У с. Наталіювому К. р. народився укр. письменник І. Ю. Сєнченко. У районі видобувається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1919).

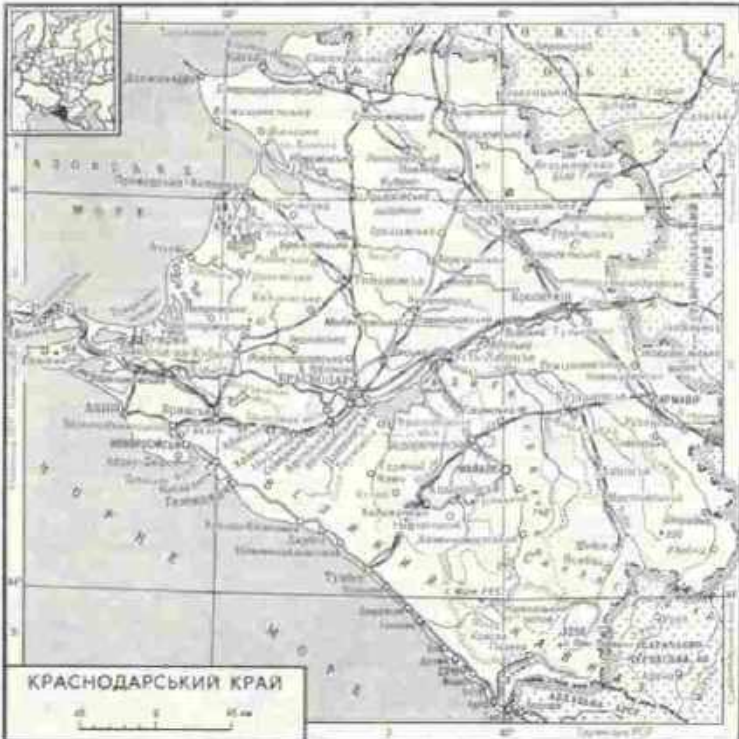
М. Т. Мариненко.

КРАСНОДАР (до 1920 — Єкатеринодар) — місто, центр Краснодар. краю РРФСР. Розташований на правому березі *Кубані*. Вузол з-щ, автомоб. і повітр. шляхів. 560 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міських райони. Засн. 1793 чорноморськими козаками, переселеними на Кубань; військ.-адм. центр *Чорноморського козацького війська*. З 1860 — адм. центр Кубанської обл. В 1902 створено орг-цію РСДРП, 1904 — Кубанський обл. к-т РСДРП. Після Лютневої революції 1917 місто стало осередком козачої контрреволюції. У квітні 1918 — столиця Кубанської рад. республіки, з травня — *Кубано-Чорноморської радянської республіки*. З 1937 — крайовий центр. К. — значний пром. і культур. центр Пн. Кавказу. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди: «Краснодарсільмаш», верстатобуд., компресорний, електровимірювальних приладів та ін.).

У верхів'ях Кубані.

ми Урупом, Лабою, Білою (ліві), на чорномор. узбережжі — Мзімта та ін. Багато невеликих карових озер, на узбережжі Азовського м. — озера-лимани. Ґрунти на рівнині здебільшого чорноземні, в пониззі Кубані — алювіальні, у горах — гірсько-лісові. Вздовж узбережжя Чорного м. — смуга жовтоземів. Під лісом — 22% тер. краю. В горах, на висоті від 600 до 1200 м — широколистяні, від 1200 до 1800 м — темнохвойні ліси, вище — альп. і субальп. луки. На узбережжі — субтропічна рос-

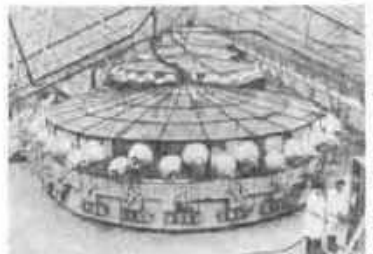

динність. У межах К. к. — *Кавказький заповідник*. К. к. — важливий район по виробі і пром. переробці с.-г. продукції. Всього значення мають курорти і туризм. Енергетика К. к. базується на енергії, що надходить від теплових електростанцій, які працюють на природному газі (Краснодарська), на вугіллі (Армавіська) та нафті (Новоросійська) і від ГЕС (Белореченська, Краснополяська та ін.). Провід-

Новоросійськ. Алем Героїв.

не місце в структурі пром-сті краю посідає харч. пром-сть, що базується на місц. сировині. Вона представлена виноробною (виробн. високоякісних вин, шампанського і коньяків — Абрау-Дюрсо), олійницькою (понад 50 олійних з-дів), цукр. (16 з-дів), м'ясною, мол., плодоовочевою та рибною галузями. Значного розвитку набуло машинобудування (виробн. приладів, верстатів, насосно-компресорного устаткування, с.-г. машин тощо). Видобування та переробка нафти й газу (Афіпський газопереробний з-д нафтопереробні з-ди

Збирання зернових. Рисові поля радгоспу «Червоноармійський». Цех виробництва хлорелі в радгоспі «Кавказ».

в Туапсе та Краснодарі). Розвивається хім. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, зокрема цементу, в районі Новоросійська. Видобування кам. солі й ртуті. Розвинуті вовняна (Краснодар. камвольно-суконний комбінат — один з найбільших в РРФСР), бавовняна, швейна, шкіряно-хутр., взут. галузі. Деревообр. пром-сть представлена виробн. меблів, буд. деталей, дерев'яної, паперової та картоної тари. Найбільші пром. центри: Краснодар, Майкоп, Новоросійськ, Армавір, Туапсе, Єйськ, Кропоткін, Лабінськ, Тихорецьк. Провідна галузь с. г. — землеробство, с.-г. угіддя займають 61,8% заг. площі краю, 52,3% з них припадає на рілля. Більше половини посівної площі — під зерновими (озимі пшениця і ячмінь, кукурудза на зерно, рис). З тех. культур вирощують соняшник, цукр. буряки, тютюн та ін. На чорномор. узбережжі — чай, цитрусові та ін. субтропічні культури. Розвинуті садівництво та виноградарство. Тваринництво м'ясного і мол. напрямів. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Птахівництво, ставкове рибництво, звірівництво (норка). Тер. краю перетинають з-ці: Ростов-на-Дону — Армавір — Агдер — Сухумі, Волгоград — Краснодар — Новоросійськ. Завершується буд-во електрифікованої з-ці Краснодар — Туапсе (1979 відкрито рух до м. Гарячий Ключ). Гол. мор. порти: Новоросійськ, Туапсе, Єйськ, Сочі. Судноплавство по Кубані. Розвинутий автомоб. (Краснодар — Армавір, Краснодар — Сочі — Агдер, Анапа — Новоросійськ — Туапсе — Сочі — Агдер та ін.), повітр. та трубопровідний транспорт.

У К. к. — 6 вузів, у т. ч. *Кубанський університет*, 55 серед. спец. навч. закладів, Краснодар. н.-д. ін-т с. г., Всесоюзний н.-д. ін-т рису, Пн.-Кавказ. н.-д. ін-т садівництва і виноградарства та ін. 5 театрів, 5 філармоній, 17 музеїв. Меморіальний комплекс захисникам *Малі Землі* та меморіальний комплекс «Долина смерті» у Новоросійську. На тер. краю — 92 санаторії, 120 будинків відпочинку, пансіонати, турбази, піонерські табори. Узбережжя Чорного м. в межах К. к. є одним з гол. курортних районів країни (Сочі, Анапа, Геленджикська група курортів та ін.).

Лит.: Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968.

Г. С. Гужин.

КРАСНОДОН (до 1938 — Сорокинське) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, районний центр. Розташований на р. Великий Кам'янець (прит. Сіверського Дінця), за 7 км від залізнич. ст. Краснодар. Засн. 1914 як робітн. с-ще Сорокинське. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. З 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (20.VII 1942—14.II 1943) в К. під керівництвом підпільної парт. орг-ції на чолі з П. П. Лютиковим діяла комсомольська орг-ція «Молода гвардія». К. — один з центрів видобування вугілля в Донбасі. Працюють 4 шахтоуправління (ім. О. Кошового,

ім. П. П. Лютикова, ім. М. П. Баранова, «Північне»), 6 шахт («Оріхівська», «Таловська», «Енгельсська», ім. XXV з'їзду КПРС, ім. 50-річчя СРСР, «Молодогвардійська») та 3 збагачувальні ф-ки. Серед ін. підприємств — з-д: автозапчастин, «Буддеталь», молочний; м'ясний та хлібний комбінати, комбінат побутового обслуговування. В місті — вечірній гірничий технікум, 25 заг.-осв., 3 муз., 2 спортивні школи, 5 профес.-тех. уч-щ; 16 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень, дитячий туберкульозний санаторій. 3 палаци культури, 14 клубів, кінотеатр, 74 б-ки, Палад спорту. Меморіальний комплекс «Молода гвардія». **КРАСНОДОН** (до 1922 — Єкатеринодон) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодарській міськраді, за 3 км від залізнич. ст. Сімейкине, 6,8 тис. ж. (1979). У с-щі — з-д автозапчастин, хлібозавод, комбінат побутових послуг, 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; 2 клуби, 3 б-ки. К. засн. 1910.

КРАСНОДОНСЬКИЙ МУЗЕЙ «МОЛОДА ГВАРДІЯ». Засн. в листопаді 1943 як філіал Ворошиловгр. краєзнавчого музею, з 1949 — держ. музей (сучас. назва з 1950). Є складовою частиною меморіального комплексу, присвяченого подвигу героїв «Молодої гвардії» (відкрито 1970). Експозиція музею розповідає про створення парт. підпілля і зародження підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», про бойову діяльність і героїчну загибель комуністів-підпільників і молодогвардійців. Останні розділи експозиції присвячено традиціям «Молодої гвардії», наступності поколінь, інтернат. зв'язкам (на батьківщині молодогвардійців побували представники 111 країн світу). У фондах музею зберігаються комсомольські квитки і тимчасові комсомольські посвідчення підпільників, зброя, листівки, записки з фашист. тюрми тощо.

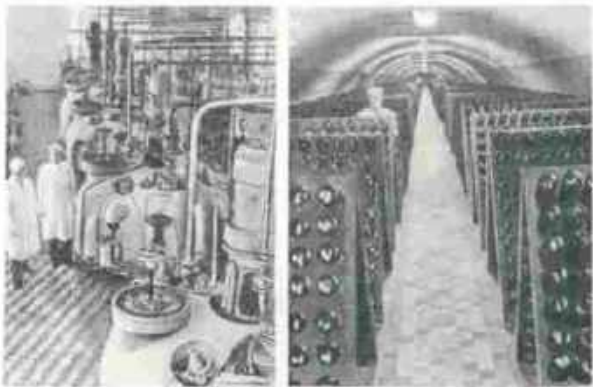
А. Г. Никитенко.

КРАСНОДОНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,4 тис. км². Нас. 36,9 тис. чол. (1979). У районі — 59 нас. пунктів, підпорядкованих 5 селищам і 8 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Краснодар. Поверх-

Краснодон. Пам'ятник молодогвардійцям. Скульптори В. І. Агбазов, В. І. Мухін, В. Х. Федченко, арх. тейтор О. О. Сидоренко. 1954.

Краснодарський край В одному з цехів Краснодарського комбінату біохімічних і вітамінних препаратів. На заводі шампанськини в селищі Абрау-Дюрсо.

ня К. р. — хвиляста рівнина, подекуди розчленована балками і ярами. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Є також поклади пісковиків, вапняків. Річки: *Сіверський Донець* (на пн.-сх. межі району) та його прит. *Луганчик* і *Велика Кам'янка*. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Красnodон. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Но-

ради. В 1941—44 не виходила. Поновила свій вихід з липня 1944. **КРАСНОЗНАМ'ЯНСЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА** — гідротехнічна система для зрошення земель у посушливих степах Пд. України. Розташована на лівобережжі Дніпра, в причорноморській частині Херсон. обл. Споруджена 1953—75. Площа зрошення (в межах управління експлуатації) 62,5 тис. га. Джерелом зрошення є води Дніпра, які з *Каховського водостовища* самопливом надходять у *Північно-Кримський канал*; на 61 км каналу здійснюється волозбір у К. з. с. Від магістрального каналу К. з. с. (довж. його 102 км) відходять міжгосп. зрошувальні й скидні канали довж. 166 км та мережа внутрігосп. каналів, довж. яких перевищує 1900 км. Воду для зрошення в межах К. з. с. подають 18 насосних станцій потужністю від 400 до 1900 л/с. В комплексі К. з. с. 7900 залізобетонних гідротех. споруд, які забезпечують нормальну роботу системи і регулювання водного режиму; зрошують землі за допомогою високопродуктивних *дошувальних машин і установок*. На зрошуваних землях К. з. с. вирощують переважно зернові (озима пшениця, рис, кукурудза) і кормові (кукурудза на силос, буряки, трави) культури. Рисові сівоозміни (10,2 тис. га) розміщені в осн. на зрошуваних солончакових землях, які раніше не використовувались у с. г. Урожайність зернових становить пересічно 40 ц/га, в т. ч. рису — 30—50 ц/га. *О. Ф. Рубан.*

КРАСНОЇЛЬСЬК — селище міського типу Сторожинського р-ну Чернів. обл. УРСР, на р. Сиретці (прит. Мого Сирету), за 7 км від залізнич. ст. Чудей. 7,2 тис. ж. (1979). У с-щі — деревообр. комбінат, колгосп, комбінат побутових послуг, 6 заг.-осв. шкіл, філіал Сторожинської муз. школи; лікарня, 3 мед. пункти, санаторій. Клуб, 8 6-к. К. вперше згадується 1431.

КРАСНОКАМСЬК — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР. Пристань на правому березі Ками. Кінцева станція вітки від з-щі Киров — Перм. 58 тис. ж. (1977). Важливий центр целюлозно-паперової пром-сті (целюлозно-паперовий комбінат, паперова ф-ка Держзнак). Видобування нафти. Закамська ТЕЦ. Підприємства буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. З-д металевих та синтетичних сіток. У К. — целюлозно-паперовий технікум, мед. уч.-ще. Поблизу міста — курорт Усть-Качка. Засн. 1929 в зв'язку з будівництвом целюлозно-паперового комбінату. **КРАСНОКОКШАЙСЬК** — колишня (1919—27) назва м. Йошкар-Оли.

КРАСНОКУТСЬК (до 1780 — Красний Кут) — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Мерлі (прит. Ворскли), за 22 км від залізнич. ст. Гути. 9,5 тис. ж. (1979). Засн. 1651. В період революції 1905—07 в К. відбувся селянський заворушення. Радянську владу встановлено в кін. 1917 — на поч. 1918. У К. — маслозавод, меблева ф-ка

виробничого об'єднання «Харківдерев», цех Богодучівського заводу управління щегельних з-дів, харч. комбінат, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Дослідна станція садівництва з дослідним г-вом наук.-виробничого плодородсадницького об'єднання «Головплодвипром». 2 заг.-осв. школи, лікарня. Будинки культури, 5 клубів, 2 6-к. дендропарк (закладений 1809).

КРАСНОКУТСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1853 — антикріпосницькі виступи поміщицьких селян с. Красного Кута (тепер с-ще міськ. типу. Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл.) в липні і жовтні 1853. 10 (22). VII понад 200 селян, зібравшись на сход, оголосили себе вільними. Для придушення виступу 15 (27). VII в село прибула рота солдатів. Після сутички з військами бл. 160 селян було заарештовано, з них 15 активних учасників заворушення військ. суд засудив до покарання шпінрутенами і заслання на каторгу до Сибіру. В жовтні 1853 в селі знову відбулося заворушення. Виступ селян був придушений військ. силою. Керівників заворушення військ. суд засудив до покарання шпінрутенами і заслання в арештантські роти.

КРАСНОКУТСЬКИЙ КУРГАН, Товста Могила — скіфський курган 4 — поч. 3 ст. до н. е. поблизу с. Лошкарівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Розкопувався 1860. В кургані досліджено поховання скіфського вождя (погребовано в давнину). Відкрито не порушені поховання чотирьох коней зі зброєю з срібними прикрасами та залишки двох дерев'яних візків.

КРАСНОКУТСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1979). У районі — 86 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Краснокутськ*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, піска. Гол. річка — *Мерло* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні та опідзолені. Розташований у лісо-степовій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, ясен тощо) займають 20,1 тис. га. Найбільші підприємства:

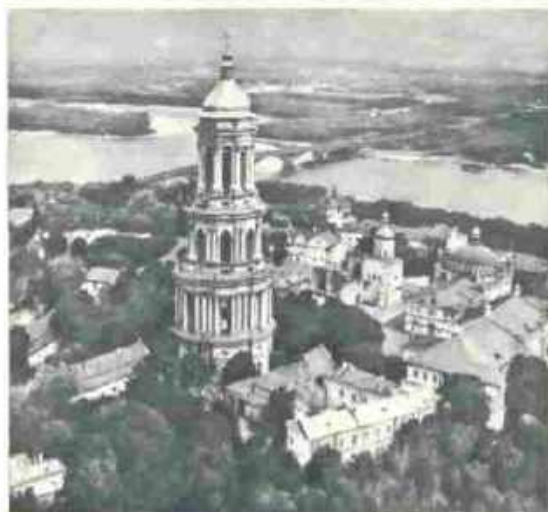
восвітлітка) та 20 будинків побуту. С. г. району має овочеву-мол. напрям. Площа с.-г. угідь 1979 становила 92,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 72,1 тис. га. Гол. культури: зернові (озима пшениця, ячмінь, овес тощо), кормові, овочеві. Скотарство, птахівництво, бджільництво. В К. р. — 15 радгоспів, 2 стахофабрики, райсільгосптехніка. Залізничні станції: *Встреча-на-Донецька*, *Ізварине*, *Братки*, *Тормозний* та ін. Автошляхів — 396 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км. У районі — 26 заг.-осв. шкіл, сільс. профес.-тех. уч.-ще; 34 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні, 6 будинків культури, 36 клубів, 25 кіноустановок, 34 6-к. У с. Пархоменко (кол. с. Макарів Яр) на батьківщині героя громадян. війни *О. Я. Пархоменка* відкрито будинок-музей. У смт Новосвітлівці народився український радянський письменник *М. О. Бірюков*. В К. р. видається газ. «Слава Красnodона» (з 1930).

В. М. Григоренко.
«КРАСНОЕ ЗНАМЯ» — газета, орган Харків. обл. к-ту Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Харкові 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер вийшов 10.I 1938. В березні 1939 з «К. з.» злилася харків. вечірня газ. «Харьковский рабочий» — орган міському КП(б)У і міськ-

1
2
3

4
5
6

7

До ст. Києво-Печерська лавра.

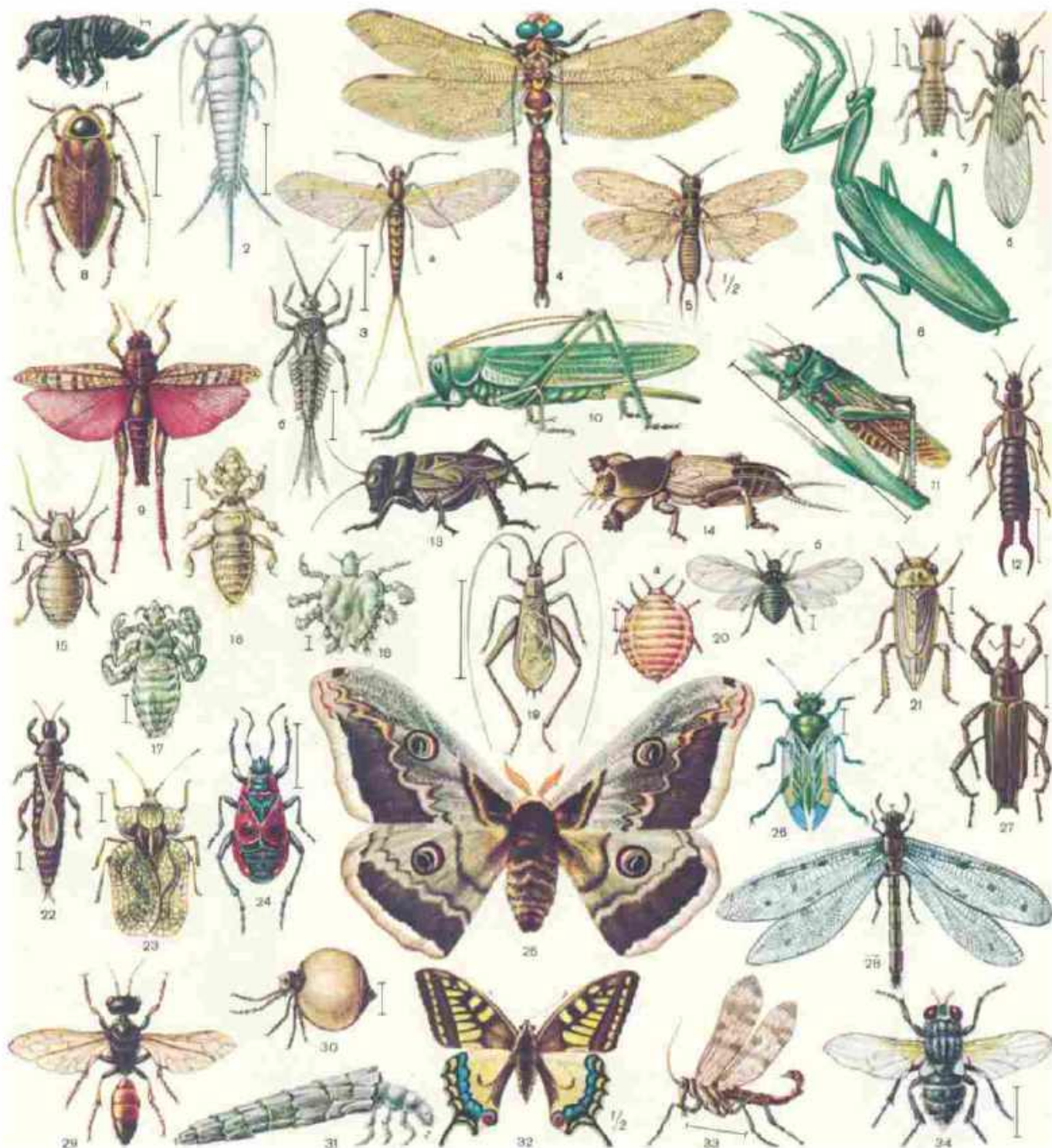
1. Троїцька надбрамна церква. 1108 (перевбудова 20–30-х рр. 18 ст.).
2. Успенський собор. 1073–78. Зруйнований 1941. 3. Ансамбль
Давньох пещер. На передньому плані – дзвіниця. 1754–61. Арх-
тектори С. А. Ковчир та І. П. Григорович-Барський. 4. Києво-
Печерська лавра. Загальний вигляд. На передньому плані –
Велика дзвіниця. 1731–44. Арх. І. Г. Шедель. 5. Церква
Всіх святих над Економічною брамою. 1696–98. 6. Печери.
Одна з галерей. 7. Заставка з видання Києво-Печерської дру-
карні. 17–18 ст. 8. Розпис з Троїцької надбрамної церкви «Дік
святих діл». Темпера, олій. 1734–44. 9. Розпис з Троїцької на-
дбрамної церкви «Хрещення єфіона». Темпера, олій. 1734–44.
10. Келії соборних старців. Кінець 17 – початок 18 ст. 11. Бу-
динок трапезної. 19 ст. 12. Будинок друкарні. 1701–1849. Відбу-
дований 1954.

8
9

10
11
12

До ст. Комахи (риски біля комахи показує її натуральну довжину; без риски подано комах у натуральному розмірі; дріб показує зменшення). 1. Ногохвістка водяна (*Podura aquatica*). 2. Ктенолепіама лінійчаста (*Stenolepisma lineata*). 3. Омоноденка двокрила (*Cloeon dipterum*). 4 — доросла комаха; 5 — личинка. 4. Коромисло велике (*Aeschna grandis*). 5. Веснянка велика (*Perla marginata*). 6. Звичайний богомол (*Mantis religiosa*). 7. Звичайний терміт (*Reticulitermes lucifugus*). 8 — «солдат»; 9 — крилата самка. 8. Лапландський тарган (*Ectobius lapponicus*). 9. Італійська сарана (*Calliptamus italicus*). 10. Зелений коник (*Tettigonia viridissima*). 11. Перелітна сарана (*Locusta migratoria*). 12. Щипавка городна (*Forficula torvis*). 13. Цвіркун польовий (*Gryllus campestris*). 14. Вовчок звичайний (*Gryllotalpa gryllotalpa*). 15. Домовий сінод (*Atropos pulsatoria*). 16. Качиний пуход (*Trinotum luridum*).

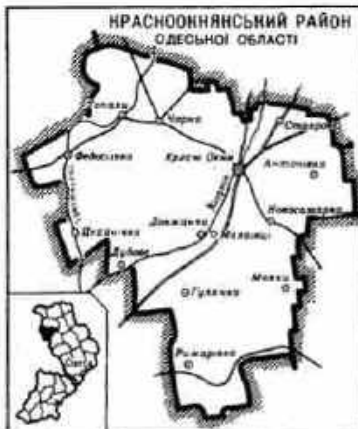
17. Одеяна воша (*Pediculus humanus vestimenti*). 18. Площиця (*Phthirus pubis*). 19. Трубочик звичайний (*Oecanthus pellucens*). 20. В'язово-злакова попелиця (*Tetraneura ulmi*). 21 — безкрила самка; 22 — крилата самка. 21. Шикалка шестикрапчаста (*Cicadula sexnotata*). 22. Пшеничний трипс (*Haplothrips tritici*). 23. Грушовий клон (*Stephanitis pyri*). 24. Солдатик (*Pyrrhocoris apterus*). 25. Сатурнія грушова (*Saturnia pyri*). 26. Медяниця яблунева (*Psylla mali*). 27. Довгоносок (*Dicranthus elegans*). 28. Мурашиний лев звичайний (*Myrmecops formicarius*). 29. Сфекс зубчастий (*Sphex maxillosus*). 30. Піщана блоха (*Sarcophylla penetrans*). 31. *Phryganea striata* (личинка в хатці). 32. Махаон (*Papilio machaon*). 33. Скорпіонниця звичайна (*Panorpa communis*). 34. Муха кімнатна (*Musca domestica*).

Пархомівський цукр. з-д, Анапівський (сміт Костянтинівка) і Мурафський цукр. комбінати, Володимирівський деревообр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Краснокутський) та 7 будинків побутової спеціалізації с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 9,0 тис. га. Зрошується 6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У К. р. — 12 колгоспів, 4 радгоспів, дослідна станція садівництва з дослідним г-вом виробничого плодородивного об'єднання «Головліщинпром», райсільгосптехніка, об'єднання по виробн. кормів, агрохімоб'єднання тощо. Залізничні станції: Волна і Коломак. Автошляхів — 334 км (з твердим покриттям — 232 км). У районі — 24 заг.-осв. і музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень; 2 туберкульозні санаторії; 13 будинків культури, 32 клуби, 38 кіноустановок, 38 б-к, дендропарк у Краснокутську, закладений 1809, худож. музей у с. Пархомівці. В с. Мураф К. р. народився укр. рад. кобзар І. І. Кучугура-Кучеренко, в с. Олександрівці — укр. рад. поет І. І. Нехода. У К. р. видається газ. «Промінь» (з 1930). П. А. Чабань.

КРАСНОЛИМАНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 63,4 тис. чол. (1979). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Красний Лиман. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини — крейда, пісок. Річки — Сіверський Донець з прит. Жеребець. У межах району бере початок Сіверський Донець — Донбас канал. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах К. р. — Святогорський держ. заказник. Вироби. буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті та по обслуговуванню залізнич. транспорту; найбільші — краснелиманські з-ди силікатної цегли і консервний, локомотивне та вагонне депо; с комбикормовий з-д. Комбінат побуто-

го обслуговування (Красний Лиман) та 7 будинків побутової с. г. району спеціалізується на виробництві зернових і овочевих культур та виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1978 становила 63,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, овочеві. У К. р. — 10 колгоспів, 5 радгоспів, міжколгосп. птахоб'єднання, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол — Красний Лиман, залізничні станції Брусів, Форпост, Слободногірськ, Ямпіль та ін. Автошляхів — 306 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — 29 заг.-осв., музична, спортивна та тех. машиністів школи, мед. та тех. уч-ща (Красний Лиман); 30 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; будинок відпочинку «Щурівський». Палац культури, 7 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 32 кіноустановки, 31 б-ка. У с. Попівці (тепер смт Кіровськ) народилась учасниця боротьби за владу Рад на Україні Г. Г. Тимофеева. У К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1931).

М. А. Проценко.

КРАСНООКНЯНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 27,6 тис. чол. (1979). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Красні Оки. К. р. лежить у межах пд.-сх. частини Подільської височини. Корисні копалини: черепашник, глина, пісок. Річки — Ягорлик з прит. Тростянець (бас. Дністра). Ґрунти в осн. чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, біла акація) займають 3,6 тис. га. Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини та виробн. буд. матеріалів. Найбільші: Красноокнянський сировинний та Олександрівський буд. матеріалів (с. Фелосівка) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Красні Оки). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 84,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий та озимий ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Скотар-

ство, вівчарство. У К. р. — 15 колгоспів, свинокомплекс, птахофабрика, райсільгосптехніка. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 199 км. У районі — 24 заг.-осв. та музична школи, 45 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 12 будинків культури, 24 клуби, 2 кінотеатри, 43 кіноустановки, 31 б-ка. В К. р. видається газ. «Промінь Ілліча» (з 1931). М. Г. Галич.

КРАСНОПАВЛІВКА — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована біля Краснопавлівського водосховища Дніпро — Донбас каналу. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 8,6 тис. ж. (1979). У с-щі — комбінат хлібопродуктів, молокозавод, відділок Лозівської харчосмакової ф-ки, Управління каналу Дніпро — Донбас, виробниче відділення Лозівської райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 2 середні школи; лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. К. засн. 1869.

КРАСНОПЕРЕКОПСЬКИЙ РАЙОН — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР, райцентр. Розташований у пд. частині Перекопського перешийка, на березі оз. Старого. Залізнична ст. П'ятиозерка. К. виник 1932 в зв'язку з будівництвом бромного з-ду. В К. — соловий, бромний, соко-винний, мол., консервний, залізобетонних виробів з-ди, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, 11 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри. 13 бібліотек.

КРАСНОПЕРЕКОПСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,4 тис. км². Нас. 31,6 тис. чол. (1979). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Красноперекіпськ. Більша частина К. р. розташована на Перекопському перешийку. На Зх. район омивають Каркінітська і Перекопська затоки Чорного м., на Пн. — зат. Сиваш Азовського м. Поверхня рівнинна. Корисні ко-

паліни: солі Сиваша, гіпс. Є лік. грязі. На тер. району — р. Чатир-лик, Айгульське озеро, Красне озеро, Кирлеуцьке озеро та ін. (солоні). Ґрунти каштанові і солонцюваті. Район лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр його — місто обл. підпорядкування Красноперекопськ. У районі — підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті, найбільші — комбінат хлібопродуктів (с. Воїнка) та рисовий елеватор (с. Почетне). Районний комбінат побутового обслуговування (Красноперекопськ) та 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, рису, овочевих і кормових культур, фруктів, винограду та виробн. молока, м'яса і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 84,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,6 тис. га. Зрошується 36,6 тис. га (Північно-Кримський канал імені Комсомолу України та його відгалуження — Роздольненський канал). У К. р. — 12 радгоспів, колгоспів, райсільгосптехніки. Залізничні станції: П'ятиозерна, Армянськ, Воїнка. Автошляхів з твердим покриттям — 438 км. У районі — 22 заг.-осв. школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 13 будинків культури, 21 клуб, 52 кіноустановки, 28 б-к. У К. р. видається газ. «Фрунзевец» (з 1933, до 1962 — «Красный Перекоп»). На тер. К. р. відбувалися Перекопсько-Чонгарська операція 1920 і Кримська операція 1944.

КРАСНОПІЛЛЯ — селище міського типу Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Сироватці (бас. Дніпра). Залізнична станція. 9,2 тис. ж. (1979). Засн. бл. 1640. До 30-х рр. 18 ст. К. було фортецею. Після ліквідації слобідських полків (1765) К. перетворено на слободу. В період 1905—07 в К. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (10.X 1941—8.VIII 1943) в районі діяли підпільний райком комсомолу, підпільна комсомольська організація, партизанський загін. З 1956 К. — с-ще міськ. типу. В К. — маслоробний, хлібний і прод. товари з-д, меблевий цех Сум. меблевого комбінату, міжколг. об'єднання «Птахопром», райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки.

КРАСНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1979). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 15 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт Краснопілля. Поверхня району — хвиляста рівнина. Поклади торфу і вапняків глини. Річки — Псел з прит. Сироватка та Пожня (прит. Ворскли). Ґрунти опідзолені та чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, липа, клен, ясен) займають 28,9 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті, найбільші — краснопільські маслоробний, хлібний та прод. товарів

з-дн. Комбінат побутового обслуговування (Краснопілля) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 87,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмін, зерно-бобові, цукр. буряки, соняшник. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуті рибництво, бджільництво. В К. р.

— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Краснопілля. Автошляхів — 240 км, у т. ч. з твердим покриттям — 103 км. У районі — 48 заг.-осв. та музична школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 16 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 43 кіноустановки, 46 б-к. У с. Грабовському, на батьківщині укр. поета П. А. Грабовського, — музей. Архит. пам'ятка в с. Славгороді — церква в кол. садибі Голициних (1808). У с. Миропілля К. р. народилися рад. вчені Б. Г. Лазарев, І. Л. Повх, укр. рад. літературознавець А. П. Шамрай. У К. р. видається газ. «Перемога» (з 1932).

КРАСНОПІРКА, червонопірка (Scardinius erythrophthalmus) — риба род. коропових. Тіло довж. до 36 см, маса до 1,5 кг) сріблясте або золотисте, плавець (крім спинного) яскраво-червоні (звідки і її назва). Населяє прісні води Європи, Малої і Серед. Азії; в

О. Л. Красносельський. Палац культури імені Ілліча в Дніпропетровську. 1926—32.

СРСР — басейни Балтійського, Чорного, Каспійського й Аральського морів. Статевої зрілості досягає на 3-му році життя. Нерест у квітні — червні, ікру відкладає в кілька прийомів на водні рослини. Живиться дрібними рослинними і тваринними організмами, інюді поїдає ікру та мальків риб. Має деяке пром. значення.

КРАСНОРІЧЕНСЬКЕ (до 1973 — Кабанне) — селище міського типу Кременського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 6,4 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — верстатобуд. з-д ім. М. В. Фрунзе, цех Рубіжанського з-ду буд. матеріалів, райсільгосптехніка, цех безалкогольних напоїв, птахонкубаційний цех, міжколг. комбикормовий з-д, колгосп, 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка; будинок культури, 5 б-к. К. вперше згадується 1701.

КРАСНОСЕЛЬСЬКИЙ Олександр Леонідович (7.VII 1877, Москва — 19.III 1944, Дніпропетровськ) — укр. рад. архітектор. У 1906 закінчив Ризький політех. ін-т. З 1912 працював у Дніпропетровську, де збудував 2-у робітн. поліклініку (1924—27). Палац культури ім. Ілліча (1926—32), університет (у співавторстві з В. Самодригою, 1936), театр на проспекті Карла Маркса (1941). В своїй творчості використовував прийоми класицизму. Викладав у Дніпроп. ін-ті інженерів транспорту.

КРАСНОСТАВСЬКИЙ СЕЙМ 1447 — з'їзд польс. магнатів у м. Красноставі (тепер ПНР), який оформив взаємовідносини між Польщею і Великим князівством Литовським після обрання на польс. престол великого князя литовського Казимира IV. На сеймі польс. феодали вимагали приєднання до Польщі Волині та Сх. Поділля, які входили тоді до складу Литви. Проте Казимир IV, який перед тим 2.V 1447 видав земський привілей, що закріпив територіальну цілісність Литви, відхилив домагання польс. феодалів.

КРАСНОТОРКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді, на берегах р. Казенного Торця (прит. Сіверського Дінця), за 4 км від м. Краматорська. 3,3 тис. ж. (1979). У К. — відділення радгоспу ім. С. Орджонікідзе, заг.-осв. школа, мед. амбулаторія; 6-ка. С-ще засн. 1861.

КРАСНОТУР'ІНСЬК (до 1944 — Тур'їнські Рудники) — місто обласного підпорядкування Свердлов. обл. РРФСР. Розташований на р. Тур'ї (бас. Обі). Залізнична станція. 60 тис. ж. (1977). У К. — добування заліза, та мідної руди, збагачувальна ф-ка, Богословський алюмінієвий з-д, ТЕЦ. Індустріальний технікум, мед., муз. та худож. уч-ща. Театр ляльок. Геолого-мінералогічний музей ім. Є. С. Федорова, меморіальний музей винахідника радіо О. С. Попова. Місто утворене 1944.

КРАСНОШАПКА Максим Митрофанович [н. 12 .(25).VIII 1907,

Краснопірка.

с. Каланчак, тепер смт Херсон, обл.] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1954), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1937. Після закінчення (1936) Харків. електротех. ін-ту викладав у ньому, 1943—55 — у Військ.-повітряній інженерній академії ім. М. Є. Жуковського. З 1960 — у Київ. вищому військ.-авіац. інженерному уч-щі. Осн. праці — з питань авіац. електроустаткування. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

КРАСНОШОК Леонтій Антонович (н. 6.X.1926, с. Забілоча, тепер Радомисльського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. віолончеліст, засл. арт. УРСР (з 1973). В 1950 закінчив Київ. консерваторію. Був солістом Симфонічного оркестру УРСР, з 1951 — віолончеліст квартету Укр. респ. філармонії (тепер *Квартет імені М. В. Лисенка*). К. — лауреат Міжнародного конкурсу камерної музики ім. Лео Бейнера (Будапешт, 1963). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

КРАСНОЯРСЬК — місто, центр Краснояр. кр. РРФСР. Розташований на обох берегах *Єнісею*, в місці перетину його Трансіндійського магістралю. Річковий порт. Вузол повітр. та автомоб. шляхів. 796 тис. ж. (1979). Поділяється на 6 міських районів. Засн. 1628 як військ. укріплення (острог) Красний (згодом Красний Яр). З 1822 К. — центр Єнісейської губ. За царизму був місцем політ. заслання. З 4 (16).III до 30.IV (12.V) 1897 і з 11 (23).IX до 20.IX (2.X) 1898 під час сибірського заслання у К. був В. І. Ленін. В 1901 створено К-т РСДРП. У результаті збройного повстання, яке спалахнуло в К. під час революції 1905—07 в Росії, було створено «Красноярську республіку». Рад. владу встановлено 28.X (10.XI) 1917. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1978).

К. — найбільший пром. і культур. центр Сх. Сибіру. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (з-ди: «Сиббазмаш», суднобуд., лісового машинобудування, комбайнів, телевізорів, електровозового рем. та ін.), хімічна (з-ди: синтетич. каучуку, шинний, гумотехнічних виробів, хімічного волокна) та деревообр. (деревообр., лісопильно-домобуд. та целюлозно-паперовий комбінати). Значного розвитку набули металургія (з-ди: «Сибелектросталь», алюмінієвий) та промисловість буд. матеріалів. Головні підприємства легкої промисловості — шовковий комбінат, швейна, взуттєва, шкіряних виробів ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Поблизу К. — *Красноярська ГЕС*. У К. — понад 20 н.-д. і проектних ін-тів. Красноярський філіал Сибірського відділення АН СРСР, до якого входять ін-ти фізики, лісу і деревини та ін. 8 вузів, у т. ч. *Красноярський університет*; 29 серед. спец. навч. закладів. Театри: опери та балету, драми, муз. комедії, юного глядача, ляльок. Будинки-музеї В. І. Леніна, меморіальний музей В. І. Леніна

(колишня Юдінська б-ка), пароплав-музей «Св. Николай», яким В. І. Ленін плів з К. на заслання в с. Шушенське; Будинки-музеї художника В. І. Сурикова, який народився в К., художня галерея, краєзнавчий музей; телецентр. Поблизу К. — заповідник «Столби». Іл. с. 485.

КРАСНОЯРСЬКА ГЕС імені 50-річчя СРСР — одна з найбільших електростанцій світу. Входить до складу *Єнісейського каскаду ГЕС*. Розташована в місці перети-

ну *Єнісеєм* відрогів Сх. Саяну, вище м. Красноярська, біля м. Дивногорська. Встановлена потужність — 6 млн. кВт, середньобіагаторічне вироб. електроенергії — 20 млрд. кВт · год за рік. Перші гідроагрегати введено в експлуатацію 1967. В 1971 пущено останній, 12-й гідроагрегат. В 1972 К. ГЕС прийнято в пром. експлуатацію. До складу гідровузла входять руслова бетонна гребля, будинок ГЕС, суднопідйомник, відкриті розподільні пристрої. Гребля утворює Красноярське водосховище. В будинку ГЕС встановлено 12 гідроагрегатів з турбінами потужністю по 508 тис. кВт. Керування, регулювання й контроль за роботою всього електромех. устаткування ГЕС здійснюються автоматично, з використанням засобів телемеханіки і автоматизованої системи управління технологічними процесами. ГЕС — одна з найбільш економічних електростанцій СРСР. Вона є найважливішим опорним пунктом Об'єднаної енергосистеми Сибіру. К. ГЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976). Б. О. Расторгуєв.

«КРАСНОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА» — влада Об'єднаної Ради робітн. і солдат. депутатів, встановлена в Красноярську під час революції 1905—07 в Росії. Існувала з 6 (19).XII 1905 до 3 (16).I 1906. Рада розбрала поліцію, запровадила 8-годинний робочий день, проголосила свободу слова і друку тощо. Через розкольникські дії меншовиків і есерів виявила доловинчастість і нерішучість. «К. р.» жорстоко придушила царські війська.

КРАСНОЯРСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 7.XII 1934. Розташований у межах Сх. Сибіру, на Пн. омивається водами морів Карського і Лаптевих. Включає архіпелаги Північна Земля, Норденшельда, о. Діксон та ін. Площа 2428,4 тис. км². Нас. 3198 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас. — росіяни. Живуть також українці, хакаси, татари, евенки, дол-

гани, неїці та ін. Міськ. нас. — 69%. У К. к. — 55 районів, 22 міста та 64 с-ща міськ. типу. До К. к. входять *Хакаська автономна область*, *Евенкійський автономний округ* і *Таймирський (Долгано-Ненецький) автономний округ*. Центр — м. Красноярськ. К. к. нагороджений 2 орденами Леніна (1936, 1970).

Центр. частина К. к. зайнята *Середньосибірським плоскогір'ям* (вис. 500—700 м, на плато Путорана до 1701 м), відокремленим долиною *Єнісею* від Зх.-Сибірської рівнини. На Пн. — *Північно-Сибірська низовина*, яка займає більшу частину п-ова *Таймир*. У центрі п-ова — гори Бирранга (вис. до 1146 м). На Пд. краю лежать *Саяни* — Зх. Саян (вис. у межах краю до 2930 м, г. Харахаш) та Сх. Саян, між ними — *Мінусінська улоговина*. Надра К. к. багаті на вугілля, заліз., руду, руди кольорових металів, поліметалів, графіт та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —30, —36° на Пн. до —18, —22° у центр. та пд. частинах, липня відповідно від +13 до +18, +20°. Річна кількість опадів 240—270 мм на Пн. та Пд. краю, на *Середньосибірському плоскогір'ї* 250—600 мм, на схилах Саян 800—1200 мм. Поширена *багаторічна мерзлота*. Тер. краю з Пд. на Пн. перетинає *Єнісей*, гол. його притоки — *Ангара*, *Тунгуска* *Підкам'я* і *Тунгуска Нижня* (праві), *Абакан*, *Сим*, *Елогуй*, *Турухан* (ліві), а також притоки Обі — *Чулум*, *Кеть*. Багато озер (*Таймир*, *Пясно* тощо). На островах та на Пн. п-ова Таймир — зони арктичних пустель і *тундри*. Далі на Пд. — *лісотундрова зона*. Більшу частину тер. краю займає *зона тайги*, у рослинному покриві якої переважають сибірська і даурська модрина, ялина, береза, сибірська кедрова сосна. Далі простягається смуга мішаних лісів, є острови *лісостепу* (Ачинський, Красноярський, Канський) та степ *Мінусінської улоговини*. У К. к. — заповідник «Столби».

В загальносоюзному поділі праці г-во краю спеціалізується на металург., паливно-енерг., лісовій, деревообр., хім., маш.-буд. та металобр. пром-сті. Енергетика К. к. розвивається на базі гідроенерг. ресурсів *Єнісею* та *Ангари* і *вугільної Кансько-Ачинської басейну* (Красноярська ГЕС, Усть-Хантaysька та Саяно-Шушенська ГЕС, Назаровська ДРЕС). На підпри-

Красноярський край.
Заповідник «Столби».

ємствах кольорової металургії одержують мідь, нікель, кобальт (Норильський гірничо-металургійний комбінат), алюміній (Красноярськ), глинозем (Ачинськ), молибденовий концентрат (Сорськ). Добування золота і графіту. Машинобудування і металообробка представлені виробн. мостових електрокранів, комбайнів, річкових суден, залізнич. платформ, устаткування для лісової та цем. пром-сті (Красноярськ, Абакан, Боготол, Канськ). Осн. центр хім. пром-сті — Красноярськ (з-ди: синтетичного каучуку, шинний, хімічного волокна, гумотех. виробів). На базі значних запасів деревини розвинуті лісова, деревообр., гідролізна, целюлозно-паперова промисловість, виробн. каніфолі (Красноярськ, Усть-Абакан, Канськ, Ігарка, Лесосибірськ). Пром-сть буд. матеріалів у Красноярську, Ачинську та Саяногорську. Розви-

вається легка (текст., шкіряно-взут. та ін.) і харч. пром-сть. У К. к. формується один з найбільших в СРСР Саянський територіально-виробничий комплекс.

К. к. — важливий с.-г. район Сх. Сибіру по виробн. зерна, м'яса і молока. Орні землі розташовані в лісостепових та степових районах. Вирощують яру пшеницю, овес, ячмінь, гречку, просо; з тех. культур — льон-довгунець, конопі, а також картоплю та овочі. В Мінусінській улоговині — садівництво. Гол. галузь с. г. — тваринництво (зокрема, м'ясо-мол. скотарство). На Пд. — тонкорунне вівчарство. Мисливство і хутряне звіринництво (розведення сріблясто-чорних лисиць, блакитного песця, норки та ін.). Осн. вид транспорту — залізничний (Транссибірська магістраль і ділянки Пд.-Сибірської магістралі: Новокузнецьк — Абакан, Абакан — Тайшет). Для вивозу нефелінової руди та лісу споруджено з-ди Кіа-Шалтир (Белогорськ) — Красна Сопка, Ачинськ — Лесосибірськ. В К. к. — найвищі в Сибіру в СРСР Дулінка — Норильськ. Судноплавство по Єнісею; гол. пристані — Дулінка, Ігарка (доступні для мор. суден), Туруханськ, Єнісейськ. Розвиваються повітр. та автомоб. транспорт (Московський, Єнісейський, Усинський траси). У К. к. — 11 вузів (9 — у Красноярську, в т. ч. Красноярський університет і ін-т кольорових металів; пед. ін-ти в Лесосибірську та Абакані), 75 серед. спец. навч. закладів, Красноярський філіал Сибірського відділення АН СРСР, 10 театрів: опери та балету, драм., юного глядача, ляльок, муз. комедії, ансамбль танцю Сибіру — в Красноярську, драм. театри в Абакані, Норильську, Ачинську, Мінусінську та Канську. Музей: краєзнавчий, 4 меморіальні музеї В. І. Леніна, художня галерея, Будинок-музей В. І. Сурикова в Красноярську, меморіальний музей-заповідник «Сибірське заслання В. І. Леніна» в с-т Шушенському, Таймирський (Дулінка), Хакаський (Абакан), Єврейський (с-ще Тура) та ін. краєзнавчі музеї. Літ.: Морозова Т. І., Захаріна Д. М. Нова географія Сибіру. К., 1976; Григор'єва А. А. Восточная Сибирь. Иркутск, 1977. Ю. В. Машков.

КРАСНОЯРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 на базі Краснояр. філіалу Новосибірського ун-ту. В складі ун-ту 4 ф-ти: юрид., матем., фіз. і біолого-хім.; є вечірнє, заочне (на юрид. ф-ті) й підготовче відділення; аспірантура. Працюють проблемна лабораторія, біостанція, біол. музей, 6-ка (фонд — бл. 300 тис. одинок. зберігання). В 1978/79 навч. р. в ун-ті налічувалось понад 3,3 тис. студентів, зокрема понад 2 тис. на денно-м. відділенні. З часу заснування у вузі підготовлено бл. 4 тис. спеціалістів (1979). В. С. Соколов.

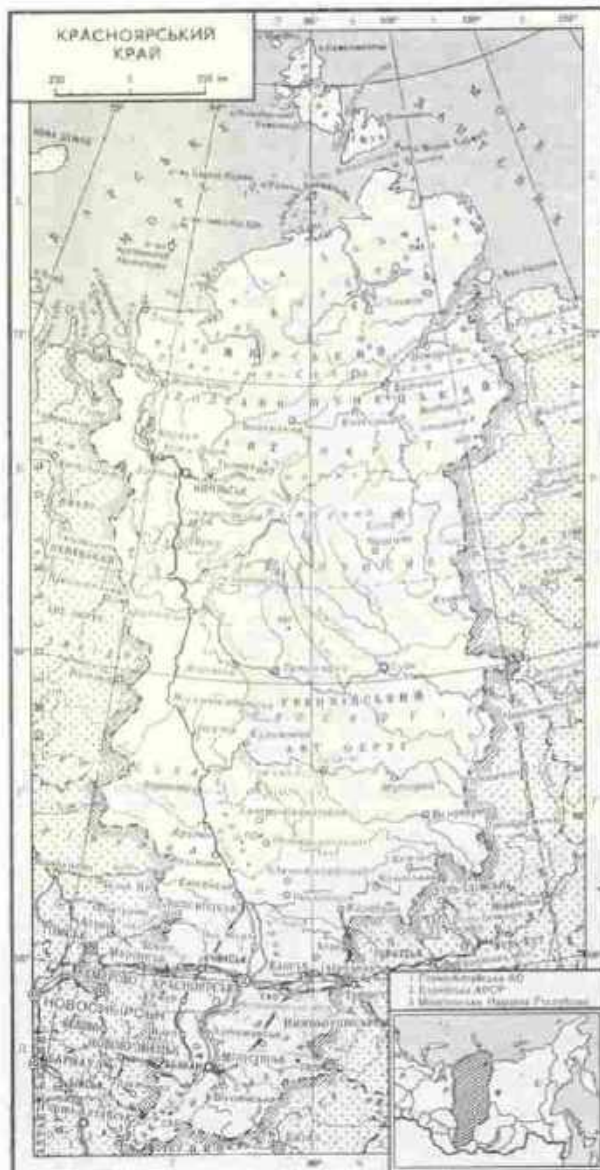
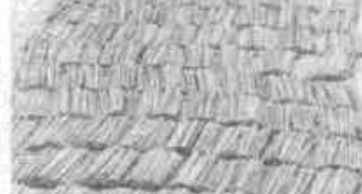
КРАСНУХА, краснуха, корова — гостра інфекційна хвороба, що спричиняється вірусом. Джерелом інфекції є хворий. Здебільшого краснуха уражає дітей віком 2–10 років. Зараження відбуває-

ться повітряно-крапельним шляхом. Інкубаційний період 11–23 днів. Після К. залишається стійкий імунітет. Ознаки: поширені дрібні (плямисті) білорожеві висипи на шкірі (з'являються відразу, тримаються 2–3 дні, лущення шкіри не спричинює); під час висипання звичайно підвищується т-ра тіла (до 38,5°), спостерігаються легкі нежить, кашель; припухання потиличних і шийних лімфатичних вузлів (починається за 1–3 дні до появи висипу). Заг. самопочуття хворого задовільне. Ускладнення трапляються рідко. Профілактика: ізолювання хворого протягом 5 днів від початку висипання Лікування: постільний режим, загальнооздоровчі засоби.

Літ.: Руководство по инфекционным болезням. М., 1977.

КРАСОВСЬКИЙ Андрій Ілліч (літ. псевд. — Андрій Грім; 2.XII 1904, с. Рожнів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл. — 22.VIII 1942) — укр. письменник. Друкувався в журналах «Вікна», «Нові шляхи». В поезіях, оповіданнях і повістях

Красноярський край. Красноярський алюмінієвий завод. На заводі хімічного волокна в Красноярську. Сплав лісу.

показував тяжке життя зх.-укр. трудящих в умовах польс.-шляхет. гніту. Автор поем «Сон галицького села» (1927).

КРАСОВСЬКИЙ Андрій Опанасович (1822, Київ — 1868) — укр. революційний демократ; підполковник. В 1840 закінчив Пажеский корпус у Петербурзі. Брав участь у таємних революц. гуртках, зблизився з революц. демократами Петербурга. Згодом вступив до орг-ції «Земля і воля». Переїхавши 1861 до Києва, К. вів революц. агітацію серед селян Корсуна, Богуслава. За написання та розповсюдження серед солдатів Житомир. полку в Києві відозви із закликом не брати участі в придушенні сел. заворушень був 18(30) VI 1862 заарештований. Засуджений до розстрілу, заміщеного 12 роками каторги, яку відбував у Нерчинську Читин. обл. Застрілений під час невадлої спроби втекти з каторги.

Дит.: Марахов Г. Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства. К., 1961.

КРАСОВСЬКИЙ (Krasowski) Єжи (п. 1.XI 1925, Варшава) — польс. режисер. Член ПОРП з 1945. Закінчив Вищу театр. школу, 1955 — її режисерське відділення. Працював 1955—63 в Нар. театрі в Новій Гуті, 1965—72 — у Вроцлаві. З 1972 — в театрі ім. Ю. Словацького в Кракові; ректор Держ. театр. студії. Вистави: «Миши та люди» за Стейнбеком, «Якобовський і полковник» Верфеля, «Спрітський геній» Домбровського, «Брати Карамазови» за Достоевським. В 1976 у Київ. театрі ім. І. Франка поставив спектакль «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського.

КРАСОВСЬКИЙ Микола Миколайович (п. 7.IX 1924, Свердловськ) — рад. вчений у галузі механіки і процесів керування, акад. АН СРСР (з 1968). Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1954. Закінчив (1949) Уральський політех. ін-т. З 1949 працював у цьому ін-ті, з 1959 — в Урал. ун-ті. З 1970 — директор Ін-ту математики й механіки Уральського наукового центру АН СРСР (Свердловськ), з 1977 — ст. наук. співробітник цього ін-ту. Осн. наук. праці — з теорії стійкості руху і динаміки керування систем. К. розвинув метод функцій Ляпунова і розв'язав проблему існування їх в осн. випадках стійкості та нестійкості. Розробив теорію стабілізації керування систем, розвинув теорію керування в ігрових задачах динаміки. Нагороджений двома орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1976.

КРАСОВСЬКИЙ Петро (пр. п. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї пол. 16 ст. Працював переважно у Львові. Збудував там дзвіницю Вірменського собору (1570, реставрована після пожеж 1743, 1748, 1778) і дзвіницю Успенського собору (первісну, яка не збереглася). Ймовірно, Чорну кам'яницю (1577), каплицю Трьох святих (1578, реставрована 1671).

Г. Н. Логвин.
КРАСОВСЬКИЙ Степан Якимович [п. 8 (20).VIII 1897, с. Глухи,

тепер Биховського р-ну Могильов. обл.] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 очолював 2-а повітр. армію в складі Воронежського та 1-го Укр. фронтів брала участь у боях за визволення України. Після війни К. — команд. ВПС ряду округів. З 1956 — нач. Військ.-повітр. академії, з 1968 — інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРАСОВСЬКОГО ЕЛІПСОЇД — земний еліпсоїд, розміри якого вивів 1940 рад. геодезист О. О. Ізотов на основі градусних вимірювань, виконаних в СРСР, Зх. Європі та США. К. є еліпсоїдом обертання з великою піввіссю — 6378 245 м і полярним стисненням — 1 : 298,3. К. є, застосовують в СРСР та ін. соціалістичних країнах при картографічних роботах замість еліпсоїда Бесселя. Названий на честь рад. геодезиста Ф. М. Красовського, під керівництвом якого було проведено роботу по визначенню елементів еліпсоїда. За дослідження, на підставі яких визначено розміри еліпсоїда, О. О. Ізотов та Ф. М. Красовському присуджено Держ. премію СРСР (1952).

КРАСОЛЯ (Toraecolium) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини красовелих. Стебло м'ясисте, розгалужене. Листки чергові, щитоподібні, цілісні, здебільшого цілокраї. Квітки пазушні, поодинокі, на довгих квітконіжках. Бл. 90 видів, поширених у Пд. Америці і Мексиці. В СРСР, у т. ч. й УРСР, — 2 види лише в культурі як декоративні. У К. великої (Т. majus) стебло до 250 см завдовжки, квітки великі, прості або повні, жовті, оранжеві або червоні. Існує багато садових форм. Використовують для бордюрів, рабато, озеленення балконів. Квітки іноді вживають у салатах, бутони і зелені плоди маринують. К. м а л а (Т. minus) — стебло до 15—35 см заввишки, листки округлі, квітки жовті, червоні, яскраво-пурпурні. Іл. с. 488.

Л. М. Яременко.
КРАСС Марк Ліційний [Marcus Licinius Crassus; бл. 115, Рим (?) — 53 до н. е., Каррі, Месопотамія] — римський полт. і військ. діяч. Підтримував Луція Корнелія Сул-

лу в війні проти Гая Марія. Нажив величезні багатства на спекуляціях під час проскрипцій Сулли. В 71 до н. е. разом з Гнеєм Помпеем придушив Спартаків повстання. В 70 і 55 до н. е. — консул. У 60 (або 59) — 53 до н. е. разом з Юлієм Цезарем і Помпеем утворив т. з. 1-й триумвірат. З 54 до н. е. управляв пров. Сірія. Загинув з більшою частиною рим. армії під час війни проти Парфянського царства.

КРАСУСЬКИЙ Костянтин Адамович [2 (14).IX 1867, Зарайський повіт, тепер Моск. обл. — 7.IV 1937] — рад. хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), чл.-кор. АН УРСР (з 1926), засл. діяч науки Аз. РСР (з 1936). Учень О. Є. Фаворського. У 1891 закінчив Петерб. ун-т. Професор Київ. (1912—16), Харків. (1916—29), Азерб. (1929—30) унів. і Азерб. індустріального ін-ту (1930—37). Дослідив реакції ізомерних перетворень α-оксидів та одержання з них при реакції з аміаком з амінами численних β-аміноспиртів.

КРАТЕР, кратир (грец. κρατήρ) — антична посудина для змішування вина з водою. Мав вигляд великої чаші на ніжці з двома ручками. К. здебільшого робили з глини, інколи — з металу, прикрашали відповідно розписом і рельєфом. У Київській Русі після прийняття християнства чашоподібні посудини називали «кратир».

КРАТЕР (грец. κρατήρ — чаша) — лікоподібне або чашоподібне заглиблення діаметром від десятків метрів до кількох кілометрів і глиб. до кількох сотень метрів. К. утворюються внаслідок вивержень вулканів, падіння метеоритів та значних штучних вибухів. Вулканічні К. містяться на вершині вулкана або на його схилах. Іноді на дні вулканічних К. є лавові озера, а у згаслих вулканів К. заповнюються водою і перетворюються на озера. К. виявлено також на Місяці й на Марсі.

КРАТІЛ (Kratulos; 5 ст. до н. е.) — давньогрец. філософ-софіст; учень Геракліта, вчитель Платона. Прагнув довести непізнанність об'єктивного світу на підставі його невпинної змінності. Діалектичне вчення Геракліта про якісну змінюваність речей К. підмінив софістичними твердженнями про відсутність у речах будь-яких якісних граней, відносної якісної сталості, через що вони нібито змінюються раніше, ніж ми встигаємо їх визначити.

КРАТКО Бернарда Михайлович (17.I 1884, Варшава — 1.VIII 1960, Київ) — укр. рад. скульптор. В

М. М. Красовський.

П. Красовський. Каплиця Трьох святих у Львові, 1578. Реставрована 1671.

Кратер з червонофігурним розписом.

Красноярськ.

КРАТНЕ

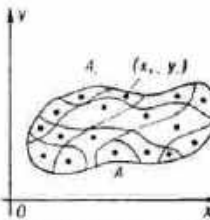
Ю. В. Кратохвиль-Відимський.

Ю. В. Кратохвиль-Відимський. Дружина. Кольорова моноітія. 1947.

Б. М. Кратко. Червоно-вогняний. Гіпс. 1919. ДМУОМ у Києві.

Кратні інтеграли. Множина, на якій обчислюють подвійний інтеграл.

1901—06 навчався у Варшавській школі красних мистецтв у К. Дуківського. В 1916 переїхав до Петербурга, 1920 — на Україну. Брав участь у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди: створив для Києва та Харкова пам'ятники — погруддя Т. Шевченка (обидва — 1920; не збереглися). Твори: композиція «Чотири пори року» для фонтану у Варшаві (1913); погруддя Г. Скороди (1923); портрети М. Заньковецької (1928), П. Волокиліна (1934); композиція «Шахтарі» (1946); пам'ятники Я. Свердлову в м. Єнакієвому Донец. обл. (1951), В. І. Леніну на шахті ім. Челюскінців у Донбасі (1953).

КРАТНЕ натурального числа a — натуральне число, що ділиться на a без остачі. Напр., число 20 є К. числа 5. Числа, кратні 2, наз. парними, всі інші натуральні числа — непарними. Див. також *Найменше спільне кратне*. **КРАТНИЙ ЗВ'ЯЗОК** — вид хімічного зв'язку між атомами в насичених сполуках (див. *Подвійний зв'язок*, *Потрійний зв'язок*). В структурних формулах К. з. позначають двома (трьома) валентними рисками, напр. $H_2C \equiv CH_2$, $H-C \equiv N$. Довжина К. з. завжди коротша, а енергія утворення більша, ніж у відповідного простого зв'язку. К. з. можна виявити за характерним поглинанням в спектрах, а також хім. шляхом. Сполукам з К. з., на відміну від сполук насичених, властиві реакції приєднання (в т. ч. полімеризації): $CH_2=CH_2 + Br_2 = CH_2Br-CH_2Br$. Цей зв'язок більш характерний для легких елементів — вуглецю, азоту, кисню ($C \equiv C$, $C \equiv N$, $C \equiv O$, $N \equiv N$ тощо). Відомі випадки, коли К. з. утворюють і важчі елементи: $C \equiv S$, $C \equiv Se$, $C \equiv P$, $S \equiv O$ та ін. Електронну будову К. з. розглядає *квантова механіка*.

М. Ю. Корнілов.

КРАТНИХ ВІДНОШЕНЬ ЗАКОН, закон Дальтона — один з основних законів хімії. Він твердить: якщо два хім. елементи утворюють кілька сполук, то маси одного з елементів, що припадають у цих сполуках на однакову масу іншого, відносяться між собою як прості цілі числа. Напр., у сполуках CO (оксид вуглецю) і CO_2 (діоксид вуглецю) маси кисню, що припадають на одну і ту ж масу вуглецю, відносяться як 1:2. К. в. з. сформулював Дж. Дальтон (1803).

КРАТНІ ЗОРІ — системи 3—6 зір, які під впливом взаємного притягання рухаються навколо спільного центра мас. Спостереження показують, що серед К. з. найбільше потрійних і найменше — шестикратних зір. Компоненти К. з. можуть бути *подвійними зорями*, тому заг. число всіх зір у системі може перевищувати 6. Якщо повна енергія (сума *потенціальної енергії*, *кінетичної енергії* і *енергії зв'язку*) К. з. додатна, то система динамічно нестійка — вона розпадається. Якщо ж вона від'ємна, то система може бути стійкою. Дондавна вважали, що К. з. типу траєкторії Орбіона (гобо К. з., що складаються з рівновіддалених одна від одної зір), які

зустрічаються в ядрах молодих *зоряних скупчень*, нестійкі; однак розрахунок впливу на них усіх членів скупчень приводить до висновку про їхню можливу стійкість. Число К. з. у *Галактиці* (не менше 15% заг. числа її зір) порівнянне з числом подвійних зір. Тому при розробці теорії походження подвійних зір їх розглядають як окремий випадок кратних зір.

О. М. Шульберг.

КРАТНІ ІНТЕГРАЛИ — інтеграли від функції, визначеної на множині n -вимірного простору R^n (див. *Багатомірний простір*). При $n=2$ інтеграл наз. *подвійним*, при $n=3$ — *потрійним*, взагалі — n -кратним. Нехай f — функція, визначена на обмеженій множині A точок площини (x, y) . Розіб'ємо A на частини A_i з площею $s(A_i)$, діаметром $d(A_i)$ і виберемо в A_i довільну точку (x_i, y_i) , $i=1, 2, \dots, m$ (мал.). Складемо інтегральну суму (аналогічну до інтегральної суми для інтеграла по відрізку, див. *Інтегральне числення*)

$$S = \sum_{i=1}^m f(x_i, y_i) s(A_i)$$

Якщо при $\max \{d(A_1), d(A_2), \dots, d(A_m)\} \rightarrow 0$ суми S збігаються до границі, яка не залежить від способу розбиття множини A на частини та від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. *подвійним інтегралом від функції f по множині A* і позначається $\iint_A f(x, y) dx dy$.

Аналогічно визначаються *потрійні* і, взагалі, n -кратні інтеграли. К. і. мають ряд властивостей, аналогічних до властивостей звичайного інтеграла. Обчислюють К. і. зведенням до повторних інтегралів. Використовуючи К. і., обчислюють площі, об'єми, маси та заряди тіл тощо.

Літ.: Лузія М. М. Інтегральне числення. К., 1955; Фихтенгольц Г. М. Курс диференціального і інтегрального числення. т. III. М., 1970.

А. Я. Дорошовець.

КРАТОХВІЛЯ-ВІДИМСЬКА Юзефа Богуславівна (18.V 1878, Львів — 19.XII 1965, там же) — укр. рад. художниця. Навчалася у Вищій худож. школі у Відні та на курсах при Львів. худож. школі (1921—23). Твори: картини — «Далматинські селянки» (1910), «Нагорморт зі скрипою» (1931), «Старий гуцул з дількою» (1931), «Гуцулки» (обидві — 30-і рр. 20 ст.); графіка — «Львівські вежі» (1932), серія «Львівські крами» (1934—36), «Музиканти з Ворохти» (1937), «Гуцулки вишивають прапор» (1945), «Дружки» (1947), «Зима у Львові» (1965) та ін.

Літ.: Островський Г. С. Юзефа Богуславівна Кратохвиль-Відимська. К., 1967.

КРАТОХВІЛ (Kratochvil) Ярослав (17.I 1885—28.III 1945, м. Терезин) — чес. письменник. В історико-документальній кн. «Шлях революції» (1922) викривав контрреволюц. характер дій корпусу чехословацьких легіонерів у Росії 1918. Збірка новел «Село» (1924). Роман «Джерела» (1924—33) — про глибокі соціальні зрушення в Росії напередодні Великої Жовтні.

соціалістичної революції. Створив книгу антифашист. репортажів «Барселона — Валенсія — Мадрид» (1937). В роки 2-ї світової війни брав участь у Русі Опоору. Загинув у фашист. концтаборі.

Тр.: Рос. перекл. — Деревня. М., 1961; Истоки. М., 1969.

В. І. Шевчук.

КРАУС (Krauss) Фрідріх (7.X 1859, м. Пожега, тепер у СФРЮ — р. см. невід.) — нім. етнограф. Закінчив Віденський ун-т. Подорожував по слов'ян. землях. Автор праць: «Легенди й казки південних слов'ян» (т. 1—2, 1883—84), «По-бут і звичаї південних слов'ян» (1885). У книзі «Етнографія в 1897—1907 роках» подав також огляд праць з укр. етнографії. Редагував і видав «Антропофітею», не надруковано й матеріали з укр. етнографії, зібрані В. Гнатюком і П. Тарасевським. Був з 1889 редактором журн. «Периоджерела» (нім. мовою). Праці К. позитивно оцінює у своїх рецензіях І. Франко.

Г. А. Нудька.

КРАЧОВСЬКИЙ Ігнатій Юліанович [4 (16).III 1883, Вільно, тепер Вільнюс — 24.I 1951, Ленінград] — рос. рад. арабіст, акад. АН СРСР (з 1921). Член кількох зарубіжних академій. Один із основоположників рад. арабістики. Закінчив Петерб. ун-т (1905). Професор Петрогр. (тепер Ленінградський) ун-ту (з 1918). Автор праць з араб. л-ри, мови, історії й культури, історії вітчизн. і зарубіжного сходознавства. Опублікував тексти і переклади багатьох пам'яток араб. л-ри. Досліджував рос.-араб. зв'язки («Над арабськими рукописами», 1945, вид. 3-є, виправлене, 1948, Держ. премія СРСР, 1951; «Нариси з історії російської арабістики», 1950, та ін.). К. належать і праці про л-ру й культуру Ефіопії. Виявляв постійний інтерес до білорус. і укр. науки й культури (розвідки про пам'ятки старобілорус. мови, про грамоту антиохійського патріарха лівійської пастви 1586, опис подорожі Павла Халебського та ін.). Автор багатьох рецензій на праці А. Ю. Кримського. Нагороджений двома орденами Леніна, медалями.

Тр.: Избранные сочинения. т. 1—6. М.—Л., 1955—60.

КРАШЕВСЬКИЙ (Kraszewski) Юзеф Ігнаці (28.VII 1812, Варшава — 19.III 1887, Женева) — польс. письменник. Понад 20 років проживав в Україні (в ряді сіл Волині і в Житомирі). Автор літературних, публіцистичних праць, досліджень з теорії й історії л-ри, історії та археології. К. належать численні повісті й романи на істор., суспільно-політич. й політ. теми. Краці з них: «Два світи» (1856), «Графіня Козель» (1874), «Брюль» (1875), «Правданя легенда», «3 Семилітньої війни» (два останні — 1876). На основі спостережень і вражень з життя укр. села написав цикл т. з. народних, чи селянських, повістей: «Історія Савки» (1842), «Уляна» (1843), «Остан Бондарчук» (1847), «Ярина» (1850), «Хата за селом» (1853—54), «Ермола» (1856), «Історія кілочка в пилу» (1860) та ін. Ціліні відомості містять нариси «Спогади з Волині, Полісся і Литви» (1840).

За повістю «Хата за селом» здійснено ряд драм, переробок для укр. театру (зокрема, «Циганка Аза» М. Старицького). Творчістю К. цікавилися Т. Шевченко, П. високо цинив І. Франко.

Та: укр. перекл. — Праданиа легенда. Львів, 1964; Хата за селом. К., 1967; Повісті. К., 1979; Р. о. с. п. е. р. е. к. л. — Повісті. М., 1936; Остап Бондарчук. М., 1961; Графиня Козель. М., 1971. Р. Ф. Кирвич.

КРАШЕНИННИКОВ Степан Петрович [31.X (11.XI) 1711, Москва — 25.II (8.III) 1755, Петербург] — російський вчений, дослідник і мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1750). Навчався (1724—32) у Моск. Сло-в'яно-греко-латинській академії та в ун-ті в Петербурзі (1732—33). Брав участь у 2-й Камчатській експедиції (1733—43). Подорожував по Сибіру, досліджував пів Камчатки. Твір К. «Опис землі Камчатки» (вид. 1756) — перше комплексне наук. дослідження півострова. Велике значення також мають етногр. дослідження К. Його ім'ям названо острів біля берегів Камчатки, мис на о. Карагінінський, гору на Камчатці. **«КРАЩЕ МЕНШЕ, ТА КРАЩЕ»** — стаття В. І. Леніна, яку він продикував у листу 1923. Одна з останніх ленинських праць, що є розвитком і завершенням його «Листа до з'їзду» і статті «Як нам реорганізувати Російську інспекцію». Вперше опублікована в газ. «Правда» 4.III 1923. У статті всебічно обґрунтовано теорію побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні. Вказавши на наявність у Рад. країні всього необхідного й достатнього для повної побудови соціалістичного суспільства, В. І. Ленін підкреслив величезне значення для цього всемірного розвитку великої пром-сті й електрифікації країни. Він визначив особливу роль союзу робітн. класу і селянства в будівництві соціалізму, докладно розвинув положення про Рад. д-ву. Зазначивши, що вона — одне з найважливіших знарядь у будівництві соціалізму, В. І. Ленін наголосив на необхідності створення зразкового рад. держ. апарату, поліпшення його структури і роботи. Гол. умовою успішного рад. будівництва, відмічається в статті, є керівництво Комуністичної партії всіма ланками сусп. і держ. життя. Як найважливіше завдання висувається вимога ретельного добору кадрів і систематичної перевірки виконання рішень Комуністичної партії і Рад. уряду. Положення, викладені в статті, є частиною ленинського плану побудови соціалізму в РСР.

О. М. Кисілевський. **КРВАВИЧ** Дмитро Петрович (н. 28.IX 1926, с. Княжпіль, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). В 1953 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мист., де вчився у І. Севери. Твори: «Композитор М. Лисенко» (1954), «Батрак» (1959), «Висока нагорода» (1961), «Козак-Май» (1962), «Молодість Тараса» (1964), «Іван Вишеньський» (1965), «Новатор» (1967), «Олександр Матросов» (1970), «Степан Тудор» (1972); пам'ятники — І. Франкові (1964) і Монумент бо-

йової слави Збройних Сил СРСР (1970), обидва — у Львові, у співавт. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Лит.: Батіг М. Дмитро Кривавич. К., 1968.

КРЕАТИН [від грец. *κρέας* (*крéας*) — м'ясо], β-метилгуанідин-оцтова кислота — азотиста органічна сполука. Міститься гол. чин. у м'язовій тканині тварин у вигляді креатинфосфату, є в нервовій тканині, печінці, ширках, крові. Мол. м. 131,14. Кристалічна речовина, розчинна в гарячій воді, спирт. В організмі утворюється в результаті білкового обміну. В м'язовій і нервовій тканинах знаходиться переважно у вигляді *креатинфосфорної кислоти*. З організму виділяється з сечею у вигляді креатиніну. Відіграє велику роль в енергетичному обміні речовин.

КРЕАТИНФОСФОРНА КИСЛОТА, креатинфосфат, фосфокреатин — фосфоровмісна багата на енергію органічна сполука. Мол. м. 211,12. Утворюється гол. чин. в м'язовій і нервовій тканинах при фосфорильованні креатину під дією ферменту креатинкінази: креатин + аденозинтрифосфорна к-та (АТФ) ⇌ креатинфосфорна к-та + аденозиндифосфорна к-та (АДФ). К. к. — нестійка сполука, що легко гідролізується з утворенням креатину. Є джерелом енергії для багатьох фізіол. процесів (напр., м'язового скорочення). Таким чином, К. к. є тимчасовим депо високоенергетичного фосфату. Див. також *Аденозинтрифосфорна кислота*, *Біоенергетика*.

КРЕАЦІОНІЗМ [від лат. *creatio* (*creationis*) — створення] — антинаукове вчення про виникнення органічного і неорганічного світу внаслідок акту «божественного творіння»; заперечує зміну видів та їхній історичний розвиток. К. тісно пов'язаний з *теологією*, *ідеалізмом*, *катастрофізмом*. Особливе поширення К. мав у 18 і 1-й пол. 19 ст. Уявлення креаціоністів поділяли навіть такі видатні вчені, як засновник палеонтології Ж. Кюве та засновник систематики рослин і тварин К. Лінней. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна і його попередників підірвала основні креаціоністські.

КРЕБС (Krebs) Вероніка (бл. 1750 — 2.X 1832) — авторка спогадів про *Катітешину*. Дочка польсь. губернатора і коменданта Умані Я. Р. Младоневича. В 1827 написала спогади про взяття гайдамаками Умані 1768 (надруковано в Познані 1840; в рос. перекладі видано під назвою «Уманська різня», 1879). Поряд з окремими правдивими подробицями спогади К. містять численні вигадки і тенденційні переколювання фактів з метою виправдання польсь. шляхти.

КРЕБС (Krebs) Ганс Адольф (н. 25.VIII 1900, Гільдесгайм, Німеччина) — англ. біохімік, німець за походженням; член Лондон. королівського т-ва (з 1947) і Нац. АН США (з 1964). Освіту здобував у Геттінгені, Фрайбурзі, Мюнхені, Берліні. Працював у О. Варбурга, читав лекції в Фрайбурзько-

му ун-ті. В 1933 покинув Німеччину. Працював у Кембріджському (1933—35), Шеффілдському (1935—54), Оксфордському (1954—67) ун-тах. З 1967 — професор Королівської лікарні в Оксфорді. Відомий своїми теоріями з *трикарбонових кислот циклу* (К. циклу) та орнітинового циклу синтезу сечовини в печінці тварин. Нобелівська премія, 1953.

КРЕБСА ЦИКЛ — складний циклічний ферментативний процес, що є основним шляхом кінцевого розпаду білків, жирів і вуглеводів. Те саме, що й *трикарбонових кислот циклу*.

КРЕВЕ (справж. прізвище — Міцкявичюс) Вінца (19.X 1882, с. Субартонай, тепер Варенського р-ну Лит. РСР — 7.VII 1954, Філадельфія, США) — лит. письменник. Вчився у Львів. і Київ. ун-тах (1904—09). З 1920 жив у Литві. В 1944 емігрував, жив у США. Друкуватися почав 1909. Зб. легенд «Перекази Дайнавської старовини» (1912), істор. драми «Шарунас» (1911), «Скіргайла» (1922) — про далеке минуле лит. народу; збірки оповідань «Під солом'яною стріхою» (1922), «Чаклу» (1939), драма «Зять» (1922) — про побут лит. села. В повісті «В імлі» (1940) розкрив соціальні суперечності в житті бурж. Литви.

КРЕВЕТКИ (*Natantia*) — підряд безхребетних ряду *десятиногих ракоподібних*. Тіло (довж. 2—30 см) і рostrum (головний шип) звичайно сплюснені з боків. Мають 5 пар грудних та 5 пар черевних (плавальних) ніг. Черевце закінчується хвостовим віялом, що також бере участь у плаванні. Майже всі К. роздільностатеві, розвиток з *метамоρφозом*. Пошир. в усіх морях і океанах, окремі види населяють прісні води. В СРСР — у далекосхідних морях (бл. 100 видів), у пн. морях (бл. 35 видів), у Чорному (11 видів) і Каспійському (2 види) морях; у прісних водах зустрічаються на Далекому Сході (5 видів); в печерних волюмах Закарпаття (1 вид). Об'єкт промислу (продукт карчування). К. є також поживою промислових риб і морських ссавців. Іл. с. 489.

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 — угода, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським 14.VIII в замку Крево (тепер на тер. БРСР). Передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину д-ву внаслідок шлюбу польсь. королеви *Ядвіги* і лит. князя *Ягайла*. К. у. сприяла об'єднанню сил двох д-в у боротьбі проти агресії *Тевтонського ордену*. Польсь. феодали намагалися використати К. у. для загарбання укр. і білорус. земель, що були під владою Литви.

КРЕГ (Крейг; Craig) Генрі Едуард Гордон (16.I 1872, Стівенедж, Гартфордшир — 29.VII 1966, Ванс, Франція) — англ. режисер, художник і театральний діяч. Син актриси Е. А. Террі. В 1889—97 — актор театру «Ліцеум» (Лондон). З 1889 працював у різних театрах світу. Був художником і постановником вистав: «Багато галасу даремно» Шекспіра — в Англії, «Росмергсгольм» Ібсена (за участю Е. Дузе) — в Італії, «Гамлет»

І. Ю. Кривковський.

Ю. І. Кривенський.

С. П. Кривенніков.

Д. П. Кривавич. Висока нагорода. Фрагмент. Штучний камінь. 1961. ДМУОМ у Києві.

КРЕДИТ

Шекспіра — в Росії (у МХТ), де здружився з К. Станіславським. У своїх теор. працях виступав проти натуралізму в театрі, міщанської помпезності в оформленні спектаклів. Творчість К. була ідейно пов'язаною з символізмом. У 1935 відвідав СРСР.

Тв.: Укр. перекл. — Про мистецтво театру. К., 1974; Рос. перекл. — Искусство театра. СПб., 1910.

В. М. Кордун.

КРЕДИТ (від лат. credit — він вірить) — найменування правої сторони бухгалтерського рахунку. Запис у К активних рахунків показує зменшення, а в К пасивних рахунків — збільшення даного виду основних чи оборотних коштів.

КРЕДИТ (лат. creditum — позичка, від credo — вірою, довіряю) — екон. відносини, що складаються в процесі передавання вартості одними особами, підприємствами, державами іншим у тимчасове користування на умовах повернення. За користування К. звичайно сплачується процент. Суть, форми і роль К. зумовлюються екон. ладом суспільства. Для докапіталістичних формацій був типовий лихварський К., при якому лихварі надавали позички або дрібним виробникам (селянам і ремісникам), або рабовласникам і феодалам. За капіталізму К. є формою руху позичкового капіталу. Кредитні відносини складаються між грош. (позичковими) і функціонуючими (пром. і торг.) капіталістами, базуються на експлуатації найманої праці. Осн. форми К. за капіталізму — комерційний і банківський. Комерційний К. надають функціонуючі капіталісти один одному шляхом продажу товарів з відстрочкою платежу. Банківський К. надають банки функціонуючим капіталістам у вигляді грош. позичок. Існує також споживчий К., яким користуються різні верстви населення для придбання товарів особистого вжитку. В умовах капіталізму К. впливає на перерозподіл капіталів між різними галузями і на вирівнювання норми прибутку, прискорює концентрацію капіталу і централізацію капіталу, сприяє витісненню дрібних підприємств, забезпечує економію витрат обігу, заміняючи металеві гроші на кредитні засоби обігу (банківські білети, векселі, чеки), розвиває систему безготівкових розрахунків, посилює процес усунювання виробництва і усунювання праці, загострює суперечності капіталізму. За імперіалізму кредитні відносини підпорядковані інтересам монополістичного капіталу, одержанню високих прибутків. Надзвичайно зростає роль К. в мілітаризації капіталістичної економіки, посиленні експлуатації трудящих мас. Він стає знаряддям екон. панування олігархії фінансової. Значного розвитку набув міжнародний кредит, який є формою вивозу капіталу і використовується імперіалістичними державами для проведення політики неоколоніалізму щодо економічно слабозрозумітих країн. В умовах соціалізму К. докорінно змінює свою суть і роль відповідно до

соціалістичних виробничих відносин. Необхідність К. за соціалізму зумовлена наявністю товарно-грошових відносин. Соціалістич. К. є формою планомірного руху позичкового фонду д-ви. Його використовують в інтересах розвитку економіки і підвищення добробуту народу. Позичковий фонд — це сукупність коштів, що їх нагромаджують і використовують для задоволення потреб підприємств, госп. орг-цій і населення на умовах повернення. Його джерелами є власні кошти банків, тимчасово вільні кошти соціалістичних підприємств і орг-цій, держ. бюджету, вклади населення в ощадних касах та банках, вся маса випущених в обіг грошей та ін. Кредитні відносини в соціалістичному г-ві складаються переважно у формі банківського К., який поділяється на короткостроковий кредит і довгостроковий кредит. Особливим видом грош. К. є кредит державний. Грошовий К. застосовується також у відносинах м-в і відомств з підпорядкованими їм підприємствами та між кооп. орг-ціями. К. у товарній формі використовується у відносинах д-ви з когоспами і радгоспами (наслідив та фуражні позички). Споживчий К. в товарній формі надається населенню торговельними орг-ціями через продаж товарів тривалого користування з відстрочкою платежів.

Осн. принципи соціалістич. К.: планово-цільовий характер, надання на певний строк, забезпеченість К. товарно-матеріальними цінностями. За користування К. сплачується процент. К. регулюється на основі кредитних планів, які є частиною загальнодерж. системи планування екон. і соціального розвитку країни. К. в соціалістичному г-ві сприяє прискоренню обороту матеріальних цінностей і коштів, забезпечує своєчасність розрахунків у нар. г-ві; скорочує потреби в готівці, сприяє зменшенню господарського розрахунку, зменшенню витрат виробн. і обігу, підвищенню рентабельності соціалістич. підприємств і орг-цій. К. є одним з найважливіших факторів, який враховують при плануванні грошового обігу; допомагає посиленню оперативного держ. контролю за госп.-фінанс. діяльністю підприємств і орг-цій тощо. Соціалістичний К. є важливим екон. важелем планомірного, пропорційного розвитку нар. г-ва і підвищення ефективності сусп. виробн. Міжнародний соціалістичний К. ґрунтується на принципах добровільності, рівноправності, поважання суверенітету країни, взаємної вигоди і екон. допомоги (див., зокрема, Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк). Літ.: Маркс К. Капітал. т. 3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1—2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 34. Загрожує катастрофа і як з нею боротися. — Чи здержать більшовики державну владу? Денежне обращение и кредит СССР. М., 1976; Денежное обращение и кредит капиталистических стран. М., 1977.

М. Т. Берков.

КРЕДИТ ДЕРЖАВНИЙ — сукупність кредитних відносин, в яких позичальником є держава. За капіталізму К. д. виступає головним чином у вигляді державних позик, казначейських зобов'язань та коштів населення, залучених в кредитні установи, що розміщують їх в держ. цінні папери з метою одержання прибутку та спекулятивних операцій на фондових біржах. Кошти, одержувані бурж. д-вою від позик, використовуються в осн. непродуктивно: на воєнні витрати, утримання адм.-поліцейського апарату, на мілітаризацію економіки. Прямим наслідком розвитку К. д. є зростання держ. боргу. Осн. тягар, пов'язаний з погашенням держ. позик і сплатою процентів, перекаладається на трудящих шляхом підвищення податків. В умовах соціалізму К. д. використовується як один з методів мобілізації (на умовах повернення) тимчасово вільних коштів населення на загальнодержавні потреби. Залучені за допомогою К. д. кошти використовують на розширення соціалістичного виробн. Осн. формою К. д. в СРСР були держ. позики, які розміщували серед населення у вигляді облігацій. Випуск цих позик припинено з 1958. З 1974 здійснюється повне погашення боргу населенню. В СРСР застосовується держ. 3%-на позика, облігації якої вільно і без обмеження строками продають і купують ощадні каси (див. Позики державні).

М. Т. Берков.

КРЕДИТНА ПОЛІТИКА — система грошово-кредитних заходів, що їх здійснюють центр. банки або безпосередньо уряд з метою впливу на різні сторони екон. життя країни. Є складовою частиною загальногосп. політики. Осн. методами і формами К. п. в капіталістичних країнах є зміна облікової ставки центр. банку, купівля і продаж центр. банком деяких видів цінних паперів на фондових біржах, встановлення певних норм обов'язкових грош. резервів, які комерційні банки повинні тримати в центр. емісійних банках країни. Так, в період погіршення екон. кон'юнктури центр. банки для стимулювання споживчого та інвестиційного попиту знижують норми обов'язкових резервів і тим самим розширюють розміри кредитних операцій комерційних банків. І навпаки, в період поживлення кон'юнктури та біржової спекуляції центр. банки з метою запобігання буму підвищують норми обов'язкових резервів, що зберігаються у них, і таким чином зменшують обсяг кредитних операцій комерційних банків. Така К. п. посилює притаманні капіталістичній суперечності, циклічність виробн. та інфляцію. В СРСР К. п. на різних етапах буд-ва соціалізму визначалася з урахуванням завдань розвитку соціалістичного нар. г-ва й змін, що відбувалися в екон. і політ. житті країни. В перехідний період від капіталізму до соціалізму К. п. виходила з завдань всебічного зміцнення держ. і кооп. секторів г-ва і була спрямована на обмеження, а потім повне витіснення приватнокапіталістичного сектора.

Г. Е. Крес.

Красоля.

В роки соціалістичної індустріалізації і колективізації с. г. кредитні ресурси Держбанку СРСР використовувались для створення бази важкої індустрії і прискорення процесу кооперування сел. г-в. В післявоєнний час К. п. спрямовувалась на відбудову й дальший розвиток соціалістичної економіки. На сучас. етапі завданням її є найповніша мобілізація резервів виробн. і підвищення його ефективності. Здійснюється К. п. шляхом встановлення переваг при наданні кредитів тим галузям, об'єднанням, підприємствам і орг-ціям, які забезпечують швидку окупність витратених коштів і задовольняють першочергові потреби нар. г-ва, а також застосування особливого режиму кредитування до підприємств і орг-цій, що не виконують планових показників. Міжнар. К. п. Рад. Союзу за своєю екон. суттю докорінно відрізняється від К. п. імперіалістичних д-в (див. *Міжнародний кредит*).

КРЕДИТНІ РЕФОРМИ — сукупність держ. актив, спрямованих на заміну структури *кредитних систем*, форм *кредиту* й методів кредитування, що діють у тій чи іншій країні. В капіталістичних країнах К. р. проводяться як частина комплексу заходів щодо державно-монополістичного регулювання економіки в інтересах *олігархії фінансової*. Внаслідок цього відбувається дальша концентрація і централізація банківського капіталу, підвищується роль центр. емісійних банків, які перетворюються на важливі інструменти екон. політики. В країнах, що розвиваються, К. р. спрямовані на створення нац. кредитних систем з урахуванням соціально-екон. орієнтації.

В СРСР К. р. було проведено 1930—32. Вона передбачала: скасування комерційн. кредиту і повну заміну його прямим банківським кредитуванням, запровадження принципів строкowości, повнотності, цільового характеру банківського кредиту і його забезпеченості матеріальними цінностями; введення нових раціональних форм *безготівкових розрахунків* через банки; зосередження короткострокового кредитування і платіжного обороту в Держбанку; чітке розмежування функцій між Держбанком і банками довгострокового кредитування і фінансування капітальних вкладень. К. р. мала велике нар.-госп. значення — вона завершила процес створення соціалістичної кредитно-грош. системи, який почався 1917 з націоналізації банків; сприяла підвищенню рівня кредитного планування *грошового обігу*, зміцненню *господарського розрахунку* і платіжної дисципліни. Рад. банківська система за нових умов сприяла швидкому розвитку соціалістичної економіки. Досвід проведення К. р. в СРСР мав важливе міжнар. значення. Його використовували всі соціалістичні країни в період реконструкції своїх банківських систем.

КРЕДИТНІ СИСТЕМИ — сукупність кредитно-розрахункових відносин та кредитних установ, що ді-

ють у рамках даної соціально-економічної формації. Характер К. с. визначається способом виробництва. Розвинута К. с. склалася з встановленням капіталістичного способу виробн. Капіталістична К. с. об'єднує банки та ін. кредитно-фінанс. установи, що здійснюють мобілізацію вільних грош. капіталів і доходів і надають позички з метою одержання прибутків. Розрізняють держ. і приватні кредитні установи. Сучас. К. с. включають: центральні (емісійні) та комерційні банки, спец. кредитно-фінанс. установи (інвестиційні банки, ощадні установи, страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні компанії, установи дрібного кредиту тощо). Важливу роль в мобілізації та перерозподілі грош. капіталів відіграють *фондові біржі*. Капіталістична К. с. підпорядкована інтересам пануючого класу. В епоху імперіалізму К. с. загострює конкуренцію на ринку позичкового капіталу, стає знаряддям панування *фінансового капіталу* і *олігархії фінансової*, сприяє загостренню класових антагонізмів і класової боротьби.

К. с. СРСР в перехідний період від капіталізму до соціалізму допомагала здійснювати соціалістичне перетворення дрібнотоварного селян. г-ва, прискорювати темпи створення матеріально-тех. бази соціалізму. Діючи в перші роки перехідного періоду кредитні установи складались з банків, кредитних кооперативів, т-в взаємного кредиту, ощадних кас, ломбардів. Перехід до буд-ва соціалістич. суспільства і створення його матеріально-тех. бази супроводився організаційною перебудовою К. с. (див. *Кредитні реформи*). Сучас. К. с. побудована на принципі найсуворішого планового розмежування фондів короткострокового кредитування, з одного боку, і фондів довгострокових вкладень — з другого. К. с. СРСР характеризується єдністю, високим рівнем концентрації та монополією д-ви на банківську справу. Вона включає: *Державний банк СРСР*, *Банк для зовнішньої торгівлі СРСР*, *Будбанк СРСР*, держ. ощадні каси. Соціалістична К. с. є важливим інструментом загальнодерж. обліку виробн. і розподілу продуктів, планової мобілізації грош. нагромаджень і тимчасово вільних коштів для продуктивного використання їх, планового регулювання *грошового обігу* країни, сприяє *науково-технічному прогресу* та підвищенню ефективності сусп. виробництва.

КРЕДИТОР (лат. creditor — позичодавець, віритель) — 1) у зобов'язаннях сторона (юридична особа чи громадянин), що має

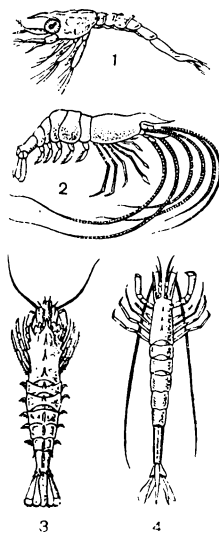
право вимагати від боржника виконання певної дії (сплати боргу, виконання роботи тощо) або утримання від неї. 2) У *бухгалтерському обліку* — термін, вживаний щодо громадянина або юрид. особи, перед якими дана орг-ція має заборгованість, відображену в її балансі.

КРЕЗ (грец. Κροίσος; 595—546 до н. е.) — останній цар *Лідії* 560—546 до н. е. За правління К. вона займала більшу частину Малої Азії. У війні проти перс. царя *Кіра II* військо К. було розгромлено біля Птерії (Каппадокія), а К. потрапив у полон (546 до н. е.). Свого часу К. вважали найбагатшою людиною. Про його скарби склали численні легенди. К. перший почав карбувати золоті монети. Ім'я К. стало синонімом надзвичайно багатих людей.

КРЕЗОЛИ, метилоксибензоли, $\text{CH}_3\text{C}_6\text{H}_4\text{OH}$ — органічні сполуки; речовини з неприємним специфічним запахом. Відомо три ізомери (мал.): орто-К. (густ. 1046,5 кг/м³, $t_{\text{кип}}$ 190,8° С, $t_{\text{пл}}$ 30,8° С), мета-К. (густ. 1034,4 кг/м³, $t_{\text{кип}}$ 202,8° С, $t_{\text{пл}}$ 12,0° С), пара-К. (густ. 1034,7 кг/м³, $t_{\text{кип}}$ 201,8° С, $t_{\text{пл}}$ 34,7° С) (див. *Мета-, орто-, пара-* в хімії). К. — малорозчинні у воді, добре розчиняються в органічних розчинниках. Мають властивості слабких к-т, розчиняються в лугах з утворенням солей-крезолатів. У пром-сті К. одержують з кам.-вуг. і деревної смол, смоли бурого вугілля, синтезують з *точuoloю*. Застосовують у виробн. *барвників*, *вибухових речовин*, мед. препаратів, *запахних речовин* тощо.

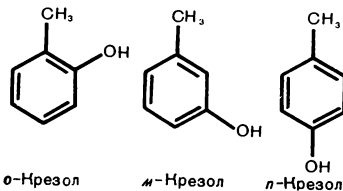
КРЕЙДА — осадочна гірська порода, що на 90—99% складається з кальциту. Утворилася з решток скелетів мікроорганізмів — коклітофорид і *форамініфер* у теплих мор. басейнах крейдового періоду на глиб. 30—500 м і більше. Колір білий. Домішки (глина, пісок тощо) забарвлюють К. в жовтуватий або сіруватий колір. У К. іноді трапляються *конкреції* кременю, піриту й фосфориту. На Україні К. поширена на значній території. Розробляють її в Донбасі, *Дніпровсько-Донецькій западині*, *Придністров'ї* та ін. районах. Використовують у різних галузях нар. г-ва, зокрема в с. г., паперовій, гумовій, парфюмерній пром-сті, у будівництві тощо.

КРЕЙДОВИЙ ПЕРІОД І КРЕЙДОВА СИСТЕМА — третій (останній) період мезозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 137 млн. років тому, після юрського періоду, тривав бл. 70 млн. років, до палеогенового періоду (див. *Геохронологія*). Виділив крейдову систему бельг. геолог Ж. Омаліус д'Аллуа 1822. Її поділяють на два відділи, відділи поділяють на яруси. У нижньому відділі виділяють валанжінський, готерівський, барремський, аптський і альбський, у верхньому — сеноманський, туронський, коньякський, сантонський, кампанський, маастрихтський і датський яруси (див. статті про окремі віки і яруси). У ранньокрейдovu епоху майже всі *платформи* являли собою суходіл. На

Креветки:
1 — Crangon crangon;
2 — Leander modestus;
3 — Sclerocrangon ferox;
4 — Pontophilus norvegicus.

Крезоли.

КРЕЙЗЕР

них нагромаджувалися *континентальні відклади*, а в межах *геосинкліналей* — морські. На початку пізньокрейдової епохи відбулися значні опускання суходолу, які зумовили одну з найбільших в історії Землі *трансгресію* моря. Наприкінці пізньокрейдової епохи у зв'язку з активізацією *тектонічних рухів*, пов'язаних з *альпійською складчастістю*, скоротилися площі, зайняті морем. Ці рухи супроводилися утворенням великих розломів *земної кори* і вулканізмом у геосинкліналях і на деяких платформах (в Африці, Індії тощо), де на значних площах виникли покриви *трапів*. На тер. України вулканогенні породи крейдового віку виявлені в межах рівнинного Криму.

Для флори ранньокрейдової епохи характерні папоротеподібні й голонасінні: *гінкго* (див. *Гінкго*), *хвойні*, *бенетити*, *саговники* та ін.; у 2-й її половині з'явилися перші *покривчастісні*. У пізньокрейдову епоху з'явилися сучасні форми (дуб, бук, береза, верба, виноград та ін.). Серед мор. безхребетних тварин у крейдовому періоді значне місце належало *форамініферам*, головоногим молюскам (*амоніти*, *белеміти*), двостулковим молюскам (*інцерамові*, *устриці* тощо). Великого розвитку набули *червононі молюски*, *губки*, *молочатки*, *корали*, *морські їжаки*, *морські дрілі* та ін. Мор. хребетні крейдового періоду представлені деякими видами *коистих риб*. У пізньокрейдову епоху з'явилися мор. істоти — *мозазаври* (див. *Мозазаври*), які досягали 12 м завдовжки. У фауні наземних хребетних переважали *плазун*, *хижак* (див. *Хижі звірі*), *травоїдні* тощо; з'явилися змії, а також перші представники *плацентних*. У кінці крейдового періоду винесли амоніти, белеміти, інцерамові, мор. і наземні ящірки. Клімат на більшій частині Пів. півкулі в крейдовий період був переважно вологим і теплим (тропічний і субтропічний).

Крейдові відклади поширені на всіх континентах. У межах України вони є повсюди, за винятком найбільше піднятих частин *Українського щита* і *Донбасу*. Ці відклади представлені гол. чин. крейдою, мергелями, вапняками, глинами, пісковиками. Заг. потужність їх бл. 2000 м. На Україні з відкладами крейдової системи пов'язані родовища нафти й газу, крейди, трепелу, фосфоритів, бокситів, кілу та ін. корисних копалин.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, т. 2. М.—Л., 1948; Атлас палеогеографических карт Украинской и Молдавской РСР. К., 1960; Стратиграфия УРСР, т. 8. К., 1971.

О. К. Каттаренко-Чорноусова.

КРЕЙЗЕР Яків Григорович (22.X (4.XI) 1905, Воронеж — 29.XI 1969, Москва) — рад. військ. діяч, генерал армії (1962), Герой Рад. Союзу (1941). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1921. Під час Великої Вітчизн. війни — командир д-зії, команд. 51-ю армією, яка брала участь у боях на Пд., Сталінградському, 4-му Укр. і 2-му Прибалт. фронтах. У 1949 закінчив Вищі академічні курси

при Академії Генштабу. Служив на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. **КРЕЙМЕР** (Крамер; Krammer) Стенлі (н. 29.IX 1913, Нью-Йорк) — амер. кінорежисер, продюсер. Закінчив Нью-Йоркський ун-т. З 1933 почав працювати в кіно (*Голлівуд*). У 1947 організував власну «незалежну» фірму, де випускав фільми з критикою амер. суспільства («Чемпіон», 1949). Поставив фільми: «Ті, що не схиляли голови» (1958, в рад. прокаті — «Скуті одним ланцюгом»), «На останньому березі» (1959), «Процес у Нюрнберзі» (1962), «Цей шалений, шалений, шалений світ» (1963), «Корабель дурнів» (1963), «Благослови дітей і звірів» (1971), «Оклахома, якою вона є» (1973). Творчість К. спрямована проти жорстокості й насильства в бурж. суспільстві. Більшість фільмів нагороджено на міжнар. кінофестивалях. Літ.: Неделин В. А. Стенлі Креймер. М., 1970.

КРЕЙН Марко Григорович (н. 21.III (3.IV) 1907, Київ) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1929) аспірантуру при Одеському ін-ті нар. освіти. З 1933 працював у різних вузах Одеси (до 1941 і з 1944) та Куйбишева (1941—44); одночасно — в Н.-д. ін-ті математики при Харків. ун-ті (1934—40) та Ін-ті математики АН УРСР (1940—41 та 1944—51). У 1954—74 — в Одеському інженерно-будівельному ін-ті. З 1978 — ст. наук. співробітник-консультант Фіз.-хім. ін-ту АН УРСР. Осн. праці стосуються теорії осциляційних матриць, ядер і диференціальних операторів, прямих і обернених задач спектральної теорії диференціальних операторів і квантової теорії розсіяння, теорії екстраполяції випадкових процесів, теорії стійкості і параметричного резонансу, інтегральних рівнянь тощо. Створив на Україні одну з перших в СРСР школу *функціонального аналізу*. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР (1978).

КРЕЙН (Crane) Стівен (1.XI 1871, Нью-Арк, шт. Нью-Джерсі — 5.VI 1900, Баденвайлер, Німеччина) — амер. письменник. У першій повісті «Метті, дівчина з вулиці» (1893) зобразив життя трущоб капіталістичного міста. В повісті «Червоний знак долесті» (1895) реалістично змалював психологію солдата на війні. Новели про дітей («Смерть і дитина», 1898, та ін.), про громадянську війну в США 1861—65 та іспано-амер. війну (зб. «Безпалубне судно», 1898, тощо). У творчості К. реалістичні тенденції поєднуються з елементами натуралізму та імпресіонізму. Тв.: Рос. перекл. — Алий знак долесті. — Рассказы. М.—Л., 1962. Літ.: Васильєвская О. В. Творчество Стівена Крейна. М., 1967.

Д. С. Яхонтова. **КРЕЙСБЕРГ** Ісаак Миронович (7 (19).III 1898, Київ — 16.I 1919, Полтава) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1914. Н. в сім'ї ремісника. З 1912 брав участь у революц. русі в Мінську, Двінсь-

ку, з 1914 — в Києві. Після Лютневої революції 1917 — один з керівників Київ. більшовицької орг-ції, секретар Київ. к-ту РСДРП(б), член виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. Один з керівників *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, *Київського січневого збройного повстання 1918*. В січні — лютому 1918 працював у Народному Секретаріаті. На *Таганрозькій нараді більшовиків України* обраний членом Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. В 1918 — на підпільній роботі в Одесі, член президії Харків. Ради робітничих депутатів, один з керівників Катеринославського збройного повстання в грудні 1918. На I і II з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. Розстріляний петлюрівцями.

КРЕЙСЕР (голл. kruiser, від kruisen — плавати морем) — бойовий надводний броньований корабель, призначений для дій на морських комунікаціях протиніка, ведення бою у складі з'єднань, захисту своїх морських сполучень, забезпечення висадки морських десантів, ставлення мінних загороджень. Як клас бойових броньованих кораблів К. вперше збудований в Росії. Поділяються на важкі (водотоннажність 10—30 тис. т, швидкість 70 км за годину) та легкі (водотоннажність 6—10 тис. т, швидкість 78 км за годину). Сучас. К. мають ракетне озброєння. На більшості К. є 1—2 літаки або вертольоти. Дальність плавання атомних К. необмежена, паросилових — до 17 тис. км.

КРЕЙСЛЕР (Крайслер; Kreisler) Фріц (2.II 1875, Відень — 29.I 1962, Нью-Йорк) — австр. скрипаль і композитор. Закінчив Віденську (1885) та Паризьку (1887) консерваторії. Почав виступати в 7-річному віці у Відні. Гастролював у багатьох країнах, у т. ч. не раз у Росії (з 1893 по 1913, зокрема в Києві — 1911, 1913). З 1939 жив у США. К. — один з найвидатніших віртуозів, майстер муз. мініатюри. Серед творів — «Віденський каприз», «Прекрасний розмарин», вальси «Радість кохання», «Муки кохання»; серія п'єс для скрипки і фп. «Класичні рукописи» (1905); оперети «Квіта яблуні» (1920), «Зізі» (1932); струнний квартет; транскрипції, редакції, каденції до концертів Л. Бетховена, Й. Брамса та ін.

КРЕЙЦВАЛЬД Фрідріх Рейнгольд (14 (26).XII 1803, Йєспер, тепер Ракверський р-н Ест. РСР — 13 (25).VIII 1882, Тарту) — ест. письменник, просвітител, фольклорист. Зачинатель ест. нац. л-ри. Друкуватися почав 1837. Зібрав і опрацював нар. епос «Калевіпоег», записав і видав «Стародавні естонські народні казки» (1866). Сатиричні повісті і оповідання: «Рейнеке-Лис» (1850), «Простаки» (1857), «Вітрологи» (1858), зб. поезій та перекладів «Пісні вируського співця» (1865), поема «Війна» (1854). Автор наук.-популярних праць з географії, історії, землеробства і медицини. Деякі поезії К. укр. мовою переклав П. Грабовський. В м. Вирі створено меморіальний музей письменника.

Ф. Крейслер.

Ф. Р. Крейцвальд.

Крейсер.
1. Черноморфлотський крейсер «Кіров».
2. Радянський гвардійський ракетний крейсер «Варяг».

КРЕЙЦЕР (Kreutzer) Родольф (16.XI 1766, Версаль — 6.I 1831, Женева) — франц. скрипаль, композитор, диригент, педагог. Один з основоположників франц. скрипкової школи 19 ст. З 1795 — професор Паризької консерваторії. Автор зб. «40 етюдів, або капризів» для скрипки; скрипкової школи (спільно з П. Бабо та П. Роде, видано 1802), а також скрипкових концертів, опер, балетів, інструм. ансамблів. Л. Бетховен присвятив К. сонату для скрипки і фортепіано, опус 47 (т. з. «Крейцера соната»).

КРЕКІНГ (англ. cracking — розщеплення) — процес деструктивної переробки нафти або її фракцій з метою одержання гол. чин. моторного палива, а також хім. сировини для виробн. пластичних мас, волокон, розчинників тощо. При К. крім розпаду молекул важких вуглеводнів відбуваються і процеси синтезу та перебудови молекул (див. *Ізомеризація*). Розрізняють термічний К., який здійснюється під дією високої т-ри; каталітичний К. — при одночасній дії високої т-ри і каталізаторів; К. з водяною парою, під тиском водню (гідро-крекінг); К. при наявності кисню тощо. К. залежить також від умов проведення процесу (т-ри, тиску), призначення, виду сировини й технологічного оформлення. Зокрема, термічний К. буває: а) під високим тиском, або рідиннофазний (тиск 40—60 ат, т-ра 470—540° С), б) термічний низького тиску, або паровий (3 ат, 510—530° С), в) високотемпературний при низькому тиску, або піроліз (1 ат, 650—750° С). Залежно від умов процесу К. утворюється різна суміш продуктів, що складається з газу, парів бензину та важких фракцій (лігроїнових, газових, газойлевих, солярних і залишків). Сучасні методи К. дають змогу одержувати багато хім. продуктів (*етилен, ацетилен, бензол, ксилол, нафталін* та ін.), а також збільшити вихід бензину понад 70% від маси переробленої сировини.

Лит.: Пархоменко В. Е. Технологія переробки нафти і газу. М., 1959; Технологія переробки нафти і газу, ч. 2. Смилович Е. В. Деструктивна переробка нафти і газу. М., 1968.

КРЕМАТОРІЙ (лат. crematorium, від сesto — спалюю) — спеціальне обладнання приміщення, де спалюють померлих. У К. розміщуються крематорії, печі, траурний зал для поховальних обрядів та ін. приміщення. Біля К., звичайно, резервуар площу для поховання урн, будують *колумбарії*. **КРЕМАЦІЯ** (лат. crematio — спалювання) — спалювання трупів. Застосовувалась багатьма стародавніми народами (греками, римлянами, слов'янами та ін.). З серед. 19 ст. проводиться в спеціально споруджених печах (спалювання трупа відбувається в струмені розжареного повітря) при *крематоріях*. Урну з прахом зберігають в *колумбаріях* або ховають в землі. Має значну перевагу над *захороненням померлих у землі* (особливо К. померлих від інфекційних хвороб).

КРЕМГЕС — колишня (до 1969) назва м. *Світловодська*.

КРЕМЕНА (Petasites) — під багаторічних трав родини *складноцвітних*. Рослини з повзучим кореневищем. Стеблові листки лусковидні. Квітки зібрані в кошики. Плід — сім'янка. 5—6 видів, пошир. у Пн. півкулі — в помірних зонах і до субарктики на піщаних берегах річок і озер. В СРСР, у т. ч. й УРСР, — 3 види. Найбільше значення має К. гібридна (*P. hybridus*) — лікарська рослина, росте на вологих місцях, на берегах річок Полісся і Лісостепу, в Карпатах і в гірському Криму.

КРЕМЕНЕЦЬ — місто Терноп. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Вперше згадується в *Іпатієвському літописі* під 1226. В 1438 К. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором* 1921 К. відійшов до Польщі. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В К. — цукр., маслосиробний, хлібний, соко-винний, тютюново-ферментаційний, буд. матеріалів з-ди; ватна, ватину, госп. товарів і меблева ф-ки; хлібопродуктів та побутового обслуговування комбінати, міжколл. буд. орг-ція. Лісотехнікум, мед., пед. і профес. тех. уч-ща, 9 заг.-осв., музична та автомоб. школи; 6 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; дитячий санаторій. Будинки культури, 4 клуби, 4 кінотеатри, 4 6-ки, краєзнавчий музей. Архит. пам'ятки: замок (13—16 ст.), Богоявленський монастир (17 ст.), ансамбль *Кременецького ліцею* (тепер пед. уч-ще, 1731—43) з костіолом (1743), Миколаївський собор з келіями (16—17 ст.), ін. культові споруди (16—18 ст.), житл. будинки (17—18 ст.). Будинки-музеї і пам'ятники польс. поету Ю. Словацькому, який народився тут. У К. також народилися укр. рад. композитор М. І. Вериківський, рос. і укр. фольклорист М. І. Коробка, рос. географ і геолог О. Л. Чекаловський. У 1846 К. відвідав Т. Г. Шевченко.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ Михайло Пилипович (1823, Херсонщина — бл. 1905, Петербург) — укр. та рос. скрипаль і хормейстер. З 1835 — півний Придворної співацької капели, де вчився також гри на скрипці в Ф. Бема. В 1845—77 — соліст оркестру (перша скрипка) італ. опери в Петербурзі. Викладав, зокрема, гру на скрипці в придворній капелі (з 1858).

І. М. Лисенко.
КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ, Волинський ліцей — загальноосвітній навч. заклад. Заснували його 1803—05 Г. Коллонтай і Т. Чацький. В 1805 існував як Вища Волинська гімназія. В 1819 перейменованій на К. л. Засновники вбачали в ньому не тільки освіт. центр краю, а й осередок ополчення місц. населення. Існував на кошті приватних пожертвувань. Ліцей мав велику 6-ку, бот. сад, обсерваторію. Тут викладали відомі природодослідники В. Г. Бессер, А. Л. Анджейовський. В 1831 К. л. було закрито, оскільки більшість учнів приєдналися до польс. повстання проти царизму. Матеріальну базу його частково використано при відкритті 1834 Київ. ун-ту. В 1921 уряд Польщі відновив діяльність К. л. У 1940 Рад. влада на базі К. л. створила учительський ін-т, реорганізований 1952 в пед. ін-т; 1969 його переведено до Тернополя. В будинку ліцею з 1970 — педагогічне училище. Іл. див. до ст. *Кременець*.

Б. Н. Мітюров.
КРЕМЕНЕЦЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 77,2 тис. чол. (1979). У районі—64 нас. пункти, підпорядковані 2 міським та 26 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Кременець*. На тер. району *Кременецькі гори*. Корисні копалини: вугілля, торф, вапняки, мергель, крейда, фосфорити, гіпс, глини. Річки — *Іква* та верхів'я *Горині* (обидві бас. Дніпра). Переважають чорноземні ґрунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, бук) займають 11,5 тис. га. Найбільші підприємства: кременецькі цукр., соко-винний і тютюново-ферментаційний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кременець) та 6 будинків побуту. Осн. напрям розвитку землеробства — вирощування зернових, цукр. буряків, картоплі, тютюну, овочів; тваринництва — виробн. свинини і яловичини. Розвинуте садівництво. Площа с.-г. угідь 1979 становила 57,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,2 тис. га. У К. р.— 21 колгосп, радгосп, 2 міжгосп. підприємства по виробн. свинини та яловичини, міжгосп. птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Кременець. Автошляхів — 343 км, у т. ч. з твердим покриттям — 128 км. У районі — лісотехнікум, мед., пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 53 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи, 57 лікувальних закладів, у т. ч. 6 лікарень, дит. санаторій, 62 клубні установи, 5 кінотеатрів, 61 кіноустановка, 62 6-ки, 2 музеї (краєзнавчий у Кременці та атеїзму в Почаєві). Архит. пам'ятка — *Почаївська*

Р. Крейцер.

Кременець. Кременецький ліцей. 1731—43.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД

лавра (1846 змалювана Т. Г. Шевченком за дорученням Київської археографічної комісії). У К. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1939).

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД імені 50-річчя СРСР — підприємство цукрової пром-сті. Розташований в м. Кременці Терноп. обл. Буд-во з-ду почато 1962; введено в дію 1965. Проектна потужність підприємства — 50 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Продукція: цукор-пісок, сировий та сушений жом, патока (меяса). В 1978 на з-ді вироблено 68,2 тис. т цукру-піску (1965 — 6,6 тис. т, 1970 — 56,7 тис. т). Механізовано найбільш трудомісткі виробничі процеси; автоматизовано осн. технологічні процеси.

Г. І. Гамарник.

КРЕМЕНЕЦЬКІ ГОРИ — плосковершинні пасма, плато і останці пн. краю Подільської височини, в межах Терноп. обл. УРСР, поблизу м. Кременця. Протягаються на 20 км між долинами річок Ікви (бас. Стиру) та Вілії (бас. Горині). Абсолютні висоти 350—400 м (найбільша 408 м), відносні — 150—200 м. К. г. глибоко розчленовані долинами річок, балками та ярами. Крутим уступом обриваються на Пн. до *Малого Полісся*. Складаються з крейди, глини, піску та вапняків. Належать до типу денудативних гір (див. *Денудація*). К. г. частково вкриті дубово-грабовими, буковими і сосновими лісами, на окремих ділянках — степова рослинність. Відзначаються мальовничими краєвидами. Район розвинутого сільського господарства.

М. Д. Орел.

КРЕМЕНЧУК — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, райцентр. Більша частина міста розташована на лівому березі Дніпра, менша (кол. Крюків) — на правому. Залізнич. вузол. *Кременчуцький річковий порт*. 209 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. Місто засновано 1571. Населення К. брало участь у сел.-козач. повстаннях кін 16—1-ї пол. 17 ст., у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1661—63 — центр *Кременчуцького полку*. В 1765—83 — адм. центр *Новоросійської губернії*. В 1884 в К. створено революц. гурток, який підтримував зв'язок з групою Д. *Благові* в Петербурзі. В 1901 створено с.-д. орг-цію іскрівського напрямку, в грудні 1905 виникла Рада робітн. депутатів. Під час 1-ї світ. війни відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*. У вересні 1917 створено *Кременчуцьку організацію РСДРП(б)*. Рад. владу встановлено 9 (22).І 1918. Під час *денікінізми* в місті діяв підпільний парт. к-т, виходила газета «Дело революции». У роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (9.IX 1941—29.IX 1943) в місті діяли підпільні антифашист. групи, партизан. загін. Містам-побратимам К. є Свіштов (НРБ) і Колобжець (ПНР). К. — один з великих пром. центрів України. Розвинуті маш.-буд. і металлобробна, гірничорудна і нафтохім. пром-сть. Найбільші підприємства: *Кременчуцький авто-*

мобільний завод імені 50-річчя Радянської України, Крюківський вагонобудівний завод, шляхових машин і колісний завод, Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, Кременчуцький нафтопереробний завод, Кременчуцький завод технічного вуглецю, сталеливарний з-д. Значне місце в пром. комплексі К. посідає виробн. буд. матеріалів (домобуд. комбінат, з-ди залізобетонних шпал і силкатний). Розвинуті також харч.

Пам'ятник жертвам фашизму. Скульптор М. Ф. Овсянкіна, архітектор В. А. Касьян і Е. Ю. Черкасов. 1973.

та легка (шкіряно-шорний комбінат; худож. виробн. трикотажна, взут., швейна ф-ки) пром-сть. Меблева ф-ка, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Поблизу К., на Дніпрі — *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В К. — Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т вагонобудування; філіал Харків. політех. ін-ту. Технікуми: залізнич. транспорту, маш.-буд., вечірній автомех.; льотне цивільної авіації, мед., пед. та 9 профес.-тех. уч-щ; 34 заг.-осв., 3 муз., художня та спортивна школи; 10 лікарень. Палац культури, 17 будинків культури і клубів, 5 кінотеатрів, 120 б-к. Музеї: істор.-краєзнавчий, пед.-меморіальний А. С. *Макаренка*.

Пам'ятка архітектури класицизму — кол. будинок богаділіні (19 ст.; арх. А. Карташевський). Серед споруд рад. часу — робітничий клуб ім. І. Ф. Котлова (1925—26, арх. Ф. Мазуленко), Палац культури з-ду дорожніх машин (1970, панно на фасадах, вітражі в інтер'єрах — художник В. Задорожний), Палац культури ім. Г. І. Петровського (1972, художнє оформлення В. Задорожного, А. Сидоренка, А. Котляра). Пам'ятники: В. І. Леніну (1971, скульптор Е. Куцєвич), жертвам фашизму (1973, скульптор М. Ф. Овсянкіна, арх. В. Касьян, Е. Черкасов). В К. народилися укр. філолог О. О. *Котляревський*,

Кременецькі гори.

рад. письменник Е. Г. *Казакевич*, композитор І. А. *Віленський*, скульптор Я. С. *Ражба*, працювали педагог А. С. *Макаренко*, український радянський письменник А. В. *Голово*. В місті бували О. С. *Пушкін* (1820, 1824), Т. Г. *Шевченко*.

Лит.: Євселевський Л. І., Пустовіт П. М. *Кременчук*. Х., 1971.

КРЕМЕНЧУЦЬКА ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — одна з потужних гідроелектростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована за 14 км від м. Кременчука Полтав. обл. Буд-во почато 1954. Перші гідроагрегати введено в дію 1959; повністю ГЕС стала до ладу 1960. Заг. потужність станції — 625 тис. кВт, середньорічне виробл. електроенергії — 1,5 млрд. кВт·год. До складу осн. споруд гідровузла входять: будинок ГЕС з 12 агрегатами, судноплавний однокамерний шлюз, водозливна бетонна гребля, земляні напірні греблі. Заг. довжина всіх споруд по напірному фронту — 12,6 км. В результаті спорудження ГЕС утворилося *Кременчуцьке водосховище*. *Кременчуцька ГЕС* — перша в СРСР станція без машинного залу; генератори встановлено під спеціальними металевими ковпаками. Керування й регулювання технологічних процесів повністю автоматизовано.

М. Д. Євселевський.

КРЕМЕНЧУЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б). Створена в жовтні 1917. Перші с.-д. гуртки в Кременчуку виникли на поч. 20 ст. В 1901 оформився Кременчуцький к-т РСДРП, який об'єднував 150 чол. Мав нелегальну друкарню. Під впливом к-ту 1901—04 відбулися страйки в Крюківських вагонних майстернях, на лісозаводах, тютоново махоркових ф-ках. На поч. 1904 орг-ція об'єднувала бл. 400 чол. К-т РСДРП в лютому 1905 провів заг. страйк за участю понад 3000 робітників. При к-ті було створено військ. групу. В період реакції к-т проводив нелегальну роботу. В ньому активно працювали в різний час І. С. *Гасевський*, І. Ф. *Котлов*, П. І. *Водяницький*, О. К. *Сербиченко*, П. І. *Свиштун*, І. С. *Логвинов*, П. І. *Списицев*. Тривалий час до Кременчуцької с.-д. орг-ції входили більшовики і меншовики. Представник Кременчука більшовик І. С. *Гасевський* був делегатом VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). 21.IX (4.X) на загальноміських зборах більшовиків обрано міський к-т РСДРП(б). В грудні 1917 орг-ція налічувала 900 членів партії. Трох представників К. о. було обрано до *Головного комітету соціал-демократії України*.

Л. І. Євселевський.

КРЕМЕНЧУЦЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — у середній течії Дніпра, на території Полтав. Черкас. і Кіровогр. областей УРСР. Утворилося 1959 — після спорудження *Кременчуцької ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Довж. 149 км, шир. до 28 км. Пл. 2250 км² (найбільше серед водосховищ Дніпровського каскаду). Глиб. до 20 м (пересічна — 6 м). Об'єм 13,5 км³. Забезпечує потреби водопостачання, річ-

кового транспорту, електроенергетики, рибного господарства тощо. На водосховищі створено Сулинське рибоводне господарство площею 4300 га. Осн. порти — Черкаси. Світловодськ.

О. О. Русанов.

КРЕМЕНЧУЦЬКЕ СОЛДАТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1916 — збройний антимілітаристський виступ солдатів запального полку в Кременчуці 25—27.X (7—9.XI). Мав стихійний характер. Учасники К. с. п. вимагали не посилати їх на фронт, припинити війну, а також поліпшити харчування та забезпечити обмундируванням. В результаті збройної сутички, що відбулась у центрі міста між повстанцями й урядовими військами, 2 солдатів було вбито, 5 — тяжко поранено. Після придушення повстання 23 його учасників було віддано до військ.-польового суду, з них 12 засуджено до розстрілу. К. с. п. свідчило про посилення антивоєнних настроїв і революц. активності солдатських мас.

П. Т. Шербино.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНИЙ ЗАВОД імені 50-річчя Радянської України — підприємство автомоб. пром.-сті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Створений 1958 на базі комбайнового з-ду. В зв'язку з пере-

Головний конвеєр по складанню автомобілів.

веденням з-ду на випуск автомобілів було проведено його докорінну реконструкцію, збудовано нові корпуси й цехи. З-д випускає автомобілі типу КраЗ таких модифікацій (1979): КраЗ-256Б (12-тонний самоскид), КраЗ-257 (12-тонний вантажний автомобіль заг. призначення), КраЗ-255Б (7,5-тонний автомобіль високої прохідності), КраЗ-255Л (23-тонний лісовоз), КраЗ-255В і КраЗ-258 (сідельні тягачі, спроможні буксувати 30-тонні причепа). Підприємство випускає також запасні частини, спец. та нестандартне устаткування, всі види технологічного оснащення та ін. виробн. Виробн. потоково-масове з високим рівнем механізації і автоматизації. З 1976 К. а. з. — гол. підприємство Кременчуцького об'єднання по виробн. великовантажних автомобілів «АвтоКраЗ», до складу якого входять ще 5 спеціалізованих з-дів. К. а. з. нагороджено орденм Леніна (1971).

О. І. Горішнюк.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЗАВОД ТЕХНІЧНОГО ВУГЛЕЦЮ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство нафтохім. пром.-сті. Розта-

шований в м. Кременчуці Полтав. обл. Буд-во почато 1963, введено в дію 1965. Другу чергу з-ду споруджено протягом 1970—71. Осн. продукція — тех. вуглець, який використовується в шинній, гумовій, кабельній, лакофарбовій, поліграфічній та ін. галузях пром.-сті. Всі види тех. вуглецю на з-ді виготовляються в гранульованому вигляді. З-д випускає також товари нар. споживання — вироби з гуми. К. з. т. в. — висококомбіноване підприємство з широким застосуванням контрольно-вимірювальних приладів і засобів автоматизації.

М. І. Перетатко.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЗАЛІЗО-РУДНИЙ РАЙОН — один з найбільших залізрудних районів України. Розташований на Лівобережжі Дніпра, в межах Полтав. обл. Площа 5 тис. км². Пром. запаси заліз. руд становлять майже 4,5 млрд. т (1979). У структурному відношенні К. з. р. пов'язаний з пн.-сх. схилом Українського щита і є продовженням Криворізького залізрудного басейну. В геол. будові К. з. р. беруть участь кристалічні й метаморфічні породи докембрію (амфіболіти, кристалічні сланці, залізисті кварцити, гранітоїди тощо), перекриті осадочними піщано-глинистими відкладами палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку заг. потужністю до 600—800 м. Поклади заліз. руд пов'язані з докембрійськими метаморфічними породами синклінальних структур (див. Синкліналь).

У межах цього району виявлено магнітні аномалії, з яких складаються рудні поля. Осн. аномалії: Кременчуцька, Омелінсько-Ламанська, Кобеляцька і Толоко-Подянська. Найбагатше рудне поле належить Кременчуцькій магнітній аномалії. Заліз. руди — в породах т. з. криворізької серії протерозою (див. Протерозойська ера і група), потужність яких понад 2000 м. За мінеральним складом заліз. руди К. з. р. поділяють на магнетитові та окислені — мартитові й гідромартитові. Вміст заліза в магнетитових рудах 20—38%, в окислених рудах — до 58%.

Магнетитові руди добре збагачуються (див. Збагачування корисних копалин). Гідрогеол. умови району складні: в товщі надрудних відкладів є кілька водоносних горизонтів. Магнітні аномалії в межах К. з. р. відкрито 1924—28. Добувають заліз. руди з 1970. Розробляють відкритим способом Горішньоплавнинське і Лавриківське родовища. Заліз. руди К. з. р. збагачуються і переробляються на Дніпровському гірничо-збагачувальному комбінаті.

Лит.: Бордунов И. Н. Геология Кременчугского железорудного района. К., 1964; Доброхотов М. Н. Геология и железорудные месторождения Кременчугского района. М., 1964.

П. П. Шрамко.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ НАФТО-ПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД — підприємство нафтопереробної пром.-сті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Буд-во почато 1961. Протягом 1961—69 споруджено ряд пром. об'єктів з-ду для переробки нафти. Буд-во з-ду триває (1980). Осн. продукція: високоякісні автомобільні бензини, дизельне паливо, мазут, нафтобітуми шляхових та будівельних марок, зріджені гази побутового призначення і для нафтохімії, ароматичні вуглеводи та ін. Осн. виробничі процеси автоматизовано і механізовано. На з-ді вперше в СРСР впроваджено систему очищення пром. стоків без скидання їх у природні басейни.

А. Г. Безжоравний.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПОЛК — тимчасова адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні, що існувала протягом 1661—63. Полковим центром К. п. було м. Кременчук.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Полтав. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 54,1 тис. чол. (1979). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих 14 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Кременчук. К. р. розташований у межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: залізна руда (Кременчуцький залізрудний район), граніт, глина, пісок. Річки — Дніпро та Псел. На Зх. район омиває Кременчуцьке водосховище; в районі — частини Дніпродзержинського водосховища.

Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, тополя, вільха) займають 12,3 тис. га. Осн. пром. і культ. центр — місто обл. підпорядкування Кременчук. Найбільше підприємство у районі — Чикалівський спец. кар'єр. Спеціалізація с. г. — землеробство овочово-зернового і тваринництва мол.-м'ясного напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 69,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, зернобобові, овочеві. У К. р. — 9 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 9 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Потоки, Бурти, Недогарки. Автошляхів — 182 км, у т. ч. з твердим покриттям — 119 км. У районі — 33 заг.-осв. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 14 будинків культури, 23 клуби.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ
РІЧКОВИЙ ПОРТ

44 кіноустановки, 39 6-к. У с. Кривушах К. р. народилася український радянський педагог Н. Ю. Войтенко. У К. р. видається газ. «Перемога» (з 1940).

В. М. Шумовський.
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ РІЧКОВИЙ ПОРТ. Підпорядкований Гол. управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Розташований на Дніпрі, в м. Кременчуці Полтав. обл. Засн. 1823 як пристань, що використовувалася для перевезень пасажирів і с.-г. продуктів. За роки Рад. влади порт докорінно реконструйовано й розширено, він перетворився на сучас. висококомуніковане підприємство, оснащене високопродуктивною перевантажувальною технікою. К. р. п. підпорядковані 4 пристані на Дніпрі та 3 на річках Сіверському Дінці, Сулі, Ворсклі, річкові вокзали — в Кременчуці, Світловодську, Комсомольську. В порту переробляються нар.-госп. вантажі — будівельні, с.-г., легкої, харч. пром-сті тощо. Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1978 становив 99,9%. Перевезення пасажирів здійснюється сучас. комфортабельними теплоходами.

Г. Д. Пасічник.
КРЕМЕР (Cremmer) Фріц (н. 22.X. 1906, Арнсберг, Вестфалія) — нім. скульптор і графік (НДР), дійсний член Німецької АМ (з 1950), почесний член АМ СРСР (з 1967). З 1929 член Компартії Німеччини (з 1953—чл. СЕПН). В 1929—34 навчався у Вищій школі образотворчого та прикладного мист. у Берліні. Реалістичне мист. К. пов'язане з протестарським й антифашист. рухом. Твори: «Скорботні жінки (Гестапо)» (1936), «Голова вмираючого солдата» (автопортрет, 1935—37); пам'ятники: жертвам фашизму — на центр. кладовищі у Вільні (1947—48), в Бухенвальді (1952—58), Равенсбрюку (1959—61), Маутгаузені (1964—65, Австрія), борцям Інтернац. бригад Іспанії в Берліні (1967—68). К. — автор численних портретів і жанрових композицій, графічних серій. Л. див. також до ст. Бухенвальд, т. 2.

Лит.: Полякова Н. Фріц Кремер. М., 1972.
КРЕМІННА — місто Ворошиловград. обл. УРСР, райцентр, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Засн. бл. 1680. У 80—90-х рр. 19 ст. К. перетворилася на робітн. с-ще. В 1905—07 у К. відбулися робітн.

страйки. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 К. — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (10.VII 1942—31.I 1943) в районі діяв партизанський загін, який влився згодом у партизанське з'єднання. У К. — кам.-вуг. шахта «Кремінна»; з-ди: буд. матеріалів і госп. товарів, меблевий комбінат, ф-ка баянів, лісгоспзгп, звірогосподарство, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. та профес.-тех. уч-ща; лікарня. Будинки відпочинку. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 6-ка, краєзнавчий музей.

КРЕМІНСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Ворошиловград. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,6 тис. км². Нас. 61 тис. чол. (1979). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській, селищній та 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кремінна*. Поверхня рівнинна. Поклади — кам. вугілля, є також глини, крейда. Річки — *Сіверський Донець* (на пд. межі району) з прит. *Жеребець, Красна та Борова*. Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Значні лісові ма-

сиви (43,8 тис. га). Підприємства вуг., маш.-буд., харч. та легкої пром-сті. Найбільші з них: кремінські кам.-вуг. шахта «Кремінна», з-д госп. товарів, меблевий комбінат, ф-ка баянів, Красноріченський верстатобуд. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Кремінна). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь), овочів, соняшнику і виробн. м'яса, молока та яєць. Площа с.-г. угідь 1979 становила 99 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,2 тис. га. У К. р. — 16 колгоспів, 4 радгоспів, звірогосподарство, райлісгосптехнік з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кремінна, Кабань. Автошляхів — 370 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км.

У районі — 32 заг.-освітні, музична і спортивна школи, мед., профес.-тех. уч-ща, 37 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; будинок відпочинку «Кремінне». 9 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 28 кіноустановок, 32 6-ки, краєзнавчий музей (Кремінна). У К. р. видається газ. «Ленінський пралор» (з 1943).

А. І. Водольська.
КРЕМІНЬ — мінеральне утворення, яке складається з кристалічного й аморфного кварцу, халцедону або опалу. За хім. складом переважно SiO₂. Твердість 7. Колір жовтий, бурий або чорний. К. дуже поширений у земній корі у вигляді конкрецій, що залягають серед осадочних відкладів, гол. чин. крейди та вапняків. На Україні родовища К. є на Волині, Поділлі й Донбасі. Використовують для виготовлення фаянсу, емалей, глазури тощо.

КРЕМЛІВСЬКИЙ ПАЛАЦ З'ІЗДІВ — громадська будівля на території Кремля Московського.

Кремлівський Палац з'їздів.

Побудований 1959—61 за проектом групи архітекторів під керівництвом М. Посохіна (Ленінська премія, 1962). Відкритий 17. X 1961. Палац являє собою прямокутну споруду 120 × 70 м. Зал — на 6 тис. місць. Переклад виступів здійснюється 30 мовами світу через 7 тис. репродукторів. Мозаичний фриз гол. фойє та мозаїчні емблеми — роботи художника О. Дейнеки.

В К. П. з. відбулися засідання XXII — XXV з'їздів КПРС, 15—17-го з'їздів ВЛКСМ, 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників, Всесвітнього конгресу миролюбних сил, 5-го Всесвітнього конгресу профспілок, Всесвітнього конгресу жінок, 13—16-го з'їздів профспілок СРСР, Всесвітнього форуму молоді; тут також відбуваються урочисті заходи, театральні-концертні вистави, міжнародні кінофестивалі.

Лит.: Посохин М., Мидованц А., Пекарева Н. Кремлівський дворец съездов. М., 1974.

КРЕМЛЬ, кремник — центральна укріплена мурами й баштами частина феод. міста на Русі. Вперше згадується в літопису під 1331 («кремник»). До 15 ст. К. наз. *дининцем*, до 16—17 ст. — «град», «город». Стіни К. спочатку були дерев'яно-земляні, а з 11 ст. — кам'яні або цегляні. Мури часто оточували ровом з водою. В К. звичайно розміщувалися: палац князя, храми, будинки бояр і церк. знаті. Найвідоміші — *Кремль Московський*, К. у Пскові (13 ст.), Новгороді (з 1444), Нижньому Новгороді (тепер Горький, 16 ст.), Казані (16—19 ст.).

Кремль Ростова (Ярославського). Вид з заходу. 1670—80.

Ф. Кремер. Молода любов. Бронза. 1961. Дрезденська картинна галерея (філіал у Північч).

Кремль Московський. Успенський собор. Архітектор А. Фьодоров. 1475—79.

КРЕМЛЬ МОСКОВСЬКИЙ — стародавня частина Москви, головний громадсько-політ. та історико-художній комплекс столиці СРСР, містечко, найвищих органів держ. влади Рад. Союзу і РРФСР. К. М. виник 1156 на Боровицькому пагорбі над Москвою-рікою, де за Юрія Долгорукого збудували невелику дерев'яну фортецю. З кінця 1339 зводилися дерев'яні укріплення, великокнязівські корони, кам'яні собори, церкви. За Дмитрія Донського збудовано білокам'яні стіни. В 1485—95 їх замінено на нові цегляні з 19 баштами. Серед башт — Спаська (1491, арх. П. А. Соларі, надбудова 1625) з гол. воротами Кремля, Боровицька (1490, арх. Соларі), Беклеїшевська (1487, арх. М. Руффо), Комендантська (1495), Оружейна (15—19 ст.). В 16 ст. формується ансамбль Соборної площі з Успенським собором (1475—79, арх. А. Фіораванті), Благовіщенським (1484—89, псковські майстри) і Архангельським (1505—08, арх. Алевиз Фрязін Новий) соборами, *Грановитого палатого* (1487—91, арх. М. Руффо й Соларі), дзвіниці Івана Великого (1505—08, арх. Бон Фрязін, закінчена в 1600 рос. майстрами) та ін. В соборах збереглися роботи художників А. Рубльова, Феофана Грека, Діонісія, С. Ушакова. В 1635—36 поряд з соборною площею споруджено Теремний палац, 1702—36 — Арсенал (архітектори Д. Іванов та Х. Конрад), 1776—87 — будинок Сенату (арх. М. Казаков). Після Вітчизняної війни 1812 розгорнулися роботи по відбудові споруд К. М. (1816—19, арх. О. Бове та Ф. Соколов), У 1839—49 споруджено Великий Кремлівський палац (арх. К. Тон; реконструкція 1933—34, арх. І. Іванов-Шіц). 1844—51 — нове приміщення *Оружейної палати*. З 16.XI 1917 К. М. було взято революц. загонями. 12.III 1918 Рад. уряд переїхав із Петрограда до Москви й розмістився в К. М. В будинку Сенату, де тепер міститься Рада Міністрів СРСР, зберігаються меморіальні кабінети В. І. Леніна і його квартира. За роки Рад. влади в К. М. споруджено будинок Школи червоних командирів ім. ВЦВК (тепер будинок Президії Верховної Ради СРСР, 1932—34, арх. І. Рерберг), *Кремлівський Палац з'їзді* (1959—61). П'ять башт К. М. увінчано рубіновими п'ятикутними зірками. В 1967 на його тер. встановлено пам'ятник В. І. Леніну (скульптор В. Пінчук, арх. С. Сперанський). В К. М. створено музеї. Зберігаються пам'ятки рос. майстрів — Цар-гармата і Цар-дзвін. К. М. пов'язаний з видатними подіями в житті СРСР. Тут відбувалися 1—5 конгреси Комінтерну, 1.V 1920 в комуністичному суботнику брав участь В. І. Ленін; відбуваються з'їзди КПРС, ВЛКСМ, профспілок, сесії Верх. Ради СРСР, РРФСР, урочисті засідання та ін. В К. М. працюють Президія Верх. Ради СРСР та Рада Міністрів СРСР.

Лит.: Бартев С. П. Московский Кремль в старину и теперь. М., 1912—16; Иванов В. Московский Кремль. М., 1971.

КРЕМНЕВОДНІ, силани — сполуки кремнію з воднем. Як і нафені вуглеводні (алкани), К. утворюють гомологічний ряд заг. формули $\text{Si}_n\text{H}_{2n+2}$; відрізняються від них неміцністю зв'язків Si—Si. Нижчі К. — гази, вищі — рідини. Усі К. мають неприємний запах, отруйні. К. вступають у різні хім. реакції, напр., приєднуються до кратких зв'язків. Атоми водню в них заміщуються на атоми галогенів, органічні радикали, атоми металів тощо. К. одержують відновленням галогенсиланів воднем або гідрідами металів; органічні похідні — в осн. прямим синтезом з елементарного кремнію. К. — сильні відновники, їх застосовують в органічному синтезі; органічні похідні — для виробн. полімерів, каучуків, термостійких мастик та рідин тощо. Серед похідних К. відкрито сполуки з високою біол. активністю (силатрани), які застосовують для лікування опіків, ран, інтенсифікації росту волосся, шерсті тощо.

Лит.: Андрианов К. А. Методы элементарноорганической химии. Кремний. М., 1968.

КРЕМНЕЗЕМ, кремнію діоксид, SiO_2 — сполука кремнію з киснем. Див. також *Кремнію сполуки*, *Кварц*.

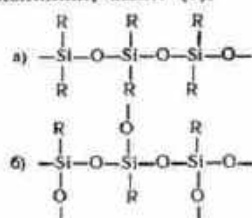
КРЕМНІЕРОГОВІ ГУБКИ (Coryphaea spongia) — ряд безхребетних тварин класу звичайних губок. Скелет складається з кремнезему або органіч. речовини — спонгину (напр., у грецької губки), часто він буває мішаний (з кремнеземом і спонгином в різних співвідношеннях). Як правило, К. г. — колоніальні організми (діаметр та вис. колонії до 0,6 м і більше), що мають вигляд ліквидних, кунистих утворень, подушкоподібних обростань тощо. К. г. — найчисленніший ряд губок, пошир. у прісних водах (напр., *бодякові*) та в морях (геодії — Geodia, морські апельсини — Tethya, сверлячі губки) на різних глибинах. У фауні СРСР — бл. 230 видів. Викопні К. г. відомі з кембрію.

О. П. Маркевич.
КРЕМНІЙ (Silicium), Si — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 14, ат. м. 28,086. Природний складається з трьох стабільних ізотопів: ^{28}Si (92,27%), ^{29}Si (4,68%) і ^{30}Si (3,05%). К. як просту речовину вперше одержав 1823 Й. Я. Берцеліус. Вміст К. у земній корі 27,6%. Поширення переважно у вигляді різних модифікацій *кварцу* і *силікатів*. К. — тверда темно-сіра металопоподібна кристалічна речовина, густ. 2328 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 1423°С, $t_{\text{кип}}$ 3249°С;

має напівпровідникові властивості (див. *Напівпровідники*). За звичайних умов досить інертний, взаємодіє лише з фтором, але при нагріванні реагує з багатьма речовинами — хлором, киснем, азотом, вуглецем. Виявляє велику спорідненість з киснем, відновлюючи багато оксидів. З багатьма металами утворює *силіциди*. В к-тах К. пасивується і розчиняється лише в суміші плавикової й азотної к-т, енергійно реагує з лугами. Технічний К. одержують, відновлюючи кремнезем коксом, дуже чистий — відновлюючи SiCl_4 цинком або воднем, термічним розкладанням SiH_4 або SiI_4 з наступним очищенням зоною плавлення. Технічний К. використовують у металургії для розкислення сталей, у виробн. *легованих сталей* і *чавунів*, сплавів кольорових металів, для добування *кремнійорганічних сполук* і деяких силіцидів. Монокристали К. служать для виготовлення різних напівпровідникових приладів — випрямлячів, *фотоелементів*, *транзисторів* тощо. Див. також *Кремнію сполуки*.

К. в організмі. Один з мікроелементів рослинних і тваринних організмів. На нього багаті тверді скелетні частини і тканини. Особливо багаті на К. діатомові водорості, нижчі мор. тварини, з вищих рослин — злаки, осоки, пальми, хвощі, у вищих тварин — волосся, шкіра, кришталік ока тощо. При вдиханні повітря, забрудненого діоксидом кремнію, виникає захворювання — *силікоз*.

(Кремній — хім. елемент).
КРЕМНІЙОРГАНІЧНІ ПОЛІМЕРИ, силікони — високомолекулярні сполуки, що містять атоми кремнію й вуглецю у складі елементарної ланки *макромолекули*. Серед К. п. розрізняють полімери з органічноорганічними, органічними й неорганічними основними ланцюговими молекулами. К. п. поділяють на лінійні (а), розгалужені, циклолінійні, зшиті (б).

де R — органічний або алкоксильний радикал. К. п. характеризуються високою тепло-, морозо- та вологостійкістю, відмінними діелектричними властивостями й ма-

Кремль Московський. Спаська башта. Архітектор П. А. Соларі. 1491. Надбудова 1625.

Кремль Московський. Будинок Сенату (тепер — будинок Ради Міністрів СРСР). Портал. Архітектор М. Казаков. 1776—87.

Кремль Московський. Вид на Кремль з Москворецького мосту.

лою зміною фіз. показників у широкому діапазоні т-р (від -100 до $+350^\circ\text{C}$). Серед К. п. практичного застосування набули рідини (див. *Кремнійорганічні рідини*), смоли, лаки, еластomers та різні композиційні суміші на їхній основі.

Лит.: Андриянов К. А. Полимеры с неорганическими главными цепями молекул. М., 1962; Соболевский М. В., Музовская О. А., Понелова Г. С. Свойства и области применения кремнийорганических продуктов. М., 1975.

Н. П. Сметанкина.

КРЕМНІЙОРГАНІЧНІ РІДИНИ, силіконові масла — органіко-силіконові олигомери невисокої молекулярної маси, лінійної або розгалуженої структури (див. *Кремнійорганічні сполуки*). Відомі також К. р. циклічної структури та лінійні з кінцевими функціональними групами. К. р. — безбарвні, хімічно інертні; розчиняються в ароматичних та хлорованих вуглеводнях, не розчиняються в нижчих спиртах і воді. Вони зберігають плинність у широкому інтервалі т-р, відзначаються низькою т-р-рою застигання (від -70 до -140°C), малою залежністю в'язкості від т-ри, низьким тиском насиченої пари, високими стисливістю, діелектричними властивостями, добрими змащувальними й антиадгезійними властивостями. Для них характерна висока *термостійкість* і стійкість проти окислення. Це дозволяє використовувати К. р. до т-р 200 — 220°C . Застосовують як рідкі *діелектрики*, амортизуючі рідини, як основу високотемпературних консистентних мастик і теплоносіїв. Див. також *Кремнійорганічні полімери*.

Н. П. Сметанкина.

КРЕМНІЙОРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — хімічні сполуки, до складу яких поряд з іншими елементами входять кремній та вуглець. У природі К. с. не існують. К. с. поділяють на низькомолекулярні й високомолекулярні. До низькомолекулярних відносять: органісилани $\text{R}_n\text{SiH}_{4-n}$, органігалогенсилани $\text{R}_n\text{SiX}_{4-n}$, органіалкоксилани $\text{R}_n\text{Si}(\text{OR})_{4-n}$, організаміщені силани R_nSi , органігідроксилани $\text{R}_n\text{Si}(\text{OH})_{4-n}$, органіаміносилани $\text{R}_n\text{Si}(\text{NH}_2)_{4-n}$, органіметалосилани $\text{R}_n\text{SiM}_{4-n}$, органісилани $\text{R}_n\text{SiNHSiR}_n$, органісилітани $\text{R}_n\text{SiSSiR}_n$, органічні сполуки, які містять кремній — ефіри ортокремнієвої к-ти $\text{Si}(\text{OR})_4$, й галогенфторортокремнієвої к-ти $\text{SiX}_n(\text{OR})_{4-n}$. До них належать також неорганічні сполуки кремнію — силани Si_nH_{4n} та галогенсилани $\text{SiX}_n\text{H}_{4n-n}$ (де R — радикал, X — галоген, M — метал). Переважна більшість К. с. — безбарвні рідини, лише деякі з них — тверді кристалічні речовини, добре розчиняються в органічних розчинниках, легко гідролізуються. До високомолекулярних К. с. відносять *кремнійорганічні полімери*. К. с. набули великого практичного значення завдяки розробленню 1937 К. А. Андрияновим методу синтезу високомолекулярних К. с. гідролітичною конденсацією органіалкоксидів (хлор) силанів. Див. *Кремнійорганічні рідини*.

Лит.: Андриянов К. А., Хананашвили Л. М. Технология элементоорганических мономеров и полимеров. М., 1973.

Н. П. Сметанкина.

КРЕМНІЙ КАРБІД, карборунд, SiC — сполука кремнію з вуглецем. У чистому вигляді К. к. — безбарвні кристали з алмазним блиском, техніч. К. к. — зеленого або чорно-синього кольору; густ. 3200 кг/м³, d_{1000} 2830°C . Відзначається високою твердістю, вогнетривкістю, теплопровідністю. Хімічно стійкий, на нього діють тільки суміш азотної й плавикової к-т, а також фосфорна к-та при т-рі 230°C . У пром-сті добувають, відновлюючи кремнезем (SiO_2) вуглецем в електр. печах при т-рі 2200 — 2500°C . Застосовують як *абразивний матеріал*, для різання твердих матеріалів, в електротехніці тощо, чистий К. к. — як *напівпровідник*.

КРЕМНІЙ СПОЛУКИ — хімічні сполуки, до складу яких входять кремній переважно у ступені окислення +4. Всі природні К. с. містять кисень. К. с. входять до складу *земної кори*, рослинних і тваринних організмів. Діоксид кремнію (кремнезем) SiO_2 — дуже тверда, міцна, тугоплавка речовина, має велику кількість кристалічних модифікацій, найпоширенішою з яких у природі є *кварц* і його різновиди — *пісок*, *яшма*, *агат*, *гірський кристаль*, *аметист* та ін. Застосовують SiO_2 у виробн. скла, кераміки, бетону, цегли, силікагелю, п'єзоелектричних пластин, кварцового скла тощо. При сплавленні SiO_2 з оксидами, гідроксидами, карбонатами металів утворюються *силікати*, заг. формула яких $m\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$. Сполуки кремнію з металами — *силіциди* одержують синтезом з елементів або відновленням оксидів металів кремнієм при високих т-рах. Використовують для захисту від окислення і корозії металів, виготовлення жаростійких матеріалів. Сполуки кремнію з воднем — *кремневоди* — аналоги *вуглеводнів*, які відзначаються нестійкістю, легко окислюються, гідролізуються, отруйні. З галогенами кремній утворює *галогеніди*: SiF_4 — газ, SiCl_4 і SiBr_4 — рідини, SiI_4 — твердий. Усі вони безбарвні, легко гідролізуються, у вологому повітрі димлять. Фторид кремнію використовують для одержання фторосилікатів, серед яких Na_2SiF_6 застосовують як *інсектицид*, для виробн. кислототривкого цементу, емалей, «білої сажі». Хлорид і галогеносилани застосовують для синтезу *кремнійорганічних сполук*. Велике пром. значення мають *кремнію карбід*, а також нітрид кремнію Si_3N_4 , що відзначаються високою хім. стійкістю і жароміцністю.

Б. І. Гладішевський.

КРЕМНІВ Олег Олександрович (н. 13.III 1919, Крюків, тепер у складі Кременчука Полт. обл.) — укр. рад. вчений у галузі теоретичної і промислової теплотехніки, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1942. Закінчив (1941) Київ. політех. ін-т. У 1945—48 працював в Управлінні у справах вищої школи. З 1949 — в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. праці — з теоретичних і практич-

них питань інтенсифікації тепломасообміну і розробки ефективних тепломасообмінних процесів. Розв'язав комплекс задач нестационарної теплопровідності гірських масивів. Дослідження з проблем використання глибинного тепла Землі, сонячної енергії, регулювання теплового режиму шахт. Нагороджений орденом Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1969.

КРЕМОНА — місто на Пн. Італії, в Ломбардії, адм. центр пров. Кремона. Вузол з-щ. річковий порт на р. По. 82 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд., нафтопереробної, хім., деревообр., керамічної, швейної, харч. пром-сті. К. відома виробн. муз. інструментів (особливо смичкових). У 16—18 ст. в К. працювали відомі скрижкові майстри — *Амати*, *Гварнері*, *Страдіварі*. Архит. пам'ятки 12—14 ст. (собор, давниця та ін.). Відома з 3 ст. до н. е.

КРЕМПОВЕЦЬКИЙ (Креповіцкі) Тадеуш Шимон (1798, Варшава — 5.I 1847, Лондон) — польс. революц. демократ. Під час польського повстання 1830—31 — лідер лівого крила «Патріотичного товариства». Висунув радикальну програму розв'язання сел. питань і ліквідації нац. гніту укр. і білорус. селянства з боку польс. шляхти і магнатів. У 1832 — один із засновників Польського демократичного товариства. В 1835 — організатор і ідеолог революц.-демократичної орг-ції «Люд польський». В 1837 виключений з неї за критику її сектантських тенденцій.

КРЕМ'ЯНІ ЗНАРЯДДА — виготовлені з *кремню* знаряддя праці й озброєння, що були найбільш поширені в порівнянні з іншими кам'яними знаряддями людини за кам'яної доби, мідного віку і бронзового віку. За палеоліту найтипівшими К. з. були: рубило, ручне, *гостроконечник* і *скребло*, різноманітні різці, скребки, наконечники списів і стріл, ножі тощо. За мідного і бронзового віків К. з. — наконечники списів і стріл, сокири, ножі, серія — були в ужитку разом із знаряддями з міді і бронзи. З початком залізного віку К. з. витісняються залізними знаряддями.

КРЕМ'ЯШНИК (*Arenaria interpres*) — птах род. бекасових. Довж. тіла 21—25 см, маса до 70—150 г. Оперення строкате, переважно темно-буре з білим. К. гніздиться на крайній Пн. Європи, Азії й Америки. Зимув. в Африці, Пд. Азії, Австралії, Пд. Америці. В УРСР трапляється в незначній кількості як перелітний птах біля Дніпра та на узбережжях Азовського й Чорного морів. Кладку з 3—4 яєць у червні — липні насиджують обидва птахи пари 20—27 днів. К. живиться безхребетними, яких добуває з-під каміння у воді або поблизу води. рідше — рослинною їжею.

Д. О. Бабенко.

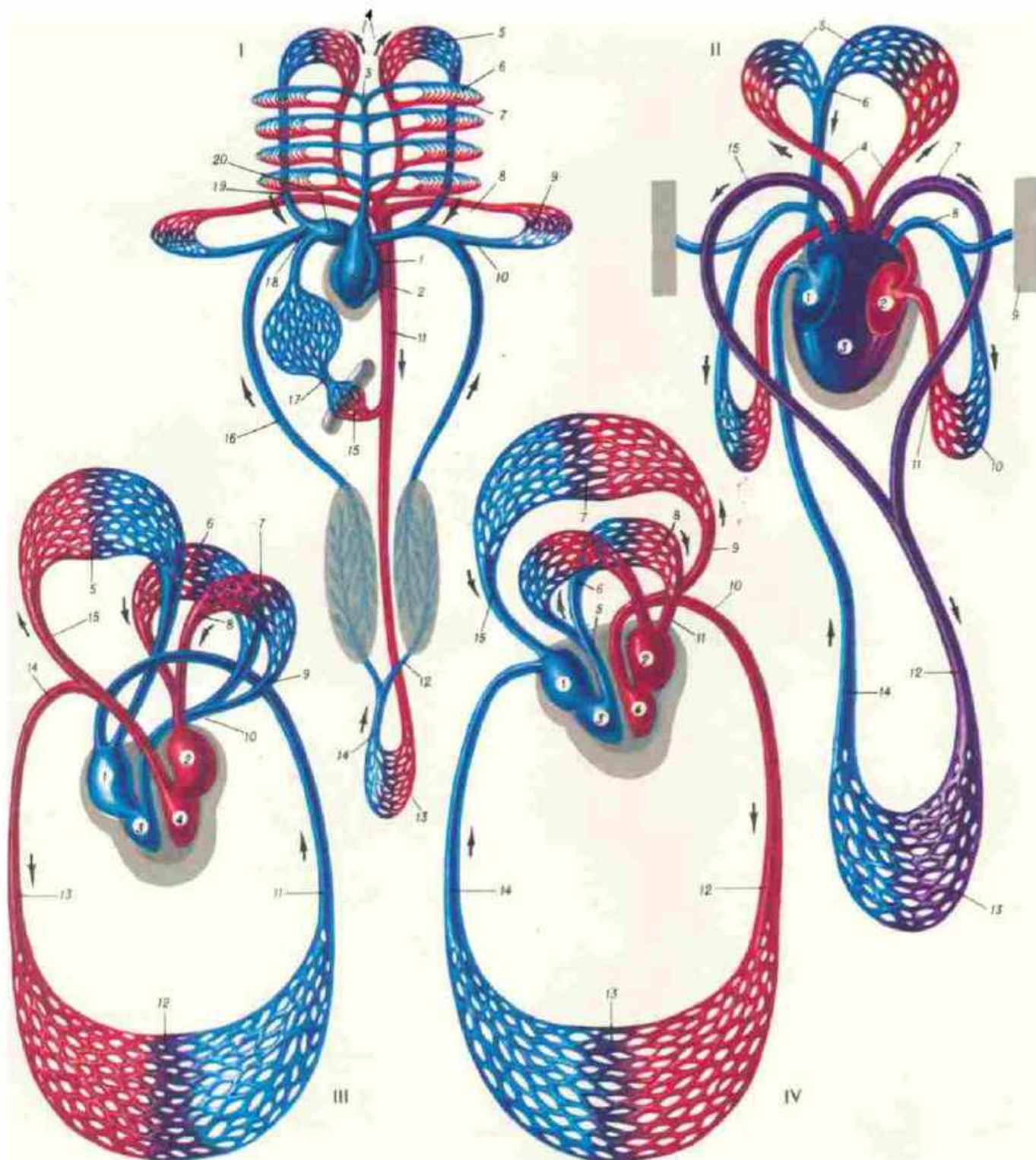
КРЕНГОЛЬМСЬКИЙ СТРАЙК 1872 — виступ робітників (естонців і росіян) Кренгольмської мануфактури у м. Нарві. Був викли-

О. О. Кремньов.

Крем'яшник.

До ст. Кровообіг. Схема кровообігу:

I — риба (окуня): 1 — передсердя; 2 — шлуночок; 3 — черевна аорта; 4 — сонні артерії; 5 — капіляри в голові; 6 — приносна зяброва артерія; 7 — виносна зяброва артерія; 8 — підключична артерія; 9 — капіляри в грудному плаванні; 10 — підключична вена; 11 — спинна аорта; 12 — ворітна вена нирок; 13 — капіляри в хвості; 14 — хвостова вена; 15 — капіляри в печінці; 16 — задня кардинальна вена; 17 — ворітна вена печінки; 18 — кюв ерова протока; 19 — передня кардинальна вена; 20 — венозна пазуха.

II — земноводних (жаби): 1 — праве передсердя; 2 — ліве передсердя; 3 — шлуночок; 4 — сонні артерії; 5 — капіляри в голові; 6 — яремні вени; 7 — ліва дуга аорти; 8 — шкірно-легенева артерія; 9 — шкіра; 10 — капіляри в легенях; 11 — легенева вена; 12 — спинна аорта; 13 — капіляри в органах; 14 — черевна вена; 15 — права дуга аорти.

III — птахів (голуба): 1 — праве передсердя; 2 — ліве передсердя; 3 — правий шлуночок; 4 — лівий шлуночок; 5 — капіляри в голові; 6 — яремні вени; 7 — капіляри в легенях; 8 — легенева вена; 9 — легенева артерія; 10 — легеневий стовбур; 11 — нижня порожниста вена; 12 — капіляри в органах; 13 — аорта; 14 — права дуга аорти; 15 — сонні артерії.

IV — ссавців (кроля): 1 — праве передсердя; 2 — ліве передсердя; 3 — правий шлуночок; 4 — лівий шлуночок; 5 — легеневий стовбур; 6 — легенева артерія; 7 — капіляри в легенях; 8 — капіляри в легенях; 9 — сонні артерії; 10 — ліва дуга аорти; 11 — легенева вена; 12 — аорта; 13 — капіляри в органах; 14 — задня порожниста вена; 15 — яремні вени.

каний погіршенням умов праці. Страйк почався 14 (26). VIII виступом частини прядильників і ткачів, які вимагали скорочення на 1 год. робочого дня, зменшення штрафів та ін. Адміністрація пішла на деякі поступки, але, коли робота відновилася, ліквідувала їх, а до робітників застосувала репресії. У відповідь на це 11 (23). IX застрайкували всі робітники підприємства. Наступного дня опір робітників за допомогою військ було придушено. К. с. — перший масовий виступ робітників Естонії, один з найбільших страйків робітників 70-х рр. 19 ст. у Росії.

КРЕНДОВСЬКИЙ Євграф Федорович (1810, Кременчук — п. після 1853, там же) — рос. та укр. живописець, представник *Венеціанської школи живопису*. Навчався в Арамазський худож. школі О. Ступіна та в О. *Венеціанова*, 1830—35 — в рисувальних класах петерб. АМ. У 1839 здобув звання вільного художника, після чого переїхав до С. Мануйлівки (тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.), де працював учителем малювання. Твори: «Сопілкарі» (1835), «Збирання на полювання» (1836), «Площа провінційного міста» (40-і рр. 19 ст.), «Українка» (всі — в ДТГ); «Подруги» (ДРМ), «Портрет сенатора А. Башилова з дитиною де Бальмена» (1840, ДМУОМ). В Кременчуку мав свою художню школу.

КРЕНЦ Юрій Митрофанович [23.IV (5.V) 1900, с. Рачин, тепер Горіхівського р-ну Волин. обл. — 27.III 1969, Вінніпег] — діяч впрограми укр. організації і роботи руху в Канаді. З 1923 — член КПЗУ. В 1926 емігрував до Канади, з того самого року — член *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. З 1929 — член Компартії Канади. В 1942—66 — крайовий секретар, потім — член правління *Робітничого допомогового товариства*. Був членом Крайової Ради Канадського конгресу захисту миру, 1952 брав участь у роботі Всесвітнього конгресу миру у Відні. Кілька разів відвідав СРСР, зокрема 1964 був на відзначенні 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

КРЕОДОНТИ (Creodonts) — підряд вимерлих хижих ссавців ряду *гиджих звірів*. Виникли від примітивних комахоїдних тварин на початку палеоцену, вимерли в одіоцені. Найдавніші К. — арктоціоніди були завдовжки до 1 м, мали п'ятипалі кіньці, довгий та низький череп, зуби, подібні до зубів комахоїдних. Пізніші К. набули більшої спеціалізації до живлення м'ясом, у них з'явилися плотодісні зуби. Нащадками К. є сучас. хижі звірі. Є думка, що К. були також прямими предками сароданих копитних — кондилартр. К. були поширені в Азії, Європі, Африці та Пн. Америці.

КРЕОЛИ (франц. créoles, від ісп. criollos) — 1) Нащадки європейських колонізаторів, які народилися в іспанських, португальських і французьких колоніях Америки; переважно — нащадки іспанських і португальських завойовників у Лат. Америці. 2) На островах Вест-Індії і в Бразилії — нащадки

негрів-рабів. 3) На Алясці у 18—19 ст. — нащадки від мішаних шлюбів росіян з індіанцями, ескімосами й алеутами.

КРЕОЛЬСЬКІ МОВИ — мови, що виникли в 17—18 ст. у колоніях внаслідок контактів європейських мов з мовами корінного населення цих переселенців. При утворенні К. м. *морфемі* європ. мов зберігались, одночасно фонетика їх спрощувалась, а синтетичні конструкції замінялися аналітичними. Уявлення про К. м. як про мішані чи гібридні сучас. наукою не підтверджуються. К. м., що виникли на основі французької, є, напр., мови населення о-вів Гаїті, Гваделупа, Мартініка, Маврікія та ін.; на основі англійської — о-вів Гавайських, Багамських, Барбадос, Ямайка та ін.; на основі іспанської — мова па'яменту на о-вах Кюрасо; на основі португальської — на о-вах Зеленого Мису і Сан-Томе. Частини К. м. після скасування рабства й краху колоніальної системи зникли (напр., малайсько-іспанська на Філіппінах, індо-португальська в Індії тощо.) С. В. Семинський.

КРЕП (франц. crêpe, від лат. crīpus — шорсткий, хвилястий) — 1) Тканина, вироблена з шовку-сирцю, пражі або ниток дуже великої (крепової) скрученості полотняним або дрібноверстунастим (креповим) *переплетенням ниток*. Найпоширеніші шовкові К.: креп-де-шан, К.-жоржет, К.-шифон, К.-сатин (див. також *Шовкова тканина*). Крім того, є К. напівшовкові, бавовняні (див. *Бавовняна тканина*), вовняні (див. *Вовняна тканина*) і напіввовняні, з штучних і синтетичних ниток. К. добре драпірується, не дуже мнеться. З нього шують жіночі плаття і костюми. 2) *Натуральний каучук* світло-жовтого або коричневого кольору. Виробляють його у вигляді листів з шорсткою поверхнею.

КРЕПС Євген Михайлович [н. 19.IV (1.V) 1899, Петербург] — рад. фізіолог і біохімік, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). В 1923 закінчив Військово-мед. академію (тепер ім. С. М. Кірова). Учень І. П. Павлова і Л. А. Орбелі. В 1934—37 — професор Ленінгр. ун-ту; з 1935 — в Ін-ті фізіології ім. І. П. Павлова АН СРСР. З 1960 — директор Ін-ту еволюційної фізіології і біохімії ім. І. М. Сеченова АН СРСР. У 1967—74 — академік-секретар Відділення фізіології АН СРСР. Осн. праці з порівняльної фізіології і біохімії нервової системи та м'язів, дихальної функції крові. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Лит.: Лейбсон Д. І. Евгений Михайлович Крепс. (К 70-летию со дня рождения). «Журнал эволюционной биологии и физиологии». 1969, т. 5, № 2.

КРЕСАЛО — залізне або сталеве знаряддя, з допомогою якого викресували вогонь з кременю. Було вжитку в багатьох народів протягом тривалого часу — з появою заліза до винайдення сірників (19 ст.). На тер. України найдавніші К. виявлені під час археол. розкопок ранньослов. па-

м'яток. Подекуди було поширене до поч. 20 ст. Тримали К. у шкіряному мішечку разом з кременем і тротом.

КРЕСЕСКУ (Crășescu) Віктор (справж. прізвище — Красюк; ін. псевд. — Штефан Басарабю; 16.X 1850, Кишинів — 1917) — молд. і рум. письменник. Учився в Кишинівській духовній семінарії й ун-ті в Одесі. Переслідуваний за участь у революц. русі, емігрував з Росії (1879) й остаточно оселився в Румунії (1881). У зб. «Нариси й оповідання» (1893), романі «Єврей» (1897) засуджував соціальний гніт, реліг. та нац. забобони, показував трагічну долю селянства, викривав духовництво. В оповіданнях «Рибалки», «Михай Черкез», «Спірка» з циклу «У рибалок дельти Дунаю» (1887) відтворив реалістичні картини життя й боротьби укр. задунайських рибалок. Оpubлікував переклади і переробки творів М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, І. Тургенєва, В. Гаршина.

Тв.: Рос. перекл. — Побег из семинарии. Из жизни семинаристов и духовенства. Кишинев, 1968.

О. С. Романенко.
«КРЕСИ» (польс. kres — межа, кордон) — назва Західної України і Західної Білорусії, ажывана польс. шовіністами 1919—39, коли ці землі перебували під владою бурж.-поміщицької Польщі.

КРЕСЛЕНИК — графічне зображення предмета із зазначенням даних, необхідних для його виготовлення (складання), контролю, експлуатації і ремонту. Створюють К. на креслярсько-рисувальному папері (напр., ватмані, кальці), плівці, фанері або ін. матеріалі за допомогою *креслярського інструменту*. Розрізняють К. робочі, складальні, габаритні, монтажні, теоретичні та ін. К. часто супроводжують пояснювальними записками, технічними вимогами, розрахунками тощо. В СРСР правила виконання К. всіх видів встановлено Єдиною системою конструктор документів (ЕСКД). При розробці креслеників часто використовують *ескізи*, тех. малюнки. Див. також *Креслярсько-конструкторська техніка*.

КРЕСЛЯРСЬКИЙ ВЕРСТАТ — верстат, на якому виконують креслярські роботи; засіб *креслярсько-конструкторської техніки*. Розрізняють К. в. (мал.): велико- і малогабаритні; одностоякові (їх можна повертати навколо вертикалі на 360°) і двостоякові; з підсвічуванням і без нього. На К. в. кріплять креслярську дошку з креслярським приладом, що її в разі потреби врівноважують, опускають, піднімають або повертають за допомогою спец. пристроїв. Такими верстатами користуються в проєктних організаціях, конструкторських бюро, лабораторіях тощо.

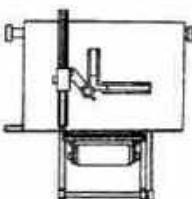
КРЕСЛЯРСЬКИЙ ІНСТРУМЕНТ — спец. інструмент, за допомогою якого олівцем або тушшю виготовляють *кресленики*; один із засобів *креслярсько-конструкторської техніки*. До К. і. належать *рейсфедери*, *циркулі*, *лінійки* різних типів (у т. ч. масштабні, *рейсшини*, *лекала*), *курвіметри*, *транспорти-*

Г. М. Крепс.

Є. Ф. Крендовський. Українська діщина. Середина 19 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

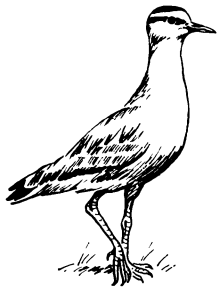

Креслярський верстат з креслярським приладом координатного типу.

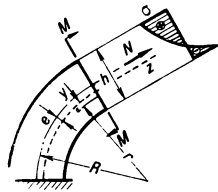
КРЕСЛЯРСЬКО- КОНСТРУКТОР- СЬКА ТЕХНІКА

Кречет.

Кречітка.

Розподіл нормальних напружень (σ) у поперечному перерізі **крязового бруса**: M — згинальний момент; N — поздовжня сила; z — нейтральна вісь; R — радіус кривини осі бруса; r — радіус кривини волокна; e — зміщення нейтральної осі відносно центра ваги поперечного перерізу бруса; y — віддал від нейтральної осі до волокна; h — висота поперечного перерізу бруса.

ри, креслярські *трафарети*, ко-
синці тощо. Див. також *Гото-
вальня*.

КРЕСЛЯРСЬКО-КОНСТРУКТОРСЬКА ТЕХНІКА — галузь техніки, пов'язана з виконанням креслярсько-конструкторських робіт. До осн. засобів К.-к. т. належать: креслярські дошки, на яких розміщують і закріплюють *кресленики*, *креслярські верстати*; креслярські прилади пантографної (див. *Пантограф*) і координатної систем (див. також *Кульман*); *креслярські інструменти*. Для механізації робіт застосовують: друкарські машинки, на яких вдруковують у кресленики стандартні позначення, букви і цифри; універсальні штангові пантографи; графопобудовники, що автоматично креслять графічні зображення; дисплеї, які візуально відображають графічну або ін. інформацію, тощо.

КРЕСТИНСЬКИЙ Микола Миколайович [13 (25).X.1883—15.III.1938] — рад. парт. і держ. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в м. Могильові в сім'ї вчителів. В 1907 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Вів парт. роботу у Вільні, Вітебську, Каунасі, Петербурзі. Учасник встановлення Рад. влади на Уралі. В 1918—22 — нарком фінансів РРФСР і одночасно 1919—21 — секретар ЦК РКП(б). У 1921—30 — повпред СРСР у Німеччині. В період боротьби за Брестський мир (1918) належав до «лівих комуністів», під час *дискусії про профспілки* (1921) підтримував Троцького. В 1927—28 входив до «*нової опозиції*». В 1930—37 — перший заст. наркома закорд. справ СРСР. На VI—IX з'їздах партії обирався членом ЦК. У 1919—21 — член Політбюро ЦК РКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР.

КРЕТИНІЗМ (франц. crétinisme, від crétin — кретин, недоумкуватий) — захворювання, що характеризується природженим слабумством і затримкою фізичного розвитку внаслідок порушення функцій *щитовидної залози*. Спостерігається при природженому недорозвиненні щитовидної залози або спадковому зумовленому порушенні утворення тиреоїдних гормонів, а також при недостатньому вмісті йоду у питній воді. У кретині порушені пропорції тіла: короткі кінцівки, голова непропорційна, набрякля обличчя, низьке чоло, великі вуха, рот, товстий, язик, тупий вираз обличчя. Статеві органи недорозвинені тощо. Лікування: препарати, що компенсують недостатність щитовидної залози. Див. також *Ідіотія*. **КРЕТОВ** Степан Іванович (25.XII.1919, с. Мала Нічка, тепер Мінусінського р-ну Краснояр. кр.—19.І.1975, Москва) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії — з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки, ескадрильї бомбардувальників далекоюсяжної дії. Здійснив 400 бойових вильотів. Зі своїм екіпажем знищив на ворожих аеродромах 60 літаків і багато ін. військ. техніки. У повітр.

боях збив 10 літаків ворога. В 1958 закінчив Військ.-повітр. академію. В 1961—74 — на викладацькій роботі. З 1974 — у запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЕФЕЛЬД — місто в ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Розташований на р. Рейні. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт (Ірдінген). 221, 6 тис. ж. (1972). Значний центр текст. (виробн. шовкових тканин, оксамиту, трикотажу), швейної і хім. (в т. ч. виробн. штучного шовку) пром-сті. Підприємства маш.-буд. (вагони, електротех. виробн.), харч. пром-сті. Виробн. якісної сталі, сталевих конструкцій. Вища школа інженерів маш.-буд. і текст. пром-сті, художньо-пром. школа. Ратуша 18 ст.

КРЕФТ (Kreft) Братко (н. 11.II.1905, Марибор) — словен. письменник, літературознавець, режисер. Академік Словен. академії наук і мистецтв (з 1961). Професор рос. л-ри Люблянського ун-ту (з 1957). У романі «Людина серед черепів» (1929) знайшли відгук і події Великої Жовтн. соціалістич. революції. Автор драм «Цельські графи» (пост. 1932, вид. 1955), «Людці» (пост. 1935, вид. 1948), «Великий бунт» (вид. 1937, пост. 1946), «Крайнські комедіанти» (написано 1940, вид. 1946), наук. дослідження «Пушкін і Шекспір» (1952). Популяризатор укр. і рос. л-ри в Словенії — статті про Т. Шевченка, Ф. Достоєвського, М. Горького, О. Блока. В 1958 відвідав СРСР, зокрема Київ.

КРЕЧЕТ (Falco gyrfalco) — птах род. соколових. Довж. тіла 50—63 см, маса 0,8—2,1 кг. Забарвлення найчастіше біле з темно-бурим малюнком або сіро-буре з світлими плямами. К. поширений в арктич. та субарктичній зонах Європи, Азії, Пн. Америки, горах Алтаю, Саянів і Центр. Тянь-Шаню. Здійснює зимові міграції на Пд. В УРСР — рідкісний залітний птах. Живе на скелястих морських берегах, в альпійській зоні гір, в річкових долинах тощо. Гнізда на землі або високо на деревах. Кладка у квітні — травні з 3—5 (іноді до 9) яєць, насиджують самець і самка 28—29 діб. Живиться птахами, яких б'є на льоту, іноді — дрібними ссавцями. Раніше, зокрема в Київській Русі, К. використовувалася для соколиного полювання. В Серед. Азії подекуди й нині полюють з кречетом.

КРЕЧЕТОВ Федір Васильович (н. на поч. 40-х рр. 18 ст. — р. см. невід.) — рос. просвітител, публіцист. Автор кількох трактатів на соціально-політ., філософ. та юрид. теми. Закликав до обмеження самодержавства, рівноправності громадян, реформи суду, свободи слова, рівноправності жінок, до поширення знань у народі. Політ. погляди К. були непослідовні й обмежені рамками дворянського *просвітництва*. Бл. 1785 організував таємне просвітительське т-во. В 1793 К. було заарештовано й засуджено до безстрокового ув'язнення, яке він відбував у Петропавлівській, а згодом у Шліс-сельбурзькій фортецях. У 1801

його було звільнено тяжко хворим. Тв.: В кн.: Русские просветители (от Радищева до декабристов). т. 2. М., 1966.

КРЕЧІТКА (Chettusia gregaria) — птах з род. *сивкових*. Довж. тіла бл. 31—32 см, маса бл. 190 г. В забарвленні переважають глинистий та білий кольори. К. гніздиться тільки в СРСР, у степах, напівпустелях від Волги до Алтаю. В УРСР трапляється як рідкісний залітний птах у степовій зоні. Зимує в Африці і Пд. Азії. К. живе невеликими колоніями недалеко від води та на луках. Живиться комахами. Яйця (4, рідше 5) відкладає у травні — червні в ямку на землі. У зв'язку з розорюванням цілинних земель чисельність К. різко зменшилась. Занесена до *Червоної книги СРСР*. О. Б. Кістяківський.

КРЕЧКО Михайло Михайлович (н. 5.IX.1925, с. Порохове, тепер Перечинського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. хоровий диригент; нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Київ. консерваторію. В 1954—1969 — худож. керівник і гол. диригент Закарп. нар. хору, з 1969 — директор і худож. керівник Держ. засл. академічної капели УРСР «Думка».

КРЕШЕ́НДО (італ. crescendo, букв. — збільшуючи) — поспівове посилення звучності (знак <). Див. *Динаміка* в музиці.

«КРЕСТЬЯНКА» — щомісячний громадсько-політичний і літ.-художній журнал, призначений для сільських жінок. Виходить у Москві з 1922. Друкує матеріали про трудову і громад. діяльність жінок села; нариси, статті й кореспонденції з питань моралі, про роботу дошкільних дитячих установ, виховання дітей у сім'ї і школі, про новий побут і культуру на селі; поради з домоводства. У кожному номері є безплатний додаток — уроки крою і шиття, в'язання, моди тощо. В 1972 «К.» нагороджена орденом Леніна. Має широкий актив жінок-сількорів.

«КРЕСТЬЯНСКАЯ ГАЗЕТА» — газета ЦК ВКП(б) [до 1925 — ЦК РКП(б)], що виходила в Москві з 25.XI.1923 по 28.II.1939, спочатку щодня, а згодом 15 раз на місяць. Друкувалась у 20 містах країни. «К. г.» мала тісні зв'язки з селом, виховала десятки тисяч сількорів. «К. г.» була активним помічником партії в боротьбі за докорінну соціалістичну перебудову села. Як додаток до газети редакція випускала журн. «Справочник крестьянина» (1924—28), а також видавала газети: «Веселозная сельскохозяйственная выставка» (1935—39), «За революционную законность» (1935—37), «Крестьянская газета для молодежи» (1931—34), «Крестьянская газета для начинающих читать» (1930—39), «Оборона и физкультура» (1935—37) та ін.

КРЖИЖАНОВСЬКИЙ Іліб Максиміліанович [12 (24).I.1872, Самара — 31.III.1959, Москва] — діяч революц. руху в Росії; рад. держ. і парт. діяч; вчений-енергетик, акад. АН СРСР і АН УРСР (з 1929); Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1893. Н. в сім'ї адвоката. В 1894 закінчив Петерб. технологічний ін-т.

У революц. русі з 1891. Брав участь в організації *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1895 заарештований, 1897—1901 — на заслання в Сх. Сибіру. В 1901 жив у Самарі, де керував іскрівським центром. З 1903 віз парт. роботу в Києві. Вхолод до Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, на якому його заочно було обрано членом ЦК. В 1905 — член київ. групи «Вперед», голова страйкового к-ту Пд.-Зх. залізнич. Після Лютневої революції 1917 — член більшовицької фракції Моск. Ради. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції керував відбудовою і розвитком енергоспоживарства Москви. З 1919 — голова К-ту держ. споруджень ВРНГ. У 1920 очолював Держ. комісію по електрифікації Росії (ГОЕЛРО). В 1921 —30 — голова Держплану РСР. У 1929—39 — віце-президент АН РСР. У 1930—32 — голова Головерго Вищої Ради Нар. Господарства РСР. У 1932—36 — голова К-ту по вищих тех. освіті при ЦВК РСР, заст. наркомом освіти РРФСР. З 1930 — засновник і директор Енергетич. ін-ту АН РСР. На XIII—XVII з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВІВК і ЦВК РСР. Депутат Верховної Ради РСР I-го скликання. Автор багатьох наук. праць з питань енергетики, спогадів про Леніна, а також кількох революц. пісень. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами.

КРЖИЖИК (Křížik) Франтішек (8.VII 1847, м. Планице, Чехія — 22.I 1941, Прага) — чесь. електротехнік і винахідник. Вчився у Празькому політех. ін-ті. Створив (1873) оригінальну систему залізнич. сигналізації і блокування. Винайшов (1880) диференціальну електр. дугову лампу, автом. регулятор до неї. Керував спорудженням першої в країні електростанції в м. Жижкові (1888), трамвайної колії в Празі (1891), міжміської електр. з-ці Табор — Бєліне (1903).

КРИВА КОСА — піщана коса на пн. узбережжі Азовського м. у межах Донецької обл. УРСР. Довж. майже 10 км, шир. у найвужчій частині до 100 м. На К. к. — смт Седове (місце народження рос. мореплавця Г. Я. Седова).

КРИВАВА ПОМСТА — звичай мститися вбивством за образу, вбивство, шкоду тощо, заповідню сородичеві. Виникла і була розповсюджена за первіснообщинного ладу. З утворенням держави К. п. було значно обмежено; одночасно розвивалася система композицій — матеріальної винагороди за шкоду. На тер. РСР існувала у деяких народів Кавказу, Серед. Азії. У зв'язку з соціалістич. перетвореннями практично ліквідована.

«КРИВАВА СЕРЕДА» — розправа польс. бурж. уряду з учасниками демонстрації у м. Стрий 31.III 1926. Див. *Стрийський розстріл* 1926.

«КРИВАВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРОТИ ЕКСПРОПРІОВАНИХ» — назва, яку дав К. Маркс у творі «Капітал» (т. 1, гла-

ва 24) законам проти бродяг і жебраків, виданим у Англії в кін. 15—16 ст. Ці закони встановлювали жорстоке покарання для осіб, обвинувачених у бродяжництві. Гол. жертвами репресій ставали селяни, яких зганяли з землі під час *огорожування*. Не припиняючи зростання пауперизму та бродяжництва, ці закони були спрямовані на придушення опору зганяних з землі селян і приневолювали їх до праці на будь-яких умовах. Аналогічні закони були також в інших країнах, що ставали на капіталістичний шлях у 16—18 століттях (Нідерланди, Франція).

«КРИВБАСРУДА» — виробниче об'єднання по видобуванню залізної руди *Криворізького залізрудного басейну* підземним способом. Утворена 1973 на базі трестів «Ленінруда» і «Дзержинськруда». До складу об'єднання входить 10 рудників, на яких щороку видобувають бл. 40 млн. т руди. «К.» — висококомплісоване підприємство, оснащене сучас. технікою; впроваджено прогресивні системи розробки руди (підповерхове й поверхове обвалювання, здвоєні поверхи, висаджування масиву за допомогою глибоких свердловин тощо). Рудник ім. Ф. Е. Дзержинського нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), рудник ім. В. І. Леніна — орденом «Знак Пошани» (1976).

П. Ю. Константинов. **КРИВЕ ОЗЕРО** — селище міського типу Микол. обл. УРСР, райцентр, на р. Кодимі (прит. Пд. Бугу), за 18 км від залізнич. ст. Любашівка. 12 тис. ж. (1979). Засн. в 50-х рр. 18 ст. В 1905—07 у К. О. відбулися сел. заворушення і страйки с.-г. робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. О. (2.VIII 1941—29.III 1944) в районі діяли підпільні парт. групи і партизанський загін «Буревісник». З 1970 К. О. — с-ще міськ. типу. У К. О. — харчосмакова ф-ка, мол. і комбікормовий з-ди, харч. комбінат, цех першомайської швейної ф-ки «Іскра», птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, б заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Бу-

М. І. Кривенко. «Іхав козак на війноньку...» 1954. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

динок культури, 5 клубів, кіно-театр, 6 бібліотек.

КРИВЕНКО Михайло Ілліч (н. 10.V 1921, с. Новокормиха, тепер Вовчихинського р-ну Алт. кр.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1958. В 1944—50 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. Косицького та А. Петрицького. Автор картин на істор. тематику: «Іхав козак на війноньку...» (1954), «В. І. Ленін у сім'ї робітника», «Земля» (обидві — 1957), «За ленінським мандатом», «Мати» (обидві — 1967), «Новий світ» (1971), «Рідна земля» (1972), «Спогади про Малу Землю» (1975), «Повернення. Вересень 1917 р.» (1977). Більшість творів К. зберігається в ДМУОМ. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КРИВИЙ БРУС в опорі матеріалів — брус (стрижень), що його вісь є кривою лінією. Центр ваги поперечного перерізу К. б. завжди лежить на осі бруса, перпендикулярній до площини перерізу. Розрізняють К. б.: малої і великої кривини ($R > Sh$ і $R \leq Sh$, де R — радіус кривини осі бруса; h — висота поперечного перерізу); плоскі (вісь — плоска крива) і просторові (вісь — просторова крива); з постійним і змінним поперечним перерізом. Розрахунок К. б. малої кривини виконують за формулами для прямого бруса (див. *Згин в опорі матеріалів*). Для К. б. (мал.) великої кривини з поздовжньою площинною симетрією, в якій діють зони навантаження, нормальні напруження (σ) визначають за формулою:

$$\sigma = \frac{M_y}{S_x} + \frac{N}{F},$$
 де M — згинальний момент в поперечному перерізі; y — віддалі від нейтральної осі z до розглядуваного волокна; r — радіус кривини волокна; S_x — статичний момент площі перерізу F відносно нейтральної осі; N — поздовжня сила. Поняттям «К. б.» користуються при розрахунках арок, оболонок, гаків підйомних кранів, ланок ланцюгів, лопаток вентиляторів тощо. Див. також *Складний отір*. Г. В. Ісаханов.

КРИВИЙ РІГ — місто обласного підпорядкування Дніпропетровської обл. УРСР, райцентр. Розташований у верхів'ї р. Інгульця при впадінні в нього Саксагані Залізнич. вузол. 650 тис. ж. (1979). Поділяється на 6 міських районів. У 18 ст. К. Р. — велике козац. поселення. З 1881 почалася пром. розробка заліз. руд. У 1899, 1905, 1910—14 в К. Р. відбулися робіт. страйки. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. Р. (14.VIII 1941—22—23.II 1944) в місті діяли підпільні міськом партії, парт. і комсомольські орг-ції. К. Р. — значний індустріальний і культур. центр України. Він є центром *Криворізького залізрудного басейну*. Об'єднання по підземному добуванню заліз. руди «Кривбасруда» об'єднує 10 рудоуправлень, до складу яких входять 24 шахти, зокрема «Гігант - Глибока», ім. В. І. Леніна, Гвардійська, а також *Північний гірничо-збагачувальний комбінат* імені Ком-

С. І. Кперос.

М. М. Кречко.

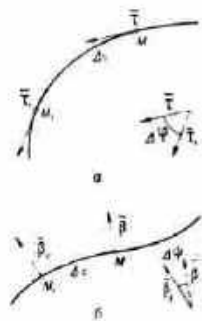

Г. М. Кржижановський.

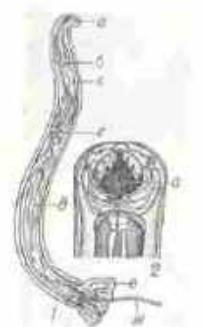

М. І. Кривенко.

КРИВИЙ ТОРЕЦЬ

До визначення кривини плоскої кривої (а) і скруту просторової кривої (б): $\vec{\tau}$ і $\vec{\tau}_1$, $(\vec{\beta}$ і $\vec{\beta}_1)$ — одиничні вектори дотичних (біномалей) у точках M і M_1 відповідно.

Кривоголовка: 1 — два наддихальні кішки; а — ротова порожнина; б — стравохід; в — середня кишка; г — сім'яний капіляр; е — статевий канал; ж — сім'яний канал; з — собача (головний відділ паразита); а — ротова порожнина з зубами.

сомолу України, *Центральний гірничо-збагачувальний комбінат* імені 30-річчя Радянської України, *Південний гірничо-збагачувальний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, *Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат* імені Ленінського Комсомолу та *Інгuleцький гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя СРСР. Значно розвинуті металург. (*Криворізький металургічний завод* імені В. І. Леніна), маш.-буд. і металообробна (*криворізький завод гірничого устаткування «Комуніст»*, *Центральний, Дзержинський та Ленінський рудоремонтні заводи та ін.*), енергетична (*Криворізька ДРЕС-2*), коксохімічна (*Криворізький коксохімічний завод* імені Д. С. Коротченка) промисловість. Зростає промисловість буд. матеріалів (цем. з-д, об'єднання «Криворізькалізобетон», домобуд. комбінат). Підприємства легкої (вовнопрядильна, взут., швейна ф-ки), харч. (м'ясокомбінат, молочні й хлібні з-ди) та деревообр. пром.-сті. В К. Р. — 7 науково-дослідних і проектно-конструкторських ін-тів; *Криворізький гірничорудний інститут* і *Криворізький педагогічний інститут*, філіал Київ. ін-ту нар. г-ва, вечірній ф-т Дніпроп. металург. ін-ту; 17 серед. спец. навч. закладів (у т. ч. гірничий, рудничний автоматики, гірничої електромеханіки, політех., гірничо-економіч. буд., технікуми, авіац. тех. уч.-ше цивільної авіації та ін.). 18 профес.-тех. уч.-ш, 142 заг.-осв., 24 муз., 3 художні і 12 спортивних шкіл, 57 мед. закладів, у т. ч. 13 лікарень; 13 профілакторіїв-санаторіїв, *Криворізький російський музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка і ляльковий театр, філіал Дніпроп. обл. філармонії, цирк, 50 палаців культури і клубів, 16 кінотеатрів, 7 палаців спорту, 48 б-к; музеї — *Криворізький історико-краєзнавчий музей* та революц., бойової і трудової слави з-ду гірничого устаткування. За рад. часу К. Р. інтенсивно забудовується: соцістечко (1929, арх. В. Заболотний), Будинок-Комуна (1931, арх. В. Троценко), Клуб ділових зустрічей (тепер Палац піонерів, 1929—31, архітектори П. Юрченко, І. Каракіс); Рос. муз. драм. театр імені Т. Г. Шевченка (1949—54, арх. В. Зуев), Палац культури металургів (1952—54, арх. К. Барташевич), гірничорудний ін-т (1960—64, арх. В. Михайлов), цирк (1968—72, архітектори Г. Наприєнко, С. Гельфер), ін-т «Гіпрорудмаш» (1972, арх. Д. Лівшиць), Пам'ятники: В. І. Леніну (1957, скульптори А. Білостокський та Е. Фрідман, арх. Г. Мельничук), воїнам-визволителям (1968, скульптори Є. Горбань, Б. Климушко, М. Красотін, художник І. Лось, архітектори М. Лалько, В. Савельєв).

Лім.: Кривому Рогу 200. Дніпропетровськ, 1975.

КРИВИЙ ТОРЕЦЬ — річка в Українській РСР, у межах Донец. обл., права притока Казенного Торця (бас. Сіверського Дінця). Довж. 88 км, площа бас. 1590 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове й снігове. Використо-

вують для тех. водопостачання й зрошування. На К. Т. — м. *Костянтинівка*, в гирлі — м. *Дружківка*.

КРИВИНА — величина, яка характеризує ступінь відхилення геометричних об'єктів (кривих, поверхонь тощо) від образів простого типу. Так, К. плоскої кривої характеризує ступінь відхилення її від прямої, а К. поверхні — від площини. К. кривої в точці M наз. *граничною відношення кута між дотичними в точках M і M_1 до довжини дуги MM_1 , коли точка M_1 наближається до точки M* (мал., а): $k = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\Delta \varphi}{\Delta s} = \frac{d\varphi}{ds}$.

Якщо крива задана рівн. $y = f(x)$, то К. обчислюють за формулою: $k = \frac{f''(x)}{[1+(f'(x))^2]^{3/2}}$. Величина, обернена до К., наз. *радіусом К.* В кожній точці кривої можна побудувати *стичне коло* (коло К.); К. цього кола є К. кривої в даній точці, а центр його наз. *центром К.* кривої в цій точці. Залежність між К. і довжиною дуги $k = k(s)$ наз. *натуральним рівнянням кривої*, воно визначає форму й розміри кривої.

Для характеристики просторової кривої, крім К., запроваджують *скрут* (другу К.) — гранично відношення кута повороту біномалі (див. *Нормаль*, *Трієдр*) на дузі, що стягується до даної точки, до довжини цієї дуги (мал., б):

$$\kappa = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\Delta \psi}{\Delta s} = \frac{d\psi}{ds}$$

Форма й розміри просторової кривої визначаються двома натуральними рівняннями: $k = k(s)$ і $\kappa = \kappa(s)$.

При дослідженні К. поверхні будують її *нормальні перерізи* (перерізи, що проходять через нормаль до цієї поверхні). Найбільша й найменша з К. цих перерізів в одній точці наз. *головними кривинами* в цій точці. Використовуючи гол. К., знаходять *потік кривини К.* і *середню кривину Н.* Якщо $K = H = 0$ у всіх точках поверхні, то вона є *площиною*. Поняття К. відіграє важливу роль при геом. дослідженнях і застосовується в фізиці і техніці. О. А. Борисенко.

КРИВИЦЬКА Леся (Олександра) Сергіївна (н. 4 (16).І 1899, Чиги-

Кривий Ріг. В одному з нових районів міста.

рин, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Акторську діяльність почала 1916 в трупі Пронського. В 1918 вступила до театру М. Садовського, з яким виїхала на Зх. Україну. В 1919—44 працювала в західноукраїнських групах, 1944—73 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Анна, Предслава («Украдене щастя»), «Сон князя Святослава» Франка), Помікевичева («Чо вен хитається» Галана), Ольга («Три сестри» Чехова), Любов Ярова (в однойменній п'єсі Тренінова), леді Мільферд («Підступність і кохання» Шіллера). Нагороджена орденом Леніна, медалями.

Тв.: Поезія про мос. життя. К., 1965.

КРИВИЧІ — одне із сх.-слов'янських племен (союзів племен) 6—9 ст., згадуваних у давньорус. літописах. Жили у верхів'ях Дніпра, Зх. Дніни, Волги та в од. частині басейну Чудського оз. В кін. 9 ст. земля К. ввійшла до складу *Київської Русі*. Осн. заняття К. — землеробство, а також скотарство й ремесла (залізобробне, ковальське, ювелірне та ін.). На землях К. утворилися Смоленське і Полоцьке князівства, а пн.-зх. частина їхньої території ввійшла до володінь Новгород. Останній раз К. згадуються в літописах від 1162.

КРИВОГЛАЗ Михайло Олександрович (н. 18.V 1929, Київ) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив Київ. ун-т (1950). З 1951 працює в Ін-ті металознавства АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла. Розвинув повну кінематичну теорію розсіяння рентгенівського проміння і нейтронів неідеальними кристалами. Запровадив поняття про флюктуонні стани електронів у неупорядкованих системах і побудував теорію флюктуонів. Держ. премія УРСР, 1978.

КРИВОГОЛОВКА, анкілостомма (Ankilostoma) — рід червів класу *нематод*. Паразитує в кишечнику людини та тварин. Пошир. на всіх материках, переважно в тропіч. і субтропіч. країнах; в СРСР — на Далекому Сході, в Закавказзі, частково в Серед. Азії. Найвідоміші — К. дванадцятипалої кишки (A. duodenale), довж. до 8—13 мм, паразитує в дванадцятипалій кишці людини, і К. собача (A. caninum), довж. до 21 мм, паразитує в тонкому кишечнику собак, котів, лисиць та ін. м'ясоїдних, спричинюючи анкілостомоз (див. *Анкілостомідази*). Для К. характерна наявність в ротовій капсулі хітинових зубчиків, за допомогою яких вона прикріплюється до слизової оболонки. Живляться кров'ю. Яйця розвиваються у вологому ґрунті і воді. Зараження відбувається, коли личинки потрапляють у кишечник з їжею чи водою та через шкіру (личинки потрапляють у кровоносні судини і заносяться з кров'ю у легені, звідти по дихальних шляхах — у ротову порожнину і в тонкий кишечник, де досягають статев. зрілості). В. П. Коваль.

КРИВОЛІНІЙНІ ІНТЕГРАЛИ — інтеграли від функції, визначеної на кривій у площині або в просторі. Розрізняють К. і. першого і другого типу.

Нехай функція $f(x, y)$ задана на кривій $\Gamma = \{(x, y) : x = \varphi(t), y = \psi(t), a \leq t \leq b\}$, причому функції φ і ψ мають неперервні похідні на $[a; b]$. Розіб'ємо Γ на n частин γ_i ($i = 1, 2, \dots, n$) з довж. $s(\gamma_i)$ і на кожній частині візьмемо довільну точку (x_i, y_i) (мал. 1). Якщо при $\max\{s(\gamma_1), s(\gamma_2), \dots, s(\gamma_n)\} \rightarrow 0$ інтегральні суми (аналогічні до інтегральних сум для інтеграла по відрітку, див. *Інтегральне числення*)

$$\sum_{i=1}^n f(x_i, y_i) s(\gamma_i)$$

збігаються до границі, що не залежить від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. К. і. першого типу. Для неперервної на Γ функції f цей К. і. існує й обчислюється за формулою

$$\int_{\Gamma} f(x, y) ds = \int_a^b f(\varphi(t), \psi(t)) \times \sqrt{\varphi'(t)^2 + \psi'(t)^2} dt.$$

Нехай вектор-функція $\vec{f}(x, y) = (P(x, y), Q(x, y))$ задана на кривій $\Gamma = \{r(t) = (\varphi(t), \psi(t)), a \leq t \leq b\}$. Розіб'ємо відрізок $[a; b]$ на n частин точками $a = t_0 < t_1 < \dots < t_n = b$. Внаслідок цього крива Γ розбивається на n частин $\gamma_i = \{r(t), t_{i-1} \leq t \leq t_i, i = 1, 2, \dots, n\}$ (мал. 2). На кожній частині γ_i візьмемо довільну точку (x_i, y_i) . Якщо при $\max\{t_1 - t_0, t_2 - t_1, \dots, t_n - t_{n-1}\} \rightarrow 0$

інтегральні суми
$$\sum_{i=1}^n \vec{f}(x_i, y_i) [\vec{r}(t_i) - \vec{r}(t_{i-1})]$$
 мають границю, що не залежить від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. К. і. другого типу. Для неперервної на Γ функції P і Q цей К. і. існує й обчислюється за формулою

$$\int_{\Gamma} \vec{f} \cdot d\vec{r} = \int_a^b P(x, y) dx + Q(x, y) dy = \int_a^b [P\varphi'(t) + Q\psi'(t)] dt.$$

Зв'язок між К. і. і *кратними інтегралами* виражається *Гріна формулами*, між К. і. і *поверхневими інтегралами* — *Стокса формулою*. Використовуючи К. і. першого типу, обчислюють масу кривих із змінною густиною, координати центра ваги (маси) кривої тощо; використовуючи К. і. другого типу, обчислюють роботу, що витрачається на переміщення матеріальної точки вздовж кривої Γ в силовому полі \vec{f} , та ін. величини. Див. *дв.* до ст. *Кратні інтеграли*. А. Я. Дорогович.

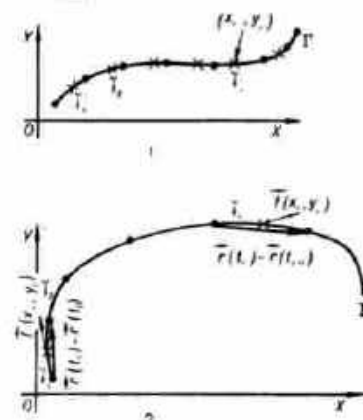
КРИВОНІС (Перебийніс, Вільшанський) Максим (р. н. невід. — п. листопад 1648) — полковник Запорізького війська, один із найближчих сподвижників Б. Хмель-

ницького, герой *визвольної війни українського народу 1648—54*. Прославився ще в 30—40-х рр. 17 ст. під час походів козаків проти Крим. ханства і султан. Туреччини. З початком нар.-визвольної війни К. очолював козак, загони в *Жоотоводській битві 1648*, *Корсунській битві 1648*, *Пиллявській битві 1648*. Призначений черкаським полковником, К. відзначився у визволенні Лівобережної України. Визначна роль належить К. і в розгортанні нар.-визвольної боротьби на Правобережжі. К. — учасник визвольного походу повстанських військ у Галичину. Керував К. козаки під час облоги Львова у вересні — жовтні 1648 здобули Високий Замок. Помер К. від чуми під час облоги Замостя. Див.: Полухін Л. К. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. К., 1952; Лола А. П. Максим Кривоніс. К., 1957. В. А. Смолий.

КРИВОНІС Петро Федорович [н. 30.VI (12.VII) 1910, м. Феодосія — 19.X.1980, Київ] — ініціатор сталеновського руху на залізничному транспорті. Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1929. В 1935, працюючи машиністом у депо ст. Слов'янськ, досяг небувалого на той час використання потужності локомотива. З 1937

Крива інтегрування для криволінійних інтегралів першого (1) і другого (2) типів.

К. працював нач. депо Слов'янськ, нач. Пд.-Донецької, пізніше Пн.-Донецької з-д, з 1946 — нач. округу з-д. У 1953 закінчив Моск. електромеханічний ін-т інженерів залізнич. транспорту. З того часу був нач. *Південно-Західної залізниці*. Автор кн. «Комплексне використання залізничного, автомобільного і водного транспорту» (1960) та ін. Делегат XXII—XXV з'їздів КПРС. На XIV—XVI, XVIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань, Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, ін. орденами, медалями.

В. П. Печероу.

КРИВОЗЕРСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Микола. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 34,4 тис. чол. (1979). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 9 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Криве Озеро*. Рельєф району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: граніти, піски, глини. Річки — *Південний Буг* (на пн. межі району) і його прит. *Кодима*. Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: кривозерські харчосмакова ф-ка, мол. з-д, харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Криве Озеро) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 70 тис. га, у т. ч. орні землі — 61,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, шовківництво. У К. р. — 14 колгоспів, райсільгосптехніка. Автошляхів — 229 км, у т. ч. з твердим покриттям — 159 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще; 32 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні, 11 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 34 кіноустановки, 28 б-к. У К. р. видається газ. «Заповіти Леніна» (з 1931).

С. П. Шевц.

КРИВОРІЗЬКА ДРЕС-2 імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — потужна теплова електростанція. Розташована в смт Зеленодольську Апостолівського району Дніпроп. обл. Буд-во почато 1961. Перший енергоблок введено в дію 1965; останній — 1973. Встановлена потужність ДРЕС — 3 млн. кВт (10 енергоблоків по 300 тис. кВт кожний). Середньорічне виробн. електроенергії — 20 млрд. кВт · год. К. ДРЕС-2 — найбільша теплова електростанція світу, яка працює на твердому паливі. Всі осн. технологічні процеси повністю автоматизовано і механізовано. К. ДРЕС-2 входить до складу Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. К. ДРЕС-2 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

І. І. Голосенко

КРИВОРІЗЬКИЙ ГІРНИЧОРУДНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної ос-

Л. С. Кривецька.

М. Кривоніс.

П. Ф. Кривоніс.

КРИВОРІЗЬКИЙ ЗАВОД ГІРНИЧОГО УСТАТКУВАННЯ «КОМУНІСТ»

М. М. Криворучко.

віти УРСР. Засн. 1922 як вечірній гірничий технікум, з 1929 — вечірній гірничий інститут, з 1932 — гірничорудний інститут. В К. г. і. (1980) ф-ти: гірничий, маркшейдерсько-шахтобудівний, геолого-збагачувальний, механіко-машинобудівний, електротехнічний, будівельний; вечірні ф-ти — гірничий, електротехнічний, будівельний; заочний загальнотехнічний; є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 720 тис. одиниць зберігання. В К. г. і. навчається (1980) бл. 9 тис. студентів. За час існування в інституті підготовлено бл. 25 тис. спеціалістів. К. г. і. нагороджено (1972) орденом Трудового Червоного Прапора.

Ю. П. Астаф'єв.
КРИВОРІЗЬКИЙ ЗАВОД ГІРНИЧОГО УСТАТКУВАННЯ «КОМУНІСТ» — підприємство важкого машинобудування. Розташований в м. Кривому Розі Дніпро-обл. Засн. 1923 як ремонтні майстерні на базі чавуноливарного з-ду, збудованого 1892. У 1930 ці майстерні наз. Центр. мех. майстерні Криворіжжя, а з 1937 їх перетворено на К. з. г. у., і йому присвоєно назву «Комуніст». З-д першим у країні освоїв виробл. ряду гірничих машин, які раніше імпортували. На поч. Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. Відбудова підприємства почалася 1944. За післявоєнні роки з-д реконструйовано на новій тех. базі. К. з. г. у. «К.» виготовляє ручні, телескопічні й колонкові перфоратори, бурові верстати підземного глибокого буріння і для відкритих гірничих робіт, бурові каретки, навантажувальні машини та ін. устаткування для гірничодобувних підприємств. Впроваджуються передові технологічні процеси: обробка деталей на верстатах з числовим програмним керуванням, електрогідрравлічне очищення литва, електроімпульсна обробка штампів тощо.

М. П. Пилипенко.
КРИВОРІЗЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ БАСЕЙН — один з найбільших у світі басейнів з покладами багатих залізних руд. Розташований у пд.-зх. частині Дніпро-обл. УРСР, у бас. р. Інгульця. Протягається вузькою смугою (2–7 км) з Пн. на Пд. більш як на 100 км. Площа близько 300 км². Пром. запаси заліз. руд становлять бл. 16 млрд. т (1979). Безпосереднім продовженням К. з. б. на Пн. є *Кременчуцький залізорудний район*. Разом з рудними районами Запоріж., Кіровогр. і Полтав. областей К. з. б. об'єднується у велику залізорудну провінцію, т. з. Великий Кривий Ріг. У геоструктурному відношенні К. з. б. — *синкліній*, розташований у центр. частині *Українського щита*. В геол. будові басейну беруть участь магматичні й метаморфічні породи *докембрію* (граніти, гнейси, кварцити, джеспіліти, сланці тощо), перекриті осадовими відкладами палеогенового, неогенового й антропогенного віку, заг. потужністю до 80 м. Поклади заліз. руд пов'язані з метаморфічними породами т. з. криворізької серії протерозою (лив. *Протерозойська ера і група*). Залізорудні родовища К. з. б. належать до генетичного класу метаморфогенних родовищ, їх поділяють на два підкласи: метаморфічні й метаморфізовані родовища. До підкласу метаморфічних входять родовища багатих заліз. руд, представлені складними покладами серед порід унікальних залізисто-кремністих формацій докембрію (залізисті кварцити, джеспіліти, залізисті

роговики). У межах басейну налічують бл. 300 рудних покладів, які відрізняються між собою за розмірами, формою та умовами залягання. Найпоширеніші стовпоподібні поклади, є також пластові й штокподібні поклади, неправильної форми рудні тіла. За мінеральним складом багаті руди поділяють на магнетитові, мартитові, гематит-мартитові, мартит-дисперсногематитові й дисперсногематитові. Найпоширеніші мартитові руди (понад 80% усіх запасів басейну). Вміст заліза в мартитових і гематит-мартитових рудах становить пересічно 60–62%, у мартит-дисперсногематитових — 55–60%, у дисперсногематитових — 50–55%. Багаті руди Криворізького залізорудного басейну характеризуються незначним вмістом (соті частини процентів) шкідливих домішок — сірки, фосфору, мшияку. Вміст кремнезему в них становить 1–10%. До підкласу метаморфізованих родовищ, що мають магнетитовий склад, належать родовища бідних заліз. руд. Ці руди представлені пластами *залізистих кварцитів* (джеспілітів, залізистих роговиків), що мають велику протяжність і заглиблюються до кількох сотень

метрів і навіть до кількох кілометрів. Ці руди бідні на залізо (пересічно 20–28%) і потребують збагачування (див. *Збагачування корисних копалин*). Осн. пром. значення у К. з. б. мають неокислені бідні заліз. руди.

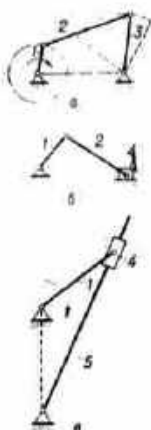
В осадових відкладах кайнозойського віку, магматичних і метаморфічних породах докембрію є кілька водоносних горизонтів, які створюють ускладнення при проходженні шахт, зумовлюють виникнення *зсувів* при відкритих розробках.

Перші розробки руд К. з. б. відомі з часів *схфіс* (8–2 ст. до н. е.). Пром. освоєння заліз. руд К. з. б. почалося у 2-й пол. 19 ст., коли було засновано Акціонерне т-во криворізьких заліз. руд. Багаті руди розробляють шахтним способом. Діє 10 рудників виробничого об'єднання «Кривбасруда». Для добування й збагачення бідних руд — залізистих кварцитів споруджено 5 гірничо-збагачувальних комбінатів, які об'єднують 9 кар'єрів. К. з. б. — осн. сировинна база чорної металургії СРСР, зокрема України; заліз. руду басейну вивозять також у соціалістичні країни Європи. Велике значення для водопостачання Криворізького залізорудного басейну має *Дніпро-Крикий Ріг канал*.

Лит.: Барбот-де-Марни Н. Геологічний очерк Херсонської губернії. СПб. 1869; Семенов Н. П. Структура рудних полів Криворізьких залізорудних месторождений. т. 1. К., 1946; Генезис железных руд Криворізького басейна. К., 1959; Геология криворізьких залізорудних месторождений. т. 1–2. К., 1962; Рудные месторождения СССР. т. 1–3. М., 1978.

В. В. Рашетяк.
КРИВОРІЗЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1960, експозицію відкрито 1968. Музей має відділи: природи, доісторичного минулого, історії рад. суспільства, образотворчого мистецтва й етнографії. В музеї — понад 16 тис. експонатів осн. фонду (1981). Експозиція музею розповідає про природу, історію краю з найдавніших часів до наших днів. Матеріали з історії рад. суспільства відображають участь трудящих Криворіжжя у Великій Жовтій, соціалістич. революції, громадян. війні, Великій Вітчизн. війні (зокрема діорама «Визволення Кривого Рога від німецько-фашистських загарбників»). 1969).

В. І. Черниш.
КРИВОРІЗЬКИЙ КОКСОХІМІЧНИЙ ЗАВОД імені Д. С. Коротченка — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Кривому Розі Дніпро-обл. Буд-во почато 1932. Першу продукцію одержано 1936. В роки Великої Вітчизн. війни споруди з-ду були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Після відбудови підприємства перший кокс одержано 1949. На К. к. з. (1980) діє 10 коксових батарей, цехи — вуглелітотворний, уловлювання хім. продуктів з коксового газу, сіркоочищення з виробн. сірчаної к-ти; рем. та енерг. служби. Осн. продукція: кокс, коксовий газ, хім. продукти коксування. На підприємстві встановлено сучас. високопродуктивні агрегати, широко застосовуються ме-

Плоскі кривошпальні механізми:
а — кривошпально-коромисловий;
б — кривошпально-повозунний;
в — кривошпально-кулісний;
г — кривошпальний;
д — шатун;
е — коромисло;
ж — повзун;
з — куліса.

ханізація і автоматизація виробничих процесів. В. Ф. Криштоп, **КРИВОРІЗЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД** імені В. І. Леніна, «Криворіжсталь» — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1931 на базі великих покладів залізних руд *Криворізького залізничного басейну*. В 1934 стала до ладу перша доменна піч. До Великої Вітчизн. війни на з-ді було 3 доменні печі, бєсємерівський цех у складі двох конверторів, 2 коксові батареї, енерг. і мех. г-во. Під час окупації міста споруди з-ду повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники; осн. устаткування завчасно евакуйовано на Урал. За післявоєнні роки підприємство поряд з відбудовою докорінно реконструйовано і значно розширено. Введено в дію ряд нових цехів і потужних металург. агрегатів. На з-ді діють (1980): алгомерційна ф-ка, 9 доменних печей, мартенівський, 2 киснево-конвертерні цехи, 3 блюмінги з безперервно-заготовочними станами, 10 сорторокакатних станів. Осн. продукція: чавун, сталь, прокат (штрипс, катаний дріт, кутник, арматурна, кругла і квадратна сталь), виливниці для металургії тощо. За обсягом вироб. чавуну з-д посідає 1-е місце, а за обсягом вироб. сталі і прокату — 2-е місце в Рад. Союзі (після *Магнітогорського металургійного комбінату* імені В. І. Леніна). Вироби. організовано на базі найновіших досягнень науки і техніки. Діють заводський електронно-обчислювальний центр, автоматизована система управління виробництвом. «Криворіжсталь» нагороджено орденом Леніна (1971) і орденом Трудового Червоного Прапора (1939). М. О. Гуров, **КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ** — вищий навчальний заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т профес. освіти; 1933 перейменовано на пед. ін-т. З 1938 по 1952 при К. п. і. працював учительський ін-т. У 1979/80 навч. р. в ін-ті було 6 ф-тів: фіз.-матем., природничий, муз.-пед., підготовки вчителів поч. класів, підготовки вчителів заг.-тех. дисциплін і праці та худож.-графіч., на яких навчалось 3750 студентів, зокрема на денному відділенні — 2320. При вузі діють заочне й підготовче відділення; бот. сад, планетарій, 6-ка (300 тис. одиниць зберігання). За час існування в ін-ті підготовлено 12,5 тис. спеціалістів. Т. А. Клецюк, **КРИВОРІЗЬКИЙ РАЙОН** — у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,4 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 90 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кривий Ріг*. Поверхня району рівнинна, подекуди розчленована ярами і балками. Осн. корисна копалина — залізна руда (*Криворізький залізничний басейн*). Річки — *Ігульць* та його притоки *Саксагань*, *Боковенька* та ін. В межах району — *Карачунське* та *Південне водосховища*, його тер. проходить *Дніпро* — *Кривий Ріг* канал. Ґрунти чорно-

земні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування *Кривий Ріг*. Найбільші підприємства у районі — *Христофорівський з-д вогнетривких блоків і бетонів*, *криворізькі комбінати хлібопродуктів № 1 і № 2*, *Радущенське хлібоприймальне підприємство*. 5 будинків побуту. С. г. спеціалізується на виробн. м'яса, молока, яєць, вирощуванні овочевих, зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза)

та кормових культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 103,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 90,9 тис. га. Зростається 18,4 тис. га. У К. р. — 19 радгоспів, у т. ч. птахорадгосп, держ. племінний завод, держ. племінний птахозавод, птахофабрика; райлісгосптехніка. Залізничні станції: *Гейківка*, *Коломоїцеве*, *Мусіївка*, *Радущина*. Автошляхів — 360 км, у т. ч. з твердим покриттям — 330 км. У районі — 27 заг.-осв. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; туберкульозний санаторій. 18 будинків культури, 18 клубів, 45 кіноустановок, 33 6-ки. У К. р. видається газ. «Сільський трудивник» (з 1939). Ф. П. Коваленко, **КРИВОРІЗЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР** імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1935 як Дніпроп. пересувний робітничо-колгоспний театр. з 1937 — в Дніпродзержинську. В роки Великої Вітчизн. війни працював у Ленінгорську, Гур'єві (Каз. РСР), 1944 театр повернувся в Дніпродзержинськ, в 1949 переведений в *Кривий Ріг* (з 1967 — Муз.-драм. театр). У репертуарі театру — твори класичної і сучас. рос. («Безприданниця» О. Островського, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Вороги» Горького, «Провінційні анекдоти» Вампілова) і укр. («Коли мертві ожива-

ють» І. Рачади) драматургії, п'єси авторів братніх республік (А. Макайонка, М. Каріма), а також зарубіжних авторів (Софокла, Кальдерона), оперети рад. і зарубіжних композиторів (О. Сандлера, І. Дунаєвського, І. Кальмана, Ф. Легара, Й. Штрауса, Ф. Лоу та ін.). В театрі працювали: нар. арт. УРСР Б. Тягло, засл. діячі мист. УРСР М. Єсєненко, Б. Сахаров, засл. діячі мист. РРФСР І. Бахметьев, нар. арт. БРСР Б. Уксусов, нар. арт. Удм. АРСР М. Ісаєв та ін. В складі трупи (1980) — засл. артисти УРСР С. Ашенкова, В. Браславський.

Р. М. Коваленко, **КРИВОРІЗЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК**. Засн. 1977. В репертуарі театру — «Чарівний фургон» В. Орлова, «Лісовий годинник» Г. Стефанова, «Кіт у чоботях» за Ш. Перро та ін.

КРИВОРУЧКО Микола Миколайович [24.XI (6.XII) 1887—7.VII 1939] — рад. військ. діяч, командир. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Березняках (тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. В 1917 — на поч. 1918 на чолі червоногвард. загону брав участь у встановленні Рад. влади на Черкащині. В 1918—20, командуючи кав. полком, бригадою і д-зією, був учасником боїв проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, білополяків на тер. України. Після громадян. війни — командир кав. корпусу, заст. команд. військами Київ та Білорус. особливих військ. округів. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора.

КРИВОРУЧКО Надія Михайлівна (н. 8.VIII 1937, с. Старе Лидове, тепер Світловодського р-ну Кіровоград. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1969. З 1957 — доярка, а з 1967 — оператор машинного доїння корів у колгоспі ім. Куйбишева Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Досконале знання технології машинного доїння, годівлі та догляду за тваринами дають можливість К. щороку одержувати високі надой молока. Нагороджена орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1975. Л. С. Волошко, **КРИВОХИЖА** Анатолій Михайлович (н. 1.XII 1925, Кіровоград) — укр. рад. хореограф, нар. арт. УРСР (з 1973). У 1957 закінчив Омський ін-т фізичної культури. Працював балетмейстером у філармоніях, театрах країни. З 1957 — худож. керівник засл. самодіяльного нар. ансамблю танцю УРСР «Ятрань» Будинку культури ім. М. І. Калініна Кіровоград. з-ду тракторних гідроагрегатів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КРИВОШЕЄВ Андрій Євдокимович [н. 19 (31).VIII 1899, Ростов-на-Дону] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957). Член КПРС з 1927. Після закінчення (1932) Дніпроп. металург. ін-ту працює в ньому (1941—44) — в *Магнітогорському гірничо-металург. ін-ті* і на *Магнітогорському металург. комбінаті*). Осн. праці — з проблем підвищення стійкості

Н. М. Криворучко.

А. М. Кривохижа.

КРИВОШИПНИЙ
МЕХАНІЗМ

О. П. Кривченко.

і вдосконалення виробн. прокатних валків. Розробив теоретичні основи лиття масивних виробів із сталі та чавуну. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КРИВОШИПНИЙ МЕХАНІЗМ

— механізм, у складі якого є ланка (кривошип або колінчастий вал), що обертається навколо нерухомої осі, перетворюючи один вид руху на інший. Розрізняють К. м. плоскі (з рухом всіх ланок у паралельних площинах) та просторові; чотири- та багатоланкові. До найпоширеніших К. м. належать механізми: плоскі кривошипно-повзунні; що перетворюють обертовий рух на рух прямолинійний зворотно-поступальний або навпаки; кривошипно-коромислові, за допомогою яких обертовий рух перетворюється на хитаний. і кривошипно-кулісні (див. також *Кулісний механізм*) — для перетворення рівномірного обертового руху на нерівномірний обертовий, хитаний або зворотно-поступальний. К. м. застосовують у поршневих двигунах, пресах, компресорах тощо. Іл. с. 502.

КРИВОШІЯ — деформація шні, що спричиняється до неправильного положення голови. К. буває природженою, як наслідок ураження м'язів шні та шийного відділу хребта (найчастіше це вадли внутрішньоутробного розвитку плоду або родові травми). Характеризується нахилом голови в бік, де сталися патологічні порушення, з обмеженням її рухів, асиметрією обличчя, черепа, ключиць, хребта. Існує багато форм природженої К. Набуті К. виникають як наслідок патологічних порушень м'яких тканин шні (опіки, поранення тощо) або запальних захворювань м'язів, лімфатичних залоз шні тощо. Лікування консервативне (корегуюча гімнастика, фіксування пов'язки тощо) і хірургічне.

К. С. Терновий.
КРИВЧЕНА Олексій Пилипович [30.VII (12.VIII) 1910, Одеса — 10.III 1974, Москва] — укр. і рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1956). У 1938 закінчив Одес. консерваторію, 1938—49 працював у театрах Ворошиловград, Дніпропетровська, Новосибірська. З 1949 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Карась («Запорожці за Дунаєм» Гудака-Артемовського), Вибірний, Тарас («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Черевик («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Ткаченко («Семен Котко» Прокоф'єва), Дон Базіліо («Севільський цирюльник» Россіні). Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1951.

КРИГОЛАМ — судно, що прокладає шлях крізь кригу іншим суднам, підтримуючи навігацію у замерзаних басейнах. Відзначається клиноподібною (з нахилом у підводній частині) формою носової частини, підвищеною міцністю корпусу судна, маневреністю та легкокеруваністю силовою установкою (гол. двигунами є переважно дизелі і парові турбіни). Ламас кригу власною вагою, видираючись носом на її крайку. Розрізняють К. лінійні (або морські) і

допоміжні (рейдові, портові). Є також К. озерні і річкові. Лінійні К. проводять каравани суден на велику віддаля у важкій кризі, з їх допомогою досліджують важкодоступні полярні райони. На таких К. є розвідувальні літаки або вертольоти, спеціальне навігаційне устаткування. Допоміжні К. виконують допоміжні функції на невеликих водних ділянках, розчищають шлях для суден на порівняно незначній віддалі. Мор. судна, що самостійно плавають у морях полярних басейнів і прямують за К. в особливі важкі кризи, наз. криголами. Перший К. сучасного типу було створено (1864) в Росії, пізніше — в Німеччині, США та ін. країнах. Важливу роль в освоєнні Арктики відіграли К. і криголами судна «Ермак», «Красін», «Літке», «Седов», «Сибіряков», «Москва» та ін. В криголамному флоті СРСР поряд із звичайними вперше почали діяти *атомні криголами*. Вперше також стало до ладу (1979) судно науково-дослідного призначення — криголам «Отто Шмідт». На ньому — 14 лабораторій з *батометрами* та ін. приладами.

КРИЖАНИЧ (Križanić) Юрій (бл. 1618, Обрх, поблизу Горіш — 12.IX 1683, поблизу Відня) — хорватський історик і філолог, священик. Здобув богословську освіту в Загребі, Болонні, Римі. Виступав за об'єднання всіх слов. народів у єдину дву-а центром у Росії. Двічі (1647 і 1659) приїздив до Росії, відвідав Україну. Автор багатьох трактатів з філософії, політ. економії, історіографії, музики. Розвиток суспільства пояснював з позицій *протестантизму*. Один з перших піддав критиці літописні легенди про закликання *варягів* на Русь. У ряді політ. статей, зокрема «Описі подорожі від Львова до Москви» (1659), та «Бесіди з Чиркасом» (1659), обстоював необхідність зміцнення зв'язків України з Росією. **КРИЖАНІВСЬКА** Інна Іларіонівна (н. 12(25).VII 1913, м. Черкаси) — укр. рад. терапевт, професор (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Закінчила Дніпроп. мед. ін-т (1938). Працювала у вищих університетських закладах асистентом, доцентом, зав. кафедрою, проректором по учебній роботі, з 1964 — ректор Дніпроп. мед. ін-ту. Праці — з проблем хронічної недостатності кровообігу при нейрогормональних, вітамінних і обмінних порушеннях тощо. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КРИЖАНІВСЬКИЙ Богдан Володимирович (24.VIII 1894, Львів — 20.IV 1955, Чернівці) — укр. рад. диригент, композитор, засл. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1946. Закінчив Львів. (1916) та Віденську (1918) консерваторії. Один з фундаторів (1920) Укр. театру ім. Ів. Франка, в якому був диригентом до 1926. Працював у 1926—30 та 1934—46 в Харків. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 — «Березиль»), у 1930—34 — в театрах Москви, Ташкента, Владивостока. З 1946 — у Чернівцях. К. — автор оперет музики до ви-

став, симф., вокально-симф. (поема «Данило Галицький» на текст М. Бажана), камерних творів, пісень, романсів. **Р. Я. Пилипчук.**

КРИЖАНІВСЬКИЙ Данило Якович (17 (29).XII 1856, Херсонщина — 14 (26).II 1894, Одеса) — укр. педагог і композитор. У 1878 закінчив Одес. духовну семінарію, 1882 — Новоросійський (в Одесі) ун-т. Писав вокально, переважно хорошу музику. Серед його виданих творів — хорова ода «Пам'ятник» (слова О. Пушкіна, 1887), романс «Я чекаю тебе», пісні «Спи міцно спи», «Чи у полі, чи у борі». Найзначніший твір К. — пісня «Рече та стогне Дніпр широкий» (на текст вступу до поеми Шенченка «Причина», 1886), яку композитор присвятив М. Кривошипу.

Вона стала однією з найпопулярніших укр. нар. пісень. **Лит.: Кауфман Л.** О популярних українських народних піснях і їх авторах. М., 1973. **В. С. Мурза.**
КРИЖАНІВСЬКИЙ Леонід Андрійович (1873, Київ — 2.XII 1939, там же) — укр. рад. геолог. У 1899 закінчив Київ. ун-т. З 1900 працював у цьому ун-ті і одночасно — в Ін-ті прикладної мінералогії (1928—30) — директор укр. філіалу цього ін-ту. Встановив палеогеновий вік палеогенових відкладів на Сумщині та палеогеновий вік пісковиків узбережжя р. *Норичу*. Подав точну кристалографічну та мінералогічну характеристику волни. *топазію*. Досліджував ефузивні гірські породи, зокрема *волніти*.

КРИЖАНІВСЬКИЙ Степан Андрійович [н. 26. XII 1910 (8.I 1911), с. Новий Буг, тепер місто Микол. обл.] — укр. рад. поет і літературознавець. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т профес. освіти (1933), з 1940 — наук. співробітник, в 1949 — 76 — зав. відділом рад. л-ри Ін-ту л-ри імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Перші вірші надрукував 1928. Осн. зб. поезій К. присвячені рад. дійсності, комсомолу, партії: «Енергія» (1930), «Моїм ровесникам» (1932), «Повноліття» (1935), «Калиновий міст» (1940), «Гори і долини» (1946), «Срібне весілля» (1957), «Ще не вечір» (1961), «Берізка» (1971) та ін. З 1939 виступав як критик і літературознавець. Праці з питань укр. доживності і рад. л-ри, теорії соціалістичного реалізму. Автор книг про В. Стефаника, Леся Мартовича, А. Тесленка, М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, В. Чумака, І. Кулика. Один із авторів і редакторів «Історії української літератури у восьми томах» (1967—71). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тел.: Формула щастя. К., 1970; **Максим Рильський.** К., 1960; **Художні відкриття і літературний процес.** К., 1979; **Рос. перекл.** — Скидателя живе. М., 1962.

А. А. Тростянецький.
КРИЖАЧОК — білорус. нар. танець. Виконується парами, які розміщуються навхрест. Темп повільний з поступовим прискоренням. Муз. розмір 2/4, 4/4. Поширений на Україні (в областях, що межують з Білорусією), а також у Сх. Польщі.

Д. Я. Крижанівський. Титульна сторінка видання «Романси і пісні» з першою публікацією пісні «Рече та стогне Дніпр широкий». Одеса, 1886.

КРИЖЕВСЬКИЙ Григорій Зиновійович (н. 15.XII 1918, Харків) — укр. рад. живописець, ассл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1946. В 1946—51 навчався в Харків. худож. ін-ті. Твори: «В. І. Ленін у Підмосков'ї» (1951), «Товариш» (1960), «Ярмарок у Косові» (1964), триптих «Невідомому матросові» (1965), «Солдати Одеси» (1967), «Голова» (1969), «Весна» (1971), «Іллічевськ. У порту» (1975), «Ранок у горах» (1978). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КРИЖЕНЬ, крижень звичайний (Aegialitis phaeopus) — птах родини качкових. Довж. тіла 49—63 см, маса 750—1400 г. У самця голова і верхня частина ший іскраво-зелені, на ший білі кільця, на крилі фіолетове «дзеркальце»; самка бурувата. Пошир. в Європі, Азії (крім Пд.), Пн. Америці. В СРСР, зокрема в УРСР, — скрізь на водоймах, взимку відлітає на Пд.; частина може залишатись зимувати на околонках. Гнізда мислять на кущах, плаваннях, у траві, в дуплах і т. п. Кладку з 8—12 зелених яєць самка насиджує 26—28 днів. Живиться зеленими частинками і насінням водних та наземних рослин. К. — цінний мисливський птах, осн. об'єкт літньо-осіннього полювання в УРСР. К. є рідичальником качок сьвіської.

КРИЖИЦЬКИЙ Костянтин Якович (29.IV 1858, Київ — 17.IV 1911, Петербург) — український живописець-пейзажист. В 1876—77 відвідував Київську рисувальну школу М. Мурашкіна, в 1877—85 — навчався у М. Клодта в Петерб. АМ, академії ІІ — з 1900. Твори: «Косарі на Україні» (1884), «Перед грозою» (1885), «Спека спала, повіяло прохолодою», «Лісові далі» (обидва — 1889), «Повіяло весною» (1910), «Дуби» (1911), «Хутір на Україні» та ін. Твори К. зберігаються в ДМУОМ, ДТГ, Одес. худож. музеї. К. був одним з організаторів і головою Товариства художників імені А. І. Кудинця.

Лит.: Крижицький І. Судьба художника. К., 1966.

КРИЖІ у людини, крижова кістка — частина хребта, що входить до складу таза, утворюючи його задню стінку. Складається з 5 хребців, які приблизно до 16-річного віку зростаються між собою в єдину кістку. Іл. див. до ст. Таз в анатомії.

КРИЖОПІЛЬ — селище міського типу Він. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, 8,5 тис. ж. (1979). К. засн. 1866 у зв'язку з будівництвом залізниці. Рад. влада встановлено в січні 1918. З 1938 К. — с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (22.VII 1941—17.III 1944) в с-щі діяла підпільна організація. В К. — комбінат хлібопродуктів, сироробний, прод. товарів, комбикормовий з-д, ф-ка побутових виробів, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжколг. підприємство по виробн. м'яса і яєць, держ. племенна станція, агрохімоб'єднання, міжколг. буд. орг-ція, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-

осв., музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, санаторій. Будинки культури, кіно театр, 11 бібліотек.

КРИЖОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Він. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,3 тис. чол. (1979). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Крижопіль. Розташований в межах Подільської висо-

чини. Поверхня подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Корисні копалини: вапняк, пісок, глина, граніт. Річки — Марківка, Кам'янка (бас. Дністра), Дохна, Савранка (бас. Пд. Бугу). Ґрунти чорноземні та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, липа, граб) займають 10,7 тис. га. Найбільші підприємства: Соколицький цукр.-з-д, крижопільський комбінат хлібопродуктів, сироробний з-д, ф-ка побутових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Крижопіль). С. г. району спеціалізується на вирощуванні цукр. буряків, соняшнику, озимої пшениці й кукурудзи та виробн. м'яса, молока, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 63,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,7 тис. га. У К. р. — 19 колгоспів, міжколг. підприємство по виробн. м'яса, птахинкубаторна станція, агрохімоб'єднання, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Крижопіль. Автошляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 208 км. У районі — 34 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 66 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; 2 санаторії, 19 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 46 кіноустановок, 42 б-ки, музей (меморіальний на батьківщині академіка АН УРСР Д. К. Заболотного в с. Заболот-

К. Я. Крижицький. Повіяло весною. 1910. Харківський художній музей.

ному). В с. Жабокрич К. р. народилася новатор с.-г. виробн. Т. П. Марцин, у с. Вільшанці — укр. рад. письменник М. П. Грубляні та мистецтвознавець К. В. Широцький. У К. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1931).

Д. В. Таравкало.

КРИЗ (франц. crise, від грец. κρίσις — вихід) — хворобливі зміни, що раптово виникають в організмі хворого. Здебільшого це т. з. судинні кризи, тобто раптові спазми судин мозку, серця, нирок тощо, які спричиняють тимчасове порушення кровообігу, а разом з тим і функцій органів.

КРИЗА (від грец. κρίσις — вихід, переломний момент) — складний, загострений, хиткий стан, різкий перелом або занепад. Див. Аграрні кризи, Валютні кризи, Загальна криза капіталізму, Криза в медицині, Криза біржова, Криза енергетична та ін.

КРИЗА в медицині — різка зміна хворобливого процесу; характеризується сприятливим переломом у перебігу хвороби й швидким спалом (протягом 4—12 год., іноді — доби) високої до того т-ри. К. характерна для багатьох захворювань, зокрема малярії, поворотного тифу, віспи та ін.

КРИЗА БІРЖОВА — розпродаж акцій та облігацій на фондовій біржі, спричинений кризою надвиробництва або особливими політ. потрясіннями. Проявляється в різкому падінні курсів цінних паперів і значному скороченні їхньої емісії. К. б. — один з проявів кризи грошово-кредитної; посилює економічні кризи.

КРИЗА ГРОШОВО-КРЕДИТНА — гострий розлад грошового обігу та кредиту, притаманний капіталістичним країнам, що виникає внаслідок циклічних криз надвиробництва чи ін. економічних та політ. подій. Проявляється в різкому скороченні кредиту та підвищенні норми проценту, в масовому вилученні вкладів у банках або кредитних установах, у гонитві за одержанням готівки, в падінні курсів акцій і облігацій, зростанні банкрутства, скороченні позичкового капіталу тощо. Розрізняють циклічні К. г.-к., що пов'язані з виробництвом, та спеціальні, пов'язані з рухом грошового капіталу. Спец. К. г.-к. в умовах сучас. державно-монополістичного капіталізму виникають як передумова економічних криз, переплітаються з валютними кризами, кризами енергетичними, кризами фінансовими. К. г.-к. призводять до виникнення глибоких порушень у сфері міжнар. кредиту, погіршення світової торгівлі, валютного становища країн, загострюють суперечності капіталізму та погіршують становище трудящих.

В. М. Линников.

КРИЗА ЕНЕРГЕТИЧНА — потрясіння світового капіталістичного господарства, його структурна криза, спричинена гострою нестачею первинних джерел енергії, насамперед нафти, в розвинутих капіталістичних країнах. К. е. розгорнулася на поч. 70-х рр. як частина сировинної кризи, перепелася з економічною кризою 1974—75, справивши глибокий руйнівний

Г. З. Крижевський. Голова. 1969. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

К. Я. Крижицький.

Крижень (на передньому плані — самець).

КРИЗА
НАДВИРОБНИЦТВА

М. Н. Криленко.

І. А. Крилов.

Крило літака:
1 — передкрилок;
2 — стрингер;
3 — нервюра;
4 — обшивка;
5 — інтерцептор;
6 — елерон;
7 — двохшляний закриток;
8 — лонжерон.

вплив на всю капіталістичну економіку. К. є зумовлена невинуватою педикою часткою нафти в паливному балансі розвинутих капіталістичних країн внаслідок зменшення питомої ваги ін. ресурсів, насамперед вугілля; зрослою залежністю цих д-в від ввезення нафти з країн, що розвиваються, ціни на яку штучно занижувалися. Виникненню К. є сприяла діяльність Міжнародного нафтового картелю, який, встановивши низькі ціни на нафту, вплинув на витіснення вугілля з балансу енергопостачання (див. *Нафтові монополії*). К. є викликала докорінну ломку старої колоніально-монополістичної системи розподілу нафти на світовому капіталістичному ринку, посилення інфляції, різке погіршення торг. і платіжних балансів розвинутих капіталістичних країн, загострення міжімперіалістичної боротьби за одержання нафти з країн, що розвиваються, і в той же час сприяла об'єднанню зусиль імперіалістичних д-в для боротьби проти Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК). К. є показала неспроможність капіталістичної системи подолати зростаючі антагоністичні суперечності соціально-екоп. розвитку, зокрема суперечності між країнами, що розвиваються, і розвинутими імперіалістичними д-вами; кризу світового капіталістичного поділу праці тощо. А. Г. Селіваненко.

КРИЗА НАДВИРОБНИЦТВА — див. *Економічні кризи*.
КРИЗА ФІНАНСОВА — глибокий розлад державних фінансів, притаманний капіталістичним державам, спричинений війнами або ін. надзвичайними екоп. і політичними подіями. К. ф. пов'язані з циклічними кризами надвиробництва, відображають процес поглиблення загальної кризи капіталізму у фінанс. системі. Проявом К. ф. є дефіцит бюджету державного, збільшення держ. боргу, інфляція. В епоху монополістичного капіталізму К. ф. були нетривалими. В період імперіалізму вони набули хронічного характеру, продовжуються милітаризацією капіталістичної економіки, заг. економічними кризами, переплітаються з валютними кризами. К. ф. призводять до зростання податків, підвищення цін, зниження реальної заробітної плати.

В. М. Ливинков.
КРИКЕТ (англ. cricket) — спортивна гра з м'ячем і биткою, яка проводиться між двома командами (по 11 чол. в кожній) на прямокутному майданчику (трав'яному полі) розміром 80 × 60 м, посередині якого встановлено 2 хвіртки. Мета гри — зруйнувати рядками м'яча хвіртку команди противника, гравці якої захищають її, відбиваючи м'яч битками. К. включає перебіжки, вибування гравців, чим нагадує бейсбол. Гра дуже поширена в Великобританії, Австралії, Новій Зеландії, Канаді та ін. країнах.

КРИКСУНОВ Леонід Зіновійович [н. 12 (25).ІІ 1915, Юзівка, тепер Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі інфрачервоної і лазерної техніки, доктор тех. наук (з 1955), засл. діяч науки і техніки

УРСР (з 1965). Член КПРС з 1939. Закінчив (1940) Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, викладав у вищих військ. навч. закладах. З 1960 — у Київ. вищому військ.-авіац. інженерному уч-щі. Осн. праці — з теорії теплого випромінювання й інфрачервоних променів, розробки інфрачервоних систем, оптичних квантових генераторів, пристроїв нічного бачення тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. **КРИЛА** — органи польоту у тварин. Властиві більшості комах, птахам і кажанам. К. комах розвиваються з бічних випинів зовн. покривів і мають систему жил. У більшості крилатих комах є дві пари К. (у докрилих — одна пара). У прямокрилих та деяких ін. комах передні К. шкірясті; у жуків — дуже хітизовані, жорсткі, захищають задні К. і наз. надкрилами. К. птахів — це видозмінені передні кінцівки, в яких дистальні кістки зап'ястка злилися з кістками п'ястка в одлу плескати з кісткою з отвором посередині, а пальці (всього три) редуковані й не виступають назовні, крім 1-го. До передпліччя та кисті прикріплюються махові пера. Шкіра К. вкрита покривними перами. К. кажанів — це вкрита тонкими чутливими волосками еластична літальна перетинка, що починається від основи ший, оточує її з боків, охоплює передні й (у більшості видів) задні кінцівки та хвіст.

КРИЛАНІ, плодючі кажани (Megachiroptera) — підряд ссавців ряду кажанів, або рукокрилих. На відміну від комахоїдних кажанів К. мають примітивні крила з 1 плечовим суглобом і кітмен на другому пальці та зуби, пристосовані до рослиної їжі. Довж. тіла 5—40 см, розмах крил до 1,7 м. Забарвлення переважно темне, буре. К. поширені в тропіках і субтропіках Сх. півкулі. В СРСР їх немає. Бл. 150 видів, об'єднаних в 1 родину — криланових (Pteropidae), що включає 41 рід, з яких найвідоміші летюча лисиця, летючий собака та ін. К. діяльні переважно вночі та присмерком, адені сплять (іноді величезними зграями) на гілках високих дерев. Живляться соковитими плодами рослин. Самка раз на рік народжує 1 малю. К. можуть завдавати шкоди садибництву. М'ясо К. їстівне.

В. І. Абенічев.
КРИЛАС (від грец. κλῑρος) — підвищення перед вітарем — місцем, де відбуваються вілправи. В цій частині християнської церкви під час богослужіння стоять члещі, співаки, а також деякі служителі культу. В кожній церкві є два К. — правий і лівий.

КРИЛАТА РАКЕТА — безпілотний літальний апарат, траєкторія польоту якого визначається аеродинамічною підйомною силою крила, тягою реактивного двигуна і силою ваги. Осн. конструктивні елементи К. р.: планер, стартовий та маршовий двигун, система управління і бойова частина ракети. Планер складається з корпусу (фюзеляжу), а також несучих (крила), керуючих (керма) і стабілізуючих

поверхонь. Системи управління К. р. поділяють на автономні, телеуправління, самонаведення та комбіновані. К. р. можуть стартувати з землі літальних апаратів, надводних і підводних кораблів. К. р. є на озброєнні армії США. **КРИЛАТІ СЛОВА** — стилістичні образні вислови, які влучно передають суть явища. До К. с. належать афоризми видатних людей, короткі цитати з літ. творів, вислови, пов'язані з античною міфологією, та ін. Напр.: «Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив» (Лесь Українка); «Партія недела» (П. Тичина). К. с. — важливий засіб образності літ. мови. Літ.: Ашукін Н. С., Ашукін М. Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. М., 1966; Кональ А. П., Коптилов В. В. Крылатые выслови в украинській літературній мові. К., 1975. В. В. Коптилов.

КРИЛАТКА — сухий нерозкритий однонасінний плід рослини, у якого оплодень розростається в шкірястий або перетинчастий плоский придаток, що сприяє перенесенню плодів вітром (плоди ясени в'яза, берези тощо).

КРИЛЕНКО Микола Васильович [2 (14).V 1885—29.VII 1938] — рад. держ. і парт. діяч, парт. публіцист. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в с. Бехтєво (тепер Сичовського р-ну Смоленської обл.) в сім'ї вчителя-чиновника. Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1909) і юрид. ф-т Харків. ун-ту (1914). Учасник революц. подій 1905—07, вів парт. роботу в Петербурзі, Москві. Не раз зазнавав арештів і репресій. Під час Лютневої революції 1917 обраний головою полкового, дивізійного, в квітні 1917 — армійського к-тів 11-ї армії Пд.-Зх. фронту. На 1-му Всерос. з'їзді Рад обраний до ВЦБК. На конференції фронтових і тилових військових організацій РСДРП (б) 1917 обраний членом бюро Всерос. військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Активний учасник Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917, член Петроградського Військ.-революц. к-ту. Ввійшов до складу першого Раднаркому. 9 (22).XI 1917 призначений Верховним головнокомандуючим і наркомом у військ. справах. З березня 1918 працював в органах рад. юстиції. В 1922—31 — голова Верховного трибуналу при ВЦБК, заст. наркома юстиції, пом. прокурора, прокурор РРФСР; з 1931 — нарком юстиції РРФСР, з 1936 — нарком юстиції СРСР. Вів лід. роботу. На XV і XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП (б). Член ВЦБК і Президії ВЦБК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. П. С. Кривинюк.

КРИЛО літального апарата — несуча поверхня важкого за повітря літального апарата, осн. призначення якої полягає в створенні підйомної сили. К. (мал.) складається з поздовжніх (лонжеронів, стрингерів) і поперечних (нервюр) елементів та обшивки. Розрізняють К. за формою в плані (прямо-і трикутні, трапецієподібні, стрілоподібні та ін.); за профілем (угнута-опуклим, двоопуклим, клиноподібним тощо) та за виглядом спе-

реду (напр., V-подібні). Є. К. зі зміноюванням у польоті кутом стрілоподібності. В середині К. звичайно розміщують паливо, частину устаткування, іноді — двигуни і зброю. Виготовляють К. переважно з спец. алюмінієвих сплавів, високоміцної сталі, титану, деякі — з деревини, фанери, полотна тощо. Щоб змінювати підйомну силу, моменти і лобовий опір К., його частини (закрилки, передкрилки, інтерцептори, елерони з тримерами або без них) роблять рухомими (див. також *Механізація крила*). Теоретичні основи аеродинаміки К. і методи створення крилових профілів уперше розробили М. Є. Жуковський і С. О. Чапигін. Дальшого розвитку теорія К. набула в працях С. О. Христиановича, М. В. Келдіша, В. В. Струмищського, Л. Прандтля, англ. дослідника Г. Глауєрта та ін. вчених.

КРИЛОВ Володимир Платонович [4 (16).IV 1841, с. Покровське-Рамєньє, кол. Мологського пов. Ярослав. губ. — 24.I (6.II) 1906, Харків] — вітчизняний патологоанатом. У 1868 закінчив петерб. Медико-хірургічну академію. В 1872 — професор Харків. ун-ту. Праці присвячені вивченню змін легень при захворюванні на сифіліс, запальних уражень м'якої мозкової оболонки, трихінозу, особливостей тифоїдних станів, питанням антропометрії тощо. Вперше в Росії запровадив у Харків. ун-ті практичні заняття з патологічної гістології. Організував проєктуру при ряді лік. закладів Харкова.

КРИЛОВ Іван Андрійович [2 (13).II 1769 (за ін. даними, 1768), Москва — 9 (21).XI 1844, Петербург] — рос. письменник, байкар, журналіст. У 1782 перейшов до Петербурга. В 1798—1800 жив у с. Козацькому на Черкащині. Перший твір — комічна опера «Кофейница» (1782). У 1786—88 написав трагедії «Клеопатра», «Філомела», комедії «Письменник у перелюб», «Пустуні» та ін., в яких критикував звичай провінційних поміщиків, столичного дворянства. Антимонархічна п'єса «Трумп» (1800), комедії «Модна крамниця», «Наука дочкам» (обидві — 1807) спрямовані проти моральної розпусти столичного дворянства, його французоманії. Видавав журнали «Пошта духов» (1789), «Зритель» (1792), «Санкт-Петербургский Меркурий» (1793), в яких друкував свої сатиричні твори («Похвальна промова могому лідусеві», «Кабію»). Байки почав друкувати 1788, перша збірка вийшла 1809. В байках-сатирах К. з перелюбів, провінційських позицій нещадно критикував соціальну несправедливість, насильство і сваволлю поміщиків, несправедливий суд («Вовк та Ягня», «Риб'ячі танці», «Листя й Коріння» та ін.). Байки, написані під час Вітчизн. війни 1812 («Вовк на псарні», «Поділ», «Щука і Кіт» та ін.), пройняті патріотичними мотивами. Образини і влучними виразами байок К. користувався В. І. Ленін. Байки К. захоплювалися Т. Шевченко, І. Франко. Традиції К.-байкаря розвивали в укр. лірі П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка,

Л. Глібов, С. Пилипенко, М. Голдованець, П. Глазовий, А. Косматенко та ін. Байки К. перекладали і творчо опрацювали П. Білецький-Носенко, Л. Боровиковський, Л. Глібов, М. Старичкий, у рід. час — М. Рильський, П. Тичина, М. Терещенко, С. Крижанівський та ін. У 1838 Є. Гребінка присвятив К. вірш «Лаптовий листок». *Тв.*: Полное собрание сочинений, т. 1—3. М., 1945—46; Сочинения, т. 1—2. М., 1969; Укр. перекл. — Байки. К., 1950; Байки. К., 1952; Байки. К., 1979.

КРИЛОВ Микола Іванович [16 (29).IV 1903, с. Галєвське, тепер Вишневе Таманського р-ну Пенз. обл. — 9.II 1972, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1962), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945). Член КПРС з 1927. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Примор. армії, що брала участь в обороні Одеси і Севастополя, нач. штабу і команд. арміями на Сталинградському, Донському, Пд.-Зх., Зх., 3-му Білорус. та 1-му Далекосхідному фронтах. Після війни — команд. військами ряду військ округів. З 1963 — Головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення — заст. міністра оборони СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

КРИЛОВ Микола Митрофанович [17 (29).XI 1879, Петербург — 11.V 1955, Москва] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1922), акад. АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1939). Закінчив (1902) Петерб. гірничий ін-т. Професор цього ін-ту (з 1912), Кримського ун-ту (з 1917), керівник кафедри матем. фізики Ін-ту буд. механіки АН УРСР (з 1922). Праці з теорії інтерполяції і наближеного інтегрування *рівнянь математичної фізики*, де він одержав ефективні формули оцінки похибок, розглянув питання збіжності методу Рунге і створив заг. методи. З 1932 разом з М. М. Боголюбовим вивчав проблеми *нелінійних коливань*. К. заклавав основи нелінійної механіки і далі дослідження в ній розви-

вав у напрямі асимптотичних розкладів і заг. теорії динамічних систем. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. АН УРСР встановила премію ім. М. М. Крилова за видатні праці в галузі математики.

Тв.: Основні проблеми математичної фізики й техніки. Х.—К., 1932; Введение в нелинейную механику. К., 1937; Сборник работ по нелинейной механике. К., 1937 [у співавторстві]. *Літ.*: Ісакова О. В. Николай Митрофанович Крылов. М., 1945; История отечественной математики. т. 4. кн. 1—2. К., 1970.

КРИЛОВ Олександр Петрович [н. 1 (14).VIII 1904, с. Татеве, тепер Оленіського р-ну Калінін. обл.] — рад. вчений у галузі розробки нафтових родовищ, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив (1926) Ленінгр. гірничий ін-т, працював на бакинських нафт. промислах, брав участь у розробці вугільних родовищ у Донбасі й на Сахаліні. В 1932—35 — в Держ. н.-д. нафт. ін-ті, 1935—56 — в Моск. нафт. ін-ті ім. І. М. Губкіна, з 1953 — у Всесоюзному нафтогазовому н.-д. ін-ті (1957—71 — директор). З 1972 очолює Наук. раду АН СРСР з проблем розробки нафт. родовищ. Створив теорію і запропонував розрахунки різних модифікацій фонтанного й компресорного способів експлуатації нафт. свердловин; розробив системи видобування нафти із застосуванням законтурного й внутрішньоконтурного заводнення. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962.

КРИЛОВ Олексій Миколайович [3 (15).VIII 1863, с. Висота Сибірської губ., тепер с. Крилово Чув. АРСР — 26.X 1945, Ленінград] — рос. рад. кораблебудівник, механік і математик, академік (з 1916), Герой Соціалістичної Праці (1943). Закінчив (1890) Морську академію в Петербурзі. З 1890 працював у ній, а також в ін. вузах. Осн. праці К. — в галузі теорії корабля. Створив раціональні методи і схеми обчислення остійності та плавучості корабля; спец. таблиці непотоплюваності суден; опублікував перший у світі курс «Вібрація суден»; розробляв питання девіації магн. компасів. К. сконструював ряд корабельних і арт. приладів; збудував першу в Росії машину для інтегрування диференціальних рівнянь (1904). Обґрунтував спосіб поліпшення збіжності тригонометричних рядів; за-

М. І. Крилов.

М. М. Крилов.

О. П. Крилов.

Ілюстрації українських художників до творів І. А. Крилова. «Собака дружба». Г. Нарбут. 1913. «Щука». А. Базилевич. 1952. «Ворона та Лисиця». В. Литвиненко. 1950.

О. М. Крилов.

пропонував метод розв'язування т. з. вікового рівняння (див. *Характеристичне рівняння*). Ім'ям К. названо кільцеву гору на зворотному боці Місяця. АН СРСР встановила премію ім. О. М. Крилова. Нагороджений 3 орденами Леніна, Держ. премія СРСР, 1941. **КРИЛОВ** Порфирій Микитович [1 (13).VIII.1850, с. Сагайська, тепер Каратузького р-ну Краснояр. кр. — 27.XII.1931, Томськ] — радянський ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1929), чл.-кор. АН УРСР (з 1925). Здобув фарм. освіту. З 1878 — співробітник Бот. саду Казан. ун-ту, з 1885 — Томського ун-ту, де заснував бот. сад та *гербарій*; з 1917 — професор Томського ун-ту. Часто подорожуючи, вивчав флору Уралу та Сибіру. Автор праць «Флора Алтаю і Томської губернії», «Флора Західного Сибіру» тощо. Один з основоположників *фітоценології*.

КРИЛОВ Порфирій Микитович (н. 1902) — рос. рад. живописець і графік. Див. *Кукринікси*.

КРИЛОЗЯБРОВІ (Pterobranchia) — клас тварин підтипу *первиннохордових*. За будовою і розвитком наближаються до *кишководих* (хоч. Дрібні (до 10 мм), переважно прикріплені колоніальні організми. Тіло окремих особин складається з головного щитка (хоботка), комірка і тулуба, мають (крім рабдоплеур) зяброві щілини й зачаток хорди (ногохорд). На відміну від кишководих у К. на передній частині тіла 2—12 перистих пупальців, покритих виростами або війками, що спрямовують їжу до ротового отвору. Розмноження статеве й нестатеве (*пукання*). Пошир. в морях, що омивають Пн. Європу і Сх. Азію. 17 сучас. видів з 3 родів: рабдоплеура (Rhabdopleura), цефалодиск (Cephalodiscus) і атубарія (Atubaria). Деякі вчені вважають, що до К. належать також *грантоліти*.

КРИЛОНОГІ МОЛЮСКИ (Pteropoda) — ряд червононогих молюсків. Тіло напівпрозоре, часто яскраво забарвлене, раковина у виді підряду Thecosomata завитко-подібна (вис. до 40 мм), у представників підряду Gymnosomata її немає. Нога у К. м. рудиментарна, на ній є пара крилоподібних виростів-плавців (звідки й назва «крилоногі»). К. м. — планктонні (див. *Планктон*) організми. Пошир. в усіх морях від Арктики до Антарктики. 25 родів, з них в СРСР (у пн. морях) — 2 роди: лімаціна (Limacina), кліона (Clione). Є кормом для багатьох риб і китів. Викопні рештки відомі починаючи з кембрію.

КРИМ — півострів на півдні УРСР. Омивається Чорним м. (на Пд. і Зх.) та Азовським м. (на Сх.). На Пн. сполучається з материком вузьким (8 км) *Перекопським перешийком*. Площа 25,5 тис. км². На Сх. виступає *Керченський півострів*, на Зх. — *Тарханкутський півострів*. Про природу, населення, г-во і культуру сучас. Криму див. *Кримський півострів*, *Кримські гори*, *Кримська область*.

Історія. К. був заселений людиною з часів раннього і серед. палеолі-

ту (стоянки *Кіт-Коба* — нижній шар, *Вовчий грот*, *Старосілівська стоянка*, *Чокурча*, *Шайтан-Коба*). До пізнього палеоліту належать *Сюреньські стоянки*, до епохи мезоліту — стоянки *Фатма-Коба*, *Мурзак-Коба*. Якщо за часів палеоліту і мезоліту люди населяли переважно гірський К., то за неоліту вони розселились і в степовій частині, гол. чин. у *Присиваші*. За ранніх етапів мідно-бронзового віку в К. жила частина землеробсько-скотарських племен *ямної культури* і *катакомбної культури*. До пізніших етапів цього віку в степовому К. належать археол. пам'ятки, залишені *кіммерійцями*, а в гірській частині — пам'ятки *кизил-кобинської культури*, яку пов'язують з *таврами*. В 7 ст. до н. е. степовий К., як і все Пн. Причорномор'я, опинився під владою *скіфів*. У 2 ст. до н. е. сюди проникли *сармати*, які разом із скіфами протягом кількох наступних століть становили осн. населення степового К. У 7 ст. до н. е. узбережжя К. почали відвідувати грец. купці. Давньогрец. авторам (*Геродоту*, *Гіппократу*, *Страбону*, *Птолемей* та ін.) належать перші геогр. та етногр. описи К. В 6—5 ст. до н. е. на берегах К. греки заснували свої колонії (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Найбільшими з них були *Херсонес* (біля сучас. Севастополя) і *Пантикапей* (на місці сучас. Керчі). Грец. колонії на узбережжі Керченської протоки в 5 ст. до н. е. об'єдналися навколо Пантикапея в єдину *Боспорську державу* (Боспор). Скіфська д-ва (т. з. Мала Скіфія), що утворилася в К. в кін. 3 ст. до н. е. із столицею в *Неаполі Скіфському*, в період свого розквіту за царів *Скілура* і *Палака* оволоділа грец. містами Зх. К. — *Керкінітідом* і *Прекрасною Гаванню* (див. *Калос-Лімен*), вела воєнні дії проти Херсонеса і Боспору. В останньому десятилітті 2 ст. до н. е. на Боспорі вибухнула антирабовласницька *Самака повстання*. Після його придушення з допомогою понтийських військ Боспор і Херсонес потрапили під владу понтийського царя *Мітрідата VI Єватора*, а з 2-ї пол. 1 ст. до н. е. — в залежність від Риму. В 1 ст. н. е. римляни окупували узбережжя К. Найзначнішим рим. укріпленням у К. був *Харакс*. У серед. 3 ст. н. е. в К. з Пн. проникли *готи* (див. *Готи кримські*). Під час навали *гунів* у 70-х рр. 4 ст. К. зазнав спустошення, внаслідок чого розпалася Боспорська і Скіфська держави.

Бл. 5 ст. в К. почали розвиватися феод. відносини. На поч. 6 ст. частину узбережжя півострова підкорив *Візантія*. В останній чверті 6 ст. К. захопили *хозари*. Активну роль в історії К. відігравала *Київська Русь*. У 90-х рр. 10 ст. великий князь київський *Володимир Святославич* після облоги здобув *Корсунь* — гол. опорний пункт Візантії в К. В 10 ст. на Керченському і Таманському п-вах виникло давньорус. *Тмутараканське князівство*. Поляга в пн.-причорноморських степах і К. *печенігів* (серед. 10 ст.) і *половців* (серед. 11

ст.) дуже утруднила екон. зв'язки К. з Руською землею, монголо-тат. навала серед. 13 ст. надовго припинила їх. К. став улусом (проніцією) *Золотої орди*. З 60-х рр. 13 ст. на пд. узбережжя К. почали засновувати свої торг. колонії генуезці (див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*). У серед. 15 ст., з розпадом Золотої орди, виникло *Кримське ханство* (1449—1783) з центром у Бахчисараї. В 70-х рр. 15 ст. воно стало часом Туреччини. Проти грабницьких нападів крим. татар на укр. (особливо Полілля і Київщину) і рос. землі героїчну боротьбу вели *запорізькі козаки* (див. також *Запорізька Січ*) у союзі з *донецькими козаками*. Після *возз'єднання України з Росією 1654* спільна боротьба рос. і укр. народів проти тат. агресії стала набагато ефективнішою. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* Кримське ханство було визнане незалежним від Туреччини, 1783 територію його приєднано до Росії. В 1802 Кримський п-ів увійшов до *Таврійської губернії*.

Приєднання К. до Росії мало прогресивне значення для його соціально-еко. і культур. розвитку. Значно тіснішими стали екон. зв'язки К. з Україною (див. зокрема, *Чумацтво*). Під час *Кримської війни 1853—56* К. був осн. театром воєнних дій. У 2-й пол. 19 ст. в К. швидко розвивався капіталізм, особливо в с. г. З 70-х рр. 19 ст. пд. узбережжя К. почали використовувати як курорт. На поч. 20 ст. в К. виникли с.-д. орг.-ці іскрівського напрямку. Під час революції 1905—07 вибухнули повстання на броненосці «*Потьомкін*», *Севастопольське збройне повстання 1905*, яке очолював П. П. *Шмідт*. Рад. владу в Севастополі встановлено 16 (29).XII.1917, в Сімферополі — 13 (26). I.1918. В березні 1918 К. проголошено *Радянською Соціалістичною Республікою Тавриди*. У квітні 1918 К. захопили війська кайзерівської Німеччини, в листопаді 1918 — війська *Антанти*. Під керівництвом підпільних більшовицьких орг.-цій в К. розгорнувся масовий партизанський рух. У квітні 1919 рад. війська визволили К. (крім Керченського п-ова). Було проголошено *Кримську Соціалістичну Радянську Республіку*. Проте в кін. червня 1919 К. захопили денікінці, а після розгрому їх К. став гол. оплотом *врангелівщини*. В результаті *Перекопсько-Чонгарської операції 1920* К. було визволено від білогвардійців. 21.XII.1920 В. І. Ленін підписав декрет про використання К. для лікування трудящих. 18.X.1921 було утворено *Кримську АРСР* у складі РРФСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в К. точилися запеклі бої проти нім.-фашист. загартників (див. *Севастопольська оборона 1941—42*, *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42*, *Аджи-мушкайські каменоломні, Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943*). Внаслідок *Кримської операції 1944* всю тер. К. було визволено від нім.-фашист. військ. 30.VI.1945 Кримську АРСР перетворено на Кримську обл. РРФСР.

Крим. Розпис південного лонета «склепу Деметри» із сценою викрадання Кори Плутоном, Керч.

19.11.1954 Президія Верховної Ради СРСР з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією, беручи до уваги спільність економіки, тер. близькість і тісні госп. та культурні зв'язки між Кримською обл. і УРСР, затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської обл. зі складу Рос. Федерації до складу Рад. України. В різний час у К. жили й працювали відомі діячі — вітчизн. поети й письменники О. С. Пушкін, С. В. Руданський, Л. М. Толстой, А. П. Чехов, О. М. Горький, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, С. М. Сергєв-Ценський, К. А. Трен'єв, О. С. Грін, композитор О. О. Спендіаров та ін.

Див. також *Кримська обласна партійна організація*.

Архітектура. На тер. К. від мідно-бронзового віку залишилися *менгіри* (зокрема, в Байдарській долині). У 1-му тис. до н. е. таври будували кам'яні укріплення (на горах Уч-Баш, Кішка та ін.). Збереглися залишки оборонних, культових і громад. споруд, поховальні пам'ятки античних колоній Херсонеса (див. *Херсонеский историко-археологический заповідник*), Пантікапея та ін. (див. *Золотий курган, Уч-Оба, Ілурат, Мелек-Чесменський курган, Мірмекія, Німфей, Тірітака, Царський курган, Юз-Оба*). За середньовіччя в К. створювалися визначні пам'ятки худож. культури Візантії — християнські базилики (в Херсонесі, 7—8 ст.) та хресто-куполні храми (церква Іоанна Предтечі в Керчі, 10—13 ст.; іл. див. на окремому аркуші, до ст. *Візантія*, т. 2, с. 448—449). З 6 ст. населення крим. степів і передгір'я споруджувало в горах т. з. *печерні міста* і фортеці (*Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Тепе-Кермен* — поблизу Бахчисарая; Інкерман і *Мануп* — поблизу Севастополя). До пам'яток вірм. архітектури на тер. К. належать церкви Сергія, Стефана в Феодосії (14—15 ст.), Іллі в с. Багато-тому (Бахчі-Елі; 14—15 ст.), до оборонних споруд генуезьких колоністів — фортеці в Феодосії (1348), Судак (1345—1414), Балаклаві (15 ст.). З 13 ст. татари і турки збудували ряд поселень і монументальних споруд — мечеті Джума-Джамі в Євпаторії (1552, арх. Х. Сінан), Муфті-Джамі в Феодосії (закінчено бл. 1623), комплекс ханського палацу в Бахчисараї (16—18 ст.). З 80-х рр. 18 ст. споруджувалися міста (Севастополь, Сімферополь), храми, палаци, парки в стилі *класицизму* — Петропавлівський собор (1843) і Графська пристань (1846) — у Севастополі, псевдоготичні з «мавританськими» мотивами Воронцовський палац — в Алушті, Лівадійський палац (1911—13, арх. М. Краснов). За рад. часу розгорнулося велике міське, сільсь. та курортне буд-во (санаторій «Курпати» поблизу Ялти, 1936, арх. В. Ковальський; будинок відпочинку в Алушті, 1939, арх. О. Бекетов). Серед споруд 60—70-х рр. — міжнар. табір «Спутник» у Гузауфі (1962, арх. О. Полянський та ін.), всесоюзний піонерський табір *Артек*, кінотеатр «Сатурн» у Ялті (1968, арх. І. Татів), готель «Турист» (1974) в Севастополі (арх. І. Фіалко), муз.-драм. театр у Сімферополі (1976, арх. С. Афагметдінова; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), піонер. табір «Чайка» в Алушті (1979, арх. Т. Бєляева).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист. К. належать до 3—2-го тис. до н. е. (розписи на скелях урочища Таш-Аір, рельєфи із зображенням людини на кам'яних стелах тощо). З 2-ї пол. 1-го тис. до н. е. мист. К. пов'язане з мист. грец. колоністів, для нього характерний взаємовплив грец. і місц. традицій. У розписах склепів Неаполя Скіфського й Пантікапея поряд з міфологічними є й побутові сцени. В той час у містах К. розвинулася скульптура (надгробні рельєфи, культові й портретні статуї, теракотові статуєтки). В Херсонесі відкрито розписні стели й унікальні мозаїки. В Пантікапеї виробляли поліхромні вази, було поширене різьблення на дереві. Всесвітньовідомі вироби з золота й срібла, виготовлені боспорськими ремісниками, знайдені в К. і на сусідніх територіях (ваза з кургану *Куль-Оба*, чаша з *Гаймакової могили*, гробів з кургану *Солоха*, амфора з кургану *Чорталхик*, нектараль з *Товстої могили* та ін.). Мистецтво К. часів середньовіччя розвивалося певною мірою під впливом Візантії. У 7—8 ст. інтер'єри базилікальних християнських храмів прикрашали мозаїками й фресками («уваровська базиліка» в Херсонесі). В 12—15 ст. фресками розписували печерні храми нагірного К. (храм Успіння в Ескі-Кермені). Згодом у монументальних розписах сполучаються традиції давньоруського живопису з елементами мистецтва Візантії (стінописи церков Стефана у Феодосії, Іоанна Предтечі в Керчі). У 18 ст. інтер'єри палаців прикрашали розписами та різним декором (ханський палац у Бахчисараї). У 19 — на поч. 20 ст. у К. працювали живописці І. Айвазовський, Р. Судковський, К. Богачевський, Ф. Васильєв, М. Волошин, М. Самокіш та ін. З К. пов'язана діяльність рад. митців Ф. Захарова, К. Прохорова, П. Столяренка, В. Цветкової. Див. також розділ *Культура* в ст. *Кримська область*. Пам'ятки мист. К. зберігаються в Керченському історико-археол. заповіднику,

Одес. археол. музеї АН УРСР, Музеї істор. кошовностей у Києві, ДЕ.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Надиский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—4. Сімферополь, 1951—67; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Сімферополь, 1955; Борьба за Советскую власть в Крыму. Документальные материалы, т. 1—2. Сімферополь, 1957—61; Неделин О. І. Приєднання Криму до Росії. К., 1958; Дорогой тысячелетий. Сімферополь, 1969; Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг. Сімферополь, 1969; Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов и материалов. Сімферополь, 1973; Иванова А. П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. Л., 1953; Чубова А. П., Иванова А. П. Античная живопись. М., 1966; Штительман Ф. М. Античное искусство. Альбом. К., 1977.

В. Л. Зун (історія),
Ф. М. Штительман
(образотворче мистецтво).

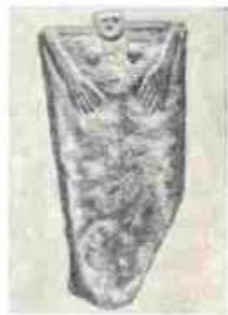
«КРИМ» — літературно-художній альманах Кримської організації Спідки письменників України. Видавався неперіодично з 1948 по 1962, всього вийшов 31 номер. Друкував твори рос. і укр. письменників Криму (П. Павленко, Є. Поповкін, І. Нехода, М. Бірюков та ін.), переклади з л-р братніх республік, істор.-літературні і критичні статті, матеріали краєзнавчого характеру тощо.

КРИМІНАЛІСТИКА (від лат. *criminalis* — злочинний) — юридична наука, що вивчає і розробляє технічні засоби, тактичні прийоми та методи виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій по збиранню, фіксації доказів та запобіганню злочинам. Рад. К. шляхом теор. узагальнення слідчої, суд. та експертної практики й активної використання сучас. даних природничих і тех. наук здійснює, зокрема, дослідження *речових доказів* (документів, слідів рук, ніг, слідів застосування зброї тощо); розробляє тактичні засади пошуку та суд. слідства в цілому, а також конкретних слідчих дій (оглядів і обшуків, допиту та ін.), методику розслідування окремих категорій злочинів і запобігання їм.

К. складається з тісно пов'язаних між собою частин — *криміналістичної техніки*, *криміналістичної тактики* та *криміналістичної методики*. К. взаємопов'язана з такими юрид. науками, як *кримінальне судочинство*, *кримінальне право*, *кримінологія*, *адміністративне право*, а також із *судовою медициною*, *судовою психіатрією* та ін. суміжними з ними дисциплінами. Див. також *Криміналістична експертиза*, *Судова експертиза*.

Лит.: Радянська криміналістика. К., 1973; Бєлкин Р. С. Курс советской криминалистики, т. 1, М., 1977.

М. Я. Селай.
КРИМІНАЛІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА — вид судової експертизи, при проведенні якої застосовують спеціальні прийоми, методи і засоби, розроблені криміналістичною. Призначається відповідно до закону з метою встановлення істини в конкретних кримінальних і цивільних справах (в УРСР — гл. 18 КПК УРСР, ст. 57 ЦПК УРСР). Висновок експерта є одним з ви-

Крим.
Мармуровий рельєф із зображенням скіфського царя Скілура та його сина Палака (знайдений у Неаполі Скіфському).
Кам'яна антропоморфна стела кіммерійського часу з Тірітаки. Антична мармурова статуя юнака (знайдена в Керчі).

Глиняний поліхромний лекіф з Керчі. Раннє середньовіччя.
Золота серйєжа з Херсонеса. 4 ст. до н. е.
Кістяна ручка від бронзового дзеркала із зображенням Афродіти з Керчі.

дів доказів по справі. Об'єктами К. е. для ідентифікаційного дослідження (див. *Ідентифікація*) є сліди рук, ніг, почерк, голос людини, зброя, запахи, кулі, печатки, штампі та їхні відбитки, фото-знімки, сліди знарядь, транспорту тощо. Осн. види К. е.: почеркознавча, авторознавча, тех. експертиза документів, трасологічна (див. *Трасологія*), балістична (див. *Балістика судова*), дактилоскопічна (див. *Дактилоскопія*), одорологічна (див. *Одорологія криміналістична*) тощо. К. е. проводять н.-д. ін-ти (див., зокрема, *Судових експертиз кийвський науково-дослідний інститут*, *Судових експертиз харківський науково-дослідний інститут* імені Бокаріуса) і лабораторії суд. експертизи Міністерства юстиції та Міністерства внутр. справ СРСР, які широко застосовують найновіші засоби і методи природничих і тех. наук. Див. також *Криміналістична техніка*. М. В. Салтєвський.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА — система науково-технічних засобів, прийомів та методів, що їх застосовують при виявленні, фіксації, збиранні й дослідженні доказів; частина криміналістики. К. т. використовує прилади, пристрої, а також методи природн., тех. наук, спеціально розроблені криміналістикою чи творчо пристосовані для проведення криміналістичних експертиз певних слідчих дій. Так, для збирання доказів слідчим використовуються комплекти — слідчий чемодан (портфель), пересувна криміналістична лабораторія, а для дослідження, здійснюваного експертами, — методи й засоби *спектроскопії*, *мікроскопії*, *хроматографії*, *рентгенографії* тощо. Розрізняють К. т. фотографічну, вимірювальну, пошукову, мікроскопічну, аналітичну та ін. До К. т. належать суд. фотографія і кінематографія, суд. почеркознавство, *трасологія*, *балістика судова*, різні способи дослідження документів, *кримінальна реєстрація*, відеозвукозапис, а також тех. засоби попередження злочинів, зокрема, сигнально-охоронні пристрої.

М. В. Салтєвський.
КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь юридичної психології. Вивчає психологічні механізми вчинення злочину і покарання за нього: психічний стан особи злочинця у момент скоєння злочину, мотиви злочинної поведінки та форми її вияву з погляду небезпечності для окремих людей і всього суспільства. Широко використовує судовопсихологічну експертизу, в ході якої розкриваються особливості формування зізнань допитуваної особи, виникнення злочинного задуму тощо. К. п. спирається на здобутки психології особистості, психодіагностики, *патопсихології* тощо. Осн. завданням К. п. в СРСР є профілактика правопорушень, запобігання вчиненню злочинів. Важливе місце в К. п. посідає вивчення психологічних факторів злочинності неповнолітніх, профілактика дитячої злочинності. В. І. Войтко.

КРИМІНАЛЬНА РЕЄСТРАЦІЯ — спеціальна наукова система ре-

єстрації осіб, речей тощо і інформації про них з метою використання її для розкриття злочинів і запобігання їм, розшуку злочинців тощо. Дані К. р. можуть бути використані як докази (в УРСР — ст. 65 КПК УРСР). Об'єктами К. р. є особи, які пропали безвісти, невпізнані труп, невідомі злочинці, вогнепальна зброя, викрадені речі тощо. К. р. в СРСР забезпечують органи М-ва внутр. справ у суворій відповідності з законом. К. р. проводять описово-письмовим способом — поіменною реєстрацією необхідних відомостей про особу, *судимість* тощо у реєстраційних документах (бланки, мікрофішки, картки); *дактилоскопією*; фотографуванням об'єктів сигналітичним, масштабним способом; колекціюванням — збиранням і систематизацією куль, гільз, зброї та ін. об'єктів. У процесі К. р. використовують сучас. досягнення науки, зокрема електронну обчислювальну техніку, що дає змогу швидко знаходити потрібну інформацію, передавати її по каналах зв'язу адресатам, ефективно вести розшук злочинців тощо.

М. В. Салтєвський.
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО — галузь права, що визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинними, і яке покарання за тих або ін. умов треба застосовувати до осіб, винних у вчиненні їх. Рад. К. п. спрямоване на охорону від злочинних посягань рад. суспільного й держ. ладу, соціалістичної системи господарства, *соціалістичної власності*, особи та прав громадян і всього соціалістич. *правопорядку*. Воно побудоване на началах соціалістичного гуманізму, рад. демократизму, пролет. інтернаціоналізму і *соціалістичної законності*. Гуманізм рад. К. п. виявляється передусім у тому, що воно захищає інтереси всіх рад. людей, усього рад. суспільства. Передбачаючи, що до осіб, винних у вчиненні злочину, застосовується *покарання*, рад. К. п. розглядає його не як помсту, а як засіб виправлення і перевиховання. Норми К. п., зокрема, передбачають можливість *умовного засудження*, *умовно-дострокового звільнення* засуджених від покарання, а також звільнення осіб, що вперше вчинили злочин, який не становить великої суспільної небезпеки, від *відповідальності кримінальної* з застосуванням до них заходів адм. або громад. впливу. Норми рад. К. п. передбачають активну участь рад. людей у боротьбі зі злочинністю, рівність усіх громадян перед законом та судом тощо, й це характеризує його демократизм. Інтернац. характер рад. К. п. проявляється в тому, що його норми відповідають інтересам не лише Рад. держави, а й ін. країн соціалістичної співдружності, міжпар. угодам щодо покарання за пропаганду війни, за угон повітряного судна тощо. Принцип соціалістичної законності при застосуванні норм К. п. визначено конституційним положенням, що ніхто не може бути визнаний винним (див. *Вина*) у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню

інакше, як за *вироком* суду й відповідно до закону.

Найважливішими актами загальносоюзного законодавства, що містять норми К. п., є *Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік*, Закон про кримінальну відповідальність за держ. злочини і Закон про кримінальну відповідальність за військ. злочини. В республіканському законодавстві норми К. п. зосереджено в кримінальних кодексах союзних республік (в УРСР — у *Кримінальному кодексі УРСР*), у яких кодифіковано всі акти загальносоюзного законодавства, а також вміщено всі норми К. п., що їх у межах своєї компетенції встановлюють союзні республіки. Рад. К. п. як система юрид. норм поділяється на загальну і особливу частини. В заг. частині К. п. формулюються осн. принципи і заг. положення кримінальної відповідальності, встановлено межі дії кримінального закону (див. *Чинність закону*), визначається поняття злочину, розкривається зміст умислу й необережності як форм вини, визначаються стадії вчинення злочину (напр., *готування та замах*), *співучасть* у ньому, а також підстави, що виключають сусп. небезпеку діяння (див. *Необхідна оборона*, *Крайня необхідність*).

У заг. частині викладаються також принципи, порядок застосування і види покарань, обставини, що пом'якшують, обтяжують або виключають кримінальну відповідальність тощо. Особлива частина К. п. охоплює норми, що передбачають конкретні суспільно небезпечні діяння і встановлюють міри покарання за вчинення їх.

Зокрема встановлюється відповідальність за *державні злочини*, за *злочини проти соціалістичної власності* та ін.

На аналогічних засадах і принципах будується К. п. ін. д-в соціалістич. співдружності.

В бурж. д-вах К. п. завжди було і залишається знаряддям збереження і зміцнення капіталістичних суспільних відносин, спрямованим проти трудящих. Його норми в багатьох країнах передбачають відповідальність за участь у революц. і нац.-визвольному русі, за належність до комуністичних партій, до демократичних організацій.

Ф. Г. Бурчак.

КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО, кримінальний процес — передбачена кримінально-процесуальним законодавством система дій органів розслідування, прокуратури і суду при розслідуванні, розгляді і розв'язанні справ про злочини. За рад. кримінально-процесуальним законом (див. *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*) К. с. відбувається шляхом послідовної зміни *процесуальних стадій* (порушення кримінальної справи, попереднього розслідування, судового розгляду тощо). Всі процесуальні дії проводяться за умов і порядком, точно визначених законом. К. с. будується на демократичних принципах, зокрема на таких конституційних прин-

ципах, як *соціалістична законність*, здійснення *правосуддя* тільки судом та на засадах рівності громадян перед законом і судом, колегіальність і гласність суд. розгляду, участь у судочинстві представників громад. орг-цій і труд. колективів (див., напр., *Громадський захисник*, *Громадський обвинувач*). Завданням К. с. є швидке й повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і жодний невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений. К. с. має сприяти зміцненню соціалістичної законності, відверненню і викорененню злочинів, вихованню громадян у дусі неухильного виконання рад. законів і поважання правил соціалістичного співжиття.

В. В. Леоненко.

КРИМІНАЛЬНЕ УЛОЖЕННЯ 1903 — найреакційніший кримінальний кодекс царської Росії, розроблений в умовах зростаючого революційного руху. Складалося з 37 глав, що об'єднували 687 статей. Уложення поділяло злочини на три категорії: тяжкі злочини, злочини і проступки. Покарання за К. у. відзначалися жорстокістю. Вони поділялися на 8 основних: страта, каторга (строкова і безстрокова) — за тяжкі злочини; заслання на поселення, ув'язнення у виправному будинку, у фортеці — за злочини; арешт, штраф — за проступки, і 23 додаткових. К. у. вводилося у дію окремими розділами, статтями. Так, 1904 запроваджено розділи «Про бунти проти верховної влади», «Про смуту», «Про державну зраду». Після розпуску 1907 2-ї Думи широко застосовувалися майже всі статті про політ. злочини, які встановлювали найсуворіші заходи розправи з борцями проти самодержавства.

Г. Ф. Фецих.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УРСР (КК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому систематизовано кримінально-правові норми, що діють на території республіки. Чинний КК УРСР прийнято Верховною Радою УРСР 28.XII 1960 і введено в дію з 1.IV 1961. Розроблений відповідно до *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (1958). Кодекс поділяється на 2 частини — загальну і особливую. КК УРСР включає 16 глав, що містять 308 статей (на 1979). У заг. частині КК УРСР визначаються завдання цього кодексу, встановлюються підстави *відповідальності кримінальної*, межі чинності кодексу, закріплюються поняття *злочину*, *покарання* тощо. В 11 главах особливої частини йдеться про злочини за видами їх і міри покарання за вчинення їх. Залежно від об'єкта посягання статті Кодексу згруповано у глави. 1-а глава встановлює покарання за *державні злочини*; 2-а — *злочини проти соціалістичної власності*; 3-я — *злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*; 4-а — *за злочини проти політичних і трудових прав громадян*; 5-а — *за злочини проти особистої*

власності громадян; 6-а — *за господарські злочини*; 7-а — *за службові злочини*; 8-а — *за злочини проти правосуддя*; 9-а — *за злочини проти порядку управління*; 10-а — *за злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я*; 11-а — *за військові злочини*.

О. Я. Светлов.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО — галузь рад. права, що визначає порядок здійснення *кримінального судочинства*. Норми К.-п. п. визначено *Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, кримінально-процесуальними кодексами союзних республік (див., зокрема, *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*). Вони регулюють діяльність органів дізнання, слідства, прокурора та суду по розслідуванню і вирішенню кримінальних справ, правовідносини цих органів між собою, а також між ними і громадянами, які беруть участь у кримінальному процесі. Його норми забезпечують процесуальний порядок і умови для всебічного і повного з'ясування обставин справи, доказування (див. *Докази у праві*), встановлення об'єктивної істини, реальні гарантії (див. *Гарантії прав*) додержання законних інтересів обвинуваченого та всіх ін. учасників процесу тощо. В Конституції РСРС і конституціях союзних республік закріплено осн. принципи К.-п. п.: здійснення *правосуддя* тільки судом на засадах рівності громадян перед законом і судом, *гласність судового розгляду* і колегіальність розгляду справ, *незалежність суддів* і підкорення їх тільки законам, *забезпечення права обвинуваченого на захист* та ін. Важливим конституційним принципом рад. К.-п. п. є положення, за яким ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню без вироку суду (див. *Презумпція невинності*).

К.-п. п. тісно пов'язане з *кримінальним правом*, у певних межах воно звертається до норм *цивільного права* (напр., *цивільний позов* у кримінальній справі), *сімейного права* (участь законних представників у процесі), *адміністративного права* (застосування адм. санкцій до порушників процесуального порядку) та ін.

К.-п. п. країн соціалістичної співдружності побудовано на аналогічних демократичних принципах і спрямовано на забезпечення *соціалістичної законності* при здійсненні судочинства в кримінальних справах.

У бурж. країнах К.-п. п. через свою антидемократичну спрямованість відкриває можливості для сваволі службових осіб при розгляді справ і тим самим створює умови для захисту інтересів пануючої меншості.

Я. П. Нагойний.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УРСР (КПК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому систематизовано норми, що регулюють на території республіки порядок порушення, розслідування і судового розгляду

кримінальних справ, виконання вироку тощо. Розроблений відповідно до *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*. Чинний КПК УРСР затверджено 28.XII 1960 Верховною Радою УРСР і введено в дію з 1.IV 1961. Кодекс містить 8 розділів, поділених на 36 глав, і має 447 статей. 1-й розділ охоплює заг. положення, які мають значення для кримінального процесу в цілому, наступні регулюють послідовно окремі його стадії (див. *Процесуальні стадії*). У 1-му розділі, зокрема, визначаються: завдання *кримінального судочинства*; *підсудність* справ; учасники процесу, їхні права та обов'язки; порядок збирання, дослідження і оцінки доказів; права обвинуваченого на захист; повноваження прокурора в судочинстві тощо. Статті 2-го розділу регулюють діяльність органів *дізнання* і *попереднього розслідування*, 3 і 4-й розділи визначають порядок *вдання до суду*, провадження справ у суді 1-ї інстанції та постановлення *вироку*, провадження справ за касаційними скаргами і протестами в суді 2-ї інстанції, перегляд вироків, ухвал тощо порядком суд. нагляду та у зв'язку з нововиявленими обставинами. У 5-му розділі визначено процесуальні питання, пов'язані з виконанням вироку, 6-й розділ містить норми, що регулюють застосування судом *примусових заходів медичного характеру*. Два останні розділи, якими доповнено Кодекс 1967 і 1971, встановлюють окремий порядок провадження в справах про хуліганство і в справах про злочини *неповнолітніх*.

Я. П. Нагойний.

КРИМІНОЛОГІЯ [від лат. *crimen* (criminis) — злочин і грец. *λόγος* — вчення] — наука, що вивчає *злочинність*, її причини, особу злочинця, а також розробляє рекомендації щодо запобігання злочинності і викорінювання її. Рад. К. розглядає злочинність як історично зумовлене соціальне явище, що залишається за соціалізму як спадщина від досоціалістичного минулого і долається в процесі соціалістич. і комуністич. будівництва. Використовуючи спец. методику, К. досліджує стан, структуру і динаміку злочинності і на цій основі виявляє пов'язані з матеріальними та духовними умовами життя людей фактичні обставини, що виступають як причини злочинності, розробляє систему науково обґрунтованих заходів, спрямованих на усунення цих причин, поступове зниження, а згодом і повну ліквідацію злочинності. При збиранні й опрацюванні інформації за питань злочинності та заходів боротьби з нею рад. К. використовує сукупність конкретних спец. прийомів та засобів. Найважливіші з них: дослідження статистичних даних про злочинність і *судимість*; вивчення різних категорій кримінальних справ з наступним статистичним опрацюванням одержаних матеріалів; соціальне і психологічне вивчення осіб, що вчинили злочини; проведення комплексних кримінологічних досліджень; вивчен-

**КРИМЕНСЬКЕ
СЕЛЯНСЬКЕ
ЗАВОРУШЕННЯ
1848**

О. П. Кримов.

ня громадської думки з питань злочинності, її причин та заходів боротьби з нею. Конкретні соціологічні дослідження злочинності та окремих її видів дають змогу встановлювати кореляційні зв'язки між злочинністю і різними соціальними процесами й на цій основі розробляти заходи запобігання їй. Рад. К. широко використовує сучасну обчислювальну техніку, а також досягнення ін. суміжних наук — соціології, соціальної психології і психології особи, педагогіки, економіки та ін. К. як наука тісно пов'язана з кримінальним правом, яке є її юрид. базою. Зокрема, вона спирається на такі розроблені кримінальним правом поняття, як злочин, види злочинів, злочинець, рецидивна злочинність (див. *Рецидив у праві*), вина, мотиви злочину, покарання тощо. Водночас К. багаче крим. право необхідними для адсорбції його норм відомостями про злочинність, її причини, про ефективність різних соціально-запобіжних заходів, а також різних мір кримінального покарання у боротьбі зі злочинністю. В зарубіжних соціалістич. країнах кримінологічні дослідження будуються на тих самих теор. і методологічних принципах, що і в СРСР.

Бурж. К., яка набула розвитку як самостійна наука в 70-х рр. 19 ст., спрямовує свої зусилля на пошук «загальних», здебільшого біологічних, пояснень причин злочинності, не зв'язаних з сутністю капіталістич. ладу. Вона піднімає питання про встановлення причин злочинності пошуками факторів, що впливають на вчинення злочинів конкретними особами.

Лит.: Герцекзон А. А. Введение в советскую криминологию. М., 1965; Кудрявцев В. Н. Причины в криминологии. М., 1968; Карпец И. И. Проблема преступности. М., 1969; Криминология. М., 1976; Криминология. Пер. с нем. М., 1979.

Ф. Г. Бурчак, **КРИМЕНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1848** — антикріпосницький виступ селян с. Кримова (тепер Старовишівського р-ну Волин. обл.) проти запровадження *інвентарних правил 1847—48*. Селяни 5 (17).III 1848 відмовилися виконувати *панщину*, визначену інвентарними правилами, і зажадали переведення на оброк. Активні учасники виступу були заарештовані, проте через кілька годин їх звільнили односельчани. К. с. з. 8(20).III було придушено каральною командою. Під впливом цього виступу невдовзі вибухнули заворушення у с. Дубечному та ін. навколишніх селлах.

КРИМОВ Олександр Петрович [18(30).VII 1872, Москва — 11.XII 1954, Київ] — український радянський хірург, дійсний член АМН СРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1898). З 1906 — доцент Моск. ун-ту, з 1912 — проф. Київ. ун-ту, а з 1921 — Київ. мед. ін-ту. Праці К. присвячені проблемам заг. та *воєсько-хірургії*. Особливе значення мають дослідження К. з питань травматичного ураження кровоносних судин, черепно-мозкових

гравм, газової інфекції, гриж. Запропонував власні методи операції при *грижах* та *аневризмах*. З 1936 був головою Укр. наук. т-ва хірургів. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Спеціальна хірургія. К., 1948; Огнестрельная аневризма. Челябинск, 1943; Брошюныя грижи. К., 1950.

КРИМОВ (справж. прізвище — Беклемішев) Юрій Соломонович [6(19).I 1908, Петербург — 20.IX 1941, похований в с. Богодухівка, тепер Черніобайського р-ну Черкас. обл.] — рос. рід. письменник. Член Комуністичної партії з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перша повість «Подвиг» (опубл. 1961 у зб. «Таруські сторінки»). Осп. твір — «Танкер „Дербент“» (1938; однойменний фільм, 1941) — про новаторів виробництва, їх боротьбу проти відсталості й бюрократизму, про зародження соціалістичного змагання. К. належать також повісті «Іженер» (1941), фронтові нариски. Загинув у боях за Україну.

Тв.: Повести. М., 1953; Укр. перекл. — Танкер „Дербент“. К., 1951.

КРИМСЬКА АСТРОФІЗИЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ АН СРСР — науково-дослідна установа АН СРСР. Заснована 1908 у Сімєїзі як відділення Пулковської астр. обсерваторії (тепер *Астрономічна обсерваторія головної АН СРСР*). З 1945 розташована в с-щі Научному за 12 км на Пд. від Бахчисараю як самостійний наук. заклад. Сімєйська обсерваторія стала її відділенням. Осн. інструменти в с-щі Научному: 2,6-м рефлектор — один з найбільших в СРСР та Європі; 122-см рефлектор, 70-см рефлектор, 64-см рефлектор, менісковий телескоп з дзеркалом діаметром 50 см, 40-см подвійний астрограф. За 3 км від Сімєїза розташований радіоастр. відділ К. а. о. АН СРСР, де встановлено 22-метровий радіотелескоп для спостережень в діапазоні міліметрових і сантиметрових хвиль та ін. інструменти. Осн. напрями наук. досліджень: фізика Сонця та зоряних атмосфер, вивчення міжзоряного середовища. Проводяться також дослідження туманностей і зоряних систем, дослідження в галузі позаатмосферної астрономії та радіоастрономії.

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853—56, Східна війна — війна царської Росії проти коаліції д-в у складі Великобританії, Франції, Туреччини і Сардинії за зміщення позицій на Бл. Сході. До серед. 19 ст. Великобританія та Франція майже цілком витіснили Росію з ринків Бл. Сходу, значно посиливши свій вплив у Туреччині. Тому царський уряд прагнув змістити своє політ. і екон. становище в басейні Чорного м. і на Балканах. Туреччина намагалася розширити свої володіння за рахунок Криму і Кавказу. Приводом до виникнення війни було загострення суперечок між католицьким і православним духовництвом за володіння «святими місцями» в Палестині. Микола I вимагав надати йому права захисника православного населення Туреччини. Тур. уряд, підбурюваний англ. дипломатами, в травні 1853 відмовився задовольнити ви-

моги царського уряду. Росія заявила про розрив дипломатичних відносин з Туреччиною. З дозвола останньої в Дарданелли ввійшла англо-франц. ескадра 21.VI (3.VII) 1853 рос. війська вступили в князівство Молдову (див. *Молдавське князівство*) і *Валахію*, що формально перебували під владою тур. султана. 4 (16).X 1853 Туреччина оголосила війну Росії. В *Сінопському бою 1853* рос. Чорноморський флот під командуванням адмірала П. С. Нахімова повністю знищив тур. флот. Це прискорило вступ у війну Великобританії та Франції. 23.XII 1853 (4.I 1854) англо-франц. флот увійшов у Чорне м. 9 (21).II 1854 Росія оголосила війну Великобританії та Франції. Після диверсійних дій у Чорному, Балтійському і Білому морях та біля узбережжя Камчатки союзники перенесли гол. воєнні операції на Крим. пів (див. карту). 8 (20).IX відбувся бій на р. Альбі, в якому рос. війська під командуванням О. С. Меншикова зазнали поразки. О. С. Меншиков відвів війська до Бахчисараю, кинувши Севастополь напризволяще. Але рос. флотоводці В. І. Істомін, В. О. Корнілов, П. С. Нахімов та ген. Е. І. Тотлебен підготували місто до оборони. Під час *Севастопольської оборони 1854—55* захисники міста виявили зразки відваги і хоробрості (див., зокрема, П. М. Кішка). Щоб запобігти штурмові Севастополя, рос. війська почали *Інкерманську битву 1854*, в результаті якої англо-франц. війська змушені були перейти до тривалої облоги міста. Ціною великих втрат союзникам вдалося захопити *Малахів курган*. 27.VIII (8.IX) 1855 рос. війська залишили Севастополь.

На Балканському театрі воєнних дій рос. війська відійшли за р. Прут, а Молдову і Валахію окупували австр. війська. Спроби тур. військ вторгнутися на Закавказзя успіху не мали. Будучи повністю ізольованою на міжнар. арені, Росія змушена була підписати невигідний для неї *Парижський мирний договір 1856*. К. в. спричинилася до загострення класових суперечностей у царській Росії, зокрема, посилених сел. рухи на Правобережній Україні (див. *Київська колаччина 1855*) та масові втечі селян у пд. губернії України (див. *Катеринославські селянські заворушення 1856*). За визначенням В. І. Леніна «Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 163). Вона прискорила назрівання революц. ситуації 1859—61 і падіння кріпосного права в Росії. Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9—11, 28—29. (Статті і листи про Кримську війну); Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. Повне зібрання творів, т. 20; Тарле Е. В. Кримська війна, т. 1—2. М.—Л., 1950; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

КРИМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945, Ялтинська конференція 1945 глав урядів трьох союзних у 2-й світовій війні держав — СРСР

КРИМСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 27,0 тис. км²

Населення —
2184 тис. чол.
(1979. перепис)

Центр —
м. Сімферополь

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
(1978.2)

Орощувальні
Ячмінні
Технічні культури
Олійно-баштанні
та картоплі
Однорічні трави
Інші культури

Кримська область.
Вид на гору Аюдаг.

д-в — постійних членів Ради Безпеки ООН. При розгляді польських питань вирішено, що рад.-польскі кордони пройде по «Керченській лінії» з деяким відступом на користь Польщі, яка також мала отримати істотне збільшення території на Пн. та Зх. Уряд Польщі мав бути створений з демократич. діячів з Польщі та поліклі. з-а кордону. На прохання союзників СРСР зобов'язався через 2—3 місяці після закінчення війни проти Німеччини вступити у війну проти Японії. Було зафіксовано, що Рад. Союз збуде повернуто пд. частину о. Сахалін та Курильські о-ви. Прийнято «Декларацію про визволену Європу», рішення про створення постійного органу для регулярних консультацій міністрів закорд. справ трьох д-в. Рішення К. к. створювали реальну можливість демократичної перебудови післявоєнного світу, проте багато з них не було втілено в життя внаслідок протидії зх. д-в. *Лит.: Тегеран — Ялта — Потсдам. Сборник документов М., 1971.*

КРИМСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Перші с.-д. орг-ції виникли 1900—02 в Сімферополі, Севастополі, Керчі, Ялті й Феодосії, на кораблях Чорноморського флоту, базою яких були крим. порти. Соціал-демократи Криму мали зв'язок з газ. «Искра», з с.-д. орг-ціями Петербурга, Харкова, Одеси, Катеринослава, Полтави та ін. міст. Місцеві с.-д. орг-ції 1902 об'єдналися в Крим. союз РСДРП, який після II з'їзду РСДРП перейшов на меншовицькі позиції. Гол. опорою більшовиків став Севастополь. У 1903 організовано Севастопольський к-т РСДРП, який спрямовував діяльність с.-д. орг-ції Чорномор. флоту — Севастопольської військової організації РСДРП. При активній допомозі Південного бюро ЦК РСДРП 1904 більшовики Криму вели боротьбу з меншовиками. В 1905 на багатьох кораблях і в берегових екіпажах Чорноморського флоту більшовики створили бойові орг-ції. Під час революції 1905—07 під керівництвом с.-д. орг-ції спалахнули збройне повстання на броненосці «Потьомкін» і Севастопольське збройне повстання 1905, відбулися масові страйки й політ. демонстрації в Сімферополі, Керчі та Феодосії. Після поразки революції більшовики Криму працювали в глибоко-

му підпіллі, продовжуючи революц. роботу в масах. Після Лютневої революції 1917 більшовики вийшли з підпілля. У квітні оформилася Севастопольська організація РСДРП(б), у червні — Феодосійська, у вересні — в Сімферополі, Євпаторії, у жовтні — в Керчі, Ялті. На кінець жовтня 1917 більшовицькі групи створено в ряді сіл Керченського п-ова 2 (15).X 1917 в Сімферополі відбулася 1-а Таврійська губ. конференція РСДРП(б), яка обрала губком партії. Під керівництвом більшовиків 16 (29).XII 1917 встановлено Рад. владу в Севастополі. 2 (15).I 1918 — у Феодосії (див. Феодосійське збройне повстання 1918). 9 (22).I 1918 — в Ялті (див. Ялтинське збройне повстання 1918), 13 (26).I 1918 — в Сімферополі, до серед. січня 1918 — на всій тер. Криму.

В 2-й пол. березня 1918 було створено Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди. Після вторгнення в Крим у квітні 1918 нім. окупантів, а в листопаді — англо-франц. інтервентів більшовицькі орг-ції в умовах підпілля очолили боротьбу трудящих за відновлення влади Рад. У жовтні 1918 — травні 1919 Крим. парт. орг-ція на правах обласної входила до складу Компартії України. В період *денікінізму* і *оранжелізму* більшовицькі орг-ції Криму під керівництвом підпільного обкому партії очолили масовий партизан. рух у тилу білогвард. військ. Після розгрому білогвардійців (листопад 1920) парт. орг-ція Криму на чолі з обкомом партії, в який входили Р. С. Землячка, Д. І. Ульянов, Б. Кун та ін., розгорнула роботу по зміцненню парт. рядів, по відбудові нар. г-ва. На 1.1.1921 Крим. парт. орг-ція налічувала понад 1 тис. чол. 18.X 1921 утворено Кримську АРСР у складі РРФСР і обл. парт. орг-цію в складі РКП(б) [з 1925 — ВКП(б)]. За роки довос. п'ятиріччя під керівництвом парт. орг-ції здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., широкое культур. будівництво, перетворено Крим на всеосягнутою державою. На 1.1.1941 К. о. п. о. налічувала 28 014 комуністів.

В роки Великої Вітчизн. війни понад 10 тис. комуністів пішли в Рад. Армію. На окупованій нім.-фашист. загарбованій тер. Криму діяли бл. 200 підпільних орг-цій і груп, численні партизан. загони. Їхніми діями керували підпільний обком партії (перший секретар — спочатку І. А. Козлов, згодом В. С. Булатов) і обл. підпільний парт. центр (листопад — грудень 1941 — в Керчі, 1942 — квітень 1944 — в партизан. лісі). Після визволення Криму від гітлерівців (травень 1944) обл. парт. орг-ція, що налічувала на 1.XII 1944 8701 комуніста, мобілізувала трудящих на відбудову зруйнованого окупантами нар. г-ва. В 1945 Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РРФСР, а 1954, на честь 300-річчя воз'єднання України з Росією, область передано до складу УРСР. Парт. орг-ція Криму ввійшла до складу Компартії України. К. о.

п. о. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. Понад 100 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, М. О. Бринцеву і М. Д. Князеву цього звання удостоєно звання. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ. і трудової активності робітників, колгоспників та інтелігенції, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму, пролет. інтернаціоналізму. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне соціалізація трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. Розвивається Кримі як курорт міжнар. значення. В різний час обл. парт. орг-ція очолювали В. С. Булатов, П. Ф. Тюльєв, М. В. Соловйов, П. І. Титов, В. Г. Ком'яков, М. К. Кириченко та ін.

На 1.1.1980 в 10 міських і 22 районних парт. орг-ціях налічувалося 137 592 комуністи. За час існування К. о. п. о. відбулося 37 обл. парт. конференцій. Наявним помітником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, яка на 1.1.1980 налічувала в своїх лавах 245 631 комсомольця. На відзнаку заслуг комсомольців Криму Севастопольську міську організацію ВЛКСМ 1948 нагороджено орденом Червоного Прапора, Керченську міську комсомольську орг-цію 1974 — орденом Вітчизняної війни І-го ступеня.

Органом К. о. п. о. є газ. «Кримська правда». Про розвиток економіки і культури області див. також *Кримська область*. *Лит.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974. В. С. Макаренко.*

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 30.VI 1945. До 19.11.1954 — у складі РРФСР. Розташована на Пд. республіки, на *Кримському півострові*. Поділяється на 14 районів, 224 сільради, має 15 міст і 54 с-ща міськ. типу. К. о. нагороджено орденом Леніна (1958) та орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Карти див. на окремому аркуші с. 400—401.

Природа. К. о. омивається на Зх. і Пд. Чорним м., на Сх. — Азовським м. На Пн. сполучається з материком вузьким (до 8 км) *Перекопським перешийком*. Берегова лінія на Пн. дуже розчленована міжколовидних затоками й бухтами *Сиваша*, який відокремлюється від Азовського м. довгою піщаною косою — *Арабатською Стрілкою*. На Сх. виступає *Керченський півострів*, на Зх. — *Тарханкутський півострів*. Пд. береги порізані мало розчленовані. Пн., більша частина тер. К. о. — рівнинна. Вона поступово підвищується на Пд. (до 200 м), на Зх. підноситься Тарханкутська височина (до 179 м). На Сх. — горбогір'я Керченського п-ова (до 189 м). Вдоль пд. узбережжя простягаються *Кримські гори* (вис. до

1545 м, г. Роман-Кош), які, круто обриваючись до моря, утворюють *Піденний берег Криму*. З корисних копалин К. о. найбільше значення мають залізні руди (*Керченський залізничний басейн*), солі Сиваша, природний газ, вапняки, цем. мергелі, гончарні та вибільні глини (кілі), лік. грязі, мінеральні джерела та ін. Клімат пн. частини К. о. помірно континентальний, з м'якою малосніжною зимою й жарким сухим

Сімферополь. Портова площа

літом, пересічна т-ра січня від 0 до -2,9°, липня +23,8°, опадів 300—450 мм на рік. На Пд. березі Криму (особливо в зх. його частині), захищеному від холодних мас континентального повітря Кримськими горами, клімат середземноморський, з дуже м'якою вологою зимою та жарким сухим літом (пересічна т-ра січня в Ялті +3,7°, липня +23, +24,4°, безморозний період — 247 днів, опадів 300—600 мм на рік). Найбільше опадів у К. о. випадає на Зх. Головного пасма Кримських гір — до 1200 мм на рік. Річки К. о. маловодні, але мають велике госп. значення. На найбільших з них — *Салгири*, *Альмі*, *Качі*, *Бельбеку*, *Чорній* — збудовано водосховища. Територію області проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. В К. о. — понад 50 солоних озер (*Сажі*, *Сасик*, *Донувал*, *Старе озеро*, *Красне озеро*, *Акташське озеро*, *Чокракське озеро*, *Узунларське озеро* та ін.), які використовуються для одержання солей та лік. грязей. ґрунти К. о. різноманітні: у Присиваші — каштанові у комплексі з солонцями й солончаками; на рівнинах переважають пд. чорноземи, на схилах Головного пасма Кримських гір — бурі гірсько-лісові, на *яйлах* — гірсько-лучні, на Пд. березі Криму — коричневі. Більша частина К. о. лежить у степовій зоні, але степова рослинність майже не збереглася. У передгірній частині переважають лісостеми, в горах — ліси (дубові, буково-грабові, букові, соснові). Яйла вкрита високогірними луками. На Пд. березі Криму рослинність середземноморського типу: ялівцево-сосново-дубові ліси, подекуди з вічнозеленим підліском (сунічне дерево, *рускус*). Поширені виноградарники, тютюнові плантації, сади (яблука, груші, волоські горіхи та ін.) і великі паркові насадження (кипариси, магнолії, лаври, пінії, кедри, секвої, вічнозелені дуби, лавровишні, платани та ін.).

Тваринний світ К. о. різноманітний. Повсюдно поширені заєць-русак, лисиця, їжак, полоз, ящірки, в степу — малий ховрах, степовий гхір; у горах — звичайний олень козуля, борсук, кам'яна куниця. З птахів у степу водяться журавель-красавка, дрофа, перепел та ін.; у горах — соколи, сови, дятли, дикий голуб тощо. На Сиваші — волоплавна птиця: мартини, качки, качки. Акліматизовано муфлону, білку-телеутку, фазана та ін. В К. о. здійснюються широкі заходи щодо охорони природи. Створено заповідники (*Мис Мартьян*, *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник* та *Карадазький заповідник*), *Кримське заповідно-мисливське господарство*, 11 держ. заказників (*Астанінські плавні*, *Арабатський*, *Аюдаг*, *Великий каньйон Криму*, *Качинський каньйон*, *Карабі-Яйлинський*, *Каркінітський*, *Кубала*, *Новий Світ*, *Хашхальський*, *Чорна річка*) та 22 дендропарки. На тер. області — бл. 130 пам'яток природи місц. значення (карстові печери, пещ. скелі, лісові урочища тощо).

Населення. Осн. населення — росіяни (67%; 1970, перепис) та українці (26,5%; 1970, перепис). Живуть також білоруси, євреї та ін. Пересічна густина нас. — 80,8 чол. на 1 км². Найгустіше заселені південнобережні й передгірські райони. Міське населення становить 67% (1979). Найбільші міста: *Сімферополь*, *Севастополь*, *Керч*, *Євпаторія*, *Ялта*, *Феодосія*. **Народне господарство.** До Великої Жовт. соціалістич. революції на Крим. п-ові пром-сть була представлена в основному дрібними кустарними підприємствами, часто сезонного характеру. Осн. галузь пром-сті була харч. (виноробна, консервна, рибна). За роки Рад. влади в результаті індустріалізації і соціалістич. перетворення с. г. відбулися докорінні зміни в економіці області. Вона стала індустріально-аграрною. К. о. є важливим районом гірничодобувної та хім. пром-сті з розвинутим машинобудуванням, харч., легкою і буд. матеріалів пром-стю, високоінтенсивним багатогалузевим с. г. Крим — один з найважливіших у країні районів курортного г-ва і масового туризму.

Промисловість. В сукупній валовій продукції пром-сті і с. г. на промисловість припадає 70,2%. Її енерг. базою є електроенергія системи «Дніпроенерго», *Сімферопольської ДРЕС* імені В. І. Леніна, *Севастопольської та*

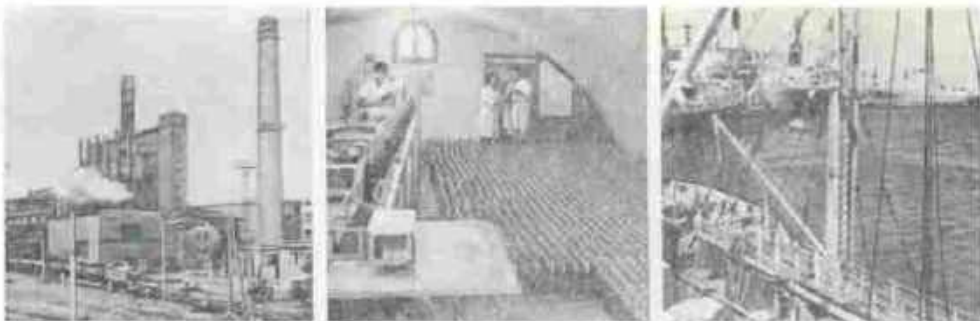
Коміш-Бурунської ДРЕС. В структурі пром-сті провідне місце належить харч. (44,2% валової продукції, 1979), маш.-буд. і металообр. (27,0%) та хім. (6,5%) пром-сті. Загальносоюзне значення має виноробна пром-сть. Світову славу здобули вина *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра»* й винокомбінату «Золота балка», підприємства яких розташовані в районі Ялти, Алушти, Судака,

Севастополя, *Сімферополя*, *Феодосії*, *Старого Криму*. Рибобр. пром-сть розвинута в Севастополі (виробниче об'єднання рибної пром-сті «Атлантика»), Керчі (*Керченське виробниче об'єднання рибної промисловості*), Ялті, Євпаторії; консервна (овочеві та фруктові консерви) — в Сімферополі, Джанкої, Бахчисарай; ефіроолійна (трояндова олія, ефірна олія з лаванди) — у Сімферополі (*кримський ефіроолійницький комбінат «Кримська троянда»*), Бахчисарай, Алушті, Судаку, Совітському; тютюнова — у Феодосії, Сімферополі, Ялті. Розвинуті м'ясна, молочна, борошномельна пром-сть. Зростає питома вага машинобудування й металообробки: *Сімферопольський завод продовольчого машинобудування* імені В. В. Куйбишева, електромашинобудівний, телевізорів, запчастин деталей для с.-г. машин (Сімферополь), суднобуд. і суднорем. (Севастополь, Керч), причепів для с. г. (Джанкой) з-ди. На базі значних покладів солей у водах Сиваша і солоних озер розвивається хім. пром-сть (Кримський содовий і бромний у Красноперекопську, Сакський хім. з-ди). Працюють також *Кримський завод двоокису титану* та сімферопольські пластмасових виробів і побутової хімії з-ди. Одне з провідних місць у пром. комплексі К. о. посідає залізрудна (друга залізрудна база Укра-

У центрі села Нової Петрівки Красногвардійського району.

Загальний вигляд Коміш-Бурунського залізничного комбінату. Завод шампанських вин у селищі міського типу Нолій Світ. Риболовецький флот у Комішній бухті Севастополя.

КРИМСЬКА
ОБЛАСТЬ

ня) й металург. галузі, які представлені *Коміш-Бурунським залізничним комбінатом*, Керченським металург. з-дом, Балаклавським рудоуправлінням (постачає високоякісний флюсовий вапняк металург. з-дам Придніпров'я). У післявоєнні роки почала розвиватися газодобувна пром-сть (на Пн. і Зх. області). Підприємства легкої пром-сті є в Сімферополі (шкіряно-вузт. комбінат, 2 трикотажні, текстильна, 2 швейні, га-

Палац піонерів
у Сімферополі.

лантерейних виробів ф-ки), Феодосії (шкарпеткова ф-ка), Севастополі, Керчі. На базі місц. сировини розвинута пром-сть буд. матеріалів (виробництво стінового каменю, цегли, збірного залізобетону, цементу — Сімферополь, Ялта, Севастополь, Керч. Бахчисарай).

Сільське господарств. о. Провідне місце належить зерновому г-ву та тваринництву м'ясо-мол. напрямку з розвинутими виноградарством, садівництвом, овочівництвом, виробн. ефіроолійних культур. На кін. 1978 в К. о. було 153 радгоспи й 119 колгоспів, 29 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. області високомеханізоване (див. табл.).

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 1998,2 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1769,1 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1176,7 тис. га, пашовищ — 414,3 тис. га (1978). Широко розвинуте зрошуване землеробство (Північно-Кримський канал ім. Комсомолу України з відгалуженнями — Азовським, Красногвардійським, Роздольненським, Чорноморським та ін. каналами). На поч. 1980 площа зрошуваних земель становила 309,5 тис. га (1950 — 36,1 тис. га). Осн. зернові культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, рис (в основному на зрошуваних землях). Широко розвинуті садівництво й виноградарство. Площа

виноградних насаджень 1979 становила 87,4 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 58,3 тис. га, плодово-ягідних насаджень відповідно 74,6 тис. га і 42,9 тис. га. К. о. посідає провідне місце в СРСР по вирощуванню високоароматичних тютюнів та ефіроолійних культур (троїзда, лаванда, шавлія мускатна, розмарин). Осн. площі багаторічних насаджень розміщені в центр. і передгірній частинах, в пд. прибережних і передгірних районах — плантації тютюну та ефіроолійних культур. У степовій частині області вирощують соняшник та льон-кудряш.

Важливою галуззю с. г. області є тваринництво (м'ясо-мол. напрямку в степових районах, мол.-м'ясного — в передгір'ях), продукція якого йде переважно на задоволення потреб місц. населення й здрівниць. Розвиткові тваринництва сприяє вирощування кормових культур, наявність природних пасовищ, продукція комбикормової пром-сті. Повсюдно в області, крім Пд. берега Криму, розвинуте свинарство, вівчарство, особливо на Тарханкутському та Керченському п-вах, а також пром. птицевіництво. Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — червона степова, свиней — біла та українська степова, овець — шугайська та асканійська. На поч. 1980 в області було 8 тваринницьких комплексів (по виробн. молока — 5, по вирощуванню нетелей — 1, по відкорму великої рогатої худоби — 1, по вирощуванню і відгодівлі свиней — 1), 12 птицевиробничих станцій.

Транспорт. У К. о. розвинуті всі види транспорту, крім річкового. Довжина з-ць заг. користування 1980 становила 644 км, у т. ч. електрифікованих — 261 км. Осн. залізничні магістралі: Москва — Харків — Дніпропетровськ — Сімферополь — Севастополь, Джанкой — Керч — Новоросійськ — Краснодар. З 1955 діє поромна дизель-електрична переправа поїздів через Керченську прот. на Пн. Кавказ. Залізничні вузли: Джанкой і Сімферополь. Автошляхів — 6,5 тис. км (усі з твердим покриттям). Важливі автомагістралі: Москва — Сімферополь, Сімферополь — Феодосія — Керч, Сімферополь — Євпаторія, Сімферополь — Севастополь — Ялта. З 1961 діє єдина в СРСР гірська тролейбусна лінія Сімферополь — Алушта — Ялта. Морські порти: Феодосія, Керч, Севастополь, Ялта, Євпаторія. У Сімферополі — аеропорт. Га-

зопроводи: Глебовка — Євпаторія — Сімферополь — Севастополь і Херсон — Краснопереконськ — Джанкой — Сімферополь. Б у д і в и н ц т в о. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—78 становили (у порівнянних цінах) 14 036 млн. крб., у т. ч. 961 млн. крб. 1978. Тут діють 183 держ. і кооп. первинні підприємств, буд. і монтажні орг-ції та 32 міжгосп. буд. орг-ції. За післявоєнні роки (1946—78) держ., кооп. під-

Санаторій «Ліана».

приємства та орг-ції, колгоспи й населення збудували житл. будинки площею 20 824 тис. м², у т. ч. 864 тис. м² 1978.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1978 в області діяло 9442 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібно товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. В К. о. 1978 було 3081 підприємство побут. обслуговування населення, у т. ч. 853 у сільс. місцевості. Обсяг побут. послуг 1978 зріс проти 1970 у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. о. було 25,7 тис. лікарняних ліжок (117,9 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 12 293 лікарі (56,3 лікарів на 10 тис. ж.) та 27,3 тис. осіб серед. мед. персоналу. В області — 219 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій. К. о. відома кліматичними та грязьовими курортами. Серед кліматичних — *Південний берег Криму*, на пд.-сх. узбережжі — *Феодосія, Планерське, Кримське Примор'я, Судак*. Грязьові курорти (*Сакі, Євпаторія*) — на зх. узбережжі.

Парк основних
сільськогосподарських
машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	13,5	19,9
Зернозбиральні комбайни	2,2	3,7
Електродвигуни	25,5	156,3

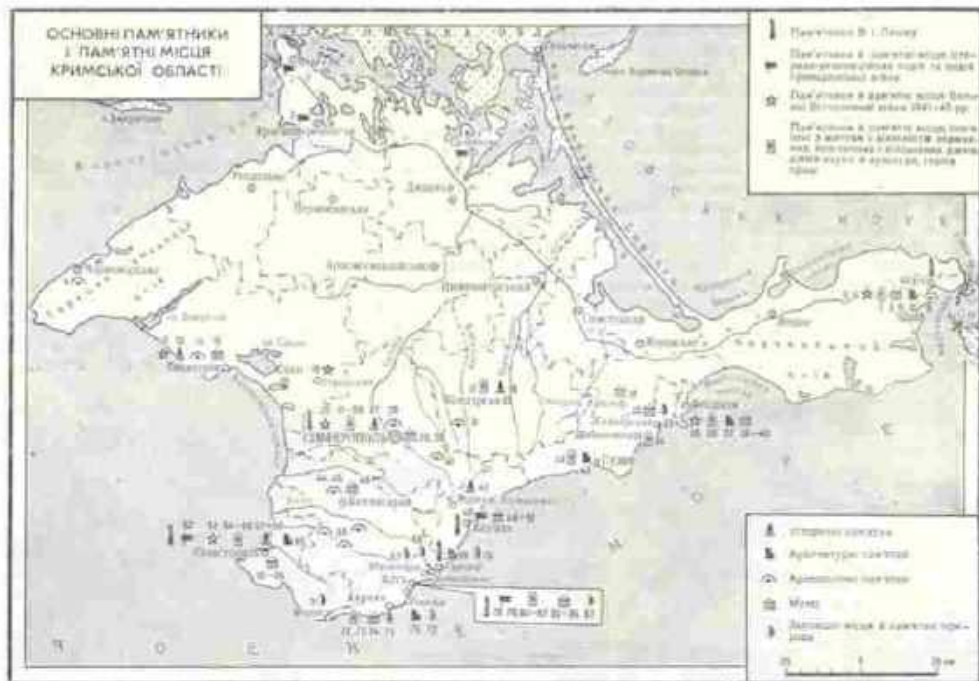
Збирання рису в радгоспі «Герой Сиваша» Краснопереконського району. Бройлерна птахофабрика «Родина» Роздольненського району. В пальметному саду колгоспу імені Н. К. Кривської Нижньогірського району.

1. Перекопський вал. Пам'ятник героям штурму Перекопу в листопаді 1920.
2. Пам'ятники героям штурму Перекопу й рад. воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
3. Обеліск на честь штурму Чонгарських укріплень у листопаді 1920.
4. Городище *Калос-Лімен* (4—2 ст. до н. е.).
5. Обеліск Слави на горі Мітрідат, встановлений на честь рад. воїнів, які загинули в боях під час визволення Керчі від нім.-фашист. загарбників.
6. Пам'ятник піонеру-партизану В. Дубинину.
7. Місце народження рад. дипломата П. Л. Войкова. Пам'ятник П. Л. Войкову.
8. Керченський історико-археологічний музей.
9. Підземний музей оборони Аджимушкайських каменоломень.
10. Архіт. пам'ятка 10—13 ст. — церква Іоанна Предтечі.
11. Антикін міста: *Пантикапей*, *Мірмецій*, *Німфей*, *Ілурат*, *Тірітака*. Городище Керчев (10—12 ст.). *Царський курган*, *Мелек-Чешменський курган* (4 ст. до н. е.). Склеп Деметри (1—2 ст.).
12. Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. О. Токареву, який загинув у штурмовому бою поблизу Єнаклії 1944.
13. Пам'ятник рос. воїнам, які загинули в битві з тур. та франц. військами 1855.
14. Антикін місто *Керкінітіда*, скіфське укріплення (2—1 ст. до н. е.).
15. Красназавчий музей.
16. Обеліск на братській могилі 8 розвідників-танкістів — Героїв Радянського Союзу, які загинули тут 1944.
17. Серед. школа, в якій навчався тричі Герой Соціалістичної Праці К. І. Шолкін. Музей К. І. Шолкіна.
18. Пам'ятник на честь перемоги рос. військ під командуванням О. В. Суворова над тур.-тат. військами 1777.
19. Літ.-меморіальний музей О. С. Гріна. Могила письменника.
20. Пам'ятник на честь рад. воїнів — визволителів Сімферополя від нім.-фашист. загарбників.
21. Пам'ятник Д. І. Ульянову.
22. Пам'ятник О. В. Суворову.
23. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
24. Пам'ятник П. Ю. Дибенкові.
25. Пам'ятник К. А. Треньову.
26. Пам'ятник М. В. Фрунзе.
27. Обеліск на честь визволення Криму від турецьких загарбників 1771.
28. *Неаполь Скіфський* — столиця Скіфської д-ни. Палеолітична стоянка *Чокурча*.
29. Красназавчий музей.
30. Худож. музей.
31. Печера *Кіик-Коба* — стоянка першої людини.
32. Літ. музей М. О. Волошина.
33. *Карадагський заповідник*.
34. Місце народження дівчі Героя Соціалістичної Праці М. О. Бринцевої. Погруддя М. О. Бринцевої.
35. Пам'ятник піонеру-партизану В. Коробкову.
36. Місце народження художника К. Ф. Богавського.
37. Істор.-архіт. заповідник «Генуезька фортеця Клафа» (14—15 ст.).
38. Красназавчий музей.
39. *Феодосійська картинна галерея* ім. І. К. Айвазовського. Пам'ятник І. К. Айвазовському.
40. Літ.-меморіальний музей О. С. Гріна.
41. Печерний комплекс *Кизил-Коба*.
42. Погруддя дівчі Героя Соціалістичної Праці М. Д. Князєвої.
43. Істор. заповідник «Генуезька фортеця» (14—15 ст.).
44. Печерне місто *Чуфут-Кале*. Печерний Успенський монастир (15—18 ст.).
45. *Старосіларська стоянка*.
46. *Баччисарайський історико-археологічний музей*. Мавзолей-дюрбе (14—17 ст.).
47. Пам'ятник-фонтан М. І. Кутузову, споруджений поблизу місця поранення полководця 1774 у битві з тур. військами.
48. Обеліск на братській могилі керівників *Радянської Соціалістичної Республіки Таврида*, які загинули від рук контрреволюціонерів 1918.
49. Істор.-красназавчий музей.
50. Літ.-меморіальний музей С. М. Сергеева-Ценського. Пам'ятник письменникові.
51. Музей природи Крим. заповідно-мисливського г-на.
52. Кладовище Комунарів, на якому поховані також учасники революції 1905—07 лейтенант П. П. Шмідт і матроси крейсера «Очаков».
53. Обеліск Слави й пам'ятник рад. воїнам 31-ї армії — визволителям Севастополя від нім.-фашист. загарбників на Салун-горі.
54. Пам'ятник адміралу П. С. Нахімову.
55. Місце народження дівчі Героя Рад. Союзу І. Д. Пананіна. Погруддя І. Д. Пананіна.
56. Місце народження письменника К. М. Станюковича.
57. Пам'ятник командирі брига «Меркурій» О. І. Казарському.
58. Пам'ятник героям оборони Севастополя 1854—55 генерал-ад'ютанту Е. І. Тотлебену і саверам.
59. Пам'ятник кораблям, потопленим 1854—55.
60. Володимирський собор-усипальня рос. флотоводців П. С. Нахімова, В. І. Істоміна, В. О. Корнілова, М. П. Лазарєва.
61. *Херсонесський історико-археологічний заповідник*.
62. Музей Червонопрапорного Чорноморського Флоту.
63. Худож. музей.
64. Акваріум Ін-ту біології південних морів.
65. Музей героїчної оборони й визволення Севастополя, що об'єднує панорами «Оборона Севастополя 1854—55 рр.», філіал на Малаховому кургані, діораму «Штурм Салун-гори 7 травня 1944 р.», меморіальний будинок-музей «Севастопольське комуністичне підпілля 1942—44 рр.».
66. Печерні міста *Мануп*, *Ескі-Кермен*, *Тепе-Кермен* та печерний храм *Донаторів* 13 ст.
67. Масандрівський парк (засн. 1812).
68. *Нікітський ботанічний сад*.
69. «Ластівчине гніздо».
70. Парк з декоративними фонтанами (засн. 1808).
71. Фороський парк (засн. 1834).
72. Місце народження дівчі Героя Рад. Союзу С. Амет-Хана. Погруддя С. Амет-Хана.
73. Будинок, де 1898 і 1909 жили мати й сестра В. І. Леніна Марія Олександрівна та Ганна Іллівна Ульянови.
74. *Алупкинський палац-музей*.
75. Парк (засн. 1820).
76. *Лінадійський палац* (архіт. пам'ятка поч. 20 ст.), де 1945 відбулася Крим. конференція глав урядів трьох держав — СРСР, США й Великобританії.
77. *Лінадійський парк* (засн. 1835).
78. Обеліск на честь декрету Раднаркому РРФСР «Про використання Криму для лікування грудних» (1920).
79. Меморіал на Пагорбі Слави на честь героїв громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
80. Пам'ятник О. М. Горькому.
81. Пам'ятники *Лесі Українці*.
82. Пам'ятник художнику Ф. О. Васильєву.
83. Красназавчий музей.
84. Музей А. П. Чехова. Пам'ятник А. П. Чехову.
85. Літературно-меморіальні музеї письменників К. А. Треньова й П. А. Павлика М. З. Бирюкова.
86. Музей «Прогресивна російська й українська література та культура Ялти дореволюційного періоду».
87. Водоспад *Учан-Су*. Поляна казок.

Пам'ятник І. К. Айвазовському в місті Феодосії. Скульптор І. Я. Гінцбург. 1930.

КРИМСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944

Кримська область. Пам'ятник на могилі С. Руданського в місті Ялті. Скульптор Р. В. Сердюк. 1968.

Культура. В 1979/80 навч. р. в області було 601 загальноосв. школа (298,1 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (25,7 тис. учнів), 25 серед. профес.-тех. уч-щ (1,3 тис. учнів), 4 вищі навч. заклади — Сімферопольський університет імені М. В. Фрунзе, Кримський медичний інститут, Кримський сільськогосподарський інститут імені М. І. Калініна й Севастопольський приладобудівний інститут (в усіх вузах — 24,1 тис. студентів). Н.-д. установи: Кримська астрофізична обсерваторія АН СРСР (у с-щі Научному Бахчисарайського р-ну), Нікітський ботанічний сад, Біологічний підземний морів інститут імені О. О. Ковалевського АН УРСР і Морський гідрофізичний інститут АН УРСР у Севастополі, Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач» і Фізичних методів лікування і медичної кліматології алтінський науково-дослідний інститут імені І. М. Сеченова в Ялті, Ефіроолійних культур всесоюзний науково-дослідний інститут і Мінеральних ресурсів інститут М-ва геології УРСР у Сімферополі, Азово-Чорноморський н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії в Керчі та ін. наук. установи й проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. відділення спілок письменників (з 1948), художників (з 1940), композиторів (з 1977), обл. організація журналістів (з 1957), 5 театрів — Кримський російський драматичний театр імені М. Горького, Кримський український театр драми і музичної комедії, Кримський театр ляльок у Сімферополі, Севастопольський російський драматичний театр імені А. В. Луначарського і Чорноморського Червонопрапорного Флоту російський драматичний театр — у Севастополі, філармонія, цирк, жіночий вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Таврія». В К. о. діють 1092 масові б-ки (фонд — 16 143 тис. одиниць зберігання), 994 клубні заклади, 1452 кіноустановки з платиним показом, 16 держ. музеїв, зокрема Кримський краєзнавчий музей і Сімферопольський художній музей, Бахчисарайський історико-археологічний музей, Феодосійська картинна галерея імені І. К. Айвазовського, Музей героїчної оборони і визволення Севастополя (відділи — панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» і діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»), Херсонський історико-археологічний заповідник і музей Червоно-

прапорного Чорноморського Флоту в Севастополі, Музей А. П. Чехова в Ялті, Алушкінський палац-музей, Керченський історико-археологічний музей (відділ — Підземний музей оборони Аджимушкайських каменоломень), Сергєєва-Ценського С. М. музей в Алушті, літ.-меморіальний музей О. С. Гріна в Феодосії, Генуезька фортеця в Сулаку — філіал архіт.-істор. заповідника «Софійський музей», Лівадійський виставоч-

Старовавний Херсонес.

ний комплекс (системи ВЦРПС) та ін. 113 музеїв працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах палічуться 10 866 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 90 тис. аматорів. Найвідоміші самодіяльні колекції: засл. пар. ансамбль танцю УРСР виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе», нар. ансамбль танцю «Лебідонька» колгоспу ім. Ілліча Бахчисарайського р-ну, нар. оркестр нар. інструментів Феодосійського міськ. будинку культури, нар. капела бандуристів Ялтинського міськ. будинку культури, нар. ансамбль пісні і танцю радгоспу «Виноградний» Сімферопольського р-ну. Працюють 5 нар. театрів, найвідоміші з них — при Феодосійському і Євпаторійському міськ. будинках культури. Позашкільні заклади: 30 палаців і будинків піонерів і школярів, 11 станцій юних техніків, 9 — юних натуралістів, 2 екскурсійно-туристські станції, 23 дит. спорт. школи та ін.

Видаються 3 обл. газети: «Кримська правда» укр. і рос. мовою, «Советский Крым» і «Крымский комсомолец», 4 міські, 3 районні у містах і 11 районних газет. Працює вид-во «Таврія» у Сімферополі. Обл. радіомовлення й телебачення, телецентр у Сімферополі. Між груднями К. о. і обл. Башкир УНР існують дружні зв'язки К. о. багата на істор., археол.

архит., та етногр. пам'ятки. 3,2 тис. пам'яток історії та культури взято двою під охорону. В області чимало місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кримської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області). Про архітектуру та образотворче мист. див. також відповідні розділи ст. Крим.

Лит.: Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974; Народне господарство Української РСР у 1977 році. Статистичний щорічник. К., 1978.

В. Г. Єна, І. Т. Твердохлебов.

КРИМСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 4-го Українського фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. Толбухін) і Окремої Приморської армії (командуючий — генерал армії А. І. Бременко, з 18.IV — генерал-лейтенант К. С. Мельник) у взаємодії з Чорноморським флотом (командуючий — адмірал П. С. Октябрьський) і Азовським військ. флотилією (командуючий — контр-адмірал С. Г. Горшков), проведена 8.IV—12.V під час Великої Вітчизняної війни. Метою операції були розгром 17-ї нім.-фашист. армії (5 пім. і 7 рум. д-зій, всього бл. 200 тис. чол.) і визволення Криму. Спираючись на глибоко смеловану оборону, фашисти намагалися утримати Крим. Внаслідок Мелітопольської операції 1943 та Керченсько-Ельцинської десантної операції 1943 рад. війська вийшли на Перекопський перешийок, захопили плацдарми на пд. березі Сивашу і на Керченському п-ові. 8.IV війська 4-го Укр. фронту почали наступ на Перекопському і Сиваському напрямках. 11.IV почала наступ Окрема Примор. армія з району Керчі. Переможно опір ворога, рад. війська 11.IV визволили Керчі і Джанкой, 13.IV — Євпаторію і Сімферополь, 14.IV — Бахчисарай, Алушту і Судак, 16.IV — Ялту, 9.V оволоділи Севастополем, а 12.V завершили визволення Криму. У К. о. значну допомогу рад. військам подали партизани Криму.

І. В. Архипов.
«КРИМСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Кримського обл. к-ту Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Сімферополі 6 раз на тиждень укр. і рос. мовами. Почала видаватися 24.I (6.II) 1918 під назвою «Таврическая правда». В 1919 виходила під назвою «Таврический коммунист», «Крымский коммунист». З 17.XI 1920 — «Красный Крым». У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 після окупації фашистами Сімферополя видавалась в Севастополі, потім — у Керчі, Краснодарі, Сочі, звідки її переправляли на окуповану територію. Тоді мала формат листівки. З 15.IV 1944 знову видається в Сімферополі. 18.I 1952 перейменована на «К. п.». Укр. мовою виходить з 16.XII 1959. В 1968 нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, 1960 — медаллю «За оборону Севастополя».

КРИМСЬКА СКЛАДЧАСТА СИСТЕМА — гірська складчаста система на півдні УРСР. Простягається на 180 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова. На Пн. межує з *Скіфською платформою*. Входить до складу *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. У рельєфі виступає як *Кримські гори*. В геол. будові К. с. с. беруть участь різні за віком і формою залягання відклади: зім'яті в складки тріасові, нижньота середньокрейдові (глинисті сланці, пісковики, алеволіти, аргіліти, конгломерати й вулканогенні породи), полого складчасті верхньокрейдові й нижньокрейдові (конгломерати, вапняки, пісковики, алеволіти), верхньокрейдові та палеогенові (вапняки, мергелі, пісковики тощо), які залягають горизонтально. Заг. потужність відкладів до 8—10 км. Серед давніх за віком порід у межах К. с. с. виявлено кристалічні сланці протерозойського і вапняки кам'яновугільного та пермського віків. Формування К. с. с. почалося в тріасовому періоді (див. *Тріасовий період і тріасова система*) з виникнення на місці палеозойської платформи широкого геосинклінального прогину. В пізньокрейдську епоху в результаті *кіммерійської складчастості* відклади, що виповнювали прогин, зазнали складкоутворення і на поч. ранньокрейдової епохи тут виникла гірська складчаста споруда пра-Крим. У зв'язку з *коливальними рухами земної кори* пра-Крим кілька разів занурювався нижче рівня моря. Сучасної будови і обрисів К. с. с. набула починаючи з середини кайнозой (див. *Кайнозойська ера і група*). З К. с. с. пов'язані поклади буд. матеріалів, невеликі родовища кам. вугілля, прояви бокситів і кіноварі; в незначній кількості є *виробне камінь* та *дорожочні камінь*. Літ.: Тектоника СССР, т. 2. Муратов М. В. Тектоника и история развития Альпийской геосинклинальной области Юга Европейской части

СССР и сопредельных стран. М.—Л., 1949; Бондарчук В. Г. [та ін.]. Основные черты тектоники Украины. К., 1978. Ю. М. Довгаль.

КРИМСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА — рад. республіка, проголошена в кінці квітня 1919 після визволення Криму від нім. окупантів і англо-франц. інтервентів. Постановою про створення К. С. Р. Р. прийняла Крим. обл. парт. конференція (28—29.IV 1919). 5.V закінчилося формування Тимчасового робітничо-сел. уряду Криму, фактично очолюваного Д. І. Ульяновим. Створенням республіки було оформлено відновлення Рад. влади в Криму, встановлено на поч. 1918 (див. *Радянська Соціалістична Республіка Тавриди*). Протягом травня відбулися вибори до місц. Рад робітн., червоноармійських і сел. депутатів. Було проведено націоналізацію підприємств, банків, конфіскацію поміщицьких, куркульських і церк. земель, налагоджено випуск продукції на ряді підприємств. На виконання вказівок В. І. Леніна вживалися заходи щодо збереження курортів для створення нар. здравниць. Проте загарбання Донбасу денікінцями в травні 1919 і наступ білогвардійців на Акмонайському фронті (район Феодосії) створили загрозу оточення республіки. 19.VI 1919 ЦК РКП(б) утворив ліквідаційне бюро Криму, яке 23—26.VI здійснило евакуацію парт. і рад. установ, держ. майна на північ. К. С. Р. Р. припинила своє існування.

КРИМСЬКЕ ВИРОБНИЧО-АГРАРНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ВИНОРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ «МАСАНДРА». Управління об'єднання і гол. з-д розташовані в смт Масандрі Крим. обл. Утворено 1967 на базі гол. з-ду (засн. 1897) та виноградо-виноробних радгоспів. Об'єднання включає (1980) 9 виноградо-виноробних радгоспів-заводів, розміщених на пд. і сх. узбережжі Кримського п-ова. Виробляє 33 марки високоякісних десертних, міцних і столових ви-

ноградних вин, у т. ч. мускат білий «Червоний камінь», мадеру й херес «Масандра», «Чорний лікар», кокур десертний, алейтико «Аю-Даг», токай, портвейни, столове червоне «Алушта» та ін.

У галереях об'єднання є унікальна винотека, де зберігаються вина 306 марок віком від 10 до 200 років. Вина, виготовлені в об'єднанні, здобули багато відзнак на міжнар. конкурсах і дегустаціях. Гол. з-д об'єднання нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1949). С. Г. Власенко.

КРИМСЬКЕ ЗАПОВІДНО-МИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — у Крим. обл. УРСР. Розташоване на схилах Головного пасма Кримських гір (33 345 га), включає також частину акваторії *Керкітської затоки* (9612 га) разом з Лебедячими о-вами. Створене 1957 на базі Кримського заповідника, засн. 1923. На тер. г-ва збереглися найцінніші в Криму ліси (дубові, букові, соснові, реліктовий гай з берези бородавчастої, тиса, ялівцю тощо), які відіграють велику водоохоронну й ґрунтозахисну роль. З тварин характерні кримський олень, козуля, муфлон, борсук, дика свиня; багато птахів у т. ч. лебеді, чайки, крячки та ін. У господарстві ведуться роботи по вивченню, охороні й раціональному використанню крим. флори і фауни, зокрема відновлюються гірські ліси, акліматизовано європ. муфлону й білку телеутку. Створено музей природи. Управління г-вом перебуває в м. Алушті.

В. О. Лушпа.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО — Феод. держ. утворення, засноване 1443 намісником Кримського улусу (уділу) Хаджі-Гіреєм після розпаду *Золотої орди*. Займало внутр. частину Крим. п-ова та землі Пн. Причорномор'я, Приазов'я й Прикубанія. На узбережжі Криму, підкоривши Кафу (тепер Феодосія), Херсонес, Гелзев (тепер Евпаторія), Мангуп, Арабат, Єнікале, панувала султанська Туреччина, васальну залежність від якої після 1475 визнало і К. х. На чолі К. х. стояв хан з династії *Гіреїв*, якого призначав тур. султан. Феод. верхівку становили кілька найвпливовіших родів. Бей та мурзи фактично зосереджували в своїх руках всю повноту влади як в екон., так і в політ. житті. До феод. верхівки належало також духовництво на чолі з муфтієм. Економіка К. х. характеризувалася примітивним г-вом з переважанням скотарства, соціальний устрій К. х. — пережитками родових звичаїв. З 16 ст. відбувався процес феодалізації тат. суспільства і поступового переходу до осілого землеробства, що сприяло товарообміну і розвитку товарно-грошових відносин. Екон. основою панування класу феодалів була земельна власність. Нар. маси К. х. — скотарі й землероби (т. з. чорне населення, чорні татари) — залюнали феод. гноблення. Крім сплати оброку, вони відбували військ. повинність. Малопродуктивне скотарство, слабо розвинуте землеробство і здебільшого транзитна торгівля не забезпечували екон. основи існування К. х. Гол. джерело збага-

Кримська область. Пам'ятник А. П. Чехову в місті Ялті. Скульптор Г. І. Мотомілов, архітектор Л. М. Поляков. 1953.

А. Ю. Кримський.

чення феодалів вбачали у війнах, грабінницьких нападках на сусідні країни та стягуванні з них платежів. К. х. виступало союзником Туреччини у її загарбницьких війнах проти рос., українського та ін. народів. З 1450 до 1556 крим. татари зробили тільки на Україну понад 80 грабінницьких наскоків і спустошливих навал. У 1575 вони взяли з України понад 35 тис. бранців; захоплених полонених продавали на невільницьких ринках або використовували як рабів. Протягом кількох століть рос., укр. та інші народи вели боротьбу проти агресорів. Героїчний опір їм чинили *запорізькі козаки й донські козаки*. *Возз'єднання України з Росією 1654* та далі змицнення Рос. д-ви сприяло активізації наступальних дій проти тур.-тат. агресорів (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). За *Кочук-Кайнарджійським миром 1774* К. х. було оголошено незалежним від Туреччини, а в 1783 припинило своє існування. Крим увійшов до складу Рос. держави.

Лит.: Новосельський А. А. Боротьба Московського государства з татарами в першій половині XVII століття. М.—Л., 1948; Алексєєв М. А. Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії. Саратов, 1961; Яковсон А. Л. Крим в середні століття. М., 1973.

КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович [3 (15). I 1871, м. Володимир-Волинський, тепер Волин. обл.—25. I 1942, м. Кустанай]— укр. рад. учений, схинознавець, славіст і письменник, акад. АН УРСР (з 1919), засл. діяч науки УРСР (з 1940). Закінчив *Колегію Павла Галагана* в Києві (1889), Лазаревський ін-т сх. мов у Москві (1892), Моск. ун-т (1896). У 1896—98 перебував у наук. відрядженні в Сирії та Лівані. У 1898—1918 викладав араб., перську й тур. мови та л-ри в Лазаревському ін-ті сх. мов (з 1900— професор). За цей час написав капітальні праці з історії та л-ри арабів, персів, турків та ін. народів Близького й Серед. Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навч. посібники з орієнталістики. Опублікував понад 500 статей з історії, мов, л-р. етнографії народів Близького й Серед. Сходу в рос. енциклопедіях. Чимало праць К. із схинознавства перекладено багатьма мовами світу. Значну увагу приділяв і вивченню сх.-слов'ян. мов— рос., укр. та білоруської. Йому належать дослідження з укр. граматики, лексикології й лексикографії, діалектології, правопису, укр. літературознавства, фольклористики й етнографії. Автор праць: «Українська граматики» (т. 1—2, 1907—08), «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1922; у співавторстві з О. О. Шахматовим), у співавторстві з К. Михальчуком склав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). У л-рі виступив уперше 1889 як поет. Його поетичні твори увійшли в основному до збірок «Пальмові гілки» (кн. 1—3, 1901, 1908, 1922), оповідання— до збірок «Повістки і ескізи з українського життя» (1895) та «Бейрутські оповідання»

(1906). З повісті «Андрій Лаговський» за життя К. надруковано (1905) дві частини, повністю твор опубл. 1972. Визначне місце в творчості К. займають мотиви й переспіви сх. авторів. Зробив багато худож. перекладів з араб., перської, тур., англ., франц., нім. та ін. мов. К. підтримував дружні стосунки з І. Франком, М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Гаряче вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. З 1918 жив у Києві. Був одним з організаторів АН УРСР, до 1928— її неодмінним секретарем. З 1921 до 1929 був директором Ін-ту укр. наук. мови (тепер Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні), одночасно (з 1918, з перервами)— професор Київ. ун-ту. За рад. часу написав численні праці з схинознавства, укр. мови, л-ри й етнографії, брав участь у підготовці словників, укр. правопису. Деякі погляди К. щодо походження й історії укр. мови застаріли, їх було творчо переглянуто з урахуванням усього його наук. доробку. Цінна наук. б-ка К. зберігається в Центр. наук. бібліотечі АН УРСР у Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тел.: Твори, т. 1—5. К., 1972—73; Історія мусульманства, ч. 1—3. М., 1903—12; До історії аншої освіти у арабів та дещо про Арабську Академію Наук. К., 1928 [у співавторстві]; Значногородщина з погляду етнографічного та діалектологічного, ч. 1. К., 1928; Історія нової арабської літератури. XIX—на початок XX століття. М., 1971.

Лит.: Крачківський І. А. Академік АН УРСР А. Е. Кримський. «Ізвестія АН СРСР. Відділення літератури й мови», 1941, № 3; Попов П. М. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості. «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3; Гуринський К. І. Кримський як історик. К., 1971; А. Ю. Кримський—україніст і орієнталіст. К., 1974; Скопан К. І., Деркач Н. П. [та ін.]. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик. К., 1972.

КРИМСЬКИЙ Юхим Степанович [1838—22. XI (5. XII) 1915, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.]— укр. літератур. педагог і видавець. Батько А. Кримського. З 70-х рр. жив у Звенигородці. Автор підручників і метод. посібників з географії, арифметики, мови, брошур на етногр.-побутові теми, краєзнавчих («Місто Звенигородка», 1914) і бібліографічних праць. *Лит.*: Зленко Г. Життя і книги Ю. Кримського. «Вітчизна», 1979, № 7.

КРИМСЬКИЙ ЕФІРОЛІННИЦЬКИЙ КОМБІНАТ «КРИМСЬКА ТРОЯНДА»— підприємство парфюмерно-промислової. Входить до складу респ. агропром. об'єднання «Укроефіроліпро» М-ва харч. пром-сті УРСР. Утворений 1963 на базі Сімферопольського радгоспу-заводу (гол. підприємство). До складу комбінату (1979) входять 6 радгоспів-заводів Крим. обл. (Бахчисарайський, Алуштинський, Судакський та ін.), які щороку переробляють до 3 тис. т квіток троянди, 4—5 тис. т суцвіть лаванди, 3—7 тис. т сировини шавлії. Комбінат виробляє трояндову, лавандову, шавлієву, розмаринову, м'ятну ефірні олії, резиниол дубового м'яса, парфюмерно-косметич. вироби та ін. продукцію. О. М. Пешкова.

КРИМСЬКИЙ ЗАВОД ДВООКСИСУ ТИТАНУ імені 50-річчя СРСР— підприємство хімічної промисловості. Розташований у с. Ісходному (Краснопереконська міська Рада Кримської області). Будівництво почато 1964. Перший технологічний цех по виробі. сірчаного к-ти введено в дію 1969. Протягом 1971—74 став до ладу ще ряд цехів. К. з. д. т.— перше в СРСР спеціалізоване підприємство по виробі. пігментного двоокису титану. Крім того, з-д випускає сірчану к-ту, мінеральні добрива (амофос), червоні залізоокисні пігменти; для внутрізаводського споживання— сірчаноокисний алюміній, рідке скло. В. П. Іванов.

КРИМСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1899 в Сімферополі (до цього з 1887 існував «Музей старожитностей», створений *Таврійською вченою архіпкою комісією*). Має 3 відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. В музеї зберігається понад 56 тис. експонатів (1980). Серед них— геологічні, зоологічні й ботанічні колекції, археол. знахідки, матеріали про перебування і діяльність революційних народників у Криму, матеріали періоду революції 1905—07, Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн, документи, що розповідають про боротьбу трудящих Криму за побудову соціалізму й комунізму, про успіхи в нар. г-ві, курортному будівництві та ін. В музеї є б-ка «Тавріка». У віданні музею перебувають Алуштинський відділ і заповідник *Неаполь Скіфський*.

Лит.: Соколова З. С., Черепанова Е. Н., Кондратенко О. Д. Кримський краєзнавчий. Путеводитель. Сімферополь, 1969. Р. М. Токарєва.

КРИМСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ— навчальний заклад М-ва охорони здоров'я СРСР у Сімферополі. Засн. 1931. В ін-ті (1980) ф-ти: лікувальний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; є підготовчі відділення і аспірантура. В К. м. і навчається понад 3,5 тис. студентів. 60 кафедр і проблемна лабораторія, обладнані сучасною технікою; в б-ці бл. 500 тис. томів. В ін-ті ведуться розробки наук. проблем: регенерації центр. і периферичної нервової системи, інфаркту міокарда, питань реабілітації хворих на серцево-судинні захворювання, реконструктивних операцій на шлунково-кишковому тракті та ряд питань з педіатрії, курортології, фізіотерапії, біохімії тощо. В. І. Зяблюв.

КРИМСЬКИЙ ПІВОСТРІВ— півострів на Пд. Української РСР. Глибоко вдається в Чорне м., зі Сх. омивається Азовським м. Протягається з Сх. на Сх. на 324 км (від м. Кара-Мурз до м. Фонар), з Пн. на Пд. на 207 км (від *Перекопського перешийка* до м. Сарич). За рельєфом поділяється на 2 частини: платформено-рівнинну й складчасто-гірську. В основі рівнинного Криму, що займає бл. 80% площі К. п., залягає давня *Скіфська платформа*, яка проявляється в рельєфі у вигляді пласкої слабохвилястої низови-

ни, що є частиною Причорноморської низовини. Гірський Крим належить до альпійської геосинклінальної (складчастої) області. Кримські гори простягаються трьома паралельними пасмами з крутими пд. й пологими пн. схилами. Поширені карстові форми рельєфу: печери (див. *Печери кримські*), гроти, воронки тощо. На схилах найвищого, Головного пасма — понад 2000 джерел, які дають початок кримським річкам. Річки невеликі, в посушливий період пересихають. Водний режим багатьох з них регулюється водосховищами, створеними в передгір'ях для водопостачання та зрошування. Для більшої частини рівнинного Криму характерні типові (дерново-злакові) степи, здебільшого розорані, подекуди — напівпустельні ландшафти. В природному рослинному покриві Кримських гір переважають дубово-ялищеві ліси, на *Південному березі Криму* — субтропічна чагарникова рослинність. На К. п. відомо понад 2430 видів рослин, бл. 12% його площі займають ліси. Див. також *Крим, Кримська область*.

КРИМСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР, Кримський академічний російський драматичний театр імені М. Горького. Утворений 1921 на базі рос. драм. театру, що існував у Сімферополі з 1821. З 1932 — імені М. Горького. В театрі грали: М. Щепкін, П. Стрелетова, В. Комиссаржевська, П. Орленко, нар. арт. СРСР Ф. Раєвська, М. Царьов, працював композитор І. Дунаєвський. В період Великої Вітчизняної війни при театрі діяла підпільна група «Соція», керівників якої 10.IV 1944 розстріляли фашисти. Діяльність підпільників покладено в основу сюжету п'єси «Вони були акторами» В. Орлова і Г. Натансона, поставленої театром (Держ. премія СРСР, 1977). В репертуарі театру — класичні й сучасні твори рос. літератури: «Старик» Горького, (виконавець гол. ролі нар. арт. РРФСР П. Гайдебуров, відзначений Держ. премією СРСР, 1952). «Прозріння» за повістю Л. Толстого «Отець Сергій», «Версія

Штейна, «Пісня про чорноморців» Б. Лавренкова; укр. драматургів — «Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука, «І відлетимо з вітрами» Зарудного, «Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака; п'єси авторів братніх республік — «Своєю дорогою» Ібрагімбекова, «Що залишається адвокату» Фаталієва; зарубіжних авторів — «Гамлет», «Річард III» Шекспіра, «Рюї Блаз» Гюго. В театрі працювали: нар. артисти УРСР П. Осиков, Г. Юченко, засл. арт. УРСР О. Голобородько. В трупі (1980): нар. арт. УРСР Ю. Максимов, нар. арт. РРФСР Г. Апін, засл. діяч мист. УРСР А. Новиков (з 1972 — гол. режисер), М. Яковський (з 1953 — гол. художник), засл. артисти УРСР Е. Капітонов, Е. Сергеева, С. Вайдалківська, Ю. Ганюшкін, В. Злокович, С. Золотко, С. Карнікола, С. Кучеренко, В. Кондратьєв, П. Литвиненко, Ю. Максимов, Л. Могильова, Б. Халєєв, Е. Тарасов. Театр нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Молд. РСР (1976). В 1979 йому присвоєно звання академічного. Крим осн., діють ще дві малі сцени (на 100 і 200 місць) з власним репертуаром. А. Ю. Шполянська, **КРИМСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ** імені М. І. Калініна — вищий навч. заклад у системі М-ва сільс. господарства СРСР. Засн. 1922 у м. Сімферополі як ін-т спеціальних і тех. культур на базі агрономічного ф-ту Таврійського ун-ту (створений 1918). В 1931 реорганізований у Кримський с.-г. ін-т. В ін-ті (1980) є ф-ти: агрономічний; плодосовочівництва й виноградарства; механізації с. г.; економічний (усі ф-ти з стаціонарним і заочним відділеннями); підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців с. г. В ін-ті з 1972 функціонує підготовче відділення. Є очна і заочна аспірантура. При ін-ті — навч.-дослідне г-во (заг. площа землі 3026 га) з виноградником (421 га) та садом (214 га). Студентів (1980) — 3547, в т. ч. 1599 — на заочному відділенні. Фонд б-ки — 365 тис. книг. В. П. Попомарьов.

КРИМСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК. Засн. 1944 у Сімферополі. В репертуарі: «Черевички» за М. Гоголем, «Клянемось тобі, Кибальчиш» за А. Гайдаром, «Котигоршко» Г. Усача, «Казка про рибака та рибку» за О. Пушкіним, «Сніжна королева» Е. Шварца, «Коли ромашка розцвітає» Р. Москова та ін. В театрі працювали: засл. арт. УРСР С. Морозов, засл. артисти РРФСР Л. Ріттер, В. Жуков та ін.

КРИМСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР ДРАМИ І МУЗИЧНОЇ КОМЕДІЇ. Засн. 1956 в м. Сімферополі як укр. муз.-драм. театр. З 1980 — сучасна назва. До творчого складу ввійшла значна група акторів кол. Київського держ. обл. пересувного театру й акторська молодь з вихованців театр. ін-тів України. В репертуарі — класичні й сучасні твори укр. («Наталка Полтавка» Котляревського, «Лимерівна» П. Мирного, «Дума про Британку» Яновського, «Перекоп» Кавалерідзе, «Тил» Зарудного), рос. («Майська ніч», «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Солодка ягода» за Шукшиним), зарубіжних (оперети «Весела вдова» і «Циганська любов» Легара) авторів. У творчій трупі (1980) — засл. артисти УРСР В. Веремієнко, М. Новик, Н. Сороката.

КРИМСЬКІ ГОРИ — гори на Пд. Кримського п-ова, в Кримській обл. УРСР. Простягаються на 180 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., від мису Фіолент поблизу м. Севастополя до мису Іллі біля м. Феодосії. Шир. до 50 км. К. г. складаються з трьох майже паралельних пасом з крутими пд. і пологими пн. схилами. Пасма розділені поздовжніми ерозійними зниженнями. Найвищим є *Головне пасмо Кримських гір*. Воно починається на Зх. Балаклавськими висотами (316 м), найвищою вис. досягає в центр. частині (1545 м, г. Роман-Кош) і закінчується на Сх. Феодосійськими висотами (310 м). У зх. і центр. частинах Головне пасмо становить майже суцільний масив, що складається з *столових гір*, вирівняні безлічі вершини їх наз. *яйлами*

Будинок Кримського російського драматичного театру імені М. Горького.

Кримські гори.
1. Головне пасмо Кримських гір.
2. Вид на Ай-Петрі.
3. Масив Демерджі-яйла.
4. Карадаг.
5. Великий каньйон Криму.

Л. А. Криничья.

(Ай-Петринська яйла, Ялтинська яйла, Нікітська яйла, Бабуган-яйла). Далі на Сх. воно розчленоване глибокими ушелинами й долинами на окремі масиви (Чатирдаг, Демерджи-яйла, Карабі-яйла) та хребти. У пагінях, з яких складаються яйлинські масиви, широкого розвитку набули карстові форми рельєфу: на поверхні — воронки, карри, провальні улоговини та ін., в глибині — колодязі, шахти, печери (див Печери кримські). Найдовшою серед 800 карстових порожнин К. г. є Червона печера (13,1 км), найглибшою — Солдатська печера (500 м). Головне пасмо мас кілька перевалів: Ангарський прохід (752 м), Байдарські ворота (527 м) та ін. Пд. схил пасма утворює смугу Південного берега Криму, для рельєфу якого характерні гірські амфітеатри, зсуви, нагромадження скель (хаоси), подекуди — виходи вулканічних порід — лахоліти (Аюдаг, г. Каптепелі та ін.), давньовулканічні масиви (Карадаг). З Пн. Головне пасмо оточене смугою передгір'я, що складається з двох куєст — Внутрішнього пасма Кримських гір (вис. до 738 м, г. Кубалач) та Зовнішнього пасма Кримських гір (вис. до 344 м).

У геол. відношенні К. г. являють собою великий північний, що є частиною Альпійської геосинклінальної (складчастої) області. Ядро його складається з дуже дислокованих і метаморфизованих осадочних порід мезозою — глинистих сланців, пісковиків, конгломератів і валяків, у будові пн. крила антиклінорія беруть участь мезозойські й кайнозойські відклади — глини, мергелі, валяки (див. Кримська складчаста система).

Клімат К. г. змінюється від субтропічного з м'якою зимою і жарким посушливим літом на Пд. березі Криму (пересічна т-ра січня +1 +4° ліпня +24°) до прохолодного, вологого, з сильними вітрами на яйлах. Річки короткі, з нерівномірним стоком; значні запаси підземних, в основному карстових вод. У передгір'ях переважають карбонатні чорноземи й дерново-карбонатні ґрунти, на схилах Головного пасма — гірсько-лісові бурі й гірські коричневі ґрунти, на яйлах — гірсько-лучні чорноземоподібні та гірські чорноземи. Схили Головного пасма вкриті дубовими, буковими і сосновими лісами, на яйлах — лучно-степова рослинність, у передгір'ях — лісостепова. На Пд. березі поширені ксерофітні ліси та чагарники (дуб пухлятий, сосна кримська, ялівцеві високі, келеве дерево та ін.); місцями — вічнозелена рослинність (суцільні дрібноплідні, чист тощо). Поширені паркові насадження з кипариса, кедра, магнолії, платана та ін. Всього лісами в К. г. вкрито 336 тис. га, в них нараховується понад 2200 видів рослин, бл. 10% з них — ендеміки (клен Стевена, глід Пояркова та ін.). Для вивчення й охорони природи в К. г. створено Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, Карадазький заповідник та Мис Мартьян, а також Кримське заповідно-мисливське господарство,

багато природних об'єктів оголошено заказниками, пам'ятниками природи. К. г. — важливий район туризму, Пд. берег Криму — курортний район всесоюзного значення.

Лит.: Бабков И. И. Горный Крым. Симферополь, 1938; Муратов М. В. Краткий очерк геологического строения Крымского полуострова. М., 1960; Пчелинцев В. Ф. Образование Крымских гор. М.—Л., 1962; Ена В. Г. В горах и на равнинах Крыма. Симферополь, 1973; Дублянский В. Н. Пещеры Крыма. Симферополь, 1977. В. Г. Бна.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1687 І 1689 — походи рос.-укр. війська проти Кримського ханства. Укладши з Польщею «Вічний мир» 1686, Росія вступила в «Священну лігу», щоб разом з ін. учасниками коаліції — Австрією, Венецією і Річчю Посполитою вести боротьбу з тур.-тат. агресією. У травні 1687 150-тисячне військо (в т. ч. 50 тис. укр. козаків на чолі з гетьманом І. Самойловичем) під командуванням кн. В. В. Голицина вирушило з України в похід на Крим. Щоб спинити наступ, татари підпалили степ на Пд. від р. Кінські Води (тепер р. Конка). Позбавлені пд.-ніжного корму для коней, рос.-укр. військо змушене було в червні повернутися назад. Вину за невдалий похід царське командування і козацька старшина поклали на І. Самойловича, якого було усунуто з гетьманства. Замість нього гетьманом став І. Мазепа. Під час походу 1689 рос.-укр. військо дійшло до фортеці Перекоп, але здобути її не змогло. Через велику спеку, нестачу води, масовий падіж коней, віддаленість від баз постачання бойові дії було припинено, і рос.-укр. військо відступило на Лівобережжя України. К. п. 1687 і 1689, незважаючи на свою незавершеність, поклали початок наступові Росії на тур.-тат. агресорів.

Лит.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Бабушкіна Г. К. Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. «Исторические записки», 1950, т. 33. К. І. Стецюк

КРИМЧАКИ — нечисленна народність, яка живе переважно в містах Крим. обл. (Симферополь, Севастополь, Керч, Феодосія), а також у Новоросійську і Сухумі. Чисельність — 1,5 тис. чол. Сформувалися К. в Криму в період з середньовіччя до 19 ст., очевидно, на основі давнього місц. населення, що сприйняло тудайзм і включило до свого складу різні етнічні компоненти: сврейський (зокрема, спаньйоломонецький), хозарський, італійсько-генуезський (прізвища Піастро, Ламброзо) і татарський (мова К. в основі татарська). Сучас. К. говорять переважно рос. мовою.

В. Д. Даченко.

КРИНИЦЯ — джерело питної води або неглибокий колодязь найпростішої конструкції, воду з якого піднімають за допомогою журавля чи ворота. На Україні, коли техніка добування питної води була недосконалою, викопування К. вважалося особливо важливою й почесною справою, а самі К. були оточені великою увагою і піклуванням. Це знайшло своє відображення в ба-

гатьох укр. нар. піснях, казках і переказах.

КРИНИЦЬКА Лідія Антонівна (5.VII 1898, Томашув Люблінської губ., тепер ПНР — 23.VIII 1966, Харків) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). В 1923 після закінчення Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка вступила до театру «Березиль» (1926 переведений у Харків, з 1935 — Харків укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), в якому працювала (з перервою) до 1966. Ролі: Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Лимериха («Лимерівна» Мирного), Інгігерда («Ярослав Мудрий» Козерги), Наталка Ковшик, Гориздів («Калиновий гай», «Крада» Корнійчука), Анна Андріївна («Ревізор» Гоголя), Кошова («Молода гвардія» за Фадеевим), Марія Тюдор (одномісн. драма Гюго). Знімалася в кіно. Нагороджена орденем «Знак Пошани».

КРИНИЦЬКИЙ Іван Андрійович (1897, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл. — 1838) — український зоолог-фауніст, професор Харків. ун-ту. Закінчив Віленський ун-т. К. був першим на Україні дипломованим вітчизн. зоологом. Він здійснив ряд подорожей з зоол. метою на Пд. України, Кавказ, до берегів Каспійського м. Праці присвячені вивченню хребетних тварин. Описав багато нових на той час для фауни України видів птахів, плазунів і земноводних.

КРИНИЧАНСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 46,9 тис. чол. (1979). У районі — 115 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 13 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Кринички. К. р. розташований у межах Придніпровської височини. Корисні копалини: граніт, пісок, глина тощо. Річки — Базаалук, Мокра Сура (притоки Дніпра). На Пн. Сх. — частина Дніпродзержинського водосховища. ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство — Кудашівський гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Кринички). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 145,0 тис. га, у т. ч. орні землі —

125,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, сояшник, цукр. буряки, овочеві. Садівництво. Скотарство, вівчарство, рибництво. В К. р. — 18 колгоспів, 2 птахофабрики, відеоплемзавод, 2 міжгосп. підприємства по виробі свинини, міжколгоспне г-во, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Божедарівка, Кудашівка, Милорадівка. Автошляхів — 385 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 38 заг.-осв. та музична школи, сільсь. профес.-тех. уч.-ще (сміт Щорськ); 49 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарень. 15 будинків культури, 29 клубів, 3 кінотеатри, 39 кіноустановок, 426-ки. У смт Аулах К. р. народився укр. фольклорист і етнограф Я. П. Новицький. У К. р. видається газ. «Нові рубежі» (з 1939).

І. О. Коваленко.

КРИНИЧКИ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, район. центр. Розташовані на р. Мокрій Сури (бас. Дніпра), за 25 км від залізничної ст. Дніпродзержинськ. 3,9 тис. ж. (1979). К. (Криничуватка) засновано у 18 ст. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (16.VIII 1941 — 27.X 1943) в районі діяв підпільний райком партії. У К. — райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КРИНИЧНА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Советській райраді м. Макіївки. Залізнич. вузол. 4,5 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — ремонтний, ремонтно-мех., цем.-з-д, радгосп, лісорозсадник. Середня школа. Будинки культури, 4 б-ки. К. виникла 1879.

КРИНКА — річка в межах Донец. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР, права притока Міусу. Довж. 180 км, площа бас. 2630 км². Бере початок на *Донецькому краді*. Живлення переважно дощове й снігове. На К. споруджено 2 водосховища; використовують для тех. водопостачання, зокрема Зуївської ДРЕС, та зрошування. На К. — м. Зугрес.

КРИНОІДЕІ — клас безхребетних тварин типу голкошкірих. Те саме, що й *морські ділі*.

КРИПА (лат. *crypta*, *скупта*, з грец. *κρυπτή* — схов) — 1) У Старод. Римі — будь-яке склепінчасте підземне або напівпідземне приміщення. 2) В середньовічній західноєвропейській архітектурі — каплиця під храмом (звичайно під вів-

тарною частиною) для почесних поховань. К. були поширені й у середньовічній українській архітектурі.

КРИПТИЧНЕ ЗАБАВЛЕННЯ (від грец. *κρυπτός* — таємний) — подібність деяких тварин за кольором і рисунком до навколишнього фону. Див. *Забавлення тварин*. **КРИПТОГРАФІЯ** (від грец. *κρυπτός* — таємний і *γράφω* — пишу), тайнопис — спеціальна система видозмінювання звичайного письма, розрахована на те, що написане зрозуміє лише обізнаний з цією системою. Була відома ще до нашої ери на Старод. Сході, в Старод. Греції й Римі та ін. У давньорус. рукописах К. зустрічається з 12 ст. К. використовують для зашифрування військ., дипломатичних, нелегально-політичних, торг.-фінанс. та ін. текстів. Застосовують її в грі на розгадування (дитяча К., ребуси тощо). Напис або документ, виконаний криптографічним способом, наз. криптограмою.

Лит.: Сперанский М. Н. Тайнописы в южнорусских и русских памятниках письма. М., 1929. Л. Г. Скритник.

КРИПТОЗ (від грец. *κρυπτός* — таємний, *прихований* і *ζωή* — життя) — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові формування докембрійських товщ гірських порід. Див. *Докембрій*.

КРИПТОКЛІМАТ (від грец. *κρυπτός* — таємний, *прихований* і *κλίμα* — клімат закритих приміщень, а також природних та штучних печер. Один з видів *мікроклімату*).

КРИПТОН (Kryptonum; від грец. *κρυπτός* — таємний, *прихований*), Kr — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 36, ат. м. 83,80; належить до *інертних газів*. Відкрили 1898 англ. учени У. Рамзай і М. Траверс. К. — рідкісний розсіяний газ, наявний гол. чин. в атмосфері ($3 \cdot 10^{-4} \%$); при 0°С і тиску 100 кПа густ. 3,7493 кг/м³, $t_{\text{кип}} = 153,2^\circ\text{C}$, $t_{\text{пл}} = 157,1^\circ\text{C}$. Вступає в хімічні реакції. Відомі сполуки К. з фтором, *клатрати* з фенолом, водою, хлороформом тощо. К. одержують при розділенні повітря методом глибокого охолодження. Застосовують гол. чин. в електровакуумній техніці.

Лит.: Фастовский В. Г., Ровинский А. Е., Петровский Ю. В. *Инертные газы*. М., 1972. А. В. Леонтьева.

КРИПТОРХІЗМ (від грец. *κρυπτός* — таємний, *прихований* і *ρχή* — яєчко) — вада внутрішньотубного розвитку людини і деяких тварин, при якій одне чи обидва яєчка не потрапляють до мошонки. В яєчках, що не опустилися, звичайно відбуваються дегенеративні зміни (утворення *сперматоцидів* знижене або зовсім відсутнє, можуть виникати запальні процеси, зловиякісні пухлики тощо). Розрізняють одніобічний і двобічний К., залежно від місця затримки яєчка — внутрішньочеревний (ніяких суб'єктивних відчуттів не дає) і паховий (можливі болі під час ходіння або при фіз. напруженні).

Лікування в дитячому віці — *гормонотерапія*, при безрезультатності — хірургічне. У с-г.

тварин К. трапляється рідко. Таких тварин наз. ще *нутряками*. Лікування — хірургічне. Враховуючи можливість передачі К. потомству, використання самців-крипторхів для плем. цілей не допускається. Звичайно таких тварин бракують.

КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович (25.VI 1886, Львів — 21.IV 1967, там же) — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1961). В 1908 закінчив Львів. ун-т. З 1911 — член *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. Після воз'єднання Зх. України з УРСР (1939) К. — професор і зав. кафедрою історії Львів. ун-ту. З 1951 — зав. відділом ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, 1953—62 — директор цього ін-ту. На працях К. до 40-х рр. позначився вплив концепцій М. С. Грушевського. В рад. час К. надрукував ряд досліджень, гол. чином з історії визвольної війни українського народу 1648—54.

Тв.: *З історії Західної України з Росією до середини XVII ст.* К., 1933; Богдан Хмельницький. К., 1954; *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)*. К., 1962.

КРИС Григорій Якович (я. 24.XII 1940, Київ) — укр. рад. спортсмен, фехтувальник на шпагах. Заслужений майстер спорту (з 1964), олімпійський чемпіон (1964), чемпіон світу (1971), чемпіон СРСР (1964, 1965, 1967, 1968, 1970). Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

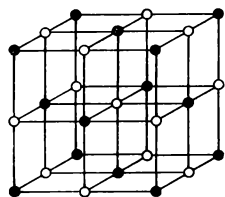
КРИСТАЛИ (грец. *κρυσταλλός* — лід; гірський криштал, кристал) — тверді тіла, атоми, іони й молекули яких закономірно розміщені, утворюючи просторові *кристалічні ґратки*. Часто К. мають природні форми *многогранників*. Поверхня К. обмежена площинами — гранями, лінії перетину яких є ребрами, точки перетину ребер — вершинами. Утворюються К. з розчинів, розплавів, газів та при перекристалізації твердої речовини (див. *Кристалізація*). Форма і чистота К. залежать від складу речовин, з яких вони утворюються, й умов кристалізації. Порушення закономірностей розміщення атомів або іонів у кристалічних ґратках зумовлює *дефекти в кристалах*. Крім К., що мають форму правильного многогранника, можуть утворюватися спотворені, кривогранні, скелетні та ін. форми К. У природі трапляються К. різних розмірів — від дрібних К. *алмазу* до великих (вагою в кілька сот кілограмів) *К. гірського кришталю, флюориту* та ін. мінералів. Осн. властивості К.: однорідність, анізотропність (див. *Анізотропія*), здатність до самоограновування. Однорідність К. полягає в тому, що вони в усіх своїх частинах у паралельних напрямках мають однакові властивості. В окремих випадках однорідність і анізотропність властиві й аморфним тілам (див. *Аморфний стан*), проте останні ні за яких умов самі по собі не можуть набувати многогранної форми. Здатність самоограновуватися, тобто набувати багатогранної форми в результаті вільного росту у відповідному середовищі, властива лише К. В ограненні К. виділяють

І. П. Крип'якевич.

Крипта св. Леонарда в соборі на Вавелі в Кракові.

○ Na ● Cl
Кристалічна ґратка хлориду натрію (NaCl).

прості форми — сукупність граней, пов'язаних між собою елементами *симетрії* (зокрема, піраміда, призма, ромбоєдр, октаєдр та ін.) і комбінації простих форм. Простих форм К. відомо 47. К. — тіла симетричні, їх поділяють на 32 класи, що об'єднуються в 7 *сингоній* — триклінну, моноклінну, ромбичну, тригональну, тетрагональну, гексагональну та кубічну (див. окремі статті). К. дуже поширені в природі (в мінералах, гірських породах, ґрунтах тощо); їх одержують також і штучно. Використовують К. в радіотехніці, електроніці, автоматичній, телемеханіці, оптиці, спектроскопії та ін. К. вивчає *кристалографія*.

Лит.: Попов Г. М., Шафрановський І. І. Кристалографія. Львів, 1959; Шаскольская М. П. Кристаллы. М., 1978. Т. М. Агафонова.

КРИСТАЛІЗАТОР — 1) К. в металургії — охолоджувача водою переважно мідна *виливниця*, призначена для прискореної *кристалізації* розплавленого металу. Використовується в установках *безперервного розливання сталі, вакуумно-дугового переплаву і електрошлакового переплаву*. 2) К. у цукровому виробництві — апарат для додаткової кристалізації жовтого цукру з в'язкого продукту — утфелю. Кристали такого цукру, що його повертають у виробн. для очищення, нарощуються в К. при поступовому зниженні т-ри до 35–40° С і перемішуванні протягом 24 год. Див. також *Цукрове виробництво*.

КРИСТАЛІЗАЦІЯ — утворення кристалів при переході речовини з термодинамічно менш стійкого стану в більш стійкий. К. супроводжується виділенням енергії, переважно у формі теплоти (т. з. теплоти К.), і відбувається при т-рі не вищій за т-ру плавлення речовини. Середовищами, з яких утворюються кристали, можуть бути: переохолоджена пара або рідина чистої речовини, пересичений розчин (розплав) даної речовини в ін. речовині, речовина з ін. кристалічною структурою (див. *Сингонія*). К. приводить до утворення мінералів. К. води відіграє важливу роль в атм. та ґрунтових явищах. Широко застосовується в хім., металург., фарм., харч. та ін. галузях промисловості.

Лит.: Кузнецов В. Д. Кристаллы и кристаллизация. М., 1954; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Хамский Е. В. Кристаллизация в химической промышленности. М., 1979.

КРИСТАЛІТИ — 1) У петрографії — дуже малі (мікроскопічні) кристали мінералів звичайно недосконалої форми. Характерні для *вулканічного скла*. За формою К. розрізняють: глобуліти (мають вигляд сферичних крапель або кулькок), маргарити (схожі на витягнуту низку бус), трихіти (волосоподібні утворення) та ін. 2) У металознавстві — дрібні неправильної форми кристали литого металу або металевго сплаву, міцно зв'язані між собою.

КРИСТАЛІЧНА ГРАТКА — геометрично правильне розташування атомів (іонів, молекул), що ха-

рактеризується періодичністю у трьох вимірах і властиве рівновальному станові твердого тіла — кристалу. У К. г. будь-якого кристала (мал.) можна виділити з. елементарну комірку — паралелепіпед з вершинами, в яких розташовані атоми (іони, молекули), та ребрами, розміри яких визначають осн. періоди К. г. Повторенням елементарної комірки шляхом дискретних паралельних перенесень (трансляцій) на осн. періоди повністю відтворюється структура кристала. К. г. зумовлює фіз. властивості кристала (механічні, електричні, магнітні, оптичні тощо) та їхню *анізотропію*.

А. М. Косевич.

КРИСТАЛІЧНІ СЛАНЦІ — метаморфічні гірські породи, що мають кристалічну будову. Для них характерна сланцювата або смугаста *текстура*. Утворюються К. с. внаслідок перекристалізації у твердому стані осадочних (парасланці) та магматичних (ортосланці) порід у зонах складкоутворення. Залежно від мінералогічного складу К. с. поділяють на амфіболіти, слюдяні (біотитові, мусковітові, парагонітові), галькові та ін. В СРСР поширені в Карелії. Використовують як буд. матеріал та вогнетривку сировину. Див. також *Сланці*.

КРИСТАЛОГІДРАТИ — кристали, до складу яких входять молекули води. Багато солей, а також к-т і основ виділяються з водних розчинів у вигляді К., напр. $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$, $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$. Звичайно кристалізаційну воду з К. можна видалити, підвищуючи т-ру або зменшуючи тиск водяної пари над кристалогідратами.

КРИСТАЛОГРАФІЧНА СИСТЕМА — те саме, що й *сингонія*. **КРИСТАЛОГРАФІЯ** (від *кристали* і грец. *γράφω* — пишу) — наука про кристали і кристалічну будову матерії. Досліджує будову і фіз. властивості кристалів, а також процеси утворення їх. К. тісно пов'язана з математикою, фізикою, хімією, мінералогією, металознавством, радіотехнікою та ін. науками. Сучасна К. поділяється на 5 осн. розділів: геометричну К. (вивчає *симетрію*, структуру і морфологію кристалів), кристалогенез (досліджує утворення і ріст кристалів), фізичну К. (оптичні, електричні, мех., магнітні та ін. властивості кристалів), *кристалохімію*, прикладну К. (розробляє методи і апаратуру для вирощування кристалів і використання їх у техніці). Розвивається новий напрям — космічна К., яка базується на експериментах по вирощуванню і вивченню властивостей кристалів у космічних умовах. Найважливіші з методів дослідження К.: гоніометричний, хімічний, оптичний, рентгеноструктурний, електронографічний, нейтронографічний, кристалохімічний аналізи, вирощування і вимірювання кристалів, а також комплекс фіз. методів. Як окрема наука К. зародилася в середині 17 ст. з відкриттям 1669 дат. природознавцем Н. Стено закону сталості кутів між гранями і ребрами кристалів. У Росії закон сталості кутів відкрив М. В. Ломоносов (1749). Він також розробив концепцію про ґратчасту будову

кристалів (див. *Кристалічна ґратка*). Ідеї Ломоносова продовжували розвивати Т. Є. Ловіц (1757–1804), В. М. Севергін і перший укр. учений-мінералог Ф. П. Мойсєєнко. У 1784 франц. кристалогрф і мінералог Р. Аюї відкрив осн. закон К. — закон цілих чисел. Великий вклад у розвиток К. в Росії в 19 ст. внесли М. І. Кокшаров, А. Я. Купфер, П. В. Еремєєв та ін. А. В. Гдодолін 1867 довів, що кристали можуть існувати тільки в 32 видах симетрії. Новий етап у вченні про симетрію кристалів відкрив Є. С. Федоров, він довів, що 32 види симетрії кристалічних многогранників деталізуються в структурі кристалів у формі 230 просторових груп симетрії. Велике значення мали праці нім. фізика М. Ф. Т. фон Лауе та англ. фізиків У. Г. Брегга і У. Л. Брегга. Подальший розвиток К. пов'язаний з працями рад. вчених Г. В. Вульффа, В. І. Вернадського, О. Є. Ферсмана, М. В. Белова, О. В. Шубнікова, А. К. Болдирева, І. І. Шафрановського, на Україні — М. К. Шматька, В. С. Соболева та ін. В УРСР кристалографічні дослідження проводять *Геохімія і фізики мінералів інститут АН УРСР* і кафедри університетів, зокрема Київського, Львівського та ін.

Лит.: Попов Г. М., Шафрановський І. І. Кристалографія. Львів, 1959; Шаскольская М. П. Кристаллография. М., 1976; Захаренкова Р. С. Кристаллография. К., 1979; Современная кристаллография, т. 1. М., 1979. Т. М. Агафонова.

КРИСТАЛОПТИКА (від *кристали* та *оптика*) — розділ фізики, який вивчає закони поширення світла в кристалах. Характерними для кристалів явищами, що їх розглядає К., є *подвійне променезаломлення, поляризація світла, обертання площини поляризації, плеохроїзм* та ін. Основи К. були закладені в працях Х. Гюйєнса і О. Френеля, сучас. теор. основу К. становить макроскопічна електродинаміка (див. *Електродинаміка класична*). Особливості поширення світла в кристалах визначаються їх симетрією (див. *Сингонія*) та пов'язаною з нею *анізотропією*, зумовленими регулярним розміщенням частинок у *кристалічній ґратці*. В К. анізотропію оптичних властивостей кристалів, яка проявляється у залежності швидкості поширення світлової хвилі і *заломлення показника n* від напрямку, часто подають графічно. Відклавши з вибраної точки О відрізки, пропорційні *n* у різних напрямках у кристали, і провівши через їхні кінці поверхню, одержують т. з. оптичну індикатрису, що в заг. випадку буде поверхнею *еліпсоїда* (мал.). Значення *n* на гол. осях цього еліпсоїда в прямокутній декартовій системі координат з початком у точці О (n_x, n_y, n_z) наз. головними показниками заломлення, а пряма, яка проходить через О перпендикулярно до кругового перерізу еліпсоїда, — оптичною віссю кристала. Залежно від значень гол. показників заломлення розрізняють оптично ізоотропні ($n_x = n_y = n_z$) і анізотропні одно-

осові ($n_x = n_y \neq n_z$) та двохосові ($n_x \neq n_y \neq n_z$) кристали. В заг. випадку світло в анізотропних кристалах поширюється у вигляді двох хвиль з різними швидкостями. Лише при поширенні світла вздовж оптичних осей швидкості поширення цих хвиль збігаються. Більшість задач К. розв'язують за допомогою т. з. рівнянь Френеля, що пов'язують швидкість поширення світлових хвиль з трьома гол. показниками заломлення. В К. розвинуто також ряд мікроскопічних теорій. Кристалооптичні дослідження широко застосовують при аналізі й ідентифікації мінералів та гірських порід, при аналізі продуктів хім. виробн. та в багатьох ін. галузях науки і техніки. Див. також *Кристаллофізика*.

Лит.: Федоров Ф. И. Оптика анізотропних сред. Минск, 1958; Шубников А. В. Основы оптической кристаллографии. М., 1958; Агранович В. М., Гинзбург В. Л. Кристаллооптика с учётом пространственной дисперсии и теории экситонов. М., 1979; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ., М., 1973. В. К. Милославський.

КРИСТАЛОФІЗИКА, фізична кристаллографія — розділ *кристаллографії*, який вивчає фізичні властивості кристалів і кристалічних агрегатів (полікристалів), а також зміну цих властивостей від зовнішніх впливів. К. пояснює анізотропію й осн. особливості зміни властивостей кристалів регулярним розміщенням частинок (молекул, атомів, іонів) у кристалічній ґратці і типом їхнього взаємозв'язку. Матем. апарат К. ґрунтується на *тензорній аналізі* та *груп теорії*. Більшість фіз. властивостей кристалів зручно подавати у вигляді геом. поверхонь. Здебільшого це поверхні *еліпсоїдів* обертання, гол. осі яких зв'язані з осями симетрії кристалів (див. *Сингонія*), а для кристалів кубічної сингонії — сфери. Найпростіша статистична модель кристала, за якою його атоми — нерухомі *матеріальні точки*, дає змогу зрозуміти такі властивості, як *пружність* та *п'єзоелектрику*. Динамічна теорія, яка враховує коливання частинок кристалічної ґратки, пояснює теплоємність і термічне розширення кристалів, проходження звуку і світла крізь кристал, коливальні спектри, інфрачервону дисперсію тощо. К. пояснює, чому невеликі зміни густини й розподілу *дислокацій* та ін. *дефектів у кристалах* спричиняють багато більш змін структурно-чутливих властивостей (міцності і пластичності, коерцитивної сили і магн. проникності, електро- і фотопровідності тощо). К. вказує на причини зміни анізотропії фіз. властивостей полікристала при зміні переважної орієнтації (*текстури*) його зерен внаслідок пластичної деформації або рекристалізації. К. передбачила точкові й просторові групи кристалів, що зазнають фазових переходів у феромагн. і сегнетоелектр. стани (див. *Феромагнетизм*, *Сегнетоелектрику*). Важливе місце в К. займає також пошук нових кристалів з особливими фіз. властивостями, необхідними для практичного застосування в техніці. Історично першим розді-

лом К. стала *кристалооптика*. На основі досягнень К. розвинулася *фізика твердого тіла*. К. тісно пов'язана з *кристалохімією*. Осн. положення К. сформулював нім. фізик В. Фогт (1850—1919), статистичну і динамічну теорії кристалів розвинув М. Борн. Значний внесок у К. зробив А. Ф. Йоффе. Розвиток К. на Україні пов'язаний з іменами Л. В. Шубникова, І. В. Обреїмова (Укр. фізикотех. ін-т; Харків), Г. В. Курдюмова (Дніпропетровський фізикотех. ін-т), А. Ф. Прихотько (Ін-т фізики АН УРСР) та ін. *Лит.*: Йоффе А. Ф. Физика кристаллов. М.—Л., 1929; Васильев Д. М. Физическая кристаллография. М., 1972; Кушта Г. П. Введение в кристаллографию. Львов, 1976.

Л. Н. Лариков. **КРИСТАЛОХІМІЯ** — розділ *кристаллографії*, який вивчає закономірності зв'язків між хімічними складом, структурою, властивостями і морфологією кристалічних речовин, а також процеси і закони утворення їх.

Осн. завдання К. — визначення структури речовин та класифікація їх, типів хім. зв'язків між структурними одиницями, радіусів атомів та іонів, залежності фіз.-хім. властивостей від структури і типу хім. зв'язку, енергії кристалічних ґраток, а також вивчення *ізоморфізму*, *поліморфізму* тощо. К. тісно пов'язана з хімією, *кристаллофізикою* й *мінералогією*. Систематичні дослідження структури кристалів почалися після відкриття 1912 явища *дифракції* рентгенівського проміння в кристалічних ґратках. Основою для визначення структури речовини є теорія просторових груп *симетрії*, розроблена Е. С. Федоровим. Осн. методи визначення структури — рентгеноструктурний, електронографічний, нейтронографічний, хім. і комплекс фіз. методів. Розвивається новий напрям К. — геокристалохімія, яка з кристалохім. позицій розглядає еволюцію мінералів у гірських породах різних геол. формацій. К. належить велика роль у розв'язанні проблем синтезу речовин з заданими властивостями, що має велике значення для створення нових матеріалів, які застосовують у сучас. техніці.

Лит.: Бокій Г. Б. Кристаллохимия. М., 1960; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966.

Т. М. Азафонова. **КРИСТАЛЬНА** — карстова печера у Кримських горах, на масиві Ай-Петрі. Утворилася у товщі вапняків. Складається з вхідного колодязя завглибшки 42 м та великого нахиленого залу (довж. 75 м, шир. 25 м, вис. 20 м). Заг. глиб. 113 м. Підлога вкрита зцементованими бриловими уламками. Печеру прикрашають натічні утворення і кристали. Знайдено залишки викопної фауни ранньпалеоценового віку. Відкрита 1961.

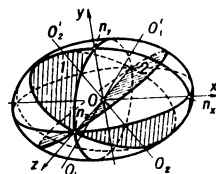
В. М. Дублянський. **КРИСТАЛЬНА**, Кривченська — карстова печера в Борщівському р-ні Тернопільської обл. УРСР. Розташована на зх. околиці с. Кривче. Утворилася у товщі міоценових гіпсів. Має два входи. Заг. довж. ходів дослідженої частини печери

становить 22 км. В л-рі вперше згадується 1721. Досліджувалася 1908, 1931—33, 1961—63 та 1974—78. У печері діє екскурсійний маршрут завдовжки 3 км. Досліджується з метою лік. використання. Пам'ятка природи респ. значення.

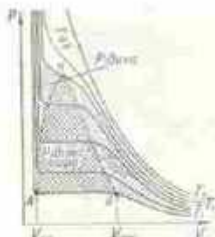
В. О. Радзівеський. **КРИСТОБАЛІТ** — мінерал класу *силікатів*. SiO_2 . *Сингонія* тетрагональна (низькотемпературні відміни) і кубічна (високотемпературні відміни). Густ. 2,27. Твердість 7,25. Колір білий. Блиск скляний. Трапляється в *ефузивних гірських породах*. Є в Грузії, Вірменії, на Україні (Закарпаття). Низькотемпературний К. — одна з складових частин *агатів*, *опалів*. Використовують для виготовлення *динасів* та деяких ін. *вогнетривких матеріалів*.

КРИТЕРІЙ (грец. κριτήριον — засіб судження, мірило) — мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; ознака, взята за основу класифікації. К. і ст. і н. — мірило достовірності знань, відповідності їх об'єктивній дійсності. К. істини є суспільно-істор. практика людей. К. оптималістості в задачах матем. програмування та екон. оптимального планування — кількісна міра, показник, за допомогою якого визначають ступінь близькості стану системи до оптимального.

«КРИТИКА ГОТСЬКОЇ ПРОГРАМИ» — твір К. Маркса, в якому розвинуто осн. принципи теорії наукового комунізму. В «К. Г. п.» викладено критичні зауваження на «Проект програми Німецької робітничої партії», складеної її керівництвом для об'єднання з'їзду с.-д. робітничої партії Німеччини і лассальської Загальної німецької робітничої спілки в Готі 1875. «К. Г. п.» написана 1875, видана 1891 Ф. Енгельсом. У цьому творі К. Маркс уперше довів необхідність перехідного періоду від капіталізму до комунізму, розвинув положення про неминучість *соціалістичної революції* і охарактеризував державу цього періоду як революц. диктатуру пролетаріату. Викладаючи теорію соціалістичної революції, К. Маркс висунув ідею необхідності союзу робітн. класу з ін. верствами трудящих і насамперед з селянством. У «К. Г. п.» велику увагу приділено закономірностям становлення і розвитку комуністичного суспільства, вперше сформульовано положення про дві фази комунізму, визначено сутність *соціалістичної держави*, розкрито зміст її гол. функцій у період буд-ва комунізму, шляхи та умови відмирання д-ви. В цій праці К. Маркс викрив реакційний зміст лассальської ідеї побудови соціалізму при підтримці бурж. д-ви за допомогою запровадження кооп. т-в, а також т. з. «*залізного закону заробітної плати*» (див. *Лассальянство*). К. Маркс підкреслив необхідність для партії робітн. класу керуватися в своїй діяльності принципами пролет. інтернаціоналізму. «К. Г. п.» — взірць непримиренної боротьби проти *опортунізму*. В СРСР «К. Г. п.» вперше видано 1932, в перекладі укр. мовою — 1933.

Кристаллооптика. Оптична індикатриса двохосового кристала: n_x , n_y , n_z — головні показники заломлення; 1 і 2 — кругові перерізи еліпсоїда; O_1O_1' і O_2O_2' — оптичні осі кристала.

КРИТИКА І
САМОКРИТИКАТ_к < ... < Т_к < ... < Т_к

Критичний стан. Діаграма Енд류са: області праворуч та ліворуч від KV і ліворуч від KA — відповідно газоподібний і рідкий стани речовини; область, де ізотерми паралельні до осі V — стан рівноваги між рідиною та її насиченою парою.

КРИТИКА І САМОКРИТИКА [грец. κρίσις (téxun) — здатність розрізняти] — метод виявлення і подолання суперечностей суспільного розвитку, об'єктивна закономірність і рушійна сила розвитку соціалістичного і комуністичного суспільства, один з принципів діяльності марксистсько-ленінських партій; дієвий засіб комуністичного виховання, самовиховання та духовного розвитку рад. людей; важлива складова частина *ленінських норм партійного життя*. За соціальними функціями виділяються два найзагальніші історичні K і c : ті, які обстоюють ідеали та інтереси пануючих класів антагоністичного суспільства, затримують прогресивний розвиток суспільства, спрямовані в минуле, і комуністичні, що стимулюють удосконалення суспільно-політичної і революційно-перетворюючої діяльності трудящих, розвиток людських знань, формування прогресивних моральних та естетичних норм.

Критика розкриває, якою мірою результати або процеси практичної діяльності відповідають прийнятим ідеалам, наскільки моральні та естетичні норми служать виявом комуністичної культури. Самокритика — це вияв творчої активності людини, показник її високої ідейно-політ. і громад. зрілості, критерій міри відповідальності перед суспільством, колективом, своєю совістю. K і c в *розвинутому соціалістичному суспільстві* є засобом удосконалення соціальних і комуністичних суспільних відносин, боротьби КПРС проти застарілих форм і методів роботи, проявів бюрократизму і формалізму, організуючим фактором виконання нар.-госп. планів і соціальних зобов'язань, невідмінною умовою виховання кадрів, методом удосконалення ідейно-політичної роботи, вироблення активної життєвої позиції, формування сприятливої соціально-психологічної атмосфери. Осн. риси K і c . — партійність, принциповість, гласність, правдивість, об'єктивність, конструктивність, конкретність, діловитість, доброзичливість тощо. Творча роль K і c виявляється в *соціалістичному змаганні*, в русі за комуністичне ставлення до праці тощо. Право рад. громадян критикувати недоліки в роботі держ. і громад. орг-цій законодавчо закріплено в Конституції СРСР (ст. 49), яка забороняє переслідування за критику.

КРИТИЧНА МАСА — найменша маса ядерного пального (ізотопів урану ^{235}U і ^{233}U , плутонію ^{239}Pu і ^{241}Pu або суміші їх), при якій в заданих умовах (напр., у активній зоні реактора) здійснюється самопідтримуюча ланцюгова ядерна реакція. Для ядерного вибуху маса пального повинна бути більшою за критичну масу.

КРИТИЧНА ТОЧКА — точка на *діаграмі стану*, яка відповідає критичному стану.

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ у літературі й мистецтві — див. *Реалізм* у літературі й мистецтві.

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ у філософії — напрям сучасної бурж. філософії США. Заснований 1916—20 Д. Дрейком, А. О. Лавджом, Д. Б. Праттом, А. О. Роджерсом, Дж. Сантьяго, Р. В. Селларсом, Ч. О. Стронгом. Осн. принципи K р. викладені в їхній колективній праці «Нариси критичного реалізму». Виник як реакція на *неореалізм*. K р. твердить, що людина пізнає об'єкти не безпосередньо, а за допомогою «даного», або «змісту свідомості». Проте правильне розуміння опосередковуючої ролі свідомості в пізнанні супроводжується в K р. агностичним тлумаченням «даного» як переважно *знака, символу*, а не образу об'єкта. Це приводить частину прихильників K р. до відвертого *агностицизму* (Лавджой, Пратт). Доляючи агностицизм, ототожнюючи «дане» з адекватним відображенням зовн. світу в свідомості, Селларс еволюціонував у бік матеріалізму. Решта учасників групи на чолі з Сантьяго, витлумачуючи «дані» як вічні й незмінні логічні сутності, еволюціонувала до *об'єктивного ідеалізму*.

Лит.: Бичко І. В. На філософському роздоріжжі. К., 1962; Луканов Д. М. Гносеологія американського реалізму. М., 1968.

КРИТИЧНИЙ СТАН, критична фаза — стан рівноваги двофазних систем (однокомпонентних або багатокомпонентних), у якому обидві співіснуючі фази стають однаковими за фізичними властивостями. K с. може настати лише при рівновазі ізотропних фаз (рідина — рідина, рідина — пара і газ — газ) або фаз з однаковим типом кристалічної ґратки. Точка на *діаграмі стану*, яка відповідає K с., наз. критичною точкою, а параметри системи в цій точці (об'єм V , тиск p , т-ра T , склад x) — критичними параметрами. В однокомпонентних системах, стан яких характеризується трьома параметрами (p , V і T), K с. можливий лише для рівноваги рідина — пара. Зв'язок між параметрами рідкого і газоподібного станів таких систем графічно зображується т. з. *діаграмою Енд류са* (мал.), кожна крива якої є графіком експериментальної залежності p від V при сталій т-рі (ізотермою). Крива, верхня частина якої служить межею між областями рідкого й газоподібного станів, наз. критичною ізотермою. Точка перегину K цієї ізотерми відповідає K с. і є критичною точкою. З *діаграми* видно, що при т-рі, вишій за критичну, газ не може бути зрідженим. Для двокомпонентних систем, стан яких характеризується чотирма параметрами (p , V , T , x), існує не одна критична точка, а ціла критична крива. Властивості системи в K с. і поблизу нього дуже відрізняються від її властивостей в ін. областях існування: теор. необмежено зростає *теплоємність*, стає рівним нулю міжфазний *поверхневий натяг* тощо.

В K с. різко зростають розміри *флуктуацій* густини і концентрації, що проявляється, напр., у сильному розсіянні світла в рідинах та рентгенівського проміння в *тегдих розчинах*.

«КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ» — одна з визначних праць В. І. Леніна. Вперше надрукована в журн. «Просвещение» (№№ 10, 11, 12) в жовтні — грудні 1913. В праці знайшли глибоку розробку важливі положення теорії, програми і політики марксистської партії в *національному питанні*. Особливе значення мало викриття контрреволюц. суті бурж. націоналізму й протиставлення йому пролет. *інтернаціоналізму*. Це «два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» (Повне зб. тв., т. 24, с. 120). В. І. Ленін сформулював положення про дві тенденції в нац. питанні. Перша тенденція, що переважає на поч. розвитку капіталізму, виявляється в пробудженні нац. життя і нац. рухів, у боротьбі проти будь-якого нац. гноблення, в створенні нац. держав Друга тенденція, що характеризує зрілий капіталізм, виявляється в розвитку стосунків між націями, у ламанні нац. перегородок, створенні інтернац. єдності капіталу й екон. життя взагалі, політики, науки тощо. Але в умовах капіталізму ці тенденції суперечать одна одній. Щоб усунути цю суперечність, треба знищити капіталізм, встановити диктатуру пролетаріату і побудувати соціалізм. В. І. Ленін глибоко обґрунтував питання про пролет. і бурж. розуміння нац. культури, підкреслив, що в капіталістичному суспільстві немає і не може бути єдиної, позакласової нац. культури. «Є дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі» (там же, с. 126). В. І. Ленін викрив реакційну суть бурж.-ліберального націоналізму, який виступав проти більшов. розвитку нац. мов, за примусове впровадження єдиної, обов'язкової для всіх національностей Росії мови. Марксистська точка зору в питанні про мову, чинив В. І. Ленін, полягає в тому, що в багатонац. країні об'єктивно необхідна мова для міжнар. зв'язків, що таку мову визначить потреба екон. взаємн.; в жодному разі не повинно бути привілеїв ні для однієї мови; вибір мови для міжнар. спілкування має бути абсолютно добровільним.

В. І. Ленін викрив також ворожу марксистській та інтересам трудящих позицію «націонал-соціалів», зокрема укр. націоналіста І. Юрєвича, які протиставляли більшовицькій політиці єднання трудящих усіх національностей і утворення єдиного фронту боротьби проти експлуататорів свою націоналістичну лінію на роз'єднання трудящих, на підпорядкування їхніх класових інтересів інтересам буржуазії. В. І. Ленін підкреслював, що укр. бурж. націоналісти зраджували інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, Україна, виступали проти єдності укр. і російського пролетаріату; доводив, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і укра-

інських відна Україна м о ж л и -
ва, без такої єдності про неї не мо-
же бути й мови» (там же, с. 125).
В. І. Ленін, викривши антимар-
ксистську програму «культуро-на-
ціональним автономізм», розвинув
найгого подорожження нац. програми
марксистської партії про рівно-
правність націй, про право націй
на самовизначення, про централіза-
цію та автономію тощо.

В Рад. Союзі ленінську програму
з нац. питання повністю здійснено.
«Ми, — підкреслює Л. І. Брежнєв,
— маємо всі підстави сказати, що
національне питання в тому вигля-
ді, в якому воно дісталось нам від
минулого, розв'язане повністю,
розв'язане остаточно і безповорот-
но» (Ленінським курсом, т. 4, с.
48). Досвід здійснення національ-
ної політики КПРС повністю під-
твердив життєвість ленінського
вчення з нац. питання.

Видання: Лекції В. І. Крижівні замки
з національного питання. Повне
зібрання творів, т. 24.

В. С. Костенко.

КРИХКІСТЬ — властивість твер-
дих матеріалів руйнуватись від ме-
ханічних напружень, що виника-
ють у них під впливом зовнішніх
навантажень, без помітної пла-
стичної деформації. На відміну від
пластичності К. характеризує не-
спроможність матеріалу до релак-
сації напружень, які із зростанням
навантажень збільшуються і до-
сягають границі міцності, що про-
водить до появи тріщин і руйну-
вання К. залежить від структур-
ного стану матеріалу, умов деформу-
вання (наприклад, темпера-
тури, швидкості навантаження),
концентрації напружень тощо.
Див. також *Пружність*.

КРИЦЯ — 1) Низьковуглецеве
залізо з незначною кількістю сір-
ки, фосфору і кремнію, а також
з шлаковими включеннями в по-
рах і пустотах. К. здатна одержу-
вати з чавуну в кричних горнах
окисленням надлишкової кіль-
кості вуглецю та ін. домішок. Ку-
ванням її перетворювали на звари-
вальне залізо, якому властиві
висока пластичність, зварюва-
ність, опір іржавінню. Крім того,
К. одержували безпосередньо з
руди (див. *Кричнорудний процес*,
Сиродутний процес); застосову-
вали для виробн. чавуну і сталі, а
також зварювального заліза. 2) В
художній літературі синонім слова
«сталь», «ноді» — «кресало».

КРИЧІВСЬКИЙ Василь Григори-
вич [19 (31).XII 1872, с. Ворожба,
тепер Лебединського р-ну Сум.
обл. — 15.XI 1952, Венесуела] —
укр. живописець, архітектор і

графік. Брат Ф. Г. Кричевського.
Спеціальної худож. освіти не мав.
Побудував і художньо оформив —
будинки Полтавського земства
(1905—09), народний будинок у
Лохвиці, Канівський музей-запо-
відник «Могила Т. Г. Шевченка»
(співавтор П. Костирко, 1936—
38), в Києві збудував школу і
вперше реставрував Київський бу-
динок-музей Т. Г. Шевченка
(1927). Автор картин «Гребля Квіт-
ки Основ'яненка» (1899), «На
Дніпрі» (1900), «Крим» (1901),
«Ярмарок» (1913), «Кам'яна ба-
ба» (1925), «Пейзаж» (1934), «Со-
рошинський ярмарок» (1938). Ви-
копав обкладинки до книжок «Ук-
раїнське мистецтво» (1913), «Ук-
раїнська книга» (1923), «Майстер
корабля» Ю. Яновського (1930).
Відомий як художник театру і
кіно. В 1922—41 викладав у Київ.
худож. ін-ті. У 1943 втік за
кордон.

КРИЧІВСЬКИЙ Михайло [Стані-
слав; р. н. невід., покл. Бреста —
21 (31).VII 1649, під Лосевом,
тепер БРСР] — кий, полковник
(1648—49), сподвижник Б. Хмель-
ницького. В 40-х рр. 17 ст. — пере-
яславський (за ін. відомостями —
чигиринський) полковник *реєстро-
вих козаків*. У 1647 К. взяв на по-
руки Б. Хмельницького, який був
заарештований польсь. владою за
підготовку повстання. В травні
1648 К. перейшов на бік повсталого
народу (див. *Визвольна війна ук-
раїнського народу 1648—54*). В
липні 1649 на чолі 15-тисячного
загону був направлений Б. Хмель-
ницьким на пн. кордоні України
для захисту їх від нападу лит-
шляхет, війська. Поранений у бою,
К. був захоплений у полон, де
заподіяв собі смерть.

КРИЧІВСЬКИЙ Федір Григори-
вич [10 (22).V 1879, м. Лебедиз,
тепер Сум. обл. — 30.VII 1947,
м. Ірпінь Київ. обл., похований у
Києві] — укр. рад. живописець,
засл. діяч мист. УРСР (з 1940),
професор. У 1896—1901 навчався
в Моск. уч-щі живопису, скульп-
тури та архітектури, в 1907—10 —
в петерб. АМ у Ф. Рубо. В 1911—
12 відвідав Німеччину, Францію,
Італію. Жив і працював у Києві.
Був членом АХЧУ. Автор тематич-
них картин і портретів. Твори: «На-
речена» (1910), «Три віки» (1913),
«Портрет Л. Я. Старицької на
золотому тлі» (1914), триптих «Жит-
тя» (1925—27), «Свати» (1928),
«Мати» (1929), «Довбуш» (1932),
«Переможці Врангеля» (1934—35),
«Веселі доярки» (1937), цикл кар-
тин «Катерина» за мотивами поеми
Т. Шевченка (1937—40), «На ново-
будові. Рідна земля» (1947, неза-
кінчений). Більшість картин збері-
гається в ДМУОМ. Викладав у
Київ. худож. уч-щі (1913—17),
Укр. АМ (1917—22; був її дирек-
тором), Київ. худож. ін-ті (1922—
32, 1934—41), Харків. худож.
ін-ті (1932—33). Серед учнів К. —
А. Петрицький, В. Костецький,
Г. Меліхов, Т. Яблонська. Іл. див.
на окремому аркуші, с. 240—241,
а також на окремому аркуші до
ст. *Історичний жанр*, т. 4.

Лит.: Мусієнко П. Федір Григорович
Кричевський. К., 1966; Членова Л.
Федір Кричевський. М., 1969; Федір
Кричевський. Альбом. К., 1980.

Л. Г. Членова.

КРИЧНОРУДНИЙ ПРОЦЕС —
одержання заліза (*криці*) безпо-
середньо з руди (не вдаючись до
даменного виробництва). Почав
впроваджуватись на поч. 30-х рр.
20 ст. Для К. п. застосовували білі
пашкозбагачувачі або комплексні
залізні руди, що їх відновлюва-
ли в оборотних трубчатих печах.
Одержаний напівпродукт (шматки
криці у шлаку) охолоджували водою,
далі подрібнювали у кульових
млинах, після чого в магнітних
сепараторах з нього виділяли
крицю. Через неекономічність і
низьку якість продукції К. п. втра-
тив (у 2-й пол. 20 ст.) промислове
значення. Досконалішими є сучасні
способи *безпосереднього одержання заліза*. Див. також *Сиродутний процес*.

КРИШТАЛИК — частина світло-
заломного апарата ока деяких
головonoгних молюсків, хребетних
тварин і людини. Має форму
двоопуклої лінзи. Розташований
між райдужною оболонкою і скла-
вистим тілом. У плазунів, птахів,
ссавців та у людини кривизна К.
може змінюватись (див. *Акомодація*
в біології та медицині), що
забезпечує чітке бачення на різних
відстанях. З патологічних змін К.
найпоширеніша — *катаракта*.

КРИШТАЛЬ Олександр Пилипо-
вич [н. 22.VIII (4.IX) 1908,
ст. Слєпшовська, тепер Сунженсь-
кого р-ну Чеч.-Інг. АРСР] — укр.
рад. зоолог-еколог, доктор біол.
наук (з 1960), професор (з 1961).
Член КПРС з 1961. Закінчив Київ.
держ. ун-т (1935). Осн. наук. пра-
ці — з питань екології, зоології без-
хребетних, зокрема з ентомології.
К. — один з авторів 3-томної моно-
графії «Шкідники сільськогоспо-
дарських культур і лісових насад-
жень» (1973—75), автор ряду ін.
монографій, зокрема «Ентомофау-
на ґрунту та підстилки в долині
середньої течії р. Дніпра» (1956).
Нагороджений орденом «Знак По-
шани», медалями. Держ. премія
УРСР, 1976.

КРИШТАЛЬ (від грец. κρύσταλλος — лід; гірський криштал) —
вироби (вази, художній посуд,
скульптура малих форм) з прозо-
рого т. з. гірського кришталю,
а також із скла, до складу якого
входять значна кількість окису
свинцю (або окису барію). Вироби
з К. прикрашаються за допомогою
гравірування, огранування, різь-
блення, шліфування та домішуван-
ня різних фарб; завдяки цьому
вони відзначаються яскравою й
багатобарвною грою світла. Скло
з домішкою окису свинцю було
відоме вже в Старод. Римі. Вироби
з такого скла виготовляли і в
Київській Русі. Виробництво посуду
з власне К. поширилося в Англії
в 2-й пол. 17 ст. В Чехії з 17 ст.
відомий т. з. чеський, або богем-
ський, К. (вапняно-калієво-натрієве
скло). В Росії виробн. К. почалося
у 18 ст. з утворенням у Петербурзі
імператорського скляного й криш-
таленого заводу. В СРСР відомі
осередками виробн. худож.
К. є: в РРФСР — Гусь-Хрусталь-
ний, Гусев (обидва — Влад. обл.),
Дятьково (Брян. обл.), Ленінград;
в БРСР — Мінськ; на Україні —
Київ. Індивідуальним почерком
своїми характерними рисами й

Ф. Г. Кричевський.

Кришталі. Л. М. Митяєва. Вази з набору
«Золота осінь». 1975.
Київ.

В. Г. Кричевський. Пейзаж. 1934

А. М. Криштофович.

особливостями відзначаються твори майстрів худож. К. Київського з-ду худож. скла (засн. 1882, під такою назвою існує з 1956) — І. Аполлонова, С. Голембовської, І. Зарицького, Л. Митяєвої, Т. Московки та ін. Збірки укр. К. зберігаються в Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, в музеях союзних республік та за рубежом. Худож. вироби з К. виготовляють у Чехословаччині (Железні-Брод та ін.), Франції (Баккара), Бельгії (Валь-Сен-Ламбер), Німеччині, Польщі та ін. країнах. Див. також *Скло художнє*.

Б. С. Бутник-Сіверський.

КРИШТОФОВИЧ (Криштофович) Микола Йосипович (1866, Смолен. губ.— 4.I 1941) — укр. рад. геолог, Працював у Харків. ун-ті та Харків. с.-г. ін-ті. Досліджував крейдові й антропогенні відклади Пн.-Зх. України, Центр. Росії та палеогенові відклади Прибалтики. Відкрив палеолітичну (див. *Палеоліт*) стоянку біля с. Селище Канівського р-ну Черкас. обл. Засновник і редактор журн. «Ежегодник по геологии и минералогии России» (1896—1916).

КРИШТОФОВИЧ Африкан Миколайович [27.X (8.XI) 1885, с. Криштопівка, тепер Близнюківського р-ну Харків. обл.— 9.XI 1953, Ленінград] — український рад. палеоботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1945). Закінчив фіз.-матем. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі (1908), де й залишився працювати. З 1914 — співробітник Геол. комітету, з 1924 — також Гол. бот. саду (Ленінград); викладач ряду вищих навч. закладів. Палеоботанічні дослідження К. охоплюють майже всю територію СРСР, Пн. Китаю, Корею, Японію. Досліджував вугленосні відклади Пн.-Сх. Азії; встановив зональність поширення рослинності в минулі геол. епохи; спростував уявлення про одноманітність клімату земної кулі в кам'яновугільний період, опрацював питання еволюції рослин. Створив рад. палеоботанічну школу. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. пренія СРСР, 1946. Тв.: *История палеоботаники в СССР*. М., 1956.

КРИК (Crick) Френсіс Гаррі Комpton (п. 8.VI 1916, Нортгемптон) — англ. фізик, спеціаліст в галузі молекулярної біології, чл. Лондонського королівського т-ва (з 1959). Після закінчення університет. коледжу в Лондоні (1937) почав працювати в Кембриджському ун-ті (з перервою 1939—47). Разом з Дж. Уотсоном встановив просторову структуру молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК) і пояснив механізм її самовідтворення та роль *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) в біосинтезі білка, що було найважливішим відкриттям віку і стало основою для формування молекулярної біології. Нобелівська премія, 1962 (разом з Дж. Уотсоном та М. Уікінсом).

КРИК, крик (англ. creek — ручай, річка) — назва пересихаючих річок

в Австралії. В сухий період року вони не мають постійного водотoku і розпадаються на ланцюг окремих водойм (*Кутерс-Крик* та інші).

КРІЛИК Йосип Васильович (парт. псевд. — Васильків; 22.VII 1898 — 1933) — учасник революційного руху на зх.-українських землях. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Краковець (тепер смт Яворівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї службовця. В 1919 у Відні організував к-т допомоги революц. руху в Сх. Галичині. З кін. 1920 — секретар ЦК КПСГ (з 1923 — ЦК КПЗУ). З 1923 — член ЦК Компартії Польщі (КПП), з 1927 — член Політбюро ЦК КПП. З кін. 1927 — представник КПЗУ в Польсь. секції Комінтерну. В 1929 вів підпільну парт. роботу у Львові, де був заарештований і ув'язнений. З 1932 працював на Рад. Україні.

КРІЛЬ, кролик (*Oryctolagus*) — рід ссавців родини заячих ряду *зайцевих*. Свійські К. походять від К. дикого (*O. cuniculus*), батьківщиною якого вважають Пд. Європу. В СРСР зустрічається в пд.-зх. частині України, куди його завезли наприкінці 19 ст. з Швейцарії. Довж. тіла К. дикого до 40 см, жива маса 1,5—3 кг. Живуть у норах, живляться рослинами. К. розводять для одержання дієтичного м'яса, хутрових шкурок і пуху. За рік самка свійських К. може дати 5—8 окролів по 6—19 кроленят в кожному. Крілість триває 28—32 дні. Кроленята народжуються голі й сліпі. Через 5—6 днів вони вкриваються пухом, на 10—14-й день відкривають очі. К. ростуть до 1—1,5 року, статеві зрілості досягають в 4—6 місяців. Жива маса залежно від породи становить 2,5—9 кг. Живуть К. 5—10 років, госп. використання 2—3 роки. Осн. корми: зелена трава, кореневі бульбоплоди, сіно і зернові корми тощо. Відомо бл. 60 порід, які поділяють на м'ясошкуркові, м'ясні та пухові. На Україні поширені білий велетень, сірий велетень, радянська шиншила, срібляста порода кролів, відецька блакитна порода кролів, чорнобура порода кролів, ангорська порода кролів та ін. Див. також *Кроліництво*.

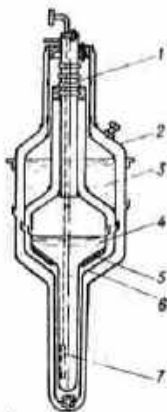
КРІОБІОЛОГІЯ І КРІОМЕДИЦИНИ ПРОБЛЕМ ІНСТИТУТ АН УРСР. Заснований 1972 у Харкові. В Ін-ті (1980) 6 відділів, 4 структурні і 5 неструктурних лабораторій, дослідне виробництво з конструкторським бюро. Осн. наук. напрями роботи Ін-ту: дослідження явищ і процесів, що відбуваються в біол. середовищах, клітинах, тканинах, органах і організмах під впливом низьких т-р та ін. екстремальних факторів; вивчення біол. властивостей і антигенної перебудови тканин, консервованих в умовах низьких т-р; вишукування та вивчення нових кріопротекторів, створення кріогенної апаратури і розробка оптимальних режимів для кріоконсервування різних тканин. В Ін-ті видається міжвідомчий республіканський збірник «Кріобіологія і кріомедицина».

М. С. Пушкар.

КРІОБІОЛОГІЯ (від грец. *кріос* — холод та *біологія*) — наука, що вивчає структурно-функціональні властивості біологічних систем різного рівня організації при діянні на них низьких і наднизьких температур; розділ біології. У виникненні та розвитку К. важливе значення мали роботи вітчизн. вчених П. І. Бахметьєва, П. Ю. Шмідта, М. І. Калабухова, присвячені дослідженню фізіол. основ холодового *анабіозу* тварин. Як самостійна наука К. сформувалась і почала інтенсивно розвиватись з 2-ї пол. 20 ст., чому сприяли досягнення фізики низьких температур, кріогенної техніки, а також потреби практики, зокрема медицини (див. *Кріомедицина*), с. г. тощо. Провідним напрямом сучас. К. в галузі фундаментальних досліджень є вивчення молекулярних і клітинних механізмів кріопшкодження і кріозахисту біол. структур, в галузі прикладних досліджень — розробка і впровадження в практику методів низькотемпературного консервування клітин, тканин і органів. Осн. завдання К.: з'ясування закономірностей пошкодження і способів захисту біол. об'єктів при діянні на них холоду; розробка способів і технологічних процесів низькотемпературного консервування і ліофілізації біол. матеріалів для використання їх у медицині, біології, тваринництві та ін. галузях нар. г-ва; створення і вивчення захисних речовин (кріопротекторів); розробка кріогенної апаратури і технологічного обладнання для низькотемпературного консервування і ліофілізації різних біол. матеріалів. Розв'язання цих завдань можливе тільки на основі комплексних досліджень (біології, медицини, фізики, хімії тощо). На цей час завдяки успіхам, досягнутим у галузі теоретич. і прикладних проблем К., розроблені ефективні методи низькотемпературного консервування кісткового мозку, крові, рогівки ока, шкіри, мікроорганізмів, статевих клітин с.-г. тварин та ін. Центром кріобіол. досліджень на Україні є *Кріобіологія і кріомедицина проблем інституту АН УРСР*.

Лит.: Лозина-Лозинський Л. К. *Очерки по кріобіології*. Л., 1972; Пушкар Н. С., Белоус А. М. *Введение в кріобіологію*. К., 1975; Кріопротектори. К., 1978; Смит О. *Біологічне дієвство заморожування і переохолодження*. Пер. с англ. М., 1963.

М. С. Пушкар.
КРІОГЕННА ТЕХНІКА (від грец. *кріос* — холод і *τέχνη* — порожня) — галузь техніки, пов'язана з одержанням, підтриманням і використанням кріогенних температур (нижчих за 120К). До засобів К. т. належать: *кріостати* та ін. аналогічні пристрої або установи; пристрої й апарати для виробництва скраплених й отверджених газів (кисню, азоту, гелію та ін.); ємкості для зберігання і транспортування цих газів; установи (у складі яких є *деандери*), в яких розділяють, використовуючи наднизькі т-ри, *ізотопи* і газові суміші. Засобами К. т. є також кріогенні генератори, двигуни і соле-

Кріостат зі скрапленням газів: 1 — силіфон; 2 — корпус; 3 — ємкість з азотом; 4 — ємкість з гелієм; 5 — адсорбент, що підтримує вакуум; 6 — екран, що захищає ємкість з гелієм від тепла навколишнього середовища; 7 — охолоджувальний об'єкт.

ноїди, мікроохолодники на основі газових холодильних машин тощо. В СРСР проблеми К. т. досліджують в наук.-виробн. об'єднаннях «Геліймаш» і «Кріогенмаш» (Москва), зокрема на Україні — у Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР, Фізико-технічному інституті АН УРСР.

Розвиткові К. т. сприяли праці Є. С. Борошкі, Б. І. Веркіна, І. М. Дмитренка, П. Л. Каніца, Б. Г. Лазарева, В. Г. Хоткевича, Л. В. Шубникова та інших вчених. Різні засоби і методи К. т. використовують в енергетиці, кріогенній електроніці, металургії, атомній, космічній і ракетній техніці. Крім того, ними користуються у медицині (кріоскопічні інструменти), біології (див. Кріобіологія), у с. г., харч. пром-сті тощо. Літ.: Малков М. П. [та ін.]. Справочник по физико-техническим основам криогеники. М., 1973; Криопротекторы. К., 1978; Расчет криогенных установок. Л., 1979.

КРІОЛІТ (від грец. *κρύος* — лід і *λίθος* — камінь) — мінерал класу фторидів. $\text{Na}_2(\text{AlF}_6)$. Сингонія моноклінна. Густ. 2,95—3,01. Твердість 2—3,5. Колір білий, червуватий, коричнюватий, рідко — чорний. Блиск скляний. Пром. родовище К.— в Гренландії. В СРСР К. знайдено в РРФСР (в Ільменських горах) і на Україні (на Волинні). К. одержують і штучно. Застосовують в алюмінієвій пром-сті, для одержання *амал* тощо.

КРІОЛОГІЯ (від грец. *κρύος* — холод, лід і *λόγος* — вчення) — наука, яка вивчає всі природні форми води в твердому стані й процеси, що відбуваються в *кріосфері*. Завдання К.— дослідження фіз., хім. і мінералогічних змін води при температурах, нижчих від точки замерзання її, та явищ і процесів, що виникають при від'ємних температурах. Об'єктом дослідження К. є сніговий покрив, *льодовики*, крига водойм, підземний лід тощо, а також мерзлі гірські породи. Розрізняють два осн. наук. напрями К.— *гліціологію* і *геокріологію* (мерзлотознавство).

КРІОМЕДИЦИНА (від грец. *κρύος* — холод і *μεδίκη* — медицина) — галузь медичної науки, що займається вивченням та застосуванням холоду як лікувального засобу при різних захворюваннях. Формування і становлення К. як окремої галузі мед. науки відбувалось в останні десятиріччя 20 ст. і були пов'язані перш за все з досягненнями *кріогенної техніки* і мед. приладобудування. Лікувальна дія холоду зумовлена його властивостями руйнувати патологічно змінені тканини, спиняти *кровотечу*, зменшувати більову чутливість. Осн. завдання К.— наук. обґрунтування і застосування холоду як лікувального фактора в мед. практиці; вивчення клінічної ефективності *трансплантації* консервованих при низьких температурах клітин, тканин і органів; створення клінічне випробування і впровадження в мед. практику кріогенних апаратів та інструментарію. До окремого напрямку К. можна віднести вивчення і

застосування в клінічній практиці *гіпотермії*. Першу операцію в умовах гіпотермії в Рад. Союзі зробив 1954 В. М. Шаповал. Холод застосовується з лікувальною метою в різних галузях медицини — в заг. хірургії, терапії, онкології, оториноларингології, гінекології, нейрохірургії, дерматології та ін., але найширше використання низької температури знайшли в хірургічній практиці (кріохірургія). В 1977 групі вчених України за успіхи в розвитку кріохірургії було присуджено Держ. премію УРСР, а 1978 групі вчених М. Харкова — Держ. премію СРСР.

Літ.: Кріохірургія. М., 1974.

КРІОСКОПІЯ (від грец. *κρύος* — холод, лід і *σκοπέω* — розглядаю) — метод визначення молекулярної маси розчиненої речовини, який ґрунтується на вимірюванні зниження температури замерзання розчину порівняно з температурою замерзання чистого розчинника. Запропоновано 1882 Ф. Рауль.

Застосовують К. також для визначення вмісту домішок при виготовленні особливо чистих речовин. **КРІОСТАТ** (від грец. *κρύος* — холод, лід і *στάσις* — стоячий, нерухомий) — металевий, скляний або пластмасовий пристрій, всередині якого стало підтримується кріогенна (менша за 120К) температура; засіб *кріогенної техніки*. Джерелами холоду, або холодоагентами, в К. служать азот, гелій, водень та ін. гази (в скрапленому або отвердженому стані) з низькою т-рою конденсації й замерзання. До найпоширеніших належать метали (мідні, з неержавіючої сталі, алюмінієвих сплавів) К. (мал.) зі скрапленими газами (напр., гелієм — холодоагентом і азотом, що перешкоджає надходженню тепла від навколишнього середовища). Температурні деформації, що виникають між внутр. частинами і корпусом таких К., компенсує *сильфон*. Досконалішими є К. з газами в отвердженому стані: у них більші інтервали охолодження і строк експлуатації. У К. досліджують фіз. властивості матеріалів, вивчають надпровідність тощо.

КРІОСФЕРА (від грец. *κρύος* — холод, лід і *σφαῖρα* — куля) — несуцільна, зі змінною конфігурацією оболонка земної кулі в зоні теплової взаємодії атмосфери, гіросфери й літосфери. Характеризується від'ємною або нульовою температурою і наявністю води в твердій фазі або переохолодженню стані. Верхня межа К. досягає вис. 100 км, включаючи *мезоплаузу* з сріблястими хмарами. Нижня межа К. проходить по підшві мерзлих гірських порід на 4—5 км нижче від земної поверхні в Антарктиді, 1,2—2 км — у приполярних областях і на висоті понад 4,5 км над р. м.— в низьких широтах. К. досліджує *кріологія*.

КРІОФІЛЬНІ МІКРООРГАНІЗМИ (від грец. *κρύος* — холод і *φίλος* — люблю) — мікроорганізми, здатні розвиватися при відносно низьких температурах (бл. 0° С); те саме, що й *психрофільні мікроорганізми*.

КРІП (*Anethum*) — рід одніорічних, іноді дворічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. З види, поширені гол. чин. в Сх. Середземномор'ї. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1 (лише в культурі): К. з а п а ш и й (*A. graveolens*) — одніорічна пряна рослина. Стебло заввишки 40—120 см і більше. Листки 2—3-перистороздільні. Суцвіття — складні зонтики. Плоди — пласкі коричневі двосім'янки. Містить ефірну і жирну олію, вітаміни В і С, каротин тощо. Молоді листки й стебла використовують як ароматичну приправу для страв, а на початку утворення насіння — як спеції при солінні огірків, помідорів. З насіння добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерній, кондитерській, лікеро-горілчаній і консервній пром-сті. Настій трав К. застосовують у медицині як сечогінний засіб та ін.

КРІП'ЯК — особисто залежний від поміщика і прикріплений до земельного наділу селянин Див. *Кріпосне право*, *Феодалізм*.

КРІПАЦТВО — система господарства, основана на пануванні *кріпосного права*. К. існувало в більшості країн світу. Див. *Феодалізм*.

КРІПАЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — прошарок людей творчої праці — вчені, художники, музиканти, актори, письменники, які вийшли з середовища кріпаків. Поява К. і свідчила про творчу енергію нарімас, що не згасала навіть в умовах важкого соціального й нац. гніту. Явищем у культур. житті Росії та України К. і. стала в 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Лише незначні частини кріпосних митців вдавалось звільнитися від кріпацтва, здобути належну освіту й досягти вершин майстерності. К. і. зробила вагомий внесок у розвиток усієї культури, особливо у живопис і театр. мистецтво. З кріпаків вийшли художники І. П. Аргунов, М. І. Аргунов (див. *Аргунов*), Ф. С. Рокотов, М. Шибанов, О. А. Кіпренський, В. А. Тропінін, на Україні — Т. Г. Шевченко, художники Г. Лагаченко, І. Шаповаленко, П. Зодотуха, І. Усенко. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Росії налічувалося бл. 170 *кріпацьких театрів*. З кріпосних селян походив вилатний рос. актор М. С. *Шенкін*. Кріпацькі оперно-балетні трупи на Україні були, зокрема, в маєтку К. Розумовського в Глухові, Д. Ширая на Чернігівщині, Д. Троцького на Полтавщині. У розвитку муз. культури значний внесок зробили кріпацькі композитори О. Л. Гурильов, М. А. Матвійський. На Україні існували численні кріпацькі капели та оркестри, що їх часто очолювали кріпаки-диригенти (хором і оркестром у с. Качаніші на Чернігівщині керував М. Калінич, диригентом оркестру в маєтку Галаганів у с. Дігтярях на Полтавщині був скрипаль Артем). У літературі відомі поет І. І. Варакін, письменник С. М. *Олійничук*. З кріпацького стану вийшли будівничі А. Н. *Воронілін*, С. Д. *Ковар*. Імена багатьох митців-кріпаків залишилися невідомими. Іхнє тяжке становище змалював Т. Г. Шевченко в повістях «Художник» і «Музикант».

Кріп западний:
1 — верхня частина
рослини; 2 — квітка;
3 — плід.

Лит.: Сакулин П. И. Крепостная интеллигенция. В кн.: Великая реформа, т. 3. М., 1911; Познанский В. В. Таланты в неволе. М., 1962.

О. М. Дзюба.

КРІПАЦЬКИЙ ТЕАТР — театр у Росії, на Україні та в Білорусії, в якому акторами були селяни-кріпаки. Виник наприкінці 60-х рр. 18 ст. в маєтках багатих поміщиків. Прийняв своє існування після скасування кріпацтва. На Україні драм. вистави показували кріпакські трупи Д. Ширая (Чернігівщина), А. Ізінського (Волинь), Д. Троїцького (Полтавщина). На поч. 19 ст. деякі з них перетворювалися на комерц. підприємства, що гастролювали по містах і селах України. Окремі кріпак-актори виступали в Харкові в групах І. Штейна та Л. Мотковського. Репертуар К. т. був різноманітний. Поряд з виставами лядового театру — *вертепу*, комічними операми та балетами ставились п'єси Аблесимова, Фонвізіна, Кампіста, згодом Котляревського, Квітки-Основ'яненка та ін.; з зарубіжних драматургів — Мольєра, Реньєра, З. К. т. пов'язана театральна діяльність Котляревського, Гоголя-батька, Квітки-Основ'яненка та ін. Дехто з поміщиків влаштовував театр, школи, в яких навчалися кріпаки. Така школа існувала в Корсуні в маєтку Лопухиної. У кріпакських театрах почався творчий шлях багатьох акторів, зокрема М. Щенкіна, А. Кравченка та інших. У 18—19 ст. на Україні мали поширення муз. колективи з митців-кріпаків. Серед відомих — хорі й оркестри (струнні, струнно-духові й духові) при дворах багатьох магнатів — М. Будиліського, Івана та Петра Галаганів — у Дитярях і в с. Сокиринцях (обидва — тепер Срібнянського р-ну Чернігів. обл.), Олексія та Кирила Розумовських — в Яготині; князя Г. Потьомкіна і генерал-губернатора П. Румянцева-Задубайського — в Катеринославській губ. Сенатор Ізінський у своєму маєтку в Бердичеві створив оперну трупу, в репертуарі якої був «Дон-Жуан» Моцарта. Поміщицькі оркестри були в Києві (О. Головинського, П. Лукашівича, Лопухіна та ін.), на контрактних ярмарках виступав оркестр Ганського (див. також *Кріпакська інтелігенція*).

М. Ф. Діброва.

КРІПЕНСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, за 5 км від залізнич. ст. Антрацит. 9,7 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — 3 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, з-д збірних теплиць, лісництво, 5 заг.-осв. шкіл, лікарня; Палац культури, 2 клуби, 6 б-к. К. засн. на поч. 20 ст.

КРІПІЛЬНІ ДЕТАЛІ — деталі для нерухомого скріплення елементів конструкцій і машин. Розрізняють К. д. нарізні — гвинти, болти, шурупи, шпильки (з зовн. різьбою), гайки, вкладки (з внутр. різьбою) і гладенькі — заклепки, шпінти, штифти тощо. Є також допоміжні К. д., напр. шайби, гайкові замки, прокладки, що їх встановлюють під гайки або головки

болтів. Вони запобігають зминомцю поверхонь, їхньому пошкодженню при загвинчуванні, саморозгвинчуванню при вібрації й ударах, перекривають зазори між стрижнями болтів і отворами в елементі конструкції. К. д. виготовляють із сталей різних марок, мідних і алюмінієвих сплавів, пластмас (напр., капрону, нейлону), а також гуми або картону (допоміжні деталі). Їх застосовують у різьбових з'єднаннях, заклепкових (див. *Клепання*) та в з'єднаннях з натягом. В СРСР типи і розміри всіх К. д. масового виробн. стандартизовані. Див. також *Деталі машин*.

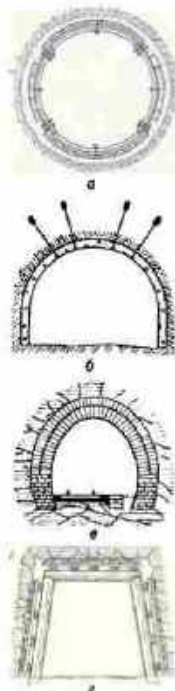
М. С. Тривайло.

КРІПІЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (вироби), застосовувані для кріплення гірничих виробок. До К. м. належать: деревина деяких порід дерев (дуба, модрина, сосни) — у вигляді круглих або пиланих *лісоматеріалів*; сталь і чавун (двотаврові і швелерні балки, балки жолобчастого профілю, заліз. рейки, *тубінги*); бетон (марк. 300 і вище) і залізобетон (збірний, монолітний); природні або штучні (бетонні, шлакові, цегла) камені. Дедалі ширше використовують полімерні матеріали, *склопластики*. Вибір К. м. залежить від призначення і строку експлуатації *гірничих виробок*, а також від форми і розмірів її поперечного перерізу, величини її особливостей *гірничого тиску*, наявності шахтних вод, екон. та ін. чинників.

КРІПЛЕННЯ ГІРНИЧИХ ВИРОБОК, кріплення рудниково, кріплення шахтне — зведення у підземних *гірничих виробках* споруд, що запобігають обвалюванню та спучуванню навколишніх порід, а також дають змогу сприймати *гірничий тиск* і керувати ним; різновид *гірничих робіт*. Споруди такого типу (мал.) бувають: постійні і тимчасові; стаціонарні, пересувні і переносні; з жорстким, піддатливим, шарнірним і комбінованим з'єднанням елементів; трапецієвидної, аркової (замкненої, незамкненої), кільцевої, еліптичної або полігональної форми. В стійких породах для кріплення виробок з невеликим строком експлуатації застосовують деревину; виробки у слабких породах, а також із значним строком експлуатації закріплюють, зводячи металеві, бетонні, залізобетонні або кам'яні (напр., з цегли) споруди. Деякі елементи споруд (затяжки, стояки тощо) виготовляють з полімерних матеріалів і склопластиків. При виконанні робіт застосовують пересувну механізовану *опалубку, бетоноукладачі, бетононасоси* та ін. засоби механізації; керуються затвердженням для кожної виробки паспортом, де зазначено тип споруди, необхідну кількість *кріпильних матеріалів*, послідовність робіт тощо. У вугільній пром-сті УРСР для К. т. в. використовують переважно металеві споруди. А. Л. Селезень.

КРІПОСНЕ ПРАВО (від «кріпості» — документа, що фіксував у Російській феод. державі з кін. 15 ст. прикріплення селян до землі) — система правових норм феод. держави, що встановлювали за-

лежність селянина від феодала і водночас власність (неповну) останнього на селянина-кріпака. Основна форма експлуатації селян у період феод. способу виробництва. К. п. включало прикріплення селян до землі, право феодала на працю і майно селянина, на відчужування його як з землею, так і без неї, обмеження дисципліни селянина (позбавлення його права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді) тощо. К. п. бере свій початок з доби розкладу рабовласництва, а в народів, де не склалося останнє (напр., у сх. слов'ян) — з розкладу первіснообщинного ладу. Становлення К. п. проходило двома осн. шляхами: обмеження повної власності рабовласників на рабів і перетворення вільних селян-общинників на феодально залежних. В країнах Центр. і Сх. Європи К. п. склалося у 8—11 ст. У сх. слов'ян воно почало складатися ще за часів *Київської Русі*. Першими кріпаками були *холопи*. Їхнє безправне становище, як і становище кабальних людей — *закутів, рядовичів, закладників* (див. *Застатництво*), законодавчо визначали *«Руська правда»*. В 14—15 ст. далі посилюлися експлуатація і обмеження прав селян (див. *Вихід селянський, Уроки літа, Юріїв день, «Заповідні літа»*). *Соборне уложення 1649* остаточно ствердило систему К. п. в Росії. Воно поширилося на всі розряди *тяглих селян*. Найпотворнішою форми К. п. набуло в Росії в 2-й пол. 18 ст., де воно, за визначенням В. І. Леніна, «нічим не різнилося від рабства» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 66). Поміщики мали право відправляти *дворових людей* і селян в Сибір на поселення (указ 1760), на каторжні роботи (1765) тощо. Продаж і купівля кріпаків не були обмежені. Закон передбачав відповідальність тільки за вбивство кріпака. Жорстока експлуатація кріпаків і нечуване знушання поміщиків з них зумовлювали загострення класової боротьби (див. *Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07, Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71, Булавинське повстання 1707—09, Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*). На Україні К. п. мало ті самі основи, що й в ін. регіонах Європи. На укр. землях, загарбаних Литвою, закріпачення селян почалося з 1447. Кріпаками вважалися і сусідки, *підсусідки* та *загородники*, які проживали на панській землі 10 років і не повернули боргу. На Закарпатті закріпачення селян завершилося на поч. 16 ст. Осн. повинністю стала *панщина*, зростали також *данина* і *чини*. Кількість панщинних днів значно збільшилася згідно з *«Уставом на волюки» 1557*. Сел.-козач. повстання (див. *Косинського повстання 1591—93, Наливайка повстання 1594—96, Острянського повстання 1638*) і особливо нар.-визвольна війна 1648—54 ослабили феод.-кріпосницьку систему на Україні, але не знищили її (див., зокрема, *Посполиті селяни*). Після

Споруди для кріплення гірничих виробок (капітальних): а — металева; б — бетонна з анкерами; в — цегляна; г — дерев'яна.

Кріт звичайний.

возз'єднання України з Росією царський уряд всіляко сприяв покращенню селянства України. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) було закріпачено й частину запорізьких козаків. На тер. Лівобережжя і Слобідської України К. п. було остаточно юридично оформлене указом від 3 (14). V 1783.

Під впливом розвитку капіталістичних відносин і класової боротьби селянства у 18 — на поч. 19 ст. в країнах Західної Європи йшов процес обмеження і скасування К. п. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. загострилася криза кріпосницької системи й у Росії. Часткове розкріпачення незначної кількості феодално залежних селян було здійснено на підставі закону про вільних хліборобів (1803) і тимчасово-вільних селян (1842), за реформою П. Д. Кисельова (1838—42). Революція 1848 змусила австр. уряд ліквідувати феодал. повинності по всій Австрії, в т. ч. в Сх. Галичині, на Закарпатті й Буковині (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині й Закарпатті). Під впливом розвитку капіталізму та загострення класової боротьби змушений був скасувати К. п. й царський уряд (див. *Селянська реформа 1861*). Однак у Росії й на Україні значні пережитки К. п. зберігалися до перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції.

КРІСТІ (Christie) Агата (5.IX 1891, Торкі — 12.I 1976, Лондон) — англ. письменниця. Працювала переважно в галузі класичного детективу. Автор 85 романів, численних п'єс, повістей і новел. У романах «Вбивство Ролжера Екroyда» (1926), «Десятеро негренят» (1939), «Смерть на Нілі» (1948) та ін. правдиво змалювала корисливість, жорстокість і моральний розклад англ. бурж.-аристократичного суспільства. Ряд романів і п'єс К. екранізовано («Вбивство в Східному експресі», 1934; «Свідок обвинувачення», 1954, тощо).

Тв.: Укр. перекл. — Три повісті. — Записки розплат. — Тасмания Індійського острова. — П'ятеро поросат. К., 1971; Рос. перекл. — Загадка «Ондхауза». М., 1965; Тайна египетської гробниці. М., 1969; П'єси. М., 1972.

КРІСТІАНСЕН — місто на Пд. Норвегії, адм. ц. фюльке Вестадер. Розташований на острові в гирлі р. Отри. Порт, залізнична ст., поромне сполучення з м. Хіртсхальсом (Данія) 57 тис. ж. (1971). Кольорова металургія (вилавка міді, нікелю, алюмінію), суднобудування, підприємства деревообр., текст., шкіряної, рибоконсервної пром-сті. Збереглися залишки фортеці — старовинного ядра міста. К. засн. 1641.

КРІСТІАНСЕН (Kristiansen) Генрі Вільгельм (12.X 1902, Драммен — 28.II 1942) — діяч норв. комуністичного руху. Член Компарті Норвегії (КПН) та ЦК КПН з часу її заснування (1923). У 1923—26 — ред. ЦО КПН газ. «Классекамлен» («Класова боротьба»). У 1929—31 жив в СРСР. У 1931—34 — голова КПН. З 1934 — секретар ЦК КПН, ред. ЦО газ. «Арбейдерен» («Робітник»). З початком нім.-фашист. окупації

Норвегії (1940) — один з організаторів *Руху Опору*. Восени 1941 заарештований. Помер у концтаборі. **КРІСТІАНСТАД** — місто на Пд. Швеції, адм. ц. лену Крістіанстад. Розташований на пн. березі оз. Хаммершен, при впадінні р. Хельгеон. Вузол з-ць, порт. 55,4 тис. ж. (1971). Розвинуті металообробна, машинобуд., текст. і швейна пром-сть. Засн. 1612.

КРІТ (Taipa) — рід ссавців род. кротових ряду *камахоїдних*. Тіло (довж. 10—23 см) валькувате, голова видовжена з витягнутим у хоботок носом. Передні кінцівки пристосовані до риття. Вушних раковин немає, очі недорозвинені, у деяких видів приховані під шкірою. Волоссяний покрив короткий, без ості, бархатистий, темно-сірого або чорного кольору. 4 види, пошир. в Євразії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 1: К. з а н ч а й н и й (Т. еуропаеа). Живе в лісах, на луках, полях, трапляється в садах і городах. К. прокладають в ґрунті довгі ходи, в яких проводять все життя. Живляться дощовими червами і личинками комах, у т. ч. шкідливих. Самка раз на рік навесні після бл. 40 діб вагітності народжує 3—9 малят. Статевозрілими стають через рік після народження. К. — цінні хутрові звірки. Викопні рештки К. відомі з міоцену.

КРІТ — острів у сх. частині Середземного м., належить Греції. Площа 8,3 тис. км². В 3-му тис. до н. е. на К. виникли ранньоробочасницькі д-ви Кнос, Фест та ін. (див. *Егейська культура*); в 14 ст. до н. е. частково завойований ахейцями; з 12 ст. до н. е. сюди проникли дорійці. З 67 до н. е. належав Риму, з 395 — Сх. Рим. імперії, з 823 — арабам, з 961 — Візантії; 1204 проданий хрестоносцями Венеції. В 1669 (остаточно 1715) завойований Османською імперією. В 1898 К. дістав автономію під протекторатом великих д-в. За Лондонським мирним договором 1913 (див. *Балканські війни 1912—13*) возз'єднаний з Грецією. В травні 1941 — листопаді 1944 окупований нім.-фашист. військами. Поверхня переважно гориста, вис. до 2456 м. Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), часто бувають землетруси. Родовища заліз. та марганцевої руд, бурого вугілля, гіпсу. Ландшафти типу *фрігійани*, подекуди ліси з дубу, сосни, кипарису, на вершинах — луки. Виноградники, плантації маслин, тютюну; вирощують пшеницю, кукурудзу. Гол. порти — Іракліон, Ханья.

КРІТО-МІКЕНСЬКА КУЛЬТУРА — загальна назва цивілізації *бронзового віку* (3—2-е тис. до н. е.) на *Кікладах*, *Криті*, в материковій Греції й Малій Азії (зх. Анаболія). Частіше вживають термін *егейська культура*.

КРІШНА (санскр., букв. — темний, чорний) — божество в *індуїзмі*, що вшановується як одне з втілень бога *Вішну*. К. — герой інд. фольклору, зокрема *Махабхарати*.

КРІШНА, Кішна — ріка на п-ові Індостан, у межах Індії. Довж. 1280 км, площа бас. 330 тис. км². Бере початок у Західних Гатах,

перетинає плоскогір'я *Декан*, впадає у *Бенгальську затоку*, утворюючи дельту. Живлення дощове. Використовують для зрошування (в бас. К. — понад 3 тис. км каналів), у пониззі судноплавна. На К. — гідровузол Нагаржунсагар.

КРЛЕЖА (Krlježa) Мирослав (7.VII 1893, Загреб) — хорват. письменник, публіцист, Герой Соціалістичної Праці Югославії (з 1953). Дійсний член Югославської Академії наук і мистецтв у Загребі (1947), директор Лексикографічного ін-ту (1950), головний ред. «Енциклопедії Югославії» (1950). Автор кількох зб., зокрема воєнної лірики (1918—19), «Балад Петриці Керемпуха» (1936), антиімлітаристського циклу оповідань «Хорватський бог Марс» (1922), романів «Повернення Філіппа Латиновича» (1932), «На межі глузду» (1938), «Банкет у Блітві» (ч. 1—2, 1938—39, ч. 3, 1962), роману-епопеї «Прапорти» (1962—69), що подають широкую картину хорватської і загальноєвропейської дійсності з кін. 19 ст. до поч. 2-ї світової війни. Пристрасним викриттям хорват. бурж.-дворянської верхівки є драм. трилогія «В агонії» (1928), «Панн Глембай» (1928), «Леда» (1932). Протест проти насильства над людністю — гол. ідея драм «Галиччина» (написана 1920; перший варіант під назвою «Хорватський гарнізон» опубл. 1922; про насильства австро-угор. окупантів у Галичині під час 1-ї світової війни), «Голгофа» (1922), «Вуч'як» (1923). Широю приязню до Рад. держави пройнята кн. дорожніх нотаток «Подорож у Росію 1925» (1926).

Тв.: Укр. перекл. — Хорватський бог Марс. К., 1968; Рос. перекл. — Избранное. М., 1958; Стихи. М., 1967; Возвращение Филиппа Латиновича. М., 1969; Избранное. М., 1980.

Лит.: Шмелькова И. А. Мирослав Крлежа. Биобиблиографический указатель. М., 1979. В. Г. Гриниц.

КРМАН (Krmán) Даниїл (28.VIII 1663, с. Омшенє біля Тренчанське Теплице, тепер ЧССР — 17.IX 1740) — словацький культурний і громад. діяч. У 1708—09 їздив до швед. короля *Карла XII*. Залишив щоденник лат. мовою цієї подорожі. В ньому подав цінні факти про переговори *Карла XII* з *І. Мазепою*, про поразку шведів під Полтавою 1709, а також відомості про природу, економіку і культуру України.

КРОВ — рідка сполучна тканина, що циркулює в замкнутій *кровоносній системі* тварин і людини. Разом з *лімфою* і *тканниною рідиною* є внутр. середовищем організму. К. виконує в організмі багато важливих функцій. Осн. з них є перенесення газів, тобто кисню (O_2) від *дихання організмів* до тканин і вуглекислого газу (CO_2) — від тканин до органів дихання. К., що збагатилася в органах дихання на O_2 , наз. *артеріальною*, а К., що віддала O_2 тканинам і збагатилася в них на CO_2 , — *венною* (див. *Газообмін*, *Дихання*). Здатність К. зв'язувати O_2 і віддавати його тканинам пов'язана з наявністю в ній *пігментів (гемоглобін, хлорокрурину, гемеритрину)*. Крім того, К. переносить поживні

М. Крлежа.

Крішна. Бронза. Музей у Мадраці (Індія).

речовини від кишково-шлункового тракту до тканин (див. *Живлення*); вивмиває кінцеві продукти обміну речовин з тканин і переносить їх до органів виділення (нирки, шкіра); переносить біологічно активні речовини, що регулюють діяльність організму (*гормони, вітаміни, ферменти* тощо); у *гомойотермних тварин* і людини бере участь у *терморегуляції*; захищає організм (див. *Фагоцитоз, Імунитет*) від мікроорганізмів і чужорідних тіл; бере участь у регуляції *водно-сольового обміну* та *кислотно-лужної рівноваги*. Найважливішим пристосуванням К. є здатність її зсідатися (див. *Зсідання крові*), що забезпечує швидке припинення *кровотечі*. К. складається з *плазми крові* і формених елементів (клітин), яких у хребетних тварин і людини 3 групи: *еритроцити, лейкоцити, тромбоцити*, які утворюються в *кровотворних органах*. Еритроцити є носіями групових властивостей К. (див. *Групи крові*). Формені елементи звичайно становлять 40—45% об'єму К., плазма — 55—60%. Відносна сталість кількості формених елементів К. регулюється нейро-гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). До складу К. входять *білки, вуглеводи, ліпіди*, мінеральні речовини, вода. Хім. склад, реакція середовища (рН) та ін. хім.-фіз. константи К. відносно сталі. Це забезпечується механізмами *гомеостазу*. Кількість К. у безхребетних тварин по відношенню до маси тіла коливається від 20 до 60%, у хребетних — від 1,7 до 10%; у людини — бл. 7%. При різних патологічних станах організму можуть виникати зміни в К.: збільшення (гіперволемія) або зменшення (гіповолемія) об'єму К.; зміни кількості формених елементів — збільшення вмісту еритроцитів (поліцитемія) або його зменшення (*анемія*), поява еритроцитів різних розмірів, форми, забарвлення, зрілості; зміна вмісту лейкоцитів — збільшення їх кількості (*лейкоцитоз*) або її зменшення (*лейкопенія*); збільшення (тромбоцитоз) або зменшення (тромбопенія) кількості тромбоцитів; зміна фіз.-хім. властивостей К. тощо. Вивченням К. займається *гематологія*. Дослідження змін К. у людини має велике діагностич. значення. Див. також *Гемолімфа, Гідролімфа, Кровотворення, Кровообіг*. Літ.: Чижевський А. Л. Структурний аналіз движущейся крови. М., 1959; Кассирский И. А., Алексеев Г. А. Клиническая гематология. М., 1970; Семёнов Н. В. Биохимические компоненты и константы жидких сред

и тканей человека. М., 1971; Новое в гематологии. М., 1974.

КРОВОВИЛИВ, геморагія — скупчення крові, що вилілася з кровоносних судин у тканини або порожнини організму. К. може зумовлюватись пораненням судин, руйнуванням або збільшенням проникності їхніх стінок внаслідок різноманітних патологічних процесів, підвищеною ламкістю стінок тощо. Розміри — від крапкових до досить значних (див. *Гематома*). Небезпечність К. визначається його розмірами, швидкістю розвитку і місцем розташування. Невеликі К. звичайно повністю розсмоктуються, у великі проростає сполучна тканина (іноді й заплігаються). К. може призвести до руйнування тканин, тому особливо небезпечний К. у мозку (див. *Інсульт*).

КРОВОЗАМІННИКИ, кровозаміщувальні рідини, плазмозамінники, плазмозаміщувальні рідини, інфузійні середовища — засоби, що їх застосовують з лікувальною метою як заміників крові або плазми. Вони поповнюють об'єм циркулюючої в кров'яному руслі рідини, сприяють видаленню з організму токсичних речовин, переносять поживні речовини. Виходячи з лікувальних функцій К., їх поділяють на протишокові, дезинтоксикаційні та препарати для *парентерального харчування*.

Усі протишокові препарати є розчинами високомолекулярних сполук в ізотонічному розчині хлористого натрію. Вони мають великий колоїдно-осмотичний тиск, довго затримуються в організмі, підтримуючи постійний тиск крові. Дезинтоксикаційні препарати являють собою розчини низькомолекулярних сполук (гол. чин. низькомолекулярного полівінілпіролідону). Їм властива висока антитоксична активність, деяким з них — антидіуретична дія. Препарати для парентерального харчування — це білкові гідролізати, суміші амінокислот, емульсії жиру (напр., кукурудзяної олії). Їх застосовують гол. чин., коли хворий не може споживати їжу через рот (при опіках стравоходу, операціях), при виснаженні організму тощо. Багато які К. мають комплексну дію. Введення К. нерідко поєднується з *переливанням крові*.

С. С. Лаврик.

КРОВОНОСНА СИСТЕМА — в організмі тварин і людини система судин і порожнин, по яких циркулює *кров* чи *гемолімфа*. Розрізняють не з а м к н е н у, тобто лакуна, К. с. (у плечоногих, моллюсків, членистоногих, покривників), судини якої подекуди перериваються щілинovidними просторами — синусами, лакунами, позбавленими власних стінок, — в яких гемолімфа безпосередньо стикається з усіма тканинами організму, та з а м к н е н у К. с. (у немертин, кільчастих черв'яків, форонід, безчерепних, хребетних тварин і людини), де *кров* рухається по безперервній сітці *кровоносних судин*. Найскладніша К. с. у хребетних тварин і людини. Центральним органом їхньої К. с. є *серце*, яке разом з кровоносними судинами входить в єдину серцево-

судинну систему. *Артерії*, що несуть *кров* від серця до органів і тканин, утворюють артеріальну систему; *вени*, що відводять *кров* від органів і тканин, — венозну систему. Артеріальна і венозна системи з'єднуються в тканинах і органах за допомогою *капілярів*: кінцеві розгалуження артерій (артеріоли) з'єднані капілярами з початком вен (венулими). Найдрібніші артерії і вени подекуди з'єднані безпосередньо через т. з. артеріо-венозні *анастомози*. У хребетних від венозної частини К. с. в процесі *еволюції* відособилася *лімфатична система*. У хребетних залежно від способу *дихання* (з *ярами чи легенями*) К. с. представлена одним або двома колами *кровообігу*. Про патологічні зміни К. с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

КРОВОНОСНІ СУДИНИ — еластичні трубчасті утвори різного діаметра в організмі тварин і людини, по яких рухається *кров* від *серця* (або центральної пульсуючої артерії) до органів і тканин та навпаки. У людини і тварин із замкнутою *кровоносною системою* К. с. поділяють на *артерії, вени і капіляри*. У людини і тварин з легеневим типом *дихання* розрізняють К. с. великого і малого кіла *кровообігу*. У стінках К. с. великого калібру, що переважно проводять *кров*, багато еластичних елементів; К. с. середнього калібру, осн. функцією яких є регуляція припливу *крові* до окремих органів, багаті на м'язові елементи; стінки дрібних К. с. (капілярів), що виконують переважно трофічну функцію, відзначаються тонкістю. Про хвороби К. с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

КРОВООБІГ — рух *крові* (або *гемолімфи*) в *кровоносній системі*. К. відіграє транспортну роль у внутр. процесах організму: *обміні речовин, гуморальній регуляції, терморегуляції*, захисті організму; підтримує сталість внутр. середовища — *гомеостаз*. Відомості про К. наводяться ще в працях К. Галена (2 ст.), який уже розрізняв венозну й артеріальну *кров*. Правильне уявлення про К. як про безперервний коловий рух *крові* в замкненій системі судин вперше було створено англ. вченим У. Гарвеєм (1628). Наявність капілярів було доведено італ. вченим М. Мальпігі (1661). В 17 і 18 ст. проведено перші вимірювання *кров'яного тиску* і з'ясовано роль К. в *газообміні*. Розробці проблеми регуляції К. значною мірою сприяли праці вітчизн. дослідників П. В. Овсянникова, С. П. Боткіна, В. Я. Данилевського, В. М. Бехтерева і М. О. Миславського. Особливе значення для розвитку сучас. уявлення про діяльність системи К. мали праці І. П. Павлова. З інш. дослідників значний вклад у вивчення регуляції К. внесли нім. вчений Е. Вебер і франц. — К. Бернар. У процесі *еволюції* К. (циркуляція гемолімфи) вперше з'являється у черв'яків, у більшості безхребетних і нижчих хордових він здійснюється по незамкненій, у хребетних тварин, людини і деяких безхребетних (кільчасті черви, немуртини) — по замкненій

Кровозамінники

Протишокові препарати	Дезинтоксикаційні препарати	Препарати для парентерального харчування
Поліглюкін	Полівінілпіролідон низькомолекулярний (гемодез)	Білкові гідролізати (гідролізат казеїну ЦОЛІПК, гідролізат Л-103, амінопептид)
Желатиноль	Полівінол низькомолекулярний	Білковий кровозамінник БК-8
Полівінілпіролідон середньомолекулярний (гемовініл)	Поліглюкін низькомолекулярний (реополіглюкін)	Жирова емульсія ЛІПК

кровоносній системі. У тварин, що дихають *зябрами* (крім двояко-дихаючих), є лише одне коло К.; вони мають двокамерне серце, яке складається з одного передсердя і одного шлуночка, звідки кров надходить у зябра, де віддає вуглекислий газ та насичується киснем і у вигляді чистої артеріальної крові спрямовується до всіх тканин і органів, де віддає кисень і збагачується вуглекислим газом — така венозна кров повертається до серця. У організмів з легеним типом дихання (двокадихуючі, земноводні, плазуни, птахи, ссавці, в т. ч. людина) є два кола К. — велике і мале. В зв'язку з наявністю малого кола К. будова серця в цих організмів ускладнюється. Так, у земноводних серце трикамерне (два передсердя і один шлуночок), системи великого і малого кола К. не повністю відокремлені, в результаті чого тканини і органи одержують не чисту артеріальну, а змішану кров (змішування відбувається в шлуночку). У більшості плазунів шлуночок серця має неповну перегородку і їхнє серце за будовою наближається до чотирикамерного. Окремі плазуни (крокодили), птахи, ссавці, в т. ч. людина, мають чотирикамерне серце, обидва кола К. у них повністю відокремлені (ліва половина серця містить артеріальну кров, права — венозну). У птахів і ссавців, у т. ч. людини, кров рухається в одному напрямі (з передсердь у шлуночки і далі в *аорту* або через легеневий стовбур у легеневі артерії), що забезпечується спец. клапанами, які містяться між передсерддями й шлуночками та між лівим шлуночком і аортою або відповідно правим шлуночком і легеним стовбуром. Велике коло К. починається з лівого шлуночка, звідси кров надходить в аорту і тече по дедалі дрібніших *артеріях*, що врешті-решт переходять у *капіляри*. Кризь стінку капіляра відбувається обмін речовин між тканинами і кров'ю. Капіляри зливаються у венули, ті — у *вени* дедалі більшого діаметра, що, нарешті, утворюють дві порожнисті вени, які впадають у праве передсердя, де й закінчується велике коло К. Мале коло К. починається з правого шлуночка, з якого кров надходить через легеневий стовбур у легеневі артерії і по їхніх гілках — артеріях і артеріолах надходить у капіляри легень, де й відбувається газообмін. З легень кров по легених венах спрямовується в ліве передсердя, в якому й закінчується мале коло К. (див. малюнок). Рух крові по судинній системі забезпечується роботою серця: передсердя виконують переважно роль резервуарів, які приймають кров, що надходить з вен, шлуночки — насосів. Судинна система в цілому чинить значний опір течії крові, переборення якого здійснюється завдяки потенціальній енергії, яку серце надає крові. Мірою цієї енергії є величина кров'яного тиску в судинах, яка різна в артеріях, капілярах і венах. Ця різниця тиску є причиною руху крові в судинах. Шлуночки під час скорочення — *систоли* — виштовхують у кров'яне русло певну кіль-

кість крові — це т. з. систолический об'єм крові; в нормі у людини він дорівнює 70—80 мл. Розрізняють ще *хвилинний об'єм*, тобто ту кількість крові, яку викидає шлуночок серця за 1 хв; у людини в стані спокою він становить 3,5—5,5 л. під час праці хвилинний об'єм значно збільшується. Регуляція К. в організмі здійснюється складними нейро-гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*, *Вегетативна нервова система*). Значно впливають на регуляцію К. і продукти обміну речовин (напр., сечовина розширює судини нирок, вуглекислий газ спричинює значне розширення кровоносних судин головного мозку тощо). Координація К. здійснюється центр. нервовою системою, що й забезпечує тонке пристосування К. в організмі до мінливих умов зовн. середовища.

Розлади К. є результатом різноманітних уражень серцево-судинної системи та її нейро-гуморальної регуляції й призводять до недостатнього постачання тканин і органів кров'ю (див. *Пороки серця*, *Астма серцева*, *Колапс*, *Інфаркт міокарда*, *Гіпертонічна хвороба*). В СРСР прийнята класифікація недостатності К., розроблена укр. вченими М. Д. Стражеском і В. Х. Василенком. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 496—497. Літ.: Гарвей В. Анатомическое исследование о движении сердца и крови у животных. Л., 1948; Стражеско Н. Д. Избранные труды, т. 1. К., 1955; Богомолец А. А. Избранные труды, т. 1—3. К., 1956—58; Уиттерс К. Динамика кровообращения. Пер. с англ. М., 1957; Фолков Б., Нил Э. Кровообращение. Пер. с англ. М., 1976.

М. І. Гиревич.

КРОВОСОБОВІ (Hippoboscidae) — родина мух. Тіло (довж. 3—12 мм) плескате, вкрите товстим склеротинним покривом. Ротовий апарат колючого типу; вусики 2—3-членикові, приховані в ямках на голові. На лапках є дуже розвинені кігтики з 1—2 зубцями. У більшості видів крил немає. Дорослі комахи паразитують на тілі птахів, ссавців та зрідка на людині. Самка К. народжує одну личинку, яка швидко перетворюється на лялечку, розвивається в тілі тварини-хазяїна, в його гнізді чи лігві або у ґрунті. 21 рід (бл. 150 видів); пошир. на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — 11 родів, з них в УРСР — 10. Найпоширеніші види К.: кіньська (Hippobosca equina), собача (H. longipennis), оленяча К. (Lipoptena cervi), *рунець овечий*.

КРОВСПІННІ ЗАСОБИ, гемостатичні засоби — засоби, що сприяють припиненню *кровотечі*. Бувають К. з місцевої і загальної дії. До місцевих К. з. відносять механічні (накладання тугої пов'язки, тампонів з вати або марлі, перев'язування судин, що кровоточать), біол. (*тромбін*, гемостатична губка та їхні замінники — губка желатинова, біопластик), фізичні (припикання кровоносних судин електричним струмом — *електрокоагуляція*, охолодження), хім. речовини в'язучої та припікаючої дії (*танін* і його препарати, перекис водню, галун, розчин трихлор-

ного заліза), речовини, що спричинюють звуження судин (*адреналін*). До К. з. загальної дії відносять препарати, що їх приймають всередину (*вікасол*, біофлавоноїди, *желатин*, хлористий кальцій), гормональні препарати (*кортизон*, *преднізолон*, *адренекортикотропний гормон*, *фібриноген*), препарати з лікарських рослин (кропива, водяного перцю, листя дерев'я). Особливе значення має пряме переливання невеликої кількості свіжої донорської крові (див. *Переливання крові*). При маткових кровотечах застосовують також речовини, що підвищують тонус мускулатури матки, внаслідок чого стискуються її кровоносні судини (препарати *ріжіве*, *питуїтрин*, окситоцин) або масаж.

Г. В. Книшов.

КРОВОТВОРЕННЯ, гемопоєз — процес утворення, розвитку й дозрівання клітин *крові*. У безхребетних тварин К. здійснюється безпосередньо в крові або в рідинах, що заповнюють порожнини тіла; у хребетних тварин і людини — в *кровотворних органах*, звідки в кров надходять звичайно зрілі клітини. Більшість клітин крові тварин і людини — високоспеціалізовані, не здатні до розмноження і мають короткий цикл життя (від кількох днів до кількох місяців), тому в організмі К. відбувається постійно, а кровотворна тканина є клітинним комплексом, що самооновлюється і збалансовує постійну загибель клітин крові утворенням і надходженням у кров нових клітин. Майже всі клітини крові розвиваються з одного виду недиференційованих, так званих стовбурних клітин. У К. розрізняють еритропоєз (утворення *еритроцитів*), лейкопоєз (утворення *лейкоцитів*), що в свою чергу, поділяється на гранулопоєз (утворення *гранулоцитів*), лімфопоєз (утворення *лімфоцитів* і *моноцитів* з стовбурних клітин або з ретикулярних клітин сполучної тканини) і тромбоцитопоєз (утворення *тромбоцитів*). Кожний з цих різновидів К. характеризується послідовним перетворенням проміжних форм (див. малюнок). Доведено, що в кровотворній тканині, крім стовбурних клітин, є ще т. з. напівстовбурні клітини, розвиток яких детермінований (визначений) в певному напрямі і які чутливі до дії спец. індукторів (еритропоєтинів, лейкопоєтинів, *антигенів*); з них також розвиваються відповідні клітини крові. Стовбурні клітини містять повну *генетичну інформацію*, що перебуває в пригніченому стані. Тому при активації певних *генів* стовбурна клітина диференціюється у відповідному напрямі гемопоєзу. Таким чином, з позицій *молекулярної генетики* суть К. полягає в репресії (пригніченні) одних та активації інших генів кровотворних клітин. К. регулюється нейро-гуморальною системою організму (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). К. може змінюватись при неповноцінному харчуванні, під впливом іонізуючої радіації, ряду захворювань тощо (див. *Агранулоцитоз*, *Анемія*, *Лейкоз*, *Алейкія*, *аліментарно-токсична*). Зміна К. відображає

Кровососкові.
Кровососка кіньська.

КРОВТОВІРНІ ОРГАНИ

функціональний стан організму і враховується в мед. практиці. Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Лит.: Рябов С. И., Шостка Г. Д. Молекулярногенетические аспекты эритропоэза. Л., 1973; Нормальное кроветворение и его регуляция. М., 1976. Р. Б. Гутник.

КРОВТОВІРНІ ОРГАНИ — органи тварин і людини, в яких утворюються формені (клітинні) елементи *крові* і *лімфи*. До К. о. ссавців, у т. ч. людини, належать *кістковий мозок* (в ньому утворюються *еритроцити*, *зернисті лейкоцити*, *тромбоцити*, *лімфоцити*), *селезінка* (лімфоцити; у деяких ссавців — також зернисті лейкоцити й еритроцити), *лімфатичні вузли* (лімфоцити) і *вилочкова залоза* (лімфоцити). У зародка ссавців і людини К. о. є також жовтковий міхур і печінка, з розвитком кісток — кістковий мозок; у нижчих хребетних тварин — *нирки* і *печінка*. У безхребетних тварин клітини *крові* утворюються безпосередньо в порожнинних рідині і *гемолімфі*. *Кровотворення* в К. о. відбувається протягом усього життя організму. Воно підтримується гол. чин. родоначальними (ствобурними) кровотворними клітинами, спільними для кровотворної тканини всіх К. о. Крім кровотворних клітин, до складу К. о. входить *строма*, взаємодія якої з стовбурними клітинами визначає тип кровотворення в даному К. о. Крім функції кровотворення, К. о. (особливо селезінці) властива і функція кроворуйнування. Дослідження стану К. о. у людини має велике значення для правильного діагностування різних захворювань (зокрема, хвороб *крові*).

КРОВОТІЧКА — виткання *крові* з кровоносних судин внаслідок порушення цілості їхніх стінок. К. поділяють на *гравматичні*, спричинені мех. ушкодженням судинної стінки, і *нетравматичні* — ушкодження кровоносних судин внаслідок патологічного процесу (новотвір, запальний процес, ураження проникаючою радіацією тощо). Залежно від виду судини, що кровотічить, розрізняють К. *артеріальні*, *венозні*, *капілярні* та *мішані*. Капілярну К. з паренхіматозного органа наз. *паренхіматозною*. К. може бути зовн. (кров виливається на поверхню), внутр. (в замкнуту порожнину тіла або в просвіт порожнистого органа) і внутрішньотканниною (кров скупчується в міжтканинних проміжках або просочує тканини). В деяких випадках навіть незначні К. можуть призвести до тяжких наслідків (напр., К. в порожнину черепа). Значна одноразова або часті повторні К. спричиняють *анемію*. Особливо небезпечні *артеріальні* К. (швидка втрата *крові*). При раптових великих К. спочатку спостерігаються явища збудження центр. нервової системи, а згодом — пригнічення. Шкіра і слизові оболонки стають блідими, холодними, прискорюється пульс, хворі скаржаться на кволість, задишку, серцебиття, запаморочення. При втраті більше 2—2,5 л *крові* настає неприємність. хворі вкриваються холодним потом, різко знижується

кров'яний тиск і, якщо своєчасно не вжити необхідних лікувальних заходів, припиниться серцева діяльність. При значних зовн. К. слід негайно накласти *кровоостинний джгут*, пов'язку, що тисне на рану, тощо. Це перша допомога. Щоб остаточно спинити К., уражену судину перев'язують, хворому переливають *кров*, застосовують ряд медикamentозних *кровоостинних засобів*. Див. також *Гематома*, *Крововилив*.

Лит.: Петровський Б. В., Гусейнов Ч. С. Трансфузійна терапія в хірургії. М., 1971; Вагнер Е. А., Тавровський В. М. Трансфузійна терапія при острій кровопотері. М., 1977. С. С. Лаврик.

КРОВОХАРКАННЯ — виділення *крові* з *харкотинням*. К. може виникнути при захворюваннях верхніх дихальних шляхів, раку, *абсцесі*, *гангрені*, *актиномікозі*, *ехінококозі* легень, а також при деяких захворюваннях серця (якщо вони супроводяться застоєм *крові* у малому колі *кровообігу*). Здебільшого К. виникає при *туберкульозі* легень. Домішки *крові* в *харкотинні* можуть бути незначними, у вигляді прожилків, або ж *кров* виділяється у великій кількості — *кровоотеча*. Раптова значна *кровоотеча* може спричинитися до смерті. Лікування: фіз. і психічний спокій, застосування *кровоостинних засобів*. При значних і повторних *кровоотечах* — *переливання крові*.

КРОВ'ЯНА ПОПЕЛИЦЯ (*Eriosoma lanigerum*) — комаха ряду *рінокрилик хоботних*. Шкідник яблуні та груші. Поширена на всій земній кулі, в Європу завезена з Пн. Америки; в СРСР — на Кавказі, в пд. областях України, в Молдавії, середньозап. республіках. Довж. тіла 2—4 мм. Якщо комаху роздавити, виділяється червонувато-бура, схожа на *кров*, рідина (звідки й назва). Розмножуються партеногенетично (див. *Партеногенез*). За рік можуть мати по 15—17 партеногенетичних поколінь. В умовах СРСР, у т. ч. УРСР, розвиток неповний у зв'язку з відсутністю американського в'язу, на якому у Пн. Америці восени відбувається нормальний розвиток самців і самок. К. п. живиться соками рослин, місця ушкоджень розростаються, виникають тріщини, уражені дерева через кілька років гинуть. З а х о д и б о р о т ь б н х і м . та біол. (випускають *афелінуси*). В. О. Мамонтова.

КРОВ'ЯНЕ БОРОШНО — білковий корм з *крові* свійських тварин. Виготовляють на м'ясокомбінатах. К. б. — дрібнозернистий порошок коричневого кольору, що містить (у %): води 9, жиру 3, золи 6 і *протеїну* 81. В 1 кг К. б. 1,06 *кормової одиниці* і 750 г перетравного *протеїну*; має повний набір незамінних *амінокислот* і вітамінів групи В. Згодують К. б. всім тваринам. Непридатне на корм К. б. використовують як *добридо*. Л. Й. Поплавський.

КРОВ'ЯНИЙ ТИСК — тиск *крові* всередині кровоносних судин (всередині *артерій* — *артеріальний*, *капілярів* — *капілярний* і *вен* — *венозний*), що виникає внаслідок нагнітання *крові* серцем у *кровоносну систему*, опору, в'яз-

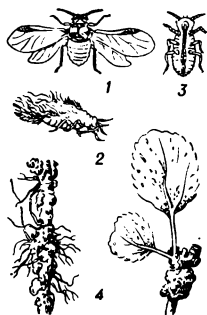
кості *крові* та діяння ін. факторів (див. *Гемодинаміка*). Величина К. т. в *артеріях*, *венах* і *капілярах* різна; вона є одним з найважливіших показників функціонального стану організму. Залежить вона від роботи серця, стану судинної системи, гідростатичної сили, маси і в'язкості *крові*, що циркулює по судинах, коливання тиску в грудній та черевній порожнинах тощо. К. т. в *артеріях* при скороченні (*систолі*) шлуночків серця наз. *максимальним*, або *систолічним*, *артеріальним тиском* (у більшості ссавців, у т. ч. у людини, він в нормі становить 110—130 мм рт. ст.). Протягом паузи між скороченнями шлуночків (*діастолі*) тиск в *артеріях* підтримується еластичністю їхніх стінок. К. т. в *артеріях* наприкінці *діастолі* наз. *мінімальним*, або *діастолічним* (у нормі становить 70—80 мм рт. ст.). Тривале підвищення максимального *артеріального тиску* понад 140 мм рт. ст. і мінімального вище від 90 мм свідчить про наявність *гіпертонії* (див. *Гіпертонічна хвороба*); зниження максимального *артеріального тиску* нижче від 100 мм рт. ст. — про наявність *гіпотонії*. При проходженні *крові* через *капіляри* К. т. знижується від 40 мм рт. ст. біля закінчення *артеріол* до 10 мм рт. ст. в місці переходу їх у *венули*. У людини *артеріальний* К. т. вимірюють гол. чин. непрямим шляхом (безкровним), за допомогою сфигмоманометра (див. *Сфигмографія*). Величина *капілярного тиску* залежить від тиску *артеріол* і *венозного тиску*. У *венах* відбувається дальше падіння К. г., який у верхній та нижній порожнистих *венах* стає негативним.

КРОВ'ЯНІ ПЛАСТИНКИ — один з видів формених елементів *крові* у ссавців, у т. ч. і людини; те саме, що й *тромбоцити*.

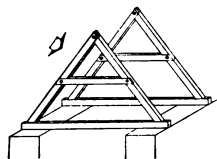
КРОВ'ЯНІ СПОРИВИКІ — ряд внутрішньоклітинних паразитів класу споривиків. Те саме, що й *гемоспоридії*.

КРОГ (Krogh) Август (15.XI 1874, Грено, Данія — 13.IX 1949, Копенгаген) — датський фізіолог. Професор Копенгагенського ун-ту (1916—45). Праці К. присвячені вивченню *кровообігу*. Вперше описав анатомо-фізіол. особливості *капілярної стінки* у різних органах і показав значення *капілярного кровообігу* для обміну речовин. Окремі праці К. — з питань порівняльної фізіології дихання й фізіології м'язової діяльності людини. К. розробив кілька нових методик фізіол. досліджень. Нобелівська премія, 1920.

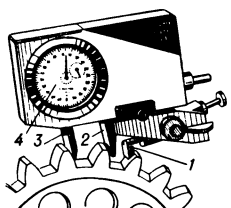
«КРОК ВПЕРЕД, ДВА КРОКИ НАЗАД (Криза в нашій партії)» — книга В. І. Леніна, в якій він розробив і науково обґрунтував орг. основи пролет. партії, принципи парт. керівництва, збагатив марксистське вчення про партію стосовно до нових умов розвитку суспільства. Написана в лютому — травні 1904, видана в травні 1904 в Женеві. Укр. мовою вперше вийшла 1932 в Харкові. Книга дала відсіч кампанії на зрівнішню *Другого з'їзду РСДРП*, яку проводили меншовики, роз'яснила

Кров'яна попелиця: 1 — крилата самка; 2 — безкрила самка; 3 — личинка; 4 — ушкоджені корінь і пагін рослини.

Кровья.

Накладний крокомір, яким вимірюють крок циліндричних зубчастих коліс: 1, 2, 3 — вимірювальні наконечники; 4 — діючий відліковий пристрій.

парт. масам причини післяз'ясування боротьби більшовизму проти меншовизму. В. І. Ленін показав, що меншовики, прикриваючись «революційними» фразами, дезорганізовували партію, виступали проти внутріпарт. дисципліни й централізму, вимагали свободи фракцій, намагалися будувати партію за зразком эк.-европ. с.-д. партій, зробити її безформним утворенням, здатним лише на реформизм у рамках бурж. демократії. Ідейною базою орг. опортунізму меншовиків Ленін вважав ревізіоністську філософію і реформістську практику, характерну для правого крила с.-д. партій Заходу. Успіх роботи II з'їзду РСДРП був кроком уперед у справі створення революц. пролет. партії, а розколінницькі дії меншовиків — двома кроками назад. Викривши опортунізм меншовиків в орг. питаннях, їхні спроби повернути партію до гуртківщини, Ленін науково обґрунтував орг. принципи більшовизму, які безпосередньо випливали з істор. завдань пролетаріату, показав, що пролетаріат може завоювати політ. владу, побудувати комунізм лише при наявності політ. авангарду — марксистської партії, яка є частиною цього класу, його передовим загном, складається з політично зрілих елементів класу. Комуністична партія — не тільки передовий, але й організований загін робітн. класу, вища форма його організації. «У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації» (Повесть збр. тв., т. 8, с. 386). Випливаючи з завдань партії, організаційність проявляється в політ. свідомості, в єдності волі і дій, дисципліні всіх членів партії. Як вища форма організації, партія покликана здійснювати політ. керівництво ін. орг.-ціями робітн. класу, всіх трудящих. Партія може успішно функціонувати лише за умов тісного зв'язку з трудящими. Воно стає непереможною, якщо постійно виражає інтереси мас, має їхню політичну і моральну підтримку. Ленін розробив орг. основи партії, якими вона керується і які визначаються її закріплюються її статутом і є обов'язковими для всіх членів партії. Революц. марксистська партія, очолювана Леніном, може функціонувати як єдиний організм тільки на основі демократичного централізму. Вона повинна діяти на засадах централізму в обстановці підпільної боротьби і поєднувати централізм з парт. демократією в умовах легальної діяльності. Принципи парт. керівництва проявляються в поєднанні його колективності з особистою відповідальністю, в поєднанні політ. і орг. роботи, в доброті, розстановці і вихованні кадрів, у перевірянні виконання прийнятих рішень. В. І. Ленін перший в історії марксизму дав критику орг. опортунізму, показав величезну небезпеку припинення питань організації для партії, для роботи, руху; розробив учиння про партію пролетаріату як головну політ. і орг. силу в боротьбі за комунізм. Книга В. І. Леніна відіграла велику роль у зміцненні беззастатності більшовиць-

ких орг.-цій, у посиленні їхньої боротьби проти меншовиків. Ленінські принципи побудови революц. пролетарської партії підтверджуються досвідом міжнар. комуністичного руху.

П. С. Захисильник.

КРОКАНИ (франц. croquants) — учасники ряду антифеод. селянських рухів кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. у Франції. У 1594—96 рух К. охопив провінції Перігор, Керсі, Пуату та інші. Урядові вдалося до 1598 придушити рух. Проте король Генріх IV змушений був знизити прямих податок, заборонити конфіскацію реманенту селян за борги. Нові повстання К. відбулися в 20—40-х рр. 17 ст.

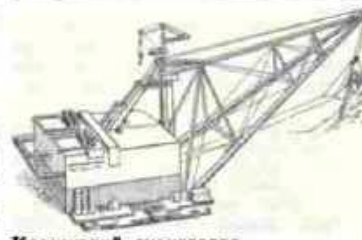
КРОКВИ — несучі конструкції похилого даху, які підтримують покрівлю. К. бувають похилі (з проміжними опорами на внутр. стінах або стовпах) і висячі (без проміжних опор); при великих прогонах (понад 12 м) застосовують ферми. К. виготовляють з дерева, залізобетону, металу.

КРОКІ (франц. croquis — начерк). 1) Креслення ділянки місцевості, що відтворює її найважливіші елементи, виконаний прийомом окремної зйомки. 2) Навмисно зроблений малюнок (звичайно олівцем), який передає основні, найхарактерніші риси натури або фіксує загальний композиційний задум архіт. споруди, живописного, скульптурного чи графічного твору.

КРОКОВИЙ ШУКАЧ — багатопозиційний і багатопроводовий контактний перемикач з переривчастим (кроковим) переміщенням ротора, що перемикає електричні кола, лінії зв'язку тощо. У ротора К. ш. є контактні штики або ін. контактні пристрої. Рух йому надає електромагнітний механізм, керований імпульсними сигналами. Статор К. ш. являє собою сукупність фігурних пластин, ізолюованих одна від одної. К. ш. застосовують на автом. телефонних станціях, в автоматичних і телемех. пристроях.

КРОКОВСЬКИЙ Іоасаф (р. н. невід. — п. 1718, Київ) — укр. освітній і церковний діяч. Закінчив Київську академію. У 80-х рр. 17 ст. був її професором, згодом ректором (1693—94). З 1707 — київ. митрополит. Збереглися рукописні лат. підручники, за якими він викладав курси риторики (1683) і філософії (1686—87). Вони написані в дусі церк. схоластики з помітним впливом томізму. Обстоював єдність України і Росії.

Лит.: Від Вишньовського до Сковороди. К., 1972; Нічик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. К., 1978. О. Г. Губко.

Крокующий экскаватор.

КРОКОДИЛИ (Crocodylia) — ряд хребетних тварин класу плазунів. Тіло (довж. від 1,5 м у деяких видів кайманів до 6 м у нільського К.) плоске вкрите панциром з рогових щитків, під якими є кісткові пластинки; голова плоската, з довгим рилом; ноги короткі, масивні, задні з плавальними перетинками; хвіст довгий, дужий, сплюснений з боків. Ніздрі та отвори вух можуть замикатися клапанами, очі розташовані високо. К. мають дві пари високів дуг у черепі, тверде піднебіння, квадратна кістка нерухомо з'єднана з черепом, текодонтні зуби (сидять в особливих комірках), ребра зчленовані з хребтом подвійними головками і мають гачковидні відростки, розвинена права дуга аорти тощо. К. пошир. у тропіч. широтах. Живуть у річках, озерах, болотах та прибережних ділянках морів. Активні переважно вночі. Живляться дрібними тваринами, іноді нападають на великих ссавців, у т. ч. і с.-г. тварин. Самка відкладає яйця (до 100 шт.) в пісок або гниючі рештки рослин. 21 сучасний вид К., що належать до 3 родів: справжні К. (Crocodylidae), алігатори та гавіали. Останнім часом К. дуже винищені; тепер вживають заходів щодо охорони К., а подекуди (в Америці) їх розводять на спец. фермах (використовують м'ясо, шкіру тощо). Виникли К. від текодонтів у триасі. Викопні рештки відомі починаючи з верхньокрейдових відкладів Європи, Азії, Америки.

В. І. Тарашук. **КРОКОМІР** — 1) Прилад, яким вимірюють крок різьби (віддалі між сусідніми одноіменними бічними сторонами її профілю) або крок циліндричних зубчастих коліс (віддалі між одноіменними профілями їхніх сусідніх зубців). К. (мал.) для вимірювання кроку циліндричних зубчастих коліс — різновид зубомірювальних приладів. 2) Прилад у вигляді кишенькового годинника, що автоматично відлічує кількість кроків (до десятків тисяч), зроблених людиною. Дає змогу орієнтовно визначати віддалі.

КРОКОС Володимир Іванович [13 (26).VI 1889, Одеса — 28.XI 1936, Одеса, похований у Києві] — укр. рад. геолог, професор. Після закінчення (1912) Новоросійського ун-ту в Одесі проводив гідрогеол. дослідження на Херсонщині. З 1922 працював в Одеському с.-г. ін-ті та в Одеському ун-ті, 1928—36 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР та в Київському ун-ті. Осн. праці присвячені вивченню викопних хребетних, геології антропогену та регіональній геології. К. удосконалив методику вивчення лесів і провів районування лесових відкладів України.

КРОКУЮЧИЙ ЕКСКАВАТОР — одноіменний экскаватор з «крокующим» ходовим устаткуванням: центральною плитою, двома бічними лижами та приводним механізмом. К. е. (мал.) «крокує» в такий спосіб: коли машина опирається на плити, лижі у піднятому положенні пересуваються в напрямі руху; після опускання лиж машина піднімається, спіраючись

Обкладинки книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад» — першого видання 1904 і українського видання 1975.

КРОЛЕВЕЦЬ

О. Кромбель.

Кролевець. Кролевецькі рушники.

на них, і переміщується разом з плитою. Місткість кошика, який підв'язують до стріли екскаватора на канатах, переважно 4—25 м³, іноді більше, довжина (видіт) стріли 40—100 м. Один з найбільших у світі К. є з ковшем місткістю 100 м³ і довжиною стріли 100 м створено (1977) на Уральському з-ді важкого машинобудування. Крім крокуючих, є крокуючо-рейкові багатокішкові екскаватори роторного типу. К. є застосовують при відкритій розробці родовищ корисних копалин. Ю. О. Ветроєв.

КРОЛЕВЕЦЬ — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, поблизу р. Рети (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. 1601. Після Деулінського перемир'я 1618 К. в складі Чернігово-Сіверщини загартала шляхет. Польща. В 1644 К. надано *магдебурзьке право*. В 1654 К. в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — арматурний, рем.-мех., конопляний, прод. товарів, маслоробний, плодоконсервний з-ди, багетна та худож. ткацтва ф-ки, горфондпримістиво, спец. лісгоспзг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування 9 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, лікарня, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки. К. — один із центрів худож. ткацтва. Відомий з 16 ст. В 1922 було засн. артіль, яка в 60-х рр. стала ф-кою худож. ткацтва. Виготовляються декоративні перетні тканини, рушники, скатертини, покривала. Типовий кролевецький перебір — червоний по білому полотну. Старі виробники мали легкий, прозорий орнамент, пізніше (з кін. 19 ст.) — орнамент заповнює все поле. Відомі художники-майстри — Н. Паталах, М. Даценко, І. Дулар, Е. Коноваленко. В К. народилися український рад. письменник П. Ф. Кочур, укр. педагог Т. Г. Лубенець, піаніст-педагог К. М. Михайло, укр. вчений-лісознавець В. Д. Огієвський, вірусолог М. В. Рево, укр. дерматолог С. П. Томашевський. 25.VIII 1859 К. відвідав Т. Г. Шевченко. Не раз бувала у місті Марко Вороч.

КРОЛЕВЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 58,9 тис. чол. (1979). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Кролевець.

Поверхня — хвиляста рівнина, місцями розчленована долинами річок, балками та ярами. В межах району — відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Гол. річ-

ки — Сейм з прит. Клевень, Реть з прит. Есмань (усі — бас. Десни). Ґрунти дерново-підзолисті піщані, торфяно-болотні. Більша частина району розташована в зоні мішаних лісів (Полісся), менша — в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб) займають 36,2 тис. га. Підприємства маш.-буд. і металообр. легкої, харч. пром.-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них — кролевецькі арматурний, рем.-мех., прод. товарів з-ди, худож. ткацтва та багетна ф-ки.

Комбінат побутового обслуговування (Кролевець) і 17 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озимої пшениці, ячменю, вівса), картоплі, цукр. буряків та тваринництві м'ясо-мол. напрямку (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,7 тис. га. У К. р. — 11 колгоспів, 3 радгоспи, держ. племенна станція (Кролевець), райсільгосптехніка, Залізничні станції: Кролевець, Алтинівка, Брюловецький, Пиротично. Автошляхів — 325 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — 35 заг.-осв. і музична школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 50 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 18 будинків культури, 30 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 77 б-к. У с. Бистрику К. р. народився укр. рад. поет П. С. Рудь, в с. Ярославці — укр. рад. актор П. Т. Коваленко, в с. Алтинівці — укр. рад. геолог і палеонтолог Г. І. Моляко. В К. р. видається газ. «Маяк комунізму» (з 1919).

І. Я. Додаков. **КРОЛІВНИЦТВО** — галузь тваринництва, що займається розведенням кролів для одержання високоживинного дієтичного м'яса, хутрових шкурок, пуху. Кролів широко використовують також як лабораторних тварин. Велика плодючість і швидкість зростання, відносно невеликі затрати кормів та праці на виробн. продукції зумовлюють екон. доцільність заведення К. як додаткової галузі с. г. В дореволюц. Росії щорічні заготовлі шкурок не перевищували 200 тис. шт. В СРСР в громадському секторі К. почало розвиватися з 1927—29. Було створено племенні кролівницькі радгоспи, колг. ферми та держ. племрозплідники. Осн. кількість кролячого м'яса в СРСР виробляють РРФСР, УРСР, Молд. РСР, Узб. РСР. На 1.1.1979 на Україні в усіх ка-

тегоріях г-в налічувалось 13,8 млн. кролів. Найбільш розвинуте К. в колгоспах і радгоспах Крим., Черкас. і Херсон. областей. У республіці працюють понад 500 кролівницьких ферм. В особистих підсобних г-вах населення (на 1.1.1979) утримується 90% усього поголів'я кролів. На Україні н.-д. роботу з проблем К. проводить Н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу і Полісся (Харків).

П. В. Шенієнко. **КРОМАНЬЙОНЦІ** — представники давнього антропологічного типу сучасного виду людини (*Homo sapiens*), що жили на території Центр. і Пд.-Зх. Європи в епоху пізнього палеоліту. Назва походить від гроту Кро-Маньйон у департаменті Дордонь (Франція), де 1868 були виявлені рештки людських кістяків разом з кременями знаряддями ориньякської культури. Для К. властиві високі зріст, великих розмірів видужений череп, широке обличчя, прямий виступаючий ніс, добре розвинене підборіддя. Г. П. Зіньков.

КРОМВЕЛЬ (Cromwell) Олівер (25.IV 1599, Гантінгтон — 3.IX 1658, Лондон) — діяч Англійської буржуазної революції 17 століття, керівник індепендентів. У *Довгому парламенті* (з 1640) виступив як прихильник інтересів буржуазії та нового дворянства. Під час 1-ї громадян. війни (1642—46) — організатор загонів, що стали основою армії парламенту (1645), яка розгромила військо короля. Після перемоги над *роз'їзтами* в 2-й громадян. війні (1648) індепенденти, очолювані К., під тиском нар. мас здійснили 1649 рід революц. заходів — стратили короля, ліквідували палату лордів, проголосили Англію республікою. В той самий час К. жорстоко розправився з демократич. течіями в революції — *левеллерами* і *диггерами*, придушив нац.-визвольне повстання в Ірландії (1649—52), ліквідував незалежність Шотландії (1651). У 1653 К. встановив особисту диктатуру — протекторат. Виявляв зацікавленість подіями *визвольної війни українського народу 1648—54* (зберігся, зокрема, уривок з заголовку листа до Б. Хмельницького).

КРОМЕР (Kromer) Марціан (1512, Беч, тепер ПНР — 23.III 1589) — польсь. історик і церковний діяч. Навчався в Краківському і Болонському ун-тах. З 1579 — єпископ. Автор істор. хроніки Польщі з найдавніших часів до 1505 (лат. мовою, 1555; польсь. мовою — 1611), де подано відомості з історії України, та праці «Польща» (лат. мовою, 1577; польсь. мовою — 1853), що містять матеріали з географії та етнографії України. Праці К. використовували укр. літописці 17 — поч. 18 ст.

КРОМЛЕХ (від бретонського *сром* — коло і *lech* — камінь) — споруда, складена з великих, окремо поставлених каменів, які утворюють одне або кілька концентричних кіл. Один з видів *мegalithicних споруд*. Час спорудження К. — неоліт і бронзовий вік. Одні дослідники вважають К. ритуальними спорудами, інші — культовими. Поширені гол. чин. у Пн. Франції (*Карнак*) та

Кроманьйонці. Реконструкція М. М. Герасимова за черепами, знайденими в гроті Мурзак Коба (Крим).

Великобританії (Стонгендж та ін.). В СРСР К. є в Закавказзі.

КРОН (справж. прізвище — Крейн) Олександр Олександрович [н. 30. VI (13.VII) 1909, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1929 (п'єса «Гвинтівка № 492116»). П'єси «Наша зброя» (1937), «Глибока розвідка» (1941), «Кандидат партії» (1950) — про формування характеру людини в умовах рад. дійсності. У трагедії «Боягуз» (1935) відтворив революц. події 1905—07, у п'єсі «Офіцер флоту» (1944) — Великої Вітчизн. війни. Автор комедії «Розкинулось море широке» (1942; у співавт.), романів «Дім і корабель» (1964), «Безсоння» (1977), оповідань, нарисів, статей про театр. П'єси К. ставляться в театрах України. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Избранное. М., 1972; Театр. М., 1971; Укр. перекл. — Глибока розвідка. К., 1958. Ю. І. Корзов.

КРОНА (нім. Krone, від лат. согопа — вінець) — верхня розгалужена частина дерева, утворена сукупністю його гілок. Форма К. у різних рослин здебільшого спадкова, проте вона дещо змінюється залежно від умов зростання. У дерев, що ростуть на просторі, К. звичайно велика, широка і низько опущена. К. дерев загущених насаджень, навпаки, невелика, вузька і міститься на самій верхівці стовбура. Розрізняють К. кулясту (клен), пірамідальну (тополя), пониклу (верба, береза) та ін. Світлолюбні породи дерев мають ажурну К. (сосна, біла акація, береза), тіньовитривалі — густу (ялина, бук, граб, липа). К. плодових і декоративних дерев формують обрізуванням гілок у молодому віці. Див. також *Обрізування рослин, Формування плодових дерев, Шпалерна культура*.

КРОНА (від лат. согопа — вінець, крона) — 1) Англ. срібна монета до лютого 1971, дорівнювала 5 шилінгам. 2) Золота монета Франції (14—17 ст.), Англії (16—17 ст.) та деяких ін. країн. 3) Грошова одиниця Австро-Угорщини, а потім Австрії і Угорщини до 1924. 4) Грошова одиниця ряду країн: Чехословацької Соціалістичної Республіки, поділяється на 100 *гелерів*; Швеції, Норвегії, Данії, поділяється на 100 *єре*; Ісландії, поділяється на 100 *єйре*.

КРОНІН (Cronin) Арчібалд Джоєф (19.VII 1896, Кардросс, Шотландія) — англ. письменник. З 1939 по 1960 жив у США, з 1960 — у Швейцарії. Перший роман К. — «Замок Броуди» (1931). Роман «Зірки дивляться вниз» (1935) —

про боротьбу шахтарів за кращу долю. В романах «Цитадель» (1937), «Літа зелені» (1944), «Могила хрестоносця» (1956), «Північне сяйво» (1958) та ін. відобразив тяжке становище діячів науки й культури в бурж. Англії. Роман «Викреслений з життя» (1953) проїнятий критикою буржуазного правосуддя. Складному шляху формування свідомості творчої молоді в буржуазному суспільстві присвячено романи «Пісня про шестипенсовик» (1964), «Хлопчик-співач» (1975) та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Літа зелені. К., 1959; Могила хрестоносця. К., 1960; Рос. перекл. — Цитадель. К., 1957; Замок Броуди. К., 1957; Звезды смотрят вниз. Л., 1958; Северный свет. М., 1959; Памятник крестоносцу. М., 1960; Избранное. Кишинев, 1975. Б. Бунин-Ремізов.

КРОНОС (Крон; Κρόνος) — у грец. міфології одне з найдавніших божеств, наймолодший з *титанів*, син *Урана* й *Геї* (Землі). Боячись загинути від одного із своїх дітей, Уран повертав їх знову в надра землі. Гея намовила К. скинути Урана з неба. К. став верховним богом, одружився з рідною сестрою *Реєю*, від якої мав дітей: *Деметру*, *Геру*, *Аїда*, *Зевса* та ін. Побожуючись, в свою чергу, втратити владу, К. ковтав своїх дітей. Але Реї вдалося хитрощами врятувати Зевса. Коли З. змужнів, він змусив К. вирити усіх дітей, а його самого скинув у *тартар*. За міфами, за часів К. на землі був «золотий вік». Образ К. відтворено в мистецтві (Рубенс, Гойя та ін.). У римлян К. ототожнювали з *Сатурном*.

КРОНТОВСЬКИЙ Олексій Антонівич [12 (24).III 1855, м. Пенза — 15.VIII 1933, Київ] — укр. рад. патолог. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1911). З 1921 — професор цього ун-ту, з 1924 — співробітник Київ. бактеріол. та Київ. рентгенологіч. ін-тів. Праці присвячені проблемам онкології, патології спадковості, ендокринології, регенерації, впливу рентгенівських променів і бактерійних токсикозів на ріст тканин тощо. Розробляв методи культивування тканин поза організмом (вперше досліджував культури тканин в аспекті біохім. динаміки).

КРОНШНЕП (Numenius) — рід птахів род. *свигових*. Довж. до 69 см, маса до 800 г. Забарвлення бурувате з темними пістрявинами. 7 видів, пошир. в пн. і помірній зонах Європи та Пн. Америки; в СРСР — 5 видів, з них в УРСР — три: К. великий (N. arquata) — нечисленний гніздовий птах, К. середній (N. phaeopus) та К. малий (N. tenuirostris) — пролітні птахи. Селяться К. здебільшого на болотах, луках, у долинах річок, а також в степах. Гнізда мостять на землі. Кладку з 4 (іноді до 6) яєць насиджують 26—28 діб. Живляться дрібними безхребетними, а також ягодами і насінням. Кроншнеп малий і кроншнеп середній занесені до Червоної книги Української РСР.

О. Б. Кістяківський.
КРОНШТАДТ (до 1723 — Крон-плот) — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Розташований на о.

Котлін. Порт у сх. частині Фінської зат. Засн. 1703 як фортеця для захисту Петербурга, що почала діяти з 18 (29).V 1704. З 20-х рр. 18 ст. — гол. база *Балтійського флоту*. Під час революції 1905—07 відбулися *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 сили Балт. флоту, що базувалися у К., брали участь в обороні Ленінграда, Талліна, Ханко, Моонзунда. К. нагороджено орденом Червоного Прапора (1954). У К. — виробництво швейних виробів, молочний з-д та інші підприємства. Музеї: військово-морський і кабінет-музей О. С. Попова.

КРОНШТАДТСЬКИЙ ЗАКОЛОТ

1921 — контрреволюц. виступ гарнізону Кронштадта і екіпажів деяких кораблів Балт. флоту 28.II—18.III, підготовлений есерами, меншовиками, анархістами і білогвардійцями при підтримці іноземних імперіалістів. Виникненню К. з. сприяла зміна класового складу моряків: більшість революц. матросів пішла на фронт, на флот прийшло відстале в політ. відношенні поповнення з села, що відображало невдоволення селян *продрозверсткою* в умовах, коли вже було здобуто перемогу над інтервентами. Ватажки заколоту висунули провокаційний лозунг «Ради без комуністів», розрахований на повалення диктатури пролетаріату і створення умов для відновлення влади буржуазії. К. з. становив велику небезпеку для Петрограда. Заколот було придушено силами 7-ї армії під командуванням М. М. Тухачевського. В ліквідації Кронштадтського заколоту взяли участь 300 делегатів X з'їзду РКП(б) і загони петрогр. робітників.

КРОНШТАДТСЬКІ ПОВСТАННЯ

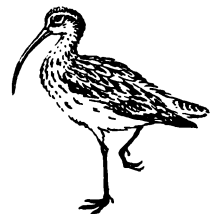
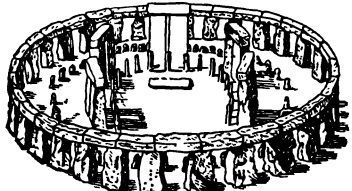
1905 і 1906 — масові збройні виступи матросів і солдатів у Кронштадті під час *революції 1905—07 в Росії*. Після опублікування царського маніфесту від 17 (30).X 1905 на заклик Кронштадтського к-ту РСДРП відбулися численні антиурядові демонстрації і мітинги, які 26.X (9.XI) переросли у збройний виступ. 28.X (11.XI) владі вдалося придушити його. На заклик більшовиків захистити заарештованих учасників повстання виступили робітники Петербурга та ін. міст. У грудні 1905 10 матросів було засуджено до каторжних робіт, 67 — до ув'язнення. Навесні 1906 було створено Кронштадтську парт. орг-цію. Представником Петерб. військ. орг-ції в Кронштадті був Д. З. Мануїльський. Більшовики розгорнули підготовку збройного повстання. Воно спалахнуло передчасно [19.VII (1.VIII)] у зв'язку з початком *Свеаборзького повстання 1906*. Вночі проти 20.VII (2.VIII) виступ було придушено. 36 чол. було розстріляно, 130 заслано на каторгу, 1251 — ув'язнено.

Ю. П. Лавров.
КРОПЕРИ (англ. scorpers, від scorp — збирати врожай) — орендарі-здольники в США (див. *Здольщина*), які одержують від землевласника не тільки землю, а й робочу худобу, с.-г. реманент і насіння. К., більшість яких ста-

Курс крона щодо карбованця за котируванням Держбанку СРСР (крб.)

Валюта	За	Серпень 1980
Чехословацькі крони	100	12,50
Шведські крони	100	15,48
Норвезькі крони	100	13,24
Датські крони	100	11,71
Ісландські крони	100	0,13

Кромлех Стонгендж. Великобританія.

Кроншнеп великий.

КРОПИВА

новлять негри, зосереджені в основному в пд. штатах, де вони орендують невеликі ділянки землі, на яких вирощують бавовник. К. зазнають жорстокої експлуатації. **КРОПИВА** (*Urtica*) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин родини кропивицевих. Рослини вкриті жалкими волосками. Листки супротивні, цілісні або 3—5-лопатові зубчасті. Квітки одностатеві, одно- або дводомні, зелені, зібрані в пазушні волотевидні або колосовидні суцвіття. Плід — сім'янка. 50 видів, поширених здебільшого у помірній зоні земної кулі. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші К. ж а л к а (U. urens) — однорічна рослина до 60 см заввишки і К. д в о д о м н а (U. dioica) — багаторічна рослина до 150 см заввишки. К. містить вітаміни B₂, K, C, каротин, мурашину к-ту, дубильні та ін. речовини. Обидва види — бур'яни. Настій і екстракт з К. застосовують як кровоспинний засіб. Молоді сходи К. використовують для страв; вони є також поживним кормом для тварин.

КРОПИВНА — річка в Укр. РСР, у межах Черкас. обл., ліва притока Золотоноші (бас. Дніпра). Довж. 50 км, площа бас. 324 км². Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для зрошування, риборозведення.

КРОПИВНЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Кропивного (тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл.). 26.V (8.VI) селяни, які працювали в поміщицькій економії, застрайкували, висунувши ряд екон. вимог. Для придушення сел. виступу прибули загін стражників і взвод козаків. Між селянами та карателями сталася зброяна сутичка. Заворуження було придушено. 8 учасників виступу віддано до суду.

КРОПИВНИК, кропив'янка, волове око (*Troglodytes troglodytes*) — птах род. кропивникових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла до 12,5 см, маса 8—11 г. Оперення рудувато- або сірувато-буре. Пошир. в Європі, Азії, Пн.-Зх. Африці і Пн. Америці. На Пн. перелітний, на Пд. осілий птах. Є в СРСР, у т. ч. в УРСР, — осілий птах Полісся, Карпат і Лісостепу. Живе в різноманітних ландшафтах, перев. в лісах. Гніздо кулясте з округлим отвором, будує гол. чин. з моху. Кладка (або 2 на рік) з 5—6 (іноді до 16) яєць, насиджує самка 14—15 дб. Живиться К. переважно комахами, а також ягодами й насінням.

КРОПИВНИЦЬКА Олександра Марківна [1(13).VI 1888, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.IV 1969, Петровецьке, поблизу Ленінграда] — рос. і укр. рад. співачка (сопрано). Дочка М. Л. Кропивницького. Вокалу навчалася приватно в Петербурзі (1909—10) та Римі (1912—13). В 1913—14 — солістка театру «Констанца» в Римі, 1915—16 — «Музичної драми» і Народного дому в Петрограді; 1920—22 — Ростовської, 1922—23 — Харків. опер, з 1929 — Народного дому в Ленінграді. Партії: Татьяна, Ліза, Марія («Євгеній Онегін»), «Пікова дама», «Мазе-

па» Чайковського), Купава («Снігуронька» Римського-Корсакова), Тоска (однодійна опера Пуччіні). Камерна співачка. *Л. М. Лисенко*. **КРОПИВНИЦЬКИЙ** Марко Лукич (10 (22).V 1840, с. Бежбайраки, тепер Кропивницьке. Новоукраїнського р-ну Кіровоград. обл. — 8 (21).IV 1910, помер у вагоні поїзда Харківсько-Миколаївської залізниці, похований в Харкові) — український драматург, актор, режисер, композитор. У 1856 закінчив Бобринецьке повітове уч-ще, 1862—63 був вільнослухачем юрид. факультету Київ. університету. В 1861—71 працював на різних канцелярських посадах у Бобринці та Єлизаветграді, де брав участь в аматорських виставах. У 1863 написав першу п'єсу — драму «Микита Старостенко, або Незчуження, як лихо спобожить» (у 1873 переробив під назвою «Дай серцю волю, заведе в неволю»). В листопаді 1871 дебютував у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка) в Нар. театрі І. та Д. Моркових і М. Чернишова в Одесі. В 1872 там же опублікував комедію «Помирилися» і водевіль «За сиротою і бог з калитою», написав драму «Невольник» (за поемою Шевченка «Сліпий»). В 1873—74 грав у трупі А. Колопанова-Александрова в Харкові. В травні — серпні 1874 на чолі власної укр. муз.-драм. трупи виступав у Петербурзі. В 1875 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* в Галичині. В 1876—81 К. працював актором і режисером рос.-укр. трупи Д. Ізотова, рос. труп Л. Яковлева, С. Виходцева, О. Лавровської, 1881—82 — рос.-українських труп Г. Ашкаренка, А. Пальчинського; 1882 — власної трупи, директором якої 1883 став М. Старицький. У 1883—85 ця трупа виступала в Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді, Києві, Житомирі, Новочеркаську, Таганрозі, Воронежі, Харкові, Кишиневі, де ставила п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького та ін. В різні періоди (протягом 1885—1900) з створеними власними трупамі (див. *Трупи М. Л. Кропивницького*) К. виступав у містах України (Харкові, Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді, Херсоні, Полтаві, Києві, Житомирі), а також у Петербурзі, Москві, в містах Центральної Росії (Курськ, Орел, Воронеж, Твер), в Криму, на Дону, Кубані, Пн. Кавказі, на Закавказзі, в Білорусії, Молдавії, в Польщі. В цей період (1882—1900) створив і поставив свої кращі п'єси: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глигитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї», «Зайди-голова», «Олеся», «Замулені джерела», «Перед волею», «Зальоти соцького Муся», «Чир», «Джигун», в яких змалював класове розшарування в пореформеному селі, відобразив моральну перевагу трудового народу над багатими експлуататорами. Тоді ж К. інсценізував ряд творів Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Котляревського. В 1900—10 К. працював у «Трупі М. Л. Кропивницького під орудою М. К. Садовського і П. К.

Саксаганського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), в трупках Ф. Волика (1903—04), Л. Сабініна (1908—10), О. Суслова (1909), Т. Колесниченка (1909—10); написав драми — «Конон Блисквиченко», «Страчена сила», «Скрутна доба», «Голомозий», «Старі сучки й молоді парості», «Зерно і полова», комедії — «Супротивні течії», «Мамаша», в яких відобразив настрої різних соціальних станів напередодні й під час першої рос. революції 1905—07, показав розгортання класової боротьби на Україні.

Ролі К. українською мовою: виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Назар, Гнат, Хома Кичай («Назар Стодоля» Шевченка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кабиця («Чорноморці» Старицького — Лисенка), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Омелян, Мартин Боруля («Бурлака», «Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Іван Непокритий, Йосип Бичок, Василь Миронович, Самрась Жолудь, Кіндрат Балтис, Максим Кукса («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Глигитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї», «Олеся», «Пошились у дурні» у власних п'єсах); ролі російською мовою — Городничий, Земляника («Ревізор» Гоголя), Любим Торпов, Тихон («Бідність не порок», «Гроза» О. Островського), Андрій Демченко («Поламане життя» Чернишова), Отелло (однодійний твір Шекспіра) та ін. К. писав музику до вистав, автор вокальних дуетів «За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродиш, моя доле», романсу «Соловейко», пісні «Ревуть-стогнуть гори, хвили». К. продовжував традиції сценічного реалізму М. *Шекіна* й К. *Соленика*. Розвиваючи мистецтво українського муз.-драм. театру, К. сприяв утвердженню соціально-психологічної драми на укр. сцені, створив школу режисури й акторської майстерності. Серед учнів К. — Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, І. Мар'яненко та ін. Творчу діяльність К. високо цінувала передова рос. громадськість, зокрема В. Давидов, К. Варламов, М. Савіна, І. Репін, Л. Толстой, А. Чехов, К. Станіславський. Кращі п'єси К. йдуть на сценах укр. театрів. Ім'ям К. названо *Кіровоградський український музично-драматичний театр*; у Харкові на могилі К. встановлено пам'ятник з погруддям митця (скульптор Ф. Балавенський, 1914). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1958—60; Музичні твори, т. 1—3. К., 1967—68; Вибрані твори, К., 1977; *Рос. п'єс. рекл.* — Пьесы. М.—Л., 1960. *Лит.*: Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953; Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., 1953. Йосипенко М. К. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958; Киричок П. Марко Кропивницький. К., 1968.

КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця в 50-х

Кропива дводомна.

Кроталарія ситникова.

Кропивник.

Крохаль великий (на передньому плані самець).

рр. 17 ст. на Україні. Створений 1648. Полковним центром було містечко Кропивна (тепер село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). В 1649 К. п. складалася з 14 сотень і налічував 2053 *реєстрових козаків*. Кропивнянським полковником був сподвижник Б. Хмельницького Ф. Джалазіл. Населення К. п. брало участь у визвольній війні українського народу 1648—54. В 1658 К. п. ліквідовано. Його територія відійшла до Лубенського та Переяславського полків.

КРОПІВ'ЯНКА — 1) Рід птахів род. славкових. Те саме, що й *свака*. 2) Нар. назва *кропивока*. **КРОПІВ'ЯНСЬКИЙ** Микола Григорович (16 (28).XII 1889, с. Володькова Дівиця, тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл. — 21.X 1948, м. Ніжин) — учасник громадянської війни, рад. військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, підполковник. У 1917 — один з організаторів революц. руху солдатів на Пд.-Зх. фронті. Після перемоги Великого Жовтня з грудня 1917 — командир 12-го армійського корпусу. З березня 1918 — нач. штабу Другої Української радянської армії. Керівник Ніжинського збройного повстання 1918 проти нім. окупантів. У 1918—21 — командир Першої Української радянської дивізії (з кінця вересня до листопада 1918), нач. штабу формування частин Червоної Армії Рад. України, командир 60-ї та 47-ї стріл. д-зій, нач. штабу 12-ї армії, нач. військ. Всеукр. назвничайної комісії, уповноважений Раднаркому УСРР по боротьбі проти бандитизму. Потім — на військ. і госп. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Лит.: Дудко І. П. Микола Григорович Кропив'янский. К., 1963.

КРОПІТКІН Петро Олексійович [27.XI (9.XII) 1842, Москва — 8.II 1921, Дмитров, похований у Москві] — рос. революціонер, один з теоретиків анархізму, соціолог, географ і геолог; князь. Закінчив Пажеський корпус (1862). За кордоном (перебував 1871—72) приєднався до бакуністів (див. *Бакунізм*). У 1872 вступив у Петербурзі до гуртка *чайковців*. У 1874 ув'язнений до Петропавлівської фортеці. В 1876, після втечі з ув'язнення, емігрував за кордон. Виступав проти марксизму. Осн. праці в галузі географії та геології присвячені питанням *орогографії* Сибіру, освоєння пн. морів. К. — автор «Дослідження про льодовиковий період» (1876). Перебуваючи в еміграції (1876—1917), брав участь у багатотомному виданні Ж. Ж. Е. *Рекло* «Земля і люди». В 1917 К. повернувся до Росії. Залишився противником держ. влади, але визнав міжнар. значення Великої Жовт. соціалістич. революції. Ім'ям К. названо хребет Патомського нагір'я в Сибіру, хребет і вулкан у Сх. Саяні, місто в Краснодар. краї.

КРОПІТКІН — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР. Розташоване на правому березі р. Кубані. Залізнич. ст. Кавказька, 74 тис. ж. (1977). Роз-

винута харч. пром-сть (олієекстракційний, консервний, мол., пивоварний з-ди, м'ясний та хлібний комбінати). У К. — хім., «Спечелетавормаш», маш.-буд. деревообр. верстатів та ін. з-ди, ф-ка побутової хімії тощо. Вечірній технікум залізнич. транспорту, мед. уч-ще. Місто утворене 1921, назване на честь П. О. Кропоткіна.

КРОС (від англ. cross — перетинати) — вид спортивних змагань; біг, їзда на велосипеді, мотоциклі, автомобілі, ходіння на лижах по пересіченій місцевості. Перший легкоатлетичний К. відбувся в Лондоні 1867, в Росії — в 1909. В СРСР щорічно проводиться профспілково-комсомольський К. (з 1941), міжнар. К. газети «Правда» (з 1962), К. союзних республік, чемпіонати СРСР з К. тощо. Серед міжнар. легкоатлетичних К., що проводяться в ін. країнах, найвідоміші К. націй (з 1903), К. газети «Юманіте» (з 1933). К. є складовою частиною сучас. п'ятиборства, одним з нормативів комплексу «Готовий до праці й оборони СРСР» і Військово-спортивного комплексу Збройних Сил СРСР.

КРОСБРИДІНГ (англ. cross-breeding, від cross — схрещування і breeding — розведення) — метод розведення сільськогосподарських тварин, що в його основі лежить схрещування тварин різних порід. К. застосовують з метою поліпшення породних властивостей малопродуктивних тварин, для виведення нових порід, а також для одержання помісей 1-го покоління (промислове схрещування), які при вдялому доборі батьківських пар значно перевищують вихідні породи життєздатністю, конституційною міцністю та продуктивністю. К. — різновид *аутбридингу*. Див. також *Гетерозис*.

КРОСІНГОВЕР (англ. crossing-over), перехрест — взаємний обмін ідентичними ділянками гомологічних (парних) хромосом. Забезпечує *рекомбінацію* (перерозподіл) генів і тим самим підвищує роль комбінативної *модельності* в еволюції. Величина К. вимірюється відношенням кількості рекомбінантних (кросоверних) особин до заг. кількості особин у потомстві від аналізованого схрещування, виражається в процентах і залежить від віддалі між генами. К. звичайно відбувається в *профазі* першого мейотичного поділу (див. *Мейоз*) при утворенні статевих клітин між кон'югуючими (див. *Кон'югація*) несестринськими *хроматидами* парних хромосом. Хроматиди розриваються в ідентичних точках і з'єднуються в новому порядку (див. мал.). Відомий і соматичний, або мітогичний, К., що відбувається при мітогичному поділі (див. *Мітоз*) клітин тіла (соматичних). К. можна викликати штучно різними факторами середовища. Молекулярний механізм К. остаточно не з'ясовано. К. властивий усім тваринам, рослинам і мікроорганізмам.

Ю. М. Александров, **КРОС** Яан (н. 19.II 1920, Таллін) — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1971). Друкуватися почав 1936. Автор зб. віршів «Збагачувач вугілля» (1958), «Кам'яні скрипки» (1964), «Потік і

тризубець» (1971) та ін. На поч. 70-х рр. звернувся до істор. прози [зб. новел «На очах у Кіло» (1972), романи «Між трьома спадаками чуми» (ч. 1—3, 1970—77), «Небесний камінь» (1975), «Імператорський безумець» (1978) та ін. Перекладач творів Г. Гейне, П. Ж. Беранже, У. Шекспіра, О. Грибоєдова та ін.

С. Г. Ісаков, **КРОТАЛЯРІЯ** (Crotalaria) — рід рослин родини *бобових*. Трав'янисті, гол. чин. багаторічні, рослини або кущі чи напівкущі. Листки суцільні, трійчасті або 2—7-парні. Квітки одиночні або зібрані у верхівкові чи пазушні суцвіття, гол. чин. жовті. Біб опушений. Понад 600 видів (за ін. джерелами, бл. 250), які в дикому стані поширені в країнах з жарким кліматом. В СРСР найбільше практичне значення має К. ситникова, або індійська конопля (С. juncea), яку вирощують в Серед. Азії та Закавказзі. З К. одержують міцне дуб'яне волокно, з якого виготовляють грубі тканини, мішковину, рибальські снасті, краші сорти паперу. К. можна висівати на *зелене добриво*. В Індії та Австралії К. має також кормове значення. Урожай волокна 3—6 ц/га, насіння 3—5 ц/га.

КРОТІВІЧ Євген Максимович (11 (23).I 1884, с. Журавка, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. — 29.V 1968, Київ) — укр. рад. письменник. Закінчив Київ. ун-т (1911). Друкуватися почав 1906. Осн. твори: п'єси «Сентиментальний чорт» (1923), «Секретар прем'єр-міністра», «Син сови» (обидві — 1924), «Вовчача» (1928); романи «Звільнення жінки» (1930), «Сини землі» (1948); роман-хроніка «Понад Славутичем-Дніпром» (кн. 1—2, 1955—63) — про зародження й розвиток капіталізму на Україні та розгортання роботи. руху. Автор новел, спогадів про Лесю Українку, М. Лисенка, М. Старицького, М. Заньковецьку («Київські зустрічі», 1963).

Тв.: Новели. К., 1957; Вибране. К., 1959; Київські зустрічі. К., 1965; Рос. перекл. — Понад Славутичем-Дніпром. М., 1960. В. Х. Косин, **КРОУФУТ-ХОДЖКІН** (Crowfoot Hodgkin; Ходжкін) Дороти (н. 12.V 1910, Каїр) — англ. хімік і біохімік, фахівець у галузі рентгеноструктурного аналізу; чл. Лондон. королівського т-ва (з 1947), почесний чл. АН СРСР (з 1976), чл. ряду ін. іноземних АН. Освіту здобула в Оксфордському ун-ті (1928—32). З 1932 працює в Кембриджському ун-ті. Осн. праці — по вивченню структури стероїдів, пептидів, коферментів тощо. Встановила будову пеніциліну і вітаміну В₁₂. Нобелівська премія, 1964.

КРОХАЛЬ (Mergus) — рід птахів род. *качачих*. Довж. тіла 40—80 см, маса 0,4—2 кг. У самців оперення строкате яскраве, у самок і молодих птахів — тьмяніше. 5 видів, пошир. у Єврозії, Пн. та Пд. Америці. В СРСР 4 види, зокрема в УСРР — 3: луток (М. albellus) і К. великий (М. merganser) — тільки на прольоті, К. середній, або довгоносий (М. segator), гніздиться на о-вах Каркінітської затоки Чорного м. Гнізда

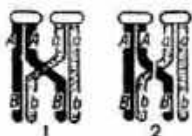
М. Л. Кропивницький.

М. Г. Кропив'янский

П. О. Кропоткін.

Кросингвер: 1 — характерна фігура перехресних хромосом (хіазма); 2 — поз'єднання розірваних хроматид у новому порядку.

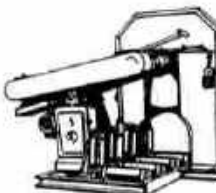
КРОХМАЛЕ-ПАТОКОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ

В. І. Круглов.

Круглоголовка пухата.

Круглошайковий верстат.

Круговидчасті інфузорії: 1 — *Trichodina pediculus*; 2 — колонія *Carchesium polyrrinum*.

в дуплах дерев або на землі, в щілинах скель тощо. Кладка з 8—12 білих або зеленувато-білих яєць. Живиться рибою, водяними комахами тощо. Малоцінний мисливський птах. У викопному стані відомий з пліоцену.

М. А. Войновський.
КРОХМАЛЕ-ПАТОКОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь харч. пром-сті, підприємства якої виробляють крохмаль, патоку, глюкозу, декстрини та ін. продукти. Продукція К.-п. п. використовується в харч., текст., паперовій, хім., гумовій та ін. галузях пром-сті, а також населенням для споживання. Осн. сировиною для К.-п. п. є картопля і кукурудза. Крім того, використовують пшеницю, сорго, рис та ін. злаки з високим вмістом крохмалю. Вироби крохмалю з пшениці відомі з давніх часів. У 17 ст. в зв'язку з поширенням в Європі культури картоплі виникло виробн. крохмалю з картоплі. Крохмальну патоку вперше одержано на поч. 18 ст. Напередодні 1-ї світової війни в Росії діяло 186 ценових крохмале-патокових підприємств. Швидкими темпами К.-п. п. розвивалася в роки Рад. влади. В 1978 в СРСР вироблено 270 тис. т крохмалю, 359 тис. т патоки і 17,5 тис. т глюкози. За обсягом виробн. крохмале-патокової продукції СРСР посідає 1-е місце в Європі та 2-е в світі (після США). На Україні 1978 діяло 18 підприємств К.-п. п., а також цехи по виробн. крохмалю на підприємствах харчової, місцевої пром-сті та Укоопспілки. Було вироблено 97,7 тис. т патоки, 57,3 тис. т крохмалю, 14,4 тис. т глюкози. К.-п. п. республіки та виробничими потужностями та обсягом виробн. крохмалепродуктів посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР) і 1-е за виробн. глюкози. Найбільше підприємство К.-п. п. УРСР — Верхньодніпровський крохмале-патоковий комбінат.

В. М. Верес.

КРОХМАЛЬ (польс. *krochmal*, від нім. *Kraftmehl*) — основний резервний полісахарид рослин, один з найважливіших *вуглеводів*, що входять до складу їжі людини і тварин. Складається гол. чин. з послідовно з'єднаних між собою залишків D-глюкози. Існує в двох формах — як α -амілоза і як β -амілопектин. Природний К. являє собою суміш α -амілози і β -амілопектину, співвідношення яких різне в різних рослин. У рисовому К. α -амілози — 17%, кукурудзяному — 21%, картопляному — 22%, пшеничному — 24%. К. зерна воскової стиглості рису, кукурудзи та ін. складається лише з α -амілопектину. Загальна формула К. — $(C_6H_{10}O_5)_n$. К. — білий хрусткий гігроскопічний порошок без смаку й запаху; перозчинний у холодній воді, спирті, ефірі, в гарячій воді утворює колоїд. розчин — клейстер; йодом забарвлюється в синій колір. *Біосинтез* К. відбувається в зелених частинах рослин в процесі *фотосинтезу* з використанням молекул глюкози. Первинні зерна К. перетворюються на розчинні речовини, які надходять в ін. частини рос-

лин — корені, бульби, насіння, де відкладаються у вигляді зерен резервного К., до складу яких, крім К., входять у невеликих кількостях вода, білки, *ліпіди*, жири к-ти, фосфати, кремнезем та ін. Зерна К. специфічні за структурою для кожного виду рослин. Особливо багато К. в зернах рису (62—86%), пшениці (57—75%), кукурудзи (62—70%), в бульбах картоплі (14—24%). При проростанні насіння резервний К. зазнає ферментативного розкладу, продукти якого використовуються рослинно як енергетичний і будівельний матеріал. Людина й тварина споживають К. з їжею. Він розпадається в травному тракті з утворенням глюкози й мальтози [амілоза розкладається за участю α -амілази підшлункового соку та слини, α -амілопектин — під дією α - і β -амілаз та α (1—6)-глюкозидази]. Глюкоза використовується організмом як енергетичний матеріал і частково перетворюється на *глікоген* (т. з. тваринний К.). При несповному кислотному гідролізі К. під дією α -амілаз утворюються *декстрини*. Ферментативний розклад К. має важливе пром. значення — його використовують у виробництві спирту, пивоварінні, хлібопеченні. Одержують К. гол. чин. з картоплі і рису. Застосовують у харчовій пром-сті, медицині, текстильному, фарбувальному, паперовому виробництві. Див. також *Крохмале-патокова промисловість*.

Лит.: Фердман Д. Л. Біохімія. М., 1966; Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Левинджер А. Біохімія. Пер. з англ. М., 1974.

КРОХМАЛЬНИЙ ЕКВІВАЛЕНТ — одиниця порівняльної оцінки *поживності кормів* за продуктивною дією, що показує, якій кількості крохмалю дорівнює (за жорстким класифікаційним) 100 кг даного корму. Розроблений нім. ученим О. Кельнером в кінці 19 — на поч. 20 ст. К. е. користуються у Великобританії, НДР, ФРН та ін. країнах. К. е. має ряд недоліків і майже повсюди підлягає уточненню. В СРСР К. е. покладається в основу розрахунку радянської *кормової одиниці*.

КРОЧЕ (Сроссе) Бенедетто (25.II 1866, Пескассеролі, поблизу Неаполя — 20.XI 1952, Неаполь) — італ. філософ-ідеаліст, історик, літературознавець, політ. діяч ліберально-бурж. напрямку. Протиник фашист. режиму. Представник *неогегельства*. Єдиною реальністю, за К., є дух, який постає в двох формах: теоретичній (естетичній, інтуїтивній, логічній) і практичній (економічній та етич-

ній). Відповідно до форм духу філософія поділяється на естетику, логіку, філософію економіки та етику. Історію витлумачував як розвиток і становлення форм духу. З цих засад виступав проти осн. положень марксизму.

В. Г. Табачковський.
КРОШІЦЬКИЙ Михайло Павлович [23.X (4.XI) 1894, Севастополь — 4.IV 1972, там же] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1936). В 1914—18 навчався у Вищому худож. уч-щі при АМ у Петрограді. Твори: «З недавнього минулого» (1923), «Рибалки-колосники» (1926), «Повстання на броненосці „Потьомкін“» (1927), «В. І. Ленін на 2-му селянському з'їзді» (1934). Був директором Севастопольського худож. музею.

КРУГ, край, крумен — група споріднених народів, які живуть у прибережній частині Ліберії (бл. 1 млн. чол.; 1970, оцінка) і зх. району Берега Слонової Кості (бл. 1 млн. чол.). Об'єднуються в 3 підгрупи: бакве, гребо, крам; гере, баса, сикон; бете. Мова — кру, гвінейської групи. Переважає більшість К. зберігає традиційні вірування (культу духів природи, культ предків), є також християни (протестанти). Народи К. поступово зливаються в одну народність. Осн. заняття — землеробство, рибальство, ремесла.

КРУГ — *геометричне місце точок* площини, які містяться на відстані, не більшій за R (радіус) від даної точки (центра). Площу К. обчислюють за формулою $S = \pi R^2$, де $\pi = 3,14159...$. Див. також *Коло*, *Квадратура круга*.

КРУГЛА ПЛОЩА в Полтаві — центральна площа міста. Закладена за генеральним планом м. Полтави 1803 за проектом арх. М. Амвросієва. Від пл. променями розходяться 8 вулиць. Пл. забудована адм. будівлями в стилі класицизму за «зраковими» проектами арх. А. Захарова: поштамт (1809), будинки — кол. присутствених місць, губернаторський, Дворянського зібрання (всі — 1810), генерал-губернатора та віце-губернатора (обидва — 1811). В центрі пл. — монумент-колона Слави на честь перемоги рос. та укр. народів у спільній боротьбі проти шведських загарбників (1805—11, архітектори Тома де Тонан та М. Амвросієв, скульптор Ф. Щедрін). К. п. — один із зразків міськ. ансамблю 19 ст.

КРУГЛИЦЬКИЙ Микола Миколайович (н. 15.VIII 1935, с. Вовчинське Кельменецького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук з 1967, професор з 1969. Член КПРС з 1964. Закінчив (1960) Київ. політех. ін-т. З 1960 до 1968 працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. З 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР. Наук. праці присвячені розв'язанню фундаментальних проблем фізико-хім. механіки *дисперсних систем* і матеріалів — створенню фіз.-хім. теорії і методів управління контактними міжчастковими взаємодіями в мінер. суспензіях, емульсіях, пастах, тужавіючих композиціях. Держ. премія УРСР, 1969.

М. П. Крошницький. Мертва хвиля. 1934.

КРУГЛІ ЧЕРВИ — 1) Клас безхребетних тварин типу первинно-порожнинних черв'яків. Те саме, що й *нематоди*. 2) Друга назва типу *первиннопорожнинних черв'яків*.

КРУГЛОВ Венір Іванович (н. 18. IX 1936, Перм) — укр. рад. артист балету, засл. арт. РРФСР (з 1962), нар. арт. УРСР (з 1967). В 1956 закінчив Пермське хореографічне уч-ще. В 1956 — 63 — соліст балету Свердловського, з 1963 — Київського театрів опери та балету. Партії: Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорумського), Мольфар («Тіні забутих предків» Кирейка); гол. партії в балетах «Спляча красуня», «Лебедине озеро», «Лускунчик» Чайковського, «Жізель» Адама, «Дон Кіхот» Мінкуса. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

КРУГЛОГОЛОВКА, жабоголовка (Phrynoscephalus) — рід ящірок родини *агамових*. Довж. тіла з хвостом 7—23 см. Гребеня з лусок уздовж спини й хвоста та стегнових і анальних пор не мають. Характерне т. з. пустельне забарвлення. Більшість К. відкладає яйця, деяким властиве *яйцеживородіння*. Живляться комахами та павуками. Живуть у степах, пустелях і гірських місцевостях. Відомо бл. 40 видів К., пошир. у Пд.-Сх. Європі та Азії. В СРСР — 10 видів, з них найвідоміша К. вухата (Ph. mystaceus). На території УРСР К. немає. К. хентаунська (Ph. rossikowi) і К. плямиста (Ph. maculatus) занесені до Червоної книги СРСР. М. М. Шербак.

КРУГЛОПІЛКОВИЙ ВЕРСТАТ — верстат з круглою пилкою для поздовжнього, поперечного або мішаного розпилювання (розкроювання) деревини та деревинних матеріалів; різновид *дервообробного верстата*. Розрізняють К. в. (мал.): одно-, дво- і багатопилкові; з автомат. і ручною подачею матеріалу (або інструменту). Частота обертання пилки 500—3000 об/хв, швидкість подачі 5—120 м/хв.

КРУГЛОРОТІ, мішкозяброві (Cyclostomata) — клас (надклас) *безщелепних* тварин підтипу хребетних. Сучас. К. поділяються на 2 підкласи (класи): *міноги* і *міксини*. Тіло (довж. до 1 м) вугорподібне, без луски, з непарними плавцями. Щелепи відсутні; рот на дні присмоктувальної воронки, озброєної роговими зубами. Ніздря одна. Органи дихання — зяброві мішки. Осьовий скелет — *хорда*, що зберігається протягом усього життя. Розвиток міног з *метаморфозом*, міксин — без нього. Ектопаразити риб та хижаків. Поширені у прісних і морських водах по всьому світу. Понад 40 видів, в СРСР — 9, з них на Україні — 2 види: українська та угорська міноги. К. можуть завдавати шкоди рибному г-ву. Деякі міноги — об'єкти промислу. К. у викопному стані невідомі. А. Я. Шербуха.

КРУГОВИЙ ПРОЦЕС у термодинаміці — процес, у якому система (напр., пара), зазнавши ряду змін, повертається у вихідний стан. При К. п. енергія і всі ін. параметри стану системи (т-ра, тиск, об'єм, *внутрішня енергія*, *ентропія* тощо) по закінченні процесу набувають своїх

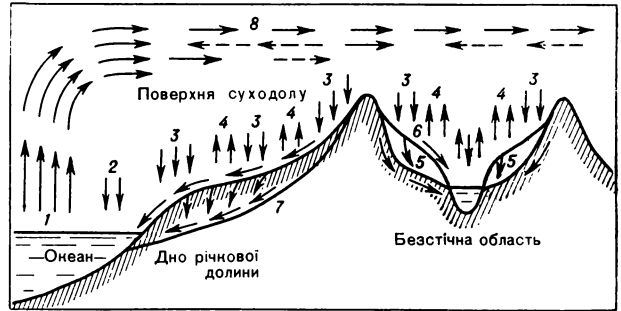
попередніх значень. Прикладом К. п. є *Карно цикл*. К. п. наз. прями м, якщо його наслідком є виконання роботи над зовн. тілами і перехід певної частини тепла від більш нагрітого тіла (нагрівника) до менш нагрітого (холодильника). К. п., у результаті якого частина тепла за рахунок роботи зовн. сил передається від холодильника до нагрівника, наз. зворотним. Прямі К. п. застосовують у теплових двигунах, зворотні — в холодильних машинах.

КРУГОВИЧАСТІ ІНФУЗОРІЇ (Peritricha) — ряд безхребетних тварин класу *інфузорії*. На ротовому диску розміщена лівозакручена спіраль війок, що, зливаючись, утворюють три паралельні мембрани, за допомогою яких К. і. спрямовують воду з поживою до ротного отвору. Понад 1000 видів, пошир. у морській і прісній воді по всій земній кулі. Живуть на водних рослинах і тваринах. Розрізняють 2 підряди: сидячі (Sessilia) та рухливі (Mobilia). У сидячих К. і. на тілі, крім навколоротових мембран, війок немає, на задньому кінці є прикріпні вирости або скоротливе стебельце. Серед них відомі одиночні, напр. *суйїки*, та колоніальні форми, напр. *кархезії* (Carchesium). Рухливі К. і. об'єднують паразитичні види. У них є війки і прикріпний диск, яким вони тимчасово закріплюються на тілі водних тварин. До рухливих К. і. належать, напр., представники роду *триходина*, що паразитують на зябрах риб і можуть спричинити їхню загибель. О. П. Маркевич.

КРУГООБІГ ВОДИ на Землі — сукупність процесів перетворення і переміщення води на земній кулі. Складається з випаровування води з земної поверхні, конденсації її (замерзання, *сублімація*), перенесення повітр. потоками водної пари або хмар, випадання *опадів атмосферних* (дож, сніг, град) або утворення *гідрометеорів* (роса, ожеледь, паморозь, твердий наліт), стоку (поверхневого й підземного) та *інфільтрації* води на суходолі. Розрізняють загальний (зовнішній) і малий (внутрішній) К. в. Заг. кругообіг охоплює всю Землю і відбувається за схемою: океани — атмосфера — суходіл — океани. Вода випаровується з океанів і повітр. потоками переноситься на суходіл. Над суходолом вона перетворюється на хмари, з яких випадають опади, що стікають в океани, частково випаровуються та інфільтруються. Частина опадів випадає над океанами з хмар, що утворилися з випаровуваної з океанів вологи. Як над суходолом, так і над океанами відбувається повторне випаровування вологи, з якої формуються хмари. Малий К. в. є частиною заг. кругообігу, вони забезпечують вологообіг над окремими океанами і морями, материками і їхніми частинами.

Щорічно з поверхні Землі випаровується 577 тис. км³ води, з них 505 тис. км³ припадає на Світовий океан і 72 тис. км³ — на суходіл. Річна сума атм. опадів, які випадають в океани, становить 458 тис.

км³, що на 47 тис. км³ менше від випаровування з океанів. Всього цей надлишок вологи переноситься повітр. течіями на континенти і острови, формуючи ріки, озера, льодовики і підземні води, створюючи умови для розвитку природного середовища і госп. діяльності людини. Пересічно за рік в океани повертається 45 тис. км³ води внаслідок поверхневого стоку річок та 2 тис. км³ підземних вод, що не дренуються річками після

інфільтрації. Заг. кількість води на земній кулі вважається постійною, що підтверджується станом рівня *Світового океану* і запасами вологи в атмосфері. У розподілі випаровування і атм. опадів на земній кулі спостерігаються значні контрасти, зумовлені відмінностями циркуляційних і радіаційних процесів в атмосфері, що вимагає розроблення спец. заходів для поліпшення водного балансу окремих територій.

Літ.: Мировой водный баланс и водные ресурсы Земли. Л., 1974.

КРУГООБІГ РЕЧОВИН на Землі — різноманітні процеси перетворення і переміщення речовин на Землі, що мають відносно циклічний характер. У К. р. беруть участь хім. елементи та їхні сполуки, більш складні асоціації речовин та організми. До процесів К. р. належать, зокрема, випаровування, переміщення і випадання у вигляді опадів води, вивітрювання материнських порід, обмін речовин між глибинними оболонками Землі та її поверхнею, розчинення у воді продуктів руйнування поверхні Землі, переміщення їх у моря й океани, відкладення на дні

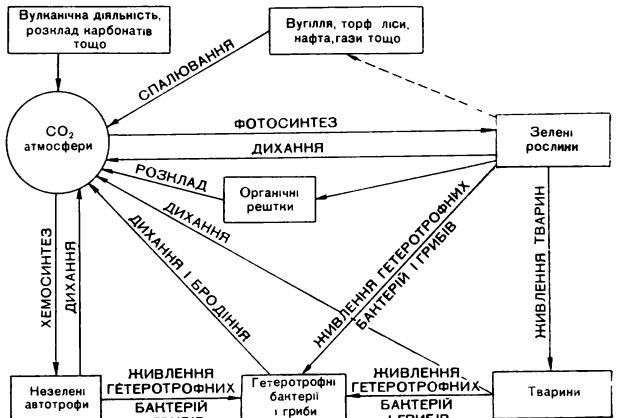

СХЕМА КРУГООБІГУ ВУГЛЕЦЮ

КРУГОБОРОТ
КАПІТАЛУ

і утворення осадових порід. Одним з найважливіших і найграндіозніших процесів К. р. на Землі є біол. цикл кругообігу, який, проте, щільно пов'язаний з переміщенням і фіз.-хім. перетвореннями речовин у неживій природі. Біол. цикл К. р. складається з процесів утворення органіч. речовини з елементів, що містяться в повітрі, ґрунті, воді, і наступного розкладу цих речовин, внаслідок якого елементи переходять у

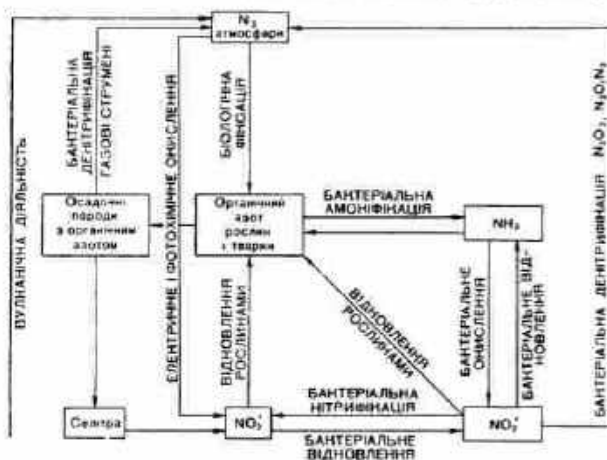

СХЕМА КРУГООБІГУ АЗОТУ

мінеральну форму. В біогеохімії звичайно говорять про біол. цикли окремих хім. елементів (вуглецю, азоту, кисню, фосфору, сірки, заліза тощо). Винятково важливе значення для всіх біол. процесів на Землі має кругообіг вуглецю. Величезна його кількість міститься у карбонатах та ін. породах. За рахунок їх розкладу та дихання живих організмів, *бродіюча, гниль* органічних решток, а також спалювання речовин органічного походження атмосфера Землі поповнюється вуглекислим газом (CO_2), вуглець якого в процесі *фотосинтезу* і *хемосинтезу* асимілюється і входить до складу рослин, а через них переходить в організми тварин. В результаті дихання живих організмів та ін. зазначених вище процесів вуглець вивільнюється і знову переходить у вигляді CO_2 в атмосферу або після загибелі організмів відкладається у вигляді вуглецю органічних речовин і продуктів їх перетворення (ванілки, вугілля, нафта, горючі сланці, торф, гумус тощо). Кругообіг вуглецю пов'язаний з кругообігом кисню, який виділяється в атмосферу в процесі фотосинтезу і використовується в процесі дихання всіх організмів та бере участь у процесах руйнування земної поверхні тощо.

Азот атмосфери вступає в біол. цикл К. р. завдяки діяльності *азотфіксуючих мікроорганізмів* та внаслідок його електричного і фотохімічного окислення. Азот входить до складу білків та їхніх похідних. У процесі їх розкладу утворюється аміак, окиснення якого за участю *нітрифікуючих бактерій* приводить до утворення різних сполук, зокрема азотної к-ти

і її солей — *селітр*. Біол. окислення або відновлення азоту веде до утворення аміачних або азотно-кислих солей, які використовуються рослинами для побудови важливих органічних сполук. В результаті процесу *денітрифікації* за участю бактерій утворюється елементарний азот, що повертається в атмосферу.

Важливу роль у процесах біол. К. р. відіграє фосфор, який в організмах входить до складу білків, лецитинів, фітину та ін. сполук. Джерелом фосфору є фосфорити й апатити. Рослинні організми засвоюють його з ґрунту і водних розчинів. При розкладі органічних решток рослин і тварин фосфор повертається у ґрунт і після ряду перетворень в ньому може бути знову використаний рослинами.

Рослинні організми залучають в К. р. сірку, що входить до складу амінокислот і білків, магній, який входить до складу *хлорофілу*, калій, кальцій, залізо, багато *мікроелементів*, засвоюючи їх у процесі життєдіяльності і впливаючи на заг. баланс їх на Землі. Великий вплив на К. р. має практична діяльність людини, що приводить до виникнення нових шляхів міграції речовин і енергії, створення нових, раніше не відомих хім. сполук, використання величезних запасів корисних копалин тощо. Глибоке вивчення усієї різноманітності природних і штучних процесів перетворення і К. р. є необхідною передумовою *раціонального природокористування* (див. також *Охорона природи*). Лит.: Вернадський В. І. *Химическое строение биосферы Земли и ее окружения*. М., 1965; Виноградов А. П. *Введение в геохимию океана*. М., 1967; Перельман А. И. *Геохимия биосферы*. М., 1973; *Биогеохимические циклы в биосфере*. Материали VII Пленума СКОПЕ. Москва. 15—22 ноября. 1974. М., 1975.

К. М. Ситник.

КРУГОБОРОТ КАПІТАЛУ — процес руху *капіталу*, що послідовно проходить три стадії, набуваючи трьох функціональних форм: перетворення *грошового капіталу* на *продуктивний капітал*, продуктивний на *товарний капітал* і перетворення товарного капіталу знову на грошовий. На першій і третій стадіях капітал функціонує в сфері обігу, на другій — у сфері *виробництва*, де внаслідок експлуатації капіталістами *робочої сили* створюється *додаткова вартість*. Формула К. к. така: $G - T < Z_p \dots B \dots T - G$, де G — гроші, T — товари, що становлять Z_p — *засоби виробництва*, p — робоча сила, B — виробн., T — товар, що включає в себе *додаткову вартість*, і G — гроші, збільшені на величину *додаткової вартості*. Через анархічність і стихійність капіталістичного виробн. (див. *Анархія виробництва*) безперервність руху капіталу постійно порушується, призводячи до циклічності виробн., *економічних криз* тощо.

КРУЖАЛО — укр. нар. танець. Виконується парами — дівчатами і хлопцями. Темп помірний, ритм чіткий. Муз. розмір — 2/4.

КРУЖКОВ Ілля Маркович [9 (22).IX 1909, Умань, тепер Черкас. обл.—9.I 1974, Київ] — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. В 1930—34 навчався в Харків. худож. ін-ті, в 1941 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в К. Елеви, С. Григор'єва та Ф. Кричевського. Твори: живописні — «Молодьба» (1939—40), «Селів. Історичні місця боїв» (1940—41), «Букринський плацдарм» (1946—47); плакати — «... Убий — не здайся», «Помістяться!» (обидва — 1942), «Татусю, врятуй!» (1943); «Матері всього світу! Будьте в авангарді борців за мир!» (1959); кіноплакати «Анічка» (1970) та ін.

КРУЗЕЙРО, крузейро (португ. cruzeiro) — грошова одиниця Бразилії, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджений з 1.X 1942 замість *мілрейса*. З 13.II 1967 введено новий К., що дорівнює 1000 старим К. За курсом на грудень 1977 15,95 К. дорівнюють 1 доларові США.

КРУЗЕНШТЕРН Іван Федорович [8 (19). XI 1770, Харугі, тепер Ест. РСР — 12 (24).VIII 1846, Таллін] — рос. мореплавець, адмірал, почесний член Петерб. АН (з 1806). Закінчив Мор. кадетський корпус (1788). У 1803—06 керував першою рос. кругосвітньою подорожжю на кораблях «Надежда» і «Нева» (командиром «Неви» був Ю. Ф. Лисянський). В експедиції брали участь О. Є. Коцебу і Ф. Ф. Белінсгаузен. Під час плавання вперше проведено докладні океанограф. й метеорологічні дослідження в Атлантичному, Тихому та Індійському океанах, описано узбережжя Сахаліну, Камчатки, окремих Курильських і Японських о-вів, г-но та побут жителів відвіданих о-вів Тихого ок. В 1809—12 К. видав опис плавання в 3-х томах, атлас та альбом малюнків; 1823—26 склав «Атлас Південного моря». У 1827—42 — директор Мор. кадетського корпусу в Петербурзі. Ім'ям К. названо острови у Тихому ок., одна з проток між Курильських о-вами та ін.

КРУК (Corvus corax) — птах род. *воронкових*. Довж. 60—65 см, маса 500—1500 г і більше. Оперення чорне з металічним блиском різних відтінків, ноги і дзьоб чорні. Пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці та Пн. Америці. В СРСР зустрічається майже скрізь як осілий або кочовий птах. В УРСР — нечисленний осілий птах на всій території. Гнізда на деревах, скелях, високих будівлях та ін. Кладка раз на рік у лютому — червні з 3—7 яєць (частіше 4—6) зеленувато-блакитного кольору з чорними відмітинами. Насиджують 19—21 день. Всеїдний; живиться гол. чин. падлом, виконуючи роль санітара природи, а також гризунами, птахами, яйцями, комахами.

КРҮЛЬМАН — річка в Укр. РСР, у межах Запоріж. обл., ліва притока Молочної. Довж. 64 км, площа бас. 560 км². Живлення переважно снігове й дощове. На К. — два ставки; використовують для госп. водопостачання.

КРУМ (р. н. невід. — п. 13.IV 814) — болг. хан 803—814. Видав перші загальнодерж. закони Болгарії.

Крук.

Крушка літня. Загальний вигляд рослини та п'їд.

які запровадили порядок суд. слідства, встановлювали суворе покарання за крадіжку. За правління К. до Болгарії було приєднано землі *аварів* до р. Тиси (805), візантійське м. Сердіку (сучас. Софія, 809), Адрианополь (813).

КРУП (англ. *croup*) — синдром ураження гортані, що характеризується хриплим голосом, «гавкучим» кашлем і утрудненим диханням. Розрізняють К. справжній (фібринозне запалення слизової оболонки гортані з утворенням на її поверхні плівок; спричиняється гол. чин. дифтерійною паличкою) і несправжній (катаральне запалення з набряком слизової оболонки гортані, особливо голосових зв'язок; виникає при грипі, катарі верхніх дихальних шляхів, кору тощо). Лікування — залежно від причини, інколи — *трахеотомія* або *інтубація*.

КРУПИ — харчовий продукт з цілого або подрібненого зерна *круп'яних культур*, а також культур зернових і бобових. Відзначаються високими поживними і смаковими якостями, добре розварюються і засвоюються організмом. Містять 65—75% вуглеводів, 7,6—13% білків, 0,8—2,5% жирів (у віснаних — 6,5%). В СРСР виробляють К. (див. *Круп'яне виробництво*): гречані, рисові, ячні, вівсяні, пшеничні, кукурудзяні, горохові. Крім того, з ячменю виробляють К. перлові, з пшениці — К. манні, «Полтавські» і «Артек», з проса — пшоно. З суміші кількох борошністих компонентів круп'яних і зернових культур, до яких додано цукор, сухе молоко та ін. речовини, виготовляють К. «Піонерські», «Флотські», «Здоров'я» тощо. Є К. (наприклад, гречані, перлові), які після попередньої обробки не потребують варіння. До К. належать також віснани, кукурудзяні і пшеничні пластівці. З К. виготовляють харч. концентрати, готують каші, супи. О. С. Зубко.

КРУПІЙ Андрій Іванович (27.V.1871, с. Борівківка, тепер Верхньодніпровськ р-ну Дніпроп. обл. — 12.V.1948) — укр. рад. народний поет-сатирик. У віршах дожовтневого періоду висміював панів, попів та куркулів. За рад. часу твори К. були спрямовані проти ледарів, нероб, порушників трудової дисципліни, п'яниць та ін. Вірші К. надруковано в зб. «Поети колгоспного села» (К. — Львів, 1940). Від К. записано багато зразків дожовтневого фольклору.

КРУПІНСЬКИЙ (Krupinski) Анджей (11.XI.1744, с. Білани в Галичині, тепер Краківське воєводство ПНР — 27.V.1783, Львів) — польський лікар, доктор медицини (з 1772). З 1773 — «протомедик» Галичини. У 1773—75 викладав у *Медицинському колегіумі* у Львові. К. обстоював необхідність підготовки лікарів з місцевих жителів і забезпечення населення мед. працівниками; опублікував працю про гострі гарячки (1774), склав посібник для цидульників (1774—77), в якому виклав основи тогочасних знань з анатомії, дав опис «загальних хвороб» і ряд рекомендацій щодо їх лікування, відзначив цілющі властивості укр. курорту Шкло (тепер Львів. обл.) тощо.

КРУПКА, драба (Draba) — рід рослин родини *хрестоцвітних*. Багаторічні, рідше дво- або однорічні опушені трави, рідше напівкущики. Листки суцільні. Квітки дрібні, білі або блідо-жовті, зібрані в китиці. Плід — здебільшого стручок. Бл. 300 видів, поширених переважно в Пн. півкулі (більшість — у тундрах і в альпійському поясі гір). В СРСР — бл. 90 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніша в УРСР — К. лібровна (*D. leucogosa*) — однорічник до 50 см заввишки, росте як бур'ян на полях, луках, в степах.

«КРУПП» — один з найбільших концернів довоєнної Німеччини та сучас. ФРН (засн. 1811). Осн. виробник зброї протягом кін. 19 і 30—40-х рр. 20 ст. «К.» відіграв злочинну роль у підготовці та розв'язанні обох світових воєн, активно сприяв приходів в 30-х рр. до влади в Німеччині фашизму. Розформований у перші післявоєнні роки «К.» був відроджений за допомогою США і знову перетворився на один з найбільших монополістичних угруповань Зх. Німеччини. «К.» — багатогалузевий пром. комплекс, підприємства якого виробляють бл. 3 тис. видів продукції (сталь, верстати, преси, гармати, військові та вантажні судна, радіоелектронну апаратуру тощо). До 1967 концерн належав сім'ї Крупнів. У 1968, будучи на грані фінанс. краху, «К.» звернувся по допомогу до д-ви і провідних банків ФРН. Таким чином «К.» втратив статус сімейного підприємства; його контролює *Дрезденського банку фінансова група* і Дойче банк. «К.» має великі капіталоукладення в Бразилії, Аргентині, ПАР тощо. В. А. Кошманов.

КРУПСЬКА (Ульянова) Надія Костянтинівна [14 (26).II.1869, Петербург — 27.II.1939, Москва] — професійна революціонерка, рад. держ. і парт. діяч, теоретик марксистської педагогіки, почесний член АН СРСР (з 1931), діяч міжнар. жіночого руху. Дружина і найближчий помічник В. І. Леніна. Член Комуністичної партії з 1898. Народилася в сім'ї офіцера. В 1887 закінчила гімназію. У 1889 вчилася на Вищих жіночих курсах. Революц. діяльність почала 1890 в марксистських гуртках Петербурга. Брала участь в організації і роботі *петербургського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, в підготовці І з'їзду РСДРП. У серпні 1896 К. заарештована і 1898 засуджена до трьох років заслання. Перші два роки заслання відбувала в с. Шушенському, разом з В. І. Леніним, потім рік в Уфі. В 1901 емігрувала до Мюнхена. Працювала секретарем редакції газет *«Искра»*, *«Вперед»*, тех. секретарем закордонної частини ЦК, веда парт. архіву тощо. Листувалася з с.-д. організаціями Росії, зокрема з Катеринослав., Київ., Олесь., Миколаїв., Луган. та ін.

В 1905 повернулася на батьківщину. В 1907 емігрувала. Працювала в редакції газ. *«Пролетарий»*. В 1911 була одним з організаторів і викладачів *партійної школи в Лонжюмо*. В 1915 працювала секретарем ЦО партії — газ. *«Со-*

цяз-демократ». У квітні 1917 повернулася в Росію. Була членом Выборзького райкому партії в Петрограді. Після Великої Жовт. соціалістич. революції К. — комісар по позашкільній роботі, член колегії Наркомосу РРФСР. З 1920 — голова Головополітосвіти при Наркомосі. З 1929 — заст. наркома освіти РРФСР. Життя і діяльність К. були тісно зв'язані з Україною. В 1877 К. з батьками жила і вчилася в Києві. Влітку 1896 за дорученням В. І. Леніна та петерб. *«Союзу боротьби»* приїздила в Полтаву, де провела нараду кнв. і полтавських соціал-демократів, присвячену підготовці І з'їзду РСДРП і виданню загальнорос. нелегальної с.-д. газети. В 1918 друкувалася в газ. *«Донецкий пролетарий»* (Луганськ). В 1925 вступала на Всеукр. клубному з'їзді в Харкові. В 1936 робітники Донбасу обрали К. делегатом на Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР. К. приділяла велику увагу н.-д. роботі в галузі педагогіки. В книзі *«Жінка-робітниця»* (1930; вид. 1901 під псевд. Сабліна) яскраво показала тяжке життя трудящої жінки-матері в умовах експлуататор. ладу, викрила суть бурж. системи виховання, вказала шляхи побудови нової, соціалістичної школи. В кн. *«Народна освіта і демократія»* (1915) дала глибокий марксистський аналіз ідеї трудової школи. В пед. творах дожовтневого періоду викривала суть бурж. системи виховання, в творах рад. періоду з позицій марксизму-ленізму К. висвітлювала широке коло питань *комуністичного виховання*, навчання й освіти підростаючого покоління, проблеми будівництва нової, рад. школи, розробляла принципи нар. освіти в СРСР. К. належить заслуга втілення в життя ідеї трудової політех. школи. К. була одним з організаторів і керівників дит. комуністичного руху. Багато зробила в справі пропаганди кращих творів класичної і сучас. л-ри, в боротьбі за партійність л-ри (*«Ленін і Черингемський»*, *«Ленін і Горький»*, *«Про Льва Толстого»*, всі — 1928, *«Про викладання літератури»*, 1932, та ін.). Брала активну участь у роботі та редагуванні журн. *«На путях к новій школі»*, *«Коммунистическое просвещение»*, *«Коммунистка»*, *«Работница»* та ін. У рад. час видано бл. 400 назв книжок К. (в т. ч. 80 тематичних збірників) 45 мовами народів СРСР. На Україні, зокрема, вийшло 44 видання творів К. 35 назв творів К. видано іноз. мовами.

К. була учасницею всіх з'їздів партії (крім І і V), які відбувалися за її життя. На XIII—XIV з'їздах обиралася членом ЦКК, на XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). Була членом ЦВКК і ЦВК СРСР усіх скликань, депутатом і членом Президії Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Похована в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Педагогические сочинения, т. 1—11. М., 1957—63; О Ленине, М., 1963; Ленин и партия, М., 1963; У кр. перекл. — Педагогичні твори, т. 1—10. К., 1963—67; Спогади про Леніна.

H. K. Крупська.

I. Ф. Крушенщери.

I. M. Кружков. Агіт-плакат «Будемо гідні пам'яті батьків». Шокографія. 1972.

КРУП'ЯНЕ ВИРОБНИЦТВО

К., 1959; Про молодь. К., 1940; Про культурно-освітню роботу. К., 1959; Про біологічну справу. К., 1960.
Літ.: Дридо В. С. Надежда Константиновна. М., 1969; Литвиненко С. А. Н. К. Крупська. К., 1970; Н. К. Крупська і сучасна школа. К., 1974; Надежда Константиновна Крупская. Биография. М., 1978; Воспоминания о Надежде Константиновне Крупской. М., 1979; Надежда Константиновна Крупская. Библиография трудов и литературы о жизни и деятельности. М., 1969.

Т. Л. Пономаренко.

КРУП'ЯНЕ ВИРОБНИЦТВО — виготовлення *крупів* з зерна круп'яних, зернових і бобових культур; галузь *боронимельно-круп'яної промисловості*. У процесі К. в зерно спочатку очищують від домішок в *сепараторах*, *тріерах* або ін. апаратах і машинах. Очищене зерно лущать (обрушують), видаляючи квіткові плівки у проса, рису-зерна, вівса і ячменю, неістівні плодові оболонки у гречки, малозасвоєвані насінні оболонки у гороху. Для цього використовують вальцеві верстати, лущильні машини і посуди, *оббівальні машини* тощо. Перед лущенням зерно деяких культур (вівса, гречки, проса) пропарюють і підсушують. Далі вдаються до провіювання, несуть вилущені зерна знову пропускають через лущильні апарати або машини, потім сортує на ядро лущене і ядро подрібнене, які шліфують і полірують, одержуючи *круп*. У лущеного ядра (рису, гороху, вівса, пшона) на шліфувальних і полірувальних машинах видаляють зародок і зовні оболонки, а подрібненому ядру (ячменю, пшениці і кукурудзи) надають овальної або округлої форми. Побічними продуктами К. в. є мучка і січка, відходома — лузга, недорозвинені і зіпсовані зерна. Проблеми К. в. досліджують, зокрема, в *Одеському технологічному інституті харчової промисловості*. На Україні *круп* виробляють на з-дах Білої Церкви, Донецька, Миргорода, Кривого Рога, Львова, Полтави.

Літ.: Технологія переробки зерна. М., 1977. О. С. Зубко.

КРУП'ЯНІ КУЛЬТУРИ — сільськогосподарські рослини, з зерна яких виробляють *круп*. До власне К. к. в СРСР належать *просо*, *рис*, *сorgho*, *чумиза* і *гречка*. До умовно круп'яних відносять також *ячмін*, *овес*, *тиеницю*, *кукурудзу* та *горох* і *сочевицю*. На Україні з К. к. найбільше сіють *просо* (Лісостеп, Степ) і *гречку* (Полісся, Лісостеп), а в світовому землеробстві *осн.* К. к. є *рис*. З біол. властивостями К. к. різко відмінні й потребують для росту й розвитку різних умов зовні. середовища. *Зерно* К. к. містить значну кількість вуглеводів, білків, вітамінів і небагато жирів. *Просо* і *гречку* (крім основного посіву) використовують також як страхові культури для пересіву озимих і ярих хлібів (на випадок їхньої загибелі) та як післяжнивні культури. *Зерно* К. к. переробляють і на борошно, *круп*аль, спирт. Див. також *Круп'яне виробництво*, *Зернове господарство*.

КРУСТЕН Ерік [н. 17 (30).IV 1900, Мурасте, тепер Хар'юського р-ну Ест РСР] — ест. рад. письменник, народний письменник Ест. РСР (1972). Друкується з поч. 20-х рр. Перша зб. оповідань «Верес» (1927). Роман «Серця молодих» (кн. 1—2, 1954—56) — про революцію, події 1905 в ест. селі. Автор романів «Книга про Пексів» (1946), «Ніби крапля в морі» (1962), п'єс «Я живу» (1956) і «Американці прийшли» (1959), зб. новел «Поворотні пункти» (1946), «Похорон ботага» (1957) і «В пошуках весни» (1960), «П'ять оповідань» (1968), повісті «Окупація» (1969). Твори для дітей. Нагороджений орденом Дружби народів, «Знак Пошани».

С. Г. Ісаков.

КРУТЕНЬ Євграф Миколайович [17 (29).XII 1890, Київ — 6 (19).VI 1917, біля с. Плотичі, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.] — рос. військ. льотчик, підполковник, один з організаторів рос. винищувальної авіації. Закінчив Костянтинівське арт. училище (1911) та Гатчинську військ. авіац. школу (1914). Учасник 1-ї світової війни на Пд.-Зх. фронті, був льотчиком, командиром 2-го армійського авіац. загону, винищувального авіац. загону та групи. В грудні 1916 — березні 1917 перебував у Франції, де брав участь у повітр. боях на франко-нім. фронті. За час війни збив бл. 20 літаків противника. За ініціативою К. в Росії вперше у світі було створено спец. винищувальні загони й групи. Розробив понад 20 способів атаки та виходу з неї для літаків різних типів. Автор праць з теорії та практики застосування винищувальної авіації. Нагороджений рос. та франц. бойовими орденами. Загинув під час повернення з бойового завдання. Похований у Києві поряд з П. М. Нестеровим. О. М. Грацианський.

КРУТІ — залізнична станція між Ніжином і Бахмачем, де на початку 1918 точилися запеклі бої між рад. частинами і військами укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції та австро-нім. окупантів. 15—17 (28—30). I 1918 рад. загони, що йшли на допомогу учасникам *Київського січового збройного повстання 1918*, розгромили тут війська *Центральної ради* і 26. I (8. II) визволили Київ. Район К. вдруге став місцем боїв на поч. березня 1918, коли рад. війська, перейшовши в контрнаступ проти австро-нім. військ, на кілька днів затримали їх під К.

КРУТИГОЛОВКА (*Junx torquilla*) — птах род. дятлових. Довж. 18—20 см, маса 35—37,5 г. Заг. тон оперення сіро-бурий. Пошир. в Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР — у лісовій зоні, в Криму, на Кавказі. В УРСР — звичайна по всій території (крім безлісних р-нів). Передітний птах, зимує в Пн. Африці і на Пд. Азії. Гнізда в дуплах, кладку в травні — червні з 6—12 (зрідка до 14) білих яєць насиджує 11 днів. Живиться комахами. Іл. с. 547.

КРУТИКОВА Ніна Євгенівна [н. 14 (27). I 1913, м. Лодзь, тепер ПНР] — укр. і рос. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1944. Закінчила Харків. плановий ін-т (1932). З 1932 — викладач Київ. ун-ту, з 1941 працює в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Досліджує проблеми розвитку критичного реалізму в укр. і рос. л-рах, історію укр.-рос. літ. взаємин, худож. специфіку літ. творів, традиції і новаторство в л-рі, творчість укр. і рос. письменників 19 — поч. 20-го ст. (М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, А. Чехова та ін.), письменників рад. часу. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тя.: Гоголь та українська література. К., 1957; Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Русский реализм и становление украинской реалистической прозы. К., 1963; Сторінки творчого життя. (Марко Вовчок в житті і праці). К., 1965; Шляхами дружби і єднання. К., 1972; Реалізм. Збагачення. Єдність. К., 1976; В начале века. Горький и символисты. К., 1978.

Н. І. Чарна.

КРУТИЛЬНА МАШИНА — машина текстильного виробництва, на якій виготовляють кручені нитки, *корд*, шпатаг та ін. матеріали. Осн. робочим органом К. м. є *веретено* з котушками, шнудлями, бобінами тощо. Для вироблення кручених ниток в СРСР створено (1956—61) прядильно-крутильні машини з веретеном і *витяжним приладом*, на яких суміщено операції *прядіння*, *скручування* і *намотування*.

КРУТИХОВСЬКА Зінаїда Олександрівна [3 (16).X 1916, с. Карганілля, тепер селище міського типу Кург. обл. РРФСР] — укр. рад. геофізик, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1971), засл. діяч н. УРСР (з 1979). Закінчила Свердловський гірничий ін-т (1938), працювала в установах геол. служби РРФСР і УРСР та на викладацькій роботі. З 1936 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР, з 1961 — Ін-ту геофізики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом цього ін-ту). Осн. праці з питань дослідження магнітного і гравітаційного полів Землі, вивчення глибинної будови залізрудних районів УРСР. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1972.

В. С. Белокурова.

КРУЧЕНІ ПАНИЧІ (Промеся) — рід рослин род. берізкових. Те саме, що й *іпомея*.

КРУЧЕННЯ в опорі матеріалів — зміна форми стрижня, пластинки або оболонки, що зумовлюється дією крутильних моментів у площині поперечного перерізу стрижня чи в площині бічних граней пластинки й оболонки; вид *деформації*. При К. прямого круглого стрижня (напр., вала; мал. а) його поперечні перерізи, залишаючись плоскими, взаємно повертаються навколо поздовжньої осі, внаслідок чого виникають дотичні напруження, найбільші біля поверхні. Ці напруження визначають за формулою:

$$\tau_{\max} = \frac{M_k}{J_p} r$$
 де M_k — крутильний момент; r — радіус перерізу; J_p — полярний момент інерції перерізу. Кут повороту на одиницю довжини стрижня (відносний кут К.) дорівнює: $\vartheta = \frac{M_k}{G J_p}$, де G — модуль пружності певного матеріалу при *зсуві*. В разі К. некруглих стрижнів

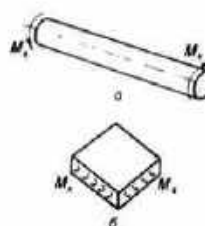
Г. М. Крутень

Л. Крутковський.

Г. С. Крушевський. Тригора, 1899. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Кручення: а — прямого круглого стрижня; б — пластини; M_k — крутильний момент.

їхні поперечні перерізи викривлюються, виходячи з первісної своєї площини (стиснене К.). Стиснене К. притаманне тонкостінним стрижням (дотаварам, швелерам тощо), де, крім дотичних напруг, виникають нормальні. К. пластинки і оболонки під дією крутих моментів (мал., б) супроводяться викривленням їхніх середніх поверхонь, що пов'язано з переміщенням точок цих поверхонь у напрямку *нормалей*. К. враховують при розрахунках багатьох деталей, конструкцій і машин.

О. І. Стрельбицька.

КРУЧЕНЮК Петра (Петро Аксентійович; н. 29.VI.1917, с. Плоть, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР) — молд. рад. поет, перекладач. Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1936. Перша зб. віршів — «У променях життя» (1939). Автор збірок «Фронтіві вірші» (1942, рос. мовою), «Свіжі борозни» (1948), «Живе джерело» (1953), «У нас є друзі» (1960), «Веди нас, час» (1967), поеми «Тим, хто прийде після нас» (1970) та ін. Україні присвятив поему «Глибоко відгукнулось» (1952), статтю «Сестри України» (1979), вірші. Автор віршів і статей про Т. Шевченка. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини, А. Малишкі, П. Воронька, С. Олійника, М. Нагнибиди. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. А. Д. Додда.

КРУЧОВСЬКИЙ (Kruczkowski) Леон (28.VI.1900, Краків — I.VIII.1962, Варшава) — польс. письменник і громадський діяч. Член ПОРП з 1945. Перша зб. віршів — «Молоти над світом» (1928). Найзначніші романи К.: «Кордіан і хам» (1932), «Павині пера» (1935). У 1936 брав участь у конгресі на захист культури у Львові. Автор публіцистичних збірок «Чому я соціаліст?» (1937), «В атмосфері диктатури» (1938) тощо. В післявоєнні роки виступив з драмами «Відплата» (1948), «Німці» (1949), «Юліус і Етель» (1953), «Відвідини» (1955), «Перший день свободи» (1960), «Смерть Губернатора» (1961), збірками публіцистич. статей «Зустрічі й зіставлення» (1946), «Право на культуру» (1952), «Серед своїх і чужих» (1954). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953. Тв.: Укр. перекл. — Кордіан і хам. Львів, 1955; Павині пера. К., 1955; Рос. перекл. — Избранное. М., 1955; Письма. Статті. М., 1974. Літ.: Зарна О. Леон Кручковський. В кн.: Сучасні польські письменники. К., 1960; Плотников А. Г. Леон Кручковський. М., 1977; Стефанович В. И. Леон Кручковський. Библиографический указатель. М., 1954.

КРУШЕВСЬКИЙ Георгій Степанович (1863—1938, Київ) — укр. рад. живописець. У 1891—95 навчався в петерб. АМ. Твори: «Трипога» (1899, ДМУОМ), «З подювання» (1900), «Портрет» (1915), «Голівка» (1916) та ін.

КРУШЕВСЬКИЙ Микола Вячеславович [6 (18).XII.1851, Луцьк — 31.X (12.XI).1887, Казань] — рос. і польс. мовознавець. Закінчив Варшавський ун-т (1875). Професор Казанського ун-ту (з 1883). Учень І. О. Бодуена де Куртене, пред-

ставник казанської лінгвістичної школи. Автор праць з заг. та індоєвроп. мовознавства: «До питання про гуку. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму» (1881), «Нарис науки про мову» (1883). Досліджував заг. лінгвістичні закони, розмежовував статичну й динамічну мову, обґрунтував її системний і знаковий характер, був одним із попередників сучас. фонології.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Ганна Амвросіївна (18.VIII.1887, с. Біла, тепер передмістя Тернополя — 13.V.1965, Львів) — укр. співачка (сопрано). Сестра С. А. Крушельницької. Закінчила Вищий музичний інститут у Львові (1904) та Міланську консерваторію (1912). Співала на оперних сценах Варшави, Львова, Мілана, Венеції, Рима та ін. Партії: Наталка, Маруся («Наталка Полтавка»), «Чорноморці» Лисенка, Оксана («Запорожець за Дунаєм») Гулака-Артемовського), Ірис («Ірис» Масканьї), Зіглінда, Єлизавета («Валькірія», «Тангейзер» Вагнера). В 1928 залишила сцену. Як камерна співачка виступала в ювілейних концертах М. Лисенка (1903), Т. Шевченка (1901—06), І. Франка (1913) у Львові.

П. К. Медведик.
КРУШЕЛЬНИЦЬКА Софія Амвросіївна (23.IX.1872, с. Білявинці, тепер Буцацького р-ну Терноп. обл. — 16.XI.1952, Львів) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано) й педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). З 6 років вчилася гри на фортепіано, пізніше співала в хорі т-ва «Руська бесіда» в Тернополі. В 1893, закінчивши Львів. консерваторію (фортепіано — у В. Вмелячинського, спів — у В. Висоцького), дебютувала (Леонора, опера «Фаворитка» Г. Доніцетті) у Львові, опері; 1893—96 вдосконалювала спів у проф. Ф. Кресні в Мілані. Музику та опери Р. Вагнера вивчала у Відні (1895). Співала на сценах кращих театрів Європи, Африки й Америки; виступала, зокрема, у Львові (разом з О. Мишугою), в Одесі (1896—97), Варшаві (1898—1902), Петербурзі (1901—02), Парижі (1902), «Гранд-Опера», Неаполі (1903, 1904), Бреши (1904), Римі (1904—05), Мілані («Ла Скала», 1898, 1904, 1907, 1909, 1915), Лісабоні (1908, 1916), Каїрі, Александрії (1904), Буенос-Айресі (1906, 1908, 1910—13) та ін. Маючи виняткові природні сценічні й вокальні дані — великого діапазону (бл. 3 октав) голос, рівний в усіх регістрах, опанувавши школу бельканто, К. досягла вершин майстерності в оперному й камерному співі, світова муз. критика ставила її нарівні з М. Баттістіні, Е. Карузо, Тітта Руффо, Ф. Шаліпіним. Серед партій (понад 60) — Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Татьяна, Ліза («Богиня Огні»), Пікова дама Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Галька («Галька» Моноуха), Аїда, Чіо-Чіо-сан, Тоска (однотомні опери Верді, Пуччіні), Саломея, Електра (однотомні опери Р. Штрауса). Разом з А. Тосканіні утвердила на італ. сцені опери Р. Вагнера

(сопранові партії в «Лосенгріні», «Тангейзері», «Валькірії», «Загиблі богів», «Зігфріді», «Трістан та Ізольді»). В 1923 К. залишила оперну сцену, присвятила себе камерному виконавству (твори К. Монтеверді, К. Глюка, В. А. Моцарта, Ф. Шуберта, Й. Брамса, романси М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, С. Рахманінова, О. Гречанинова). Широко пропагувала укр. народні пісні, твори укр. композиторів М. Лисенка, Д. Січинського, О. Нижанківського, В. Матюка, А. Вахнянина. Міцна дружба єднала її з А. Тосканіні, Дж. Пуччіні, Е. Карузо, М. Баттістіні, Тітта Руффо, Р. Леонавалло, Е. Дузе. Живучи за кордоном, К. не поривала зв'язків з батьківщиною, з рідним народом. Листувалася з І. Франком, В. Стефаником, М. Павликом, М. Лисенком (присвятив К. три романси), О. Кобилянською, Д. Січинським та ін. У 1894—1923 майже щороку виступала з концертами у Львові, Тернополі, Стрию, Бережанах, Збаражі, Чернівцях та ін., брала участь (разом з О. Мишугою та М. Менцинським) в ювілейних торжествах, присвячених Шевченкові, Франкові, Шашкевичу, Лисенку, які відбувалися в Галичині і на Буковині. В 1939 К. повернулася до Львова. Викладала сольний спів у Львів. консерваторії (з 1952 — професор). У с. Білій (перелік Тернополя), де пройшло дитинство співачки, відкрито меморіальний музей К. Її ім'ям названо Терноп. муз. уч.-те. спец. муз. школу-інтернат у Львові. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Софія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування. Ч. 1—2. Упорядкування та передмова М. Головащенко. К., 1978—79; Врублевська В. В. Софія Крушельницька. К., 1979.

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Антін Володиславович (4.VIII.1878, м. Ланьцут, тепер Жешувського воєводства ПНР — 13.XI.1941) — укр. письменник, критик, журналіст. Вчився у Львові, ун-ті. У своїй творчості пройшов шлях від бурж. лібералізму до демократизму. Видавав у Львові журнали «Нові шляхи» і «Критика». У кращих творах (зб. оповідань «Пролетарі», повість «Буденний хліб», роман «Рубають ліс» та ін.) відобразив тяжке становище трудящих Зх. України, викривав уніатське попівство, «москвофілію» та укр. бурж. націоналістів, показав боротьбу трудящих за возз'єднання в єдиний Укр. Рад. державі.

Тв.: Буденний хліб. — Рубають ліс. Львів, 1960.

КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Іван Антонович (12.XI.1905, м. Коломия, тепер Івано-Франк. обл. — 17.XII.1934) — укр. рад. письменник, графік і музикознавець. Син А. В. Крушельницького. Навчався у Віденському, а потім у Празькому (закінчив 1927) ун-тах. Перша зб. поезій — «Весняна пісня» (1924). У 1927 вступив до КПЗУ. За революц. діяльність був позбавлений права викладати в школах. Поетичні, мистецтвознавчі та критичні твори К. друкувалися в прогресивній зх.-укр. пресі. У збірках «Бурі і вікна» (1930), «Залізна королева»,

Г. А. Крушельницька.

С. А. Крушельницька.

Меморіальна дошка С. А. Крушельницької у Львові. Скульптор Е. П. Мисько. Бронза. 1977.

циклі поезій «Війна» (обидва — 1932) викривав міжвар. імперіалізм. У 1931 його антивоєнну драм. поему «Каверна № 16» на конкурсі НКО УСРР удостоює першої премії. Весною 1932 приїхав на Рад. Україну, брав активну участь у літ. і громад. житті.
Тв.: Поема про руки. К., 1964.

М. І. Дубина.
КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ Мар'ян Михайлович (18.IV 1897, с. Пилява, тепер Буцацького р-ну Терноп. обл. — 5.IV 1963, Київ) — укр. рад. актор, режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. Учень В. Юрчика і Л. Курбаса. В 1921—23 навчався на филозофському ф-ті Львів. ун-ту. Сценічну діяльність почав 1916—17 в укр. трупі «Тернопільські театральні вечори». В 1918, 1920—21 — в Укр. театрі в Тернополі, 1919 грав у *Новому львівському театрі*, 1920 став одним з фундаторів Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. В 1921—24 працював в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. З 1924 — в театрі «Березиль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка; 1933—52 — худож. керівник, гол. режисер і актор); 1952—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1954—63 — гол. режисер). Ролі: Омелько і Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Падур («Маклена Граса» М. Куліша), Малоштан («Диктатура» Микитенка), боцман Бухта, Бублик, дяк Гаврило («Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Аркашка («Ліс» О. Островського), Буличов («Егор Буличов та інші» Горького), Гонорій («Жакерія» Меріме), Лір («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького (грав роль Івана), «Правда» (створив образ В. І. Леніна), «Макар Діброва», «Чому посміхалися зорі» Корнійчука, «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Доктор філософії» Нущича. З 1926—56 знімався в кіно (фільми: «Ягідка хохання», «Кривавий світанок», «Мартин Боруля», «Суста»). Викладав у Харків. (1946—52) і Київ. (1952—63) театр. ін-тах (професор — з 1947). Учні К. — В. Крашівченко, Я. Гелас, І. Казнадій, В. Демисенко, Л. Танюк та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948.

Літ.: Ган Я. Я. Мар'ян Михайлович Крушельницький. К., 1960; Мар'ян Крушельницький. Спогади. Статті. К., 1969; Киселов Я. Разом з життям. К., 1972; Танюк Л. С. Мар'ян Крушельницький. М., 1974; Смолич Ю. Про театр. К., 1977. *П. К. Медведик.*

КРУШІНА (Frangula) — рід рослин родини жостерових. Кущі або невеликі дерева з цілісними еліптичними листками. Квітки зеленувато-білі, двостатеві, п'ятичленні, зібрані в пазушні пізантики або пучки. Плід соковитий кістяковидний. Бл. 50 видів, поширених в Америці, Сх. Азії та Середземномор'ї. В СРСР — 3 види, з них в УСРР — 1: К. ламка (F. alnus, син. Rhamnus frangula) — кущ до 3 м заввишки; росте в лісах, серед чагаринків, по берегах річок.

Відвари, екстракти та пілолі з кори К. ламкої застосовують у медицині як проносне. Кора та нестигли плоди дають жовту, а стиглі плоди — зелену фарби для бавовняних тканин, шкіри й паперу. Декоративна рослина.

КРЮГЕР — нац. парк в Африці, у пн.-сх. частині Південно-Африканської Республіки, на кордоні її з Мозамбіком. Засн. 1898 як мисливський заповідник Сабі, з 1926 — нац. парк. Пл. понад 1,8 млн. га. Створений для охорони характерної фауни пд.-сх. Африки. Рослинність типу паркової савани. З тварин характерні слон, бегемот, білий носоріг, жирафа, багато видів антилоп, лев, леопард, крокодили, понад 400 видів птахів та ін.

КРЮКИ, знамена — знаки староруського безлінійного нотного письма. Застосовувались у 11—18 ст. в церковному одноголосому співі (спів по К. наз. крюковим, або знаменним). К. було понад 70. Ними позначали напрямок руху голосу, ритм, тривалість, звукові акценти, а з 17 ст. (за допомогою спец. знаків — кіноварних позначок — «пометів») — і висоту звуків. За допомогою К. співали знайомий наспів, але по них не можна було вивчити невідому мелодію. Після запровадження нотно-лінійної системи крюки вийшли з ужитку.

КРЮКІВСЬКИЙ ВАГОНОВУДІЙНИЙ ЗАВОД — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у м. Кременчуку Полтав. обл. Засн. 1874 як Головні вагонні майстерні Харківсько-Миколаївської з-ці. Робітники майстерень вели активну революц. боротьбу, брали участь у груднево-м заг. страйку в Кременчуку та ін. виступах, що відбувалися 1912, 1913, на поч. 1917. В роки першої п'ятирічки майстерні реконструйовано і перетворено на вагонобудівний завод. Під час окупації міста нім.-фашист. загарбники зруйнували з-д. Першу післявоєнну продукцію одержано 1944. Осн. продукція заводу (1979): вантажні 4-вісні бункерні вагони для перевезення зерна, цементу та універсальні 4-вісні піввагони. За роки існування на з-ді спроектовано, виготовлено та освоєно серійне виробн. вантажних вагонів 14 видів вантажопідйомністю від 20 до 100 т. З 1976 К. в. з. — гол. підприємство Кременчуцького виробничого об'єднання вагонобудуван-

ня. К. в. з. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1974).

Ю. М. Крюков.
КРЮКОВ Микола Олександрович [бл. 1800, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 30.V (11.VI) 1854, Мінусінськ, тепер Краснояр. кр.] — декабрист, поручик. Син нижгородського губернатора. Після закінчення військ. уч-ща (1819) служив у 2-й армії, розташованій на Україні, де зблизився з П. І. Пестелем. Улітку 1820 вступив до Тульчинської управи. В 1821 брав участь у створенні *Південного товариства декабристів*, у розробці проекту «Руської правди» П. І. Пестеля, пізніше — у підготовці збройного повстання. К. був засуджений на 20 років каторги і довільне заслання до Сибіру.

КРЮЧКОВ Микола Опанасович [н. 24.XII 1910 (6.I 1911), Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1953. В 1928 вступив до трупі Моск. ТРОМУ (театр робітнич. молоді), вчився у М. Хмєльова. В кіно почав зніматися з 1933. Серед ролей: Андрій Сазонов («Комсомольськ», 1938), Сергій Лукоїн («Хлопець з нашого міста», 1942), Сергій Горлов («Фронт», 1943), Корольков («Справа Румянцева», 1956), Семен Тетерін («Суд», 1962), Афанасій Матвійович («Дядечків сон», 1967), полковник Захаров («Далеко на Заході», 1969). Таксист («Городнян», 1975). Знімався у фільмах Київ. кіностудії худож. фільмів: «Трактористи» (1939), «Адреса вашого дому» (1971) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КРЮЧОНКІН Василь Дмитрович [1 (13).I 1894, с. Карповка, тепер Бугурусланського р-ну Оренб. обл. — 10.VI 1976, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1941 закінчив курси вищого нач. складу Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1943 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією, корпусом, арміями на Пд.-Зх., Ворон., Степовою та 2-му Білорус. фронтах. З 1946 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЯЖ — одна з форм рельєфу земної поверхні. К. являють собою залишки зруйнованих процесом денудації і пізніше дешею піднятих гірських хребтів. Мають вигляд слабо розчленованої височини або низьких пасом, що чергуються з горбами. В СРСР найбільш відомі *Тиманський кряж*, *Бітєйський кряж*, *Донецький кряж*, *КРЯНГЕ* (Creanga) Йон [1 (13).III 1837 або 10 (22).VI 1839, с. Гумулетті повіту Нямц — 31.XII 1889 (12.I 1890), Ясси] — рум. і молд. письменник. Був дяком і нар. учителем. За конфлікти з церк. владою позбавлений сану. Почав писати за порадою свого друга М. Емінеску. В казках К. реалістично, з позицій селянського демократизму, відображено соціальні суперечності тогочасного суспільства. «Спогади про дитинство»

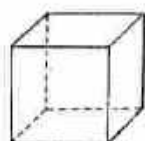
М. М. Крушельницький.

М. О. Крючков.

Кречки річкові і чорні (внизу).

Куб.

М. М. Крушельницький в ролях Івана Непокритого («Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького) та короля Ліра (одноименна трагедія У. Шекспіра).

(1880—92) — правдива розповідь про молд. село серед 19 ст. Твори К. переказано багатьма мовами народів світу.

Тв.: Укр. перекл. — Спогади про дитинство. К., 1957; Рос. перекл. — Избранное. Кишинев, 1977; Сказки. — Воспоминания детства. — Рассказы. Кишинев, 1971. С. В. Семчицкий.

КРЯЧКІЙ (Sterninae) — підродина птахів род. martinovих. Довж. тіла 21—54,5 см, маса 40—640 г. Забарвлення сіре з білим, на голові чорна «шапочка». 43 види, поширені по всьому світу. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР — 9, з них найпоширеніші К.: чорний (Chlidonias nigra), річковий (Sterna hirundo) і малий (S. albifrons). К. селяться колоніями по берегах річок, морів, озер тощо. Гнізда примітивні, іноді плаваючі, часто яйця лежать просто в ямці. Кладку з 3 (іноді 1—2 або 4) плямистих яєць насиджують 14—22 доби. Живляться К. комахами, водними безхребетними, деякі — рибою. Викопні рештки відомі з неоген. і антропоген. відкладів.

О. Б. Кістяківський.
КСАНТОС (Ξάνθος; Еммануїл (1772. о. Патмос — 28.IX 1852) — діяч грец. національно-визвольного руху. З 1810 жив в Одесі. Разом з Н. Скуфасом і А. Цакаловим заснував т-во «Філікі етерія» (1814); 1820 залучив до керівництва т-вом А. Ісидоріти Молодшого. Після поразки повстання, піднятого т-вом у Молдові (див. Молдавськ. князівство), втік до Греції, де взяв участь у Грецькій національно-визвольній революції 1821—29.

КСЕНІЙ (від грец. ξενία — гостинність) — гібридне насіння або плоди (див. Гібрид), що відрізняються від інших на тій самій рослині за забарвленням, формою чи розміром. Виникають К. найчастіше внаслідок подвійного запліднення, коли в ендоспермі, який розвивається після злиття одного з двох спермів, що беруть участь у заплідненні, з ядром зародкової мішки, вплив домінуючих (див. Домінуючість) батьківських генів на ознаки ендосперму виявляється сильніше, ніж дія генів материнського організму. К., що виникають внаслідок виявлення в оболонці насінини або оплодні гібридних ознак, наз. метаксеніями.

В. А. Треханов.
КСЕНОН (Xenon; від грец. ξένος — чужий), Xe — хіміч. елемент VIII групи періодичної системи Д. І. Менделєєва, ат. н. 54, ат. м. 131,30; належить до інертних газів. Відкрили 1898 англ. учні У. Рамзай і М. Траверс як невелику домішку до криптону. К. — рідкісний газ, його міст в атмосфері $0,39 \cdot 10^{-4}\%$; при т-рі 0°C і тиску 10^5 Па густина К. $5,851 \text{ кг/м}^3$, $t_{\text{пл}} = 108,1^\circ \text{C}$, $t_{\text{пл}} = 111,8^\circ \text{C}$. Одержано сполуки К. з фторидом платини, рутенію, родію й плутонію. Відомі також оксиди і фториди К. Як і всі інертні гази, К. утворює клатрати. У пром-сті добувають при розділенні повітря методом глибокого охолодження. Застосовують гол. чин. для виробн. ксенонових газорозрядних ламп.

Літ. див. по ст. Криптон.

А. В. Леонтьєва.

КСЕНОФАН Колофонський (Ξενοφάνης δὲ Κολοφώνιος; 580—577 до н. е., Колофон, Мала Азія — 490—485 до н. е., Елея, Пд. Італія) — давньогрец. філософ-ідеаліст, поет, засновник елейської школи. Всупереч діалектиці Геракліта, К. обстоював метафіз. вчення про незмінне й нерухоме буття, заперечував вірогідність чуттєвого пізнання і намагався довести, що істинне знання дається тільки розумом. К. піддав критиці багатобожжя, антропоморфізм релігії. Свої погляди виклав у філософській поемі «Про природу» (збереглося кілька фрагментів).

КСЕНОФОНТ (Ξενοφών; бл. 430 до н. е., Афіни — 355 або 354 до н. е., Коринф) — давньогрец. історик і письменник. Учень Сократа. Належав до аристократичних клас. Бл. 403 до н. е. після падіння олігархії в Афінах покинув місто. В 401 до н. е. взяв участь у поході проти перс. царя Артаксеркса II (див. Артаксеркс). Ці події висвітлює у творі «Анабасис Кіра» (див. Анабасис). Під час Коринфської війни 395—387 до н. е. боровся на боці Спарти. К. — автор «Грецької історії» (7 кн., висвітлює події з 411 до 362 до н. е.), а також ряду ін. творів, що дають уявлення про різні сторони життя Греції 5—4 ст. до н. е.

КСЕРКС (грец. Ξέρξης; р. н. певід. — п. 465 до н. е.) — давньоперс. цар 486—465 до н. е. з династії Ахеменідів. Син Дарія I. Придушив повстання в Єгипті (486—484 до н. е.) та Вавілонії (482 до н. е.). За К. перс. армія в греко-перських війнах (500—449 до н. е.) зазнала ряд поразок (флот біля Саламіна 480 до н. е. і біля Мікале 479 до н. е., сухопутні війська — біля Платей 479 до н. е.). К. було вбито під час двірцевого перевороту.

КСЕРОГРАФІЯ (від грец. ξηρός — сухий і γράφω — пишу) — одержання зображень (фотографій) на напівпровідниковому матеріалі з проявленням їх сухим електрично зарядженим порошком; один із способів електрофотографії.

КСЕРОДЕРМА (від грец. ξηρός — сухий і δερμα — шкіра) — пігментна захворювання шкіри — дерматоз, зумовлений спадково підвищеною чутливістю шкіри до сонячного (ультрафіолетового) проміння. Виявляється К., як правило, в перші роки життя дитини. На незахищених ділянках шкіри (обличчя, кінцівки) після перебування на сонці з'являються еритематозні (див. Еритема) та пігментні плями. Шкіра стає сухою, лущиться, тоншає (віс мовби загорюється), ротозний отвір звужується, виникають кон'юнктивіти, повіки інвертуються тощо. До 8—10 років на шкірі з'являються ороговілі бородавчасті або папіломатозні розростання (див. Папілома), які можуть перетворюватися на рак, базіоми, меланоми. Лік у в а н н я: кортикостероїди, вітаміни, рентгенотерапія, хірургічне.

КСЕРОМОРФІЗМ (від грец. ξηρός — сухий і μορφή — вигляд), ксероморфна структура — сукупність анатомо-морфологічних ознак, що виникають у рослин як пристосування до посушливих

умов. Ксероморфізм зумовлює зниження транспірації, економну витрату води ксерофітами в умовах гострої нестачі вологи. Морфологічними ознаками К. є зменшення заг. поверхні листків та заміна їх кладодіями, наявність товстого захисного шару кутикули на листках і стеблах, густий шар волосків на асимілюючих органах тощо. Анатомічними ознаками К. є, напр., зменшення розмірів клітин листкової паренхіми й епідермісу, збільшення кількості проростів (на одиницю поверхні).

КСЕРОФІЛЬНІ ТВАРИНИ (від грец. ξηρός — сухий і φίλος — люблю), сухолюбні — тварини, пристосовані до посушливих умов життя (в пустелях, сухих степах тощо). Для задоволення потреб організму у воді деякі К. т. пристосувались до дуже швидкого пересування на великі відстані (рибки та ін. птахи) або до міграції в райони, де є водойми (копитні). Багато які К. т. можуть жити довго без води або задовольнятися водою, одержуваною з їжі. При цьому у них різко знижується витрачання води в процесах метаболізму і відбувається її реабсорбція. Багато які К. т. зменшують потребу у воді, перебуваючи у стані слячухи (молоски, черепахи, гризуни) та сезонної діпаузи (деякі саралові, напівтвердокрили, жуки). Деякі К. т. переживають критичний період у відповідних мікросередовищах (фаланги, скорпіони); інші переносять свою активність на нічний час (багато які плазуни). К. т. в СРСР є жуки чорнотілки, варани, яшурки, піщанки, ховрахі, тушканчики, верблюди та інші.

О. П. Маткович.
КСЕРОФІТИ (від грец. ξηρός — сухий і φυτόν — рослина) — рослини посушливих місцевостей, які можуть витримувати тривалу грунтову і атмосферну посуху. К. мають спец. пристосування (див. Ксероморфізм), що перешкоджають випаровуванню води і запобігають перегріванню рослин. Єдиної класифікації К. немає. За П. О. Генкелем, К. поділяють на 4 групи: суккуленти, в тілі яких є значні запаси води (кактуси, алое, молочило); евксерофіти — рослини з низькою інтенсивністю транспірації (дивина, ведмеже вушко, вероніка сива); геміксерофіти, коренева система яких досягає ґрунтових вод (верблюжа колючка) або широко розгалужена (полин); пойкилоксерофіти, які при значному обезводненні переходять в анібіоз (синьозелені водорості, лишайники). Іноді виділяють інші групи ксерофітів.

КСИЛЕМА (від грец. ξύλον — деревина) — комплекс тканин рослини, що служить для проведення води та мінеральних солей від коренів угору по рослині. К. багаторічних стебел та коренів наз. переважно деревиною.

КСИЛОГРАФІЯ (від грец. ξύλον — зрубане дерево і γράφω — пишу, малюю) — гравюра на дереві. К. має два різновиди: дереворит і дереворіз. Дереворіз відомий у Китаї з кін. 6 ст., в Європі — з кін. 14 ст.; виконується гострокінцевими ножами на розпиляних

Крутиголовка.

Крушина, ламка: 1 — гілка з квітками і плодами; 2 — квітка; 3 — плід у розрізі.

Зразки кроків 17—18 ст.

Ксифон.

КСИЛОЛИ

вазовж волокон дошок груші, яблуні, горіха, сливи, вишні, липи. Дереворит винайшов 1771 англ. художник Т. Б'юїк. Виконується штихелями на розпиляних упоперек дошок самшиту, бука, горіха. К. широко застосовується в різних видах графіки — станковій, книжковій тощо.

КСИЛОЛИ, диметилбензоли, $(\text{CH}_3)_2\text{C}_6\text{H}_4$ — ароматичні вуглеводні. Відомо три ізомери (мал.): орто-К. (густ. 880,2 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 144,41° С, $t_{\text{кип}}$ 25,18° С), мета-К. (густ. 864,2 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 139,10° С, $t_{\text{кип}}$ 47,87° С), пара-К. (густ. 861,1 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 138,85° С, $t_{\text{кип}}$ 13,26° С). Безбарвний рідкий, малорозчинний у воді, добре — в органічних розчинниках. К. отруйні, горючі, вибухонебезпечні. У пром. їх одержують з продуктів коксування кам. вугілля або ароматизації нафти. Застосовують як розчинники лаків, фарб, мастик тощо; пара-К. — як вихідну сировину для виробн. терефталевої кислоти.

КСИЛОЛІТ (від грец. ξύλον — зрубане дерево і λίθος — камінь) — штучний кам'яний матеріал, одержуваний в результаті тверднення суміші магнетитової в'язкої речовини, тирси і деревного борошна. До складу К. в разі потреби вводять добавки (напр., азбест, мелений кварцовий пісок) і лугоутійкі пігменти. З жорсткої ксилолітової суміші пресують плитку для підлог, з пластичної суміші створюють монолітні підлоги або основу під чисту підлогу з рулонних та плиткових полімерних матеріалів.

КСИЛОМЕТР (від грец. ξύλον — зрубане дерево і μέτρον — вимірюю) — прилад, яким визначають об'єм тіла неправильної форми (первісно гол. чин. з деревини — гілок, коренів тощо). Складається з наповненої водою посудини, куди занурюють досліджуване тіло, і прозорої трубки з поділками, за якими і визначають об'єм витісненої тілом води. К. використовують у біології та ін. галузях науки.

КСИЛОФОН (від грец. ξύλον — деревина і φωνή — звук) — ударний муз. хроматичний інструмент. Відомий в Європі з 15 ст.; з 19 ст. використовують як сольний, ансамблевий, оркестровий інструмент. Складається з 3—4 вертикальних рядків дерев'яних брусків різної величини. Грають на К. дерев'яними молоточками. Діапазон — 1,5—3,5 октави. Різновиди К. — марімба й тубофон. Іл. с. 547.

КСІРГА (Xirga) Маргаріта (н. 1888, Молінс-де-Рей, поблизу Барселони) — ісп. актриса і режисер. У 1906 дебютувала на профес. сцені. Виступала в провідних театрах Барселони і Мадрида. З 1939 гастролювала на Кубі, в Мексиці. Після приходу до влади франкістів відмовилась повернутись в Іспанію; працювала в Аргентині, Уругваї. Прославилась виконанням ролей у п'єсах Ф. Гарсія Лорка, Х. Ечегарая, Б. Переса Гальдоса, Р. Вальє Інклана, М. де Унамуно, А. Касони та ін. В Уругваї (Монтевідео) очолювала Нац. театр.

КСТОВО — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, райцентр. Розташоване на правому

березі Волги. Порт, залізнична станція. 56 тис. ж. (1977). У місті — Новогорьковський нафтопереробний, деревообр., залізобетонних конструкцій, переробки і ремонту шин, дослідно-пром. завод білково-вітамінних концентратів та ін. з-ди. Підприємства харч. пром-сті. Новогорьковська ТЕП. Нафт. технікум. К. виникло у 14 ст., місто — з 1957.

КСЬОНДЗ (польс. ksiądz, від старопольс. kędz — князь) — польс. назва священнослужителя в католицькій церкві.

КТИРЄВІ (Asilidae) — родина комах ряду двокрилих. Довж. тіла дорослих К. 8—50 мм; голова широка, очі опуклі, хоботок колючий, черевце конічне, ноги довгі, чіпкі. Хижаки, живляться комахами (у т. ч. шкідливими), регулюючи чисельність їх у природі. Личинки К. живуть у землі, гниючих рослинних рештках, живлячись ними або личинками комах, червами. В родині понад 4700 видів, пошир. переважно в Європі і Пн. Африці; в Європ. частині СРСР зустрічається бл. 100 видів, з них в УРСР — 96, серед яких яструбинця руда (Dioctria rufipes), шершневидний ктир (Asillus scabroniformis) та ін. Відомі з третинних відкладів.

КТОРОВ Анатолій Петрович (12 (24).IV 1898, Москва — 1.X 1980, там же) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). Працював у Моск. театрі ім. В. Комісаржевської (1917—20), в кол. театрі Корша (1920—33). З 1933 — у МХАТі. Ролі: Дульчин («Остання жертва» О. Островського), Серебряков («Дядя Ваня» Чехова), Шервинський («Дні Турбіних» Булгакова), Бернард Шоу («Милый брехун» Кітлі), Сем Уеллер («Піквікський клуб» за Діккенсом). Знімався в кіно («Свято святого Йоргена», «Безприданниця», «Війна і мир», «Полсол Радянського Союзу» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952.

КУАЛА-ЛУМПУР — столиця Малайзії, адм. ц. шт. Селангор. Гол. політ. і екон. центр країни. Розташований в пд.-зх. частині п-ова Малакка, при злитті річок Гомбак і Кланг. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу К.-Л. — аеропорт міжнар. значення. Понад 1 млн. ж. (1977). К.-Л. засн. у 80-х рр. 19 ст. З 1896 — адм. центр створеної Великобританією федерації малайських князівств, з 1946 — англ. колонії Малайський Союз, з 1948 — Малайської Федерації (Малайзії). З 1957 — столиця незалежної Малайської Федерації, з 1963 — Федерації Малайзії. Центр великого району видобування олова та виробн. каучуку Оловоплавильні з-ди. пере-

робка каучуку, лісопильні, текст., тютюнові ф-ки, цем. з-ди, великі залізничні майстерні, азбестовий з-д, переробка продуктів кокосової і олійної пальм, рисоочистка. Численні нац. та іноз. банки, торг. представництва іноз. фірм. Нац. та Малайський ун-ти, ін-т натурального каучуку, Мед. н.-д. ін-т та ін. наукові заклади. Нац. і Публічна б-ки. Нац. музей Малайзії. Архит. пам'ятки 19 — 1-ї пол. 20 ст. з еkleктичними рисами (храм

Куала-Лумпур. На одній з вулиць міста

Чаньцзяси, мечеть, собор Сент-Джон, вокзал). Серед сучас. споруд — Нац. музей Малайзії (1953). Нац. мечеть (1965, арх. Бахаруддін бін Абу Касим), Малайський ун-т (1968, арх. Дж. К'юбітт та ін.), будинок парламенту. Нац. стадіон.

КУАНИШПАС Калібек (25.IV 1893, Саритау, тепер Каркалинського р-ну Караганд. обл. — 7.VI 1968, Алма-Ата) — казах. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1943. Виступав як комік-дотепник на нар. святах і ярмарках. У 1925 став одним із засновників першого профес. Казах. театру (Кзил-Орда, тепер Казах. театр драми ім. М. Ауєзова в Алма-Аті), в якому працював до кінця життя. Ролі: Шораяк («Алдар Косе» Хусайнова), Куанбай («Абай» за Ауєзовим), Горюничий («Ревізор» Гоголя), Баптиста («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КУАУТМОК (Cuauhtémoc; між 1494 і 1502—1525, Темочтілан) — верховний правитель ацтеків 1520—21. Племеніни Монтесуми. Організував оборону м. Темочтілана 20.V—13.VIII 1521 проти ісп. завоювальників на чолі з Е. Кортесом. Після падіння міста взятий у полон і згодом закатований колонізаторами.

КУБ (лат. cubus, з грец. κύβος) — 1) Прямокутний паралелепіпед з рівними ребрами. К. — один з п'яти типів правильних многогранників; правильний гексаедр. К. має 6 квадратних граней, 12 ребер, 8 вершин, у кожній з яких сходяться 3 ребра. Об'єм К. $V = a^3$, де a — довжина ребра. Іл. с. 546.

2) Добуток трьох оліакових співмножників. 3) Заг. назва деяких кип'ятильників і перегонних котлів.

КУБА (Kuba; справж. ім'я та прізвище — Курт Бартель; 8.VI 1914,

А. П. Кторов.

К. Куанишпас.

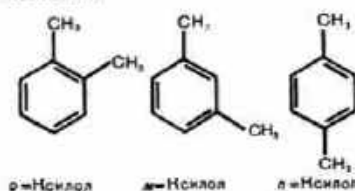

Ксилографія. Е. Кішко. Ілюстрація до роману О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін». 1937.

Л. Куба. Дівчина з Нижньої Луїзи.

Ксилоли.

Гарнсдорф — 12.XI 1967, Франкфурт ФРН) — нім. письменник (НДР). Комуніст. Учасник антифашист. руху. В 1933—46 — в еміграції. З 1954 був членом ЦК СЕПН. «Поему про Людіну» (1948) присвятив історії революц. боротьби людства за комуністичне майбутнє. Автор численних віршів, збірок нарисів «Думки в польоті» (1950), «Схід загоряється» (1954), кіносценарію «Палади і халуни» (1957), драм. балади «Клаус Штергекер» (1959), п'єси «Terra incognita» (1964) тощо.

Тв.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1954. Н. М. Матусова.

КУБА (Kuba) Людвік (16.IV 1863, Подебради — 30.XI 1956, Прага) — чех. живописець, етнограф, музикознавець, нар. художник ЧССР (з 1945). Навчався в муз. школі (1877—83) та АМ (1891—93) в Празі, в Парижі в академії Жюльєна (1893—95) та в Мюнхені в школі А. Ахте (1896—1904). Писав портрети, жанрові сцени, пейзажі, натюрморти. Автор 15-томної антології «Слов'яниство в своїх піснях». Записав багато укр. нар. пісень. К. був особисто знайомий з І. Франком. Вивчав народний побут, звичаї, одяг чехів, українців, лужицьких сербів і пд. слов'ян. Серед творів живопису: «Портрет артиста Й. Шмаги» (1913), «Гуцулка в сердаку» (1939), «Автопортрет» (1952).

КУБА, Республіка Куба — держава у Вест-Індії, розташована на о. Куба, о. Хувентуд (Молоді) і більш як на 1600 прилеглих островах. Омивається водами Атлантичного ок., Карибського м., Мексиканської затоки. В адм. відношенні поділяється на 14 провінцій. Карті див. на окр. арк. с. 368—369. **Державний лад.** К. — соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1976. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Національна асамблея народної влади (НА), депутати якої (481 депутат) обираються муніципальними асамблеями строком на 5 років. У період між сесіями НА її повноваження здійснює Держ. рада, що обирається НА як її постійний орган. Голова Держ. ради — глава д-ви й уряду. Найвищий виконавчий і адм. орган країни — Рада міністрів. Органами влади на місцях — у провінціях і муніципіях — є відповідні муніципальні асамблеї.

Природа. О. Куба простягається з Зх. на Сх. на 1250 км, шир. від 31 до 131 км. Довж. берегової лінії бл. 5,7 тис. км. Вона розчленована численними затоками, багато зручних для мореплавання бухт. Береги о. Куба та прилеглі острови подекуди оточені кораловими рифами. Поверхня острова переважно рівнинна, місцями — невисокі нагір'я. Вдоль пд. узбережжя на 250 км простягається найбільший гірський масив *Сьерра-Маєстра* заввишки до 1974 м (г. Туркіно — найвища вершина К.). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), особливо в зх. частині острова. Надра країни багаті на нікелево-кобальтові руди. Є поклади заліз., марганцевої, мідної, вольфрамової руд, хромітів, будівельних матеріалів (зокрема, марму-

ру). Клімат тропічний, з високими т-рами повітря протягом року й високою відносною вологістю. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (січня) +22°, найтеплішого (серпня) +28°. Річна сума опадів — бл. 1300 мм, більша частина опадів випадає в травні — жовтні (сезон дощів). Бувають посухи, спустошливі урагани й тропічні циклоні. Річки короткі й маловодні. Найбільша з них — Каутто. Поширені різні типи тропічних ґрунтів, у т. ч. червоні, червоно-коричневі. В рослинному покриві переважає *савана* (пальмова та злакова). В гірських районах та на о. Хувентуд поширені хвойні ліси, вздовж берегів річок — галерейні ліси. На узбережжі — мангрові зарості. На К. створено кілька заповідників — *Сьєна-де-Салата*, *Ель-Кабо* та ін.

Населення. Оси. населення — *кубіанці* (98%). Живуть також вихідці з країн Азії — китайці і японці (на о. Хувентуд), у сх. районах о. Куба — переселенці з Гаїті і незначна кількість корінного індіанського населення. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — 83 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Миськ. населення — 64% (1978). Найбільші міста: *Гавана*, *Сантьяго-де-Куба*, *Камagueй*, *Ольгін*, *Гуантанамо*, *Санта-Клара*.

Історія. До відкриття о. Куба Х. Колумбом 1492 її населяли індіан. племена *араваки*. Індіанці чинили героїчний опір ісп. завоюванню, які нещадно знищували місц. населення. З 16 ст. на К. почали завозити негрів-рабів з Африки. В кін. 17 — на поч. 18 ст. розгорнулася антиколоніальна боротьба негрів (повстання 1717, 1721, 1723, 1812, 1838—44 та ін.). На поч. 19 ст. розгорнувся рух за незалежність, що набув широкого розмаху під час визвольної війни 1868—78 проти ісп. колоніального панування. Повстанці зазнали поразки, домігшись лише скасування рабства (1886). У 1892 Х. Марті заснував у США Кубинську революц. партію. Під керівництвом Х. Марті, А. Масео та ін. 1895 почалося нове збройне визвольне повстання, і до кін. 1897 було визволено більшу частину тер. острова. З кін. 19 ст. на К. почав посилено проникати капітал США. Розв'язавши *іспано-американську війну* 1898, США окупували К., формально визнавши її незалежність. За *Парижським мирним договором* 1898 Іспанія відмовилася від прав на К. США навіязали т. з. поправку Платта до конституції К., прийнятої 1901 (діяла до 1934), що обмежила суверенітет д-ви. В 1902 офіційно проголошено незалежну Республіку Куба, що фактично стала напівколонією США. В 1903 США добились передачі в оренду бухти Гуантанамо для буд-ва військ.-мор. бази. З метою придушення визвольного руху США окупували К. 1899—1902, 1906—09, 1912, 1917—22. Для боротьби за нар. інтереси 1904 засновано Робітн. партію К. (з 1905 — Робітн. соціалістична партія), що проголосила своєю доктриною марксизм. Під впливом перемоги Великого Жовтня на К. посилівся робітн. і нац.-визвольний рух. 16.VIII 1925 засновано Компартію

К., яка до 1938 діяла нелегально (1940—44 — Революц. комуністичний союз, 1944—61 — Нар.-соціалістична партія Куби, НСПК). У 1925 засновано Нац. конфедерацію робітників К. КПК та ін. ліві орг-ції очолювали боротьбу проти диктатури Х. Мачадо (1925—33), після повалення якої 1934 до влади прийшов Ф. Батіста-і-Сальдівар (спочатку як команд. армією, 1940—44 — як президент). Під тиском трудящих мас 1938 легалізовано КПК, 1939 створено Конфедерацію трудящих К. В 1941 уряд К. оголосив війну Німеччині, Італії та Японії. В 1942 встановлено дипломатич. відносини з СРСР (1952—60 перервано). Під тиском демократичного руху уряд Р. Грау Сан-Мартіна (1944—48) був змушений піти на деякі поступки трудящим. У 1952 в умовах наступу реакції внаслідок воєн. перевороту до влади повернувся ген. Ф. Батіста. В 1952 уряд скасував конституцію, 1953 заборонив діяльність НСПК та ін. прогресивних орг-цій, запровадив терористичний режим, підписав воєнну угоду зі США. НСПК поставила за мету згуртування всіх нац. сил у Демократичному фронті нац. визволення. 26.VII 1953 очолена Ф. Кастро Рух революціонерів зробила спробу захопити військ. казарму Монкада в м. Сантьяго-де-Куба, що стало початком збройної боротьби на К. (див. *Кубинська революція*). В ході нар. повстанської боротьби 1953—59 проамер. диктаторський режим було повалено. 1.I 1959 на К. перемогла нар.-демократична, антиімперіалістична революція. На К. склалося двовладдя: нар. влада в особі Повстанської армії, що виступала за глибокі демократичні перетворення, і бурж. Тимчасовий революц. уряд, який намагався загальмувати розвиток революції. В лютому 1959 прем'єр-міністром став Ф. Кастро. З уряду було виведено правих, покладено край двовладдю. Президентом став О. Дортікос Торрадо (липень 1959—76). До складу уряду ввійшли Е. Гевара, Р. Кастро та ін. В країні здійснено глибокі соціально-економічні перетворення, проведено агр. реформу й ліквідовано латифундії, народ здобув демократичні свободи. В 1960 націоналізовано банки й пром. підприємства амер. і місц. великої буржуазії. Це загострило класову боротьбу в країні. США вдалися до екон. блокади К., розриву з нею дипломатичних відносин (січень 1961), засилання на К. диверсантів і збройних банд. *Гаванські декларації* 1960, 1962 стали програмою боротьби кубин. народу за нац. незалежність. Робітн. клас і бідне селянство К. стали осн. базою революції. В 1959—60 завдання нац.-демократичної антиімперіалістичної революції було виконано; 1961 революцію проголошено соціалістичною. 10.I 1959 СРСР визнав Революційний уряд К. (дипломатичні відносини відновлено 8.V 1960); 1960—61 СРСР уклав з К. торг. угоди, надав їй кредит, подав допомогу в оснащенні та навчанні армії. У квітні 1961 США зробили спробу повалити Революц. уряд (див. *Плая-Хірон*). У 1962 США до-

Герб Куби.

КУБА

Площа — 110,9 тис. км²

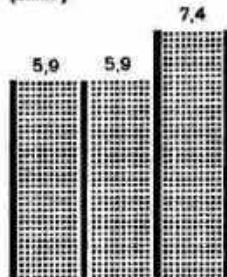
Населення — 9,7 млн. чол. (кін. 1978)

Столиця — м. Гавана

Казарма Монкада в Сантьяго-де-Куба.

КУБА

ВИРОБНИЦТВО
ЦУКРУ - СИРЦЮ
(млн. т)

1958-59 1970-71 1977-78

Плантація агави.

моглися виключення К. з Організації американських держав і спровокували Карибську кризу 1962, яка була відвернена завдяки мужності й стійкості кубинського народу та рішучим зовнішньополітичним діям СРСР. В 1962—63 і 1968 націоналізовано дрібні підприємства в торгівлі та власність куркулів. У 1975 відбувся І з'їзд КПК, що прийняв Програмну платформу й Статут партії, схвалив проєкт Конституції й Директивні першого п'ятирічного плану соціально-екоп. розвитку на 1976—80, визначив курс на індустріалізацію й вказав шляхи колективізації с. г. В жовтні — листопаді 1976 проведено вибори до муніципальних і провінційних асамблей та Нац. асамблеї. К. добилася повної політ. та екон. незалежності й стала першою соціалістич. д-вою в Америці. З 1945 К. — член ООН, з 1972 — член Ради Економічної Взаємодопомоги, з 1975 — член Комітету з питань розвитку і співробітництва країн Карибського басейну; з 1961 бере участь у неперіодичних русі (у вересні 1979 в Гавані відбулася VI Конференція голів урядів країн, що не приєдналися). Між СРСР і К. підписано ряд важливих районсько-кубинських документів, зокрема рад.-кубинську декларацію (2.II 1974). З 1970 діє Міжурядова рад.-кубинська комісія по екон. і наук.-тех. співробітництву.

В. І. Троценко. Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. Комуністична партія Куби (до 1965 називалася Єдина партія соціалістичної революції К., на яку було перетворено Об'єднані революційні орг-ції К., утворені 1961 внаслідок злиття революц. орг-ції «Рух 26 липня», НСПК і студентського «Революційного директорату 13 березня»). Союз молодих комуністів, засн. 1962 (на базі Асоціації молодих повстанців, засн. 1961). Профцентр трудящих Куби, засн. 1939. Об'єднує галузеві профспілки, створені після перемоги революції. Комітет захисту революції, засн. 1960. Найбільш масова громад. організація. Національна асоціація дрібних землеробів, засн. 1961. Феде-

рація кубинських жінок, засн. 1960. Федерация університетських студентів, засн. 1921.

В. І. Троценко.

Народне господарство. Після перемоги нар. революції 1959 К. з допомогою СРСР та ін. соціалістич. країн перетворилася з агр. монотоварного (г-во орієнтувалося виключно на виробн. на експорт цукру-сирцю) сировинного придатка США на агр.-індустр. країну, що будує соціалізм. За роки нар. влади в країні проведено агр. реформу, націоналізацію осн. засобів виробн., банків, транспорту, зв'язку, зовн. торгівлі, ліквідовано безробіття, економіка розвивається на планових засадах. У соціалістич. секторі створюється 100% пром. і 75% с.-г. продукції. За період 1971—75 середньорічні темпи росту валового нац. продукту становили понад 10%, обсяг капіталовкладень в нар. г-во збільшився втричі. Створено нові галузі пром-сті — с.-г. машинобудування, суднобудування, виробн. мінеральних добрив, а також водне г-во і мор. рибальство. На темпи розвитку й прогресивні зміни в галузевій структурі г-ва К. великий вплив має участь країни в РЕВ. У міжнар. соціалістич. поділі праці К. спеціалізується на виробн. тростяного цукру-сирцю, нікел. концентрату, виробуванні цитрусових. Важливе значення для розвитку г-ва має екон. співробітництво з СРСР, з допомогою якого збудовано і реконструйовано 170 нар.-госп. об'єктів (1979). За період 1970—74 реальні доходи населення зросли на 25%, споживання на душу населення текст. виробів і взуття — на 47% (в незмінних цінах).

Промисловість. У промисловості виробляється 40% валової продукції країни і зайнято понад 20% самодіяльного населення (1976). Провідна галузь — цукрова. За збором цукр. тростини й виробн. тростяного цукру К. посідає провідне місце в світі. У 1979 діяло бл. 150 з-дів, на яких було вироблено бл. 8 млн. т цукру-сирцю (переважно на експорт). З-ди разом з оточуючими плантаційними цукр. тростини утворюють типовий вид підприємств галузі — централі. Більшість централів зосереджена на Сх. країни, у пров. Лас-Тунас, Ольгін, Гранма, Сантьяго-де-Куба, Гуантанамо, Камагвей, Сьєго-де-Авіла. Виробн. рафінованого цукру (гол. чин. для внутр. споживання) зосереджене в районі Гавани. Розвиваються галузі, пов'язані з переробкою відходів цукр. пром-сті, — виробн. целюлози, добрив, паперу, кормів для худоби. Значне місце у пром. комплексі країни посідає добування та збагачення руд нікелю (в Нікєро й Моа — великі нікелепереробні з-ди, реконструйовані з допомогою СРСР), з допомогою Радянського Союзу будується з-д у Пунта-Горда. Видобувають також руди кобальту, міді, марганцю, хрому, заліза (осн. центри — район міста Сантьяго-де-Куба, Мінас-де-Матаамбре та ін.). Розробляються родовища мармуру (о. Хувентуд), каоліну, гіпсу, кам. солі,

крейди. Сталь і прокат виробляють на реконструйованому з допомогою СРСР металург. комбінаті ім. Хосе Марті в Гавані. Зростає обсяг продукції металообр. і машинобуд. пром-сті, яка представлена с.-г. машинобудуванням (збудований з допомогою СРСР з-д тростинозбиральних комбайнів в Ольгіні, з-д зрошувального устаткування в Мансанільйо), суднобудуванням (Карденас, Гавана, Мансанільйо), моторобудуванням (Сьєнфегос).

Виробництво деяких видів
промислової продукції

Продукція	1958	1978
Електроенергія, млрд. кВт-год	2,6	8,5
Нікелевий концентрат, тис. т	бл. 20	бл. 35
Сталь, тис. т	24	323,6
Продукція нафтопереробної промисловості, млн. т	3,6	6,3
Цемент, тис. т	743	2700
Мінеральні добрива, млн. т	0,2	понад 1
Тканини бавовняні, млн. м ²	—	154
Тютюнові вироби, млрд. шт.	—	понад 17

автоскладанням і авторемонтом (Гавана), виробн. радіоелектронної апаратури (Гавана), інструменту (Гуантанамо), електродів і дроту (Нуевітас), запасних частин і холодильників (Санта-Клара). Одним з основних видів продукції металообробки є арматура для буд-ва. В галузі хім. пром-сті реконструйовано старі і збудовано ряд нових підприємств по виробн. штучних добрив (Санта-Луїс, Пінар-дель-Ріо, Матансас, Фельтон, Сьєнфегос; Нуевітас), штучного волокна (Матансас), пластмас (Гавана), барвників тощо. В Гавані й Сантьяго-де-Куба на довизній сировині працюють нафтопереробні з-ди. Розвивається виробн. буд. матеріалів: цементу, скла, залізобетонних та керамічних конструкцій тощо. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текст. і швейна (підприємства в районі Гавани, в районі Артемисі, в містах Санта-Клара, Ольгін, Ремедьос, Гуїнес). Важливе місце посідає рибна пром-сть. Створено сучас. риболовецький флот. У Гавані з допомогою СРСР збудовано високомеханізований рибний порт. Традиційною галуззю харч. пром-сті К. є тютюнова, значна частина продукції якої експортується. Діють молочні з-ди, м'ясокомбінати, рисоочисні, кондитерські ф-ки, підприємства по виробн. фруктових соків і консервів. Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС. За 1958—78 потужність електростанцій країни зросла в 5 раз. Створено одиницю нац. енергосистему. З допомогою СРСР розширюються потужності найбільших ТЕС в Маріелі та Сантьяго-де-Куба.

Сільське господарство. На держ. соціалістич. сектор припадає бл. 70% с.-г. угідь, а га-

Адміністративний поділ

Провінція	Площа, тис. км ²	Населення, тис. чол. (1977)	Адміністративний центр
Пінар-дель-Ріо	10,9	627,1	Пінар-дель-Ріо
Місто Гавана	0,7	1981,3	Гавана
Гавана	5,7	577,1	Гавана
Матансас	11,7	359,2	Матансас
Вільяклара	8,1	767,2	Санта-Клара
Сьєнфегос	4,2	319,9	Сьєнфегос
Санкті-Спіріту	6,7	400,6	Санкті-Спіріту
Сьєго-де-Авіла	6,5	309,9	Сьєго-де-Авіла
Камагвей	14,1	642,0	Камагвей
Лас-Тунас	6,4	428,6	Лас-Тунас
Ольгін	8,9	896,0	Ольгін
Гранма	8,5	727,3	Баямо
Сантьяго-де-Куба	6,4	900,5	Сантьяго-де-Куба
Гуантанамо	6,4	463,3	Гуантанамо

дузі зайнято бл. 30% самодіяльного населення країни. Приватні сел. г-ва беруть безпосередню участь у реалізації держ. планів, особливо в заготівлі кави, тютюну й овочів. Більшість приватних г-в охоплена кооперативами по збуту продукції, кредитам і послугам, триває процес добровільного виробничого кооперування. За роки революції площа оброблюваних земель збільшилася вдвоє й становить 7,6 млн. га (1977), понад 900 тис. га зрошується (1978). В 1977 на К. було 64 тис. тракторів, понад 2,5 тис. комбайнів різного призначення; рівень механізації на збиранні цукр. тростини під час сафрі 1979 перевищував 40%. На 100% механізовано вирощування рису. Зростає використання мінеральних добрив. Осн. галузь с. г. — рослинництво, на нього припадає 68% вартості с.-г. продукції (1976). Переважає плантаційне г-во по вирощуванню багаторічних культур експортного призначення, гол. з них — цукрова тростина, під якою — понад 1,5 млн. га оброблюваних земель. Проведено значну роботу щодо поновлення посівів цукр. тростини, поліпшення сортності цієї культури. Важливе значення має вирощування (заготівлі, тис. т, 1978) цитрусових — 198,4, бананів — 240,5, ананасів — 18,1, кави. Для внутр. споживання вирощують рис — 344 тис. т (1978), кукурудзу, картоплю, боніато, овочі. Осн. тех. культури — тютюн (50,7), хенікен (волокниста культура). Тваринництво переважно м'ясо-мол. напрямку. Поголів'я великої рогатої худоби — бл. 6 млн. Здійснюються заходи по формуванню стада високопродуктивної молочної худоби. На пром. основі розвивається сільське й птахівництво. На узбережжі — вилов риби і морепродуктів (213 тис. т, 1978). Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення має автомоб. і залізничний транспорт. З-ць (тис. км) — бл. 14 (1978), автошляхів (1979) — 34,2 (у т. ч. 14,5 з твердим покриттям). У зовнішньоторг. перевезеннях осн. значення має мор. торг. флот, заг. вантажопідйомність якого 760,2 тис. т дедвейт (1978). Осн. порти: Гавана, Сантьяго-де-Куба, Сьєн-фuegos, Нувегас, Матансас. У Гавані — міжнар. аеропорт (Хосе Марті). Зовнішній економічний зв'язки. Зовнішньоторг. оборот країни зріс 1977 проти 1960 в 5,3 рази. К. торгує майже з 80 країнами. На соціалістич. країни 1978 припадало 83% зовнішньоторг. обороту (у т. ч. на СРСР — бл. 70%). Гол. статті експорту — цукор, нікель-кобальтовий концентрат, тютюнові вироби; імпорту — машини, устаткування, трансп. засоби, нафта й нафтопродукти. Грош. одиниця — песо. За курсом Держбанку СРСР 1 песо = 0,90 крб. (травень 1980). Я. Г. Машбіц.

Охорона здоров'я. В 1978 в країні було 43,0 тис. лікарняних ліжок (4,4 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допомогу надавали (1978) 14,4 тис. лікарів (1 лікар на 674 ж.), 3,4 тис. зубних лікарів. Лікарів готують 4 мед. факультети ун-тів.

Відомі курорти: Сан-Вісенте, Сан-Дієго-де-лос-Баньос, Санта-Фе та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. К. — перша країна Лат. Америки, в якій ліквідовано неписьменність. За законом 1961 освіта в країні стала держ. і безплатною. Всі діти віком від 6 до 15 років охоплені навчанням. З 1975 впроваджено таку структуру шкільної освіти: 6 років — початкова і 6 (3 + 3) — середня школи. З метою профорієнтації створено т. з. школи в полі — серед. школи-інтернати, де навчання поєднується з працею в с. г. (1978—446 таких шкіл). В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 1,8 млн., у серед. навч. закладах — понад 1 млн., у профес.-тех. училищах — понад 80 тис. учнів, у вузах — 145 тис. студентів, у системі навчання дорослих — 1627 шкіл; понад 600 тис. учнів. Вищі навчальні заклади: *Гаванський університет*, ун-ти в містах Сантьяго-де-Куба (засн. 1947), Санта-Клара (засн. 1948), Камагюей (засн. 1974), Вищий пед. ін-т ім. А. С. Макаренка (поблизу Гавани), Нац. школа мистецтв, Вищий ін-т іноз. мов ім. О. М. Горького, мед., пед. — в Гавані та ін. Наук. установи: *Кубинська академія наук*, Ін-т історії комуністич. руху й соціалістич. революції К., Академія медицини і природничих наук (засн. 1861), Нац. н.-д. центр, Кубин. академія мови і л-ри (засн. 1951), Кубин. ін-т цукрової тростини, усі — в Гавані, та ін. В 1977 в Гавані відкрито філіал Московського ін-ту рос. мови ім. О. С. Пушкіна, осн. завданням якого є методична допомога в орг-ції вивчення і викладання рос. мови в країні. Нац. б-ка ім. Хосе Марті в Гавані (засн. 1901), б-ка Гаван. ун-ту, б-ка Кубин. академії наук. В Гавані є музеї: Нац. музей (засн. 1913), антропологічний (засн. 1847), революції, нар. мистецтва, міський, нумізматики (засн. 1975), с.-г., музеї Хосе Марті та Хемінгуей (засн. 1962—63) та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 на К. виходило 13 щоден. газет заг. тиражем бл. 1150 тис. прим. і бл. 40 ін. видань. Щоденні: «*Гранма*» (з 1965) — орган ЦК Компартії К., «*Хувентуд ребеельде*» («*Повстанська молодь*», з 1965) — орган Союзу молодих комуністів, «*Трабахалорес*» («*Трудящі*») — орган профцентру трудящих К. Журнали: «*Боємія*», «*Верде оліво*» («*Оливковий цвіт*»), «*Куба*», «*Мухерес*» («*Жінки*»), «*АНАП*», «*Кайман барбудо*» («*Бородатий кайман*»), «*Піонеро*». Інформ. агентство *Пренса Латіна* засн. 1959. Нац. інформ. агентство АІН засн. 1974. Радіомовлення — з 1922, телебачення — з 1950.

Література. Першим з відомих творів л-ри К. була поема С. Бальбоа «*Дзеркало терпіння*» (1608), що містила описи побуту місц. населення. Розвиткові л-ри сприяли початок друкарства (1707) на К. та відкриття ун-ту (1728) в Гавані. До створеного 1793 Патріотичного т-ва Гавани входили пое-

ти М. де Сехейра-і-Аранго, М. Х. де Рувалькава, прозаїк Б. П. Феррер, які у своїх творах проповідували ідеї *Просвітництва*. В 17—18 ст. паралельно з ісп. поезією культивувалися й нар. кресольська та негрійська поезія. Під впливом нац.-визвольного руху на поч. 19 ст. в л-рі посилюлися патріотичні мотиви. Визначну роль у цей період відіграли публіцистичні твори революц. просвітителя Ф. Варелі-і-Моралеса, а також поезія його учня Х. М. *Ередіа-і-Ередіа*, змущеного жити у вигнанні. Його революц.-патріотичному класицистич. притаманні й риси романтизму, ствердження якого сприяла творчість Д. *Дельмонте-і-Алонте*, автора «*Кубинських романсів*» (1833), що засуджували рабство. Тема патріотизму звучить і в творчості поетів-романтиків Г. де ла Консепсьйон Вальєса, відомого під псевд. Пласідо (розстріляного за участь в антиісп. змові), Х. Ф. Мансано, Х. Х. Міланеса та поетеси й прозаїки Х. Гомес де Авельянеда. Фундатором романтичної прози на К. був Х. А. Ечеверріа. Реалістичні тенденції найглибше розкрилися в романах С. *Вільєверде*. З реалістичними романами виступили також Р. Меса, Н. Ередіа та ін. Сучасна проза переважно л-ра К. бере початок у творчості Х. *Марті*, прийнятий свободоборством, не навистю до ісп. колоніалізму та імперіалізму США. На поч. 20 ст. мотиви песимізму, розчарування, викликані результатами війни за незалежність, звучать у поезії Ф. Х. Пічардо, Х. М. Поведі, Р. Е. Боті, в прозі М. де Карріона, К. Ловейри, А. Ериандеса Кати. Після 1-ї світової війни в умовах загострення класової боротьби та під впливом ідей Великої Жовт. соціалістичної революції кубин. митці шукають шляхи революц. мистецтва. В 20-х рр. в л-рі виступили Р. М. Вільєна та А. *Карпентьєр*. На 30-і рр. припадає початок літ. діяльності Н. *Гільєна*. Особливо розквітла вона після перемоги революції 1959. В сучасній кубин. л-рі плідно працюють поети Анхель Аух'єр, Ф. Хаміс, Р. Фернандес Ретамар, прозаїки Х. Солер Пуїг, С. Леанте, М. Кофінью, Д. Алонсо, Н. Наварро, Л. Отеро та ін., літ. критик Х. *Маріньєльйо*. У перекладах укр. мовою видано книги «*Весна Куби*. Вірші та оповідання кубинських письменників» (1962; твори 25 авторів), «*Вітчизна або смерть*» (1956; вірші 20 сучас. поетів), зб. віршів «*За що свободу*» (1964) Ф. Хаміса, «*Поезія*» (1976) Н. Гільєна, одномовник поезій Х. Марті (1977). В основу зб. «*Прислів'я і приказки Куби*» (1977) покладено видання кубин. фольклору, упорядковані поетом, прозаїком, драматургом і фольклористом, першим на К. перекладачем творів Т. Шевченка С. *Фейтхо*. Опубліковано переклади романів Х. Солера Пуїга, Л. Отеро, Д. Алонсо, М. де Карріона, С. Фейххо, Е. Десноєса, А. Карпентьєра та ін. Багато перекладів надруковано також у періодичних виданнях. М. І. Жердинська.

Архітектура. В сільс. місцевості індіанці будували каркасні хати-

Обробка криветок.

Будинок зуболікарського товариства соціального забезпечення в Гавані. Архітектори А. Кінтана, М. Рудіо, А. Перес Беато. 1952—55.

КУБА

Куба. А. Поссе. Портрет. Гравюра. 50-і рр. 20 ст.

Кубок: 1 — І. Равич. Срібний кубок з позолотою. 1920. 2 — Кубок СРСР з футболу.

ни («обою»). В 16 ст. виникли міста Гавана, Сантьяго-де-Куба, Трінідад та ін. з укріпленнями, прямокутною сіткою вулиць, з церквою і ратушею на центр. площі (фортеця Ель Морро в Гавані, 1589—1630). У 18 ст. фасади будівель у стилі ісп. і мекс. барокко та класицизму прикрашали колонами, арками, кольоровими вітражами (собор 1748—77; Каса де Гоб'єрно, кол. будинок губернатора, 1776—92; пошта, 1770—92, всі — в Гавані). В кін. 18 — на поч. 19 ст. створено архіт. ансамблі гол. площ у Гавані та Трінідаді. На поч. 20 ст. в Гавані почали споруджувати багатопверхові будинки в дусі еклектики та у стилі модерні, а 1920—30-х рр. — в стилі сучас. європ. і амер. архітектури (будинки телефонної компанії, 1921, арх. Л. Моралес; Нац. капітолії, 1925—29, арх. Р. Отеро та ін.; Палац красних мистецтв, 1954, арх. А. Родрігес Пічардо; Будинки зуболікарського т-ва соціального забезпечення, 1952—55, арх. А. Кінтана та ін.). Після перемоги революції 1959 розгорнулося масове планове буд-во в інтересах народу. Споруджено нові житл. масиви (житл. масив Гавана-дель-Есте в Гавані; житл. райони в Сан-та-Клара, Камагуей), с.-г. кооперативи та нар. маєтки з типовими будинками на залізобетонному каркасі («Каміло Сьєнфугос», «Лос-Пінос» та ін.); за єдиною конструктивною системою «Хірон», розробленою колективом архітекторів на чолі з Х. Релбейоном, — ряд шкіл (ім. В. І. Леїна в Гавані, 1974, арх. А. Гаррудо; ім. Максимо Гомеса, 1976, арх. Р. Тогорес; ім. Ф. Енгельса, 1978, арх. Л. Мартінес), визначні споруди (Палац з'їздів, 1979, арх. А. Кінтана). Серед архітекторів К. — Р. М. Франко, Ф. Салінас, Р. Порро та ін. Образотворче мистецтво. Стародавнє мист. індіанців представлене печерними рисунками, керамічними фігурками й посудинами, ідолами з дерева й каменю. На межі 18 і 19 ст. з'явилися релігійні картини Х. Н. де ла Ескалери, портрети В. Ескобара, істор. композиції Х. Б. Вермая. В 1-й пол. 19 ст. художники «костуміристи» (див. *Костумізм*) В. П. де Ландаусе, Ф. Міале зображували характерні сценки з нар. життя. Після визволення країни від ісп. гніту набули розвитку патріотичний батальний та істор. живопис (Л. Ромальон-І-Гільєр, Р. Лой), Реалізм, увага до нар. життя виявилася і в скульптурі (Х. Х. Сікре, Т. Рамос Бланко, Е. Бетанкур). В 20-х рр. 20 ст. виступили художні кінноватори В. Мануель Гарсія, А. Гатторно, Е. Авела, Х. Арче, К. Енрікес, Ф. Понсе де Леон, які емоційно, з гострою характерністю показали життя народу. З серед. 30-х рр. 20 ст. живописці А. Пеллаес, Р. Портокарреро, Мар'яно, М. Карреньйо, скульптор Д. Равенет створили проняті духом фольклору декоративні композиції. Після перемоги революції 1959 живописці й графіки К. Гонсалес, А. Поссе, С. Кабрера Морено, А. Бенітес, що тяжіють до узагальнених символічних образів, звертаються до тем революц.

історії країни соціалістич. перетворень, зображують людей нової Куби. А. М. Кантор. Музика. Народна музика К. склалася на ґрунті ісп. та афр. муз. культур. Це привело до виникнення домінуючої в муз. фольклорі К. афро-кубінської музики, в якій ісп. мелодії поєднуються з традиційними муз. виконаннями негрів. Найпоширеніші пісенно-танц. форми — сон, гуарача, конга, дансон, румба. В 16—18 ст. розвивалася профес. музика (церк. співацькі школи; композитори Е. Саласа-і-Кастро, Х. Паріс, А. Рафелін). У 1776 в Гавані відкрито театр «Колісео» (з 1803 — «Прінсіпаль»), де йшли європ. опери та ісп. тоналії; 1816 засн. муз. академію «Санта-Сесілія», 1885 — консерваторію. В серед. 19 ст. сформувалася нац. композиторська школа (М. Саумель-і-Робредо, І. Сервантес-Каванаг), відбувалося становлення театру-буф (Х. Анкерман). Серед композиторів 2-ї пол. 19 — 1-ї пол. 20 ст. — Н. Руїс-і-Еспадеро, Х. М. Хіменес, І. Вільяте, Е. Санчес де Фуентес, А. Леон, Х. Маурі Естеве, А. Рольдан, А. Г. Катурла, Х. Ардеволь. У 30-х рр. 20 ст. почав розвиватися нац. балет; 1948 створено трупу «Балет Алісії Алонсо» (з 1954 — Нац. балет К.). Після перемоги кубін. революції було реорганізовано старі й створено нові творчі колективи: Нац. симф. оркестр. Нац. хор, симф. оркестр Нац. театру (опери та балету), квартет ім. А. Рольдана. Нац. ансамбль сучас. танцю, Нац. фольклорний ансамбль. Серед муз. навч. закладів — консерваторія ім. А. Рольдана, муз. відділення Нац. школи мист., Школа хорового співу та Школа підвищення муз. майстерності в Гавані, консерваторії в Мар'яно та Гуанабато. Серед сучас. музикантів К. — композитори Н. Родрігес, К. Пуебла, К. Фаріньяс, Т. Кастаньянос, А. Д. Картая. Між К. та СРСР існують тісні культур. зв'язки. Київ, консерваторію та аспірантуру Моск. консерваторії закінчив, зокрема, кубін. композитор Х. Л. Марія. Не раз в СРСР виступали кубін. муз. колективи, Нац. балет К. (зокрема, в Києві — 1964, 1972) та ансамбль сучас. танцю під керівн. Р. Геррі. На К. виступали рад. митці, зокрема з України. Театр. Серед індіан. племен, що жили на К., були поширені театр. діяння — арейто, поїзні до «вах-хічних ігріш». З 16 ст. розвиток театр. мист. був пов'язаний з ісп. реліг. театром. У 17 ст. виникли перші світські театр. трупи. У 1-й пол. 18 ст. з'явився перший твір кубін. автора (вважають С. Піте). З останньої чверті 18 ст. в театрі йшли драм. вистави, переважно ісп. драматургів. В 1838 відкрито театр «Такон». У 2-й пол. 19 ст. виникли театри в Сантьяго, Сьєнфугосі, Камагуей та ін. містах, де виступали ісп. трупи. Після 1910 було створено театр. т-во, яке пропагувало нац. драматургію; видавалися театр. журнали; організовувалися нові трупи, зокрема, в Гавані 1936 створено театр «Куба», 1941 — Академію драм. мист. для підготовки акторів і режисерів. В Гавані працюють: Театр-студія

(засн. 1958), Нац. театр Куби (1959), Експериментальний (1961) і Нац. ляльковий (1963) театри, Будинки театру (1964), Нац. об'єднання театру для дітей та юнацтва (1966). В репертуарі театрів — твори нац. драматургів В. Піньєри, Х. Тріані, А. Есторіно, Р. Феррера, Е. Кінтеро і світової класики — А. Чехова, М. Горького, Ф. Гарсія Лорки, Б. Шоу, Б. Брехта. Кіно. Знімати документальні фільми на К. почали 1897 але власне кіновироби майже не розвивалося, на екранах переважали фільми США. Нац. кіно К. сформувалося після революції, 1959 було створено Кубинський ін-т кіномист. і кінопром-сті, де зосередилося вироб. фільмів, підготовка кадрів, кінопротак. Серед засновників кіно К. — режисери-документалісти С. Альварес, Х. Г. Еспіноса, Т. Г. Алеа, А. Рольдан. Перший кубін. худож. фільм — «Розповіді про революцію» (1961, реж. Т. Г. Алеа). Відомі кубін. фільми: «Пригоди Хуана Кінкіна» (1967, реж. Х. Г. Еспіноса), «Люсія» (1970), «Кантата про Чілі» (1976, реж. обох — У. Солас), «Мачете вступає в бій» (1969), «Дні води» (1971, реж. обох — М. Октавіо Гомес), «Людина з Майсінку» (1973, реж. М. Перес), «Мелья» (1975, реж. Е. П. Барнет), «Інший Франсіско» (1976), «Ранчедор» (1977, реж. обох — С. Хіраль), «Портрет Терези» (1979, реж. П. Вега). У 1965 вийшов спільний рад.-кубін. фільм «Я — Куба» (реж. М. Калатозов). Літ. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Кастро Ф. Октябрьская революция и Кубинская революция. Речь и выступления. 1960—1977 гг. Пер. с исп. М., 1978; Республика Куба. Основы государственного строя. М., 1978; Волкова Е. Д., Игнатов Е. И., Торшин М. П. Республика Куба. М., 1979; Слезкин Л. Ю. История Кубинской Республики. М., 1966; Ермолаев В. И. Героическая эпопея народа. М., 1968; Очерки истории Кубы. М., 1978; Троненко В. И. Форпост социализма в Латинской Америке. К., 1978; Пашук В. В. Форпост социализма в Латинской Америке. К., 1979; Гавриков Ю. П. Куба. Страницы истории. М., 1979; Куба: опыт общественного развития. М., 1979; Владимирова В., Костин В. Куба: 20 лет новой внешней политики (1959—1979 гг.). М., 1980; Советско-кубинские отношения. 1917—1977. М., 1980; Нуньес Хименес А. Республика Куба. Пер. с исп. М., 1963; Фонер Ф. С. История Кубы и ее отношений с США, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1963—64; Ле Риверенд Х. Кубинская республика. Пер. с исп. М., 1970; Вальс Э. Б. Экономическая география Кубы. М., 1972; Дарусенко О. Т. Куба — первое социалистическое государство западного полушария. М., 1977; Дарусенко О. Т. Республика Куба. Справочник. М., 1976; Культура Кубы. М., 1979; Москаленко М. Кубинская литература на Украине. «Всесвіт», 1979, № 1; Портундо Х. А. Исторический очерк кубинской литературы. Пер. с исп. М., 1961; Пичути П. Краткий очерк истории кубинской музыки В кн.: Музыкальная культура стран Латинской Америки. М., 1974; Силлюнас В. Поэзия революции. В кн.: Ракуре, в. 1. М., 1977.

КУБА — місто, центр Кубинського р-ну Аз. РСР, стародавній центр килимдарства. Виготовляють безворсові килими, а також ворсові невеличких розмірів з багатосмутовою облямівкою й орнаментом (ба-

гатокутники, схематичні зображення предметів побуту, птахів).

КУБАЛЯ (Kubala) Людвіг (9.IX 1838, Каменіца, тепер ПНР — 30.IX 1918, Львів) — польс. бурж. історик. Закінчив Краківський і Віденський ун-ти. Учасник польського повстання 1863—64. В 1875—1906 — викладач гімназії у Львові. В своїх працях «Історичні нариси» (т. 1—6, 1881—1922) та «Присяга в Переяславі і „статті“ Богдана Хмельницького» (1904), висвітлюючи події нар.-визвольної війни 1648—54, ідеалізував польс. шляху, виступав ворогом визвольної боротьби укр. нар. мас.

КУБАНІТ (від ісл. cubano — кубинський) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. CuFe_2S_2 . Симгонія ромбічна. Густ. 4,03—4,18. Твердість 3,75. Колір жовтий. Блиск металевий. К. поширений у сульфідних мідно-нікелевих родовищах. В СРСР є в родовищах Мурм. обл., Краснояр. і Хабаров. країв та ін. районів. Разом з ін. мінералами родовищ використовують як мідну руду.

КУБАНО-ПРИАЗОВСЬКА НИЗОВИНА, Прикубанська низовина — низовина рівнина у Зх. Передкавказзі, в межах Ростов. обл. і Краснодар. краю РРФСР. Простягається від Азовського м. на Зх. до Ставропольського височини на Сх. і від пониззя річок Дону та Мокшачу на Пн. до нижньої течії Кубані на Пд. Вис. 100—150 м. У пн.-зх. частині — родовища природного газу. Лежить у степовій зоні. Переважають карбонатні чорноземи. Район розвинутого землеробства (зернові й баштанні культури, садів).

КУБАНО-ЧОРНОМОРСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА. Утворена 30.V 1918 на 3-му Надзвичайному з'їзді Рад Кубані і Чорномор'я, що відбувся 27—30.V у м. Катеринодарі (тепер м. Краснодар). Виникла внаслідок злиття Кубанської рад. республіки (проголошена в квітні 1918) та Чорномор. рад. республіки (проголошена в березні 1918). Обидві республіки, як і К.-Ч. р. р., входили до складу РРФСР. Мета створення К.-Ч. р. р. — об'єднання зусиль трудящих у змичненні Рад. влади і в організації відсічі іноз. інтервентам і білогвардійцям. На з'їзді, що проходив під керівництвом Г. К. Орджонікідзе, було обрано ЦВК, який затвердив Рад. нарком К.-Ч. р. р. У зв'язку з наступом Добровольчої армії (почався 23.VI 1918) і-й Пн.-Кавказ. з'їзд Рад 7.VII ухвалив об'єднати К.-Ч. р. р., Терську радянську республіку і Ставропольську рад. республіку в єдину *Північно-Кавказьку радянську республіку* в складі РРФСР.

КУБАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. освіти РРФСР. Засн. 1970 в Краснодарі на базі пед. ін-ту, створеного 1920. У складі ун-ту 11 ф-тів: матем., фіз., хім., біол., істор., екон., філол., роман.-герм. філології, геогр., юрид. і худож.-тех. графіки, на яких у 1979/80 навч. р. налічувалось 9108 студентів, зокрема на денному відділенні — 4262. Діють вечірні, заочні і підготовчі від-

ділення, аспірантура; проблемна лабораторія експериментальної фізики по одержанню нових нелінійних акусто-оптичних матеріалів, лабораторія біологічно активних сполук, біол. станція у Новоросійську; музеї: зоол., істор., геологічний; 6-ка (1,1 млн. одиниць зберігання). Протягом 1970—80 у вузі підготовлено 16,8 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські збірники наук. праць, навч. посібники.

КУБАНСЬКІ КОЗАКИ — частина козаків в дореволюц. Росії, що розселилася на Північному Кавказі по р. Кубані та її притоках (тепер Краснодарський і частина Ставропольського країв). Царський уряд протягом 18 ст. переселив на Кубань частину *донських козаків*. У 1792 з України на Кубань було переведено *Чорноморське козацьке військо*. В 1-й пол. 19 ст. сюди прибули катеринославські, азовські, черніг., полтав., дунайські козаки, ін. переселенці. В 1832 створено Кавказ. лінійне козац. військо. Частина його 1860 разом з Чорномор. козац. військом увійшла до Кубанського козацького війська, інша — до Терського козацького війська (див. *Терські козаки*). К. к. брали участь у всіх війнах, що їх вела царська Росія у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. В 1916 К. к. налічувалося 1,37 млн. чол. (43% жителів Кубанської обл.). Під час революції 1905—07 в Росії, у період громадян. війни 1918—20 Кубань стала ареною запеклої класової боротьби. В 1920 Кубанське козацьке військо ліквідовано. В Червоній Армії у 30-х рр. було створено кубанські козацькі частини. Вони відзначилися в період Великої Вітчизн. війни.

КУБАНЬ — ріка в РРФСР, у межах Ставро. і Краснодар. країв. Утворюється від злиття річок Уллукума і Учкулану, які беруть початок на зх. схилах Ельбурсу, впадає в Азовське м., утворюючи велику дельту (350 тис. га). Довж. 870 км, площа бас. 57,9 тис. км². До м. Невинномиська тече у глибокій вузькій ущелині, порожниста, нижче має рівнинний характер. Річче місяцями піднесене над заплавою й обвалюване. Гол. притоки: Теберда, Малий Зеленчук, Великий Зеленчук, Уруп, Лаба, Біла (ліві). Живлення мішане. Пересічна витрата води біля м. Краснодара 425 м³/с. Води ріки широко використовуються для водопостачання (Невинномисський канал, Тішківське, Краснодарське, Шапсузьке водосховища та ін.). Судноплавна від Краснодара до гирла; рібальство. У дельті — місця гніздування багатьох птахів. На К. — міста Карачаєвськ, Черкеськ, Невинномисськ, Армавір, Крпотокин, Усть-Лабинськ, Краснодар.

КУБАСОВ Валерій Миколайович (п. 7.I 1935, м. Визинки Влад. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1975), Герой Угор. Нар. Республіки (1980). Член КПРС з 1968. Закінчив (1958) Моск. авіац. ін-т. Працював у констр. бюро. В загоні космонавтів — з 1966. Канд. тех. наук (1968). Разом з Г. С. Шоніним як бортінженер космічного корабля «Союз-6» здійснив політ

(11—16.X 1969), в ході якого корабель брав участь у тридобиовому груповому польоті з кораблями «Союз-7» і «Союз-8». К. вперше в історії космонавтики провів космічне зварювання у вакуумі на установці «Вулкан». 15—21.VIII 1975 на кораблі «Союз-19» разом з О. А. Леонідовим брав участь у першому міжнародному космічному польоті, проведеному за програмою ЕПАС. У цьому польоті вперше здійснено стикування косміч. кораблів «Союз» (СРСР) і «Аполлон» (США), випробувано в дії нові засоби стикування, проведено астрофіз., мед.-біол., технологічні та геофіз. експерименти. Разом з Б. Фаркашем здійснив (26.V—3.VI 1980) політ, на косміч. кораблі «Союз-36». Цей корабель стикувався з орбіт. станцією «Салют-6», на якій працювали Л. І. Попов і В. В. Рюмін. Екіпаж «Союза-36» повернувся на Землю на косміч. кораблі «Союз-35». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КУБАТУРА — 1) Число кубічних одиниць в об'ємі будь-якого тіла (або приміщення). 2) В математиці — обчислення об'єму. 3) Побудова куба, рівновеликого даному тілу.

КУБАТУРНІ ФОРМУЛИ — формули наближеного обчислення кратних інтегралів за значеннями функцій в скінченній кількості точок. Мають вигляд

$$\int_{\Omega} p(x_1, x_2, \dots, x_n) / (x_1, x_2, \dots, x_n) \times \\ \times dx_1, dx_2, \dots, dx_n = \\ = \sum_{j=1}^N c_j f(x_1^{(j)}, x_2^{(j)}, \dots, x_n^{(j)}) + R_n,$$

де Ω — область інтегрування в n -вимірному евклідовому просторі, $p(x_1, x_2, \dots, x_n) > 0$ — фіксована (вагова) функція, $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ належить деякому класу функцій, точки $(x_1^{(j)}, x_2^{(j)}, \dots, x_n^{(j)})$, $j = 1, 2, \dots, N$ — фіксовані точки (вузли К. ф.), R_n — залишковий член. Якщо $p = 1$, маємо *кватратурні формули*. Відкидаючи R_n , одержують наближене значення інтеграла. Див. також *Наближене інтегрування*.

Лит.: Соболев С. Л. Введение в теорию кубатурных формул. М., 1974.

КУБАЧИНЦІ (самоназва — урбуган) — етнографічна група *даргинців*, жителів селища міськ. типу *Кубачі* в Дахадаєвському р-ні Даг. АРСР. Мова — кубачинський діалект даргинської мови. Віруючі К. — мусульмани-суніти. В літ. пам'ятках відомі з 9 ст. як зиреккерани (перс. — кольчужники), а з 16 ст. — як кубачі (тур. — кольчужники). Осн. заняття з давнини — художня обробка металів. **КУБАЧІ** — селище міського типу в Дахадаєвському р-ні Даг. АРСР, найбільший худож. центр Дагестану. З раннього середньовіччя в К. виготовлялись кольчужні та зброя, в 11—17 ст. було розвинуто різьблення на камені й бронзове лиття, в 18—19 ст. — худож. обробка металу (чорніти на сріблі, золота й срібна насичка на металі, кістці, глибоке гравірування, фі-

В. М. Кубасов.

Кубачі. Вироби кубачинських майстрів. 30—50-і рр. 20 ст.

Кубачі. О. П. Архипенко. Постаць людини. 1914.

лігрань і зернь), виробництво та прикрашання зброї. У К. працює комбінат «Художник» (організований на базі артілі, заснованої в 1923), на якому створюють срібні декоративні вази, кухлі, сервізи, ювелірні вироби та прикраси.

КУБЕЛІК (Kubelik) Ян (5.VII 1880, Міхле, поблизу Праги — 5.XII 1940, Прага) — чеськ. скрипаль і композитор, член Чеської академії наук і мистецтв (з 1932). В 1898 закінчив Празьку консерваторію (вчився в О. Шевича — скрипка, Й. Ферстера — композиція). В 1898—1938 багато гастролював у Росії (перше — 1901, в СРСР — 1927, виступав, зокрема, в Києві). Відомий як інтерпретатор і віртуозний виконавець, насамперед, творів Н. Паганіні. Автор «Американської симфонії» (1937), 6 концертів для скрипки з оркестром (1916—24), скрипкових п'єс, віртуозних каденцій. В 1947 та 1949 в Празі відбулися Міжнар. конкурси скрипалів ім. Кубеліка.

КУБЕРА — в давньоінд. міфології один з восьми охоронців світу, бог багатства, цар Півночі. Мав ще імена: Дханадева — «бог багатства» і Дханада — «той, що дає багатство». За міфами, К. жив у Гімалаях і охороняв скарби бога Індри.

КУБЕРТЕН (Coubertin) П'єр де (1.I 1863, Париж — 2.IX 1937, Женева) — франц. громадський діяч, педагог, історик, літератор. За ініціативою К. 1894 в Парижі відбувся міжнар. спортивний конгрес, на якому було прийнято рішення про відродження Олімпійських ігор. У 1894—96 К. — ген. секретар Міжнародного Олімпійського комітету, 1896—1925 — президент, а 1925—37 — його почесний президент. К. розробив осн. правила («Олімпійська хартія») проведення Олімпійських ігор; написав текст клятви спортсменів-олімпійців. Автор численних праць з проблем спорту та фіз. виховання. Тв.: Ода спорту. «Вітчизна», 1980, № 7.

КУБІНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК — найвища наукова установа Куби. Засн. 1962. Має 7 відділень, що об'єднують 18 н.-д. ін-тів: зоології, ядерних досліджень, географії, суспільних наук, історії, тропічного с. г., ботаніки, л-ри та мо-

вознавства, океанології та ін.; 2 наук. центри: історії й організації науки. У східних провінціях і на о. Хувентуд функціонують провінціальні відділення академії.

А. В. Санішев.

КУБІНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ — національно-демократична, народна, антиімперіалістична революція; пізніше переросла в соціалістичну. Визирала в умовах панування латифундизму і засилья капіталу США, що стримувало нац. розвиток Куби. Початок збройної боротьби проти антинар. диктатури Ф. Батісти (1952—58) поклав напад 26.VII 1953 групи революц. молоді на чолі з Ф. Кастро Рус на військ. казарми Монкала в Сантьяго-де-Куба. В 1955 комуністи (Нар.-соціалістична партія Куби, НСПК) провели широку страйкову кампанію. 2.XII 1956 група революціонерів-емігрантів на яхті «Гранма» повернулася з Мексики до Куби з метою продовжити збройну боротьбу. В горах Сьерра-Маестра вони створили партизан. загін, який перетворився на Повстанську армію. Її очолює Ф. Кастро. В 1958 колона повстанців на чолі з Е. Геварою і К. Сьєнфегосом почала похід з пров. Ор-сіте до пров. Лас-Вільяс. Навколо Повстанської армії сформувалася Єдиний нац. фронт, який об'єднав революц. сили країни. В кін. 1958 війська Батісти було розгромлено. Військ. хунта, що намагалася захопити владу, була скинута внаслідок заг. політ. страйку. 2.I 1959 повстанці вступили до Гавани. Влада перейшла до Тимчасового революц. уряду. Революц. Куба поклінчила з політ. і екон. засильям США, успішно відбила спроби контрреволюц. перевороту. К. р. здійснила швидкий перехід від нац.-визвольного і нар.-демократичного етапу до соціалістичного (з 1961), привела до створення першої соціалістичної д-ви в Америці.

В. І. Трошенко.
КУБІНЦІ (самоназва — кубанос) — нація, основне населення Республіки Куба. Чисельність — 9,6 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять іспанською мовою з місц. особливостями. Віруючі К. — переважно католики. За антропологічним типом К. неоднорідні: серед них є представники європеоїдної і негроїдної рас, а також мулати різних ступенів метисації. К. сформувалися в основному в результаті змішання ісп. переселенців з неграми, яких привозили в 16—19 ст. як рабів гол. чин. із Зх. Африки. На початковій стадії етногенезу К. брали участь також аборигени-індіанці, але вони були до серед. 16 ст. майже повністю винищені ісп. колонізаторами. Важливими етапами нац. консолідації К. були нац.-визвольні війни 2-ї половини 19 ст. і народно-демократична революція 1959, яка переросла в соціалістичну революцію (1961). На сучас. етапі К. формуються в соціалістичну націю. К. зайняті в с. г. і пром-сті. Про історію, економіку і культуру К. див. Куба.

КУБІЗМ (франц. cubisme, від куб — куб) — модерністична течія в образотворчому мистецтві 1-ї чверті 20 ст., яка намагалася звести

художній образ до комбінації геометричних тіл або фігур. Під впливом мистецтва П. Сезанна основоположники К. — П. Пікассо та Ж. Брак підкреслювали у своїх живописних і графічних композиціях сувору могутність гранованих об'ємів, які створюють на площині подібність рельєфу (стадія раннього, «сезанністського» К., з 1907). В 1910—12 кубісти перейшли до більш подрібненого й нюансованого розкладу зображуваних предметів на грані («аналітичний К.»), а в 1912—14 — до площинної, декоративної манери («синтетичний» К.), до фактурних наклеюк (див. Колаж), які надавали речам реальної тривимірності. Ці експерименти обумовили в 2-й половині 1910-х рр. розвиток і скульптурного варіанту К. («контррельєф» О. Архипенка, а також твори А. Лорена, Р. Дюшан-Віллона, О. Цадкіна, Ж. Ліпшица). Ставши одним з перших анархістських, буржуазно-індивідуалістичних напрямів у мист. 20 ст., К. вплинув на італ. футуристів (див. Футуризм), рос. кубофутуристів (К. Малевич, В. Татлін), укр. (О. Архипенко), франц. пуристів (див. Пуризм). Через кубістичний період пройшло й багато визначних реалістів 20 ст. (Р. Гутузо, Д. Рівера та ін.), які використали притаманне К. полемічне заперечення фальшивої цінності салонного мистецтва. Іл. с. 553.

Літ.: Лившиц М., Рейнгардт Л. Кубізм. В кн.: Модернізм. Аналіз і критика основних напрямів. М., 1973.

КУБІЧНА ПАРАБОЛА — плоска крива, рівняння якої у відповідній прямокутній декартовій системі координат має вигляд $y = ax^2$ ($a \neq 0$). Початок координат — перетину точка К. п. (мал.). Див. також Лінія.

КУБІЧНА СИНГОНІЯ — група видів симетрії, характерною ознакою якої є відсутність одиничних напрямів, наявність чотирьох осей третього порядку і геометричних констант $a = b = c$, $\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$. К. с. об'єднує п'ять видів (класів) симетрії: пентагон-тригедричний, дидокеадрічний, гексатетраедричний, пентагон-триоктаедричний, гексоктаедричний. Усі кристали К. с. а оптичному відношенні ізоотропні (див. Ізотропія). У К. с. кристалізується бл. 13% усіх вивчених у кристалографічному відношенні (див. Кристалографія) речовин, у т. ч. алмаз, гранат, пірит, срібло, золото, платина тощо.

Т. М. Алофопова.
КУБІЧНЕ РІВНЯННЯ — рівняння вигляду $ax^3 + bx^2 + cx + d = 0$, де $a \neq 0$, b, c, d — будь-які числа. Підстановкою $x = y - b/3a$ К. р. зводиться до вигляду $y^3 + py + q = 0$. Корені цього рівняння знаходять за т. з. формулою Кардано:

$$y = \sqrt[3]{-q/2 + \sqrt{q^2/4 + p^3/27}} + \sqrt[3]{-q/2 - \sqrt{q^2/4 + p^3/27}}.$$

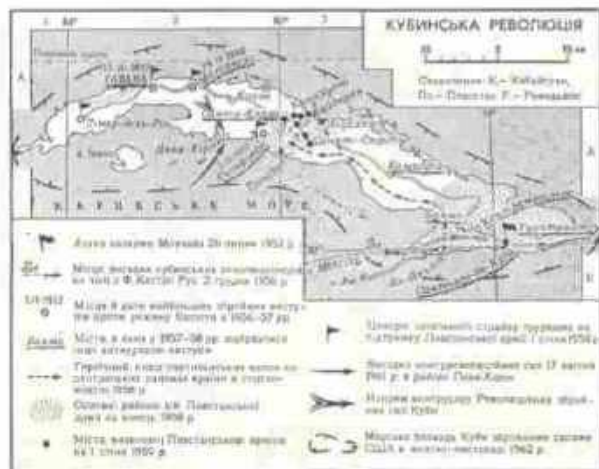
причому з трьох значень кожного з кубічних коренів треба брати такий, щоб їхній попарний добуток дорівнював $-p/3$. Якщо коеф.

П. Кубертен.

О. М. Кудрявцева. Шевченко — хлопець. Гіпс. 1931. Палацовий художній музей.

К. р. є дійсними числами і дискримінант лівої частини $D = -4p^2 - 27q^2$ більший за нуль, то К. р. має один дійсний і два комплексні спряжені корені; при $D \leq 0$ всі три корені дійсні (при $D = 0$, куба б два з них рівні).

КУБОВІ БАРВНИКИ — органічні барвники, нерозчинні у воді та в більшості органічних розчинників, які при фарбуванні текст. матеріалів переводяться (відновленням) у форму, розчинну в лугах. Таким розчином (кубом) просячують тканину, на волокнах якої під час окислення повітрям знову утворюється нерозчинний барвник. До К. б. належать: індиго синій, тійіндиго червоний, індантрен (кубовий синій О), флавантрен (кубовий жовтий Ж), віолантрон (кубовий темно-синій О). Відома велика кількість К. б. найрізноманітніших кольорів. Завдяки яскравості та тривалості К. б. їх широко використовують у текст. пром-сті для фарбування целюлозних волокон, а також як пігменти. Див. також *Індигоїдні барвники*.

КУБОК — 1) Посудина (келик) для пиття вина, відома з давнини в Європі та Азії. Виготовляють К. гол. чин. з металу, скла, кости; найчастіше має ніжку чи підставку; розширений доторі і прикрашений розписом, різьбою, орнаментом тощо. 2) К. спортивний — а) Назва спорт. змагань, що проводяться в осн. з спорт. ігор найчастіше за т. з. олімпійською системою (той, хто програв, вибуває з подальшої боротьби). Існують К. міжнар.: всевітні (напр., К. Девіса з тенісу; з 1900), міжконтинентальні (змагання на К., що проводяться між командами Європи та Америки з футболу; з 1960), континентальні (напр., К. чемпіонів европ. країн з баскетболу, хокею, гандболу (1970—75, 1977) виграний командою «Спартак» (Київ), футболу (К. володарів кубків і Суперкубок европ. країн, зокрема, 1975 виграний футбольною командою «Динамо» (Київ) та ін.); окремих країн (напр., К. СРСР з багатьох видів спорту); б) Перехідний приз, яким нагороджується переможець змагань (команда, спортсмен). Іл. с. 352.

КУБРИК (Kubrick) Стенлі (п. 26. VII 1928, Нью-Йорк) — амер. кінорежисер. Роботу в кіно почав на поч. 50-х рр. Поставив фільми: «Страх і бажання» (1953), «Вбивство» (1956), «Шляхи слави» (1957), «Спартак» (1961), «Доктор Стрейнджлав, або як я навчився не хвилюватись і любити атомну бомбу» (1963), «2001 рік: Космічна Одиссея» (1969), «Заводний апельсин» (1972), «Баррі Ліндон» (1977). В більшості картин порушує гострі проблеми сучасності, викриває бурж. мораль.

КУБУУ — нечисленний народ, який живе на Пд. Сх. о. Суматра (Індонезія). Чисельність — понад 2 тис. чол. (1970, оцінка). К. — нащадки давнього населення Індонезії. Мова К. близька до *індонезійської мови*. За релігією К. вважаються мусульманами, але зберігають давні анімістичні вірування. Ізольоване життя в тропічному лісі зумовило їхню екон. й соціальну відсталість. Від кочо-

вого способу життя, пов'язаного із збиральництвом і мисливством, К. поступово переходять до осілости і землеробства.

КУВАЛЬНА МАШИНА — машина, на якій металеві заготовки обробляють *кувальним* або *штампувальним*. До К. м. належать *молоти*, *кривошипні (див. Ковальсько-штампувальний автомат)* і *гідрравлічні преси*, *кувальні вальці (див. Вальцювання)* та ін. ковальські машини універсального або спец. призначення, в т. ч. горизонтально-кувальні, радіально-кувальні тощо.

КУВАННЯ — обробка нагрітих металевих заготовок багаторазовим переривчастим діянням *ковальського інструменту*, внаслідок чого вони, деформуючись, поступово набувають заданих форм і розмірів; один із способів *обробки металів тиском*. Найчастіше К. піддають сталеві заготовки, що їх нагрівають до т-ри 1100—1250° С. Розрізняють К. вільне (з використанням ковальського інструменту) і К. в підкладних *штампах*. До К. відносять в одиначному і дрібносерійному виробн., виконуючи його способом ручним або машинним (див. *Кувальна машина*). До кувальних операцій належать *висадка, осадка, протяжка, прошивання* та ін. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

КУВЕЙТ, Держава Кувейт — держава на пн.-зх. узбережжі Перської затоки та прилеглих островах (Бубіян, Файлака, Варба та ін.). Державний лад К. — конституційна монархія. Діє конституція 1962. Глава д-ви — емір, що має широкі повноваження. За конституцією законодавчу владу здійснюють емір і Нац. збори (фактично розпущені 1976). Виконавча влада належить еміру й урядові, прем'єр-міністр якого призначається еміром. **Природа**. Більшу частину тер. К. займає пустельне плато, що поступово знижується з Зх. на Сх. На Пн. переважає кам'яниста пустеля, на Пд. — піщана. Вздовж узбережжя простягається заболочена приморська низовина. Виявлено великі поклади нафти й природного газу. Клімат тропічний, посушливий. Опадів 100—150 мм на рік. Річок з постійною течією немає, поширені *ваді*. Переважає

трав'яниста й чагарникова рослинність на сіроземних ґрунтах.

Населення. Бл. 95% населення становлять *араби*, майже половина з них — корінні жителі К., решта — іммігранти з Йорданії, Іраку, Лівану, Оману, Саудівської Аравії та ін. араб. країн, а також з Ірану, Пакистану та Індії. Кочовиків-бедуїнів (належать до племені мутаїр) налічується бл. 20 тис. чол. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас. — понад 69 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Миськ. населення — 58%. Найбільші міста: *Ель-Кувейт*, *Міна-ель-Ахмаді*. **Історія**. З 3-го тис. до н. е. тер. сучас. К. послідовно входила до складу різних д-в Передньої Азії. З 7 ст. К. — у складі араб. *Халіфату*, з 16 ст. — *Османської імперії*. З поч. 18 ст. К. — фактично незалежне від Османської імперії шейхство. Після підписання 1899 першої англо-кувейтської угоди К. став брит. протекторатом. У 1914 К. було проголошено «незалежним князівством під британським протекторатом». 19. VI 1961 К. здобув незалежність. У 1963 СРСР встановив з К. дипломатичні відносини. В 1965 між СРСР і К. підписано угоду про екон. і тех. 1967 — про культур. співробітництво. Уряд К. офіційно проголосив зовн.-політ. курсом політику позитивного нейтралітету, активного співробітництва з усіма країнами. З 1963 К. — член ООН. К. — член *Ліги арабських держав*. Політ. партії заборонено, але напівлегально діють кілька політичних орг-цій. У 1967 створено Федерацию профспілок К., яка входить до ВФП.

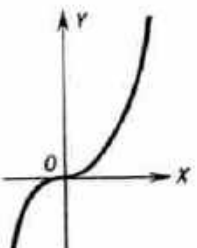
Господарство. Основа г-ва К. — видобування нафти, за запасами якої країна посідає одне з перших місць у капіталістичному світі. Доходи від продажу нафти становлять 94% всіх валютних надходжень К. Нафт. пром-сть контролюється д-вою (у 2-й пол. 70-х рр. уряд К. націоналізував власність амер. і англ. нафт. компаній), частка д-ви в мішаних компаніях перевищує 51%. З метою раціонального використання нафти, запасів прийнято рішення широкую видобувати не більше 100 млн. т нафти, 1978 видобуто 110,2 млн. т. Гол. родовища: Ель-Буркан, Ель-Маква, Вафра, Ель-Ахмаді. Нафту переробляють на трьох нафтопереробних з-дах заг. потужністю 25 млн. т нафти на рік. Видобувають також природний газ (1976 вироблено 1,4 млн. т зрідженого газу). Ін. галузі представлені підприємствами хім. (вироби. хім. добрив, аміаку, сірчаної кислоти, каустичної соди, фарб), суднобуд., металообр. (металеві труби, акумулятори), харч., буд. матеріалів пром-сті, по опрісненню мор. води. Розвинуті кустарні промисли, а також виплавка металу з металобрухту, ремонт устаткування для нафт. пром-сті, складання та ремонт побутових електро- та радіоприладів. Вироби. електроенергії на ТЕС — 5,2 млрд. кВт · год (1977). В с. г. переважає кочове скотарство. В 1978 було бл. 290 тис. голів худоби. В оазисах вирощують фінікову пальму, пшеницю, ячмінь, овочі. На узбережжі — вилов риби і

Герб Кувейту.

КУВЕЙТ

Площа — понад 20,2 тис. км²
Населення — бл. 1,4 млн. чол. (1979, оцінка)
Столиця — м. Ель-Кувейт

Кубічна параболы $y = x^3$.

КУВИЦІ

креветок, видобування перлів. З-ць в країні немає, довж. асфальтованих автошляхів — 2 тис. км (1978). Найбільше значення має мор. (особливо танкерний) транспорт. Гол. мор. порти: Ель-Кувейт, Міна-Абдаллах, Міна-ель-Ахмаді (нафтовий). В Ель-Кувейті — міжнар. аеропорт. З К. вивозять нафту й нафтопродукти, зріджений газ, хім. добрива, азбестові й цем. труби, креветки тощо; довозять машини й устаткування, трансп. засоби, буд. матеріали, метали й металовироби, продовольство. Осн. зовнішньоторг. партнери: США, Великобританія, Японія, ФРН, Саудівська Аравія, Іран, Ірак. Розвивається торгівля з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Грош. одиниця — кувейтський динар; за курсом Держбанку СРСР кувейтський динар = 2,33 крб. (гравень 1980).

Медицина, обслуговування. В 1975 в країні було 4,3 тис. ліжок (4,4 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали (1976) 1,2 тис. лікарів (1 лікар на 810 ж.). Лікарів готують на мед. факультеті Держ. ун-ту К. та за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Всі види навчання в держ. навч. закладах безплатні. Поряд з держ. є приватні школи. Строк навчання в поч. школі 4, у проміжній — 4, у середній — 4 роки; навчання дітей віком 6—14 років (у початковій і проміжній школах) — обов'язкове. У 1977/78 навч. р. у держ. поч. школах навчувалося 113,5 тис. учнів, у проміжних — 78,6 тис., у серед. школах — 39,6 тис.; у приватних поч. і серед. школах було 51,9 тис. учнів. У країні один вуз — Держ. ун-т К. (засн. 1966; 9,3 тис. студентів). Наук. установи: Ін-т наук, досліджень К. (засн. 1967), Експериментальна с.-г. станція (засн. 1953), Араб. ін-т планування (засн. 1966), всі — в Ель-Кувейті. Центр. б-ка К. (засн. 1936), 6-ка ун-ту. В Ель-Кувейті — музей К. і природничо-історичний музей.

В. З. Клепикова.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 7 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. прим. та 17 ін. періодичних видань. Найзначніші з них: араб. мовою — «Аль Кабас» («Знання», з 1972), «Ар-Рай аль-Амм» («Громадська думка», з 1961), «Ас-Сіаса» («Політика», з 1968); англ. мовою — «Кувейт таймс» («Кувейтські часи», з 1961). Агентство новин Кувейту засн. 1977. Радіомовлення — з 1951 (араб., англ. та урду мовами), телебачення — з 1961 (араб. мовою). Радіомовлення й телебачення контролюються державою.

Архітектура та мистецтво. На о. Файлака знайдено руїни старод. храму, залишки грец. укріплень, храму Сатири з іонічними колонами та акротеріями (4 ст. до н. е.). Житла кочовиків — намети з овни. В 50—60-х рр. 20 ст. реконструйовано м. Ель-Кувейт, збудовано багато пром. та громад. споруд (будинки муніципалітету й Нац. зборів, 1962, арх. Салам Абдель Баки; Торг. центр, 1960-і рр., арх. Ж. Абушарбу; палац «Ас-Садлям», 1962, арх. Абдель Раззак).

Відомі статуетки з бронзи й круглі печатки 3-го тис. до н. е., кераміка 3 ст. до н. е. з о. Файлака. В сучас. К. поширені вироби нар. майстрів: чаші з дерева, курильниці з накладним візерунком з срібла й свинцю, обручки з бірюзою, кольорове скляне намисто. Музика К. пов'язана з араб. муз. культурою. Розвинуте аматорське муз. мистецтво. З поч. 70-х рр. 20 ст. почали створюватися профес. нац. оркестри, найзначніший з них — оркестр радіо і телебачення. Серед композиторів — Ахмад Бакір та ін.

Театр, мистецтво К. перебуває на стадії формування. В 1957 виник Нар. театр, 1959 — Араб. театр, 1963 — Кувейтський театр Перської затоки; 1967 створено труп Кувейтський театр.

З поч. 60-х рр. в К. знімають короткометражні хронікальні та хронікально-документальні фільми. В 1971 вийшов худож. фільм «Жорстоке море» (реж. Халід Салдик). Власної кіностудії немає.

КУВИЦІ — укр. нар. духовий муз. інструмент. Складається з кількох очеретяних дудочок, зв'язаних між собою й закритих з одного кінця. Звук негучний, свистячий.

КУГА — українська народна назва двох близьких видів рослини родини осокових: кути озерної (*Scheuchzeria palustris*, синонім *Scirpus lacustris*) і кути Табернемонтана (*S. tabernaemontani*). Грав'янисті багаторічні рослини з круглим безлистим стеблом, при основі акритим сірими ланцетними піхвами. Квітки в колосках, зібраних у волотисте суцвіття. Перший вид поширений майже по всій Європі, Пн. Африці й Пн. Америці. Ростає у воді й по берегах (по всій УРСР, на Пн. — частіше). Другий вид — в Серед. та Пд. Європі, Малій і Серед. Азії та на Далекому Сході; росте на сонячних луках, по болотах і берегах водойм, переважно більш-менш засоленних (майже по всій УРСР, на Пн. — частіше).

КУГАЧ Юрій Петрович [н. 8 (21). III 1917, Суздаль] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний член АМ СРСР (з 1975). В 1936—42 навчався в Моск. худож. ін-ті в С. Герасимов та І. Грабаря. Автор портретів (цикл «Знатні люди Москви», 1949), картин на історико-революц. теми («Клятва бійців», 1947; «Ленінська „Іскра“», 1953—54) та життя сучас. рос. села («Перед танцями», 1961; «Сінокіс у лісі»,

1967; «Прощання», 1969; «Старик», 1972; «Сім'я», 1974; «Сироти», 1975, та ін.). Держ. премія СРСР, 1950.

КУГУАР — осявець рослини котичих. Те саме, що й пума.

КУГУЛЬТІНОВ Давид Микитович (н. 13.III 1922, с. Гахан-Агана, тепер Городовиковського р-ну Калм. АРСР) — калм. рад. поет, нар. поет Калм. АРСР (1969). Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1936. Пише калм. і рос. мовами. Перша зб. — «Вірші юності» (1940). Автор поем «Моабітський в'язень» (1958), «Сар-Герел» (1963—64), «Бунт розуму» (1965—71) та ін.; циклів віршів «Життя і роздуми» (1963—67) і «Всі роки» (1939—67), зб. віршів «Я твій ровесник» (1966), «Поклик квітки» (1975); Держ. премія СРСР, 1976) та ін. Перекладач калм. мовою творів Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Текст укр. перекладу: Жива вода. К., 1976; Рос. переклад: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1970.

КУГУРЛУЙ — озеро в УРСР, у межах Одес. обл. Довж. 20 км, шир. до 10 км, найбільша глиб. 2 м. Береги заболочені, заростають очеретом і розогом. Живлення за рахунок надходження води з Дунаю та оз. Ялпуг, з якими К. сполучається протоками. Багатий на рибу.

КУДАШЕВ Олександр Сергійович [9 (21).II 1878, Петербург (?) — рік та місце смерті невід.] — вітчизняний винахідник у галузі авіації, творець першого літака вітчизняної конструкції з безвинним лагуном. Закінчив (1895) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював на буд-ві з-ці Тифліс — Касп (тепер Туреччина). Викаладав у Київ. політех. ін-ті (1899—1901, 1906—11). Брав участь у роботі Київського товариства повітроплавства. 23.V (5.VI) 1910 вперше в Росії здійснив (у Києві) польоти на літаку власної конструкції. В 1910—11 побудував ще кілька літаків, пізніше (1911—14) працював на Російсько-Балтійському з-ді. У 1914 втік у Францію. Викаладав у Вищій тех. школі в Парижі. О. М. Гравіанський.

КУДАШЕВ Сайфі Фаттахович [літ. псевд. — Сайфі Кулаш; н. 21.IX (3.X) 1894, с. Кляшено, тепер Чимшинського р-ну Башк. АРСР] — башк. рад. поет, нар. поет Башк. АРСР (з 1964). Член КПРС з 1939. Літ. діяльність почав 1913. Перші зб. «Пісні свободи», «Про білобілетників» (обидві — 1917). Роман у віршах «Кушкін» (1936), зб. поезій «Пісні плуга» (1926), «Закон шастя» (1937), «Республіка співає» (1940) — про соціалістичні перетворення у Башкирії. Зб. «Любов і ненависть» (1942), «Від усього серця» (1943) присвячені героїзму рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни; зб. «Моя любов» (1956), «Листопад» (1960), «У моєму саду» (1964), «Вершини» (1978) — мирній праці. Автор повісті «Назустріч весні» (1954), книг мемуарів. Поеми «Зустріч» (1939), «Помста» (1941), «Думи опівночі» (1942), вірші «Живи, Украї-

Ю. П. Кугач.

Кувіці.

Куга озера.

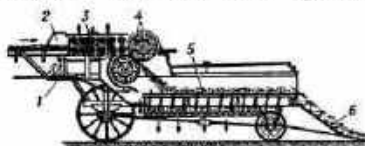
Кудрявцев Софії. Верхня частина рослини.

Ю. П. Кугач. Сім'я, 1974.

но» (1943), «Лист у Київ» (1947), «Братство» (1954), «М. Т. Рильському» (1958) та ін. присвятив Україні. Автор статей про укр. л-ру, творчість Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, П. Панча та ін. На слова К. написали музику П. Козацький, Г. Верьовка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Укр. перекл. — Слово матері. Уфа, 1942; Країна рідна. К., 1974; Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—2. Уфа, 1970.

КУДЕЛЕПРИГОТУВАЧ — машина для перероблення відходів тїпанія (поєвкі), кудельної низькосортної трести та інших волоконистих відходів на прядильні волокна. Пром-сть СРСР виготовляє К. льону КЛ-25А та конопель КПК-100, майже однакової будовою. Осн. вузли К. див. на мал. Продуктивність — 100—140 кг/г трести.

Куделеприготувач КЛ-25А (схема). Основні вузли: 1 — рама; 2 — стіл подачі; 3 — м'яло-втяжний апарат; 4 — тїпальні барабани; 5 — струмувач; 6 — скатна гратка.

КУДИМКАР — місто, центр (з 1925) Коми-Перм. авт. округу Перм. обл. РРФСР. Розташоване на р. Ін'ї (бас. Ками), при впадінні в неї р. Куви. Вузол автомоб. шляхів, за 104 км від залізнич. ст. Менделєєво. Виник у 16 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1931 — с-ще міськ. типу, з 1938 — місто. Осн. підприємства: лісокомбінат, рем.-мех., чавуноливарний, льнообр., маслоспиробний з-д, меблева ф-ка, плодоовочевий та м'ясний комбінати. В К. — лісотех. та с.-г. технікуми, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр. Краєзнавчий музей.

КУДІЄВСЬКИЙ Костянтин Гнатович (н. 23.III 1923, м. Цюрупинськ, тепер Херсон. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вище військ.-морське училище (1946). Працює на Україні. Друкується з 1947. Автор збірок оповідань і повістей, присвячених людям, які зв'язали своє життя з морем: «Північморці» (1954), «Та, що обганяє вітер» (1957), «Водорості цвітуть у глибинах» (1959), «Вечори в загінку вітрил» (1964), романів «Пісня синіх морів» (1962), «Гіркі тумани Атлантики» (1974), «Легенда про Летючого Голландця» (1979), кіноповісті «Сімнадцятий трансатлантичний». За сценаріями К. поставлено фільми «Три доби після смерті» (1963), «Падає ніч» (1969) та ін. Літ. премія ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини», 1980.

КУДІРКА Вітасас [19 (31).XII 1858, с. Паєжеряй, тепер Вілкавішського р-ну Лит. РСР — 4 (16).XI 1899, Кудіркос-Науместіс, тепер Шакайського р-ну] —

лит. письменник, публіцист. В публіцистичних статтях і прозових творах виступав з критикою царизму (сатиричні оповідання «Начальники», 1895; «Спогади литовського моста», 1896; «З питань цензури», 1897; «Вовки», 1898). Писав вірші (зб. «Часи дозвілля», 1899). Переклав лит. мовою твори І. Крилова, А. Міцкевича, Дж. Байрона, Ф. Шіллера та ін.

КУДРІЦЬКИЙ Євген Михайлович [19.II (3.III) 1894, м. Коростишів, тепер Житомир. обл. — 15.I 1976, Житомир] — укр. рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). З 1930 працював у пед. ін-тах Запоріжжя, Полтави, Житомира. Праці: «Про деякі структурні особливості і закономірності розвитку української літературної мови у другій половині XVIII ст.» (1960), «Латинська мова у поетичній спадщині Г. С. Сковороди» (1965), «Іван Ужєвич — український граматист XVII ст. і його праця» (1970). Підготував до видання «Граматіку словєнську» І. Ужєвича.

КУДРІЦЬКИЙ Михайло Петрович [11 (23).II 1856, с. Огіївка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл. — 27.XII 1933, м. Житомир] — укр. метеоролог, один з організаторів метеорологічної мережі на тер. України. Закінчив Київ. ун-т (1882). Під керівництвом О. В. Косовського брав участь у розробці програми розвитку метеорології на тер. України, 1882—1901 організував підготовку спостерігачів у Коростишівській учительській семінарії; створив місц. агрометеорологічну мережу на Поліссі. У 1901—19 викладав у гімназіях, 1919—26 — в Ін-ті нар. освіти (Житомир), керував філіалом с.-г. наук к-ту Наркомзему УРСР. У 1920 організував наук. б-ку краєзнавчого музею.

КУДРІЦЬКИЙ Павло Михайлович [27.VI (9.VII) 1896, Коростишів, тепер Житомир. обл. — 22.VII 1926, Київ] — укр. рад. актор і режисер. Закінчив 1923 режисер. лабораторію театру «Березіль», у якому працював 1922—26. Учень Л. Курбаса. Ролі: Поль, доктор Нарвул («Джінні Хітінс» за Сінклером), Робітник («Жовтень», «Рур», текст творчого колективу) та ін. Серед вистав — «Комуна в степах» М. Куліша. Разом з Б. Тяглом інсценізував роман Л. Скотта «Секретар профспілки» (вист. в театрі «Березіль»).

КУДРЯ Іван Данилович [підпільний псевд. — Максим; 24.VI (7.VII) 1914, с. Сальків, тепер у складі

«Кужбушки». Пейзаж. Учніська праця. Перо, туш. 60-й рр. 18 ст. Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

с. Процева Бориспільського р-ну Київ. обл. — листопад 1942] — керівник підпільної антифашист. групи в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1939. В 1930—32 працював завідуючим школою, з 1932 — на комсомольській роботі. В Рад. Армії з 1934. К. було заарештовано в окупованому Києві для підпільної роботи. Група К. здобувала цінні відомості про плани гітлерівців, виявляла агентуру, знищувала фашистів, здійснювала диверсії. Заарештований гестапо і страчений.

КУДРЯВЕЦЬ, дескурайнія (Descurainia) — рід одворічних, рідше дворічних трав'янистих рослин родини хрестоцвітних. Листки двичі або тричіперистороздільні. Пелюстки біло-жовті. Плід — стручок. Бл. 55 видів, поширені гол. чин. у Пн. Америці; в Євразії в Пд. Африці — кілька видів. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1 вид: К. Софії (D. sophia) — бур'ян озимих і ярих культур, що росте вздовж доріг, поблизу жител, на полях, луках.

КУДРЯВЦЕВА Ольга Миколаївна (20.II 1896, Миколаїв — 15.VI 1964, Харків) — укр. рад. скульптор. У 1924—27 навчалася в Харків. худож. ін-ті. Твори: «Кріпачка» (1935), «Сліпа» (1937—38), «Портрет Амангелди Іманова» (1942—43), «Хоровод» (скульптурна група для фонтана в Дніпропетровську), «Шевченко-хлопець» (1951), надробок художникової М. Бурячука в Харкові (1952), портрет артистки С. Федорцевої (1954). Іл. с. 554.

КУДРЯВЦІВКА — селище міського типу Веселинівського р-ну Микол. обл. УРСР. Залізнич. ст. Колосівка. 2,5 тис. ж. (1979). У с-щі — виробниче відділення райсільгосптехніки, елеватор. Середня школа, лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. К. виникла 1910. **КУДРЯШОВ** Володимир Сидорович [8 (21).X 1909, Київ — 15.VII 1942] — один з керівників парт. підпілля, учасник партизан. руху в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1932. У 1935—41 — нач. цеху на Київ. паровозо-вагоноремонтному з-ді. З вересня 1941 — на підпільній парт. роботі в Києві. Брав участь у створенні бойових диверсійних груп, організації підпільних друкарень, розгортанні серед населення масово-агіт. роботи. З весня 1942 — командир партизан. загону, сформованого з підпільників. Заарештований гестапо і страчений.

КУЕСТИ (ісп. cuesta — схил гори) — асиметричні гірські пасма, що утворюються внаслідок розмиву нахилених в один бік верств гірських порід. Розвиваються на крилах великих антикліналей, які складені з неоднорідних порід. В СРСР поширені на Пн. Кавказі та в Криму.

«КУЖБУШКИ», «куишти», «куиштбухи» (від нім. Kunstbuch) — альбому вчителів та учнів Лаверської іконописної майстерні в Києві серед. 18 ст. Термін «К.» місцевий, він означає поняття «по-

І. Д. Кудря.

В. С. Кудряшов.

Й. М. Кузімівскіс.

В. О. Кузнецов.

сібник з мистецтва». «К.» — це малюнки і гравюри, які допомагають розкрити систему й метод виконання укр. художників того часу, вони є важливими пам'ятками мистецтва. В «К.» містяться численні малюнки (вправи з анатомії, пейзажі, портрети, жанрові сцени), серед яких є багато підписаних учителями й учнями. Колекція лаврських «К.» зберігається в Центр. наук. бібліотеці АН УРСР в Києві. Іл. див. також до ст. *Лаврська іконописна майстерня*. **КУЗА** (Cuza) Александру Йоан [8 (20).III 1820, Галац, тепер СРР — з 15.V 1873, Гейдельберг, тепер ФРН] — господар об'єднаних князівств Молдови (див. *Молдавське князівство*) і Валахії (1859—62), князь Румунії (1862—66). К. було усунуто від влади 1866 внаслідок змови.

КУЗЕН (Cousin) Віктор (28.XI 1792, Париж — 14.I 1867, Канн) — франц. філософ-ідеаліст, політ. діяч. Професор філософії Сорбонни (1828—51). З 1830 — член Французької академії, з 1832 — Академії моральних і політ. наук. Філософська система К. являє собою еклектичне поєднання «істин», запозичених з ідеалістичної філософії Г. В. Ф. Гегеля, «філософії одкровення» Ф. В. Й. Шеллінга, монадології Г. В. Лейбніца та ін. Був противником матеріалізму, особливо франц. матеріалізму 18 ст., вважав бога творцем Всесвіту, визнавав існування потойбічного світу, намагався примирити філософію і релігію. К. сприяв популяризації історії філософії. Перекладав франц. мовою твори Платона та ін.

КУЗМІНСЬКІ Іонас Микола [н. 1 (14).XII 1906, Бетігала, тепер Радієвського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1951. Член ЦК Компартії Литви. Твори: цикли «Вільнос» (1942—57), «За мотивами литовських народних і революційних пісень» (почато 1960). Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції та ін. Портрет с. 55. Іл. т. 6, с. 153.

КУЗНЕВІЧ Григорій Микитович (30.IX 1871, с. Старе Брусно в Галичині, тепер у ПНР — 9.I 1948, с. Ганачівка, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.) — укр. скульптор. У 1893—96 навчався у Львів. художньо-пром. школі й водночас у майстерні Ю. Марковського, 1899—1901 — в Рим. ін-ті красних мистецтв. Твори: статуя «Фортуна» для будинку ошальної каси (1892), декор. композиція для Палацу мистецтв (1894) у Львові (обидва — в спіл. з Ю. Марковським); статуя «Перший хлібороб» (1900), «Гончар» (1901); пам'ятники С. Шепановському (1905) і Б. Гловачкому (1906) на Дичківському кладовищі у Львові. В 1907—12 К. жив у Америці. Автор бюстів Т. Шевченка (1908, 1914) і проекту пам'ятника поетові для Києва (1910).

КУЗНЕЦ (Kuznets) Саймон Сміт (н. 30.IV 1901, Харків) — амер. економіст. У 1923 закінчив Колумбійський ун-т. З 1960 — професор економіки Гарвардського ун-ту.

Праці К. містять екон.-статистичні дослідження з питань динаміки інвестицій, галузевої та технологічної структури капіталовкладень, еволюції *нагромадження капіталу* в США та ін. країнах. К. намагається дати статистичне обґрунтування бурж. концепції «революції в доходах». Нобелівська премія, 1971.

КУЗНЕЦОВ Валерій Олексійович (30.III (12.IV) 1906, м. Нікольськ, тепер Волог. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970). Закінчивши Томський політех. ін-т (1932), працював у геол. установах Зх. Сибіру, з 1945 — в Гірничогол. ін-ті Зх.-Сибірського філіалу АН СРСР, з 1958 — в Ін-ті геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці присвячені зв'язкам тектоніки, магматизму і металогенії Алтайсько-Саянської складчастої області. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Портрет с. 557.

КУЗНЕЦОВ Василь Васильович [н. 31.I (13.II) 1901, с. Софіловка Костром. губ.] — рад. державний і парт. діяч, дипломат, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. Трудову діяльність почав 1916. Закінчив Ленінгр. політехнічний ін-т (1926). У 1927—31 — інженер на Магітському металург. з-ді. В 1931—33 вивчав металург. виробництво за кордоном. У 1933—37 — на інженерно-тех. роботі на з-ді «Електросталь» (Ногінськ). У 1937—40 — інженер, гол. інженер Голоцеспеталі. В 1940—43 — заст. голови Держплану СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни — заст. члена Держ. К-ту Оборони з питань металургії. В 1943—44 — голова ЦК профспілки робітників чорної металургії Центру. В 1944—53 — голова ВЦРПС. З 1945 — член Генеральної ради Виконкому і віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. У 1953—55 — заст. міністра закордонних справ СРСР та надзвичайний і повноважний посол СРСР у КНР. З 1955 — 1-й заст. міністра закордонних справ СРСР. З жовтня 1977 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1952 — член ЦК КПРС, 1952—53 — член Президії ЦК КПРС. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з жовтня 1977. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань; 1950—53 та з 1977 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КУЗНЕЦОВ Василь Іванович [3 (15).I 1894, с. Усть-Усолка, тепер Усольського р-ну Перм. обл. — 20.VI 1964, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями, зокрема на Пд.-Зх. й 3-му Укр. фронтах. У 1953—57 — команд. військами Приволзького військ. округу. З 1960 — у відставці. На-

городжений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦОВ Віктор Іванович [н. 14 (27).IV 1913, Москва] — рад. учений, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. Закінчив (1938) Ленінгр. індустр. (тепер політех.) ін-т. Осн. праці — в галузі прикладної механіки й автоматичного керування. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

КУЗНЕЦОВ Володимир Васильович (н. 13.IX 1924, Москва) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. В 1954 закінчив Харків. худож. ін-т, де вчився в П. Котова та Л. Чернова. Твори: «В. Маяковський серед молоді» (1957), «Бригада комуністичної праці Ф. Амеліна» (1960), «На Єнісеї» (1963), «Тривожний ранок блокади» (1967), «На комсомольській вахті» (1968), «Залізний виконроб Д. Мельников» (1969), «Колосний вечір» (1970—71), «Плавка дружи» (1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУЗНЕЦОВ Володимир Дмитрович [30.IV (12.V) 1887, Міас, тепер Челяб. обл. — 13.X 1963, Томськ] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958). Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1945. Закінчив Петерб. ун-т (1910). З 1911 працював у вузах Томська (з 1920 — професор ун-ту), з 1929 — директор Сибірського фізико-тех. ін-ту. Осн. наук. праці — з фізики твердого тіла, металознавства. Розробив фіз. теорію різання, теоретично довів і експериментально підтвердив можливість швидкісного різання металів. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

КУЗНЕЦОВ Микола Герасимович [11 (24).VII 1902, с. Медведка, тепер Котласського р-ну Арх. обл. — 6.XII 1974, Москва] — рад. військ. діяч, вице-адмірал (1956), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1925. У ВМФ з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-мор. академію. З 1937 — перший заст. команд., потім команд. Тихоок. флотом. У 1939—46 — нарком ВМФ СРСР, головнокоманд. ВМФ. З 1947 — нач. Управління військ.-мор. навч. закладів. З 1948 — заст. головнокоманд. військами Далекого Сходу по ВМС. З 1950 — команд. Тихоок. флотом. У 1951—53 — військ.-мор. міністр, 1953—56 [Адмірал Флоту Рад. Союзу (з березня 1955)] — перший заст. міністра оборони СРСР — головнокоманд. ВМС. З 1956 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦОВ Микола Дмитрович [2 (14).XII 1850, с. Степанівка, тепер Херсон. обл. — 2.III 1929, Сарасво, тепер СФРЮ] — укр. живописець. У 1876—79 навчався в петерб. АМ у П. Чистякова. В 1880 відвідав Францію і Німеччину. В 1897—1920 жив і працював

Василь Васильович Кузнецов.

Віктор Іванович Кузнецов.

Г. М. Кузнецов. Медальон з надгробка З. Олесьницької, Мармур, 1903. Львівський музей українського мистецтва.

В. В. Кузнецов. Групо-вий портрет Героя Соціалістичної Праці бригадира кавалеріа-штабувальників ХТЗ М. І. Калашнікова з членами бригади, 1975.

в Одесі. Брав активну участь у Товаристві підпорядкованих художників, член Т-ва передовиків. Твори: «Об'їзд володіння» (1879), «У свято» (1881), «На заробітки» (1882), «Мировий посередник» (1887), «Після обіду» (1888); портрети — І. Похитонова (1882), І. Мечникова (1886), В. Васнецова (1891), П. Чайковського (1893), Ф. Шаліпіна (1902). В 1920 виїхав за кордон. Твори К. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ, Одес. худож. музеї.

Лит.: Членова Л. Микола Дмитрович Кузнецов. К., 1962.
КУЗНЕЦОВ Микола Дмитрович [н. 10 (23).VI.1911, Актобінськ] — рад. конструктор реактивних авіадвигунів, акад. АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1939. Закінчив (1938) Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. В 1943—46 — заст. гол. конструктора, 1946—56 — гол. конструктор. З 1956 — ген. конструктор. Під керівництвом К. створено двигуни для літаків Ту-114, Ту-154, Ту-144, Ан-22, Іл-62, Іл-86 тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1956.

КУЗНЕЦОВ Микола Іванович (партизанський псевдонім — Грачов; 14 (27).VI.1911, с. Зирянка, тепер Талицького р-ну Свердлов. обл. — 9.III.1944, с. Боратин, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — рад. розвідник під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністичної партії з 1942. Закінчив Свердлов. індустріальний ін-т (1938). У серпні 1942 вступив до партизан. загону Д. М. Медведева, який діяв на Ровенщині і Львівщині. Досконало володючи нім. мовою, К. під виглядом нім. офіцера виконував розвідувальну роботу та диверсійні операції. Особисто знищив і вивірив кілька гітлерівських генералів. Загинув від рук укр. бурж. націоналістів. Нагороджений 2 орденами Леніна, Похований у Львові. В Ровно, Львові, с. Боратині та на батьківщині К. встановлено пам'ятники. В Ровно — квартира-музей К.

КУЗНЕЦОВ Михайло Васильович [н. 25.X (7.XI) 1913, с. Агаріно, тепер Серпуховського р-ну Моск. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1933. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — командир ескадрильї винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Ленінгр., Калінін., Зх., Пд.-Зх., 3-му і 1-му Укр. фронтах. Здійснив 345 бойових вильотів, особисто збив 22 ворожі літаки і в складі групи — 6. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1974 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦОВ Михайло Прокопович [2 (15).IX.1913, м. Петровськ-Забайкальський, тепер Читинської обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). На профес. сцені — з 1932 (Іркутський ТЮГ). В 1933—51 працював у рос. драм.

театрах міст Горького, Томська, з 1951 — в Ставропольському рос. драм. театрі ім. М. Лермонтова. Ролі: Митрофан («Недоросток» Фонвізіна), Лука («На дні» Горького), Швайдя («Любов Ярова» Тренкова), Сергій Тюленін («Молода гвардія» за Фадеевим), Фальстаф («Віндзорські витівниці» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами Горбатова, Погодіна, Попова, Шатрова, а також у фільмах «Синій зошит» (1964), «Залп „Аврори“» (1965). Нагороджений орденом Леніна, медалями. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦОВ Олексій Олександрович (20.II.1905 — 1.X.1950) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1925. Н. в м. Боровичах у сім'ї робітника. В 1924—32 — на керівній комсомольській, потім — парт. роботі. В 1937—45 — другий секретар Ленінгр. обкому, 1938—45 — міському ВКП(б). Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — член Військ. ради Ленінгр. фронту, генерал-лейтенант (1943). В 1945—46 — перший секретар Ленінгр. обкому і міському партії. В 1946—49 — секретар ЦК ВКП(б). На XVIII з'їзді партії обирався членом ЦК ВКП(б). З 1946 — член Оргбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР I і 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами.

КУЗНЕЦОВ Павло Варфоломійович [5 (17).XI.1878, Саратов — 21.II.1968, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1928). В 1897—1903 навчався в Моск. уч.-ще живопису, скульптури та архітектури в К. Коровіна і В. Серова. Член об'єднання «Мир мистецтва». Твори: «Блакитний фонтан» (1905), «Міраж у степу» (1912), «Яванська танцівниця» (1919), «Киргизські пастихи» (1926), «Декоративний натюрморт» (1937). К. відомий також як графік, монументаліст і театр. художник.

Лит.: Русакова А. А. Павел Кузнецов. Л., 1977.

КУЗНЕЦОВ Степан Леонідович [2 (14).I.1879, Кишинів — 18.IV.1932, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. Республіки (з 1929). Працював у київ. Театрі «Солов'я» (1907—08), Моск. Худож. театрі (1908—10), в театрах Києва, Одеси, Харкова та ін. міст. З 1925 — в Малому театрі. Ролі: Хлестаков, Городничий («Ревізор» Гоголя), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Швайдя («Любов Ярова» Тренкова), лорд Баберей («Тітка Чарлза» Томаса), Людовік XI («Собор Паризької богоматері» за Гюго). Знімався у фільмах

М. Д. Кузнецов. На заробітки. 1882. Приватна збірка. Одеса.

(«Людина з ресторану», «Казітанська донька» та ін.).
Лит.: Дейч А. Степан Леонідович Кузнецов. М.—Л., 1947.

КУЗНЕЦОВ Фелір Сидорович [17 (29).IX.1898, с. Бальбечино, тепер Горького р-ну Могилів. обл. — 22.III.1961, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1941). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1918. Учасник I-ї світової та громадян. воєн. У 1926 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Потім — команд. військами Пн.-Кавказ., Прибалт. особливого військ. округів. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — команд. 21-ю армією, яка брала участь у Київській оборонній операції 1941, Пн.-Зх., Центр., заст. команд. Волховським, Карельським фронтами. З 1945 — команд. військами Уральського військ. округу. З 1948 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦОВ Юрій Олексійович [6 (19).IV.1903, м. Нікольськ, тепер Волог. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчив Томський ун-т (1924). З 1930 викладав у Томському політех. ін-ті (з 1938 — професор). З 1958 — наук. співробітник Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. Відкрив ряд родовищ золота, вогнетривких глин тощо. Осн. праці присвячені проблемам теор. геології і вивченню геол. будови й корисних копалин Алтаю, Кузнецького Алатау, Сх. Саяну і Єнісейського кряжа. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами. Премія ім. О. П. Карпінського АН СРСР. 1970. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦОВСЬК (до 1977 — с. Вараш) — селище міського типу Володимирецького р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташований на р. Стірі, за 8 км від залізнич. ст. Рафалівка. В с-щі будується (1980) Ровенська АЕС. Заг.-освітня та музична школи, профес.-тех. уч.-ще, лікарня. Клуб. 2 6-ки. Утворений 1977.

КУЗНЕЦЬК — місто обласного підпорядкування Пенз. області РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 96 тис. ж. (1977). Осн. галузь пром.-сті — машинобудування (з-ди приладів і конденсаторів, текст. та полімерного машинобудування, авторем.). Шкіряна, взут., швейна ф-ки; вальцюгатурний, меблевий та м'ясний комбінати. 6 серед. спец. навч. закладів. К. виник 1780.

КУЗНЕЦЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — один з найбільших в СРСР. Міститься в Кемеров. обл., частково в Новосиб. обл. і Алт. краї РРФСР. Пл. 26,7 тис. км². Пром. запаси вугілля становлять 67,3 млрд. т (1979). Поклади вугілля пов'язані з континентальними відкладами палеозойського (кам.-вуг. й пермського) та мезозойського (гол. чин. юрського) віку, представленими пісками і глинами, заг. потужністю понад 9000 м. Вугленосна товща містить бл. 260 пластів вугілля різної потужності. Більшість з них мають потужність

В. Д. Кузнецов.

М. Г. Кузнецов.

М. Д. Кузнецов.

М. І. Кузнецов.

КУЗНЕЦЬКИЙ
МЕТАЛУРГІЙНИЙ
КОМБІНАТ

2—3 м, є пласти потужністю 10—20 м і більше. Глибина залатання від 0 до 1800 м (гранична глиб. підрахунків). У межах басейну є всі види кам. і бурі вугілля. Воно характеризується низькою зольністю (5—12%), високою теплою згоряння (до 8650 ккал/кг), мало сірки (містить 0,3—0,6% сірки). Вугілля в К. в. б. відкрито на поч. 18 ст., добувати його почали 1897. Систематичні геол. дослідження розпочато 1914 під керівництвом Л. І. Лутугіна. Широко розгорнулися геол. дослідження і розвідка в межах К. в. б. з 1930. Добувають вугілля шахтним і відкритим способами. На базі високоякісного вугілля К. в. б. у Зх. Сибіру створено потужну енергетику і важку індустрію. Частково вугілля вивозять на Урал, в Казахстан, Серед. Азію і в Європ. частину СРСР.

М. В. Кузнецов.

КУЗНЕЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ імені В. І. Леніна — одне з найбільших підприємств чорної металургії СРСР. Розташований у м. Новокузнецку Кемер. обл. Буд-во комбінату почато 1929. В 1932 стала до ладу перша доменна піч, мартенівські печі, блюмінг, рейкобалковий та ін. цехи. К. м. к. — комплекс різноманітних, але технологічно пов'язаних між собою виробництв. На гірничих підприємствах комбінату видобувають залізну руду, вапняк, доломіт, кварцити, вогнетриві глини, формувальні піски та ін. види сировини. На комбінаті виробляють кокс, продукти коксохімії, чавун, сталь, сортовий та листовий прокат, залізничні рейки тощо. Нагороджений орденом Леніна (1943), орденом Кутузова I-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1945). Жовтневої Революції (1971).

М. П. Кузнецов.

«КУЗНИЦА» — літ. група рос. пролетарських письменників. Засн. 1920 в Москві поетами, які вийшли з «Пролеткульту». До групи належали поети В. Казін, В. Александровський, М. Герасимов, О. Гастев, В. Кирилов, С. Обрадович та ін.; прозаїки — Ф. Гладков, М. Ляшко, В. Бахметьєв, О. Новиков-Прибой та ін. Письменники «К.» освідували революцію, відносно працю рад. людей. Для поезії «К.» характерні урочистість, революц. патетика й романтика. Твори деяких поетів «К.» (Гастев, Кирилов) позначені абстрактністю, відсутністю образу живої людини. В 1931 «К.» увійшла до РАПП. В 1920—22 група видавала журн. «Кузница», в 1924—25 — «Рабочий журнал».

Ю. О. Кузнецов.

КУЗНЯ — майстерня для ковальських робіт, ремонту с.-г. машин і знарядь та інвентаря, а також для підковування коней.

КУЗЬКА, кузька посівна, хлібний жук (*Anisoplia austriaca*) — жук род. *пластинчатопусих*. Безпечний шкідник зернових культур. Пошир. у Європі, Передній Азії, в СРСР — у степовій і лісостеповій зонах Європ. частини; на Україні — скрізь, крім пн.-зх. районів Полісся. Жук (довж. 11—16 мм) буро-жовтий або червоно-коричневий з чорною плямою навколо щитка. Видає зерна злаків у період молочно-воскової стиглості.

А. І. Куйбиді.

Личинка (довж. до 35 мм) біла; живе і розвивається в ґрунті бл. 2 років; живиться корінням жита, пшениці, кукурудзи, буряків, картоплі та ін. культурних і дикорослих рослин. Заходи боротьби агротех. та хімічні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Жук.

КУЗЬМЕНКО Микола Лаврінович [3 (15).XI 1862, с. Томаківка, тепер смт Дніпроп. обл. — 23.III 1942] — укр. письменник. Вчився в Катеринославській духовній семінарії. Вчителював по селах Катеринославщини. З 1895 жив у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Друкував вірші, байки, оповідання в різних антологіях і альманахах. Видав зб. поезій «До зів'язі» (1899). У своїх творах використовував теми й мотиви укр. фольклору.

КУЗЬМЕНКО Петро Семенович [1831, містечко Поноринці, тепер смт Коропського р-ну Черніг. обл. — 1874, х. Потітківський, що був на території сучас. Коропського р-ну Черніг. обл.] — укр. письменник і етнограф. Закінчив Чернігів. духовну семінарію (1859). Вчителював у рідному містечку. Друкуватися почав 1854. Писав вірші у дусі романтичної поезії 30—40-х рр. 19 ст. Автор повісті з сел. життя «Не так жалюся, да так склалося» (1861). Твори К. друкувалися в альманасі «Хата», журн. «Основа», газ. «Чернігівський листок».

КУЗЬМИЧ Володимир Савич [14 (27).VI 1904, м. Бахмач, тепер Черніг. обл. — 4.X 1943] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1924. Закінчив Харків. ін-т нар. господарства (1929) та Укр. ін-т червоної професури (1932) у Харкові. Друкуватися почав з 1925. Перша зб. оповідань з комсомольського життя — «Наган» (1927); наступні збірки — «Міна», «Польот над Кавказом» (обидві — 1929), «Кораблі» (1931), «Перший криголам» (1931), «Гурбин» (1932), «Океан» (1939) та ін. У романі «Крила» (1930) змалював образи робітників — новаторів літакобудівної пром.-сті. В роки Великої Вітчизн. війни надрукував ряд оповідань з фронтового життя («Дружина пілота», «У грозу» та ін.).

КУЗЬМІН Анастасій Дмитрович [р. н. невід. — п. 3 (15).I 1826] — декабрист, член *Товариства об'єднаних слов'ян*, поручик Черніг. піхотного полку. Прихильник негайних революц. дій. Вів пропаганду серед солдатів своєї роти, ще влітку 1825 намагався підняти її на повстання. 29.XII 1825 (9.I 1826) розстріляний в с. Трилісах (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) рота К. виступила першою, поклала початок *Чернігівського полку повстанню*. Тяжко поранений у бою з урядовими військами і взятий під варту. К. застрелився.

КУЗЬМІН Євген Михайлович [10 (22).X 1871, Люцерн, Швейцарія — 9.VII 1942, Казалінськ Кзил-Орд. обл. Каз. РСР] — укр. рад. мистецтвознавець, публіцист. У 1893 закінчив Київ. рисувальну школу М. Мурашкі. В 1914—25 — професор історії мист. Муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка (Київ), Друку-

вався в журн. «Київська старина», «Старые годы», «Искусство и художественная промышленность», «Искусство» та ін. Автор однієї з перших робіт про укр. мистецтво (1900), розвідок про Шевченка як художника і гравера (1900, 1911), Г. Нарбута (1927), Ю. Михайлова та О. Мурашкі (обидві — 1928) й ін.

КУЗЬМІН Іван Васильович (п. 3.II 1924, с. Угуй, тепер Усть-Таркського р-ну Новосиб. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики і теорії інформації, доктор тех. наук (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1979), професор (з 1966). Член КПРС з 1949. Закінчив (1956) Військ.-повітряну пнж. академію ім. М. Є. Жуковського. У 1942—71 служив у лавах Рад. Армії. З 1976 — ректор Вініницького політех. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженню і розробці автоматизованих радіолокаційних станцій, автоматизованих систем управління промисловими підприємствами, міським господарством тощо.

КУЙНДЖІ Архип Іванович [січень 1841, Маріуполь, тепер Жданов — 11 (24).VII 1910, Петербург] — рос. живописець-пейзажист, дійсний член петерб. АМ (з 1893), професор (з 1892). Живопису навчався самотужки, деякий час у майстерні І. Айвазовського та петерб. АМ (1868). Член Т-ва *передвижників* (з 1875), ініціатор створення Т-ва художників (засн. 1909, пізніше — *Товариство художників імені А. І. Куйнджі*, що об'єднувало багатьох художників-реалістів і якому К. започав усі свої кошти). Картинам К., багато з яких відтворюють природу України, властиві широта задуму, піднесена епічність, гостре декоративне чуття, лаконізм живопису, майстерна передача найскладніших ефектів денного й нічного освітлення. Твори: «Забуте село» (1874), «Чумацький тракт» (1875), «Українська ніч» (1876), «Вечір на Україні» (1878), «Березовий гай» (1879), «Місячна ніч на Дніпрі» (1880), «Дніпро вранці» (1881) та ін. Роботи К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, ДМУОМ, Київ. музеї рос. мист. та ін. музеях. К. викладав у петерб. АМ, у 1897 був знятий з підтримку студент. заворушень. Серед учнів К. — А. Рілов, М. Реріх, К. Богатовський, Волод. К. відчутний в творчості Г. Світлицького. В 1973 у Жданові експонувалася виставка «Меморіал Куйнджі», 1974 в Київ. музеї рос. мистецтва — виставка «Куйнджі та його учні». Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Літ.: Коняхин Г. П. А. И. Куйнджи. М., 1966; А. И. Куйнджи. Альбом. М., 1969; Мамин В. С. Куйнджи. М., 1976.

КУЙБИШЕВ Валер'ян Володимирович [25.V (6.VI) 1888, Омськ — 25.I 1935, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї офіцера. 16-річним юнаком, навчаючись в кадетському корпусі, вступив в Омський орг-цію РСДРП, примкнув до більшовиків. У 1905, будучи студентом Військ.-мед. академії в Петербурзі, брав активну участь у діяльності Петерб. більшовицької орг-ції. За революц. діяль-

ність 1906 виключений з академії. В 1906—16 рік революц. роботу в Омську, Кайську (тепер Куйбишев Новоісб. обл.), Томську, Петропавловську. Наримі, Бараніську, Петербурзі (1914—15 — член Петерб. к-ту РСДРП), Вологді, Харкові. Царський уряд 8 раз заарештовував К., 4 рази засилав у Сибір. Після Лютн. революції 1917 К. очолює Самарську більшовицьку орг-цію, був головою Самарського ревкому і губкомом партії. В 1918—19 — на воєнно-політ. роботі в Червоній Армії (Сх. і Туркестанський фронти). Після громадян. війни — на керівній парт., профспілкової, рад. і госп. роботі. В грудні 1920 обраний членом Президії ВЦРПС, керував екон. відділом. З квітня 1921 — член Президії ВРНГ, з листопада — нач. Головелектро. В 1922—23 — секретар ЦК РКП(б). У 1923—26 — голова ЦКК — РСІ — нарком РСІ СРСР, заст. голови РНК і Ради Праці і Оборони СРСР. В 1926—30 — голова ВРНГ СРСР. З 1930 — голова Держплану СРСР, одночасно — заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. З лютого 1934 — голова Комісії рад. контролю при Раднаркомі СРСР, з травня 1934 — 1-й заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. На X з'їзді РКП(б) обирається кандидатом у члени ЦК, на XI, XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На XII з'їзді РКП(б) обраний членом ЦК ВКП(б). З 1927 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Похований в Москві біля Кремльської стіни.

Тв.: Избранные произведения. М., 1958; Укр. перекл.— Статті і промови. 1930—1935. К., 1935; Епізоди з його життя. К., 1937; Про молоді. К., 1938.

Лит.: Куйбишева Г. В. [та ін.]. Валеріан Владиславович Куйбишев. Біографія. М., 1966; Дубинський Мухадзе І. М. Куйбишев. М., 1971. **КУЙБИШЕВ** Микола Володимирович (13 (25).XII 1893 — 1.VIII 1938) — рад. військ. діяч, командир (1936). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в м. Кочетаві (тепер Каз. РСР). Брат В. В. Куйбишева. Учасник 1-ї світової війни, капітан. У Червоній Армії з 1918. В 1919—21, командує бригадою і д-цією, брав участь у боях проти денікінців (зокрема, у визволенні Донбасу), врангелівців. У 1922 закінчив вищі військ.-академічні курси. З 1922 — на командних посадах в армії, в т. ч. 1928—36 — команд. військами Сибірського, з 1937 — Закавказ. військ. округів. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КУЙБИШЕВ (до 1935 — Самара) — місто, центр Куйбишевської обл. РРФСР. Розташоване на лівому березі Волги при впадінні в неї р. Самари. Залізнич. вузол, річковий порт, аеропорт. 1216 тис. ж. (1979). Поділяється на 9 міськ. районів. Засн. 1586 як фортеця. З 1688 — місто. Міська біднота брала активну участь у сел. війнах під проводом С. Т. Разіна (1667—71) і О. І. Пугачова (1773—75). З 1851 Самара — центр губернії. В 70-х рр. 19 ст. була одним з центрів народництва. З жовтня 1889 до серпня 1893 в місті жив В. І. Ленін; він створив тут пер-

ший марксистський гурток. У 1902 організовано бюро рос. орг-ції «Искры», Самарський к-т РСДРП. У листопаді 1905 обрано Раду робітничих депутатів. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. Під час чехословацького корпусу заволодує місто 8.VI захопили білоруси. 7.X 1918 частини Червоної Армії визволили Самару. К. — значний пром., трансп. та культур. центр країни. В машинобудуванні загальносоюзне значення має верстатобудівна, інструментальна (з-ди Середньовольський верстатобуд., координатно-розточувальних верстатів), авіац. та електротех. пром-сть. Є також заводи: підшипникові, «Куйбишевбурмаш», «Строммашина», «Продмаш», металург. та нафтопереробний. Харч. пром-сть представлена борошномельною, макаронною, тютюновою ф-ками, мол. і пивоварним з-дами; м'ясо-жировим комбінатом, виробн. об'єднанням кондитерської пром-сті «Росія». Розвинута швейна, трикотажна та взут. галузі легкої пром-сті. Пром-сть буд. матеріалів. В К. діють Куйбишевська ДРЕС, Безим'янська ТЕЦ, електроенергія надходить також від Волзької ГЕС ім. В. І. Леніна. В К. — 10 вузів, у т. ч. ун-т, 29 серед. спец. навч. закладів. 30 н.-д. та проєктних ін-тів. Театри: драм. ім. М. Горького, опери і балету, юного глядача, ляльок, цирк, Волзький нар. хор, філармонія, Палац спорту. Музеї: краєзнавчий, худож., літ. М. Горького, будинок-музей В. І. Леніна та музей М. В. Фрунзе. Пам'ятники: В. І. Леніну (1925), В. В. Куйбишеву (1938), обидва — скульптор М. Манізер; монумент Вічній Славі героям Вітчизн. війни (1971), скульптор П. Бондаренко, арх. О. Самсонов). В місті народився Г. М. Кржижановський. У різний час тут жили і працювали М. Горький, Ф. В. Ленін, В. В. Куйбишев. У К. поховано М. О. Шорса.

КУЙБИШЕВ (до 1926 — Царекостянтинівка, 1926—35 — Першотравневе) — селище міського типу Запоріж. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Комиш-Зоря. 7,9 тис. ж. (1979). Засн. бл. 1782. Рад. владу проголошено в січні 1918. В 1935 перейменоване на честь В. В. Куйбишева. З 1957 К. — с-ще міськ. типу. В К. з-ди: «Електроприлад», буд. матеріалів, шевельний, прод. товарів, маслоробний, консервний; харчосмакова ф-ка, гранітний кар'єр, райлісгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-осв., музична, художня і спортивна школи, лікарня. 3 будинки культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

КУЙБИШЕВ — селище міського типу Бахчисарайського р-ну Кримської обл. УРСР, у долині р. Бельбеку, за 12 км від залізнич. ст. Сирень. 2,3 тис. ж. (1979).

У с-щі — хлібозавод, колгосп. Середня школа, лікарня, поліклініка; Палац культури, 2 кінотеатри, бібліотека. Біля К. — руїни середньовічного міста Мангула.

КУЙБИШЕВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 14.V 1928 як Середньовольська обл., 20.X 1929 перейменована на Середньовольський край, 27.I 1935 — на

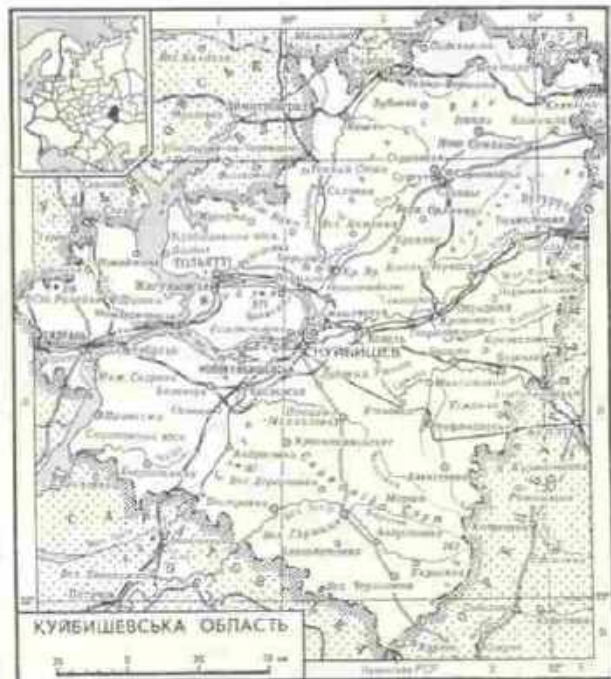
Куйбишев. край, 5.XII 1936 — на Куйбишев. обл. Розташована в серед. течії Волги, переважно в Заволжі. Площа 53,6 тис. км². Нас. 3093 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас. — росіяни, живуть також мордва, чуваші, татари, українці та ін. Міськ. нас. — 78%. В області — 25 районів, 10 міст та 19 с-щ міськ. типу. Центр — м. Куйбишев. К. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1958, 1970). Розташована на Пд. Сх. Східно-Європейської рівнини. На правобережжі Волги — Приволзька височина і Жигулі (вис. до 375 м). Лівобережжя являє собою рівнину, на якій виділяються Сокські, Соколові та Кінельські Яри. На Пд. — хвиляста рівнина (Середній Сирт та ін.), на Пд. Зх. — відроги Кам'яного Сирту. Корисні копалини: нафта, горючий газ, сірка, горючі сланці, вапняки, фосфорити, бітуми, мінеральні буд. матеріали. Клімат континентальний. Зима холодна, малосніжна, літо сухе, жарке. Пересічна т-ра січня —13, —14°, липня +20, +22°. Опадів на Зх. та Пд. — 450 мм на рік, на Пд. — 300 мм і менше. На Пд. часто бувають посухи і сухості. Тер. К. о. перетинає ріка Волга, яка утворює тут великий вигин — Самарську Луку. Найбільші притоки Волги: Уса, Сизрань (праві); Великий Черемшан, Сок, Самара, Чапаєвка, Великий Іргіз (ліві). Створено Куйбишевське та Саратовське водосховища. Ґрунти переважно чорноземні, на Пд. — темно-каштанові карбонатні, є ділянки солонців. Область лежить у лісостеповій і степовій зонах. Під лісами (гол. чин. дуб, липа, сосна) бл. 12% її території (в Жигулях — до 70%). На Пд. — степи, в осн. розорані. В нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється розвинутою електроенергетикою, машинобудуванням, нафтодобувною та нафтохімічною

В. В. Куйбишев.

Дж. Кук.

КУЙБИШЕВСЬКИЙ РАЙОН

М. В. Купріянов.

П. М. Кривов.

М. О. Соколов.

Середній урожай
зерна кукурудзи
(1978).

Країна	Урожай, ц/га
США	62,5
Угорщина	50,0
Югославія	40,0
Румунія	30,9
Мексика	12,5
Індія	10,1

пром-стю. Енерг. г-во базується на використанні гідроенергоресурсів (Волзька ГЕС імені В. І. Леніна), нафти, газу і горючих сланців (куйбишевські, новокуйбишевські, тольяттінські, Сызранська ГЕС). Одна з осн. галузей машинобудування — автомобілебудування (Волзьке об'єднання по виробництву легкових автомобілів у Тольятті). Розвинуте верстатобудування, крім того, виробляють електротех. продукцію, устаткування і апаратуру для нафт., хім., буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. Добування нафти і газу у Волго-Уральській нафтогазовій провінції. Переробка нафти — в Куйбишеві, Новокуйбишевську, Сызрані. Газопереробні з-ди — Отрадненський та Нефтегорський. Нафтохім. пром-сть представлена виробн. синтетичного спирту, фенолу, ацетону та ін. На базі добування сірки працює Куйбишев. ірчанський комбінат. К. о. — значний центр виробн. буд. матеріалів (у Жигульовську — один з найбільших в СРСР комбінат буд. матеріалів). Підприємства харч., легкої та деревообр. пром-сті. Гол. пром. центри: Куйбишев, Тольятті, Сызрань, Новокуйбишевськ, Жигульовськ. С. г. зерново-тваринницького напрямку. Велике значення для розвитку землеробства К. о. має зрошування земель пд. частини області. Осн. зернова культура — пшениця, тех. — соняшник; вирощують також просо, озиме жито, ячмінь, гречку, кормові та зернобобові культури. Є плодоягідні насадження. Тваринництво м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напрямків (велика рогата худоба, свині, вівці, кози). Область має густу мережу з-ць (гол. магістраль — Москва — Сызрань — Куйбишев — Уфа — Челябінськ — Владивосток, а також Ульяновськ — Чішми — Уфа, Уфа — Сызрань — Саратов). Розвинутий автомоб., повітр. та трубопровідний транспорт (ділянка нафтопроводу «Дружба», газопровід Оренбург — Куйбишев — Дмитровград — Ульяновськ). У К. о. — 12 вузів (10 — у Куйбишеві, у т. ч. Куйбишевський університет, с.-г. ін-т у Кінелі, та політех. у Тольятті), 59 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т гігієни, 5 музеїв (обл. краєзнавчий, худож., Літ. музей М. Горького, будинки-музеї В. І. Леніна та М. В. Фрунзе); 4 театри (драм. ім. М. Горького, опери і балету, юного глядача, ляльок), цирк, Волзький нар. хор, філармонія, Палац спорту.

КУЙБИШЕВСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Зап. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 47,6 тис. чол. (1979). У районі — 73 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 20 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Куйбишев. К. р. розташований в межах Приазовської височини. Корисні копалини: граніти, кварцові піски, глини тощо. В межах району беруть початок річки Берда, Гайчур, Комка, Кам'янка, Лозуватка, Обиточна з прит. Кільтичя. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — частина філіалу Українського степового заповідника —

Кам'яні Могили. Найбільші підприємства: куйбишевські харчосмакова ф-ка, маслобробний, щебеневий та «Електроприлад» з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Куйбишеве), 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 168 тис. га, у т. ч. орні землі — 144,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, овес, соняшник. Ви-

рощують також пукр. буряки, картоплю, баштанні та кормові культури. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р. — 23 колгоспи, 5 радгоспів, дослідна станція Всесоюзного ін-ту кукурудзи (смт Розівка), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Розівка, Коміш-Зоря, Більманка. Автошляхів — 760 км, у т. ч. з твердим покриттям — 420 км. У районі — 33 заг.-осв., 2 муз., художн. і спортивні школи; 46 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 36 клубних установ, 4 кінотеатри, 69 кіноустановок, 41 б-ка, відділ обл. краєзнавчого музею (с. Гусарка). У Попівці (тепер с. Смирнове) К. р. народився укр. рад. поет М. Л. Назнібіда. У К. р. видіється газ. «Пранор комунізму» (з 1929). А. П. Левада.

КУЙБИШЕВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 (1918—27 існував як Самарський ун-т). У складі К. у. 6 ф-тів: мех.-матем., фіз., хім.-біол., юрид. істор., філол., на яких у 1978/79 навч. р. налічувалося 3,5 тис. студентів, зокрема 2,5 тис. — на денному відділенні. Діють вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура; н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, бот. сад., зоол. та археол. музеї, б-ка (300 тис. одиниць зберігання). Протягом 1969—79 у вузі підготовлено 2 тис. спеціалістів. У н-т видає міжвузівські збірники наук. праць. Л. В. Храмов. **КУК** (Cook) Джеймс (27.X 1728, Мартон, графство Йоркшир — 14.II 1779, Гавайські острови) — англ. мореплавець. У 1762—67 керував гідрографічними роботами та зйомкою берегів о. Ньюфаундленд і п-ова Юкатан. Протягом 1768—79 очолював три кругосвітні подорожі. Було відкрито ряд островів у Тихому та Атлантичному океанах, частину Гавайських островів, Нову Каледонію, Норфолк, Пд. Георгія та ін., досліджено узбереж. Австралії, Нової Зеландії, пн.-зах. узбережжя Пн. Америки. К. перший перетнув Пд. полярне коло, але Антарктиди не досяг, хоч і припускав, що біля Пд. полюса існує якась земля. Загинув під час сутички з місц. населенням на Гавайських островах. Ім'я К. названо понад 20 геогр. об'єктів. Портрет, с. 361.

КУКА ОСТРОВИ — архіпелаг у Тихому ок., в Полінезії. В адміністративному відношенні підпорядковані Новій Зеландії. Об'єднують дві групи о-вів: Північну (7 островів) і Південну (8 островів). Площа 234 км². Нас. 19 тис. чол. (1976), гол. чин. полінезійці. Адм. ц. — м. Аварау (на о. Паротонга). Офіц. мова — англійська. К. о. відкрив 1773 англ. мореплавець Дж. Кук, атол Суворова — 1814 рос. мореплавець М. П. Лазарев. З 1888 К. о. — протекторат Великобританії. З 1901 — під управлінням Нової Зеландії. В 1965 набули статусу «самоврядної території, асоційованої з Новою Зеландією». Острови Пд. групи вулканічного походження (заввишки до 643 м). Пн. — коралові атоли. Клімат тропічний, пасатний. Осн. заняття населення — вирощування кокосової пальми і виробн. копир. Культивують також апельсини, ананаси, банани. Рибальство, мор. промисли, добування перлі, черепахових панцирів тощо.

КУКЕРСИТ — гірська порода, різновид горючих сланців. Складається з 20—70% керогену (органічної речовини), 25—40% карбонату кальцію, піску та глини. Зольність 40—60% (на суху масу), вміст сірки 1,1—1,8%; теплота згоряння 3500 ккал/кг. К. поширений в Ест. РСР, Ленінгр., Псков. і Новгород. областях РРФСР. Використовують як енерг. паливо, для одержання горючого газу, рідкого палива, деяких хім. продуктів; золу — для одержання буд. матеріалів та для ватування ґрунтів. **КУКІЛЬ** (*Agrostemma*) — рід однорічних густоопушених трав'янистих рослин родини гвоздикових. Листки лінійні або лінійно-ланцетні. Квітки великі, темно-рожеві, зрідка білі. Плід — коробочка. З віда, поширені в Європі, Азії та Пн. Африці, занесені в Пн. Америку. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один: К. з в и ч а й н и й (*A. githago*) — зрідка зустрічається як бур'ян у посівах ярих і озимих культур (по всій Україні). Насіння його отруйне — містить сапонін та ін. речовини; борошно з до-

Кукринікен. Кінець. 1947 — 48. Державна Третьяковська галерея в Москві.

мішкою К. гірке на смак, споживати його небезпечно.

КУКІ-ЧИНІ — група споріднених народностей і племен, які живуть на Пн. Сх. Індії (шт. Ассам), на Зх. Бірмі і в Бангладеш (гори Чіт-тагонг). Заг. чисельність — бл. 2 млн. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами тібетсько-бірманської групи кит.-тібетської сім'ї. Більшість К.-ч. додержується анімістичних вірувань, частина — християни та індуїсти. К.-ч. поділяється на 3 осн. підгрупи: мейтхеї (маніпурі), чині кукі. Осн. заняття К.-ч. — землеробство і мисливство; розвинуті також ремесла (плетіння кошів і ткацтво).

КУ-КЛУКС-КЛАН (англ. Ku-Klux-Klan) — расистська терористична організація в США. Засн. 1865 у м. П'юласкі (шт. Тенісесі) плантаторами-рабовласниками для боротьби проти негрів і демократичних орг-цій у пд. штатах. Була заборонена урядом на поч. 70-х рр. 19 ст. З того часу формально діє напівзаконно.

КУКОЛЬНИК Нестор Васильович [8 (20). IX 1809, Петербург — 8 (20). XII 1868, Таганрог] — рос. письменник. Українець за походженням. Закінчив Ніжинську гімназію (1829). Автор драм, фантазії «Торкато Тассо» (1833), істор. п'єс «Рука всевишнього вітчизну врятувала» (1834), «Князь Михайло Васильович Скопін-Шуйський» (1835) та ін. Повість та оповідання за часів царювання Петра I («Два Івани, два Степановичі, два Котильовичі», 1844, та ін.) і сучас. письменнику рос. життя («Надінка», 1843). Повість «Максим Соколов-Березовський» (1844) — про трагічну долю композитора-кріпака. У повісті «Запорожці» (вид. 1871) К. спотворено зображення укр. гайдамаків. М. Глинка на слова К. написав романси і пісні («Сумні», «Жайворонки» та ін.), а також музику до драми «Князь Холмський».

КУКРИНІКСИ (псевдонім за першими складами прізвищ) — творчі колективи рос. рад. графіків і живописців: Ку п р і я н о в Михайло Васильович [н. 8 (21). X 1903, Тешуш, тепер Татарський АРСР], К р и л о в Порфирій Микитович [н. 9 (22). VIII 1902, с. Шелкуново, тепер Тульської обл.], С о к о л о в Микола Олександрович [н. 8 (21). VII 1903, Москва] — нар. художники СРСР (з 1958), дійсні члени АМ СРСР (з 1947), Герої Соціалістичної Праці (П. М. Крилов — 1972; М. О. Соколов — 1973; М. В. Купріянов — 1973). Між 1921—29 навчалися у моск. ВХУТЕМАСі-ВХУТЕІНі. З 1924 працюють разом, з 1925 публікують карикатури в газ. «Правда», журн. «Крокодил» та ін. виданнях. У роки Великої Вітчизн. війни брали активну участь в «Окнах ТАСС» (карикатури, плакати). З 20-х рр. ілюструють книги («12 стільців», 1933, 1967, та «Золоте теля», 1971, — Льва й Петрова; «Дама з собачкою» та ін. твори А. Чехова, 1940—46; «Життя Кліма Саміна», 1933; «Фома Гордєєв», 1948—49; «Мати», 1950, — М. Горького; «Дон Кіхот» Сервантеса, 1949—52, та ін.). К. працюють й у станковому живопису («Втеча фашистів з

Новгорода», 1944—46; «Таня», 1942—47; «Кінець», 1947—48; «Обвинувачення (Військові злочинці та їхні захисники на Нюрнберзькому процесі)», 1967, всі — в ДТГ). Нагороджені орденами Леніна, Вітчизняної війни I-го ступеня та медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1947, 1949, 1950, 1951, 1975. Ленінська премія, 1965. Іл. див. також до ст. Акварель, т. 1, с. 112—113.

Тв.: Втроем. М., 1975.

Лит.: Соколова Н. И. Кукрыниксы. М., 1975. Д. М. Колесникова.

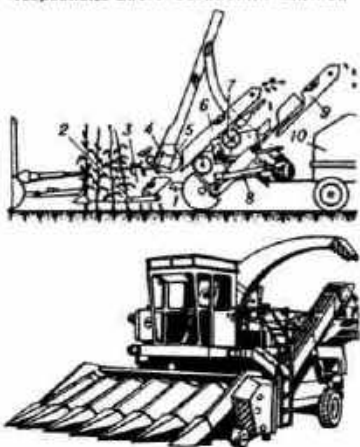
КУКСА — частина органа (напр., шлунка, матки тощо), яка залишається після ампутації або після операції; під К. розуміють також залишок нерва після його перерізування, червоподібного відростка після його видалення тощо. Найчастіше зустрічаються К. кінцівки. У деяких хворих після ампутації залишається хибне відчуття кінцівки, якої немає (фантомні відчуття), або болі в ній (фантомні болі). Спостерігаються хвороби К.: рани, що не загоюються, нориці (фістули), остеомиєліт, екзема тощо; всі вони потребують спец. лікування, іноді — повторної ампутації.

КУКУНУР, Цінхай — безстічне солоне озеро в Центр. Азії, в межах Китаю. Лежить у горах Наньшань на вис. 3205 м над р. м. Площа бл. 4,2 тис. км², глиб. до 38 м. Береги слабо розчленовані, є кілька островів. До К. впадає понад 20 річок. Замерзає в листопаді, скресає в березні. Має несталий рівень, високу мінералізацію води (до 11,3 г/л). Водиться риба. Вперше з європейців К. дослідив 1872 М. М. Пржевальський.

КУКУРУДЗА, маїс (*Zea mays*) — одnorічна трав'яниста рослина родини злакових, одна з найважливіших кормових і продовольчих культур. Походить з Центр. і Пд.

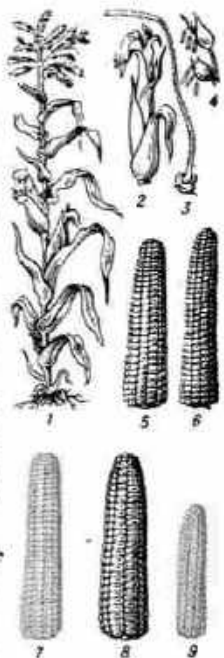
Кукурудзозбиральний комбайн. Технологічна схема «Херсонця-7В»: 1 — рама; 2 — різальний апарат; 3 — стеблорізальний механізм; 4 — апарат з початковідрипальними валцями; 5 — пристрій, що подрібнює і поділяє листкостеблову масу; 6 — елеватори для неочищених початків; 7 — очисувальний апарат; 8 — транспортер для обгортки початків; 9 — елеватор для очищених початків; 10 — тракторний причіп.

Кукурудзозбиральний комбайн «Херсонць-200». Загальний вигляд.

Америци. В дикому стані невідома. В Росію завезена в 17 ст. Стебло пряме, заввишки від 50 см до 7 м. Листки широколінійні, на гол. стеблі їх 8—40 і більше. Квітки розділююностатеві. Тичинкові суцвіття — золоті, розташовані на верхівці стебла; цвіте протягом 5—7 днів. Маточкові суцвіття — початки (качани), розвиваються в пазухах листків; починають цвісти на 3—4 дні пізніше тичинкових. На одному стеблі утворюється 1—3 початки. Під — зернівка (на одному початку 200—1000 і більше зерен). Коренева система К. мичкувата, дуже розгалужена. На нижніх надземних вузлах стебла утворюються опірні повітряні корені, які запобігають вилягання рослин, а при певних умовах виконують також і функції поставання їм води та поживних речовин. За формою та ін. ознаками зерна розрізняють 9 підвидів (груп) К.: зубовидна, кремениста, напівзубовидна, розлусна (рисова), цукрова, крохмалиста, або борошніста, крохмалисто-цукрова, посковидна, плівчаста. На Україні найпоширеніші перші дві групи. Зерно К. містить пересічно 10,2% сирого протеїну, 4,7% олії, 66,5% безазотистих екстрактивних речовин, 2,7% клітковини, його широко використовують на корм тваринам, а також у харч., крохмалі-паточковій, спиртовій і консервній промисловості. К. на великих площах вирощують на зерно, зелений корм і силос у багатьох країнах, зокрема в СРСР площа посівів (1979) становить 21,4 млн. га (3,4 млн. га на зерно і 18 млн. га на зелену масу й силос); на Україні відповідно 1,7 та 3,2 млн. га. Світовий валовий збір (1978) зерна становить понад 363 млн. т, зокрема в СРСР — 9,0, в тому числі в УРСР 3,8 млн. т. Середній світовий урожай (1978) зерна становить 30,8 ц/га (табл.), зокрема в СРСР — 35,2 ц/га, в т. ч. в УРСР — 32,2 ц/га. Багато передовиків с.-г. виробництва вирощують зерна К. по 50—100 ц/га і більше. В республіці вирощують на зерно, силос і зелений корм 35 гібридів і 2 сорти К., з них найбільш поширені — див. табл. Н.-д. роботу з селекції, агротехніки вирощування К. проводять Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут, обл. н.-д. станції та ін.

Д. С. Філюк, М. І. Логачов.
КУКУРУДЗИ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — головна н.-д. установа, селекційний центр по вирощуванню кукурудзи в системі ВАСГНІЛ. Організ. 1956 у Дніпропетровську на базі Укр. н.-д. ін-ту зернового г-ва (засн. 1930), до якого 1934 приєднано Всесоюз. н.-д. ін-т кукурудзяно-соргового г-ва (був створений на базі Дніпропетр. дослідної станції; засн. 1913). В ін-ті 12 відділів з 18 лабораторіями, 5 окремих лабораторій. У складі ін-ту є дослідне г-во, 3 селекційно-дослідні і 7 дослідних станцій, розташованих в осн. зонах кукурудзосіяння СРСР. Інститутові належить пріоритет у створенні вітчизн. гібридів кукурудзи, виведено 22 гібриди і сорти кукурудзи, що районовані

Кукурудза: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — початок в обгортці; 3 — маточковий колосок; 4 — колоски з тичинками; початки кукурудзи: 5 і 6 — кременисті; 7 — зубовидної; 8 — цукрової; 9 — розлусної (рисової).

Гібриди й сорти кукурудзи, поширені на Україні (1980 р.)

Гібриди
Буковинський ЗТВ
ВІР 42МВ
Дніпровський 247МВ
Дніпровський 320АМВ
Дніпровський 921ТВ
Київський 8
Краснодарський 303ТВ
Краснодарський 303ВЛ
Одеський 50М та ін.
Сорти
Закарпатська жовта
зубоподібна місцева
Одеська 10

КУКУРУДЗО-ЗБИРАЛЬНИЙ КОМБАЙН

і вирощуються в 128 областях, краях та республіках СРСР. Ін-т розробив і впровадив у виробн. технологію механіз. вирощування кукурудзи без затрат ручної праці. Виконує функції зональної н.-д. установи в галузі землеробства у степових р-нах України. Видає «Бюллетень». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

П. І. Сусідко.

КУКУРУДЗОЗБИРАЛЬНИЙ КОМБАЙН — машина для збирання кукурудзи на зерно у повній стиглості та на силос чи зелений корм — у молочно-восковій і восковій стиглості. На Україні, як і в усіх кукурудзосіючих р-нах СРСР, використовують К. к. «Херсон-7В» та «Херсон-200». «Херсон-7В» — це дворядна причіпна машина, агрегатується з трактором Т-150К, призначена для збирання кукурудзи на зерно у повній стиглості з одночасним очищенням качавів від обгорток і подрібненням листкостеблових маси; «Херсон-7В» переобладнують і для збирання кукурудзи на силос. Осн. вузли і технологічну схему «Херсон-7В» див. на мал. З 1979 Херсонський комбайновий завод розпочав серійне виробн. нового К. к. — «Херсон-200» (мал.). На відміну від «Херсон-7В» це — самохідний шестирядний комбайн, з 2 змінними робочими вузлами (при обмолоті качавів замість качалоочисника монтується молотарка), які забезпечують збирання кукурудзи з обмолотом качавів і одночасним подрібненням та збиранням стеблових маси. Продуктивність «Херсон-200» — до 4 га/г — майже в 4 рази вища, ніж у «Херсон-7В». Це скорочує строки збирання врожаю, запобігає можливим його втратам. Літ. с. 563.

В. С. Кулебакін.

А. О. Кулешов.

М. М. Кулешов.

І. Ю. Кулик.

КУКУРУДЗОСХОЩІЩЕ — будівля для зберігання кукурудзи в качах. Конструкція К. визначається специфічною властивістю немолочної кукурудзи — здатністю вологих качавів до самонагрівання, що спричиняє пошкодження зерна хворобами, втрату схожості насіння. Тому при спорудженні К. забезпечують безперервний обмін повітря в насипі для поступового просихання качавів. В СРСР, зокрема на Україні, при необхідності будують такі К.: склади і навіси з активним вентиляванням, бунтові майданчики тощо.

КУКУРУДЗЯНА СІВАЛКА — машина для пунктирного висівання насіння кукурудзи, олійних і бобових культур із заданою кількістю насіння на гектар та одночасним внесенням гранульованих добрив. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують восьмирядні сівалки СКН-8 (мал.), СУПН-8 і шестирядні СКН-6.

К. с. виготовляє в СРСР Кіровоградський завод «Червона Зірка». Агрегують К. с. з тракторами «Беларусь», обслуговує один тракторист; продуктивність (у га/г): СКН-6 — до 3,5; СКН-8 — до 5,6; СУПН-8 — до 7,0.

С. О. Карпенко.

КУКУЧІН (Kukichin) Мартін (справж. ім'я та прізвище — Матей

Бендур; 17.V 1860, Ясенова, Словаччина — 21.V 1928, Липяк, Хорватія) — словац. письменник. Оповіданнями з селян. життя і романом «Дім на косогорі» (1904) заклали основи критичного реалізму в словац. прозі. В епопеї-хроніці «Мати кличе» (т. 1—5, 1926—27) змалював повсякденні емігрантсько-слов'ян у країнах Пд. Америки. Автор істор. романів, зокрема «Лукаш Благосей Красонь» (1929). Перекладав твори М. Гоголя.

Тв.: Рос. перекл. — Новелли. М., 1961.

В. І. Шевчук.

КУКУЧКА Петро Степанович (н. 4.X 1938, с. Василівка, тепер Амвросіївськ. р-ну Донец. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1963 закінчив драм. студію при Київ. театрі ім. І. Франка (курс Д. Милошенка) і 1974 режисерський ф-т Київ. ін-ту театр. мистецтва. З 1963 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого, був і режисером вистави), Ярослав («Ярослав Мудрий» Кочерги), Езоп («Лисича і виноград» Фігейреду) та ін. Виконавець ролі В. І. Леніна у спектаклях за п'єсами М. Погодіна та І. Шведова.

В. І. Гуменик.

КУЛАКОВ Федір Давидович (4.II 1918, с. Фітж, тепер Львівського р-ну Курської обл. — 17.VII 1978, Москва) — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї селянина. В 1938 закінчив Рильський с.-г. технікум, 1937 — Всесоюзний с.-г. ін-т заочного навчання. З 1938 — на держ. комсомольській, парт. і рад. роботі. З 1955 — заст. міністра сільс. г-ва РРФСР. У 1959—60 — міністр хлібопродуктів РРФСР. У 1960—64 — перший секретар Ставропольського крайком КПРС. У 1964—65 — зав. відділом ЦК КПРС. З вересня 1965 — секретар ЦК КПРС. На XXII—XXV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3, 4, 6—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КУЛАКОВСЬКИЙ Олексій Єлисейович [4 (16).III 1877, 4-й Жехогогонський наслід Ботурського улусу, тепер Алексєєвського р-ну Якут. АССР] — 6.VI 1926, Москва] — якут. рад. поет, учений, просвітител. Основоположник писемної якут. л-ри. В 1900 написав перший літ. твір якут. мовою — пісню «Заклинання Баяна». В поемах «Портрети якуток» (1904), «Скупий багач» (1907) та ін. пока-

зав принижене становище якут. жінок. В поемі «Сон шамана» (1910), віршах «Міська дівчина», «Горілка» (обидва — 1916) та ін. різко засуджував царський гніт. Твори К. були видані лише за рад. часу. В поемі «Іде літо» (1924), віршах «Літак», «Розповідь старика» (обидва — 1924) К. вітав встановлення Рад. влади. В публіцистичних статтях пропагував зближення з рос. культурою.

КУЛАКОВСЬКИЙ Юліан Андрійович (25.VII 1855, м. Паневежис, тепер Лит. РСР — 21.II 1919, Київ) — рос. бурж. історик, археолог. У 1876 закінчив Моск. ун-т. З 1881 — приват-доцент, з 1888 — професор Київ. ун-ту. Фахівець з історії Пн. Причорномор'я, Візантії та історії Старод. Риму. Проводив археол. дослідження античних пам'яток на Пд. Україні (Ольвія, Пантікапей). Осн. праці: «Червонська християнська каткомба 491 р.» (1891), «Алани за відомостями класичних і візантійських письменників» (1899), «Минуле Таврії» (1906), «Історія Візантії» (т. 1—3, 1910—15).

КУЛАН (Equus hemionus) — ссавець род. конячих. Довж. тіла бл. 2 м, вис. в холці 110—140 см. Голова масивна, ноги невисокі, хвіст тонкий, закінчується китицею. Волосся покрив короткий від жовтуватого до чорно-коричневого кольору, вздовж спини темна смуга. Тримуються К. невеликими табунами (косяками). Живляться трав'янистими і кущовими рослинами. Після 11,5 місяця вагітності самка весною або на початку літа народжує 1 лоша. К. поширені в степах, напівпустелях і пустелях Перед., Серед. і Центр. Азії. В СРСР зберігся лише в Бадкхизькому заповіднику в Туркменії, заведений на о. Барсакельмес в Аральському м. Раніше був дуже пошир. в степовій і пустельній зоні Євразії, у т. ч. й на Україні. В СРСР перебуває під охороною закону.

В. І. Крижанівський.

КУЛАХМЕТОВ Гафур (Габдул-гафур) Юнусович [22.IV (4.V) 1881, Пенза — 1.IV 1918, с. Татарські Юрки, тепер Торбеев. р-ну Морд. АССР] — тат. письменник, публіцист. Брав участь у революц. русі. У 1905 заарештований. Романт. оповідання «Зруйнований моль» (1906), алегорична п'єса «Дві думки» (1906) — про революц.-визвольну боротьбу пролетаріату. В драмі «Молоде життя» (1908) вперше в тат. л-рі показав революц. робітників та демократичну інтелігенцію. Оповідання рос. мовою «Розлучення» (1916) — про безправне становище тат. жінок. Автор праці «Сторінки історії» (1909).

Р. К. Ганієва.

КУЛАЧКОВИЙ МЕХАНІЗМ — механізм з ведучою ланкою (кулачком), яка переміщує ланку ведену (штовхач). Дас змогу відтворювати практично будь-який рух веденої ланки при безперервному обертальному русі однієї або кількох ведучих ланок. До найпоширеніших належать триланкові К. м. (мал.), у складі яких є також з'єднувальна ланка. К. м. застосовують у двигунах внутр. згорання, металорізальних верстатах тощо.

Кукурудзяна сівалка СКН-8.

КУЛАЧНЕ ПРАВО — характерне для епохи феод. роздробленості розв'язання спорів єдиноборством або силою зброї. Правим був той, хто перемігав у цьому двобої. По суті, це була розправа сильного над слабим. Особливого поширення набуло в Німеччині в 11—13 ст. З посиленням централізованої влади монарха і зосередженням в його руках суд. органів К. п. поступово втратило своє значення і зникло. В широкому розумінні К. п. — право сильного.

КУЛЕБАКІН Віктор Сергійович [18 (30).X 1891, Москва — 11.II 1970, там же] — рад. учений в галузі авіаційної електротехніки, апаратуробудування й автоматики, академік АН СРСР (з 1939), генерал-майор інж.-тех. служби (1942). Закінчив (1914) Моск. вище тех. уч.-ще. Викладав у ньому (1917—40), одночасно — у Військ.-пов. інж. академії ім. М. Е. Жуковського (1923—60). В 1920 брав участь у роботі Держ. комісії ГОЕЛРО. Організатор і перший директор Ін-ту автоматики і телемеханіки АН СРСР (1939—42). Наук. праці К. присвячені питанням електроустаткування літаків, теорії і методам розрахунку електр. машин і автоматів, теорії автомат. регулювання, розрахунку регуляторів та ін. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Премія ім. П. М. Яблочкова АН СРСР (1962).

КУЛЕМЕТ — скорострільна автоматична зброя. Призначена для ураження кудлям наземних, повітр. і мор. цілей. За будовою К. поділяють на ручні, станкові та єдині; за призначенням — на зенітні, авіац., танкові; за калібром — на К. осн. калібру (6,5—8,0 мм) та великокаліберні (12,7—15 мм). Осн. тактико-тех. дані К.: ручні — вага 10—16,25 кг, прицільна дальність 1500—1830 м, скорострільність 150—600 пострілів за хвилину; станкові — вага 40,4—40,8 кг, прицільна дальність 2000—2800 м, скорострільність 250—700 пострілів за хвилину; єдині (полігеліний варіант станкового) — вага 9—28,4 кг, прицільна дальність 1500—1800 м, скорострільність 650—750 пострілів за хвилину; великокаліберні — вага 58—157 кг, прицільна дальність 1830—3500 м, скорострільність 600 пострілів за хвилину. Перший К. було винайдено амер. конструктором Х. С. Максимом (1883). Удосконалений рос. зброярами К. Максимом був прийнятий на озброєння рос. армії. В Рад. Армії були прийняті на озброєння 7,62-мм ручний К. (ДК, 1927) В. О. Дегтярьова та 12,7-мм великокаліберний (ДШК, 1938) Дегтярьова і Г. С. Шпагіна, 7,62-мм станковий К. (СГ, 1943) П. М. Горюнова. Після війни в СРСР було прийнято нові ручні та єдиний К. конструкції Дегтярьова і М. Т. Калашникова.

КУЛЕСКО Ісаак Йосипович [н. 9 (22).I 1902, м. Кишинів, тепер Бялостоцького воєводства ПНР] — рад. епізоотолог. Чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), професор (з 1955), доктор вет. наук (з 1952). Член КПРС з 1947. У 1928 закінчив

Харків. вет. ін-т. З 1938 до 1977 працював зав. відділом в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії. Наукові праці з питань інфекційних хвороб свиней. Розробив і впровадив у практику кристаліволет-вакцину проти чуми свиней. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

КУЛЕШОВ Аркадій Олександрович [24.I (6.II) 1914, с. Самотієвичі, тепер Самотієвичі, Костюківського р-ну Могилів. обл. — 4.II 1978, Мінськ] — білорус. рад. поет, нар. поет БРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Поеми «Пісня про славний похід» (1935—51), «В зеленій діброві» (1940), «Стяг бригади» (1943; Держ. премія СРСР, 1946), «Нові річище» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Тільки вперед» (1950) та ін. — про воєнні і трудові подвиги рад. народу. Віршована повість «Грізна пуша» (1956) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії за возз'єднання в єдиній соціалістичній державі. Автор збірок віршів «Нова книга» (1964), «Швидкість» (1976) та ін., поем «Варшавський шлях» (1972), «Хамутиус» (1975). Україні присвятив вірш «Кам'янка». Перекладач «Енеїди» І. Котляревського, творів Т. Шевченка, М. Рильського, А. Малишка, М. Бажана та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Тв.: Збір творів, т. 1—5. Мінськ, 1974—77; Укр. перекл. — Вибрані К., 1970; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1968; На полумиллиардном километре, М., 1974; Две поэмы, М., 1977; Скорость, Мінськ, 1978. М. Я. Бурам.

КУЛЕШОВ Лев Володимирович [1 (13).I 1899, Тамбов — 29.III 1970, Москва] — рос. рад. кінорежисер, теоретик кіно, педагог, доктор мистецтвознавства (1946), нар. арт. РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1945. В кіно працював з 1916; один із засновників рад. кіноістини. Керував документальними зйомками на фронті громадян. війни. В 1919 організував навч. майстерню в Держкіношколі. Серед фільмів: «Незвичайні пригоди містера Веста в країні більшовиків» (1924), «По закону» (1926, за Дж. Лондоном), «Великий розрадинок» (1933, за мотивами біографії О. Генрі). З 1944 — на пед. роботі у ВДКіу. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Азбука кинорежиссуры, М., 1969; 50 лет в кино, М., 1975 [у співавт.].

КУЛЕШОВ Микола Миколайович [3 (17).XII 1890, Нов. Маргелан, тепер Фергана, Узб. РСР — 19.I 1968, Харків] — український радянський вчений у галузі рослинництва, акад. АН УРСР (з 1951),

засл. діяч науки УРСР (з 1955). В 1913 закінчив с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту. Працював на Харків. с.-г. дослідній станції (1915—20), на центр. контрольно-наслідній станції УРСР (1920—26), у Всесоюзному ін-ті рослинництва (1926—33), в Ін-ті генетики і селекції АН УРСР (1947—55) та ін. В 1922—26 і з 1945 — професор Харків., з 1934 — Іркутського, з 1938 — Омського с.-г. ін-тів. Дослідження з питань біології, систематики, екології та агротехніки культур. рослин, особливо кукурудзи і пшениці. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

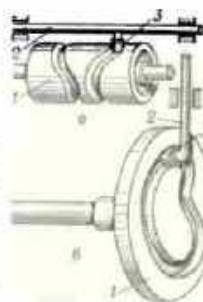
Г. Ф. Нармов.
КУЛЕШОВ Павло Миколайович [15 (27).VIII 1854, м. Малоархангельськ, тепер Орлов. обл. РРФСР — 5.X 1936, Москва] — рос. рад. вчений-зоотехнік, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Закінчив Харків. вет. ін-т (1875) та Петровську землеробську і лісову академію (1879), де 1889—94 був професором. Один з організаторів і професор (з 1921) Моск. зоотех. ін-ту. Вивчав стан тваринництва в зарубіжних країнах. Вивів новий тип *тонкорунних овець* — новокавказький меринос. Наукові праці з питань плем. розведення с.-г. тварин, екстер'єру і конституції тварин. Автор багатьох підручників з тваринництва.

КУЛЖИНСЬКИЙ Сергій Пантилеймонович [14 (26).X 1880, м. Полтава — 27.IX 1947, Кишинів] — укр. рад. вчений, агроном, засл. діяч н. і т. Молд. РСР (з 1946). В 1907 закінчив с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту. З 1909 працював на Роменьському дослідному полі Полтав. губ. Організатор і перший директор (1912—30) Носівської с.-г. дослідної станції. З 1930 працював на Долгопрудному дослідному полі, з 1932 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті добрив, агротехніки і агрогрунтознавства. З 1945 — професор Кишинівського с.-г. ін-ту. Осн. праці — з питань культури бобових, їхнього впливу на родючість ґрунту, лопинізації піщаних ґрунтів Полісся УРСР.

Ф. П. Юхимчук.
КУЛИК Василь Степанович (1830, с. Ковалівка, тепер Полтав. р-ну

П. С. Кукулюк.

Кулачковый механизм: а — просторовий; б — закритий; 1 — кулачок; 2 — штовхач; 3 — з'єднувальна ланка.

Кулемети: 1 — ручний кулемет РПК (СРСР); 2 — єдиний кулемет ПК (СРСР); 3 — станковий кулемет ПКС (СРСР); 4 — 7,62-мм авіаційний скорострільний кулемет ШКАС (СРСР); 5 — 12,7-мм універсальний авіаційний кулемет УВ (СРСР); 6 — 7,62-мм єдиний кулемет М 60 (США); 7 — 7,62-мм єдиний кулемет МГ-3 (ФРН); 8 — 7,62-мм єдиний кулемет L 7A2 (Великобританія).

КУЛИК

Ілля Олександрович Кулик.

Полтав. обл.— 1870, там же) — укр. поет. Закінчив Полтав. гімназію, вчився в Харків. ун-ті. В 1861—62 виступив у журн. «Основа» з поезіями про сел. життя пореформеного часу («Нетяга»), про долю заробітчан («Захожий косар»). Писав байки, романтичні балади («Загублені душі»), пісні-романси («Питання», «Веснянки») і нариси. Пізніше друкувався в «Правді» та ін. лівів. журналах. Зб. поезій К. «Писання Василя Кулика» вийшла в світ 1894 у Львові після смерті автора.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Поети поштовечення кінської доби. К., 1961.

П. П. Хропко.

КУЛИК Іван Юліанович [літ. псевд.— Р. Ролінато, Василь Ролєнко; 14 (26).І 1897, м. Шпола, тепер Черкас. обл.— 14.X 1941] — укр. рад. письменник, парт. і громадський діяч. Член Комуністич. партії з 1914. Навчався в Одес. худож. уч-щі. В 1914 емігрував до США, де працював чорноробом. Брав участь у діяльності с.-д. партії. В 1917 повернувся на батьківщину. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Входяв до складу першого Рад. Уряду на Україні. В 1924—26 був рад. консулом у Канаді. Друкуватися почав 1918. Перша зб. віршів «Мої коломийки» (1921) присвячена темі громадян. війни на Україні. Виступивши як поет-новатор, К. утверджував принципи революц. укр. поезії: активне втручання в життя, публіцистичність, органічний зв'язок з класич-

ною традицією і нар. творчістю. В наступній зб. «Зелене серце» (1923) К. оспівав перші успіхи соціалістичного будівництва, народження нової індустріальної України, братнє єднання народів. Цій же темі присвятив поеми «Одужання» (1923) і «Ніагара» (1925), збірки віршів «В оточенні» (1927) і «Змужніла молодість» (1935). К. одним із перших увів в укр. рад. поезію тему індустріальної праці, інтернаціональної класової солідарності, наукових пошуків, створив образи комуністів, передової жінок-робітниць («Робітниця Шура»). У поемі «Чорна епопея» (1929) К. відтворив жахливі картини поневолення негрів у Америці, злочинів колонізаторів. Тут К. відобразив суперечності капіталістичного ладу, розкрив справжній зміст демократичних «свобод» в Америці, показав, як діє невблагання машина соціального й національногогноблення. К.— автор прозових творів «Пригоди Василя Ролєнка», «Чотирнадцята люлька» (обидва — 1932), «Записки консула» (1934). Значний інтерес становлять його критичні праці та історико-революційні спогади. Був одним з керівників ВУСПП, першим головою СП України (1934). В його перекладах вийшла «Антологія американської поезії» (1928), а також твори М. Тихонова, Е. Багрицького, Н. Бараташвілі, А. Аконяна та ін. Портрет с. 564.

Тв.: Твори, т. 1. Х., 1932; Записки консула. К., 1938; Вірші та поеми. К., 1962; Поезії. К., 1967; Рос. п-

рекл.— Стихотворения.— Балады.— Поэмы. М., 1959; Записки консула. М., 1964.

Лит.: Поет революції. Спогади про Івана Кулика. К., 1971.

С. А. Крижанівський, **КУЛИК** Ігор Орестович (н. 19.XI 1935, Харків) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1977. Закінчив Харків. ун-т (1959). З 1960 працює в Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР (з 1970—зав. відділом). Осн. наук. праці—з фізики тунельних явищ і слабкої надпровідності. Запровадив поняття про вихровий стан поверхні шару надпровідника в сильному магн. полі (т. з. вихри Кулика), розвинув теорію т. з. мікроконтактної спектроскопії фонових та ін. елементарних збуджень у металах.

КУЛИК Ілля Олександрович (2.VIII 1924, Херсон — 29.XI 1942) — керівник херсонської антифашист. підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції «Патріот Батьківщини» під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1939. В період тимчасової окупації Херсона гітлерівськими загарбниками організував і очолював підпільну орг-цію (40 чол.), яка діяла до листопада 1942. Орг-ція підтримувала зв'язок з підпільною орг-цією «Центр», на чолі якої стояли комуністи. В листопаді 1942 орг-цію «Патріот Батьківщини» розкрили фашисти. К. загинув під час арешту.

КУЛИКИ — ряд птахів. Те саме, що й куликоподібні.

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **І. І. Ляшко** — акад. АН УРСР (математика), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Б. Вабинєць** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **М. С. Бродин** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Є. І. Квасников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. К. Лішко** — чл.-кор. АН УРСР (біохімія), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — чл.-кор. АН УРСР (теоретична фізика), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. В. Чекунов** — чл.-кор. АН УРСР (геофізика), **С. М. Черников** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політ. економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — канд. тех. наук (історія техніки), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **С. В. Баженев** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блудзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КНР), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїтєвський** — доктор біол. наук (орнітологія), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **А. М. Грінченко** — канд. мед. наук (гематологія), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фізична географія), **М. М. Жеребін** — доктор тех. наук (будівництво), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золов-**

ський — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кі-лессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **О. М. Корнієнко** — канд. тех. наук (зварювальне виробництво), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КНР), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор географічних наук (метеорологія), **В. І. Мазєпа** — доктор філософських наук (естетика), **Л. З. Мазєпа** — (музика), **В. М. Мазур** — доктор економічних наук (політекономія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук. (систематика безхребетних), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **Г. М. Матяшин** — професор (хірургія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезєнцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Налівайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **М. О. Оборін** — канд. мед. наук (історія медицини), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — канд. геол.-мінералогічних наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребенник** — канд. філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокін** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні й допоміжні істор. дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін** — доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цветков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. І. Чоник** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. К. Шкула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Б. Ясєвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Карпати Українські (2 стор.), с. 32—33	Китай (2 стор.), с. 448—449	Котляревський І. П., с. 448—449
Карпенко-Карий І. К., с. 448—449	Кіномистецтво (2 стор.), с. 448—449	Коцюбинський М. М., с. 96—97
Касіян В. І., с. 304—305	Класицизм, с. 96—97	Крамської І. М., с. 288—289
Квітка-Основ'яненко Г. Ф., с. 448—449	Ковальов О. О., с. 256—257	Красицький Ф. С., с. 256—257
Квітництво (2 стор.), с. 80—81	Комахи, с. 480—481	Кричевський Ф. Г., с. 240—241
Кієво-Печерська лавра, с. 480—481	Копистинський Т. Д., с. 288—289	Кровообіг, с. 496—497
Київ (2 стор.), с. 112—113	Корейська Народна-Демократична Республіка (2 стор.), с. 448—449	Кровотворення, с. 496—497
Київська Русь (2 стор.), с. 128—129	Космонавтика (2 стор.), с. 448—449	Кропивницький М. Л., с. 448—449
Килим (2 стор.), с. 48—49	Костанді К. К., с. 240—241	Крушельницька С. А., с. 304—305
Киргизька РСР (2 стор.), с. 448—449	Костецький В. М., с. 256—257	Куба (2 стор.), с. 448—449
		Куїнджі А. І., с. 288—289

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Київська область, оглядова, с. 144—145	Китай, економічна, с. 176—177	Кримська область, оглядова, с. 400—401
Київська область, економічна, с. 144—145	Кіровоградська область, оглядова, с. 208—209	Кримська область, економічна, с. 400—401
Київська Русь, с. 144—145	Кіровоградська область, економічна, с. 208—209	Куба, оглядова, с. 368—369
Киргизька РСР, оглядова, с. 208—209	Кліматичні зони Землі, с. 400—401	Куба, економічна, с. 368—369
Киргизька РСР, економічна, с. 208—209	Корея, оглядова, с. 368—369	
Китай, оглядова, с. 176—177	Корея, економічна, с. 368—369	

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
4-й том				
172	підпис під ілюстрацією — пам'ятник О. О. Борканюку в Рахові.		Скульптор А. В. Лендел, архітектор М. І. Давилук. 1977.	Скульптори І. І. Гарапко і І. М. Барнич, архітектори В. М. Дяченко і І. М. Євдокимов. 1977.
349	ліва	12—13 рядок знизу	1 ізраїл. фунт = 16,98 долара США	1 долар США = 16,98 ізраїл. фунтів

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 5

(на українском языке)

В томі вміщено 32 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (343 сюжети, з них 66 — кольорові), 8 сторінок вклейок високого друку (44 сюжети, з них 21 — кольоровий), 5 вклейок кольорових карт (16 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1596 ілюстрацій і 120 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 15.

Том здано до набору 23.01.80, підписано до друку 25.07.80. БФ 06138. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 35,5 + 3,25 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 65,10. Облік.-вид. арк. 126,15. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 1072. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

3.4. ANTICIPATED RESULTS

[illegible]

